DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

gordon marshall

SOSYOLOJİ SÖZLÜĞÜ

çevirenler: osman akınhay ■ derya kömürcü

Arsivi - https://rantey.org

gordon marshall

SOSYOLOJİ SÖZLÜĞÜ

çevirenler: osman akınhay ■ derya kömürcü

Bu sözlük Gordon Marshall'ın editörlüğünde bir grup uzman sosyolog tarafından derlendi ve güncelleştirildi. Sosyolojiye yeni başlayanlar için ideal olduğu kadar akademisyenler ve öğrenciler için de değerli bir kaynaktır.

✓ Psikoloji, ekonomi, antropoloji, felsefe ve siyaset bilimindeki sosyolojiyle ilişkili terimler.

✓ Kültürel çalışmalar, kimlik, kitle iletişim, internet, milliyetçilik, mcdonaldlaşma ve sosyolojik araştırmalardaki gelişmeler de dahil olmak üzere yeni kavramlar.

ISBN 975-7298-43-3

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gordon marshall

SOSYOLOJİ SÖZLÜĞÜ

çevirenler
osman akınhay
derya kömürcü

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kaynakça Notu:

Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**
(çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü) Ankara, 1999
Bilim ve Sanat Yayınları, viii + 917 sayfa.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gordon marshall

SOSYOLOJİ SÖZLÜĞÜ

çevirenler
osman akınhay
derya kömürcü

BİLİM VE SANAT

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİLİM VE SANAT YAYINLARI

Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999
Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2005

© Oxford University Press - 1994, 1998

Bu kitabın Türkçedeki tüm yayın hakları
Oxford University Press izniyle
Bilim ve Sanat Yayınları'na aittir.

Kitabın Özgün Adı
A Dictionary of Sociology

Kapak Tasarımı
Ümit Öğmel

ISBN 975-7298-43-3

Baskı
Ertem Matbaası
4258225

Cilt
Ciltsan
3842691

BİLİM VE SANAT YAYINLARI Selanik Cad. Tankut İş Merkezi No: 82/36 Kızılay / Ankara

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

YAZARLAR

Editör

Gordon Marshall	Oxford, Nuffield College. Ziyaretçi Öğretim Üyesi
Diana Barthel	USA, Stony Brook, New York Eyalet Üniversitesi, Sosyoloji Profesörü
Ted Benton	Essex Üniversitesi. Sosyoloji Profesörü
David Boucher	Yazar ve Televizyon-Radyo Programcısı
Joan Busfield	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Profesörü
Tony Coxon	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Araştırma Profesörü
Ian Craib	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Profesörü
Fiona Devine	Manchester Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Kıdemli Öğretim Üyesi
Judith Ennew	Cambridge Üniversitesi, Aile Araştırma Merkezi Kıdemli Araştırma Ortağı
Diana Gittins	Yazar ve Şair
Roger Goodman	Oxford Üniversitesi, Sosyal Antropoloji Bölümü Öğretim Üyesi
George Kolankiewicz	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Profesörü
Catherine Hakim	Londra İktisat ve Siyasal Bilimler Okulu Kıdemli Araştırmacı
Michael Harloe	Salford Üniversitesi Rektörü
David Lee	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Eski Kıdemli Öğretim Üyesi
Maggy Lee	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi
Marry McIntosh	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Eski Kıdemli Öğretim Üyesi
Dennis Marsden	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Profesörü
Gordon Marshall	Oxford, Nuffield College, Ziyaretçi Öğretim Üyesi
Maxine Molyneux	Londra Üniversitesi, Latin Amerika Araştırmaları Enstitütüsü, Sosyoloji Bölümü Kıdemli Öğretim Üyesi
Lydia Morris	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Profesörü
Sean Nixon	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi
Judith Omely	Hull Üniversitesi. Sosyal Antropoloji Profesörü
Ken Plummer	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Profesörü
Kate Reynolds	Londra Southwark, Eğitim Dairesi, Yerel Okul Takımları Yönetimi
David Rose	Essex Üniversitesi, Mikro-Toplumsal Değişimler Araştırma Merkezi, Sosyoloji Profesörü

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Colin Samson	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi
Alison Scott	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Doçenti
Jacqueline Scott	Cambridge Üniversitesi, Sosyal ve Siyasal Bilimler Fakültesi, Araştırma Müdür Yardımcısı
Nigel South	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Doçenti
Oriel Sullivan	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi
Bryan Turner	Avustralya, Deakin Üniversitesi, Sosyoloji Profesörü
Richard Wilson	Sussex Üniversitesi, Sosyal Antropoloji Bölümü Kıdemli Öğretim Üyesi
Anthony Woodiwiss	Essex Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Doçenti

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİRİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

Tamamen yeni bir derleme olan elinizdeki bu sözlük, Avrupa'nın en önde gelen sosyoloji bölümlerinde çalışan seçkin bir sosyolog ekibi tarafından hazırlanmış ve içeriği tasarlanırken öncelikle sosyoloji disipliniyle görece yeni tanışan okurlar dikkate alınmıştır.

Sözlüğün kullanılmasını kolaylaştırmak için metin içinde kısaltmalar kullanmaktan kaçınılmıştır. Bir sözcüğün önüne konan * işareti, o başlıkta konuyla ilgili ek açıklamalar bulunacağını gösterir. Bazı maddeler, ya eşanlamlı oldukları ya da başka bir maddede daha etraflıca ve ilintili terimlerle birlikte açıklandıkları için, sadece başka bir göndermeye gönderme yaparlar. Önemli maddelerin hemen hepsi ile daha kısa maddelerin birçoğunda, okura, ilgili literatürü bağımsız biçimde takip etme olanağı sağlamak amacıyla en az bir kaynağa yer verilmiştir. Sosyoloji disiplininin özgül tarihlerinin farklı olmasına (ve bazı maddelerin Atlantik'in iki yakasındaki okurları farklı yerlere yönlendirmesine) rağmen, bu tür referansların hem İngiltere'deki hem Amerika'daki okurların ilgisini çekeceği düşünülmüştür.

Sosyoloji çok açık bir kuramsal çekirdeğe sahip olmakla birlikte, kesinlikle geçirgen olmayan bir parametresi vardır. Ama bu, herhalde alanın en iyi yanlarından birisidir de, çünkü bu sayede gerçekten disiplinler arası nitelikte birçok sorunun incelenmesini kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla sosyologlar, iktisat bilimi, psikoloji ve antropoloji gibi, kendilerine yakın olan uzmanlık alanlarının terminolojisiyle de sürekli ilişki içindedirler. Bu yüzden elinizdeki sözlükte, esasen aynı kökenden gelen disiplinlerle ilintili olan, ama sosyoloji öğrencilerinin de yararlanacağı düşünülen çeşitli maddelere yer verilmiştir.

Son yıllarda sosyoloji sözlüklerinde, disiplinin çağdaş uygulayıcılarının kısa biyografik özetlerine (bunlar genellikle doğum tarihi, çalışılan kurumlar ve belli başlı yayınların sıralanmasını pek geçmemesine rağmen) giderek daha çok yer verilmeye başlandığı gözlenmektedir. Oysa, söz konusu sözlüklerin hazırlanmasındaki amacın sosyoloji alanının içeriği ve terminolojisine bir kılavuz işlevi görmek olarak ilan edildiği dikkate alındığında, bu uygulamanın neye dayandırıldığı çok açık değildir. Dahası, elinizdeki sözlük için yapmış olduğumuz pratik araştırmalarda, "önde gelen çağdaş sosyologlar"ın kimler olduğu noktasında, kısmen konuların çeşitliliğine de bağlı olarak bir konsensüse varmanın pratikte mümkün olmadığını saptadığımızı söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu sözlükte, ancak kişilerin kendilerinin de (çoğunlukla disiplinin tarihi üzerinde bıraktıkları etkiler nedeniyle) sosyolojik konular durumuna geldiği hallerde "isimler"le karşılaşacaksınız.

Temel aldığımız başka bir kriter, halen yaşamakta olan otoriteleri dışta bırakmak olmuştur. Örneğin "Weber, Max" ya da "Goffmann, Erving" gibi maddelere rastlayabilirsiniz, ama "Merton, Robert K." Ya da "Goldthorpe, John H." gibi maddeler bulamayacaksınız. Tabii buna bağlı olarak, çalışmalarıyla disiplin içinde başlı başına bir inceleme konusu haline gelmiş birçok çağdaş sosyoloğun üzerinde yeterince durulmaması gibi bir sonuçla karşılaştığımız açıktır. Anthony Giddens, Jürgen Habermas ve Pierre Bourdieu bunun en belirgin örnekleridir. Fakat yaşayan sosyologları bu sözlüğe almış olsaydık, şu anki kuşakta kimlerin "konu" olmayı hak edecek derecede etkili (ya da tartışılması gereken) olduğu üzerine çözümsüz tartışmaları yeniden başlatmak gibi bir sorunla yüz yüze gelebilirdik.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ancak hemen eklemeliyiz ki, sözü geçen bu tür yazarların çalışmaları bu sözlükte daha geniş kapsamlı maddeler bağlamında (örneğin "eleştirel kuram" başlığında Habermas, "anomi"de Merton ve "toplumsal mobilite"de Goldthorpe gibi) ele alınıp tartışılmaktadır.

Sözlüğü kaleme alan yazarların hepsi, bu çalışmanın başladığı sırada Colchester, Essex Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde görev yapıyorlardı. O zamandan beri içlerinden birçoğunun başka yerlere gitmiş olması sadece bir tesadüften ibarettir.

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

Bu basım için ilk metnin büyük bölümünü gözden geçirip genişlettim ve 150'yi aşkın yeni madde ekledim. Sonuçta yeni basım, ilkinden 45.000 sözcük kadar daha uzun bir metne dönüştü.

Ayrıca sözlüğü kullananların dikkatimi çektiği birkaç küçük hatayı da düzelttim. Bu fırsatla, ya bana ya da Oxford University Press'e yazarak, üstelik genellikle yararlı geliştirme önerilerinde bulunarak (ve bazen hayranlıklarını ifade ederek) bu hataları gösteren okurlarıma teşekkür etmek istiyorum. Hindistan'dan yazan bir okurum sözlüğe sağlam bir bibliyografya eklememi önerdi, fakat ben, tek tek maddelerde uygun olan referansları aktarmanın öğrencilere yarar sağlayacağı konusunda kendimi ikna etmiş olmadığım için ilk baştaki biçimi muhafaza etmeyi kararlaştırdım. Aynı şekilde, konu hakkında daha fazla şey okuduktan sonra, en azından maddelerden birinde, "zekâ" tartışmasında daha yeni (ve hâlâ tartışmalı) literatürün bir kısmına yer verilmiş olmakla birlikte, insan davranışlarında genetik farklılıkların lehindeki ve aleyhindeki kanıtlar konusunda dengesiz bir açıklama yapıldığını hissettiğini vurgulayan düşünceli bir mektup gösterme zahmetine katlanmış (ve şimdi aramızdan ayrılmış bulunan) Profesör Hans Eysenck'in görüşlerine katılamadığımı da belirtmek istiyorum.

Burada, birçok madde Essex Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ndeki arkadaşlarım ve eski meslektaşlarım (Tony Coxon, Ian Craib, Diana Gittins, Catherine Hakim, Maggy Lee, Sean Nixon ve Nigel South) tarafından kaleme alınmış olmakla birlikte, maddelerin çoğunu kendimin yazdığını yineleyeyim. Bu sözlük onların yazdıkları maddeler ve yaptıkları önerilerle oldukça gelişmiş bir şekle kavuşmuştur. Geriye kalan kusurların sorumluluğu sadece bana aittir.

Gordon Marshall
Oxford 1997

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

A

açığa çıkarma, açığa çıkarma terapisi (*abreaction, abreaction therapy*) Psikanalistlerin, bastırılmış duyguları, hastanın başından daha önce geçmiş olan olumsuz bir deneyimi zihninde canlandırıp yeniden yaşatarak açığa çıkarmayı anlatmak için kullandıkları bir terim. Sigmund *Freud ilk çalışmalarından birinde, histeri belirtilerinin kökünün ilk psikolojik travma deneyimlerinde yattığını öne sürmüştü. *Psikanaliz içinde, hastanın, başından geçen travma deneyimlerini zihninde yeniden canlandırmasını sağlayarak, akıl sağlığını tekrar normal durumuna döndürmeye çalışan çeşitli terapötik teknikler vardır.

açık gruplar (*open groups*) *bkz.* **kapalı gruplar ve açık gruplar**

açık işlev (*manifest function*) *bkz.* **işlev**

açık katılımcı gözlem (*overt participation observation*) *Katılımcı gözlem, inceleme konusu olan kişilerle yapılan bir anlaşma çerçevesinde gerçekleştirilir. Bu anlaşma açıkça ya da dolaylı biçimde ifade edilmiş olabilir. Resmi biçimde ifade edildiği takdirde, sosyolog, inceleme konusu olan kişilere bunun bir sosyal bilim araştırması olduğunu açıkça belirtir ve araştırmanın yapılabilmesi için izin vermelerini ister. Söz konusu anlaşmanın açıkça konuşulmaması durumunda ise, araştırmacı grup dışından birisi olarak kendi kimliğini açıklar, fakat araştırmanın hedeflerini daha az açık biçimde, genellikle araştırma konusu kişilere, onlar hakkında "bir kitap yazmak için" gibi, ilgilerini çeken bir genel ifadeyle anlatır. Eğer bu kadar bilgiyle çalışma yapmak mümkün olursa, o zaman incelenen kişilere -özellikle kendileri talep etmedikleri sürece- daha fazla ayrıntı verilmez. Pek çok araştırmacı, çalışma yapmak üzere alana girmeyi nasıl başardıklarının hikâyesini anlatmaktan hoşlanır: Aslında bu nokta araştırmayı anlamak açısından can alıcı önemdedir, çünkü araştırmacı ile araştırma konusu kişiler arasında kurulan ilişki, elde edilen verilerin niteliğini etkileyebilir. Bu yüzden, açık katılımcı gözlem üzerine yayınlanan değerlendirmelerin çoğunda, gözlemcinin inceleme konusu olan grup ya da toplum içindeki farazi rolü üzerine birtakım ayrıntılara dikkat çekilmektedir.

açık ve kapalı toplumlar (*open societies and closed societies*) Bu terimler, Karl *Popper'ın *Açık Toplum ve Düşmanları* (*Open Society and its Enemies*, 1945) adlı eserinde ortaya atılmış ve *Tarihselciliğin Sefaleti*'nde (*Poverty of Historicism*'de, 1957) daha etraflı biçimde geliştirilmiştir. Popper'ın iddiasına göre, bilim ve insan tarihi esas olarak belirsiz ve akışkandır. Bu iddia toplum kuramına uyarlandığında, Popper'ın tarihsiciliğe karşı güçlü ve yıkıcı bir saldırıya giriştiği ortaya çıkmaktadır. Platon, *Hegel ve *Marx gibi, tarihin yasalarla ilerlediğini ve insanın bilinebilir bir kaderi olduğunu ileri süren düşünürlerin kuramları, Popper tarafından bilimsel açıdan savunulamaz, siyasal açıdan ise tehlikeli görüşler olarak

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

eleştirilmiştir. Popper, bu tür kuramların hepsinin, normal değişim süreçlerine kapalı olmalarından dolayı, kendisinin kapalı toplumlar adını verdiği *otoriteryan ve insanlık dışı rejimlere yol açacağını öne sürmüştür. Oysa açık toplumlar, kapalı toplumların tam tersine, etkinlik, yaratıcılık ve bireylerin çoğunun yenilenmesi üzerine kuruludur ve önceden kestirilemez biçimde *kademeli toplum mühendisliği aracılığıyla yol alırlar. Açık toplumlar, toplumsal politikaların maksat dışı sonuçlarının açık biçimde eleştirildiği ve bu eleştiri doğrultusunda değişimlerin sergilendiği toplumlardır. Açık toplumlar, haklı eleştirilere yanıt veremeyen yöneticileri görevlerinden alabilmeyi sağlama gerekliliği anlamında hem *liberal, hem de *demokratik olmak zorundadırlar. Elbette burada vurgulanan çelişki, o zamanlar Sovyetler Birliği'nin (kapalı toplum) temsil ettiği *totaliter rejimler ile Batılı demokrasiler (açık toplumlar) arasındaki karşıtlığa gönderme yapmaktadır.

Popper'ın argümanları, haklı olarak, *Marksizmin temellerini (hem bilimsellik statüsü taşıdığı, hem de gelecek tarihin istikametini açıkladığı iddiasını) kesin ve mantıksal açıdan çürüten savlar şeklinde değerlendirilmiştir.

açık yanıt, açık uçlu soru (*open response, open-ended question*) Önceden belirlenmiş yanıt kategorileri bulunmayan bir görüşme sorusu. Burada deneğin verdiği yanıt, görüşmeyi yapan kişi tarafından harfi harfine yazılmalı ve tüm görüşmeler bittikten sonra, geniş yanıt kategorileri şeklinde ve bir raporda sözcüğü sözcüğüne alıntılanabilmek üzere kodlanmalı veya gruplanmalıdır. *Ayrıca bkz.* **kapalı yanıt; kodlama.**

açıklama (*explanation*) *bkz.* **anlam; gerçekçilik; neden; nedensel modelleme; yorum**

açıklanan ve açıklayanlar (açımlanan ve açımlayanlar) (*explanandum and explanans –explicandum and explicans*) Ya bir neden, ya geçmişteki bir olay ya da zorunlu bir durum olarak açıklanması gereken olgu (açıklanan) ile açıklamayı içeren etkenler (açıklayanlar).

açıklayıcı ikicilik (düalizm) (*explanatory dualism*) *bkz.* **ikicilik (düalizm)**

açıklayıcı indirgeme (*explanatory reduction*) *bkz.* **indirgemecilik**

adacık (*enclave*) Azgelişmişlik ve *bağımlılık kuramlarında, bir *Üçüncü Dünya ekonomisinin, ihracata yönelik, yabancı sermayenin denetimi ve yönetimindeki üretim faaliyetlerini anlatmak için kullanılan bir terim. Adacığın ulusal ekonomiyle bağının çok az olduğu düşünüldüğünden, iç büyüme üzerinde ciddi bir etki yapması da söz konusu olmaz.

adalet (*justice*) *bkz.* **kriminoloji; toplumsal adalet**

adaptasyon (uyum), bireysel adaptasyon (uyum) tarzları (*adaptation, modes of individual*) *bkz.* **anomi**

adapte edici kültür (*adaptive culture*) *bkz.* **adapte edici ve maddi kültür**

adapte edici ve maddi kültür (*adaptive and material culture*) Adapte edici kültür, çoğunlukla Amerikan kültürel antropolojisinde, imal edilen nesnelerin maddi kültürünün (binalar, tüketim malları ve benzeri şeyler) karşısında, fikirler, inançlar, değerler ve gelenekler alanını karşılamak üzere kullanılan bir terimdir.

Addams, Jane (1860-1935) Addams, on dokuzuncu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başında *Chicago Okulu'nun çalışmalarında başlıca rol oynayan Amerikalı sosyologlardan birisiydi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Charlotte Perkins *Gilman ve Emily Greene *Balch gibi sosyoloji alanındaki diğer kadınlar üzerinde güçlü bir etkisi olan Addams, 1889'da Chicago, Hull House'da, kısmen Londra'daki Toynbee Hall'dan esinlenen, ama kadınların etkisinin daha fazla olduğu, daha eşitlikçi ve daha az dinsel bir toplumsal yerleşim merkezi kurmuştu. Kadınların temel problemlerinden birisinin, aile ile toplumun birbiriyle çatışan taleplerinin altından kalkmaya çalışmak olduğu görüşünü savunuyor ve toplumsal yardım merkezlerinin bu problemin çözüm yollarından birisi olduğuna inanıyordu. Hull House, Chicago Üniversitesi için önemli bir sosyolojik merkez olduğu kadar, zamanın önde gelen diğer toplum kuramcıları, Marksistleri, anarşistleri ve sosyalistlerinin de ilgisini çekmişti. Özellikle kadınların ve göçmen işçilerin sözcülüğünü üstlenen Addams, kadınların değerlerinin erkeklerin değerleri karşısında içkin bir üstünlüğe sahip olduğuna inanan bir kültürel feministti ve bu çerçevede, daha üretken ve daha barışçı bir toplumun ancak kadın değerlerine dayanarak ve onları birleştirerek kurulabileceğini iddia ediyordu. 1931'de Nobel Barış Ödülü'nü almış olmasına rağmen, Addams'ın pasifizme bağlılığı onu Birinci Dünya Savaşı sırasında bir toplumsal parya konumuna düşürmüştü. Bkz. Emily Cooper Johnson der. *Jane Addams: A Centennial Reader* (1960) ve Mary Jo Deegan, "Women in Sociology: 1890-1930", *Journal of the History of Sociology* (1978).

Adorno, Theodor Wiesengrund (1903-1969) Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün önde gelen üyelerinden olup, İkinci Dünya Savaşı sırasında Amerika'da çalışan ve müttefiklerin zaferinden sonra Batı Almanya'ya geri dönen Adorno, muazzam derecede bilgili ve karmaşık, genellikle anlaşılmaz ve zorlu fikirlere sahip birisiydi. Çalışmaları estetik kuramından edebiyat ve müzik kuramına, genel kültürel eleştiriden sosyal psikolojiye ve felsefeye kadar çok geniş bir alana yayılmıştı. Sosyologlar açısından Adorno'nun başlıca eseri, bir çalışma grubuyla birlikte kaleme aldığı, otoriteryanizmin psikolojik köklerine inen ampirik ve kuramsal bir inceleme olan (ve çok fazla eleştiriye uğramış) *Otoriter Kişilik* (*The Authoritarian Personality*, 1950) başlıklı eseriydi.

Adorno, modern kültürün karşısında, başından beri *varoluşçuluğun öznelciliğinden ve *pozitivizmin kolay nesnelciliğinden uzak durmaya çalışmış, ama bu tavrı, modern dünyaya daha kötümser gözlerle bakmasına neden olmuştu. Adorno'nun estetik ve kültürel eleştirisi ile felsefesi, giderek özden çok form üzerinde yoğunlaşacaktı: Bir sanat eserinin ya da bir fikirler sisteminin formu, toplumun bizim üzerimize dayattığı sınırlamalar ile çelişkilerin, aynı şekilde yine toplumun önümüze açtığı olanakların en açık dışavurumuydu. Onun zor üslûbu, belki de modern sanayi toplumunun yanlış bütünleşmesi diye gördüğü şeyden kaçınma çabasının ürünüydü. Adorno'nun modernlik görüşünün muhtemelen en net açıklaması, totallik nosyonunun eskiden özgürleştirici bir felsefenin parçasını oluşturduğunu, fakat bu nosyonun geçen yüzyılda totalleştirici bir *toplumsal sisteme, gerçek ya da potansiyel bir *totaliter rejime absorbe edildiğini söylediği bir aforizmalar derlemesi olan *Minima Moralia*'da (1951) bulunabilir. Bilgiyi aramamalı, paradoksu ve belirsizliği vurgulamalıyız; hakikat, en azından geçici olarak, bireyin deneyiminde yatıyor olabilir.

Adorno'nun kültürel eleştirisinin örnekleri için *Prisms*'e (1955), felsefesi için *Negative Dialectics*'e (1966) bakabilirsiniz. Onun çalışmalarını gösterişçi, anlaşılmaz, kısır bulan ve daha

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

önceki başarısız Marksizmlerden hiç eleştirmeden ödünç fikir almaya başladığını düşünen bir eleştiri metni için Leszek Kolakowski'nin üç ciltlik *Main Currents of Marxism*'ine (1981) bakmanızı öneririz. *Ayrıca bkz.* **eleştirel kuram; otoriter kişilik.**

ağ, toplumsal ağ, ağ kuramı (*network, social network, network theory*) Ağ terimi, bir veya daha fazla toplumsal ilişkiyle birbirine bağlanmış, dolayısıyla toplumsal bir ağ oluşturan bireylere (daha ender durumlarda, ortaklıklara ve *rollere) gönderme yapmaktadır. Söz konusu ilişki bağlarının içinde *akrabalık, *iletişim, *arkadaşlık, otorite ve cinsel ilişki sayılabilir. Bireyler birer nokta, bağlantılar ise birer doğru biçiminde temsil edilirse, bir model olarak *grafik kuramında kullanılmaları mümkün olur. Çiftli seçenekler ya da ilişki bağları bir tabloda (sosyomatris tablo) sıralanabilir ve buradan çıkarılan bilgilerden elde edilen ağ, esas olarak *sosyometride (J.L. Moreno'un 1940'larda öncülüğünü yaptığı, oldukça ayrıntılı ama basit bir analiz biçimi) önemli yeri olan bir sosyogram şeklinde kullanılır. Ağ analizinin matematiksel temelini grafik kuramı oluşturur.

Başlangıçta, ağ alanındaki çalışmaların çoğu, tekil noktaların (yıldızlar ve izole şeyler) ve uyuşma biçimlerinin (klik saptama) açıklandığı küçük grup ve kurumsal yapılarda yoğunlaşmıştı. Fakat 1950'lerden sonra, ağ analizinin daha büyük oranda "köprüler" (sıkı biçimde bütünleşmiş gruplar arasındaki tek bağı oluşturan kişiler), "denge" (ileri düzeyde birleşmiş grupların kutuplaşma eğilimi) ve daha gelişkin klik tanımları gibi yapısal nitelikler üzerinde durduğunu görürüz. Toplumsal ağ analizi, 1960'lar ve sonrasında ise oldukça güçlü biçimde Harrison White'ın başını çektiği matematiksel sosyolojiden etkilenip, çok daha fazla kuramsal bir içeriğe kavuşmuştur ve şimdilerde artık kendi dergisini (*Social Networks*) yaşatabilmektedir. Üretken ve yenilikçi bir öğrenci grubunun kilit ismi olan White, 1960'lı ve 1970'li yıllarda Harvard Üniversitesi'nde görev yapmıştı. White'ın en tanınmış yönü, bireysel yerine toplumsal kavramlarda (örneğin, tek tek papazların hareketlerine karşı papaz hareketinde) ısrar etmesi ve aynı temas modellerini paylaşan ağ üyelerinin "yapısal eşitlik"ini incelemek için kullanılan blok-modelleme tekniklerini geliştirmesidir.

Ağ analizleri alanındaki çalışmaların üç ana odak noktası vardır. Benmerkezci ağlar, kaynağını tek bir bireyden alır ve genellikle o bireyin kendi ağı hakkındaki görüşlerine dayanır. E. Bott'ın eşlerin ağları arasındaki örtüşmenin etkisini inceleyen *Family and Social Network* (1957) adlı çalışması buna bir örnektir. Sistematik ağlar, ağın tüm katılımcılarından hareketle oluşturulur ve ağın kendi yapısı üzerine yoğunlaşır (örneğin, Mark Granovetter'ın yeni bir işe girmek için bilgi elde etme sürecinde "zayıf bağ"ın önemine dikkat çekmesi). Granovetter'a göre, yeni bilgiler kişinin yakın etkileşim halinde olduğu çevrenin içinden değil, farklı kaynaklara ulaşabildiği ağ içinden gelmektedir (bkz. *Getting a Job,* 1974). Son olarak, yayılma araştırmaları, ağlar içindeki akışın yolları ve şeklini, yenilik süreçlerini, dedikoduyu ya da *epidemiolojik yayılmayı inceler. Bir bütün olarak bu alanın genel bir değerlendirmesi için bkz. der. Peter V. Marsden ve Nan Lin, *Social Structure and Network Analysis* (1982). *Ayrıca bkz.* **denge kuramı.**

ağ mobilitesi (*net mobility*) *bkz.* **toplumsal mobilite**

ahlâkdışı ailecilik (*amoral familism*) *Çekirdek ailenin ekonomik çıkarlarını

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

her şeyin başına koyan toplumsal eylem. Edward C. Banfield, Güney İtalya'nın bir köyündeki *yoksulluğu anlattığı tartışmalı bir metinde (*The Moral Basis of a Backward Society*, 1958), topluluğun geriliğinin, "tamamen olmasa bile büyük ölçüde, köylülerin ortak çıkarları için, daha doğrusu, çekirdek ailenin dolayımsız, maddi çıkarlarını aşan bir amaç uğruna birlikte hareket edememeleri"yle açıklanabileceğini iddia etmişti. Bu durum, yüksek ölüm oranı, toprağı işlemenin belirli koşullarının varolması ve *geniş aile kurumunun olmaması gibi etkenlerin bir araya gelmesi sonucunda oluşmuş "ahlâkdışı ailecilik" ethosuna atfedilmişti. Banfield'ın tezi, "ailecilik"in doğası ile genel olarak ekonomik gelişmeye set çekilmesi ya da önünün açılmasında *kültürün rolü konusunda büyük tartışmalar doğurmuştu (*bkz.* *gelişme, gelişme sosyolojisi).

ahlâki atılım (*moral enterprise*) *Etiketleme kuramı, kuralların nasıl üretildiği ve uygulandığına özel bir ilgi duyar. Howard Becker *Outsiders*'da bu sorunu ahlâki atılım kuramı şeklinde adlandırmıştır. Ahlâki atılım, meseleler hakkında bir farkındalık yaratma ve yasalara uygun biçimde onları takip etmeyi içeren bir sürece göndermede bulunur. Ahlâki atılımcılar yasa yapıcılar, kampanya düzenleyenler ve uygulayıcılardır. *Ayrıca bkz.* **ahlâki panik; ahlâki seferberlik.**

ahlâki atılımcı (*moral entrepreneur*) *bkz.* **ahlâki atılım**

ahlâki cemaat (*moral community*) Émile *Durkheim'ın, şehirlere karşıt olarak, geleneksel kırsal cemaatleri tanımlamak amacıyla kullandığı bir terim. Ahlâki cemaatin asli özellikleri, toplumsal entegrasyon (bireylerin birbirleriyle kapsamlı ve sıkı bağlar içinde olmaları) ve ahlâki entegrasyonla (ahlâk ve davranışlarda ortaklaşa paylaşılan bir inançlar kümesi) nitelendirilir. Modern anlamdaki kullanımına göre, bu nitelikleri taşıyan her küçük grup (örneğin, dinsel mezhep ya da askeri birim) ahlâki cemaat terimiyle adlandırılabilir.

ahlâki istatistikler (*moral statistics*) Genelde *toplumsal patolojinin göstergesi olarak ele alınan sayısal veriler. Bu veriler arasında, örneğin intihar, boşanma, akıl hastalığı, evlilik dışı ilişkiler ve kürtaj istatistikleri sayılabilir. Bazı on dokuzuncu yüzyıl Avrupa toplumlarında (başta Fransa ve Britanya olmak üzere) bu tür verilere toplumsal reform tartışmalarında -çoğunlukla kesin bir biçimde sosyolojik olmayan (aslında derinlikli de olmayan) bakış açılarıyla- yaygın olarak değinilmiştir.

ahlâki panik (*moral panic*) Ahlâki bir meseleyle bağlantılı olarak toplumsal kaygı yaratma süreci; ahlâki paniğin kaynağı genellikle ahlâki atılımcılar (*bkz.* *ahlâki atılım) ve medya olmaktadır. Ahlâki panik kavramı en kuvvetli biçimde Stanley Cohen tarafından *Folk Devils and Moral Panics* (1971) adlı eserde, 1960'lar ortası İngilteresi'ndeki teenage akımları olan Mod'lar ve Rocker'lar hakkında kullanılmıştır. Fakat, futbol hooliganizmi, çocuk istismarı, AIDS ve çok sayıda ergenlik dönemi *alt-kültürel etkinliklerini içine alan diğer toplumsal sorunlara yönelik toplumsal tepki analizlerinde de bu kavrama başvurulduğu görülür. *Ayrıca bkz.* **etiketleme.**

ahlâki seferberlik (*moral crusade*) Alkol ya da pornografi gibi sembolik veya ahlâki bir konu etrafında kampanyalar yürüten bir *toplumsal hareket. Ahlâki seferberliğin klasik sosyolojik değerlendirmeleri arasında Joseph R. Gusfield'ın Temperance Movement'la (İçki Kullanmama Hareketi) ilgili incelemesi *Symbolic Crusade* (1963) ile

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Louis A. Zurcher ve arkadaşlarının *Citizens for Deceny* (1976) adlı eseri vardır. Ahlâki seferberlik terimi, Howard Becker'ın *Outsiders* adlı kitabında ortaya atılan ve daha kapsamlı olan *ahlâki atılım kuramının bir parçasıdır. *Ayrıca bkz.* **ahlâki panik.**

ahlâki tehlike (*moral hazard*) Bir yardımın (refah yardımı gibi) alıcısı konumundaki grubun boyutlarının, sosyal yardımların ondan faydalanan bireye neredeyse hiçbir külfet getirmemesi nedeniyle büyümesi eğiliminin yarattığı bir sorun. Örneğin Charles Murray (*Losing Ground: American Social Policy, 1950 -1980*), ABD'de geleneksel aile yapılarının çöküşü ve savaş sonrasında evlilik dışı ilişkilerin yükselişinin, kısmen evlenmemiş annelere yapılan yeni refah yardımları sonucunda ortaya çıktığını iddia etmiştir.

AIDS, sosyolojik AIDS araştırmaları (*AIDS, sociological studies of AIDS*) Kazanılmış İmmünyetmezlik Sendromu (The Acquired Immune Deficiency Syndrome, AIDS), İnsan İmmünyetmezlik Virüsü'nün (Human Immunodeficiency Viruses, HIV) neden olduğu karmaşık semptomlarla kesinlikle öldürücü enfeksiyonlardan oluşan bir hastalıktır. Yoğun enfeksiyonla ayırt edilen ilk dönemin üzerinden üç ay kadar geçtikten sonra, HIV enfeksiyonuna karşı bir reaksiyona işaret eden ve bunun üzerine ana durum testlerinin yapıldığı HIV antikorlarının ortaya çıktığı dönem gelir. Genellikle yıllarca süren ve hiçbir semptomun görünmediği bir dönem sonunda, vücut normalde ender rastlanan ve alışılmadık hastalıklara, özellikle PCP (Pneumocystis Carinii Pnömonisi) ve kaposi sarkomasına (mafsal dokularında görülen kötü huylu tümör) boyun eğer. Virüsü taşıyan başlıca araçlar, vücut sıvıları, bilhassa kan (kan nakli, damardan ilaç kullanma ve anneden çocuğa dikey aktarım) ve esas olarak fiili cinsel ilişkiyle (homoseksüel ya da heteroseksüel) aktarılan sıvılardır. Dünya Sağlık Örgütü, enfeksiyonun üç bölgesi ve biçimi olduğunu saptamıştır: Enfeksiyonun şimdilerde en çok yayıldığı bölge olan Asya, enfeksiyonun ilk keşfedildiği ve taşımanın çoğunlukla heteroseksüel ilişkiyle olduğu Afrika kıtası ile hastalığın salgına dönüşmesinin 1980'lerde başladığı, enfeksiyonun öncelikle homoseksüel ilişkiyle ve damardan iğneyle alınan uyuşturucularla taşındığı sanayileşmiş Batı ülkeleri. 1996 yılında, HIV virüsünün 30 milyon kişiye bulaştığı ve 10 milyon kişinin AIDS'le yaşadığı hesaplanmıştı.

Sosyoloji, AIDS/HIV enfeksiyonunun anlaşılması ve kontrol altına alınması çabalarına çeşitli yollarla katkıda bulunmuştur. Cinsel ilişki türleriyle ilgili incelemeler 1982'de virüsün saptanmasında kritik bir rol oynamıştı. Sosyoloji, cinsel eğilimler ile uyuşturucu kullanma konusunda, gerek KABP (Knowledge, Attitudes, Behaviour and Practices –Bilgi, Tutumlar, Davranış ve Pratikler) gerekse, riskli davranışlar ile riske açık faaliyetlerin yaygınlığının gözlenmesi için gerekli daha yenilikçi ve kalitatif araştırmalarla ulusal nitelikli ve geniş çaplı incelemeleri de ortaya koymuştur. Ayrıca, bağlamsal ve stratejik boyutlarla ilgili Sağlık İnanç Modeli'ne ve kolektif tepki ile cemaat tepkisi incelemelerine duyulan erken güven, risk-alma kuramlarının gelişmesine yol açmıştır.

AIDS'in bulaşmasına neden olan ilişkiler pek çok toplumda ya yasak olduğu ya da daha çok marjinal gruplarda görüldüğü için, araştırmaların odak noktasını cinsiyet, sapkınlık ve cinsel kimliği ele alan sosyolojik çalışmaların oluşturması son derece doğaldır. Bu amaçla, varolan sosyolojik ve antropolojik metodolojileri genişleterek, damardan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

uyuşturucu alanlar ve erkeklerle cinsel ilişkiye girdiği halde gay olarak tanınmayan erkekler gibi ulaşılması zor ve "gizli topluluklar"ı saptamaya ve örneklemeye yönelik teknikler geliştirilmiştir. Bilgileri mümkün olduğu kadar tepkisel olmadan ortaya koymak için cinsel günlükler gibi araçlara da başvurulmuştur.

AIDS'in sosyolojik özelliklerini inceleyen başlıca kaynaklar arasında yıllık "AIDS'in Toplumsal Boyutları" konferansının belgelerini ve J. Mann'ın öncülüğündeki bir ekibin hazırladığı WHO/UNAIDS yayını olan *Aids in the World*'ü sayabiliriz.

aile, çekirdek aile (*family, nuclear*) *bkz.* **çekirdek aile**

aile, karı/koca ailesi (*family, conjugal*) *bkz.* **karı/koca ailesi**

aile, kök aile (*family, stem*) *bkz.* **kök aile**

aile, simetrik aile (*family, symmetrical*) *bkz.* **simetrik aile**

aile sistemleri kuramı (*family systems theory*) Genel *sistemler kuramının aileye uyarlanmış biçimi. Aile sistemleri kuramı, aile üyelerinin birbiriyle ilişkili olmalarını, ailenin bir ferdini diğer fertlerinden ayırarak anlamanın güçlüğünü ve doğrusal olmayan bir neden-sonuç ilişkisini vurgulamakta ve kesinlikle hepsinin değilse bile bazı *aile terapilerinin analitik temelini sağlamaktadır.

aile sosyolojisi (*sociology of family*) Aile kan, cinsel ilişki ya da yasal bağlarla birbirine bağlı olan insanlardan oluşmuş, mahrem ilişkilerle örülü bir gruptur. Aile, zaman içinde ayakta kalmayı ve değişikliklere uyum göstermeyi başarmış, çok esnek bir toplumsal birimdir. Fakat Atlantik'in iki yakasında, ailelerin düşüşte olduğunu iddia eden gür sesler duyulmuş, baskıcı ve iflas eden bir kurum olarak gördükleri ailenin sözde çöküşünü memnunlukla karşılayan insanlar çıkmıştır. Bununla birlikte, aile sosyolojisi gelişmeye devam etmekte ve geçmişteki aile sistemlerine dair inançlarımızın mitlerini yıkan; ayrıca, aile yaşamının gerek tek tek ülkeler, gerekse çeşitli sınıflar, etnik gruplar ve bölgeler arasındaki çeşitliliğiyle ilgili anlayışımızı genişleten çok geniş bir kapsama yayılmış araştırmalar üretmektedir. Birçok çalışmada disiplin sınırları aşılmakta, aile yaşamı ile *çalışma arasındaki karşılıklı ilişkilere, makro boyutlu toplumsal ve ekonomik değişikliklerin mikro boyutlu aile ilişkilerini nasıl etkilediğine bakılmaktadır. Aile sosyolojisi, ailelerin *evlilikten yaşlanmaya kadar çeşitli aşamalarda nasıl değiştiklerini araştırarak *yaşam çevrimi perspektifini de kapsamış olur. Son olarak, eşlerin yalnız olduğu aileler ile yeniden bir araya gelen eşlerin oluşturduğu aileler gibi farklı aile biçimleri hakkındaki araştırmaların sayısı gün geçtikçe artmakta, aile sosyolojisi kaçınılmaz olarak pratik siyasal kaygılarla yakından ilişkili hale gelmektedir.

Son yıllarda çağdaş ailenin durumu ve ailenin ayakta kalmasını isteyen görüşler baştan aşağı yeniden gözden geçirilmiştir. Bu eleştirilerin bir koluna göre, aile kapitalist toplumun bir payandasıdır (bkz. E. Zaretsky, *Capitalism, the Family, and Personal Life,* 1976). İkinci bir görüş, *karı/koca ailesinin bireyselliği ezdiğini ve yok ettiğini savunur (örneğin bkz. R.D. Laing, *The Politics of the Family,* 1971). Üçüncü bir eleştiri, çağdaş aile içindeki bugünkü *cinsiyet rolü ayrımlarının doğası ve sonuçlarına odaklanmaya eğilimli Jessie Bernard ve Ann Oakley gibi yazarlardan, aileye hem kadınları ezen hem de antisosyal bir kurum gözüyle bakan Michelle Barrette ve Mary McIntosh'un

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

(*The Anti-Social Family,* 1982) daha radikal eleştirilerine kadar feminist yazarların çalışmalarında görülebilir.

Aileler üzerine yapılan tarihsel araştırmalar, geçmişteki aile yaşamı hakkındaki mitlerin bazılarını çürütmüştür. Örneğin, *çekirdek ailenin *sanayileşmeye bir yanıt olarak, önceden varolan *geniş aile sisteminin yerini almak üzere doğduğunu varsaymak yanlıştır. Bu konuda yapılan araştırmalar, Batı Avrupa'nın çok büyük kısmında, çekirdek aile tipinin başlangıcının *kapitalizmin ilk oluştuğu döneme dayandığını göstermektedir. Dahası, eski çağlarda sıkı ve istikrarlı bir aile birimi görüldüğünü varsayan romantik hayal temelsiz çıkmış ve Philippe Aries'in *Centuries of Childhood* (1962) gibi incelemeleri, modern aile yaşamında mahremiyete yapılan vurgunun görece yeni bir şey olduğunu göstermiştir.

Ailenin biçiminde zaman içinde açıkça bir süreklilik görülmekle birlikte, aile yaşamının çeşitliliğini küçümsemek doğru bir tutum sayılmaz. Farklı etnik ve dinsel grupların tamamen farklı değerlerle inançları vardır ve bu farklılıklar hem toplumsal cinsiyete yüklenen rolle ilgili anlayışları, aile içi işbölümünü ve çocuk yetiştirme tarzını, hem de çalışmaya ve diğer toplumsal kurumlara karşı tutumları etkilemektedir. Şimdilerde işçi sınıfı evliliklerinin bile simetrik olduğu iddia edilmekle birlikte (bkz. Michael Young ve Peter Willmott, *The Symmetrical Family,* 1973), işçi sınıfı aileleri genellikle daha ayrı *karı/koca rolleriyle birlikte anılır. Çocuk yetiştirme yönelimleri de toplumsal sınıfa göre değişecektir. İngiltere'de John ve Elizabeth Newson'ın, Amerika'da Melvin Kohn'un araştırmaları, orta sınıfların aile ilişkilerinde özerkliği, işçi sınıfının ise değerlere bağlılığı öne çıkarmaya eğilimli olduklarını göstermektedir. Kohn, aile ilişkileri ile işteki rollerin birbirine bağlılığını net bir şekilde ortaya koyarak, bu farklılığı baba mesleğine yönelmeye bağlamaktadır.

Aileler ve çalışma genellikle ayrı alanlar olarak kavramsallaştırılırken, kadınlar evle, erkekler işyeriyle birlikte anılmıştır. Ne yazık ki aile sosyolojisi de bu ayrımı devam ettiren bir yaklaşım sergileyerek, çalışma ve meslekler sosyolojisinden ayrı bir yerde durmaktadır. Oysa böyle bir ayrımın kesinlikle bir anlamı yoktur ve işlerlerindeki evli kadınların sayısında görülen çoğalma iş ile aile yaşamının önemini aydınlığa çıkarmıştır. Rhona ve Robert N. Rapoport'un *kariyer yapan eşlerin evlilikleriyle ilgili öncü çalışmaları, daha sonra eşlerin ikisinin de para kazandığı ailelerin kazançları ve sıkıntılarını irdeleyen araştırmalarla genişlemiştir. Buna rağmen, aile ile çalışmanın karşılıklı etkileri konusunda yanıtlanması gereken hâlâ pek çok soru vardır. Örneğin, aileler *emek piyasasına girişi ve çıkışı nasıl etkiliyorlar? İşyerindeki politikalar ve olaylar aile yaşamını nasıl etkiliyor? İş-aile düzenlemeleri yaşam çevriminde nasıl farklılaşıyor?

Ailelerin yaşam çevrimiyle ilgili araştırmalar, bireysel yaşam seyri analizine ilginin artışıyla paralellik gösterir. Burada anahtar kavramlardan birisi, bir yandan evlilik ve anne/baba olma gibi dönüm noktalarının zamanlaması ve sırasını, öbür yandan aile üyelerinin ve genelde toplumun bu olayların zamanlamasını nasıl belirlediğini konu alan aile zamanıdır. Daha önceki olayların (ilk evlenme yaşı gibi) zamanlamasının daha sonraki sonuçları (boşanma gibi) büyük ölçüde etkilediği ortaya konmuştur. Ailedeki bu dönüm noktalarının ekonomik sonuçları da vardır. Örneğin ABD'de yapılan araştırmalar, kadınlarla çocukların boşanmanın arkasından oldukça ciddi bir yoksulluk riskiyle yüz yüze geldiklerini açığa çıkarmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında tek ebeveynli ailelerin oranında dramatik bir artış görülmektedir. Buna göre, toplumsal araştırmalar, toplumun tek ebeveynli ailelerin uyum sağlamaları ve ayakta kalmalarına nasıl yardımcı olabileceğinin (tabii sadece mali açıdan değil) aydınlatılmasında önemli bir rol oynayabilir. Çok sayıda çocuk, çocukluğunun bir aşamasında tek ebeveynli bir *hanede yaşayacaktır ve böyle aileleri patolojik ya da sapkın etiketiyle nitelemek kesinlikle zararlıdır. Yeniden birleşen aileler de artık incelenmeye başlanmıştır, ama aşağıdaki gibi birçok önemli soru henüz tartışılma aşamasındadır: Yeniden evlenme, varolan çocuk-büyükanne/büyükbaba ilişkisini ne ölçüde ortadan kaldıracaktır ve bu durum hakkaniyet, miras ve aile kültürünün kuşaktan kuşağa aktarılmasını nasıl etkileyecektir?

Aile sosyolojisinde, toplumsal araştırmalar ile politikalar arasındaki ilişki kaçınılmaz olarak bulanık kalmaya eğilimlidir. Aile alanında, gerek kuramsal gerekse pratik ilgi konularını birleştiren nefis çalışmalardan oluşan uzun bir gelenekten bahsedebiliriz (örneğin *bkz.* P. Townsend, *The Family Life of Old People,* 1957; J. Finch, *Family Obligations and Social Change*, 1989). Değişen koşullar yeni problemleri öne çıkaracağı için, geleceğin aile sosyologlarının önlerine çıkacak olan problemler kuşkusuz daha farklı olacaktır. Yine de bir nokta açıktır: Ailenin büyüklüğü, şekli, mensupları ya da biçiminde ne tür değişiklikler görülürse görülsün, geçmişteki deneyimlere bakarak, ailenin varlığını korumaya devam edeceğini söyleyebiliriz. *Ayrıca bkz.* **duygusal bireyleşme; hane çalışma stratejisi; hane içi kaynak dağıtımı sistemi.**

aile terapisi (*family therapy*) Bazı *sosyal hizmet görevlileri ile *psikoterapistlerin savunduğu bir tedavi biçimi. Aile terapisinde dikkatler bireysel problemlerden uzaklaştırılıp, birbirine bağımlı bir sistem olarak görülen aileye yoğunlaştırılır. Bu tedavi, aile içindeki gözlenen dinamikleri analiz etmeyi ve yorumlamayı içerir. Feministler, aile terapisinin cinsiyetler arasındaki güç eşitsizliklerini göz ardı ettiği, böylece kadınları suçlama, değersizleştirme ve ikinci plana atma eğilimlerine katkıda bulunduğu kanısındadırlar.

aile ücreti (*family wage*) Aile ücreti, on dokuzuncu yüzyılın başında ücretlerin iyileştirilmesi için mücadele eden erkek *sendikacıların hedef aldıkları bir ölçüydü. Bu argümana göre, alınacak ücret eşe ve çocuklara bakmaya yetmeliydi. Şimdilerde genellikle kadınların *emek piyasasındaki dezavantajlı konumuyla ilgili açıklamalardaki faktörlerden biri olarak aktarılmasına rağmen, kadınlar bu görüşü hararetle desteklemişlerdir.

akıl hastalığı (*mental illness*) Zihin ile beden arasında, her gün rastlanan bir karşıtlık üzerine kurulu, hastalık olarak adlandırıldığında iki zıt tipte hastalık (zihinsel ve bedensel) meydana getiren tartışmalı bir kavram (örnek için bu sözlükteki *Laing ve *anti-psikiyatri başlıklarına bakınız). Akıl hastalıkları, zihinsel patolojinin varlığıyla nitelendirilen hastalıklardır: yani, zihinsel faaliyet rahatsızlıkları, bedensel faaliyet rahatsızlıklarına benzer. Fiziksel hastalıklara benzediği için de bu kavram temelde değerlendirmeci bir nitelik taşıyıp, *toplumsal denetim ve düzenleme sorunlarıyla bağıntılıdır. Akıl hastalığını karakterize eden düşünce ve duygu rahatsızlıkları (örneğin, sabuklama, sanrı, aşırı sevinç ya da *depresyon) çoğunlukla garip, uygunsuz, karmaşa yaratan ya da rahatsız edici diye değerlendirilen davranışlarla ilişkilidir. Akıl hastalığının diğer hastalıklardan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çok farklı, özel hizmeti ve dikkati gerektiren bir hastalık türü olarak görülmesine yol açan etken, her şeyden fazla bu rahatsız edici ve karmaşa yaratıcı davranışlardır. Toplumda özellikle sorun yaratan eğilim, zihinsel patolojinin gereği olarak açıkça belli olan akıldışılık ve aklın kaybıdır. Zihin ile akıl, insanların ayırt edici özellikleridir ve onların (tamamen veya kısmen) kaybı, eğer doğaüstü güçlerin bir işareti sayılmıyorsa, genellikle son derece rahatsız ve tehdit edici bir durum şeklinde yorumlanır. Bu yüzden akıl hastalığı, çoğu kez diğer hastalık türlerinden daha *damgalayıcıdır (bunun istisnaları, AIDS, cinsel yoldan bulaşan diğer hastalıklar ve daha küçük boyutta olmakla birlikte kanserdir).

Tıbbi zihinsel rahatsızlık kavramının temeli tarihsel olarak, delilik ve akıl hastalığı -gerçek delilik- türünden nosyonların yanı sıra, "kafadan çatlak", "sıkıntılı" ve ""deliye dönmüş" gibi daha az ciddi olan psikolojik rahatsızlık biçimlerini de kapsayan kavramların ifade ettiği zihinsel durumlara ilişkin halk yargılarına dayanır. Bu terimler eskiden de, davranışları bir şekilde kabul edilemez ya da akıldışı sayılan kişiler için kullanılıyordu. Söz konusu davranış sapkın ya da suça yönelik olabilir, ama çoğunlukla toplumda büyük değer verilen bir şeyin reddini içerdiği için kolaylıkla alışıldık *suçluluk biçimlerinden birisi olarak anlaşılamazdı. Bugünkü tıbbi zihinsel rahatsızlık anlayışları hâlâ, neyin akılcı, makul ve uygun olduğuna dair halk yargılarıyla yakından bağlantılıdır. Buna karşın *psikiyatri, farklı bir zihinsel rahatsızlıklar kümesi sınıflandırmasına ve listelemesine giderek, gündelik konuşma sözlüğünü sürekli yenilemiştir. Söz konusu sıralamanın kapsamı beyin patolojisiyle ilişkili olarak kabul edilen Alzheimer hastalığı gibi durumlardan, şizofreni ve manik depresyon (psikozlar grubuna dahildirler) gibi arketipik zihinsel hastalıklar üzerinden, anksiyete durumları, fobiler ve obsesyonlar (sıklıkla nevrozlar diye adlandırılır) türünden sağlık durumlarına, hatta alkolizm, anoreksia nervoza, uyuşturucu müptelalığı ve cinsel sapkınlıklar gibi davranış bozukluklarını içine almaktadır.

Psikiyatrların zihinsel rahatsızlık listeleri, zihinsel rahatsızlığın sınırlarının biçimsel bir şekilde belirlenmesini sağmakla birlikte, bu sınırlar sürekli değişmekte ve itirazlarla karşılaşılmaktadır. Zihinsel rahatsızlık ile fiziksel rahatsızlık arasındaki ayrımın kendisi de son derece problemlidir. Bu ayrım en net biçimde açık patoloji açısından yapılabilir, fakat o da genellikle kesin değildir; pek çok hastalık, hem zihinsel hem de fiziksel semptomlar içerir; hatta nedenlere yöneldiğimiz takdirde ayrım çok daha problemli bir hal alır ve karşılıklı iki özel hastalık düşüncesi çok geçmeden yok olur. Tanımlanabilir bir zihinsel patolojinin, tıpkı Alzheimer hastalığında olduğu gibi fiziksel nedenleri olabilir; aynı şekilde, ülser gibi bazı fiziksel patolojilerin de zihinsel nedenleri olabilir. Aslında, zihinsel ve fiziksel in karşılıklı ilişkisi, sıklıkla, zihin sağlığı hizmetlerini diğer sağlık hizmetleriyle bütünleştirme girişimlerini gerekçelendirmek için kullanılmıştır. Pratikte ise, zihinsel rahatsızlık ile fiziksel rahatsızlık arasında çizilen sınır bir anlaşma meselesidir ve neden-sonuç ilişkisi hakkında olduğu kadar, açık zihinsel ve davranışsal sorunların boyutu üzerine olan fikirlere dayanır.

Zihinsel rahatsızlık ile *sapkınlık ("delilik ve kötülük") arasındaki sınır da aynı şekilde problemlidir: özellikle semptomların son derece net bir biçimde davranışsal olduğu davranış ya da kişilik bozukluklarıyla ilişkili olarak. Analitik bakımdan bu ayrım bir gönderge

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ayrımıdır: zihinsel rahatsızlık akılla ilgili bir yargı iken, sapkınlık davranışla ilgili bir yargıdır. Öte yandan, davranış gözlemleri, akılla ilgili yargıların temelidir ve bu yüzden pratikte karışıklıklar ve güçlükler ortaya çıkar. Bu noktada, sorunun diğer bir ucu olarak, zihinsel rahatsızlıkla sapkınlık arasındaki sınırları belirlemeye yoğun bir ilgi duyulmaktadır (tıpkı çocuk istismarını bir sapkınlık biçimi olarak görmekten ziyade, temelde yatan zihinsel patolojinin göstergesi olarak değerlendirme eğilimi gibi). Son olarak, normal ve anormal zihinsel işleyiş arasında bir sınır vardır. Yine bu sınır da büyük ölçüde değişik görüşlerle çizilir ve diğer sınırlarla birlikte bireyden bireye, toplumsal arka plana ve koşullara göre değişiklik arz eder.

Doğal olarak, zihinsel rahatsızlığın nedenleri hakkında çeşitli düşünceler ileri sürülmüştür. Psikiyatri, tıbbın fiziksel süreçleri vurgulamasından dolayı, fiziksel nedenler ile tedavi üzerine odaklanmıştır. Birtakım sosyologlar ve toplum kuramcıları ise, zihinsel rahatsızlıkların toplumsal nedenlerini anlamada ciddi katkılarda bulunmuşlardır (örneğin George Brown ve Tirril Harris'in depresyon üzerine olan eserleri veya anoreksia nervozayla ilgili feminist incelemeler).

Buna karşın, zihinsel rahatsızlıkların anlaşılmasına yönelik sosyolojik katkının kaynağı, zihinsel rahatsızlıkların bir toplumsal kurgu olarak analiz edilmesidir. Bu kurgu, yukarıda belirtildiği üzere, farklı kültürler ve toplumlardaki normal, kabul edilebilir zihinsel işleyişin sınırlarını tespit eder ve böylelikle insan davranışının toplumsal düzenlenişinin bir parçasını oluşturur. *Ayrıca bkz.* **cemaat bakımı; hasta rolü.**

akılcı devlet (*rational state*) *bkz.* **mutlakiyetçilik**

akılcı eylem kuramı (*rational action theory*) *bkz.* **mübadele kuramı**

akılcı seçim kuramı (*rational-choice theory*) *bkz.* **mübadele kuramı**

akılcı sistemler kuramı, akılcı sistemler perspektifi (*rational-systems theory, rational-systems perspective*) *bkz.* **olumsallık kuramı**

akılcılaşma (rasyonalizasyon) (*rationalization*) Nasıl emek gücü ve onun yabancılaşmasının sermaye içindeki merkezi rolünü anlamadan Karl Marx'ın kaygılarını anlamak olanaksızsa, Max *Weber'in yazılarının zihinsel tutarlılığını da Alvin Gouldner'ın "metafiziksel pathos" diye adlandırdığı Weber'e ait gündelik yaşamın akılcılaşması görüşünü anlamadan kavramak aynı derecede olanaksız olacaktır. Dünyanın büyüsünün her gün biraz daha fazla bozulması, gizem, duygu, gelenek ve duygusallığın yok olması ve tüm bunların yerini akılcı hesabın alması Weber'in araştırma ve yazılarının çoğunda rastlanan bir temadır. Bu durum Weber'in çalışmalarını inceleyen öğrenciler için tam bir endüstri yaratmıştır. Nitekim Weber üzerinde çalışan öğrenciler, onun tam anlamıyla geliştirilmiş bir akılcılaşma kuramı sunup sunmadığını ve (eğer sunduysa) bunun yazılarında tam olarak nerede bulunabileceğini tartışmayı sürdürmektedirler (örneğin bkz. der. S. Lash ve S. Whimster, *Max Weber, Rationality and Modernity*, 1987).

Weber'in söylediği gibi, akılcılaşma süreci iktisadi yaşamı, hukuku, idari yapıyı ve dini etkilemiştir ve *kapitalizmin, *bürokrasinin ve hukuk devletinin ortaya çıkışının temelini oluşturmaktadır. Akılcılaşma sürecinin özü, toplumsal aktörlerin kişisel-olmayan ilişkiler bağlamında, çevrelerindeki dünya üzerinde daha fazla denetim kurmak için bilgiye giderek daha çok başvurmalarıdır. Bununla birlikte, akılcılaşma daha

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

fazla özgürlük ve özerklikten ziyade, amaçların araçlarını yaratır (modern bürokrasiler içindeki kurallara köle gibi bağlı olmak bunun apaçık bir örneğidir) ve bireyi, akılcılaşmış kurumların, organizasyonların ve etkinliklerin "demir kafesi"ne hapseder.

Bu konuda yorum yapan düşünürler, Weber'in modern toplumların akılcılaştırıcı eğilimlerine ilgisi çerçevesinde, insan özgürlüğü konusundaki saptamalarının çağdaşlarına kıyasla çok daha kötümser olduğuna dikkat çekmişlerdir. *Marx en azından bir devrim öngörüyordu, oysa Weber'in gözünde akılcılaşmanın tek çaresi *karizmatik bir kişinin ortaya çıkmasıydı. Weber *sosyalizmin, *biçimsel akılsallık ile içeriksel akılsallığı birleştireceği için, çok daha hapsedici bir kafes yaratacağını ileri sürmüştü. Pratikte, kapitalizmde *piyasa bürokratik devlet iktidarına karşı koyarken, sosyalizmde bu ikisinin birleştiğini görmekteyiz. Akılcılaşmanın Sovyet modelinin Walesa, Dayanışma, Havel ve Yurttaş Forumu gibi karizmatik bireyler ve hareketler eliyle yıkılması, büyünün bozulmasının tüm kuşatıcılığı karşısında, önümüzde biraz da olsa iyimser bir dönemin açıldığını düşünmemizi sağlamıştır. *Ayrıca bkz.* **düşünümsel modernleşme.**

akılcılık (*rationalism*) Gevşek biçimde kullanıldığında bir inanç ya da dini reddetmek; daha katı anlamda ise, tüm bilginin bir sistem biçiminde ifade edilebileceği ve ilkesel olarak her şeyin bilinebileceği görüşünü karşılayan bir terim. Akılcılık terimi sosyolojide, bazen *ampirist doğa bilimi modeline karşı Max *Weber'in ortaya attığı alternatife referansla kullanılır. Bilginin (duyusal deneyime karşı olmak anlamında) tek başına akıldan geldiğini (en azından sosyal bilimlerde) ileri süren kuvvetli akılcılık versiyonu, Weber, Talcott *Parsons ve Louis *Althusser gibi son derece farklı eğilimlerdeki yazarlar tarafından desteklenmiştir. Daha yakın zamanlarda, akılcılık, postmodernist diye nitelendirilenler düşünürlerce, Aydınlanma'nın başarısızlığa uğramış bir ürünü diye değerlendirilmiştir; ancak Jürgen Habermas'ın belirttiği gibi, böyle bir savın kendisi de akılcı temele sahiptir ve bundan dolayı kendi kendini çürütmektedir. Toplumsal dünya hakkında bir şey bilmeye yönelik herhangi bir girişimin, en azından bazı akılcı varsayımlardan nasıl uzak duracağını anlamak pek kolay olmasa gerektir. *Ayrıca bkz.* **epistemoloji; ideal tip.**

akılsallık (rasyonalite), akılcı eylem (*rationality, rational action*) *bkz.* **akılcılaşma (rasyonalizasyon); anlam; biçimsel akılsallık; büyü, büyücülük ve kara büyü; eleştirel kuram; etnometodoloji; eylem kuramı; fenomenoloji; mübadele kuramı; sınırlı akılsallık; Weber, Max; yorum.**

akılsallık, biçimsel (*rationality, formal*) *bkz.* **biçimsel akılsallık**

akılsallık, içeriksel (*rationality, substantive*) *bkz.* **içeriksel akılsallık**

akılsallık, işlevsel (*rationality, functional*) *bkz.* **işlevsel akılsallık**

akrabalık (*kinship*) Akrabalık insan toplumunun temel düzenleyici ilkelerinden birisidir. *Sosyal antropologlar, devletsiz toplumlardaki asli konumları nedeniyle özel bir önem atfettikleri akrabalık sistemlerini etraflı biçimde incelemişlerdir ve bu çalışmalarını aralıksız sürdürmektedirler. Akrabalık sistemleri bireyler ile gruplar arasındaki ilişkileri, anne babalar ile çocuklar arasındaki, kardeşler arasındaki ve evli eşler arasındaki biyolojik ilişkiler modeline göre kurar. *Evliliğin getirdiği ve kan bağıyla (ya da soy bağlarıyla) bağlı kişi grupları arasındaki ilişkilere genellikle

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yakınlık adı verilir. Bazı sosyal bilimciler, akrabalığın incelenmesi ile yakınlığın incelenmesi arasında bir ayrım yaparlar. Tabii bu incelemelerin hepsi de, bu ilişkilerin sistematik olduğu ve akrabalık ya da yakınlık dolayısıyla aralarında bir bağ olanlar arasındaki davranışlara ilişkin *normların gözlenmesini gerektirdiği varsayımına dayanmaktadır. Anne babalar ile çocuklar (ve daha da genişletecek olursak, büyükbabalar ve büyükanneler ile torunlar) arasındaki ilişkiler, kuşaklar arasındaki genel siyasal ilişkilerin yanı sıra miras biçimlerini belirlerler. Kardeşler arasındaki bağlar gibi ebeveyn-çocuk ikilisi de, evliliğin nasıl yasaklandığını ya da izin verildiğini göstererek, yalnızca cinsel ilişkilerin değil, aynı zamanda yakınlığın temelini oluşturan kuralların çerçevesini çizen *ensest kurallarının saptanmasında can alıcı bir rol oynayabilir. Karı ile koca arasındaki toplumsal ilişkiler eşlerin kendi soy gruplarının arasındaki ilişkileri de belirlediğinden, akrabalık ve yakınlık ilişkilerini yansıtan tüm bir yapı, devletsiz toplumların siyasal, iktisadi ve toplumsal ilişkilerinin analiz edilmesi açısından temel önemde görülebilir.

Bu noktada, bir akrabalık sistemi içinde statü sahibi olmak için fiili biyolojik ilişkilerin zorunlu olmadığına dikkat çekilmelidir. Sözgelimi, bir çocuğun, geleceğinin sorumluluğunu üstlenecek ve emeğinin ürünleri üzerinde hak sahibi olan bir sosyal babası olduğunu saptamak, biyolojik babasının kim olabileceğini bulup çıkarmaktan daha önemli olabilir. Öbür yandan akrabalık sistemlerinin çoğu, kadınların cinsel, üreme, iktisadi ve ev içi hizmetlerindeki haklarını yerleştirme işlevi görür. Mirasın babadan oğula geçtiği *babasoylu toplumlarda, kadınların tüm hakkı, genç kızlığında evlenene kadar babanın üstündedir, daha sonra tamamen kocasının üstüne geçer. *Anasoylu toplumlarda ise kardeş grubunun önemi vurgulanır. Miras annenin erkek kardeşinden kız kardeşin oğluna; başka bir deyişle, dayıdan yeğene geçer. Bu ilişkiye, çeşitli biçimlerde düzenlenmesi yüzünden "anasoylu yapbozu" adı verilmiştir. Ana hatlarıyla anlamı, erkek kardeşlerin evlenene kadar kız kardeşleri üzerinde haklarının olmasıdır. Erkek kardeşler bu noktada soyun devamı üzerinde tasarruf haklarını ellerinde tutar, böylece miras konusunda kız kardeşlerinin oğullarını denetlerler; fakat ev içi hizmet hakları gibi cinsel haklar da doğal olarak kocaya geçecektir. Kız kardeşin çalışmasının ürünleri üzerindeki ekonomik haklar ise muhtemelen erkek kardeş ya da kardeş grubunda kalacaktır.

Mirası ayrı tutarsak, akrabalık ve yakınlık kuralları oturma yerini, bireyler arasındaki ilişkileri, hitap biçimlerini ve başka iktisadi ve siyasal davranışları etkileyebilir. Soykütüğü, akraba terminolojisi, evlilik tercihleri ve toplumsal üreme döngüleri hakkındaki incelemelerde bu kurallar enine boyuna araştırılmıştır. Sosyal antropolojide, akrabalık kuramları daha çok, soy kurallarına ya da yakınlık kurallarına yapılan göreli vurgu çerçevesinde gruplandırılır. Başka bir deyişle, sosyal antropolojik çalışmalar ya ebeveyn ile çocuk ilişkisi kurallarında, ya da evlilik bağıyla kurulan gruplar arasındaki bağlarda odaklanır.

1930'lar ile 1960'lar arasında, büyük ölçüde Meyer *Fortes gibi Afrika uzmanı antropologların çalışmaları ve A.R. *Radcliffe-Brown'ın kuramsal çalışmalarına bağlı olarak soy kuramı ağırlıklı bir yere sahip olmuştur. Soy kuramcıları, akrabalık sistemlerinin soy gruplarının zamanla siyasal varlıklar olarak kalıcı rollerini pekiştirmeye hizmet ettiği görüşündedirler. Yani, soy grupları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

içindeki ilişkiler, anne-babadan birine ya da ikisine birden bağlı olan fiili veya kurgusal soy bağları aracılığıyla kurulmalı ve korunmalıdır. Dolayısıyla dikkatlerin toplanacağı konu ebeveyn-çocuk ve kardeş bağları olacaktır. Oldukça ampirik bir temelde geliştirilen ve *işlevselci kuramla ilinti kurulan bu incelemelerde soy ve soyun devamı vurgulanmaktadır. Soy kuramcılarına göre, toplumlarda akrabalık sistemlerinin varoluş nedeni hak ve görevlerin dağıtılmasıdır.

*İttifak kuramı daha kuramsal bir bakış açısına sahiptir ve gruplar arasında evlilikle kurulan bağları düzenleyen kuralların nasıl ortaya çıktığıyla ilgilenir. Bu yüzden evlilik ve ensest kuralları temel bir öneme sahiptir. İttifak kuramcılarına göre, akrabalık sistemlerinin varoluş nedeni, evliliğin mümkün olabileceği ya da olamayacağı durumları belirlemektir. Bu perspektif, önemli ölçüde, akrabalık sistemlerine ya "basit" ya da "karmaşık" etiketini yapıştıran Claude *Lévi-Strauss'un çalışmalarından geliştirilmiştir. Akrabalık sistemlerinin basit olması durumunda eş seçimi toplumsal kurallara göre yapılır; oysa karmaşık sistemlerde evlenilecek eşler yapısal kurallara göre değil, kişisel seçimlerle kararlaştırılır. Yine de bunlar, ampirik gerçekliği betimleyen tanımlar değil, sadece soyut ilkelerdir: Pratikte tüm toplumlarda, evlenecek çiftleri basit yapılara uygun biçimde belirleyen ensest kuralları uygulanır ve tüm toplumlarda, duruma göre seçim yapmaya olanak tanıyan karmaşık ilişkiler yaşanır.

1960'lı ve 1970'li yıllarda ittifak kuramcıları ile soy kuramcıları arasındaki tartışma, sosyal antropolojide işlevselci ve *yapısalcı okulların tartışmasına dahil edilerek iyice hararetlenmiştir. Fakat o zamanlardan itibaren tartışma dinmeye yüz tutmuştur ve şimdilerde farklılığın, ya somut akrabalık sistemlerindeki temel bir farklılık olmaktan ya da belli kuramsal perspektiflere bağlı kalma zorunluluğundan ziyade, daha çok kuramsal düzeyde olduğu genel bir kabul görmektedir.

Rodney Needham'ın çalışmalarının hemen hepsi, bu konuyla ilgili antropolojik literatür açısından yararlı metinlerdir (örneğin bkz. *Rethinking Kinship and Marriage*, 1971; ya da *Remarks and Inventions: Skeptical Essays about Kinship*, 1974). *Ayrıca bkz.* **aile sosyolojisi.**

akran grubu (*peer group*) Kendilerini yaş, etnisite ya da meslek gibi ortak özelliklerle algılayan ve başkalarının gözünde farklı bir toplumsal kolektivite kimliği taşıyan bir bireyler kümesi. Her akran grubunun kendi *kültürü, *sembolleri, *yaptırımları, ritüelleri vardır ve gruba yeni üye olan kişiler, bu semboller aracılığıyla bir *toplumsallaşma süreci yaşamalıdırlar. Tabii aynı nedenle, grup normlarına uymakta başarısız olanların dışlanması gündeme gelebilmektedir.

aksiyom, aksiyomatik (*axiom, axiomatic*) Bir aksiyom; bir varsayım, bir postüla, evrensel kabul gören bir ilke ya da apaçık bir hakikattir. Sosyolojik kuramların çoğu, bir ya da birkaç ispatlanmamış aksiyoma, örneğin insanın tüm eylemlerinin akılcı olduğu ya da -*Marksizmde rastlanacağı üzeresınıf mücadelesinin tarihin motoru olduğu aksiyomuna dayanır. Bazı sosyologlar bu tür aksiyomatik inançları "alan varsayımları" veya "üst-kuramsal inançlar" diye adlandırmayı tercih ederler. Örneğin Amerikalı sosyolog George Ritzer, *Metatheorizing in Sociology* (1991) adlı çalışmasında, kuramların sorgulanması ve analizi diye tanımladığı bu üst-kuramlaştırmanın bir açıklamasını ve savunusunu yapmaktadır. Bu kitapta toplum kuramlarının kendileri bir inceleme, sınıflandırma ve karşılaştırma nesnesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olarak alınır. Sosyolojik *paradigmaların yükselişi ve yıkılışını izlemek amacıyla üst-kuramsal bir yaklaşıma başvuran sosyoloji tarihi de bunlar arasında sayılabilir.

aktarılmış yoksunluk (*transmitted deprivation*) *bkz.* **yoksunluk; yoksunluk döngüsü**

aktör, toplumsal aktör (*actor, social actor*) *bkz.* **benlik; eylem kuramı; eylemlilik (fail, eyleyen); kolektif davranış; özne**

alan çalışması (*fieldwork*) İnsanlarla konuşmayı ya da onlara faaliyetleri ve görüşleri hakkında sorular sormayı, bazen de insanların davranışlarını sistemli biçimde gözlemeye yönelik girişimlerde bulunmayı kapsayan araştırmalar için veri toplama eylemini ifade eden bir terim. Alan çalışmasının kapsamı, yüzlerce profesyonel görüşmecinin yaptıkları görüşmeleri temel alan geniş çaplı *anket araştırmalarından, tek bir araştırmacının küçük çaplı bir *örnekolay incelemesinde *katılımcı gözlem yoluyla topladığı bilgileri kaydetmesine kadar uzanan bir menzile sahiptir. (bkz. R.G. Burgess, *In the Field: An Introduction to Field Research*, 1984). Bu terim bazı durumlarda, kişiyi bürodan çıkartıp incelemenin konusu olan "alan"a götüren herhangi bir araştırma etkinliğini içine alacak şekilde genişletilir.

alan deneyi (*field experiment*) "Doğal" bir ortamda yapılan; yani, laboratuvar deneylerinden farklı olarak, deneyin yapıldığı ortamı araştırmacının hazırlamadığı bir *deney türü. Deneysel müdahalenin hem mümkün hem de ahlâki olduğu ortamları belirlemek pek kolay olmadığı için, alan deneyi yöntemine görece ender olarak başvurulur. Alan deneyleri laboratuvar deneylerinden daha az yapay olduğu, daha az sayıda değişkenin denetlenmesine olanak tanıdığı için çıkarımlar yapmak da genellikle zor olmaktadır. Bu konudaki örnekleri değerlendiren ve tartışan bir metin için bkz. Catherine Hakim, *Research Design* (1987).

alan kuramı (*field theory*) Alman-Amerikalı psikolog Kurt *Lewin'in 1950'lerde geliştirdiği ve *Gestalt kuramından etkilenmiş olan bir yaklaşım. Bu kurama göre, bireysel davranışlar bireyin konumunun totalliğiyle (psikolojik alanıyla ya da yaşam alanıyla) belirlenir. Bu kuram bireyi *hedefleri, *ihtiyaçları ve algıladıkları *çevreleriyle birlikte ele alır ve vektörlerle gösterilebilir.

alan varsayımları (*domain assumptions*) *bkz.* **aksiyom**

aldatıcı korelasyon (*spurious correlation*) İki *değişken arasında hiçbir nedensel bağ bulunmadığı zamanlarda kurulan bir korelasyon. İlgili literatürde sıklıkla aktarılan ünlü bir aldatıcı korelasyon, bir yangında (X) kullanılan itfaiye arabalarının sayısı ile verilen zamanın miktarı (Y) arasında kurulmuştur. Yangının büyüklüğü (T) bir kez göz önünde bulundurulduktan sonra (yani, büyük ateşlerin daha fazla zarar verdiği ve bu yüzden onları söndürmek üzere daha fazla itfaiye arabasına ihtiyaç duyulduğu belirtildikten sonra) başlangıçtaki ilişki (X ile Y arasındaki) ortadan kalkar. Böylece $X \rightarrow Y$ ilişkisi, $T \rightarrow X$, $T \rightarrow Y$ haline gelmiştir, fakat T'nin -yangının büyüklüğünün- önce gelen değişken olduğu yerde X ve Y nedensel bakımdan birbiriyle ilintili değildir. Ayrıca burada, gerçekte aldatıcı olanın korelasyon değil, tersine, örtük nedensel model olduğu da dikkat çekilmelidir: Gerçekten, en büyük hasarın söz konusu olduğu yangınlarda daha fazla itfaiye arabası vardır, ancak hasarın nedeni itfaiye arabaları değildir. Benzer biçimde, bazı toplumlarda

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

parfüm ithalinin hacmi ile evlenme oranı arasında yakın bir korelasyon görülür. Oysa çok doğal olarak, daha yakından bir inceleme yapılsa, bu iki fenomen arasında nedensel bir ilişki bulunmadığı hemen anlaşılır. Tersine, bu fenomenlerin ikisi de önsel bir önceki değişkenle (bu örnekte, iktisadi büyümeyle) ilintilidir ve yerel ekonominin canlılığıyla bağlantılı olarak aldatıcı bir tarzda inişli çıkışlı bir seyir izleyecektir.

algılama (*perception*) Duyumsal deneyim edinme yeteneği. Görsel enformasyon toplayıp yorumladığımız süreçlerin incelenmesi, büyük ölçüde, çeşitli genel algılama ilkeleri ("yasaları") ile algılama üzerindeki (diğer şeylerin yanı sıra) güdülenim ve dikkatin bazı etkilerini saptamış olan sosyal psikologların alanına girmektedir. Güdülenimin algılama üzerindeki etkisi, "figür-zemin kontrastı" fenomenini, yani, nesneleri çevrelerinden ayrı olarak algılamamızı da kapsar. Bu durum *yansıtma testleri diye adlandırılan testlerle incelenebilir. Öte yandan, "sabitlik" de bir algılama ilkesidir. Sabitlikte, nesneler, çeşitli türden dönüşümler (boyut ya da orantı değişiklikleri gibi) aracılığıyla algısal bir istikrar kazanır. Algılamayı düzenlemeye ve incelemeye yönelik en sistematik girişim, muhtemelen, doğuştan gelen kalıpların görsel algılamadaki rolünü vurgulayan *Gestalt ("biçim", "şekil" ya da "bütüncül") psikologlarının çalışmalarıdır. Ancak, *davranışçı yaklaşımların da - özellikle Amerika'da- etkin oldukları söylenebilir. *Ayrıca bkz.* **bilişsel kuram; tutumlar; yükleme kuramı.**

algoritma (*algorithm*) İlk başta formülle eşanlamlı kullanılan, fakat şimdi bilgisayarların gelişmesinin etkisiyle, bir problemi, genellikle matematiksel bir kanıtın da desteğiyle aşama aşama çözmek anlamına gelen bir sözcük. Sosyolojide ise algoritma terimi genelde, bir dizi değişkenden yeni bir *değişken kurarken takip edilmesi gereken aşamaları anlatmak amacıyla kullanılır. Buna iyi bir örnek, Erik Olin Wright'ın, çeşitli sınıf konumlarını gösterdiği ileri sürülen "mülkiyet" ve "karar sorumluluğu"nun öğelerini bir araya getirerek kendi toplumsal sınıf değişkenine ulaşmak amacıyla kullandığı algoritmadır (bkz. Erik Olin Wright, *Classes,* 1985).

alkolizm *(alcoholism) bkz.* **içki düşkünlüğü ve alkolizm**

Allport, Gordon W. (1897-1967) 1938'de Harvard Psikoloji Bölümü'nün başkanlığını yapmış, önde gelen bir Amerikalı sosyal psikolog. Allport'un en önemli katkıları arasında, *benliği ve özü öne çıkaran bir *kişilik kuramı (öz, "yaşamımızda kendimize özgü saydığımız tüm alanlar" şeklinde tanımlanmaktadır –bkz. *Becoming,* 1955); gerek tarihsel ve kültürel, gerekse psikolojik bir fenomen olarak *önyargının önemi üzerinde duran çalışmaları; sosyal bilimlerde *kişisel belgelerin önemini vurgulaması (bu konuda bkz. kendi derlemesi, *Letters from Jenny,* 1965) ve *idiografik yöntemin en sıkı savunuculuğunu yapması sayılabilir.

alt-kültür (*subculture*) Geniş ve genel bir kapsamda kullanılan alt-kültür kuramının özündeki fikir, alt-kültürlerin, üyelerinin gerçekleşmesi engellenmiş olan özlemleri ya da kendilerinden daha geniş sınırları olan toplumdaki konumlarının muğlaklığından kaynaklanan problemlere kolektif bir çözüm olarak ya da bu problemlerin halledilmesi şeklinde oluşmasıdır. Alt-kültürler daha geniş nitelikteki *kültürden ayrıdır, yalnız o kültürün sembolleri, değerleri ve inançlarını ödünç alırlar (ve genellikle çarpıtır, abartır veya

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tersine çevirirler). Alt-kültür kavramı, *sapkınlık sosyolojisinde, bilhassa *gençlik kültürüyle ilgili araştırmalarda geniş çaplı olarak kullanılmaktadır.

Amerikan geleneğinde başlıca etkiyi, Émile Durkheim'ın *anomi kavramını yeniden formüle eden Robert Merton yaparken, *Chicago Okulu'nun etkisine de dikkat çekmek gerekir. Albert K. Cohen *Delinquent Boys*'da (1955), suçlu alt-kültürlerin ergenlik statüsü problemlerine bağlı olarak ortaya çıktığını ileri sürmüş; bu çerçevede, okulda öğretilen şeylerden hareketle orta sınıfın değerlerine özlem duyan, fakat kendi yaşamlarında sınırlı, sınıflarına özgü *fırsat yapılarından kurtulamayan işçi sınıfından gençlerin *statü tıkanmasını gözler önüne sermişti. Önlerinde meşru fırsatlar bulamayınca, statüye ancak muhalif, kendilerini ifade edici, hazcı ve faydacı olmayan değerleri benimseyen bir alt-kültür aracılığıyla ulaşabilirlerdi. Walter Miller ("Lower-Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency", *Journal of Social Issues,* 1958), suçlu alt-kültürlerin köklerinin işçi sınıfı kültürünün öğelerinde yattığını; bunun, orta sınıf kültürüne basit bir tepki olmaktan ziyade, anne-baba kültürünün "temel kaygıları"nı açıkça vurgulayan bir içerik taşıdığını savunmaktaydı. Richard A. Cloward ile Lloyd B. Ohlin ise *Delinquency and Opportunity*'de (1960), anomi yaklaşımının öğelerini, Edwin Sutherland'in *eşitsiz etkileşim kuramıyla birleştirerek, "gerilim"in içselleşmiş, geleneksel (orta sınıf) hedeflerine ulaşmanın meşru araçlarının tıkanmasından kaynaklandığını saptamışlardı. Bazı gençler bu gerilimi, yerel işçi sınıfı topluluğunun meşru olmayan fırsat yapılarına yönelerek çözüyorlardı. Bu yollar, meşru fırsatlardan ayrı olarak, başarıya götüren "suçlu" ya da "çatışmalı" araçlar da sunmaktaydı. Uyuşturucu ya da alkole sığınma gibi "geri çekilmeci" davranışlarsa, gerek meşru gerekse meşru olmayan girişim alanlarında yaşanan çifte başarısızlığa işaret etmekteydi.

Britanya'daki alt-kültür araştırmaları Amerikan geleneğinden önemli ölçüde yararlanmış, fakat, örneğin gençlerin Britanya işçi sınıfı kültüründe yaşadıkları deneyimler (D. Downes, *The Delinquent Solution,* 1966), orta sınıfa ait gençlik alt-kültürlerinin bohem hazcılığı (J. Young, *The Drugtakers,* 1971), alt-kültürlerin "ritüel temelinde kültürel direniş" arenaları olduğu fikri (der. S. Hall ve T. Jefferson, *Resistance through Rituals,* 1976) ve alt-kültürlerde üslûbun anlamını "okuma" (R. Hebdige, *Subculture: The Meaning of Style,* 1979) açılarından yeni perspektifler de ortaya koymuştur.

Alt-kültürler, en azından bazı yazarlara göre, toplumsal örgütlenmenin çeşitli yönlerini -okullar (D. Hargreaves, *Social Relations in a Secondary School,* 1967) ve hapishaneler (G. Sykes, *The Society of Captives,* 1958) gibi- yansıtan toplumsal kurumlar içindeki sembolik direniş biçimleri şeklinde ortaya çıkabilir, ya da örneğin eşcinseller (bkz. K. Plummer, *Sexual Stigma,* 1975) gibi bazı kesimlerin hissettikleri farklılık duygusunu ifade edebilmelerine uygun kanallar sunabilir. Feminist yazarlar, sokaklardaki gençlik kültüründe kızların görülmeyişini, kadınca bir "yatak odası alt-kültürü"ne gönderme yaparak açıklamışlardır (bkz. A. McRobbie ve J. Garber, "Girls and Subcultures", der. S. Hall ve T. Jefferson, *Resistance through Rituals,* 1976). Alt-kültür kuramı çeşitli açılardan eleştirilebilir. Bu kuram, diyelim toplumsal sınıfları ya da yaşlarıyla belirlenen gruplar arasındaki farklılıkları (ve iç homojenliklerini) abartabilir. Alt-kültür araştırmalarında sık rastlanan bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

eksiklik, kadınların ve beyaz-olmayan grupların ihmal edilmesidir. Alt-kültür fikri, egemen, üstün bir ana kültürden farklılığı içermekle birlikte, modern ya da postmodern kültürün çoğulluğu ve parçalanmışlığının bu farklılığı aşındırdığı da ileri sürülebilir. Alt-kültür kuramı birçok (ve kesinlikle tümüyle bağdaşır olmayan) farklı kuramsal bakış açılarını kucaklamaya başladığı için, kesin değerlendirmeler formüle etmek zordur. Yine de Stanley Cohen, söz konusu alt-kültür üslûplarının kodlarını ve şifrelerini çözme çalışmalarının siyasal açıdan partizanca olduğunu ve son kertede inandırıcı görülemeyeceğini, çünkü hiçbir noktada kendilerini araştırma özneleri gibi sunma niyetleri olmadığını iddia ederek, Britanya alt-kültür kuramındaki "ritüellerle direniş" geleneğinin oldukça ağır bir eleştirisini yapmayı başarmıştır (*Folk Devils and Moral Panics*, 2. basım, 1980). *Ayrıca bkz.* **Coleman, James S.**

alternatif hareket (*alternative movement*) *bkz.* **toplumsal hareketler**

alternatif teknoloji (*alternative technology*) *bkz.* **uygun teknolojiler**

Althusser, Louis (1918-1990) Yirminci yüzyılın en özgün ve etkili Marksist toplum felsefecilerinden birisi olan Louis Althusser, insani bilimler ile sosyal bilimlerin hemen hemen tüm disiplinlerindeki Marksist araştırmalara muazzam, ama derin tartışmalara da yol açan kışkırtıcı yenilikler getirmişti. Althusser'in en önemli yapıtlarını ürettiği ve etkisini doruk noktasına çıkardığı dönem 1960'lı ve 1970'li yıllardı. Siyasal açıdan bakıldığında onun hedefi, Marksizmin Stalinist çarpıtmasını analiz ederek eleştirisini yapmaktı. Yalnız Althusser, salt *hümanist bir ahlâki suçlama yapma retoriğini reddederek, *Stalinizmin diğer çağdaş Marksist eleştiricilerinden kalın çizgilerle ayrılıyordu. Tersine, ona karşı yürütülecek siyasal muhalefetin etkili olması için, Stalinizmin nedenleri ve sonuçlarıyla ilgili "kesinlikle bilimsel" bir analiz yapılmasını zorunluluk olarak görüyordu.

Tarihi anlama çabalarında bilimsel bir yaklaşım arayışına girmek Althusser'i iki yöne götürmüştü: Birincisi, Marksizan geleneğin klasik metinlerini yeniden okumak; ikincisi, bilimin doğasını ve onun diğer bilgi ya da söylem (*ideoloji) formlarından nasıl ayrılacağını felsefi açıdan ele almak. Althusser'in bilim görüşü, bilimi, bilgi üretiminin yapıldığı toplumsal bir pratik olarak, dolayısıyla söz konusu üretimin gerçekleştirildiği toplumların tarihinin bir parçası olarak kabul etmeyi hedefleyen iddialı bir girişimdi. Althusser aynı zamanda, *materyalist Marksizm geleneğindeki, gerçek dünyanın bizim ona ilişkin, tarihsel ve toplumsal bakımdan üretilmiş bilgilerimizden önce ve ondan bağımsız olarak varolduğu düşüncesine sahip çıkıyordu. İdeoloji de bu bağımsız biçimde varolan gerçekliğe gönderme yapıyordu, ama Althusser'e göre bilimden tamamen farklı bir biçimde. İdeolojide, bireysel "özneler"e kendilerini ve içinde konumlandıkları toplumla ilişkilerini tanımanın bir yolu verilmişti. Bu tanıma -ya da yanlış tanıma- biçimi, esas olarak pratik davranışları yönlendirmeye hizmet etmekteydi. *Egemen ideoloji açısından ise, bu işlev toplumsal tahakküm sistemini yeniden üretip muhafaza etmeyi sağlayan yollarla gerçekleşecekti.

Althusser'in bilim görüşü, onun klasik Marksizan metinleri yeniden okuma biçiminin ele alınmasını gerektirir. Bu sürecin en çok bilinen tartışmalı sonucu, Marx'ın ilk dönem yazıları (1845 öncesi) ile olgun dönemi arasındaki "epistemolojik kopuş"tur. Tarihi, insanın adım adım kendini gerçekleştirmesine giden bir süreç olarak gören genç

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Marx'ın felsefi hümanizmi, henüz bir bilim olmayan "kuramsal ideoloji" şeklinde görülerek reddedilmektedir. Onun yazılarında insanın tarihini anlama konusunda yeni ve bilimsel bir yaklaşımın ilk adımlarının ortaya çıkması, ancak daha önceki felsefi konumuyla "hesaplaşması"ndan sonra gündeme gelir. Bu yeni yaklaşım -*tarihsel materyalizm- henüz olgunlaşmamıştır ve Althusser ile yandaşları Marx'ın tarih bilimini tanımlayıcı nitelikteki kavramların temel yapısını ("problematik"ini) tespit etmek için "semptomatik okuma" yöntemine başvurmuşlardır. Nitekim 1960'lı yıllarda bu kavramlara kesin tanımlar getirip uygulamaya aktarmaya çalıştıkları bir dizi metin ortaya çıkaracaklardır; bunların herhalde en etkilileri *Marx İçin* (*For Marx*), *Kapital'i Okumak* (*Reading Capital*) ile *Lenin ve Felsefe*'ydi (*Lenin and Philosophy*). Bu çalışmalar, bir ölçüde, zaten yerleşmiş durumda olan Marksizan kavramları (üretim güçleri ve üretim ilişkileri, üretim tarzlarının tipolojisi, ideoloji, devlet ve toplumsal formasyon kavramları –elinizdeki sözlükte bunların hepsini ayrı ayrı başlıklar altında bulabilirsiniz) yeniden ele almak anlamını taşıyordu.

Fakat Althusser, yerleşmiş kavramları yeniden ele almayı kapsayan bu çalışmaların ortasında, Marksist kuramda uzun süredir varlığını hissettiren boşluklara ve başarısızlıklara dikkat çekmişti. Bunlardan birincisi, *iktisadi determinizm (ya da "ekonomizm") sorunudur. O günlerde etkili olan *yapısalcı fikirlerin yanı sıra, Marx ve Engels'in kendi metinlerindeki delillere de dikkat çeken Althusser, toplumsal bütünlükleri "merkezsizleştirilmiş başat yapılar" şeklinde yorumlamıştı. *Toplumlar, iktisadi, ideolojik ve siyasal pratiklerin düzenlenmiş bileşimidir. Bu düzeylerin hiçbirisi diğerlerinden birine indirgenemeyeceği gibi, "bütün"ün ("yapısal nedensellik") şekillenmesinde her birinin kendine özgü ağırlıkları vardır.

Tarihe, insanlığın en sonunda kendini gerçekleştireceği komünizme kadar giden çağların ya da evrelerin doğrusal bir dizilişi (üretim tarzlarının birbirini izleyişi) olarak bakan görüş, Marksist ortodoksluk la özdeşleştirilmiş bir görüştür. İşte Althusser bu yaklaşımı *tarihsici bir ideoloji diye niteleyerek reddetmiş ve Marx'ın daha sonraki yazılarında tarihi "öznesiz bir süreç" olarak gören anti-tarihsici görüşü açığa çıkarma iddiasında olmuştur. Althusser'e göre, tarihteki başlıca geçiş evreleri, toplumsal bir düzeni etkileyen çelişkiler yumağının *üst-belirlenimi nin ya da "yoğunlaşması"nın her zaman için olumsal ve istisnai olan sonuçlarıdır. Bu çerçevede "tarih bizden yana" diyen yarı-dinsel kesinliğin, Marksist tarih anlayışında hiçbir yerinin olmaması gerekmektedir.

Ne var ki Althusser'in en tartışmalı konumu, "kuramsal hümanizm"e karşı aldığı tutumda (özneler ile toplum arasındaki ilişki hakkındaki düşüncelerinde) ortaya çıkıyordu. Reddedilmesi gereken, sadece tarihi insanın kendini gerçekleştirme süreci olarak gören anlayış değil, aynı zamanda, özerk bireysel failin toplumsal yaşamın kaynağı ya da temeli olduğu düşüncesidir. Bireyler toplumsal ilişkilerin "taşıyıcıları"dır; bireylerin *benlik duyguları, egemen ideolojinin işleyiş tarzını gösteren toplumsal "çağırma" (ya da "seslenme") sürecinin sonucudur. Althusser'in bireysel özerkliği apaçık bir şekilde reddetmesi, hümanist Marksistler ile Marksist-olmayan toplum kuramcılarını aynı şekilde kızdırmıştı; fakat. paradoksal bir durum olarak, *post-yapısalcı kültür kuramında, Althusser'in düşüncelerinden çok daha uç denebilecek anti-hümanist görüşlerin büyük bir ağırlık kazanması hakikaten ilginç bir durumdur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Althussercilerin fikirlerinin en etkili olduğu alanlar, edebiyat ve sinema eleştirisi, siyaset sosyolojisi, antropoloji, feminist toplum kuramı, epistemoloji, kültürel çalışmalar ve gelişme sosyolojisi gibi alanlara yayılmış bir şekilde büyük çeşitlilik gösteriyordu; sanki bir an için yeni bir ortodoks çizgi şekilleniyor gibiydi. Fakat Althusser sadece kuralları değiştirmekle meşguldü. 1967'den sonra ortalığı, pek çoğu zamanın radikal öğrenci hareketinin izlerini taşıyan özeleştirel yazılar dalgası kapsamıştı. Althusser de artık, felsefeyi bilim ile politika arasında aracılık yapan bir pratik olarak yorumlayarak, daha önce ortaya attığı bilimin doğası kuramından uzaklaşmış görünüyordu. Bu durum, Marx'ın olgun yazılarının bile büyük bir kısmının bilimsel statüsüne dair gittikçe derinleşen bir kuşkuculuğu beraberinde getirecekti. Bu hikâyenin en eksiksiz biçimde anlatıldığı kaynak olarak bkz. Ted Benton, *The Rise and Fall of Structural Marxism* (1984).

Althusser, kendine ilişkin otobiyografik açıklamalarında, psikolojik açıdan her zaman istikrarsız bir tutum sergilemiştir. 1980'de yoğun depresyona girdiği bir dönemde karısı Hélène'i öldürmüş ve yaşamının son on yılını (çoğu Paris'teki bir akıl hastanesinde olmak üzere) gözlerden uzak biçimde geçirmişti.

ampirik (*empirical*) Saptamalar, özel araştırma projeleri, hatta genel araştırma yaklaşımları için kullanılan "ampirik" terimi, duyusal deneyim, gözlem ya da deneyle yakın bir ilişkiyi içermektedir. Ampirik terimi bazen soyut ya da kuramsal olanla, bazen dogmatik şeylerle, bazen de bilimsel olanla karşı karşıya konur. Aşağılayıcı kullanımlarında ise ilkesel ya da *kuramsal konulara yeterince ağırlık verilmemesine işaret eder. Bir onaylama terimi olarak, örneğin *ampirizm açısından bakıldığında, kitabi skolastizmin veya temelsiz spekülasyonların karşısında pratik geçerlilik taşımayı veya test edilebilirliği içermektedir.

ampirik temele dayalı kuram (*grounded theory*) Barney Glaser ile Anselm Strauss'un *The Discovery of Grounded Theory* (1967) adlı kitaplarında öncülüğünü yaptıkları ve *kuramın dünyanın yakından gözlenmesiyle geliştirildiğini öngören bir fikir. Ampirik temele dayalı yaklaşım, daha sonra gözlemlerle test edilen hipotezler çıkararak (mantıksal kurallara göre) geliştirilen formel ya da soyut kurama zıt olarak, *tümevarımcı kuram oluşturmaktan, yani kuramsal fikirleri, verileri gözleyerek geliştirmekten yanadır. Glaser ve Strauss, ampirik temele dayalı bir kuramın, (aralıksız karşılaştırma yöntemi dedikleri bir süreçle) kendisiyle ilintili alanlarla karşılaştırmalar yapıp, gözlemden hareketle "duyarlı kavramlar" kurması ve (örneğin eleştirel örnekler seçerek) kuramsal açıdan örneklem yaratması gerektiği kanısındadırlar. Bu yaklaşım *sembolik etkileşimcilikle yakından ilişkilidir ve kalitatif araştırmanın çok az sayıdaki etkeninden birisini (bir başkası *analitik tümevarımdır) oluşturur.

ampirizm (*empiricism*) "Ampirizm" terimi, sosyolojide genellikle, kavramsal düşüncenin ve kuramsal irdelemenin aleyhine olarak, olguların ve gözlemlerin derlenip toplanmasını ön plana çıkaran bir araştırma yönelimini karşılamak üzere kullanılmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, ampirizm, modern biçimiyle on yedinci yüzyılın bilimsel devrimi bağlamında gelişmiş olan bir felsefi geleneğe verilen isimdir. İlk ampiristlerin hiçbirisi yeni bilimin savunuculuğunu yapmamış olmakla birlikte, ampirizm sonradan modern bilimle yakın bir sembiyotik bağla birlikte gelişmiştir. Ampirizm sosyolojide, metodolojik *doğalcılığı, sosyolojinin bilimsel bir disiplin olarak geliştiğini savunanların

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

benimsediği bir felsefi yaklaşım olarak yaygın biçimde kabul görmüştür.

Ampirizm ilk biçimleriyle (John *Locke, David *Hume ve diğerlerinin çalışmalarında) esas olarak bir *epistemolojiydi (insan bilgisinin doğası, kapsamı ve sınırlarıyla ilgili bir kuram). Bu haliyle, zihni ve zihnin işleyişini temel alan bir kuram içeriyordu (bu kuramın yerini sonradan *bilişsel psikoloji alacaktı). Felsefi bir kuram olarak ampirizmden bugüne kalan, asıl olarak, özgün insan bilgisinin ampirik gözlemle test edilebilecek (doğrulanabilecek ya da geçerliliği gösterilebilecek) şeylerle sınırlı olduğu tezidir. *A priori* (önsel) ya da tüm deneyimlerden bağımsız olarak bilinebilecek şeyler, analitik saptamalarla, örneğin teknik kavramların tanımını yapan saptamalarla veya Hume'un belirttiği gibi, "fikirlerin ilişkileri"ni ifade eden açıklamalarla kısıtlıdır. Ampirizm, bilimin, bilgi-iddiaların dayandırıldığı insanın araştırma yapmasının tek biçimini oluşturması ya da ampirik gözlem ve deney çerçevesinde test edilmeye sürekli açık olması nedeniyle ayrıcalıklı bir statüye sahip olduğunu savunuyordu. Teoloji ve spekülatif *metafizik ise inanç, sezgi ya da "saf" akıl temelinde sahte bilgi iddialarından oluşmaktaydı.

Ampiristlerin metafiziğe karşı olduklarını göstermeye hevesli olmalarına karşın, ampirizmin de örtük bir metafizik barındırdığı (şöyle ki, nihai -bilinebilir- gerçekliklerin, tüm hakiki bilgi-iddiaların ampirizme göre test edilmesi gerektiği uçucu duyusal izlenimler -veya "duyusal veriler"- olduğu) ileri sürülebilir. Anlaşılacağı üzere, en radikal ampirizm biçimleri, hem bilimsel bilginin nesnelerinin bilinebilirliği hem de ortak duyusal deneyimin şeyleri ve varoluşları karşısında kuşkuya açıktırlar. Bunun için, ampirizmin yirminci yüzyıla özgü biçimi olan *Viyana Çevresi'nin mantıkçı ampirizmi ya da pozitivizmi, fizik biliminde yirminci yüzyıla girilirken yaşanan devrimin derinde yatan belirsizliklerinin peşinden gitmiştir. Genel olarak bakıldığında, ampiristler, bilimi savunmanın ve ilkin metafizik ile teolojinin, sonra da *Marksizm ve *psikanaliz gibi daha yakın zamanların sözde-bilimlerinin iddialarıyla mücadele etmenin bir aracı olarak ampirik test edilebilirlik standardını yükseltmişlerdir. Bunu yaparken karşılaştıkları zorluk, bu ölçütün gerçek bilimlerin tümüne ya da çoğunluğuna uymamasıdır.

ampirizm, mantıkçı (*empiricism, logistical*) *bkz.* **doğrulama; Viyana Çevresi**

ampirizm, soyutlanmış (*empiricism, abstracted*) *bkz.* **soyutlanmış ampirizm**

ana statü (*master status*) Her bireyin çeşitli *statü konumları vardır; bunlardan bazıları atfedilen (örneğin, cinsiyet ya da ırk), bazıları ise ulaşılan (örneğin, eğitim düzeyi ya da meslek) statülerdir. Bir bireyin ana statüsü, toplumsal konumların tamamında veya çoğunda diğer tüm statülerini etkileyecek ya da onlara hükmedecek olan statüdür. Bu terim Amerikalı sosyolog Everett Hughes tarafından 1940'larda, özellikle ırka yönelik bir göndermeyle türetilmiştir. Meslek, ırk ve cinsiyet; bunların her biri Batı toplumlarında ana statü işlevi görebilir ve -önemli statü konumları, algılanan *rollerle *stereotiplerin çelişmesine (kadın astronot ya da Afrikalı-Amerikan cerrah gibi) neden olduğunda- güçlü karşıtlıklar ile toplumsal açmazlar yaratabilir. Bu gibi durumlarda, toplumsal aktörler statüleriyle ilgili, reddetme biçimine bürünebilecek (astronot olmak "doğal olmayan", ya da doktor olmak "istisnai" sıfatlarıyla

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nitelenebilir) kararlar vermek durumunda kalabilecekleri gibi; gösterilecek tepkiler, yeni bir ana statüyü dışlama veya kabul etme biçimini alabilir. Ana statü, kişisel kimlik dahil olmak üzere yaşamın diğer tüm boyutlarını etkiler. Statü, bir toplumsal etiketi yansıttığına ve kişisel bir seçim olmadığına göre, verili toplumsal etkileşimler ağında bireyin kendi ana statüsünü denetleme olasılığının çok az olduğu söylenebilir.

anaerkillik (*matriarchy*) Anaerkillik teriminin iki kullanımı vardır. Birincisi, annelerin aile reisi olduğu bir toplumsal örgütlenme tipi ve *soyun annelere göre belirlendiği yaygın kullanımla özdeştir. Anaerkilliğin ortaya çıkışı, toplumsal yapı temelinden ziyade özel durumlarla ilgilidir.

Anaerkilliğin daha spekülatif olan ve *evrimci kuramlara dayanan ikinci kullanımı, annelerin başlıca *güç konumlarını ellerinde tuttukları bir toplumu göndermede bulunur. Bu kuram özellikle on dokuzuncu yüzyılda popülerdi; örneğin, Friedrich *Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (1884) adlı kitabının çok önemli bir bileşeniydi. Engels bu kitapta, mülkiyet haklarının bulunmadığı ilk avcı-yiyecek toplayıcı toplumların, yeniden üretici güçlerinden dolayı kadınlar tarafından yönetilmiş olabileceğini iddia etmiştir. Ancak, yerleşik tarıma ve çobanlığa geçişle birlikte, toprağın ve malların özel mülkiyet haline gelmesinden sonra, zenginliğin soy yoluyla aktarılması için evlâtların meşruiyetini sağlamak erkeklerin gözünde önem kazanmaya başlayacaktı. Böylelikle, erkeklerin kadınların yeniden üretici gücünü kontrol etmeye başladıkları ataerkillik sistemi yükseldi ve kadınlar anaerkillikte sahip oldukları siyasal güçlerini yitirdiler.

Tüm evrimci kuramlarda bulunan tarih öncesi insanlığın, ana hakkından baba hakkına geçişle karakterize edildiği iddiası, yirminci yüzyılın başında önemini yitirmiş bir görüştür. Bu tür bir spekülasyonun feminist kuram açısında çekiciliğine rağmen, anaerkilliğin bu ikinci anlamda tarihte herhangi bir zamanda ya da bir toplumda varolduğuna gösteren arkeolojik veya antropolojik bir kanıt yoktur.

analitik Marksizm (*analytical Marxism*) Bazen, *Marksizmin metodolojik ilkelerini çeşitli eğilimdeki alternatif yaklaşımlarla birleştirerek, 1980'li ve 1990'lı yıllarda Avrupa ve Kuzey Amerika *Marksist sosyolojisini yeniden canlandırmaya çalışan Erik Olin Wright, Jon Elster ve John Roemer gibi sosyologlar ile toplum kuramcılarının yazılarından bahsetmek için kullanılan bir terim. Örneğin, esnek biçimde tanımlanan bu grubun tek tek üyeleri, farklı zamanlarda ve değişik derecelerde, nedensel açıklamada (*bkz.* *neden) pozitivist kapsayıcı yasayı - Wright'ın çalışması bazen "çoklu regresyon Marksizmi" olarak küçümsenmektedir-, metodolojik *bireyciliği ve *akılcı seçim kuramını benimsemişlerdir. Grubun, daha önceki Marksizmlerin felsefi bakımdan savunulamaz konumlarının bir kısmından vazgeçme eğiliminde olmaları, kendilerini "Boş Konuşmayan Marksistler" diye nitelemelerinde net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Fakat onları eleştirenlerin iddiasına göre, Marksizmin karşı çıkılabilir ilkeleri (*tarihsiciliği ve *iktisadi determinizmi gibi) atıldığı zaman, ayırt edici biçimde Marksist denebilecek hiçbir şey kalmayacaktır (bu grubun üyelerini bir arada tutan şey de bir netlik sağlama vaadidir). Bu gruba sempatiyle yaklaşan bir genel değerlendirme için bkz. Tom Mayer, *Analytical Marxism* (1994). *Ayrıca bkz.* **yeni yapısalcılık.**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

analitik tümevarım (*analytic induction*) Genellemeler yapmak için sınırlı sayıdaki örneğin sistematik ve etraflıca irdelenmesi yöntemini kullanan bir kalitatif araştırma mantığı. Bu mantığı kendi kitabı *Other People's Money*'de (1953) kullanan Donald Cressey, analitik tümevarımın aşamalarını şu şekilde saptamıştır: alanı tanımlamak, hipotez olarak bir açıklama ortaya atmak, olgulara uyup uymadığını görmek üzere bir örnekolayı incelemek, bu incelemenin ışığında hipotez ya da tanımlarda değişiklik yapmak ve başka örnekleri değerlendirmek. Cressey'e göre, "örnekleri irdelemek, fenomeni yeniden tanımlamak ve hipotezi yeniden formüle etmekten meydana gelen bu prosedür evrensel bir ilişkinin kurulmasına kadar sürmektedir". *Ayrıca bkz.* **ampirik temele dayalı kuram; sembolik etkileşimcilik; tümevarım.**

analiz birimi (*unit of analysis*) *bkz.* **araştırma birimi**

anarşi, epistemolojik (*anarchy, epistemological*) *bkz.* **metodolojik çoğulculuk**

anarşizm (*anarchism*) İnsan toplumlarının en iyi biçimde bir hükümet ya da otorite olmadan işleyeceğini savunan, insanların doğal halleriyle, herhangi bir dış müdahale olmadan, birlikte uyum içinde ve özgürce yaşayacaklarını ileri süren felsefi ve siyasal konumlar. Bu bakış açısına göre anarşi kaosun değil, "kendiliğinden düzen"in yolunu açacaktır. Anarşist felsefe pek çok biçimde ortaya çıkmış ve aşırı sağdan aşırı sola kadar tüm bir siyasal yelpazeyi kucaklamıştır. Aşırı sağ uçtaki anarşizm, *serbest piyasa ilkelerinin egemen olabilmesi açısından *devletin etkisini azaltmaya çalışırken; aşırı sol uçtaki anarşizm, devletin gerçek *komünizmde sönüp yok olacağı görüşündedir. *Gönüllü birliklerin ve karşılıklı yardımın yandaşları ise iki uç arasındaki noktalarda yer alırlar. Anarşizm kuramının iyi bir değerlendirmesini, David Miller (1984) ile Alan Ritter'in *Anarchism* (1980) adını taşıyan metinlerinde bulabilirsiniz.

Modern çağda, hepimizin özgür doğduğumuzu, ama sonradan her yerde zincirlere bağlandığımızı savunan Jean-Jacques *Rousseau'nun romantik görüşleri anarşizmin ilk açıklamaları arasında sayılırken; sistematik bir anarşizm kuramı geliştiren ilk kişi İngiliz rasyonalist William Godwin olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda Pierre-Joseph *Proudhon (bir ölçüde Godwin'in etkisiyle), merkezi bir hükümet olmadan işleyen ve küçük birimlerden oluşan, federal "karşılıklılık" ilkesine -yani, üreticilerin kendi kendini yöneten birlikleri arasındaki adil değişimlere- dayanarak örgütlenmiş, düzenli bir toplum idealini savunarak, Fransız *sendikalizmine temel oluşturan bir anarşizm kuramı geliştirmiştir. Proudhon'un izleyicisi olan Mihail Bakunin ise, Karl Marx'la girdiği tartışmalarda, devlet gücünün yıkılmasından yana olmuş ve bu amaca ulaşmak için şiddete başvurulmasını savunmuştur. Bakunin, toplumun yeniden kuruluşunun, özgür birlikler ya da işçi federasyonları aracılığıyla aşağıdan yukarıya doğru gerçekleştirileceğinde ısrar etmiş ve Proudhon gibi o da tüm siyasal partilerin "*mutlakiyetçiliğin çeşitleri" olduğunu söylemiş, bu doğrultuda devrimci bir öncünün *proletaryanın adına girişeceği örgütlü siyasal eyleme karşı çıkmıştır. Anarşizmin sağda ve soldaki diğer siyasal felsefelere aynı şekilde nasıl meydan okuduğu Peter Kropotkin'in şu gözleminde çok açık biçimde görülebilir: "Uygarlık tarihimiz boyunca şu iki gelenek, şu iki karşıt eğilim sürekli çatışma halinde olmuştur:

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Roma geleneği ile halk geleneği, emperyal gelenek ile federalist gelenek, otoriter gelenek ile liberteryan gelenek" (*Modern Science and Anarchism,* 1912). Bir Rus aristokratı olan Kropotkin, merkezileştirilmiş toplu üretime karşı çıkan "komünist anarşizm"in savunucularından birisiydi ve sanayi ile tarımın küçük topluluklarda birleştirilmesi idealini, herkesin kendi potansiyelini sonuna kadar geliştirmesine olanak tanıyan bir eğitimin, üretim sürecinin ayrılmaz parçası olmasını savunuyordu. Anarşistlerin çoğu gibi Kropotkin de yazılarında ilkel toplulukları idealize etme eğilimindeydi.

Anarşist etkiler *komünler ve komünalizm, "doğrudan eylem", işçi denetimi, adem-i merkeziyetçilik ve federalizmi konu alan çağdaş tartışmalarda açıkça görülmektedir. Anarşist felsefe ve pratik ayrıca, *sendika hareketi, İspanya İç Savaşı, 1956 Macaristan ayaklanması, Fransa'daki Mayıs 1968 olayları, Gandhici şiddetsiz protesto teknikleri ile daha sonraki dönemin terörizminde rol (genellikle küçük bir rol) oynamıştır.

Kanadalı anarşist Murray Bookchin'in yazıları sayesinde toplumsal *ekolojiyle de ilginç bir bağ kurulmuştur. Bookchin, İspanya İç Savaşı'yla başlayan ve otuz yıl süren siyasal eylemlilik sürecinden sonra, 1960'larda radikal ekoloji hareketi içinde özgün bir ses olarak sahneye çıkmıştır. Bookchin'in, genellikle cemaatçi anarşist geleneğin parçası olarak tanımlanan kuramlarının geliştirildiği yirmi civarındaki kitap arasında özellikle şu başlıkları sayabiliriz: *Post Scarcity Anarchism* (1971), *Ekolojik Bir Topluma Doğru* (*Toward an Ecological Society,* 1980), *The Rise of Urbanization and the Decline of Citizenship* (1984), *The Modern Crisis* (2. basım, 1987) ve *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi* (*The Philosophy of Social Ecology*, 1990). Bookchin ayrıca Vermont, Plainfield'daki Toplumsal Ekoloji Enstitüsü'nün müdürlüğünü yapmış ve dünya çapındaki yeşil harekette etkili olmuştur. Bookchin'in özgüllüğü, radikal siyaseti tarih, felsefe ve ekolojiyle birleştirmesinde yatmaktadır.

Sosyologlar anarşist felsefeyi büyük ölçüde görmezlikten gelmiş ya da eleştirmiş olsalar da, anarşist felsefe bütün bir toplumsal örgütlenme geleneği ile toplumların nasıl işlediği konusundaki sistematik bir kuramı içinde barındırır. Pek kabul edilmemesine rağmen, *Michel Foucault'nun yazılarının pek çoğu, hatta *post-yapısalcılık ve *postmodernizm kuramları, anarşist düşüncenin geç mirasçıları sayılabilir. Aynı şekilde, topluma kendiliğinden bir düzen atfettikleri için bazı *sembolik etkileşimcilerin çalışmaları da anarşist bakışla büyük ölçüde çakışmaktadır.

anasoylu (*matrilineal*) Anasoylular, bilinen soyağacı bağlarından hareketle ortak atalarla anneden gelen bağlar aracılığıyla gerçek ya da kurgusal bir akrabalık iddiasında bulunan tek taraflı *soy gruplarıdır. Anasoylu sistemlerde miras dayıdan (annenin ağabeyi) yeğene (annenin oğluna) geçer. Buradaki eğilim, söz konusu kardeş grubun ekonomik ve siyasal kimliğini korumaktır. Anasoyluluğu pratiğe geçirmek için kullanılan araçlar, kadınların emeğinin, cinselliğinin ve yeniden üretici güçlerinin kocalar ve ağabeyler arasında dağıtılarak kontrol edilmesini gerektirir. Dolayısıyla anasoyluluk herhangi bir şekilde kadınlara yetki veren bir sistem olarak asla değerlendirilmemeli ve *anaerkillikle karıştırılmamalıdır.

animatizm (*animatism*) İlk antropologların bir kısmının ortaya attığı, ilkel dinin olağanüstü doğal nesnelere (örneğin, volkanlara) ya da bu tür nesnelerin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olağanüstü hareketlerine (çağlayanlar ve benzeri) karşı hissedilen bir merak duygusundan kaynaklandığı şeklindeki açıklamaya verilen ad. Bu bakış açısına göre, basit teknolojiler kullanan insanlar bu fenomenleri ruhsal güçlere atfediyorlardı. Émile *Durkheim ile Lucien *Lèvy-Bruhl bu tezi eleştirmiştir. *Ayrıca bkz.* **totemizm.**

animizm (canlıcılık) (*animism*) *bkz.* **totemizm**

anket (*questionnaire*) Bir *anket araştırması için gerekli olan -açık ve kapalı uçlu- tüm soruları içeren belge. Normal koşullarda anket araştırmasına dahil edilen her denek için ayrı bir anket kullanılır, yanıtların yazılması için yeterli boşluk bırakılır ve sorular, verilecek tüm yanıtların bilgisayar aracılığıyla analiz edilecek şekilde *kodlanır. Anketler, içinde deneklerin dolduracağı birkaç soru olan kartlardan tutun, eğitilmiş görüşmecilerin dolduracağı uzun belgelere kadar çok çeşitli biçimlerde olabilir. İyi anketler, soruların açık ve yanıt vermenin kolay olmasını sağlamak, kasten tasarlanmış durumlar dışında yönlendirici sorulardan kaçınmak, deneklerin her zaman yakın bir süre önce gerçekleşmiş olmayabilen olaylarla ilgili anılarını hatırlatmak, bunları incelemek ve görüşmeyi baştan sona denekler için hoş ve ilginç bir deneyim haline getirmek büyük bir dikkat ve çaba harcamayı gerektirir. Duyarlı konulara ilişkin sorular, yaşam çevrimi olayları ve iş hayatıyla ilgili görüşmeler, tutumlar, değerler ve tercihler hakkındaki sorulara uygun, özel teknikler geliştirilmiştir. Anketler, aynı zamanda, insanların o anki ya da geçmişteki bir duruma doğru adapte olmalarını sağlayacak şekilde oluşturulmalıdır. Örneğin, uzun yıllardır çalışmayan bir insana, işle ilgili sorular yöneltilmemelidir. Anketler, soru-yanıt tutarlılığını arttırarak *görüşmeleri standartlaştırmaya yardım eder, fakat *görüşmeci yanlılığını bütünüyle önlemeleri mümkün değildir.

Anket tasarımı üzerine oldukça geniş ve uzmanlaşmış bir literatür vardır. Deneysel denemeler, (başka şeylerin yanı sıra) soruyu sözcüklere dökmenin, maddelerin sunuluş biçiminin, yoğunlaştırıcı ifadelerin kullanımının ve yanıt kategorilerinin dağılımının, anketlerden elde edilen yanıtların dağılımını etkileyebildiğini göstermiştir. Örneğin, insanlardan bir yanda "üst sınıf, orta sınıf ve işçi sınıfı" ile öbür yanda "üst sınıf, orta sınıf ve alt sınıf" aralarında seçim yapmaları istenerek, sınıf özdeşliğiyle ilgili bir sorunun farklı yanıtlarının sergilenmesi yerleşik bir uygulamadır. (Kendisini "işçi sınıfı" yerine "alt sınıf" şeklinde tanımlamayı seçen insanların sayısı fazla olmayacaktır.) Yapılan araştırmalar, içinde yoğunlaştırıcı ifadeler kullanılan soruların ("Kendinizi *gerçekten* güvensiz mi hissediyorsunuz?", "*Biraz* rahatsız mı oldunuz?"), yoğunlaştırılmadan formüle edilen sorularla kıyaslandığında daha farklı yanıtlar ortaya çıkardığını kanıtlamıştır.

Yanıtların dağılımını, deneklere sunulan yanıt kategorilerinin dağılımı da etkileyebilir. Kimi araştırmalarda, kendilerine sunulan alternatifler sayısal göstergelerle ifade edildiğinde ("Haftada kaç saat televizyon izliyorsunuz? –(a) hiç; (b) bir ile üç arası; (c) dört ile altı arası; (d) yedi ile dokuz arası; (e) on veya daha fazla saat"), denekler, önlerine çıkarılan seçeneklerin nüfusun genelinin normlarını yansıtan bir tablo olduğunu düşünür ve (görünüşe göre aşırı olan) uç kategorileri ifade etmekten kaçınabilirler. Haftada on beş saat televizyon seyreden birisi bu seçeneklerin dışında kaldığı için kendini kötü hissedebilir ve "yedi ile dokuz saat" şıkkını seçebilir. Oysa, önüne çıkarılan tabloda, "on

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

üç-on beş saat" şıkkı seçeneklerin tam ortasına denk gelecek şekilde yerleştirilseydi, daha dürüst bir yanıt verebilirdi. Tabii bu durumun tersine ve yine araştırmacıya sorun yaratacak biçimde, sayısal olmayan ve belirsiz miktar belirtici vurgular da (*Hiç* televizyon izlemez misiniz?, Televizyonu *az* mı, *normal* mi, *oldukça fazla* mı izliyorsunuz?) farklı insanlara farklı şeyler ifade edebilir. Deneklerden biri haftada on saat televizyon izlemeyi "normal" bulurken, bir başkası bunu "çok değil" şeklinde değerlendirebilir.

Anket hazırlarken karşılaşılan bunlar gibi ve daha farklı pek çok tasarlama faktörünün ele alındığı bir metin için bkz. Howard Schuman ve Stanley Presser, *Questions and Answers in Attitude Surveys: Experiments on Question Form, Wording, and Content* (1996). *Ayrıca bkz.* **açık yanıt; kapalı yanıt.**

anket araştırması, toplumsal anket araştırması (*survey, social survey*) Anket araştırmasıyla ilk başta, belirlenmiş bir toplumsal grup hakkındaki verilerin sistematik biçimde toplanması amaçlanıyordu. Pratikte sosyolojik anket araştırmalarının çoğu yazılı *anketler üzerinden yürütülmektedir. Daha kesin bir dille ifade edersek, anket araştırması terimi genellikle, kantitatif veri kümeleri elde etmek üzere hem *görüşme yapma hem de *örnekleme yöntemlerinden yararlanan (ve bilgisayar kullanılarak yapılan analizleri de kapsayan) veri toplamlarını ifade eden bir terimdir. Tabii örnekleme ve görüşme yapma, başka araştırma tasarımlarında da kullanılır. Özetle, *sosyal bilimlerde, *piyasa araştırmalarında ve *kamuoyu yoklamalarında kullanılan toplumsal araştırma yöntemleri içerisinde en önemli tip haline gelen uygulamanın, bu iki öğenin bir araya gelmesi olduğunu ve toplumsal anket araştırmasına, ya da örneklem anketine zemin oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Anket araştırmaları, ulusal, bölgesel veya yerel topluluklarla ilgili betimsel istatistikler oluşturmak, toplumsal fenomenlerdeki kümelenmeleri irdelemek, daha yoğun bir içerik taşıyan tamamlayıcı örnekolay araştırmalarında yararlanılmak üzere alt-grupların toplumsal mekânlarını ve karakteristik özelliklerini saptamak ve nedensel süreçler ile test açıklamaları analiz etmek amacıyla kullanılabilir. Son yıllarda sosyolojik anket araştırması analizinin kapsamı, ekonometride yaygın olarak rastlanan, gelişkin *çok değişkenli modelleme tekniklerini içine alacak şekilde genişletilmiştir. Örneklem anketinin gerek politika araştırmaları gerekse kuramsal araştırmalar açısından asıl cazip yönlerinden birisi, şeffaflığı ve içeriğinin sorgulanabilmesidir: Ağırlıkla bireysel araştırmacıların katkısına bağlı araştırma tasarımlarından farklı olarak, başka tarafların da rahatlıkla izleyip ulaşabileceği yöntem ve prosedürleri içermektedir. En önemli eksikliği ise, anket araştırmalarında normalde çerçevesi belirlenmiş anketlerin kullanılması, böylece soruşturmanın alan araştırmasının daha başındayken belirlenmiş izleklerle sınırlanmasıdır. Anket araştırmalarına zaman zaman yöneltilen başka eleştiriler arasında, sayısal değişkenlerin sosyolojik kurgularda yeterli *işlemselleştirmeleri ender durumlar dışında sağlayamadığı, araştırmacı ile görüşülen kişiler arasındaki oldukça asimetrik güç ilişkisinin toplanan verilerin niteliğine zarar verdiği, anket araştırmalarında elde edilen sonuçların siyasal düzeyde manipüle edilmeye açık duruma getiren yanlış bir *nesnellik halesiyle donatıldığı gibi iddiaları sayabiliriz. Ancak bu eleştirilerin birçoğu, iyi anket araştırması tasarımları ve uygulamaları yaparak aşılabilir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Anket araştırmaları, bireyler, roller, toplumsal ağlar, hane ya da aile gibi toplumsal gruplar, okul, işyeri veya şirket gibi organizasyonlar hakkında bilgi toplayabilir. Çoğu durumda bu bilgiler bireylerden elde edilir, fakat toplanan bilgiler, ilgilenilen bir toplumsal birim hakkında, tek bir deneğin sınırlı bilgileri ya da yanlılığından sakınmak için çoklu görüşmeler yapmayı gerektiren daha geniş ve daha karmaşık birimler hakkında olabilir. Anket araştırmaları, yoksulluğu, toplumsal tabakalaşmayı, toplumsal mobiliteyi, siyasal yönelimler ve katılımı, çalışma ve istihdamı ve hemen hemen sosyologlar ile diğer sosyal bilimcilerin ele aldıkları tüm sorunları incelemeye yönelik olarak kullanılmaktadır.

Anket araştırması görüşmeleri, yüz yüze, postayla ya da telefonla yapılabilir. Telefonla yapılan anket araştırmaları, bilhassa evlerde telefon oranı en yüksek olan ve ülkenin büyüklüğü nedeniyle, tüm ülkeyi temsil eden bir örneklem seçiminde yüz yüze görüşmelerin oldukça tuzluya patlayacağı ABD'de yaygındır (bkz. P.J. Lavrakas, *Telephone Survey Methods,* 1987). Önemli anket araştırmaları, özellikle ulusal çaptaki anket araştırmaları, artık, anket tasarımı, örneklem tasarımı, kayıtlar ya da başka örneklem çerçevelerinden örneklem seçimi, alan araştırması planlaması ve denetimi, görüşmecilerin eğitimi ve bilgilendirilmesi, doldurulmuş anketlerin *kodlanması, tutarlılık kontrolleri ve veri kasetlerinin düzenlenmesi için gerekli kaynaklara sahip, alan araştırmasında uzman olan kuruluşlar ya da ulusal araştırma enstitüleri tarafından yapılmaktadır. Dolayısıyla bu tür kuruluşlar, örneklem seçimi, anket araştırması teknikleri ve tasarımıyla ilgili metodolojik araştırma merkezleri haline de gelmektedir.

CAPI (Bilgisayar Destekli Kişisel Görüşmeler) ve CATI (Bilgisayar Destekli Telefon Görüşmeleri) teknikleri giderek daha çok kullanılmaktadır. Bu tekniklerde, görüşmeci, her deneğin görüşme sırasında bir kişisel veya dizüstü bilgisayardan yararlanarak bir veri kasedine ya da dosyasına doğrudan aktardığı yanıtları kodlamak durumundadır. Böylece toplam anket araştırması süreci açısından zaman ve para tasarrufu da sağlanacaktır. Tabii bu tekniklerde, nihai görüşmede herhangi bir hatayla karşılaşmamak için en başından anket tasarımıyla ilgili konuların çok büyük bir titizlikle belirlenmesi gerektiği açıktır.

Akademik araştırmaların çoğu, belirli kuramsal ve başka nitelikteki sorunları ele alırken bir defalık yapılan *ad hoc* anket araştırmalarından oluşur. *Ad hoc* anket araştırmalarında, genellikle, temsililiği sağlasın diye en küçük boyuttaki örneklem (tüm ülkeyi kapsayan bir anket araştırması için 2.000 denek seçmek gibi) kullanılır ve hedef *nüfusa yönelik sonuçları genellerken ağırlıkla *istatistiki çıkarsama yöntemine başvurulur. Ülke çapındaki kamuoyu anketleri düzenli bir temelde yürütülür, ama yine temsililiği sağlaması açısından en küçük boyuttaki örneklem kullanılır ve istatistiki anlamlılık testlerinden yararlanılması zorunlu tutulur. *Resmi istatistiklerin temeli olarak idari kayıtlardan daha çok görüşme anket araştırmalarının öne çıkmasıyla birlikte, ulusal hükümetler çok çeşitli tipte düzenli anket araştırmalarına başvurmuşlardır. Çok değişik boyutlardaki bu araştırmalarda yılda 5.000-250.000 kişilik örneklemlerden yararlanılır; tabii örneklemler bu kadar büyük seçilince, veri alt-kümelerinin analiz edilmesi dışında, *nüfus sayımı verilerinde olduğu gibi istatistiki anlamlılık testlerine başvurmak da gereksiz hale gelmektedir. Bugün anket araştırmaları o kadar çeşitli türdedir ki, artık

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

homojen bir toplumsal araştırma kategorisine işaret etmek mümkün değildir. Düzenli anket araştırmalarında, her yılın ilkbaharı gibi belirli aralıklarla kesitsel anket araştırmaları yapılabilir ya da mevsimsel değişiklikleri yakalamayı amaçlayan yıl içinde sürekli görüşme yapma yoluna başvurulabilir. ABD'deki Current Population Survey ve onunla hemen hemen aynı işlevi gören Labour Force Surveys, incelenmekte olan fenomenlerde zaman içinde meydana gelen değişiklikleri ölçmeye uygun *yinelenen araştırmalardan toplanan verilerin birçok üstün özelliğini yansıtan dönüşümlü *anket araştırması tasarımlarını kullanmaktadırlar.

Anket araştırmaları deneklerden bazı taleplerde bulunur ve başarılı olmak için onların aktif işbirliğine ihtiyaç duyar. Dolayısıyla denekler görüşülen kişi rolünü: pratikte, yurttaş ve kendi yaşamlarının -ve çevrelerindeki yaşamın- yorumcusu rolünü benimsemelidirler. Görüşme yapılan kişi rolü, Batılı sanayi toplumlarında on yıllar içinde gelişmiştir ve başka kültürlerde evrensel biçimde anlaşılmadığı ya da kabul edilmediği görüşü giderek daha çok yaygınlaşmaktadır. Sözgelimi bazı kültürlerde, görüşmeyi düzenleyen kişinin bilinen ya da tahmin edilen görüşlerine açıkça karşı olmak nezaketsizlik diye yorumlandığından, denekleri kendi görüşlerini ifade etmeye çağırmanın bir anlamı olmayacaktır. Anket araştırmaları, okur yazarlığın ve kişisel kayıtların daha az yaygın olduğu (doğum tarihlerinin bile doğru dürgün hatırlanmadığı) toplumlarda karşılanması zor olabilecek taleplerde de bulunabilir. Değişik kültürleri ve toplumsal uzlaşımları olan Üçüncü Dünya ülkeleri ve toplumlarına yönelik anket araştırmaları için yeni veri toplama teknikleri geliştirilmektedir.

Anket araştırmalarının nasıl tasarlandığı ve yürütüldüğü konusunda çeşitli öğretici metinler vardır. Catherine Marsh'ın *The Survey Method* (1982) adlı kitabı, bu tekniği, anket araştırmalarını her zaman yüzeysel ve betimsel kalmakla suçlayan eleştirilere karşı etkileyici biçimde savunan çarpıcı bir örnektir.

anlam, anlamlı eylem (*meaning, meaningful action*) İnsanların toplumsal dünya ve toplumsal ilişkiler (başka bir deyişle, toplumsal olanın bireyler ve gruplar için sahip olduğu anlamlar) hakkında ne düşündükleriyle dolaylı ya da dolaysız biçimde ilgilenmeyen herhangi bir sosyolojik araştırma hayal etmek mümkün değildir. Hatta bazı düşünce okulları, örneğin toplumsal *yapılara başvurarak nedensel açıklamalar elde etmeyi amaçlayanlara karşı, anlamın, sosyolojinin tek nesnesi olduğunu bile iddia etmişlerdir.

Anlamlı eylem kavramı en yakın biçimde, onu davranıştan, yani aktörün bir anlam atfetmediği sade fiziksel hareketten (örneğin, göz kırpma) ayıran Max *Weber'le birlikte anılır. Davranışın tersine anlamlı toplumsal eylem, başka insanlara yönelik olan ve öznel anlam atfedebileceğimiz bir eylemdir. Bu anlamda, bir kilise hizmetine katılmak gibi, kilisede tek başına dua etmek de anlamlı bir eylemdir. Son dönem kuramcıların çoğu bu ayrımların kolaylıkla ortaya konulamayacağını teslim ederler. Ayrıca, bir anlamı bir şeyle ("sade davranış")la) ilişkilendirmenin kendisi de bir eylemdir; bu, dahası toplumsal bir eylemdir, çünkü toplumsal olarak yapılandırılmış ve kabul edilmiş bir dil yaratır. *Ayrıca bkz.* **eylem kuramı; yorum.**

anlama (*understanding*) *bkz.* **anlam; eylem kuramı; Neo-Kantçılık**

anlamlı ötekiler (*significant others*) Meadci *benlik kuramından türetilen bu kavram, toplumsal aktörlerin ötekilerin rolünü alabilme becerisinin altını çizer. Rolleri (yabancıların rollerinden

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

cemaatin bütününün rolüne kadar) üstlenilebilecek pek çok öteki vardır. Anlamlı ötekiler, bir başkasının davranışı üzerinde önemli etkiye sahip olan ya da davranışının şekillenmesinde oluşturucu rol oynayan ötekilerdir. Bu kavram, Mead'den itibaren genel, hatta popüler kullanıma bile girmiştir. Armistead Maupin'in *Significant Others* romanı bunun bir örneğidir.

anlamlılık testleri (*significance tests*) Ampirik sosyal araştırmalarda, içinden *örneklem elde edilen *nüfusa uygulanmak üzere örnek *değişkenler arasında bir ilişki çıkarsamanın mümkün olup olmadığını belirlemek amacıyla çeşitli istatistiki teknikler kullanılır. Bu teknikler sayesinde, elde edilen sonuçların seyrekliğini, tesadüfiliğini ve beklenmedik olma durumunu hesaplanır. Anlamlılık testleri, *istatistiki çıkarsamanın temel özünü oluşturur: bu testler, bir örneklem içindeki iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkinin söz konusu nüfusa genellenebildiği istatistiki çıkarsamaları konu alan bir analiz tekniğidir. Bu yüzden, tüm istatistiki çıkarsamaya uygulanan örnekleme prosedürleriyle aynı koşullara tabidirler.

Anlamlılık testlerinin başlangıç noktası, araştırma sonuçlarındaki ilgi çekici farklılıkların, gerçek farklılıklardan ziyade örnekleme hatasından kaynaklandığını öngören *sıfır hipotezidir. Bir örneklem içindeki ikili değişken arasındaki ilişkinin testinde, standart hatanın büyüklüğüne bağlı olarak kategori oranlarının ne kadar benzer olduğu saptanır. Standart hata, hem örneklem büyüklüğü hem de bağımlı değişkenin genel nüfus içindeki değişebilirliğine göre hesaplanır. Bunu takiben, örneklem içindeki değişken oranları arasındaki farkın anlamlılığı standart hataya göre hesaplanır ve önceden belirlenmiş bazı anlamlılık seviyeleriyle ölçülür. Bu seviyeler, örneklemin dayandığı nüfustaki değişkenler arasındaki ilişki hakkında çıkarsamalarda bulunmaya izin verdiği kabul edilmiş hata seviyeleri üzerine kuruludur. Eğer anlamlılık testi istatistiği, normal dağılım türünden kuramsal dağılımlardan elde edilende olduğu gibi çok küçük bir meydana gelme olasılığına sahip bir menzil içinde yer alırsa, sıfır hipotezi reddedilir (buna, ret bölgesi denir).

Anlamlılık testleri, çeşitli anlamlılık ve güven seviyeleri sunar: buna göre, belirli bir istatistiki sonucun yalnızca binde birden (0,01 seviyesi), yüzde birden (0,1 seviyesi) ya da yirmide birden (0.5 seviyesi) daha az meydana gelme şansı olacağını ortaya koyarlar. Dolayısıyla, örneğin nüfus içindeki değişken oranları arasındaki farkın nasıl bir menzil içinde gerçekleşeceğine dair hata olasılığını yüzde 5 olarak seçebiliriz. Ya da hata olasılığımızı yüzde 1'e düşürmeyi seçebiliriz (bu durumda nüfus içindeki değişken oranlarında elde etmeyi umduğumuz farkın menzili artacaktır). Birinci durumda anlamlılık seviyesi yüzde 95 olurken, ikincide yüzde 99 olur. Araştırmacının ihtiyaç duyduğu kesinlik derecesine bağlı olarak bu seviyelerdeki sonuçlardan herhangi biri anlamlı olarak kabul edilebilir, fakat "binde bir şanstan daha küçük" seviyesi, araştırma sonuçlarının gerçek dünyanın doğru yansımaları olmalarını zorunlu kılacak kadar şans eseri ortaya çıkacağı en güvenli garanti olarak değerlendirilir.

Araştırmacı ihtiyacı olan anlamlılık seviyesini belirledikten sonra, örneklem oranları arasındaki, istatistiki olarak anlamlı bir farka, yani nüfusa da uygulanabilecek kadar geniş olduğunu ortaya koyan bir örneklem farkına ulaşmak için aşılması gereken ve standart hataya göre saptanan maksimum fark değerini belirlemek için yayınlanmış tablolara başvurabilir (ya da bilgisayar bunu kendiliğinden ortaya çıkaracaktır).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Eğer bu değer aşılırsa, nüfus içindeki orantılar arasında hiçbir fark olmadığına dair sıfır hipotezini reddetmek için yeterli kanıta sahip olunduğu sonucuna varılabilir ve bu sonuca varmanın yanlış olma şansı, hangi anlamlılık düzeyinde seçilmiş olursa olsun (genellikle yüzde 5 ya da yüzde 1) hata olasılığıyla aynıdır.

İstatistiğin iki ana dalına -*parametrik ve *parametrik-olmayan istatistik- ait başlıca iki tür anlamlılık testi vardır. Parametrik istatistikte, nüfusun içindeki değişkenlerin temeldeki dağılımsal biçimleri hakkında varsayımlarda bulunulur. SND testleri (z-puanı testi) ve t-testi, parametrik anlamlılık test örnekleridir. Parametrik-olmayan anlamlılık testinin en çok bilinen örneği ise Mann-Whitney U-Testi'dir.

Ortalama değerleri, orantıları, varyansları, korelasyonları ve *uygunluğu test etmek için; tek-örneklem incelemeleri, iki-örneklem incelemeleri ve çoklu örneklem incelemeleri için; nominal ölçekler, sıralı ölçekler ve aralık ölçekleri için kullanılan bir dizi test vardır. Sosyologların kullandığı testleri SPSS bilgisayar programı sağlar, ancak seçilen bir veri kümesine uygun bir test elde etmek için bir metne başvurmak gerekir. Herhalde en çok bilinen testler, temeldeki dağılımsal biçim hakkında yalnızca birkaç çok basit varsayım sunan ve basit nominal değişkenler için uygun olan ki-kare ile ilk geliştirilenlerden biri olan ve sıralı ölçekler veya aralık ölçeklerinden oluşan değişkenler için en yaygın olarak kullanılan Spearman'ın sıra korelasyonu katsayısıdır.

İstatistiki anlamlılık, kuram, politika perspektifi ve diğer değerlendirmeler tarafından belirlenen bir araştırma bulgusunun kendine özgü önemiyle aynı şey değildir. Her ne kadar istatistiki anlamlılık ile örneklemler arasındaki bir ilişkinin, korelasyonun, farkın, vb. büyüklüğü (ya da kuvveti) arasında bir ilişki olsa da, bu iki tür arasında basit bir denklik yoktur. Aslında bir araştırma bulgusu cüzi derecede küçük ve önemsiz bir konuda olabilir, yine de istatistiki anlamlılığa sahip olması söz konusudur. Buna bağlı olarak, bazı eleştiriler, anlamlılık testlerinin çoğunlukla düşünülmeden ve yanlış biçimde kullanıldığını ve araştırma bulguları hakkındaki raporlarda onlara aşırı önem verildiğini ileri sürmüşlerdir.

anlaşma, anlaşma yöntemi (*agreement, method of*) *bkz.* **Mill, John Stuart**

Annales Okulu (*Annales School*) Lucien Febvre ile Marc *Bloch'un 1929'da Strasburg Üniversitesi'nde kurdukları *Annales: économies, sociétés, civilisations* dergisi etrafındaki Fransız tarihçilerin oluşturduğu etkili bir ekol. Annales Okulu, olayların basit bir kronolojisini sunmakla yetinen mevcut tarihsel metodolojinin eleştirisi olarak bir "total tarih" geliştirmeye çalışmıştır. Bu okula bağlı tarihçiler, dikkatleri siyasal tarihten uzaklaştırıp, toplumların uzun dönemlere yayılan makro-tarihsel analizlerine çekmeyi amaç edinmişlerdi. Maurice Helbwachs, André Siegfried, Fernand *Braudel, Le Roy Ladurie ve Georges Duby gibi tarihçileri bünyesinde toplayan bu okul, tarihin disiplinlerarası bir alan olduğunu, dolayısıyla çok uzun tarihsel dönemlerin (*la longue durée*) ve toplumsal yapının incelenmesi gerektiğini savunurken, bazı üyeleri de kantitatif yöntemlere başvuruyorlar ve coğrafi ortam, maddi kültür ile toplum arasındaki etkileşimleri inceliyorlardı.

Okulun ilk üyelerinin çalışmalarını, örneğin *Feodal Toplum* (*Feudal Society*, 1961) adlı eseriyle Orta Çağ toplumunun bütünsel bir analizini ortaya koymaya çalışan Bloch'un temsil ettiğini söyleyebiliriz. Savaştan sonraki

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dönemde ise, sosyal bilimlerde özel olarak iki eser büyük bir etki bırakmıştır: Braudel'in Akdeniz'i anlattığı incelemesi *Akdeniz ve II. Philip Çağında Akdeniz Dünyası* (*The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II,* 1949) ile Le Roy Ladurie'nin on dördüncü yüzyıldaki bir köyü ele aldığı analizi (*Montaillou,* 1975). Annales Okulu tarih sosyolojisini, özellikle Immanuel Wallerstein'ın *dünya sistemi kuramını da etkilemiştir (örneğin bkz. Wallerstein'ın iki ciltlik incelemesi, *The Modern World System,* 1974 ve 1980). Onları eleştirenler ise, Annales Okulu'nun siyasal süreçleri göz ardı ettiğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca, Annales'in yaklaşımının, örneğin *tarihsel materyalizm, Max *Weber'in tarihsel sosyolojisi (*The Agrarian Sociology of Ancient Civilisations,* 1924) ya da Norbert *Elias'ın figürasyonel sosyolojisi (*The Court Society,* 1969) karşısında -onların hepsinden daha az soyut görünmesine rağmen-, kapsam ve disiplinlerarasılık bakımından temelde nasıl farklı olduğu da belirgin değildir.

anne ölümlülük oranı (*maternal mortality rate*) *bkz.* **ölümlülük oranı**

anne yoksunluğu (*maternal deprivation*) John *Bowlby'nin, çocuğun sonraki zihinsel sağlığı açısından gerekli olan anne bakımının yokluğuna atfen kullandığı bir terim. Daha sonraki araştırmalarda da, çocuk bakımının -sevgi, sevgi bağı ve teşvik gibi- gerekliliklerı ile bu gerekliliklerin yokluğu ya da bozulmasının çocuğa yansıyan etkileri saptanmaya çalışılmıştır. Feministler, bu fikrin kadınların *anneliğe boyun eğmesine yol açan ideolojik rolünün olumsuz etkilerini ortaya koyarken, başka eğilimlerdeki eleştirmenler anne yoksunluğu terimine, kesin bir içeriğe sahip olmadığı için karşı çıkmışlardır.

anne-babalık, ebeveynlik (*parenthood, parenting*) *bkz.* **aile sosyolojisi; annelik; babalık; çocukluk**

annelik (*motherhood*) Anne olmanın pratik gerçekliklerini ve toplumsal önemini kapsayan bir terim. Sosyolojinin anneliğe (süreç olarak) ve anne olmaya (durum olarak) yönelik ilgisi zaman içinde çeşitlilik sergilemiştir. 1970'lerden önceki odak noktası, ya demografik bir olay olarak çocuk yapma (inceleme birimi, tipik biçimde erkeklerden çok kadınlardı) ya da çocuk yetiştirme üzerineydi. İki durumda da ilgi merkezi, nüfusa sayısal bir ilave ya da toplumun potansiyel bir yetişkin üyesi olarak çocuktu. Bir taraftan, doğurganlık modelleri (doğum yapma yaşı, doğumlar arasındaki süre, ailenin büyüklüğü, gebeliği önleyici yöntemler, gayri meşruluk, vb.) incelenirken, diğer taraftan, anne (ve daha küçük bir boyutta babanın) davranışının çocuk üzerindeki, dolayısıyla belirli bir zaman sonrasının yetişkini üzerindeki etkisi ele alınıyordu. Sosyolojik analizlerde, antropologların çocuk yetiştirme üzerine etkin kültürler arası araştırmaları ile psikologların çocuğun gelişimiyle ilgili tahlillerinden yararlanılmıştır (iki durumda da Freudyen mirasın oldukça güçlü olduğunu belirtmeliyiz). Sosyolojik çalışmalar, çocuk yetiştirmeyi daha geniş bir *toplumsallaşma sürecine (yaşamın tüm aşamalarında bulunan ve yalnızca ebeveynleri değil, içinde bireylerin egemen toplumsal *normları kabul etmek üzere yetiştirildiği bir dizi aktörü barındıran bir süreç) yerleştirmişlerdir. Anne ve baba rollerindeki belirgin ampirik farklılıklar dikkate alındığında, çocuğun toplumsallaşmasını konu alan araştırmalar, kaçınılmaz olarak bazı toplumsal *cinsiyet farklılıklarının üzerine gidecek, fakat bunları basit bir şekilde sorgulamadan kabul etme noktasında duracaktır. Aslında,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Talcott *Parsons'ınki gibi makro kuramsal analizler, ileri endüstriyel toplumlarda kadınların çocuk bakımında ev içindeki rolünün işlevsel bir gereklilik olduğunu öne sürmüşlerdir.

Ampirik araştırmalar, çocuk bakımının çok büyük ölçüde kadınların omzuna yıkıldığını göstermiş olsa ve bu tabloyu yansıtmaya devam etseler de, esas olarak çocuk bakımıyla ilgili işbölümünü eleştirel bir biçimde sorgulayan itki, 1970'lerde *feminist hareketlerin sosyolojik annelik araştırmalarından gelmiştir. Toplumsal cinsiyet farklılaşmasına yönelik bu ilginin sonuçlarından birisi, *babalığın da ele alınmaya başlaması olmuştur. Ayrıca feminizm, aynı derecede önemli olan bir değişim yaratarak, vurguyu, çocukların üreticisi ve yaratıcısı olan anneden, bizzat annenin kendisine yapmaktadır. İlk olarak, odak noktasına anne olma deneyimi konmuştur. İkincisi, bir dizi feminist kuramcı, anneliğin, kadınların toplumdaki konumları ve toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü üzerindeki etki ve önemine dikkat çekmiştir. Kadınların hem çocuk sahibi olma hem de çocuk yetiştirme deneyimi, anneliğin kadınların kimliği üzerindeki önemi ve çocuk sahibi olmanın yarattığı kültürel baskılar; bunların hepsi, başta Ann Oakley'inki olmak üzere bir dizi ampirik araştırmada enine boyuna irdelenmiştir. Söz konusu araştırmaların çoğunda, kadınların çocuk sahibi olmak ve onlara bakmakla ilgili içgüdüsel arzuları olduğu şeklindeki yaygın varsayıma temelden itiraz edilmektedir. Yine, anne olmanın doğurduğu tatminsizlikler ve hüsranlar (özellikle eve kapanma söz konusuysa) sorgulanmıştır. Bazı feminist kuramcılar ise, şaşırtıcı olmayan bir biçimde, kadınlara yönelik baskının esas kaynağının biyolojik çocuk bakımı olgusu olduğunu ileri sürmektedirler; bu, büyük ölçüde Nancy Chodorow'un *The Reproduction of Mothering*'de (1978) geliştirdiği bir görüştür. Öte yandan bu tür iddiaların yanlış olduğunu göstermeye yönelik ciddi çabalar söz konusudur. Kadınların yaşamında anneliğin önemi ve değeri üzerine geliştirilen feministlere ait görüşler sürekli yoğun tartışmalara konu olmaktadır. *Ayrıca bkz.* **anne yoksunluğu.**

anomi (*anomie, anomy*) Bir toplumun *normlarının etkisizleşmesi, çöküntü, karışıklık ya da çatışma olması durumunu gösteren bir terim. Klasik Yunan metinlerinde sık sık rastlanmakta olan *anomia* terimi, "yasasız" anlamına gelen *anomos* sıfatıyla ilişkilendirilebilir. Bu terim o zamandan beri, çöküntü ve katastrofu anlatan daha geniş kapsamlı ve genellikle negatif bir çağrışımla yüklü olmuştur. Anomi terimi sosyolojide en sık biçimde *Émile Durkheim'ın ve Robert Merton'ın çalışmalarıyla birlikte anılmaktadır.

Bu kavramın Durkheim'ın yazılarında en çok ön plana çıktığı metin *Toplumda İşbölümü* (*The Division of Labour in Society*) ile *İntihar*'dır (*Suicide*). Durkheim'ın bu çalışmalarının ilkinde, anomi, toplumun mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçiş sürecinde ortaya çıkar. *İşbölümünün gittikçe artması normal olarak organik dayanışma sayesinde toplumsal bütünleşmeyi getirmekte, fakat ekonomik değişimin ahlâki düzenlemelerin farklılaşma ile uzmanlaşmanın artışına ayak uyduramayacağı kadar hızlı olduğu yerlerde anormal veya anomik bir patolojik işbölümü görülmektedir. Durkheim, *intiharı tartışırken (klasik çalışmasında anlatıldığı üzere, anomi, intiharın dört nedeninden birisidir) bu argümanı iyice geliştirmiştir. Anomik intihar daha çok organik toplumlarda, bilhassa, iktisadi (ve muhtemelen normatif) düzenlemenin gerilemekte olduğu iktisadi depresyon ya da patlama dönemlerinde gözlenecektir. Böylesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dönemlerde insanlar toplum düzenine daha az bağlı kaldıklarından, temel arzuları sınırsız ve karışık boyutlara varabilir. Anomi, işte bu noktada, Durkheim'ın ilk başta tasarladığı gibi toplumun ve toplumsal düzenin yapısal bir özelliği olmaktan ziyade, hemen hemen psikolojik bir düzensizlik ve anlamsızlık durumuna dönüşmektedir. (Bununla birlikte, Durkheim'ın insanın arzusunun hayvanın içgüdüsünden farklı olduğunu düşündüğü temel modelinde, insan arzusunun kendini sınırlayacak hiçbir mekanizması olmadığı ve bu yüzden ona ancak toplumsal düzenlemeyle sınır konabileceği için, psikolojik durumun insan arzusunun yapısal özelliğiyle tamamlayıcı bir ilişki içinde olduğunu ve kavramsal bakımdan ayrı bir yerde durduğunu söylemekle tutarlı olduğu iddia edilebilir.) Anomi kavramının sık sık Marx'ın *yabancılaşma fikriyle karşı karşıya getirildiği de olmuştur.

Robert Merton'ın çalışmalarında ise anlamın bir ölçüde kaydığına tanık oluruz. Merton, *sapkınlığın; toplumsal yapılar ile kültürel değerlerin uyum göstermek için nasıl baskılar yaptığının, yine de sapkınlığı zorunlu bir sonuç haline getiren ayrılıklar ve çelişkiler yarattığının sosyolojik bir açıklamasını yapmak istiyordu. Bu doğrultuda, "Social Structure and Anomie" (*Social Theory and Social Structure,* 1957) başlığını taşıyan klasik denemesinde, "küçücük bir kulübeden Beyaz Saray'a" çıkışı anlatan Amerikan Rüyası'nı, yukarı doğru toplumsal mobilitenin muazzam derecede olduğu ve finansal kazanımları olan açık toplumu tartışmakta ve ekonomik başarının bu tür kültürel hedeflerini, onlara ulaşmayı sağlayabilecek meşru yapısal araçlardan (eğitim olanağı ve çok çalışma) ayırmaktadır. Merton'a göre, Amerikan değer sistemi, başarıya ulaşmayı neredeyse evrensel bir uğraşa çevirmekte ve bu hedefe varmanın normatif biçimde onaylanmış araçlarını belirlemektedir; gelgelelim o toplumdaki ekonomik kaynakların yapısının ancak belli ayrıcalıklı gruplar ile sınıflara bu hedeflere ulaşma olanağı tanıdığı besbellidir. Bu durum doğal olarak, ayrıcalıksız kişiler arasında göreli *yoksunluk duygularının filizlenmesine neden olacaktır (bu tür duygular daha sonra, aynı amaçlara ulaşmanın alternatif araçlarını sunuyor gibi görünen çeşitli bireysel sapkınlık biçimlerinin zeminini hazırlayacaktır). Başka bir deyişle, anomi, araçlar ile amaçların kesişme noktasında ortaya çıkmaktadır. Asıl konformistler, hem meşru araçlara hem de onaylanmış amaçlara ulaşabilen kişiler olacaktır. Merton ayrıca, kişilerin anomiye adapte olma tarzlarıyla ilgili ünlü tipolojisini sergilerken, yenilikçilik (hedeflere bağlı kalma, ama hırsızlıkta olduğu gibi meşru araçları reddetme), geri çekilme (uyuşturucu kullanmada olduğu gibi, amaçlar ile araçları reddetme ya da kendini geri tutma), ritüelcilik (köle ruhlu bürokrat örneğinde gözleneceği üzere, meşru araçlara bağlı kalmanın kendi başına bir amaca dönüşmesi) ve son olarak başkaldırma (siyasal radikalizm örneğindeki gibi, araçları da amaçları da reddedip onların yerine yenilerini koyma) eğilimlerini tartışmaktadır.

Merton'ın kuramı, uyum ve konsensüse fazlasıyla vurgu yapması, aşırı bütünleşmiş toplum ve aşırı toplumsallaşmış insanlar görüşü nedeniyle eleştirilmiştir. Yine de bu kuramın, özellikle daha sonra ortaya çıkan suçluluk kuramlarında çok etkili olduğunu vurgulamak gerekir. Örneğin Albert Cohen'in *Delinquent Boys*'da (1956) geliştirdiği *statü tıkanması kuramı ile R. Cloward ve L. Ohlin'in *Delinquency and Opportunity*'de (1961) ortaya attıkları *eşitsiz

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

fırsat yapıları kuramında, suçluluk, toplumsal yapıdaki bir gerginlik ya da anomi durumunun sonucuna bağlanmaktadır. Anomi kavramı başka alanlarda da kullanılır: Kavramın eleştirildiği bir derleme için bkz. Marshall B. Clinard, *Anomie and Deviant Behaviour* (1964) ve daha yakın bir örnek olarak Marco Orrù, *Anomie: History and Meanings* (1987). *Ayrıca bkz.* **alt-kültür.**

anomi, epistemolojik (*anomie, epistemological*) *bkz.* **metodolojik çoğulculuk**

anomik intihar (*anomic suicide*) *bkz.* **anomi**

anormal davranış (*aberrant behaviour*) Normal sayılan ölçülerden sapan, düzensiz davranış. "Kuraldışı davranış" teriminin sosyolojideki kullanımı, söz konusu davranışın -bazı alışılmadık cinsel pratiklerde görüldüğü gibi- gizlice ve esas olarak kendini kollayan nedenlerle yapılmış olduğunu anlatır. "Anormal davranış", genellikle kamusal alanda toplumsal *normların ihlal edilmesini anlatan ve özellikle toplumsal bir değişim sağlamak amacıyla (ki siyasal ya da dinsel muhaliflerin kendi aykırı düşüncelerini mümkün olduğu kadar geniş kesimlere ulaştırmaya çalışmaları bundan dolayıdır) gerçekleştirilen "uyumcu olmayan davranış"la karşılaştırılabilir. Bu ayrımın *sapkınlık kuramlarına yansıyan etkileri, Robert K. Merton'ın "Social Problems and Sociological Theory" (R.K. Merton ve R. Nisbet, *Contemporary Social Problems,* 1971) başlıklı denemesinde etraflıca tartışılmıştır.

anti-doğalcılık (*anti-naturalism*) *bkz.* **doğalcılık**

anti-nomosçuluk (*antinomianism*) Dinsel bağlılıkların ya da inancın, toplumun hukuksal ya da ahlâki kodlarından birini dışlaması; dolayısıyla "anti-norm" durumuna gelmesi. Antinomosçuluk, Hıristiyanlık tarihinde belli *mezheplerin karakteristik bir özelliği olmuştur. En dikkat çekici örnek, on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki bazı radikal Protestan mezhebi üyelerinin, Calvinci kader öğretisini bu şekilde, yaptıkları seçimlerde içsel kesinlik duygusunu taşıyan insanların artık günah işleyemeyeceklerini, bu yüzden geleneksel davranışların kısıtlamalarından kurtulduklarını iddia etmeleridir. Daha yakın zamanlara ilişkin bir örnek on dokuzuncu yüzyılın Oneida Cemaati ve günümüzdeki Tanrı'nın Çocukları'dır. Antinomosçuluk, genellikle ortodoks olmayan; çoğul evlilik (Oneida Cemaati) veya evlilik dışı cinsel ilişki kurma (Tanrı'nın Çocukları'nda görülen bu pratiğin gerekçesi, bu yolla başka insanların da kurtarılacağı iddiasıdır) gibi cinsel ya da evlenme pratikleriyle birlikte anılmaktadır.

anti-psikiyatri (*anti-psychiatry*) 1960'lı yıllarda *psikiyatrinin fikirleri ve uygulamalarını temelden eleştiren yazarlar için kullanılmak üzere bulunmuş bir terim. Kuramsal ve siyasal bakımdan her zaman heterojen bir nitelik taşıyan bu gruba kimlerin alınacağı konusundaki genellikle değişik görüşlere rastlanır. Anti-psikiyatriyle birlikte adı sık geçen yazarlar arasında, radikal liberteryan Thomas Szasz, ondan daha solcu ve varoluşçu eğilimleri bulunan R.D. *Laing ile meslektaşı David Cooper, akıl hastalığında reform yapan İtalyan Franco Basaglia (bu isimlerin hepsi psikiyatristtir) ve iki sosyoloğu (sembolik etkileşimci *Erving Goffman ile *etiketleme kuramcısı Thomas Scheff) sayabiliriz. Bazen *Michel Foucault'nun adı da bu bağlamda geçmektedir. Bu yazarların hepsi, farklı konumlarına rağmen deliliği ve *akıl hastalığını toplumsal bir olay olarak görüp,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

psikiyatrinin, insanları -özellikle kurumsal ortamlarda- kısıtlayan ve baskı altına alan bir *toplumsal denetim unsuru işlevi gördüğünü vurgulamaktadırlar.

Szasz'ın çalışması tipik bir örnektir. Szasz, *The Myth of Mental Ilness* (1961) adlı eserinde, insanın düşünce ve davranışları için hastalık dilinin kullanılmasını kesinlikle reddeder ve bunu toplumsal denetimin mistifiye edici bir süreci şeklinde yorumlar. Ona göre, akıl hastalıkları (organik düzensizlikler dışında), tam tersine toplumsal kuralları ve rol oynamayı baz alarak analiz edilmesi gereken, "yaşamın içindeki problemler"dir. Szasz'ın bu çalışmasından sonra yayınlanan başka kitaplar da onun mesajını olumlamışlar, devletin baskısının yerini özel, sözleşmeye dayalı psikiyatrinin almasını istemişlerdir.

Amerika Birleşik Devletleri ile İngiltere'de *cemaat bakımı politikalarının kabul edilmesi, büyük ölçüde 1960'lardaki anti-psikiyatriden daha önceye dayanıyordu. İtalya'da ise anti-psikiyatri, 1978'deki radikal yasalarla doruk noktasına çıkan ve cemaat bakımını ülke çapında yürürlüğe sokan reform programı üzerinde önemli bir etki bırakmıştı.

antropoloji (*anthropology*) *bkz.* **sosyal antropoloji**

apartheid (*apartheid*) *bkz.* **ayrım**

ara teknoloji (*intermediate technology*) *bkz.* **uygun teknolojiler**

araçsal akıl (*instrumental reason*) *bkz.* **eleştirel kuram**

araçsal bağ (*instrumental tie*) *bkz.* **ifade edici bağlar ve araçsal bağlar**

araçsal çalışma yönelimi (*instrumental orientation to work*) *bkz.* **öznel çalışma deneyimi**

araçsal kalabalık (*instrumental crowd*) *bkz.* **kalabalıklar**

araçsal kolektivizm (*instrumental collectivism*) *bkz.* **toplum imgeleri**

araçsal koşullan(dı)rma (*instrumental conditioning*) *bkz.* **koşullan(dır)ma**

araçsalcılık (*instrumentalism*) *bkz.* **öznel çalışma deneyimi**

aralık ölçekleri (*interval scales*) *bkz.* **ölçekler; ölçüm**

araştırma birimi (*unit of enquiry*) Bir araştırma projesinde hakkında bilgi toplanması gereken birim (örneğin bir kişi, hane, şirket ya da benzer bir şey). Öğrenciler araştırma birimini (bazen analiz birimi diye adlandırılır) genellikle *örnekleme birimiyle karıştırırlar. Herhangi bir araştırmada bu ikisinin aynı olması gerekmez. Örneğin bir araştırmada örneklem olarak önce haneler seçilebilir ve daha sonra (haneler içindeki bir ya da birkaç kişiye soru yöneltilerek) bu hanelerde oturanların hepsi hakkında bilgi toplanabilir. Burada örneklem birimi hane, araştırma birimi ise hane mensuplarıdır.

araştırma etiği (*research ethics*) Ahlâki kurallar ve mesleki davranış kodlarının, araştırma konusu kişiler hakkında bilgi toplama, toplanan bilgileri analiz etme, raporlama ve yayınlamaya uygulanmasını (ve özellikle bu kişilerin mahremiyet, gizlilik ve rızalarının alınması konusundaki haklarının etkin biçimde benimsenmesini) anlatan bir terim. Son zamanlara kadar *sosyologlar (ve genel olarak sosyal bilimciler), yaptıklarıyla hakikati aradıkları gerekçesine sarılarak, araştırma konusu olan kişilere karşı davranışlarında küstahça bir kibir sergilemişlerdir. Ne iyi ki bu eğilim günümüzde, özellikle sanayi toplumlarında, biçimsel davranış kodlarının benimsenmesi ve etik araştırma prosedürlerinin daha çok önemsenmesi sonucunda düzeltilmiş durumdadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Etik sorunlarla, en çok, *örnekolay incelemeleri ve son derece ender rastlanan (ve raporlarda kişilerin kimliğinin açığa çıkma riskinin olduğu) vakalara odaklanan başka araştırma tasarımlarında karşılaşılmaktadır. Kamuoyu artık, reklam peşinde koşan medya hikâyelerine tepki gösterdiği gibi, gerçek araştırma maksadıyla da olsa, yapılan mahremiyet ihlallerine de direnmektedir; örneğin, büyük ölçekli veri toplama çalışmalarında, gerçek isimlerin saklanacağı yolunda kesin garantiler verilmesine karşın, düzenlenen anket araştırmalarında yanıt vermeme örnekleri periyodik biçimde artmaktadır.

Bu konuyla ilgili üç ana soruna değinebiliriz. Araştırma konusu kişilerin bir incelemede işbirliği yapmayı reddetme hakkı, görüşmeli *anket araştırmaları söz konusu olduğunda kesindir, ancak örnekolay incelemelerinde, özellikle *örtük gözlem yöntemine başvurulmuşsa her zaman geçerli değildir. Deneklerin araştırmacılara aktardığı bilginin sadece isimsiz kalması değil, aynı zamanda geniş anlamda gizli olması hakkı ise ender olarak tartışılmaktadır. Ancak özellikle inceleme sonuçlarının istenilenden fazlasını açığa çıkarması durumunda yine pratik güçlüklerle karşılaşılabilir. Bir deneğin kendisiyle ilgili bilgi aktarılmasına (gerekiyorsa araştırma tamamlandıktan sonra) rıza gösterip göstermeme hakkı, araştırma sonuçlarının insanların onay verdiği bir anlaşma olmadan kamuya açıklanamamasını sağlar. Araştırma etiğiyle ilgili bu ve başka türden sorunları ele alan ve hâlâ tazeliğini koruyan mükemmel bir örnekolay incelemeleri derlemesi için bkz. Gideon Sjoberg, *Ethics, Politics, and Social Research* (1967). *Ayrıca bkz.* **etik.**

araştırma tasarımı (*research design*) Bir araştırma projesi ya da programı için, gerçekleştirilecek çalışmanın –veri toplama yöntemleri ve kullanılacak analizler dahil olarak- kaba çerçevesini ve ana özelliklerini ortaya koyan ve araştırma stratejisinin, incelemenin belirli amaç ve hedeflerine nasıl yöneldiğini, araştırma konularının kuramsal hedefli mi, siyasal hedefli mi olduğunu gösteren stratejik bir plan. Ayrıca, bu tür bir plan geliştirmenin, alternatif inceleme türleri, onların göreli büyüklükleri, *nirenginin (üçgenleme) kullanılıp kullanılmayacağı ve planları erişilebilir kaynaklar ve zaman tablosuna göre ayarlama arasında bir seçim yapmayı kapsadığına işaret etmek gerekir. *Ayrıca bkz.* **kalitatif-katitatif tartışması.**

araştırma yöntemleri (*research methods*) *bkz.* **anket araştırması; araştırma etiği; araştırma tasarımı; ardışıklık analizi; çok düzeyli modeller; görüşme; içerik analizi; ikincil analiz; kalitatif-kantitatif tartışması; karşılaştırmalı kalitatif analiz; katılımcı gözlem; kişisel belgeler; nirengi (üçgenleme); örnekolay incelemesi; resmi istatistikler; tutumlar; vaka kayıtları; yaşam öyküsü; yinelenen araştırmalar**

ardışık kategoriler ya da aralıklar (*successive categories or intervals*) Deneğin tutumla ilgili soruları ya da anket seçeneklerini, beş kategorili çift kutuplu ölçek türünde ("tamamen katılıyorum, bir ölçüde katılıyorum, ne katılıyor ne de katılmıyorum, bir ölçüde katılmıyorum, hiç katılmıyorum") ve sıralı bir kategoriler ölçeği temelinde değerlendirdiği bir veri toplama (ve tek boyutlu) *ölçekleme yöntemi. Bu yöntem, hem kategori aralıklarının hem de seçeneklerin ölçülmesine olanak tanımaktadır. *Ayrıca bkz.* **ölçüm.**

ardışıklık analizi (*sequence analysis*) Toplumsal süreçlerin zamansal ya da mekânsal olarak nasıl düzenlendiğini araştıran bir dizi sorudan (ve bunları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yanıtlama tekniklerinden) meydana gelen bir analiz türü.

Sosyolojinin birçok alanı, zamansal bağlamlarda gerçekleşen olaylar veya eylemlerle (ya da ardışıklık sorunları diyebileceğimiz durumlarla) ilgilidir. *Kariyer ve *yaşam seyri konusundaki araştırma ve yayınlar bunun en açık örnekleridir. Ardışıklık analizi, olayların düzenli bir liste ya da zincir halinde şekillenişini saptamaya çalışır. Ardışıklık analizinde sembolik zamana karşıt olarak gerçek zamanla ilgili bir varsayım söz konusu olmadığından, bir ritüelin birbirini izleyen kısımlarını, bir imalat sürecinin ("zaman"ın bir anlamıyla keyfi biçimde ayarlandığı) değişik aşamalarının sırasını ya da bir işin veya bir suçlunun sicilindeki statü değişiklikleri türünden gerçek zaman olaylarının birbiri ardı sıra gelmesini irdelemek mümkün olmaktadır. Bir sıra içinde gerçekleşen olaylar eşsiz olabilir, tekrarlanabilir ya da değişik derecelerde birbiriyle ilintili olabilir. Ayrıca tüm sıralanışlar birbiriyle ilintili olabilir. İşte, bağımsız ya da bağımlı bir değişken olarak araştırılabilecek olan şey bu ardışıklıktır (örneğin, iş deneyimlerinin hangi sıra halinde gerçekleşmesi durumunda işsizlik tehlikesinin ortaya çıkacağını, bir meslek kariyerinde birbiri peşi sıra gelen adımların hangi ön değişkenlerle açıklanacağını bilmek isteyebiliriz). Öte yandan, bazı ardışıklık analizleri, bir olaylar dizisindeki kalıpları (bir dansın aşamalarının düzenini araştıran çalışmalar gibi) saptamayı kendi başına bir amaç olarak görmekle yetinmektedir.

Ardışıklık analizi, sosyologların esas olarak hâlâ diğer sosyal bilimlerden esinlenerek yürüttükleri, yeni gelişmekte olan bir alandır. Sözgelimi psikolojide, *öğrenme, *bilme yetisi ve gelişme aşamaları kuramları gibi alanlarda ardışıklık analizinin hayli uzun bir geçmişi vardır. İktisatçılar, tüketim davranışları ve yeniliklerin ortaya çıkışı gibi konularda gözlenen düzenleri incelemişlerdir. Dilbilimciler, anlamlı metinler kurmanın aşamaları üzerinde yoğunlaşırlar. Siyaset bilimi de (örneğin) federal bütçe kararlarının alınması sürecinde takip edilen sırayla ilgili araştırmalar yapmışlardır.

Sosyolojide, ardışıklık analizinde basit bir yaklaşım, Karl Marx, Robert Michels, Robert Redfield gibi isimlerle bağlantılı olarak *modernleşme, *gelişme, *akılcılaşma, *devrim gibi konulara eğilen doğrusal aşamalı kuramlar geliştirmeye ağırlık vermektedir. Daha ayrıntılı gelişkin yaklaşımlarda, iş tarihleri literatüründe karşılaşılacağı türden çeşitli kariyer kuramları geliştirilir (bunun önemli bir nedeni, bu sayede olumsallığın ve tesadüflerin aşama kuramlarından daha fazla dikkate alınmasıdır). Ardışıklık analizinin en gelişkin biçimleri ise, tüm sıralamaların karmaşık bir *ağ içerisinde birbirine bağımlı olmasından hareket eder. Sosyolojide ardışıklık analizinin önde gelen uygulayıcılarından birisi olan Andrew Abbott, bunları "etkileşimsel alan kuramları" şeklinde adlandırmakta ve köklerinin, Birinci Dünya Savaşı ile 1930'lu yıllar arasında *Chicago Okulu tarafından geliştirilen "bağlamsalcı paradigma"ya dayandığını iddia etmektedir. Bu örnekler arasında, Harrison White'ın emek piyasalarında boşluk zinciri sistemiyle ilgili ağ analizini (*Chains of Opportunity,* 1970) ve Abbott'ın on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki Alman müzisyenlerin kariyerlerini konu olan kendi çalışmasını ("Measuring Resemblance in Sequence Data", *American Journal of Sociology,* 1990) sayabiliriz.

Birbiri peşi sıra gelişen şeyleri kodlama teknikleri (bunları analiz etmek için geliştirilmiş bilgisayar yazılımlarıyla

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

birlikte), biyoloji, bilişsel psikoloji ve onlara yakın olan başka alanlardaki mevcut uygulamalardan uyarlanmış bir görünüm sunmaktadır. Şu anda bu türde birçok program vardır ve bu alandaki geliştirme çalışmaları daha çok biyo-teknoloji fonlarıyla yapıldığından oldukça hızlı bir biçimde yeni ilerlemeler kaydedilmektedir. Abbott'ın çoğunlukla kullandığı ve kendisinin ayrıntılandırdığı optimal uyum bu tür yöntemlerden birisi, optimal uyum ya da optimal diziliş diye bilinen yöntemdir. Burada, bir sırayı başka bir sıraya dönüştürmek için gerekli olan yer değiştirmelerin ve taşımaların asgari sayısından yola çıkarak, sıra çiftleri arasındaki mesafe hesaplanır. (Bu teknik, DNA moleküllerinin benzerliğini incelemek amacıyla kullanıldığı biyolojiden alınmıştır.)

Örneğin, bir karar sürecindeki söylem kalıbı, tipik bir veri sıralaması şeklinde kodlanabilir: 1Z2, 1Z8, 20Z4, 2Z6. Z harfi, bir öğenin kaç kere gözlendiğini (Z'den önceki sayı), o öğenin özelliğinden (Z'den sonraki sayı) ayırmayı sağlamaktadır. Dolayısıyla bu sıralamadan şöyle bir anlam çıkarılabilir: "Karar sürecinin ilk aşamalarından birinde varılan noktanın özetlenmesi" 1 birim, "daha öncekine herhangi bir şekilde değinmeyen yeni bir öneri formüle edilmesi" 1 birim, "toplantı öncesi yapılan bir önerinin tartışılması" 20 birim, "masaya yeni konan bir öneri için yapılan değişiklik teklifleri" 2 birimdir. İlgili verileri bu şekilde derleyip kodladıktan sonra, 1Z2, 1Z9, 2Z15, 20Z43, 5Z21, 5Z23 sırasını 2Z2, 1Z9, 1Z10, 1Z15, 20Z43, 5Z21, 5Z23 sırasına çevirmek için iki değişiklik yapmak gerektiğini görebiliriz. Bunlar, sıraların benzerlikleri ortaya koyan bir şekilde düzenlenmesiyle gözlenebilir:

```
1Z2  1Z9        2Z19 20Z43  5Z21 5Z23
1Z2  1Z9  1Z10  2Z19 20Z43  5Z21 5Z23
```

Görüldüğü gibi, bir Z2 birimi eklenmiş ve Z15 birimi Z10 birimine çevrilmiştir.

Bilgisayar programı, bu tür tekrarlamalarla, sıraları tam ya da kısmi dizilişler haline getirmek için gerekli yer değiştirmeler ve taşımaların tipini ve sayısını hesaplayıp, birbiri ardı sıra gelen sıra çiftleri arasındaki mesafeyi (ve dolayısıyla benzerlikleri) değerlendirmektedir. Farklı programlar, araştırmacıların ilgilerine, hangi tekniklerden (değiş tokuşlar, araya girmeler, yer değiştirmeler, taşımalar) yararlanıldığına ve bu işlemlere yüklenen "maliyetler"le ilgili alternatif düşüncelere bağlı olarak farklı ardışık düzenlilikler saptarlar. Bu şekilde saptanan düzenlilikler, ardışık haldeki olayların düzenlenişini de göstermiş olur. Araştırmacı bu aşamadan sonra, elde ettiği bu verilerden hareketle, ardışıklıkların *açıklananlar ya da açıklayanlar olarak göründüğü, nedensel bir anlatı kurgulayabilir.

Abbott eğlenceli bir dille kaleme aldığı bir polemiğinde ("Of Time and Space: The Contemporary Relevance of the Chicago School", *Social Forces*, 1997), bugün birçok sosyoloğun "araştırma değişkenleri, tarihsel güçler ve kuramsal soyutlamaların stilize dünyaları arkasına saklanarak, gerçek dünya hakkında yazmaktan vazgeçtiği"ni iddia etmiştir. Abbott özellikle, çağdaş *nedensel modelleme akımının çoğu versiyonuyla temsil edilen bağlamsızlaştırılmış "değişkenlik paradigması"nı eleştirmektedir. Bu yaklaşımlarda, sosyolojik çalışmaların değişkenleri (sınıf, bürokrasi, ırk, vb.) toplumsal (ve coğrafi) mekân ve zamandaki bağlamlarından soyutlanmış durumdadır ve ancak, insanların tipik olarak falanca biçimlerde davrandığını varsayan bir dizi hikâye uydurarak ilişkilendirilebilmektedir. (Abbott'ın gözlemlediği gibi, burada açıklanan değişkenler genellikle

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

küçük boyutludur ve yıllar içinde daha da küçülme işaretleri sergiler.) Buna karşılık, ardışıklık analiziyle ilintili soru ve tekniklerde toplumsal olgular gerçek ortamlarına yerleştirilmekte, bağlamsızlaştırılmış değişkenlerden ziyade fiili kalıplar incelenebilmektedir. Bu yöntemleri kullanarak "doğrudan belirli aktörlerin belirli toplumsal zaman ve yerlerde gerçekleştirdikleri eylemlere bakabiliriz". Abbott'a göre, ardışıklık analizi bu bakımdan sosyolojinin, toplumsal sürecin ve toplumsal etkileşimin incelenmesini öngören kendi disiplin köklerine geri dönüşü temsil etmektedir.

Ardışıklık analizini eleştirenlerin iddiası ise, verilerin sıralar halinde *kodlanmasıyla, ayrı sıraların belirlenmesi ve saptanmasıyla, diziliş prosedürleri ve protokollerinin seçilmesiyle ilgili kararların rahatsız edici derede keyfi bir biçimde alındığı görüşüne dayanmaktadır.

Ardrey, Robert (1908-1980) Daha çok insan ve hayvan doğasıyla ilgili bir dizi çok satan kitabıyla tanınmasına rağmen, Ardrey ilkin bir romancı ve oyun yazarı olarak kariyer yapmıştı. 1950'lerde R.A. Dart'ın Kenya'da bulduğu insansı fosillere ve bu keşiflerin *insan doğası görüşümüz açısından doğurabileceği sonuçlara büyük bir ilgi duymuştu. Ardrey'in çeşitli kitaplarda (*African Genesis,* 1961; *The Territorial Imperative,* 1966; *The Social Contract,* 1970) birleştirdiği kendi insan görüşü, doğanın içgüdüsel temeli hakkında sonuçlar çıkarmak üzere, insan olmayan hayvanlardaki toprağa bağlılık, egemen olma, saldırganlık gibi özelliklerle ilgili genellemeleri içeren, "karasal, et yiyen, katil maymunlar ırkı"ndan gelen bir insan soyunu öngörüyordu. Ardrey'in açıklamasına göre, "doğa bilimindeki bu devrim" kendi gençliğinin eşitlikçi ve sosyalist varsayımlarını çürütmekteydi. Ardrey'in çalışmalarının benimsenmesi kuşkusuz, siyasal muhafazakârlığın 1960'ların meydan okumaları ve çatışmalarına verdikleri yanıtlarla bağıntılıydı ve bu haliyle, pek çok sosyologun karşı çıktığı *biyolojik indirgemeciliğin bir örneği olma özelliğini korumaktadır.

aristokrasi (*aristocracy*) *bkz.* **üst sınıf**

aritmetik ortalama (*arithmetic mean*) *bkz.* **merkezi eğilim ölçüleri**

arkadaşlık (*friendship*) Arkadaşlık modern kültürlerin ortak bir terimi olmakla birlikte, bilim adamları tarafından fazla üzerinde durulmayan bir olgudur. Arkadaşlık teriminin Avrupa'daki anlamının, Kuzey Amerika'ya göre daha derin olduğu konusunda genel bir görüş vardır, yine de Anglofon dünyada esnek bir anlamla kullanılmaktadır. Batılı olmayan kültürlerde ise herhalde daha belirgin bir anlam taşır ve yerleşmiş toplumsal ilişkilerin temeli olduğu düşünülür. Fakat arkadaşlık, dünyanın hiçbir yerinde akrabalıkla ilgili bir terim değildir. Yine de, duruma ve bağlama göre değişiklik göstermekle birlikte, birbiriyle akrabalığı bulunmayan kişiler arasında karşılıklılığa dayalı yükümlülükler içerdiğine dikkat çekilmelidir. Arkadaşlıklar ortak yapılan bir faaliyete ya da ortama (bir spor kulübü gibi) bağlı olarak görece bir nedeni olan ilişkilerden, insanların birlirlerini desteklediği, derin ve kalıcı ilişkilere kadar çok çeşitli düzeyde kurulabilir.

Sistematik arkadaşlık incelemelerinde iki ana akım vardır. Birincisi, çocukların arkadaşlık kurmalarını inceleyen ve arkadaşlık tiplerini çocukluktaki kronolojik yaşla ilişkilendiren sosyal psikolojik incelemeler; ikincisi ise, sosyalleşme kalıplarına ve sınıf farklılıklarına yoğunlaşan, yetişkinler arasındaki arkadaşlık incelemeleridir. Graham

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Allan (*Friendship: Developing a Sociological Perspective*, 1989), işçi sınıfının arkadaşlık tercihlerine, komşulukların ve iş arkadaşlıklarının da önemli bir payı bulunmakla birlikte, daha çok akrabalık ilişkilerinin yön verdiğini iddia etmiştir. Orta sınıflar ise kişisel ilişkiler kurmaya daha eğilimlidir ve daha kapsamlı, daha bilinçli arkadaşlık tercihleri vardır.

Aron, Raymond (1905-1983) Büyük tartışma yaratmış bir Fransız sosyolog olan Raymond Aron, 1955'ten 1968'e kadar Sorbonne'da sosyoloji profesörlüğü yapmış ve birkaç yıl boyunca (daha sonra istifa etmiş olmakla birlikte) *Mont Pelerin Derneği'nin önde gelen üyelerinden birisi olmuştu. *German Sociology* (1935) adını verdiği kitabı sayesinde, Alman sosyolojisinin (özellikle Tönnies, Simmel ve Weber'in) Fransız sosyal bilimine girmesinde önemli bir rol oynamıştı. Ayrıca, sosyoloji kuramı için, Alexis De Tocqueville'in çalışmalarına özel bir vurgu yaptığı etkili bir giriş metni olan *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*'ni (*Main Currents in Sociological Thought*, 1960 ve 1962) kaleme almıştı. Aron, *Marksizmin bir sosyal bilim olmasına kesinlikle karşı çıkıyordu ve genellikle bir eleştiri hedefi olarak görülmesinin nedeni kısmen buydu, çünkü savaştan sonraki Fransız toplum felsefesinde egemen olan paradigma Marksizmdi. Aron'un kendisi daha çok Max *Weber'in çalışmalarından etkilenmişti ve bu etki *Eighteen Lectures on Industrial Society* (1956) gibi eserlerinde açıkça görülecekti. Aron, 1968 öğrenci protestolarından sonra çıkan tartışmada da önemli bir yer almış (bkz. *The Elusive Revolution*, 1968), ayrıca, daha genel olarak, iktidarın, siyasal elitlerin ve siyasal örgütlenmenin doğasıyla ilgili yazılar yazmıştı. Aron, elitlere yaklaşımı nedeniyle Vilfredo *Pareto'nun çalışmalarına özel bir ilgi duyuyordu.

Aron'un çalışmaları, özellikle sosyologların sıklıkla ihmal ettikleri konular olan uluslararası ilişkiler ve savaş üzerinde durması nedeniyle dikkate değerdir. *Peace and War* (1962) ve *Clausewitz* (1985) adlı çalışmaları bunun iyi birer örneğidir.

artı değer (*surplus value*) *bkz.* **emek-değer kuramı; kapitalizm; sömürü**

artık çekme (*surplus drain*) *bkz.* **bağımlılık kuramı**

artzamanlılık (*diachrony*) *bkz.* **Saussure, Ferdinand de; yapısalcılık**

arzu (*desire*) Arzu, genel olarak cinselliğin psikolojik boyutlarını, özel olarak ise hem bilinçte hem bilinçdışında etkili olan fantezileri karşılayan bir terimdir. Arzu, cinselliğin beden ve duygulanımlar gibi biyolojik boyutlarından da, cinsel kimliği ve cinsel ilişkileri kapsayan toplumsal ve siyasal boyutlarından da farklı bir duygudur.

Bizler hazzı ve acıyı bedenimizle yaşamamıza rağmen, bunların çoğu tartışmalı bir biçimde aslında fantezinin ve arzunun psikolojik boyutlarının sonucudur. Psikanaliz kuramı bu sorunlar üzerinde özellikle durmuştur. Yakın zaman önce Fransız psikanalist Jacques *Lacan, cinselliğin ve arzunun esasen anlam üretiminin -ve ihlalinin- zeminleri olduğunu, dolayısıyla arzunun fizyolojik bir ifade olduğu kadar kültürel anlamlar ve *temsillerden kaynaklandığını ileri sürerek, Sigmund *Freud'un biyolojik "dürtüler" kuramına karşı bir tez ortaya atmıştır. Lacan arzuyu bir metonim olarak (gerçekte bir konuşma şekli olan "metonimi"nin anlamının dönüştürülerek kullanıldığı bir sözcük) görmekte ve *göstergebilim için, bir şeyin adına, onunla ilintili olan başka bir şeyin konduğu, örneğin bir nedenin sonucunun ya da "içki" için "şişe"nin kullanılması gibi önemli bir kavram saymaktadır. *Ayrıca bkz.* **ihtiyaç.**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

asıl gelir (*original income*) *bkz.* **gelir dağılımı**

asimetri hipotezi (*asymmetry hypothesis*) Modern sanayi toplumlarında sınıf bileşiminin biriminin hâlâ hane olması nedeniyle, evli (ya da partneri olan) bir kadının sınıfsal özelliklerinin esas olarak kocasının mesleki konumuyla belirlendiğini öngören argüman.

Asimetri hipotezi, Talcott *Parsons'ın ABD'de aile ve akrabalığı konu alan ilk makalelerinde açıkça formüle edilmiştir (örneğin bkz. Parsons, "The Kinship System of the Contemporary United States", *American Anthropologist,* 1943). Parsons, ailenin yayılmış dayanışmanın görüldüğü bir birim olmasından dolayı, toplum sisteminin aksamadan işlemesi açısından, toplumun üyelerinin tabakalaşma düzeninde ortak bir statüyü paylaşmaları gerektiğini savunuyordu. Dahası, çağdaş sanayi toplumlarında, bir bütün olarak ailenin toplumsal yerini belirleyen aslında kocanın mesleki konumuydu. Evli çiftlerin iki tarafınca da paylaşıldığı söylenen bu inanç, aile içindeki statü uyumsuzluklarını ortadan kaldırıyor ve bu şekilde statü çatışması ihtimallerini en aza indiriyordu. Sonuç olarak, Parsons'ın ifade ettiği gibi, "evli çift mesleki yapıyla tipik olarak asimetrik bir ilişki içindedir"; bundan dolayı statü belirleyen rol, kocanın rolüne bağlıdır.

Sosyolojide feminist perspektiflerin ortaya çıkmasıyla birlikte, bu hipotez de bir hayli ampirik eleştiriye maruz kalmıştır. Sınıf analistleri bu tartışmaya özellikle katılmışlardır, çünkü asimetri argümanında, kadınların ücretli işlerde çalışma oranları ne kadar artarsa artsın, sınıf yazgısını, sınıf oluşumunu ve sınıf eylemini şekillendirmeye devam eden etkenin karı-koca ailesi olduğu varsayımı yer almaktadır. Bu tartışmada ortaya konan kanıtlar kuşkusuz karışıktır. İleri kapitalist toplumlardan çıkarılan bulgular, evli bir kadının sınıfsal toplumsal-siyasal özelliklerinin (örneğin, sınıf kimliği ile oy kullanma davranışlarının), eşininkinden farklı sınıfsal özellikler getiren bir meslekte çalışması durumunda bile, en iyi biçimde hâlâ kocasının sınıfsal konumuna (mesleki rolüne) bakarak anlaşıldığı görüşünü destekler yöndedir. Bununla birlikte, Orta ve Doğu Avrupa'nın komünizm-sonrası devletlerinden çıkarılan bulgular, toplumsal-siyasal sınıf oluşumu süreçlerinin farklı rejim tiplerinde farklı şekilde olabileceğini ortaya koyarak, bu hipotezi çürütür yöndedir (bkz. Gordon Marshall vd., "Class Gender and the Asymmetry Hypothesis", *European Sociological Review,* 1995.

asimetrik nedensel süreçler (*asymmetrical causal processes*) Geriye döndürülemez ya da tek yönlü bir nedensellik süreci. A, B'ye yol açınca yeni durum bir süreklilik kazanır ve A'yı ortadan kaldırmakla ya da olaydan sonra A'nın etkisini azaltarak yeni durum geriye döndürülemez. Asimetrik nedensel süreçlere toplumsal dünyada, fiziksel dünyaya kıyasla daha fazla rastlanır; bu süreçler istatistiki çıkarsama ile toplumsal istatistiğin temelini oluşturan birçok varsayımı geçersizleştirir ve *politika araştırması için özel problemler çıkarır. Bkz. Stanley Lieberson, *Making it Count* (1985).

asimetrik toplum (*asymmetric society*) *The Asymmetric Society* (1982) adlı çalışmasında, ileri kapitalizmde (işletmeler, sendikalar ve devlet kuruluşları biçimindeki) şirketleşmiş aktörlerin çoğalmasının, bireyler ile *şirket halindeki organizasyonlar arasındaki asimetriyi giderek arttırdığını, *gücün kademeli bir süreçle bireylerden şirketleşmiş halindeki organizasyonlara

geçtiğini ileri süren Amerikalı sosyolog *James S. Coleman'ın geliştirdiği bir terim.

asimilasyon (*assimilation*) Dışarıdan gelen birisinin, göçmenin ya da tali konumdaki bir grubun, egemen olan toplumla ayırt edilemez derecede bütünleşmesi sürecini anlatmak için kullanılan, kültürlenmeyle eşanlamlı bir terim. Robert *Park gibi insanların ırk ilişkilerini ele aldıkları Amerika'daki ilk incelemelerde, asimilasyon terimi, uymayla (tali konumdaki grubun, sadece egemen grubun beklentilerine uyum sağlamakla yetinmesi), rekabetle (ana akıma karşı kendi değerlerini kabul ettirmeye çalışmak), yok etme ve dışlamayla (tali konumdaki gruplar ile egemen gruplar arasında bir etkileşim alanı kalmaması) karşı karşıya konmuştu. Asimilasyon, tali konumdaki grubun egemen grubun *değerleriyle *kültürünü fiilen kabul edip içselleştirmeye başlamasını getiriyordu. Bu süreçle ilgili görüş kısmen Amerika'daki göçmenlerin sayısının durmadan artmasının doğurduğu kaygılara bağlı olarak gelişmiştir. Fakat gerek egemen grubun değerlerini abartması, gerekse yeni ya da tali konumdaki grupların egemen grubun değerlerini etkileme (böylece bir *eritme kabı kültürü yaratma) ya da (*çokkültürlü toplumda) kendi değerlerine bağlı kalmayı sürdürmekle birlikte, egemen grubun yanında, onunla beraber yaşama yeteneğini göz ardı etmesi nedeniyle eleştirilere uğramıştır.

askeri kapitalizm (*military capitalism*) *bkz.* **askeri-sınai kompleks**

askeri-sınai kompleks (*military-industrial complex*) İleri kapitalist ekonomilerin Soğuk Savaş dönemi sırasında iktisadi hedefler ve askeri-siyasal hedefleri birleştirmelerini anlatmak için kullanılan bir terim. Bu fenomeni ele alan bir dizi sosyolojik araştırma vardır ve bunların arasında herhalde en çok bilineni C. Wright Mills'in *İktidar Seçkinleri*'dir (*The Power Elite,* 1956). Mills bu kitabında, savaş sonrası Amerika'nın homojen yönetici kliğinin ekonomik, askeri ve siyasal gücün ittifakını temsil ettiğini ve (*çoğulcuların iddiasının tersine) ABD'yi eşzamanlı olarak, hem bir "özel şirket ekonomisi", hem de içinde "hemen hemen tüm siyasal ve ekonomik eylemlerin, gerçekliğin askeri tanımlarına göre kararlaştırıldığı daimi bir savaş ekonomisi" biçiminde kurduğunu ileri sürmüştür. Mills'in Amerikan iktidar eliti ve bu elitin silah yarışının süreklilik kazanmasıyla desteklediği "askeri kapitalizm" değerlendirmesi, daha sonraki araştırmalarda tekrarlanan bir görüştür. Fred J. Cook Amerika'yı, siyasal yaşamın, dış politika ve iktisadi rasyonalitenin askeri tanımları tarafından hükmedildiği bir "savaş devleti" terimiyle nitelemiştir (*The Warfare State*, 1962). Benzer şekilde John Kenneth Galbraith'ın *The New Industrial State* (1967) başlıklı araştırması, Soğuk Savaş resminin Amerikan ekonomisindeki toplam talebin istikrarını sağladığını iddia etmektedir; çünkü "eğer bu resim, etrafı düşmanlarla sarılmış bir ulusun resmiyse, o zaman buna karşılık olarak silahlanmaya yatırım yapılacaktır... [dolayısıyla] ...kamusal projelere olduğu kadar özel girişimlere de yatırım yapılır ve belirli nedenlerden ötürü, endüstriyel sisteme hizmet eden bir tertiple karşı karşıya kalırız."

ABD'nin toplumsal yapısını yorumlarken karşılaşılan temel problemler, bu görüşleri ampirik bakımdan doğrulamanın çok zor olmasından (Millls'in kanıtlarının çoğu bile herhalde en iyi ihtimalle "durumsal" bir çerçevede yorumlanmıştır) ve tamamen *işlevselci bir nitelik taşımasından kaynaklanıyordu

(Galbraith'ın araştırmasının kanıtladığı üzere, ABD ile SSCB arasındaki silahlanma yarışı "bir lüks değildir: Bu yarış, endüstriyel sistemin bugünkü haline gelebilmesi için gerek duyduğu organik ihtiyaca hizmet etmektedir.").

asli grup (*primary group*) *bkz.* **Cooley, Charles Horton**

Aston Okulu (*Aston school*) *bkz.* **örgüt (organizasyon) kuramı**

Asya tipi üretim tarzı (*Asiatic mode of production*) Karl *Marx'ın, insan toplumunun tanıdığı çeşitli toplum biçimlerinin *temelini oluşturduğunu düşündüğü *üretim tarzları içerisinde en az gelişmiş olanı herhalde Asya tipi üretim tarzıydı ve en çok tartışmaya yol açmış üretim tarzı kesinlikle budur.

Marx bu kavramı, esas olarak on dokuzuncu yüzyıla ait bir düşünce olan, Asya'nın tüm "Aryan" halkların kaynağı olduğu (ki Marx'ın *materyalist tarih anlayışı ilk başta bu halkların tarihinin incelenmesiyle ilgiliydi) görüşüne bağlı kalarak ortaya atmış görünmektedir. Marx daha sonra, esas olarak Lewis Henry *Morgan'ın bütün insan ırkının gelişmesi hakkındaki kuramının etkisiyle, daha geniş kapsamlı bir kavram olan *ilkel komünizmin ana hatlarını ortaya koymuştu. "Asya tipi toplum" terimi bazen Batılı-olmayan tüm toplum biçimlerini (ilkel komünizme de köleliğe de dayanmayan toplumları) anlatmak için kullanılırken, kimi durumlarda bu terimlerin (ya da daha yaygın olan eşanlamlısı *Doğu despotizmi) sadece Japonya ve Çin örnekleri için kullanılabileceği söyleniyordu. Bu referans çeşitliliğinin altında yatan şey kavramsal bir çeşitlilikti. Marx ve Engels bazen, özellikle daha eski çalışmalarında (bilhassa *Kapital*'de, 1867), *devletin ya toprak mülkiyetinin tekelini, sulama sistemlerinin denetimini elinde tutması, ya da siyasal ve askeri gücü nedeniyle bu tür toplumlarda başat rol oynadığını vurgulamışlardı. Marx ve Engels başka zamanlarda da, farklı köylerde yaşayan insanları birbirlerinden yalıtan, böylece hepsini birden devletin tahakkümünün avı durumuna getiren şeyin, toprak sahipliğinin komünal niteliği olduğunu ileri sürüyorlardı ve bu iddia, söz konusu terimin daha sonraki çalışmaların çoğunda uyarlandığı toplumların menzilini genişletecekti.

Bu kavramın Marksistler ve Marksist olmayanlar arasındaki daha sonraki durumu, siyasal iklimdeki değişikliklere paralel bir seyir izlemiştir. İki dünya savaşı arasındaki dönemde, Sovyet etkisindeki Marksistler bu fikre muhtemelen Sovyetler Birliği'nin Uzak Doğu için beslediği siyasal hırsların önünde engel olarak gördükleri için sahip çıkmamışlardı. Karl Wittfogel de *Oriental Despotizm* (1957) adlı çalışmasıyla 1950'li yılların Soğuk Savaş ikliminde bu kavramı gömüldüğü yerden çıkaracak ve bu kavramın Sovyetler Birliği'nde tutulmamasının gerçek nedeninin, Asya tipi üretim tarzı ile Stalin Rusyası'nın gerçekliği arasındaki rahatsız edici benzerlik olduğunu ileri sürecekti.

Asya tipi üretim tarzı kavramı 1960'lı yıllarda, kendilerine Avrupa-merkezli toplumsal gelişme anlayışından sakınmak için bir araç sağlayabileceğini ümit eden Batılı Marksistlerde ilgi uyandırmıştı. Fakat bu umutlar 1970'lerde, kavramın artık gözden düşmüş olmasının nedenini büyük oranda açıklayan ve yapısalcı Marksizmin yükselişine şu ya da bu şekilde bir şeyler borçlu olan eleştiriler barajına çarpacaktı. Örneğin Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*'de (1974) bu kavrama geniş kabul gören bir ampirik eleştiri getirirken, Barry Hindess ile

Paul Hirst de *Precapitalist Modes of Production* (1975) başlığını taşıyan çalışmalarında onu kuramsal (ve çok daha tartışmalı) bir eleştirinin hedefi haline getirmişlerdi. Son olarak Edward Said, Marx ve Engels'in Asya tipi üretim tarzı kavramını formüle etmekle, farkına varmadan, kendisinin "oryantalizm" (bkz. *Orientalism,* 1979) diye adlandırdığı negatif bir söylemin taşıyıcıları durumuna düştüklerini öne sürerek nihai darbeyi indirecekti.

aşağı sınıf (*underclass*) Aşağı sınıf konusundaki geniş ve sert sosyolojik tartışmaların kaynağı, ağırlıkla Amerikan kökenli olan literatürde, birbiriyle ilintili olduğu öne sürülen iki fenomenle (genç insanlar arasındaki işsizlik oranının yüksek düzeyde olması ve tek başına yaşayan anne-babaların oturduğu hanelerin oranının gittikçe artması) ilgili çalışmalardır. Anne-babaların tek başlarına yaşamaya başlamalarının doğurduğu kaygılar, bu kesimin Bağımlı Çocukları Olan Ailelere Yardım'dan dolayı refah yardımlarına bağımlılığı en fazla olan kategoriyi oluşturmasından ileri gelmektedir. Gerek işsizlikten gerekse anne-babaların tek başlarına yaşama eğilimlerinden Siyah nüfus da orantısız biçimde etkilenmektedir.

Aşağı sınıf terimi, bir anlamıyla toplumun ana kesiminin dışında kalan bir grubu düşündürmektedir (yalnız bu tür grupların dışlanmalarının niteliği ve kaynağı konusunda ciddi görüş ayrılıkları olduğu belirtilmelidir). En güçlü biçimde Charles Murray tarafından *Losing Ground* (1984) adlı kitapta dile getirilen bir yoruma göre, *refah yardımlarına bağımlılık *çekirdek aile hanesinin dağılışını hızlandırmış ve *toplumsallaşmayı çalışmaya değer vermeyip bağımlılığı ve suçu özendiren bir *karşı-kültür haline getirmiştir. William Julius Wilson ile diğerlerinin ileri sürdüğü alternatif bir yapısal görüş ise, ekonominin talebi karşılayacak ölçüde güvenceli iş sağlayamamasını ve bunun sonucunda erkeklerin eve ekmek getiren kişi olma rolünün yıkıldığını vurgulamaktadır. Murray'ın görüşünce, dışlanmanın kaynağı aşağı sınıf topluluğunun tutum ve davranışlarında aranması gerekirken; Wilson'a göre, toplumda belli grupları dezavantajlı duruma sokan yapısal eşitsizlikte aranmalıdır.

Belli grupların yapısal dezavantajlarının tam niteliği yoğun tartışmalara konu olmuştur. Bu konudaki temel anlaşmazlık noktalarından birisi, dezavantajlı konumdaki Siyah nüfusun yaşadığı problemlerin deri renklerinden mi, yoksa sınıfsal konumlarından mı kaynaklandığı konusudur. Wilson ilk çalışmalarında, "siyah proleterlerin oluşturduğu dev aşağı sınıfa, aldıkları kötü eğitim, düşük ücretler ve güvencesiz işlerle toplumsal sınıf merdiveninin en alt basamağında yer alan devasa nüfus"tan söz etmiştir (bkz. *The Declining Significance of Race,* 1978). Bu yaklaşım aşağı sınıfı, *emek piyasasında zayıf bir konumda olma temelinde ve davranışsal ya da ahlâki faktörlere hiçbir gönderme yapmadan, Siyahlara özgü bir fenomen olarak kavramsallaştırır. Ancak Wilson'ın *The Truly Disadvantaged* (1987) başlığını taşıyan daha sonraki bir çalışmasında, aşağı sınıftan bahsederken "herhangi bir eğitimi ve vasfı olmayan, ya uzun süreden beri işsiz ya da işgücüne dahil olmayan insanlar; sokak suçlarına bulaşmış ve başka türdeki anormal davranışlar sergileyen kişiler; çoktan beri yoksulluk nöbetleri içinde olan ve/veya refah yardımlarına bağımlı aileler" diye yazdığını okuruz. Görüleceği üzere, burada vurgu biraz kaydırılmıştır: "Irk"a açık bir gönderme yapılmaz, kalıcı işsizliğin yerini iş bulamama alır ve tanım suçluluk ile refah yardımlarına bağımlılığı kapsayacak (böylece, Wilson'ın özünde yapısal olan yaklaşımına

kültürel bir boyut katacak) ölçüde geniş tutulur.

Aşağı sınıf mensubu olmanın niteliği ve ölçüsüyle ilgili tartışma en eksiksiz biçimde ABD'de yürütülmüş olmakla birlikte; bu olgunun dayanağını oluşturan fikirler, hem 1980'lerdeki (refah odaklı) "bağımlılık kültürü"nün yarattığı kaygıların derinleşmesi, hem de 1960'lı ve 1970'li yıllarda yapılan araştırmalarla ve herhalde en belirgin biçimde *yoksunluk döngüleri diye adlandırılan konuya eğilen literatürle Britanya'ya da yabancı değildir. 1970'li yılların diğer çalışmaları Britanya'da şehir içinde yaşayan siyahların dezavantajlı konumlarında odaklanmış; örneğin John Rex ile Sally Tomlinson, gerek iş gerekse barınacak ev bulmada varolan sistematik dezavantajlı konumun, kolektif sınıf farkındalığının bir ifadesi olan mahalli faaliyetlere zemin hazırladığını, "siyah toplulukta, Britanya toplumunda ayrı bir sınıf ya da bir aşağı sınıf olarak hareket etme yönünde bir eğilim görüldüğü"nü ileri sürmüşlerdir (*Colonial Immigrants in a British City*, 1979).

Charles Murray aşağı sınıf kavramının gerek siyasal gerekse sosyolojik gündemin içinde tekrar yer bulmasında kayda değer bir rol oynamış, fakat bu rolü genellikle büyük tartışmalara yol açmıştır. Son çalışmalarında "ABD ile Britanya arasındaki farklılığın, ABD'nin geleceğe önce ulaşması"ndan kaynaklandığını ileri süren Murray, "veba" ve "hastalık" gibi sözcüklere yer vererek, aşağı sınıfın gayri meşruluk, şiddet suçları ve işgücünden dışlanmayla tanımlandığını ve bu kesimin çocuklarını da aynı kafayla yetiştirmesi yüzünden eğilimin sürgit devam edeceğini akla getiren bir çerçeve çizmiştir (*The Emerging British Underclass*, 1990). Ancak yoksunluk döngüleri hakkındaki daha eski tarihli tartışmalardan yola çıkan araştırmaların bu sonucu çürütmüş olduğu görülmektedir.

*İşsizlik, mesleki derecelendirmeye dayalı tabakalaşma araştırmalarında her zaman bir problem olarak kendini gösterirken; aşağı sınıf nosyonu, bu güçlükleri aşmaya çalışan bazı sınıf analistlerince de benimsenmiştir. W.G. Runciman ("How Many Classes are There in Contemporary British Society?", *Sociology*, 1991), vasıflı ve vasıfsız kol işçilerinin meydana getirdiği *işçi sınıfının altında, ayrı bir aşağı sınıf bulunduğuna; bu terimin, "emek piyasası içinde sistematik biçimde dezavantajlı konumda bulunan bir işçi grubunu ya da kategorisini değil, Britanya toplumunun, emek piyasasına girebilecek bir durumda bile olmadıkları için devletten aldıkları yardımlarla yaşayan" yansıttığına dikkat çekmektedir. "Bunlar tipik biçimde kaderi uzun vadede işsizlik olan insanlardır." Yine de bu tanımın tartışmalı olduğu söylenebilir, çünkü Runciman'a göre, aşağı sınıf işsiz olan, oysa en azından düşünce bazında hâlâ emek piyasasına katılabilecek -her ne kadar bu yolda pek başarılı olamasalar da- insanları değil, tersine, daha kesin biçimde bu sürecin dışında duran insanları (yaşlıları, kalıcı hastalıkları olanları ve ciddi özürleri bulunanları) kapsamaktadır.

Britanyalı başka bir sosyolog olan Anthony Giddens *The Class Structures of the Advanced Societies*'de (1973), aşağı sınıfı, "piyasanın esasen kültürel türdeki 'vasıfsızlaştırıcı' etkisinin sonucunda" düşük ücretli mesleklerde toplanmış, yarı-çalışan ya da kronik biçimde işsiz kalan insanlardan oluşan bir kesim olarak tanımlar. Duncan Gallie, kültürel uyumun ve kolektif özfarkındalığın aşağı sınıfın tanımlayıcı özellikleri olma potansiyelini irdelemiş ve 1980'lerin standart dışı istihdam kalıpları ile uzun vadeli işsizliğin özgün bir

aşağı sınıfın (ama kültürel payandasının değil) yapısal temelini sağlamış olabileceği sonucuna ulaşmıştır (bkz. "Employment, Unemployment and Social Stratification", Duncan, *Employment in Britain* içinde, 1988). Aşağı sınıf konusundaki yakın dönem Amerikan ve Britanya literatürünün büyük kısmı, *British Journal of Sociology*'de (1996) yayınlanan, ayrı bir aşağı sınıfın varlığının lehindeki ve aleyhindeki kanıtlar temelinde yürütülen ve katılanların sadece aşağı sınıfın özellikle tarifi zor ve ihtilaflı bir sosyolojik konu olduğunda anlaşmış göründükleri bir tartışmada etraflıca değerlendirilmiştir.

Aşağı sınıf kavramıyla ilgili son söz bu yüzden, "aşağı sınıfın, son derece değişik nitelikteki insanları bir araya toplayan, tamamen özgün bir birleştirici terim olduğu" sonucuna varan Herbert Gans'a ("Deconstructing the Underclass", *Journal of the American Planning Association,* 1990) bırakılmalıdır. Aşağı sınıfın siyasal retorikteki değeri, herhalde anlamlı bir sosyolojik kavram olarak taşıdığı değerden daha fazladır.

aşağılama töreni (*degradation ceremony*) Harold Garfinkel'ın "Conditions of Successful Degradation Ceremonies" (*American Journal of Sociology,* 1956) adlı makalesinde kullandığı aşağılama töreni (ya da "statü kaybettirme") terimi, bir kişinin bütünsel *kimliğini, ilgili grubun toplumsal tipler şemasında alt bir kimliğe dönüştürmeye yönelik iletişimsel çabaları anlatmaktadır. Garfinkel, ahlâki öfke ile utancın yapısal koşullarının -dolayısıyla statü aşağılamanın koşullarının- tüm toplumlarda rastlanan evrensel bir olgu olduğu görüşündeydi. Duruşmalar, aşağılama törenlerinin profesyonel aşağılayıcılar (avukatlar ve yargıçlar) tarafından mesleki bir rutin olarak herkesin önünde gerçekleştirildiği bir örnektir. Başka toplumsal ortamlarda girişilen kamusal ifşaatlar da aynı derecede tesirli olabilir. Aşağılama töreni terimi, gündelik yaşamda *sapkınlığın belirlenmesinde *toplumun tepkisinin önemine ışık tutmaktadır. *Ayrıca bkz.* **damga; etiketleme; sembolik etkileşimcilik; statü.**

aşağıya damlama etkisi (*trickle-down effect*) *Neo-klasik iktisatla birlikte anılan, eşitsiz bir toplumdaki iktisadi büyümeden, zenginliğin en alt katmanlara kadar süzülerek tüm nüfusun yararlanabilmesi eğilimini karşılayan bir terim. Bu tez genellikle yoksulluğu ortadan kaldırmak için devletin müdahalesinin zorunlu olduğu görüşüne karşı kullanılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **toplumsal adalet.**

aşırı kentleşme (*over-urbanization*) *bkz.* **kentleşme**

aşırı toplumsallaşmış insan anlayışı (*over-socialized conception of man*) Amerikalı sosyolog Dennis Hume Wrong'un, genelde *işlevselciliğe ve özelde Talcott *Parsons sosyolojisine yönelik eleştirisinin parçası olarak ortaya attığı bir ifade. Wrong, Parsons'ın *toplumsallaşma ve toplumsal entegrasyon konusundaki görüşlerini reddetmiştir. "The Oversocialised Conception of Man"de (*American Sociological Review,* 1961) Parsons'ın toplumsallaşma değerlendirmesinin, Sigmund *Freud'un *insan doğası ile uygarlaşmış *toplumsal düzenin gerekliliklerı arasında varolduğunu vurguladığı karşıtlığın gerilimini bütünüyle kaybettiğini iddia eden Wrong, toplumsal aktörlerin basitçe kabul görme peşinde oldukları görüşüne karşı çıkar ve bunun yerine, insanların tam olarak toplumsallaşmamışken de toplumsal düzeyde benimsenmeleri gerektiğini ileri sürer.

aşkıncılık (*transcendentalism*) Tanrı'nın,

Yaratıcısı olduğu evrenin dışında ve ondan bağımsız olduğu inancını karşılayan bir kavram. Aşkıncılık düşüncesi, genellikle içkinlik fikrinin (Tanrı'nın dünyada olduğu inancının) karşısına konmaktadır. İçkinlik öğretisi, insanların ve Doğa'nın her şeyi kapsayıcı bir ilahi varlığın değişik boyutlarını oluşturduğunu varsayan kamutanrıcılıkta yaygındır. *Tektanrıcılık normal olarak aşkıncı bir inancı temsil eder. *Ayrıca bkz.* **din; tanrıcılık.**

ataerkillik (*patriarchy*) Tam anlamıyla "babanın hakimiyeti". Ataerkillik terimi, başlangıçta erkek aile reislerinin otoritesi üzerine kurulu toplumsal sistemleri tanımlamak için kullanılmıştır. Bugün ise, genel olarak erkek tahakkümünü yansıtan daha genel bir anlamla yüklüdür (bu eğilim, özellikle bazı feminist kuramlarda açıkça görülmektedir). Sosyolojik ve feminist araştırmalarda, ataerkil tahakkümü gösteren son derece çeşitli örneklere yer verilmiştir (bunların bir kısmını elinizdeki sözlüğün başka maddelerinde, örneğin *emek piyasası ile *ev içi işbölümünde okuyabilirsiniz).

atfedilen statü (*ascribed status*) *bkz.* **atfetme; ulaşılan statü**

atfetme (*ascription*) Kültürler *rolleri ve *statüleri dağıtır ya da sözde doğal davranışları yüklerken, akrabalık, yaş, cinsellik ve etnik köken gibi unsurları değişik biçimlerde kullanırlar. *Toplumsal hareketler ile *devletler akraba kayırıcılığı, *yaş ayrımcılığı, *cins ayrımcılığı ve *ırkçılık gibi etkenlerden kaynaklanan dezavantajlar ve *stereotiplere sürekli karşı koymaya çalışmalarına rağmen, atfedilmiş olan bu tür ayırıcı özellikler bireysel çabalarla değiştirilemez. *Ayrıca bkz.* **Parsons, Talcott; ulaşılan statü.**

atomculuk (*atomism*) Dünyanın ayrı ayrı atomistik öğelerden meydana geldiğini öngören ve bilgiyi en küçük bölünmez öğelerin (toplumsal yapılar ve toplumsal kurumlar gibi değil de, insanlar gibi öğelerin) gözlemlenmesine indirgeyen bir felsefi konum. Katı atomculukta, temel öğelerin nedensel etkileri yoktur: Onlar arasındaki ilişkiler dışsal ve olumsaldır. Yine de, atomistik bir toplum görüşü, toplumsal fenomenlerin *iradeci bir açıklamasıyla birleştirilebilir.

avcı ve yiyecek toplayıcı toplumlar (*hunting and gathering societies*) Bu toplumlar, yabanıl ya da evcilleştirilmemiş yiyecek kaynaklarından faydalanmaya bağlı olan bir geçim tarzına sahiptirler. İnsanlık tarihinin yüzde 99'unda insanların geçim aracı olan bu model, hayvanların avlanarak, balıkların tutularak ve yabanıl meyve ve bitkilerin, ayrıca arı balının ve böceklerin toplanarak yenmesini kapsar. Avcı ve yiyecek toplayıcı toplumların pek çoğu küçük *göçebe gruplarından meydana gelirken, bir kısmında daha geniş bir toplumsal örgütlenme görülmüştür.

Çağımıza kadar varlığını koruyan bu nitelikteki çok az sayıdaki insan grubu, geçmişteki bu tür toplumları anlamamızı sağlayacak bir pencere olarak değerlendirilemez, çünkü bu toplumların kendi tarihleri vardır. Örneğin bazı topluluklar işgalci gruplar ve etnik kırım politikalarıyla marjinal bir varoluşa itilirken, bazıları da eskiden tarımcıyken, sonradan bu geçim tarzını benimsemiştir.

Avcı ve yiyecek toplayıcı gruplar genellikle, avcılığın esas olarak erkekler, yiyecek toplayıcılığın ise kadınlar tarafından üstlenildiği, cinsiyete dayalı bir işbölümü etrafında kurulmuşlardır. Et genellikle bir prestij kaynağı olurken, yiyecek toplama da vazgeçilmez yiyecekleri sağlamakta, böylece grup üyelerini yiyecek toplayıcı-avcı şeklinde

nitelemenin daha doğru olacağı bir bileşim ortaya çıkmaktadır.

Diğer tüm kaygıları bir yana bırakarak, öncelikle yaşam mücadelesi veren ilk avcı ve yiyecek toplayıcı gruplarla ilgili popüler imge bir mit niteliğindedir. Bir toplumun teknolojisi ile entelektüel ve yaratıcı uğraşlarının karmaşıklığı arasında bir bağıntı yoktur: Bu grupların birçoğunda zengin bir dinsel ve sanatsal yaşam olmuştur. Nitekim Marshall Sahlins de *Stone Age Economics*'de (1972) onların tarihteki "ilk bolluk toplumu" olduğunu, çünkü sınırlı düzeydeki maddi ihtiyaçlarını karşılayıp geçimlerini sağlayacak faaliyete her gün birkaç saat ayırmalarının yettiğini, dolayısıyla geriye fazlasıyla boş zamanlarının kaldığını ileri sürmüştür.

ayaklanma (*riot*) Çoğunlukla mülkiyete, bazen de otoriteyi elinde bulunduranlara yönelik, birdenbire patlak veren bir kolektif şiddet biçimi. Ayaklanma teriminin tam tanımı ve kolektif huzursuzluğun (diyelim) sivil kargaşa olmaktan çıkıp, ayaklanmaya dönüştüğü nokta hakkında önemli bir taksonomik tartışma vardır. Bu tartışmada ortaya atılan sorunlar yalnızca akademik değildir, çünkü kolektif şiddet (özellikle devletin kendisine yöneldiğinde) çoğunlukla meşruiyet meselesini gündeme getirir ve hedef aldıkları kurum tarafından, suç olan bir kanunsuz eylem etiketiyle yaftalanarak gözden düşürülebilir. Örneğin G. Rude'un *The Crowd in History* (1964) adlı incelemesi, Avrupa tarihinde devrimci yığınların yönetici sınıflar tarafından nasıl çılgın bir suç güruhu diye damgalandığını gösterirken, E.P. Thompson'ın on sekizinci yüzyıl sonu ile on dokuzuncu yüzyıl İngiliz tarihi okuması olan *The Making of the English Working Class* (1964) benzer bir sürecin Luddizm'le [1811-1816 arasında işsizliğe neden olduğu için makineleri kırmak amacıyla örgütlenen bir İngiliz işçi akımı -ç.n.] ilgili olarak yaşandığını ileri sürmüştür. Stanley Cohen'in 1960'ların ortasında Britanya'da görülen Mod'lar ve Rocker'ları ele alan incelemesi, çoğunlukla hooliganlıkla ilişkilendirilen ve halk arasında ayaklanma söylemini geliştirebilen *ahlâki paniklere yakıştırılan adlandırmalarla ilgili örnek bir değerlendirmedir.

Dolayısıyla, medyanın büyük kısmı ve diğer kamusal tartışmalarda, isyankâr davranışları -ister işçi militanlığı, ister etnik huzursuzluk ya da gençlik *altkültürleri bağlamında olsun- "deli saçması" ya da "suç işleyen ayak takımı" sınıfına sokan bir kuram desteklenir. Ayaklanmaların temelinde yatan nedenleri araştıran sosyologlar ise, bu kalkışmaları daha çok yapısal toplumsal gerilimlerin belirtileri saymışlardır. Örneğin 1960'larda ABD'de görülen kent ayaklanmalarıyla ilgili araştırmalar, bu eylemlerin geniş bir yerel desteğe ve katılıma dayandıklarını, kanunsuz ve temsil özelliği olmayan bir suçlu azınlık tarafından yönetilmediğini ve dolayısıyla çok daha makul biçimde, ortak sıkıntılara karşı geniş grup tepkileri şeklinde değerlendirilebileceğini göstermiştir (örneğin *bkz.* A. Oberschall, "The Los Angeles Riot of August 1965", *Social Problems*, 1968). *Ayrıca bkz.* **kolektif davranış.**

Aydınlanma (*Enlightenment*) Avrupa düşüncesinin, aklın, deneyimin, dinsel ve geleneksel otoritelere kuşkuyla bakmanın ve seküler, liberal ve demokratik toplumların ideallerinin tedrici biçimde şekillenmesinin vurgulanmasıyla somutlaşan dönemi. Aydınlanma'nın başlangıcı genellikle Isaac Newton'ın *Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri*'ne (*Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*, 1686) ve John *Locke'un üç yıl sonraki *İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme* (*Essay*

Concerning Human Understanding) ile *Two Treaties on Government*'ına dayandırılmakla birlikte, bazıları da Aydınlanma'nın daha önce, on yedinci yüzyılda İngiltere'de Bacon ve *Hobbes'un, Fransa'da yalnızca akla ağırlık veren *Descartes'ın çalışmalarıyla başladığını iddia ederler. Bununla beraber, Aydınlanma'nın en parlak devri olarak görülen dönem, özellikle *Encyclopédie*'yle ve *Rousseau, Diderot, *Montesquieu ve Voltaire gibi kilise karşıtı *ansiklopedistlerle* öne çıkan on sekizinci yüzyıl Fransası'dır. İskoç bir filozof olan David *Hume, insan zihniyle ilgili araştırmalara deneysel yöntemi sokmayı amaçlamıştı ve Newton mekaniğinde doruk noktasına çıkan doğa biliminin, doğal sistemlerin görünüşteki kaosunda düzeni anlamayı olanaklı kılan birkaç temel ilke bulabileceğine inanıyordu. Adam *Smith *Uluların Zenginliği*'nde (*The Wealth of Nations*), ekonomideki serbest piyasalarla ve işbölümünün yararlarıyla ilgili iyimser düşüncelerinin bir çerçevesini çizmişti. Alman fizikçi ve filozof Immanuel *Kant ise, mekân ve zaman bilgisinin öznel olduğunu savunuyor ve şeylerin kendi başına halleri ile bize göründükleri halleri arasında bir ayrım yaparak, deneyim ile düşünceyi birbirinden ayırıyordu.

Aydınlanma'nın, edebiyat ve sanatlar, bilim, din ve felsefe aracılığıyla yayılan çok sayıda kolu vardı. Yine de Aydınlanma, genelde, *materyalist bir insanlık görüşüyle, akılcı ve bilimsel bilginin mümkün olmasıyla, eğitimle ilerleme konusunda iyimser olmakla ve etiğe ve topluma *faydacı yaklaşımla eş tutulmaktadır. Theodor *Adorno ile Max *Horkheimer *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde (*The Dialectic of Enlightenment*, 1972), Aydınlanma rasyonalitesinin arkasında gizli bir tahakküm ve baskı mantığı yattığını öne sürmüşlerdir. Aydınlanma'nın özünü oluşturan doğa üzerinde denetim kurma arzusu da insanların tahakküm altına alınmasını gerektiriyordu. Aydınlanma'nın mirası, eksiksiz biçimde analiz edilip anlaşılırsa, bazılarının ondan kurtulmanın mümkün olmadığını savundukları bürokratik bir rasyonalitenin gelişmesine zemin hazırlayan araççı rasyonalitenin zaferi olarak görülebilir. *Ayrıca bkz.* **ampirizm; epistemoloji; ilerleme; İskoç Aydınlanması.**

aylak sınıf (*leisure class*) Aylak sınıf, Thorstein *Veblen'in bulmuş olduğu bir terimdir. *The Theory of the Leisure Class* (1989) adlı kitabında Veblen, ABD'de işveren sınıfı içindeki aylak bir kesimin temsil ettiği, gösterişçi biçimde tüketim yapan, asalak bir aylak sınıfın varlığından söz eder. Bu aylak elitin, modern işletmelerin Amerika'nın sanayileşmesi sırasındaki rekabetçi mücadelesinin ürünü olduğu iddia edilir: "Mutlak mülkiyet", bu elit kesimi, Veblen'in toplumların sürekli teknolojik gelişimi için zorunlu saydığı "emek harcama içgüdüsü"nden ayırmış; onun yerine, üyelerini, statülerini kamusal alanda sürekli ve göze batan biçimde göstermeye iten, Veblen'in "gösterişçi tüketim" şeklinde nitelediği bir sürecin içine sokmuştur. Aylak kesimin içine girdiği bu süreç, hava atan davranışlar ile servet ve mal israfını kapsayan hedonizmin bir biçimidir. (Gösterilmeye çalışılan zenginliğin sembolleri arasında kadınlar da yer alır.) İşte Veblen, bu özel hedonizm biçimini ifade etmek için "gösterişçi boş zaman" terimini kullanır. Ona göre, boş zaman masraflı olmasına karşın görülemez bir şeydir ve hiçbir özel statü avantajı getirmez. Dolayısıyla, ahalinin ilgisini çekebilmek için hem savurganca hem de herkesin rahatça izleyebileceği bir biçimde (örneğin, kumarhaneye gidip kumar oynamak ya da seyahat kıyafetleri, spor gereçleri ve zenginliği, statüyü simgeleyen benzeri şeyler

kullanmak gibi) değerlendirilmelidir. Veblen boş zamanın bu şekilde değerlendirilmesini alaya alarak ve polemik yapıcı bir tarzda eleştirmiş, bu elit kesimin, toprak sahipleri, burjuvazi ve sonradan görmeler gibi birbirinden farklı unsurları bir araya getirdiğini ileri sürmüştür.

ayna benliği (*looking-glass self*) Bir bireyin benlik duygusunun başkalarının algılayışından türetilmesine ışık tutan Charles *Cooley'e ait *benlik kuramı. Tıpkı bir aynadaki yansımalar gibi, benlik de başkalarında algılanan yansımalara dayanır; ya da Cooley'in ortaya koyduğu haliyle, "Herkes herkesin aynasıdır/herkes başkasını yansıtır."

Ayna benliğinin üç bileşeni vardır: bizim görünüşümüzün başka insanlardaki imgelemi; insanların o görünüş hakkındaki yargılarının imgelemi; kendimize dair duygularımız (örneğin, gurur). Cooley'in çalışmalarında, benlik tekbencil iken, toplum esas olarak "hayali imgelemler"den oluşur.

ayna evresi (çocuğun gelişiminde) (*mirror phase –of infant development*) *bkz.* **Lacan, Jacques**

ayrı karı/koca rolleri (*segregated conjugal roles*) Ayrı karı/koca *rolleri, kocanın ve karının açıkça farklılaşmış görevlerle, önemli miktarda ayrı ilgi ve etkinliklere sahip olduğu rollerdir. Çiftlerin ayrı toplumsal bağlara ve yükümlülüklere sahip olduğu *evlilikler daha kısa süreli olma eğilimindedir.

ayrım (*segregation*) Belirli birey ve toplumsal grupların, çok az iletişim kurarak ya da hiçbir etkileşim olmadan birbirlerinden ayrı kalmasıyla sonuçlanan toplumsal süreçler. Neredeyse evrenselleşmiş bir ayrım türü, dünyanın her tarafında halka açık tuvaletlerin kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı yapılmasıdır. Ortak bir kültür, milliyet, ırk, dil, meslek, din, gelir düzeyi ya da diğer ortak çıkarlara sahip insanların toplumsal veya coğrafi mekânda gruplaşma eğilimi, özel konutlar, iş bölgeleri, eğitim kurumları, kulüpler, eğlence yerleri ve diğer etkinlik modellerinde çeşitli derecelerde doğal, gönüllü, *de facto* ayrımlar ortaya çıkarmaktadır.

Ayrım modellerinin doğal olarak ortaya çıktığı durumlarda bile, devlet politikaları, daha fazla toplumsal entegrasyon sağlamak ve buna bağlı yararlar elde etmek için ayrımları ortadan kaldırmaya çalışabilir. ABD'deki bir örnekte, ırksal bakımdan karma okulların yerleşmesini sağlamak için, çocukları evlerinden uzaktaki okullara otobüsle götürmeye yönelik denemeler yapılmıştır. Eşit fırsatlar ve ayrımcılık karşıtı politikalar da, ırka veya cinsiyete göre yapılan iş ayrımcılığının halihazırdaki düzeyini azaltmaya çalışmaktadır.

Başka durumlarda ise devlet politikalarıyla aktif biçimde hukuksal (*de jure*) bir ayrım empoze edilmeye çalışılır: Bu, insanları ya da toplumsal grupları keskin kamplara bölmek üzere devletin dayattığı ve buna uygun yasalarla desteklenen bir ayrım biçimidir. Bazı İslam ülkeleri, kadınların ve erkeklerin kamusal mekânlarda ve hatta özel evlerde ayrı durmalarını zorunlu saymaktadır. 1948'den 1991'e kadar süren Güney Afrika'daki ırk ayrımı politikası, beyazlar ile beyaz olmayanları, evlilik, ikamet, çalışma alanı ve kamusal ile özel hizmetler alanlarında son derece belirgin bir ayrıma tabi tutmuştur. *Ayrıca bkz.* **Coleman Raporu.**

ayrımcı analiz (*discriminant analysis*) *bkz.* **çok değişkenli analiz**

ayrımcılık (*discrimination*) Yaygın kullanımında basitçe "adil olmayan davranışlar" anlamına gelen bu kavram, sosyolojide en yaygın biçimde etnik ve ırk ilişkileri kuramları bağlamında

kullanılmaktadır. İlk sosyologlar (William G. *Sumner ve Franklin H. *Giddings gibi) ayrımcılığı *etnosantrizmin bir ifadesi, başka bir deyişle "benzer olmayanlardan hoşlanmama"ya işaret eden bir kültürel fenomen olarak görmüşlerdi. Bu yorum, etnik gruplar ile ırk grupları arasındaki ilişkilerin herkesin diğeri hakkında toplumsal düzeyde türetilmiş inançlarından etkilendiğini gösteren *stereotipleştirme incelemeleriyle tutarlılık gösterir. Yine de ayrımcılıkla ilgili sosyolojik analizlerin çoğunun, *iktidar (güç) ve ayrıcalık mücadelesinin ifadeleri olarak görülen tahakküm ve baskı kalıplarında yoğunlaştığına dikkat çekilmelidir.

Etnik gruplar ile ırk grupları arasındaki mücadelelerin yapısal kaynakları konusunda ciddi bir görüş ayrılığı vardır. Marksistler, kapitalist toplumların *sömürüye katkıda bulunması için *ırkçılık yarattığını iddia ederler (örneğin bkz. M. Nikolinakos, "Notes Towards an Economic Theory of Racism," *Race,* 1973). Bu yaklaşımın türevlerinden birisi, ayrımcılığın genellikle *iç sömürgeciliğin sonucu olduğudur (buna örnek olarak bkz. R. Blauner'in makalesi "Internal Colonialism and the Ghetto Revolt", *Social Problems,* 1969). E. Bonachich'in "A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labour Market" başlıklı makalesinde (*American Sociological Review,* 1972; *ayrıca bkz.* *emek piyasasının bölünmesi) önerdiği dilimlenmiş ya da bölünmüş emek piyasalarıyla ilgili kuramlar da ayrımcılık konusunda başka bir yorum getirmekte; ucuz, güvencesiz iş ile yüksek ücretli, güvenceli iş arasında bir ayrımı dayatmanın kapitalistlere kazanç sağladığı, bu kategorileri oluştururken farklı etnik ya da ırk gruplarını kullanmanın genellikle işe yaradığı görüşündedirler. Son olarak, ayrımcılığın herhangi bir topluluğun yoksul kesimleri arasındaki (kaynağı ne olursa olsun) *otoriteryanizme yatkın eğilimlerden kaynaklandığını ileri süren görüşler bulunduğuna dikkat çekebiliriz (örneğin W.A. Smith, "Racial Tolerance as a Function of Group Position". *American Sociological Review,* 1981).

Ayrımcılık kavramı son yıllarda, paralel türde argümanların kullanıldığı cinsler arasındaki ilişkileri konu alan araştırmalarda yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bu araştırmalara göre, kadınlar kendilerine, bölünmüş emek piyasalarının daha çok ikincil sektöründe yer bulabilmekte, hatta (bazı yorumcuların gözünde) sanayi için yedek ordu oluşturabilmektedir. Daha çok uzmanlık gerektiren araştırmalarda da yaşlılara (*yaşlanma) ve özürlü insanlara karşı yapılan ayrımcılık incelenmektedir. *Ayrıca bkz.* **cinsiyetçilik; önyargı.**

ayrımcılık, kurumsallaşmış (*discrimination, institutionalized*) *bkz.* **kurumsallaşmış ayrımcılık**

ayrımcılık, pozitif (*discrimination, positive*) *bkz.* **pozitif ayrımcılık**

ayrımsal anlam yöntemi (*semantic differential*) C.E. Osgood ile meslektaşlarının, kültürel nesnelerin *yananlamını incelemek üzere tasarladıkları ve veri elde etmek için iki kutuplu (örneğin, tatlı/ekşi, iyi/kötü gibi) derecelendirme ölçekleri kümesinden yararlandıkları bir yöntem (bkz. C. Osgood, G. Suci ve P. Tannenbaum, *The Measurement of Meaning,* 1957). Ölçekler arasında bir korelasyon kurulup *faktör analizine tabi tutulduğu zaman, farklı nesneler için ve kültürler arası olarak şu üç genel bileşenin süreklilik sergileyerek ortaya çıktığını görürüz: değerlendirme, kudret ve etkinlik. Ayrımsal anlam tekniği, bireyin ve bireyler grubunun farklı nesneler, deneyimler, kavramlar ve daha bir sürü şeye

karşı tepkilerini karşılaştırmak için de kullanılabilir. Ayrımsal anlam yöntemine, piyasa araştırması ve terapi dahil olmak üzere oldukça çeşitli ortamlarda başvurulmuştur.

ayrıntılı betimleme (*thick description*) Toplumsal yaşamla ilgili, gözlemlere dayanan ve daha geniş kültürel yorumlar ile genellemelerin yapılabilmesine olanak sağlayan yoğun, küçük çaplı, anlaşılması güç betimlemeler. Ayrıntılı betimleme terimi Gilbert Ryle'in felsefi yazılarında ortaya atılmış, daha sonra antropolojide Clifford Geertz tarafından, bilhassa Balililerin horoz döğüşünü irdelediği ünlü araştırmasında geliştirilmiştir (bkz. Clifford Geertz, *Interpretation of Cultures,* 1973 ve *Local Knowledge,* 1983).

azalmaya eğilimli emek arzı eğrisi (*backward-sloping supply curve for labour*) Miktarı giderek artan ücret karşısında, süresi giderek artan boş zamanın tercih edilmesi. Bu düşünceye göre, *verimliliği arttırmak için özendirici ücretler teklif edildiğinde, işçilerin vereceği karşılık, daha çok ya da daha uzun çalışarak daha fazla para kazanmak yerine, daha az çalışarak aynı parayı kazanmak olacaktır.

Max *Weber bu fenomeni *Genel İktisat Tarihi*'nde (*General Economic History,* 1923) tartışmış; bu durumu "iktisadi gelenekselcilik"in bir örneği olarak aktarıp, "her türlü etiğin ve sonuçta ortaya çıkan iktisadi ilişkilerin başlangıcında gelenekselcilik, geleneğin onaylanması ve babadan kalma böylesi bir ticaret ve sanayiye duyulan aşırı güven olduğunu" ileri sürmüştü. "Bu gelenek günümüze kadar varlığını korumuştur; yalnızca bir insan ömrü kadar önce, anlaşmaya bağlı olarak geniş bir araziyi biçen Silezya'daki bir tarım işçisinin ücretini, emeğini arttıracağını umut ederek iki katına çıkarmak nafileydi. Bu adam fiili çalışma süresini yarı yarıya azaltacak, çünkü çalıştığı bu yarı süreyle bile eskisi kadar çok kazanabilecektir."

Avrupa'nın ilk sömürge girişimcileri, gittikleri ülkelerdeki yerli işçiler dolgun ücretlere hiçbir olumlu tepki vermedikleri zaman hayretler içinde kalmışlar; yerlilerin bu davranışını, ücret oranlarını düşük tutup aylaklığı önleyerek ve işçiyi erdemli olmaya zorlayarak iyileştirilebilecek, doğuştan gelen tembelliğin kanıtı olarak yorumlamışlardı. Gelişmekte olan ülkelerde yapılan sosyolojik araştırmalarda bu fenomen için çok çeşitli alternatif açıklamalar getirilebileceği saptanmıştır. Bu tutum, örneğin, algılanan tasarruf, yatırım ve toplumsal mobilite fırsatlarının, ödüllerin dağıtılmasına ilişkin ailevi yükümlülüklerin doğasının, ya da yeni otorite kalıplarına duyulan kızgınlığın bir sonucu olabilir. Başka bir deyişle, yerel toplumsal ve siyasal kurumların oluşturduğu ortamın ele alınması gerekmektedir, çünkü bu ortam, azalmaya eğilimli emek arzı eğrisinin, başka bağlamlardaki pozitif eğilimli bir eğri kadar bireysel refahın azami düzeye çıkarılmasıyla tutarlı hale getirilmesini sağlayabilir (bkz. M.P. Miracle, "Interpretation of Backward-Sloping Labour Supply Curves in Africa", *Economic Development and Cultural Change,* 1976). *Ayrıca bkz.* **iktisadi insan.**

azgelişmiş ülkeler (*less developed countries*) *bkz.* **bağımlılık kuramı; Üçüncü Dünya**

azgelişmişlik (*under-development*) *Bağımlılık kuramıyla birlikte anılan ve birçok Üçüncü Dünya toplumunun karakteristik özelliği durumuna gelmiş yoksulluğu ve ekonomik durgunluğu betimlemek için kullanılan bir terim. Azgelişmişlik, söz konusu toplumların basitçe gelişememenin zararlarından

etkilenmelerinin yanı sıra, ileri kapitalist devletler tarafından sömürülmemiş olmaları durumunda beklenebilecek gelişme düzeylerine de ulaşamamalarını içermektedir.

azınlık grubu (*minority group*) Azınlık grubu terimi 1930'lardan itibaren, ırksal, etnik, biyolojik ya da diğer özellikler temelinde baskıya uğramış veya *damgalanmış toplumsal grupları ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Örneğin Luis *Wirth, azınlık grubunu, "fiziksel ya da kültürel özelliklerinden dolayı farklı ve eşitsiz muameleye maruz kaldıkları toplumun içinde, diğerlerinden ayrı tutulan ve bu yüzden kendilerini kolektif ayrımın nesneleri olarak gören insanlar grubu" şeklinde tanımlar. Ancak bu kapsamda bakıldığında, bir azınlık grubu, aslında bir toplumda sayısal çoğunluğu da oluşturabilir (Güney Afrika'daki siyahlar gibi). Dolayısıyla, gerçekten sayısal bir azınlık olan gruplar ile iktidara ulaşma açısından marjinal konumdaki grupları birbirinden ayırmak yararlı olabilir. Azınlık araştırmaları son zamanlarda, sapkınlık, dışlama, etiketleme, damgalama, ırkçılık, otoriter kişilik, homofobi ve cinsiyetçilik araştırmalarıyla (bunların tamamı bu sözlükte değişik başlıklar altında işlenmiştir) birlikte ele alınmaktadır. *Ayrıca bkz.* **marjinalleşme.**

B

babalık (*fatherhood*) Babalık görünüşte basmakalıp bir kavramdır, ama sosyologlar babalığı şu anlamlara gelebildiği için çok sık esnek biçimde kullanırlar: evlât bağlarının ("birinin çocuğu olma") çizilebileceği bir erkek; mülkiyet haklarının izi sürülebilen bir erkek; çocukla kurduğu kabul görmüş (ama mutlaka genetik bir bağdan kaynaklanmayan) ilişkiyle, toplum içinde tam toplumsal üyeliğe kavuşan bir erkek; çocukla kurduğu kabul görmüş ilişkiyle, bir toplum içinde toplumsal grup üyeliği hakkı kazanan bir erkek ve bunların her türlü bileşimi. Farklı toplumlar soyun sürdürülmesi ve hakların aktarılması konusundaki farklı sistemleriyle babalık terimini farklı biçimlerde kullanırlar.

babasoylu (*patrilineal*) *Akrabalık kuramı içinde, akrabalık bağlarının erkek üzerinden kurulduğunu göstermek üzere kullanılan bir terim. Bunun için ayrıca *babayanlı terimi kullanılmaktadır. Babasoylu bir grup, ecdadını tek bir erkek ataya bağlayan bir *soy grubudur ve siyasal meselelerde toplu olarak hareket eder. Babasoylu sistemler, mülkiyetin babadan meşru oğluna geçmesi ilkesi üzerine kuruludur. Fakat meşruiyet gibi bir soya mensup olmak gerçek kan bağlarının yanı sıra, toplumsal olarak da belirlenebilmektedir.

babayanlı, babayanlılık (*agnate, agnation*) Roma hukukunda, *agnati* ortak bir atayla bağ kurulan ve bu nedenle tek bir aile otoritesi altına giren bir grup erkek ve kadından oluşuyordu. Bu terimin sosyal antropolojideki modern kullanımı, baba (yani erkek) soyuyla ilgilidir, ama burada erkek otoritesi yok olmuştur. Dolayısıyla bir babayanlı, baba (yani erkek) soyçizgisinde kan bağı olan bir akrabadır. Babayanlılık da bağın sadece erkeklerle sürdüğü bir akrabalık sistemidir. Günümüz antropolojisinde daha çok *babasoylu teriminin tercih edildiğini görmekteyiz.

Bachelard, Gaston (1894-1962) Bilim felsefesinde tarihe yönelimli Fransız geleneğini kuran isimlerden birisi olan Bachelard, sanatlarda yaratıcı düşüncenin karakteristik özelliklerine de ilgi duyuyordu. Thomas Kuhn gibi Bachelard da, bilimin sürekli çoğalan bir bilgi yığını gibi her şeyi kapsayıcı bir şey olarak görülmesine karşıydı. Tam tersine, bilim, kendi tarihinde keskin kopuşlar yaşamalı, bilimde ortaya çıkan her yeni pratik önceki *epistemolojilerin bırakılması sonucunu doğurmalıydı. Genel olarak bakıldığında, bilimin ilerlemesi, bilim-ötesi (*extra-scientific*) *ideolojilerin (bunların içinde bilimin kendi felsefi -yanlış- temsilleri de vardır) oluşturduğu "epistemolojik engeller"e karşı bir mücadeledir. Bachelard'ın çalışmaları, daha genç bir Fransız entelektüelleri kuşağının birçok isminin (en çok Louis *Althusser ile Michel *Foucault'nun) fikirlerinin şekillenmesinde oldukça önemli bir yer tutacaktı. *Ayrıca bkz.* **paradigma.**

bağımlı, bağımlılık (*dependence, dependency*) Birine veya bir şeye bağlı

ve tabi olma durumu. Özgüvenin zıttı bir anlam taşıyan bağımlı terimiyle çeşitli sosyolojik bağlamlarda karşılaşılabilir. Bağımlılık, *iktisadi büyümenin ve *gelişme sosyolojisinin incelenmesinde, daha az gelişmiş ülkelerin büyüme sağlamak için tam anlamıyla ileri sanayi ülkelerinden gelen girdilere bağımlı olmaları durumunu yansıtacaktır. Bu süreç mali ve teknik yardım, uzmanlık veya askeri destek biçimini alabilir. Bağımlılık, *bağımlılık kuramcıları adı verilen araştırmacılar ve başka yorumcular tarafından, *Üçüncü Dünya devletlerinin uzun vadeli iktisadi ve siyasal çıkarlarına zarar veren, sınırlayıcı bir koşul olarak değerlendirilmiştir. Tıbbi anlamda ise bu terimin eşanlamlısı müptelâlıktır ve en yaygın bağımlılık biçimleri olarak *uyuşturucu müptelâlığı ve alkolizm görülmektedir (*bkz.* *içki düşkünlüğü ve alkolizm). Bazen insanların başkalarına duygusal açıdan, mali açıdan veya siyasal açıdan bağımlı oldukları görülür. Ayrıca, evli kadınların mali açıdan kocalarına bağımlı olmalarının cinsler arasındaki ilişkilere yansıyan toplumsal sonuçları (özellikle kadın ücretli bir işte çalışmıyorsa) konusunda çok sayıda araştırma yapılmıştır. *Ayrıca bkz.* **bağımlı değişken; *compadrazgo*; patron-klient ilişkisi.**

bağımlı değişken (*dependent variable*) Bağımlı değişken, belli bir araştırma, analiz ya da model içindeki, özellikleri ya da değişiklikleri başka, daha önceden var olan, *bağımsız diye adlandırılan değişkenlerin etkisine gönderme yaparak açıklanması gereken toplumsal öğedir. Örneğin bir kişinin geliri (bağımlı değişken) yaşına ve ait olduğu toplumsal sınıfa (bağımsız değişkenler) göre değişiklik gösterebilir. Bağımlı değişkenlerin değerini genellikle *nedensel modellemenin bir biçimini devreye sokarak çıkarabiliriz. Bir *değişkenin bağımlı olarak mı yoksa bağımsız olarak mı değerlendirildiği bir araştırmanın kuramsal çerçevesine ve odaklandığı konuya bağlıdır.

bağımlı nüfus (*dependent population*) *bkz.* **demografi**

bağımlılık kuramı (*dependency theory*) *Üçüncü Dünya devletlerinin yeterli ve sürdürülebilir kalkınma düzeyine ulaşamamalarını, ileri kapitalist dünyaya *bağımlılıklarına bağlayan kuramları anlatan bir terim.

Bağımlılık kuramları, daha az gelişmiş ülkelerin Batı'yı yakalayabileceğini düşünen *modernleşme kuramının iyimser iddialarına karşıt olarak geliştirilmiş sistemlerdir. Bağımlılık kuramlarına göre, Batı toplumlarının az gelişmiş ülkeler karşısındaki avantajlı konumlarını korumakta çıkarları vardı ve bunu gerçekleştirmesini sağlayacak mali ve teknik araçlara sahipti. Bağımlılık kuramının geniş çerçevesi içinde, ileri devletler ile az gelişmiş devletler arasındaki ilişkileri anlatan çok çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlar içinde, Andre Gunder Frank'ın (yanlış biçimde, Üçüncü Dünya'nın kayda değer *sanayileşme düzeylerine ulaşamayacağını öngören) stagnasyonizm ve "artık çekme"den, Batı'yla "bağımlı" ilişkilere dayalı bir büyüme ölçüsü tasarlayan görüşlerin daha ihtiyatlı kötümserliğine kadar değişik yaklaşımları sayabiliriz.

Bağımlılık kuramına başlıca katkı, kuşkusuz, "azgelişmişliğin gelişmesi" deyişini bulup yaygınlaştıran Alman gelişme iktisatçısı Frank'tan gelmiştir. Frank'ın bu deyişle kastettiği şey, periferi devletlerin yörüngesini bulamamış ve bağımlı ekonomileriydi ve bunları, kendi terminolojisine göre, daha ileri "metropol"lerin "uydular"ı şeklinde adlandırıyordu. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*

(1969) adlı eserinde, üretmiş olduğu artığa, çokuluslu şirketler gibi kuruluşlar aracılığıyla ileri kapitalist ülkelerin el koyması nedeniyle Üçüncü Dünya'nın durgunluğa mahkûm olduğunu ileri sürecekti. Frank, büyümenin ancak kapitalizmle bağları koparıp otosantrik sosyalist kalkınma stratejileri uygulanarak sağlanabileceğinde ısrarlıydı.

Bağımlılık kuramının kusuru, iktisadi faktörleri aşırı derecede vurgulaması ve bazı versiyonlarda, zengin ve güçlü ülkelerin az gelişmiş ülkelerden elde ettiği "artık çekme" (kâr elde etme ve el koyma) fikrine dayalı zorunlulukçu bir mantık izlemesiydi. Fakat bu kuramın, gelişmenin uluslararası boyutuna parmak basma gibi yararlı bir yönü vardı ve devletler arasındaki güç ilişkilerini mercek altına yatırıyordu. Geç gelişen başarılı örnekler olarak yeni sanayileşmekte olan ülkelerin ortaya çıkışı da bağımlılık kuramının belli başlı varsayımlarının geçerliliğine kuşku düşürüyor, geç sanayileşmenin başarıyla tamamlanmasının belli koşullarda mümkün olabileceğini, bunun için Üçüncü Dünya'nın gelişmesine daha kapsamlı bir perspektifle yaklaşmaya gerek olduğunu ortaya koyuyordu. *Ayrıca bkz.* **gelişme sosyolojisi.**

bağımlılık oranı (*dependency ratio*) Nüfusun yaş bileşimi konusunda, tipik olarak 0.5 ile 1.00 arasında değişen basit bir gösterge. Bağımlılık oranıyla ilgili ilk tanımlarda, bağımlı durumdaki toplam çocuk sayısının üretken yaştaki insanların toplam sayısına bölünmesi esas alınmıştır. Daha yakın zamanlarda ise bağımlılık oranı, yaşlanan nüfusların getirdiği ekonomik yük nedeniyle, genç ve yaşlı insanların toplam sayısının çalışma çağındaki nüfusa bölünmesiyle (örneğin, 15 yaşın altındaki çocuklarla 65 ve daha ileri yaştaki yaşlıların 15-64 yaş arası insanlara, veya 20 yaşın altındaki çocuklarla 60 ve daha ileri yaştaki yaşlıların 20-59 yaş arasındaki insanlara bölünmesiyle) bulunmaktadır. İki tanımda da, nüfusun iki kesimi salt yaşla ilişkilendirilmekte, fiilen çalışan ve çalışmayan insanlarla ilgili verilere itibar edilmemektedir. Ulusal çaplı veri kaynakları kalite ve sıklık bakımından gelişme gösterdikçe üçüncü bir tanım - daha kesin bir tanım- daha gündeme gelmiş ve bazı araştırmalarda kullanılmıştır. Demograflar bağımlılık oranından bazen yaş yapısındaki zamanla değişen trendleri gözlemek ve bu verileri doğurganlık ve ölüm oranlarıyla, ayrıca başka demografik, toplumsal ve iktisadi göstergelerle ilişkilendirmek amacıyla yararlanırlar.

bağımsız değişken (*independent variable*) Bağımsız (ya da açıklayıcı) *değişken, belli bir inceleme, analiz ya da model içinde, karakteristik özellikleri ya da varyasyonlarıyla bağımlı değişkeni şekillendiren ve belirleyen toplumsal öğedir: Örneğin evlilik yaşı, boşanma ihtimallerini açıklamaya yardımcı olabilir. Deneysel bir durumda, bağımsız değişkenler sistematik biçimde manipüle edilebilir ve böylece *bağımlı değişkenin ne kadar etkilendiği gözlenebilir. Bir değişkenin bağımlı mı yoksa bağımsız olarak mı değerlendirileceğini belirleyen, bir incelemenin kuramsal çerçevesi ve odaklandığı konudur, ancak bağımsız değişkenler bağımlı değişkenden önce gelmek zorundadır ve nedensel güce sahip olmaları gerekir. *Ayrıca bkz.* **nedensel modelleme.**

bağımsızlık (*independence*) *bkz.* **istatistiki bağımsızlık**

bağlamsal modeller (*contextual models*) *bkz.* **çok düzeyli modeller**

bağlı sermaye (*fixed capital*) *bkz.* **sermaye**

bahçıvanlık, bahçıvan toplumlar (*horticulture, horticultural societies*)

Bahçıvanlık, bitki yetiştirmeye bağlı olan bir üretim sistemi, bahçıvan toplumlar da bu üretim sisteminin egemen olduğu toplumlardır.

bakış (*gaze*) Laura Mulvey "bakış" kuramını ilk önce *Screen* dergisindeki bir yazısında ("Visual Pleasure and Narrative Cinema", 1975) açımlamıştı. Mulvey, sinemanın üç erkek bakış açısı -ya da "bakış"- etrafında kurulması nedeniyle beyazperdede kadınların nesneleştirildiği ve *stereotipleştirildiğini savunmuştu. Birincisi, filmlerin çoğunu erkekler çektiği için, kameranın filme alınan bir duruma karşı tutumu dikizcidir. İkincisi, kadınları erkek bakışının nesneleri olarak gösteren bir yapısı olan tek bir film içinde de erkeklerin bakışı söz konusudur. Üçüncüsü erkek seyircinin "bakışı"dır. Jacques *Lacan'ın psikanalizle ilgili fikirlerinden büyük ölçüde etkilenmiş olan Mulvey'in kuramı feminist sanat kuramında önemli izler bırakmış ve o zamandan beri erkek bakışının yanı sıra bir de kadın bakışı bulunduğu ileri sürülmüştür.

Sosyologların, gündelik yaşamda görsel temsilin önemini incelemeye duydukları ilgi gün geçtikçe artmaktadır. Toplumsal analiz ile görsel temsil arasındaki ayrım, tartışmalı olmakla birlikte daha az kesin olan bir durumdadır. Elizabeth Chaplin'in *Sociology and Visual Representation*'ı (1994), çok önemli bazı alanlarla ilgili iyi bir tartışma metnidir. Bakış kavramının, daha geleneksel konuları (aile gibi) temel alan tartışmalardaki önemi giderek artmaktadır. Örneğin, hem Michel *Foucault'nun *panoptikon kuramından hem de Bryan Turner'ın bedenle ilgili yazılarından yola çıkan David H.J. Morgan, çocuklardaki anne-baba bakışının aile içi gözetimin önemli bir boyutunu oluşturduğuna dikkat çekmiştir (bkz. *Family Connections: An Introduction to Family Studies*, 1996).

Balch, Emily Greene (1867-1961) *Rol kavramının ve sosyolojide istatistiki teknikler kullanılmasının öncülüğünü yapmış olan Amerikalı sosyolog. Gerek Avrupa'da gerekse Amerika'da göçmen yaşamıyla ilgili önemli karşılaştırmalı analizler yapan Balch, feminizm, pasifizm ve barışçıl arabuluculuk arasında bağlar kurmuştu. 1892'de, Vida Scudder ve Helena Dudley'le birlikte Boston'da bir sosyal yerleşim merkezinin -Dennison House- kurucuları arasında yer almıştı. Balch kadınların sendikal eylemlerine aktif biçimde katılırken. Dennison House bir kadın işçiler merkezine dönüşmüştü. Balch'ın Birinci Dünya Savaşı sırasında dünya barışı idealine bağlı kalması da büyük bir kızgınlığa yol açacak ve kendisini yalnızlaştıracaktı (yine de bu alandaki çalışmalarının, 1946'da Nobel Barış Ödülü'nü aldığı zaman anlaşılıp takdir edileceğini ekleyelim). Balch, *Public Assistance of the Poor in France* başlığını taşıyan önemli incelemesinde, onun dışında çok az sosyoloğun bunu kabul edeceği bir zamanda, istatistiki veriler ile sosyoloji kuramını birleştirmişti. Yine de Balch'ın en çok tanınan çalışması *Our Slavic Citizens*'dır (1910); bu kitap, Chicago'lu sosyologlar W.I. Thomas ile Florian Znaniecki'nin *The Polish Peasant in Europe and America* (1918-1920) üzerine kaleme aldıkları, büyük övgüler almış olan ve daha yaygın biçimde tanınan çalışmalarını öncelemiş ve bazı açılardan tamamlamıştır.

bankalar, kalkınma (*banks, development*) *bkz.* **kalkınma bankaları**

banliyöleşme (*suburbanization*) Banliyöleşme, ilkin nüfusun ve ekonomik faaliyetlerin yoğun kent merkezlerinden daha az yoğun yerleşim mahallerine taşınmasıyla, şehirlerin kendi periferilerine (çevrelerine) doğru genişlemesi sürecini anlatan bir terimdir.

Ulaşım teknolojisindeki gelişmeler (demiryolları, tramvaylar ve iyileştirilmiş yollar gibi) banliyöleşme sürecine katkıda bulunan bir etki yapmıştır.

Banliyöleşme süreciyle ilgili, kısmen birbirine karşıt çizgide olan çeşitli açıklamalar yapıldığını görürüz. İktisatçılar ve coğrafyacılar, artık şehir merkezlerinde sürdürülemeyecek faaliyetleri çevre semtlere bırakan, kent içindeki arsa pazarında rekabetin ve işyerlerini banliyölere taşımayı cazip hale getiren gelişmelerin önemini vurgularken; sosyolojik araştırmalar, bireylerin yaşam kalitelerini iyileştirmek amacıyla banliyölere yönelmeye istekli olduklarını göstermektedir. Marksistler ve başka eğilimlerdeki araştırmacılar, banliyöleşme ile sermaye birikimi arasındaki bağların izini sürmüşlerdir. Tüm yaklaşımlar, bu karmaşık toplumsal ve coğrafî fenomeni anlamakta bazı halkalar yakalamışlardır. *Ayrıca bkz.* **banliyölülük; kent sosyolojisi; kolektif tüketim; yoğunlaşma bölgeleri kuramı.**

banliyölülük (*suburbanism*) Banliyölülük terimi, bazı sosyologların banliyölerde oturanların tipik özelliklerini yansıttığını iddia ettiği toplumsal ve kültürel karakteristikleri anlatan bir terimdir. Bir yaşam tarzı olarak banliyölü olmayla ilgili metinlerin içeriği çok farklı olmakla birlikte, bunların ortak noktaları, çalışma ve toplum yaşamında daha genç, orta sınıfa özgü ve aile yönelimli modellerin baskın olduğu, toplumsal faaliyetlerin akrabalık ağlarından çok daha fazla arkadaşlık ilişkilerine dayandığı ve yaşam tarzında ciddi ölçüde tekbiçimliliğin, hatta uyumculuğun görüldüğüdür. Bu konudaki bir dizi araştırmada, bilhassa Amerikalı sosyologlar Herbert Gans ile Bennett Berger'ın kaleme aldıkları çalışmalarda, banliyö bölgelerinde sınıfsal ve yaş bileşimi ile toplumsal yaşam kalıplarının önemli derecelerde değiştiği, dolayısıyla banliyödeki yaşam tarzları ile toplumsal ilişkilerin bu şekilde fiziksel mekânla ("banliyö yaşamı"yla) belirlenmediği sergilenerek bu iddialar çürütülmüştür. "Halk" ve "kentli" ideal tipleri gibi banliyölü ideal tipi de büyük ölçüde bir mitten ibarettir. Banliyölülük literatürüyle ilgili en iyi genel değerlendirme metni, David C. Thorns'un *Suburbia*'sıdır (1972). Banliyölerdeki toplumsal denetim süreçlerini ele alan ilginç bir örnek olay araştırması için *bkz.* M.P. Baumgartner, *The Moral Order of a Suburb*, 1988). *Ayrıca bkz.* **banliyöleşme; örgüt (organizasyon) insanı.**

Barnard, Chester I. (1886-1961) *Örgütlere ilişkin karşılaştırmalı araştırmalarla ilgilenen ve onların işleyişleriyle ilgili klasik ve etkili çalışmalar kaleme almış bir Amerikalı sanayici ve idareci (bkz. *The Function of the Executive*, 1938); *Organization and Management*, 1948). Barnard'un savunduğu (ve örgütlerin hiyerarşik, kuralcı ve otoriter niteliğini vurgulayan önceki yaklaşımlarla tam bir zıtlık içinde olan) teze göre, örgütler doğaları gereği işbirliği temelinde çalışan sistemlerdir.

basit meta üretimi (*simple commodity production*) Artı değersiz, yani emek ücreti ve kapitalist kârsız meta üretimini açıklayan tümdengelimci bir Marksist kavram. Basit meta üretiminin tanımı, *küçük meta üretimiyle aynı değilse bile son derece benzerdir, fakat bazı Marksistler, basit meta üretiminin, küçük meta üretiminden farklı olarak, tarihsel ve ampirik bir kategori olmaktan ziyade mantıksal bir kategori olduğunu iddia etmektedirler. Friedrich *Engels bu terimi Karl *Marx'tan daha sık kullanmıştır.

basit tesadüfi örnekleme (*simple random sampling*) *bkz.* **örnekleme**

baskı (*coercion*) *bkz.* **iktidar (güç)**

baskı grupları (*pressure groups*) Hükümetlere, geniş anlamda kamusal çıkarlara ya da diğer *çıkar gruplarına karşı, belirli bir kesimin çıkarlarını temsil etmek üzere bir araya gelen insan grupları, işverenler ya da diğer örgütler için kullanılan bir terim. Baskı grupları, lobi grupları ve çıkar gruplarından, diğer kulüplerden ya da toplumsal gruplardan ayrıdır; niyetleri açıkça, *kamuoyunu kendi amaçlarını destekleyecek şekilde harekete geçirmek ve taleplerini kabul etmeleri, desteklemeleri için karar organlarına baskı yapmaktır. Bu talepler, varolan durumun devamına yönelik olabildiği gibi, bazı değişim ve yeniliklere yönelik de olabilir. Baskı grupları, siyasal partiler gibi diğer çıkar birliği biçimleriyle, yönetmekten ziyade etkin olmak amacıyla işbirliğine giderler. Çıkar grupları, daha açık ve daha az kısıtlı platformlar benimseyerek siyasal partilere dönüşebilirler. Britanya'da sendikalar ile İşçi Partisi arasındaki ilişkinin gösterdiği gibi, bazı baskı grupları bir siyasal partiyle özel bir ilişki kurabilirler.

Bazen koruyucu gruplar ile destekleyici gruplar arasındaki bir ayrıma dayalı bir bakış açısına da rastlanmaktadır: Koruyucu gruplar toplumun bir kesimini savunurken, destekleyici gruplar belirli bir hedefin peşindedir. Koruyucu gruplar arasında sendikaları, meslek derneklerini, işveren ve esnaf dernekleri ile araba sahiplarinin çıkarlarını savunan esnaf derneklerini sayarken, ikinci kategoride, hayvanlara ya da çocuklara karşı yapılan zulmü engellemeye çalışan dernekler, sansür karşıtı gruplar ve Nükleer Silahsızlanma Kampanyası yer alacaktır. İki tür çıkar grubu arasındaki ayrım kuşkusuz kesin bir ayrım değildir. Örneğin *sendikalar, üyelerinin çıkarlarını savunmak üzere ulusal asgari ücret yasaları için kampanyalar düzenlemelerine karşın, bu durum kamuoyuna her zaman kamusal bir çıkar gibi sunulmaktadır.

baskıcı iktidar (*coercive power*) *bkz.* **rıza, rıza biçimleri**

baskıla(n)ma (*repression*) *bkz.* **psikanaliz**

başarı (*achievement*) Toplumsal düzeyde tanımlanmış bir görev ya da amacın başarıyla tamamlanması. Talcott *Parsons *Social Theory and Modern Society* (1967) başlığını taşıyan çalışmasında, modern toplumların, bireyleri belli *rollere göre seçmeyi ve değerlendirmeyi sağlayan atfedici kriterlerden ziyade, başarı göstergelerinden (sınavla kanıtlanmış meziyetler ya da role dayalı görevlerdeki performans) yararlandığını ileri sürmektedir. Oysa araştırmalara baktığımızda, *atfetmenin, yani ırk ve cinsiyet gibi faktörlerin, toplumsal *tabakalaşmada sürekliliğ arz eden bir etkisinin olduğunu görürüz. Bu doğrultuda çeşitli disiplinler arasında, başarı anlayışı ve yorumu, başarının yaratıcılık ve yenilik gerçekleştirmeyle ilişkisi ve başarının on yedinci yüzyıldan beri İngiltere ve Japonya'daki iktisadi büyümeyi açıklamadaki (der. Penelope Gouk, *Wellsprings of Achievement,* 1955) rolü konusunda ilginç bir tartışma yürütülmektedir. *Ayrıca bkz.* **başarı güdüsü; meritokrasi; ulaşılan statü.**

başarı güdüsü (*achievement motivation*) Bir şeyi iyi bir şekilde yapma ya da başarıya ulaşmak için uğraşma gerekliliği şeklinde tanımlanıp, çeşitli güçlükler karşısında çaba göstermek ve azimli olmakla kanıtlanan başarı güdüsü, insanın temel güdülerinden birisi sayılmaktadır. Psikolog David McClelland (*The Achieving Society,* 1961) başarı güdüsünü, deneklerin anlattıklarını analiz ederek değerlendirmiş ve oldukça tartışmalı bir şekilde başarı güdüsünün iktisadi gelişmeyle ilintili olduğu varsayımını ortaya atmıştı. Başarı

güdüsünün olmaması, 1950'li ve 1960'lı yıllarda Üçüncü Dünya'nın iktisadi geriliğini açıklamakta kullanılan (ve bilhassa Amerikalı bazı *modernleşme kuramcılarının başvurduğu) moda gerekçelerden birisiydi. Andre Gunder Frank (*Latin America: Underdevelopment or Revolution,* 1969) gibi *bağımlılık kuramcıları bu teze çok ağır eleştiriler yöneltmişlerdir. *Ayrıca bkz.* **çalışma etiği.**

Başarı Önermesi (*Success Proposition*) George *Homans *Social Behaviour: Its Elementary Forms* (1974) adlı eserinde davranışsal alışveriş kuramını formüle ederken, toplumsal yapıların, büyük ölçüde Skinnercı felsefeden ödünç alınmış, birbiriyle ilintili beş ilkeye (yani önerme açıklamalarına) göre maddi ve maddi olmayan mal değiş-tokuşu yapan bireyler arasındaki bir dizi toplumsal alışveriş olarak analiz edilebileceğini ileri sürüyor ve bu önermeleri şöyle ifade ediyordu: "Kişilerin yaptıkları tüm eylemlerde, bir kişinin belirli bir eylemi ne kadar sık ödüllendirilirse, o kişinin o eylemi başarıyla yerine getirme ihtimali o kadar fazladır" (Başarı Önermesi); "geçmişte belirli bir uyaranın -ya da bir dizi uyaranın- meydana gelişi bir kişinin eyleminin ödüllendirilmesine vesile olmuşsa, o zaman şu andaki uyaranlar geçmiştekilere ne kadar benzerse, o kişinin söz konusu eylemi ya da benzer bir eylemi derhal yerine getirme ihtimali o kadar fazladır" (Uyaran Önermesi); "bir kişi eyleminin sonucuna ne kadar değer verirse, o eylemi yerine getirme ihtimali o kadar fazladır" (Değer Önermesi); "bir kişi yakın geçmişte belirli bir ödülü ne kadar sık almışsa, o ödülün herhangi bir uzantısı kendi gözünde daha az değerli hale gelir" (Yoksunluk-Doygunluk Önermesi); son olarak, "bir kişinin eylemi, beklediği ödülü getirmediği ya da onu beklemediği bir cezayla karşılaştırdığı zaman, bu duruma haliyle kızacaktır; bu durumda saldırgan bir davranış sergileme ihtimali artacak ve bu davranışının sonuçları kendi gözünde daha değerli hale gelecektir... Bir kişinin eylemi, beklediği ödülü getirdiği, özellikle beklediğinden daha büyük bir ödül doğurduğu ya da tahmin ettiği bir cezayla sonuçlanmadığı zaman, bu duruma haliyle sevinecektir; böylece onaylayıcı bir davranış sergileme ihtimali artacak ve bu davranışın sonuçlarını daha değerli bulacaktır" (Saldırganlık-Onaylama Önermesi). *Ayrıca bkz.* **mübadele kuramı.**

başkasına rol yükleme (*altercasting*) Eugene A. Weinstein ile Paul Deutschberger'in (*Sociometry,* 1963) ortaya atıp, *rol kuramı ile *dramaturjik sosyoloji içinde, ötekine (başkasına) belirli bir rol yükleme sürecini anlatmak üzere kullandıkları bir kavram. Bu kavram, bir insanın başkaları karşısındaki hareketlerinin belli bir kalıbı olduğunu ve bunun da başkalarının yapabileceği şeyleri kısıtlayabileceğini vurgulamaktadır.

başlıca ilgi alanı (*central life interest*) Çoğunlukla işlerine yabancılaştıkları düşünülen işçileri, yaptıkları işlerde ya dışsal ya da içsel bir tatmin aramaya götüren motivasyonlar. Bu terim esas olarak Amerikalı sosyolog Robert Dubin ile öğrencileri tarafından, sanayi işçilerinin dünya görüşlerini inceleme çalışmalarında kullanılmıştır. *Ayrıca bkz.* **öznel çalışma deneyimi.**

başlık (*bride-price, bride-wealth*) Evlenecek erkeğin yakınının, evlenmek için gelinin yakınına verdiği para ya da mallar. Bazen gelin olacak kızı yetiştirdikleri için onun doğduğu aileye bir tazminat bedeli olarak görülmesine rağmen, başlığın biçimi ve anlamı kültürlere göre değişmektedir. Bazı kültürlerde "başlık parası" gelinin tasarrufunda

kalabilmekte ve boşanmaya karşı bir sigorta işlevi görmektedir.

bebek ölümlülük oranı (*infant mortality rate*) *bkz.* **ölüm oranı**

bebeklik, bebeğin gelişimi (*infancy, infant development*) Latince "konuşamayan" anlamındaki *infans*'tan türetilen bebeklik, insan ömründeki, doğumdan sonra birinci yaşına bastığı zamana kadar geçen ilk dönemdir. Örneğin demografi alanında, *bebek ölüm oranları, doğumu izleyen ilk bir yıllık dönemdeki ölüm vakalarını gösterir. Psikolojide bebeklik, buna benzer bir çerçevede, genellikle yaşamdaki ilk yılın karşılığıdır, ama bazen daha esnek biçimde, ilk iki-üç yılı kapsadığı da olur. Hukuk alanında ise yasal bir statü olarak bebeklik, küçük çocukların dil becerilerinin gelişmesinden çok sonra bile yasal açıdan kendilerini ifade edememeleri nedeniyle daha geniş bir kapsama sahiptir.

Sosyologlar, bebek ölüm oranlarına duydukları ilginin dışında bebeklik döneminin üzerinde fazla durmazlar ve *çocukluk dönemi içinde değerlendirdikleri için bebekliği *yaşam çevriminde özgün bir dönem saymazlar. Yine de sosyolojik çalışmalarda, özellikle insan davranışlarının açıklanmasında doğanın ve terbiyenin göreli önemi hakkındaki tartışmalarla ilgisi nedeniyle bebeğin ve çocuğun gelişmesini inceleyen psikolojik çalışmalara yönelik bir merak olduğu eklenmelidir.

Psikologlar, bebeklik dönemine bireyin gelişmesi ve buna bağlı olarak yetişkin davranışlar açısından son derece kritik bir önem atfederler. Gerek doğuştan gelen eğilimleri gerekse toplumsal ve psikolojik deneyimleri vurgulayan Sigmund *Freud, yaşamın ilk beş yılının bireylerin kişiliğinin gelişimi ile duygusal gelişimleri açısından belirleyici olduğunu düşünüyor, ilk on iki aydaki deneyimleri tatmin edici ego deneyiminde temel bir yere oturtuyordu (Melaine *Klein gibi psikanaliz kuramcıları bu fikirleri daha ayrıntılı biçimde geliştirmişlerdi). Başka yazarlar da bilişsel gelişme konusunda yoğunlaşmışlardır. Jean *Piaget'in ayrıntılı gözlemlere dayanarak bilişsel gelişmenin evrelerini sınıflandırması özellikle etkileyici bir şemadır. Bebeklik konusunda son zamanlarda yapılan araştırmalar, bebeklerin önemli bilişsel yetenekleri; *çevreyle ilgili deneyimlerini seçici biçimde düzenleyen yetenekleri olduğunu göstermiştir. *Ayrıca bkz.* **doğa-terbiye tartışması.**

beceri (*ability*) Zihinsel ya da fiziksel bir işi -buna uygun bir eğitim almadan ya da aldıktan sonra- yapma yetisi. Sosyal psikologlar beceriyi, bilgi edinme ya da öğrenme konusundaki doğal kabiliyet gösteren ve bazen yetenek testiyle ölçülen yetenekten genellikle ayırırlar. Sosyologlar ise, belli bir işte görece uzmanlaşmış ve o işe uygun olmayı gösteren beceri ile belli bir işle ilintili başka işlerde de kullanılabilecek ve daha geniş kapsamlı öğrenilmiş teknikleri anlatan *vasfı birbirinden ayıracaklardır.

beden dili (*body language*) Sosyal psikolojide, insanların toplumsal ilişkilerinde sergiledikleri jestleri, yüz ifadelerini ve bedensel tavırları anlatmak üzere kullanılan bir terim. Tıpkı fikirlerimiz, düşüncelerimiz ve duygularımızın sözlü ve yazılı *dilsel ifadeleri gibi bedenlerimizin de, duruşlar ve benzeri yollarla bir dizi söze dökülmeyen (bazılarına göre, bilinçdışıyla ifade edilen) mesajı ilettiği söylenir. Bunun alternatifi olan "beden hareketleri bilgisi" terimi ise, psikolojide bazen hem konuşmanın olmadığı durumlarda bilgi ileten beden hareketlerini, hem de bu tür beden hareketlerinin incelenmesini anlatmak üzere kullanılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **sözlü olmayan iletişim.**

beden hareketleri bilgisi (*kinesics*) *bkz.* **beden dili**

beden sosyolojisi (*sociology of body*) Sosyolojinin bedeni ihmal ettiğini iddia eden Michel *Foucault'nun yazılarından etkilenen ve görece yeni olan bu uzmanlık alanında çalışan sosyologlar, insanları, salt değerleri ve tutumları olan aktörler olarak değil, aynı zamanda cisimleşmiş kişiler olarak analiz etmekte; aynı doğrultuda, bedenlere atfedilen değişik kültürel anlamları, hastalığa ve cinselliğe de özel bir önem vererek bunların denetlenme, düzenlenme ve yeniden üretilme biçimini irdelerler. Bu alana iyi bir giriş metni olarak bkz. Bryan S. Turner, *The Body and Society* (1996). Bedenle ilgili incelemeler, modern sosyolojik araştırmalarda çok geniş bir akım oluşturacak kadar gelişmiştir ve seks terapisi, çağdaş dans, vücut geliştirme endüstrisi, çocukların yönlendirilmesi, yiyeceklerin yararı ve lezbiyenlerle gayelerin imajları gibi çok çeşitli temaları kapsamaktadır. Görünüşte ezoterik bir nitelik taşıyan bu temalar, genellikle toplum kuramının merkezi sorunlarıyla, yani denetim, düzen ve ideoloji gibi sorunlarla bağıntılıdır. Beden sosyologları *hastalığın ve *tıbbi sosyolojinin incelenmesi konularında da giderek daha fazla katkı yapmaktadırlar. Gün geçtikçe daha çok tutulan bu uzmanlık alanının kapsamına iyi bir örnek, Sue Scott ve David Morgan'ın derledikleri *Body Matters* (1993) adlı çalışmada ele alınan konuların çeşitliliğidir. *Ayrıca bkz.* **cinsiyet (toplumsal); doğaterbiye tartışması; duygu sosyolojisi; sosyolojik yiyecek incelemeleri.**

belgesel araştırma (*documentary research*) *bkz.* **kişisel belgeler; yaşam öyküsü**

belirleyici ana özellik (*central organizing trait*) Bir insanı değerlendirmede güçlü etkisi olan bir özellik. Örneğin bir insanın bir başkasına ilişkin değerlendirmesi, diğer kişinin belli bir *etnik grubun üyesi olması ya da belli bir *meslekte olmasından büyük oranda etkilenebilir.

bellek yitimi, geriye dönük (*amnesia, retrograde*) *bkz.* **geriye dönük bellek yitimi**

bencilce intihar (*egoistic suicide*) *bkz.* **intihar**

bencillik (egoizm) (*egoism*) *bkz.* **bireycilik; intihar**

Benedict, Ruth Fulton (1887-1948) Columbia Üniversitesi'nde *Franz Boas'ın öğrencisi olan Ruth Benedict, ilk alan çalışmasını 1920'lerin başlarında yapmış ve karşılaştırmalı incelemelere büyük bir ilginin doğmasını sağlamıştı. Daha sonra psikoloji kuramından etkilenen Benedict, Amerikan antropolojisinde *Kültür ve Kişilik Okulu adı verilen akımla yakından ilişkilendirilmektedir. En tanınmış eserleri herhalde *Kültür Örüntüleri* (*Patterns of Culture,* 1934) *ile Krizantem ve Kılıç*'tır (*The Chrysanthemum and the Sword,* 1946).

Benini katsayısı (*Benini coefficient*) Bir toplumsal *mobilite tablosunda, mobilite düzenlerinin yüzeysel bir tanımlamasını sunan ki-kare istatistiğinin bir türevi. Benini katsayısı, sınıfların zaman içinde (değişen) büyüklüğünün belirlediği sınırlarla ilgili olarak başlangıçtaki sınıf ile yönelinen sınıf arasında gerçekleşen ve gerçekleşmeyen mobiliteyi tanımlar ve böylece kuşaklar arasındaki, mesleki yapıdaki değişikliklere uygun mobilitenin özet bir tanımlayıcı ölçüsünü sunar. Bu katsayı, artı bir (tek başına marjinal etkilerden beklenenden daha fazla mobilite olması) ile eksi bir (tek başına marjinal

etkilerden beklenenden daha az mobilite olması) arasında bir değer alır. Sıfır değerleri mobilitede hemen hemen tesadüfi bir düzen olduğunu temsil edecektir.

Benini istatistiği, mobilite tablolarında, mesleki yapıdaki değişikliklerin getirdiği mobilite ile başka faktörlerden kaynaklanan mobilite arasında büyük bir ayrım yapmaya çalışan çeşitli ilişki ölçülerinden birisidir (başka örnekler arasında ise ilişki endeksini, eşitsizlik oranlarını ve ihtimal oranlarını sayabiliriz). Yalnız bu istatistiklerin hiçbirisi, *log-lineer modelleme gibi daha yeni tekniklerin üstünlüğüne sahip değildir; bunun için, söz konusu yeni teknikler, kendi uygunluk kriterlerini gözden geçirmek üzere alternatif mobilite modellerinin test edilmesine olanak tanırlar.

Benjamin, Walter (1892-1940) Esas olarak edebiyat ürününün maddi boyutları konusundaki analizi nedeniyle, 1970'li yıllardaki edebiyat sosyologlarının sahip çıktıkları, 1930'ların *eleştirel kuramını ortaya atan Frankfurt Okulu'yla birlikte andıkları bir edebiyat eleştirmeni (bkz. J. Roberts, *Walter Benjamin*, 1982).

benlik (*self, the self*) Sosyolojide benlik kavramının çoğunlukla Charles Horton *Cooley, William *James ve George Herbert *Mead'in felsefelerinden türemiş olduğu ve *sembolik etkileşimciliğin temelini oluşturduğu kabul edilir. Bu kavram, insanların kendilerini, kendi düşüncelerinin nesneleri olarak ele almalarına olanak tanıyan, yansımalı ve düşünümsel becerilerinin altını çizer. Mead'e göre, "insan toplumunu kendine özgü bir şekilde yaratan şey, benliktir" (bkz. *Mind, Self and Society*, 1934). Bu çalışmada, benlik sürecinin iki evresi arasında bir ayrım yapılmıştır: kendiliğinden, içeriden, yaratıcı ve öznel olan "Ben" (I) ile ötekilere karşı organize tutumları ifade eden, toplumun geneliyle bağ kurmayı sağlayan, daha toplumsal ve belirlenmiş olan "beni/bana" (Me). "Beni/bana" genellikle kendini kavrama olarak adlandırılır (insanların kendilerine ötekilerin gözüyle bakmaları) ve incelenmeye çok daha yatkındır. Benlik, *iletişim ve *semboller üzerinden yavaş yavaş gelişir; çocuk gittikçe artan biçimde ötekilerin rollerini üstlenme yeteneğine erişir. Mead'in bu konudaki tartışması, "oyun", "eğlenme" ve "genelleştirilmiş öteki" aşamaları aracılığıyla gerçekleşen gelişimin altını çizer. Genelleştirilmiş öteki, bir bütün olarak cemaatin organize edilmiş tutumlarına göndermede bulunur ve böylelikle insanların genişleyen cemaat değerlerini, kendi benlik anlayışlarına dahil etmelerini sağlar.

Benlik hakkındaki daha yakın dönem yazılar arasında özellikle Morris Rosenberg'in metinlerinin (özellikle *gençlik kültürleri üzerine yazılarının - örneğin bkz. yazarlarından birisi olduğu *Black and White Self-Esteem*, 1972) ilgi çekici olduğunu söyleyebiliriz. Rosenberg *Conceiving the Self* (1979) adlı eserinde, "bireyin bir nesne olarak kendisine yönelik düşünce ve duygularının toplamı" diye tanımladığı "kendini kavrama"nın içeriğini, yapısını, boyutlarını ve sınırlarını farklılaştırır. İçerik, "toplumsal kimlikler"i (siyah olmak, kadın olmak, vb. gibi, toplumsal bakımdan bireyin aidiyeti olarak tanınmış grup veya statüler) ve "mizaçlar"ı (bireyin kendisini ait hissettiği siyah olma, kadın olma, vb. gibi hareket etme eğilimleri) kapsar. Çeşitli toplumsal kimlikler ve mizaçlar arasındaki ilişki benliğin yapısını ortaya koyar. Bir insanın kendi benliği hakkındaki tutum ve duyguları bir boyutlar dizisi (öne çıkma, tutarlılık ve istikrarlılığı içeren) içinde ortaya konmuştur. Rosenberg ayrıca, mevcut benlik (kendimizi neye benzettiğimiz), arzulanan benlik (nasıl

olmak istediğimiz) ve dışa yansıyan benlik (verili bir durumda kendimizi ortaya koyuş şeklimiz) arasında bir ayrım yapar. Rosenberg son olarak, kendini kavramanın sınırları, kişinin aşağılanan kökenlerinden utanması ya da moda kıyafetlerinden gurur duyması gibi benliğin uyarlandığı "ego-uzantıları"ndan bahsetmektedir.

Benlik kavramı ayrıca oldukça değişik biçimlerde terapi, danışmanlık ve psikolojide, benliğin içsel bir ihtiyaç ya da potansiyel olduğunun altını çizecek şekilde kullanılır. Sosyal psikologlar hemen her durumda, özfarkındalık (dikkatin kişinin benliğinin içine odaklanması), özkavrayış (insanın "gerçek" benliğine dair görüşü), benlik ifşaatı (insanın "doğru" benliğini başkalarına göstermesi), benlik imgeleri (koşullara göre değişen geçici benlik görüşleri) ve özalgılayışı (bireylerin kendi haklarında düşünme ve kendilerini tanımaya başlamaları süreci) içeren, ilişkilendirilmiş ve türetilmiş bir kavramlar cephanesine başvururlar. *Ayrıca bkz.* **Goffman, Erving; kimlik; Maslow, Abraham.**

benlik ifşaatı (*self-diclosure*) *bkz.* **benlik**

benlik imgesi (*self-image*) *bkz.* **benlik**

benlik psikolojisi (*self-psychology*) H. Kohut'un *The Analysis of the Self*'de (Benlik Analizi, 1971) öncülüğünü yaptığı ve analizin odak noktasını, egodan benliğe (esas olarak, kişinin bütünlük ve birliktelik duygusuna) çeviren Amerikan *psikanalizi bünyesinde gelişen bir eğilim. Benlik psikolojisinin pratikteki anlamı, iddia edildiği üzere, dış dünyayla ilişkiye girdiğinde kendisini değişikliğe uğratabilen narsisist bir gösterişliliği teşvik etmesidir. Bu durumda terapist, hastaya karşı, analitik bir tutumdan ziyade empatik bir tutumla yaklaşır. Bir gelişim psikologu olan Daniel Stern, çocuğa bakan kişinin, onu anlama ve iletişim kurabilme becerisi üzerine yoğunlaşan bu tür fikirler çerçevesinde bir çocuk gelişimi kuramı geliştirmiştir (*The Interpersonal World of the Infant*, 1985).

benmerkezcilik (*egocentrism*) Düşüncenin ya da ahlâkın gelişmesinde insanın tümüyle kendisine odaklandığı bir aşama. Benmerkezcilik kavramı Jean *Piaget ve Lawrence Kohlberg gibi sosyal psikologların yazılarında sıklıkla kullanılmaktadır.

Bentham, Jeremy (1748-1832) Genellikle modern *faydacılığın kurucusu sayılan Jeremy Bentham, en fazla hukuk felsefesi üzerine metinleriyle ve toplumsal reform (özellikle cezalandırma konusundaki) programlarıyla tanınmaktadır. Bentham, *klasik kriminolojide, hukuk sistemini daha akılcı hale getirmeye çalışan ve *panoptikonu -hapishanelerin düzenlenmesi ve mimari yapısında, mahkûmların azami derecede gözetlenmesi ve denetlenmesini kolaylaştıran bir tasarımı- ortaya atan, önde gelen isimlerden birisiydi.

benzerlik hipotezi (*similarity hypothesis*) *bkz.* **tamamlayıcılık hipotezi**

benzerlik ölçüleri (*measures of similarity*) *bkz.* **ilişki katsayıları**

benzersizlik endeksi (*index of dissimilarity*) İki oran dağılımı arasındaki toplam farkı ölçmekte kullanılan bir istatistik. Benzersizlik, birbirine denk düşen değer çiftlerindeki sayılar arasındaki farklılıkları toplayıp ikiye bölerek hesaplanır ve sonuç 0 ile 100 puan arasında değişir. Bu oran her zaman pozitiftir ve iki dağılımı eşitlemek için yeniden dağıtılması gerekecek olan kısmın oranını gösterir. Benzersizlik endekslerine genellikle ırk ve *meslek ayrımcılığının ele alındığı araştırmalarda başvurulur. *Toplumsal mobiliteyi konu alan araştırmalarda da marjinal dağılım

çiftleri (ülkeler bazında, cinsiyetler bazında, bir ülke içinde kökeni oluşturan sınıf ile yönelinen sınıfı karşılaştırmakta, vb.) arasındaki farklılıkları özetlemekte kullanılabilir. Örnekler için bkz. Gordon Marshall vd., *Against the Odds?* (1997).

benzersizlik ölçüleri (*measures of dissimilarity*) *bkz.* **ilişki katsayıları**

Bernstein, Eduard (1850-1932) Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin başlıca revizyonist düşünürü olan Eduard Bernstein, partinin ideolojisini, anakronistik Marksist varsayımlar ve fikirler diye nitelediği görüşlerden temizlemeye çalışıyordu. Felsefi düzeyde ve yeni ortaya çıkmış olan iddialı *neo-Kantçılık temelinde, ortodoks *Marksizmde saptadığı *Hegelci kalıntıların yanı sıra *pozitivizmi ve *evrimciliği reddetmiş; bunun sonucu olarak siyasal düzeyde, sefalete sürüklenme ve *proleterleşme tezinin kapitalist toplumlara uygulanmasına, ayrıca bu tezlerin temelini oluşturan ahlâkdışılık, kadercilik ve kötümserliğe karşı çıkmıştı. Bernstein'a göre, *sosyalizm sadece uzak bir hedefi değil, aynı zamanda, şimdiki zamana dair esinlendirici rolü fazlasıyla aşan özelliklere sahip, etik bir ideali temsil etmekteydi. Özetle, "hareket her şey, hedef hiçbir şeydir" diye açıkladığı ve genellikle yanlış yorumlanmış tezine rağmen, Bernstein basit reformculuktan ayırt edilmesi gereken, tedrici bir toplumsal dönüşümü savunmaktaydı (bkz., P. Gay'in kitabında "Bernstein's Challenge to Marx", *The Dilemma of Democratic Socialism,* 1952). *Ayrıca bkz.* **Kautsky, Karl.**

berraklaşma, statü (*crystallization, status*) *bkz.* **statü berraklaşması**

beta ağırlıkları (*beta weights*) *bkz.* **regresyon**

betimleyici istatistik (*descriptive statistics*) *bkz.* **çıkarımsal istatistik**

beyaz yakalı iş (*white-collar work*) *bkz.* **kafa-kol emeği ayrımı**

beyaz yakalı suçu (*white-collar crime*) Edwin Sutherland'in 1940'larda "endüstrinin şefleri"nin ve iş dünyasının diğer orta sınıf üyelerinin yaptıkları kötülüklere ve bulaştıkları yasadışı iş ve eylemlere parmak basmak için ortaya attığı bir terim (bkz. "White-Collar Criminality", *American Sociological Review,* 1940 ya da *White-Collar Crime,* 1949). "Beyaz yakalı suçu" düşüncesinin en değerli yanı, *kriminolojinin işçi sınıfı *suçları takıntısındaki dengesizliği gidermekti. Bu kavram şimdi çok geniş biçimde, gerek çalışanların işverenleri aleyhinde giriştikleri faaliyetleri (zimmet, hırsızlık), gerekse şirket yetkililerinin şirket adına yaptıkları eylemleri (anti-tröst düzenlemelerinin ya da hisse senedi piyasası kurallarının ihlali) kapsayan bir yorumla kullanılmaktadır. Kesin konuşmak gerekirse, *şirket suçu diye adlandırılan eylemler olarak şirket yetkililerinin giriştikleri eylemlerin görülmesi daha doğru bir yaklaşımdır.

biçimsel akılsallık (*formal rationality*) Max *Weber'in *piyasa ve iktisadi eylem yorumunda tanımladığı gibi, biçimsel akılsallık, mümkün olan ve ihtiyaçların karşılanmasında kullanılan, kişisel olmayan nicel hesaplamanın (yani, risk değerlendirmesinin) ölçüsünü gösterir. Özgül bir kuramsal düzen içinde bu tür hesapları yapmayı sağlayan en iyi araç paradır. Biçimsel akılsallık kavramı en iyi biçimde, bazı nihai değerlere (bunlar statü değerleri, eşitlikçi değerler, toplumsal adalet değerleri olabilir) göre, daha doğrusu iktisadi eylemin sonucu hakkında bir yargıda bulunmayı sağlayan sonsuz çeşitlilikteki değer-ölçeklerine göre

değerlendirme yapmayı içeren "içeriksel akılsallık"a karşılık olarak (ve bu ayrım bağlamında) anlaşılabilir. Belirli içeriksel koşullar (hukuksal formalizm, bürokratik idare, özgür emek ve mülkiyet hakları sistemi gibi) dikkate alındığında, biçimsel akılsallık araçların ve prosedürlerin hesaplanabilirliğine, içeriksel akılsallık ise hedeflerin ya da sonuçların değerine işaret edecektir. Toplumsal eylem amaçlara, inançlara ve değer bağlılığına yönelene kadar biçimsel akılsallık ile içeriksel akılsallık sürekli gerilim halinde olacaktır.

bileşen analizi (*componental analysis*) Bileşimi meydana getiren terimlerin bir dil ve/veya kültürde onlar aracılığıyla farklılaştığı temelleri ve zıtlıkları anlatmak üzere kullanılan bir teknik. Bu çerçevede, bir akrabalık analizinde oğlan çocuğu, kız çocuğu ve kuzenlerin hepsi aynı nesilden sayılırken, oğlan çocuğu ile kız çocuğu tek bir anne babanın çocukları olmak gibi ortak bir özelliği paylaşır, ama erkek/dişi olmak bakımından ayrılırlar.

bileşim yanılgısı (*fallacy of composition*) Eğer bir eylem bir *grubun kolektif *çıkarlarına uygunsa ve bir grubun üyeleri *akılcı biçimde hareket ediyorlarsa, o zaman grubun (aynı anlamda) kolektif olarak akılcı olması gerektiğini, dolayısıyla, tıpkı akılcı üyelerinin her birinin ayrı ayrı yapacakları gibi, kendi çıkarları doğrultusunda hareket edeceklerini öngören (yanlış) varsayım. *Oyun kuramcıları ile *kamu malı kuramcıları bu varsayımın yanlışlığını göstermişlerdir.

bilgi sosyolojisi (*sociology of knowledge*) Bilgi sosyolojisi, sosyolojinin açıkça tanımlanmış bir alt bölümü değildir. Bilgi sosyolojisinin ilgi alanı, bilginin toplumsal bir temelle (bilgi ve toplumsal temelle kastedilen şeyler yazardan yazara değişebilmekle birlikte) ilişkisidir. Belli başlı sosyoloji kuramcılarının hepsinin bu konuda söyleyecek bir şeyleri vardır; ama ayrı bir inceleme alanı olarak değil, kendi kuramlarının ayrılmaz bir parçası olarak. Sözgelimi Émile Durkheim, kendi din sosyolojisinde, dünyaya bir düzen kurmamızı sağlayan temel zihinsel kategorilerin köklerinin toplumu örgütleme biçimimizde yattığını söylemişti. Max *Weber kendi din sosyolojisinde, dinsel inançların oluşumunu etkileyen maddi koşullara büyük ağırlık vermişti.

Bilgi sosyolojisindeki en net gelenek (özellikle *ideoloji kuramıyla ilişkili tartışmalarda) *Marksizmdir. Burada, bilginin toplumsal kökenleri, hakikati kavrama ihtimaliyle ilişkilendirilir. Bazen de bilgi içeriğinin toplumsal ya da iktisadi konuma bağlı olduğu ileri sürülmüştür: *Burjuvazi dünyaya bir şekilde (diyelim, bireysel rekabet ve en iyi olanların ayakta kalması açısından), *proletarya ise başka bir şekilde (işbirliğine dayalı girişim ve karşılıklı destek temelinde) bakacaktır. Bu farklı bakış açılarının doğrudan kaynağı, her sınıfın üretim sürecinde yaşadığı deneyimlerdir. *Hegel'in çalışmaları üzerine kurulan ve György *Lukács ve Frankfurt Okulu'yla (*bkz.* *eleştirel kuram) birlikte anılan daha gelişkin bir geleneğe göre, bilginin içeriğinden ziyade biçimi önemlidir. Lukács *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde (*History and Class Consciousness*, 1923), burjuva dönemine uygun olan düşüncenin formel mantıkla ayırt edildiğini savunmuştur. Burjuva düşüncesi biçim olarak analitiktir; konusunu bileşenlerine ayırır ve çeşitli çatışkılar (tutarlı bir bütün halinde bir araya getirilemeyen özne ve nesne gibi kategoriler) etrafında merkezlenir. Öte yandan, Marksist düşüncenin sentetik, totalleştirici ve *diyalektik olduğu söylenir. Her biçim farklı bir toplumsal

sınıfın deneyimini temsil eder. İki yaklaşımda da proleter düşünce biçimleri hakikate en yakın biçimlerdir.

Karl *Mannheim, özellikle *Ideology and Utopia*'da (1936), bilgi biçimlerinin çok geniş bir kapsamı olan başka toplumsal konumlarca (sadece toplumsal sınıf etkeniyle değil) belirlendiğini, hatta herhangi bir bakış açısına diğer görüşlerden daha fazla hakikat-değeri atfetmenin mümkün olmadığını ileri sürerek Marksist-olmayan standart yorumu geliştirmişti. Fakat entelektüeller, "yüzer gezer" toplumsal statüleri sayesinde farklı konumlar arasında aracılık yapabilir ve daha eksiksiz bir görüş ortaya koyabilirlerdi.

Mannheim'ın (ve Marksizmin) fikirlerinin çeşitli bileşimlerine modernlik, din ve bilim sosyolojilerinde de rastlanabilmekle birlikte (bunlar içinde bilim sosyolojisi genellikle belirli kurumların bilgi-etkisi üzerine yoğunlaşmıştır), özgün bir alt-alan olarak bilgi sosyolojisi, Mannheim'la başlayıp onunla biter gibidir. Yalnız bu tartışmaların üzerinde her zaman *görecilik probleminin hayaletinin gezindiğini hemen eklemeliyiz: Tüm bilginin toplumsal konuma bağlı olduğu yönünde tümel bir iddiada nasıl bulunulabilir? (Hele ki böyle bir iddianın kendisinin bağlamla sınırlı kalma ihtimalini göz önünde bulunduracak olursak!) Bu problem, hâlâ bu konudaki klasik literatürün en kapsamlı giriş metinlerinden birisi olan Werner Stark'ın *The Sociology of Knowledge*'ında (1958) uzun uzun tartışılmıştır.

1980'lerden beri, kültür, bilim, din ve ideolojiyle ilgilenen sosyologların bu alanı yeniden canlandırmaya yönelik kararlı çabalar harcadığına tanıklık edilmiştir. Tabii bu çabalara, *kültürel çalışmaların ayrı bir alan olarak gelişmesinin katkıda bulunduğu unutulmamalıdır. "Yeni" bilgi sosyolojisi denilen alan, bireylerin ya da grupların farklılaşan toplumsal konumları ve çıkarlarından ziyade, belirli toplumsal örgütlenme tiplerinin bilginin tüm sıralanışlarını nasıl mümkün kıldığında yoğunlaşır. "Yeni" bilgi sosyolojisi ayrıca inceleme alanını genişletmiş, bilginin içeriğinin irdelenmesinden "bilme biçimleri ve pratikleri"nin soruşturulmasına, dolayısıyla ve kaçınılmaz olarak, siyasal, kültürel ve organizasyonel *söylemin yapılaşmasına kadar yaymıştır. Bu konuya ilgi duyan araştırmacılar, bilginin çeşitli iletişim araçları vasıtasıyla korunma, düzenlenme ve taşınma-aktarılma biçimleri; toplumsal grupların (sözgelimi "geleneği icat ederek") kolektif belleklerini nasıl muhafaza edip değiştirdikleri; organizasyonel yapılar ile pratiklerin fikirleri nasıl etkilediği (bunun, bilim topluluklarının oluşması ile belirli entelektüel *paradigmaların tutarlılığı arasındaki ilişkide açıkça görülebileceği iddia edilir) ve otorite ile *iktidarın (gücün) bilgiyi nasıl şekillendirdiği üzerinde durmayı tercih etmişlerdir. Giderek yaygınlaşan bu literatürün yararlı bir özeti için bkz. Ann Swidler ve Jorge Arditi, "The New Sociology of Knowledge", *Annual Review of Sociology* (1994). *Ayrıca bkz.* **bilim sosyolojisi; din sosyolojisi; Evans-Pritchard, E.E.; Scheler, Max; Sorel, Georges.**

bilgi veren (*informant*) *bkz.* **denek**

bilginin yönetimi (*management of knowledge*) 1970'lerin "yeni" eğitim sosyolojisinde, konuyu *bilgi ve *iktidar (güç) sosyolojileriyle ilişkilendirmekte kullanılan bir terim. Okulların ve eğitim *müfredatlarının, bilginin bilgi olduğunu onaylayan ve sapkın paradigmalarla yorumların ortaya çıkmasını önleyen yöntemlerle birlikte, geçerli bilginin ne olduğunu denetlediği süreci kapsayan bir alandır. Eğitim sosyolojisinin kökenleri ve büyümesiyle

ilgili bu tartışmaların bir değerlendirmesi için bkz. Gerald Bernbaum, *Knowledge and Ideology in the Sociology of Education* (1977) *Ayrıca bkz.* **eğitim sosyolojisi.**

Bilgisayar Destekli Kişisel Görüşmeler (*CAPI –Computer Assisted Personal Interviewing*) *bkz.* **anket araştırması, toplumsal anket araştırması**

Bilgisayar Destekli Telefon Görüşmeleri (*CATI –Computer Assisted Telephone Interviewing*) *bkz.* **anket araştırması, toplumsal anket araştırması.**

bilgisayar program paketleri (*computer packages*) Kantitatif sosyologlar, büyük çaplı veri kümelerini değerlendirip analiz etmek için artık muazzam çeşitlilikteki istatistiki paketlere erişebilecek durumdadırlar. Bu paketlerden en yaygın biçimde kullanılanı herhalde SPSS'dir (İstatistiki Sosyal Bilimler Paketi). Fakat, karmaşık *log-lineer analizleri gibi uzmanlaşmış görevleri yerine getiren daha etkili paketler türünde, giderek daha yeni ve daha kullanıcı dostu başka paketlerin (Minitab gibi) yaygınlaşmaya başladığını da görmekteyiz. Uzman programların örnekleri olarak, çeşitli *regresyon modellerine uygun düşecek interaktif GLIM (Genelleştirilmiş Doğrusal Modelleme) programını ve *çok boyutlu ölçeklemeye uygun çok değişik programları (MINISSA, INDSCAL, M-D-QSCAL, vb.) sayabiliriz. Pek çok yöntem metninde birbirine rakip paketlerin yazarları, kaynakları ve kapasiteleri konusunda ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

bilim sosyolojisi (*sociology of science*) Bilim yapılmasını mümkün kılan normatif ve kurumsal düzenlemeleri inceleyen ABD kökenli bir uzmanlık alanı; ya da Robert Merton'ın ifadesiyle, "bilgi sosyolojisinin, denetlenmiş deney veya gözlemden kaynaklanan ve yine ona geri dönen belirli türden bir bilginin toplumsal çevresiyle ilgilenen bir alt bölümü" (bkz. "Studies in the Sociology of Science", *Social Theory and Social Structuree*,1968). Bu alanda en bilinen klasikleşmiş incelemelerin başında, modernliğin sonuçlarının bilimin gelişimindeki rolünü, (örneğin) çileci Protestanlığın yükselişinin ve demokratik ideallerin yayılmasının etkilerini kapsayacak biçimde araştıran Merton'ın çalışmaları vardır. Merton'ın araştırmalarının çoğu *The Sociology of Science* (1973) adlı kitapta bir araya toplanmıştır. 1970'lerde bilim sosyolojisi literatürünü, neyin ve neden "bilim" olarak kabul edildiğiyle daha çok ilgilenen Avrupa (büyük ölçüde Britanya) egemenliğindeki "bilimsel bilgi sosyolojisi"nden ayırt etmek artık geleneksel bir tutum olmuştu. Mantık ve akılsallığın evrensel standartları olduğunu, fiziksel dünyada ve doğada değişmeyen noktalar bulunduğunu varsayma eğilimindeki bilim sosyolojisinde bilimsel bilginin içeriği büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Öte yandan, bilimsel bilgi sosyolojisi yaklaşımının savunucuları, bilimsel bilginin *toplumsal kuruluşuna dikkat çeken bir *göreci devrim gerçekleştirmiş ve söz konusu insan etkinliğinin ötesinde bir Hakikat ya da Gerçeklik'e ulaşmanın olanaksızlığına dikkat çekmişlerdir.

Bu iki gelenek, şaşırtıcı olmayan bir şekilde çoğunlukla birbirleriyle rekabet halinde, hatta zıt olarak gösterilmiştir. İlk dönem Amerikalı yazarlar, hakikatin ortaya çıkabilmesi için toplumların nasıl düzenlenmesi gerektiği sorununa eğilmişlerdi. Bu yoğunlaşma (örneğin B. Barber'ın *Science and the Social Order*, 1952] adlı kitabında açıkça görülmektedir) herhalde en iyi biçimde Avrupa *totalitarizminin arka planı göz önüne alınarak anlaşılabilir.

Yakın zaman önce bu alana Britanya'dan gelen katkılarda, fiziksel ve matematiksel dünyalar hakkındaki kesin sonuçların belirli zamanlarda belirli toplumlar için nasıl doğru sayıldığı ve bu doğrultuda, felsefedeki "dilsel hamle"nin sosyolojideki karşılığı olarak görülen, 1970'lerin sosyal bilimlerindeki daha geniş çaplı *fenomenolojik devrimin göstergesi sayılabildiği sorgulanmaktadır. (Ludwig *Wittgenstein'ın yazıları bu türdeki yönelimler için yaygın bir esin kaynağıdır.) Dolayısıyla, bu açıdan bakıldığında Avrupa'daki literatürü, özneyle ilgili geleneksel normatif yaklaşıma karşı eleştirel bir tepki saymak mümkündür, ne var ki, böyle bir değerlendirme de tartışmasız biçimde iki araştırma programı arasındaki *epistemolojik farklılıkları abartmaktadır. Örneğin Harry Collins'e göre, bu iki yaklaşım arasındaki ilişki, "bilişsel yüzeyselliğin... akademik uzlaşmazlık karışımıyla" ilişkisidir (bkz. "The Sociology of Scientific Knowledge", *Annual Review of Sociology*, 1983). Elbette, bilim felsefesi ile bilim tarihinin aynı kökleri paylaşan alanları üzerinde çalışma yapanlar, her iki yaklaşıma ait literatüre hemen hemen aynı ölçüde başvurmuşlardır; bu, bilim sosyolojisi örneğinde göreci eleştiriye karşı bilimdeki akılcı ilerlemeyi savunmak için, bilimsel bilgi sosyolojisi örneğinde ise söz konusu tartışmaya ve sosyolojik kuramın gelişimine tarihsel örnekolay incelemeleriyle katkıda bulunmak için yapılmıştır. Dolayısıyla iki yaklaşım arasındaki söz konusu karşıtlık daha çok bulgusal bir araç olarak değerlendirilmelidir. Thomas S. Kuhn'un (Amerikalı) *paradigma kavramının göreci içerimleri hakkındaki çalışması, iki yaklaşım arasındaki sınırın kesinlikle keskin ve katı olmadığını göstermektedir.

İki gelenek de kendine özgü ampirik araştırma programları ve etkin kuramsal tartışmalar ortaya koymuştur. Örneğin Avrupalı araştırmacılar, bilimsel bilginin üretimiyle ilgili mekanizmaları araştırmışlar ve yalnızca "gerçek bilim"e varan kuralları izlemenin, araştırmanın sonuçlarını bütünüyle açıklamada ya da bilimsel anlaşmazlıkların pratikte nasıl üstesinden gelindiğini tespit etmede yetersiz kaldığını kanıtlamışlardır. Bu türden incelemelerde, hem araştırma konusu olan bilim alanlarının teknik ayrıntıları oldukça yakından takip edilir, hem de belirli bilimsel topluluklar ya da bilim ağlarının üyeleriyle ayrıntılı *görüşmeler yapılır. Yine de, araştırmacıların azınlıkta kalan bir kısmı (muhtemelen bir araştırma laboratuarında teknisyen olarak çalışmanın sonucunda) antropolojik *katılımcı gözlem tekniğini benimsemiştir. Görüşme tekniğini kullanan araştırmacılar, bilimsel anlatımlara, özellikle deneklerin kendi profesyonel etkinliklerine atfettikleri anlama yoğunlaşırken, antropolojik yaklaşım bilimsel yaşam ve davranış gözlemlerini desteklemektedir. İki durumda da sonunda ortaya çıkarılan sosyolojik rapor, çoğunlukla okurun incelenen bilimsel alanı yakından takip etmiş olmasını gerektiren son derece uzmanlık isteyen bir hale dönüşür. Öte yandan, bilimsel bilgiyle ilgilenen bazı sosyolojik incelemeler, "uç bilimler"de (örneğin parapsikoloji) yürütülen pek çok araştırmada görüldüğü gibi, hem sorunun içine girerek hem de bir tür esinlenmeyle hareket etmektedirler.

Bu görece küçük ama dinamik ve iyi organize edilmiş sosyoloji alanı hakkındaki en iyi genel çerçeve, bu alanın önde gelen araştırmacılarının yakın zamanda yaptığı katkıların temsil edici nitelikteki bir örneklemini de içeren Andrew Pickering'in *Science as Practice and Culture* (1992) adlı çalışmasında bulunabilir. Son derece ilginç ve okunmaya değer bir örnekolay incelemeleri derlemesi için bkz. Harry Collins ve Trevor Pinch, *The Golem:*

What Everybody Should Know about Science (1993).

bilimsel bilgi sosyolojisi (*sociology of scientific knowledge*) *bkz.* **bilim sosyolojisi**

bilimsel devrimler (*scientific revolutions*) *bkz.* **paradigma**

bilimsel yönetim (*scientific management*) *Teknikçiliğin başlıca örneklerinden birisi. Frederick William *Taylor'ın (1856-1915) oldukça etkin ve tartışmalı yazıları üzerine kurulmuş bir çalışma davranışı kuramı. Taylorizm, endüstriyel etkensizliği ve şirketlerin ölçeğinin büyümesi ve *yönetsel devrime bağladığı liderlik eksikliğini ortadan kaldırmayı hedeflemişti. Taylorizm, yönetimi bilimin otoritesi (zaman-ve-hareket araştırmaları) üzerine inşa ederek, ona yeni bir meşruiyet ve disiplin kazandırmaya çalışmıştır. Bunun sonucu, zihinsel bir devrim olacağı farzediliyor ve bu devrimin, işçi-yönetim çatışmasının yerini, gözetim ile iş organizasyonunun bilimsel gözle yeniden tasarlanmasının almasını sağlayacak bir sözde zihinsel devrim olacaktı. Gözetim ile iş organizasyonunun bilimsel gözle yeniden tasarlanması, ünlü işlevsel ustabaşılık ve görev Performansına yönelik araştırmalar yapacak bir düşünce üretme departmanı nosyonlarını; tek tek işlerin tüm işçiler tarafından benimsenmesini sağlayacak "en iyi yol"ların bulunmasına yönelik olarak parçalara ayrılması ve ayrıntılı biçimde tasarlanmasını; görevleri ve yetenekleri sistematik olarak birbirine uyan işçilerin seçilmesi ve motive edilmesini; teşvik ödemelerinin, "eşit işe eşit ücret"in bilimsel araçlarla saptanması sonucunda belirlenmesini kapsamaktadır. Böylece, işçileri çalışmaya zorlayan tek şey maddi çıkarları olduğundan, bireysel ekonomik ödül doğrudan görevin yerine getirilmesiyle ilişkilendirilmiş olacaktır. Tabii burada, işçilerin, yönetim kademesindekilerden farklı olarak sınırlı bir zekâya sahip, doğuştan tembel ve anlık haz ihtiyacına göre hareket eden insanlar oldukları varsayımdan yola çıkılmaktadır.

Bilimsel yönetim, sanayideki sistematik çalışma incelemelerinin başlangıcını temsil etmiş ve yalnızca sanayicileri (özellikle Henry Ford) değil, Lenin gibi başka önemli simaları da etkilemiştir. Öte yandan, kişisel iş yaşamını son derece sıkı biçimde denetlediği için, tabanda, işçilerin, sendikaların ve hatta yöneticilerin şiddetli bir direnişiyle karşılaşmıştır. Taylor, işçileri, endüstriyel makinelerin birer uzantısı olarak görmüş ya da öyle olmaları gerektiğini tasarlamıştır. Bilimsel Yönetim (ya da "Taylorizm") toplumsal bir süreç olarak çalışmanın doğasını göz ardı etmekte, işçiler söz konusu olduğunda insan faktörünü tamamen devre dışı tutmakta ve çalışma motivasyonunu kaba araçsal terimlerle dile getirmektedir (bu türden eksiklikler, daha sonraları, endüstriyel organizasyon ve organizasyonel sosyoloji alanındaki "*İnsan İlişkileri" okulu tarafından eleştirilmiştir). *Emek sürecine ilişkin yakın zamanlardaki sosyolojik incelemelerde, Taylorizmin benzersiz bir yöntem olup olmadığı, ya da kapitalizmin genel bir eğilimi olan kafa emeğini kol emeğinden ayırma (*bkz.* *kafa-kol emeği ayrımı) sürecinin bir aşamasını yansıtıp yansıtmadığı konularında son derece hararetli bir tartışma sürmektedir.

bilimsel yöntem (*scientific method*) *bkz.* **araştırma yöntemleri; *Geisteswissenschaften* ve *Naturwissenschaften*; metodoloji; sosyal bilim**

bilinç, sınıf (*consciousness, class*) *bkz.* **sınıf bilinci**

bilinç, toplumsal (*consciousness, social*) *bkz.* **toplum imgeleri**

bilinç, yanlış (*consciousness, false*) *bkz.* **yanlış bilinç**

bilinçdışı (*unconscious*) *bkz.* **psikanaliz**

biliş (*cognition*) *bkz.* **bilme yetisi, biliş, bilişsel**

biliş kuramı (*cognitive theory*) *Sosyal psikolojideki kuramların, zihinsel süreçler (algılama, hatırlama, tutumlar ya da karar alma, vb.) ile sosyal davranışlar arasındaki bağlara odaklanan önemli bir kümesi. Bu türdeki kuramlar genel bir düzlemde *davranışçılığın karşısında yer alır ve insanların uyarımları seçmede, anlamlar kurmada ve dünyalarını anlamada etkin olduklarını ileri sürer. Biliş kuramının pek çok kolu arasında, Fritz *Heider'in bilişsel denge kuramını, Leon Festinger'in *bilişsel uyumsuzluk kuramını, George Kelly'nin *kişisel kurgu kuramını ve *yükleme kuramını sayabiliriz (bkz. J.R. Eiser, *Cognitive Social Psychology,* 1980).

bilişsel psikoloji (*cognitive psychology*) *bkz.* **biliş kuramı; bilme yetisi; Piaget, Jean**

bilişsel sosyoloji (*cognitive sociology*) *Etnometodolojinin, "anlam"ın gündelik yaşamdaki problematik doğasını inceleyen ve etnometodolojiyi, bir yandan dilbilimle (derindeki yapılar), öbür yandan geleneksel sosyolojiyle (normatif ya da yüzeydeki kurallar) bütünleştirmeye çalışan bir versiyonu. Bu kuramın başlıca savunucularından birisi, gündelik yaşamın temeldeki toplumsal örgütlenmesi ile "müzakereyle kurulmuş düzen"ini saptama çabası içinde, görünüşte çeşitlilik taşıyan pek çok fenomeni (suç, sağırlık, eğitim ve araştırma yöntemleri dahil olarak) inceleyen Amerikalı sosyolog Aaron V. Cicourel'dir.

bilişsel tutarlılık (*cognitive consistency*) Birbiriyle çelişmeyen düşüncelere, tutumlara sahip olma ya da yine birbiriyle çelişmeyen biçimlerde hareket etme. Bilişsel tutarlılığa karşı tutarsızlık ikiliği, uyumsuzluğa karşı uyumluluk ve dengesizliğe karşı denge ikilikleriyle birlikte, sosyal psikologların *tutum değişikliği analizinde yaygın biçimde başvurdukları yöntemlerdir. Kuramcılar, bilişsel tutarsızlıkların -bilme yetisindeki bir uyumsuzluğun- rahatsız edici olduğunu, tutum değişikliğini motive edebileceğini ileri sürerek, insanların bilişsel tutarlılıktan yana olduklarını varsayarlar. Bununla beraber, sonuç yadsıma ve rasyonelleşme de olabilir. *Ayrıca bkz.* **bilişsel uyumsuzluk.**

bilişsel uyumsuzluk (*cognitive dissonance*) Leon Festinger'in *A Theory of Cognitive Dissonance* (1957) adlı çalışmasıyla ortaya attığı önemli bir biliş kuramı. Bu kuram, *bilme ile davranışın aykırı, çelişkili ya da birbirine zıt öğelerini ele almaktadır: Örneğin, insanlar sigaranın sağlığa zarar verdiğini bildikleri halde neden sigara içmeye devam ederler? Festinger, insanların mantığa, psikolojik ihtiyaçlarına (bir tür psiko-mantığa) olduğu kadar inanmadıkları görüşündedir. Festinger'e göre, uyum ve denge arayışı içinde, idrakler arasında uyuma doğru bir dürtü vardır. Uyumsuzluğun azalması, ya bir insanın davranışlarındaki bir değişimle ya da bir tutum değişikliğiyle olabilir. Yukarıda aktarılan örnekte, insanlar ya sigara içmeyi bırakacaklar, ya da bilgilerini, örneğin "Sigara içen çoğu insanın genç ölmediği, gerçekte bir risk taşımadıkları" doğrultusundaki inançlarını değiştireceklerdir. Bu kuram içsel bir tutarlılık ihtiyacını varsaymasından dolayı neredeyse *totolojiktir ve muğlaklığından dolayı eleştirilere uğramıştır, fakat müthiş bir etki

yapmış olduğu yadsınamaz. *Ayrıca bkz.* **biliş kuramı.**

bilme yetisi, biliş, bilişsel (*cognition, cognitive*) Bilme (düşünme) süreci; bazen üçlü bir zihinsel süreç içinde duygulanımdan (duygu) ve teşvik ya da irradeden (gayret gösterme) ayrılır. Edinilen bilgilerin (genellikle bilgisayar modellerinden yararlanılarak) kullanılması ve işlenmesinde odaklanan bilişsel psikoloji, şimdilerde akademik *psikoloji içinde egemen olan yaklaşımı oluşturmaktadır ve daha eski *davranışçı yaklaşımların yerini alıp onlarda köklü bir değişim gerçekleştirmiştir.

binyılcılık (*millenarianism*) Binyılın ve dünyanın tamamen yok oluşunun yaklaştığı kehanetinde bulunan ya da daha biçimsel olarak, yakın zamanda bütünsel, nihai, bu dünyaya ait ortak kurtuluşun gerçekleşeceğini öngören dinsel hareketi anlatan terim. Binyılcılık örnekleri arasında Mormonluk, Yedinci Gün Adventizmi, Kuzey Amerikalı Kızılderili Hayalet Dansı Hareketi ve Yehova Şahitleri sayılabilir. Bu örnekler listesinden anlaşılacağı üzere, söz konusu hareketler takipçilerinden beklenen eylemlilik derecelerine, Mesihçi ya da karizmatik oluşlarına ve bir bütün olarak örgütsel yapısına göre büyük değişiklikler sergiler.

Binyılcı hareketler, erken dönem *Hıristiyanlık ve İslamiyet dahil olmak üzere tüm dinlerin içinde ortaya çıkmakla birlikte, örgütlü dinler dışında da görülür. Dolayısıyla binyılcılık pek çok farklı biçime bürünebilmektedir. Fakat genellikle, hoşnutsuzluk patlamaları, statükonun reddedilmesi ve yaklaşmakta olan binyılın yeni bir toplumsal düzen yerleştireceği inancını içerdiğini söyleyebiliriz. Yeni toplum genelde *eşitlikçi ve adil bir toplum olacaktır. Binyılcılık sömürge örneklerinde de gelişip, egemen siyasal düzen üzerinde ciddi sonuçlar doğurabilir. Binyılcı hareketlerin takipçileri ölümden korkmadıkları için onlarla siyasal uzlaşma sağlama şansı çok azdır. Binyılın her koşulda geleceği inancıyla koskoca bir orduya kafa tutabilirler. Binyılcı doktrinler üremeye karşıdır; ertesi yıl olmayacağı için cinsel ilişkiyi ve ekim yapmayı yasaklarlar. Binyılcılığın içinde, öteki dünyaya dair hiçbir yerküresel içerik taşımayan mesaj ile kutsal olanın adil yönetim amacıyla siyasal bir sürece dönüşmesi mesajı arasında kalıcı bir gerilim görülür. Ya binyıl gelmeyecek ve bu hareket kaçınılmaz olarak dağılacak, ya yavaş yavaş eriyecek, ya da -tıpkı Hıristiyanlıkta olduğu gibi- mesajın bir kısmı yeniden ele alınarak kurumsallaştırılacaktır.

Binyılcılığın en çok bilinen modern örnekleri Melanezya'daki kargo kültleridir. Melanezyalılar, atalarının ya da kültürel bir kahramanın, Avrupalılarca engellenmiş olan sihirli bir gemide, sonsuz bir düzen yaratmak üzere dünyaya geri dönüş yolunda olduğuna inanırlar. Kıymetli mallardan oluşan bir kargo Melanezyalı gerçek sahiplerine geri dönecek ve beraberinde, sömürge halkın beyazların tahakkümünden kurtulacağı bir evrensel mutluluk ve bolluk çağını getirecektir. Bu kültlerin ortaya çıkışıyla ilgili çok sayıda açıklama bulabilirsiniz. Peter Worsley (*The Trumpet Shall Sound*, 1957), Melanezyalı kargo kültlerinin akıldışı "delilik" olmadığını, aksine *sömürgeciliğin yol açtığı hüsranlardan doğduğunu iddia eder. Söz konusu hareketler, esas olarak *emperyalizme karşıdırlar ve sömürgecilerin gücünü açıklama girişimi çerçevesinde dinsel bir söyleme başvururlar. Bu mistik güç, beyazların yerel halklara giden zenginliğin (kargonun) yolunu kesme becerisinden kaynaklanır. Binyılcılık, siyasal muhalefet başarısız olduktan sonra,

bu güçle mücadelede başvurulan son çaredir. Bu konu hakkındaki alternatif yorumlar arasında yer alan Kenelm O. L. Burridge'in değerlendirmeleri (*Mambu*, 1960), kargo kültlerinin Melanezya toplumundaki belirli ahlâki ve duygusal zorunlulukları ifade ettiğini öne sürerken; Peter Lawrence (*Road Belong Cargo*, 1964), Batılı ve Melanezyalı karşılıklılık ve mübadele normları arasındaki "yanlış örtüşme"ye vurgu yaparak, tarihsel ve yapısal bir değerlendirme sunmaktadır.

Daha genel bir düzeyde ise, bir bütün olarak çok sayıdaki binyılcı hareket kuramının göreli *yoksunluk çerçevesindeki yorumları kapsadığına dikkat çekebiliriz; bu yorumlar, söz konusu hareketleri, hızlı toplumsal *değişimle ilgili gerilimlerden kaynağını alan hareketler olarak görür ve *anominin toplumsal tecrit, çöküntü ve normsuzluk özelliği gibi koşullarına vurgu yaparlar. Bu tür değerlendirmeler üzerine oldukça iyi bir seçki için bkz. der. Sylvia L. Thrupp, *Millennial Dreams in Action* (1962).

binyıllık egemenlik (öğretisi) (*chiliasm*) İsa'nın bin yıl yeryüzüne egemen olacağı öğretisi ya da inancı. Hıristiyan Kilisesi'nin tarihinde binyılcı kült ve mezhep hareketlerinin sayısız örnekleri vardır. Örneğin Orta Çağ'da, Taborlular (Bohemyalı papaz Martin Huska'nın önderliğinde), bir katastrof döneminden sonra İsa'nın çok yakında dünyaya döneceğini, yeryüzünde O'nun egemen olacağı bir Yeni Çağ'ın başlayacağını vaaz etmişlerdir (bkz. H. Kaminsky, "Chiliasm and the Hussite Revolution", *Church History*, 1957). Bu yüzden binyıllık egemenlik öğretisi, *binyılcılığın özel bir biçimidir ve pek çok bakımdan aynı karakteristik özellikleri taşımaktadır. Demek ki İkinci Geliş'i bekleyen binyılcı cemaatler, hem ruhsal açıdan hem fiziksel olarak daha geniş toplumsal düzenden ayrılmaya, genellikle (Taborluların bir süre yaptıkları gibi) kolektif bir kurtuluş ruhuyla (geleneksel otoriteleri, normları ya da hukuksal kısıtlamaları tanımadan, aileden ve evden uzak durarak ve maddi mülkleri ortak fonlara dönüştürerek) yaşamaya eğilimlidirler.

Bion, Wilfred (1897-1979) Psikanalizin, duyguya karşı savunmalardan daha çok, düşünceye karşı savunmalarla uğraştığını ileri süren tanınmış Kleincı (*bkz.* Melanie *Klein) psikanalistlerden birisi. Sosyolojik açıdan bakıldığında Bion'un en önemli çalışmalarının konusu, grup süreçleri, özellikle grupların kendilerine düşen görevleri yerine getirmemek için oluşturdukları bilinçdışı ittifaklardı. Bion bu ittifakları "temel varsayım grupları" şeklinde adlandırıyordu: bağımlılık (her şeyi liderin yapmasını bekleme); kaçış yolları arama (dikkati başka yöne çevirmek için dış bir düşman ya da günah keçisi bulma); çiftleme (iki kişinin, grubun problemlerine bir çözüm getirir gibi görünen bir ilişki oluşturması). Özellikle bkz. Bion, *Experiences in Groups* (1961).

bireycilik (*individualism*) Genel olarak bireyin önemini ve çıkarlarını vurgulayan fikirleri anlatan bireycilik terimi, bu temelde geniş bir yelpazeye yayılan fikirler, felsefeler ve öğretileri karşılar. Sözgelimi, genellikle "liberal bireycilik" diye tarif edilen, bireyin önemini ve bireysel özgürlük ile tercihe atfedilen önemi vurgulayan bir siyasal felsefeyi anlatmak üzere kullanılabilir. Bu felsefe sık sık ve kolektif yararın bireysel yarardan daha üstün görüldüğü durumlarda *kolektivizmle karşı karşıya konmaktadır. Amerikalı sosyolog Robert N. Bellah ile meslektaşları, Amerikan bireyciliğinin artık aşırı boyutlara ulaştığı, çünkü Amerikan

toplumunun ahlâki bütünlüğünü giderek yok etmeye başladığı şeklinde tartışmalı bir tez ortaya atmışlardı (bkz. *Habits of the Heart*, 1985). Bireycilik terimi, Protestan kiliselerinin tarihsel olarak Tanrı ile birey ilişkisinin, Kilise örgütlenmesinin dolayımına ihtiyaç duymayan bir ilişki olarak görülmesine atfen başvurulan "Protestan bireyciliği" deyişinde olduğu gibi belli dinsel fikirleri anlatmak için de kullanılmaktadır.

Sosyologlar bireyciliği, toplum içindeki özel bir toplumsal ya da siyasal grubun felsefesini tarif etmek amacıyla kullandıkları gibi, kendi disiplinleri içindeki toplumsal fenomenlere belli bir yaklaşım biçimini nitelemek için de kullanırlar. Bu çerçevede, metodolojik bireycilik, sosyologların toplumu incelerken yalnızca (kaçınılmaz olarak) bireyleri incelemekle yetinmemeleri, aynı zamanda inceledikleri toplumsal fenomenler (toplumsal sınıflar, iktidar, eğitim sistemi ya da buna benzer fenomenler) için getirdikleri açıklamaların bireylerin karakteristik özellikleri olarak ya da bu özelliklere indirgenebilecek şekilde formüle edilmesi gerektiğini ileri sürenlerin benimsediği bir konumu gösterir. Metodolojik bireycilik, her toplumsal kendiliğin (grup, kurum, toplum) apayrı bir totalliğe sahip olduğu ve yalnızca tek tek bileşenlerinin incelenmesiyle anlaşılamayacağı doğrultusundaki kuramsal ilkeyi yansıtan *metodolojik bütüncülük"le belirgin bir karşıtlık içindedir. (Bu konuya bir örnek, Émile Durkheim'ın *toplumsal olguların bireyden bağımsız biçimde incelenip açıklanabileceği iddiasıdır.)

Metodolojik bireycilik ekseninde yürütülen tartışma, toplum ile birey arasındaki ilişkide alttan alta ilerleyen bir gerilimi yansıtmaktadır. Yine de bu gerilimin, şimdilerde daha yaygın biçimde *yapı ve *eylemlilik terimleriyle analiz edildiğini, metodolojik bireycilik tartışmalarının artık daha azaldığını görüyoruz. *Ayrıca bkz.* **liberalizm.**

birikim (*accumulation*) *bkz.* **sermaye birikimi**

birim edim (*unit act*) *bkz.* **sistemler kuramı**

birinci dereceden kurgular (*first-order constructs*) *bkz.* **fenomenoloji**

Birinci Dünya (*First World*) Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Japonya ve Avustralasya. Bu terim asıl olarak, *sanayileşmiş ve yüksek büyüme düzeylerine ulaşmış, halklarına yüksek bir yaşam standardı sağlayan birinci grup ülkeler için kullanılmıştır.

birincil emek piyasası (*primary labour-market*) *bkz.* **emek piyasası**

Birincil Metropol İstatistiki Alanı (*Primary Metropolitan Statistical Area*) *bkz.* **Metropol İstatistiki Alanı**

birincil sektör (*primary sector*) *bkz.* **sanayi sektörü**

birincil ve ikincil sapkınlık (*primary and secondary deviance*) Edwin Lemert'ın *Social Pathology* (1951) adlı kitabında ortaya attığı bu ayrım, *etiketleme kuramının temelini oluşturur. Birincil sapkınlık, göreli olarak önemsiz, marjinal ve geçici farklılaşmaya gönderme yaparken; ikincil sapkınlık, son derece önemli, temel ve kapsayıcıdır. Marjinal *sapkınlığı ve nedensel kural yıkıcılığı daha temel hale getiren mekanizma, etiketleme modeline ve toplumun tepkisine dayanmaktadır.

Birleştirilmiş Metropol İstatistiki Alanı (*Consolidated Metropolitan Statistical Area*) *bkz.* **Metropol İstatistiki Alanı**

birlikçi demokrasi (*associational democracy*) *bkz.* **çoğulculuk**

birlikte belirleme (*co-determination*) Almanya'da 1951'den sonra uygulanmaya başlayan ve işçilerin *yönetime katılma biçimlerini anlatan Almanca *mitbestimmung* teriminin karşılığı. 1951 yılında kabul edilen yasa uyarınca, çalışanlar, seçimle belirlenen kurul temsilcileri aracılığıyla yalnızca işyerinin yönetiminde yer alma değil, aynı zamanda bütün şirketin yönetimine katılma hakkına sahip olmuşlardı. Britanya'yı saymazsak, bu model Avrupa'nın önemli bir kısmında benzer şemaların uygulanmasına esin kaynağı olmuştur. *Ayrıca bkz.* **endüstriyel demokrasi.**

birlikte yaşama (*cohabitation*) Yasal açıdan evli olmayan çiftlerin karı koca olarak birlikte yaşadığı bir düzenleme. Önceki çağlarda da sıklıkla rastlanan birlikte yaşama, 1960'lardan sonra Amerika Birleşik Devletleri ile Britanya'da belirgin ölçülerde artmıştır. Birlikte yaşama şimdilerde *evlilikten önce yaygın olarak benimsenen, bazen evliliğin alternatifi olarak seçilen bir yoldur.

biyo-psiko-sosyal model (*bio-psycho-social model*) *bkz.* **tıbbi model**

biyo-tıbbi model (*bio-medical model*) *bkz.* **tıbbi model**

biyografi (*biography*) *bkz.* **kişisel belgeler; yaşam öyküsü**

biyolojik analoji (*biological analogy*) *bkz.* **organik (ya da biyolojik) analoji**

biyolojik indirgemecilik, biyolojizm (*biological reductionism, biologism*) Toplumsal ya da kültürel fenomenleri biyolojik temelde açıklayan bir kuramsal yaklaşım. Biyolojik indirgemeciliğin yirminci yüzyıla özgü biçimleri çeşitli ölçülerde Darwin'in evrim kuramı ile doğal ayıklanma ilkelerini temel almıştır. İnsan bilimlerinde, grup davranışlarında gözlenen farklılıkları (*zekâ testlerindeki performans, *akıl hastalığı oranları, kuşaklar arası *yoksulluk, erkek egemenliği ya da *ataerkillik, *suç işlemeye yatkınlık gibi), grupların farklı biyolojik yetenekleri ya da evrim yörüngeleri bulunduğunu iddia ederek biyolojik bakımdan belirlenmiş özellikler şeklinde açıklamaya yönelik çabalara rastlanmıştır. *Sosyal Darwincilik, *öjenik (*eugenics*) ve *sosyo-biyolojiyle ilgili kuramlar biyolojik indirgemeciliği kapsarlar. *Ayrıca bkz.* **Ardrey, Robert.**

biyotik rekabet (*biotic competition*) *bkz.* **kent ekolojisi**

Black Raporu (*Black Report*) Sağlıkta Eşitsizlikler Üzerine Çalışma Grubu'nun (Sir Douglas Black'in başkanlığında) hazırladığı ve 1980'de Britanya hükümetine sunulan etkili bir rapor. Black Raporu, o zamana kadar esas olarak akademik dergilerde ve parça parça yer alan pek çok kanıtı bir araya getirip bir sentez ortaya koyarak, Britanya'daki sağlık hizmetlerinin sağlıktaki toplumsal (özellikle *sınıfsal) eşitsizlikleri azaltamadığını iddia etmişti.

Rapor, örneğin, işçi sınıfına ait insanların erken ölme ihtimalinin yönetici ya da profesyonel sınıflardaki insanlara göre kayda değer biçimde daha fazla olduğunu, aynı doğrultuda, işçi sınıfından insanların evlerinde doğan çocukların erken ölüm, hastalık ve sakatlanma risklerinin orta sınıf insanların evlerinde doğan çocuklara kıyasla daha yüksek olduğunu savunuyordu. Rapor'un daha tartışmalı bir görüşü, zaman içinde çeşitli oranlarda kesin ilerlemeler sağlanmakla birlikte, National Health Service'in ilk kuruluşundan sonra geçen otuz yılı aşkın süre içerisinde bazı sınıfsal farklılıkların gerçekten artmış olduğuydu. Bunun kaynağının da,

*sağlık sisteminin kendisinin yanlış biçimde işletilmesinden ya da sağlık kuruluşlarına ulaşma olanaklarının kısıtlı olmasından ziyade, konut ve çalışma koşullarında, gelir dağılımında ve daha ileri eğitim fırsatlarında rastlanan türde toplumsal eşitsizliklerden kaynaklandığı ileri sürülmekteydi. Rapor'un yazarları, sağlık standartlarının ancak halk sağlığı, önleyici tıp ve ana bakım (*primary care*) alanlarında ciddi atılımlar yapılarak, daha önemlisi, çalışan sınıfların yaşam standartlarını iyileştirmek üzere *toplumsal politikada radikal yenilikler getirerek iyileştirilip eşitlenebileceği sonucuna varmışlardı.

İyi bilindiği gibi, Rapor'u gören Muhafazakâr hükümet onu hasır altı etmek için büyük çabalar harcamış, ancak bu gayretleri medyanın ilgisini daha çok çekmekten başka işe yaramamıştı. Rapor'un bulguları nihayet yayınlandığında (bkz. P. Townsend ve N. Davidson, *Inequalities in Health,* 1982), epidemiologlar, sosyologlar ve halk sağlığı uzmanları arasında bir hayli uzun süren bir tartışmanın odak noktasını oluşturacaktı. Bir yandan, Rapor, Britanya'yı başka yerlerdeki sanayileşmiş toplumlarla kıyaslayan karşılaştırmalı incelemeler dahil olmak üzere, sağlıkta sınıfsal ve varlığını sürdüren diğer toplumsal eşitsizlikler konusunda daha fazla araştırma yapılması için teşvik edici bir rol oynarken; öte yandan, Rapor'u eleştirenler, Rapor'un ölüm oranlarında yoğunlaşma eğiliminin, bu oranlar ile hastalanma oranları arasındaki ilişkinin karmaşık yönlerinin, özellikle ölüm oranlarındaki eşitsizliklerin sağlık alanındaki eşitsizliklerle zayıf bir ilişkisi bulunabileceği ihtimalinin göz ardı edilmesine neden olduğunu iddia edeceklerdi. (Örneğin, *akıl hastalığının, ender olarak ölümle sonuçlanmakla beraber, toplumsal sınıflarla karmaşık ama kayda değer bir ilişkisi söz konusuydu.)

Rapor'un zayıf yönleri ne olursa olsun, *sağlık ve hastalık sosyolojisine duyulan ilgiyi arttırması açısından önemliydi ve sosyologların *politika araştırması aracılığıyla toplumsal politikayı nasıl belirleyebilecekleri konusunda iyi bir örnek sunuyordu. Rapor'un daha uzun vadedeki en büyük sosyolojik önemi, epidemiolojik çalışmaların içerdiği metodolojik problemlerin yoğun biçimde tartışılmasında bir katalizör işlevi görmesine bağlı olduğu söylenebilir. Bu metodolojik problemler arasında ise, bir toplumsal sınıf ölçüsü olarak Genel Nüfus Müdürü'nün (yani, Britanya hükümeti yetkilisinin) hazırladığı mesleki sınıflandırmayı kullanmasıyla (bazı yorumculara göre, Rapor, Nüfus Müdürlüğü kategorilerinden bir kısmının sınıfsal açıdan heterojen nitelikte olması nedeniyle, sağlıktaki sınıfsal farklılaşmaları gerçekte küçümsüyordu); toplumsal mobilitenin sağlık alanıyla ilgili içerimleriyle (hasta insanların değişmez bir biçimde aşağı doğru mobilite içinde olmasından hareketle, sağlık sorunları çalışan sınıflar ve yoksullar arasında daha mı yaygındır?); yaşam tarzındaki farklılıklarla (sigara içme, diyet uygulama, boş zamanları değerlendirecek etkinliklere katılma ve benzeri) ve genelde toplumsal sınıf olmaya bağlanabilecek etkiler arasındaki karmaşık nedensel etkileşimleri yorumlamanın güçlükleriyle ilişkili problemleri sayabiliriz.

Black Raporu'nun yol açtığı tartışmanın sonucunda ortaya çıkmış bazı sorunların yararlı bir tartışmasını şu çalışmada bulabilirsiniz: D. Vågerö ve R.Illsley, "Explaining Health Inequalities: Beyond Black and Barber", *European Sociological Review* (1995). Tartışmanın şimdi nasıl çok daha ileri boyutlara ulaştığının bir ölçüsü olarak, ilk Rapor'u, Britanya'daki ölümlülük trendlerini hem geleneksel Nüfus Müdürlüğü sınıf kategorilerine, hem de

daha yeni ve daha sağlam olan *Goldthorpe sınıf şemasına göre irdeleyen, daha yakın zamanlardaki incelemelerle (bunun bir örneği için bkz. M. Bartley vd., "Measuring Inequalities in Health", *Sociology of Health and Illness,* 1996) karşılaştırmak yararlı olabilir.

Bloch, Marc (1886-1944) Seçkin Orta Çağ uzmanları ve *Annales Okulu'nun kurucularından olup, Immanuel Wallerstein'ın *dünya sistemleri kuramı gibi eserlerin tarihsel sosyolojisi üzerinde büyük iz bırakan Fransız tarihçi. Bloch, ya belli bireylerin faaliyetlerini ya da spesifik olayların kronolojisini öne çıkarmaktan ziyade, tüm toplumlardaki temel hareketleri vurgulayan "totalleştirici" yaklaşımların coşkulu taraftarlarından birisiydi. Başlıca eserleri *French Rural History: An Essay on its Basic Characteristics* (1931) ve *Feodal Toplum* (*Feudal Society,* 1939-1940) olan Bloch'un tarihe karşılaştırmalı (bunu bilimsel bir yöntem olarak görüyordu) yaklaşımı ve mümkün olduğu kadar çok çeşitli veri kaynaklarının kullanılmasını hararetle desteklemesi, *Tarihçilik Mesleği* (*The Historian's Craft,* 1949) adlı metninde de açıkça görülüyordu. *Ayrıca bkz.* **feodalizm.**

blockbusting (*blockbusting*) Gregory Squires tarafından (*Blockbusting in Baltimore,* 1994), "beyazlar arasında panik yaratıp mülklerini sattırmak ve böylece düşük fiyata alım yapıp yüksek fiyata elden çıkararak fazladan kâr sağlamak amacıyla, önceden tamamen beyazların oturduğu binalara Afrikalı-Amerikalıları yerleştirmek isteyen emlak spekülatörlerin maksatlı eylemi" şeklinde tanımlanan bir terim. *Blockbusting*, beyazların ırkçı önyargılarla dolu oldukları bölgelerde, evlerini kiraya verenler ile emlakçilerin ırkçılığın egemen olduğu, bu durumu sürdürmek için "sessiz bir işbirliği" yaptıkları ve bu doğrultuda kurumsallaşmış bir konut pazarının görüldüğü yerlerde ortaya çıkan bir eğilimdir. Emlakçiler bazen, kısa vadeli ekonomik kazanç elde etmeyi umarak, bu yazılı anlaşmayı ihlal eder ve o zamana kadar tamamen beyazların oturduğu bölgelerde Afrikalı-Amerikalılara ev sahibi olma fırsatı sunarlar. Bu argüman, Rex ve Moore'un çok daha eski olan *konuta göre sınıflandırma tezini hatırlatmakta ve örtük biçimde *kent yönetimciliğinin perspektifini canlandırarak, sosyolojide ve politika oluşturmada kentsel süreçleri bütünüyle kültürel ya da yapısal çerçevede gören yaklaşımları düzeltici bir çerçeve sunmaktadır.

Blumer, Herbert (1900-1986) Blumer, Chicago Üniversitesi'nde çalışmış ve George Herbert *Mead'in 1930'ların başında ölümünden sonra onun adını taşıyan dersleri vermişti. 1937'de, W. Schmidt'in derlediği *Man and Society*'de yayınlanmak üzere sosyal psikolojinin doğası üzerine bir değerlendirme makalesi kaleme alırken, *sembolik etkileşimcilik terimini bulmuş ve kelimenin tam anlamıyla bu geleneğin kurucusu olmuştu. Daha sonra, Berkeley'de bulunan California Üniversitesi'ndeki ilk sosyoloji kürsüsünün başına geçince, Kuzey Amerika'nın önde gelen sosyoloji bölümlerinin birinde çeşitliliği teşvik ederek birçok etkileşimci sosyolog yetiştirmişti. Blumer, Amerikan Sosyoloji Derneği ile Toplumsal Sorunlar Araştırmaları Derneği'nin başkanlığı dahil olmak üzere başka önemli görevlerde de bulunacaktı.

Blumer'in esas ilgisi, sosyolojinin grup yaşamının gerçeklere dayanan incelemesi olması gerektiği yönündeydi ve bu konumunu *Symbolic Interactionism* (1969) adlı çalışmasında ana hatlarıyla sergilemişti. Blumer, sosyologların birinci elden tanık olmadıkları

fenomenleri analiz etme eğiliminden hoşlanmıyor ve büyük, özellikle soyut kuramlara karşı ayrı bir nefret besliyordu. Onun savunduğu şey, bunların tersine, yaşanan haliyle toplumsal deneyimin zengin çeşitliliğini irdeleyip araştıracak, deneyimden hareket ederek "duyarlılaştırıcı kavramlar" inşa edecek, doğrudan ampirik verilere temellenen kuramlar üretecek ve bu tür kuramların geçerliliğini sürekli kanıtlara geri dönerek sınayıp belirleyecek bir metodolojiydi. Blumer esas olarak, kitle iletişim araçları, moda, kolektif davranışlar, işçi-işveren ilişkileri, ırklar arasındaki ilişkiler ve yaşam öyküsü araştırmalarına ilgi duymaktaydı. *Symbolic interaction* dergisinin onun ölümünden kısa süre sonra çıkmış bir sayısı (1988) Blumer'in çalışmalarına yapılan övgülerle doludur.

Boas, Franz (1858-1942) ABD'de modern kültürel antropolojiyi (bkz. *sosyal antropoloji) kurmuş olan Alman asıllı bir antropolog. Boas ve öğrencileri Amerikan antropolojisine yirminci yüzyılın ilk otuz yılında egemen olmaya başlamışlardı. Boas, yerel metinlerin analizinden, dilbilimden yola çıkarak ve yerel araştırmacıları kendi *kültürlerinin belgelerini gün ışığına çıkaracak biçimde eğiterek, alan çalışması metodolojisinde devrim yapmıştı. Boas'ın *Primitive Art* (1927) başlıklı çalışması, halkların maddi kültürünü incelemeyi hedefleyen daha sonraki yaklaşımları derinden etkilemiştir.

Bu yöntemlerden yararlanan Boas, Kuzeybatı Pasifik'teki yerli Amerikalı kültürler hakkında muazzam miktarlarda etnografik veriler toplamıştı. Kültürdeki bilimsel neden ve sonuç yasalarının araştırılmasında önceliği ampirik etnografik araştırmalara veriyordu. Boas, kültürün, dışarıdan gelen araştırmacıların kendi kültürlerinin değerlerine göre yargılar oluşturulmaktan ziyade, kendi anlam çerçevesi temelinde anlaşılması gerektiğini savunan bir kültürel göreciydi. Evrim kuramının Edward *Tylor ve James *Frazer'in savunmuş olduğu şaşaalı iddialarını ortaya koyup çürütmüştü. Boas kültürlerin "bütünler", birbiriyle ilintili parçalardan meydana gelen sistemler olarak incelenmesinde ısrarlıydı. Psikolojiye duyduğu daha sonraki ilgisi de *Kültür ve Kişilik Okulu'nun habercisi işlevini görecekti. Boas'ın diğer önemli eserleri *Race, Language and Culture* (1940) ile *The Mind of Primitive Man*'dir (1911).

Bogardus toplumsal mesafe ölçeği (*Bogardus social distance scale*) 1930'larda Emory S. Bogardus'un öncülüğünü yaptığı ve daha çok etnik ilişkiler, toplumsal sınıflar ve genelde toplumsal değerler gibi konuların incelenmesinde uygulanan, toplumsal mesafeyi ölçmeyi amaçlayan bir ölçüm tekniği. Bogardus ölçeğinin hedefi, bir ankete yanıt verenlerin, belirli (diyelim) dinsel gruplar hakkındaki bir dizi açıklamaya katılıp katılmadıklarını ifade etmelerini sağlayarak, belli toplumsal ilişkilere karşı sergiledikleri sıcaklık, yakınlık, kayıtsızlık ya da düşmanlık derecelerini ölçmektir.

Bunu örnekleyen bir soru şu olabilir: Belirli (dinsel) gruplardan insanlar ülkeye gelen ziyaretçiler, yurttaşlar, komşular, kişisel dostlar ve evlilik nedeniyle yakın akrabalar olarak kabul edilir mi? *Ölçekler karakteristik bir durum olarak, ölçülen niteliklerin, süreklilik oluşturan bir toplumsal mesafe (bu mesafe yukarıdaki örnekte, bir ülkeden dışlamaktan, evlilik yoluyla yakın akraba olmaya kadar geniş bir kapsamdadır) şeklinde düzenlenebileceği varsayımını akla getirir. Toplumsal mesafeyi ölçme tekniklerine başka örnekler olarak, *sosyometrik ölçüm ile ankete yanıt verenlerin bir meslekler seçkisi

içindeki mesleklerin toplumsal konumunu değerlendirmelerini gerektiren *mesleki prestij ölçeklerini sayabiliriz.

bolluk toplumu (*affluent society*) *bkz.* **burjuvalaşma**

Boole cebiri (mantık cebiri) (*Boolean algebra*) *bkz.* **kalitatif karşılaştırmalı analiz; karşılaştırmalı sosyoloji**

Booth, Charles (1840-1916) 1891 ile 1903 yılları arasında hazırladığı on yedi ciltlik *Life and Labour of the People of London* ile Londra'da yaşayan insanlar hakkındaki ilk ampirik araştırmayı yapan Viktoryen işadamı ve toplumsal reformcu. *Yoksulluk çizgisini göstermek için asgari geçim standardını kullanan Booth, kendi beklentilerinin tersine, araştırmaya kattığı kişilerin hemen hemen yüzde 31'inin yoksulluk içinde olduğunu görmüştü. Booth'un çalışması, Britanya sosyolojisinde yapılan ilk önemli araştırmaydı ve ondan sonra yoksulluk konusunda çıkan bütün tartışmaları etkilemişti.

borç bağı (*debt bondage*) *bkz.* **patron-klient ilişkisi**

boş levha ya da beyaz sayfa hipotezi (*blank-state or blank-paper hypothesis*) *bkz.* ***tabula rasa***

boş zaman (*leisure*) *bkz.* **sosyolojik boş zaman araştırmaları**

boş zaman faaliyeti, gösterişçi (*leisure, conspicuous*) *bkz.* **aylak sınıf**

boşanma (*divorce*) Hukuksal olarak kurulmuş bir *evliliğin, yine resmi yasalar nezdinde ortadan kalkması. Bir evliliği boşanmayla sona erdirmek için zorunlu sayılan koşullar kültürlere ve zamana göre değişmektedir. Bazı toplumlarda erkeklerle kadınların boşanma konusundaki hakları hâlâ oldukça eşitsiz durumdadır, fakat Batı toplumlarında boşanmaya uygun gerekçelere dayanarak bir evliliğe kesin olarak son verilmesi fikrinin kabul görmesi yönünde bir eğilim gözlenmektedir. Boşanma yasalarının getirdiği özgürlüğün en kayda değer eğilimlerden birisi, boşanma işlemlerini daha çok kadınların başlatması yönünde olmuştur. Buna ek olarak, evliliği ve boşanmayı oluşturan etkenlerle ilgili tanımların çok değişik olduğu, Batı toplumlarında boşanmadan önce eşlerin, hukuksal işlemleri giderek daha az umursayarak, uzunca dönemler ayrı yaşamaya başladıkları belirtilmelidir.

Son yirmi yılı aşkın dönemde ABD'de ve Britanya'da *boşanma oranlarının artmasının doğurduğu kaygılar, sık sık *ahlâki bir panik boyutuna ulaşmıştır ve şu andaki oranların devam etmesi halinde yapılan her üç evlilikten en az birinin boşanmayla sonuçlanacağı belirtilmektedir. Yine de bu rakamlar, boşanan insanların yeniden evlenme oranının da yüksek olduğu ve boşanma riski en fazla olan gruplar (örneğin, gençler) arasında resmi hale getirilmiş hukuki birliktteliklerden ziyade nikâhsız beraber yaşama eğiliminin arttığı dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Kuşkusuz istatistiki sayılar, boşanmanın etkilerini yaşayan insanların karşılaştıkları toplumsal güçlükler ve kişisel sıkıntılar (parçalanmış ailelerin çocukları buna dahildir) konusunda hiçbir şey anlatmaz. Yayınlanmış başka bir istatistikte de, şu anki oranlar göz önüne getirildiğinde Britanya'da 16 yaşına gelen her beş çocuktan birinin anne-babalarının boşanmalarına veya ayrılmalarına tanık olacağı vurgulanmaktadır. George Brown ile Tirril Harris *Social Origins of Depression* (1978) adlı çalışmalarında, anne-babaların boşanmasını, nevrotik depresyon yaşayan kadınların yaşamaları muhtemel daha stresli yaşam olaylarından biri

olduğunu saptamışlardır. Bu çalışmada, boşanan eşlerin çocuklar ve evlerin kimde kalacağı konusundaki hukuksal kavgalarının zararlı etkileri de oldukça iyi biçimde belgelenmiştir.

Bu konudaki temel istatistiklerin ve boşanmanın toplumsal politikaya yansımalarının tartışıldığı bir metin olarak bkz. Janet Finch, *Family Obligations and Social Change* (1989). *Ayrıca bkz.* **aile sosyolojisi.**

boşanma oranı (*divorce-rate*) Farklı nüfuslardaki karşılaştırmalı *boşanma eğilimiyle ilgili veri sunması tasarlanmış olan bir ölçü. Belli bir yıldaki kaba boşanma oranı, boşanan kişilerin sayısının o yılki ortalama nüfusa bölünmesiyle bulunur. Fakat bu ölçü, kaba doğum oranında görüldüğü gibi, nüfusların yaş yapısını ve buna bağlı olarak risk altındaki insanları dikkate almaz. Daha gelişkin bir ölçüyle, boşanma oranı boşanan insanların sayısının belli bir yılda gerçekleşen evlilik sayısına bölünmesiyle bulunacaktır.

Boşanma oranı bazen bir toplumun toplumsal gerilimini yansıtan bir gösterge olarak kullanılır. Yalnız resmi hukuksal boşanmadan önce eşlerin daha çok ayrı yaşamayı tercih ettikleri ülkelerde, boşanma oranlarının bir nüfustaki insanların gerçek deneyimlerini gösteren bir ölçü olma ihtimali giderek azalmaktadır. *Ayrıca bkz.* **evlilik.**

Bowlby, John E. (1907-1990) Bebeğin annesinden erken ayrılması üzerine çalışmalarıyla ünlü olan ve hem bebeğin doğrudan tepkileri hem de yetişkin dönemdeki davranışlarını açıklamak için biyolojik bir bağlılığın gerekli olduğu görüşünü savunan Britanyalı *psikanalist. Bowlby'nin çalışmaları, feministler arasında tartışma yaratmakla birlikte, ana okulları ile hastanelerdeki çocuk koğuşlarındaki uygulamaların değişmesinde bir hayli etkili olmuştur.

bölgelere ayırma (*zoning*) Kuzey Amerika'da uygulanan, bölgesel alanların dağıtımını izne bağlayarak toprak kullanımını kamusal bakımdan düzenleyen bir araç. New York City'de 1916'da ticari mülklerin değerini korumak amacıyla ortaya çıkan bölgelere ayırma yöntemine, genellikle düşük gelirli insanların *banliyö bölgelerine taşınmasını önlemek için başvurulmuştur. *Ayrıca bkz.* **İş Ortamını İyileştirme Bölgeleri.**

bölünmüş emek piyasası (*split labour-market*) *bkz.* **emek piyasasının bölünmesi**

bölünmüş toplumlar (*segmentary societies*) *bkz.* **reissiz (topluluklar)**

bölüştürücü adalet (*distributive justice*) *bkz.* **toplumsal adalet**

bölüştürücü güç (*distributive power*) *bkz.* **kolektif ve bölüştürücü güç**

Braudel, Fernand (1902-1985) Fransız tarihindeki *Annales Okulu'nun önde gelen üyelerinden birisi. Sosyologlar daha çok *Kapitalizm ve Maddi Yaşam, 1400-1800* (*Capitalism and Material Life*, 1400-1800) (1967) adlı kitabının üzerinde durmuşlarsa da, Braudel'in en ünlü yapıtı, başlıca şaheseri olan *Akdeniz ve II. Philip Çağında Akdeniz Dünyası*'dır. (*The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 1949).

Braudel'in yeni doğmakta olan *kapitalizmle ilgili dev incelemeleri çeşitli ekonomileri ve kültürleri anlatan tipolojilerle doludur. Fakat çalışmalarını düzenleyen başlıca ilke, değişimin, farklı hızlarla onun içinde gerçekleştiği tarihsel zamanın farklı düzeyleri arasında yaptığı ayrımdı; en çarpıcı yanıyla, *histoire événementielle* (olaysal tarih), *histoire conjoncturelle* (konjonktürel tarih) ve *histoire structurale*

(yapısal tarih) arasındaki üçlü ayrımdı. Ona göre, "Tarih farklı düzeylerde vardır... Yüzeyde görünen olayların tarihi, kendisini kısa vadede dışavurur; bu, bir tür mikro-tarihtir. Ortada bulunan konjonktürler tarihi daha geniş, daha yavaş bir ritm izler. Şimdiye kadar öncelikle maddi düzlemdeki gelişmeler, iktisadi çevrimler ve çevrimler arası dönemler incelenmiştir... Konjonktürün 'ezberciliği'nden farklı olarak, yapısal tarih ya da uzun süre [*long durée*] tarihi, tüm yüzyılları aynı anda inceler... Yapısal tarih, hareketli ile durağan arasındaki sınırda işler ve değerlerinin kalıcı bir istikrar taşıması nedeniyle, kendisinden daha hızlı bir biçimde akıp işleyen ve son analizde [yapısal tarihin] yörüngesinde dönen diğer tüm tarihlerle kıyaslandığında hiç değişmiyormuş gibi görünür" (*On History*, 1980). Bu üç tarihten sonuncusu, Braudel'in en ünlü savı olan ortamın "jeotarihi"ni, "tekrarlanan eylemler, ampirik süreçler, para ya da şehrin kırdan ayrılması gibi eski yöntemler ve çözümler"den oluşan maddi yaşamın tarihini ortaya koyar.

Braudel *dünya sistemleri kuramını da önemli ölçüde etkilemekle birlikte, bazıları onun çalışmalarını nedensellik konusunda kesin görüşler ileri sürmemesinden, bazıları da *tarihsel materyalizmi örtük biçimde savunmasından ötürü eleştirmişlerdir.

Budizm (*Buddhism*) M.Ö. beşinci yüzyılda, Buda (anlamı Aydınlanan'dır) adıyla tanınan Siddharta Gautama tarafından kuzey Hindistan'da kurulan bir kurtuluş dini. Budistler, Üç Mücevher'e saygı gösteren kişiler olarak tanımlanabilir: Buda'nın kendisi; Dharma ya da onun öğrettiği doktrin; Keşiş Topluluğu (tamamen öğretiye uygun bir yaşam sürmek için yuva kurup evlenmeyi reddeden rahip ve rahibeler). Buda'nın öğrettiği şekliyle Budizm, kuzey Hindistan'da şehir kültürünün boy göstermesiyle gelişen, evrenselci bir hümanizmdi. Budizme göre, herkes (ister erkek ya da kadın, ister toplumun üst tabakasında ya da alt tabakasında doğmuş olsun) ahlâk, meditasyon ve kavrayış pratiğini takip ederek sonsuz yeniden doğumlar döngüsünden kurtulabilirdi.

Bugün Budizmin hâlâ yaşayan iki ana türü vardır: Theravada (İhtiyarlar Yolu) ve Mahayana (Büyük Taşıyıcı). Theravada Birmanya, Tayland, Laos, Kamboçya ve Sri Lanka'da yaygınken, Mahayana'ya Nepal, Tibet, Çin, Moğolistan, Kore, Japonya ve Vietnam'da rastlanır. Misyonerler ve göçmenler modern çağda Budizmin iki çeşidini de tüm dünyaya taşımışlardır. Theravada Budizmi daha muhafazakâr olan biçimdir: Theravada Budizminin çok az ve basit ritüelleri olup, Buda'nın kendisine tapınmada odaklanır. Mahayana Budizmi ise biraz daha sonraki dönemin ürünüdür ve daha gelişkin ritüellere, ermişlerden (*bodhisatvas*) oluşan barok bir panteona, daha çok sayıda kutsal metine sahiptir ve bazen evli din adamlarına rastlanır. Mahayana Budistleri, kendi Budizm biçimlerinin ruhun kurtuluşa ulaşması için Therava Budizmine göre daha kolay bir yol sunduğuna inanmaktadırlar.

Budizm dinsel bireyciliğin bir biçimi olmasına rağmen, ruhsal hiyerarşileri her zaman kabul etmiştir. Bu hiyerarşiler içinde en dramatik olanı, Tibet'i yüzyıllardır yöneten Dalai Lama'nın başında bulunduğu teokratik Mahayana devletidir. Modern dünyada, Budizmin, onu milliyetçilik, sosyalizm, rasyonalizm, hatta toplumsal refah eylemleriyle birleştiren yeni biçimleri ortaya çıkmıştır.

bulaşma (*contagion*) *bkz.* **kolektif davranış**

bulgulayıcı yöntem (*heuristic device*)

Toplumsal fenomenlerin irdelenmesine yardımcı olmak üzere suni bir kurgunun kullanılmasını gerektiren bir prosedür. Bu prosedürde genellikle mevcut ampirik araştırmalardan türetilen varsayımlara yer verilir. Örneğin, toplumsal bir fenomenin belirleyici özelliklerini ortaya çıkarmanın bir yolu olarak *ideal tipler kavramına başvurulabilir, böylece bu fenomenin göze çarpan özellikleri mümkün olduğu ölçüde açık seçik ifade edilebilir. Demek ki bulgulayıcı bir yöntem, bir ön analiz biçimidir. Bulgulayıcı yöntemlerin özellikle *toplumsal değişimi konu alan araştırmalarda yararlı olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda bulgulayıcı bir yönteme, bir *model olarak açıklayıcı bir değeri olmakla birlikte, genellikle bir şeyi analitik bakımdan aydınlatmakta başvurulmaktadır.

Burgess, Ernest W. (1886-1966) Kanada'da doğan Burgess, 1916 yılından, emekli olduğu 1952 yılına kadar Chicago Üniversitesi'nde dersler vermişti. Burgess, ampirik araştırmaların değerini vurgulayıp, şehir (Robert Park'la birlikte), suçluluk (Clifford Shaw'la birlikte) ve aile yaşamı incelemelerinin öncülüğünü yaparak, *Chicago Okulu'nun gelişmesini önemli ölçüde etkilemişti. En etkili yazılarının bulunabileceği kaynak olarak bkz. der. Donald J. Bogue, *The Basic Writings of Ernest W. Burgess* (1974). *Ayrıca bkz.* **yoğunlaşma bölgeleri kuramı.**

burjuvalaşma, burjuvalaşma tezi (*embourgeoisement, embourgeoisement thesis*) Burjuvalaşma, *burjuva özlemlerin ve burjuva yaşam tarzının *işçi sınıfı arasında yaygınlaşması sürecidir. Burjuvalaşma fenomeninin işçi sınıfı bilincini yok ettiği ve böylece *proletaryanın devrimci *toplumsal değişimin etkin bir öğesi olarak tarihsel misyonunun önüne set çektiği söylenmektedir.

Burjuvalaşma kavramı Marksizan kökenlidir. 1880'lerin sonunda Friedrich *Engels, Britanya işçi sınıfının 1867 oy hakkını kendi çıkarı için kullanmamasını, işçilerin "saygınlık özlem"iyle ve burjuva değerleri, hayat tarzları ve siyasal ideallerini özendirecek bir yaşam standardına sahip olmalarıyla açıklamaya çalışmıştı. Ortodoks Marksistler, işçi sınıfının kapitalizmdeki uyuşukluğunu açıklarken o zamandan beri bu argümana sarılmaktadırlar.

Yine de, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yirmi yılda S.M. Lipset ile Clark Kerr gibi (esas olarak Kuzey Amerikalı) liberallerin özgün yorumları bu önermeye çok daha yaygın bir inandırıcılık kazandırmıştır. Savunucuları, burjuvalaşma tezini çok çeşitli biçimlerde formüle etmişler ve bu sürecin arkasında çok çeşitli nedensel mekanizmalar saptamışlardır. Fakat burjuvalaşma tezi, en genel formülasyonuyla, *istihdam yapısındaki sektörel dönüşümün (imalattan hizmet sektörüne, vasıfsız işlerden bilgiye dayalı yeni mesleklere geçişin) ileri düzeyde sınıf mobilitesi yarattığının ve iktisadi bakımdan aktif nüfusun önemli bir parçası sayılan işçi sınıfının küçülmesine yol açtığını varsayıyordu. Dolayısıyla, ileri Batı toplumları tam anlamıyla (en azından demografik anlamda) daha orta sınıf toplumlar haline geliyorlardı.

Fakat buna ek olarak, üretime içkin olan eğilimlerin (bilhassa *otomasyonun), kol işçilerine, yaptıkları işler üzerinde daha fazla denetim olanağı sağladığını ve işyerinde yaşadıkları *yabancılaşma duygularını sildiğini de görüyoruz. Savaştan sonra gözlenen kentsel yenilenme, şehir merkezlerindeki yerleşik, yoğun ve genellikle aynı meslekten insanların bir arada bulunduğu işçi sınıfı topluluklarının dağılmasına neden olurken, işçiler yeni iş alanlarının daha az yoğun, daha heterojen

banliyölerine atılacaklardı. Bu dönemin *resmi istatistikleri de, gerek Batı ekonomilerindeki yüksek ücretlere ve tam istihdama dayalı genişlemeye, gerekse refahı başa alan sosyal demokrat devletlerin izledikleri yeniden bölüştürücü toplumsal politikalara bağlı olarak gelirlerde ve yaşam standartlarında bir "homojenleşme" olduğunu gösterir yöndedir. Bu, "yüksek kitlesel tüketim" ve "bolluk toplumu" çağıydı: Dayanıklı tüketim mallarının kullanımı yaygınlaşmış ve kol işçileri bile gerçekçi temeller çerçevesinde araba sahibi olma ve kendi evlerini satın alma özlemini duymaya başlamışlardı. Böylece "orta gelirli" tüketicilerden meydana gelen kitlesel bir pazar yaratılmıştı.

Bu nesnel değişikliklerin, beraberinde, yaşam tarzlarının ve toplumsal değerlerin homojenleşmesini getirdiği iddia ediliyordu. Gelir artışı işçi sınıfından insanların *orta sınıf giyim alışkanlıklarını, boş zamanı değerlendirme biçimlerini ve dekor tarzlarını benimsemelerini kolaylaştırmıştı. Son olarak, gelirlerdeki ve tabandan işçilerin vasıflı elemanlar olarak içinde çalıştıkları kuruluşlarla bütünleşmelerindeki artış, işçilerin tutumları ve değerlerini değiştirerek, kapitalist işletmenin hedefleri doğrultusunda yeni bir kimliği beslemelerine, işçi arkadaşlarına, *sendikaya ve sınıfa karşı duydukları geleneksel sadakatlerin zayıflamasına, orta sınıfa özgü bir *statü arayışının filizlenmesine neden olacaktı. Bu süreç, işçileri eskisi gibi mahalle merkezli ve kolektivist insanlar olmaktan çıkarıp, ailesini düşünen ve ev merkezli insanlar durumuna getirecekti. Dünya görüşlerine de muhafazakâr değerler egemen olmaya başlamıştı: Kol işçileri artık güvence ve saygınlık peşindeydiler ve bunu işçi arkadaşlarıyla dayanışma içinde hareket ederek değil, bireysel yollarla sağlamaya çalışıyorlardı. Bu eğilim nihayet *oy kullanma davranışlarını değiştirmiş, Sol'un eski sınıfa dayalı partilerinden uzaklaşıp, siyasal Sağ'ın burjuva ya da küçük burjuva partilerine yakınlaşmalarına yol açmıştı.

Bu tezi açımlayan en iyi metin Ferdynand Zweig'ın *The Worker in an Affluent Society*'sidir (1961). Zweig, Britanya'daki beş firmada çalışan işçilerle yaptığı görüşmeleri değerlendirdiği için bu kitabın ampirik verilere dayanma gibi bir özelliği vardı. Burjuvalaşma tezinin diğer savunucularının çoğu ise ilkesel olarak spekülasyon ve anekdotlarla fikir yürütüyorlardı.

1960'lı yıllarda burjuvalaşma tezinden yola çıkarak çok önemli sosyolojik araştırmalar yapılmıştı ve bunlar, genel olarak özgün saptamalardan daha özenli oluyorlar ve argümanın inandırıcılığını büyük ölçüde ortadan kaldırıyorlardı. Burjuvalaşma tezini eleştiren yaklaşımların en dikkat çekici olanları, herhalde, Britanya'da John H. Goldthorpe, David Lockwood, Frank Bechhofer ve Jennifer Platt'ın yürüttükleri Varlıklı İşçi Araştırmaları'ydı (özellikle bkz. *The Affluent Worker in the Class Structure,* 1969, ABD'de Bennett M. Berger'ın 1960'da yazdığı *Working-Class Suburb* adlı incelemesi ve Fransa'da Richard F. Hamilton'un *Affluence and the French Worker in the Fourth Republic,* 1967). Bunlar ve benzer çalışmalar, ileri Batı'nın işçi sınıflarının orta sınıftaki akranları kadar varlıklı olmadıklarını, proleter kimliklerinin önemli boyutlarını koruduklarını ve hâlâ kendilerine özgü toplumsal değerler, siyasal idealler ve yaşam tarzlarıyla hareket ettiklerini inandırıcı bir dille ortaya seriyorlardı.

1970'li yıllarda burjuvalaşma kuramlarının gözden düştüğü yaygın biçimde kabul ediliyor olmasına rağmen, 1980'lerin resesyoncu ortamında, hem aşırı sağdaki hem de aşırı soldaki

yorumcuların, işçi sınıfının Avrupa'daki sağcı hükümetleri politikalarına verdiği desteğin orta sınıf *normları, *değerleri ve *yaşam tarzları etrafında yeni bir konsensüs oluştuğunu kanıtladığını iddia etmeleriyle tuhaf biçimde yeniden canlandığını görüyoruz. *Ayrıca bkz.* **banliyölülük; bütünleşme; işçi aristokrasisi; özel hayata çekilme; tüketim sosyolojisi.**

burjuvazi (*bourgeoisie*) Şehirli özgür insanlar (*freemen*) topluluğunu anlatmak için kullanılıp, asıl olarak on altıncı yüzyıla özgü olan Fransızca bir terim. Bu terim zaman içinde, özellikle Marksistler arasında, kapitalist sınıf teriminin yerine kullanılabilir hale gelmiştir. Burjuvazi teriminin bugünkü kullanımı, *sermayenin ayrışmasından dolayı artık doktriner çağrışımlar taşımakla ve bir parça eskimiş görünmekle birlikte, *kapitalist toplumlarda üretim araçlarına sahip olan kişileri anlatmaktadır.

Marksist-olmayan kişiler, özellikle 1930'lardan sonra, bu terimin daha ileri kapitalist ülkeler için ne kadar geçerli olduğunu düzenli olarak sorgulamışlardır. Örneğin Adolf A. Berle ile Gardiner C. Means (*The Modern Corporation and Private Poverty,* 1932), 1930'lu yıllarda büyük Amerikan şirketlerinde görünmeye başlayan mülkiyet ile denetim arasındaki ayrımdan dolayı, ekonomik gücün mülk sahibi-girişimcilerden (kapitalistler) yöneticilere geçmeye başladığını ileri sürmüşlerdi. Buna benzer ve yine oldukça etkili argümanlar 1950'li (örneğin bkz. Daniel Bell'in'in *The End of Ideology*'sinde -1960- yeniden basılan aile kapitalizminin gerileyişiyle ilgili makalesi) ve 1960'lı yıllarda ortaya atılacaktı. John Kenneth Galbraith (*The New Industrial State,* 1967), modern ekonomilerde gücün kişisel olmaktan ziyade kurumsal bir nitelik taşıdığını anlatmak amacıyla "tekno-yapı" terimini bulmuştu. Galbraith'a göre, modern *şirketin yükselişi, kimliği belli bir kişi ve işletmeye yol gösteren bir güç olarak *girişimcinin yerine, kıdemli *yönetim kademeleri ile oluşturdukları organizasyon adına grup kararlarıyla katkıda bulunan ast konumdaki personel (teknokrasi) arasına yerleşmiş tüm memurları kucaklayan, kolektif bir "yönlendirici aklı" geçirmiştir.

Analizin odağını oluşturan öğedeki bu değişim, son zamanlarda, işletme tarihi denilen bir alt-disiplinin gelişmesi ve özellikle Alfred D. Chandler'in büyük Amerikan firmalarındaki organizasyonel değişimi konu alan çalışmalarıyla (örneğin bkz. Chandler, *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business,* 1977) daha büyük bir ivme kazanmıştır. Bell'in *The Coming of Post-Industrial Society* (1973) adlı yapıtı bu yaklaşımı toparlayıp özetleyen bir metindir. Bell bu çalışmasında, üretim sürecinde bilginin yeni merkezi konumunun ekonomik gücün yalnızca dağılımını değil, asıl niteliğini de değiştirdiğini iddia etmiştir.

Daha özel olarak mülkiyet sorununda, araştırmacılar (ve elbette bazı siyasetçiler), hisselerin daha geniş çapta dağıtılmasının ve bununla beraber emekli fonları ile diğer finansal aracıların sahip oldukları hisse oranlarının artmasının, ileri kapitalist toplumlardaki mülkiyet yapısında hem köklü bir dönüşüm sağladığını hem de daha demokratik hale getirdiğini iddia etmişlerdir (örneğin bkz. P.F. Drucker, *The Unseen Revolution,* 1976).

Bu sava karşı Marksistlerin ve bu sorunda onlarla aynı düşünceleri paylaşanların verdikleri yanıt ise iki yönlüdür. Bir yandan, ampirik incelemelerin, tek tek mülk sahiplerinin yetkilerinin fazla azalmadığını, iddia edildiği kadar radikal bir değişikliğin ise kesinlikle gözlenmediğini ortaya koyduğu ileri sürülmüştür. Bu araştırmacılara

göre, tam tersine, hisse sahipliğinin daha geniş çapta yaygınlaşması, insanların tek bir hisseye sahip olmasıyla birlikte, yönetim kurullarının hâlâ çok fazla olan yetkilerini (örneğin, yatırım kararları alma konusundaki) kullanma biçimlerini çok ciddi biçimde etkileme olanağının artmasından başka bir anlama gelmemektedir. Dahası, daha yakın zamanlarda mülkiyet ağlarıyla ilgilenenlerin ortaya attıkları gibi, hisselerin görece küçük parçalarına (özellikle bu hisseler büyük, pazara egemen olan şirketlere aitse) sahip olmanın getirdiği güçten dolayı, bu hisselerin sahiplerinin, ya şirketin holdingleri aracılığıyla ya da kendilerine ait hisse sahipleri olarak, ana şirketlerinin sınırlarını oldukça aşan bir güç kullanabilecek duruma gelmeleri mümkündür. (Örneğin bkz. der. S. Zukin ve P. DiMaggio, *Structures of Capital,* 1990 içinde B. Mintz ile M. Schwartz'ın makalesi ya da J. Scott, *Who Rules Britain?*, 1990.)

Marksistlerin mülkiyet ve denetim konusundaki argümanlara verdikleri yanıtın ikincisi daha kuramsal boyutludur. Bu boyut, kurumsal mülkiyete karşı kişisel mülkiyet sorununun Marksist düşüncede, eskinin kalıntısı olan bir *hümanizm nedeniyle sadece problem yarattığı şeklindeki bir iddiayı temsil etmektedir. Aynı şekilde, kuramsal önceliği, mülkiyet ilişkilerinin somut taşıyıcılarının (yani, belirli bireylerin) saptanmasına tanımayı gerektiren, (Marx'ın Feurbach üzerine altıncı tezine uygun olarak) bu taşıyıcıları oluşturan toplumsal mülkiyet, denetim ve unvan ilişkilerinin tespit edilmesine fazla önem vermeyen bir eğilimdir. Eğer kuramsal öncelik toplumsal ilişkilerin saptanmasına verilirse, o zaman bu yolla kurulmuş olan mülkiyet ilişkilerinin taşıyıcıları ya insanlar ya da kurumlar olabileceği için; taşıyıcıların ya da taşıyıcılar arasındaki ilişkilerin somut niteliği ne olursa olsun, mutlaka burjuvazi şeklinde gösterilebilecek, açıkça tanımlanmış bir topluluğun varlığından değilse bile, kapitalist sınıf diye bir şeyin varlığından da söz edilebilir (örneğin bkz. A. Woodiwiss, *Social Theory after Postmodernism,* 1990). *Ayrıca bkz.* **orta sınıf; yönetsel devrim.**

burjuvazi, küçük (*bourgeoisie, petite*) *bkz.* **küçük burjuvazi**

bürokrasi (*bureaucracy*) Bürokrasi, yetkili idareciler topluluğu ile belirli bir idare sisteminde (örneğin bir *devlet ya da resmi örgütte) geçerli prosedürler ve işlerden oluşur. Her ne kadar kavramı kendisi bulmamış olsa da (ilk kez Fransa'da, on dokuzuncu yüzyılın başlarında ortaya atılmıştı), bürokrasi fenomeninin incelenmesine en özgün katkıyı Max *Weber'in yaptığı genel bir kabul görmektedir. Ayrıca, bürokrasi konusuna ilk katkıda bulunan kişiler arasında hemen hemen bir tek onun yaklaşımı bu olguyu aşağılayıcı nitelikte değildir.

Bürokrasi kavramı genellikle Weber'in akılcı ve etkin örgütle ilgili, hem mevkiler hem de o mevkileri doldurunlar için belli vasıflar öngören *ideal tiplerinden biri olarak anlaşıldığı halde, aslında bununla sınırlı olmayan bir olgudur. Bürokrasinin tam değeri, ancak bürokrasiyi yalnızca daha geniş kapsamlı *akılcılaşma (rasyonalizasyon) sürecinin bir sonucu olarak görerek değil, aynı zamanda Weber'in *demokrasi ve *tahakküm üzerine çalışmalarının temelinde değerlendirerek anlaşılabilir. Tahakküm, yani iktidarın meşru ve kurumsallaşmış biçimde kullanımı, bir tür idareyi, dolayısıyla demokratik bir sistem içinde lider ile seçmen arasında konumlanmış görevlilere uygun bir rolü gerektirmektedir. Ortaya çıkan örgütün tipi, gücü elinde bulunduranların

bu gücü astlarının gözünde meşru göstermelerini sağlamak için geliştirdikleri meşruiyetin niteliğine bağlıdır. Bürokrasi, işte bu meşruiyet, akılcı kurallara göre gücün kişisel-olmayan düzlemde kullanılmasını öne çıkaran akılcı-yasal bir biçime kavuştuğu zaman gelişip serpilecektir.

Bürokrasinin ayırıcı özellikleri şunlardır: bir makamlar hiyerarşisi ile hiyerarşik düzeyler arasındaki iletişimi sağlayan kanallar; dosyalar ve gizlilik; genel kurallarla belirlenip yönetmeliklerle düzenlenen, açıkça tanımlanmış yetki alanları; resmi işlerin özel işlerden idari biçimde ayrılması. Bürokrasiyi oluşturan insanlar, Weber'e göre, seçimle gelmekten ziyade yukarıdan atanmış görevlilerdir, ömür boyu görevde kalma hakkı ve yüksek statünün nimetlerinden yararlanırlar, sabit bir maaşları ve emekli aylıkları vardır, bir meslek sahibi olmuşlardır ve kariyerleriyle makamlarına sadakatle bağlıdırlar.

Bürokrasi, hedefe ulaşmada mutlaka en etkili araç anlamına gelmemesine rağmen, diğer tüm tahakküm biçimleri karşısında salt teknik açıdan üstünlüğe sahiptir, çünkü akılcılık ve etkinlik her zaman için açıkça belirlenmiş bir hedefe göre ölçülmelidir. Bürokrasi, her şeyden önce, kamusal ve özel idarenin kesin ve sürekli biçimde yürütülmesini gerektiren kapitalist piyasa ekonomisiyle bağlıdır. Bürokrasi, akılcılığı; akılcılık da riskli faaliyetlerde belirsizliği en aza indiren hesaplanabilirliği içerir. Böyle bir hesaplanabilirlik ise kitle demokrasisini; hukuk önünde biçimsel düzeyde herkesin eşit duruma geldiği, böylece keyfi muameleyi azaltan düzleyici bir süreci kapsayacaktır.

Weber'in rasyonalleşme süreciyle ilgili kötümser görüşü, onun tam anlamıyla yerleşmiş bürokratik yapıların yok edilemeyeceği konusuna duyduğu ilgisine açıkça yansımaktadır. Yöneticiler, komünizm sonrası Doğu Avrupa örneğinin açıkça gösterdiği gibi, eğitimli personelle boy ölçüşemezler. Profesyonel bürokratlar da yaptıkları işlere yapışırlar ve bu yüzden sürekli olarak yerlerini sağlamlaştırma peşindedirler. Son olarak, siyasetçiler (ister seçimle ister başka bir yolla siyasette yer alıyor olsunlar), idari sırları açık eleştirilere ve denetime karşı bir silah olarak kullanan uzman bürokrat karşısında giderek bir amatör konumuna sürüklenmektedirler. Bunun için, bürokratik bilgi "*güç"tür; hem uzman bilgi anlamında, hem de memurların rutin işlemler ve prosedürler arkasına gizlenmelerini sağlayan saklı bilgi olarak "güç"tür. Bu terimin o zamandan bu yana, memurların aşırı derecede güce başvurdukları ya da örgüt yapısının aksadığı her durumu anlatmak üzere kullanılmaya başlanması da şaşırtıcı değildir. Bürokrasiler, yerine getirmeleri için tasarlandıkları hedefler bakımından, söz konusu bir görev için gerekli olandan daha fazla personelin çalıştığı, sorumlulukların sistem içinde dağıtılıp silikleştiği, kurallar, formaliteler ve dosyaların yine gerekli olan ölçüleri çok fazla aşacak şekilde çoğaldığı ve görevlilerin, hizmet ettikleri varsayılan amaçları hiç dikkate almadan (başka bir deyişle, bürokratik araçların kendi başına bir amaç durumuna gelmesine kölece seyirci kalarak), sadece düzenlemelerin metnine harfi harfine bağlı kaldıkları zamanlarda etkilerini kaybedebilirler.

Bürokrasi, Weber'in öngördüğü gibi kendi kendini besleyen bir kast olarak ortaya çıkabilecek, eğitimli uzmanlar yetiştirmeye eğilimlidir. Weber, Marksizan bir yorumla, kapitalizm ile sosyalizmin daha geniş kapsamlı bir bürokratikleşme süreci içinde; yani, üretim, yıkım, araştırma araçları ile işçi, asker,

akademisyen ve idarecinin yönetiminin ayrılmasıyla sınıflandırılabileceğini iddia etmiştir.

Stanislav Andreski'ye (*Max Weber's Insights and Errors*, 1984) göre, aslında artık bu terimle ilişkilendirilebilecek dört aynı anlam bulunmaktadır. "Bürokrasi", Weber'in tarif ettiği biçimde idari fonksiyonları yerine getiren insanları; bu insanların girdikleri ilişkiler ağını; bir topluluk olarak kullandıkları gücün miktarını; idari makinedeki çeşitli türde aksaklıkları anlatabilir. Çağdaş sosyoloji literatüründe bu işlevlerin dördü de açıklıkla sergilenmiştir. Andreski'nin kendisi, bürokrasi teriminin yukarıda sıralanan anlamların üçüncüsü için, yani, "idarecilerin gücünün otorite sahibi olan diğer kişilerden ya da başka liderler grubundan daha fazla olması durumu" anlamında kullanılması gerektiği görüşündedir. Weber bu anlamda tam bir bürokrasi görecek kadar yaşayamamıştır (tam bir bürokrasinin ilk örneği, Sovyetler Birliği'nde Stalin'in ölümünden sonra kurulan, kişilik kültünden uzaklaşmış yönetimdir). Öte yandan Çin İmparatorluğu da, mandarinlere (onların gücü imparatorla yakınlarının ayrıcalıklarına bağlı ve onlarla sınırlı olmasına rağmen – Weber'in *patrimonyalizm diye adlandırdığı istikrarsız bir siyasal tahakküm biçimi) kafa tutabilecek hiçbir sınıf olmadığı için bürokrasinin sanayi-öncesine ait yakın bir biçimini oluşturur.

Weber'in bürokrasinin doğasıyla ilgili yazılarının, gerek sonradan ortaya çıkan *örgüt (organizasyon) kuramı için verimli bir kaynak olduğundan, gerekse giderek kompleks hale gelen bir dünyada gücün demokratik biçimde kullanılması koşullarının incelenmesine katkıda bulunduğundan en ufak bir kuşku bile duyulamaz. Weber'in bürokrasi incelemeleri, kavramsal açıdan dağınık ve ampirik bakımdan yer yer sorgulanabilir olmakla birlikte, idari makinelerin gelişmesi ve işleyişinin araştırılması açısından rakipsizdir. İlk sosyologların diğerlerinin çoğu demokrasiye ve özgürlüğe yönelik ilerici hareketleri önceden görmüşlerken, sadece Weber giderek artan bürokratikleşmeyi görebilmiş ve bu anlamıyla onun analizi zamanın sınavından başarıyla geçmiştir. Yine de Weber'in bu konuyu ele alışı dağınıktır ve kesinlikle bürokratikleşme için kolay bir giriş metni olduğu söylenemez. Sosyoloji öğrencileri için bu konudaki en iyi başlangıç metni hâlâ Martin Albrow'un *Bureaucracy*'sisidir (1970).

bürokratik çalışma yönelimi (*bureaucratic orientation to work*) *bkz.* **öznel çalışma deneyimi**

bürokratik sosyalizm (*bureaucratic socialism*) *bkz.* **komünizm**

bütüncülük (*holism*) *bkz.* **bireycilik**

büyü, büyücülük ve kara büyü (*magic, witchcraft, and sorcery*) Olayları kontrol etme ya da bazı doğal veya doğaüstü güçleri yönetme amacını taşıyan tılsım, büyü ve ritüeller yapma sanatı. Büyü, aşk büyüsünde ya da Trobriand Adaları'nda yaşayanların tehlikeli bir yolculuktan önce yaptığı kano büyüsünde olduğu gibi iyi amaçlı olabildiği gibi, büyücülük ve kara büyü anlamında kötü niyetli de olabilir. Kara büyücü büyüye, güçlerin -çoğu kez yapay araçlarla- kasten zarar vermek için kullanıldığı durumlarda başvurur. Büyücülük ise doğaüstü bir gücü, şeytani ruhlarla ilişkiye geçerek ortaya çıkarır; bu güç istemeden de kullanılabilir. Büyü, büyücülük ve kara büyü genellikle bireysel düzeyde işler ve çoğu kez örgütlü *dinlere karşı bir konuma sahiptir. Büyüyle ilgili inançlar, dinsel ahlâkın açıklamayı başaramadığı bireysel krizler ve kader oyunlarıyla ilgilenir.

Büyüyle ilgili inançları ilk açıklama girişimleri, on dokuzuncu yüzyıl

bilimciliği ve basitçi psikolojik kuramları temel almıştır. Lucien *Lévy-Bruhl'e (*Primitive Mentality* [İlkel Zihniyet], 1922) göre, büyü, Batı bilimsel düşüncesiyle ölçülemeyen ve yine o düşünceye karşıt olan bir "mantık-öncesi düşünce" biçimiydi. Sir James *Frazer'ın *Altın Dal* (*The Golden Bough,* 1900) adlı eserindeki evrimsel tipoloji, büyüden dine, dinden bilime doğru bir gelişimsel ilerleme olduğunu varsaymıştır. Bronislaw *Malinovski ise *Büyü, Bilim ve Din*'de (*Magic, Science and Religion,* 1948), büyü hakkındaki ilk dönem önyargıların çoğunu paylaşmış ve büyüyü, bilinmeyene ve kontrol edilemeyene karşı esasen anlamsız bir duygusal tepki olarak açıklamıştır. Buna göre büyü, psikolojik bir işlev hizmetini yalnızca teknik bilginin yetersiz kaldığı noktalarda görüyordu.

Daha sonraki antropolojik yaklaşımlar büyüyü, simgesel bir mantık ve anlam içeren bir şey olarak gördüler ve onu, kozmoloji ve ilgilenilen insanların toplumsal ilişkileri bağlamında bir yere yerleştirme çabası içinde oldular. Bu yaklaşım özünde E.E. *Evans-Pritchard'ın klasikleşmiş araştırması *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*'dan (1937) türemiştir. Bu eser, büyü, büyücülük ve kara büyüyle ilgili inanç ve pratikleri ayrıntılı biçimde araştırmayı hedefleyen ilk girişimlerden birisiydi. Güney Sudan'daki Azandeler büyücülüğe, birisinin başına gelebilecek hemen hemen tüm talihsizlikleri açıklayabilmek için başvururlar. Bütün ölümlerin sebebinin büyücülük olduğuna inanılır. Bu açıklayıcı çerçeve büyücülüğü, talihsizliğin bir nedeni olarak ortaya koymaz. Azandeler talihsizliklerin yaşamın bir parçası olduğunu bilirler: Evlerin yıkılmasının nedeni beyaz karıncalar tarafından kemirilmesidir; insanların hastalıklarının nedeni içtikleri pis sulardır, vb. Bununla birlikte, büyücülüğe ait fikirler, bir talihsizliğin neden belli bir insanın başına, neden belli bir zamanda geldiğini açıklar; böylece "Neden ben? Neden şimdi?" sorusunun ("Beyaz karıncalar neden başkasının evini değil de benim evimi yok ettiler?", "Evim neden ben dışarıdayken değil de içindeyken çöktü?") yanıtını verir.

Azandeler arasında büyücülük, yalnızca zarar vermek amacıyla içlerindeki ruhsal güçleri kullanan halk tabakasından insanların faaliyet alanıdır. Büyücülük, insanın içinde bulunan fiziksel bir özelliktir ve bir büyücünün gece dışarı çıkıp diğer insanlara zarar vermesine olanak tanır. İyi büyü ahlâki bir şey sayılır ve kötü büyücülükle savaşmak için sihir, ilaç ve şifalı bitkiler gibi araçlar kullanılır. Kötü büyü ya da kara büyü, yalnızca Azandelerin soyluları tarafından yapılabilir ve büyücülükten daha ölümcül bir anlamı vardır. Büyücülükten farklı olan kara büyü insanların dışında bir alan olarak kabul edilir ve sihir, ayinler, ilaçlar içerir. Eğer bir talihsizlik oldukça önemliyse, kötülüğe neden olan büyücünün kim olduğunu belirlemek ve o büyücüyü tövbe etmeye, sihrini kaldırmaya ikna etmek için bir kâhin çağırılır. Kâhinin tespit ettiği kişinin, şefin mahkemesinden ceza almaması olasılığı karşısında tartışmalar suçlamalara dönüşme eğilimi gösterir. Evans-Pritchard bu suçlamaların, Azandelerin toplumsal örgütlenmesinin içindeki toplumsal gerilim noktalarıyla ne kadar ilintili olduğunu göstermiştir. Diğer antropologlar, gerilimleri, saldırganlığı ve imrenmeyi çözümleyerek genelde bu yaklaşımı takip etmişlerdir. Örneğin bu tür uygulamalar, çok fazla güç ya da servet biriktirmiş ve bunları büyücülük aracılığıyla elde etmekle suçlanmış bireyleri diğerleriyle eşit düzeye getirme mekanizması işlevi görebilir. Bununla birlikte, bazı araştırmacılar da, büyüyle ilgili inançların gerilimleri çözmeye yardım ettiği kadar onları yarattığını iddia etmişlerdir.

Bazı araştırmacılar büyücülük araştırmalarını *sömürgecilik bağlamına yerleştirmişlerdir. Clyde *Kluckhohn *Navajo Witchcraft*'da (1944) Navajolarda büyücülüğe dair fikirlerin, Beyaz toplumun geniş bir kısmındaki gerilimleri ve saldırganlıkları geçiştirmeye yaradığını öne sürmüş, Irene Silverblatt ise *Moon, Sun and Witches*'da (1987) kadın büyücülerin Andlardaki sömürge karşıtı hareketin ayrılmaz bir parçasını oluşturduğunu iddia etmiştir.

Büyü ve büyücülük hakkındaki fikirler, Batılı-olmayan halkların akılcı olup olmadığı hakkında fazlasıyla uzun, şiddetli ve çözüme bağlanamayan, antropologların yanı sıra felsefecileri ve sosyologları içine alacak kadar büyüyen bir tartışmaya yol açmıştır (örnek için bkz. der. B.R. Wilson, *Rationality*, 1970). Evans-Pritchard, Azandelerin dünyayı öğrenmek için iki ayrı modelden (biri mistik, diğeri dünyevi ya da ampirik modeller) yararlandıkları konusunda ısrarcıydı. Evans-Pritchard'a göre bu modellere farklı açıklama düzeylerinde başvuruluyordu: Büyücülük insanların başına neden trajediler geldiğini açıklamakta işe yararken; olayların nasıl kendiliğinden ortaya çıktığı, Avrupalıların ampirik bakımdan doğru olduğunu düşündükleri basit bir yolla açıklanıyordu. Yani Azandeler mantıklı insanlardı, fakat yanlış bir mantık kuruyorlardı. Bu görüşe karşı Peter Winch (*The Idea of a Social Science*, 1958) gibi göreciler, her toplumun kendi gerçeklik ve akılcılık nosyonlarını yarattığını, bunların hepsinin eşit derecede geçerli olduğunu iddia etmişlerdir. Antropologlar da bu noktadan hareketle, büyücülük gibi Batı toplumlarına yabancı inançların Batılı bilim söylemiyle yargılanmaması gerektiğini öne sürerler. Max G. Marwick ("How Real is the Charmed Circle in African and Western Thought?", *Africa*' içinde, 1973) bu konuların pek çoğunu tartışmış ve sosyolojik anlamları açık bir biçimde ortaya koymuştur. *Ayrıca bkz.* **kültürel görecilik.**

büyücülük (*witchcraft*) *bkz.* **büyü, büyücülük ve kara büyü**

büyük evlât hakkı (ekberiyet) (*primogeniture*) Mülkiyetin miras hakkının ve unvanın ilk doğana geçtiği gelenek, ilke ya da yasa. Teorik olarak bu durum hem erkek hem kadın için geçerli olmakla birlikte, bu hak pratikte daha yaygın olarak erkeklerdedir.

büyük kuram (*grand theory*) C. Wright *Mills'in *The Sociological Imagination*'da (1959), toplumsal dünyanın anlaşılmasında önceliği *kavramların formel organizasyonu ve düzenlenmesine veren, oldukça soyut bir kuramlaştırma biçimine karşılık olarak bulduğu bir terim. Mills'in buradaki asıl hedefi Parsonscı sistemler kuramıydı.

C

caydırma (*deterrence*) *Kriminoloji ya da *ordu sosyolojisindeki caydırıcı ve önleyici önlemler, her iki dal da bazı eylemlerden vazgeçilmesini ya da başkalarının akılcı tercihlerine birtakım sınırlamalar getirmeyi hedeflediği için birbiriyle örtüşebilir. Örneğin hapse düşme ya da nükleer tehlikenin caydırıcı işlev gördüğüne, dolayısıyla suçu ya da nükleer savaşı önlediğine inanılmaktadır. Suç işleme konusunda tutuklanma, yargılanma, mahkûm olma ve cezalandırılma tehdidi genel caydırıcılar olarak değerlendirilir. Caydırıcılığın genel bir amaç olarak cezaları haklı göstermekte kullanıldığına da tanık olmaktayız. Aynı şekilde insanları hapse atmanın etkili bir caydırıcı olduğu sanılmaktadır, oysa caydırma etkeninin, potansiyel suçluları suç işlemekten vazgeçirmekte ne kadar etkili olduğu tartışmalı bir konudur. Yine de hapishanenin amacı ıslah etmektir ve bir insan tahliye edildikten sonra başka bir suç işlememişse, hapishanenin o kişi üzerinde caydırıcı bir etki yapmış olduğu söylenebilir. Fakat modern cezalandırma sistemlerinin çoğunda *yeniden suç işleme eğilimi hâlâ bir hayli yüksektir.

cemaat (topluluk) (*community*) Cemaat kavramı, cemaatin üyelerinin ortaklaşa paylaştıkları bir şeye –genellikle ortak bir kimlik duygusuna- dayanan, özel olarak oluşturulmuş bir toplumsal ilişkiler bütünüdür. Cemaat, Talcott Parsons'dan aktarırsak, hayatla ve çıkarlarla ilgili olan ve pek belirlenmemiş bir alandaki kapsamlı bir dayanışma ilişkisini anlatmak üzere sık sık kullanılan bir kavramdır. Robert Nisbet'e (*The Sociological Tradition*, 1966) göre cemaat kavramı, sosyoloji disiplininin temelini oluşturan fikirlerin en temel olanı ve kapsamlısıydı ve bunun asıl nedeni, cemaatin yok olmasından duyulan kaygıların on dokuzuncu yüzyıl sosyolojisinin temel ilgi alanlarından birisi olmasıydı. Yine de cemaat kavramının sosyolojik içeriği sürekli olarak sonu gelmez tartışmalara konu olmuştur.

Nisbet'e göre bu tartışmaların kaynağı, toplumsal birliğin cemaat biçimini İyi Toplum'la ve kişisel samimiyetin, duygusal derinliğin, ahlâki bağlılığın, toplumsal birliğin ve sürekliliğin ileri derecede rastlandığı her türlü ilişki biçimiyle özdeşleştiren on dokuzuncu yüzyıl düşüncesinde cemaatin yeniden keşfedilmiş sembolizmidir. O dönemde az önce sıralanan türdeki özelliklerin, kıra dayalı bir toplumdan kente ve endüstriye dayalı bir topluma geçiş döneminde kaybolmaya yüz tutmasından korkuluyordu. Cemaat duygusunun kaybedilmesi, cemaat kuramının kurucusu sayılan Ferdinand *Tönnies'in çalışmalarının da merkezinde yer almaktaydı. Tönnies *Gemeinschaft und Gesellschaft* (Cemaat ve Toplum) başlığını taşıyan eserinde, cemaatte toplumsal ilişkilerin dayanışmacı bir nitelik taşımasıyla, sanayileşmekte olan toplumların geniş ölçekli ve gayri şahsi ilişkilerle ayırt edilmesini karşı karşıya getirerek, toplumsal birliğin bu biçimlerine ilişkin ideal-tipik resimler çizmişti.

Bu gibi entelektüel kaynaklardan beslenen cemaat sosyolojisinin güçlüklerinden birisi, sık sık özgül bir toplumsal birlik biçimini belirlemek ve aynı zamanda onu onaylamak için kullanılmış olmasıdır. İkinci bir güçlük ise, cemaat olarak adlandırılan toplulukların dayanışma ilişkileri, toplumsal etkileşimin hangi karakteristik özelliklerinin oluşturduğu konusunda net ve yaygın bir görüş birliği olmamasıdır. Bu değer yüklü, ama kesin olamayan koşullar üçüncü bir güçlüğü -cemaatlerin ampirik olarak saptanmasını- açıklamada önemli bir etkendir.

Cemaat terimi sosyoloji literatüründe doğrudan şunları anlatmak için de kullanılır: nüfus yerleşim türleri (köyler gibi ya da kentlerde fiziksel olarak iç içe geçmiş mahalleler/semtler gibi); bu tür yerleşim birimlerindeki sözde ideal-tipik yaşam tarzları; üyeleri ortak bir mekânı paylaşmanın dışında ya da ona ek olarak başka ortak özelliklere sahip olan (aynı etnik kökenden gelmek ya da aynı meslekten olmak gibi) toplumsal ağlar. Cemaat terimi sık sık da bu öğelerin hepsini bir arada barındıran biçimlerde (örneğin, "geleneksel şehir içi işçi sınıfı toplulukları" gibi) kullanılmıştır. Bir zamanlar cemaat kavramını tanımlamanın çıkardığı sorunlar, hızla büyüyen bir sosyolojik alana temel sağlamıştı.

George A. Hillery bu tartışmaya katıldığı klasik bir metninde, cemaat kavramının en az doksan dört tanımı bulunduğunu saptayıp bunları analiz etmiş. fakat bu analizden ancak on altı farklı ve karakteristik öğeyi ayıran bir sınıflandırma ortaya koyabildiği için, vardığı sonuçlar pek aydınlatıcı görülmemişti. Hillery'nin saptadığı on altı karakteristik öğeden bazıları şunlardı: coğrafi alan, kendine yeterlilik, akrabalık, tür bilinci, ortak hayat tarzları ve toplumsal etkileşimin değişik yoğun yansımaları. Hillery, belki bir parça umutsuzluğa kapıldığından, "Yine de bu kavramların hepsinde bulunabilecek tek bir öğe vardır... cemaat kavramların bütün tanımları insanlarla ilgilidir. Bu ortak temelin dışında bir anlaşma noktasına rastlanmaz," demişti ("Definitions of Community; Areas of Agreement", *Rural Sociology,* 1955). *Ayrıca bkz.* **cemaat araştırmaları; cemaat iktidarı; kentleşme karşıtlığı.**

cemaat, ahlâki (*community, moral*) *bkz.* **ahlâki cemaat**

cemaat anketleri (*community survey*) Sosyal *epidemiologların, özel sağlık ölçüleri (*tarama aletleri) kullanmak suretiyle cemaatteki, evlerinde yaşayan insanları tarayarak, bağımsız biçimde sağlık koşullarını değerlendirmeyi tasarlayan incelemeler için kullandıkları bir terim. Bu tür araştırmalarda, hapishaneler ya da hastaneler gibi toplu kurumlarda yaşayan insanlar ile evsizler genellikle dışta bırakılır.

cemaat araştırmaları (*community studies*) *Cemaat teriminin muğlaklığı, cemaatlerle ilgili tamamen tutarlı bir sosyolojik tanım getirmeyi ve buna bağlı olarak cemaatlerle ilgili ampirik çalışmaların kapsamını ve sınırlarını belirlemeyi olanaksızlaştırmaktadır. Pratikte, cemaatle ilgili en iddialı araştırmaların, kentlerdeki semtler ve köyler gibi coğrafi açıdan görece belli sınırlara sahip birimlerdeki toplumsal etkileşimi irdelemeyi amaçladığı görülmüştür. Bu tür araştırmaların anahtar konularından birisi genellikle dış etkilerin doğurduğu değişimin boyutlarıdır. Bazı sosyologlar cemaatlerle ilgili incelemelerden, daha geniş kapsamlı toplumsal süreçler ile yapıları -sınıf ya da iktidar yapıları gibi- yerel düzeyde irdelemenin aracı olarak yararlanırlar. Bazı sosyologlar da, belirli bir birimdeki insanların

mekânsal yakınlığının toplumsal etkileşim üzerindeki etkisinde yoğunlaşırlar. Cemaat araştırmaları konusunda çok çeşitli yöntemler kullanılmış olmakla birlikte, en çok öne çıkan yöntemler katılımcı gözlem, kilit deneklerin kullanılması ve sosyal antropolojik tekniklerdir. Önemli bir çeşitlilik gösteren bu literatürü en iyi tanıtan çalışma hâlâ Colin Bell ile Howard Newby'ın *Community Studies* (1972) adlı eserleridir.

Bir yanda cemaat araştırmaları ile öbür yanda kır ve kent sosyolojisi arasındaki bağlar özellikle yakın olmuştur ve bu durum kesinlikle şaşırtıcı değildir. Örneğin, cemaat anlayışı Robert Redfield'ın *kır-kent sürekliliğine ve *Chicago Okulu'nun *kent ekolojisine dahil edilmişken, klasik cemaat araştırmalarının pek çoğu bu tür kuramsal perspektiflerden esinlenmiştir. Yine de, daha geniş kapsamlı toplumsal süreçlerle ilgili örnekolay incelemeleri sunduğunu iddia eden cemaat araştırmalarının sözde tipikliği konusunda derin kuşkuların ifade edildiği belirtilmelidir. Nitekim bu konuya eleştirel açıdan bakan bir sosyolog, bu problemleri (oldukça haksız biçimde) "kötü sosyoloğun roman yerine koydukları" diye tarif etmiştir.

Ayrıca, cemaat araştırmalarının içeriği ve amacını, cemaat kavramının genellikle taşıdığı normatif çağrışımlardan uzak durarak yeniden düşünmeye yönelik çeşitli girişimler yapılmıştır. (Felsefeci Raymond Plant bu kavramın "özünde ihtilaflı", dolayısıyla, ister istemez hem betimleyici hem değerlendirici bir boyutu olduğunu ileri sürmüştür.) Margaret Stacey, "The Myth of Community Studies" (*British Journal of Sociology*, 20, 1969) başlıklı bir makalesinde bu kavramdan tamamen vazgeçilmesini ve geleneksel olarak cemaat araştırmalarının yapıldığı bu alanın, yerel bir temeli olan ve birbiriyle ilişkili toplumsal kurumların ya da yerel toplumsal sistemlerin incelenmesi şeklinde yeniden formüle edilmesini önermişti. Bununla birlikte, söz konusu toplumsal sistemler, daha geniş bir ölçüde etkili olan toplumsal yapılar ve süreçlerden ayrı biçimde kavranmaz.

Stacey'in makalesi, özellikle *kent sosyolojisinin, makro-toplumsal süreçlerin bu tür incelemelerin hedefi haline gelmiş olan türden konumları nasıl şekillendirdiğini ele almayı amaçlayan cemaat araştırmalarının soyutlanmış mikro-sosyolojisi olarak görülmekten sert bir biçimde uzaklaştığı bir zamanda yayınlanmış ve bu yüzden etkisi sınırlı kalmıştı. Fakat daha sonra, kent sosyologları arasında, şimdiki adlandırmayla "yerellik incelemeleri"ne duyulan ilginin canlandığı görülecekti. Bu ilgi artışının nedenleri karmaşıktır, ama büyük ölçüde, değişen endüstriyel konum modellerinin açıklanmasında yerel değişiklikler gösteren ekonomik ve siyasal yapıların önemini vurgulayan coğrafi çalışmalardan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ayrıca şimdilerde, özellikle Anthony Giddens'ın, - "toplumsal sistemler niteliğinde kolektiviteler meydana getiren 'tipik etkileşimler'le ilişkilendirilmiş fiziksel mekânlar" olarak tanımlanmış- "yerel" kavramını kapsayan *yapılaş(tır)ma kuramında, toplumsal örgütlenmenin mekânsal boyutları konusunda daha genel bir sosyolojik ilgi artışına rastlanmaktadır. Bu tür yereller arasında, Stacey'in sözünü ettiği yerel toplumsal sistem tiplerini -az çok karmaşık biçimlerde- barındıran örnekleri sayabiliriz. *Ayrıca bkz.* **cemaat iktidarı.**

cemaat bakımı (*community care*) Bakımlarının şu ya da bu şekilde cemaat içinde sağlanması gereken bağımlı durumdaki insanlar (özellikle yaş, akıl hastalığı, zihinsel ya da fiziksel özürlülük gibi nedenlerden dolayı kronik bağımlılığı olanlar) için öngörülmüş

çok çeşitli politikaları kapsayan, netlikten yoksun ve çok fazla istismar edilmiş bir kavram. En genel anlamıyla, buradaki cemaat kavramı negatif biçimde "kurum olmaması"yla, yani akıl hastanesi ya da iş atölyesi gibi geniş çaplı, geçmişi olan bir kurum olmamasıyla tanımlanır. Dolayısıyla bu kavramda, muhtaç durumdaki insanların cemaatten (sıradan gündelik yaşamdan) koparılmasını teşvik eden eski kurumsal politikalar ile insanlara mümkün olduğu kadar cemaat yaşamında ve cemaat yaşamına katılarak bakılmasını öngören yeni politikalar arasında bir karşıtlığın içerili olduğunu görürüz.

İki politika arasındaki bu temel karşıtlık birbirine zıt klişelere de yansımıştır (bir yanda muazzam derecede büyük, kişisellikten uzak, tecrit edilmiş, güçsüzleştirici, katı ve bürokratik kurum ile öbür yanda dostane, destekleyici, zenginleştirici ve ilgi gösterici *cemaat. Nitekim cemaat bakımı nosyonuna etkili bir sembolik güç kazandıran, onun adına ortaya atılan politikaların kolayca benimsenmesini açıklayan ve dikkatleri, sağlanan bakımın - eğer böyle bir bakım varsa- sıkı bir şekilde takip edilmesinden uzaklaştıran etken de, iki politika arasındaki bu çarpıcı zıtlık görüntüsüdür.

Cemaat bakımı koşullarının fiili niteliği zamana göre büyük değişiklikler göstermektedir. Cemaat bakımı koşullarının tam niteliğiyle ilgili bir kararı ancak hizmet düzenlemelerini ve politikalarını ayrıntılı biçimde inceleyerek verebiliriz. Cemaat bakımı, ilk defa kullanıldığı 1930'lu yıllarda, zihinsel olarak normalin altında görülen kişilerin barınmalarının sağlanması (bakılıp beslenmesi) şeklinde düşünülmüştü. Değişik yerlerde bu model için kamu fonları sağlanıyor ve kurumsal bakımın alternatif yolları uygulanıyordu. Cemaat bakımının çok yaygın biçimde benimsenen bir politik hedef haline geldiği İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da, hâlâ devletin verdiği hizmetler (kronik bağımlılığı olan insanlara uygun "geçici" evler ve küçük barınma yerleri, ya da genel hastanelerde akut problemleri olan insanlarla ilgilenen birimler) için kullanılmaktaydı. Kuşkusuz, bu politikanın uygulanmasının önündeki asıl engelin, devletin refah hizmetlerine fazla sermaye bağlamadığı bir ortamda, gerekli sermaye yatırımlarının yapılmamış olması kesinlikle şaşırtıcı değildir. Yapılan incelemeler, Britanya'daki cemaat bakımı politikalarının uygulanmasının ağır işlediğini göstermektedir.

Cemaat bakımı ABD'de daha hızlı yayılmıştı. Akıl Sağlığı Cemaat Merkezleri gibi, masraflarını devletin karşıladığı (ve pratikte öncelikle akut problemleri olan insanlarla ilgilenen) bazı yeni kurumlar oluşturulmuş olmasına rağmen, kronik problemler yaşayan birçok insan bakım evleri gibi özel kuruluşlara yönlendiriliyordu. Bunun sonucunda, cemaat bakımının yürürlüğe konması bu alanda *özelleştirmeyle (1970'lerde federal yönetimlerin Akıl Sağlığı Cemaat Merkezleri gibi kuruluşlara yaptıkları destekleri azaltmasıyla yoğunlaşan bir eğilim) el ele ilerlemişti.

1970'lerin ortalarından sonra, *devletin mali krizinin acilleştirdiği, kamu harcamalarındaki kısıntılarla birleşen benzer bir tablo Britanya'da ortaya çıkacaktı. Cemaat bakımı, hastanın masrafları ister ticari kuruluşlar ya da hayır kurumları, isterse aile ve arkadaşlar tarafından karşılansın, giderek özel bakım anlamını taşımaya başlıyordu ve bu, kamu harcamaları üstündeki baskıların, politikanın uygulanmasını engellemekten çok hızlandırdığı bir dönüşümü ifade ediyordu. Bu dönüşüm ayrıca, kamu hizmetlerindeki azalmayla birlikte pek çok insanın (ilgi ve destek

görmek bir kenara) çevre tarafından ihmal edilme ve marjinalleşme tehlikesiyle yüz yüze gelmesi; yine, bir (büyük ölçekli) kurumdan başka bir kuruma (daha küçük olsa da) sevk edilmesinden ibaret olan bir "kurumlar arasında gidip gelme" sürecinin yaşanması demekti. Cemaat bakımı sisteminin Avrupa ve ABD'deki çarpıcı başarısızlıkları ile bir parça sınırlı kalmış başarıları, artık belgeleriyle oldukça iyi bir şekilde sergilenmiş durumdadır.

cemaat denetimi (*community control*) Yaygın olarak başvurulan, ama sık sık oldukça esnek biçimde kullanılan bir kavram. Bu terim, *sosyal hizmetlerde, küçük suçluların göz hapsinde tutulmasında ya da *psikiyatride, *cemaat bakımının, terapinin veya tedavinin (bu genellikle *serbest bırakma sürecinin bir parçasını oluşturur) bazı biçimlerini anlatmak ya da özel kurumlarla, elektronik kameralarla takip edilen ev hapsi gibi şemalara gönderme yapmak suretiyle başvurulan pratikler sözlüğünün bir parçası olarak kullanılabilir. Cemaat denetimi terimi daha geniş bir anlamda ise *kriminolojide ve toplumsal denetim kuramında, denetim sistemlerinin cemaatin dokusunun bir parçasına dönüşmesine dikkat çekmek, cemaatler ile bireylerin gözetim, düzenleme ve kural ihlallerinin bildirilmesi gibi mekanizmalarla denetlenmeye ve kendilerini denetlemeye başladıklarını göstermek amacıyla kullanılabilmektedir. Bu senaryonun en iyi anlatımı için bkz. Stanley Cohen, "The Punitive City: Notes on the Dispersal of Social Control", *Contemporary Crisis* (1979). Cohen'in denemesi ve başka sosyologların toplumun cemaat kuruluşları aracılığıyla denetlenmesi konularında yazılarında Michel *Foucault'nun çalışmalarının, özellikle *Hapishanenin Doğuşu* (*Discipline and Punish*, 1977) adlı eserinin büyük etkisi olduğu apaçık bir gerçektir.

Cemaat ve denetim terimlerinin kullanılmasını eleştirenler, bu terimlerin çerçevesinin genel ve belirsiz kaldığı, romantizme açık olduğu ve genellikle polemik amacıyla başvurulduğu görüşündedirler. Yine de, cemaat denetimi fikri birçok yazara esin vermiş görünmektedir; ayrıca, toplumsal politika ve devlet politikasının belirlenmesiyle ilgili kişiler arasında giderek daha çok benimsenmektedir. *Ayrıca bkz.* **toplumsal denetim.**

cemaat güvenliği (*community safety*) Kriminolojik tartışmalarda bazen "suçun önlenmesi" terimiyle birbirinin yerine kullanılan bir kavram. *Cemaatin *suç probleminin hem nedeni (örneğin, *Chicago Okulu'nun bazı metinlerinde görüldüğü gibi) hem de çözümü olabileceği argümanı yeni bir argüman değildir. İroniktir ki, *sanayi-sonrası toplum ya da *kitle toplumunu eleştirenlerin "geleneksel cemaatler"in ortadan kalkmasına yas tuttukları bir zamanda, suç kurbanlarıyla ilgilenmede cemaatin geniş bir sorumluluğu olduğu fikri, suç adaleti politikaları ile uygulamalarında yeniden öne çıkmaya başlamıştır. Bu anlayışla cemaatlere, *kırık pencere sendromunu tersine çevirmeye yönelik fiziksel önlemlere ağırlık vererek yerel suçların önlenmesi konularında belli bir rol yüklenmiş; cemaat üyeleri, polisle işbirliğine girerek ve etkin *yurttaşlar olarak ahlâki yükümlülüklerini yerine getirerek *sapkınlığın denetiminde sorumluluk üstlenmeye teşvik edilmiştir. Fakat bu felsefeyi eleştirenler de, yurttaşların cemaat güvenliği programlarına dahil edilmeleri fikrinin, hem bir cemaati oluşturan yurttaşların kimler olduğunu saptayabileceğimiz ve bu konuda bir anlaşmaya varabileceğimizi, hem de bu yurttaşların belirli suçlarla ilgilenmeyi dert edindiklerini önvarsaydığı görüşündedirler.

Gerçeklikte ise etnik kökene, cinsiyete ve yaşa dayalı bazı grupları izlemek daha zordur ve bundan dolayı onların ihtiyaçlarının, "cemaat" içindeki diğer gruplara göre daha az ciddiye alındığı iddia edilmektedir.

cemaat iktidarı (*community power*) Max Weber'in *iktidar tanımı, "insanların toplu bir eylemde kendi iradelerini, o eyleme katılan başkalarının karşı çıkmasına rağmen gerçekleştirme... olanağı" yönündeydi. Bu tanım tartışmalıdır. Birbirine zıt içerikteki iktidar kuramlarına başka bir önemli katkı, cemaat iktidarı tartışmasından (yerel demokratik yapılarda gücün nasıl ve kimler tarafından kullanıldığı konusundaki argümanlardan) gelmiştir.

Bir görüşe göre, yerel iktidar bir *elit kesim (yerel yetkililer, politikacılar ve önde gelen iş çevreleri) tarafından kullanılır ve en açık biçimiyle bu elit kesimin kamusal politikalardaki kamusal ve özel kararlarına yansır (*bkz.* F. Hunter'ın klasik eseri *Community Power Structure*, 1953). Yine de bazı siyaset bilimciler iktidarla ilgili bu "tabakalaşma kuramı"nı reddetmekte ve üst sınıfa ait bir elit kesimin, resmi unvanı olan daha alt kademelerdeki siyasal ve kamusal liderler aracılığıyla ve kendi çıkarları doğrultusunda egemenlik kurduğu görüşüne karşı çıkmaktadırlar. Robert Dahl, *Who Governs?* (1961) başlığını taşıyan New Haven'la ilgili incelemesinde, temsili demokrasinin ortaya çıkışının iktidarı elit bir kesimden örgütlü biçimdeki çeşitli çıkar gruplarına kaydırdığı, bir bakıma oligarşiden *çoğulculuğa geçildiği sonucuna varmaktadır. Egemenlik, hangi sorunun gündemde olduğuna bağlı olarak, farklı biçimde oluşturulmuş grupların elinde olacaktır.

İki yaklaşımın ortak özelliği, iktidarı Weberci bir bakış açısıyla, eyleme dönük olarak tanımlamalarıdır: A'nın B üzerinde sahip olduğu iktidar, A'nın B'yi belli hareketlere zorlama becerisiyle sonuçlanır. Steven Lukes da çok sık değinilen bir tartışmada (*Power: A Radical View*, 1974), bu tanımı tek boyutlu bir düşünce, Peter Bachrach ile Morton S. Baratz'ın (*Power and Poverty: Theory and Practice*, 1970) yetersiz buldukları bir yaklaşım olarak değerlendirir. İktidarın ikinci boyutu olan "karar vermeme" ise, "yanlılığın harekete geçirilmesi"ni, yani etkili grupların, bazı sorunların ortaya çıkmasını ve formel siyasal kararlara konu olmasını önleyerek siyasal gündemi manipüle etmelerini kapsamaktadır.

Lukes iktidar konusunda, iktidarın karar alma olgusunu kapsaması gerektiğini varsayarak, dar bir davranışçılık düzeyinde kaldıkları için yukarıda değinilen yaklaşımların hepsinde göz ardı edilen üçüncü bir boyut daha önermiştir. Çünkü iktidar, ilk planda insanların şikayetlerinin su yüzüne çıkmaması (Lukes'un ifade ettiği gibi, "insanların algıları, bilişleri ve tercihlerini, şeylerin varolan düzenindeki rollerini kabul edecekleri bir biçimde şekillendirmek") için de kullanılabilmektedir. Böylece bazı sorunlar hiçbir zaman ortaya çıkmadığı gibi, buna bağlı olarak, onları siyasal gündeme alma ya da dışında tutma gibi kararlar almaya da gerek kalmaz. Lukes ayrıca, birbirine zıt iktidar kavramlarının, *çıkarlar anlayışı konusunda farklı ahlâki ve siyasal değerleri yansıttığı görüşündedir. Dolayısıyla iktidar "özünde ihtilaflı bir kavram"dır ve sürekli olarak, farklı değerlere sahip kuramcılar arasında çözümsüz tartışmalara konu olmaktadır. Lukes, radikal yaklaşımıyla, "çıkarlar"ın bilinçli biçimde ifade edilmiş istekler olduğu görüşüne de karşıdır, çünkü bu istekler, insanların gerçek çıkarlarının farkına varmalarını engelleyerek güçlülere hizmet eden bir toplumsal sistem tarafından yönlendirilebilmektedir. (Burada

Marksist *yanlış bilinç nosyonuyla görülen paralelliğe dikkat çekmek isterim.)

Peki ama, sosyal bilimciler, kendileri onlara atfettikleri halde insanların farkında olmadıkları bu farazi gerçek çıkarları nasıl saptayabiliyorlar? Lukes burada, gerçek çıkarların bazen ampirik biçimde, *karşı-olgusal örneklerin ortaya çıktığı durumlarda, yani, gerçek çıkarların ifade edilmesini engelleyen süreçler ile yapıların (hangi nedenle olursa olsun) geçici olarak etkisiz kılındığı (J. Gaventa'nın 1980 tarihli *Power and Powerlesness* adlı eserinde örneklediği bir fenomen) yerlerde saptanabildiğini gösterdiğini düşündüğü, cemaatin hava kirliliğine tepkileriyle ilgili "iki boyutlu" bir incelemeyle yeni bir analize girişir. Lukes'un yoğun eleştirilere maruz kalan analizi, cemaat iktidarı tartışmasının ilk baştaki sınırlarını bir hayli aşmakta ve genelde toplumsal iktidarın doğası sorununa el atmaktadır.

Londra'nın bir kasabasındaki yerel siyasal mücadeleleri konu alan sofistike bir örnekolay incelemesinin raporuyla birlikte, cemaat iktidarıyla ilgili belli başlı çalışmaların somut bulgularını sergileyen özet bir çalışma için bkz. Peter Saunders, *Urban Politics* (1979). *Ayrıca bkz.* **cemaat araştırmaları; doğal deney.**

cemaatçi, cemaatçilik (*communitarian, communitarianism*) *bkz.* **kolektivizm**

ceza bilimi (*penology*) Suçluların yönetimi ve cezalandırılmalarını inceleyen bir dal. Hapishaneleri cezalandırıcı yerler olmaktan ziyade ıslah edici kurumlar olarak yeniden tanımlayan ceza reformundaki on dokuzuncu yüzyıl hareketiyle birlikte anılan ceza bilimi terimi, o zamanlar tartışmaya taraf olan kesimleri (reformcular ve avukatlar gibi) tanımlamış ve farklı bir tartışmayı yansıtmıştır. Günümüzdeki kullanımında ise doğal olarak, ayrı bir entelektüel ya da akademik söylemden ziyade, cezalandırma ve caydırmayı konu alan belirli sosyolojik ya da krimonolojik araştırmalara gönderme yapmaktadır.

cezalandırıcı adalet (*retributive justice*) *bkz.* **toplumsal adalet**

Chicago sosyolojisi, Chicago Okulu (*Chicago sociology, Chicago School*) Yirminci yüzyılın ilk kırk yılında Chicago Üniversitesi'yle birlikte anılan ve bu dönemde Kuzey Amerika sosyolojisine egemen olan bir sosyoloji geleneği. Chicago Üniversitesi, kurulan (1892'de Albion *Small tarafından) ilk sosyoloji bölümüne sahip olmuş, ilk sosyoloji dergisine (1895'te *American Journal of Sociology*) ev sahipliği yapmış, Amerikan Sosyoloji Derneği'nin kuruluşuna öncülük etmiş (1905), ilk önemli öğrenci metnini çıkarmış (Robert *Park ve Ernest *Burgess'in *Introduction to the Science of Sociology,* 1921), lisansüstü eğitim veren büyük bir okul olmuş ve bir dizi önemli monograf üretmiştir. Bu katkıların büyük bölümü "Chicago Okulu"nu konu alan birçok tarih metninde bulunabilir. (Chicago Okulu'yla ilgili tarihlerin en iyileri arasında sayılabilecek metinler olarak bkz. R.E.L. Faris, *Chicago Sociology,* 1967 ve M. Bulmer, *The Chicago School of Sociology,* 1984).

Bu gelenek büyük ölçüde felsefi *pragmatizm, deneyimlerin dolaysız biçimde gözlenmesi ve kentsel toplumsal süreçlerin analizine odaklanmıştır. Chicago Okulu en sık biçimde bu üç temayla özdeşleştirilir.

İlkin ve en yaygın düşünce olarak, Chicago sosyolojisi doğrudan *alan çalışması ile ampirik incelemeye sıkı sıkıya bağlıydı ve bu açıdan, daha önceki Kuzey Amerika sosyologlarının pek çoğunun, özellikle *sosyal Darwincilerin

daha soyut, sistematize edici ve kuramsal eğilimleriyle bir zıtlık oluşturuyordu. Bölüm başkanı Robert Park, öğrencilerine "lüks otellerin lobilerine ve yoksul evlerinin merdivenlerine gidip oturmalarını, Gold Coast sahilindeki bankları ve kulübe mahalleleri gözlemelerini, Orkestra Salonu'na, Star and Garter Burlesque'e gitmelerini; kısacası, pantolonlarının arkasını gerçek araştırmalarda eskitmelerini" söylüyordu. Park'ın bu direktifi sosyolojide artık klasikleşmiş sayılan çok sayıda ampirik inceleme (Frederic Thrasher, *The Gang,* 1927; Clifford Shaw, *The Jack Roller,* 1930; Nels Anderson, *The Hobo,* 1923; Harvey Zorbaugh, *The Gold Coast and the Slum,* 1929) ortaya çıkarmakla kalmayacak, aynı zamanda araştırma yöntemlerinde etkili deneyler yapılmasını sağlayacaktı. *Katılımcı gözlem ile *örnekolay incelemesi bu noktada özellikle altı çizilmesi gereken yöntemlerdir.

Bununla beraber, Chicago Okulu'nu sadece kalitatif yöntemlerin uygulandığı bir yer olarak görmek yanlış olacaktır, çünkü bu okul aynı zamanda, toplumsal *anket araştırmalarının ve cemaat kapsamındaki istatistiki araştırmaların kullanılmasının, toplumsal alanların kantitatif haritalarının çıkarılmasının ve yerel cemaat defterlerinin yaratılmasının öncülüğünü yapmıştır. Kısacası Chicago'da, özellikle William *Ogburn'la bağlantılı olarak, güçlü bir kantitatif yöntem geleneği gelişmiştir. Fakat Chicago Okulu'nun kuram karşıtı bir akım olduğu da söylenemez. Chicago Okulu'nun önde gelen üyelerinden, 1940'lı yıllarda meslek ve işkolu sosyolojisinin öncülüğünü yapmış olan Everett C. Hughes, belirtik kuramın daha sonraki Chicago sosyolojisine girmesinde aracı olmuştur. Hughes, işin birey açısından öznel sonuçlarını ve işyerlerinde statü ve kazanç peşinde koşma stratejilerini araştırdığı klasik makaleler kaleme almıştır (bkz. Helen McGill Hughes'la ortaklaşa yazdığı, *Men and their Work,* 1958).

Chicago sosyolojisindeki ikinci ana tema, şehir araştırmalarına duyulan ilgiydi. Şehirle ilgili sosyolojik incelemeler burada -yeni yüzyıla girilirken, Kuzey Amerika'nın, göç, *suçluluk, *suç problemleri ve toplumsal sorunlarıyla en hızlı büyüyen şehirlerinden birinde- yapılacaktı. *Kent sosyolojisi köklerini, bir yandan şehrin alanlarının (şehrin göbeğinden dış semtlere kadar halkalı bir daire halinde düzenlenmiş bir dizi bölge) haritasının çıkarılmasıyla betimleyici bir şekilde, öbür yandan şehrin büyümesi ve değişiminin dinamiğini açıklamaya çalışma temelinde kuramsal olarak önemli ölçüde bu gelenekten almıştır.

Chicago'dan çıkan üçüncü bir tema, sosyal psikolojinin özgün bir biçimiydi ve kaynağı kısmen yakın işbirliği kurulmuş olan felsefe bölümünden, özellikle George Herbert *Mead'in çalışmalarıydı. Bu tema, *benliğin yaratılması ve düzenlenmesine odaklanıp, daha sonra Herbert *Blumer'in yazılarında *sembolik etkileşimcilik diye adlandırılmaya başlayan geleneği oluşturuyordu. *Ayrıca bkz.* **ardışıklık analizi; formalizm; Frazier, Edward Franklin; kent ekolojisi.**

Childe, Vere Gordon (1892-1957) Avustralya'da doğmuş olan Childe, sırayla Edinburgh ve Londra üniversitelerinde profesörlük yapmış, arkeoloji dalında yirminci yüzyıl ortasının önde gelen tarihçilerden birisiydi. Ekonominin önemini vurgulayan Marksist eğilimiyle tanınan bir isim olan Childe, tek tek insan yapıntılarından ziyade toplumun ve kültürün önemine dikkat çekmiş, özellikle insanın tarih-öncesiyle ilgili karşılaştırmalı incelemeleriyle (örneğin, *Kendini Yaratan İnsan* [*Man Makes Himself*], 1956) arkeolojinin yaygın biçimde tanınmasına ön ayak olmuştu.

cinse özgü (*sex-typed*) Bazı nitelik ve uğraşların yalnız tek bir cinse uygun olduğu düşünülüyorsa, o zaman bu nitelik ve uğraşların cinse özgü olduğundan söz edebiliriz. Örneğin, bilgisayar bilimi bu iş koluna giren kadın sayısının az olması yüzünden gittikçe cinse özgüleştirilmiş bir hal almaktadır. Genelde, cinse özgü davranışlar artık daha az katı bir yorumla değerlendirilmektedir; örneğin ağlamak artık erkeklerin yapmayacağı ve onlardan beklenmeyen bir hareket değildir.

cinsel işbölümü (*sexual division of labour*) Eve ekmek getiren erkek ile ev işlerini yapan kadın şeklinde belirlenmiş olan toplumsal cinsiyet rollerini, ya da Talcott *Parsons'ın (*Family, Socialisation and Interaction Process*, 1956) terminolojisine göre ifade edecek olursak, "araçsal" ve "dışavurumcu" rolleri karşılayan bir terim. Cinsiyetler arasındaki bu işbölümü, genellikle Batı'da, *sanayileşmenin ardından gelen işyerinin evden ayrılmasıyla ilişkili bir süreçtir. Yapılan antropolojik araştırmalar, cinsel işbölümleri her ne kadar yukarıda değinilmiş olan Batı stereotipine denk düşmese bile, pek çok sanayi öncesi toplumda "erkeklerin görevleri" ile "kadınların görevleri"nin birbirinden ayrılmış olduğunu göstermektedir. Örneğin bazı toplumlarda ürün yetiştirmek ve dokuma yapmak kadınların göreviyken, avcılık ve çanak çömlek yapmak erkeklerin sorumluluğundadır. *Ayrıca bkz.* **cinsiyet rolleri; ev içi işbölümü; işbölümü.**

cinsellik (*sex*) *bkz.* **sosyolojik cinsellik incelemeleri**

cinsiyet (*sex*) *bkz.* **cinsiyet (toplumsal)**

cinsiyet (toplumsal) (*gender*) Bu terimi sosyolojiye sokan Ann Oakley'e göre, "'cinsiyet' (*sex*) biyolojik erkek-kadın ayrımını anlatırken, 'toplumsal cinsiyet' (*gender*) erkeklik ile kadınlık arasındaki buna paralel ve toplumsal bakımdan eşitsiz bölünmeye gönderme yapmaktadır" (bkz. *Sex, Gender and Society*, 1972). Dolayısıyla "toplumsal cinsiyet", kadınlar ile erkekler arasındaki farklılıkların toplumsal düzlemde kurulmuş yönlerine dikkat çekmektedir. Fakat bu terimin kapsamı, ilk ortaya çıkışından beri, yalnızca bireysel kimliği ve kişiliği değil, ayrıca sembolik düzeyde *erkekliğin ve *kadınlığın kültürel idealleri ile *stereotiplerini, yapısal düzeyde ise kurumlar ve örgütlerdeki *cinsel işbölümünü içine alacak kadar genişlemiştir.

1970'lerde toplumsal cinsiyetin varlığını; başka bir ifadeyle, erkekler ile kadınlar arasındaki farklılıklar ve ayrılıkların biyolojik farklılıkla açıklanamayacağını, erkeklik ve kadınlıkla ilgili, kültürel açıdan egemen fikirlerin gerçekliğe ancak kabaca denk düşen stereotipleri temsil ettiklerini kanıtlamaya yönelik sosyolojik ve psikolojik çabalar vardı. Bu çalışmalar, toplumsal cinsiyetle ilgili düşünceler ve erkeklerle kadınların *rolleri söz konusu olduğunda çeşitli kültürler arasında muazzam değişiklikler bulunduğunu ortaya koymuştu. Benzer doğrultuda, erkek ve kız çocukların, yetiştirilme biçimi, gençlik kültürü, istihdam kalıpları ve aile ideolojisi alanlarındaki *toplumsallaşma süreciyle yetişkin erkek ve kadınlara dönüşmelerini kapsayan araştırmalar yapılıyordu. Yapısal düzeydeki araştırmalar ise, ev içindeki (dışarıda tam zamanlı çalışan erkekler ile kadınlar arasında bile görülen) eşitsiz işbölümüne, ayrıca iş türleri ile terfi olanaklarının belirlenmesinde cinsiyetin (bireysel hünerler ile vasıflardan çok daha fazla olarak) büyük rol oynadığı işe alma kalıbındaki ayrımcılıklara eğilmekteydi.

Daha yakın zamanlarda ise, dikkatler daha çok kültürel düzeydeki değişik toplumsal cinsiyet oluşumlarına çevrilmiştir

ve bunlar, ABD'de ırksal arılık, Beyaz kadınların cinsel arılığı ve Siyah erkeklerin konumuyla, ya da doğal ve evrensel bir olgu olan *annelik mitiyle ilgili düşüncelerin birbirine bağlılığı türünden sorunları aydınlığa kavuşturmak üzere antropoloji, tarih, sanat, edebiyat, sinema ve kültür incelemeleri gibi disiplinlerarası araştırmalardır. Sara Delamont'un *The Sociology of Women*'ı (1980) bu literatürün önemli kısmını değerlendiren bir metindir.

Toplumsal cinsiyet kavramı konusunda esas olarak iki tür eleştiriye rastlanır. Birinci eleştiri, biyolojik etken ile toplumsal etken arasında kurulan yanlış bir ikiliğe dayanır. Bu durum, sosyolojinin, toplumsal öğeyi, toplumsal bilinç ve eylem üretmek amacıyla bedensiz bir şey olarak görmeye (çocuklara ise, toplumsallaşma sürecinin üstünü dilediği gibi çizip karalayabileceği bir **tabula rasa* rolünü biçmeye) eğilimli olduğu genel bir eleştiriyle ilişkilidir. Michel *Foucault'nun son yazılarından yola çıkan sosyologlar, şimdi *bedeni tartışmadan kabul edilen bir şey saymaya daha gönülsüz oldukları gibi, toplumsal anlamının tarih içinde değiştiğini kabul ettikleri için, bedeni toplumsal analizin bir nesnesi olarak görmeye de daha az eğilimlidirler. Fakat bir anlamda bu bakış açısı da, biyolojinin devre dışı bırakılmasının, biyoloji biliminin basit bir toplumsal söylemmiş gibi küçümsenmesinin başka bir aracı olabilir.

Cinsiyet-toplumsal cinsiyet ayrımına yönelik eleştirilerden birincisi, toplumsal düzeyin dışındaki anlamlarda biyolojik bir farklılık (cinsiyet) bulunduğunu reddeden, Foucaultcu eleştirel yaklaşımdır. Öte yandan, biyolojik farklılığın toplumsal-ötesi bir olgu olduğunu savunan ve bedenin gerçek anlamını sakladığını ileri süren bir toplumsal cinsiyet görüşüne karşı çıkan eleştiriler de vardır. Cinsiyet/toplumsal cinsiyet ayrımının, âdet, gebelikten korunma, üreme teknolojileri, kürtaj ya da çocuk doğurmakla ilgili biyolojik politikayla birlikte diğer feminist ilgi konularına fırsat bırakmayan özel türden bir feminist politikayla bağlantılı olduğu söylenmektedir.

İkinci türdeki bir eleştiri, toplumsal cinsiyet kavramının kadınlar ile erkekler arasındaki, gücün (iktidarın) ve tahakkümün aleyhine işleyen farklılıklarda odaklanmasıyla bağıntılıdır. Bazı yazarlar, güç (iktidar) sorununu hem analitik hem de siyasal bakımdan ön planda tutma çabasında başlıca düzenleyici kavram olarak *ataerkillik terimini kullanmayı tercih ederler. Ataerkilliğin çıkardığı bir sürü problem vardır; yalnız bizim burada not edecek kadar önemli gördüğümüz bir problem, biyolojik bir kategoriyi toplumsal bir kategori gibi değerlendirerek cinsiyet ile toplumsal cinsiyeti aynı kefeye koymasıdır. Bu çerçeveye göre, kadınlara ve erkeklere, ataerkilliğin açıklanmasına yardımcı olan önceden oluşturulmuş gruplar gözüyle bakılmaktadır; ayrıca ataerkilliğin açıklanmasında genellikle döllemenin biyolojisi kullanılmaktadır.

"Toplumsal cinsiyet" daha hafif bir tonla da, "cinsiyet" sözcüğünü kullanmaktan kaçınmanın ahlâkçı bir yolu olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu terimi sosyolojide doğru bir anlamda kullandığımızda böyle bir sorun çıkmaz, ancak insanların (örneğin) "karşı cins"ten söz etmeye kalktıklarında bu anlamıyla gündelik dilimize girmiş olduğu doğrudur. Bazı sosyologlar "toplumsal cinsiyet"le "cinsiyet rolleri"ni ya da "cinsiyet ayrımcılığı"nı kastetmeye çalıştıkları zaman böyle bir yanlışa düşmektedirler.

Bu problemlerin farkında olduğumuzda toplumsal cinsiyet teriminin verimli biçimde kullanılabileceğini söyleyebiliriz. Farklılığın gelişkin bir toplumsal düzeyde kuruluşu söz konusu

olduğunda biyolojik farklılık ile güç (iktidar) yapılarını ele alma gerekliliğinin ortaya çıktığı kabul edilecek olursa, böyle bir durumda "toplumsal cinsiyet" kavramı, kadınlığın yanı sıra erkekliğin, kadınların toplumsal konumunun yanı sıra cinsiyetler arasındaki ilişkilerin incelenmesini özendiren, evrenselci bir analizden ziyade tarihsel ve kültürel çeşitliliği ve değişimi ön plana çıkaran büyük bir üstünlüğe sahip olacaktır. *Ayrıca bkz.* **aile sosyolojisi; cinsiyet (toplumsal) ayrımı (istihdamda); ev içi işbölümü.**

cinsiyet ayrımcılığı (*sex discrimination*) *bkz.* **cinsiyetçilik**

cinsiyet (toplumsal) ayrımcılığı (*gender discrimination*) *bkz.* **cinsiyet (toplumsal)**

cinsiyet (toplumsal) ayrımı (istihdamda) (*gender segregation –in employment*) Bu terim, meslek yapısında erkekler ile kadınlar arasında görülen (ve bazen -daha doğru bir ifadeyle- "cinsiyete dayalı mesleki ayrım" diye adlandırılan) eşitsiz dağılımını anlatmaktadır. Cinsiyet ayrımı iki biçimde yapılır: "Dikey ayrım", erkeklerin mesleki hiyerarşinin tepesinde, kadınların dibinde kümelenmesini gösterirken; "yatay ayrım", aynı mesleki düzeyde (yani, mesleki sınıflar, hatta mesleklerin kendi içlerinde) erkeklerle kadınlara farklı işler düştüğünü göstermektedir. Cinsiyete dayalı ayrımın dereceleri, veri toplama düzeyinde ters yönlü olarak değişmektedir. *Ayrıca bkz.* **emek piyasası; emek piyasasının bölünmesi; mesleki ayrım.**

cinsiyet oranı (*sex-ratio*) Geleneksel olarak bir toplumun nüfusunda 1.000 kadın başına düşen erkek sayısı olarak tanımlanmıştır. Her yıl doğan erkek çocuk sayısı kız sayısından fazladır, fakat doğumda erkeklerin sayısının daha fazla olma durumu, yüksek erkek *ölümlülük oranıyla birlikte yavaş yavaş düşer ve bir yaş noktasında kadınların sayısı erkeklerinkini geçmeye başlar. Pek çok ülkede, kadınların sayısı erkeklerden fazla olmakla birlikte, toplam cinsiyet oranı 1.000'in altındadır. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Batılı sanayi toplumlarının çoğunda cinsiyet oranı artmış ve bugün artık kadınların sayısının fazlalığı daha ileri yaş gruplarıyla sınırlanmıştır. Örneğin Britanya'da, kadınların sayısı ile erkeklerin sayısının birleştiği nokta, 1901-1910 arasında 25 yaşından, 1930-1932 arasında 47'ye ve 1980-1982 arasında 57 yaşına çıkmıştır. Sağlık alanındaki ilerlemelere ve savaşların (göreli) yokluğuna bağlı olarak, bugün artık pek çok ülkede erkekler, yaşamlarının büyük bölümünü sayıca kadınlardan üstün olarak geçiriyorlar. Cinsiyet oranını etkileyen diğer faktörler, göçmenlerin cinsiyete göre seçilme eğilimi ile kadınlara toplumsal bakımdan daha aşağı varlıklar olarak davranılan ülkelerde yeni doğan kız çocuklarının öldürülmesidir.

Önemli bir toplumsal gösterge olarak kabul edilen cinsiyet oranı, evlilik oranlarını, kadınların emek piyasasına katılım oranlarını ve (iddia edildiği kadarıyla) cinsiyet rollerini etkilemektedir.

cinsiyet rolleri (*sex roles*) Sosyoloji, kadınlar ile erkekler arasındaki fark ve ilişkileri 1970'lere kadar, onları biyolojinin değil, *toplumsallaşmanın ürünü olarak gören bir perspektif doğrultusunda, esas olarak cinsiyet rolleri şeklinde kavramlaştırmıştır. Bu kavramlaştırma eğilimi, genel olarak *rol kuramına getirilenlerle aynı eleştirilere maruz kaldığı gibi, cinsiyetler arasındaki güç ve eşitsizlik ilişkilerinin üzerini örttüğü için de eleştirilmiştir.

Cinsiyet rolleri, erkeklerin ve kadınların nasıl davranmaları gerektiğini

ve onlardan gerçekleştirmeleri beklenen farklı görevleri ortaya koyar. İleri sanayi toplumlarında, kadınların çoğuna düşen rol, ev işlerini yapmak ya da hizmet işlerinde çalışmak, başka bir deyişle "kadın işleri"ni yürütmektir. Erkekler ise hayatlarını evin dışındaki kariyerle geçirirler, onların işi kadınlara göre çoğunlukla daha iyi ücretlendirilmiş ve statü olarak daha yukarıda olur. Peki, bu cinsiyet rolü farklılıkları niçin ortaya çıkmaktadır? Bu konuda birbiriyle çatışan çeşitli kuramlar vardır. Biyolojik ve psikolojik perspektif, genetik seçim kuramında ve kadınların çocuk yetiştirici nitelikleri ile erkeklerin daha saldırgan ve araçsal yaradılışını savunan biyolojik kuramlarda görülen, doğuştan gelen farklılıkları vurgular. *İşlevselcilere göre, cinsiyet rolleri birbirlerini tamamlayıcı niteliktedir ve erkek ile kadın arasındaki işbölümü ailenin istikrarını arttırır. Bu görüş, geleneksel cinsiyet rollerinde gücün önemine vurgu yapan feminist yazarlarca eleştirilmiştir. Feministler, cinsiyet rollerinin, esas olarak kadınları erkeklerin hizmetine sokmanın bir yolunu yansıttığını ve erkeklerin bu statükonun devamını sağlayarak kendi öz çıkarlarını koruduklarını *ataerkil toplumdan kaynaklandığını ileri sürerler. Geleneksel kadınlar bazen feminizme şüpheyle yaklaşırlar; oysa çoğunlukla erkekler de kadınlar da daha *eşitlikçi cinsiyet rollerine doğru bir değişim süreci içindedir. Yine de, cinsiyet rolüne uygun davranışların değişmeye karşı oldukça dirençli olduğunu söyleyebiliriz. *Ayrıca bkz.* **cinsel işbölümü; emek piyasası; erkek(si)lik; ev içi işbölümü; kadın(sı)lık; karı/koca rolü.**

cinsiyet (toplumsal) rolleri (*gender roles*) *bkz.* **cinsiyet (toplumsal)**

cinsiyet (toplumsal) stereotipleri (*gender stereotypes*) Erkeklerle kadınlar hakkında, gündelik yaşamda sıklıkla yinelenen tek yanlı ve abartılı imajlar vardır. Yaygın biçimde anlaşılması mümkün kısaltmalarla işleyen kitle iletişim araçlarında bu tür imajlara hemen her fırsatta rastlayabilirsiniz. Sosyologlar *stereotipleştirmeyi genellikle, çocukların *cinsiyet rollerine uygun biçimde toplumsallaşmasını, yetişkinlerle çocuklara bireysel açıdan daha değişken bir gelişme gösterme fırsatlarının sunulmamasını sağlayan sürecin bir parçası sayarlar.

cinsiyetçilik (*sexism*) Cinsiyetçilik, cinsiyet temelinde uygulanan haksız bir ayrımcılıktır. Cinsiyetçilik, açık veya örtük biçimlere bürünebilir: Örneğin, eli yüzü düzgün bir kadın iş başvurusu yaptığı zaman, erkek bir işverenin ona karşı eşit fırsatlar politikasına bağlı olduğunu gösteren davranışlar içine girme ihtimali yüksektir. Cinsiyetçilik, bireysel ayrımdan kurumsallaşmış ayrıma kadar farklı düzeylerde ortaya çıkar, ama tüm biçimlerinde görülen ortak özellik *eşitsizliğin sürdürülmesidir. Normal koşullarda, cinsiyet ayrımcılığı (örneğin imtiyazlı mesleki konumlara ulaşmada) kadınlara karşı ve erkeklerin lehine işleyen bir ayrımdır, fakat bunun tersi durumlara da sıklıkla rastlanmaktadır.

cinsiyetçilik, kurumsallaşmış (*sexism, institutionalized*) *bkz.* **kurumsallaşmış ayrımcılık**

coğrafya (*geography*) *bkz.* **insan coğrafyası**

Coleman Raporu (*Coleman Report*) ABD hükümetinin *Equality of Educationl Opportunity* (Eğitimde Fırsat Eşitliği) başlığıyla 1966'da yayınladığı, etkili ve bir hayli tartışma doğurmuş olan çalışma. Bir ekip tarafından yazılan bu rapor, eğitim fırsatları üzerine geniş kapsamlı bir araştırma doğrultusunda

(ülke çapındaki örneklemede, 3.000'i aşan okulda hemen hemen 650.000 öğrenci ve öğretmenle görüşülmüştü). 1964 Medeni Haklar Yasası uyarınca sosyolog James *Coleman yönetiminde hazırlanmıştı. Kongre'nin, İkinci Dünya Savaşı'nda yapılan orduyla ilgili araştırmalardan sonra, hükümetin politikasını belirlemek üzere özellikle ön ayak olduğu ilk sosyal bilim çalışmalarından birisi olan bu rapor, *politika araştırmasında bir kilometre taşıydı. Ayrıntılı bir irdeleme yapacak şekilde saptanmış olan araştırmanın tasarımı, eğitimdeki politika araştırmalarının tüm yönünü değiştirmiş ve daha sonraki araştırmalar tarafından sık sık taklit edilmişti. Raporun ortaya koyduğu sonuçlar, yayınlanmasından sonraki yıllarda okullarda izlenen ayrım yapmama politikalarını da şekillendirecekti.

Rapor, *fırsat eşitliğinin girdi (okula girebilenler) eşitliğinden ziyade çıktı (okuldan mezun olabilenler) eşitliğiyle değerlendirilmesi gerektiği şeklinde, tartışmalı ve yeni bir bakış açısını yansıtan bir öncülle başlıyordu. Araştırmacılar bu öncül doğrultusunda, yalnızca değişik çocuk gruplarının ulaşabilecekleri eğitim kaynakları üzerine değil, aynı zamanda öğrencilerin (örneğin, test sonuçlarıyla ölçülen) başarıları konusunda çeşitli veriler toplamışlardı. Okulların, çocuklar okula geldiği zaman karşılaştıkları eşitsizlikleri (özellikle ırkla ilişkili ayrımcılığı) ne kadar ve hangi yollarla aşabildiği sorununa gerekli bilgileri içeren bir yanıt vermek ilk kez mümkün oluyordu. Coleman'ın kendisi de daha sonra, bu incelemenin en önemli araştırma bulgularının iki yönlü olduğunu iddia edecekti. Bunlardan birincisi, okulun kalitesindeki değişkenliğin (öğrenci başına harcamalar, okul kütüphanesinin büyüklüğü gibi alışılmış ölçülerle belirlenen kıstasların), karşılaştırılabilir bir toplumsal arkaplanı olan öğrencilerin okullar bazında birbirleriyle karşılaştırıldığı örneklerde, eğitimde başarı düzeyleriyle fazla ilgisi olmadığının gösterilmesiydi. (Öğrencilerin aile kökenlerindeki farklılıkların ise başarıyla ciddi bir ilişkisinin olduğu ortaya çıkacaktı.) İkincisi, bir öğrencinin eğitim alanındaki başarısının yalnızca kendi aile yapısıyla değil, (daha az etkili olmakla birlikte) okuldaki diğer öğrencilerin aile yapılarıyla da ilgili olmasıydı. Bu bulguların *toplumsal mühendislik açısından çok açık olan uzantıları vardı: Fırsatları eşitlemenin en iyi yolu okullarda (örneğin, otobüslerde) ayrım yapmama stratejileri izlemekti. Bu bulgular, Lyndon Johnson'ın Büyük Toplum vizyonunun önemli bir ayağına; eğitim harcamalarının arttırılmasının toplumsal açıkları kapatabileceği düşüncesine ters düşmekteydi.

Rapor, gerek akademik araştırmacılar arasında gerekse siyaset arenasında uzun yıllar ciddi tartışmaların odak noktası olmuş; "Okullar önemli değildir, sadece aileler önemlidir," düsturunu yansıttığı şeklindeki yanlış yorumlarla çarpıtılmıştı. İroniktir ki, Coleman'ın daha sonraki çalışmalarının bazıları da okulların önemli olduğunu gösteren özellikleri saptamaya, ailenin etkisinin karşısında okulun etkisinin arttırılabileceğini göstermeye hasredilecekti. Örneğin, daha sonraki bir araştırma (*High School Achievement*, 1982 ile *The Impact of Communities*, 1987'de hazırlanmıştır), aile yapıları ve diğer etkileri gözden geçirdikten sonra, özel Katolik okullarına giden öğrencilerin diğerlerinden daha iyi sonuçlar aldıklarını; bu durumun bu okullarda belirlenen disiplin ölçüleri ile daha yüksek akademik taleplerden ve o çocukların ait olduğu ailelerle cemaatlerin türlerinden kaynaklandığını gözler önüne sermişti. Coleman bu ikinci küme

faktörleri *sosyal sermaye başlığı altında tartışmıştı.

Belirtilmesi gereken başka bir nokta, gerek Coleman'ın ve çalışma arkadaşlarının kısıtlı bir zamanda çalışmalarını, gerekse raporu bekleyen hükümet bürokratlarının sınırlı bir gündem belirlemelerini dikkate alırsak, Coleman'ın elde ettiği belli başlı bulgulardan biri dışında hepsinin daha sonra sosyal bilimciler ordusunun araştırmalarıyla doğrulanmasıydı. (Örneğin bir grup seçkin sosyal bilimci ile toplumsal istatistikçi, Harvard Üniversitesi'nde Coleman Raporu'yla ilgili bir seminer grubu oluşturmuşlar ve bu raporun verilerini analiz ederek özgün bulguları doğrulamaya çalışmak gibi tek bir amaçla, bir yıl boyunca düzenli olarak bir araya gelmişlerdi.) Daha sonra yeniden yapılan analizler, bir *kodlama hatasının okullardaki arkadaş etkisi konusunda gerçekte olduğundan daha fazla kanıt ürettiğini, böylece, bu bulgunun ırk *ayrımına son vermenin ve siyahların eğitimdeki başarılarını arttırmanın en etkin yolu olarak zorlanmış entegrasyon ve okul otobüsünü paylaşma politikaları izlenmesini destekleyen bir kanıt olarak sık sık aktarılması nedeniyle talihsiz bir hata yapılmış olduğunu gösterecekti.

Coleman Raporu'yla ilgili nefis bir özeti ve değerlendirmeyi (bu raporun hemen arkasından yapılan araştırmaların bir öyküsüyle birlikte) şu makalede bulabilirsiniz: "Coleman's Contributions to Education", der. J. Clark, *James S. Coleman* (1996).

Coleman, James S. (1926-1995) Meslek yaşamının büyük bölümünde adı Chicago Üniversitesi'yle birlikte anılan, çok saygın bir Amerikalı sosyolog, üretken bir yazar ve çeşitli monografiler ile bilimsel tebliğlerin ortak yazarı (28 kitap, 300'ün üzerinde makale). Coleman, 1991-1992 yıllarında Amerikan Sosyoloji Derneği'nin başkanlığını da yapmıştır.

Coleman, bilhassa Amerika'da, kendi kuşağının sosyologları arasında sıradışı bir isimdi; ampirik araştırmalar yapmada ve formel kuramlar oluşturmada aynı derecede başarılıydı. İlgi alanları gerçekten çok çeşitliliydi. Nitekim onun çalışmalarında yer alan başlıca temalar arasında şunları sayabiliriz: eğitimin toplumsal düzeydeki örgütlenmesi, *ergenlik ve gençlik (*The Adolescent Society*, 1961; *Youth: Transition to Adulthood*, 1973; *Becoming Adult in a Changing Society*, 1985); eğitimde ailelerin, cemaatlerin ve dinsel kurumların rolü ile *sosyal sermaye fikri (*Equality of Educational Opportunity* -bunun diğer bir adı *Coleman Raporu'dur, 1966; *High School Achievement*, 1982; *Public and Private High Schools*, 1987); toplumsal bir kuramda yer alan simülasyon oyunları, kolektif karar alma ve *kolektif eylem (bu konuda bir sürü etkili makale kaleme almıştır); *matematik sosyolojisi, özellikle tahmini süreçler, maksatlı eylem modelleri ve piyasa modelleri (*Introduction to Mathematical Sociology*, 1964; *The Mathematics of Collective Action*, 1973); akılcı eylem kuramları (*Foundations of Social Theory*, 1990). Coleman bunlara ek olarak, siyaset sosyolojisinin klasik metinlerinden olan *Union Democracy*'nin (1956) yazarlarından birisiydi, sosyal bilimlerde *politika araştırmasına bağlı uygulamalı sosyolojinin temsilcilerindendi ve çeşitli monografiler kaleme almıştı (*Community Conflict*, 1957; *Medical Innovation*, 1966). Coleman bu monografilarda, kendi çalışmalarında sürekli işlediği temalardan ziyade, "bir seferlik etkinlikler" üzerinde duruyordu.

Coleman'ın sosyoloji disiplinine çok sayıda ve değişik katkıları vardır. Yalnız en yeni kuramsal çalışmaları hâlâ tam etkisini gösterebilmiş değildir.

Coleman'ın ergenlikle ilgili araştırmaları, gençlik içindeki informel toplumsal sistemlerin (*akran grubu, *altkültürler ve ödüller) önemini gözler önüne sermekteydi. Bu sistemlerin, eğitimcilerin okullar içinde kurumlaştırdıkları değerler ve ödüllerle bağdaşmadığı yerlerde çok daha çarpıcıydı bu durum. (Bazı öğrenciler, yüksek not almamak için büyük gayret sarf ederek sınıf arkadaşları arasında prestij elde etmek için ellerinden geleni yapıyorlardı.) Coleman Raporu ve onunla beraber yürütülen eğitimde başarı konusundaki araştırmalar, çocukların bilişsel gelişiminde okul dışı faktörlerin önemini gözler önüne sermişti. Rapor'da varılan sonuç, başarıya ulaşmada görünüşte okuldan kaynaklanan etkilerin aileyle ve okul dışındaki diğer etkilerle açıklanabileceği yönündeydi. Bu görüşler zamanın sınavından geçmiş olmalarına ve varılan belli başlı sonuçlar geniş bir kabul görmesine rağmen, birçok tartışmaya yol açmış ve rapor yayınlandığı zaman sorgulanmıştı.

Coleman'ın simülasyon oyunlarına ve öğrenme davranışlarına el atması, Akademik Oyunlar Programı (ya da Hopkins Oyunlar Projesi) diye bilinmeye başlanan ve oyunların *toplumsallaşma sürecindeki, özellikle okullardaki rolünü analiz etmeye çalışan çok çeşitli araştırmalardan oluşan bir akımın kurulmasını sağlamıştı. Bu çerçevedeki çalışmaların önemli bir kısmı, öğrenme sürecinin farklı boyutlarını anlamak açısından oyunların potansiyel gücünde yoğunlaştığı halde, Coleman'a yol gösteren düşünce, aynı zamanda formel sosyoloji kuramının kurulması sürecindeki (bir fizikçinin deneysel yöntemi aynı amaçla kullanabilmesiyle hemen hemen aynı şekilde saptadığı) bulgularıydı. Oyunlar, (örneğin) ulusal düzeyde bir başkanlık kampanyasını simüle edecek şekilde tasarlanmış ve elde edilen sonuçlar daha sonra, Coleman'ın yasama sürecinde kolektif karar alma hakkındaki yazılarında değerlendirilmişti.

Coleman'ın kamusal politika alanındaki en önemli çalışması, herhalde, *fırsat eşitliği kavramının ve bu kavramın okul eğitimine yönelik içerimlerinin açığa çıkarılması ve analiz edilmesi çabalarında toplanıyordu. Coleman'ın gençlik ve ergenlikle ilgili çalışmaları da sosyolojinin politika belirlemede temel bir rol oynama gücünün önemli örnekleri arasındaydı. Coleman, başka çalışmalarında olduğu gibi yine geleneksel mantıklara karşı çıkıyor ve böylece hem akademik tartışmalar doğuruyor, hem de hararetli bir kamusal tartışmanın öncülüğünü yapıyordu.

Coleman'ın başyapıtı olan *The Foundations of Social Theory*'nin kalıcı etkisini değerlendirmek için bugün herhalde oldukça erkendir. Bu kitabı hayranlıkla okuyan pek çok araştırmacı, onu sosyoloji içinde "temel bir çaba" olarak selamlamış; Durkheim ve Parsons'ın, yine sosyoloji disiplini adına birleştirici bir kuramsal ve metedolojik temel sunmayı amaçlayan daha önceki çalışmalarıyla aynı düzeyde değerlendirmiştir. Başka araştırmacılar da, *akılcı seçim kuramının -Coleman'ın modellerini ve açıklamalarını kurmasını sağlayan o geniş şemsiyenin-, tek tek akılcı eylemlerin makro-düzeydeki sonuçlar bakımından sistemli düzenlilikler ortaya çıkardığını açıklayarak, sosyolojinin kalıcı problemlerinden olan *toplumsal düzen problemine doyurucu bir çözüm getirip getiremeyeceğini sorgulamışlardır.

Coleman'ın sosyolojiye katkılarının geniş kapsamlı bir değerlendirmesini yapan nefis bir hatıra kitap (der. Jon Clark, *James S. Coleman*) vardır. Coleman'ın ölümünden kısa süre önce kaleme alınıp, ömrü boyunca yaptığı

çalışmaların önemi üzerine değerlendirme metinleri olan yazılarının da yer alması bu çalışmayı özellikle ilgi çekici hale getirmiştir.

compadrazgo (*compadrazgo*) *Compadrazgo*'nun en iyi tarifi, kurgusal akrabalığa dayalı bir sistem olmasıdır ve kökleri Avrupa'daki Orta Çağ Katolik kilisesine kadar uzanır. *Compadrazgo* esnek biçimde "manevi anne-baba" diye çevrilebilir. Yeni doğan bir çocuğun Hıristiyan kilisesinde vaftiz edilmesi sonucunda, çocuğun biyolojik anne ve babası ile (muhtemelen onlarla bir yakınlığı olmayan) manevi anne-babaları durumuna gelen kişiler arasında bir ilişki kurulurken; manevi anne-babalar çocuğun kiliseye kabul edilmesini sağlar ve en azından kâğıt üzerinde dinsel eğitiminin sorumluluğunu üstlenirler. Biyolojik anne-babalar ile manevi anne-babalar birbirlerinden "ortak anne-babalar" diye söz ederlerken, bu ilişkiye davranışlar ve konuşmalarda belli bir resmilik de eklenir. Sembolik anlamıyla, *compadrazgo* genellikle, sadece doğmuş olmanın bir çocuğa cemaat üyesi olma hakkını tanımadığını, çocuğun toplumsal bir varlık kazanabilmesi için biyolojik anne-babaların toplumsal anne-babalarla tamamlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu anlamıyla vaftiz, bir *geçiş töreni olarak nitelendirilebilir.

Bazı Protestan kiliseler de anne-babalardan vaftiz için yararlanmalarına ve bu pratik özellikle dünyanın her tarafındaki Roma Katoliklerinde yaygın olmasına rağmen, *compadrazgo*'nun sadece Akdeniz'in Katolik kültürleri ile Latin Amerika'da ekonomik ve siyasal önem taşıyan bir kurum olduğu söylenebilir.

Çocukların biyolojik anne-babaları, tüm aileye ekonomik açıdan destek olacakları ve siyasal açıdan himaye edecekleri, belki çocuğa parasal destek de sağlayacakları (örneğin, okul masraflarını karşılayarak) umuduyla siyasal ve ekonomik kaynaklara sahip ortak anne-babaları ararlar. Aynı çerçevede, cemaat içinde siyasal ve ekonomik bir nüfuza sahip kişilerin de çok sayıda manevi evlâdı olduğu görülmektedir; bu durum nüfuzlu insanların yüksek statülerinin bir kanıtı olduğu gibi, bu sayede çok sayıdaki ortak anne-babalardan alacakları emek yardımına ve siyasal desteğe güvenebilmelerini sağlar. Bu şekilde kurulmuş olan eşitsiz karşılıklı sistem, *patron-klient ilişkilerinin *compadrazgo*'yla sınırlı olmadığı vurgulanmakla birlikte, bu alanlarda yaygın olarak görülen birçok patron-klient ilişkisi sisteminin temelini oluşturmaktadır. *Compadrazgo*'nun (akrabalığın ya da devletin alternatifi bir ilişki biçimi olarak) ne kadar güçlü bir örgütlenme sistemini temsil ettiği Mafya'da oynadığı rolde açıkça görülebilir.

Manevi anne-babalık Latin Amerika'da her zaman vaftizle sınırlı kalmamıştır ve çeşitli nedenlerle destek arayan insanların bir patronu kendilerine çekebilmek için kullandıkları bir terim olduğu da söylenebilir. Bu doğrultuda, varlıklı bir tanıdıktan, kutlamaların masrafını üstlenerek bir evliliğin manevi ebeveyni olması istenebileceği gibi, bir kamu binası yaptıran hayırsever birisine onun manevi ebeveyni adı verilebilir. Bu terimin, (özellikle çalışma koşulları işverenin genç kızın eğitim masraflarını üstlenmesi gibi yardımları da içeriyorsa) genç bir kızın işvereni için kullanıldığına da tanık olmaktayız. *Compadrazgo* terimi ayrıca, klientin iyilik talebinde bulunabilme özgürlüğünü kendinde bulduğu yardımsever *güç ilişkileri çerçevesine de esnek bir biçimde uyarlanabilmektedir.

Comte, Auguste (1798-1857) "Sosyoloji" terimini türeten Fransız toplum kuramcısı. Auguste Comte, Paris'teki

École Polytechnique'de doğa bilimleri alanında öğrenim gördükten sonra 1817'de Henri *Saint-Simon'un sekreterliğini yapmıştı. Comte, bir dereceye kadar dolu dolu bir ilişki olduğu anlaşılan bu süreçte (ilişkileri 1824'te bir çalışmasının yazarının kim olduğu konusunda yaptıkları sert bir tartışmadan sonra sona ermişti), "pozitivist felsefe" adını verdiği kendi düşüncelerini geliştirmeye başlayabilmişti. Comte'un ismini duymuş olan, ama eserlerini okumayan birçok insan, bu terimi kullanması nedeniyle yanlış düşüncelere kapılabilmektedir. Comte kendine model olarak doğa bilimlerini almasına rağmen, bu terimle, *ampirizmin herhangi bir biçimini benimsemiş olmasını değil (çünkü daha yaygın olarak beslenen bir kanıdır bu), kendi yaklaşımının negatif değil, pozitif olduğunun düşünülmesini amaçlamıştı.

Comte, Aydınlanma çağındaki öncellerinin karşılaştıkları toplumsal koşulları fazla eleştirdiklerini ve bunun sonucunda, yalnızca bazı kurumların hayırlı doğasını değil, ayrıca ve daha önemlisi, bu kurumların hepsinin birbiriyle ilintili bir niteliğe sahip olduğunu anlamayı başaramadıklarını düşünüyordu. Comte bu temelde, kendi ilgi nesnesini "toplumsal bütün" olarak tarif etmeye başlamış ve bu yeni nesnenin bilimine ilk başta "toplum fiziği", daha sonra *sosyoloji adını vermişti.

1820 ile 1826 yılları arasında bu yeni disiplin alanındaki ilk denemelerini kaleme alan Comte, yazılarını, gerek anti-kuşkuculukları gerekse kuramın zorunluluğunu bilmelerinden dolayı, bugün ampirizmden ziyade bilimsel *gerçekçilik diye adlandırılmaya daha yakın görünen bir dizi metafizik ve metodolojik protokole dayandırıyordu. (Örneğin, Raymond Fletcher'ın derlevip çevirdiği *The Crisis of Industrial Civilisation* adlı derlemeye bakabilirsiniz.) Comte bu denemelerde, içinde yaşadığı Avrupa'nın istikrarsızlığını, "teolojik" ya da "askeri" tipteki toplumsal yapılar ile "bilimsel-endüstriyel" tipteki toplumsal yapılar arasındaki kesintiye uğramış ve bundan ötürü tamamlanmamış bir geçişin ürünü olarak açıklamaya çalışmıştı. Comte toplumsal gelişmenin bu geçiş aşamasını "metafizik aşama" olarak nitelendirirken, bu aşamanın geride bırakılmasını da, bilimlerin sentetiği, dolayısıyla en zoru olarak "bilimlerin kraliçesi" gözüyle baktığı sosyolojinin amacı sayıyordu. Onun "Üç Hal Yasası" on dokuzuncu yüzyılda *evrimci sosyolojide yapılan çeşitli denemelere esin kaynağı olmuştu. Daha sonra yazdığı altı ciltlik *Course in Positivist Philosophy*'de (1830-1842) ise, sosyolojik araştırmanın özgül nesnelerini iktisadi yaşam, egemen fikirler, bireysellik biçimleri, aile yapısı, işbölümü, dil ve din şeklinde saptamıştı. Bu konularla ilgili tartışmalarını "toplumsal statik" (*toplumsal düzenin koşulları) ile "toplumsal dinamik" (*toplumsal değişimin belirleyicileri) arasında oldukça etkili bir ayrım yaparak düzenliyordu.

Gerek yaşadığı derin ve çözümsüz psikolojik problemlere gerekse oldukça trajik olduğu anlaşılan aşk yaşamına bağlamamız gereken nedenlerden dolayı, Comte'un bu derslerin ardından yazdığı şeylerin çok azı, daha sonraki sosyolog kuşakları için ilgi kaynağı olacaktı. Fakat bu yargının da gözden geçirilmesi gerekebilir, çünkü Comte'un daha sonraki ilgi alanlarının merkezini duygular oluşturuyordu ve bu konudaki sosyolojik incelemeler son zamanlarda ABD'de gerçekten ciddi ölçüde rağbet toplamaktadır. Buna göre, duyguya yönelen bu ilgi, Comte'un günümüzde aşk kültü denebilecek bir şey oluşturmuş olmasının ve kendisinin Papa olduğu açıklamasının dolaysız

sonucudur. *Ayrıca bkz.* **pozitivizm.**

Condorcet, Marie-Jean-Antoine-Nicolas de Caritat, Marquis de (1743-1794) *Encyclopedia*'nın (1751-1765) başlıca hazırlayıcılarından birisi ve Fransız Devrimi'nin ilk destekçilerinden, daha sonra kurbanlarından biri olan Condorcet, asıl olarak insanın *ilerlemesi kuramıyla hatırlanan bir isimdir. Bu kuramını, saklanırken kaleme aldığı *Sketch for a Historical Picture of Progress of the Human Mind* adlı çalışmasıyla geliştiren Condorcet, insanlık tarihinde bir ilerleme süreci içinde birbirini izleyen on çağ ya da aşama saptamış ve pek çok çağdaşı gibi bilimin ve matematiğin gelişmesinde içerili olan sonsuz ilerleme potansiyelini vurgulamıştı. Condorcet'nin radikal toplumsal ve siyasal fikirleri, Thomas *Malthus'un *Essay on the Principle of Population*'ındaki eleştirilerinin ana hedeflerinden birisiydi. Malthus bu eserinde, bu kapsamdaki tüm projelerin nüfusun çoğalması ile yiyecek kaynağının doğal sınırları arasındaki oransızlık üzerine kurulması gerektiğini savunuyordu.

connubium (*connubium*) Örneğin iki grup ya da kabile arasında görülen, bir grubun erkeklerinin diğer grubun kadınlarıyla (ya da bunun tersi olacak biçimde) evlenmesini zorunlu sayan bir evlilik ilişkileri sistemi. Çeşitli yorumlarda, bu evlilik bağları *ensest tabusuyla, siyasal ittifakların kurulmasıyla ve grupların sembolik sınırlarını belirlemeye yönelik girişimlerle ilişkilendirilir.

Cooley,Charles Horton (1864-1929) Cooley, Amerika'daki ilk sosyologlar kuşağının üyelerinden birisi, ama çağdaşlarının çoğundan farklı olan, eksantrik bir kişilikti. Amerikan sosyolojisinin öncülerinin çoğu *sosyal Darwinci olduğu halde, Cooley daha az mekanik bir evrimciydi. Çağdaşlarının çoğu, genellikle dinsel bir esinlenmeyle, reformcu çizgideyken, Cooley daha sanatsal ve romantik bir eğilime sahipti. Yine meslektaşlarının çoğu sosyolojiyi kesinlikle nesnel (pozitivist) bir bilim haline getirmeyi amaçlarken, Cooley idealistti ve içebakış ile tahayyüle daha çok ilgi duyuyordu. Sonuç olarak, o ilk *hümanist sosyologlardan birisiydi.

Cooley, toplum/birey ve beden/zihin ikiliklerini ortadan kaldırmaya çalışmış, daha çok bunların içsel bağıntılarını vurgulamayı tercih etmiş ve bunları işlevsel ve organik bütünler şeklinde kavramsallaştırmıştı. Sosyal bilimin temelinde yatan problem, birey ile toplumsal düzen arasındaki karşılıklı ilişkiydi. Cooley'in görüşünce, "birey" ve "toplum" kavramları ancak birbirleriyle ilişkileri çerçevesinde tanımlanabilirdi, çünkü insan yaşamı özünde bir toplumsal etkileşim (toplumun bireyi, bireylerin de toplumu şekillendirmesi) olayıydı. Bununla birlikte, Cooley'i eleştirenler, eninde sonunda birey ve *idealizm tarafında yer aldığı için, bu girişiminde onu başarılı saymıyorlardı.

Cooley "kategorileri reddetme" kariyerine, kendisini bir sosyolog olarak adlandırmayı reddederek ve tarih, felsefe ile sosyal psikolojiyi birleştirmeye çalışarak başlamıştı. Buna rağmen kendi kavramlarının ikisi sosyolojik imgelemi kapsıyordu. Bu kavramlardan ilki olan *ayna benliği, bireyin benlik duygusunun başkalarının "aynasına tutulması" ve yansımasını anlatır. Bu fikir daha sonra, genel bir *benlik kuramı geliştirmeye çalışan William *James ile George Herbert *Mead tarafından genişletilecektir. Cooley'in sürekli kullandığı kavramlardan ikincisi, yakın, candan, yüz yüze iletişimle nitelenen "asli grup" kavramıdır ve Cooley bunu, üyeleri nadiren, o da eğer olursa,

doğrudan temasa geçen daha geniş kapsamlı ve daha farklı bir içeriğe sahip "çevresel grup"un (sonradan "tali grup" şeklinde yaygınlaşmıştır) karşısına koymuştur. (Aileler ya da arkadaş çevreleri tipik asli gruplardır; sendikalar ve siyasal partiler karakteristik biçimde tali grupları oluştururlar.)

Cooley, Michigan Üniversitesi'nde hem öğrenci hem öğretim üyesiydi. Başlıca eserleri *Human Nature and the Social Order* (1902), *Social Organisation* (1909) ile *Social Process*'dir (1918). *Ayrıca bkz.* **sembolik etkileşimcilik.**

Coolidge, Mary Elizabeth (1860-1945) Coolidge, Amerika'nın ilk sosyoloji profesörüydü. Kadınların yoksulluğuna dair istatistiki çalışmalarıyla tanınan Coolidge, feminizm, toplumsal refah, Viktoryen cinselliği, Çinlilerin ABD'ye göçü ve Yerli Amerikalılar konularında da otoriteydi. Coolidge'nin başlıca incelemesi olan *Chinese Immigration* (1909) Amerika'da ve Çin'de büyük ilgi görmüştür ve sömürülen bir azınlık grubu ile daha kalabalık Beyaz topluluğu arasındaki ırk ilişkilerini belgeleyecek şekilde hem hukuk hem tarih analizini birleştiren bir çalışmadır. Coolidge'in yine azınlık bir halkla ilgili, *The Rain Makers: Indians of Arizona and New Mexico* (1929) adını taşıyan başka bir çalışması, o dönemin çok fazla ihmal edilen ve ezilen bir grubuyla ilgili önemli fotografik kesitler ve belgeler sunmaktadır. Coolidge 1912'de sistematik ve kapsamlı bir çalışma olan, ama bir hayli tartışmaya da yol açan, kadınların toplumsal bakımdan ayrı bir grup olarak kurgulandığını, yaşam koşullarının giyim kuşam, dil ve pazar ilişkileriyle (ki bunların hepsi, ikinci dalga *feminizmin gündeme getirdiği alanlardır) ciddi ölçüde engellenip kısıtlandığını ileri sürdüğü toplumsal cinsiyet incelemesi *Why Women are So*'yu (Kadınlar Niçin Böyle?) yayınlamıştır. Coolidge, San Francisco'da kadınların oy hakkı için yürütülen mücadelenin etkin liderlerinden birisiydi ve sosyolojinin toplumsal problemler ile eşitsizliklerin belgelenerek ortaya konmasında, böylece reformlar ile iyileştirmelerin önünün açılıp teşvik edilmesinde aktif rol oynayabileceğine, oynaması gerektiğine inanıyordu. Kadınların yoksulluğu sorununa ciddi biçimde eğilen Coolidge, ayrıca, yaşlılık, yoksulluk, facialara yol açan felaketler ve suç mahkemelerinin işleyişiyle ilgili çok sayıda çalışma ortaya koymuştu.

Ç

çaba pazarlığı (*effort bargaining*) İlk defa Hilde Behrend'in ("The Effort Bargain", *Industrial and Labour Relations Review*, 1957) kullanıp daha sonra W. Baldamus'un (*Efficiency and Effort*, 1961) yaygınlaştırdığı, *teşvik edici ödeme sistemleri hakkındaki araştırmalardan çıkan, *istihdamla ilgili birbirine rakip rasyonalitelerle ilgili bir terim. Teşvik edici ödeme sistemleri araştırmaları, işçilerin parasal gelirlerini mümkün olan en fazla düzeye çıkarmanın yollarını aradıklarını ve böylece rasyonel eylemin yönetsel tanımına uyduklarını varsayar Endüstriyel sosyoloji ve psikolojiyle ilgili alan araştırmaları da, işçilerin tipik biçimde üretimi azalttıklarını (yani, maksimum kısa vadeli kazançlar açısından teknik olarak mümkün olan düzeyden daha az üretim yaptıklarını), çünkü ortalama kazanç düzeylerinde belirgin bir değişim olmasını beklemediklerini ortaya koymuştur. Baldamus, işçilerin toplam gelirlerinde uzun vadeli değişimler olmasını beklememeleri nedeniyle, belli bir iş için gerekli çalışma miktarı ile ortalama ücret oranı arasındaki ücret farkını asgaride tutmanın kendi açılarından akılcı bir tutum olduğunu savunmuştu. Aslında farklı toplumsal sınıflar, eşit işe eşit ücret savı konusunda çelişkili değerler benimser. Ayrıca, teşvik tabloları işçileri gerçek emek düzeylerini stajyer mühendislerden ve yönetimden gizlemeye özendirebilir. Bugün, çaba pazarlığının *işçi-işveren ilişkilerinin sürdürülmesi açısından önemli sonuçlar taşıdığı, çünkü gruplar arasında karşılaştırma yapmanın hem *toplu pazarlığın hem de modern hükümetlerin gelir politikalarını yürürlüğe koyma girişimlerine özgü bir şey olduğu genel kabul gören bir düşüncedir.

çağırma (*interpellation*) Louis *Althusser'in *kimliğin kuruluşu görüşü çerçevesinde, faillerin (bireylerin) özneler olarak kendilerinin farkına varmalarını ve toplumsal bir yer edinmeleri için gerekli becerilerle vasıfları kazanmalarını sağlayan süreç. *Söylem analizi kuramı içinde çağırma terimi, bu tür özelliklerin atfedilmesini anlatmaktadır.

çalışırken toplumsallaşma (*work socialization*) Ücretli işte çalışmayı öğrenme ve bunun getirdiği ideolojik yapılara uyum sağlama sürecini yansıtan bir terim. Çalışırken toplumsallaşma, işyerinin, çalışılan kuruluşun, *işkolunun ya da meslek grubunun *normları, *değerleri ve *kültürünü içselleştirmeyi, işyerindeki güç ve otorite ilişkilerine uyum göstermeyi, ikincil ilişkileri yürütme becerisi edinmeyi, her işçiye atfedilen *rol ve işlevlere göre hareket etmeyi ve işverenlerin tercih ettiği davranışları (titizlik, takım ruhu ve sadakat gibi) benimsemeyi kapsayan bir süreçtir. Daha genelde ise, çalışmanın değerini pekiştiren tutumlara ve belli işleri yapmak için gerekli *vasıflara (ikna etme yeteneği, kuvvetli olma, maharetli olma, basit aritmetik bilgisi, yaratıcılık, analitik beceriler gibi) değer vermeyi öğrenmeyi gerektirmektedir.

çalışma (*work*) Bir insanın kendisi ya da başkalarının tüketimi için yönelik mal ve hizmet üretmeye yönelik fiziksel, zihinsel ve duygusal emek harcamasını karşılayan bir terim. Üretken çalışma üç ana kategoriye ayrılır: iktisadi faaliyet ya da *istihdam; karşılığı ödenmeyen ev içi çalışmalar ile boş zaman faaliyetleri; gönüllü cemaat ve hayır hizmetleri. Üç kategori arasındaki sınır çizgileri bulanıktır ve bir ülkenin anket araştırmaları ve resmi istatistik tutma âdetleriyle belirlenir.

İstihdam, *ev içi emeğinden "üçüncü kişi kriteri" ekseninde, bir faaliyetin yararından hiçbir şey eksilmeden başka birisi tarafından yapılıp yapılamayacağına göre ayrılır. Bu temelde, okul ödevlerinin yapılması, sınavlara çalışma, spor faaliyetlerine katılma, yemek pişirme ya da zevk için bahçeye bakma gibi faaliyetler, yoğun çaba harcamayı gerektirseler bile istihdam kapsamına sokulamaz. Benzer biçimde, salt evde tüketilmek için üretilen mal ve hizmetler de istihdam tanımının dışında tutulmuştur. Gönüllü cemaat hizmetleri ise cemaatin gelişmesini amaçlayan üretken çalışmaları ya da başkalarına yönelik hizmetleri kapsar, ancak bu tür çalışmalar normalde karşılıksızdır ve istihdamdan ayrı bir kategori olarak değerlendirilmelidir. *Ayrıca bkz.* **ev işi; hane çalışma stratejisi; informel ekonomi; kara ekonomi; öznel çalışma deneyimi.**

çalışma etiği (*work ethic*) Üretken emeğe ya da *çalışmaya, çalışanlar ya da bu emeği harcayanlar tarafından kendi başına bir olgu olarak değer verilmesini; toplumsal baskıların, teşvik primlerinin ya da işverenlerin işgüçlerinden azami çıktıyı elde etmek amacıyla geliştirdikleri başka araçların sağlayabileceğinden daha fazla çaba harcanmasının özendirilmesini anlatan bir terim. Bu kavram Batı Avrupa kültürünün eşsiz ürünlerinden birisidir. Başka kültürler üretken emeği arttırmak ve toplumsal yükümlülüklerin yerine getirilmesini sağlamak için farklı toplumsal, dinsel ve siyasal ideolojilerle hareket ederler. Bu fikrin asıl kaynağı, çalışmayı dinsel ve ahlâki bir yükümlülük olarak gösteren ve şimdi yaygın biçimde, bu kavramın, özellikle düşük ya da yüksek *verimlilik ve *iktisadi büyümeyle ilgili açıklamalar yapılırken basit halk dilindeki karşılığı olan *Protestan etiğidir. Sosyoloji, psikoloji, iktisat ve siyaset bilimi alanlarında Amerika ve Britanya'da çalışma etiğiyle ilintili araştırmaların sistematik bir değerlendirmesi için *bkz.* Michael Rose, *Re-working the Work Ethic* (1985). *Ayrıca bkz.* **başarı güdüsü; girişimci; görev yönelimi-zaman yönelimi ayrımı; öznel çalışma deneyimi**

çalışma grupları (*work groups*) İşyerindeki bazı işlerde, kısa ya da belirsiz bir süre boyunca bir takım olarak elbirliğiyle çalışan resmi ve gayri resmi gruplara verilen isim. Örneğin, son zamanlarda ortaya çıkan "kalite çemberleri" hareketi, üretim problemleri üzerinde çalışma ve çözme sorumluluğu verilen çalışma gruplarını üretim sisteminin merkezine oturtmuştur.

çalışma ortamı (*work situation*) *bkz.* **sınıfsal konum**

çalışma tatmini (*work satisfaction*) *bkz.* **iş tatmini**

Çalışma Yaşamında Kalite Hareketi (*Quality of Work Life -QWL-Movement*) Başlangıçta, 1970'lerin ilk döneminde gevşek bir şekilde örgütlenmiş yirmi-otuz akademisyen arasındaki bir ağı ifade eden Çalışma Yaşamında Kalite Hareketi, 1980'lerde sendika yetkilileri, personel yöneticileri ve genel olarak sosyal bilimcilerden

oluşan uluslarası bir grup haline gelmiştir. Bu hareketin temel tezi, çalışma görevlerinin, işçinin işyerindeki tatmini ve ahengini sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmesi gerektiğiydi ve buna bağlı olarak, *endüstriyel demokrasi, iş tasarımına işçilerin katılımı ve düzenli gözetim olmadan işlerini yapan özerk çalışma grupları gibi önerileri destekleyen entelektüel akımlara dayanmaktaydı. Bazı yorumcular Çalışma Yaşamında Kalite fenomenini, basit bir şekilde *insan ilişkileri yaklaşımının geliştirilmiş bir versiyonu düzeyinde değerlendirmiştir. *Ayrıca bkz.* **Organizasyon Tasarımı Hareketi.**

çalışma yönelimi (*work orientation*) *bkz.* **görev yönelimi-zaman yönelimi ayrımı; öznel çalışma deneyimi**

çapraz kuzen (*cross-cousin*) Akrabalık kuramında çapraz kuzen, anne babaları karşıt cinsten olan ilk kuzenleri anlatmak üzere kullanılan bir terimdir. Örneğin, kuzenlerden birisinin annesi, diğerinin babasının kız kardeşi olabilir. Toplumlar, çapraz kuzenler arasındaki evlilikleri yasaklamalarına ya da uygun görmelerine göre değişirler. Bu terim ilk önce Edward Tylor tarafından ortaya atılmış, daha sonra, *paralel kuzenler ile çapraz kuzenler arasındaki evlilikle ilgili tercihleri ve yasaklamaları belirleyen kuralları gösteren "ilksel akrabalık yapıları"nı irdeleyen Claude Lévi-Strauss tarafından çeşitli yer ve durumlarda kullanılmıştır.

çapraz sınıflı aile (*cross-class family*) *bkz.* **asimetri hipotezi; toplumsal mobilite**

çapraz tablolama, çapraz sınıflandırma (*cross-tabulation, cross-classification*) *bkz.* **olumsallık tablosu**

çarpıklık (*skewness*) Sıklık *dağılımlarındaki bir asimetri ölçüsü. Bir dağılımdaki çarpıklık, sıklıkların, örneklerin çoğunluğundan uzaklaşarak bir yöndeki aşırı değerlere yönelme derecesini ifade eder. Negatif çarpıklık örneklerin sola doğru, pozitif çarpıklık ise sağa doğru kıvrıldığı anlamına gelir. Bir dağılımın en iyi hangi ölçüleri (örneğin, merkezi eğilim ölçüleri) açıklayabileceğini bilmek istiyorsak, o dağılımın şeklini bilmek önemlidir.

çatışma, toplumsal çatışma (*conflict, social conflict*) *bkz.* **çatışma kuramı; endüstriyel çatışma; iktidar (güç); konsensüs; ordu ve militarizm; ekonomik ve toplumsal rekabet**

çatışma, endüstriyel (*conflict, industrial*) *bkz.* **endüstriyel çatışma**

çatışma kuramı (*conflict theory*) Çatışma her zaman için sosyoloji kuramı ve analizinin merkezinde yer alan bir konu olmasına rağmen, çatışma kuramı genellikle, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yirmi yılda, yapısal işlevselciliğin egemenliğine karşı çıkanların sosyolojik yazılarına atfen kullanılan bir isimlendirmedir. Çatışma kuramının savunucuları, argümanlarını kurarken Max *Weber'den ve (daha az ölçüde) Karl *Marx'tan faydalanıyorlar, ancak ekonomik çatışma (Marx) ile *iktidar çatışmasına (Weber) farklı derecede önem veriyorlardı. Çatışma kuramcılarının kendi vurguları ise, *çıkarların *normlar ve *değerler karşısındaki önemine ve çıkar peşinde koşulmasının toplumsal yaşamın olağan yönleri olarak çeşitli tipte çatışmalar (bunları kesinlikle anormal olaylar ya da birtakım aksaklıklar diye yorumlamıyorlardı) doğurduğuna yönelikti. Örneğin Ralf Dahrendorf, Marksist sınıf görüşlerine eleştiriyle bakan birisi olduğu halde, *Class and Class Conflict in Industrial Society* (1959) adlı eserinde, Britanya, Almanya ve ABD gibi

ileri "post-kapitalist" toplumlardaki sınıfların "otoriteyle işbirliği halindeki konumlar"dan türetildiğine ve bundan dolayı bu toplumların, "otoritenin kullanılmasına katılma ya da dışlanma"yla ilgili tartışmalarla ayırt edildiğine dikkat çekecekti.

Çatışma kuramının *işlevselcilik karşısındaki iddiaları, daha sonraki eleştirilerle kıyaslandığında oldukça ölçülü kalmıştır. Örneğin Dahrendorf, yapısal işlevselciliğin kısmi olduğu kadar yanlış olmadığını, bir toplumsal sistem içindeki iktidarın ya da otoritenin, sadece bütünleştirici, onu bir arada tutmak üzere sistemin kendi bağrından doğan bir şey değil, aynı zamanda bölünmüş, çatışan çıkarlara karşı dışarıdan dayatılması gereken bir şey olduğunu iddia etmiştiDahrendorf aynı zamanda ve yine Marx'a karşı, toplumsal çatışmanın pek çok yönü bulunduğunu ve tek bir merkezi sorun etrafında sabitlenmediğini belirtmekteydi.

Çatışma kuramcıları, genel bir toplum kuramı ortaya attıklarını iddia etmiyorlar, ama toplumsal düzenin varolma nedeninin *konsensüsten ziyade baskı olduğunu vurguluyorlardı. John Rex (*Key Problems of Sociological Theory*, 1961), çatışma kuramının Marx'tan çok daha fazla şey alan bir versiyonunu geliştirmişti. Yalnız bu dönemin en etkili katkısı olarak, David Lockwod'un *toplumsal entegrasyon ve sistem entegrasyonu konulu makalesinden söz etmemiz gerekir (der. G.K. Zollschan ve W. Hirsch, *Explorations in Social Change*, 1964). Lockwood, toplumsal sistemin farklı parçaları, ekonomi ve siyasal sistem arasındaki ilişkileri anlatan sistem entegrasyonu ile normları ve değerleri gösteren toplumsal entegrasyo n ar as ında bir ayrım yapabileceğimiz görüşündedir. Yapısal işlevselcilik ise bunların ikisini birlikte götürür ve önceliği toplumsal entegrasyona verme eğilimindedir: eğer toplumsal entegrasyon kalıcı olursa, sistem entegrasyonunun da varolduğu düşünülür. Lockwood, toplumsal entegrasyonun sistem entegrasyonu olmadan da varolabileceğini söyler. Örneğin ekonomik bir kriz sistemde çatışmanın olduğunu gösterebilir, fakat otomatik olarak toplumsal entegrasyonun bozulmasına yol açmaz. Öte yandan Lewis Coser (*The Functions of Social Conflict*, 1956), çatışmaları gerginliğin yumuşatılması süreci ya da *toplumsal değişime karşılık gelen bir yeniden bütünleşme sürecinin parçası olarak görerek, toplumsal çatışma analizini yapısal işlevselcilikle birleştirmeye çalışmıştır. Randall Collins'in çatışma kuramının ayırıcı özelliği ise, çatışmaların köklerinin bireysel aktörlerin mikro kaygılarında olduğunu düşünmesi; daha doğrusu, kendi kuramının köklerinin *fenomenolojide yattığını savunmasıdır. Collins, 1980'li yıllarda kademeli bir süreçle, toplumların düzenlenmesinin temel birimi olarak "etkileşimsel ritüel zincirleri"nin rolünü öne çıkaran bir mikro-sosyolojik kuramın ana hatlarını sergilemeye yönelmiştir (bu açıdan onun 1975'te kaleme aldığı *Conflict Sociology* ile 1988'de yazdığı *Theoretical Sociology* adlı iki eserini birbiriyle karşılaştırabilirsiniz).

1960'lı yıllarda toplum kuramında önemli bir güç olarak *Marksizmin sahneye çıkmasıyla birlikte bu tartışma gözden düşmüş ve çatışma kuramı toplum kuramındaki daha genel Marksist ve Weberci eğilimlerin arasında erimiştir. Modern sosyolojide çatışma geleneği, Anthony Giddens'ın *yapılaş(tır)ma kuramı türünde gelişmelerle ve akılcı seçim kuramıyla (*bkz.* mübadele kuramı) -çok farklı biçimlerde- temsil edilmektedir.

çekirdek aile (*nuclear family*) Çekirdek aile terimi, eşler ile onlara bağımlı çocuklardan oluşan bir birimi

anlatmak üzere kullanılır. Aileyle ilgili ilk değerlendirmelerde, çekirdek ailenin temelini oluşturan biyolojik zorunluluk öne çıkarılıyordu. Antropolojik araştırmalar da çekirdek ailenin "doğallığı"nı pekiştirir yöndedir. Örneğin George P. Murdock, ailenin "evrensel bir insan gruplaşması" olduğunu iddia eder (*Social Structure,* 1949). Murdock bu özelliği, çekirdek ailenin türlerin varlığını sürdürmesi ve toplumsal süreklilik açısından gerekli olan görevleri yerine getirmekteki faydasına (yani, cinsel ilişkileri düzenleme, nesli devam ettirme, çocukları sosyalleştirme ve cinsler arasında ekonomik işbirliği sağlama işlevine) bağlamaktadır. Sosyologlar, aile normlarının anlaşılması açısından biyolojinin yeterli olmadığını vurgular ve çekirdek ailenin ideolojik, siyasal ve iktisadi süreçlerle nasıl şekillendiğini incelemenin de gerekli olduğunda ısrar ederler.

Sonradan ortaya çıkan aile sosyolojisi işlevselciliğe karşı bir tepkiyi temsil ettiğinden, *yapısal-işlevselci aile yorumu da hâlâ önemli bir yaklaşımdır (bkz. Talcott Parsons ve Robert Bales, *Family, Socialization and Interaction Process,* 1955). Fakat, izole olmuş çekirdek ailenin olgun bir sanayi ekonomisinin ihtiyaçlarına karşılık olarak geliştiği argümanı, tarihsel ve çok kültürlü değişimlerin ortaya koyduğu kanıtlar nedeniyle artık kabul görmemektedir. *Parsons, çekirdek ailenin sanayi döneminin ihtiyaçlarıyla uyuştuğunu, çünkü bir yandan ailelerin ekonomik açıdan geniş akraba gruplarından bağımsız ve hareketli olmalarını sağlarken, öbür yandan bireyci ve kişisel olmayan bir dünyada yetişkinlerle çocukların sınırlı da olsa kalıcı duygusal ilişkiler kurma olanaklarını muhafaza ettiğini ileri sürmüştür. William Goode (*The Family,* 1964), (Christopher Lasch'in *Haven in a Heartless World* (1977) adlı kitabına gönderme yaparak) sanayi toplumuna iyi hizmet ettiğini vurgular. Yalnız Goode, aile normları ile işlevlerinin bireysel arzu ve inisiyatiflerin sonucunda değiştiği uyarısını da yapmaktadır.

"Ailenin sığınak olması" tezi kimler için sığınak olduğu sorusunu gündeme getirir. Aile birleşik bir bütün olarak ele alınırsa *iktidar olgusunun gerçeklikleri göz ardı edilmiş olur. Karı-koca, annebaba ile çocukların hepsinin farklı çıkarları ve güçleri vardır. Michael Young ile Peter Willmott'un *The Symmetrical Family*'deki (1973) iddialarına göre, çekirdek aile giderek daha eşitlikçi ve *cinsiyet rolü ayrımında daha esnek hale gelmektedir. Ne var ki bu iyimser görüş, ailenin, özellikle kadınlar açısından baskıcı bir kurum olduğunu savunan pek çok feminist yazar tarafından reddedilmiştir. Boşanma oranlarının yükselişine ve nüfusun yaşlanmasına baktığımızda burada açık olan şey, çekirdek ailenin Britanya'da da Amerika'da da artık norm olma özelliğini kaybettiğidir. Yetişkin bir insan, çekirdek ailede genellikle iki defa yaşayacaktır: Doğduğu ailedeki çocukluğunda ve bağımsız bir dönem geçirdikten sonra evlenerek girdiği ailenin büyüğü olarak (bkz. C.C. Harris, *The Family and Industrial Society,* 1983). Dolayısıyla çekirdek aileler, daha çok *yaşam seyrinin sadece belli aşamalarıyla birlikte anılmaktadır ve geçmişte olduğundan daha az dayanıklıdır. Ayrıca, evli kadınlar ile annelerin çoğunluğunun ücretli bir işte çalıştıklarını düşünecek olursak, farklı bir rol yapısına sahip olduklarını söyleyebiliriz. Yine de çekirdek aile, çeşitli toplumsal karışıklıkları atlatmış ve toplumsal değişime uyum göstermeyi başarmış, oldukça esnek bir kurumdur. *Ayrıca bkz.* **aile sosyolojisi; duygusal bireyleşme; evlilik; karı/ koca rolü.**

çelişki, çelişme (*contradiction*) Asıl olarak G.W.F. *Hegel'in, düşünce tarihinde

*diyalektik hareketin doğasını açıklamak üzere başvurduğu bir mantık terimi. Buna göre, bir tez ister istemez kendi antitezini (zıddını) doğurur ve sonuçta, ilk baştaki uzlaşmaz (çelişkili) fikirleri barındıran ve onları geliştiren bir senteze varılır. Karl *Marx da, çalışmalarını geliştirdikçe, evrimci çağrışımlarıyla birlikte toplumsal gelişmeyi kavramsallaştırmanın bu metaforik biçiminden ileriye gitmesini sağlayan araçları kullanmıştır. Yalnız Friedrich *Engels daha sonra çelişki terimini "diyalektik materyalizm"in merkezine oturttuğu zaman Marx ona karşı çıkmış görünmez. Çelişkinin buradaki kullanımı, terimin ortodoks Marksist söylemler içinde daha sonradan ortaya çıkan kutsal statüsünü meşru gösteren başlıca gerekçeyi temsil etmektedir.

Çelişki kavramı şimdi sosyoloji kuramında yaygın (ve daha esnek) biçimde kullanılır. Örneğin Amerikalı sosyolog Daniel Bell *The Cultural Contradictions of Capitalism* (1979) adlı eserinde, ileri Batı toplumlarında, ikisi de farklı bir "eksen ilkesi"yle yönlendirilen toplumsal *yapı (ekonomi, teknoloji, meslek sistemi) ile *kültür (anlamların sembolik ifadesi) arasındaki ayrılıkta kök salan ve giderek büyüyen bir çelişkinin varlığını saptamıştır. Toplumsal yapı işlevsel akılsallık (rasyonalite), etkenlik, özdenetim, ertelenmiş doyum ve bir kariyere adanmayı gerektirirken; kültür göze batan gösterişi, savurganlığı ve hedonist tutumları beslemektedir.

çelişkili sınıfsal konum (*contradictory class location*) 1970'li yıllarda sınıf analizi (özellikle Marksist sınıf analizi), ne ikircimsiz biçimde *burjuvaziye ne de *proletaryaya sokulabilir görünen, buna bağlı olarak sınıf taksonomilerinin ortaya konuluşunda bir dizi "sınır problemi" doğuran "ara" rollere (yöneticiler, denetçiler ya da maaşlı profesyoneller gibi) sınıfsal konumlar atfetme sorunuyla boğuşuyordu. "Sınır tartışması" diye adlandırılan ve Nicos *Poulantzas, Guglielmo Carchedi, John ve Barbara Ehrenreich gibi insanların kapsamlı yazılarında somutlaşan bu konudaki literatür, Nicholas Abercrombie ve John Urry'nin *Capital, Labour, and the Middle Classes* (1983) adlı kitaplarında inandırıcı bir dille özetlenmiştir. Sınır tartışmalarına bir çözüm bulmaya yönelik şimdiye kadar rastlanan en tutarlı çaba ise Erik Olin Wright'in "çelişkili sınıfsal konumlar" kuramıdır.

Amerikalı bir Marksist olan Wright, her *üretim tarzında belli temel toplumsal sınıfların, toplumsal *üretim ilişkileri içinde tamamen kutuplaşmış olarak tanımlandığını öne sürüyordu. Örneğin *kapitalizmde, *işçi sınıfı hiçbir üretim aracına sahip değildir ve emek gücünü burjuvaziye satmak zorundadır; dolayısıyla burjuvazi tarafından hem sömürülür hem de onun egemenliği altındadır. Oysa topyekün kutuplaşmalar olmadığı zaman bir üretim tarzı içinde çelişkili konumlar da ortaya çıkabilmektedir. Örneğin yöneticilerin, bir sınıf olarak çelişkili çıkarları vardır: İşçiler gibi onlar da (yöneticilerin çalışmalarını kâra dönüştüren) kapitalistler tarafından sömürülür, ancak kapitalistler gibi işçiler üzerinde bir egemenliğe ve denetime de sahiptirler. Ayrıca somut toplumsal formasyonların tek bir üretim tarzı oluşturduğu çok ender görülür; bu yüzden, örneğin kapitalist toplumlar tipik olarak kapitalist-olmayan üretim ilişkisi biçimlerinin çeşitli öğelerini barındırmaktadır. Kapitalist toplumların en açık özelliklerinden bir başkası, kendilerinden önceki toplumlardan, doğrudan üreticilerin kendi üretim araçlarına sahip olup onları denetleyerek gerçekleştirdikleri basit meta üretimini miras almış olmalarıdır (küçük burjuvazi yani kendi hesabına çalışan işçiler feodal toplumlarda

daha yaygındır). Bazı toplumsal ilişkiler her iki üretim tarzına da nüfuz eder ve böylece bu üretim tarzları arasında çelişkili ilişkiler oluşturur. Sözgelimi küçük iş sahipleri, bir yandan kendi işlerini yöneten doğrudan üreticiler olduklarına, öbür yandan işveren olduklarına ve dolayısıyla emek gücünü sömürdüklerine göre, aynı zamanda hem küçük burjuva hem kapitalisttirler. Benzer biçimde, "yarı özerk çalışanlar" (aylıklı profesyoneller gibi) denilen geniş bir grup üretim araçlarına sahip olmadığı halde, üretim sürecinde kendi faaliyetlerini önemli ölçüde denetleyebilmektedir ve bu yüzden, gerek proleter gerekse küçük burjuva varlığından öğeleri yansıtan çelişkili bir sınıfsal konuma sahiptir.

Bir Marksist olarak Wright'ın başlıca amacı, çelişkili sınıfsal konumlardan hangisinin ya da hangilerinin, kapitalist sömürüye ve tahakküme karşı yürüttüğü mücadelesinde işçi sınıfının müttefik bulmasına en uygun zemin olduğunu saptamaktı. Wright'ın, kuramını gerek uzun kuramsal yorumlar gerekse sınıf analizini içeren ve dünyanın değişik ülkelerindeki araştırma ekipleriyle birlikte yapılan, önemli bir ampirik programla geliştirdiğini görmekteyiz (bkz. Wright, *Class, Crisis and the State,* 1978; *Class Structure and Income Determination,* 1979; *Sınıflar,* 1985).

Wright'ın sınıf kavramını yeniden formüle etmesi Marksizm içinde ve dışında çeşitli tartışmalara yol açmış ve (diğer *yapısalcıların argümanlarıyla ortak bir özellik olarak) insan unsurunu dikkate almayan, statik, mekanik, determinist bir görüş şeklinde değerlendirilip eleştirilmiştir. Ama öte yandan, ABD'de sınıf analizindeki alternatif *statü kazanma geleneğinin aşırı bireyselciliğini telafi eden bir bakış açısı görenler arasında coşkulu bir taraftar kitlesi bulduğu gerçektir. Wright'ın *The Debate on Classes* (1989) adlı çalışmasında, kendi projesinin doğurduğu, tali önemdeki kapsamlı literatür ile çeşitli argümanların iyi bir panoramasını bulabilirsiniz. *Ayrıca bkz.* **orta sınıf.**

çerçeve, çerçeveleme, çerçeve analizi (*frame, framing, frame analysis*) Erving *Goffman *Frame Analysis*'de (1974), "çerçeve"yi "olaylara - en azından toplumsal olaylara- ve bizim bu olaylarda öznel biçimde yer alışımıza yön veren düzenleme ilkeleri doğrultusunda oluşturulmuş durum tanımları" olarak tanımlar. Dolayısıyla çerçeve analizi deneyimin düzenlenmesiyle ilgilidir. Daha geniş bir bağlamda, esas olarak sosyal psikolojide ve ayrıca sosyolojide insanların anketlerde ya da görüşmelerde önlerine sunulan şıklara verdikleri yanıtların kısmen soruların nasıl "çerçevelendiği"ne (en dikkat çekicisi, belirli bir sorunun, uzaktaki bir "makro" veya sistemik ilgi meselesi olarak mı, yoksa bireyleri doğrudan etkileyen "mikro" bir sorun olarak mı tanımlandığına) bağlı olduğunu ileri süren hayli geniş bir araştırma literatürü vardır (örneğin bkz. W. Arts, vd., "Income and the Idea of Justice: Principles, Judgements and their Farming", *Journal of Economic Psychology,* 1991).

çerçevesi belirlenmemiş görüşme (*unstructured interview*) *bkz.* **görüşme**

çerçevesi belirlenmiş anket (*structured questionnaire*) *bkz.* **anket**

çerçevesi belirlenmiş görüşme (*structured interview*) *bkz.* **görüşme**

çevre (*environment*) Sözlük anlamıyla "bir şeyi kuşatan ya da saran" demek olan çevre terimi akademik söylemde çeşitli biçimlerde kullanılır. Biyoloji ve psikolojide, canlı şeylerin karakterini şekillendiren nedenlerin kapsamlı

bir bölümü çerçevesinde sık sık *kalıtımın karşısına konur. Kalıtım genetik yollarla aktarılan özellikleri gösterirken, çevre dışsal olarak verilen özellikleri göstermektedir. Ortaya çıkan tartışmanın çoğu kalıtım ile çevrenin göreli önemleri konusunda yoğunlaşmış ve çevreye genellikle kısmen özel bir içerik yüklenmiştir. Çevre, başka kullanımlarında, bireyin (ya da canlı bir organizmanın) içinde bulunduğu (sınırsız) toplumsal bağlamı gösterir ve burada, Jean *Piaget'nin bilişsel gelişme çalışmalarında görüldüğü gibi, çevreye adapte olma ve uyum sağlama sorunları öne çıkarılır.

Doğal çevre, insan eyleminin içinde gerçekleştiği ve bizzat insan eylemliğiyle değişikliğe uğratılan bir alan olarak sosyoloji için taşıdığı tüm potansiyel önemine rağmen, nadiren sosyal terimlerle kuramsallaştırılmış; son zamanlara kadar sosyolojik düşüncede, çevre/kalıtım tartışmasına yapılan referanslar dışında fazla ağırlık verilmemiştir. Önemli bir nokta, çevrenin salt doğadan ibaret olmadığı, insanın müdahalesini de kapsadığı düşüncesi kabul gördüğü halde, çevreye yönelik şu andaki toplumsal ve siyasal ilginin fiziksel dünyada (şehirler, evler, kırlar ile hava ve su gibi doğal kaynaklar) yoğunlaşmasıdır. Bu yorumda çevre terimi, *cemaat, *toplum ve toplumsal *grup gibi, fiziksel ve maddi koşullardan ziyade toplumsal ilişkileri öne çıkaran kavramlarla karşı karşıya konmaktadır. Fakat bir çevre sosyolojisinin potansiyelini açığa çıkaran etken, kesinlikle maddi dünyanın özgüllükleri ve etkisi ile maddi dünyanın toplumsal düzeyde kurulması üzerinde duran çalışmalardır.

Çevre sosyolojisi, hâlâ oldukça gevşek bir tanımı yapıldığı halde, 1980'lerden sonra sosyoloji disiplini içinde tanımlanabilir bir uzmanlık alanı olarak kendini göstermiştir. Çevre sosyolojisiyle ilgili standart metinlerde karşılaşılması muhtemel konular arasında şunları sayabiliriz: *endüstriyalizmin çevrenin bozulmasına yol açmadaki rolü; çevre hareketlerinin (*bkz.* *toplumsal hareketler) yapısal ve toplumsal kökenleri; yeşil politika ile partilerin içeriği ve etkisi; *kentleşme ve *küreselleşmenin çevreye yansımaları; *sürdürülebilir bir kalkınma sağlamanın problemleri; doğaya karşı, onu sömürmeyen bir yaklaşım ile *demokrasi, insan *hakları ve *ilerleme peşinde koşma gibi Aydınlanma değerlerine kalıcı bağlılık arasındaki olası çatışmalara benzer, daha geniş kapsamlı kuramsal sorunlar. (Örneğin bkz. Tim Hayward, *Ecological Thought*, 1995 ve David Goldblatt, *Social Theory and the Environment*, 1996). Çevre sosyolojisiyle ilgili literatürün çeşitli dalları, inşa edilen çevreyle ilgilidir ve *kültür (özellikle *popüler kültür) hakkındaki tartışmaların içinde yer alır. Örneğin Mark Gottdiener, ticari mekânların kullanılmasında açıkça görülen çevre ile toplumsal değişim arasındaki bağları konu aldığı incelemesinde (*The Theming of America*, 1996), "konulu mekânları" (Graceland ve Disneyworld'den yerel alışveriş merkezlerine kadar her şeyi kapsar), tüketicilerin kendilerini iyi hissetmelerini sağlamak ve onları, sürdürülebilir iktisadi büyümenin çıkarına olacak şekilde paralarını sistemli biçimde harcatma maksatlı, alışıldık ve rahatlatıcı bir semboller barajı olarak betimler.

çevre kriminolojisi (*environmental criminology*) Geleneksel olarak "suç ve mekân"ı, yani suçun ve kurbanların (*bkz.* *kurbanbilim) mekânsal dağılımını inceleyen bir dal. Çevre kriminolojisi bu yüzden *Chicago Okulu'nun kent ekolojisi konusundaki çalışmalarıyla ve suçun önlenmesinde, "savunulabilir mekân", "hedef yoğunlaştırma" ve çok yakın zamanlara ait bir kavram olarak "sıfır tolerans" (*bkz.* *kırık pencereler

tezi) türünde gelişmelerle ilintilidir. Öte yandan, geç-modernliği ve *risk toplumunu temel alan kuramların görünmesiyle birlikte "yeşil" (çevre) sorunlarının daha çok ön plana çıktığını, çevre suçu ve kriminolojisiyle ilgili nosyonların doğal çevreye, hayvanların yaşamına ve bizzat insan topluluklarına karşı işlenen suçları (örneğin, toksik atıkların boşaltılması) daha fazla anlatmaya başladığını da belirtebiliriz. Sosyolojik araştırmanın yeni ortaya çıkan bu alanının *insan hakları ve sorunları açısından, *ekopopülizmle bağlantılı problemler çıkardığına ayrıca dikkat çekilmelidir.

çevre sosyolojisi (*environmental sociology*) *bkz.* **çevre**

çıkar grupları (*interest groups*) *Demokrasinin değerli öğelerinden birisi, yurttaşların kendi adlarına örgütlenme becerisi ve istekliliğini gösterip, yasaları, devlet kuruluşlarını ve kamuoyunu etkilemeye çalışmalarıdır. Bu şekilde örgütlenmiş olan yurttaşlara genellikle "çıkar grupları" adı verilir (*baskı grubu, lobi, parti, siyasal eylem komitesi ve *toplumsal hareketin eşanlamlısı sayılabilecek bir adlandırma).

Çıkar grupları, özgül ve dar biçimde tanımlanmış hedefleri olan ve ılımlı ya da radikal, yerel ya da uluslararası kapsamlı olabilecek gönüllü birliklerdir. Profesyonel birlikler ile ticari birlikler, örneğin ekoloji hareketinin eylemci grupları gibi çıkar grupları olarak çalışırlar. Çıkar grupları toplumun bir kesimini (örneğin emeklileri ya da öğrencileri) temsil edebilecekleri gibi, uğruna ideolojik ya da *ahlâki kampanyalar düzenlenebilecek bir değeri (kürtaj karşıtlığı gibi) de temsil edebilirler.

Demokratik bakış açısıyla, çıkar grupları esas olarak toplumun daha varlıklı ve daha iyi eğitimli kesimlerini temsil ederken, eğilimli olup, yoksullar ve azınlık kesimler büyük ölçüde temsil edilmeden kalırlar. Örneğin Washington D.C.'de sayıları 11.000 kadar olan çıkar grubu örgütlenmeleri 535 milletvekilini etkilemek için yoğun bir rekabet halindedir. Bu kuruluşların hemen hepsi iş ve finans çevreleri ile profesyonel kesimleri temsil etmektedirler.

çıkarımsal istatistik (*inferential statistics*) Araştırmacının, bir örneklemden elde edilen sonuçların, örneklemin seçildiği topluluk içinde görülebileceğini ortaya koymasını sağlayan istatistik. Sosyologlar da bu doğrultuda, bir bütün olarak topluluğun durumunu yansıtıp yansıtmadıklarını anlamak için örneklemlerde gözlenen modellere "anlamlılık testleri" uygulayarak, temsili örneklemlerden hareketle genellemeler yapabilirler. Sosyologların dikkatini çeken diğer istatistik tipi ise, bir veri kümesi içindeki yanıtlarda görülen modelleri özetleyen ve ortalamalar, korelasyonlar, vb. hakkında bilgi sağlayan betimleyici istatistiktir. *Ayrıca bkz.* **anlamlılık testleri; istatistiki çıkarsama.**

çıkarlar (*interests*) Günlük konuşma dilinde "çıkarlar"ın birbiriyle ilintili olan üç anlamı vardır. Bir insan, dikkatini çekmesi ya da merak etmesi anlamında bir konuya ilgi duyabilir. Bu kullanımın sosyal bilimlerde uzmanlık gerektiren bir karşılığı pek yoktur. İkinci kullanımda çıkarlar, mülkiyetin ya da yatırımların eşanlamlısı olabilir. Üçüncüsü, bu kullanımın, bir kişinin genel refahına ya da amaçlarının gerçekleşmesine katkıda bulunan şeyleri içine aldığını öngören daha yaygın bir kapsamı vardır. Bu ikinci ve üçüncü kullanımlar felsefede ve sosyal bilimlerde çok etkili olmuştur.

Thomas *Hobbes'un siyasal felsefesi, insan doğasıyla ilgili, her türlü hareketin altında yatan güdünün kendini

koruma olduğunu varsayan *materyalist bir görüşe temellenmiştir. İnsan güdülenimiyle ilgili bu kişisel çıkar görüşü, *siyasal iktisat disiplininde yaygın olarak benimsenmiş, fakat David *Hume. Adam *Ferguson ve diğerleri tarafından çeşitli gerekçelerle karşı çıkılmıştır. İnsanlar doğaları gereği toplum halinde yaşadıklarına göre, kişisel çıkar ile başkalarının çıkarları arasında net bir ayrım yapılamaz. Ferguson, cesaret, dürüstlük ve sadakat gibi erdemlerin benliğin çok daha değerli vasıfları olduğunu, bu yüzden çıkarlarla ilgili saptamalarda önceliğin bu tür erdemlere verilmesi gerektiğini ileri sürerek, özellikle çıkarların maddi servet ve mülk sahibi olmayla ilişkilendirilmesini eleştirmiştir.

Ferguson'un bu eleştirisine rağmen, çıkarları esas olarak maddi servet ya da siyasal güçle ilişkilendirerek ve değerler ve ilkeler alanından koparark kavramsallaştırmayı öngören materyalist gelenek hem günlük dilde hem de sosyal bilim ve siyaset biliminde etkisini muhafaza etmiştir. Fakat yirminci yüzyılda, bilhassa Marx ve Engels'in *tarihsel materyalizmi bağlamında gerçekleşen ciddi bir yön değişimiyle, çıkarlar daha çok hipotetik kolektif aktörlere (toplumsal sınıflar ile kesimlere) atfedilmeye başlanmış; daha sonra sanayi sosyolojisi, siyaset sosyolojisi ve meslekler sosyolojisi gibi alanlar, korunacak ortak iktisadi ya da toplumsal üstünlükleri veya aşılması gereken dezavantajları olan her gruba birtakım "çıkarlar" atfederek bu bakış açısını tamamen genelleştirmişlerdir.

Çıkarlar kavramının büyük yararı, bireylerin ya da grupların yaşamlarının nesnel koşullarıyla ilgili analizleri, onların inanç ve eylem kalıplarıyla ilişkilendirme yeteneğini içeriyor olmasıdır. Yine de, "çıkarlar" kavramının kendi inançları ve niyetleri hakkında ön bilgisi olmayan birey ya da gruplar için kullanılmasının yerinde görülüp görülemeyeceği konusu hâlâ tartışmalıdır. Eğer bunu yapamıyorsak, o zaman "çıkarlar"a dayalı açıklamalar gerçekten temelsiz kalacaktır. Sosyologların çoğunun öne süreceği başka bir sav ise, bireyin toplumsal *kimlik duygusunun, onun kişisel çıkar anlayışından önce gelmesi gerektiğidir; zaten bu nedenle, çıkarlar, bazılarının, özellikle bazı Marksistlerin iddia ettiği gibi nesnel bir temelde değil, ancak öznel çerçevede tanımlanabilir. *Ayrıca bkz.* **sınıf çıkarı.**

çıkarlar kümesi (*constellation of interests*) *bkz.* **sermayenin ayrışması**

çift taraflı soy (*bilateral descent*) *bkz.* **soy grupları**

çift tepe değerli dağılım (*bimodal distribution*) *bkz.* **merkezi eğilim ölçüleri**

çilecilik, bu dünya çileciliği (*asceticism, this-worldly*) *bkz.* **Protestan etiği tezi**

çobanıllar, çobanıllık (*pastoralists, pastoralism*) Esas olarak hayvan sürüsü ve evcil hayvanlara dayanan, göçebe ya da yarı-göçebe bir geçim tarzı. Düzenli mevsimlik değişimlere göre otlaklara giden gruplar yarı-göçebe olarak adlandırılır. Pastoral göçebelere, Güney Avrupa dahil olmak üzere dünyanın pek çok bölgesinde rastlanır. Bu grupların pek çoğu kendilerini yerleşik düzene geçmeye zorlayan baskılarla karşı karşıya kalmıştır.

çocuk istismarı (*child abuse*) En genel anlamıyla çocuk istismarı, bir yetişkinin veya yetişkinlerin bir çocuğa kötü davranması ya da incitmesi için kullanılır. Bu istismar fiziksel, duygusal ve cinsel nitelikli olabileceği gibi, üçünün bir araya geldiği bir istismar da olabilir; ayrıca, bir ya da birkaç kişi

tarafından, aile içinde ya da dışında, herkesin önünde ya da baş başayken işlenebilir. Çocuk istismarının, kurbanları için (genellikle) ağır duygusal ve psikolojik zararlara yol açtığı; saldırganların olayın gizli kalması için baskı yapmaları nedeniyle yıllarca açığa çıkmayan zararlar verdiği yaygın bir düşüncedir. Geniş anlamıyla çocuk istismarı, farklı yaş grupları arasında bir *gücün kötüye kullanılmasına işaret etmektedir. Tarihsel kanıtların açıkça gözler önüne serdiği gibi, tanımlanma biçimi çok büyük farklılıklar göstermesine rağmen, yüzyıllardan beri her türlü çocuk istismarına tanık olunmuştur. Elli yıl önce "sıkı disiplin" olarak yorumlanan hareketler de bugün istismara yönelik hareketler sayılmaktadır.

Çocuklara yönelik fiziksel istismarları (çocuk istismarı ya da "çocuk dövme") cinsel istismarlardan ayırmakta yarar vardır. Çocuk dövme 1960'lı yıllarda yaygın bir sorun haline gelmiş ve bir *ahlâki paniğin temelini oluşturmuştu (ABD'de bu durumu "işlevsiz" ailelerin özelliği sayan bir tartışma metni için bkz. R. ve C. Kempe, *Child Abuse*, 1983). Bazı araştırmacılar orta sınıf aileleri içindeki şiddetin daha gizli tutulduğunu ve saklı yapıldığını iddia etmelerine rağmen, daha sonraki araştırmacılar da, aile içi şiddet olgusunda görüldüğü gibi çocuk dövme olgusu ile yoksulluk içinde yaşayan aileler arasında sıkı bir bağ bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Britanya'da 1973'te Maria Colwell, 1984'te Jasmine Beckford adlı çocukların ölümü büyük bir öfkeye yol açmış ve sosyal hizmet görevlilerinin ailelere nasıl doğru bir şekilde müdahale edebilecekleri konusunda ciddi tartışmalar doğurmuştu (*bkz.* *sosyal hizmet).

Görünüşte sınıfsal kökenle ilişkili olan çocuk dövmenin karşısında, çocukların *cinsel yönden* istismar edilmeleriyle ilgili kanıtlar, bu olguya tüm sınıflarda rastlandığını ortaya koymaktadır. Erkek çocuklar da tacize uğramalarına rağmen, bu olaylardaki kurbanlar çoğunlukla küçük kızlardır. Yine çocuklara yönelik cinsel istismarlarda küçük bir oranda kadınların adı geçmekle birlikte, tacizcilerin çoğunluğu erkektir. Çoğu uzmanın kabul ettiği gibi olayların büyük çoğunluğu hiçbir zaman ifade edilip açığa vurulmadığından, çocukların cinsel açıdan istismarına yönelik güvenilir veriler toplamak çok zordur. Yapılan tahminlere göre, tüm çocukların yüzde 10'u ile yüzde 90'ı arasındaki kesimi bir şekilde cinsel tacize uğramıştır. Araştırmacıların önündeki problemlerden birisi, "cinsel istismar"ı gösteren tek bir hukuksal kategorinin bulunmaması; tecavüz, oğlancılık, gayri meşru ilişkiler ve ensest (ensestin dar tanımı, babanın çocukla tam cinsel ilişkiye girmesidir) gibi değişik eylemleri kapsamasıdır. Cinsel istismarın tam olarak neden oluştuğu, çocukların -özellikle duruşma salonlarında- gerçeği anlattıklarına güvenilip güvenilemeyeceği konusunda da yoğun tartışmalar yapılmıştır.

Bu sorunlar 1987'de, İngiltere'de Cleveland'da çıkan, bir çocuk doktorunun 200'ü aşkın çocuğun cinsel istismara uğradığı doğrultusunda rapor verdiği, ama böyle bir ihtimali kabul etmek istemeyen yerel polisin doktorların kanıtlarını geçerli saymadığı bir kriz sırasında iyice ön plana çıkmıştır. Daha sonra bazı çocuklara yanlış teşhis konulduğu anlaşılmasına rağmen, eldeki kanıtlar çocukların çoğunun gerçekten istismara uğradığını doğrulamıştı. Yine de o sırada boy hedefi durumuna düşenler, istismarı yapan kişiler değil, doktor ile sosyal hizmet görevlileri olmuştu. Sonunda bu olay, ailenin çocuk büyütmedeki rolü, ailelerde özel hayatın ve güç ilişkilerinin niteliği, anne babaların haklarının karşısında çocukların hakları arasındaki dengeyi korumak gibi

konuları kapsayan yoğun bir tartışmayla noktalanmış; fakat çocuklarla ilgili sorunlar, anne babaların sorumluluğu, erkeklerin şiddeti ve bazı güç ilişkilerinin erotik doğası gibi sorunlardan daha az tartışılmıştı (bkz. B. Campbell, *Unofficial Secrets -Child Sexual Abuse: The Cleveland Case,* 1988).

Çocuklara yönelik cinsel istismarı gösteren üç ana model vardır. Daha çok erkek suçlular üzerinde duran psikolojik model, failleri kişilik bozukluğu olan kişiler olarak görür ve istismarın gerçekleştiği toplumsal ortam ile kurbanları dikkate almaz. *Aile sistemleri modeli, bunun tersine, aile içindeki bireylere veya tek tek aile üyelerinin geçmişlerine odaklanmaktan ziyade, aileyi tek bir varlık olarak görmekte; istismar olayının yaşandığı aileleri "ters işlevli" saymaktadır. Bu görüş bu türdeki bir istismar olayını "normal" bir aile meselesi olarak kabul eder ve üstü kapalı bir şekilde, normal görünmeyen ailelere patolojik ya da sapkın etiketini yapıştırır. Feminist model ise cinsel istismarı, erkeklerin kadınlar ve çocuklar üzerindeki egemenliğinden kaynaklanan daha geniş kapsamlı bir güç sisteminin (erkek şiddeti bu sistemin ayrılmaz bir parçasıdır) bir boyutu olarak değerlendirir. Feminist model genelde eşitsizliğin, özel olarak da yaş grupları arasındaki güç istismarının farkındadır ve değişik müdahaleler öngörür, ama çocukları istismar eden kadın azınlığa karşı nasıl davranılacağı konusunda açık bir çözüm önermez.

Çocuk istismarıyla ilgili olan ve bu fenomeni daha geniş bir toplumsal-siyasal bağlama oturtan iyi metinler için bkz. N. Parton, *The Politics of Child Abuse* (1985), D. Gittins, *The Family in Question* (2. basım, 1993) ve *The Child in Question* (1997).

çocuk suçluluğu (*juvenile delinquency*) *bkz.* **suçluluk**

çocukluk (*childhood*) "Çocuk" terimi ya bir evlât, ya da bir toplumda yetişkinlerle aynı ölçüde tam bir ekonomik ve hukuksal statü kazanamamış birisi anlamında kullanılabilir. İkinci gruptaki insanlar, çocukluk diye bilinen ve yaşla ilintili bir dönemden geçmektedirler.

Çocukluk kültürlere ve tarihsel dönemlere göre değişiklik gösterir. Fransız tarihçi Philippe Ariès *Centuries of Childhood* (1962) adlı kitabında, modern Batı'daki çocukluğun, çocukları yetişkinler dünyasından ayırıp "karantinaya alma" biçiminde eşsiz bir örnek oluşturduğuna, bu nedenle çocukluğun (iş ve ekonomik sorumluluk yerine) oyun ve eğitimle birlikte anıldığına dikkat çeken ilk araştırmacıydı. Diğer yazarlar ise, aksi doğrultudaki ampirik kanıtlara rağmen, çocukluğun, çocukların siyasal, entelektüel, cinsel ya da ekonomik varlıklar olarak hareket etme becerilerinin olmadığı düşüncesiyle kurulduğunu vurgulamışlardı. Bu kurgu, doğal olarak çocukların ailede (esas olarak kadınlar tarafından) korunması gerektiği düşüncesini içermekte ve sonuçta, kapitalist devletlerin işgücünün, devlete asgari düzeyde mal olacak şekilde yeniden üretilmesi ve toplumsallaştırılması ihtiyaçlarına hizmet etmektedir. Çocuk bu sayede, devlet kuruluşlarının düzensiz ailelere müdahale etmesi, belirli normlara uymuyorlarsa aileleri ciddi bir şekilde uyarması ya da çocuklarını ellerinden alması için bir bahane işlevi de görecektir.

Çocukluk sosyolojisi kapsamında yapılan incelemeler, bu terimin modern, Batı toplumunun kuruluşunda güçlü bir sembol işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Çocukluk oldukça muğlak bir terimdir ve bu da onun sembolik işlevini arttırmaktadır. Bir yandan, çocuklar anne babaların üstüne titredikleri ve değerli varlıkları olarak görülürken, öbür yandan toplum için bir maliyet ve yük (özellikle kadınlar için) konumundadırlar.

1980'li yıllarda *çocuk istismarının "keşfedilmesi" ve Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Konvansiyonu'nun çalışmalarının ilerlemesiyle, sosyolojide yeni (çocukların hakları, güçlü yanlarını ve yeteneklerini vurgulayan) bir yaklaşım, egemen olan çocukluk imgesine temelden karşı çıkacak bir yaklaşım görülmüştür.

Çocukluk farklı nedenlerden dolayı *psikanaliz, *dilbilim ve *eğitim sosyolojisi alanlarındaki analizlerde, asli *toplumsallaşma ve *toplumsal cinsiyet farklılaşmasıyla ilgili incelemelerde işlenen temel konulardan birisi olmuştur. Bu alanla ilgili genel bir değerlendirme için bkz. der. Allison James ve Alan Prout, *Constructing and Reconstructing Childhood* (1990).

çoğulcu toplumlar (*plural societies*) Farklı dilsel, etnik, dinsel ya da ırksal grup ve cemaatlere bölünmüş olan toplumlar. Bu tanım tartışılabilir biçimde hemen her topluma uygulanabilir ve böylesi bir kullanımın sonucunda çoğulcu toplumlar terimi (etkisini kaybederek) "çokkültürlü toplum"la eşanlamlı görülerek, bugünkü ABD'den Brezilya'ya kadar son derece farklı devletlere işaret edebilir. Oysa söz konusu kavramın başlangıçta çok daha sınırlı bir kullanım alanı vardı. Çoğulcu toplumlar, önceleri gelişmekte olan dünyadaki *sömürge yönetimlerinin kurduğu, işbölümünde farklı *etnik gruplarının yerlerinin ayrı olduğu, büyük ölçüde kendine yeterli *cemaatlere sahip ve bu yüzden ulusal topluma hiçbir bağlılık duymayan ya da çok az duyan devletleri -başta Birmanya ve Endonezya olmak üzere- tanımlamaktaydı (*bkz.* J.S. Furnivall, *Colonial Policy and Practice*, 1948). Başka bir şekilde ifade edersek, çoğulcu toplumlarda, yalnızca kültürel heterojenlikten değil, aynı zamanda akrabalık, din, eğitim, eğlence ve ekonomiyle (bazen yönetimle) ilgili kurumsal sistemlerde de formel bir çeşitlilikten söz edilebilmekteydi.

Çoğulcu toplumlarda farklı etnik kökenlerden insanlar, yalnızca -çeşitli grupların birbirleriyle ticaret yapmak, mal ve hizmet alışverişinde bulunmak zorunda olduğu- pazarda karşılaşırlar. Bu yüzden, bir grubun üyelerinin başka bir grubun üyeleri tarafından sömürülmesini sınırlamaya yönelik hiçbir ortak "toplumsal talep" ortaya çıkmaz. Pazarda anarşi doğmasının önüne geçmek için, gruplar arası işlemleri yönlendirecek bir toplumsal çerçeve tasarlamak yeterlidir: Endonezya'da, çoğulculuk açmazını çözmeye yönelik başlıca girişimler, bir *kast sisteminin, ortak bir hukuk yönetiminin, *milliyetçi bir *demokrasinin ve *federalizmin zorla kabul ettirilmesini içermiştir. Endonezya toplumunda çoğulculuğun yükselişi ve (kısmen) yok oluşu üzerine iyi bir değerlendirme metni için bkz. W.F. Wertheim, *Indonesian Society in Transition* (1956).

Daha sonraki yazarlar (örneğin, M.G. Smith, *The Plural Society in the British West Indies*, 1965) Furnivall'ın kullandığı çoğulcu toplumlar terimini, sömürge sonrası ve toplumsal ve kültürel açıdan çoğulcu görülen (işbölümü temelinde aynı çoğulculuktan kesin biçimde söz edilemese de) çok-ırklı Karayip ve Güney Afrika toplumlarını kapsayacak biçimde genişletmişlerdir. Çoğulcu toplumlar tezine yönelik asıl eleştiriler, gözlemlenen etnik ve kültürel ("ideolojik") eşitsizlikleri, temel sınıf çatışmalarına taşımaya ve gelişmiş toplumlar ile gelişmekte olan toplumlar arasındaki *bağımlılık ilişkilerini öne çıkarmaya çalışan *Marksistlerden gelmiştir.

çoğulcu toplumsal sistemler (*plural social systems*) 1960'larda sanayi sosyoloğu Tom Burns, *örgüt (organizasyon) kuramcılarının, bireylerin organizasyonlar içinde yalnızca şirketin

resmi hedefleri doğrultusunda hareket ettiği varsayımının hatalı olduğunu, çünkü bireyleri, organizasyonunkiyle çelişen başka kaygıların da motive edilebileceğini iddia etmiştir. Organizasyonları, eşzamanlı olarak çalışan en az üç *toplumsal sistem biçiminde tasavvur edebiliriz ve bu üç toplumsal sistemden yalnızca birisi, tüm karar alma süreçlerinin açıkça gerçekleştiği resmi otorite sistemidir. Bunun yanında, insanların ilerlemek için yarıştığı bir kariyer sistemi ile bireylerle departmanların güç kavgasına girdiği bir siyasal sistem vardır. Dolayısıyla, firmaların içinde, "bir kişinin firmanın kaynakları üzerinde uygulayacağı denetimin derecesi, başka insanların faaliyetlerinin yönlendirilmesi ve patronaj (terfi ve imtiyazlarla ödüllerin dağıtımı) hakkında bir çatışma" ortaya çıkması beklenebilir. Kısacası, "eylem sistemlerinin çoğulluğu", "bunlardan birine, şu veya bu eylem, karar ya da plan için başat referans sistemi olarak başvurabilen" çalışanlar açısından da söz konusudur (bkz. "On the Plurality of Social Systems", der. J.R. Lawrence, *Operational Research and the Social Sciences*, 1966). Burns'ün araştırması, organizasyon kuramcılarının şirketi, organizasyon şemasında gösterilen formel yapıyla eşitlenebilen bir birimsel sistem olarak kavramlaştırmalarının ne kadar naif kaldığını göstermesi açısından önemlidir.

çoğulculuk (*pluralism*) Çoğulculuk terimi öncelikle, siyaset bilimi içindeki ana ve birbirinden çok farklı iki akımı anlatır. En yaygın biçimde ise, 1960'larda Amerika'da son derece etkili olan, ampirik bakımdan yönlendirilen çalışmalara işaret eder. Büyük ölçüde yerel *cemaatlerdeki siyasal kararlar üzerine incelemelerden hareket eden ve en ünlü örneği Robert Dahl'ın *Who Governs?* (1961) adlı çalışması olan çoğulcular, siyasal iktidar geniş bir rekabet içindeki *çıkar grupları arasında dağıtıldığı için ABD'nin *demokratik bir toplum olduğunu iddia etmişlerdir: Bu gruplardan hiçbiri tam anlamıyla güçlü değildir, ama hepsi de kendi meşru çıkarlarını koruyacak kadar güçlüdür. Çoğulcuların ortaya attığı ampirik iddialar, Marksist ve elitist gelenekler çerçevesinde çalışmalarını sürdüren akademisyenlerin ciddi eleştirilerine maruz kalmıştır (örneğin bkz. G.W. Domhoff, *Who Rules America?*, 1967). Bu eleştiriler, iktidarın görülebilir uygulamalarının, bazı grupların iktidarı daha az açık biçimlerde kullandığını saklayabileceğini ve ifade edilen siyasal tercihlerin mutlaka nesnel (ya da "gerçek") *çıkarlara eşit olmadığını ileri sürerler. Yine de çeşitli çoğulcu görüşler, normatif siyaset kuramının bir parçası olarak kayda değer bir etki yapmaya devam etmektedir (örneğin bkz. Robert Dahl, *A Preface to Economic Democracy*, 1985).

Çoğulculuk terimi, daha az yaygın olmasına karşın, George Douglas, Howard Cole, John Neville Figgis ve Harold J. Laski gibi isimlerle bağlantılı biçimde, 1920'lerde aynı derecede dikkat çekmiş Britanya siyaset kuramının bir kısmı için de kullanılabilir. Bu yaklaşıma göre, egemen gücün *devlette yoğunlaştığı *anarşist gelenek dışında diğer tüm siyaset kuramları tarafından kabul edilmektedir ve bu gücü ele geçirmek için mücadele etmeye gerek yoktur, sadece bu gücün *sivil toplumun kendi kendini yöneten birlikler arasında dağıtılması yeterlidir. Bu doğrultudaki çalışmalar, Paul Hirst'ün *The Pluralist Theory of the State* (1989) adlı çalışmasında tam anlamıyla yeniden diriltilmişti. Hirst'e göre, Britanya çoğulcularının "birlikçiliği", sosyal demokrat ve Marksist-Leninist geleneklerin ortaya koyduğu modellerle taban tabana zıt bir sosyalist yönetim biçimi

sunan bir "birlikçi demokrasi" kavramı üretme noktasında, Amerikalıların gruplar rekabetine yaptığı vurguyla birleştirilebilir niteliktedir. *Ayrıca bkz.* **askeri-sınai kompleks; cemaat iktidarı; elit kuramı; iktidar eliti.**

çoğulculuk, epistemolojik (*pluralism, epistemological*) *bkz.* **metodolojik çoğulculuk**

çok aşamalı örneklem (*multi-stage sample*) *bkz.* **örnekleme**

çok boyutlu ölçekleme (*multi-dimensional scaling*) Tek boyutlu ölçek veya faktör analizindeki gibi, çoğunlukla tek boyutlu olarak temsil edilemeyen bir veri kümesi. Burada amaç, (birim analizinde ve *ölçek kurmada görüldüğü türde) birimlerin istenildiği gibi temsil edilebilecek şekilde değiştirilmeleri veya seçilmeleri; ya da, başka bir şık olarak, temsil işleminin iki veya daha çok boyutlu bir alanda yapılmasıdır. Çok boyutlu ölçeklemenin maksadı, verilerin olabilecek en az sayıda boyutla ve olabilecek en iyi şekilde temsil edilmesidir.

En basit çok boyutlu ölçekleme örneğinde (metrik olmayan çok boyutlu Öklidyen mesafe ölçeği), verilerin çifterli inceleme nesneleri arasındaki benzerlik ya da benzemezliği konusunda bilgi aktarmaları beklenmektedir: Örneğin, pozitif korelasyonlar benzerlikler şeklinde yorumlanabilir, yani değer yükseldikçe değişkenler birbirine daha çok benzerler. Çok boyutlu ölçeklemede amaç, her değişkeni az boyutlu alanda bir nokta olarak göstermek ve böylece noktalar arasındaki uzaklığın, tam anlamıyla veri benzerlikleri ve benzemezliklerinin göreli büyüklüğünü yansıtmasını sağlamaktır. Metrik olmayan (veya sırasal) çok boyutlu ölçekleme yalnızca verilerin sıra düzenini korur; metrik (doğrusal veya kuvvetsel) çok boyutlu ölçekleme ise kantitatif bilgiyi korur. Çok boyutlu ölçeklemeden yararlanan bilgisayar programları, genelde böyle bir çözümü tekrara dayalı olarak ararlar.

Çok boyutlu ölçekleme, geniş bir veri çeşitliliğine uygun olan son derece yararlı ve genel bir prosedürler bütünü, bir Genel Mesafe Modeli'dir. Bu çerçeve, farklı modellere (uzaklık, ölçeksel ürünler ya da faktör, ölçülmüş uzaklık) ve farklı ölçüm seviyelerine (monoton/metrik olmayan, doğrusal/metrik ve güç dönüşümleri gibi) göre iki yönlü korelasyon matrisleri ve üç yönlü veri çatılarını kapsayacaktır. Çok boyutlu ölçekleme, oldukça geniş bir kapsamdaki sosyolojik ve psikolojik verilerde başarıyla uygulanmıştır (bkz. J.B. Kruskal ve M. Wish, *Multidimensional Scaling*, 1978).

çok değişkenli analiz (*multivariate analysis*) Tek değişkenli analiz, tek bir değişkendeki *varyasyonu tanımlama ve açıklama üzerine kuruludur. İki değişkenli analiz, aynı şeyi bir arada ele alınan iki değişken için yapar (kovaryasyon). Çok değişkenli analiz ise, çok sayıdaki değişkenin bir aradaki eşzamanlı etkilerini ele alır. Çok değişkenli normal dağılım, onu uygun modeller geliştirmeye hazır hale getiren varsayımların basitleştirilmesine olanak tanıyarak (örneğin, pek çok değişkenin karşılıklı ilişkileri her çift arasındaki korelasyonlar hakkındaki bilgiye indirilebilir) çok önemli bir rol oynar. Çok değişkenli analiz modelleri genellikle cebirsel biçimde (değişkenlerin bağımlı değişkeni etkilemek için bir araya gelme şekillerini belirleyen bir doğrusal denklemler kümesi olarak) ifade edilir ve ayrıca geometrik olarak tasarlanabilir. Buna göre, iki değişkeni temsil eden iki boyutlu bir dağılım daha yüksek boyutlu (değişkenli) alanlara genişletilebilirken, çok değişkenli analiz noktaların nasıl kümelendiğini

tespit etmek üzere tasarlanabilir.

Çok değişkenli analizin en iyi bilinen ve en sık kullanılan değişik biçimleri, *regresyon analizinin ve varyans analizinin uzantıları olan ve ikisi de birtakım bağımsız değişkenlerin tek bir bağımlı değişken üzerindeki doğrusal etkilerini inceleyen çoklu regresyon analizi ve çok değişkenli varyans analizini kapsamaktadır. Bunlar, *izlek analizi (ya da bağımlılık analizi veya yapısal denklemsel analiz) içinde belirlenmiş değişkenler ağının göreli (standartlaşmış) etkilerini tahmin etmek için gerekli temeli oluşturur ve yaygın biçimde, örneğin, kuşaklar arası mesleki mirasın karmaşık modellerini biçimlendirmek amacıyla kullanılır. Bugün artık, ikili, nominal ve sırasal değişkenler için kullanılan çeşitli biçimler de görülmektedir.

Çok değişkenli analizin yaygın bir kullanımı, çok sayıdaki karşılıklı ilişkili değişkeni, bir yandan bağımsızlık gibi faydalı istatistiki özelliklere sahip olup, öte yandan orijinal varyasyonu mümkün olduğunca koruyarak daha küçük sayıda değişkenlere indirgemekle ilgilidir. Boyutları azaltmayı hedefleyen bu modeller içinde, temel bileşenler analizi, *faktör analizi ve çok boyutlu ölçekleme vardır. Bunlardan birincisi (Temel Bileşenler Analizi), basit bir şekilde orijinal varyasyonun azalan miktarlarını içeren az sayıda bağımsız eksen ya da öğe bulmak için tasarlanmış betimleyici bir araçtır. Faktör analizi ise, farklı varyasyon kaynakları (örneğin, ortak ve eşsiz faktörler) olduğunu varsayan ve genelde yalnızca ortak varyasyonu açıklamaya çalışan bir modele dayanır. Faktör analizi, psikolojide, özellikle zekâ kuramları modellemesinde oldukça fazla kullanılmıştır.

Çok değişkenli analizin sosyal bilimlerdeki daha az yaygın değişik biçimleri arasında, kümeler arası analiz (birtakım farklı değişkenler aracılığıyla bağımlı değişkenler üzerindeki etkileri kestirmeye çalışan bir analiz) ve ayırıcı analiz (bağımsız değişkenlere göre iki veya daha fazla alt-grup arasında mümkün olduğunca farklılaşan bir analiz) sayılabilir.

Yakın zamanlarda, farklı (nominal ve sırasal) verileri ele alabilmek için, özellikle karmaşık çapraz-tablolama ve kategorileri (sosyolojideki en yaygın sayısal analiz biçimi) çözümlemeye kafa yoran sosyal bilimcilerle ilgili olarak, çok değişkenli analizin geliştirilmesine büyük çaba harcanmıştır. Bu çabalarda, daha çok, karşılıklı ilişkileri daha basit ve *tutumlu bir şekilde ortaya koyabilen, çok yönlü bir *olumsallık tablosunun yaratılmasına olanak tanıyan *log-lineer analiz (bu, hem varyans analizine, hem ki-kare analizine benzer) üzerinde yoğunlaşılmıştır.

çok düzeyli modeller (*multi-level models*) Makro ve mikro düzeydeki toplumsal fenomenler arasındaki bağları incelemede kullanılan ve birbirleriyle yakından ilişkili yaklaşımlar kümesi. Çok düzeyli (ayrıca, "bağlamsal" ya da "hiyerarşik" olarak bilinir) modeller sosyolojide, toplumsal bağlamın bireysel düzeydeki sonuçlara yansıyan etkilerini tanımlamaya çalışırlar.

Bireylerin toplumsal çevrelerinden etkilendikleri ve bu etkilere karşılık vererek harekete geçtikleri düşüncesi, sosyoloji disiplininin temel bir öğesidir. Klasik sosyologlar arasında, Durkheim cemaat yapısının intihar oranlarındaki, Weber dinsel cemaatlerin (Protestan mezhepleri gibi) iktisadi davranışlardaki etkisini araştırmıştır. 1980'lerin ortalarından itibaren ise yeni kuramlar geliştirilmiş ve çeşitli sosyolojik problemlerde yeni istatistiki teknikler uygulanmıştır. Söz konusu yenilikler, bu alanda daha önceki yaklaşımları aşan, önemli bir ilerleme olduğunu göstermektedir.

Değişik isimler altında bir sürü çok düzeyli model vardır ve bunların çoğu, sosyolojide 1960'lardan itibaren kullanılmaya başlanan "bağlamsal regresyon analizi"nin uzantılarıdır. Hiyerarşik doğrusal model, hiyerarşik doğrusal regresyon, tesadüfi katsayılar modeli, hiyerarşik karma doğrusal model ve Bayesyan doğrusal model bunlar arasında sayılabilir. Eğitim, tabakalaşma ve kriminoloji sosyologları bu modellerin başka türlerini geliştirmişlerdir. Bunlar da, çok düzeyli etkileri içermek amacıyla *olay tarihi analizi ve *olumsallık tablosu analizinin uzantılarını kapsamaktadır. Tüm bu modellerde ortak olarak gözlenen başlıca özellik, hepsinin bağlamsal etkileri olduğu, yani işler durumda olabilen bireysel düzeydeki bir değişkenin etkilerinden ayrı olarak, bireysel aktörü etkilediği tahmin edilen makro süreçleri hesaba katmalarıdır. Bu tanımda "bireysel", araştırma içindeki başka bir makro düzeyle çok küçük ilgisi olan herhangi bir analiz birimi iken, bağlamsal etkiler, örneğin alan (ulus, cemaat), zaman (tarih) ve organizasyonlarla (okullar, şirketler) ilişkili etkiler olabilir. Çok yönlü bağlamlar her birim için uygulanabilir.

Çok düzeyli modeller, mikro düzeydeki sonuçları, ya mikro düzeyde belirlenen modellerin (mikro düzeydeki sonuçlar mikro düzeydeki ortak değişkenlerle açıklanır) parametrelerinin bağlamın işlevi olduğunu göstererek ya da mikro-makro ilişkilerinin -makro düzeydeki değişkenler biçiminde- bağlamın karakteristikleri olarak ifade edilebileceğini göstererek açıklar. Buna bağlı olarak, örneğin araştırmacılar, evliliğin ya da doğurganlığın zamanlaması gibi sonuçlar üzerindeki cemaat etkilerini belirlemek için çok düzeyli olay tarihi modelleri kullanmışlardır (J.O.G. Billy ve D. E. Moore, "A Multi-level Analysis of Marital and Nonmarital Fertility in U.S.", *Social Forces*, 1992). Okul etkileri üzerinde de kapsamlı bir literatür vardır. Bazı araştırmacılar, düzenli büyük okullarda ırk etkilerinin azaldığını, buna karşın sınıf ve akademik geçmiş etkilerinin, disiplin prosedürlerinin etkin ve adil olduğu okulların yanı sıra daha küçük okullarda da azaldığını ileri sürmüşlerdir. Diğer bazı incelemeler ise, okulda kalma kararları üzerindeki yerel emek piyasası etkilerine eğilmişlerdir (örnek için bkz. D. Raffe ve J. D. Willms, "Schooling and Discouraged Worker", *Sociology*, 1989). Ayrıca organizasyonel yapı ve emek piyasası bölünmesinin kariyer sonuçları üzerindeki etkilerine yönelik ve birey, şirket ve emek piyasası düzeylerinde toplanmış verilere dayanan çok sayıda çok düzeyli analizler vardır. Örneğin, W. J. Villemez ve W. P. Bridges ("When Bigger is Better: Differences in the Individual-Level Effect of Firm and Establishment Size", *American Sociological Review*, 1988), şirket büyüklüğünün ve diğer organizasyonel niteliklerin bireysel gelir üzerindeki etkisini ve bunun, mesleklere ve cinsiyete göre nasıl değişiklik gösterdiğini incelemişlerdir.

Her ne kadar çok düzeyli modeller, bağlamın tam olarak ne anlama geldiğini ve sosyologların ilgilendiği bireysel sonuçları ne şekilde etkileyebildiğini daha iyi anlamaya dair bir vaatte bulunsa da, bu yaklaşım da problemsiz değildir. Eğer modeller çok karmaşıksa, model parametreler için sağlam istatistiki tahminler üretmek zor olabilir. (Bazı incelemeler, her düzeyde on değişkeni bulunan beş düzeyli modeller kullanmışlardır.) Öte yandan eksik veriler istatistiki tahminleri yanlı hale getirebilir.

çokeşlilik (*polygamy*) Çokeşlilik kesinlikle bir cinsin, karşı cinsten iki ya da daha fazla kişiyle aynı anda evli

olmasını gösteren bir terim olmasına karşın, bazı yazarlar -aslında *çokkarılılık diye adlandırılması gereken- bir erkeğin iki ya da daha fazla sayıda kadınla evlenmesi anlamında kullanırlar.

çokkarılılık (*polygyny*) Bir erkeğin aynı anda iki veya daha fazla kadınla evli olmasını anlatan bir terim. Birden fazla kadınla evlenme insan toplumlarında ender rastlanan bir durum değildir ve yaygın olarak görülebilir. Evlenilen kadınların kız kardeş olması halinde, bu durum kızkardeş çokkarılılığı olarak adlandırılır. Bazı yazarlar, bu tür evlilikleri ifade etmek için çokkarılılık yerine *çokeşlilik terimini kullanırlar, fakat kesin bir dille ifade etmek gerekirse, çokkarılılık da çokkocalılık da aslında çokeşliliğin versiyonlarıdır.

çokkocalılık (*polyandry*) Bir kadının iki ya da daha fazla erkekle sayıda evli olmasını gösteren bir terim. Çokkocalılık oldukça ender görülen bir evlilik biçimidir ve genellikle bir kadının iki ya da daha fazla sayıda erkek kardeşle evlenmesi sonucunda ortaya çıkar. Bu durum, grup halinde ya da kardeş çokkocalılığı diye bilinir. Çokkocalılığın nedenlerinden birisi, mirasın hepsi de aynı baba(lar)ın dölleri olarak görülen çocuklara geçeceği düşüncesiyle, toprağı ve mülkiyeti tek bir ailenin içinde tutmaktır.

çokkültürlü toplum (*multi-cultural society*) ABD ve İkinci Dünya Savaşı sonrası Britanya örneklerinde görüldüğü üzere, kültürel çoğulculukla karakterize edilen toplumlar için kullanılan bir terim. Bir ideal olarak çokkültürcülüğün, kültürel çeşitliliği (örneğin, dilsel ve dinsel çeşitliliği) övmesi nedeniyle, erken dönem ırk, etnisite ve göç araştırmalarının pek çoğunda varsayılan *asimilasyoncu idealin karşıtı bir modeli yansıttığı söylenebilir.

çoklu doğrusal ilişki (*multicollinearity*) Bir *regresyon analizinde iki veya daha fazla *bağımsız değişken arasında yüksek bir *korelasyon varsa çoklu doğrusal ilişki ortaya çıkar. Bağımsız değişkenlerin çoklu doğrusal ilişki olduğunu varsayabilmek için aralarında ne ölçüde korelasyon bulunması gerektiği konusunda çarpıcı bir anlaşmazlık vardır. Aşırı çoklu doğrusal ilişki (örneğin, iki bağımsız değişken arasındaki 0,70'lik ya da daha yüksek bir korelasyon) standart hatalar ve regresyon katsayıları (dolayısıyla bunların istatistiki önem ve güven aralıkları testleri) üzerinde ters etkiye sahiptir.

çoklu doğrusal regresyon (*multiple linear regression*) *bkz.* **regresyon**

çoklu neden-sonuç ilişkisi (*multiple causation*) *bkz.* **nedensel modelleme**

çoklu yoksunluk (*multiple deprivation*) *bkz.* **yoksunluk**

çoksesli semboller (*multi-vocal symbols*) Birden fazla yorum yapmanın mümkün olduğu, dolayısıyla, farklı grupların kendi tanımlarını standart tanım olarak benimsetmeye çalışmaları yüzünden bir çatışma ihtimalini de içinde barındıran *semboller.

çoktanrıcılık (*polytheism*) *bkz.* **tektanrıcılık**

çokuluslu lojistik regresyon (*multinational logistic regrassion*) *bkz.* **lojistik (ya da logit) regresyon**

çokuluslu şirket (*multinational corporation*) Finansal yapı, yönetsel denetim ile üretken faaliyetin entegrasyonunun, ulusal sınırları aştığı ve uluslararası (ya da küresel) *piyasalara yöneldiği bir *kapitalist girişim biçimi. *Ayrıca bkz.* **endüstriyel entegrasyon.**

çubuk grafik (*bar chart*) Nominal, sıralı ya da gruplanmış sürekli verilerin *sıklık dağılımını gösteren grafik bir araç. Bu grafikte, yatay bir eksen üzerinde, genişliği kategorilerin boyuyla orantılı olan bloklar kurulur. Her bloğun yüksekliği daha sonra, onun gösterdiği kategorinin göreli sıklığıyla orantılı olacak şekilde ayarlanır. Böylece diyagram, Şekil 1'deki, bir hastanede doğumların haftanın günlerine göre dağılımını gösteren farazi örnekte olduğu gibi, değişik yükseklikleri simgeleyen bir dizi çubuk şeklini alacaktır. Geleneksel uygulama olarak, sıklığı temsil eden oranlar her çubuğun üstüne yazılır ve yalnızca fiilen gerçekleşmiş değerler gösterilir. (Örneğin, Pazartesi günleri hiç doğum olmasaydı, o gün için bir yer ayrılmazdı.)

Verileri sergilemeye yarayan diğer grafik yöntemler arasında histogram ile sıklık poligonunu da sayabiliriz. Histogram, belli bir aralıktaki gözlemlerin sayısına denk düşen bir yüksekliği gösteren bitişik çizgiler ya da çubuklardan oluşan ve yalnızca değerler açısından belli bir düzen bulunduğu örneklerdeki değişkenleri göstermek amacıyla kullanılması gereken, aralık ya da oran düzeyindeki verileri sergileyen bir grafiktir. Genel olarak, histogramda hiçbir gözlemin yapılmadığı aralıklara da yer bırakılır, ama o kısımda herhangi bir çizgi ya da çubuk bulunmaz. Şekil 2, bir yaz kampına katılan bir grup genç öğrencinin aylık harcamalarını sergileyen farazi bir örnektir. (Çubukların altındaki sayılar her aralıktaki ortalama değeri ya da orta noktayı göstermektedir.) Bu tekniğin değişik bir biçimi, çubukların yerini her aralığın orta noktasının üstüne yerleştirilen noktaların aldığı ve bu noktaların daha sonra düz çizgilerle birleştirildiği "sıklık poligonu"dur.

Verileri sergilemenin bunlar gibi ve başka görsel araçlarıyla (örneğin, *turta çizelgesi), normal olarak araştırmacıların ilk bakışta ya da basitleştirilmiş biçimde bir sıklık dağılımına yerleştirilen temel bilgileri aktarmak istedikleri her yerde karşılaşabilirsiniz. Dolayısıyla bu araçlara, dergi ve gazete gibi iletişim araçlarında da yaygın biçimde başvurulmaktadır. *Ayrıca bkz.* **ölçüm.**

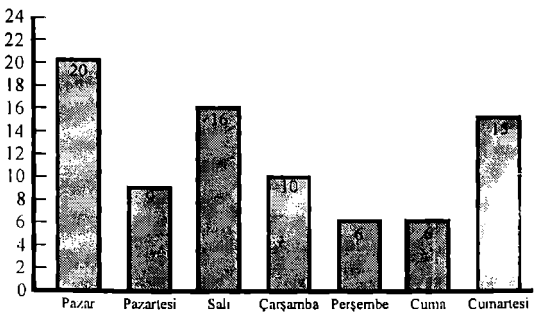

ŞEKİL 1: *Doğumların haftanın günlerine göre sıklığını gösteren bir çubuk grafik*

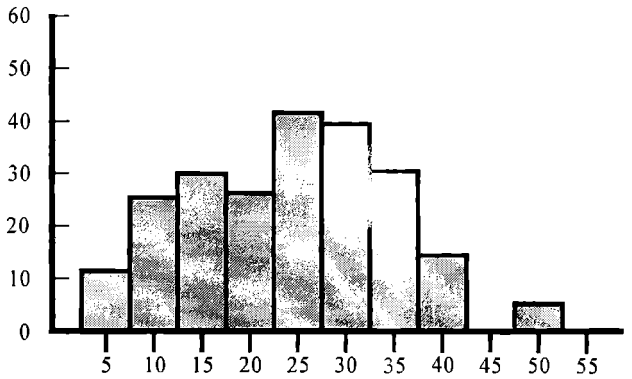

ŞEKİL 2: *Bir aylık harcama histogramı*

D

dağılım (istatistiki dağılım ya da sıklık dağılımı) (*distribution –statistical or frequency*) Kantitatif bir veri grubundaki bir *değişken için gözlemlenen tüm *değerleri gösteren, verilerin dağılımını çabukça görmeyi sağlayan bir dizi sayı. Sıklık dağılımı, *turta çizelgesi ya da *histogram gibi grafiklerden yararlanarak da gösterilebilir.

Gözlemlenen verileri kullanan bir sıklık dağılımı ya da istatistiki dağılım, hipotetik dağılımları gösteren ve biçimleri, cebir formülleriyle belirlenen matematiksel ihtimal dağılımlarıyla karıştırılmamalıdır. Gözleme dayalı bir sıklık dağılımı ile çeşitli hipotetik matematiksel dağılımlar arasındaki uyuşma, genellikle belli verilerle yürütülen istatistiki analiz tipini belirleyecektir.

Bir *anket araştırmasındaki veri grubundan elde edilen sıklık dağılımları genellikle, temiz ve düzenlenmiş veri grubundan çıkarılan ilk sonuçtur ve *anketteki her sorunun muhtemel yanıtlarının toplamlarını gösterir. Ampirik biçimde gözlenen dağılımlar, dağılma ölçülerinden ve olasılık dağılımının üç ana biçiminden (*iki şıklı dağılım, *Poisson dağılımı ve *normal dağılım -Gauss dağılımı-) geliştirilen diğer istatistiki araçlardan yararlanarak analiz edilebilir.

dağılma ölçüleri (*measures of dispersion*) *bkz.* **varyasyon (istatistiki)**

dağınık kalabalık (*diffuse crowds*) *bkz.* **kalabalıklar**

damga (*stigma*) Bu terimin uzun bir tarihi (Klasik Yunan'da dışlanmış gruplara vurulan bir damgayı göstermektedir) olmasına rağmen, sosyolojiye esas olarak Erving *Goffman'ın çalışmalarıyla (bkz. *Stigma,* 1960) girmiştir. Sabit bir özelliği yansıtmaktan ziyade, değer kaybı ilişkisini yansıtan damgayı Goffman üç tip halinde (bedensel, ahlâki ve kabilesel damga) sınıflandırmış ve bunların insanların karşılıklı ilişkilerini ne şekilde etkileyip yönlendirdiğini analiz etmiştir.

Darwincilik, Sosyal Darwincilik (*Darwinism, Social Darwinism*) Darwincilik, evrimin, Charles Darwin ile Alfred Wallace'ın ayrı ayrı geliştirdikleri ve daha sonra Darwin'in evrimi konu alan iki büyük eseriyle (*Türlerin Kökeni* [*Origin of Species by Means of Natural Selection*], 1859; *İnsanın Türeyişi* [*Descent of Man*], 1871) yaygınlaşan doğal ayıklanma yoluyla gerçekleştiği kuramına duyulan inancı gösterir. Bu kuramın ilk versiyonunun temelini oluşturan önermeye göre, üreme, yerine geçme oranından daha yüksek bir düzeyde gerçekleşirken nüfus sayıları sabit kaldığına göre, bu süreçte sistematik bir seçme mekanizması işliyor ve bu mekanizmaya göre bazı türler yok olurken, bazıları hayatta kalmayı başarıyor olmalıydı. Burada işlediği iddia edilen süreç, kendi ortamları ve koşullarına daha iyi uyum sağlayanların hayatta kalıp, aynı adaptasyonu gösteremeyenlerin öldüğünü varsayan "doğal ayıklanma" mekanizmasıydı. Zamanla bu süreç türlerin oluşumuyla sonuçlanacaktı. Öte yandan, gerçek

kalıtım mekanizmasının (tekil *gen) geniş ölçüde kabul görmesi ve modern neo-Darwinciliğin başlangıcı olacak şekilde varolan kuramın içine dahil edilmesi otuz yıldan daha uzun bir süre almıştı.

Darwin ile Wallace'ın kuramı, kendileri tarafından formüle edilip kaleme alındığı sırada, evrim hakkında mevcut olan daha genel söylemin (ki Herbert *Spencer'in sosyal *evrimciliği bu kapsamda görülmelidir) sadece bir biçimini oluşturuyordu. Toplum üzerine yazıp Spencer'den etkilenmiş olan birçok yazar, Darwin'in bilimsel kuramını kendi yazılarına seve seve aktarmışlardı ve toplumların tarihsel gelişmesini açıklarken "en uygun olanın hayatta kalması" deyişini (bu deyişin Darwin'e atfedilmesi yaygın bir eğilimdir) bulan da zaten Spencer'den başkası değildi.

Amerika Birleşik Devletleri ile Britanya'da on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, en uygun olanların hayatta kalması düşüncesinin toplum kuramına aktarılmasına dayalı bir hareket baş göstermişti. Bu Sosyal Darwinci hareketin en iyi bilinen dışavurumu *öjenikti. Öjenik Derneği'nin üyeleri en aşırı bildirgelerinde, bir bütün olarak insanların genetik niteliğini yükseltmek amacıyla zorunlu kısırlaştırmayı ya da nüfusun kalabalık alt gruplarının hapsedilmesini ve diğerlerine de aralarında bir seçim yaparak bakmayı çeşitli biçimlerde savunan kitapçıklar yayınlamışlardı. Darwinci kuram daha yakın zamanlarda ise, bazı bilim adamlarının artık, Darwin'in önerdiği şekliyle doğal ayıklanmanın ağır bir süreçle ilerlemesinin türlerin oluşumunu açıklamaya yetmediğine inanıyor olmaları, bu sürecin daha hızlı ilerlemesi gerektiğini düşünmeleri nedeniyle tartışma odağı haline gelmiştir. Yine de biyologlar ile genetik bilimcilerinin çok büyük çoğunluğu hâlâ inançlı neo-Darwincilerdir. *Ayrıca bkz.* **Gumplowicz, Ludwig; ordu ve militarizm.**

Davis-Moore tezi (*Davis-Moore thesis*) *bkz.* **işlevsel tabakalaşma kuramı**

davranış (*behaviour*) *bkz.* **davranışçılık; sosyal davranışçılık**

davranış, siyasal (*behaviour, political*) *bkz.* **siyasal davranış**

davranış terapisi (*behaviour therapy*) *Psikoterapinin, ilk çıkışında *davranışçı ilkelere temellenip, klasik ve araççı *koşullandırma tekniklerinden yararlanan bir biçimi. Bu yöntemde terapist, uyumsuz davranışı devam ettiren koşulları değiştirmeye çalışır. Yalnız davranış terapistleri, son zamanlarda düşüncelere ve düşünme süreçlerine daha fazla önem vermeye başlamışlardır.

davranışçılık (*behaviourism*) Felsefede, ama daha özel olarak psikolojide rastlanabilecek olan, bilincin insan davranışlarının anlaşılmasıyla herhangi bir ilişkisi bulunduğunu (az ya da çok ısrar ederek) reddeden bir yaklaşım. Davranış burada, dışsal ya da içsel, fark edilebilir ve ölçülebilir uyarıcılara karşı saptanabilir ve ölçülebilir tepkiler göstermektir. Yalnız bu tepkiler, ödüllere veya çeşitli caydırma biçimlerine karşı değişebilir (*koşullandırma diye bilinen süreçtir bu). Demek ki davranışçılık, hem akademik psikolojide muazzam etkisi olan bir kuramsal yöneliş, hem de istenmeyen davranışları değiştirmekte kullanılan pratik bir tekniktir.

Bir kuram olarak davranışçılık, yirminci yüzyılın başlarında, o zamanlar egemen olan içebakışçılığa karşı bir tepki olarak gelişmişti. İçebakışçılık, bu alanda kendi kendini irdeleme yoluyla bilincin incelenmesinde yoğunlaşırken; davranışçılık, bilincin çeşitli

hallerinin kavranabileceği görüşünü reddetmekteydi. İlk davranışçı manifesto olan John B. Watson'ın kitabında (*Behaviourism*, 1913), içebakışa güvenilemeyeceği, çünkü insanın kendisiyle ilgili olarak aktaracağı şeylerin belirsiz ve öznel olabileceği, bu yolla elde edilen verilerin bağımsız araçlarla doğrulanamayacağı ileri sürülüyordu. Argümanlarını *mantıkçı pozitivizmin felsefi temellerine dayandıran davranışçılar, gerçekten bilinebilecek olan her şeyin, duyular aracılığıyla gözlenen şeyler olduğu önermesini ortaya atmışlardı. Gözlemlenebilir davranışların psikolojinin tek meşru inceleme konusu olduğu görüşünü hararetle savunuyorlardı. Davranışçı ilkelere göre, başarılı bir gözlem yapmanın en iyi yolu kontrollü deneylerdeki davranışlara bakmaktı. Pratikte ise böylesi deneylerde, hayvan davranışlarının ayırıcı özelliklerini insanları da kapsayacak şekilde genelleştirmenin verimli bir yol olduğunu öngören varsayım doğrultusunda, genellikle hayvanlar kullanılıyordu (örneğin bkz. Watson, *The Psychological Care of Infant and Child*, 1938).

Akademideki davranışçı proje, köpeklerdeki sindirim sürecini kapsayan incelemeleriyle 1904'te Nobel Ödülü almış olan Rus psikolog Ivan Pavlov'un etkili çalışmasıyla örneklenebilir. Pavlov, köpekler üzerinde bir dizi deney uygulayarak, reflekslerin öğrenilebileceğini ya da (davranışçı terminolojiyle ifade edecek olursak) koşullanabileceğini kanıtlamak istemişti. Pavlov'un deneylerinde, hayvanlar yiyeceğin görüntüsü ya da kokusuna alıştırılıyor, böylece tükürük salgılamaları sağlanıyordu. Daha sonra, yiyeceğin ortaya çıkmasıyla aynı anda zil çalınıyor, köpekler bu hareket sonucunda daha fazla tükürük salgılıyorlardı. Sonunda köpekler sadece zil çalması üzerine, sonuçta ortada hiçbir yiyecek görünmese bile salya çıkarma noktasına geliyorlardı. Pavlov olsun diğer davranışçılar olsun, bu ve benzeri deneyleri reflekslerin çevredeki uyarıcılarla koşullanabileceği fikrinin kanıtı saymışlar; bundan yola çıkarak, gerek hayvanların gerekse insanların davranışlarının uyaran/yanıt modeline göre işlediği sonucuna varmışlardır. Amerika Birleşik Devletleri'nde B.F. Skinner ve Britanya'da Hans Eysenck gibi daha sonraki davranışçılar kendi çalışmalarında bu öncülleri geliştirmişlerdir (*bkz.* Skinner, *About Behaviourism*, 1973; ya da Eysenck'in akıl hastalığı -bu tür durumlara kendisinin verdiği isimle "anormal davranışlar"- hakkındaki kitapları ve makalelerinin herhangi biri). Skinner, işlemsel tekniklerin denetimindeki bir toplum resmi çizdiği romanında (*Walden Two*, 1948) kendi davranışçı toplum ütopyasının ana hatlarını ortaya koyacaktı.

Davranışçı kuramların doğrudan bir uygulaması olan kaçınma terapisi, duyarsızlaştırma ve işlemsel koşullandırma; sağlık, akıl sağlığı ve hapishane hizmetleri alanlarında kullanılan davranışçı teknikler arasında yer alırlar. Kaçınma terapisi, istenmeyen davranışların sıklığını azaltmak amacıyla zararlı bir fiziksel uyarımın ya da cezanın kullanılmasını gerektirir. Hastaların belli toplum karşıtı davranışlarını tersine çevirme çabalarında elektrik şoku ve apomorfin enjekte etmek gibi yöntemler kullanılmıştır. Özellikle fobi tedavisinde kullanılan duyarsızlaştırma, uygulayıcının hastayı, hastanın korktuğu nesneye ya da olaya karşı daha az duyarlı olmasını sağlama niyetini güderek, bir "anksiyete hiyerarşisi"yle harekete geçirdiği bir psikolojik terapidir. İşlemsel koşullandırma ise, daha sonraki davranışları değiştirmek üzere bir davranışın sonuçlarının, ödüller ve cezalar aracılığıyla sistemli biçimde manipüle edilmesini gerektirir. Şu anda,

tüm bu tekniklerin etkililiği ve etik boyutları konusunda geniş kapsamlı ve yoğun bir tartışma sürmektedir.

Davranışçılık, insan eylemlerine neyin yön verdiği konusunda aşırı çevreci bir konumu temsil etmektedir. Davranışçılara göre, tüm davranışlar şu ya da bu türdeki çağrışım ve koşullandırmayla öğrenilebileceği gibi, buna bağlı olarak, aynı davranışların dış (ortama bağlı) koşullar nedeniyle değiştirilmesi ya da vazgeçilmesi de mümkündür. Beklenebileceği üzere, bu kuram sosyologlar tarafından, esasen şu iki nedenden dolayı kuşkuyla karşılanmış ya da tamamen reddedilmiştir: Davranışçılık asıl olarak bireyci bir yaklaşımı başa almaktadır ve insanların toplumsal dünyayı nasıl yorumladıklarını dikkate almadan herhangi bir sosyolojik inceleme yapmak çok zordur. Örneğin, George Herbert *Mead'in sıklıkla dile getirmiş olduğu bir davranışçılık eleştirisine göre, bu kuram insanların düşündükleri ya da hissettikleri şeyleri değil, sadece yaptıkları şeyleri açıklayabilirdi; yani, insan davranışının gözlemle kolayca sezilemeyen pek çok yönünü görmezlikten geliyordu. Yine de davranışçılık, artık temel ortodoks çizgi olarak yerini bilişsel psikolojiye bırakmaya başladığını gözlemlememize rağmen, özellikle Skinner'ın etkisiyle kuramsal ve klinik psikolojiye uzunca bir süre egemen olmuştur.

Bununla birlikte, davranışçılığın bazı öğelerinin sosyolojide göründüğünü yadsıyamayız: Sözgelimi, George Homan'ın *mübadele kuramı Skinner'ın çalışmalarından bir sürü şey almıştır. Ayrıca, *toplumsallaşma kuramlarında örtük biçimde genelleştirilmiş davranışçı varsayımlara rastladığımız bir gerçektir. Örneğin George Herbert Mead, kendisini genellikle bir *sosyal davranışçı diye nitelemekle birlikte, onun kendi çalışması *Mind, Self and Society*'nin (1934) konusu bilinçtir. *Sembolik etkileşimcilik de, toplumun -toplumsal rollerden oluşan bir yapı olarak- insanları kabul edilebilir toplumsal davranışlar sergilemeye koşullandırdığı görüşünü ortaya atan bir bakış açısı şeklinde değerlendirilebilir. Bununla birlikte, bu yorumun terimin çok esnek bir kullanımını yansıttığı ve çok genel bir davranışçılık biçimi olduğu vurgulanmalıdır. *Ayrıca bkz.* **neo-pozitivizm.**

davranışsal uyumculuk (*behavioural conformity*) Bir insanın eylemlerini, kişisel inançları ne olursa olsun, egemen olan *normlarla uyumlu hale getirme (dolayısıyla normları ve davranışları olduğu gibi benimseyen asıl konformisten ayrı tutma) eğilimi. Bazı sosyologlar, uyumcu kişiliğin apayrı bir tip olduğu görüşündedir. Bu kişilikteki insanlar önem verdikleri insanlar tarafından beğenilmek ve benimsenmek istedikleri için, arkadaşları ve akranlarının tutumlarıyla davranışlarını yansıtırlar; şöyle ki, etrafındaki insanlar (diyelim) Yahudi düşmanı ise, uyumcu olan kişi de Yahudiler aleyhinde sözler söyleyecek ve onları hedef alan ayrımcı eylemlere katılacaktır. Yine de, uyumcu kişiler, bir şeyden nefret etmekten ziyade beğenilmeye daha çok ihtiyaç duydukları için, aynı davranışı kan bağına sahip oldukları dışgruplara karşı tutum ve davranışlarını genelleştirmeye eğilimli değillerdir. (Dolayısıyla, diyelim bu örnekte, Yahudilere antipati duyma, başka etnik azınlık gruplarını hedef alan benzer tutumlar şeklinde yansımayacaktır.)

dayanışmacı çalışma yönelimi (*solidaristic orientation to work*) *bkz.* **öznel çalışma deneyimi**

dayanışmacılık (*solidarism*) Dayanışmacılık, ortak amaçların ve ilgilerin paylaşıldığı inancını anlatan bir terimdir.

Dayanışmaya bir güç ve direniş kaynağı olduğu, dolayısıyla bir amaca yönelik olarak birlik oluşturmayı kapsadığı için değer verilir. Dayanışmanın bir amaca erişmenin aracı olmaktan ziyade, kendi başına bir amaç olduğu inancının, geleneksel işçi sınıfının mesleki *cemaat yapısının özelliği olduğu söylenmiştir. Dayanışmacı ortamlarda ortak çalışma deneyimlerinin ve cemaat yaşamının olması, karşılıklı yardım ve katılım değerleriyle birlikte güçlü kardeşlik duyguları doğurmaktadır. Başka bir iddia, ampirik düzeyde doğrulayacak fazla kanıt olmamasına rağmen, bu aidiyet duygusunun işçi sınıfı *kolektivizminin kaynağı olduğudur. Fakat dayanışmacılığın iddia edildiği gibi bütünlüğü ve birlik olmayı yansıttığı kuşkuludur. *Ayrıca bkz.* **öznel çalışma deneyimi; toplum imgeleri.**

de Beauvoir, Simone (1908-1986) Paris doğumlu bir felsefeci ve romancı. Seçkin bir okul olan École Normale Supérieure'den mezun Simone de Beuauvoir, en büyük ününü, *İkinci Cins* (*The Second Sex,* 1949) adlı iki ciltlik eseriyle kazanmıştır. Bu eser, biyolojik, tarihsel ve etnografik boyutlarıyla kadınlığı inceleyen ve kadınların ikinci plana atıldığını vurgulayan çok kapsamlı bir analizdi. "Kadınlar doğuştan kadın olarak dünyaya gelir," diyen Beauvoir'a göre, edebiyat ve inanç sistemleri kadınların erkeklerin gözünde her zaman "öteki" olarak görüldüğünü ortaya koymaktaydı. Dolayısıyla kadınlara "doğa" gözüyle bakılırken, erkekler "kültür"ü temsil ediyordu. Bu tür iddialar bazen Avromerkezci ideolojik varsayımlarda bile evrensel doğrular şeklinde gizlenmiş durumdaydı. Kadın varoluşunu betimleyen birçok tarif aslında Beauvoir'ın yüzyıl ortası Paris'iyle ilgili ilk elden yaşadığı deneyimlerle gözlemlerinin canlı ayrıntılarıydı ve bundan dolayı, kaleme almış olduğu metne bir sahicilik boyutu kazandırıyordu. Beauvoir'ın kitabı binlerce kadın okuruna esin kaynağı olmuştur. De Beauvoir, kadınların bağımlılığı sorununun ortadan kalktığı, savaş sonrası döneme ait bir rahatsızlığa yanıt vermişti. Pek çok uzmanlık alanındaki *feminist bakış açıları daha yakın zamanların ürünü olmasına rağmen, bunlardan çok azı De Beauvoir'ınki gibi çok sayıda disiplinden faydalanan incelemeler olmuştur.

Beauvoir -ilki *Konuk Kız* (*She Came to Stay,* 1943) olan- romanlar da yazmış; 1954'te çıkardığı *Mandarinler*'le (*The Mandarins*) Goncourt Ödülü'nü kazanmıştı. *Varoluşçu bir felsefeci olan De Beauvoir, denemeleriyle oyunlarında da ahlâki ve siyasal ikilemleri irdelemiş, ayrıca *Memoirs of a Dutiful Daughter* (1958) ve *The Prime of Life* (1960) gibi otobiyografik metinler ortaya çıkarmıştı. Yine annesinin ölümünü anlattığı *A Very Easy Death* (1964) ile hayat arkadaşı Jean-Paul Sartre'a veda metni niteliğini taşıyan *Adieux* (1981) bu çerçevede değerlendirilebilecek kitaplarıdır.

değer (*value*) Tamamen farklı anlamlar taşıyabilen bir sözcük. Değer, kantitatif veri kümelerinin istatistiki analizinde, belirli bir durum için veya özel koşullar altında belli bir *değişkende gözlenen puan ya da sayıyı ifade eden nicel bir miktardır. İktisatta *emek-değer kuramı, metaların kendilerinde somutlanan emek miktarına göre mübadeleye girdiğini söyler. Bunun aksi yöndeki bir perspektif, işverenlerin yedek emek ordusu yaratarak bir artık elde ettiklerine ve ücretleri düşük tuttuklarına dikkat çeken Marksizan sömürü kuramıdır. Tutum araştırmasında, değerler, insanların etik ya da uygun davranışlar hakkında, neyin doğru neyin yanlış olduğu, neyin istenilir neyin alçakça olduğu konusunda

taşıdıkları fikirleri gösterir. Aynı doğrultuda, felsefeciler de değerleri *etiğin, estetiğin ve siyaset felsefesinin parçası sayarlar.

Değerler bir toplumsal veri tipi olarak düşünüldüğünde, güçlü, yarı kalıcı, birleştirici ve bazen belirsiz eğilimleri yansıtan değerler ile yüzeysel, fazla emin olunmayan ve oldukça değişken görüşler ile kanıları yansıtan *tutumlar arasında ayrım yapıldığına tanık oluruz. Toplumlar çok çeşitli tutumlara hoşgörüyle bakabildiği halde, insanların sahip oldukları, toplumsal ve siyasal konsensüsü şekillendiren ve ortaklaşa paylaşılan bir değerler kümesi sunan değerlerde belli bir homojenlik ve tutarlılık olmasını gerekli görürler. Genelde normatif işlevselcilerin (yani *konsensüs kuramcılarının), özelde ise Talcott *Parsons'ın sosyolojik kuramları, *toplumsal düzenin muhafaza edilmesinde ortak değerlerin önemine aşırı bir vurgu yapmaktadır.

Daha genel bir açıdan bakarsak, tüm *sosyoloji değer sorunlarıyla uğraşır. Nitekim klasik yazarların pek çoğu (en çok dikkat çeken isimler olarak Émile *Durkheim ile Max *Weber), değerlerin toplumsal araştırmalardaki rolünü tartışmaya uzun bir yer ayırmışlardır. Daha felsefi olan bu düzeyde, sosyoloji açısından değerle ilgili sorunları ikiye ayırabiliriz. Birincisi, toplumun kendisi kısmen değerler aracılığıyla kurulduğu için, sosyolojinin incelenmesi bir açıdan değerlerin incelenmesidir. İkincisi, sosyologların kendileri de bir toplumun üyeleri oldukları ve muhtemelen onların da değerleri (dinsel, siyasal, vb.) olduğu için, sosyolojik çalışmalar değer konularında, hatta (*Marksistlerin ifade edebileceği gibi) *ideolojiyle ilgili konularda bile işin içine katılabilir. Gerçekten bazı yorumcular, bu nedenle sosyologların, daha genel olarak bilim adamlarından beklenen değer-tarafsızlığını sergileyemeyeceklerini ileri sürmüşlerdir.

Değerlerin sosyal bilimdeki rolü hakkındaki bu *epistemolojik tartışmalar, sosyolojik çalışmalara üç aşamada etki yapabilir. Birincisi, değer-ilişkisi sorunlarının gündeme geldiği din ya da homoseksüellik gibi bir konuyu inceleme kararlarında; ikincisi, yanlılık, değer-tarafsızlığı ve *nesnellik sorunlarının gündeme geldiği bir araştırmanın fiili uygulama aşamasında; son olarak, "değer etkileri" sorununun gündeme geldiği belirli toplum kuramları ya da araştırmalarının sonuçlarında. Pratikte sosyologların çoğu, bu tür keskin ayrımların kolayca yapılamayacağı ve çeşitli değer sorunlarının birbiriyle örtüştüğü görüşündedirler.

Felsefi *pozitivizmin tanımlayıcı özelliklerinden birisi, onun, bilimleri (sosyal bilimler dahil olarak) değer açısından tarafsız ya da değerden bağımsız olarak ele alır (bilim adamlarının çalışmalarının her aşamasında tüm önyargıları ve tercihleri ortadan kaldıracağı -en azından kaldırması gerektiği- beklentisi). Dolayısıyla değer-tarafsızlığı, bilimsel bir sosyoloji açısından vazgeçilmez önemdedir. Benzer biçimde, sosyolojinin, politika ya da belli değerlerin peşinde olmayla ilgili mantıksal olarak hiçbir verili içerim taşımayan bulguları aktaran, salt teknik bir özelliğinin olduğu düşüncesi vardır. Marksistler, bu çizgiyle belirgin bir karşıtlık içinde, sosyolojik analizin her aşamasının siyasal ve ahlâki varsayımlar ve sonuçlarla iç içe olduğunu, yani sosyolojinin de çaresiz bir biçimde *ideolojik teşebbüs olduğunu savunurlar.

Yalnız sosyologların çoğunun bu iki uç konum arasında durduğunu, (örneğin) araştırma alanlarının seçimi değer konularını gündeme getirdiği halde, bir araştırmanın fiilen yürütülmesinin

mümkün olduğunca yansız olması, bulguların tarafsız biçimde sunulması gerektiğini, başkalarının kullanımına sunulan bu bulguların da değerle (yani, politikayla) ilgili sorunları gündeme getireceğini ileri sürdüklerini söyleyebiliriz. Değerler sorununun getirdiği, görünüşte kolay çözülmez nitelikteki epistemolojik sorunlarda sıklıkla karşılaşılan pragmatik bir çözüm, sosyolojinin her zaman etik, siyaset ve değerlerle yakından bağlı olduğu, kendisini onlardan ayıramayacağı için sosyologların da bu temeldeki tartışmaları açıkça ortaya koymaları gerektiği önermesidir.

Klasik değer tartışmalarının bir kısmına, C. Wright Mills, Howard S. Becker, Alvin Gouldner, George Lundberg, Robert Lynd ve Gunnar Myrdal gibi önemli isimler katılmıştır. Fakat en önemli metodolojik saptamalar hâlâ Max Weber'in denemelerinde (bkz. *The Methodology of the Social Sciences,* 1904-1918), bilhassa bir kavram oluşturma ilkesi olarak "değer-ilişkisi"nin felsefi temelini tartıştığı bölümlerde bulunabilmektedir. Weber bu metinlerde, Heinrich Rickert'in epistemolojisini takip ederek (*bkz. *Geisteswissenschaften* ve *Naturwissenschaften*), gerçekliğin sonsuz derecede karmaşık olduğunu ve kavramsal bakımdan tam olarak anlaşılamayacağını, doğa bilimleri ile sosyal bilimlerin kavram oluştururken genelleştirici ve tikelleştirici yaklaşımları temel aldıklarını, tekilleştirici yaklaşımın nesnelerinin anlam ve değerlerin aşılanmasıyla ayırt edildiğini ileri sürmüştür. Weber'e göre, değer-ilişkisi, sosyal bilimler ile tarihsel bilimlerde, analiz edilmekte olan bir duruma ya da fenomene içkin değeri kristalleştirip açığa çıkararak olguların seçilmesini yönlendirir. Kuşkusuz, kültürel fenomenlerin temelinde yatan değerlerle ilgili çeşitli akla uygun yorumlara, buna bağlı olarak, açıklanacak fenomeni (ya da "tarihsel birey"i) kavramsallaştırabilecek çeşitli farklı görüş açılarına her zaman rastlanmaktadır. Bununla birlikte, belli bir araştırma için tarihsel bir konu saptandıktan sonra, artık, araştırma nesnesinin değer-ilişkisi tarifi ile daha önceki tarihsel faktörler arasındaki nedensel ilişkilerin aydınlığa kavuşturulmasıyla "nesnel bakımdan tek yanlı" bir sosyal bilimsel bilginin mümkün hale geleceği söylenebilir, çünkü bu ilişkilerin şekillenmesine bilimsel prosedürün yerleşik kuralları yön vermektedir. Araştırma nesnesinin kavramsallaştırılmasına temel oluşturan değer-açısı söz konusu fenomenin hem anlamlı hem de nedenleriyle yeterli biçimde açıklanmasını kolaylaştırmazsa, o zaman o fenomene, daha tatmin edici bir açıklamanın kurulmasına olanak tanıyan başka değerlerin içkin olduğu düşünülebilir. Bu karmaşık argümanı eksiksiz biçimde şu metinde okuyabilirsiniz: Thomas Burger, *Max Weber's Theory of Concept Formation* (1976). *Ayrıca bkz.* **normatif kuram.**

Değer Önermesi (*Value-Proposition*) *bkz.* **Başarı Önermesi**

değer-ilişkisi (*value-relevance*) *bkz.* **değer**

değer-özgürlüğü (*value-freedom*) *bkz.* **değer**

değer-tarafsızlığı (*value-neutrality*) *bkz.* **değer**

değer-yargıları (*value-judgements*) *bkz.* **değer**

değerlendirme araştırması (*evaluation research*) Yeni bir politik programın ya da mevcut politikalar ile pratiklerin -maksatlı ve maksat dışı- sonuçlarını (bildirilmiş olan hedeflere ulaşma düzeyinin ölçülmesi, yine yerinden

etme ve ikâme etkilerinin ölçülmesi gibi) değerlendirmeyi başa alan bir politika araştırması türü. Değerlendirme araştırması, 1960'larda kendi kendini tanımlayan bir alan haline gelmiştir ve Yoksullukla Savaş akımıyla ortak köklere sahiptir. (Ayrımcılıkla, yoksunlukla ve farkında olunan diğer toplumsal hastalıklarla mücadele etmek için çeşitli toplumsal programların etkisini bilmek açıkça yararlıydı.) Değerlendirme araştırması uygulamalı, disiplinlerarası ve metodolojik bakımdan fırsatçı bir eğilim taşıdığı için, bu tür araştırmaları yürütenler de çalışmalarını *Evaluation Review* (daha önceki adı *Evaluation Quarterly*) ve *New Directions in Program Evaluation* gazeteleri gibi uzman kanallar aracılığıyla yayınlamaya eğilimli olmuşlardır.

değişim, toplumsal değişim (*change, social change*) *Sosyolojinin temel problemlerinden birisi. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında sosyolojik analizdeki ilk girişimler, Avrupa'yı saran iki büyük değişim dalgasını (*sanayileşme ile Amerikan ve Fransız devrimlerinin peşinden *demokrasi ve insan *haklarının genişlemesi) açıklama gerekliliğinden kaynaklanmıştı. Auguste *Comte, toplumsal dinamikle ilgili kuramında, toplumların insanın bilgilerinin gelişmesine bağlı olarak bir dizi önceden görülebilir aşamadan geçerek ilerlediği önermesini ortaya atarken; Herbert *Spencer, nüfusun çoğalması ve *yapısal farklılaşma temelinde, *evrimci olan bir değişim kuramı geliştirmişti. Karl *Marx da, en önemli toplumsal değişimlerin devrimci bir nitelik taşıdığını ve ekonomik sınıflar arasındaki üstünlük mücadelesinden kaynaklandığını ileri sürmekteydi. Demek ki, on dokuzuncu yüzyılda toplumsal değişim kuramlarının genel eğilimi *tarihsicilik ve *ütopyacılık yönündeydi.

Bu yüzyılda toplumsal değişim kuramları çoğalmış ve yukarıda anılan ilk formülasyonları tamamen aşamadan, daha karmaşık bir hal almıştır. Modern dünyada yaşayan bizler, toplumun hiçbir zaman statik olmadığının, toplumsal, siyasal ve kültürel değişikliklerin aralıksız devam ettiğinin farkındayız. Değişimin kaynağı, koydukları yasalar ya da yürüttükleri politikalar aracılığıyla (örneğin, eşit ücret yasası çıkararak ya da bir ülkeye savaş ilan ederek) hükümetler olabileceği gibi; toplumsal hareketler (örneğin, sendikalar, feminizm) şeklinde örgütlenmiş yurttaşlar, bir kültürden başka bir kültüre yayılma (askeri fetih, göç ve sömürgecilikle gerçekleşen yayılma gibi) veya teknolojinin maksatlı ya da maksatsız sonuçları da olabilir. Modern çağdaki en dramatik toplumsal değişikliklerin bir kısmı, otomobil, antibiyotik, televizyon ve bilgisayar gibi icatlar sayesinde gerçekleşmiştir. Değişim ayrıca, kuraklık, açlık ve uluslararası düzeyde iktisadi ya da siyasal üstünlüklerde meydana gelen değişiklikler gibi çevresel faktörlerin etkisinden kaynaklanabilir.

Sosyologlar değişim sorununu büyük ölçüde tikel değişim süreçlerini yakından analiz ederek ve tanımlar geliştirerek irdelemişlerdir. Toplumsal değişim kuramları şimdilerde, küresel toplum düzleminden aile düzlemine kadar çok geniş bir alandaki fenomenleri (kısa ve uzun vadeli, büyük ve küçük ölçekli değişimleri) kapsamaktadır. 1990'ların başında Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği'nde yaşanan türden dramatik yapısal ve ekonomik değişimler bu alanın sadece bir parçasıdır. Sosyologlar normları, değerleri, davranışları, kültürel anlamları ve toplumsal ilişkileri etkileyen değişimlerle de ilgilidirler.

*Saint-Simon ile *Comte'un –Émile *Durkheim'ın çalışmalarının süzgecinden geçtiği biçimiyle- miraslarından

birisi, Talcott *Parsons ve Wilbert E. *Moore'un isimleriyle birlikte anılan *işlevselcilik kuramıdır. Toplum karmaşık ve birbiriyle bağıntılı bir işlevler örüntüsü olarak görülürse, değişim de sürekli *denge arayışının bir gölgefenomeni şeklinde açıklanabilir. Örneğin kitlesel işsizlik bir refah sistemini, bir ırk çatışması da yasa çıkarma atılımını doğurabilir. Belli bir toplumsal değişimin kolları sonsuz sayıda ve öngörülemez olmakla birlikte, toplumsal organizma içindeki bir başarısızlık ya da "aksaklığa" toplumsal uyum çabaları şeklinde de anlaşılabilir.

Değişimin yapısal belirleyicilerini sergilemeyi amaçlayan sistematik bir işlevselci girişimi, Amerikalı sosyolog Neil J. Smelser'ın çalışmalarında bulabilirsiniz. Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution* (1959) başlığını taşıyan ampirik incelemesinde, on dokuzuncu yüzyıl İngilteresi'ndeki sanayileşme sürecinde pamuk endüstrisinin büyümesi ve organizasyonu ile aile yapısı arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. İlk olma özelliği taşıyan bu çalışmada, bu iki sistemin değişim güçlerine karşılık verme biçimlerinin analizi temelinde toplumsal sistemlerin farklılaşmasını açıklamaya yönelik bir model önerilmiştir. Smelser daha sonraki yazılarında, örneğin 1963'te kaleme aldığı *Theory of Collective Behaviour*'da, hem bu modeli iyice geliştirmiş, hem de onu çeşitli kolektif eylem tiplerine uygulamıştır. Toplumsal değişimi "değer katma" süreci şeklinde kavramsallaştıran Smelser'ın, burada çeşitli koşulları ya da aşamaları, sonunda belli bir toplumsal değişime yol açmadan önce ardışık olarak birleştirdiğini görürüz. Bu yaklaşım, toplumsal değişimin gerçeğe daha yakın nedenlerini bütünüyle göz ardı etmese de asgariye indirir. Smelser, "Toward a General Theory of Social Change" (*Essays in Sociological Explanation*, 1968) adlı denemesinde bu açıdan iyi bir özet yapmıştır. Smelser'ın toplumsal değişim kuramı daha yakın zamanlarda İngiltere'deki işçi sınıfının eğitimini konu alan bir incelemede kullanılmıştır (*Social Paralysis and Social Change*, 1991).

Herbert Spencer'ın evrimci değişim görüşü, modern takipçisini *sosyo-biyoloji disiplininde bulmuştur. Edward O. Wilson gibi araştırmacılar, adaptasyonu (uyumu) öne çıkaran, ama bu süreci genetik mirasımızın çok daha derinlerine yerleştiren bir toplum görüşü ortaya atmışlardır. Sosyo-biyologlar, biz insanların -bireysel ve toplumsal olarak- milyonlarca yıllık uyarlanarak hayatta kalma stratejilerinin ürünü olduğumuzu savunmaktadırlar. Bir toplum pozitif (uyarlanarak) ya da negatif (uyarlanmadan) şekillerde değişebilir, ama o toplumun yazgısına kendi tercihleri damga vuracaktır: Dolayısıyla, refah, olumlayıcı eylem ya da aşırı tüketim bazıları için iyi, bazıları için kötü olabilir. Toplumun hayatta kalması, toplumsal değişimin –amaçları için olmasa bile- sonuçları bakımından anahtar önemdedir.

Toplumun ihtiyaçlarını ve bireylerin arzularını başa alan, istikrarlı bir statükonun korunmasını öne çıkardıkları sürece, işlevselci, evrimci ve sosyo-biyolojik toplumsal değişim anlayışlarının hepsi de tutucu sonuçlar içerir.

Marksist ve *çatışma kuramı gelenekleri, işlevselcilikle önemli temel varsayımları paylaşmalarına rağmen farklı yönlerde gelişmişlerdir. Marksist değişim kuramı daha proaktiftir ve insanların siyasal eylem yoluyla kendi yazgılarını etkileme becerisine odaklanır. Mutlaka Marksist çizgide olması gerekmeyen çatışma kuramları ise, genel olarak, toplumsal değişimi bir konsensüs arayışı olmaktan ziyade, sınıflar, ırklar

ya da diğer gruplar arasındaki bir üstünlük mücadelesi şeklinde yorumlarlar. Daniel Bell'in *Cultural Contradictions of Capitalism* (1976) adlı yapıtında, modern dünyadaki değişimin, toplumsal gerçekliğin farklı ilkelerle işleyen ve farklı hedefleri gözeten üç "alan"ı -tekno-ekonomik yapı (bilim, endüstri ve ekonomi), siyasal sistem ve kültür- arasındaki gerilimden kaynaklandığını ileri sürerek çatışma perspektifine ilginç bir dönüş yaptığına tanık oluruz. Oysa on dokuzuncu yüzyıl kuramcıları, değişimi, toplumun her kesiminin birlikte değişeceği, total, homojen bir süreç olarak görmüşlerdi. Bell'in modelinin akla getirdiği gibi, değişimin genellikle eşitsiz ve kısmi bir olgu olduğunu artık biliyoruz. Bunun için, kültürün gelişmesinin teknoloji, siyaset ya da iktisattaki gelişmelere ayak uyduramadığı yerlerde *kültürel gecikme yaygın biçimde gözlemlenen bir fenomendir.

Toplumsal değişimi konu alan ampirik incelemelerin ortaya koyduğu problemler dev boyutludur. Tarihsel veriler her zaman eksik ya da yanlıdır; süregiden değişimlere ilişkin uzun vadeli incelemeler yapmak da pahalı ve zor olmaktadır. Toplumsal değişim konusunda çalışan öğrencilerin kullanmaları gereken bazı araçlar *resmi istatistikler, tekrarlanan *anket araştırmaları (Harris ya da Gallup anketleri gibi) ve *yinelenen araştırmalardır.

On dokuzuncu yüzyıldaki değişimi *ilerlemeyle eşit sayan eğilim artık yaygın bir kabul görmemektedir. Değişim geriye dönük, yıkıcı veya kültürel gecikmeyle karışık olabilir. Ulrich Beck'in "*düşünümsel modernleşme"nin ortaya çıktığına ilişkin saptaması, ileri sanayi toplumlarının giderek "ıimal edilmiş belirsizlik" ya da riskle birlikte anılmaya başladığını gösterir. Sosyologların toplumsal değişimi ne ölçüde açıklayabilecekleri ya da öngörebilecekleri, dolayısıyla toplumların değişimi ne ölçüde toplumsal bakımdan istenilir bir doğrultuya ya da herhangi bir doğrultuya sokup sokamayacağı veya kontrol altında tutup tutamayacağı hâlâ yanıt bekleyen bir sorudur.

değişim aralığı (*range*) *bkz.* **varyasyon (istatistiki)**

değişken (*variable*) Fizik bilimlerinde değişkenler, bir maddenin ısısı ya da hacmi gibi fiziksel bakımdan değiştirilebilen varlıkların karakteristik özelliklerini yansıtırlar. Sosyal bilimlerde ise, değişken terimi, her insan ya da diğer toplumsal varlıklar için sabit durumda olan, ancak seçilen örneklemler ya da başka toplam gruplarda farklı düzeyler, miktarlar ya da kuvvetlerle gözlemlenen niteliklere gönderme yapar. Değişkenler, bir toplumsal kurguyu (toplumsal sınıf, yaş ya da konut tipi gibi) sayısal analize olanak tanıyan bir şekilde ölçerler. Demek ki bir değişkenin anahtar özelliği, bir topluluk içindeki değişkenlikleri yansıtabilmesi ve sabit olmamasıdır.

Kurgulardan değişkenler yaratma (*işlemselleştirme) sürecinde bir sürü güçlükle karşılaşılır. Burada temel önemde olan etkenler, *geçerlilik (değişkenin, ele alınan kurgunun doğru bir *ölçümünü vermesi) ve *güvenilirliktir (bu ölçüme güvenilebilmesi).

Değişkenler farklı ölçüm düzeylerinde ölçülebilir, fakat gelir gibi sürekli değişkenler ile sınıf gibi kategorik ya da kesikli değişkenler arasında temel bir ayrım yapılması gerekir. Görece çok daha az sayıdaki toplumsal değişkenler süreklidir (ve gelir ya da yaş gibi aralık ölçeklerini oluştururlar). Ulaşılan en yüksek eğitim niteliği ya da cinsiyet gibi sıralı ve nominal ölçekleri oluşturan çoğu değişken ise kesiklidir. Farklı ölçüm düzeyleri, yapılacak analizlerde farklı etkiler doğururlar.

değişken, yapay (*variable, dummy*) *bkz.* **yapay değişken**

değişkenler paradigması (*variables paradigm*) *bkz.* **ardışıklık analizi**

delilik (*madness*) *bkz.* **akıl hastalığı**

demobilizasyon (*demobilization*) *bkz.* **mobilizasyon**

demografi (*demography*) İnsan topluluklarının ve onların çoğalmalarıyla azalmalarının, *göç, *doğurganlık ve *ölüm oranlarındaki değişen kalıplara ve *cinsiyet oranı, bağımlılık oranı ve yaş yapısı türünden özelliklere göre incelenmesini anlatan bir terim. Bu alan, daha iyi anlaşılması bakımından bazen, nüfus parametreleri ve dinamiğiyle ilgili resmi istatistiki analizi yansıtan "resmi demografi" ve nüfus yapıları ile değişiminin nedenleri ve sonuçlarının daha geniş kapsamlı sonuçlarını irdeleyen "nüfus incelemeleri" şeklinde ikiye ayrılır. Pek çok demografın ilgilerinin sosyologların ilgileriyle örtüştüğü alan "nüfus incelemeleri" alanıdır ve çoğu sosyolojik araştırmada demografik analiz insan toplumlarının tanımlanıp anlaşılmasında önemli bir bileşeni oluşturur.

Demografi metodolojisi, doğum, ölüm ve evlilik kayıtlarıyla nüfus *sayımlarından derlenen *resmi istatistiklerin analizinden oluşur. Demografların yapmak istedikleri şey, nihai olarak, nüfus tahminlerini, yani gerek gelecekteki on yıllar içinde nüfusun hangi büyüklüklere ulaşacağı, gerekse değişmesi muhtemel olan yaş yapısı (ki bu da toplumsal politika ve emek piyasası politikası açısından önem taşımaktadır) konusunda birtakım öngörüler ortaya koymaktır. Örneğin, bağımlı nüfusun (okul çağındaki çocuklar ve emeklilik çağındaki yaşlıların) oranı çalışma yaşındaki nüfusa oranla artıyorsa, bu eğilimin vergilendirme, sosyal sigorta ve mali politika açısından ciddi sonuçları olabilir. Çalışma çağındaki nüfus mutlak sayı olarak azalıyorsa, hükümet nüfusun daha büyük bir kısmını (özellikle kadınları) istihdam alanına sokacak politikalar geliştirmeyi uygun görebilir. Demek ki demografik istatistikler ile analizler, başka inceleme tipleri açısından da temel göstergeler sunarlar. Bu yüzden nüfus sayımları, sistematik toplumsal araştırmaların geliştirileceği ilk model olmuştur.

Yine de *yaşam istatistikleriyle ilgili analizlerin birtakım sınırlılıkları vardır. Bu istatistikler özel olarak da, nüfus artışının kilit faktörlerinden olan *doğum oranındaki değişikliklerin altında yatan güdülenimler, değer sistemleri ya da amaçlar ve tercihlerle ilgili bilgi sağlayamazlar. Son yıllarda, doğurganlık yönelimleri ve davranışları konusunda görüşmeli anket araştırmaları geliştirip uygulamaya koymaya önemli çabalar harcanmış ve bu çalışmalar, bir ailede tercih edilen çocuk sayısı, ailenin gelir düzeyi ile kadınların çalışmasının doğurganlık üzerindeki etkileri, doğum kontrolüne karşı tutumlar ve uygulamalar (bunların hepsi de doğumların zamanlamasını ve aralık süresini etkileyen faktörlerdir) gibi sorunları kapsamıştır. 1970'lerde yapılan Dünya Doğurganlık Araştırması'nda, demografların veri kaynakları ve araştırma analizleri repertuarına önemli bir katkı olarak veri toplama ve analiz etme standartları belirlenmişti. *Ayrıca bkz.* **tarihsel demografi; toplumsal demografi.**

demografi, tarihsel (*demography, historical*) *bkz.* **tarihsel demografi**

demografi, toplumsal (*demography, social*) *bkz.* **toplumsal demografi**

demografik geçiş (*demographic transition*) Gelişmiş dünyanın pek çok bölgesinde gözlenen, iki demografik

rejim (birincisi, *doğurganlık ve *ölüm düzeylerinin yüksek olduğu geleneksel demografik rejim; ikincisi, doğurganlık ve ölüm düzeylerinin düşük olduğu modern rejim) arasındaki geçiş modeli. Avrupa'da bu modelin gözlenmesiyle geliştirilen ve Frank W. Notestein'ın ismiyle birlikte anılan demografik geçiş kuramına göre, önce ölüm oranının düşmesi, bunun oldukça hızlı bir nüfus artışı dönemine kapı açması (Büyük Britanya'da on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi), sonra doğurganlığın benzer düşük düzeylere inmesi gerekmektedir (örneğin bkz. "Population –the Long View", der. T.W. Schultz, *Food for the World,* 1945). Tabii burada, demografik geçişin gelişmekte olan ülkelerde de buna benzer bir model izleyip izlemeyeceğinin, ayrıca ara geçiş aşamalarında görülen nüfus artışının Sanayi Devrimi'nin bir itkisi işlevini mi gördüğü, yoksa *iktisadi gelişmenin ve *modernleşmenin basit bir sonucundan ibaret mi olduğu sorununun tartışılmasına gerçekten büyük bir çaba harcandığını hemen vurgulamalıyız.

demokrasi (*democracy*) Demokrasinin erdemine artık o kadar çok sayıda siyasal sistem ve ideoloji sahip çıkmaya başlamıştır ki, bu sözcüğün gündelik kullanımının fiilen anlamsızlaşmaya yüz tuttuğunu rahatlıkla iddia edebiliriz. Dolayısıyla her türlü siyasal düzenlemeyi meşrulaştırmak için demokrasi terimine başvurulması çok sık rastlanan bir durum olmaktadır.

Bir fikir ve bir pratik olarak demokrasinin kökenleri M.Ö. beşinci yüzyılda Yunanistan'da görülen şehir devletlerine kadar uzanır. Antik Çağ'da demokrasinin anlamı "yurttaş egemenliği"nden (*demos*) ibaretti ve herkesi etkileyen kararlarda tüm yurttaşların söz hakkına sahip olmaları tasarlanmıştı. Bu hak herkesin bir araya geldiği toplantılarda kullanılıyor ve günümüzdeki ifadesiyle "doğrudan demokrasi" diyebileceğimiz biçime yakın bir noktada duruyordu. Antik Yunan demokrasisi konusunda üç şeyi akılda tutmak önemlidir: Birincisi, bu sistem kadınlar ile geniş bir kesimi oluşturan köleleri dışlıyordu; ikincisi, *demos,* birbirinden ayrı duran bireylerden daha ziyade kolektif ya da toplumsal bir organ işlevi görüyordu; üçüncüsü, bu türdeki bir karar alma mekanizması ancak yurttaş topluluğu görece küçük ve homojen bir bütün olarak kaldığı sürece işleyebilirdi. Kirkpatrick Sale, Robert Dahl'in ampirik verilerine dayanarak kaleme aldığı bir çalışmasında (*Human Scale,* 1980), gerçek demokrasinin 10.000 kişiden daha büyük gruplarda işlemesinin zor olduğunu, 50.000'i aşkın topluluklarda ise ihtimal dahilinde olmadığını ileri sürmüştü ve günümüzde, Batı Avrupalılar ile Amerikalıların çoğu bundan daha büyük şehirlerde ve kasabalarda yaşamaktadır. Aslına bakılırsa Yunan demokrasisinin klasik çağı sadece iki yüz yıl kadar, birkaç bin ayrıcalıklı yurttaşın yaşadığı şehir devletlerinde hüküm sürmüş, daha sonra işgal ve savaşlara dayanamayarak yıkılmıştı. Sürekli nüfus artışının yaşandığı koşullarda bu tipte bir demokrasinin uzun süre ayakta kalıp kalamayacağı hiçbir zaman test edilmemiş bir olgudur.

Çağdaş demokrasilerin hepsi antik Yunan demokrasisinden çok büyük farklılıklar sergilemektedir. İngiltere'de on yedinci yüzyılda ortaya çıkıp yavaş yavaş bütün dünyanın benimsediği model haline gelen demokrasi bir temsili demokrasi türüdür. Bu sistemde yurttaşlar, bir parlamento ya da kongre gibi ulusal çaplı merkezi bir forumda, alınması gereken kararlar ile yapılan çeşitli tartışmalarda kendilerinin çıkarlarını temsil edeceklerini vaat eden politikacıları seçerler. Demek ki parlamento, ideal olarak minyatür bir *demos*'tur.

Pratikte ise, bir demokrasi sistemindeki politikacılar, tek tek sorunlarda yurttaşları dinleyerek hareket etmek yerine, genellikle genel politikalar ya da programlarla halk önüne çıkan partilere mensupturlar. Böylece partilerin bağımsız *iktidar (güç) merkezlerine dönüştüğü görülür. Yirminci yüzyılda yaşanan deneyimler, yurttaşların görüşlerinin en iyi şekilde (İtalya'da veya İsrail'de olduğu gibi) çok sayıda küçük partinin kurulmasıyla temsil edildiğini gösterir gibidir, fakat hükümetlerin daha etkili biçimde çalışması da ancak iki veya en fazla üç partinin yarıştığı yerlerde (Britanya ya da ABD'de görüldüğü şekliyle) mümkündür. Demokrasinin, sosyologlar ile siyaset bilimcilerin dikkatlerini çekmiş paradokslarından birisi budur.

Dünyada, halkın kolektif iradesini temsil ettikleri varsayımıyla demokratik olduğunu iddia eden çok sayıda tek partili sistem bulunmakla birlikte, parti içinde gerçek bir rekabet olmasının ve farklı çıkarların gerçekten temsil edilmesinin demokrasinin olmazsa olmaz koşulları arasında yer aldığı genel kabul görmüş bir doğrudur. Demokrasinin diğer zorunlu koşulları arasında serbest ve adil seçimler, adaylar ile politikalar arasında gerçek tercihler yapma olanağı, parlamentonun gerçek bir iktidara sahip olması, kuvvetler ayrımı, tüm yurttaşların *medeni haklarının olması ve hukukun egemenliği gibi maddeler sayılabilir. Bu koşulların hepsinin ve her birinin kesin anlamları konusunda bir türlü sona erdirilemeyen anlaşmazlıklar olduğu da doğrudur ve demokrasinin gerek kamusal alanda gerekse akademik çevrelerde yoğun tartışma konusu olmaya devam etmesinin nedeni budur. Araştırmacılar bu doğrultuda, sosyolojik bir varlık olarak *devletin doğası, *siyasal toplumsallaşma, *oy kullanma davranışları ve siyasal katılım, demokrasi ile ekonomik sistemler arasındaki ilişkiler ve *kamuoyunun manipüle edilmesi türünden sorunları enine boyuna irdelemektedirler.

Fakat bu araştırmaların asıl odaklandığı nokta, demokrasinin kendisinin gerçekliğini (iktidarın ne kadar yayıldığını, sıradan yurttaşların nasıl bir rol oynadığını) sorgulamak olmuştur. Robert Dahl 1956'da, modern sanayi devletlerinin demokrasilerden daha ziyade poliarşilerle, güçlü çıkar gruplarının değişik koalisyonlarıyla yönetildiğini ileri sürdüğü, *A Preface to Democratic Theory* başlıklı bir çalışma yayınlamış ve bunun üzerine yirmi yıl kadar süren yoğun bir tartışma ve analiz dönemi yaşanmıştı. Nitekim C. Wright *Mills aynı yıl çıkardığı *İktidar Seçkinleri* (*The Power Elite*) adlı kitabında demokrasi eleştirisini çok daha ileri götürerek, ABD'de büyük iş çevrelerinin, ordunun ve Mills'in deyişiyle "siyasal idare"nin (devletin yürütme kolunun) kurumsal liderlerinden oluşan bir *iktidar elitinin demokratik siyasal pratikleri yok saydığını iddia edecekti. Bu *kitle toplumunda yurttaşlar uysal ve aciz varlıklar haline gelmişlerdi.

Demokrasiyi elit kesimlere ve sınıf egemenliğine dayandıran kuramların tamamlayıcısı, Platon'dan Burke'e kadar uzanan, kolaylıkla ayak takımının egemenliğine yol açabilecek, tehlikeli ve etkisiz bir sistem olduğu gerekçesiyle demokrasiye kuşkuyla bakan muhafazakâr gelenekti. Halk demokrasisinin 1789 Fransız Devrimi'ne dayanan kökenleri de bu görüşe kan vermekteydi.

Modern demokrasilerde, anayasal bir demokraside insanların söz hakkının ne kadar etkili olabileceği ya da olması gerektiği konusunda bile ciddi bir görüş birliği yoktur. Bunun için politikacılar, kamuoyu çoğunluğunu oluşturan insanların (örneğin ABD'de ölüm

cezasını kaldırılmasını veya dengeli bir bütçe isteyen çoğunluğu, Britanya'da Avrupa'yla tam bütünleşmeye veya sağlığın özelleştirilmesine karşı çıkan çoğunluğu) düşüncelerini rutin bir şekilde görmezlikten gelirler. Demokrasi geleneksel *vesayetçiliği (paternalizmi), uluslararası *şirket kapitalizmini ve *refah devletçiliğini endişe uyandırıcı bir biçimde birbirine karıştırır. Gerçekten, siyasal ve ekonomik kararların karmaşık boyutlar içermesi bugün için halkın gerçek katılımının önünde büyük bir engeldir. Gelecekte, bilgi toplamada ve kamuoyunun düşüncelerini test etmede geliştirilecek yeni elektronik teknikler demokrasiyi katılımcı kökenine biraz daha yaklaştırabilir.

Bu sorunların hepsini ele alan hacimli çalışmaları tanıtan yararlı metinleri Jack Lively'nin *Democracy*'sinde (1975) ve Graeme Duncan'ın *Democratic Theory and Practice* (1983) adlı derlemesinde bulabilirsiniz. *Ayrıca bkz.* **bürokrasi; endüstriyel demokrasi.**

demokrasi, endüstriyel (*democracy, industrial*) *bkz.* **endüstriyel demokrasi**

demokrasi, katılımcı (*democracy, participatory*) *bkz.* **katılımcı demokrasi**

demokratik sosyalizm (*democratic socialism*) *bkz.* **devlet kapitalizmi**

denek (*respondent*) Örneğin bir *ankete ya da bir *görüşme sırasında yöneltilen sorulara yanıt vererek araştırmacıya doğrudan bilgi aktaran kişiler için kullanılan bir terim. Enformel araştırma teknikleri (çerçevesi belirlenmemiş görüşmeler gibi) uygulandığında, çoğunlukla "bilgi veren" terimi kullanılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **örnek.**

denetim, toplumsal (*control, social*) *bkz.* **toplumsal denetim**

denetim (deneysel) (*control –experimental*) Deneysel araştırma tasarımlarının, tüm birimleri, ya test edilmekte olan tedaviye muhatap olan deney grubuna, ya da hiçbir tedavi almayan ya da etkisiz (plasebo) tedavi alan bir *denetim grubuna gelişigüzel dağıtmasını gerektirmesi ve buna bağlı olarak, deneysel tedavinin etkilerinin ölçülebileceği kendiliğinden gelişmeler konusunda temel niteliğinde bilgiler sunmasını gösteren bir terim.

denetim grubu (*control group*) Ya en yaygın veya tipik birimi temsil ettiği ya da incelenmekte olan bazı fenomenlerin bulunmamasına örnek teşkil ettiği için, başka bir grupla karşılaştırmak amacıyla kullanılan bir grup. İnsanlar durağan, cansız maddeler olmadıkları için, basitçe, onlara uygulanan bazı deneysel uyaranlardan önce-ve-sonra incelemeler yaparak incelenemezler. İnsanlar hayatlarını yaşamaya devam ettiği için başka türde gelişmeler ve değişmeler de aynı anda gerçekleşmektedir ve bireyler ya da gruplar olarak insanları aynı anda etkileyen belli bir uyaranın etkilerinin diğer uyaranların etkilerinden ayrı tutulması kesinlikle kolay bir şey değildir. Bu sorunun çözümü, temel niteliğindeki bir durumda "tipik" olana mümkün olduğu kadar yakın özellikler ya da değişimlerle ilgili bilgi sağlayacak bir denetim grubu işlevi gören ya da ilgilenilen şeyin anahtar faktörünün yokluğundaki toplumsal davranışları örnekleyen bir grup ya da toplumsal yığın saptamaktan geçer. Denetim grupları, veri kümelerinin istatistiki yollarla manipüle edilmesiyle *örnekleme aşamasında ya da analiz sırasında oluşturulabilir. Bunun en katı türü, örneklerin gelişigüzel dağıtılmasıyla bulunan deneysel denetimlerdir. *Ayrıca bkz.* **denetim (deneysel).**

denetim sistemleri (yönetsel) (*control systems - managerial*) *bkz.* **güven ve güvensizlik**

deney, deneysel tasarım, deneysel yöntem (*experiment, experimental design, experimental method*) *bkz.* **alan deneyi; denetim (deneysel); denetim grubu; deneyci etkisi; doğal deney**

deneyci etkisi (*experimenter effects*) Psikolojide, deney yapan kişinin ya da araştırmacının kendi varlığıyla bir deneyin sonucunu hangi açılardan etkileyebileceğini vurgulamak için kullanılan bir terim. Bu bakımdan sosyolojideki en ünlü örnek, herhalde Elton Mayo ile meslektaşlarının yürüttüğü *Hawthorne deneyleridir.

deneysel denetim (*experimental control*) *bkz.* **denetim (deneysel)**

denge, toplumsal denge (*equilibrium, social equilibrium*) Genel olarak normatif *işlevselci kuramda ve özel olarak Talcott *Parsons'ın çalışmalarında yaygın olan denge kavramı (birbirine zıt güçler ya da eğilimlerin birbirini nötralize ettiği bir denge hali) daha özgül bir anlamla yüklüdür. Denge kavramı özellikle, Parsons'ın nitelemesiyle "sınırı muhafaza etme sistemi"; yani, çevresiyle ilişkisi çerçevesinde "örüntünün (oluş biçiminin) belirli durağanlıklarını muhafaza eden" bir toplumsal sistem için kullanılmaktadır. Burada iki tip durağanlık saptanmıştır: statik (değişmeyen) ve hareketli (Parsons bunu "düzenli bir toplumsal değişim süreci" şeklinde tarif eder) (bkz. *The Social System*, 1951). *Toplumsal sistemlerin bir denge sağlamaya eğilimli olmaları Parsonscı kuramın öncüllerinde (ve daha sonra tam da Parsons'ın önerdiği bir topluma dair tanımlarda) içkin biçimde vardır. Daha yavan değişim ve çatışma terimlerinin yerine, "hareketli denge" ve "dengesizlik" terimlerinin kullanılması sosyoloji kuramının bu biçiminin muhafazakârlığını hedef almaktadır. *Ayrıca bkz.* **konsensüs; toplumsal değişim; toplumsal entegrasyon ve sistem entegrasyonu.**

denge kuramı (*balance theory*) Denge kuramı, her temel *üçlüde birleşen etkileri irdeleyerek, bir *ağda, noktalar (bireyler ya da gruplar) arasındaki bağlayıcı (olumlu ya da olumsuz) halkaları anlatmaktadır; bu üçlü, tüm halkaların ürünü olan şey pozitifse dengeli, değilse dengesizdir. Denge teoremi, tüm üçlüler dengeliyse, sistemin iki düşman grup şeklinde kutuplara ayrıldığını kanıtlayacaktır.

dengeleyici güç (*countervailing power*) İlk olarak Amerikalı iktisatçı John Kenneth Galbraith'ın *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power* (1952) başlıklı çalışmasında, olgunlaşmış bir kapitalist *demokrasideki *güç (iktidar) sisteminin bir boyutunu anlatmak üzere kullandığı bir terim. *Çoğulculuk kuramında etkili gruplar ile çıkar çevreleri, hiçbir grubun diğerlerinin hepsi üzerinde egemenlik kuracak kadar güçlü olmadığı, kaba bir denge oluşturur. Galbraith, *karma ekonomilerde de **laissez-faire* kapitalizminin ve saf *pazar rekabetinin yerini benzer bir güçler dengesinin almış olduğunu savunmaktadır. Sendikalar, tüketici kuruluşları, ticaret odaları ve hükümet düzenlemeleri, büyük şirketlerin tekelci güçlerine karşı dengeleyici bir güç sistemi oluşturmuştur (*bkz.* *tekel).

dengesizlik (*disequilibrium*) *bkz.* **denge**

denklik kuralları (*rules of correspondence*) Ampirik araştırmacıların başlıca sorunlarından birisi, kuram dili

ile gözlem dili arasındaki bağın niteliğidir. Denklik kuralları, bazen bu iki düzeyi ortak ifadelerle birbirine bağlamaya yönelik girişimlerinin altında yatan araçlar, kriterler ve varsayımlar için kullanılmış olan bir terimdir (bkz. B. Hindess, *The Use of Official Statistics in Sociology*, 1973). Sosyolojide, gözlemden kavramlaştırmaya ve tekrar gözleme geçiş, verileri düzenlemekte başvurulan kavramların *işlemselleştirilmesi kadar, gözlemlerimizi düzenleme ve (örneğin, istatistiki kriterler, açıkça dile getirilmemiş bilgiler ve geçmiş beklentiler doğrultusunda) kategorileştirme biçimlerimizi de yakından incelemeyi gerektirmektedir.

depresyon, klinik depresyon (*depression, clinical depression*) Çoğu insanın başına gelen ve üzüntü, umutsuzluk ve kayıtsızlık duygularıyla karakterize edilen zihinsel haller. Yaşanan bu duygular kalıcıysa, şiddetliyse ve saptanabilir, teşhis edilebilir herhangi bir çökertici etkene göre orantısızsa o zaman klinik bir durumdan (yani bir *akıl hastalığından) söz edilmelidir. Depresyon terimi *psikiyatrik sınıflandırmaya esasen melankolinin (depresyonun önceki evresi) bir belirtisi olarak girmiş ve ancak on dokuzuncu yüzyılın bitiminden itibaren (ilk başta manik depresyon terimiyle) teşhis amaçlı bir adlandırma olarak yerleşmiştir.

Depresyon türlerinin kesin sınırları duruma göre değişmektedir. Savaştan sonraki dönemde tepkisel depresyon ile iç kaynaklı depresyonu birbirinden ayırmak gibi yaygın bir eğilim gözlenmiştir. Tepkisel depresyonda (bir *nevroz) teşhis edilebilir bir çökertici vardır, fakat tepki abartılıdır. İç kaynaklı depresyonda (bir *psikoz) ise teşhis edilebilir bir çökertici etken yoktur; tersine burada hastalığın kaynağı içerisidir. Bununla birlikte, "Duygulanım Bozuklukları" başlığı altında işlenen *DSM-III iki kutuplu (manik depresyon) ile tek kutuplu (depresyon) bozuklukları ayırmaktadır.

Şimdilerde en sık teşhis konan akıl hastalıkları içinde çeşitli türleriyle depresyon da yer almakta ve erkeklere nazaran kadınlarda (genellikle bire iki oranıyla) daha yaygın görülmektedir. Depresyonun biyokimyası üzerinde odaklanan başarılı çalışmalara pek rastlanmasa da depresif durumlarla ilişkili biyokimyasal değişikliklerin olduğu kuşkusuzdur ve bu açıdan en yaygın biçimde kullanılan tedaviler fiziksel tedavilerdir (yatıştırıcı ilaçlar ya da elektroşok terapisi). Yine de depresyonun etiolojisinde toplumsal faktörlerin önemi üzerinde vakanın kendisinin etkisi de kuvvetlidir. George Brown ile Tirril Harris *Social Origins of Depression* (1978) adlı çalışmalarında, kötü *yaşam olayları ve diğer *stres doğurucu olayların, saldırıya açık olma olgusuyla birleştiğinde, klinik depresyon (hem reaktif hem iç kaynaklı) ihtimalini arttırdıklarını çok açık bir şekilde gözler önüne sermişlerdi.

depresyon, nevrotik (*depression, neurotic*) *bkz.* **nevrotik depresyon**

derecelendirme, derecelendirme ölçekleri (*ranking, ranking scales*) Derecelendirme tekniği, deneklerden bir dizi seçeneği mutlak bir ölçek içine yerleştirmek yerine, onları karşılaştırmalarının istenmesi dışında *puanlamaya benzer bir tekniktir. Derecelendirmede, deneklere bir dizi mesleki unvan sunulur ve bunları kendi genel isteklerine, algılanan toplumsal konumlarına, iş olarak bir kadına uygunluğuna, vb. göre derecelendirmeleri istenir. En yaygın derecelendirme yöntemi, eşleştirilmiş karşılaştırmalar tekniğini kullanan yöntemdir. Araştırmacının ilgilendiği bazı vasıflara (bu durumda, hakkaniyet olabilir) göre deneklerden

kendilerine sunulan bir dizi eşleştirilmiş uyarıcıdan (örneğin, iki farklı ödül tahsisi yöntemi) hangisinin daha fazla, hangisinin daha az uyarıcı olduğunu belirtmeleri istenir. Her seçenek, diğer seçeneğin karşıtı olacak şekilde eşleştirilmiştir ve seçeneklerin tüm dereceleri için bir ölçek değeri oluşturmayı sağlayacak bir puanlama yöntemine başvurulur: Bu, yapılan her tercih için 1 puan verilmesi şeklinde olabilir. (Yine de bu oldukça ham bir teknik olacaktır, çünkü iki kere işaretlenmiş bir seçenek ile üç kere işaretlenmiş başka bir seçenek arasında eşit aralık olacağını varsayar: Nitekim, kompleks ve kesin ölçek değerleri elde etmek için başka teknikler tasarlanmasının nedeni budur.) L.L. Thurstone'un geliştirdiği *eşit görünen aralıklar yöntemi, genelde bir derecelendirme ölçeği prosedürü olarak ele alınmaktadır.

derslik etkileşimi, derslik davranışı (*classroom interaction, classroom behaviour*) Derslikteki davranışların ya da sosyal etkileşimin biçimi ve içeriğini anlatan bir terim. Eğitimde cinsiyet, sınıf ve "ırk" etkeniyle ilgili araştırmalar, öğretmen ile öğrencilerin derslikteki ilişkisi üzerinde durmuşlar ve bu çalışmalarda, farklı öğrenci gruplarının yararlandıkları "öğretmen zamanı"nın miktarı ile tipini araştırmak üzere çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Araştırmaların çoğunda, bu derslik ilişkileri, belli gruplar içindeki farklı eğitim deneyimleri ve sonuçlarıyla ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Örneğin bazı araştırmalar, erkek çocukların öğretmenlerin zamanından oransız biçimde daha fazla yararlandıklarını, sınıfta farklı yerlerde oturduklarını ve öğretmenlerden daha fazla ilgi gördüklerini ortaya koymuştur; bu da, eğitim alanında erkekler ile kadınlar arasında görülen farklılaşmayı açıklamaya doğru bir adım sayılabilir. Daha yakın zamanlarda ise, ilgi odağı, bir bütün olarak okulun öğrenci deneyimleri üzerindeki rolünü ve derslik dışındaki davranışları (zorbalık ve aşağılama ile ırkçı ve cinsel taciz gibi) incelemeye kaymıştır. *Ayrıca bkz.* **eğitim sosyolojisi.**

Descartes, René (1596-1650) Fransız filozof René Descartes, Immanuel *Kant ve David *Hume'la birlikte modern Batı felsefesinin kurucu isimlerinden birisidir. Descartes matematik ve mekanik alanlarında da önemli katkılar yapmıştır. Descartes en çok, belirli bilgilerin elde edilebileceği şüphe götürmez bir temele ulaşmak için sistematik kuşku yöntemini kullandığı iki metni olan *Discourse on Method* ve *Meditations*'la tanınmaktadır. Descartes, hemen her şeyden kuşkulanabileceğini, ancak kuşkulandığı ve bu şekilde düşündüğüne göre bu şeylerin en azından varolmak zorunda olduğunu keşfetmesiyle de ünlüdür. Yalnız bu şekilde ortaya konulan varlık onun bedensel varlığı değil, tersine, "düşünen bir şey" olarak *benliğin varlığıdır. Descartes, maddi bedenlerin, mekânsal varoluşlarıyla belirlenen varlığına duyduğu güveni korumak için Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya gerek duymuştur. Bir yandan kapsamlı maddi bedenlerden, diğer yandan düşünceyle belirlenen ruhlar ya da zihinlerden oluşan bu metafizik dünya görüşü *ikicilik (düalizm) diye bilinmektedir. Gerek Descartes'ın kendisi, gerekse ondan sonra gelen ikici (düalist) zihin felsefecileri, insanı oluşturan zihin ile beden arasındaki özel bağı tutarlı bir şekilde açıklamakta büyük güçlükler çekmişlerdir.

Beden-zihin ikiciliğinin (düalizminin) etkisi çağdaş sosyal bilimlerde (örneğin Max *Weber'in davranış ile anlamlı eylem arasında yaptığı ayrımda) çok yaygın biçimde görülür. Sosyolojinin, insanın kendisini ya da ekolojik sorunları yeterince ele almakta

giderek problematik hale gelen başarısızlığı bu ikiciliğin miraslarından birisidir. *Psikanaliz olsun, insan özneyi "merkezsizleştirme"ye çalışan sosyal bilimler içindeki *yapısalcı yaklaşımlar olsun, işe genellikle Descartes'ın benliğin düşünce karşısında "geçirgen" olduğu varsayımını kesin bir şekilde reddederek başlamaktadırlar. Descartes son olarak, hayvanları bilinçsiz karmaşık makineler olarak gören, böylece hayvanların doğrudan ahlâki kaygıları olduğunu reddeden ve insan doğası ile hayvan doğası arasına aşılmaz bir uçurum açan yaklaşımı nedeniyle eleştiriye uğramıştır.

desil (onabölen) aralığı (*decile range*) *bkz.* **varyasyon (istatistiki)**

despotizm (*despotism*) *bkz.* **mutlakiyetçilik**

destekli mobilite (*sponsored mobility*) *bkz.* **rekabetçi mobilite-destekli mobilite**

determinizm (*determinism*) *bkz.* **biyolojik indirgemecilik; etiketleme; iktisadi determinizm; Kültür ve Kişilik Okulu; sosyobiyoloji; tarihsicilik; teknolojik determinizm; toplumsal alan analizi**

devlet (*state, the state*) Devlet, *toplumu yöneten kuralları belirleme yetkisine sahip olan özel bir *kurumlar bütünüdür. Max *Weber'in sözleriyle, devletin, belirli bir toprak parçasında "meşru şiddet kullanma tekeli" vardır. Dolayısıyla silahlı kuvvetler, kamu hizmetleri yani devlet *bürokrasisi, adli sistem, seçilmiş temsilcilerden oluşan yerel ve ulusal meclisler (bir parlamento gibi) gibi kurumlar devletin içinde yer alırlar. Sonuç olarak devlet, birleşik bir bütün değildir. Tam tersine, kamu politikasının yönü ve kaynakların kullanılması konusunda çeşitli çıkarları temsil eden siyasal eğilimlerin çatışmalarının alanını ve parametrelerini belirleyen bir dizi kurumdan meydana gelmektedir. Politika ve kaynaklar konusunda, seçilmiş siyasetçiler ile atanmış kamu görevlileri arasında ya da devletin farklı kesimlerini temsil eden siyasetçiler arasındaki çatışmalara oldukça sık rastlanır. Bu yüzden, devlet aygıtının farklı parçalarının farklı çıkarları olabileceği ve birbirine zıt tercihleri savunabilecekleri için, bir devletin *çıkarlarını saptamak zor olmaktadır.

Yine, devletin sınırlarını belirlemek de zordur. Eski idari bakış açılarına göre, devlet, resmi yetkileri olan ve sınırları açık biçimde çizilmiş bir kurumlar toplamıdır. Antonio *Gramsci ve Louis *Althusser gibi Marksist kuramcıları da içine alan başka bakış açılarında ise devlet ile *sivil toplum arasındaki ayrım sorgulanmakta ve devletin, sivil toplumun birçok parçasıyla entegre olduğu ileri sürülmektedir. Örneğin Althusser, kilise, okullar, hatta sendikalar gibi sivil örgütlenmelerin *ideolojik devlet aygıtının bir parçası olduğu görüşündedir. Böyle olunca devletin sınırlarını belirlemek iyice zorlaşmaktadır. Sivil toplumun birçok parçasının devletle kurumsal bağları vardır ve kamusal politikaların gelişmesinde belirli bir rol oynarlar. Devlet ayrıca, toplum içindeki, ilkesel bakımdan özerk olmakla birlikte devletin desteğine bağımlı olarak faaliyet gösteren çeşitli gruplara fon sağlamaktadır. Devletin sınırları, sözgelimi *özelleştirmeyle (sorumlulukların kamu hizmetinden özel şirketlere aktarılması) ve yeni düzenleyici organlar kurulmasıyla da sürekli değişmektedir. Bu yarı-özerk kuruluşların niteliği genellikle belirsiz kalmıştır: Devletin mi yoksa sivil toplumun mu parçasını oluşturdukları belli değildir.

Devletle ilgili olarak başka bir önemli sorun, devlet *iktidarının doğasıdır.

Devlet bir kurumlar toplamı olarak harekete geçemez. Devlet içinde kararları alan ve politikaları uygulayan çeşitli aktörler vardır. Bu durum, önemli bir sorun olan ve son yıllarda fazlasıyla tartışılan devletin özerkliği sorununu gündeme getirir. *Çoğulcular devletin genellikle toplum içindeki grupların çıkarlarına göre hareket ettiğini düşünürler. Bu yüzden, devletin attığı adımlar grupların baskılarına verilen karşılıklardan oluşur. Bazı çoğulculara göre, devlet, *baskı gruplarının çatışmalarının gerçekleşmesini sağlayan bir arena sunmakta, sonuçta devletin politikası bu çatışmalara bağlı olarak belirlenmektedir. Başkalarına göre, baskı grupları devleti fiilen ele geçirmiş durumdadır. Üçüncü bir görüş ise, devletin, çeşitli çıkar gruplarının talepleri arasında hakemlik yaparak ulusal çıkarın içeriğini belirlemektedir.

Öte yandan Marksist kuramcılar, modern devletlerin rolünün kapitalist toplumlarda işgal ettikleri yerle belirlendiği kanısındadırlar. Sözgelimi Nicos *Poulantzas *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*'da (*Political Power and Social Classes,* 1968), kapitalist devletlerde sermayenin uzun vadeli siyasal çıkarlarının egemen olduğunu iddia eder ve bu iddia, sermayenin farazi çıkarlarının devletin eylemleri haline nasıl aktarıldığı sorununu ortaya çıkarır. Ralph Miliband gibi sözde araççılara göre (*The State in Capitalist Society*, 1969), devlete, kapitalist sınıfla aynı toplumsal kökenden gelen *elit bir kesim egemendir. Bu yüzden devlet personeli, sermaye sahipleriyle aynı çıkarları paylaşır ve bir dizi toplumsal ve siyasal bağlarla onlara bağlı olurlar. Sonuçta devlet, az ya da çok kapitalist sınıfa hizmet edecektir. Oysa Poulantzas, devleti kimin denetlediği sorununa ciddi bir önem atfetmez. Kapitalist devletler kapitalist sınıfın namına hareket eder; ancak bunun nedeni, devlet görevlilerinin bilinçli biçimde bu yönde politikalar uygulamaları değil, devlet aygıtının çeşitli parçalarının *sermayenin uzun vadeli çıkarlarının her zaman en önde tutulacağı bir şekilde yapılanmış olmasıdır.

Devlet konusunda hem Marksist hem çoğulcu yaklaşımların toplummerkezli oldukları; başka bir ifadeyle, devletin toplum içindeki grupların (ister sınıflar, ister baskı grupları olsun) faaliyetlerine göre hareket ettiğini düşündükleri söylenebilir. Fakat, devleti konu alan başka yazılar (sözgelimi Eric Nordlinger ile Theda Skocpol'ün çalışmaları), devlet aktörlerinin önemli ölçüde özerk olduklarını savunurlar. Başka bir deyişle, devlet personelinin, toplumdaki çeşitli gruplardan bağımsız biçimde (bazen onlarla çatışarak) peşinde koşturabilecekleri ve koşturdukları, kendilerine özgü çıkarları vardır. Modern devlet şiddet kullanma araçlarını kendi denetimi altında tuttuğu ve sivil toplum içindeki çeşitli gruplar, benimsemiş olabilecekleri politika hedeflerine ulaşmakta devlete bağımlı kaldıkları için, devlet ile sivil toplum arasında asimetrik bir ilişki vardır ve devlet personelinin kendi tercihlerini yurttaşlara (bir ölçüde) dayatabilmeleri mümkündür.

Michael Mann, iktidarın toplumsal kaynaklarını ele aldığı yazılarında, iki tip devlet özerkliği bulunduğuna dikkat çeker. Birincisi, devlet iktidarının kaba güce dayandığı ve bu nedenle egemenlerin terör uygulayabildiği bölgeyle sınırlı olan despotik iktidardır. Oysa modern toplumlarda, devlet iktidarının altyapıya dayanması daha fazla söz konusudur. Modern devlet, gücünü, özgül politika alanlarına müdahale etme becerisini geliştirmek için toplumdaki farklı gruplarla idari ilişkileri yönlendirerek arttırır. Altyapısal iktidar

kavramı, toplum-merkezli/devlet-merkezli ikiliğinin çok basit kaldığını düşündürmektedir. Devlet aktörlerinin çıkarları vardır, fakat bu çıkarlar toplum içindeki gruplarla ilişki içinde gelişir. Ayrıca devlet aktörleri, müdahale araçlarını geliştirebilmek için de toplumdaki ittifaklara bağımlı bir konumda dururlar. Güç, devlet iktidarının tek aracı olamaz; bu yüzden devlet aktörleri birtakım tavizler vermek zorundadır.

Her devlet tanımı, devletin karmaşıklığını kabul etmek durumundadır. Devletin sınırları açıkça belirlenmiş değildir ve sürekli değişmektedir. Devlet, yalnızca farklı kurumlar arasındaki değil, aynı zamanda kurumlar içindeki iç çatışmaların gerçekleştiği zemindir. Tek bir devlet çıkarı yoktur; tersine, devletin farklı parçaları içinde çeşitli çıkarlar söz konusudur. Bu çıkarlar sadece devlet-merkezli olmadığı gibi, tümüyle toplum-merkezli de değildir; sivil toplumdaki farklı gruplar ile devletteki farklı aktörler arasındaki Pazarlıklarla şekillenir. Roger King'in *The State in Modern Society*'si (1986), bu sorunların incelenmesi açısından iyi bir başlangıç metnidir.

Devletin oluşumu konusunda da kapsamlı bir literatür vardır. Bu çalışmaların temel aldığı sorun, devletin hangi süreçlerle ortaya çıktığını belirlemektir. Devletlerin oluşumu esasen toplumsal sınıfların çıkarları ve mücadeleleri temelinde açıklanabilir mi, yoksa sınıf dışındaki başka aktörler de etkili olmuş mudur? Devletin oluşumu belirli bir ülkedeki iç dinamiklere ve çatışmalara mı bağlanmalı mıdır, yoksa savaş veya ekonomik tahakküm kurmaya dayalı çatışmalar gibi ülkeler arası dinamikler de etkili olmuş mudur? Kapitalist devletlerin ortaya çıkmasında çıplak gözle görülebilir bir tarihsel kalıp var mıdır? Batı'da ulusal devletlerin oluşumu kapitalizmin ortaya çıkışıyla ilişkili midir? Bu ve bununla ilintili sorunların işlendiği metinler için bkz. Bob Jessop, "Recent Theories of the Capitalist State," *Cambridge Journal of Economics* (1977), Gianfranco Poggi, *The Development of the Modern State* (1978), Charles Tilly, *The Formation of National States in Western Europe* (1975). *Ayrıca bkz.* **askeri-sınai kompleks; iktidar eliti.**

devlet kapitalizmi (*state capitalism*) En az üç farklı biçimdeki iktisadi örgütlenme için kullanılan bir adlandırma: Birincisi, kapitalist bir toplum içinde *devletin ekonominin önemli kesimlerini eline geçirmesi (buna *etatisme*, devletçilik, ya da bazen "demokratik sosyalizm" denmektedir); ikincisi, bir toplum içinde *sosyalizme geçişte zorunlu olarak kapitalist sektörün de muhafaza edilmesi (Lenin'in 1920'lerin başlarında geliştirdiği model); üçüncüsü, Sovyetler Birliği'nin sosyalist bir toplum değil, sadece, devlet mülkiyeti aracılığıyla üretim sisteminde bürokrasinin denetimine dayalı, *kapitalizmin değişik bir biçimi olduğu tezi (Marksist eleştirmenlerin 1930'lardan sonra SSCB için ortaya attıkları bir önerme). *Ayrıca bkz.* **komünizm.**

devlet sosyalizmi (*state socialism*) *bkz.* **reel sosyalizm**

devlet suçları (*crimes of the state*) *bkz.* **siyasal suç**

devlet tekelci kapitalizmi (*state monopoly capitalism*) *bkz.* **komünizm**

devletin baskı aygıtları (*repressive state apparatus*) *bkz.* **devletin ideolojik aygıtları**

devletsiz toplumlar (*stateless societies*) Genellikle merkezi bir *devlet otoritesinden yoksun olan, *reissiz ya da bölünmüş toplumlar için kullanılan

genel bir terim. Yalnız bu terim, zaman zaman (yanlış biçimde olmakla birlikte), benimsenmiş bir şefe ya da geleneksel egemene dayalı siyasal bir sistemi olan, fakat açıkça tanımlanmış bir devlet aygıtı bulunmayan toplumları kapsayacak şekilde geniş bir anlamda yorumlanmaktadır.

devrevi değişim (*cyclical change*) *bkz.* **iktisadi çevrim**

devrevi işsizlik (*cyclical unemployment*) *bkz.* **işsizlik**

devrim (*revolution*) *bkz.* **isyan**

devrimci bilim (*revolutionary science*) *bkz.* **paradigma**

Dewey, John (1859-1952) Yaklaşık bir asırlık uzun ömrüyle Dewey, felsefi *pragmatizmi geliştirme ve derinleştirmenin gururunu taşıyan Amerika'nın sayılı filozoflarından birisiydi. Klasik Avrupa felsefesini ve *özcü felsefeyi büyük ölçüde reddeden Dewey, kuramları dünyada aktif bir şekilde rol oynamayla ve pratik problem çözme girişimleriyle (araççılık) ilişkilendirmenin önemini vurguluyordu. Dewey'in çalışmaları problem çözme konusuna Kuzey Amerika'ya özgü yaklaşımı örneklemektedir ve özellikle kademeli eğitim kuramlarında etkili olmuştur. Sözgelimi Dewey *Democracy and Education*'da (1916) problemlerin saptanmasında çocukların deneyimlerine değerli bir pay biçen, bu tür deneyimlerin anlayışlı bir şekilde devam etmesinin çocuğun kendi yaşamı üzerinde denetimini arttırmasını sağlayan çocuk-merkezli öğrenmenin önemine dikkat çekmiştir.

dış yardım (*foreign aid*) Devlet kaynaklarının, kalkınma ya da acil yardım amacıyla ve krediler, hibeler veya yiyecek yardımıyla daha gelişkin ülkelerden daha az gelişmiş ülkelere aktarılması. Dış yardım çift taraflı yapılabileceği gibi, Birleşmiş Milletler kuruluşları, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Dünya Bankası gibi çok taraflı kurumlar aracılığıyla da yapılabilir. 1970'lerden sonra, dış yardımın *iktisadi büyümeyi desteklemenin bir aracı olduğu iddiasına kuşkuyla yaklaşılmıştır.

dış-grup (*out-group*) William Graham *Sumner *Folkways* (1906) adlı klasikleşmiş incelemesinde, insanların, kendi gruplarını (iç-grup) rekabet halindeki ya da karşıt gruplardan (dış-grup) daha çok sevmeye eğilimli olduklarını gözlemlemiştir. İki terim de etnosantrizmle yakından ilişkilidir.

dışadönüklük ve içedönüklük (*extroversion and introversion*) *Kişilik tanımlarında görülen bir kutuplaşma. Bu ayrımın uzun bir tarihi bulunmakla birlikte, dışadönüklük ve içedönüklük terimlerinin kullanılması ancak on dokuzuncu yüzyılda yaygınlaşmıştır. Dışadönüklük tipik olarak rahat, sosyal, atak davranışlarla tanınırken, içedönüklük dalgın, geri duran, sorumlu davranışlarla ayırt edilir. Psikanalist Carl Gustav *Jung, kişilik tiplerini farklılaştırma yönteminin temelini oluşturan bir karşıtlıkla, dışadönüklüğü histeri eğilimleriyle, içedönüklüğü depresyon ve anksiyeteyle ilişkilendirmiştir. *Psikometrik teknikler ve *faktör analizinden yararlanan Hans J. *Eysenck başlıca iki kişilik boyutu saptamış ve bu boyutlardan birinin kutuplarını dışadönüklük ve içedönüklük şeklinde adlandırmıştır. Dolayısıyla kişilerin işgal ettikleri yer, söz konusu boyutlardaki, kişilik farklılıklarının tam bir haritasını çıkarmayı ve kişilik tiplerinin saptanmasını sağlayan iki eksendeki noktalar olarak belirlenir.

dışarıda çalışma (*outwork, outworking*)

Bu terim, bireysel işçilerin şirketler tarafından, şirketin çalışma yeri ya da binasının dışında (genelde kendi evlerinde) *istihdam edilmesini ifade etmek üzere kullanılır. İşveren, malzemeleri (ve olası makineleri) sağlar ve işçiler de yaptıkları üretime göre, parça başına ücretlendirilir. Dışarıda çalışma yöntemine daha yaygın biçimde hafif montaj işlerinde başvurulur. *Ayrıca bkz.* **ev içi çalışma.**

dışevlilik (*exogamy*) *bkz.* **içevlilik**

dışlama, toplumsal dışlama (*exclusion, social exclusion*) Bireylerin ya da hanelerin, ya kaynaklardan ya da daha geniş bir ölçekteki *cemaatle veya toplumla sosyal bağlar kurmaktan *yoksun bırakılmaları sürecini karşılayan bir terim. Toplumsal dışlama terimi, 1980'li yıllarda ve bilhassa Avrupa'daki *toplumsal politikalarla ilgili tartışmalarda, *yoksullukla birlikte (ve bazen onun yerini alarak) giderek daha çok kullanılmaya başlamıştı. Ne var ki, yoksunluk kavramı en az yoksulluk kadar tartışmalı bir içeriğe sahip olduğu ve (örneğin) işsizlik, düşük gelir, kötü konutlar, kötü sağlık ya da toplumsal tecritle bağıntılı aynı *toplumsal problemler kümesini anlatmak üzere kullanılmasına yaygın biçimde rastlandığı için, terminolojideki bu değişikliğin ne kazandırdığını çıplak bir şekilde söyleyemeyiz.

Bu bağlamda en az üç genel ve birbiriyle örtüşen kullanım görülmüştür. Bunlardan birincisi, toplumsal dışlamayı toplumsal *haklarla, ayrıca insanların bu hakları kullanmalarına set çeken engeller ya da süreçlerle ilişkili olarak tanımlar. Terimin bu şekilde anlaşılması, araştırmacıları kolaylıkla *sivil toplum tartışmalarına sokacak ve modern *yurttaşlık nosyonlarına yönlendirecektir. "Dışlama" literatüründeki ikinci bir kol ise kabaca Durkheimci bir referans çerçevesini açığa vurur. Bu anlayışı benimseyen yazarlar, toplumsal dışlamayı toplumun genelinden toplumsal ya da normatif bakımdan tecrit edilme durumu olarak kavramsallaştırır ve buna, *anomi gibi ilintili nosyonlar ya da *toplumsal entegrasyonun problemleri için başvururlar. Üçüncü ve son olarak, toplumsal dışlama terimi, özellikle *çokkültürlü toplumlarda görülen aşırı *marjinalleşme durumları için kullanılmıştır. *Ayrıca bkz.* **kapanma.**

dışsal değişkenler (*exogenous variables*) *bkz.* **yapısal denklemler**

dışsal emek piyasası (*external labour-market*) *bkz.* **emek piyasası; emek piyasasının bölünmesi**

dışsal tatmin (*extrinsic satisfaction*) *bkz.* **öznel çalışma deneyimi**

dışsallaştırma (*externalization*) *Fenomenolojik sosyologlarla bazı *Marksist sosyologların, insanların kendi fikir ve tasarılarını dış dünyaya nasıl yansıttıklarını anlatmak için kullandıkları bir kavram. Örneğin Peter Berger ile Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality*'de (1966), toplumsal süreçleri bir dışsallaştırma ve içselleştirme *diyalektiği şeklinde değerlendirmişlerdir.

dışsallık, dışsallıklar (*externality, externalities*) İktisadi kuramda, iktisadi faaliyetlerin (üretim, mübadele ve benzeri) bazı maliyetleri ile kazançlarının piyasa fiyatlarına yansıtılmadığı genel kabul gören bir olgudur. Sözgelimi bir şirketin faaliyetlerinin yol açtığı hava kirliliği o yörenin sakinleri ya da bütün toplum açısından bir maliyete dönüşebilir, fakat temiz hava şirketin hesaplarındaki üretim maliyetleri arasında yer almadığı için, şirket hava kirliliğini azaltmayı kendi açısından cazip görmeyecektir.

Piyasa fiyatlarıyla ifade edilmeyen bu tür maliyetler ile kazançlara "dışsallıklar" denir. İktisatçılar, *piyasa ekonomilerinde toplumsal ve çevresel nitelikli dışsallıklarda örtük biçimde görülen siyasal problemleri, geleneksel olarak, piyasa-dışı değişkenlere piyasa değerleri yüklemeyi sağlayan, böylece onları (örneğin yol açılan kirliliğe ya da kıt kaynak kullanımına göre vergiler koyarak) "içselleştiren" stratejiler biçiminde ele alırlar. Çevre iktisadında son zamanlarda gözlenen gelişmeler, çevresel-iktisadi etkileşimlerin sistemik karakteri karşısında dışsallık kavramının sınırlılıklarını sergiler yöndedir (örneğin bkz. E.B. Barbier, *Economics, Natural-Resource Scarcity and Development*, 1989).

diaspora, diaspora araştırmaları (*diaspora, diaspora studies*) Diaspora, bir halkın tüm dünyaya dağılışını anlatır. İlk kez Babil sürgününden sonra dağılan Yahudiler için kullanılan bu terim, modern dönemde önce Filistin'in, son olarak İsrail'in dışında yaşayan Yahudiler için kullanılmış; yalnız artık, değişik topraklara dağılan tüm göçmen toplulukların durumunu anlatmaya başlamıştır.

1980'lerin sonları ile 1990'larda ulus-*ötesi* deneyimlerle cemaatleri kapsayan diaspora çalışmaları, uluslar-*arasındaki* göçle ilgili daha önceki yaklaşımların bilinçli bir eleştirisi şeklinde ortaya çıkmıştır ve bu terminoloji değişikliği, makro sosyolojide bir tema olarak küreselleşmeye (*postmodernizm ve *post-yapısalcılığın etkileri de apaçık biçimde gözlenmesine rağmen) yönelen daha genel eğilimi yansıtmaktadır. Bu terimi benimseyenler, ulaşım (ucuz uçak biletleri gibi) ve iletişim (elektronik posta, uydu televizyonu, *İnternet) alanındaki ilerlemelerin, dünyanın her tarafına dağılmış durumda olan diaspora topluluklarının kendilerine özgü kimliklerini, hayat tarzlarını ve ekonomik bağlarını sürdürmelerini olanaklı kıldığını savunmaktadırlar. Bu şekilde, modern ulus devletleri tanımlayan katı toprak milliyetçiliğinin yerini, bir dizi değişen ve tartışmalı sınırlar almış olmaktadır. Diaspora araştırmaları, geleneksel göç ve asimilasyon terminolojisinin yerini almak üzere söz konusu ulus-ötesi etkileri, incelenen ağları ve cemaatleri tanımlamakta kullanılan pek çok yeni terim ("hayali cemaatler", "küresel etno-mekânlar", "göç öncesi eritme kapları") üretmiştir. Bu alanın tipik incelemeleri arasında şu iki çalışmaya dikkat çekebiliriz: Paul Gilroy, *The Black Atlantic* (1993) ve Nancy Abelmann ile John Lie, *Blue Dreams: Korean Americans and the Los Angeles Riots* (1995).

Terimin coşkulu savunucuları, yeni diaspora çalışmalarında göçmen kimlikleri ile deneyimlerinin karmaşıklığı, çeşitliliği ve akışkanlığının, eski mekanik kuramlara ve uluslararası göç modellerine (bu yaklaşımlarda, göçmenleri ana toplumlarıyla kültürlerinden koparan tek yönlü akışlarla etkilerin, onları *eritme kabıyla yeni kültüre uyduran *asimilasyonun vurgulandığı iddia edilmektedir) göre daha gerçekçi bir bakış açısıyla ayrıntılı bir şekilde sergilendiği kanısındadırlar. Bu perspektifi eleştirenler ise, anlamsız yeni deyimler uydurulup, anlaşılması güç bir kuramsal terminoloji yaratıldığına, sayıların ve genellemelerin dikkate alınmadığına, daha önceki *sosyolojik göç araştırmalarını (özellikle bu araştırmaların, karmaşık fırsat yapılarını ve göçmen ağlarını yeni diaspora çalışmalarını önceleyecek biçimde belgelediği örneklerde) görmezlikten gelmeye yönelik bir eğilim bulunduğuna parmak basarlar. Ayrıca, yeni diaspora araştırmalarının, göç üzerindeki yapısal iktisadi ve siyasal etkileri yanlış biçimde küçümsediği belirtilmektedir.

Bu çalışmaların pek çoğunun asıl olarak göçmenlerin kişisel anlatılarına dayandıkları ve esasen diaspora topluluğunun popüler kültürünü belgelediği kesindir.

diaspora kimlikleri (*diaspora identities*) *bkz.* **kimlik**

diğerkâmca intihar (*altruistic suicide*) *bkz.* **intihar**

diğerkâmlık (özgecilik) (*altruism*) Başkalarının ilgi ve çıkarlarını dikkate alan, genellikle egoizme, bencilliğe ve *bireyciliğe zıt olduğu düşünülen davranış. Sosyal psikoloji, iktisat, siyasal davranış ve sosyo-biyoloji alanlarında (ayrıca sosyolojide) diğerkâmlık, onun kaynakları ve sonuçları ile diğerkâm davranışın son kertede egoist güdülere indirgenip indirgenemeyeceği ve onlarla açıklanıp açıklanamayacağı konularında geniş kuramsal ve ampirik araştırmalar yapılmıştır. Diğerkâmlığı konu alan araştırmalar, *mübadele kuramı, akılcı seçim kuramı, kamusal politika oluşturma ve iradi tercihle de ilintilidir. Bu incelemelerin odaklandığı konular şunlardır: kan bağışı; savaşlarda ve diğer çatışmalarda sergilenen cesur hareketler; yabancılara kamusal ortamlarda, aile fertleriyle arkadaşlara yapılan yardımlarla kıyaslanabilecek ölçüde kendiliğinden yardım etme; yurttaşların başkalarının yararına olacak şekilde vergi ödemeye istekli olmaları; kâr gözetmeyen kuruluşlarda gönüllü olarak çalışma; hayır kurumlarına para bağışlama.

Yapılan araştırmalar, diğerkâmlığın insan doğasının bir parçası olduğunu doğrular yöndedir. İnsanlar başkalarının ilgi ve ihtiyaçlarına saygı gösterirler, çocukları için, hatta akrabalık bağları olmayan kişiler için bile özverilerde bulunurlar ve *kamu mallarına katkı sunarlar. Bazı araştırmalarda, diğerkâmlıkta kalıtsal bir yön bulunduğunu ileri sürülmektedir. Aslına bakılırsa, diğer sosyal hayvanlar da diğerkâm davranışlar sergilerler, örneğin kuşlar yırtıcı hayvanların geldiğini bildiren alarmlar verirler. Sosyo-biyologlar, "diğerkâmlık" genlerinin kuşaklar boyunca yerleşmesini ve varlığını sürdürmesini sağlayan ayıklanma süreçlerini saptamışlardır. Ayrıca, ailedeki ve topluluktaki toplumsallaşma süreci insanları herkesin benimsediği değerlere bağlı kalmaya ve başkalarına yardımcı olmaya özendirmektedir. Gönüllü çalışmalara katılan insanlar bu davranışlarını genellikle diğerkâmca nedenlerle (başkalarına yardım etme arzusu gibi) açıklarlar. Öte yandan, diğerkâm davranışların çalışma deneyimi kazanma, sosyal ilişkiler geliştirme ve herhangi bir faaliyete ilgi duyma türünden kişinin kendisiyle ilgili nedenlere bağlı olarak kendiliğinden ortaya çıktığı da bir gerçektir. Hayır çalışmalarında yer alma, bazı insanların gözünde topluluk içinde bir prestij kazandırmakta ve başka insanların fiilen bir işte çalışmaktan aldıkları doyumu hissettirmektedir. Benzer biçimde, şirketlerin hayırseverliğiyle ilgili incelemeler, firmaların kamusal faaliyetlerinde itici faktörün diğerkâmlıktan ziyade kendi çıkarını gözetmek olduğu dikkate alınacak olursa, bu tür bağışların işletme için iyi bir etki yaptığı sonucuna varmaktadır. Pek çok kültürde hediye vermek prestiji arttırmakta, hatta bir insanın toplumsal statüsünü belirlemektedir.

İktisatçılar, kamusal malların tahsis edilmesi ya da kullanılmasında "*hazıra konma" problemi (devlet televizyonunun yayınlarından yararlanan, ama vergisini ödemeyerek bu yayınların maliyetinde kendi payına düşen katkıyı yapmayan bir kişinin, ya da kendisine ayrılan balık avlama kotasını aşmayı âdet edinmiş, böylece aynı

denizlere kıyısı olan başka ülkelerin balık avlama olanaklarını azaltan bir ülkenin durumunda olduğu gibi) üzerinde dururlar. Sosyologlar ise, daha çok, ilişkilerde *güven ve işbirliğinin gelişmesiyle, toplumsal normlar ile grup kimliğinin kritik noktalarda alınan kararlar üzerindeki etkileriyle ilgilidirler. Bu sorunlar *Mahkûm'un İkilemi oyununda karar alma olgusuyla birlikte incelenmekte ve kısa süreli incelemelerde değişik sonuçlar alınmaktadır.

Mahkûm'un İkilemi oyunuyla simülasyonlara dayalı araştırmaların göstermiş olduğu üzere, diğerkâmlık ile bencillik uzun vadede her zaman ya da ister istemez birbirini dışlayan tercihler değildir. R. Axelrod *Evolution of Cooperation* (1984) adını taşıyan çalışmasında, tamamen kendi çıkarını düşünen insanlardan oluşan bir toplumda işbirliğinin nasıl bir evrim gösterebileceğini, pratikte diğerkâmlık ile bireyciliğin kamu mallarından, onları doğrudan kullanmayan kişiler dahil olmak üzere herkesin yararlanabildiği bir insan toplumuyla çelişkili olmasının gerekmediğini sergilemiştir. Axelrod, genellikle kısa süreli laboratuvar deneyleriyle incelenen bir sorun olan Mahkûm'un İkilemi oyunundaki çeşitli stratejilerin etkinliğini değerlendirmek amacıyla bir dizi bilgisayar simülasyonu gerçekleştirmiştir. Bu stratejiler, altı ülkede psikoloji, iktisat, siyaset bilimi, matematik ve sosyoloji alanlarından gelen altmış iki oyuncunun katıldığı bir turnuvaya sunulmuştu. Beklentilerin aksine, tekrar tekrar kazanan strateji, KISASA KISAS diye adlandırılan en basit çözümlerden birisiydi ve bunun nedeni cazip, intikamcı, bağışlayıcı ve net olma gibi unsurları bir araya getirmesiydi. Bu oyunda, birbiriyle rekabet eden stratejiler bilgisayar simülasyonlarından yararlanılarak, laboratuvar deneylerine kıyasla çok daha uzun süre ve çok daha fazla sayıda farklı oyuncuyla sürdürülebilir, dolayısıyla uzun vadedeki gelişimin hemen hemen nasıl olacağı görülebilir. Bu konuyla ilgili literatürün yararlı bir değerlendirmesi için bkz. J.A. Piliavin ve H.-W. Charng, "Altruism", *Annual Review of Sociology* (1990). *Ayrıca bkz.* **hediye ilişkisi; intihar.**

dikey entegrasyon (*vertical integration*) *bkz.* **endüstriyel entegrasyon**

dikdörtgen kümeleme (*rectangular clustering*) *bkz.* **küme analizi**

dil (*language*) İnsanlar, havyanlar, hatta makineler tarafından gerçekleştirilen sözlü ya da sözlü-olmayan *iletişim. Dilin sosyo-kültürel işlevleri ve kuruluşuyla ilgilenen genel araştırma alanına sosyo-dilbilim denilir. Sosyologlar, antropologlar, felsefeciler ve psikologlar bu alana katkıda bulunurlar.

İnsan ırkının, ayrıyken anlamları olmayan seslerden (fonemler) kurulmuş ve aslında bir kurala bağlı olmayan sözcüklerden, cümleler düzenleyebilme becerisi, kimi zaman onu diğer türlerden en çok ayırt eden özellik olarak değerlendirilmiştir. Bütün toplumların eşit karmaşıklıktaki düşüncelerini ifade etmelerini sağlayan dilleri vardır: "İlkel" dil diye bir şey yoktur, ama yine de toplumlar, yeni *kavramları ifade edebilmek için başka toplumlardan yeni sözcükler alma ya da icat etme ihtiyacı duyabilirler.

Beynin hasar görmesi ya da ciddi rahatsızlıklar dil yeteneğinin bazı boyutlarını etkilese de, dil öğrenme becerisine tüm insanlar sahiptir. Noam Chomsky'ye göre, çocuklar, onları dillerin ne şekilde düzenlendiğine hazırlayan doğuştan gelen, biyolojik bir programla doğarlar. Chomsky ilk kitabı *Syntatic Structures*'da (1957), dilin üç modelini analiz etmiş ve bunların içinde

yalnızca üçüncü modelin, yani dönüşümsel dilbilgisi adını verdiği en karmaşık modelin, doğal dillerin içerdiği sonsuz erimdeki cümleleri izah etme yeteneğine sahip olduğunu ileri sürmüştür. Aynı yıl psikolog B.F. Skinner da, Chomsky'nin hakkında bir eleştiri kaleme aldığı, dilin edinilmesi üzerine *Verbal Behaviour* başlıklı bir inceleme yayınlamıştır. Skinner, dilin edinilmesi üzerine, Chomsky'nin dil hakkındaki fikirleriyle uyuşmayan *davranışçı bir değerlendirme yapmıştır. Dilin ilk çocuklukta öğrenme sonucu edinildiğini savunan bu davranışçı görüşe karşılık, Chomsky, birbirini izleyen bir dizi yayında, ikna edici bir şekilde çocuğun doğuştan gelen bir dilsel yetenekle, başka bir deyişle dilin yapılarının doğuştan gelen bilgisiyle doğmak zorunda olduğunu iddia etmiştir. Chomsky'nin iddiasına göre, küçük çocukların, yaşamlarının ilk yıllarında karşı karşıya kaldıkları dilin yüzeysel yapısından, dili doğru kullanabilmeleri için gerekli temel kuralları ya da dilin derin yapısını çıkarmaları mümkün değildir (özellikle *bkz. Rules and Representations*, 1980).

Bazı yazarlar, çocuğun, genelde çok karmaşık olan ve tüm dil sistemini şekillendiren kurallar ile istisnaları, sadece doğal *zekâsıyla öğrenebileceğini iddia etmektedirler. Küçük çocuklar, tıpkı anne-babası farklı ülkelerden olan insanlar gibi, çoğunlukla birden fazla dil sistemini öğrenme becerisine sahiptirler. Dilbilimciler arasında, iki dil konuşmanın çocuğun zekâsını etkileyip etkilemediği üzerine hararetli bir tartışma yapılmaktadır. Ancak bu konudaki bazı savların temeli, bilimsel olmaktan ziyade siyasal kaygılara bağlı gözükmektedir.

İki dil konuşmayı sağlayan siyasal etkenler, esas olarak dil ile *kültür arasındaki ilişkinin boyutlarından yalnızca birisidir. Diller, pek çok açıdan bir toplumun kültürünü yansıtır. Antropologların, başka toplumları incelerken yerel dili öğrenmenin önemine dikkat çekmelerinin nedeni budur. Diller, örneğin, akrabalık ilişkilerini, hayvanlar âlemini, renkleri, yiyecekleri ve doğal dünyayı da içine alacak şekilde, toplumların çevrelerini nasıl sınıflandırdıklarını ve değerlendirdiklerini gösterir. Her toplumun, içeridekiler ile dışarıdakiler arasındaki sınırı korumasına kısmen yarayan kendine özgü bir sınıflandırma sistemi vardır. Bundan dolayı, kullanılan dilin dilbilimsel anlamı kadar kültürel anlamının da karşılıklı olarak anlaşılması, yanlış anlamaları önlemekte temel önemdedir; kültürel olarak yapılandırılmış kavramlar ve düşüncelerin başka bir toplumun üyelerinin gözünde anlaşılabilir terimlere dönüştürülmesi uğraşı, sadece antropologların değil, aynı zamanda uzmanların kültürler arası çalışmalarının başlıca unsurudur.

Dilin gücü, tek bir sözcüğün (örneğin, "demokrasi") ya da tek bir cümlenin (örneğin, "Siyah Güzeldir") büyük ve farklı grupları siyasal eylem için harekete geçirebildiği siyasal retorikte veya slogan üretiminde görülebilir. Dil ayrıca, daha geniş boyutlu siyasal ve ekonomik faktörleri yansıtan önemli toplum içi bölünmeleri gösterir. Basil Bernstein, orta sınıf ile işçi sınıfının konuşma kodlarının dilbilimsel olarak eşit değerde olmasına rağmen, işçi sınıfı koduna (ya da sınırlandırılmış koda) karşı eğitimde ayrımcılık yapıldığını ortaya koymuştur. Buna benzer bir olgu, dil ile bölgesel, etnik ya da dinsel arka plan arasındaki ilişkide sezilebilir. Öte yandan *etnik gruplar, dillerini, kendi kimliklerini besleyici veya geliştirici sembolik bir araç ya da grubun dışındakilerin onların haklarına tecavüz etmesine karşı bir

savunma aracı olarak kullanabilirler (örneğin, kâfiyeli argo ya da Britanya'daki Batı Hintli gençliğin rap yapış tarzı). *Ayrıca bkz.* **etnometodoloji; gelişkin ve sınırlandırılmış konuşma kodları; göstergebilim; konuşma analizi; Sapir-Whorf hipotezi; Wittgenstein, Ludwig; yapısalcılık.**

dilbilim (*linguistics*) *bkz.* **dil; etnometodoloji; göstergebilim; konuşma analizi; Sapir-Whorf hipotezi; Saussure, Ferdinand de; söylem; yapısalcılık**

dilbilimsel görelilik tezi (*linguistic relativity thesis*) *bkz.* **Sapir-Whorf hipotezi**

dilim, dilim analizi (*cohort, cohort analysis*) Dilim terimi ilkin Roma'daki bir askeri birimin adıydı, ama günümüzde, okuldan aynı yıl mezun olmak gibi, özel tarihli ortak deneyim yaşamış herhangi bir insan grubunu ya da evlilik veya dulluk zamanına göre tanımlanan dilimleri göstermek için kullanılmaktadır. Dilim analizi, belirleyici bir olay sonrasında düzenli aralıklarla bir ya da daha fazla sayıda dilimin bazı özelliklerinin ölçülerini içinde barındıran incelemelere işaret etmektedir.

Bir araştırma yöntemi olarak dilim analizi demograflar tarafından geliştirilmiş ve esasen doğurganlık incelemelerinde kullanılmıştır. Dilim analizinin en sık rastlanan biçiminde daha çok yaş gruplarından (doğum dilimleri), örneğin ölüm oranlarının incelenmesinde beş ya da on yıllık yaş kümelerinden yararlanılır. Belli yaş kümeleri içindeki kişiler yaşlanma sürecini bir dilim olarak birlikte geçirir ve genellikle "Savaştan Sonra Doğanlar" ya da "Yaşlanan Hippiler" türünden ayrı bir grup olarak tanımlanmaya başlarlar. Yaş, nüfus *sayımı veri kümelerinde ve sicillerle idari kayıtlarda yaygın bir şekilde kaydedilen bir bilgi başlığı olduğuna göre, bu yaklaşım *ikincil analizde özellikle yaygındır. Dilim analizi, seçilen örneklerin (örneğin) yaş ya da ilk çocuğun doğum yılı gibi göstergelerle belirlenen çeşitli dilimleri ayırt etmeyi sağlayacak kadar büyük olduğu, tekrarlanmış kesit araştırmalarından elde edilen veri kümeleri için de kullanılabilir. Özet dilim verileri ya da analizi, on yılda bir yapılan nüfus sayımlarında ya da buna eşdeğerde büyük veri kümelerinde on yıllık yaş gruplarının ayırıcı özelliklerini izleyerek değerlendirilir.

Dilim analizinin kritik problemi, yaş, dilim ve dönem etkilerini farklılaştırmaktır. Yaş etkileri yaşlanmayla birlikte anılır; dilim etkileri aynı zamanda doğan insanlarda ortaktır; dönem etkileri de belirli tarihsel olayların (örneğin İkinci Dünya Savaşı'nın) birlikte yaşanmasından kaynaklanır. Bunun kendine özgü bir önemi vardır: Etkiler karışık olduğu için, genellikle farklı değişim yorumları yapılabilmektedir (sözgelimi, gözlemlenen kültürel, siyasal ya da toplumsal değişiklikler dilim etkilerinden veya yaşlanmadan kaynaklanabilir) ve bu yüzden sonuçların kesin olmaması gerekir. Bununla birlikte, dilim analizi, sağlam bir kuram temelinde yapıldığı zaman, güçlü bir analiz tekniği olacaktır (bkz. H. Blossfeld, "Career Opportunities in the Federal Republic of Germany: A Dynamic Approach to Study Life Course, Cohort and Period Effects", *European Sociological Review,* 1986).

dilim oranları (*cohort rates*) *bkz.* **doğurganlık**

dilimlenmiş emek piyasaları (*segmented labour markets*) *bkz.* **emek piyasasının bölünmesi**

Dilthey, Wilhelm (1833-1911) Sosyolojide yorumcu geleneğin öncülerinden olan Alman filozof Dilthey'ın üzerinde en çok kafa yorduğu konu, insani ya da tarihsel bilimlerin bilgisine yönelik yeterli bir felsefi temelin yaratılmasıydı. Dilthey'a göre, insan tarihinin ve kültürünün dünyası, insanın yaşam deneyiminin (*Erlebnis*), doğa bilimlerinin yöntemlerinden tamamen farklı ve o yöntemlere indirgenemeyecek şekillerde kavranması ve anlaşılması gereken "ifadeleri"nden oluşuyordu. Dilthey'ın erken dönem düşüncesine göre, insan bilimlerinin yerini er geç, yaşam deneyiminin "nesnelleştirimiş" pek çok biçimi, kurumlar, din, binalar ve benzeri şeylere yönelik bir hermeneutik (yorumbilgisel) yaklaşım (*bkz.* *yorum) alacağı için, psikoloji, kurucu bilimin bir parçasını oluşturabilirdi. *Ayrıca bkz.* ***Geisteswissenshaften*** **ve** ***Naturwissenschaften*****; idiografik-nomotetik yaklaşımlar.**

din (*religion*) Din, *kutsal fikrine dayalı olan ve müminleri bir sosyo-dinsel topluluk içinde birleştiren bir inançlar, *semboller ve pratikler (örneğin, *ritüeller) kümesidir. Kutsal, dindışıyla tam bir karşıtlık içindedir; çünkü kutsalda huşu duygusu hakimdir. Sosyologlar dini, bir tanrı ya da tanrılara olan inançla değil, kutsala gönderme yaparak tanımlamışlardır ve buna neden olarak, böylesi bir tanımın toplumsal karşılaştırma yapmayı olanaklı kıldığına işaret ederler. Örneğin, *Budizmin bazı versiyonlarında Tanrı inancı yoktur. Din, bireysel ve araçsal olduğu için *büyüyle de karşıtlık içindedir. *Ayrıca bkz.* **görünmez din; sekülerleşme; yeni dinler.**

din, görünmez (*religion, invisible*) *bkz.* **görünmez din**

din, özel (*religion, private*) *bkz.* **özel din**

din sosyolojisi (*sociology of religion*) Dinsel kurum, inanç ve pratiklerin, kökleri *Marksizm ve neo-Hegelci din eleştirisine dayanan bilimsel incelemelerinin yürütüldüğü, fakat öncelikle on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Émile *Durkheim, Georg *Simmel, William Robertson Smith, Ernst *Troeltsch ve Max *Weber'in araştırmalarıyla ilişkili bir dal. Sigmund *Freud'un da psikanalitik bir dinsel davranış kuramı geliştirdiği belirtilmelidir (*Civilization and its Discontents,* 1930). Din sosyolojisini, Roma Katolik Kilisesi'nin sanayi toplumlarındaki misyoner çalışmalarının etkinliğini arttırmak amacıyla kullandığı ve hem fenomenoloji hem de din antropolojisiyle ilişkili olan dinsel sosyolojiden ayırmak gerekir.

Din sosyolojisi, dinin kökenlerini akılcı ve bireysel varsayımlarla açıklamaya çalışan on dokuzuncu yüzyıl *pozitivist kuramlarının bir eleştirisi olarak görülmelidir. Pozitivist geleneğe göre din, bilimsel düşüncenin toplumda yayılmasıyla birlikte er geç ortadan kalkacak, yanlış bireysel inançları yansıtan bir olgudur. Örneğin *Darwinciliğin, dinde kutsal bir yaratıcıya duyulan inancı sarsacağı düşünülmüştür. Çünkü Darwincilik, dini akıldışı bir olgu saymaktadır.

Din sosyolojisi pozitivist geleneğin tersine, dinle, onu akılcı olmayan, kolektif ve sembolik bir olgu olarak görerek ilgilenmiş, dinin "ilkel toplum"daki tarihsel kökenlerine eğilmemiştir. Çünkü din, hatalı inançlar üzerine kurulu olmayıp, insanın anlam ihtiyacına yanıt vermektedir. Dolayısıyla, bireysel değil, toplumsal ve kolektif niteliklidir; inanç ve bilgiden ziyade, *sembol ve *ritüelle ilgilidir ve bu yüzden, bilimsel bilginin gelişiminin dinin toplumsal işlevleri açısından bir önemi yoktur.

Émile Durkheim'ın *The Elemantary Forms of the Religious Life*'ı (1912) bu sosyolojik perspektifin klasik ifadesidir. Durkheim dini "kutsal şeylerle ilişkili bir birleşik inançlar ve pratikler sistemi" olarak tanımlar. Durkheim, "temel biçimler" kavramıyla dinsel faaliyetin temel yapılarını kastetmiş, dinin ilkel kökenlerine dair araştırmaları bilimdışı bularak reddetmiş, bunun yerine dinsel pratiklerin toplumsal işlevlerine odaklanmıştır. Ayrıca, *kutsal olanla ilintili pratiklere odaklanarak gerçekleştirilen akılcı inanç eleştirilerini de kabul etmeyen Durkheim'ın yaklaşımı, dinin sosyolojik düzeyde anlaşılmasında temel bir rol oynamaya devam etmektedir.

Dolayısıyla din sosyolojisi, dinin tanımı ve *büyüden ayırt edilmesiyle yakından bağıntılıdır. Din sosyolojisi, dinin Tanrı'ya duyulan inançların bir toplamı olduğu düşüncesini büyük ölçüde terk etmiştir. Artık daha çok, kutsal olanla ilintili pratiklere ağırlık verilmektedir. Alternatif bakış açıları da, dini, tüm insanların dikkate alması gereken nihai bir mesele olarak tanımlamıştır. Ayrıca daha sonraları pek çok sosyolog, dinsel olanı toplumsal olanla özdeştirmeyi tercih etmiştir.

Din sosyolojisi içinde genelde birbirlerine karşıt iki gelenek vardır: Durkheimcı ve Weberci gelenekler. Durkheim genel olarak dinin toplumsal işlevlerine eğilirken, Max Weber öncelikle teodise problemine (ölüm, çile ve şer gibi temel ahlâki problemlerle ilgili açıklamalara) ve kurtuluş dürtüsünün karşılaştırmalı incelenmesine kafa yormuştur. Weber, *The Sociology of Religion*'da (1922) dünyaya yönelik iki ana dinsel yönelim -mistisizm ve çilecilik- bulunduğuna işaret etmiş; iktisat ve erotizme yönelik dinsel tutumlara özel bir ilgi duymuştur. İç dünya çileciliğinin (ya da dünya hakimiyeti etiği), dünyaya akılcı bir düzen empoze etmeye çalışan en radikal girişimi temsil ettiğini ileri sürmüştür. Weber bu temayı *Protestan Etiği ve Kapitalizmin Ruhu*'nda (*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, 1905) etraflıca irdelemektedir.

Bazı sosyologlar modern toplumlarda, kentleşme, kültürel çoğulculuk ve dünyanın bilimsel yollarla anlaşılmasının yayılmasının sonucu olarak büyük bir *sekülerleşme (ya da dinsel gerileme) süreci yaşandığını iddia etmişlerdir. Yalnız, dinin temelinin sarsılmaktan ziyade sadece dönüşmüş olduğunu ileri süren sosyologlar bu teze karşı çıkmaktadırlar.

Din sosyolojisi başlangıçta bir bütün olarak sosyolojinin kuramsal merkezini oluşturuyor, çünkü akılcı eylemin karakterini, sembollerin önemini ve toplumsalın doğasını anlamaya çalışıyordu. Buna karşın, çağdaş din sosyolojisi, Hıristiyan papazı olma modelleri gibi dar ampirik sorunlara odaklandığı için analitik önemini yitirmiştir. Weber'in yaklaşımının temelini oluşturan karşılaştırmalı dünya dinleri incelemesi artık bütünüyle göz ardı edilmektedir.

Bryan Wilson'ın *Religion in Sociological Perspective* (1982) ve Steve Bruce'un *Religion in Modern Britain* (1995) adlı eserleri, bu maddede ele alınan ve tüm bu alanı ilgilendiren konuları büyük ölçüde değerlendiren mükemmel birer giriş metni niteliğindedir. *Ayrıca bkz.* **dinsel canlanma; dinsel yenilik; görünmez din; mezhep; özel din; Protestan etiği tezi; sivil din.**

dinamik yoğunluk (*dynamic density*) Émile *Durkheim mekanik dayanışmadan organik dayanışmanın çıktığını anlatan yazılarında, organik dayanışmaya geçişin belli koşullarını saptamıştı: hacim (yani nüfus artışı), insanların bir

araya toplanması ve nihayet bu iki faktöre bağlı olarak iletişimin yoğunluğunun artması. İletişim yoğunluğunun artışı, toplumun bölünmüş yapılarını bozmaya, toplumsal ortamın durağan doğasını aşmaya ve zamanı geldiğinde *toplumsal farklılaşmayı geliştirmeye hizmet etmişti. Durkheim, dinamik yoğunluğa (gözlemlenebilirlik, yan yanalık ve aralıksız toplumsal temas) toplumsal ve ahlâki konsensüsün önkoşulu ve güvencesi olarak çok büyük bir önem atfeder. Ahlâki ya da dinamik yoğunluk, etkileşimi besleyerek hem *işbölümü yaratır, hem de işbölümünün sürekliliğinin koşulunu hazırlar. İşveren, çalışan, devlet ve toplum; bunların hepsi de birbirlerine bağımlılıklarının farkına varmak, ayrıca toplumsal *entegrasyon için toplumsal tutkal işlevi gören ahlâki bir düzen yaratmak üzere yakın temas halinde olmalıdırlar.

dindışı-kutsal ayrımı (*profane versus sacred distinction*) *bkz.* **kutsal, kutsal-dindışı ayrımı**

dinler, yeni (*religions, new*) *bkz.* **yeni dinler**

dinsel canlanma (*religious revival*) Aşırı dinsel heyecana dayanan kitle hareketleri için kullanılan bir terim. Gruba bağlılık ve sadakati sağlamaya yönelik dönemsel dinsel canlanmalar, dinsel geleneklerde her zaman rastlanan bir sosyolojik özelliktir. On sekizinci yüzyıldaki evanjelik canlanış, Moravyalıları ve Metodistleri de kapsamıştır. Dinin canlandırılması ABD'de her zaman için yaygın bir fenomendir. *Ayrıca bkz.* **evanjelik; mezhep.**

dinsel milliyetçilikler (*religious nationalisms*) *bkz.* **milliyetçilik**

dinsel yenilik (*religious innovation*) Dinsel pratik, örgütlenme ya da inançta meydana gelen her değişime dinsel yenilik adı verilir. *İslamiyet ve *Hıristiyanlık gibi büyük dünya dinleri, kutsal geleneğin bir parçası sayılan ortodoks inanç, görenek ve pratik bütünleri geliştirmişlerdir. Dolayısıyla dinsel yenilik, geleneğe karşı bir tehdidi içerdiği için, ortodoksiden bir kopuş olarak görülür. Dinsel yeniliklerin ortaya çıkmasının kaçınılmaz bir durum olmasından dolayı, ortodoks geleneğin değişmeyen doğası içindeki inanç ile dinsel örgütlenmelerin fiili toplumsal değişimi arasında sürekli bir gerilim yaşanmaktadır. *Ayrıca bkz.* **hizipleşme.**

dinsellik (*religiosity*) Gerhard Lenski *The Religious Factor* (1961) adlı çalışmasında, iktisadi ve siyasal konulardaki yönelim değişikliklerini, Yahudiler, Protestanlar ve Katolikler arasındaki farkların altını çizerek ve kısmen "dinsellik"in boyutlarının etkin bir tipolojisini sunarak analiz etmiştir. Bu tipolojide dinsellik, ortodoksi ya da inanç, bir araya gelme (ya da dinsel pratiklere katılım), ibadet (duacı olarak yapılanlar) ve cemaat ruhu (dinsel grubun başkalarından ayrılma derecesi) boyutlarıyla tanımlanmaktadır.

diploma hastalığı (*diploma disease*) Ronald Dore'un, resmi eğitim kurumlarında (ve dolayısıyla eğitim koşullarında) belli meslekler, kariyerler ya da iç emek piyasalarına girmek için aranan beceri, eğitim ve vasıflara sahip olmanın kanıtları olarak, seçme sürecinin aşırı derecede benimsenmesi eleştirisi çerçevesinde geliştirdiği bir terim. Bu fenomen bazen meziyet bolluğu diye de adlandırılmıştır. İnsanlar, diplomaların en dolgun maaşlı ve en emniyetli işleri bulmanın anahtarı olduğu inancının maksat dışı sonucu olarak, aldıkları eğitimle kendilerini hazır hissetmedikleri işleri elde etmek için sürekli olarak -daha önce talep edilmeyen- daha yüksek etiketler peşinde koşabilirler.

Dolayısıyla eğitim; vasıf ve diploma biriktirmeyi sağlayan törensel bir süreçten ibaret hale gelmektedir. *Ayrıca bkz.* **meritokrasi.**

diyalektik, diyalektik materyalizm (*dialectic, dialectic materialism*) *bkz.* **Engels, Friedrich; Gurvitch, Georges; Hegel, G.W.F.; Marx, Karl; materyalizm; tarihsel materyalizm**

dizinsellik (*indexicality*) *bkz.* **etnometodoloji; Pierce, Charles Sanders**

doğa-terbiye tartışması (*nature versus nurture debate*) *Kalıtım (doğa) ve *terbiyenin insan davranışının nedenleri üzerindeki göreli önemi konusunda varolan anlaşmazlığı anlatmak için başvurulan yaygın bir açıklama. Doğa-terbiye tartışması, eğitim (zekânın kalıtımsallığına yönelik bir ilgi), *suç (örneğin, kalıtsal suçlu kişiliği fikri) ve *toplumsal cinsiyet ayrımları (kadın-erkek davranışlarında gözlemlenen farklılıklarla ilgili olarak biyolojinin önemi) dahil olmak üzere, sosyolojinin belirli alanlarında özellikle önemlidir.

doğal alan (*natural area*) *Kent ekolojisinde, ortak "toplumsal miras, meslek, çıkarlar ya da diğer ayırt edici kültürel değerleri" (A. Hawley, *Human Ecology*, 1950) paylaşan bir nüfusun yerleştiği alanı belirtmek için kullanılan bir terim. Kısacası, kolaylıkla ayırt edilebilen bir cemaat. *Ayrıca bkz.* **yoğunlaşma bölgeleri kuramı.**

doğal ayıklanma (*natural selection*) *bkz.* **Darwincilik**

doğal deney (*natural experiment*) *Bağımsız değişkenin yapay biçimde kullanılmak yerine, kendi düzeyine ve varlığına göre doğal olarak değiştiği, dolayısıyla bu değişmelerin, bağımsız değişkenin etkisini görüntülemek ve *bağımlı ya da diğer değişkenler üzerindeki etkisini belirlemeye çalışmak üzere kullanılabildiği bir deney. Sosyolojide bu tür araştırmalara anlaşılabilir biçimde az rastlanır. John Gaventa'nın, tarihsel bakımdan değişken -ve yerel cemaatlerdeki büyük ticari şirketleri de kapsayan- *güç ilişkilerinin (başta yanlılık mobilizasyonu olmak üzere -*bkz.* *cemaat iktidarı) etkisini incelemek üzere, Apalaş dağlarında çalışan kömür madencileri arasındaki pasifizm ve isyan eğilimleri konulu araştırması bu deneylere bir örnek sayılabilir.

doğal hukuk (*natural law*) Doğal hukuk teriminin belirsizliği, doğadaki düzenlilikler ile insan etkinliğinin dayatıcı biçimde düzenlenişi arasındaki metaforik bir bağa dayanır. Bu şekilde kullanıldığında "doğal hukuk", varsayımsal olarak, faaliyet alanı evrensel ve insan davranışları üzerinde bağlayıcı olan hukuk ve ahlâk ilkelerine gönderme yapar. Ortaçağ Hıristiyan teolojisinde doğal hukuk, Tanrı vergisi bir sistem olarak değerlendiriliyordu, fakat Reformasyon'dan itibaren, doğal hukuka yönelik, insan doğası ve aklı içinde laik temeller oluşturma girişimleri görülmüştür. Örneğin Thomas *Hobbes'un *Leviathan*'ında, "doğa kanunları", toplum sözleşmesi ve dolayısıyla siyasal otoritenin kurulması için akılcı temeller sunmaktadır. On sekizinci yüzyıldan itibaren, hukuk kuramı, "doğal hukuk"a karşı saldırgan bir eğilim sergilemiş ve hukukun, geleneksel, toplumsal ve tarihsel düzlemde oluşmuş karakteri daha yaygın biçimde vurgulanmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, *insan haklarına kenetlenmiş ahlâki otoritedeki yükselişin de doğal hukuk geleneğine çok şey borçlu olduğuna dikkat çekmeliyiz.

Tanrı'nın yarattığı ve bu yüzden -insan toplumu gibi- Tanrı'nın otoritesine tabi olan doğal dünya fikri, doğal

hukuk nosyonunun, doğadaki düzenliliklere gönderme yapan metaforik uzantılarının ortaya çıkmasına zemin oluşturmuştur. Şu anda, bu fikrin dinsel ve laik yandaşları hâlâ vardır, fakat on sekizinci yüzyıldaki bilimsel devrimle birlikte, temel ayrım noktası akılcılar ile ampiristler eksenine kaymıştır. Akılcılar, doğa yasalarına zorunlu bir önem atfetme eğilimi gösterirlerken, içlerindeki bazı isimler (Leibniz gibi) doğa yasalarının önsel ilkelere bağlı olarak akılcı biçimde gösterilebileceğini düşünmüşlerdir. Ampiristler ise, doğa yasalarına dair bilgilerin yalnızca gözlem ve deney aracılığıyla elde edilebileceğini savunmuşlardır. Ampirist bakışa göre, doğa yasalarında özetlenen düzenlilikler, söz konusu yasalarla ilgili olarak doğrulanabilir bir zorunluluğu barındırmamaktadır. Doğadaki düzenliliklerin gelecekte de devam edeceği doğrultusundaki beklentimiz, pratik yaşamda kaçınılmaz bir etken olmakla birlikte, (David *Hume'un iddia ettiği gibi) akılcı bir temele sahip değildir ve basitçe zihnin önemsiz bir alışkanlığı sayılabilir.

doğrudan demokrasi (*direct democracy*) *bkz.* **katılımcı demokrasi**

doğrudan (nedensel) etki (*direct - causal- effect*) *bkz.* **nedensel modelleme**

doğrulama (*verification*) *Ampirist felsefede, bilgi-iddialar ancak doğrulanabildikleri durumlarda bilimsel olarak kabul edilir. Bir saptamayı doğrulamak, onun doğru olduğuna inanmayı sağlayacak, genelde ampirik ya da gözleme dayalı türde kanıtlar ortaya koymaktır. Mantıkçı ampirizmde, bir saptamanın anlamı onun doğrulama yöntemine eşdeğer sayılıyor ve yalnızca doğrulanabilir saptamalar anlamlı bulunuyordu. Ampirist-olmayan bilim felsefeleri ve - daha az uç biçimlerde- ampirizm felsefelerinde, kanıtların, kesin kanıt anlamında doğrulama için yeterli sayılmamakla birlikte, bir saptamanın doğruluğuna inanmayı sağlayacak geçerli nedenler sunabileceği kabul görmektedir. *Ayrıca bkz.* **Viyana Çevresi.**

doğrulamacılık (*verificationism*) *bkz.* **Viyana Çevresi**

doğrusal büyüme (*linear growth*) Grafik üzerinde yaklaşık olarak düz bir doğruya denk düşen bir ilişkide, bir başka değişkenin etkisiyle birlikte doğruda niceliksel bir artış olması.

doğrusal korelasyon (*linear correlation*) *bkz.* **korelasyon**

doğrusal regresyon (*linear regression*) *bkz.* **regresyon**

Doğu despotizmi (*oriental despotism*) Alman sosyolog Karl Wittfogel'in popülerleştirdiği bir kavram. Frankfurt Okulu'nun *eleştirel kuramı benimseyen üyelerinden birisi olan Wittfogel, 1933'te Üçüncü Reich'tan kaçmış ve akademik kariyerinin geri kalan kısmını ABD'de geçirmişti (bkz. kendi kitabı *Oriental Despotism*, 1957). Çin uygarlığı üzerine uzman olan Wittgofel, renkli kariyeri boyunca, Stalinizmden McCarthyciliğe kadar uzanan bir siyasal yelpaze içinde oradan oraya atlamış, çelişkili bir düşünürdür. Sahip olduğu ünü de büyük ölçüde Doğu despotizmi kavramının yol açtığı tartışmadan ve "hidrolik toplum" analizinden kaynaklanmaktadır.

Wittgofel ilk dönem çalışmalarında Çin'i, Chou devletinin, yönetici klanların aşar vergisi toplamasına dayanması temelinde *feodalizm (kamu tarlalarında çalışan *köylülerin oluşturduğu komünal emekte somutlanan bir feodalizm) aşamasından geçmiş bir ülke şeklinde tanımlamıştır. Daha sonra,

emek-ranttan ayni-emeğe ve para-ranta geçiş, köylü toplulukları ile yerel mülk sahipleri arasındaki feodal ilişkinin "Doğu despotizmi"ne dönüşmesine yol açmıştır. Doğu despotizminde, artı değeri doğrudan üreticilerden elde etmenin temel yolu merkezi *devlete ödenen para-ranttır. Wittfogel olaylar dizilişi konusunda kesinlikle net fikirlere sahip olmamakla birlikte (örneğin daha sonraki çalışmalarında, Chou Çin'ini, Doğu despotizminin bir örneği diye nitelendirmiştir), iki üretim tarzı arasındaki geçişin, esas olarak, geniş ölçekli sulama (ki bunun için merkezi bir devletin koordineli yönetimine gereksinim vardır) aracılığıyla tarımın genişlemesi ve yoğunlaşmasına bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Nitekim, sulamanın merkezi siyasal otoritenin ortaya çıkmasının başlıca nedeni ve dolayısıyla ilk uygarlıkların gelişmesinde önemli bir güç olduğunu öngören "hidrolik hipotez"in kaynağı budur. *Doğu Despotizmi*, bu tezi yalnızca Çin'le ilgili değil, aynı zamanda Marksist kökenli "Asya tipi üretim tarzı" argümanlarıyla birlikte ele almaktadır.

Wittfogel'in çalışmaları, ampirik bakımdan çürük ve tutarsız, coğrafi bakımdan *determinist ve tamamen *işlevselci olduğu iddialarına dayanarak eleştirilmiştir. Bununla birlikte, ilk dönem hidrolik toplumların tarımsal devlet bürokrasisini karakterize eden özellikleri ortaya koyması, Güneydoğu Asya'da devletin oluşumu ve sınıfsal ilişkiler konulu çalışmaların muazzam derecede artmasını sağlamıştır. Wittfogel, derinlikli bir "çoklu doğrusal evrimci" şeklinde de tanımlanmıştır.

doğum dilimi (*birth cohort*) *bkz.* **dilim**

doğum oranı (*birth-rate*) En yaygın biçimiyle demografik analizlerde kullanılan ve değişik toplulukların karşılaştırmalı doğurganlığıyla ilgili bilgiler vermesi amaçlanan bir ölçü. Bu amaçla, gelişkinlik düzeyleri değişik oranlarda olan çok çeşitli hesaplamalar yapılabilmektedir. Bunlar içinde en çok bilineni ("kaba doğum oranı"), 1.000 kişi başına bir yılda gerçekleşen (yıl ortası rakamlarından yararlanarak bulunan) canlı doğumların sayısıdır. Bu ölçü, toplulukların, yıl içinde doğum yapabilecek yetenekteki kadınların sayısını etkileyen yaş yapısını hiçbir şekilde dikkate almaz ve bu yüzden özellikle doğru karşılaştırmalar yapılmasına olanak tanımaz. Kaba doğum oranlarının Bölge Karşılaştırılabilirlik Faktörleri'yle çarpılması sonucunda yaş ve cinsiyet farklılıklarına göre uyarlanmış oranlar bulunur ve bu sayede coğrafi alanlar arasında veya bir toplum içindeki toplumsal gruplara göre karşılaştırmalar yapılması sağlanır. "Genel doğurganlık oranı", gebe kalma yaşındaki bin kadın başına düşen doğum oranıdır ve 15-44 yaşları arasındaki kadın nüfusun canlı doğum sayısına bölünüp 1.000'le çarpılmasıyla hesaplanır. Daha gelişkin olan bu doğum oranları, yaş yapısı gibi faktörleri dikkate alır, ancak ölçüler ne kadar gelişkin olursa o topluluk için daha fazla veri toplamanın gerekli olduğu açıktır.

doğum öncesi ölümlülük oranı (*perinatal mortality rate*) *bkz.* **ölümlülük oranı**

doğumsal bağlanma (*bonding*) Anne ile çocuğun (çocuk doğduktan birkaç saat içinde) birbirleriyle özdeşleşmelerini ve bu özdeşleşmenin geliştiği koşulları anlatan bir terim. Buradan türetilen "bağlanma" terimi bazen başka yakın ilişkilerin oluşmasını da anlatır.

doğurabilirlik (*fecundity*) Kişilerin ya da toplulukların biyolojik bakımdan kendilerini yeniden üretme yeteneğine sahip olmaları. Demografide doğurabilirlik

(doğum yapma potansiyeli anlamında). *doğurganlıkla, yani fiilen gebe kalmakla karşı karşıya konmuştur. Kısır olanlar, geçmişte doğurgan ve/veya doğurabilir durumda olabilecekleri halde çocuk sahibi olamayacak kişilerdir.

doğurganlık, doğurganlık oranı (*fertility, fertility rate*) Bir insanın ya da topluluğun fiili doğum yapma seviyesi. Bir nüfusun doğurganlığını ölçmenin değişik yolları vardır. Bu konudaki en basit ölçü olan *kaba doğum oranı, belli bir yıldaki toplam nüfus karşısında canlı doğumların sayısıdır. Daha karmaşık ölçülerde ise, temel doğurganlığın daha iyi bir endeksini çıkarmak için belli bir yıldaki doğumlarla, daha dar birimlerle, genellikle çocuk doğuran kadınlar arasında bağ kurulur. Oranı saptamakta kullanılan payda, hamile kalma yaşındaki (genellikle 15-44 yaş arası) tüm kadınlar ya da daha net olarak belirlenmiş yaş gruplarındaki kadınlar (yaşa göre doğurganlık oranlarını ölçmek için) olabilir. Genel üreme oranı çıkarılmak istendiğinde doğurganlık oranları *ölümlülük oranlarıyla birleştirilebilir.

Belirli bir yıldaki doğurganlık ile nüfus (ister toplam nüfus, ister nüfusun belli bir kesimi olsun) arasında bağ kuran ölçülere dönem oranları adı verilir. Doğurganlık eğilimlerinin saptanmasında herhalde daha yararlı olanlar *dilim oranlarıdır. Dilim oranları, doğum yılına (doğum dilimleri) veya evlenme yaşına (evlilik dilimleri) göre gruplanmış olan kadınlardaki doğumları ölçerler. Doğurganlık oranları dilimi, farklı dilimler arasında doğurma zamanlamasında görülen değişiklikleri gözler önüne serebilir ve dönem ölçülerindeki değişikliklerin doğumların arasındaki sürede meydana gelen değişikliklerden mi, yoksa genel aile büyüklüğündeki değişikliklerden mi kaynaklandığını gösterir (yalnız bu ölçülerde kesin rakamların oldukça uzunca bir dönem sonra elde edilebileceğini eklemek gerekir).

Tarihsel olarak bakıldığında, sanayi toplumlarında doğurganlık düzeylerinde uzun vadeli bir düşüş görülmektedir ve bu düşüş iktisadi gelişme ile yeniden yapılanmaya, çocuk ölümlerindeki azalmaya, refah koşullarındaki değişiklikler ile çocukların ekonomik ve toplumsal değerine ve kadınların toplumsal konumlarının değişmesine bağlanabilir.

dolaşan sermaye (*circulating capital*) *bkz.* **sermaye**

dolaşım mobilitesi (*circulation mobility*) *bkz.* **toplumsal mobilite**

dolaylı (nedensel) etki (*indirect – causal- effect*) *bkz.* **nedensel modelleme**

dolaylı farklılık yöntemi (*method of indirect difference*) *bkz.* **Mill, John Stuart**

dolaysız korelasyon (*direct correlation*) *bkz.* **korelasyon**

dönem oranları (*period rates*) *bkz.* **doğurganlık**

dönme (*conversionism*) Bu terim dinsel inanç kapsamında, Tanrı'yla ilgili, kişinin dinsel inancında köklü bir değişikliğe yol açan ani ve dramatik bir deneyimi anlatmaktadır. Örneğin Protestan, *evanjelik Hıristiyanlıkta, Tanrı'nın kişisel ve duygusal olarak deneyimlenmesi, böylece bir değişmenin önemi vurgulanmaktadır. Sosyolojik açıdan ise, dönme olgusu, bir insanın dinsel bir grubun üyesi olması sürecinden bahseder; dönme deneyimi vasıtasıyla bir *mezhebin Hıristiyan üyeliğine dahil olmakla eğitim ve ayin vasıtasıyla bir *kilisenin Hıristiyan üyeliğine dahil olmayı karşı karşıya getirmek

oldukça yaygındır. *Museviliğin bazı kollarında ise dine geçmek sünnetle gerçekleşir. Sosyologlar, gerçekte bireysel din değiştirmenin normal koşullarda bir hazırlık ya da sosyalleşme döneminden sonra geldiği görüşündedirler.

Dönme terimi, daha genel bir anlamda, yeni bir *rolün ya da *ideolojinin benimsenmesi için de kullanılabilir. Dönmenin bu genel anlamı, örneğin sosyalizme geçme için kullanılabilmektedir. *Ayrıca bkz.* **dinsel canlanma.**

dönüştürücü hareket (*transformative movement*) *bkz.* **toplumsal hareketler**

dönüşümlü örneklem tasarımı (*rotating sample design*) Zaman içinde değişen eğilimleri ölçmek için gerçekleştirilen ulusal istatistiki anket araştırmaları (örneğin ABD Ulusal Suç Anketi ve bazı Emek Gücü Anketleri) kapsamında, düzenli kesitsel *anket araştırması ile *yinelenen araştırmaların avantajlarını birleştirmek için kullanılan bir prosedür. Başlangıçtaki anket araştırması örnekleminin bir kısmı, sonraki her görüşme kapsamında dışarıda bırakılır ve aynı boyutta yeni bir örneklemle doldurulur. Dolayısıyla, örneklemin tamamı aylar ya da yıllar süren bir zaman dilimi içinde kademe kademe yenilenir. Kullanımda çok çeşitli rotasyon tasarımları vardır ve bunlardan bazıları oldukça karmaşıktır. Örneğin, USA Current Population Survey'de (ABD Güncel Nüfus Anketi) 4-8-4 şeklinde bir rotasyon sistemi kullanılır ve aydan aya örneklemin yüzde 75'inin, yıldan yıla ise yüzde 50'sinin aynı kalması sağlanır.

dramaturji, dramaturjik bakış açısı (*dramaturgy, dramaturgical perspective*) Genellikle *sembolik etkileşimcilikle, *rol kuramıyla ve ana düzenleyici metafor olarak sahneyi ve tiyatroyu kullanan Erving *Goffman'ın çalışmalarıyla birlikte anılan bir kuramsal konum. Gerçi tüm dünyanın bir sahne, bütün insanların da bu sahnedeki oyuncular olduğu fikri pek yeni bir şey değildir ve Yunan tiyatrosuna, Shakespeare'e ve Machiavelli'ye dayanan uzun bir geçmişi vardır. Fakat modern sosyolojide, bu fikri en eksiksiz biçimde geliştiren kişi, etkileşimin mikro düzeni üzerine çalışmalarıyla insanların *izlenim yaratma yollarına ışık tutan Goffman olmuştur. Tabii en çok katkıda bulunan kişi Goffman olmakla birlikte, bu alanda kendilerini ya kuramın özgül yönlerini geliştirerek (örneğin, John Gagnon ile William Simon'ın çalışmalarındaki -*Sexual Conduct,* 1973- gibi "senaryo" kavramını cinselliğe taşıyarak), ya kuramı özgül araştırma problemlerine uygulayarak (futboldaki hooliganları inceleyen bir metin olarak bkz. Peter Marsh vd., *The Rules of Disorder,* 1978), ya da siyasal sembolizmle (örneğin Peter M. Hall, "The Presidency and Impression Management", *Studies in Symbolic Interaction,* 1979) gösteren başkaları da vardır.

DSM-III (*DSM-III*) Amerikan Psikiyatri Derneği'nin çıkardığı *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (Akıl Rahatsızlıklarında Teşhis ve İstatistiki Veriler El Kitabı) adlı kitabın üçüncü, 1980 basımının kısaltılmış hali. Bu çalışma daha sonra, 1985'te gözden geçirilerek yeniden yayınlanmıştır (DSM-IIIR). İlk DSM 1952'de çıkmış, 1968'te ikinci basımı yapılmıştı. DSM-III. teşhiste kesinliğe ulaşmayı kolaylaştırmak açısından her rahatsızlığa özel kriterler getiriyordu.

Du Bois, W.E.B. (1868-1963) Siyah bir Amerikalı entelektüel ve eylemci olan Du Bois, aynı zamanda, resmi tanımı dışında her şeye uyan bir sosyolog

sayılmaktadır ve çalışmalarıyla (her ne kadar modern sosyologlar onu büyük ölçüde görmezlikten gelseler de) ilk dönem Amerikan sosyolojisinin klasik temalarının bir kısmını ilk ele alan kişi olmuştur.

Du Bois, Harvard ve Berlin üniversitelerinde öğrenim görmüş (Max Weber onun hayranlarından birisiydi), *American Journal of Sociology*'ye çeşitli yazılarla katkıda bulunmuş, Atlanta Üniversitesi'nde Sosyoloji Kürsüsü'nün başkanlığını yapmış ve Afrikalı Amerikalı cemaatlerle ilgili ilk sistematik sosyolojik araştırmaları üretmişti. Du Bois'ın *The Philadelphia Negro*'su, bugünlerde Siyah kentli aşağı sınıf diye adlandırılan kesimi anlatan çok kapsamlı bir metindir. W.I. *Thomas ile Florian Znaniecki'nin *The Polish Peasant*'ından yirmi yılı aşkın bir süre önce kaleme alınan bu çalışma, aynı ölçüde Amerikan kent etnografisinin klasik metni olarak değerlendirilebilirdi. Du Bois 1897'de *Atlantic Monthly*'de yayınlanan (ve kendisinin *Souls of Black Folk*'unda yeniden basılan) ünlü bir makalesinde, William *James'in benlik hakkındaki fikirlerinin (Du Bois Harvard'dayken, James orada ders veriyordu) etkisini yansıtan bir *ikili bilinç kuramı formüle etmişti: "bir insanın benliğine her zaman başkalarının gözleriyle bakan, ruhunu eğlenen bir horgörü ve acımayla seyreden bir dünyanın bakışıyla ölçen bu duygu, bu çifte bilinç, özgül duygulanımları yansıtır. Hissedilen bu ikiliktir –bir Amerikalı, bir zenci; iki ruh, iki düşünce, iki uzlaşmaz çaba; koyu bir bedende birbiriyle savaşan iki ideal."

Du Bois, National Association for the Advancement of Coloured People'ın kurucularından ve 1920'lerde Harlem'in kültürel bir merkez olarak rönesansında ön saflarda yer alan yüzlerden birisiydi. Fakat Birinci Dünya Savaşı'na Afrikalı Amerikalıların katılmasına verdiği destek yüzünden ağır eleştirilere maruz kalmıştı. Du Bois'ın sosyolojinin gelişmesine katkısı, D.I. Lewis'in onunla ilgili biyografi çalışmasının (*W.E.B. Du Bois: Biography of a Race, 1868-1919*) (1993) birinci kısmında anlatılmaktadır.

Durkheim, Émile (1858-1917) Uzun zamandan beri *işlevselciliğin kurucusu kabul edilen, ama daha yakın zamanlarda, onun yazılarında kendi görüşleriyle birleştirilmesi kolay fikirler ve duygular bulan *yapısalcılık, *sosyo-dilbilim (*bkz.* *konuşma analizi) ve *postmodernizmin otoriteleri tarafından da saygıyla anılan en ünlü Fransız sosyolog.

Yahudi bir anne-babadan (babası bir hahamdı) doğmuş olan Durkheim, felsefe eğitimi gördüğü École Normale Supérieure'de okumuş, taşra liselerinde beş yıl boyunca felsefe dersleri verdikten sonra 1887'de, Bordeaux Üniversitesi'nde sosyal bilim ve eğitim dalında okutman olarak görev yapmıştı. On yıl sonra *L'Année sociologique*'in kuruluşuna katkıda bulunacak ve bu organ çok geçmeden Fransa'nın en prestijli sosyoloji dergisine dönüşüp, Durkheimcı düşünce okulunun merkezi olarak görülmeye başlayacaktı. Durkheim, 59 yaşında geçirdiği bir felç sonucunda görece erken ölümüne kadar bu dergiyi düzenli olarak çıkarmıştı.

Öğretmen ve araştırmacı olarak parlak bir kariyer yapmasına ve yeni sosyoloji biliminin yöntemleri ile konusunun ana hatlarını çizdiği bir dizi tartışmalı monograf yayınlamasına rağmen, Durkheim'ın Paris'te bir kürsüye çağrılması için tam on beş yıl geçmesi gerekmişti. Bazıları, Durkheim'ın bu süreçte Fransız entelektüel yaşamındaki Yahudi düşmanlığının kurbanı olduğu düşüncesini ortaya atmışlardır. Fakat, Durkheim'ın sosyolojiyi

en önemli sosyal bilim olarak tek bir hedef doğrultusunda savunmasının ona eğitim dünyasında çok sayıda düşman kazandırdığı ve kariyerinin, onun sosyolojiye bakışını kabul etmeyenleri de kapsayan sert tartışmalarla geçtiği de doğrudur.

Durkheim'ın belli başlı monograflarının çoğu ölümünden sonra İngilizceye çevrilmiştir ve ilginç bir şekilde çevirileri bile hâlâ basılmaktadır. Lisede ders verdikten sonra savunmasını yaptığı tartışmalı doktora tezi *The Division of Labour in Society*'nin (1893) kışkırtıcı mantığını, kısa bir süre sonra, bir bilim olarak sosyolojinin soyut kuramdan ziyade gözlemle, psikolojik olgulardan ziyade toplumsal olguların incelenmesiyle ve hem işlevsel hem nedensel açıklamaların yapılmasıyla ayırt edileceğini vurguladığı *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* (*The Rules of Sociological Method*, 1895) izlemiştir. Durkheim kendi ilkelerini, görünüşte son derece kişisel nitelik taşıyan intihar eyleminin son kertede toplum tarafından belirlendiğini, bu yüzden intihar oranının "toplumsal bir olgu" olduğunu sergilemeye çalıştığı *İntihar*'ın (*Suicide*, 1897) karmaşık ve çok boyutlu argümanına uygulamış, sonuçların (intihar) temelde yatan toplumsal eğilimlerin kanıtı olduğu şeklinde etiolojik bir açıklama getirmiştir. Durkheim'ın ahlâka ve ahlâki otoriteye ömrü boyunca duyduğu ilgi (örneğin doktora tezinde mekanik ve organik dayanışmayı anlatışında açıkça görülür bu), din üzerine yazılarında neredeyse kaçınılmaz biçimde doruk noktasına ulaşmıştır. *The Elementary Forms of the Religious Life*'ta (1912) çok belirgin bir şekilde vurgulanan "kolektif" bireylerin topluma taptığı düşüncesi, tüm çalışmalarını özetleyen, çok yerinde bir saptamadır. Sosyalizmi, ahlâkı ve eğitimi konu alan diğer önemli metinleri Durkheim'ın ölümünden sonra yayınlanmıştır.

Bu eserlerde insanı en çok etkileyen yan, Durkheim'ın yeni ortaya çıkmakta olan sanayi toplumunun toplumsal ve ahlâki temellerini amansız arayışında sergilediği geniş görüşlülüktür. Nitekim onun siyasal yelpazenin gerek sağında gerekse solunda yer alan yorumcular tarafından yeniden değerlendirilmeye devam etmesi bunun ürünüdür. Ona, örneğin eğitimle ilgili yazılarında çok açık biçimde gözlenen, fırsat eşitliği kuramına yaptığı katkılar ışığında, "muhafazakâr düşünür" etiketi takılmasından da çoktan beri vazgeçilmiştir ve bu son derece isabetli bir tutumdur.

Steven Lukes yetkin bir biyografi çalışmasında (*Émile Durkheim: His Life and Work*, 1973), Durkheimcı mirası yansıtan anahtar kavramları, ikilikleri ve argümanları anlaşılır bir dille sergiler. *Kolektif vicdan, *kolektif temsiller ve *toplumsal olgular, sosyolojinin diğer sosyal bilimler (bilhassa psikoloji) karşısındaki özgünlüğünü savunan kavramlardı ve sosyolojik açıklamanın nesnesine (yani, bireysel aktöre veya psişeye indirgenemeyen kolektif fenomenlere) uygun düşüyordu. Bundan başka, sosyolojinin temel problemi, bu analitik düzeylerin ayrı olduğunu doğrulayan, birey ile toplum arasındaki ilişkiyi açıklamaktı. Bireylerin yarattığı birliğin kendine göre özellikleri, kendine özgü "olgusallığı" vardı ve bunlar ancak o düzeydeki toplumsal olgularla açıklanabilirdi. Durkheim'ın metodolojik *bireyciliğe hararetle karşı çıkışı da kendisini zaman zaman bizzat toplumu şeyleştiren bir görünüm sergileyen bir bütüncülüğe yöneltiyordu (bu, topluma benzer bir bütüncü açıdan bakan daha sonraki işlevselcilere de yöneltilmiş bir suçlamadır). Diğer ikilikler, birey ile toplumu

bir araya getiren bu kilit önemdeki çiftlemeden doğmuştu. Örneğin *kutsal ile dindışı arasındaki ayrımda, kutsal olan kolektivite tarafından yaratılırken, dindışı özel ve bireysel yaşamı ifade etmekteydi. Kutsal olan ahlâki boyuttayken, dindışı olan duyusaldı.

Durkheim, kendine özgü konusu, metodolojisi ve açıklayıcı modelleriyle bir sosyoloji biliminin yaratılmasını kendi görevi olarak görüyor ve bu bakımdan *Comte ile *Saint-Simon'un çalışmalarını devam ettiriyordu. Aynı şekilde, Durkheim'ın toplum mühendisliğinin nasıl adlandırılabileceğine duyduğu ilgi, toplumsal gelişme kendine özgü (*sui generis*) bir düzen üretmediği zaman sosyolojinin bilimsel açıdan müdahale edebileceği ve etmesi gerektiği inancından kaynaklanmaktaydı. Durkheim, Karl *Marx dahil olmak üzere yakın çağdaşlarının çalışmalarını okuyup özümsemişti ve düşüncelerinin *idealist, *gerçekçi, *pozitivist ve *evrimci gibi çeşitli sıfatlarla anılması belki bununla açıklanabilirdi. Gerçekte onun entelektüel ve kişisel ilgileri, bu görüşleri tamamen ona özgü bir kavramlar *karışımı* içinde başkalaşmıştı. Lukes'un biyografisi bu konuda değerbilir bir değerlendirme sunmaktadır. Buna karşılık Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*'nde (*Main Currents in Sociological Thought,* 1967) Durkheim'ın belli başlı çalışmalarının hepsini titiz ama oldukça acımasız bir eleştiriye tabi tutmaktadır. *Ayrıca bkz.* **ahlâki cemaat; analoji; anomi; din sosyolojisi; dinamik yoğunluk; enflasyon; hukuk sosyolojisi; intihar; işbölümü; kadercilik; organik (ya da biyolojik) analoji; ritüel; taksonomi; toplumsal dayanışma; toplumsal düzen.**

durum tanımlaması (*definition of the situation*) İlk önce William Isaac Thomas ve Florian Znaniecki (*The Polish Peasant in Europe and America*, 1918-1920) tarafından geliştirilen bir kavram. Bir durumun her zaman iki boyutu vardır ve bunlardan birisi nesnel, diğeri öznel boyuttur. Bir insan, "toplumsal anlamları dikkate alır ve kendi deneyimini yorumlarken sadece kendi ihtiyaçlarıyla isteklerini değil, aynı zamanda içinde yaşadığı toplumsal ortamın gelenekleri, görenekleri, inançları ve özlemlerini düşünmek zorundadır." Bu kavram en anlamlı biçimde *kendini gerçekleştiren kehanetin ilk versiyonlarından birini formüle ederken kullanılmıştır.

duyarsızlaştırma (*de-sensitization*) *bkz.* **davranışçılık**

duygu kuralları (*feeling rules*) Arlie Hochschild'ın (*The Managed Heart,* 1983) "belirli bir sosyal ortamda hangi duyguların uygun olup olmadığını gösteren kurallar"a dikkat çekmek amacıyla geliştirdiği bir kavram. *Ayrıca bkz.* **duygu sosyolojisi.**

duygu sosyolojisi (*sociology of emotion*) Duyguya yönelik ilgiye sosyolojinin ilk döneminde de (örneğin C.H. *Cooley'in çalışmalarında) fazlasıyla rastlanmakla birlikte, sosyolojik duygu araştırmaları ancak 1970'li yıllarda sosyoloji disiplini içinde özgün bir alt alan olarak ve en azından kısmen, (bazılarının gözünde) *bilişsel olana ve *akılcı olana aşırı vurgu yapmaya eğilimli bir sosyolojiye bilinçli bir tepki şeklinde ortaya çıkmıştır. Duygu sosyolojisi, utanç ve gurur, aşk ve nefret, korku ve merak, sıkıntı ve melankoli gibi duyguları incelemekte ve bu duyguların kültürel bakımdan nasıl kalıplaştığı, yaşandığı, edinildiği, dönüştürüldüğü, gündelik yaşama aktarıldığı ve anlatılarla meşru kılındığıyla ilgili sorular ortaya atmaktadır. Demek ki bu uzmanlık alanı, en genel biçimiyle, bir yanda duygular arasındaki

bağlar, öbür yanda kültürler, yapılar ve etkileşimler (*bkz.* *eylem kuramı) üzerinde durmaktadır.

Duygu sosyolojisinde yaygın olan üç analiz modeli vardır. Birinci (ya da organizmik) yaklaşıma göre, duygular kişinin içinde ortaya çıkar, bedeninde yaşanır ve sonra yorumlanır. İkinci ya da kurmacı konum, duyguların toplumsal bakımdan oluşturulduğunu, insanın içsel hallerinde görülmediğini, aslında, aynı duygulanıma çok farklı anlamlar yüklenebileceği için, duygulanımlara yüklenen kültürel anlamları yansıttığını iddia eder. (Örneğin acı, sevgi ve öfke evrensel duygular değil, farklı kültürlere göre yüklenmiş farklı anlamlara sahiptir ve genellikle farklı deneyimlerle yaşanır.) Üçüncüsü de, duyguları, çevre ile beden arasındaki etkileşimden doğan bir özellik olarak yorumlayan etkileşimci konumdur.

Bu alandaki iki öncü çalışma burada rastlanacak olan araştırma türlerinin örnekleridir. Arlie Hochschild'ın *The Managed Heart*'ı (1983), ABD'de uçak hostesleriyle ilgili bir araştırma olup, bu özel meslekte çalışanların duygularını nasıl sattıklarını (*duygusal emek) ve nasıl *duygu kurallarıyla hareket ettiklerini anlatmaktadır. Thomas Scheff, "utancın başlıca toplumsal duygu olduğu" görüşündedir ve kendi çalışmalarında hem utanç duygusunun evrensel yönünü, hem de bunun toplumsal etkileşimde doğurduğu "utanç ve öfke sarmalı"nı incelemektedir (özellikle bkz. *Microsociology*, 1990). Yakın zamana dair ilgi alanları ve konularının açıkça ortaya konduğu bir metin için bkz. der. T. Kemper, *Research Agendas in the Sociology of Emotions* (1990).

duygulanım (*affect, affective, affectivity*) Duygulanım bir duygudur. Duygulanım teriminin sosyolojideki kullanımı, genellikle duygusal tatmine yönelik bir eylemin yapılmakta ya da yapılmış olduğunu gösterir. Örneğin Mary R. Jackman ile Robert W. Jackman *Class Awareness in the United States* (1983) başlığını verdikleri çalışmalarında, "duygusal sınıf bağları"nı; yani, "öznel toplumsal sınıfın, sadece nominal bir kimlik olmaktan ziyade, bir duygusal bağlılık hissini kapsayıp kapsamadığı sorunu"nu tartışırlar. "Duygusallık-duygusal nötrlük", *Talcott Parsons'ın, farklı toplumların ona göre sınıflandırılıp analiz edilebileceğini düşündüğü örüntü değişkenlerinden birisidir. *Ayrıca bkz.* **duygusal bireyleşme.**

duygusal bireyleşme (*affective individualism*) On sekizinci yüzyıl İngilteresi'nde gerçekleşmiş demografik, endüstriyel ve kapitalist devrimlerle birlikte görüldüğü söylenen ve o zamandan beri diğer modernleşmiş ve modernleşmekte olan ülkelerin aile yaşamlarında yaygın biçimde rastlanan (tartışmalı) bir değişim. Duygusal bireyleşme terimi, *evlilik bağlarının artık romantik duygular yaşayıp kişisel cazibeden etkilenmeyle kurulmasını sağlayan bu süreç için kullanılmaktadır.

Çeşitli otoriteler (örneğin L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, 1977), on sekizinci yüzyılda aile normlarında bir devrime tanık olunduğunu savunmuşlardır. O zamana kadar aileler (*çekirdek aileler bile) içinde yaşadıkları cemaatle o kadar iç içe bir yaşam sürüyorlardı ki, aile, fertlerinin duygusal yakınlık ve bağlılıklarının başlıca odağı haline gelemiyordu. Bu yüzden cinsellik, bir haz kaynağı olmaktan ziyade araççı (çocuk yapmak için gerekli) bir işlev görüyordu; aslında, romantik duygularla bağlanmaktan daha çok ekonomik ya da siyasal nedenlerle karar verilen evliliğin kendisinin de bundan başka bir işlevi yoktu. Ailenin bu biçimi,

*sanayileşmeyle bağıntılı nedenlerden (tam nedenler yorumlara göre değişmektedir) dolayı, yerini hızla, yakın duygusal bağlarla, evin mahremiyetiyle, sevgiyle ve çocuk yetiştirmeyle ayırt edilen "kapalı evcilleşmiş çekirdek aile biçimi"ne bırakacaktı. Bu sürecin *kapitalizmin ve sanayileşmenin dünya çapında yaygınlaşmasıyla, özellikle *Üçüncü Dünya denilen geleneksel toplumlara yayılmasıyla birlikte yürüdüğü de söylenmektedir.

Modern toplumların bir icadı olan duygusal bireyleşme kuramına, esas olarak, adım adım ilerleyen ve uzun bir geçmişe dayanan sanayileşme sürecindeki bir dizi değişikliği devrimci adımlar olarak gördüğü gerekçesiyle yoğun eleştiriler yöneltilmiştir (bunlar içinde en çok dikkat çeken çalışma için bkz. Alan Macfarlane, *Kapitalizm Kültürü* (*The Culture of Capitalism, 1987*). *Ayrıca bkz.* **aile sosyolojisi.**

duygusal emek (*emotional labour*) Arlie Hochschild'a (*The Managed Heart,* 1983) göre, duygusal emek, ücretli çalışmanın bir parçası olarak duygularla harcanan emektir. Kişisel hizmetle ilgili mesleklerde (hostesler, garsonlar ve benzeri) çalışan pek çok insana "duygularını satmaları" karşılığında para ödenir. Burada duygular bir metaya dönüşebilmektedir. Batı dünyasında, özellikle kadınların ağırlıkta olduğu mesleklerde bu tipteki işlerin sayısı giderek çoğalmaktadır. *Ayrıca bkz.* **duygu sosyolojisi.**

duygusal işler (*emotional work*) Bir insanın özel yaşamında duygularını kullanmasını anlatan bir terim. Duygusal işler, kamusal alandan ziyade özel alanda yerine getirilmesine ve belirli bir mesleğin çerçevesini çizen sözleşme yükümlülüklerinin parçasını oluşturmanın dışında çok çeşitli nedenleri olmasına rağmen, *duygusal emekle yakın paralellikler sergilemektedir.

duyusal-devimsel evre (*sensorimotor stage*) *bkz.* **Piaget, Jean**

dünya sistemi, dünya sistemleri kuramı (*world-system, world-systems theory*) *Kapitalist iktisadi sistemin merkezden periferiye doğru büyümesini ve bu büyümenin kapitalist toplumlar ile pre-kapitalist toplumlar üzerindeki benzer etkilerini anlatan bir tarihsel açıklama. Dünya sistemi kavramı, esas olarak, Binghampton'daki New York Eyalet Üniversitesi'nde kurulmuş Fernand Braudel Ekonomiler, Tarihsel Sistemler ve Uygarlıklar Araştırmaları Merkezi'ndeki Immanuel Wallerstein ile meslektaşlarının çalışmalarıyla birlikte anılmaktadır (özellikle bkz. *The Modern World- System,* 2 cilt, 1974, 1980; *The Capitalist World-Economy,* 1979).

*Bağımlılık kuramının açık biçimde görülen yetersizlikleri, 1970'lerde bu konuda iki yaklaşımı teşvik etmişti: *iç sömürgecilik ve *merkez-periferi kuramları. Merkez-periferi kuramı, tam anlamıyla söylersek bir kuram değil; daha çok, toplumun sosyo-ekonomik yapısındaki değişikliklerin mekânsal yapısındaki değişikliklerle ilintili olduğunu ortaya koyan açıklayıcı nitelikteki bir *bulgulayıcı yöntemdir. Daha doğrusu, coğrafi merkezi yer kuramı, klasik siyasal iktisat, Marksizm ve bölgesel gelişme kuramlarından alınmış fikirlerden oluşan bir karışımdır. Genel anlamıyla, nüfusun özelliklerinin kataloglanıp oturma yerleriyle ilişkilendirildiği, oldukça betimsel bir *toplumsal alan analizi biçimi sunar. Buna ek olarak, dünya sistemleri kuramı, kapitalizmin tüm yeryüzü çapındaki genişlemesini belgeleyerek, bu tür açıklamalara ek bir sosyolojik açıklama katacaktır. Dünya sistemleri kuramının temel önermeleri, kapitalizmin ulusal

temelden ziyade artık küresel çapta örgütlenmiş olduğu, egemen olan merkezdeki bölgelerin ileri sanayi sistemlerini geliştirip periferi ülkelerinin hammaddelerini sömürdüğü, modern dünyanın uluslararası bir ekonomik düzen ve değişik siyasal sistemlerle kök Saldığı, oysa pre-modern imparatorlukların bunun tam zıttı bir modele göre kuruldukları düşünceleriyle özetlenebilir.

Wallerstein'ın çalışmaları aydınlatıcı ve etkili olmasına rağmen, bütüncül bir analize ağırlık vererek, bu genişlemede merkez ile periferi arasındaki ilişkilere doğrudan bir ilgi göstermez. Farklı dünya sistemlerini inceleyen analistler, merkez-periferi metaforunu, gözlemledikleri ilişkileri açıklama çabası içinde olan farklı kuramlara uyarlamışlardır. (Wallerstein'ın kendisi de ilk önce işlevselci kategorilere bel bağladıktan sonra, düşüncelerini Marksist siyasal iktisatla bağdaştırma yolunu seçmişti.) Tabii, bu yaklaşımı savunanlar arasında, merkezileştirici eğilimlerin hangi faktörlerle açıklanacağı konusunda bir anlaşmazlık vardır. Eleştirel tutum takınanlar (ki sayıları hiç de az değildir), dünya sistemleri kuramının, toplumsal değişimle ilgili açıklamalarda genel olarak içsel faktörlerin, özellikle kültürün etkilerini göz ardı ettiğini savunmuşlardır (bkz. A. Bergesen, "The Critique of World-System Theory", der. R. Collins, *Sociological Theory 1984*, 1984 ve Wallerstein, "World-Systems Analysis", der. A. Giddens ve J.H. Turner, *Social Theory Today*, 1987). *Ayrıca bkz.* **küreselleşme; merkez-periferi modeli.**

düopol (*duopoly*) *bkz.* **oligopol**

dürtüler (doğuştan gelen ve edinilmiş) (*drives, innate and acquired*) Belli bir *hedefe yönelen harekete geçirici güçler. Dürtüler doğuştan (fizyolojik) gelebileceği gibi sonradan edinilmiş (öğrenilmiş) de olabilir. Doğuştan gelmesi halinde, dürtü terimi (davranışın önceden daha az kalıplaşmış olmasını akla getirmesine rağmen) bazen içgüdünün bir alternatifi olarak kullanılmaktadır. Dürtü, herhalde "içgüdü"ye göre Sigmund Freud'un *trieb*'ının daha iyi bir çevirisidir. *Ayrıca bkz.* **ihtiyaç.**

düşük güven sistemi (*low-trust system*) *bkz.* **güven ve güvensizlik**

düşünümsel modernleşme (*reflexive modernization*) Alman toplum kuramcısı Ulrich Beck'in, ileri aşamadaki modernliğin, "kendi konusu haline gelmesi"ne işaret etmek üzere tasarlayıp geliştirdiği bir terim. Beck'in bu terime yüklediği anlam kısmen şöyle ifade edilebilir: "Teknolojilerin (doğa, toplum ve kişilik alanlarındaki) gelişimi ve kullanımı sorunu, o anda kullanılan ya da potansiyel olarak kullanılabilecek teknolojilerin siyasal ve ekonomik 'yönetim' riskleri yüzünden -bu tür tehlikelerin, özellikle tanımlanan ilginin boyutlarına göre keşfedilmesi, kabul edilmesi, üzerine gidilmesi, kaçınılması ya da gizlenmesine bağlı olarak- gölgede kalmaktadır" (*bkz. Risk Society: Towards a New Modernity*, 1992).

Beck'in toplumsal değişim dönemleştirmesine göre, basit modernlik *sanayi toplumunun gelişimiyle eşanlamlı görülürken, yeni düşünümsel modernlik risk toplumunun ortaya çıkışıyla; yani, bilginin çoğalmasının her yerde "imal edilmiş belirsizlik" yarattığı (ekolojik felaket riski), dolayısıyla bilimsel uzmanlıktan, giderek bilimin daha önceki uygulamalarının etkilerini katlanılabilir hale getirmesinin istendiği bir durumla eşanlamlıdır. Sanayi toplumu öncelikle malların üretimi ve dağıtımıyla ilgiliyken, risk toplumu sadece teknolojik süreçlerin uygulamalarından

kaynaklanan fiziksel risklerle değil, aynı zamanda riskli organizasyonel etkinlik ve toplumsal ilişkilerin sonuçlarıyla da bağıntılı olan "kötülükler" ya da tehlikelerin yönlendirilmesi etrafında örgütlenmiştir. Bir süreklilik ve süreksizlik karışımı (örneğin, Yeşil Hareket'in ortaya koyduğu bilim eleştirisindeki gibi) olarak düşünümsel modernlik, "sanayi toplumundaki toplumsal ve siyasal örgütlerle kurumlara dayanan ve onlara göndermede bulunan *kolektif vicdan* biçimleri"ne (sınıf kültürü ve ailedeki roller) son vermektedir.

Beck'e göre, 1950'li yıllarda "Max Weber'in toplumsal sınıf kavramının içine yerleştirdiği, piyasanın aracılık edilip statünün şekillendirdiği ortak yaşam deneyimlerinin istikrarsız birliğinde bir ayrışma görülmeye başlamış, bu bütünlüğün farklı unsurları (örneğin, belirli piyasa fırsatlarına bağımlı maddi koşullar, geleneğin ve pre-kapitalist yaşam tarzlarının etkinliği, komünal bağlar ve mobilite engellerine dair bilinç, ilişki ağları, vb.) yavaş yavaş parçalanmıştır." Demek ki "toplumsal eşitsizliğin bireyselleşmesi" şu anlama gelmektedir: "Bir şekilde atfedilmiş olan sınıf biyografileri, refah devleti koşullarında aktörün kararlarına dayalı düşünümsel biyografilere dönüştürülür." Dolayısıyla herkes, giderek artan bir biçimde farklı toplumsal kimlikler, yaşam tarzları, kanaatler ve gruplar ya da alt-kültürler düzeni arasından bir seçim yapma riskini göze almak zorundadır. Toplumsal sınıflara bağlılıklar gün geçtikçe zayıflamakta, insanlar, aile ya da komşuluğun sağladığı geleneksel destek ağlarından kopmakta ve çalışma eylemi, bir çatışma ve kimlik oluşumu odağı olarak önemini yitirmektedir. Atfedilen farklılıklar (etnisite, toplumsal cinsiyet, yaş ve milliyet gibi), yeni yaşam tarzları ve sınıfsal dayanışmaların yerini alan benlik anlayışlarının temeli haline gelmiştir. Marksist terimlerle ifade edersek, bu durum, sınıfların olmadığı, ama yeni ve hâlâ oluşum sürecindeki farklılaşma ve eşitsizlik biçimlerini içinde barındıran bir kapitalizmdir.

Beck'in bu ünlü düşünümsel modernleşme yorumu, bazı çevrelerde, esas olarak *postmodernizmin eleştirisi olarak bir hayli dikkat çekmiştir. (Beck, toplumsal yaşamın akılcılaşmasının ters ve ters işlevsel etkilerinin, akılsallığın reddiyle değil, "akılsallığın radikalleşmesi"yle anlaşılabileceği ve yönlendirilebileceği kanısındadır.) Bazı yazarlar ise, bu kavramın -Anthony Giddens'ın geliştirdiği *yapılaş(tır)ma kavramı gibi- (nitekim Beck *güven ve *kimlik hakkındaki fikirlerini Giddens'la ortak çalışması içinde geliştirmiştir -*bkz.* Ulrich Beck, Anthony Giddens ve Scott Lash, *Reflexive Modernization*, 1994) ampirik temellerden yoksun olmakla kalmayıp, esasen ilkesel olarak test edilemeyecek ölçüde yüksek bir soyutlamayı yansıttığını iddia etmişlerdir.

düşünümsel sosyoloji (*reflexive sociology*) *bkz.* **Gouldner, Alvin**

düşünümsellik (*reflexivity*) *bkz.* **etnometodoloji**

düzanlam (*denotative meaning*) *bkz.* **yananlam-düzanlam**

düzen, toplumsal (*order, social*) *bkz.* **toplumsal düzen**

düzenleme, düzenleme kontrolleri (*editing, edit checks*) *bkz.* **kodlama**

düzenleme kuramı (*regulation theory*) Marksizmin iktisadi *indirgemeciliğinin sınırlamalarının üstesinden gelmek amacıyla ortaya konulan genel çabanın bir parçası olarak, 1970'lerde Fransa'da geliştirilen ampirik yönelimli,

öğelerin birbirlerine gevşek biçimde bağlı olduğu bir siyasal-iktisadi kuram. Bazen Paris Okulu da denilen bu kurama göre, söz konusu indirgemeciliğin üstesinden gelmek için gerekli kavramlar şunlardır: üretim kadar tüketimin de örgütlenişini ifade eden "birikim rejimi"; birikim rejimini *uluslararası işbölümüyle ilişkilendiren "büyüme tarzı"; belirli birikim rejimleri ile büyüme tarzlarının yeniden üretimini kolaylaştıran ulusal, uluslararası, kurumsal ve ideolojik bir çerçeveye göndermede bulunan "düzenleme tarzı". Düzenleme kuramcılarının ortaya attığı ve en iyi bilinen iddia, bu kavramların kullanımının, yirminci yüzyıl kapitalizminin tarihindeki iki ardışık düzenleme tarzını -*Fordizm ve post-Fordizm- ayırt etmeyi sağladığıdır. Bu alanı temsil edici nitelikte İngilizce yazılmış eserler arasında Michel Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience* (1976); Mike Davis, *Prisoners of the American Dream* (1986); David M. Gordon, Richard Edwards ve Michael Reich, *Segmented Work, Divided Workers: The Historical Transformation of Labour in the United States* (1982); ve Alain Lipietz, *Mirages and Miracles* (1987) sayılabilir.

düzenli olmayan birikim (*disjointed incrementalism*) *bkz.* **tatminkâr**

düzleme (*levelling*) (*Rusça, uravnilovka*) Rusya'da 1930'larda karşılaşılan ücret ve yardım *eşitlikçiliğinin bir biçimi. Düzleme politikasıyla, işçilerin ve kol emeği kullanmayan çalışanların maaşlarını arttırmak, *entelijansiyaya uygulanan ayrımcılığı ortadan kaldırmak ve genel olarak beş yıllık planlarda ağırlıkla *sanayileşme yanlısı yönelimleri teşvik edici ödüller sunmak hedeflenmiştir.

E

ecdat (*ancestry*) *bkz.* **soy grupları**

edim, eylem, toplumsal edim (*act, action, social act*) *bkz.* **anlam; eylem kuramı; Parsons, Talcott; Weber, Max**

egemen değer sistemi (*dominant value system*) *bkz.* **ikili bilinç**

egemen ideoloji tezi (*dominant ideology thesis*) Bu tezi savunanlara göre, ortak inanç sistemleri, temel *değerler ve ortak *kültür gibi kavramlarla (bu bağlamda) eşanlamlı kullanılan bir terim olarak *ideoloji, ileri kapitalist toplumlarda *toplumsal düzenin dayanağıdır. Bu argüman, sınıfsal tabakalara ayrılmış toplumlarda yönetici sınıfın hem maddi üretimi hem de fikir üretimini denetlediğini; ayrıca, tabi durumdakilerin anlam sistemlerine egemen olan ve bunun sonucunda işçi sınıfının bilincini statükonun çıkarları doğrultusunda şekillendiren tutarlı bir inançlar kümesi yaydığını varsaymaktadır. Egemen sınıf, kitleler arasında fiilen *yanlış bir bilinç yayar ve bu şekilde kitlelerin kendi *sınıf çıkarlarını savunamayacak duruma getirir. Başka bir deyişle, egemen bir ideoloji *işçi sınıfını *kapitalist topluma eklemlemeyi, böylece toplumsal bütünlüğü korumayı sağlayacaktır.

Talcott *Parsons ve diğer *normatif işlevselciler uzun süre toplumsal entegrasyonu kapsayan kültürel açıklamalarla birlikte anılmış oldukları halde, Louis *Althusser, Antonio *Gramsci ve Jürgen Habermas gibi neo-Marksistlerin de kapitalist toplumlar üzerine yazılarında egemen ideolojiyi esas alan kuramlardan yola çıktıklarına dikkat çekilmelidir. Dahası bu neo-Marksistler, belki Gramsci'yi saymazsak, toplumsal istikrarla ilgili saptamalarında egemen ideolojiye biçtikleri rolü, işlevselci temelde açıklamışlardır. Buna göre, neo-Marksistler ileri kapitalist toplumlarda devrimci işçi sınıfı bilincinin görülmemesini açıklamak için giderek daha çok ideoloji kavramına sarılmaya başlamışlardı; devrimci mücadelenin olmayışı esas olarak işçi sınıfının sistemle ideolojik olarak *tümleşmesiyle açıklanıyordu. Anlaşılacağı üzere, toplumların nasıl bir arada durduğu konusundaki işlevselci ve Marksist açıklamalar yirminci yüzyıl içerisinde birbirlerine benzemeye başlamışlardı ve bu durum (toplumsal istikrarı ve istikrarsızlığı açıklamaya çalışırken ne *Durkheim ne de *Marx iktisadi ve siyasal baskının rolünü göz ardı ettikleri için) bir parça ironik bir gelişmeydi.

Egemen ideoloji tezinin çeşitli kuramsal ve ampirik problemler çıkardığı gözlenmiştir. Öncelikle, egemen bir ideolojinin açık bir şekilde saptanmasına ve bu ideolojinin belli başlı özelliklerinin doğru biçimde tanımlanmasına çok ender rastlanmaktadır. Bu teze göre, tabi sınıfların toplumu görme biçimlerini egemen ideoloji dayatmaktadır, oysa bu tezin yandaşları, yönetici sınıfın kitlelere böyle bir ideolojiyi zorla empoze etme süreçlerini tutarlı biçimde açıklamayı hiçbir zaman başaramamışlardır. Tersine onların ortaya

attıkları tablo, maddi kaynakların ve siyasal gücün eşitsiz biçimde dağılmasını kolaylıkla sineye çeken ve yanlış bilince sahip bir işçi sınıfının bir ölçüde aşağılayıcı bir resmidir. Dolayısıyla, bu kadar belirsiz ve kesinlikten yoksun bir tezin *işlemselleştirilmesi ve ampirik biçimde doğrulanmasının neredeyse olanaksız olduğunu saptamak şaşırtıcı görünmemelidir.

Son zamanlarda toplumsal düzenle ilgili açıklamalarda egemen ideolojinin rolüne atfedilen önemi birçok sosyolog sorgulamaktadır. Örneğin Nicholas Abercrombie ve meslektaşları (*The Dominant Ideology Thesis*, 1980), egemen ideolojilerin toplumsal yapılarda nadiren etkin biçimde aktarılabildiğini ve onların asıl etkilerinin tabi sınıflar üzerinde değil, daha çok egemenler üzerinde görüldüğünü iddia etmişlerdir. Feodal toplumlar ile erken dönem kapitalist toplumlarda, egemen ideolojiler egemen sınıfın zenginlik üzerindeki denetimini (ama *elitlerin kendi düzeyinde) sürdürmesini sağlıyordu. *Feodal malikâne de kapitalist aile şirketi de mülkiyetin elde tutulmasına ve çoğalmasına dayanıyordu. Toprak ve sermaye üzerindeki özel mülkiyet miras, meşruiyet ve yeniden evlenme konularında çok açık kuralları olan istikrarlı bir evlilik sistemini gerektiriyordu. İşte egemen ideoloji hukuksal, ahlâki ve dinsel değerlerin karmaşık bir bütününden oluşuyordu ve kazanılan serveti korumak gibi bir sonucu vardı. Örneğin feodal yönetici sınıflar arasında, Katolikliğin ve onur sisteminin, çocukların aile mülklerine sadık kalmasını sağlayan ideolojik güvenceler sunduğunu görürüz. Buna karşılık, *köylülerin (ve erken dönem kapitalizmde fabrika işçilerinin) asıl derdi, yaşamak için çalışmak zorunda olmalarıydı: "iktisadi ilişkilerin soğuk dürtüsü". Geç kapitalizmde bile gündelik yaşamın "demir kafes"i yaklaşımı, işçi sınıfının uyuşukluğuna ideolojik eklemlenmeden daha iyi bir açıklama getirmektedir. Burada ahlâki çoğulculuk ve çok çeşitli siyasal, toplumsal ve kültürel sapkınlıklar kolaylıkla hoşgörüyle karşılanabilmekte, çünkü iktisadi kısıtlamalar, siyasal baskılar ve okulda, ailede, işyerinde, hapishanede egemen olan *bürokratik mekanizmalar tabi konumdaki katmanların rıza göstermelerini zaten sağlamaktadır. Kapitalist toplumlarda çatışmanın kalıcı olması da egemen ideolojinin işlevsel biçimde her şeyi kapsamadığının göstergesidir.

Kısacası, egemen bir ideolojinin toplumsal düzen açısından doğurduğu sonuçlar neredeyse kesinlikle abartılıdır ve toplumsal birliğin kaynakları iktisadi zor ile karşılıklı bağımlılıkta, hukuksal ve siyasal baskılarda, gündelik rutin yaşantının kısıtlamalarında ve (belki) *kadercilikte aranmalıdır. *Ayrıca bkz.* **egemen kültür; ikili bilinç.**

egemen kültür (*dominant culture*) Geleneksel toplumlar kültürel özellikler ile *göreneklerde oldukça yüksek bir tutarlılıkla karakterize edilebilirken, modern toplumlar genellikle farklı, birbiriyle çatışan *kültürler ile *alt-kültürlerin yığınından oluşurlar. Çeşitliliğin hüküm sürdüğü böyle bir ortamda egemen bir kültür, iktisadi ya da siyasal iktidara dayanarak kendi değerlerini, dilini ve davranış biçimlerini bağımlı kültüre ya da kültürlere empoze edebilen kültürdür. Bu süreç başka değer kümeleriyle davranış kalıplarının hukuksal veya siyasal yollarla bastırılmasıyla gerçekleşebileceği gibi, iletişim araçlarının tekelleştirilmesiyle de sağlanabilir.

ego (*ego*) *bkz.* **psikanaliz**

eğitilebilirlik (*educability*) Eğitim sosyolojisinde bazen, *zekâ etrafındaki

son derece tartışmalı *doğa-terbiye anlaşmazlığına başvurmak zorunda kalmaktan kurtulmak amacıyla kullanılan bir terim. Eğitilebilirlik teriminin kullanılmasındaki amaç, okul öğrencilerinin, öğretmenin şart koştuğu zihinsel ödevleri başarma yeteneklerinde gözlenen varyasyonları gözler önüne sermektir.

eğitim sosyolojisi (*sociology of education*) Sosyolojik olduğu kadar felsefi bir kavram olan eğitim, bilgi aşılayan ve bilgiyi yönlendiren ideolojiler, müfredat programları ve pedagojik teknikler ile kişiliklerin ve kültürlerin toplumsal bakımdan yeniden üretilmesini kapsar. Pratikte ise eğitim sosyolojisinin en çok ilgilendiği konu okul eğitimi, özellikle (yüksek eğitim, ek eğitim, yetişkin eğitimi ve sürekli eğitim dahil olmak üzere) modern sanayi toplumlarının toplu eğitim sistemleridir. Okul örgütlenmesi ve pedagoji, birbiriyle rekabet eden en az dört eğitim felsefesine dayanmaktadır: elitist ya da Platoncu eğitim; açık ya da ansiklopedik eğitim; mesleki eğitim; yurttaşlık eğitimi (örneğin, Amerika'nın pragmatist demokrasi eğitimi ve Marksist devlet sosyalizminin politeknik okulları gibi). Sosyologlar, bunlardan hangisinin ön plana çıkacağını iktidar yapısı ile tek tek toplumların ihtiyaçlarının belirlediği görüşündedirler.

Sistematik eğitim sosyolojisinin doğuşu Émile *Durkheim'ın, ahlâki eğitimin organik dayanışmanın temeli olmasını konu alan öncü çalışmalarına ve Max *Weber'in Çinli aydınların bir siyasal denetim aygıtı olduğu şeklindeki analizine kadar götürülebilir. Fakat bu alanın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk önemli genişlemesi, Amerika'da teknolojik *işlevselcilikle, Avrupa'da *eşitlikçi fırsat reformuyla ve iktisatta *insan sermayesi kuramıyla birlikte gerçekleşmiştir. Bu kuramların hepsinde de, okul eğitiminin yaygınlığı ile gerek bireylerin gerek toplumların ekonomik ilerlemeleri arasında nedensel bir bağıntı kurulmuş; ayrıca, *sanayileşmeyle birlikte teknolojik bakımdan eğitimli emeğe duyulan ihtiyacın, *tabakalaşmanın sınıf sistemleri ile diğer *atfedici sistemlerinin temeline gittikçe daha çok zarar verdiği eğitimde *meziyetçiliğin toplumsal *mobiliteyi beslediği ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, çeşitli toplumlarda yürütülen istatistiki ve alan araştırmaları, toplumsal sınıf kökenleri ile başarı arasında kalıcı bir bağ bulunduğunu saptamış ve okul eğitiminin ancak sınırlı düzeyde toplumsal mobilite sağladığını ortaya koymuştur. Sonuç olarak, sınıfsal ve etnik kökenleri itibariyle dezavantajlı konumda bulunan grupların *eğitilebilirliğinin belirleyici etkenleri konusunda yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Sosyolojik araştırmalar, entelektüel gelişmeyi bastırması muhtemel olan çok çeşitli maddi, kültürel ve bilişsel faktörlere işaret etmektedir. Diğer alanlardaki çalışmalar da, okul eğitimi modellerinin sınıfsal tabakalaşma ile ırkçı ve cinsiyetçi *ayrımcılığı yansıttığını (bu eğilimlere karşı çıkmak bir yana) göstermiştir.

1960'ların sonlarından itibaren işlevselciliğin genel olarak bir çöküş içine girmesi, okul öğreniminin sözcüğün tam anlamıyla bir mal sayılması eğilimini çok daha belirgin bir şekilde geriletmişti. Neo-Marksistler, okul eğitiminin geç kapitalizmin sınıfsal ilişkileri açısından temel önem taşıyan, uysal bir işgücü yarattığını savunuyorlardı. *Okula gitmemenin savunucuları da, dünya yoksulları için okulların sadece profesyonel eğitmenlere karşı kurumsal bir bağımlılık doğurduğu kanısındaydılar. Okula gitmeme

yanlıları, *Üçüncü Dünya için insan sermayesi kuramından esinlenen kalkınma programlarının karşı-üretken etkilerini sergileyen araştırmaların giderek artmasına dikkat çekiyorlardı. Araştırma ile ideolojiyi birleştiren benzer bir karşı çıkış, sanayileşmiş Batı'nın kentli yoksulları için öngörülen insan sermayesi telafi programlarında görülmüştü. *Fenomenolojik ve etkileşimci (*bkz.* *sembolik etkileşimcilik) perspektifler, okul eğitimi aracılığıyla gerçekleştirilen bilgi yönetiminin birtakım önemli boyutlarını (bilgi yönetiminin, okulda sınıflardaki etkileşimle, öğretim sürecinin profesyonelleşmesiyle, okul örgütlenmesinin bürokratikleşmesiyle ve eğitim sosyolojisi ile *bilgi sosyolojisi arasındaki bağların daha doğrudan görülebileceği kültürel düzeyde sağlanmasıyla gerçekleşmesi) vurgulamışlardır.

Eğitimin öncelikle -örneğin toplumda daha fazla *eşitlik sağlanması çalışmalarında- *toplum mühendisliğinin bir aracı şeklinde işlev görmesine Amerikalı sosyolog Christopher Jencks'in yapıtında karşı çıkılmıştır. Bu yapıt, ekonomik başarının belirleyicilerini, yani ailenin konumunun, bilme becerilerinin, okul eğitiminin uzunluğu ve tipinin, ırkın ve kişiliğin yetişkin dönemdeki mesleki statü ve kazançlar üzerindeki göreli etkilerini inceler. Jencks ve meslektaşları, beğeniyle karşılanan ama tartışmalı nitelikteki metinlerinde, aile geçmişleri birbirine benzeyen ve testlerde benzer sonuçlar alan kişilerin neredeyse farklı kökenleri ve toplumsal karakteristikleri olan insanlar kadar çok çeşitli mesleki yönelimlere ve gelir gruplarına dağıldıklarını iddia etmişler, böylece sonuçları eğitim aracılığıyla eşitleme girişimlerinin büyük ihtimalle sonuçsuz kalacağını ortaya koymuşlardı. Çünkü toplum mühendisliğinin başarılı olması için, gelirleri dağıtan piyasa süreçlerine doğrudan müdahale edebilmek gerekiyordu (bkz. *Inequality: A Reassessment of the Effects of Family and Schooling in America*, 1972 ve *Who Gets Ahead? Determinants of Economic Success in America*, 1979).

Eğitim sosyolojisi, gerek araştırma gerekse öğretim açısından popüler bir alan olduğundan, bu konudaki literatür de aynı doğrultuda geniştir. İyi denilebilecek metinler arasında Roland Meighan vd., *A Sociology of Educating* (2. Basım, 1986) ile Philip Wexler, *Social Analysis of Education: After the New Sociology*'yi (1987) sayabiliriz. Diego Gambetta'nın *Were They Pushed or Did They Jump? Individual Decision Mechanisms in Education* (1987) adlı çalışması oldukça özgün bir örnekolay incelemesidir. *Ayrıca bkz.* **Coleman Raporu; derslik etkileşimi; Dewey, John; diploma hastalığı; gizli müfredat; kültürel sermaye; müfredat; okul sınıfı; pedagoji; rekabetçi mobilite-destekli mobilite; sosyalizm; telafi eğitimi; türdeş gruplara ayırma.**

eğrisel ilişki (*curvilinear relationship*) İki ya da daha fazla sayıdaki değişken arasında görülen, grafik olarak bir eğriyle gösterilen bir ilişki. Örneğin yaşa göre ölüm oranlarında giderek çoğalan bir artış görülmesi hep yukarıya çıkan bir eğriyle anlatılır. Eğrisel ilişkiler çok çeşitli biçimler alabilir ve basit doğrusal ilişkilere göre daha karmaşık olup daha zor saptanır. *Ayrıca bkz.* **korelasyon.**

ekoloji (*ecology*) Ekoloji, organizmaların bölgesel dağılımını ve miktarını belirleyen karşılıklı ilişkileri inceleyen bilim dalıdır. Ekoloji terimi bilimsel anlamda ilk kez 1869'da, Alman biyolog Haekel'in bitki ekolojisini konu alan bir çalışmasında kullanılmıştır.

Darwin'in türlerin evrimi kuramı da ekolojinin gelişmesine esin kaynağı olmuştur. Darwin'e göre, evrim bir yanda yeniden üreme ve kalıtımla, öbür yanda doğal ayıklanmayla ilerlemektedir. Doğal ayıklanma, değişen koşullara uyum sağlayamadıkları için varoluş mücadelesinde en dayanıksız olan türleri eleyecektir. Varoluş mücadelesinin önemli bir boyutu (iklim ve topoğrafya gibi faktörlerin yanı sıra) sınırlı topraklar ya da başka kaynaklar için rekabet etmekte olan başka türlerin de bulunmasıdır. Bununla birlikte, türlerin birbirine bağımlı olması, birbirlerine ve doğal ortama başarılıyla uyum göstermelerini sağlayan (gerçi bu durum bazı türlerin egemen konumda olmasını dışlamaz) bir "yaşam ağı"nda sembiyotik bir ilişki içinde bulunmaları nedeniyle, dizginlenmemiş rekabet normalde sınırlı bir boyutta işler. Yeni türler egemen olmaya başladığında bu denge geçici olarak bozulur. İşte ekolojik işgal, tahakküm ve yerine geçme gibi kavramlar bu sürecin aşamalarını ifade etmek için kullanılmıştır.

Ekolojik perspektifler biyolojiyle ilgili bilimleri de aşan bir etki yapmış, örneğin tıp *epidemiolojisinde, mimarlık ve tasarım psikolojisinde, *insani coğrafyada büyük izler bırakmıştır. Yirminci yüzyılın sonlarında insanların faaliyetlerinin ortam üzerindeki etkisine duyulan ilgi yeni toplumsal ve siyasal ekolojik hareketler doğurmuş, genelde "yeşil" başlığı altında toplanan (ve aslında hepsi sosyolojik araştırmanın konularını oluşturan) sorunları ön plana çıkarmıştır. Yine de ekolojik kavramların sosyoloji kuramı üzerindeki asıl etkisi ABD'de 1920'ler ile 1940'lar arasında, ilk başta Chicago sosyologlarının *kent ekolojisini geliştirmeleriyle görülmüştür. Ekolojik perspektif ondan sonra daha yaygın biçimlerde benimsenmiş ve bu bağlamda sık sık insan ekolojisi ya da toplumsal ekoloji gibi terimler kullanılmıştır. *İnsan ekolojisiyle uğraşanlardan bazıları, ilk Chicago sosyologlarının (Darwinci doğal ayıklanmanın tek boyutlu bir yorumuyla) toprak üstünlüğü için mücadele eden insan grupları arasındaki rekabeti vurgulamalarını eleştirmişler ve daha genel bir inceleme alanı benimsenmesini, şöyle ki, farklı tipteki insan topluluklarının (ki mutlaka belli mekânlarla sınırlı oldukları düşünülmemelidir) biçimi ve gelişmesi, en çok da toplu halde yaşayan insanların işbirliğine dönük ve rekabetçi toplumsal ilişkiler kurarak ortamlarına uyum sağlamaları üzerinde durulmasını önermişlerdir.

Ekoloji kuramları ile sosyoloji arasındaki ilişki sınırlı kalmıştır ve bu ilişki Kuzey Amerika'da, Avrupa'ya göre daha güçlüdür. Örneğin Amerikan kent ve kır sosyolojisini belli ölçülerde hâlâ etkilemektedir. Bu doğrultuda, ekolojik perspektifin sosyal bilimin tek tek alanlarını aştığı, çünkü sosyal bilimdeki tüm disiplinlerin temelinde yatan süreçlere eğildiği iddia edilmiştir. Son olarak, yapısal-*işlevsel sosyoloji adaptasyona (uyuma), karşılıklı bağımlılığa ve dengeye duyulan ilgiyle ayırt edilmesine rağmen, son zamanların sosyoloji kuramının, biyolojik analojiye daha fazla yer vermesinden fazla etkilenmediğini belirtmeliyiz. *Ayrıca bkz.* **Darwincilik; doğal alan; ekolojik işgal; ekolojik rekabet; ekolojik yer değiştirme; işgal-yerine geçme modeli.**

ekoloji, insan (*ecology, human*) *bkz.* **insan ekolojisi**

ekoloji, kent (*ecology, urban*) *bkz.* **kent ekolojisi**

ekolojik işgal (*ecological invasion*) Belirli bir ortama, o bölgenin mevcut

sakinlerinden daha iyi uyum sağlayan toplumsal gruplar ile faaliyetlerin girdiği süreci ve sonunda o ortama bunların egemen olmasını anlatan bir terim. *Ayrıca bkz.* **ekoloji; insan ekolojisi; kent ekolojisi; yoğunlaşma bölgeleri kuramı.**

ekolojik rekabet (*ecological competition*) Her biri, yaşama mekânı gibi hayatın zorunlu olan unsurlarının sınırlı miktarlardaki arzından daha çok pay kapma peşinde olan toplumsal gruplar arasındaki etkileşim sürecini anlatmak üzere, biyolojik bilimlerden türetilen bir terim. *Ayrıca bkz.* **ekoloji; insan ekolojisi; kent ekolojisi; yoğunlaşma bölgeleri kuramı.**

ekolojik yanılsama (*ecological fallacy*) Grup düzeyindeki özelliklerden tekil özelliklerin yanıltıcı biçimde çıkarılması. Bu olguyu anlatan klasik metin olan W.S. Robinson ("Ecological Correlations and the Behaviour of Individuals", *American Sociological Review*, 1950), bir veri kümesinin değişik düzeylerdeki korelasyonları arasındaki tutarsızlıkları göstermektedir. Örneğin polis kayıtlarındaki verilerde işsizlik oranları ile suç oranları arasındaki güçlü bir ilişki gözlenebilir, ama istatistiki bağ kurma ihtimali çok daha zayıf olacaktır ve bu istatistiki ilişki daha küçük mahallelerde ya da anket araştırmalarının mikro verilerinde hiç görünmeyebilir. Daha genel bir kapsamda bakıldığında, veri yığınlarındaki iki faktör arasındaki güçlü bir bağ: tekil düzeydeki nedensel bağın kanıtı sayılamaz. Ekolojik akıl yürütmenin en ünlü örneklerinden birisi Émile Durkheim'ın *İntihar* başlıklı çalışmasıdır (bkz. H.C. Selvin, "Durkheim's *Suicide*: Further Thoughts on a Methodological Classic", der. R.A. Nisbet, *Émile Durkheim*, 1965).

ekolojik yer değiştirme (*ecological succession*) *Kent ekolojisinde, egemen bir grubun ya da faaliyetin yerini bir başkasının almasını ve yeni gelen grubun ya da faaliyetin daha sonra o bölgeyi işgal etmesini anlatmak üzere kullanılan bir terim. *Ayrıca bkz.* **ekoloji; insan ekolojisi; yoğunlaşma bölgeleri kuramı.**

ekonometri (*econometrics*) Ampirik veriler, istatiktiki hesaplama teknikleri ve (genellikle) *çok değişkenli analizin (iktisat kuramında uygulanan *regresyon analizi gibi) bazı biçimlerinden yararlanan ekonomik analiz dalı. Ekonomiyle ilgili olan ekonometrik modeller tahminlerin yapılmasında ve politika analizinde kullanılmaktadır.

ekonomi, geçim (*economy, subsistence*) *bkz.* **geçim ekonomisi**

ekonomi, informel (*economy, informal*) *bkz.* **informel ekonomi**

ekonomi, kara (*economy, black*) *bkz.* **kara ekonomi**

ekonomi, karma (*economy, mixed*) *bkz.* **karma ekonomi**

ekonomi, komuta (*economy, command*) *bkz.* **komuta ekonomisi**

ekonomi, mevki (*economy, positional*) *bkz.* **mevki ekonomisi**

ekonomizm (*economism*) İlk başta sendikaya dayalı bir siyasal stratejiyi anlatmak amacıyla kullanılan, ama şimdilerde daha yaygın olarak iktisadi bakımdan indirgemeci bir argümana karşılık olarak başvurulan bir Marksist terim. *Ayrıca bkz.* **iktisadi determinizm; indirgemecilik; üretim tarzı.**

ekopopülizm (*ecopopulism*) Bazen, çağımızdaki çevre adaleti hareketi ya da

1980'lerde (özellikle ABD'de gözlenen), tehlikeli atıkların uygun olmayan yerlere boşaltılmasını, zehirli böcek ilaçlarının kullanılmasını ve çevreye zarar veren diğer toksik maddeleri protesto etmek üzere ülke çapında bir altyapı koordinasyonu kuran binlerce cemaat grubunun gelişmesi için kullanılan bir terim. Bu terime karşı çıkanlar bazen ona alternatif olan BANANA (*build absolutely nothing anywhere near anything* –hiçbir şeyin yanında kesinlikle hiçbir şey inşa etmemek) etiketini kullanmaktadırlar.

eksik istihdam (*under-employment*) Emekten optimum düzeyin altında yararlanılmasını gösteren bir terim. Gözle görülebilir düzeydeki eksik istihdam, bir kişinin normal koşullarda çalıştığı ya da çalışmayı tercih ettiği miktardan (iş saatinden) daha az çalışmasını kapsarken; gözle görülemeyen eksik istihdam, bir insanın bir işteki vasıfları, becerileri ya da deneyimlerinden eksik düzeyde yararlanılmasını ya da düşük verimliliğe ve düşük gelire neden olabilecek bir vasıf eksikliğini içermektedir. Part-time işlerin çoğunluğu, tam zamanlı işlere karşı iradi bir tercihle seçilmiş olan işlerden oluştuğundan, gözle görülebilir eksik istihdamın bir parçası sayılamaz. Part-time işler, örneğin doğum nedeniyle bir süre uzak kalmış kadınların *emek piyasasına yeniden döndüklerinde daha az vasıflı işlere kaydırıldığı zamanlarda gözlendiği gibi, genellikle gözle görülemeyen eksik istihdam kapsamına girer.

eksik kentleşme (*under-urbanization*) *bkz.* **kentleşme**

eksik tüketim (kuramları) (*underconsumption, theories of*) Eksik tüketim kavramı, *kapitalist ekonomilerde tüketim malları talebinde, aşırı üretim ve durgunluk doğrultusunda bir eğilime yol açan kalıcı bir eksiklik olduğunu gösterir. Eksik tüketim, kapitalistlerin reel ücretlerin yükselme eğilimini sınırlama arzuları ile meta satışı sayesinde artı değer realize etme arzuları arasındaki çatışmanın bir ürünüdür. *Üçüncü Dünya'daki piyasalar bazen Birinci Dünya'da üretilen üretim fazlası metaları emecek bir alan olarak düşünüldüğünden, bu terim *emperyalizm ve *az gelişmişlik kuramlarıyla da ilişkilendirilmiştir.

eleştirel kriminoloji (*critical criminology*) Radikal krimonoloji diye de adlandırılan bu perspektif 1970'lerin başında, açıkça siyasal nitelikteki bir dizi çalışmayla doğmuştur. *Marksizmin (ve bazı durumlarda *anarşizmin) çeşitli yorumlarından yararlanan eleştirel kriminoloji, *çatışmaya dayalı bir perspektif benimsemiş ve *devletin baskıcı gücünü, onun *suçun tanımı ve kovuşturulması alanındaki denetimini ve *sermayenin güçsüz kesimleri sömürmesini öne çıkarmıştır. Suç bu çerçevede, kapitalizmin kendisiyle ilintili toplumsal ve tarihsel süreçlerin bir ürünü şeklinde görülüp açıklanmıştır. Bu bakış açısını yansıtan standart bir değerlendirme için bkz. Ian Taylor, Paul Walton ve Jock Young, *The New Criminology* (1973). Gerek *pozitivist kriminolojinin *davranışçılığına gerekse *etiketleme kuramının apolitik ve dar bakışına itiraz eden eleştirel kriminoloji perspektifinin kendisi de, polemik unsurunu fazla öne çıkarması, cinsiyet ve ırk sorunlarını göz ardı etmesi, sermayeye ve devlete karşı siyasal direnişe katılan suçluları romantik bir haleyle donatması ve denetim üzerinde yoğunlaşıp suçu ve kurbanları ikinci plana atması nedeniyle eleştirilere uğramıştır.

1970'li ve 1980'li yıllarda geliştirildiği biçimiyle eleştirel kriminoloji, o zamana kadar "burjuva" kriminolojisi yüzünden gölgede kalmış olan kendi

(uzun) tarihini yeniden keşfetmiş (örneğin bkz. G. Rusche ve O. Kirchhimer, *Punishment and Social Structure*, 1939) ve *ırk, ırkçılık ve devlete eğilen kültürel çalışmaların ve gençlik *alt-kültürleriyle ilgili incelemelerin yanında saf tutmuştur. Ayrıca, hapishane rejimleri, gözaltında ölümler, yargılama sürecinde cinsiyet ve ırk ayrımcılığı yapılması gibi adli yargı sisteminin kurumlarını ele alan çalışmalar vasıtasıyla, hapishanelerin kaldırılmasını ve polisin daha fazla hesap veren bir konuma getirilmesini savunmuştur. İdealist Sol gibi bazı akımlar, özellikle gerçekçi kriminolojinin gelişmesine ilgi duyanlar bu yaklaşımı görmezlikten gelmektedir (*bkz.* *gerçekçi kriminoloji).

eleştirel kuram (*critical theory*) Eleştirel kuram, kökleri Hegelciliğe ve genelde Batı Marksizmine kadar götürülebilmekle birlikte, sosyolojide en yakın biçimde Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'yle birlikte anılmaktadır. Eleştirel kuram terimi şimdi de, *Marksizmin, son elli yılı aşkın bir zamandır *psikanaliz ve *sistemler kuramı gibi birçok akımdan yararlanan çok çeşitli bir kolunu ifade eder.

Eleştirel kuramın başlıca ilkeleri, en açık biçimiyle, yirminci yüzyıl *pozitivizminin bazı ilkelerinin zıddı bir temelde tanımlanabilir. Gerçekten eleştirel kuramın savunucuları bazen kendi perspektiflerini negatif felsefe şeklinde adlandırmışlardır. Bilginin kaynağının duyularımız-deneyimlerimiz olduğu görüşüne karşı çıkan eleştirel kuram, *rasyonalizmin bir biçimidir. Bu doğrultuda eleştirel kuramcılar, bilgilerimizin ve ortak insani yönlerimizin kaynağının hepimizin akılcı varlıklar olmamıza bağlı olduğuna inanmaktadırlar. *Hegel bu düşünceyi "gerçek olan akılcı"dır şeklinde ifade etmişti. Eleştirel kuramın da "gerçek olanın akılcı olması gerektiği"ni düşündüğü söylenebilir. Bu bağlamda rasyonalite, formel mantığı değil, bütünün parçalarından daha büyük olduğu ve çelişkilerin sürekli görünüp kaybolarak yeni sentezlere dönüştüğü *diyalektik bir düşünce sürecini göstermektedir. Hegel'e göre, tarih, önüne geçilmez biçimde rasyonel bir sonuca doğru ilerliyordu. Marksistlerin Hegel'i sahiplenişlerinde ise kaçınılmazlık fikrinin giderek silindiğini ve bu sürecin insanın *praksisine bağlandığını görürüz. Bu görüşün en eksiksiz anlatımı György *Lukács'ın çalışmalarında bulunabilir.

Eleştirel kuram, bazen (özellikle Frankfurt Okulu'nun çalışmalarında), ütopyacı devletin geçmişte kaldığını öngörmekle birlikte genellikle geleceğe yönelik muhtemel bir *ütopyacı devlet projesini kapsamaktadır. Rasyonalite (akılsallık) fikrinden akılcı bir toplumun temel biçimini çıkarmak mümkündür. İnsan olmamız nedeniyle hepimiz akılla düşünme özelliğine ya da potansiyeline sahibiz. Dolayısıyla akılcı toplum, içinde yaşadığımız çevre koşullarını oluşturup dönüştürme sürecine hepimizin katıldığı bir toplumdur. Bu da bizim elimize, şu anda varolan toplumları eleştirebilmemizi sağlayan standart bir ölçü verecektir. Aynı bakış açısıyla, bazı grupları iktisadi ve siyasal sürece katılmaktan alıkoyan ya da yine bazı grupları sistematik biçimde güçsüzleştiren bir toplumun akıldışı bir toplum olacağı rahatlıkla söylenebilir. Frankfurt Okulu'nun en yakın temsilcilerinden biri olan Jürgen Habermas'ın çalışmalarında ise oldukça farklı bir model görülebilir. Habermas bizim akılcı vasıflara sahip olmamızdan değil, hepimizin bir dil kullanıyor olmamızdan yola çıkmaktadır. Onun ütopyası, herkesin bilgilere eşit ölçüde sahip olabileceği ve kamusal tartışmalara katılabileceği "ideal bir söz durumu"dur. Kuramsal açıdan bakıldığında da, eleştirel kuram

diyalektik bir işleyişe sahiptir; yani, bir dizi hakikat iddiasını yan yana getiren değil, bir düşünce sistemindeki iç çelişkileri ve boşlukları arayarak, bu çelişkileri tamamen farklı bir şeyin ortaya çıkacağı noktaya kadar zorlayan bir yaklaşım söz konusudur. Buna bazen içsel eleştiri denmektedir.

Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü 1923 yılında sosyalist araştırmalar yürütecek bir merkez olarak kurulmuştu. Bu okulun en önemli simaları Hitler'in yükselişe geçmesiyle birlikte Amerika'ya göç etmişler ve birçoğu savaştan sonra da orada kalmıştı. Frankfurt Okulu'nun en önde gelen kişileri Theodor *Adorno, Max *Horkheimer ile Herbert *Marcuse'tü. Tabii Leo Lowenthal, Karl Wittfogel ve Erich Fromm gibi başka önemli isimler de onlarla birlikte anılıyordu. Okul, ilk kurulduğu andan beri ortodoks Marksizme eleştirel bir açıdan yaklaşmış, iktisadi temel alan geleneksel açıklama biçimlerinden vazgeçerek ideolojik ve siyasal analizlere girişmişti. Frankfurt Okulu'nun kurucularının klasik eleştirel kuramına göre, incelenmesi gereken asıl alanlar araçsal akıl denilen ve özel olarak modern sanayi toplumunun gelişmesi sürecinde gözlemledikleri *totaliter tahakküm biçimleriydi. Araçsal akıl, dünyaya ve kuşkusuz başka insanlara, onları nasıl sömürebileceğimiz temelinde bakmakta, olgu ile değeri birbirinden ayırmakta ve değerleri, bilgi ve yaşam açısından önemsiz bir role indirmektedir. Bu düşünce tarzı sanayi toplumunun tipik bir özelliğidir ve (eleştirel kuramcılara göre) tahakküm yapılarıyla doğrudan bağıntılıdır.

Frankfurt Okulu'nun eleştirel kuramı kötümserliğiyle ün yapmıştır. Okulun başlıca argümanı, kapitalizmin kendi çelişkilerinden pek çoğunu çözmenin yollarını bulduğu ve işçi sınıfının sistemle bütünleştiği yönündedir. Marcuse, sistemin kenarındaki diğer azınlık grupları -etnik grupları, hatta belki öğrencileri- muhtemel bir muhalefet odağı olarak görürken, Adorno avant-garde kültürün ötesinde, en azından insanları düşünmeye zorlayacak bir umut işaretine rastlanmadığını düşünüyordu. Grubun en ünlü eserlerinden bazılarında (Adorno vd., *Otoriter Kişilik* [*The Authoritarian Personality*], 1950 ve Marcuse, *Eros ve Uygarlık* [*Eros and Civilisation*, 1955), insanların nasıl tahakküm altına girdiğini ve bunun yanı sıra tahakküm altına girme ihtiyacını nasıl duymaya başladıklarını açıklayan bir *ideoloji kuramı oluşturmak amacıyla psikanalizden de yararlanılmıştır.

Talcott *Parsons'ın sistematik kuramına çok daha yakın bir çizgide olan Habermas'ın çalışmaları oldukça farklı bir nitelik taşımakla birlikte, eleştirel boyutun onda da korunduğunu görürüz. Habermas, sistematik bir toplum kuramı oluşturma arzusunu taşıması ve araçsal düşünceye kendi şemasında uygun bir yer bulma isteğiyle ilk kuşak eleştirel kuramcılardan ayrılır. Habermas gerçekten araçsal aklı sahici bir düzleme yerleştirir ve psikanalizi bir "kurtarıcı bilim" (bilgi üretmekle kalmayan, aynı zamanda kendimizin farkına varmamızı ve değiştirmemizi, böylece iletişimdeki eşitsizliklerle çarpıklıkları ortadan kaldırmamızı sağlayan bir bilim) modeli olarak kullanır. *Knowledge and Human Interests*'de (1968), insanların ortaklaşa sahip oldukları üç bilişsel ilgi saptamıştır: Çevremizi tanır ve denetlemeye çalışırken duyduğumuz ve böylece bizi ampirik bilimlere (öncelikle doğa bilimlerine) yönelten teknik ilgi; birbirimizi anlayıp birlikte çalışabilmemiz için ihtiyaç duyduğumuz ve bizi yorumbilgisel bilimlere yönelten pratik ilgi; anlama ve iletişim kurma çabalarımızda kendimizi çarpıtmalardan kurtarma arzumuzu

yansıtan ve bizi psikanaliz gibi eleştirel bilimlere yönelten kurtarıcı ilgi.

Bu bakış açısının arkasında, insan varoluşunun doğasıyla ilgili ortodoks Marksist görüşün oldukça köklü bir revizyonu yatar. Habermas çalışmaya önem vermekte, ama onu yalnızca bu bilişsel ilgilerin ilkini doğuran bir etkinlik olarak görmektedir. Önemli bir özellik olarak, bizler aynı zamanda semboller kullanan hayvanlarız ve diğer iki ilgiyi yaratan dürtü budur. Habermas'a göre bunun anlamı, belki erken kapitalizmin tarihsel bakımdan sınırlı dönemini saymazsak, iktisadi öğenin belirleyici olduğu argümanının hiçbir biçimiyle geçerlilik taşımadığıdır.

Çok çeşitli disiplinlerden beslenen Habermas, genel olarak evrimci bir tarih kuramı geliştirmiştir. Evrimin her aşamasında evrensellik düzeyi biraz daha artar, her düzey yeni problemler ve olanaklar çıkarır ve her toplum tipi bu düzeye uygun bir kurumsal yapı tarafından yönetilir. Örneğin kabile toplumuna akrabalık kurumları egemenken, geç kapitalizme devlet kurumları egemendir. Habermas'ın kapitalizm çözümlemesi sistemin onlar aracılığıyla hareket ettiği birtakım krizler tespit eder. Marx'ın çözümlemesine benzer açılardan incelediği erken kapitalizmde temel sorun, ekonomik krizlerdir. Ekonomik sorunları çözmek için yapılan siyasal müdahaleler, yine kendi tanımıyla, istikrarsız bir piyasa ekonomisinde istikrarlı bir toplumsal düzen kurmanın olanaksızlığına dayanan bir rasyonalite krizi ortaya çıkarmakta, bu da, devletin, ekonomik sistemi planlama gerekliliğinin doğurduğu uzlaşmaz talepleri uzlaştıramamasından dolayı meşruiyetini kaybettiği bir meşruiyet krizine yol açabilmektedir. Bununla birlikte, eğer devlet farklı çıkarları uzlaştırmakta başarılı olursa, bu sefer *çalışma etiği ve rekabet dürtüsü zayıflar ve toplumsal bütünleşmeyi de tehdit eden bir güdülenme krizine yol açar.

Habermas'ın ideali, geleneksel eleştirel kuramda görüldüğü gibi akılcı bir toplum nosyonuna değil, ideal söz durumu kavramına dayalıdır. Hepimizin birlikte yaşayıp çalışarak semboller kullanan hayvanlar olmamız, iletişimin özgür olduğu ve toplumsal eşitsizlikler, dış baskılar ya da içsel bastırmalar gibi etkenlerle çarpıtılmadığı bir ideal duruma işaret eder. Habermas bu görüşlerinin pek çoğunu *Legitimation Crisis* (1973) ve *Communication and the Evolution of Society* (1976) adlı eserlerinde ayrıntılı olarak sergilemiştir.

Eleştirel kuramı anlatan en iyi giriş metni, David Held'in aynı adı taşıyan kitabıdır (*Critical Theory,* 1980). Frankfurt Okulu'nun tarihini titizlikle belgeleyen çalışmalar için Martin Jay'in *Diyalektik İmgelem*'ine (*The Dialectical Imagination,* 1973) ve daha yakın zamanlarda kaleme alınmış Rolf Wiggeraus'un *The Frankfurt School*'una (1995) bakabilirsiniz. Alex Honneth'in "Critical Theory" başlıklı denemesi (der. A. Giddens ve J. Turner, *Social Theory Today*, 1987), özellikle bu geleneğin çekirdeğini oluşturan yazarların (Horkheimer, Marcuse, Adorno ve Habermas) oldukça iyi bir şekilde dillendirilmiş eleştirilerine yer verir. Bunlardan en dikkate değer olanı, eleştirel kuramı, "ampirik sosyal bilimlerin kucağı"ndan "felsefenin özel alanı"na çekilmeye doğru kronik bir eğilimi yansıtan "felsefi-tarihsel indirgemecilik"le suçlamaktadır.

Elias, Norbert (1897-1990) Köken olarak Alman Yahudisi olan Elias, 1933 yılında Nasyonal Sosyalizm'den kaçmış ve daha sonra, 1954'te İngiltere'de Leicester Üniversitesi'nin sosyoloji bölümünde öğretim üyesi olmuş, 1962'de emekliye ayrılmış ve 1962'den

1964'e kadar Gana Üniversitesi'nde sosyoloji profesörü olarak görev yapmıştır. Çalışmaları yaşamı sırasında görece göz ardı edilmiş olan Elias bir sosyoloji okulu yaratamamıştır. Fakat şimdi, yaşamının son yıllarını geçirdiği Amsterdam'da çok sayıda izleyicisi vardır. Elias, 1977'de Theodor W. Adorno Ödülü, 1988'de ise *The Society of Individuals* adlı eseri için Amalfi Ödülü'yle ödüllendirilmiştir. 1979'dan 1984'e kadar Bielefeld Üniversitesi'nde Disiplinlerarası Araştırma Merkezi'nin bir üyesiydi. En önemli çalışması olan ve 1939'da Almanca yayınlanan *The Civilizing Process* 1978'de ve 1982'de İngilizceye çevrilene kadar uzun süre görmezlikten gelinmiştir.

Elias'ın sosyolojisine iki ana ilke egemendi. Birincisi Elias, davranışları kısıtlayan dışsal etkenlerin yerini içsel, ahlâki düzenlemenin aldığı bir süreç olarak tanımladığı uygarlık sürecini anlamaya çalışıyordu. İkincisi, toplumsal süreçleri şeyleştirmeye eğilimli olmaları nedeniyle *işlevselcilik ile *yapısalcılığı eleştiriyor ve bunların yerine figurasyonel ya da süreçsel sosyolojiyi, yani tüm toplumsal ilişkilerin kesintisiz ve sonsuz bir süreç halinde akışının kavramsallaştırılmasını savunuyordu. "Uygarlık"tan ziyade "uygarlaşma süreçleri" üzerine yazmasının nedeni buydu.

Elias'ın çalışmaları esas olarak iki noktada eleştirilmiştir. Birincisi, bu uygarlaşma süreçlerini üreten neden ya da mekanizmayı açık bir şekilde ortaya koyamamıştır. İkincisi, ampirik kanıtların Elias'ın kuramını desteklemediği, çünkü modern toplumların günlük yaşamdaki şiddet ve vahşet dikkate alınırsa hiç uygarlaşmamış olduğu iddia edilmektedir.

Elias'ın diğer önemli çalışmaları şunlardır: *What is Sociology?* (1970), *The Court Society* (1969), *The Loneliness of the Dying* (1982), *Involvement and Detachment* (1987) ve *An Essay on Time* (1984).

elit, elit kuramı (*élite, élite theory*) İnsanlığın yazılı tarihinin büyük kısmında azınlığın çoğunluğa egemen olduğu şeklindeki oldukça basmakalıp gözlemi modern sosyolojiye önemli bir katkı haline getirmek on dokuzuncu yüzyıl İtalyanlarının (Vilfredo *Pareto ile Gaetano *Mosca) çalışmalarıyla gerçekleşmişti. Mosca'nın 1896'da yayınladığı *Elementi di scienza politica* başlığını taşıyan (ve İngilizceye 1939'da *Yönetici Sınıf* adıyla çevrilen) kitabı, yöneticilerin ayırt edici özelliğinin ve buna bağlı olarak yöneticilerin yönetilenler üzerindeki siyasal egemenliğinin açıklamasının, yöneticilerin üstün örgütlenme güçleriyle yapılabileceğini öngören bu kuramı açımlayan ilk metindi. Fakat yöneticilerin bu şekilde kurmuş oldukları egemenlik, ancak söz konusu toplumun değerleriyle ("siyasal formül") ahenk içinde yürütüldüğü sürece kalıcı olabilirdi. Bu uyumun sağlanamaması halinde o elitin yerini, er geç, egemen değerlere uygun bir egemenlik kurmaya hazır olan başka bir elit alırdı.

Fikir babası olarak genellikle Mosca düşünülmesine rağmen, bir avuç yöneticiyi "elit" diye adlandırarak kuramın yaratılmasında büyük rol oynayan kişi Pareto'ydu. Ne var ki Pareto, bu fikri geliştirmeye, kendi kendine yarattığı karmaşık bir sosyolojinin parçası olarak devam etti. Bu sosyolojiye göre, toplumsal eylem, Pareto'nun "türemler" adını verdiği daha zihinsel fikirlerle (örneğin, demokrasi, milliyetçilik ve özgürlük gibi fikirlerle) rasyonelleştirilen altı temel "duygu"nun, ya da "tortu"nun herhangi biriyle belirleniyordu. Tortulardan ikisi (cesareti ve kuvveti teşvik eden "tortular kümesi" ile kurnazlığı ve uzlaşmayı harekete

geçiren "tortular kümesi") diğerlerinden çok daha önemliydi. Pareto, Machiavelli'den ödünç aldığı nitelemelerle, birinci kategorideki tortularla donatılmış yöneticileri "aslanlar", ikinci kategori tortularla donatılmış yöneticileri "tilkiler" şeklinde adlandırıyor ve sonra da kendi "elitlerin dolaşımı" kuramını formüle etmek için bu ayrımdan yararlanıyordu. "Elitlerin dolaşımı" kuramına göre, her toplum şiddetle, yani aslanlarla kuruluyor, ama yerleşiklik sağlar sağlamaz aslanların kuvveti ve cesaretine duyulan ihtiyaç azalıyordu. Daha sonra bu ihtiyacın yerini, tilkilerin daha ustalıklı hünerlerini devreye sokan çok daha yoğun bir ihtiyaç alıyor, dolayısıyla tilkiler egemen duruma geliyorlardı. Bir toplumun kimliği ve yön duygusu, daha cesur (aslanca) niteliklere duyulan ihtiyacı bir kez daha ortaya çıkaracak ölçüde belirsizleşene kadar tilkilerin egemenliği hüküm sürüyordu.

Bu fikirler formalist, tarihdışı ve açıkça psikolojist bir nitelik taşıdıkları halde, Mosca'nın ve Pareto'nun zamanından beri *iktidarın dağılımıyla ilgili başka kuramlardaki boşlukları doldurmanın yollarını arayanlar tarafından belli aralıklarla canlandırılmıştır. C. Wright Mills'in *İktidar Seçkinleri*'nde (*The Power Elite,* 1956) *Marksizmin iktisadi *indirgemeciliğini aşmaya çalışırken yukarıdaki fikirlerden yararlanması buna bir örnektir. Aynı şekilde, 1960'ların "demokratik elitistler"inin *çoğulcu kuramların aşırı belirsiz doğasının üstesinden gelmek için bu fikirlere başvurmalarını örnek olarak gösterebiliriz (bkz. P. Bachrach, *The Theory of Democratic Elitism,* 1967).

Gerek elit kuramıyla ilgili geniş literatürü, gerekse *bürokrasi, iş dünyası, ordu ve *topluluk gücü konulu araştırmalardan türetilen özgün malzemeyi değerlendiren bir metin için bkz. Geraint Parry, *Political Elites* (1969). *Ayrıca bkz.* **iktidar elitleri; Michels, Robert.**

elit, iktidar (*élite, power*) *bkz.* **iktidar eliti**

elitlerin dolaşımı (*circulation of élites*) *bkz.* **elit kuramı**

emeğin ayrışması (*decomposition of labour*) İşçi sınıfı içindeki farklılaşma sürecini anlatan bir terim. Buna göre, işçi sınıfı artık homojen bir grup oluşturmamakta, onun yerine kendi içinde beceri düzeyine dayalı olarak çeşitli katmanlara ayrılmaktadır. Bu tezin ilk ifadelerinden birini Ralf Dahrendorf'un *Class and Class Conflict in Industrial Society* (1959) adlı çalışmasında bulabiliriz. Ancak daha sonra, çağdaş *emek piyasasının bölünmesiyle ilgili tartışmaların ve kapitalist toplumlardaki sanayi proletaryasının her zaman kendi içinde bölünmesinin (bu konuda bilhassa *işçi aristokrasisi tartışması akla gelmektedir) bu tezi eskittiğini belirtmeliyiz.

emek (*labour*) Emek, çoğu sosyolojik bağlamda *ücretli emeğin eşanlamlısı olarak kullanılır. Fakat *Marksizmde, öne çıkarılan yanı genellikle "Emek" ile "Sermaye"nin çatışan çıkarlarıdır. Burada "Emek"le kastedilen *proletarya olurken, "Sermaye" de kapitalist sınıfın emek gücünü *sömürmesi kuramına atfen kullanılmakta, aslında *burjuvazi anlamına gelmektedir. Emek teriminin bazen, antropolojideki *ev içi emeğinin "emeğe dönüşmesi" ya da sosyolojik analizlerin tartışılmasında görüldüğü gibi, daha kısıtlı bir kategori olan ücretli *istihdamdan ziyade *çalışmayla eşitlenmesine de rastlanmıştır.

emek-değer kuramı (*labour theory of value*) Emeğin her çeşit zenginliğin temel kaynağı olduğu düşüncesini (ilk

dönem *siyasal iktisatçılar arasında kullanılan bir klişe) temel alan kuram. Örneğin Adam *Smith, işçilerin kendi üretim araçlarına sahip olduğu bir *piyasa toplumunda, malların fiyatlarının onları üretmek için ihtiyaç duyulan emek miktarıyla orantılı olacağını ileri sürmüştür. Bununla birlikte, çalışmayan kapitalistler sınıfı, çalıştırmak üzere mülksüz işçiler sınıfını kiraladığında piyasadaki rekabet öyle bir ortalama kâr oranı yaratır ki, kapitalistler malları, hem işçilerine adil bir ücret ödeyebilecek hem de sermayenin getireceği ortalama kazanca eşit bir kâr elde edebilecek biçimde fiyatlandırırlar. Smith (ve daha sonra David Ricardo) bu fikirden, aynı doğrultuda, özel mülk sahipliğinin mevcudiyetini ve beraberinde getirdiği ayrıcalıkları gerekçelendirmekte yararlanır.

Sonraları *neo-klasik iktisatçılar, oldukça mahcup bir biçimde –metafiziksel ve ölçülemeyen niteliğinden dolayı- bu kuramla aralarına mesafe koymuşlar ve üretim sürecindeki emeğin rolü tarafından belirlenen fiyatlar fikrinden uzaklaşarak, fiyatların basit bir şekilde insanların öznel tercihlerini (ya da fayda adı verilen hislerini) yansıttığını iddia etmeyi yeğlemişlerdir. Öte yandan Karl *Marx, aynı emek-değer kuramını, toplumu incelemenin tamamen yeni bir yönteminin ve özel mülkiyet sistemi eleştirisinin temeli haline getirecek biçimde yeniden formüle etmiştir.

Marx'ın bu terimi ilk kullanışı ile *Kapital*'in birinci cildinde (1867) yeniden formüle edişi arasında hemen hemen otuz yıllık bir zaman dilimi vardır. Emek-değer kuramı *Kapital*'in altıncı bölümünde ortaya çıkar ve tüm metnin en can alıcı bölümünü temsil eder. Daha önceki bölümler bu önermeye zemin hazırlamış, sonraki bölümler ise ona bağlı kalarak geliştirilmiştir. Marx'ın, Dr. Kugelman diye bir adamın karısına atıfla (şovence) söylediği gibi, bu bölümü anladıktan sonra *Kapital*'in geri kalanını anlamamak mümkün değildir.

Marx'ın bu yeniden formülasyonun başarısından elde ettiği memnuniyetin bir boyutu, çözülemez görünüşü Marx'ı kıvrandıran bir problemin, tıpkı sihirbazın şapkasından birdenbire çıkıveren tavşan gibi, eleştiri yöntemi çerçevesinde aniden çözülmesine bağlanabilir. Söz konusu problem şudur: Paranın varlığının sembolize ettiği gibi, tüm meta mübadelelerinin eşit şeylerin mübadelesi olduğu bir durumda, parası olanlar niçin üretime yatırım yapmaktadır? Marx'ın bu probleme yanıtı, yatırımcının, içinde o zamana kadar "üretimin gizli kerpici"nin varolduğu ve kullanıldığında maliyetinden daha fazla değer yaratan, emsalsiz bir meta gördüğü ve onu satın aldığı şeklindedir. Bu meta, emek gücüdür. Emek gücünün bu kadar emsalsiz bir vasfa sahip olmasının nedeni, kapitalist *üretim tarzının sahneye çıkmasıyla birlikte emekçilerin en sonunda kendi üretim araçları üzerindeki tüm haklarını kaybetmeleri ve bu yüzden, yaşamlarını sürdürebilmek için, emek güçlerini üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduranlara satmaya hem mecbur hem de bunu gerçekleştirebilecek güçte olmalarıdır.

Böylelikle, tüm metaların kendi eşitleriyle mübadelesini öngören piyasa kuralı üretim alanına uygulandığında, ortaya çıkan sonuç, işçilerin ürettikleri şeyler temel alınarak değil, kendilerinin ve evlâtlarının çalışmak amacıyla varlıklarını idame ettirmelerini mümkün kılan gıda ve diğer ihtiyaçlar temel alınarak ücretlendirilmesi olur. "Artı değer" olanağını yaratan budur; işçinin kendini geçindirme değerinin ("zaruri emek") normal şartlarda, çalışılan saat

toplamından daha az zamanda üretilmesi gerekliliğidir. Demek ki sermaye, kendi tasarrufunda, ürününü yalnızca kendi yararı için paraya çevirmekte özgür olduğu bir miktar "artı emek" sahibi olabilmektedir.

Marksist öğretinin diğer pek çok görüşü gibi bu özel kuram da oldukça tartışmalıdır. Sadece anadamar iktisatçılar değil, aynı zamanda Marksistlerin birçoğu da bu kuramın teknik yetersizliklerine dikkat çekerek büyük ölçüde gözden düşmesini sağlamışlardır. Örneğin apaçık ortadaki sorunlarından bir tanesi, kendini geçindirme maliyetinin tarihsel ve kültürel olarak değişiklik göstermesi; "zaruri emek süresi"nin mutlak bir tanımının yapılamamasıdır. Marksist iktisatta yer alan emek ile fiyatlar arasındaki kantitatif bağı ortaya koymanın inanılmaz derece zor olduğu bilinmektedir. Öte yandan bazı Marksistler de, emek-değer kuramına Marksizan sistem içinde atfedilen merkezi konumun haksız, hatta gereksiz olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çünkü, onlara göre, mülkiyet ilişkilerinin sömürücü niteliğinin işe yarar bir Marksist çözümlemesi emek-değer kuramına başvurmadan da yapılabilir. Tüm bunlara rağmen, emek-değer kuramı (ister istemez Marksizan biçimde olmasa dahi), hâlâ ortodoks *faydadeğer kuramlarının temel alternatifi olarak kalmaktadır ve bu konunun tartışılması (bugünlerde büyük ölçüde iktisadın oldukça uzmanlaşmış alt-alanlarında olmakla birlikte) gündemden çıkmış değildir.

emek gücü (*labour-power*) *bkz.* **emek-değer kuramı**

emek piyasası (*labour-market*) Bir emek piyasasında, insan emeği (yani işgücü) yasal olarak bir sözleşmeye bağlanması gereken koşullarla alınıp satılan bir meta haline getirilir. Biçimsel açıdan özgür olan emeğin alınıp satılması geniş kapsamlı bir pratik olarak *kapitalizmde gelişmiştir, fakat *reel sosyalizm gibi alternatif *sanayileşme yolları da, tam anlamıyla özgür bir emek *piyasasına sahip olmamakla birlikte, ücretli işi bir gereklilik durumuna getirmiştir. İktisatçılar, diğer *üretim faktörlerinde olduğu gibi emek piyasasının da, fiyatların (ücretler ya da maaşlar şeklinde) arz ve taleple belirlendiğini öngören genel fiyatlar kuramının özel bir durumu olarak kavranılabileceği görüşündedirler. Oysa gerçek emek piyasalarıyla ilgili araştırmalar, pratikte fiyat kuramının varsaydığı temel koşulların genellikle ortaya çıkmadığını kanıtlamıştır. İşçilerin değişik işler arasındaki hareketliliği ya çok yavaştır ya da böyle bir geçişkenlik yoktur; kazanç farklılıklarının anarşik yapısı emek arzı ve talebiyle ancak en esnek anlamıyla ilintilidir; *ayrımcılık, *etiketleme, *ırkçılık ve *cinsiyetçilik çok yaygındır. Buradan anlaşılacağı gibi, emek piyasası süreçleriyle ilgili iktisadi açıklamaların, disiplinler arası bir araştırma alanı olarak gelecek vaat eden sosyolojik analizle tamamlanması ve bazen sosyolojik analizlerin temel alınması gerekmektedir.

*Neo-klasik iktisat kuramı, emek piyasasındaki mübadeleleri gönüllü saymakta, iki taraf açısından da bu *mübadelelerin sonuçlarının aktörlerin diğer tercihlerinden daha iyi olacağını öngörmektedir. Her satıcının karşısında birçok alıcı (ve bunun tersi) olduğuna göre emek piyasası rekabetçi bir piyasadır. Mevcut ve potansiyel işçilerin oluşturduğu emek arzı ile işverenlerin emek talebi, emek için bir *denge fiyatı ortaya çıkaracak şekilde karşılaşır. Emeğin fiyatı, herhangi bir neden yüzünden, örneğin ülke çapında geçerli bir asgari ücretten ya da etkili bir *sendika pazarlığından dolayı denge

düzeyinin yukarısına çıkarsa, işçiler sundukları işlerin sayısını azaltır. Diğer etkenler eşit kalmak kaydıyla, emeğin fiyatı tekrar düşünce bu sefer işverenler sundukları işlerin sayısını çoğaltacaktır. İktisadi emek piyasası kuramı, uzun vadede hem *tekellerin hem ayrımcılığın ortadan kalkacağını iddia etmekte, böylece bireyler üzerinde kalıcı kısıtlamalar getirilemeyeceğini varsaymaktadır. Öbür yandan, iktisadi emek piyasası modelleri, işçilerin mevcut işler için kuyruğa girdiklerini, işverenlerin onlar içinden en iyilerini seçtiklerini kabul etmektedir: İşler önce daha nitelikli, daha deneyimli ve daha çok vasfa sahip işçilere verilecektir. Sonuç olarak, işsizler her zaman az nitelikli ya da niteliksiz, vasıfları ve iş deneyimi en alt düzeyde olan kişilerden oluşacak; işe adam seçilirken sosyal, psikolojik ya da başka problemler yaşayan insanlar daha az tercih edilecektir. Anlaşılacağı üzere bu model, akılcı ayrımcılığın bazı biçimlerine olanak tanımaktadır.

Çoğu iktisadi model, verili sınırlar içerisinde akılcı kararlar vermelerini sağlayacak insanların kusursuz bilgilere sahip olduklarını, tekliflerini ve fiyat taleplerini buna göre ayarladıklarını öngörür. Oysa ampirik araştırmalar, bazı iktisatçıları, bilgi toplama ve analiz etmenin zaman ve para açısından hayli maliyetli olduğunu, bu yüzden piyasanın kusurlarının eksik ya da yetersiz bilgilerden kaynaklandığını, *tatminkâr modellerin maksimize edici davranış modellerinden daha gerçekçi bir çerçeve çizdiğini benimsemeye inandırmıştır.

Emek piyasalarıyla ilgili sosyolojik araştırmaların temelinde yatan düşünce, harcanan emek nominal anlamda alınıp satılmasına rağmen, emeğin, kapitalist ekonomide rastlanan diğer metaların özelliklerinden yoksun olmasıdır. Bu farklılıklar, emek piyasasının fiyat kuramcılarının önüne niçin bu kadar karışık bir resim çıkardığının anlaşılmasında önemli bir etkendir. Bu noktada en az dört faktörün ele alınması gerekir.

Birincisi, satın alınan her hizmet gibi emekte de, sözleşme karşılığı olarak harcanan *çalışma (ya da emek) miktarının ne kadarının tatmin edici olacağı konusunda oldukça geniş bir belirsizlik alanı vardır. Adil bir işgünü ücretinin karşılığı olan adil işgünü emeğinin içeriği konusundaki belirsizlik de -özellikle verilen görevler sık sık değişiyorsa- bir hayli yaygındır. Bu *çaba pazarlığı en rutin iş ortamlarında bile ortaya çıkan bir durum olduğundan, değerler, görenekler ve pratikler, idari kurallar ile işveren ve çalışanların göreli gücü, emek piyasasındaki sonuçların şekillenmesinde fiyat mekanizmasıyla aynı ölçüde önem kazanacaktır.

İkincisi, ücretlerdeki ve koşullardaki eşitsizlik, bir yandan işgücünün örgütlenmesinin öbür yandan piyasadaki rekabetin düzeyini yansıtır. Hukuk kuramına göre iki tarafın da eşit olduğunu öngören bir satış sözleşmesi bulunmakla birlikte, bu eşitlik, tek başına müzakere yürüten işçi ile potansiyel bir işveren arasında genel bir durumu yansıtan güç eşitsizliğiyle uyuşmaz. Sonuçta, sanayileşmenin sahneye çıkışından beri çok değişik ortamlar ve ülkelerde işçilerin sendikalar kurarak bu eşitsizliği dengelemeye uğraştıklarını görürüz. *Toplu pazarlık sistemi, ortaya çıktığı zaman, ücretlerin piyasa mekanizmasıyla belirlenmesinin yerine ücretlerin kurallarla belirlenmesini yerleştirerek, standart piyasa düşüncesine büyük bir darbe indirmiştir. Toplu pazarlık, böylece, emekle ilgili konularda hukukun ve politikanın devreye girmesini de sağlamıştır. Toplu çalışma

sözleşmelerinin ve ücret belirleme anlaşmalarının kabul edilebilirliği, tıpkı kolektif işçiyi temsil eden sendikaların ve birliklerin yasallaşması gibi (ki burada, her iki tarafın muhtemel çatışmalarda başvurdukları yaptırımlar ve stratejilerden söz etmeye bile gerek duymuyoruz), sanayileşmiş dünyanın her tarafında potansiyel bakımdan istikrarsızlık doğurucu bir siyasal sorun haline gelmiştir. Bu yüzden birçok toplum, emek piyasasını yasal ve siyasal-idari denetimi sağlayıcı kurallarla kontrol altına almanın yollarını aramaktadır.

Üçüncüsü, sendikalar da işverenler de, sıklıkla, giriş kuralları ve iç terfi olanaklarıyla belirlenen iş hiyerarşileri ve ağlarının oluşturduğu iç emek piyasaları yaratmaya çalışırlar. Sözgelimi sendikalar, işe giriş kuralları belirleyerek ustalık eğitiminin alınmasını kısıtlayabilir ve görece elverişli ücretler ve koşullar yaratmaya çalışabilirler. Keza işverenler de, değişik yardımlar ve terfi olanaklarıyla emek taleplerini bölümlere ayırabilirler, böylece değerli işçileri ödüllendirip ellerinde tutmaya, diğer işçilere ancak standardın altında ya da *esnek iş koşulları dayatmaya yönelebilirler. (Bazı araştırmacıların bir iddiası ise, kısmen ayrımcılığa ve önyargılara dayalı olan iç piyasaların işverenlerin işyerini böl-ve-yönet kuralına göre idare etmelerini özendirebileceğidir.) Aile ve mahalle ağları da, işe girme yollarını fiili işyerinin dışında, geniş iç emek piyasaları ortaya çıkararak kısıtlayabilecek başka bir etkendir.

Dördüncüsü, işçilerin görece güçsüz ve örgütsüz olduğu, dolayısıyla ücretlerin ve koşulların işçilerin toplu güçlerini kullanabildikleri yerlere göre daha elverişsiz olmasının beklenebileceği pek çok endüstri ve yer vardır hâlâ. Örneğin küçük firmalarda, perakende ve kişisel hizmet sektörlerinde, part-time ve taşeronlara çalışılan endüstrilerde ve kadınlar, etnik azınlıklar ve gençler arasında sendika örgütlenmesinin bir sürü zorlukla karşılaştığı bilinmektedir. Böylesi gruplar arasında iş güvencesinin ve ücretlerin yaygın biçimde düşük olduğunu saptayan araştırma bulguları pekâlâ bu işçilerin yalnızlığı ve güçsüzlüğüyle açıklanabilir.

İkili emek piyasası diye adlandırılan kuram, birkaç yıl boyunca, emek piyasalarının, görece iyi ücret verilen iç emek piyasası işlerinden oluşan birincil sektör ile daha güvensiz ve düşük ücretli işlerden meydana gelen ikincil sektör şeklinde ayrılabileceğini iddia etmiştir (bu kuram, rekabetçi modeli daha çok andırmaktadır). Bu türden bir kuram, kendi disiplinlerinin önyargılarını sorgulamaya hazır olan sosyologlar ile iktisatçılar arasındaki işbirliği çabalarını da teşvik etmiştir. Ne var ki gerek iktisatçıların gerekse sosyologların yürüttükleri ampirik araştırmaların ortaya koyduğu tablo, emek piyasalarındaki kuraldışı durumlar ile bölünmenin kolayca basit bir ikilik şeklinde ifade edilebileceği ve daha karmaşık, çok disiplinli yaklaşımların (*emek piyasasının bölünmesi kuramı gibi) gelişmesini sağlayacağıdır.

Bununla birlikte, emek piyasasındaki ikiliğin önemli biçimlerinden birisinin tümüyle anlaşılmış olmasa bile, iyi belgelendiğini söyleyebiliriz: Erkekler ile kadınların yaptıkları işler arasında ücretler, koşullar ve iş tipleri arasında kalıcı ayrımlar vardır. Örneğin iktisatçılar, eşit ücret yasasının kadın emeğinin göreli fiyatını arttıracağını, buna karşılık işverenlerin kadınlara sundukları işlerin sayısının azalacağını öngörmüşlerdir. Aslına bakılırsa, kadınların yaptıkları toplam iş sayısının, eşit ücret kurallarına bağlı olarak kadınların kazancının yükselişiyle aynı zamanda arttığı görülmektedir. Bu eğilimler, belki, emek piyasaları arasındaki

sınırlı rekabetin yanı sıra, emek piyasasının değişik ayrı piyasalara (kadın emeği, kol emeği, okumayı bırakan genç eğitimsiz işçiler, yaşlı işçiler, profesyonel işçiler ve benzeri) bölünmesiyle açıklanabilir. Bu kuramsal çerçevenin en gelişkin versiyonları emek piyasasının bölünmesi kuramında bulunabilir.

Dolayısıyla genel bir açıdan bakıldığında, sosyologların emek piyasası kuramına en önemli katkıları, insanların şu ya da bu piyasaya tahsis edilmesini belirleyen kültürel, kurumsal ve yapısal faktörleri, piyasa süreçlerinin eksikliklerini, farklı piyasalarda yürürlükte olan ödül sistemlerini ve piyasadaki güç ilişkilerinin niteliğini saptamak olacaktır. Jill Rubery bir denemesinde ("Employers and the Labour Market", der. D. Gallie, *Employment in Britain* içinde, 1988), emek piyasalarına ilişkin çeşitli kuramları gözden geçirmiş, esnek istihdama ilişkin kanıtları ele almış ve Britanya ve Amerika'daki örnekolay incelemelerinin iyi bir bibliyografik dökümünü yapmıştır. Ampirik analiz örnekleri için bkz. der. Jill Rubery ve Frank Wilkinson, *Employer Strategy and the Labour Market* (1994). *Ayrıca bkz.* **insan sermayesi kuramı; işbölümü; mesleki ayrım.**

emek piyasası esnekliği (*labour-market flexibility*) Belirli işlerin ya da bir bütün olarak *emek piyasasının çeşitli özelliklerinin bir kısmı ya da tümünü anlatmak için kullanılan bir terim. Emek piyasasının bu özellikleri şöyle sıralanabilir: işçi kategorileri ile esnek iş tanımları arasındaki ayrım çizgilerinin bulanıklaşması; işçilerin işler, işverenler ya da bölgeler arasındaki hareket akışının artması; esnek ya da standart olmayan çalışma saatleri; ücret esnekliği; istihdamın ve iş modellerinin örgütlenmesindeki, evde çalışma ya da *tele-çalışma gibi diğer yenilikler. Bu bağlamda, ücret esnekliği, *teşvik ödemeleri projelerinin benimsenmesinden daha çok, ücretlerin şirketlerin kârları ve finansal performansına paralel olarak artması ya da dalgalanması anlamına gelmektedir. Esneklik kavramı, genellikle olumlu değer yargılarıyla yüklüdür ve hızlı teknolojik değişim ve ekonomik istikrarsızlık dönemlerinde açıkça zararlı bir niteliğe sahip olduğu kabul edilen emek piyasası "katılıklar"ı nosyonuyla birbirlerini dengelemektedir. *Ayrıca bkz.* **esnek istihdam; Japonlaşma.**

emek piyasasının bölünmesi (*labour-market segmentation*) *Neoklasik iktisat, öz olarak, alıcıları ve satıcıları birbirleriyle açık rekabet halinde olan emek piyasasının, diğer piyasalarla genel olarak aynı şekilde işlediğini öngörür. Kuşkusuz bazı farklılıklar vardır. Bir kere, emeğin tamamen homojen bir meta olmadığı; işçilerin yaptıkları işten ziyade beğeni ve boş zaman tercihleriyle, parasal olmayan mükâfatlardan ziyade parasal seçimleriyle, ayrıca *insan sermayesi, eğitim ve yetişmeye verdikleri önem, iş becerileri ve deneyimleri bakımından birbirlerinden farklı oldukları genel kabul gören bir yaklaşımdır. Fakat emek arzı ile talebini toplam olarak analiz etmek de hâlâ anlamlıdır.

Bu *emek piyasası modeli, yıllar içinde, örneğin doktorlar ile giysi tasarımcılarının tamamen farklı piyasalarda çalıştıkları gerçeğiyle bağdaşacak şekilde geliştirilmiştir. Britanyalı iktisatçı Alfred *Marshall 1880'lerde emek piyasasında rekabet halinde olmayan gruplar bulunduğu düşüncesini ilk ortaya atan kişi olmuştur. En önemli ayrım çizgileri ise mesleki, coğrafi ve endüstriyel eksenlerde çizilmiştir. Mesleki emek piyasalarını doğuran etken, meslekler arasında geçiş yapamayan işçileri kayda değer derecede

farklı hünerlere sahip olmaya, yetişmeye ve vasıf kazanmaya ciddi bir önem vermeye zorlayan işbölümüdür; farklılaşmanın ve uzmanlaşmanın giderek artmasıdır. Sözgelimi hastabakıcılar ile doktorlar, aynı kuruluşlarda yan yana çalışsalar bile tamamen ayrı mesleki emek piyasalarından gelirler. Bir mesleğe girme olanaklarını kısıtlayarak, örneğin asgari vasıflar ve deneyim sahibi olmayı şart koşarak, bir meslekte çalışıyor olanların emek arzını kontrol altına alabilmeleri ve kendi ücretlerini yükseltmeleri mümkündür.

Hem işverenlerin hem de işçilerin yüklü bir maliyet ödemeden başka bir yere taşınamayacakları göz önüne getirildiğinde, emek piyasaları mekâna göre de tanımlanabilir. Buna bağlı olarak, diyelim büyük şehirlerde, ülkenin diğer köşelerinde önemli bir işsizlik yaşanıyor olsa bile ücretler yüksek tutulabilir. Belli bir bölgede (işe gitme alanı, kasaba ya da şehir gibi) yapılabilecek işlerin piyasasını anlatırken "yerel emek piyasası" teriminin sıklıkla kullanıldığını gözleriz. Endüstriyel emek piyasaları, belli endüstrilerdeki işverenlerin özgül becerilere gerek duydukları ve eğittikleri işçileri uzun süre ellerinde tutmak istedikleri yerlerde ortaya çıkar. Diyelim polis memurları, kamu görevlileri ve kömür madencileri ülkenin değişik bölgelerine, hatta değişik işyerlerine gidip gelirken, yaptıkları işlerde pekâlâ aynı becerileri kullanacaklar ve o endüstri açısından standart işler ve koşullarda çalışacaklardır.

Rekabet halinde olmayan gruplar düşüncesi, genel emek piyasasının bölünmesi kuramı başlığı altında değerlendirilen kuramlarda oldukça ayrıntılı biçimde geliştirilmiştir. Bu çerçevedeki iki ana formülasyonun birincisi ikili (ya da bölünmüş) emek piyasası kuramı, diğeri iç emek piyasası kuramıdır. ABD'de Peter Doeringer ve Michael Piore (*Internal Labor Markets and Manpower Analysis*, 1971) ile diğerleri (Richard Edwards, Michael Reich ve David Gordon, *Labor Market Segmentation*, 1975) tarafından geliştirilen bu iki kuram, daha sonra ampirik araştırmalarla iyice genişletilmiştir. Avrupa'da daha sonra bu iki kuramı tek bir model halinde bütünleştiren bir çerçeve geliştirilmiştir. Aşağıdaki şekil bunun bir örneğidir.

ŞEKİL 3: *Organizasyonel ve firmaya özgü* **emek piyasaları**

İkili emek piyasası kuramı, ekonomide ve ulusal emek piyasasında analitik temelde ayrılan iki sektör (ücret ve çalışma özellikleri ile süreçleri tamamen farklı olan birincil sektör ile ikincil sektör) arasında bir bölünme saptanmasına dayanmaktadır. Bu kurama göre, iki emek piyasası arasındaki iş mobilitesi normal koşullarda çok kısıtlıdır; pratikte, ikincil sektörde çalışan işçiler, diyelim üniversiteye gitmedikleri ve yüksek vasıflar elde etmedikleri sürece bulundukları yerde kapana kısılmış gibidirler.

İkincil sektörün yaygın belirgin özellikleri *eksik istihdam ile *işsizliktir; ayrıca, mevcut işler çoğunlukla düşük becerili, görece fazla eğitim istemeyen ve iş başında görece kolay biçimde öğrenilebilecek işlerdir. İkincil sektörde iş değiştirmenin önünde çok az engel vardır. İşler cazip olmadığından, bulunulan yerden ayrılmamayı özendirici bir şey görülmez ve işçiler durmadan başka işlerde ve işverenler için çalışırlar. Ücretler genellikle düşük, çalışma koşulları varolanın en kötüsüdür. Yine de kuramcıların, "kötü" işlerde ödeme ve çalışma koşullarını ya da görece vasıfsız işler yapılmasını öne çıkarmakta, birincil ve ikincil sektörlerde tamamen farklı çalışma kültürleri bulunup bulunmadığına dikkat çekmekte ayrıldıklarını görürüz. Birincil sektör genellikle üst derecede, üst statüde ve daha iyi ücretli işleri, en iyi koşulları sunan işverenleri kapsar. Bazı formülasyonlarda giriş olanağının kontrollü olduğu mesleki emek piyasaları öne çıkarılırken, diğer formülasyonlarda endüstriyel emek piyasaları ve işverenlerin özellikleri vurgulanır. Birincil sektör bazen üst ve alt kademe şeklinde alt bölümlere ayrılır. İktisadi kavramlar olan birincil ve ikincil sektörler, sınıflar arasında toplumsal *tabakalaşma ve toplumsal *mobilite bulunduğunu varsayan sosyoloji kuramıyla kesişir ve yakın benzerlikler sergiler. Aynı şekilde, iç emek piyasaları kuramının da, emek piyasalarındaki "Balkanlaşma"-ya, endüstriyel feodalizme ve bir işteki mülkiyet hakları sorununa dikkat çeken sosyolojik tartışmalarla yakın paralellikleri vardır. Emek piyasasının bölünmesi kuramı, çoğu *klasik iktisadi kuramla (*bkz. *laissez-faire* iktisadı) kıyaslandığında sosyologlar açısından daha anlaşılırdır ve emek piyasasının işleyişini konu alan çok disiplinli araştırmalar yapılmasını kolaylaştırmıştır.

İç emek piyasası, istihdam ve ücret düzeylerinin bir dizi iç idari kurallar ve prosedürlerle belirlendiği, büro ya da fabrika tarzında idari bir birimdir. İç emek piyasası, geleneksel iktisat kuramının, fiyatların, iş paylaşımının ve eğitim kararlarının iktisadi değişkenlerle denetlendiği dış emek piyasasından çok farklı bir şeydir. İki piyasa birbiriyle bağıntılıdır ve aralarında özel giriş çıkış noktaları vardır. Bunun gerçekleşmediği durumlarda da iç piyasadaki işler zaten oraya giriş hakkı kazanmış olan işçilerin terfisiyle ya da işçi transferiyle doldurulur. İç piyasadaki işler, dış piyasadaki rekabetçi güçlerin doğrudan etkilerine karşı korunmalıdır. Bu perspektifin içerdiği başka bir formülasyon ise, emek piyasasındaki belli mevkilere, işveren tiplerine ya da endüstriye göre ücret üstünlüklerini saptayan içerideki-dışarıdaki analizidir.

Avrupa Komisyonu için yürütülen bir araştırmada R. Loveridge ile A. Mok (*Theories of Labour-Market Segmentation*, 1979), bu kuramsal bakışları birleştirerek, yukarıdaki şekilde gösterilmiş firmaya özgü emek piyasalarını kapsayan dört maddelik bir sınıflandırma ortaya koymuşlardır. Birincil iç katmandaki işler bir firmada istikrarlı olarak çalışan ana çekirdeği oluşturur,

firmaya özgü becerilerin geliştirilmesi için iş başında uzun süreli eğitime ihtiyaç duyar, iş güvencesi ve iyi terfi olanakları sunar, geniş bir inisiyatif alanı bırakır ve yüksek maddi mükafâtlar verir. Birincil dış katmandaki işler, firmaya özgü becerilerden ziyade mesleğe özgü becerilere sahip olmayı gerektiren profesyonel ve vasıflı usta işlerden oluşur ve genellikle bir sözleşmeyle ya da çalışanın kendi başına yaptığı bir iş olarak yürütülür. İkincil dış katman, fazla vasıf gerektirmeyen işler sunar, az özerklik ve sorumluluk verir, düşük ve istikrarsız kazanç sağlar ve rastgele bulunan ya da mevsimlik işler gibi kötü çalışma koşullarında yerine getirilirler. İkincil iç sektör genellikle düşük dereceli işler sunar, ama iş başında eğitim, iş güvencesi ve terfi olanakları daha iyidir. Bu model, birincil iç katman ile ikincil dış katman arasında geçişkenliğin fiilen mümkün olmadığını; birbirine bitişik katmanlar arasındaki hareketlerin ve hareket yönlerinin ise, insan sermayesinin ve işverenlerin değişen iktisadi ortama tepkilerindeki değişikliklere bağlı olarak gerçekleştiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Sanayi toplumlarıyla ilgili ampirik araştırmalar, ikincil emek piyasalarında genellikle kadınların, etnik azınlıkların ve göçmen işçilerin yoğunlaştığını gösterir. Yine de sosyal bilimciler, ampirik analizin işçiler, işler, meslekler, şirketler, işyerleri, endüstriler ya da bunların bazılarını birleştiren alanlarda yoğunlaşıp yoğunlaşmaması gerektiği konusunda farklı düşünmektedirler.

Birincil ve ikincil emek piyasaları (ya da sektörleri) kavramları bugün artık geleneksel düşüncenin içine yerleşmiş durumdadır: Birincil emek piyasası, kamu sektöründe, büyük şirketlerde ve sendikalaşma oranı yüksek endüstrilerde çalışıp, işleri güvenceli ve çalışma koşulları iyi olan insanlar anlamında kullanılırken; ikincil emek piyasasıyla, işlerin daha az güvenceli, çalışma koşullarının daha kötü olduğu ve genellikle en düşük ücretlerin ödendiği küçük işyerleri, ekonominin sendikalaşmamış sektörleri ve perakende sektörü gibi, son derece parçalı, rekabete dayalı endüstriler kastedilmektedir. *Ayrıca bkz.* **yedek sanayi ordusu.**

Emek Sosyolojisi (*Sociologie du Travail*) 1950'li ve 1960'lı yıllarda, sanayi sosyolojisinin ana akımını oluşturan (çoğunlukla Anglo-Sakson) fabrikaya bağlı perspektifin yepyeni bir eleştirisini yapan bazı Fransız sosyologlarının yazılarıyla birlikte anılan bir çalışma sosyolojisi. Emek Sosyolojisi kapsamında üretilen metinler, bir yanda iş organizasyonu, teknoloji ve üretimdeki değişiklikler ile öbür yanda kişisel yabancılaşma, sınıf ve toplumsal-siyasal ilişkiler arasındaki, Karl *Marx'ın kurmaya çalıştığı bağları yeniden saptamıştır. Bu ekolün başlıca isimleri George *Friedmann, Michel Crozier, Pierre Naville, Alain Touraine ile Serge Mallet'dir. Bilhassa Mallet'nin çalışmaları, *yeni bir işçi sınıfının varlığı konusunda önemli bir tartışmayı kışkırtmış; fakat Emek Sosyolojisi'nin genelinde olduğu gibi onun yerleşik inançlara karşı çıkışı *teknikçilik ve *teknolojik determinizmle sınırlı kalmıştır. Bu ekolün İngilizcedeki sol yönelimli araştırma ve düşünceler üzerindeki etkisi, *vasıf ve *vasıfsızlaştırma, *emek süreci, *post-Fordizm ve esnek istihdam hakkındaki daha yeni tartışmalar nedeniyle önemli ölçüde silinmiş durumdadır. Michael Rose'un *Servants of Post-Industrial Power?* (1979) adlı çalışması İngilizcedeki harika tarih metinlerinden birisidir ve bu hareketin kuramları ile çalışmalarını analiz etmektedir.

emek süreci (*labour process*) Emek süreci analizinin geçmişi, Karl *Marx'ın insanın ihtiyacı olan ürünlerin yaratılması için insan emeğini devreye sokan araçlara duyduğu ilgiye dayandırılabilir. Bu süreç toplumsal düzeyde örgütlenmiştir ve tarihsel bakımdan farklı *üretim tarzlarına göre değişiklik göstermektedir. *Kapitalizmde, üretim dahilindeki şeyler ya da nesneler arasındaki bir ilişki gibi görünen bu süreç, aslında *üretim araçlarının sahipleri ile onların emrinde çalışanlar arasındaki bir toplumsal ilişkiyi yansıtmaktadır. Bu ilişkiyi kavramanın anahtarı, emek süreci yönetiminin üretim aşamasında yatmaktadır.

Harry Braverman *Labour and Monopoly Capital*'da (1974), tekelci sermaye çağındaki emek sürecini analiz ederek bu tezi güncelleştirmeye çalışmıştır. Braverman'ın bu analizde odaklandığı konu, yönetim ve denetimin sürekli sıkılaşmasının getirdiği *işin değer yitirmesidir. Buna göre, emeğin tali konuma düşürülmesi ve *vasıfsızlaştırılması, modern yönetim anlayışı ile yeni mekanizasyon ve *otomasyon tarzlarının birleşik etkilerinin sonucudur. Yönetimin ideal hedefi, görevleri uzmanlık alanlarına göre ayırarak ve daha alt kısımlara bölüştürerek, işçinin tüm denetim ya da özerkliğini kaldırmaktır. Böylece ustalık gerektiren vasıflı işler vasıfsız emek düzeyine inmiş olacaktır. Yirminci yüzyılın başlarında geliştirilen Taylorizm, yani *bilimsel yönetim anlayışı, bu vasıfsızlaştırma sürecinin bilinçli ve sistematik bir ifadesidir. Ayrıca, işin vasıfsızlaştırılmasının genel etkilerinden birisinin, ara kademedeki işçiler (rutin büro personeli gibi) ile işçi sınıfı kitlesi arasında bir yakınlık yaratmak olacağı ileri sürülmektedir.

Braverman'ın kendi varsaydığı değişikliklerle bağlı gördüğü faktörler, ekonomiyi devletin düzenlemesi, planlamanın giderek daha fazla öne çıkması, büro işlerinin ve bürolardaki bilgisayarlaşmanın genişlemesi ve *ikili emek piyasalarının ortaya çıkmasıdır. Yalnız bu gelişmeleri kendi argümanıyla nasıl ilişkilendirdiği pek açık değildir.

Braverman'ın değişim süreciyle ilgili kavramsallaştırması, uyuşması gerekmeyen bir faktörler bütününden ziyade tek doğrultudaki bir eğilimi temsil ettiği için doğruluğundan şüphe edilmiştir. Örneğin farklı endüstrilerde farklı modeller olabilir. Braverman, fiilen çok fazla ve çeşitte strateji bulunduğu halde, bir yönetim modelini evrensel saydığı için de eleştiriye uğramıştır. Diyelim bürokratikleşmiş yönetim, işyerinde bir işbirliği ortamı yaratmak amacıyla işçileri yönetim sürecine dahil etme olanağı yaratabilir. Bu tartışmaya katılan başka yazarlar, Braverman'ın çıkış tezini bu doğrultuda genişletmeye çalışmışlardır. (Aynı sorunların Braverman sonrasında ele alınışını sergileyen iyi bir örnek için bkz. R. Edwards, *Contested Terrain*, 1979). Diğer sorunlar, Braverman'ın mümkün gördüğünden daha fazla irdelenebilecek olan, *vasfın doğası ve tanımı etrafında dönmektedir. Ustalık becerilerinin yok oluşu ile *akılcılaşma (rasyonalizasyon) süreci arasındaki bağın yeterince araştırılmadığı iddiasının yanı sıra, yeni ortaya çıkan vasıflara bağlı olarak vasıfsızlaştırma tezinin geçerliliğini kaybettiği yolunda bir görüş de vardır. Braverman'ın sınıf ilişkileri sorunu hakkındaki açıklaması -bilhassa güçlü *sendikaların bulunduğu işyerlerinde- işçinin yönetimin denetim mekanizmasının daha sıkılaşmasına karşı çıkma olanağını yeterli derecede vurgulamazken, başka bir konuda, işçinin becerilerini yönetimin daha zayıf denetim kurmasıyla eşitlemesi de çok

ciddi saldırılarla karşılaşmıştır. Braverman'ın analizi, sınıf ilişkilerinin yalnızca nesnel doğasını ele aldığı, işçi sınıfının öznel deneyimleri üzerinde durmadığı için özellikle sınırlıdır. Yine, onun görüşlerine sempatiyle bakan yorumcular, yoğun bir ampirik araştırmalar programıyla bu eksiklikleri gidermeye çalışmışlardır (örneğin bkz. M. Burawoy, *The Politics of Production,* 1975). Yalnız bu eleştiriler, tartışma gündeminin belirlenmesinde Braverman'ın çalışmalarının ne kadar etkili olduğunun çok iyi bir göstergesidir. *Ayrıca bkz.* **proleterleşme.**

emekli bölgeleri (*retirement centre*) Pek çok insanın emekli olduktan sonra ılıman iklimi, vergi sistemi ya da güzel boş vakit imkânları dolayısıyla taşındığı bir kasaba, sahil bölgesi, ada ya da diğer coğrafi yerler. Batı sanayi toplumlarında yaşlılar nüfusun gittikçe artan bir bölümünü oluşturdukları için, (başta ABD'de olmak üzere) emekli bölgelerinde tamamen onlara yönelik, hazır kasaba ve evler inşa edilmektedir.

empati (*empathy*) Özellikle duygusal düzeyde, kendini başkalarının yerine koyma ve onları anlama becerisi. Sosyolojideki Max *Weber'in *verstehen* (anlama) kavramının genellikle ve yanlış biçimde, inceleme nesnesiyle empatiyi beraberinde getirdiği kabul edilmiştir. Empatinin yararlı bir hipotez kaynağı olduğu da sıklıkla ortaya atılan bir iddiadır. William Outhwaite'in *Understanding Social Life: The Method Called Verstehen*'i (1975) hâlâ bu konudaki en iyi yorum metnidir. *Ayrıca bkz.* **anlam.**

emperyalizm (*imperialism*) Sözlük anlamı "imparatorluk-çuluk" (*empireism*) olan, ilk olarak 1860'larda, Fransa'da III. Napoleon'un siyasal ve askeri emellerini karşılamak amacıyla kullanılan ve daha sonra genelde Büyük Devletler'in rekabetini (askeri üstünlük sağlama çabaları ve Afrika ile Asya'da yeni sömürge topraklarını ele geçirme yarışı gibi) anlatmak için başvurulan bir terim. Emperyalizm terimi daha yakın zamanlarda ise giderek (ve artık yalnızca) daha gelişmiş ülkelerin sömürge ülkeler üzerindeki egemenliğine karşılık gelmektedir. Dolayısıyla *sömürgeciliğin eşanlamlısı haline gelmiştir.

Avrupa'nın denetiminin 1870'den sonra genişleyerek artmasına açıklamalar getirmeye çalışan emperyalizm kuramları üç genel kategori altında toplanabilir.

Joseph *Schumpeter'in liberal düşünce geleneğine dayanan sosyolojik kuramı, emperyal politikaları gereksiz ve verimliliği bozan politikalar olarak görür ve emperyalizmi, emperyal ülkeler içinde sanayi-öncesi ve pre-kapitalist bir toplumsal katmanın (atalarından getirdiği idealleri ve toplumsal konumu nedeniyle, eğilimleri modern kapitalist toplumun çıkarlarına uymayan topraklı ve askeri aristokrasi) varlığının yansıması şeklinde analiz eder.

*Marksist kuramlara ve daha genelde iktisadi kuramlara göre, emperyalizm kapitalist sanayileşmenin ve bu sürecin daha çok gelişmiş ülkelerde ulaşmış olduğu sınırın zorunlu bir ürünüdür. Burada emperyalizm, ya pre-kapitalist toplumların kendi boyundurukları altına alabilecekleri, ya da ücretlerin düşük, yatırım getirilerinin ise yüksek olacağı pazarlar arayışını temsil etmektedir. Lenin'e göre, emperyalizm (sömürgecilik anlamında) *kapitalizmin "en yüksek aşaması"ydı ve onun ortadan kaldırılması bir bütün olarak kapitalizmin sonunu haber verecekti.

Son olarak, stratejik ya da siyasal emperyalizm kuramları, 1870'lerdeki

genişlemeyi sadece bu tür çok sayıdaki tarihsel fenomenden birisi olarak görüp, daha güçlü olan devletlerin, çoğu iktisadi kökenli olmayan çeşitli nedenlerle ve farklı mekanizmalardan yararlanarak, daha zayıf devletleri kontrolleri altına alma çabaları şeklinde yorumluyorlar, dolayısıyla emperyalizmin özellikle iktisadi ya da kapitalizme özgü bir yanının bulunmadığını savunuyorlardı. Bu anlamıyla emperyalizm terimi, Pers ve Roma gibi antik imparatorluklar için kullanılabildiği gibi, 1990'a kadarki Sovyet bloğu ve Latin Amerika'da ABD'nin iktisadi etkisi sayesinde oluşmuş gayri resmi imparatorluklar için de kullanılabilmektedir. *Ayrıca bkz.* **yeni sömürgecilik.**

en az çıkar ilkesi (*principle of least interest*) Herhangi bir ilişkide, bir şeyi elde etmeyi en az umursayan kişinin en iyi pazarlık konumunda olduğunu ileri süren bir genelleme.

en küçük kareler regresyonu (*least-squares regression*) *bkz.* **regresyon**

en uygun doğru (*line of the best fit*) *bkz.* **regresyon**

endeks (*index*) Herhangi bir ilgi alanında seçilmiş olan *göstergelerin genellikle ağırlıklı bileşimini gösteren, kantitatif bir toplumsal, iktisadi ya da siyasal ölçü. Endeks örneklerinden birisi, Federal Araştırma Bürosu'nun tüm ABD'yi kapsayan suç endeksidir. Başka ülkelerde tüketim mallarındaki enflasyon oranlarını ölçen bir tür perakende fiyat endekslerine rastlanır. Endekslerde, karşılaştırma yapmayı kolaylaştırmak için genellikle bir standartlaşmaya gidilir. Örneğin bir zaman dizisindeki ilk yıla 100 taban puanı verilir ya da belli bir konudaki genel ulusal ölçü 100 olarak düşünülüp, diğer alt kategoriler belirlenir.

Bu ve buna benzer başka endeksler, trendleri *uzun süreli araştırma analizleri aracılığıyla incelemeye çalışan sosyologların işine yararken, (örneğin) *yoksunluk ve *yoksulluk endeksleri gibi daha karmaşık nitelikteki başka endekslerin de belli yararları vardır. Bir kere, (diyelim) yoksunlukla ilgili çok sayıdaki göstergeyi anlamlı bir tek endeks halinde birleştirmenin çıkardığı bir sürü problemle karşılaşılacaktır. Bunlardan sadece en açık olanlarını aktaracak olursak: göstergeler, çok farklı süreçleri yansıtmalarına rağmen birbirleriyle sıkı bir ilişki içinde olabilirler; göstergeleri ölçmek, derecelendirmek ve başarısız olduklarını saptamak kaçınılmaz olarak tartışmalıdır, çünkü bunlar farklı şekillerde (uzmanların fikirlerini almak, *faktör analizi, *küme analizi, vb.) de yapılabilir; sonuçta elde edilen endekste içerili olan ekolojik problemler (*bkz.* *ekolojik yanılsama) nedensel analize zarar verirler. Ayrıca, yoksunluğun derecesi, kapsamı ve yoğunluğunu içeren, böylece sonuçları yorumlama problemlerini iyice ağırlaştıran başka endeksler de hazırlanmıştır. Göstergeleri (diyelim) ülkeler bazında standartlaşmanın getirdiği problemler, basit bir şekilde anlamlı bileşik endeksler hazırlamanın teknik güçlüklerine dikkat çekerler.

Dahası, *çok değişkenli analize uygun geliştirilmiş tekniklerin sayısının çoğalması bu tür bileşik endeksleri giderek eskitmektedir. Örneğin işsizlik, değerler, etnik köken, gelir, aile büyüklüğü ve tipi, refaha bağımlılık ve benzeri konularda yeterince geniş bir örneklemden veriler toplanmışsa, o zaman bu özellikler arasındaki nedensel ilişkileri, *regresyon işlemleri ve *nedensel modelleme için kullanılan diğer istatistiki teknikleri çerçevesinde ampirik bir sorun olarak görebiliriz. Bu durumda yapısal konum, davranış ve inançlar arasındaki bağlar ampirik

araştırma konusu olabilir ve araştırmacılar da, farazi bir "yoksunluk" durumu saptanmadan önce bu özelliklerden kaç tanesinin bir araya getirilmesi gerektiğine karar vermeye artık ihtiyaç duymazlar.

Kuşkusuz siyasetçiler, yerel alanları veya bölgeleri yoksunluk (ya da başka bir konu) derecesini yansıttığı düşünülen tek bir endeksle derecelendiren tablolara bakmaktan hoşlanırlar, çünkü bu tür tablolar görünüşte kamu harcamaları için sağlam (ve kolayca anlaşılan) bir temel sunarlar. Bu yüzden, sosyolojik bakımdan fazla anlam taşımayan endeksler pek çok *politika araştırmasında hâlâ önemli bir özelliktir (bkz. Birleşik Krallık Çevre Bakanlığı Raporu, *1991 Deprivation Index: A Review of Approaches and a Matrix of Results*, 1995). Öte yandan, bu endekslerin sosyal bilim açısından yararlı olup olmaması başka bir konudur ve bu tür egzersizlerin, sosyolojik araştırmaların asli ilgi alanını oluşturan nedensel ilişkilere ışık tutmaya ne kadar katkıda bulunduğunu anlamak kolay değildir.

endüstriyalizm (sanayicilik), sanayileşme (*industrialism, industrialization*) Bu sözcüklerin ikisi de, geleneksel sistemlerle kıyaslandığında modern toplumlarda muazzam derecede daha büyük bir servet yaratma kapasitesi sağlamış *üretim yöntemlerine geçişin karşılığıdır. Yalnız, sanayileşme genellikle mal *imalatını etkileyen bir olgu olarak görülmekle birlikte, endüstriyel terimini tarımda ve diğer sanayi sektörlerinde, ayrıca idari bağlamlarda *verimliliği çoğaltmayı öngören modern yöntemler için kullanmanın da akla yatkın, daha doğrusu gerekli olduğu belirtilmelidir. Eklenmesi gereken başka bir nokta, endüstriyalizmin *kapitalizmle aynı şey olmadığıdır. Çünkü, kapitalizm sanayileşmenin ilk ve başlıca aktörü olmasına rağmen tek aktörü değildir. Kapitalizm sanayileşmeden önce doğmuştur ve temel biçimi gerek zamana, gerekse toplumdan topluma göre değişiklikler göstermektedir.

Endüstriyalizmin tipik özellikleri konusunda makul bir görüş birliğine rastlanırken, hangi özelliklerin temel olduğu konusunda aynı düzeyde konsensüs yoktur. Endüstriyalizmin -hepsi de bu sözlüğün diğer maddelerinde tartışılan- tipik özellikleri işbölümü, kültürel rasyonalizasyon, fabrika sistemi ve makineleşme, problem çözmede evrensel düzeyde bilimsel yöntemlerin uygulanması, zaman disiplini ve ertelenmiş doyum, bürokrasi ve kurallarla idare ile toplumsal ve coğrafi bakımdan mobil bir işgücüdür.

Fakat bu özelliklerin bir listesinin çıkarılmasının, bu maddelerden herhangi birisinin bu haliyle endüstriyalizmin sonucu mu olduğu, yoksa ya kapitalizmle bir aradalığına ya da ilk sanayileşen toplumların kapitalist toplumlar olmasına mı bağlanması gerektiği türünden bir sorun ortaya çıkaracağı muhakkaktır. Aynı saptamalar, pekâlâ modernitenin çeşitli biçimlerde kapitalizme ya da sanayileşmeye bağlanmış çok sayıdaki özellikleri (pazarların alabildiğine genişlemesi, bilimsel rasyonalizmin arkasındaki hesapçı bakışın ve para ekonomisinin büyümesi, sanayi ruhunun kendisi, vb.) için de yapılabilir. *Ayrıca bkz.* **sanayi sektörü; sanayi toplumu.**

endüstriyel çatışma (*industrial conflict*) Sanayi işletmelerindeki çalışma ilişkisinde, iş sözleşmesine ve *çaba pazarlığına taraf olan kesimlerin hoşnutsuzluklarını yansıtan her türlü ifade için kullanılan bir terim. Endüstriyel çatışmanın farklı türleri iki genel sınıf altında toplanabilir: gayri resmi ve resmi çatışma.

Gayri resmi endüstriyel çatışmanın bu şekilde adlandırılmasının nedeni, sistemli bir örgütlülüğe dayanmayan, dolaysız biçimde ortaya çıkmış bir memnuniyetsizlikten kaynaklanan ve tamamen ifade edici nitelik taşıyan çatışmaları temsil etmesidir. Normal koşullarda akıldışı (irrasyonel) görünen birçok sabotaj (kaytarmacılık, sık iş değiştirme, ihmalkârlık ve iş kazaları gibi tamamen bireysel, hatta bilinçdışı protestolar) bu anlamdaki endüstriyel çatışmanın kapsamına girecektir. Sanayi sosyologları, gerek kendiliğinden gerçekleşen iş bırakma eylemleri ile grevleri, gerekse çıktıyı, kısıtlayıcı uygulamaları, gizliliği veya üstleri kollayan diğer kuralları düzenleyen çalışma grubu normlarında yönetime sürekli muhalefet etmeyi gayri resmi endüstriyel çatışma örnekleri arasına katmışlardır. Dolayısıyla gayri resmi endüstriyel çatışma fikri, yönetimin bakış açısından akıl almaz görünebilecek olan davranışları vurgulayan, fakat çok sık başvurulduğunda etkisini kaybedecek bir tutumu yansıtır.

Resmi endüstriyel çatışma, bir *sendika ya da işçileri temsil eden başka bir organ aracılığıyla dile getirilen örgütlü çatışmalar için kullanılır. Resmi çatışmaların amacı, tepkileri ya da memnuniyetsizliği yansıtmaktan ziyade (ya da bunların yanı sıra) stratejik ve araçsal niteliktedir ve genellikle, anlaşmazlık konusu olan sorunlara kayıtsız kalan ya da kişisel açıdan etkilenmeyen işçileri de kapsayabilir. Resmi endüstriyel çatışmanın karakteristik biçimi örgütlü *grev; yani, yaptırımlardan kurtulmak için işçilerin kolektif gücüne dayanarak ve ücret ya da çalışma koşullarında birtakım kazanımlar elde etmeyi hedefleyerek, sözleşmeyi geçici bir süreliğine askıya alarak çalışmama eylemidir. Grevler, iş yavaşlatma eylemi ve kuralcı çalışma gibi başka resmi yaptırımlarla güçlendirilebileceği gibi, doğrudan etkilenen kişilerle sınırlı tutulabilir ya da ilişkili işlerde ve sanayi kollarında çalışan işçilerin sempati grevleri biçiminde gerçekleşebilir. Sendika liderliğinde başlatılan ve yasalara, *toplu pazarlık anlaşmalarına uygun biçimde yapılan grevler resmi eylemler sayılır. Resmi olmayan ya da "kanunsuz" grev ise, sendika sorumluları gibi tanınmayan liderlerin, yetkisiz bir sendikanın öncülüğünde ya da yerleşik toplu pazarlık kurallarıyla yasalarını ihlal eden başka yollarla başlatılan grevler için kullanılan terimlerdir. Pratikte, kanunsuz grevler ile resmi olmayan çatışmanın daha kolektif biçimlerinin bazıları arasında net bir ayrım yapılamayacağı bellidir.

Eskiden sanayi sosyolojisinde, greve yatkınlık terimi üzerinde bir sürü tartışma yürütülmüş; grev modellerini endüstri tipiyle, çalışan topluluğun sınıfsal türdeşliği ve izolasyonunun derecesiyle, seri üretim teknolojilerinin kullanılması, işletme yönetiminin bürokratikleşmesi ve çalışma gruplarının yapılanışıyla ilişkilendirmeye yönelik çabalar görülmüştü. Bu faktörlerin bir kısmıyla ilgili olarak zayıf korelasyonlar saptansa da, grevlerin ve işçilerin hoşnutsuzluğunu yansıtan benzer eylemlerin sıklığı ve meydana gelişi o kadar değişkendir ki, biribiryle hiçbir ilişkisi olmayan pek çok olay tespit edilebilir. İktisatçılar, uzun süreli grev modellerini iktisadi göstergelerle ilişkilendirmekte belli başarılar sağlamışlar, fakat, ulusal ve uluslararası temeldeki grev istatistiklerinin niteliği ve kapsamlarının değişkenliği bu eğilimdeki diğer araştırmacılar gibi onlar için de engel olmuştur. Dolayısıyla çıkarılacak sonuçlar oldukça genel bir düzeyde kalacaktır. Bu tür yapısal açıklamalara yapılabilecek temel bir itiraz,

endüstriyel çatışmanın daha açık biçimlerinin gerek kışkırtılmış gerekse toplumsal düzlemde örgütlenmiş olması gerekliliğidir.

Demek ki, endüstriyel çatışmalar için öngörülen açıklamalarda, işçilerin ve liderlerinin algıladıkları stratejik etkenlerin ve *endüstriyel eylemin anlamının (ki bu anlamın, endüstriyel ilişki kültürlerine göre büyük değişiklikler sergileyebileceği -ve açıkça sergilediği- yadsınmaz bir gerçektir) akılda tutulması gerekmektedir. Örneğin, iş sırasında kırmızı şapka giymek Japon işletmelerinde (Britanya işletmelerindeki uzatılmış bir grev kadar) ciddi bir muhalefet göstergesidir.

Bu konudaki kuramsal çalışmalar ve örnekolay incelemelerinden oluşan literatür çok geniştir. İyi bir özet için bkz. Stephen Hill, *Competition and Conflict at Work* (1981). *Ayrıca bkz.* **Kerr-Siegel hipotezi; öznel çalışma deneyimi.**

endüstriyel demokrasi (*industrial democracy*) Sanayide çalışanların *yurttaşlık hakları içerisinde, işçilerin bir sanayi işletmesinin ya da ticari kuruluşun idare edilmesine kısmen veya tamamen katılmalarının da yer almasını öngören bir ideal düşünce. Endüstriyel demokrasi ve bununla bağıntılı olan başka terimler genellikle ideolojik çağrışımlarla yüklü görüşleri yansıtır. Bir uçta, endüstriyel demokrasi, işçilerin (muhtemelen üretici *kooperatiflerinde örneklendiği gibi, işçilerin *üretim araçlarına sahip olmalarıyla bağlantılı olarak) kendi endüstrilerini denetmeleri düşüncesini içermektedir. Başka bir yaklaşım, şirketlerin yönetim kurullarında ya da yönetici organlarında işçi veya *sendika temsilcilerinin yer almasıdır. Bazılarına göre, sendikaların *yönetimlere karşı bir tür sürekli muhalefet yaptığı *toplu pazarlık sisteminde olduğu gibi, endüstriyel demokrasi "işçi katılımı" biçimini almalıdır. Bu modelde, yöneticiler bir öneri yaparlar, çalışanlar ve sendikaları bu öneriye karşı tepkilerini belirtirler ve gerekli görürlerse karşı çıktıklarını ifade ederler, sonra, müzakereler sonucunda iki tarafı da az çok tatmin edecek toplu anlaşmalara varılır. Dördüncü yaklaşımda ise yetki paylaşımı daha az, danışma ve iletişim daha çok öne çıkarılır: Kararların tüm sorumluluğu yöneticilerdedir, ama istenilen değişikliklerin yürürlüğe konmasından önce işçi temsilcilerine danışacak düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

Endüstriyel demokraside işçiler adına temsili yapılar bulunmasını öngören bu tür yaklaşımlar genellikle "dolaylı demokrasi" örnekleri kapsamına sokulmaktadır. "Doğrudan demokrasi"den ise ancak işçilerin kendilerini bu tür aracılar olmadan temsil ettikleri durumlar için söz edilebilir. İş organizasyonu ve planlamasındaki kararlarını yönetimden bağımsız olarak vermekle yükümlü, ama grup kararlarını etkilemekte tüm üyelerin doğrudan kişisel rol oynayabilecekleri kadar da küçük olan özerk bir çalışma grubu buna örnek gösterilebilir.

Endüstriyel demokrasi, yalnız *kapitalist işletmenin karakteristik otoriter ve bürokratik yapılarına değil, aynı zamanda *sosyalist rejimlerin planlı ekonomilerinde görülen merkezileştirici eğilimlere de temelden karşı bir olgudur. Katılım olmadığı takdirde işçinin *yabancılaşması kalıcı bir durum olmaktan kurtulamayacaktır. Öte yandan bu görüşü eleştirenler, katılımın işçilerin çabalarını denetim altına almak ya da sendikal örgütlenmeyi ve birliği zayıflatmak üzere bir manipülasyon aracı şeklinde kullanılabileceğini ileri sürmektedirler. Gerçek yaşamda karşılaşılan örnekler, işçilerin sahip olduğu ya da işçilere tanınan gücün derecesinin

bu konuda can alıcı bir etken olduğunu kanıtlamıştır. Bu konuda daha şüpheci olanlar ise, Yugoslavya'da adem-i merkeziyetçi devlet sosyalizminde geniş biçimde uygulanan işçilerin özyönetimi modelinde bile parti denetiminin kurulduğuna dikkat çekmişlerdir. İşçi kooperatifleri, özellikle İspanya'daki Mondragon deneyi de büyük ilgi doğurmuş olan bir alternatiftir. Yine, Almanya'daki *birlikte belirleme sistemi, işçi hareketinin kapitalizm ile sosyalizm arasında bir orta yol bulma baskılarının sonucunda gündeme getirilmiş ve Avrupa Topluluğu'na dahil olan ülkelerin çoğundaki emek politikalarını ciddi derecede etkilemiştir. Kâr paylaşımı ve hisse paylaşımı gibi şemalar ise, yönetimin inisiyatifinde yürütülen katılım sistemleri kapsamında görülebilir. İşletme yönetiminin inisiyatifine bağlı olan diğer katılım modelleri, özyönetime dayalı çalışma grupları ve takımları, *İnsan İlişkileri Hareketi'nin fikirlerini yansıtan katılımcı liderlik tarzları ve Japonların uyguladıkları kalite çemberleridir.

endüstriyel entegrasyon (*industrial integration*) Ölçek ya da finans ekonomilerini verimli hale getirmek amacıyla, eskiden ayrı olan firmaları, işletmeleri ya da üretim süreçlerini birbirine bağlama eğilimini karşılayan bir terim. Burada entegrasyon, bitmiş bir ürünün imal edilmesi ya da bir hizmetin sunulması sürecindeki ayrı aşamaları birleştiren dikey bir çizgide olabileceği gibi, ayrı sektörlerdeki faaliyetlerde mülkiyet ve denetim birliği sağlayan yatay bir çizgide de gerçekleşebilir.

endüstriyel eylem (*industrial action*) İşçi ve işveren gruplarının çalışma koşulları konusunda yaptıkları tartışmalarda geçerli olan yaptırımlar. Örneğin *grev, işçilerin çalışmaya devam etmeye karşı çıkmalarını gösteren ve genellikle iş bırakma ya da toplu bir şekilde işyerine gitmemeyi de kapsayan bir eylemdir. Yasadışı grevler kısa sürer ve hiçbir uyarı yapılmadan başlar. Resmi olmayan grevler, işçilerin sendikasının resmi onayı alınmadan yapılan grevlerdir. İşyerinden çıkmadan yürütülen grevler ya da işyerinde oturma eylemleri, grevcilerin işverenin tesislerinden ayrılmama bakımından diğerlerinden farklıdır. İşçilerin ve işçi sendikalarının ellerindeki diğer yaptırımlar arasında, fabrika ya da ofis kurallarına yönetimi rahatsız edecek derecede işgüzarca ve aşırı bir titizlikle uyulan kuralcı çalışmayı; işin normal koşullara göre daha ağır yapılması anlamına gelen iş yavaşlatmayı; işçilerin standart saatlerden daha fazla çalışmayı kabul etmedikleri fazla mesai yapmamayı ve işçilerin belli ürünler ya da hizmetlerde çalışmayı kabul etmedikleri kara liste oluşturmayı sayabiliriz. İşverenlerin elinde bulunan, tek tek işçilere karşı disiplin soruşturması açmanın dışında grevle eşdeğer nitelikte sayılabilecek başlıca yaptırım ise, işverenin işçileri ya işten çıkararak ya da işyerine girmelerini engelleyerek uyguladığı lokavttır. İşçilerin ya da işverenlerin bu araçlara ne kadar sık başvurdukları, *endüstriyel çatışmanın (ki bu, çok daha geniş kapsamlı ve anlaşılması güç bir nosyondur) göstergesi sayılmaktadır. Anlaşmazlıkların sayısı, kaybedilen iş gününün miktarı ve eylemlere katılan işçilerin sayısı dahil olmak üzere grevler ve lokavtlarla ilgili bilgilere pek çok ülkede rahatça ulaşılabilir, yalnız farklı istatistiki tanımlar kullanılması nedeniyle bu tür rakamlara bir parça ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Endüstriyel eylemin diğer biçimleriyle ilgili veriler çok daha az kullanılmaktadır.

endüstriyel ilişkiler (*industrial relations*) *bkz.* **işçi-işveren ilişkileri**

enflasyon (*inflation*) Bir ekonomide fiyatların genelde artışı devamlılık gösteriyorsa, para arzında da bir artışa yol açması gerekir. İktisatçılar, enflasyonla ilgili değişik açıklamalar yapmışlardır. Enflasyondan aşırı toplam talebin ("çok az malın peşinde çok fazla para olması") sorumlu olduğu yolunda genel bir görüş birliği bulunmakla birlikte, bu durumun ilk planda nasıl ortaya çıktığı konusunda bir anlaşma yoktur. Tartışmanın önemli bir ekseni, talebin mi yoksa yükselen maliyetlerin mi enflasyona neden olduğudur. Yükselen maliyetlere etkide bulunduğu söylenen faktörler arasında, aşırı para-ücret artışları, idari fiyat artışları, ithalat maliyetinin yükselişi, sanayi sektörleri arasında yatırım ve kaynak dağılımında katılık ve enflasyonist beklentiler sayılabilir. Burada açık görünen şey, enflasyon ortalama yaşam standartlarının reel değerini etkilememesine rağmen, reel yaşam standartlarını değişik gruplar arasında keyfi bir şekilde, grupların gelirlerinin parasal değerini fiyat düzeyinde genel yükselişe uydurma becerilerine göre yeniden bölüştürme eğilimi taşımasıdır. Enflasyonun bu eğiliminin toplumsal gerilimleri ve çatışmaları keskinleştirecek olması da sosyologların ilgisini çekmiş olan bir konudur.

Enflasyonla ilgili olarak yapılan ilk sosyolojik incelemelerin iktisat kuramındaki irdelenmemiş kategorilere yöneldiği iddiası bir yana, daha sonraki çalışmaların çoğunda iktisatçıların çalışmalarının yerini almaya değil, eksiklerinin tamamlanmasına çalışılmıştır. Enflasyon eğilimli ve fiyatların istikrarlı olduğu sanayi kültürleri arasındaki farklılığın temeli olarak öne çıkarılan enflasyonun yol açtığı faktörler, normatif ve yapısal faktörler şeklinde sınıflandırılabilir. Açıkça Émile *Durkheim'ın egoizm kavramının etkisini taşıyan normatif argümanı, bir *piyasa toplumundaki gelir eşitsizliklerinin eşit işe eşit ücret gibi ahlâki bir standartla belirlenmediğini öngörmektedir. Gelir eşitsizlikleri, gerek bireylerin gerekse örgütlü grupların piyasa gücündeki keyfi değişkenliklerin yansımasıdır.

Bununla birlikte, normatif nedenlerin etkisi çeşitli yapısal faktörler dolayımıyla kendisini gösterecektir. Bu faktörleri şöyle sıralayabiliriz: Değişik grupların gelirlerini arttırmadaki farklılaşan becerilerinin, gruplar arasındaki *güveni arttıran yasalar ve kurumsal denetimlerle ne ölçüde istikrarlı kılındığı ya da düzenlendiği; ekonominin üretken kapasitesi, özellikle de hızla çoğalan ya da sabit kalan veya yavaş yavaş artan bir artığa el koyma çabaları; kârlılıktaki artışların gelir getiren endüstriyel kapasiteyle yeniden yatırıma mı dönüştürüldüğü, yoksa getirisi genelde işçilere yansımayan finansal spekülasyonlarla mı emildiği.

Enflasyonu konu alan sosyolojik literatürün en iyi özeti Michael Gilbert'in *Inflation and Social Conflict* (1986) adlı çalışmasıdır.

enformasyon teknolojisi (*information technology*) *bkz.* **siber toplum**

enformasyon toplumu (*information society*) Ulusal ve uluslararası düzeydeki iletişimi kolaylaştırmak ve kütüphanelere, *veri arşivlerine, özel kuruluşların ya da kamu kurumlarının kontrolündeki diğer enformasyon kaynaklarına daha kolay ulaşmayı sağlamak üzere düşük maliyetli *enformasyon teknolojisinin, bilgisayarların ve telekomünikasyon araçlarının yaygın biçimde kullanıldığı bir toplum. İletişim olanaklarının artmasının ve bilgilere daha kolay ulaşmanın, aşırı bilgi yüklemesi gibi yeni problemler doğurarak niteliksel açıdan farklı bir toplum yarattığı ve kişiler, şirketler ve ülkeler

arasındaki bilgi akışını denetleyecek yeni düzenleme biçimleri ihtiyacını ortaya çıkardığı ileri sürülmüştür. Piyasa ekonomileri geleneksel biçimde kıtlık problemini çözmeyi hedeflediği halde, enformasyon toplumu pratikte, tanımı gereği, bolluk problemleri ve bu bilgi bolluğunu yönlendirmek için hangi araçların kullanılması gerektiğiyle bağıntılı sorunlar doğuracaktır.

1990'ların sonunda enformasyon ve iletişim teknolojilerinin dijitalleşme yönelimi, her ekonomik sektörü canlandırarak ve yirmi birinci yüzyılda iş dünyasında, medyada, sanatlarda ve kamu idaresinde hâlâ geliştirilme sürecinde olan yeni ürünlerle hizmetlerin potansiyelini geliştirerek enformasyon toplumu açısından önemli bir adımı oluşturmuştu. Bazı yorumcular, ömür boyu öğrenmeye ve eğitime kesintisiz önem verilmesine vurgu yaparak enformasyon teknolojisinden bilgi toplumuna doğru bir geçiş yaşanacağı görüşündeydiler. Şu anda gözlenmekte olan başka bir sonuç, işçi ile beyaz yakalı çalışmayı bir araya getirmek üzere, kamusal ulaşım araçlarını ve otomobili devreden çıkaran, eve dayalı işler ile semtlerde toplanan iş merkezlerinin yayılmasıdır. Benzer biçimde yeni teknolojiler de bazı beyaz yakalı işlerin dünyanın başka yerlerinde yapılmasına, böylece işletmelerin *küreselleşip rekabetin artmasına olanak tanımaktadır. *Ayrıca bkz.* **İnternet; siber toplum.**

Engels, Friedrich (1820-1895) On dokuzuncu yüzyıl filozofu ve sosyalisti olan Engels, ayrıca bir imalatçı ve *Marksizmin kurucularındandır. Engels'in yaşamını ve çalışmalarını en iyi anlatan metin Terrell Carver'ın *Engels* (1981) adlı biyografisidir.

Rhineland'da varlıklı bir tekstil imalatçısının büyük oğlu olarak doğan Engels, daha gençliğindeyken kendi kökeninin muhafazakârlığına karşı eleştirel bir tutum takınmış ve Karl *Marx'la entelektüel bir ortaklık geliştirmeye girişmişti. Aralarında o kadar yakın bir işbirliği kurulmuştu ki, bazı düşüncelerin hangisine atfedilmesi gerektiğini belirlemek genellikle çok zor oluyordu. Marx ve Engels'in radikal Genç Hegelciler çevresindeki ilk etkileri ve 1840'ların başında *sosyalizme ve *komünizme geçişleri birbirine paralel olarak gerçekleşmişti. Marx'ı siyasal iktisatla ömrü boyunca ilgilenmeye yönlendiren de anlaşılan Engels'in "Outlines of a Criticique of Political Economy" (1844) adlı denemesi olmuştur. Nitekim *Kapital,* Marx'ın bu yöndeki çalışmalarının doruk noktasını oluşturacaktır. Marx'ın sağlığında *Kapital*'in sadece birinci cildi yayınlanmış ve diğer iki cildin taslaklarının yayına hazırlanması, Marx'ın ölümünden sonra Engels'in katkılarıyla gerçekleşmiştir.

1848'in başarısız ayaklanmalarında (görece küçük bir rolle) yer almalarından sonra Marx da Engels de İngiltere'ye sürgüne gitmişlerdi. Engels 1869'a kadar Manchester'de aile şirketiyle meşgul olmuştu, ama bu sayede en azından Marx'ın ailesinin umutsuzca ihtiyacı olan mali desteği sağlayabiliyor, Marx da çalışmalarını sürdürüyordu. 1870'lerden sonra Engels entelektüel ve siyasal çalışmalarına daha fazla zaman ayırabilecekti. Uluslararası işçi sınıfı hareketinin liderleri birçok konuda ona danışıyorlardı ve o da 1875'ten sonra Alman sosyalist hareketinin gelişmesiyle özellikle yakından ilgilenmeye başlamıştı. Engels'in kendisinin ve Marx'ın tarihe, siyasete ve felsefeye yaklaşımlarını sergilediği kitaplarıyla broşürleri son derece yaygın bir şekilde elden ele dolaşarak okunuyordu ve onun çalışmaları, Marksizmin imajının, daha sonraki komünist ve sosyalist militan kuşaklarının sahip

çıkacakları sistematik bir dünya görüşü olarak yerleşmesinde Marx'ın yaptıklarından bile daha etkiliydi.

Üstelik Engels'in katkıları, akıl hocasının çalışmalarını yaymanın çok daha ilerisine gitmekteydi. 1845'te kaleme aldığı *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*, toplumsal ve iktisadi araştırmalar için klasik bir çalışma olma özelliğini hâlâ korumaktadır. Bu kitap, modern çağdaki sanayileşmenin ürünü olan yoksulluk, çevrenin bozulması ve sağlık koşullarının kötüleşmesi arasındaki bağların gözler önüne serilmesine öncülük etmesiyle özellikle dikkate değerdir. Engels'in son dönem çalışmaları da oldukça özgün yanlar içeriyordu. *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (1884) *tarihsel materyalizmin kapsamını antropoloji alanındaki güncel çalışmaları içine alacak kadar genişletmişti. Bu çalışma, bilhassa kadınların bağımlılığının tarihini "materyalist açıdan", özel mülkiyet ve tek eşlilik kurumlarıyla açıklama çabasıyla etkileyiciydi. Nitekim eksikliklerine rağmen hâlâ pek çok çağdaş feminist tarafından ciddi biçimde incelenmeye değer bulunmaktadır. Engels daha sonraki yıllarda, doğa bilimlerindeki gelişmeler üzerinde çalışmış ve bu gelişmelerin siyasal ve felsefi içerimlerine eğilmiştir. *Diyalektik materyalizm, Engels'in bu yeni gelişmeleri içine alacak kadar açık ve esnek bir *materyalizm biçimi ortaya koyma çabalarını ifade etmek üzere bulduğu bir terimdi. Engels'in fikirlerinin daha sonra, Sovyet devletinin liderleri tarafından dogmatik bir ideolojiye çevrilmesi oldukça ironik bir durumdur. *Ayrıca bkz.* **anaerkillik; burjuvalaşma.**

ensest tabusu (*incest taboo*) Yakın akrabalar, özellikle anne babalar ile çocuklar ve kardeşler arasında cinsel ilişki kurmanın yasaklanması. Yasaklama, genellikle bu asli ilişkiler içine kabul edilen ya da evlilikle gelen kişileri de kapsar ve neden olarak, cinsel ilişkileri çekirdek aile grubu içinde (çatışmalardan kaçınmak amacıyla) tek bir kuşakla sınırlama gerekliliği ve bunun yanı sıra aynı soydan gelenlerin çiftleşmesi korkusu gösterilir.

entegrasyon (toplumsal) (*integration -social*) *İşlevselci kuramda entegrasyon terimi temel bir yere sahiptir ve "bir yandan, sistemin bozulmasını ve istikrarını korumasının olanaksızlaşmasını kolektif biçimde önleyen, öbür yandan sistemin bir birlik halinde işlemesini beslemek için 'işbirliği yapan' bir sistemin birimlerinin ilişki tarzı"nı karşılar (Talcott *Parsons, *Essays in Sociological Theory*, 1954). Entegrasyon, başka kuramsal geleneklerde ise daha esnek biçimde, toplumsal *konsensüsün eşanlamlısı olarak kullanılmıştır. *Ayrıca bkz.* **denge; toplumsal entegrasyon ve sistem entegrasyonu.**

entegrasyon, endüstriyel (*integration, industrial*) *bkz.* **endüstriyel entegrasyon**

entelektüeller (*intellectuals*) Modern toplumlarda entelektüeller açıkça tanımlanmış bir grup oluşturmaz. Geleneksel düzlemde bakıldığında, entelektüelin rolü, düşünür ve hakikat arayıcısı rolüdür. Basit toplumlarda bunlar rahipler ya da *şamanlar olabilir. Avrupa'da Rönesans'tan on dokuzuncu yüzyıla kadar yüksek kültürün yaratıcıları, filozoflar ve kendi çağlarının bilimsel yenilikçileri hep entelektüellerden çıkmıştır. Büyük Fransız Ansiklopedisi'ni (1751-1775) hazırlarken Diderot'ya katılan (D'Alembert, Montesquieu, Voltaire, Rousseau ve diğerleri) türden parlak entelektüel grupları, gelenekle bağlı toplumlara yeni fikirler ve yeni bilgiler sokarak toplumu sözcüğün gerçek anlamında değiştirmişlerdir.

Entelektüel yaşam iki koşulda serpilip gelişmiştir: entelektüellerin göreli olarak bağımsız bir konumda olmaları ve büyük ölçüde okur yazar olmayan toplumlarda eşsiz bir konumda bulunmaları. *Demokrasi, kitlesel okur-yazarlık ve *bürokratikleşme; bunlar, bağımsız entelektüelin rolünü sarsmaya eğilimli olan etkenlerdir. Aslında entelektüellerin giderek gözden düşmeye başladığı da söylenebilir. Richard Hofstadter *Anti-Intellectualism in American Life*'da (1962), pratik, maddeci bir toplumda entelektüel yeteneklere duyulan güvensizliği irdelemişti. Paul Johnson (*Intellectuals,* 1988) ve Steve Kimball (*Tenured Radicals,* 1988) gibi daha yakın zamanların eleştirmenleri ise entelektüelleri gerçekçi olmayan, hatta tehlikeli hayalciler diye nitelemişlerdir.

Entelektüel geleneğin mirasçıları, esas olarak yeni ya da meydan okuyucu fikirlere düşmanlıkla yaklaşmayan büyük kurumlarda (genellikle üniversitelerde) çalışmaktadır. Akademisyenler zorunlu olarak ilkin kariyer yapan, sonra entelektüel olan insanlardır. Russell Jacoby'nin *The Last Intellectuals* (1987) adlı kitabı, bağımsız entelektüellerin yirminci yüzyıldaki düşüşlerinin ve devlet kurumlarının bürokratik, aylıklı dünyasına eklemlenmelerinin bir portresini çizmiştir.

Başka yorumcular da *sanayi-sonrası toplumda entelektüellere tamamen yeni bir rol biçmişlerdir. Daniel Bell *The Coming of Post Industrial Society*'de (1964), Alvin Gouldner ise *The New Class and the Future of Intellectualls*'de (1981), geleceğin "bilgi toplumu"nun entelektüellere bir temel ve onurlu bir statü kazandıracağını öne sürmüşlerdir.

Entelektüel yaşam toplumun kenarlarında, ciddi dergiler ve kitaplar, filmler, video filmleri ve bilgisayar ağları şeklindeki fikir alışverişiyle serpilip gelişmeye devam etmektedir. Gerçek entelektüel, özgül bir kişiliği ifade eden bir rolü yerine getirmez. Bu özellikle her toplumsal koşulda çıkış kanalı bulacaktır. Albert Camus'nün dediği gibi, "Entelektüel, zihniyle kendini gözleyen kişidir."

entelijensiya (*intelligentsia*) Şimdilerde entelijensiya terimi esnek biçimde, toplumun fikirlere ilgi duyan eğitimli katmanları (normal koşullarda *entelektüeller ve *yöneticileri kapsayarak) için kullanılmaktadır. Tarihsel olarak bakıldığında, entelijensiya terimi daha sınırlı biçimde kullanılmış ve kökenleri tartışmalı olmasına rağmen, daha çok on dokuzuncu yüzyıl başlarında Rusya'da ve Polonya'da özgül bir anlam taşımış, açık tarihsel nedenlerden dolayı toplumsal bir kategori olarak bu iki ülkede farklı bir seyir izlemiştir.

On dokuzuncu yüzyıl Rusyası'nda büyük malikânelerin deklase unsurlarından oluşan entelijensiya, ilk önceleri Çarlık *otokrasisi ile *köylü kitleleri arasında marjinal bir yerde konumlanmıştı. Fakat onların içine alma prosedürleri (*bkz.* *kapanma) *yüksek sınıfın usullerinden devralınmış ve daha sonra buna, askeri ve diğer meziyetleri aşan eğitim koşulu eklenmiştir. İki özellik de, entelijensiya katmanını, sorumluluk duygusuyla sorunlarına eğildikleri toplumun geniş kesimlerinden ayırmaya eğilimlidir. Polonya'da ise entelijensiyanın ortaya çıkışı, Polonya ulusunun ancak kalıntı bir devlet olarak varlığını sürdürebildiği parçalanma yüzyılında ulusal ruhun, *intelligens*'ının yani özbilincinin muhafaza edilmesiyle açıklanabilir.

Doğu Avrupa'da yerli *burjuvazinin yokluğunda ve devlet ile yabancı sermayenin rolü dikkate alındığında,

Batı yönelimine eşlik eden *milliyetçiliğin, devlet eleştirisinin, yüksek sınıf yaşam tarzına bağlılığın ve entelijensiyanın asıl talebi olan iyi yetişme ölçütlerinin oluşturduğu karmaşık bir entelijensiya ethosu ortaya çıkmıştır. Bu özellikler, bir yorumcunun sözleriyle, "geleneksel bir toplumun modern Batı'yla karşılaşmasının evrensel karşılığı"nı temsil ediyordu. Yine bazı yorumcuların gözlemlediği gibi, *komünizmin ortaya çıkışından sonra antiburjuva, anti-kapitalist ethosuyla entelijensiyanın Marksizmle bağdaşabildiğini görmek kolaydı. Fakat Sovyet bloğuna dahil olan ülkelerde, entelijensiyanın diğer özelliği (ulusal değerlerin bir taşıyıcısı olma misyonu) komünist düzeni sarsmaya hizmet etmiştir.

Piyasa ekonomilerinin bu ülkelerde ortaya çıkışıyla birlikte, kapitalizmin entelijensiyanın bir kısmını sonunda Batılı tipte entelektüellere dönüştürüp dönüştürmeyeceği (katı bir toplumsal katmandan ziyade gevşek bir entelektüeller kategorisi kapsamına sokulması) tartışmalı bir sorundur. Batı'da bazı eleştirmenler, modern aylıklı sınıfın ya da *hizmet sınıfının, *sanayi-sonrası, geç kapitalist toplumun genelinden (yaşam tarzı, statü duygusu ve evlilik kalıplarıyla) ayrılan bir Batılı entelijensiya yaratabileceğini ileri sürmüşlerdir.

epidemioloji (*epidemiology*) İnsan toplulukları içinde nedenselliği saptamak amacıyla hastalıkların ortaya çıkması ve yayılmasını analiz eden dal. Modern epidemioloji biliminin doğuşunun, John Snow'un Londra'da 1849'da yaşanan kolera salgınının nedenini bir içme suyu kaynağına bağlamasına dayandığı söylenmektedir. Daha yakın zamanlarda ise, sigara içme ile akciğer kanseri, kalp hastalığı ile bazı yağlı yiyecekler, doğum kontrol hapı ile göğüs kanseri arasındaki bağların hepsi epidemiolojik araştırmalar sonucunda saptanmıştır.

epistemoloji (*epistemology*) Bildiğimiz şeyleri nasıl bildiğimizi gösteren felsefi bilgi kuramı. Epistemoloji genellikle, birbirine karşı olan iki düşünce okulu (*akılcılık [rasyonalizm] ile *ampirizm) arasındaki bölünmeyle ayırt edilmektedir. İki düşünce geleneği de en sistematik felsefi ifadelerini on yedinci yüzyılın bilimsel devrimi koşullarında bulmuştur ve iki yaklaşım da, bilgiye sağlam temeller bulmakla ve iyi temellenmiş bilgiyi basit önyargı, inanç veya kanıdan açıkça ayırmakla ilgilenmiştir. Rasyonalistleri (*Descartes, Leibniz ve Spinoza) etkileyen kesinlik modeli, mantığın ve matematiğin biçimsel görünümlerinde saklıydı. Rasyonalistler, doğruluğundan kuşku duyulmayan aksiyomları temel alarak gerçekleştirdikleri "saf" akıl yürütme aracılığıyla insan bilgisinin tamamını eleştirel bir biçimde yeniden oluşturmayı amaçlamışlardı. (Descartes'ın "Düşünüyorum, öyleyse varım," demesinin nedeni budur). Ampiristler (*Locke, Berkeley ve *Hume) ise, yanılmaz bilgilerinin kaynağı olarak duyusal deneyimin "izlenimleri"yle doğrudan bir ilişki içindeydiler. Rasyonalistler ile ampiristler arasındaki tartışmalar, özellikle doğuştan bilginin, *a priori* (önsel) ya da deneyimden bağımsız olarak edinilen bilginin olabilirliği konusunda merkezleniyordu. Ampiristler, duyusal deneyimin izlenimleri şekillenene kadar insan zihninin boş bir levha yani **tabula rasa* olarak görülmesini savunarak böyle bir olasılığı kuvvetle reddeceklerdi.

On sekizinci yüzyılın Alman filozofu Immanuel *Kant'ın, temel düzenleyici kavramlardan (mekân, zaman, nedensellik ve diğerleri) oluşan bir çerçevenin tek başına deneyimle edinilemeyeceği, fakat bu çerçevenin, deneyim dünyasını yorumlayabilmemiz için zorunlu olduğu görüşünde ısrar ederek bu fikirler çatışmasını aşmayı başardığı

yaygın bir düşüncedir. Dolayısıyla bu kavramlar deneyimden önce geliyordu, fakat (ampiristleri destekleyen bir onay olarak) yalnızca muhtemel deneyimlerin sınırları içinde nesnel yargılar oluşturmak için kullanılabilirdi.

Sosyolojideki tüm kuramsal ve ampirik yaklaşımların (açık veya örtük biçimde) şu ya da bu türden bir epistemolojik konumu önvarsaydıkları söylenebilir. Örneğin geniş çaplı kantitatif araştırmalar, genellikle (yanlış biçimde de olsa) *ampirist ya da *pozitivist epistemoloji çerçevesinde nitelenirken, pozitivizme asıl karşı çıkış (doğrudan ya da dolaylı olarak) Kantçı gelenekten gelmiştir. Kant, dünyayla ilgili nesnel yargıların altında yatan temel kavramsal yapının ("kategoriler" ve "sezgi formları") zorunlu ve bundan dolayı evrensel bir yapı olduğunu düşündüğü halde, insan bilimlerinde Kant'ın izleyicisi olan birçok kişi tarihsel ya da toplumsal-kültürel bakımdan onun konumunu görelileştirmiştir. Bu yüzden, sosyolojik anti-pozitivistlerin, her ampirik araştırmada ya da olgusal yargıda kavramsal veya kuramsal bir çerçevenin önvarsayılması gerektiğini, fakat birbirine karşıt olan çok sayıda kavramsal çerçeve bulunduğunu ve bu çerçevelerden hangisinin doğru olduğuna karar verecek tarafsız bir bakış açısı olamayacağını ileri sürmeleri sık rastlanan bir durumdur. Bu tür argümanların bizi epistemolojik *göreciliğe, *uzlaşımcılığa ya da bilinemezciliğe götüreceği bellidir. On dokuzuncu yüzyıl neo-Kantçılığından çıkarılan başka bir argüman, öznelerarası iletişimde ve anlamın yorumlanmasında (maddi dünyaya ilişkin nesnel anlayışımızla kıyaslandığında) niteliksel bakımdan farklı bir anlayış biçimini vurgulamaktadır ve bu anlayış biçiminin, *fenomenolojik ve yorumbilgisel sosyal bilim *felsefelerinde olduğu gibi felsefi temelde analiz edilebilecek olan, kendine özgü kavramsal ve metodolojik olabilirlik koşulları vardır. Eleştirel (ya da aşkın) *gerçekçiler (Roy Bhaskar gibi) Kant'ın fikir yürütme yönteminden yola çıkarlar ve her türlü ampirik bilgi için önceden bir kavramsal düzen olmasının zorunluluğunu kabul ederler. Yine de gerçekçiler, bizim onlara dair bilgilerimizden bağımsız olarak varolan ve hareket eden gerçekliklerin bilinebilirliği konusunda ısrarlıdırlar. Taraftarlarına göre, bu felsefi gelenek *doğalcılığın bir savunusunu yapmakta, ama aynı zamanda, pozitivizme ve ampirizme karşı Kantçıların temel argümanlarını da benimsemektedir.

Rakip epistemolojiler arasındaki görünüşte sonu gelmez tartışmalara sabredemeyen bazı *post-yapısalcılar, epistemolojiden bütünüyle uzak durmanın arayışı içine girmişlerdir ve bu doğrultuda sarıldıkları temel argüman, sosyal bilim dahilindeki pozitivist-olmayan felsefecilerin çoğunun ortak zemini olan bir öncülden yola çıkmaktadır. Bu öncüle göre, bizim kuramlarımızın bilgisini sunduğunu iddia ettiği gerçekliklere doğrudan ya da dolayımsız biçimde ulaşma şansımız yoktur. Deneyimlerimiz ya da gözlemlerimizle ilgili en temel raporlar için dahi kavramsal veya dilsel bir düzenleme biçimi zorunludur. *Söylemimizin gerçekliğe denk düşüp düşmediğini kontrol etmek için bile dilin ya da söylemin dışına çıkamayız. Bu aksiyomdan çıkan sonuç şudur: Söylemimizin, temsil etme iddiasında olduğu gerçekliğe uygun olup olmadığını ele alan klasik epistemolojik sorun ilkesel olarak yanıtlanamayacak bir sorundur ve bundan dolayı yanlış kavranmıştır. Post-yapısalcılar bu durum üzerine, söylemin ötesinde ya da söylemden bağımsız bir gerçekliğin bilinebilirliğini reddetme, dolayısıyla epistemolojik bilinemezcilik ile *metafizik *idealizm arasında bir tereddüt noktasına gelmişlerdir. Kuşku

yok ki, bu sonuç, dilin (ya da "söylem"in) dünyayı kavramamız için zorunlu olduğu ve onsuz dünyayı bilemeyeceğimiz doğrultusundaki yaygın inançtan türetilemez. Böyle bir şey yapmak, birisinin, şeylere bakmadan onların renklerini söylemek mümkün olmadığı için renginin (*gerçekten*) hangisi olduğunu bilemeyiz demesine benzerdi. Günümüzde, epistemolojiden kaçınmaya yönelik girişimler, sadece terminolojik bakımdan daha da çözülmez olan epistemolojiler yaratmış gibi görünmektedir.

epistemolojik anarşi (*epistemological anarchy*) *bkz.* **metodolojik çoğulculuk**

epistemolojik anomi (*epistemological anomie*) *bkz.* **metodolojik çoğulculuk**

epistemolojik çoğulculuk (*epistemological pluralism*) *bkz.* **metodolojik çoğulculuk**

erdişilik (çift cinsiyetlilik) (*androgyny*) Çift cinsiyetli bir kişi, her iki cinsin ayırt edici özelliklerini de taşıyan birisidir. Çift cinsiyetlilik, bir erkek ya da kadın olmanın tartışmasız kabul edilen varsayımlarını tartışmalı hale getirdiği için *toplumsal cinsiyet konusunda çalışan bazı sosyologların ilgisini çekmiştir. Harold Garfinkel'ın "Agnes" örnekolay incelemesi ya da Michel Foucault'nun Herculine Barbier üstüne tarihsel dosyası bu konuda ilk akla gelen örneklerdir. Daha yaygın biçimde ise bilim kurgu eserlerinde kullanılan malzemelerden birisidir; örneğin bkz. M. Piercey, *Zamanın Kıyısındaki Kadın* (*Woman at the Edge of Time*). Bazı feministler, *ataerkilliğe bir alternatif olarak (fiziksel çift cinsiyetlilikten ziyade) kültürel ya da psikolojik çift cinsiyetliliği savunmaktadır.

ergenlik (*adolescense*) Ergenlik terimi, yetişkin olmayla ilintili görülen duygular ve davranışlar için, *yaşam çevriminde bulûğ çağıyla ilişkilendirilen fiziksel değişikliklerin çevrede fark edilmesinden önceki evre için ya da çocukluk statüsünden yetişkinlik statüsüne geçiş için kullanılabilir.

Modern sanayi toplumlarında, genç insanlar, toplumun onları yetişkin saymasından çok önce bile cinsel bakımdan olgunlaşırlar, fakat eğitim görüyor olmaları nedeniyle anne-babalarına ve vasilerine bağımlı kalırlar. Bu durumun sonucu olarak, ergenlik, duygusal çalkantıların en yoğun dönemi sayılmaktadır (bkz. J.C. *Coleman, *Nature of Adolescence*, 1980). Fiziksel değişimin davranışları da değiştirebileceğini, genç insanların cinsel olgunluk ile sosyal olgunluk arasında sıkışıp kaldıklarını reddedecek çok az sosyolog çıkabileceği halde, ergenlik teriminin taşıdığı değer nedense tartışmalı görülmüştür. Daha yakın geçmişle yapılacak karşılaştırmalar, çocukların sıklıkla faydalı işler yapabilecek duruma gelir gelmez yetişkin gibi hareket etmek zorunda kaldıklarını göstermektedir.

Yetişkinliğe geçişin ani olduğu, kesin ve açık *geçiş törenleriyle ve sözde ergenlik problemlerinden görece uzakta gerçekleşen örnekleri (özellikle *yaş grubu toplumlardaki) antropologlar da anlatırlar. Sanayileşmiş Batı'da yapılan çeşitli araştırmalar ile alan incelemeleri, ergenliğin yaşamın diğer dönemlerine göre daha zorlu geçtiği ya da gençlerin çoğunluğunun asi olduğu düşüncelerine kuşkuyla bakmamızı sağlamıştır. Ergenliğin toplumsal bir problem olarak görülmesi, yetişkin dünyada yaygın olan gençlik stereotipleri hakkında daha fazla gerçeği su yüzüne çıkarıp, *gençlik kültüründen duyulan *ahlâki paniği gösterebilir (bu doğrultudaki bir eleştiri için bkz. Frank Coffield vd., *Growing Up at the Margins*,

1986). Bu konudaki literatürü tarayan bir çalışma için de bkz. Patricia Noller ve Victor Callan, *The Adolescent in the Family* (1991).

eritme kabı (*melting-pot*) Pek çok farklı kültür, din ve *etnik gruba dahil göçmenlerin oluşturduğu bir toplumun, yeni melez toplumsal ve kültürel formlar üreteceği düşüncesi. Bu nosyon adını, içinde metallerin çok yüksek bir ısı kullanılarak eritildiği, bazen yeni bileşimlerle birbirine karıştırıldığı, büyük güçlükleri ve başka avantajları da olan kaptan alır. *Ayrıca bkz.* **asimilasyon.**

erkek şovenizmi (*male chauvinism*) Özellikle 1970'lerin kadın kurtuluş hareketi ile birlikte anılan ve erkeklerin kadınlara karşı tavırlarını mahkûm etmekte kullanılan bir terim. Erkek şovenizmi, erkeklerin doğuştan üstünlüğüne, kadınlar üzerindeki hükümranlığına ve kendi kolektif çıkarlarının peşinde olmasına yönelik anlayışsız, kör, küstah, ölçüsüz ve dar görüşlü varsayımlara göndermede bulunur.

erkek(si)lik (*masculinity*) Erkek cinsine ait olan ve ona atfedilen özellikler. Feministler, sosyolojinin çoğunlukla erkekler tarafından, erkekler hakkında ve erkekler için yapılmış olduğunu iddia etmiş olsalar da, erkekleri ve erkekliği çözümleme sorunu, ikinci dalga *feminizmin (ironik bir şekilde) ortaya çıkışına dek göreli olarak göz ardı edilmiş, kendi başına bir mesele olarak kalmıştır. Dolayısıyla, örneğin A. Cohen'ın *Delinquent Boys*'u (1955) gibi suçluluk araştırmaları ya da J.H. Goldthorpe vd., *The Affluent Worker in the Class Structure* (1969) gibi toplumsal sınıf araştırmaları aslında erkek çocuklar ve erkekler üzerine yapılan çalışmalardı, fakat *toplumsal cinsiyet konusuna eğilmiyorlardı. Erkeklik konusu yaygın bir şekilde göz ardı edilirken, toplumsal cinsiyet sorgulanmadan kabul edilen bir değişken sayılmıştır.

Bununla birlikte bazı kayda değer istisnalar vardır. Margaret *Mead'in karşılaştırmalı çalışması, erkeklik ve kadınlık için hem kültürel bir temel ortaya koyuyor, hem de erkeklik ve kadınlığın göreli olduğunu (daha sonraları Mead'i eleştirenler tarafından karşı çıkılan bir saptama) öne sürüyordu. Benzer şekilde, *işlevselcilik ve *rol kuramı perspektifinden hareketle Talcott *Parsons da, erkek ve kadının *cinsiyet rollerini araçsal ve ifade edici roller olarak açıklamıştı. Parsons ve meslektaşları, bu tür rollerin küçük çocuklar tarafından içselleştirildiğini ve yetişkin hayatında arzu edilen işbölümüne yol açtığını, bu işbölümüyle erkeklerin ve kadınların toplumsal sisteme daha iyi entegre olmaya başladığını, dolayısıyla sistemin sorunsuz biçimde işlemesini sağladığını iddia etmişti. Erkek rolü fikrine psikolojide de rastlanıyordu ve bu fikir kapsamında, erkekliğin çoğunlukla *kimlik bunalımına karşı bir savunma olduğu, erkeklerin gerçek savunmasızlığını maskelemeye hizmet ettiğini vurgulayan bir görüş sık sık dile getirilmişti (örneğin bkz. J. Pleck, *The Myth of Masculinity*, 1981).

Öte yandan, bu niteliğiyle erkeklik konusu 1970'li yıllara kadar daha kapsamlı biçimde araştırılmamıştır ve bu dönemden sonra üzerinde durulması da, büyük ölçüde, *ataerkillik probleminin aslında "erkek problemi" olduğunu savunan *kadın hareketinin başarısıdır. Toplumsal cinsiyet rolleri ve erkeklik üzerine öncü çalışmalar, Mirra Komarovsky tarafından, cinsiyet rollerinin işlevsel önemi ve kültürel karşıtlıkları incelenerek yürütülmüştür: bkz. *Blue Collar Marriage* (1964) ve *Dilemmas of Masculinity* (1976). Daha sonraları, Erkek Hareketi denilen akımın

gelişmesiyle birlikte, erkeklik araştırmalarının sayısı artmaya başlamıştır. Andrew Tolson *The Limits of Masculinity*'de (1976), erkekliğin sınıf, eğitim, çalışma ve yaşı da içeren daha geniş bir toplumsal çerçeveye yerleştirilmesi gerektiğini ispatlamaya çalışmıştı. Tıpkı kadınlık gibi erkeklik de, tek tip bir kültürel ürün değildi ve pek çok boyut öngörüyordu. Egemen hale gelecek olan, erkekliği bir öz değil, kültürel ve tarihsel güçlerin bir ürünü olarak görmenin merkezi olduğu anlayışıydı. 1980'lere gelindiğinde, Erkek İncelemeleri, kendine ait hizipleşmeleri, kuramsal tartışmaları, farklı vurguları ve çeşitli politikalarıyla özel bir uzmanlık alanı durumuna gelmişti (örneğin bkz. T. Carrigan vd., "Towards a New Theory of Masculinity", *Theory and Society*, 1985 veya A. Brittan, *Masculinity and Power*, 1989).

Bazı sosyologlar geleneksel rol kuramını kullanmaya ve geliştirmeye devam ederlerken, bazıları da feminist akademisyenlerin çalışmaları ile homoseksüel-lezbiyen araştırmalarından katkı alarak, ataerkilliğin, heteroseksizmin ve gücün erkeklik çözümlemesindeki önemine dikkat çekmişlerdir. Örneğin Robert Connell'ın çalışmalarında, kendi başına erkekliğe değil, büyük ölçüde güç aracılığıyla düzenlenen toplumsal cinsiyet ilişkilerine yapılan vurgunun gittikçe artmakta olduğu görülmüştür (bkz. *Gender and Power*, 1987).

1990'da Kenneth Clatterbaugh *Contemporary Perspectives on Masculinity*'de tüm alanı değerlendirerek, sosyolojik anlamdaki erkeklik meselesine dair çeşitli kuramsal duruşlar olduğunu ileri sürmüştür. Birinci duruş, erkekliği evrensel, değişmez ve kökenini biyolojiden alan bir olgu sayarak muhafazakâr bir düşünce çizgisi izliyordu. Feminist kamptaki duruşlar ise, genel olarak, feminist kuramın hem liberal hem radikal versiyonlarına dayanan incelemelere bağlı kalmıştı. Üçüncü duruş, erkeklerin de ataerkilliğin ve *cinsiyetçiliğin kurbanları olduğunu iddia eden Erkek Hakları savunucularına aitti. Dördüncü ve yeni ortaya çıkmaya başlayan bir duruşa göre de, manevi kökenlere yeniden ulaşabilmek için erkeklere ihtiyaç vardı (Robert Bly'nin *Iron John* adlı kitabında örneklenen bir iddia). Son olarak, erkeklerle ilgili çalışmaları, sınıf, ırk ve homoseksüellik sorunlarıyla ilişkilendiren bir dizi savın varlığından bahsedilebilir. *Ayrıca bkz.* **Kültür ve Kişilik Okulu.**

ertelenmiş doyum (*deferred gratification*) Kişiler ile grupları, o an tüketeceği ya da haz alarak yararlanacağı bir şeyi, çalışmaya, eğitim görmeye, yatırım yapmaya ya da gelecek bir tarihte başka bir şekilde ve daha da artmış olarak kazanmaya karşılık ertelemeye özendiren ideolojik ilke. Ertelenmiş doyum, *sermaye birikiminin arkasında yatan temel ilkelerden birisidir ve tüm *sanayileşme sistemlerinde örtük biçimde etkili olmaktadır.

eskatoloji (*eschatological*) "Son şeyler"e ve dünyanın dinsel bir sonu (ve yargısı) olduğuna duyulan inanç. Bu inançlar Musevi-Hıristiyan geleneğinin önemli bir parçasını oluşturur ve en etkili biçimde *fundamentalist ve *mezhepçi -özellikle Adventist- hareketler tarafından savunulur. Eskataloji terimi, benzer bir doğrultuda, Nükleer Silahsızlanma Kampanyası gibi siyasal ve felaketleri akla getiren hareketler için de kullanılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **binyılcılık.**

esnek çalışma, esnek üretim, esnek uzmanlaşma (*flexible work, flexible production, flexible specialization*) Bu terimler, değişen sanayi yapısı ve iş örgütlenmesi konusunda çıkan yaygın bir tartışmada kullanılır. Ulusal

ve uluslararası rekabetin giderek artmasının, ürün piyasasındaki değişikliklere daha çabuk uyum sağlamak amacıyla firmaları daha esnek hareket etmeye zorladığı ve bunun da istihdam düzeylerinde (sayısal esneklik), işteki görevler ile vasıflarda (işlevsel esneklik) ve ödeme sistemlerinde (finansal esneklik) daha fazla esnekliğe zemin hazırladığı ileri sürülmektedir. Esnek uzmanlaşma, (*Fordizmde olduğu gibi) büyük, merkezi ve seri üretim yapan firmalardan ziyade niş pazarlara yönelen küçük, merkeziyetçi olmayan firmaları beraberinde getirir. Bu konudaki tartışmaların büyük kısmının kaynağı Japon işletmeleri ve şirketleriyle ilgili incelemelerdir (bkz. R. Dore, *Flexible Rigidities,* 1986). Uluslararası otomobil endüstrisiyle ilgili bir örnek-olay incelemesi için bkz. Rebecca Morales, *Flexible Production* (1994). *Ayrıca bkz.* **esnek istihdam; sosyo-teknik sistem; tam zamanında sistemi.**

esnek istihdam (*flexible employment*) *Sanayi-sonrası dünyanın ekonomileri ile sanayi firmalarını gittikçe daha çok karakterize etmeye başladığı söylenen esnek istihdam iki biçime bürünür. İşlevsel esneklik (ya da post-Fordizm) iş düzenlemesinin, vasıfların ve makinelerin, yirminci yüzyıl sonundaki küresel ekonominin durmadan değişen piyasa koşulları ile teknolojik ortamının gerekliliklerini karşılayacak şekilde adapte edilmesini anlatır. Esnek denilen firmaların, ürün-pazar dalgalanmaları karşısında hızla işçi alıp çıkarmaya olanak sağlayacak, standart olmayan *istihdam biçimlerinden yararlanarak sayısal bir esnekliği benimsedikleri söylenmektedir. Esnek istihdamın arttığını, keza bu durumun, görece kısa süreli devrevi etkilerden ziyade uzun vadeli bir değişimin sonucu olduğunu gösteren sadece ve sadece kaçamaklı kanıtlar vardır. *Ayrıca bkz.* **Fordizm.**

esneklik, emek piyasası (*flexibility, labour-market*) *bkz.* **emek piyasası esnekliği**

eşik bekçiliği (*gatekeeping*) *Formel örgütlerin hiyerarşik yapısında, bazı kişiler ya da gruplar, mallara, hizmetlere ya da bilgilere ulaşılmasını denetleyebilecekleri kritik konumlara yerleştirilir. Dolayısıyla bu kişi ya da gruplar, formel yetkilerinin çok ötesinde bir *güce sahip olurlar. Sosyologlar bu fenomeni çeşitli bağlamlarda incelemişlerdir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda yapılan ve hepsi de "kent yöneticileri"nin (planlamacılar ve yerel yönetim yetkilileri gibi) kent kaynaklarına (konut, arsa, imar izni, vb.) ulaşmayı denetlemekte "eşik bekçileri" olarak kritik bir rol oynadıklarını öngören çeşitli araştırmalarda kullanılan bir adlandırma olan şehir hakkındaki *kent yönetimciliği perspektifi buna bir örnektir.

eşik evresi (*liminality*) Arnold *van Gennep (*Rites de passage*, 1909) tarafından ortaya atılmış bir terim olan eşik evresi, *kabul töreni sürecinde geçilen, ara düzeydeki bir ritüel evreye göndermede bulunur. Bu evrede, üyeliğe kabul edilmesi söz konusu olan kişiler, alışılmışın dışındaki toplumsal konumları yüzünden ya *kutsal bir varlık ya da ana toplumu kirletme potansiyeline sahip kişiler şeklinde değerlendirilebilir. Yeni toplumsal kurallar eşik evresinde öğretilir ve bu süreçte yeni üyeler arasında çoğunlukla güçlü, sıcak ve yaratıcı bağlar gelişir.

eşit görünen aralıklar (*equal appearing intervals*) Eşit görünen aralıklar, başlıca yaratıcısı olan L.L. Thurstone'dan sonra, *tutum ölçümünde Thurstone tekniği olarak adlandırılan bir terimdir. Thurstone, herhangi bir tutumun bir uçta bir *değerin mümkün olan en güçlü biçimde takdir edilmesinden, ö-

bür uçta aynı değerin mümkün olan en güçlü biçimde aşağılanmasına kadar bir yelpazeyi kapsadığı varsayımından yola çıkarak bir ölçüm prosedürü tasarlamıştı. Bu prosedürle, verili bir tutumu çeşitli eşit görünen aralıklara bölmeyi ve böylelikle deneklere, belirli bir tutum ya da değer kümesi içindeki açıklamalara verecekleri karşılıklar temelinde bir ölçek-değeri biçmeyi amaçlıyordu.

Tutumları bu şekilde ölçekleme birçok adımı barındırır. Birinci adımda, bir grup değerlendirici, çeşitli tutum ifadelerini, bu ifadelerin tutum yelpazesindeki (bu yelpaze, daha önceden, hemen altındaki ve hemen üstündekilerle eşit mesafedeki konumları temsil eden kategorilere ayrılmıştır) göreli konumlarına bakarak değişik kategoriler biçiminde tasnif ederler. Daha sonra, bir ölçek oluşturmak için değerlendiriciler tarafından kategoriler şeklinde tasnif edilen söz konusu ifadeler kullanılır ve böylelikle, tüm değerlendiricilerin dikkate alınmasıyla belirlenen ortanca konumundan hareketle her madde için tek bir ölçek-değeri tespit edilir. Başlangıçta çok sayıda ifadeye yer verilmişse, bunlar içinden tüm belirsiz maddeleri dışlayacak ve söz konusu tutumun tüm kapsamını temsil edecek şekilde seçim yapılması gerekir. Son olarak deneklerden, ölçekteki maddeleri kabul etmeleri ya da reddetmeleri istenir ve her deneğe, kabul ettiği ifadelerin ortalamasına eşit bir puan verilir. Bu teknik, bilişsel ve davranışsal ölçekler oluşturmak amacıyla da kullanılmıştır.

Bu tekniğin kullanılışında, dikkat edilmesi gereken ve iyi belgelenmiş olan çok sayıda tehlikeyle karşılaşılabileceği söylenmelidir. İlgilenilen konuyla ilgili olmayan maddeleri elemenin birbiriyle rekabet halinde olan çeşitli kriterleri vardır. Ölçek oluşturmanın amacı, deneklerin tutumlarının aralık *ölçümünü vermektir, fakat bu da, ölçekteki maddelerin aralık ("eşit görünen") düzeyinde ölçülmesini öngerektirir ve her maddenin nihai ölçek-değerinin nasıl türetildiği dikkate alındığında tartışmalı bir varsayımdır. Ölçek-değerleri değerlendiricilere bağlı olduğu için, bu teknikte mümkün olduğu kadar çok sayıda bilgili değerlendiriciye görev verilmesi ve bu değerlendiricilerin, ölçülen tutumlar konusunda sistemli bir yanlılığa sahip olmamaları çok önemlidir.

eşitlik, toplumsal eşitlik (*equality, social equality*) *bkz.* **demokrasi; eşitlikçilik; sosyalizm; toplumsal adalet**

eşitlikçilik (*egalitarianism*) Koşullarda, sonuçlarda, kazanımlarda ve ayrıcalıklarda eşitlik olmasını, toplumsal örgütlenmenin arzu edilir hedefleri arasında gören bir öğreti. Eşitlik inancının temelleri hem dinsel hem de dünyevi olagelmiştir ve "Hepimizde aynı mide var ve sadece bir tane," türü kaba sloganlardan, düzenleyici ilke olarak toplumların "herkesten yeteneğine göre, herkese emeği kadar"dan (*sosyalizm) "herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar"a (*komünizm) geçmesiyle ilgili daha derinlikli Marksizan saptamalara kadar çok geniş bir yelpazeyi kucaklar. Fakat eşitliğin bu biçimi bile eşitsiz muameleyi öngörmektedir. *Pozitif ayrımcılığın, kazananın ya da kaybedenin olmadığı, sonsuz bir beraberlikler dizisinin kolaylaştırılması gibi hedefleri olabilir. Eşitsizliğin çok boyutlu doğası ve görünüşte karşı çıkılamayan niteliğini göz önüne getiren bazı sosyalist yazarlar, eşitliği, *eşitsizliğin çeşitli yönlerinin eşitsiz ama değişken biçimde dağıtılmasında bulmaya çalışmışlardır. Prestij, gelir, eğitim ve diğer mallar öyle bir şekilde düzenlenebilir ki, bunların çeşitli düzeylerdeki dağılımı belli bir dengede durur ve böylece *göreli yoksunluk

duygusu asgari düzeye indirilebilir. Oysa pratikte, bu görüş, iktidarın değişmez biçimde prestij, gelir ve benzeri türdeki toplumsal ölçüleri manipüle etmekle suçlanan bir kurum olan devlete tahsis edilmesini gerektirir. *Ayrıca bkz.* **toplumsal adalet.**

eşitsiz etkileşim (*differential association*) 1930'larda Edwin Sutherland'in öncülüğünü yaptığı, suçun nedenleri konusunda egemen olan (ve özellikle Eleanor ile Sheldon Glueck'in çalışmalarıyla birlikte anılan) çok faktörlü yaklaşımlara tepki olarak geliştirilen bir *suç ve *suçluluk kuramı. Sutherland, suçun nedenlerinin saptanmasına katkıda bulunabilecek uzun faktörler sıralayan bu yaklaşımlara karşıt olarak, suçun, esasında öğrenilen bir fenomen olduğunu vurgulayan bütünsel ve sosyolojik bir kuram inşa etmeyi hedefliyordu. Nitekim Sutherland bu kuramı, oldukça etkileyici bir metin sayılan *Principles of Criminology*'nin (bu çalışmayı daha sonra Donald Cressey'le birlikte bir kez gözden geçirecekti) çeşitli baskılarında ayrıntılarına dek geliştirmiş ve dokuz önerme şeklinde özetlemeye başlamıştı. Sutherland'in dokuz önermesinden en önemlisi, "bir insanın, yasaların ihlal edilmesine elverişli olmayan tanımlar karşısında yasaların ihlaline elverişli tanımların çok daha fazla olması nedeniyle suç işleme eğilimi sergilediği"ni öngörüyordu. Kişiler, suç oluşturan davranışları, suçluluğu onaylayan ortamlarda bulunmakla öğreniyorlardı.

Bu kuram *sapkınlık ve suçluluk araştırmalarında oldukça etkili olmuş, suçu da büyük ölçüde. biyolojik eğilimlere bağlamaktan ziyade bir sıradan öğrenme süreçleri meselesi olarak açıklamıştı. Eşitsiz etkileşim kuramı sık sık çok genel kalması ve zimmetine para geçirme gibi bireysel suçlara yeterince el atmaması nedeniyle eleştirilere uğrasa da, savunucuları bu eleştirilere kuramı daha da rafine ve test edilebilir hale getirerek, ayrıca, bir dizi bireysel sapkın fenomenlere uygulayarak (tek başına işlenen suçların toplumsal niteliğini açığa çıkarmak için çoğunlukla *güdüleyici sözler argümanına başvurarak) karşılık vermişlerdir.

eşitsiz fırsat yapısı (*differential opportunity structure*) Richard A. Cloward ile Lloyd B. Ohlin'in *Delinquency and Opportunity* (1960) adlı çalışmalarında geliştirdikleri bir *suçluluk kuramı. Cloward ile Ohlin'in bu kitapta yapmaya çalıştıkları şey, eşitsiz suç fırsatlarıyla ilintili olan genel bir suçlu *alt-kültürler kuramı meydana getirmek amacıyla, Mertoncı *anomi kuramını *Chicago Okulu'nun kültürel aktarım ve *eşitsiz etkileşim geleneğiyle ilişkilendirmekti. *Ayrıca bkz.* **fırsat yapısı.**

eşitsiz gelişme (*uneven development*) Marksist kuramın sonraki aşamalarında, *kapitalizmin dünyayı bir bütün olarak dönüştürme, ama bunu farklı şekillerde, bazı bölgelerde üretici güçler ile toplumsal güçleri geliştirirken, bazı bölgelerde (ama aynı sürecin parçası olarak) büyümeyi sınırlı tutarak ya da çarpık bir yola sokarak yapma sürecini anlatmakta kullanılan bir terim. Eşitsiz gelişme, kapitalizmin kendi tahayyülüne göre tekbiçimli bir dünya yarattığını öngören daha önceki Marksist inançla karşı karşıya getirilebilecek bir düşüncedir.

eşitsizlik, toplumsal eşitsizlik (*inequality, social inequality*) Bir toplum içinde yer alan bir grup ya da gruplar içindeki farklı bireylere eşitsiz ödüller veya fırsatlar sunmayı karşılayan terimler. Eşitlik hukuksal eşitlik, fırsat eşitliği ya da sonuç eşitliği temelinde değerlendirilirse, o zaman eşitsizlik insanın durumunun sürekli bir

özelliğidir. Eşitsizliğin modern toplumların gerekli özelliklerinden birisi olup olmadığı konusu, *liberaller, *Marksistler, *işlevselciler ve başkaları arasında oldukça eskiye dayalı tartışmaları ön plana çıkaracaktır.

*Gücün (iktidarın) maddi ödüller olarak dağıtıldığını ve *yaşam şanslarının *piyasayla, *statü konumuyla ve siyasal etki yapabilmeyle belirlendiğini kabul edecek olursak, Friedrich *Hayek gibi liberallere göre eşitsizlik *kapitalizmin karakteristik özelliği olan *iktisadi büyüme dinamiğine ödenen bedeldir. Sınıf mücadelesinin *tarihsiciliğini benimseyen *reel sosyalist toplumlar (Sovyet bloğunun fiilen varolan komünist devletleri), bu eşitsizlikleri (tamamen kaldırmaya değilse bile) iyileştirmeye çalışmışlar, fakat aslında, iktisadi büyüme ve *toplumsal refah açısından daha verimsiz kendi toplumlarına özgü yepyeni eşitsizlik biçimleri yaratmışlar ve sonunda toplumsal hoşnutsuzlukların ağırlığına dayanamayarak çökmüşlerdi. Bununla birlikte, işlevselcilerin savundukları argümanlar eşitsizliğe bir dayanak sağlamakta, ama (bazen iddia edildiği gibi) eşitsizliğin evrenselliği ve kaçınılmazlığının bir kanıtını vermemektedir. Aslında işlevselci ilkelerin birçoğu, komünist çağrışımlarının zincirlerinden artık kurtulmuş olan bir *eşitlikçilik biçimini bugün gündeme almak durumundadır. Bu eşitsizlik, kendi gündemlerini belirleyen sosyo-ekonomik sistemler arasındaki ifade edilmeyen bir rekabet değil, ütopyacı bir alternatife göre değerlendirme yapmaktansa eşitsizlikleri meşru kılan zeminlerin araştırılması olacaktır.

Yakın zamanlarda, eşitsizliğin varlığı, eşitsizliğin -özellikle *toplumsal sınıf, *toplumsal cinsiyet ve yerellik bakımından- nedenleri ve sonuçları sosyolojinin öncelikli konuları arasında yer almaya devam etmektedir. *Ayrıca bkz.* **gelir dağılımı; işlevsel tabakalaşma kuramı; tabakalaşma; toplumsal adalet.**

eşlerin ikisinin de para kazandığı aileler, eşlerin ikisinin de para kazandığı evlilikler (*dual-earner families, dual-earner marriages*) *bkz.* **kariyer yapan eşlerin evliliği**

eşleştirilmiş karşılaştırmalar (*paired comparisons*) *bkz.* **derecelendirme**

eşzamanlı varyasyon, eşzamanlı varyasyon yöntemi (*concomitant variation, method of*) *bkz.* **Mill, John Stuart**

eşzamanlılık (*synchrony*) *bkz.* **Saussure, Ferdinand de; yapısalcılık**

etik (*ethics*) Etiğin tanımı, genellikle olması gereken şeylere duyulan ilgi şeklinde yapılır. Oysa bilim (*sosyal bilim dahil olmak üzere), fiilen varolduğu haliyle gerçekliği yansıtmaya uğraşmaktadır. Sosyal bilimin *değer-özgürlüğü ya da değer-bağımsızlığı sergileyen bir alan olması gerektiği yolunda bir düşünce doğmasının nedeni bu ayrımdır. Pratikte ise, sosyal bilimin araştırma araçları ve hedefleri, etik etkenlerle kopmaz biçimde bağlıdır.

Genel kabul görmekte olan bazı mesleki ilkeler bulunmakla birlikte, insan öznelerle ilgili bir araştırma yapılırken bağlı kalınması gereken etik kurallar bütünü konusunda belirgin bir konsensüs yoktur. Bu alandaki temel ilkelerden birisi, normal koşullarda insanların, bilgili onaylarıyla korunan özel alanlarının olması gerektiğidir. Dolayısıyla, gözlem yapılacak kişinin açık ve tam izni olmadan özel davranışların gözlenmesine izin verilemez. Dahası, gözlenen insanlarda gereksiz bir stres yaratılması, manipüle edilmeleri veya kişisel bir risk altına sokulmaları

da kabul edilemez. Araştırmacı bunların dışında, gözlediği kişilerin kimliğini açığa çıkarabilecek bilgilerin gizliliğini korumaktan sorumlu olmalıdır. Oysa verilerin korunması, böylece anonimliğin sağlanması konusunda kaygılar giderek artmaktadır ve bunun için bazı hukuksal kısıtlamalar getirilmiştir.

Etik ilkeler davranışları yönlendirmekle kalmamalı, araştırmanın sunulma biçiminde de belirleyici rol oynamalıdır. Demek ki sonuçların nasıl kullanılabileceği de bazı etik etkenlere bağlıdır. Sosyologlar, atom bombasını geliştiren Oppenheimer'in ikilemiyle hiçbir zaman yüz yüze gelmeyebilirler, fakat, Robert Friedrichs'in *A Sociology of Sociology*'de (1970) yazdığı gibi, "insanın bilgisi kendi anlamı içinde nötr değildir; insanın üzerinde de bir güç yaratır". *Ayrıca bkz.* **araştırma etiği.**

etik ikicilik (düalizm) (*ethic dualism*) *bkz.* **ikicilik (düalizm)**

etiketleme, etiketleme kuramı (*labelling, labelling theory*) Etiketleme kuramı, 1950'li ve 1960'lı yıllarda *sapkınlık sosyolojisinde kuşkucu devrimin başlıca itici güçlerinden biriydi. Savaştan hemen sonraki dönemde gerek Britanya'da gerekse Amerika'daki ortodoks *kriminoloji, suça ya da herhangi bir sapkınlık hareketine, artık kolaylıkla bireysel psikolojinin veya (hatta) genetik mirasın ürünü şeklinde açıklanabilecek, hiç de belirsiz olmayan bir olay gözüyle bakıyordu. Suçları işleyenler suçlu tiplerdi; belli psikogenetik vasıfları olan ya da belli sosyokültürel kökenlere sahip insanlardı.

*Toplumsal Problemler Araştırmaları Derneği (ABD'deki) ile *Ulusal Sapkınlık Konferansı'nın üyeleri bu *pozitivist geleneğe karşı çıkarak, yerleşik kriminolojinin yanlı olduğu, çünkü otoriter sapkınlık tanımlarını benimsediği, sapkın davranışların nedenleri konusunda açıkça determinist bir perspektif taşıdığı ve sapkın kişiliğin özel bir kişilik tipini yansıttığı tezini eleştirmediği görüşünü savunmuşlardı. Ortodoks çizgi ise suçla ilgili sadece, "Niçin yaptılar?", "Ne biçim insanlar bunlar?", "Bunları yapmalarını nasıl engelleyebiliriz?" türünden davranışsal ve güdüsel sorular ortaya atıyordu. Etiketleme kuramcıları, o zamana kadar ihmal edilmiş olan çeşitli tanım sorunlarına ("Niçin böyle bir kural var ve neden bu kurala uymamak sapkınlık sayılıyor?", "Bir insana sapkın demeyi ve bu kuralı falanca bir kişiye uygulamayı sağlayan süreçler neler?", "Falanca kişiyi sapkın diye nitelemek toplum ve birey açısından hangi sonuçları doğurur?") el atarak sapkınlık araştırmalarına yeni bir *görecilik boyutu getirmişlerdi.

Bu açıdan bakıldığında, etiketleme perspektifi, Edwin Lemert'in *Social Pathology*'de (1951) *birincil sapkınlık ile ikincil sapkınlık arasında (başka bir ifadeyle, başlangıçtaki davranışlar ile *benliğin ve *toplumsal rollerin, toplumun *normlardan sapmalara tepkisini yansıtan bir sembolik çerçevede yeniden düzenlenmesi arasında) yaptığı ayrımın geliştirilmiş bir biçimi sayılabilir. Etiketleme kuramının Amerika'daki başlıca savunucusu olan Howard S. Becker, *Outsiders* (1963) adlı kitabında, "toplumsal grupların, ihlalinin sapkınlık olarak görüldüğü kurallar belirleyip bu kuralları bazı insanlara yansıtarak ve onlara yabancılar etiketi yapıştırarak sapkınlık yaratması" anlamında sapkınlığı toplumun yarattığını vurgulamıştı. Bu perspektiften bakıldığında, sapkınlık bir insanın yaptığı hareketin özelliği değil, tersine, kuralların uygulanmasının sonucudur: "sapkın davranış, insanların bu şekilde adlandırdığı davranıştır". Başkaları (örneğin S. Cohen, *Folk Devils and Moral*

Panics, 1972), etiketlemenin sapkınlığın çoğalmasına neden olabileceği önermesini: daha açık bir ifadeyle, toplumsal denetim sağlama girişimlerinin, bireyleri insandışılaştırılmış biçimlerde (caniler, keşler, vb.) tanımlayarak *damgalayabileceği şeklinde geliştirmişler ve böylece, insanları sapkın kimliğe bir savunma, saldırı veya toplumun tepkisinin yol açtığı problemlere uyum sağlama aracı olarak başvuracak şekilde sıkıştırarak, istemeden de olsa, ortadan kaldırmaya çalıştıkları sapkınlığı özendiren bir zemin yaratılmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu yolla sapkınlıkta bir artış meydana gelebilir. Uyumsuzluk ya da sözde sapkınlık kapsamında görülen her hareket dikkat çekici bulunup cezayla karşılanır; buna bağlı olarak sapkın kişi geleneksel toplumdan dışlanır; sapkın kişi kendisini sapkın bir çerçevede tanımlamaya ve başkalarını benzer davranışlara özendirmeye, böylece daha fazla sapkınlık doğurmaya başlar ve bu da sapkın grubun uyumlular tarafından daha fazla cezalandırıcı yaptırımlarla baskı altına alınmasına neden olur.

Etiketleme kuramı kısa sürede bir sürü ampirik araştırma yapılmasını kışkırtmış olmakla birlikte, 1970'lerde ciddi eleştirilerle karşılaştığı da unutulmamalıdır. Ona yöneltilen en yaygın itirazlar, bu kuramın sapkın davranışın kaynaklarını görmezlikten geldiği, sadece sınırlı bir kapsamdaki suçlu hareketler için kullanılabileceği, etiketleme sürecinde fazlasıyla determinist bir tutum takındığı ve *iktidar ve *yapı sorunlarını göz ardı ettiğiydi. Siyasal sağda duran insanların gözünde, bu kuram pek çok suçlunun aslında kurban olduğu, günah işlemekten ziyade günaha itildikleri savıyla aynı kefede değerlendiriliyor ve toplumun tepkisinin (özellikle polisin, mahkemelerin ve diğer *toplumsal denetim organlarının çalışmalarının) belirleyici değişken haline getirildiği düşünülüyordu. Başka bir suçlama, yeni sapkınlık sosyolojisinin suçlu hareketleri açıklamaktan çok gerekçe bulmayı hedef aldığıydı. Etiketleme kuramı özellikle bu içerikte bir suçlama karşısında savunmasızdır. Kuramın çok açık biçimde dışavurucu sapkınlık, genellikle homoseksüellik, uyuşturucu müptelâlığı, alkolizm, sokak çetelerine girmek ve akıl hastalığı gibi kurbansız suçlar için kullanılabilmesi de bu izlenimi güçlendirmiş ve bunun için etiketleme perspektifi, bazı çevrelerde "kaçıklar, kaltaklar ve cinsel sapıklar sosyolojisi" diye adlandırılmaya başlanmıştır.

Bu kuramın siyasal solda yer alan eleştiricileri ise, statükoya saldırmakta çok kontrollü davrandığını vurgularlar. Etiketleme kuramı, dikkatleri toplumsal denetimin alt düzeydeki kurumlarına (örneğin, medya ile sosyal refah kurumlarına) yönelterek, çıkarları bu kurumların düzgün biçimde çalışmasıyla çakışan yönetici elitleri görmezlikten gelmekte; yasaları yapanlar yerine yasaları uygulayanları hedef almaktadır. Güçsüzlere duyduğu sempati, özel mülkiyete ve kapitalist toplumların diğer baskıcı ve sömürücü yapılarına yönelik sistematik bir eleştiriye dönüştürülmemişti. İroniktir ki, bu eleştirilerin bazıları daha sonra Ulusal Sapkınlık Konferansı'nda, Ian Taylor, Paul Walton ve Jock Young gibi radikal kriminologlar tarafından da dile getirilecekti (*The New Criminology*, 1973).

Eleştirilerin büyük kısmı kuşkusuz haksızdı ve etiketleme kuramcılarının yapmak istedikleri şeyleri temelde yanlış anlamaktan kaynaklanıyordu. Ken Plummer, etiketleme kuramını eksiksiz savunan bir makale kaleme almıştır ("Misunderstanding Labelling Perspectives", der. D. Downes ve P. Rock, *Deviant Interpretations*, 1979). Plummer bu makalesinde, etiketleme perspektifinin

yalnızca yapıştırılan etiketlerin doğası, ortaya çıkışı, kullanılışı ve sonuçlarını yönlendiren toplumsal süreçlere eğildiğine, dolayısıyla, birbiriyle bağdaşmaz görülen çok çeşitli kuramsal çerçeveden hareketle yürütülen sapkınlık araştırmalarına kolaylıkla uyarlanabileceğine işaret etmektedir. Etiketleme kuramcılarının birçoğu, toplumun, düşünen aktörler arasındaki sembolik etkileşimi ve anlam alışverişini somutlaştıran karşılıklı jestlerle kurulduğu görüşünü ortaya atan etkileşimci gelenek içindedir. Bu genel perspektif açıkça etiketleme kuramının belirli önermeleriyle de uyuşur. Yine da bazı etiketleme araştırmalarının ağırlıkla *işlevselci, *fenomenolojik, *dramaturjist ya da *etnometodolojik karakter taşıdığını belirtmek gerekir. Bu yüzden, etiketleme kuramına yönelik eleştiriler genelde fiilen sözde indirgenemez etkileşimci, fenomenolojik öncül ve önermelerine yönelik eleştiriler olmaktadır. Aslında etiketleyici kuramlar pekâlâ bir dizi başka kuramla da uyuşabilecek niteliktedir.

Bu ışıkta bakılınca, etiketleme kuramına yönelik standart eleştirilerin pek çoğunun esas meseleyi gözden kaçırdığı söylenebilir. Etiketleme kuramı, birincil sapkınlığın nedenlerini, öyle yapmak üzere yola çıktığı için saptamaz; davranışlardan ziyade etiketlerin açıklamasını yapar. Bu kuramın savunucularının pek çoğu, toplumun tepkilerinin yöneldiği birincil sapkınlığı açıklamakta başka saptamaları temel alır. Etiketlerin kendilerinin sapkın davranışların asıl nedeni olduğunu ileri sürmek Becker'ın bile aklına gelmez. Zaten etiket yapıştırmanın ya da varolan bir etiketi güçlendirmesi kesinlikle zorunlu değildir. Birincil sapkınlıktan ikincil sapkınlığa geçiş, bir sürü ihtimalle dolu olan karmaşık bir süreçtir. Etiketler geçici, müzakere edilebilir ya da reddedilmiş olabilir. Benzer biçimde, etiketleme kuramcılarının sapkın davranışların geniş alanlarını göz ardı etiklerinden yakınmak akıllıca değildir, çünkü onlar bilinen her suç tipini kapsayacak, genel bir açıklama sunma gayreti içinde olmamışlardır zaten. Tersine, etiketleme kuramının savunucularının, etiketlemenin sapkın deneyimin yönü, yoğunluğu ve ortaya çıkışını değiştirebileceği yönünde oldukça mütevazı bir iddiaları vardır. Bu yüzden etiketleme kuramcıları, en kötü ihtimalle bile, sadece kendilerine oldukça mütevazı etiolojik hedefler belirledikleri için suçlanabilirler.

1970'lerden beri sapkınlık araştırmalarında birçok yeni gelişme gözlenmesine rağmen, etiketleme kuramı bilhassa Kuzey Amerika'da ağırlıklı etkisini korumayı başarmıştır. Daha doğrusu (ve radikal kökleri göz önüne getirildiğinde) ironik bir şekilde yeni bir ortodoks çizgiye dönüşmüş bile sayılabilir. *Ayrıca bkz.* **ahlâki panik; eleştirel kriminoloji; sapkınlığın çoğalması; sembolik etkileşimcilik; sokak şeytanları.**

etkenlik (*efficiency*) Gündelik iş yaşamında etkenlikle ilgili çelişkili düşünceler vardır. Teknik etkenlik çeşitli enerji girdilerinin, çıktı bazında ekipmanla ilişkisini (bu ilişkiyi ölçmek zor ve anlamsız olabilmekle birlikte) gösterir. Fakat teknik açıdan optimum olan düzeyin, maksimum ekonomik etkenlikle çakışması gerektiğini gösteren zorunlu bir neden yoktur. Kusursuz biçimde işleyen ekipmanlar da mali nedenlerle pekâlâ devre dışı bırakılabilir. İnsanların etken biçimde kullanılması sorunu, çoğunlukla, hem kişinin fizyolojik emeğinin optimum kullanımıyla mı yoksa kısa dönemli iş performansına karşıt olarak uzun dönemli iş performansı için hayati önemde olabilen psikolojik memnuniyetle (stresi önleme gibi) mi ilgilendiğiyle, hem de

*işsizlik ya da yapısal bozukluk yüzünden *insan sermayesinin boşa harcanması türünden organizasyonel ve toplumsal etkenlikle kesişir. Etkenlik nosyonu, tüm bu çelişkili anlamlardan ayrı bir şekilde, son kertede bireysel ve toplumsal refaha katkıda bulunan şeylerle ilgili temel ve belki uzlaşmaz değerlerle ilgili sorunları da gündeme getirmektedir.

etkileşim (istatistiki) (*interaction – statistical*) *bkz.* **istatistiki etkileşim**

etkileşim, odaklanmış (*interaction, focused*) **odaklanmış etkileşim**

etkileşim, toplumsal (*interaction – social*) *bkz.* **dramaturji; eylem kuramı; formalizm; müzakereyle kurulan düzen; sembolik etkileşimcilik; siber toplum; toplumsal entegrasyon ve sistem entegrasyonu**

etkileşim etkileri (istatistiki) (*interaction effects –statistical*) *bkz.* **olumsallık tablosu**

etkileşimcilik, etkileşimci perspektif (*interactionism, interactionist perspective*) *bkz.* **ardışıklık analizi; sembolik etkileşimcilik**

etkileşimsel alan kuramları (*interactional field theories*) *bkz.* **ardışıklık analizi**

etkisizleştirme teknikleri (*techniques of neutralization*) *bkz.* **güdüleyici sözler; suçluluğa sürüklenme**

etnik milliyetçilik (*ethnic nationalism*) *bkz.* **milliyetçilik**

etnisite, etnik grup (*ethnicity, ethnic group*) Etnisite, ait oldukları ve içinde özgün kültürel davranışlar sergiledikleri bir *toplumda kendilerini diğer kolektif yapılardan farklılaştıran ortak özelliklere sahip olduğunu düşünen ya da başkaları tarafından bu gözle bakılan kişileri tanımlayan bir terimdir.

Etnisite terimi *ırk terimine karşı olarak bulunmuştur. Çünkü, etnik bir grubun üyeleri ırksal özelliklerine göre tanımlanabilecekleri halde, bunun yanında, din, meslek, dil ya da politika gibi başka kültürel özellikleri de paylaşıyor olabilirler. Etnik gruplar toplumsal *sınıflardan da ayrı görülmelidir, çünkü bir etnik grubun üyesi olmak, sınıfı aşan ortak özellikleri paylaşan (ya da paylaştığı düşünülen) insanları kucakladığından toplum içindeki sosyo-ekonomik *tabakalaşmayla genellikle kesişmektedir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Yahudiler, Doğu Avrupa'dan Kuzey Afrika'ya kadar farklı ırksal kökenler, toplumsal sınıflar, ana diller, siyasal düşünceler ve dinsel inançlardan (ortodokslardan ateistlere kadar) gelen insanlardan oluştukları, buna rağmen kendilerinin, onları (bu toplumla bir zıtlık içine düşmeleri gerekmese de) daha geniş Amerikan toplumundan ayıran, ortak bir Yahudi kimliğiyle birleştiklerini düşündükleri için tipik bir etnik grup örneğidir.

Anlaşılacağı üzere, etnik grupların bileşimi bir akışkanlığa sahiptir ve tanımı gereği değişikliklere açıktır. İnsanlar ve topluluklar değişik ülkeler arasında gidip geldikçe durmadan yeni etnik gruplar oluşmaktadır. Sözgelimi Hintliler, kendi ülkelerinde *kast ve *dil bakımından tamamen farklı grupların üyeleri sayılmalarına rağmen, Britanya'da yaşayan Hintliler etnik bir grubu oluşturur. Etnisite kavramının önemi, bilhassa, toplumsal *ayrımcılığın (Nazi Almanyası'ndaki Yahudilerin durumu gibi) veya bağımsızlık hareketlerinin (Sovyetler Birliği'ndeki gibi) temelini oluşturduğu zamanlarda açık biçimde kendisini göstermektedir.

Bu konuda muazzam genişlikte bir literatür vardır. John Rex ile David Mason'ın *Theories of Race and Ethnic*

Relations'ı (1986) bu alandaki güncel ne kadar geniş bir yelpazeye yayıldığını ve çeşitliliğini sergiler. Michael Banton'ın *Racial and Ethnic Competition*'ı (1983) Amerika ve Britanya kökenli özgün literatürün nefis bir özetidir. Amerika'daki etnik gelişmeler için Nathan Glazer'ın 1983'te yayınladığı *Ethnic Dilemmas, 1964-1982*'suna (1964-1982) bakabilirsiniz. Anthony Smith'in *The Ethnic Revival*'ı (1981), bu kavramın modern dünyadaki çatışmalar ve değişimle ilgilenen bir sosyolojik anlayış için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Frank Bean ile Marta Tienda'nın *The Hispanic Population in the United States*'i (1990) modern Amerika'daki etnisiteyle ilgili bir örnekolay incelemesinde kantitatif verilerden yararlanan bir çalışmadır. Ira Katznelson'ın Kuzey Manhattan'ın kentsel politikasını konu alan tarihsel çalışması (*City Trenches,* 1981), aynı zamanda etnisite ile sınıfın etkileşimiyle bağıntılı bir örnekolay incelemesidir. *Ayrıca bkz.* **kültür; milliyetçilik.**

etnografi (*ethnography*) Genellikle, hem bir toplumsal grubun davranışlarının dolaysız biçimde gözlenmesini, hem de buna bağlı olarak yazılı bir betimleme üretimini ifade etmek için kullanılan bir terim. Bazen "alan çalışması" diye de adlandırılan etnografi terimi, en yaygın biçimde *sosyal antropolojinin araştırma teknikleriyle birlikte anılmaktadır (yalnız bir *cemaat araştırması yürütmekte olan sosyologların yaptıkları şeyin bir *örnekolay incelemesi, kesinlikle bir alan çalışması olduğuna da dikkat çekilmelidir). Etnografik araştırmanın başlıca tekniği *katılımcı gözlemdir. Bunun klasik bir örneği, William Foote Whyte'ın ABD'deki bir kentte İtalyanların oturduğu bir kenar mahallenin toplumsal yapısıyla ilgili araştırmasıdır (*Street Corner Society,* 1943). Whyte'ın, kendi etnografik çalışmalarını yansıtan, betimsel metodolojiyle ilgili güzel bir metni de vardır (*Learning from the Field: A Guide from Experience,* 1984).

etnoistatistik (*ethnostatistics*) Etnoistatistik, istatistiğin toplumsal düzeyde düzenlenmesi ve çıkarılmasını, bunları (özgül bir toplumsal fenomenin açıklanmasını sağlayan) kaynaklar olarak değil, kendi başına araştırma konuları görerek inceler. John Kitsuse ile Aaron Cicourel bir makalelerinde ("A Note on Official Statistics", *Social Problems,* 1962), *suç istatistiklerinin *suç oranını yansıtan nesnel göstergeler sayılmaması, tersine toplumsal örgütlenmenin (istatistik tutan kuruluşların çalışmalarının) gösterdikleri şeyler olarak incelenmeleri gerektiğini ileri sürmüşlerdi. Aynı şekilde Jack Douglas *The Social Meanings of Suicide* (1967) adlı çalışmasında, Émile Durkheim'ın intihar istatistiklerine de aynı şekilde yaklaşılması, onların intihar oranının nesnel ya da gerçek ölçüsünü vermekten ziyade, açıklanması gereken bir problem olarak bakılması gerektiği görüşünü ortaya atacaktı. Bu gelenek ile sosyolojiye ortakduyusal anlamları sorgulamadan kabul eden bir "halk disiplini" gözüyle bakan *etnometodolojik eleştiri arasında açık bir bağ vardır. Son zamanlarda etnoistatistik çalışmalar alanı önemli ölçüde genişlemiştir. Nitekim Robert Gephart 1988'de yayınladığı *Ethnostatistics* adlı kitabında, bu girişimleri "kantitatif toplumsal araştırmalarda istatistiğin kuruluşu, yorumu ve sergilenmesinin incelenmesi" şeklinde tarif etmiştir.

etnometodoloji (*ethnomethodology*) 1960'ların ortalarındaki ortodoks denilen konsensüsün çökmesinden sonra sosyoloji alanında doğan bir yaklaşım. Bu terimi, gerek bir kuram, gerekse tüm geleneksel sosyolojinin bilinçli bir

eleştirisi olarak etnometodolojinin temellerini atan Amerikalı sosyolog Harold Garfinkel bulmuştu. Garfinkel etnometodolojinin kökenlerini açıklarken, "'etno' kökünün şu ya da bu biçimde, insanın içinde yaşadığı toplumun ortakduyusal bilgisine, ortakduyu bilgisi ya da herhangi bir çeşit bilgi olarak erişebilmesini gösterdiğini" ileri sürüyordu. "Sözcük 'etno-botani' olsaydı, toplumun fertlerinin botonikle ilgili sorunları ele almanın uygun yöntemlerini bilmesi ve onları kullanmasıyla ilgili olacak ve etnometodoloji nosyonu bu anlamla yüklenecekti" ("The Origins of the Term 'Ethnomethodology'", der. R.J. Hill ve K.S. Crittenden, *Proceedings of the Purdue Symposium on Ethnomethodology,* 1968). Garfinkel bu ilgisinden hareketle, insanların *gündelik yaşamdaki faaliyetlerini -kendilerine olsun başkalarına olsun- açıklamak (ya da bir anlam çıkarmak) için başvurdukları yöntemleri oldukça ayrıntılı bir şekilde analiz edecekti. Geleneksel olanın dışındaki (bazıları ezoterik de diyebilir) bu araştırmalara, Garfinkel'ın çalışmalarının ("bir grubun üyelerinin gerçek, sıradan faaliyetlerinin, pratik eylemlerin, pratik koşulların, toplumsal yapılarla ilgili ortakduyusal bilgilerin ve pratik sosyolojik akıl yürütme biçiminin analiz edilebilmesini sağlayan yöntemlerden oluştuğunu kavramaya yönelik çalışmalar") bir özetini sunduğu *Studies in Ethnomethodology*'de (1967) yer verilmektedir.

Etnometodoloji, Garfinkel'ın metninin yayınlanmasından sonraki on yılı aşkın bir süre boyunca, sosyoloji kürsülerinde ateşli ve genellikle sert tartışmalara yol açan bir konu olacaktı. Şimdiyse etnometodoloji, sağladığı kavrayışların bir kısmı sosyoloji kuramının merkezine yerleşmiş olsa da (bilhassa Anthony Giddens'ın çalışmalarında), genel kabul gören ama azınlık bir kesimin kafa yorduğu bir alan durumundadır.

Etnometodoloji, bir yandan *fenomenoloji ve öbür yandan *Wittengsteinci felsefe ve dil felsefesi gibi değişik felsefi temellere dayanmaktadır. *Postyapısalcı ve *postmodernist çalışmaların önemli bir kısmıyla birlikte değerlendirildiğinde, felsefede "dilsel hamle" diye bilinen akımın (yirminci yüzyıl felsefesinin giderek daha çok *dilin doğası ve dilin kullanımı konularına eğilmesinin) sosyolojideki temsilcisidir. Etnometodologlara göre toplumsal yaşam ve onun içinde varolduğu görünüşte istikrarlı fenomenlerle ilişkiler, dilin kullanılmasıyla sağlanan sürekli başarının ürünüdür. Bu bizim birlikte yarattığımız ve aralıksız biçimde yeniden yarattığımız bir durumdur. Aslında kendi isminin arkasındaki dayanak da budur: *toplumsal düzeni sağlayan "etno" (halkın) "metod" (yöntemler) "oloji" (bilimi). Burada "bir şeyler yapma"ya vurgu yapılmaktadır: Biz, sosyologlar olarak, sokakta yürürken ve başka şeyler yaparken arkadaşlık "kurarız." Bir zamanlar dilsel metodolojiyi konumsal metodolojiden ayırmak yaygın bir eğilimdi, fakat, her iki eğilimin temeli de dilin kullanılmasına dayandığı için, buna artık bir vurgu farklılığından öte değer verilmemektedir.

Etnometodolojide iki temel fikir bulunur: dizinsellik ve düşünümsellik. Dizinsellik, bir dildeki herhangi bir sözcük ya da kavramın net, kapsamlı bir tanımı türünden bir şey olmadığı, çünkü anlamın başka sözcüklere ve bu sözcüklerin dile getirildiği bağlama gönderme yaparak çıkarıldığı kavrayıştır. Bir açıklamayı duyduğunuzda "Ne demek istiyorsunuz?" diye sormak ve verilen her yanıta aynı soruyla karşılık vererek bunu sonsuza kadar devam ettirmek her zaman mümkündür; nihai bir yanıt yoktur. Garfinkel'in ilk çalışmalarının önemli bir kısmı, toplumsal yaşamdaki (aslında varolmayan) anlam ve varoluş duygusunu kendimizin

yarattığı ve muhafaza ettiği olgusunu saptamaları için öğrencilerini dışarıda çalışmaya göndermekten ibaretti. Dışarıda yürütülen çalışmalarda, konuşmalar sürüp giderken bıkıp usanmak bilmeden "Ne demek istiyorsunuz?" diye soruluyordu. Ortaya çıkan sonuç, anlam çıkarırken başvurduğumuz temel kurallar ihlal edildiğinde insanların sıkılmaya ve öfkelenmeye başladıkları yönündeydi. İnsanlar bu koşullarda toplumsal gerçeklik duygusu kaybediyorlardı.

Düşünümsellik, bizdeki düzen duygusunun konuşma süreçlerinin bir ürünü olduğunu anlatır; düzen duygumuz konuşma içinde yaratılmıştır. Buna rağmen düzeni, etrafımızda zaten varolan bir şeymiş gibi betimlemeye eğilim duyarız. Etnometodologlara göre, bir durumu betimlemek aynı zamanda onu yaratmak demektir.

Dizinsellik de düşünümsellik de, tüm geleneksel sosyolojinin radikal eleştirisinin bir parçasıydı ve bundan sonra okuyacağınız argümanların bir kısmının sertliğini bu saptamayla açıklayabiliriz. Etnometodologlar, geleneksel sosyologların toplumsal düzenin anlamını bilime yabancı olan kişilerle aynı şekilde kurduğu kanısındadırlar: Şöyle ki, anlamlar kendinde ve problematik olmayan şeylerdir. Demek ki anlamlar sorgulamadan kabul edilir. Etnometodologlar bunun karşısında, sosyolojinin asıl görevinin, bu anlamı düşünümsel biçimde kurmakla uğraşmaktan ziyade düzen duygumuzu oluşturduğumuz araçlarla yorumlayıcı kuralları sıralamak olduğu görüşünü de savunurlar. Bu açıdan bakıldığında, geleneksel sosyoloji etnometodoloji açısından, diğer insani toplumsal faaliyetlerle aynı şekilde bir inceleme nesnesine dönüşmektedir. Anlaşılacağı üzere Garfinkel'ın kitabında, toplumsal gerçekliği üretme yolları olmak anlamında eşit statüleri paylaşan etkinlikler olarak, hem sosyolojik araştırmalarda verilen yanıtların *kodlanmasına ilişkin bir deneme, hem de transeksüellik üzerine bir deneme bulabilirsiniz.

Şerh koyma, etnometodolojinin ilgilendiği türden yorumcu prosedürü resmeder. Yazıya şerh koymanın gündelik yaşamdaki karşılığı sorundan kaçınmaktır. Etnometodologların bakışıyla, sorun doğrudan ifade edilemediği için zaten her konuşma şerh koyma anlamına gelir. Şerh koymak suretiyle, her kurala "akla uygun koşullar hariç" diye bir madde ekleyen "ve benzeri (vb.) kuralı" gibi bir dizi sorgulanmaksızın kabul edilmiş kural kullanırız. *Konuşma analizi alanında uzman olan Harvey Sachs, buna benzer çeşitli kurallar (bir anda tek bir kişinin konuşacağı, bu kuralın ancak çok kısa sürelerle çiğnenebileceği kuralı gibi) bulunduğuna dikkat çekmişti.

Etnometodolojiye yöneltilen yaygın bir eleştiri, bu dalın çok önemli olan hiçbir şey anlatmadığıdır. Günün büyük siyasal ve toplumsal sorunları tanımı gereği etnometodolojinin kapsamı dışında kalır, çünkü ilgi konusu, dünyayı bir varlık anlamında ne olarak kurduğumuzdan ziyade, onu nasıl kurduğumuzdur. Bu çerçevede ayrıca, etnometodolojinin dayandığı kuralların görece geri düzeyde kaldığı ve zaten bildiğimiz şeylerden başka bir şey anlatmadığı ileri sürülmüştür. Etnometodolojiye geleneksel bir sosyologdan gelen en ağır eleştiri hâlâ John H. Goldthorpe'un "A Revolution in Sociology?" (*Sociology*, 1973) başlıklı makalesidir. Yalnız, James S. Coleman'ın Garfinkel'in kitabıyla ilgili *American Sociological Review*'da (1968) çıkan eleştirisi ile Lewis A. Coser'in 1975'te Amerikan Sosyoloji Derneği'nin başkanı olarak yaptığı ünlü sunuş konuşması da ("Two Methods in Search of a Substance", *American Sociological Review*) herhalde en ağır eleştiriler arasında yer alırlar.

Etnometodolojik çalışmalar sürmekle birlikte, bunlar şimdiye kadar olduğu gibi ne ön plana çıkabilmiş ne de tartışma yaratabilmiş çalışmalardır. Öte yandan, etnometodolojinin sağladığı kavrayışlardan bir kısmının değişik bir versiyonu şimdi hemen hemen sorgulanmaksızın kabul edilmektedir: Örneğin sosyologlar arasında, *anlamın problematik doğasının ve toplumsal gerçekliğimizin yaratılmasına konuşmalarımızla katkıda bulunduğumuz konusunda çok daha yaygın bir görüş birliği vardır. Bu arada etnometodoloji, kendi konferansları, dergileri ve uzmanlık merkezleriyle görece gelişkin denilebilecek bir alternatif disiplin durumuna gelmiştir. (Bu alandaki çağdaş çalışmalarla ilgili mükemmel bir değerlendirme metni için bkz. John Heritage, "Ethnomethodology", der. Anthony Giddens ve Jonathan H. Turner, *Social Theory Today,* 1987).

Etnometodologlar içinde, geleneksel sosyolojiyle bir ilişki kurmaya en çok çalışan Aaron Cicourel olmuştur (bkz. *Cognitive Sociology,* 1973). Etnometodolojik içgörüleri sosyolojiye sokmaya yönelik en sistematik çabalara da Anthony Giddens'ın eserlerinde, özellikle *New Rules of Sociological Method* (1976) ile *Toplumun Kuruluşu*'nda (*The Constitution of Society,* 1984) rastlanabilir. Giddens, toplumsal gerçeklik ile toplumları konuşma kurguları olarak görmemekte, fakat konuşmanın ve eylemin sorgulanmayan kurallarının toplumsal düzen açısından temel bir rol oynadığını kabul etmekte: buna bağlı olarak, gerek toplumsal *eylemi ve toplumsal *yapıyı kavramanın gerekse eylem ile yapıyı bir araya getirmenin bir yolu olarak, etnometodolojininkine benzer bir kural nosyonuna yer vermektedir. *Ayrıca bkz.* **bilişsel sosyoloji; etnoistatistik; ortakduyusal bilgi.**

etnosantrizm (*ethnocentrism*) Bazen *karşılaştırmalı yöntemin ilk günahı şeklinde nitelenen etnosantrizm, başka toplumları bir toplumun kendine özgü kültürel varsayımlarından ya da yanlılığından yola çıkarak incelemeyi ve bu çerçevede yargılarda bulunmayı anlatan bir terimdir. Etnosantrizm genellikle, bir şeyin başka toplumlardaki yapılma biçiminin, aynı şeyin kendi toplumundaki yapılma biçiminden daha geri olduğunu varsayar. Sosyologlar, başka *kültürlerin pratiklerini o toplumların bağlamında analiz etmeye, ancak şeylerin düzenlenmesinin tek bir doğru yolu bulunduğu önyargısından kurtulduktan sonra başlayabilirler. Etnosantrizmden kaçınma, yirminci yüzyıla girilirken *sosyal antropolojinin ve karşılaştırmalı sosyolojinin başlıca özelliklerinden birisi haline gelmiştir. Yine de etnosantrizm ilkesi, uç noktalara götürüldüğünde, evrensel nitelikli bilişsel veya değerlendirme kriterlerinin (sözgelimi, *rasyonalite ya da evrensel ahlâki standartlar gibi kriterlerin) uygulanmasını olanaksızlaştıracak kadar *göreceli karşılaştırmalı analizler yapabilir. *Ayrıca bkz.* **gözlemci yanlılığı.**

etnotıp (*ethnomedicine*) Belli (genellikle Batılı olmayan) kültürlerde rastlanan, hastalıkların bakımı ve tedavisiyle ilgili "halk" fikirleri ve uygulamaları; yani, profesyonelleşmiş, düzenlilik kazanmış bilimsel tıbbın çerçevesi dışında kalan fikir ve pratikler. Bunların en yaygın örnekleri, daha çok bitkilerden elde edilen ve ampirik deneylerle benimsenmiş doğal tedaviler, doğaüstü bir unsurla (güçle) ilişkilendirilen iyileştirme *ritüelleridir. Genellikle bilimsel görülmeyen bu tür iyileştirme yöntemlerine verilen değer giderek artmaktadır.

etoloji (*ethology*) Konrad Lorenz ile Nikolaas Tinbergen'in öncülüğünü

yaptıkları etoloji, *evrim kuramının hayvanların ilk dönem ve insanların çocukluk davranışlarına (içgüdüsel ve adapte edici doğalarını incelemek amacıyla) uygulanmasını anlatır ve kökleri Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni*'ne (*Origin of Species by Means of Natural Selection,* 1859) kadar uzatılabilir. 1930'ların başlarında bu alanı keşfetmenin onuru, genellikle, en çok insanların ve hayvanların davranışlarının içgüdüsel temeli ve "etki bırakma" üzerine araştırmalarıyla tanınan Lorenz'e verilir. Yalnız onun çalışmaları sosyologlardan daha çok psikologları (John *Bowlby'ın bağlılık ve ayrılık araştırmaları gibi) etkilemiştir. Sosyologların genel kanısı, hayvan davranışlarıyla ilgili araştırmaların insan toplumunun anlaşılmasıyla fazla bir ilgisi olmadığı yönündedir.

Etoloji 1960'lı yıllarda, Desmond Morris'in *Çıplak Maymun*'u (*The Naked Ape,* 1967) gibi popüler kitaplarla oldukça popülerleşmişti. Morris bu kitabıyla daha sonraki çalışmalarında, insan davranışlarıyla hayvan davranışlarının belli yönlerinin benzerliğini ve buna bağlı olarak evrim açısından önemini ortaya koymaya çalışmıştı. Etolojiyi eleştirenler, 1950'li ve 1960'lı yılların popüler etoloji çalışmalarının (ki bunlar *sosyo-biyolojinin de öncülerinden birisi sayılmaktadır) önemli bir bölümünün arkasında yatan indirgemeci varsayımlara dikkat çekmişlerdir.

ev içi emeği (*domestic labour*) Feminist kuram içinde, kadınların evde yaptıkları ücretsiz işlerin ağırlığını analiz etmek amacıyla geliştirilen bir kavram. Friedrich *Engels'in üretken (değer yaratan) iş ile işçiyi ya da çalışma yeteneğini yeniden yaratmayı amaçlayan iş arasında yaptığı ayrımdan sonra, Marksist feminizmde ev içi emeği bazen "yeniden üretici emek" diye de adlandırılır. Ev içi emeğiyle ilgili çoğu tanımda, onun *ev işiyle eşitlendiğini görürüz. Ancak bazı tanımlarda, gerginliklerin yatıştırılması ve ilgi gösterme gibi "duygusal işler" de ev içi emek kapsamında görülmektedir. 1970'li yıllarda ev içi emeğinin klasik Marksizan anlamda üretken iş olarak mı, yoksa üretken olmayan iş olarak mı değerlendirileceği, ayrıca yine ev içi emeğinin erkeklerin ya da kapitalizmin, daha doğrusu ikisinin de çıkarına olan bir kategoride görülüp görülmemesi gerektiği konusunda yoğun tartışmalar yapılmıştır. Ev içi emeğinin tam olarak nasıl kavramsallaştırılacağı ve bu emeğin temel önemiyle ilgili olarak hâlâ bir görüş birliğine varılamamış olmakla birlikte, bu konunun, bir ölçüde erkeklerin kadınları *sömürmesine yol açtığı ve ekonomiye gizli de olsa ciddi bir katkı sağladığı için, cinsler arasındaki eşitsizliğe önemli bir temel sağladığı yaygın bir görüştür. *Ayrıca bkz.* **ataerkillik; ev işi.**

ev içi işbölümü (*domestic division of labour*) Bir hane içindeki işlerin, rollerin ve sorumlulukların paylaşılmasını anlatan bir terim. Evli kadınların resmi *istihdama daha çok katılmalarıyla birlikte, sosyologlar ev ve işyerini birbirine bağlayan süreçleri (kadınların ücretli işlerde daha çok çalışmalarının "geleneksel" ev içi rollerin ve *ev içi emeğinin paylaşımının yeniden düzenlenmesine yol açıp açmadığı sorunu dahil olmak üzere) daha yakından incelemeye başlamışlardır. Nitekim çok kısa bir zaman dilimi içinde ev içi işbölümü konusunda muazzam genişlikte bir ampirik ve kuramsal literatür ortaya çıkmıştır.

Bu alandaki ilk araştırmalar, örneğin Michael Young ile Peter Willmott'ın *The Symmetrical Family*'de (1973) ortaya attıkları türden, özellikle orta sınıflar arasında erkek ile kadının para kazanma ile evi çekip çevirmenin

gerektirdiği (ve eskiden beri büyük ölçüde ayrılmış olan) birbirini tamamlayıcı işleri giderek daha çok paylaştıkları şeklindeki iyimser görüşe şüphe düşürmektedir. Nitekim Robert O. Blood ile Donald M. Wolfe (*Husbands and Wives*, 1960), Detroit'te örnek olarak inceledikleri aileler arasında, ev işlerinde cinsiyete dayalı ayrımların büyük ölçüde değişmeden kaldığını; erkekler "teknik yetenek" gerektiren dış işleri yaparlarken, kadınların *ev işlerini gördüklerini saptamışlardır. Benzer bulguların aktarıldığı başka çalışmalar için bkz. Ann Oakley, *The Sociology of Housework* (1974) ve Stephen Edgell, *Middle Class Couples* (1980). Rhona ve Robert N. Rapoport'un *kariyer yapan eşlerin evlilikleri üzerine araştırmaları, kadınların karşılarına çıkan *rol çatışmasını (sık sık kadınların geleneksel ev içi emeğinin asıl sorumluluğunu kabul etmekten, ayrıca ücretli bir işte çalışmaktan gelen "çifte yük" yüklenmeleriyle sonuçlanan bir çatışma) ele almaktadır.

Daha yakın zamanlardaki incelemeler de, ev işlerinin kadınlara düşen geleneksel payının büyük ölçüde değişmeden kaldığını oldukça ayrıntılı biçimde belgelemiştir. Bu konudaki araştırma patlamasının bulgularını özetleyen mükemmel bir çalışma olarak bkz. Lydia Morris, *The Workings of the Household* (1990). Çalışmasında güncel sonuçları değerlendiren Morris, Amerika'da ve İngiltere'de yapılan araştırmaların birbirine paralel bulgular ortaya koyduğunu saptamıştır. Bu bulguların en önemlileri şunlardır: kadınların - resmi işlerde çalışan kadınlar dahil olmak üzere- ev işlerinin asıl yükünü üstlenmeye devam etmeleri; erkeklerin ev işlerine (birazcık daha) katılmalarının kadınların arta kalan iş yüklerini dengelemesi; part-time çalışan kadınların, muhtemelen küçük çocukların bakımıyla ilintili ekstra işler yaratan bir yaşam çevrimi etkisi nedeniyle en düşük ücretleri almaları; yine de erkeklerin *yaşam çevriminin bu aşamasında ev içi işleri üstlenmeye diğer yaş katmanlarına göre daha eğilimli olmaları; kadınlar herhangi bir işte çalışıyor olsun olmasın, erkeklerin ev işlerine ayırdıkları zamanın görece aynı kalması.

Bu araştırmalarda üzerinde durulan ayrıntılar ve vurgulanan noktalardaki farklılıklar ilginç olmakla birlikte, Sarah F. Berk'in dile getirdiği temel ve genellikle doğrulanan bulguyla ("kocaların işlerinde yürüttükleri çalışmalar ve mesleki yapılarını belirleyen kişisel özellikleri toplam hane pazarı zamanının en kritik belirleyicileri arasında yer alırken... çok az sayıdaki evli erkek ev işleri ve çocuk bakımıyla anlamlı denebilecek bir miktarda meşgul olmaktadır"; *The Gender Factory*, 1985) karşılaştırıldığında fazla önemli değildir. *Ayrıca bkz.* **cinsel işbölümü; cinsiyet rolleri; hane içi kaynak dağıtımı sistemi; karı/koca rolü.**

ev içi şiddet (*domestic violence*) Özellikle erkeklerin kadınlara karşı uyguladıkları (fiziksel ya da psikolojik) şiddet. Ev içi şiddet terimi 1970'lerde feministler tarafından yaygınlaştırılmıştır. Dayak yiyen kadınlar için sığınma evleri kuran feministler, ev içi şiddetin *toplumsal cinsiyete bağlı *iktidar (güç) eşitsizliklerinin ve kadınların ezilmesinin bir yansıması olduğu görüşündedirler. Bu terim daha genel bir anlamda, aile içindeki her türlü şiddeti kapsar. Yalnız çocuklara karşı uygulanan şiddetin genellikle özel bir karşılıkla, çocuk istismarı olarak ifade edildiğini hemen belirtmek gerekir. Polis tipik bir eğilim olarak, aileyi özel alan saymayı tercih edip, ev içi şiddetten kaynaklanan olaylara müdahale etmekte gönülsüz davranmaktadır.

ev işi sosyolojisi (*sociology of housework*) Sosyologlar, görece yakın zamanlara kadar, ev dışında ücret karşılığında çalışan kadınları (eşler ve anneler olarak) incelemişler, fakat karşılığı ödenmeyen *ev içi emeğini (çocuk bakımı ve *hanenin sürdürülmesiyle ilgili olan çeşitli temizlik, yemek pişirme, vb. işler) başka iş türlerine benzer bir iş olarak ele almamışlardı. *Sanayi ve *çalışma sosyolojisinin analitik araçlarını ev içi emeğine uygulamaya çalışan sistematik araştırmaların ortaya çıkması 1960'lı ve 1970'li yıllarda söz konusu olmuştur. Bunun ilk örneklerinden birisi Helene Z. Lopata'nın *Occupation: Housework*'dür (1971).

Ann Oakley'in *The Sociology of Housework*'ü (1974) gibi incelemeler sayesinde, ev kadınlarının evde yaptıkları çeşitli işler karşısındaki tatmin ve tatminsizlik duyguları, evin temizlik ve düzenlilik standartlarını korumak için yapılan rutin işler, bu işleri yapan kadınların kendilerine bakışı, gün içinde yapılan işlerin monotonluğu, parçalılığı ve hızı (çalışma koşulları), ev kadınları arasındaki toplumsal etkileşim, ev işi yaparken kendini ödüllendirme (*iş memnuniyeti) ve tüm bu ev işleri konusunda değişik toplumsal sınıflarda görülen farklılıklar ve benzerlikler hakkında birçok sorun gündeme getirilmiştir. Böylesi araştırmalara katılan deneklerin çoğunluğu tipik biçimde ev işlerinin kendilerini tatmin etmediğini, ev kadını olmanın en tatsız yanının bu olduğunu dile getirmişlerdir. Ev kadınları çok çalışmakta, rollerinin toplumsal bakımdan kendilerine pek prestij getirmediğini düşünmekte ve özellikle daha önce (ücretli) bir işte çalışmaktan dolayı tatmin duygusunu yaşamış olmaları durumunda ev işlerinde daha çok memnuniyetsizlik hissetmektedirler.

Öbür yandan ev işlerinin doğurduğu bu olumsuz duygular (iş memnuniyetinin düşük olması), en azından Oakley'e göre, ev kadını *rolüne biçilen olumlu imajla tam bir karşıtlık oluşturmaktadır. Bu görünüşteki paradoksun nedeni ise, "kadınların, ev kadınlığı rolünü benimsemelerini, iki cinsin konumunun da net biçimde tanımlanıp farklı yerlerde görüldüğü", *kadın(sı)lığın ev kadınlığıyla eşitlenmesinin bir aksiyom olarak kabul edildiği "genel erkeklik ve kadınlık rolleri görüşü bağlamı içinde değerlendirmeleri"dir. *Ayrıca bkz.* **ev içi işbölümü.**

evanjelik (*evangelical*) Bu terim (insanların günahtan kurtulması) "Gospel" yani iyi haber anlamını taşıyan Yunanca *euaggelion* sözcüğünden türetilmiştir. Evanjelik terimi sosyolojik kapsamda, Protestanlıktaki, İncil'e, vaaza, kişisel konuşmaya ve İsa'ya inanarak kurtuluşa vurgu yapan dinsel canlanmayla ilgili hareketlere karşılık olarak kullanılır. *Ayrıca bkz.* **dinsel canlanma.**

Evans-Pritchard, Sir Edward Evan (1902-1973) Çeşitli Afrika toplumlarıyla ilgili *etnografik araştırmalar yapmış Britanyalı sosyal antropolog. Evans-Pritchard'a göre, *sosyal antropoloji toplumu inceleyen bilimsel bir alan değil, hümanist bir alandı (onun bu şekilde düşünmesinin nedeni belki de ilk önce tarih çalışmış olmasındandı). Evans-Pritchard buna inandığı için, kendisini A.R. *Radcliffe-Brown'dan (1945-1970 yılları arasında Oxford Üniversitesi'nde Sosyal Antropoloji profesörlüğünü devraldığı kişiydi) ve genelde toplumlar hakkında yasalar veya kuramlar üretmeye çalışan diğer *işlevselcilerden ayrı bir yere koyuyordu. Çalışmalarına tarihsel bir boyut katan Evans-Pritchard, toplumların zaman içinde nasıl değiştiğini ve değişimi nasıl idare ettiğini gözler önüne sermişti ve bu, statik işlevselcilik analizlerinde ciddi bir ilerlemeyi temsil

ediyordu. Fakat Evans-Pritchard aynı zamanda, toplumları bütüncül olarak açıklamaya çalışıyordu ve bu anlamıyla Émile Durkheim'ın izleyicisi sayılabilirdi.

Fakat herhalde en önemlisi, antropolojinin odaklandığı alanın, *ritüellerin toplumdaki işlevinin incelenmesi olmaktan çıkıp, o toplumun üyelerinin ritüellere yükledikleri *anlamın irdelenmesine kaymasında ciddi bir rol oynamış olmasıydı. Ona göre, antropolojinin başlıca görevlerinden birisi, bir *kültürün anlaşılabilir terimlerle başka bir kültürün üyelerine tanıtılmasıydı. Evans-Pritchard bunu en çok hatırlanan, ona ününü kazandıran ve bugün bile popüler olan iki monografiyla (*Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*, 1937 ve *The Nuer*, 1940) başarmıştı.

Evans-Pritchard bilimsel olmayı Radcliffe-Brown'a kıyasla daha az ciddiye almış olmakla birlikte, yoğun alan çalışması yöntemlerine duyduğu coşkuyu almış olduğu Bronislaw *Malinowski'den daha kuramsal bir bakış açısına sahipti. Meyer *Fortes'le birlikte derledikleri *African Political Systems* (1940) siyasal antropolojide bir devrim yapmıştı. Evans-Pritchard'ın daha sonraki yazılarının bir kısmı (örneğin 1964'te yayınlanan *Essays in Social Anthropology*'deki bazı makaleleri), antropoloji ile diğer sosyal bilimler -tabii sosyoloji dahil olarak- arasındaki ilişkiye eğiliyordu. Bunlar bilgi *sosyolojisine yapılmış önemli katkılardı ve toplumsal araştırmadaki öznellik problemleriyle, karşılaştırmalı analize duyulan ihtiyaçla ilgili kışkırtıcı saptamalar içeriyordu. Evans-Pritchard'ın yazılarının, özellikle *dil, *akılcı eylem ve *din kuramları açısından taşıdığı sosyolojik önem, Mary Douglas'ın onun yaşamı ve çalışmaları üzerine yorumlarına da yer verdiği çalışmasında çok net bir şekilde açıklanmıştır (*Evans-Pritchard*, 1980). *Ayrıca bkz.* **büyü, büyücülük ve kara büyü.**

evde çalışma (*homework, homeworking*) Aile fertlerinin büyük ya da küçük firmalar için evlerinde yaptıkları, genellikle parça başı olarak değerlendirilen bir ücretli iş. Evde çalışma, okul çocuklarına öğretmenlerinin evde yapmak üzere verdikleri ev ödeviyle (*homework*) de, hane fertlerinin tüketmesi için ev içinde üretilen (*ev işi dahil olarak) mal ve hizmetler için kullanılan, karşılığı ödenmeyen *ev içi emeğiyle (*unpaid domestic labour*) de karıştırılmamalıdır. *Ayrıca bkz.* **dışarıda çalışma.**

evlilik (*marriage*) Geleneksel olarak evlilik, yetişkin bir erkek ile yetişkin bir kadın arasındaki yasal geçerliliği olan, belirli hak ve yükümlülükler getiren bir ilişki olarak kabul edilir. Bununla birlikte çağdaş toplumlarda evlilik, bazen daha özgür bir biçimde yorumlanabilir ve "evli gibi yaşamak" cümlesi, evliliğin birlikte oturmak dışında hiçbir anlam ifade etmediğini gösterebilir. Ancak, daha özgür olan bu tanımın bile *homoseksüel çiftleri dışladığını belirtmek gerekiyor. Birlikte yaşama, gittikçe kabul görmesine ve bugün evliliğin normal başlangıç evresi şeklinde algılanmasına rağmen, insanlar hâlâ birlikte yaşamak ile "gerçek" düğün ve evlilik arasında bir ayrım yapmaktadır.

Hem Britanya hem Amerika'daki yakın dönem sosyolojik araştırmaların çoğu, bir kurum olarak evliliğin çökmek üzere olduğuna dair giderek artan korkular üzerinde durmuştur. Bu korkuların iki kökeni vardır; birincisi, evliliklerdeki bozulma ve bunun ardından gelen boşanmayla, ikincisi, evliliğin moda olmaktan çıkması ve artık daha fazla sayıda insanın evlenmeden bir arada yaşaması, hatta çocuk yapmasıyla

ilgilidir. Boşanma oranı kesinlikle yükselmektedir ve Britanya'da şu andaki boşanma eğilimleri bu şekilde sürerse, yakın bir zamanda üç evlilikten birinin muhtemelen boşanmayla sonuçlanacağı söylenebilecektir. Son yıllarda, ilk evliliğin orta yaşta yapılması eğilimi artmış, gençlik evlilikleri kayda değer biçimde azalmıştır; oranı artan, ama yine de küçük olan bir azınlık ise hiç evlenmemektedir. Aynı zamanda, birlikte yaşama oranları artmakta ve evlenmeden önce birlikte yaşamak neredeyse bir norm haline gelmektedir. Dahası, gittikçe artan sayıda çocuk evlilik bağı dışında kararlaştırılıp doğurulmaktadır. İstatistiklere bakacak olursak, evliliğin geleceğinin pek iç açıcı olmadığı, yine de yetişkin nüfusun büyük çoğunluğu için hâlâ tercih edilen yaşam biçimi olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Hatta ilk evlilikleri başarısızlıkla sonuçlananlar arasında bile çoğunluk kesim ikinci kez evlenmeye sıcak bakmaktadır.

Peki insanlar niçin evlenir? Batılı toplumlarda, evliliğin duygusal boyutlarına vurgu yapılmıştır ve Lawrence Stane bunu *duygusal bireyleşme şeklinde adlandırır (bkz. *The Familiy, Sex and Marriage in England, 1500-1800*; 1977). Eş seçimi öncelikle duygulanım ve aşk sunan bir arzudan etkilenir (ancak Peter Berger'a göre, "Cupid'in parlayan oku esasen, son derece belirgin sınıf, gelir, eğitim, ırksal ve dini özgeçmiş gibi kanallarla yönlendiriliyor gibidir" (bkz. *Invitation to Sociology*, 1963). Benzer geçmişleri olan insanların birbirleriyle evlenme eğilimi güçlüdür, fakat bunun neden böyle olduğuna ya da farklı toplumsal gruplar içinde eş seçimindeki katılığın derecesinin değişip değişmediğine dair net bir açıklama yoktur. Son zamanlardaki bazı Amerikan araştırmaları şaşırtıcı bir şekilde, sınıfsal konum ne kadar yükselirse birbirine denk insanların evlililiğinin o kadar azaldığını ileri sürmektedirler (M. Whyte, *Dating, Mating, and Marriage*, 1990). Aynı çalışmada, denk insanların birleşmesinin evlilikteki başarıyı değerlendirmek açısından yetersiz bir gösterge olduğu da belirtilmiştir.

Evlilikteki başarı ve evlilik düzeniyle ilgilenmek, yakın zamandaki araştırmalarda gittikçe artan önemde rol oynamıştır. David Morgan'ın (*The Family*, 1985) ileri sürdüğü gibi evlilik, evlilikle ilgili sorunlarla mücadele etmek üzere hazır bulunan terapistler ve evlilik danışmanlarının varlığıyla "tıbbileşmiş" ve evlilik kalitesi artmıştır. Bu durum, evlilikteki başarının ne şekilde ölçülmesi gerektiği sorununu da gündeme getirmektedir. Açıkçası, istikrar yeterli bir gösterge değildir, çünkü bazı çiftler tamamen mutsuz bir ilişki yaşasalar da birlikte kalmaya devam ederken, bazı çiftler başkalarının imrenebileceği bir ilişkileri varken ansızın boşanabilmektedirler. Benzer bir doğrultuda çeşitli evlilik kalitesi envanterleri geliştirilmiş ve son zamanlarda evlilik kalitesi ile evlilikteki sorunların birbirlerinden bağımsız oldukları fark edilmiştir. Örneğin, bazı evliliklerde, çatışma ve tartışmaların, eşlerin birbirlerini umursamalarının ve ilginin işaretleri olabileceği iddia edilmektedir.

Evlilikler bariz biçimde *yaşam çevrimlerinin farklı zamanlarında farklı sorunlarla yüz yüze gelirler ve özellikle küçük çocukları olan ebeveynler için *aileyi geçindirmek ailevi güçlükleri beraberinde getirir. İkinci evliliklerin bozulma ihtimali ilk evliliklere göre daha fazladır, hele üvey çocuklar varsa. Bu saptama kısmen doğru olabilir, çünkü yeniden evlenmek –toplumsal beklentiler ve *normların hâlâ evliliklerin yaşam boyu sürmesi gerektiğine inanan geleneksel beklentileri

yansıtması anlamında- eksik bir kurumdur. Anthony Giddens'ın belirttiği gibi, "yıkılan evlilikler", "yıkılan yuvalar" gibi terimler bu geleneksel idealin bir dışavurumudur ve özellikle anne-babası ayrı veya boşanmış çocuklar söz konusu olduğunda kötü, olumsuz yananlamlar taşırlar.

Yapılan araştırmalar, giderek istihdam ile aile hayatı (evlilik dahil olarak) arasındaki karşılıklı ilişkiye odaklanmaktadır. Birinci odak noktası, evlilik ilişkisinin kadının çalışmasını ne şekilde etkilediğidir. Amerikalı araştırmacılar uzun süreli anketler yaparak, aile bütçesine daha yüksek payla katkıda bulunan kadınların boşanma olasılığının, daha düşük paya sahip ya da ev hanımı olan kadınlardan daha fazla olduğunu saptamışlardır. Kocalarına ekonomik bakımdan daha az bağımlı kadınlar uşak konumuna daha fazla tahammül etmek istemiyor ve kocalarını terk etmeye olanak tanıyan kaynaklara sahip olduklarını düşünüyor olabilirler. Bir diğer önemli soru, kadının çalışmasının evlilik içinde daha ileri düzeyde bir *eşitlikçiliğe yol açıp açmadığıdır. Bu konuda bazı aile araştırmacıları, ailelerin nasıl daha fazla simetrik hale geldiklerini gösteren pembe tablolar çizerlerken, başka araştırmacılar, ev içindeki geleneksel işbölümünün -kadın tam gün çalıştığında bile- sürdüğünü ileri sürerek şüpeciliklerini korumaya devam etmişlerdir.

Jessie Bernard *The Future of Marriage*'de (1972), bir değil iki tür evlilik (kadının evliliği ile kocanın evliliği) olduğunu iddia etmiştir. Araştırmaların sürekli gösterdiği gibi, evliliğin erkeğe faydaları kadına kıyasla daha fazladır; evli erkekler daha iyi bir ruh sağlığı içinde olur, kadınlara oranla daha az *stres yaşarlar. Evliliği bir baskı kurumu olarak gören bazı feministler kadınların evlenmemeleri gerektiğini savunmuşlardır. Öte yandan evlilikteki eşitsizlikler toplumdaki cinsiyet eşitsizliklerinin yansımalarıdır. Chris Harris'in *Family and Industrial Society*'de (1983) belirttiği gibi, "eşler arasındaki biçimsel eşitlik ne kadar güçlü olursa olsun, kadının evlilik içindeki eşitsizlik duygusu, kadınlar emek piyasasına -her ne sebepten olursa olsun- eşit koşullarda katılamadığı sürece devam edecektir". Bernard daha ileri giderek, ev kadınının ekmek kazanmak için geçirdiği başkalaşımın her toplumsal ilişkide sarsıntılar yaratacağını ileri sürer. Eşlerin ikisinin de çalıştığı evlilikler değişimin tohumunu ekmektedir. Bununla birlikte, istatistiklerin olumsuz göstergelerine rağmen evliliğin bir ölçüde kendini çabuk toparlayan bir kurum olduğu gözlenmektedir; belki de son derece yavaş bir şekilde, karının ve kocanın evlilikten elde ettikleri yararın daha dengeli bir hale gelmesi mümkün olabilecektir. *Ayrıca bkz.* **ev içi işbölümü; hane içi kaynak dağıtımı sistemi; karı/koca rolü; kariyer yapan eşlerin evliliği; simetrik aile.**

evlilik, grup (*marriage, group*) *bkz.* **grup evliliği**

evrimcilik, evrim kuramı (*evolutionism, evolutionary theory*) Evrimcilik on dokuzuncu yüzyılda *biyolojik analojiye dayalı bir düşünce akımıydı, fakat determinist özelliğiyle Darwinci kuramdan ayrılıyordu. Darwin'in genel evrim kuramına göre, doğal türler değişim ve doğal ayıklanma yoluyla evrim geçirmektedir ve bu süreç mutlaka ileriye doğru olmak zorunda değildir. Fakat Viktorya çağı sosyal bilimcilerinin destek verdiği evrim kuramında, insan toplumları hep gelişmek zorundaydı, değişim ileriye doğruydu ve insan toplumunun daha çok uygarlaşmasına, moral yönden daha iyileşmesine doğru gidiyordu. On dokuzuncu yüzyılın

toplum ve siyasal yaşam görüşünün merkezinde bu tür kuramlar vardı. Sömürgeciliğin temelini bunlar oluşturduğu gibi, bunların günümüz Batı düşüncesinde derin kökler salmış olduğunu da hâlâ söyleyebiliriz. Kenneth Bock'ın denemesi "Theories of Progress, Development, Evolution" (der. T. Bottomore ve R. Nisbet, *A History of Sociological Analysis,* 1979) bu konuda iyi bir tarih ve değerlendirme metnidir.

Sosyolojideki evrim kuramının doğuşu Herbert *Spencer'a atfedilmesine rağmen, Karl *Marx, Friedrich *Engels, Émile *Durkheim ve V. Gordon *Childe gibi değişik akımlardaki yazarların da bu kuramı sorgulamadan kabul ettikleri açıktır. Evrim kuramının kökeninin bu şekilde gerek radikal, gerekse muhafazakâr kuramcılara götürülebilmesi, evrimciliğin Batı düşüncesi açısından taşıdığı derin kültürel önemin iyi bir göstergesidir. *Ayrıca bkz.* **anaerkillik; Darwincilik; evrimsel evrenseller; Frazer, Sir James George; ilerleme; Morgan, Lewis Henry; Parsons, Talcott; sosyal antropoloji; toplumsal değişim.**

evrimsel evrenseller (*evolutionary universals*) Talcott *Parsons, geç dönem yazılarında, *işlevselci kuramını (özellikle dört "sistem problemleri"ni), *Societies* (1966) ile *The System of Modern Societies* (1971) yapıtlarında sergilediği *evrimci bir perspektifle ilişkilendirmişti. Parsons, toplumların biyolojik organizmalar gibi *çevrelerine karşı "genelleşmiş adaptasyon (uyum) yetenekleri"yle ilerledikleri görüşündeydi. Bu ilerleme esasen *yapısal farklılaşma süreçleriyle; yani, giderek daha çok özel hale gelen ihtiyaçların karşılanması için gerekli toplumsal işlevleri yerine getirecek uzmanlaşmış kurumların geliştirilmesiyle sağlanıyordu. Fakat karmaşıklığın bu şekilde sürekli artması, yeni ve daha uzmanlaşmış öğelerin koordine edilmesini sağlayacak yeni entegrasyon tarzlarını gerektirmektedir ve bu da, "sibernetik hiyerarşi" (bilgi alışverişinin artması ya da bilginin çoğalması) ilkesiyle gerçekleştirilir. (Bu şekilde *kültürün, Parsons'ın çalışmalarında *toplumsal sistemi yönlendiren başat etki olmaya başladığını görürüz.)

Demek ki evrimin yönü geleneksel toplumlardan modern toplumlara doğrudur ve ilerleme de, bürokratik örgütlenme, para ve piyasa kompleksleri, tabakalaşma ve genelleşmiş evrensel normların ortaya çıkması gibi evrimsel evrensellerin gelişmesiyle (yapısal farklılaşmayla) bir çizelge halinde gösterilebilir. Bu evrimsel evrensellerin her biri, kendi çevresine daha etkin biçimde adapte olacak bir toplumu olanaklı kılar (bkz. "Evolutionary Universals in Society", *American Sociological Review,* 1964). Evrimsel evrenseller kavramına karşı eleştiriler, bu soyutlama düzeyinde Parsonscı kuramın geniş bir taksonomi sunmaktan öteye gitmediği, dolayısıyla test edilemeyeceği ve söylediklerinin fazla açık olmadığı yönündedir.

eylem araştırması (*action research*) Araştırmacının kendisinin de bir değişim unsuru olduğu, genellikle yerel topluluklarda ya da şirket danışmanlarınca değişim sürecinin parçası olarak kullanılan bir araştırma türü. Burada araştırmaya konu olan kişiler, görece hızlı biçimde ilerleyen bir araştırma-eylem-araştırma-eylem sürecinin çeşitli aşamalarında yer almaya davet edilirler. Bu, esnek biçimde tanımlanmış *örnekolay incelemesi yöntemlerinden yararlanarak bir problemin kökenlerinin araştırıldığı, analizin -bir ya da birden fazla çözüm önerileriyle- araştırmaya konu olan kişilere ya da grup liderlerine sunulduğu, hangi yöndeki

eylemin uygulanacağına karar verildiği, daha sonra da önceden görülememiş problemleri ve bunların muhtemel çözümlerini ortaya koymak suretiyle, sonuçları değerlendirmek için başka araştırmaların yapıldığı ve bunun arkasından yeni politikalar ya da faaliyetler geliştirmek ve bunları genişletmek için başka eylemlere girişildiği, özetle durmadan tekrarlanan bir süreçtir. Doğal olarak bu süreç, ilintili alanlara da yayılarak sonsuz biçimlerde genişletilebilir. 1970'li yıllarda Britanya'da ortaya atılan cemaat kalkınma programları bu yöntem için ilginç bir örnektir (özellikle bkz. *Coventry CDP Final Report,* 1975).

eylem kuramı, eylem perspektifi (*action theory, action frame of reference*) Bu terimler birbirinin yerine kullanılamasa da yakından ilişkilidir ve sosyolojiyi bir bilim olarak görmemiz konusunda çeşitli içerimleri vardır. Sözgelimi, sosyolojik araştırmanın birbirine alternatif başlangıç noktaları olarak eylem ile yapıyı karşılaştırmak bilinen bir yaklaşımdır. Eylem kuramları, *sosyolojinin başlıca ya da tek nesnesi olarak insan eylemini gören kuramlardır. Bu grup içinde Weberci sosyolojiyi, fenomenolojik ve yorumbilgisel sosyolojiyi, sembolik etkileşimciliği, etnometodolojiyi ve yapılaş(tır)ma kuramını (bunların hepsi bu sözlükte ayrı başlıklarla ele alınmış kuramlardır) sayabiliriz. Bu yaklaşımlar sadece eylemin doğasıyla değil, *anlam ve *yorumla da ilgilidir. Eylemin tanımlayıcı özelliklerinden birisi, davranıştan farklı olarak, eylemi yapan kişinin gözünde öznel bir anlam taşımasıdır. Max *Weber dört eylem tipi -geleneksel, duygusal, değer yönsemeli ve araççı (akılcı araç-amaç)- ortaya koymuş, yine de sosyolojik analizlerin çoğunda tarihsel olarak bunlardan son ikisinde yoğunlaşılmıştır. Dolayısıyla, eylem kuramları sosyolojiyi doğa bilimlerine benzer, dışsal, bağımsız nesnelerle uğraşan bir bilim olarak görmez; bilakis sosyoloji, insanların eylemleri, düşünceleri ve ilişkilerinin akılcı, tutarlı bir açıklamasını sunduğu için bilimseldir.

Eylem perspektifi, Talcott *Parsons'la birlikte anılan bir bakış açısıdır. Parsons'ın kuramı, toplumsal aktörün, hem fiziksel hem de toplumsal bakımdan kısıtlayıcı bir ortamda, farklı araçlar ile amaçlar arasında bir tercih yaptığını öngördüğü sistematik bir eylem analiziyle başlar. Bu tercihin yapılması sırasında etkili olan en önemli toplumsal sınırlamalar *normlar ile *değerlerdir. Parsons bu analizden yola çıkarak, kendi kuramının iradeci karakterini kaybettiği, yani tercih yapan aktörün sahneden çıktığı ve onun yerini, belirleyici rolü normlar ile değerlerin oynadığı bir yapısal belirlenim kuramının aldığı, gelişkin bir *toplumsal sistem modeli kuracaktır.

Sosyolojide, Parsons'ın kuramının dışındaki modern eylem kuramlarının üç değişik kaygısı vardır. Bunlardan birincisi, *akılsallık (rasyonalite) ve akılcı eylemin kendi doğasıdır ve Weber'in tipolojisinden hareket edip, nedensel eylem açıklamalarının olanaklılığıyla ilgili soruları gündeme getirmektedir. (İnsanı herhangi bir şey yapmaya iten nedenlerle, bir metal parçasını ısıtmanın onun genleşmesine yol açan neden aynı türden midir?) Ayrıca bu şekilde, akılsallığın (rasyonalitenin) mutlak kriterleri bulunup bulunmadığı ya da sosyolojik açıklamaların her zaman için bir anlamıyla görece olup olmadığı sorunları ele alınmaktadır. Jon Elster'in akılcı seçim kuramı bu problemlerin bazılarını daha özüne inerek irdeler. Modern eylem kuramlarının ikinci ilgi alanı, eylemin altında yatan, tartışmasız kabul edilen kurallar ile bilgi yığınıdır (özellikle etnometodoloji

ile fenomenolojinin izini sürdükleri bir tema). Sembolik etkileşimciliğin eğildiği üçüncü ilgi alanı da, aktörler arasında gerçekleşen anlamın öğrenilme ve müzakere sürecidir.

Akılcı biçimde hareket etmesi koşuluyla aktörün akılsallığı (rasyonalitesi) konusunda, açık ya da örtük biçimde tüm eylem kuramlarının söyleyecek sözü vardır. *Ayrıca bkz.* **mübadele kuramı.**

eylemcilik (*actionalism*) Genellikle Fransız sosyolog Alain Touraine'in adıyla birlikte anılan ve Talcott Parsons'ın önerdiği "eylem perspektifi"yle (*bkz.* *eylem kuramı) karıştırılmaması gereken bir terim. Touraine, 1960'lardan başlayarak, *The Self-Production of Society*'de (1973) etraflıca anlattığı radikal bir yeni kuramsal çerçeve geliştirmiştir. Touraine'in amacı, kendi sözleriyle, "toplum sosyolojisinin yerine aktörler sosyolojisini koymak" ve buna bağlı olarak sosyolojide gördüğü, nesnel ve öznel yaklaşımlar, ya da sistem ve eylem yaklaşımları şeklindeki yanlış bölünmeyi ortadan kaldırmaktır. Eylemcilik, toplumsal aktörü, yapısal ve tarihsel fenomenlerle ilgili kuramlar dahil olmak üzere, kuramsal ilgi merkezi durumuna getirecektir. Aktörler sadece toplumsal sistemlerin bileşenleri değil, aynı zamanda bu sistemlerin asli failleridir.

Touraine'in analizinde toplumsal sınıflar gibi gruplar ve kolektif topluluklar da dışlanmaz. Yine de bu topluluklara kategoriler olarak değil, toplumsal aktörler arasındaki dinamik ilişki kümeleri gözüyle bakılmaktadır. Bu perspektif, bireysel öznenin "ölü" sayıldığı *yapısalcılık ile *post-yapısalcılığın ve tarihi aynı derecede toplumsal aktörlerden mahrum bırakan *özcülüğün açık bir eleştirisini içermektedir.

Eylemciliğin dinamik yönü, Touraine'in deyişiyle tarihselliğidir (Jean-Paul *Sartre'dan uyarlanmış bir terim); yani, toplumun kendi ayakları üzerinde durma becerisini, tarihin insanın bir etkinliği olma özelliğini yansıtmasıdır. Sosyolog tarihselliğin bir unsurudur (negatif bir gözlemci değildir) ve kendi toplumunun çatışmalarından kesinlikle etkilenecektir. Touraine bu noktadan hareketle, sosyologların toplumsal değişim hareketlerini, onların içinde doğrudan yer alarak inceledikleri "*sosyolojik müdahalecilik" yöntemine ulaşmıştır. Touraine'e göre, eylemci sosyoloji çok yönlü ve çatışmalarla dolu olacak, ama toplumsal değişim süreçlerine aktif olarak katılması nedeniyle daha meşru bir rol oynayacaktır.

Somut olarak ifade edersek, eylemci yaklaşım, toplumsal değerlerin nasıl şekillendiğini, dolayısıyla, her tarihsel çağda devrimci değişimi gerçekleştirme kapasitesiyle bir *toplumsal hareket örgütleyen "tarihsel özne"yi (kolektif aktörü) yakalayarak *toplumsal değişimin nasıl sağlandığını açıklamaya çalışmaktadır. Touraine daha önceki çalışmalarında, tarihsel öznelerin çalışmak suretiyle kendi farkındalıklarına ulaşacaklarını, böylece, kapitalizmin tarihsel öznesini ifade eden toplumsal hareketin örgütlü emek olacağını ileri sürmüştü. Fakat daha sonraki çalışmalarında "üretim" anlayışını genişletmiş ve kuramına, kadınların, öğrencilerin, nükleer silahları protesto edenlerin ve milliyetçilerin faaliyetlerini içerecek şekilde diğer toplumsal hareketleri de almıştır.

eylemlilik (fail, eyleyen) (*agency*) Eylemlilik sık sık *yapıyla karşı karşıya getirilir ve genellikle eylemin eşanlamlısından başka bir anlam yüklenmez; bununla, örtük biçimde, yapısal kuramların sözde *determinizminin karşısında insan eyleminin belirlenimsiz doğası vurgulanmaktadır. Bu terim daha geniş bir anlamda, yani "fail"i

karşılaması anlamında, aktörün psikolojik ve sosyal psikolojik yapısına dikkat çekmek ve amaçlanan (iradi) eyleme dair eylem yeteneğini göstermek üzere kullanılabilir.

Sosyolojik kuramların, eylemliliğe ya da yapıya yaptıkları göreli vurguya göre (dolayısıyla, yapı-eylemlilik tartışması çerçevesinde) ayırt edilmeleri sık rastlanan bir durumdur. Bazı yeni kuramcılar bu tartışmaya, buradaki *ikiciliği (düalizmi) aşmaya yönelik bilinçli bir çaba harcayarak müdahale etmişlerdir. Fransız sosyolog Pierre Bourdieu bu konuda iyi bir örnektir. Çeşitli kitapları ve makalelerinde eksiksiz bir *toplumsal düzen kuramı da bulunmasına rağmen, Bourdieu'nün İngilizce konuşulan dünyada en çok tanınan yanı, sosyoloji disiplinine soktuğu *kültürel sermaye ve *habitus kavramlarıdır. Bourdieu'nün toplumsal düzen kuramının odaklandığı nokta, eğitim kurumlarında bilginin farklı düzeylerde yayılmasıyla, iktidarı elinde tutanların çıkarlarını kollayan *çağdaş kültürün yeniden üretimidir. Bourdieu, özellikle daha sonraki çalışmalarında, hem *özcülüğü hem de *gündelik yaşamda doğru sayılan tüm fikirleri aşarak, sosyolojide kurmacı (*bkz.* *toplumsal kurmacılık) bir yaklaşım kullanma çağrısı yapmaktadır. Bourdieu'nün toplumsal yaşamın nesnel ve öznel boyutlarının kopmaz biçimde birbirine bağlı olduğunda ısrar etmesi, onu mikro-makro ve eylemlilik-yapı gibi ikiciliklere (düalizmlere) karşı çıkmaya götürmüştür (bu metinler için bkz. *Outline of a Theory of Practice,* 1977; *Reproduction in Education, Society and Culture,* 1977; *Distinction,* 1984; *Homo Academicus,* 1988; *In Other Words,* 1990; *The Logic of Practice,* 1990; *The Craft of Sociolog,* 1991). Bu değişik metinlerin sosyolojik bir proje oluşturduğundan açıkça söz edilemeyeceği gibi, yapı-eylemlilik ikiciliğine (düalizmine) çözüm getirmiş oldukları da söylenemez, fakat bu doğrultudaki etkisine dair bir argüman Rogers Brubaker tarafından ortaya atılmıştır (örneğin bkz. Rogers Brubaker, "Rethinking Classical Theory: The Sociological Vision of Pierre Bourdieu", *Theory and Society,* 1985).

Benzer biçimde Amerikalı sosyolog Jeffrey Alexander, bilhassa dört ciltlik *Theoretical Logic in Sociology* (1984) adlı yapıtında, metafizik ve ampirik, bireysel irade ve kolektif tahakküm ile normatif ve araççı eylemi bir araya getirerek çok boyutlu bir sosyolojiyi savunmaktadır. Alexander ayrıca, Talcott Parsons'ın bu sentezi yapmaya diğer sosyolog kuramcılardan daha fazla yaklaştığı görüşündedir. *Ayrıca bkz.* **eylem kuramı; yapılaş(tır)ma.**

Eysenck, Hans Jurgen (1916-1997) Dünyanın sayılı, ama aynı zamanda en tartışmalı psikologlarından birisi olan Eysenck Berlin'de doğmuş, Nazilerin yükselişe geçmesi üzerine önce Fransa'ya, daha sonra İngiltere'ye kaçmış ve çalışma yaşamının büyük kısmını Londra Üniversitesi'nde geçirmiştir. 1955'de Psikoloji Profesörü unvanı alan Eysenck, Londra'nın Maudsley hastanesindeki Psikiyatri Enstitüsü'nün başarılı Psikoloji Bölümü'nü yönetmiştir. Çok sayıda makalesi ve elli kadar kitabı -ki bunlardan *Know Your Own IQ, Uses and Abuses of Psychology, Fact and Fiction in Psychology* gibi bazıları çok satar statüsündedir- bulunan Eysenck, bu çalışmalarıyla gerek psikologlar, gerekse diğer sosyal bilimciler arasında hararetli tartışmalar doğurmuştur.

Eysenck'in psikolojinin gelişmesine en büyük katkısı, herhalde insan *kişiliğine yönelik araştırmalarda dikkatli deneysel ve *psikometrik testlerin savunuculuğunu yapmasına bağlanabilir. Onun monografilarında genellikle *dışadönüklük ve içedönüklük, siyasal

tutumlar, akıl hastalığı dahil olarak anormal davranışlar gibi özellikler ele alınmıştır (örneğin bkz. *Scientific Study of Personality*, 1952; *Psychology of Politics*, 1954; *Dynamics of Anxiety and Hysteria*, 1957). Eysenck, insanlar arasındaki psikolojik farklılıkların belirlenmesinde genetik faktörlerin önemli bir rol oynadığını da savunmasına rağmen, *davranışçılığın önde gelen savunucuları arasında yer alıyordu. Yine tartışmalı bir saptamaya göre, IQ testleriyle ölçülebilecek birimsel bir *zekâ bulunduğu tezinin ilk destekçilerinden birisiydi ve bu doğrultuda, yapılan araştırmalar, ölçüm sonunda elde edilen Siyahların ortalama zekâsının Beyazlarınkinden kayda değer ölçüde daha düşük olduğunu gösterdiği için, bu farklılığın genetik olması gerektiği sonucuna varmıştı (yalnız daha sonraki çalışmalarında, çevre faktörlerine daha çok ağırlık verdiği ve etnik gruplar arasındaki farklılıkların değişebileceğini kabul ettiği belirtilmelidir). Eysenck, genetik faktörlerin suçluluğun açıklanmasında da önemli bir rolü bulunduğunu savunuyordu. Nitekim 1970'lerde, sigara içme ile kanser arasındaki ilişkinin tütündeki kanserojen maddelerden daha çok, kişilik farklılıklarına bağlı olduğunu, çünkü duygusal problemleri olan insanların sigara içmeye ve kansere yakalanmaya daha eğilimli olduklarını ortaya koyan bir dizi araştırma yapmıştır. Fakat Eysenck, bu araştırması için Amerikan tütün şirketlerinin sağladığı fonlardan destek aldığı ortaya çıktığı zaman çok ağır eleştirilere maruz kalacaktı. *The Natural History of Creativity*'de (1995) ise, yaratıcılığın, yaratıcı insanlarla dahilerin -kökleri DNA yapılarında bulunan- psikopatolojik özelliklerinden kaynaklandığını iddia edecekti.

İroniktir ki, Eysenck sık sık verileri kendi kuramlarına uygun sonuçlar verecek şekilde manipüle etmekle suçlanmasına rağmen, psikolojik incelemelerin ampirik kanıtlarla desteklenemeyeceği iddialarına da kararlılıkla karşı çıkmış; örneğin, parapsikoloji ve *psikolojiyle ilgili, psikoterapiye tabi tutulan insanların psikoterapi görmeyen insanlardan daha çabuk iyileşmediklerini gösterir yöndeki bir deneyin sonuçlarına yer verdiği eleştirel metinler kaleme almıştı. Otobiyografik çalışması *Rebel with A Cause*'da (1997'de yeniden basılmıştır) ise, kariyerini bir dizi karşıt konum olarak (genellikle, Freudcular ile *yansıtma tezlerinin kullanılmasını savunanların bağlı olduğu kuruluşlara karşı ve başta *davranış terapisi ile genetik araştırmalarını savunanların olmak üzere başkaldıran azınlıkların lehine) yorumlamıştır ve bu saptaması yanlış değildir.

F

Fabianizm (*Fabianism*) Fabianizm, İngiltere'de toplumsal politikalarla ilgili kolektivist düşüncelerde özünde devrimci olmayan, pragmatik ve rasyonel nitelikli, devletin müdahalesine ve *refah devletinin kusursuzluğuna inanan, ayrıca İngiltere'deki ampirik araştırma geleneğiyle güçlü bağlara sahip bir temel eğilimi ifade eder. 1844'te Sidney Webb ve George Bernard Shaw'ın da içinde bulunduğu kişilerce kurulan Fabian Derneği, adını "yavaş ama emin adımlarla" düsturunun babası olan Romalı komutan Fabius Maximus Cunctator'dan almıştır. Gerek devrimci *Marksizmden gerekse Owencı *ütopyacılıktan uzak duran ilk Fabianlar, çalışma koşullarında devlet denetimini ve "belediye sosyalizmi"ni öngören, bu amacın *sendikaların desteğindeki İşçi Partisi tarafından gerçekleştirileceğini savunan bir program benimsemişlerdi. Dernek siyasal etkisini esas olarak dolaylı yollarla, politikayla bağlantılı yayınlar ve gazeteler aracılığıyla gösteriyordu. 1945'te İşçi Partisi'nin parlamentodaki üyelerinin yarısından çoğu Fabian Derneği'ndendi. Fabianların yazıları her zaman eşitlik, özgürlük ve yoldaşlık gibi sosyalist idealleri kapsamasına rağmen, Richard H. Tawney'in 1920'lerdeki *eşitlikçiliği ile Anthony Crosland'ın 1950'lerdeki revizyonizmi de bu kapsamda görülmüştür. Fabianizm, yanlış biçimde *toplumsal idare kapsamında değerlendirildiğinde, bazen kuramsal olmayan, milliyetçi, kârcı, bürokratik ve elitist görüşleri desteklemekle, daha kapsamlı sorunlardan, taban politikasından ve sıradan insanlardan ziyade ağırlıkla Britanyalı politikacılara ve sosyal hizmet görevlilerine yönelik bir çizgi izlemekle eleştirilmiştir. Ne var ki bu eleştiriler, Fabian Derneği'ndeki solcu ampirik geleneğin tarihsel etkisini ve kalıcı gücünü ciddi biçimde küçümser niteliktedir. *Ayrıca bkz.* **kolektivizm; sosyalizm.**

fabrika sistemi (*factory system*) Malzemelerin bir yerde toplanmasını, bağlı sermayeyi ve işgücü topluluğunu gerektiren bir *imalat sistemi. Fabrika üretiminin gelişmesi ve büyük ölçüde dağınık ev imalatının yerini almasının nedenleri iktisadi ve toplumsal tarihte sürekli tartışma konusu olmuştur. Üretici bir sistem olarak imalat sisteminde, işletmenin sahibi olanlar ya da denetleyicileri açısından belli başlı üç *etkenlik elde etme türü görülür: Bir yandan hammaddelerin ve bitmiş ürünün dağıtım maliyetlerini azaltırken, öbür yandan ölçek avantajlarından yararlanmayı sağlayan iktisadi etkenlik; usta emeğin *vasıfsızlaştırılmasını ve makine kullanımını olanaklı kılan teknik etkenlik; *çaba pazarlığının disiplinli biçimde denetlenmesinin kapsamını arttıran yönetsel etkenlik. *Ayrıca bkz.* **kapitalizm.**

fahişelik (*prostitution*) *bkz.* **sosyolojik fahişelik incelemeleri**

fail (*agency*) *bkz.* **eylemlilik (fail, eyleyen)**

faktör analizi (*factor analysis*) Verileri incelemek ve temelde yatan kurguları saptamak amacıyla bir *değişkenler kümesinin iç yapısını irdeleyerek analiz prosedürlerini basitleştirmekte kullanılan bir istatistiki teknikler bütünü. Bunun en yaygın biçimi temel bileşenli faktör analizidir.

*Anket araştırması verilerinde sıklıkla karşılaşılan durum, tutumsal, bilişsel ya da değerlendirici özelliklerin bir arada bulunmasıdır. Örneğin, ölüm cezasından yana olduklarını söyleyen denekler, aynı zamanda azınlık ırkların fırsat eşitliğine ve kürtaja karşı olabilecekleri gibi, sendikaların ve grev hakkının yasadışı ilan edilmesini de savunabilirler. Görüleceği üzere, bu tutumların hepsi birbiriyle ilişkilidir. Benzer şekilde, bu sağcı siyasal değerleri onaylayanların, (diyelim, Britanya'da) devlet mülkiyetindeki tüm hizmetlerin özelleştirilmesi, refah devleti kazanımlarının azaltılması ve asgari ücret yasasının askıya alınması türünde sağcı iktisadi değerleri desteklemelerini bekleyebiliriz. Bu özelliklerin, bir arada bulunduğu yerlerde ya bir faktör oluşturacakları ya da temel bir faktöre yükleneceği (bu durumda "otoriter muhafazakârlık" faktörü denilebilir) ileri sürülmektedir.

Faktör analizi teknikleri çeşitli istatistiki paketler halinde bulunur ve farklı amaçlarla kullanılabilir. Örneğin, faktör analizinin ortak yararlarından birisi, analiz içindeki maddelerin aynı kavramı ya da değişkeni ölçüp ölçmediklerini belirleyerek, bir *ölçek meydana getiren çeşitli soruların "faktörel geçerliliği"ni değerlendirmektir. Diyelim, hükümetten memnun olmanın farklı boyutları hakkındaki sorulardan elde edilen verilere bakıldığında, özgül iktisadi, siyasal ve toplumsal politikalar, hükümetin güvenilirliği ve deneklerin Başkan'ın çizgisinden memnuniyeti gibi şıkların birbiriyle ilintisi olmayabilir ve bu durum, kendileriyle görüşme yapılan kişilerin farklı maddeleri kavramsal bakımdan ayrı gördüklerini gösterecektir. Faktör analizi, benzer biçimde belirli bir değişkenler kümesi söz konusu olduğunda da, bu değişkenlerin analizi basitleştirmek amacıyla ve ölçülen temel kavramlarla değişkenlerin birini dahi ortadan kaldırmadan, ne ölçüde daha küçük kümelere indirilebileceğini belirleyebilir. Başka bir şık olarak, araştırmacılar deneklerden toplumsal bir niteliği ya da kişinin ayırt edici özelliklerini ("sınıf bilinci" ya da "komedyen" gibi) tanımlamalarını isteyebilir ve çeşitli özelliklerin nasıl gruplandığını anlamak için kullanılan sıfatların bir faktör analizini yapabilirler.

Bu kullanımların hepsi de, belli bir modeli hiçbir şekilde test etmeksizin ya da o modele uymaksızın hangi değişkenlerin hangileriyle ilişkili olduğunu belirlemeye çalışmaları anlamında "keşfedici"dir. Sonuç olarak araştırmacılar, bu tür analizlerde sıklıkla rastlandığı gibi, farklı değişken gruplarının uygulandığı temel faktörleri yorumlamakta zorlanabilirler. Görünüşte temel faktörleri saptamış, ama bu yüksek derecedeki soyutlamaların ne olabileceği konusunda net bir fikri bulunmayan sosyologlar, bazı olağanüstü hayali etiketler tasarlamışlardır. Daha seyrek olmakla birlikte, "doğrulayıcı" bir faktör analizi de gerçekleştirilebilir. Burada araştırmacı, (diyelim) "iş memnuniyeti"ni ölçmeyi sağlayan çeşitli maddelerin hepsinin bir faktör oluşturmasını beklemekte ve bu önerme daha sonra, ilili sonuçların faktör yüklemenin kusursuz olduğu bir çözümle karşılaştırılmasıyla test edilmektedir.

Analiz yapmanın en iyi yöntemini, korunacak faktörlerin sayısını ve bilgisayarın yorumlamayı kolaylaştırmak

için bu faktörleri ne kadar değiştirip yerine "yenisini koyması" gerektiğini belirleme konusunda alternatif kriterler vardır. "Dikey rotasyon" birbiriyle ilintisi olmayan faktörleri ortaya koyarken, "eğik" bir rotasyon, faktörlerin kendilerinin karşılıklı ilişkilendirilmesine olanak tanır. Beklenebileceği üzere, herhangi bir analizde bu prosedürlerden hangisinin daha akla uygun olacağı konusunda da tartışma yapılmaktadır. Değişkenlerin, içlerinden birisinin bir faktörün dışında bırakılmasından önce birbiriyle ne ölçüde ilişkilendirilmesi gerektiği ve bir faktörün, önemsiz görülerek dikkate alınmamasından önce açıklaması gereken *varyans miktarı (*bkz.* *varyasyon) konusunda uygulanagelen âdetler bulunmasına rağmen, bunlar aynı zamanda tartışmalı konulardır. Burada ana kural, anlamlı bir yorum yapabilmek için faktör başına en az üç değişkenin olması ve birden daha az "özgül değer"i olan faktörlerin hesaba katılmamasıdır. Bununla birlikte, bir faktörün özgül değeri 1'den büyük olduğunda bile, yorumlanamadığı ve özel olarak bir anlam yüklenemediği sürece onu elde tutarak kazanılabilecek fazla şey yoktur. Bu noktada istatistiki analiz devreden çıkar ve onun yerini sosyoloji kuramı ile hayal gücü alır. Dahası, herhangi bir veri kümesindeki değişkenler için üretilen ve faktörlerin içinden çıkarıldığı verileri ortaya koyan korelasyon matrisi, ölçümün yapılabilmesi için, aralık seviyesinde ölçülmüş ve *normal bir dağılımı olan değişkenlere gereksinim duyar. Dolayısıyla bu tekniğe başvurmak, sık sık bu koşulların yerine getirilip getirilmediği konusundaki tartışmaları davet etmektedir. Bir sosyoloğun kaleme aldığı yararlı bir giriş metni için bkz. Duane F. Alwin, "Factor Analysis", der. E.F. Borgattta ve M.L. Borgatta, *Encyclopedia of Sociology* (Sosyoloji Ansiklopedisi, 1992).

Ayrıca bkz. **kişilik; ölçüm; yassı çakıl testi.**

falanjizm (*falangism*) İspanya'da 1930'ların başlarında José Primo de Rivera'nın liderliğinde gelişen ve Alman *faşizmiyle İtalyan faşizmini İspanya'ya taşımaya çalışan sağcı bir hareket. Cumhuriyetçi rejime karşı olan falanjistler Franco'nun 1936'daki Milliyetçi darbesini desteklemişler, ama Franco rejiminde oldukça ufak bir rol almışlardı.

farkındalık bağlamı (*awareness context*) Barney Glaser ve Anselm Strauss'un *Awareness of Dying*'de (1965), "bir ortamda etkileşim halindeki herkesin diğerinin kimliğini ve diğerinin gözündeki kendi kimliğini bildiği toplam bileşim"in analizini kolaylaştırmak, böylece bilginin ve farkındalığın toplumsal düzeydeki örgütlenmesinin anlaşılmasına katkıda bulunmak amacıyla geliştirdikleri bir kavram.

farklılaşma, toplumsal ya da yapısal (*differential, social or structural*) *bkz.* **yapısal farklılaşma**

farklılık (*difference*) "Farklılık" terimi, giderek daha çok, toplumsal gruplar içindeki etnik, sınıfsal ve yaş ayrılıklarına gönderme yaparak kullanılmasına rağmen, ilk olarak, farklılığı siyasal bakımdan, gerek kadınlar ile erkekler arasında, gerekse kadınların kendi aralarındaki bir kutupluluk olarak değerlendiren "ikinci dalga" *feminist yazarlar tarafından kullanılmıştı. Kate Millett ile Shulamith Firestone, kadınların erkeklerden farklılıklarını, erkeklerin kadınları ezmelerinin başlıca dışavurumu olarak görüyordu. Başka yazarlar farklılık terimini, daha çok kadınların işi, aşkı ve aileyi erkeklerden farklı şekilde, daha doğrusu farklı bir psikolojiyle yaşamalarını anlatmak üzere kullanmaktadırlar. Mary

Daly gibi radikal feministler farklılığı pozitif bir fenomen, benimsenip övülecek bir neden olarak görmelerine rağmen, bu terimin negatif anlamda toplumsal *dışlama ve tabi olma karşılığında kullanıldığı da olmuştur. Audre Lorde gibi siyah feministler ise feminizmin yanıltıcı evrenselciliğine saldırmış ve kadınlar arasında her düzeyde, bilhassa sınıfsal ve cinsel yönelime dayalı etnik farklılıklarla bölünmelerin sonucunda kıt kaynaklara ulaşma ve güç sahibi olmada görülen derin farklılıkları vurgulamışlardır. Son yıllarda kadınların farklılıkları daha çok benimsediklerini ortaya koyan işaretler yaygınlaşmaktadır. Fakat bazıları bunun kadın hareketinin homojenliğini kaybetmesine bağlarken, bazıları da siyasal bakımdan nötr bir kavram olan farklılığın toplumsal *eşitsizliği (gerek kadınlar ile erkekler, gerekse kadınların kendi aralarındaki eşitsizliği) büyük ölçüde gizlediğine işaret etmektedirler.

farklılık ilkesi (*difference principle*) *bkz.* **toplumsal adalet**

faşizm (*fascism*) Faşizm terimi asıl olarak sadece İtalya'da Benito Mussolini'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurduğu siyasal partiyi ve bu partinin iktidarı ele geçirdikten sonra 1920'lerde yarattığı koşulları anlatmakla birlikte; o zamandan beri gündelik kullanımda, hemen her *otoriter sağ *ideoloji, *siyasal parti ya da *devletten bahsederken kullanılan genel bir terime dönüşmüştür. Yine de *siyaset sosyolojisi içinde belli bir kesinliğe sahiptir. Siyaset sosyolojisinde faşizm, kaynaşmış bir devlet aygıtının tipik biçimde terör içeren hâkimiyetini, dolayısıyla güçler ayrımının ya da hukukun egemenliğinin olmadığı, sıklıkla ırkçı, ama her zaman milliyetçi bir küçük burjuva ideolojsiyle donanmış tek bir partinin egemenliği altındaki bir tahakküm rejimini savunan ya da bu nitelikte olan partileri, ideolojileri veya devletleri göstermeye başlamıştır. Bu temelde, İtalya'daki karşılıklarının yerine, Adolf Hitler'in kurduğu Alman Nazi Partisi (Nasyonal Sosyalist Parti), bu partinin geliştirdiği ideoloji ve Hitler'in iktidarı ele geçirdikten sonra kurduğu devlet biçimi, faşizmin arketipleri haline dönüşmüştür. İki savaş arasındaki Avrupa'da doğal olarak faşist temanın pek çok çeşidine rastlanmıştır. Bunların kısaca tartışıldığı bir metin için bkz. Eugen Weber, *Varieties of Fascism* (1964).

Faşizmin alanının genişlemesi ve arketipinin değişmesi son derece çarpıcı bir biçimde -en azından sosyolojik çevrelerde- fazla tartışmaya yol açmamıştır. Sorunun bu yönünün, genelde faşizmin, özelde Almanya ve İtalya'da kazandığı geçici başarıların nedenleri ve önemi konusunda çıkan tartışmalar kadar ilgi uyandırmadığı açıktır. Faşizmin iki savaş arası dönemdeki yükselişini açıklamaya çalışan hemen herkesin bu durumu geçici bir süreçle bağlantılı bir krizin ürünü olarak değerlendirdikleri doğrudur, fakat bu krizler ile geçiş süreçlerinin niteliği üzerinde anlaşamamışlardır.

Weberci sosyologların ve liberal araştırmacıların (Almanya örneğini irdeleyen Ralf Dahrendorf ve Reinhard Bendix ya da İtalya'daki durumu inceleyen A.W. Salamone ve Frederico Chabod gibi) çoğunluğuna göre, geçerli olan geçiş süreci değerler düzeyinde yaşanan (daha doğrusu, yaşanamayan) bir süreçti. (Burada söz konusu edilen genel süreçten genellikle bir *modernleşme süreci olarak bahsedilmiştir). Daha somut bir dille ifade edersek, modern toplumların doğru gördüğü liberal-demokratik değerlerin başlıca taşıyıcıları *burjuvazi ile *orta sınıf müttefikleri olduğu için, bu araştırmacılar dikkatlerini bu grupların toplumsal

düzeyde egemenlik kuramamaları ya da değerlerine sadık kalmamaları üzerine yoğunlaştırmışlardır.

Böylesi bir analitik çerçevede, tipik biçimde "ölümcül krizler" diye nitelenen durumların özünde siyasal bir nitelik taşıdığının anlaşılması şaşırtıcı değildir. Nitekim hem Almanya'da hem de İtalya'da, yeni kurulan liberal-demokratik rejimlerin *meşruiyetinin temelinden sarsılmış olması ön plana çıkarılmıştır. Bu çerçevede aktarılan en önemli faktörler şunlardır: İtalya'da "kaybedilen topraklar" diye adlandırılan bölgelerden kaynaklanan gerginlikler; savaş tazminatlarının (Almanya) ve savaş borçlarının ödenmesinin (İtalya) getirdiği ağır mali yükler; orta sınıfların tasarruflarını silip süpüren hiper-enflasyonun yaşanması; iki ülkede de nispi temsile dayanan seçim sistemlerinin yol açtığı siyasal parçalanmanın sonucu olan belirsizlik ve istikrarsızlık; burjuva partilerinin faşist tehdidin ciddiyetini yanlış hesaplamaları.

Buna karşılık Marksist eğilimli yazarlar, geleneksel bir bakışla bunu iktisadi bir süreç şeklinde değerlendirmişler ve gerek İtalya'da gerekse Almanya'da, *kapitalist gelişmenin rekabetçi ve tekelci aşamaları arasındaki geçişi gerçekleştirmede karşılaşılan güçlüklere eğilmeyi tercih etmişlerdir. Marksistler daha yakın zamanlarda, *mutlakiyetçiliğin gecikmiş ölümünün bu güçlükleri arttırdığını vurgulamışlardır (örneğin bkz. Barrington Moore, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, 1966).

Şimdiye kadar rastlanan en gelişkin Marksist analiz, Antonio *Gramsci'nin *Hapishane Defterleri*'nin (*Prison Notebooks*, 1929-1935) sayfalarında dağınık biçimde yer alan görüşlerdir. Yalnız Gramsci'nin anlatımının, bu notları yazdığı koşullar nedeniyle, büyük ampirik ayrıntılarla işlenmemiş ve bazen günümüz okurlarının anlayamayacağı kadar kapalı bir dili olduğu not edilmelidir. Gramsci, *hegemonya kavramıyla birlikte Marksizme kattığı, siyasetin ve ideolojinin *göreli özerkliğinin özgül yorumundan hareket ederek, İtalyan faşizminin etiolojisinde iktisadi, siyasal ve ideolojik faktörlerin etkileşimini göstermek ve açıklamakta yararlandığı birçok ortamenzilli kavram ("pasif devrim", "katastrofik denge", "Fordizm" ve "Sezarcılık") formüle edecekti. 1970'li yıllarda bazı yapısalcı Marksistler, gerek Gramsci'nin fikirlerini geliştirmek gerekse onları Almanya'nın koşullarına ve diğer ülkelere uygulama çabası içinde olmuşlardır. Bunlar içinde şimdiye kadar en iddialı ve öne çıkan isim Nicos *Poulantzas'dır (bkz. *Faşizm ve Diktatörlük* [*Fascism and Dictatorship*], 1970).

Şimdilerde birçok tarihçi ve sosyolog, dramatik boyutları, uygarlığın gelişmesine yönelik içerimleri, karşılaştırmalı incelemelere uygunluğu ve tekrar yükselişe geçmesinden korkulması nedeniyle faşizm konulu incelemeler yapmayı cazip bulmaktadır. Faşizm, sosyologların ve başka araştırmacıların modern dünyanın en derin ve rahatsız edici boyutlarından bir kısmını araştırmak için neredeyse benzersiz bir fırsat sunar.

fayda (*utility*) İktisadi kuramda fayda, bir metanın tüketilmesinden elde edilen yarar ya da tatmin şeklinde tanımlanmaktadır. On sekizinci yüzyılın ahlâk felsefesinde, faydanın anlamı "en büyük mutluluk ilkesi"ydi: Mutluluk getirmeye eğilimli eylemler doğru görülüyordu. İlk dönem sosyologlar, örneğin Émile *Durkheim, yetersiz bir *toplumsal düzen açıklaması yaptığı gerekçesiyle fayda ilkesini eleştirmiştir.

faydacılık (*utilitarianism*) John Stuart *Mill'in, siyaset ve ahlâk felsefesi ile toplum kuramında iktisadi *liberalizmin yol gösterici bir geleneğine verdiği isim. Bir siyaset ve ahlâk felsefesi olarak faydacılık, Jeremy *Bentham'ın bulduğu, "en fazla miktarda en büyük mutluluk" şeklindeki ünlü bir sloganla özetlenmiştir. Faydacılığın en gelişkin versiyonu, filozof David *Hume'un eserlerinde bulunabilir, yalnız Hume'un iyilik ile faydayı eşitleyen argümanları, Adam *Smith'in (Smith modern sosyoloji literatüründe yanıltıcı biçimde bir faydacı olarak anılmasına rağmen) ahlâki yazılarında reddedilmiştir. Faydacılık on sekizinci yüzyıl sonu ile on dokuzuncu yüzyıl başlarında Britanya'da gelişip serpilmiş olmakla birlikte, Avrupa'nın diğer ülkelerindeki ve Amerika'daki düşünürler de benzer nosyonlar ortaya atmışlardır. Bentham ile izleyicilerine göre, her bireyin "mutluluklar"ı toplanabilir (haz ve acı faydacı biçimde ölçülebilir). Ayrıca, bireysel ya da toplumsal eylemlerin doğruluğunu test eden ölçü, bireysel *faydanın toplamını azami düzeye çıkarmaktır.

Faydacılar, gerek ahlâki öğretilerini gerekse **laissez-faire* politikasını savunmalarını genellikle yanlış bir biçimde, kökeni en azından Thomas *Hobbes'un yazılarına kadar götürülebilecek olan ve bazen bencilce hedonizm diye adlandırılan, topluma ilişkin embriyonik bir akılcı *mübadele kuramına dayanarak haklı göstermeye çalışmışlardır. Bu kurama göre, bireysel eylem daima hazzın peşinden koşup acıdan uzak durmaya çalışmanın ürünüdür. Daha sonraki dönemin faydacıları arasında Herbert *Spencer ile John Stuart Mill'in adı özellikle anılmalıdır. John Stuart'ın babası James Mill de en iyi döneminde faydacı okulun temsilcisi olarak hareket etmiştir.

Ahlâk ve toplum kuramının yol açtığı bazı belirsizlikler ile sıradanlıkları düzetmek için çaba harcamış olan John Stuart Mill, gerek yöntem gerek özel sorunlar üzerine yazılarından dolayı bazen ilk sosyologlar arasında sayılmıştır. Öte yandan, sosyolojinin kabul gören kurucularının büyük kısmı, faydacılığın içinden çıktığı ve gelişmesine katkıda bulunduğu liberal *siyasal iktisat geleneğine karşı eleştirel bir tutum takınmışlardır. Sonuç olarak, faydacı etiketi, sosyal bilimde iktisadi yöntemler ve kuramlardan oluşan tüm bir gelenek için genellikle gelişigüzel biçimde kullanılmıştır (örneğin bkz. Talcott Parsons, *The Structure of Social Action*).

Featherman-Jones-Hauser hipotezi (*Featherman-Jones-Hauser hypothesis*) Bu hipotez, "göreli mobilite şansları" düzeyindeki *toplumsal mobilite oranlarında ülkeler arasında temel bir benzerlik bulunduğunu; öyle ki, çekirdek aile sisteminin ve piyasa ekonomisinin egemen olduğu tüm toplumlarda mobilite kalıplarının "temelde aynı" olacağını öngörür (bkz. D.L. Featherman, F.L. Jones ve R.H. Mauser, "Assumptions of Social Mobility Research in the US: The Case of Occupational Status", *Social Science Research*, 1975). Bu argüman daha sonra oldukça geniş biçimde tartışılmıştır (bkz. R. Erikson ve J.H. Goldthorpe, *The Constant Flux*, 1992).

Bu tez formüle ediliş biçimi açısından iki problem doğurur. Birinci problem, argümanın esnek formülasyonu ile söz konusu formülasyonun ona karşı âdet olduğu üzre test edildiği kurallara bağlı nitelikteki "ortak toplumsal akışkanlık modeli" arasındaki uçurumdur. İlk argüman temel bir benzerliğe işaret ederken, ikinci model türdeş kuşaklar arası toplumsal mobiliteyi ülkelere göre gösterir. İkinci

problem, bu tezin piyasa ekonomisi olmayan toplumlara (örneğin, Orta ve Doğu Avrupa'nın eski komünist devletlere) uygulanmak için geliştirilip geliştirilmediğini belirlemektir.

Aslında bu ikinci problem daha kolay çözülmüştür. Feeatherman ile meslektaşları, argümanlarının kapitalist-olmayan ülkeler için de kullanılabileceğini ileri sürerler. Her koşulda hipotezi bu doğrultuda genişletmek kesinlikle mümkündür ve daha sonraki araştırmalarda komünist (ve eskiden komünist olan) ülkelerle ilgili verilere geniş olarak yer verilmiştir.

Bununla birlikte, bu hipotezin terminolojik açıdan kesin olmaması sorun yaratmaya devam etmekte, hipotezin ampirik konumuyla ilgili tartışma canlılığını ve çözümsüzlüğünü korumaktadır. Bir yanda, Erikson ve Goldthorpe gibi, daha zayıf (sözlü) formülasyonun özünde sağlam olduğunu, ülkeler arasındaki ortak akışkanlık kalıplarının "çekirdek modeli" denilebilecek bir çerçevede temsil edilebileceğini ileri sürenler vardır. Her ne kadar bu araştırmacıların on beş ülkeden topladıkları veriler, söz konusu model kullanılarak elde edilmemiş göreli oranlardaki ülkeler arası değişimlerin bazılarını gösterse de, bunlar görece küçük bir sayıdır. Öbür yanda ise, 35 ülkeden çıkarılmış 149 kuşaklar arası sınıf mobilitesi tablosunun analizinin "ortak bir toplumsal akışkanlık hipotezinin yanlış olduğunu ortaya koyduğu"nu savunan Harry Ganzeboom, Ruud Luijkx ve Donald Treiman vardır. Bu araştırmacıların ulaştıkları sonuçlar da, "ülkeler arası değişikliklerin mobilite parametrelerindeki toplam değişikliğin yaklaşık üçte birini açıkladığını, ülkeler arasında kayda değer farklılıklar bulunduğunu gösterir yöndedir ("Intergenerational Class Mobility in Comparative Perspective", *Research in Social Stratification and Mobility*, 1989).

Bunlar ve benzer nitelikteki diğer değerlendirmeler arasında hakemlik yapmak zordur, çünkü, birincisi, bunlar "temelde aynı" olan mobilite sistemlerini oluşturan şeyin ne olduğu konusunda farklı kriterleri benimsemeye eğilimlidir; ikincisi, değişmez biçimde alternatif veri kümelerinin analizinden çıkarılmış, çeşitli karmaşıklık ve güvenilirlikteki sınıf şemalarına (*Goldthorpe sınıf şemaları türünden) göre kodlanmış ve rekabet halindeki istatistiki araçlar çerçevesinde yürütülmüştür. Yine de, göreli mobilite şanslarında ülkeler arasındaki ortaklıkların değişkenliklerden daha fazla olduğu noktasında genel bir görüş birliği gözlenmektedir.

federalizm (*federalism*) Belli bir ulus devlet içinde, tüm ülkeyi kucaklayan merkezi bir hükümet ile bütünü oluşturan eyaletler için özerk bölgesel hükümetler olmasını öngören bir siyasal sistem ve felsefe. Federalizmde hükümetin yetkileri ve işlevleri iki düzey arasında bölünmüştür. Federal sistemler, merkez ve bölgeler ya da iki bölge arasındaki çatışmaları çözmenin bir aracına sahip olmak zorundadır. Bölgesel otoritelere belli görevler verilir ve merkezin müdahalelerine karşı sahip oldukları *haklarla korunur. Federal sistemde merkezi yönetimin de özerk yönetimlerin de vergi yasası çıkarma hakları vardır. Federal siyasal sistemlerin çağdaş örnekleri İsviçre ile Amerika Birleşik Devletleri'dir. Bu terim bazen, örneğin merkezi bir harekete karşı olan federal işçi hareketleri gibi, ticari ve başka türde örgütler için de kullanılmasına rağmen, esas karşılığı yönetim sistemlerindedir.

felaketlerin sosyolojik boyutları (*sociological studies of disasters*) Doğal felaketler (volkan patlamaları, depremler, dev dalgalar), insanların başka

yerlere sığınmasına, üretim ve dağıtım sistemlerinin çökmesine ve kaynak rekabetinin yoğunlaşmasına neden oldukları için toplumları tamamen ya da kısmen sarsarlar. Doğrudan insanlardan kaynaklanan felaketlerin (bilhassa savaşların) çok ciddi toplumsal nedenleri ve sonuçları olduğundan, bunlardan özellikle kaçınılmaya çalışılır. Felaketlerle ilgili araştırmalarda, bu tür olayların, felakete maruz kalan insanlara yansıyan toplumsal ve psikolojik etkileri irdelenmektedir.

Bazı sosyologlar (bunlar içinde en dikkat çekici olanı Robert Merton'dır), felaketlerin meydana geldiği yerlerin sosyolojik araştırmalar yapılması ve toplum kuramının oluşturulması açısından önemli fırsatlar sunduğunu, çünkü felaketin neden olduğu kolektif stresin toplumsal süreçleri olağanüstü kısa bir zaman dilimine sıkıştırdığını, özel davranışları genel davranışlar şekline dönüştürüp incelemeye daha elverişli duruma getirdiğini, toplumsal sistemler ile süreçlerin normal koşullarda gündelik yaşamın rutin işleyişiyle gölgede kalan yönlerini ön plana çıkardığını ileri sürmüştü. Yapılan araştırmalar, felaketlerin tipik aşamaları (uyarı, tehdit, etki, hasar tespiti, kurtarma, çözüm ve toparlanma aşamaları gibi) bulunduğunu, her aşamanın genellikle belli tipte kolektif davranışlar doğurduğunu ve önceki aşamaların özelliklerinin daha sonraki her aşamanın oluş biçimini etkilediğini gözler önüne sermiştir. (Örneğin çözüm operasyonunun kapsamı, kısmen kurbanların saptanmasındaki isabet oranının bir işlevidir.) Bu literatürle ilgili iyi bir kapsamlı metin için G.W. Baker ile D.W. Chapman'ın *Man and Society in Disaster*'ına (1962); tipik bir örnek-olay incelemesi olarak Kai Erikson'un West Virginia'da eskiden birbiriyle sıkı sıkı kaynaşmış dağ topluluklarının bir sel felaketi sonrasında yaşadıkları bireysel travma (şok hali) ile kolektif travmayı (cemaat olma özelliğinin kaybedilmesi) araştıran *Everything in its Path*'ine (1976) bakabilirsiniz.

felsefe (*philosophy*) Entelektüel bir faaliyet olarak felsefe, tüm akademik disiplinler içinde en geniş ufuklu disiplindir, çünkü anlama, mantık, dil ve nedenselliğin doğasını kapsayan -çoğu diğer bilimlerin içinde ortaya çıkmış- bir dizi geniş, birbirleriyle bağlantılı sorulara eğilen bir daldır. Sosyologlar, herhalde en fazla, epistemoloji ve etik alanlarında felsefi tartışma içinde yer alırlar.

Sosyal bilimler felsefesi, sosyologlar arasında kabul görmüş bir uzmanlık alanıdır ve kavram oluşturma süreçleri, kuramla kanıt arasındaki ilişkiler, değerlerin yeri, güdülenimin doğası, dilin rolü ve genelde sosyal bilimler, özelde sosyolojide kanıtların niteliği hakkında (tabii başka şeylerin yanı sıra) sorular yöneltir. Yukarıdaki türden konularla ilgili en önemli savlar ve en etkin düşünce okullarının pek çoğu, bu sözlükte ayrı maddeler halinde ele alınmıştır.

Bazen, sosyolojik *kuram diye ifade edilen görüşlerin çoğunun (örneğin Anthony Giddens'ın çalışmalarında dile getirilen birçok görüşün), aslında toplum felsefesi alanına girdiği, çünkü bunların, toplumsal yaşam hakkında somut ya da test edilebilir önermeler yerine, esas olarak insanın durumu hakkında *metafiziksel spekülasyonlardan oluştuğu iddia edilmiştir. Sosyolojinin geçmişte (en açık biçimde 1960'larda), kendi disiplininin epistemolojik temellerini araştırmaya yönelmesinden dolayı aşırı düşünümsellik ve saplantılara takılıp kalmak gibi engelleri bulunduğuna ilişkin yaygın bir görüş birliğine rastlansa da, bu bir azınlık görüşüdür. *Ayrıca bkz.* **metodolojik çoğulculuk; tarihyazımı.**

feminist kriminoloji (*feminist criminology*) Anadamar *kriminolojinin ve çeşitli eğilimlerdeki *sapkınlık kuramlarının bilinçli bir düzelticisi ve bu araştırma alanının eleştirilmesi, sorgulanması ve yeniden formüle edilmesi gibi üçlü hedefi olan bir kriminoloji yaklaşımı. Feminist kriminoloji 1970'li yıllarda, kısmen *kadın hareketi ile *feminizmin bir ürünü, kısmen radikal ve yenilikçi öğeler taşımanın yanında, kadınları görmezlikten gelmeye de devam eden yeni sapkınlık kuramı ve eleştirel kriminoloji denilen akımlara bir tepki olarak çıkmıştı (*bkz.* *eleştirel kriminoloji). Britanya'da feminist kriminolojinin ilk önemli metni Carol Smart'ın, o döneme göre alana eleştirel bir gözle bakan *Women, Crime and Criminology* (1976) adlı eseriydi. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise, yeni feminist bilincin gelişmesinin yanında, kadınlar arasındaki *suç oranının arttığını ileri süren çeşitli incelemelerin yapıldığı daha tartışmalı bir başlangıç görülmüştü (örneğin bkz. F. Adler, *Sisters in Crime,* 1975 ya da bir parça daha az tartışmalı bir çalışma olarak R. Simon, *Women and Crime,* 1975).

Bu konudaki araştırma ve kuramsal çalışmalar şimdi çok geniş alanları kapsamaktadır. Nitekim ilk eleştirel metinlerde kadınların *suç ve denetim alanlarındaki çalışmalarının görmezlikten gelinmesi ele alınmış, ayrıca varolan az sayıdaki inceleme (örneğin O. Pollak, *The Criminality of Women*) gözden geçirilerek onların ataerkil ve cinsiyetçi temelleri teşhir edilmiştir. Bu ilk adımlardan sonra, *anomi kuramının ya da *alt-kültür kuramının tamamen genç kızlardan oluşan *sokak çetelerini anlayıp anlayamayacağı türünden sorular yönelterek, kadınların anadamar sapkınlık kuramının içine dahil edilip edilemeyeceğini anlamaya yönelik girişimler gündeme gelmiştir.

Feminist kriminoloji, hepsi de geleneksel olarak erkeklerin araştırma alanları içinde görülen kadın suçlular, mahkemelerin kadın suçlulara farklı davranmaları ve kadın hapishaneleri gibi yerleşik araştırma alanlarına duyulan ilgiyi yeniden canlandırmakla kalmamış, aynı zamanda çok sayıdaki daha yeni inceleme alanının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Sözgelimi, feminist kriminolojinin gelişmesi sayesinde kadınların sapkınlığının gerek cinselleşmeye gerekse tıbbileşmeye daha eğilimli olması incelenmiş ve yeni denetim alanları (kadınların bedenlerine şekil vermeleri, âdet düzenleri ve kişisel yaşamları ile kadın cinselliği gibi) üzerinde durulmuştur. Yine, oldukça önemli bir feminist analiz çalışmasında Susan Brownmiller ile arkadaşları, tecavüze uğrama korkusunun kadınların yaşamlarını denetlemelerinde temel bir mekanizma olduğunu savunmuşlardır (*Against Her Will,* 1975).

Feminist kriminolojinin en genel katkısı, cinsiyet ilişkileri konusunu kriminolojinin inceleme alanına sokmak olmuştur. Suçlar çok büyük ağırlıkla erkekler tarafından işlendiği için, bu durumun gündeme getirdiği temel sorun, cinsiyet ilişkileri ile suç arasındaki bağları kapsamaktadır. Bunu şöyle de sorabiliriz: Toplumsal cinsiyette, suç işleme eğiliminin ağırlıkla erkeklere özgü bir fenomen olmasına yol açan etken nedir?

feminist metodoloji (*feminist methodology*) Feminist sosyal bilimin (ya da genel olarak sosyal bilimlerin, hatta genel olarak bilimin) yeni bir *metodolojiye gereksinim duyduğunu öne süren bir dizi öneri yapılmıştır. Bunlardan bazıları *araştırma tasarımı, bazıları epistemoloji ve bazıları *ontolojiyle ilgilidir. Feminist araştırma yöntemlerine dair öneriler, ya araştırmadaki bilinçsiz cinsiyetçi eğilimin (bu

durumda erkek bakış açısı ve çifte standart olduğu kabul edilir) ortadan kaldırılmasına ya da sözde *nesnel biçimde yapılandırılmış görüşmelerin ve kantitatif çözümlemelerin, daha düşünümsel, etkileşimli, yapılandırılmamış görüşmeler ve öznelerin kendileri hakkında konuşmalarına olanak tanıyan bir sosyoloji yazım yöntemiyle değiştirilmesine yöneliktir.

Epistemolojik terimlerle ifade edecek olursak, nesnellik, hakikat ve doğanın denetimi arayışında olan bir görüş, erkeksi bir tutkudur; kadınların bilen ile bilinen, benlik ile öteki, zihin ile beden, özne ile nesne arasında daha az ayrım yaptıkları ve belirsizlikle çok sayıda hakikat konusunda daha hoşgörülü oldukları düşünülür. "Feminist duruş noktası"ndaki bir diğer etkin fikir ise, tabi kılınmış bir grup olarak kadınların, toplumsal gerçekliğin yeterince temsil edilmesi konusunda -kendi denetim projelerine takılıp kalmış olan- erkeklerden daha iyi konumda olduklarıdır. Bu epistemolojik avantaj, kadınların şu anda varolan inançları ve tutumlarında zorunlu olarak yansıtılamaz; bunun sağlanması için feminist temelde bir gayret ve analize ihtiyaç vardır. Bu, akılcı seçimler yapan izole edilmiş bireylerin soyut nosyonlarıyla çalışmaktan ziyade, yeniden üretim, bedensel çalışma ve mahrem ilişkileri (ki bunlar, kadınların gündelik varoluşlarının somut gerçeklikleridir) içeren bir toplumu anlama sürecini sağlayacaktır. "Duruş noktası" konumu feminizmin, erkeksi bilimden daha doğru bir gerçeklik resmi ortaya koymasının mümkün olduğuna inanır. Dolayısıyla ontolojiye göre böylesi bir duruş *gerçekçi bir konumdur. Yani bu yaklaşım, tüm bilimsel nesnellik iddialarına karşı şüpheci yaklaşan feminist *postmodernizmden farklılaşır, tüm bilgiyi, özel tarihsel ve sınırlı durumlarda üretilmiş bir şey olarak görür ve kadınlarla erkekler arasında olduğu gibi, kadınların kendi aralarında da önemli farklılıklar (ırk, sınıf, etnisite ve cinsel yönelim gibi) bulunduğunu kabul eder.

feminizm, feminist (*feminism, feminist*) On sekizinci yüzyılda İngiltere'de doğan, cinsler arasındaki eşitliği kadın *haklarının genişletilmesiyle sağlamaya çalışan bir *toplumsal hareket. Feminizm terimi 1890'larda, özellikle, kadınlara oy hakkı verilmesi ve kadınların eğitim ve çalışma olanağına sahip olmaları için kampanya yürüten kadınlar ve erkekler için kullanılıyordu. Oy hakkının (ABD'de 1920'de, Britanya'da 1928'de) kazanılmasından sonra, feminizm içindeki, kamusal alanda erkeklerle eşit haklara sahip olma hedefi ile ailenin özel alanındaki konumlarını iyileştirmeyi amaçlayan kadınların erkeklerden farklılıklarının tanınması istemleri arasında görülen kalıcı gerilim iyice su yüzüne çıkacaktı.

1969'dan sonra gelişen "ikinci dalga" feminizmin de birçok kolu vardır, ama ortak bir çekirdeğe sahip olduğu belirtilmelidir. Birleşmiş Milletler'in kadın on yılı ilan ettiği 1975-1985 döneminde hemen her ülkede ve dünya ölçeğinde kadınlardan yana hareketler ortaya çıkmıştır.

"İkinci dalga" feminizm, sosyolojiyi önemli ölçüde etkilemiştir. Artık daha çok sayıda kadın akademik çalışmalarıyla kendini kabul ettirmek istemektedir. Sosyoloji kuramının önemli bir kısmının (örneğin, suçluların çoğunun erkek olduğunu öne çıkarmayan suç kuramları) erkek merkezli olmasına yönelik feminist eleştiriler yapılmıştır. Ayrıca kadınların yaşamlarına eğilen araştırmaların sayısı bir hayli artmıştır. Herhalde en önemlisi, *toplumsal cinsiyet, *ataerkillik ve *cinsiyet rolleri gibi kavramlardan yararlanarak cinsiyetlerin eşitsizliği hakkında kuramlar geliştirilmesidir. (Feminist

kuramın sosyolojideki yansımalarına ilişkin genel bir tartışma için bkz. der. R.A. Wallace, *Feminism and Sociological Theory*, 1989).

Feminist çizginin ("erkek akım") sosyoloji eleştirisini çok iyi örnekleyen çalışmalar, Jessie Bernard ve Alice Rossi gibi Amerikalı sosyologların metinleridir. Toplumsal cinsiyet ilişkilerini parçalara ayırarak incelemek, Bernard'ın kitaplarıyla makalelerinde rastlanan, önce mesleki bir perspektiften (*Academic Woman*, 1964), sonra kişilerarası (*The Future of Marriage*, 1972) ve son olarak global bir perspektiften (*The Female World*, 1987) hareketle savunulan yaygın bir eğilimdir. Rossi, sosyologları insan davranışlarının biyolojik boyutunu ciddiye almaya çağırmış ve kadınların ailelerindeki, siyasetteki ve iş alanındaki konumlarıyla ilgili geleneksel yorumları eleştirmiştir (özellikle bkz. *Academic Women on the Move*, 1973; *Gender and The Life-Course*, 1985 ve *Feminists in Politics*, 1982). Benzer biçimde Britanya'da Ann Oakley, 1970'lerde ev işine (*The Sociology of Housework*, 1974) ve gebeliğe (*From Here to Maternity*, 1979) eğilen ampirik araştırmalarla feminist akademi anlayışı yaygınlaştırmıştır. *Ayrıca bkz.* **annelik; feminist kriminoloji; feminist metodoloji; kültür kuramı.**

fenomenoloji, fenomenolojik sosyoloji (*phenomenology, phenomenological sociology*) Fenomenoloji, Alman felsefeci Edmund Husserl'ın geliştirmiş olduğu felsefi bir araştırma yöntemidir. Bilincin sistematik biçimde incelenmesini konu edinen fenomenolojik iddiaya göre, bilinç emin olabileceğimiz tek fenomendir. Fenomenolojik sava göre, nesneleri algılayışımızdan bildiğimiz matematiksel formüllere kadar tüm dünya deneyimimiz bilinç içinde ve bilinç tarafından kurulmuştur. Bu kuruluş sürecinin izini sürmek istiyorsak, dünyaya ilişkin bildiklerimize boşvermemiz ve o bilginin nasıl ya da hangi süreçlerle oluştuğuna yönelmemiz gerekir. Parantez alma ya da fenomenolojik indirgeme diye adlandırılan strateji budur.

Görünüşe bakıldığında, fenomenolojinin sosyolojiye fazla esin vermediği düşünülür. Husserl işe, bireysel bilinci ele alarak başlamış, ama fiilen başka insanların da varlığı sorunundan kaçamayınca o noktada tıkanmıştır. Dolayısıyla fenomenolojinin esas olarak yirminci yüzyılın belli başlı *varoluşçu düşünürlerince geliştirilmiş olması pek şaşırtıcı değildir. Fenomenoloji ile sosyoloji arasındaki (tartışmalı) köprüyü kuran kişi, Avrupa'da faşizmin yükselişiyle ABD'ye kaçan ve orada felsefi çalışmalarını bankacılık çalışmalarıyla birleştiren, Husserl'in öğrencisi Alfred Schutz olmuştur. Schutz *Phenomenology of the Social World* (1932) başlıklı kitabında fenomenolojik sosyolojinin temel ilkelerini ortaya koyar ve gündelik yaşamımızda sürekli iç içe olduğumuz nesneleri ve onlara dair bilgilerimizi, farklılaşmamış temel bir deneyim akımında nasıl kurduğumuzu anlatır. Bilincin temel eylemi (birinci dereceden) tipleştirmedir: deneyim akımındaki tipik ve sürekli unsurları bir araya getirir, şeylerin ve insanların tipik modellerini inşa eder ve ortak bir toplumsal dünya kurar. Sosyoloğun işi ise ikinci dereceden tipleştirmeler (aktörlerin kendi etkinliklerini açıkladığı -birinci dereceden- kuramlara dayalı bir akılcı toplumsal dünya modeli) kurmaktır. Schutz'a göre sosyolojinin işlevi, insanların gerçek dünyada nasıl davranabileceklerini keşfetmek için yararlanabilecekleri bir akılcı kuklalar dünyası yaratmaktır.

Fenomenolojinin sosyologların gözünde bir kaynak haline gelmesi, savaştan sonraki dönemde pek çok ortodoks

bakışın reddedilmesinin ardından, 1960'larda mümkün olmuştur. Fenomenoloji en uzun süreli etkiyi etnometodoloji üzerinde bırakmıştır. Peter Berger ve Thomas Luckmann *The Social Construction of Reality*'de (1966), fenomenolojiye dayalı genel bir toplum kuramı sunmuşlar ve hem toplumsal eylem hem de toplumsal yapı kuramlarının özelliklerini birleştirdiklerini iddia etmişlerdi: Toplumsal dünya, sonradan onları üreten toplumsal grupların üzerinde ve ötesinde nesnel bir nitelik kazanan tipleştirme süreçleriyle kurulmuştu. Bu nesnelleştirme görüşü, bazı yazarlar tarafından hemen hemen aynı zamanda, *hümanist *Marksizm biçimleri üretme çabasıyla Marx'ın yabancılaşma kuramıyla ilişkilendirilmişti. Bu tür çalışmaların esin kaynaklarından birisi, bilimlerin insan deneyiminden ayrıldığını ve gerçekte kendimizi anlamayı engellediğini (bizi kendimize yabancılaştırdığını) ileri süren Husserl'in geç dönemindeki bilim çalışmalarıdır.

Bu fikirlerden çok azı anadamar sosyolojide yerleşmiştir ve bugün sosyolojide kendine özgü bir fenomenolojik okul yoktur. *Ayrıca bkz.* **ortakduyusal bilgi; yorum.**

feodalizm (*feudalism*) Bazı tarihçiler, feodalizmin ancak Batı Avrupa'nın Orta Çağ kurumları için kullanılabilecek, teknik bir terim olduğunu öne sürmüşler, çoğu sosyolog olmak üzere başka araştırmacılar da feodalizm fenomenini daha soyut bir tarzda, genel bir siyasal örgütlenme yöntemi, dolayısıyla başka çağlarla (Tokugawa Japonyası gibi) özdeşleştirilebilecek bir biçim olarak kavramsallaştırmışlardır.

Feodalizm terimi ilk kez on yedinci yüzyıl İngilteresi'nde, o zamanlar hızla yok olmakta olan bir toprak sahipliği biçiminden söz etmenin bir yolu olarak kullanılmış; daha sonra, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda hukuk akademisyenleri tarafından benimsenerek sosyolojinin kurucularının sözcük dağarcığına girmiştir. Sosyolojinin öncüleri feodalizmle tipik biçimde Batı Avrupa'da *kapitalizmin içinden çıktığı toplum tipini anlatmayı amaçlarken, hiçbirinin tam anlamıyla gelişmiş bir feodalizm kavramı formüle edememeleri ilginç bir noktadır. Bununla birlikte, aşağıdaki satırlarda görüleceği gibi, böyle bir kavramın oldukça etkili embriyoları, fazla güçlük çekmeden hem Karl *Marx'ın hem Max *Weber'in tarihsel yazılarından türetilebilir.

Feodalizm kavramının nasıl formüle edilmesi gerektiği konusunda bir sürü tartışma yapılmıştır ve bu tartışmalar halen sürmektedir. Sosyolojik kavramsallaştırmaların büyük kısmı nomotetik (genellemeci) niteliktedir. Bu konuda en çok bilinen idiografik (tekilleştirici) formülasyonun sahibi ise *Feodal Toplum* (*Feudal Society,* 1961) adlı eseriyle Fransız tarihçi Marc *Bloch'tur. Bloch'un yorumu, hem kendi içeriğiyle oldukça etkileyici olduğundan, hem de kendisi ile çeşitli sosyolojik alternatifler arasındaki karşıtlık, sosyal bilimlerde kavram oluşturma konusundaki temel tartışmaların bir kısmına ışık tuttuğu için ilgiye değerdir.

Bloch, her toplumun biricik olduğunu ve kendi bağlamında anlaşılması gerektiği şeklindeki bir metodolojik öncülden yola çıkar. (Özellikle Japonya'dan bahsederken feodalizm gibi bir şeyin Batı Avrupa bağlamı dışında varolmuş olabileceğini ancak gönülsüzce kabul eder.) Bloch'un eseri, terimleri Louis *Althusser'in kullandığı anlamlarda büyük ölçüde *ampirist ve *hümanisttir. Bloch'un benimsediği bu öncüllerin sonuçları, feodalizm-vassallık ilişkisinin özünü formüle edişinde açıkça görülebilir. Orta Çağ'daki Fransa'yı konu aldığı oldukça ayrıntılı bir

incelemesinde, vassallığı, "savaşçı ideali", yani "karşı karşıya olan iki insanın biriyle zıt biçimde yaşamak anlamında" özgürce girdiği karşılıklı yarar sözleşmesi olarak tanımlar. Feodal toplumların tüm ayırt edici özellikleri bu ilişkiden çıkacaktır: kalıtsal vasilik; fieflik (toprağın lordlar tarafından vassallarına verilmesi); otoritenin parçalara ayrılması; vergi ödeyen ama denetim altında tutulup kendi kendine de disipline eden bir köylülük. Vassallığın kurumsallaşmasının kaçınılmaz (ama Bloch'a göre üzücü) sonucu, "(başlangıçtaki) yükümlülüğün arılığı"nın lekelenmesi ve onun etrafında örülen yaşam tarzının giderek yok olmasıydı.

Toplumsal fenomenlerle ilgili gerçek sosyolojik yaklaşımların, neredeyse tanım olarak bile, her toplumun ayrı ve tamamen eşsiz bir varlık olarak ele alınması gerektiği varsayımından yola çıkması mümkün değildir, ancak Batı Avrupa'daki (Japonya'daki değilse bile) feodalizmle ilgili literatürde kesinlikle böyle bir yaklaşımın benimsendiği görülür. Oysa makro-sosyolojik açıklamaların çoğunun olmazsa olmaz (*sine qua non*) koşulu karşılaştırılabilirlik varsayımıdır ve açıklamaları birbirinden farklı kılan şey, bunların, açıklamaların temeli olan kavramların formüle edilmesinden önce ya da sonra yapılmış karşılaştırmaları temel alıp almadıkları; yani, formülasyonu kurarken ampirik mi, yoksa gerçekçi bir bakış açısına mı dayandıklarıdır.

Formülasyonun ampirik bir yaklaşımla kurulduğu yerlerde (Joseph Strayer ve Rushton Coulborn'un 1956 tarihli *Feodalism in History* derlemesinin yazarlarında görüldüğü gibi), olasılık dahilindeki çok sayıda feodalizm örneği birbiriyle karşılaştırılmış ve bulunan ortak özelliklerden hareketle bir genellemeye varılmıştır.

Apaçık bir ampirik genelleme olmadığı için, Weber'in feodalizme dair *ideal tipinde bu zayıflık görülmez. Hiçbir yerde açıkça formüle edilmiş olmamasına rağmen, bu ideal tipi, Weber'in *Ekonomi ve Toplum* (*Economy and Society,* 1922) ve *Genel İktisat Tarihi* (*General Economic History,* 1923) kitaplarında bulunabilecek feodal toplumsal ilişkiler tartışmalarından çıkarmak görece kolaydır. Weberci terimlerle, feodalizm, geleneksel bir *tahakküm tarzı bağlamında *karizmanın rutinleşmesinin bir örneğini temsil etmekteydi. Dolayısıyla iktidar, bir fieflik sistemiyle desteklenmiş olarak *patrimonyal şekilde örgütleniyor ve serflerin (özgür olmayan köylülerin) toprağı işleme hakkı karşılığında lordlarına değişen oranlarda ve genellikle çok çeşitli biçimlerde rant (emek, nakit ya da aynı olarak) ödemeye zorlandıkları bir sömürü sistemine dayanıyordu. Weber'e göre, sisteme iç dinamiğini kazandıran etken rant mücadeleleriydi.

Weber'in feodal rant kavramını, Marx'ın *gerçekçi tarzdaki kavram oluşturması temelinde kurduğu feodal rant kavramından türettiğini düşündürecek metinler vardır. Bir kere, iki kavram arasında, ayrıca bu kavramları destekleyen akıl yürütme biçimlerinde çarpıcı benzerlikler görülmektedir. En önemlisi, iki kuramcı da, *sömürünün lordların üstün kudreti temelinde elde edilen rantlar biçiminde şekillenmesini, üretim sürecinden dışlanmaları durumunda lordların bir alternatiflerinin kalmayacağını ileri sürerek açıklamışlardı. Öte yandan Barry Hindess ile Paul Hirst *Precapitalist Modes of Production* (1975) başlığını taşıyan çalışmalarında, Marx'ın *Kapital*'deki genel *üretim tarzı kavramını geliştirerek kaydettiği ilerlemeler ışığında bu argümanı gözden geçireceğini, en azından bunu yapması gerektiğini savunmuşlardı. Söz konusu yazarlar bu yaklaşımlarını, feodal lordların üretim sürecinde gerçekten önemli bir rol oynadığına

dikkat çekerek destekliyorlar ve bu temelde, Marx'ın ve başkalarının, feodalizmin kritik bileşeni olarak siyasal baskıya atfettikleri önemin kavramsal azgelişmişliğin işareti sayılıp kabul görmemesi gerektiğini, onun yerine, lordların serflerden artı ürün elde etmelerine olanak sağlayan bir iktisadi ilişkiler şartnamesinin konmasını istiyorlardı.

Ferguson Adam (1724-1816) Adam Ferguson, *İskoç aydınlanmasının önde gelen ismi olan David *Hume'dan daha az saygı gösterilen bir filozof olmasına karşın, modern sosyolojinin kurucuları arasında sayılmayı daha çok hak etmektedir. Ferguson, *insan doğasının "bencil" olduğu görüşünü eleştirirken gerçi Hume'un peşinden gidiyordu, fakat bu noktada kalmayıp, insanların doğaları gereği kaçınılmaz olarak toplumsal oldukları görüşünü daha ileriye götürerek, o zamanlar eski klanlara dayalı Kuzey İskoçya topluluklarını altüst eden yeni ticari uygarlığa yönelik eleştirel bir analiz ortaya koymuştu. Ayrıca Ferguson'un *işbölümünün etkileri üzerine görüşleri Karl *Marx ile Émile *Durkheim'ın bu alandaki çalışmalarına önemli bir esin kaynağı olacaktı. Yine soğuyarak uzaklaşma ve *yabancılaşma kavramları da ilk önce Ferguson'un yazılarında ortaya çıkmıştır. *Ayrıca bkz.* **çıkarlar.**

fırsat eşitliği (*equality of opportunity*) *bkz.* **toplumsal adalet**

fırsat yapısı (*opportunity structure*) *Suçluluk kavramı üzerine inşa edilen bu terim, Richard A. Cloward ve Lloyd B. Ohlin'in *Delinquency and Opportunity* (1960) adlı kitaplarında geliştirilmiş ve Amerikan kültüründeki başarıya ulaşma yollarıyla ilgili açıklamalarda bir ilerleme sağlamıştır. Bu perspektife göre, başarıya ulaşma yolları tıkandığında (örneğin, okulda başarısız olunduğunda) başka fırsat yapıları bulunabilir ve bu yeni ihtimaller çeşitli *sapkınlık kalıplarına sürüklenmenin önünü açabilir. *Anomi kuramı ile kültürel dönüşüm kuramının (*bkz.* *alt-kültür) birleştirilmesinden oluşan olan bu nitelendirmede, suça yönelik olarak temelde üç fırsat yapısı (suç işlemeye dönük, geride durma ve çatışmaya açık) saptanmıştır. Fırsat yapıları tartışmaları, 1960'larda Kuzey Amerika'da benimsenen yeni kariyer programlarının yerleşmesinde etkin bir rol oynamıştır.

figürasyonel sosyoloji (*figurational sociology*) *bkz.* **Elias, Norbert**

figür-zemin kontrastı (*figure-ground contrast*) *bkz.* **algı**

fiili ayrım (*de facto segregation*) *bkz.* **ayrım**

Fiili Durum İncelemesi (*Present State Examination –PSE*)) 1960'larda psikiyatr John Wing ile Britanya'daki Maudsley Hastanesi'ndeki meslektaşlarının geliştirdiği bir test. Testin amacı, *psikiyatrik vakalara standartlaştırılmış teşhisler koymayı kolaylaştırmak ve hem araştırma hem de klinik amaçlar için psikiyatrik sınıflandırmalar geliştirmekti. (Wing kendisini zihinsel bozuklukla ilgili bir hastalık modelini incelemeye adamıştı). PSE testi, zihinsel bir *patolojiyi teşhis etmek amacıyla bireyin o andaki (sorular sadece bir ay öncesine kadar gider) zihinsel durumunu ölçmek üzere tasarlanmıştır. Bazı esneklikler olsa da (özellikle tamamlama sorularında) standart bir kontrol listesi vardır. Görüşmecilerin eğitilmiş olması gerekir, fakat psikiyatrist olmaları şart değildir.

Farklı sorulara verilen ve klinik yargılar içeren yanıtların analizi, verilerin bir dizi semptom ve sendrom puanlarına dönüştürülmesini sağlar. Psikiyatrik bir teşhis yapılacaksa, tarihsel ve etiolojik bilgi de gerekecektir. Bu

sürece yardımcı olması amacıyla bir de bilgisayar programı (CATEGO) geliştirilmiştir.

Fiili Durum İncelemesi, hem ulusal hem uluslararası psikiyatrik epidemioloji incelemelerinde *tarama aracı olarak yaygın biçimde kullanılmıştır. Bu test, bir dizi sendrom hakkında ölçütler sağlayan, ancak alkolizm ve organik sendromlar gibi davranış bozukluklarını kapsamayan ve tek boyutlu bir ölçek üzerinde "vakanın önemi"ni ölçmeye çalışan, daha basit araştırma araçları karşısında daha avantajlıdır. George Brown ve Tirril Harris'in oldukça tartışılan çalışmaları *Social Origins of Depression*'da (1978) ve onu izleyen araştırmalarda topluluk örneklemleri içinde *depresyonu teşhis etmek üzere kullandığı araç buydu.

finansal kapitalizm (*financial capitalism*) *bkz.* **kapitalizm**

Fizyokratlar, Fizyokrat Düşünce (*Physiocrats, Physiocratic Thought*) Fransız siyasal iktisatçı François Quesnay (1694-1774) ve aynı eğilimdeki başka iktisatçıların yazılarıyla ilişkilendirilen bir toplum kuramı okulu. Fizyokrat düşünce Adam *Smith ve Karl *Marx üzerinde bıraktığı (merak uyandıracak kadar eşit ölçüde) etkisinden dolayı, esas olarak sosyologların ilgi alanındadır. Fizyokratlar, zenginliğin mübadeleden kaynaklandığını öngören *merkantilist inancı eleştirmiş ve gelişmiş çiftçilik teknikleri, mali reform ve tarım ürünlerinin serbest ticaretinin *sermaye birikimini, *artı değeri ve genel olarak zenginliği teşvik edeceğini öne sürerek, önceliği mübadele yerine toprağa vermişlerdir. Smith, **laissez-faire* ilkesini onaylamış ve yaşam koşullarını geliştirme konusunda Fizyokratlar'ın özel mülkiyeti öne çıkarmalarını alkışlamıştır. Marx ise, *sermaye ile üretimin karşılıklı bağımlılığı, dolaşım ve artı değer üreten bir ekonomide dağılım görüşlerini modern iktisadın hizmetine sunduğu için Quesnay'i modern *siyasal iktisadın kurucusu olarak tanımlamıştır. Marx'ın bu saptaması bugün oldukça yaygın biçimde paylaşılmakla birlikte, Fizyokratlar genelde tarımsal artı değer kavramını yüceltmek ve emeğe atfedilebilecek ayrı bir artı değerin varlığını fark edememekle eleştirilmişlerdir.

Fordizm (*fordism*) Antonio *Gramsci'nin tanımladığı şekliyle Fordizm, ileri kapitalizmin tipik özelliği olacağı düşünülen ve Henry Ford'un seri otomobil üretimi sistemiyle örneklenen bir üretim organizasyonunun karşılığıdır. Fordist üretim organizasyonu, hareketli bir montaj hattını, standartlaştırılmış çıktıları ve düşük fiyatların, yüksek ücretlerin, reklam ve tüketici kredisinin bir araya gelerek teşvik ettiği talebi kapsadığından, emeğin yönetilmesini, üretimin ve pazarlamanın daha geniş çaplı olarak *bilimsel yönetim ("Taylorizm") ilkelerine göre yeniden organizasyonuyla birleştiriyordu. Gramsci, yüksek üretim düzeylerinin ancak "zorlamanın... iknayla yumuşatılarak" sürdürülebileceğini ileri sürmüştü. Fordizm, yoğunlaştırılmış bir çalışma rejimi karşılığında işçilere yüksek ücretler ve yükselen bir tüketim düzeyi sunuyordu.

Sonraki (ve esas olarak neo-Marksist olan) kuramcılar, Fordizm kavramını, temel dayanakları tam istihdam, seri üretim, refah devleti ve yükselen tüketim standartları olan ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ileri kapitalist toplumları karakterize eden endüstriyel ve toplumsal düzeni analiz ederken kullanmışlardır. Öte yandan, Fordizm teriminin montaj hattına dayalı seri üretime, sanayinin belli başlı sektörlerine, sanayinin örgütlenmesindeki *hegemonik bir biçime, ya da bir

"düzenleme tarzı"na (Gramsci'nin tasarladığı anlama en yakın olanı herhalde budur) karşılık olarak çeşitli şekillerde kullanıldığı bilinmektedir.

Bazı yazarlar, 1970'lerin ve 1980'lerin iktisadi krizlerinden sonra ve üretimin toplumsal ve teknik organizasyonunda meydana gelen değişiklikleri, *sanayi-sonrası toplumunun ortaya çıkışını da dikkate alarak, Fordizmin son krizini yaşadığını, onun yerini, *esnek üretim sistemleri olarak adlandırılan eğilime dayalı "post-Fordizm"in aldığını iddia etmişlerdir. Fakat bu yeni terminolojiye de, terimin kullanıldığı bağlama ve yazarın bakış açısına göre değişik anlamlar yüklenmektedir. *Ayrıca bkz.* **düzenleme kuramı.**

formalizm, formel sosyoloji (*formalism, formal sociology*) Genelde Georg *Simmel tarafından kurulduğu düşünülen ve toplumsal ilişkilerin temel biçimlerini saptamayı, dolayısıyla bir "toplumsal yaşam geometrisi" sunmayı amaçlayan bir sosyoloji dalı.

Simmel, toplumsal yaşamın "içeriği"ni (savaşlar, aileler, eğitim, politika), onun bu alanların hepsini kesen ve toplumsal yaşamın onlar üzerinden kalıplaştırıldığı "formlar"dan (örneğin, çatışma) ayırmıştı. Bir toplumsal form olarak çatışma; aile yaşamı ve politika gibi son derece çeşitli durumlarda görülebilir ve bazı ortak özellikleri bünyesinde barındırır. İçerikler değişir, ama formlar, toplumsal yaşamın temel düzenleyici özellikleri olarak görünürler. Simmel'in düşünce sisteminin temelini oluşturan formlar arasında, sayıların gruplar (yalıtılmış bireyler, *ikililer, *üçlüler) karşısında taşıdığı önem, denetleme ve tabi olma kalıpları, grup ilişkileri (çatışmalar, rekabetler, koalisyonlar), *kimlikler ve *roller (yabancılar, yoksullar), ifşaatlar (gizler, giz toplumu) ile değerlendirmeler (fiyatlar, mübadeleler) vardı.

Sosyolojinin büyük kısmı içerik üzerinde yoğunlaşmıştır: Nitekim eğitim sosyolojisi, aile sosyolojisi, medya sosyolojisi, vb. dallar vardır. Formalizm, bu tür konuları keserek ve genel süreçler ile bu süreçlerin toplumsal bakımdan oluştuğu kalıpları saptamaya çalışarak bu sosyoloji yaklaşımından uzak durur: Örneğin *damga, *tabakalaşma ve gizlilik eğitim, aile ve medyanın kendine özgü alanlarını kesen formlar olabilirler.

Simmel'den sonra, bu doğrultuda bir yaklaşıma ilk olarak Chicago Okullu etkileşimcilerin çalışmalarında rastlanacaktı. Robert *Park, Simmel'in öğrencilerinden biriydi ve gerek şehir ortamında dışavuran ampirik dünyanın zenginliğini inceleme, gerekse şehir yaşamının kalıplarını saptamaya duyulan ilgisini Chicago'ya taşımıştı. O dönemin en popüler ders kitabı olan Park ve Burgess'in *An Introduction to Sociology*, büyük ölçüde "formlar"a uygun olarak hazırlanmıştır.

Barney Glaser ile Anselm Strauss, zengin ve özgün bir araştırma alanından (kanser hastaları ve ölme süreci) başlayıp, ortak formları (statü kayıpları ve farkındalık bağlamları gibi) temel alan daha kapsamlı bir kuramsal analize giden "ölme" üzerine çalışmalarıyla formel sosyolojiyi geliştirmek istemişlerdir. Sözgelimi, ölen bir hastada odaklanan ayrıntılı bir örnekolay incelemesinden yola çıkarak, diğer statü kayıplarıyla pek çok ortak özelliği yansıttığını farz ettikleri formel bir statü kaybı kuramı geliştirmek üzere diğer ciddi statü değişiklikleriyle karşılaştırmalar yapabilmişlerdir (bkz. *Status Passage*, 1967). Ampirik temele dayalı bir özgün araştırmadan da daha karşılaştırmacı, soyut ve formel bir kuram çıkmıştır. Daha yakın zamanlarda Robert Prus ("Generic Social Processes", *Journal of Contemporary Ethnography*, 1987), grup yaşamında süreçsel

bir genel sosyoloji için gerek duyulan beş ana boyutu belirlemiştir: bakış açıları edinme, kimlik kazanma, sürece girme, faaliyette bulunma ve ilişkiler yaşama.

Toplumsal yaşamla ilgili formel bir kuram oluşturmaya yönelik başka girişimler de vardır: John Lofland'ın *Doing Social Life*'ı (1976) ve Carl Couch'un *Constructing Social Life*'ı (1975) ile daha spesifik örnekolay incelemeleri olarak Lewis Coser'in *The Functions of Social Conflict*'i (1956) ve Erving Goffman'ın *Stigma*'sı (1961).

Formel sosyolojinin rolü ve niteliği tartışmalı bir konudur. Bazıları formel sosyolojiyi katı bir toplumsal düzenin sabit yapılarını arayan bir dal olarak görürken, bazıları toplumsal yaşamı oluşturan etkileşimleri yansıtan bir dal olarak görmekte, bazıları da aslında kaotik olan bir evrene düzen getirmeye çalışan sosyologların ürettiği bir analitik araç işlevini yüklemektedirler. *Ayrıca bkz.* **sembolik etkileşimcilik.**

formel adalet (*formal justice*) *bkz.* **toplumsal adalet**

formel işlemler aşaması (*formal operations stage*) *bkz.* **Piaget, Jean**

formel yapı, formel örgütlenme (*formal structure, formal organization*) İlk olarak *İnsan İlişkileri Hareketi tarafından, yönetim şeması, organizasyon şeması ya da bir organizasyondaki otorite ve *iletişim zinciri için kullanılan bir terim. Formel yapı ya da örgütlenme terimi, organizasyonun fiilen işlemesini sağlayan ve formel yapıdan tipik biçimde ayrılan (bazen büyük ölçülerde) informel örgütlenmeyle ya da insan ilişkileri sistemiyle karşı karşıya getirilebilir. *Ayrıca bkz.* **örgüt (organizasyon) kuramı.**

Fortes, Meyer (1906-1983) *Yapısal-işlevselciliğin tutkulu bir savunucusu olan ve çalışma yaşamının büyük kısmını Britanya'da geçiren Güney Afrikalı sosyal antropolog. Fortes özellikle Kuzey Gana'daki Talensilerin akrabalık sistemleri (*The Web of Kinship among the Tallensi,* 1949) ve bölünmüş siyasal sistemlerle (*African Political Systems,* 1940) ilgili etnografik çalışmalar yürütmüştü.

Foucault, Michel (1926-1984) Görüşleri çok tartışılan ve 1970'lerden sonra tüm sosyoloji disiplinini derinden (bazılarına göre talihsiz biçimde) etkilemiş olan Fransız *post-yapısalcı filozof, "düşünce sistemleri tarihi" profesörü. Foucault'nun yapıtları kolay açıklamalara ve nitelendirmelere kesinlikle meydan okumaktadır. Foucault'nun çalışmalarını önemli ölçüde etkilemiş kişilerden birisi herhalde *Nietzsche'dir.

Foucault'nun çalışmalarını kavramanın en doğrudan yolu, onun deliliği, tıbbı, hapishaneleri ve cinselliği konu alan örnekolay araştırmalarını okumaktır. *Deliliğin* Tarihi'nde (*Madness and Civilization,* 1961), ayrı bir kurum olarak akıl hastanesi ve *psikiyatrinin doğumuyla ile simgelenen, akıl ve akıldışının bir arada bulunduğu bir dünyanın ortaya çıkışını gözler önüne serer. Bu kitap Foucault'nun asıl ilgi alanı olan dönemi kapsamaktadır: Orta Çağlar'dan başlayıp Rönesans üzerinden on dokuzuncu yüzyılın başlarında somutlanan Modern Dönem. *The Birth of the Clinic*'de (1963) anatomik-klasik yöntemden modern bilimsel tıbba geçişi gözler önüne serer. "Bakış"ın yönü bedenin dışından içine kayarken, tıp da insanlığın kurucu bilimi haline gelmekte, insanoğlu "pozitif bilgi nesnesi"ne dönüşmektedir. *Hapishanenin Doğuşu* (*Discipline and Punish,* 1975) cezalandırma rejimlerindeki değişiklikleri; klasik çağın kamuya açık infazından modern hapishanenin zaman

çizelgesine, bedenin düzenlenmesinden ruhun düzenlenmesine kadar *iktidarın mikro fiziği"ni incelemiştir. Hapishaneye kapatma stratejileri er ya da geç modern toplumun tümünü kapsayan bir modele (bir gözlem, denetim, sınıflandırma, hiyerarşi, kurallar, disiplin ve toplumsal denetim sistemine/rejimine) dönüşecektir. Foucault *Cinselliğin Tarihi*'ni (*History of Sexuality*, birinci cilt 1976) altı cilt olarak tasarlamış, ancak ölümüne kadar tamamlamayı başaramamıştı. Foucault'nun çok fazla tartışmaya yol açmış olan iktidar değerlendirmesi, "söylemsel oluşumlar"ın (bilgi yapıları, yani *episteme*'lerin) hem toplumsal nesneler (insanların bedenleri dahil olarak) üzerindeki iktidarı oluşturduğu hem de bu iktidarın kullanılmasını sağladığı önermesiyle en açık biçimde bu çalışmasında ifade edilmiştir.

Öğrenciler herhalde en kolay bu dört incelemeye ulaşabilirler. Fakat bunların hiçbirisi dosdoğru bir *ilerleme tarihi olarak görülemez. Tam tersine, Foucault'nun amacı, bu tür konuları oluşturan *söylemlerdeki esas değişiklikleri sergilemek; yeni "hakikat rejimleri"nin bilgimizi, kategorileştirme sistemlerimizi, inançlarımızı ve pratiklerimizi nasıl düzenlediğini göstermekti. Dolayısıyla onun çalışmaları modern dünyada bilgi ve iktidarın düzenlenmesi ve özel söylem oluşumlarının *toplumsal denetime yönelik içerimleri konusunda geniş kuramsal spekülasyonların örnekolay incelemelerinin ötesine geçer (özellikle bkz. *The Archaeology of Knowledge*, 1969 ve *The Order of Things*, 1966).

Foucault'nun yazıları hem özgün ve derin hem de iflah olmaz derecede anlaşılmaz bulunmuştur. Eserleri korkunç bir popülerlik kazanmış ve bazı araştırmaları çok satan kitaplar arasına girmiştir. Ayrıca onun çalışmalarına yönelik eleştirel yorumlar ve analizlerden oluşan özel bir endüstri ortaya çıkmıştır. Alan Sheridan'ın *Foucault: The Will to Truth*'u (1980) bu literatürün herhalde en sistematik, sempatiyle bakan ve kolay anlaşılabilir değerlendirmedir. Foucault'nun birçok biyografisinden, yaşamını ve fikirlerini entelektüel bir ortama yerleştiren ilki (Didier Eribon, *Michel Foucault*) 1991'de yayınlanmıştır.

Frankfurt Okulu (toplum kuramı) (*Frankfurt School –of social theory*) *bkz.* **eleştirel kuram**

fratri (*phratry*) Sanayi öncesi toplumların çoğunda, toplumsal örgütlenme, erkek ya da kadın üzerinden belirlenen soy aracılığıyla akrabalık gruplarına dayanır. Fakat bu akrabalık grupları daha sonra, (bazı durumlarda) antropolog Lewis H. *Morgan'ın "fratriler" şeklinde adlandırdığı, akrabalık ilkelerine dayanmayan daha büyük gruplarda birleştirilir. Bunun örnekleri arasında çeşitli Amerikan Kızılderili ve Avustralyalı yerli kabileleri de vardır. Diğer toplumlarda, genişletilmiş akrabalık grupları, klan (genellikle anasoylu bir soy grubu) ve *gens*'i (babasoylu bir soy grubu) kapsar. Bugün artık birbirleriyle bazı ilişkiler içinde olan klanlardan oluşan herhangi bir gruplaşma ya da birliği fratri diye adlandırmak yaygınlaşmış bir eğilimdir. Dolayısıyla fratriler, çoğunlukla ya bir işbölümüne ya da farklı ritüel işlevlere göre örgütlenmişlerdir. Yarımlar (bütünün ikili bir örgütlenmesi olacak biçimde herhangi bir ilkeye dayanarak toplumların iki gruba ayrılması) fratrinin özel bir biçimidir. Ancak tüm bu terimler, bağlamda gerçekleşebilecek değişikliklere tabidir ve uygun olmak koşuluyla son derece farklı şekillerde kullanılabilir. Bu yüzden akrabalık grupları alanında öğrenim gören öğrenciler, söz konusu terminolojinin

kullanımında çok büyük bir değişkenlikle birlikte yaşamak zorundadırlar (onlara özel tanımları doğrulamaları ve sadece belirli durumlarda kullanmaları tavsiye edilmektedir).

Frazer, Sir James George (1854-1941) İskoçya'da doğmuş ve öğrenim görmüş olan Frazer, 1879'da araştırma yapmak amacıyla Cambridge'e gelmiş ve uzun kariyerinin kalan bölümü boyunca hep orada kalmıştı. Aslında klasisizm eğitimi almış olduğundan, karşılaştırmalı antropolojiye, W. Robertson-Smith'in ve Edward Burnett *Tylor'ın çalışmalarının etkisiyle -bu çalışmalar alan araştırmasından ziyade gezginlerle yazışmalara dayanmasına ve hemen hemen yalnızca dine ve inanç sistemlerine yoğunlaşmasına rağmen- girecekti.

Frazer, sağlığında en iyi, çok okunmuş olan ve birkaç ciltten oluşan *Altın Dal* (*The Golden Bough,* 1890) adlı eseriyle tanınmıştı. Frazer burada, zorunlu olarak etnografi, folklor, mitoloji ve İncil'den daha fazla örneğe yer vererek ilahi fedakârlığın anlamını inceliyordu. *Evrimci bir yaklaşımı benimsediğinden, insan toplumlarının, *büyüyle başlayıp *dinle devam eden ve bilime giden entelektüel tarihini keşfettiğini iddia edecekti. Bilime, büyü tekniklerine ve mantığa geri dönüş gözüyle bakıyor, ama bunun için doğru (ampirik bakımdan test edilmiş) hipotezlerle metodolojilerden yararlanıyordu. Frazer'in çalışmalarının fazlasıyla popüler olmasının nedeninin, akılcı felsefenin ortaya çıkmasına gönderme yapan bir fikir çerçevesinde *Hıristiyanlığın sadece ve sadece bir büyü biçimi olduğu görüşüne dayandığı ileri sürülmüştür. Çalışmalarının dünya çapındaki etnografik çalışmaları kışkırtmış olduğu genel bir kabul görmekle birlikte, kitapları şimdilerde daha az okunmaktadır.

Frazier, Edward Franklin (1894-1962) *Chicago Sosyoloji Okulu'nun bir üyesi, Amerikan Sosyoloji Derneği'nin eski başkanı ve siyah ailelerin kentsel Amerika'daki yaşamlarına eğilen çeşitli araştırmaların (*The Negro Family in the United States,* 1939; *The Negro in the United States*, 1949; *Black Bourgeoisie*, 1957) yazarı. Frazier *Black Bourgeoisie*'de, ABD'de siyah işadamları sınıfını, kendi üyelerinin Amerikan toplumunda yaşadıkları aşağılamadan ve tutarsızlıktan kaçmalarını sağlayabilecek bir hayal dünyası yaratmaya katkısı olsun diye ekonomik refahını abartmış bir "lümpen burjuvazi" şeklinde nitelemişti. ("Lümpen burjuvazi" terimi ondan daha önce, *White Collar* (1951) başlıklı araştırmasında beyaz firmaların çoğunluğunu belirtmek üzere C. Wright *Mills tarafından kullanılmıştı. Frazier'in çalışmaları, bazen ampirik bakımdan kuşkulu bulunarak eleştirilmesine rağmen, ırk ilişkileri eksenindeki görünür inceleme konusunun çok ötesine geçmekte ve modern Amerikalıların değerleri ve kültürü hakkında pek çok kışkırtıcı ve hâlâ tartışmalı noktaya işaret etmektedir.

Freud, Sigmund (1856-1939) Psikanaliz hareketinin kurucusu olarak ün yapan Freud, tüm çeşitleriyle *psikanalizin hâlâ temelini oluşturan fikirleri geliştiren kişiydi. Freud modern *psikolojiyi de oldukça derinden, ama dolaylı yollarla etkilemiştir. *Davranışçı ve -daha yakın zamanlarda- *bilişsel yaklaşımların egemen olduğu psikolojinin ana akımında yer alan kişiler Freud'a en azından kuşkuyla, genellikle düşmanlıkla yaklaşırlar.

Viyana'da doğmuş olan Freud, tıp öğrenimi gördükten sonra bu alanda kariyer yapmış ve nörolog olarak çalışmış, bu arada psikoloji, hipnoz ve "konuşarak tedavi"yle daha çok ilgilenmeye başlamıştı. Fakat *Rüyaların*

Yorumu'na (*Interpretation of Dreams*, 1899-1900) kadar, şimdi psikanalitik kuramın merkezi olarak kabul edilen çizgiye sıçramayacaktı. Freud ömrünün geri kalan bölümünde çok verimli bir yazar olmuş, psikanalitik hareketin örgütlenmesine (ki bu hareket, bilhassa Alfred Adler ve Carl Gustav *Jung'un fikirleriyle bağlantılı olarak pek çok ciddi bölünmeye de sahne olacaktı) büyük zaman ve enerji harcamıştı. Freud, kitaplarının Berlin'de yakılmasından beş yıl sonra, 1938'de Avusturya'yı terk etmesinin ardından Londra'da sürgündeyken öldü.

Psikanalitik kurama ilişkin daha ayrıntılı bir anlatım bu sözlükte *psikanaliz maddesinde bulunabilir. Burada ise Freud'un sosyolojik düşünceye yaptığı katkılar üzerinde yoğunlaşacağız. Onun çalışmalarında toplum konusunda dört farklı yaklaşım bulunduğu söylenebilir.

Birinci ve modern sosyoloji açısından en az kabul edilebilecek olan yoruma göre, insan toplumu ve insan birey ayrı evrim aşamalarından geçerek gelişmiştir. Bu analiz genellikle, toplumsal süper-egonun dışavurumu olan dinin evriminde odaklanır: bkz. *Totem ve Tabu* (*Totem and Taboo*, 1913), *Musa ve Tektanrıcılık* (*Moses and Monotheism*, 1939), *The Future of an Illusion* (1927).

Bazen sosyolojinin içine de dahil edilen topluma yönelik ikinci kuram, topluma baskı ve içgüdülerin *yüceltilmesi çerçevesinde yaklaşır; buna göre, yıkıcı bir potansiyel taşıyan cinsel ve saldırgan içgüdüler yüceltilerek, arkadaşlık (cinsel içgüdüler için) ve dış düşmanlara karşı mücadele etmek (saldırganlık içgüdüleri için) toplumsal bakımdan yararlı etkinliklere çevrilmektedir. Freud bunu çokanlamlı bir bağıntı olarak görmüştü. Yüceltme, arzularımızın dolayımsız biçimde doyurulmasından feda etmeyi ve böylece bir derece ıstırap çekmeyi içerir: Uygarlık düzeyi ne kadar yüksek olursa çekilen ıstırap da o kadar artacaktır; özellikle bkz. *Civilization and its Discontents* (1930). Talcott *Parsons bu tezi, kendi *toplumsallaşma kuramının bir parçası olarak kullanırken (bkz. *Essays in Sociological Theory*, 1949), Herbert *Marcuse radikal bir açıdan değerlendirmiştir (*Eros ve Uygarlık* [*Eros and Civilization*], 1955).

Üçüncüsü, Freud'un cinselliğin çokyönlü sapkınlığından Ödipal aşamayla göreli heteroseksüelliğe doğru geliştiğini öngören kuramı, uygarlığın kökenlerini kapsayan bir kurama dönüştürülmüş (ki Freud da bu şekilde düşünüyordu) ve bazı modern feministlerce *ataerkilliğin varlığının açıklanmasında kullanılmıştır. Juliet Mitchell'in *Psychoanalysis and Feminism*'i (1975) bu bakış açısının tipik bir örneğidir.

Son olarak, *Group Psychology and the Analysis of the Ego*'da (1921), toplumsal ilişkileri özdeşleşmeler, içe atmalar ve yansıtmalar çerçevesinde kavramsallaştırmanın bir yolunu sunar. Bu yaklaşım da *toplumsal cinsiyet hakkında yazan modern feministlerce benimsenmiştir. Buna bir örnek Nancy Chodorow'un *The Reproduction of Mothering*'dir (1978). *Ayrıca bkz.* **Klein, Melaine; narsisizm; saldırganlık.**

Friedmann, Georges (1902-1977) İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında Fransa'da görülen *Emek Sosyolojisi'nin arkasındaki itici gücü oluşturan ve *bilimsel yönetim hareketine ağır eleştiriler yönelten Fransız sosyolog. Emek Sosyolojisi, Friedmann'ın *emek sürecinin niteliği ve evrimi konulu seminerlerinden doğmuştur. Önde gelen birçok araştırmacı (Michael Crozier ve Alain Touraine dahil) Friedmann'dan bir hayli etkilendiği gibi, daha sonraki araştırma programlarının pek çoğu da Friedmann'ın

problem seçme ve ortaya koyma yaklaşımı doğrultusunda şekillenmiştir.

Friedmann'ın yayınlanmış çok sayıdaki eserinin önemli kısmı, parçalanmış emeğe ve *teknikçiliğe yöneltiği eleştirilerden oluşuyordu. İşin parçalanması ve vasıflı hünerlerin ortadan kalkması üzerine çalışmaları da, Harry Braverman'ın kendisinden daha sonraki (ve daha geniş kesimlerce tanınan) araştırmalarında görülen *vasıfsızlaştırma eleştirisini öncelemektedir. Friedmann'a (ve Braverman'a) göre, parçalanmış iş *kapitalizmin ayırt edici bir özelliğidir ve uygulamayı denetimden ayırma becerisinden, böylece işçileri vasıfsızlaştırma isteğinden kaynaklanır. Oysa vasfa dayalı usta iş, daha ilginç olmanın yanı sıra, bu doğrultuda istihdam edilen kişilerin ahlâki ve etik bir dönüşümüyle de sonuçlanacaktır: Vasıflı istihdamın teknik özellikleri, işçiler üzerinde eğitsel ve insanileştirici bir etki yapar. Vasıflı iş ve el hüneri konusuyla neredeyse takıntılı bir şekilde ilgilenen Friedmann bu teze o kadar inanıyordu ki, bir metal işçisi olarak çıraklık yapmayı bile denemişti. Yine de Friedmann, sosyologlar tarafından daha çok *The Anatomy of Work*'ün (1961) ve *Industrial Society: The Emergence of the Human Problems of Automation*'ın (1964) yazarı olarak tanınmaktadır. *Ayrıca bkz.* **işin değer yitirmesi tezi.**

fundamentalizm (dinsel) (*fundamentalism -religious*) Bildirilmiş dinin temel metinlerine ya da "temeller"ine (*fundamentals*) geri dönmeyi isteyen bir hareket ya da inanç. Dolayısıyla fundamentalizm, dinde modernizm ve liberalizme zıt bir çizgidir. Fundamentalizm terimi, 1920'lerden beri *Hıristiyanlık içindeki Protestan eğilimler ve son zamanlarda *İslamiyet içindeki eğilimler söz konusu olduğunda kullanılmaktadır. Teolojik bir nitelik taşımasına rağmen, genellikle toplumsal reform ve siyasal iktidarın ele geçirilmesi projeleriyle bağlantılıdır.

fütüroloji (gelecekbilim) (*futurology*) Tarih kuramları oluşturarak geleceği önceden görmeye çalışmak felsefesinin kendisi kadar eski bir uğraştır. Ancak fütürolojinin sistemli biçimde uygulamaya geçirilmesi (gerçekçi gelecek senaryoları kurmak üzere istatistiki eğilimler tasarlamak) 1950'li yıllara dayanır ve sosyal bilime özgü bir çabadır. Herman Kahn ile Anthony Wiener'in *The Year 2000*'de (1967) yaptıkları türden ilk kestirimler iyimser, hatta *ütopyacı bir içeriktedir.

Roma Kulübü'nün 1972'de hazırladığı *The Limits of Growth* (Büyümenin Sınırları) konulu raporu bu kalıbı değiştirmiştir. 1980'li ve 1990'lı yıllarda fütüroloji artık daha kötümserdir ve bazen, nüfustaki, çevre koşullarındaki ve toplumsal düzendeki negatif eğilimlere yoğunlaştığında kıyametçi bir nitelik taşıdığı bile söylenebilir. Öte yandan, Marvin Cetron ve Owen Davies'in *American Renaissance*'ı (1989) gibi kitaplarda olumlu kestirimlere rastlayabilirsiniz.

Tahmin yapmak büyük ölçüde tarihsel eğilimlerle modelleri yakalamaya ve onları geleceğe yansıtmaya bağlıdır. En basit tahminler, nüfus ya da teknoloji gibi spesifik bir değişim vektörü üzerinde yükselir ve bu tahminlerde gelecek hakkında az çok kesin yanıtlar verilebilir (örneğin, "Dünya nüfusu bir sonraki on yılda bir milyar kadar artacaktır," veya "Teknoloji daha da gelişecektir," gibi). İktisadi performans, uyuşturucu kullanımı, dinsel inançlar ya da toplumsal tutumlar gibi başka vektörleri kestirmek ise daha zordur. Sofistike modelleme sistemleri pek çok değişkeni dikkate alabilir, fakat o kadar dallı budaklı değişim yolları sunar ki, yararlılıkları sınırlı hale

gelir. Fütüroloji genelde spekülatif bir faaliyet kadar ilginçtir, fakat bilimsel bir temeli yoktur veya çok azdır; dolayısıyla öngörü sicili neredeyse tam bir başarısızlık tablosudur.

G

Galton problemi (*Galton's problem*) Galton problemine adını veren Francis Galton, antropolog Edward *Tylor'la karşılaştırmalı çözümlemenin mantığı hakkında yaptığı meşhur mektuplaşmaların ardından antropolojiyle ilgilenmeye başlayan, on dokuzuncu yüzyılda yaşamış bir Britanyalı düşünürdür. Tylor 1889'da, geçmişteki ve o dönemdeki çok çeşitli toplumların iktisadi ve aile kurumları arasındaki açık korelasyonları ortaya sermeyi amaçlayan bir makale yayınlamış ve bu korelasyonları işlevselci temelde açıklamaya girişmişti. Galton'ın buna yanıtı, toplumsal kurumlar arasındaki korelasyonların yalnızca işlevsel çarelerin baskısına bağlı olmayabileceği, aynı zamanda toplumlar arasındaki *kültürel yayılmanın sonucu olabileceği yönündeydi. Bu şekilde Galton, Tylor'ın kendi ulusal örneklerinin hepsinin bağımsız bir gözlemi temsil ettiği şeklindeki varsayımını sorgulamış oluyordu (bu tartışma için bkz. *Journal of The Royal Anthropological Institute*, 1889).

Bir yanda özerk kurumsal gelişme ile öbür yanda kültürel yayılmanın etkisindeki kurumsal gelişmeyi birbirinden ayırma problemi, karşılaştırmalı makro-sosyolojinin temel sorunlarından birisi olarak kalmıştır. Örneğin, modern refah devletlerinin ortaya çıkışıyla ilintili olan ulusal kurumların, 1945'ten sonraki Britanya için Beveridge Plan'ı, Almanya'da on dokuzuncu yüzyılda Bismarckcı toplumsal politika ya da İskandinav modeli denilen çağdaş modelden farklı biçimlerde etkilendiğini ileri sürmek akla uygun bir yaklaşımdır. Gerçekten, bazı gözlemciler, *küreselleşme süreçlerinin, *dünya sisteminin ortaya çıkışının ve *çokuluslu şirketler ile siyasal örgütlerin izledikleri politikaların kültürel yayılmanın etkilerini hızlandırıp yoğunlaştırdığı, üstelik bu durumun "bağımsız" ulusal gözlemlere dayalı, karşılaştırmalı bir makro-sosyolojinin varolma ihtimalini (N=1 olan bir dünyaya doğru ilerliyor olabileceğimiz düşüncesini) ortadan kaldıracak boyutlara ulaştığı kanısındadırlar.

Ampirik açıdan bakıldığında, kültürel yayılma süreçlerinin çeşitli ülkeleri kapsayan karşılaştırmalı çözümleme açısından doğurduğu problemler toplumsal yaşamın farklı alanlarına göre değişiklik göstermektedir ve (hükümetlerin birbirlerini taklit etmeye çalıştıkları) iktisadi ve toplumsal politika incelemelerinde özellikle belirgindir. Benzer biçimde, yerel nedenleri öne çıkaran genel *isyan açıklamaları yapmayı isteyen kuramcıların, devrimcilerin her yerde birbirlerinden birçok şey öğrendiklerinin, dolayısıyla (örneğin) Çin devriminin yönünün kısmen daha önceki Rus deneyimiyle şekillendiğinin farkında olmaları gerekmektedir. Fakat çeşitli sınıfların eğitim olanaklarına ulaşmalarında görülen farklılıkların ele alındığı türden başka araştırmalarda da, ulusal değişikliklerin, eğitimin genişlemesi ve reform programlarında ülkeler arasında benzerlikler görülmesine rağmen, aslında büyük

ölçüde, yerel kurumlara özgü olan toplumsal seçme süreçlerine bağlanabileceğini gösteren kanıtlara rastlarız. Demek ki, örneğin kurumsal ve politik gelişmelerin hem iç faktörlerden hem de belli türdeki ülkeler arası etkilerin zamanlamasından nasıl etkilendiğini incelemek için *olay tarihi analizinden yararlanarak, ülkeler arası karşılıklı bağımlılık modelini karşılaştırmalı makro sosyolojiye taşımak da mümkündür.

Gerek vaka yönelimli (kalitatif) ve değişken-yönelimli (kantitatif) türden metodoloji, gerekse bu alanda kuram geliştirme ve test etmenin daha kapsamlı problemleri açısından Galton probleminin karşılaştırmalı makro sosyolojinin metodolojisine dair içerimlerini konu alan harika bir tartışma metni için bkz. *Comparative Social Research* dergisinin 16. cildindeki (1997) sempozyum. *Ayrıca bkz.* **işlev; karşılaştırmalı sosyoloji.**

gayri resmi bakım (*informal care*) Hastalık ve yaşlılık nedeniyle bağımlı duruma düşen insanlara düzenli olarak, ücretli ve profesyonel bakımın dışında verilen bakım hizmeti. Ailenin, akrabaların ve arkadaşların, genellikle kadınların sağladığı güvene dayanan *cemaat bakımı politikalarının öne çıkması, gayri resmi bakımın önemini de arttırmıştır.

Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) (*Gross National Product –GNP*) Belirli bir zaman diliminde herhangi bir ekonominin ürettiği toplam çıktı akışının bir ölçüsü. Benzeri olmayan bu ölçünün, başka mal ve hizmetlerin üretiminde girdi olarak kullanılan ara mallar ile hizmetleri dışarıda bıraktığı ifade edilmektedir. Buradaki amaç, nihai ürünleri (her türlü üretken çalışmanın nihai amacını oluşturan tüketim malları ile hizmetlerini) ölçmektir. İktisatçılar, GSMH'nin büyük miktarlardaki tüketim işleri ile diğer bazı iş türlerini kapsamadığı görüşündedirler. *Ayrıca bkz.* **informel ekonomi.**

geçerlilik (*validity*) Bir şeyin gerçek olma; tutumları, davranışları ya da nitelikleri doğru yansıtma özelliği. Bir ölçü (bir soru, sorular dizisi ya da test gibi), ölçtüğünü iddia ettiği kavramı ya da özelliği doğru yansıtıyorsa "geçerli" sayılır. Örneğin, iş tatmini hakkındaki bir soruya verilen yanıtların, modern toplumdan yabancılaşmanın; bir kadının ücretli bir işte çalışmasının, feminist bilincin; ya da ABD'deki boşanma oranının, o toplumdaki toplumsal stresin ölçüsünün geçerli bir göstergesi olup olmadığı tartışılabilir. Bir tutum ölçeğinin ya da bir görüşmede yöneltilen bir soruyla elde edilen yanıtların geçerliliği, son kertede yargılarla ilgili bir mesele olsa da, araştırmacının – temsil edici nitelikte olmayabilen- kendi görüşlerine ilave mahiyetinde teknikler de geliştirilmiştir.

Bazı soru tiplerinin kullanılmasını bütünüyle engelleyen pratik iş görme usulleri geliştirilmiştir. Örneğin, yıllar önce verilmiş bir karar ya da yapılmış bir tercihle ilintili tutumlar ve nedenler hakkında, o olayın üzerinden çok zaman geçtikten sonra bir araştırma yapmanın yararsız olduğu, çünkü böyle bir durumda oluşturulacak görüşlerin şimdiki zamandan geçmişe bakmanın öznelliğiyle yeni baştan kurgulandığı konusunda genel bir kanı vardır. Geçerlilikle ilgili argümanlar, bir insanın mesleği gibi en temel olgusal veriler -tabii böyle göstergeler varsa- dışında gıyabında görüşmeler yapmayı devre dışı bırakır. Kuramsal temelde ya da ortakduyusal çerçevede "ön geçerlilik" olup olmadığını kontrol eden mantıksal geçerleme hâlâ en önemli araçtır ve kontrollerde mümkün olduğu kadar çok sayıda insanın kullanılmasıyla pekiştirilen bir yöntemdir. Bu yöntem, aslında

incelenen konuyu yakından takip eden sıradan insanlar olan uzman, bilirkişi ya da jüri heyetlerinin kullanılmasıyla genişletilebilir ve sorular ile yanıt kümelerinin mümkün olan tüm durumları kapsayıp kapsamadığı ve bunların doğru biçimde ifade edilip edilmediği değerlendirilebilir. Başka bir yaklaşım, araştırma tekniğini, özel görüşleri ya da deneyimleri olduğu bilinen insan grupları üzerinde uygulamak ve sonuçların gruplar arasında uygun bir biçimde farklılaşıp farklılaşmadığına bakmaktır. Bununla birlikte, nihai test, araştırma araçlarının -ve bu araştırmalarda elde edilen sonuçların- başka araştırmacılarca da geçerli sayılıp sayılmayacağıdır. Politika araştırmalarında kimi durumlarda gözlenmekle birlikte, araştırmacıların çalışmalarını, araştırmada yararlandıkları kişilerin kendilerinin incelenmesine indirgemeleri ender rastlanan bir durumdur. Nüfus *sayımları, her sayımdan sonra verilerin geçerliliğini ve genel niteliğini kontrol etmeyi amaçlayan *nüfus sayımı sonrası araştırmaları beraberinde getirmesinden dolayı eşsiz bir yere sahiptir.

Mevcut literatürde çok farklı geçerlilik tanımları vardır. Değişik yazarların terminolojiyi farklı şekillerde kullandıkları açıktır. Buradaki problem, bir ölçüde, konuyla ilgili tartışmaların çoğunun, geçerlilik testi için pek çok örnek ve yerleşik prosedür sunabilen psikologlar arasında yapılmasından kaynaklanmaktadır. Fakat bu tartışmaların sosyolojik ortama her zaman kolayca aktarılıp aktarılmadığı belli değildir.

Kimi zaman ölçüt ile kurucu geçerlilik arasında temel ve yararlı bir ayrım yapılmıştır. Ölçüt, bir ölçü (diyelim, bir kavram) ile o ölçünün yansıttığı varsayılan gerçeklik arasında birbirini tutma derecesinden bahseder. Örneğin *Goldthorpe sınıf şeması, genel anlamda "çalışma koşulları ve ilişkileri"nin, özel olarak "iş sözleşmesi"ndeki yararlara karşı "hizmet ilişkisi"nin maddi ve diğer yararlarının bir ölçüsü olmayı amaçlamıştır. Fakat pratik nedenlerden dolayı bu şemanın *işlemselleştirilmesi, bir yanda her çalışanın mesleki unvanı (öğretmen, hastabakıcı, vb.) hakkındaki verilerden, öbür yandan çalışma statüsünden (yönetici, çalışan, kendi hesabına çalışan, vb.) etkilenmektedir. Dolayısıyla, Goldthorpe şemasının ölçüt geçerliliği, sınıflandırmada temsil edilen her toplumsal sınıftan bireylerin oluşturduğu bir örneklemle soruşturulabilir ve ondan sonra, deneklerin fiili çalışma koşulları ve ilişkileriyle ilintili bağımsız veriler (diyelim, çalışanların tespit edilmiş bir kariyer merdivenindeki ve artışsal ücret ölçeğindeki yerleri, iyileşen emeklilik haklarından ne ölçüde yararlandıkları, işlerinde zamanı ne ölçüde özerk biçimde kullanabildikleri gibi veriler) bir araya getirilebilir. Başka bir deyişle, soruşturulan kavramın bağımsız ölçütlerini kullanan birisi, Goldthorpe'un sınıflarının istihdamın boyutlarını ne dereceye kadar ölçtüğünü incelemiş olacaktır.

Öte yandan kurucu geçerleme, belirli bir ölçünün (bir kavramın, vb.) diğer değişkenlerle, kavramın arkasındaki kuramın öngöreceği biçimlerde ilintili olup olmadığının değerlendirilmesini içerir. Örneğin Goldthorpe'un (ya da başka birisinin) toplumsal sınıflarında, bu çerçevede belirlenmiş olan toplumsal sınıfların (diyelim) oy kullanma davranışlarına, eğitim olanaklarının düzeyleri ve sağlık açısından eşitsizliklere (yani "yaşam şansları"na) bakarak kolaylıkla sınıflandırılabileceği beklenmektedir. Toplumsal sınıf kuramımıza ilişkin anlayışımızdan yola çıkarak, bireylerin sınıfsal konumuyla bağ kurup tahmin edebileceğimiz şeyler vardır. Bu nedenle kurucu geçerliliğe, bazen (burada sadece basit korelasyonlar arandığı, bu korelasyonların

fiilen ne kadar zayıf ya da güçlü oldukları konusundaki öngörüler üzerinde durulmadığı için, herhalde oldukça yanıltıcı biçimde) "öngörücü geçerlilik" de denmektedir. "Kurucu geçerleme" terimi bundan başka, bazen, daha önce ölçüt geçerliliği etiketi altında tartışılan yönleri dahil olmak üzere tüm geçerleme sürecini de karşılamaktadır.

Sosyolojik bir kurguyu (bir sınıflandırma, kavram ya da değişken) doğrulamaya çalışan birinin, söz konusu kurguyu orijinal ölçüden bağımsız olduğunu umduğu ve varsaydığı başka bir şeyle (diğer göstergelerle) karşılaştırarak ele almasının aslında o kurgunun ölçme iddiasında olduğu şeyi ölçmesi anlamında, geçerlilikle ilgili tüm tanım ve kavramlar bir dereceye kadar döngüseldir. Bir hayli sorunlu olan bu nosyonun getirdiği pek çok karmaşıklıkla ilgili yararlı bir tartışmayı R.A. Zeller ve E.G. Carmines, *Measurement in the Social Sciences*'da (1980) bulabilirsiniz. Yukarıda verilen örneği ayrıntılı biçimde irdeleyen ve pratikte geçerlilik testlerinin nasıl yapıldığını örnekleyen bir metin için bkz. Geoffrey Evans ve Colin Mills, "Identifying Class Structure: A Latent Class Analysis of the Criterion-Related and Construct Validity of the Goldthorpe Class Scheme", *European Sociological Review* (1998). *Ayrıca bkz.* **değişken; güvenilirlik.**

geçici (friksiyonel) işsizlik (*frictional unemployment*) *bkz.* **işsizlik**

geçim ekonomisi (*subsistence economy*) Mübadele için değil, tüketim için üretmeye dayalı bir tarımsal ekonomi. Geçim ekonomileri, yaşamın temel gerekliliklerinden sadece biraz daha fazlasını karşılayacak miktarda bir artığın üretildiği, düşük üretim düzeyiyle ayırt edilir ve kalkınma kuruluşları tarafından Üçüncü Dünya'nın yoksulluğu ile azgelişmişliğinin önemli nedenleri arasında sayılır.

geçiş bölgesi (*zone of -or in- transition*) *Chicago'lu kent sosyoloğu Ernest *Burgess, iş merkezi olan bölgeler ile işçi sınıfının ve orta sınıfın oturduğu dış halkalar arasındaki, iş merkezlerinin genişlemesi sonucunda yıkılan gecekonduların da bulunduğu bir kentsel alan şeklinde tanımladığı bir bölge. Geçiş bölgesi terimi, genel olarak şimdilerde daha yaygın olan "şehir içi"yle eşanlamlı kullanılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **yoğunlaşma bölgeleri kuramı.**

geçiş payı analizi, geçiş payı tekniği (*shift-share analysis, shift-share technique*) Sık sık değişen mesleki dağılımlar ve istihdam büyümesi analizinde kullanılan bir tekniktir. Bu yöntem, toplam düzeyindeki, gözlemlenmiş bir değişimden başlar ve buradan hareketle değişimin nedenini anlayabilmek için üç ayrı bileşene ayırmaya çalışır.

Örneğin, Britanya'daki profesyonel çalışanların sayısında 1911'de 200.000'den 1991'de 1.200.000'e çıkan bir artış gözlemlediğimizi ve bu 1.000.000'luk çalışan artışının ne kadarının geçtiğimiz 80 yılda değişen sanayi yapısına (farklı sanayilerdeki göreli büyüme ya da gerileme farklılıkları) bağlı olduğunu, ne kadarının bazı mesleklerin diğerlerinden daha çok büyümesine yol açan sanayideki teknik değişimlerle ilgili olduğunu bilmek istediğimizi varsayalım. Öncelikle, profesyonel çalışanların her *sanayi sektörü içindeki oranının sabit kalması, buna karşın sanayi sektörlerinin göreli boyutlarının 1911'le 1991 arasında gerçekte olduğu gibi değişmesi durumunda 1991'de kaç profesyonel çalışan olacağını sorabiliriz. Bu olgu "sanayi geçiş etkisi" olarak adlandırılabilir. Esas olarak bu durumda, sanayi

yapısındaki değişim ya da geçişlere bağlı olarak profesyonel çalışanların sayısındaki değişimin payının ne olduğunu sormuş oluruz ("geçiş payı analizi" teriminin çıkış yeri budur). Diyelim, sanayi geçiş etkisinin hesaplanması sonucunda, yalnızca sanayi yapısındaki değişikler neticesinde 1991'de 600.000 profesyonel çalışan olacağı sonucunu elde ettik; yani, diğer sanayilere göre boyutları daha çok büyüyen en uygun sanayilerin yeni çalışanlar istihdam etmelerinden dolayı profesyonel çalışanların sayısı üçe katlanmıştır. Bunun ardından, ilk öneriyi tersine çevirerek ve 1911 ile 1991 arasında her sanayinin göreli boyutlarının sabit kalması, her sanayi içindeki çalışanların oranının ise gerçekte olduğu gibi artması durumunda kaç profesyonel çalışan olacağını sorarak ikinci bir *karşı-olgusal oyun oynayabiliriz. Buna da "mesleki geçiş etkisi" denebilir; yani, çalışanların sanayi içinde kullanımındaki değişimden kaynaklanan değişim. Yine bu durumda da, hesaplama sonucunda profesyonel çalışanların sanayi içindeki kullanımındaki değişiklere bağlı olarak emek gücünde, 300.000 daha profesyonel çalışan olacağını elde etmiş olalım. Üçüncü bileşen ("etkileşim geçiş etkisi") diğer ikisine bağlı olarak arta kalan bir terimdir ve sanayi ile mesleki geçişlerin ya da değişimlerin eşzamanlı etkilerini temsil eder. Sanayi geçişi, artı mesleki geçiş, artı etkileşim, gözlemlenen değişimlere eşit olmak durumunda (zorunda) olduğuna göre, örneğimizdeki etkileşim etkimiz, 1.000.000'dan (gözlemlenen değişim) 600.000 (sanayi geçişi) ve 300.000 (mesleki geçiş) çıkarılınca 100.000 olarak görünür. Yani, sanayi ve mesleki değişimin birleşik etkisi profesyonel çalışanların sayısını 100.000 daha arttırmıştır. Dolayısıyla, bu örnekte geçiş payı analizi, bugün artık daha fazla profesyonel çalışan olmasının asıl nedeninin sanayi yapısındaki değişim olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, boyutları büyümüş sanayilerde profesyonel çalışanlar daha yoğun olarak istihdam edilmiştir (sanayi geçişi). Öte yandan (daha az olmakla birlikte) profesyonel çalışanların sayısı, tüm sanayi sektörlerinin geçmiştekine nazaran bugün artık daha çok profesyonel çalıştırma eğiliminde olmalarından dolayı da profesyonel çalışanların sayısı artmıştır (mesleki geçiş).

Bu teknik kuşkusuz başka tipteki verilere de uyarlanabilir. Örneğin, belirli bir bölgedeki istihdamın ne kadarının ulusal faktörlere (ulusal geçiş etkisi); ne kadarının bölgesel ile ulusal arasında karışmış olan farklı karma sanayi geçiş etkisine ve ne kadarının ülke geneliyle karşılaştırıldığında bölgedeki aynı sanayilerin farklı büyüme oranlarına bağlı olarak değiştiğini (bölgesel geçiş etkisi) sorabiliriz.

geçiş törenleri (*rites of passage*) Statüdeki bir değişimin (örneğin, gençlikten yetişkinliğe, bekârlıktan evliliğe geçişin) beraberinde getirdiği *ritüeller. Arnold *van Gennep *Rites de Passage* adlı klasik çalışmasında, ayrılma törenleri, ayrım yapma törenleri ve birleşme törenlerini incelemiştir. Van Gennep'e göre, statüdeki bir değişimin beraberinde getirdiği ritüellerin üç evresi vardır ve bu üç evrenin her birisi, açık sembolik sınırlamalarla birbirinden ayrılır.

Geddes, Sir Patrick (1854-1932) "Kentlerin birleşmesi" terimini bulup, kent planlamasına sosyal bilimsel bir temel sağlamaya ve "araştırma-analiz-plan" metodolojisini uygulamaya çalışmış olan İskoç düşünür. Geddes'in bazı fikirleri, kent planlaması hakkındaki kuramsal ve pratik çalışmaları büyük ölçüde etkilemiştir.

Geiger, Theodore (1891-1952) Çalışmalarını asıl olarak Danimarka'da yürütmüş olan bir Alman sosyolog. Geiger'in çalışmalarının önemli bir kısmı İngilizceye çevrilmemiş olmakla birlikte, Danimarka'daki *toplumsal mobiliteyi konu alan araştırması (*Soziale Umschichtungen in einer dänischen Mittelstadt,* 1951), mobilite analizinin biricik temeli olarak *mesleki prestiji gören *statü kazanma geleneğine yönelik ilk klasik eleştiri metinlerinden biri olma özelliğine sahiptir.

***Geisteswissenchaften* (insani bilimler) ve *Naturwissenchaften* (doğa bilimleri)** (*Geisteswissenchaften and Naturwissenchaften*) İnsan bilimleri (ya da sosyal bilimler) ile doğa bilimlerini karşılamak için kullanılan Almanca sözcükler. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden önceki, yaklaşık otuz yıllık dönemin Alman akademik yaşamına metodolojiyle ilintili (ve *Methodenstreit,* yani "yöntem tartışması" denilen) çeşitli tartışmalar damgasını vurmuştu. Bu tartışmaların en genel (ve belki de en önemli) olanları doğa bilimleri ile kültür bilimleri (ya da tarihsel bilimler) arasındaki ilişki etrafında yürütülmekteydi. Tartışmaya gerçekliğin bölünemez olduğu öncülünü savunarak katılan felsefeci Wilhelm *Windelband, doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında, benimsedikleri yöntemleri temel alan önsel bir mantıksal ayrım yapılmasını önermişti. Windelband'a göre, doğa bilimleri yasa-benzeri ve genel ilişkiler ve özellikler keşfetmeye çalıştıkları için "nomotetik", yani genelleştirici bir yöntem kullanırken; sosyal bilimler ya da kültür bilimleri, gerçeklikte kendini tekrar etmeyen olaylara ve herhangi bir fenomenin tekil ya da eşsiz yönlerine eğildikleri için *idiografik, yani tekilleştirici bir prosedüre başvurmaktaydı. Wilhelm *Dilthey ise, *Naturwissenchaften* ve *Geisteswissenschaften* terimlerini, üzerinde çalıştıkları konularına göre birbirlerine karşıt olarak ele almıştı. Dilthey'ın benimsediği kriterin mantıksal kökeni, gerçekliğin ("doğa" ve "insan ruhu" alanları arasında temel bir ayrıma giderek) özerk kesitlere bölünebileceği, her kesitin bilimlerin ayrı bir kategorisinden sorumlu olacağı şeklindeki başka bir öncüldü.

Bu tartışmaya sosyolojik bir bakış açısıyla yapılan en ilginç katkı, herhalde, önce Freiberg, daha sonra Heidelberg'deki *neo-Kantçı felsefe profesörü, Max *Weber'in çağdaşı Heinrich Rickert'ten (1863-1936) gelmiştir. Rickert'in *Die Grenzen der naturwissenchaftlichen Begriffsbildung: Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften* (1902) ile *Science and History: A Critique of Positivist Epistemoolgy*'de (1898-1902) geliştirdiği, bilimlerde kavram oluşturma kuramı, Weber'in metodolojik yazıları ile kendine özgü analizleri üzerinde güçlü bir etki bırakmıştı (buna bir örnek olarak, bilhassa Weber'in *Protestan Etiği ve Kapitalizmin Ruhu* [*The Protestan Ethic and the Spirit of Capitalism*] adlı kitabındaki denemelerde yer verdiği *ideal-tipik metodolojiye bakılabilir). *Methodenstreit*'ın sosyolojideki anlamını açıklayan bir makale olarak da bkz. Werner J. Cahnman, "Max Weber and the Methodological Controversy in the Social Sciences", der. Cahnman ve Alvin Boskoff, *Sociology and History* (1964).

gelenek, gelenekler (*tradition, traditions*) Belirli davranışsal *norm ve *değerleri benimseyip aşılayan, gerçek ya da hayali bir geçmişle süreklilik gösteren ve genellikle yaygın biçimde benimsenen *ritüeller ya da başka *sembolik davranış biçimleriyle ilişkili

toplumsal pratikler kümesi. Yapılan araştırmalar, halkın uzun bir geçmişi olduğunu sandığı pek çok geleneğin aslında görece yakın dönemlere ait icatlar olduğunu açıklığa kavuşturmuştur. Bunlara örnek olarak, on sekizinci yüzyıl sonları ile on dokuzuncu yüzyıl başlarının bir eseri olan İskoçya'nın özgün Kuzey İskoçya kültürünü (etekler, ekose ve gaydalar), birçok Afrikalı topluluğun sözde yerli sayılan (aslında sömürgeci otoritelerin yerel ve emperyal siyasal, toplumsal ve hukuksal sistemler arasındaki zorunlu bağları kurmak için icat ettikleri) siyasal ve iktisadi geleneklerini gösterebiliriz. Bu doğrultudaki bazı çok etkileyici örnek-olay araştırmalarının aktarıldığı bir metin için bkz. der. Eric Hobsbawm ve Terence Ranger, *The Invention of Tradition* (1983).

geleneksel toplum (*traditional society*) "Geleneksel toplum" genellikle endüstriyel, kentleşmiş ve kapitalist "modern" topluma karşı kullanılır. Yanlış bir yaklaşımla, modern-olmayan döneme ait çok çeşitli toplumları (bir yanda çağdaş avcı ve yiyecek toplayıcı gruplar ile öbür yanda Orta Çağ Avrupa devletlerini) bir arada harmanlayan geleneksel toplum, yargılayıcı bir terimdir ve bu doğrultuda, bazen sıkı sıkı kaynaşmış aile değerleri ve cemaatin efsanevi altın çağıyla birlikte anılmasına rağmen, adlandırdığı toplumlara genellikle olumsuz özellikler, geri, ilkel, bilimsel olmayan ve duygusal bir toplum özellikleri atfetmektedir. *Ayrıca bkz.* ***Gemeinschaft* ve *Gesellschaft*.**

gelir dağılımı (*income distribution*) İki tip gelir dağılımı vardır: işlevsel ve büyüklüğe göre. Ulusal gelirin işlevsel dağılımı, toplam gelirin toprak, emek ve sermayeden elde edilen gelirlerden meydana geldiğini, her üretim faktörünün ulusal gelire yaptığı katkıyı gösterir. Bu bağlamda, gelirin yeniden bölüştürülmesi, örneğin emek gelirlerinin arttırılması için kârların azaltılıp azaltılmaması gerektiği hakkındaki tartışmaları kapsayacaktır. Kişisel gelirin büyüklüğe göre dağılımı ise, dolaysız finansal kaynakların bireyler, aileler ve hanelere göre dağılımını gösterir. Şimdi terimin en yaygın biçimde kullanılan anlamı budur. Büyüklüğe göre gelir dağılımında, ağırlık, devlet fonlarıyla sağlanan eğitim ve sağlık hizmetleri gibi kamusal mallardan yararlanmanın getirdiği toplumsal ücret geliri dışlanarak, parasal gelirin alıcısına verilmektedir.

Kişisel gelir üzerinde kesin olarak anlaşılmış bir tanım bulunmadığı gibi, hangi kalemlerin tanıma dahil edileceği ya da dışında tutulacağını ve bunların nasıl yapılacağını gösteren net bir işlemsel tanım da yoktur. Tanımlar, pratikte, idari kayıtlar, düzenli gelir ve harcama araştırmaları ile *resmi istatistikler içindeki diğer kaynaklarda bulunan bilgilere bel bağlama eğilimindedir. Bunun için en yaygın tanımlardan birisi kazanç dağılımıdır, çünkü pek çok araştırmadan çalışanların ücretleri ve aylıkları, kendi hesabına çalışanların kazançları ve kârlarıyla ilgili veriler elde edilebilmektedir. Oysa kişisel gelir tanımının kapsamı bundan daha geniştir ve şunları içerebilir: özel sektördeki firmaların temettü şeklinde dağıtılan kârları (ama devlet işletmelerinin kârları bu kapsama girmez); ayni ve ek yararlar (bedava konut, bedava yemekler, desteklenen krediler ya da şirket arabasının kullanılması gibi) şeklindeki kazançlar; ev sahibi olmaktan kaynaklanan kira geliri ve tahmini gelir; devletin gelir düzeyini koruma yardımları ile diğer ödemeler ya da sigorta ödemeleri. Doğaldır ki, burada

gelir ile tüm varlıkların net değer karşılığı olan servet arasında bir ayrım yapılmıştır, oysa gelir ile servet aslında ayrı varlıklar değildir ve kolayca birbirlerinin yerine geçebilirler. Geliri, görünebilir parasal gelir şeklinde tanımlamanın pratikte ortaya çıkan güçlüğünün önemli nedenlerinden birisi budur.

Kazançlar ve gelir, cari gelir (son haftada ya da son on iki ayda elde edilen gelir gibi) olarak, ya da her zamanki veya normal gelir olarak ölçülebilir. Yalnız bu ölçüler, hastalık ya da işsizlik gibi tipik olmayan durumlara bağlı olarak değişebilecektir. Önemli bir ayrım noktası da, vergi-öncesi ve vergi-sonrası gelir dağılımları, brüt gelir ile net gelir arasındaki farklılıklardır. Brüt gelir dağılımı, gelirin yeniden bölüştürülmesi politikalarının yürürlüğe girmesinden önceki durumu gösterir ve her zaman gelirin en geniş dağılımını yansıtır. Net gelir dağılımı, vergiler, sosyal sigorta payları ve brüt gelirden alınan diğer zorunlu harcamalar çıktıktan sonra kalan miktarı, gelir düzeyini koruma ve diğer yardımların eklenmesinden sonra bulunan rakamı gösterir. Net gelir, harcama gücünün - konut, işe gidip gelme ve benzer kaçınılmaz harcamalar gibi daha az sorunlu giderleri karşılayan takdiri gelirden ayrı olarak- genel bir ölçüsünü verir.

Gelir dağılımı, hükümetin mali ve toplumsal *refah politikalarının yeniden bölüşüme yansıyan sonuçlarını değerlendirmek amacıyla; tüketim kalıplarının anahtar bir faktörü olarak; araştırmacıların refah dağılımından daha kolay ulaşabilecekleri, ekonomik, dolayısıyla toplumsal eşitsizliğin bir ölçüsü olarak ve son olarak yoksulluğu ölçmek için incelenir. Bazen de, boşanma ya da hastalanma gibi çok farklı konularla dolaylı yollardan ilgili politikaların beklenmedik sonuçlarına bakmak amacıyla kullanılır. İktisatçılar ise daha çok, gelir dağılımı modeline bağımsız bir değişken olarak (örneğin, gelir eşitsizliğinin fazla olmasının yüksek tasarrufa yol açıp açmadığı, ya da sanayileşmenin gelir eşitsizliklerini azaltıp azaltmadığı gibi sorunlara) ilgi duyarlar.

Gelir dağılımını, özellikle gelir dağılımındaki değişiklikleri araştırmanın (çok sayıdaki) metodolojik problemlerinden çoğunun tartışıldığı bir metin için bkz. der. A.B. Atkinson, *Wealth, Income and Inequality* (1980). Britanya'ya özgü verilerin özetlendiği bir çalışma için bkz. W.D. Rubinstein, *Wealth and Inequality in Britain* (1986). *Ayrıca bkz.* **Gini katsayısı; Lorenz eğrisi.**

gelişkin ve sınırlı konuşma kodları (*elaborated and restricted speech codes*) Eğitim sosyolojisinin sayılı isimlerinden olan Basil Bernstein'ın, orta sınıf çocuklarının formel denilen dili ile işçi sınıfından çocukların halk dilini karşı karşıya koyarak formüle ettiği bir ayrım (bkz. *Class, Codes and Control*, 1971-1977). Bernstein, bu dilsel kodların aile düzeninde, *iktidarda ve denetimde görülen sınıfsal farklılıklarla ilişkili olduğunu söylüyordu. Orta sınıfın gelişkin kodu okullarla kurumsallaşmıştı ve işçi sınıfından gelen çocukların "kültürel kaynaklı geriliği"ni doğuruyordu. Bernstein'ın Londra Üniversitesi Eğitim Enstitüsü'ndeki araştırma projeleri bu fikirleri doğrular yöndeydi, fakat başka araştırmacıların Britanya ve ABD'de onun araştırmalarının tekrarından elde ettikleri sonuçlar zıtlıklar içeriyordu. Bernstein'ın sınıf ve kod gibi terimlere başvurması da, bu terimlerin muğlaklığı ve işçi sınıfı yaşamını örtük biçimde aşağıladığı gerekçesiyle (bazen haksız yere) eleştiriye uğramıştır.

Bernstein, bilgi problemini eğitim süreciyle ilgili araştırmaların merkezine oturtan ilk sosyologlardan birisiydi. Nitekim 1970'lerin başındaki "yeni" eğitim sosyolojisi bu doğrultuda gelişecekti. Bernstein'ın çalışmaları genellikle iki aşamada (Émile *Durkheim'ın etkisini yansıtan kaygılara dönük olarak), özel olarak toplumsal semboller, sınıflandırma ve bilişsel süreçler bakımından tartışılmıştır. Toplumsal sınıfı ve dilsel kodları ele alan daha önceki araştırmalar da *dil sosyolojisinin ortaya çıkmasında etkili olmuşlardır. Bernstein'ın daha sonraki çalışmaları eğitsel bilginin sınıflandırılması ve bir çerçeveye oturtulmasıyla ilgili olmuştur. Sınıflandırma, müfredat içeriğindeki (örneğin okulda işlenen konular arasındaki) sınırların değişkenliğini anlatırken; çerçeve belirleme süreci öğretmen-öğrenci ilişkilerinin göreli açıklığını ortaya koymaktadır. Bu kaygılar Bernstein'ı, işçi sınıfının çocuk büyütme tarzlarından ziyade orta sınıfla görünmez bağlara sahip olması nedeniyle, sınıftaki ilerletici pedagojilerin bir eleştirisini yapmaya götürmüştür.

gelişme, eşitsiz (*development, uneven*) *bkz.* **eşitsiz gelişme**

gelişme sosyolojisi (*sociology of development*) Toplum kuramının ve toplum analizinin, geç kalmış bir geçiş süreciyle kapitalist *sanayileşme yoluna girmiş olan toplumlara (genellikle *Üçüncü Dünya'daki toplumlara) uygulanmasıyla ortaya çıkan bir terim. Gelişme sosyolojisi, özellikle gelişmenin sınıf ilişkileri ve *köylülük ile kentli yoksullar gibi toplumsal gruplar üstündeki toplumsal etkileri üzerinde durmaktadır.

Gelişme araştırmaları, savaştan sonraki dönemde ayrı bir araştırma alanı olarak kendisini göstermişti ve sömürgeci dönem sonrası dünyada siyasal ve *iktisadi gelişmeye daha fazla ilgi duyulmasıyla birlikte anılıyordu. Gelişmeyle ilgili ilk sosyolojik açıklama, daha az gelişmiş ülkelerin, Batı *kapitalizminin iktisadi ve toplumsal sistemini taklit etmeleri koşuluyla sanayileşmiş dünyayı eninde sonunda yakalayacağını öngören *modernleşme kuramıydı. Büyük ölçüde yapısal *işlevselciliğin kuramsal öncüllerine dayanan modernleşme kuramı, gelişmeyi gelenekten moderniteye doğru bir aşamalı geçiş olarak kavramsallaştırmış ve bu geçişin, iktisadi düzeyde *piyasanın ve dış yatırımların devreye girmesiyle, toplumsal düzeyde uygun Batı kurumları, değerleri ve davranışlarının benimsenmesiyle, siyasal düzeyde de parlamenter *demokrasinin uygulamaya konmasıyla gerçekleşeceğini varsaymıştı. Soğuk Savaş'ın ürünü olan ve sömürgeci dönem sonrası dünyada sosyalist fikirlere meydan okuma çabalarından beslenen modernleşme kuramı, iyimserliği, aşırı basitleştirici yorumları ve *etnosantrizmi yüzünden çeşitli eleştirilere uğrayacaktı. Nitekim 1960'ların sonunda, en popüler sosyolojik gelişme analizi etiketini *bağımlılık kuramı yaklaşımına kaptırdı (ilginçtir, bağımlılık kuramı yaklaşımı da daha sonra aşırı basitleştirilmiş yorumlar yapmakla, kendisinden önceki ortodoks yaklaşımın varsayımlarını tersine çevirmekten daha öteye gitmemekle suçlanacaktı).

Bu yaklaşımlara yöneltilen eleştiriler, gelişme sosyolojisinin, birbiriyle rekabet eden ve daha ılımlı kuramların üstünlük sağlama mücadelesine tutuştukları, parçalanmış bir alan olarak kalmasına neden olmuştur. Son yıllarda, ulus devletin uluslararası bağlamdan koparılarak analiz edilemeyeceği giderek daha çok kabul görmeye başlayan bir gerçektir. Dolayısıyla gelişme sosyolojisi alanı da, *küreselleşme

ve *çevre hakkındaki sosyolojik tartışmalarla kayda değer ve giderek çoğalan örtüşme izleri sergilemektedir (örneğin bkz. John Brohman, *Popular Development,* 1966). Ayrıca, hem iktisadi süreçler bakımından hem de kültür ve ideoloji düzeyinde ulusların birbirine bağımlılığını ve bütünleşmelerini vurgulayan yenilenmiş, analitik vurgulara rastlıyoruz. Örneğin Serge Latouche *The Westernization of the World*'de (1996), "Üçüncü Dünya gelişmesi" kavramının köklerinin, Batı'ya özgü teknik ilerleme ve sermaye birikimi fikirlerinde yattığını ileri sürer. Tabii bu fikirlerin sonucu, Batılı olmayan toplulukların kültürlerini yok eden gelişme politikalarıdır. Latouche özel olarak da, yerel halka özgü iç savaşların, ekolojik felaketlerin ve tüm Üçüncü Dünya ülkelerinin yaşadığı ulusal borç sorununun sorumluluğunun kültürler, yaşam tarzları ve "zihniyetler"de küresel düzeyde tekbiçimliliğe giden yönelişte aranması gerektiğine dikkat çekmektedir. David E. Apter'ın *Rethinking Development*'ı (1987) ise daha yerleşik literatürle ilgili iyi bir değerlendirmedir. *Ayrıca bkz.* **merkez-periferi modeli.**

Gellner, Ernest (1925-995) Çekoslovakya'da doğmuş olmasına rağmen, Yahudi kökenli ailesi 1939'da Alman işgalinin hemen arkasından ülke dışına çıkmış olan Gellner, çalışma yaşamının büyük bölümünü İngiltere'de geçirmişti. Cambridge Üniversitesi'nde sosyal antropoloji profesörlüğüne getirilmeden önce, 1949 ile 1984 yılları arasında London School of Economics'de önce sosyoloji, sonra felsefe alanında dersler veren Gellner, 1993'te, Orta Avrupa Üniversitesi'nde Milliyetçilik Araşırmaları Merkezi'nin tam zamanlı direktörlüğünü yürütmek üzere yeniden Prag'a dönmüştür.

Gellner'ın yazılarının kapsamı çok geniştir. Kaleme aldığı ilk kitap, kendi içine kapalı, hayal gücünden yoksun ve dar ufuklu bir dal olarak mahkûm ettiği dil felsefesinin bir eleştirisi olan *Words and Things*'di (1959). *Thought and Change*'de (1964), toplumsal düzenlerin ancak bolluğun ve milliyetçiliğin gerekliliklerine denk düştükleri zaman meşru sayıldığı şeklinde tartışmalı bir tez önermişti. (Gellner daha sonraki yazılarında, aslında oldukça katı olan bu modernlik anlayışına özgürlük fikrini sokmaya çalışacaktı.) Bu kitaplarını Kuzey Afrika Berberileriyle ilgili bir etnografi (*Saints of the Atlas,* 1969), psikanaliz ile Sovyet ideolojisi hakkındaki eleştirel incelemeler (*The Psychoanalytic Movement,* 1985; *State and Society in Soviet Thought,* 1988; *milliyetçilik, Müslüman toplumu, görecilik, çoğulculuk ve sosyal bilimlerin metodolojisine eğilen bir sürü deneme ve kitap izleyecekti. Ölümünden hemen önce de milliyetçilik (*Nationalism Observed*) ile Wittgenstein ve Malinowski'yle (*Language and Solitude*) ilgili çalışmalarını tamamlamış, fakat sosyalizmden demokrasiye başarılı bir geçiş yapma koşullarıyla ilgili araştırmasını bitirememişti.

Bu üretken tabloyu bir sınıf içinde toplamak kolay değildir. Yalnız hepsini birleştiren bir bağ, sosyal bilimlerde göreciliğe karşı akılcılığın (rasyonalizmin) savunulmasıdır. Benimsediği başka bir genel tema ise, yarattığı dehşete ilk elden tanık olduğu, ama yurttaşlığın gelişmesi üzerindeki etkisini de belirleyici önemde yorumladığı bir olgu olan milliyetçiliğe duyduğu ilgidir. Gellner'ın Anglo-Sakson sosyolojisi üzerindeki etkisi, onun yetiştirmesi olan birkaç kuşağa ait Britanyalı ve Amerikan sosyologlar ile toplum kuramcılarının çıkardıkları yayınlarda açıkça görülebilir.

***Gemeinschaft* (cemaat) ve *Gesellschaft* (toplum)** (*Gemeinschaft and Gesellschaft*) Çoğunlukla yan yana kullanılan bu Almanca terimler, genelde Ferdinand *Tönnies'in "cemaat" (*Gemeinschaft*) ve "toplum" (*Gesellschaft*) çiftini karşılamakta; yalnız *Gesellschaft* bazen "birlik" diye de çevrilmektedir (bkz. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft,* 1887). Tönnies'in Avrupa modernleşmesi üzerine geliştirdiği tezine göre, "cemaat"ten "toplum"a geçiş, aile ve lonca temelli ilişkilerden, akılsallık ve hesaba dayalı ilişkilere geçilen bir akılcılaşma (rasyonelleşme) süreciyle gerçekleşmektedir. *Gemeinschaft,* insanlar arasındaki sıkı, duygusal ve yüz yüze bağların, belli bir yere/mekâna bağlı olmanın, atfedilmiş bir toplumsal statünün, homojen ve düzenlenmiş bir topluluğun dünyasıydı. *Gesellschaft* ise kentleşmeyle, sanayi yaşamıyla, heterojenlikle ve kişilik-dışı olmakla ilişkilendirilmeye başlanmış bir kavramdır. *Cemaat kavramı etrafındaki tartışmaların çoğu bu eksende yürütülmüştür (bkz. C. Bell ve H. Newby, *Community Studies,* 1971).

Bu kavramlar, özünde, onlara benzeyen gelenek ve modernlik kavramları gibi *ideal tipleri oluştururlar. Pratikte ise toplumsal ilişkilerin ve toplumların çok büyük bir çoğunluğunda, bu kavramların temsil ettikleri oluşumların öğelerine değişik oranlarda rastlanabilmektedir. Geleneksel ve modern toplumlarla ilgili kavramların entelektüel mirası, genellikle Émile Durkheim'ın mekanik dayanışma ile organik dayanışma (ve *kolektif vicdanın varolan biçimleri) arasında yaptığı ayrıma dayandırılabileceği gibi, ayrıca (ve herhalde en açık biçimde) Max *Weber'in yazılarında görülebilir. Aynı şekilde, Parsonscı değer-yönelimlerinin (örneğin, tikelcilik ile evrenselcilik, atfetme ile başarı arasındaki ayrımların) kaynağı da bu kutuplu kavramlar çiftidir. *Ayrıca bkz.* **Parsons, Talcott.**

gen, genotip (*gene, genotype*) Biyolojik kalıtımın aktarılmasını sağlayan temel birim. Üremesini cinsel ilişkiyle gerçekleştiren canlı türlerinde, her bireyin genotipi, biyolojik anne babasının genlerinin yarısından oluşur. Temeli oluşturan bu genetik yapı, çok çeşitli çevresel etkilerle karmaşık biçimlerde bir araya gelerek bireyin genetik yapısını yansıtan dış görünüşünü (fenotip) meydana getirir. Modern evrim kuramı genetik miras öncülüne dayanmakla birlikte, genetik kalıtım Darwin'in özgün formülasyonunun bir parçası değildi. Dolayısıyla, genlerin (genetik bilginin asıl taşıyıcılarının) saptanması için, *Türlerin Kökeni*'nin yayınlanışından ve Mendel'in çalışmalarının öneminin kabul edilmesinden sonra yaklaşık otuz yıllık bir süre geçmesi gerekecekti. Biyo-kimya teknolojisinin gelişmesi, daha sonraları, etik problemler nedeniyle sınırlı uygulamalara izin verilmekle birlikte, genetik mühendisliği teknikleri vasıtasıyla insanın genetik malzemesinin bileşimini değiştirmenin mümkün hale geldiği bir aşamaya kadar ulaşmıştır.

Bu alandaki bulguların sosyal bilimlere yansımaları, Richard Dawkins'in *The Selfish Gene* (1976) adını taşıyan ve Edward O. Wilson'un *sosyo-biyolojik görüşlerinin yaygınlaşmasına bir hayli katkıda bulunan kitabında tartışılmıştır. Dawkins'e göre, doğal ayıklanmanın temel birimi olarak gen saptanmış; bireysel organizmanın sadece bir hayatta kalma makinesini temsil ettiği ya da onun genetik kargosunun taşıyıcısı rolünü oynadığı öngörülmüştür. Bu argüman mantıksal sonucuna kadar götürülecek

olursa, o zaman tüm davranışları genin hayatta kalma ve yeniden üreme zorunluluklarının belirleyeceği noktasına varılır. Bu bakış açısının içerdiği *indirgemecilik pek çok eleştiriye maruz kalmıştır. *Ayrıca bkz.* **Darwincilik; kalıtım; kromozomlar; öjenik.**

gençlik (*youth*) Sosyolojide, biyolojik bakımdan genç olma durumunu yansıtmaktan ziyade, atfedilmiş bir statü ya da toplumsal düzeyde kurgulanmış bir adlandırma olarak düşünülen bir terim. Gençlik terimi üç şekilde kullanılır: Birincisi, çok genel bir bakış açısıyla, *yaşam çevrimindeki, bebekliğin ilk dönemlerinden yetişkinliğin eşiğindeki gençliğe kadar olan evreleri kapsar; ikincisi, "teenager" denilen on-yirmi yaş arasındaki gençlikle ve yetişkinliğe geçişle ilgili kuram ve araştırmaları göstermek üzere, hiç tatmin edici bir terim olmayan *ergenliğe karşı tercih edilen bir kavram olarak; üçüncüsü, şimdilerde daha az kullanılan, endüstriyel kent toplumunda yetişmenin getirdiği iddia edilen duygusal ve toplumsal sorunları anlatmak için.

gençlik kültürü (*youth culture*) Tam bir ifadeyle bir *alt-kültür olan gençlik kültürü, (esas olarak) işlevselci yazarlar ile onları eleştirenler arasındaki yoğun tartışmalara konu olmuş bir alandır. Gençlik kültürleri, ya *ergenlik deneyiminin içerdiği faktörlerle, ya da genç insanların harcamaları ve boş zaman faaliyetlerinin reklam ve diğer kitle iletişim araçlarının etkisi sonucunda manipüle edilmesiyle açıklanır. Ev, okul ve işin işlevsel bakımdan birbirinden ayrılmasının, "teenager"ları yetişkin insanlardan giderek daha gözle görülür biçimde kopardığı, kendilerinin daha çok farkına varmalarını sağladığı ve anne-babalarının ya da başka yetişkinlerden ziyade arkadaş gruplarının etkisine açık bir hale getirdiği düşünülmektedir. Fakat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki on yıllarda "teenager"ların -özellikle çalışıyorlarsa- görece refah içinde yaşamaları, özellikle genç tüketicileri hedef alan geniş ve kârlı bir mal ve hizmetler pazarının ortaya çıkıp büyümesini teşvik etmiş; buna bağlı olarak, pek çoğunun kaynağı ABD olan özgün gençlik modaları ve giyim, müzik ve boş zaman geçirme tarzları şekillenmiştir.

Bazı yazarlara göre, kuşaklar arasında görülen kültürel çatışmalar, modern endüstriyalizmdeki ana çatışma biçimi olarak *toplumsal sınıfın yerini almıştır. Yine de sınıf, farklı gençlik kültürlerinin içeriğinin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. ABD'de yapılan araştırmalarda, (esas olarak) orta sınıf gençliğinin üniversite kültürleri ile işçi sınıfından gençlerin kaba ya da kenar (mahalle) kültürleri arasında ayrım yapılmıştır. Orta sınıftan gençlerin kültürlerinin, başarı isteyen konformist tutumlar ile ergenlikteki okul yaşamının ötekiliği -ki okul, bu olgunun temel öğesidir- arasındaki uçurumu kapatacakları düşünülmüş; oysa kenar (mahalle) kültürlerinin, işçi sınıfının akademik yaşamdaki başarısızlığına bir tepki olarak geliştiği, okuldan ziyade semt çeteleri etrafında toplandığı ve bir alternatif arayışını, hatta sapkınlığı, statüyü, kimliği veya ödüllendirilmeyi yansıttığı varsayılmıştır. Öte yandan Britanya'da, gençlik kültürü hemen hemen yalnızca işçi sınıfından gelen erkek gençlerle ve bu kesimin tarzının yanı sıra saldırganlığının doğurduğu *ahlâki panikle özdeşleştirilmiştir. Neo-Marksist araştırmalarda, gençlik kültürüne, örneğin işçi sınıfının geleneksel semt cemaatinin dağılmasına karşı sembolik bir protestoyu temsil etme ve eskiden ağırlıkla işçi sınıfına özgü bir boş zaman değerlendirme biçimi olan etkinlikler (futbol gibi) üzerinde kitlesel bir denetim kurma

rolü biçilmiştir. Gençlik kültürüyle ilgili literatürün önemli bir kısmının değerlendirildiği bir metin için bkz. Mike Brake, *The Sociology of Youth Cultures and Youth Subcultures* (1980).

Hem sosyolojide hem de toplumun kendisinde, bilhassa 1980'li yıllarda yaşanan gelişmeler, bu tartışmanın çerçevesini büyük ölçüde değişikliğe uğratmıştır. Feminist yazarlar, gençliği ele alan literatürde genç kızlara hiç yer verilmediğine dikkat çekip, gençlik kültürlerinde toplumsal cinsiyetten kaynaklanan farklılıkları araştırmışlardır. Etnik azınlıklar içindeki gençlerin deneyimleri de daha fazla dikkat çekmeye başlamıştır. Fakat her şey bir yana, 1970'lerin ortalarından sonraki dönemde, bağımsız "teenage" tüketicisi ile isyanı nosyonunun yıkıldığı görülmüştür. Dolayısıyla araştırmaların odak noktası, gençliği kapsayan emek piyasasına ve işsizliğin artmasının, *esnek istihdama karşı daha zayıf konumda olan gençlerin bundan dolayı evlerine bağımlı olmaları olgusuna kaymıştır. *Ayrıca bkz.* **Coleman, James S.**

genel doğurganlık oranı (*general fertility rate*) *bkz.* **doğum oranı**

Genel Mesafe Modeli (*General Distance Model*) *bkz.* **çok boyutlu ölçekleme**

Genel Sağlık Anketi (*General Health Questionnaire –GHQ*) *bkz.* **tarama aletleri**

genel yardımlar (*universal benefits*) *bkz.* **seçici yardımlar-genel yardımlar tartışması**

genelleştirilmiş öteki (*generalized other*) *bkz.* **benlik**

genetik (*genetics*) *bkz.* **gen; kalıtım**

geniş aile (*extended family*) Geniş aile terimi, tek bir *hanede birden çok kuşağın bir arada yaşadığı bir aile sistemini anlatır. Şimdilerde geniş aileye duyulan nostalji, büyük ölçüde, Batılı, tarım-dışı toplumlarda bu tür hanelere çok ender rastlanmasından kaynaklanan bir mite dayanır. Fakat *karı/koca ailelerinde bile daha geniş *akrabalığın getirdiği yükümlülükler etkili olabilir. *Ayrıca bkz.* **aile sosyolojisi.**

gens (*gens*) *bkz.* **fratri**

gentrification (*gentrification*) Dökülmekte olan ve normalde şehir içinde bulunan konutların, fiziksel bir yenilenmeyi, düşük statülü ev sakinlerinin yerlerinden edilip, onların yerini yüksek gelir gruplarındaki insanların almasını ve (sıklıkla) kiralık kullanımdan mülk sahiplerinin oturmasını kapsayacak şekilde iyileştirilmesi. Bu terimi ilk kullanan Britanyalı kent sosyoloğu Ruth Glass'dır (*London: Aspects of Change,* 1964).

gerçekçi kriminoloji (*realist criminology*) Bazen "Sol Gerçekçilik" şeklinde de adlandırılan gerçekçi kriminoloji Britanya'da 1980'li yılların ortalarında, Jock Young ile arkadaşlarının çalışmalarıyla birlikte ortaya çıkmıştı (örneğin bkz. *Contemporary Crises*'in özel sayısı, 1988). Gerçekçi kriminolojiyi savunanlar, *suçun toplumsal nedenlerini ve *toplumsal denetim kuruluşları (polis ve mahkemeler gibi), suçlu, kurban ile halk arasındaki etkileşimi vurgulamanın yanı sıra; bireylerin koşullarını kısıtlayan tercihleri ele alırken, göreli *yoksunluk ve *alt-kültür kuramlarından oldukça yararlanırlar.

gerçekçilik (*realism*) Gerçekçilik gündelik dilde, *ütopyacılığın karşıtı olarak insanın özlemlerinin ölçülülüğüne, ya da ılımlılığına atfen kullanılmaktadır. Edebiyat ve görsel sanatlarda da, gerçekliği tam olarak betimlemeyi amaçlayan çeşitli yaklaşımları

tanımlamak için kullanılır. Gerçekçiliğin bu kullanımlarının hepsi, insan düşüncesi ya da imgelemi ile zihinden bağımsız dışsal gerçeklik arasındaki bir karşıtlığı içermektedir. Gerçekliğin, akıl üzerinde bilişsel ya da normatif bir otoritesi olduğu görüşü de vardır. Felsefedeki gerçekçilik, hakkındaki düşünce ve inançlarımızdan bağımsız olarak varolan bir gerçekliğe işaret eder. Bu konuda, özellikle tümellerin ("kırmızılık" ya da "yumuşaklık" gibi özellikler) gerçekten varolup olmadığı, ya da bunların bizim dili kullanışımızın işlevleri ("nominalizm") olup olmadığı gibi sorularda ciddi anlaşmazlıklar görülmektedir.

Metafiziksel bir öğreti olarak gerçekçiliğe, bir dizi şüpheci argümanla itiraz edilmiştir. Şüpheci argümanlar gerek klasik Yunan felsefesinde, gerekse modern dönemin başlarında rüyalar, yanılsamalar ve sanrılar gibi duyularımızın bizi yanılttığı fenomenler hakkındaki deneyimlerimizi sorgulamışlardır: Bu tür deneyimler bazen kaçınılmaz bir şekilde yaşandığına göre, her zaman böyle olmadığını nasıl bilebiliriz? Yanılmaya elverişli bir durumda gözlemlediğimiz şeyin, aslında yanılsamaya dönüşmemiş bir durumu yansıtmadığından nasıl emin olabiliriz? Bu tür itirazlar, daha yakın zamanlarda, dilin kullanımında dışsal gerçekliğe güvenilir göndermelerde bulunma yeteneğimize karşı itirazlarla desteklenmiştir: Düşünce veya dil dolayımı dışında dünyaya erişemediğimize göre, düşündüğümüz ya da söylediğimiz şeylerin güvenilirliğini kontrol edebileceğimiz bağımsız bir ölçütümüz olabilir mi?

Yine de bu tür şüpheci argümanlar, gerçekliğin düşünceden bağımsız olmasının mutlaka reddedilmesi anlamına gelmez. Gerçekliğin varolması ve bizim onun doğasını bilememiz (ya da muhtemelen bildiğimizi bilememiz) mümkündür. Daha yaygın olarak bu tür *epistemolojik şüphecilikler, fenomenalizme, tekbenciliğe ya da zihin, düşünce veya dilden bağımsız bir gerçekliği reddeden başka görüşlere çıkmaktadır.

Bilim felsefesinde *ampiristler, bilimsel kuramların öngördüğü (pek çoğu gözlemlenemeyen) şeylerin varlığına şüpheyle bakma eğilimindedirler: Bu tür varlıkların *kavramları yalnızca gerçek ya da olası gözlemlerin kullanışlı özetleridir veya tahminde bulunmaya uygun bir temel oluştururlar. Öte yandan bilimsel gerçekçiler, söz konusu kuramların, öngördükleri varlıkların (atomdan daha küçük parçacıklar, retrovirüsler, vb. gibi) iddia edilen varoluşlar olarak anlaşılması gerektiğini ileri sürmektedirler. Tabii bu iddialar doğru veya yanlış olabilir. Onların sosyolojideki muhaliflerinin çoğu ise, bilimsel gerçekçilerin bilimsel bilgi iddialarını eleştirel olmayan bir yorumla kabul ettiğini varsaymaktadır. Oysa durum böyle değildir. Tersine bilimsel gerçekçiler, gerçekliğin bizim onun hakkındaki bilgi ya da inançlarımızdan bağımsız olarak varolup hareket eden bir doğası olduğu görüşündedirler. Gerçekçiler de bu iddiaların doğru olup olmadığı konusunda herkes kadar şüpheci olabilirler. Gerçekçi olmayanların problemi, bilimin ne hakkında olduğu ve bilimsel bilgi iddialarının yanlış olması durumunda ne olacağı konusunda fikir yürütmemeleridir.

Yirminci yüzyılın sonunda gerçekçi üst-kuramın felsefe ve sosyal bilimlerde yeniden canlanmasının Britanya'daki en önde gelen ismi Roy Bhaskar'dır. Bhaskar ve arkadaşları kısa bir süre önce, bilim felsefesi içinde hem ampirizme hem de *uzlaşımcılığa kapsamlı bir alternatif sunan bir bilimsel gerçekçilik ("aşkın" ya da

"eleştirel" gerçekçilik diye adlandırılır) geliştirmişlerdir. (Burada "eleştirel"e yapılan göndermenin nedeni, bilginin peşinde olmanın özgürleştirici bir etkinlik olduğunu ya da olması gerektiğini ifade etmektir.) Onun hakkındaki inançlarımızdan bağımsız bir dünya varsayımı kabul edilmediği takdirde, bilimsel deney ve bilimsel bilginin uygulanması gibi etkinliklerin anlaşılamayacağı kabul edilmiştir. Ayrıca, bilimin bilgi için ihtiyaç duyduğu gerçek nedensel güç ve mekanizmaları, bu mekanizmaların etkinliğinin neden olduğu olayların o andaki gidişatından ayırmak zorunludur. Fiili olanın ampirik olandan, yani kişinin gözlemlediği bir küçük olaylar alt kümesinden ayırt edilmesi gerekir. Bhaskar böylesi bir bilim görüşünün, inceleme nesnelerinin doğalarındaki köklü farklılıkları eksiksiz biçimde ele almayı sağlayacak bir şekilde, hem insan bilimlerinde hem de doğa bilimlerinde uygulanabileceğini ileri sürmektedir. Bhaskar'ın yayınladığı çok sayıda eser arasında başlıcaları *A Realist Theory of Science* (2. baskı, 1978), *The Possibility of Naturalism* (1979), *Scientific Realism and Human Emancipation* (1986) ve *Reclaiming Reality*'dir (1989).

geri besleme (*feedback*) *bkz.* **denge; sibernetik**

gerilla (*guerrilla*) Anlamı "küçük savaş" olan; geleneksel biçimde üstün olan güçlere karşı toplumsal, siyasal ve coğrafi üstünlüklerden yararlanılarak yürütülen düşük yoğunluklu ya da düzensiz savaşlar için kullanılan İspanyolca bir terim. Gerilla terimi daha çok *köylülerin direnişleriyle birlikte anılır ve 1945'ten sonra, Mao Zedung ile Che Guevara'nın geliştirdiği gerilla savaşı kuramlarları temelinde, devrimci ve anti-sömürgeci hareketin bir biçimi olarak yayılmıştır. Gerilla fikri çok fazla romantikleşmiş olmakla birlikte, bazı pratik başarılar da kazanmıştır.

geriye dönük bellek yitimi (*retrograde amnesia*) Hastalık, kaza, yaralanma, ırza geçme ya da saldırı gibi travmatik deneyimler öncesinde meydana gelen olay ve deneyimlerle ilgili bellek yitimi. Bellek yitimi, kısa ya da uzun bir dönem içindeki olayları kapsayabilir. Tipik biçimde zamanla yok olur ve ilk olarak daha önceki anılar hatırlanır.

gerontokrasi (yaşlılar hâkimiyeti) (*gerontocracy*) Yaşlı erkeklerin egemen olmasını anlatan gerontokrasi terimi, sosyal antropologlar tarafından 1930'lu yıllarda, Afrika'da Sahra'nın güneyindeki, toplumsal tabakalaşmanın *yaş gruplarına veya katmanlarına dayandığı, kamusal rollerin yaş katmanlarına (ve toplumsal cinsiyete) göre dağıtıldığı, yönetim fonksiyonlarının en ileri yaş grubuna verildiği bazı toplumları tarif etmek amacıyla kullanılmıştır. Gerontokrasi terimi şimdi daha genel olarak, en üst düzeydeki karar alma konumları ile siyasal rollerde en yaşlı erkeklerin hâkimiyetinin bulunduğu; yeniliğin ve esnekliğin rağbette olduğu hızlı değişim ve istikrarsızlık dönemlerinde bu durumdan olumsuz yönde etkilenen toplumları tarif etmek için kullanılmaktadır.

gerontoloji (yaşlılık bilimi) (*gerontology*) *Yaşlanma ve yaşlılık süreçleriyle yaşlıları inceleyen bir dal. Sıklıkla biyolojinin bir dalı olarak görülüp, genetik faktörlerin rolünde (yaşlanmanın ne ölçüde önceden programlanmış olduğunda) odaklanan ve bazen sosyal gerontoloji diye adlandırılan yaşlanmanın toplumsal boyutlarının incelenmesi, artık oldukça yerleşmiş bir uygulama alanıdır. Yirminci yüzyıldaki demografik değişikliklerle birlikte yaşlanmaya duyulan ilgi muazzam ölçülerde

çoğalmıştır. Ömür beklentisinin artıp çocuk doğurmanın azalması, yaşlıların (genel olarak 65 yaş ve üstündeki insanların) oranlarını ciddi biçimde arttırarak ileri sanayi toplumlarındaki nüfusun yaş yapısında köklü bir değişime yol açmıştır. Refah koşullarının (özellikle sağlık bakımı, kişisel sosyal hizmet ve devlet yardımları) pek çoğundan yararlanma 65 yaşın üstündeki insanlarda belirgin ölçüde arttığı için de, yaşlıların sayısının çoğalması (özellikle 75 yaş ve üstündeki insanların sayılarının kabarması) politika belirleyicileri ve politika analistleri arasında önemli bir ilgi odağı haline gelmiştir.

Fakat siyasal sorunlar ne kadar önemli olursa olsun, sosyolojinin gerontolojiye katkısı, yaşın bir toplumsal kategori olarak incelenip analiz edilmesine, toplumdaki yapıların yaşlanma sürecini nasıl şekillendirdiğinin (ve bireylerin bu süreci nasıl yaşadıklarının) ele alınmasına dayanmaktadır. Yaşlı insanların statüsü zamana, yere ve toplumsal düzenlemelere göre (emeklilik politikalarının, emekli aylıklarının ve ev sahibi olmanın bağımsızlığı mı beslediği, yoksa bağımlılık mı yarattığı, dolayısıyla yaşlıların fiziksel ve psikolojik sağlıkları açısından nasıl sonuçlar doğurduğu gibi) ciddi değişiklikler gösterir. Günümüzde, gerek yaşa dayalı katmanlaşmanın gerekse toplumdaki *yaş ayrımcılığının giderek daha çok farkına varılmakta olduğu bir gerçektir.

Gestalt kuramı (*Gestalt theory*) Psikolojide yirminci yüzyılın başlarında gözlenen ve *ampirik algı ve bilgi kuramlarının bir alternatifi olarak ortaya atılan bir gelişme. Gestalt, kendi yasaları olan ve gerçeklikte verili olmayıp, algılayan zihin ile gözün bir kurgusu sayılan, tutarlı bir bütündür. (*Gestalt,* kalıp, biçim ve düzenleme anlamlarını taşıyan Almanca bir sözcüktür.) Gestalt kuramı, toplumsal bir varlığın çeşitli parçalarının işlemesinin bütünün davranışları ve doğasıyla belirlendiğini öngören, insani fenomenler ile toplumsal fenomenleri daha büyük analiz birimleri olarak düzenlemeye çalışan ve bundan dolayı atomizmin (ya da "bütünler"i, onları oluşturan ve daha basit parçaları ekseninde analiz etme anlayışının) zıttı sayılabilecek bir kuramdır. Gestalt kuramı *fenomenolojik sosyolojinin temelinin oluşmasına belli bir katkı yapmıştır.

getto (*ghetto*) Dezavantajlı konumdaki grupların bir bölgede toplanmasıyla nitelenen bir kent içi alan. Getto terimi genellikle *etnik gruplarla (örneğin, siyah Kuzey Amerikalılar) bağıntılı olarak kullanılmaktadır ve ilk kez Avrupa'daki kentleşmiş Yahudi topluluklarını anlatmak için başvurulmuştur. Bu alandaki klasik araştırma, gettonun hem sosyal psikolojik bir fenomen, hem de ekolojik bir fenomen olarak anlaşılabileceğini ileri süren, çünkü "gettonun fiziksel bir olgu olarak rolünün, bir zihin durumu olma özelliğinin çok gerisinde kaldığını" vurgulayan Louis *Wirth'ün çalışmasıdır (*The Ghetto,* 1928). Bu gözle bakıldığında, Wirth'ün analizinin önemli bir kısmı, yine bir klasik sayılan daha sonraki denemesinin ("Urbanism as a Way of Life", *American Journal of Sociology,* 1938) habercisidir ve bu daha geniş kuramsal arka plan göz önünde tutularak okunmalıdır. *Ayrıca bkz.* **kent sosyolojisi; kentleşme.**

Giddings, Franklin H. (1855-1931) Herbert *Spencer'in evrimci fikirlerini karşılaştırmalı ve tarihsel analizlere uygulayan ilk Amerikalı sosyologlardan birisi. Giddings'in metinleri şimdi eskimiş görünmesine rağmen (örneğin bkz. *Principles of Sociology,* 1896; *Elements of Sociology,* 1898; *Studies in*

the Theory of Human Society, 1922 ve *The Scientific Study of Human Society*, 1924), çalışmaları Amerikan sosyolojisinin birçok karakteristik özelliğini (ölçümlemenin vurgulanması ve psikologların kuramlarına duyulan ilgi gibi) taşımaktadır. Giddings'in daha önceki çalışmalarında psikolojik evrimciliğin damgası görülürken, daha sonraki çalışmaları, Amerikan *neo-pozitivizmine önemli itki sağlayan bir ölçümleme ve davranışçılık coşkusuyla ayırt edilmektedir.

Gilman, Charlotte Perkins (1860-1935) Gilman, sosyoloji, edebiyat, siyaset bilimi, iktisat ve kadın araştırmaları dahil olmak üzere çok çeşitli disiplinlerde çok sayıda çalışma ortaya koymuş Amerikalı yazardır. En çok tanınan kitabı *The Yellow Wallpaper*'ı (1892) 1885'te bir sinir bunalımı geçirdikten sonra kaleme almıştır. Bu kitap, gördüğü psikiyatrik tedaviyi ve "deliliğe" sürüklenişini anlattığı, yarı-otobiyografik bir metin sayılabileceği gibi, genelde kadınların, özelde ataerkil bir toplumdaki evli bir kadının durumunun metaforik bir anlatımı olarak da yorumlanabilir. Gilman, özellikle sosyolojik nitelikteki çalışmalarında ise kadınların kültürel bakımdan baskı altına alınmış statülerini ve bu durumun tam entelektüel gelişmelerini nasıl engellediğini ele almıştı.

Harriet *Martineau ve bazı çağdaş radikal feministler gibi Gilman da, kadınların toplumsal konumu ile kölelik arasında bir benzerlik kurmaktadır. Herbert *Spencer'ın toplumsal determinizm kuramını reddeden Gilman, insanların, özellikleri kalıtımla geçmiş ya da amansız rekabetle belirlenmeyen, kendi kaderlerini planlayıp yönlendirebilecek dinamik unsurlar olduğu görüşünü savunuyordu. Bu çerçevede, kadınların insan türünün asıl ve baskın biçimi olduğunu, erkeklere ise yalnızca döllenme sürecinin yardımcıları rolü düştüğünü öngören Lester Frank *Ward'ın jinekosantrik kuramını desteklemiştir. Gilman böylece, kadınlara yönelik toplumsal baskının bekâr/dul *annelik rollerinin (yaratıcılıklarını ve kendilerini ifade etmelerini engelleyip en alt düzeye indiren bir rol) doğrudan bir sonucu olduğunu ileri sürerek, cinsiyeti sınıftan daha temel önemde bir toplumsal ayrım olarak gördüğünden *Marksizmin temel ilkelerini arka plana itiyordu.

Gilman, çocukların çocuk bakım uzmanlarına emanet edilmesi gerektiğine inanıyor ve kadınlar açısından daha adil bir toplumun ortaya çıkması için devletin güçlü kurumlara sahip olmasına temel bir önem atfediyordu. Aynı doğrultudaki başka bir görüşü, kadınların işgücü içinde yer alması ve toplu yemek yapacak kooperatif mutfaklarının kurulması halinde evlerin de genel olarak ekonominin de daha üretken birimlere döneceğiydi. Gilman, *Herland* (1915) ve *The Home: Its Work and Influences* (1903) dahil olmak üzere 2.173 yazılı eser vermişti.

Gini katsayısı (*Gini coefficient*) Geleneksel olarak, dağılımlardaki (genellikle gelir ve servet dağılımlarındaki) eşitsizliğin derecesini özetleyerek ifade etmek için kullanılan bir istatistik. Gini katsayısı, *Lorenz dağılım eğrisi ile kusursuz eşitlik doğrusu arasındaki alanı belirleyerek hesaplanır. Lorenz dağılım eğrisi ile kusursuz eşitlik doğrusunun oluşturduğu alan daha sonra, ortaya çıkan şeklin diyagonalinin altındaki üçgen şeklindeki alanın bütününün oranı cinsinden ifade edilir. Sonuçta ortaya çıkan istatistik, eğrinin konumunu tek bir sayıya indirecektir. Kusursuz derecede eşit olan gelirlerin dağılımının Gini katsayısı sıfırdır. Eşitsizlik artıp gerçek Lorenz eğrisi çan halini aldıkça, Gini katsayısı maksimum

değer olan 1'e doğru (yani tüm geliri tek bir gelir sahibinin alması durumuna doğru) hareket eder.

Gini katsayısı, bir dağılımın yalnızca matematiksel özellikleri üzerine kurulu olduğunu ileri süren çeşitli eşitsizlik ölçülerinden birisidir (diğerleri arasında varyasyon katsayısı ile desil aralığı oranını sayabiliriz). Bu tür endeksler, belirli bir dağılımın başka bir dağılımdan daha eşitsiz olup olmadığının belirlenmeye çalışıldığı durumlarda birbirleriyle çelişen yanıtlar vermeye eğilimlidir. Örneğin, bir istatistik düşük gelirlerin dağılımına başka bir istatistikten daha duyarlı olabilir ve bu durumda her gösterge, dağılım içindeki farklı eşitsizlik biçimlerine farklı ağırlıklar yükleyebilir. Bu yüzden, bütün olarak bir dağılımdaki eşitsizliğin derecesini tek bir sayıyla, ama dağılımın farklı parçalarındaki eşitsizlikleri açıkça ölçen bir biçimde (örneğin, gözlemcinin, fakir birisine değil de zengin birisine gelen her ek gelir parçasının göreli değeri hakkındaki yargılarıyla aynı doğrultuda) ifade etmeye çalışan daha sofistike ölçüler (Theil Endeksi ve Atkinson Endeksi gibi) tasarlanmıştır.

Farklı ölçülerin çeşitli özelliklerini sergileyen iyi bir metin için bkz. Henry Phelps Brown, *Egalitarianism and the Generation of Inequality* (1988). *Ayrıca bkz.* **gelir dağılımı.**

Ginsberg, Morris (1889-1970) Britanya'nın ilk sosyoloji profesörlerinden birisi. Ginsberg esas olarak London School of Economics and Political Science'de iki savaş arasındaki ve İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki sosyoloji kuşaklarını etkilemiş, *Sociology* (1934) üzerine ilk ders kitaplarından birisini kaleme almıştır. Ginsberg'in yayınlanmış olan diğer çalışmaları daha çok çeşitli konuları kapsayan ahlâkçı denemelerden oluşmaktadır: "The Idea of Progress", "The Nature of Responsibility", "The Unity of Mankind" (bkz. üç ciltlik denemeler derlemesi, *Essays in Sociology and Social Philosophy*, 1947-1961).

girişim toplumu, girişim kültürü (*enterprise society, enterprise culture*) Devletin, kendine güven, yenilenme ve bireysel *başarı gibi niteliklerin yayılmasına bilinçli bir çaba harcadığı ülkeler için yaygın olarak kullanılan bir adlandırma. Örneğin 1980'li yıllarda, Britanya ve ABD'deki hükümetler, yirminci yüzyıl sonundaki *korporasyon toplumunun ölmeye yüz tutmuş örgüt (organizasyon) kültürünü (anladıkları şekliyle) yeniden canlandırmak için bir dizi iktisadi ve toplumsal reform (kamu kuruluşlarının *özelleştirilmesi ve sanayinin kuralsızlaşması dahil olarak) yapmışlardı. Bu politikaların amacı ekonomik *rekabeti desteklemek, *devletin iktisadi yaşamdaki etkisini azaltmak, kamu harcamalarını kısmak ve insanları, esas olarak mümkün olan her yerde *piyasa ilkelerinin benimsenmesini destekleyerek kendi refahlarının sorumluluğunu almaya özendirmekti. Yine de bu programın, bazı ülkelerde *refah devletinin yeni mevziler kazanmasına katkıda bulunmakla birlikte, *girişimcilik ve *çalışma etiği konusunda uzun vadeli sonuçlar doğurup doğurmadığı tartışmalıdır.

girişimci, girişimcilik (*entrepreneur, entrepreneurship*) Bu terime yüklenen en azından dört ayrı anlam vardır ve bu anlamlar ancak kısmen örtüşür. Temel düzeyde, girişimci, bir işletmeye sahip olup onu çalıştıran kişidir ve bunun mutlaka yeni, küçük, büyümekte olan ya da başarılı bir işletme olması şart değildir. İktisatçılar, girişimciyi, ciddi bir mali kazanç sağlama umuduyla *sermaye ve başka kaynak yatırımları yaparak risk alan kişi, ya da kıt kaynakların kullanımı ve koordinasyonunda

yönlendirici kararlar almakta uzmanlaşmış kişi şeklinde tanımlarlar. Bu tanımlarda vurgu, hesaplı risk almaya yapılmaktadır.

Sosyologlar ise girişimciyi, yerleşik prosedürlere ve hedeflere daha sık uyum sağlayan geleneksel işletme sahibi, kapitalist veya profesyonel yöneticiye karşıt olarak, iş alanında yaratıcı yenilikler yapan kişi şeklinde tanımlarlar. Bu anlayışın kaynağı, girişimcileri, üretim araçlarında yeni kombinasyonlar geliştirip uygulayan bireyler olarak tanımlayan Joseph *Schumpeter olmuştur. Schumpeter *The Theory of Economic Development* (1934) adlı çalışmasında bu işleve iktisadi gelişme açısından temel bir önem atfetmektedir. Son olarak, bu terimin bazen daha gevşek biçimde, yeni, küçük, büyümekte olan ve başarılı bir işletmenin sahibi ya da kurucusunu; hatta küçük bir işletme kuran veya bir çalışan olarak yaptığı işten, ciddi bir yeniliği ya da sermaye yatırımı gerektirmeyen serbest meslek sahibi durumuna geçen kişileri karşılamak üzere kullanıldığına rastlanmaktadır.

1980'li yıllarda, tek başına ya da ekip halinde içinde bulundukları kuruluşta ya da firmada çalışan konumunda yer alan, ama başarılı girişimler ve kârlı operasyonlar karşılığında ek bir parasal kazanç sağlama beklentisiyle bazı yeniliklerin, pahalı denemelerin, riskli gelişmelerin, hatta alt düzeydeki rutin faaliyetlerin sorumluluğunu kişisel olarak üstlenen insanlar için iç-girişimciler kavramı geliştirilmişti. En uç örnekte, iç-girişimciler, kazançları büyük oranda prim ve komisyon ödemelerine veya benzeri *teşviklere bağlı olan çalışanlara (satış personeli gibi) dönüşürler.

Girişimci davranış hakkındaki kuramlar, kişilik özelliklerinin göreli önemini, toplumsal marjinalliği, çalışmada, riskli sermaye kaynaklarında, iktisadi ortamda ve kurumlarda "esnaf" ya da "zanaatkâr" yönelimini kapsar. *İktisadi büyüme kuramları girişimcilere her zaman önem vermez. Sosyolojinin girişimciliğe duyduğu ilgi de *tekelci kapitalizmin ortaya çıkması ve modern işletme *şirketlerinin yükselişe geçmesine paralel olarak azalmıştır. Amerikalı iktisat sosyoloğu Ronald S. Burt ise, rekabetçi ortamlarda kıskançlık ve girişimci fırsatlarla ilgili olarak, bilhassa *ağ analizinden türetilen kavramları kullanarak çeşitli analizler yapmıştır (bkz. *Corporate Profits and Cooptation,* 1983 ve *Social Contagion and Innovation,* 1988).

girişimci kapitalizm (*entrepreneurial capitalism*) *bkz.* **kapitalizm**

gizil işlev (*latent function*) *bkz.* **işlev**

gizli müfredat (*hidden curriculum*) Eğitimde gizli müfredat, kültürel değerlerle tutumların (otoriteye itaat etme, titizlik ve doyumun geciktirilmesi gibi) öğretim yapısı ve okul örgütlenmesi aracılığıyla aktarılma biçimi için kullanılan bir terimdir. Gizli müfredat, konuya dayalı açık ya da resmi *müfredattan farklı bir olgudur. Philip Jackson, klasik çalışması olan *Life in the Classroom*'da (1968), gizli müfredatın üç boyutuna işaret eder: kalabalıklar, övgü ve güç. Dersliklerde öğrencilere, kalabalık içinde bir nokta olmanın getirdiği geri çekilme ve kendini yadsıma, sürekli olarak başkalarını değerlendirme ve rekabet etme, güçlüler ile güçsüzler arasında temel bir ayrım yapma (dolayısıyla, öğretmeni fiilen çocuğun ilk patronu olarak görme) gibi değerler aşılanır.

Gizli müfredatın istenmeyen boyutlarına eğilen ve okulların *cinsiyetçilik, *ırkçılık ve sınıfsal önyargı gibi vasıtalarla eşitsizliği beslediği sonucuna varan çok sayıda sosyolojik araştırma yapılmıştır. Émile Durkheim'ın

varsaydığı gibi, okullar, bir parçası oldukları daha büyük toplumu yansıtıyorsa, o zaman gizli müfredatın da, iyi ya da kötü yönde eğitimle karşılıklı ilişkisi olan toplumdaki diğer sistemlere nüfuz eden *değerleri yansıtması şaşırtıcı bir olgu sayılmaz.

gizli suç (*hidden crime*) *bkz.* **suç**

gizli ücretli işçiler (*disguised wage-workers*) Görünüşte bağımsız ya da kendi başına çalışan, oysa kapitalist firmalar tarafından parça başı veya komisyon esasıyla bir sözleşme doğrultusunda çalıştırılan işçiler. İşyerinin dışında çalışanlar, komisyonla çalışan satıcılar ve ortakçı köylüler buna örnek gösterilebilir. Bazı Marksistler, resmen ücretli işçi statüsüyle çalışmamalarına rağmen bu tür gizli işçilerden de *artı değer elde edildiği görüşündedir.

Glass, David V. (1911-1978) *Demografi ve *toplumsal mobilite konularındaki öncü çalışmalarıyla haklı bir ün kazanmış olan Britanyalı sosyolog. Glass'ın en parlak araştırması olan *Social Mobility in Britain* (1954), 1949'da örnek olarak seçilmiş erkekler ve kadınlarla yapılan görüşmelere dayanıyordu. Glass ve meslektaşları, babalar ile oğulların statüsü arasında doğrusal bir ilişki olduğunu gösteren, oldukça istikrarlı bir toplumsal yapı saptamışlardı. Statü değişimi sadece ara düzeylerde görülüyordu ve bu durumlarda hem kısa vadeli hem de oldukça geçici olmaya eğilimliydi. Zaten yüzyılın ilk yarısında toplumsal mobilitenin arttığını gösteren hiçbir kanıt bulamamışlardı. Glass, gözlemlediğinden daha adil bir toplumun yaratılması için *eşitlikçi bir fırsat yapısı çağrısı yapmakla birlikte, eğitimde ve işte eşit fırsat politikaları izlenmesinin, kaynakların farklı düzeylerde dağıtılması eğiliminin sürmesi halinde farklı ayrıcalıklara sahip olunmasını kendiliğinden ortadan kaldırmayacağını da biliyordu. Glass'ın diğer çalışmalarından bazıları şunlardır: *Population Policies and Movements in Europe* (1940), *The Trend and Pattern of Fertility in Britain* (1954) ve *Numbering the People* (1973).

Glass (Durant), Ruth (1912-1990) Londra Üniversitesi Kent Araştırmaları Merkezi'nde araştırma yöneticiliği de yapmış olan Britanyalı kent sosyoloğu. Ruth Glass'ın yayınlarından bazıları *Watling: A Social Survey* (1939), *Middlesbrough: The Social Background of a Plan* (1947) ve *Newcomers: The West Indians in London*'dır (1960). Ayrıca, genelde Britanya'daki *kentleşme karşıtlığı, özelde Britanya sosyal antropolojisi ve sosyolojisini hedef alan, değişik yerlerde basılmış (ve etkili) bir denemesinden söz etmek gerekir: "Urban Sociology in Great Britain", *Current Sociology* (1955).

Goffman, Erving (1922-1982) 1960'lı ve 1970'li yılların en etkili mikro-sosyoloğu olan Erving Goffman, sosyolojide *dramaturjik bakış açısının öncülüğünü yapan isimdi. Goffman, Toronto Üniversitesi'nde ilk lisans eğitimini tamamladıktan sonra 1940'ların sonlarında Chicago'da öğrenim görmeye devam etmiş, oradaki günlerinde *sembolik etkileşimcilerin, özellikle Everett Hughes ile Herbert *Blumer'in, yine neo-Durkheimcıların, Lloyd *Warner, Edward Shils ve Edward Banfield'ın ve *sosyal antropolojinin düşüncelerinden etkilenmişti. Goffman'ın dikkatini *sembolün ve *ritüelin *gündelik yaşamdaki önemine ve *katılımcı gözlemin araştırma tekniklerine çeken işte bu süreçti.

Goffman, ilk önemli alan araştırmasında, İskoçya açıklarındaki (Edinburgh'ta oturduğu sıralarda) Shetland adalarından birini incelemişti. Bu çiftçi

topluluğun gündelik yaşamıyla ilgili gözlemleri, dramaturjik çerçevesinin ana hatlarını çizdiği ve oldukça etkileyici bir metin olan *The Presentation of Self in Everyday Life*'ın (1959) habercisi olacaktı. Goffman bu çalışmasında, toplumsal yaşamı tiyatro metaforuyla, insanların *rollerini nasıl oynadıklarıyla ve farklı ortamlarda birbirlerinde hangi izlenimleri bıraktıklarıyla analiz etmekte; ayrıca, etkileşim sırasına (insanların başkalarının karşısındayken nasıl hareket ettiklerine) duyduğu kabul edici ilgisini dışa vurmaktadır.

Daha sonra yayınladığı iki kitabında dramaturjiye ilgisini devam ettirmiş, yalnız bu çerçeveyi sapkınlık alanına da uygulamıştır. *Stigma* (1964), *damgalanma deneyimini yaşayan kişilerin özelliklerinin biçimsel bir analizini yaparken, *Asylums* (1961) bir akıl hastanesinin içinde yürütülen alan araştırmasını yansıtmakta, bir akıl hastasının *moral kariyerini izlemektedir. Goffman bu örnekolay incelemesinden yola çıkarak, *total kurumların işleyişini sergileyen daha genel bir açıklamaya varmıştır. Ayrıca bu çalışmalarının ikisi de *etiketleme kuramının gelişmesini fazlasıyla etkilemiştir. *Asylums* kurumsallaşma eleştirisi açısından özel bir önemi olan ve belki de *serbest bırakma sürecinin teşvik edilmesini bir miktar da olsa etkileyen bir eserdir.

Goffman diğer araştırmalarının birçoğunda (*Encounters*, 1961; *Behaviour in Public Places*, 1963; *Relations in Public*, 1971) dramaturjik analizin temalarını sürdürmüş ve yüz yüze etkileşimin küçük ayrıntılarını (bir yorumcunun deyişiyle "mini kavramlar"ı) anlamayı kolaylaştırmak üzere, yeni sosyolojik kavramları kapsayan bir sözlük hazırlamıştı. Bu kavramların gündelik yaşam konusunda araştırma yapan bütün bir araştırmacılar kuşağını etkilediğini söyleyebiliriz. Ancak 1960'ların sonlarına gelindiğinde, Goffman'ın çalışmalarında daha çok *fenomenolojiye ve *sosyo-dilbilime duyulan ilginin izlerine rastlanması oldukça ilginç bir gelişmedir. *Frame Analysis*'de bilincin düzenlenişini resmetmeye yönelik bir çaba görülmesinin; *Forms of Talk*'da (1981) ise üzerinde durduğu başlıca konulardan birinin dil olmasının nedeni budur.

Goffman'ın pek çok izleyicisi olduğu halde, kendisinin sosyoloji yıllıklarında her zaman eşsiz bir yeri vardır. Çünkü geleneksel metodolojinin neredeyse tüm kurallarını yıkmıştı, alan araştırmaları en az düzeydeydi, romanlar ve biyografiyle uğraşmak ona bilimsel gözlem yapmaktan daha çok mutluluk veriyordu, üslûbu bilimsel rapor dilinden ziyade denemeci diline yatkındı ve herkesi şaşırtan, kesinlikle sistematik olmayan bir yaklaşımı vardı. Keza, onu toplum kuramı içinde bir yere oturtmak da çok zordur. Goffman bazen apayrı bir sembolik etkileşimcilik okulu geliştiren bir sosyolog, bazen Georg *Simmel'in geleneğini takip eden bir *formalist, hatta bazen de, ritüellerin (özellikle konuşmanın) gündelik yaşamdaki işlevlerine duyduğu ilgi nedeniyle mikro düzeyde bir *işlevselci olarak görülmüştür. Anlaşılan çok zor bir mizacı vardır, dolayısıyla ona entelektüel bir serseri gözüyle bakılması oldukça yerinde bir saptamadır.

Goffman'ın hak ettiğinden daha çok eleştiri aldığı bir gerçekti. Yukarıda değinilen karışık durumların dışında, yazılarında toplumsal yapının daha geniş *makro-sosyolojik kaygılarını, sınıfı ve ekonomiyi göz ardı etmekle suçlanmıştır (bunların kendisini ilgilendirmediğini, ama kendi kaygılarından daha önemli sorunları temsil ettiğini söyleyerek kabul ettiği bir suçlamadır bu).

Bazıları da, statünün koruyucu boyutları olan ritüeli, düzeni ve (daha sonraki çalışmalarında) toplumsal cinsiyeti vurgulamasına bakarak onu muhafazakârlıkla suçlamışlardır. Örneğin Alvin Gouldner'ın *Coming Crisis of Western Sociology*'sinde, kapitalizme özür arayan, aşırı kinik ve ıvır zıvır şeylere kafayı takmış biri olarak resmedilmiştir. Öte yandan bazı yorumcular onun çalışmalarını çok radikal bulmakta, rutin yaşamın kırılgan doğasını sürekli yansıtmasını *anarşizme ya da *etnometodolojiye benzer bir çaba olarak yorumlamaktadırlar.

Goffman'ın başlıca katkısı, toplumların insanların çeşitliliklerinin etkileşimine göre düzenlenmesinde yansıyan yoğun dokuyu gözler önüne sermesinde yatmaktadır. Goffman bunu bizim de görmemizi sağlayacak bir dizi kavram geliştirmiş ve metodolojik düzeyde gelişmiş bir sosyolojinin kısırlığına yazılarıyla kafa tutmuştu. Etkileşim düzeninin toplumsal yaşam ile sosyolojinin mikro ve makro alanları arasındaki köprü olduğunu göstermek için kesintisiz bir uğraş içindeydi. En son kaleme aldığı makalesinde ("The Interaction Order", *American Sociological Review,* 1983), kendisinin başlıca argümanlarının dökümünü yaptığı bir özet çıkarmıştı. Goffman'ın sağlığında çok değişik alanları etkilemiş olan tüm eserlerinin, gelecekteki sosyoloji üzerinde de kayda değer bir etki bırakıp bırakmayacağını değerlendirmek için vakit henüz çok erkendir. Bkz. Jason Ditton, *The View from Goffman* (1980). *Ayrıca bkz.* **çerçeve; izlenim yaratma.**

Goldmann, Lucien (1913-1970) Belçikalı *Marksist filozof ve edebiyat eleştirmeni, Gyorgy *Lukács'ın öğrencisi ve izleyicisi, hümanist sosyolog Goldmann, en çok edebiyat sosyolojisi alanındaki çalışmalarıyla, özellikle Pascal ve Racine'i konu aldığı *The Hidden God*'la (1955) tanınmaktadır. Daha sonraki yıllarda *yapısalcılığı eleştiren önemli isimler arasında yer almıştır.

Goldthorpe sınıf şeması (*Goldthorpe class scheme*) Esas olarak İngiliz sosyolog John Goldthorpe tarafından tasarlanmış olan, bireyleri ve aileleri toplumsal sınıflar şeklinde ayıran bir kategorileştirme.

Bu şema, Avrupa'nın her tarafında, Avustralasya'da ve Kuzey Amerika'da, bilhassa *toplumsal mobilite araştırmaları ile daha genel olarak *sınıf analizlerinde giderek yaygınlaşmakta ve karmaşık bir geçmişi olması nedeniyle, literatürde, Goldthorpe şeması, Erikson-Goldthorpe şeması, EGP (Erikson-Goldthorpe-Portocarero) ve CASMIN (Comparative Study of Social Mobility in Industrial Nations –Sanayi Ülkelerinde Karşılaştırmalı Toplumsal Mobilite Araştırmaları) tipolojisi gibi değişik isimlerle anılmaktadır.

Goldthorpe, 1970'lerin başlarında Oxford'daki İngiltere ve Galler Toplumsal Mobilite Araştırmaları için yedi maddeli bir şema geliştirmişti. Bu yedi kategorinin, "üyeleri, eldeki kanıtlar ışığında, bir yanda gelir kaynakları ve düzeyleri, ekonomik güvence ölçüleri ve ekonomik ilerleme olanakları [*piyasa konumu], diğer yanda ise içinde bulundukları üretim süreçlerini yöneten otorite ve denetim sistemleri içindeki yerleri, dolayısıyla işlerini ve rollerini yerine getirirken sahip oldukları özerklik [*çalışma konumu] temelinde birbiriyle karşılaştırılabilecek olan mesleki kategorileri birleştirdiği" söylenir (bkz. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain,* 1980). Britanya'dakinden çok farklı mesleki yapıları olan ülkelerle ilgili karşılaştırma yapmanın takip eden koşulları. Goldthorpe ile CASMIN Projesi'nde birlikte çalıştığı meslektaşlarını, ilk şemadaki sınıf kategorilerinin bir kısmını

alt dallara ayırmaya götürmüştür. Sonuçta, ilk baştaki çerçevede bir dizi değişiklik yapılarak, rutin kol emeği kullanmayan çalışanlar, memurluk hizmetleri (üst) ve kişisel hizmetler (alt) şeklinde başka kategorilere ayrılmış; kendi hesabına çalışan işçilerden meydana gelen *küçük burjuvazi işçi çalıştıran küçük mülk sahipleri, işçi çalıştırmayan küçük mülk sahipleri ve çiftçiler ile küçük arazi sahipleri şeklinde bölümlenmiş; tarım işçileri de diğer yarı vasıflı ve vasıfsız kol emekçilerinden ayrı bir kategoride sınıflanmıştır. Bu değişikliklerden sonra ortaya çıkan on bir maddeli Goldthorpe sınıf şeması Tablo 1'de gösterilmektedir:

Yıllar içinde bu şemadaki kategoriler berraklaştıkça, kavramsal ve kuramsal temelleri daha anlaşılır hale gelmiştir. Örneğin Erikson ile Goldthorpe, CASMIN Projesi'nden elde ettikleri bulgulara yer verdikleri bir raporda (*The Constant Flux,* 1992), şemanın dayanağının "*emek piyasaları* ve *üretim birimleri* içindeki konumları farklılaştırmak ya da, daha özelde... bu konumların gerektirdiği *çalışma ilişkileri* temelinde bir ayrıma gitmek" olduğunu belirtmişlerdir. Dolayısıyla, kendi başına çalışanlar ile çalışanları ayırmak önemlidir. Öte yandan, oldukça heterojen bir çalışanlar kategorisi içinde, "çalışma sözleşmesinde ve çalışma koşulları"nda gözlenen farklılıklara göre "anlamlı ayrımlar"da bulunmak da mümkündür. Erikson ve Goldthorpe'un sözleriyle, "çalışma sözleşmesiyle düzenlenmiş olan çalışma ilişkileri görece kısa bir zaman süresini ve harcanacak emek karşısında belirli miktarda bir para verilmesini kapsar. Çalışanlar, işverenin ya da işverenin adamlarının gözetiminde ve 'parça başı' ya da çalışma süresine göre hesaplanan bir ücret karşılığında az çok farklı miktarlarda emek sunarlar. Buna karşılık, bürokratik bir ortamdaki çalışma ilişkileri daha uzun bir süreyi ve genel olarak daha yaygın bir değiş-tokuşu kapsayacaktır. Bürokratik bir kuruluştaki çalışanlar, emeklerini, yalnızca, yapılan iş karşılığındaki ücret ve çeşitli yan ödemeler aracılığıyla elde edilen

TABLO 1: *Goldthorpe Sınıf Kategorileri*

I	Üst düzey profesyoneller, idareciler ve yetkililer; büyük sanayi kuruluşlarındaki yöneticiler; büyük mülk sahipleri
II	Alt düzey profesyoneller, idareciler ve yetkililer; üst düzey teknisyenler; küçük sanayi kuruluşlarındaki yöneticiler; kol emeği kullanmayan çalışanların amirleri
IIIa	Üst düzeydeki (idari ve ticari) rutin, kol emeği kullanmayan çalışanlar
IIIb	Alt düzeydeki (satış ve servisler) rutin, kol emeği kullanmayan çalışanlar
IVa	İşçi çalıştıran küçük mülk sahipleri, zanaatkârlar, vb.
IVb	İşçi çalıştırmayan küçük mülk sahipleri, zanaatkârlar, vb.
IVc	Çiftçiler ve küçük toprak sahipleri: birincil üretim alanındaki diğer kendi başına çalışan işçiler
V	Alt düzey teknisyenler; kol işçilerinin denetçileri
VI	Vasıflı kol işçileri
VIIa	Yarı vasıflı ve vasıfsız kol işçileri (tarım, vb. alanları dışında)
VIIb	Tarım işçileri ile birincil üretim alanındaki diğer işçiler

mükâfata karşılık olarak değil, aynı zamanda önemli ileriye dönük öğeler (örneğin, belirlenmiş bir ölçeğe bağlı ücret artışları, çalışılan süre içinde ve emekli olduktan sonra yararlanılan sigorta hizmetleri ve her şeyden önce iyi tanımlanmış kariyer fırsatları) barındıran "maaş" karşılığında da kendilerini çalıştıran kuruluşun hizmetine sunarlar.

Terminolojideki bu değişikliklere rağmen, çalışma ilişkilerinin niteliği her zaman bu şemanın merkezinde yer almıştır. Erikson ile Goldthorpe'un ısrarla vurguladıkları gibi, "sınıf şemamız içinde, farklı sınıfların ortaya konuluş biçiminin temelini oluşturan öğe, işverenleriyle bir hizmet ilişkisi çerçevesinde çalışanlar ile çalışma ilişkileri esas olarak bir iş sözleşmesiyle düzenlenenler arasındaki ayrımdır". *Hizmet sınıfı (ya da maaşlı) denilen meslekler, ücret artışı, çalışma güvencesi ve işverenlerin güvenine bağlı olarak değişebilen işe bağlılık ya da iş değiştirme olasılığını sunarken; *işçi sınıfı mesleklerinde titizlikle düzenlenmiş ödeme şemaları görülür ve bu meslekler rutin ve geniş denetimlere tabidir. Eğer emek satın alanların ve ne başkalarının emeğini satın alıp, ne de kendi emeklerini satanların (yani, sırasıyla işverenlerin ve kendi hesabına çalışanların) koşulları da dikkate alınacak olursa, bu sınıflandırmanın kökenleri ve temel yapısı kolayca kavranabilir.

Bu şema, yaygınlaşmasına ve giderek daha çok kullanılmasına rağmen, yanlış anlamalardan kaynaklanan yoğun eleştirilere maruz kalıp birçok tartışmaya zemin hazırlamıştır. Örneğin, hizmet sınıfı kategorisinin çok genel kaldığı için ampirik analizlerde fazla işe yaramadığı; bir yanda kapitalist elitlerin çalışma koşulları ile öbür yanda profesyonel ve yönetici konumundaki çalışanlar kitlesinin durumu arasında ayrım yapamadığı iddia edilmiştir. Eleştirenler, şemanın *geçerlilikten yoksun olduğunu; (araştırma pratiğinde) insanlar toplumsal sınıf kategorilerine *istihdamdaki statülerine ve *meslekleri-nin unvanlarına bakılarak dağıtıldığı için, sınıflandırmanın, Goldthorpe'un sınıf kavramının temelini oluşturan özellikleri (çalışma ilişkileri ya da koşullarını) gerçek anlamda ölçemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Bu şemaya yönelik feminist eleştiriler ise, asıl kategoriler erkekler arasındaki bir toplumsal mobilite araştırmasına yönelik olarak tasarlanmış olduğu için, sınıfları oluşturmakta başvurulan *algoritmayı da erkeklerin çalışma koşullarının belirlediğine, dolayısıyla kategorilerin (ve bu kategorilere dayanan analizlerin) cinsiyete göre belirlenir duruma geldiğine dikkat çekmişlerdir.

Bunlar ve benzer eleştiriler, şemaya yönelik kapsamlı geçerlilik incelemeleri, sınıf eşitsizliği ile *cinsiyet (toplumsal) ayrımı arasındaki ilişkiye temellenen bir tartışmayı, kategorilerin (dolayısıyla, Goldthorpe'un sınıf kavramının alternatif *işlemselleştirmelerinin güçlü ve zayıf yanlarının) değişik ülkelerdeki ve geçici *güvenilirliğini vurgulayan araştırmaları kapsayan muazzam bir tali literatür oluşturmaktadır. Bu sorunların hepsinin ve ilgili literatürün büyük çoğunluğunun uzun uzun tartışıldığı bir metin için bkz. Gordon Marshall, vd., *Against the Odds? Social Class and Social Justice in Industrial Societies* (1997). *Ayrıca bkz.* **burjuvazi; kafa-kol emeği ayrımı.**

Gouldner, Alwin W. (1920-1981) Sosyolog olduğu kadar eleştirel bir entelektüel olan Amerikalı sosyolog. Gouldner'ın ilk çalışmaları, bilhassa *Patterns of Industrial Bureaucracy* (1954) o zamanki ortodoks sosyolojik çerçeve içinde önemli bulunuyordu, oysa Gouldner, o aşamada bile, egemen olan işlevselci perspektife karşı eleştirel bir tutum benimsemişti. 1964'te yayınladığı

"Anti-Minataur: The Myth of a Value-Free Sociology", Max *Weber'in çalışmalarıyla ilgili tartışmalı bir yorum metniydi ve Weber'in sosyolojinin basit *nesnelliğe sahip olabileceğine inanmadığını ileri sürüyordu, yine de bu türden bir önermeyi destekleme çabalarında yanlış biçimde onun ismine başvurulduğu olmuştur.

Gouldner başından beri Avrupa düşünce geleneklerinden etkilenmiş (bkz. *Enter Plato*, 1967), sonunda kendisi de oraya yerleşmişti. En etkili çalışması *Coming Crisis of Western Sociology*, düşünümsel olarak adlandırılan bir sosyoloji için özel ve ayrıntılı bir argüman sunar. Genelde bilimin, özelde sosyolojinin nesnel hakikatler üretmeye çalıştığı görüşüne karşı çıkan Gouldner, bilginin bilen kişiden bağımsız olmadığını, sosyolojinin, içinde varolduğu siyasal ve sosyo-ekonomik bağlamla sıkı sıkıya bağlı olduğunu savunuyordu. Dolayısıyla bu bağın ve sosyolojinin kendimiz ile geleceğimize bakışımızın bir parçası olma rolünün farkında olmak önemli bir noktaydı. Gouldner'ın kitabı, modern sosyolojinin tüm ana yaklaşımlarını eleştirmekle birlikte, önemli bir kısmı da Parsonscı *yapısal-işlevselciliğin sistematik bir eleştirisine ayrılmıştı.

Gouldner'ın daha sonraki çalışmaları aynı etkiyi yapmamakla birlikte, benzer temaları işliyor ve modern kültürün totalleştirici bir kuramsal eleştirisi için en azından çaba harcamanın gerekli olduğunda ısrar ediyor, yeni bir sınıf olarak *entelektüellerin niteliği üzerinde duruyordu. Gouldner'ın *Marksizm ve entelektüeller eleştirisi de, kendilerini toplum ve tarih hakkında nesnel bilgi üreten kişiler olarak görenler ile nesnel hakikatle, değiştirmek için tarihi anlama çabalarından daha az ilgilenen diğer eleştirel düşünürler arasında bir ayrım yapmaktaydı. Gouldner açıkça tarihi anlama çabalarına sempati duyan birisidir. Bu bağlamda, *ideolojinin egemen bir grubun çıkarları doğrultusunda kullanılan bir yalan olarak görülmemesi gerektiğini (genellikle böyle olmasına rağmen) ileri sürmüştür. Ona göre, ideoloji entelektüeller tarafından geliştirilir, ama daha geniş bir kapsamı ve derinliği olup, toplumsal dönüşümün bir aracı rolünü de oynayabilir. Gouldner'ın fikirlerini geliştirdiği metinler şunlardır: *The Dialectic of Ideology and Technology* (1976), *The Two Marxisms* (1980) ve *Against Fragmentation* (1985).

göç (*emigration*) *bkz.* **sosyolojik göç araştırmaları**

göç, iç (*migration, internal*) *bkz.* **iç göç**

göç zinciri (*chain migration*) *bkz.* **sosyolojik göç araştırmaları**

göçebeler, göçebelik (*nomads, nomadism*) Bütün yıl belirli bir yerde yaşamadan, durmadan hareket halinde olan gruplar için kullanılan terimler. Göçebe toplumlara örnek olarak Bedeviler gösterilebilir. Antropologlar, *avcı-yiyecek toplayıcılığa ve çobanlığa dayanan iki genel göçebelik türü saptamışlardır. Avcı-toplayıcıların ya da *çobanılların diğer yerleşik gruplardan bağımsız olma ölçüleri ampirik bakımdan değişkenlik göstermektedir. *İdeal tip kuramına göre, bu toplumlar ekonomik bakımdan kendi kendilerine yeterlidir. Klasik tipolojinin dışında bırakılmış üçüncü bir göçebe grup ise, her zaman -fırsat buldukça mal ve hizmetler sundukları- başka bir ekonomiyle karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde yaşayan Çingenelerdir. Göçebe gruplar, çağdaş Laponlarda görüldüğü üzere yarı-göçebe de olabilirler. Bkz. Judith Okeley, *The Traveller-Gypsies* (1983).

gönderge iktidar (*referent power*) *İktidar konusundaki çok sayıda tipolojiden

birinde J.R.P. French ve B. Raven ("The Bases of Social Power", der. D. Cartwright, *Studies in Social Power*, 1959), kaynaklarına göre beş tür iktidar saptarlar. Bunlardan ilk ikisi (zaten kendilerini açıklar nitelikte olan) "ödüllendirici" ve "baskıcı" iktidar türleridir. Diğer üçü ise, başkaları üzerinde karar alma haklarına (başka bir deyişle, otoriteye) sahip olduğu kabul edilen bir görev üstlenmekten kaynaklanan "meşru iktidar"; sınırlı bir hüner ya da beceriye sahip olmaktan veya ender rastlanan bilgilere erişmekten kaynaklanan "yetkinlik iktidarı"; insanların kendilerini başkalarıyla özdeşleştirme derecesinden dolayı, o kişinin başkalarını etkileme becerisini ifade eden "gönderge iktidar". Başka iktidar tipolojileri gibi bu modelin de ne kadar kapsayıcı olduğunu anlamak son derece zordur, çünkü (örneğin) stratejik bir iletişim kanalını kontrol altında tutmaktan kaynaklanan iktidarı modelin dışında bırakmıştır.

gönüllü birlikler (*voluntary associations*) Üyeliği tercihe bağlı olan kamusal amaçlı, formel bir yapıyla kurulmuş ve ticari-olmayan kuruluşlara verilen ad. Bu tür gönüllü birlikler içinde, kiliseleri, siyasal partileri, baskı gruplarını, boş zamanı değerlendirme dernekleri ya da kulüplerini, semt gruplarını ve (bazen) sendikalar ile meslek birliklerini sayabiliriz. Bazı *demokrasi kuramları, bu tür gönüllü kuruluşların *sivil toplumda katılım öğesinin desteklenmesinde, dolayısıyla toplumsal düzenin korunmasında önemli bir rol oynayabileceğini vurgularlar.

görecilik (*relativism*) Görecilik sözcüğü, gevşek bir biçimde, mutlak ya da evrensel standart veya ölçütleri reddeden entelektüel konumları tanımlamak için kullanılır. Epistemolojik görecilik bilginin ya da hakikatin hiçbir evrensel ölçütü olmadığına işaret eder. Doğru sayılan şeyler içsel ölçütlerin bir işlevidir ve bundan dolayı yerel kültürler, tarihsel dönemler ya da sosyo-politik çıkarlarla (bilim topluluğu, yönetici sınıf, devrimci proletarya, vb.) ilişkilidir. 1960 ve 1970'lerde etkin olan *pozitivizm eleştirileri, çoğunlukla (ama hatalı bir şekilde) tek alternatif olarak göreciliğin bir biçimini savunmuştur. Michel *Foucault ise, daha sonra, "hakikat rejimleri"ni iktidar ilişkileriyle bağlantılandırarak, sosyoloji ve sosyolojiyle ilişkili disiplinlerdeki göreci perspektiflerin geçerliliğini güçlendirmişti.

Ahlâki görecilik, nesnel ahlâki standartların varolmadığı görüşünü yansıtmaktadır. Tıpkı epistemolojik görecilik gibi bu sav da özellikle Alman filozof Nietzsche'nin eserlerinin, Foucault ve diğer düşünürler tarafından popülerleştirilmesi sonucunda etkinleşmiştir. Sosyologlar, bu tür görüşleri çoğunlukla kültürler arasındaki farklılıklığa yönelik bir hoşgörü ve saygı anlayışı çerçevesinde kabul etmekte, fakat siyasal akıldışılık ve (özelde) Avrupa Nazizmi'yle güçlü tarihsel bağlarının olduğu genelde unutulmaktadır. Oysa, tam ahlâki göreciliğin bakış açısına göre, saygı ve hoşgörü değerlerinin kendi başlarına hiçbir genel geçerliliğinin olmadığı, yalnızca belirli, yerelleşmiş ahlâki geleneklerin (örneğin, liberalizm) basit özellikleri olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir.

Tam göreciliğin en güçlü ifadelerinden biri Paul Feyerabend'ın eserlerinde bulunabilir. Bilimsel nesnellik, yöntem ve akılsallığa karşı bir dizi tartışmalı polemiğe girişen Feyerabend, kendisinden "küstah Dadaist" olarak bahseder. *Yönteme Karşı* (*Against Method*, 1975) adlı kitabında bilimsel değişmeyle ilgili tarihsel araştırmaları (Thomas Kuhn'un yaptığı gibi), ilan edilen her metodolojik bilim ilkesi için,

onun karşıtı olarak benimsenebilecek ve en azından aynı derecede iyi bir örneğinin ortaya konabileceğini kanıtlamak amacıyla kullanmaktadır. Bu savın amacı, yönteme olan inancı zayıflatmaktır. Feyerabend'ın desteklemeye hazır olduğu tek ilke ünlü "Ne olsa gider" düsturudur. Daha sonraki yazılarında (*Özgür Bir Toplumda Bilim* [*Science in a Free Society*, 1978 ve *Akla Veda* [*Fairwell to Reason*], 1987 gibi) kendi göreciliğinin ahlâki ve duygusal temelini iyice netleştiren Feyerabend, kültürel farklılığı ortadan kaldıran, çevreyi yok eden ve hayatı yoksullaştıran Batılı endüstriyel-bilimsel yaşam biçiminin giderek daha çok egemen olduğu bir dünya öngörmektedir. Tabii bu senaryodaki esas suçlular, bilim ile onunla ilişkili olan *nesnellik ve akıl iddialarıdır. Bu üçlü, küresel tekdüzeleşmeyle eklemlenerek doğru yoldan öylesine sapmışlardır ki, içinde büyü, cadılık, lokman hekimlik ve diğer alternatiflerin, güç ve kaynaklara erişmede aynı derecede olanaklara sahip olduğu bir "herkese serbest" durumu lehine, onlardan tamamen vazgeçmek gerekecektir.

Feyerabend'a karşı, etkili çevrelerin bilimi kötüye kullanmalarının, bilimin bu çevrelerin denetiminden çıkarılması halinde sağlanacak gerçek ve muhtemel yararlardan vazgeçmeyi haklı gösteren bir neden olmadığı iddia edilmiştir. Ayrıca, akıldan vazgeçmenin, en az aklın tarihsel bakımdan kötüye kullanılması kadar yıkıcı sonuçlar vereceğine de işaret edilebilir. *Ayrıca bkz.* **kültürel görecilik; metodolojik çoğulculuk; paradigma; postmodernizm.**

görecilik, kültürel (*relativism, cultural*) *bkz.* **kültürel görecilik**

göreli mobilite (*relative mobility*) *bkz.* **toplumsal mobilite.**

göreli özerklik (*relative autonomy*) Marksist kuramda, 1960'larda Louis *Althusser ve arkadaşlarının başlattığı ve amaçlarından biri Marksizmi *ekonomizm (ya da *iktisadi determinizm) suçlamasından kurtarmak olan bir yenilenme eğilimi. Althusser'e göre toplumsal bütün, birbirleriyle karmaşık bir bileşim halinde bulunan dört ayrı pratik kümesinden (ekonomik, siyasal, ideolojik ve kuramsal) oluşur. Bu pratiklerden hiçbirisi diğerlerinden herhangi birine indirgenemez. Tersine bu kertelerin her biri, toplumsal bütündeki yerlerine göre belirlenmiş sınırları içinde "göreli özerklik"e sahiptir. Göreli özerklik kavramını eleştirenler ise, söz konusu sınırların neler olabileceği konusunda hiçbir şey belirtilmediği için bu kavramın açıklayıcı bir içeriğinin bulunmadığını iddia etmişlerdir. Göreli özerklik kavramını özel analizlere uygulamaya çalışan en güçlü çabalar Nicos *Poulantzas'ın eserlerindedir.

göreli yoksulluk (*relative poverty*) *bkz.* **yoksulluk**

göreli yoksunluk (*relative deprivation*) *bkz.* **referans grubu; yoksunluk**

görenekler (*customs*) Görenekler, toplumlarda yerleşik olarak görülen düşünme ve hareket etme biçimlerini yansıtır. Görenekler konusu çeşitli düzeylerde incelenmiştir. *Etnografik açıklamalarda günlük yaşamın tekdüze yönleri ayrıntılı olarak resmedilir. Daha karmaşık bir düzeyde ise, bu rutin alışkanlıklarda içerili olan kurallar analiz edilip, tekrarlanan hareketlerdeki kültürel kalıplar ortaya konabilir. Son olarak, görenek bütün bir *kültürün ya da bir kültür alanının (oradaki sâkinlerin ortak bir kültürü -bu kültürün çeşitli muhtemel *alt-kültürlerini de kapsayacak şekilde- paylaştıkları coğrafî bir alanın) ayırt edici niteliği anlamında kullanılabilmektedir.

görev yönelimi-zaman yönelimi ayrımı (*task-orientation versus time-orientation distinction*) Sanayi sosyolojisinde çalışma ve iş disiplini biçimlerindeki karşıt yönelimleri göstermek amacıyla kullanılan bir ayrım. Dar anlamıyla, görev-yönelimli işçiler, zamanın doğal olarak gerçekleşen fenomenler ve çevrimlerle ("gün doğumu ile gün batımı arasındaki süre", yılın dört mevsimi ya da "eldeki işin tamamlanması için geçen süre" gibi) ölçülmesini isterler. Burada önemli olan nokta, saat zamanının yapay birimlerinin (dakika, saat ve "çalışma günü" olarak) hiçbir şekilde dikkate alınmamasıdır. Antropolojik ve tarihsel çalışmalardan elde edilen kanıtlar, bu çalışma tutumunun (emeğin, *çalışma ile *boş zamanı değerlendirme arasında neredeyse hiçbir ayrım görmediği, belirlenmiş görevlerin tamamlanmasına yönelmiş bir tutum) geleneksel kabile toplumları ile Batı'nın sanayi-öncesi toplumlarında yaygın olduğuna işaret etmektedir. Saatin icadı (daha doğrusu, işverenlerin saatten emek girdisini ölçmenin bir aracı olarak yararlanmaya başlamaları), işçiler arasında ilk başta ciddi bir direnişle karşılaştıktan sonra, başlıca geçer aracının para olduğu bir emek disiplini doğurmuştu. Harcanan emek artık saatle alınıp satılıyor, zaman "geçirilmek"ten çok "harcanıyor" ve "zaman-çaba pazarlığı" diğer metalar gibi değerlendiriliyordu. Görev-yönelimi ile zaman-yönelimi arasındaki geçişe eşlik eden incelemelerden birisi, çalışma disiplinindeki değişimleri gösteren klasik bir analiz olan E.P. Thompson'ın makalesidir: E.P. Thompson, "Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism", *Past and Present*, 1967).

Günümüzde bu kavramlar bir ölçüde daha geniş bir kapsamda kullanılmakta, görev yönelimi ve zaman yönelimi genellikle "dayanışmacı" ve "araçsal" çalışma yönelimlerinin eşanlamlısı olarak düşünülmektedir. *Ayrıca bkz.* **öznel çalışma deneyimi.**

görsel sosyoloji (*visual sociology*) Modern sosyoloji ile fotoğraf on dokuzuncu yüzyılın başlarında hemen hemen aynı anda ortaya çıktıkları halde, genellikle birbirlerinden ayrı hayatlar sürmüşlerdir. İlk döneme ait birkaç metinde (Frederic Thrasher'ın 1927 tarihli *The Gang*'ı gibi) araştırmaları örneklemek için fotoğraflardan yararlanılmış, fakat sosyologların büyük bölümü görsel malzemeleri görmezlikten gelmeyi tercih etmiştir. Yalnız bu durum başka alanlardaki sosyal bilimcilerin hepsi için geçerli değildir. Sözgelimi çok sayıda antropolog, Margaret Mead ve Gregory Bateson'ın *Balinese Culture*'ındaki (1942) gibi görsel imgeler ve filmlerden büyük ölçüde yararlanırken, belgesel filmin toplumsal tarihçilerin gözünde paha biçilmez bir değere sahip olduğu kanıtlanmış durumdadır.

Öte yandan, daha yakın zamanlarda, sosyolojinin "görsel sosyoloji" diye bilinen bir dalının ortaya çıkıp geliştiği görülmüştür. Görsel sosyolojinin ilgi alanı genellikle iki yöndedir. Görsel sosyoloji çalışmalarının büyük kısmı fotoğraftan (ve giderek daha fazla video ile filmlerden) veri toplamayı kolaylaştıran bir araştırma aracı işlevi görmesiyle yararlanırken; görsel imgeler başka bir açıdan, kendi başlarına birer veri kümesi olarak, genellikle filmlerin ve diğer eserlerin daha çok *göstergebilimin yardımıyla incelenebildiği sosyolojik *kültürel çalışmaların bir parçası olarak kullanılmaktadır. Amerikalı etkileşim uzmanı Howard Becker'in son çalışmaları, *Doing Things Together*'da (1986) fotoğrafın sosyolojideki rolünün öncülüğünü yaparak ve *Art Worlds*'de (1980) sanat eserinin niteliğini gözlemleyerek her iki alandaki

gelişmelere örnek oluşturmuştur. Görsel sosyolojiye ilginin artmasıyla ilgili iyi değerlendirmeler için şu metinlere bakabilirsiniz: der. Jon Wagner, *Images of Information* (1979) ve Douglas Harper'ın denemesi, "Visual Sociology", der. Grant Blank vd., *New Technology in Sociology* (1989).

görünmez din (*invisible religion*) Thomas Luckmann'ın (*The Invisible Religion,* 1963) ismiyle birlikte anılan görünmez din kavramı, dinin modern toplumun hâlâ önemli bir özelliği olduğunu, fakat dar biçimde kiliseye (ya da diğer ibadet yerlerine) gitmekle daraltılmaması gerektiğini öngörmektedir. Din, *kültürün hedefleri arasında yer alan anlam yaratmayı da kapsar ve bu çerçevede dolayımsız deneyimin ötesine geçer. *Ayrıca bkz.* **sekülerleşme.**

görünmez el (*invisible hand*) Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* (*The Wealth of Nations,* 1776) adlı iktisadi incelemesinden alınan bir ifade. Görünmez el düşüncesine göre, bireyler iş yaşamlarında kendi çıkarlarının peşine düştüklerinde, onların eylemlerine, toplumun genel yararını gözeten görünmez bir güç ("görünmez el") yön verecektir. Smith, *tekeller gibi bazı istisnalar olmakla birlikte, bireysel iktisadi eylemin devletten gizlenmeden ilerlemesine olanak tanındığında topluma yarar sağladığı görüşündeydi. Bu sav genellikle **laissez-faire* kapitalizmini destekleyenlere cephane sağlamış; devletin ekonomiye ve genel olarak *sivil topluma müdahalesine karşı bir tutumu temsil etmiştir. *Ayrıca bkz.* **iktisadi yaşam sosyolojisi; mübadele kuramı; toplumsal adalet.**

görüşme (*interview*) Görüşülen kişiden görüşmeyi yapan kişiye ya da araştırmacıya bilgi aktarımını sağlayan bir toplumsal etkileşim biçimi. Görüşmeler kişisel olabilir, yüz yüze veya telefonla yapılabilir (telefonun daha hassas konularda belli üstünlükleri vardır) ya da insanlara daha fazla düşünme fırsatı tanıyan posta *anketi şeklinde uzaktan yönlendirilebilir. Görüşülen kişilere yöneltilen sorular, bu insanları, kendi koşulları, faaliyetleri ve tutumları hakkında bilgi sunan bir denek; ya da, evlerindeki oda sayısı, toplam hane gelirleri, oturdukları bölgenin, üye oldukları sendikanın ya da çalıştıkları işyerinin işvereninin özellikleri kendi deneyimleri ve bilgilerinin içerdiği toplumsal fenomenler hakkında olgusal bilgi sunan bir bilgi veren kişi (*informant*) konumuna yerleştirebilir. Daha az yaygın bir durum olarak, insanlardan, o anda orada bulunmayan bir denek adına bilgi veren kişiler (kocasının işi hakkındaki sorulara yanıt veren bir eş gibi) olmaları istenebilmektedir.

Görüşmelerin üslûbu ve formatı da, bir ankete dayalı, çerçevesi belirlenmiş görüşmelerden (*örneklem anketlerinde tipik biçimde görüldüğü gibi) kapsamı belirlenmiş bir konular listesine dayalı, çerçevesi belirlenmemiş görüşmelere ve saatlerce sürüp belli bir yöndeki bir sürü konunun ele alındığı derinlikli görüşmelere ya da kalitatif görüşmelere kadar geniş bir yelpazeyi kapsayabilir. Görüşme yapmada farklı bir yaklaşım, araştırmacının ilgilendiği ve onun yönlendiriciliği altında bir konunun dört-on iki kişi arasındaki gruplar tarafından irdelendiği grup tartışmasıdır (*bkz.* *odak grupları).

Araştırma amaçlı görüşmenin, sıradan bir konuşmadan ziyade eşit olmayan kişiler arasındaki bir etkileşimi içermesi, konuların araştırmacı tarafından seçilmesi ve görüşmeyi yapanların yanlı yanıtlara hiçbir tepki vermemeleri bakımından, eleman seçme görüşmeleri gibi diğer görüşmelerle bazı benzerlikleri vardır. Bu örnekte, kişisel ve telefon görüşmelerinde Bilgisayar Destekli Telefon Görüşmesi Yapma

sistemleri gibi bilgisayara dayalı anketlerin kullanılması da araştırmacının görüşme üzerindeki denetimini büyük ölçüde arttırmaktadır. *Ayrıca bkz.* **görüşme yanlılığı; görüşmeci yanlılığı.**

görüşme yanlılığı (*interview bias*) Araştırma bulgularında görüşmenin toplumsal niteliğinden kaynaklanan yanlılıklar. Görüşme yanlılığının başlıca üç kaynağı vardır: görüşmeci (görüşme konusuna önyargılı yaklaşmak ya da yönlendirici sorular yöneltmek gibi), denek (yalan söylemek ya da soruları geçiştirme isteği, vb.) ve fiili görüşme ortamı (özellikle fiziksel ve toplumsal ortam). *Ayrıca bkz.* **görüşmeci yanlılığı.**

görüşmeci yanlılığı (*interviewer bias*) Yüz yüze ya da telefonla yapılan bir *görüşmeye verilen yanıtların, görüşmeyi yapan kişilerin toplumsal bakışı ve kişiliğinden ve soruları sunuş biçimlerinden kaynaklanan farklı tepkilere bağlı olarak çarpıtılması. Kesin yanıtlı soruların yöneltilmesi, görüşmeci yanlılığını azaltan yöntemlerden birisidir. Araştırmacının aynı zamanda görüşmeci olduğu durumlarda, *kendini gerçekleştiren kehanetin ağırlaştırdığı bu problemden, antropolojik araştırmalar ve örnekolay incelemeleri de etkilenmiştir. *Ayrıca bkz.* **görüşme yanlılığı.**

gösteren-gösterilen ayrımı (*signifier versus signified distinction*) *bkz.* **göstergebilim; post-yapısalcılık; Saussure, Ferdinand de**

gösterge (*indicator*) Ekonominin ya da toplumun bir boyutundaki (*ölümlülük oranları, işyerinde ayrım yapma oranı ya da perakende fiyat endeksi gibi) değişiklikleri yansıtan kantitatif bir ölçü. 1960'lı ve 1970'li yıllarda, *toplumsal politikayı izlemek ve değerlendirmek amacıyla *toplumsal gösterge sistemleri geliştirmek için büyük çabalar harcanmıştı.

gösterge, göstergeler (*sign, signs*) *bkz.* **göstergebilim; post-yapısalcılık; Saussure, Ferdinand de**

göstergebilim (*semiology, semiotics*) Göstergeleri ve gösterge sistemlerini inceleyen dal. Göstergebilim, *Saussure'ün yapısal dilbilimine çok şey borçludur ve 1970'lerde yapısalcılığın yükselişinin bir parçası olarak gelişmiştir. Özellikle *ideoloji konusunda çalışan sosyologlar -bilhassa Marksist veya feminist arka plana sahip olanları- açısından son derece çekici olmuştur.

Gösterge kavramı Saussure'den (*Genel Dilbilim Dersleri* [*Course in General Linguistics*], 1916) alınmıştır. Gösterge, gösteren (maddi unsur, ses ya da kâğıt üzerindeki işaretler) ile gösterilenin (gösterenin ilişkilendirildiği kavram) birleşimi olarak değerlendirilir. Gösteren ve gösterilen, tıpkı bir kâğıdın iki yüzü gibi sıkı sıkıya bağlıdırlar. Saussure göstergelerin uzlaşımsal doğasına vurgu yapmıştır. Gösterge ile göndergesi arasında hiçbir zorunlu ilişki yoktur; bu ilişki daha çok toplumsal bir uzlaşmayla var edilir. Örneğin elimize "nergis", çiçeğe de "el" diyebilirdik ve böyle bir durumda dünyada hiçbir şey eskisinden farklı olmazdı: Bu adlandırma, sadece bizim nergisin bir çiçek, kollarımızın bitiminde duran şeylerin de el olduğu konusunda uzlaşmamızın bir ifadesidir. Belirli bir göstergenin anlamı, sistem içindeki diğer göstergelerle ilişkisi çerçevesinde tanımlanmaktadır. Örneğin, "yukarı"nın anlamını "aşağı"nın anlamıyla ilişkisi içinde anlar ve birini diğeri olmadan tasavvur edemeyiz. Saussure'ün konuşma ve *dil arasında yaptığı ayrım da oldukça önemlidir: Konuşma, bireysel söz-edimlerine gönderme yapar; dil ise söz-edimleri oluşturan göstergeler yapısına.

Fransız yapısalcı edebiyat eleştirmeni Roland Barthes göstergebilimin en önde gelen savunucularından birisidir. Barthes'ın en önemli sosyolojik kitabı, görünüşte son derece masum olan Fransız popüler kültürünün çeşitli boyutlarını -örneğin, güreş ile biftek ve kızarmış patatesler- ideolojik içeriklerini açığa çıkaracak biçimde bir göstergebilimsel analizden geçirdiği *Çağdaş Söylenler*'dir (*Mythologies,* 1957). Diyelim, yemek, bir dil veya kod olarak ele alınabilir. Yemeğin her parçası bir göstergedir ve göstergelerin birleşimini yönlendiren, toplumsal bakımdan uzlaşılmış kurallar vardır. Sözgelimi, bazı kültürlerde insanlar tatlı ile ekşi şeyleri bir arada yemezler. Barthes gösterge kavramını, modern mitler diye yorumladığı şeyleri analiz edecek biçimde geliştirmiştir. Tamamlanmış bir gösterge başka bir şeyin göstereni haline geldiğinde bir mit ortaya çıkmaktadır. Bir kartal resmi bir düzeyde kartalın resmiyken (basit bir gösterge), başka bir düzeyde Amerikan ulusunun kararlılık ve dayanıklılığını temsil edebilir. Benzer biçimde, farklı yemek biçimleri yalnızca beslenme dünyasının ötesine geçen bir anlam taşıyabilirler: havyar ve hamgurger, basit yemek seçenekleri olmanın çok ötesinde bir anlam yüküne sahiptir. Bu tür bir analiz genellikle biçimseldir; gösterge sisteminin nasıl işlediğini gösterir, fakat bu işleyişleri daha geniş toplumsal süreçlerle ilişkilendirmek açısından başka sosyolojik fikirlere gerek olduğuna kuşku yoktur.

gösterişçi boş zaman faaliyeti (*conspicuous leisure*) *bkz.* **aylak sınıf**

gösterişçi tüketim (*conspicuous consumption*) *bkz.* **aylak sınıf**

göze batmayan araçlar (*unobtrusive measures*) Deneklerin bilgisi olmadan onlar hakkında veri toplama tekniklerini karşılayan bir terim. Bu çerçevede iki tip göze batmayan araç (örtük ve dolaylı araçlar) saptanabilir. Örtük araçlara, örneğin *örtük katılımcı gözlemi, gizli not tutma ya da tek yönlü ayna kullanılması dahildir. Dolaylı araçlar ise, araştırmacı ile nesnesi arasındaki etkileşim ihtiyacının önlendiği dolaylı değişken ölçüleri sunabilecek *kişisel belgelerle diğer kayıtlara başvurmayı gerektirir. (Örneğin öğrencinin yeni eğitim uygulamalarından memnun olup olmadığı, doğrudan görüşmelerden ya da anketlerden daha ziyade, derslere girme kayıtları kontrol edilerek ve tercih edilen derslerin ne oranda değiştirildiğine bakarak değerlendirilebilir.) Bu tür yöntemlerin gerekçesi, deneklerin kendilerinin araştırma nesnesi statüsünde bulunduklarının farkında olmamaları nedeniyle, yapacakları şeylerin de araştırma ortamında yanlı biçimde hareket etme (araştırmacıyı memnun etme arzusu gibi) potansiyelinden etkilenmemesidir. Bu tekniklerin bir kısmı (en çok da örtük gözlem) şimdilerde, etik açıdan tartışmalı olduğu gerekçesiyle mesleki sosyoloji dernekleri tarafından yasaklanmasına rağmen, mevcut belgesel kaynakların yeni araştırma maksatları için hayali biçimde kullanılması zaman zaman çok etkili sonuçlar vermektedir. *Ayrıca bkz.* **araştırma etiği; görüşme yanlılığı.**

gözlem (*observation*) *bkz.* **açık katılımcı gözlem; katılımcı gözlem; katılımcı olmayan gözlem; örtük gözlem**

gözlemci yanlılığı (*observer bias*) Tüm araştırmacıların çalışmalarına kattıkları ve araştırma yöntemleri ile gözlemlerini belirlemede kendilerine yardımcı olan kültürel varsayımlara gönderme yapan bir kavram. Bazı yazarlar, tüm araştırmaların ("saf" bilim dahil olmak üzere) bu tür yanlılıkların birer yansıması olduğunu iddia etmişlerdir. Araştırmacıların

herhangi bir olay karşısında bulgularını aktarırken, sonuçların *geçerliliğine dair bir yargıya varmak isteyen diğer araştırmacılara yardımcı olmak amacıyla, bilinen bir yanlılığı açık hale getirmeye zorlandıklarını söyleyebiliriz.

grafik kuramı (*graph theory*) Matematiğin, ilişkileri ve ağları temsil etmek üzere kullanılan bir dalı. Grafik, bir dizi noktadan (düğüm noktası ya da köşeler) ve onlar arasındaki ikili bağlardan (yaylar ya da doğrular) oluşur. Sosyolojik grafik uygulamalarında, düğümler tipik olarak bireyler, roller ya da organizasyonları; bağlar ise toplumsal ilişkileri (akrabalık, arkadaşlık, iletişim ya da otorite gibi) gösterir. Bağlar belirli bir istikameti yansıtabildiği gibi, onu göz ardı da edebilir (istikametsiz bir grafik) ve herhangi bir *ölçüm seviyesinde bulunabilir. Genelde kullanılan ikili grafiğin (bir bağın ya varolduğu ya da olmadığı) dışında, ilginç olan özel örnekler arasındaki ilişkileri gösteren asimetrik grafikleri, organizasyon yapıları için kullanılan sıralı grafikler ile yine organizasyon yapıları için kullanılan kafes şeklindeki grafikleri, hiyerarşi ve sınıflandırma sistemleri ağaçlarını, *yapısal denge için kullanılan işaretli (+, –) grafikleri, dağılım ve tahsis problemleri için gerçek değerli grafikleri ve bir ilişki ihtimalini ifade eden bağları (stokastik grafikler) sayabiliriz.

Grafik kuramı, tek tek noktaların (popülarite, merkezilik, bağlantı veya köprü statüsü), çiftlerin (iki nokta arasındaki en kısa yol) ya da alt grupların (üçlüler) ve alt grafiklerin ("yapısal bakımdan eşdeğer" olan nokta blokları) özellikleri gibi, bilgi toplamakta yararlanılan teoremler (kanıtlanmış sonuçlar) ve algoritmalar (adım adım ilerleyen prosedürler) sağlar.

Grafik kuramının sosyolojide ilk kullanıldığı alanlar *sosyometri ile daha yakın zamanlarda, toplumsal *ağ, akrabalık ve aktarma yapıları, bir sistem içindeki mesleki ya da konut açıklarının hareketini izleyen "eksiklik zincirleri"dir. Grafik kuramı ayrıca, çok geniş ağları ele alıp, fiili ağ yapısını rasgele kurulmuş grafiklerle karşılaştırmayı sağlayacak kadar genişletilmiştir.

Gramsci, Antonio (1891-1937) *İktisadi determinizmi şiddetle eleştiren seçkin İtalyan Marksist kuramcı. Gramsci, yoksullukla ve sağlık sorunlarıyla geçen çocukluğundan sonra, özellikle dille ilgili konularda yetenekli bir öğrenci olarak parladığı Torino Üniversitesi'ne girmişti. Ne var ki yoksul olması ve derinleşen siyasal faaliyetlerinden dolayı 1915'te, dört yıllık bir öğrenimden sonra ve mezun olamadan üniversiteyi bırakmak zorunda kalacak, ondan sonra etkili bir gazeteci, önde gelen bir siyasal eylemci ve parlamenter, İtalyan Komünist Partisi'nin lideri (1924-1926) ve Mussolini hapishanelerinde siyasal hükümlü (1926-1937) olarak çalışmalarını sürdürecekti.

Ölümünden önceki ve sonraki müthiş siyasal önemini hiçbir şekilde yadsımamakla birlikte, Gramsci'nin Marksist sosyal bilimler içindeki artan ününün, şimdi *Hapishane Defterleri* (*The Prison Notebooks,* 1929-1935) diye bilinen yazılarına dayandığını söylemek akla uygun görünmektedir. Gramsci bu defterlerde *entelektüeller, eğitim, İtalya tarihi, *siyasal partiler, *faşizm, *hegemonya ve *Fordizm gibi konuları tartışmıştır.

Demek ki, Gramsci'yi Marksist sosyal bilim içinde 1970'li yıllarda yürütülen tartışmalar ve gelişmelerde odak noktasına oturtan bu fikirler ve kavramlarıdır (onun fikirlerini ilkin Nicos *Poulantzas, kendi siyaset sosyolojisini geliştirmekte kullanmış, daha sonra başka yazarlar aynı fikirlerden, Marksist geleneği *söylem analiziyle

bağlayan kavramsal bir köprü olarak yararlanmışlardır). Yukarıda değinilen sosyolojik kavramlar ile konuların çoğunu tartışan ve Gramsci'nin yaşamı ile çalışmalarını tanıtan iyi bir metin için bkz. James Joll, *Gramsci* (1977). *Ayrıca bkz.* **ideoloji.**

grev (*strike*) İşçilerin, çalışma sözleşmesinde geçici bir kesinti yaratacak şekilde çalışmamalarını yansıtan bir *endüstriyel eylem biçimi. Etkili bir grev eylemi yapmak, genellikle işyeri önünde grev gözcülüğü yaparak ve böylece anlaşmazlık konusu kendi lehlerine çözülene kadar üretimin kısmen veya tamamen durmasını sağlayarak başka işçilerin çalışmasını da önlemek demektir. Grevler *sendikaların karakteristik yaptırımlarıdır ve bu niteliğiyle resmi bir yönleri vardır. Resmi olmayan, yani yasadışı grevler ise kendiliğinden, hatta kesinlikle örgütlenmemiş yasadışı eylemler sonucunda ve genellikle tanınmamış liderlerin öncülüğünde gündeme gelmektedir. Grevlere, hükümetin ya da devletin politikalarını etkilemeyi amaçlayan bir çalışmama ya da işbirliği yapmama tutumu şeklinde, toplumsal ve siyasal protesto yöntemi olarak da başvurulur. Zaten "siyasal grev"in, başka bir ifadeyle işçi topluluğunun tümünün ya da büyük bir kesiminin katıldığı "genel grev"in kökeni buna dayanır. *Ayrıca bkz.* **endüstriyel çatışma.**

greve yatkınlık (*strike-pronesess*) *bkz.* **endüstriyel çatışma**

grup, toplumsal grup (*group, social group*) Resmi ya da gayri resmi üyelik ölçütleriyle tanımlanan, görece istikrarlı bir karşılıklı ilişkiler modeliyle birlik olma duygusunu paylaşan ya da kendilerini birbirlerine bağlı hisseden çok sayıdaki kişinin oluşturduğu bir küme. Toplumsal grupları, sosyologların ele aldıkları ve ancak istatistiki anlamda, toplumsal açıdan önemli bir özelliği paylaşmaları nedeniyle bir grup oluşturan diğer *yığınlardan (örneğin, banliyölerde oturanlar ya da kıdemsiz yöneticiler gibi toplumsal kategoriler) ayırmak için görece istikrarlı bir karşılıklı ilişkiler ağının bulunması zorunlu sayılmaktadır. Yine de "grup" sosyolojide en yaygın biçimde başvurulan terimlerden birisidir ve bir birlik duygusunu paylaşsın ya da paylaşmasın (toplumsal sınıf gruplarındaki gibi), düzenli bir toplumsal etkileşim içinde olsun olmasın (bazı etnik grupların üyeleri gibi), her türlü insan bileşimi için kullanılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **akran grubu; baskı grupları; Cooley, Charles Horton; dış-grup; grup dinamiği; ikili; parya grubu; referans grubu; soy grupları; statü grubu; Sumner, William Graham; üçlü.**

grup, akran (*group, peer*) *bkz.* **akran grubu**

grup, asli (*group, primary*) *bkz.* **Cooley, Charles Horton**

grup, baskı grubu (*group, pressure*) *bkz.* **baskı grubu**

grup, parya (*group, pariah*) *bkz.* **parya grubu**

grup, referans grubu (*group, reference*) *bkz.* **referans grubu**

grup, soy (*group, descent*) *bkz.* **soy grubu**

grup, statü (*group, status*) *bkz.* **statü grubu**

grup çalışması (*group work*) *bkz.* **vaka çalışması**

grup dinamiği (*group dynamics*) Bir anlamıyla, tüm sosyoloji grup dinamiği hakkındadır. Ancak bu terim, genellikle

küçük, yüz yüze iletişim kuran grupların yapısı ve süreçleri için kullanılmaktadır. Bu alan büyük ölçüde psikologlarca işgal ediliyor olsa da, esas olarak Talcott *Parsons'ın ve Amerikalı sosyal psikolog Robert F. Bales'in çalışmaları sayesinde sosyolojiyle bütünleşmiştir (bkz. *Family, Socialisation and Interaction Process,* 1955; *Working Papers in the Theory of Action,* 1953). Bales'in bu konuyla bağıntılı diğer kitapları *Interaction Process Analysis: A Method for the Study of Small Groups* (1950) ve *SYMLOG: A System for Multiple Level Observation of Groups*'dur (1979).

grup evliliği (*group marriage*) Grup evliliği fikrinin kaynağı, büyük ihtimalle on sekizinci yüzyıl kâşiflerinin (Cook gibi) Polinezya toplumlarının cinsel alışkanlıklarına ilişkin yanlış gözlemleridir. Lewis Henry *Morgan'a göre, grup evliliği ailenin ilk biçimiydi ve bu ilişki biçiminde, bir grup kadında bulunan cinsel ilişkiyi onaylama ve üreme hakkı erkekler tarafından ele geçirilmişti. Friedrich *Engels de evrimci aile kuramı ile devletin gelişmesini açıklarken bu nosyondan yararlanmaktadır.

grup halinde çokkocalılık (*adelphic polyandry*) *bkz.* **çokkocalılık**

grup terapisi (*group therapy*) Genellikle bir-iki psikoterapistin önünde altı-sekiz kişilik gruplarla yapılan bir psikoterapi tekniği. Mark Aveline ("The Group Therapies in Perspective", *Free Association,* 1990) bunların çoğunun psikolojik sıkıntıların kökeninin kötü toplumsal ilişki kalıplarında yattığını varsaydığına işaret etmiş olmasına rağmen, farklı türlerde grup terapileri vardır.

gruplar, kapalı ve açık (*groups, closed and open*) *bkz.* **kapalı gruplar ve açık gruplar**

Gumplowicz, Ludwig (1838-1909) Toplumsal evrimin, en uygun olanların hayatta kalmasıyla sonuçlanacak bir iktisadi kaynaklar mücadelesini temsil ettiğini savunan Polonyalı sosyolog, *Sosyal Darwinci ve *materyalist. *Etnosantrizm anlayışı yüzünden, iktisadi kaynaklara erişme mücadelesinin başlıca özelliği (evrimci bir ardışıklık çerçevesinde) ırk grupları, ulus devletler ve sınıflar arasındaki çatışma olarak tespit edilmiştir. Gumplowicz'in çalışmalarının çok azı İngilizceye çevrilmiştir (bunun en dikkate değer istisnası *Grundriss der Soziologie*'dir) ve yazıları, içinde taşıdığı otoriter ve ırkçı çağrışımları yüzünden gözden düşmüştür. Yine de küresel süreçlerle ilgilenen bazı kuramcılar, onun, fetihler ve savaşlar gibi büyük çaplı toplumsal çatışmalar üzerinde durulmasına yaptığı katkıya dikkat çekmektedirler. *Ayrıca bkz.* **ordu ve militarizm.**

Gurvitch, Georges (1896-1965) Meslek yaşamının çoğunu Fransa'da geçirmiş, Strasburg ve Paris'teki örgütleyici ve girişimci faaliyetleriyle Fransız sosyolojisinin gelişmesini bir hayli etkilemiş olan Rusya doğumlu sosyolog. Bazı çalışmaları İngilizceye çevrilmiş olmasına rağmen (örneğin bkz. *Sociology of Law,* 1942 ve *The Spectrum of Time,* 1958), kitaplarının felsefi yönü çok kuvvetli olduğu için Amerikalı ve Britanyalı sosyologların gözünde yabancı bir topraktır. Gurvitch kendi yaklaşımını "hiper-ampirik diyalektik" (gerçekliğe temellenen *diyalektik yöntem) şeklinde tarif etmiş, diyalektiğin yalnızca bir biçimini (kutuplaşma ve daha sonra zıtların sentezi) kabul ettikleri için Hegel ile Marx'a karşı eleştirel bir mesafede durmuştur. Gurvitch'e göre beş türlü diyalektik vardır: Tamamlayıcılık (görünüşte birbirinden

ayrı olan iki öğenin daha büyük bir bütünün parçaları olması); öğelerin birbirinin içine nüfuz ettiği karşılıklı ilişki; hem çekimin hem itmenin söz konusu olduğu ikircikliklik ve çokanlamlılık; zıtların kutuplaşması (Hegelci diyalektikteki gibi); perspektiflerin karşılıklılığı ya da aynı öğelerin paralel dışavurumları arasındaki farklılaşma.

Guttman ölçeği (*Guttman scale*) Bir Guttman ölçeği, basit bir tek boyutlu kümülatif yapıyla bir dizi ikili şıktan oluşur: üstteki şıkka verilen olumlu yanıt, onun altındaki tüm şıklar için de olumlu yanıt anlamına gelir ve bireysel yanıt modelleri, ortak bir sıralı ölçek oluşturacak şekilde birbirlerine eklenir. Ampirik açıdan kusursuz biçimlere (*toplumsal mesafe ve psikosomatik belirtiler dışında) ender olarak rastlanır ve bu yüzden "en iyi çözüm"e yönelik yöntemlerden faydalanılır.

güç (*power*) *bkz.* **iktidar**

güdü, güdülenme (*motive, motivation*) *bkz.* **güdüleyici sözler; psikanaliz; yaptırım, toplumsal yaptırım; yorum**

güdülenme krizi (*motivation crisis*) *bkz.* **eleştirel kuram**

güdüleyici sözler (*vocabularies of motive*) Edebiyat eleştirmeni Kenneth Burke'ün dramaturjiyle ilgili beş terimden (kim, ne, ne zaman, nerede ve niçin) biri olarak tasarladığı bir kavram. Bu terimi ilk kez ortaya atan kişi, insanların kendi güdülenimlerini betimleyip davranışlarını açıklamak için kullandıkları dili yakalamaya çalışan C. Wright *Mills'di (*American Sociological Review,* 1944). Burada önemli olan nokta, Mills'in fikrinin bir güdülenim sosyolojisi biçiminde derinleştirilmemiş olmasıdır: Mills, örneğin Sigmund *Freud gibi *ihtiyaçlar, dürtüler ya da içsel zorlamalar üzerinde durmamış; daha çok, insanların, özgül toplumsal bağlamlarda kendi güdülerinden hangi biçimlerde bahsettikleri konusuna eğilmiştir. Güdüleyici sözler genellikle daha geniş bir *ideolojinin parçasıdır; söze dökülmüş olan bazı güdüler, belirli bağlamlarda başka tür bağlamlara göre çok daha kabul edilebilir güdüler olacak, buna bağlı olarak güdüleyici ifadeler de göreli bir nitelik taşıyacaktır. Sözgelimi bir hırsız, temeldeki psikolojik güdülenimi ne olursa olsun, hırsızlık yapmasını arkadaşlarına, ailesine, mahkemeye, bir kriminoloğa, hatta kendisine farklı güdülenimlerle kabul ettirmeye çalışabilir. Bağlamların ve *anlamlı ötekilerin, güdüleyici değerlendirmede neler söyleneceği üzerinde değiştirici etkisi vardır.

Sosyologlar, bu tür konuşmaların etkileşimin sorunsuz biçimde gerçekleşmesine hangi yollarla katkıda bulunduğu üzerinde durmuşlar ve bu doğrultuda güdüleyici sözlerin kaynaklarını incelemişler, bu açıklamaların farklı çeşitlerini sınıflandırmışlar ve kabul ya da ret edilmesinin sonuçlarını irdelemişlerdir. Böylece birbiriyle ilintili terimlerden oluşan bir küme ortaya çıkmıştır. Gresham Sykes ile David Matza, suçlunun egemen düzenin meşruiyetini nötralize edecek bir söz dağarcığı kullanması üzerine kurduğu bir *suçluluk kuramı geliştirmişlerdir. Bu "etkisizleştirme teknikleri" içinde, kurbanların yadsınması, mahkûm edenlerin mahkûm edilmesi, zararın reddedilmesi, sorumluluğun reddedilmesi ve daha üst bağlılık nosyonlarına başvurulması sayılabilir (*American Sociological Review,* 1957). Stanford M. Lyman ile Marvin B. Scott, bu fikri, kendi *varoluş sosyolojilerinin parçası olarak daha genel bir "anlatılar" kuramı şeklinde geliştirmişlerdir (bkz. *A Sociology of the Absurd,* 2. Basım, 1990). Lyman ile Scott, yanlış bir hareket

yapıldığı ve insanlardan ne yaptıklarını açıklamaları istendiği zaman gösterilen farklı "bahaneler" ve "gerekçeler"in kalıplaşması ile sonuçları üzerinde dururlarken; John P. Hewitt ile Randall Stokes da, insanların "yapmak ya da söylemek üzere oldukları bir şeyin olumsuz yansımalarıyla karşılaşmamak istedikleri" durumları ifade etmek için "inkârcılar" terimini ortaya atmışlardır. Bu tür açıklamalar genellikle, "Önyargılı değilim, ama..." şeklinde dile getirilmektedir (*American Sociological Review,* 1975).

Güdüleyici sözleri bu çerçevede analiz etmek, hepsi de bu sözlükte ayrı maddeler halinde işlenmiş olan dramaturjik sosyolojinin, etnometodolojinin, etiketleme kuramının, sembolik etkileşimciliğin, bilgi ve dil sosyolojilerinin ayrılmaz bir parçası durumuna gelmiştir.

günah keçisi (*scapegoat*) Sembolik olarak, insanların günahlarının üstüne yıkıldığı iki keçiden birinin ıssız yerlere gönderilmesini anlatan 16. Leviticus'un klasik kefaret masalından sonra, başkalarının kabahatleri yüzünden suçlanan, cezlandırılan ya da *damgalanan kişiler için kullanılmıştır. Sosyal bilimde günah keçisi kuramı, örneğin Gordon Allport'ta görüleceği üzere *önyargının temellerini incelemek amacıyla geliştirilmiştir ve sapkınlık kuramının içinde, özellikle *etiketleme kuramı ile Émile Durkheim'ın sapkınlığın işlevlerini ele alan çalışmalarında örtük bir şekilde yer almaktadır. Thomas S. Szasz *The Manufacture of Madness* (1970) adlı kitabında, günah keçisi kavramını, zihinsel bakımdan hasta olan insanlara duyulan düşmanlığı açıklamakta kullanmıştır.

gündelik yaşam (*everyday life*) *bkz.* **gündelik yaşam sosyolojileri**

gündelik yaşam sosyolojileri (*sociologies of everyday life*) Sosyolojinin, gündelik yaşamın düzenlenmesi ve anlamını araştıran dalları. Bu alan genellikle (ama yalnızca değil) mikro sosyolojiyle ve yaya davranışları, uyku, telefonlar, iş deneyimleri, konuşma ve zaman gibi çok çeşitli konulara el atan kalitatif gündelik deneyim araştırmalarıyla özdeş görülmüştür. Jack Douglas'ın kitabı *Understanding Everyday Life* (1970) bu alandaki ilk metinlerden birisidir. Daha az taraflı ve daha yakın zamanlara ait bir değerlendirme metni için bkz. Patricia A. Adler vd., "Everyday Life Sociology" (*Annual Review of Sociology,* 1987).

Gündelik yaşam sosyolojilerinin kapsadığı oldukça geniş bir kuramsal alan vardır. Örneğin Andrew Weigert (*Sociology of Everyday Life,* 1981) bu konuda dört perspektif bulunduğuna dikkat çeker: Erving Goffman'ın, insanların gündelik yaşamda kendilerini nasıl sunduklarını analiz etmeye yarayan teatral bir metaforu yansıtan *dramaturjik çalışması; Harold Garfinkel'ın insanların gündelik yaşamlarını sürdürdüğü prosedürlerde odaklanan *etnometodolojisi; gündelik bilincin analizi ve oluşturulmasına felsefi bir temel sunan Alfred Schutz, Thomas Luckmann ile diğerlerinin *fenomenolojisi; Henri Lefebvre'in kapitalizmdeki gündelik yaşamın baskıcı çelişkilerini irdeleyen *eleştirel kuramı. Bu perspektiflerden sadece eleştirel kuram, mikrososyolojik bir referans çerçevesini benimsememiştir.

güruh (*mob*) Birbirlerine yaslanmış, odaklanmış, hareket halinde bir kalabalık. Bir linç sürecinde etkili olmaya çalışan bir güruh bunun klasik örneğidir.

güven aralıkları, güven sınırları (*confidence intervals, confidence limits*) Araştırmadan elde edilen *değerlerin bir *anket araştırması örneklemi *değişkeninin

ortalama değeri etrafında yayılması; bu durumda değişken, geleneksel yüzde 95'lik güven düzeyini kullanarak ortalama değeri, onun iki standart sapması ya da standart hatasıyla toplaması ya da çıkarmasıyla elde edilen değere eşitler. *Ayrıca bkz.* **merkezi eğilim ölçüleri; varyasyon (istatistiki).**

güven ve güvensizlik (*trust and distrust*) Sosyolojinin bu güçlü geleneğine göre, istikrarlı kolektif yaşam, basit bencil çıkar hesaplarından başka şeylere dayanmalı ve bir işyerinde bile güvene temel bir önem verilmelidir. Émile *Durkheim'ın "Bir sözleşmede her şey sözleşmeye geçirilmez," şeklindeki ünlü deyişi bu konumun en özlü ifadesidir.

Güvenle ilgili son zamanlardaki en etkili tartışmalardan birisi (A. Giddens, *Modernliğin Sonuçları* [*The Consequences of Modernity,* 1990), güveni "bir kişinin ya da sistemin inandırıcılığına güven duyma" şeklinde tanımlamakta ve bu kavramın doğurduğu başlıca sorunların yararlı bir özetini sunmaktadır. Giddens, güvenin bazı özelliklerinin tartışılmakta olan her türlü toplum tipi için geçerli olduğu kanısındadır. İnsanın durumu özünde belirsiz ve tehdit edici bir şeydir, fakat gündelik amaçlarda toplum üyelerinin çoğunun yetiştirilme tarzı, başkalarına ve "sorgulanmayan" yaşam tarzına duyulan "temel güven"in gelişmesiyle, onları derinlere kök salmış endişelerden koruyacaktır. Psikoloji ve psikanalizdeki çeşitli gelenekler, tuhaf, saldırgan ve rahatsız davranışları, anne babaların çocuklarına temel bir güven aşılayamamasına, bunun sonucunda iç benlik ile dış çevrenin güvenilemez ve düşman öğeler olarak algılanmasına bağlarlar.

Klasik dönem yazıları ile daha yakın dönemdeki yazılar, modernliğin sahneye çıkışının temel güvenin hem kaynaklarını hem de nesnelerini özünde değiştirdiğini ileri sürmüşlerdir. Bu çalışmalarda gözlenen genel konsensüse göre, modernlik akrabalık bağlarının ön plandaki rolünü ortadan kaldırır, yerel cemaat bağlarını yıkar ve dinin otoritesi ile geleneğe bağlılığı tartışmalı bir konuma getirir. Giddens bu sonuçları, toplumsal ilişkileri yerel bağlamlardan koparan ve "onları zamanın ve mekânın belirsiz sürelerinde yeniden yapılaştıran", çeşitli "yerinden çıkarma mekanizmaları"na bağlamaktadır. Bu "yerinden çıkarma mekanizmaları", pre-modern koşullara göre daha soyut bir güveni gerekli kılan iki sınıfa ayrılabilir: sembolik araçlar (bunun başlıca örneği paradır) ile uzmanlık sistemleri (güven düşünümsel bir bilgi gövdesine yerleştirilmiştir). Öte yandan, toplumsal ilişkilerin zaman ve mekân içinde uzaklaştığının, güveni muhafaza etme ve bununla eş zamanlı olarak güvenin olmamasına hoşgörüyle yaklaşma becerisinin öğrenilmesini gerektirmektedir. Dolayısıyla modernlik çift uçlu bir eğilimdir. Çünkü, bir yandan "ontolojik güvenliğimizi", yani kişisel kimliğin sürekliliğine, toplumsal ve maddi ortama duyduğumuz güveni tehdit ederken; öbür yandan soyut toplumlardaki risk ve endişe ihtimalini, ayrıca güven talebini de arttırmaktadır.

Güvenin, ona yönelik ilgide bir canlanma gözlenmekle birlikte (örneğin bkz. der. Gambetta, *Trust,* 1988) sosyolojik analizde ihmal edilmiş ve az gelişmiş bir nosyon olduğu iddia edilebilir. Daha yeni olan literatürde, güven sorunları daha çok akılcı eylem kuramı (*bkz.* *mübadele kuramı) ile *oyun kuramının daha geniş kapsamlı tartışmalarıyla ilişkilendirilir. Fakat bugüne kadar, güven kavramının özel bir araştırma bağlamındaki temel kullanımına, karşılaştırmalı işçi-işveren ilişkileri ile yönetim sosyolojisinde rastlanmıştır. Örneğin Alan Fox *Beyond Contract*'de (1974), hem tek tek örgütlenmelerde hem

de ülke çapındaki pazarlık yapılarında uygulanabileceğini ileri sürdüğü, fazla güvenmemeye ve çok güvenme "dinamiği"ne (ethos ve denetim yöntemlerine) dayalı emek yönetimi sistemleri arasında bir ayrım yapılmasını önermiştir. İşçiye tanınan inisiyatif alanı ücret ve çalışma koşullarıyla, iş güvencesiyle, gözetim biçimiyle, toplu pazarlık politikasıyla, vb. ilintilidir. Britanya ve Amerika'daki yönetim tarzları tarihsel bakımdan işçiye fazla güvenmeyen bir eğilimi yansıtırken, Almanya ve Japonya işçiye fazlasıyla güvenmeye dayalı endüstriyel kültür örnekleri olarak aktarılır. Yine de bu noktada, endüstri yöneticilerinin işçiye fazlasıyla güvenen yöntemleri hesapçı bir mantıkla benimseyebileceklerine ve uzun vadede işçiler tarafından manipülasyon aracı, ya da rızalarının imal edilmesine yönelik girişimler şeklinde algılanabileceğine dikkat çekmekte yarar vardır.

Fox'un ikiliği, daha sonraki başka yazarlarca yeniden keşfedilmiş (ve yeniden adlandırılmıştır). Andrew Friedman *Industry and Labour*'da (1977), "doğrudan denetim"e dayalı yönetsel stratejiler (sıkı denetim, işçiye en az düzeyde sorumluluk verme, baskıcı tehditlerin kullanılması) ile "sorumlu özerklik" temelindeki yönetsel stratejileri (işçileri işletmenin hedefleriyle özdeşleşmeye ve onlara otorite, statü ve sorumluluk vererek kendi çabalarını bu doğrultuda kanalize etmeye özendirme) karşı karşıya getirerek incelemiştir. Ne var ki, bu karşıtlık hangi terminolojiyle sunulmuş olursa olsun, gerçek dünyadaki yönetsel denetim kalıplarının daha karmaşık bir içeriğe sahip olduğu ve ikici strateji görüşlerine indirgenemeyeceği eleştirilerine karşı zayıf kaldığı belirtilmelidir.

güvenilirlik (*reliability*) Sosyologlar verilerin veya bir ölçüm prosedürünün güvenilirliğini incelediklerinde, araştırma prosedürünün yinelenmesi durumunda aynı sonuçların alınıp alınamayacağını sorgulamış olurlar. Güvenilirlik iki temel yineleme içerir: zamansal güvenilirlik (ölçümün başka bir zaman yinelenmesinde aynı sonuçların elde edilmesi) ve karşılaştırmalı güvenilirlik (bir testin iki farklı biçiminin kullanılması, aynı testin farklı araştırmacılar tarafından uygulanması ya da aynı testin aynı nüfus içinden alınan iki farklı örnekleme uygulanması gibi durumlarda aynı sonucun elde edilmesi). Güvenilirlik sosyologlar açısından pek çok sorun yaratmaktadır. Örneğin, bir denekle bir görüşme yaptıktan sonra görüşme yinelendiğinde, daha önceki deneyim ikincinin inandırıcılığını olumsuz yönde etkileyebilir.

Güvenilirlik genelde *geçerlilikle (bir ölçümün prosedürünün gerçekten araştırmacının öngördüğü şeyi ölçüp ölçmediği) karşıtlık içindedir. Ancak bu iki olgu birbirinden tamamen bağımsız değildir. Son derece güvenilir, ama geçerli olmayan bir ölçü elde etmek mümkündür; örneğin, IQ'larını ölçmek isterken insanları bir tartıya çıkarıp ağırlıklarını gösteren sayıları okumak son derece güvenilir bir prosedürdür, fakat vücut ağırlığı IQ'yla ilgili geçerli bir gösterge sayılamaz. Öte yandan, hiçbir açıdan güvenilir olmayan bir ölçü de geçerli olabilir. *Ayrıca bkz.* **değişken.**

H

habitus (*habitus*) Pierre Bourdieu'nün *Outline of a Theory of Practice*'de (1977) toplumsal *yapılar ile toplumsal pratik (ya da toplumsal eylem) arasındaki bağı oluşturduğunu düşündüğü, bir dizi edinilmiş düşünce, davranış ve beğeni kalıpları için kullanılan bir kavram. *Habitus* kavramı, yapısal eşitsizliğe kültürel açıdan yaklaşmayı sağlayabilecek bir temel sunmakta ve *eylemlilik üzerine odaklanmaya olanak tanımaktadır. Bazı eleştirmenlere göre *habitus*, aynı zamanda adını kötüye çıkaracak derecede tarifi zor bir kavramdır. Bu kavramın en iyi açımlaması Richard Jenkins'in *Pierre Bourdieu* (1992) adlı çalışmasında bulunabilir.

hakkaniyet kuramı (*equity theory*) *bkz.* **toplumsal adalet**

haklar (*rights*) "Haklar" düşüncesi tarih boyunca pek çok farklı biçimde savunulmuştur. Bununla birlikte, modern Batılı haklar anlayışının kökeni, İngiltere'deki Magna Carta'dan ABD Bağımsızlık Bildirgesi ve Anayasası ile Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ne dayanmaktadır.

Yahudi soykırımı karşısında uluslararası kaygıların artmasıyla birlikte 10 Aralık 1948'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, "yaşama, özgürlük ve kişisel güvenlik", "herkesin, bulunduğu her yerde hukuksal kişiliğinin tanınması", "hareket özgürlüğü", "bir milliyet olma", "düşünce, vicdan ve din özgürlüğü", "toplanma ve barışçı birlik kurma özgürlüğü" ve "yönetime katılma özgürlüğü" haklarını içeren İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ni ilan etmiştir.

Sosyolojide haklar genellikle belirli topluluklarla birlikte ortaya çıkmış görünmektedir: Haklar toplumsal bakımdan bir yenilik niteliğindedir ve siyasal yaşamda önemli -ve itirazlarla karşılaşan- roller oynarlar. Örneğin ABD'deki kürtaj politikasında, bir taraf "yaşama hakkı"nı öne sürerken, diğer taraf "seçim yapma hakkı"nı savunmaktadır. *Yurttaşlık kavramı, yükümlülükler kadar haklar nosyonunu da çağrıştırır (bkz. B.S. Turner, *Citizenship and Capitalism,* 1986). *Mülkiyet hakları konusunda da son derece kapsamlı bir literatür vardır (örneğin bkz. S.R. Munzer, *A Theory of Property Rights*, 1990). Haklar düşüncesiyle ilgili genel bir giriş metni için bkz. Michael Freeden, *Rights* (1991). *Ayrıca bkz.* **kolektivizm; liberalizm; medeni haklar.**

Halbwachs, Maurice (1877-1945) Émile Durkheim'dan çok etkilenmiş (bkz. *Les Causes du suicide,* 1930) olan ilk Fransız sosyologlardan birisi. Fransa'da toplumsal sınıfın doğası hakkında sistemli biçimde yazan ilk kişilerden birisi olan Halbwachs'ın en yenilikçi çalışmaları kolektif bellekların doğası üzerineydi.

Halévy tezi (*Halévy thesis*) Tarihçi Élie Halévy'nin savunduğu (bkz. *A History of the English People in the Nineteenth Century*, 1962), on sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılda (Avrupa'nın diğer bölgelerinin

devrimci çalkantılar yaşadığı bir dönemde) İngiliz toplumunda egemen olan istikrarın, önemli ölçüde, emekçi sınıflara tutumluluk, ağırbaşlılık ve bireysel *başarı gibi burjuva erdemlerini öğreten Metodizmin etkisinden kaynaklandığı iddiası, aynı zamanda halk isyanına yönelik yeni belirmeye başlayan eğilimleri engellemiştir. Halévy'ye göre, Metodizm, alt kesimlerin saygın üyelerine bir fırsat merdiveni sunuyor ve İngiliz toplumunda, *sanayileşme sürecinin peşinden, toplumsal ve ideolojik bir kutuplaşma doğmasını önlemeye katkıda bulunuyordu. Kısacası, bu tez *burjuvalaşma temasının bir biçimidir ve tarihçiler arasında, en az kendisinden daha sonraki ve daha bildik sosyolojik tezler kadar tartışma yaratmıştır.

halk yordamı (*folkways*) Sosyolojiye en önemli katkısı halk yordamının ve *törelerin doğası, kökenleri ve önemini analiz etmek olan William Graham *Sumner'ın çalışmalarıyla birlikte anılan bir terim. Halk yordamı grup alışkanlıkları, yani göreneklerdir. Sumner'ın görüşünce, toplumlar (deneme yanılma yoluyla) kendi ortamlarına özgü şekillerde hareket ederler; bu davranış şekilleri tekrarlandıkça alışkanlıkları (bireylerde) ve görenekleri (gruplarda) oluşturur; işte bu alışkanlıklar - yani halk yordamı- daha sonra, o toplumda ortak kabul gören hareket biçimleri haline gelecektir. Sumner'ın, halk yordamının kesin kökenleri hakkındaki görüşleri net değildir ve neyin doğru ve gerçek olduğu konusundaki ahlâki zorunlulukları dışavurması anlamında esasında halk yordamından başka bir şey olmayan törelerle ilişkilerini ifade ederken tutarsızdır. Genelde iki terim karşı karşıya konur, fakat bazen halk yordamının, töreleri de kapsayacak şekilde yaygın kabul gören tüm düşünme biçimlerini içine aldığı varsayılır. (bkz. *Folkways*, 1906).

halo etkisi (*halo effect*) Bu terim, insanların başkaları hakkında oluşturduğu ve vasıfların genelleşmesini sağlayan izlenimde karşımıza çıkan yaygın bir yanlılıktan bahseder. Dolaylı olarak, güzel insanların tamamen güzel vasıflara sahip oldukları varsayılmaktadır. Bu yanıltıcı yargılara yol açabilir: Örneğin zeki insanların yanlış biçimde her şey hakkında bilgi sahibi oldukları sanılabilir.

hane, hanehalkı (*household*) Aynı evde ya da yaşama mekânında oturan, hep birlikte düzenli olarak yemek yiyerek -"ortak tencere"yle- kanıtladıkları gibi gelirlerini paylaşan bir grup insan. Hanelerin çoğu ya tek başına yaşayan bir kişiden, ya *çekirdek aileden, ya *geniş aileden ya da birbiriyle ilgisi olmayan bir gruptan oluşur. Bu tanımın kapsamı, bazen birbiriyle bağı olmayan, gelirlerini paylaşmada ya da ortak harcamalar yapmada çok değişken sınırlarda birliktelik gösterebilecek olan insanların meydana getirdiği hanelerin dışlanması ya da dahil edilmesine göre değişiklik gösterir.

hane çalışma stratejisi (*household work strategy*) Özünde, kararlar ister açıkça ister üstü kapalı yollarla verilsin, bir hanenin fertleri arasındaki *işbölümünü -*maliyet-kazanç analizinin basitleştirilmiş bir türü çerçevesindeki alternatiflerle ölçülmesiyle- anlatan bir terim. Bu strateji, hane fertlerinin zamanlarını şu üç *istihdam alanı arasında nasıl dağıttıklarını gösterir: piyasa ekonomisi (pazardaki mal ve hizmetleri satın alacak parayı kazanmak üzere evde yapılan serbest meslek türündeki ikinci işler dahil olarak); evde yapılan üretim (salt eve yiyecek getirmek için ekilebilir bir araziyi işleme ya da tavuk yetiştirme gibi); evde yapılan tüketim (yemek pişirmek, çocuk bakımı, evdeki tamir işleri ya da elbise dikme ve

hediye yapma gibi hane içinden çıkmayacak mal ve hizmetlerin sunulması). Hane çalışma stratejileri, hanedeki fertlerin yaşlarına ya da ekonomik çevreye bağlı olarak ya da *yaşam çevrimine göre değişiklik gösterebilir; tek bir kişi tarafından dayatılabilir veya toplu biçimde kararlaştırılabilir.

Bu terimi Ray Pahl (*Divisions of Labour,* 1984) ortaya atmıştır. Pahl evde çalışma stratejisi terimini ilk kez kullandığında, hane üyeleri arasındaki işbölümünü; kişilerin çalışma zamanlarını hane içinde ve dışında nasıl planlayacaklarını; hanenin yararlandığı tüm emek kaynaklarını (bu kaynaklar içinde, akrabaların bir hediye için veya takas karşılığı çalışmaları, çocuk bakımı ve temizlik gibi hane dışındaki kişilerden satın alınan hizmetler vardı) kastetmişti. Pahl çalışmalarında ayrıca, farklı tiplerdeki piyasa ve piyasa-dışı işlere uygun geleneksel iktisadi biçimlerle doğrudan bir ilişkisi olmayan "hanenin kendi ihtiyaçlarını karşılaması" ya da "informel çalışma" gibi kavramlara da yer veriyordu.

hane dinamiği (*household dynamics*) Hem *hanelerdeki değişiklikleri (örneğin, hanenin bileşiminin değişmesini) hem de bu tür değişikliklerin hane fertleri arasındaki ilişkiler temelindeki nedenleri ve oluş biçimlerini karşılayan bir kavram. Gençlerin annebaba evinden ayrılmalarının zamanlaması ve nedenlerini açıklamaya yönelik araştırmalar, en azından kısmen hane dinamiğiyle ilgili incelemeler kapsamına girecektir.

hane içi kaynak dağıtımı sistemi (*household allocative system*) İlk önce Jan Pahl'in bulup 1890'larda kaleme aldığı bir dizi makalede kullandığı, hane içindeki mali kaynak dağıtımını gösteren bir terim. Pahl modeli, hane içi dinamiğini anlamakta kendisinden önceki modellerden daha ileri bir yorum getiriyordu.

Bu modelde, evli çiftleri sınıflandıran, "tek kasa sistemi"nden (ev bütçesini para kazanan tek kişinin denetlemesi) ve ayrı gelirlerin "bağımsız yönetim"ine (eşlerin ikisinin belli harcamaları üstlenmeleri) kadar beş sistem saptanmıştı. "Havuz oluşturma" sistemleri, iplerin ve harcama kararlarında son sözün kimde olduğuna göre değişerek, ya erkeğin ya da kadının denetimindeydi (bkz. J. Pahl, *Money and Marriage,* 1989).

Bu kavram son zamanlarda çeşitli gerekçelerle eleştiriye uğramıştır. Örneğin, çiftlerin önceden tanımlanmış sistem kategorilerinden hangisine uyduklarının belirlenmesinde ciddi güçlükler vardır. Ayrıca, sistemlerin zamanla daha esnek hale gelmesi mümkündür. Dahası, bu kategorileştirme sadece çiftlerden oluşan haneler için geçerlilik taşıyacak, daha geniş haneleri ya da hane içi kaynak dağıtımlarını kapsamayacaktır. Son olarak, dikkate alınan kaynaklar sadece finansal kaynaklardır. Dolayısıyla, daha yakın zamanlardaki çalışmaların, Pahl modelini, daha esnek tahsisat düzenlemelerini, farklı hane tiplerini ve finansal katkıların dışındaki çok çeşitli mallar, hizmetler ve sorumlulukları da kucaklayacak şekilde genişletip derinleştirmeye yönelik kaygıları temel aldığı söylenebilir.

hane reisi (*head of household*) Hane reisi, geleneksel olarak bir *hanedeki, koca ve (büyük ihtimalle) baba rolündeki en büyük erkek için kullanılır, fakat bu role uygun bir erkeğin olmaması halinde, haneye en çok para getirene geçer. Bir hanenin yetişkin erkeğini "reis" sayma düşüncesi, örtük biçimde erkek üstünlüğünü varsaydığı gerekçesiyle -en azından sanayileşmiş ülkelerin çoğunda- bir hayli eleştirilmiştir.

Örneğin, toplumsal sınıfı konu alan literatürde, doğru analiz biriminin ne olacağı konusunda eskiden beri gözlenen bir tartışmalı durum; bir hanede yaşayan tüm insanları sınıfsal temelde, hane reisinin (genellikle erkektir) sınıfsal konumuna göre sınıflandırmanın kabul edilebilecek bir bakış açısı olup olmadığı etrafında dönen bir tartışma söz konusudur.

hapsetme (*incarceration*) İnsanları, hapishane, akıl hastanesi, çocuk suçları merkezi ya da onları toplumdan dışlamak üzere kurulmuş başka bir hapsetme kurumuna kapatma süreci. *Ayrıca bkz.* **serbest bırakma.**

hapsetme kurumları arasında nakletme (*transcarceration*) *bkz.* **serbest bırakma**

hapsetme kurumu (*carceral organization*) *bkz.* **hapsetme**

harcanabilir gelir (*disposable income*) *bkz.* **gelir dağılımı**

hasta rolü (*sick role*) Talcott *Parsons'ın yaygınlaştırdığı bir kavram. Parsons *The Social System*'de (1951), rahatsızlığın bedensel işlevsizliği kapsadığını, hasta olmanın ise -hasta teşhisi koyulan ve hasta kabul edilen anlamında- dört ayrı toplumsal beklenti tarafından yönetilen bir *rol olduğunu iddia etmiştir. Birincisi, normal toplumsal rol sorumluluklarından muaf görülme: Bu muafiyet herhangi bir otorite -çoğunlukla doktor- tarafından meşrulaştırılmalıdır. İkincisi, kendisine bakılmak zorunda olduğu anlamına gelen hasta olma durumundan kaynaklanan sorumluluk muafiyeti. Üçüncüsü, hasta olmak arzu edilmeyen bir şey sayıldığı için, hastaların iyileşmeyi istemeye mecbur edilmeleri; dördüncüsü ise, teknik açıdan uzman birinden yardım almaya çalışma ve iyileşmek için işbirliği yapma gerekliliğidir.

Bu kavram, hasta olmanın toplumsal düzeyde düzenlenişine dikkat çekmektedir: Hasta insanların uyum göstermesini sağlayan mekanizmalar, sağlıklarına tekrar kavuşmaları için yapılan yardım ve yalnızca gerçekten hasta olanların normal sorumluluklardan muaf tutulacağı garantisi. Hasta rolü kavramı hastalığın içerdiği güdüsel faktörleri incelemek için araçlar da sunmaktadır. Aslında Parsons, bu güdüsel bileşenlerden dolayı (bu noktada Freudcu kuramlaştırmadan etkilenmiştir), hastalığın, sapkın eğilimlerin grup oluşturmasını, dayanışmasını ve başarılı biçimde meşruiyet iddialarında bulunmalarını engelleyen, toplumsal sistem açısından işlevsel, özel bir *sapkınlık biçimi şeklinde değerlendirilebileceğini ileri sürmüştür.

Bu kavrama yönelik eleştiriler, Parsons'ın hasta rolüne egemen olan beklentileri belirleyişinin evrenselliğini, hasta olmanın hangi dereceye kadar güdülendiğini, söz konusu modelin uzun süreli hastalıklar için uygunluğunu ve toplum açısından işlevsel olan şeylere karşı tutumunu sorgulamışlardır. Her şeye rağmen hasta rolü kavramı sağlık ve hastalık konusundaki sosyolojik düşüncede merkezi bir yere sahip olmuştur ve önemi tahmin edilemeyecek derecede büyüktür.

hastalığa yakalanma istatistikleri (*morbidity statistics*) Hastalığa yakalanma istatistikleri, insan topluluklarındaki hastalık-sağlık analiziyle ilgilenen epidemiologlar tarafından yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bu konuda iki ana oran vardır: yaygınlık oranı ve hastalığa yakalanma oranı. Yaygınlık oranı, bir nüfusta belirli bir zamanda belirli hastalıktan etkilenen bireylerin sayısını gösterir. Hastalığa yakalanma oranı ise, belirli bir zaman periyodunda (genellikle bir yıl) kaç kişide

bu hastalığın ortaya çıktığını gösterir. Hastalanma oranları çoğunlukla, genel oranlardan çok özel koşulları ifade eder ve bir yıl içindeki mutlak rakamları (örneğin, 200 kuduz vakası) ya da hastalığa yakalanma oranında olduğu gibi, farklı alt-toplulukları (cinsiyetler, yaş grupları veya meslekler gibi) mukayese etmeyi kolaylaştırmak için binlik gruplar şeklinde bildirilebilir. Hastalanma istatistikleri, yalnızca *resmi istatistiklerle bildirilen *ölümlülük oranlarından farklı olarak, çeşitli kaynaklardan (bulaşıcı ve diğer kayda değer hastalıklar konusundaki resmi istatistiklerden, hastanelerin hasta kayıtlarından, hastalık yardımı ödeme kayıtlarından ve hastalık-sağlık üzerine raporlar sunan yerel ya da ulusal boyuttaki anketlerden) elde edilebilir.

hastalık (*disease, illness*) *bkz.* **sağlık ve hastalık sosyolojisi; tıp sosyolojisi**

hata (örnekleme ve örneklememe) (*error –sampling and non-sampling*) Bir anket araştırmasında yanlışlığa düşmenin ya da hata yapmanın pek çok nedeni vardır. *Örnekleme hatası örneklem seçimi prosedürlerinde yanlı olmaktan, artı, tesadüfi örnekleme hataları yapmaktan kaynaklanır. Yanlılıktan kaynaklanan yanıt vermeme tutumu ancak görüşmenin tamamlanmasından sonra anlaşılabilir ve analiz edilebilir. Gerek *görüşme sürecinde, gerekse daha sonraki cevapların *kodlanması ve sınıflandırılması aşamasında görülme ve ölçülebilmesi düşük olan hataların varolma ihtimali söz konusudur. *Görüşmeci yanlılığı bazı görüşmeleri etkiler ve görüşmeciler zaman zaman, bir anketin bütün olarak bir parçasını gözden kaçırmak gibi yanlışlar yaparlar. Kodlama hataları, veriler analize hazırlanırken ortaya çıkar. Kodlama hataları, bir cevabı kodlarken yanlış tuşa basmaktan ve yanlış sınıflandırmadan (bir iş tanımının doğru okunmadığı veya anlaşılmadığı, dolayısıyla yanlış meslek koduna verildiği zamanlar olduğu gibi) ileri gelen basit yanlış işlemlerden oluşur. Onun için anket araştırmalarında, hataların en aza indirilmesi isteniyorsa sürecin her aşamasındaki ayrıntılara çok büyük titizlik göstermek gerekir. Herhangi bir aşamadaki küçük kusurlar bile sonunda gözle görülür, ciddi hatalara dönüşebilir.

Hawthorne araştırmaları (*Hawthorne studies*) Elton *Mayo ile başkalarını *İnsan İlişkileri Hareketi'ni geliştirmeye yönlendiren deneyler. *Bilimsel yönetim kuramlarından etkilenmiş olan Chicago'daki Western Electric Company, 1924'ten itibaren değişik çalışma koşullarının (aydınlatma düzeyleri, ödeme sistemleri ve çalışma saatleri gibi) üretimdeki etkisini ölçmeye başlamıştı. İki araştırmacı Fritz Roethlisberger ile William J. Dickson, çıktıdaki değişkenliklere fiziksel koşulların ya da maddi ödüllerin değişmesinin değil, kısmen deneylerin kendilerinin yol açtığı kanısındaydılar. Deneye katılmanın gerekli kıldığı özel muamele, işçileri *yönetimin onlarla özel olarak ilgilendiğine inandırmaya yetiyor ve bu sayede artan moral düzeyi, *verimliliğin artmasını da sağlıyordu. "Hawthorne etkisi" terimi şimdilerde, davranışı değiştiren etkilerin toplumsal araştırma konusu (araştırmaların bağlamı ne olursa olsun) yapılmasını karşılamak üzere yaygın biçimde kullanılmaktadır. Araştırmacıların vardıkları daha genel bir sonuç, denetçilerin üslûbunun işçinin verimi üzerinde büyük etki yaptığıydı.

Çalışma pratiklerinin gizlice gözlenmesini kapsayan daha sonraki çalışmalar da, yapılan işin hızının ve düzeninin, işçiler arasındaki informel toplumsal *normlar ve organizasyonla düzenlendiğini gösterecekti. Mayo, bu

araştırmaları inceledikten sonra, işçileri motive eden unsurun esas olarak ekonomik faktörler değil, yönetim anlayışları ve işteki gayri resmi organizasyon olduğu saptamasını yapmıştı. Dolayısıyla verimliliğin artması, yönetimin üretimdeki "insan ilişkileri"ne duyarlılığına ve bu ilişkileri yönlendirebilmesine bağlıydı.

Bu bakış açısını eleştirenler ise, Hawthorne deneylerindeki metodolojik eksikliklere işaret etmişler ve bu deneylerden çıkarılan temel sonucu (verimliliği belirleyen etken olarak, iktisadi faktörlerin işin sağladığı psikolojik doyumdan daha az önem taşıdığını) sorgulamışlardır. Bu tartışmalarla ilgili en iyi metin hâlâ John Madge'ın *The Origins of Scientific Sociology*'sidir (1963). *Ayrıca bkz.* **deneyci etkisi.**

Hayek, Friedrich A. (1900-1992) Viyana'da doğup orada hukuk ve siyaset bilimi dallarında doktora yapan Hayek, 1962'de ülkesine tekrar dönmeden önce uzun yıllar London School of Economics and Political Science ile Chicago Üniversitesi'nde ders vermişti. İktisat dalındaki Nobel Ödülü'nü ironik bir eşleşmeyle, Gunnar Myrdal'la paylaşmıştı ve buradaki ironinin temeli, Myrdal'ın ılımlı sosyal demokrat görüşlerine karşılık, Hayek'in ölçüsüz serbest piyasa *liberalizmi doğrultusundaki görüşleriyle tanınmasıydı. Daha sonra, 1980'lerde popüler hale gelen anti-Keynesçi *monetarizmin önde gelen kuramcılarından birisi olarak ün kazanacağı göz önüne getirildiğinde, ilk kitabına *Monetary Theory and the Trade Cycle* (1933) başlığını vermiş olması ve bu metinde Keynes'in *Treatise on Money*'sini (1930) eleştirmekte kullandığı fikirlere yer vermesi dikkat çekicidir.

Hayek 1944'te, kendisini ilk defa daha geniş kesimlere tanıtan, özel olarak merkezi iktisadi planlamanın, uğruna o kadar çok mücadele edilen özgürlükleri tehdit ettiğini vurgulayarak, kendi **laissez-faire* iktisadının siyasal sonuçlarını ortaya koyduğu *Serflik Yolu*'nu (*The Road to Serfdom*) yayınlamıştı. Savaştan sonra Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde şu ya da bu şekilde hakim olan *karma ekonomilerin gösterdiği başarı ve bununla ilintili olarak *Keynesçi iktisadi kuramın üstün gelmesi, Hayek'in en uğursuz öngörülerinin pek çoğunu çürütür yöndeydi. Cesur bir adam olan Hayek, özünde pre-sosyolojik bir nitelik taşıyan görüşlerini, 1960'da *The Constitution of Liberty*'yi ve 1982'de üç ciltlik *Law, Legislation and Liberty*'yi daha olumlu bir çerçevede derinleştirmeye devam etmişti. Hayek'e göre, Britanya Başbakanı Margaret Thatcher'ın bir keresinde oldukça kaba bir dille ifade ettiği gibi, "toplum diye bir şey yoktur"; sadece birbirleriyle rekabet eden ve işbirliği yapan insanlar vardır. Dolayısıyla, bu görüşün aksini savunan kuramlar, genelde ideolojik, özelde *kolektivizmin bulaştığı kuramlar olarak anlaşılmalıydı. Hayek, *Serflik Yolu*'nda, bu tür kuramların öngördüğü siyasal programlar ile toplumsal politikaların yoksullaşmanın ve *totalitarizmin habercisi olduğundan korkulması gerektiğini iddia etmişti. Hayek bu temelde ve bir parça kendini gülünç duruma düşürerek, 1980'de yayınlanmış ünlü bir kitapçıkta ülkenin tüm sıkıntılarının temel nedeninin, Britanya'da sendikaların hukuksal güvencelere sahip olmasına bağlı olduğunu ileri sürebilmişti. *Ayrıca bkz.* **liberteryanizm; Mont Pelerin Derneği; toplumsal adalet.**

hazıra konucu (hazıra konma) (*free rider*) Bir *kamu malının ya da kolektif fonla karşılanan başka bir hizmetin avantajlarından yararlanan, ama bunun için kişisel bir bedel ödemekten

kaçınıp kolektif fonlara kişisel katkıda bulunmaya yanaşmayan bir kişi. Bazı insanların, kendilerinin en ufak bir rol oynamadıkları bir grev eyleminden sonra sağlanan ücret artışlarından yararlanmaları hazıra konmaya bir örnektir. *Ayrıca bkz.* **kolektif eylem.**

hedef, hedefler (*goal, goals*) Bireysel ya da *kolektif eylemin yöneldiği nihai sonuçları anlatan bir terim. Hedef terimi, mantıksal ve açıklayıcı statüsü bağlamına ve yazarına göre büyük değişiklikler göstermesine rağmen, sosyolojide yaygın olarak kullanılır. Hedefler konusunda çok sayıda tipolojiden söz edilebilir ve bunun için, (örneğin) bireylerin informel hedefleri ile *formel örgütlerin açıkça ifade ettikleri amaçları arasında; (kişisel amaçlar ile bireylerin ya da grupların işbirliği olmadan ulaşılamayacak bir ortak amacı yansıtan) kişisel ve bir üst tarafından belirlenmiş hedefler arasında; (Talcott Parsons'ın kullandığı bir ayrımla) müsamahakâr ve emredici hedefler arasında bir ayrım yapmak mümkündür.

Hedefler terminolojisiyle en sık, toplumsal eylemin yönelimlerinin (hedeflerinin) büyük oranda toplumların yerleşik değer sistemleriyle (toplumsal sistemi oluşturan *roller ve *statülerle) belirlendiğini savunan normatif *işlevselci metinlerde karşılaşılmasına rağmen, sosyolojideki düşünce okullarının çoğu, toplumsal eylemin (az ya da çok ölçüde) hedef yönelimli olduğunu varsayarlar.

Aynı literatürün aşağıdaki gibi, hedef terminolojisiyle ilişkili olan diğer alanları kapsadığını söyleyebiliriz: hedef farklılaşması (farklı insanların ahlâki bakımdan onayladıkları spesifik hedefler arasındaki ayrımlar); hedef genelleme (toplumsal sistemlerin, rollere atfedilmiş olan beklentileri -bir rol içinde bireylerin kendi hedefleri farklı olsa dahi- belli bir role özgü tek bir faaliyete kanalize edecek bir şekilde tanımlama eğilimi); hedef değişmesi (belirlenmiş olan prosedür ve kurallara bağlılığın, organizasyonun görevinin başarılmasını sağlayacak bir araç olmaktan çıkıp, asli bir amaca dönüştüğü *bürokrasilerde görüldüğü gibi, bir hedefe ulaşmak için seçilen özel araçların kendi başına amaç haline gelmesi süreci). *Ayrıca bkz.* **eylem kuramı; mübadele kuramı; teleoloji (erekbilim).**

hedef farklılaşması (*goal differentiation*) *bkz.* **hedefler**

hedef genelleme (*goal generalization*) *bkz.* **hedefler**

hediye ilişkisi (*gift relationship*) Sosyal bilimciler, hediyeyi, genellikle veren ile alan arasındaki ilişkinin bir ifadesi sayarlar. Örneğin Marcel *Mauss (*The Gift,* 1954), hediyelerin, yaygın olarak zorunluluğu ve karşılıklılığı temel aldığı görüşündedir ve bu davranış, Batılı formel iktisadi düşünceye önemli ölçüde damgasını vurmuş olan "akılcı iktisadi insan" modeliyle açıklanamaz. Mauss'a göre, iktisadi öğe diğer toplumsal alanlardan ayrılamaz. Her toplumda iktisadi ilişki, değerler ve ahlâki ilişkilerle iç içe geçmiştir ve bu nedenle, akılcı olan ile akılcı olmayanı (ya da sevgi ile özçıkarı) birbirinden ayırmaya çalışmak yanıltıcıdır. Mauss, akıl hocası olan Émile Durkheim'ın paylaştığı bir perspektifle, iktisadi değerin dinsel bir kökeni olduğu sonucuna da ulaşmıştır. Şeylerin *faydacı değerlerinden *toplumsal statü kazanmak için vazgeçilmiş; böylece törensel değerler iktisadi değerleri geride bırakmış olur. Buna Bronislaw *Malinowski'nin alan araştırmasından bir örnek verecek olursak, Trobriand adalarında yaşayan insanların patates yeme arzularını bastırdıklarını ve onları hediye olarak başkalarına vermek ve böylelikle prestij kazanmak amacıyla

stokladıklarını görürüz. Amerika'nın Pasifik Kuzeybatısındaki Kwiakutl topluluğunda da, gösterişe yönelik hediye verme *ritüelleri, muazzam miktarda mülkün tahrip edileceği potlaçta destansı boyutlara varmıştır (bkz. H. Codere, *Fighting with Property*, 1950). Antropologlar, bu toplulukların ikisinde de hediye ilişkisini çok önemli bir siyasal kurum olarak değerlendirmektedirler.

Marshall Sahlins *Stone Age Economics*'te (1972), farklı toplumlardaki hediye verme ilişkilerinin, bir kutupta yer alan karşılıksız hediyeden öbür kutuptaki sömürücü ilişkiye kadar uzanan bir tipolojisini çıkarmıştır. "Genelleştirilmiş karşılıklılık", almak için vermenin söz konusu olmadığı, hediyenin karşılığının verilmesinin zaman, kalite ya da miktar gibi etkenlerle ölçülmediği Avrupa'daki ideal hediye ilişkisini yansıtır. Genelleştirilmiş karşılıklılık genellikle bir akraba ağı içinde görülürken, "dengeli karşılıklılık" toplumsal ilişkilerin sözleşmeye dayalı olmayan ve uzun vadeli ilişkileri gösteren aile içi modelden farklı bir şekilde sürdürülmek istenmesinin bir göstergesidir. Dengeli karşılıklılıkta, hediyeler arasında (barda içki ısmarlamak gibi) görece kısa bir zaman dilimi içinde bir eşdeğerlik sağlanmalıdır; geçici dengesizlikler olabilmekle birlikte, dengesizliğe belirsiz bir süre hoşgörüyle bakılmaz. Sahlin'in üçüncü kategorisi, tarafların diğerinin zararına olarak, kendi elde ettikleri şeyleri azamiye çıkarmanın yollarını aradıkları "negatif karşılıklılık"tır.

Hediye vermeyle ilgili yukarıda değinilen analizler esasen *geleneksel denilen toplumlarla ilişkili olarak yapılmıştır, fakat Birleşik Krallık'taki tüketim harcamalarının yüzde 5'inin hediyelere gittiğini ve modern Batı'daki hediye mallarının oranının daha geleneksel toplumlardaki kadar yüksek olduğunu unutmamak gerekir.

Batı toplumlarında para olarak hediye vermek sorunlu olabilir, çünkü bu şekilde, hediyenin sembolik anlamından ziyade ekonomik değeri ön plana çıkarılmış olacaktır. Bu nedenledir ki, en azından Batı toplumlarının çoğunda, Noel hediyesi olarak para verilmesi oldukça sınırlanmıştır ve genellikle ancak, bir aile içinde büyüklerin küçüklere para vermesi gibi bir statü hiyerarşisi içinde yukarıdan aşağıya kabul edilmektedir. Eğer bir para hediyesi bu kalıba uyuyorsa, parayı alan tarafı rencide etmeyen bir *statü farklılığını yansıtıyor olabilir ve sevgisini, küçük tarafın maddi ihtiyaçlarını karşılayarak ifade etmenin benimsenmiş olan bir aracıdır. Buna karşılık, sevginin metalaşması riskini doğurduğu için bir torunun dedesine para vermesi kesinlikle kabul edilemez bir şey olarak görülecektir (bkz. T. Caplow, "Christmas Gifts and Kin Networks", *American Sociological Review*, 1982).

Para hediyeleri, tabuların yaşamın ekonomik alanı ile diğer alanları arasındaki engelleri koruyan bir işlev görmesinin de örneğidir. Sözgelimi V. Zelizer ("Human Values and the Market", *American Journal of Sociology*, 1978), modern Amerikalıların yaşam sigortası fikrini benimsemeye başlamalarından önce yapılması gereken "yeniden ambalajlama"yı anlatır. Ticarileşmenin bu biçimine -bir insanın yaşamına fiyat biçmeye- ilk başta şiddetle karşı çıkılmıştı. Fakat, sigorta parasının görünüşteki anlamını değiştirerek; yaşam sigortası, alıcı ile şirket arasındaki parasal bir işlem olmak yerine, bir insanın, öldükten sonra da katkı yapmış olacağı için ailesine duyduğu sevgiyi ifade edebilmesinin araçlarından birisi şeklinde yeniden tanımlanarak bu sorun aşıldı. Bu yeni *durum tanımlamasında, yaşam sigortası için ödenen para, ölümün piyasada mübadeleye sokulan bir meta haline gelmesine

değil, bir hediyeye (babadan aileye tek yönlü bir para aktarma işlemine) denk düşüyordu.

Modern bir fenomen olan hediye verme (hayır kurumlarına yapılan bağışlar dahil olarak), hediyelerin anlamı ve farklı türlerdeki hediye ilişkilerinde çeşitli malların sosyal kabul görmesiyle ilgili sistemli araştırmalar yürütmüş olan psikologlara kıyasla, sosyologların yeterince araştırmadıkları bir fenomen olma özelliğini korumaktadır. *Ayrıca bkz.* **kula halkası; mübadele kuramı.**

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770-1831) Karl *Marx ile *Marksizmin sayesinde sosyolojik düşüncenin gelişmesini ciddi ölçüde etkilemiş olan *idealist Alman filozofu. Hegel bir tarih felsefesi, özellikle de toplumsal ve siyasal tarihin belirleyicisi olarak gördüğü bir düşünce tarihi geliştirmişti. Tarihi, akılcı hakikate doğru giden *diyalektik bir ilerleme olarak görüyordu. Diyalektik ilerleme süreci, bir ilk önermeyi (tez), yetersiz olan bu önermenin doğurduğu bir karşı-önermeyi (antitez) ve her ikisinin akılcı içeriğinden bir senteze varılmasını kapsıyordu. Hakikat, birbirinden kopuk tekil önermelerle değil, her önermenin anlamının diğerleriyle ilişkisine bağlı olduğu bir totallik olarak görünmekteydi. Tarihin hareketi de, aklın kendisine yabancılaşması ya da nesneleşmesi ve bu yabancılaşmanın aşkınlığını ifade ediyordu. Sosyolojik açıdan bakıldığında, Hegel'in döneminin burjuva devleti, tarihteki bölünmelerin nihai kertede aşılmasını temsil ediyor ve böylece bir bütün olarak hakikatin gelişmesiyle el ele yürüyordu. Hegel felsefesine ilgi duyanlar için iyi bir başlangıç metni onun *Tinin Fenomenolojisi*'dir (*The Phenomenology of Spirit,* 1807). Peter Singer'in *Hegel*'i (1983) Hegel ve çalışmaları üzerine mükemmel bir yorum metnidir.

Karl Marx, ünlü bir sözünde, fikirlerin tarihi karşısında önceliği iktisadi, toplumsal ve siyasal tarihe vererek, ama bununla birlikte aynı diyalektik yöntemi de koruyarak bir şekilde "Hegel'i ayaklarının üstüne oturtmuştu." Hegel'in etkisine ve akıl yürütme biçimine, György *Lukács'ın ve Frankfurt Okulu'nun Marksizminde de rastlanabilir (*bkz.* *eleştirel kuram).

hegemonya (*hegemony*) Karl *Marx'ın tarihsel materyalizmi bağlamında anlaşılabilecek olan hegemonya kavramı, yönetici sınıfın *çıkarlarının ideal biçimde, evrensel çıkarlar olarak temsil edilmesini anlatır. Fikirlerin birikerek evrenselleşen doğası, her yönetici sınıfın hegemonyasının kapsamını genişletmekle kalmaz, aynı zamanda bu hegemonya ile kendisinden sonra gelecek her hâkim sınıf arasındaki çatışmayı keskinleştirir ve bu çatışma, gerçekten evrensel çıkarı temsil eden bir sınıfın (*proletaryanın) ortaya çıkmasına kadar devam eder. Marx'a göre, aslında her yönetici sınıf, kendinden önceki yönetici sınıfa göre daha geniş bir çıkarlar menzilini, (örneğin) bir üst sınıfa çıkmaya olanak tanıyan toplumsal mobilite yolları sağlayarak temsil eder; dolayısıyla, yönetici sınıf, yalnızca ortak çıkar yanılsamasına dayanarak değil, aynı zamanda bir öncekinden daha geniş bir çıkarlar menziline hizmet ettiği için iktidara gelir. Aynı şekilde, sınıfların içinde ve arasında bulunan egemen maddi ilişkileri ifade eden fikirler de katı bir şekilde belirlenmiştir ve bu nedenle, açık bir alternatif sunmadan bütünüyle varolan düzenin içine gömülmüş olurlar. Öte yandan, yöneticin sınıfın özgül sınıf çıkarları zamanla daha açık bir hal alacaktır.

Burjuva hegemonyasının başlıca aracı *sivil toplumdur. Antonio *Gramsci, hegemonyayı, üstyapının "özel", yani devlete ait olmayan düzeylerinin

rolü içine yerleştirir ve bu toplumsal hegemonyayı, kapitalist toplumlarda *toplumsal düzeni korumanan başlıca aracı olarak zora başvurmaktan ayrı bir yere koyar. Weberci açıdan bakıldığında, hegemonya, "doğal üstünlük miti"ne ya da bir statü düzeninin meşrulaştırılmasına denk düşecektir.

Kısacası hegemonya, rızanın imal edilmesi demektir. Genelde bu manipülasyonun başlıca boyutu sayılan kültürel hegemonya ise, düşünme ve bakma biçimlerinin üretimi ile alternatif bakışlar ve *söylemlerin dışlanmasını kapsamaktadır. Hegemonya, Marx'ın şemasında birbirinden ayrılan, temel maddeler olan *emek gücü ile sermayeden, *meta fetişizmi bağları aracılığıyla sınıf fraksiyonlarına ve politikaya kadar tüm düzeylere nüfuz ettiği için, hegemonik-olmayan akıl yürütme biçimlerinin ve derinlikli çözümlemenin ne olduğunu saptamak zordur. Dolayısıyla, Marksistlere göre, hegemonyayla her düzeyde mücadele etmek gerekmektedir. *Yanlış bilinç ve onun aşılması için geçerli olan kavramsal ve metodolojik eleştiriler hegemonyaya da uygulanmalıdır.

Hegemonya kavramının sosyolojik önemi ve *ideolojiyle ilgili ampirik araştırmalarda hegemonyanın kullanılmasına ilişkin bazı düşünceler şu metinde sergilenmiştir: Joseph Femia, "Hegemony and Consciousness in the Thought of Antonio Gramsci", *Political Studies* (1975).

Heidegger, Martin (1889-1976) İnsanın varoluşunun doğasını araştırırken Edmund Husserl'ın *fenomenolojik yöntemini benimsemiş olan *varoluşçu Alman filozofu. Heidegger'in en önemli eseri, *postmodernizmi önemli ölçüde etkileyen ve Anthony Giddens'ın zaman ve mekân konusundaki fikirlerinin kaynağı olan *Being and Time*'dır (1926).

Heider, Fritz (1896-1988) Viyana'da doğup, Almanya'da bir dönem çalıştıktan sonra ABD'ye göç etmiş olan bir psikolog. Helder'in en etkili eseri, kendi denge ve nedensel yükleme kuramını geliştirmek üzere *Gestalt psikolojisinin kavramlarını kullandığı *The Psychology of Interpersonal Relations*'dır (1958). *Bilişsel uyumsuzluk ile *yükleme kuramlarının ikisi de doğrudan Heider'in çalışmalarına dayanmaktadır.

Herskovitz, Melville Jean (1895-1963) Columbia Üniversitesi'ndeki çalışmalarında Franz *Boas ile A.A. Goldenweiser'dan etkilenmiş ve Northwestern Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmış olan Amerikalı iktisadi antropolog. Herskovitz'in herhalde en iyi bilinen araştırması, Afro-Amerikan *kültüründe Afrikacılığın korunmasına yönelik çalışmaları (bkz. *The Myth of the Negro Past*, 1941) ile iktisadi antropoloji konulu yazılarıdır (*Economic Anthropology: A Study in Comparative Economics*, 1952). Herskovitz, iktisadi analizde çıkış noktasının birey olması gerektiği şeklindeki ilk kuramı (kendisi iktisadi determinizm çizgisine çekilmeden) eleştirmiş ve bireylerin, iktisadi kısıtlamalar ve kaynaklar ile kültürel değerler karşısında iktisadi tercihlerini nasıl yaptıklarını incelemenin önemine dikkat çekmişti.

heteroseksizm (*heterosexism*) Karşı cinsten insanların ilişkiye girdiği heteroseksüelliğin karşıtı olarak aynı cinsten insanların ilişkiye girdiği homoseksüelliğin yer aldığı bir dizi toplumsal arenada (okul, iş, kilise, vb.), heteroseksüelliğe ayrıcalıklı bir rol atfedilen çok çeşitli toplumsal pratikleri (dilbilimselden fiziksele, kamusal alanda ve özel alanda, açık ve üstü kapalı olarak) anlatan bir terim. Bununla birlikte kullanılan kavramlar arasında "mecburi heteroseksüellik" ve daha psikolojik

bir eğilim olan *homofobi sayılabilir.

Hıristiyanlık (*Christianity*) Hazreti İsa'yı kurucusu olarak gören bir dünya dini. Hıristiyanlık ilk başta, Roma işgali sırasında Kudüs'te ortaya çıkan, *Musevilik içindeki bir toplumsal hareketti. M.S. 70'de Kudüs'ün yıkılmasıyla birlikte, kısmen Musevi olmayan kiliseleri kuran havari Paulus'un vaazları sonucunda, giderek bir Musevi olmayan dini haline gelmişti.

Bu Hıristiyan gruplar Roma'da, özellikle Neron döneminde siyasal baskı hedefleri olmuşlar ve daha sonra, bu baskıların sonucunda yeni şehitlik ve azizlik kurumları ortaya çıkmıştı. Hıristiyanlık, alt sınıflar arasında yayılmasına rağmen güçlü kesimler arasında da benimsenmiş ve M.S. 313'te Constantinus tarafından Roma İmparatorluğu'nun dini olarak ilan edilmiştir. Karl *Kautsky'nin ilk Hıristiyanlığın bir proleter dini olduğu şeklindeki argümanı (*Foundations of Christianity: A Study of Christian Origins*, 1908) ise ihtiyatla bakılması gereken bir savdır.

On birinci yüzyıla gelindiğinde Batı ve Doğu Ortodoksluğu arasında açık bir bölünme yaşanmış; Roma piskoposu, Batı Hıristiyanlığı üzerinde otoritesi olan Papa'ya dönüşmüştü. Roma Katolik Kilisesi'nin, özellikle manastırlarda verilen eğitim aracılığıyla Batı kültürü üzerinde ciddi etkisi vardı. Kilise'de on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Protestan Reformasyonu'nun sonucunda başka bir ayrılık yaşanacaktı.

Hıristiyanlık, tüm Yaradılış'tan sorumlu olan, her şeye kadir ve adil bir Tanrı'ya duyulan inanç üzerine kurulmuştur. İnsanlar günah işlemelerine ve bu yüzden Tanrı'nın inayetini kaybetmiş olmalarına rağmen, Tanrı bu günahları affettirecek bir kurtarıcı -İsa göndererek arınmayı mümkün kılmıştır. Hıristiyanlar bu nedenle İsa'nın Tanrı'nın Oğlu olduğuna inanmanın ebedi kurtuluşu getirdiğine inanırlar. Yine de çağdaş Hıristiyanlık, hem inancı hem de her türlü hayır işlerini vurgulayan çeşitli doktrinlerde somutlaşmış biçimde, olağanüstü derecede çeşitlilik gösteren bir inanç sistemidir. Hıristiyan kilisenin doktrinleri ile örgütlenmesinin tarihsel kökenleriyle ilgili büyüleyici bir öyküyü Elaine Pagels'in kitabında (*The Gnostic Gospels*, 1979) bulabilirsiniz.

Din sosyolojisi büyük ölçüde Hıristiyanlığa özgü inançların toplumsal sonuçları üzerinde durmuştur. Max Weber'in *Protestan etiği tezi bunun en iyi bilinen örneklerinden birisidir. Ayrıca, Hıristiyanlığın genel olarak Batı uygarlığı üzerindeki, özellikle *demokrasinin ya da bilimsel yeniliklerin gelişmesindeki etkisi ve Hıristiyan dininin çağdaş *sekülerleşmesi konusunda hararetli tartışmalar yapılmıştır. *Ayrıca bkz.* **binyıllık egemenlik (öğretisi); din sosyolojisi; kilise; mezhep.**

hısım, hısımlık (yakınlık) (*affine, affinity*) *bkz.* **akrabalık**

hidrolik hipotezi, hidrolik toplum (*hydraulic hypothesis, hydraulic society*) *bkz.* **Doğu despotizmi**

Hinduizm (*Hinduism*) Tarihte yaklaşık beş bin yıllık bir geçmişi olan ve bugün, esas olarak Hindistan'da, beş yüz milyon kadar insanın benimsediği bir inanç sistemi. Bu dinsel gelenek çok çeşitlidir: Hinduizmi yansıttığı genel kabul gören tek bir öğretmen ya da amentü yoktur. Bazı yorumcular Hindu geleneğinin çeşitli dinleri kapsadığından söz ederken, sayıları hiç az olmayan bir sürü kişi de Batı'ya özgü *din kavramının Hinduizm bağlamında kullanılıp kullanılamayacağını sorgulamaktadır.

Hindu dininin ayırıcı özellikleri (muazzam ölçüde karmaşık olmasını bir kenara bırakırsak), *kast sistemi ile

samsara terimiyle anlatılan yaşam görüşüdür. Hindular şimdiki zamandaki yaşamı, yaşamlar silsilesi içinde çeşitli biçimlere bürünmüş, bütünüyle insanlara ait olmayan ve bütünüyle bu yeryüzünde yaşanmayan yaşamlardan biri olarak görürler. Bu inanç, bir insanın bugünkü konumunun ve kimliğinin büyük ölçüde geçmişteki yaşamlarının tümünde, özellikle *dharma* (yani kutsal yasa) karşısında kendisini nasıl idare ettiğinin bir sonucu olduğunu öngören ahlâki bir nedenin karşılığı olan *karma* kavramıyla bağıntılıdır. Son olarak, *moksha* kavramı da bugünkü varoluşun bağlarından, *avidya* (cehalet) ve *maya*'yı (yanılsama) aşarak elde edilecek olan kurtuluşu gösterir. Yine de bu temel fikirlere geleneğin başından beri rastlandığını söyleyemeyiz. Bazı araştırmacılar, Hinduizm terimini yalnızca Hıristiyan çağının ortaya çıktığı dönemde yerleşmiş olan inançlar ve pratikler için kullanırlar.

Çeşitli tanrılarla ilahilerin, felsefi metinlerin ve ritüellerle ilgili yazıların bir karışımı olan Veda'ları (Hıristiyan çağından iki bin yıl kadar önce yazılmış olduğu bilinebilen metinler) içeren Hindu kutsal kitabı ile büyük Hindu destanları, elyazmaları ve hukuk kitaplarını, ayrıca popüler hikâyelerle efsaneleri kapsayan devasa çeşitlilikteki *smirti*, Hinduizmin özgün niteliğini son derece güzel ortaya koyar. Ortodoks sayılan en az on iki okulun bulunması kesinlikle şaşırtıcı değildir. Yine, çeşitli nedenlerle değişik kastlara cazip görünen *mezhepçi hareketler vardır.

Sosyolojinin Hinduizme ilgisi, esas olarak, atfedici tabakalaşmanın aşırı bir biçimi olarak görülen kast incelemeleri ve Hindu inançlarının Batı tipi akılcı kapitalizmin gelişmesi açısından doğurması muhtemel sonuçlar hakkında çeşitli spekülasyonlar biçiminde olmuştur. Örneğin Max *Weber, bazı denemelerinde ("Economic Ethics of the World Religions", 1916-1919) Hinduizmin gerçekte iktisadi gelişmenin Batı kapitalizmi biçimini engellediğini savunmuştur. Weber'in yorumuyla ilgili tartışmalar bugün hâlâ devam etmektedir (örneğin bkz. G.R. Madan, *Western Sociologists on Indian Society*, 1979). Kastı konu alan klasik inceleme ise, Hindu kast sisteminin toplumsal *tabakalaşmanın diğer biçimlerine de uygulanabilecek kavramlarla analiz edilemeyeceği yönünde tartışmalı bir iddiada (başka yerlerdeki -güç dağılımındaki değişmelerin getirdiği statü bağdaşmazlıklarından kaynaklanan *statü gaspını içererek- benzer toplumsal mobilite süreçlerinin geleneksel kast düzenine özgü olduğunu gözler önüne seren antropolojik ve tarihsel araştırmaların çürüttüğü görünen bir iddiadır bu) bulunmasına rağmen, Louis Dumont'un *Homo Hierarchicus*'udur (1970).

Tabakalaşma ve dini konu alan literatür, -aşırı koşul eşitsizlikleri ve toplumsal katılığına rağmen- kast sisteminin yerleşmesindeki başlıca etmenin, Weber'in, *karma* öğretisi inancından kaynağını alan bir *kadercilik biçimi olduğu doğrultusundaki iddiasının doğru olup olmadığı tartışmasında görülür. Bu soruna eğilen bir deneme için bkz. David Lockwood, "Fatalism: Durkheim's Hidden Theory of Order", der. Anthony Giddens ve Gavin Mackenzie, *Class and the Division of Labour* (1983).

hiper enflasyon (*hyper-inflation*) Fiyatların genel düzeyindeki yıllık artış oranının, keyfi olarak belirlenmiş ve zaten yüksek olan bir eşiğin üstüne çıkması ve ekonomi üzerindeki parasal denetimin kaybedilmesini anlatan bir terim. Hiper enflasyon, genellikle, nakit akışının ve bütçe açıklarının ciddi biçimde frenlenmesi gibi, oldukça yüksek toplumsal ve siyasal maliyetler getirecek sert politik önlemler alınmasını

gerektiren bir durumdur. Hiper enflasyon özellikle Brezilya ve Meksika gibi Üçüncü Dünya ülkeleriyle birlikte anılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **enflasyon.**

hipotetik-tümdengelimsel yöntem (*hypothetico-deductive method*) *bkz.* **tümdengelim**

hipotez, hipotez testi (*hypothesis, hypothesis testing*) Hipotez, verili bir *kuram içindeki kavramlar arasında gözlenen ilişkiyi (genellikle bir bağı ya da nedensellik ilişkisini) yansıtan, test edilmemiş bir saptamadır. Hipotezin test edilmesi, bir hipotezin bilimsel açıdan sınanmasını kapsar ve bundan dolayı, hem irdelenmekte olan kavramlar arasında olduğu varsayılan ilişkinin hem de testin yapılabilmesi için toplanması gereken verilerin kesin bir saptamayla ortaya konmasını gerektirir. Sosyal bilimlerde bir hipotezi baştan veri alıp, sonra red ya da kabul için teste tabi tutmak (*sıfır hipotezi) ve test sürecinde istatistiki yöntemlere başvurmak olağan bir durumdur. Yine de hipotez testi, en iyi *yanlışlamacılığın bir öğesi olarak anlaşılabilir. *Ayrıca bkz.* **tümdengelim.**

hipotez, sıfır (*hypothesis, null*) *bkz.* **sıfır hipotezi**

histogram (*histogram*) *bkz.* **çubuk grafik**

hiyerarşik doğrusal model, hiyerarşik doğrusal regresyon (*hierarchical linear-model, hierarchical linear regression*) *bkz.* **çok düzeyli modeller**

hiyerarşik kümeleme şeması (*hierarchical clustering scheme*) *bkz.* **küme analizi**

hizipleşme (*schism*) Bir toplumsal grup -özellikle bir *kilise veya bir *mezhep- içindeki bir parçalanma ya da bölünme. Hizipleşmeler, ortodoks inanç ve pratiğe uygun hareketlerin özellikle ön plana çıkarıldığı *evanjelik Hıristiyan hareketlerde oldukça yaygındır. Hizipçilik, ayrıca radikal siyasal hareketlerin yaygın biçimde uğraştığı bir örgütsel sorundur.

hizmet endüstrileri (*service industries*) Finans, satış, dağıtım (nakliyat, perakende ve toptan satış) ile çeşitli şekillerde kişisel bakım hizmeti sunan işletmelerin ve işkollarının bol olduğu yerler etrafında yoğunlaşan, oldukça gevşek biçimde tanımlanmış emek yoğun ekonomik etkinlikler grubu. *Sanayileşmeyle ilgili iyimser kuramlar, gelecekte bir hizmet ekonomisinin (ya da hizmetin egemen olduğu bir ekonominin) yükseleceğini öngörmektedir. Daha iyimser yorumlarda ise, oldukça geniş olan bu hizmet sektörü, *sanayisizleşmenin ya da finans sermayesinin sanayi *sermayesi karşısında ön plana çıktığının belirtisi olarak görülmektedir. *Ayrıca bkz.* **sanayi sektörü.**

hizmet sektörü (*service sector*) *bkz.* **hizmet endüstrileri; sanayi sektörü.**

hizmet sınıfı (*service class*) İlk kez Avusturyalı Marksist Karl Renner'ın (*Wandlungen der modernen Gesellschaft*, 1953) yönetim (sivil görevliler), özel ekonomik hizmetler (iş idarecileri, yöneticiler, teknik uzmanlar) ve toplumsal hizmetler ("refah yardımlarını dağıtanlar") alanlarında çalışanları tanımlamak için kullandığı bir terim. Bu kavram daha sonra Britanyalı sosyolog John H. Goldthorpe tarafından benimsenmiş ve iş ilişkisi, çalışma sözleşmesinden ziyade bir hizmet koduna dayanan, dolayısıyla temel unsur olarak özerklikle beraber güveni de içeren çalışanları tanımlamakta kullanılmıştır. Bu yüzden *Goldthorpe sınıf şemasında, hizmet sınıfı (Sınıf I), özerklik ve takdir yetkisi işteki konumlarının zorunlu

bir parçası olan profesyoneller, kıdemli idareciler ve kıdemli yöneticilere gönderme yapar. "Hizmet" sözcüğüne yapılan gönderme zaman zaman yanlış anlamalara (hizmet sınıfının bütün üyeleri hizmet sektöründe ya da *hizmet endüstrilerinde istihdam edilmiş değildir) yol açtığı için, bazı yazarlar Renner'in kavramını "maaşlı"ya çevirmeyi tercih etmişlerdir.

Hobbes, Thomas (1588-1679) İngiliz filozof ve Aydınlanma döneminin toplum kuramcısı. Hobbes'un siyasal felsefe dalındaki en etkileyici yazıları İngiliz İç Savaşı dönemini kapsamaktadır ve yaşanan siyasal istikrarsızlık ile kişisel güvencesizliğe karşı entelektüel bir yanıt olarak yorumlanmıştır. Başlıca eseri olan *Leviathan* (1651), *insan doğasından çıkarılmış olan mutlak siyasal otoriteyi meşru kılan bir metindi. Hobbes'un insan doğası görüşü, (Galileo'dan öğrenildiği biçimiyle) mekanik biliminin olağanüstü derecede esaslı ve dahiyane bir boyutuydu. Hobbes'a göre, insanın psikolojik vasıflarının tümü (duyu algılama, hafıza, hayal gücü, düşünce, konuşma ve tutkular), diğer maddi yapılar gibi bizim de onlardan oluştuğumuz maddenin küçük parçacıklarının hareketlerinin sonucuydu. Doğamıza bu açıdan bakıldığında, harekete ("iğrenme" ve "iştah" şeklinde sınıflanan) tutkular yön veriyordu. Tutkular ahlâki yargının temeliydi ve kaynağını kendini korumaya eğilimli eylemlerden alıyordu.

Öyleyse Hobbes'un görüşünce, insanın hareketlerine iki tutku; ölüm korkusu ve iktidar arzusu yön verir. İnsanların, onları sürekli bir "korku halinde" tutacak bir hukukun getirilmesinden ya da siyasal iktidarın kurulmasından önce "doğa hali"nde yaşadıklarını tasavvur edersek, başkalarından iyi niyet beklemek için hiçbir nedeni olmayan bireyin hep daha fazla güç elde etmek için amansız bir uğraş içine gireceği muhakkaktır. Böyle bir durumda, her insanın güvence elde etme arzusu, kalıcı bir uzlaşmazlık ve istikrarsızlık doğuruyor; başka bir ifadeyle, (Hobbes'un ünlü deyişini kullanırsak) yaşamın "yalnız, yoksul, kötü, vahşi ve kısa" süreceği bir duruma yol açıyor olmalıydı. Ancak insanlar akılcı davranma ve ileriyi görme gibi yetilere (Hobbes'un karakteristik olarak mekanik biçimde ele aldığı yetenekler) de sahipti. Dolayısıyla insanlar, bireysel güçlerini, hepsi üzerinde egemen bir güç kuracak olan bir bireye ya da gruba gönüllü olarak devrederek, güvenliklerini daha iyi güvence altına alacaklarını idrak etmeye muktedirdiler. Hobbes'un hiç de iç açıcı olmayan insan doğası görüşünde, yönetimin tek işlevi yurttaşın güvenliğini garanti etmektir.

Hobbes, zamanında kendisini kral yanlıları ile parlamento yanlılarına aynı şekilde kabul ettirebilmişti. Sonradan, onun insan doğası ve siyasal iktidarla ilgili *materyalist görüşü Marksistlerce övülürken, insanları özünde kendi çıkarlarının peşinde koşturan bakışı ve küçük devletle ilgili *otoriter görüşüne de siyasal sağ sahip çıkmıştır. Hobbes, sosyal bilimde *doğalcı yaklaşımın ilk ve en parlak savunucularından birisiydi. Hobbes'un siyasal felsefesi uluslararası ilişkiler alanında etkisini bugün de muhafaza etmektedir. *Ayrıca bkz.* **toplum sözleşmesi.**

Hobhouse, Leonard Trelawney (1864-1929) *Principles of Sociology* (1921-1924) adlı birkaç ciltlik *evrimci incelemenin ve toplumlarla ilgili birçok başka karşılaştırmalı araştırmanın yazarı olan Britanyalı sosyolog ve toplum felsefecisi. (Diyelim) Alman çağdaşı olan Max *Weber'le karşılaştırıldığında, Hobhouse'un (oldukça geniş kapsamlı) çalışmaları daha eskimiş ve naif görünmekle birlikte, *The Elements*

of Social Justice'i (1922), bireysel özgürlükler ile iktisadi temelde düzenlenen bir devlet arasındaki ilişki çerçevesindeki kışkırtıcı bir tartışmayı içermektedir. John E. Owen'ın Hobhouse'un yaşamını anlattığı nefis biyografisinde (*L.T. Hobhouse, Sociologist*, 1974), başarılarının oldukça olumsuz nitelikteki genel değerlendirmeleri tartışılmakta ve kahramanca bir çabayla, disiplinin klasik bir kurucusu olarak gösterilerek karşılaştırmalı belirsizlikten kurtarılmaya çalışılmaktadır.

Homans, George C. (1910-1989) En çok, kuramın bireysel davranışlar hakkındaki ve "kapsayıcı yasalar"dan türetilecek bir dizi önermeye dayanması gerektiği argümanıyla tanınan Amerikalı toplum kuramcısı. Homans'a göre, en genel kapsayıcı yasalar davranışçı psikolojide vardı. Homans *Social Behaviour: Its Elementary Forms*'da (1964), rekabet ve işbirliği, otorite ve uyumculuk gibi toplumsal fenomenlerin temelinin maliyetler ile kazançların ayrı ayrı değerlendirilmesi olduğunu savunan kendi *mübadele kuramının çerçevesini çizen bir dizi önerme ortaya atmıştı. Gruplar, kurumlar ya da toplumlardan ziyade çıkış noktası olarak bireyleri alan ve son kertede davranışçı psikolojiye temellenen mübadele kuramı, ilk ortaya çıktığı andan beri ciddi eleştirilerle yüz yüze gelmiştir.

Yine de daha sonra geliştirilen, akılcı seçim kuramı gibi pek çok kuramın ondan güçlü biçimde etkilendiği söylenebilir. Homans, toplum kuramına yaptığı katkıların dışında, küçük grupları, sanayi sosyolojisini ve tarihsel sosyolojiyi incelemeye duyduğu ilgisini ömrünün sonuna kadar sürdürmüştü. 1964'te Amerikan Sosyoloji Derneği'nin başkanlığını yapmış olan Homans'ın diğer önemli eserleri arasında şunları sayabiliriz: *English Villagers of the Thirteenth Century* (1941), *The Human Group* (1950), *Sentiments and Activities* (1962), *Certainties and Doubts* (1987) ve otobiyografik çalışması *Coming to My Senses* (1984). *Ayrıca bkz.* **Başarı Önermesi; davranışçılık; neden.**

homofobi (*homophobia*) George Weinberg'in bulduğu ve *Society and the Healthy Homosexual*'de (1972), psikolojik homoseksüellik korkusunu anlatmak için kullandığı bir terim. Homoseksüellik fobisini ölçmek için ölçekleme araçlarına başvurulmuş ve Adorno'nun *otoriter kişiliğinin yarattığı modadan sonra, karakteristik "homofobi kişiliği"ni sergileyen çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Yine de bu kavram, psikolojik bir özellik üzerinde yoğunlaştığı ve homoseksüel tabusunun daha kapsamlı yapısal kaynaklarını göz ardı etmeye eğilimli olduğu için çok sınırlı kalmaktadır.

homoseksüellik (*homosexuality*) Homoseksüel terimi, aynı (Yunanca: *homo*) cinsteki insanlarla cinsel ilişkiye giren ya da cinsel eğilim duyan kişileri anlatır. Bu terim, Michel *Foucault'nun *Cinselliğin Tarihi*'nde (*History of Sexuality*, 1976) belirttiği gibi, cinsellikle ilgili tıbbi ve bilimsel söylemin parçası olarak Macar bir doktor (Benkert) tarafından kavramlaştırılmıştır. Yirminci yüzyılda da, ilk dönemlerde daha sempatiyle yaklaşan çok sayıda düşünce akımı görülmesine rağmen, homoseksüelliği marazi bir patoloji şeklinde tarif eden bir hayli bilimsel yazı kaleme alınmıştır. Sigmund *Freud homoseksüelliği bir hastalık saymazken, Alfred *Kinsey istatistiki bakımdan yaygın bir fenomen olduğuna parmak basıyor, William H. Master ile Virginia E. Johnson ise fizyolojik açıdan normal bir faaliyet sayıyordu. Homoseksüellik 1973'te Amerikan Psikiyatri Derneği tarafından hastalık sınıfına sokulmaktan vazgeçilmişti.

Modern Batı'da, erkek homoseksüellere "gay", kadın homoseksüellere "lezbiyen" denmektedir. Erkekler tüm toplumlarda başka erkeklerle (daha az belgelenmiş olmakla birlikte, muhtemelen kadınlar da kadınlarla) cinsel ilişkiye girmişlerdir, yalnız bu davranışın toplumsal (ve özellikle düzenleyici ya da ömür boyu geçerli) bir *kimlik sayılması görece yeni ve Batı'ya özgü bir fenomendir. Diğer toplumlarda şöyle başka düzenlemeler göze çarpmaktadır: Melanezya'da kuşağa-özgü (ve genellikle zorunlu olan) törensel homoseksüellik; yaş ve role özgü ilişkiler (Antik Yunan); bazı Kuzey Amerika Kızılderilileri arasında görülen üçüncü rol kimliği. Geçmişin oldukça iyi belgelenmiş olduğu Batı toplumlarında bile, homoseksüel kimliğin, düzenlemelerin ve yaşam tarzlarının biçimleri, parça parça ve zamanla sınırlı ilişkilerden (örneğin, aynı cinslerin bulunduğu kurumlarda görülen), heteroseksüellikle karışık ilişkilere (biseksüeller ile evli gayler) ve tamamen tesadüfi, ilişkiye girenlerin birbirini hiç tanımadığı karşılaşmalara kadar büyük bir çeşitlilik göstermektedir.

Hem homoseksüelliğe yönelik halk tutumlarında hem de homoseksüel kimlik ile *alt-kültürün toplumsal düzeydeki örgütlenmesinde görülen değişim büyük ölçüde lezbiyen ve gay hareketinin yükselişe geçmesinin sonucu olarak görülmesi gerektiği halde, yine de bu alanın sosyolojik çözümlemesi kendine özgü bir öneme sahiptir. Bu açıdan çığır açan bir yazı, Mary McIntosh'ın, toplumsal kurmacı homoseksüellik kuramını destekleyen bir önermeyle, homoseksüelliğin kesinlikle bir durum değil, Batı dünyasında on yedinci yüzyıldan itibaren kendisini göstermiş bir *toplumsal rol olduğunu savunduğu makalesidir ("The Homosexual Role", *Social Problems,* 1968).

Bağlamına uygun olabilecek ya da olmayabilecek homoseksüel davranış, duygular ile kimliği birbirinden ayırmakta yarar vardır. Gay ve lezbiyen kimliklerin damgalanmış ve toplumsal bakımdan genellikle görünmez bir niteliğe sahip olmasından dolayı, homoseksüelliğin yaygınlığıyla ilgili sayısal tahminlerde bulunmak güçtür. Bu alanda ABD'de Kinsey'in 1930'lu ve 1940'lı yıllarda yaptığı öncü çalışmalarda, yalnızca heteroseksüel olmaktan yalnızca homoseksüel olmaya kadar uzanan yedi maddelik bir ölçek geliştirilmiş ve hangi tutumların homoseksüel davranış sayıldığının tanımlanmasındaki değişiklikler, erkek homoseksüelliği hakkında yüzde 4 (yaşam boyunca sadece homoseksüel ilişki kuranlar) ile yüzde 40'ı aşkın (cinsel bakımdan aktif olunan dönemde orgazma ulaşmak için bazı homoseksüel ilişkilere girenler) bir rakam arasında değişik tahminler yapılmasına yol açmıştır. Son zamanlardaki araştırmalar, cinsel bakımdan aktif dönemlerinin tümünde veya büyük kısmında yalnızca ya da ağırlıkla homoseksüel olanlar için yüzde 6 ile 12 arasında bir rakamda buluşmaktadır.

Homoseksüelliğin etiolojisiyle ilgili araştırmalar, kapsamlı olsalar bile bir sonuca ulaşamaz ve genelde cinsel yönelim etiolojisi bağlamı dışında pek anlam taşımaz. Sosyologlar daha ziyade, homoseksüel kimliğin niteliği ve homoseksüelliğin esas olarak özde mi (özcülük) bulunduğu, yoksa toplumsal olarak edinilmiş ve biçimlendirilmiş mi (kurmacılık) olduğu üzerinde dururlar. Genel bir değerdirme metni için bkz. Jeffrey Weeks, *Against Nature* (1991). *Ayrıca bkz.* **cinsellik; heteroseksizm; homofobi.**

hooligan, hooliganlık (*hooligan, hooliganism*) "Hooligan" sözcüğü

1890'ların sonlarında ortaya çıkmıştı ve asıl anlamıyla taşkınlık çıkarmaya hazır gençlerden oluşan *sokak çeteleri için kullanılıyordu. Fakat Geoff Pearson'ın bir çalışmasında (*Hooligan: A History of Respectable Fears,* 1983) gösterdiği gibi, bu terim, Viktorya İngilteresi'nde gençliğin durumunun uyandırdığı daha kapsamlı endişeleri, düzen ve istikrar geleneklerinin çöküşünü de yansıtmaktaydı. Hooligan korkusu, onların bölgesel çete savaşları ve özel giyim tarzları, işçi sınıfından gençlere kalıcı çalışma alışkanlıkları aşılayamamanın doğurduğu endişeler ve ulusal karakterin gerilemesiyle, yeni "şehir tipi"nin ya da kentsel yozlaşmanın ahlâk düşkünlüğüne yol açmasıyla birlikte yürüyordu. *Ailenin ve *cemaatin eski istikrarlı geleneklerinin çatırdaması ve bunun sonucunda hooliganizm ve yaygın *çocuk suçluluğu gibi fenomenlerin ortaya çıkması, hooliganları ıslah etmeye yönelik çeşitli projelerin (Erkek İzci Hareketi gibi) ortak temalarından birisini oluşturacaktı. Hooliganizm, o zaman da şimdilerde de hemen hemen değişmez biçimde, tamamen benzersiz ve yabancı bir fenomen sayılmakta, aynı zamanda "Britanya yaşam tarzı"na bir tehdit olarak değerlendirilmektedir. *Ahlâki paniğin ve Teddy Boys ile Cehennem Melekleri gibi diğer *sokak şeytanlarını yaratan süreçlerin klasik bir anlatımı için bkz. S. Cohen, *Folk Devils and Moral Panics* (1972).

Horkheimer, Max (1895-1973) Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün önde gelen simalarından olan Horkheimer, sosyolojide en çok geç *kapitalizmin baskın akılsallığına yönelttiği eleştirilerle tanınır. Horkheimer'in en önemli kitapları *Akıl Tutulması* (*The Eclipse of Reason,* 1947) ile *Critique of Instrumental Reason*'dır (1967).

hukuk bilimi, sosyolojik (*jurisprudence, sociological*) *bkz.* **sosyolojik hukuk bilimi**

hukuk sosyolojisi (*sociology of law*) Hukuk (*devlet ve benzeri otoriteler tarafından saptanan hareket kuralları ya da yasalar anlamında), sosyolojinin bütün kurucularının kuramsal ve özel ilgilerinin başlıca nesneleri arasında yer almıştır.

Karl *Marx'ın, hukuk üzerine sistematik bir bilimsel inceleme yazmamış olmasına rağmen söyleyecek çok şeyi vardı (*bkz.* M.Cain ve A. Hunt, *Marx and Engels on Law,* 1979). Nitekim iki noktaya dikkat çekmesi, daha sonraki incelemelerini önemli ölçüde etkilemiştir. Birincisi, hukuk sistemi *burjuva devletinin parçası olduğu için, hukuk sınıf baskısının araçlarından birisidir; ikincisi, "bir dönemin egemen düşünceleri egemen sınıfın düşünceleri olduğu"na göre, en temel hukuki kavramlar bile (bunlar içinde en ünlü olanı "haklar" kavramıdır) burjuva tahakküm sisteminin bir parçasıdır.

Marx'a benzer bir şekilde Émile Durkheim da özellikle hukuka eğilen bilimsel bir inceleme yazmamış olmakla birlikte, *The Division of Labour in Society* (1893) adlı eserindeki argümanlarının büyük kısmını, organik dayanışmacı toplumların hukuk sistemleri "onarıcı" iken, mekanik dayanışmacı toplumların hukuk sistemlerinin neden "cezalandırıcı" olduğunu açıklamaya ayırdığı için hukuk konusunda Marx'tan daha yakın bir noktaya gelmiştir. Buna ek olarak, *Professional Ethics and Civic Morals* (1950) adlı kitabı on dokuzuncu yüzyılda sözleşme ve mülkiyet hukukunun gelişiminin sağlam ve kayda değer bir açıklamasını içerir.

Sosyolojinin kurucuları arasında bir tek Max *Weber, gerçekten hukuk üzerine tam anlamıyla gelişkin bir

bilimsel inceleme kaleme almıştır. *Economy and Society*'nin (Ekonomi ve Toplum, 1922) ikinci cildinin büyük kısmı hukuka ayrılmıştır ve geniş bir çeşitlilik sergileyen farklı toplumlardaki hukukun kuramını, tarihini ve toplumsal rolünü kapsayan çok çarpıcı bir metindir. Tıpkı Durkheim gibi Weber de, hukuku Marx'tan çok daha olumlu bir açıdan, ama Durkheim'dan tamamen farklı bir temelde, toplumun içindeki bütünleştirici bir güç olarak ele almıştır. Fakat Weber'in konumu açık bir çokanlamlılığı da barındırmaktaydı, çünkü hukuku, hem Batı toplumlarının genel, tarihsel *akılcılaştırılmasına katkı sağlayan önemli unsurlar arasında sayıyor (bu noktada ayrıca bkz. *Genel İktisat Tarihi* [*General Economic History*], 1923), hem de en ileri kapitalist toplumlara özgü hukuksal-akılcı *tahakküm sistemi içindeki kritik öğelerden biri olarak görüyordu.

Talcott *Parsons genel kuramsallaştırma çalışmalarında bu konuya zaman zaman eğilmiş olsa da, hukuk ne yazık ki sosyoloji disiplininin modern kurucularının ölümünden sonra makro sosyolojik incelemedeki esas odak olma konumunu kaybetmişti. Belki bundan dolayı ve kesinlikle *ampirizmin yükselişi ile hukuk sisteminin işleyişiyle ilgili araştırmaların sonuçlarına duyulan resmi ilgi yüzünden, kuramsal konuların 1970'lere kadar hukuk sosyologlarının ilgi alanının gözle görülür biçimde dışında kaldığı bir gerçektir. Böyle bir durumda, polisler, avukatlar, yargıçlar, mahkemeler ve diğer düzenleyici sistemler üzerine, hukukun çeşitli boyutlarının toplumsal etkisini açıkladığını da iddia eden sayısız inceleme yapılmıştır.

Ne iyi ki, genellikle oldukça *soyutlanmış ampirizm belirtileri görülen bu uzamış hastalık artık sonuna yaklaşıyor görünmektedir. Hukuk hakkındaki sosyolojik sorunların kuramsal yönlerine olduğu kadar özlük haklarına da ilgi duyan araştırmacılar, tekrar disiplinin kurucularına yönelip, çalışmalarını çağdaş toplumlara uygulanabilecek biçimde geliştirme arayışı içine girmişlerdir. Bu tür çalışmaların başlıca örnekleri olarak şunlar sayılabilir: Bernard Edelman, *The Ownership of the Image: Elements for a Marxist Theory of Law* (1979); Frank Pearce, *The Radical Durkheim* (1989) ve Weberci mirasın devamı olarak Roberto Unger, *Law in Modern Society* (1976). Son zamanlarda kuram ile ampirik çalışmayı yeniden birleştirmeyi hedefleyen birkaç çabaya rastlanıyor (bunu geçmişi de kapsayan bir ders kitabı biçiminde gerçekleştirmeye çalışan iddialı bir girişim için bkz. R. Cotterell, *The Sociology of Law*, 1984). Böyle bir çabanın niçin ortaya çıktığı bilgi sosyolojisine giren bir sorudur, fakat yine de apaçık bir yanıtı vardır: Hukuk bilimini etkileyen kuramsal konulara duyulan ilgi tam da aynı dönemde canlanmıştır. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde hukuki pozitivizm ve hukuki gerçekçilik tarafından temsil edilen yerleşik yaklaşımlara, neo-liberal Hukuk ve İktisat Okulu (Law and Economics School) (*bkz.* R. Bowles, *Law and Economy*, 1982) tarafından olduğu kadar, daha yaygın olan Eleştirel Hukuki İncelemeler Hareketi (Critical Legal Studies Movement) tarafından da meydan okunmuştur. Hukuk sosyolojisi günümüzdeki canlılığını korumak istiyorsa, bu tür karşı çıkışlara yanıt vermesi gerekmektedir.

Hume, David (1711-1776) *İskoç Aydınlanması'nın en önemli filozofu ve ampirizmin kurucusu sayılan Hume, en iyi, "sürekli bağ"a dayalı nedensellik değerlendirmesi ve bununla ilintili olan tümevarım problemiyle hatırlanmaktadır. Hume'un başka bir özelliği, ahlâki değerlerin asla olgusal

öncüllerden çıkarılamayacağında ısrar etmesi ("-dır"dan "-meli" çıkarılamaz) ve "bencilce" bir *insan doğası ve ahlâk görüşünü benimsemeyi reddetmesidir. Hume, ampirik bir insan doğası biliminin temellerini atmaya da çalışmıştır. *Ayrıca bkz.* **neden.**

Husserl, Edmund Gustav Albert (1859-1938) *bkz.* **fenomenoloji**

hücre, hücre girdisi (*cell, cell entry*) *bkz.* **olumsallık tablosu**

hükümet darbesi (*coup d'état*) *Devlet iktidarının, genellikle silahlı kuvvetler tarafından şiddet yoluyla, demokratik ve anayasal olmayan bir çerçevede bir anda ele geçirilmesi. Hükümet darbesinin başarılı örnekleri arasında 1967'de Yunanistan, 1973'te Şili ve 1980'de Türkiye'deki hareketleri sayabiliriz. Başarısız bir örnek ise 1990'da Rusya'daki sonuçsuz darbe girişimiydi. Bu konuda en iyi değerlendirme metni için bkz. Edward Luttwak, *Coup d'État* (1968).

hümanist sosyoloji (*humanistic sociology*) Mekanik, açıkça teknik bir soyutlamaya dayalı ve kariyer peşinde koşan yaklaşımlara karşı olan ve bunların yerine, "eleştirmenler, büyü bozucular, kayıtçılar ve ifşacılar" işlevini görerek "insanlığın hizmetine" koşulmuş bir toplumsal analizi yerleştirmeye çalışan sosyolojiler (bkz. Alfred McClung Lee, *Sociology for Whom?*, 1978). Buna uyan iyi bir örnek olarak genellikle C. Wright *Mills'in adı verilir. 1970'lerden beri merkezi ABD'de olan ve *Humanity and Society* adıyla kendi dergisini çıkaran bir Hümanist Sosyoloji Derneği kurulmuştur. Ken Plummer, hümanist yöntemin problemleri ile literatürüne giriş niteliğindeki bir metninde (*Documents of Life*, 1983) hümanist sosyoloji adına dört ölçütlük bir çerçeve çizmiştir: Hümanist sosyoloji, "bireylerin toplumsal kısıtlamalara nasıl tepki verip, toplumsal dünyaları etkin bir biçimde nasıl bir araya getirdiklerini kanıtlayan insanın öznelliği ve yaratıcılığına övgüler düzer"; "toplumsal ve özellikle iktisadi örgütlenmeleri aracılığıyla gerçekleşen insanın -konuşma, duygular, eylemler gibi- somut deneyimleri"yle uğraşır; "bu tür deneyimlere karşı doğalcı bir 'samimi aşinâlık' sergiler"; "sosyoloğun, sömürünün, baskının ve adaletsizliğin daha az olduğu bir toplumsal yapıya doğru gidilirken son noktada ahlâki ve siyasal bir rol oynadığının farkında olduğunu" gösterir.

Amerikalı sosyolog Robert A. Nisbet'in çalışmaları hümanist sosyolojinin tipik bir örneğidir. (Nisbet, 1978'te emekli olana kadar Columbia Üniversitesi'nde Albert Schweitzer İnsani Bilimler Profesörü'ydü.) Önemli kitapları arasında *The Quest for Community* (1953), *The Sociological Tradition* (1966), *The Twilight of Authority* (1975), *History of the Idea of Progress* (1980) ve *The Present Age*'i (1988) sayabileceğimiz Nisbet'in çalışmalarının karakteristik özelliği, sosyolojiyi, asla ayrılamayacağına inandığı disiplinler olan felsefe ve tarihle kaynaştırmasıdır. Nisbet, bir neo-muhafazakâr ve kesinlikle bir ahlâkçı olarak adlandırılmıştır ve kitaplarının önemli bir kısmı, modernliğin ahlâki krizi, bürokratik devlette *iktidarın merkezileşmesi ve *liberalizmin muğlak mirasının incelenmesini içerir. *Ayrıca bkz.* **hümanizm.**

hümanizm (*humanism*) Özünü başlıca önceliğin her zaman insan çıkarları ve onuruna verilmesi gerektiği inancının oluşturduğu, çok geniş kapsamı olan bir felsefeler kümesi. Hümanizmin kökleri genellikle antik Yunan'a kadar götürülmüştür, ancak tohumları başka yerlerde de görülebilir (örneğin, dikkatleri Tanrı'dan ve tinsellikten uzaklaştırıp,

"insanlar"ı ve onların sanat, edebiyat ve tarih eserlerini incelemeye yöneltmeye çalışan Rönesans'ta; Aydınlanma'nın *akılsallığa dönük ilerici kaygılarında; Tanrı'nın öldüğüne inanan Modernist harekette).

Hümanist felsefeler, değişiklik sergilemekle birlikte, "insanın her şeyin ölçüsü olduğu"nu söyleyen Protagoras'la, ya da "insanlığın gerçek inceleme nesnesinin insan olduğu"nu söyleyen Papa'yla aynı şeyi vurgularlar. En yaygın hümanizm düşüncesi de, düşüncelerinin merkezine Tanrı'yı koyan *dinlerin reddedilmesini içerir. Dünyanın her tarafındaki Hümanist Birlikler (örneğin *Humanist* dergisinde oluşmuş birlik gibi), "dünyanın doğasının, insanın niyetleri ve faaliyetlerinin insani girişimlerde belirleyici rol oynayabilmesine olanak tanıdığı, çevresel ortamın sadece koşullandırıcı bir etken olabileceği" görüşündedirler (C.W. Reese, *The Meaning of Humanism,* 1945).

Hümanizm çağdaş sosyal bilimde pek çok biçime bürünmektedir. Örneğin, genellikle Karl *Marx'ın ilk yazılarıyla, bilhassa *yabancılaşma görüşüyle birlikte anılan bir *Marksist hümanizm vardır. Bazen Üçüncü Güç diye adlandırılan hümanist psikoloji, örneğin Gordon *Allport, William *James ve A.H. *Maslow'un çalışmalarında görüldüğü gibi, gerek *davranışçılığın gerekse *psikanalizin karşısında bir yerde durur ve *benlik ile onun potansiyelinde odaklanır. Yine, C. Wright *Mills, Alfred McClung Lee ve diğerlerinin çalışmalarıyla özdeşleştirilen bir *hümanist sosyolojiden söz edilebilmektedir.

1970'lerden sonra *yapısalcılar ile *yapıbozumcuların yazılarında hümanizme güçlü eleştiriler yöneltilmiştir. Sözgelimi Michel *Foucault'nun çalışmaları, insan özne üzerinde yükselen bilgilerin gelişmesinin bir "arkeoloji"sini sunmuş; Jacques Derrida ile Roland Barthes'ın göstergebilimsel çalışmalarında yazarın öldüğü ve şeylerin "merkezsizleşmiş" bir doğası olduğu iddia edilmiş, böylece insan özne yaratıcılığın merkez noktasından çıkarılmıştır; Louis *Althusser de, insana duyulan inancın epistemolojik bir felaket, bir "öz idealizmi" ve "burjuva ideolojisinin miti" olduğunu ileri sürmüştür. Yine de hümanizm, tüm bu saldırılara rağmen, Batı düşüncesinde geniş bir etki yapmaya devam etmektedir.

Iowa Etkileşimcilik Okulu *(Iowa School of interactionism) bkz.* **Kuhn, Manford**

ırk *(race) bkz.* **ırk sosyolojisi**

ırk ayrımcılığı, ırkçılık *(racialism, racism)* Irk ayrımcılığı, bir gruba sadece toplumsal düzeyde belirli bir ırka ait fiziksel veya diğer özelliklere sahip olduğu için eşit olmayan muamele yapılması anlamına gelmektedir *(bkz.* *ırk sosyolojisi). Irkçılık ise, ırk ayrımcılığının konusu olan özellikleri, olumsuz değer biçilen toplumsal, psikolojik ya da fiziksel özelliklerle ilişkilendirerek ırk ayrımcılığını destekleyen, deterministik bir inanç sistemidir. ABD ve Hollanda'daki ırkçılığın aydınlatıcı bir karşılaştırmalı incelemesini yapan bir metin için bkz. Philomena Essed, *Understanding Everyday Racism* (1991).

Irk İlişkilerinde Kast Okulu *(Caste School of Race Relations)* Bazen *kast terimini ABD'de beyazlar ile siyahlar arasındaki ayrılık için kullanan yazarlara verilen isim. Bu alandaki en dikkat çekici yayınlar şunlardır: W. Lloyd Warner, "American Caste and Class" *(American Journal of Sociology,* 1936); Gunnar Myrdal, *An American Dilemma* (1944) ve John Dollard, *Caste and Class in a Southern Town* (1937).

Amerika'daki ırk ilişkilerinin bu şekilde yorumlanması, oldukça kısa sürmekle birlikte hararetli bir tartışma doğurmuştu. Myrdal kendi analizini savunurken, "'kast' ile 'sınıf' terimleri arasındaki bilimsel bakımdan önemli olan farklılığın... gruplar arasındaki hareket özgürlüğü açısından görece büyük bir farklılık olduğu"nu iddia ediyor; ayrıca, Hindu kast sisteminde (bu okulu eleştirenlerin iddia ettikleri gibi), ABD'de beyazlar ile siyahlar arasındaki ilişkilere göre daha az geçişkenlik ve daha az çatışma görülüp görülmediğini tartışıyordu.

Bu okula yönelik en kalıcı eleştiri Oliver C. Cox'un *Caste, Class and Race* (1948) adlı yapıtıdır. Cox bu incelemesinde, Hindistan'ın koşulları ile ABD'nin koşulları arasında temel bir farklılık bulunduğuna; kast ayrımlarının Hindistan'da *eşitsizlik ilkesine dayanan bütünlüklü bir sistem olduğuna, oysa Amerika'daki "renk engeli"nin, o sistemin *eşitlikçi ilkeleriyle fiilen çeliştiğine işaret etmektedir.

ırk sosyolojisi *(sociology of race)* Bugün bazı sosyologlar, "ırk" teriminin tırnak içindeki kullanılmasının bireyleri ve grupları bu şekilde kategorileştirmenin, farklı olarak tanımlanmış "ırklar"ın genetik yapılanışı arasındaki geçerli bir biyolojik ayrıma dayanmadığını göstermenin kullanışlı bir yolu olduğunu kabul etmektedirler. Irksal kategorileştirme (her zaman olmasa da) çoğunlukla fenotipik farklılıklara; yani, yüz özelliklerindeki, deri rengindeki, vb. farklılıklara dayanır. Ancak bunların genotipik farklılıklarla (genetik yapılanıştaki farklılıklar) karşılıklı ilişkisi yoktur. Ayrıca saygın bilimsel görüşler, söz konusu temellere göre kategorize edilmiş halklar arasında doğuştan gelen *kişilik farklılıkları, *zekâ

farklılıkları, vb. bulunduğunu artık kabul etmemektedirler. Irk sosyolojisi büyük ölçüde, toplumsal düzlemde kurulmuş toplumsal grup bölünmelerinin neden ve sonuçlarını, bu bölünmenin yukarıda bahsi geçen faktörlerden herhangi birisine yapılan bir gönderme aracılığıyla meşrulaştırılıp meşrulaştırılmadığına bakmadan, sözde ırklarına göre (anti-semitizm örneğinde olduğu gibi) incelemekle ilgilenmektedir.

Bununla birlikte, ırkın bir toplumsal kurgu şeklinde tanımlanmasının özelliklerinden birisi, nüfusun hangi kesimlerinin gerçekten ayrı bir etnik grup oluşturabileceğiyle ilgilenen boyutunun (ortak tarihsel köken temelinde belirli özellikleri paylaşma, birbirine sıkı sıkıya bağlanmış toplumsal etkileşim modelleri ve bir ortak kimlik duygusu gibi) önemini azaltmasıdır. 1960'lar Amerika'sındaki Black Power hareketi gibi gelişmeler ile kültürel ve siyasal etnik azınlık hareketlerinin (özellikle gençler arasında) yaygınlaşması, sosyolojik araştırmaları *etnisitenin doğası ve biçimleri üzerine çalışmaya teşvik etmiştir. Irk sosyolojisi içinde bulunan alanların çoğu gibi bu inceleme alanı da son derece tartışmalıdır. Bazı sosyologlar, bu tür incelemelerin -özellikle oldukça etnosantrist biçimde sapkın *alt-kültürler olarak tanımlanabilecek konulardaki araştırmaları kapsaması durumunda- çoğunluk olan grubun sergilediği ırkçı tutumları ve ırk *ayrımcılığını doğrulayabileceği ya da güçlendirebileceğini iddia etmektedirler. Başka bir tehlike ise, ırksal olarak tanımlanmış bir azınlığı gelişigüzel bir şekilde *etiketleme ya da *stereotipleştirme sonucunda, -öyle olmadığı halde- etnik azınlık (yani, ortak bir kültür ve yaşam tarzına sahip bir grup) sınıfına sokmaktır. Ayrıca, etnik azınlıklar toplumun genelinden ayrı incelendiğinde, kendilerine özgü *yaşam tarzlarını, bunların ırksal olarak bölünmüş toplumlarda varolan konumlarıyla nasıl şekillendirildiği ve değiştirildiğini kavrayamadan, geçmiş tarihlerinin basit bir mirası olarak yorumlama eğilimi ortaya çıkmaktadır. Genelde bu tür araştırmalarda, azınlıkların toplumdaki çoğunluğun toplumsal yapılarından ayrı, göreli olarak kapalı ve etnik biçimde tanımlanmış toplumsal yapılar içine yerleştirilmesi abartılmıştır.

Irksal düzlemde tanımlanmış grupların, toplumun genel tabakalaşma sistemi içindeki konumu son derece tartışmalıdır ve bunun ön plana çıkması, kısmen sosyolojinin bu dalının içinde geliştiği tarihsel koşulları (ABD'de *köleliğin mirası, Beyaz olmayan azınlığın devam edegelen göçü, *sömürgecilik tarihi ve daha yakın zamanda azınlıkların Üçüncü Dünya'dan Avrupa'ya göçü) yansıtır. Bu konuda birbiriyle zıt görüşleri savunan çeşitli yaklaşımlar vardır (genel bir fikir için bkz. R. Miles, *Racism*, 1989).

Birinci Dünya Savaşı civarındaki yıllarda, Robert *Park ve başkalarının ABD'de geliştirdiği *işlevselci kuramlar, ırksal düzlemde tanımlanmış azınlıkların, toplumda evsahibi konumunda olan çoğunluğun *tabakalaşma sistemi içinde er geç *asimile olacağını ve topluma katılmaları sonucunda *toplumsal dengenin sağlanacağını varsaymıştır. Irka dayalı önyargı ve ayrımcılık, zor bir dönem olan yeniden uyum evresinde ortaya çıkan geçici bir fenomendir. Burada vurgu, azınlıkların o topluma getirdikleri kendi değer ve yaşam tarzlarını terk edip, ev sahibi toplumu karakterize ettiği varsayılan değerlerle yaşam tarzını kabul etmesi gerekliliğine yapılmıştır. Tabii bu kuram, asimilasyonun ev sahibi ile göçmenin karşı karşıya gelmesinin sonucu olduğunu (ya da olması gerektiğini) ileri süren *etnosantrist varsayımı, süreklilik

sergileyen bir çatışma ya da bir tür ırksal çoğulculuğun ortaya çıkabilmesini göz ardı etmesi ve ampirik bakımdan gözlemlenebilir boyut ile ırka dayalı önyargı ve ayrımcılığı küçümsemesinden dolayı ağır eleştirilere maruz kalmıştır.

En açık biçimiyle John Rex'in çalışmalarının örneklediği daha derinlikli bir yaklaşım, Weberci öncüllere dayanmaktadır. Rex'e göre, "ırk ilişkileri durumları" belirli gruplar arasındaki *çatışmaya işaret eder ve tüm toplumsal tabakalaşma sisteminde ırksal düzlemde kategorileştirilen gruplar doğmasına yol açar. Rex, İngiltere'deki ampirik çalışmasında, siyahlarla beyazların *yaşam şanslarındaki farklılıkları incelemek üzere Weberci sınıf kavramına başvurmuş ve siyahları hedef alan "ırk" ayrımcılığı ile ırksal ayrımcılığın, siyahları, temeldeki beyaz sınıf yapısının en altına ve dışına ittiği sonucuna varmıştır. Bu durum, kendine özgü bilinci ve siyasal eylem biçimlerini yarattığı zaman, bir siyah *aşağı sınıfının oluşum sürecinde olduğundan söz edebiliriz.

İlk dönem Marksist kuramlar (özellikle O.C. Cox, *Class, State, and Race*, 1948), ırk ile sınıf arasında çok daha basit bir bağ saptamışlardır. Buna göre ırkçılık, bir ortak ve temel sınıf *kimliğini paylaşan siyah ve beyaz işçileri bölmeyi -ve buna bağlı olarak kontrol altında tutmayı- amaçlayan, kapitalizmde gelişmiş bir yönetici sınıf *ideolojisidir. Fakat bu sav, ırkçılığın kökenlerini bazen kapitalizme hizmet eden işlevlerle açıklamasından dolayı, tarihsel bakımdan hatalı ve kaçınılmaz biçimde işlevselci olmakla eleştirilmiştir. Daha sonra, (aralarındaki tartışma çoğunlukla devam etmekte olan) bir dizi kayda değer neo-Marksist ve post-Marksist yaklaşım ortaya çıkmış ve bunlar da, ırk, sınıf ve kapitalizm arasında daha az belirlenimci bir yorum getirmeye çalışmışlardır. Örneğin Robert Miles (*Racism and Migrant Labour*, 1982) "ırksallaşmış sınıf fraksiyonları"nın ileri kapitalist toplumlarda kuruluşunu incelemiştir.

Bazen bu tür kuramsal tartışmalardan ayrı görünmesine karşın, bu tartışmaların ürettiği ve onlara katkıda bulunan, çok geniş bir yelpazedeki başka ampirik temelli sosyolojik araştırmalardan da söz etmek gerekir (bunların en iyileri Amerikalı sosyologların çalışmalarıdır). Söz konusu araştırmalar, ırksal inanç sistemleri, ırk ayrımcılığı ile dezavantajlı durumda olmanın boyutu ve doğası, azınlık topluluklarının -özellikle konut ve *emek piyasalarındaki- dağılımı, yoğunlaşması ve *ayrımı konusundaki incelemeleri kapsamaktadır. Lee Rainwater'ın (tartışmalı olmakla birlikte) federal bir konut projesinde siyah ailelerin durumunu ele aldığı nefis incelemesi *Behind Ghetto Walls* (1970), Howard Schuman ve arkadaşlarının *Radical Attitudes in America*'sı (1985) ve Ira Katznelson'ın siyahların ABD'nin kuzey şehirlerine göçüne dair siyasal tepkilerle İngiltere'deki göçün karşılaştırmalı bir incelemesi olan *Black Men, White Cities* (1973), bu konudaki iyi örneklerdir. Britanya'yla ilgili en iyi özet metin için bkz. David Mason'ın *Race and Ethnicity in Modern Britain* (1995).

ırkçılık, kurumsallaşmış (*racism, institutionalized*) *bkz.* **kurumsallaşmış ayrımcılık**

ırksallaştırma (*racialization*) Bir grubun ırk olarak kategorize edildiği toplumsal süreçler.

i

iatrojenez (doktor kaynaklı) (*iatrogenesis*) Klasik Yunancadaki *iatros* ("hekim) ve *genesis* ("köken") sözcüklerinden gelen ve sözlük anlamı "doktor kaynaklı" olan iatrojenez terimi, tıbbi müdahalelerin yol açtığı hastalıkları anlatan bir terimdir. Bir fenomen olarak yaygın kabul gören bu tartışma kendi boyutlarını aşmıştır. İatrojenez terimini, özgürlüğü ve adaleti sınırlayıp bireyleri bozduğu ve güçsüz duruma getirdiği için sanayi toplumuna, özellikle sanayi toplumunun teknolojik ve bürokratik kurumlarına yönelttiği daha genel bir saldırının parçası olarak sosyal bilime sokan Ivan Illich'tir (*Medical Nemesis,* 1976). Illich, iatrojenezin tıbbın olumlu yararlarını bastırdığı kanısındadır. Bu doğrultuda başlıca üç tip iatrojenez saptar. Klinik iatrojenez, hastanede ortaya çıkan sorunlarla; verilen ilaçların ve doktorların ihmali, dikkatsizliği ya da yanlış uygulamalarının hastanın zehirlenmesine, sakatlanmasına, hatta ölmesine yol açan ve büyük oranda istenmeyen yan etkileriyle uğraşır. Toplumsal iatrojenezin alanı ise, "tıp pratiğinin, insanları tedavi edici, önleyici, endüstriyel ve çevresel tıbbın tüketicileri olmaya özendiren hastalıklı bir toplumu güçlendirerek, hastalığı besleme" sürecidir. Böyle bir durumda insanlar hastalık hastası olur ve kendilerini tıp uzmanlarının merhametine bırakmaya gönüllü olurlar (bu, insanın bireysel yeteneklerinin körelmesine yol açacak bir tıp bağımlılığıdır). Son olarak kültürel iatrojenez, toplumların "acı çekmeye, güçten düşmeye ve ölüme karşı sağlıklı tepkileri"ni yok ederek kendi üyelerinin iradesini zayıflattığını öngörür. Bu anlamıyla tüm kültür "tıbbileşmekte" ve siyasal problemler ile toplumsal problemler artık tıbbın alanına girerken, doktorlar da rahip rolünü üstlenmektedir.

Illich'in argümanları, modern yaşamın aşırı *profesyonelleşmesi ve *bürokratlaşması hakkındaki daha geniş tartışmalar bağlamında değerlendirilebilir. Jack Douglas gibi başka sosyologlar, tıbbın profesyonellerin uygulamalarının maksat dışı sonuçlara yol açabileceği tek alan olmadığını, bazen başka toplumsal problemlerle ilgili müdahale çabalarının da zaten varolan güçlükleri iyice ağırlaştırabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu sorun ayrıca sapkınlığa dair *etiketleme kuramının bir parçasıdır. *Ayrıca bkz.* **tıbbileşme.**

iç emek piyasası (*internal labour-market*) *bkz.* **emek piyasası; emek piyasasının bölünmesi**

iç göç (*internal migration*) Ulus devletlerin sınırları içinde, emeğin ekonomide büyüme kutbunu oluşturan bölgelere doğru göç etmesini karşılayan nüfus hareketleri. Bu tür nüfus hareketleri 1950'lerden beri -özellikle gelişmekte olan ülkelerde- ciddi oranlara ulaşmıştır. *Kentleşme ve *sanayileşme süreçleriyle birlikte ilerleyen bir olgu olan iç göç, kırdan kente büyük çaplı nüfus hareketlerini de kapsar. Bu konudaki tartışmalar, iç göçün açıklanmasında "itici" faktörlerin mi "çekici" faktörlerin mi daha önemli olduğunda

ve iç göçün sonucu sayılan *proleterleşme ve köylülükten uzaklaşma süreçlerinde odaklanmıştır. *Ayrıca bkz.* **sosyolojik göç araştırmaları.**

iç kaynaklı depresyon (*endogenous depression*) *bkz.* **depresyon**

iç sömürgecilik (*internal -or domestic- colonialism*) Tek bir ulus devlet ya da toplum içinde "merkez" ile "periferi" arasındaki sömürüye dayalı ilişkileri nitelemek amacıyla yaygın biçimde kullanılan bir terim. İç sömürgecilik, ABD'de beyazlarla siyahlar arasındaki ilişkiler, Latin Amerika'da Kızılderili-Beyaz ve Kızılderili-Mestizo (İspanyol ya da Portekiz melezi) ilişkileri ve ayrıca, Sovyet devleti ile Sovyet toplumu arasındaki sömürüye dayalı ilişkileri (özellikle zorla kolektifleştirmeden sonra *köylülüğün, sanayileşmenin dayatılmasından sonra işçi sınıfının durumunu) tanımlamak için kullanılmaktadır. Son dört yüzyılda Britanya'nın ulusal gelişmesinde adanın dış kısımlarına yerleşen Kelt kökenli İskoçların, Gallilerin ve İrlandalıların durumu da bu terimle ifade edilmiştir (bkz. M. Hechter, *Internal Colonialism,* 1975).

İç sömürgecilik terimi, esas olarak katı biçimde tanımlanmış bir *sömürgecilik kavramıyla paralellik kurmanın açıkça zorlaşması nedeniyle büyük ölçüde eskimiştir. Örneğin, sömürgecilik bir ulusun çoğunluğunun dışarıdan gelen bir azınlık kesim tarafından sömürülmesi ve denetlenmesini içeren bir kavram olduğu halde, Amerika'daki siyah nüfus sayısal olarak azınlıktadır ve asıl "dış" grubu oluşturmaktadır. Yine de iç sömürgecilik kuramının yandaşları, bu tür farklılıkların dünyanın dört bir köşesinde ezilen tüm azınlıkların (genellikle ırksal azınlıklardır bu kesimler) yaşadıkları ortak deneyimler karşısında fazla bir önemi olmadığını vurgulayıp, bu terimin kullanılmasını hararetle savunmaktadırlar (örneğin bkz. R. Blauner, *Racial Oppression in America,* 1972).

iç-girişimci (*intrapreneur*) *bkz.* **girişimci**

iç-grup *(in-group) bkz.* **dış-grup**

iç-yönelimlilik (*inner directedness*) *bkz.* **öteki-yönelimlilik**

içebakış (*introspection*) Bir insanın kendi düşünceleri, duyguları ve deneyimlerini irdelemek için kendi içine (zihnine) bakma sürecini anlatan bir terim. İçebakış yöntemiyle toplanacak verilerin zihinsel süreçleri irdeleme açısından değerli olabileceği açıktır, fakat bizim içebakışımız hatasız olmayabilir ve birçok zihinsel süreç de bilinçli içebakışın gerçekleşmesine uygun değildir. *Ayrıca bkz.* **davranışçılık.**

içebakışçılık (*introspectionism*) *bkz.* **davranışçılık**

içedönüklük (*introversion*) *bkz.* **dışadönüklük ve içedönüklük**

içerik analizi (*content analysis*) İçerik analizi, özgür biçimde meydana çıkmış olan bir metni, anlamının çok daha dar bir özetine ya da temsiline indirger. Bernard Berelson (*Content Analysis in Communication Research,* 1952), içerik analizini "iletişimin açık içeriğinin objektif, sistematik ve niceliksel bir tanımı"nı -bu aşırı dar bir tanım olsa bile- "yapmayı amaçlayan bir araştırma tekniği" olarak tanımlamaktadır. İçerik analizi tekniği büyük oranda 1940'lı yıllarda, propaganda ve iletişimle ilgili çalışmalarda geliştirilmiştir ve Harold Laswell'ın "Describing the Contents of Communication" adlı denemesinde ifade ettiği gibi, "Kim kime ne diyor ve nasıl etkiler doğuruyor?" şeklinde özetlenebilir (bkz. Lasswell vd., *Propaganda, Communication and Public*

Opinion, 1946). İçerik analizi süreç içinde dilbilimden ve enformasyon biliminden daha çok yararlanmaya başlamıştır.

İçerik analizi en basit biçimiyle sayma işlemlerinden (örneğin bir uyuşmayı yansıtacak, konu profilleri çıkaracak ya da yazarın üslûbunu gösterecek şekilde) oluşur, fakat bir süreden beri gramatik ve semantik ilerlemeler de araştırılmaktadır. Bunlar içinde "yardımcı önermeler" oluşturmaya ya da kök bir sözcüğün değişik biçimleri ("olmak" fiilinin değişik biçimleri olan "-im", "-sin", "iz", "-cek", "-dı", "-saydı" ve "muştu" gibi) ve ilişkili olduğu durumları saymaya, ayrıca aynı şekilde telaffuz edilen bir sözcüğün farklı anlamlarındaki "muğlaklığı kaldırmak" ya da bu anlamları birbirinden ayırmaya yönelik girişimleri sayabiliriz. Daha istekli bir biçimde içerik analizi, genel semantik kavramları ("başarı" veya "din" gibi), üslûp özelliklerini (küçümseme ya da abartma gibi) ve temaları (örneğin, "muhafazakâr bir güç olarak din") saptamaya da çalışır. Bu, normal olarak, Harvard General Inquirer gibi bir sistemin tipik örneğini oluşturduğu, insanın bilgisi ile bilgisayarın hızlı, etkili gücünün karmaşık bir etkileşimini gerektirir. İçerik analizinin, yapay zekâyla ortak alanları ve teknikleri de vardır. (Ancak yapay zekâ daha genel ve açık uçlu malzemelerle başa çıkmak zorundadır.) *Ayrıca bkz.* **kodlama.**

içeriksel akılsallık (*substantive rationality*) *bkz.* **biçimsel akılsallık**

içevlilik (*endogamy*) Belli bir akraba grubu içinde evlenmeyi tercih eden ya da öngören bir pratik. İçevliliğin zıttı olan ilke ise dışevliliktir (*exogamy*): Buna göre de, akraba grubunun dışında evlilik yapma tercih edilir ya da öngörülür ve bu sınır genellikle ensest tabusuyla çizilir. Ensest ilkesi en açık biçimde, Margaret Mead'in aktardığı Arapaho deyişiyle ifade edilebilir: "Kendi anneni, kendi kız kardeşlerini, kendi domuzlarını ve topladığın kendi patateslerini yiyemezsin./Başkalarının annelerini, başkalarının kız kardeşlerini, başkalarının domuzlarını ve başkalarının topladıkları patatesleri yiyebilirsin."

içgüdüler (*instincts*) Sonradan öğrenilmekten ziyade doğuştan geldiği (terbiyeden ziyade doğanın ürünü olduğu) ve önbelirlenmiş bir nitelik taşıdığı düşünülen türsel özellik kalıpları. İnsan davranışlarından hangilerinin içgüdü sayıldığı yazarlara göre değişmektedir. Sigmund *Freud'un, yaşama ve ölüme (Eros ve Thanatos) temellenen iki asli içgüdü (dürtü) formülasyonu bu konuya iyi bir örnektir. Fakat sosyologların toplumsal öğrenmeyi öne çıkarmaları ve tipik biçimde içgüdü kavramından uzak durmaları ilginç bir eğilimdir. *Ayrıca bkz.* **doğa-terbiye tartışması; sosyo-biyoloji.**

içine alma (*inclusion*) *bkz.* **kapanma**

içki düşkünlüğü ve alkolizm (*drinking and alcoholism*) Depresan bir zehirleyici olan alkol içme, çoğu kültürün boş zamanında görülen yaygın bir alışkanlıktır; hatta birçok dinsel ve dünyevi tören ile *ritüelin temel unsurlarından birisi olduğuna bile inanılmaktadır. Yine de, bazı kültürler (örneğin, Müslümanlar) alkol kullanımını dinsel nedenlerle yasaklarken, Finlandiya gibi bazı ülkeler toplumsal nedenlerden dolayı alkol bulundurmayı sıkı kurallara bağlamanın yollarını aramıştır. Alkolün toptan yasaklanması konusunda en çok bilinen başarısız örnek 1920'li yılların ABD'sidir. İngiltere'de ise alkol bulundurma Birinci Dünya Savaşı'nda çıkarılan ruhsat yasalarıyla düzenlenmiştir. İkinci Dünya

Savaşı'ndan beri ileri sanayi ülkelerinin çoğunda alkole yapılan harcamalar, boş zamana ayrılan hane bütçeleri oranının yükselmesinin bir parçası olarak dikkat çekici ölçüde yükselmiştir. İçki hâlâ ya kaçışla ya da erkek değerleri ve kalenderlikle birlikte anılan bir şey olmasına rağmen, evde içme eğiliminde artış gözlenmektedir. Publar, barlar ve meyhaneler bir anlamda erkeksi alanlar olma özelliklerini kaybetmiş değillerdir. Alkol bir boşalma aracıdır ve muhakeme gücüne zarar verebilir; ölçülü bir şekilde alındığında boşaltıcı etkisi toplumsal bakımdan değerli bir nitelik kazanır, ancak muhakeme gücüne zarar vermesi anlamında, kaza yapma, güvensiz cinsel ilişki kurma ve benzeri şeyleri arttırma ihtimali çerçevesinde sağlıkla ilgili içerimler taşır. İçmek, örneğin karşılıklılığı, içine almayı ve dışlamayı kapsayan diğer ritüeller gibi çeşitli sembolik anlamlar taşır. Bu noktada özellikle sembolik etkileşimcilerin, antropologların ve altkültür kuramının perspektifleri aydınlatıcıdır.

Alkolizm, alkole ciddi derecede bağımlı olmaya ya da alkol müptelâlığına tıbbi açıdan teşhis konabilecek özel bir durumu karşılayan bir terim olarak bulunmuştu. On dokuzuncu yüzyılın ortalarına dayanan alkolizm teriminin kabulü, ABD'de 1930'lu yıllarda kurulan Meçhul Alkolikler gibi grupların kendi kendine yardım felsefesinin köşe taşını oluşturmaktadır. Alkolizm ayrıca bir hastalık, genetik bir bozukluk, psikolojik bir problem ve ters işlevli ailenin ürünü olarak tarif edilmiştir. İçkinin ve yoğun içki tüketiminin küçük ve ciddi suçlarla (özellikle şiddet eylemleri ve araba kazaları), sağlık problemleriyle ve işyeri kazalarıyla ilintili olduğuna ise hiç kuşku yoktur. Yine de son yıllarda alkolizm teriminin haklı gerekçelerle eleştirildiğini ifade etmeliyiz: Dünya Sağlık Örgütü ile benzer kuruluşlar artık alkolizmin bir hastalık şeklinde tanımlanmasını kabul etmemekte ve bugün alkol bağımlılığı üzerine yapılan çalışmalar genellikle, toplum ve kültür kuramı dahil olmak üzere, kapsamlı bir perspektifler kümesi çerçevesinde bilgi sunmaktadır.

içkinlik (*immanence*) *bkz.* **aşkıncılık**

içsel değişkenler (*endogenous variables*) *bkz.* **yapısal denklemler**

içsel tatmin (*intrinsic satisfaction*) *bkz.* **öznel çalışma deneyimi**

id (*id*) *bkz.* **psikanaliz**

idare kuramı, klasik idare kuramı (*administrative theory, classical administrative theory*) Esas olarak Henri Fayol'un (1841-1925) öncülük ettiği *örgüt kuramının ilk şekli. Fayol'un en çok ilgilendiği konu, karmaşık bir *işbölümü içerisinde belirlenmiş olan çeşitli görevleri koordine etmekte "en akılcı" düzenlemeye ulaşmaktı; bkz. Henri Fayol, *Genel ve Endüstriyel İdare* (*Administration industrielle et générale,* 1916). Fayol'un kendisi, yönetim konusundaki fikirlerinin -siyasal ve dinsel girişimler dahil olmak üzere- tüm formel örgütlerde uygulanabileceğini çok açık bir dille ortaya koymuş olmasına rağmen, bu kitabın İngilizceye *Genel ve Endüstriyel Yönetim* (*General and Industrial Management,* 1949) adıyla çevrilmesi esas olarak onun işletme yönetimiyle ilgilendiği varsayımına dayanmaktadır. Fransızca "administration" terimini "management" olarak karşılamak, bu yaklaşımın alternatif bir şekilde "klasik bilimsel yönetim okulu" diye adlandırılmasına neden olmuştur. Bu yaklaşımın daha yakın zamanlardaki taraftarları, Lyndall Urwick ile Peter F. Drucker gibi isimleri de bu gruba sokarlar.

Yönetsel faaliyetleri kapsayan bir kuramsal analizin ilk savunucusu olduğu herkesçe kabul edilen Fayol, yönetimin anahtar işlevlerini "öngörüde bulunma" ve "planlama" şeklinde saptamıştı. Onun görüşünce en akılcı ve etken örgütler, "birlik, süreklilik, esneklik, titizlik, kumanda ve denetim"i kolaylaştırıcı bir planı uygulamayı başaran örgütlerdi. İdarenin evrensel ilkeleri daha sonra bu hedefler içinden damıtılarak çıkarılacaktı. İdarenin evrensel ilkelerini şöyle sıralayabiliriz: kademe zinciri (otorite ve sorumluluğun genel müdürden son işçiye kadar kesintisiz biçimde akması), kumanda birliği (herkesin iletişim kurduğu tek bir amirinin olması), denetim piramidi (ilk kademe yöneticilerinin sınırlı sayıda işlevleri ile astlarının bulunması, ikinci kademe yöneticilerinin kendilerine bağlanan ilk kademe yöneticilerini denetlemeleri ve bu piramidin genel müdüre kadar uzanması); ortak bir yön duygusu (benzer işlerde çalışan insanların genel plana uygun olan ortak bir hedefi takip etmeleri), işte uzmanlaşma (kişilerin belli bir alanda uzmanlaşıp daha verimli hale gelmeleri) ve son olarak bireysel çıkarların örgütün genel çıkarlarına tabi kılınması. Kuşkusuz eksik bir listedir bu, fakat idare kuramının kilit önermesini sergileme açısından yeterlidir. Örgütün hedeflerine ulaşmanın en etkin yolunu, işlevsel bakımdan belirlenmiş ve hiyerarşik bir doğası olan yapı sağlayacaktır (bkz. M.B. Brodie, *Fayol on Administration*, 1967).

Klasik idare kuramı, ondan daha çağdaş bir perspektif olan *bilimsel yönetim yaklaşımı gibi, örgütlerin tartışmasız biçimde akılcı ve (fiilen) kapalı sistemler oldukları öncülüne dayanmaktadır. Başka bir deyişle, örgütlerin net ve tek hedefleri bulunduğu, bu örgütlerde yer alan bireylerin de, önceden belirlenmiş şemalar ve yapıdaki kurallara uyup kendilerinden beklenen rolleri yerine getirerek bu hedefler doğrultusunda rutin bir çalışma içine girdikleri varsayılır. Dahası, azami etkenliğe ulaşma çabası içinde, dikkatle izlenmesi ve manipüle edilmesi gereken şeyler sadece bu yapı içindeki değişkenlerdir. Örgütün içinde bulunduğu ortamla karşılıklı ilişkisi (örgütün dışında kalan, yine de iç işleyişine yansıyan sonuçlar doğuran çeşitli faktörlerle birlikte) sistemli biçimde göz ardı edilmektedir.

Açıkçası, her iki perspektif de, bireylerin, kendi refahlarından bağımsız olarak ve kolektif hedef ile bireysel amaçlar arasındaki ilişkiyi hiç düşünmeden, örgütün etkenliğini azami düzeye çıkaracaklarını veri kabul ederek oldukça determinist bir görüşü benimsemiştir. Örgüt analizinde, çok değişik eğilimdeki yazarlar ile yaklaşımlardan meydana gelen *İnsan İlişkileri Hareketi'ni bir araya getiren etken de işte bu varsayıma karşı çıkmalarıdır. Bu tür eleştirilere rağmen, klasik idare kuramının, işletmelerle ve kamu idaresiyle ilgili incelemeler üzerinde büyük bir etki bırakmış olduğu yadsınamaz. Ayrıca, pek çok yöneticinin hedeflerini netleştirirken başvurdukları temel kavramların kaynağı hâlâ idare kuramıdır.

ideal konuşma (söz) durumu (*ideal speech situation*) *bkz.* **eleştirel kuram**

ideal tip (*ideal type*) Sosyolojide ideal tipler, bir araştırma ve açıklama yöntemi olarak iktisatta, örneğin kusursuz piyasa kavramında daha yaygın görülmesine rağmen, en çok Max *Weber'in ismiyle birlikte anılan bir bakış açısını yansıtır. Weber'e göre, bir ideal tipin kurulması açıkça *bulgulayıcı bir yöntemdi, yani bir araştırma yöntemiydi. İdeal tip ne ortalama bir tiptir, ne de gerçek-dünya fenomenlerinin en yaygın rastlanan özelliklerinin basit bir tarifidir.

Dolayısıyla, gerçek bürokrasilerin ortak yönlerini saptayarak *bürokrasiye dair bir *ideal tip çıkarmak söz konusu değildir. Ayrıca buradaki ideal, arzulanan bir amaç anlamında normatif biçimde kullanılmamıştır.

İdeal tipler hakkında fikir yürütmenin herhalde en iyi yolu, onları "fikir tipleri" olarak düşünmektir; yani, sosyoloğun gerçek dünyaya ilişkin olarak kendi kafasında yarattığı, ama bunu, en *akılcı olan ya da bir arada en akılcı uyumu gösteren öğeleri seçerek yaptığı bir şeydir. Bu açıdan bakıldığında, ideal bürokrasi tipi, gerçek bürokratik organizasyonların tutarlı bir araç-amaç zincirinde en iyi uyumu gösteren yönlerinden oluşacaktır.

Weber'in çalışmalarında örtük biçimde bulunan düşünce, bir ideal tipin kurulmasının gerçek dünya hakkında bir şeyler öğrenmenin yollarından birisi olduğudur. Bu düşünce, insan bilimlerine akılcı bir bakış içinde yerleşir: Şöyle ki, hepimizde akılcı bir yetenek vardır ve bizim akılcı biçimde düşünüp hareket edebilmemiz dünyaya düzen getirecektir. Anlaşılacağı üzere, akılcı bir ideal tip kurgulayarak dünyanın nasıl işlediğine dair bir şey öğrenmiş oluyoruz. Aynı doğrultuda, ideal tipi gerçeklikle karşılaştırarak, gerçek bürokrasinin ideal tipten nasıl ve niçin farklılaşabileceğine bakarak başka şeyler de öğrenebiliriz. Böylece bürokrasinin ne olduğu ya da ne olması gerektiğini gösteren bir modele değil, tamamen akılcı bir düzlemde hareket etseydi bürokrasinin ne olabileceğini gösteren bir modele ulaşırız. Dolayısıyla gerçek bürokrasilerde görünen irrasyonalite kaynaklarından da çok şey öğrenebiliriz.

İdeal tip çıkarmak zor bir yöntemdir ve Weber'in içinden geldiği *neo-Kantçı felsefi geleneğe çok şey borçludur. Anglo-Sakson sosyologlar bu anlayışa hep karşı çıkmışlar, ideal tiplere genellikle, gerçeklik karşısında test edilmesi gereken bir tür hipotetik model gözüyle bakmışlar, böylece Weber'in yaklaşımına (en azından) ayrı bir *pozitivist yorum katmışlardır. Bu konuda en iyi açıklamayı şu çalışmada bulabilirsiniz: Susan J. Hekman, *Max Weber and Contemporary Social Theory* (1983). *Ayrıca bkz.* **toplum imgeleri.**

idealizm (*idealism*) Sosyal bilimler felsefesinde, toplumsal dünyanın –diğer tüm dışsal algı nesneleri gibi- şu ya da bu kaynaktan gelen fikirlerden oluştuğunu varsayan konumu anlatmak için kullanılan bir terim. Toplumsal dünyayı doğuran bu tür kaynaklar arasında *Hegel'in "Geist"ını, Berkeley'in Tanrı'sını ya da (sosyolojide en yaygın biçimde rastlanan) tekil insanların zihinlerini sayabiliriz. Başka bir deyişle, idealizmin *ontolojik olarak ortaya attığı sav, toplumun ancak insanların onun varolduğunu düşünmesi koşuluyla varolduğudur. İdealizmin *epistemolojik iddiası da, toplum hakkında bilgi edinmenin doğru yolunun bu düşüncenin irdelenmesiyle bulunabileceğidir.

Peter Winch'in *The Idea of a Social Science*'da (1958) savunduğu konum, *söylem analizinin bazı versiyonları da saf idealizme çok yakın olmakla birlikte, çağdaş sosyal bilimde saf idealizm konumuna en yakın çizgiydi. Fakat daha yaygın bir durum olarak, idealizme yönelmiş sosyologlar şu iki yönden birisini tercih etmişler: ya toplumsal dünyada zihinsel ve maddi fenomenlerin bir arada varolduğunu öngören sentetik bir ontolojiye dayanmışlar ve bu yaklaşımı, büyük ölçüde *ampirist bir epistemolojiyle birleştirmişler (Max Weber örneği için iddia edildiği gibi), ya da idealist bir ontolojiyi, gözleme epistemolojik öncelik tanıyacak ampirist bir vurguyla birleştirmişlerdir (muhtemelen *sembolik etkileşimcilikte ve *etnometodolojide olduğu gibi).

ideoloji (*ideology*) İdeoloji teriminin

uzun, karmaşık ve olağanüstü derecede zengin bir tarihi vardır. Özellikle sosyolojik bir kavram olarak ideoloji Karl *Marx'ın çalışmalarıyla gündeme getirilmiştir. Nitekim ideolojinin bugüne kadar sosyolojik bir analizde kullanılması, ya söz konusu analizin Marksist olduğuna ya da Marksizmden güçlü biçimde etkilendiğine işaret sayılmıştır. Burada akılda tutulması gereken önemli bir nokta, ideoloji kavramının atıf yaptığı toplumsal fenomenin (genelde fikirler ya da kültür alanı, daha özelde siyasal fikirler ya da siyasal kültür alanı), fikirler alanı ile siyaset ve iktisat alanları arasındaki ilişkilerle birlikte, başka sosyolojik gelenekler içinde de uzun uzun tartışılmış olduğudur. Dahası, başka alanlardaki (özellikle Weberciler, Durkheimcılar ve yapısalcılar arasındaki) bu tartışmalar, Marksistlerin ideolojiyi kavramsallaştırma anlayışlarını önemli ölçüde etkilemiştir (tabii aynı etkinin tersi yönde gerçekleştiği de söylenebilir).

İdeoloji kavramının tarihinin karmaşıklığı ve bundan dolayı ideolojiyi tanımlaması istenenlerin karşılaştığı güçlükler, Marx'ın, ideolojinin atıf yaptığı fenomenle ilgili dağınık biçimlerdeki ve bazen çelişkili tartışmalarının yeterince geliştirilmemiş ve kısmi bir nitelikte kalmasının sonucudur. Marx *Alman İdeolojisi*'nde (1846), sadece artık niçin *Hegelci bir idealist olmadığını değil, ayrıca kendisinin ve başka pek çok insanın niçin uzun süredir bu tür fikirlerin esiri olduğunu açıklamaya çalışmıştı. Kendisinden sonraki yorumcularının makul olan ya da olmayan ölçülerde kavradıklarını iddia ettikleri belirsizliklerin tümünü bir kenara bırakırsak, esasında Marx'ın argümanı, *idealizmin (yani, fikirlerin tarihin itici gücü olduğu inancının) başlıca öğretisinin herhangi bir anlamda Akıl'ın sonunda kendi kendisinin bilincine varması değil; tam tersine, o zamana kadar gözlerden gizlenmiş, özellikle kendisi gibi entelektüellerin gözlerinden saklanmış bir tarihin ürünü ve bu niteliğiyle bir ideolojik doktrin olduğudur. Marx'ın burada sözünü ettiği gizli tarih, kısa bir süre sonra "sınıf mücadeleleri tarihi" diye isimlendireceği "gerçek, etkin insanlar"ın tarihidir. Entelektüellerin bu tarihi fark etmesinin özellikle zor olmasının nedeni de, genellikle çağın egemen fikirleriyle (ki bunlar her çağda yönetici sınıfın fikirleridir) ilgilenmeleridir.

Özetle, bu argüman aşağıdaki düşünceleri kapsar: Birincisi, Marx'ın *üstyapıya karşı *temele dayalı toplum modelinin embriyonunu ve fikirler alanının ekonomi alanından ayrılamayacağı, ekonomi alanı tarafından belirlendiği varsayımını; ikincisi, bazı (egemen) fikirleri ideolojik kılan şeyin, bu fikirlerin şeyleri egemen sınıfın yararına olarak gizledikleri görüşünü.

Marx'ın iktisadi ve fikirsel alanlar arasındaki bağın niteliğini ve bunun yanı sıra, yönetici sınıfın fikirlerinin nasıl egemen fikirler haline geldiğini açıklamaya yönelik en kararlı çabasını *Kapital*'in (1867) birinci cildinde bulabiliriz. İlkin, Marx, şeylerin ekonomide ve daha geniş toplumsal düzlemdeki gerçek durumları ile insanların onlar hakkındaki düşünceleri arasında bir farklılık meydana getiren temel mekanizmayı açıklar ve bu kapsamda, "dinsel dünyanın sisle sarılmış bölgeleri"yle bir benzerlik kurar. Sonra, "bu dünyada insan beyninin ürettiği şeylerin yaşam katılmış ve hem birbirleriyle hem insan ırkıyla ilişkiye giren bağımsız varlıklar olarak göründüğü"nü iddia eder. Son olarak da, benim, (kapitalist toplumlarda) emek ürünlerine atfedilen fetişizm diye adlandırdığım şey budur," der.

Bu fetişizmin ortaya çıkmasının apaçık olan sonucu, insanların (Marx'ın

bilhassa işaret ettiği burjuva iktisatçıları. Hıristiyan din adamları ve hukukçular dahil olmak üzere), değerleri kendisinde içkin oduğu düşünülen şeylerin alınıp satılmasıdır. Marx'a göre, bu değerler insanlar arasındaki, "metaların piyasaya kendilerinin gidip mübadeleye girmelerinin mümkün olmaması" nedeniyle kendilerinden gizlenmiş belirli ilişkilerin ürünüdür. Demek ki kapitalist toplumda insanlar, görünüşte eşit (ya da tarafsız) olan *piyasa değişimlerini, ister istemez kendi toplumları içindeki temel ilişkiler olarak görmeye başlarlar; oysa Marx'a göre, daha temel olan ilişkiler, "üretimin gizli mekânı"nda gerçekleşen, derin bir eşitsizlikle ayırt edilen ilişkilerdir." Bu doğrultuda, "toplumun egemen maddi gücü olan sınıf... toplumun egemen entelektüel gücü [haline gelir]."

Fetiş metaforu ile Marx'ın fetişizmin kapitalist toplumlarda nasıl ortaya çıktığını belirlemesi, Marksist araştırmacıları önemli ölçüde, ama bazen çok farklı şekillerde etkileyegelmiştir. Örneğin Gyorgy Lukács, *yanlış bilinç kuramını geliştirir ve yanlış bilincin en iyi nasıl aşılabileceği konusunda önerilerini sunarken bu olguların ikisinden de yararlanır. Lukács'ın bakış açısının Weber'den etkilendiği bilinmektedir. Oysa bir parça Durkheim'dan ve *yapısalcı gelenekten etkilenmiş olan Louis *Althusser, Marx'ın fikirlerini geliştirerek, hem oldukça özel bir anlamda "hayali ilişki" olarak bir ideolojik ilişki anlayışı ortaya atmış, hem de insanların *çağırma ilişkisi gibi bir ilişki içinde konumlandıklarını belirtmiştir.

Daha yakın zamanlardaki araştırmacılar ise, genellikle Antonio *Gramsci'nin *hegemonya nosyonunun etkisi altında, çeşitli dilbilimsel kavramlar ile *söylem analizinin diğer kavramlarını ideoloji kuramında bir araya getirmeye çalışmışlar; bu şekilde, ideolojik alanın içsel yaşamı denebilecek alanı araştırmayı ve pek çok kişinin göreli özerkliği diye nitelediği olguya bir içerik kazandırmayı ümit etmişlerdir. Bu süreçte ümit ettikleri başka bir şey, bir toplumun "egemen fikirleri"nin üretilmesi konusunda daha ayrıntılı ve sofistike (*meta fetişizmi kuramı temelinde yapılabilen saptamalardan ve bu tür fikirlerin kendiliğinden yönetici sınıfın fikirleri olması gerektiği düşüncesinden daha sofistike) açıklamalar sunabilmektir. Fetişizm kuramını savunanlar hâlâ vardır ve bu kişilerin gözünde *post-yapısalcılık ve *postmodernizmle ilişki içinde olmak sapkınlığa dalalettir.

İdeoloji konusunda olağanüstü derecede yoğun bir sosyolojik literatür vardır. İlk tavsiye edilebilecek metinler için bkz. Jorge Larrain, *The Concept of Ideology* (1979) ve Terry Eagleton, *Ideology –An Introduction* (1991). *Ayrıca bkz.* **Gouldner, Alvin; egemen ideoloji tezi; ideolojik devlet aygıtı; ikili bilinç.**

ideolojik devlet aygıtı (*ideological state apparatus*) Marksist kuramcı Louis *Althusser'in, biçimsel olarak devletin dışında duran, ama bir toplumda kurumlardan etkilenen bireyleri *çağırmak ve düzeni muhafaza etmek, her şeyden önce kapitalist *üretim ilişkilerini yeniden üretmek üzere, fiilen *devletin değerlerini taşımaya hizmet eden eğitim, kilise, aile, medya, sendikalar ve hukuk gibi kurumları anlatmak için geliştirdiği bir terim. Çağdaş kapitalist toplumlarda başlıca ideolojik devlet aygıtı olarak kilisenin yerini eğitim almıştır. İdeolojik devlet aygıtı, Marksistler arasında, silahlı kuvvetlerden ve polisten oluşan "baskıcı devlet aygıtı"yla karşı karşıya konmakta ve gelişmiş kapitalist toplumlar içinde rızanın sağlanmasında ideolojik aygıta önemli bir rol atfedilmektedir. Yalnız ideolojik devlet aygıtı kuramı, devletin belli bir sınıfın çıkarlarını yansıttığı varsayımını

yeniden üretmenin dışında, bu kurumlar ile devlet arasındaki ilişkileri basitleştirdiği, bu kurumların özerkliklerini ya da özerklik potansiyellerini küçümsediği gerekçeleriyle eleştirilere uğramıştır. Bu yaklaşım ayrıca, eğitim içindeki otoriteye meydan okuyarak bir bütün olarak kapitalist sistemi zayıflatmak gibi bir denklemin kolayca kurulmasına da olanak tanımaktadır.

ideolojinin sonu tezi (*end-of-ideology thesis*) Bu tartışmalı tez, 1960'da yayınladığı, denemelerinden oluşan *The End of Ideology* başlıklı bir kitaptan dolayı yaygın biçimde Amerikalı sosyolog Daniel Bell'le özdeşleştirilmektedir, fakat tezin asıl sahibi o değildir. Tezin ana fikrini aynı kitabın alt başlığı gösterir: "1950'lerde Siyasal Fikirlerin Tükenmesi Üzerine." Bell'in argümanı, on dokuzuncu yüzyılın büyük siyasal *ideolojileri olan *liberalizmin ve özellikle *sosyalizmin (ki Bell bu akımların ikisini de, "tutkuyla beslenmiş ve tüm yaşam tarzını dönüştürmeye çalışan bir inançlar kümesi" olarak kavramaktadır), 1950'lerdeki ileri *sanayi toplumlarında yaşayan insanları harekete geçirme yeteneğini kaybetmiş olduğu yönündedir. Bell'e göre, bu değişimin iki ana nedeni vardır. Birincisi, bu ideolojilerin savaşı, iktisadi bunalımı ve siyasal baskıyı önleyememeleri; ikincisi, *refah devleti terimiyle özetlenen değişikliklerin kapitalizme getirdiği uyarlamalardır. Bell, "Asya ve Afrika'nın yükselen devletleri"nde ideolojinin sürekli, daha doğrusu giderek artan bir önem taşıdığını kabul etmekle birlikte, sanayileşmiş Batı'da toplumsal ilerlemenin ancak "sosyal demokrat bir yön"de, kendisinin daha sonraki nitelemesiyle "'parça parça' değişiklikler"le gerçekleşeceği ve gerçekleşebildiği sonucuna varmaktadır.

idiografik-nomotetik yaklaşımlar (*ideographic versus nomothetic approaches*) İdiografik (tekil olanı kavrayıcı) yaklaşımlar, tarihin ve biyografinin büyük kısmında görüldüğü gibi tekil (tarihsel açıdan özgül) bir fenomenin biricik öğelerini ön plana çıkaran yaklaşımları anlatır. Bunun karşıtı olan nomotetik (yasa koyucu) yaklaşımlar ise, genellikle doğa bilimlerinin mantığı ve metodolojisini benimseyerek, toplumsal yaşam hakkında daha genel, yasa-benzeri saptamalar ortaya koymaya çalışır. Bu ayrımı dile getiren Alman filozof Wilhelm *Windelband, on dokuzuncu yüzyılın sonunda Almanya ile Avusturya'da, sosyal, tarihsel ve kültürel bilimlerde genelleştirici ve tekilleştirici yaklaşımların savunucuları arasında sert bir tartışmaya yol açmıştır. Max *Weber'in metodolojik yazılarının pek çoğunun, bilhassa kavram oluşturma ve ideal tipler kuramlarının da bu tartışma etrafında döndüğünü söyleyebiliriz. Yalnız bu sorunların Gordon *Allport'un psikolojik yazıları aracılığıyla yaygınlaştığını hemen eklemeliyiz. *Ayrıca bkz.* ***Geisteswissenschaften* ve *Naturwissenschaften*; yaşam öyküsü.**

ifade edici bağlar ve araçsal bağlar (*expressive ties and instrumental ties*) Bazen, kendiliğinden bir amacı olduğu düşünülen toplumsal ilişkilere karşı, hedef yönelimli toplumsal ilişkileri nitelemek için kullanılan bir ayrım. Örneğin, ifade edici bağlar, akraba olmaktan ya da sevgiden dolayı öteki insana bağlılığı kapsarken; araçsal bağlar, sadece sınırlı ve doğrudan bir hedefe ulaşmak amacıyla yerine getirilen bir işbirliğini (doktor ile hasta arasındaki ilişki gibi) kapsamaktadır.

ifade edici kalabalık (*expressive crowd*) *bkz.* **kalabalıklar**

ihtimal oranı (*odds ratio*) İhtimal

oranı, iki ihtimal arasındaki orandır. Örneğin, bir deneysel yöntem (dy) ve bir de standart yöntem (sy) varsa, o zaman ihtimal oranı şu şekilde tanımlanır: dy (1 – sy)/sy (1 – dy). Çoğu ilişki ölçüsünden farklı olarak, ihtimal oranında 1.0 tam ilişki yokluğunu gösterirken, artı veya eksi yöndeki sapmalar artan bir ilişkiyi ifade eder. Sosyolojide, ihtimal oranları en yaygın biçimde toplumsal *mobilite incelemelerinde kullanılır. Buna göre, bir mobilite tablosunun içindeki ihtimal oranlarının değişimlere karşı duyarsızlığının, göreli ve mutlak mobilite oranları arasında yapılması gereken ayrımı mümkün hale getirdiği -sınıf analizcileri tarafından- ileri sürülmektedir. Matematik ve ihtimal oranının özellikleri herhalde en kolay biçimde bu özel bağlamda anlaşılmaktadır.

Örneğin, Tablo 2'deki hipotetik durumda, erkeklerin işçi sınıfı veya orta sınıf kökenlerinden, işçi sınıfı ya da orta sınıf yönelimlerine doğru hareket edebildiği, iki topluma dair iki basit mobilite tablomuz var. A toplumunda, orta sınıf kökenli erkeklerin dörtte üçü orta sınıf hedeflerine ulaşırken, geri kalan dörtte bir aşağı doğru hareket etmektedir. Benzer şekilde, işçi sınıfı aileleri içinde doğanların dörtte üçü yine işçi sınıfı yönelimleri içinde bulunurken, dörtte biri yukarı doğru hareket halindedir. Yukarıda verilen formülü kullanarak hareketli olma ihtimalini (yani, orta sınıftan bir ailede doğmuş birisinin sonuçta işçi sınıfı değil de, orta sınıf hedeflerine ulaşma şansının, işçi sınıfı içine doğan birisinin, işçi sınıfı içinde kalmak yerine bir orta sınıf konumu elde etmeyi başarma şansıyla ilişkisini; başka bir deyişle, birinci durumun ihtimal kümesinin ikinci kümeye karşı oranını) hesaplayacak olursak, basit aritmetik bize bu özel örnekteki ihtimal oranının yaklaşık olarak dokuz olduğunu gösterir. Bunun anlamı, orta sınıfa ulaşma ve işçi sınıfı yönelimlerinden kaçınmak üzere girişilen yarışta, orta sınıftan başlayan birinin şansı, işçi sınıfı temelinden gelen birisinin şansından dokuz kat daha fazladır. Dolayısıyla bu ihtimal oranı, söz konusu farklı sınıf kökenlerinden gelen bireylerin eşitsiz mobilite şanslarının bir ölçüsünü verecektir.

TABLO 2. *İhtimal oranı*

A TOPLUMU (S = 2.000)

Kökenler	*Yönelimler*			
	Orta Sınıf	İşçi Sınıfı		
Orta Sınıf	750	250	(1.000)	$= \frac{f_{11} : f_{12}}{f_{21} : f_{22}} = \frac{3:1}{.33} = 9$
İşçi Sınıfı	250	750	(1.000)	
	(1.000)	(1.000)		

B TOPLUMU (S = 3.000)

Kökenler	*Yönelimler*			
	Orta Sınıf	İşçi Sınıfı		
Orta Sınıf	750	250	(1.000)	$= \frac{f_{11} : f_{12}}{f_{21} : f_{22}} = \frac{3:1}{.33} = 9$
İşçi Sınıfı	550	1.500	(2.000)	
	(1.250)	(1.750)		

Şimdi de B toplumuyla ilgili verileri karşılaştıralım. Yine iki sınıftan, kendi sınıfları içine doğanların dörtte üçü oldukları yerde kalırken, dörtte biri toplumsal bakımdan hareketlidir. Bununla birlikte, B toplumunun göreli olarak daha büyük bir işçi sınıfına sahip olduğunu ve ayrıca -tablonun marjinal toplamlarında açıkça görüldüğü gibi- sınıf yapısında kuşaklar arası bir geçişe maruz kaldığını belirtmek gerekmektedir. Buna göre, orta sınıf, tüm sınıf kökenlerinin yüzde 33'ünü (1000/3000), fakat sınıf yönelimlerinin neredeyse yüzde 42'sini (1250/3000) içermektedir. Eğer işçi sınıfı kökeninden orta sınıfa doğru akış, A toplumundakiyle karşılaştırılarak ele alınacak olursa, B toplumunun daha az kapalı olduğu görülecektir. B toplumundaki orta sınıfın yaklaşık yüzde 40'ı (500/1250) işçi sınıfı kökeninden gelmektedir. A toplumunda ise bu durum, orta sınıf yönelimleri içinde bulunanların yalnızca yüzde 25'i (250/1000) için geçerlidir. Tek başına mutlak akış oranlarının bu apaçık değerlendirmesi bile B toplumunun daha açık olduğunu ortaya koyar. Dahası, işçi sınıfı B toplumunda iki kat daha büyüktür ve dolayısıyla, yukarı doğru hareketli olanların sayısı daha fazladır. Ancak, tabloda görülebileceği üzere, orta sınıfın mobilite şansına bağlı olarak işçi sınıfının mobilite şansı aslında iki toplumda da eşittir (iki durumda da ihtimal oranı yaklaşık olarak 9'dur). Bu açık karşıtlık, basit bir şekilde mutlak (akış) oranlarının, söz konusu toplumlardaki sınıfların büyüklüklerindeki yapısal farklılıkları dikkate alamamanın sonucudur.

Bundan dolayı, toplumsal mobilite bağlamındaki ihtimal oranları *karşılaştırmalı* mobilite şanslarını, sınıf yapılarının toplumdan topluma (zaman içinde, farklı etnik gruplar arasında ya da iki cinsiyet arasında) nasıl farklılık sergilediğinden bağımsız biçimde, yalnızca sınıfların göreli büyüklüklerini değiştiren yapısal süreçler aracılığıyla anlamamızı sağlar. Başka bir deyişle, mutlak (ya da gözlemlenen toplam) mobilite oranlarıyla göreli mobilite şansları (ya da toplumsal akışkanlık) arasında açık bir ayrım yapmayı kolaylaştırır. Bu, *fırsat eşitliği hakkındaki tartışmalar açısından bakıldığında oldukça önemlidir. Fırsat eşitliği kavramı, esas olarak karşılaştırmalı bir kavramdır, çünkü belirli bir sınıftan birisi için söz konusu olan mutlak mobilite şansına değil, bireylerin eşit fırsatlarına göndermede bulunur. Bu yüzden, eğer sınıf yapısındaki değişimler (B toplumunda olduğu gibi) "üst katlarda daha çok yer" yaratırsa, biz, bu yaratılan yere doğru hareketlenen işçi sınıfı kökenli herhangi birinin şansının, orta sınıftan birinin olduğu yerde kalma şansıyla kıyaslanmasıyla ilgileniriz. İşte bundan dolayı araştırmacıların çoğu, *meritokrasi kavramının ortaya çıkardığı meselelere yönelmek için söz konusu karşılaştırmalı yaklaşımın (ve sonuç olarak ihtimal oranları tekniğinin) uygulanmasının gerekli olduğunu ileri sürerler.

İhtimal oranları, *kategorik değişkenler içeren *çok değişkenli analizler için, içinde *log-lineer modelleme ve *lojistik regresyonun da bulunduğu bir grup istatistiki tekniğin temelini oluşturur. İhtimal oranları ayrıca, sosyolojide, araştırmacıların göreli olasılıklar ya da şansları modelleştirmeye çalıştıkları her alanda (örneğin, sağlık ve hastalık, emek piyasası sonuçları ve oy kullanma davranışı çalışmaları) yaygın biçimde kullanılmaktadır.

ihtiyaç (*need*) İhtiyaç, gerekli addedilen, özellikle bir kişinin, organizasyonun ya da başka bir şeyin hayatta kalması için gerekli olduğu düşünülen

bir şeydir. İhtiyaç kavramı sosyal bilimlerde kapsamlı biçimde kullanılır ve insan ihtiyaçları denilen şeylere özel bir dikkat sarf edilir. İhtiyaçlar çoğunlukla isteklerle (ya da arzularla) karşıtlık içindedir; ihtiyaçlar, gerekli olan şeylere işaret ederken, istekler arzulanan şeylere işaret eder. Kavramın kendisi ihtiyaçların tatmin edilmesi gerektiğini öngördüğü için, politika üretme tartışmalarına ait retorikte –özellikle eylem ve müdahale iddialarını desteklemek için- ihtiyaç kavramına sık sık başvurulmuştur. İhtiyaç, *yoksulluk ve *yoksunluk ile *refah (insan ihtiyaçlarının karşılanmasını ifade eden bir terim) tartışmalarının da merkezinde yer alır. Ancak ihtiyaçların belirlenmesi son derece tartışmalıdır. Hayatta kalmak için ihtiyaç duyulan temel gereksinimler listesi (örneğin, yemek, uyku ve barınmayı kapsayan psikolojik ve maddi ihtiyaçlar) üzerinde anlaşmaya varmak fazla güç değildir. Gelgelelim, bu gereksinimlerin hangi düzeyde karşılanması gerektiğini belirlemek epeyce güçtür. Dahası, akademisyenler ve politikaları belirleyenler temel insani ihtiyaçların özü konusunda anlaşmaya varabilseler de, pek çok kişi temel insani ihtiyaçlar kümesinin sabit kalıp kalmayacağı noktasında anlaşamayacaktır. Bazı insanlar, sevgi ve ilgi ihtiyacı, arkadaşlık ihtiyacı, öğrenme fırsatı gibi psikolojik ve toplumsal ihtiyaçları da evrensel gereksinimler listesine katmak isteyecektir. Ayrıca, ihtiyaçlara hiyerarşik bir yaklaşım getirilebileceği ileri sürülmüştür. İhtiyaçların, mutlak terimlerle mi, göreli terimlerle mi tanımlanması gerektiği, nesnel bir şekilde mi, yoksa öznel bir şekilde mi değerlendirilmesinin doğru olacağı ve esas olarak kavramın kendi değeri konularında da anlaşmazlıklar görülmektedir.

Sosyologlar, özellikle işlevsel bir görüşü benimseyenler, ihtiyaç kavramına toplumların işleyişini incelerken başvurmuşlardır. Örneğin Talcott *Parsons, *toplumsal sistemin işlevsel gerekliliklerini (toplumun hayatta kalması açısından gerekli olan şeyleri; örneğin, toplumsal sistemin kendisini yeterli derecede motive edici bir destek olmasını) ayrıntılarıyla açıklamıştır. Benzer bir damar içindeki Marksistler ise, kapitalizmin ihtiyaçlarından bahsederken, en çok üretim, yeniden üretim ve meşruiyet ihtiyacı üzerinde dururlar. İhtiyaç kavramına eleştirel yaklaşanlar da, hem herhangi bir doğruluk çerçevesinde toplumun ihtiyaçlarını tanımlamanın güçlüğüne, hem de bu çabanın sık sık *totolojik bir niteliğe büründüğüne dikkat çekmişlerdir. *Ayrıca bkz.* **ihtiyaçlar hiyerarşisi.**

ihtiyaçlar hiyerarşisi (*hierarchy of needs*) Abraham *Maslow'un *kendini gerçekleştirme kuramının ana kavramı. Maslow, insan arzularının doğuştan geldiğini ve yukarı doğru tırmanan bir hiyerarşiyle varolduğunu öne sürmüştür. İlk olarak, temel psikolojik ihtiyaçlar (yemek, uyku, çevrenin aşırı tehlikelerinden korunma) karşılanmalıdır. Sonra, güvenlik ve emniyet önemli hale gelir: yaşamımızda bir tür düzene, kesinliğe ve yapıya ihtiyaç duyarız. İlk iki düzeydeki ihtiyaçlar karşılandıktan ra, üçüncü sırada, ait olma ve sevme ihtiyacı ortaya çıkar. Hiyerarşinin dördüncü sırasında yer alan, özsaygı ihtiyacıdır (insanın başkalarının kendisine hem hürmet hem saygı göstermeleri ihtiyacı). Tüm bu ihtiyaçlar karşılanınca, sıra beşinci ve en tepedeki ihtiyaca gelir: kendini gerçekleştirme ihtiyacı, ya da kişinin olabileceği her şey haline gelme arzusu. Maslow'un *Motivation and Personality* (1970) adlı eserinde ifade ettiği gibi, "bir müzisyen, bir ressam, bir şair, kendisiyle barışık ise, müzik yapmalı, resim yapmalı, şiir yazmalıdır. İnsan olabileceğini olmalıdır. Kendi doğasına sadık kalmalıdır."

Maslow, araştırmalarının bir kısmında kendini gerçekleştirmiş insanlara eğilmiş ve bu tür insanların özelliklerinin oldukça zengin bir listesini çıkarmıştır. Maslow'un çalışması, "doruk" deneyimlerle ilgili çalışmalar yapılmasını ve kişi ötesi, çoğunlukla tinsel bir psikolojinin gelişmesini cesaretlendirmiştir.

iki değişkenli analiz (*bivariate analysis*) *bkz.* **çok değişkenli analiz**

iki değişkenli doğrusal regresyon (*bivariate linear regression*) *bkz.* **regresyon**

iki katına çıkma süresi (*doubling-time*) Belirli büyüklükteki bir topluluğun sayısını iki katına çıkarması için gerekli olan (ve şimdilerde yüzyıllardan çok on yıllarla ölçülen) zaman dilimi.

iki şıklı dağılım (*binomial distribution*) Ya gerçekleşecek ya da gerçekleşmeyecek (bir yarışı kazanmak gibi) belirli bir olayın gerçekleşme ihtimalini gösteren dağılım. İki şıklı dağılım simetrik bir özellik taşır (*normal dağılım gibi), ama bazen farklı anlamlar taşıyabilir. *Ayrıca bkz.* **dağılım (istatistiki dağılım ya da sıklık dağılımı).**

iki taraflılık, iki taraflı (*bipartite, bipartizan*) İki taraflı ("iki taraflı anlaşma") etkileyen ya da iki parçaya bölünen bir şey. Bu terim çoğunlukla, formel ekonomik ve siyasal müzakereler ve düzenlemeleri anlatmak amacıyla kullanılır. Örneğin, birçok sosyal bilimci, yerleşik iki partili sistemde yeni bir siyasal partiyi öne çıkarmanın güçlüklerini aktararak, iki partili sistemin ABD'de üçüncü partilerin başarısızlığını açıklayan bir faktör olduğuna dikkat çekmiştir. Bu örnekte, daha muhafazakâr partiler, reforma daha çok eğilimli üçüncü partilerin platformlarını kısmen kendi platformlarında birleştirmeyi görece daha kolay bir yol olarak benimsemişler, böylece üçüncü partilerin seçmenlerin gözündeki cazibesinin önüne iyi bir set çekmişlerdir. (Örneğin bkz. W. Sombart, *Why is there no Socialism in the United States?*, 1906.)

ikicilik (düalizm) (*dualism*) Bir şeyin iki türü arasında indirgenemez bir ayrıma dikkat çeken bir kuram. Bu tür durumlardan sosyologların en çok ilgisini çekenleri, olgusal açıklamalar ile *değer yargıları arasında indirgenemez bir farklılık olduğunu kabul eden etik düalizm; doğal olayların nedenleri olduğunu, oysa insani eylemlerin ancak güdülere ya da etkenlere gönderme yaparak açıklanabileceğini varsayan açıklayıcı düalizm; zihin ile maddenin bağımsız kendilikler olarak varolduğu öğretisi ve dinsel olan ile seküler olanın, yaşamın farklı yasalarla yönetilen bağımsız ve paralel alanlarını yansıttığı düşüncesidir. *Ayrıca bkz.* **Descartes, René.**

ikicilik (düalizm), iktisadi (*dualism, economic*) *bkz.* **iktisadi ikicilik (düalizm)**

ikili (*dyad*) İki kişinin meydana getirdiği bir grup olan ikili, mümkün olan en küçük toplumsal grubu oluşturur. Eğer iki kişiden birisi çıkarsa grup ortadan kalkar. İki insan daha geniş gruplarda rastlanmayan bir yakınlık kurabilirler, fakat "ikili"de genellikle toplumsal etkileşimin rekabet, karşılıklılık ve güç gibi başka temel öğelerinin etkili olduğu görülecektir. *Ayrıca bkz.* **üçlü.**

ikili bilinç (*dual consciousness*) Görünüşte birbirine göre tutarsız olan iki inanç sistemine aynı anda inanan insanların dünya görüşünü karşılamak üzere kullanılan bir terim. İkili bilinç, genellikle, insanların genel *toplumsallaşmanın etkisiyle *egemen kültürün inançlarını benimsemeleri, ama yaşamdaki

kendi pratik deneyimlerine dayanarak da başka bir inanç sistemine sahip olmaları durumuna atfedilmektedir. *İşçi sınıfının, gündelik deneyiminin toplumun benimsediği inançlara aykırı düşmesi nedeniyle ikili bilince en eğilimli kesim olduğu genel bir kanıdır. Örneğin, bu doğrultuda işçilerin, grevlerin genellikle kötü niyetlilerin, aşırıların ve ajitatörlerin kışkırttığı eylemler olduğunu kabul etmeleri (benimsenen inançlar), ama kendi grev deneyimlerini gerçek şikayetleriyle birleştirmeleri (pratik deneyimler) mümkündür. Frank Parkin'in *Class Inequality and Political Order* (1972) adlı kitabındaki "egemen değer sistemi" ve "bağımlı değer sistemi" terimleri aynı ayrımı yansıtmaktadır. Egemen değer sistemi, "egemen konumlarda bulunanların toplumsal ve siyasal tanımlarının, nesnelleştirilme ve makro kurumsal düzenlerin içinde önemli bir yere sahip olma eğiliminde olmasını ve böylelikle tüm toplumsal sistemin ahlâki çerçevesini sağlamasını" anlatır. Bağımlı değer sistemini doğuran ortam ise yerel işçi sınıfı topluluğudur. Parkin bağımlı değer sistemini "özünde uyum sağlatıcı" bir sistem olarak tanımlar: deyiş yerindeyse, bu sistemin sınıf yapısını ve eşitsizliği temsil etmesi, *statüko*'yu tamamen onaylamaktan ya da karşı çıkmaktan ziyade çeşitli adaptasyon tarzlarını öne çıkarmaktadır. *Ayrıca bkz.* **egemen ideoloji tezi.**

ikili ekonomi (*dual economy*) *bkz.* **emek piyasası; emek piyasasının bölünmesi; iç sömürgecilik; iktisadi ikicilik (düalizm)**

ikili emek piyasası (*dual labour-market*) *bkz.* **emek piyasası; emek piyasasının bölünmesi**

ikilik (*dichotomy*) Yalnızca iki kategorisi olan değişkenler. Kuramsal açıdan bakıldığında, bu kategorilerin birbirlerini dışladıkları düşünülmektedir. "Erkek" ve "kadın" gibi iki kategorisi olan "cinsiyet" değişkeni buna iyi bir örnektir. Sosyolojideki ünlü ikilik örnekleri arasında Tönnies'in **Gemeinschaft* (Cemaat) ile *Gesellschaft*'ını (Toplum), Durkheim'ın *mekanik ve organik dayanışmasını, vb. gösterebiliriz. İkiden daha fazla kategorisi olan değişkene ise "çokluk" adı verilir. Bazen, analizi basitleştirmek amacıyla çoklu değişkenlerin ikiliğe indirildiği (kategorilerin sayısı birbirine bitişik kodlar birleştirilerek azaltılır) görülür.

ikinci dereceden kurgular (*second-order constructs*) *bkz.* **fenomenoloji**

İkinci Dünya (*Second World*) *bkz.* **Üçüncü Dünya**

İkinci Sanayi Devrimi (*Second Industrial Revolution*) *bkz.* **Sanayi Devrimi**

ikincil analiz (*secondary analysis*) Varolan bir veri kümesinin, sonra yeniden analiz edilmesini ve bu yeni analizde yorumlar, değerlendirmeler ya da verilerin toplanması ile sonuçlarına dair ilk raporda ortaya konulanlardan farklı veya onlara ek niteliğinde bilgiler sunulmasını kapsayan bir adlandırma. İktisat ve demografi gibi bazı disiplinler, neredeyse tamamen başka kişi ve kurumlarca toplanmış verilere, özellikle *resmi istatistiklere dayanarak hareket ederler. Hükümetlerin düzenledikleri büyük çaplı *anket araştırmaları sonucunda *mikro verilere ulaşmanın artık daha kolay olmasıyla birlikte, sosyologlar da yeni veri kümesi analizini tamamlamak veya yerine bir başkasını koymak amacıyla, söz konusu verilerin ikincil analizlerinden yararlanmaktadırlar. Örnek bir metin olarak bkz. C. Hakim, *Secondary Analysis in Social Research* (1982).

ikincil emek piyasası (*secondary labour-market*) *bkz.* **emek piyasası**

ikincil pekiştirme (*secondary reinforcement*) *bkz.* **koşullan(dır)ma**

ikincil sektör (*secondary sector*) *bkz.* **sanayi sektörü**

iktidar (güç) (*power*) Toplumsal *tabakalaşmanın merkezindeki kavram iktidardır. Bu yüzden, iktidarın anlamı üzerine çok sayıda tartışma çıkması (bazı sosyologların bu terimi geçmişte hangi anlamda kullandıkları da bu tartışmalar arasındadır) şaşırtıcı değildir.

Tüm iktidar tanımları içinde herhalde en iyi bilineni, Max *Weber'in "The Distribution of Power within the Political Community: Class, Status, Party" adlı makalesinde yaptığı tanımdır. Weber, iktidarı tabakalaşmanın temel kavramı olarak görüyordu ve *sınıf, *statü ile parti onun üç ayrı (bazen ilişkili) boyutuydu. Kabaca açıklarsak, sınıflar, ekonomik iktidarın bölüşümünün (Weber'in terimiyle, piyasa ilişkilerinin) sonucu; statü, normatif bakımdan tanımlanmış bir çeşit toplumsal iktidar; partiler ise, siyasal alanda aktif bir şekilde çeşitli hedeflerin peşinde olan gruplardı. Weber'e göre, iktidar genel anlamda, kişilerin ya da grupların, başkaları karşı çıktığında bile kendi istedikleri şeyleri gerçekleştirebilecek olmalarıdır. Yani, iktidar toplumsal bir ilişkidir. Dolayısıyla Weber, iktidarın farklılaşmış biçimde bölüşümünün, *yaşam şanslarının da farklılaşmış biçimde bölüşüldüğü bir duruma yol açtığını; yani, iktisadi, toplumsal ve siyasal kaynakları elde etme becerisinin eşit olmayan bir şekilde bölüştürüldüğünü öngörmektedir. Weber'in ünlü cümlesiyle ifade edersek, "sınıflar, statü grupları ve partilerin hepsi birden, iktidarın toplum içindeki paylaşımının fenomenleridir." Weber bu görüşü, zamanının kaba *Marksizmine karşı koymaya yönelik, oldukça açık bir girişim olarak benimsemiştir. Weber, iktidarın, mutlaka iktisadi kaynakların mülkiyetini elinde tutmaya bağlı olmadığı görüşüne daha bir açıklık kazandırmayı istiyor ve buradan, statü kavramının önemi ve genel olarak kendi sosyolojisiyle ilgili çeşitli gözlemlere ulaşıyordu.

Weber, kendi siyaset sosyolojisinde, iktidarın doğasına ilişkin bir dizi gözlem daha yapmış ve toplumda çok az grubun, iktidarını tek başına güç ya da askeri kuvvete temellendirdiğini görmüştü. Tersine, yönetici gruplar iktidarlarını meşrulaştırmaya ve kendisinin *tahakküm diye adlandırdığı (ya da Talcott Parsons'ın "otorite" dediği) bir duruma dönüştürmeye çalışıyorlardı. Weber'e göre tahakkümün üç temeli vardı: geleneksel, akılcı-hukuksal ve karizmatik.

Peki, Weber'in iktidar anlayışı yeterli midir, yoksa bu fenomeni kavramanın daha tatmin edici yöntemleri var mıdır? Steven Lukes *Power: A Radical View*'da (1974), iktidarın özü itibariyle ihtilaflı bir kavram olduğunu iddia eder; yani, iktidar kavramının tanımı ve uygulaması sosyologlar arasında her zaman anlaşmazlık konusu olacak; iktidarı ne şekilde tanımlayıp nasıl işlemselleştirdiğimiz, kuramsal konumumuza ve değer yönelimimize bağlı kalacaktır. Peki, bu durumu kabul ettikten sonra, Weberci iktidar anlayışı üzerinden ilerlemek yine de mümkün müdür?

Weber'in tanımını inceleyecek olursak, onun açıkça bir çatışma ve niyet nosyonu geliştirdiğini görürüz. Niyet nosyonu, "kendi iradesini gerçekleştiren" herkes ya da her grupta görülebilir. Niyet, bir eylemin/edimin, belirli bir hedef peşinde, bilinçli, akılcı ve hesaplanmış olmasına işaret eder.

Bu durum bazı iktidar ilişkilerine karşılık gelebilir, fakat hepsini birden kapsayabilir mi? İktidar farkında olmadan kullanılabilir mi? İktidarı, -niyetli olsun olmasın- insanın kendi iradesinin peşinde olmasından ziyade, tercihlerindeki başarısını içeren bir şey olarak mı görmeliyiz? Weber'in tanımında dikkatimizi çeken başka bir sorun, içerdiği çatışma ya da uzlaşmazlıktır. Çeşitli eleştirilerin belirttiği üzere, bu tanım, A'nın B üzerinde, B'nin ortaya koyduğu bir direniş varsa ve bu direnişin üstesinden gelmesi halinde, B'nin çıkarlarının -en azından bir süreliğine- A'nın çıkarlarına feda edildiği bir iktidara sahip olduğunu öngörür. Weber açık biçimde, esas olarak çatışan çıkarların olduğu durumlardaki iktidarla ilgilidir. Ondan beri pek çok sosyolog, iktidarın egemen olanların üstesinden gelmesi gereken, kendilerine tabi konumda olanların direnişini içerdiğini -hatta bunu kışkırttığını- varsaymıştır. Peki bu, iktidarın hiçbir zaman konsensüse dayalı bir bağlamda; yani, iktidara tabi olanların, onun meşru biçimde kullanıldığını kabul ettiği bir bağlamda uygulanamayacağı anlamına mı gelir? Bu soruyu yanıtlamak için, kullanılan iktidarın niteliği hakkında daha kesin bir tablo sunabilmemiz gerekir. İktidar, ona tabi olanlar üzerinde, egemen konumdaki kişilere gerçek bir *meşruiyet atfedilerek kullanıldığında, bir otorite ya da rıza göstermenin geçerliliğinden bahsedebiliriz. Otorite ve rıza üzerine kurulan bir iktidar, güç ve manipülasyona dayalı iktidardan son derece farklıdır. Fakat bu dört terimin de iktidar ilişkisinin çeşitli tiplerine gönderme yaptığını akıldan çıkarmamak gerekir.

İktidarın görünüşte konsensüse dayalı bir bağlamda kullanılması fikri başka sorunlar da çıkarır. Örneğin, bir güç ilişkisine meşruiyet atfedildiğinde, bu meşruiyet, beraberinde otoriteyi de getirecek şekilde tabi olandan egemen olana doğru mu akar (ki Parsons ve pek çok siyaset bilimci bunu savunacaktır); yoksa meşruiyet, manipulasyona yol açacak şekilde toplumsal normları kullanarak yukarıdan mı empoze edilir (Marksizm içinde, özellikle Gramscici ideolojik *hegemonya nosyonunda sağlam kökleri bulunan bir görüş)? Alvin Gouldner'ın *The Coming Crisis of Western Sociology*'de (1970) belirttiği gibi, "iktidar, başka şeylerin yanı sıra, insanın ahlâki taleplerini uygulamaya koyma becerisidir. Dolayısıyla iktidar sahibi olan kişi, kendi ahlâki kusurlarını *geleneksel leştirebilir*" ve bu durum elbette Weber'in toplumsal statü terimiyle anlatmaya çalıştığı şeyin bir parçasını oluşturur.

Tüm bu nedenlerden ötürü, David Lockwood'un bir saptamasını unutmamak gerekir: İktidar incelemelerinin sorunları üzerine yorum yaparken, özellikle iktidarın gizil bir gücü olduğu fark edildiğinde, Lockwood, "iktidarın, insanın kendi hedeflerini yerine getirme kapasitesinden yalnızca başka insanların iradeleriyle bir çatışma durumunda bahsetmemesi gerektiğini; aynı zamanda, ilk anda oraya çıkan muhalefeti önleme yeteneğini de içermesi gerektiğini [gözlemlemiştir]. İktidar araştırmalarının çoğunlukla önemli kararların üretilmesi ve benimsenmesine yoğunlaşması gerektiği söylenir. Oysa bir anlamda en güçlü iktidar, failin, manipülasyon yoluyla meselelerin karar aşamasına gelmesini bile engelleyebildiği iktidardır." ("The Distribution of Power in Industrial Society--a Comment", der. J. Urry ve J. Wakeford, *Power in Britain*, 1973). Dolayısıyla, iktidar sadece *karar almayı değil karar almamayı da, sadece açık olanı değil kapalı olanı da kapsamaktadır.

Son olarak, iktidarın kaynaklarını ele almak gerekir. İktidar düzenleyici bir kavramdır: Bir eylemin oluşundan ziyade, meydana gelmekte olan bir

eylem olasılığından bahseder. Yani iktidar, bir toplumsal ilişkinin potansiyel bir niteliğidir ve faillerin iktidar kaynaklarına ulaşma olanaklarına dayanır. İleri kapitalist bir toplumda, zenginlik ve işlerin denetimi gibi iktisadi kaynaklar da belli ki yaşamsal bir önemdedir, fakat çok sayıda başka iktidar kaynağı da vardır: örneğin organizasyonel kapasite, sayısal destek, yeterlilik, uzmanlık bilgisi, enformasyonun denetimi, belirli toplumsal mevkilerin itibarı, güç araçlarının denetimi ve iktidarın kendi itibarı. Bu kaynakların sonuncusu emsalsiz bir iktidar kaynağıdır; çünkü iktidara gerçekten sahip olmaya değil, sadece başkalarının buna inanmasına dayanır. Aynı şekilde insanın bir iktidar kaynağına sahip olması şart değildir, onu yalnızca kontrolünde tutması yeterlidir (örneğin kıdemli kamu görevlileri ve yöneticiler). Tüm bu iktidar potansiyelleri ve dışavurumları, insanların onları kullanma isteğine (ve etkinliğine) bağlıdır. Potansiyel iktidar belirli vasıflara dayanır. Fakat dışavurulan iktidar, vasıflar tarafından değil, toplumsal ilişkiler üzerinden açığa vurulur ve toplumsal bir ilişkinin tanımı kısmen onun iki taraflılığını temel almaktadır. Sonuç olarak, iktidarın kullanılması bir geri bildirim sürecini içermektedir: A bir edimde bulunur, B buna tepki gösterir, A B'nin tepkisine tepki verir ve bu şekilde devam eder gider. Herhangi bir ilişkiden söz edebilmek için, tabi konumda olanların egemen konumdakiler karşısında biraz da olsa etkilerinin olması gerekir (Georg Simmel'in uzun süre önce dikkat çektiği bir nokta).

Artık iktidar kavramını ele almanın ne kadar karmaşık ve zor olduğunu görmeye başlayabiliriz. Onu bir kez işlemselleştirmeye çalıştık mı, hemen Lukes'un iktidarın ihtilaflı doğası saptamasının ne kadar yerinde olduğunu kavrarız. İktidar sorunu ve bu başlık altında gündeme getirilen diğer sorunların çoğu Dennis Wrong'un *Power* (1979) adlı eserinde ele alınmıştır. *Ayrıca bkz.* **bürokrasi; cemaat iktidarı; devlet; eşik bekçiliği; Foucault, Michel; gönderge iktidar; Michels, Robert; organizasyon menzili; örgüt (organizasyon) kuramı; rıza, rıza biçimleri; siyasal partiler.**

iktidar, gönderge (*power, referent*) *bkz.* **gönderge iktidar**

iktidar bağımlılığı (*power dependence*) İktidar, çoğunlukla "sıfır toplam"lı olarak nitelendirilir. Yani *iktidar, A'nın B üzerinde sahip olduğu bir şeydir ve A'nın iktidarı güçlendikçe B'ninki düşer. Bununla birlikte, iktidar bağımlılığı nosyonu iktidarın ilişkisel bir kavram olduğunu öngörür; buna göre, A'nın iktidarı B'ye bağımlıdır. İktidarın kullanılması bir kaynak değiş tokuşudur ve bu yüzden iktidarını kullanabilmek için A'nın B'ye ihtiyacı vardır; dolayısıyla B'ye bağımlıdır. Britanya bunun açık bir örneğidir: Başbakan'ın iktidarı, kabinenin onun otoritesini tanımasına ve kararlarını yürürlüğe koymasına bağlıdır.

iktidar eliti (*power élite*) C. Wright *Mills'in aynı adlı kitabında (1956'da yayımlanmıştır) geliştirilen ve yine onun tarafından Amerikan yönetici elitine gönderme yapılarak kullanılan bir kavram. Mills'in analizine göre, Amerikan yönetici eliti, liderlerin ortak toplumsal arka planları ve aralarındaki personel değişimi aracılığıyla birbirlerine bağlanan iş, hükümet ve askeri liderlerden oluşan bir *elit kesimdir. Mills'in metni bu konuda önemli tartışmalar doğurmuştur. Mills'in kendisini değerlendiren bir denemesiyle birlikte ona karşı liberal ve radikal tepkilerin temsili bir seçkisi için bkz. der.

G. William Domhoff ve Hoyt B. Ballard, *C. Wright Millls and Power Elite* (1968). *Ayrıca bkz.* **askeri-sınai kompleks.**

iktisadi büyüme (*economic growth*) Kişi başına ulusal gelirin ya da mal ve hizmet üretiminin artması. İktisadi büyüme geleneksel biçimde Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) cinsinden ölçülür. Buna alternatif bir terim olan iktisadi gelişme ise genellikle *Üçüncü Dünya toplumları bağlamında kullanılmaktadır. İktisadi büyüme mutlaka tüketimde bir artış olması, zenginliğin ve kamusal refahın dağılımında ilerlemeler görülmesi anlamına gelmez. İktisadi büyüme, artan üretimin nasıl ve kimler tarafından kullanıldığına bağlıdır.

İktisatçılar, gelişmekte olan ülkelerde ve sanayi toplumlarında politikaların belirlenmesinde yol göstericilik yapabilecek iktisadi büyüme kuramları geliştirmeye büyük çabalar harcamışlardır. İktisadi büyüme kuramlarında sermaye yatırımı, iktisadi altyapı, insan gücünün planlanması ve eğitimi ile devletin ve özel sektörün göreli rolleri değişik ölçülerde vurgulanmaktadır. *Ayrıca bkz.* **girişimci; sürdürülebilir kalkınma.**

iktisadi çevrim (*business cycle*) Ortalamanın üstündeki bir büyüme dönemini (genişlemeci aşama), daha sonra ortalamadan daha düşük bir büyüme dönemini (resesyon), ondan sonra da negatif büyüme dönemini (depresyon) kapsayan ve sürekli yinelenen iktisadi dalgalanmalar. Modern iktisatçılar genellikle, "normal", "klasik" ya da "Juglar" çevriminin yaklaşık beş yıl sürdüğünü varsayarlar, fakat bunun nedenleri konusunda bir konsensüs yoktur; daha doğrusu, bu tür çevrimlerin tekbiçimli bir karakter taşımayıp, tesadüfi olduğunu ileri süren bazı görüşler vardır. Rus kökenli Amerikalı kalkınma iktisatçısı Simon Kuznets, on beş-yirmi yıl kadar süren daha uzun bir iktisadi çevrim ("Kuznets dalgaları") saptamıştır. Kuramını 1920'lerde geliştirmiş Rus iktisatçının adıyla anılan Kondratieff dalgaları ise, yaklaşık yarım yüzyılı kapsayıp, buhar gücünün bulunması gibi belli başlı teknolojik ve endüstriyel ilerlemelerle beslenen patlama ve resesyonun "uzun dalga"larından oluşmaktadır. Bu dalgalanmalar genellikle *dünya sistemindeki gelişmelerle bağıntılıdır (örneğin bkz. Christopher Chase-Dunn ve Peter Grimes, "World-Systems Analysis", *Annual Review of Sociology*, 1995).

iktisadi determinizm (*economic determinism*) En yaygın biçimde, toplumsal fenomenlerin köklerinin üretim ilişkilerinde yattığını iddia eden Marksist savla birlikte anılan felsefi ve kuramsal bir bakış açısı.

Karl *Marx'a göre, *üretim ilişkileri, onun üstünde hukuksal ve siyasal bir *üstyapının yükseldiği *temeli oluşturur ve bunlar, kendine denk düşen toplumsal bilinç biçimleri üreterek sınıflar arasındaki toplumsal ilişkilerin yapısını belirler. Demek ki, Marx'ın ifade ettiği gibi, "genelde toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini maddi yaşamın üretim tarzı koşullandırmaktadır" (*Siyasal İktisadın Eleştirisine Katkı'ya "Önsöz"*, 1859). İktisadi determinizmin doğası ve derecesiyle ilgili yoğun tartışmaların kaynağı işte bu ve buna benzer önermeler olmuştur. Bir uçta, tüm toplumsal, siyasal ve kültürel yaşamın üretim ilişkilerine bakarak "okunabileceği" ve bireyin toplumsal bilincini onun iktisadi yapı içindeki konumuyla belirlendiği görüşü yer alır. Böyle bir görüş özgür irade ve bireysel özerklik nosyonlarıyla temelden çeliştiğinden yoğun eleştirilere de maruz kalmıştır. Öte yandan, üretim ilişkilerinin basitçe üstyapının gelişmesini kısıtlayıcı bir faktör olduğu,

üstyapı ile tekil bilincin esnek biçimde çakıştığı genel parametrelerden daha belirleyici bir rol oynamadığı iddia edilmektedir.

Bu noktalar Friedrich *Engels tarafından Marx'ın ölümünden sonra geliştirilmiş, iktisadi ilişkilerin kendiliğinden belirleyici bir etki yaptığı reddedilmekle birlikte, "kesin bir etki"ye sahip olduğu görüşü benimsenmiştir. Engels'in ifade tarzı Marksizm içinde yoğun tartışmaların odağını oluşturduğu gibi, Marksist olmayanların yönelttikleri eleştirilerin de kaynağını oluşturmuştur. Ve bu eleştirilerin merkezinde, özerk bireylerin *toplumsal değişimi gerçekleştirme potansiyeli ile fikirlerin gücünü öne çıkarma arzusu yer almaktadır. *Ayrıca bkz.* **Althusser, Louis.**

iktisadi faaliyet (*economic activity*) *bkz.* **istihdam**

iktisadi gelenekselcilik (*economic traditionalism*) *bkz.* **azalmaya eğilimli emek arzı eğrisi**

iktisadi gelişme (*economic development*) *bkz.* **iktisadi büyüme**

iktisadi ikicilik (düalizm) (*economic dualism*) Aynı siyasal ya da ulusal toplumsal çerçevede, iki (bazen daha fazla) ayrı iktisadi sürecin veya *piyasanın bir arada varolmasını kavramsallaştırma biçimi. Örneğin *Üçüncü Dünya toplumlarında, köylülerin geçimlik tarımı ile nakit paraya dayalı uluslararası pazarlara yönelik temel meta ya da sanayi malları üretiminin bir arada bulunması ikili bir ekonomi oluşturur. Benzer bir ayrım, ileri derecede sanayileşmiş ekonomilerde şirketleşmiş merkez ile periferideki firmalar ve *emek piyasaları arasında yapılabilir. *Ayrıca bkz.* **emek piyasasının bölünmesi.**

iktisadi insan (*economic man*) Klasik iktisat kuramında (*bkz. *laissez-faire* iktisadı), sistematik biçimde kendi çıkarının peşinde olan bireyin, pazardaki emeği ya da kaynakları akılcı biçimde dağıtmasını anlatmak üzere kullanılan bir terim. İktisadi insan terimi erkekleri de kadınları da kapsayacak şekilde tasarlanmıştır, fakat *piyasada, erkeklerin faaliyetlerinin öncelik taşıdığını öngören üstü kapalı bir varsayımı yansıttığı iddia edilebilir. *Ayrıca bkz.* **mübadele kuramı; siyasal iktisat.**

iktisadi yaşam sosyolojisi (*sociology of economic life*) İktisat biliminin temel problemi, bir toplumun sınırlı üretken kaynakları ve çabalarının çok çeşitli alternatif kullanımlar içinde nasıl dağıtılacağını açıklamaktır. Geleneksel iktisat kuramı, bu sorunu metodolojik *bireycilik kuramına ait bir konumu benimseyerek çözmenin peşindedir ve bu doğrultuda, analizin amaçlarına uygun olan çeşitli soyut varsayımlarla ortaya çıkar. Birincisi, rekabet ilişkilerine bir metanın üreticileri arasında, o metanın tüketicileri arasında ve toplu olarak üreticilerle tüketiciler arasında rastlanır ve bu ilişkilerin tümü *piyasa ilişkilerini oluşturur. İkincisi, rekabet de ekonomik işbirliği de bireylerin ve grupların rasyonel biçimde ekonomik üstünlük sağlamaya çalışmalarının sonucudur. Nitekim bu, akılcı seçime dayalı *mübadele kuramının paradigmatik örneğidir. Üçüncüsü, bu kuramın önermeleri, tek başına piyasa toplumlarının kurumları ve güdülenimlerini kapsamaz; bu önermeler, herhangi bir toplumda, kıt kaynaklar (araçlar) ve kaynakların birbiriyle çelişkili olabilecek kullanım biçimleri (amaçlar) sorunu ortaya çıkar çıkmaz, kaçınılmaz ve doğal olan belirleyici etkileri formelleştirecektir.

İktisadi yaşam sosyolojisinin kaynak dağıtımıyla ilgili bir alan olduğu da söylenebilir ve iktisat bilimi gibi

onun kökenleri de klasik *siyasal iktisada götürülebilir. Yine de ilk dönem sosyolojisi, çok büyük ölçüde, siyasal iktisat (ki iktisat bilimi sonradan bunun üzerinde yükselecekti) içinde bireycilik ve soyutlama doğrultusundaki eğilimlerin bir eleştirisinden oluşuyordu. Örneğin Karl *Marx, piyasadaki düzenlenmemiş rekabetle kaynak dağıtılmasının temelde düzenli değil, daha çok anarşik bir nitelik taşıdığını ve *sınıf iktidarı ile ayrıcalığına dayalı mevcut eşitsizlikleri yeniden ürettiğini ilk iddia eden kişiler arasındaydı. Modern çağda piyasada *ırk ve *toplumsal cinsiyet temelinde ayrımcılık yapıldığını varsayan benzer bir görüş ortaya atılmıştır. Bu tür argümanların anlatmaya çalıştığı şey, araştırmacıların topluma, çoğu iktisatçının kabul edemeyeceği bir şey olan bir derece metodolojik bütüncülükle yaklaşmakla yükümlü olmasıdır.

Başka bir etkili tartışma, iktisat bilimi ile iktisadi ve toplumsal politikaların devlet tarafından düzenlenmesini bireysel özgürlüklerin ihlal edilmesi sayarak reddeden *liberal siyasal kuramın çeşitli versiyonları arasındaki bağ konusudur. Bu doğrultuda, refahın serbest girişimi ve kısıtlanmamış piyasa rekabetini teşvik edilerek azami düzeye çıkarılmasının daha muhtemel olduğu iddia edilmektedir. Tabii bu görüş, rekabetçi bir ekonominin temel ivmesinin, kaynakların optimum biçimde dağıtılmasına ve üretim faktörlerinden elde edilen gelirin eşitlenmesine yönelik olduğunu savunan *neo-klasik iktisadın bir parçasıdır. Gelgelelim, iktisat kuramında bu ortodoks çizgiyi hedef alan entelektüel eleştirilerin, ya liberal siyasal değerlere saldırmak anlamına geldiğini ya da kaçınılmaz olarak sosyalist bir yanlılığı içerdiğini varsaymak ciddi bir hata olur. Tam tersine, rekabetçi piyasa kuramlarını eleştiren sosyologların önemli bir kısmı liberalizmin ve bireyciliğin genel değerlerine sahip çıkan kişiler olmuşlar, fakat bununla birlikte, ya neo-klasik kuramın entelektüel bakımdan yetersiz olduğunu ya da siyasal olarak pazarın sözde yasalarına bağlı olmanın liberal değerleri tehlikeye sokmak gibi istenmeyen sonuçlar doğuracağını ileri sürmekten geri kalmamışlardır. Max *Weber'in *bürokrasi, Émile *Durkheim'ın anomi kuramını bunlara örnek gösterebiliriz. Bundan başka, bilhassa iktisat kuramında John Maynard Keynes'in ve izleyicilerinin başlattığı devrimden sonra modern iktisat biliminin kendi içinde de benzer bir tartışma yaşanmıştır. *Keynesçi iktisadın iddiası, toplam kaynakların (tek tek piyasalar *dengede olsa bile) optimal olarak kullanılan kaynaklardan daha az olduğu bir noktada tüm ekonominin dengeye kavuşabileceği yönündeydi.

Sosyolojinin fiili piyasaların ve diğer ekonomik kurumların kökeni ve değişkenliğine ilgi duyması, iktisadi tarihle (ve iktisadın kendi içindeki "kurumsal dalalet"le) buluştuğu bir noktadır. Örneğin piyasalar da bankacılık sistemi de görece istikrarlı bir para birimi, yasal çerçevesi oluşturulmuş ve işleyen bir hukuk ve normatif davranış standartları olmasını öngerektirir. Bir ölçüde ahlâki bir düzen olması ve insanların birbirlerine *güven duymaları da sağlam paranın, güvenilir sözleşmelerin ve genelde ekonomik işlemlerin zorunlu önkoşulları arasındadır. İlk dönem siyasal iktisatçılar sözleşmeye dayalı alışverişlerin sözleşmeye dayanmayan önkoşullarını açıklama ihtiyacını her zaman duymuşlar, fakat piyasa kuramının soyutluğu ve giderek biçimselleşmesi küçümsenmiş ve ancak Durkheim'dan sonraki sosyologlar tarafından ele alınmaya başlamıştı. Pazarın kurumları, bireylerin ve grupların

doğru ekonomik güdülerle hareket etmesini de önvarsaymaktadır. Ne var ki, rekabetçi ekonomi düşüncesinin özünü oluşturan (ve insanın evrensel bir dürtüsü olduğu söylenemeyecek) hesapçı bir tutumla ve ısrarla ekonomik üstünlük peşinde koşulması eğilimi, ancak modern çağın başında yerleşen oldukça olağandışı, muhtemelen eşsiz bir niteliğe sahip dinsel ve ahlâki koşullarda baş göstermiş ve palazlanmıştır. Bu yüzden sosyologlar, piyasanın sözde yasalarının, özgül bir tarihsel ortamı ve toplum tipini, yani modern *kapitalizmi ve *sanayileşmeyi niteleyen bir olgu olmadığı, tersine evrensel geçerlilik taşıdığı önermesine oldukça eleştirel bir gözle bakarlar.

Geleneksel iktisadın gösterdiği nedensel faktörler nedensel açıklama yapma ihtiyacını karşılayabileceği için, bazı sosyologlar iktisadi kuramın tek başına ayakta kalamayacağını, hatta ayrı bir iktisat disiplininin gereksiz olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Kuşkusuz bu kapsamdaki bir sosyolojik emperyalizm kendi kendisiyle çelişme riskine düşmektedir. Bir yandan, sosyologlar toplumları birbiriyle genellikle iktisadi kurumları temelinde karşılaştırırlarken; öte yandan, iktisadi faaliyetlerin anlamı ve doğasının tamamen tekil durumlara bağlı olduğuna inanılmaktadır. Bu problemi iktisadi faaliyeti üretken faaliyetle eşitleyerek çözmeye yönelik (ve esasen Marksist kökenli) girişimler ise, tüm toplumlarda, tartışma götürmez derecede üretken olan birçok faaliyete (bilhassa kadınların yaptıkları ev içi faaliyetlere ve çocuk bakmaya) fazla iktisadi değer atfedilmemesini gözden kaçırırlar. İşte iktisatçılar, kıtlığı ve kaynak dağıtımını evrensel ve kendi kendine yeterli bir toplumsal problem şeklinde ele almalarının gerçekten doğru olduğunu bu yüzden savunabilmektedirler.

Görünüşe bakılırsa sosyologlar ekonomi, siyasal sistem, toplumsal yapılar, ideolojik sistemler ve kültür arasındaki karşılıklı bağları daha iyi kurarlar. Bu karşılıklı bağları; uluslararası işbölümü, devlet içi ilişkiler ve çokuluslu firmalar arasındaki bağlar, bir toplumsal kurumlar kümesi olarak *ataerkillik ile ekonomi arasındaki ilişki ya da Batı Avrupa'da kapitalizmin yükselişi ile *Protestan etiği arasında doğrudan bir bağ gören klasik tezi aktararak örnekleyebiliriz. Sosyologlar, ekonominin ve *emek piyasasının -bilhassa mikro düzeydeki- özgül boyutlarının incelenmesine, ciddi bir hacme ulaşan kuramsal ve ampirik çalışmalarla da katkıda bulunmuşlardır. Sosyologların ciddi bir şekilde üzerinde durduğu bu mikro boyutları şöyle sıralayabiliriz: Bir bütün olarak emek piyasasındaki ve işyerlerindeki güç ilişkileri; *endüstriyel çatışma ve bu çatışmaların çözülmesi; *baskı gruplarının, *sendikaların ve diğer birliklerin gelişmesi ve etkisi ve bunların *endüstriyel ilişkilerde oynadığı roller; eğitimde, *yetiştirmede ve işçi seçiminde ayrımcılık yapılmaması ve fırsat eşitliğinin sağlanması talepleriyle ortaya çıkan *toplumsal hareketler; *yönetime, *girişimcilere, firmalara ve şirketlere özgü davranışlar; toplumsal ve teknik yenilenme süreçleri ile bilginin ve teknik yeniliklerin yayılması; işyerindeki iş örgütlenmesi ve toplumsal süreçler ile bunların verimlilik ya da iş memnuniyeti üzerindeki etkileri (*vasıfsızlaştırma ve *sosyo-teknik sistemler gibi); hane içindeki toplumsal ve ekonomik ilişkiler ile *hane çalışma stratejileri ve ailedeki mali yönetim sistemlerinin işgücüne katılma ve maaşlarla ilgili tutumları üzerindeki yansımaları; tercih ve beğeni sorunları, iş yönelimleri, emek piyasası davranışları ile tüketici davranışlarını etkileyen değer sistemleri;

yönetimin, *tatminkâr stratejilere kârı maksimize edici stratejilerden daha fazla sarılmasına neden olan daha geniş kapsamlı hedefleri; piyasa dışındaki *çalışmanın (ev içi işler ve *informel ekonomideki işler dahil olmak üzere) niteliği. Son olarak, sosyologların ampirik araştırma yürütmedeki üstünlükleri, onların, iktisatçılar tarafından geliştirilen iktisadi faaliyetler hakkındaki (özellikle açık ve örtük karar verme süreçleriyle ilgili) kuramlarla argümanları test edecek araştırmalar yapma ve veri toplamada iktisatçılardan genellikle daha iyi konumda oldukları anlamına gelmektedir.

Sosyolojinin bu önemli alanının çerçevesini çıkarmaya yönelik eski ama hâlâ yararlı bir çalışma Neil Smelser'ın *The Sociology of Economic Life*'dır (2. Basım, 1976). Bu alanı temsil eden makalelerle ilgili daha yakın zamanlara ait bir seçki için bkz. der. Mark Granovetter ve Richard Swedberg, *The Sociology of Economic Life* (1992).

iktisat bilimi (*economics*) *bkz.* **emek piyasası; emek piyasasının bölünmesi; enflasyon; fayda; faydacılık; hediye ilişkisi; iktisadi büyüme; iktisadi yaşam sosyolojisi; informel ekonomi; insani sermaye kuramı; istihdam; Keynesçi iktisat;** ***laissez-faire*** **iktisadı; Malthus, Thomas; Mill, John Stuart; monetarizm; mübadele kuramı; neo-klasik iktisat; Pareto ilkesi; siyasal iktisat; Smith, Adam; sürdürülebilir kalkınma**

ilerleme (*progress*) Bilgilerin giderek gelişip derinleşmesi ve yaşam kalitesini arttırma şeklinde anlaşılan ilerleme fikri, en azından üç yüz yıldır Batı uygarlığının itici gücü olmuştur. İlerleme fikri yirminci yüzyıl boyunca çeşitli değişikliklerle birlikte neredeyse dünyadaki tüm kültürler tarafından benimsenmiştir. *Üçüncü Dünya'da gelişme ve *modernleşme, ilerlemeyle eşanlamlı sayılmıştır.

İlerleme fikrinin tarihi oldukça karmaşıktır ve hatta bu sözcüğün anlamı bile temelde tartışma konusudur. Çağdaş akademisyenler, antik çağlardaki klasik filozofların modern anlamda bir ilerleme beklentisine sahip olup olmadıkları konusunda hemfikir değillerdir. Robert Nisbet *The History of Progress* (1980) adlı eserinde, antik filozofların bu tür beklentilerinin bulunduğunu gösteren bazı kanıtlar ortaya koyar. Fakat antik dünyada uygarlığın yükselişi ve çöküşüyle ilgili döngüsel kuramlar çok daha yaygındı ve Montesquieu, Helvetius, Gibbon ve Spengler gibi seçkin âlimler bu kuramları modern çağa taşımışlardı. İnsanlık tarihi konusunda başka bir düşünce geleneği ise, gözü daha önce yaşanmış bir altın çağın çöküşünden başka bir şey görmeyen, baştan aşağı kötümser bir gelenektir.

İnsanlığın ilerlemesini temel alan evrensel bir tarih düşüncesi on sekizinci yüzyıl sırasında, -diğerlerinin yanı sıra- Voltaire, Turgot, Herder ve Kant'ın eserlerinde geliştirilmiştir. *Kant'la birlikte, *adalet üzerine kurulmuş ve herkesin maksimum bireysel özgürlüğüne dayanan bir "evrensel *sivil toplum" idealine doğru ilerleyen, tam anlamıyla birleşmiş bir insan ırkı düşüncesine ulaşırız.

Filozofların on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda akıllarını ilerleme fikrine takmış olduklarını söylemek abartı sayılmamalıdır. Dinsel bir cennet umutlarının yavaş yavaş yok olmasıyla, insanların düşünceleri, ilerlemeyle ulaşılacak dünyadaki cennet hayaline yönelmiştir. On sekizinci yüzyıl düşüncesinin beş öğesi vardı: insan yaşamı ve kaderinin anlamı hakkında özcü bir iyimserliği yansıtan Yardımsever Tanrı'ya duyulmaya devam edilen Tanrısal inanç; tarihin bir kaos olmadığı, bilinebilir yasalara bağlı olarak

önceden kestirilebilir evrelerle ilerlediği inancı; ilerleme vaadini tamamlayacak ve bunu olanaklı kılan öncüleri onurlandıracak olan, gelecek kuşaklar inancı; ilerlemenin itici gücü olarak bilginin merkezi rolü; insanoğlunun son kertede kusursuzlaşabileceği inancı. Tüm bunların temelinde güçlü bir dinsel geçmiş özlemi yatıyordu ve pek çok tarihçi, ilkinden bugünküne kadar tüm ilerleme ideolojilerinin, cennet vaadinin yerine laik *ütopyayı kullanan bir Hıristiyanlık imgesi olduğunu iddia etmektedir (örneğin bkz. C.L. Becker, *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers*, 1932).

Fransız Devrimi iyimser on sekizinci yüzyıl felsefesine ciddi bir geriletici darbe indirirken, en seküler öğelerinden ikisi dünyayı sarsan sonuçlarıyla birlikte on dokuzuncu yüzyıla taşınmıştı: bilginin merkeziliği ve tarihin yasaları arayışı. *Saint-Simon ve bilhassa *Comte, muazzam derecede etkin bir ilerleme kuramı üretmek üzere, bu iki öğeyi Kant'ın evrensel insanlık tarihi görüşüyle birleştirmişlerdi. Comte, insanlığın insan aklının adım adım gelişmesine bağlı olarak ilerlediğini ve insanlık tarihinin, insanın anlama yetisinin düzeyi temel alınarak üç ayrı evreye ayrılabileceğini öne sürüyordu. Teolojik Evre, ilkel, animist dinsel inançlarla karakterize edilirken, Metafiziksel Evre (Comte kendi yaşadığı zamanda bu evrenin henüz sona ermediğine inanıyordu), daha derinlikli ve soyut dinler üretmiştir; ortaya çıkmakta olan Pozitif Evre ise, dünyasal bir ütopya ortaya çıkaracak olan, tamamen bilim ve akılsallıkla tanımlanan bir çağ olacaktır. Comte'un bu büyük kuramı kendi zamanında ve daha sonra yoğun eleştirilere maruz kalmasına karşın Batı bilincine yerleşmiş durumdadır. Comte'un akılcı, bilimsel ütopyası tam da modernliğin modeliydi.

Karl *Marx'ın ilerleme kuramı, kaynağını farklı bir felsefi gelenekten almakla birlikte, Comte ve Saint-Simon'dan etkilendiğine kuşku yoktu. *Hegel'in son derece soyut olan tarih kuramı, insan ruhunun ilerlemesini, kendisini ve dünyayı mükemmel biçimde kavraması temelinde tasavvur etmiştir. Marx bu görüşü, ilerlemeyi iktisadi mücadelelerle ilişkilendirerek gerçeklik temeline oturtur. Marx'ın *tarihsel materyalizm kuramı, nihai ütopyaya (komünizme) iktisadi yasaların değiştirilemeyen işleyişiyle ulaşılacağı kehanetinde bulunmuştur.

İlerleme merakının on dokuzuncu yüzyıldaki başka bir örneği Spencer'ın Sosyal *Darwincilik kuramıdır. Sosyal Darwincilik, ABD'de Avrupa'da olduğundan daha revaçtaydı. Sosyal Darwincilik, ilerlemeyi, büyümeye, toplumların gittikçe artan karmaşıklığına ve özellikle -Spencer'ın, eğer izin verilirse mümkün olan en iyi toplumu yaratacağına inandığı- en güçlü olanların hayatta kaldığı doğal mekanizmaya bağlıyordu.

Yiminci yüzyılın büyük kısmı boyunca ilerleme kuramları -iyimser, akılsal ve gittikçe materyalistleşen- on dokuzuncu yüzyıl modelini izlemiştir. Sosyoloji kendi payına, ilerleme kuramına, bilime dayanan gelecekteki bir ahenk ve gönenç toplumunu öngören ilk dönem işlevsel ve *sanayi-sonrası kuramlar şeklinde katkıda bulunmuştur. Fakat yirminci yüzyılın sonunda, ilerleme fikri biraz gerilemiş görünmektedir. Büyük ütopyacı ideolojiler, korkunç maliyetlerle kendi kendilerini yok etmişlerdir. Bilim, insanlığın çoğunluğunu kucaklayacak ahlâki bir ütopya üretemezken, gelecek, çevresel sorunlarla lekelenmiş durumdadır. *Ayrıca bkz.* **çevre; postmodernizm.**

iletişim (*communication*) Her türlü toplumsal ortamda rastlanan ve bundan dolayı genelde sosyal bilimcilerin çok

geniş bir ilgi alanı olan anlam oluşturma süreci. Sosyal psikologlar, göstergebilimciler, *medya öğrencileri ile dilbilimcilerin (örneğin iletişim bölümlerinde) geleneksel yollarla inceledikleri iletişim olgusu giderek kendi başına bir araştırma alanı olarak yerleşmiştir ve bu niteliğiyle genellikle kültürel çalışmalarla birlikte yürütülmektedir.

İletişim en az beş şekilde gerçekleşir. İnsanın iç iletişimi, kendi *benliğiyle iç konuşmalarını kapsar. Kişiler arası iletişimin kapsamı, Erving Goffman'ın analiz ettiği türden *yüz yüze etkileşimdir ve bu kapsamda, beden hareketleri (*bkz.* *beden dili) ve mekânsal düzenlemeler gibi yandiller incelenir. Grup iletişimi *grup dinamiğini içine alırken; kitlesel iletişimin alanı, genellikle yüklü bir para kazanmak için kitlesel kaynaklardan kitlesel yollarla kitlesel dinleyicilere gönderilen mesajlardır. İletişimin beşinci ve gün geçtikçe büyüyen bir biçimine ise insan-ötesi iletişim adı verilmiştir ve insanın dışındaki canlı-cansız varlıklarla iletişimi kapsamaktadır: Bunun anlamı "hayvanlarla konuşma" olabileceği gibi, en yaygın biçimde makinelerle, bilgisayarlarla ve yüksek teknolojiyle (örneğin, video oyunları ya da otomatik para çekme makineleriyle) iletişim kurma biçimimizi anlattığının altı çizilmelidir.

İletişim araştırmalarında genellikle, "Kim hangi kanalla kiminle ve nasıl bir etki doğurarak konuşuyor?" sorusunu yönelten basit bir modelden yola çıkılır. Ama bu yaklaşım, yukarıdaki soruya karşılık verilerek, her (basit ya da karmaşık) toplumsal sistemde görülen "iletişim yapısı"nın tanımlanması, geribesleme döngülerinin iletişimin tüm aşamalarında meydana çıkabilmesi nedeniyle bazen çok doğrusal bir akışı betimleme noktasında kalmakla eleştirilmiştir. Bununla birlikte, iletişimin temel bileşenleri genellikle göndericileri (üreticiler), mesajları (kodlar) ve alıcıları (dinleyiciler/izleyiciler) kapsayacaktır. Ayrıca, formel ve fiili iletişim yapıları arasında bir ayrım yapılmalıdır. Formel iletişim yapısı, kamusal düzlemde tanınan toplumsal *rollerle (bürokratik bir örgütteki mevkiler hiyerarşisi gibi) belirlendiği halde; fiili iletişim yapısı, fiilen gerçekleştiği haliyle (bunların içinde, resmi olmayan kanallarla iletilen çeşitl informel iletişim biçimleri de bulunabilir) *etkileşim yapısını göstermektedir. İletişimin yapısı ve etkinliği toplumsal sistemlerin işleyişi açısından ciddi sonuçlar doğurabilir. Bunun güzel bir örneği, formel örgütlerle ilgili incelemeler, özellikle *olumsallık kuramından etkilenip, iletişim sistemlerini analizin merkezine yerleştiren araştırmalardır. *Ayrıca bkz.* **dil; eleştirel kuram; içerik analizi; İnternet; siber toplum.**

iletişim, sözlü olmayan (*communication, non-verbal*) *bkz.* **sözlü olmayan iletişim**

iletişim yapısı (*communication structure*) *bkz.* **iletişim**

ilgacılık (*abolitionism*) İlk önce köleliğin (örneğin bkz. William Wilberforce'un -1759-1833- çalışması), daha sonraları hapishaneler ile insanları hapsetmenin insanlık dışı uygulamalar olduğu gerekçesiyle ve bunların kaldırılmasını isteyerek, "protesto"yla birlikte kullanılan bir terim. Hapishaneler ile hapsetmenin kaldırılması taleplerinin ilgacılık terimiyle karşılanması, İskandinav kriminolojisi içinde gelişmiş olup (bkz. T. Mathiesen, *The Politics of Abolition,* 1974), o zamandan beri daha geniş kapsamlı *eleştirel kriminoloji içinde de benimsenmiş bir yaklaşımdır. İlgacılar, hapishanelerin hiçbir fayda sağlamadığı, onların varlığını savunmak için ileri sürülen gerekçelerin

ciddi bir dayanağının bulunmadığı ve bu tür kurumlarda insan haklarının yaygın biçimde ihlal edildiği görüşündedirler. İlgacı tutum, reformizmi de, varolan rejimin sürekliliğini sağladığı ve onu meşrulaştırdığı gerekçesiyle reddetmektedir. Suça, yanlış davranışlara ve tartışmalara yeni çözümler öneren (örneğin, toplumun insanların hapse atılmasına karşı değişik alternatifler bulmasını talep eden) ilgacılık, insanlarda varolan cezalandırma ve acı çektirme dürtüsüne karşı konması gerektiğini ileri sürmektedir.

ilişki katsayıları (*association coefficients*) İlişki katsayısı, iki *değişkenin ya da niteliğin ne ölçüde ilintili olduğunu göstermekte kullanılan bir sayıdan oluşur. Bunun iki temel tipi, kovaryasyon (birlikte değişme ölçüleri) ile benzer/siz/lik ölçüleridir. Kovaryasyon ölçüleri (Pearsoncı ürün-moment korelasyonu *r* gibi), veri *değerlerinin üretilmesi (çoğaltılması) üzerine kurulmuş olup; değişkenlerin ilişkililik ölçüsünü (0=hiç, 1=tam değerindedir) ve değişkenlerin birbirleriyle hangi yönde değiştiklerini (bir değişken diğeriyle birlikte artıyorsa pozitif, diğeri arttıkça azalıyorsa negatif yönde) göstermektedir. İlişki ölçüleri, söz konusu değişkenlerin *ölçüm düzeyine bakarak seçilmelidir ve ilişki ölçülerinin çoğu, eğer veri değerleri o düzeye kurallara uyularak dönüştürülürse aynı değeri korurlar; şöyle ki, eğer yeni veri değerleri alınır, ama yine başlangıçtaki sıra korunursa, Kendall'ın sıralama verilerin korelasyonu, *s*, aynı değeri alır. Benzer/siz/lik ölçüleri, hem yüksek değerin değişkenler arasında büyük bir benzerlik olduğu anlamına geldiği benzerlik (ya da yakınlık) ölçülerini, hem de yüksek değerin büyük bir farklılığı gösterdiği benzersizlik ölçülerini kapsar. Çoğu ilişki ölçüsü, temel değer/kural koyucu faktör, yani $u^2=v^2/N$ biçimindedir. Temel değer, ilgi konusu olan özelliği temsil ederken, kural koyucu faktör temel değerin alabileceği varsayılan maksimum değer olarak tanımlanır, böylece toplam ölçü maksimum 1'e ulaşır. Sıfır değer normal olarak ya istatistiki bağımsızlığı (*q*, v^2, *u* ve *s*'deki gibi) ya da ortak bir özelliğin olmamasını (benzer/siz/lik ölçülerindeki gibi) temsil edecektir.

İstatistiki ilişkiler ve *korelasyon ölçüleri, kendi başlarına nedensel ilişkilerin, kuramsal akıl yürütme ve modellerle saptanması gereken kanıtları değillerdir. İstatistiki ilişkiler pratikte, nedensel bağlar kurmanın eşdeğeri olarak değerlendirilir ve bu yüzden ders kitapları *aldatıcı korelasyonlara karşı uyarıda bulunurlar. Bir nedensel süreç modeline kantitatif değerler yüklemekteki yararlarını korudukları halde, nedensel mekanizmalara ilişkin bilgilerimiz daha eksiksiz duruma geldikçe istatistiki ölçülerin araştırma süreçlerinde daha az önem taşıyacakları düşünülebilir.

ilkel komünizm (*primitive communism*) Çoğunlukla Karl *Marx'la birlikte anılan, ama tam olarak Friedrich Engels tarafından hazırlanan ve temel kaynaklar üzerindeki kolektif hakka, toplumsal ilişkilerde eşitlikçiliğe ve insanlık tarihinde *tabakalaşma ile *sömürüyü öncelediği varsayılan otoriter yönetim ile hiyerarşinin yokluğuna gönderme yapan bir terim. Hem Marx hem de Engels, "kadim insanların özgürlük, eşitlik ve kardeşliği"ni betimleyen Lewis Henry *Morgan'ın spekülatif evrimci tarihinden ve Amerikan yerlilerinin köy mimarisinde açıkça görüldüğü iddia edilen "yaşayan komünizm"den ciddi bir şekilde etkilenmiştir. Engels, bu nosyonu *tarihsel materyalizmin evrimci kuramının içine yerleştirmiş ve daha sonraları ortaya çıkan *üretim tarzlarına geçişin, kullanım için üretimden

mübadele için üretim değişimini ve komünal aile ilişkileri ile cinsiyetler arasındaki eşitlikten ekonomik birimler olarak bireysel ailelere ve kadının boyunduruk altına alınmasına geçişi kapsadığını iddia etmiştir. Bu tez antropoloji disiplini içinde oldukça geniş biçimde tartışılmıştır (örneğin bkz. E. Leacock, "Marxism and Anthropology", der. B. Ollman ve E. Vernoff, *The Left Academy*, 1981). Bu tartışmanın özünü, sözde ilkel insanlar arasındaki mülkiyet haklarının, statünün ve otoritenin niteliği oluşturmaktadır.

ilkel toplum (*primitive society*) Hem ilk toplumlara hem de basit teknoloji kullanarak yaşayan yakın zamandaki örneklere gönderme yapan bir terim. İlkel toplum, yakın çağlardaki herhangi bir toplumu betimleyici özelliğiyle gözden düşmüştür, çünkü söz konusu toplumların hiçbiri daha önceki bir evrimci aşamanın kalıntısı değildir; her birinin kendi tarihi ve gelişimi vardır.

imalat (*manufacturing*) Meta olarak satılmak üzere eşya ve mal imalatı yapılması. İmalat, kimi zaman ekonominin ikincil sektörü diye adlandırılan kesiminin en büyük kısmını oluşturur. *Ayrıca bkz.* **fabrika sistemi; sanayi sektörü.**

inandırıcılık hiyerarşisi (*hierarchy of credibility*) Howard S. Becker'in ("Whose Side Are We On?", *Social Problems*, 1967) toplumsal eşitsizlikleri ve toplumdaki moral hiyerarşiyi anlatmak üzere bulduğu bir kavram. Becker'a göre, (bir örgütün ya da toplumun) tepesinde yer alanlar daha inandırıcı, dibinde yer alanlar daha az inandırıcı görülmektedir. "Ezikler" tamamen itibarsızlaştırılmış ve patolojik bir hale sokulmuş olabilir ve genellikle sesleri çıkmaz. Becker, sapkınlık kuramında sosyolojik araştırmalarda *değerlerin rolü hakkındaki daha geniş bir tartışmanın parçası olarak, marjinalleşmiş "eziklerin" sesi olmanın sosyoloğun görevi olabileceğini ileri sürmüştür.

indirgemecilik (*reductionism*) En genel kullanımıyla indirgemecilik terimi, görünüşte çeşitlilik gösteren fenomenleri bazı birincil ya da temel açıklayıcı ilkelere indirgeyen entelektüel stratejileri ifade eder. Örneğin, doğa bilimlerine uygulanan haliyle *materyalizmin indirgemeci biçimleri, canlıların kendilerine özgü özellikleri ve güçlerini kimya kavramları ve yasalarıyla açıklamaya çalışır. İnsan zekâsının ölçümündeki farklılık modellerini ya da erkeklerle kadınlar arasındaki toplumsal farklılıkları genetik veya fizyolojik farklılıklarla açıklama girişimleri, sosyologlar tarafından yanıltıcı *biyolojik indirgemecilik örnekleri olarak yaygın biçimde eleştirilmektedir. İktisadi ilişkilerin toplumsal ve siyasal yaşamı sözde bütünüyle belirlediğini varsayan bazı *Marksizm biçimleri de iktisadi indirgemecilik etiketi yapıştırılarak eleştirilmiştir. Ötekilere göre daha yüzeysel olan bilimin yasalarını daha temel bir bilime indirgemeyi amaçlayan mantıksal indirgemecilik, bir bilimin dilinin diğerine göre tanımlandığı semantik indirgeme ve bir bilimin fenomeninin bir başka bilimde tanımlanan mekanizmaların etkileriyle açıklanabileceğini kanıtlamayı hedefleyen açıklayıcı indirgeme gibi türler arasında da oldukça yararlı ayrımlar yapılabilir.

informel ekonomi (*informal economy*) Sosyologlarca piyasa dışı çalışmayı anlatmak için, bazen *kara ekonomi faaliyetine (katı bir biçimde tanımlanmış piyasa çalışması) ilaveten kullanılan bir terim. İktisatçılar informel ekonomiyi, *Gayri Safi Milli Hasıla içinde kusursuz biçimde ölçülemeyen gizli, yer altı ya da kara para

ekonomisine alternatif bir adlandırma olarak kullanmaya daha yatkındırlar. Birbiriyle bağdaşmayan bu iki biçim (informel ekonomi ile kara ekonomi), tartışmalarda, özellikle disiplin dışı, farklı disiplinlerarası ya da politik tartışma bağlamlarında birçok yanlış anlamaya ve karışıklığa yol açmıştır.

Sosyolojik informel ekonomi teriminin içine aldığı piyasa dışı işler çok çeşitlidir: karşılığı ödenmeyen *ev içi emeği, tüketime yönelik çalışma, piyasa dışı üretken emek, cemaat çalışmaları, geniş aileler ya da cemaatler içinde *hediye olarak takas edilen ya da alıp verilen mal ve hizmetlerin üretilmesi, yasadışı ticaret (örneğin uyuşturucu ticareti) ve gelir vergisinin tam olarak ödenmeyebildiği çalışmalar. Bazı yazarlar, evde yapılan ve soyut bir ücretli iş kavramından ziyade ev içi faaliyetlerle ilişkilendirdikleri piyasa işlerini bile informel ekonomi kapsamında değerlendirirler. Tüm bu faaliyetlerin tek ortak yönü, *resmi *istihdam istatistiklerinde tamamen ya da kısmen yer almıyor olmalarıdır. Sosyologlar bu durumun söz konusu istatistiklerin bir başarısızlığı ya da yetersizliğini açığa çıkardığını varsayarlar; oysa çoğu durumda bu faaliyetlerin kayıt dışı tutulması maksatlıdır ve *emek piyasası istatistiklerinin sosyolojik bir çerçeveden ziyade ekonomik nitelikli bir kuramsal çerçevede oluşturulmasından kaynaklanmaktadır.

İktisatçılar, üretken işler ile tüketimin toplam hacminin, resmi istihdam istatistikleriyle ve Gayri Safi Milli Hasıla'yla ölçülen rakamlardan daha fazla olduğunun her zaman farkında olmuşlardır. İktisatçılar "kara ekonomi" terimini, bu rakamlara dahil edilmesi gereken, ama vergi kaçırma yüzünden tam olarak bildirilmemiş olabilecek kısım için kullanırlar. "Marjinal" iş ya da işçiler terimi ise, yaptıkları işlerden çok küçük kazançlar sağlayan ve böylece, kesinlikle haklı olarak, gelir vergisi ve sosyal sigorta sistemlerinin, dolayısıyla bu sistemlerle ilgili istatistiklerin dışında kalan kişiler (genellikle, Britanya'da ve başka ülkelerde sayıları milyonlara varan kadınlar) için kullanılır. Fakat sanayi toplumlarında, istihdam ve GSMH tanımlarının dışında tutulmuş olan çalışma türlerinin en büyüğü tüketime yönelik çalışmadan oluşur. İktisatçı John Kenneth Galbraith *Economics and the Public Purpose*'da (1973), kadınların gizli hizmetli sınıfı haline gelmesinin, modern ekonominin gelişmesi ve sürekli büyümesi açısından temel bir rol oynadığına işaret etmişti: işler devredilemediği takdirde tüketime getirilen sınırların ağır olduğunu; kadının sanayi-öncesi toplumlardaki üretken işlerden, hane tüketimini idare eden ev kadınları rolüne geçirilmesinin piyasa ekonomilerinde tüketim olanaklarının sonsuz derecede artmasının yolunu açtığını ve hizmet endüstrilerinin sürekli genişlemesine katkıda bulunduğunu belirmişti. Bunun için, kadınların hizmetli rolünün, modern ekonomide tüketimin sürekli genişlemesinde çok önemli bir paya sahip olduğu düşünülüyordu.

1980'lerde sosyal bilimciler, resmi istihdam istatistiklerinden dışlanmış birçok çalışma tipiyle ilgilenmeye başlamışlar ve bu iş tiplerini sınıflandırıp ölçmeye (kısmen başarılı olarak) çalışmışlardı. Fakat, istihdam istatistiklerinin temelini oluşturan kavramlar ile işlemsel tanımları tam olarak kavrayan sosyolog sayısı çok az olduğu gibi, işlemsel tanımlar da ülkelere göre farklılık gösteriyor, bu nedenle informel piyasa-dışı işler ile ücretli işler arasındaki sınırlarda ve tanım örtüşmelerinde karışıklığa yol açıyordu. Örneğin, *hane çalışma stratejisinde ev içi üretken işler, boş zaman faaliyetleri ve ev içi

tüketime yönelik çalışma arasında bir ayrım yapılabilirse, piyasa ekonomisine katılma ile piyasa dışı çalışma arasındaki yakın ilişki de açıklığa kavuşabilecektir.

informel sektör kuramları (*informal-sector theories*) *Üçüncü Dünya şehirlerinde *yoksulluğu ve *eşitsizliği açıklamakta kullanılan egemen paradigma budur. İnformel sektör kuramlarının 1971'de ilk kez formüle edilişinden beri pek çok versiyonu ortaya çıkmıştır, fakat bunların çoğunun büyük ve küçük ölçekli işletmelerle bağıntılı *verimlilik ve kazanç farklılıklarında yoğunlaştığı belirtilmelidir. Büyük ölçekli (formel) işletmelerde çalışma, yüksek ücretlerle, yüksek beceri düzeyleriyle, modern teknolojiyle, sendikalaşmayla ve sosyal güvencelerle ayırt edilirken, küçük ölçekli (informel) işletmelerde bu tür özelliklere rastlanmaz. "Formel" terimi genellikle ücretli ve aylıklı emek anlamında kullanılırken, "informel" terimiyle anlatılmak istenen serbest çalışma, tek kişilik işletmeler, zanaatkâr ürünleri ve ev içi hizmettir. Yalnız bu literatürde, iki terimin de ücretli, resmen kayıtlı işlere gönderme yaptığına, oysa ileri sanayi toplumlarındaki "informel" işlerle resmi makamlara bildirilmeyen veya vergi sisteminin dışında kalan işlerin kastedildiğine dikkat etmek gerekir. *Ayrıca bkz.* **emek piyasasının bölünmesi; informel ekonomi.**

insan coğrafyası (beşeri coğrafya) (*human geography*) Coğrafyanın genel tanımı yeryüzünün yüzeyini, biçimini, fiziksel özelliklerini, doğal ve siyasal ayrımlarını, iklimini ve üretimini konu alan bilim olarak yapılır. Geniş bir kapsamı olan bu disiplinin doğa bilimleri ve sosyal bilimlerle de çok sayıda temas noktası vardır. Sosyal bilimlerde toplumsal coğrafyanın ya da insan coğrafyasının alt disiplini özellikle ilişkilidir.

İnsan coğrafyası dalının öncülüğünü Fransız coğrafyacı Vidal de la Blache yapmıştır (bkz. *Human Geography,* 1918). Esas olarak yeryüzü kütlesinin tasviri ve analiziyle uğraşan fiziki coğrafyadan farklı olarak, insan coğrafyası, insan toplulukları ile bu toplulukların üzerinde yaşadıkları toprak parçası arasındaki etkileşimde yoğunlaşır. Ana akımdaki sosyolojik kuram ve araştırmalar (kır ve kent sosyologlarını saymazsak) son zamanlara kadar bu akımı büyük ölçüde görmezlikten gelmişlerdir. Sosyoloji ile coğrafya arasındaki ilk uzlaşma, *Marksizmin insan coğrafyası (özellikle bkz. D. Harvey, *Social Justice and the City,* 1973) ve kent ekolojisi üzerindeki etkisinin sonucunda gerçekleşmiştir. Ondan sonra, mekânsal düzlemde belirlenmiş ilişkilerin toplumsal yapı ve süreç açısından (ve bunun tersi bir ilişkideki) önemiyle ilgili daha geniş kapsamlı bir tartışma yaşanmıştır. Bu konudaki çarpıcı katkılardan birisi, Anthony Giddens'ın mekânı (ve zamanı) kendi toplumsal yapılaş(tır)ma kuramına dahil edişidir. Giddens'in çalışmaları da (*gerçekçi epistemolojiyle birlikte) eleştirel veya postmodern denilen, Giddens'ın sosyoloji için yapmaya çalıştığına benzer bir şekilde coğrafyanın kuramsal temelini yeni baştan kurmaya girişen bir coğrafya akımının gelişmesine zemin oluşturmuştur.

insan doğası (*human nature*) Çeşitli sosyologlar insan doğası kavramından farklı bağlamlarda söz ederler. Ama en sık görüleni, insan doğası teriminin, insanın eylemi ve bilincinin altında yattığı varsayılan öz ve onu gevşek bir biçimde belirleyen karakteristik özelliklerin tanınmasını içermesidir. Bu öğelerin tam bileşiminin nasıl olduğu tartışma konusudur. Bazı toplum ve siyaset

kuramcıları -Thomas *Hobbes, Charles Darwin (*bkz.* *Darwincilik), Sigmund *Freud ve genelde *faydacılar gibi- insan doğasına, herhalde derindeki biyolojik zorunluluklardan yayılan bencilce ve egoistçe güdüler yüklemişlerdir. Jean-Jacques *Rousseau, Karl *Marx ve Peter Kropotkin gibi başka yazarlar da, insan doğasını değişik derecelerdeki işbirliği ve diğerkâmlık eğilimleriyle ilişkilendirmişlerdir. Sosyolojideki, tipik biçimde Max *Weber'in çalışmalarının örneklediği en etkili perspektife göre, insan doğası, önceden belirlenmiş bir özü yansıtmaktan çok, insanın tarihinin ve deneyimlerinin bir sonucudur. Son zamanlardaki pek çok toplum kuramcısı (Michel *Foucault, *toplumsal kurmacılar ve genelde *postmodernistler) ise insan doğası nosyonunu baştan aşağı reddetmiştir.

insan ekolojisi (*human ecology*) Ekolojinin bireyler, toplumsal gruplar ve onların toplumsal *çevreleri arasındaki ilişkileri inceleyen dalı. İnsan (ya da bazen adlandırıldığı biçimiyle, "toplum") ekolojisinin sistemli biçimde incelenmesine ön ayak olanlar, *kent ekolojisi görüşlerini geliştirirken bitki ve hayvan ekolojisinden alınmış kavramları kullanan Robert *Park ile diğer *Chicago sosyologlarıdır.

İnsan ekolojisi, daha sonraki biçimlerinde (bkz. A. Hawley, *Human Ecology,* 1950), biyologların türlerin değişik fiziksel ortamlara dağılışını açıklamakta kullandıkları rekabetçi ve evrimci mekanizmaların insan toplumlarına basit biçimde uygulanmasını reddeder. Tersine insan ekolojisi, "alt organizmaların kolektif yaşamıyla ilgili incelemelerde geliştirilen, ama insanın incelenmesine ilişkin araştırma teknikleri ile düşünce sisteminin mantıksal bir uzantısıdır." Bunun için, insan gruplarının çevrelerine adapte olurken, toplumsal ilişkilerde özel kalıplar yaratmalarının irdelenmesi gerekir. Adaptasyon, herhangi bir *toplumsal sistemin içkin özellikleri olduğu düşünülen temel nitelikleri (yani, insanların birbirine bağımlılığını ve -belirli anahtar işlevleri gören egemen kurumlar gibi- işlevsel bakımdan farklılaşmış toplumsal kurumları) sergileyecektir. Normal koşullarda, toplumsal değişim *denge koşullarını yeniden sağlama gerekliliğiyle sınırlıdır. Hawley gibi ekolojistler, bu doğrultuda, insan davranışları ile kültürüne ve mekânsal dağılıma ekolojik açıklamalar getirmeye çalışmışlardır (bkz. Hawley, *The Changing Shape of Metropolitan America,* 1955 ve *Urban Society,* 1971).

İnsan ekolojisinin, genel bir yaklaşım olarak, sosyal antropoloji, insan coğrafyası ve kent ekonomisi dahil olmak üzere çok çeşitli disiplinlerde toplumsal yaşamın incelenmesine katkıda bulunduğu savunulmuştur. Her ne kadar yapısal-işlevselci kuramla açık yakınlıkları varsa (ve özellikle toplumsal dengenin muhafaza edilmesini sağlayan adapte edici mekanizmaları, bu mekanizmaların toplumsal varoluşun kaçınılmaz temellerinden birisi olduğunu ve *toplumsal değişimde insan eylemliliği aracılığıyla gerçekleştirilen daha radikal olasılıkları büyük ölçüde gözden düşürdüğünü vurgulaması bunu gösteriyorsa) da, insan ekolojisinin çağdaş sosyolojik düşünce üzerindeki doğrudan etkisi sınırlıdır. *Ayrıca bkz.* **kent ekolojisi.**

insan hakları (*human rights*) *bkz.* **haklar**

İnsan İlişkileri Hareketi (*Human Relations Movement*) İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ABD'de doğan ve etkisi savaştan sonraki kısa bir dönemde Britanya'ya yayılan bir *sanayi sosyolojisi okulu. İnsan İlişkileri, hem

değişik nitelikteki akademik literatürden, hem de buna dayandığı iddia edilen, yönetsel pratikler için bir dizi reçeteden oluşuyordu. Tüm bu fikirlere otorite kazandıran da, Chicago'da, Western Electric Company'nin desteği ve Harvard Business School'un işbirliğiyle, 1920'lerin ortalarından 1940'ların başlarına kadar yürütülen *Hawtorne deneyleri ya da araştırmalarıydı.

Akademik açıdan bakıldığında, İnsan İlişkileri Hareketi, işçi tatminsizliği, sendika *militanlığı, *endüstriyel çatışma, hatta daha geniş gruplardaki *anominin işyeri içindeki nedenleri ve çözümlerini aramıştır. İnsan ilişkileri ile sanayi sosyolojisi bir süre fiilen eşanlamlı olarak görüldüklerinden, son zamanlara kadar sanayi sosyolojisi de fabrika içi faktörleri ayrı olarak inceleme eğilimi sergilemiştir. Oysa insan ilişkileri kuramcıları, işyeri içinde bile ekonomik güdülerin rolünü küçültmeye, bunun yerine işçi davranışını etkilediği varsayılan duyguları öne çıkarmaya istekli bir görünüm sunmaktadırlar. Duygular ile onlardan doğan çalışma grubu normları, her örgüt içinde, yönetsel bir mantık olan etkenliğin dayattığı *formel örgütlenme yapısının hedefleri ve reçetelerini kesen bir informel yapı yaratırlar.

Bu genel analiz içinde büyük bir çeşitlilik söz konusudur. İnsan İlişkileri Hareketi'nin belli başlı kuramsal saptamalarının Elton Mayo'nun, Vilfred *Pareto ile Émile Durkheim'ın toplum kuramlarının vulgarizasyonuna dayanan naif fikirlerinde bulunabileceği yaygın bir görüştür. Piyasa ilişkilerine dayalı sanayi toplumları, Mayo'nun (yanlış biçimde) anomi diye nitelediği cemaat duygusu ve empatinin kaybolmasından dolayı ciddi sıkıntılar yaşamaktadırlar. İşçiler, bu eksikliği işyerinde başka sosyal tatmin yolları arayarak telafi etmeye çalışacaklardır. Gelgelelim, *bilimsel yönetim rüzgârıyla yerleşmiş formel yapılar ile ödeme sistemlerinin bu ihtiyaca denk düşmesi söz konusu bile olmadığından, işçilerin denetime ve verimlilik hedeflerine karşı koymaları doğal bir sonuç durumuna gelmektedir.

Mayo'nun analizi, *Management and the Worker*'ın (1949) yazarları olan ve esas olarak deneyleri temel alan F.J. Roethlisberger ile W.J. Dickson'ınkilerle tamamen çakışmayan Hawthorne araştırmalarının sonuçlarının bir yorumuna dayanır. Oysa Roethlisberger ile Dickson'un, bu raporda sunulduğu biçimiyle kendi yorumlarını fiili bulgularla birleştirme çabaları birçok yazarın karşı çıktığı bir bakış açısını yansıtmaktadır. Özellikle, bu bulguların, yazarların işçilerin sosyal etkenlere, ekonomik ödüllerden daha fazla önem verdikleri şeklindeki tezini doğrulamadığı iddia edilmiştir. *Management and the Worker*'ın günümüzde en çok ilgi çeken yanı, birincisi, sosyal bilimde sanayi işçisine *davranışçı ve iktisadi açılardan yaklaşmaya karşı tepkiyi gösteren tarihsel bir belge olması; ikincisi, özellikle sanayi işletmelerinde uyanık olmayan araştırma görevlilerini bekleyen metodolojik tuzaklara karşı bir uyarı yapmasıdır. Bu tuzaklardan en çok bilineni, araştırmaya başlamanın ve yürütmenin işçilerde tepkiye yol açışını, bunun daha sonra toplumsal gerçeklikle ilgili bulgular şeklinde sunuluşunu örnekleyen Hawthorne Etkisi'dir.

W. Lloyd *Warner, Melville Dalton, Donald Roy ve William Foote Whyte'ın çeşitli *etnografik araştırmalarında daha geniş bir metodolojik gelişkinlik bulunur. Bu araştırmacıların hepsi de İnsan İlişkileri öğretisini bir şekilde geliştirmişler ya da değişiklikler getirmişlerdir. Warner, sanayideki gerileme ve resesyonun sonucunda, o zamana kadar sakinliğiyle tanınan bir kesimde

işten atılmaların ve vasıfsızlaştırmanın yol açtığı büyük bir grevle ilgili klasik bir araştırma yapmıştı. Dalton ile Roy, katılımcı gözlemden yararlanarak, bu yöntemin sanayideki çalışma gruplarının davranışına nasıl ışık tutabileceğini gösteren, etkili araştırmalar yürütmüşlerdi. Özellikle Roy'un araştırması, işçilerin teşvik ödemesi şemalarına bakışının, ekonomik açıdan ve uzun vadeli gelir beklentilerine denk düşecek bir rasyonel tutumla belirlendiğini ortaya koyuyordu. Whyte'ın incelemeleri ise, teknolojinin ve iş organizasyonunun endüstriyel davranış ve iş memnuniyeti üzerindeki etkilerini ortaya koyan ilk çalışmalar arasındaydı.

İşçinin verimliliğini yükseltecek başarılı yönetim teknikleri arayışı, İnsan İlişkileri Hareketi'nin yazarlarınca genellikle açık seçik kabul gören bir olgudur. Üstelik bu yön o ölçüde ön plana çıkmıştır ki, en çok sütü hayatlarından memnun ineklerin verdiğinden yola çıkarak bu perspektife "inek sosyolojisi" adı bile takılmıştır. Dolayısıyla *yönetimler, işin içeriğini genişletip işçilerin problemlerini anlamaya çalışarak, iş deneyimini zenginleştirmeye yönlendirilmişlerdir. Mayo'ya göre, işçilerin yönetsel planlara düşmanlığını yumuşatmanın başlıca yolu terapötik danışmaydı; başka yazarlara göre ise, kilit işlevi, etkin çalışan-merkezli denetim sistemi görüyordu.

Bu gelenek içinde hareket eden kuramcılar, *endüstriyel demokrasiye bir cila atmak ve çalışma koşullarını (özellikle fabrikalardaki) daha insanileştirmek için katılımcı yönetim tarzlarını, hatta işçilerin kendi kendilerini denetleme yollarını öngörüyorlardı. Fakat bu hareket içindeki hiçbir yazar, yönetim kademesinin meşru bir bilimsel seçkinlerden oluştuğu düşüncesinden vazgeçmiş değildi, ya da fiili denetimin giderek işçilere geçmesini kesinlikle önermemişlerdi. Bu yüzden, insan ilişkileri hareketinin yönetsel tekniklerinin, son tahlilde, manipülatif bulunarak ve (bir yazarın "sorumluluğa dayalı özerk yönetim" diye adlandırdığı) bir yönetsel denetim yönteminin klasik bir örneği sayılarak eleştirilmesi doğal karşılanmalıdır. Yönetim kuramının bazı gözlemcilerine göre, çok daha sonra ortaya çıkan İş Yaşamında Kalite Hareketi de aslında İnsan İlişkileri Hareketi'nin yeniden doğuşudur. Aynı saptama, 1980'lerdeki Japonlaşma diye bilinen geçici moda ya da post-Fordist yönetim tarzları için de yapılabilir. Gerçekten, Japonya'daki kalite çemberleri, insan ilişkileri hareketinin çözümlerinin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'den Japon şirketlerine aktarılmış ve üstelik orada daha başarılı biçimde uygulanmış gelişmelerden birisidir.

Michael Rose'un *Industrial Behaviour*'un 1975 ve 1988'de yapılan ayrı basımları, insan kaynakları yaklaşımıyla ilgili nefis bir metin, daha doğrusu nefis iki ayrı metindir.

insan sermayesi kuramı (*human-capital theory*) Adam *Smith'in ücret farklılıklarını, farklı işler arasındaki net (dez)avantajlarla açıklamasının modern döneme özgü bir uzantısı. İşi öğrenmenin maliyeti net avantajın bir bileşenidir ve Gary S. Becker ile Jacob Mincer gibi iktisatçıların, başka şeyler eşit kalmak kaydıyla, kişisel gelirlerin insan sermayesine yapılan yatırımın, başka bir ifadeyle, birey veya grup olarak işçilerin eğitim ve yetişmeye verdikleri önemin miktarına göre değiştiği iddiasına dayanak oluşturmuştur. Başka bir beklenti de, insan sermayesine yapılan geniş ölçüdeki yatırımın emek gücünde, *iktisadi büyümenin vazgeçilmez öğelerinden olan vasıfa-dayalı bir gelişme sağlamasıdır. İnsan sermayesi birikiminin ayakta kalması, örneğin İkinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle

çıkan devletlerin ülkelerini hızla yeniden inşa etmeyi başarmalarını açıklamakta önemli bir etkendir.

İnsan sermayesini ortaya çıkaran şey, tek tek işçilerin *verimliliğini yükseltmeyi başaran herhangi bir faaliyettir. Pratikte bunun başlıca örneği olarak ilk akla gelen şey tam zamanlı eğitimdir. İşçilerin gözünde insan sermayesine yatırım yapmak, hem doğrudan maliyet hem de eski kazançlara yayılacak bir maliyet demektir. İnsan sermayesine yatırım yapma kararlarını alan işçiler, gelecekte bekledikleri gelirin ve tüketim kalıbının cazipliği ile, o anda harcayacakları eğitim maliyetlerini ve erteledikleri tüketim olanaklarını karşılaştırırlar. Toplumun insan sermayesine yapacağı yatırımların getirileri de ilkesel olarak benzer bir şekilde hesaplanabilir.

İktisat alanında bile, insan sermayesi kuramını eleştirenler, gelecekteki gelirin düzeyi ve insan sermayesi fikrinin özü gibi anahtar göstergeleri ölçmenin güçlüklerine dikkat çekmişlerdir. Kuşkusuz eğitime yapılan tüm yatırımlar, kendi başına, işverenlerin ya da piyasanın değerlendirebileceği bir verimlilik artışı garantisi sunmaz. Özel olarak da, hem işçi verimliliğini hem de *kariyerin önünün açılışmasına bağlı olarak ileride elde edilecek gelirin, insan sermayesi kuramının açıklama iddiasında olduğu fiili kazançlardaki farklara göre, totolojiye düşmeksizin ölçülmesi sorunu vardır. Yapılan ampirik incelemeler, kazançlarda görülen değişkenliklerin bir kısmı yeni öğrenilen hünerlere bağlanabilirse de, açıklanamayan değişkenliklerin oranının hâlâ oldukça yüksek olduğunu ve bu durumun, emek arzını oluşturan bireylerin verimliliklerinden ziyade, *emek piyasasının eksikli yapısı ile işleyişinin bir sonucu sayılması gerektiğini gözler önüne sermiştir.

İnsan sermayesi kuramı, eğitim ve yetiştirme sosyologlarından kapsamlı eleştiriler almıştır. Aynı şekilde 1960'lı yılların Marksist yeniden doğuş döneminde, özellikle bu kuramın ilk çıkıp geliştiği yer olan ABD'de, burjuva *bireyciliğini meşru gösterdiği için saldırıya uğramıştır. İnsan sermayesi kuramı, ayrıca, işçilerden sahte-kapitalistler çıkararak ve ikisi arasındaki gerçek *çıkar çatışmasını yumuşatan sistemin kusurlarının sorumluluğunu bireylere yıkmakla suçlanmıştır. Öte yandan, özünde siyasal nitelikli olan bu eleştirileri bir kenara bırakırsak, insan sermayesi kuramının akılcı-mübadele kuramının bir türü sayılabileceğini ve bu niteliğiyle, sosyologların iktisadi fenomenlere bireyci açıklamalar getirmek gibi basmakalıp bir eleştirisine açık kaldığını söyleyebiliriz.

insanbiçimcilik (*anthropomorphism*) İnsan olmayan bir şeye ya da varlığa insani özelliklerin atfedilmesi. Bu fenomenin sosyolojide en çok aktarılan örneği, ilk dönem *işlevselci sosyolojide sık rastlanan, *organik (ya da biyolojik) analojiyi aşırı (toplumların şeyleştiği ve toplumlara bilinçli insan aktörlerin karakteristik özelliklerinin yüklendiği kadar) zorlama eğilimidir.

İnternet (*Internet*) Pratik olarak her şey (günlük gazetelerin içeriği, yerel alışveriş merkezlerindeki malların fiyatı, kütüphane katalogları, meta fiyatları, spor haberleri ve dedikodular, erotizm ve insanların anında iletişim kurup ilgileri, hobileri ve fikirlerini birbirlerine aktarmalarını sağlayan sohbet odaları) hakkında bilgi sunan ve sayıları gün geçtikçe çoğalan Web sitelerine anında ulaşmayı sağlayan, World-Wide Web diye de bilinen dünya çapındaki bilgisayar ağı.

İnternet, Soğuk Savaş'ın ürünüdür. İlk olarak ABD hükümeti tarafından

1970'li yıllarda, nükleer bir saldırı durumunda bilgi paylaşımının sürmesi ve iletişimin korunması amacıyla kurulmuş, 1980'lerde ise hızlı bir süreçle, önce akademik çevrelerin yararlanacağı bir iletişim ağı, daha sonra ilkesel olarak kişisel bilgisayarı ve telefon hattı olan herkesin ulaşabileceği bir elektronik kitle iletişim aracı olarak geliştirilmiştir. 1995'te Web'i kullanan insanların sayısı yaklaşık 1 milyona varmıştı. 1993 ile 1997 arasında Web sayfalarına ulaşabilen insanların sayısı yaklaşık 130.000'den 30 milyon kadara çıkmıştı. Web sitelerinin çoğuna şimdi ücretsiz olarak girilebilmektedir. (Üyelerinden genellikle aylık veya yıllık ödeme isteyen pornografi "kulüpleri" ender istisnalardan birisidir.)

İnternet kullanıcılarının çoğu, bilgiye çok sayıdaki "arama motorları"ndan birini kullanarak ulaşabilirler. Belli konuların ya da anahtar sözcüklerin bulunması isteğine, ilgili Web sitelerinin tümünün dökümünü çıkararak karşılık veren hızlı bilgisayarlar vardır. Örneğin, çokuluslu bir şirketin ("Nissan" gibi) ismini yazdığınız zaman, şirketin o anki ürünleri, ekonomik Performansı, imalat kapasitesi, perakende satış noktaları, vb. türünden bilgiler aktaran onlarca siteyle karşılaşabilirsiniz. Bunların bir kısmı şirketin ya da temsilcilerinin hazırladığı "resmi" sitelerden oluşurken, Nissan-severlerin desteklediği gayri resmi siteler de olabilir.

İnternet'in kullanılması dünyada hızla yayılmaya devam etmektedir. Yalnız İnternet kullanımının toplumsal etkileri henüz tartışmalıdır. Örneğin İnternet'in, (diyelim) matbaanın icat edilmesi, hatta elektriğin bulunmasıyla kıyaslanabilecek derecede, yirminci yüzyılın en büyük teknolojik gelişmesi olduğu yolunda bir görüş vardır. Sözgelimi fiyatları düşürerek (müşteriler dünyanın her tarafındaki en ucuz ürünleri arama kolaylığına kavuştukları için), ücretleri aşağı çekerek (bazı işler elektronik ortamla ucuz *emek piyasalarına havale edilebileceği için) ya da insanların işlerini evlerinde yapmalarını sağlayarak ekonomilerin işleyişini değiştirebilecek durumdadır. Rutin idari işlerini (personel kayıtlarının tutulması gibi) İnternet aracılığıyla, bilgisayar kullanacak personele Batı rakamlarına göre daha az ücret ödeme üstünlüğünden yararlanarak *Üçüncü Dünya'daki temsilciliklerine yaptıran şirketler çıkmıştır. Elektronik ortamla alışveriş yapma oranı (uçak biletlerinin doğrudan havayolu şirketlerinden alınması gibi) yükselmektedir ve bu durum perakende sektörünün yapısını etkileyebilecek bir potansiyele sahiptir. Bazı tahminlere göre, bu sürecin doğuracağı teknolojik deflasyon önümüzdeki on yılda fiyatları yüzde 25-30 oranında aşağıya çekebilecektir.

İş aranabilecek sitelerin sayısı da 3.500'den fazladır. Bu durumun ABD emek piyasasını etkilediği söylenmektedir, çünkü Doğu Kıyısı'ndaki insanlar bu yolla Batı'daki, daha önce bilgi sahibi olma olanağı bulamadıkları işlere ulaşabilmektedirler (tabii bunun tersi yönde bir hareket de söz konusudur). Dijital ürünlerin sayısının artması (on-line dergiler ve filmler örneğin) ekonomik faaliyetlerin geleneksel ölçülerle (*GSMH gibi) kayda geçirilemeyeceği ve hükümetlerin bazı vergileri toplamasını zorlaştırabilecek durumlara yol açabilir. Bazı gözlemcilerin iddiasına göre, Web'deki alternatif bilgi kaynaklarına her an ulaşabilme olanağının her türlü propagandanın etkisini dengeleyebilecek bir araç ortaya çıkardığı için, Web'in varlığı *totaliter rejimlerin başarı şansını azaltmaktadır ve bu da yakın gelecekte *katılımcı demokrasinin yeni biçimlerini gündemimize sokabilir.

Tüm bu olanaklara kuşkuyla yaklaşanların ileri sürdüğü sav, İnternet'teki bilgilerin çoğunun ıvır zıvır denilebilecek şeylerden ibaret olmasıdır. Bu kişiler, küresel "Nettaşlık"ın, kişisel bir bilgisayar alıp, bilgisayarı dünya telefon hatlarına bağlayacak bir modem sahibi olacak ve işlem maliyetlerini ödeyebilecek kişilerle sınırlı olduğuna dikkat çekmişlerdir. Örneğin Britanya'da, televizyon sahibi olan 22 milyon haneye karşılık sadece 2 milyon kişinin kişisel bilgisayarı olduğu hesaplanmıştır. İnternet sitelerinin yüzde 96'sından fazlası en zengin 27 ülkeye aittir. Akıcı derecede İngilizce bilme İnternet kullanmanın fiili bir önkoşuludur. Dolayısıyla bu enformasyon devrimi, dünya çapında, "enformasyon zengini" küçük bir ülkeler ve bireyler grubu ile bu özel *iktidar biçiminden dışlanmış olan mülksüz çoğunluk arasında yeni bir uluslararası bölünmeye yol açabilecektir. Sisteme hizmet eden bilgisayarlar, ayrıca talep ağırlığının altında sürekli çökmenin eşiğinde gibidirler. Sürekli yeni kapasitelerin yaratılması gerekmekte ve kullanıcılar sık sık aşırı bilgi yükünden şikayet etmektedirler.

Şu satırların yazıldığı sırada, bu eksikliklerin bir kısmının ucuz "ağ bilgisayarlar"ın seri halinde üretilmesi ve televizyonun Web'e ulaşmanın başlıca aracı haline getirilmesiyle aşılabileceğini ima eden işaretler görebiliyoruz. İnternet bunlar sayesinde gerçekten evrensel ve ulaşılabilir bir enformasyon kaynağı durumuna gelebilir. Web üzerinden alışveriş yapma ödemelerinin güvenliğiyle ilgili emin yöntemlerin de geliştirilmesi halinde, perakende ve diğer piyasaların bir dönüşüm geçirme olanakları ciddi biçimde artmış olacaktır. İnternet'in tarihi ve İnternet'in iş organizasyonu, boş zaman faaliyetleri ve siyaset açısından doğurabileceği sonuçlar için bkz. der. Rob Shields, *Cultures of Internet* (1996). *Ayrıca bkz.* **siber toplum; tele-çalışma.**

intihar (*suicide*) Kendini kasten öldürmek şeklinde tasarlanan bir eylem. Émile *Durkheim aynı adı taşıyan klasik incelemesinde (*Suicide,* 1897), intiharı "kurbanın kendisinin yerine getirdiği ve böyle bir sonuç doğuracağını bildiği, olumlu ya da olumsuz bir edimin dolaylı ya da dolaysız sonucu olan ölüm vakası" şeklinde tanımlamaktadır. Durkheim tartışmalı bir biçimde, niyeti saptamanın kolay olmayacağı düşüncesiyle, ölüme yol açan eylemin kasti olması zorunluluğunu bir gereklilik olarak görmemiştir. Bu yüzden Durkheim, tanımı genişletmiş, örneğin hayatta kalma şansının hiçbir şekilde bulunmadığı, ama kendini öldürme kastından da kesinlikle söz edilemeyecek kahramanca askeri ölümleri bu kapsama sokmuştur.

Durkheim'ın intiharı incelemeye karar vermesinin nedeni, bu konunun sosyolojik açıklama gerektirdiğini ve bu açıklamanın değerliliğini mükemmel biçimde örnekler görünen bir alan olmasıydı; en açık biçimiyle özel, ama toplumsal güçlerden de etkilenen ve özgün bir sosyolojik açıklamayı gerektiren, bireysel bir eylemdi intihar. Durkheim, intihar etme eğiliminin bireyin psikolojisine ya da fiziksel ortamın etkilerine değil, bireyin toplumla ilişkisinin niteliğine bağlı olduğu kanısındaydı. Bireysel bir eylem olarak intihar toplumsal dayanışmanın başarılı olamadığına işaret ettiğinden, toplumsal bağların etkisizliğinin de bir göstergesiydi. Durkheim, nedenlerine bağlı olarak üç ana intihar tipi saptamıştı: Diğerkâmca ve bencilce intihar, bireyin toplumsal idealler ve amaçlarla ilişkilerine bağlıydı. Diğerkâmca intiharda birey, toplumla (bireyin -bir kadının kocasının ölümü üzerine intihar etmesinin beklendiği örneklerde olduğu gibi- kendi

yaşamını feda etmesini cesaretlendiren, hatta zorunlu kılan bir toplum) çok güçlü biçimde bütünleşmişken; bencilce intiharda, toplumla bütünleşme çok eksik kalmakta ve bu nedenle intiharı önleyecek kolektif güçlerden etkilenme olanağı en aza inmekte, daha doğrusu bir yalıtılmışlık ve derin bir kopukluk yaşanmaktaydı. Anomik intihar ise, bireyin arzu ve tutkularının toplumca düzenlenmesine bağlıydı. Anomi –normsuzluk- toplumda çok baskın bir hale gelirse, bireyin tutkuları, hırsları ve özlemleri tatmin edilmesi çok zor düzeylere çıkıyordu.

Durkheim'ın analizi, intihar tanımı ve bu tanım ile kendi argümanını kanıtlamak üzere başvurduğu intihar istatistiklerinde somutlaşan durum arasındaki uyumsuzluk; intihar tiplerini, kurmaya çalıştığı gibi nedensel bağlarına göre sınıflandırması (etiolojik sınıflandırma); toplumsal ve psikolojik açıklamaları, tamamlayıcılık varsayımıyla uçlarda kutuplaştırması; veri yığınlarını, bireyler hakkında çıkarımlar yapacak şekilde kullanması (*ekolojik yanılsama) nedeniyle eleştirilmiştir:

Daha sonraki sosyolojik tartışmaların önemli bir öğesi, intiharla ilgili *resmi istatistiklerin sınırlı olmasıdır. *Etkileşimciler ile *etnometodologların çalışmalarından etkilenen Jack D. Douglas *Social Meanings of Suicide*'ta (1967), intiharın nasıl tanımlandığı ya da nasıl ele alındığının kültürlere göre farklılaştığını, dolayısıyla farklı kayıtlardan elde edilen intihar oranları, hatta intihar verilerinin kültürlere ve tarihsel koşullara göre karşılaştırılması gerektiğini savunmuştu. Tabii bu görüşe dayanarak, intihar istatistiklerinin intiharın toplumsal nedenlerinin analiz edilmesi açısından hiçbir değeri olmadığını söyleyemeyiz; tam tersine, intihar istatistikleri istisnai bir titizlikle değerlendirilmeli; intihar etme eğilimi ile intihar istatistiklerinin düzenlenmesinde toplumsal ve kültürel faktörlerin etkisi kesinlikle dikkate alınmalıdır. Başka bir önemli nokta, Durkheim'ın geliştirdiği geleneğin sürdürülmüş olması ve bir dizi araştırmayla onun intihar düzeylerinde toplumsal faktörlerin (işsizlik gibi) etkisine ağırlık veren fikirleri ve kanıtlarının ampirik bakımdan belli ölçülerde desteklenmesidir.

Başarılı intihardan çok farklı bir fenomen olduğu ve bir yardım çığlığını temsil ettiği iddia edilen intihar teşebbüsü ya da intihar taklidinin incelenmeye başlaması da önemli bir gelişmedir. Yalnız bazı yazarlar intihar teşebbüsü ile başarılı intihar arasındaki ayrımın rastlantısal bir mesele olduğu, dolayısıyla başarısız örnekleri analizin dışında tutmanın yanlış bir tutumu yansıtacağı kanısındadırlar. Durkheim'ın açıklamalarının kuramsal temeli ve ampirik yeterliliği konusunda en eksiksiz irdeleme metni için bkz. Whitney Pope, *Durkheim's Suicide* (1976).

intihar taklidi (*parasuicide*) *bkz.* **intihar**

iradeci eylem kuramı (*voluntaristic theory of action*) *bkz.* **Parsons, Talcott**

iradecilik (*voluntarism*) Genellikle *determinizme karşıt bir terim olarak kullanılan iradecilik, bireylerin kendi eylemlerinin asli failleri oldukları ve yaptıkları şeyler üzerinde bir denetimleri olduğu varsayımına temellenen bir kavramdır. İradeciliğin eylemle birleşmesi, *yapıyla birlikte öne çıkan determinist vurgunun karşısında duran bir olguyu temsil etmektedir. İnsanın öngörülemez bir varlık olduğu düşüncesini benimseyen iradecilik, sosyolojik analiz yapmayı zorlaştıran bir etkiye sahiptir. İradeci kuramlar, sosyolojik analizin başına karar, amaç ve tercih gibi konuları alırlar. Talcott *Parsons

The Structure of Social Action'da (1937), normatif öğeleri, öznel kategorileri, araçlar ve amaçlar konusunda tercih yapmayı ve çaba harcamayı kapsadığı için bu şekilde adlandırılan iradeci bir eylem kuramı geliştirmiştir.

Sosyal bilimlerde iradecilik, felsefi bir sorun olan özgür irade sorununu; başka bir ifadeyle, bireylerin istedikleri şeyleri seçmekte özgür olmaları anlamında, seçim yapmanın özgürlük demek olduğu inancını gündeme getirir. Çoğu sosyolog (iradeci eğilimdekiler bile), insanların ancak belli sınırlar (muhtemelen kültürel ya da psikolojik bir çerçeve) içerisinde hareket edebileceklerini kabul ederler. Demek ki, toplumsal eylem tipik biçimde fiziksel ve biyolojik değişkenlere indirgenemese bile, yine de geride arta kalan bir determinizmin varlığı söz konusudur.

İsimsizleştirilmiş Kayıtlar Örneklemi (*Sample of Anonymized Records–SAR*) Nüfus ve hane *sayımlarından elde edilen bir örneklem tipi. Bu terim Britanya'da, ABD'deki *Public Uses Samples (Kamuya Açık Örneklemler) ve Kanada'daki Public Use Microdata Files (Kamuya Açık Mikro-Veri Dosyaları) gibi isimsizleştirilmiş *mikro-veri kayıtları yerine kullanılır. Bu çeşit veri kümeleri, her düzeyde değişiklik gösteren bilgi biçimleriyle birlikte, çeşitli büyüklükteki örneklemler için (sayım kayıtlarının yüzde 0,1'inden yüzde 5'ine kadar), insanlar ile -çoğunlukla ayrı olarak- aileler ve/veya haneler için, hem en son yapılan sayımlar hem de yüz yıl gizli kalma kuralı doğrultusunda, artık kamusal olarak erişilebilir, tamamı el yazması kayıtları kapsayan on dokuzuncu yüzyıl sayımları için kullanılabilmektedir.

İskoç Aydınlanması (*Scottish Enlightenment*) On sekizinci yüzyıl sonları ile on dokuzuncu yüzyıl başlarında İskoçya'nın toplumsal ve kültürel eliti arasında ortaya çıkan yoğun entelektüel çaba ve faaliyetleri karşılayan bir adlandırma. Kendisini resim (Allan Ramsay, Henry Raeburn ve diğerleri), mimari (Robert Adam ve kardeşleri John ile William), edebiyat (Robert Burns, Walter Scott ve diğerleri) ve mühendislik (James Watt, Thomas Telford, John Rennie ve buhar makineleri, kanallar, köprüler yapan diğerleri) gibi alanlarda ifade eden İskoç Aydınlanması'nın dikkat çekici özelliklerinden birisi, insanları sosyal ve sosyalleşebilir varlıklar olarak ele alan incelemelerdir. Bu konuya ilgi duyanlar, İskoç Aydınlanması'nın David *Hume, Adam *Smith, William Robertson, Adam *Ferguson ve John *Millar gibi filozoflarıydı. Sayılan bu isimler, sosyolojik düşüncenin önemli bir kaynağını oluşturan toplumsal felsefe içinde, farklı bir on sekizinci yüzyıl İskoç Okulu'nun önde gelen beş aydınıydı (bkz. A. Swingewood, "Origins of Sociology: The Case of the Scottish Enlightenment", *British Journal of Sociology*, 1970).

İskoçların karakteristik özelliği, toplumun kaynağının, bireylerin kendilerini birbirlerinin farklı bencil hırslarına karşı koruma amacıyla gerçekleştirdikleri bir *toplum sözleşmesi olduğu şeklindeki *Hobbescu öncüle toptan karşı çıkmalarıdır. Tam tersine İskoç Aydınlanmacıları, toplumu öylesine aksiyomatik bir şey sayarlar ki, insanların doğal olarak toplumsal olduklarını, yeteneklerinin toplumsal bağlam dışında anlamsız kaldığını ve toplumların insanlığın doğal halini yansıttığını tartışmaya bile gerek duymazlar. Bu görüşün temelini, insanoğlunu "ilkel" bir durumdan "incelik kazanmış" bir duruma doğru gelişmiş bir tür olarak gören bir *evrimcilik oluşturmuştur. Yine de, söz konusu dünyevi hareketin

kaçınılmaz biçimde daha iyiye gitmediği görüşünü de (oldukça geliştirerek) ortaya koymayı başarmışlardır. İskoç Okulu'nun üçüncü özelliği, toplum incelemelerinin bütünsel olması, özel mülkiyet sahipliğinden müzik pratiğine kadar her şeyle, "toplumlardaki tüm insanlar"la ilgilenmesi gerektiği noktasındaki ısrarcı tutumdur. Çeşitli aydınların birbirleriyle görüş birliğine varamadıkları noktada, kişinin tarihi düzenleyip sistematize edebildiği daha az genel ilkeler tanımlama yolunu seçmişlerdir.

İskoç filozofların, on dokuzuncu yüzyıl iktisadi düşüncesine, Marksist siyasal iktisada ve *burjuvazi ile burjuvazinin *kapitalist düzendeki yeri kavramının gelişimine önemli ve bağımsız katkılarda bulundukları genel kabul gören bir kanıdır. Örneğin Ferguson'un modern *çatışma kuramının öncüsü olduğundan kimse kuşku duymamaktadır.

İslamiyet (*Islam*) Dünyanın üç büyük *tektanrıcı dininden birisi (diğerleri *Musevilik ve *Hıristiyanlıktır). İslamiyet yedinci yüzyılda Arabistan'da, ilk önce ticaretle uğraşan Mekke ve Medine şehirlerini etkileyip daha sonra o zamanın çoktanrıcı kabilelerini etrafında toplayan Hz. Muhammed tarafından kurulmuştur. İslamiyet yüz yıl içinde fetih yoluyla İran'a, Orta Doğu'nun büyük kısmına, Kuzey Afrika'ya ve İspanya'ya yayılmış, sonraki yüzyıllarda büyük imparatorluklar (750 yılına kadar Emeviler, 1258'e kadar Abbasiler ve 1918'e kadar Osmanlı İmparatorluğu) tarafından temsil edilmiştir.

İslamiyet Allah'a bağlılık ilkesine dayanır; kutsal metinleri Kur'an'dan (bir melek tarafından Muhammed'e indirilen Allah'ın sözleri) ve peygamberin hadislerinden oluşur. İslamiyetin beş ana koşulu vardır: Allah'tan başka tanrıya inanmamak ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna inanmak, günde beş vakit namaz kılmak, zekat vermek, Ramazan ayında oruç tutmak ve en az bir kere Mekke'ye hacca gitmek. *Cihat,* yani kutsal savaşın da Müslümanların yükümlülükleri arasında sayıldığı görülmüştür, ancak *cihat* İslamiyetin koşullarıyla aynı statüde değildir ve genellikle Müslüman olmayanlarla savaşa girmekten ziyade, tinsel bir ilerleme süreci şeklinde yorumlanmaya çalışılmaktadır.

İslamiyet'in Hıristiyanlıktan farkı ruhbani bir hiyerarşisinin olmaması, nefsi kontrol altına almak için konulmuş birtakım yasaklar ile kadınların statüsü ve giyimine özel bir dikkat göstermesidir. Yedinci yüzyıldan sonra birisi Sünnilik, diğeri -İran'da egemen olacak- Şii azınlığı olmak üzere iki mezhebe ayrılmıştır. Çağdaş dünyadaki İslamiyet yorumu, onu Batı'nın iktisadi ve siyasal değerleriyle uyumlulaştırmak isteyenlerden yedinci yüzyıldaki modele geri dönmeyi arzulayanlara kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. 1979'da İran'daki İslam Devrimi ilk modele geri dönme çabalarını temsil eden bir örnektir.

İslamiyetle ilgili sosyolojik analizler, Hıristiyanlıkla arasındaki iki temel farklılığı (bu dünyada çile çekmeyi gerektiren bir etiğin olmayışı ve devletin özel mülkiyetin gelişmesini engellemesini sağlayan *patrimonyal ya da kazanç ilişkilerinin egemenliği) saptayan Max *Weber'le başlamıştır. Bu özelliklerin ikisi de kapitalizmin gelişmesini önlemek gibi bir sonuç doğurmuştur. Fakat daha sonra, İslamiyeti sınırlı bir kara parçasına hapsedilmiş olarak gören ve kapitalizme doğru bir evrim geçirememesini uluslararası baskılar gibi başka faktörlere bağlayan Maxime Rodinson çeşitli eserlerinde bu yoruma karşı çıkmıştır.

İslamiyeti konu alan daha sonraki çalışmalar, Kur'an'dan ve diğer metinlerden çıkarılan özgün bir İslamiyet

sosyolojisinin varlığını benimseyenler ile İslami toplumsal ve siyasal pratiklerin çeşitliliğini ve rastlantısallığını vurgulayanlar arasındaki tartışmaya odaklanmıştır. Üçüncü bir yorum alanı ise, İslami siyasal hareketlerin 1970'li ve 1980'li yıllarda yükselişe geçmesine eğilmiştir. İslamiyetin yükselişi, bazılarına göre, İslami deyişi kullanırsak yabancı egemenliğine karşı bir halk hareketiyle ayırt edilirken, bazılarına göre de *sekülarizasyon ve *modernleşme süreçlerinin tehdidi altındaki bazı toplumsal grupların (bilhassa din adamları, tüccarlar ve aydınların) İslami sembolleri geçmişe dönük olarak kullanmalarından ibarettir.

istatistik (*statistics*) *bkz.* **anlamlılık testleri; benzersizlik endeksi; çıkarımsal istatistik; Gini katsayısı; ihtimal oranı; istatistiki bağımsızlık; istatistiki çıkarsama; istatistiki etkileşim; küme analizi; lojistik (ya da logit) regresyon; log-lineer analiz; Lorenz eğrisi; model; normal dağılım; olumsallık tablosu; parametre istatistiği; parametrik olmayan istatistik; ölçüm; örnekleme; regresyon; resmi istatistik; riziko modeli; turta çizelgesi; varyasyon (istatistiki)**

istatistik, yaşam istatistikleri (*statistics, vital*) *bkz.* **yaşam istatistikleri**

istatistiki bağımsızlık (*statistical independence*) Eğer hem i hem j (p_{ij}) oranı, j oranıyla ($p_{ij} = p_i \times p_j$ ya da $p_{ij} - p_i \times p_j = 0$) çarpılan i oranına eşitse, iki *değişken (i ve j) birbirinden bağımsız demektir. Bu ilke, popüler X^2 (ki-kare) testinin temelini oluşturur.

istatistiki çıkarsama (*statistical inference*) Bir örneklemden elde edilen sonuçların, daha genel düzeyde bir *nüfus için kullanılabilmesini sağlayan süreç. Daha kesin ifade edersek, belirli bir nüfus içindeki bir örneklemden elde edilen sonuçlara dayanarak o nüfus hakkında çıkarımlar yapılabilmesini anlatan bir terim.

Çıkarımsal istatistik, genellikle, istatistiki analizin bir dalı olarak, değişkenleri ve değişkenler arasındaki ilişkilerin kuvveti ve niteliğini betimleyen, fakat genellemeler yapılmasına olanak tanımayan betimsel istatistikten ayrı bir yere konur. Bir nüfusta gözlenen bir örneklemden hareketle o nüfus hakkında çıkarsamalar yapabilmek, kullanılan *örnekleme tekniğine bağlı olacaktır. Bilimsel bir örneklemin önemi, istatistiki genellemeler ya da çıkarsamalar yapılmasını sağlamasına dayanır. Sözgelimi, Britanya'da üniversite öğrencileriyle ilgili tesadüfen seçilen örnekleme dayalı bir *anket araştırması yürütür ve onların ortalama ağırlıklarını saptarsak, Britanya'daki üniversite öğrencilerinin tümünün ortalama ağırlığının hangi kategoriye girebileceğini çıkarabiliriz. *Kota örneklemleri gibi başka örneklem tipleri ise bu tür çıkarsamalar yapılmasına olanak tanımaz. Örneklemden yola çıkarak nüfus ortalamasını ne kadar doğrulukla kestirebileceğimiz (örneklemin doğru seçildiğini varsaydığımızda) şu iki şeye bağlı olacaktır: örneklemin büyüklüğü ve nüfus içindeki ağırlıkların değişkenliği. Bu faktörlerin ikisi de standart hata hesaplarına yansıtılır. Standart hata ne kadar büyük olursa, örneklem ortalamasının nüfus ortalamasını doğru biçimde yansıtma ihtimali o kadar az olacaktır.

Dolayısıyla ve daha kesin bir anlatımla, çıkarımsal istatistik, bir nüfusun özelliklerinin o nüfustan örneklem seçerek elde edilen verilerden hareketle ortaya koyulduğu *tümevarımcı çıkarsamanın bir biçimidir. Pratikte ise, daha iddialı bir amaç taşıyan kestirim, açıklama ve hipotez testi gibi yöntemlere başvurulmaktadır.

istatistiki denetim (*statistical control*) Bir analizde belirlenmiş *değişkenlerin etkisini dışlayan istatistiki teknikler için kullanılan bir terim. Örneğin, bir örneklem araştırmasında elde edilen veriler işsizlik ile klinik depresyon arasında güçlü bir bağ bulunduğunu gösterirse, toplumsal sınıfın bu durum üzerindeki etkisine bakılmak istenebilir. Verileri sınıflara (işçi sınıfının karşısında orta sınıf) göre bölmek, işsizlik ile depresyon arasındaki ilişkinin tüm sınıflarda gözlenen sürekli bir olgu olup olmadığını saptamamızı sağlayacaktır. Benzer biçimde, sınıf ile depresyon arasında gözlemlenen bağ da, işsizlik için bir denetim öğesi olarak uygulandığında ortadan kalkabilir. (İşçi sınıfından insanların depresyona sürüklenme ihtimalleri orta sınıftan insanlara göre daha fazla değildir, ama işsiz kalma ihtimalleri daha fazladır ve işsizler işi olanlara göre depresyona daha fazla sürüklenebilirler.

istatistiki etkiler (*statistical effects*) *bkz.* **nedensel modelleme**

istatistiki etkileşim (*statistical interaction*) İki (ya da daha fazla sayıda) *değişken arasında istatistiki bakımdan kurulan ve bir değişkenin *değerlerinin diğer değişkenin değerleriyle birlikte sistematik biçimde değiştiğini gösteren bir ilişki. İki ya da daha fazla sayıdaki bağımsız değişkenler arasındaki istatistiki etkileşimler, *bağımsız değişkenlerin birbirlerinden bağımsız (diklemesine) olduklarını varsayan bazı *çok değişkenli analiz tiplerini önemli oranda karmaşıklaştırabilir. *Ayrıca bkz.* **çoklu doğrusal ilişki.**

istatistiki ilişki (*statistical association*) *bkz.* **ilişki katsayıları**

İstatistiki Sosyal Bilimler Paketi (*Statistical Package for the Social Sciences –SPSS*) SPSS diye bilinen İstatistiki Sosyal Bilimler Paketi, akademik sosyologların en yaygın biçimde kullandığı yazılım paketidir. Sosyal bilimcilerin ABD'de geliştirdiği bu paket, tablolama, *çok değişkenli analiz ve örneklem araştırmaları verilerine uygun olan hemen hemen tüm istatistiki anlamlılık testleri dahil olmak üzere bir dizi kolaylık sağlamaktadır. SPSS, ilk başta ana bilgisayarlar için geliştirilmiş olsa bile, daha sonra, hem DOS (SPSS/PC+) hem de Windows (SPSS for Windows) versiyonlarıyla kişisel bilgisayarlarda kullanılmaya başlanmıştır. Rapor kalitesine gerek duyan piyasa araştırmacıları ile devletin topladığı geniş çaplı istatistiki *anket araştırmaları ve *nüfus sayımlarından yararlanarak çalışan araştırmacılar, bazen başka, daha etkili ve daha güçlü yazılım ve programlama dillerini kullanırlarken, sosyologlar kullanılması daha kolay diğer güçlü paketler lehine SPSS'den vazgeçmekte oldukça gönülsüz davranmaktadırlar. *Ayrıca bkz.* **bilgisayar paketleri.**

istatistiki ve metodolojik yapıntılar (*statistical and methodological artefacts*) İstatistiki bir yapıntı, verilerin toplanması ya da manipüle edilmesinde *yanlılıktan kaynaklanan bir çıkarsamadır. Bu durumda bulgular gerçek dünyayı yansıtmaz, tam tersine, *ölçüm hatasının maksat dışı sonuçlarıdır. Belirli bir incelemeden elde edilen bulguların, dünyanın doğru bir temsili olmaktan ziyade, kullanılan araştırma tekniğinin (*araştırma tasarımı) bir sonucu -en azından kısmen- olduğu kabul edildiğinde, bu bulguların metodolojik bir sonuç olduğu da söylenmiş demektir.

istihdam (*employment*) Her iki cinsten insanların, tüm asli ürünlerin (tarım, ormancılık ve balıkçılığın karakteristik ürünleri gibi) üretilmesi ve işlenmesi; ister pazara sunmak, ister takas amacıyla isterse kendi tüketimi için

olsun, un, peynir, şarap, giysi ya da mobilya gibi malları üretmek üzere birincil metaların işlenmesi; ayrıca pazara yönelik diğer tüm mal ve hizmetlerin üretilmesi için sundukları emek arzını anlatan bir terim. Bu genel istihdam tanımı, kavramın *piyasa ekonomileri, *komuta ekonomileri, *karma ekonomiler ve *geçim ekonomileri üzerine istatistiklerde kullanılabilmesini de sağlamakta ve normalde pazarda satılması için yapılan mal ve hizmet üretimini, hükümet kuruluşlarının sağladığı mal ve hizmetleri, ayrıca insanların kendi tüketimleri için yaptıkları belli türlerdeki üretimi (pazar dışı üretimi) kapsamaktadır. Batı sanayi toplumlarında, *resmi istatistiklerde geleneksel olarak (belli bir hafta içinde ücret, kâr ya da aile kazancı karşılığında yapılan işleri kapsayan) çok daha dar bir tanım uygulanmakta, böylece istihdam kavramı, ulusal ekonomik hesapları ve gayri safi milli hasılayı yansıtan piyasa ekonomisindeki işlerle sınırlanmaktadır. İstihdam etme ayrıca, bir insanın belli bir zamandaki faaliyetlerinden ziyade genel faaliyetlerine gönderme yaparak tanımlanabilir.

Sosyologlar bu belirli ve özde iktisadi nitelikli olan istihdam tanımlarını (iktisatçıların çoğunlukla iktisadi faaliyetleri adlandırmak için kullandıkları) genellikle göz ardı edip, farklı ve daha geniş anlam taşıyan çok daha genel bir *çalışma nosyonunu tercih etmektedirler. Bu konuda gözlenen birçok anlaşmazlığın ve tartışmanın kökeni ise, çalışma (*work*) ile istihdam (*employment*) arasında açık bir ayrım yapılamamasıdır. Üstelik, "çalışma"nın günlük söylemde ve sosyal bilim raporlarında düzenli biçimde ücretli çalışmanın ya da piyasa işinin eşanlamlısı olarak kullanılması durumu iyice kötüleştirmektedir. Örneğin, "çalışma" oranlarının, bilimsel (özellikle iktisadi) tebliğlerde işgücü katılım oranları ve iktisadi faaliyet oranlarıyla eşanlamlı görülmesi bundan dolayıdır. *Ayrıca bkz.* **emek piyasası; hane çalışma stratejisi; işçi-işveren ilişkileri; kara ekonomi; mesleki ayrım; ücretli emek.**

istihdam, esnek (*employment, flexible*) *bkz.* **esnek istihdam**

istihdam statüsü (*employment status*) *İstihdam edilen bir insanın, ya ücretli çalışan ya da kendi hesabına çalışma şeklindeki hukuksal statüsü ve sınıflandırılmasını karşılayan bir terim. Pratikte, *resmi istatistiklerde istihdam statüsüyle ilgili çoğu sınıflandırma, bu basit ikili ayrımı, büyük işverenleri, küçük işverenleri, hiç çalışanı olmadan kendi işlerini yürütenleri, ücret almadan aile çiftliğine ya da şirketine emek katkısında bulunan aile işçilerini, yasal bir ortaklığın ortaklarını, çırakları ve şefleri ve bunların yanında sıradan çalışanları kapsayan daha eksiksiz bir tipoloji şeklinde genişletmektedir.

İstihdam statüsüyle ilgili çoğu sınıflandırmada (işverenleri hukuksal statülerine göre sınıflandıran, kendi anonim şirketlerinin çalışanları olarak) kapitalistler ya da *girişimciler ile *ücretli emeklerini satan çalışanları birbirinden ayıran sosyolojik ayrım bulandırılırken, bazı ülkeler toplumsal gerçekliği öne çıkarmak için hukuksal statüyü arka plana atmaktadır. Bu kavram tümüyle *emek piyasası istatistiklerine egemen olan iktisadi çerçeveyle belirlenmediği için, pratikteki durum değişiklik göstermektedir.

istihdam zinciri (*chain employment*) *bkz.* **sosyolojik göç araştırmaları**

isyan, devrim (*rebellion, revolution*) Tüm toplumsal ve siyasal düzenin genellikle şiddet içeren araçlarla alt üst edildiği ve yeni liderlerle birlikte yeni ilkeler üzerine yeniden kurulduğu, görece ender rastlanan ama tarihsel

bakımdan çok büyük önem taşıyan olaylar. Devrim sözcüğü, "sanayi devrimi", "bilgisayar devrimi", "moda devrimi" ve benzeri kullanımlarında olduğu gibi, oldukça gevşek biçimde her türlü dramatik toplumsal *değişimi karşılamaktadır. Fakat temel anlamı siyasal içeriktedir. Bazı yazarlar "devrim" sözcüğünün, yeni yönetici elitin devrim sonrasında toplumsal yapıda temel değişimler gerçekleştirme girişimlerini yansıtan örnekler için kullanılması gerektiğini, isyanların ise yönetici grubun yerini başka bir yönetici grubun aldığı daha sınırlı siyasal ayaklanmaları ifade ettiğini savunmuş olsalar da, siyasal devrim ile isyan arasında keskin bir ayrım yapmak son derece zordur. Yukarıdaki kritere göre, isyanlar, iktidarın ele geçirilmesinden sonraki toplumsal değişimlerin alanı ve şiddeti konusundaki yargılara bağlı olarak, açıkça devrimden neredeyse farksız bir duruma işaret etmektedir.

Tüm modern devrimlerin prototipleri 1776 Amerikan Devrimi ile 1789 Fransız Devrimi'dir. İki devrimin de açık bir siyasal gündemi vardır ve ikisinin de sonucunda iktidar ilişkileri baştan aşağı değişmiştir. İçinde yaşadığımız yüzyılda 1917 Rus Devrimi ile 1948 Çin Devrimi'nin birbirine benzeyen dramatik sonuçları olmuştur. Yakın tarihte devrimlerin hepsi sosyalist eğilimli ya da eşitlikçi, hatta modernleştirici bile değildir; hatta pek çoğu anti-demokratik ya da sağ eğilimlidir. Fundamentalist İslam -özellikle İran Şahı'nın 1979'da devrimci bir kalkışmayla tahttan indirilmesiyle- Ortadoğu'ya yayılmıştır. 1990'lar ise eski komünist devletlerin pek çoğunda bir "karşı devrim"e tanık olmuştur.

Sosyoloji açısından herhalde en etkin devrim kuramı, Karl *Marx ve Friedrich *Engels'in *tarihsel materyalizmiydi. Yine de *Marksizmin, örneğin *Lenin'in geliştirdiği proletarya diktatörlüğü kuramı ile *Maoizmdeki köylü devrimi dahil olmak üzere (birbiriyle asla bağdaşmayan) çeşitli devrim kuramlarını kapsadığını unutmamak gerekir. Devrimci değişim konusunda daha sonra yapılan pek çok sosyolojik araştırma, genelde tarih, özelde devrimler hakkındaki Marksist görüşü açıkça eleştiren metinlerdir.

İsyanlar ve devrimler konusundaki araştırmaların çoğu, zorunlu olarak tarihsel metinler olmuş ve nedenler ile süreçler üzerine odaklanmışlardır. Toplumsal dengesizliği, artan beklentileri ve göreli *yoksunluğu vurgulayan kuramlar oldukça akla yatkındır, fakat fazla açıklayıcı ve öngörücü nitelikte oldukları söylenemez. Yakın zamandaki çalışmalarda Theda Skocpol, kurumların olağan krizlerle baş edememesini vurgulayan bir devrim kuramı formüle ederken (*States and Social Revolutions*, 1979), Charles ve Louis Tilly, isyanların değişen güç ve kaynaklar dengesinden oportünistçe faydalanılması sonucunda meydana geldiğini öne süren bir tarihsel model sunmuşlardır (*The Rebellions Century 1830-1930*, 1975). Özellikle Skocpol'ün kuramı geniş biçimde tartışılmıştır. Skocpol, siyasal devrimler (liderliği değiştiren) ile toplumsal devrimler (bütün olarak toplumu dönüştüren) arasında keskin bir ayrım yapan, makro düzeyde, yapısal bir analiz önermekte ve tek nedenli toplumsal devrim açıklamalarına (örneğin, artan beklentiler, sınıf çatışmaları) karşı olarak, *devletler, uluslararası ekonomik rekabet gibi dış faktörlerin rolü ve farklı toplumsal sınıflara ait şikayet kanallarının varlığı arasındaki farklılıkları vurgulayan karmaşık, akışkan bir model ortaya koymaktadır. (Devrimci toplumsal değişimin karmaşıklığına ağırlık verme, Skocpol'ün gerek kendisinin yayına hazırladığı gerekse katkıda bulunduğu *Tarihsel Sosyoloji: Görüşler ve Yöntemler* (*Vision and*

Method in Historical Sociology, 1984 ve *Bringing the State Back In*, 1985 gibi daha sonraki çalışmalarında devam edecek olan bir özelliktir.)

Bir toplumda devrimci değişim asla tamamlanmaz ve sonuçları her zaman çok değişken olur. Eski düzenin unsurları -1789'dan sonra Fransa ve 1917'den sonra Rusya'da olduğu gibi- devrimin mayası olan idealist hedeflerin yönünü şaşırtarak yaşamaya devam eder.

iş değerlendirme (*job evaluation*) İş değerlendirme, derecelendirme cetvellerini ve ücret skalalarını, çalışandan ziyade işin özelliklerine (vasıf, muhakeme gücü, sorumluluk) göre belirleyen bir iş sınıflandırması sistemidir. Eşit fırsatlar lobisi, işverene dayalı yanlılıkları azaltma potansiyeli nedeniyle iş değerlendirmesine olumlu gözle bakmaktadır. Fakat pratikte, iş değerlendirmesi şemalarının birçoğu, nelerin *vasıf olarak kabul edileceği konusundaki yorumuyla *önyargıları ve mevcut *eşitsizlikleri pekiştirmekten başka sonuç vermemiştir. Örneğin katmanlara ayrılmış emek piyasalarında (*bkz.* *emek piyasasının bölünmesi), erkeklerin çoğunlukta olduğu işler, ağırlıkla kadınların yaptığı işlerden daha üstün görülmektedir (bkz. A. Pollert, *Girls, Wives, Factory Lives*, 1981).

iş memnuniyeti (*job satisfaction*) İş memnuniyeti geleneksel olarak, görüşmeli *anket araştırmalarında "Genel olarak işinden memnun musun?" sorusuna verilen yanıtlarla ölçülür. Sanayi toplumlarında yetişkinlerin yüzde 80-90'lık bir oranı bu soruya rutin bir şekilde "memnun oldukları" karşılığını verirler. Memnuniyetsizlik ise, daha çok, bir işin özel yönleri (ücret, terfi olanakları ya da esnek çalışma saatleri gibi) konusunda dile getirilir. Standart sorulara karşılık olarak verildiğinde iş memnuniyetsizliğine pek rastlanmamakla birlikte, yapılan araştırmalar, iş memnuniyetsizliğinin işçilerin işten kaytarma ve iş değiştirme türünden davranışlarıyla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. *Ayrıca bkz.* **öznel çalışma deneyimi.**

iş merkezi (*central business district, CBD*) *bkz.* **yoğunlaşma bölgeleri kuramı**

İş Ortamını İyileştirme Bölgeleri (*Business Improvement Districts-BID's*) Şehir merkezlerindeki koşulları iyileştirmek amacıyla özel fonları seferber etmeyi öngören bir strateji. 1997 yılına gelindiğinde ABD'de ve Kanada'da 1.000'i aşkın (sadece New York'ta 31 adet) İş Ortamını İyileştirme Bölgesi kurulmuş durumdaydı.

Amerika'da 1960'lı yıllarda şehir isyanlarının patlak vermesi üzerine, büyük şirketler Ulusal Kent Koalisyonu adını verdikleri kurumda bir araya gelmişler ve tesislerinin ya da bürolarının bulundukları şehirlerdeki kalkınma planlarına yatırım yaparak semt iyileştirme girişimlerini desteklemeye başlamışlardı. Örneğin Ford Motor Company, Detroit merkezinin yenilenmesi çalışmalarına yoğun biçimde katkı yapmıştı. Yine de 1980 yılında, bu tür gönüllü çabaların fazla dağınık olduğu, bazen yanlış sonuçlara yol açtığı ve şehir içindeki çürümeyi durdurmaya, şehir merkezlerini yeniden güvenli duruma getirmeye yetmediği ortaya çıkacaktı. Köhne bir bölgedeki mülk sahipleri, kent koşullarının iyileştirilmesi (kamusal olanakların canlandırılması, güvenlik kameralarının yerleştirilmesi, vb.) için zorunlu bir vergi (ek yüzde 5 oranında) getirilmesini kabul ettirme çabasıyla sandık başına götürülmüştü. Vergi yerel makamlarca toplanıyor, ama, toplanan parayı kenti yenileme projelerine aktaran özel sektörün yönettiği bir kurula devrediliyordu. Bu

fikrin öncü uygulaması 1970'de Minneapolis'teki Nicolette Çarşısı'nın geliştirilmesi projesiydi.

İyileştirme Bölgeleri'nin çoğunun süresi beş yılla sınırlıdır; bu demektir ki, özellikle iş camiasını en çok kaygılandıran problemler konusunda sağlanabilecek olumlu gelişmelerin kısa bir zamanda sergilenmesi gerekmektedir. İyileştirme Bölgeleri genelde, "temiz, güvenli ve dostane ilişkilerin kurulduğu sokaklar"ın geliştirilmesine ilgi duymakta (pek çok girişimde harcamaların yüzde 80'i bu alana akıtılmıştır), dolayısıyla boş arsaların doldurulması, trafiğin daha iyi yönetilmesi ve fiziksel ortamın iyileştirilmesi gibi çabalara yoğunlaşmaktadırlar. Bazı İyileştirme Bölgeleri'nin dilencilik ve evsizlik gibi toplumsal sorunlara, ayrıca festivaller ve diğer türde kültürel etkinlikler düzenleyerek belli bölgelerin tanıtılması hedeflerine el attıkları görülmüştür. ABD'de etkileyici sonuçlar alınmış olmakla birlikte, şehir merkezi için kamu sektörü ile özel sektör arasında bu türden bir işbirliği geliştirmenin başka ülkeler tarafından benimsenmesi pek kolay olmayacaktır. Nitekim Kanada'daki bu tür girişimlerde bile, hükümet desteği çekildiği zaman büyük sorunlar yaşanmıştır. Britanya'da İyileştirme Bölgeleri'nin stratejisinin çeşitli biçimleri politik çevrelerde araştırılıp tartışılırken, ortaya atılan görüşlerin hepsi aynı temel fikre dayanmaktadır: Özel sektörün çıkarlarını koruyan bir temsilci, yerel bir yetkili ile (muhtemelen) diğer kamu sektörü kuruluşları arasında bir işbirliği geliştirme, şehir merkezinin ticari yönünün geliştirilmesine odaklanma ve tüm bu faaliyetlerde esas olarak özel sektörün ciddi ve sürekli parasal katkılarına bağlı olma (fon bulma konusunda bir sürü seçenek söz konusu olmakla birlikte, bunlardan sadece birisinin -vergi- olanaklılığı üzerinde durulmuştur).

İş Ortamını İyileştirme Bölgeleri'nin programları ve kaynakları çok çeşitlidir, yine de en büyük İyileştirme Bölgeleri'nden bazıları (New York, Grand Central, 9.3 milyon dolar; Philadelphia, 6.4 milyon dolar; Baltimore, 1.7 milyon dolar; Buffalo ve Seattle, 1.4'er milyon dolar), kentin yenilenmesiyle ilgili bu modelin geliştirilmesine önemli miktarlarda para yatırıldığını doğrulamaktadır. Bu modelin coşkulu taraftarları, İyileştirme Bölgeleri'nin; aldıkları sonuçlarla değerlendirilmesi gerektiğini savunmakta ve bu yolla daha temiz, daha dostça ve daha güvenli bir şehir ortamının sağlanacağını, suç oranının azalacağını ve o zamana kadar ihmal edilmiş bölgelerin ekonomik yaşamının yeniden canlanacağını iddia etmektedirler. Bu modele kuşkuyla yaklaşanlar ise mülk değerlerinin yükseldiğine işaret etmekte ve İyileştirme Bölgeleri'nin, şehir içindeki yoksulları mülksüzleştirip yerlerinden etmek anlamına gelen bir tür **gentrification*'la sonuçlanabileceğine dikkat çekmektedirler. *Ayrıca bkz.* **kent sosyolojisi; yoğunlaşma bölgeleri kuramı.**

işbölümü (*division of labour*) İşbölümü sosyal bilimlerdeki en eski kavramlardan birisidir. Farklı ama bir bütün içindeki faaliyetleri yerine getiren kişi ya da grupları koordine etmeyi sağlayan, istikrarlı bir düzenlemeyi anlatır. İşbölümü ilk kez, modern iktisadın öncüsü olan klasik *siyasal iktisatta kullanılmıştır. Adam *Smith'e göre, üretken emeğin bölünmesi bir toplumun değer yaratma yeteneğini büyük ölçüde arttırmaktadır. Hükümetin düzenlemeleri ya da idari kurallarla kısıtlanmayan serbest *piyasa, üreticileri doğal bir üstünlüğe sahip oldukları faaliyetlerde uzmanlaşmaya özendirir. Üreticiler bu uzmanlaşma sayesinde işlerinde daha çok ustalaştıkları, malzemeleri ve zamanı daha etken kullandıkları

ve mekanizasyondan yararlandıkları için büyük kazanç sağlarlar. Bu süreçle eşzamanlı olarak işleyen rekabetin gizli eli, uzmanlaşmakta yetersiz (dolayısıyla verimsiz) kalan üreticileri cezalandırıp, mal ve hizmetlerin sağgörülü (akılcı) biçimde *mübadele edilmesini teşvik eder.

Tabii uzmanlaşmanın farklı ilkeleri olabilir. İktisat bilimi uzmanlaşmayı verimliliğe, yani üretim maliyetleri karşısında üretilen miktara göre değerlendirir. *Örgüt (organizasyon) kuramı ise, üretken işlerin paylaşımının bile pratikte zıt kriterlere bakılarak yapıldığının uzun süreden beri farkındadır. İşçinin akıl sağlığıyla (psikolojik etkenlik) ya da endüstriyel huzursuzlukların çözümlenmesiyle (toplumsal etkenlik) ilgili faktörler işlerin aşırı ayrıntılı biçimde uzmanlaştırılmasına fiilen sınır getirecektir. Uzmanlaşma, üretimin örgütlenmesinin dışında, ölçek ve niceliksel üretkenliğin görece dikkate alınmamasıyla pekâlâ bazı niteliksel kriterlere göre gerçekleşebilir (örneğin tıp ya da eğitim alanlarında). Sosyo-coğrafyacılar yapılacak işler ile yetkinin farklı bölgeler ve mahaller arasında mekânsal olarak bölünmesi üzerinde durmuşlardır.

Koordinasyon da sorun çıkaran bir kavramdır. İlk dönemin siyasal iktisatçıları, kamusal refah düzeyini azamiye çıkarmak amacıyla farklılaşmış faaliyetleri birleştirmek için tek bir faktörün (sağduyulu bireyler arasındaki piyasa rekabetinin) yeterli olduğunu düşünüyorlardı. Fakat onlar, işbölümünün ekonominin farklı sektörleri arasında, meslekler arasında ya da tek tek işler arasında çeşitli düzeylerde gerçekleşebileceğinin de farkındaydılar. Klasik sosyoloji bu varsayıma, bir bütün olarak modern toplumların, tüm kurumlarda ve toplumsal süreçlerde uzmanlaşmayı ve bunların birbirine bağımlılığını içeren kapsamlı bir toplumsal işbölümüyle ayırt edildiği görüşünü eklemiştir. Tanımı gereği bölücü bir niteliği olan piyasa rekabetinin genişlemesi, modern toplumlardaki koordinasyonu açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Bakış açıları değişmesine rağmen sosyolojinin kurucularının ortak teması, işbölümünü *güç (iktidar) ilişkilerinin, *ideolojinin ve ahlâki düzenlemenin muhafaza ettiğiydi. Sözgelimi Karl *Marx, piyasa süreçlerinin sınıf iktidarında, tüm sosyo-ekonomik yapının bir özelliği olan temel bir bölünmeyi ifade ettiğini ve bunun bireysel dürtülerle eylemleri kapsadığını ileri sürmüştü. Sınıf, doğallıkla izole olmuş ve kabaca eşit bireysel üreticiler arasında yapılacak bir şey olduğundan işbölümünü ciddi derecede bozmaktadır. Uzlaşmaz üretim ilişkileri, mübadelede keyfi avantaj eşitsizlikleri olması ve bunun sonucunda zayıfların güçlülere bağımlı kalması nedeniyle ilk planda işbölümünden doğar. Dolayısıyla, işbölümünün diğer çağlardaki biçimleri de, üretim araçlarının sahipleri ile bu araçlara sahip olmayanlar arasında artı ürünün bölüştürülmesi konusunda verilen mücadeleyi yansıtacaktır.

Émile *Durkheim'a göre, işbölümünün asıl etkisi onun ahlâki sonuçlarında görülür; yani, bireysel egoizmi, acımasızlığı ve yetkiyi kısıtlaması gereken toplumun temeldeki dayanışması üzerinde yaptığı etkidir. Daha sonraki tarihçiler ve antropologlar pre-modern toplumlarda işbölümünün bulunmadığı fikrini sorgulamış olmalarına rağmen, Durkheim geleneksel toplumların mekanik dayanışma denilen bağlarla (ağırlığı klanın veya kabilenin ortaklaşa paylaştığı değerlere ve biliş sembollerine vererek) bütünlüğünü koruduğunda ısrarlıydı. Demek ki bireyler ve kurumlar görece farklılaşmamış bir konumdaydı. Yine Durkheim'ın iddiasına göre, modern toplumlar, inançların ve değerlerin bireyselliği öne çıkardığı,

tek tek bireylerin uzmanlaşmalarını özendiren ve kurumlar içindeki faaliyetleri farklılaştıran organik dayanışmanın gelişmesini gerektirmişti. İktisadi işbölümü böyle bir yaşam tarzının kıvılcımını yakmış olabilirdi, oysa düzenden yoksun olan piyasa bireysel arzuların önündeki kısıtlamaları gevşetiyor, toplumsal *güvenin kurulmasının temellerini yıkıyor ve işbölümünde anormal biçimler üretiyordu. Durkheim'ın ünlü *anomi kavramının, ayrıca sınıf ve siyasal çatışma kavramlarıyla birlikte anılan mecburi işbölümünün kaynağı budur. Tam organik dayanışma buna uygun bir eğitim sistemini, miras hukukunda ve diğer adil olmayan sözleşmelerde kısıtlamalar getirilmesini, kişilerin mesleki ve endüstriyel yaşamla bütünleşmelerini sağlayacak ara kurumların oluşturulmasını gerektirecektir.

Herhalde Friedrich *Engels ile Thorstein *Veblein'i istisna sayarsak, cinsiyete ya da *toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü sosyolojinin kurucuları diye adlandırılan sosyologların dikkatini çok az çekmiştir. Oysa *ataerkillik, toplumsal faaliyetlerin zorla ya da sömürü amacıyla paylaştırılmasının belki de en eski örneğidir. Toplumların çoğu erkekler ile kadınlar arasında, onların toplumsal, dinsel ve siyasal işlevlerine, özellikle de yaptıkları işlere bakılarak genel bir işbölümü yapılması temelinde işlerler. Ücretli işler bağlamında buna mesleki ayrım adı verilir ve mesleki ayrım, *emek piyasasında ırk ya da dini inanç temelindeki ayrım yapma eğiliminden çok daha belirgindir. Genellikle dikey ve yatay mesleki ayrım arasında da bir ayrım yapılmaktadır. Yatay ayrım, erkekler ve kadınlar farklı türlerde işler yaptığı zaman ortaya çıkar: Sanayi toplumlarında ağır kol emeğini gerektiren işler genellikle erkekler tarafından yapılırken, kadınlar toplumsal refahla ilişkili hizmetlerde yoğunlaşırlar. Dikey ayrım, erkekler daha fazla otorite ve daha iyi ödül getiren yüksek *statü mesleklerinde hemen hemen bir tekel kurmuşlarken, kadınların düşük statülü işlerde yoğunlaştığı durumlarda ortaya çıkar. (Bunun tersi bir duruma hiçbir zaman rastlanmamıştır.) Toplumsal eşitliği ön plana koyan politikaların yatay mesleki ayrımın derecesini azalttığı toplumlarda bile, dikey mesleki ayrım büyük ölçüde varlığını korumaktadır.

Son dönemlerin feminist analizleri, erkeklerle kadınların toplumsal emekleri ve toplumsal konumları arasında neredeyse dünyanın her tarafında yapılan haksız ayrımları ve toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünün sanayi toplumlarında hangi biçimlere büründüğünü ortaya koymak için hem güce dayalı hem de ahlâki açıklamalara başvurmuşlardır. Sanayi üretimi sisteminin çok uzun yıllardan beri kadınların evde tutulması ve evdeki karşılığı ödenmeyen çalışmalarıyla yan yana işlemesi ve hatta buna dayanması, güç eşitsizliğini çok açık bir şekilde sergilemektedir. Alınan ödüllerdeki kalıcı eşitsizlikler ve emek piyasalarının erkek işiyle kadın işlerinin bölündüğü alanlara ayrılması ancak yavaş yavaş ortadan kalkmaktadır. Üstelik aile ideolojileri, romantik aşk mitleri, annelik görevleri ve -erkeklerle kızların *toplumsallaşma sürecinin hâlâ desteklediği- cinsler arasındaki sözümona doğal farklılıkların egemen kılınmasında belirgin bir ahlâki denetim etkeni söz konusudur. Anlaşılacağı üzere, doğal *hakları vurgulayan modern öğretilere rağmen, kadınlar (en azından son zamanlara kadar), Durkheim'ın işbölümünün organik dayanışmayla birlikte yürümesi için temel bir önem atfettiği hukuksal ve siyasal güvencelerin genellikle dışında bırakılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **ayrımcılık; emek piyasasının bölünmesi; ev içi işbölümü; toplumsal düzen; yoksunluk.**

işbölümü, cinsel (*division of labour, sexual*) *bkz.* **cinsel işbölümü**

işbölümü, ev içi (*division of labour, domestic*) *bkz.* **ev içi işbölümü**

işbölümü, uluslararası (*division of labour, international*) *bkz.* **uluslararası işbölümü**

işçi-işveren ilişkileri (*labour relations*) İşçi-işveren ilişkileri, ya da Britanya'da adlandırıldığı biçimiyle endüstriyel ilişkiler, *emek piyasasının kural belirleme süreçleri ile kurumlarını ele alan disiplinlerarası ve bir parça dağınık olan araştırmalarla incelenen bir alandır. İşçi-işveren ilişkileri alanının temel konusu, her zaman, *sendikalar ya da çalışanların benzeri örgütleri ile işverenler ve işveren kuruluşları arasındaki *toplu pazarlık süreci olmuştur. Fakat son yıllarda, örgütlü emek ile işverenler arasındaki ilişkileri hukuksal, tarihsel, iktisadi, siyasal ve sosyolojik bağlamlarına oturtma ihtiyacına bağlı olarak bu kapsamın genişlediği görülmektedir. *Yönetim konusunun işlendiği yazılarda giderek daha sık rastlanan "çalışan ilişkileri" terimi eskiden endüstriyel ilişkilerin eşanlamlısı olarak kullanılırken, şimdilerde aynı alanın, yönetim-sendika ilişkilerinin ya küçük bir rol oynadığı ya da artık yersiz görüldüğü yönlerini karşılamak amacıyla kullanılmaktadır.

Tanım farklılıklarının kaynağı, kısmen, akademik araştırmaların uzun bir tarihi olmasına rağmen, endüstriyel ilişkilere özgü davranışları tanımlamak ve açıklamakla uğraşan tek bir disiplinin henüz ortaya çıkmamış olmasıdır. Dolayısıyla işçi-işveren ilişkilerini kapsayan bugünkü araştırmalarda daha çok şu konulara ağırlık verildiği görülür: çalışma sözleşmeleriyle ilgili yasal düzenlemelerin tarihsel ve çağdaş yönleri; ücretlerinin müzakere yöntemiyle belirlenmesi ile rekabetçi, yani *serbest piyasa süreçleriyle belirlenmesi arasındaki kuramsal ve pratik farklılıklar; işveren-çalışan pazarlıklarında izlenen politikaların tarihsel ve çağdaş yönlerinin yanı sıra, işçi-işveren ilişkilerine devletin müdahale etmesinin nedenleri; ücret farklılıkları ile ücret müzakerelerinin normatif temeli; *endüstriyel çatışmanın ve bunun sınıf çatışmasıyla ilişkisinin tarihsel ve çağdaş nedenleri; işgücünün örgütlü kesimleri ile örgütsüz kesimleri arasındaki ilişkiler; *emek piyasasının bölünmesi ve düalizm; *istihdam ve ücret politikasının *toplumsal politikalarla ilişkisi; *yetiştirme, *vasıf ve *işsizlik.

Sosyologlar, tarihçiler, iktisatçılar, psikologlar, hukukçular ve başka alanlardaki araştırmacılar bu alana katkılarda bulunmayı -genellikle birbirlerinin katkılarına yeterince saygı duymadan- sürdürmektedirler. Son yıllarda, endüstriyel ilişkiler sistemlerinde alan araştırmaları sayesinde bir derece birlik sağlandığı gözlenmektedir (J.T. Dunlop, *Industrial Relations Systems,* 1958 ve T.A. Kochan vd., *The Transformation of American Industrial Relations*, 1986). Bu düşünceyi eleştirenler de, işçi-işveren ilişkileri nosyonunun yetersiz kaldığını, işe yaramaz bir biçimde statik bir anlayışı yansıttığını ve açıklayıcı gücü ya çok az olan ya da hiç olmayan, son derece genel bir sınıflandırma aracı olduğunu vurgulamışlardır. *Ayrıca bkz.* **emek süreci; güven ve güvensizlik; personel yönetimi.**

işçi aristokrasisi (*labour aristocracy*) Friedrich Engels'in, *işçi sınıfının yüksek ücret alan ve rüşvet uğruna sınıf çıkarlarını feda edebilecek üst tabakasını anlatmak amacıyla geliştirdiği bir kavram. İşçi aristokrasisine aktarılan bu paralar, *Lenin'in yorumuna göre, sömürge kârlarından çıkarılmak zorundaydı.

İşçi aristokrasisi kavramıyla ilgili

en önemli tartışma, Britanya'da Viktorya ve Edward çağındaki sınıf ilişkilerinin gelişmesi kapsamında yapılmıştır (1970'lerin "işçi aristokrasisi tartışması"). İçinde sınıf ve kültür sosyologlarının da yer aldığı bu tartışmanın baş aktörleri önce kavramın kendisini, daha sonra bu katmanın işçi sınıfının militanlığını ve uysallığını beslemekteki rolünü, Sanayi Devrimi'nden hemen sonra ortaya çıkan yaşam standartlarını, çalışma koşulları, işyeri otoritesi ve *vasfın toplumsal düzeyde edinilişini, *sınıf bilincindeki kültürel ve siyasal öğeleri, "ülke ideali"nin ortaya çıkışı ile kadınların sanayi toplumundaki değişen rolünü ve Britanya işçi sınıfının gelişmesi ile on dokuzuncu yüzyıl Britanya *emperyalizmi arasındaki bağları tartışmışlardır. Tartışmanın ateşi zamanla sönmüş ve büyük ölçüde çözüme bağlanmadan kalmış, ama gerek ulusal gerekse yerel analizlerde nefis tarihsel araştırmalar yapılmasını esinlendirmiştir. Bu sorunların anlaşılır biçimde özetlendiği bir metin için bkz. Robert Gray, *The Aristocracy of Labour in Nineteenth-Century Britain, c.1850-1914* (1981).

işçi hareketi (*labour movement*) Emek piyasasında emeklerini satan işçileri temsil eden her türlü örgütlenmeyi kapsayacak şekilde betimsel anlamda kullanılan bir terim. Bir işçi hareketi, bulgusal olarak endüstriyel ve siyasal şeklinde iki kanada ayrılabilir: Endüstriyel kanat *sendikalardan ve yüksek ücretler, daha fazla *endüstriyel demokrasi veya endüstriyel eğitim gibi dar kapsamda tanımlanmış iktisadi hedeflere ulaşmaya çalışan diğer gönüllü birliklerden oluşurken, siyasal kanat *devlet iktidarını emeğin yararına olacak şekilde etkilemeye ya da denetlemeye çalışan bir ya da daha çok sayıda *siyasal partiden meydana gelir. Tarihsel olarak bakıldığında, işçi hareketleri hep çok parçalı olmuştur; *Marksizmin ve *sosyalizmin işçi örgütleri içindeki derin etkisine bağlı olarak bu konuda bir hayli geçmişe uzanan kuramsal tartışmalar yapılmıştır.

Marksizm ve sosyalizm, işçi hareketlerine, örgütlü işçi sınıfını ya da *proletaryayı somutlaştıran, böylece çeşitli unsurlar arasındaki birliğe ivme kazandırma hedefini içeren bütüncü bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Yine de, devrimci strateji konusunda, işçi sınıfının siyasal denetimi sadece örgütlü sendikal eylemlerle sağlamasını öngören *sendikalist beklentiler ile sendikal eylemin siyasal mücadeleye dönüşmesi gerektiğini vurgulayan *Leninist bakış arasında çeşitli anlaşmazlıklar görülmüştür. İşçi hareketi konusu üzerinde çalışan daha muhafazakâr düşünüş biçimine sahip öğrenciler, ABD'de işçi-işveren ilişkileri araştırmalarının öncülüğünü yapmış olan Selig Perlman'ın yaklaşımını yansıtmaya eğilimlidirler. Amerikan işçi sınıfı örneğinden derinden etkilenen Perlman, sınırlı mesleki ve komünal bağlılıkları ifade eden işçi hareketlerinin, kendisinin fırsat komünizmi diye adlandırdığı bir eğilimi somutlaştırdığını; tüm işçi sınıfını birleştirmenin yollarını arayan entelektüeller komünizmini yansıtmadığını iddia etmişti. Son yıllarda, farklı sanayi toplumlarının işçi hareketlerinin tarihsel, kültürel ve kurumsal çeşitliliği konusuna daha fazla eğilindiği kesinlikle doğru bir saptamadır (der. M. Regini, *The Future of Labour Movements*, 1992).

işçi sendikası (*labour union*) *bkz.* **sendika**

işçi sınıfı (*working class*) İşçi sınıfı, klasik bir tarifle, hayatta kalmak için emek gücünü satmak zorunda olan sınıf şeklinde tanımlanmıştır. Karl *Marx'ın *proletarya sözcüğünü kullanırken kastettiği sınıf öz olarak böyle bir sınıftır.

Fakat yirminci yüzyılın sonundaki gelişmiş toplumlar açısından bunun artık tatmin edici bir tanım olmadığını söyleyebiliriz. Toplumun diğer kesimlerinden ayrı bir işçi sınıfı varsa, bu takdirde *işçi sınıfının çalışmasının* ve pazardaki konumunun da ayırt edici özellikleri olmalıdır. Nitekim bunların hepsi vardır.

Birincisi, pazardaki konum açısından bakıldığında, işçi sınıfını tanımlayan öğe emek gücünü ayrı zaman miktarlarıyla (saat başı ücretle) ya da bir ücret karşılığında (parça başı) üretim yapmak üzere satmasıdır. İşteki konum açısından bakıldığında ise, işçi sınıfı tamamen tali rol oynayan kişilerden oluşur ve bu durum çalışma sözleşmelerinin anahtar yönlerinden birisidir. Dolayısıyla, işçi sınıfı temelde kol gücüyle ya da mavi yakalı mesleklerde çalışan insanlardan oluşmaktadır. Fakat tüm bunlardan amorf bir işçi sınıfı olduğu sonucu çıkarılmamalıdır, çünkü burada kastedilen, sadece sınıfın ayrı gruplara bölünmesinin çok çeşitli yolları olduğudur.

Bu yollardan birisi, *vasfa göre ayrım yapmaktır. Nitekim vasıflı işçilerden meydana gelen ve çıraklıktan yetişmeyi ya da bir sanat öğrenmiş olmayı gerektiren bir üst işçi sınıfı, yani *işçi aristokrasisinin (tesisatçılar ve elektrik teknisyenleri gibi mesleklerde toplanan) varlığından söz edilmektedir. Bu kesim işçi sınıfının yaklaşık üçte birini oluşturur. Geri kalanlar yarı-vasıflı ya da vasıfsız işleri yapan kesimlerdir. İkinci ayrım noktası, asli *emek piyasalarında çalışan işçiler ile ikincil emek piyasalarında çalışan işçiler arasında görülür. İşçi sınıfının bazı üyeleri, diğerlerinin yaptıkları işlere göre ücreti daha iyi ve daha güvenceli işlerde (birincil emek piyasasında) çalışırlar. Vasıflı işçilerin çoğu bu birincil emek piyasasındadır. Pek çoğu kadınlardan ve etnik azınlıklardan olan bazı işçiler de düşük ücretli, güvencesi fazla olmayan ikincil emek piyasasında, standart iş sözleşmelerinden, emeklilik ve hastalık yardımlarından, ücretli tatil haklarından, vb. yoksun biçimde çalışırlar. Gerek *işsizlere gerekse eksik istihdam ordusunu meydana getiren (yani, bir süre çalıştıktan sonra sık sık ve düzensiz aralıklarla işsiz kalan) insanlara en sık bu grup içinde rastlarız. Gelişmiş kapitalist toplumlardaki işçi sınıfının başka bir çarpıcı özelliği, büyük ölçüde teknolojik değişim (özellikle *otomasyon) ile birincil ve imalat sektörlerinin gerilemesinin etkisinden dolayı giderek küçülen bir kesimi oluşturmasıdır. Artık, ekonomik bakımdan aktif nüfusun yaklaşık olarak sadece üçte birlik kesimi burada verilen tanımla işçi olarak nitelenebilmektedir.

Son olarak, halkın gözünde "işçi sınıfı" nasıl bir şeydir? Gordon Marshall ile arkadaşlarının gerçekleştirdiği *Social Class in Modern Britain* (1984) adlı bir araştırmada, yazarlar, deneklerden yüzde 49'unun, kol işi yapan ya da vasıfsız işçileri işçi sınıfının temel karakteristiği olarak gördüğünü, yüzde 16'sının işçi sınıfını düşük gelirli insanlar şeklinde tanımladığını aktarmışlardır. Genelde (ve bir ölçüde alışılmadık biçimde) işçi sınıfıyla ilgili sosyolojik görüşler, halkın gözündeki anlayışla aynı noktada buluşmaktadır. *Ayrıca bkz.* **Goldthorpe sınıf şeması.**

işçi sınıfı, yeni (*working class, new*) *bkz.* **yeni işçi sınıfı**

işgal-yerine geçme modeli (*invasion-succession model*) Bir insan grubunun ya da toplumsal faaliyetin, eskiden başka bir grup ya da faaliyetin egemenliğinde olan belli bir bölgeye yerleşip orada egemenlik kurmaya başlamasını sağlayan rekabetçi toplumsal eylemler dizisini oluşturan bir kuramsal kurgu. *Ayrıca bkz.* **ekoloji; insan ekolojisi;**

kent ekolojisi; yoğunlaşma bölgeleri kuramı.

işgücüne katılma oranı (*labour-force participation rate*) *Çalışan ve *işsiz durumda olup iş arayanların sayısının belli bir nüfusa göre oranını gösteren bir ölçü. Bu oranlar, taban grubun nasıl tanımlandığına (örneğin on altı yaşın üstündeki erkek, kadın, toplam yetişkin nüfus veya 16-65 yaş arası insanları kapsayan çalışma çağındaki nüfus gibi) bağlı olarak değişir. Burada zorluk, daha çok, kadınların emeğinin tanımlanmasındaki belirsizlikten dolayı, özellikle *Üçüncü Dünya ülkelerindeki kadınların işgücüne katılma oranlarında çıkmaktadır. Aynı zorluklar çocuk emeği için de geçerlidir.

işin değer yitirmesi tezi (*degradation-of-work thesis*) Vasıflı işin kapitalist *sanayileşmenin yükselişiyle birlikte (en belirgin olarak yirminci yüzyılda ve *bilimsel yönetim hareketinin ilerlemesinin ardından) önemini kaybettiğini varsayan önerme. Bu tezin en başta gelen yandaşları Georges *Friedmann ve Harry Braverman gibi neo-Marksistlerdi. Braverman, özel mülkiyet sahibi kapitalistlerin çalıştırdıkları insanlar üzerindeki denetimlerini arttırmanın peşinde olduklarını ve bununla, hem daha fazla kâr ederek emek verimliliğini arttırmayı hem de *işçi sınıfını boyunduruk altına almayı amaçladıklarını savunuyordu. Kapitalistlerin çalışanlar üzerindeki denetimlerini arttırmalarının başlıca aracının fikir üretme ile uygulamanın birbirinden ayrılması olduğu söylenmektedir; her türlü plan ve tasarım bilgileri yöneticilerin tasarrufunda kalırken, işçilere sadece önceden programlanmış makineleri çalıştırma, rutinleşmiş ve *vasıfsızlaşmış işleri yerine getirme sorumluluğu yüklenecektir. Eskiden vasıflı olan çalışanların (örneğin, zanaat gerektiren işlerle büro işçilerini) elinden *vasıflarını ve özsaygılarını aldığı için bu sürece "işin değer yitirmesi" denmektedir. 1980'li yıllarda neo-Marksist çalışma sosyologlarının yoğunlaştığı *emek süreci tartışmasının özünü de bu tez oluşturuyordu. *Ayrıca bkz.* **proleterleşme.**

işkolu, profesyonalizm, profesyonelleşme (*professions, professionalism, professionalization*) Sırasıyla, bir iş organizasyonu biçimi, iş yönlendirme türü (*bkz.* *öznel çalışma deneyimi) ve son derece etkin bir *çıkar grubu denetimi süreci. Organizasyonel bir biçim olarak işkolu, tek tek üyelerin performasında bir standart; bir yönetim kodu; işkolu etkinliklerinin temelini oluşturan uzmanlıkla beraber dikkatli bir bilgi yönetimi; son olarak, işkoluna yeni girenlerin sayısı, seçimi ve eğitimini denetlemek üzere konulan bazı temel düzenleyici kuralları kapsar. Max *Weber işkolları ile *bürokrasi arasında bir karşıtlık kurmuş ve onları, akılcı-hukuksal iktidarın temsili demokrasiye dayandığı, liderlerin eşitler arasında birinci olduğu akademik otoritenin paradigması şeklinde ele almıştır.

Profesyonelin çalışma yönelimi, yalnızca kendine özgü ödülleri ve bir görevi yerine getirmeyi dikkate almasını gerektirir ve tipik biçimde (tıp, eğitim, din ve hukuk alanlarında görüldüğü gibi, güvenilirliği ve yüksek *güveni kapsayan) kişisel hizmetlerle birlikte anılır. İş ve organizasyonlar sosyolojisinin anadamarı içinde profesyonalizm, bürokrasi ve bürokratik zihniyetle karşıt bir çizgide değerlendirilmektedir.

Son zamanlardaki sosyolojik çalışmalar, profesyonelleşmeyi, (toplumsal düzeyde yaratılan sorunların, toplum içinde *güç kullanımının bir yöntemi haline gelmesiyle birlikte) müşteriler üzerinde çıkar grubu adına etkin

bir denetim kurulması şeklinde yorumlama eğilimindedir. Bu yaklaşım meslek etiğini, sadık kalınması gereken bir yönlendirme ya da pratikte anlamlı bir şey saymaktan çok, bir ideoloji olarak ele almaktadır. Mesleğe giriş ve bilgi denetimi, imtiyazlı ve bol kazançlı işlerden dışlayıcı bir statü biçimi işlevini görür. Bu bağlamda, profesyonel organizasyonlarla sendikalar arasında ilginç bir karşılaştırma yapılır, çünkü formel profesyonel etik, *toplu pazarlık ve *endüstriyel çatışmayı olanaksızlaştırsa da, pratikte çok sayıda dernek kendisini daha çok sendikal hale getirmiş; pek çok sendika ise yarı-profesyonel işlere giriş denetimi uygulamaya başlamıştır. Bu maddeye yönelik potansiyel ilginin (bu konuyla ilgili malzemeler örneğin, *emek piyasası, *toplumsal cinsiyet ve *tıp sosyolojisi üzerine yapılan tartışmalarda ortaya çıkar) yarattığı muazzam literatür içinden bkz. Andrew Abbott, *The System of Professions* (1988), Eliot Friedson, *Professional Powers* (1986) ve (ilginç bir örnek-olay incelemesi için) Paul Starr, *The Social Transformation of American Medicine* (1982). *Ayrıca bkz.* **kapanma.**

işlem öncesi evre (*pre-operational stage*) *bkz.* **Piaget, Jean**

işlemsel koşullan(dır)ma veya öğrenme (*operant conditioning or learning*) *bkz.* **koşullan(dır)ma**

işlemsel model (*operational model*) *bkz.* **model**

işlemsel tanım, işlemselleştirme (*operational definition, operationalization*) Ampirik bir araştırma projesi içindeki soyut, kuramsal bir kavramın, somut, gözlemlenebilir, ölçülebilir bir kavrama dönüştürülmesi için kullanılan bir terim. İşlemsel tanımlar, daha geniş boyutlu nosyonların pragmatik ve gerçekçi göstergeleridir. Örneğin, toplumsal sınıf kavramını işlemselleştirmenin yollarından birisi, insanlara ne iş yaptıklarını sormak ve yanıtlarını "işçi sınıfı" ve "orta sınıf" şeklinde kodlamak olabilir. Aynı kavramın başka bir işlemselleştirme yöntemi, deneklere kendilerini hangi sınıfa ait hissettiklerini (eğer böyle bir aidiyet hissediyorlarsa) sormaktır. Bu örnekten anlaşılacağı üzere, işlemsel tanımlar, *ölçüm sürecinde çok büyük önem taşırlar ve çoğunlukla hemen her türlü araştırma tasarımının en tartışmalı boyutunu oluştururlar.

işlev, işlevselcilik (*function, functionalism*) İşlev ve işlevselcilik kavramları modern sosyolojide genellikle Talcott *Parsons'ın çalışmalarıyla birlikte kullanılmasına rağmen, toplumların incelenmesinde işlevsel temelde bir açıklama yapılması hayli uzun bir geleneğe dayanır. Şimdilerde işlevselciliğin değiştirilmiş bir biçiminin canlanmakta olduğu da görülmektedir. İşlevselcilikle en yakından ilişkilendirilen kişi, sık sık biyolojiyle benzerlikler kurduğu için, sosyolojinin kurucularından Émile *Durkheim'dır. Durkheim'ın kurduğu bu benzerliklerden en çok bilineni, tıpkı bedenin her uzvunun birbirinin ve bir bütün olarak bedenin çalışmasını sağlaması gibi, toplumun organik bir bütün olarak görüldüğü, bütünün her parçasının birbirinin devamını sağladığı *organik analojidir. Organik dayanışma anlayışının temeli de bu analojidir. Durkheim, işlevsel ve tarihsel açıklamalar arasında bir ayrıma gitmiştir, ancak ikisinin de gerekli olduğunun farkındadır.

İşlevsel açıklama, bir fenomenin varlığını ya da bir eylemin yapılmasını, sonuçlarına (istikrarlı bir toplumsal bütünün korunmasına katkısı) göre ortaya koyar. Örneğin, suçun varlığının işlevsel açıklaması, toplumsal bakımdan kabul edilebilir olan davranışların

sınırlarının çizilmesi ve (cezalandırma aracılığıyla) perçinlenmesine hizmet edecek, böylece suç toplumsal yaşamın normal bir özelliği haline gelecektir. Benzer biçimde, dinsel kurumlar da toplumsal dayanışmayı besleyip korumaya hizmet ederler.

Tarihsel açıklamalar ise aynı fenomenlerin ya da eylemlerin kronolojik gelişmesinin bir anlatımıdır. Modern işlevselcilik, Robert Merton'ın çalışmaları sayesinde açık işlevler (maksatlı sonuçlar ya da bir sürece katılanların farkında olduğu sonuçlar) ile gizil işlevleri (sürece katılanların farkında olmadığı maksat dışı sonuçlar) birbirinden ayırmıştır. Gizil işlevler, genel olarak faydalı olabilir de olmayabilir de.

Yirminci yüzyılın büyük kısmında *sosyolojide ve *sosyal antropolojide güçlü ve genellikle açık bir işlevselcilik görülmüştür. Ayrıca, toplumsal formasyonun yüzeydeki özelliklerinin (siyasal sistemler, ideolojiler ve sendikalar gibi) dipteki üretim ilişkileri tarafından ve bu ilişkileri korumak üzere üretildiğini öngören Marksist kuramın daha determinist biçimlerinde de örtük bir işlevselciliğe rastlanmıştır. Bununla birlikte, sosyolojideki herhalde en ünlü işlevselci analiz Kingsley Davis ile Wilbert Moore'un ortaya attığı *işlevsel toplumsal tabakalaşma kuramıdır. Yalnız bu noktada, Kingsley Davis'in ayrıca işlevselci bir ders kitabı (*Human Society*, 1949) yazdığı ve Amerikan Sosyoloji Derneği'nin 1959 yılındaki başkanlık konuşmasında (bkz. "The Myth of Functional Analysis as a Special Method in Sociology and Anthropology", *American Sociological Review*, 1959) işlevselciliğin heyecanlı bir savunusunu yaptığı belirtilmelidir. Bazılarının gözünde yapısalcı-işlevselciliğin bir parodisi olan Herbert J. Gans'ın "The Positive Functions of Poverty" (*American Journal of Sociology*, 1972) başlıklı ünlü denemesi ise, aslında ideolojik bakımdan tarafsız işlevsel analizin harika bir örneğidir.

İşlevselcilik 1960'ların sonunda çeşitli çevrelerin sürekli saldırılarına maruz kalmıştır. Örneğin, bu yaklaşımın *toplumsal değişimi ya da toplumlardaki yapısal çelişkileri ve *çatışmayı açıklayamayacağı, istikrarı ve organik analojiyi temel almasının onu ideolojik bakımdan tutucu bir çizgi haline getirdiği ileri sürülmüştür: Nitekim işlevselciliği *konsensüs kuramı gibi değerlendirmek moda olmuştur. Kuşkusuz bu eleştiriler tümüyle haklı değildir. Parsons'ın tarihsel gelişmeyi sistemler ile alt-sistemlerin *farklılaşması ve yeniden bütünleşmesi şeklinde yorumlayan evrim kuramı, yeniden bütünleşmesinin gerçekleşmesine kadar olan değişimi ve en azından geçici çatışmaları açıklayabilmektedir. *Marksizmde işlevsel açıklamaların varolması ise, bu açıklamaların *toplumsal sistemlerde çelişkilerin kabul edilmesiyle yan yana varolabileceğini gösterir. Zaten Durkheim'ın kendisi de işlevselci açıklamaları, lonca sosyalizminin bazen daha radikal bir biçimiyle birleştirebilmiştir.

İşlevselciliğe yönelik etkili eleştiriler *epistemolojik ve *ontolojik nitelikte olmuştur. Epistemolojik argümana göre, işlevselci bir açıklama, nedensel mekanizmalar ile süreçleri tanımlanaması doğrultusunda bir açıklama bile değildir; tersine, toplumsal kurumların olduğu farzedilen etkilerle yeterince açıklandığı düşünülmektedir. Ontolojik argümanlar, bizim *toplumun kendi doğası olarak düşündüğümüz şeyle ilgilidir. Gelgelelim, toplumun bireylerden ayrı olarak varolduğunu kolaylıkla kabul eden bazı kuramcılar, böylesi bir topluma ihtiyaçlar (örneğin Parsons'ın ünlü dört ihtiyacı; adaptasyon [uyum], hedefe ulaşma, entegrasyon

[bütünleşme] ve potansiyel gücün işlevsel öngereklilikleri olan ünlü dört ihtiyacı) atfedemeyeceğimiz, çünkü bunun toplumlara, insanlarla aynı özellikleri yüklemek olduğu kanısındadırlar. Kaldı ki, bir topluma ihtiyaçlar atfedemesek bile, bundan, bu ihtiyaçlar varolduğu için karşılanmaları gerektiği sonucu çıkarılamaz. Sadece, ihtiyaçların niçin ve neden karşılandıklarını gösterecek uygun bir tarihsel ve nedensel açıklama yapmayı gerektirir. Anthony Giddens'a göre, işlevselci açıklamaların hepsi, insan eyleminin ve sonuçlarının tarihsel anlatıları olarak yeniden yazılabilir; demek ki, insanlar ve onların eylemleri tek gerçekliktir ve buradan hareketle toplumlara ya da sistemlere, bireylerin üzerinde bir varoluş atfedemeyiz.

1970'lerin büyük kısmı ile 1980'lerin önemli bir bölümünde, bir düşünce okulu ve toplumsal fenomenleri anlayıp açıklamanın bir yolu olarak işlevselciliğin yıldızının söndüğü izlenimi doğmuş olmakla birlikte, son yıllarda işlevselciliği canlandırmaya yönelik ilginç girişimler (Amerika'da Jeffrey Alexander'ın çabalarıyla, Almanya'da Niklas Luhman'ın çalışmalarıyla ve Britanya'da filozof G.A. Cohen'in Marksizmde ilginç bir revizyon yapmasıyla) göze çarpmaktadır.

Alexander *Neofunctionalism*'de, işlevselciliğin herhalde en iyi biçimde (tıpkı Marksizm gibi) genel bir okul olarak anlaşılabileceği, çünkü Parsons'ın tarzında sistemli bir kuramdan ziyade aynı yaklaşımın birçok varyasyonuna rastlandığı görüşünü ortaya atmıştır. Alexander'a göre, işlevselcilik bize açıklamalar sunan bir kuram değil, toplumsal kurumlar ile onların ortamları arasındaki sembiyotik ilişkilerde odaklanan bir betimlemedir ve bu haliyle, *dengeyi (istikrarı) -gerçekte kendiliğinden varolan bir şey olmaktan ziyade- analiz yapmanın referans noktalarından birisi saymakta, yapısal farklılaşmayı ise toplumsal değişimin önemli bir biçimi olarak görmektedir. Bu bakış açısı işlevselciliği, *sistemler kuramının determinizminden etkin bir biçimde kurtarır. Alexander'a göre, işlevselcilik çok sayıdaki yaklaşımdan sadece bir tanesidir ve onun üstünlüğü, başka yaklaşımlarda göz ardı edilmiş olan toplumsal öğenin yönleri üzerinde yoğunlaşmasında yatmaktadır.

Cohen'in argümanında (*Inquiry*, 1982) ise, Durkheim'ın çalışmalarında farklı biçimde bulunabilecek bir konum benimsenmiştir. Cohen, toplumların bireyler gibi ihtiyaçları olan değil, kendi deyimiyle eğilimsel olguları olan; yani, özgül bir kurumun sürekli varlığını besleyen bir toplumsal çevre olmanın özelliklerine sahip, ama o kurumun doğmasına da fiilen yol açmayan bir varlık olarak görülebileceği düşüncesindedir. Cohen'in kendi savı için gösterdiği örnek ırkçılıktır. Irkçılık, tarihsel bakımdan bir dizi faktörün sonucunda gelişmiş olabilir, ancak bir kere ortaya çıktıktan sonra, işçi sınıfını bölüp *toplumsal denetimi kolaylaştırarak kapitalist sistemin ayakta kalmasına katkıda bulunduğu için varlığı sürdürülen bir etkendir artık. Modern akılcı seçim kuramının önde gelen savunucularından Jon Elster da, oldukça benzer bir bakış açısıyla, ortalama kapitalist firmaların azami kâra dayalı bir politika benimsemelerinin nedenini sergilemek için işlevselci bir açıklamaya başvurmamız gerektiğini ileri sürmüştür. Piyasa, kendisi ayakta kalmak için, firmaların nasıl doğduğundan bağımsız olarak, bu optimal stratejiye en yakın noktada bulunanları seçecek ve böylece bu stratejiyi söz konusu firmalara empoze edecektir (bkz. *Ulysses and the Sirens*, 1979). Anlaşılacağı üzere, işlevselciliğin sosyolojide hâlâ bir yeri

vardır, yalnız bu yer, Parsonscı versiyonun egemen olduğu dönemlere göre daha kısıtlı bir yerdir. *Ayrıca bkz.* **gelişme sosyolojisi; işbölümü; Malinowski, Bronislaw; Radcliffe-Brown, A.R.; sapkınlık sosyolojisi; sistemler kuramı; toplumsal entegrasyon ve sistem entegrasyonu.**

işlev, açık (*function, manifest*) *bkz.* **işlev**

işlev, gizil (*function, latent*) *bkz.* **işlev**

işlevsel akılsallık (*functional rationality*) İlkin Max *Weber'in çalışmalarında görülen ve Jürgen Habermas'ın Parsonscı toplum kuramının gelişmesinde kullandığı bir kavram. İşlevsel akılsallık, para ve güç gibi araçlarla farklılaşmayı ve yeniden bütünleşmeyi sağlayan ve bugün artık kişilerarası ilişkilerin "yaşam dünyası"nın rasyonelliğini "sömürgeleştiren" toplumsal sistemin rasyonelliğine işaret etmektedir. *Ayrıca bkz.* **eleştirel kuram; Parsons, Talcott.**

işlevsel buyruklar, işlevsel gereklilikler (*functional imperatives, functional prerequisities*) *bkz.* **Parsons, Talcott; sistemler kuramı**

işlevsel esneklik (*functional flexibility*) *bkz.* **esnek istihdam**

işlevsel eşdeğerler (*functional equivalents*) *bkz.* **sivil din**

işlevsel eşitsizlik (*functional inequality*) *bkz.* **işlevsel tabakalaşma kuramı; toplumsal adalet**

işlevsel tabakalaşma kuramı (*functional theory of stratification*) Kingsley Davis ile Wilbert Moore, bu kuramın ana çerçevesini çizdikleri klasik makalelerinde ("Some Principles of Stratification", *American Sociological Review*, 1945), eşitsiz toplumsal ve ekonomik mükâfatların, toplumların, yetenekli bireylerini, önemli toplumsal *rollerin doğru biçimde yerine getirilmesini garanti edecek bir eğitim almaya motive etmelerini sağlayan ve "bilinçsizce geliştirilmiş bir aracı" olduğunu iddia etmişti. Bu şekilde, en önemli *işlevler en yetenekli kişiler tarafından yerine getirilmiş olacak, en büyük ödüller de en fazla eğitimi gerektiren ve *toplumsal sistemin korunması açısından en büyük önem taşıyan pozisyonlardaki kişilere gidecekti.

Bu kuram oldukça etkili olmuştur (hâlâ olmaktadır), ama çok yoğun tartışmalara da yol açmıştır. (Bu tartışmanın klasik metinlerini bir araya toplayan iyi bir seçki için bkz. M. Tumin, *Readings of Social Stratification*, 1970). Davis ile Moore'un argümanı, *toplumsal düzenin, genel çıkar doğrultusundaki kolektif hedefleri belirleyen, uzlaşmaya dayalı değerler üzerinde yükseldiği şeklindeki işlevselci öncüle dayanmaktadır. Bu hedeflere ulaşılmasına en çok katkıda bulunacak kişileri cesaretlendirmek için de eşitsiz ödüller sunmak gerekmektedir. Bu önermelerin ikisi de ampirik bakımdan eksik bulunmuştur. Karşıtlarına göre, bu kuram eşitsizliğe düzülmüş bir methiyeden başka bir şey değildir. Bazı yorumcular da, işlevsel tabakalaşma kuramının totolojik (döngüsel) bir nitelik taşıdığı, çünkü en yüksek ödülle ödüllendirilen meslekler ile diğer toplumsal rollerin toplumsal istikrar açısından çok önemli bir işlev gördüğünü iddia edip, yüksek ödül düzeylerinin bu rollerin toplumsal öneminin kanıtları olduğunu vurgulamışlardır. Bu uzun tartışmalarda eksik olan ve aranması gereken şey ise, kavramsal düzeyde, dağıtılmakta olan ödüllerden bağımsız bir yeri olan "toplumsal önem" kriteridir. Bununla birlikte, bu kuram sosyolojik tartışmanın önemli konularından (örneğin, *toplumsal mobilite ve *toplumsal adaletle ilgili lite-

ratürler) bahsetmeye devam etmektedir. *Ayrıca bkz.* **statü kazanma.**

işsizlik (*unemployment*) Bir insanın, istemesine rağmen emek gücünü *emek piyasasında satamaması durumunu ifade eden bir terim. Çalışma isteği kısmen o insanın hizmetine duyulacak talebin kapsamı ve niteliğinden de etkilendiğinden, pratikte işsizliği saptamak ve ölçmek zor bir iştir. Dolayısıyla, hükümetlerin çalışma düzeniyle ilgili kuruluşlarının getirdiği resmi tanımların, bir yandan çalışmaya isteksiz ya da çalışamayacak durumda olmanın nedenlerini açıklamaya uğraşan siyasal kuramların, öbür yandan bir insanın işsiz olarak kayda geçirilmesinin ve böylece *refah yardımlarından yararlanabilecek bir statüye sahip olmasının çerçevesini çizen kuralların etkisi altında olduğunu söyleyebiliriz.

C. Wright *Mills, işsizliğe, sosyoloji açısından temel önemde gördüğü kamusal sorunlar ile özel dertler arasındaki ayrımı ortaya koyan grafik bir örnekte yer vermiştir. İşsizlik üzerine yapılan araştırmalar, sürekli olarak işsizliğin ancak ender hallerde, yetersiz güdülenme veya yeteneksizlikten kaynaklanan özel ya da kişisel bir problem şeklinde açıklanabileceğini gözler önüne sermektedir. İşsizlik, tam tersine, *piyasa süreçlerinin başarıyla işlememesinin doğurduğu bir kamusal sorundur.

İktisatçılar, işsizliğin çeşitli nedenlerini birbirinden ayırırlar. Bu nedenlerden en önemli olan ikisi, bir bölge ya da ülkede sanayinin yapısal gerileme içine girmesi ile ekonomik faaliyetlerdeki devrevi değişkenliklerdir. Sanayinin yapısal gerilemesi, mesleki yapıda, örneğin teknolojik yenilikler, mal ve hizmet piyasalarındaki değişiklikler ya da şirketlerin bazı tesislerini kapatma ya da başka bir yere taşıma kararı almaları gibi etkenlerden dolayı belirli becerileri eskiten değişikliklere yol açarken; ekonomik alandaki devrevi değişkenlikler, iktisadi durgunluk dönemlerinde firmaların işçilerini (herhalde geçici bir süre için) işten çıkardıkları zamanlarda görülür. İşsizliğin başka biçimleri arasında, geçici (friksiyonel) işsizliği (işçilerin gönüllü olarak iş değiştirmelerinden kaynaklanır) ve mevsimlik işsizliği (tarımda ya da rekreasyon ve boş zaman endüstrilerinde görüldüğü şekliyle, mevsim değişikliğinin bazı işleri yerine getiren işçi talebini azaltması durumu) sayabiliriz.

İşsizlik, bilhassa işsiz kalmanın, iş bulamama ile istediği biçimde ve derecede çalışamama (yani, düşük ücretli ve iş güvencesinin olmadığı, kötü işlerde çalışma) arasındaki sınırları ortadan kaldırdığı durumlarda, *yoksulluğun ortaya çıkması ve derinleşmesinde başlıca faktörlerden birisidir. İşsiz insanlar, aynı zamanda, iş bulup çalışmayı kalpten istemelerine rağmen, Batı toplumlarında egemen olan *çalışma etiğine uyum sağlayamama damgasını da taşımak zorundadırlar.

İşsiz kalma süreci ve bu sürecin toplumsal ve bireysel sonuçlarına eğilen muazzam genişlikte bir sosyolojik literatür vardır. Marie Jahoda'nın *Employment and Unemployment*ı (1982) bu konuda iyi bir başlangıç metnidir. Duncan Gallie ile diğerlerinin *Social Change and the Experience of Unemployment* (1993) adlı çalışmasında, işsizlik ile çalışma tutumları, hane çalışma stratejileri, psikolojik sağlık, evliliğin dağılması, refah, yoksunluk ve toplumsal ağlara katılma gibi olgular arasındaki ilişkileri irdeleyen bir dizi nefis ampirik araştırma değerlendirilmiştir. *Ayrıca bkz.* **eksik istihdam.**

işveren stratejileri (*employer strategies*) İşveren stratejileri terimi, işverenlerin firma içindeki iş örgütlenmesi (örneğin işçilerin denetlenme biçimleri, iş yapıları ve ödeme sistemleri)

hakkındaki karar alma modellerini anlatmaktadır. İlk önce *Marksizm içinde, işverenlerin sermaye-emek çatışmalarına buldukları karşılıkları anlatmak amacıyla geliştirilen bu terim, şimdilerde *emek süreci ve *emek piyasasının bölünmesiyle ilgili literatürde, işverenlerin sözde gayri-kişisel olan bir emek piyasasındaki *eylemliliklerini (ya da müdahalelerini) ve çok çeşitli karar alma yollarını vurgulamak üzere kullanılmaktadır.

itaat (*deference*) Weberci kavramlar cephanesinin *meşruiyetle ilgili parçası olan itaat, Howard Newby (*The Deferential Worker,* 1977) tarafından "toplumsal etkileşimin, geleneksel otoritenin kullanılmasını gerektiren durumlarda ortaya çıkan biçimi" şeklinde tanımlanmıştır. Burada tabi olan aktör ya da grup, itaatkâr bir davranış içine girmeyi gerekli görmektedir (yalnız Newby, bu tutumu mutlaka statükonun normatif biçimde onaylanmasıyla aynı anlamda yorumlamaz). İtaatkâr bir durumun illa ki itaatkâr tutumlar içermesi gerekmez; eşitsiz bir güç ilişkisi çerçevesindeki beklentilerle uyumlu olması yeterlidir.

Meşruiyet sağlamayla ilgili tüm kavramlarda görüldüğü gibi, itaat, hem bir düzenin meşru olduğunu iddia edenlere hem de o düzene bir meşruiyet atfedenlere göndermede bulunur; nitekim bu durum Newby'a, meseleyi, üstün olanın "yukarıdan tanımladığı, değerlendirdiği ve yönettiği" bir süreç kadar "aşağıdan yorumlanan, geçerliliği ölçülen ve kendi çıkarları için kullanılan" bir süreç olarak da betimlemesine yardım eden "itaatkâr diyalektik" deyişini kullandırtmıştır. İtaatkâr ilişkinin yüz yüze bir nitelik taşıması ve her karşılaşmada üstü kapalı bir eşitsizlik içermesi, bu ilişkinin içinde sürdürüldüğü geleneksel düzenin ahlâki bakımdan en güçlü değerlerde kök saldığını düşündürmektedir. Mülk sahipliği ve onun, aile çiftlikleri ile onlara bağlı sığırlar, kırsal dinsellik, doğal güçlere duyulan saygı örneğinde görülen kalıtsal anlamları, bu türden değerlerin bir kümelenmesini oluşturabilir. Mülk sahipliğiyle ilgili ilişkilerin kullanılmasında aynı koşulların ortadan kalkması ve bunları koruyan düzenin ekonomik ve ahlâki temelinin çökmesi, sanayi işçileri arasında itaatkâr davranışların sorgulanmasına yol açmıştır. *Ayrıca bkz.* **toplum imgeleri.**

ithal ikameci sanayileşme (*import-substitution industrialization*) Mamul mal ithalatını azaltmak için ulusal sanayinin büyümesini teşvik etmeyi amaçlayan bir iktisadi strateji. Bu strateji Birleşmiş Milletler Latin Amerika Komisyonu'yla birlikte anılmaktadır ve 1960'lı yıllarda uygulamaya konmuştur. Şimdi ise bu politikanın bir *sanayileşme stratejisi olarak başarısızlıkla sonuçlandığı, yerini adım adım ihracata yönelik sanayileşme çizgisine bıraktığı genel bir düşüncedir.

ittifak kuramı (*alliance theory*) Genellikle yapısalcı antropolog Claude Lévi-Strauss'la birlikte anılan ittifak kuramına göre, yatay bağlarla (ittifaklar), karşılıklılık ilişkileriyle ve farklı gruplar arasındaki evliliklerle kurulan ilişkilerin önemi, *akrabalık sistemleri, miras ve soyun sürdürülmesi gibi etkenlerden daha fazladır.

izlek analizi (*path analysis*) Bir çoklu *regresyon biçimi. İzlek analizinde, standartlaştırılmış regresyon katsayıları (izlek katsayıları), açıkça formüle edilmiş bir *nedensel model içinde, *değişkenler arasındaki farazi ilişkilerin yapısı özel koşullar biçiminde kabul edilerek hesaplanır. Nedensel bağlantılar tek yönlü tasarlanır ve bir izlek diyagramında sunulur. Dolayısıyla bu teknik, esas olarak, değişkenlerin

zamansal bir düzenlemeye sahip olduğunu varsayan bir regresyon denklemleri kümesinin grafiksel bir temsilidir (bkz. H.B. Asher, *Causal Modelling*, 1983).

Aşağıdaki göreceğiniz hipotetik örnekte, babanın mesleği, babanın eğitimi, deneğin eğitimi ve deneğin mesleği şeklindeki dört değişken arasında varolan nedensel bağlantılar yansıtılmaktadır. Bu modelde toplumsal kökenler deneğin eğitim başarısının, eğitim başarısı ise mesleki başarısının önüne yerleştirilmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki kalıpları tamamen araştırmacının değişkenler arasındaki muhtemel nedensellikle ilgili kişisel yargılarına bağlı olduğundan, bu teknik gerçekte bir nedensellik oluşturamasa da, incelenen nedensel bağlantılar üzerine kantitatif tahminler sunacaktır. İstikameti belirlemenin mümkün olmadığı noktada, değişkenlerin karşılıklı ilişki içinde oldukları (yukarıda belirtilen toplumsal arka plan ve babanın eğitimi örneklerindeki gibi) varsayılır ve bu bağlar geleneksel olarak iki başı bulunan kavisli bir okla gösterilir.

İzlek analizinin başlıca üstünlüğü, araştırmacının, değişkenlerin nedensel bir ağ içindeki göreli etkisini tahmin etmesine olanak tanımasıdır. Apaçık biçimde görülebilecek dezavantajı ise, araştırmacının muhtemel nedensel diziler hakkında kendi görüşlerine dayanıyor olması ve sonuçta mevcut durumun geçerliliği ne gösterilebildiği ne de gösterilemediği için bazen hatalı izlek diyagramlarının ortaya çıkmasıdır. *Ayrıca bkz.* **çok değişkenli analiz.**

izlenim oluşumu (*impression formation*) Birbirlerine yabancı olan insanların birbirlerini algılama biçimlerini karşılayan bir sosyal psikolojik terim. İlk izlenimlerin etkisini araştıran (büyük ölçüde deneysel) çalışmaların uzun bir geçmişi vardır ve *öncelik etkileri ile *halo etkileri gibi fenomenler bu araştırmalarla bulunmuştur.

izlenim yaratma (*impression management*) Erving *Goffman'ın *The Presentation of Self in Everyday Life*'da (1959) ortaya attığı *dramaturjik bir kavram. Bu kavram, başka insanlarla bir arada bulunan kişilerin kendileriyle ilgili özel yollarla bir imaj oluşturmaya çalışmalarını anlatır. *Ayrıca bkz.* **başkasına rol yükleme; kimlik.**

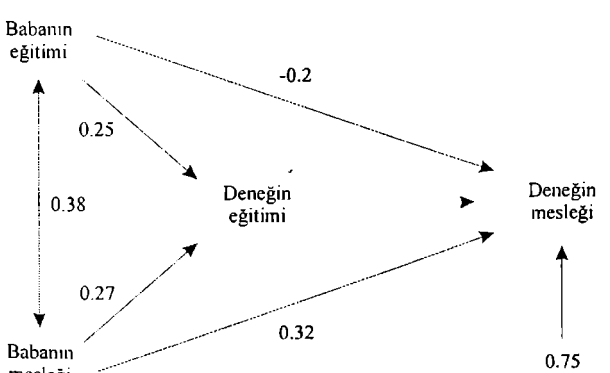

ŞEKİL 4: *Bir deneğin eğitimi ve mesleği ile babasının eğitimi ve mesleği arasındaki nedensel bağlantıları gösteren bir izlek analizi örneği*

J

Jacobson, Roman Osipovic (1896-1982) Ferdinand de *Saussure'ün yapısalcı dilbilimini geliştirdiği Prag dilbilim çevresinin bir üyesi olan ve iki kutuplu karşıtlıkların temel bir statüye sahip olduğunu savunan (bkz. *Selected Writings,* 1962) Jacobson, Claude Lévi-Strauss'u ve genelde modern *yapıSalcılık kuramını ciddi biçimde etkilemiştir.

James, William (1842-1910) Pragmatist okuldan olan ve esas olarak, bir fikrin ampirik sonuçlarının onun anlamını oluşturduğu görüşüyle, gerek *neo-pozitivizmin gerekse *sembolik etkileşimciliğin gelişmesini ciddi derecede etkilemesiyle tanınan bir Amerikalı filozof. *Ayrıca bkz.* **pragmatizm (felsefesi).**

Janowitz, Morris (1919-1988) 1940'ların ortalarında Chicago Üniversitesi'nde öğrencilik yapmış, daha sonra Kuzey Amerika'nın birçok üniversitesinde öğretim üyesi olarak bulunmuş bir Amerikalı sosyolog. *The Professional Soldier* (1946), *Sociology and the Military Establishment* (1959), *Social Control of the Welfare State* (1976), *The Last Half-Century* (1978) ve *The Reconstruction of Patriotism* (1983) dahil olmak üzere pek çok kitabın yazarı olan Janowitz, kent ve siyaset sosyolojisi, ırk ve etnik ilişkiler ve genelde sosyoloji kuramı konularında da araştırmalar yapmış ve kayda değer incelemeler yayınlamış olmasına rağmen, herhalde en önde gelen ordu sosyoloğu olarak ve sanayi toplumunun erken döneminden ileri dönemine geçişin, *demokrasiyi korumayı iyice zorlaştıran kurumsal düzenlemeler yaratmış olduğu argümanıyla hatırlanacaktır. Janowitz'in makalelerini bir araya toplayan -önsöz bölümünde nefis bir biyografik girişle başlayan- yararlı bir seçki için bkz. James Burk, *Morris Janowitz -On Social Organization and Social Control* (1911). *Ayrıca bkz.* **ordu ve militarizm.**

Japonlaşma (*Japanization*) Japon işyerlerinin, özellikle imalat fabrikalarının tipik özelliklerinden olduğu söylenen insan kaynakları yönetim uygulamalarının Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve diğer sanayi toplumlarındaki eşdeğer işyerlerine taşınması. Japonların personel yönetiminin anahtar özelliklerini, işçinin firmaya bağlılığını azamiye çıkaran ya da böyle bir bağlılık talep eden, çalışanlarına sürekli iş ve kıdemlilik olanağının yanı sıra meziyete göre ücret artışları sunan, bunun karşılığında iş ve görev esnekliği ve takım çalışması talep eden, işçiler arasındaki statü farklılıklarını azaltan uygulamalar şeklinde sıralayabiliriz. Bu sürecin ne ölçüde gerçekleşmiş olduğu yoğun tartışmalara konu olmuştur. Bkz. N. Oliver ve B. Wilkinson, *The Japanization of British Industry* (1988). *Ayrıca bkz.* **esnek çalışma.**

jest (*gesture*) Jest, George Herbert *Mead'in *benlik kuramının bir parçasını oluşturur. Jest, bir organizmanın başka organizmalarda karşılık uyandıran hareketidir: Hırlayan bir köpek, karşısındaki başka bir köpeğin de hırlamasına neden olabilir ve bu "jestler sohbeti" devam eder gider. Bu tür karşılıklar

çoğu hayvan açısından sadece tepisel ya da içgüdüsel hareketleri oluştururken; insanlar açısından aynı süreç, daha karmaşık düşünümlü karşılıkları beraberinde getiren anlamlı semboller ile sesli jestlere bağlıdır.

Jung, Carl Gustav (1875-1961) Bir süre Sigmund *Freud'un mirasçısı olarak görülen, fakat 1913'te cinselliğin önemi konusunda anlaşmazlığa düşmelerinden sonra Freud'dan uzaklaşan İsviçreli bir *psikolog ve *psikanalist. *Yaşam çevrimi ve *sembolizm analizlerinin de yer aldığı Jung'un çalışmaları Freud'un çalışmalarından daha tinsel sayılmakta, buna karşın sosyologlar tarafından tuhaf biçimde göz ardı edilmektedir. Anthony Storr'ın biyografi çalışması *Jung* (1986), onun eserlerini tanıtan iyi bir giriş metnidir.

K

kaba boşanma oranı (*crude divorce-rate*) *bkz.* **boşanma oranı**

kaba doğum oranı (*crude birth-rate*) *bkz.* **doğum oranı**

kaba ölüm oranı (*crude death-rate*) *bkz.* **ölüm oranı**

kabile, kabilecilik (*tribe, tribalism*) Bu terim genellikle akrabalık ve görev bağıyla birbirine bağlı olup belli bir yurda yerleşmiş bir toplumsal grubu anlatır. Kabile üyeleri, siyasal özerklik duygusuyla birlikte, aile ekseninde gerçekleşen toplumsal uyumu paylaşırlar. Sir Henry *Maine *Ancient Law*'da (1861), kabileciliği insan toplumun uygarlık öncesi aşamalarıyla ve terimin, duygusal, bilimsel-öncesi ve irrasyonel davranışları yansıtan, ne yazık ki modern çağda da hâlâ uzantıları bulunan aşağılayıcı kullanımlarıyla özdeşleştirmiştir.

kabul, kabul törenleri (*initiation, initiation rites*) *Çocukluktan yetişkinliğe, bir *yaş kümesinden başka bir yaş kümesine ya da gizli derneklere üye olmaya geçişle bağıntılı olan *ritüeller. Çocukluktan yetişkinliğe statü değişimini yansıtan ritüeller, genellikle (bazı toplumlarda) sünnet gibi fiziksel bir değişimi de kapsar. Başka toplumlarda acı çekmeyi ve aşağılanmayı içermek zorunda olan kabul törenleri vardır. Genç kızları ve kadınları ilgilendiren törenler ise genellikle erkeklerin onların üreme yetenekleri üzerindeki denetiminin bir sonucudur.

kaçınma terapisi (*aversion therapy*) Klasik *koşullandırmaya dayanan, uyumsuz bir davranışın (alkol kullanma ya da sigara içme gibi) tatsız bir olayla (örneğin, elektrik şokuyla) birlikte anıldığı bir terapi. Çağdaş toplumsal değerler bakımından daha kabul edilebilir sayılan diğer terapi biçimlerinin bu yöntemi gözden düşürdüğü artık genel kabul gören bir olgudur. *Ayrıca bkz.* **davranışçılık.**

kademeli toplum mühendisliği (*piecemeal social engineering*) Filozof Sir Karl *Popper, *Tarihselciliğin Sefaleti* (*The Poverty of Historicism*, 1957) adlı eserinde, geleceği önceden görmeye yönelik *tarihsici (özellikle *nist ve faşist) girişimleri eleştirmiş ve bu kuramlara dayanan bütüncül toplumsal tecrübelerin başarısızlığa mahkûm olduğunu, çünkü insan tarihinin istikametinin, bilginin artmasından yoğun biçimde etkilendiğini ve bizim (akılcı ya da bilimsel olarak) bilimsel bilginin artışının geleceği konusunda kehanette bulunamayacağımızı savunmuştur. Popper bunun tersine, kademeli deneylerin bilim içindeki temel rolüyle bir benzerlik kurarak, toplum mühendisliğinin akılcı yoldan haklı gösterilebilecek tek biçiminin küçük ölçekli, artışsal ve deneyimin ışığında sürekli düzeltilen bir biçim olduğu görüşündedir. Bu yaklaşımın can alıcı noktası, sabık bir tarihsici görüşten ziyade deneme-yanılma yöntemine dayanması; ya da, Popper'in ifadesiyle söyleyecek olursak, "sadece ve sadece *hatalarımızdan ders*

çıkarmaya; hatalarımızın farkına varmaya ve dogmatik biçimde onlarda ısrar etmek yerine, eleştirel bir süzgeçten geçirmeye hazır olursak ilerleyebiliriz" düşüncesidir. Dolayısıyla kademeli toplum mühendisliği, (Popper'ın anlayışındaki) bilimsel yöntemlerin planlanması ve siyasete aktarılmasından farklı bir şey değildir.

kademeli vergi (*progressive tax*) Bir kişinin geliri üzerinden ödediği vergi, gelir arttıkça artıyorsa, yani zenginler göreli olarak fakirlerden daha fazla vergi ödüyorlarsa, buna kademeli vergi modeli denir.

kadercilik (*fatalism*) Her şeyin sonucunun belli olduğunu, çaba harcayarak ya da önceden harekete geçerek bu sonuçlardan kaçılamayacağını ve bu durumun sadece yaşamın kaçınılamaz bir olgusu olarak kabul edilmesi gerektiğini öngören bir inançlar sistemi. Kadercilik sık sık *yoksulluğun, kronik hastalığın ve *işsizliğin bir özelliği olarak görülmesine rağmen, sosyologlar bu fenomeni bir parça göz ardı etmişlerdir. Örneğin Oscar Lewis, kaderciliğin "yoksulluk kültürü"nün temel özelliklerinden birisi olduğu görüşündedir (bkz. *The Children of Sanchez,* 1961). Benzer biçimde Kate Purcell, "pasif işçi tezi"ni (kadınların genelde daha istikrarcı, pasif ve temelde erkeklerden daha çok sömürüye açık oldukları fikri) tartışırken, kadınların işteki davranışlarını "kaderci hayat görüşü"nün belirlediğini, bu davranışların cinsiyetin toplumsallaşması ve kadınların biyolojik yapısıyla beslenip, özellikle kadın kol işçilerinin çalışma ve sınıf koşullarıyla pekiştirildiğini savunmuştur ("Female Manual Workers, Fatalism and the Reinforcement of Inequalities", der. David Robbins, *Rethinking Social Inequality,* 1982).

Émile Durkheim *İntihar*'da (*Suicide,* 1897), kaderci intiharı (kölelerin intiharları gibi) bireylerin ihtiyaçlarının aşırı düzenlenmesi (geleceğin "acımasız biçimde engellendiği ve baskıcı disiplinin tutkuları şiddetle boğduğu" bir durum) çerçevesinde tanımlamıştır. Burada umut, yaşamanın kendisine kayıtsız kalındığı ölçüde azalmıştır. Durkheim'ın tartışmasını genişleten David Lockwood (*Solidarity and Schism,* 1992), kaderciliğin bir derece meselesi olduğunu ve ya "fiziksel" ya da "ahlâki despotizm"den, yani *kölelik durumu gibi etkenlerin gücünden veya *Hinduların *karma-samsara-moksha* öğretisini benimseyen türden açıkça kaderci inançları olan bir sistemin dayattığı kısıtlamalardan kaynaklanabileceğini söyler. Özellikle kaderci bir ideolojiye (Hindu kurtuluşbilimi gibi) temellenen kadercilik etik bir bağlılık doğurur. Buna karşılık, köleliğin neden olduğu varoluşçu kadercilik esas olarak inançlardan ziyade ritüele temellenmektedir; tabi konumdaki insan grupları, içinde bulundukları koşulları onaylamazlar, sadece değiştirilemez bir durum olarak görürler. Yalnız iki durumda da, "kaderci tutuma, zulmedici disiplinin derecesinden daha çok, toplumsal kısıtlamanın dışsal, kaçınılmaz ve kişisel olmayan bir durum şeklinde yaşanması vesile olmaktadır."

kadın düşmanlığı (*misogyny*) Tam anlamıyla kadınlardan nefret etmek. Kadın düşmanlığı fikrini, radikal *feminizm için genel bir kuramsal temel sunan *Sexual Politics* (Cinsel Politika, 1970) adlı kitabında Kate Millet ortaya atmıştır. Millet bu eserinde, ataerkil iktidarın cinsiyetçi bir toplum yarattığını ve kadın düşmanlığı üzerine kurulu cinsel politikaların, hem özel alanda hem de sınıf sistemi ve eğitim sistemi gibi toplumsal kurumlar içinde kadınlara yönelik baskıyla sonuçlandığını iddia etmektedir. Andrea Dworkin ve

Susan Brownmiller, kadın düşmanlığı ve erkeklerin kadınlara yönelik şiddeti arasındaki önemli bağlara dikkat çekerken, Susan Griffin militarizm ile kadın düşmanlığı arasında bağlar olduğunu öne sürmüştür. Adrienne Rich kadın düşmanlığını, kadınlara karşı kurumsallaşmış, örgütlü, normalleştirilmiş husumet ve şiddet olarak tanımlarken, feminist psikanalistler -özellikle Melanie *Klein ve *Nesne İlişkileri Okulu'nu izleyerek- kadın düşmanlığının kökeninin, çocuk yetiştirmenin neredeyse hiçbir istisna olmaksızın kadınlar tarafından gerçekleştirildiği bir toplum bağlamında çocuğun anneye karşı hissettiği ilkel hırsa dayandığına dikkat çekmektedirler. Nancy Chodorow ise *The Reproduction of Mothering*'de (1978) sadece erkeklerin çocuk yetiştirmede eşit rol almalarıyla bile kadın düşmanlığının köklerinin kurutulabileceği görüşündedir.

kadın hareketi (*women's movement*) Kadın hareketi terimi, kadınların, toplum içindeki konumlarını değiştirme ve iyileştirme projesi etrafında seferber edilmesini anlatır. Bu terim, sıklıkla "Kadınların Özgürleşme Hareketi"yle aynı anlamda, 1970'lerden sonraki ikinci dalga *feminizmi (birinci dalga, on dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyıl başlarındaki, doruk noktasını kadınların oy hakkını mücadelelerinin oluşturduğu feminizmdir) tanımlamak için kullanılmaktadır.

kadın(sı)lık (*femininity*) Kadınlara özgü hareket ve duygu biçimlerini karşılayan ve *erkek(si)likle karşıt olarak kullanılan bir terim. Hangi özelliklerin kesin olarak kadınsı diye görülebileceği duruma göre değişmekle birlikte, pasiflik, bağımlılık ve zayıflığın genelde kadınlara özgü olduğu düşünülmektedir. Sosyologlar ise kadın(sı)lığın ve kadın öznelliğinin toplumsal kökenlerine işaret edip bunların oynadığı ideolojik rolü vurgularlar, ancak kadın-(sı)lık tartışmaları genellikle *özcülüğe kaymıştır.

kafa-kol emeği ayrımı (*manual versus non-manual distinction*) Büyük ölçüde istihdam koşullarıyla tanımlanmakla birlikte, gelir, sağlık ve eğitim başarısı gibi pek çok toplumsal göstergeyle de karşılıklı ilişki içindeki mesleki *tabakalaşma araştırmasında yaygın olarak kullanılan bir ikilik. Yalnız bu ikilik, *işçi sınıfı ile *orta sınıf içindeki farklı *mesleklerin *statüsü ve doğası hakkındaki (fiziksel emeğin -kol emeği- karşısında kafa emeği – kolla gerçekleştirilmeyen emek- miktarına göre gereksinim duydukları varsayılan) bir değer yargısı üzerine kuruludur. Buna oldukça yakın bir ayrım, mavi yakalı işler ile beyaz yakalı işler arasında yapılır. Gündelik yaşamda ve hukukta geniş biçimde kurumsallaşmış olmasına karşın, kol işi ile kafa işi için, üzerinde anlaşılmış, kullanılmaya hazır tanımlar yapma girişimleri bu ayrımın keyfi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, mesleki konumdaki *toplumsal cinsiyet farklılıkları değerlendirilerek de gösterilebilir: Beyaz yakalı işlerde zihin işi yapan kadınlar, beyaz yakalı erkeklerle ya aynı ücreti alamamakta ya da aynı prestije sahip olamamaktadır. Bu konuda varolan belirsizlik, sosyologları, kol emeğiyle çalışan işçi sınıfı ile kafa emeğiyle yapılan orta sınıf meslekleri ayrımıyla bağıntılı görülen *yaşam şansları, *yaşam tarzı ve prestijin getirdiği yaygın eşitsizlikleri saptamaktan ve açıklamaktan alıkoymamıştır. Tabakalaşma sosyolojisinde bugün kullanılmakta olan daha gelişmiş sınıflandırmalar, basit bir şekilde öznel değer unsurunu yansıtma çabasındadır; buna karşın, toplumda, kol ya da kafa emeğinin göreli değeri hakkında bir konsensüs olduğu

düşüncesi, ampirik araştırmalar tarafından doğrulanmış değildir. *Ayrıca bkz.* **Goldthrope sınıf şeması; mesleki prestij; mesleki sınıflandırma; yeni işçi sınıfı.**

kalabalıklar (*crowds*) Gustave Le Bon ve Gabriel Tarde gibi ilk sosyal psikologların bazılarının (ki bu insanlar kalabalıkların gerek sürü içgüdüleri gerekse kitleleri taklit etmedeki kökenlerini gözler önüne sermişlerdir) ilgilerini yansıtan kalabalıklarla ilgili sosyolojik araştırmalar şimdilerde *kolektif davranış alanındaki çalışmaların bir parçasını oluşturmaktadır. Kalabalıklar dendiği zaman, genellikle birbirleriyle yakın ilişkisi olan ve ortak bir kaygıyı paylaşan büyük sayıdaki insan grupları anlaşılır. Kalabalıklara örnek olarak, bir karşılaşmayı birlikte izlemek gibi belli bir amaca yönelik, odaklanmış ve araççı grupların yanı sıra; grubun duygusal ya da anlamlı bir tatmini amaçladığını dışavurucu nitelikteki gruplar (örneğin, bir karnavalda dans eden insanlar) da düşünülebilir. *Ayaklanmalar örneğinde görüleceği üzere, arada çizilmesi her zaman kolay olmayan ince bir çizgi vardır: Nitekim bazı insanlar ayaklanmaların dışavurucu ve salt duygusal bir içerik taşıdığını, anlamsız bir öfke ve yok etme patlamasının sonucu olduğunu ileri sürerlerken; bazılarına göre ayaklanmalar, ya siyasal bir tavrı ya da hırsızlık ve yok etme gibi suç oluşturan bir eylemi yansıtan bir araçtır. İşte bu ayrımlar her zaman belirgin değildir. En az aynı derecede muğlak olan başka örneklerde de, belli bir şeye odaklanmış (özel bir amacı olan) kalabalıklar ile dağınık kalabalıklar (amacı belli olmayan, kolaylıkla etkilenebilir, güruh gibi hareket eden ve söylentilerin yaygın olduğu kalabalıklar) arasındaki farklılıklar vurgulanır. Ralph H. Turner ile Lewis M. Killian'ın *Collective Behaviour* (1957) adlı çalışmasında bu türden bir dizi önemli açıklama bulunabilir. *Ayrıca bkz.* **yeni ortaya çıkan normlar.**

kalabalıklaşma (*crowding*) Eğer tek bir hizmetin toplam maliyete oranı, o kamusal malı kullanan ya da yararlanan insanların sayısı arttıkça azalıyorsa, o zaman bu kalabalıklaşmadan kolektif ya da *kamusal malın zarar göreceği düşünülür. Kısacası, sayı arttıkça herkesin göreceği fayda azalacaktır. Bunun iyi bir örneği, arabayla seyahat etmekte işe yaramaz bir hale gelene kadar daha çok sayıda insan tarafından kullanıldıkça çekiciliği azalan bir kamusal mal olan otoyollardır.

kalıtım (*heredity*) Bitkilerin ya da hayvanların karakteristik özelliklerinin genetik aktarımla bir kuşaktan diğerine geçmesi ("benzerlerin benzerleri doğurması"). Benzerliklerin biyolojik yollarla aktarıldığı düşüncesi eski bir düşüncedir. Ne var ki, bu aktarımın aracı ve çevresel etkilerle uyumluluğu konusundaki fikirler değişmiştir. Günümüzün düşünceleri, geçmişi Mendel'in bezelyeleri çaprazlayarak yaptığı klasik deneylerine kadar uzanan genetik (ilk önce 1905'te, kalıtım bilimi için bulunan bir terim) üzerine araştırmalarda temellendirilmiştir. Bu ve buna benzer araştırmalar, türlerin değişmesi ve benzerliğinin meydana gelmesini sağlayan mekanizmayı tespit ederek, Charles Darwin'in doğal ayıklanma kuramındaki eksik halkayı tamamlamışlardır.

Bu fikirlerin insan davranışlarına eğilen incelemeler üzerindeki etkisi büyüktür. Darwin'in kuzeni olan Francis Galton, *kişilik ve *zekâdaki bireysel farklılıkları açıklamaya çalışırken kalıtımın rolünü irdelemişti. İnsanın evrimine yön vermek amacıyla kullanılabilecek bilgi birikimini anlatmak için *öjenik terimini de Galton ortaya atmıştı (ve bu, sürekli yoğun tartışmalara

yol açmış bir müdahaleci stratejiydi). Daha sonraki akademik tartışmalar, nedensel faktörleri geniş kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde tespit etmek suretiyle kalıtım ile *çevreyi yan yana koyarak, insanın karakteristik özellikleri ile davranışlarının nedeni konusunda, daha çok bireysel farklılıklar üzerinde durup, genetiğin ve çevrenin göreli katkılarını belirleme çabalarını sürdürmüşlerdir. Monozigot (yani, yek yumurta) ikizlerini dizigot (yani, çift yumurta) ikizleriyle karşılaştıran ikiz araştırmalarına yaygın biçimde rastlanmakla birlikte, bu konuda ciddi metodolojik güçlükler bulunduğu belirtilmelidir. Bununla birlikte, bireyler arasındaki farklılıklara genetiğin ya da çevrenin yaptığı katkıyı ölçmeye çalışan çabalar sürdürülürken, insanın tüm davranışları için hem genetiğin hem çevrenin temel rol oynadığı görüşü giderek daha çok benimsenmektedir. *Ayrıca bkz.* **doğa-terbiye tartışması; gen; sosyo-biyoloji.**

kalitatif-kantitatif tartışması (*qualitative versus quantitative debate*) Sosyoloji disiplini içinde, kalitatif ve kantitatif araştırmalar arasındaki temel bir ayrım yapma lehinde ve aleyhindeki savları içeren *metodolojik bir sorun. Bu tartışmanın kaynağı, sosyologların sosyoloji içindeki farklı *epistemolojik konumlara bağlı olarak yaptıkları ayrımdır. Kantitatif metodoloji genellikle *pozitivist epistemolojiyle ilişkilidir ve çoğunlukla sayısal veri toplama ve analiziyle bağıntılı görülür. Kalitatif metodoloji ise, genellikle yorumlayıcı epistemolojiyle ilişkilidir ve daha çok, *anlamlara yapılan vurguyla birlikte anlamaya dayanan veri toplama ve veri analizi biçimlerine gönderme yaparak kullanılır. Kalitatif-kantitatif tartışması 1970'lerde dikkat çekmeye başlamış ve sosyoloji ders kitaplarında bilimsel ya da pozitivist metodolojinin öncelik tanınmasına gösterilen güçlü bir tepkiyle birlikte yayılmıştır. Sosyoloji ders kitaplarında, kalitatif ya da "esnek" tekniklerle ilgili bölümler (tabii varsa) genellikle, kantitatif ya da "katı" veriler kullanılarak daha kesin biçimde test edilebilecek *hipotezlerin formüle edilmesini hazırlayan sezgi ya da önseziler sağlamak amacıyla ele alınıyordu. 1970'lerle birlikte *fenomenolojik yaklaşımlara ilginin artması, *sosyal bilimlerde doğa bilimsel araştırma modelinin geçerliliği konusunda birtakım şüpheler doğurmuştur.

İki yaklaşımı uzlaştırmaya yönelik ilk girişimlerden biri, 1981'de *Sociology* dergisinde Michael Mann tarafından yapılmıştır. Mann, tüm sosyolojik araştırmaların "sosyo-lojik"in aynı geniş şemsiyesi altında toplanabileceğini ileri sürmüş, fakat bu andan itibaren tartışma, öncelikle bir verinin farklı türlerinin temelinde yatan epistemolojilerin, herhangi bir birleştirme ya da uzlaştırma girişimine izin vermeyecek ölçüde çeşitli olduğuna inananlarla, analiz çerçevelerini iki türden veriyi de kapsayarak tasarlamaya çalışanlar arasında devam etmiştir. Analiz çerçevesini iki veriyi de kapsayarak tasarlamaya örnek olarak Norman Denzin'in *nirengi (üçgenleme) stratejisi verilebilir. Bu konularda çalışma yürüten araştırmacılar, son zamanlarda, iki tür veri arasındaki ayrımın, kuramsal tartışmada iddia edildiğinden çok daha fazla belirsiz kaldığına; ayrıca, farklı metodolojilerin mutlaka belirli epistemolojik konumlara bağlı olmadığına ve basit bir ikili tipoloji sınıfladırmasına karşı, sürekli yeni analiz tekniklerinin ortaya çıktığına dikkat çekmişlerdir.

Bu tartışma kısmen -ama sadece kısmen- *makro-sosyoloji ile mikro-sosyoloji arasındaki ayrımla paralellik göstermektedir. Bazı araştırmacılar, toplumsal yapıların, kurumların makro düzeydeki düzenlilikleri ve ilişkilerini gözlemleme, analiz etme ve onlar hakkında

veri toplamayla, insan aktörlerin mikro düzeydeki etkileşimleri ve nedensel süreçlerini gözlemleme ve analiz etme arasında özsel bir fark olduğunu öne süren bir duruşu benimserler. Bu eğilimlerden birincisi kantitatif analize yaklaşırken, ikincisi yorumlayıcı anlamayı teşvik etmektedir.

Kısa bir süre önce kaleme alınmış ve tartışmaya müdahale edici nitelikteki önemli bir metinde Gary King ve arkadaşları (*Designing Social Inquiry: Scientific Interference in Qualitative Research*, 1994), uzun uzadıya ve ayrıntılı biçimde Mann'ın gözlemini yeniden gündeme getirmiş ve sosyal bilimsel araştırmanın çeşitli *stilleri* olmasına karşın, bilimsel çıkarsamanın tek bir *mantığı* olduğuna işaret etmişlerdir. Dolayısıyla, iyi kantitatif araştırma ile iyi kalitatif araştırmanın mantığı birbirinden farklı değildir.

kalkınma bankaları (*development banks*) Devletlerin ve özel kazanç sahiplerinin, genellikle elverişli faiz oranları ve geri ödeme koşulları sunarak *iktisadi büyümeye katkı yapmak gibi özel bir amaçla kurdukları mali kurumlar. Bunlara örnek olarak Amerika İçi Kalkınma Bankası, Uluslararası Kalkınma Ajansı ve Avrupa Yeniden İnşa ve Kalkınma Bankası'nı gösterebiliriz.

kalkış noktası (*take-off point*) Amerikalı iktisat tarihçisi Walt W. Rostow'un *Stages of Economic Growth* (1953) adlı kitabından türetilmiş olan bir fikir. Rostow insanlık tarihinin beş aşamadan geçtiği kanısındaydı: geleneksel toplum; kalkışın önkoşullarının hazırlanması; kalkış koşullarının olgunlaşması; olgunlaşmaya yöneliş ve olgunlaşma. Rostow bu çerçevede, bir ülkenin tarihinde, belki 20-30 yıl süren, dayanıklı ve oldukça hızlı bir *iktisadi büyüme açısından gerekli koşulların pekiştirildiği ve büyümenin buna bağlı olarak az çok güvence altına alındığı, gözle görülür bir aşama saptanabileceğini iddia etmekteydi. İktisadi büyümenin başlamasında sermaye yatırımı düzeylerine can alıcı bir rol atfeden bu kuram, aynı şemayı, o zamanın gelişmekte olan ülkelerinin yaşadıkları problemler için de geçerli görmüş, ayrıca Amerika'nın dış yardım ve Üçüncü Dünya ülkelerine yapılan deniz aşırı yardım politikalarını (dolaylı yollarla) etkilemişti.

Kendine yeterli bir iktisadi büyümeye uyarlanan "kalkış" kavramı etkili bir rol oynamış olmasına rağmen, Rostow'un argümanı, sonraları sosyolojideki *bağımlılık kuramcılarının sert eleştirilerine maruz kalmıştır. Andre Gunder Frank'ın bu bakımdan özellikle ün kazanmış ve sık sık yeniden yayınlanan bir makalesi ("Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology", 1967), başka isimlerin yanı sıra Rostow'u da *emperyalizm ve *yeni sömürgecilik tarihini görmezlikten gelmekle suçlamıştır. Bu kuram şimdi oldukça gözden düşmüş sayılmakla birlikte, kalkış kavramı iktisadi kalkınma dilinin hâlâ önemli bir parçasıdır.

kamu malı, kolektif mal (*public good, collective good*) Kamu malları ilkin Paul Samuelson tarafından ("The Pure Theory of Public Expenditure", *Review of Economics and Statistics*, 1954), A kişisinin tüketmesinin B kişisinin tüketimini engellemediği mallar şeklinde tanımlanmıştır. Ezra J. Mishan (*Introduction to Normative Economics*, 1981) bunları "kolektif mallar" diye adlandırmayı tercih etmektedir.

İki terim de, ya *piyasanın sağlayamadığı ya da belirli yönetimlerin kamusal fonlarla desteklemeyi seçtiği ve kolektif olarak finanse edilen hizmetlere işaret eder. Bazı mal ve hizmetler tam olarak fiyatlandırılamaz ve buna bağlı olarak özel sektörce etkin bir biçimde

sağlanamaz. "Dışlanamazlık", hiçbir bireyin, onun için para ödemeyi reddetse bile, faydasından yoksun bırakılmadığını -sokak aydınlatması gibi- gösterirken; "reddetmenin olanaksızlığı" insanların istemedikleri zaman bile tüketmemelerinin mümkün olmadığı durumları (örneğin, savaşlar ve ulusal savunmanın -pasifistlere bile- sağladığı "koruma") gösterir. "Tüketim rekabetinin olmaması", bir kişiye sağlanan hizmetin (yayın maliyetleri dinleyicilerinin sayısına bağlı olmayan radyo istasyonları gibi) fazladan hiçbir maliyet doğurmadan, otomatik olarak başkalarına sağlanması anlamına gelir. Kolektif hizmetleri savunan argümanlar, çoğunlukla, bireyler tarafından tüketilmenin yanı sıra bir bütün olarak ekonomi ve toplumun yararına olan eğitim gibi diğer hizmetlere kadar genişletilebilir.

Petrol zengini ülkeler gibi, devletin tasarrufunda istisnai doğal kaynakların bulunduğu toplumlarda, kamu malları, devlet teşebbüslerinden toplanan ve buna eşdeğer nitelikteki diğer gelirlerle finanse edilmektedir. Pek çok toplumda, şu veya bu ölçüde bu finansmanın yükünün kullanım düzeyleri ve yararıyla ilgili, nasıl dağıtılması gerektiği ve hangi hizmetlerin kamu malı şeklinde finanse edilmesi, hangilerinin piyasada özel olarak satın alınması gerektiği konusunda tartışmalar yapılmakla birlikte, kamu mallarının genelde doğrudan ya da dolaylı vergilerle finanse edildiği açıktır. Her zaman değilse de, kamu malı sınıfına sokulan hizmetler çoğunlukla şunları kapsamaktadır: ulusal savunma, kamu güvenliği, eğitim, sağlık hizmetleri, itfaiye, diğer acil yardım hizmetleri, telekomünikasyon şebekesi, yol, demiryolu, hava ağları ve ulaştırma hizmetleri, ulusal eserlerin korunması, su kaynağı, ulusal radyo ve televizyon hizmetleri. Bu tür hizmetlerin kamu mülkiyetinde olmasını savunan argümanlar arasında, ölçek ekonomileri, ulusal çıkar, şirketlerdeki işçi katılımı ve özel üreticilerin görmezlikten geleceği dolaylı toplumsal yararlarla (dışsallıklar) ilgili tezlerden söz edebiliriz. Kamu malı düşüncesine karşı olan argümanlar ise, *rekabet yokluğundan kaynaklanan verimsizliklerin yanı sıra tüketilen hizmetlerin herhangi bir şekilde ücretlendirilme eksikliğinin yol açacağı sınırsız talep üzerinde durmaktadır. Kamu mallarının çoğuna – örneğin *maliyet-kazanç analizleri yaparak- değer biçmek pek kolay bir iş değildir.

Kamu malları kavramı, Samuelson'ın formülasyonundan beri oldukça genişletilmiştir ve bugün artık birbiriyle farklı çizgilerde birtakım tipolojiler çizildiği görülmektedir. Örneğin bazı yazarlar, kamu malları ile refah mallarını ayırt etmeyi tercih ederler; refah malları, bir kamu kuruluşu tarafından tüketicilere (halka) bedava ya da üretim maliyetinin altında bir fiyatla sunulan mallardır ve refah mallarını temin etme, toplumun toplam *refahını arttırmak amacıyla malların yeniden bölüştürülmesi çerçevesinde değerlendirilir.

Benzer biçimde Richard Cornes ve Todd Sandler (*The Theory of Externalities, Public Goods and Club Goods*, 1986), tüketicilerin dışlanabilir (bazı kişilerin söz konusu malların yararlarının dışında bırakılabilmesi) ya da dışlanamaz (hiç kimsenin söz konusu malların yararlarının dışında bırakılamaması) olup olmadığına ve yararların tüketiminde rekabet görülüp görülmemesine (yararların bölünebilir ya da bölünemez olması) bakarak, kamu mallarını özel mallardan ayırmışlardır. Mülkiyet haklarının bu iki boyutunu çapraz sınıflandırmaya tabi tutarak, özel mallar (*piyasada mevcut çoğu tüketim malında olduğu gibi, parası olmayanların dışlanabildiği, tüketim rekabetini

içeren mallar), kamu malları (Amerikan nükleer silahlarının tüm Amerikalıları koruması gibi, onun adına para ödenmiş olsun olmasın, kimsenin dışlanamayacağı mallar), kulüp malları, yani saf olmayan kamu malları (dışlama kriterinin bir sınır işlevi gördüğü, ama bir kere girdikten sonra, *kalabalıklaşmanın ya malın bozulmasına ya da ona ulaşmak için rekabete yol açması durumuna benzer biçimde kapasitesini aşmamak kaydıyla kaynaklarının tamamen kamu malı olduğu bir golf kulübündeki gibi, dışlanabilir nitelik taşıyan, ama -ilk başta- kısmen tüketimde rekabet içermeyen mallar) ile son olarak, konumsal mallar, yani saf olmayan özel mallar (yararlarda rekabet olan ve tüketicileri en azından kısmen dışlanamayan mallar; bunlar ilk başta katıksız özel mallardır, fakat tüketim sürecinde bir nitelik değişimi görülür, örneğin tüketiciler arasındaki "sürü etkisi" sonucunda, o malı tüketme eğiliminde olmayanlar bile, gösterişçi tüketim veya gösterişçi savurganlığın yol açtığı bazı yarar ve zararlardan etkilenebilirler) arasında bir ayrım yapılabilir.

Bu türden ayrımlar iktisat kuramını ciddi derecede etkilemiştir ve *oyun kuramı ile *akılcı eylem kuramlarının temelini oluşturur. Öte yandan, sosyologlar bu etkilerin (örneğin, *kolektif eylem kuramları açısından) önemini araştırma konusunda genellikle oldukça ağır kalmışlardır. *Ayrıca bkz.* **dışsallık; hazıra konma.**

kamu yönetimi (*public administration*) Hükümete hizmet eden ve hükümet politikalarının yürürlüğe koymasını sağlayan bürokratik sistemler ve prosedürleri. Aynı zamanda, politika geliştirme ve uygulamaya geçirme süreçlerini tanımlayan ve analiz eden bir inceleme alanı.

kamuoyu (*public opinion*) Pek çok biçimde kullanılan, ama en genel olarak, herhalde kamusal düzeyde gözlemlenebilen durum ve davranışların onaylanması ya da onaylanmamasına işaret eden, hatalı tanımlanmış bir kavram. Onaylayıp onaylamama, toplumun tanımlanmış bir kesimi tarafından ifade edilir ve (genellikle) *kamuoyu yoklamalarıyla ölçülür. Sonuç olarak kamuoyu, çoğunlukla, ahlâk, beğenilen tüketim markası, politika, vb. şeyler hakkında "yoklamalar ne diyor"la eşanlamlı görülen bir noktaya gelir. Kamuoyu adı altında en yaygın olarak anket yapılan iki grup, çalışma yaşındaki yetişkinler (16, 18 ya da 20'den 60 veya 65 yaşındaki insanlara kadar çeşitli şekillerde tanımlanır) ve yaşlılarla emeklileri de kapsayan, zorunlu eğitim yaşının üstündeki tüm yetişkinlerdir (tipik biçimde 16 ya da 18 yaş ve üstü olarak tanımlanır).

kamuoyu yoklamaları (*opinion polls*) Görüşleri tanımlanmaya çalışılan grubun tipik bir *örneklemiyle yapılan *görüşmeler aracılığıyla, belirli konulardaki kanaatlerin ölçümü. Bu yoklamalar çoğunlukla söz konusu görüşmeleri yapan şirketin adıyla (örneğin, Gallup yoklaması) anılmaktadır. Kamuoyu yoklamalarındaki en yaygın konular, oy kullanma maksatları ve siyasal parti destekleme eğilimi, o gün için hükümet ve politikaları hakkında sahip olunan görüşler ve belli başlı kamusal sorunlarla ilgili fikirlerdir. Kamouyu yoklamaları düzenli olarak seçim sonuçlarını önceden tahmin etmekte kullanılır ve çoğu kez isabetli sonuçlar elde ederler. Toplumsal *anket araştırmaları bu kadar yaygınlaşmadan önce, kamuoyu yoklamaları sosyal bilimciler açısından on yıllar boyunca önemli bir veri kaynağı olmuştu; örneğin, Britanya'da Gallup araştırmaları 1937 yılından beri ciddi

veriler sağlayan yoklamalardır. Bazı araştırma şirketleri artık çokuluslu karşılaştırmalı veri kümeleri oluşturmaya çalışmaktadır.

kamusal alan-özel alan ayrımı (*public sphere versus private sphere distinction*) Yunan felsefesindeki kamusal-özel ayrımı, siyasetin kamusal dünyası ile aile ve ekonomik ilişkilerin özel dünyasına dayanıyordu. Modern sosyolojide bu ayrım, normalde ev ile işin ayrılmasına, toplumsal cinsiyetlere göre belirlenmiş bir geleneksel *işbölümünün temeli olarak görülen yan yana bulunma durumuna gönderme yapılarak kullanılmaktadır.

kamusal çıkar (*public interest*) Bir *cemaatin ya da *toplumun (yorumda bulunan kişinin yargısına göre değişen) bölünemez nitelikteki kolektif çıkarları. Kapsamı pratik koşullara göre değişmekle birlikte, kamu mallarının sağlanmasının da kamusal çıkara dahil olduğunu ileri süren bir görüş vardır. *Ayrıca bkz.* **kamu malı.**

kamutanrıcılık (*pantheism*) *bkz.* **aşkıncılık**

Kamuya Açık Örneklemler (*Public Use Sample –PUS*)) On yılda bir yapılan nüfus sayımlarından elde edilen kayıtların isimsizleştirilmiş örneklemi. ABD'de bu örneklemler 1960 sayımından sonra, yüzde 1 ve yüzde 0,1 oranlarında araştırmacıların ulaşabileceği duruma getirilmiştir. ABD'deki uygulamayı izleyerek, Kanada'da ve -1991'den itibaren- Britanya'da benzer veri kayıtlarına erişim serbest bırakılmıştır (Britanya'da bunlara *İsimsizleştirilmiş Kayıtlar Örneklemi denir).

kandaşlık, kandaş (*cognate, cognatic*) Kökleri çift taraflı olarak ya erkek ya da kadın soyuyla izlenebilecek ortak bir ataya sahip olma; yani, soyun hem erkek hem kadın tarafından gelmesi. *Ayrıca bkz.* **soy grupları.**

Kant, Immanuel (1724-1804) Tüm modern filozofların -en büyüğü olmasa bile- en büyüklerinden birisi olan Alman Immanuel Kant, hem *felsefede hem de tüm entelektüel disiplinlerde (elbette sosyoloji dahil olarak) derin ve kalıcı bir etki yapmıştır. Kant'ın eleştirel felsefesinin özü, kendi döneminde *epistemolojinin (ya da felsefi bilgi kuramının) egemenliğindeki iki rakip gelenek olan *ampirizm ile *akılcılığın (rasyonalizm) sentezini yapmasıdır. Kant, ampiristlere karşı, gerçek yapay önsel yargılar; yani, basit *totolojiler olmamakla birlikte, deneyimden de türetilemeyen yargılar bulunduğunu savunmuştu. Kant'ın büyük çalışması *Saf Aklın Eleştirisi* (*Critique of Pure Reason,* 1781) bu iddianın kanıtlanmasına, ayrıca, zamanı ve mekânı kavrayışımızı ("sezgi biçimleri") ve deneyimimiz hakkında yargılarda bulunmamızı ("kategoriler" -nedensellik, zorunluluk, olanaklılık, vb.) sağlayan koşullar olan yapay önsel kavramlar ile yargıların sistematik bir şekilde türetilmesine hasredilmiştir. Bununla birlikte Kant'a göre, deneyimden türetilemeyen kategoriler ancak olası deneyimler alanı içinde meşru bir biçimde uygulanabilir. Olası deneyimlerin ötesinde "kendinde şeyler"e açıklamalar getirmek için kategorilerden yararlanmak, çözümsüz bir çelişkiye sürüklenmek anlamına geliyordu. Böylece Kant, bir yandan ampirizmin temel bir öğretisini reddederken, öbür yandan deneyimin ötesindeki "kendinde şeyler"in bilgisine erişmede önde gelen ampiristlerin, teleolojik ve *metafizik iddialara karşı ampirik bilimin *bilişsel statüsünü savunma kaygılarını paylaşıyordu.

Yine de Kant'a göre, onlara dair bilgi edinmek mümkün olmasa bile "kendinde şeyler" hakkında düşünmekten

kaçınılamazdı. Bunun en önemli nedeni, nesnel ahlâki yargıları akılcı bir temele oturtma zorunluluğuydu. Çünkü bir bireyin kendisini ahlâki bir düsturla bağlı hissetmesi, hem irade özgürlüğünü hem de bütünleştirici bir kişisel kimliği gerektirir ve deneyimin içeriğinde bunların ikisini de bulamazsınız. Kant'ın *Critique of Judgement*'taki (1790) estetiğe yaklaşımı da, nesnel deneyim yargılarında hiçbir şekilde uygulanamayacak fikirlerden ("gayelilik biçimi" gibi) yararlanmaktadır. Dolayısıyla, Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi*'ndeki argümanlarının anti-metafizik eğilimlerine rağmen, bir yanda nesnel düzlemde bilinebilecek deneyim nesneleri alanı ile öbür yanda "kendinde şeyler"-in bilinemeyecek alanına yapılan önüne geçilemeyen anıştırmalar arasında hâlâ bir gerilim vardır. "Kendinde şeyler" alanı, özellikle ahlâki ve estetik yargıların temellendirilmesi ve algılayan, bilen ve eyleyen *öznenin kimliği için gereklidir.

Sosyolojiyi etkilemiş pozitivist-olmayan epistemolojilerin başlıcaları, Kant'ın felsefesindeki gerilimleri yorumlayan ve çözen çeşitli Avrupa geleneklerinden (özellikle neo-Kantçılık, fenomenoloji ve yorumbilgisi) türetilmiştir. *Hegel'in "Mutlak İdea"nın kendini gerçekleştirdiği tarihsel *diyalektiği Kant felsefesinin eleştirisinden doğmuş ve hem tarihe bakışı hem de Marx ile Engels'in epistemolojisini şekillendirerek etkisini sürdürmüştür.

kapalı gruplar ve açık gruplar (*closed groups and open groups*) Bu terimler bazen, oldukça kapalı sınırları olan ve bu yüzden yabancılarla fazla etkileşim içine girmeyen ya da yabancılarla ilişki kurmak için fazla engelin bulunmadığı toplumsal *gruplar veya örgütler için kullanılır. Örnek olarak açık ve kapalı dinsel mezhepleri, kulüpleri, komiteleri, askeri elitleri, vb. sayabiliriz.

kapalı toplum (*closed society*) *bkz.* **açık ve kapalı toplumlar**

kapalı yanıt (*closed response*) Bir anket ya da görüşme sorusunda, yüz yüze görüşme yapılan kişilere sözlü olarak sorulabilecek ya da bir ankete katılanlara, kendi görüşleri veya durumlarına en yakın karşılığı seçmeleri için alt alta sıralanacak olan sabit seçenekli yanıtlar.

kapanma, toplumsal kapanma (*closure, social closure*) Max *Weber'in yazılarında görülen ve daha yakın zamanlarda Britanyalı sosyolog Frank Parkin'in yeniden gündeme getirdiği bu kavram, *Marksistlerin *eşitsizlik kuramlarına ve eşitsizliğin nasıl doğup sürdürüldüğü, nasıl dönüştürüldüğü konusundaki görüşlerine bir alternatif olarak ortaya atılmıştır (bkz. Parkin, *Marxism and Class Theory*, 1979). Weber kapanmayı, ticari sınıflar ile mülk sahibi sınıfların yaşam olanaklarını toplumsal sınıf ve statü grubu doğrultusunda meşrulaştırıp yeniden üretmelerinin bir arada giden sürekliliğinin araçlarından birisi olarak görmüştü. Bu görüşün daha sonraki yandaşları da kapanmayı, *etnik köken, *kast, hatta komünist rejimlerdeki *nomenklatura* sistemini bile kapsayan *statü onurunun maddi bir ödülü olarak her türlü eşitsizliğin temeli saymışlardı.

Kapanma, ikili bir mekanizma olan *dışlama ve içine almayla işler ve bireyci ya da kolektif kriterlere dayandırılabilir. Kapanma, bir grubun, meşru göstermeye çalıştığı kriterleri temel alarak, başka bir grubun ödüle ulaşmasını ya da olumlu yaşam şanslarını reddetme *gücüne dayanır. Bu dışlama ve içine alma kriterlerinin (bunlar öğrenim durumu, parti üyeliği, deri rengi, dinsel kimlik, mülkiyet, toplumsal kökenler, tavırlar ve yaşam tarzı ya da bulunduğu bölge olabilir) seçilmesi ve

dayatılması, dışlananlara yönelik eşitsizlik sınırları ile gaspetme stratejilerinin yanı sıra *tahakkümün oluş biçimlerinin eşitsizliği meşrulaştırıcı *ideolojilerin açıklanmasına da katkıda bulunur. Toplumsal kapanma süreçlerinin içinde marjinalleşmeyi (ya da dışlamayı) ve bünyesine katmayı (içine almayı) da sayabiliriz.

Kapanma, başka insanları ödüllerin veya ayrıcalıkların dışında tutma gücünü harekete geçirmekle ilgili bir durum olduğu için, kapanma süreci konusunda çalışan öğrenciler, gücün kendisinin kapanmanın bir vasfı olduğunu düşünmeye eğilim duyar ve o gücün kaynaklarını araştırmaya pek yanaşmazlar. Dolayısıyla, dışlayıcı stratejilerinin tutması durumunda bir eğitim elitinin, konuyla ilgili meziyetlere sahip olmayanları dışlama gücüne sahip olduğu varsayılır. Öte yandan, genelde birbiriyle çatışan, rekabet halinde kapanma tarzları vardır. Dahası, belli bir kritere (diyelim, eğitime) göre tanımlanan *elitler, kapanmayı gerçekleştirmek için her zaman açık (bu örnekte eğitimle ilgili) araçlar peşinde olmayabilir, tersine insanları, başka gerekçelerle (cinsiyet ya da etnik köken gibi) dışlamaya çalışabilirler. Kapanma kuramlarındaki başka bir problem de, kapanmış olan bir grup içinde ödüllerin eşitsiz biçimde dağıtılmasından kaynaklanır; bunun bir örneği, ödüllerin alt kesimlerdeki insanlara dağıtılmasının hemen hemen hiç söz konusu olmadığı komünist *nomenklatura*'dır. Kapanma kuramının en kapsamlı değerlendirmesini şu çalışmada bulabilirsiniz: Raymond Murphy, *Social Closure: The Theory of Monopolization and Exclusion* (1988).

kapitalist, kapitalist sınıf (*capitalist, capitalist class*) *bkz.* **burjuvazi**

kapitalizm (*capitalism*) Üreticilerin dolayımsız ihtiyaçlarını karşılamaktan ziyade, satış, mübadele ve kâr amacını güden bir ücretli emek ve meta üretimi sistemi. Pre-modern çağda da pek çok kapitalizm örneğine rastlanmıştı, fakat o evrede kapitalist mübadeleler siyasal ve dinsel denetimle sınırlıydı. İnceleme alanı "modernlik" olan öğrencileri en çok etkileyen olgu, kapitalist girişimin (ve bununla ilintili parasal ilişkilerle pazar ağlarının) siyasal ve kültürel alandaki muazzam ve büyük ölçüde düzenlenmemiş egemenliğidir. Kapitalizm *sanayileşmenin başlıca (ama tek değil) aracını sağlamıştır ve sanayileşmeyle karıştırılmamalıdır.

Kapitalizmi tanımlayan özellikler, büyük ölçüde hâlâ Karl *Marx ile Max *Weber'in öncü niteliğindeki yazılarından çıkarılmaktadır. Marx, kapitalizmin üretim ilişkilerini onun en asli özelliği sayıyor ve Adam *Smith'i izleyerek, metaların içsel yararını, *pazardaki mübadele değerlerinden ayırıyordu. Sermaye, metaları (hammadde, makineler, emek) satın alarak ve onları, ilk başta satın aldığı şeylerin toplamından daha yüksek bir mübadele değerine sahip, yeni bir meta oluşturacak şekilde birleştirerek yaratılır. Bunu sağlayan şey, kapitalist sistemde kendisi de bir metaya dönüşmüş olan emek gücünün kullanılmasıdır. Marx'a göre, emek gücü sömürücü bir amaçla kullanılır: Emek gücünün bir ücret şeklinde yansıyan mübadele değeri, kapitalist adına üretilen değerden daha azdır. Artı değer diye adlandırılan aradaki farka kapitalist tarafından el koyulur ve sermaye stoğuna eklenir. Bu döngü sürgit (*ad infinitum*) tekrarlanır ve sınıf çatışmasının temelini oluşturur. Fakat Marx'ın kapitalizmi *sömürüyle özdeşleştirmesi, emeğin her türlü değerin, dolayısıyla kârın kaynağı olduğu tezine dayanmaktadır. Oysa bu, anadamar iktisatta, hatta çok sayıda Marksist tarafından karşı çıkılan bir tezdir.

Ücretli emeğin öneminin Weber de farkındaydı, fakat Weber, kapitalizmin tanımlayıcı özelliği olarak pazardaki değişimi görüyordu. Buna göre, modern Batı'da, kapitalizmin tipik anlamı, akılsallığı (rasyonaliteyi) hesaplama, ertelenmiş doyum aracılığıyla servet biriktirme ve iktisadi ilişkiler ile toplumsal ilişkilerin ayrılmasıydı. Kapitalizm için zorunlu görülen diğer kurumlar da özel mülkiyet, formel bakımdan özgür emek, hammaddeler için bir pazarlar ağı, emek ürünü ve kapsamlı bir para sistemi şeklinde sıralanıyordu. Weber'i eleştirenler, onun, Marx'tan farklı olarak, bu kurumsal özellikleri işlerlikli bir bütün halinde kaynaştıran temel mekanizmaları saptayamadığını söylüyorlardı.

Kapitalizm kavramının şimdiki analitik değeri, bu kavramın kapsayabileceği tarihsel zamanın son derece geniş bir süreye yayılması nedeniyle oldukça azalmıştır. Viktorya çağının ortasını da yirminci yüzyıl sonundaki Britanya'yı da aynı şekilde kapitalist toplum olarak tarif etmenin kavrayış gücümüze getireceği yarar sınırlıdır. Aynı sorun, kapitalizmin yine çok geniş coğrafi ve kültürel kapsamı için de geçerlidir, çünkü Japonya, İsveç ve Avustralya gibi birbirinden çok farklı çağdaş toplumların sağladığı ivmeyi, basitçe hepsinin kapitalist bir üretim sistemine sahip olmalarıyla açıklamaya kalkmak fazla bir anlam taşımaz. Bunun için, kapitalizm tiplerinin, ya kalitatif ya da kantitatif faktörlere göre belirlenmesi daha fazla açıklık kazandırabilir.

Kalitatif sınıflandırmanın amacı, sermayenin oldukça farklı yöntemlerle biriktirilebileceğini göstermektir. Örneğin merkantil kapitalizm, kapitalist olmayan yöntemlerle üretilen metaların kâr amacıyla ticari dolaşıma sokulduğu bir sistemdir. Tarım kapitalizmi, Britanya'daki toprak sahibi yüksek sınıfın on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki faaliyetleriyle örneklendirilmiştir. Onların başını çektiği tarım devrimi, geçim ekonomisine dayalı bir üretim sistemini, pazara yönelik peşin satış amaçlı üretime çevirmiş, reformdan geçirilmiş ve makineleşmiş tarım sayesinde artık elde etmek mümkün olmuştu. Sanayi kapitalizmi ise kapitalizmin klasik ya da stereotipleşmiş biçimidir. Sanayi kapitalizmi, üretimi, iş süreçleri içinde ve arasında karmaşık bir işbölümünün olduğu bir fabrika sistemiyle, tasarlanmış işyerleri ve fabrikaların kurulmasıyla, geleneksel el ustalığı hünerlerinin devre dışı bırakılmasıyla ve işlerin rutinleştirilmesiyle gerçekleştirmektedir. Finansal ya da paracı kapitalizm, kapitalist üretim sürecini paranın dolaşımına ve parasal aktiflere, dolayısıyla bu şekilde parasal kârların birikmesine tabi kılar; ayrıca, son derece gelişmiş bir bankacılık sistemini, bir tahvil piyasasını ve hisse sahipliğiyle kaynak toplayan şirketleri önvarsayar. Thorstein *Veblen'in işaret ettiği gibi, tüm sanayi kompleksleri ile binalar ve toprak, spekülatif kâr ve zarar konusu haline gelmiştir. Devlet kapitalizmi ise, hem sanayileşmeyi hem de kapitalizmi geliştirmek için işletmelerin devlet tarafından kurulması ya da yönetilmesinin zorunlu olduğu yerlerde söz konusudur. Nominal düzeyde *komünist olan ekonomilerde ya da gelişmekte olan dünyada bile, devlet işletmeleri kendilerini uluslararası ticaretin ve finansın baskıları veya kapitalist üretim yöntemlerinin yönetsel kısıtlamaları altında bulurlar.

Kantitatif sınıflandırma, sermaye birikimi ölçeği ile ekonomik sermaye gücünün yoğunlaşmasındaki büyük değişkenlikleri yansıtmayı amaçlamaktadır. Küçük birikim, tipik olarak kapitalizmin tarihinin başlangıcında rastlanan, ama modern (özellikle gelişmekte olan) dünyada da hâlâ yaygın olan,

bireysel üreticiler ya da zanaatkârlardan oluşan bir ağdır. Bunun formel düzeydeki anlamı, sermaye sahibinin aynı zamanda çalışan olması ve nominal olarak sistemde sınıf bulunmamasıdır. Girişimci kapitalizm, sermaye birikiminin sermaye sahipleri ile çalışanlar arasındaki bir bölünmeyi mümkün kıldığı zamanlarda görülür. Bu aşamanın tipik göstergesi olan girişimci iş adamları sınıfı, kuramsal düzeyde, işletmeleri tümüyle ya da büyük ölçüde kendilerinin olup, denetimi (yönetimi) de elden bırakmayan kişilerden meydana gelir. Şirket kapitalizmi ya da tekelci kapitalizm ise, hisse sahibi olmanın, sınırlı bireysel sorumluluğun ve sermayenin bankalar ya da finans kuruluşları aracılığıyla, kişisel sahipleri bulunmayan büyük tekelci ya da oligopolcü holdinglerde yoğunlaşmasının doğal bir sonucudur. Kapitalizmin bu türü, *şirketlerin büyümesi ve mülk sahipleri ile yöneticiler arasında sözde hisse sahipliğiyle yaratılan bir işbölümü olmasıyla tanımlanır.

Kapitalizmin uzun tarihine rağmen, meta üretiminin ve düzensiz değişimlerin toplumsal düzen açısından zararlı olduğu genel bir savdır. Bu bakış açısının en bilineni, Marx'ın, kapitalizmin uzlaşmaz *sınıf ilişkilerinin, onun şiddete dayalı bir devrimle siyasal açıdan devrilmesiyle son bulacağı şeklindeki ünlü (gerçekleşmemiş) öngörüsüdür. Fakat sistemin muhafazakâr karşıtları da, kapitalist pazarın özendirdiği hesapçı davranışların ahlâki gelenekleri değersizleştirerek düzensizliğe neden olacağı görüşündedirler. Tüm bu görüşlere rağmen, istikrarsızlık kapitalist sistemleri tanımlayan bir özellik olarak görünmez ve bunun nedeni, nominal bakımdan kapitalist olan üretim ilişkilerinin içine yerleştirilmiş kültürlerin geniş boyutlu özgüllüklerinde yatmaktadır.

Tom Bottomore'un *Theories of Modern Capitalism*'i (1985) çok geniş boyutları olan bu konuyu özetleyen iyi bir giriş metnidir. Çağdaş uluslararası finans sahnesinin kışkırtıcı ve ayrıntılı bir analizi için bkz. Susan Strange, *Casino Capitalism* (1986). Strange'in gözlemleri, kapitalist değişimi temel alan pek çok sosyolojik modelin aslında oldukça seçmeci olabileceği ve esas olarak girişimci ya da şirkete dayalı sanayi kapitalizmini anlattığı, modern çağın para ve meta piyasalarıyla bağıntılı olan muazzam boyutlardaki spekülatif faaliyetleri göz ardı ettiği yönündedir. *Ayrıca bkz.* **emek-değer kuramı; girişimci.**

kapitalizm, devlet (*capitalism, state*) *bkz.* **devlet kapitalizmi**

kapitalizm, örgütsüzleşmiş (*capitalism, disorganized*) *bkz.* **örgütsüzleşmiş kapitalizm**

kapitalizmin ruhu (*spirit of capitalism*) *bkz.* **Protestan etiği tezi**

kapsama gücü (*extensive power*) *bkz.* **organizasyon menzili**

kapsayıcı nedensellik yasası (*covering law account of causality*) *bkz.* **neden**

kâr (*profit*) *bkz.* **emek-değer kuramı; girişimci; sermaye**

kara büyü (*sorcery*) *bkz.* **büyü, büyücülük ve kara büyü**

kara ekonomi (*black economy*) Pazar ekonomisi içindeki *istihdamın, bir ölçüde vergi kaçırma çabasıyla ilgili olduğu varsayılan eksik bildirimlerden kaynaklanan ve resmi istatistiklerde tam olarak görünmeyen kısmı. Ne yazık ki ekonomik istatistikler kusursuz değildir, bu yüzden ortaya çıkan boşluklar ile uyumsuzlukların, bildirimde

bulunulmayan kara ekonomiyle ilgili faaliyetlerden daha çok, verilerin niteliğiyle ilgili problemlerden kaynaklandığı söylenebilir. Pazar dışı çalışma ile *informel ekonomideki marjinal çalışmanın önemli miktarlarda olması da kara ekonominin boyutlarıyla ilgili tahminleri şişirmektedir.

karar alma (*decision-making*) *bkz.* **cemaat iktidarı; iktidar (güç); maliyet-kazanç analizi; olumsallık kuramı; oyun kuramı; örgüt (organizasyon) kuramı; siyasal partiler; tatminkâr**

karara göre ölçüm (*measurement by fiat*) Verilerin ölçümlenmesi için kullanılan ve temsili *ölçüm olma iddiası taşımayan, tersine sayıları daha çok keyfi birimler, itibari geçerlilik ya da sezgiyle kararlaştıran prosedürler. Bu durum genelde, sosyologların sağduyuya dayanan ya da *a priori* temellerin önemli olduğu, ama doğrudan nasıl ölçeceklerini bilmedikleri bir kavrama başvurduklarında ortaya çıkar. Yani, ölçme işlemi kavram üzerinde keyfi bir şekilde yapılır.

Warren Torgerson'a göre (*Theory and Method of Scaling,* 1958), bu tür bir ölçüm, "gözlemler ile ilgilenilen kavram arasında olduğu *varsayılan* ilişkilere dayanır. Bu kategoriye, davranışsal bilimlerde oldukça sık kullanılan göstergeler ve gösterilenler dahildir." Örneğin, sosyo-ekonomik statü kavramıyla ilgileniyor ve dolayısıyla, onunla ilgili olduğunu varsaydığımız *mesleki prestijin algılanışlarını ölçmeye karar vermiş olabiliriz; ya da benzer biçimde, "siyasal bilinç" kavramıyla ilgileniyor ve onu, önemli politikacıların isimlerini sayabilme veya genel ve yerel seçimlerde oy kullanma eğilimi gibi nitelikleri ölçekleme yoluyla ölçmeye karar vermiş olabiliriz. Ayrıca, sosyal bilimlerde en yaygın olan ölçüm biçimlerine bir diğer örnek *derecelendirme ölçekleridir.

Karara göre ölçüm yöntemine başvurma ya da onu suçlama, genellikle sosyal bilimlerin *epistemolojik temeliyle ilgili daha geniş felsefi tartışmalar bağlamında ortaya çıkar. *Pozitivist yaklaşımlara karşı olan radikal eleştirmenler, bu terimi özgürce kullanma eğilimindedirler. Aaron Cicourel'in *Method and Measurement in Sociology*'de (1964) ortaya koyduğu sosyolojik kuramların ve yöntemlerin *etnometodolojik eleştirisi buna bir örnektir.

kardeş çokkocalılığı (*fraternal polyandry*) *bkz.* **çokkocalılık**

kargo kültü (*cargo cult*) bkz. **binyılcılık**

karı/koca ailesi (*conjugal family*) Karı/koca ailesi, eşler ve onlara bağımlı çocuklardan oluşan bir aile sistemini anlatır. Bu tür sistemlerde toplumsal olarak temelde evlilik ilişkisi vurgulandığı için, aileler daha geniş kapsamlı *akrabalık ağlarından görece bağımsız olurlar. Buna bağlı olarak boşanma oranları da yüksektir. Bu bağlamda karı/koca ailesi terimi giderek uzun süredir birlikte olan, ama fiilen evlenmeyen partnerler için de kullanılmaya başlanmıştır. *Ayrıca bkz.* **geniş aile.**

karı/koca rolleri (*conjugal rol*) Ailedeki *işbölümünden sonucu olan karı ve kocanın ayrı rolleri. Elizabeth Bott, klasikleşmiş çalışması *Family and Social Network*'de (1957) aileyi geçindirme sorumluluğunu genellikle eşlerden birinin üstlendiğini, diğerinin ise ev içi işler ve çocuk bakımıyla ilgilendiğini gözlemlemiştir. Ancak karı/koca rollerinin birbirlerinden ayrılma derecelerinde dikkat çekici bir değişim söz konusudur. Bott, karı/koca rollerini sınıf olgusuyla belirlenen bir ayrım saymasa da, ortak karı/koca rollerini orta sınıf

evlilikleriyle ilişkilendirme eğilimi hakimdir. Michael Young ve Peter Willmont *Family and Kinship in East London*'da (1957) ve daha sonraki *The Symmetrical Family*'de (1973), bugün artık ideal bir model kabul edilen "arkadaşça" evlilik anlayışıyla birlikte, işçi sınıfı içinde bile ortak karı/koca rollerine doğru bir geçiş olduğunu iddia etmişlerdir. Bununla birlikte, daha yakın zamanlardaki ampirik incelemeler, geleneksel işbölümünün giderek gevşediğini ortaya koysa bile, eşitsizliklerin hâlâ var olduğu açıktır. Zaman-bütçe incelemeleri, kocaların ev işlerine biraz daha fazla yardım etmelerine rağmen, aslında ev işlerini kimin yaptığı konusunda pek dikkate değer bir değişimin yaşanmadığına dikkat çekmektedir. Hatta kadınların tam gün çalıştığı durumlarda bile ev işlerinin gerçekten paylaşılmasına çok ender rastlanmaktadır ve kadınların çalıştığı, erkeklerin "ev adamlığı" yaptığı durumlar yok denecek kadar azdır. Ayrıca güç ve denetim noktasında karı/koca rollerindeki farklılıkların ortadan kalktığını gösteren fazla bir kanıt yoktur. Ailelerdeki para yönetimi konusundaki araştırmalarda, ev idaresinde kocaların karılarına harçlık vermesinin yaygın bir pratik olduğu, hatta pek çok kadının hâlâ kocasının ne kadar para kazandığını bile bilmediği saptanmıştır. Karı/koca rolleri sorununun çeşitli boyutları (ev içi işbölümü, hane zamanının dağıtılması ve hane içi kaynak dağıtma ölçüleri), Michael Anderson ile arkadaşlarının derlediği bir çalışmada (*The Social and Political Economy of the Household*, 1994), değişen karı/koca rollerinin yansımalarından hareketle ampirik bir titizlikle ele alınmıştır. *Ayrıca bkz.* **aile sosyolojisi; ayrı karı/koca rolleri; ev içi işbölümü; hane içi kaynak dağıtımı sistemi; ortak karı/koca rolleri.**

kariyer (*career*) Bireylerin çalışma yaşamı boyunca üstlendikleri mesleki *rollerin, prestij artışı ve diğer ödülleri de kapsayan, ama aşağı doğru mesleki ve toplumsal mobiliteyi de dışlamayan belli bir seyir izleyişi.

Sosyolojik kariyer kavramının başlangıcı, 1940'larda Chicago'da Oswald Hall ve Everett Hughes gibi sosyologların yaptıkları *meslek incelemelerine dayanır, ama bu çalışmaları daha çok geliştirenler *sembolik etkileşimcilik geleneği içindeki sosyologlar olmuş, ondan sonra mesleki alanın dışındaki alanlara da yayılmış, örneğin çeşitli *kariyer sapmaları olduğu iddia edilmiştir. Howard Becker (*Outsiders*, 1963) kariyer kavramını, içicilerin tekniği, sonuçları algılamayı ve son olarak deneyimden zevk almayı öğrendikleri "bir marihuana içicisi olma" aşaması için kullanmıştı. Benzer biçimde Erving *Goffman da *Asylums* (1961) adlı çalışmasında, akıl hastalarının "moral kariyeri"ni üç aşamada (hastalık öncesi, hastalık evresi ve hastalık sonrası) tartışacaktı. Fakat Goffman'ın incelemesi, hastaların yaşadıkları *benlik duygusunun öznel imgelerindeki değişiklikler (örneğin, başkaları onları deli diye tanımlamaya başladıkları zaman hissettikleri ilk *kimlik duygusundan nasıl sıyrıldıkları, benliğin bir akıl hastanesine gidildiğinde nasıl alçaltıldığı, hastalara nasıl yeni bir benlik ve yeni bir kimlik tasavvur etmelerinin dayatıldığı) üzerinde çok daha fazla duruyordu. Yukarıda anılan incelemeler ayrıca *etiketleme kuramının klasik örnekleridir.

Kariyerleri konu alan çalışmalardaki amaç, belli bir eylem yönünde ilerlemeye devam eden bir insanın önündeki tekrarlanan ya da tipik ihtimalleri ve problemleri açığa çıkarmaktır. Bir insanın belli bir değişim yolunda tekrar tekrar karşılaştığı uyum problemlerinin (örneğin, bir öğrenci, doktor

ya da dinsel mezhebin üyesi olmanın aşamaları) önceden görülebileceği nesnel kariyer çizgisi ile insanların belli değişimler geçirerek yöneldikleri öznel kariyer ya da yorumlayıcı edimler arasında bir karşıtlık kurulmalıdır. Goffman *Tımarhaneler*'de, kariyer kavramının değerinin iki yönünün bulunduğu, "bir yön, benlik imgesi ve hissedilen kimlik gibi mahrem ve yakın olarak görülen içsel olaylara bağlıyken, diğer yönün resmi konumla, hukuksal ilişkilerle ve yaşam tarzıyla ilgilendiğinde, kamusal düzlemde ulaşılabilir kurumsal yapının bir parçası olduğu"nda ısrar ederek, bu karşıtlığa ışık tutmuştur.

kariyer mobilitesi (*career mobility*) *bkz.* **toplumsal mobilite**

kariyer sapması (*deviance career*) *bkz.* **kariyer**

kariyer yapan eşlerin evliliği (*dual-career marriage*) Eşlerin ikisinin de mesleki *kariyerlerini sürdürdüğü evlilikler. Bu tür evliliklere hâlâ görece ender rastlanır ve kariyer sahibi eşlerin *evlilikleri, herhalde şu andaki normu yansıtan, eşlerin ikisinin de para kazandığı (iki eşin de resmen çalıştığı, ama yalnızca birinin -genellikle erkeğin- bir kariyer yaptığı) evlilikler biçiminde genelleştirilmemelidir. Yalnız ampirik incelemeler, kariyer yapan kadınların da daha az para getiren işlerde çalışan kadınların da, ev ve iş sorumluluklarını birleştirerek çifte bir yük yüklendiklerini göstermektedir. *Ayrıca bkz.* **ev içi işbölümü.**

karizma (*charisma*) Max *Weber, otorite (ya da "baskı yapmadan itaat ettirme") biçimlerini sergilediği ünlü tipolojisinde, geleneksel, karizmatik ve akılcı-hukuksal tipleri birbirinden ayırmaktadır. Bu otorite tiplerinden birincisi olan geleneksel biçim, geleneksel bir mesaj veren ya da geleneksel olarak onaylanan bir makamda bulunan lidere bağlıdır. Karizmatik otorite geleneği sarsar ve sadece liderin şahsının desteğinden güç alır. Weber "karizma"yı şöyle tanımlayacaktır: "Bir insanın, sıradan insanlardan ayrı bir yerde durmasını ve doğaüstü, insanüstü ya da en azından istisnai güçler veya niteliklerle donatılmış olarak görülmesini sağlayan belli bir kişilik özelliği. Bunlar sıradan insanın ulaşamayacağı, ilahi kökeni olduğu ya da örnek alınması gerektiği düşünülen özelliklerdir; bir insan bu özellikler sayesinde lider olarak görülür." Karizma kavramı din sosyolojisinde de siyaset sosyolojisinde de yaygın biçimde kullanılmıştır (R. Bendix ile G. Roth'un 1971'de hazırladıkları *Scholarship and Partizanship*'de yeniden yayınlanan "Charismatic Leadership" adlı denemede buna ilişkin örnekolay incelemeleri yer almaktadır). Tipik karizmatik isimler arasında İsa ile Hitler'i sayabiliriz. Weber'in görüşünce, en eski toplumların başlıca özelliği, karizma patlamalarıyla belirli aralıklarla kesintiye uğrayan geleneksel otorite yapılarıydı. Karizma kavramının lider ile izleyicileri arasındaki ilişkinin belli yönlerine ışık tutması amaçlanmış olduğu halde, izleyicilerin davranışlarındaki akıldışı bir yöne işaret ettiğini ve buna dayanarak birtakım eleştirilere uğradığını da söyleyebiliriz (bkz. R. Bendix, *Max Weber*, 1960).

Dolayısıyla karizma, alışılmadık (rutin ve gündelik olan şeylerin dışında), kendiliğinden (yerleşik toplumsal formlara zıt olarak) ve yeni hareketlerle yeni yapılar için yaratıcı etkileri olan bir kavramdır. Weber karizmatik demagoga, kitle demokrasilerinde bürokratik katılığı dengeleyici temel unsur rolünü biçmişti. Bir istikrarsızlık ve yenilik kaynağı olan karizma, toplumsal değişimden yana olan bir güçtür. Gerçek kişilerde görülmesine rağmen,

karizmatik liderlik, lideri izleyenlerde kutsallık duyguları uyandırır ve izleyiciler de lidere hizmet etmelerinin görevleri olduğunu kabul ederek buna uyarlar. Karizma, toplumun yerleşik kurumlarına yabancı bir olgudur. Weber'in belirttiği gibi, "özel bir açıdan bakıldığında, her karizmatik otorite '...diye yazılıyor, ama ben sana söyleyeyim...' önermesini paylaşmak zorunda kalacaktır."

Karizmatik fenomenler geçici ve istikrarsızdır. Lider kısa vadede, muhtemelen gelen bir ilhamla kendi düşüncesini değiştirebilir. Uzun vadede ise zaten ölecektir. Bu nedenle, karizmatik otorite yeni liderin ömründe "rutinleşir" ve böylece liderin yerini, ya akılcı-hukuksal otoriteyle donatılmış bir *bürokrasiye, ya da karizmatik güdünün artık bütünleşmiş durumda olduğu geleneğin kurumsallaşmış yapılarına geri dönüş alır.

karizmanın rutinleşmesi (*routinization of charisma*) *bkz.* **karizma**

karma ekonomi (*mixed economy*) *Piyasa ekonomisinin unsurlarını *komuta ekonomisinin unsurlarıyla, yani *kapitalizm ve *sosyalizmin özelliklerini birleştiren bir ekonomi. Karma ekonomide, tamamen olmasa da bazı üretim, dağıtım ve mübadele etkinlikleri devletçe organize edilir ve devlet genelde politikaların, kuralların ve hedeflerin belirlenmesi ile emeğin denetiminde, kusursuz bir piyasa ekonomisinden daha büyük bir rol oynar.

Karma ekonomi terimi bazen daha gevşek anlamda, kusursuz bir piyasa ekonomisinin dışında kalan herhangi bir unsuru (örneğin, ülkenin bazı yörelerindeki geçimlik tarım adacıklarını) içeren bir ekonomiye gönderme yapmak amacıyla kullanılmaktadır.

karmaşık örnekleme (*complex sampling*) *bkz.* **örnekleme**

karşı-hareket (*counter-movement*) Belli bir *toplumsal hareketin faaliyetlerini engelleme, değişime karşı koyma ve alternatif bir bakış açısı getirme amacıyla, o harekete gösterilen örgütlü tepki. Karşı-hareketler kamuoyunun duygularını yansıtan kendiliğinden çıkışlardan oluşabileceği gibi, belli çıkar gruplarının yararına hareket eden cepheler şeklinde de olabilir. Örneğin *feminizm, Amerika Birleşik Devletleri'nde çeşitli karşı-hareketler (kürtaja karşı çıkan Yaşam Yanlısı Hareket ve başarılı Eşit Haklar Hareketi gibi) doğurmuştur. Başka karşı-hareket örnekleri arasında Britanya'daki faşizme ve ırkçılığa karşı çıkan hareketleri, eski SSCB'deki komünizmin dağılmasını istemeyen tutucu hareketleri sayabiliriz.

karşı-kültür (*counter-culture*) *Alt-kültürler, içinde yaşadıkları toplumun *egemen kültürüyle özellikle doğrudan bir karşıtlık içinde olup, o toplumun en önemli değer ve normlarını reddedebilir, bunun tam zıddı olan değer ve normları benimseyebilir ve bu durumda bazen "karşı-kültürler" diye adlandırılırlar. Karşı-kültür terimi en yaygın biçimde, 1968'de görülen gençlik çatışmalarıyla özdeşleştirilen öğrenci ve hippi kültürleri için kullanılmıştır, ama daha geniş anlamları da içerebilir. *Ayrıca bkz.* **alt-kültür.**

karşı-olgusal, koşullu karşı-olgusal (*counterfactual, counterfactual conditional*) Fiilen olayların farklı biçimde seyretmiş ya da değişik koşulların egemen olmuş olması halinde ortaya çıkacak durumu gösteren bir önerme. Şöyle ki, Alamein Savaşı'nın İkinci Dünya Savaşı'nın kaderini değiştirmiş olduğunu iddia etmek, çöldeki zaferi mağlup Alman kuvvetleri kazanmış olsaydı Müttefikler'in savaşı kaybedeceği şeklindeki bir karşı-olgusal durumu ima etmek anlamına gelecektir.

Karşı-olgusal akıl yürütme biçimi, belli ki nedensel açıklamanın doğasında içerilidir: Bir *nedenin saptanması, diğer etkenler eşit kalmak kaydıyla (*ceteris paribus*), o nedenin varolmaması halinde olayların farklı biçimde gelişmiş olacağı düşüncesini içerir. Anlamlı ve yanlışlanabilir bir sosyolojik önermenin, mutlaka ona denk düşen bir karşı-olgusal durumunun olacağı sıklıkla rastlanan bir iddiadır. Fakat pratikte, karşı-olgusal (ya da "koşullu karşı-olgusal") iddianın ne kadar akla yatkın olacağını saptamak kolay olmayabilir, çünkü başka yerlerde (saptanabilir nedenlerden dolayı) farklı sonuçlar üretmiş olan benzer ya da paralel koşulların karşılaştırmalı analizi böyle bir ihtimali ancak dolaylı yollarla destekleyebilir.

Pek çok sosyolojik iddia (örneğin, belirli toplumsal kurumların sözde işlevsel sonuçlarıyla ilintili iddialar) da açıkça karşı-olgusal durumları gözden geçirmeden ortaya atılmıştır. Kapitalist toplumda devletin sermayenin uzun vadeli çıkarlarına hizmet ettiği yönünde bir argüman varsa, o zaman, sermayenin kesin çıkarları saptanamadığı ve devletin bu çıkarların aleyhinde hareket ettiği kanıtlanamadığı sürece, bu açıklamanın *yanlışlamaya nasıl tabi kılınacağını belirlemek kolay olmayacaktır. Dolayısıyla, daha iddialı sosyoloji kuramlarını savunanların karşı-olgusal önermeleri formüle etme yollarına fazla önem vermemesi (hatta çok çok az önem vermeleri) anlaşılabilir bir durumdur.

karşılaştırmalı kalitatif analiz (*qualitative comparative analysis – QCA*)) Charles Ragin'in (*The Comparative Method*, 1987), karşılaştırmacı makro-sosyologların, çoğunlukla az sayıdaki örnekolaylar temelinde nedensel çıkarsamalar yapma zorunluluğu yüzünden karşı karşıya kaldıkları sorunları çözmek için önerdiği tekniğe verdiği isim. Bu teknik, Boole cebirininin iki şıklı mantığına dayanır ve incelenen örnekolaylarla yapılabilecek karşılaştırmaların sayısını, analitik düzeyde ilgi alanı olan niteliklerin (değişkenler) varlığı veya yokluğu açısından azamiye çıkarmaya çalışır. Örneğin, devrimlerin gerçekleşmesinde etkili olan nedensel faktörleri tanımlamaya çalışırken, 7 bağımsız değişken (ekonomik durgunluğun, devletin güvenliğine yönelik bir dış tehditin olup olmaması, vb.) içeren 18 örnekolay (ulus devletler gibi) incelenebilir ve nedensel koşullarla ilgili olarak en az 128 (2^7) farklı kombinasyon elde edilebilir. Ragin, bu tekniğin *karşılaştırmalı sosyolojideki örnekolay yönelimli (kalitatif) yaklaşımla, değişken yönelimli (kantitatif) yaklaşımın avantajlarını birleştirdiğini ileri sürmektedir. Onu eleştirenlere göreyse, bu teknik, istatistiki temsillerden ziyade yalnızca mantıksal temsilleri ortaya koyabilir; eksik olan değişkenler ya da veri hatalarını yansıtamaz; ilgi alanına dahil olan tüm değişkenlerin sadece iki değerli olmadığını gösterir ve bundan dolayı her örnekolayın ikili biçimde kodlanma zorunluluğuna karşı son derece duyarlıdır. Örneğin, "ekonomik durgunluğun varlığı-yokluğu" arasında yapılan seçim, ara koşulların varlığına ya da durgunluğun süresi ve ciddiyeti hakkında bir bilginin elde edilmesine olanak tanımaz. Araştırmacıların farklı biçimlerde açıkça çürütülebilecek -gelir ve gelir dağılımındaki eşitsizlik derecesi gibi- sürekli değişkenlerle ilgilenmesi durumunda (ki durum çoğunlukla böyledir) *kodlama problemleri iyice çoğalacaktır.

karşılaştırmalı sosyoloji, karşılaştırmalı yöntem (*comparative sociology, comparative method*) Toplumsal fenomenlerin değişmez biçimde

tipik, temsili ya da eşsiz özellikler taşıdığına ve bunların hepsinin uygun biçimlerde karşılaştırılabileceğine inanıldığı için, tüm sosyoloji örtük biçimde karşılaştırmalıdır. Bu yüzden Émile *Durkheim, "karşılaştırmalı sosyolojinin, sosyolojinin özel bir kolu olmadığında, salt betimleyici olmaktan çıkması ve olguları açıklama özlemi içinde olması derecesinde sosyolojinin kendisi olduğunda" ısrar etmekte haklıydı (*Sosyolojik Yöntemin Kuralları* [*The Rules of Sociological Method,* 1895). Sonuç olarak, araştırma tekniklerinin hepsi karşılaştırma yapmayı kolaylaştıracak şekilde kullanılabileceği için, tek bir karşılaştırma yöntemi olmadığını da söyleyebiliriz.

Sosyolojik bir analizin açıkça karşılaştırmalı bir analiz olduğu düşünülüyorsa, genellikle ulus devletlerdeki ya da farklı tipte toplumlardaki (kapitalist toplum ve devlet sosyalizmi toplumu gibi) özgül toplumsal süreçlerin bir incelemesini içerdiğine inanılır. Normal koşullarda karşılaştırmalı sosyoloji şeklinde anılan çalışmaların önemli bir kısmını değişik ulusları bir arada inceleyen araştırmalar diye tanımlamak herhalde daha doğru olacaktır. Amerikan Sosyoloji Derneği Başkanı Melvin L. Kohn, 1987 yılı dönemi başkanlık konuşmasında bu araştırma biçimini savunan bir bildiri sunmuştur ("Cross-National Research as an Analytical Strategy", *American Sociological Review,* 1987).

Literatürde bu tipteki karşılaştırmalı analiz doğrultusunda iki genel yöneliş açıkça görülmektedir. Birinci olarak, genellikle iyi tanımlanmış bir önsel genel kuramdan (ki bu kuramlar daha sonra farklı toplumsal -ve muhtemelen tarihsel- bağlamlarda test edilmiş olur) hareket eden ve benzerlikleri araştıran incelemeler vardır. *İşlevselci düşünceden esinlenen araştırmaların çoğu, örneğin *modernleşme kuramının hemen hemen tüm külliyatı bu biçimdeki çalışmalardır. Benzer biçimde, gerek sosyoloji gerekse antropolojideki *yapısalcı çalışmalarda (yapısalcı Marksistlerin çalışmalarını buna örnek gösterebiliriz), farklı toplumlardaki deneyimlerin görünüşte farklı olan düzenlerinin altında yatan modellerin ve genel süreçlerin saptanmaya çalışıldığına tanık oluruz. Bu yaklaşımın içerdiği tehlike de, tümel önerme örnekleri peşinde koşarken bağlamın göz ardı edilmesidir.

Diğer uçta ise değişkenlikleri arayan incelemeler bulunmaktadır. Değişkenlikleri arayan incelemeler toplumların tarihsel özgüllüklerini vurgular, genel kuramlar ya da yasalar aramayı reddeder ve karşılaştırmalı araştırma yönteminden, her kültürün özgül düzenlemelerini daha iyi anlayabilmek için kültürler arasındaki farklılıklara ışık tutmak amacıyla yararlanırlar. Max *Weber'in karşılaştırmalı sosyolojisi bu yaklaşıma iyi bir örnektir. Demek ki buradaki sorun, sosyolojik açıklamanın bağlam masasında feda edilebilmesi; özgül toplumsal fenomenlerde kültürler veya ülkeler arasında görülen farklılıkların tümüyle tarihsel rastlantıların ürünü olduğu sonucuna varılmasıdır. İşbölümü, suç oranları, dinin örgütlenmesi (ya da başka şeyler) Britanya'da ve Almanya'da farklı farklıdır, çünkü Britanya Britanya'dır, Almanya değildir. Analiz birimleri (bu örnekte ulus devletler), yorumlanması gereken çok sayıdaki örnekolay incelemeleridir.

Przeworski ile H. Teune bu ikilemle ilgili kışkırtıcı bir analizde (*The Logic of Comparative Social Inquiry,* 1970), karşılaştırmalı sosyolojik araştırmanın hedefinin ülke isimlerinin yerine değişken isimlerinin geçirilmesi olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Şöyle ki, belirli bağımlı değişkenlerin

ülkelere göre farklılık gösteren *açıklayanlar (*explanans*), sosyologların anlamlı genellemeler oluşturabilecekleri değişken isimleri altında sınıflandıracak şekilde sadece söz konusu toplumların farklı tarihlerinde değil, aynı zamanda özgül ulusal özelliklerde (gelir eşitsizliğinin ölçüsü ya da siyasal rejim tipi gibi) kök salmış olmalıdır.

Karşılaştırmalı araştırmaların çoğu, sınıf farkındalığı düzeylerinde (örneğin) çeşitli ülkelerdeki değişiklikler hakkındaki sorulara karşılık verebilmek için *çok değişkenli istatistiki tekniklere dayanmaktadır. Charles Ragin *The Comparative Method* (1987) adlı kitabında, kalitatif karşılaştırmalı yöntemin, karmaşık veri yapılarını sistematik ve bütüncül bir şekilde basitleştirmek amacıyla Boole cebirinden (mantık cebiri) yararlanan bir veri indirgeme tekniğine dayalı, alternatif (ya da, kendisine bakarsak, tamamlayıcı) bir mantığını savunmuştur. Bu yaklaşım değişken-hedefli olmaktan çok vaka-hedefli ve soyut olarak nedensel olmaktan çok tarihsel bir yaklaşımdır. Boole mantığı tümevarımcıdır ve çoklu konjonktürel neden-sonuç ilişkisi modellerini (tercihen varolan ve olmayan tüm muhtemel toplumsal koşulların bileşimlerin etraflıca ele alarak) saptama çabasıyla, tarihsel sonuçlar karşısında toplumsal durumların türlerini çapraz olarak sınıflandıran bir "hakikat tablosu" içinde iki kutuplu değişkenlerden yararlanır.

Karşılaştırmalı araştırmanın mantıksal ve metodolojik problemleri en iyi biçimde özel karşılaştırmalı analizler bağlamında tartışılır. Buna örnek olabilecek metinler arasında şunları sayabiliriz: der. Else Oyen, *Comparative Methodology* (1990) ve der. Charles C. Ragin, *Issues and Alternatives in Comparative Social Research* (1991). *Ayrıca bkz.* **kalitatif karşılaştırmalı analiz; karşı-olgusal; Mill, John Stuart; neden; tarihsel sosyoloji.**

karşılıklılık (*reciprocity*) *bkz.* ***compadrazgo;*** **hediye ilişkisi; kula halkası; mübadele kuramı**

karşılıklılık normu (*norm of reciprocity*) *bkz.* **mübadele kuramı**

kartel (*cartel*) *bkz.* **tekel**

kartopu tekniği, kartopu örneklemi (*snowballing technique, snowball sample*) Kartopu örneklemleri, bir bilinen öğeler merkezinden başlar ve sonra, orijinal örneklemin üyelerinden elde edilen yeni öğeler ilave edilerek arttırılır. Kartopu örneklemlerinin bu şekilde adlandırılmasının nedeni, karla kaplanmış bir yokuştan aşağı yuvarlanan kartopunun durmadan büyümesiyle yapılan bir analojidir. Kartopu örneklemleri çoğunlukla, yasadışı hap kullanma örneğinde olduğu gibi, ilgilenilen *nüfusla ilgili tüm öğeleri sıralayan bir *örnekleme çerçevesi elde etmek mümkün olmadığında kullanılır. Dolayısıyla kartopu örneklemleri tesadüfi değildir ve değerlendirme konusu olan nüfusu istatistiksel olarak temsil etmezler. Bu yüzden çıkarımsal istatistik teknikleri karşısında inandırıcı özelliklere sahip değildir.

kast (*caste*) Aşırı *kapanma kriterlerine dayalı olarak, katı hiyerarşik *toplumsal tabakalaşmanın *ideal tipini araştıranların aşırı derecede basitleştirdikleri, önemli oranda iç karmaşıklığa sahip bir kurum. Kast, Max *Weber'in yazılarında, etnik *statü tabakalaşmasıyla eşanlamlı olarak kullanılıyor ve statü onuru tabakalaşmasını ticari *sınıflar ve *piyasayla çeliştiren sürekliliğin bir ucunu oluşturuyordu. Kastın herhalde en açık tanımı, onu "içevlilik, kalıtsal üyelik ve özgül bir yaşam tarzıyla (bu bazen gelenek uyarınca belli bir mesleğin sürdürülmesini de kapsar ve genellikle, arılık ve kirlilik kavramlarına dayalı olarak, hiyerarşik bir

sistemdeki az ya da çok belirgin bir ayin statüsüyle birlikte anılır) ayırt edilen insanların meydana getirdiği küçük ve adlandırılmış bir grup" olarak niteleyen André Béteille'in önerdiği tanımdır (*Caste, Class and Power,* 1965).

Hinduların yaşamlarını düzenleyen kast sisteminin temelinde, Brahmanlar [rahipler], *Kshatriya*'lar [askeri ve yönetici sınıf], *Vaişya*'lar [üretici ve tüccar sınıf], *Şudra*'lar [emekçiler] ve Dokunulmazlar'ı [Tanrı'nın çocukları] kapsayan beşli *varna* [toplumsal sınıf] ayrımı yatar. Her *varna* içinde, küçük endogam gruplar olan, belirli bir mesleğe bağlı, bir köyde ya da köyler grubunda yerleşmiş ve başka bir etken olmaması durumunda toplumsal mevkiin doğumla belirlendiği bir sistem içinde mobilite olanağı sağlayan bir sürü *cati* vardır.

Varna sistemi bir değerler sistemi sağlarken, *cati* bu sistemin işlevsel örgütlenmesi ve pratiğidir. *Cati*'ler daha üst *varna*'nın pratiklerini benimseyerek kast hiyerarşisi içinde yükselmeye çalışabilirler; bu, *varna*'lar arasında değil, kendi *varna*'ları içinde yükselmeyle sonuçlanabilir ve buna sanskritleşme denir. *Varna*'lar arasındaki mobilitenin ancak yeniden doğumla sağlanabileceğine inanılmaktadır: buna göre, kast kanunlarının ya da *dhrahma*'nın başarılı bir şekilde yerine getirilmesi bireye arttırılmış bir *karma* kazandırır ve böylelikle yeniden doğumla birlikte daha yüksek bir statüye kavuşulmuş olunur.

Kastlar arasındaki ve içindeki başlıca ayrım çizgisi, kirlenme kuralları etrafında ifade edilir. Bu kurallar ortakçılık (yiyecek hazırlama ve paylaşma), evlilik ve toplumsal ilişkinin her biçimini etkiler. Yiyeceklerin kirlenmesi çok muhtemel olduğu için, daha üst *varna* vejetaryenliğe yönelir ve kesinlikle içki içmez. Yine bu nedenle, koyun eti, domuz eti ve sığır eti arasında ayrımlar konularak et tüketimi derecelendirilir. Mekânsal ayrılık ise *cati* sisteminin doğal bir sonucu olup, sistemde ve sistemin halihazırdaki kurallarının özünde varolan bölünme bir kast mahkemesince denetlenir. Kast sistemi kasttan olmayanları, Hindu olmayan yabancıları özümsemeyi çok iyi başarmıştır.

Hindistan devleti, bağımsız olduğu 1947 yılından beri kast ayrımlarını parçalamaya çalışmış, fakat pratikte, kast toplumsal yapıda önemli bir rol oynamaya devam etmiştir. Bazı sosyologlar kast terimini (tartışmalı bir şekilde) Hindistan'ın sınırlarının dışına çıkarmaya ve Güney Afrika'daki apartheid sisteminin analizine, hatta yirminci yüzyılda ABD'nin bazı bölgelerinde görülen ırk ayrımcılığı sistemine taşımaya çalışmışlardır. *Ayrıca bkz.* **Hinduizm; Irk İlişkilerinde Kast Okulu.**

kategori (*category*) *Ölçüm sürecinin anahtar bir boyutu, gözlemle yapılan ölçümlerin, tartışmasız biçimde ortak özellikler temelinde, gruplar ya da kategoriler halinde sınıflandırılmasını gerektirmektedir. Bundan dolayı, kategori türdeş verilerle ilgili bir gruplandırmadır. Örneğin, "cinsiyet" *değişkeninde iki kategori, erkek ve kadın kategorileri bulunurken; "toplumsal sınıf" değişkeninde üç kategori, üst, orta ve çalışan sınıflar kategorileri görülecektir. "Cinsiyet" kategorisinde örnekleri veya gözlemleri uygun kategorilere yerleştirmenin kuralı görece basitken; "toplumsal sınıf" kategorisinde daha karmaşık ve sınıf kuramına göre değişik kurallar söz konusudur. *Ayrıca bkz.* **denklik kuralları; kodlama.**

kategorik değişken *(categoric variable) bkz.* **değişken**

kateksis (yüklenim) (*cathexis*)

Psişik enerji yükleme. Kateksis terimi, özellikle onu libidinal (cinsel) enerjinin fikirler, kişiler ya da şeylerdeki etkisini anlatmak amacıyla kullanan Sigmund *Freud'la birlikte anılmaktadır. İdin bu "nesne-kateksisler"i, anti-kateksislerle (egonun bastırma sürecinde kullandığı güçlerle) karşıtlık içine sokulmuştu. *Ayrıca bkz.* **psikanaliz.**

katharsis (*catharsis*) Sözcük anlamıyla "temizlenme" ya da "arınma"yı gösteren katharsis terimi, psikodinamik bakımdan, temel gerginlikleri ve endişeleri azaltan duyguların atılmasını anlatmaktadır. Sigmund *Freud başlangıçta katharsisin, daha sonradan patolojiye neden olan üzücü ilk deneyimlerin basit bir şekilde yeniden su yüzüne çıkmasıyla tamamlanabileceğini ileri sürmüştü. *Ayrıca bkz.* **psikanaliz.**

katılım oranı (*participation rate*) *bkz.* **emek gücü katılım oranı**

katılımcı demokrasi (*participatory democracy*) Antik Yunan'daki, halkın (*demos*) yönetimi idealinin yirminci yüzyılda yeniden doğmuş hali. Katılımcı *demokrasi, tüm yurttaşların tüm kararlara aktif biçimde katılmasını öngören doğrudan demokrasidir. Avrupa ve Amerika'da 1960'ların gençlik ve öğrenci hareketleri doğrudan demokrasiyi büyük bir coşkuyla benimsemişlerdir. Pratikte ise doğrudan demokrasi, tüm tartışma ve karar süreçlerinin grubun tamamının yüz yüze toplantılarında gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Doğrudan demokrasi özellikle, Amerikan Yeni Sol'u, Fransız ve Britanya öğrenci hareketleri, ilk kadın hareketleri ile 1960-1970'lerin nükleer karşıtı ve barış hareketleri açısından önemliydi. Ayrıca, 1980'ler ve 1990'lar da hayatta kalmayı başaran çevre hareketleriyle cemaat hareketlerinin de önemli bir parçasıydı. Katılımcı demokrasinin zorluğu pratik bir sorundur; karar alma sürecini karmaşıklaştırır ve yavaşlatır. Gücü ise, tüm kararlara aktif katılım ilkesi çerçevesinde bireylerin gruba bağlanmasını sağlamasıdır. Genel kanıya göre, katılımcı demokrasi yalnızca 500 ya da daha az aktif üyesi olan gruplarda etkin olabilir.

katılımcı gözlem (*participant observation*) Verili bir inceleme alanında, insanlarla (dini, mesleki ya da sapkın gruplar gibi) kendi doğal çevrelerinde kurulan yoğun ilişkiyle yakın ve özel bir samimiyet yaratmayı amaçlayan önemli bir araştırma stratejisi. Katılımcı gözlemin kaynağı, *sosyal antropologların *alan çalışmaları ile *Chicago Okulu'nun kent araştırmalarıdır. John Lofland'in *Doomsday Cult* (1966) adlı kitabındaki incelemesi, Laud Humpherys'in *Tearoom Trade*'deki (1970) homoseksüeller araştırması ve William Foote Whyte'ın çete incelemesi (*Street Corner Society*, 1955) bu yaklaşımın klasik örnekleridir. Bu tür araştırmalar genellikle bir dizi yöntem içerir (bu yöntemlerin hepsi elinizdeki kitapta ayrı ayrı tartışılmıştır): informel görüşmeler, doğrudan gözlem, grup yaşamına katılma, kolektif tartışmalar, grup içinde üretilen kişisel belgelerin analizi, ve yaşam öyküleri. Dolayısıyla, katılımcı gözlem yöntemi kalitatif bir araştırma şeklinde nitelense bile, kantitatif boyutlara sahip olabileceği (çoğu kez sahip olduğu) unutulmamalıdır.

Katılımcı gözleme dayalı türdeki araştırmaların ana metodolojik problemi, yeterli düzeydeki *öznellik ile yeterli düzeydeki *nesnelliği dengelemektir. Katılımcı gözlemin başlıca amacı, inceleme nesnelerinin öznel dünyalarına girmek ve bu dünyalara onların bakış açısıyla bakmak (anlama ya da *Verstehen* nosyonuna benzer bir yöntem) olduğundan, yeterli öznellik sorunu hemen kendisini gösterecektir: Araştırmacılar, kendi görüşlerini araştırma

nesnelerine empoze etmediklerini, tamamen onların bakış açılarını temsil ettiklerini nasıl bilebilirler? Öte yandan, yalnızca araştırma nesnesinin kendi görüşüyle sınırlı kalmak, onun adına konuşma ve "yerlileşme" probleminin ortaya çıkma riskini, yani dünyayı yalnızca araştırma nesnesi ya da nesnelerinin bakış açısından görme olasılığını beraberinde getirebilir. İşte bu noktada yeterli nesnellik sorununun ortaya konması gerekir: yani, araştırma nesnesinin görüşünü, daha geniş bir kuramsal ve toplumsal bağlama yerleştirebilecek mesafeyi korumak. Katılımcı gözlemciler başından beri şu ikilemin tuzağına düşerler: Aşırı tarafsızlık katılımcı gözlemin sağlayabileceği kavrayış gücünü zayıflatır, fakat aşırı ilişki de sosyal bilim açısından değeri kuşkulu olan veriler ortaya çıkarır. Katılımcı gözlemde görülen sorunların en kapsamlı tartışmasını şu metinde bulabilirsiniz: T.S. Bruyn, *The Human Perspective in Sociology* (1966).

Katılımcı gözlem birkaç biçime bürünebilir. Raymond L. Gold, sosyolojik alan gözlemindeki roller üzerine klasikleşmiş bir makalesinde ("Roles in Sociological Field Observation", *Social Forces*, 1958), bu tür araştırmalara dört rolün uyarlanabileceğine işaret etmiştir. Bu roller, tam katılım, gözlemci olarak katılım, katılımcı olarak gözlem ve tam gözlem yelpazesi şeklinde sıralanabilir. Fakat bu taksonomide de öznellik-nesnellik ikilemiyle karşılaşılacaktır: Tam katılım "yerlileşme"ye yaklaşırken, tam gözlem öznel davranış boyutlarından bir model çıkarma konusunda son derece mesafeli kalabilir. *Ayrıca bkz.* **açık katılımcı gözlem; örtük gözlem.**

katılımcı olmayan gözlem (*nonparticipant observation*) Araştırmacının, araştırması aracılığıyla incelemeye konu olanları izlediği, onlara ilişkin bilgiler edindiği, ama incelenen durumun içinde aktif olarak yer almadığı bir teknik. Katılımcı olmayan gözlem yaklaşımı bazen, tam da gözlemlendiklerini bilmenin insanları farklı şekilde davranmaya itebileceği ve buna bağlı olarak, toplanan verilerin geçerliliğini ortadan kaldıracağı (örneğin, ünlü *Hawthorne etkisi örneği gibi) iddiasıyla eleştirilmiştir. Böyle bir tehlikenin ortaya çıkmasını önlemek için araştırmacılar, bir zaman dilimi içinde birtakım benzer durumları gözlemleme yoluna başvururlar. Günümüzde artık, katılımcı olmayan gözlemde video kayıt cihazları kullanılabilmekle birlikte, bu yöntemin de aynı şekilde araştırma konusu kişilerin davranışını değiştirebileceği (aslında, neredeyse kesin olarak değiştirdiği) konusunda genel bir konsensüs vardır. *Ayrıca bkz.* **katılımcı gözlem.**

katsayı (*coefficient*) *bkz.* **ilişki katsayıları**

Kautsky, Karl (1854-1938) Alman *sosyalist politikacı ve toplum kuramcısı. Kautsky bir makalesinde ("On the Agrarian Question", 1899), kapitalist gelişmenin karşısında küçük çaplı köylü üretiminin ortadan kalkmaya mahkûm olduğunu, sosyal demokratların *köylülerin çıkarlarını savunmaya çalışmamaları gerektiğini ve geleceğin *proleterleşmede yattığını ileri sürmüştü. Kautsky'ye göre, köylülük "geri" toplumsal özelliklerden olan izole olmayı, geleneği ve bireyciliği somutlaştırıyordu. Revizyonizme, yani Edward *Bernstein'ın 1900'lerdeki seçimleri esas alan politikalarına karşı olan Kautsky, Birinci Dünya Savaşı'nda pasifist bir tutum almış, daha sonra Bolşevik Devrimi'ni ve Bolşeviklerin "proletarya diktatörlüğü" politikasını eleştirerek, ona sosyal demokrasinin işçi sınıfına ihanetinin timsali damgasını vuran

Lenin'in düşmanlığını üstüne çekmişti (bkz. *The Road to Power,* 1909 ve *The Dictatorship of the Proletariat,* 1918). *Ayrıca bkz.* **Marksizm.**

kavramlar (*concepts*) Sosyal bilimcilerin toplumsal fenomenleri analiz etmek, gözlemlenen dünyanın nesnelerini sınıflandırmak, bu fenomenleri açıklayarak bir anlam yüklemek ve bu gözlemler temelinde üst düzey önermeler formüle etmek amacıyla başvurdukları terminolojik araçlar. Kavramlar pek çok biçimde kategorize edilmiştir. Örneğin, doğrudan gözlemlenebilir fenomenleri tanımlayan kavramlar ile çıkarsanmış fenomenleri ifade eden tanımlar arasında bir ayrıma gidilmektedir. Kavramların oraya buraya çekilmesini gösteren başka bir şey, bu tanımlar konusunda bir sürü tartışma yapılması, daha doğrusu "özünde ihtilaflı kavramlar" denilen bir kavramlar sınıfı bulunmasıdır. Sosyal bilimlerdeki pek çok kavram hem betimleme hem de değerlendirme amaçlıdır ve pek çoğu duygusal ya da kuramsal çağrışımlarla yüklüdür. *Sömürü, *yabancılaşma, *ayrımcılık, hatta toplumsal *sınıf gibi terimler, ağır bir değerler yükünü de içinde barındırır (bkz. S. Nowak, *Methodology of Sociological Research,* 1977).

kaynak mobilizasyonu (*resource mobilization*) Kaynak mobilizasyonu, *toplumsal hareketleri anlamada maddi kaynakların oynadığı kritik rolü vurgulayan farklı bir perspektifi gösterir. Toplumsal hareketlerle ilgili ilk dönem incelemeler, onları, derin hayal kırıklıklarına bağlı kendiliğinden ya da isterik tepkiler şeklinde görme eğilimindeydi. Kaynak mobilizasyonu, akılsallığı ve yeterli finansman, liderlik ve örgütlenmenin önemini öne çıkarır.

kehanette bulunma (*divination*) Kehanette bulunma, geleceği önceden söylemeye ya da bir durumun (genellikle bir belânın ya da hastalığın) doğuşunu keşfetmeye çalışan bir harekettir.

Kelly, George Alexander (1905-1966) *Kişisel kurgu kuramının ve "rol kurma repertuarı testi"nin öncülüğünü yapmış olan Amerikalı psikolog. Kelly *The Psychology of Personal Constructs*'da (1955), "bir insanın yaşadığı süreçlerin psikolojik düzeyde, olayların gerçekleşeceğini umduğu biçimlerce kanalize edildiği"ni savunmuştu. Bu tür kurgular psikolojinin temel konularındandır. *Ayrıca bkz.* **biliş kuramı.**

kendi kendini gerçekleştiren kehanet (*self-fulfilling prohecy*) Robert Merton'ın *Social Theory and Social Structure*'da (1957) sosyolojinin hizmetine sunduğu ve William Isaac *Thomas'ın daha önceleri ortaya attığı, "İnsanlar bazı durumları gerçek olarak tanımladıklarında, o durumlar eninde sonunda gerçeğe dönüşür" şeklindeki ünlü teoremiyle birleştirilen bir kavram. Merton, kendi kendini gerçekleştiren kehanet olgusunun toplum açısından önemli ve temel bir süreç olduğunu ileri sürmekte ve bu iddiasını şöyle dile getirmektedir: "Başlangıçta yapılan *yanlış* bir durum tanımı, esas olarak yanlış bir kavrayışı *doğru* hale getiren yeni bir davranışa yol açar. [Bu da] bir yanlışlık saltanatını sürekli kılmaya yarar". *Ayrıca bkz.* **kendi kendini yok eden kehanet; maksat dışı ya da tahmin edilmeyen sonuçlar.**

kendi kendini yok eden kehanet (*self-destroying prophecy*) *Kendi kendini gerçekleştiren kehanetin mantıksal karşıtı: Şöyle ki, bir öngörünün (sosyolojik genellemeyi de kapsar), tam da kendisinin ya da genellemenin yaygın olarak bilinmesi yüzünden zarar

gördüğü bir durum. Örneğin, bir spor karşılaşmasına kalabalık sayıda seyirci geleceği öngörüsü, polisin olay çıkarması muhtemel kişileri, büyük bir kalabalık toplanacağını önceden tahmin ederek uzakta tutmayı başarması sayesinde, önceden beklenen şiddet olaylarının yaşanmasını önleyebilir. Öbür yandan, bu türden öngörülerin kendi kendini gerçekleştiren kehanetlere dönüşebileceğini belirtmek gerekir (bazı seyirciler, muhtemelen olayın kendilerini tanıtacağı düşüncesinin çekiciliğine kapılarak şiddet olaylarına katılmayı tercih edebilirler). Bu tür örneklerde hangi seçeneğin gerçekleşme ihtimalinin daha fazla olduğu konusunda hiçbir sosyolojik (ve polisiye) girişim yapılmamıştır.

kendini gerçekleştirme (*self-actualization*) Çoğunlukla etkin insanlar hakkındaki incelemelerinde, kişinin tam potansiyeline erişmeden önce karşılanması gereken bir *ihtiyaçlar hiyerarşisi bulunduğunu iddia eden Abraham *Maslow'la ilişkilendirilen bir kuram. Aşağıdan yukarıya doğru gidecek olursak, bu ihtiyaçlar, fizyolojik, güvenlik, sevgi ve aidiyet, saygı ve statü ile son olarak "gerçekleştirme"dir: yani, kişinin olabileceği her şeyi olma arzusu. Bunu Maslow'un deyişiyle şöyle ifade edebiliriz: "İnsan ne olabilecekse, o olmalıdır." *Ayrıca bkz.* **ihtiyaçlar hiyerarşisi.**

kent ekolojisi (*urban ecology*) 1920'lerde *Chicago'lu sosyologların öncülüğünü yaptıkları kent ekolojisi, *insan ekolojisinin gelişmesinde merkezi bir öneme sahipti. Gerçekte bu iki terim sık sık birbirinin yerini alabilmektedir.

Kent ekolojisi, biyoloji biliminden türettiği ilkeleri, kentsel nüfusların mekânsal dağılımını açıklamakta kullanmaktadır. Bu, her biri toplumsal temeline göre, örneğin ortak sınıfsal konumları ya da etnik kökenlerine dayanarak bir araya gelmiş insan gruplarının bölgesel üstünlük sağlamak için giriştikleri "biyotik" rekabetin ürünüdür. Gruplar kendilerine özgü "doğal alanlar" ya da semtlerde otururlar. Ernest Burgess'in ortaya attığı *yoğunlaşma bölgeleri kuramı, bu kent sisteminin ekolojik bir temsilidir. İşgal, tahakküm ve yerine geçme gibi ekolojik kavramlar, grupların yerlerinin rekabetçi baskılar sonucunda yeniden belirlenmesiyle gerçekleşen değişim evrelerini betimleyen sözcüklerdir. Bununla beraber, kısıtlanmamış biyotik rekabet toplumsal düzeni olanaksız kılar ve buna bağlı olarak, toprağa dayalı rekabetin üzerini örten ve onu sınırlayan ikinci bir toplumsal örgütlenme ("kültür") düzeyi ortaya çıkar. Gerek toplumsal bakımdan homojen grupların işgal ettiği doğal alanlarda, gerekse kitle kültürü, kitle iletişim araçları ve kent politikası gibi şehir çapında bütünleşmeyi sağlayıcı mekanizmalarda iletişimin, konsensüsün ve işbirliğinin öneminin kaynağı bu oluşumlardır.

Şimdi, kent ekolojisinin temelinin biyolojiden türetilmiş varsayımlardan oluştuğunu çok az sayıda sosyolog kabul edecektir. Buna rağmen, kent ekologlarının Chicago'dan bir araştırma laboratuarı gibi yararlanarak ortaya koydukları çalışmalar, kent sosyolojisinin, cemaat araştırmalarının, kültürel sosyolojinin, sapkınlık ve hastalık incelemelerinin, toplumsal ve dinsel hareketlerin, aile ve ırk ilişkilerinin ve kır sosyolojisinin gelişmesini doğrudan etkileyerek, ampirik temellere sahip sosyolojinin ve böyle bir sosyolojinin araştırma yöntemlerinin gelişmesine büyük bir katkıda bulunmuştur. Helen MacGill Hughes'un Chicago'da gördüğü eğitimle ilgili anıları, kent ekolojisinin metodolojisine ilginç (ve zaman zaman naif) bir ışık tutmaktadır (bkz. "On Becoming a Sociologist", *Journal of the History of Sociology*, 1980).

kent sosyolojisi (*urban sociology*) Sosyolojinin *kentleşmeye ilgi duyması, bu yeni disiplini esinlendiren toplumsal ilişkiler ile yapıların ilk önce on dokuzuncu yüzyılın hızla büyüyen sanayi şehirlerinde desteklendiğini düşünecek olursak, *sosyolojinin kendisiyle birlikte başlamıştır. İlk sosyologların büyük çoğunluğunun, Viktorya çağı düşüncesinin ve yazınının önemli bir kısmında ağırlığını hissettiren kent-karşıtı yanlılığı paylaştığı, bunun sonucunda kırsal yaşamın romantize edildiği eserlerin yaygın olduğu görülmüştür. Kentleşme sürecinin gündeme getirdiği başlıca sorunlardan birisi, *cemaatin görünür biçimde dağılmaya, *toplumsal denetimin gevşemeye başlamasıdır.

Georg *Simmel *The Metropolis and Mental Life*'da (1903) bu sorunları, kentli yaşam tarzları ve kişilik ekseninde parlak, izlenimci bir tartışma halinde toparlayıp gözler önüne sermeyi başarmış; kentsel bölgelerin tipik özelliklerini yansıtan toplumsal örgütlenme ile kültürü nüfus yoğunlaşmalarının sonucu olarak gören, böylece şehirlerin fiziksel özelliklerini nedensel bir yorumla kentlerde yaşayanların toplumsal özellikleriyle birleştiren bir tutum sergilemiştir. Simmel'in Darwinci *ekolojiden türettiği fikirleri ve analizi, 1920'lerden 1950'lere kadar başat paradigma olarak rol oynayan *Chicago Okulu'nun kent sosyolojisini şekillendiren çerçeveyi de belirlemiştir. Bu paradigmanın en özlü anlatımı, Louis Wirth'ün, şehirlerin görünüşteki üç evrensel özelliğinden (büyüklük, yoğunluk ve toplumsal heterojenlik) yola çıkarak kent yaşamının (*kentliliğin) ideal-tipik özelliklerini ortaya koyduğu bir makalesidir ("Urbanism as a Way of Life", *American Journal of Sociology*, 1938).

Chicago Okulu'ndaki kent sosyolojisi önemli ampirik araştırmaları kışkırtmış; buna rağmen 1960'lara gelindiğinde bu paradigmanın çözüldüğü ve alt-disiplinin sosyolojik bir sığ su haline geldiği gözlenmiştir. Ampirik açıdan, Herbert Gans (ABD'de) ve R.E. Pahl (Britanya'da) gibi araştırmacıların çalışmaları, kent mekânı (dolayısıyla, Wirth'ün yorumuyla şehirlerin evrensel özellikleri) ile özgül *yaşam tarzları arasında zorunlu bir bağ kurulmasını çürütür yöndedir. Kuramsal açıdan ise, bu yaklaşım şehirlerin fiziksel özelliklerini şeyleştirip, yanlış biçimde bu özellikleri toplumsal süreçlerin sonuçları değil, nedenleri olarak görerek ve yine yanlış biçimde, şehirlerde şekillenen toplumsal kalıplarının nedeninin şehirler olduğu gibi bir sonuca vararak, *doğalcılığın bir biçimini içermektedir.

Bu yorum, şehirlerin evrensel fiziksel ya da demografik özelliklerinden toplumsal yaşamın tipik yani karakteristik kalıplarını çıkarmanın, salt ampirik açıdan değil, epistemolojik açıdan da bir hataya düşmek anlamına geleceğini düşündürmektedir. Öte yandan, kent sosyolojisi için yeni ve birleştirici bir kuramsal paradigma (neo-Weberci *konuta göre sınıflandırma ve *kent yönetimciliği kuramları, *tüketim dilimlerinde odaklanan mekâna dayanmayan kent sosyolojisini ve *kolektif tüketiminde merkezlenen neo-Marksist perspektifleri kapsayan bir paradigma) oluşturmayı amaçlayan yeni girişimler olduğunu söyleyebiliriz.

1970'lerin yeni kent sosyolojisini belirleyen akım bu neo-Marksist perspektiflerdi. Louis *Althusser ile Nicos *Poulantzas'ın yapısalcı Marksizmlerinden etkilenmiş olan Manuel Castells, bu akımın en önemli metni olan *The Urban Question*'da (1977), modern (tekelci) kapitalizmin, işgücünün kendisini yeterli düzeyde yeniden üretmesini sağlamak için, devletin sunduğu kent malları ve hizmetlerine (ya da

"kolektif tüketim"e) giderek daha bağımlı hale geldiğine işaret ederek, kapitalist kentleşmenin yapıları ile pratiklerinin ayrıntılı bir yorumunu sergilemişti. Nitekim *devlet ile *kentsel toplumsal hareketler arasındaki çatışmalar bu noktada yoğunlaşacaktı. Kentsel toplumsal hareketler, işyeri mücadeleleriyle birlik kurulması halinde, bir bütün olarak kapitalist toplumlarda devrimci değişiklikler gerçekleştirebilecek bir toplumsal güçtür.

The Urban Question, kapitalist kentleşmeye ilişkin görünüşte etkili olan bir analiz getiriyordu ve bu özelliğiyle kentsel toplum kuramı ve araştırmalarında birçok yenilikçi çalışmaya esin kaynağı olmuştu. Ancak bu yorumlar, Castells'in formülasyonunun ana yönlerinin, bilhassa şehirleri "kolektif tüketim mekânları" diye tanımlaması ve kentsel toplumsal hareketlere verdiği önem, yine yapısal-Marksist bir anlayışı yansıtan *görece özerk devlet kavramının kuramsal ve ampirik bakımdan eksikli olduğunu da göstermişti. Zaten kendisi daha sonra *The City and the Grassroots*'da (1983) Marksist kuramdan uzaklaşacak ve kentsel toplumsal hareketlerin potansiyel etkileri konusunda daha az dramatik bir görüş benimseyecekti. Castells *The Informational City*'de (1989) ise, enformasyon teknolojisindeki devrimin kapitalist üretim ile kentsel ve bölgesel gelişme kalıpları açısından yepyeni bir aşamayı temsil ettiği görüşünü savunmuştur.

Yalnız bu daha yeni yaklaşımların hiç birisi, (neo-Marksizm hâlâ etkisini koruyor olmasına rağmen) eskiden Chicago Okulu'nun başardığı türde entelektüel bakımdan başat bir konuma gelememiştir. Yine de, kentsel ve bölgesel gelişmenin siyasal iktisadı, kent politikası ve toplumsal hareketler ile mekân ve toplumsal yapı arasındaki ilişki gibi çok çeşitli konularda (ve sıklıkla disiplinlerarası bir eksende) kapsamlı araştırmalar yapılmasını esinlendirdiklerini söyleyebiliriz (bkz. D.T. Herbert ve D.M. Smith, *Social Problems and the City,* 1989). Bu literatürün önemli bir kısmı, toplumsal *tabakalaşma, kolektif toplumsal eylem ve *iktidarın bölüşümü gibi daha genel sosyolojik kaygıları yansıtmaktadır. Kuramsal sınırları belirlenmiş bir kent sosyolojisi arayışları fiyaskoyla sonuçlanırken, kentsel toplumsal araştırmalar sosyolojiye, daha doğrusu diğer sosyal bilimlere ciddi katkılarda bulunmuştur. *Ayrıca bkz.* **banliyölülük; cemaat araştırmaları; İş Ortamını İyileştirme Bölgeleri; kent ekolojisi; Park, Robert.**

kent yönetimciliği (*urban managerialism*) R.E. Pahl ve diğerlerinin kentsel süreçler için öngördüğü ve Weberci etkiler taşıyan bir kuram. Konut ve eğitim gibi kıt kaynaklara ulaşma olanaklarını kontrol altında bulunduran kent yöneticileri (örneğin yerel yönetim yetkilileri ile maliye görevlileri), nüfusun toplumsal-mekânsal dağılımını da büyük ölçüde belirlerler. Bu kuram, iktidar, çatışma ve piyasa ile devlet kurumlarının rolüyle ilintili sorunları sosyolojinin merkezine yerleştirmektedir.

kentil (*quintiles*) Bir *sıklık dağılımında beşlik dilimlere bölündüğünde, dört bölünme noktasının her birinde gözlemlenen değerler.

kentlerin birleşmesi (*conurbation*) Patrick *Geddes'in 1915'te, Londra metropoliten alanı, New York/Boston ya da Ruhr gibi geniş bir alana yayılmış şehir bölgelerini karşılamak amacıyla bulduğu bir terim. Kentlerin birleşmesi istatistiki temelde bulunmuş bir kavram değildir; sadece geniş banliyö bölgeleriyle kuşatılmış, sürekli bir

kent ve sanayi inşaatı ortamını oluşturan bir büyük şehri ya da şehirler kümesini anlatır. Şehirlerin bu şekilde büyüyüp birbirleriyle birleştiği çoğu örnekte, kente ait tek bir emek piyasası ya da işe gitme alanı yaratmak amacıyla belli bir kent sınırları dahilindeki tüm bölgeleri birbirine bağlayan ulaşım sistemleri geliştirilmiştir. Kentlerin birleşmesine alternatif olarak kullanılan terimler ise kentsel yığılma ve ABD'de metropol alanıdır.

kentleşme (*urbanization*) Kentleşme, dar tanımıyla şehrin oluşumunu anlatır. Kurulan en eski şehirlerin geçmişi yaklaşık olarak M.Ö. dördüncü bin yıla götürülmektedir. Orta Çağ'da uzun mesafeler arasında yapılan ticaretin ve merkantil kapitalizmin genişlemesi Avrupa'da büyük şehirler kurulmasına zemin hazırlamıştır. Kentleşme, *feodal gerileme ile *kapitalizmin gelişmesi arasında ilişki konusunda kayda değer bir tartışma alanı vardır.

Sosyolojik çalışmalarda, daha çok, sanayileşmenin ve modern toplumların kuruluşunun getirdiği büyük çaplı kentleşme üzerinde durulmuştur. İktisadi gelişme düzeyleri ile kentleşme arasında değişmez bir ilişki bulunmamasına rağmen, "eksik kentleşme" de genellikle devlet sosyalizmiyle idare edilen ülkelerdeki, endüstriyel tesislerin yoğunlaşmasının konut yapımında ve işgücünün kentsel altyapısının tamamlanmasında aynı düzeyde genişlemeyle birlikte ilerlemediği durumları tarif etmek amacıyla kullanılan bir terim olmuştur. Benzer biçimde "aşırı kentleşme" terimi, geniş nüfus yığılmalarının formel ekonomi tarafından emilemediği Üçüncü Dünya şehirlerine uygulanmaktadır. Sanayileşmenin getirdiği toplumsal değişimler yaygınlaştıkça ulusal topraklar içinde sosyolojinin kentleşmeye verdiği değer de azalır. Kentleşme, ileri sanayi ekonomisinin ve modernleşmiş toplumsal yapının varlığını gösterdiği için kentleşmiş toplumlarda daha geniş bir anlam taşıyabilmektedir. *Ayrıca bkz.* **kentlilik.**

kentleşme karşıtlığı (*anti-urbanism*) Sosyal bilim yazılarında, toplumsal bir form olarak şehri eleştiren entelektüel bir akım. Kentleşmeye karşı olumsuz tutum takınmanın -ve kır yaşamını öven "pastoral mit"in- geçmişi sanayi devriminden önceye gitmektedir. Bununla birlikte, Robert Nisbet'in gözlemlemiş olduğu gibi, "şehir düşmanlığı, şehrin kültürün içinde bir güç olmasından duyulan korku ve şehri saran psikolojik koşulların doğurduğu vehimler" on dokuzuncu yüzyıla dayanmaktadır. Bazı radikaller (özellikle *Karl Marx ile *Friedrich Engels) *kentleşmenin bazı yönlerini toplumsal açıdan ilerici bir olgu sayarken, kentleşme liberallerin ve muhafazakârların gözünde *toplumsal denetimle ilgili problemler çıkarmaktaydı. Klasik sosyoloji bu kaygıların üzerinde durmuştu. Nisbet'e göre, "şehir... örgütsüzlük, yabancılaşma ve zihinsel tecrit olmayla -bunların hepsi de cemaat ve mensubiyet duygusunun kaybedilmesinin damgasını taşımaktadır- ilgili sosyolojik önermelerin çoğunun bağlamını oluşturur [oluşturuyordu]" (*The Sociological Tradition*, 1966).

Kent toplumlarında geleneksel *cemaatlerin dağılışı, Auguste *Comte, Frédéric Le Play ve Émile *Durkheim'ın çalışmalarında işledikleri güçlü bir temaydı. Kentleşme karşıtlığı daha özel olarak da *kır ve *kent sosyolojisinin gelişmesini etkilemişti: Ferdinand *Tönnies'in şehirlerin toplumcu (*Gesellschaftlich*) (araççı ve birlikçi) toplumsal ilişkilerin başlıca mekânları olduğu savı, çalışmalarında *Chicago'lu kent sosyologlarının güçlü etkileri bulunan Georg *Simmel (*The Metropolis and Mental Life*, 1903) tarafından geliştirilmiştir.

Çağdaş sosyoloji kentleşme karşıtlığını büyük ölçüde reddetmektedir. Şehirlerin büyümesinin ve şehirler içinde filizlenen çeşitli toplumsal birlik biçimlerinin, modern sanayi toplumlarının ortaya çıkışının sonuçları olduğu şimdilerde, artık genel kabul gören bir olgudur. Başka bir deyişle, şehir "tarihin, sınıf yapısının ve kültürün... aynasıdır" (R. Glass, *Clichés of Urban Doom,* 1989). *Ayrıca bkz.* **cemaat araştırmaları.**

kentlilik (*urbanism*) Kentlilik, kent topluluklarının tipik toplumsal yaşam kalıplarını anlatan bir terimdir. Kentli yaşam tarzı, oldukça uzmanlaşmış bir *işbölümünü, toplumsal ilişkilerde araççılığın gelişmesini (*bkz.* *öznel çalışma deneyimi), akrabalık ilişkilerinin zayıflamasını, *gönüllü birliklerin çoğalmasını, normatif çoğulculuğu, *sekülerleşmeyi, *toplumsal çatışmaların artışını ve *kitle iletişim araçlarının gün geçtikçe daha önemli bir rol oynamasını kapsamaktadır. Louis *Wirth 1938'te yayınladığı kilit önemdeki bir makalesinde ("Urbanism as a Way of Life", *American Journal of Sociology*), kentli yaşam kalıplarını şehirlerin üç genel özelliği (büyüklük, yoğunluk ve toplumsal heterojenlik) üzerine oturtmaya çalışmıştı. Yine de daha sonra yapılan araştırmalar, toplumsal ve kültürel özellikleri determinist bir bakış açısıyla fiziksel mekânlarla ilişkilendirme çabalarının yanlış bir yorumlama olduğunu göstermiştir. *Ayrıca bkz.* **kent sosyolojisi.**

kentsel toplumsal hareketler (*urban social movements*) Kentte yaşayanların, kent ortamı ve kent hizmetleriyle ilgili protestolarını ifade etmek ya da değişiklik taleplerini yansıtmak için oluşturdukları örgütlenmeler. Bu terim ilkin dar bir yorumla Manuel Castells tarafından, daha geniş kapsamlı devrimci toplumsal değişimlere katkıda bulunan kentsel hareketler için kullanılmıştır.

kentsel yığılma (*urban agglomeration*) *bkz.* **kentlerin birleşmesi**

Kerr-Siegel hipotezi (*Kerr-Siegel hypothesis*) Clark Kerr ile Abraham Siegel bir makalelerinde ("The Interindustry Propensity to Strike –an International Comparison", A. Kornhauser vd., *Industrial Conflict,* 1954), endüstriler arasında greve yatkınlık konusunda görülen farklılıkları analiz etmişler ve coğrafi ya da toplumsal bakımdan izole olmuş, birbirleriyle bütünleşmiş, homojen işçi grupları (gemi yüklemeboşaltma işçileri, madenciler ve denizciler gibi) arasındaki yüksek grev oranlarının toplumdan *yabancılaşmalarının ve tatmin edici olmayan işler yapmalarının sonucu olduğunu ileri sürmüşlerdi. Bir kere, işçinin toplumdaki yerini onun grev yapma eğilimi belirlediği ve bu yer de ağırlıkla sanayi ortamına bağlı olduğu için, işçilerin diğer topluluklardan izole, homojen bir grup olarak yaşadıkları yerlerdeki endüstriler greve daha yatkın olacaktı. Dahası, seçime ve koşullanmaya bağlı olarak işlerin niteliği de çalıştırılan işçinin türünü belirliyordu: Tatmin edici olmayan, sıkıcı, vasıfsız işler, *grev yapma ihtimali yüksek olan kaba, kavgacı işçileri çekiyor (ve besliyordu). Bu iki kuramın bir araya getirilmesi, endüstrilerde gözlenen farklı grev oranlarını açıklayıcı bir çerçeveyi sağlayacaktır.

Bu tez geniş bir ikincil literatür doğurmuş ve ciddi tartışmalara yol açmıştır. Bu tezi eleştirenler, bu argümana dayanan grev istatistiklerine güvenilemeyeceğine, analizde bu argümanla çelişkili bir tablo görünen bazı anahtar endüstrilerin (çelik endüstrisi gibi) atlandığına ve greve yatkınlık saptamasının sınırlı yapısal faktörlere dayanıp

farklı kesimlerin tutumlarını göz ardı ettiğine dikkat çekmişlerdir. *Ayrıca bkz.* **endüstriyel çatışma.**

kesimsel dilimler (*sectoral cleavages*) *bkz.* **tüketim sektörleri**

kesit analizi, kesit verileri (*cross-sectional analysis, cross-sectional data*) Belli bir anda (veri toplama anında) incelenmekte olan tek tek birimlerin özellikleri ve bu birimler arasındaki istatistiki ilişkiler hakkında bilgi sağlayan istatistik analizi. Dolayısıyla, bazen "enstantane fotoğraf" yaklaşımı olarak da bilinen kesit analizinde zamanla ortaya çıkan değişimler ya da süreçlerle ilgili bilgiler üzerinde durulmaz, çünkü bunlar için uzun süreli bir inceleme tasarımının hazırlanması gerekir. Bununla birlikte, lojistik nedenlerden dolayı güncel toplumsal araştırma verilerinin büyük kısmı ancak kesit analizine uygun düşecek biçimlerde toplanmaktadır. *Ayrıca bkz.* **yinelenen araştırmalar.**

kestirim (*projection*) Kestirimin sosyal bilimlerdeki anlamı, mevcut verilerden gelecekte neler olacağını öngörmek ya da bu konuda bir çıkarsama yapmaktır.

ketlenme-saldırganlık hipotezi (*frustration-aggression hypothesis*) *bkz.* **saldırganlık**

Keynesçi iktisat (*Keynesian economics*) İngiliz iktisatçı John Maynard Keynes'in (1883-1946) yazılarından türetilen bir iktisat kuramı ve politikası yaklaşımı. Keynes'ten önce, hükümetler, düzenlenmemiş bir ekonominin kendiliğinden tam istihdama ve buna bağlı olarak *dengeye yöneleceğini öngören **laissez-faire* iktisadının argümanlarına bakarak hareket etmeye eğilimliydiler. Keynes ise *General Theory of Employment, Interest and Money*'de (1936), dengenin o noktaya varılmadan önce sağlanabileceğini, dolayısıyla tam istihdama ulaşmak isteyen hükümetlerin toplam talebi harekete geçirerek ekonomiye etkin biçimde müdahale etmelerini; tam istihdamın *enflasyonla sonuçlanması halindeyse, toplam talebi azaltmaya yönelik önlemler almalarını ve her iki yönelişte de vergi politikası (mali politika), hükümet harcamaları ve para politikası (faiz oranlarının değiştirilmesi ve kredi arzı) gibi araçlardan yararlanmaları gerektiğini savunmuştu. Batı toplumlarının çoğunda İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra otuz yıl boyunca iktisadi politikaların temelini oluşturmuşsa da, 1970'lerde *durgunluğun (eşzamanlı olarak resesyonun ve enflasyonun) ve buna bağlı olarak *monetarist iktisadi kuramların ortaya çıkışı Keynesçiliğe meydan okumuştu. Şimdilerde modern iktisat içindeki başlıca anlaşmazlığın eksenini bu iki yaklaşım arasındaki tartışma oluşturmaktadır.

kır sosyolojisi (*rural sociology*) Kır sosyolojisi, *kentleşme karşıtlığından oldukça güçlü biçimde etkilenen ve kırsal topluma ciddi bir istikrar ve ahenk atfeden stereotipik bir görüş üretmiştir. Bazı toplumsal özelliklerin şehirlerden ziyade köylere özgü olduğu iddiası, toplumsal birliğin farklı biçimleri arasındaki *Gemeinschaft-Gesellschaft* (cemaat-toplum) ayrımı çerçevesinde Ferdinand *Tönnies tarafından ortaya atılmıştı. Daha sonraları Robert *Redfield ve başka yazarlar, kırsal toplumların (örneğin) geleneksel ve sıkı ailevi toplumsal ağlara dayanarak, çatışmadan ziyade konsensüsle, erişilmiş statüler yerine atfedilmiş statülerle özgün bir yapı sergilediğini ileri süren daha basit bir görüşü benimsemişlerdir.

Bu tür fikirler -kır sosyolojisinin başta Jeffersoncı kırsal yaşam anlayışıyla meşrulaştırılan devlet politikalarını

desteklediği ABD olmak üzere- ampirik bir kır sosyolojisinin temelini oluşturmuştu. Kır sosyolojisi büyük ölçüde, *cemaatin ideal-tipik bir kırsal yaşam biçimini ne kadar yansıtabildiğini kestirmeye yönelik etkin kanıt toplama faaliyetlerinin ve pratikte, bu pastoral görüşü zayıflatan etkenlerin incelenmesini içeren *cemaat araştırmalarından oluşmuştur. 1945'ten sonra bu yaklaşım, özellikle Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü gibi uluslararası kuruluşları da etkileyerek Amerika dışına yayılmış; fakat asıl ilgi alanı hep ileri sanayi ülkelerindeki kırsal gelişme olarak kalmıştır. Üçüncü Dünya'daki kırsal değişimlerle ilgili incelemelerdeki kayda değer ilerlemeler, daha ziyade gelişme sosyolojisi ve köylü araştırmalarına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Kır sosyolojisi, sosyalist devletlerin yönetimindeki ülkelerde de hep ampirist bir çizgiye bağlı kalmış, fakat bu ülkelerde kırın korunmasına değil, kırsal dönüşüm politikalarına hizmet etmiştir.

Kırsal yaşam biçimiyle ilgili bu fikirler 1960'lara gelindiğinde artık gücünü kaybetme sürecine girmişti. Oscar Lewis, Ray Pahl ve diğer yazarlar, kırsal alanların varsayılan kıra ait toplumsal birlik, çatışma ve uyum biçimleriyle ayırt edilen kırsal yaşamın özelliklerinin artık kentlerde de yaygınlaştığına işaret etmişlerdir. Yine de, kır sosyolojisinin anadamarı inatla eski paradigmaya bağlanmış durumdadır ya da *soyutlanmış ampirizmden biraz daha ileridedir.

1970'lerde, tarımsal kapitalist üretimin doğası ve bu üretimin kırsal nüfus ile toplumun geneline yansıyan toplumsal sonuçları hakkında gelecek vaat eden yeni çalışmalar göze çarpmıştır. Yeni bir tarım sosyolojisinin ortaya çıkışı, kent sosyolojisindeki benzer bir dönüşümle birlikte gerçekleşmiştir. Doğal olarak bu paradigmatik değişim pek çok yeni araştırma sahası açar: Örneğin, bir üretim faktörü olarak toprağın özel niteliğini, toprak mülkiyetinin farklı modellerinin rolünü araştırmak ve kırsal güç yapıları ile *toplumsal tabakalaşma üzerine incelemeler yapmak, vb. Fakat bu çalışmaların önemli bir çoğunluğu deterministik karakterdedir ve kırsal değişimin toplumsal sonuçlarını basit biçimde tarımsal kapitalist gelişimin varsayılan mantığıyla yorumlamıştır.

Daha sonraki yıllarda, tarımsal üretimin tarihsel ve coğrafi bakımdan değişken doğası ve toplumsal sonuçları incelenerek bu tür basitlikler aşılmıştır. Araştırma konuları, tarımı karmaşık bir meta üretimi süreci olarak tasavvur ederek, küresel düzeyde organize edilmiş "gıda sistemleri"ni, *tarım işletmelerinin rolünü (devlet politikaları ve yeni teknolojilerin kullanımıyla) ve tarımsal kredi sistemlerini kapsamaya başlamıştır. Ayrıca köylü araştırmaları ve gelişme sosyolojisinden türetilen kuramlar da canlanmıştır ve gerek çevre sorunları gerekse tarımsal olmayan kır ekonomisi gibi 1980'lerde ortaya çıkan konular, araştırma gündemini adım adım genişletmektedir. Bu konuda iyi bir bibliyografik deneme için bkz. Howard Newby, "Rural Sociology", *Current Sociology*, 1980.

kır toplumu (*folk society*) "Modern" kent-sanayi toplumlarının iktisadi ya da toplumsal-kültürel özelliklerinin hiçbirinin görülmediği varsayılan tüm tarihsel dönemlerdeki "ilkel" tarım toplumlarını anlatan bir terim. Kır toplumu kavramı kuramsal ve ampirik gerekçelerle, ayrıca ideolojik yanlılığı nedeniyle sık sık eleştirilmiştir. *Ayrıca bkz.* **kır-kent sürekliliği.**

kır-kent sürekliliği (*folk-urban continuum*) Kır toplumlarından kent toplumlarına geçişi anlatan bir kavram. Toplumların kendilerine özgü toplumsal,

kültürel ve iktisadi özelliklerinin irdelenmesi onların evrim çizgisinde farklı noktalara yerleştirilmesi sonucunu verecektir. *Ayrıca bkz.* **kır toplumu.**

kırık pencereler tezi (*broken windows thesis*) Düzensiz davranışları suç korkusuyla, ciddi suç potansiyeliyle ve Amerikan şehirlerindeki çürümeyle ilişkilendiren bir tez. Bu tez sık sık kamusal politikayı belirleyen *cemaatçi fikirlerin bir örneği olarak aktarılmaktadır.

Siyaset bilimci James Wilson ile kriminolog George Kelling, *Atlantic Monthly*'nin Mart 1982 sayısında, "Broken Windows" başlığını taşıyan ve semt politikalarının, düzenin korunması ile suç işlemenin önlenmesi arasındaki bağın açık biçimde anlaşılmasına dayanması gerektiğini ileri sürdükleri bir makale yayınlamışlardı. Onların görüşünce, suçla mücadele etmenin en iyi yolu, suçtan önce gelen düzensizlikle mücadele etmekti. Semtlerin ve sokakların görünümüyle hiç kimsenin ilgilenmemesinin nasıl düzensizliğe ve suça sürüklenebileceğini açıklamak için de kırık pencereler imgesini kullanıyorlardı: Kırık bir işyeri penceresi oradan geçenlere bu işyerinin başında kimse olmadığını ya da ilgilenmediğini düşündürecek, sağa sola taş atan çocuklar birkaç pencereyi daha kıracak, yine yoldan geçenler bu kez sokakla da hiç kimsenin ilgilenmediğini düşünmeye başlayacaklar ve çok geçmeden o sokağı sadece çocuklar ve suçlular kullanacak, bu durum fahişeliği, uyuşturucu satıcılığını ve benzeri karanlık işleri o sokağa çekecektir, ta ki bir cinayet işlenene kadar... Özetle, küçük düzensizlikler daha büyük düzensizliklere ve nihayet ciddi suçlara davetiye çıkarmaktadır.

Bu analiz, kamuya açık yerlerdeki düzensiz davranışların (her türlü küçük kırıp dökme eylemi, dilencilik, serserilik ve benzeri) denetim altına alınması halinde ciddi suçlarda kayda değer bir azalma olacağı düşüncesini içermektedir. Wilson ile Kelling bu düşünceden hareketle, semtlerde "cemaat politikası oluşturulması"nı savunmaktadırlar. Bu da yaya gezen polis devriyelerinin arttırılması (Britanya'daki "devriye polis" felsefesi) ve ancak 911'in (Britanya'da 999) aranmasından sonra gelecek olan arabalı devriyelerin azaltılması anlamına gelmektedir. Bu şekilde, hukukun uygulanması, işlenen suçlara tepki göstermenin bir aracı olmaktan ziyade, bir suç önleme tekniği olarak görülmeye başlayacaktır.

ABD'deki şehirlerde varolan suç problemiyle başa çıkmayı temel alan bu fikirler bir ölçüde başarıyla uygulanmıştır. Bunun en dikkat çekici örneği, trenlere yazılan yazılara, orta yerlerde sağa sola işemeye, her gün evinden işine gidip gelenlere sataşılmasına ve benzeri hareketlere karşı "sıfır tolerans" politikasını benimseyen ve böylece New York City metrolarında işlenen ciddi suçların sayısını önemli ölçüde azaltan New York Transit Authority'sidir (Kelling bu kuruma danışmanlık da yapmıştır). Benzer girişimlerle Amerika'nın diğer şehirlerindeki suç oranlarında ve yozlaşmanın önlenmesinde de kayda değer ilerlemeler sağlanmıştır. Bunlardan en tipik olanları, Semt İzleme programları, küçük düzensizliklere kesinlikle tolerans gösterilmemesi, "olaya dönük" (tepkisel) politika belirlemekten uzaklaşıp "halka yönelik" (önleyici) politikalar belirlemeye geçiş, gençlerin yerel projelerine polisin de katılması, yetkilerin tek tek polis memurlarına devredilmesi, önceliklerin belirlenmesine yurttaşların da katılması ve savcılar, polis, gözaltı memurları ve diğer yetkililerle işbirliği yapılmasıdır (bkz. George Kelling ve Catherine Coles, *Fixing Broken Windows: Restoring Order and Reducing*

Crime in our Communities, 1996).

Bu stratejileri destekleyenler, bu sayede ileri toplumlarda özgürlük ile *cemaatin çatışan talepleri arasında iyi planlanmış bir çözüm getirildiğini, bu stratejilerin kamusal politikalarda komünal yükümlülükleri yerine getirmekten uzaklaşıp, bireylerin *haklarının azami düzeye çıkarılmasına kayışta zorunlu bir düzeltici işlev gördüğünü ve temel özgürlüklerden vazgeçmeden kamusal mekânlara yeniden sahip çıkma yolunda etkili bir araç sunduğunu öne sürmektedirler. Bu stratejiyi eleştirenlerin kaygıları ise, bu yolla kültürel çoğulculuğa hoşgörüyle yaklaşılmasına karşı potansiyel bir tehdidin ortaya çıkacak ve yurttaşların, kendi bölgelerinde "düzeni yeniden sağlamak" üzere (kendi anladıkları biçimde) kafalarına göre fevri ve hukuk dışı eylemlere girişmelerine bir meşruiyet kazandırabilecek olmasıdır. *Ayrıca bkz.* **kriminoloji.**

kısıtlayıcı pratik (*restrictive practice*) Hukuka uygun olmakla birlikte, serbest rekabetin sınırlamaları çerçevesinde işleyen endüstriyel ve ticari sözleşme veya düzenlemeler. Kısıtlayıcı pratik teriminin kökeni siyasal ve yönetsel alanlarda kullanılmasına dayanır, fakat yaygın biçimde *işçi-işveren ilişkilerini konu alan çalışmalarda da kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin, kısıtlayıcı pratikler arasında, mal, hizmet ya da emek için belirlenen fiyatları, arz edilen miktarı veya arz koşullarını sabitleyen sözleşmeleri sayabiliriz. Kısıtlayıcı emek pratikleriyle ilişkili olarak, karar ve anlaşmaların son derece büyük bir kısmı, kuralların ya da prosedürlerin tüketiciler ve toplumun geneli açısından koruyucu önlemler olarak mı, yoksa haklı gösterilemeyecek ve ayıplanacak sınırlamalar şeklinde mi değerlendirildiğini belirleyecektir. Bunun tipik bir örneği, istihdamın belirli türlerinin belirli nitelik ve deneyimlere sahip insanlarla ya da *zorunlu sendikalı işyerinin üyeleriyle sınırlı tutulmasıdır. *Ayrıca bkz.* **endüstriyel çatışma.**

kısmi regresyon katsayıları (*partial regression coefficients*) *bkz.* **regresyon**

kıyaslanamazlık (*incommensurability*) *Ölçüm, "nesneler"i karşılaştırmak için tek bir sürekli dizinin ya da ölçeğin yanında ortak ölçme birimlerine gereksinim duyar. Bu koşulların olmaması halinde görünürdeki ölçümler kıyaslanamayacaktır.

kızkardeş çokkarılılığı (baldızlama) (*sororal polygyny*) *bkz.* **çokkarılılık**

kibutizm (*kibbutzim*) Filistin'deki Yahudi yerleşimcilerin kurduğu, *sosyalist ve *anarşist ideallerden esinlenen, çalışmanın ve ev içi düzenlemelerin (çocuk bakımı dahil olarak) ortaklaşa paylaşıldığı tarımsal yerleşimler. Kibutzlar daha sonra ücretli emek kullanmaya ve İsrail'in iktisadi sisteminin küçük bir parçasını oluşturmaya başlamışlardı. Kibutzların sosyologların ilgisini çekmesinin asıl nedeni, *eşitlikçi komünal yaşam doğrultusunda deneyler olmalarıdır (bkz. B. Bettelheim, *The Children of the Dream*, 1969). *Ayrıca bkz.* **komün.**

ki-kare (*chi-square*) *bkz.* **anlamlılık testleri**

kilise (*church*) Bir kilise, üyeleri tipik olarak üst ve orta sınıflardan gelen, geniş, bürokratik ve hiyerarşik bir dinsel örgütlenmeyi temsil etmektedir. Kilisenin kendi rahipleri, özel ayinleri ve resmi bir ayin kitabı vardır. Özellikle ibadet törenine halkın katılımı zorunlu tutulmaz. Bu tanımlayıcı özellikler, kilise kavramının kullanılmasını

büyük ölçüde Hıristiyan diniyle sınırlamaktadır. Kilise mevcut toplumsal düzenlemelere uyum sağlar ve devleti, toplum üzerindeki siyasal denetimin gerekli bir kurumu olarak görür. İnsanlar kiliseyle doğar ve yeni doğdukları zaman vaftiz edilerek kilisenin sürekli üyeleri olurlar. İdeal bir tip olarak kilise ile *mezhep arasında bir hayli farklılık vardır. *Ayrıca bkz.* **kült; tarikat.**

kimlik (*identity*) Kimlik teriminin (aynılığı ve sürekliliği içeren Latince *idem* kökünden gelen) uzun bir tarihi olduğu halde, yirminci yüzyıla kadar popüler bir terim olarak kullanılmaya başlanmamıştı. Kimlik tartışmaları esas olarak iki biçime bürünmektedir: psikodinamik ve sosyolojik. İki geleneğin de temel savlarından birisi, kavramla ilgili özcü anlayışlara şiddetle karşı çıkmaktı. Özcü anlayışlarda, kimliğin tutarlı ve yaşam boyunca az çok aynı kalan eşsiz bir nüve ya da öz ("gerçek ben") olduğu varsayılıyordu. Buna karşın hem sosyolojik hem psikanalitik kuramlar, vurguyu değişik derecelerde, kimliğin yaratılmış ve kurulmuş karakterine yapmışlardır.

Psikodinamik gelenek, *Freud'un, çocuğun yabancı kişileri ya da nesneleri özümsemeye (ya da içe atmaya) başladığı özdeşleşme kuramıyla birlikte ortaya çıkar. Psikodinamik kuram, psişik yapının sürekli (ama genellikle çatışan) bir kimliğe sahip nüvesi olduğunu vurgular. *Psiko-tarihçi Erik Erikson, topluluk ile birey arasında bir bağ kurarak, kimliği bireyin çekirdeğinde, ama aynı zamanda kendi komünal kültürünün çekirdeğinde "yerleşmiş" bir süreç olarak görmüş; İkinci Dünya Savaşı sırasında, "kişisel aynılık ve tarihsel süreklilik duygusunu kaybetmiş" hastalara gönderme yaparak *kimlik krizi terimini geliştirmiş ve bu terimi daha sonra (kendisinin kurduğu, insanın sekiz yaşam evresinden oluşan yaşam-evresi modelinin parçası olarak) tüm yaşamı kapsayacak şekilde genelleştirmiştir. Bu modelde, gençlik devresi, potansiyel kimlik karışıklığından oluşan evrensel bir kriz dönemi olarak tanımlanır. "Kimlik krizi" terimi sonradan yaygın kullanılan bir deyime dönüşmüştür.

Sosyolojik gelenekteki kimlik kuramı *sembolik etkileşimcilikle bağıntılıdır ve William *James ile George Herbert *Mead'in tartıştığı pragmatik *benlik kuramından çıkmıştır. Benlik, insanların iletişim ve dil aracılığıyla kendi doğaları ve toplumsal dünya üzerinde düşünmelerini sağlayan, insana özgü bir yetenektir. Gerek James, gerekse Mead'e göre, benlik iki aşamalı bir süreçtir: Bilen, içteki, öznel, yaratıcı, belirleyen ve bilinemeyen "ben" (*I*) ile diğer insanlarca daha çok bilinen, dıştaki, belirlenmiş olan ve toplumsal aşamayı yansıtan "beni/bana" (*me*). Burada özdeşleşme, isimlendirmeyle, kendimizi toplumsal düzeyde kurgulanmış kategorilere koymayla ilgili bir süreçtir (ve dil bu süreçte merkezi bir yer tutar). Erving *Goffman ile Peter Berger'in daha sonraki çalışmalarında, kimliğin "toplumsal olarak ihsan edilmiş, toplumsal olarak sürdürülmüş ve toplumsal olarak dönüştürülmüş" bir şey olduğu açıkça ifade edilmiştir (Berger, *Invitation to Sociology,* 1966).

Toplum kuramında *yapısalcılık ve *post-yapısalcılıkla bağıntılı olan gelişmeler, sembolik etkileşimci kimlik yaklaşımının ayrılmaz parçaları olan dil ve temsile olan ilgiyi daha büyük oranda paylaşırlar. Bununla birlikte, yapısalcılık ile post-yapısalcılık, kimliğin şekillenmesinde dilin ve temsilin kurucu, derinlere uzanan biçimlendirici rolünü daha fazla öne çıkarırlar. Gerek yapısalcılığın gerekse post-yapısalcılığın temelinde, İsviçreli yapısalcı Ferdinand de *Saussure'ün kavrayışları vardır (bkz. *Genel Dilbilim Dersleri*

[*The Course in General Linguistic*], 1949). Saussure, dilde anlamın, konuşan ya da yazan öznenin niyetiyle değil, göstergelerin etkileşimiyle üretilme biçimini vurgulamıştı. Dil, anlam üreten, yapılaşmış bir sistemdir. Saussure radikal bir formülasyonla, bireyi kendi kurallarına tabi kılarak o şekilde değil de bu şekilde konuşturanın dil olduğunu ileri sürmüştü. Saussure'ün dile bakışından, tüm toplumsal ve kültürel anlamların dil ya da daha genel olarak temsil sistemleri içinde üretildiğini ileri sürmekte de yararlanılmıştır. Başka bir deyişle, çevremizdeki dünya ve bizim bu dünya içindeki yerimiz, temsil içinde anlam kazanmıştır (anlamlı kılınmıştır). Dolayısıyla, önemli bir anlamda, bizim kim olduğumuzu (kimlik duygumuzu) şekillendiren, kişisel niteliklere, yeteneklere ve davranış biçimlerine atfedilen anlamlardır.

Saussure'ün ana fikirlerinden beslenen Fransız filozof Michel *Foucault, *söylem ya da söylem oluşumları üzerine çalışmalarında bu kimlik anlayışını daha derinleştirmiştir. Foucault'ya göre, söylem belli bir nesne hakkında konuşma, o nesneyi temsil etme ya da bilme yollarını şekillendiriyordu. Örneğin modern hapishanelerin ortaya çıkışıyla ilgili çalışmasında, cezalandırmayla ilgili söylemlerin (kriminoloji gibi) suçlular ile suçlu zihin hakkında konuşma ve suçlular ile suçlu zihni tanıma hakkında apayrı bir tarz yarattığını savunmuştu (bkz. *Hapishanenin Doğuşu* [*Discipline and Punish*], 1977. Önemli bir nokta, Foucault'nun bu söylemlerin bir *failin varolmasını ve kimlik konumlarını sağladığını düşünmesiydi. Söylemler bunu hem bilen özne (uzman kriminolog) hem de bilinen özne (suçlu) için yapıyorlardı. Anlaşılacağı üzere, kimliğin hammaddesi söylemler içinde oluşuyor, sonra bireyler tarafından benimsenip içselleştiriliyor ve süreç içinde bir kimlik duygusunu şekillendiriyordu.

Foucault'nun çalışmaları, yeni lik anlayışlarının temelini oluşturan bir öğeyi de ortaya koyar. Bu öğe, bizim – bireyler olarak- çok katlı kimlikleri içselleştirdiğimiz konusundaki ısrardır. Bu savın iki anahtar boyutu olduğu söylenebilir. Birincisi -ve Foucault açısından en önemlisi-, farklı söylemlerin fail ve kimlik açısından özel ve genel farklı konumlar doğurduğudur. Dinle, devletle, sporla ya da tüketimle ilişkili söylemler, apayrı ve genellikle çelişkili benlik versiyonları üretirler. Biz bu perspektif içinde, kendimize dair çeşitli rollerle (sofu bir mümin olarak, vergi mükellefi olarak, futbol taraftarı olarak ya da hedonist olarak) ilişkiler kurarız. İkinci boyut, toplumsal pratikler yelpazesi içinde barındırdığımız çok katlı kimliklerin daha geniş kapsamlı kimlik yapılarıyla ilişkili olduğudur. Burada genellikle değinilen öğeler, sınıf, etnik köken, "ırk", cinsiyet ve cinsellik gibi yapılardır. Fakat bu farklı kimliklerin ayrık öğeler olmadıklarını, birbirleriyle etkileşim halinde olduğunu ayrıca not etmek gerekir. Catherine Hall'un Britanya'da on dokuzuncu yüzyıl orta sınıf erkeklerine ilişkin bir araştırmasında gösterildiği gibi, bu kesimin erkekliği yalnız sınıfa dayalı eğilimlere bağlı olmakla ve bu eğilimlerle sağlanmakla kalmıyor, aynı zamanda etnik kökenleri ("İngilizlik") ve ırkları ("beyaz olmak") da ciddi bir rol oynuyordu (bkz. *White, Male and Middle Class,* 1993). Bu örnekteki gibi, toplumsal cinsiyet, etnik köken ve ırk parçalara ayrılmamış, iç içe geçmiştir.

Kimliklerin iç içe geçmesi çerçevesindeki başka bir gelişme, kültürel kimliklerin melezleşmesinin öne çıkmasıdır. Melezlik, en önemli olarak "ırksal" ve etnik kimlikler açısından, kimliklerin saf olmadığını, karışım, kaynaşma ve iç içe geçmenin ürünü olduğunu gösterir. Kimliğe bu açıdan bakışın altında yatan da, kültürlerin karışması ve

hareketidir. Burada ön plana, modern dünyanın şekillenmesine katkıda bulunmuş olan kültürel trafiğin (köle ticaretinden çağımızdaki iletişim araçlarının dolaşımına kadar) çeşitli biçimleri çıkar. (örneğin bkz. Paul Gilroy, *Black Atlantic,* 1993). Kimliklerin bir süreç içinde kaynaşması ya da melezleşmesi, bir kültürün ya da kültürel geleneğin bir diğeri tarafından *özümsenmesinin ürünü olmayıp, yeni bir şeyin ortaya çıkması anlamına gelir. Nitekim, kültürel kimliğin melezleşmesiyle ilgili incelemeler, diaspora kimlikleri üzerinde duran metinlerle yakından bağıntılıdır. Diaspora, ilk başta Yahudilerin yeryüzünün her tarafına dağılmasını anlatmak için kullanılan, fakat artık bir Zenci diasporasını, Afrika kökenli insanların farklı kıtalardaki hareketini ve gidiş gelişlerini anlatmaya başlamış olan bir terimdir. Diaspora kimliklerini işte bu duygu, Salman Rüşdi'nin deyişiyle (bkz. *Imaginary Homelands,* 1991), "dünyada doğmuş" olma, Batı'nın "içinde" ama tamamen -veya yalnızca- Batı'ya "ait" olmama duygusu şekillendirmektedir.

Fransız psikanalist Jacques *Lacan değişik bir kimlik anlayışını öne çıkarmıştır. Lacan, Freud'un çalışmalarını Saussure'den yararlanarak geliştirmiş ve kimliğin parçalanmış, yabancılaşmış boyutlarını vurgulamıştı. Lacan, büyük ölçüde Freud'un *narsisizm üzerine yazılarını titiz bir şekilde yeniden gözden geçirerek, çocuğun kendisine dair ilk duygusunun (ilk benlik saptamasının), kendi ayna imgesi karşısındaki hayali konumlanışında ortaya çıktığını saptamıştır (şu denemesine bakınız: "The Mirror Phase as Formative of the Function of the 'I'", 1968). Lacan'ın iddiasına göre, kendi yansımasına ya da annesinin gözlerinin içinden yansımış haline bakan çocuk kendisini yanlış olarak, yani aynadaki imgesi şeklinde tanır ve bu imge tarafından bir *gestalt anına götürülür. Lacan'a göre, bu, ilk narsisist özdeşleşme örneği; gelecekteki tüm özdeşliklerin temeli ile prototipidir. Bu sürecin merkezini oluşturan parçalanma ya da yanlış tanıma, Lacan'ın gözünde örnek teşkil eder; öznenin, yabancılaşmış ya da merkezsizleşmiş bir deneyim, dışsal "ideal ego" (ayna imgesi) ile içselleşmiş "ego ideal"i arasındaki bir bölünme olarak görsel alanla kalıcı ilişkisini kurar.

Kimlik tartışmaları sosyolojide hep ön planda olmuş ve asli tema olarak kimlik arayışı ya da benliğin çözülüşünün işlendiği bir sürü oyun ve roman dahil olmak üzere çok geniş bir literatür doğurmuştur. Bu metinler, iyimser ve kötümser şeklinde iki ana kampa ayrılabilir. İyimserlere göre, modern dünya, beraberinde, bireyselliğin artışını ve çok değişik kimlikler arasında seçim yapma olanağını getirmiştir. Böylece insanlar kendilerini gerçekleştirme açısından; gelenek, kültür ya da dinin dayatmadığı bir iç benliği keşfetmek, daha fazla bireysellik, kendini anlama, esneklik ve farklılık arayışına girebilmek için daha fazla alan bulabileceklerdir. Buna karşılık kötümserler, yabancılaşmış bir *kitle toplumu portresi çizerler. Örneğin psikodinamik gelenek, benlik ile kültür arasındaki sınırların silinmesini ve *narsisist kişiliğin yükselişini öne çıkarırken, sosyologlar parçalanma, evsizlik ve anlamsızlık doğrultusunda bir eğilim görürler ve bencilliğin artması yüzünden kamusal dünyada otoritenin yok olmasına yas tutarlar.

Dolayısıyla, modern sosyolojide berrak bir kimlik kavramı yoktur. Kimlik geniş kapsamda ve esnek biçimde, insanın kendi benlik duygusuna, kendisi hakkındaki duyguları ve fikirlerine (örneğin "toplumsal cinsiyet kimliği" ya da "sınıf kimliği" terimlerindeki gibi)

atıf yapılarak kullanılmaktadır. Bazen, kimliğimizin, içinde bulunduğumuz ve daha sonra içselleştirdiğimiz, *toplumsallaşma süreciyle şekillenmiş olan *toplumsal rollere atfedilen beklentilerle oluştuğu varsayılmıştır. Başka bir varsayıma göre ise, biz kimliklerimizi daha etkin biçimde, toplumsallaşma sürecinde veya oynadığımız çeşitli rollerde bize sunulan malzemelerle kurarız. Öte yandan Goffman'ın çalışmalarında, özellikle kimlik belirleme diye adlandırılabilecek bir süreç olan, kendimizi başkalarına karmaşık biçimlerde sunuşumuzun ele alındığı *The Presentation of Self in Everyday Life*'da (1959), iki kampta da çözümsüz kalmış olan can alıcı bir sorun; kendimizi başkalarına sunduğumuz çeşitli maskelerin altında sahici bir benlik ya da kimlik olup olmadığı sorunu ortaya atılmıştır. *Ayrıca bkz.* **düşünümsel modernleşme; kişilik; psikanaliz.**

kimlik krizi (*identity crisis*) Bu kavramı en eksiksiz biçimde geliştiren kişi Amerikalı psikanalist Erik Erikson'dur. Erikson kimlik krizini bir bireyin, psikolojik ve sosyolojik boyutları iç içe geçen benlik duygusundaki bir kriz için kullanır. Erikson'a göre, bu tür kimlik krizleri, insanın gelişmesinin, toplumsal *rolün henüz net biçimde şekillenmediği, gençliğin çocuktan çıkmış, ama henüz yetişkin de olamamış bir evresini yansıtan *ergenlik aşamasında yaygın görülmektedir. Psikolojik açıdan bakıldığında, insanın gelişmesinin ilk evrelerinin, özellikle cinsellik ve aile dışında mahrem ilişkiler kurmakla ilintili olanların yeniden işlenmesi gelişimi tamamlayacaktır. (Örneğin bkz. Erikson, *Life History and the Historical Moment*, 1975).

Kinsey, Alfred (1894-1956) Kuzey Amerika'da erkeklerin ve kadınların cinsel davranışlarını konu alan ilk önemli geniş çaplı toplumsal araştırmayı gerçekleştiren zoolog. Kinsey, 18.000 kişiyle görüşerek yürüttüğü bu araştırmada elde ettiği bulguları 1948'de *Sexual Behaviour in the Human Male*, 1953'te de *Sexual Behaviour in the Human Female* adıyla yayınlamış; Indiana, Bloomington'da Kinsey Cinsellik Araştırmaları Enstitüsü'nün kurulmasından sonra, bu yöndeki araştırmalara duyulan güvenin büyük ölçüde artmasına katkıda bulunmuştu. Yine de, örneğin seçtiği örneklemlerdeki erkeklerin yüzde 4'ünün sadece homoseksüel ilişkiye girdiğini, erkeklerin üçte birlik bölümünün homoseksüel davranışlar sergilediğini iddia eden Kinsey'in bulguları tartışmalı olarak kalmıştır. Ancak, P. Robinson'ın *The Modernization of Sex*'teki (1976) tartışmasının ortaya koyduğu gibi, bu bulguların önemli bir kültürel etki yaptığı yadsınamaz.

Kish çizelgesi, Kish seçme tablosu (*Kish grid, Kish selection table*) *Anket araştırmalarında yaygın biçimde kullanılan, hane adreslerinden oluşan bir *örneklemle yola çıkmış görüşmecilerin, her evden bir kişiyle görüşmelerini öngören basit ve kesin kurallar çerçevesinde gittikleri evlerin kapısında fiilen kimlerle görüşeceklerini seçebilmeleriyle uygulanan bir teknik. Bu teknik, belli bir adreste görüşme yapmaya uygun kişilerin ayak üstü bir listesini çıkarmayı ve kapı numarasına göre bir seçim yapmayı içerir. Bir hanedeki bireylerin hepsinin eşit seçilme şansı olduğu düşüncesine göre tasarlanan bu sistemin başlıca zorluğu, hanedeki kişilerin listesini çıkaran kişinin genellikle görüşülecek kişi olarak seçilmemesidir (bkz. L. Kish, "A Procedure for Objective Respondent Selection Within the Household", *Journal of the American Statistical Association*, 1949).

kişiler arası karşılaştırmalar (*interpersonal comparisons*) *bkz.* **referans grubu**

kişilik (*personality*) Sosyal bilimcilerin, bireyden söz ederken kullandıkları çeşitli kavramlardan biri (diğerleri arasında *benlik ve *kimlik kavramları sayılabilir). Kişilik kavramının kökeni Latince *persona* (maske anlamındaki) sözcüğüne dayanır ve bir bireyi diğerinden ayırt eden, (başkalarının değerlendirmeleri veya yargılarına göre) az ya da çok kalıcı özellikler kümesine işaret eder. Kişilik özelliklerinin, bireyin içinde yaşadığı zaman ve mekânla ilişki içinde şekillendiği ve hep birlikte davranışın temelini oluşturdukları varsayılır. Bu noktada, kişilik terimi bireyden bir nesne (dışsal değerlendirme nesnesi) olarak söz ederken; benlik kavramının, bireyden özne (eylemin ve kendini yansıtmanın kaynağı) olarak söz ettiğini hatırlatmalıyız.

*Tutum gibi kişilik nosyonu da, öncelikle bireysel davranışları önceden tahmin etme ve açıklama çabasıyla ve bir bireyin herhangi bir durum ya da ortama ne kattığıyla ilgilidir. Ancak tutumlar nesneye özgü (yani, belirli kişiler ve şeylere yönelik) iken, kişilik terimi daha geniş, daha genel yönelim ve eğilimlerden bahseder. Kişilik teriminin temelindeki varsayım, davranışın iki faktörün (kişilik -ya da tutumlar- ile durumun) bir işlevi olduğu ve bu iki faktörün göreli önemlerinin duruma göre değiştiğidir. Bazı durumlar (herkeste panik yaratan bir sinema yangını gibi) kişilik farklılıklarını neredeyse tamamen ortadan kaldırırken; başka durumlar bu farklılıkların yeşermesine olanak tanıyabilmektedir.

Kişiliğin kavramlaştırılma ve ölçülme biçimleri inanılmaz derecede çeşitlidir ve bu çeşitliliğin temelinde, kavramın yananlamları arasındaki gerilim yatar: Bu, bir bütün olarak tarif edilmesi gereken kendine özgü kişiliğe sahip her bireyin eşsiz olduğu düşüncesi ile bir dizi insan üzerinde standart kişilik özelliklerinin araştırılmasına dayanan *pozitivist bilimin, genellemeler yapılması doğrultusundaki talepleri arasındaki gerilimdir. Bireyi eşsiz gören yaklaşım, odak noktasını eşsiz bireyin tanımlanması ve analizinin oluşturduğu, kişiliğe dair *idiografik bir yaklaşım önerir. İkinci yaklaşım ise, vurgunun, bir dizi insanın araştırılması ve ortak özelliklerinin incelenmesine yapıldığı nomotetik bir yaklaşım öne sürer. Bu genellikle, kişiliğin atomik ve parçalanmış modelleriyle ilişkilidir. Öte yandan, kişilikle ilgili yaklaşımların çoğu hem genel kişilik modelleri geliştirip hem de bireysel örnekler üzerinde durduklarından, iki yaklaşım arasındaki bu karşıtlığın bir dereceye kadar aldatıcı olduğuna dikkat çekmeliyiz.

Freudyen kişilik kuramı en yaygın biçimde, *Freud'un kendi klasik örnekolay hikâyelerinde (örneğin Dora ve Kurt Adam hikâyeleri) olduğu gibi bireyin kişiliğinin ayrıntılı olarak incelenmesinde kullanılmıştır. Fakat bu ayrıntılı analizler genel bir kişilik kuramına dayanır ve bu kuramın en çok bilinen versiyonu, id, ego ve süperegodan oluşan üç parçalı bir kişilik yapısı çizer. Davranış; id, ego ve süperegonun güçlerinin birbirlerini karşılıklı olarak, dinamik biçimde etkilemelerinin sonucudur ve bireyin kişiliği, yaşamının ilk beş yılındaki psiko-seksüel gelişiminin farklı aşamalarında gösterdiği başarısıyla belirlenir.

Freudyen kuramsallaştırma, odak noktası belirli bir birey olan klinik koşullarında en etkin olanıdır ve bireyin kişiliğini ayrıntılı biçimde tanımlayıp, incelemek için gereklidir. Bu tanımlama ve inceleme esas olarak, teşhise yönelik görüşmeler ve terapilerdeki gözlemler aracılığıyla gerçekleştirilir.

Bununla birlikte, *yansıtma testleri de klinik koşullarında -kişilik dinamiklerinin incelenmesine yardımcı olması amacıyla- yaygın biçimde kullanılmıştır. Akademik psikolojide nomotetik yaklaşımlara daha sık rastlanır ve standartlandırılmış kişilik ölçülerinin gelişimine daha fazla odaklanılır. Yaygın yaklaşımlardan birisi de özellik yaklaşımıdır. Kişilik özelliği terimi, bir kişilik durumuna ya da mizaca (hareket etme ya da tepki gösterme eğilimleri) göndermede bulunur ve özellik yaklaşımı, ana kişilik özelliklerini tanımlamaya, bireyleri bu özelliklere göre açıklamaya ve bu özelliklerin davranışla ilişkisini incelemeye çalışır.

Amerikalı psikolog Gordon *Allport *Personality* (1937) adlı çalışmasında, gündelik yaşamda bireyleri ve gruplaşmaları betimlemekte kullanılan muazzam sayıda sözcüğü sıralayarak ve bunları bir ortakduyuya, sezgisel bir temele göre seçerek, kişilik özellikleri fikrini geliştirmiş, bireyin eşsizliği ve kişilik özelliklerinin karşılıklı bağlılığını vurgulamıştır. Allport'un kaygıları nomotetik olmaktan ziyade idiografik iken, Raymond B. Cattell ise, onun aksine, bağımsız kişilik özelliklerinin çok daha sınırlı listesi içinden bir seçim yapmak üzere *faktör analizini kullanmış ve bu özellikleri ölçmeye uygun bir kişilik testi geliştirmiş, kişiliğin çift kutuplu boyutları olarak on altı özellik (örneğin, hakimiyete karşı boyun eğme, radikalizme karşı muhafazakârlık, duygusal duyarlılığa karşı kabalık) kavramlaştırmıştır. Hans Eysenck aynı doğrultuda, kişilik faktörlerinin sayısını azaltarak iki ana kişilik boyutuna, dışadönüklük-içedönüklük ile nevrotizme işaret etmiştir. Cattell ve Eysenck'in kullandığı faktör analizi teknikleri şiddetle eleştirilmiş olsa bile, onların ürettikleri kişilikle ilgili kâğıt-kalem testleri yaygın biçimde kullanılmıştır.

Sosyolojinin kişilik incelemeleriyle ilişkisi çoğunlukla -düşmanca değilse bile- çokanlamlı olmuştur. *Durkheim'ın, intiharın kendine özgü bir sosyolojik açıklamasını yapmanın gerekli olduğu savı, "psikopatik durumlar" gibi psikolojik faktörler üzerinde durmayı reddetmesine yol açmıştır. Geçmişte kişiliği, sosyolojiden ziyade psikolojinin alanına ait görme eğilimi egemendi ve bunun pratikteki anlamı, gözlemlenen farklılıkların kişilikten kaynaklanmadığını saptamak için toplumsal anket araştırmalarına bazı kişilik ölçülerinin katılmasıydı. Öbür yandan bazı sosyologlar (özellikle Talcott *Parsons) kişilik ile toplumsal yapı arasındaki muhtemel ilişkiyi ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Bu sosyologlar, kültür ve kişiliği birbiriyle ilişkilendiren kültürel antropologların çalışmalarından (ciddi biçimde Freudyen kuramsallaştırmadan etkilenen çalışmalar) hareketle, kişiliğin toplumsal güçler tarafından şekillendirilmesini irdelemekle yetinmeyip, kişisel özellikler ile toplumsal örgütlenme (toplumun geniş bir bölümü ya da şirket veya dinsel grup gibi daha sınırlı bazı kurum ve örgütler) arasındaki uyumu da incelemişlerdir. Max Weber'in *Protestan Etiği ve Kapitalizmin Ruhu* (*Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, 1905) adlı eseri bunlardan birisi sayılabilir. *Ayrıca bkz.* **kitle toplumu; Kültür ve Kişilik Okulu; narsisizm; otoriter kişilik.**

kişisel belgeler (*personal documents*) Kişisel belgeler, sosyal bilimler içinde kullanılan ve kişinin yaşamının bir bölümünü -çoğunlukla kişinin kendi diliyle- kaydeden çeşitli belgelerdir. Bunun en açık örnekleri mektuplar, günceler, biyografiler ve *yaşam öyküleridir, fakat fotoğraftan mezartaşlarındaki yazılara kadar başka birçok şeyi kapsayacak ölçüde genişletilebilir. (Bu

konuda son derece şaşırtıcı genişlikteki veri kaynakları K. Plummer'ın 1983'te yayınladığı *Documents of Life*'ında etraflıca tanımlanmıştır.) Kişisel belgeler, kişinin yaşamının öznel boyutunu yakalamaya çalışır ve *idiografik araştırma stratejisinin bir parçası olması dolayısıyla oldukça değerlidir. Bir araştırmanın genellikle ilk ve açıklayıcı aşamalarında yer verilmekle birlikte, *kuram inşa etme ve *yanlışlamaya yönelik *örnekolay incelemelerinde de başvurulduğu sıklıkla gözlenmiştir. Kişisel belgeler özellikle ilk dönem *Chicago Okulu sosyologlarından bazılarının çalışmalarında popülerdi: Örneğin Clifford Shaw çocuk suçlular hakkında pek çok yaşam öyküsü toplamışken, William Isaac Thomas ile Florian Znaniecki'nin klasik incelemesi *The Polish Peasant in Europe and America* (1918) önemli bir yaşam öyküsü olmanın yanı sıra bir dizi mektubu incelemektedir.

kişisel gelir (*personal income*) *bkz.* **gelir dağılımı**

kişisel kurgu kuramı (*personal construct theory*) George Alexander *Kelly'nin *The Psychology of Personal Constructs*'da (1955) geliştirdiği bir sosyal psikolojik kuram. Bu kurama göre, "kişinin süreçleri, gerçekleşeceğini umduğu olaylar tarafından psikolojik olarak kanalize edilir." *Fenomenoloji, *sosyal kurmacılık ve *sembolik etkileşimcilik gibi bu kuram da, insanların *anlamları kurma yollarını inceler. Yönelim geleceğe doğrudur. Şöyle ki, bir kişinin kişisel kurguları (başkalarıyla yakın ilişkilerini ya da rol kurmalarını düzenlediği kendine özgü kategoriler), geçmişte yaşanmış benzer olaylardan hareketle gelecek olaylara yönelik bir beklentidir. Kelly, bu kişisel kurguları araştırmacının gözünde açığa vuran bir yol olarak "repertuar çizelgesi tekniği"ni (daha önceki "rol kurgusu çizelge testi"nin genelleştirilmiş bir biçimi) tasarlamıştır. Bu teknikte, inceleme konusu kişilerden tanıdıkları *üçlü kümeleri bir dizi benzer çiftler ve farklı bireyler şeklinde ayırmaları, sonra kendine özgü bir dizi ikili ayrım yaparak, oluşturdukları bu seçimleri, gerçekleşmesini bekledikleri olaylar çerçevesinde açıklamaları istenir. Daha sonra bu ayrımlardan matematiksel olarak türetilen kategorilerin yapısının, bireyin zaman içinde belirli bir anda kullandığı psikolojik alanın yapısıyla uyuştuğu gösterilir. Bu tekniğe başlangıçta zihinsel bozuklukların saptanmasında başvurulmuş, fakat sonraları daha yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır.

kitle iletişimi (*mass communication*) *bkz.* **iletişim; medya, medya sosyolojisi**

kitle kültürü (*mass culture*) *bkz.* **popüler kültür**

kitle toplumu (*mass society*) Kitle toplumunun modern görünümü, 1830'larda *demokrasinin sırrını (kendisi bu ifadeyi kullanmamış olsa da) arayarak Amerika Birleşik Devletleri'ni dolaşan Fransız aristokrat Alexis de *Tocqueville'le başlar. Tocqueville, Amerika'daki insanların fikirlerinin ve değerlerinin benzerliğinden çok etkilenmiş ve böylesi bir toplumun, kendisinin "çoğunluğun tiranlığı" olarak adlandırdığı, kitle ya da sürü zihniyetinin kurbanı olabileceği doğrultusunda bir tahminde bulunmuştu. Tocqueville'in klasik kitle toplumu açıklaması, daha sonraki tüm toplum kuramı tarihi boyunca yankılanmıştır: "...sayılması olanaksız bir insan kalabalığı, hepsi eşit ve birbirine benzer olan bu insanlar, sürekli yaşamlarını besledikleri küçük ve önemsiz zevkler elde etmeye çalışıyorlar. Her biri -ayrı yaşayarak- geri kalan

herkesin kaderine yabancı. İnsanlığın bütünü onlar için çocukları ve özel arkadaşlarından ibaret. Geri kalan yurttaşlara gelince, onlara yakın, ama onları görmüyor; onlara dokunuyor, ama hissetmiyor."

On dokuzuncu yüzyıl sosyologları, Tocqueville'in, sanayileşmiş toplumların ortaya çıkmakta olan kültürü hakkındaki kaygılarının çoğunu paylaşmışlardır. Émile *Durkheim, yeni düzendeki *anomiyi teşhis etmiş, Max *Weber *bürokrasinin ölü eline yoğunlaşmıştır. Ferdinand *Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887) adlı eserinde –olumsuz bir şekilde- Avrupa'da ortaya çıkmakta olan kalabalık, kentsel, kitle toplumları üzerine eğilmiştir.

1950'lerde sosyologlar ve siyaset bilimciler Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeki *totalitarizmin yakın geçmiş tarihini yazmaya başlayana kadar, bu görüşler, elitist bir nostalji olarak değerlendirilmiş ve büyük ölçüde göz ardı edilmiş veya reddedilmiştir. William Kornhauser *The Politics of Mass Society*'de (1959) toplulukların akıntıya kapılarak istikrarlı *cemaatlerden uzaklaştıklarını ve tek tip, değişken değerleri yüzünden totaliteryan olarak nitelendirilen kitlesel hareketlerin çağrılarına son derece açık bir ruh haliyle hareket etmeye yöneldiklerini öne sürmüştür.

Max Horkheimer, Theodore Adorno ve Frankfurt Okulu'nun diğer üyeleri (*bkz.* *eleştirel kuram,) dikkatlerini, "kitle kültürü"nün sığ ideolojik doğası üzerine yoğunlaştırır ve bu perspektif doğrultusunda eleştirel bir literatür geliştirirken, Herbert Marcuse'ün *Tek Boyutlu İnsan*'ı (*One Dimensional Man,* 1964), kitle kültürünün mutlak *hegemonyasını ve toplumsal değişimin olanaksızlığını öne sürerek bu iddiayı en ileri boyutuna taşımıştır. Salvador Giner ise 1976'da kaleme aldığı *Mass Society*'de hem muhafazakâr hem radikal kuramların kapsamlı bir özetini ortaya koymuştur.

Kitle toplumu terimi, esas olarak belirsizliği ve değer yüklü karakteri yüzünden sosyolojide demode bir hale gelmiştir. Ancak, Krishan Kumar, Christopher Lasch, Peter Berger ve Robert Bellah gibi oldukça farklı eğilimlerdeki toplum kuramcıları, büyük ölçekli, ileri derecede kurumsallamış, geleneksel cemaat bağlarının olmadığı toplumlardaki toplumsal ilişkilerle kültürel anlamları araştırmaya devam etmektedirler.

Kitlesel Gözlem (*Mass Observation*) 1937'de Britanya'da kurulan bağımsız bir toplumsal araştırma örgütü. 1949 yılına kadar veriler toplayıp, raporlar yayınlamış ve bu tarihte sıradan bir *piyasa araştırması şirketi haline gelmiştir. Kitlesel Gözlem, günlük tutan ve belirli talimatlar doğrultusunda kendi toplumsal gözlemlerini kaydeden, tüm ülkeye yayılmış bir gönüllüler grubu aracılığıyla, tüm bir toplumu kapsayan dünyadaki en büyük *katılımcı gözlemi organize etmiştir (bkz. A. Calder ve D. Sheridan, *Speak for Yourself: A Mass-Observation Anthology*, 1984).

kitlesel histeri (*mass hysteria*) İnsanların geniş gruplar halinde, benzer ve çoğu kez duygusal davranışlar sergilediği psiko-sosyal bir fenomen. Çoğunlukla -oldukça etnosantrist bir şekilde- trans-kültürel psikolojide, Üçüncü Dünya toplumlarındaki grup *normlarına uyma baskısına göndermede bulunularak kullanılmıştır.

klan (*clan*) Bir klan, genellikle egzogam olan, soyunun ortak bir atadan geldiğini iddia eden ve bir totemle temsil edilen, tek soylu bir akraba grubudur. Klanlar ya anasoylu (ana klanı) ya da babasoylu (baba klanı) soydan gelip, buna göre ya erkek ya da kadın

üyelerinin çocuklarını içlerine alırlar. Bir klan genellikle soylara göre bölünür, bunlar da ortak bir atadan gelen soyun kollarıdır. Klanlar üzerine klasik çalışmalar şunlardır: A.L. Kroeber, *Zui Kin and Clan* (1917), Raymond Firth, *We, the Tikopia* (1936) ve E.E. Evans-Pritchard, *The Nuer* (1940). *Ayrıca bkz.* **fratri.**

klasik bilimsel yönetim okulu (*classical school of scientific management*) *bkz.* **idare kuramı**

klasik iktisat kuramı (*classical economic theory*) *bkz.* ***laissez-faire*** **iktisadı; Malthus, Thomas; Mill, John Stuart; Smith, Adam**

klasik koşullandırma (*classical conditioning*) *bkz.* **koşullan(dır)ma**

klasik kriminoloji (*classical criminology*) Kökleri on sekizinci yüzyıl felsefesine dayanan klasisizm, gerek suçluluğu gerekse suç adaletinin sağlanmasını akılcılık, tercih yapma, sorumluluk ve cezanın caydırıcı gücü ilkeleri temelinde değerlendirmektedir. Klasik kriminoloji genellikle Cesare Beccaria'nın (1738-1794) çalışmalarıyla (örneğin *Dei delitti e delle pene,* 1764) birlikte anılmakta ve geleneksel olarak, suçluların keyfi biçimde ve haksız yere ağır cezalara çarptırılması ve öldürülmesine karşı insani bir alternatif savunma çizgisi olarak yorumlanmaktadır. Bu rasyonalist yaklaşımın özünü oluşturan düşünce, idari anlamda tekbiçimliliğe ulaşmayı amaçlayan girişimlerde bulunmak, suçun yol açtığı objektif zararla orantılı cezalar verilmesini savunmak ve cezalandırmanın amacının bedel ödetmek değil, caydırmak olduğuna duyulan inancı sergilemekti. Demek ki birey ile toplum arasında bir toplumsal sözleşme yapılmış olduğuna inanılmakta ve bu sözleşmenin herkesin çıkarına uyan, rasyonel bir anlaşma olduğu düşünülmektedir. Bunun için, sözleşmeyi ve bu şekilde toplumun yasalarını ihlal etmek özgür bir iradeyi ve tercihi, ama aynı zamanda, toplumsal sorumlulukları yerine getirmekte bir başarısızlığı gösterecektir ve bu yüzden, başkaları üzerinde caydırıcı bir etki yapacağı düşüncesiyle, toplum adına uygun bir cezayla cezalandırılmalıdır.

Ortodoks klasisizm, koşulları dikkate almadığı için değil, ya suçluyu ya da suçun işlendiği ortamı hesaba katmadığı; dolayısıyla, hiç değişmeyen veya sabit bir ölçüye göre verilen ceza adil olmayacağı için eleştirilmiştir. Bu açıdan, örneğin nedensellik sorunu (ister ortama bağlı ister biyolojik kökenli olsun) ve klasisme özgü özgür irade rasyonalitesinin yerini, egemen bir perspektif olarak eninde sonunda on dokuzuncu yüzyıl pozitivist kriminolojisinin alması gerektiği gibi başka etkenler gündeme gelmektedir (*bkz.* *pozitivist kriminoloji). Yine de klasik perspektif zamanla yeni koşullara adapte edilmiştir ve suçun sorumluluğu hakkındaki tartışmalar gibi bazı alanlarda çağdaş bir neo-klasik biçimin hâlâ etkisini koruduğunu görürüz. Bu leneği değerlendiren en yeni çalışma için bkz. Bob Roshier, *Controlling Crime: The Classical Perspective in Criminology* (1989).

Klein, Melanie (1882-1960) Budapeşte'de Sandor Ferenczi, Berlin'de Karl Abraham'dan eğitim almış, Avusturya doğumlu ikinci kuşaktan bir psikanalist. Melanie Klein 1926'da Londra'ya taşınmış, Britanya Psikanaliz Derneği'nin içinde Klein okulunun kurucusu olarak Britanya ve dünya *psikanalizinin önde gelen isimlerinden birisi olmuştu.

Klein'ın teknik açıdan getirdiği yenilikler, küçük çocukları oyun yerine söze dayalı serbest çağrışımla analiz

etmek, karşı-aktarımın -analistin hasta hakkındaki duygularının- önemini irdelemek ve psikotik analizi yapmaktı. Küçük bebeklerin duygusal yaşamı konusunda Sigmund Freud'a kıyasla daha gelişkin bir kuram ortaya koymuş olan Klein'ın argümanı, bebeklerin hepsinin iki şekilde büyüdüğüydü: Kötü duyguların dış dünyaya yansıtıldığı ve daha sonra bir tehdit olarak algılandığı paranoid-şizoid durum ile duyguların kişilikte yeniden bütünleştirildiği depresif durum. Delilik deneyimini, en azından deliliğe sürüklenme gibi uzak olarak görülen bir ihtimali herkes yaşar. Klein, *Freud'un ölüm içgüdüsü kavramına, onu yıkıcı bir çekememezlik (nefret) olarak görerek klinik bir anlam yüklemiş ve bilinçdışı fantezinin rolünü vurgulamıştır.

Son yıllarda toplumsal eleştiride yararlanılmak amacıyla Klein'ın çalışmalarının yeniden gündeme getirildiğini görüyoruz. Örneğin, bebeğin gelişmesinin ilk evreleri konusundaki analizinden modern kişiliğin karakteristik özelliklerini anlama (bkz. C. Lasch, *The Minimal Self,* 1984), sevgi-nefret ilişkisi konusundaki görüşlerinden ise eleştirel kuramı tamamlama çabalarında yararlanılabilmektedir (bkz. C.F. Alford, *Melanie Klein and Critical Social Theory,* 1989). Klein'ın en önemli makalelerini bir araya getiren bir derleme için bkz. der. Juliet Mitchell, *The Selected Melanie Klein* (1986). *Ayrıca bkz.* **Nesne İlişkileri Testi.**

Klein, Viola (1908-1973) 1939'da mülteci olarak İngiltere'ye sığınmış Avusturyalı bir toplum kuramcısı. Klein'in ikinci doktora tezi (1944'te London School of Economics'de hazırlamıştı) *The Feminine Character: History of an Ideology* adıyla yayınlanmıştı. Ancak en ünlü çalışması, Alva Myrdal'la birlikte yürüttüğü, ikinci dalga *feminizmin ortaya çıkışından önce yayınlanmış ama onun argümanlarının pek çoğunu öncelemiş, etkili bir araştırma olan *Women's Two Roles: Home and Work*'tü (1956, 1968).

klientelizm, klient-patron ilişkisi (*clientelism, client-patron relationship*) *bkz.* **patron-klient ilişkisi**

klinik depresyon (*clinical depression*) *bkz.* **depresyon**

klinik sosyoloji (*clinical sociology*) Chicago'lu sosyolog Louis *Wirth'ün 1931'de, sosyologların sosyal hizmet görevlileri, psikologlar ve psikiyatristlerle birlikte klinik ortamlarda yürüttükleri çalışmalarını anlatmak üzere ortaya attığı ve klinik psikolojiye benzeyen bir terim.

kliometri (*cliometrics*) Tarih düşüncesi ile ölçme kavramını birleştirerek oluşturulan ve ABD'de 1950'li yıllarda geliştirilmiş olup, Amerika ve Avrupa'daki tarihsel çevrelerde hızla tartışılmaya başlanan, "yeni kantitatif iktisadi tarih"e karşılık gelmesi tasarlanmış bir terim. Kliometristler, sofistike istatistiki teknikleri (*regresyon analizi gibi) tarihsel verilere uyguluyorlar ve (bu konuda en çok beğenilen çalışmaların ikisindeki örneği aktarırsak) Amerikan İç Savaşı'ndan önceki dönemde köleliğin kârlılığını hesaplamaya, Amerika'daki demiryollarının iktisadi büyümeye katkısını ölçmeye çalışıyorlardı (bkz. R.W. Fogel ve S.L. Engerman, *Time on the Cross,* 1974 ve Fogel, *Railroads and American Economic Growth,* 1964).

Kliometrik çalışmalar ciddi tartışmalar doğuruyordu ve bunun nedeni, bir yandan (genellikle yeniden kurgulanan) sayısal verilere ve ileri istatistik tekniklerinin (zaman zaman tartışmalı bir şekilde) kullanılmasına genellikle güvensizlikle yaklaşılması, bir yandan da en önemli çalışmaların kliometristlerin

hipotezlerini açık *karşı-olgusallardan oluşan bir kurgu biçiminde düzenlemeleriydi. Kliometristler örneğin şu tür sorular yöneltiyorlardı: "Demiryolları yapılmasaydı ne olurdu?" Ayrıca kliometrist çalışmaların çoğu, *neo-klasik iktisadın oldukça dar kapsamlı *davranışçı varsayımları olarak kabul edilen görüşlere dayanmaktaydı.

Bugünden bakıldığında, yeni kantitatif tarihin aslında tamaman yeni olmadığını görmek kolaydır, çünkü yirminci yüzyıl başındaki önde gelen iktisatçılar ile iktisadi tarihçilerin pek çoğu kantitatif tarihsel verileri ve neoklasik kuramı özgürce kullanmışlardır. Bilgisayar teknolojisindeki gelişmelerle desteklenen geniş çaplı verilerin kullanılması modern tarihte artık yerleşmiş bir uygulamadır. Günümüzde kliometri terimi, sosyal bilim kuramını ve istatistiki analizleri tarihsel verilere uygulamaya yönelik sistemli çabalar için hâlâ kullanılmakta, fakat artık sınırları kalın çizgilerle belirlenmiş bir okulu anlatmamaktadır. Şimdilerde kliometrik analizlerin, çok geniş bir alana yayılmış tarihsel analizlerde kullanıldığını görebiliriz.

Kluckhohn, Clyde (1905-1960) Harvard Üniversitesi'nde ders vererek birçok öğrenci yetiştirmiş ve yazılarında antropoloji ile psikolojinin öğelerini birleştirmiş olan bir Amerikalı antropolog. Kluckhohn'ın en önemli eseri, büyücülüğün, dış toplumdan gelen baskıların yol açtığı gerginlikleri kanalize etmeye yaradığını ileri sürdüğü *Navajo Witchcraft*'dır (1944). Daha sonra, Harvard'da disiplinler arası bir bölüm olan Toplumsal İlişkiler kürsüsünde yıllarca Talcott *Parsons'la birlikte çalışmıştır ve Parsons'ı Freud'un etkisindeki 1940'ların Amerikan kültür antropolojisini ciddiye almaya teşvik ettiği bilinen bir gerçektir. *Ayrıca bkz.* **Kültür ve Kişilik Okulu; büyü, büyücülük ve kara büyü.**

kod, kodlar (*code, codes*) *bkz.* **gelişkin ve sınırlandırılmış konuşma kodları; kodlama.**

kodlama (*coding*) Gözlemlerin, sonradan kantitatif bir analiz yapılmasını sağlamak üzere her bilgi parçasına ya da bir açıklamanın her kesitine bir sayı veya sembol atfederek kategoriler ve sınıflandırmalar haline getirilmesine verilen isim. Kodlama pek çok araştırma tipinde önemli bir yer tutarken, onunla ilgili en yaygın düşünce, kodlamanın anket araştırmasında asli bir öğe olduğudur. Kodlama ayrıca, onunla birlikte bir ölçme işlemi yaptığımız için, *ölçümün de önemli bir boyutudur.

Bunları göstermek üzere, toplumsal bir *anket araştırmasında birisiyle (ya da bir "denek"le) yapılan bir anket örneğini düşünebiliriz. Çoğu toplumsal araştırmada soruların büyük çoğunluğu kapalıdır, yani verilebilecek yanıtların kapsamı önceden belirlenmiştir. Örneğin, bir anket araştırmasında oy kullanma davranışıyla ilgili bir soru ("Yarın bir seçim yapılsa hangi siyasal partiye oy verirdiniz?") yöneltildiğini düşünün. Bu soruya verilebilecek yanıtların kapsamı, aşağıdaki gibi, söz konusu *ankette basılı olacaktır:

SORU 15: Yarın bir seçim yapılsa hangi siyasal partiye oy verirdiniz?

1 Cumhuriyetçi
2 Demokrat
3 Diğerleri
4 Oy kullanmayacağım
5 Bilmiyorum

Denek bu soruyu "Cumhuriyetçi" diye yanıtlarsa, görüşmeyi yapan kişi "Cumhuriyetçi" sözcüğünün yanındaki 1 rakamını daire içine alır. Bu hareketle o soru kodlanmış olur: Bu sorunun

karşılığındaki tüm "Cumhuriyetçi" yanıtlarına 1 değeri verilir. Tüm yanıtlar bu şekilde ölçülecek ve sonunda bir veri kümesine girecektir.

Fakat bazı sorular da açık uçludur; yani, çok kolayca öngörülemeyeceği için, yanıtların kapsamı önceden belirlenmez. Örneğin, oy kullanma davranışıyla ilgili yukarıdaki sorunun arkasından şöyle bir soru gelebilir: "Niçin Cumhuriyetçi Parti'ye oy verirdiniz?" Anketi yapan kişinin deneğin yanıtını harfi harfine yazabilmesi için sorunun altında uygun miktarda boş yer bırakılmıştır. Araştırmacı daha sonra, bir kodlama çerçevesi belirlemek üzere verilen yanıtlardan bir örneği analiz etmek zorundadır. Bu çerçeve farklı yanıt tiplerini birbirinden ayırmanın bir aracı işlevi görecektir. Yanıtlar için aşağıdaki gibi bir çerçeve tasarlanmış olduğunu düşünelim:

Kod	*Kategori*
1.	Partinin belirli politikalarını beğeniyorum
2.	Partinin ideallerini beğeniyorum
3.	Her zaman bu partiye oy veririm
4.	Öteki partinin politikalarını beğenmiyorum
5.	Partinin liderlerini beğeniyorum
6.	Hükümetin değişmesini istiyorum
7.	Diğer nedenler

Bu çerçeve daha sonra, diğer tüm açık soruların çerçeveleriyle birlikte, deneyimli bir kodlayıcıya verilir. Kodlayıcı, her deneğin soruya verdiği yanıtı okuyup, her yanıtta kod kategorilerinden hangisine en çok yaklaşıldığını belirlemek zorundadır. Örneğin denek, "Vergilerin azaltılmasına ve refah harcamalarının kontrol altına alınmasına inandığım için," demişse, denek Cumhuriyetçi partinin politikasını temel alarak yanıt verdiği için, kodlayıcı 1 rakamını daire içine alacaktır. Anlaşılacağı üzere, kodlama, verilerin işlenmesinin ilk adımıdır.

Örneklem anketlerinde kodlama işi büyük ölçüde anketi yapan kişiye düşer, ama bir bölümü de, yetişmiş kodlayıcılar tarafından, görüşmeden sonra, ofis kodlaması denilen süreçte yapılmak zorundadır. Bir anketin kodlanması işlemi tamamen bitirilince, sayısal kodlar daha sonra analiz edilmek üzere bir bilgisayara yüklenir. Her kodlama işlemi (ister anketi yapan, isterse ofis kodlayıcısı tarafından yürütülsün) bir ölçüdür, yani, belli bir kurala göre, bir yanıt için bir sayı verilmesidir. Kurallar ise önceden kodlanmış soruyla (tek bir yanıt verilebilir) ya da, kodlayıcının yanıt için uygun kodu seçtiği örneklerde, açık uçlu sorular için kodlama çerçevesiyle sağlanacaktır. Bu işlem daha sonra bir ölçüm hatasına yol açabilir tabii. Görüşmeyi yapan kişi yanlış rakamı daire içine alabilir veya kodlayıcı yanlış kod yükleyebilir. Bu nedenle, anketçilerin ve kodlayıcıların çalışmalarını kontrol etmek üzere bir editör görevlendirilebileceği gibi, verilerdeki uyumsuzlukları (örneğin, kapsam dışı kodlar, çift kodlama, vb.) araştırmak üzere bilgisayar programlarından yararlanılabilir. Bu yöntemler verilerin *güvenilirliği ve *geçerliliği konusunda bir kontrol işlevi görürler.

Kodlama, anketlere verilen karşılıkların analizi açısından asli bir yere sahiptir. Bunun için çoğu ankette, her yanıtla bağıntılı kodlar için belli bir yer ayrılır. Öte yandan kodlama, başka türden bilgiler (derinlemesine görüşmeler veya gözlemlenen etkileşimler gibi) için de kullanılabilir; kodlama ayrıca, *konuşma analizinin önemli bir boyutudur. Kalitatif kodlama, gazeteler

veya siyasal konuşmalar gibi özel içerikli iletişim araçları için kullanıldığında *içerik analizi adını alır. *Ayrıca bkz.* **hata (örnekleme ve örneklememe).**

kodlama çerçevesi (*coding frame*) *bkz.* **kodlama**

kolektif davranış (*collective behaviour*) Kolektif davranışların tartışmalı koşullara ve durumlara gösterilen tepkiler olarak ortaya çıkmasıyla ilgilenen, potansiyel açıdan çok geniş yelpazeyi kapsayan bir inceleme alanı. Bu yelpazenin bir ucunda koordinasyonlu ve örgütlü *toplumsal hareketlerin incelenmesi yer alırken, öbür ucunda yaygın davranış kalıplarının, diyelim kitlesel histeri olaylarındaki gibi, görünüşte kendiliğinden ortaya çıkması ele alınmaktadır. Bu iki ucun arasında da, doğal felaketlerle, ayaklanmalarla, linç eylemleriyle, çılgınlıklarla, heveslerle, modalarla, söylentilerle, patlamalarla, paniklerle ve hatta *isyanlar ya da devrimlerle ilgili tepkiler vardır. Yukarıda sayılan fenomenlerin pek çoğu bu sözlükte ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Öyleyse kolektif davranış, muhtemelen çok geniş bir alanı kapsayan bir terimdir, hatta bir anlamıyla tüm sosyolojiyle bütünüyle bitişik bir terim olduğu bile düşünülebilir.

Kolektif davranışla ilgili ilk formülasyonlar kalabalık psikolojisi alanında bulunabilir. Gustave Le Bon (*The Crowd: A Study of the Popular Mind*, 1895), kalabalığın kendine özgü (*sui generis*) bir gerçeklik olduğunu, çünkü "tek bir varlık oluşturup, kitlelerin zihinsel birliği yasasına göre işlediği"ni ileri sürmüştü. Le Bon, tüm bireysel tepkilerin kalabalığın içinde kaybolduğu, böylece insanlara "her bireyin kendisini, bireysel eğiliminden tamamen farklı bir şekilde hissettiren, düşündürten ve harekete geçirten" "kolektif bir zihin" ortaya çıktığı görüşündeydi. Kalabalıklar anonimliğin varlığıyla (kişisel sorumluluğun azalmasına olanak tanıyan bir durum), bulaşma (fikirlerin grup içinde hızla yayılması) ve kişiliğin bilinçdışı yönlerinin öne çıktığı bir kolay etki altında kalabilme durumuyla ortaya çıkmıştır.

*Kalabalıklar, *ayaklanmalar, serseriler ve benzeri kolektif rahatsızlıklarla ilgili daha sonraki incelemeler (bunların arasında, örneğin Gabriel Tarde ile Sigmund *Freud'un yazıları vardır) Le Bon'un "bulaşma" hipotezini geliştirmekten fazla bir şey yapmamışlardır. Freud, Le Bon'un kalabalığın zihniyeti tanımından (kalabalıklar burada eylemlerinin sonuçlarını hesaba katmayan, değişken ve asabi, dikkatini uzun süre yoğunlaştıramayan, eleştirel ya da azimli davranamayan, duyguların, sihirli formüllerin ve yanılsamaların abarttığı bir aşırı kudretlilik duygusuyla hareket eden bir kütle olarak tanımlanır) yola çıkar ve grup katılımını, gerek bireydeki gerekse primal sürüdeki psikolojik içgüdü-nesne ilişkileri kuramlarına dayanarak açıklar: "Grup oluşumunun tekin olmayan ve baskıcı nitelikleri, ki bu nitelikler onlara eşlik eden telkin fenomenlerinin içinde sergilenir... ilk sürüden gelen kökenlerine varana dek incelenebilir. Grubun lideri hâlâ, kendisinden korkulan ilk (primal) babadır; grup hâlâ kısıtlanmayan bir güçle yönetilmeyi ister; grubun aşırı bir otorite tutkusu vardır... grup boyun eğmeye susamıştır. İlk baba grubun idealidir ve ego idealinin yerine egoyu yönlendirir" ("Group Psychology and the Analysis of the Ego"). Freud'a göre, bu özellikler, bilinç kaybı, duyguların zihne egemen olması ve kalabalıkların düşüncesizliğiyle birleşince, "ilkel bir zihinsel faaliyete gerileme durumuna denk düşmektedir".

Kolektif davranış konusunda daha sosyolojik bir yaklaşım, Neil Smelser'in

(bkz. *Theory of Collective Behaviour*, 1963) "değer eklenme şeması"dır. Smelser'in şemasına göre, kolektif davranışın belirleyicileri aşağıdaki olay ve öğelerin art arda gelmesiyle ortaya çıkmaktadır: yapısal eğilim (kolektif davranışın meşru görülmesini sağlayan hoşgörülülük); yapısal gerilim (ekonomik *yoksunluk gibi); genelleşmiş bir inancın artması ve yayılması (örneğin kitlesel bir histeri, sanrı ya da bir *sokak şeytanının yaratılması); tetikleyici faktörler (daha önceki genel inancı doğrulayan özel olaylar); katılanların eyleme geçirilmesi (toplumsal bir harekette etkili liderlik yoluyla veya bir şirketteki büyük hissedarın hisselerini satmasıyla doğan panik söylentileri türünden tek bir dramatik olayla); *toplumsal denetimin işlemesi (toplumun geniş kesimlerinin önceki belirleyicileri engelleyip durdurmak üzere ortaya koydukları karşı gücü anlatan bir durum). Smelser'e göre bu öğelerin sonuncusu özellikle önemlidir, çünkü "kolektif davranışa dayalı bir olay yaşanınca, bunun süresi ve şiddeti, toplumsal denetim unsurlarının tepkisiyle belirlenecektir."

Smelser'in altıncı belirleyicisi, toplumsal denetime, işlemsel (bilhassa *etiketleme) *sapkınlık kuramlarıyla aynı önemi vermektedir. Daha genel olarak etkileşimci gelenek içinde de, toplumsal tiplemeye ve toplumda *rol modellerinin yaratılıp yayılmasına özel bir önem verilmiştir (örneğin bkz. R.H. Turner ve L.M. Killian, *Collective Behaviour*, 1957). Bu kitapta, hevesler ve modalar üzerine ilk sosyolojik çalışmalardan birisini de bulabilirsiniz. Daha yakın zamanlarda ise, örgütlü kolektif eylemlere (grevler gibi) girişilmesinin özgül koşullarıyla ilgili incelemeler, Mancur Olson'un klasik analizinden (*The Logic of Collective Action*, 1965) sonra akılcı seçim kuramından büyük ölçüde etkilenmiştir. *Ayrıca bkz.* **alt-kültür; mübadele kuramı.**

kolektif emek (*collective labour*) Karl Marx'ın, *komünizmde *üretimin nasıl örgütleneceğini gösteren *ütopyacı anlayışı. Marx, yabancılaşmış emek üzerine yazılarında, insanların birbirlerinden *yabancılaşmasının, varoluşlarından yabancılaşmalarının doğrudan bir sonucu olduğunu saptamıştı. Yabancılaşmanın aşılması, emeğin daha geniş çaplı kurtuluşunun bir parçası olarak "özgür ve birleşik emek"in yaratılmasını; başka bir ifadeyle, devletteki asalakların ve bir iş yapmayanların, ya da sadece başkalarını köleleştirmek üzere çalışanların ortadan kaldırılmasını gerektirecekti. Kolektif emek, kapitalist üretimdeki anarşiyi kaldırarak ve insanların yönetiminin yerine şeylerin yönetimini koyarak, geniş kapsamlı ve işbirliğine dayalı üretimin bir parçası durumuna gelecekti. İnsanlar artık iş kapmak, üstünlük sağlamak ve kıt kaynakları paylaşmak için birbirlerine rakip gözlerle bakmayacaklar, "kullanım değeri" düzleminde hakiki ortak ihtiyaçlarını karşılamak üzere kolektif biçimde üretim yapacaklardı.

kolektif eylem (*collective action*) Bir grubun (ya dolaysız biçimde ya da bir örgüt aracılığıyla) ortak çıkarları doğrultusunda giriştiği eylemler. Ortak *çıkarı olan insanların bu doğrultuda hareket etmelerini, sözgelimi emeklilerin daha yüksek emekli aylığı için çaba göstermelerini, madencilerin yeraltındaki çalışma koşullarının iyileştirilmesi için eylemde bulunmalarını beklemek oldukça mantıklı bir durumdur. Fakat yaşanan deneyimler bunun her zaman böyle gerçekleşmediğini, belli bir kolektif eylemden yarar sağlayacak olan birçok kişinin bu tür eylemlere katılmayı reddettiklerini gösterir. İnsan davranışlarında *akılsallık (rasyonalite)

varsayımına aykırı görünen bu tablo, siyasetle ve *toplumsal hareketlerle ilgilenen öğrenciler için ciddi bir problemdir.

Mancur Olson 1965 yılında *The Logic of Collective Action* adını taşıyan çalışmasında bu duruma bir açıklama getirmişti. Olson, eğer insanlar, kendileri aktif olsunlar olmasınlar, tüm gruba sağlanan ayrıcalıklardan yarar elde edeceklerse, akılcı özçıkarın onları genellikle eylemsizliğe ittiğini ileri sürüyordu. Daha kıdemli olan yurttaşların çabaları sonucunda emekli aylıkları arttırılırsa, kılını bile kıpırdatmayanlar dahil olmak üzere bu durumdan tüm emekliler yararlanacaktı. Olson bunu *hazıra konma problemi olarak adlandırıyor, çıkar gruplarının ve toplumsal hareketlerin daha çok sayıda yurttaşı harekete geçirme yeteneğini köreltiği için de özel bir önem veriyordu. Belli bir çıkar grubu içindeki yurttaşlar daha yoksulsa, eylemlere katılmanın maliyetleri daha yüksek olacak ve bu tablo onları daha da pasif kalmaya itecektir. Hazıra konma probleminin tek çözümü, söz konusu hareketlerin katılımcılara, ulaşılacak hedeflerin dışında ekstra teşvikler sunması olabilir. Bu teşvikler tanınma ve prestij olabileceği gibi, eyleme katılmanın kendisinin psikolojik ödülleri de olabilir.

Akılcı seçimin niteliği, Max Weber'in bu problemle ilgili klasik yazılarından beri sosyoloji için bir muamma olmuştur. Bu süreci modelleştirmeye yönelik bir girişimin örnekleri, akılcı hesapta ya da (somut toplumsal ortamlarda aktörlerin ödüllerini en fazlaya çıkarıp maliyetlerini en aza düşürmeye çalışmalarını sergilemeyi amaçlayan) *oyun kuramıdır. Yine de çok az sayıda insanın, eylemlerini akılcı seçim modeline uyduracak kadar dikkatli, kontrollü ve bilgili olabileceğini belirtmeliyiz (*bkz.* *mübadele kuramı). Cesareti ve bağlılığı yansıtan hareketler, cehaletten ya da itkiden kaynaklanan hareketler gibi, akılcı seçimin açıklayıcı gücünün dışında kalmaktadır. Kolektif eylemin söz konusu olduğu geniş alanlar belli ki daha karmaşık açıklamaları gerektirmektedir. Bu alanla ilgili iyi bir değerlendirme metni için bkz. Russell Hardin, *Collective Action* (1982). *Ayrıca bkz.* **grev; isyan; sınıf bilinci; sınıf çıkarı.**

kolektif mal (*collective good*) *bkz.* **kamu malı**

kolektif temsiller (*collective representations*) Basit bir dille ifade edersek, kolektif temsiller, kolektif bir yapının geliştirdiği, tekil bileşenlerine indirgenemeyen fikirleri, inançları ve değerleri anlatır. Kolektif temsiller, Émile *Durkheim'ın toplumsal dayanışma kaynaklarını arama çabalarının da merkezinde yer alır. Durkheim *The Elementary Forms of the Religious Life*'ta (1912) kolektif temsillerin dinsel *ritüellerin yoğun bir etkileşimiyle yaratıldığını ve tekil aktivitelerden daha zengin bir içeriğe sahip oldukları için, doğdukları gruptan özerkleşmeye başladıklarını öngörmektedir. Kolektif temsiller dünyayı düzenleyip anlamaya yardımcı olurlar, ama toplumsal ilişkileri ifade etmeye, sembolleştirmeye ve yorumlamaya da yararlar. Bu kavram Durkheim'ın daha önce ortaya attığı "*kolektif vicdan"ın yerini almaktadır, çünkü kolektif temsiller, toplumsal eylemin içinde yer alırlar ve ona ön ayak olurlar. Kolektif temsillerin gücü ya da otoritesi hepimizin içinde varolmaları, yine de bireye göre dışsal bir konuma sahip olmalarından gelmektedir. Durkheim, büyük değer dönüşümlerini (Fransız Devrimi'nde Aydınlanma değerlerinin propaganda edilmesi gibi) bu "bir araya gelme"nin gücüyle (ya da *dinamik yoğunlukla), dinsel dünyanın dindışı olanı bireysel yaşama bırakıp kolektif yaşamda kök salmasıyla açıklamıştı.

kolektif tüketim (*collective consumption*) Kolektif tüketim kavramı, 1960'lı yılların sonları ile 1970'li yıllarda geliştirilen neo-Marksist kent toplumu kuramlarının merkezinde yer alıyordu. Manuel Castells ve diğerleri, ileri kapitalizmin, kolektif tüketim araçlarına devletin giderek daha çok karışmasını gerektirdiği görüşündeydiler. Yeterli ölçüdeki işgücünü yeniden üretmek için artık bireysel tüketim araçlarının (yiyecek ve elbise gibi metalar) sağlanması yeterli değildi; eğitim ve toplu ulaşım gibi hizmetlerin sağlanması da bir gereklilikti. Ve bu hizmetler, bireysel olarak tüketilen mallardan ziyade çok sayıda insanın kullandığı hizmetler oldukları için kolektif biçimde tüketiliyordu. Kolektif tüketimin belirli özellikleri, bilhassa devletin bu süreçteki rolü ve tüketicilerin siyasal adımları için sunulan fırsatlar, kolektif tüketim kavramının kent toplumu kuramları açısından taşıdığı önemi göstermektedir.

Fakat daha sonraları, kolektif tüketim ile bireysel tüketim arasındaki ayrım birçok tartışmaya konu olmuştur. Örneğin, eğitim gibi hizmetlerin -öyle sunuluyor olsalar bile- "kolektif biçimde" nasıl tüketildiğini anlamak zordur. Dolayısıyla kolektif tüketim terimi, her ne kadar piyasa yerine devlet kuruluşları tarafından dolaysız olarak sağlanan hizmetleri (malları değil), ya da en azından, devletin, örneğin subvansiyonlar veya düzenlemelerle önemli ölçüde destek sağladığı hizmetleri anlatsa bile, pratik kullanıldığı şekliyle artık çok kesin bir anlama sahip değildir. (Bu anlamıyla, aslında bireysel olarak tüketilen hizmetlerin kolektif biçimde sunulmasını gösterdiği için, kuşkusuz yanlış bir adlandırmadır.) Daha sonraki yazarlar, tüketimin toplumsal düzeyde düzenlenmesiyle ilgili daha karmaşık sınıflandırmalar geliştirmişler ve kent politikasının niteliği ile *tüketim dilimlerinin toplumsal tabakalaşmadaki ve siyasal tutumların belirlenmesindeki rolünün analizinde bu sınıflandırmalardan yararlanmışlardır. Genel bir değerlendirme için bkz. Peter Saunders, *Social Theory and the Urban Question* (1986). *Ayrıca bkz.* **kent sosyolojisi.**

kolektif ve bölüştürücü güç (*collective and distributive power*) Talcott *Parsons bir denemesinde ("The Distribution of Power in American Society", *Structure and Process in Modern Societies,* 1960), *gücün ("A'nın B üzerindeki gücü"nün) bölüştürücü yönlerini, onun kolektif yönlerinden ("A ve B'nin birleşik güçleri") ayırır. Bölüştürücü güç, A ile B arasındaki ilişki bir sıfır toplam oyununa benziyorsa, şöyle ki katılımcılar arasında dağıtılacak belli miktarda güç söz konusuysa, bir üyenin kazanacağı gücün bir başkasının mutlaka güç kaybetmesine yol açacağı durumlarda öne çıkarken; kolektif güç, işbirliği halindeki bireylerin üçüncü bir tarafa karşı ortak güçlerini arttırabilecekleri zamanlarda ortaya çıkacaktır.

kolektif vicdan (*collective conscience*) Émile *Durkheim'ın "bir toplumun ortalama üyelerinde yaygın biçimde rastlanan inanç ve duygular toplamı" şeklinde tanımladığı kolektif vicdan, toplumun mekanik dayanışmayla mı yoksa organik dayanışmayla mı ayırt edildiğine göre değişen bir biçim ve içerikten oluşuyordu. Mekanik dayanışma toplumunda, kolektif vicdan kapsamlı ve güçlüydü; insanların yaşamlarının dört bir yanını düzenliyor, çeşitli dinsel ya da başka geleneksel yaptırım araçlarıyla onları ayrıntılı biçimde denetliyor, birey ve bireyin onuru karşısında toplumun önceliğini vurguluyordu. Fakat Aydınlanma'yla birlikte kolektif vicdan zayıflamış, daha az kapsamlı, birey üzerindeki kontrolü daha zayıf, seküler hale gelmiş ve spesifik kodlardan ziyade genel bir kural dayatarak onay

bulmuştur. *Bireyciliğin gelişmesi, Durkheim'ın görüşü içinde ahlâki bireycilik de bulunmasına karşın kolektif vicdanı sarsıp zayıflatmıştı. Durkheim'a göre söz konusu zayıflama organik dayanışmaya geçişte, cezalandırıcı hukuk sistemlerinin yerini onarıcı hukuk sistemlerinin alması sürecinde gözlemlenebilirdi. Cezalandırıcı hukuk sistemleri dayanışmanın kendisinin ihlalini cezalandırırken, onarıcı olan sistemler toplumdaki normal ilişkileri ve toplumsal etkileşimi korumaya çalışıyordu. Durkheim'ın argümanına göre, toplum çapındaki kolektif bir vicdan bölünmüş bir toplumu birarada tutabilir; daha çok farklılaşmış bir toplum, odak noktaları (en azından Durkheim'ın görüşünce) mesleki gruplar ve ondan kaynağını alan özelleşmiş normlar olan daha çok farklılaşmış bir ahlâki bilinçle birarada tutulabilirdi. Kolektif vicdan böylece, bir *sivil din olarak nihai ilkeleri ve gerekçeleri sağlayan yayılmış, soyut bir "birey kültü" haline gelir, fakat toplumsal bütünlüğün tüm ağırlığını taşıyamazdı. *Ayrıca bkz.* **anomi; dinamik yoğunluk; işbölümü.**

kolektivist örgütlenmeler (*collectivist organizations*) *bkz.* **kolektivizm**

kolektivizm (*collectivism*) Genel biçimleri ve özel uygulamaları olan bir terim. Kolektivizm terimi, en yaygın kullanımıyla, komünal mülkiyet ya da devlet mülkiyeti ile üretim ve dağıtım araçlarının kontrol edilmesini öngören siyasal ya da sosyo-ekonomik kuram veya pratikleri anlatır. Kolektivist örgütlenmelerin pek çok örneği olduğu için, bu terimin özel uygulamaları büyük değişiklikler sergilemektedir.

Eski SSCB'de, kolektifler halinde örgütlenmiş çiftçiler son zamanlara kadar önemli bir toplumsal gruptu. Kolektif çiftlikler emek girdilerini, sabit ücret oranlarını kontrol altında tutuyor ve tarımsal üretimin içeriğini belirliyorlardı. Kolektif çiftliklerin pek çoğu, Stalinist dönemde köylülerin ve ailelerin sahip olduğu çiftliklerin zorla kolektifleştirilmesinin sonucu olarak kurulmuştu.

Çin'deki tarımsal kolektiflerin ise daha değişik bir tarihi vardır. Çin'deki en popüler şemalardan birisi 1980'lerde kullanılmaya başlanan "sorumluluk sistemi"ydi; bu sisteme göre, tek tek haneler şeklinde değerlendirilen köylüler, toprağın teknik açıdan hâlâ kolektife ait olduğunu, ama kendi kullanımları için hanelere tahsis edildiğini gösteren bir sözleşme imzalıyorlardı. Bu sözleşmeler, örneğin aletlerin ve donanımın temin edilmesi, vergilerin ödenmesi ve üretim kotalarının yerine getirilmesi konularında iki tarafa da yükümlülükler getirmekteydi. Tito dönemindeki Yugoslavya'da da özellikle ilginç bir kolektivite biçimi (ekonomide işçilerin özyönetimi) uygulanmıştı. Yine de yapılan sosyolojik araştırmalar, etkinin işletme içinde kuramsal açıdan demokratik biçimde dağıtılmasının, İşçi Konseyleri'nin gerçek gücüyle bağdaşmadığını, bu gücün pratikte büyük oranda sembolik kaldığını açığa çıkarmıştır.

Liberal ve başka çizgilerdeki *bireycilik kuramlarına yönelik kolektivist eleştirinin vurguladığı noktalar, *pazar ilişkilerinin rekabetçi olduğu, dolayısıyla bölücü bir eğilim taşıdığı ve bireyler, eğer ilkesel olarak hepsi de vahim sonuçlar doğuran talihsizliklerle başa çıkmak istiyorlarsa, kendi aralarında kurmaları gereken komünal bağları yıktığıdır. Örneğin toplumsal refah kuramcıları, hiçbir şekilde kısıtlanmayan serbest mübadelenin, açıkça ihtiyacı olanlara barınak sağlayamayan konut pazarının kanıtladığı gibi, çeşitli *refah problemlerine yol açtığı görüşündedirler. *Refah devletinin en ünlü kolektivist

savunmalarından birisi, refah sistemlerinin diğerkâmlığı temel alan argümanlarla savunulması gerektiğini ileri süren Richard Titmuss (bkz. *The Gift Relationship,* 1970) tarafından yapılmıştır. Titmuss'un argümanı, insanların refahı, karmaşık bir karşılıklı ilişkiler ağından türeyen bir hak ya da yetki olmaktan ziyade, yabancılardan gelen bir hediye, toplumsal dayanışmanın bir ifadesi gibi algılamaları gerektiği yönündeydi. Bunun için, kan bağışları örneğini ele alırken, metaların "en kutsal"ı olan kanın ticarileşmesi durumunda, bireyler arasındaki ahlâki bağların özçıkara ve pazar fiyatına dayalı hesaplarla tamamen lekeleneceğini savunuyordu. Titmuss'un belirttiği gibi, "bu bağışlar, herhangi bir parasal karşılık istemeden ya da beklemeden, insanların gelecekte de diğerkâm biçimde davranmaya ve ihtiyaç duyuyorlarsa bir hediye vermek için özgürce bir araya gelmeye istekli olduklarına duyulan inancın bir göstergesiydi. Böylece, gelecekteki tanımadıkları yabancıların davranışlarına güvendiklerini ifade ederek, Hobbes'un insanların içgüdüsel bir ahlâk duygusundan yoksun oldukları şeklindeki tezini reddetmiş oluyorlardı." Refahın, ayrı konumlardaki bireyleri birbirine bağlayan ortak değerlerin bir ifadesi olduğunu düşünen bu cemaatçi görüş, refahla ilgili, *yurttaşlık kuramından türetilen daha bireyselci anlayışla karşı karşıya konulabilirdi. Daha bireyselci olan görüş, refah kaynaklarında hak talep eden iddiaların, liberal demokrasilerin niteliği olan hukuksal ve siyasal *hakların bir uzantısı sayıldığı, dolayısıyla kolektif refahın liberal çoğulculuk kuramıyla tamamen uyumlu olduğu düşüncesini içermekteydi. Refah devletleri basitçe piyasaların eklentileri; yani, karşılıklı yükümlülüklere ve alışverişe dayalı bireyselci ilkelerle hareket eden, akılcı yoksunluk-hafifletici kurumlar ve politikaların somut ifadeleridir. Oysa cemaatçilik, yakın komünal bağları besleyen bir toplumsal düzen görüşünün somut ifadesidir.

1990'lı yılların başlarında, "cemaatçilik" terimine esasen Amerikalı sosyal bilimcilerden oluşan, *liberalizm ve *liberteryanizm felsefelerine düşmanlıkta birleşen küçük bir grup sahip çıkacaktı. Bu hareketin önde gelen kurucularından birisi sosyolog Amitai Etzioni'ydi (bkz. *The New Golden Rule: Community and Morality in a Democratic Society,* 1966). Etzioni, kapitalist Batı'nın ileri sanayi toplumlarının "gemi azıya almış ahlâki karışıklığın ve toplumsal anarşi"nin sıkıntılarını yaşadığını, çünkü bireylere çok fazla özgürlük tanınırken, aynı ölçüde sorumluluk verilmediğini savunmaktadır. Etzioni ile diğer cemaatçiler, daha fazla sorumluluktan ve daha az haktan yanadırlar; ayrıca, işlenen suçlardan aşırı tüketime kadar her şeyin sorumluluğunu ailedeki ahlâki gerilemeye (bunu da büyük ölçüde kadınların ev dışında çalışmalarının giderek artmasına) bağlamayı tercih ederek, toplumsal sorunlarla ilgili ekonomik açıklamalar yapmaktan kaçınırlar. Etzioni, bu durumun, çocuklarda "etkili kişilik oluşumu"nu engelleyen, genellikle "çocuklar için köpek kulübeleri"nden fazla bir anlam taşımayan çocuk bakım evlerine daha fazla güvenmeye neden olan ve bunlara bağlı olarak suç işleme eğilimine, uyuşturuculara ve erken yaşta cinsel ilişkiye karşı direnecek ahlâki süzgeçten yoksun bir genç kuşak doğuran bir sorun, bir "ebeveynlik eksikliği" yarattığı görüşündedir.

Cemaatçiler kendilerinin 1950'ler tarzı bir işbölümüne (formel işlerin erkeklere verilip, kadınların tekrar evlerine dönmeleri) geri dönüşü savunduklarını reddedip, bir dizi "aile yanlısı uygulama ve politika" önermektedirler. Etzioni'nin "anlaşmalı evlilik" (çiftlerden ikisinin de çocukların doğumundan

sonra ayrılma konusunda aynı haklara sahip olduğu bir aile) düşüncesi bunlardan birisidir. Cemaatçiler daha genel olarak da, "cemaat"in ortak yararı saptadığı ve üyelerini ortak yarara göre davranmaya ikna ettiği bir toplumsal düzenden yanadırlar. Bu şekilde, (diyelim) daha güvenli araba kullanmadan yana olan argümanlar ahlâki bir güce sahip oldukları için toplum nezdinde başarılı olacaklardır.

Cemaatçiler Amerika (Etzioni, Clinton yönetimlerinin politika danışmanları arasında yer almıştır) ve Britanya'daki (yeni İşçi Partisi'nde cemaatçi fikirlerin bir hayli tutulduğu söylenmektedir) toplumsal politikaları etkilediklerini iddiasındadırlar. Örneğin cemaat politikası, cemaatçi ideallerle tutarlılık taşıyan bir politikadır. Cemaatçi görüşleri eleştirenler ise, onların savlarının hem belirsiz hem de naif kaldığı kanısındadırlar. Anne babanın uzun süre işe gitmediği ya da izinli olduğu zamanın parasını kim ödeyecektir? Cemaat" *homofobi ya da *ırkçılık gibi değerleri benimserse ne olacaktır? İki annebabalı aile ve ömür boyu evlilik ideallerini kabul etmeyip, sadece nasihatle ikna edilemeyenler ne olacaktır? Cemaatçi toplumsal politikaların, niyet olarak olmasa bile fiilen otoriter bir nitelik taşıdığı da başka bir iddiadır. *Ayrıca bkz.* **hediye ilişkisi; kırık pencereler tezi; komün.**

Kollontay, Alexandra (1872-1952) Devrimci Rusya'nın önde gelen *feministlerinden olan Kollontay, daha çok sınıf ile devrimci faaliyetleri kadının rolüne ve anneliğe bağlamaya çalışmıştı. Her zaman tartışma yaratmış bir insan olan Kollontay, sosyolojide en çok, cinsellik ve aşk konusundaki özgür düşünceli, radikal analizleriyle dikkatleri üzerine toplamıştır. Bu konuda yararlı bir değerlendirme metni için bkz. Beatrice Farnsworth, *Alexandra Kollontai* (1980).

komprador (*comprador*) Asıl anlamı "satın alıcı" olan ve Çin kıyısındaki ticaret evlerinde aracılık yapan yerli tüccarları anlatmak için kullanılan Portekizce bir terim. Bu terimin genişletilmiş biçimi olan "komprador burjuvazi" ise, yabancıların çıkarlarını gözeterek işbirlikçilik yapan ve ulusal ekonominin gelişmesiyle hiçbir şekilde ilgilenmeyen toplumsal *sınıf için kullanılan bir terimdir. Komprador burjuvazi, genellikle ulusal ekonomiyi geliştirme potansiyeline sahip olduğu düşünülen "ulusal burjuvazi" sınıfıyla karşı karşıya konur.

komprador burjuvazi (*comprador bourgeoisie*) *bkz.* **komprador**

komuta ekonomisi (*command economy*) Kendisiyle ilintili bir özellik olan planlı ekonomiyle karıştırılmaması gereken bu paradigma, Sovyetler Birliği'nin neo-Stalinist, merkezden yönetilen ve devlet mülkiyetindeki ekonomisini anlatır. Makro-ekonomik politikayla, işletme düzeyindeki faaliyetlerle ve hanelerin istihdam ve tüketim konusundaki davranışlarıyla ilgili bazı ya da tüm kararları merkezileştirmeye çalışıp çalışmamaları çerçevesinde *komünist iktisadi sistemlerin içine yerleştirilebileceği bir süreklilikten bahsedilebilir. Devrimden sonraki Rusya'da varolan tipteki ekonomi 1918-1921 yıllarda bir iç savaş gerçeğiyle yüz yüze gelmiş ve yukarıda anılan alanlardaki tüm kararların merkezileştirildiği bir savaş komünizmi politikası benimsenmişti. Komuta ekonomisi makro ekonomiyle ve işletmelerle ilgili kararları merkezileştirmekte, fakat hane davranışlarını kapsayan yerel kararlar için belli bir hareket alanı bırakmaktadır. Pazar sosyalizmi denilen politikada ise bu alanların üçünde de, devlet mülkiyeti korunmasına rağmen, adem-i merkeziyetçi bir çizgi benimsenmiştir.

Planlı (ya da "idare edilen", "yönetilen", "pazar dışı") ekonomilere atfedilen patolojilerin pek çoğu, aslında yalnızca bu özgül komuta ekonomisi biçiminde görülmektedir. *Ayrıca bkz.* **Stalinizm.**

komün (*commune*) Komün terimi, ya yaşamı ve yapılan işi paylaşan bir grup insanı, tek tek üyelerin ideal bir toplum görüşünden yola çıkarak yeni bir toplumsal düzen kurmaya çalıştıkları *ütopyacı bir topluluğu; ya da ilkin Fransız Devrimi sırasında, 1792'de bir kantonun bir alt birimini göstermek üzere kullanılan idari bir bölgeyi anlatır. 1793-1794 Jakoben rejiminin benimsediği sonraki kullanım ise, 1871 Paris Komünü gibi başka isyancı organları ve İtalya dahil olmak üzere başka ülkeleri kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Komün terimi, savaştan sonraki dönemde Çin'deki toprağa bağlı idari birimler ve İsrail'deki *kibutizm için de kullanılmıştır.

Fakat sosyolojinin komünlere duyduğu ilgi, asıl olarak ilk anlamdaki komünde; yeni, ortaklaşa paylaşılan, *eşitlikçi yaşam ve çalışma ilişkileri yaratma çabası anlamında yoğunlaşmıştır. Bu deneylerin gündeme getirdiği sorunlardan birisi, davranış kalıpları ile güç ilişkilerinin (cinsiyete dayalı olanlar gibi) toplumsal bakımdan daha eşitlikçi bir ortamda ciddi derecede dönüşüp dönüşmediğidir. Andrew Rigby (*Alternative Realities,* 1973), komünlerle ilgili altı maddeli, yararlı bir tipoloji kullanmıştır: Kendini gerçekleştirici komünler, komünal grup bağlamı içindeki bireyler olarak potansiyellerini eksiksiz biçimde gerçekleştirerek, üyelerine yeni bir toplumsal düzen yaratma fırsatı sunarlar; birbirlerini destekleyen komünler, üyelerinin genel olarak dünyada yaşayamadıkları dayanışma duygusunu canlandırmaya çalışırlar; aktivist komünler, üyelerine dış dünyadaki toplumsal ve siyasal faaliyetlere katılmalarını sağlayacak bir kentsel zemin sunarlar; pratik komünler, amaçlarını, en azından kısmen, üyelerine sağladıkları ekonomik ve diğer maddi amaçlarla tanımlarlar; terapötik komünler, isminin de akla getirdiği gibi, özel ihtiyacı olduğu düşünülen üyelerinin bakılmasını ve onlarla ilgilenilmesini sağlarlar; dinsel komünler, üyeleri tarafından esas olarak dinsel çerçevede tanımlanırlar. Bu kategoriler elbette birbirlerini dışlayıcı özellikte değildir.

komünal üretim sistemleri (*communal production systems*) Bazen formel üretim ile maliyetleri üstlenenlerin, bu çabaları karşılığında sembolik, maddi olmayan karşılıklar bekledikleri aile (hane) üretimi sistemi arasındaki geniş boyutlu alışverişler için kullanılan bir terim. Bebek bakma çevreleri ve araba havuzları (bazen yarı yarıya para ilişkilerine göre işledikleri için formelliğin eşiğinde olan ve belirli bir zaman dilimi boyunca eşit değerler değiş tokuş edilmezse bozulan bir yardımlaşma biçimi), evleri iyileştirme kooperatifleri ve hasta bir komşu için yemek yapma (bir aile içindekine benzer bir mübadele biçimi) bu etkinlikler arasında sayılabilir.

komünist anarşizm (*communist anarchism*) *bkz.* **anarşizm**

komünizm (*communism*) Kökleri Fransız Devrimi'ne dayanan ve insan toplumunun, doğrudan üreticilerin ya da işçilerin ekonomik kaynaklar üzerindeki ortak mülkiyeti temelinde örgütlenebileceğini öngören siyasal öğreti. Komünizm kuramı sistematik biçimde 1840'lı yıllarda, insan toplumunun bir dizi tarihsel aşamayla ya da *üretim tarzıyla geliştiğini, *kapitalizmin gelişmesi ile işçi sınıfının örgütlü faaliyetleri sonucunda, tarihin doruğu olarak bir komünist toplum ya da işçi

devletinin ortaya çıkacağını ileri süren Karl *Marx ile Friedrich *Engels tarafından geliştirilmiştir. Marx aslında, komünist toplumun içeriği konusunda çok genel bir saptamada bulunmakla yetinmişken, daha sonraki yazarlar onun görüşünü uyarlamışlar ve komünist toplumların örgütlenmesinde devlete merkezi bir önem atfedip, tam komünizme geçilmeden önce oldukça uzun bir *sosyalizm döneminin yaşanacağını ileri sürmüşlerdi. Bu nedenle SSCB, Çin Halk Cumhuriyeti ve Küba ile Vietnam'daki gibi daha yakın zamanlarda kurulan komünist rejimler genellikle "devlet sosyalizmi" diye adlandırılmaktadır. Bu yoruma göre, "devlet sosyalizmi" rejimleri, özel mülkiyeti kaldırıp ekonomiyi devletin denetimine alarak sosyalist programın sadece bir parçasını hayata geçirmişlerdi. Fakat siyasal demokrasiyi getiremedikleri için gerçekten sosyalist (ya da komünist) olarak görülmüyorlardı. Yalnız bu rejimler bazen pek uygun olmayan bir şekilde *devlet kapitalizmi etiketiyle anılmaktadırlar. İki terimin de buluştuğu nokta, bu toplumların Marx'ın ütopyacı komünist fikirlerinin oldukça gerisinde kaldıklarının; genellikle, devletin bürokratik elitinin bir çeşit kapitalist sınıf işlevini gördüğü, son derece merkezileşmiş ve demokratik olmayan bir siyasal aygıt yarattıklarının kabul edilmesidir. Ayrıca ve bu alandaki terminoloji karmaşasını daha da arttıracak biçimde, bu rejimlerin "bürokratik sosyalist" ya da "devlet tekelci kapitalizmi" toplumları diye adlandırılmasına rastlanmıştır. Komünist hareketi ve komünist toplumları anlatan en iyi tarih çalışmalarından birisi Fernando Claudin'in *Komintern'den Kominform'a Komünist Hareket* (*The Communist Movement: From Comintern to Cominform*, 1975) adlı eseridir.

Marksizm içinde, sosyalist devrimlerin yapılmasından sonra komünizmin niçin başarıya ulaşamadığı konusunda geliştirilen kuramlarda, dış kapitalist devletlerin baskısı, devrimlerin yapıldığı toplumların göreli geriliği, geçiş sürecini kendi çıkarları doğrultusunda durduran ve saptıran bir bürokratik katmanın ortaya çıkması gibi öğelere dikkat çekilmiştir. Marksist olmayanlar da komünizm terimini, komünist partisinin yönettiği her toplum ile böyle bir toplum yaratma özlemi içindeki tüm partiler için kullanmışlardır. Dolayısıyla çoğu sosyolog, karar alma yetkisinin küçük ve içe kapalı bir liderler grubunda toplandığı, devletin ekonomiyi egemenliği altına aldığı, her türlü bağımsız siyasal ve toplumsal faaliyetlerin sınırlandığı ve şu anda liberal demokrasilerde görülenden daha yoğun bir baskıyla yönetilen komünist toplumlara, önemli denebilecek siyasal ve ideolojik açılardan kapitalist devletlerden daha farklı gözlerle bakmıştır. Öte yandan, birbirine zıt gibi görülen bu iki sistemin ekonomik temellerinin pratikte ne ölçüde ayrı olduğu her zaman hararetli tartışmalara konu olmuş ve bazı yazarlar, ileri boyutlara ulaşmış *sanayileşmenin teknolojik gerekliliklerinin üretim birimi ve üretimin örgütlenmesi düzeyinde büyük benzerlikler doğurduğunu iddia etmişlerdir.

Komünizme eleştiriyle bakanlar bu tür toplumları *totaliter olarak nitelendirmeyi seçerlerken, daha sempatiyle yaklaşan analistlerin bu toplumlar içinde bağımsız siyasal faaliyet olanakları bulunduğuna ağırlık verdikleri ve bu olanakların 1980'lerin sonlarında SSCB'nin ve onun Doğu Avrupa'daki uydularının dağılması noktasına kadar sürekli geliştiğini vurguladıkları görülmüştür. *Ayrıca bkz.* **reel sosyalizm.**

Kondratieff dalgaları (*Kondratieff cycles*) *bkz.* **iktisadi çevrim**

Konfüçyüsçülük (*Confucianism*) M.Ö. altıncı ve beşinci yüzyıllarda Konfüç-

yüs'ün kurduğu, dinsel öğeler barındıran bir yaşam felsefesi. Konfüçyüsçülük Çin'de eşsiz bir etkiye sahipti, ama bir öğrenme kaynağı ve etik bir yasa olarak Kore, Japonya, Vietnam, Hong Kong, Singapur ve Tayvan gibi ülkelerde de etkili olmuştur.

Konfüçyüs (M.Ö. 551-479), siyasal şiddetin ve toplumsal düzensizliğin hakim olduğu bir çağda uyum ve düzen için atılması gerekli adımları öğretmişti. Konfüçyüs'ün (izleyicileri tarafından *Analects*'de derlenmiş olan) öğretileri, Han hanedanının (M.Ö. 206 – M.S. 220) hüküm sürdüğü yüzyıllarda Çin'de devletin ortodoks dini haline gelmiş ve 1911'e kadar bu konumunu muhafaza etmişti. Konfüçyüsçülük, soyluluğun mirasla değil, doğru ritüelleri uygulayarak ve evlada yaraşır dindarlık edimleri, karşılıklılık ve doğrulukla elde edilebileceğini öğretiyordu. Küçükler (teba veya oğlan çocukları) büyüklerine (yöneticiler, babalar) saygı göstermeli, büyükler de küçüklere sevecenlikle ve iyilik düşünerek yaklaşmalıydı. Bu fikir, "Konfüçyüsçülüğün ikinci aşaması" diye tanımlanan Mencius (M.Ö. 371-289) tarafından, insanların özünde iyi olduğunu (ilk erdem fikri), halkların adaletli davranmayan hakimlerine isyan etmelerinin haklı bir eylem olduğunu öngörecek şekilde genişletilmiştir. Yalnız hemen belirtmek gerekir ki, isyanı haklı gören yorum, İmparator'a sadakatin hiçbir şekilde tartışma konusu yapılamayacağı Japonya'da asla kabul görmemiştir.

Konfüçyüsçülük, bir din olarak günümüzde sadece Güney Kore'de aktif olarak uygulanmasına rağmen, yukarıda sözü geçen ülkelerin etik, hukuksal, siyasal ve eğitim sistemlerini ciddi derecede etkilediğine kuşku yoktur. Robert Bellah (*Tokugawa Religion*, 1957), Konfüçyüsçülüğün modern Japonya'nın gelişmesinde, *Protestan etiğinin Kuzey Avrupa'daki rolüne benzer bir rol oynadığını ileri sürmüştür (yalnız bu yorum, Max Weber'in *The Religion of China*'daki görüşleriyle çelişmektedir). Başka yorumcular da, Japonya'nın ve Doğu Asya'nın yeni sanayileşmekte olan ülkelerinin son zamanlardaki iktisadi büyümesinin arkasında Konfüçyüsçülüğün uyumu, otoriteye saygıyı, sadakati, hayırseverliği, meritokrasiyi, okur yazarlığı ve araştırmacılığı üstün gören bakış açısının yattığını iddia etmektedirler.

konjonktür (*conjuncture*) Yapısalcı olarak adlandırılan Marksistlerin, belirli bir toplumda ve o toplumun belirli bir anında siyasal-iktisadi ve özellikle sınıfsal ilişkilerin somut durumunu anlatmak üzere kullandıkları ("özgül tarihsel konjonktür" ifadesinde olduğu gibi) terim.

konsensüs, toplumsal konsensüs (*consensus, social consensus*) Konsensüs terimi, yaygın biçimde görüş birliğine varılmış bir konumu, sonucu ya da değerler kümesini anlatır ve normal olarak ya *grup dinamiğine ya da *kamuoyunda genel bir anlaşma olmasına gönderme yapmak üzere kullanılır. Fakat buna ek olarak, konsensüs terimi, en eksiksiz biçimde Talcott *Parsons'ın yazılarında geliştirilmiş olan normatif *işlevselciliğin özgül biçimiyle birlikte anılmaya başlamıştır (örneğin bkz. *The Social System*, 1951).

*Toplumsal düzen problemine sosyoloji kuramı açısından bakıldığında, bu disiplinin tarihinde genel olarak iki farklı yaklaşım bulmak mümkündür (bu yaklaşımlardan birisi çatışmayı ve baskıyı vurgularken, diğeri *normlar ve *değerlerde anlaşma biçiminde belli bir toplumsal konsensüs bulunduğunu varsayar). Değer konsensüsü toplumsal düzenin temeli sayılırken, asıl açıklayıcı odak noktası, normatif işlevselcilerin önemli bir vurgu yaptıkları bir faaliyet olan aile aracılığıyla gerçekleştirilen

*toplumsallaşma sürecidir.

1960'lı yıllarda konsensüs okulu ile çatışma okulu arasındaki tartışmadan bahsetmek âdettendi. Konsensüs okulunun taraftarları, her türlü toplumsal determinizmi eleştirme ve onun yerine, toplum kuramının bireysel eylem düzeyinde maksat ile tercihi içinde barındırması gerektiğini savunma eğilimindeydiler. Dolayısıyla, toplum da zaman içinde o toplumun kendi fertlerince geliştirilip kurumsallaştırılmış bir *değerler ve *normlar sisteminin ifadesi olarak görülmeliydi. Bu doğrultuda Parsons'ın kendi yazılarında, "entegrasyon"un toplumun düzgün biçimde işlemesinin dört anahtar koşulundan biri olarak aktarılmasına rastlarız. *Çatışma kuramı, konsensüse dayalı toplumsal düzen görüşünün kaçınılmaz olarak karşıt bir çizgisini oluşturuyordu ve 1950'lerin sonları ile 1960'ların başlarında Parsonscı işlevselciliğe karşıt bir tez olarak geliştirilmişti. Bu yaklaşım da, ortaklaşa paylaşılan normlar ve değerlerin toplumsal düzenin temeli olduğu varsayımını reddetmekte ve bunun yerine, gerek siyasal gerekse iktisadi açıdan çatışan çıkarlar arasındaki *güç dengesine ağırlık vermektedir.

konsensüs kuramı (*consensus theory*) *bkz.* **işlev; konsensüs**

konstrüktivizm (*constructivism*) *bkz.* **toplumsal kurmacılık**

konuşma analizi (*conversation analysis*) Gerçek ortamlardaki konuşmaları bir inceleme nesnesi olarak gören, ayrıca bu konuşmalara, konuşmaya katılanların rolleri, toplumsal ilişkileri ve kendi aralarındaki güç ilişkilerinin bir penceresi işlevini yükleyen bir araştırma yöntemi.

Büyük ölçüde *etnometodolojiden ve *sosyo-dilbilimden türetilen konuşma analizi, konuşmanın toplumsal yaşamın temel faaliyetlerinden birisi olduğu ve toplumsal yaşamın büyük bölümünün konuşmalarla düzenlendiği öncülünden yola çıkmaktadır. Bu yüzden konuşma analizi, iletişimin büyük oranda düzenli bir şekilde sürmesini sağlayan temel kuralları saptamak üzere konuşma kalıplarını kaydeder ve sözlü etkileşimlerin -genellikle üçlü gruplar veya çok küçük gruplar içindeki konuşmaların- yapısı, seyri ve diğer ayırıcı özelliklerinde odaklanır. Bu analizde, tartışmanın konusu not edilir, ancak konu önemsiz de olabilir ve (içerik analizinde görüldüğü gibi) analizin temel birimi konu değildir. Bu alandaki araştırma bulgularının, insanların birbirleriyle etkileşimlerinin gerek gerçek yaşamın anlaşılmasıyla, gerekse araştırma amaçlı görüşmelerle ilgili olan birçok gizli yönünü aydınlatmaya katkıda bulunduğu görülmüştür.

Konuşma analizi normalde konuşmaların teybe ya da videoya kaydedilmesiyle başlamakta, bu kayıtlardaki bilgiler (örneğin, bir insanın diğerinin sözünü kaç defa kestiği, konuşmaların nasıl başlatıldığı, konuşma sırasının nasıl dağıtıldığı, ara sürelerinin, suskunluk anlarının ve saniye olarak konuşmaların sayılması gibi) daha sonra ayrıntılı analize tabi tutulmaktadır. Bu analizin en iyi uygulayıcılarını (Emmanuel A. Shegloff ve Harvey Sachs gibi) ve belli başlı temaları tanıtan mükemmel bir giriş metni olarak John Heritage'ın çağdaş etnometodolojide ampirik araştırmanın çeşitli boyutlarını inceleyen denemesine bakabilirsiniz (der. A. Giddens ve Jonathan Turner, *Social Theory Today,* 1987).

konut (*housing*) *bkz.* **sosyolojik konut incelemeleri**

konuta göre sınıflandırma (*housing class*) John Rex ile Robert Moore'un 1960'larda yürüttükleri, Birmingham'da şehir içinde bir bölge olan

Sparkbrook'la ilgili bir araştırmadan çıkardıkları bir kavram (bkz. *Race, Community and Conflict,* 1967). Bu araştırmada, kentteki toplumsal gruplar, kıt kaynakların dağıtılması temelindeki bir mücadeleye göre kavramsallaştırılmıştır ve asıl odaklanılan konu, arzu edilen *banliyö konutlarından faydalanmaktır. Birmingham'da *etnisite, hem piyasada yaratılan dezavantajlı durumlardan hem de kamu sektöründeki konut tahsisatında bürokratik bir düzenleme yapılmasından dolayı, söz konusu konutlardan faydalanma durumunu belirleyen kilit öğelerden biriydi. (Şehre dışarıdan göçenler, ev satın almak için kredi talep edecek kadar büyük ve garantili bir gelir düzeyinden yoksunlardı. Ayrıca, öncelikli iskan nitelendirmesi aracılığıyla yerel otoritenin konut projesinin dışında bırakılmışlardı ve bu da onları, şehir içinde özel arazi sahiplerinin kiraya verdiği, standardın altındaki ve çok sayıda kişinin bir arada oturduğu bölgelerde ikâmet etmeye zorlayordu.) Bu mücadelenin sonucu, farklı konut sınıflarının oluşması çerçevesinde ifade edilmiştir. Yalnız burada sınıf terimi, ortak *yaşam şanslarına dayalı olan Weberci anlamda kullanılmaktadır.

Konuta göre sınıflandırma kavramı pek çok eleştiriye maruz kalmıştır. İtirazlardan birisi, konut *piyasasındaki konumun aslında *emek piyasasındaki konumla; yani, üretim alanını işaret eden toplumsal-sınıfsal konumla belirlendiği şeklindedir. Buna benzer biçimde, eleştirel yaklaşan başka yorumcular da, konut sahibi olma mücadelesini belirleyen statüyle ilintili avantajlar ve dezavantajlar bulunduğunu, etnik grupların karşılaştığı gerçek problemlerin bu durumdan kaynaklandığını savunmuşlardır. Başka bir eleştiri, Rex ile Moore'un "kentlerdeki toplumsal etkileşimin altında yatan temel sürecin, az bulunan ve istenilen konut tipleri için yürütülen rekabetten oluştuğu" doğrultusundaki önermesini hedef almıştır. Bu görüş, tekçi bir değer sistemini (banliyö ideali) varsaymaktadır, oysa (sonraki ampirik araştırmaların ortaya koyduğu gibi) böyle bir şey mümkün değildir. Farklı sonuçlar, farklı konut tercihleriyle yaşam tarzlarını (en azından kısmen) yansıtıyor olabilir. Öte yandan, eleştirilerin çoğu da, toplumsal gruplaşmalar için derecelendirilmiş bir sınıflandırma yapmayı amaçlayan girişimlerde ortak olarak görülen problemleri; özellikle, kategorilerin nasıl belirlendiğini ve şu anda aynı konumlarda olan insanlar için farklı başarı şansı olasılıklarının nasıl bir araya getirileceğini ele almaktadır.

Konuta göre sınıflandırma kuramını kentsel toplum kuramı açısından enine boyuna irdeleyen bir metin için bkz. Peter Saunders, *Social Theory and the Urban Question* (1981), ırkla ilgili literatür çerçevesinde değerlendiren bir metin için de bkz. Michael Banton, *Racial and Ethnic Competition* (1983).

kooperatif (*co-operative*) *Sosyalizmin bazı adem-i merkeziyetçi biçimlerinde görülen, ama kapitalizmde de başarılı biçimde uygulanan, *kapitalist sisteme alternatif bir örgütlenme biçimi. İki tür kooperatif vardır: İşçilerin özyönetiminin bir biçimini oluşturan üretici (ya da işçi) kooperatifleri ile müşterilerin alışveriş miktarına bağlı olarak kârdan pay aldıkları tüketici kooperatifleri. Kooperatif hareketi on dokuzuncu yüzyılın başlarında Britanya'da Robert Owen ile Fransa'da Charles Fourier'nin geliştirdikleri fikirlerle doğmuş ve daha sonra tüm dünyaya yayılmış, bilhassa ABD'de büyük başarı kazanmıştır. Kooperatiflerin değişik biçimleri arasında, tarım kooperatifleri (ürünlerin pazarlanması, işlenmesi ve satılmasına yönelik), perakendeci firmaların kurduğu toptancı kooperatifleri,

müşterek sigorta şirketleri, kredi ve banka kooperatifleri, tüketici malları mağazaları, grup sağlığı ve tıbbi projeler sayılabilir. Tarihsel olarak bakıldığında, kooperatifler genellikle uzun dönemli yatırımlara fon toplamakta, kârın yeterli bir oranının üyeler arasında pay edilmek yerine yeniden yatırıma dönüştürülmesinde, kooperatif düşüncesinin demokratik idealleri ile yönetim işinin gerektirdiği uzmanlığın ve elitizmin uzlaştırılmasında güçlük yaşamışlardır.

korelasyon (*correlation*) Bir *değişkenin miktarında görülen bir değişiklik, başka bir değişkenin miktarında onunla karşılaştırılabilir bir değişiklikle birlikte görülüyorsa ve ilk değişkenin miktarı değişmeden diğer değişkenin miktarı değişmiyorsa, o zaman bu değişkenlerin birbiriyle ilişkili oldukları söylenebilir. Bu ilişki bazen, on dokuzuncu yüzyılda mantıksal kanıtlarla ilgili temel tasarımların birçoğunu dile getirmiş olan John Stuart *Mill'in geliştirdiği terminolojinin ardından (bkz. *A System of Logic, Ratiocinative and Deductive,* 1843) eşzamanlı varyasyon yöntemi olarak da adlandırılmaktadır. Korelasyonlar (değişkenlerdeki değişiklik oranları arasında sürekli bir orantının söz konusu olduğu örneklerde) doğrusal olabileceği gibi, (bir değişkenin değişim oranının diğer değişkendeki değişim oranıyla artan ya da azalan bir orantının söz konusu olduğu örneklerde) eğrisel de olabilir. Aynı şekilde, korelasyonlar pozitif (bir değişkendeki artışın diğer değişkendeki artışla birlikte görüldüğü) olabileceği gibi, negatif (bir değişkendeki artışın diğer değişkendeki azalmayla birlikte görüldüğü) bir ilişki de olabilir. Negatif korelasyonlara bazen ters korelasyonlar adı verilirken; pozitif korelasyonların bazen doğrudan korelasyonlar diye adlandırıldığı görülmüştür. İki (ya da daha fazla sayıda) değişken birbiriyle ilişkiliyse, ama aralarında nedensel bir bağ yoksa, o zaman bu korelasyonun *aldatıcı olduğu söylenmektedir: Bu durumda iki değişken de üçüncü (önceki) bir değişkenden etkilenebilecektir. *Ayrıca bkz.* **çok değişkenli analiz; eğrisel ilişki; ilişki katsayıları; nedensel modelleme.**

korelasyon, aldatıcı (*correlation, spurious*) *bkz.* **aldatıcı korelasyon**

korporasyon grupları (*corporate groups*) *bkz.* **korporasyon toplumu**

korporasyon toplumu, korporatizm (*corporate society, corporatism*) Bu terimler, iktisadi, toplumsal ve siyasal karar üretme süreçlerine, büyük ölçekli korporasyon şeklindeki organizasyonların çıkarlarının yön verdiği bir toplum tipini anlatır. Kendi çıkarları doğrultusunda ortaklaşa hareket eden insan gruplarına örnek olarak, şirket gruplarını, *meslek örgütlerini, *sendikaları ve *baskı gruplarını verebiliriz. Sosyologlar ise dikkatlerini genellikle ekonomik *şirketler, özellikle yirminci yüzyıl içinde ortaya çıkmış olan büyük çokuluslu şirketler üzerinde ve bu şirketlerin ekonomiyi ne ölçüde denetimleri altında tuttuklarında ya da demokratik süreçlerle ne kadar denetlendiklerinde yoğunlaştırmışlardır.

Şimdiye kadar toplanan kanıtlar, şirketlerin *pazarda ciddi bir gücünün bulunduğunu, yalnız pazar rekabetinin ve *devletin bu gücü sınırlayabileceğini gösterir. Şirket grupları birbirlerine bağımlıdır. 1970'li yıllarda, devletin yanı sıra iktisadi karar üretme süreçlerine dahil olan işveren birlikleri ile sendikalar arasında korporatist bir ilişkinin hüküm sürdüğü iddia edilmiştir. Korporatizm özellikle Batı Almanya'da, İskandinav ülkelerinde ve daha az ölçüde Britanya'da görülmüştü. Korporasyonlar biçimindeki grupların, kendi üyelerini denetim altında tutmanın karşılığında, ulusal politikayla ilgili kararların

alınmasında söz hakkına sahip oldukları söyleniyordu. Sendikalar konusunda ise, korporatizmin işçi sınıfının *tümleşmesinin bir biçimi ya da işçilerin gücünün bir ifadesi olup olmadığına ilişkin olarak bir hayli tartışma yapılmıştır. Fakat 1980'lerin ağır ekonomik atmosferinde, korporatizm, özellikle Britanya'da, sendikalar siyaset sahnesinden neredeyse tümüyle dışlandıkları zaman, hemen hemen tamamen ortadan kalkmıştır. John H. Goldthorpe'un derlediği ve 1945'ten sonraki çağda ileri kapitalist toplumlarda görülen siyasal ve endüstriyel çatışmalarla ilgili bir dizi mükemmel karşılaştırmalı inceleme temelinde kaleme alınan denemeleri bir araya getiren *Order and Conflict in Contemporary Capitalism* (1984), çeşitli korporatizm yorumlarını enine boyuna irdeleyen bir çalışmadır.

Korporatizm kuramlarının, onları, yirminci yüzyılın başında Roma Katolik Kilisesi, İtalyan Faşist Partisi ve başka çevrelerce benimsenip dile getirilen *normatif kurama dayalı korporasyon devleti görüşünden ayırmak için bazen "neo-korporatizm kuramı" şeklinde adlandırıldığı da belirtilmelidir.

korporatizm (*corporatism*) *bkz.* **korporasyon toplumu**

koşullan(dır)ma (*conditioning*) Davranışçı psikologların, öğrenmede uyaran-yanıt (Stimulus-Response) modelleri çerçevesi içinde kullandıkları bir terim. Koşullandırma terimi, yeni uyaran-yanıt bağlantılarının kurulma sürecini anlatır.

*Davranışçılar genel olarak iki tip koşullandırmayı birbirinden ayırırlar. İlk önce Pavlov'un, köpeklerle yaptığı ünlü deneyleri sırasında saptamış olduğu klasik ya da Uyaran Tipi koşullandırmada, yeni bir uyaran daha önceden varolan bir yanıtla ilişkilendirilir. Sonra, yeni, eskiden nötr olan uyaranın zaten tepkiyi kışkırtan eski uyaranla ayrılmaz bir şekilde ilişkilendirilmesi sonucunda yeni bir Uyaran-Yanıt bağı kurulur. Pavlov'un deneylerinde, ağızdaki yiyeceğin eski, koşullanmamış (ya da koşullu olmayan) yanıtı, refleks olarak koşullanmamış (koşullu olmayan) bir yanıt doğurur. Bu uyaran yeni bir uyaranla (bir zilin çalışı) defalarca birlikte uygulandığında, bu yeni uyaran zaman içinde tükürük salgılatacaktır. Dolayısıyla, koşullandırılmış (koşullu) bir uyaran olan zilin sesi ile koşullandırılmış bir tepki olan tükürük salgılama arasında yeni bir bağ kurulmuş olur. Bu süreçte yiyeceğin zil sesiyle ilişkilendirilmesi, yeni uyaran-yanıt bağını kuvvetlendirmeye ya da pekiştirmeye, yani, zil sesine tükürük salgılama yanıtıyla karşılık verme ihtimalini arttırmaya yarayacaktır. Yeni uyaranın pekiştirme (yiyecek) olmadan sık sık tekrarlanması ise koşullu yanıtın ortadan kalkmasına yol açacaktır.

İşlemsel, araçsal ya da Yanıt Tipi koşullandırmada ise eskiden nötr olan bir uyarıma yeni bir yanıt ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıktığı zaman bu yanıtı pekiştirici bir şeyin devreye sokulması da bu yanıtı teşvik eden bir etken olur. Bu yaklaşım genellikle Amerikalı psikologlar E.L. Thorndike (*Animal Intelligence*, 1911) ve B.F. Skinner'la (*The Behaviour of Organisms*, 1938) birlikte anılmaktadır. Skinner'ın kafeslere kapatılmış farelerle yaptığı ünlü deneylerinde, farelerin bir çubukla sıkıştırılması, her sıkıştırmada bir topak yiyecek verilerek pekiştirilir (pekiştiren uyaran). Haz veren pekiştirme, pozitif pekiştirme diye adlandırılır. Pekiştirme hoşa gitmeyen bir şeyden (elektrik şoku, acı bir tat gibi) sakınma biçimini aldığında ise buna negatif pekiştirme denir. Pekiştiricinin değeri öğrenilerek anlaşılıyorsa, buna da tali pekiştirici adı verilir. Örneğin, bir fare yiyecek almak için bir şeyi ele geçirmeyi öğrenirse, bu şey başka bir yeni

yanıtın koşullandırılmasında tali pekiştirici işlevini görebilir. İşlemsel koşullandırma da insanlara yönelik terapinin bir temeli olarak kullanılmıştır. Buna göre, hastalar, belli davranış kalıplarının istenilir sonuçlar doğurduğunu, yani onlara ödül getireceğini öğrenirler ve buna bağlı olarak o davranışın gelecekte daha sık yapılma ihtimali artar.

Öğrenme kuramcıları arasındaki tartışmaların önemli bir bölümü, koşullandırmayla ilgili çalışmalarda yapılan ampirik gözlemlerin yorumuyla ilgili olmuştur. İlk davranışçılar, bunun basit, bilinçdışıyla yapılan ve otomatik bir süreç olduğunu ileri süren koşullandırma analizleri geliştirmişlerdir. Fakat birçok başka deneyde de, koşullandırma çalışmalarında gözlemlenen uyaran-yanıt bağlarının kurulmasında bilme süreçlerinin etkili olduğu doğrultusunda inandırıcı kanıtlar ortaya konmuştur. 1960'lardan sonraki akademik psikolojide, bilme ve enformasyona daha çok vurgu yapılmaya başlanması, dikkatleri hayvanlar ve insanlar üzerinde yapılan koşullandırma çalışmalarından ve öğrenme olgusunu uyaran-yanıt modelleriyle kavramsallaştırma eğiliminden uzaklaştırmıştır.

koşullan(dırıl)mamış ya da koşulsuz uyaran (*unconditioned or unconditional stimulus*) *bkz.* **koşullan(dır)ma**

koşullan(dırıl)mamış ya da koşulsuz yanıt (*unconditioned or unconditional response*) *bkz.* **koşullan(dır)ma**

koşullan(dırıl)mış ya da koşullu uyaran (*conditioned or conditional stimulus*) *bkz.* **koşullan(dır)ma**

koşullan(dırıl)mış ya da koşullu yanıt (*conditioned or conditional response*) *bkz.* **koşullan(dır)ma**

kota örneklemi (*quota sample*) Tesadüfî *örneklemenin, dar bir kapsamla siyasal ve diğer tutumlar ile bu tutumların sıklıklarında odaklanan daha ucuz bir alternatifi olarak, *kamuoyu yoklamalarında yaygın biçimde kullanılır. Kota örnekleminde görüşmeciler, tesadüfen saptanmış belirli bir adresler listesi yerine, araştırma konusu olan *nüfus parçasını temsil ettiği kabul edilen, belirli niteliklere sahip, sabit sayıda kişiyle görüşme yaparlar. En yaygın görüşme kotaları yalnızca üç değişkenle oluşturulmuştur: yaş, cinsiyet ve sosyo-ekonomik statü (toplumsal sınıf). Bu yöntem kamuoyu yoklamalarında yeterlidir, fakat sadece iki veya üç niteliğin söz konusu nüfusu temsil etmesi, diğer tüm niteliklerin de temsil edici olacağı beklentisini yaratmamalıdır, çünkü böylesi bir durum da görüşmeciye denekleri seçmede bir hayli özgürlük alanı bırakacaktır.

kovaryasyon (birlikte değişme) (*covariation*) *bkz.* **ilişki katsayıları**

kök aile (*stem family*) Frédéric Le Play (1806-1882), aile örgütlenmesiyle ilgili alan araştırmalarından hareketle dört temel aile tipi saptamıştı: ataerkil aile, kararsız aile, partikülarist aile ve kök aile. Kök aile, ataerkil ailenin daha esnek bir çeşidi olarak tarif edilmişti. Kök ailenin Orta Avrupa, İspanya ve İskandinavya ülkelerinde tipik aile yapısını temsil ettiği; istikrar ve refaha ulaşmak açısından ideal olduğu; kullanım hakkının veya küçük mülklerin kuşaktan kuşağa miras bırakıldığı, altıyedi tane aile ferdi ile özgür emekçiler ya da kiracı çiftçilerden meydana geldiği söylenmektedir.

kölelik (*slavery*) Kölelik, *serflik ve rehinli emek gibi, insanların özgürlüğünün elinden alındığı çeşitli biçimleri anlatır. Fakat daha çok, insanın alınıp

satılan bir şey olduğu ve kişi statüsüne sahip olmadığı taşınır kölelikle ilgili olarak kullanılır. Dolayısıyla taşınır kölelik, mülkiyet boyutuyla diğer kölelik biçimlerinden ayrılır. Kölelere (parasal ya da ekonomik nitelikteki işleri yürüttükleri durumlarda bile) emekleri ya da bloklama hizmetleri için hiçbir karşılık ödenmez.

Savaşta esir alınan insanların köleleştirilmesiyle ilgili örnekler hem tarihsel olarak hem de günümüzde mevcuttur. Modern, ilk dönem kapitalizmde taşınır kölelik, on beşinci yüzyıl ile on dokuzuncu yüzyıl arasındaki plantasyon işletmecileri ve Kuzey ve Güney Amerika'nın köle sahiplerince kullanılan, köle ticareti aracılığıyla sağlanan emek arzıyla birlikte verimli (ya da daha uygun bir ifadeyle, ucuz) bir emek sistemiydi.

*Plantasyon köleliği yalnızca hukuk sistemi ve onu güçlendiren mekanizmalarla ayakta durabiliyordu. Bu türden modern köle sistemleri ayrıca madencilik şirketlerinde ve endüstriyel üretimde görülmekteydi. Plantasyon köleliğinde köle, efendinin mülkü sayılıyordu. Buna karşın bir ülkenin işgali sonucunda gerçekleştirilen bütün halkın köleleştirilmesi durumunda, köle, tüm toplumun mülkü haline geliyordu. Bu iki durum arasındaki farklılığın temelinde, plantasyon köleliğinin devletli toplumlarda, fetih sonucu oluşan köleliğin ise devlet öncesi toplumlarda gerçekleşmiş olması yatmaktadır.

Kölelik tarihini belgeleyen devasa bir literatür vardır (örneğin bkz. E. Fox-Genovese, *Fruits of Merchant Capital,* 1983). Sosyolojik ve antropolojik incelemeler için de bkz. Robert H. Abzug ve Stephen E. Maizlish, *New Perspectives on Race and Slavery in America* (1986) ile Claude Meillassoux ve Alide Dasnois, *The Anthropology of Slavery* (1991). *Ayrıca bkz.* ***compadrazgo*; kliometri; patron-klient ilişkisi.**

köylüler, köylülük (*peasants, peasantry*) "Köylü" sözcüğü, bir sözcüğün yaygın kullanımı ile sosyolojik tanımını birbirine karıştırmanın tipik bir örneğidir. Bu durumda herhalde yaygın kullanım daha doğru olandır. İnsanlar, geniş bir dizi tarihsel ve kültürel bağlam içinde, zengin küçük toprak sahiplerine, *ortakçılara ya da topraksız emekçilere gönderme yapsa da, bir kişinin köylü olup olmadığını bilirler. Öte yandan sosyal bilimciler, tam bir tanım yapmak için bir hayli tartışarak epey zaman ve hırs tüketmişlerdir.

Özellikle Marksist kuram içinde, köylü ekonomilerini, feodal toprak kiracıları, bağımsız çiftçiler ve kırsal gündelikçiler gibi son derece çeşitli toplumsal grupları birbirlerine bağlayarak tanımlama girişimleri olmuştur. Bunlar, muhtelif biçimlerde, hem üretim hem tüketim birimi olarak ailenin, kapitalist tarımın kapitalist olmayan tarımla ilişkisinin, aile emeğinin kırsal yerleşimdeki kullanımının ve yoksul ya da göreli olarak yoksul tarımsal üreticilerin önemini vurgulamışlardır. Aile-emeğine dayalı çiftlik nosyonundan ve köylülüğün bir sınıf olduğu iddialarından hareketle, köylü tipi bir *üretim tarzı tanımlama çabaları olmuştur. Köylülüğün bir sınıf olduğu iddiaları, köylülüğün devrimci potansiyeli tartışmalarıyla da yakından ilişkilidir (bu iddialar yine özellikle Marksist kuramcılar arasında yaygındır).

Sosyal antropologlar, köylüleri, kültürel alışkanlık ve normlarıyla, vizyonlarının darlığıyla ve *geleneğe sıkıca sarılmalarıyla tanımlamışlardır. Köylüleri genel bir insan türü olarak nitelendirme girişimleri, çeşitli şekilllerde köylü diye adlandırılan tüm farklı toplumsal ve iktisadi biçimleri bir araya toplamaya çalışan tipolojilerle yaygınlık kazanmıştır. Ancak, Marksist iktisatta olduğu gibi kesin ya da faydalı bir tanım üretilememiş ve köylülük terimi en iyi

haliyle, bulgusaldan ziyade betimleyici faydalılığın belirsiz bir sosyo-ekonomik kategorisi sınıfına sokulmuştur.

Köylü toplumlarının toplumsal yapıları ve köylü hareketleri ile *isyanları üzerine kapsamlı bir literatür vardır. Eric R. Wolf'un yazıları hâlâ bu sorunlarla ilgili en iyi giriş metinlerinden birisidir (bkz. *Peasants*, 1966 ve *Peasant Wars of the Twentieth Century*, 1971).

kriminoloji (*criminology*) Kriminoloji, asıl anlamıyla *suçun, suç işleyenlerin ve suç işleme nedenlerinin incelenmesi ve buna bağlı olarak suçun önlenmesine, suçluların caydırılması, ıslah edilmesi ve cezalandırılmasına ilgi duyan bir araştırma dalını anlatmaktadır (bkz. G.M. Sykes vd., *Criminology*, 2. Basım, 1992).

Suç konusunda çok çeşitli yaklaşımlar ve kuramsal gelenekler vardır. Bu yüzden suçu inceleyen dal olarak kriminoloji, daha çok suçun dağılımına ve suç teknikleri ile suçun planlanmasına eğilmektedir. Suçluları inceleyen dal olarak kriminoloji ise, suç olan davranışların açıklamasını biyoloji, psikoloji ya da toplumun siyasal iktisadında arayacaktır. Bununla bağıntılı bir alan olan *hukuk sosyolojisi, yasaların benimsenmesi ve ihlal edilmesiyle, oransallık gibi -cezaların suça uygun olması- sorunlarla ilgilenebilir. *Sapkınlık sosyolojisi 1960'lı yıllar ile 1970'li yılların başlarında, hem hukukun uygulanması ve kurum yönelimli kriminoloji ya da geleneksel kriminolojiye karşı bir sosyolojik muhalefet kaynağı olarak hem de suçu ya da sapkınlığı neyin oluşturduğu konusunda tartışmasız kabul edilen varsayımların epistemolojik eleştirisi olarak gelişmiştir. 1970'lerde ve 1980'lerde ise kriminolojiye yansıyan iç ve dış etkiler, eleştirel krimonoloji ile feminist krimonolojinin gelişmesini teşvik etmiştir (*bkz.* *eleştirel kriminoloji ve *feminist kriminoloji). Sözgelimi feminist kriminoloji, kriminolojik çalışmalarda kadınların hemen hiç görülmemesi sorununa eğiliyor ve suç kurbanlarının göz ardı edilen geçmişlerini tashih etme doğrultusunda önemli bir itki sağlıyordu. Genel olarak ifade edecek olursak, bu yeni konumların izlediği siyaset, azınlık grupların haklarının desteklenmesi ve savunulmasıyla özdeşleştirilmiştir.

Bazen sosyolojinin bir alt alanı, bazen de başlı başına bir disiplin olarak görülen kriminoloji, belli ki karışık ama dinamik bir daldır ve bu niteliğiyle (başka disiplinlerin yanı sıra) sosyoloji, iktisat, tarih, psikoloji ve antropolojiden yararlanmaktadır. Kriminoloji, genel olarak açıklayıcı bir kuram ortaya koyamadığı için eleştirilebilirse de, inceleme nesnesi açısından gelişmeye devam etmektedir. Bazı yorumcular kriminolojinin esas olarak düzenin sağlanması ve bozulmasıyla (başka bir deyişle, suçtan ziyade denetimle) ilgilenmesi gerektiğini ileri sürerlerken, eleştiricileri kriminolojinin ölümü konusunda postmodern bir bakış açısı ortaya koymuşlardır. Yine bazılarına göre, bu tür saptamaların zamanı henüz erkendir ve suçun önlenmesi konusu ile eleştirel ve gerçekçi kriminolojide yeni yönelimleri desteklemektedir (*bkz.* *gerçekçi kriminoloji). John Hagan ve diğerlerinin bir çalışması (*Criminological Controversies*, 1996), bu alana egemen olan kuramsal ve ampirik sorunlar konusunda mükemmel bir giriş metnidir. *Ayrıca bkz.* **etiketleme; kırık pencereler tezi; pozitivist kriminoloji; suç istatistikleri.**

kriminoloji, çevre (*criminology, environmental*) *bkz.* **çevre kriminolojisi**

kriminoloji, eleştirel (*criminology, critical*) *bkz.* **eleştirel kriminoloji**

kriminoloji, feminist (*criminology,*

feminist) *bkz.* **feminist**

kriminoloji, pozitivist (*criminology, pozitivist*) *bkz.* **pozitivist kriminoloji**

Kroeber, Alfred Lewis (1876-1960) Yerli Amerikalılarla ilgili araştırmalar (bkz. *Handbook of the Indians of California,* 1925) yapan ve kültürel gelişmeyi temel almış bir felsefi ve antropolojik incelemenin (*Configurations of Culture Growth,* 1944) yazarı olan Amerikalı kültürel antropolog ve etnograf. Kroeber'in (on dokuzuncu yüzyıl *evrimciliğiyle yetişmiş olmasına rağmen) umut verici bir tarihsel partikülarizme bağlılığını sergilediği en özlü metin, toplumsal yapıların incelenmesinde *idiografik yaklaşımını ve tarihin (yine de) kişisel tesadüflerle değil, kültürel örüntülerle belirlendiği inancını güçlü bir dille vurguladığı bir makalesidir: "The Eighteen Professions", *American Anthropologist,* 1915. Ayrıca şu makalesine bakabilirsiniz: "The Superorganic", *American Anthropologist,* 1917.

kromozomlar (*choromosomes*) İnsanlar ile karmaşık bir organizmaya sahip diğer hayvanların ve bitkilerin vücut hücrelerindeki çekirdekler, iplik benzeri birtakım çift yapılar (her tür için belirlenmiş sayıda; bu sayı insanda yirmi üçtür) taşırlar. Kromozomlar, doğrusal bir ardışıklık halinde düzenlenmiş, maddi kalıtımın temel birimi olan *genleri barındırırlar. Hücreler yumurta ve spermleri oluşturmak üzere bölündüğünde, kromozomlar çiftler halinde bir araya gelir ve daha sonra, genetik malzemeyi üreme hücrelerine rastgele dağıtacak şekilde bölünürler. Cinsel üremenin yavrular arasında kalıtımla aktarılan çeşitliliğini bu süreçle açıklayabiliriz.

Kuhn, Manford (1911-1963) Etkileşimciliğin daha kantitatif bir kolunu geliştirmiş ve *Chicago Okulu'nun metodolojisinin bilimsel öngörüye olanak tanımayacak kadar belirsiz kaldığını öne sürmüş bir *sembolik etkileşimci. Kuhn ile meslektaşları, "toplumsal edim" ve "*benlik" gibi kavramlara işlemsel tanımlar getirmeye çalışmışlardı. Kuhn'un uyguladığı araştırma araçlarından en çok bilineni, daha nesnel bir benlik araştırması yapmanın temeli olarak, insanlardan "Ben kimim?" sorusuna verecekleri yirmi yanıtı sıralamalarını istediği *Yirmi İfade Testi'dir.

Kuhn'un sembolik etkileşimcilikte geliştirdiği özgün Iowa Okulu, genellikle Herbert *Blumer ile meslektaşlarının Chicago'da benimsedikleri daha hümanist yaklaşımla karşı karşıya konmaktadır. Iowa Okulu'nun metodolojik çoğulculuğuna bir örnek Norman Denzin'in çalışmalarıdır. Iowa Okulu'nda yetişmiş olan Denzin, çeşitli kalitatif ve kantitatif tekniklerden yararlanıp *nirengiye (üçgenleme) dayalı araştırma metodolojisini savunarak, çocukluk, duygular, alkolizm, yaşam öyküleri ve sinema gibi alanlarda bir dizi araştırma yapmıştır (bkz. *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods,* 1978 ve *Sociological Methods: A Sourcebook,* 1978). Denzin son zamanlardaki çalışmalarını, *Interpretive Interactionism* (1990) kitabının başlığına koyduğu "yorumlayıcı etkileşimcilik"le tarif etmiştir).

kula halkası (*kula ring*) Bronislaw *Malinowski'nin *Argonauts of the Western Pacific* (1922) adlı kitabında belgelediği, Trobriand Adaları'nda uygulanan bir mübadele ağı. Trobriand Adaları'nda yaşayanlar her iki yılda bir kanolarına binerek diğer adaları ziyaret eder, yanlarında götürdükleri hediyeleri verir ve kendi ustalıklarının ürünü olan malları takas karşılığında değiştirirlerdi. Ulaştıkları adalarda hediye ve

takas alışverişine başlar. o adalarda oturanlar da bu vesileyle bir şenlik düzenlerlerdi. Adalılar özel kula değiş-tokuş partnerlerinden beyaz deniz kabuğundan yapılmış bilezikler (*mwali*) ve kırmızı deniz kabuklarından yapılmış kolyeler (*soulava*) de aldıkları için, bunlara basit ticari seferler gözüyle bakılamazdı. Kula deniz kabukları bir adadan diğerine, bilezikler bir yöne, kolyeler ise diğer yöne gelecek şekilde bir halka içinde, "kula" denilen sürekli bir mübadele ağıyla taşınırdı.

Kula maddelerinin parasal bir değeri yoktur ve tüketim malları haline getirilemez. Bunlar, Malinowski'ye göre İngiliz kraliyet mücevherlerine ya da sporda bir sonraki karşılaşmaya kadar galip gelenlerde kalan kupalara benzer biçimde, sadece gösteriş ve prestij amaçlıdır. Deniz kabuklarını yaşam boyu partnerlerinden mübadele karşılığı alan erkekler onlara büyük değer verir; "Kula ilişkisine bir girersen, bir daha çıkmazsın" şeklindeki yerel deyişin kaynağı budur. Kula ağındaki her insan bir noktada kula malzemelerinin hepsini alır. Onları bir süre elinde tutar, sonra başkalarına verir. Deniz kabukları resmi bir havayla aktarılır ve pazarlığa izin verilmez. Hediye ile karşı-hediye arasında geçen süre, hediyeyi veren adına, partnerinin de kendi hakkını vereceğine duyulan güvenin bir ifadesidir. Erkekler, bir insanın prestiji ona bağlı olduğu için deniz kabuklarının geri dönmesini sağlayacak iyi niyet ve sevgi için büyü yaparlar.

Malinowski, kula deniz kabuklarından para olarak söz eden yazarlara öfke yağdırmıştır. Kula deniz kabukları ahlâki bir çerçevedeki bir hediye alışverişi olarak görülmeliydi. Nitekim onun "kula" sözcüğünü kullanmasının nedeni, ekonominin toplumsal ilişkilere yedirildiğini gösteren daha genel bir bakış açısını vurgulamaktı. Kula halkası, bir sürü adayla bu adaların ekonomisini birbirine bağlıyordu. Malinowski ayrıca kulanın siyasal niteliğine; erkeklere iç statü sağladığına, Trobriandlılar kula partneri oldukları adalılara saldırmaya son derece soğuk baktıkları için, barışı tazeleyerek kula ticaretinin adalar arasındaki siyasal istikrarı güçlendirdiğine dikkat çekmişti. Ona göre, kula etrafında kurulan karşılıklı ilişkilerin hepsi (prestij, siyasal nüfuz, ticaret ve hediye verme) "organik bir bütün"ü oluşturur. Sonuç olarak, Malinowski'nin kula mübadelesiyle ilgili incelemesi antropolojide *işlevselci yöntemin başlıca örneklerinden birisidir. *Ayrıca bkz.* **hediye ilişkisi; mübadele kuramı.**

kullanım değeri (*use value*) *bkz.* **metalaşma**

kumar, kumar sosyolojisi (*gambling, sociology of*) Kumar oynamak, para kazanmak amacıyla, becerinin hiçbir rol oynamadığı bir şans oyununa katılmaktır. Kumarın çeşitli biçimleri tarihte karışık bir izin verilme/yasaklanma geçmişine sahip olmuştur. İncil'de piyangodan Tanrı'nın belli kararlar verme iradesini idrak etmenin bir aracı olarak söz edilirken; günümüzde piyango oyunları sayesinde birçok hayır kurumuna, yerel yönetimlere ve (en açıkçası) piyangoyu düzenleyenlere fon sağlanmaktadır. Tarihsel açıdan bakıldığında kumar, spekülatif girişim ile sigortayı birbirinden ayırmanın zor olduğu, sonuçta değişik ölçülerde hepsine kısıtlamalar getirildiği dönemler yaşanmıştır (örneğin bkz. R. Brenner ve G. Brenner, *Gambling and Speculation: A Theory, a History, and a Future of Some Human Decisions*, 1990). Şimdilerde çoğu ülke, örneğin yarışlar gibi çeşitli spor karşılaşmalarında görüldüğü türden ya da şans oyunlarının sonucuna (rulet gibi) ya da stratejiye

(poker gibi) -ya da hem sonuca hem stratejinin bir karışımına- bağlı olan izinli ya da yasal bahisin popülerliğini kabul etmektedir.

Yasakların yürürlükte olduğu yerlerde, kumarla bağlantılı olarak informel ve suç ekonomileri gelişebilir; hem ciddi boyutlarda suç içeren vurgunculuk hem de siyasal yozlaşma yaygınlaşır. Bununla birlikte, lisanslı kumar oyunlarının yasadışı kumar biçimlerinin gelişmesini önlemediğini unutmamak gerekir. Kumar, suç olarak göründüğü yerlerde genellikle *kurbansız suç kategorisine sokulmaktadır.

Batı toplumlarında kumarı kısıtlayıcı bir denetim sağlama çabaları, Protestanlık ve kapitalist *çalışma etiği ilkeleriyle ilişkilendirilebilir: kumarbazın hazcılığı, şansa güvenmesi ve batıl inançlara dayalı kararlar vermesi, tutumluluk, disiplin, basiret ve akılcı hesap yapma erdemlerini ters yüz eden bir etki yapmaktadır. Böylesi değerlerin yayılmasına izin verilmesi rasyonel sanayileşmiş (modern) kapitalizm ruhunun temellerini aşındıracaktır. Kuşkusuz bu, idealize edilmiş ve kısmen yapay bir karşıtlıktır: Gerçekte modern *kapitalizmdeki başarılar da pekâlâ risk almaya, cesarete, atılımcılığa ve bir ölçüde talihe (bir *girişimcinin "futures" piyasalarına yatırım yapması buna bir örnektir) bağlı olabilir. Buna karşılık David Downes ile meslektaşları (*Gambling, Work and Leisure: A Study of across Three Areas,* 1976), kumarbazların çoğunluğunun umarsız olmadığını, büyük çaplı herhangi bir kazancı tutumlu biçimlerde kullandıklarını ve harcamalarını büyük bir titizlikle ayarladıklarını ileri sürmüşlerdir.

Kumar güdüleriyle ilgili açıklamalar, sosyolojik ve psikolojik etkenleri bir arada görmeye eğilimliyken, *psikanalitik kuramlar zorlayıcı, nevrotik karakter özelliklerine ağırlık veriyor olabilir. Bazı araştırmacılar, kumarın, modern, uygar toplumda oyun oynama aracılığıyla ifade edilebilecek kavga içgüdüsünün bir yönünü temsil ettiği görüşündedirler. Bu konuyla ilgili araştırmalarda, küçük kumarbazların, yaşam tarzları daha laik/dünyevi olsa bile, kumarbaz olmayanlardan önemli farklılıklar sergilediğini gösteren ya çok az kanıt vardır ya da hiç yoktur. Müptelâ olmamış kumarbazlara göre, kumar, eğlenme ve zengin olma şansı gibi başlıca iki macera dürtüsünden birini ya da ikisini birden karşılamaktadır (bkz. O. Newman, *Gambling: Hazard and Reward,* 1972).

kuram, toplum kuramı (*theory, social theory*) Kuram, dünyanın, görebildiğimiz ve ölçebildiğimiz şeylerin ötesine geçen bir açıklamasını yapmaktır. Kuram, ampirik dünyayla ilgili kavramlarımızı ve anlayışımızı sistematik biçimde düzenleyen bir dizi birbiriyle ilintili tanımları ve ilişkileri kapsar. Bu şekilde yoksulluk ile suç arasında istatistiki bir bağ kurabilir, ancak bu ilişkiyi açıklamak için de (insanların güdülenimleri, yoksulluğa ve suça atfedilen toplumsal anlamlar ve nüfusun bazı kesimlerini yoksullukla yüz yüze bırakan yapısal sınırlamalar hakkındaki) çeşitli kuramlara başvurmak durumunda olabiliriz.

Genel bir ifadeyle, sosyolojide üç farklı kuram anlayışı vardır. Bazılarına göre, kuram toplumsal dünyayla ilgili genellemeler ve sınıflandırmalardan oluşur. Genelleştirmenin kapsamı, sınırlı fenomenlerle ilgili kuramlaştırma çabalarından, bir bütün olarak toplum ve tarih hakkındaki daha soyut ve genel kuramlara kadar çeşitlilik gösterebilir. Bazıları da, kuramsal açıklamaların ampirik, ölçülebilir ya da gözlemlenebilir önermelere aktarılması ve sistematik biçimde test edilmesi gerektiğine inanırlar. Yukarıdaki örnekte, güdülenimler, toplumsal anlamlar ve

benzeri konulardaki varsayımları test etmemiz gerekecektir. Bu yaklaşım genellikle (ve oldukça işe yaramaz bir biçimde) *pozitivizm diye nitelenmiştir. Son olarak bazıları da, kuramın, etkileri neticesinde görülebilen -ama doğrudan gözlemlenemeyen- nedensel mekanizmaları ve süreçleri saptayarak fenomenleri açıklaması gerektiğini ileri sürmektedirler. Örneğin Marksistler, sınıf mücadelesinin (gözlemlenebilir) düzeyleri ve gelişmesindeki dalgalanmaları açıklamak için (gözlemlenemez olan) üretim güçleri ile ilişkileri arasındaki çelişkiden yararlanabilirler. Nitekim bu görüş için *gerçekçilik etiketi kullanılmaktadır.

Toplum kuramı terimi, yaygın biçimde, sosyal bilimlerin çoğunu ya da hepsini içine alan toplum kuramlarının (yapısal işlevselcilik, *fenomenoloji ya da *Marksizm gibi perspektiflerin) en genel düzeyi için de kullanılmaktadır. Bazıları bu düzeyi "toplum felsefesi" şeklinde adlandırmayı tercih ederler. *Ayrıca bkz.* **aksiyom; felsefe; hipotez; mübadele kuramı.**

kuram, ampirik temele dayalı (*theory, grounded*) *bkz.* **ampirik temele dayalı kuram**

kuram, normatif (*theory, normative*) *bkz.* **normatif kuram**

kuramla yüklü (*theory-laden*) Dünya hakkındaki açıklamalar bir *kuramı önvarsayıyor ya da bir kurama dayanıyorsa, başka bir deyişle salt gözlemden ibaret değilse kuramla yüklü olduğu söylenir. Pek çok bilim felsefecisi (örneğin bkz. T.S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* [*The Structure of Scientific Revolutions*, 1962) tüm gözlemlerin bir bakıma kuramla yüklü olduğunu kanısındadır.

kurbanbilim (*victimology*) Suç kalıpları, olay mahalli, kurban ile suçlu arasındaki ilişki ve bu ilişkinin karakteristik özellikleri ve benzeri yönler dahil olmak üzere *suç kurbanları inceleyen bir dal. Bu alanın gelişmesini teşvik eden öğe, son zamanlarda kurbanlara yönelik, gizlice işlenen suçlarla ilgili veriler sunan araştırmaların çoğalmasıdır. Bu kapsamda yaygın biçimde ele alınan ama tartışmalı olan anahtar temalar içinde, bazı kişilerin suç kurbanı olmaya başkalarına göre daha eğilimli oldukları, bazı kurbanların, örneğin giyim tarzları ya da riskli bölgelere gitme alışkanlıkları türünden nedenlerle kendilerinin kurban durumuna düşmelerine katkıda bulunduklarını ya da "kışkırttıkları" gibi görüşlerden söz edilebilir. Yalnız bazı kurbanların bu durumu kendilerinin hazırladıkları görüşü *feminist kriminoloji tarafından eleştirilmiştir. Bir süreden beri, suç kurbanlarına yönelik uygun hizmetler verilmesi ve politikalar benimsenmesi kampanyalarını yürütecek kurban destek örgütlerinin kurulması dikkat çekilmesi gereken bir noktadır.

kurbansız suç (*victimless crime*) Bir ülkenin yasalarında *suç sınıfına sokulan ve bundan dolayı polis ya da diğer kamu otoriteleri tarafından kovuşturulabilecek olan, ama medeni hukukta yurttaşlıkla ilgili zararlara karşı dava açabilecek somut bir insan bulunmadığına göre bir kurban da doğurmayan fiillere verilen ad. Diyelim bir hırsızlık olayından farklı olarak, burada zarar bir bütün olarak topluma ve ahlâk, doğru davranış, vb. nosyonlara verilmektedir. Kurbansız suç örnekleri arasında, bu tür faaliyetlerin yasaklandığı ülkelerde alkollü içkiler içmeyi, Marksist literatürü okumayı, homoseksüelliği, kumar oynamayı ya da uyuşturucu kullanmayı sayabiliriz. Bazen *şirket suçu da bir kurbansız suç tipi olarak değerlendirilir. Bu tür eylemlerde zararın bir bütün olarak iş camiasına, ya da

tüm sistemin düzgün biçimde işlemesi açısından temel önemde görülen mali konularda güven ve dürüstlük gibi nosyonlara verildiği, kurbanların ise verilen zarardan kendilerine küçücük bir pay düşen hisse senedi sahipleri, müşteriler ve ticari ortaklar olduğu düşünülebilir. Kurbansız suç perspektifi, bazı suçların polis tarafından kovuşturulmaması ya da suç sayılmaması gerektiği düşüncesini ortaya attığından aslında polemiğe açık bir anlayışı yansıtır.

kurmacılık (*constructionism*) *bkz.* **toplumsal kurmacılık**

kurtarıcı hareket (*redemptive movement*) *bkz.* **toplumsal hareketler**

kurum, toplumsal kurum (*institution, social institution*) Sosyolojide, toplumun yerleşik görünümlerini yansıtan kurum teriminin kullanılması, İngilizcedeki yaygın kullanımına çok yakın bir anlam taşımaktadır. Yine de kurum teriminin tam kavramsallaştırılması konusunda zaman içinde bazı değişiklikler gözlenmiş, ayrıca analitik kesinlikte farklılıklar görülmüştür.

Bazı açılardan bir kurum, belli başlı toplumsal ilgi alanlarını (hukuk, kilise ve aile gibi) içine alan davranış kalıpları, *halk yordamı, *töre ve bir tür "üst-görenek" olarak görülebilir. Bu çerçevede toplumsal kurum, bir *toplumun temel kaygıları ve faaliyetlerini düzenleyen ve toplumsal ihtiyaçlarını (düzen, inanç ve üreme ihtiyaçları gibi) karşılayan tüm *yapısal bileşenlerini karşılamaktadır. Hem Herbert *Spencer hem de Talcott *Parsons toplumsal kurumu tam da bu anlamda, bir organizma ya da işleyen bir sistem olarak toplum düşüncesinin merkezine yerleştirerek kullanmışlardır. Fakat işlevselci perspektif, toplumu, değerler üzerinde konsensüsün daha az olduğu, bir akış hali olarak gören fikirlere yerini bıraktıkça, kurum ile *işlev arasında kurulan Parsonscı ilişki de yok olmaya yüz tutar.

Şu andaki kurum kavramı daha akışkandır ve örneğin ailenin ya da kilisenin, görece daha istikrarlı *değer sistemlerine dayalı ve değişken davranış kalıplarından meydana geldiğini öngörmektedir. Sosyologlar bu kapsamdaki bir kurum anlayışına dayanarak, gerek insan davranışlarının ahlâki çokanlamlılığını, gerekse insan davranışlarının *toplumsal değişim üzerindeki yaratıcı etkilerini ele alma olanağı bulmuşlardır.

Daha global ve kuramsal olan bu kaygılara ek olarak, özgül toplumsal grupların davranışlarını kısıtlayan –bazı bakış açılarına göre belirleyen- kurumlarla ilgili *etnografik incelemeler geleneğinden söz etmek gerekir. Bu geleneğin başlıca örneği Erving *Goffman'ın *total kurumlar (örneğin, akıl hastanesi) incelemeleridir (bkz. *Asylums,* 1961).

kurum, total (*institution, total*) *bkz.* **total kurum**

kurumlar arasında gidip gelme (*transinstitutionalization*) *Cemaat bakımı politikaları sonucunda sözde hareket serbestliğine kavuşmuş bireylerin, pratikte yine kendi evleri yerine farklı kurumlara gitmelerini anlatan bir süreç. Örneğin akıl hastanelerinden bırakılmış ya da artık kabul edilmeyen akıl hastalarının sürekli olarak değişik hapishanelere, yurtlara, bakım evlerine ve yaşlılara ayrılmış huzurevlerine düşmeleri çok sık rastlanan bir durumdur.

kurumsallaşmış ayrımcılık (*institutionalized discrimination*) Sosyolojide köklü bir geleneğe dayanan araştırmalar, toplumda bazı gruplara karşı uygulanan *ayrımcılığın, toplumun çoğunluğunun mevcut organizasyonel ve

kurumsal kurallara ya da toplumsal *normlara hiç düşünmeden itaat etmesinden kaynaklanabileceğini göstermiştir. Bir grubun başka bir grubu sömürmesinde ya da ödüllerin adil olmayan bir şekilde dağıtılmasında *önyargının, *stereotipleştirmenin ve gizli ya da açık düşmanlığın belirleyici etmenler olması şart değildir. Bu fenomenin en yaygın görülen dışavurumları kurumsallaşmış *cinsiyetçilik ile kurumsallaşmış *ırkçılıktır. *Ayrıca bkz.* **maksat dışı ya da tahmin edilmeyen sonuçlar.**

kuşak (*generation*) Bir kuşak, bir toplumun yaklaşık olarak aynı zamanlarda doğan üyelerinden oluşan yaş gruplarının bir biçimidir. Son yıllarda, yaş gruplarının toplumsal değişime katkılarını inceleyen kuşak analizlerine duyulan ilgi sürekli artmaktadır. Örneğin Karl *Mannheim bir denemesinde (*The Problem of Generations,* 1952), aynı kuşaktan insanların, kendilerinden önceki kuşaklara göre dünyaya nasıl çok farklı biçimlerde bakabileceklerini anlatır. Dolayısıyla, her kuşağa özgü olan eşsiz deneyimler toplumsal değişime olanak tanır. Glenn H. Elder *Children of the Great Depression* (1974) adlı çalışmasında, tutumluluğun egemen olduğu bir çağda yetişen kuşakların, ekonomik refah dönemlerinde büyüyen çocuklara kıyasla çok farklı dünya görüşleri olduğunu gözler önüne sermiştir.

Kuşak terimi, bir nesil ile öteki arasında geçen dönem için de kullanılır. Birbiri peşi sıra gelen kuşakların *toplumsallaşmasındaki farklılıklarla ilgili araştırmalarda, kuşaklar arası çatışma her şeyi kapsayan bir tema olarak kalmakla birlikte, hem değerlerde hem davranışlardaki sürekliliğin veya süreksizliğin ölçüsü konusunda bir anlaşmaya varılmış değildir. Her kuşak içinde, gerçeklikle ilgili birbiriyle çatışan ve kısmen cinsiyet, etnik köken ve toplumsal sınıf gibi başka özelliklerden kaynaklanan görüşler olabilir. Üzerinde durulması gereken başka bir nokta kuşak kimliklerinin kalıcılığıdır: Örneğin, gençliklerinde protesto hareketlerine katılanlar orta yaşlara geldiklerinde nasıl tutumlar benimserler? Anlaşılacağı üzere, yaşam seyriyle ve *yaşlanmayla ilgili araştırmalar kuşaklara duyulan ilgiyle yakından bağlıdır. *Ayrıca bkz.* **dilim analizi; yaş katmanları.**

kuşak içi mobilite (*intragenerational mobility*) *bkz.* **toplumsal mobilite**

kuşaklar arası mobilite (*intergenerational mobility*) *bkz.* **toplumsal mobilite**

kutsal, kutsal-dındışı ayrımı (*sacred, sacred versus profane distinction*) Bu iki terim arasındaki ayrımın (hem bir *toplumsal olgu hem de açıklanması gereken bir şey olarak) mutlak doğasını kavrayabilmek, Émile Durkheim ve ondan sonra gelen tüm *din sosyologlarının gözünde, kendi alt disiplinlerinin temelini oluşturmuştur. Durkheim'ın bu ayrımla ilgili klasik ifadesi şöyledir: "Kutsal şeyler, [dini] yasaklarla korunan ve tecrit edilen şeylerdir; dindışı şeyler ise, bu yasakların hedef aldığı ve kutsal olandan ayrı tutulması gereken şeylerdir" (*The Elementary Forms of the Religious Life,* 1912). Buna bağlı olarak, kutsal fenomenler olağanüstü sınıfına sokulur ve diğer her şeyden ayrı bir yere konur.

kutuplaşma (*polarization*) Sosyologların çok sayıda farklı bağlamda gözlemledikleri iki karşıt uçta yoğunlaşma eğilimi. Örneğin R.E. Pahl (*Divisions of Labour,* 1984) Sheppey Adası'ndaki araştırması temelinde, Britanya'da "çalışan zengin" ve "çalışan yoksul" *haneler şeklinde bir bölünme yarattığı öne sürülen bir toplumsal kutuplaşma

süreci tanımlamıştır. Pahl, ekonominin hem formel hem informel sektörlerindeki fırsatların aynı hanelerde kümeleme eğilimi gösterdiğini; ya da, daha farklı bir dille ifade edersek, üyeleri *işsiz olan hanelerin, bu durumu gizli, yeraltı ya da *kara ekonomi içindeki informel ekonomik etkinliklerle telafi etmediğini (Pahl'e göre, aslında edemediğini) öne sürmüştür.

Sosyolojik tipolojilerin pek çoğu, kutuplu türleri ya da uçları bulunan durum tanımlamalarıdır: Bunun açık bir örneği Ferdinand *Tönnies'in *Gemeinschaft* (cemaat) ve *Gesellschaft* (toplum) arasında yaptığı ayrımıdır. Sosyologlar, toplumsal *değişim süreçlerini tanımlarken de kutuplaşma yaratmaya eğilimlidirler. Karl *Marx'ın kapitalist toplumlardaki sınıfları burjuvazi ve proletarya olarak "iki büyük düşman kamp" şeklinde kutuplaştırması buna iyi bir örnektir.

kuzenler (*cousins*) *bkz.* **çapraz kuzen; paralel kuzen**

Kuznets çevrimi (*Kuznets cycle*) *bkz.* **iktisadi dalgalanma**

küçük birikim (*petty accumulation*) *bkz.* **kapitalizm**

küçük burjuvazi (*petite bourgeosie*) Karl *Marx'ın, içinde kapitalist toplumun ana sınıflarının (*burjuvazi ve *proletarya) çıkarlarının karşılandığı ve belirsizleştiği bir "geçiş sınıfı" olarak tanımladığı küçük burjuvazi, çıkarlarının yanı sıra toplumsal konumu dolayısıyla da bu iki sınıf arasına yerleştirilir. Küçük üretken mülkiyetin aile emeğiyle birlikte yürütüldüğü ve mülkiyetin ailede olduğu kendine özgü bir toplumsal örgütlenme biçimini temsil eden küçük burjuvazinin ilk örnekleri olarak küçük esnaflar ve serbest çalışan zanaatkârları gösterebiliriz.

Marx küçük burjuvaca kendini kandırma diye nitelendirdiği, emek ile *üretim araçlarının özel mülkiyetini birleştirdiği için sınıf mücadelesinin çözümü diye sunulan bir düşünceyle alay etmektedir. Küçük burjuvazi, burjuvazi karşısında hissettiği baskının bir sonucu olarak, çeşitli zamanlarda kooperatifler, kredi kurumları ve tedrici vergilendirme talepleriyle ortaya çıkarak sınırlı anlamda da olsa ilerici bir konumdaydı. Fakat bunlar (Marksist tarih görüşüne göre) son derece sınırlı taleplerdi ve bu sınıfın ideolojik temsilcileri, kendi sorunları ve bu sorunların çözümlerinden ötesine kafa yormamışlardı (bkz. Marx'ın bir yazısı, "Fransa'da Sınıf Mücadeleleri -1848-1850").

Marx'ın kendi yazılarında tanımlanan geleneksel küçük burjuvazinin (bu terimin olumsuz anlamda yaygınlaşması *Marksizmin sınırlarıyla ilgili çok şey ifade etmektedir) yerini, Nicos *Poulantzas gibi Marksist yazarlarca tanımlanan "yeni küçük burjuvazi" almıştır ve bu yeni terim, ideolojik, siyasal ve iktisadi kriterler temelinde, üretici nitelikleri bulunmayan ücretliler olan, ama ideolojik tahakkümü aynı şekilde üzerlerinde hisseden mühendisler, şefler ve sınıf yapısına eklenen diğer modern işlerden oluşur. Erik Olin Wright, gerçek küçük burjuvazi ile burjuvazi arasında *çelişkili sınıfsal konuma sahip küçük işverenler olduğunu saptamıştır. Ne var ki, Marx'ın yazılarından çıkarılan tüm bu kriterler dizisinin, küçük burjuvazi teriminin esas olarak aşağılayıcı anlamda kullanılması konusunda fazla bir etkisi olmamıştır.

Marx'a göre, tıpkı köylülüğün toprağa bağlılığına rağmen *proleterleşecek olması gibi, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi, er geç küçük burjuvaziyi de yoksullaşmış *işçi

sınıfının saflarına atacaktı. Ancak, serbest meslek, geçim araçlarına sahip olma, hizmet sektörünün büyümesi ve "esnaf"ların varlığının devam etmesiyle birleştiğinde, küçük burjuvazinin yalnızca yok olmaya değil, aynı zamanda proletarya, *orta sınıf ya da ücretliler içinde bir kategorileştirmeye karşı direnmeye devam ettiği ortadadır. Bundan dolayı, küçük burjuvaziye genellikle bir önceki çağdan kalma bir statü atfedilir. Çoğunlukla bu sınıfın üyelerinin temsil ettiği varsayılan değerler (sıradan insanlar düzeyinde girişimcilik, kendine yetebilme, bireycilik, aile ve kaynakların idareli kullanımı) şu anlama gelmektedir: Küçük burjuvazi durgunluk ve iflaslarla örselenmiş olsa da, geçmiş erdemlerin stereotipleşmiş bir modelini sunmaya devam eder. Fakat yapılan araştırmalar bu noktadan ileri gitmemek gerektiğini, çünkü modern kapitalist toplumun eğilimlerinin, küçük burjuvazinin durumu üzerinde tek boyutlu bir etki yapmadığını göstermektedir: Küçük burjuvazinin konumu bazı ülkelerde zayıflarken, bazı ülkelerde sayısal ve siyasal anlamda bir yükseliş içindedir (bkz. der. F. Bechhofer ve B. Elliott, *The Petite Bourgeoisie: Comparative Studies of the Uneasy Stratum*, 1981).

Doğu ve Orta Avrupa'daki Sovyet sonrası toplumların yeniden yeşermeye başlayan kapitalizmi açısından, küçük burjuvazi -en azından bugüne kadar- küçük ölçekli özelleştirmenin (yani, tek başarılı biçiminin) etkili bir görüntüsünü temsil etmektedir. Paradoksal biçimde, Sovyet tarzı komünizmin çöküşünde büyük bir payı olan şey, bu son derece devletçi toplumların ikincil ekonomileri içinde yaşamaya devam eden küçük burjuva zihniyetiydi (bkz. I. Szelenyi, *Socialist Entrepreneurs*, 1988). Böyle bir durum mülk sahipliğinin siyasal özgürlükle özdeşleşmesine de yol açmış ve dolayısıyla bu toplumları, neredeyse hiç eleştirilmeyen ve sanki daha önceki hastalıklar için her derde deva işlevini görecek, genel bir *özelleştirme dalgasına sürüklemiştir.

küçük meta üretimi (*petty commodity production*) Üreticinin *üretim araçlarının kendisine ya da *fiili* kullanım hakkına sahip olduğu, üretilen mal ve hizmetlerin meta özelliğini taşıdığı (yani, piyasa aracılığıyla satıldığı), üreticinin sistematik olarak ücretli işçi kiralamak yerine ücretsiz aile emeğini kullanabildiği, üretim ölçeğinin küçük ve *sermaye birikiminin az olduğu bir üretim biçimini anlatan Marksist kavram. Küçük meta üretimi kavramı yaygın biçimde köylüleri, aile çiftliklerini ve zanaatkârları inceleyen araştırmalarda kullanılmaktadır.

kült (*cult*) Antropolojik anlamıyla bir kült, bir grubun yerel bir tanrıya ilişkin inançlar ve pratikler bütününü, tapınmasını anlatır. Sosyolojide ise kült, inançları tipik biçimde senkretik, ezoterik ve bireyci olan küçük bir dinsel aktivist grubundan oluşur. Kült, *mezhep kavramıyla da ilintili olmasına rağmen, Batı toplumunda anadamar *Hıristiyanlıkla birlikte anılmaz. Bilimsel bir terim olarak da kültü, basmakalıp aşağılayıcı anlamındaki bir kült fikrinden koparmak genellikle zordur ve bu haliyle kesin bir bilimsel anlama sahip olduğu söylenemez. Kült pratikleri, anlaşılan kentli orta sınıf gençliğinin yabancılaşmış kesimlerinin ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Genç insanlar arasında bir külte üye olmak genelde gelip geçici ve düzensiz olarak rastlanan bir davranıştır. Nitekim yapılan araştırmalar, gençlerin genellikle pek çok külte birden girdiğini ortaya koymaktadır. Batı toplumlarında kültler İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde iyice çoğalmıştır ve *karşı-kültürle birlikte

anılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **sekülerleşme; yeni dinler.**

kültür (*culture*) Sosyal bilimciler kültür terimini kullandıklarında, gündelik konuşmaların içerdiğinden daha az kısıtlayıcı bir kavramdan söz etmeye eğilim göstermiş olurlar. Sosyal bilimde kültür, insan toplumunda biyolojik olarak değil, toplumsal araçlarla aktarılıp iletilen her şeyi anlatır. Oysa bazen kültürün yaygın kullanımının yalnızca sanatlarla sınırlı kaldığı göze çarpmaktadır. Bazı hayvan *davranışçıları şimdilerde kimi primatların da en azından kültürel yeteneklere sahip olduklarını iddia etmelerine rağmen, kültür, insan toplumunun sembolik ve öğrenilmiş yönlerini anlatan genel bir terimdir.

Sosyal antropologların kültürle ilgili düşünceleri, büyük ölçüde Edward *Tylor'ın 1871'de yapmış olduğu, kültürün bilgi, inanç, sanat, ahlâk ve gelenek olarak öğrenilmiş yapıyı gösterdiği şeklindeki tanıma dayanmaktadır. Bu tanım, kültür ile uygarlığın bir ve aynı şey olduğu görüşünü içerir. Fakat bu denklem, İngilizce ve Fransızcada mümkün olmakla birlikte, Almancadaki, sembolleri ve değerleri anlatan *Kultur* ve toplumun örgütlenmesiyle ilgili olan *Zivilization* ayrımına ters düşecektir. Kültürün arkeolojideki kullanımı da, insan toplumlarının bütünselliğini kabul etmekle birlikte, maddi kültür (yani yapıntılar) ile öğrenim ve gelenekle aktarılan pratikler ve inançlar, maddi olmayan ya da adapte edici kültür arasında bir ayrıma gitmektedir (*bkz.* *adapte edici ve maddi kültür). Arkeoloji sadece maddi kültüre ulaşabilirken, adapte edici kültür tarih, sosyoloji ve antropolojinin ilgi alanına girmektedir.

Tylor ve Lewis Henry *Morgan gibi on dokuzuncu yüzyıl antropologlarına göre, kültür, insan rasyonalitesinin bilinçli bir yaratısıydı. Bu anlayışa göre, uygarlık ve kültür sürekli daha yüksek ahlâki değerlere doğru ilerleyen bir eğilim sergiliyor ve bu da Viktoryen aklın, görünüşte yüksek bir düzeydeki Batı uygarlığının sömürgeci girişimlerine dayanak oluşturan bir kültürler ya da uygarlıklar hiyerarşisi kurmasını sağlıyordu.

Kültür konusundaki modern fikirler, yeni yüzyıla girilirken Franz *Boas gibi alan antropologlarının çalışmalarıyla gelişmiş ve *göreciliğe doğru yönelmişti. Boas ve ondan sonraki diğer Kuzey Amerikalı antropologlar, kültürel özelliklerin başka toplumlardan alınabilmesini ya da toplumlar arasında aktarılabilmesini sağlayan süreçlere de ilgi duymalarına rağmen, buradaki amaç kültürleri derecelendirmekten ziyade, onları betimlemek, karşılaştırmak ve farklılıklarını sergilemekti. Nitekim, Britanya sosyal antropolojisinde görülmeyen kültür alanları fikrinin ve Kuzey Amerika'ya özgü karşılaştırmalı bir etnografinin ortaya çıkmasının kaynağı budur. Britanya'da kültür genellikle, aynı disiplin içindeki toplumsal *yapıdan ayrılan fikirlerle sembollerin bir toplamı olarak görülür ve bu ayrıma, kültür teriminin Avrupa'daki ve Kuzey Amerika'daki kullanımlarında da temel bir olgu olarak rastlanır.

Amerika'da kültür kavramının bazen insan davranışlarını, inanç sistemlerini, değerleri ve ideolojileri, ayrıca kültürlere özgü kişilik tiplerini anlayıp açıklamanın bazı yollarını gösterebileceği ileri sürülmüştür. Bu kuramın savunucularından birisi Ruth *Benedict'ti (örneğin bkz. *The Krizantem ve Kılıç* [*Chrysanthemum and the Sword*], 1946).

Kültürel antropolojide kültür analizi üç düzeyde yapılabilmektedir: öğrenilmiş davranış kalıpları; kültürün, bilinç düzeyinin altında kalan yönleri (ana dilini konuşan bir insanın çok ender hallerde fark edebileceği, dilde gramer ve sözdizimini yansıtan derin düzey); kültürel bakımdan da belirlenen düşünce

ve algı kalıpları. *Ayrıca bkz.* **evrimsel evrenseller; Kültür ve Kişilik Okulu; kültürel çalışmalar; kültürel görecilik; kültürel kuram; Parsons, Talcott; popüler kültür; tüketim sosyolojisi.**

kültür, adapte edici ve maddi kültür (*culture, adaptive and material*) *bkz.* **adapte edici ve maddi kültür**

kültür, örgüt (organizasyon) kültürü (*culture, organizational*) *bkz.* **örgüt (organizasyon) kültürü**

kültür, popüler (*culture, popular*) *bkz.* **popüler kültür**

kültür, siyasal (*culture, political*) *bkz.* **siyasal kültür**

kültür alanı (*culture area*) *bkz.* **kültür**

kültür şoku (*culture shock*) 1960'larda bulunan ve ansızın kendininkinden çok farklı bir *kültürün içine giren insanların başına gelen bir meslek hastalığını karşılaması amaçlanmış bir terim. Kültür şoku terimi, genellikle toplumlar içinde ya da farklı toplumlar arasında hareket etmeye karşı (fiziksel, bilişsel ve psikolojik açıdan) negatif bir tepkiyi içermektedir, fakat bazı yazarlar kültür şokunun böyle bir deneyimi yaşayan insanlar açısından yararlı olabileceğini savunmuşlardır. Yeni bir kültüre kısmen ya da tamamen girenler, kendi toplumlarına yeniden döndüklerinde kültür şokunun negatif etkilerini belli bir süre daha hissedebilirler.

Kültür ve Kişilik Okulu (*Culture and Personality School*) *Toplumsallaşma alanının incelenmesinde, esas olarak 1930'larda ABD'de ortaya çıkan bir eğilim. Bu kuram psikoloji, antropoloji ve sosyolojinin öğelerini birleştiriyor, ama asıl olarak *psikanalitik ilkelerin *etnografik malzemelere uygulanmasını kapsıyordu. Freudcu kurama (bkz. Freud, *Civilization and its Discontents,* 1930) temellenen Kültür ve Kişilik Okulu, *kişiliğin kültürel bir kalıba girmesini öne çıkarıyor ve bireyin gelişmesi konusuna odaklanıyordu. Kültür-ve-kişilik kuramcıları, kişilik tiplerinin toplumsallaşma sürecinde yaratıldığını savunmuşlar ve özellikle besleme, sütten kesme ve tuvalet yapma eğitimi türünden çocuk yetiştirme pratiklerine ağırlık vermişlerdi. Bu perspektifin en iyi yorumları Gregory Bateson, Ruth *Benedict, Geoffrey Gorer ve Margaret *Mead gibi antropologların çalışmalarında bulunabilir. Özellikle Mead, bu okulun başlıca ilkesiyle (farklı kültürlerin -ya da toplumların- farklı toplumsallaşma pratiklerinin sonucunda farklı kişilik tipleri yaratması) birlikte anılmaya başlamıştır. Mead'in tartışmalı bulguları (en çok da *cinsiyet rollerinin biyolojik bakımdan değil, kültürel bakımdan belirlendiği görüşü) bir kuşak Amerikalı sosyoloğu etkileyerek, onları erkeklerin ve kadınların toplumdaki rolleriyle ilgili varsayımlarını yeniden gözden geçirmeye yönlendirmiştir.

Bu temayı değişik biçimlerde ve farklı yönleriyle vurgulayan birçok inceleme vardır. Örneğin Abraham Kardiner (*The Psychological Frontiers of Society,* 1945) kültürel kalıplarda görülen kişilik tiplerini incelemişti. Kardiner ile meslektaşları, din ile siyasetin bir toplumun temel kişilik yöneliminin yansıdığı ekranlar olduğunu ileri sürüyorlardı. Ruth Benedict "Anthropology and the Abnormal" (*Journal of General Psychology,* 1934) başlıklı denemesinde, toplumsal sapkınlığı incelemiş ve bir toplumda çok değer verilen bir kişilik tipinin başka bir toplumda sapkınlık olarak görülebileceğine parmak basmıştı. Benedict, farklı toplumların anormal sayılan davranışlarla

baş etmek için farklı araçlara başvurduğu ve bu araçların zaman içinde değiştiği görüşündeydi.

Kültür ve Kişilik Okulu özellikle, savaş zamanında Mihver Devletleri'nin toplumsal karakterlerini (dolayısıyla stratejilerini) anlama çabasıyla girişilen Ulusal Karakter İncelemeleri'nde etkili olmuştu. Ruth Benedict'in Japonları anlatan klasik çalışması *Krizantem ve Kılıç* (*Chrysanthemum and the Sword*, 1946) bu çalışmaların nefis bir örneğidir. Mead'in ABD'yi anlatan paralel bir çalışması da *And Keep Your Powder Dry* (1942) başlığıyla yayınlanmıştır. Ne var ki 1950'den sonra, çocuk yetiştirme pratikleri, kişilik ile *kültür arasındaki bağların gösterilmesinde istatistiki verilerin kullanılmasına daha çok ağırlık verildiğini görmekteyiz. Bu doğrultuda John Whiting ile Irving Child *Child Training and Personality* (1953) adlı kitaplarında, ilk çocukluk deneyimleri ile hastalığı iyileştirme sistemleri arasındaki sözde bağı göstermek için geniş çaplı bir kültürler arası örneklemeden yararlanmışlardır.

Bu okul, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde belirli bir toplum içindeki kişilik tiplerinin uyumunu abarttığı, kültürler arasında varolan ilişkilerin önemini göz ardı ettiği ve kültürü toplumsal bir kurgu olarak görmekten çok, şeyleştirdiği için daha çok eleştirilmeye başlamıştı. Ayrıca, çocuk yetiştirme pratikleri ile yetişkinlerin kişilik özellikleri arasındaki bağları göstermenin zor olduğu anlaşılacaktı. Kültür-ve-kişilik araştırmaları, etkisinin çoğunlukla orasıyla sınırlı olduğu ABD'de bile, çağdaş antropolojide ve sosyolojide fazla kabul görmemiştir. Yine de Kültür ve Kişilik Okulu'nun etkilerinin tamamen silindiğini söyleyemeyiz.

kültüre girme (*enculturation*) Amerikan kültürel antropolojisinden alınan ve *toplumsallaşmayla hemen hemen eşanlamlı olan bir terim. Kültüre girme, bireylerin, herhangi bir *kültürün ya da *alt-kültürün tam üyesi olmaları için, o kültürün öngördüğü kültürel davranış kalıplarını -gerek formel gerekse informel olarak- sürekli öğrenmek ve kullanmak zorunda olmalarını anlatır.

kültürel aktarım kuramı (*cultural transmission theory*) *bkz.* **alt-kültür**

kültürel antropoloji (*cultural anthropology*) *bkz.* **sosyal antropoloji**

kültürel asimilasyon (*cultural assimilation*) *bkz.* **asimilasyon**

kültürel çalışmalar (*cultural studies*) Akademik düzeyde gelişmekte olan ve bazen ayrı bir üniversite veya kolej dersi olarak öğretilen bir alan. Kültürel çalışmalar bu haliyle, sosyal bilimler (özellikle sosyoloji) ile insan bilimlerinin (en açık biçimiyle, edebiyat) kesiştiği noktada yer almaktadır. Kültürel çalışmalarda esas olarak kitle kültürünün doğası ve kültür endüstrilerinin işleyişi üzerinde durulur. Dolayısıyla bu incelemelerin, *popüler kültür, *iletişim, *tüketim toplumu, *medya, *boş zaman, *postmodernizm ve edebiyat kuramı ile sosyoloji kuramının *kimliğin ve *ideolojinin kurulmasını ele alan yönleriyle ilgili çalışmaları kapsadığını söyleyebiliriz. Yazılarıyla bu alanın merkezinde görülen kişiler arasında (çalışmalarına böyle bir etiketin yapıştırılmasını kendileri kabul etmeseler de) Jürgen Habermas, Stuart Hall, Pierre Bourdieu, Jean Baudrillard ve Jean-François Lyotard'ın isimleri sayılabilir.

Bir ilgi alanı olarak kültürel çalışmalar, özgün ya da bütünlüklü bir disiplin çekirdeğinden yoksun görünmektedir ve yıllar geçtikçe, başka araştırma alanlarının temel konuları ile kuramsal yönelimlerini giderek daha özgür biçimde ödünç aldığı ortaya çıkmıştır. Son zamanlarda bazı yorumcular, kültürel

çalışmaların sosyoloji, siyaset bilimi ve toplumsal tarih dallarındaki dersleri ve araştırmaları olumsuz yönde etkilediğini; dolayısıyla, bu alanlarda çalışan araştırmacıları, gerek -en azından uç örneklerde- büyük oranda "verisiz" sosyal bilim lehine olmak üzere sistematik ampirik çalışmalardan vazgeçmeye, gerekse *gündelik yaşamda toplumsal *yapının önemini küçümsemeye özendirdiğini iddia etmektedirler. Öte yandan, kültürel çalışmaların yararlılığına inananlar bu incelemelerin sosyolojiyi (birincisi, sosyolojinin üretim dünyasıyla ilintili olan ve geçmişi on dokuzuncu yüzyıldaki kökenlerine dayanan, ölmeye yüz tutmuş kavramlara karşı takıntısını teşhir ederek, ikincisi, araştırmacıları yirminci yüzyıl sonunun ileri toplumlarında yaşayan sıradan insanların gerçek kaygılarına yönlendirerek) yeniden canlandırdığını savunurlar.

Britanya (ve daha az ölçüde Amerika) sosyolojisinin 1990'ların başlarında belirgin bir "kültürel dönüş" yaptığı ortadadır. Yine de bu dönüşün, ileri toplumlarda daha fazla *bireyciliğe doğru kalıcı bir adımı mı yansıttığı, yoksa yüzyılın sonunda Batı uygarlıklarında görülen daha büyük (ama geçici) bir *içebakış halinden mi ibaret olduğu önümüzdeki dönemde anlaşılacak bir olgudur. Bu alandaki tartışmalar ile kilit sorunların bir kısmını ele alan iyi bir değerlendirme metni için bkz. *The Polity Reader in Cultural Theory* (1993). *Ayrıca bkz.* **bilgi sosyolojisi; tüketim sosyolojisi.**

kültürel çoğulculuk (*cultural pluralism*) *bkz.* **çokkültürlü toplum**

kültürel entegrasyon (*cultural integration*) *bkz.* **asimilasyon**

kültürel gecikme (*cultural lag*) William F. *Ogburn'ün daha geniş kapsamlı teknolojik *evrimcilik kuramının bir parçası olarak geliştirdiği bir kavram ve kuram. Kültürel gecikme kuramı, bir toplumun teknik gelişmesi ile ahlâki ve hukuksal kurumları arasında bir uçurum bulunduğunu anlatır. Bazı toplumlarda görülen (en azından bazı) çatışmalar ile problemler, ahlâki ve hukuksal kurumların teknik gelişme düzeyine ayak uyduramamasıyla açıklanabilir.

kültürel görecilik (*cultural relativism*) Kültürel görecilere göre, kavramlar toplumsal düzlemde kurulmuştur ve değişik kültürlere göre farklılaşır. Bu kavramlar içinde, doğru, ahlâki olarak geçerli sayılan ve bilginin, hatta gerçekliğin kendisini oluşturan temel nosyonlar vardır. Peter Winch ("Understanding a Primitive Society", *American Philosophical Quarterly*, 1964), gerçeklik duygumuzun toplumsal bir kurgu olduğu ve bir toplumda egemen olan söyleme dayandığı görüşündedir. Kültürel göreciler bu çerçevede, *işlevselcilik, *Marksizm ya da Freudcu *psikanaliz gibi büyük kuramların *akılcı ve tümel öncüllerini de reddederler.

Kültürel görecilik, Ludwig *Wittgenstein, Willard Quine, Benjamin Whorf ve Edward Sapir gibi dil felsefecilerinin geleneğini temel almaktadır. Bu yazarlar, dünyayı *dil kuruyorsa, o zaman gerçekliğin bağımsız biçimde varolmadığı, kültürel ve dilsel kategorilerle şekillendiğine inanmaktadırlar. Bu şekilde, dünya görüşleri oldukça farklı dillere ve öncüllere dayandığı için iki ayrı kültür birbiriyle bağdaşmaz olabilir. Paul Feyerabend *Yönteme Karşı*'da (*Against Method*, 1975), Batı'dakinden çok farklı olan ve yabancıların kavrayamayacağı, bu yüzden yabancıların terimleriyle anlatılamayacak kültürler bulunduğunu söylemiştir.

Bu yaklaşım Batılı olmayan toplumların incelenmesi açısından önemli sonuçlar doğurur. Batılı bir rasyonalist yaklaşımı, Batılı olmayan bir topluma uyarlamak *etnosantrik ise, kültürel

kalıpları da o toplumun kendi terimleriyle, kültürün içinde olan birinin bakışını benimseyerek anlamaya çalışmamız gerekir. İşte bu yüzden *etnografi, insanların gerçekliği kurgulamalarını sağlayan anlamların üstündeki perdeyi kaldırma ve elde edilen bilgileri alan çalışması yapan kişinin kendi toplumunun söylemine aktarma sürecine dönüşmektedir. *Ayrıca bkz.* **Sapir-Whorf hipotezi; yorum.**

kültürel kuram (*cultural theory*) Kültürel kuram, *kültürün dinamiğini anlamayı ve kavramsallaştırmayı amaçlayan çeşitli girişimler için kullanılan bir terimdir. Tarihsel olarak bakıldığında, kültür ve doğa, kültür ve toplum (maddi toplumsal süreçler dahil olarak) arasındaki ilişki, yüksek kültür ile aşağı kültür arasındaki bölünme, kültürel gelenek ile kültürel farklılık ve çeşitlilik arasındaki etkileşimle ilgili argümanları bu kapsamda değerlendirebiliriz. Kültürel kuram ayrıca, kültür nosyonunun kendisinin simgelediği zeminin bir kısmını kapsamak için benimsenen kavramlarla yapılan bir mücadeleyi de içerir. Burada en çok çıkan kavramlar arasında *ideolojiyi ve *bilinci (özellikle onun kolektif biçimlerini) sayabiliriz.

Raymond Williams'ın *The Long Revolution* (1961) ile E.P. Thompson'ın *The Making of the English Working Class* (1963) adlı çalışmaları, savaştan sonraki Britanya kültür kuramının gelişmesinde özellikle etkili rol oynamıştır. Williams'ın kültürü "bütün bir hayat tarzı" olarak, Thompson'ın da grupların toplumsal ve maddi varoluşun hammaddesini "kullanması"nı sağlayan bir alan olarak vurgulaması, kültür konusunda yeni düşünme biçimlerinin (özellikle kavramı dar bir edebi ve estetik referansla birleştirmekten kurtarmanın) önünü açmıştır. Bu yazarların ikisi de, kültürün yaşayan boyutunu, aktif ve kolektif bir süreç olan anlamlı hayat tarzları kurma sürecini ele almayı tercih etmişlerdir.

Thompson ile Williams'ın geliştirdikleri terimin kültürelci denen bu bakış açısıyla okunması, daha sonra başka ve daha açık biçimde yapısalcı olan yorumların saldırılarına maruz kalmıştır. Bu yapısalcıların kültürün, canlı biçimlerinden ziyade kültürel diller ve kodlarda somutlaşmış şekliyle dışsal, sembolik yapılarını vurgulayan formülasyonlarına göre, kültür toplumsal dünyanın tablosunu yansıtan bir işaretleme sistemi olarak okunabilirdi. Kültürel kuramın yapısalcı versiyonu, ayrıca Louis *Althusser'in Marksizm versiyonunda güçlü biçimde dile getirilmiştir. Althusser, ideolojik alanın etkililiğine daha fazla alan tanıyarak Marksist ideoloji kuramlarını yeni baştan düzenlemiş ve özel olarak da, bir yandan iktisadi ilişkilerle süreçlerin son kertede belirleyici olduğu ilkesine bağlı kalırken, öbür yandan ideolojik veya kültürel alanın *göreli özerkliğini vurgulamıştı.

Althusser'in yazılarında kültürel pratiklerin etkililiğini ortaya koymaya dönük ilgi, Antonio Gramsci'nin fikirlerinin kültürel kurama mal edilmesiyle daha da geliştirilmişti. Gramsci'nin çalışmaları sınıf oluşumları ile sınıf ittifaklarında kültürün ve kültürel pratiklerin rolünü kavramsallaştırma konusunda yeni yollar açmış ve kültürün siyasal ve ahlâki liderlik ile otoritenin (*hegemonya) biçimlerinin şekillenmesindeki rolüne özel bir ağırlık verilmişti. Gramsci'nin fikirlerinin etkisi, bilhassa kültürel kuramın, 1970'lerin birbirlerine karşıt kültürelci ve yapısalcı perspektifleri arasındaki gerilimin doğurduğu açmazı aşmaya katkıda bulunması bakımından önemliydi (örneğin bkz. Stuart Hall vd., *Policing the Crisis*, 1978).

Kültürel kuram içinde Gramsci'nin etkileri önemini kaybederken, Michel

*Foucault'nun etkisinin aynı ölçüde arttığı görülmüştü. Foucault'nun etkisinin başlıca izlerinden birisi, kültürel dillerin ve iktidar ile temsil arasındaki iç bağıntının anlaşılması çerçevesinde şekillendirilen daha söylemsel bir anlayıştır (bkz. Sean Nixon, *Hard Looks,* 1996). Foucault'nun etkisi, kültürün tarihsel bakımdan özgül karakteri ve hem devletin bir nesnesi hem de bir aracı olarak gelişmesi hakkındaki argümanlarda açıkça görülmektedir (bkz. der. L. Grossberg vd., *Cultural Studies,* 1992).

Irk, etnik köken ve kültür arasındaki etkileşimler çağdaş kültürel kuramın başlıca kaygılarından birisi olarak da kendini göstermiştir. Bu çoğunlukla etnisite biçimlerinin bir eleştirisi yoluyla, Williams ve Thompson'la birlikte anılan Britanya kültürel kuram geleneği içinde sayılan -ya da Paul Gilroy'un adlandırmasıyla- İngilizliğin ölümcül büyüsüyle gerçekleştirilmiştir (bkz. Gilroy, *Ain't No Black in the Union Jack,* 1987). Gilroy gibi yazarlar ise bunun yerine kültürlerin ulusları aşan hareketini ve birbirine karışmasını vurgulamışlardır. Cilroy'un "Siyah Atlantik" nosyonu, ulusal bakışla sınırlanmış kültür anlayışlarının dayattığı kısıtlamalar dışındaki kültürel süreçleri canlandırmaya yönelik bir girişimi temsil etmektedir. Bu anlamda, Edward Said'in, kültürlerin yalnızca iç dinamiklerini değil, aynı zamanda dışsal belirleyicilerini de irdelediği oryantalizm üzerine çalışmasıyla birçok ortak yönü bulunduğunu söyleyebiliriz. Said'in *Oryantalizm*'inde (*Orientalism,* 1978), Batılı kültür ve uygarlık anlayışları, Şark'ı isimlendiren ve sembolik biçimde tabi konumda gören bir süreç karşısında oluşmuş yaklaşımlar olarak betimlenir.

Son zamanların kültürel kuram çerçevesi feminist argümanlardan da ciddi ölçüde etkilenmiştir. Burada en dikkat çekici ilişki feminizm ile psikanaliz arasındaki etkileşim olmuş ve bu bağ, cinsiyet kimliklerinin kültürel diller içinde ve kültürel pratikler aracılığıyla oluşma yolları konusunda geniş tartışmalar doğurmuştur. Bellek, fantezi ve toplumsal cinsiyet performansını konu alan son zamanlardaki çalışmaların da bilhassa aydınlatıcı olduğunu belirtebiliriz (bkz. P. Adams ve E. Cowie, *The Women in Question,* 1993; J. Butler, *Bodies that Matter,* 1993). *Ayrıca bkz.* **sınıf bilinci; yanlış bilinç.**

kültürel materyalizm (*cultural materialism*) Antropolojide, insan kültürünün çoğu yönünün maddi temelde açıklanabileceğini öngören bir makro kuram. Kültürel materyalizmin en sistematik formülasyonu, Marvin Harris'in antropolojik *kültür kuramlarının gelişmesini konu alan kapsamlı araştırmasının (*The Rise of Anthropological Theory,* 1968) son iki bölümünde bulunabilir. Amerikalı bir antropolog olan Harris, bu kitabı yazma amacının "insan biliminde metodolojik önceliği tekrar tarihsel yasalar arayışına vermek", özel olarak da "sosyo-kültürel fenomenler alanında Darwinci strateji analogunun tekno-çevresel ve teknoiktisadi determinizmin ilkesi olduğu"nu kanıtlamak olarak ifade etmişti. Buna göre, benzer koşullarda uygulanan benzer teknolojiler malların üretimi ve dağıtımında benzer düzenlemeler ortaya çıkarıyor ve bu da, faaliyetlerini benzer inanç ve değerler sistemleri doğrultusunda düzenleyip açıklayan benzer türde toplumsal gruplaşmaları destekleme sonucunu doğuruyordu. Böylece araştırmada öncelik, *doğal ayıklanma ilkesinin önceliği yeniden üretim başarısının incelenmesine vermesiyle aynı şekilde, sosyo-kültürel yaşamın maddi koşullarının incelenmesine tanınmış oluyordu. Harris'in iddiası, bu durumun sosyo-kültürel yaşamın maddi koşulları incelemesini özgül bir "toplum yasası"ndan ziyade "temel bir araştırma

stratejisinin ifadesi" haline getirdiği şeklindeydi. Onu eleştirenler ise, *tarihsicilikten kaçınmak ve Hegelci *diyalektiğe gönderme yapmamak yönündeki çabalarına rağmen Harris'in kültürün incelenmesinde benimsediği materyalist yaklaşımının, Marx ve Engels'in *materyalizmiyle aynı karakteristik özellikleri taşıdığını; başka bir anlatımla, kültürel materyalizmin somut bir araştırma stratejisi olarak kendi temel öncüllerini çürüten ampirik bulgularla uğraşma hatasına düştüğünü ve sözde bir tarih yasası olarak, her şeyi iddia edip hiçbir şey söylemeyen bir çerçevede soyut kalması zorunluluğunu gözlemlemişlerdir.

kültürel sermaye (*cultural capital*) Pierre Bourdieu "Cultural Reproduction and Social Reproduction" (1973) adlı denemesinde, orta sınıf anne-babaların çocuklarını, çeşitli dilsel ve kültürel becerilerden oluşan bir kültürel sermayeyle donattıklarını ileri sürmüştür. Okullarda başarılı olmak için (içeriği zenginlerin denetiminde olan) bu becerilere sahip olmak gereklidir, oysa işçi sınıfından gelen çocuklar bu becerileri okullarda öğrenemezler. Böylece, tarafsızmış gibi görünen okullardaki değerlendirmelerin, sosyo-kültürel becerileri, doğal yeteneğe bağlı eşitsizliklerin sonucuymuş gibi gösteren statü kazanma hiyerarşilerine dönüştürerek aslında ekonomik eşitsizliği meşru kıldığı ortaya çıkmaktadır.

kültürel yayılma (*cultural diffusion*) *bkz.* **yayılma**

kültürlenme (*acculturation*) *bkz.* **asimilasyon**

küme analizi (*cluster analysis*) Amacı, çeşitli özelliklerle ayırt edilen bir dizi nesneyi (değişkenler ya da bireyler gibi) bir dizi kümeler ya da gruplar halinde bölümlemek olan bir *çok değişkenli analiz biçimi. Küme analizinde, bir sınıfta kümelenen nesneler, analizin temelini oluşturan seçilmiş betimsel göstergeler ve özellikler açısından bakıldığında birbirlerine azami derecede benzerler ve diğer nesnelerden azami derecede farklıdırlar. Bu teknik, biyolojide sayısal taksonomi olarak bilinir.

Küme analizi, Eshref Shevki ile Wendell Bell'in (*Social Area Analysis,* 1955) *nüfus sayımı verilerini analiz etmek amacıyla geliştirdikleri çok değişkenli istatistik teknikleri arasında yer alıyordu. Küme analizi, *toplumsal alan analizinde, ya bazı kent ya da metropolitan alanlarda odaklanarak veya bir bütün olarak ülkeyi kapsayacak şekilde alan tipolojileri yaratmak üzere küçük bölgelerdeki nüfus istatistiklerine ve toplumsal göstergelere uygulanmıştır. Küme analizi kendisine başka alanlarda da geniş bir uygulama alanı bulmuştur: bir *tutum ölçeğinin oluşturulacağı kanaat ifadeleri ya da sorularıyla ilgilenen gelişimsel çalışmalar; büyük veri kümelerindeki temel modelleri çıkarmayı amaçlayan titiz çalışmalar; bireyler, toplumsal gruplar, şirketler ya da başka örgüt tipleri, ulus devletler, olay tipleri, vb. arasındaki kayda değer benzerlikler ile farklılıkları ölçmeyi amaçlayan analitik çalışmalar; sınıflandırmaların ve tipolojilerin geliştirilmesi.

Benzerliği ve farklılığı tanımlamanın değişik yolları, kendine özgü kümeleme yöntemlerinin zeminini oluşturmuştur. Çözümün verilere çok iyi uymasını sağlayan alternatif yollar da genellikle bir parça zıt sonuçlara yol açacaktır. Çoğu sınıflandırma prosedürü, her nesneler çifti arasındaki benzer /siz/lik katsayılarından oluşan bir *ilişki tablosuyla yola çıkar ve iki yolla (ya -nesnelerin daha büyük kümeler oluşturdukları bir süreçle- aşağıdan yukarıya, ya da -nesneler bütününün giderek küçük kümelere bölündüğü bir

süreçle- yukarıdan aşağıya) ilerler. Bunlar, çözüm olarak bir dendogram ya da ağaçla gösterilen hiyerarşik bir kümeleme şemasını ortaya koyar. Bir hiyerarşik kümeleme şeması da genellikle aynı verilerle ilgili *çok boyutlu bir ölçekleme çözümü içinde bir dizi şekil olarak gösterilir. En sık rastlanan kümeleme yöntemi, bazı birimlerin tüm birimlerin -üç ya da daha fazla sayıdaki ara toplam düzeyiyle- tek bir grup halinde birleştiği, kümeleme sürecinin son aşamasına kadar dışarıda kaldığının görüldüğü, sonuçların bir dendogram şeklinde gösterildiği, basamaklı hiyerarşik kümelemedir.

Bu alandaki son gelişmeler arasında toplamsal geçişmeli kümelemeyi (her kümenin kendi önemini gösteren bir ölçüsünün olması), toplamsal ağaçları (noktalar arasındaki mesafenin uzunluğunun veri benzersizliğini göstermesi) ve dikdörtgen kümelemeyi (hem bireylerin hem verilerle ilgili değişkenlerin bir arada kümelenmesi) sayabiliriz.

kümeler arası analiz (*canonical analysis*) *bkz.* **çok değişkenli analiz**

küresel meta zincirleri (*global commodity chains*) *bkz.* **meta zincirleri**

küreselleşme, küreselleşme kuramı (*globalization, globalization theory*) Küreselleşme kuramı küresel çaplı bir kültürel sistemin ortaya çıkışını inceler. Bu kurama göre küresel kültürü ortaya çıkaran çok çeşitli toplumsal ve kültürel gelişmeleri şöyle sıralayabiliriz: dünya çapında uydu enformasyon sisteminin varlığı; küresel tüketim ve tüketimcilik kalıplarının ortaya çıkması; kozmopolit yaşam tarzlarının gelişmesi; Olimpiyat Oyunları, futbolda dünya kupası ve uluslararası tenis turnuvaları gibi dünya çapındaki spor dallarının gelişmesi; ulus devletin hâkimiyetinin gerilemesi; küresel bir askeri sistemin ortaya çıkması; AIDS gibi tüm dünyaya yayılan sağlık problemleriyle karşılaşılması; Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler gibi dünya çapında siyasal sistemlerin kurulması; Marksizm gibi küresel siyasal hareketlerin yayılması; insan hakları kavramının kapsamının genişlemesi ve dünya dinleri arasındaki karmaşık etkileşimler. Daha önemlisi, küresellik dünyayı tek bir yer olarak kavrayan yeni bir bilincin şekillenmesini kapsamaktadır ve küreselleşme bu doğrultuda, "bir bütün olarak dünyanın somut yapılaşması" şeklinde, yani "dünya"nın sürekli yeniden kurulan bir çevre olduğu düşüncesinin küresel düzeyde yayılması ekseninde tarif edilmiştir. Küreselleşmenin herhalde en özlü tanımı, "coğrafyanın toplumsal ve kültürel düzenlemelere dayattığı kısıtlamaların azaldığı, insanların bu azalmayı giderek daha çok fark etmeye başladıkları bir toplumsal süreç" şeklinde yapılabilir (Malcolm Waters, *Globalization,* 1995).

Demek ki küreselleşme, uluslararası ilişkiler sosyolojisinden öte bir olgudur. Küreselleşme, küresel düzeydeki iktisadi karşılıklı bağımlılığın artışını analiz eden (ve kültürel küreselciliğin iktisadi küreselleşmenin sonucundan başka bir şey olmadığına dikkat çeken) "dünya sistemleri kuramı"ndan da farklı bir olgudur. Kuşkusuz, küreselleşme tezini ondan önceki, ulus devletlerin birleşik ve kendi içinde tutarlı bir sanayi toplumuna doğru biçiminde *yöneşmesini savunan argümanla karıştırmamaya dikkat etmek gerekmektedir. Çağdaş küreselleşme kuramına göre, küreselleşme bütünüyle çelişkili iki süreç olan türdeşleşme ile farklılaşmadan oluşur. Yerelleşme ile küreselleşme arasında karmaşık bir etkileşim söz konusu olduğu gibi, küreselleşme süreçlerine karşı çıkan güçlü direniş hareketleri de vardır.

Bu argümanı savunanlar, dünyayı bir toplumlar sistemi olarak görmek yerine ulus devlette odaklanmaya devam eden geleneksel sosyolojiye eleştirel bir gözle bakarlar. Fakat küreselleşme kuramının da sorunları olduğu unutulmamalıdır. Sözgelimi, küreselleşme ile modern *emperyalizm modelleri arasında nasıl bir ayrım yapabiliriz? Yine, iktisadi ve kültürel küreselleşme arasındaki, ayrıca küreselleşme ile *modernleşme arasındaki ilişkileri açıklamakta güçlüklerle karşılaşılmaktadır. Küreselleşme kuramının ve problemlerinin çok iyi örneklendiği bir denemeler derlemesi için bkz. Martin Albrow ve Elizabeth King, *Globalization, Knowledge and Society* (1990).

Küreselcilik, 1990'lı yıllarda giderek sosyologların geleneksel yaklaşımının bir parçası haline gelmiştir. Sosyolojik ilgiye değer olan ve küresel düzeyde açıklanabilecek hemen her konu bu çerçevede değerlendirilmiştir. Örneğin *Contemporary Sociology* dergisinin tek bir sayısında (Eylül 1996) aşağıdaki türden çok çeşitli konularda kitap değerlendirmelerine rastlayabiliriz: Kadın Hareketi, uluslararası ekonomi, biyolojik üreme, göç, apartheid, ırkçılık, orman ürünleri endüstrisi, çokuluslu şirketler, yiyeceklerin üretim ve dağıtımı, merkez bankaları ve uluslararası para düzenlemeleri, Amerikan dış politikası, Üçüncü Dünya şehirlerinin gelişmesi ve ileri toplumlardaki değer değişimi (bu yazıların hepsinin başlıklarında "küresel", "küreselleşme" ya da "küreselcilik" sözcükleri geçmektedir).

Her kıtasında aynı moda aksesuarların (antrenman ayakkabıları tasarımında olduğu gibi) üretilip satıldığı bir gezegende Brezilya'daki bir ormanın göbeğinden elektronik posta gönderip almak, Manchester'de olduğu gibi Moskova'da da McDonald's hamburgerleri yemek ve yenilen şeylerin parasını Madras'taki bir banka hesabına bağlı olan bir Mastercard kullanarak ödemek mümkün olduğuna göre, dünyanın gerçekten gün geçtikçe daha çok "küreselleştiği" bir tabloyla karşılaşmak kesinlikle şaşırtıcı değildir. Öte yandan, yukarıda anılan çalışmaların pek çoğunu dikkatle okuduğunuzda hemen anlayacağınız gibi, bu terimin sosyolojik bir tılsım olarak yerli yersiz her fırsatta kullanılmasının analitik ve açıklayıcı değerini büyük ölçüde boşalttığı da belirtilmelidir. *Ayrıca bkz.* **çevre; çokuluslu şirket; esnek çalışma; esnek istihdam; gelişme sosyolojisi; İnternet; meta zincirleri; siber toplum; uluslararası işbölümü; yeni sömürgecilik.**

L

Lacan, Jacques (1901-1983) Sigmund *Freud'un çalışmalarını Ferdinand de *Saussure'ün yapısal dilbiliminin ışığında yeniden yorumlayan Fransız psikanalist ve tıp doktoru. Paris Tıp Fakültesi'nde dersler veren Lacan, 1963'te École Pratique des Hautes Études'de konferans sorumlusu olmuş ve École Freudienne de Paris'yi kurmuştur. *Yapısalcı ve *post-yapısalcı hareketlerle sıkı bağlar kuran Lacan'ın 1960'larda düzenlediği seminerler Paris entelektüel yaşamının odak noktasına yerleşmiştir. Onun genellikle cinaslarla, sözcük oyunlarıyla dolu ve anlaşılması güç çalışmaları; Freud'un hipotezini harfi harfine değil, daha çok simgesel biçimde yorumlaması ve özellikle, Freud'un tartışmalı "penis kıskançlığı" fikrinin mecazi anlamda değerlendirilmesi gerektiği iddiasına bağlı olarak feminist kuramda derin izler bırakmıştır.

Lacan bilinçdışının dile benzediğini, çünkü metafor ve metonimi kullanarak, simgesel düzeyde işlediğini ileri sürer. Pek çok kişi Lacan'ın Freudcu kuramı yeniden ele alışını son derece önemli görmüş, çünkü Lacan, Freud'un tartışmalı ve çelişkili olan, tüm bireyleri özdeş gelişme modellerine indirgeyen biyolojik "dürtüler" bulunduğu düşüncesinden uzak durmuştur. Lacan'a göre dil, anlamı kültür üzerinden inşa eder, fakat dilin kendisi de değişkendir. Böylece değişim, hem toplumsal hem de kişisel düzeyde yalnızca mümkün olmakla kalmaz, aynı zamanda kaçınılmaz olur. Lacan'ın kuramı, *kimlik ve *öznelliğin gelişmesinin, biyolojik belirlenimden ziyade toplumsal düzeyde inşa edildiğinin anlaşılmasını sağlamıştır.

Lacan'ın genel kuramsal sisteminin can alıcı noktasını bebeğin gelişiminde "ayna evresi" fikri oluşturur. Daha önce kendisini annesinden ayrı bir varlık olarak düşünmemiş bebek, yaklaşık altı aylık olunca ayrı bir varlık olduğunun farkına varır. Lacan, bu süreci örneklemek için ayna metaforunu kullanır. Bebek, annesine aynaya bakar gibi bakar ve karşısında, tutarlı ve birleşmiş bir bütün olarak gördüğü geri yansımış bir imge bulur. Aslında, gördüğü imge kendisi değil, annesi/ötekidir. İnsan ruhunu ikiye ayıran etken işte bu yanlış yorumdur; çünkü hepimiz, olmak istediğimiz şey ya da kişi gibi görünen, ama yine de gerçekte bize uzak ve yabancı olan herhangi bir şey ya da kişiyle özdeşleşiriz. Bu özdeşleşme de, egonun bütünlüğüne ve sağlamlığına dair, Lacan'ın sürekli yeniden inşa edilen bir süreç şeklinde yorumladığı bir yanlış inanca yol açar.

Bebek büyüdükçe annesine âşık olur ve babasını, annesinin kendisine ait olması arzusuna karşı bir tehdit saymaya başlar. Lacan bilinçdışını yaratanın, anneye duyulan özlem ile bu özlemin, bebeğin gözünde kültürü ve dış dünyayı simgeleyen baba tarafından yadsınması olduğunu savunur. Bu süreç çocuğu, yani özneyi, bilinç ve bilinçdışı şeklinde ikiye ayırır ve bu sürecin tamamı, genç bir çocuğun dili kavrayışının ana parçasını oluşturur.

Toplumsal cinsiyet farklılığının farkında olmak ve cinsellikle oluşmuş öznelliğin edinilişi de bu sürecin ayrılmaz parçalarıdır. Gerçekte, "farklılık" düşüncesinin tümü Lacan'ın kuramında temel bir yere sahiptir.

Sosyologlar, Lacan'a en çok merkezsizleşmiş karmaşık *özne ve *toplumsal cinsiyet farklılıkları kavramları için başvururlar. Lacan'ın muhtemelen en kolay ulaşılabilen eserleri, *Écrits* (1966) ve *Four Fundemental Concepts of Psyhoanalysis*'dir (1979). Elizabeth Grosz ise, *Jacques Lacan: A Feminist Introduction* adlı eserinde, Lacan'ın belli başlı görüşlerinin açık ve yararlı bir değerlendirmesini sunar.

lâf salatası (*word salad*) *Şizofreninin en yaygın belirtilerinden olan lâf salatası, dili kullanmada ortaya çıkan bir bozukluktur. Şizofrenler, sözcükleri iletişimi mümkün kılacak şekilde seçmek yerine, mizaçlarına uygun biçimlerde bir araya getirilebilir veya herhangi bir bağlamı olmayan çağrışımlarla kullanabilirler. Bu eğilim en basit düzeyde bir dil bozukluğuna, ya da aşırı örneklerde, dinleyicinin sözcüklerin bir araya getirilmiş halini kesinlikle anlayamadığı ve böylece aralarındaki iletişimi olanaksızlaştıran bir lâf salatasına yol açabilir.

Laing, R.D. (1927-1989) En tanınmış Britanyalı *anti-psikiyatr. Laing'in en önemli vurgusu deliliğin anlaşılabilirliği üzerineydi. Laing kitaplarında, bireysel öznelliği (*Bölünmüş Benlik* [*The Divided Self*], 1960) ve daha geniş bir toplumsal bağlamda, aklı başında olma ve delilik yargılarındaki değerleri (*The Politics of Experience*, 1966) incelemiştir. Sonradan daha radikal görüşlerini terk etmiş olsa da, Laing'in düşünceleri hâlâ ilgi görmekte ve tartışılmaktadır. *Wisdom, Madness and Folly* (1985) adlı otobiyografisi yaşamının ilk otuz yılını anlatır.

***laissez-faire* iktisadı** (*laissez-faire economics*) Malların ve hizmetlerin etkili bir şekilde üretilmesi, dağıtılması ve paylaştırılması için olduğu kadar bireysel seçimi en üst düzeye çıkarmak için, bireysel üreticiler ile bireysel alıcılardan oluşan serbest ve rekabetçi *piyasanın önemini savunan ve devlet tarafından yapılan düzenlemelerin en az düzeyde olması gerektiğini ileri süren bir iktisat yaklaşımı. *Laissez-faire* (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) iktisadıyla ilgili günümüzdeki kuramsal çabaların kökenleri, David Ricardo, Thomas *Malthus ve Adam *Smith gibi on sekizinci yüzyıl sonu ile on dokuzuncu yüzyıl başı klasik iktisatçılarının eserlerine dayanır. Örneğin Adam Smith *Ulusların* Zenginliği'nde (*The Wealth of Nations*, 1776), bireylerin piyasada kendi kişisel çıkarlarının peşinde koşturmalarına rağmen, piyasanın "görünmez el"inin ortak yararın gerçekleşmesine yol açacağını savunmuştur.

Yirminci yüzyılda, 1930'ların bunalımlı ortamını, devlet müdahalesini ve işsizliği azaltma aracı olarak kamu harcamalarının önemini vurgulayan *Keynesçi iktisadın egemen olduğu bir dönem izlemiş; gittikçe artan bir biçimde, kamusal girişimler ile özel girişimi bir araya getiren bir *karma ekonomi geliştirilmiştir. Ancak 1970'lerin sonundan itibaren, devletin *mali krizi ve Yeni *Sağ felsefelerin artan etkisine bağlı olarak, *laissez-faire* iktisadı siyasal bir tercih olarak bir kez daha - Friedrich A. *Hayek *Kölelik Yolu* (*The Road to Serfdom*, 1944) ve Milton Friedman *Kapitalizm ve Özgürlük* (*Capitalism and Freedom*, 1961) gibi yazarların esin kaynağı haline gelmesiyle- ön plana çıkmıştır. Bunun sonucu, devletin girişimlerinin adım adım *özelleştirilmesi ve her tarafa yayılmaya başlayan piyasa ekonomisine geri dönüştür. Ne var ki, hükümet politikaları üzerindeki yaptığı etkiye rağmen, *laissez-*

faire'i yeniden kuramlaştırma çabalarına yönelik çok güçlü eleştiriler yapılmıştır. Bir kere, gerçek piyasaların, kuramcıların özlediği akılcı, atomize olmuş bireylerin piyasada akılcı seçimler yapmasını öngören idealleştirilmiş modellerle pek ilgisi yoktur. Gerçek dünyada, piyasalar kusurlarla kuşatılmıştır; arz tekelleriyle, eksik bilgilenmelerle, müşterilerin yetersiz olmasıyla, dışsal sınırlamalarla ve benzeri etkenlerle sık sık karşılaşılır. Üstelik, bireylerin tercihleri, *kültür ve toplumsal normlar tarafından şekillendirilip sınırlandırıldığından bireysel seçimin önündeki alan bir hayli daralmış durumdadır. Piyasa üzerinden -bırakın adil bir paylaşımı- etkili bir paylaşım gerçekleştirme düşüncesi bile hayaldir: Bu düşüncenin çok daha etkili olduğunu savunmak, gerçeklikten ziyade mitlere dayalı bir varsayımdır. *Ayrıca bkz.* **liberalizm; Mont Pelerin Derneği.**

***langue* (dil) ve *parole* (söz)** (*langue and parole*) *bkz.* **post-yapısalcılık; Saussure, Ferdinand de**

Lasch, Christopher (1932-1994) İlk eserini, siyasal sempati duyduğu Amerikan Solu'nun tarihi üzerine veren Amerikalı toplumsal tarihçi. Lasch sonradan *psikanalize ağırlık vermiş ve Amerikan toplumuna yönelik, narsisizm kuramı üzerine temellendirdiği keskin eleştirel metinler kaleme almıştır: bkz. *Heaven in a Heartless World* (1977), *The Culture of Narcissism* (1980) ve *The Minimal Self* (1984).

Lasch sonraki yıllarda, Amerikan popülizmini ve *cemaatçiliğini savunmaya başlamış; örneğin ölümünden sonra yayınlanan *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy* (1995) adlı eserinde, kendilerini toplumun genelinden izole etmiş, ne yoksulların ne de orta sınıfların refahı konusunda sorumluluk hisseden, Amerika'nın varlıklı ve yönetici elitlerine saldırmıştır. "Yeni beyinler aristokrasisi"nin ya da "bilgi sınıfı"nın üyeleri, restoranlar, sağlık kulüpleri ve uçaklardan oluşan bir "yapay dünya"da ikâmet ederler. "Yüksek düzey bir konferansa, yeni bir şirketin görkemli açılışına, uluslararası bir film festivaline ya da keşfedilmemiş bir tatil yerine doğru yolda değillerse, hep evlerindedirler." Moda olan, toplumsal içerikli, "kafasını; kadın ve azınlık, eşcinsel ve sınırlamasız kürtaj haklarıyla, çocuklara yönelik istismarların yaygınlaşmasıyla ve cinsel baskıyla, hakaret içeren konuşmalara karşı düzenlemeler getirilmesi ihtiyacıyla, 'ölü beyaz Avrupalı erkekler'in kültürel hegemonyasını sona erdirmek üzere tasarlanmış programlı reformlarla bozmuş" bir liberalizmi benimsemişlerdir. Sonuç olarak Lasch'a göre, şehirler çürümekte, azınlıklar marjinalleşmekte, politika önemsizleşmekte, suçlar artmakta ve toplum anarşiye doğru gitmektedir. Lasch bu çöküşü (oldukça kaygılı bir düşünceler karışımı içinde) hem iktisadi *liberalizmin ideolojisine (ki ona göre bu ideoloji, sınır tanımayan kişisel çıkarı ve yurttaş erdeminden vazgeçmeyi meşru gösterir), hem de gerçekleri öğretmeyi bırakıp (ona göre) siyasal açıdan doğru, ama anlaşılmaz bir dilde ifade edilen moda kuramları öğreten eğitim kurumlarının (okullar, özellikle de üniversiteler) solcu kültürüne dayandırır. Lasch ayrıca, bu görüşüne bağlı olarak (ve daha az tartışmalı olmaksızın), geç kapitalizmin topluma zarar veren çeşitli yönlerine katkıda bulunduğunu düşündüğü modern feminizmin en kışkırtıcı eleştirilerinden birini kaleme almıştır (*Women and the Common Life*, 1996).

Lasch'e karşı eleştirilerde, onun olgulara bazen yetersiz şekilde eğildiği ve kanıtları gevşek biçimde kullanma eğiliminde olduğu ileri sürülmüştür;

örneğin liberaller, uzun zamandır piyasanın düzenlenme ihtiyacında olduğunu ve yoksulların bir ölçüye kadar devlet korumasına ihtiyaç duyduğunu idrak etmişlerdi. Lasch'in modern Amerika tarifi, Milovan Djilas'ın komünizm eleştirisinin (*Yeni Sınıf* [*The New Class*], 1957; *bkz.* *reel sosyalizm) ve Michael Young'ın *meritokrasi (*The Rise of the Meritocracy*, 1958) yergilerinin kuvvetli izlerini taşımasına karşın, kabahatli elitin üyelerinin tam olarak kimler olduğu konusunda net değildir. Bir popülist olarak kendisini, orta sınıfların alt tabakasına dahil olan "küçük mülk sahipleri, zanaatkârlar, esnaflar ve çiftçiler"le özdeşleştirmesine rağmen, pek çok modern cemaatçi gibi, cemaatin daha iyi bir duruma gelmesi için gerekli somut öneriler ortaya koyma konusunda son derece belirsiz düşünceler taşıyordu. Lasch'e göre, alt orta sınıfın kültürü, en yüce iyiliği –kişisel tutkudan ziyade- cemaatin değerini yükseltmek olarak görüyordu ve onu bu sınıfa hayran bırakan şey, "ahlâki gerçekçiliği, her şeyin bir bedeli olduğunu anlaması, sınırlara karşı duyduğu saygı, ilerleme hakkındaki şüpheciliği"ydi (örnek için bkz. *The True and Only Heaven*, 1991).

latifundiya (*latifundia*) Kökeni, İspanya krallığından getirilen yerleşimcilere tahsis edilen topraklara dayanan Latin Amerika'daki geniş arazi mülkiyeti. Kıtanın dünya ekonomisiyle birleşmesiyle birlikte latifundiyalar, bir *feodalizm biçiminden, yavaş yavaş, ihraç edilmek üzere et, hayvan postu ve tahıl üreten *kapitalist malikânelere dönüşmüşlerdir. Toprak reformu yapılarak latifundiya topraklarının dağıtılmasını savunan modeller, çoğu kez iktisadi ve toplumsal gelişmeyi desteklemenin bir aracı olarak görülmüştür.

Lazarsfeld, Paul F. (1901-1976) Columbia Üniversitesi'nde Uygulamalı Toplumsal Araştırmalar Bürosu'nu kuran Avusturya doğumlu sosyolog. Lazarsfeld, Amerikan *popüler kültürü, *oy kullanma davranışları ve *medyanın toplum üzerindeki etkisi konularında önde gelen bir otoriteydi. En çok bilinen eserleri arasında *The People's Choice* (1944) ve *Personal Influence* (1955) sayılabilecek olan Lazarsfeld, Amerikan sosyolojisinde savaş sonrası *anket araştırması analizinin başlıca destekçisiydi. Çapraz tablolama yoluyla hipotez test etme tekniği, yalnızca daha ileri çok değişkenli modelleme tekniklerinin gelişmesiyle (örneğin, *log-lineer analiz) üstesinden gelinebilen kantitatif veri analizinin standartlarını oluşturmuştu. Onu eleştiren çağdaşları arasında yer alan C. Wright Mills, Lazarsfeld'in çalışmalarının *soyutlanmış ampirizmin bir örneği olduğunu iddia etmiştir. Oysa Lazarsfeld'in *orta menzilli kuramlara olan açık ilgisi ışığında bakıldığında, güçlükle doğrulanabilecek bir suçlamadır bu. Daha yakın zamanlarda ise, Lazarsfeld'in çalışmalarını sosyolojik *pozitivizmin örneği şeklinde niteleyen yorumlara rastlanmıştır.

Leach, Edmund R. (1910-1989) Yerleşmiş geleneklere karşı çıkan Britanyalı bir *sosyal antropolog. Yaygın yapısal-işlevselci ortodoks çizginin panzehiri olarak kıtasal *yapısalcı düşüncenin Anglo-Sakson dünyayla tanışmasında etkili olan Leach'in başlıca araştırmaları, siyasal retorik, dilsel kategoriler, akrabalık, mit ile ritüel konuları üzerinedir: *Political Systems of Highland Burma* (1954), *Rethinking Anthropology* (1962), *Genesis as Myth and Other Essays* (1969), *Levi-Strauss* (1970), *Culture and Communication* (1976) ve *Social Anthropology* (1982).

Lenin (Vladimir Ilyiç Ulyanov)

(1870-1924) Rusya'da doğmuş olup, yaşamının ilk yıllarını az çok ortodoks *Marksizmin karakterize ettiği Marksist kuramcı ve devrimci. Lenin, 1890'ların sonlarından itibaren, Marx'ın fikirlerinin -ondan sonra kendi ismini taşıyacak olan- kendine özgü bir yorumunu geliştirmişti. Lenin'in başlıca eserleri arasında, çoğunlukla en saygın bilimsel çalışması gözüyle bakılan *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* (1899), *Ne Yapılmalı?* (1902), *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* (1916) ve *Devlet ve Devrim* (1917) sayılabilir.

Lenin'in yazılarının çoğu yalnızca tarihsel içeriklidir ve partizanca kaygılarının ürünüdür. Ancak fikirlerinden bazılarının, bilhassa *işçi hareketlerinin (örneğin *sendikaların) kaçınılmaz biçimde reformist olduğunu, işçilerin durumunu iyileştirmek amacıyla yalnızca kapitalizmle uzlaşmayı hedeflediğini, bu yüzden *proletarya adına yapılan devrimci etkinliğin "öncü" devrimci partiye gereksinim duyduğunu öne süren tezinin sosyologlarca tartışıldığını söyleyebiliriz. Parti "proletarya diktatörlüğü"nü gerçekleştirecek, işçilere "sendikal bilinci" aşıp gerçek (devrimci) sınıf bilincine ulaşmalarında yol gösterecek ve böylece *komünizmin gelişimine zarar veren işçi sınıfı içindeki bölünmelerin ("işçi sınıfı fraksiyonculuğu"nun) önüne geçecektir. Bu tezin Britanya'daki on dokuzuncu yüzyıl sınıf mücadelelerine tarihsel bir uyarlaması (J. Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution*, 1974), erken dönem kapitalizmdeki *işçi aristokrasisinin niteliği hakkında hararetli bir tartışmaya yol açmıştır.

Lenin, *emperyalizmin, "demokratik merkeziyetçilik" modelinin ve "eşitsiz gelişim" kuramının kapsamlı analizlerini de yapmıştır. "Demokratik merkeziyetçilik"te partinin ve devletin alt organları üst organlara karşı sorumluydu ve otorite, proletarya diktatörlüğü adına merkezdeydi. "Eşitsiz gelişme" kuramı ise *geleneksel toplumdan *modernleşmeye sorunsuz ve tek bir doğrusal yoldan geçildiği inancına karşı çıkıyordu. Tüm bu savlar, Marksist entelektüel çevrelerin ötesinde de tartışılagelen konular olmuştur.

Lenin, 1917 Bolşevik Devrimi'nin lideriydi ve bir felç sonucunda erken ölümüne kadar yeni SSCB'nin en önde gelen siyasetçisi olmuştu. Bolşevik Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan her şeyin kaynağının Leninizm (devrime bağlılığın, Marksist kuramın ve Rusya gerçekliğinin Lenin'e özgü bileşimi) olup olmadığı hâlâ çözümlenmemiş ve tartışılan bir sorundur. Onun yaşamını ve eserlerini anlatan yararlı ve özlü bir giriş metni için bkz. Robert Conquest, *Lenin* (1972).

Lévy-Bruhl, Lucien (1857-1939) "Mantık-öncesi" ve mistik *kolektif temsillere sahip olduklarını ileri sürdüğü "ilkel" halklar hakkındaki kuramlarıyla tanınan Fransız felsefeci (bkz. *How Natives Thinks*, 1910 ve *Primitive Mentality*, 1922). Lévy-Bruhl'un kuramları *etnosantrik olduğu savıyla eleştirilmiş ve düşünmenin bilimselleştirilmemiş yönlerine eğilen *göreci ilgisi nedeniyle tekrar tekrar ele alınarak yorumlanmıştır.

Lewin, Kurt (1890-1947) 1930'ların başında Amerika'ya taşınmış, çalışmalarını esas olarak Iowa Üniversitesi ve Massachusetts Institute of Technology'de sürdürmüş olan Almanya doğumlu sosyal psikolog. Lewin'in *Gestalt kuramından türettiği ve toplumsal, güdüsel unsurlar eklediği bütüncül *alan kuramında, bireysel davranış, psikolojik alanın ya da yaşam alanının, yani birey ile bireyin *ihtiyaçları ve *hedefleri doğrultusunda algıladığı çevresinin bir işlevi olarak görülür.

Lewis, Oscar (1914-1971) Meksikalı

ve Porto Rikolu ailelerle ilgili deneyimlerini ve "yoksulluk kültürü"nü canlı ve sempatik bir dille belgeleyen Amerikalı antropolog. Lewis'in en çok bilinen (ve satan) kitaplarından *The Children of Sanchez* (1961) ile *La Vida* (1966), uzun röportajlardan oluşur ve kendisine bilgi verenlerin -ki bu insanlarla yakın arkadaş da olmuştur- sözleriyle tek tek ailelerin yaşam öykülerini nakleder. *Ayrıca bkz.* **yoksulluk.**

lezbiyen ve gay incelemeleri (*lesbian and gay studies*) Bu disiplinlerarası alan, eşcinsel -lezbiyen ve gay- deneyimi incelemektedir. Bu tür çalışmaların ilk dalgasının izleri on dokuzuncu yüzyıl sonlarına (özellikle Mangus Hircsfield'ın araştırmasına) kadar götürülebilirse de, asıl katkılar 1970'lerde, lezbiyenleri ve gayleri örgütleyen *toplumsal hareketlerin yükselişiyle birlikte görünmeye başlamıştır. 1990'lara gelindiğinde artık bu alanda uzmanlaşmış birçok ders, enstitü, konferans ve yayınevi kurulmuş durumdadır. Bu çalışmaların çoğu ağırlıkla sosyolojik araştırma niteliğindedir ve özellikle Michel *Foucault'nun fikirleri ile *kadın hareketlerinden etkilenmiştir. *Ayrıca bkz.* **heteroseksizm; homofobi; homoseksüellik.**

liberalizm (*liberalism*) Kökenleri Aydınlanma düşüncesinde bulunan liberalizm genellikle Batı demokrasilerinin *egemen ideolojisi sayılsa da, liberal öğretilerin pek çok çeşidi ve melez biçimi olduğunu belirtmek gerekir. Yalnız liberalizmin neyin karşısında olduğu açıktır: Liberalizm, ister monarşik, isterse feodal, askeri, ruhbani ya da cemaatçi olsun, her çeşit siyasal *mutlakiyetçiliğe karşıdır. Bu karşıtlık içinde, bireylerin ve grupların otoriter taleplere karşı direnebilmelerini sağlamaya çalışır. Bunun pratikteki anlamı, bir taraftan, kamusal dünya ile hakların tanımlanmış olduğu -ki bu haklardan en yaygın olanı özel mülkiyettir- özel dünyanın ayrılması, diğer taraftan, dinin gereklerinin yerine getirilmesinde, konuşmada ve toplanmada insanların özgürce hareket edebilmesidir.

Klasik liberalizm genelde John Locke, David Hume, Jeremy Bentham ve John Stuart Mill'in felsefeleriyle (bunların her biri bu sözlükte ayrı başlık olarak yer almaktadır) özdeşleştirilir. Adı geçen bu yazarlar, insanların aydınlanmış kişisel çıkar, akılsallık ve özgür seçim tarafından yönlendirildiği bir dünyayı öngören *toplum sözleşmesi kuramını vurgular ve *devletin bireylerin yaşamına en az düzeyde müdahale etmesini savunurlar. Liberalizm, hem **laissez-faire* temelindeki iktisadi öğretilerle (Adam *Smith'in yazılarında görülebileceği gibi), hem de anayasal garantiler ve (içinde tüm yurttaşların yaşam, mülkiyet, ifade özgürlüğü, toplantı özgürlüğü, din özgürlüğü hakları gibi bazı özgürlüklerle ilgili devredilemez halklara sahip oldukları, ayrıca -genellikle oy hakkı aracılığıyla- ülke yönetiminde söz sahibi olabilecekleri) temsili demokrasilerle yakından ilişkilidir.

Liberalizm felsefesi, "mülkiyetçi bireycilik"ten ibaret bir dünya yaratmakla suçlanmıştır (C.B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, 1962). Sosyologların liberalizme itirazlarının ana noktası, bireysel özerk kişiliğe ve tarafsız kurallar konulabileceğine duydukları inançtı. Çünkü bu argümanların ikisi de toplumsallık etkenini arka plana atıp, onları şekillendiren toplumdan ayrı bireylerle soyut kuralların varolduğunu öngörüyordu. Ancak bu tür eleştiriler çoğu kez, liberalizmin belirli bir türünün önemsiz bir karikatürüne yöneltilir. Aslında pek çok liberal, -Susan Moller Okin'in *Justice, Gender and the Family*

(1989) adlı kitabında görülebileceği gibi- liberalizmin iddialarının derin toplumsal niteliğinin farkındadır.

Yukarıdaki basit taslak çerçevesinde pek çok tartışma yaşanmış ve farklı düşünce kolları ortaya çıkmıştır. Bazı liberaller ekonomik özgürlükler üzerinde yoğunlaşırken, hükümetin ahlâki yaşama daha çok müdahale etmesini de talep ederler (Başbakan Thatcher ve Başkan Reagan'ın siyasal felsefeleri genelde bu çerçevede tanımlanmaktadır). Bazı liberaller ise, devletin tüm alanlara en az düzeyde müdahale etmesinin doğru olduğunu vurgularlar (bu duruş çoğu kez *liberteryanizmle özdeşleştirilmektedir).

Herhalde en ünlü çağdaş liberal felsefeci olan John Rawls'ın *A Theory of Justice* (1972) adlı kitabı özgün, biçimsel bir toplumsal sözleşme kuramı ortaya koyar. Rawls bu kitabında, yurttaşların kendi toplumsal konumlarını öğrenmeden önce ve başkalarının bilgisinden yoksunken oluşturulacak yurttaş hakları ve yükümlülüklerini içinde barındıran bir sözleşme tasarlayarak, adil toplumu yaratacak ahlâki temeli ortaya koymayı amaçlar. Bu perspektif, bazı sosyolojik yazıları olumlu yönde etkilemiş bir kuramdır; örneğin bkz. W.G. Runciman, *Social Justice and Relative Deprivation* (1966). Klasik liberalizme eleştirel yaklaşanlar aslında onun arınmasına yardım ederler. Örneğin Benjamin Barber, yalnızca temsil edilmeyi hedefleyen "cılız liberalizm"i eleştirirken, katılımın daha önemli olduğu "güçlü demokrasi"yi savunur (bkz. *Strong Democracy*, 1984). Michael Walzer, toplumsal yaşamın farklı alanlarında denge sağlayabilecek bir demokrasinin savunuculuğunu üstlenir (bkz. *Spheres of Justice*, 1983). Başka yazarlar (Susan Moller Okin gibi) ise, analizlerinin merkezine aile içindeki adaletsizlikleri yerleştiren bir feminist liberalizmle ilgilenmektedirler.

1980'lerin sonuna yaklaşılırken, yirminci yüzyılın diğer siyasal "izm"leri de iyice gözden düşünce, liberalizmin yeni versiyonları bir kez daha Batı siyasal düşüncesinin gündemini belirlemeye başlamıştır (bkz. N. Rosenblum, *Liberalism and the Moral Life*, 1989). *Ayrıca bkz.* **Mont Pelerin Derneği; toplumsal adalet.**

liberteryanizm (*libertarianism*) Kendi mantıksal sınırları çerçevesinde *liberalizmin ilkelerini benimseyen devlet karşıtı bir *ideoloji. Liberteryanizmin kökenleri, bireysel yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarının önceliğinde ve "özgürlüğün başta gelen ihlal edicisi olan devletin baskıcı müdahalesinin yok edilmesi" üzerinde ısrarla duran on yedinci yüzyıl İngiliz filozofu John Locke'un yazılarına dayanmaktadır. Bununla birlikte, bireysel özgürlüğe her şeyin üzerinde değer biçmek *muhafazakâr düşüncenin de tanımlanabilir bir koludur. Nitekim liberteryanlar, Amerika Birleşik Devletleri ile Britanya'da muhafazakâr radikal sağın bir parçasını oluştururlar. Modern liberteryanlar arasında, devletin rolünü basit bir "güvenlik kuruluşu"na indirgeyen Amerikalı felsefeci Robert Nozick (*Anarchy, State and Utopia*, 1974) ve iktisatçı Friedrick *Hayek sayılabilir. Hayek'e göre ideal ekonomi ve yönetim, serbest piyasaya benzeyen ve kendiliğinden oluşan bir organizasyon niteliğindedir. Bu durumda kişiler arası ilişkiler piyasadaki mübadelelere göre modellenir; hükümet sadece, düzeni korumakla ve ilk sermaye yatırımlarının dev boyutlara ulaşması nedeniyle kendiliğinden oluşamayan kamusal hizmetleri sağlamakla sınırlı kalan, minimum görevleri üstlenecektir. Bunun sonucunda çoğul kişisel ve toplumsal değerlerin ortaya çıkacağı düşünülmüştür (örnek için bkz. der. A. Crespigny ve J. Cronin, *Ideologies of*

Politics, 1975 içinde, Hayek, "Principals of a Liberal Social Order").

Liberteryanlar, bireysel *hakların en üst düzeye çıkarılmasını, hükümetin rolünün en alt düzeye indirilmesini ve serbest *piyasa ekonomisini savunurlar. Liberter fikirler en büyük desteği, muhafazakârlık ile neo-liberalizmin rahatsız edici biçimde iç içe geçtikleri Amerika Birleşik Devletleri'nde bulmuştur. Başkan Ronald Reagan ilk başkanlık döneminde (1980-1984), içinde oldukça liberter unsurlar bulunan bir politika izlemeyi hedeflemesine karşın, idari aygıtın engellemeleri yüzünden bu politika bütünüyle hayata geçirilememiştir.

Felsefede ise liberteryanizm, determinizme karşı olan insan eylemi kuramıyla örtüşür ve bilinçli insan eylemlerinin basit nedensel terimlerle açıklanamayacağında ısrarcıdır. *Ayrıca bkz.* **toplumsal adalet.**

Likert ölçeği (*Likert scale*) *Tutumları ölçmek için kullanılan yaygın bir teknik. Likert ölçeğine göre, denekler, araştırma konusuyla ilgili en uç görüşler arasındaki ayrımı çok daha açık yapabilmek için yaratılan ve bazen pozitif, bazen negatif anlamda kullanılan maddelere rakamlar verilerek temsil edilir. Örneğin, toplumsal adaletin popüler algılamaları hakkında yapılan bir araştırmada, denekler, "Amerika Birleşik Devletleri'nde gelir dağılımı adaletsizdir," veya "Bizim toplumumuzda iyi eğitim almak için herkese eşit fırsat tanınır," gibi maddelerle temsil edilebilir. Deneklerden, her maddeye, benimseyip benimsememelerine göre değer biçmeleri istenir. Yanıtlar çoğunlukla, 2, 1, 0, -1 ve -2 (tamamen katılıyorum, katılıyorum, ne katılıyor ne de katılmıyorum, katılmıyorum, kesinlikle katılmıyorum) biçiminde kodlanan, iki kutuplu ve beş maddelik kategorilerle değerlendirilir. Bu değerler, "toplanmış oranlar" veya "test puanı" oluşturmak üzere toplanır ya da tek boyutlu bir sayısal ölçü oluşturmak için karşılıklı korelasyona ve *faktör analizine tabi tutulabilir.

Linton, Ralph (1893-1953) Erken dönem alan çalışmalarında Polinezyalıları inceleyen bir Amerikalı kültür antropoloğu. Daha sonraları, özellikle *kişilik ile *toplum arasındaki ilişkilere odaklanarak sistematik bir kültürel bilim geliştirmeye çalışmıştır (bkz. *The Cultural Background of Personality*, 1954). Linton'ın en önemli kitabı *The Study of Man* (1936), *işlevselciliğin kuramsal terimlerini *kültürün tarihsel bir yaklaşımıyla birleştirmiş; birey ile toplum arasındaki ilişkide sahip oldukları önemden hareket ederek *rol ve *statü kavramlarının öncülüğünü yapmıştır. Linton'a göre, bir *toplumsal sistemin iç tutarlılığını anlamanın anahtarı bu kavramlardır.

liyakat (*merit*) *bkz.* **toplumsal adalet**

Locke, John (1632-1702) İngiliz filozofu ve siyaset kuramcısı. Fizik biliminde on yedinci yüzyılda yaşanan devrim, Locke'da başlıca felsefi savunucularından birini bulmuştur. Locke, tartışmalı bir tutarlılıkla, *ampirik bilgi kuramının (bu kurama göre, "doğuştan gelen fikirler" yoktur ve bize ait olan bilginin tamamı deneyimle elde edilmiştir) belli başlı öğretilerinin hepsini -gerçekliğin doğası ile bizim onu algılayışımızda egemen olan mekanik bakış açısına bağlı kalarak- bir araya getirmiştir. Bazı özellikler (örneğin, renkler ve tatlar) "ikincil" sayılır ve dışsal bedenlerimizin duyularımız üzerindeki etkilerinin işlevleri şeklinde değerlendirilirken, "birincil nitelikler" (dayanıklılık, biçim, hareket durumu ve benzeri) "gerçekten kendinde" şeyler olarak görülmüştür. Locke aynı zamanda, algılama ile doğrudan edindiğimiz

şeylerin tümünün bizim kendi fikirlerimiz olduğunu, bu yüzden, bu ayrımın ne şekilde doğrulanabileceğini kestirmenin kolay olmadığını savunmuştur. Locke, *epistemolojide modern bilim ile ampirik geleneğin kalıcı ittifakının kurucularından birisi olarak önemini hâlâ korumaktadır.

Locke'un siyasal felsefesi de, modern anayasal monarşinin erken dönemdeki akılcı bir gerekçelendirmesi olması açısından kalıcı bir öneme sahiptir. Zamanının tipik bir örneği olan Locke'un argümanı, insanların, hukuk ya da egemen iktidardan istifade etmeden birlikte yaşayacakları öngörülen, doğanın hipotetik bir durumunu ele alır. Doğanın bu durumunun dezavantajları -Thomas *Hobbes'un ileri sürdüğü felaket öngörüsü kadar olmasa da- bireylerin, kendilerini hukuk ve hükümetin yönetimine bırakmak üzere iradi bir sözleşmeye dahil olmalarını gerektirecek nedenleri sağlamaya yeterlidir. Ancak doğanın durumu, hükümdarın sınırsız ya da mutlak gücünün hoş görülmesini gerektirecek kadar korkunç da değildir. Yurttaşlar güçlerini güvenilen bir hükümdarın kişiliğinde birleştirir, ancak bu güç kendi iyilikleri için kullanılacaktır; dolayısıyla isyan hakkını da ellerinde muhafaza etmiş olurlar. Locke'un siyasal felsefesinde özellikle üzerinde durulması gereken noktalardan birisi, insan türünün başlangıçta ortaklaşa kullandığı bir dünyada, özel mülkiyet haklarının kökenini ve sınırlarını incelemesiydi. Tüm bireyler kendi kendilerinin sahipleri olarak düşünüldüğüne göre, maddi dünyanın bazı parçaları ile kendi emeklerinin bir araya gelmesi, onlara ürettikleri şeyler üzerinde mülkiyet hakkı iddia etmelerine olanak tanımaktadır. Ancak bu durum, yalnızca maddi dünyadan aldıkları şeyin boşa gitmemesi ve bu şeylerden başkalarına da yetecek kadar kalması koşuluna bağlıdır. Locke'un, kuruluşunu -tıpkı hükümet iktidarınınki gibi- iradi bir anlaşma yapılmasına bağladığı paranın kurum haline gelişi, mülkiyet haklarının kuşaktan kuşağa aktarılmasını ve zenginliğin potansiyel olarak sınırsız ölçüde biriktirilmesini sağlamıştır. *Ayrıca bkz.* **liberalizm.**

log-lineer analiz (*loglinear analysis*) *Olumsallık tablolarındaki ilişkileri incelemede kullanılan istatistiksel bir teknik. Çapraz sınıflandırılmış veri tabloları sosyolojide çok yaygındır (örneğin, cinsiyete göre siyasal tercihin, toplumsal sınıfa göre eğitimde başarının, vb. çapraz tablolamaları). Bu tablolar geleneksel olarak, χ^2 testi kullanılarak yapılan istatistiki bağımsızlıktan sapmalara bakılarak incelenir. Bu bağımsızlık ilkesi şu şekilde yazılabilir:

$$\log n_{ij} = \log n_i + \log n_j - \log n$$

(dolayısıyla, toplamsal ya da doğrusal bir bileşimde toplanan verinin logaritmalarını da içerir). Bu, analizi daha basit, varyans analizine (*bkz.* *istatistiki varyasyon) daha çok benzeyen ve üç veya daha çok değişken biçiminde daha kolay genelleştirilebilir bir hale getirir. Ayrıca etkileşim etkilerinin; *i* ve *j*'nin birlikteyken, tek tek *i* ile *j*'nin etkilerinin üstünde ve altında sahip oldukları etkinin de incelenmesini sağlar.

Log-lineer analiz, (tanımsal olarak doğru fakat saçma görünen) bir "doymuş" modelle başlar. Bu modelde, tüm doğrudan etkiler ve etkileşim etkileri belirtilmiştir. Bundan sonra, bu etkilerden bazılarını (kuram ya da önsezi temelinde) dışarıda bırakan daha basit modeller, verilere uygun düşen daha az etkilerle elde edilip edilemeyeceğini görmek için (*tutumlu bir modelle) incelenir ve bu şekilde araştırmacı, hangi değişkenlerin en önemliler olduğunu, verinin içinde aslında hangi etki modellerinin bulunduğunu çıkarsayabilir.

Bu, inceleme niteliklerine (*ölçümün nominal düzeyindeki değişkenler) en iyi uyarlanan oldukça esnek bir çok değişkenli prosedürdür ve yalnızca bilgisayar programlarında kullanılabilir.

Nigel Gilbert'ın *Modelling Society*'si (1981) ile David Knoke ve Peter J. Burke'ün *Log-Linear Models*'ı (1980) bu konuya giriş için harika eserlerdir. Bağımsız örnekler ve çeşitli modelleri nasıl okuyup yorumlamak gerektiğiyle ilgili açıklamalar için bkz. Gordon Marshall vd., *Against the Odds?* (1997). *Ayrıca bkz.* **çok değişkenli analiz.**

lojistik (ya da logit) regresyon (*logistic or logit regression*) Özellikle *bağımlı değişkenin dikotomik (ya da iki kutuplu) olduğu durumlarda kullanılan bir *regresyon analizi biçimi. Örneğin, incelenen bir insan grubu örneği arasından, bir araştırmacı, birisinin işsiz olma karşısında iş sahibi olma ihtimaliyle, üniversite eğitimi alması veya almamasıyla ya da Demokrat Parti yerine Cumhuriyetçi Parti'ye oy vermesiyle ilgili faktörlerin neler olduğuyla ilgileniyor olabilir. Ancak, çok şıklı lojistik regresyon gittikçe yaygınlaşmakta ve bağımsız değişkenlerin üç (nadiren üçten fazla) sonuç kategorisine sahip *kategorik bir bağımlı değişken üzerindeki muhtemel nedensel etkilerinin, bir dizi dikotomik sonucun karşılaştırılması ile hesaplandığı analizleri de kapsamaktadır: Bir insanın kendisini (ikisi birlikte ele alınan) orta ya da yüksek sınıftan değil, alt sınıftan olarak tanımlama olasılığının; kendisinin orta ya da alt sınıftan (bu kez bu ikisi bir arada ele alınmıştır) değil, üst sınıftan birisi olduğunu iddia etme olasılığıyla karşılaştırılması buna bir örnektir.

Lojistik regresyon modellerinin sonuçları *ihtimal oranları biçiminde ifade edilebilir ve bu bize, işsiz olma, üniversite eğitimi alma, Cumhuriyetçi Parti'ye (ya da hangisi olursa) oy verme olasılığında ne kadarlık bir değişim olduğunu (verili herhangi bir diğer değişkendeki verili bir birim değişimini, analizdeki diğer tüm değişkenleri sabit tutarak) gösterir. Daha basit açıklamak gerekirse, bu sonuçlar (belirli bir kategoride bulunan değişmiş ihtimaller aracılığıyla ölçülerek) bize, hipotez olarak ortaya konulmuş diğer tüm nedenlerin rolü dikkate alındığında, hipotez olarak kurulmuş bir nedenin bu sonucu ne kadar etkilediğini gösterecektir.

Bu özel tekniği kullanan araştırmaların yayınlanan değerlendirmelerinin çoğunda, bu modeller için üç istatistik belirtilir. Bunlardan birincisi, beta istatistiğidir (tahmini parametre ya da standart regresyon katsayısı) ve –kabaca söylemek gerekirse- başka bir değişkenin (örneğin, eğitimde başarı) etkileri dikkate alındıktan sonra, bağımsız bir değişkenin (diyelim, toplumsal sınıf) bağımlı bir değişken (örneğin, işsizler arasında değil, istihdam edilmiş kişiler arasında olma olasılığı) üzerindeki etkisinin boyutunun ölçüsünü verir. Standart hata, incelediğimiz etki üzerine yaptığımız tercihlerin doğruluğunu yargılamak için kullandığımız bir araçtır. Burada başlıca kurallardan birisi, betanın standart hatanın en az iki katı olma zorunluluğudur. Üçüncü olarak, pek çok araştırmacı ihtimal oranlarının kendisini de modeline dahil eder, çünkü bu oranlar, modelde sezgisel olarak açıklanan nispi olasılıkların daha kolay anlaşılır hale gelmesini sağlama eğilimindedir.

Bu teknik üzerine kısa bir giriş metni için bkz. Anthony Walsh, *Statistics for the Social Sciences* (1990). Bu konu üzerine daha gelişkin bir tartışma, J. Aldridge ve F. Nelson'ın *Linear Probability, Logit, and Probit Models* (1984) adlı eserinde bulunabilir.

lojistik büyüme (*logistic growth*) Lojistik eğri $y = k/(1 - e^{a + bx})$, $b < 0$

iken, yavaş (doğrusal) büyümenin S-tipi bir biçimini verir. Bunu, sabit bir düzeyde yavaşlayan *üstel büyüme izler. Endüstriyel büyüme, bilimsel etkinlik göstergeleri ve toplumsal ağlar üzerinden gerçekleşen dedikodunun yayılması dahil olmak üzere, çoğu fiziksel ve toplumsal büyüme bu modeli izler.

lokavt (*lock-out*) *bkz.* **endüstriyel eylem**

Lombroso, Cesare (1836-1909) Suçlu tip kuramını geliştiren İtalyan ordu hekimi. Lombroso zaman içinde görüşlerini değiştirmiş olsa da, öncelikle, suçluların fizyonomilerini incelemesi ve Darwin'in pek çok suçlunun daha önceki, daha ilkel türlerden gelen soyaçekimsel kalıntıları olduğunu iddia eden evrimci kuramından hareketle kuramlaştırdığı, çoğu suçun biyolojik ve kalıtsal olduğunu iddiasıyla tanınmaktadır. Genelde modern *pozitivist kriminolojinin kurucusu sayılır.

loncalar (*guilds -gilds*) Orta çağda, ticari düzenlemeye ve işverenlerin çıkarlarını korumaya çalışan, bazı ülkelerde ise özel kulüpler olarak varlığını sürdüren ticari birlikler. On dokuzuncu yüzyılda benimsenmiş olan, loncalara *sendikaların öncüleri gözüyle bakılabileceği görüşü artık eskimiştir. Lonca Sosyalizmi teziyle de belli başlı endüstrileri yönetecek sanayi birliklerinin kurulması tasarısı ortaya atılmıştı.

Lorenz eğrisi (*Lorenz curve*) Toplumsal *tabakalaşma araştırmalarında, kusursuz eşitlik durumundan sapan özel bir yararın (genellikle gelir, kazanç ya da zenginlik) fiili dağılımının ölçüsünü göstermeye yarayan bir grafik.

Şekil 5'te gösterilen hipotetik örnekte, gelir sahiplerinin bileşik yüzdeleri, iki ayrı dönem için toplam gelirin bileşik yüzdelerine karşı çizilmiştir. Her iki durumda da araştırmacı şu soruyu yöneltir: "Tüm gelir sahiplerinin yüzde 5'inin, yüzde 10'unun, yüzde 15'inin (ve bunun gibi) toplam gelirden aldıkları pay hangi orandadır?" (Bu örnekte analiz birimimiz aileler olmaktadır.) Eğer her aile aynı geliri elde ediyorsa, ailelerin ilk yüzde 5'i tüm gelirin yüzde 5'ini, ilk yüzde 10'u tüm gelirin yüzde 10'unu, vb. alır. Grafikte çizilen bu noktalar, diyagonalde 45 derecelik bir açıyla düz bir doğru oluşturacaktır.

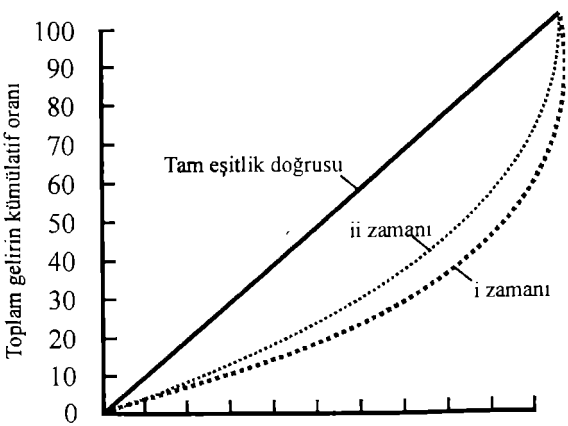

ŞEKİL 5: *İki farklı zamanda aile gelirlerinin dağılımlarındaki eşitsizliğin ölçüsünü gösteren Lorenz eğrileri*

Bu doğru, tam eşitliğin doğrusudur. Eğer tüm gelir tek bir alıcıya giderse, çizilen noktalar, yatay eksen boyunca uzanır (alıcıların yüzde 20'si, yüzde 10'u gibi yüzde 5'i de toplam gelirin yüzde sıfırını alır). Alıcıların yaklaşık yüzde yüzüne dağıtıldığı zaman ise, doğru, dikey eksen boyunca uzanır.

Gerçek dağılımlar, eğrileri, bu iki uç arasında bir yerde oluşturma eğilimindedir. Eğri tam eşitliğe ne kadar yakınsa, dağılım o kadar daha eşittir; dikdörtgenin sınırına ne kadar yaklaşırsa, dağılım o kadar eşitsizdir. Şekilde gösterildiği gibi, eğriler, gelir eşitsizliğinin *i* zamanında *ii* zamanından daha büyük olduğunu ortaya koymaktadır. *Ayrıca bkz.* **gelir dağılımı; Gini katsayısı.**

Lowie, Robert H. (1883-1957) Franz *Boas'ın öğrencisi olan Lowie'nin *Primitive Society* (1920) adlı kitabı, evrimciliğin* gerilemesinden itibaren Batılı-olmayan toplumlardaki toplumsal örgütlenme üzerine yapılan ilk modern incelemeydi. Lowie, Lewis Henry *Morgan'ın kuramlarına saldırmaya çekinmiyor ve bunu, Amerikan Yerlileri arasındaki kendi etnografik saptamaları temelinde yapıyordu. Lowie'nin başlıca eserleri *The Origin of State* (1927) ve *Social Organization* (1948), *Morgan'ın *devletin gelişimi üzerine spekülatif kuramlarını genişletmiştir. Lowie'ye göre devlet, belli bir toprak alanı, meşruiyet ve şiddet araçları üzerindeki tekele dayanır ve bu analiz Morgan'ınkinden çok daha moderndir. Yalnız Lowie'nin kendi araştırmalarında aslında insanla ilgili konulardaki incelemelere hiç uymayan katı bir bilimcilik sergilediği gözlenmiştir.

Lukács, György (1885-1971) Macar Marksist felsefeci. Lukács 1919'daki kısa süreli Macar devrimi sırasında hükümette bakanlık yapmış, daha sonra Stalin Rusyası'nda uzun yıllar sürgünde kalmış ve hatta kısa bir süre hapis yatmıştır.

Marksizmle ilişkisini hem *Kant hem de *Hegel üzerinden kuran Lukács'ın erken dönem eleştirel konumu kimi zaman *varoluşçu olarak görülmüştür: Bu saptama özellikle *The Soul and its Forms* (1911) ve daha az olmakla birlikte *Roman Kuramı* (*The Theory of the Novel,* 1920) için geçerlidir. Lukács, Marksizmin klasik Avrupa felsefesinin *ikiciliklerine -özellikle özne ile nesneyi uzlaştırarak- bir çözüm getirdiğini savunmuştur. *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde (*History and Class Consciousness,* 1923) ise, işçi sınıfının kendindeki deneyiminin tarihin öznesi ve nesnesi olduğunu, Marksizmin bu deneyimi, toplumsal bütünlüğün (totalliğin) kuramı biçiminde kurabileceğini iddia etmiştir. Lukács'a göre bütünlük nosyonu Marksizmdeki en önemli kavramdır, çünkü insanın, *meta fetişizmi ve *şeyleşmenin baskın etkisi altındaki toplumsal gerçekliğin görünüşlerinin içine dalmasını, bu yüzeysel görünümlerin altında yatan gerçek insan ilişkilerini anlamasını mümkün kılmaktadır. Lukács, *Lenin'in partiye verdiği önem ile Rosa *Luxemburg'un kendiliğindenliğe yaptığı vurguyu bir araya getiren bir siyasal örgütlenme kuramı da geliştirmiştir.

Lukács'ın siyasal yazıları, sol kaynaklı toplumsal ayaklanma dönemlerinde önem kazanmış, ara dönemlerde ise genellikle unutulmaya terk edilmiştir. 1920'lerdeki siyasal duruşu nedeniyle Komintern'de sert eleştirilere maruz kalan Lukács, bu yüzden edebiyat kuramı üzerinde yoğunlaşmış ve Stalinist ortodoksinin kaba basitliğinin ötesine geçen sosyalist gerçekçilik nosyonunu geliştirmiş, ancak bu nosyon hiçbir zaman edebi modernizmin terimlerinden birisi olma başarısını gösterememiştir. Ona göre, iyi bir gerçekçi

roman, toplumsal ilişkilerin yüzeysel görünüşlerinden çok bu ilişkilerin altındaki temelleri betimler. Özellikle *bkz. Tarihsel Roman* (*The Historical Novel,* 1947) ve *Avrupa Gerçekçiliği* (*Studies in European Realism,* 1935-1939). *Ayrıca bkz.* **eleştirel kuram; ideoloji.**

Lundberg, George A. (1895-1966) Etkili bir Amerikalı sosyolog olan Lundberg, toplumsal davranış araştırmalarında *neo-pozitivist yaklaşımın hararetli bir savunucusudur ve kitapları arasında en çok dikkat çekenler *Can Science Save Us?* (1947) ile *Foundations of Sociology*'dir (1939). Lundberg, sosyolojinin bir bilim olması için doğa bilimlerinin yöntemlerini ve kuramlarını örnek alması gerektiğini öne sürmüştür ve bu yüzden kendi çalışmaları, *davranışçılık ve ölçümlemeye yaptığı vurgularla ayırt edilmektedir. Değerlerin ve ideallerin incelenmesinin sosyolojinin görevlerinden biri olduğunu, bunların işlemsel olarak açık ve ölçülebilir biçimde tanımlanabileceğini kabul etmesine rağmen, *içebakışa karşıdır. (Örneğin, *tutum ölçeklerinin ateşli bir savunucusu olmuştur.) Gelenek ve dinsel inançlar karşısında bilimden yana tavır alan Lundberg, gelecek umudunun bilimde yattığını, çünkü insanlığın daha akılcı hale gelmesi gerektiğini, aksi takdirde hayatta kalamayacağını ileri sürmüştür.

Luxemburg, Rosa (1871-1919) Polonya doğumlu olmasına karşın, Alman işçi sınıfı hareketi içindeki kuramcı ve siyasal liderlerin en çok tanınanıdır. Rosa Luxemburg Alman Sosyal Demokrat Partisi içindeki revizyonist akıma şiddetle karşı çıkmış ve Birinci Dünya Savaşı'na muhalefeti yüzünden hapse atılmıştır. Savaştan sonra Rus Devrimi'ni desteklemiş, fakat halk demokrasisi üzerindeki Bolşevik baskıyı keskin bir dille eleştirmekten geri durmamıştır. En önemli kuramsal çalışması olan *Sermaye Birikimi* (*The Accumulation of Capital,* 1913) *emperyalist genişlemenin, *kapitalizmin, kapitalist olmayan bir "üçüncü pazar"a bağımlılığının zorunlu sonucu olduğunu öne sürmüştür. Kapitalist genişlemenin küresel zaferi, onun nihai yıkılışının da habercisi olacaktır. Almanya'da savaştan sonra çıkan devrimci ayaklanmada önemli bir rol oynayan Luxemburg, Berlin'de askeri subaylar tarafından tutuklanmış ve askerler tarafından dövülerek öldürülmüştür.

lümpen burjuvazi (*lumpen-bourgeoisie*) *bkz.* **Frazier, Edward Franklin**

lümpen proletarya (*lumpenproletariat*) Karl Marx duygulu ve renkli bir biçimde, "pislik, artıklar, tüm sınıfların döküntüsü" diye tanımladığı lümpen proletarya içine, dolandırıcıları, üçkağıtçıları, genelev işletmecilerini, paçavra tüccarlarını, sokak çalgıcılarını, dilencileri ve "sahipsiz toplum"un geri kalan kesimlerini dahil etmişti (bkz. *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i,* 1852). Lümpen proletarya, 1848'de Louis Bonaparte'ın siyasal gücünün tabanını oluşturan bir "sınıf fraksiyonu"ydu. O günlerde, Louis-Philippe'in finansal aristokrasisi, finansal kumarlar sonucu yaratılan zenginliğe karşı müthiş bir iştah besliyor ve hem bu zenginliği elde etme yolu, hem de bu zenginlikten yararlanma biçimleri "burjuva hukuku"na ters düşüyordu. Bu anlamda *proletarya ve *burjuvazi -insan türünün emek gücünü ve kapasitesini geliştirerek tarihsel süreci ilerletmeleri dolayısıyla- ilerici bir rol oynarken, lümpen proletarya marjinal, verimsiz ve ayrıca gericiydi.

Çağdaş sosyologlar paradoksal bir biçimde, Marx'ın lümpen diye damgaladığı, kendilerinin ise modern toplumların kurbanları gözüyle baktıkları

sözümona marjinal toplumsal kategorilerin pek çoğuyla daha çok ilgilenmekte ve onları, Marx'ın tarihsel sürecin kalbine yerleştirdiği başlıca *sınıf öncüleriyle birlikte değerlendirmektedirler.

Lynd, Helen Merrell (1896-1982) Helen Lynd, kocası Robert S. Lynd'le birlikte yazdığı ve küçük bir Orta-Batı kasabasındaki yaşam üzerine eğilen kitaplarıyla tanınan Amerikalı bir etnografıtır. Lynd'ler, 1924-1926 yılları arasında inceledikleri cemaatin içinde ("Middletown"da; gerçek ismiyle Indiana'daki Muncie'de) yaşamışlar ve çalışmalarının ilk cildi olan *Middletown: A Study in Contemporary American Culture*'ı 1929'da yayınlamışlardı. İncelemeleri, cemaatin hayatta kalabilmek için yapması gereken başlıca faaliyetler (bir ev yapma, yaşayacak kadar para kazanma, gençlerin yetiştirilmesi, dini ve cemaate ait etkinliklere katılım) çerçevesinde organize edilmiştir. İkinci cilt, *Middletown in Transition: A Study in Cultural Conflicts* (1935) başlığıyla uzun süreli bir çalışma biçiminde Büyük Bunalım'ın tam ortasında yayınlanmış; bu çalışmada, işçilerin dayanışmasına dair çok az gösterge olmasına rağmen, sınıf özellikleri ve ayrıcalıkları daha belirgin biçimde açıklanmıştır: Zamanın radikal sosyo-ekonomik değişimleri radikal sınıf hareketlerine yol açmayacaktır. Araştırmalar ortaklaşa yürütülmüş olmasına ve birlikte kaleme alınmasına rağmen, bu klasik araştırmaların çoğu Robert Lynd'in adıyla birlikte anılmıştır.

Aynı zamanda bir öğretmen ve siyasal eylemci olan Helen Lynd, McCarthy dönemindeki sindirme ve karalama kampanyası esnasında çeşitli baskılara maruz kalmıştı. 1958 yılında yayınladığı ve Sigmund Freud ile Talcott Parsons'ın bir eleştirisi niteliğindeki *On the Shame and the Search for Identity*'de, bu yazarların kendi sosyolojik kuramlarına dair tarihsel bir bağlam ve içerik sunmadıklarını öne sürmüş; ayrıca, üniversitelerdeki öğretmen-öğrenci etkileşimi üzerine çalışmalarını *Field Work in College Education* (1945) adıyla bir araya getirmiş, yine *England in the Eighteen Eighties: Toward a Social Basis for Freedom* (1944) isimli bir tarihsel araştırma yayınlamıştır. Helen Lynd'in tüm çalışmalarının merkezini insan anlamının ve eyleminin incelenmesi oluşturuyordu.

M

Machiavelli, Niccolò (1469-1527) Etkili bir Floransalı siyaset kuramcısı ve hümanist. *İnsan doğasının esasen bencil olduğuna inanan Machiavelli, 1513-1521 yılları arasında kaleme aldığı *The Prince* ile *Discourse*'da güçlü yönetim ihtiyacını savunmuştur. Machiavelli'nin çalışmaları en çok *siyaset biliminde etkili olmakla birlikte, bazı sosyologlar onun devlet adamlığı kuramından da etkilenmiştir (örneğin bkz. Stanford M. Lyman ve Marvin B. Scott, *A Sociology of the Absurd*, 1970).

MacIver, Robert M. (1882-1970) Öncü nitelikte çalışmalar yapan, fakat genellikle ihmal edilmiş bir İskoçyalı sosyolog. Aberdeen ve Edinburgh'daki kısa süreli bursların ardından, 1929'da Newyork'ta Columbia Üniversitesi'nin sosyoloji kürsüsü başkanı olan ve 1950'ye kadar bu görevde kalan MacIver'in klasik ders kitabı *Society* (ilk baskısı 1931), sistematik, kuramsal, hümanist ama yine de evrimsel bir sosyoloji geliştirme çabasını ortaya koymaktadır. MacIver'in ilgilendiği başlıca konular, *devlet (*The Web of Government*, 1947) ve *cemaattir (*Community*, 1928). Biyografik ayrıntıların tamamı şu eserinde bulunabilir: *As A Tale That is Told: The Autobiography of Robert M. MacIver* (1968).

maddi adalet (*material justice*) *bkz.* **toplumsal adalet**

maddi kültür (*material culture*) *bkz.* **adapte edici ve maddi kültür**

maddi olmayan kültür (*non-material culture*) *bkz.* **kültür**

Mahkûm'un İkilemi (*Prisoner's Dilemma*) İsmini, ayrı ayrı sorgulanan ve birbirleriyle iletişim kuramayan iki mahkûmun hikâyesinden alan, *oyun kuramı içindeki paradigmatik bir örnek. Polisin elinde iki silahlı soygun mahkûmunu da suçlu bulmaya yetecek delil yoktur, dolayısıyla, eğer suçlarını itiraf etmezlerse, ikisi de ruhsatsız ateşli silah taşımaktan bir yıllık hafif hapis cezasıyla kurtulacaktır. Adli yetkililer iki mahkûma da bir anlaşma önerirler; buna göre, itirafta bulunan ve diğer mahkûm aleyhinde, devletten yana tanıklık yapan kişi (tabii arkadaşını on yıllık bir mahkûmiyete sürükleyerek) serbest bırakılacaktır. İşin püf noktası şudur: Eğer mahkûmların ikisi de itirafta bulunursa, ikisi de silahlı soygundan mahkûm edilecek ve on yıl yerine, altı yıl hapis cezası alacaklardır. Mahkûmun tek başına karşı karşıya kaldığı ikilem ise itirafta bulunup bulunmamaktır. Kişisel çıkarını düşünen mahkûm için iyi olan tavır, diğer mahkûmun ne yapacağına aldırmadan itirafta bulunmaktır, çünkü iki mahkûm da olaya bu gözle bakarsa en fazla ceza altı yıl ceza alacaklardır. Öte yandan, ikisi de ötekinin (kişisel çıkardan çok) grup çıkarları doğrultusunda hareket edeceğinden emin olabilse, ikisi de direnecek ve yalnızca bir yıllarını hapiste geçireceklerdir. Akla gelebilecek en kötü ihtimal, ikisinden biri kişisel çıkarı doğrultusunda hareket ederken, diğerinin

grup çıkarı doğrultusunda hareket etmesi ve bunun sonucunda on yıl ceza yemesidir. Mahkûm'un İkilemi örneği yaygın biçimde, *bileşim yanlışına başvurmanın tehlikelerini örneklemek ve *kolektif eylem koşullarını incelemekte kullanılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **diğerkâmlık.**

Maine, Sir Henry James Sumner (1822-1888) Karşılaştırmalı hukuk biliminin öncüsü olan Maine, tıpkı Lewis Henry *Morgan gibi "ilkel toplumlar"ın hukuksal temelinin kan ve *akrabalık bağlarında yattığına ikna olmuştu. En çok bilinen iki eseri olan *Ancient Law* (1861) ve *Popular Government*'da (1885), insan toplumlarının tarihinin akrabalık bağlarına göre atfedilen *statülere dayalı toplumlardan, hukuksal açıdan bağlayıcı anlaşmalara (ya da "sözleşme"ye) dayalı ileri politik toplumlara doğru ilerlediğini savunan *evrimci önermeyi desteklemiştir. *Ayrıca bkz.* **kabile.**

makine üretimi (*machine production*) *bkz.* **endüstriyalizm; fabrika sistemi**

makro sosyoloji (*macrosociology*) Makro sosyoloji genellikle mikro sosyolojiye karşıt bir alan gibi değerlendirilir. Makro sosyoloji kapsamlı *yapıları, birbirine bağımlı toplumsal kurumları, toplumsal yaşamın küresel ve tarihsel süreçlerini incelerken, mikro sosyoloji, *eylem, etkileşim ve *anlamın kuruluşuyla ilgilenir. Genelde sembolik etkileşimcilik, mübadele kuramı ve etnometodoloji gibi kuramlar mikro sosyolojik sayılırken, Marksizm, işlevselcilik ve sistem kuramları makro sosyolojinin kapsamı içinde görülür. (Bu kuramların hepsi, bu sözlüğün içinde farklı başlıklar altında ele alınmıştır.)

Bununla birlikte, bu ayrımı çok ileri götürmenin anlamlı olmadığını söylemeye gerek yoktur, çünkü çoğu sosyolojik araştırma açıkça iki alana da girmeyebilir. Ayrıca bu ayrım, toplumsal sistem ile toplumsal aktör arasındaki ilişki üzerine süregelen tartışmanın bir parçası olarak da görülebilir. Mikro ve makro kuramlar, sentez haline getirilemeyen, üstesinden gelinemeyecek derece birbirinden özerk olan analiz düzeyleri midir? Bunlardan birinin analiz tarzı diğerinden üstün müdür? Aralarında bir bağlantı, hatta bir sentez yapmak mümkün müdür? Klasik kuramların çoğu bu gerilim üzerinde durmuştur. Örneğin Max *Weber, genelde bir toplumsal eylem sosyoloğu olarak nitelendirilmesine karşın, çalışmaları hızla, geniş tarihsel süreçlerin ve karşılaştırmalı yapıların analizine yönelmiştir. Benzer biçimde Talcott *Parsons'ın çalışmaları da, hem iki insan arasındaki etkileşimi, hem tüm toplumdaki karşılıklı ilişkileri nitelendirme yeteneğine sahip olan, dolayısıyla (örneğin, *örüntü değişkenleri aracılığıyla) eylem birimlerinin bütünleştirici kurumlarda ortaya çıkmasını mümkün kılan bir çeşit büyük kuram yaratma teşebbüsü şeklinde değerlendirilebilir.

Bu iki tür sosyoloji arasındaki gerilimin ve karşıtlıkların pek çok biçimi vardır. Örneğin bütüncüler (*holists*) olarak nitelendirilen bazı yazarlar, Émile *Durkheim'dan hareketle, sosyolojinin mantığının *kendine özgü* toplumsal öğeyle ilgilenmesi gerektiğini, mikro sosyolojinin ise *kolektif eylemi de kurumsal yapıların güçlüklerini de kavrayamaması nedeniyle tatminkâr olamadığını iddia ederler. Öte yandan metodolojik bireyciler -diğer pek çok şeyin yanı sıra- toplumun bir eyleşmeden ibaret olduğunu ve her zaman onu oluşturan bireylere indirgenebileceği görüşündedir. Bu, esas olarak *ontolojiyi kapsayan daha geniş bir tartışmadır ve bu tartışmada, *gerçekçiler ile nominalistler toplumsal gerçekliğin

doğası hakkında birbiriyle çatışan iddialar ortaya koyarlar. Buna benzer bir şekilde, Anthony Giddens'ın *yapılaş(tır)ma kuramı ve Johnathan A. Turner'ın *A Theory of Social Interaction*'ının (1988) makro sosyolojik ilgiler ile mikro sosyolojik ilgiler ikiliğini aşmaya yönelik çabaları, Alan Dawe'in konumunun karşısına koyulabilir. Dawe, klasikleşmiş bir makalesinde şunu iddia etmiştir: "İki sosyoloji vardır: toplumsal sistem sosyolojisi ve toplumsal eylem sosyolojisi. Bunlar, birbirine taban tabana zıt konulara eğilirler ve iki temel problemleri vardır: düzen ve denetim. Bu iki sosyoloji her düzeyde birbiriyle çelişir. İnsan doğasının, toplumun ve toplumsal ile bireysel arasındaki ilişkinin karşıt görünümlerini tespit ederler. Toplumsal sistem sosyolojisi, toplumsal ve bireysel mutluluk için dışsal sınırlamaların öncelikle gerekli olduğunu öne sürer; dolayısıyla toplumsal sistem nosyonu ontolojik ve metodolojik olarak onu oluşturanlardan önce gelir. Toplumsal eylem sosyolojisinin ana nosyonu ise, yalnızca dışsal sınırlamalardan arınmışken tüm potansiyelini gerçekleştirme ve gerçekten insani bir toplumsal düzen yaratma kapasitesine sahip olan özerk insan nosyonudur. Buna göre toplum, üyelerinin yarattığı bir şeydir; üyelerin kurdukları anlam ile -o anlamı, tarihsel konumlarının üzerine empoze etmek için kullandıkları- eylem ve ilişkilerinin bir ürünüdür." ("The Two Sociologies", *British Journal of Sociology*, 1970). *Ayrıca bkz.* **Galton problemi.**

maksat dışı ya da tahmin edilmeyen sonuçlar (*unintended or unanticipated consequences*) İşlerin her zaman beklediğimiz gibi yürümeyeceğini anlatan eski bir deyiş. Bunun eski bir deyiş olmasına bakarsak, eylemin maksat dışı sonuçlar doğurması temasının sosyal bilimlerdeki geçmişinin hayli eskilere dayanması anlaşılabilir bir durumdur. Birçok sosyolojik gözlemci, toplumsal eylemlerde ifade edilen amaç ya da niyet ile bu eylemlerin genelde farkına varılmayan, ama nesnel işlevsel sonuçları arasında bir ayrım ortaya çıktığını saptamıştır. William Isaac *Thomas, Leh köylülerinin işbirliğine dayalı kurumlarının sadece onların belirli hedeflerine hizmet etmekle kalmadığına, aynı zamanda birliği teşvik edici bir işlev gördüğüne dikkat çekmişti. Daha yakın zamanlarda Lewis Coser, çatışmaların bir organizasyon açısından her zaman yıkıcı olduğu, fakat adapte edici ya da güvenlik subapı işlevleriyle organizasyonel istikrarı sağlamakta olumlu bir rol de oynayabileceği kanısındaydı (bkz. *Functions of Social Conflict*, 1965).

Tahmin edilmeyen sonuçların sosyolojideki klasik örneği, Max *Weber'in *Protestan etiği ile modern kapitalizmin ruhu arasındaki bağla ilgili tezidir. Kalvenci kader ve bu dünya çileciliği öğretileri, sermaye birikimini bir ödev ya da kendi başına bir amaç olarak teşvik ederek kapitalizmin büyümesine uygun bir iklim yaratmak gibi maksat dışı sonuçlar doğurmuştur. Jon Elster'ın *Nuts and Bolts for the Social Sciences*'da (1989) verdiği örneklerden birisi, *kamuoyu anketlerinin seçim sonuçlarını etkileyebilmesiyle ilgilidir. Seçimden önce yapılan anketlerin yayınlanması, ya insanların destekleyecekleri adayı değiştirmelerine neden olduğu ya da altta kalanlara bir sempati besleme ihtimalleri olduğu için, seçim sonucunu fiilen değiştirebilecek bir etki gücüne sahiptir. Elbette bu durumda, herkes anketlerde altta görünenleri tercih edecek olursa, daha az tutulan adayın seçimi kazanması gibi tuhaf bir sonuç ortaya çıkabilir. Maksat dışı sonuçlarla ilgili bir parça buna benzer bir örnek de, araştırmacıların varlığının, inceledikleri işçilerin

davranışlarını herhangi bir kasıt olmadan değiştirdiği (o zamandan beri "Hawthorne etkisi diye adlandırılan bir fenomen) *Hawthorne araştırmalarıdır.

Robert Merton'ın *Social Theory and Social Structure*'daki (1949) savına göre eylemlerin maksat dışı sonuçları üç tipe ayrılabilir: belirli bir sistem açısından işlevsel olan ve bu yüzden gizil *işlevleri de kapsayan sonuçlar; belirli bir sistem için *ters işlevsel olan ve gizil ters işlevlere sahip sonuçlar; işlevsel bir sonuç doğurmadığı için sistemle ilintisi bulunmayan sonuçlar. Ancak bu tipler özgül bir duruma uygulanır uygulanmaz birçok problem ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda hemen akla gelebilecek sorular, "Kimin için ters işlevsel?" ve "Ne için gizil işlev yerine getirme?" şeklindedir. Dahası, sonuçlar o zaman için henüz bilinmiyor olduğundan, işlevi açıklamak için tahmin edilmeyen sonuçlardan yararlanmaya çalışmanın hiçbir anlamı yoktur. Yine de tahmin edilmeyen bir sonucun gelecekteki muhtemel hareketleri etkileyeceği açıktır. Annesine dondurma aldırmak için huysuzlanıp duran bir çocuğu düşünün. Huysuzluğunun büyüklerinin dikkatini çekmek gibi maksat dışı bir durum doğurması halinde, çocuğun gelecekte de aynı durumlarla karşılaştığında ilgisini dondurma aldırmak yerine ilgi çekmeye yoğunlaştırması oldukça muhtemeldir.

Bir eylemde bulunan aktörler koşulları yorumlarken genellikle yanıldıkları ve kendi eylemleriyle tahmin edilmeyen sonuçlara yol açabildikleri için, tahmin edilmeyen sonuçlar mikro düzeyde önemlidir. Bunun özel bir örneği, yanlış bir inancın telaffuz edilmesinin o inancı (görünüşte) kollayan davranışlara yol açabilmesi, böylece kehanetin doğru çıkmasını sağlayabilmesidir. Sapkınlıkla ilgili *etiketleme kuramı da tam böyle bir mekanizmayı varsayar. Bu doğrultuda Frank Tannenbaum'un *Crime and the Community*'deki (1938) bir formülasyonunu aktaracak olursak, "Suçlu çıkarma süreci, bir yafta yapıştırma, tanımlama, özdeşleştirme, ayırma, betimleme, vurgulama, bilincine vardırma ve bilincine varma sürecidir; bu süreç, şikayet edilen özellikleri kışkırtmanın, akla sokmanın, vurgulamanın bir yolu haline gelir..." Pek çok olay istenmeden gerçekleştiği için, tahmin edilmeyen sonuçlar makro düzeyde de önemlidir. Adam Ferguson'un bir gözlemiyle, "Tarih insanın tasarılarının değil, eylemlerinin sonucudur." *Ayrıca bkz.* **seçici yardımlar-genel yardımlar tartışması.**

mali kriz (devletin mali krizi) (*fiscal crisis -of the state*) James O'Connor'ın (*The Fiscal Crisis of the State*, 1973) adlı eserinde, ileri kapitalist toplumlarda, iktisadi, toplumsal ve siyasal krizlere yol açan, devletin gelirleri ile giderleri arasındaki "yapısal uçurum"u anlatmak üzere geliştirdiği ve şimdilerde bu tür mali sıkıntılara karşılık olarak yaygın biçimde benimsenmiş bir terim. Örneğin Alman sosyolog Claus Offe, *Contradictions of the Welfare State* (1984) ve *Disorganized Capitalism* (1985) adlı çalışmalarında, ileri, kapitalist refah toplumlarındaki meşruiyet krizlerini, kendi nitelemesiyle "kriz yönetimlerindeki krizler"i; başka bir ifadeyle, devletlerin, Offe'nin bu tür toplumsal sistemlerin doğasından kaynaklandığını düşündüğü sosyo-politik problemleri (özellikle mali krizleri, talep fazlasını ve "başarı ilkesi"nin gözden düşüşünü) çözmeye çalışırken karşılaştıkları problemleri ele almıştır.

Malinowski, Bronislaw Kaspar (1884-1942) Polonyalı antropolog. Malinowski, fizik ve matematik doktorasını doğduğu şehir olan Kracow'da tamamlamış; Frazer'ın *Altın Dal* (*The Golden Bough*) adlı kitabını okuduktan

sonra sosyal antropolojiye yönelmişti. Malinowski daha sonra Londra'da, Avusturalya yerlileri üzerine bir tez kaleme almış, 1915 ile 1918 yılları arasında toplam olarak yaklaşık iki yılı bulan dönemlerde Yeni Gine'deki Trobriand Adaları'nda *alan çalışması yürütmüş, çadırını köylerin içine kurarak şimdiki derinlemesine alan çalışmasının klasik yöntemlerinden birini geliştirmiş, araştırılmakta olan halkın dilini öğrenmenin ve "yerliler"in bakış açısını yakalamanın önemini vurgulamış, 1927'de London School of Economics'de sosyal antropoloji kürsüsünün başkanlığına getirilmiş ve orada seminerler verirken, günümüzün tanınmış antropologlarının pek çoğunun danışmanlığını yapmıştır.

*İşlevselcilik kuramıyla özdeşleştirilmiş bir insan olan Malinowski'ye göre, tüm insan kültürü er geç temel *ihtiyaçların tatminine indirgenebilir. *Ritüeller, *akrabalık modelleri, iktisadi değişimler (meşhur *kula halkası dahil olmak üzere bloklaşma) kökenleriyle değil, o anki kullanım biçimleriyle açıklanmalıdır. Tüm âdetleri ve uygulamaları, belli bir devirden itibaren "hayatta kalanlar" şeklinde açıklamaya çalışan daha önceki kuramlar gözden düşmüştür. Malinowski'nin kurumlardan ayrı olarak, sadece bugünkü anlamı vurgulaması tarihsel bağlamların göz ardı edilmesi anlamına gelmekteydi. Verili bir toplumun uyumlu *dengesini idealleştirmiş, bu tarihsel-olmayan yaklaşımıyla Trobriand Adaları'nda yaşayanların hâlâ Taş Devri'nde takılıp kaldıkları, değişime neden olabilecek temel çatışmalar yaşamadıkları izlenimi doğurmuştu. Verili bir toplumun ahenkli *dengesini idealize eden ve tarihsel olmayan bu yaklaşım, Trobriandlıların hâlâ Taş Devri'nde kaldıkları ve değişime yol açabilecek, temel çatışmalardan yoksun oldukları izlenimi veriyordu. Yerli halkla yapılan yoğun alan çalışması üzerine, ideal olarak sömürge idarecilerinin, misyonerlerin ve tüccarların ikincil kaynaklarının üzerinden atlanarak yapılan vurgu, dış ve sömürgecilere ait güçlerin kuvvetli müdahalelerinin göz ardı edilmesi riskini taşıyordu. Trobriand Adaları'nın siyasal yapısının kendi içine kapalı açıklaması bile yakın zaman önce olan değişimleri göz ardı etmekteydi. Malinowski'nin ölümünden sonra yayımlanan güncesi, hem kendi katılımcı alan çalışmasının hem de nihai metinlerinin dışında bırakmaya çalıştığı güçlü Beyaz yabancıların son derece belirgin varlığını ortaya koyar. Malinowski'nin işlevselci metodolojisi, -kuram kusurlu olmasına rağmen- kalıcı izler bırakmış ve böylece antropologları bir toplumu bütüncül olarak incelemeye teşvik etmişti. İnançlar, ritüeller, akrabalık, siyasal örgütlenme ve iktisadi pratikler, artık birbirlerinden ayrı bir şekilde değil, karşılıklı ilişkileri içinde incelenebilirdi.

Malinowski Trobriand Adaları'nda yaşayanların farklı özelliklerini irdeleyen anahtar önemde monografiler yayınlamıştı. Bunlardan *Argonauts of the Western Pacific* (1922), *Crime and Custom in Savage Society* (1926), *İlkel Toplumlarda Cinsellik ve Baskı* (*Sex and Repression in Savage Society*, 1927), *Vahşilerin Cinsel Yaşamı* (*The Sexual Life of Savages*, 1929) ve *Coral Gardens and their Magic* (1935, 1948) şimdi bu disiplinin klasik metinleri arasında yer almaktadır. Malinowski uluslararası şöhreti sayesinde Afrika ve Amerika Birleşik Devletleri'nde birçok yer dolaşmış ve bazı görevler üstlenmiş, çoğunlukla hakkında hiçbir etnografik bilgi sahibi olmadığı yerlerde sömürge politikaları üzerine söz söylemek durumunda bırakılmıştır. Onun işlevselciliği, sömürgeleştirilenin kendi kaderini tayin hakkını öngörmüyordu. *A Diary in the Strict Sense of the*

Term (1967) adlı eseri, ilk dönem çömezlerini sık sık hayrete düşürecek biçimde, antropolog ile ötekiler arasındaki kültürlerarası karşılaşmayı anlamada önemli bir metin olarak kabul edilmiştir.

maliyet-kazanç analizi (*cost-benefit analysis*) Kamu sektöründeki projelerde önemli yatırımlarla ilgili tercihlere karar verirken hesaba katılması gereken faktörleri masaya yatırmanın yöntemlerinden birisi. Bu analizin amacı, toplumsal ve ekonomik temelli tüm maliyetler ile tüm kazançlara parasal değerler ve ağırlık yüklemek, böylece bir girişimin kazancının maliyetini aşıp aşmadığını görebilmektir. Bu yöntem normal olarak yeni bir baraj, havaalanı, otoyol, üniversite gibi büyük kamusal projelerde ya da işsizlere yönelik programlarda kullanılmaktadır, ancak karar almaya yardımcı bir etken olarak başka özel sektör yatırımlarında ya da kişisel tercihlerde de uygulanabilir. Bu yöntemdeki değerlendirmeler ticari projelerdeki değerlendirmelerden farklıdır, çünkü yalnızca yatırımcının parasal harcamaları ve makbuzları değil, toplumun tüm üyelerini kapsayan kazançlar ve maliyetler söz konusudur; örneğin, diğer yayılmış toplumsal maliyetlerin ve kazançların yanında çevre maliyetleri ve toplumsal ayırma maliyetleri de dikkate alınmaktadır.

Maliyet-kazanç analizinin çıkardığı başlıca güçlük, özellikle farklı toplumsal grupların, önerilen hizmeti kullanacak ve kullanmayacak kişilerin etkilenmesi söz konusu olduğunda, toplumsal maliyetlerle kazançların para cinsinden nasıl ifade edileceğidir. Nitekim bu yönteme karşı en sık yöneltilen eleştiri, doğası gereği ister istemez toplumsal ve siyasal nitelik taşıyacak olan kararlara yanıltıcı bir iktisadi rasyonalite ve objektiflik havası getirmesidir.

Malthus, Thomas Robert (1766-1834) İlk kez 1798'de yayınlanan ve daha sonra sık sık yeni baskıları yapılan *Essay on Population* adlı eseriyle nüfus kuramlarını derinden etkileyen bir erken dönem siyasal iktisatçı. Cambridge'e gidene kadar, liberal bir İngiliz toprak sahibi ve *Rousseau'nun arkadaşı olan babasından eğitim alan Malthus, Cambridge'de 1793'de üyeliğe getirilmiş ve 1805'te Haileybury'deki East India Company College'da Tarih ve Siyasal İktisat Profesörü olmuştu.

Essoy on Population Malthus'u, insanlığın kusursuzlaşabilirliği hakkındaki çağdaş tartışmaya dahil etmiştir. Godwin ve *Concorcet gibi, insan ırkının ilerlemesi ve mutluluğunun sürekli artabileceğini savunan yazarlara karşı, -Adam *Smith ve David *Hume'un eserlerine dayanarak- insan ırkının karşı karşıya kaldığı baskı ve zorlukların, kendisinin "nüfus ilkesi" dediği şeyden kaynaklandığına işaret etmiştir. Bu ilkeye göre, nüfusların kaynaklardan daha çabuk büyümeye yönelik doğal bir eğilimi vardı. Nüfuslar geometrik olarak artabilirken, kaynaklar aritmetik olarak artıyordu. Bu yüzden fiili nüfus artışı, kaynakların yetersizliği nedeniyle, ya "pozitif" kontrollerle (hastalık ya da açlıktan meydana gelen ölümler) ya da "önleyici" kontrollerle (evliliğin ertelenmesi ya da cinsel mahrumiyet) kaçınılmaz biçimde denetim altında tutulmaktaydı.

Özellikle, kaynakları arttırarak *yoksulluğa çözüm bulma girişimlerinin ister istemez başarısız kalacağı, çünkü bunun nüfusun daha fazla genişlemesi ve "yaşamın zorunlu yönleri"nin daha fazla baskı altına alınmasına yol açacağı varsayımıyla (ki bu, Britanya'da 1834 Yoksullar Yasası Reformları'nın katılığını haklı göstermek amacıyla yararlanılan bir varsayımdır), Malthus'un görüşlerine yaygın biçimde karşı çıkılmıştır. Örneğin Karl Marx, bir nüfusun

kendisini doyurabilme kapasitesinin öncelikle ekonomik ve toplumsal örgütlenmeye dayandığını ileri sürmüştür: Buna göre, yoksulluğun suçlusu, nüfus artışı değil, *kapitalizmdir.

Mannheim, Karl (1893-1947) Önce Almanya'ya, Hitler'in iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra ise İngiltere'ye göç eden Macar sosyolog. Mannheim, en kalıcı katkısını, toplumsal olanın kuramı ya da düşüncenin *varoluşçu koşullandırılması şeklinde tanımladığı bilgi *sosyolojisi alanında yapmıştır. Mannheim, tüm bilgiyi ve fikirleri, toplumsal yapı ve tarihsel süreç içindeki belirli bir konuma sıçrama olarak görüyordu. Düşünce kaçınılmaz biçimde belirli bir perspektifi yansıtırdı ve konuma bağlı olarak göreliydi. Hem *Marx'tan hem de *Weber'den etkilenmiş olan Mannheim, yazılarının çoğunda, fikirlerin farklı toplumsal konumlarını esasen *sınıf etmenleri ya da *statü grupları biçiminde tasavvur etmiştir. Örneğin, olanakları kıt olanların geleceğe umut bağlamalarından kaynaklanan *ütopyacı düşünceyi, çıkarı statükonun korunmasına bağlı olanlar tarafından ortaya atılan ideolojik düşünceye karşıt bir çizgide ele alıyordu. Bununla birlikte, kuşak farklılıklarının fikirlerle ilgisini de özel bir dikkatle incelemiştir. İnsanın ait olduğu *kuşağı, tıpkı toplumsal sınıfı gibi bireye, toplumsal ve tarihsel zaman içinde belli bir konum atfeder ve böylece bireyleri belirli bir düşünce tarzına önceden hazırlamış olur.

Mannheim'ın tüm düşüncelerin zorunlu olarak ideolojik bir karakter taşıdığında ısrar etmesi, tamamen *göreci bir tutumu benimsemekle suçlanmasına yol açmıştır. Sosyoloji disiplinine yaptığı belli başlı katkılar, kendine özgü bir nitelik taşıdığı kadar epistemolojik nitelikli olmayan Mannheim'ın temel ve en önemli fikirlerinden bazıları şu kitaplarında bulunabilir: *Ideology and Utopia* (1929), *Essays on the Sociology of Knowledge* (1928) ve *Man and Society in an Age of Reconstruction* (1935).

mantıkçı ampirizm (*logical empiricism*) *bkz.* **doğrulama; Viyana Çevresi**

mantıkçı pozitivizm (*logical positivism*) *bkz.* **pozitivizm; Viyana Çevresi**

mantıksal evrenseller (*logical universals*) İkincil literatürde bazen Talcott *Parsons'ın yazılarındaki başlıca analitik kavramlar için kullanılan bir terim: Bu tür mantıksal evrenseller arasında, örüntü değişkenleri, sistem problemleri ve evrimsel evrenseller vardır (bunların her biri bu sözlükte ayrıca ele alınmıştır).

mantıksal indirgeme (*logical reduction*) *bkz.* **indirgemecilik**

Maoculuk (*Maoism*) Çinli devrimci komünist lider Mao Zedung'la (1893-1976) özdeşleştirilen kuram ve politikalar. Mao'nun *Marksizmle ilişkisi tartışmalıdır, çünkü pek çok eleştirmen onun ya toplum kuramına yeni bir katkıda bulunmadığını ya da yazılarının hemen kendisini belli edecek derecede Marksist olmadığını ileri sürerler. Mao genellikle, kabul görmüş öğretilere aykırı bir sosyalist devrim kuramıyla (*bkz.* *isyan, devrim) ilişki içinde olmuştur ve bu kuram, (Mao'nun siyasal kariyerinin başladığı günler olan 1920'lerdeki Çin'in iktisadi bakımdan geri koşullarının ışığında kesinlikle şaşırtıcı olmayan bir şekilde) devrimci *köylülüğe öncelikli bir rol atfetmektedir. Marksistler hâlâ Mao'nun Sovyet Marksizmiyle ilişkisini ve Çin'in iktisadi gelişimi hakkındaki politikalarının pratik sonuçlarını (özellikle 1966-1967 yıllarında uygulanan ünlü "Kültür Devrimi"nin sonuçlarını) hararetle tartışmaya devam

etseler de, onun sosyoloji açısından taşıdığı önem, felsefi (politik ve stratejik olanların karşıtı anlamında) yazılarının çoğunun anlaşılmazlığı (örneğin "Pratik Üzerine" ve "Çelişki Üzerine" - 1937- makalelerinde örneklenen bir zayıflık) yüzünden sınırlı kalmıştır.

Neo-Marksist sosyologlar, Soğuk Savaş döneminin çeşitli zamanlarında, doktriner Marksizmle bağları Sovyetler Birliği'nde görülenden daha az olan bir *sosyalist devlet bulma umuduyla Maocu Çin'e yönelmişler ve bu yöneliş sonucunda, (oldukça idealize edilmiş olmakla birlikte) Maocu Çin'deki yaşamla ilgili, hemen hemen klasik statüsüne yükselen bazı mükemmel etnografik çalışmalar (J. Myrdal'ın *Report From a Chinese Village*, 1965 ve *China: The Revolution Continued*, 1970 ile W. Hinton'ın *Fanshen*, 1966 isimli eserleri dahil olmak üzere) yapılmıştır. Bununla birlikte, şimdiki öğrencilere bu çalışmaları, Zhang Xinxin ve Sang Ye'nin çağdaş Çin'in sözlü tarihini anlatan eseri (*Chinese Lives*, 1986) gibi daha kuşkucu metinleri de okuyarak dengelemeleri tavsiye edilmektedir.

Marcuse, Herbert (1898-1979) Frankfurt Okulu'nun Amerika Birleşik Devletleri'nde sürgünde yaşayan üyelerinden biri olan Alman felsefeci. Marcuse, bu okulun diğer üyelerinden farklı olarak savaşın sona ermesinden sonra da Amerika'da kalmış ve ömrünün sonuna kadar radikal politika içinde yer almıştır. Marcuse, 1960'larda solcu öğrencilerin fikirleri üzerinde güçlü etkisi olan bir düşünürdür.

Marcuse'ün *eleştirel kuram versiyonu anadamar Avrupa felsefesi aracılığıyla gerçekleşmiştir: *Hegel'in çalışmaları, *fenomenoloji ve *varoluşçuluk ile bunların *Marksizmin bazı görüşleriyle bir araya gelmesi. Yazıları, felsefe ve kültürel eleştiri kadar siyaset ve estetikle, özellikle modern toplumların *totaliter eğilimleri diye nitelediği boyutlarıyla da ilgiliydi. Marcuse'ün görüşünce, kapitalizm Marx'ın çözümlediği ekonomik durumu aşmış, işçi sınıfı devrimci bir güç geliştirme konusunda başarısız olmuştu. Marcuse, sistemin dışladığı grupların (örneğin, Siyahlar ve yaşamlarının sınırlı bir dönemi için öğrenciler) bir muhalafet düşüncesi sağlayabileceğini umut ediyordu. En önemli kitapları arasında, Hegelci, eleştirel ya da "negatif" bir Marksizm yorumu getiren *pozitivist felsefenin etkin eleştirisi *Akıl ve Devrim* (*Reason and Revolution*, 1941); modern *kapitalizmin muhalefet etme olanaklarını hangi yollarla sınırladığını araştıran *Tek Boyutlu İnsan* (*One Dimensional Man*, 1964) ve Freud'un daha metafizik bazı fikirlerini (özellikle yaşam ve ölüm içgüdüleri nosyonlarıyla) ele alıp, modern kültürün arzuyu dönüştürüp yabancılaştırdığı bir eleştiriyle harmanlayan *Eros ve Uygarlık* (*Eros and Civilization*, 1955) sayılabilir. Oldukça kuşkucu olmakla birlikte Marcuse'ün düşüncesinin en iyi incelemesi hâlâ Alasdair MacIntyre'in biyografi çalışması olan *Marcuse*'tür (1970).

marjinal istihdam (*marginal employment*) *bkz.* **informel ekonomi**

marjinal toplamlar, marjinaller (*marginal totals, marginals*) *bkz.* **olumsallık tablosu**

marjinalist devrim (*marginalist revolution*) *bkz.* **neo-klasik iktisat**

marjinalleşme (*marginalization*) Herhangi bir toplumda, bir grup ya da bireyin, önemli iktisadi, dini ya da siyasal güç konumlarına ve sembollerine ulaşmasının engellendiği bir süreç. Marjinal bir grup fiilen (Güney Afrika'daki Siyahlar gibi) sayısal bir çoğunluk oluşturuyor olabilir ve muhtemelen sayıca küçük olmakla birlikte, siyasal ve

iktisadi güce ulaşma olanağı bulunan *azınlık gruplarından ayrılması gerekmektedir.

Marjinalleşme, gelişmekte olan bazı ülkeler hızlı ekonomik gelişme sergilerken, başarı ödüllerinin bu toplumların üyeleri arasında giderek daha eşitsiz biçimde paylaştırıldığının fark edilmesiyle birlikte, 1960'larda sosyolojik araştırmanın başlıca ilgi alanlarından birisi haline gelmiş ve bu süreçte, özellikle *bağımlılık kuramına, Marksizme ve dünya sistemleri kuramına ilgi duyanların en çok üzerinde durduğu bir araştırma kaynağını oluşturmuştur. Yukarıda sözü edilen üç kuram, marjinalleşme olgusunun fenomenin dünyadaki kapitalist düzenden ayrılamayacağı ve sadece belirli toplumlara sınırlı tutulamayacağını iddia etmişlerdir.

Antropologlar marjinal gruplar üzerinde özellikle durma eğilimindedirler. Antropologların ilgisi, kısmen, toplumun kenarlarında neler olup bittiğine bakarak, bir toplumun kendisini ne şekilde tanımladığının, başka toplumlar karşısında nasıl tanımlandığının ve temel kültürel değerlerini nelerin oluşturduğunun görülebileceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. *Ayrıca bkz.* **dışlama.**

Marksist sosyoloji (*Marxist sociology*) *bkz.* **analitik Marksizm; Asya tipi üretim tarzı; çelişkili sınıfsal konum; devlet; eğitim sosyolojisi; eleştirel kriminoloji; eleştirel kuram; ırk sosyolojisi; kapitalizm; kolektif tüketim; merkez-periferi modeli; mutlakiyetçilik; okul sınıfı; sermaye; sosyolojik boş zaman araştırmaları; yapısalcılık**

Marksizm (*Marxism*) Karl *Marx ve Friedrich *Engels'in yazılarıyla bütünleşmiş (ya da onlara göndermede bulunarak kendisini gerekçelendiren) kuram ile çeşitli siyasal pratikler ve politikalar bütününü anlatan bir kavram. Marksizm, yirminci yüzyılın büyük kısmında ve binyılın sona ermekte olduğu yıllara kadar, dünya nüfusunun üçte birinden fazlasını kapsayan toplumların düzenleyici ilkesi olarak görülmüştür. Marksizmin kültür, tarih, sosyoloji, siyaset bilimi, iktisat ve felsefe üzerindeki etkisi, David McLellan (der.), *Marx: The First Hundred Years*'ta (1983) açıklanmakta ve belgeleriyle değerlendirilmektedir. En iyi metinlerden bir başkası, hâlâ C. Wright Mills'in *The Marxists* (1962) adlı eseridir. Mills'in bu eseri, kuşkuculuğu makul bir düzeyde tutması ve Marksist jargonun dışına çıkabilmesi nedeniyle özellikle sosyoloji öğrencileri için faydalı bir giriş metni niteliğindedir.

Sosyal Demokrat Parti'nin (SPD) 1880'lerde Alman işçi sınıfı hareketinin asıl sözcüsü haline gelmekte gösterdiği siyasal başarı, bir boyutuyla Marksizmin entelektüel ve sosyolojik bir sistem şeklinde daha fazla gelişmesi açısından bir talihsizlik olmuş; Marx ve Engels'in iktisadi temel hakkındaki, henüz oldukça düzensiz görüşlerinin zamanından önce sistemleştirilmesini teşvik etmiş ve böylece, hızla gelişmekte olan uluslararası bir hareketin (Almanların liderliğindeki İkinci Enternasyonal'in) doktriner temeli durumuna gelmiştir. Engels'in bu sürece kişisel katkıları (*diyalektik materyalizm öğretisini formüle etmesinde ifadesini bulan katkılar) herhalde bu sistemleştirmenin en kritik noktasıdır.

Bu sistemleştirmenin *iktisadi bakımdan determinist olan niteliği tartışmasız bir siyasal fayda getirmiştir: *Burjuva demokrasisi sayesinde Marksizmin devrimci fikirleri sosyal demokrat düşünce içinde yayılıyordu. (Hiçbir şey *sosyalizmin *kapitalizmin yerini almasını engelleyemezdi, bu yüzden

demokratik sistemin temel kurallarına meydan okumaya gerek yoktu.) Söz konusu başarıdan en çok yararlanan kişi ise SPD'nin lideri Karl *Kautsky'ydi. Kautsky'nin "ortodoks Marksizmi" parti içinde egemen akım haline gelir gelmez, hem sağdan (Eduard *Bernstein'ın revizyonizmi) hem soldan (Rosa *Luxemburg'un kendiliğindenciliği) itirazlarla karşılaşacaktı. Bernstein Marksizmin devrimciliğine hâlâ sahip çıkılmasını eleştirirken, Luxemburg parlamentarizmin kabul edilmesine karşı çıkıyordu. Luxemburg'un fikirleri, 1918'-de Berlin'de gerçekleşen talihsiz Spartakist Ayaklanma sırasında ortodoks çizginin fikirlerinin egemenliğini kısa bir süre için sarsmıştı. Bernstein'ın fikirleri en sonunda, 1959'daki Bad Godesburg konferansında ortodoks çizgiyi mağlup etmeyi başaracaktı.

Fakat küresel politika anlamında, yirminci yüzyılın büyük bölümü boyunca sosyalizmin ve Marksizmin kaderini belirlemede başlıca rolü bu karşıt Alman akımlarından çok, yüzyılın ilk yıllarında Rusya'da yükselen bir muhalif akım oynayacaktı. Bu akım, önderi *Lenin'in, Alman ortodoks Marksizminin Rusya'daki dengi olan Menşevizmle mücadele sürecinde şekillendirdiği Bolşevizmdi. Herbert *Marcuse'ün *Soviet Marxism*'inde (1958) benzersiz bir açıklıkla ortaya konulan nedenlerden dolayı, Marksizm-Leninizmin ya da *Stalinizmin Sovyet devletinin egemen ideolojisi durumuna gelmesi, yaratıcı ve eleştirel bir girişim olan en etkin Marksist düşünce yapısının kendi kendisini boğmasına yol açacaktı. Bu insani ve entelektüel trajedinin önemi, Komintern'in (ve son olarak Üçüncü ya da Komünist Enternasyonal'in) Bolşevik fikirleri dünyanın geri kalanının büyük kısmına (Çin başta olmak üzere) ihraç etmeyi başarmasıyla muazzam bir şekilde büyümüştü.

Oysa Marksizm, Marksizm-Leninizmin yükselişiyle güçlü bir şekilde etkilenmiş olsa da, komünist olmayan dünyada eleştirel siyasal ve entelektüel üstünlüğünü kaybetmemiş, azgelişmiş dünyada çok sayıda ulusal özgürlük hareketini teşvik etmiş ve yönlendirmişti. Yalnız bu ulusal hareketlerin bazılarında, özellikle ne tür Marksist unsurların yer almış olabileceği de kayda değer tartışmalara yol açmıştır (bu konuda Aiden Foster-Carter'ın ünlü makalesine bakabilirsiniz: "Neo-Marxist Approaches to Development and Underdevelopment", der. E. de Kadt ve G. Williams, *Sociology and Development* içinde, 1974). Marksizm gelişmiş dünyada da, refah devleti ve daha sonra yeni *toplumsal hareketlerin ortaya çıkışında aynı derecede önemli rol oynamıştır. Yalnız bu noktada, Marx ve Engels'in oluşturduğu hakiki geleneği temsil etme iddiasındaki farklı gruplar arasında çeşitli Marksizm içi tartışmalar yaşanmıştır. (Bu tartışmaların en sert olanı, Marksizmin "yapısalcı" ve "hümanist" yorumları arasında geçmiş ve muhtemelen en ileri noktaya *Althusser'in çalışmalarının irdelendiği tartışmada ulaşılmıştır. E.P. Thompson'ın yapısalcı Marksizme iğneleyici bir şekilde saldırdığı (*Teorinin Sefaleti* [*The Poverty of Theory*], 1978) buna bir örnektir.

Özetle, Marksizm-Leninizmle birlikte anılan suçlardaki ortaklığına rağmen Marksizm, biraz ironik olmakla birlikte, komünizm sonrası dünyada bilgi ve toplumsal adalet peşinde olanlar için son derece önemli bir unsur olmaya devam etmektedir. Hatta, SSCB'deki devletçi yorumuna karşın, bir toplumsal örgütlenme biçimini yansıtan "sovyet" modeli olarak siyasal düzlemde varlığını koruması bile mümkündür. Sovyet kavramını, Marksist gelenek içindeki (*komünizm tarafından bastırılan ve marjinalleştirilen) anarko-

özgürlükçü bir kol ortaya atmıştı, fakat bazı çevrelerde, rekabete dayalı ve özyönetimle idare edilen işletmeler ile "birlikçi", demokratik siyasal kurumlar temelinde kurulan bir toplum ihtimalini düşündürten, ütopik bir ideal olarak etkisini hâlâ korumaktadır. Örneğin, belirli *komünlerde uygulandığı haliyle bu ütopik idealin, piyasa rejimlerinin çeşitli biçimlerine bir alternatif sunduğunu söyleyebiliriz. *Ayrıca bkz.* **anarşizm; eleştirel kuram; hümanizm; postmodernizm; yapısalcılık.**

Marshall, Alfred (1842-1924) Oldukça etkili bir kitap olan *Principles of Economics*'in (1890) yazarı ve (diğer bir sürü şeyin yanı sıra) iktisat biliminde 1870'lerin *marjinalist devriminde (*bkz.* *neo-klasik iktisat) payı olanlar arasında yer alan İngiliz iktisatçı. Marshall esas olarak sosyologların ilgisini çekmiştir, çünkü Talcott *Parsons *The Structure of Social Action*'da (1937) Marshall'ın çalışmalarının bir değerlendirmesini yaparak, örtük bir değerler kuramı (mantıksal olarak analitik iktisat şemasının dışında kalan bir kategori) içinde marjinal fayda nosyonunun kayda değer bir eleştirisini bulduğunu iddia etmiş ve genel olarak sosyolojinin kuramsal çerçevesini, özelde ise kendi "eylem perspektifi"ni temellendiren çerçeveyi ortaya koymuştur.

Marshall, Thomas H. (1893-1982) London School of Economics'te sosyoloji profesörlüğü yapmış olan ve geliştirdiği *yurttaşlık kuramıyla tanınan bir İngiliz sosyolog. Marshall *Class, Citizenship and Social Development*'da (1963) yurttaşlığın kapsamının on sekizinci yüzyılda hukuksal hakları (örneğin, adil yargılama hakkını), on dokuzuncu yüzyılda siyasal hakları (örneğin, oy hakkı), yirminci yüzyılda ise refah hakkını (örneğin, sosyal güvenlik ödemelerini) kapsayacak şekilde genişlediğini ileri sürmüştür. Bu *haklar, hukuk mahkemelerinde, parlamentoda ve *refah devletinde kurumsallaşmıştır. Ayrıca *The Right to Welfare and Other Essays*'de (1981) modern toplumların "tireli toplumlar" olduğu nosyonunu geliştirmiş, bu toplumlara "tireli" demesini, çelişmekte olan *refah, *sınıf ve *demokrasi ilkeleri etrafında örgütlenmelerine bağlamıştır. Ayrıca etkili bir toplumsal politika incelemesi (*Social Policy in the Twentieth Century*, 1965) kaleme almış olan Thomas Marshall'ın yurttaşlık kavramı, oldukça eleştirilmiş olsa da hâlâ etkisini korumaktadır. Ona yöneltilen eleştirilere bir örnek, yurttaşlık haklarının gelişiminde daha ileri bir aşamayı ifade eden *endüstriyel demokrasi fikrini göz ardı etmiş olmasıdır. Ayrıca yurttaşlık değerlendirmesinin Anglo-merkezci ve evrimci olduğu söylenmiştir (bkz. M. Mann, "Ruling Class Strategies and Citizenship", *Sociology*, 1987). Marshall'ın fikirleri, ABD'de Robert Merton, S. M. Lipset ve Reinhard Bendix ile Britanya'da Ralf Dahrendorf, A. H. Halsey ve David Lockwood dahil olmak üzere çok sayıda seçkin sosyoloğun eserlerini önemli ölçüde etkilemiştir.

Martineau, Harriet (1802-1876) Harriet Martineau, etkili denilebilecek ilk kadın sosyologdur. İngiliz olan Martineau, ilk sistematik bilimsel incelemesini sosyoloji disiplini içinde yazmış, toplumsal kurumların değişik ülkelere göre karşılaştırmalı incelemesini yapmış ve Auguste Comte'un *Pozitif Felsefe* Dersleri'ni (*Cours de philosophie positive*) İngilizce'ye ilk çeviren kişi olmuştur. Profesyonel ve üretken bir yazar olan Martineau, çoğu toplumsal-bilimsel bilgiyi -roman biçiminde ortaya koyarak- popülerleştirmiş, feminist, eleştirmen, sosyal bilimci ve ateist olarak, kölelik ve "Kadın Meselesi" konularındaki eylemciliğini, kadınlar için eşit siyasal, ekonomik ve

toplumsal haklar argümanlarıyla birleştirmiştir. Bugün artık sosyoloji adını almış olan alanda, pek çok öncü metodolojik, kuramsal ve kendine özgü araştırmalara girişmiş; araştırmalarında kadın hakları analizi, biyografi, özürlülük, eğitim, kölelik, tarih, imalat, iş sağlığı ve din gibi konulara eğilmiştir.

En çok bilinen eserlerinden birisi, Amerikan ahlâk ilkelerini gözlemlenebilen toplumsal örüntülerle karşılaştıran ve retorik ile gerçeklik arasındaki uçurumun büyüdüğüne dikkat çeken *Society in America*'dır (1873). Martineau'nun *How to Observe Morals and Manners* (1838) adlı çalışması ise tartışılabilir olmakla birlikte, sosyolojideki ilk sistematik bilimsel incelemedir. Martineau bu çalışmada, özneler arası düzeyde doğrulanabilir ve gözlemlenebilir verilerle gözlemlenemeyen kuramsal konuları uzlaştırma ikilemine pozitivist bir çözüm taslağı çizer. Aile, eğitim, din, piyasalar ve kültür gibi başlıca toplumsal kurumlar üzerine araştırmalar ortaya koymanın yanı sıra, klasik metodolojik problemler olan yanlılık, örnekleme, genelleme, doğrulama ve görüşmeler gibi meseleleri de çözmeye çalışmıştır. Marx, Weber ya da Durkheim'dan çok önce toplumsal sınıf, intihar, dinlerin biçimleri, ev içi ilişkiler, suçluluk ve kadının statüsü hakkında incelemeler yapıp yazılar yazan Martineau'nun sonraki yıllarda sosyologlar tarafından göz ardı edilmesi, çoğunlukla günümüzde de görülen akademik sosyolojinin kadın sosyologları gündem dışında tutmasının bir örneği sayılmıştır.

Marx, Karl (1818-1883) *Tarihsel materyalizm sosyolojisi içinde yer alan Alman toplum kuramcısı ve devrimci *komünizmin kurucusu. Bonn Üniversitesi'nde hukuk okumaya başlayan Marx, öğrenimini Berlin Üniversitesi'nde bitirmiştir. Berlin'e gelince yerleşik inançlara karşı çıkan (ve daha sonraları Genç Hegelciler adıyla tanınacak) bohem bir entelektüel gruba katılıp felsefeyle ilgilenmeye başlamıştır. Çalışmalarını 1841'de bitirdikten sonra, radikal bir burjuva gazetesi olan *Rheinische Zeitung*'da önce gazetecilik yapmış, ardından editörlüğe geçmiştir. Bu arada Rus Çarı I. Nikola, oldukça talihsiz bir biçimde, gazetede Marx'ın kaleme aldığı ve kendisine saldıran bir yazı okuyunca Prusya hükümetini gazeteyi kapatmaya zorlamıştır.

1843'te işsiz kalan Marx, çocukluk sevgilisi Jenny von Westphalen'le evlenip Paris'e taşınır. İki yıl boyunca Paris'te kalır, orada zamanın önde gelen radikalleriyle tanışır ve çeşitli konularda tartışmalara girer. Bakunin ve Proudhon gibi anarşistler ile şair Heinrich Heine bu insanlar arasındadır. Marx'ın kendi gelişimi açısından daha önemli etken ise bazı tanınmamış insanlarla (özellikle, Alman bir imalatçının, o sırada babasının İngiltere'nin Manchester şehrindeki fabrikasını yönetmekte olan oğlu Friedrich *Engels'le ve sosyalist zanaatkârlarla) tanışmasıdır. Engels, Marx'ın ömür boyu dostu ve çalışma arkadaşı olarak kalmış ve onu bir nevi himayesi altına almıştır.

Marx'ın *sosyalizmi bir ölçüde kendiliğinden keşfetmesi ve Britanyalı *siyasal iktisatçıların (özellikle Adam *Smith, David *Ricardo ve James Mill) çalışmaları, kendisine Genç Hegelci ustalarından ayrı bir yol çizmesine neden olmuş, bu sayede kendi kuramsal sisteminin temellerini atma olanağı bulmuştur. Bu dönemde yazdığı üç el yazmasından, tarihsel bakımdan daha az önemli olan ikisi yayınlanmıştı sadece: *Kutsal Aile* ve *Felsefenin Sefaleti*. Yalnızca bu iki çalışmanın yayınlanması büyük ihtimalle, tanınmamış bir yazarın özgün konumunu yansıtan metinlerden ziyade, kendisinden daha ünlü çağdaşları üzerine yapılan incelemeler

olmasına bağlıydı. Ancak bu saptama, *1844 İktisadi ve Felsefi Elyazmaları* adıyla bilinen üçüncü metin için geçerli değildi. Erken dönemindeki düşünceleri yansıtan iki kitap Marx'a fazla itibar kazandırmamış; buna karşılık *Elyazmaları*'nda sergilenen fikirler göçmen bir eylemci ve yalnız bir âlim olarak geçireceği, sefalet içindeki, politik (Çar Nikola'nın Marx'la ilgilenmesinin arkası gelmemiş gibidir) açıdan olduğu kadar akademik çevrelerce de görmezlikten gelinecek uzun kariyerinde ayakta kalabilmesi için gerekli entelektüel malzemeyi sağlamıştır. Dahası, *Elyazmaları* 1930'lara kadar yayınlanmamış olmasına rağmen, 1930'larda keşfedildiğinde bile büyük bir entelektüel olay olarak karşılanmış ve Marksist akademik çevrelerde –özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllarda- büyük etki yapmıştır. Bazılarına göre *Elyazmaları*, yalnızca *kapitalizmin değil, ister Stalinist ister sosyal demokrat etiketini taşısın, "o anda varolan tüm sosyalizmler"in eleştirisine bir temel sunan, o zamana kadar sesi duyulmamış bir hümanist Marksist ve sosyalist geleneğin anahtarını temsil etmektedir. Bazı düşünürlere göre ise, bu kitap, Marx'ın olgun kuramı içindeki anakronistik, bilimsel olmayan izleri su yüzüne vurmuş, bu yönlerin saptanarak temizlenmesine olanak tanımış ve Marksist kurama açıklayıcı potansiyelini yeniden kazandırmıştır.

İktisadi ve Felsefi Elyazmaları genelde, *yabancılaşma kavramını (ücretli işçinin üretim üzerindeki denetim kuramayıp kendi ürünü hakkında tasarrufta bulunamamasını anlatan bir kavram) ortaya koymasıyla bilinmektedir, fakat bu kavramın bir parçasını oluşturduğu savın genel niteliği de aynı derecede önemlidir. Çünkü yabancılaşmayı içeren bu genel sav, "eleştiri" diye adlandırılmaya başlanan argüman ortaya koyma tarzının son derece güçlü ve aynı derecede kolay anlaşılabilir bir örneği olarak, entelektüel görüşlerin yaygın biçimde temel aldığı ama genelde doğrulanmamış varsayımları teşhir etmektedir. Bugün hâlâ derinlemesine düşünmenin çarpıcı bir örneği sayılan bu yaklaşımıyla Marx, daha önce anılan Britanyalı siyasal iktisatçılara karşı eleştiri yöntemine başvurarak ve *Hegel'in tarih kuramının geçerliliği hakkında birtakım sonuçlar çıkararak felsefi geçimişiyle hesaplaşmayı seçmiş; iki bakış açısının da, tartışmaya bile gerek duymadan eşitsizliğin ve onun getirdiği tüm acı ve sıkıntıların doğuştan geldiklerini iddia ettiğini keşfetmişti. Dolayısıyla Marx'ın, siyasal iktisatçıların kavramsal şemasının, özel mülkiyetin varlığını önsel bir olguymuş gibi yorumlayan ve geçerli görülemeyecek bir varsayıma dayandığını ortaya koymuş olduğunu söyleyebiliriz.

Marx'ın özel mülkiyetin varlığıyla ilgili açıklaması *Elyazmaları*'nda çok az geliştirilmiştir ve değindiği kısımlar da yabancılaşma kavramından hareket eden dağınık yorumlardır. Marx bu yazılarında özel mülkiyetten daha çok, üretimi denetleyememekten kaynaklanan psikolojik ve toplumsal yabancılaşmanın sonuçları ile insanın evrensel boyutta hissedeceği devrim (*bkz.* *isyan; devrim) ihtiyacı üzerinde durmuştur. Gelgelelim, yabancılaşmanın niçin meydana geldiğini tam olarak belirlemesi yirmi yılını daha alacaktır.

Marx, yabancılaşmanın gerçek nedenlerini ortaya koyma amacını gerçekleştirmeye yönelik ilk hamlesini *Elyazmaları*'nı yazdıktan bir yıl sonra, *Feuerbach Üzerine Tezler* adlı kısa bir metinle yapacaktı. Feuerbach, Marx'ın en çok yararlandığı "Genç Hegelci"ydi. Feuerbach'ın fikirlerinin eleştirisi, sonunda Marx'ın kendi kuramsal sisteminin bile ötesine geçen bir önem kazanmıştır. Yalnızca *Marksizmin değil,

daha genel anlamda *yapısalcılığın da temelini teşkil eden düşünce, en özlü biçimde altıncı tezde billurlaşır: "İnsanın özü, tek tek her bireyin doğasında bulunan bir soyutlama değildir. İnsanın gerçek doğası, toplumsal ilişkilerin bir bütünüdür."

Marx hareket noktasını bu şekilde tanımladıktan sonra, hızla bu toplumsal ilişkilerin somut doğasını belirlemeye girişmişti. 1846'da yazdığı ve o sırada yayınlama olanağı bulamadığı *Alman İdeolojisi*'nde, "üretici güçler", *işbölümü ve "içsel ilişki" terimlerini, ya da tüm bunları kavramsallaştırmak için *ideoloji terimini kullanmış, bu temelde, tüm insanlık tarihini kapsayan dört ayrı toplum biçimini saptamıştı: ilkel komünizm, antik ya da köleci toplum, *feodalizm ve kapitalizm. Marx, bu toplum biçimlerinin birbirlerini ne şekilde izlediklerini de araştırmıştır ve her toplum biçiminde, mülkiyete egemen olan ideolojilerin üretici güçlerin gelişmesine dayattığı sınırlamalar yüzünden yavaş yavaş birtakım çelişkiler ortaya çıktığına dikkat çekmiştir. Bu çelişkiler, tüm toplumlarda (komünist toplum hariç) işbölümü örgütlenmesiyle yaratılan *sınıflar arasında artı değer paylaşımı mücadeleleriyle sonuçlanacaktır. Marx, kapitalist toplumlardaki başlıca sınıfları *burjuvazi ve *proletarya olarak tanımlamıştır.

Sınıf kavramının altında yatan kuram hâlâ tamamlanmış değildir, çünkü kuramsal açıdan eleştirel olan, artı değere el koymanın çeşitli tarzları henüz tam anlamıyla belirlenmiş değildir. Bununla birlikte Marx, bu kavrama sahip olmanın sağladığı analitik olanaklardan son derece heyecanlanmış ve ondan sonraki on yılını bu analitik olanakları kanıtlamaya çalıştığı, ampirik amaçlarla yönlendirilmiş metinler kaleme alarak geçirmişti. Bu metinlerin en önemlileri *Komünist Manifesto* (1848), *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri* (1850) ve *Napoleon Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i*'dir (1852).

Marx 1857'ye, yani Londra'ya yerleşmesinin üzerinden dokuz yıllık bir süre geçene kadar, kuramsal araştırmalarına ve belirli üretici *güçleri, işbölümleri ve mülkiyet ideolojilerinin (ki bunlar, insanları sınıflar şeklinde birbirinden ayırıyordu) hangi yollarla birleştirildiği problemine ciddi biçimde geri dönmeyecekti. Bu yoğun çalışmalarının sonucunda yaklaşık sekiz yüz sayfalık *Grundrisse* (1858) ortaya çıktı. O tarihte artık iyi kötü tanınmış bir gazeteci olduğundan, sonunda kuramsal çalışmalarını yayınlayacak bir yayıncı bulabilmişti. Daha sonra, *Grundrisse*'den *Siyasal İktisadın Eleştirisine Katkı* (1859) başlıklı ince bir cilt hazırlamayı başardı. Ne var ki bu özet büyük bir fiyaskoyla sonuçlanacaktı. Önsöz'deki ünlü altyapı-üstyapı metaforu dışında, en yakın arkadaşlarının çoğunun bile anlayamayacağı bir metindi. Sonuçta Marx ve yayıncısı bu türde kitap yayınlamaktan vazgeçtiler. Gerçekten büyük bir talihsizlikti bu, çünkü Marx'ın kendini, iktisadi kuramındaki (*emek-değer kuramındaki) eksik bağlantıyı ortaya koymak ve bu bağlantının sonuçlarını yayınlanabilir bir hale getirmek zorunda hissetmesi için birkaç yıl daha beklemesi anlamına gelmekteydi. Ve nihayet, 1867'de *Kapital*'in birinci cildi geldi. *Kapital*'in diğer iki cildi ise ölümünden sonra, 1885 ve 1893'te yayınlandı. Sonraki ciltlerde emek-değer kuramından türettiği kuramsal sonuçlar arasından başlıcası, "kâr oranının düşme eğilimi" ve bu eğilimin "dengeleyici etkileri" şeklinde adlandırdığı düşünceler etrafında inşa ettiği kriz kuramıydı.

Özetle Marx, iktisadi kuramındaki temel sorunu, kapitalizme özgü artı değere el koyma tarzının niçin üretim yapanları iki düşman sınıfa bölerek örgütlediği sorununu (en azından kendisi

için) çözmüş olarak öldü. Bu konuda eksik bıraktığı şey ise, yeni ulaştığı kuramsal netliğin, yine kendi saptadığı diğer toplum biçimlerine özgü artı değere el koyma tarzlarının anlaşılmasında ne türden sonuçlar doğurabileceğini -bu tür sonuçlar doğuruyorsa- açımlamaktı. Ayrıca, tüm kariyeri boyunca, *devlet, *ideoloji, *sınıf, *hukuk, *sosyalizm ve *komünizm gibi konularda gelişigüzel dile getirdiği görüşlerini geliştirmemişti. Marx'ın düşüncelerinin gelişmesindeki bu eşitsizliğin ironik bir sonucu, iktisadi kuramının temelini oluşturan insancıl kaygıların daha sonraki pek çok Marksist tarafından unutulmasıdır. Sonraki Marksistler, aynı kuramın ürettiği ve son derece güçlü, ama oldukça parçalı siyasal ve toplumsal kavrayışlara karşı genelde insafsızca davranmışlardır.

Marx üzerine yazılan sonsuz sayıdaki biyografiler ve düşüncesini sergileyen kitaplar içinde David McLellan'ın *Karl Marx: His Life and Thought*'u (1973) berraklığı ve ayrıntılı içeriğiyle hâlâ çok etkili bir metindir. Marksist sosyoloji elbette hem tartışmalı olmuş (bazen bu durumu kendisi yaratmış), hem de ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Söz konusu tartışmaların çoğu bu sözlüğün başka maddelerinde (özellikle "Marksist sosyoloji" maddesi altında sıralanan konulara bakınız) ele alınmıştır. *Ayrıca bkz.* **Marksizm; sermaye; üretim araçları; üretim ilişkileri; üretim tarzı.**

Maslow, Abraham H. (1908-1970) Etkin bireylere dair kendi gözlemlerinden *kendini-gerçekleştirme kuramı geliştiren Amerikalı psikolog. Çoğunlukla, psikolojide Üçüncü Güç denilen ve *davranışçılık ile *Freudculuğa karşı *hümanizm ve *varoluşçuluğu vurgulayan akımın önde gelen taraftarlarından birisi sayılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **ihtiyaçlar hiyerarşisi.**

matematiksel sosyoloji (*mathematical sociology*) Matematiksel sosyoloji, kuramsal önerileri ve ampirik toplumsal süreçleri biçimlendirmek amacıyla matematiği (mantık ve enformasyon bilimini içerecek şekilde) kullanan bir daldır. Bunun örnekleri arasında, *ölçüm kuramının cebirsel biçimlendirmesi; grafik kuramı ve sonlu matematiğin *sosyometrideki, toplumsal ağ analizindeki ve akrabalık araştırmalarındaki kullanımı; toplumsal *mobilite ve *tabakalaşmayı modellendirmeyi öngörmesi bağlamında olasılıkçı Markov zincirlerinin kapsamlı biçimde kullanımı sayılabilir. Bir uzmanlık dergisi olan *Journal of Mathematical Sociology* daha çok bu alana eğilmektedir.

Amerikalı sosyolog Leo A. Goodman'ın çalışması bu yaklaşımın tipik bir örneğidir. Genel olarak demografi, toplumsal mobilite ve tabakalaşmaya kişisel bir ilgisi olan Goodman, *olumsallık tablolarının analizinde *log-lineer ve gelişmemiş yapı tekniklerinin kullanımına öncülük etmiştir. 1970 ile 1975 arasında yayınlanan on makalesinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan *Analysing Quantitative/Categorical Data* (1978), Goodman'ın yazılarının tipik bir derlemesidir. Daha yakın tarihli bir örnek için bkz. *The Analysis of Cross-Classification Having Ordered Categories* (1984). *Ayrıca bkz.* **neo-pozitivizm.**

materyalizm (*materialism*) Sosyoloji ve sosyolojiyle ilgili disiplinlerde, materyalizm kelimesinin üç ayrı anlamı vardır ve bunlar, bir noktaya kadar birbirleriyle bağlantılı olsalar da, çok yaygın biçimde birbiriyle karıştırılır. Materyalizmin birinci anlamının kökeni, popüler ahlâka ya da siyasal anlaşmazlığa dayanır. Bu anlamına göre materyalizm, yüksek ahlâk, ruhani değerler ya da ilgilerden olma pahasına, küçük duygusal zevkler, maddi mülkler veya fiziksel konfor arzusunun

yaygın bir modeline gönderme yapar. Materyalizm sözcüğünün bu kullanımı genelde olumsuz anlamdadır.

Materyalizmin ikinci anlamı, bir dizi metafiziksel konuma (gerçekliğin temel doğası hakkındaki felsefi görüşlere) işaret etmektedir. Materyalist metafiziksel konumların açıkça M.Ö. beşinci yüzyıl kadar erken bir tarihte Yunanistan'da ortaya çıktığı savunulmakla birlikte, materyalizmin modern bir dünya görüşü olarak yaygınlık kazanması on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Avrupa'da gerçekleşmiştir. Klasik dönemde madde, biçimin karşıtı olarak görülürken, maddenin modern çağın erken döneminin egemen düşüncesindeki karşıtı ruh veya zihindir. *Descartes'ın metafiziği, tüm varoluşu iki temel öze indirgemiştir: genişlemeyle karakterize edilen ve bedensel varoluşun özü olan madde ile düşünceyle karakterize edilen ve mekânsal olarak konumlandırılmayan zihin. Mekanik bilimindeki çağdaş ilerlemeler, maddenin modern çağın erken dönemindeki felsefi değerlendirmeleri için bir temel oluşturmuştur ve ayrıca, tüm fenomenlerin eninde sonunda mekanik terimlerle değerlendirilebileceğini vaat etmektedir. Thomas *Hobbes'un *Leviathan*'ının ilk bölümleri, algılama, hafıza, irade, duygular, öngörü, muhakeme, vb. gibi insanın zihinsel işlemlerinin mekanik terimlerle değerlendirilmesi yönündeki bu tür bir materyalist çabanın (Descartes'a *karşı*) ilk kayda değer örneğidir.

Ruhbani otorite ile siyasal iktidarın sıkı bir şekilde iç içe geçtiği bir dönemde, bu tür öğretiler, içlerinde gizli olan anlamlar dolayısıyla kesinlikle radikal ve yıkıcı bulunmuştur. On dokuzuncu yüzyılda ise *sosyalist ve *komünist doktrinler, hem savunucuları hem karşıtları tarafından materyalizmle birlikte ele alınmıştır. Ancak bilimdeki değişimlerle, özellikle yaşam bilimlerinin gelişimiyle birlikte materyalist öğretilerin içeriği de değişecektir. Organik (mekanikten farklı olma anlamında) metaforlar daha belirgin hale gelmiş ve maddi dünyanın felsefi açıklamaları yapılırken gelişme süreçleri ile tarihsiciliğe yer açılmıştır. Bu eğilimler, özellikle *Feuerbach, *Marx ve *Engels'in başını çektiği on dokuzuncu yüzyılın ortalarındaki materyalist başkaldırıda çok açık bir biçimde görülmektedir.

Adı geçen bu düşünürler, hem *idealizmi hem de sığ indirgemeci materyalizmi (mekanik temel üzerine kurulu, duyusal varoluşun, bilinçli ve aktif insan öznelerin ortaya çıkışının tam bir değerlendirmesini sunmakta yetersiz kalan bir yorum) reddetmişlerdir. Oysa bu fenomenler, herhangi bir şekilde idealizme teslim olarak değil, maddenin kendisinin, sürekli ilerleyen bilimsel bilginin olanaklı kıldığı, giderek karmaşıklaşan ve derinlikli değerlendirmelerle anlaşılmak zorundaydı. Engels daha sonraları, bu felsefi yaklaşımın ilkelerini *diyalektik materyalizm başlığı altında sistematize etmiştir.

Materyalizmin sosyolojide bilinen kullanımının üçüncü anlamı Marx ve Engels'le ilintilidir. Bu anlamıyla materyalizm, ihtiyaç karşılamanın doğal çevreyle etkileşiminin, hem insani toplumsal yapıları hem de çelişki örüntülerini ve ayrıca tarihsel değişimlerin uzun süreli dizilerini anlamada öncelikli bir yere sahip olduğunu ileri sürmektedir. Bu öğreti ile metafiziksel materyalizm arasında açık bir benzerlik olmasına karşın, ikisi oldukça mantıklı bir şekilde birbirlerinden bağımsızdır. Marx ve Engels'in son dönem yazıları, insan toplumlarının temel farklı biçimlerini, maddi üretim, dağıtım ve tüketim etkinliklerinin toplumsal örgütlenmesi aracılığıyla tanımlama ve sınıflandırma girişimlerini içerir. Buradan hareketle ayırt edilmiş olan *üretim

tarzları, hem kendi farklı toplumsal tahakküm, boyun eğme ve çelişki örüntülerine, hem de tarihsel değişime ve yeni toplum biçimlerine olası geçişe dair belirli eğilimlere sahipti. Kültürel formlar, düşünce şekilleri ve siyasal kurumlar, her üretim tarzının özellikleri olarak değerlendiriliyordu.

Toplumsal açıklamaya getirilen ve "tarihsel materyalizm" adı verilen bu yaklaşım, çoğunlukla siyasal ve kültürel süreçler pahasına iktisadi yaşama yaptığı aşırı vurgu yüzünden eleştirilmiştir. Buna karşın, Marx ve Engels -tartışılır bir biçimde- çalışmalarının bu tür iktisadi determinist ya da indirgemeci yorumlarıyla aralarına bir mesafe koymuşlardır. Bu mesafe, kısmen Marx ve Engels'in "üretim tarzı" kavramı ile geleneksel biçimde iktisadi etiketiyle adlandırılan etkinlikler kümesi arasındaki uyuşmazlıkla ilişkilidir. Ayrıca tarihsel materyalizm, iktisadi, siyasal, sanatsal ve diğer pratikler arasında kurumsal ayrımlar olan toplumlarda bile, bu tür iktisadi olmayan etkinliklerin, sınırları yine iktisadi yapı tarafından belirlenen kabul edilebilir olanaklar dahilinde kendi *göreli özerklikleri olduğunu ileri sürer. Yirminci yüzyıl Marksistleri tarafından ortaya konulan en çetin problemlerden birisi, bu ilişkilerin daha özenli ve ampirik bakımdan savunulabilir açıklamalarını yaratabilmekti. İhtiyaç karşılamanın doğayla etkileşimi çerçevesinde, tarihsel materyalizmin, yirminci yüzyılın sonuna doğru -sosyal bilimcilerin çevresel problemlere ilgisinin gittikçe artmasıyla- tüm potansiyelini ortaya koymaya başladığı iddiası tartışmalı bir iddiadır.

materyalizm, diyalektik (*materialism, dialectical*) *bkz.* **diyalektik, diyalektik materyalizm**

Mauss, Marcel (1872-1950) Paris ve Bordeaux Üniversitelerinde asıl olarak felsefe öğrenimi gören Mauss, asla bir doktora sahibi olmamakla birlikte, meslek yaşamını bir araştırmacı olarak geçirmiş; amcası Émile Durkheim ve etkileyici bir grup sosyolog, antropolog ve tarihçi eşliğinde (ki bunlar arasında Henri Hubert ve Robert Hertz de vardı) etkin bir dergi olan *Année sociologique*'i kurmuştur. Sosyal antropolojinin temel fikirlerinin çoğu ilk kez bu dergide ortaya atılmıştır. Mauss'un *sosyal antropoloji üzerindeki etkisi kesinlikle abartılı değildir. *The Gift*'te (1925) *hediye ilişkilerinin doğasını araştırarak, ne işlevselci ne de yapısalcı antropolojinin itiraz edebileceği karşılıklılık ilkelerini ortaya koymuştur. Aslında, Claude Lévi-Strauss'un yapısalcı antropolojisi, Mauss'un çalışmalarından aldığı temel (bu temel, hem karşılıklılığı hem sınıflandırmayı kapsamaktadır) dışında düşünülemez (bkz. Durkheim ve Mauss, *Primitive Classification*, 1903). Mübadele ilişkileri ve inanç sistemleri sosyolojileri Mauss'un fikirlerinden etkilenmiştir. Ancak, çalışmalarının çığır açıcı niteliğine rağmen, kitap yazmaktan ziyade *Année sociologique* grubunun diğer üyeleriyle işbirliği içinde denemeler ve eleştiriler kaleme almayı seçen Mauss'un çalışmalarının, sosyologlardan hak ettiği ilgi ve itibarı pek görmediğini söyleyebiliriz. *Ayrıca bkz.* **mübadele kuramı.**

mavi yakalı iş (*blue-collar work*) *bkz.* **kafa-kol emeği ayrımı**

Mayo, Elton (1880-1949) *İnsan İlişkileri Hareketi'nin kurucusu. *Toplumsal düzenin, hiyerarşik denetime ihtiyaç duyduğunu öne süren güruh hipotezini eleştirmiştir. Hiyerarşik denetim yerine, toplum için esas ve gerekli koşulun işbirliği olduğunu öngörmüş, fakat işbirliğinin, teknik değişime adaptasyonun yavaşlığı yüzünden engellendiğini iddia etmiştir. Adaptasyonun

yavaş ilerlemesi, *yönetim tarafından emek gücündeki uygun toplumsal hünerlerin geliştirilmesiyle çözülebilecek bir sorundur.

McDonaldlaşma (*McDonaldization*) Bu terimin yaratıcısı Amerikalı sosyolog George Ritzer, McDonaldlaşmayı, "fast-food lokantaların ilkelerinin Amerikan toplum kesimlerine olduğu kadar dünyanın geri kalanına da gittikçe daha fazla hükmetmeye başladığı bir süreç" şeklinde tanımlar (bkz. *Toplumun McDonaldlaşması* [*McDonaldization of Society*], 1993). Burada, hamburger zincirinin tüketilecek yemek hazırlama biçimi, Max *Weber'in modern dünyanın *akılcılaşması kuramının bir örneği olarak ele alınır: Şirket, müşterilerine öngörülebilirliği, hesaplanabilirliği, hızlı ve verimli çalışmayı garanti etmek için *bilimsel yönetim ve *Fordizm yöntemlerini kullanır. Dünyanın her tarafında hamburgerler aynı, restoranlar neredeyse birbirinin tıpkıdır ve böylece müşterilere beklemedikleri hiçbir şeyle karşılaşmayacakları garantisi verilir. Ritzer'e göre, bu tür akılcı üretim ve tüketim teknikleri, artan biçimde bütün *hizmet sektörüne uyarlanmaktadır. Bugün artık, naylon gazetecilik (hoşa giden porsiyonlar halinde sunulan, saldırgan olmayan, saçma haberler) ve kendini tekrarlayan müfredatlardan oluşan, tüm damak tatlarını tatmin etmek için diplomaların hızlı bir karıştır-ve-seç tarzında verildiği "McÜniversiteler" vardır. Bu ürünlerin eksik nitelikleri, yalnızca, yeni görünmeleri için onları sürekli yeniden ambalajlayan kapsamlı reklamlarla saklanabilmektedir.

McDonaldlaşma, modern toplumların pek çok bakımdan giderek standartlaşmış, öngörülebilir ve tekbiçimli olduğunu ileri sürer. Ne var ki bilimsel yönetime ve Fordizme yapılan göndermeler bütünüyle yerinde değildir, çünkü üretimi rutinleştiren daha önceki stratejilerin savunucuları, yüksek ücretler ve yoğun ödemeler karşılığında standartlaşmış ve yoğun çalışma arayışında olmalarına karşın, fast-food lokantalar ile benzer "McİşletmeleriTnde çalışmak tipik biçimde düşük ücretli ve güvensizdir. Endüstriyalizmin yörüngesiyle ilgili esas olarak Weberci çizgide olan bu görüşün, *düşünümsel modernleşme kuramıyla da, gittikçe daha belirsiz ve daha öngörülemez bir dünya resmeden Ulrich Beck ve diğerlerinin ortaya attığı risk toplumuyla da uzlaşan yönleri fazla değildir.

Mead, George Herbert (1863-1931) *Chicago Okulu içinde yer alan önde gelen Amerikalı pragmatist, felsefeci; ölümünden sonra *sembolik etkileşimcilik adıyla tanınacak olan sosyolojik geleneğin kurucularından biri. Mead'in düşünceleri genelde *sosyal davranışçılık sınıfına sokulmuştur.

Mead'in katkısı, çoğu kişi tarafından ölümünden sonra yayınlanan kitabının başlığını da oluşturan Zihin, Benlik ve Toplum (*Mind, Self and Society*, 1934) kuramının gelişimi temel alınarak değerlendirilmektedir. Mead bu çalışmasında, sosyolojik bir sosyal psikolojinin temellerini aşağıdakileri vurgulayarak ortaya koyar: sıkı biçimde toplumun içine yerleşmiş olan deneyimin analizi; *dil, *semboller ve *iletişimin insanların grup yaşamındaki önemi; sözcüklerimiz ve jestlerimizin rol üstlenme süreci aracılığıyla diğer insanlarda dışarıya dönük tepkiler yaratma yolları; benliğin yansımalı ve düşünümsel doğası; "edim"in merkeziliği.

Tabii Mead'in çalışmaları kesinlikle bununla sınırlı değildir. Aslında John Baldwin'in *George Herbert Mead* (1986) adlı kitabında ileri sürdüğü gibi, sosyoloji açısından çok daha geniş kapsamlı bir "birleştirici kuram" sunmuştur. Bu kuram, bir düzeyde

sosyo-biyolojideki ve başka bir düzeyde büyük tarihsel dönüşümlerdeki gelişmeleri önceden tahmin etmeyi başarmıştır. Tüm bunları birleştirmesi, Mead'in bilimin insan ilişkilerindeki rolüne dair asla vazgeçmediği kesin bağlılığının bir sonucudur. Nitekim Mead, "bilimsel yöntem, toplumsal ilerlemenin yöntemidir," diye yazmıştır.

Mead, bazen "nesnel görelilik" diye adlandırılan bir konum sergilemiş ve çoğunlukla "perspektiflerin nesnel gerçekliği"ne başvurmuştur. Kimin bakış açısını temel aldığına bağlı olarak, gerçekliğin pek çok açıklaması yapılabilmektedir. Örneğin tarih, her zaman için bazı insanların bugününden hareketle geçmişin açıklanmasını ifade eder. *Zamanın toplumsal yapılanması kuramı, Mead'in çalışmasının başka bir ana boyutunu oluşturmuştur.

Mead öldüğünde, fikirlerinin birleşik bir özetini yayınlamış değildi. Ölümünden sonra yayınlanan dört kitabı, ders notlarının ve öğrencileri tarafından tutulan notların düzenlenmiş halidir. Bu özellik, Mead'in yazılı çalışmasına -tatminkâr olamama anlamında- tamamlanmamış ve parçalı bir karakter vermiştir. Buna rağmen modern sosyolojiyi muazzam derecede etkilemiş olan bir düşünürdür. Yazılarından bir seçme için bkz. der. Anselm Strauss, *George Herbert Mead on Social Psychology*, (1964) ve değerli bir bibliyografya için bkz. Richard Lowry, "George Herbert Mead: A Bibliography of the Secondary Literature", *Studies in Symbolic Interaction*, 1986. *Ayrıca bkz.* **referans grubu.**

Mead, Margaret (1901-1978) Amerikalı kültürel antropolog ve Ruth *Benedict'in öğrencisi. Kişilik örüntülerinin, biyolojik olarak belirlenmeden ziyade kültürel olarak belirlendiğini iddia etmiştir. Ünlü kitabı *Coming of Age in Samoa* (1928), *sosyo-biyologların eleştirdiği bir metindir. Bu kitap, pek zengin olmayan bir alan çalışmasına dayanır ve Mead'in disiplinini gözden düşürmeyecek olmakla birlikte yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Margaret Mead, *toplumsal cinsiyet üzerine eleştirel bir araştırmanın öncülüğünü yapmıştır (bkz. *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, 1935). Çok sayıdaki alan araştırması seyahatlerinin içinde Güney Pasifik Adaları, Yeni Gine ve Bali de yer alan Mead, otobiyografik eseri *Blackberry Winter*'da (1972) buraları canlı bir dille betimlemiştir. *Sosyal antropolojiyi, kısmen ABD'nin *egemen ideolojisinin içerdiği etnosantrizmle mücadele ederek popülerleştirirken, erkek dünyası olarak gördüğü akademik dünya tarafından marjinal bir konuma itilmiş ve assistanlıktan müze müdürlüğüne giden yolda hep New York City Amerikan Doğal Tarih Müzesi'ne kalmıştır. *Ayrıca bkz.* **Kültür ve Kişilik Okulu.**

medeni haklar (*civil rights*) Bir toplumda yaşayan tüm bireylerin sahip olduğu kabul edilen, hukuka başvurarak korunabilecek ve bireyler ya da devlet tarafından keyfi biçimde ihlal edilemeyecek *haklar. Medeni haklar genellikle bireyin *devletten korunması bağlamında savunulur ve başkalarının haklarına, ya da ortak yarara göre belirlenmiş olan belli sınırları vardır.

Hukuksal öğretilerde yurttaşlar adına somutlaşmış olan haklar fikri pek yeni olmamakla birlikte, yirminci yüzyılda, Medeni Haklar Hareketi'nin çalışmaları sonucunda yeni bir anlam kazandığı da açıktır. Medeni hakların modern döneme özgü olan biçiminin geçmişi genellikle Amerikan İç Savaşı'na, kölelerin özgür olma haklarını kazanmalarından sonraki döneme dayandırılmıştır. Nitekim bu haklar yirminci yüzyılın sonunda Medeni Haklar

Yasası'yla (ABD'de 1964'te kabul edilen Medeni Haklar Yasası gibi) somut bir niteliğe kavuşmuştur. Bu yasaların tarihinin tartışıldığı bir metin için bkz. M. Berger, *Equality by Statute* (1978). *Ayrıca bkz.* **sivil toplum; yurttaşlık.**

medeni özgürlükler (*civil liberties*) *bkz.* **medeni haklar**

medenileşme süreci (*civilizing process*) *bkz.* **Elias, Norbert**

medya (kitle iletişim araçları), medya sosyolojisi (*mass media, sociology of*) Bir araç anlamında medya, yazılı basın, radyo ya da televizyon gibi *iletişim araçları olarak tanımlanırken, bu teknolojilerden bir veya daha fazlasını büyük sayıda insanla iletişim kurmak ("kitle iletişimi") üzere kullanan geniş ölçekli organizasyonlar toplamı biçiminde de ifade edilebilir. Elektronik ve kimyasal endüstrilerdeki buluşlara bağlı olarak 1860 ile 1930 yılları arasındaki dönem medyanın oluşum dönemidir. Bu yıllar, fotoğrafın, hareketli fotoğrafın (sinema), kablolu telgrafın, telsiz telgrafın, fonografın, telefonun, radyonun ve televizyonun gelişimine tanıklık etmiştir. Bu yeni teknolojiler, söz konusu dönemde *popüler kültürün dönüşümünde büyük rol oynamış ve eğlence endüstrilerinin, yeni, daha yoğun bir şekilde kapitalistleşmesinin ve kitlesel seyirciye yönelmesinin tipik örneği olmuştur.

C. Wright *Mills'in *İktidar Seçkinleri*'nde (*The Power Elite*, 1956) tanımladığı üzere, medyanın iki önemli sosyolojik özelliği vardır: Birincisi, çok az sayıda insanın çok büyük sayıda insan grubuyla haberleşebilmesini sağlar; ikincisi, seyircinin medyaya tepkisini iletmesinin hiçbir etkin yolu yoktur. Kitle iletişimi, tanımı gereği tek yönlü bir süreçtir. Medya organizasyonları, doğaları itibariyle, *bürokratiktir ve (medyanın devlet denetiminde olduğu toplumlar hariç) şirketleşmiştir. Medya yayınları, tüm ülkelerde hükümetler tarafından düzenlemelere tabi tutulur ve bu sınırlamalar, çok hafif, tavsiye niteliğindeki düzenlemelerden (örneğin, televizyonda sigara reklamı veya müstehcenlik olmaması), *totaliter toplumlardaki gibi sansürün geniş kapsamlı biçimlerine kadar çeşitlilik arz eder.

Medya, modern toplumların zihinsel hayatına hükmeden bir konuma gelmiştir ve bundan dolayı sosyologların yoğun ilgi duyduğu bir alandır. 1930'lardaki ilk medya çalışmalarında, başlıca ilgi odağı yeni medya teknolojilerinde -özellikle radyo ve televizyonda- gizli olan güçtü. Adolf Hitler'in radyoyu propaganda amacıyla başarılı bir şekilde kullanması, medyanın muhtemel tehlikeleri üzerine bir ders niteliğindeydi. *Kitle toplumu kavramı da, elektronik medyanın Orwellvari bir zihinsel denetim durumu (pasif kitlelerin küçük bir iletişimciler elitin tahakkümü altına girmesi) yaratabileceği düşüncesine güç katmıştır.

Harold Lasswell, Paul Lazarsfeld ve diğer araştırmacıların erken dönem çalışmaları, medyanın etkilerinin aslında doğrudan ve çok güçlü ("hipodermik" etki modeli) olduğunu gösterme eğilimindeydi. Ancak daha derinlemesine yapılan araştırmalar, kitle iletişiminin oldukça karmaşık yollarla yönlendirildiğini ve medyanın seyirci üzerindeki etkilerinin sınıf, toplumsal bağlam, değerler, inançlar, duygusal durum, hatta gün içindeki zaman gibi farklı faktörlere bağlı olduğunu açığa çıkarmıştır.

Medya araştırmaları 1960'lardan itibaren olağanüstü derecede artarken, dikkatlerin çoğu en kapsayıcı aracı olan televizyona yönelmiştir. D. Mc-

Quail'in *Mass Communication Theory*'si (1983) bu konuda harika bir giriş metnidir ve genel bir bakış sunmaktadır. Medya araştırmalarında dört farklı araştırma alanı ayırt edilebilir. Birincisi, medya yayınlarının kültürel niteliğiyle, stereotipleştirici ya da –özellikle çocuklar üzerindeki- anti-sosyal davranışları ve şiddeti destekleyici etkileri ve eğilimleriyle ilgilenen meyda içeriği incelemeleridir. İkincisi, medya sahipliği ve denetimidir; medyanın giderek daha az sayıda büyük *şirketin elinde bütünleşmesi, medya kuruluşlarının çapraz mülkiyeti ve programların ticari yönlerinin artmasıyla ilgilenir. Üçüncü alan, medyanın bütünsel bir yaşam ve düşünce modelini destekleyen *ideolojik etkileri üzerine çalışır. Dördüncüsü ise, elektronik medyanın, gündem belirleme, haberlerin çarpıtılması ve basite indirgenmesi, kamusal dikkatin toplumsal sorunlardan başka yönlere çevirilmesi ve televizyon reklamcılığının siyasal kampanyalar uğruna kullanılması gibi yollarla demokratik politikaları nasıl etkilediğiyle ilgilenir.

Bazı eleştirmenler televizyonun çok daha temel bir etkisi olduğunu ileri sürmüşlerdir. İlk modern gazetenin on yedinci yüzyılda yayımlanmasından beri medya hep okur yazarlığın ve eğitimin yayılmasıyla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Neil Postman *Öldüren Eğlence*'de *Amusing Ourselves to Death*, 1985) elektronik ve görsel medyanın, okur yazarlığın ve anlamanın artması eğilimini tersine çevirdiğni ve geleneksel eğitimin temellerinin yok olma sürecine girdiğini iddia etmiştir.

Basın ve radyo-televizyon yayıncılığının ülke çapında örgütlenmesi, yüzyılımız boyunca bu tür kitle iletişim araçlarının kendine özgü bir özelliğini yansıtır. Buna karşın bazı yazarlar, medyanın ulusal çapta örgütlenmesine özellikle 1960'lardan itibaren karşı çıkılmaya başlandığını belirtmişlerdir. Savaş sonrası yıllarda Avrupa, Amerika ve Asya'nın büyük kısmında seçkin bir kitle iletişim aracı haline gelen televizyon yayıncılığının çok daha açık bir biçimde gösterdiği gibi, şu anda bir geçiş döneminde yaşıyoruz. Britanya'da bu geçiş dönemi, az sayıda kanalın bulunduğu, ulusal hizmet ve belirli bir iletişim teknolojileri kümesi (havadan yayıncılık da dahildir) üzerine kurulu kamu hizmeti yayıncılığı anlayışının hüküm sürdüğü bir çağdan, global medya şirketlerinin, yeni teknolojilerin ve -kitleselin karşıtı olma anlamında- parçalanmış seyircilerin bulunduğu yeni bir çağa yönelişle karakterize edilmiştir. Britanya'daki bu süreçte belirleyici rolü oynayan hükümet politikalarıdır. Daha fazla rekabet için medya pazarları oluşturmaya yönelik neo-liberal ilgi, toplumsal menfaatlerle ilgilenen kamu hizmeti yayıncılığının konumunu sarsmış ve bu sürece, radyo dinleyicileri ile televizyon seyircilerini yurttaşlar olarak görme anlayışından, seçim yapmaları için kendilerine bir şeyler sunulan tüketiciler olarak görme anlayışına geçiş eşlik etmiştir. Medya pazarları oluşturmak, öncelikle, Time Warner, Sony ve New Corporation gibi global medya organizasyonlarının ortaya çıkmasına yeni olanaklar sunmuş ve bu şirketler, görsel-işitsel pazarları ulusal kültür alanından söküp çıkarmayı hedeflemiştir. Sadece spora, haberlere ya da sinemaya ayrılmış yeni özgün kanallar, yeni hizmetlere önayak olmuşlar; yeni dağıtım sistemleri (uydu, kablo ve telefon hatları) kurulmuş ve bunlar yeni ödeme biçimleriyle (abone olma ya da kullanıma göre ödeme) gelir getirmeye başlamıştır.

Bu gelişmelerin temelini oluşturan, sadece medya sektörünün daha sıkı bir şekilde entegrasyonu değildir; gösteri ve enformasyon işletmelerinin telekomünikasyon endüstrisiyle yakınlaşması

da etkili olmuştur. Bu yakınlaşma sürecine yön vermek, medya sinerjisinin meyvelerini toplamakla ilgili bir mesele haline gelmiştir. İddia edildiği kadarıyla, bu sürecin dört boyutu vardır (bkz. der. Paul du Gay, *Cultures of Production/Production of Culture*, 1997). Birinci boyut, "yazılım (software) sinerjileri"yle ilgilenir. "Yazılım (software) sinerjileri" terimi, bir oyuncu ya da yazarın, medya, gösteri ürünleri ve boş vakit ürünleri aracılığıyla eşzamanlı olarak sunulması ve desteklenmesine göndermede bulunur. Pratikte bu, ses kayıtları, kitap veya dergilerdeki fotoğraflar, tişörtler, reklam, film, televizyon programları, video kasetleri ve bilgisayar oyunları gibi farklı şeyleri oldukça sistematik bir şekilde birbirine bağlamak anlamına gelir. Sinerjinin ikinci biçimi, yazılım (software) ile donanımın (hardware) bütünleşmesinden bahseder. Elektronik mallar üreticisi Sony'nin CBS Records'u ve listeleriyle sanatçı kataloğunu (software) satın alma kararı, bu fenomenin örneklerinden birisidir. Sinerjinin üçüncü biçimi, daha önce birbirlerinden ayrı olan donanım (hardware) bileşenlerinin yakınlaşmasını kapsar ve bu süreç yeni mikro işlemci sistemler ile dijital teknolojinin sonucudur. Yaygın biçimde "multi-medya" olarak bilinen bu dijital teknoloji, duran ve hareketli fotoğrafları, sesleri ve yazıları aynı formatta (dijital) paylaşma olanağı sunar. Son olarak, yeni medya sinerjisi, yeni dağıtım teknolojileri üzerinden de etkili olabilir. Bu konudaki esas gelişme, filmler gibi medya ürünlerini ve bankacılık gibi hizmetleri kendi üzerinden dağıtabilen fiber optik kablodur. Fiber optik kablo enformasyon yollarının temelini oluşturmaktadır.

Medyanın yapısının yeniden biçimlenişinin toplumsal ve kültürel anlamlarıyla ilgili tartışmalar, demokrasi, kamusal alanlara erişim ve yeni kamusal alanların yaratılması gibi konularda odaklanmaktadır. Kullanıma göre ödeme ya da abonelik gibi gelişmeler, programlara karşı tüketici tepkisinin bir unsuru olarak -olumlu anlamda- değerlendirilirken, video, dijitalleşme ve *İnternet'le ilişkili daha ileri karşılıklı etkileşim biçimleri, tüketicilerin belirli medya deneyimleri üzerinden kendi tercihlerini organize etmelerine olanak tanımaktadır. Özellikle İnternet'in, medyaya karşı daha önceleri marjinal olan gruplar için kendilerini organize etmek anlamında olumlu olanaklar sunduğu, bir iletişim ve kimlik alanı oluşturduğu gözlenmektedir.

Bununla birlikte, daha olumsuz bir akım içinde yer alan eleştirmenler, yeni medya evreninde "enformasyon zengini" ile "enformasyon fakiri" olarak adlandırılan kesimler arasındaki uçurumun gittikçe büyüdüğüne dikkat çekmektedirler. Bu iddia, yeni teknolojilere erişime çok büyük önem atfetmekte ve yeni temsil araçları üzerinden kendilerini ifade etme olanakları reddedilen grupların varlığı sonucunda oluşan toplumsal marjinalleşmeyi bu önem çerçevesinde sorgulamaktadır. Bu noktada asıl önemli olan, medya üretimi, yeniden üretimi ve dağıtımı üzerindeki mülkiyetin muazzam ölçüde yoğunlaşmasıdır. Bu anlamda, yeni medya daha geniş bir toplumsal ve kültürel farklılığı kendi ürünler dizisinde temsil etmesine karşın, aynı farklılık medya şirketlerinin kendi toplumsal yapılarında yansıtılmamaktadır.

megalopol (*megalopolis*) Antik Yunan'da planlanmış büyük bir şehir. Lewis Mumford *The Culture of Cities*'de (1940), bu terimi *metropollerin kontrol edilemez derecede büyümesine gönderme yapılarak kullanmıştır. Megalopol sözcüğü bugün ise artık, çok büyük, işlevsel bakımdan birbirlerine bağlanmış şehirler ve banliyöler sistemini

ifade etmektedir. *Ayrıca bkz.* **kentlerin birleşmesi; Metropol İstatistiki Alanı.**

mekanik dayanışma (*mechanical solidarity*) *bkz.* **işbölümü; toplumsal düzen**

mekanik yönetim sistemleri (*mechanical management systems*) *bkz.* **olumsallık kuramı**

melez kimlikler (*hybrid identities*) *bkz.* **kimlik**

menfaat çemberine alma (*co-optation*) Philip Selznick'in (bkz. *TVA and the Grass Roots,* 1949), özellikle formel bakımdan demokratik ya da komitelerle yönetilen örgütler ve sistemlerde, muhalefeti kontrol altında tutmanın ve böylece istikrarı ve örgütü korumanın bir yolu olarak uygulanan bir siyasal süreci ifade etmek üzere geliştirdiği bir terim. Bu süreçte, yönetim kademelerindeki, seçim yoluyla gelmemiş olan yabancılar, sahip oldukları elit statüleri, uzmanlık gerektiren bilgileri ya da temel taahhütleri veya hedefleri tehdit edici nitelikteki potansiyel becerileri nedeniyle resmi ve gayri resmi yetkiler verilerek "menfaat çemberi içine alınırlar".

meritokrasi (*meritocracy*) *Statünün, yaş, sınıf, toplumsal cinsiyet ya da diğer benzer partikülarist veya kalıtsal avantajlar temelinde atfedildiği bir toplumsal sistemden ziyade, ona [statüye] beceri ve çaba üzerinden ulaşılan bir toplumsal sistemdir. Meritokrasi terimi, övgüye değer olanın, kendisinde biriken ayrıcalıkları hak ettiğini ima eder. Fakat pratikte sosyal bilimcilerin üzerinde anlaşabileceği sağlam liyakat ölçüleri bulmak oldukça güçtür.

Bu terim, *The Rise of the Meritocracy 1870-2033* (1958) başlıklı eserinde Michael Young tarafından, en üstün başarılarla özdeşleştirilen kişilerce idare edilen devlet yönetimine gönderme yapılarak ve liyakati, zekâ+çaba şeklinde tanımlayarak türetilmiştir. Young'ın fantezisi, eğitim sistemi sayesinde en becerikli insanların –mütevazı el işlerini mankafalara bırakarak- üst basamaklara yükseldiği, tamamen fırsat eşitliği hedefi üzerine kurulu bir toplumun aşırı sonuçlarını öngörme çabasına dayanıyordu. Young'ın kitabı, eğitim sisteminde zekâ ve beceriye yönelişin, toplumsal sınıf temeli üzerine kurulu eşitsizliğin yerine yalnızca zihinsel beceri eşitsizliğini kurumsallaştırdığını haber vermiştir. Çabayı oluşturan şeyler hakkındaki yargılar kaçınılmaz biçimde ahlâki olduğundan, meritokrasi terimine oldukça fazla itiraz olmuştur: Tembel bir dâhi liyakatle ödüllendirilebilir mi? Bu sorunun yanıtı evet ise, neden çok çalışan bir mankafa da aynı hakka sahip olmasın? Örnek bir metin olarak bkz. John Goldthorpe, "Problems of 'Meritocracy'", der. Robert Erikson ve Jan O. Jonsson, *Can Education Be Equalized?*, 1996). *Ayrıca bkz.* **başarı; toplumsal adalet.**

merkantil kapitalizm (*mercantile capitalism*) *bkz.* **kapitalizm**

merkantilizm (*mercantilism*) Bu konuda otorite olan E.A.J. Johnson'ın *Predecessors of Adam Smith*'de (1937) ortaya attığı bir düşünceye göre, yaygın biçimde milliyetçilik, korumacılık ve kendine yeterlilikle (otarşi) karıştırıldığı için "olumlu anlamda baş belası" haline gelen, oldukça tartışmalı bir terim. Erken dönem modern Avrupa devletleri arasındaki ilişkileri yönlendiren iktisadi kuramlara ve stratejik düşünceye gönderme yapan merkantilizm terimi, popülerliğini, Adam *Smith'in *The Wealth of Nations*'daki (Ulusların Zenginliği, 1776) on yedinci ve on sekizinci yüzyıl "merkantil sistemi" eleştirisine borçludur.

Smith'e göre, merkantilistler zenginliğin sıfır toplam düşüncesine (birisinin kazanması, kaçınılmaz olarak bir başkasının kaybetmesi demektir) göre hareket ediyordu ve bu yüzden özellikle *devletin uygun bir ticaret dengesi sağlamak amacıyla iktisadi alana müdahale edebileceği koşullarla ilgilenmişlerdi. Merkantilist sistemin bir saplantı düzeyine ulaşan politikasının ana özelliği, bir taraftan imal edilmiş malların ihracını desteklemek ve hammadde ithalatı için gerekli koşulları sağlamak, diğer taraftan imalat ürünlerinin ithalatını ve ülke içinde üretilen hammaddenin kaybını engellemektir. Merkantilizmin başlıca dogması, Thomas Mun'un *Englands Treasure By Forraign Trade*'deki (1664) şu ısrarında gizlidir: "Zenginliğimizi arttırmanın ve hazinemizi büyütmenin doğal aracı Dış Ticaret'tir". En önemli kural, "değer olarak, yabancılardan tükettiğimizden daha fazlasını onlara satmaktır". Ortaya çıkan ticaret düzenlemesi, altın birikimi ve "ulusal ekonomiyi oluştururken devleti de oluşturmak düşüncesi"ni hayata geçirmek için girişilen uluslararası güç mücadeleleri, varsayımsal olarak yalnızca tüccarların ve imalatçıların yararına olmuştur ("merkantilizm" teriminin kullanılmaya başlanmasının nedeni budur).

Smith gibi klasik *siyasal iktisatçılar, merkantilist öğretilerin sistematik bir eleştirisini yapmışlar ve kişiler ya da ülkelerin sistematik biçimde kişisel çıkar peşinde koşmasının, ekonomik pastanın büyümesi sonucunda ("komşunu mahvet" stratejisini tek başına sunmaktan ziyade) karşılıklı yarar getirebileceğini iddia ederek, iktisadi büyümenin anahtarı olan reel *sermaye birikimini öne çıkarmışlardır.

Sistemin tutarlılığının büyük ölçüde sonradan ortaya çıkmış, ama önceki süreçleri de kapsayan bir yaratım olduğunu unutmamak önemlidir. Merkantilizmin motifleri, mantığı, politikaları ve pratiği, ülkeden ülkeye çeşitlilik arz etmekle birlikte, etkisi çoğunlukla aynı olmuştur: yani yağma, savaş ve uluslararası şiddet.

merkezi eğilim ölçüleri (*measures of central tendency*) Bir *sıklık dağılımındaki merkezi değer (bu değerin "ortalama" olarak düşünülmesi oldukça yaygındır) için kullanılan istatistiki bir terim. Değişkenin ölçülmesi (*bkz.* *ölçüm) düzeyine (nominal, sıralı, aralık ya da oran) ve dağılımın şekline (normal ya da başka türlü) bağlı olarak, merkezi eğilimin çeşitli ölçüleri hesaplanabilir. Bunlardan en iyi bilineni ortalama değerdir ve bir ölçüler dizisindeki tüm değerlerin toplanıp, daha sonra -ortalama yaş, boy, sıcaklık, vb. göstermek üzere- o kümedeki örneklerin toplam sayısına bölünmesiyle bulunur. Yine de, eğer belirli bir dağılım ileri derecede çarpık (asimetrik) ise (yani, dizilerin bir ya da öteki ucunda aşırı değerde çeşitli sayılar varsa), ortancayı (medyan) hesaplamak daha anlamlı olabilir. Ortanca, sözcüğün tam anlamıyla bir dizi sayının ortasındaki değerdir ve örneğin, gelir dağılımı genellikle ileri derecede çarpık olduğu için ortalama gelirin hesaplandığı durumlarda ortalama değerin yerine kullanılabilir. Merkezi eğilimin üçüncü ölçüsü olan tepe değer (mod) ise sayısal olmayan bir değişkenin (örneğin, oy verme davranışı) en sık rastlanan kategorisini belirtmek amacıyla ve ortalama değer ya da ortancadan daha az kullanılmaktadır.

İstatistiğe giriş niteliğindeki her kitapta, merkezi eğilim ölçülerinin hesaplanmasına uygun formüller bulabilirsiniz. Bizim aşağıda vereceğimiz örnekler de yukarıda ana hatlarıyla belirtilen ilkeleri örneklemeye yardımcı olabilir. Örneğin, küçük bir kasabada oy kullanacak kişileri kapsayan bir anket,

seçmenlerin yüzde 40'ının Cumhuriyetçilere, yüzde 35'inin Demokratlara oy vereceğini, yüzde 25'inin ise oy kullanmayacağını göstersin. Bu durumda, bu kasabada yaşayan insanlar arasındaki tipik seçmenin Cumhuriyetçi olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü en büyük oranda temsil edilen kategori - tepe değer- budur. (İki tepe değerli kategoriyi kapsayan bir dağılıma çift tepe değerli dağılım adı verilir.) Buna karşılık, bir serideki ortanca (medyan) değer ortadaki birimdir; ya da, daha kesin bir ifadeyle, toplam gözlemlerin yüzde 50'sinden fazlasını ne aşan ne de başka bir değerce aşılan bir noktadır. Örneğin, bir sınavda çok sayıda öğrenciye test uygulanmış ve şu sonuçlar elde edilmiş olabilir: Joan -B, Bill -C, James -D, Brett -E, Joyce -F. Bu dağılımda ortadaki birim James'dir, çünkü onun üzerinde ve altında ikişer öğrenci vardır. Bu yüzden ortanca not da D'dir. Ortalama değer, "ortalama"dan bahsettikleri zaman çoğu insanın düşündüğü merkezi eğilimin ölçüsünü gösterir. Diyelim masasında çalışan bir üniversite profesörünün, haftanın her günü gelen telefonlarla çalışmasının kaç defa bölündüğünü çıkarabiliriz: Pazartesi 4, Salı 6, Çarşamba 4, Perşembe 4, Cuma 2, Cumartesi 4. Demek ki gelen telefonlar nedeniyle meydana gelen kesilmelerin toplam sayısı 24'tür (bu dizideki puanların toplam sayısı) ve her güne 4 telefonluk bir ortalama değer düşmektedir. *Ayrıca bkz.* **çarpıklık.**

merkez-periferi modeli (*centre-periphery model*) Merkez-periferi modeli, ya belli bir ülke içinde ya da (daha yaygın olarak) kapitalist toplumlar ile gelişmekte olan toplumlar arasındaki ilişkiye uygulanan biçimiyle, ileri ya da metropol "merkez" ile daha az gelişmiş "periferi" arasındaki yapısal ilişkiyi tarif eden ve açıklamaya çalışan bir mekânsal metafordur. Bu metaforun ülke bazındaki kullanımı siyasal coğrafya, siyaset sosyolojisi ve *emek piyasası incelemelerinde yaygındır.

Fakat sosyolojide, merkez-periferi modeliyle muhtemelen en fazla iktisadi *azgelişmişlik ve *bağımlılık incelemelerinde karşılaşılır ve bu haliyle *Marksist analiz geleneğinin unsurlarından birisidir. Merkez-periferi modelinin bu bağlamda kullanılması, analizin biriminin üretim ve dağıtımdaki dünya sistemi olduğunu varsaymakta; ayrıca, azgelişmişliğin geri, geleneksel bir ekonomiye işaret eden basit bir betimsel terim değil, tam tersine, kökleri genel bir *emperyalizm kuramında bulunan bir kavram olduğunu göstermektedir.

Merkez-periferi modeline göre, azgelişmişlik geleneğin sonucu değildir; azgelişmişlik, *kapitalizmin merkezi kapitalist ülkelerdeki gelişmesi - ve dünya ölçeğinde sürekli yeniden üretilmesi- açısından zorunlu sürecin bir parçası olarak üretilir. Kapitalist ülkelerde merkezi bir çekirdeği varsayan bu kuram, ekonominin *piyasa güçlerince belirlendiğini, sermayenin oldukça organik bir bileşimi bulunduğunu ve ücret düzeylerinin görece yüksek olduğunu öngörmektedir. Periferi ülkelerde ise, sermayenin düşük bir organik bileşimi vardır ve ücretler emeğin yeniden üretim maliyetini karşılayacak düzeyde değildir. Gerçekten, emek gücünün yeniden üretim maliyeti kapitalist olmayan ekonomilerle, özellikle kırsal geçim üretimiyle telafi edilebilmektedir. Periferi ekonomilerde aynı şekilde üretim ve dağıtım da büyük ölçüde *akrabalık ya da *patron-klient ilişkileri gibi piyasa dışı güçlerce belirleniyor olabilir.

Anlaşılacağı üzere, merkez-periferi modeli, küresel ekonominin, askeri, siyasal ve ticari gücünü devreye sokarak periferi ülkelerden ekonomik bir

artık elde eden ekonomik merkezler arasındaki yapısal bir ilişkiyle ayırt edildiğini göstermektedir. Bu sürecin başlıca faktörlerinden birisi, merkez ile periferi arasında ücret düzeylerinde görülen eşitsizliktir; bu eşitsizlik, kapitalist işletmelerin üretimlerinin bir kısmını ya da tümünü azgelişmiş bölgelere kaydırmalarını kârlı duruma getirmektedir. Kâr elde etme, işgücünün yeniden üretim maliyetinin bir kısmının ücretle karşılanmayıp, kapitalist olmayan sektörden sağlanan kazançla karşılanmasına bağlıdır. Öyleyse, merkez-periferi modelinin yandaşlarına göre, kapitalizmin işletmelerini azgelişmiş bölgelere kaydırarak geleneksel ve geri toplumları geliştirmekte olduğu görüntüsü vermesi, sermayenin kapitalist olmayan ekonomilerin zararına olacak (ya da bu ülkelerde tedrici biçimde azgelişmişliğe yol açacak) şekilde gelişip büyümesini sağlayan yapısal ilişkinin maskesinden başka bir şey değildir.

Merkez-periferi modeli iki ana tartışma doğurmuştur. Bu tartışmalardan birincisi, farklı iktisadi formları, her üretim tarzının kendi üretimi ve dağılımı arasındaki ilişki temelinde kavramsallaştırmaya çalışan kapsamlı bir *üretim tarzları kuramının geliştirilmesiyle ilgilidir. Diğer tartışma ise, farklı üretim tarzlarının eklemlenmesini irdeleyerek merkez ve periferinin alanları arasındaki kesin bağları ortaya çıkarmaya çalışacaktır. Her iki tartışma da aşırı derecede kuramsal -veya en azından fazla pratik önem taşımayan- bir çerçevede görülebilir. Merkez-periferi modeli çeşitli tipteki *dünya sistemi kuramlarında da yer almaktadır (örneğin bkz. A.G. Frank, *Dependent Accumulation*, 1978 ve S. Amin, *Eşitsiz Gelişme* [*Unequal Development*], 1976). *Ayrıca bkz.* **iktisadi ikicilik (düalizm); yeni sömürgecilik.**

merkezsizleşmiş benlik (*decentred self*) *bkz.* **Althusser, Louis; Descartes, René; yapısalcılık**

Merleau-Ponty, Maurice (1905-1961) Özellikle beden, bilinç ve dış dünya arasındaki ilişkilerle ilgilenip, alan olarak fenomenolojiyi seçmiş, bir zamanlar Jean-Paul Sartre'ın arkadaşı ve meslektaşı olan Fransız filozof. Merleau-Ponty'nin dille ilgili çalışmaları çoğunlukla *fenomenoloji ile yapısalcılığı birbirine bağlar nitelikte görülmüştür. Merleau-Ponty'nin en önemli kitabı *The Phenomenology of Perception*'dır 1945). Her ne kadar Anthony Giddens, Merleau-Ponty'nin fikirlerinin bir kısmını *Toplumun* Kuruluşu'na (*The Constitution of Society*, 1984) ele almış olsa da, sosyologlar onun çalışmalarından ender olarak yararlanmışlardır.

mesihçi hareket (*messianic movement*) Bu terim, İbranicede "meshedilmiş kişi" anlamına gelen, dinsel nitelikli "Mesih" kavramından türetilmiştir. Mesih, yeni bir çağ ya da Tanrının Krallığı'nı getirmek üzere insanlığa gönderilmiştir. Hz. İsa, ilk dönem Hıristiyan kilisesi tarafından Mesih olarak görülmüştür. Din sosyolojisinde mesihçi sosyoloji terimi, daha genel olarak insanları şu anki sefaletlerinden kurtaracak bir Mesih'in geleceği beklentisi içinde olma ve ona göre yaşamayı gerekli gören *toplumsal hareketlere gönderme yapar. Mesihçi hareketler özellikle *Üçüncü Dünya toplumlarında tipik bir şekilde *yoksunlukla ilişkilidir; çünkü bu toplumlarda mesihçi inançlar daha iyi bir dünya umudunun ifadesidirler. Mesihçi hareketler genelde, içinde Hıristiyan kurtuluş temalarının yerli dünya görüşleriyle harmanlandığı, Hıristiyan ve yerlilere ait inançlar sisteminin bir sentezi üzerine kuruludur.

Sosyolojide, mesihçi inançların akıldışı olup olmadığına dair oldukça geniş bir tartışma vardır. Bazı antropologlar, mesihçi hareketlerin, yerli insanların bakış açısına göre kontrol dışı ya da akıldışı bir dünyaya yönelik akılcı tepkiler olduğunu iddia etmektedirler. Marksist bir perspektiften değerlendirildiğinde ise, mesihçi hareketler, beyaz sömürgeciliği ve zulmü tarafından toplumsal gerçekliği yok edilen yerli halkların yabancılaşmasının bir sonucudur. *Ayrıca bkz.* **binyılcılık; yeni dinler.**

meslek (*occupation*) Emek piyasalarının büyümesinin bir sonucu olarak ev eksenli işlerden ayrılan iktisadi bir rol. Mesleki roller, bir sanayi kuruluşunun, resmi bir dairenin ya da sosyo-ekonomik yapının içindeki daha geniş bir iktisadi işbölümünün bir parçasını oluşturur. *Ayrıca bkz.* **emek piyasası; mesleki ayrım; mesleki sınıflandırma.**

meslekçi eğitim (*vocationalism*) Müfredat programının içeriğinin mesleki ya da endüstriyel açıdan getireceği yararlara, *insan sermayesi olarak pazarlanabilirlik değerine göre belirlenmesi gerektiğini savunan bir eğitim felsefesi ya da pedagojisi. *Ayrıca bkz.* **yetiştirme sosyolojisi.**

mesleki ayrım (*occupational segregation*) Ücretli *istihdam bağlamında, erkekler ve kadınların (ya da farklı etnik ve dinsel grup üyelerinin) -iki (ya da daha fazla) ayrı işgücü oluşturacak şekilde- farklı türde mesleki roller ve görevlere dağıtılmasına bağlı olan işbölümü. Geleneksel olarak, dikey iş ayrımı (bu tür bir ayrımda -diyelim- erkek ya da beyaz çalışanlar daha üst statülerde ve daha yüksek ücret ödenen işlerde yoğunlaşır), yatay iş ayrımından (bu durumda farklı cinsiyetler ya da etnik gruplar, farklı türden mesleklerde çalışırlar: erkeklerin mühendis, kadınların sekreter olması gibi) ayrılmaktadır. Dikey/yatay iş ayrımı, *işbölümü maddesinde daha geniş bir açıdan tartışılmıştır.

Mesleki ayrımla *emek piyasaları bölünmesini birbirine karıştırmamak gerekir. Mesleki ayrım, belirli işlere sahip olan birey ya da grupların birbirlerinden ayrı biçimde ele alındığı ve böylece aralarındaki rekabetin çok küçük çaplı kaldığı süreçlere göndermede bulurken, emek piyasaları bölünmesi genellikle, emek piyasalarının -her biri farklı kariyer ödülleri, istihdam koşulları, vb. sunan- şirket içi bölümler şeklinde farklılaşmasına yöneliktir. Bu ikisi arasında zorunlu bir ilişki yoktur, çünkü cinsiyetlerin farklı türden mesleklere ayrıldığı, ama kadınların nispeten iyi çalışma koşulları ve kariyer fırsatlarına sahip olduğu toplumlar (en azından cinsiyete dayalı mesleki ayrımın benzer ölçülerde olduğu diğer toplumlarla karşılaştırıldığında) vardır.

Cinsiyete dayalı mesleki ayrım tüm sanayileşmiş ülkelerde (değişik derecelerde ortaya çıksa da) yaygındır. Etnik gruba dayalı mesleki ayrım daha çok ABD ve Avrupa'da yaygındır. Dine dayalı mesleki ayrım ise daha seyrek ortaya çıkar (buna karşın, Kuzey İrlanda'da Protestanlarla Katolikler arasında belirli ölçülerde ayrı emek piyasalarına hâlâ rastlanmaktadır).

Ölçüm problemleri, ampirik mesleki ayrım incelemelerinde çok büyük önem taşımaktadır. Belirli bir etnik gruba mesleki ayrım yapıldığını ileri sürebilmek için ihtiyaç duyduğumuz ölçü, bir meslekte çalışanların oranların başka bir meslek karşısındaki oranıdır. Dikey iş ayrımının varolduğunu söyleyebilmek için, yüksek kaliteli ve dolgun ücretli mesleklerde bir cinsiyetin diğer cinsiyet karşısında ne oranda üstün olduğuna bakmak gerekmektedir.

Yatay ayrımın popüler bir ölçüsü *benzersizlik endeksidir. Ancak, hem dikey hem yatay ayrımın yaygın biçimde kullanılan başka alternatif katsayıları vardır (örneğin, her ana mesleki grup için kadın istihdam payının toplam kadın istihdam payına bölünmesiyle hesaplanan kadın temsil katsayısı). Bu endekslerin çoğu, belirli bir *mesleki sınıflandırma içindeki ayrıntılara karşı oldukça duyarlıdır: sınıflandırma ne kadar ayrıntılı olursa, mesleki ayrım derecesi de o kadar büyür. Zaman ve değişik ülkeler çerçevesinde karşılaştırma yapıldığında bu durum son derece büyük önem kazanır (çünkü, hem toplumsal *anket araştırmalarında hem de *resmi istatistiklerde standartlaştırılmış ülkeler arası mesleki sınıflandırmalara göreli ve seyrek olarak da olsa hâlâ rastlanmaktadır). Araştırmacılar, mesleki ayrımla ilgili tek bir sayı endeksinin, mesleki yapı içindeki değişimin oluş biçimlerini açığa çıkarma olasılığının kesinlikle bulunmadığını giderek daha çok fark etmektedirler. Başka bir alternatif ise, birleştirilmiş ve ayrılmış meslekler arasındaki farklılıkları, gruplar ve zaman karşısındaki göreli önemlerine göre ölçmektir. Bu tür ölçüm problemleri toplumsal *mobilite literatüründe tartışılan problemlerle paralellik göstermektedir.

*Ataerkillik ve *insani sermaye kapsamındaki çeşitli kuramlar, istihdam sürecindeki kadın-erkek ayrımını *ev içi işbölümüyle ilişkilendirir. İstihdamdaki etnik ayrım da insan sermayesi kuramı çerçevesinde ele alınmakla birlikte, daha yaygın olarak *ayrımcılığa ya da (tarihsel olarak) *sömürgeciliğin mirası olmasına atfedilmektedir. Catherine Hakim'in *Key Issues in Women's Work: Female Heterogeneity and the Polarisation of Women's Employement* (1996) adlı çalışması, cinsiyete dayalı mesleki ayrımla ilgili ölçüm problemleri ve birbirine rakip açıklamaların kapsamlı bir eleştirisini içerir; çeşitli sanayi toplumlarıyla ilgili istihdam verilerinin ampirik bir incelemesini sunar ve emek gücü kutuplaşması ile kadınların ezilmesini, -cinsiyetler arasındaki fırsat eşitsizliklerinden hareketle daha yaygınlaşan sonuçlardan ziyade- evdeki cinsel işbölümü konusundaki inançlar ile genel olarak cinsel farklılıklar ideolojisi çerçevesinde ele alan (tartışmalı) bir yorum önerir. Mesleki ayrımla ilgili benzer türdeki verilerin çelişik yorumları için bkz. der. Alison M. Scott, *Gender Segregation and Social Change* (1994).

mesleki cemaat (*occupational community*) *bkz.* **toplum imgeleri**

mesleki kariyer (*occupational career*) *bkz.* **kariyer**

mesleki mobilite (*occupational mobility*) Mesleki mobilite, çoğunlukla yanlış biçimde *toplumsal mobilite diye adlandırılmaktadır. Mesleki mobilite, toplumsal alandaki tabakalaşma sistemi sayesinde, mesleki bir grubun kendi hareketini, bir mesleğin tek bir üyesinin hareketini ya da mesleki bir mevkinin hareketini ifade eder. Bu üç hareket çerçevesinde, Hindu *kast sistemi incelemeleri birinci; baba-oğul mesleki başarı incelemeleri ikinci; Harrison White'ın din adamlarının mesleki hareketlerini konu alan incelemesi de üçüncü hareketi temsil etmektedir.

Mesleki mobilite incelemelerinin büyük kısmı, -hareketin değerinin ölçülmesinde belirleyici olan- prestij ya da *statü çerçevesinde *mesleklerin tek boyutlu bir *ölçeklemesini ya da derecelendirmesini ortaya koymaktadır. Buna göre, "aşağı doğru" mobilite mesleki prestijde bir kaybı ifade ederken, "yukarı doğru" mobilite bir artışı gösterir. Bu konuda önemli bir ayrım,

iç ya da kuşak içi mobilite (örneğin, kariyer modelleri) ile *ara* ya da kuşaklar arası mobilite (örneğin, kast mobilitesi veya baba-oğul başarısı) arasında yapılır. ABD ve Avrupa'da yapılan klasik incelemelere göz atacak olursak, bugün artık çocukların (özellikle, oğlan çocuklarının) statü başarılarının ebeveynlerine dayalı kökleriyle ilintili olduğunu sergileyen çok sayıda ülke çapında incelemeye rastlayacağımız kesindir. Söz konusu incelemelerde, bu durum, verili bir mesleki kategori içindeki ebeveynlerin çocuklarının mesleki yönelimini açığa çıkaran ve -buna bir anlamda karşıt olarak- şu anda verili bir kategori içindeki çocukların ebeveynlerinin mesleki kökenlerini gösteren Baba-Oğul Devridaim Tablosu'yla simgelenmiştir. Bu tablonun çözümlenmesi, çoğu geleneksel mesleki mobilite incelemesinin özünü oluşturur. Yalnız günümüzde, analiz biçimi olarak, başarıyı etkileyen değişkenlerin karmaşık bağımlılık ağını birbiriyle ilişkilendiren yapısal modeller daha çok tercih edilmektedir. *Ayrıca bkz.* **statü kazanma.**

mesleki prestij (*occupational prestige*) Mesleki prestij öncelikle işlere ya da *mesleklere atfedilen farklı toplumsal değerlendirmeleri göstermektedir. İnsanların yaptıkları işler hakkında bildikleri şeyler ya da mesleklerini değerlendirmeleri, büyük ölçüde verili bir durum kabul edilir. Oysa onlara başka insanların atfettikleri değerlerin çok daha fazla çeşitli olduğu görülebilir.

İnsanların bir mesleğin "genel konumu"nu nasıl sınıflandırdığı sorusu (ki bu en yaygın sorudur), mesleki prestijin, dolayısıyla mesleklerin toplumsal *statüsünün bir ölçüsü sayılmalıdır. Yalnız bu noktada, "prestij" ve "statü"nün yanı sıra "toplumsal yararlılık"ı da içeren bir sürü başka kriter ortaya atılmıştır. Mesleklerin ölçeğini (bu ölçek uygulamada değişmez biçimde ülke çapındadır) elde edebilmek üzere denek sınıflandırmaları, tipik biçimde ya ortalamaları alınarak, ya da - C C. North ve P.K. Hatt'in 1947'deki klasik Amerika incelemelerindeki ("Jobs and Occupations: A Popular Evaluation", *Opinion News*) gibi– bir mesleğin "mükemmel toplumsal konum"u olduğuna karar verenlerin yüzdesi alınarak derlenir. Ölçek, bu işlemin sonucunda elde edilen toplam sıralanmış verilerdir. Sınıflandırmadaki çeşitlilikler genellikle önemli ve uyumlu olarak değerlendirilse de, gerçekte bunlara fazla önem verilmez ve algılama ile değerlendirme arasında tutarlı toplumsal farklılıklar olup olmadığına dair bir tartışmaya dahil edilir. Yapısal-işlevselcilerin algılama ile değerlendirme arasında tutarlı toplumsal farklılıklar olup olmadığına yönelik incelemelerinin çoğunda, ortalaması alınmış farklı ulusal sınıflandırmalar arasında bir uygunluk bulunduğu ileri sürülür; ancak bu sonuç, ülkeler arasında bir konsensüsten ziyade, muhtemelen incelemenin az sayıda, birbirine çok benzer, stereotip mesleklerle sınırlandırması gerekliliğinden kaynaklanmıştır.

Mesleki prestij puanlarının önemli rol oynadığı başka bir alan, toplumsal sınıf oluşumu, eğitim başarısı ve toplumsal *mobilite aracılığıyla ortaya çıkan mesleki miras (bu kavramların kendine özgü ve metodolojik anlamları bazen belirsiz kalsa da) hakkındaki ampirik sosyolojik incelemelerdir. Karşılaştırmalı mesleki mobilite incelemelerinde herhalde en yaygın biçimde kullanılan mesleki prestij ölçeği Treiman Ölçeği'dir (bkz. D.J. Treiman, *Occupational Prestige in Comparative Perspective,* 1977). *Ayrıca bkz.* **statü kazanma.**

mesleki sınıflandırma (*occupational classification*) Mesleki sınıflandırmanın

en küçük birimi, bir bireyin yerine getireceği görevler kümesi şeklinde tanımlanan iştir ve her iş genellikle bir iş unvanı ya da etiketiyle özdeşleştirilir. Meslek, bazı zamanlar işin kendisiyle eşanlamlı olarak kullanılır, fakat ortak bir mesleki unvanla özdeşleştirilen benzer işlerden oluşan bir grubu da ifade edebilir. İşler ve meslekler yalnızca görevlerle değil, aynı zamanda *vasıf, sorumluluk, kazanç, işe giriş nitelikleri ve prestij (*bkz.* *statü) gibi kendileriyle ilişkili özellikler çerçevesinde de tanımlanmaktadır. Daha yaygın olan özellikler ise, yaşam tarzı, kültürel tavırlar, vb. gibi mesleklerden beklenen davranışlar ve yükümlülüklerden türetilebilir.

Mesleki sınıflandırmalar, esas olarak işleri ve meslekleri gruplandırma ve derecelendirme biçimleridir. Sınıflandırma sistemleri bir incelemede hangi kritere öncelik verildiğine göre çeşitlilik kazanır ve tasarlanan analizin amacı ile uygulanan kuramsal çerçeveye bağlı olarak değişir. Bu sınıflandırmaların çoğu, ulusal nüfus sayımı daireleri tarafından, ulusal istihdam verilerini elde etmek üzere oluşturulur. En yaygın sınıflandırma olan Uluslararası Standart Meslek Sınıflandırması (ISCO) Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından geliştirilmiştir ve bugün, yayınlandığı ilk yıllara göre birbirlerinden ayrılan birkaç versiyonu vardır ("ISCO-68" ve "ISCO-88" sınıflandırmaları). Sonuncu sınıflandırma (1988), iş ("yerine getirilen görev ve vazifeler") ve vasıf (hem vasıf düzeyi ya da "istenilen görev ve yükümlülüklerin karmaşıklığı ile boyutu", hem de "gereksinim duyulan bilgi alanı, kullanılan araç ve makineler, işlenilen ya da kullanılan malzemelerle birlikte üretilen mal ve hizmetlerin türleri"yle tanımlanan vasıfta uzmanlaşma) kriterlerine dayanır. Bu yaklaşım, birleşmenin en üst seviyesinde, hiyerarşik yapısı on ana gruptan oluşan bir piramit ortaya çıkarır: Söz konusu 10 ana grup 28 alt-ana gruba, 116 küçük gruba, 390 birim gruba bölünmüştür. Dolayısıyla, örneğin 4. ana grubun (tüm masabaşı görevlileri) içinde 41. alt ana grup büro çalışanlarıdır ve onlar da, 4121. (muhasebe ve evrak kayıt görevlileri) ve 4122. (istatistiki ve mali verileri toplayan görevliler) birim grupları içeren 412. küçük grubu oluştururlar. ABD Nüfus Sayımı Bürosu (US Census Bureau) ve İngiltere Ulusal İstatistik Ofisi (UK Office of National Statistics), bundan oldukça farklı biçimde kendi sınıflandırmalarını temel alan kuruluşlardır.

Mesleki veriler sosyolojide yaygın biçimde *statü kazanma ve *mesleki mobilite analizlerinde kullanılır. Dolayısıyla, sınıflandırmada tutarlı kriterlerin olması ve gruplandırılmış verilerin hiyerarşik biçimde düzenlenmesi bazen önemli görülmüştür. İş konumu ve piyasa konumuna odaklanan sınıf kuramcıları, gelir kaynakları ve düzeyleri, istihdam statüsü ya da istihdam koşullarına dayalı mesleki sınıflandırmaları tercih ederler. Bu tür mesleki sınıflandırmaların en iyi örneği olan *Goldthorpe Sınıfları (bazı ülkelerde Erikson-Goldthorpe-Portocarero Sınıfları diye bilinmektedir), Britanya örneği çerçevesinde, İngiltere nüfus sayımı dairesinin uyguladığı meslek ve istihdam statüleri sınıflandırmasından türetilmiştir (bkz. R. Erikson ve J.H. Goldthorpe, *The Constant Flux*, 1992). Toplumsal sınıfı toplumsal statüyle eşitleyenler, çoğunlukla sınıfsal konumun temeli saydıkları *mesleki prestije dair öznel değerlendirmelere başvurmuşlardır; örneğin Hope-Goldthorpe Mesleki Prestij Ölçeği (bkz. J.H. Goldthorpe ve K. Hope, *The Social Grading of Occupations*, 1974).

Öte yandan, mesleki sınıflandırmaların çoğunun, mesleklerin ayırt edilme, gruplanma ve derecelendirilme biçimlerinde ifadesini bulan bir erkek yanlılığını dışa vurduğu doğrultusunda bir sav vardır. Kadınların yoğun olarak çalıştığı meslekler, koşulları değişince işten ayrılamamaları ve başka bir işe girememeleri için, sık sık son derece düşük bir toplam düzeyinde (örneğin, sekreterlik türü mesleklerde olduğu gibi) gruplandırılmıştır. Benzer biçimde, yine çoğunlukla kadınların egemen olduğu mesleklerin vasıf ve statüleri, muhtemelen bu tür mesleklerin konumunun sonradan türetilen bazı statü sınıflandırmaları içinde çarpıtılması sonucunda göz ardı edilmektedir.

Toplumsal ve ekonomik değişim sürekli olarak mesleki yapıyı değiştirir ve belirli bir sınıflandırmanın bu yapıyı yansıtma kapasitesini zaman içinde kısıtlamaya başlar. Bu yüzden, her ne kadar güncelleştirme işlemlerinin mesleki yapıda zaman içinde gözlenen değişiklikleri tanımlama sürecini iyice karmaşıklaştırması gibi bir durum ortaya çıkabiliyorsa da, sürekli olarak birtakım düzeltmeler ve eklemeler yapmak herhalde zorunludur. Söz konusu sürecin karmaşıklaşmasının nedeni ise, bu eklemelerin bazılarının basit biçimde değişen sınıflandırmanın kendi sonuçları olabilmesidir.

mesleki toplumsallaşma (*occupational socialization*) Bir çalışma ortamında, yeterliliğin kabul edilmesi ve sürekli olması için gerekli tutum ve davranışların öğrenilmesi. Bu tutum ve davranışlar arasında, eğitimle edinilen vasıflar, resmi olmayan çalışma normları ve emsal teşkil eden grup değerleri ve ilişkileri sayılabilir.

mesleki yapı (*occupational structure*) Toplumdaki *mesleklerin toplam dağılımını ifade eder ve vasıf düzeyine, ekonomik işleve ya da toplumsal statüye göre sınıflandırılabilir. Mesleki yapı, şu tür çeşitli faktörlerle şekillenir: ekonominin yapısı (farklı sanayilerin ekonomik yapı içindeki nispi ağırlığı), *teknoloji ve *bürokrasi (teknolojik becerilerin ve idari sorumlulukların dağılımı), *emek piyasası (mesleklere özgü ücret ve koşullar) ve statü* ile prestij (mesleki kapanma, yaşam tarzı ve toplumsal değerler). Bu faktörlerden herhangi birine nedensel bir öncelik atfetmek mümkün değildir; dahası, bu faktörlerin mesleki yapıyı şekillendirmede oynadıkları roller de toplumla birlikte zaman içinde değişmektedir. Örneğin, *sanayileşmenin Avrupa'daki ilk evresinde *imalatın elle icra edilen meslekler üzerinde hâkimiyeti söz konusuyken, son zamanlarda imalat sektörünün küçülmesi ve hizmet sektörünün büyümesiyle birlikte beyaz yakalı mesleklerde bir genişleme gözlenmiştir. Ayrıca, *kol ve kafa emeğine dayalı meslekler arasındaki ayrım da bulanıklaşmıştır.

Mesleki yapı, çeşitli sınıflandırma şemaları aracılığıyla tanımlanır ve analiz edilir. Sınıflandırma şemaları, benzer meslekleri vasıf, istihdam statüsü ya da işlev gibi kriterlere göre gruplandırır. Söz konusu sınıflandırmalar, ampirik iktisadi ve toplumsal sınıf analizleri için de bir temel oluşturmaktadır. *Ayrıca bkz.* **mesleki sınıflandırma; sanayi sektörü.**

meşruiyet, meşrulaştırma (*legitimacy, legitimation*) Meşrulaştırma, *gücün (iktidarın) yalnızca kurumsallaştığı bir süreci değil, aynı zamanda ve daha önemli olarak, ona atfedilmiş ahlâki bir temeli de anlatır. Meşruiyet (veya otorite), geçerli sayılan istikrarlı bir güç (iktidar) dağılımının yansıttığı bir özelliktir.

Güç (iktidar) ile meşruiyet arasındaki ilişkinin karmaşıklığının kavranmasında merkezi bir yere sahip olan

Max *Weber, "olgusal güç" ile "otoriteryen hükümranlık gücü"nü iki *ideal tip olarak ayırmaktadır. "Olgusal güç", piyasadaki mal ve hizmetler üzerindeki kontrolün kişilerin güce özgürce boyun eğmesini gerektirdiği, *çıkarlar temelinde işleyen bir tabiyet ilişkisiyle tanımlanır. Çıplak olgusal güç, kendisini haklı çıkarma ihtiyacı duymasına ve bunu kendisine itaati sağlamak için görev duygusunu çağrıştıran meşrulaştırma süreci aracılığıyla gerçekleştirmesine karşın, "otoriteryan hükümranlık gücü" kişisel güdülere ve çıkarlara aldırmaz.

Meşruiyet, geleneksel, karizmatik ya da hukuksal-rasyonel temeller üzerine kurulu bir güç tarafından iddia edilebilir. Benzer şekilde, meşruiyet (ve ona bağlı olarak otorite) gücün dağılımının, gelenek, çoğu kez vahiyle birleşmiş sevgisel ve duygusal temeller (karizma), mutlak bir şeye değerselakılcı itimat veya inanç, ya da düzenin yasallığına duyulan inanç temelinde gerçekleştirilmesiyle sağlanabilir. Tahakkümü sürekli kılabilmek için gerçekleştirilen gerekçelendirme işleminin -meşrulaştırmanın- içeriği, bürokrasiler gibi ampirik tahakküm yapılarında görülen farklılıkların temelini oluşturur.

Weber, bir düzenin meşruiyetini onun "geçerliliği"nden ayırır. Eylemin daha çok meşru bir düzenin varlığına olan inançla yönlendirilmesine bağlı olarak, düzen daha geçerli hale gelir. Bir düzen, az çok meşru olmaktan ziyade, şu ya da bu bu düzeyde geçerlidir.

Weber'in yazılarında, olgusal gücü, bir arada bulundukları için *piyasayla ve ona bağlı olarak *sınıfla, meşru gücü ise *statü düzeniyle ve ona bağlı olarak statü gruplarıyla özdeşleştirmek mümkündür. Diğer tüm güç çeşitleri bu ikisinin karışımı olacaktır; yine de, ticari sınıflar, mülk sahibi sınıflar ve toplumsal sınıflar, statü düzenince desteklenen sınıf gücünün nihai meşrulaşmasına yönelen artzamanlı bir hareketle bağıntılıdır. Gelenek, alışkanlık, âdet, hukuki yasa ve son olarak dinsel kodlar tarafından yönlendirilen eylemin ortaya çıkması, yönetenlerin iktidarının meşrulaştırılma sürecinin evrelerini gösterir ve er ya da geç, iktidarın istikrarlı bir şekilde dağılımına yol açar. Bununla birlikte, "pozitif ayrıcalık miti"nin artık kitleler tarafından sorgulanmaksızın kabul edilme durumu ortadan kalktığında ve "sınıfsal konum" bireyin kaderinin belirleyicisi olarak görülür hale geldiğinde, statü düzeni üzerine kurulu meşruiyetin ve ona eşlik eden ideolojik meşrulaştırmanın, statü düzeninin kendisiyle birlikte yıkıldığı söylenebilir. Sonuç olarak Weber, meşrulaştırma krizine neden olan faktörlerin neler olduğu konusunda özel açıklamalar sunmaz. Buna karşın, "Class, Status and Party" başlığını taşıyan ünlü makalesinin, ortak sınıf eyleminin oluşması için gerekli koşullarla ilgili bölümünde, böylesi bir senaryoyla ilgili bazı ipuçları sunmaktadır.

Öte yandan *yurttaşlık ideolojisi, resmi, sivil, siyasal ve toplumsal hakların genişletilmesiyle elde edilen bütünleşmenin, geç *kapitalizmin piyasa tarafından yaratılan eşitsizlikleri karşısında bir statü düzeni sağladığı örneklerde, meşrulaştırma ilkesinin modern bir örneği olarak görülebilmektedir. Fakat bu biçimsel hakların tatminkâr bir içeriğe (yasalar önünde gerçek eşitlik, gerçek mülkiyet hakkı, eşit konuşma özgürlüğü olanakları ve bir refah toplumunun içinde toplumsal *refah yardımları aracılığıyla sağlanan katılım araçları) kavuşması için uygulanan baskılar, yurttaşlığın meşrulaştırıcı rolünü yok edebilecek bir potansiyelle yüklüdür.

meşruiyet krizi (*legitimation crisis*) *bkz.* **eleştirel kuram**

meta fetişizmi (*commodity fetishism*) Karl *Marx'ın *Kapital*'in birinci cildinde geliştirdiği bir fikir. Marx kullanım değeri ile mübadele değeri arasında bir ayrım yapmıştır: Kullanım değeri bir nesnenin yararlılığıyla ilgili bir yargıyı gösterirken, mübadele değeri aynı nesnenin pazardaki mübadele sonucunda bulacağı karşılıktır. Para, mübadele aracını sağlar ve eşitsiz, farklı nesneleri birbiriyle eşit ilişkilere sokar; örneğin restoranda yediğiniz bir yemek dört kitap değerinde olabilir. Mübadele değerleri, nesneleri üretmek için o evrede gerekli olan emek zamanının oranına bağlıdır. Bu da bizi toplumsal *işbölümüne, *kapitalist toplumda varolan karmaşık, karşılıklı bağımlılık ilişkilerine götürmektedir. Fakat bu karmaşık ilişkiler, *pazardaki mübadelelere katılan ve metalar arasındaki ilişkilerin yalnızca (fiyatla ilgili) sonuçlarını gören kişilerin gözünde çok açık değildir. Dolayısıyla böyle insanlar, bu ilişkileri (yanlış, ama kendi amaçları bakımından yeterli biçimde) özerk olarak, toplumsal işbölümüne bağımlı olmaktan ziyade bu işbölümünü yönlendiren, farklı üreticiler arasındaki ilişkiler olarak görürler. Marx'ın, tıpkı kullanım değeri gibi ekonomik değeri de metaların içkin bir özelliği sayan burjuva iktisatçıları eleştirmesine temel hazırlayan bu yanılsama, genelleştirildiği zaman meta fetişizmini oluşturur.

Meta, insanların yetenekleriyle donatılmış olması anlamında bir fetiştir, dolayısıyla görünüşe göre başımıza gelenlerin hepsi piyasanın durumu ve hareketinden kaynaklanmaktadır. György *Lukács, bu teoriyi genişleterek şeyleşme kuramına bağlar: Tüm insan ilişkileri ve deneyimler metalar gibi algılanmaya başlar ve biz de onlara şeyler gibi yaklaşırız. Meta fetişizmi, kapitalist toplumlarda *ideoloji analizinin bir boyutudur: Dipte yatan gerçek ilişkiler bizim algılayamayacağımız şekilde gizlidir ve biz kendi dünya anlayışımızı yalnızca görünümlere bakarak kurarız.

meta zincirleri, meta zinciri analizi (*commodity chains, commodity chain analysis*) Ulusaşırı meta süreçleri ile küresel kaynaklar bulma ve ürünlerini küresel düzeyde pazarlamaya çalışan şirketleri birleştiren ekonomik bağların meydana getirdiği ağ. Bazen "küresel meta zincirleri" yaklaşımı diye de bilinen meta zinciri analizi, *dünya sistemi perspektifinden geliştirilmiş bir yöntemdir. Bu yöntem, giyim eşyaları, otomobiller, gıda malzemeleri ve ilaçlar gibi malların imalatı ve dağıtımı için dünya çapında kurulan organizasyonel, coğrafi ve kültürel boyutları izleyerek kapitalizmin ulus devletler içine kapanmış, tedrici bir süreci temsil ettiği varsayımına karşı çıkmaktadır. Bazen üretici-yönelimli (ulusaşırı şirket) ile alıcı-yönelimli (ticari şirket) meta zincirleri arasında bir ayrım yapıldığı da görülür. Bu konuyla ilgili özet yorumlar ve örnekolay incelemeleri için bkz. der. Gary Gereffi ve Miguel Korzeniewicz, *Commodity Chains and Global Capitalism* (1994). *Ayrıca bkz.* **küreselleşme.**

metafizik (*metaphysics*) Bir bütün olarak dünyanın, ya da gerçekliğin doğası veya yapısı üzerine bir kuram tasarlayan felsefi projeler içinde en iddialı olanı. Yaygın bir şekilde metafizik diye adlandırılan bu projenin entelektüel geçerliliğine, yirminci yüzyıl Batı felsefesi içinde geniş ölçüde karşı çıkılmıştır. Metafizik, klasik Yunanistan'da ve bunun yanı sıra bilimsel devrim bağlamında on yedinci yüzyılda Avrupa'da gelişmiştir. *Decartes, Leibniz ve Spinoza gibi filozoflar, aklın sistematik kullanımının kendilerini, dünyanın doğasına dair, dünya hakkındaki sıradan, gündelik anlayışımızdan

oldukça farklı nitelikte olduğunu görmeye götüreceğini düşünmüşlerdi. Fakat bilimin kendisi de bu sonucu doğuruyordu. Metafiziğin iddiaları hakkındaki modern şüpheciliğin kaynağı Immanuel *Kant ve David *Hume gibi filozoflardır. İki düşünür de, dilin anlamlı biçimde yalnızca ve yalnızca olası deneyimin sınırları içinde kullanılabileceği kanısındadır. Metafizikçiler gündelik dilden alınmış kelimelerden anlam türetir gibi görünseler bile, olası deneyimin sınırlarının ötesinde bir dünya hakkında konuşmak için bu sözcüklere başvurmakla çelişkiye düşer ve tutarsızlaşırlar. Bazı modern analitik felsefeciler, temel kavramların ve onların gündelik ve bilimsel söylemin temelini oluşturan kavramlarla ilişkisinin çerçevesini çözümleme ve betimleme girişimi niteliğindeki metafiziğin daha ılımlı bir görünümünü ("spekülatif" veya "revizyoncu" görünümden ayrı olarak "betimleyici" bir metafizik) savunmuşlardır.

metafiziksel pathos (*metaphysical pathos*) Modern dünyada, geniş ölçekli toplumsal örgütlenme ve *bürokrasi analizlerinin çoğunda dile getirilen karamsar ruh halinin temelini oluşturan bir terimdir. Bu açıdan bakıldığında, metafiziksel pathos [acıma duygusu uyandıran nitelik] terimiyle, Max *Weber'in "bürokrasinin demir kafesi" ve "dünyanın büyüsünün bozulması" gibi imgelerle çarpıcı biçimde saptadığı bir kader duygusu ve özgürlüğün yok oluşu anlatılmaktadır.

metalaşma, metalaştırma (*commodification, commoditization*) Bu terim Marksist kuramda, metaların üreticiler tarafından doğrudan kullanılmanın karşısında, mübadele için (*pazar aracılığıyla) üretilmesini anlatır. Dolayısıyla, kullanım değerlerinin mübadele değerlerine dönüşmesine işaret eder ve üretim ilişkilerinde bir değişim olduğunu gösterir. Geleneksel çerçevede bakıldığında, metalaş(tır)ma terimleri, eskiden geçim amacıyla kullanılan mal ve hizmetlerin artık pazarda alınıp satılması süreci şeklinde tanımlanabilir. Bu terimlere *Üçüncü Dünya'yla ilgili araştırmalarda, örneğin geçimlik üretim yapan köylülerin ürünlerini nakit para karşılığında satmaya başladıkları zamanı anlatmak için yaygın biçimde başvurulmaktadır. *Ayrıca bkz.* **meta fetişizmi.**

metodoloji (*methodology*) Metodoloji sözcüğü bazen, belirli bir disiplin dahilindeki ampirik araştırmaya, hatta geniş çaplı çalışmaya dair yöntemler ve genel yaklaşımlara gönderme yaparak kullanılsa da, "araştırma teknikleri" terimi bu bağlamda daha yerinde olabilir. Metodolojinin temel ilgi odağı, sosyal bilimlerdeki kapsamlı *bilim felsefesi konuları ile pratikte sosyologların ve diğer sosyal bilimcilerin çalışmalarında nasıl ilerlediklerinin, araştırmalarını ne şekilde yürüttüklerinin, kanıtların geçerliliğini nasıl tespit ettiklerinin, neyin doğru neyin yanlış olduğuna nasıl karar verdiklerinin incelenmesidir. Yönelinen konular, *sosyal bilimlerin gerçekte bilim olup olmadığını; sosyal bilimcinin bir toplumsal eylemi bütünüyle açıklayabilmek için bir dizi toplumsal eylemi anlamaya ihtiyaç duyup duymadığını; sosyal bilimlerde, açıklamanın yanı sıra neler olacağını önceden söyleyebilen kurallar bulunup bulunmadığını; araştırmanın değerlerden bağımsız yapılıp yapılamayacağını ya da yapılmasının gerekip gerekmediğini; neden-sonuç ilişkisi ve nedensel güçleri; tümevarımcı ve tümdengelimci kuramları; doğrulama ve yanlışlamayı; bilgi ve bilim felsefesindeki diğer problemleri (bunların çoğu bu sözlükte farklı başlıklar altında ele alınmıştır) kapsamaktadır. *Ayrıca bkz.* **neo-Kantçılık; neo-pozitivizm.**

metodolojik bireycilik (*methodological individualism*) *bkz.* **bireycilik**

metodolojik bütüncülük (*methodological holism*) *bkz.* **bireycilik**

metodolojik çoğulculuk (*methodological pluralism*) 1970'lerde sosyologlar, sosyolojide uzun süredir devam eden pozitivist hegemonyanın parçalanmış olduğunu ve toplumsal araştırmanın (temeli toplumsal bilim felsefesi ve metodolojisinin birleşmesiyle oluşan) tek bir tarzı olduğu fikrinin ve aslında pek çok tarz olduğunun farkına varıldığını iddia etme eğilimindeydiler. Söz konusu *pozitivist ortodoks çizgi, genellikle Talcott *Parsons (*işlevselciliğin önde gelen kuramcısı) ve *Paul Lazarsfeld'le (*soyutlanmış ampirizmin başlıca savunucusu) birlikte anılıyordu. Yeni metodolojik çoğulculuk, *fenomenolojik ve *yapısalcı sosyolojilerin ortaya çıkmaya başlamasının, *Marksizmin parçalarla ilgilenen sekter neo-Marksizmlere bölünmesi ve felsefi *göreliliğin belirmesinin bir sonucuydu. Bazı gözlemciler de, eskiden içinde, sosyolojik öncelik hedefi çerçevesinde pek çok bilgi kuramının ya da paradigmasının yarıştığı, bugün ise normsuz bir görünüm sergileyen durumu betimlemek için metodolojik çoğulculuk terimine alternatif olarak epistemolojik çoğulculuk ya da epistemolojik anomi terimlerini kullanmışlardı. Paul Feyerabend *Yönteme Karşı*'da (*Against Method*, 1975), doğa bilimlerinde bile araştırmacıların yapmakta oldukları şeyleri ve onları yapış biçimlerini sık sık değiştirdiklerini iddia ediyordu. Tek bir yöntem yoktu; gerçekte, başarılı bilim tek bir yönteme köle gibi bağlanmaya gerek duymaz, bunun yerine epistemolojik bir anarşi durumuna ihtiyaç duyardı. Bu yüzden Feyerabend, kendisinin yönteme karşı, epistemolojik bir anarşiden yana olduğunu ilan etmiştir.

Bu türden çeşitli etiketler büyük ölçüde birbiriyle değiştirilebilir niteliktedir. Hepsi de metodolojik seçkinliğin reddini içerir ve gerçekte asla varolmamış olan pozitivist ortodoksi ile oldukça yanıltıcı bir karşıtlık içindedir, çünkü önceki dönem boyunca ne işlevselcilik, ne de soyutlanmış ampirizm, sosyolojinin kuramı ve pratiği üzerinde hegemonik bir etkiye sahip olabilmiştir. Marksizm, *idealizm ve sembolik etkileşimcilik, her zaman geçerli olan felsefi ve metodolojik alternatifler sunmuşlardır.

metodolojik doğalcılık (*methodological naturalism*) *bkz.* **ampirizm; doğalcılık**

metodolojik yapıntılar (*methodological artefact*) *bkz.* **istatistiki ve metodolojik yapıntılar**

metonim, metonimi (*metonym, metonymy*) *bkz.* **arzu**

metropol (*metropolis*) Bu terimin kökeni, anne ve şehir anlamında kullanıldığı antik Yunan'dır. Geniş kent merkezleri ve onları çevreleyen banliyöleri kapsar ve çoğunlukla başkentlere ithafen kullanılır. Bu konuda çeşitli istatistiki ve betimleyici tanımlamalar önerilmiştir. *Ayrıca bkz.* **kentlerin birleşmesi; megalopol; Metropol İstatistiki Alanı.**

metropol alanı (*metropolis area*) *bkz.* **kentlerin birleşmesi**

Metropol İstatistiki Alanı (*Metropolitan Statistical Area*) Kentsel alanların işlevsel sınıflandırması (eskiden Standart Metropol İstatistiki Alanı denilirdi); geniş bir merkez ve bu merkeze bitişik olan, onunla ileri derecede ekonomik ve toplumsal entegrasyona sahip toplulukları içerir. Kentsel alanlar, birden fazla Metropol İstatistiki Alanı (bunlar Birincil Metropol İstatistiki

Alanları'dır) ve birden fazla Birincil Metropol İstatistiki Alanı (bunlar Birleştirilmiş Metropol İstatistiki Alanları'dır) içerebilir. *Ayrıca bkz.* **megapol; metropol.**

metropol-uydu ilişkisi (*metropolis-satelite relationship*) *bkz.* **bağımlılık kuramı**

mevki ekonomisi (*positional economy*) İster mutlak veya toplumsal bakımdan empoze edilmiş anlamda kıt sayılan, isterse geniş çaplı kullanım yüzünden *kalabalıklaşma veya izdiham a yol açan tüm mallar, hizmetler, meslekler ya da diğer toplumsal ilişkiler ağını kapsayan bir terim. Bu öğelerin örnekleri arasında, en üst düzeydeki işleri, en güzel turistik bölgeleri ya da herkesin oturmayı arzulayacağı yerleşim bölgelerinden tutun operanın ön koltuklarına kadar her şeyi sayabiliriz.

Bu tür mal ve mevkilerin ortak noktası, onlardan elde edilen tatminin, kısmen kıtlığı ve toplumsal düzeyde bir seçkinliği yansıtmasından kaynaklanmasıdır. Dahası, tek başına *iktisadi büyümeyle bu tür mal ve mevkilerin eksikliğinin giderilmesi de mümkün değildir, çünkü (en basit anlatımla) *verimlilikteki artışlar, herkesin şirket başkanı olamayacağı ve Superbowl (Amerkan Futbol Ligi Finali) maçına bilet bulamayacağı gerçeğini değiştirmez. Fred Hirsch *Social Limits of Growth*'da (1976), konumsal rekabete tabi olan çok geniş bir kapsamdaki işlerle malları tanımlar ve varlıklı toplumların, yağma dışında herkesin ulaşması ya da kullanması mümkün olmayan servis ve hizmetler üzerinde bir paylaşma kavgasına (*bkz.* *burjuvalaşma) girmeye eğilimli olduklarını iddia eder. Hirsch'ün ifadesiyle, "herhangi birimizin elde edebildiği şeyi herkes elde edemez." Issız bir kumsalın güzelliklerinden sadece belli sayıda turist yararlanabilir; hepimiz birden yararlanmaya kalkışırsak, o zaman güzellik diye bir şey kalmayacaktır.

Hirsch'ün mevki rekabeti görüşü, geleneksel iktisadi büyüme kuramlarıyla çelişmektedir. Geleneksel kuramlar, verimlilikteki artışların bölüşüm sorunlarını çözdüğünü (dağıtılacak daha fazla pay olmasından dolayı) varsayma ve gerçekte kişisel malların bazı niteliklerini içeren, böylelikle maliyet ve yararları sınırlı bir gruba bağlayabilen "kamu tüketimi" alanının genişlediğini gözden kaçırmaya eğilimlidirler. Az sayıda tüketim maddesi, ya tamamen kişisel ya da tamamen kamusaldır. Susamış bir işçi için, bir bardak soğuk biranın sağladığı tatmin, diğer insanların içtiği biralardan etkilenmez, çünkü içkinin kendisi kişisel bir maldır. Diğer uçta ise, temiz hava tamamen *kamusal bir maldır, çünkü her bireyin teneffüs ettiği havanın niteliği, diğer bireylerin hava kirliliğini arttırıcı ya da önleyici hareketlerine bağımlıdır. Bununla birlikte, ileri kapitalist toplumlarda, kişisel tüketimin büyük (ve gittikçe artan) bir kısmı aslında toplumsal (mevkiye göre belirlenen) bir unsur içerir. Bu yüzden, toplumsal kıtlık paradoksal biçimde zenginliğin bir sonucudur ve (en azından Hirsch'ün gözünde) bu durum, kişisel çıkar ilkesinin yalnızca toplumsal örgütlenme adına bir temel hizmeti görmekle kalmadığını, çünkü sorunların konumsallığını kontrol edebilmek için bölüşümsel ya da toplumsal bir ahlâka gereksinim duyulacağını varsaymaktadır. İleri kapitalist toplumlar ne yazık ki sanayi öncesi ve pre-kapitalist *statü düzenlerinin "ahlâki mirasını tüketmekte" ve toplumun refahına ilişkin kaygılar, bireysel üstünlüklerin giderek daha çok peşine düşülmesiyle büyük ölçüde görmezlikten gelinmektedir.

Konumsallıkla ilgili sorunlar, iktisat, siyaset bilimi, sosyoloji ve psikoloji disiplinlerinden sosyal bilimciler arasında disiplinlerarası alışverişleri teşvik etmiş olmasına karşın, eleştirel görüşü benimseyenler Hirsch'ün büyüme hakkındaki karamsar görüşüne ve geçmişteki sanayi öncesi Batı'ya dair romantik tavrına karşı çıkmışlardır (bkz. der. A. Ellis ve K. Kumar, *Dilemmas of Liberal Democracies*, 1983).

mevsimlik işsizlik (*seasonal unemployement*) *bkz.* **işsizlik**

mezhep, mezhepçilik (*sect, sectarianism*) Din sosyolojisi "kilise-mezhep tipolojisi" denilen bir dinsel örgütlenme modeli geliştirmiştir. Max *Weber'in *The Sociology of Religion*'da (1922), Ernst *Troelsch'in ise *The Social Teaching of the Christian Churches*'da (1912) ortaya koyduğu ilk formülasyona göre, *kilise tipi dinsel örgütlenme, toplumun tüm üyelerini evrensel temel üzerinde kucaklamaya çalışır. Kilise, geniş kapsamlı, papazlığı ya da pederliğiyle bürokratik bir kurumdur. Formel bir ortodoksiyi, ayinsel tapınma modellerini geliştirir ve üyelerini, evanjelik din değiştirmeden ziyade, toplumsallaşma süreci aracılığıyla içine alır. Kilise, siyasal eksende devletle uyum gösterebilir bir yapıdır; toplumsal eksende ise inançları ve toplumsal konumunda genelde muhafazakârdır. Mezhep ise kilisenin tersine küçüktür; üyelerini dönme yoluyla toplayan evanjelik bir gruptur; devlete ve topluma karşı radikal bir duruşa sahiptir. Ortaçağ Roma Katolik Kilisesi evrenselci kilisenin başlıca örneğidir; mezhepler arasında ise Baptistleri, Quakerları ve Metodistleri sayabiliriz.

Çağdaş sosyologlar, mezhep ile kilise arasında, orta yolda duran bir *tarikat örgütlenmesini saptayıp, mezhebin çeşitli alt tiplerini tanımlayarak bu tipolojiyi değiştirmişlerdir. Bryan Wilson ("An Analysis of Sect Development", *American Sociological Review*, 1959), aralarında toplumsal değerleri reddeden ya da seküler toplumdan farklı olmayanlar da bulunan çeşitli şekillerde dört farklı alt tür belirlemiştir. Bu alt türler, dönmeci, ya da din değiştirmeci mezhepler (Selamet Ordusu gibi); "geliş" anlamından türetilen adventist, ya da devrimci mezhepler (Yehova Şahitleri); içedönükçü ya da sofu mezhepler (Quakerlar) ve gnostik (bilinirci) mezheplerdir (Hıristiyan Bilimi ve Yeni Düşünce mezhepleri). Bu alt türlerin farklı inançları, farklı kabul yöntemleri ve dünyaya karşı farklı tutumları vardır. Bu yüzden mezhepler içindeki toplumsal değişim süreçleri son derece farklılık gösterir. Byran Wilson mezhepler hakkındaki en son değerlendirme metinlerinden birisi olan *The Social Dimensions of Sectarianism*'in (1992) de yazarıdır.

meziyet bolluğu (*credential inflation*) *bkz.* **diploma hastalığı**

meziyetçilik (*credentialism*) Akademik vasıflara sahip olmakta sınıfsal avantajı ve toplumsal *statüyü dikkate alan bir toplumsal ayıklanma süreci. Meziyetçilik, vasıfların, toplum içinde yükselmek veya elit mevkilere gelmek için gerekli uzmanlığı ya da nitelikleri yansıttığı şeklindeki bir ideolojik inancın ifadesidir. Meziyetçiliğin, özellikle gelişmekte olan toplumlarda görülen maksat dışı bir sonucu, etiket bolluğu ya da *diploma hastalığı denilen olguya yol açmasıdır. ABD'yi kapsayan bir örnekolay incelemesi için bkz. Randall Collins, *The Credential Society* (1979). *Ayrıca bkz.* **meritokrasi.**

Michels, Robert (1876-1936) Milliyetçilik, faşizm, sekülarizm, iktidar, elitler, entelektüeller ve toplumsal mobilite dahil olmak üzere oldukça geniş

bir konu yelpazesinde yazılar üretmiş olan Alman sosyolog ve iktisatçı. Michels en çok, *Political Parties* (1911) adlı kitabında yer alan, sol kanat demokratik partilerdeki liderlik çalışmasıyla tanınmaktadır.

Michels, Almanya'daki Sosyal Demokrat Parti'ye özel bir göndermeyi içinde barındırmakla birlikte, siyasal liderlerin, taleplerin ve amaçların şekillenmesindeki ve halk desteğinin parti inisiyatifleri doğrultusunda yönlendirilmesindeki rolünü araştırmıştır. Özellikle örgütsel dinamiklerin radikal amaçların gerçekleşmesini engelleme yollarıyla ilgilenmiş ve sonuçta, tüm örgütlerin oligarşik eğilimleri olduğu kanaatine vararak, bu durumu "oligarşinin demir yasası" şeklinde formüle etmiştir. Michels'in formülasyonuna göre, "seçilenlerin seçenler, vekillerin vekalet verenler, temsilcilerin temsil edilenler üzerindeki tahakkümünü doğuran şey örgütün kendisidir. Örgütten bahseden, oligarşiden bahseder." Michels'e göre, bir siyasal parti büyüdükçe ve daha bürokratik hale geldikçe, daha fazla oranda, toplumsal değişimden çok örgüt içi hedeflere bağlı yetkililerin ve genelde parti tabanından farklı olan kişisel amaçlarının peşindeki orta sınıf entelektüellerinin egemenliği altına girer. Michels ayrıca, işçi sınıfı liderlerinin toplumsal mobilitenin bir sonucu olarak orta sınıftan kişiler haline geldikleri ve daha az radikal hedefler vaat ettikleri, parti içindeki *burjuvalaşma sürecine dikkat çekmektedir. Toparlarsak, demokratik bir şekilde yönetilen örgütlerde bile yönetenlerle yönetilenler arasında bir hizipleşme yaşanacaktır. Örgütsel prosedürler sık sık taban inisiyatifini engellemek amacıyla kullanılır. Daha cesur, birliğe dayalı ilkeli liderlik biçimlerini savunan Michels'in siyasal uzlaşmaya karşı son derece eleştirel bir duruşu vardır.

Michels'in demir yasasını temel alan ampirik araştırmacılar, radikal partilerin kurumsallaşmasının aslında liderlerinin burjuvalaşmasının bir ürünü olduğunu kanıtlamanın oldukça zor olduğunu görmüşlerdi. Bununla birlikte Michels'in kuramı, Avrupa'daki erken dönem sosyalist partilerin gelişimi ve Rusya'da bürokratik bir tahakküm biçimini yerleştiren Bolşevik Parti'nin elitist eğilimlerinin açıklaması konusunda geçerli olabilirdi. Ancak, oligarşinin tehlikelerinin yaygın şekilde farkında olunması bu kuramın kendisine de yavaş yavaş zarar vermiştir. Öte yandan, devrimci partilerden ziyade revizyonist sol kanat partilerin yaratılmasında, Michels'in belirttiklerinin ötesindeki pek çok süreç de etkili olmuştur. Onun kuramı *sendikalara da uygulanmış ve sendikaların birer örgüt olarak, amaca yönelik bir araçtan ziyade, kendi kendilerinin amacı haline gelme biçimini araştırmak için kullanılmıştır. Michels'in görüşleriyle ilgili olan bu tür bir ikincil literatür, büyük ölçüde Seymour Martin Lipset'in *Political Parties*'in (1962) İngilizce çevirisine yazdığı "Giriş"te özetlenmiştir.

mikro sosyoloji (*microsociology*) *bkz.* **makro sosyoloji**

mikro veriler (*microdata*) Bireysel denekler hakkında araştırma soruları çerçevesinde bilgi içeren veri kümeleri. Bu denekler, kişi, aile ya da okullar veya şirketler gibi organizasyonlar olabilir. Mikro veriler hemen her zaman isimsizleştirilmiştir ve bu, sadece adların ve adreslerin sır olarak saklanmak üzere dışarıda bırakılmasını değil, aynı zamanda bazen gizlemek amacıyla coğrafi kodların ya da endüstri kodlarının kimliklerinin silinmesini de içerir. *Ayrıca bkz.* **yığın.**

militanlık (*militancy*) Muhalif içerikli retorik ve eyleme katılmaya istekli olma. Genelde *sendika faaliyetleriyle bağlantılı olarak kullanılan militanlık, endüstriyel (ücretleri ve çalışma koşullarını iyileştirmeyle ilgili) ya da siyasal (bir bütün olarak işçi sınıfının konumuyla ilgili) nitelikte olabilir. Militanlık, ekonomik koşullarla olduğu kadar ve hatta öncelikle ulusal kültürler ve geleneklerle ilgilidir.

Mill, John Stuart (1806-1873) *Liberalizmin ve *faydacılığın savunucusu olan İngiliz filozofu. *A System of Logic, Ratiocinative and Deductive* (1843) adlı eserinde "genel bir toplum içindeki insan bilimi"ni oluşturmaya çalışmış bir toplumsal reformcu. Ronald Fletcher *The Making of Sociology*'de (1971) Mills'in "sosyolojinin oluşumuna katkısı[nın] az bilindiğini ve gerçek değerinin oldukça altında saygı gördüğü"nü iddia etmektedir. Bununla birlikte, bu değer biçme büyük ölçüde, Mill'in Auguste Comte'un eserlerini Britanya'da yayınlaması ve babası James Mill ile büyükbabası Jeremy Bentham'ın faydacı çalışmalarını geliştirmesine dayanıyor gibi görünmektedir (Mill bu şekilde, o zamana kadar ortaya çıkmış hemen hemen tüm sosyolojik düşünceler açısından ortak bir eleştirel duruş noktası sağlamıştır.)

Dolayısıyla, Mill'de sosyologları ilgilendiren şey, esas olarak, insan bilimlerine uygulanabilir yöntemleri mantıksal bir temelde ve aşağıdaki beş "deneysel araştırma yöntemi"yle sınıflandırmasıdır: farklılık yöntemi (inceleme nesnesi dışında, her boyutta benzer olan iki örneği karşılaştırmak); dolaylı farklılık yöntemi (özel bir koşulun, bir durumda varken diğerinde varolmadığının kabulü dışında hiçbir noktada buluşmayan iki ayrı örnek sınıfını karşılaştırmak); ortak özellik yöntemi (incelenen fenomenin iki veya daha fazla sayıdaki örneğinin tek bir ortak koşula sahip olduğu ve bundan dolayı bu koşulun söz konusu fenomenin nedeni sayılabileceğinin ileri sürülmesi); eşzamanlı varyasyon yöntemi (toplam miktarlar arasında istatistiki korelasyonlar kurma yöntemi); artıklar yöntemi (araştırmacının bir fenomenin yalnızca tek bir örneğini incelemesi; hakkında net bilgi sahibi olduğu nedenlerin etkilerinin tamamını bir kenara koyarak, arta kalan nedenlerle sonuçlar arasındaki ilişkiyi berraklaştırmaya yoğunlaşması). Mill, toplum incelemesine uygun olmadığını düşündüğü bu tür deneysel yöntemlerin hepsine itiraz etmiştir. Öte yandan salt tümdengelimci yöntemleri de reddetmiş ve bunların yerine, toplumun genel bilimine en uygun yöntemlerin, "somut tümdengelimci yöntem" (bugün "hipotetik-tümdengelimci yöntem" diye adlandırılır) ile "ters tümdengelimci yöntem" olduğunu iddia etmiştir. "Somut tümdengelimci yöntem", açık bir hipotezin ifade edilmesini, bu hipotezden çıkarsamalar yapılmasını ve öngörülen tahminlerin -kendini haklı çıkarmak üzere, ampirik verilerin (tıpkı bir laboratuvar deneyi gibi) yapay şekilde kullanılmasıyla- test edilmesini içerir. Fakat sosyal bilimler, çoğunlukla bunun tam tersi bir yönde ilerler: Şöyle ki, ampirik genelleştirmeden, daha önce olmuş olaylar hakkındaki genelleştirmeleri tatminkâr biçimde açıklayabilecek olan hipotezler yaratmaya çalışma zorunluluğundan hareket eder ve böylece toplumsal süreçlerin nedensel açıklamalarını sunma noktasına gelmiş olur.

Mill'in *The Subjection of Women* (1869) adını taşıyan incelemesi de, cinsiyet eşitsizliğine karşı çıkan ilk argümanlardan birisi olarak son yıllarda sık sık anılmaya başlamıştır.

Millar, John (1735-1801) On sekizinci

yüzyıl sonu *İskoç Aydınlanması'nın önde gelen isimlerinden birisi. Millar bazen, toplumların evrimi kuramı (mülkiyet sahipliğinin biçimlerini, otorite ve hükümet türleri ile birbirine bağlayan bir kuram) ve toplum içindeki *işbölümünün ilk değerlendirmelerinden birini sunan *The Origins of the Distinction of Ranks* (1771) adlı denemesinden hareketle ilk sosyologlar arasında sayılmıştır. (bkz. W. C. Lehmann, *John Millar of Glascow, 1735-1801: His Life and Thoughts and his Contributions to Sociological Analysis*, 1960).

milliyetçilik (*nationalism*) Duygu, emel ve bilinç; bunların hepsi milliyetçiliği oluşturan ya da ulus devlete her şeyin üzerinde değer biçen görüşlere uyarlanan terimlerdir. Bununla birlikte milliyetçilik, kendi kaderini tayin hakkı, farklılığın varlığı ve gerçekten istenilirliği, egemen *devletin diğer yönetim biçimleri üzerindeki üstünlüğü ile *meşruiyetin temel biçimi olarak siyasal iktidara ulusal bağlılığın merkeziliği eksenindeki bazı varsayımların geçerliliğini de gerektirmektedir. Émile *Durkheim'dan *Lenin'e kadar çeşitli yazarlar, farklılığın yarattığı toplulukları tanıyan gerçek, dayanışmacı bir enternasyonalizmin öngerekliliğinin, olgun bir milliyetçiliğe denk düştüğünü iddia etmişlerdir. Öte yandan, başka yazarların ele aldığı şekliyle milliyetçilik kavramı, ulusal sınırlar gibi sahte nosyonlara gereksinim duyar ve hem Sol hem Sağ için, yalnızca elverişli siyasal sloganlar yaratma işlevi görür (bkz. A.D. Smith, *Theories of Nationalism*, 2. Baskı, 1983 ve *National Identity*, 1991).

Milliyetçiliğin farklı türleri, bütüne (bu örnekte devlete) boyun eğmeyi, bir misyon duygusunu, ulusal arılığı ve bir ulus ruhunu vurgulayarak organik bütünlüğü ve ulus bağlarını öne çıkaran J.G. Herder'in yazılarıyla ilişkili Alman versiyonu milliyetçilikten kendilerini ayırma eğilimindedirler. Söz konusu organik milliyetçilik, Batı Avrupa'nın diğer akılcı, birleştirici milliyetçiliklerinden daha derin izler bırakmıştır. Ayrıca Alman ve Slav milliyetçilikleri arasında da farklılıklar vardır: Slav milliyetçiliği, kaybedilen toprakları geri almak isteyen bir öğretiden ziyade, özgürleştirici harekete geçirme gücüne vurgu yapmış ve tüm halk, yani *Volk* yerine, milliyetçi bir *entelijansiyaya bağlı kalmıştır.

Hans Kohn, klasikleşmiş kitabı *The Idea of Nationalism*'de (1945), İngiltere ve Fransa'da 1600-1800 arası dönemde ortaya çıkan "Batı" tipi milliyetçiliği, daha sonraki yüzyıllarda başgösteren "Doğu" tipi milliyetçilikten ayırmaktadır. Batı tipi milliyetçilikte ulus, kitlelerle ve siyasetin halka özgü biçimleriyle özdeşleştirilmiştir ve böylece, daha önce zaten varolan siyasal bir yapının kültürel düzeyde gerekçelendirilmesine hizmet etmektedir. Doğu tipi milliyetçilikte ise, dünyanın iktisadi ve siyasal bakımdan azgelişmiş kısımlarında siyasal sınırların etnografik taleplere uygun biçimde yeniden çizilmesiyle, ulus devletler yaratmayı meşru göstermek amacıyla kullanılır (başka bir deyişle, yeni devletlerin ve siyasal süreçlerin inşası açısından meşru bir zemin sağlar). Milliyetçiliğin daha sonraları ortaya çıkan tipolojilerinin çoğu gibi bu ayrım da, betimleyici ve normatif amaçlara hizmet eder; hem modern dünyada varolan milliyetçilik tiplerini sınıflandırır, hem de eşzamanlı bir biçimde, bu milliyetçilik tiplerinin siyasal bakımdan değerli ya da tehlikeli olup olmadığını bildirir. Milliyetçiliğin Batılı versiyonu otantik, liberal, demokratik ve iyi görülürken, Doğulu versiyonuna yabancı, etnik, ırkçı ve genellikle kötü gözüyle bakılmıştır.

Yukarıdakine benzeyen ve ondan sonra ortaya çıkan, son zamanlara özgü tartışmalı bir milliyetçilik tipolojisi, "yurttaş milliyetçiliği" ile "etnik milliyetçilik"i birbirinden ayıran bir bakış açısına sahiptir (örnek için bkz. Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, 1992). Yurttaş milliyetçiliği, milliyeti *yurttaşlıkla eşitler; öncelikle siyasal ve hukuki terimlerle tanımlanmıştır; belirli görevler ve haklara -gönüllülük temelinde kabul edilen- bağlı olmayı içerir. Sonuç olarak, yurttaş milliyetçiliğinin edinilebilmesi ve kaybedilebilmesi söz konusudur. Yurttaş milliyetçiliği kavramı, bazı bireylerin milliyetsiz kalmasına bile olanak sunar. Diğer taraftan, etnik milliyetçilik, bireysel seçimden ziyade biyolojik gerekliliğe dayalı bir akımdır. Etnik milliyetçilik, ailelere basarak ilerler ve kalıtsal bir özelliği yansıttığına inanılır. İnsanlar, sonradan çıkarlarını, duygularını ve belirli bir ulusa bağlı olduklarını belirleyen bir milliyetin içine doğarlar. Bu ayrım Batılı ve liberal gözlemcilerin gözünde oldukça cazip gelmektedir; çünkü onlara, özgürce seçilmiş, siyasal düzlemde temiz milliyetçilik fikri (Amerikalıların yurttaşlık gururunda bulunabilecek türden) ile kalıtsal kültürel kimliğini göklere çıkaran milliyetçilik (pek çok Doğu Avrupa ülkesinde bulunan ve bu ülkelerde çatışmalara yol açan türden) arasında ciddi bir ayrım yapma olanağı tanır.

Milliyetçilik tipolojilerinin çoğu, Avrupa-merkezli olmakla; Latin Amerikalı milliyetçilikleri, yeni oluşmakta olan sömürge-sonrası Afrikalı milliyetçilikleri ve ulus devletlerden daha akışkan bir niteliğe sahip kabilelerin topraklarında yayılmacı biçimde empoze edilen sınırların yapaylığını ortaya sermeyi başaramamakla eleştirilmişlerdir.

Bazı yazarlar milliyetçiliğin kendisinin bir din (ya da en azından sosyolojinin başka alanlarında *sivil dine benzer bir akım) olduğunu öne sürmüşlerdir. Gerçekte, esasen İslamiyetle ve Musevilikle birlikte anılan, fakat aynı zamanda ve açıkça, örneğin Roma Katolikliğinin ulusal-laik kimliğin temel öğelerinden birisini oluşturduğu Polonya ve İrlanda'nın yakın tarihlerinde görüldüğü türden, özel "dinsel milliyetçilikler" de vardır. Başka yazarlar ise, milliyetçiliğin esas olarak laik bir bilinç biçimini yansıttığı, dolayısıyla, din ile milliyetçilik arasında en fazla işlevsel bir eşitlik kurulabileceği kanısındadırlar.

Bazı milliyetçilik değerlendirmeleri deterministik bir görünüm sunarlar. Örneğin Ernst Gellner'ın (bkz. *Nations and Nationalism* 1983) yazıları, tarihin, her biri özel bir toplumsal-siyasal düzen ihtiyacı yaratan yeni teknolojilerin birbirini izlemesi şeklinde yorumlanabileceğini ve milliyetçiliğin, şu andaki (endüstriyel) teknolojiye en uygun siyaset yapma tarzı olduğunu (çünkü sanayi toplumlarının etkin biçimde işlemeleri için, tarım toplumlarından farklı olarak, homojen dillere ve kültüre ihtiyaç duyduğunu) iddia etmektedir. Gellner'a göre, "ulussuz bir insandan tiksinilir", dolayısıyla milliyetçiliğin bulunmadığı yerde onu icat etmek gerekir. Gellner, kendi değerlendirmelerinde vurguyu, kendiliğinden bir niteliğe sahip olan kolektif emeller ("yurttaşlık"la ilgili) ve kültürden ("etnik" değerlendirmeler) daha çok, kamusal eğitim ve kültür endüstrisi araçlarıyla gerçekleştirilmeye çalışılan, hükümet elitlerinin önceden tasarlanmış (ve gerekli olduğu varsayılan) ulus-inşası politikalarına yapmış ve buna bağlı olarak, fazla şaşırtıcı olmayan bir şekilde, materyalist ve işlevselci bir yorum getirmekle eleştirilmiştir.

Sosyal psikolojide, Henri Tajfel'in (bkz. *Human Groups and Social*

Categories, 1981) Toplumsal Kimlik Kuramı ve onun kuramını benimseyenler, milliyetçiliğin izini, insanlardaki toplumsal gruplara katılma ve daha sonra bu grupların gelişmesi için çaba harcama (muhtemelen doğuştan gelen) eğilimleri üzerinden sürmüşlerdir. Bu özel araştırma paradigmasında, toplumsal kimliklere kapsamlı bir benlik duygusunun ayrılmaz parçaları gözüyle bakılır; ırksal ve ulusal gruplara dayalı toplumsal kimlikler özsaygı duygusunu hissetmek açısından özellikle önemlidir; bu yüzden, insanlar için etraflarındaki dünyaya milliyetçi gözlüklerle bakmamak, verili (hatta "hayali" olduğunda bile) ulusal cemaate bağlılık hissetmemek ve başka ulus devletlere karşı kendi ulus devletinin çıkarlarının peşinde olmamak çok zor bir durumdur. (Avrupa sosyal psikolojisi içindeki Toplumsal Kimlik Kuramı araştırmalarının bir özetini şu çalışmadan bulabilirsiniz: Michael A. Hogg ve Dominic Abrams, *Group Identifications*, 1988.)

Rusya'da ve Orta Avrupa'da komünizmin çöküşünden sonra meydana gelen köklü değişiklikler, yeni toplumsal kimlik arayışları çerçevesinde, ulus-inşası ile *kapitalizmin ortaya çıkışı arasındaki ilişkiye dair hipotezleri irdeleme olanaklarını artırmıştır. Özellikle, resmi Marksizm-Leninizmin çöküşüyle birlikte doğan "değer boşluğu"nun, milliyetçi ve popülist *ideolojilerin (bunlar genelde, tam bir milliyetçilik için gerekli niteliklere sahip olmayan "küçük ulus" milliyetçiliğine başvursalar da) gelişmeye başlamasına elverişli bir zemin sunduğunu söyleyebiliriz.

Mills, C(harles) Wright (1916-1962) En önemli çalışmaları 1950'lerde yayınlanan Amerikalı sosyolog. Siyasal sol içinde yer alan bir radikal olarak Mills, döneminin Amerikan sosyolojisinde alışılmadık bir şahsiyetti ve konumu, sosyalistten çok, liberal-popülist şeklinde nitelendirilebilirdi. Kendine özgü en önemli araştırmaları, Amerikan orta sınıfına dair bir çözümleme olan *White Collar* (1951) ile ABD'nin birbirine kenetlenen ve sürekliliğini sağlayan bir elitler kümesi tarafından yönetildiğini iddia ettiği *İktidar Seçkinleri*'dir (*The Power Elite*, 1956).

Mills öncelikle, bir disiplin olarak sosyolojiye giriş ve onun arkasında yatan *hümanist dürtünün mükemmel bir taslağı denebilecek *The Sociological Imagination*'la (1959) hatırlanmaktadır. Sosyolojik imgelem, sosyolojik vizyondur; bireyin görünüşe göre özel olan problemleri ile önemli toplumsal meseleler arasındaki bağlantıları görebilen bir dünya görüşüdür. Mills, yaşamlarımızın toplumsal, kişisel ve tarihsel boyutlarını birbirine bağlayan, *soyutlanmış ampirizm ile ona benzer büyük kuramlara eleştirel mesafeyle yaklaşan hümanist bir sosyolojiyi savunmuştur. Talcott Parsons'ın çalışmalarından aldığı uzun pasajları basit cümlelere çevirmesi, eleştirel tartışma anlayışının bir örneğidir. *Ayrıca bkz.* **askeri-sınai kompleks; işsizlik.**

Minitab (*Minitab*) *bkz.* **bilgisayar programı paketleri**

Minnesota Çok Aşamalı Kişilik Dökümü (*Minnesota Multiphastic Personality Inventory –MMPI*) 1940'larda kliniklerde kullanılmak üzere geliştirilen, fakat 1950'ler ve 1960'larda ABD'li sosyologlar tarafından da kullanılan bir *kişilik testi. Teste tabi tutulanlar, betimleyici ifadeleri kendilerine göre doğru, yanlış ya da "yorum yok" şeklinde yanıtlarlar. Bu testin *güvenilirliği, *geçerliliği ve standartlaşma ölçüsünün çok zayıf olduğu söylenebilir.

mit (*myth*) İçeriği doğal, doğaüstü ya da kültürel fenomenlerin kökenleri veya

yaratılışlarıyla ilgili olan kutsal ya da dinsel hikâyeler için kullanılan bir terim. Mitin antropolojik anlamı, bir yalanı da içermesinden dolayı farklılaşmıştır. Mitler, *sözlü tarihin kırılmış kaynakları, toplumun egemen değerlerinin ipuçları ve bir "toplumsal yönetmelik" olmaları nedeniyle (ve Claude Lévi-Strauss tarafından evrensel yapılarından dolayı) incelenmişlerdir.

mobilite, mesleki (*mobility, occupational*) *bkz.* **mesleki mobilite**

mobilite, rekabetçi-destekli (*mobility, contest and sponsored*) *bkz.* **rekabetçi mobilite-destekli mobilite**

mobilite, toplumsal (*mobility, social*) *bkz.* **toplumsal mobilite**

mobilizasyon, mobilizasyon modeli (*mobilization, mobilization model*) Bir grubun pasif bireyler toplamı olmaktan çıkıp, aktif, katılımcı kamusal yaşama geçiş sürecini anlatan bir terim. (Demobilizasyon ise bu sürecin tam tersidir.) Mobilizasyon terimi bu anlamda kullanıldığında, sosyolojide önemli bir karşılık bulmuş ve özellikle *modernizasyon, *toplumsal hareketler ve *devrim konulu literatür içindeki *kolektif eylem araştırmalarına uygulanmıştır (*bkz.* *isyan, devrim). Mobilizasyon, genellikle *kaynak mobilizasyonu; yani, kıymetli şeyler üzerindeki kayda değer bir kazanım olarak görülür. Kıymetli şeyler doğada, baskıcı (silahlar, silahlı kuvvetler, teknolojiler), faydacı (mallar, para, bilgi) veya normatif (sadakat ya da yükümlülük) şeklinde değerlendirilebilir; bu tipolojiyi ortaya atan, *The Active Society* (1968) adlı eseriyle Amitai Etzioni'dir. Kolektif eyleme dayalı mobilizasyon modelinin uygulanabileceği bir dizi temayla örneklenen ve kuramın en tamamlanmış görünen biçimsel ifadesi ise, Charles Tilly'nin *From Mobilization to Revolution* (1978) başlıklı metnidir. *Ayrıca bkz.* **kolektif davranış.**

model (*model*) Sosyologların çok çeşitli anlamlarda kullandıkları bir terim. Bazı durumlarda *kuramın eşanlamlısı olarak, bazı durumlarda ise kuramdan daha genel bir düzeyde bulunan soyut kavramlar sistemine gönderme yapılarak kullanılmıştır. Aynı şekilde, *nedensel modelleme örneğinde olduğu gibi istatistiki bir modele gönderme yapılarak da kullanılır. Hangi tanım kullanılırsa kullanılsın, bir modelin özünü, araştırmacının kuramla ilişkiye geçmesini ve böylelikle *ampirizmden sakınmasını sağlaması oluşturur.

Temel olarak modeller, kavramlaştırmaya ve açıklamaya yardımcı olacak biçimde olguları basitleştirmeye çalışırlar. Yapısal-işlevselcilik, yukarıda öne sürülen ilk iki anlamda sosyoloji içindeki bir modeldir, çünkü geniş bir referans çerçevesi (toplumun bir organizmaya benzediğini ifade eden bir üstkuram) ve bir kavramsal önermeler kümesi (toplumun parçalarının ne şekilde bütünleştiğini ve bu bütünün işleyişine nasıl katkıda bulunduğunu gösteren bir kuram) sağlar. Kavramlar arasındaki ilişki üzerine bir hipotezin belirlendiği - ve kavramların ölçülebildiği- noktada, işlemsel bir modelden bahsedebiliriz. Modeller bazen grafiksel olarak ifade edilir ve –örneğin bir *regresyon modeli veya *log-lineer modelde olduğu gibi- daha biçimsel olarak matematik terimlerle ortaya konulabilir. *Matematiksel sosyolojinin ana kavramlarından biri olan model kurma, bir akış çizelgesi aşamasından biçimsel matematiksel bir ifadeye doğru, modellerin gözden geçirilmesini içerir. Nedensel modeller bundan farklı türde de olabilir. Hangi biçimi alırsa alsın, her model, karmaşık kuramsal çabalara katkıda bulunur ve dikkatimizi kavramlara ya da değişkenlere, onların karşılıklı ilişkilerine

yönlendirir. *Ayrıca bkz.* **çok değişkenli analiz; çok düzeyli modeller.**

modelleme (*modelling*) *bkz.* **model; nedensel modelleme**

modernizm (*modernism*) Modernizm genelde, on dokuzuncu yüzyıl sonu ile İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan dönemde, bilhassa sanat ve edebiyatta meydana gelen büyük çaplı değişimleri tanımlamakta kullanılan bir terim sayılmaktadır. Öte yandan, modernizmin açıkça sınırı belirlenmiş bir bitiş tarihi yoktur. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri gerçekleşen değişimleri tanımlamak için *postmodern terimi kullanılıyorsa da, bazı düşünürler modernizmin hâlâ sürdüğünü iddia etmekte, bazı yazarlar da, modernizmin ölümünün söz konusu tarihten çok daha önce gerçekleştiğini belirtmektedirler. Fransız *göstergebilimci Roland Barthes, modernizmi, on dokuzuncu yüzyıl içinde bir momentte toplanan, yeni sınıfların, teknolojinin ve iletişimlerin evriminin sonucu olarak türeyen dünya görüşlerinin çoğullaşması şeklinde tanımlamıştır. İngiliz romancı ve denemeci Virginia Woolf ise, modernizmi, insan ilişkileri ve insan karakterinde bir değişim olması açısından tarihsel bir fırsat saymıştır.

Modernizmin ne zaman başladığı veya özelliklerinin tam olarak neler olduğu konusunda çok az görüş birliği bulunmasına karşın, biçimsel olarak modernizm, genellikle, derinleşme, üslûpçuluk, içe dönme, teknik gösteriş, içsel olarak kendinden kuşku duymaya yönelik bir hareket ve Viktorya dönemi gerçekçiliğine karşı bir tepki şeklinde tarif edilmiştir. "Hiçbir sanatçı gerçekliğe tahammül etmez," sözünden dolayı çoğunlukla ilk modernistlerden birisi sayılan Friedrich *Nietzsche, sanatın amacının kendi kendini gerçekleştirmek olması gerektiğini ve yaşamı bizzat sanatın ürettiğini iddia etmiştir. Freud'un bilinçdışı ve cinselliğin önemiyle ilgili kuramları gibi, Nietzsche'nin bireye ve sanatçının bilincinin dramına yaptığı vurgunun da modernizmin gelişiminde pek çok açıdan etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Empresyonizm, Post-empresyonizm, Ekspresyonizm, Kübizm, Fütürizm, Sembolizm, İmgecilik, Vortisizm, Dadaizm ve Sürrealizm: Bu hareketlerin hepsi genel olarak modernizm diye adlandırılan akımdan beslenmişler ve hepsi de, değişen derecelerde, gerçekçi ya da romantik itkinin yıkıcıları olup, soyutlamaya yönelmişlerdir. Modernizm, müzikte atonalizm, şiirde *vers libre*, romanda bilinç akışı tekniğiyle karakterize edilirken, mimaride işlevselcilikle ilişki içinde olmuştur. Fakat modernizm yalnızca sanatla ilişkili bir hareket değildir. Aksine, zamanın teknolojik, siyasal ve ideolojik değişimleri ile gelişmelerini etkilemiş, ayrıca onlar tarafından etkilenmiş, oldukça geniş kapsamlı bir entelektüel harekettir. Einstein'ın izafiyet kuramı, X ışınlarının keşfi, otomobillerin seri üretimi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında, savaş içinde gerçekleşen sarsıcı yeni gelişmeler; hepsi bir araya geldiğinde, genelleşmiş özelliklerinin görüldüğü bir krize, parçalanmaya, zamanın tüm kültür ve toplum alanlarını etkisi altına aldığı görülen içedönmeye yol açmıştır. Bu gelişmelerin yankılarının yiminci yüzyılın sonunda bile hâlâ duyulduğu iddia edilmektedir.

modernleşme, modernleşme kuramı (*modernization, modernization theory*) ABD'deki bir grup gelişme uzmanının, Marksist toplumsal gelişme değerlendirmesine bir alternatif ortaya koyma gayretlerinin sonucu olarak, 1960'ların başında yaygın biçimde kullanılmaya başlanan bir terim ve yaklaşım.

En gelişkin türlerinde bu kuram, modernleşmeyi Talcott *Parsons'ın *yapısal farklılaşma olarak ele aldığı sürecin başlangıcına gönderme yaparak açıklar. Modernleşme pek çok farklı yolla başlatılabilen bir süreçtir, yine de en muhtemel olanı, teknoloji ve değerlerdeki değişimlerle başlatılmasıdır (Parson'ın "örüntü değişkeni" şemasında olduğu gibi). Bu sürecin sonucunda, kurumlar çoğalır, geleneksel toplumların basit yapıları modern toplumların karmaşık yapılarına dönüşür ve değerler 1960'lar ABD'sindeki değerlere çarpıcı bir benzerlik göstermeye başlar.

Bu tarz yaklaşımın güzel bir örneği, karşılaştırmalı incelemeler yapan Amerikalı sosyolog Alex Inkeles'in çalışmalarıdır. Inkeles en çok, "insanların gelenekselden modern kişilikler haline geldiği süreci" araştırmak için çoğunlukla anket araştırması verileriyle psikolojik testlere başvurduğu, modernleşmenin tutumsal boyutlarıyla ilgili çok sayıdaki incelemesiyle tanınmaktadır (örnek için bkz. "Industrial Man", *American Journal of Sociology*, 1960 ve yazarlarından biri olduğu *Becoming Modern*, 1974). Tabii, ulusal karakter ve kişilik tipi incelemelerinin tartışmalı olduğu da düşünülmektedir. *Ayrıca bkz.* **gelişme sosyolojisi.**

modernlik, modernite (*modernity*) *bkz.* **Adorno, T.W.; endüstriyalizm; *Gemeinschaft* ve *Gesellschaft*; güven ve güvensizlik; kent sosyolojisi; kırkent sürekliliği; soykırım**

monetarizm (*monetarism*) Bir ülkenin tüm ekonomisinin, para kaynağının denetimi, yani dolaşımdaki para veya kredi maliyeti üzerinden yönetilebileceğini savunan bir iktisadi kuram. Politikanın temel kaldıraçları içinde, dolaşımdaki parayı arttıran veya azaltan merkez bankası operasyonlarını, kredi satışları ile banka borçlanmalarını teşvik etmek ya da etmemek için arttırılıp düşürülen faiz oranlarını, bankalar ve başka kurumlarca verilen borçları hükümetin doğrudan denetlemesini sayabiliriz. İktisatçılar, monetarist politikaların -örneğin mali politikayla kıyaslandığında- iktisadi etkinliği düzenlemedeki göreli etkenliği konusunda birbirlerinden farklı görüşlere sahiptirler. Ayrıca, monetarist politikaların odak noktası olan kredi maliyeti, kredi denetimi ve dolaşımdaki para miktarına verilen öncelik konularında farklı bakış açıları vardır.

monizm (*monism*) Tüm varlıkların eninde sonunda tek bir kategoriye bağlanabileceğini ifade eden felsefi kuram. Sosyolojide, *tarihsel materyalizm gibi kuramlar sık sık monist etiketiyle anılmıştır. Monizm terimi, daha gevşek biçimde, tek bir açıklayıcı faktöre büyük önem atfeden nedensel değerlendirmeler için kullanılır.

monokültür (*monoculture*) *bkz.* **peşin satılık ürün**

Mont Pelerin Derneği (*Mont Pelerin Society, The*) Dünya çapındaki üyeler ağı üzerinden, liberal fikirlerin üretimi ve yayılması hedefine bağlı akademisyenler ile kamusal şahsiyetlerin oluşturduğu gayri resmi bir uluslararası birlik. Kurucularından birisi olan iktiatçı Friedrich *Hayek, bu derneği, "klasik liberalizmin fikirlerinin yeniden geliştirilmesi ve sosyalizmin çürütülmesi" amacını taşıyan bir "tür uluslararası siyaset felsefesi akademisi" şeklinde tanımlamıştır.

Bu dernek ilk kez 1947'de, sosyalist müdahaleci görüşler yükseliş seyri izlerken, İsviçre'de Mont Pelerin sur Vevey'deki Hôtel du Parc'ta şekillenmiştir. Derneğin üyelerinin asıl ilgi alanı, *liberalizmin gerilemesi ve kendi

özgür toplum görüşlerine bir tehdit olarak algıladıkları demokratik-kapitalist rejimlerdeki *kolektivizm ve Sovyet imparatorluğunun otoriter *sosyalizmiydi. O zamandan beri dernek 50'nin üzerinde toplantı yapmıştır. 1968'e gelindiğinde üye yapısı 31 ülkeden 350 kişiyi içeriyordu; 1984'te bir üye anketi, bunların yüzde 50'sinin akademisyen, yüzde 25'inin işadamı, yüzde 10'unun özel araştırma kurumu mensupları, yüzde 7'sinin politikacı, yüzde 5'inin avukat ve yüzde 3'ünün hükümet yetkilileri ile diğerleri olduğunu ortaya koymuştu. Derneğe üye olan seçkin akademisyenler arasında, Carlo Antoni, Frank H. Knight, Michael Polanyi, Karl *Popper, Lionel Robbins, George J. Stigler, Carl Iverson, Ludwig von Mises, Milton Friedman, James M. Buchanan ve Gary S. Becker'in isimleri sayılmaktadır.

Mont Pelerin Derneği, hükümet politikalarını doğrudan şekillendirmeye çaba harcamamıştır. Bunun yerine, fiziksel bir örgüt ya da baskı grubundan ziyade, bir "zihinler buluşması" niteliği taşımasının yanı sıra, müdahaleciliğe karşı sürekli bir "fikirler savaşı" da yürüttüğünden, tek tek üyelerinin genel olarak dünya politikasında hatırı sayılır bir dolaylı etki yaptığı ve 1980'lerde Batı'da liberalizmin yeniden canlanışında önemli katkılarda bulunduğu iddia edilmiştir. Örneğin, 1980'de ABD'de yapılan başkanlık seçimi kampanyasında Ronald Reagan'ın yetmiş altı danışmanından yirmi ikisi bu derneğin üyeleridir ve bu isimlerden yaklaşık on kadarı daha sonra Reagan'ın programının uygulamaya geçirmesine yardımcı olmuştur. Almanya'nın savaştan sonraki ekonomik başarısının iki ana mimarı olan Walter Eucken ve Ludwig Erhard da bu derneğin üyeleridir. Dernek, liberal fikirlerin etkin biçimde yayılmasını hedefleyen bir ağ olarak faaliyetlerine devam etmektedir. R.M. Hartwell, Mont Pelerin Derneği'nin tarihini anlatan ilginç bir metin kaleme almıştır: *A History of the Mont Pelerin Society*, 1995.

Montesquieu, Charles Louis de Secondat, Baron de (1689-1755) Montesquieu, on sekizinci yüzyıl başlarındaki Paris hayatı üzerine hicivsel yorumları ve daha sonraki başyapıtı *Yasaların Ruhu* (*The Spirit of the Laws*, 1748) tanınmıştır. Montesquieu, Fransız Aydınlanması'nın önde gelen simalarından ve -tartışılabilir biçimde- modern *sosyal bilimin kurucularından birisidir. Siyaset felsefesi alanındaki çalışmaları, kültürel çeşitliliği açıkça tanımış ve farklı yönetim türleri ile yasaları, mahalli bölgelerde hüküm sürmekte olan koşullar, kurumlar ve relerle ilişkilendirmiştir. Montesquieu'nün fikirleri, *İskoç Aydınlanması (özellikle *Hume, *Ferguson ve *Smith) içinde yer alan düşünürleri derinden etkilemiştir. Montesquieu, Durkheim'ın düşünceleri üzerinde de önemli bir iz bırakmıştır. Modern yorumcular, Montesquieu'nün yasa ve hükümeti şekillendiren koşullar arasına iklim ve araziyi de katmasını küçümsemiş olmalarına rağmen, yakın zamanlardaki çevre sorunları Montesquieu'nün bu yargısının haklılığını göstermektedir. Onun eserlerini tanıtan ve sosyolojideki önemine dikkat çeken olağanüstü bir giriş metni için bkz. Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri* (*Main Currents in Sociological Thought*, 1965).

moral kariyer (*moral career*) *bkz.* **kariyer**

morfolojik (ya da etiolojik) sınıflandırma (*morphological [or aetiological] classification*) *bkz.* **intihar**

Morgan, Lewis Henry (1818-81) Yerli Amerikalıların etnografyasına

duyduğu ilgi sonucunda bir akrabalık sınıflandırma sistemi ortaya koymaya çalışan New York'lu avukat. Morgan *Systems of Consaguinity and Affinity of the Human Family* (1871) adlı çalışmasında, Friedrich *Engels'in ailenin ve devletin kökenleriyle ilgili çalışmasının temelini oluşturan, farazi bir aile tarihi yaklaşımı (*Eski Toplum* [*Ancient Society*], 1871) sergilemiştir.

Morgan, esas projesi insan toplumunun başlangıçtaki rastgele cinsel ilişki biçiminden, modern devletin temeli olarak gördüğü tekeşliliğe doğru *ilerlemesini incelemek olan evrimci bir kuramcıydı (*bkz.* *evrimcilik). Dolayısıyla tarihin, ahlâki bir zorunluluğun yön verdiği ve modern devlet biçimlerinin meşruiyeti ile tekeşli ilişkilerin çakıştığı bir model ortaya çıkardığını düşünüyordu. Morgan'ın farazi tarih yaklaşımı artık pek ciddiye alınmıyor olsa da, yirminci yüzyılda ahlâk ile devlet arasındaki bağ -sadece siyasal düşüncede değil, aynı zamanda *aileyi kapsayan *işlevselci kuramlarda- hüküm sürmeye devam etmektedir.

Mosca, Gaetano (1858-1941) İtalyan siyaset kuramcısı ve elit tahakkümü kuramının savunucusu. Mosca en ünlü kitabı olan *The Ruling Class*'ta (1896), kaçınılmaz olarak iki sınıf insan (yönetenler ve yönetilenler) bulunduğunu iddia etmiştir. Yönetenler sınıfı, zenginlik, güç ve şeref sahibi, son derece istikrarlı, imtiyazlı bir tabakadır. Başka bir şekilde ifade edersek, Mosca, tahakkümün sürekliliğini açıklayamayan *Marksistleri ve sanayi toplumuna geçişin kitlelerden ayrı bir elit yönetimini yok edeceğini ileri süren *liberalleri eleştirmiştir.

Yükselen toplumsal mobilitenin ve elit dolaşımının bir sonucu olarak yönetici sınıf heterojen bir kimliğe kavuşsa da, Mosca'ya göre hâlâ oligarşik bir yapıdadır. Komünist toplumlarda bile örgütsel liderlik ihtiyacı ortaya çıkmakta ve bunun sonucunda bir elit egemenliği doğmaktadır. Tıpkı Robert *Michels gibi Gaetano Mosca da, liberal demokrasinin bir danışıklı dövüş olduğuna ve ideallerinin gerçekliğe dönüştürülemeyeceğine inanmıştır. Liberal demokrasi, sadece yönetici sınıf tahakkümünün kaçınılmazlığını gizlemeye yaramaktadır. Mosca özellikle, çeşitli "siyasal formül" araçları ile kitleleri kendilerini desteklemeye ikna eden siyasal liderlerin sembolik rolüne karşı eleştirel bir tavır almıştır. Çünkü örneklerin de gösterdiği gibi liderlerin kendilerini haklı çıkarması, elit tahakkümünü sürekli kılmaktan başka sonuç vermeyecektir. Daha sonraları, Mosca'nın sanayi toplumunun birçok toplumsal güçten oluştuğunu, en azından yönetici sınıfın bu güçlerden bir kısmını asimile etmek zorunda olduğunu kabul ettiği de dile getirilmiştir. Sanayi toplumları, bir dizi çıkarın yan yana varlığını sürdürdüğü, tamamen kapalı olmayan toplumlardır: Bu durum, son derece merkezileşmiş bir bürokrasinin gelişimini engelleyecektir. Mosca'nın kuramını örneklerle desteklemek, en azından yönetici sınıf tanımı biraz bulanık kaldığı için oldukça güçtür (bkz. der. J.H. Meisel, *Pareto and Mosca*, 1965). *Ayrıca bkz.* **elit kuramı.**

Moynihan Raporu (*Moynihan Report*) ABD İşçi Bakanlığı'nın 1965'te yayınladığı ve yazarlığını Amerikalı sosyal bilimci ve politikacı Daniel P. Moynihan'ın yaptığı, *The Negro Family: The Case of National Action* adlı çalışmaya verilen geleneksel isim.

Moynihan ABD'de *yoksulluk üzerine yapılmış (esas olarak sosyolojik içerikli) araştırmaların, daha sonraları kendisini eleştirenler tarafından son derece seçmeci olmakla itham edilecek bir değerlendirmesini yapmıştır. Bu değerlendirme, esas olarak "alt-sınıf alt

kültürü"nde -özellikle siyahların alt-kültüründe-, hepsi şu veya bu şekilde aile yapısının bozulmasıyla ilgili olan "anaerkillik"in, güçten düşmüş erkeklerin, eğitim başarısızlıklarının, suçun, çocuk suçunun ve uyuşturucu müptelâlığının egemen olmasından dolayı, yoksul kalmanın sorumluluğunu mağdurların kendilerine yükleme eğilimini yansıtmaktadır. Raporun kendi sözcükleriyle ifade edecek olursak; "Zenci toplumunun dokusunun bozulmasının merkezinde, zenci ailesinin bozulması vardır. Zenci cemaatinin bugünkü güçsüzlüğünün temel kaynağı budur. (...) Beyaz aile son derece yüksek bir istikrara erişmiştir ve bu istikrarı korumaktadır. Oysa, alt sınıftan zencilerin aile yapısı son derece dengesizdir ve kent merkezlerinin pek çoğunda tam bir çöküşe yaklaşmaktadır." Moynihan, "bu eğilim hüküm sürdükçe, yoksulluk ve dezavantaj döngüsünün kendisini tekrarlamaya kaçınılmaz olarak devam edeceği"ni savunmuştur.

Moynihan Raporu, yeni federal politika hedefleri oluşturan, halk arasında siyasal bir kamplaşmayı kışkırtan, akademik karşıtları ile diğer eleştirel tepkileri dile getirenlere saldıran, medeni haklar tartışması ve hareketinde önemli bir soruna dönüşen bir başkanlık konuşmasının temelini oluşturmuştur. Bu rapor etrafında çıkan tartışma ve sorunların çoğu, daha sonraları, yoksulluk *kültürü, *yoksunluk döngüsü, refah bağımlılığı, *aşağı sınıf gibi kavramlarla ilgili olarak yeniden gündeme gelmiştir. Moynihan Raporu'nu yorumlayan ve bu raporun Amerikan kamu politikası ile ırk ilişkilerinin şekillenmesindeki önemine işaret eden bir değerlendirme metni için bkz. Charles A. Valentine, *Culture and Poverty* (1968).

muhafazakârlık (*conservatism*) "Korumak" ya da "olduğu gibi muhafaza etmek" anlamlarını taşıyan bu gündelik sözcük, on dokuzuncu yüzyıldan beri en azından Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde bir dizi siyasal ilkeyle birlikte anılmaya başlamıştır. Muhafazakârlık kavramını tanımlarken karşılaşılan başlıca sorun, muhafazakârların pek çoğunun muhafazakârlığın soyut bir kuram ya da *ideoloji olduğunu kabul etmemeleri; kendi yargılarını geleneğe, tarihsel deneyimlere ve kademeciliğe dayandırarak savunduklarını iddia etmeleridir. Muhafazakârlar tipik bir durum olarak "iyi toplum"u tarif eden kapsamlı görüşlerden sakınmakta ve onun yerine, parça parça gerçekleştirilecek toplumsal reformun (kendilerine uygun gelen) pragmatizmini tercih etmektedirler.

Modern muhafazakârlık, birbiriyle bir parça çelişkili olan iki entelektüel akım (Orta Çağların organik muhafazakârlığı ile Edmund Burke gibi yazarların *liberteryan muhafazakârlığı) üzerinde yükselmeye eğilimlidir. Kökleri Orta Çağ'a uzanan organik muhafazakârlık, Orta Çağ'ın ideali olan ve mevkilerin başarı sonucu elde edilmekten çok doğumdan gelen bir hak olarak atfedildiği (*bkz.* *atfetme), yoksullara karşı aristokratik *vesayetçiliğin (paternalizmin) egemen olduğu, istikrarlı bir toplumsal hiyerarşiyi yansıtan, ayrıca iyiliksever efendi ile itaatkâr köleyi (*bkz.* *itaat) birbirine bağlayan karşılıklı haklar ve yükümlülükler ağından oluşan, sıkı sıkıya kenetlenmiş yerel *cemaate dönüş özlemini duymaktadır. Buna karşılık, on sekizinci yüzyıl İngilteresi'nin bir siyaset kuramcısı olan Burke, **laissez-faire* iktisadından, düzenlenmemiş *kapitalizmden ve devletin iktisadi olaylara en az derecede karışmasından yanadır. Organik muhafazakârlık "tek ulus"u vurgularken, liberteryanlar, genellikle bireysel özgürlük, toplumsal adalet ve

(uzun vadede) kolektif refah gibi değerlere sarılarak kendi çıkarlarının peşinde koşturan özerk bireylerin *bireyciliğini desteklerler.

Bu iki akımın uzun vadede uyuşmalarının kolay olmadığı ortaya çıkmıştır. (Burke'ün kendisi de, Fransız Devrimi'ni mahkûm ederek ve böylece bu konudaki eğilimi belirleyerek, on sekizinci yüzyıl Britanyası'nın organik siyasal ve toplumsal geleneklerini savunan ateşli bir metin kaleme almıştı.) Modern muhafazakârlar ise bu iki akımı dengelemek için çaba harcamışlar ve ikisinin karışımından meydana gelen melez çözümler önermişlerdir. Bu çabanın içerdiği güçlüklerin, Britanya'da siyasal muhafazakârlığın tarihine ve Muhafazakâr Parti'ye referanslarla örneklenen enfes bir anlatımı için, Robert Eccleshall'in *Political Ideologies* (1984) adlı yapıtında bu konuyla ilgili denemesine bakabilirsiniz.

Musevilik (*Judaism*) Kökenleri Yahudilerin Tanrı Yehova'yla kurdukları ilişkiye dayanan *tektanrıcı bir dünya dini. M.Ö. 70 yılında Tapınak'ın yıkılmasından önceki İncil'de tasvir edilen Musevilik ile sinagog merkezli daha sonraki Museviliği birbirinden ayırmak önemli bir noktadır. Musevilik dinsel öğretmenler (hahamlar) etrafında örgütlenmişti ve dinsel bilgiler Tevrat'ın ilk beş kitabını oluşturan Tora'da toplanıyordu. Yehova ile halkı arasında kutsal bir akit bulunduğu fikrine dayanan Musevilik, tarihi boyunca derin *mesihçi hareketler ortaya çıkarmıştır.

Orta Çağlarda, geleneksel Yahudi teolojisine ezoterik bir boyut katan Kabala gibi önemli mistik hareketler görülmüştü. On dokuzuncu yüzyılda ise, iki ayrı dinsel hareketin (Reformcu Yahudilik ile Muhafazakâr Yahudilik) doğmasına yol açan, birçok geleneksel uygulamanın değiştirilip reforma tabi kılınmasını hedefleyen girişimlerle karşılaşılacaktı. Yahudi soykırımında Avrupa'daki Yahudi cemaatlerinin yok edilmesi ve 1948'de modern İsrail devletinin kurulması yirminci yüzyıl Museviliğinde dönüşüme yol açan etkenler olmuştur.

Sosyologların özel olarak eğildikleri konular, Yahudi vahyinin niteliği (örneğin bkz. M. Weber, *Ancient Judaism,* 1917-1919), Musevilik ile kapitalizm arasındaki ilişki (bkz. W. Sombart, *The Jews and Modern Capitalism,* 1911) ve daha yakın zamanlar için Yahudi Soykırımı'nın yerleşik toplum kuramlarına yansıyan sonuçlarıdır (bkz. Z. Bauman, *Modernity and the Holocaust,* 1990). *Ayrıca bkz.* **Hıristiyanlık.**

mutlak mobilite (*absolute mobility*) *bkz.* **toplumsal mobilite**

mutlak yoksulluk (*absolute poverty*) *bkz.* **yoksulluk**

mutlak yoksunluk (*absolute deprivation*) *bkz.* **yoksunluk**

mutlakiyetçilik, mutlakiyetçi devlet (*absolutism, absolutist state*) Mutlakiyetçilik terimi, iktidarın merkezi bir idari aygıta hükmeden tek bir monarkın şahsında toplandığı ve *feodalizmden *kapitalizme geçiş sürecindeki toplumların tipik özelliği olan bir devlet biçimi şeklinde tanımlanabilir. Tanımı bu şekilde yapılan mutlakiyetçilik teriminin, on altıncı yüzyıl İngilteresi'ndeki Tudorlardan on dokuzuncu yüzyıldaki Meici Japonyası'na kadar çeşitli *devletler için kullanıldığını görürüz. Fakat bu tanım tartışmasız biçimde kabul ediliyor değildir. Sözgelimi, mutlakiyetçilik, feodalizmden *komünizme geçişin söz konusu olduğu Çarlık Rusyası için kullanılabilirken; bazıları da, Japonya'nın terimin en esnek anlamı dışında hiçbir döneminde

feodal bir toplum olmadığını söylemekledirler.

Mutlakiyetçi devletlerin yukarıdaki ifade edilen türden geçiş toplumlarında oynadıkları rol büyük tartışmalara konu olmaktadır. Pek çok tarihçi, bu rolü, mutlakiyetçi devletin kapitalizmin ebeliğini yapması rolüne (bazı insanların, aşağılayıcı bulunan "mutlakiyetçilik" teriminin yerine "aydınlanmış despotizm" terimini tercih etmeleriyle örneklenen bir yorumdur bu) yakın bir çerçevede tarif etmiştir. (Ne var ki bazıları, "aydınlanmış despotizm"i, mutlakiyetçiliğin kapitalizmle ilişkisine bağlı bir yorum olmaktan ziyade, Aydınlanma rasyonalizminin Prusya ve Avusturya gibi ülkelerdeki mutlakiyetçilik üzerindeki etkisine gönderme yaparak kullanmaktadırlar.) Marksistler ise (en azından görece yakın zamanlara kadar) bu rolü, yetersiz olmakla birlikte düşük yapan bir devletin rolüne daha yakın görmeye eğilimli olmuşlardır. Bu tartışmada her iki tarafın da ele almak zorunda olduğu problem, tarihsel sonuçların değişkenlik sergilemesidir. Kıta Avrupası içinde bile, mutlakiyetçi devletlerin yükselişi, ilk bakışta (*prima facie*) Batı'da kapitalizme hızlı bir geçişle, Doğu'da ise feodal tahakkümün yoğunlaşmasıyla ilintili görünmektedir.

Max *Weber *Genel İktisat Kuramı* (*General Economic Theory*, 1923) ve daha genel olarak Marksist olmayan diğer akademisyenler, mutlakiyetçi ya da "akılcı devlet"in oynadığı ilerici rolün, bu rejimlerin, idari aygıtlarını bürokratikleştirip hukukun egemenliğini yansıtan bazı uygulamalar getirmeleri, meşru zor kullanma hakkını tekellerine almaları ve bu gücü toplumdaki meşruiyetlerini yerleştirmek için kullanmaları nedeniyle, kendi toprakları içerisinde sürecin ve faaliyetlerin giderek daha öngörülebilir olmasına muazzam bir katkı yapmalarıyla açıklanabileceği görüşündedirler. Weber'in mutlakiyetçiliğin Doğu ve Batı Avrupa'da farklı noktalara varması konusundaki açıklaması ise, Doğu'da yaşanan olayların portresini bir gerilemeden ziyade bir gecikme şeklinde çizmek ve bu durumu, devletin toplumun geniş kesimlerinde müttefik bulamamasına (bunun yansıması da bu toplumların iktisadi ve kültürel geriliği olacaktı) bağlamaktı.

Bu argümana Marksistlerin (Maurice Dobb, Eric Hobsbawm ve Perry Anderson gibi isimlerin) yanıtı, söz konusu görüşün, Marksist olmayan kişilerde görülen bir eğilime, tarihsel araştırmalardan ziyade siyasal alana *a priori* ayrıcalık tanıma eğilimine dayandığıydı. Mutlak monarkların ve onların en güçlü destekçilerinin her zaman için feodal soyluluğun temsilcileri oldukları göz önüne getirildiğinde (ki Marksistlerin iddiaları bu yöndeydi), açıklama bekleyen asıl olgu, Doğu'nun uzun süre dayanmış mutlakiyetçi yönetimleri değil, Batı Avrupa'nın (ve özellikle İngiltere ile Hollanda'nın) kısa ömürlü mutlakiyetçilikleridir. Marksist olmayan kesimlerin açıklamaları, kıta devletlerinin çoğunluğunun on altıncı yüzyılda uzun bir iktisadi kriz, sadece İngiltere ile Hollanda'nın kendilerini uzak tutmayı başardıkları bir kriz yaşadıkları şeklindeki iddialı ve tartışmalı bir sava dayanmaktadır. Dolayısıyla bu iki ülke dışındaki toplumlarda, feodal soylular kapitalist rakiplerini ezmeyi ya da güçlerini kontrol altında tutmayı başarmışlardır. İşte bu nedenle, ciddi bir kriz yaşamayan İngiltere ve Hollanda'daki burjuvazi, potansiyel rakipleri karşısında baştan üstünlük sağlamış ve mutlak monarklarını görece kısa bir zamanda devirerek bu üstünlüğünü daha da pekiştirmiştir. Bu tezin karşısında ortaya atılan ampirik

itirazları bir kenara bırakacak olursak, bu görüşün iktisadi alana analitik bakımdan ayrıcalık tanınmasına temellendiğine dikkat çekilmelidir (ve bu yaklaşımın, Marksistlerin haklı olarak karşı çıktıkları siyasal alana ayrıcalık tanınması yaklaşımından daha meşru olmadığı ortadadır). İki yaklaşımın sınırlılıklarından da kendini kurtarmış olan en başarılı istisna, herhalde A. Lublinskaya'nın 1968'de yayınlanan *French Absolutism: The Crucial Phase, 1620-1629* adlı çalışmasıdır.

mübadele (*exchange*) *bkz.* **hediye ilişkisi; mübadele kuramı.**

mübadele değeri (*exchange value*) *bkz.* **kapitalizm; metalaşma**

mübadele kuramı (*exchange theory*) Mübadele kuramlarına göre, *toplumsal düzen, toplumun üyeleri arasındaki alışverişlerin planlanmamış sonucudur. Mübadele kuramının iki önemli değişik biçimi vardır. Akılcı seçim (ya da bazen adlandırıldığı biçimiyle, akılcı eylem) kuramı, düzenin kaynağını, bireylerin işbirliğine dayalı mübadelelerle sağladıkları kişisel üstünlükte görür. Antropolojik-mübadele kuramının iddiası ise, hem düzenin hem de bireysel üstünlük arayışının, mübadele edilen şeylerin temelindeki *ritüelin ve sembolik niteliğinin etkileri olduğu yönündedir. İki versiyonda da toplumsal *çatışma (ya da düzensizlik), mübadele sürecinin çökmesinin bir sonucundan ibarettir.

Akılcı seçim kuramının doğuşu, on sekizinci yüzyılın klasik *siyasal iktidarına kadar götürülebilir ve bunun en bildik örneği, Adam *Smith'in *Uluların Zenginliği*'nin (*The Wealth of Nations*, 1776) başında açımladığı *işbölümü kuramıdır. Smith'e göre, serbest *piyasanın gizli eli sağduyulu ve kendi çıkarının bilincinde olan bireyleri, hiçbir zaman öyle bir niyet taşımamış olsalar bile kamusal refahı geliştirmeye götürecektir. Siyasal iktisattan doğan modern iktisat, akılcı mübadele kuramının oldukça soyut ve giderek matematiksel temelde formüle edilen bir versiyonunu (fiyatların ve kıt kaynakların dağıtılmasının, iktisadi aktörlerin parasal harcamalarıyla ilgili olarak *faydayı akılcı biçimde azamiye çıkarmalarıyla açıklanabileceğini savunan bir versiyon) geliştirmiştir. Bu sofistike ve görece bütünsel kuramsal çerçevenin görünüşteki başarısı, kaçınılmaz olarak, aynı yöntemin sosyolojinin daha geniş kapsamlı olan kendi konusuna da uygulanabileceği düşüncesinin doğmasına yol açmıştır. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde, "mübadele kuramı" hemen hemen yalnızca toplumsal yaşamı akılcı seçime dayalı yöntemlerle açıklamaya yönelik girişimleri karşılar. Hepsi de hesapçı birey fikrini çeşitli açılardan, toplumsal yaşamın ilk bakışta en uygunsuz görünen sahnelerine uygulamaya çalışan metinler olan George *Homans'ın ve Peter Blau'nun tartışmalı yazıları ile iktisatçı Gary Becker'in çalışmaları bu kapsamda değerlendirilmelidir. Bu metinlerde işlenen başlıca kavramlar ise aile, sevgi ilişkileri ve kolektif diğerkâmlık ve yükümlülük duygularıdır.

Bu konudaki en iyi metinleri Peter Blau kaleme almıştır (özellikle bkz. *Exchange and Power in Social Life*, 1964). Blau aktörler arasındaki "dışsal yararların karşılıklı değiş-tokuşu"nun hiç gerçekleşmeyebileceğini ya da eksik kalabileceğini (örneğin, iktidar ilişkilerinin kullanımında olduğu gibi) öne sürerek, mübadele kuramının, George Homans gibi yazarların psikolojik indirgemeciliğini aşan, "yapısal" bir versiyonunu sunar ve bu şekilde, mübadele kuramını -en azından sosyal davranışların büyük kısmına mübadelenin

yol verdiğini kabul edenlerin gözündesosyolojik bakımdan daha makul kılar (bkz. P.P. Ekeh, *Social Exchange Theory -The Two Traditions,* 1974).

Fakat daha yakın zamanlardaki çalışmalarda mübadele kuramından uzaklaşıldığı ve akılcı seçimin, daha açık biçimde sosyolojik olan başka kuramsal geleneklere, örneğin ampirik testlere uygun belirlenmiş öneri modelleri ortaya koymak amacıyla *eylem perspektifine ve Karen Cook'un çalışmalarındaki (bkz. *Social Exchange Theory,* 1987) *ağ analizi ile *örgüt kuramına bağlanmaya çalışıldığı görülecektir (bkz. J.S. Coleman, *Foundations of Social Theory,* 1990). Akılcı seçim kavramı *siyaset biliminde de benimsenerek kullanılmış; Anthony Downs ve Mancur Olson gibi yazarlar, siyasal bağlılık, oy kullanma davranışı, protesto hareketleri ile gönüllü ve baskıcı kollektif örgütlenmenin arkasında yatan hesapçı etkenleri incelemişlerdir. Jon Elster, John Roemer ile diğer yazarlar, Marksist sınıf kuramını akılcı seçim ilkesi doğrultusunda yeniden formüle etmeye çalışmışlardır (özellikle bkz. Jon Elster, *Making Sense of Marx,* 1985). Elster, akılcı seçim kuramını "ilk normatif" kuram olarak tanımlar: "Akılcı seçim kuramı bize amaçlarımıza ulaşmak için ne yapılması gerektiğini ve neyin mümkün olduğunu gösterir. Standart yaklaşımla amaçlarımızın ne olması gerektiğini göstermez... Normatif değerlendirmeden hareketle, insanların normatif açıdan uygun anlamda akılcı varlıklar olduklarını varsayıp, açıklayıcı bir kuram ortaya koyabiliriz." Akılcı seçim kuramının temel açıklayanları, eylemlerdir. Bir kişinin arzuları -inançları çerçevesinde- en iyi eylemle optimize edilebilir; bu arzular da inançlar da akılcı olmalıdır (en azından içsel tutarlılığı bulunmalıdır). İnsanlar, inançlarını şekillendirirken doğru miktarda kanıt toplamalı, akılsallığın kurallarına uygun olması gereken kararlar vermelidir. Başka bir deyişle, "akılcı eylem üç optimize edici işlemi kapsar: Verili inançlar ve arzular çerçevesinde en iyi eylemi bulmak; eldeki kanıtlara bakarak en iyi gerekçelendirilmiş inancı oluşturmak; şekillenmiş arzular ve önsel inançlara uygun olarak doğru miktarda kanıt toplamak" (bkz. *Solomonic Judgements: Studies in the Limitations of Rationality* 1989).

Bu şekilde, oldukça sınırlı bir çerçevede ifade edildiğinde ve özellikle Elster'ın, eylemin açıklanışında (örneğin eylemin, araçsal olmaktan ziyade, belki de toplumsal *normlar ya da toplumsal *adaletin içinde temellendirilmiş olması) akılsallığın (rasyonalitenin) sınırları ve başarısızlıkları üzerinde titizlikle durduğunu düşünecek olursak, sosyologların akılcı seçime dayalı bir araştırma programına hangi açıdan karşı çıkabileceklerini anlamak zor olacaktır. Yine de, akılcı seçim kuramının (bilhassa mübadeleyi temel alan biçiminin) sosyolojiye uygulanması çabalarına, en azından üç nedenle, genel olarak kuşkuyla bakmayı sürdüren birçok kişi çıkmıştır. Bu nedenlerden birincisi, iktisadi kuramın başarısının, piyasadaki mübadeleler için belli bir paranın (tek tek insanların da kuramcıların kabul edeceği, ayrıca eylem ile avantaj arasındaki ilişkinin bağımsız bir ölçüsü olarak kullanılabilecek bir para) varlığına bağlı olmasıdır. Sosyolojide işlevsel bakımdan eşdeğer olarak gösterilebilecek, iktisadi olmayan para karşılığı olarak mutluluk, toplumsal kabul, prestij ve etkiyi sayabiliriz. Ancak bu bireysel hedefler sık sık birbirine rakip olmaktadır. Bunun için toplumsal düzenin açıklanması, bu tür temel *değerlerin önceliklerinin nasıl belirlendiğinin kavranmasını gerektirecektir.

Dahası, bu kavrayış döngüselliğe engel olmalıdır. Değerlerin farklı düzenlenişleri, bunların aktöre sağlayabileceği üstünlükle (ya da değerle) açıklanamaz. İkinci nedene göre, akılcı seçim kuramı çürütülmeye açık bir nitelikte değildir, çünkü akılcı seçim kuramcıları bireylerin tekil eylemlerini hem açıklama nesnesi olarak görmekte, hem de kuramın kanıtı saymaktadırlar; hangi eylem yapılmış olursa olsun, onu yapan kişi açısından tatsız sonuçlar doğuruyor olsa bile, doğal olarak o eylemin yapılmamasına kıyasla daha avantajlı bir duruma yol açacaktır. (Başka bir deyişle, kuram *totolojiye yönelir.) Üçüncü olarak, sosyolojideki önemli bir gelenek, bireyler arasındaki mübadelenin gerçekleşmesini toplumsal düzenin nedeni olmaktan çok sonucu saymakta, çünkü istikrarlı mübadele ilişkilerinin önceden varolan asgari bir *güven ve hukuksal dayanak olmadan ortaya çıkamayacağını varsaymaktadır (bu konuyla ilgili sorunları ele alan nefis bir değerlendirme metni için bkz. H.C. Bredemeier, "Exchange Theory", der. T. Bottomore ve R. Nisbet, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* [*A History of Sociological Analysis*, 1979).

Antropolojik mübadele kuramı, sanayileşmemiş toplumlardaki piyasa kurumlarının modern ekonomide rastlanan kurumlara kıyasla tipik biçimde daha azgelişmiş olmasından türemiştir. Mübadele vardır, ancak önemli bir yükümlülük öğesini de içerir; oysa piyasadaki işlemler tanımı gereği tercihe dayalıdır. İki ekonomik yapının karşılaştırılması, düzenli kolektif yaşamın kişisel çıkara dönük seçiminin önkoşulu -sonucu değil- olduğu tezini doğurmuştur. Durkheim'in sözleşmedeki her şeyin sözleşmeye bağlı olmadığı, yani akılcı mübadelenin yerleşik, ahlâki bir düzenliliğe sahip toplumsal düzenin kaynağı olamayacağı, tersine onu gerektirdiği şeklindeki savı da buna dayanmaktadır. Bunun için toplumsal duygular, toplumdaki yükümlülükleri gösteren kurallar ile buyrukların, bireyin kendi çıkarının peşinden koşturabileceği geride kalan alanı belirleyen *sembollerde (ya da *kolektif temsillerde) somutlaşmış olmalıdır.

Sanayileşmemiş topluluklarla ilgili çeşitli alan araştırmalarında, yükümlülükten kaynaklanan mübadelenin iki ana biçimi saptanmıştır: karşılıklı *hediye alışverişi ile yeniden bölüştürücü ve siyasal nitelikli mübadele. *The Gift* (1925) adlı bir kitabı bulunan Émile Durkheim'ın yeğeni Marcel *Mauss, kabile toplulukları ile arkaik toplumlarda hediye verme törenlerini (uzun zamandır "karşılıklılık" normu diye bilinen olgu) ilk inceleyenlerden birisiydi. Trobriand Adaları'nda yaşayanların *kulası ile Amerikalı Kızılderililerde görülen potlaçı bu törenler arasında sayabiliriz. Bu ilişkilerde, tüm klanların, kabilelerin ya da ailelerin sorumluluğunda olan jestler (ya da hediye verme zorunluluğu) karşısında salt faydaya dayalı bir değiş-tokuş ikincil önem taşıyordu ve söz konusu değiş-tokuşa nezaket, eğlenceler, törenler, askeri yardım, kadınlar, çocuklar, danslar ve bayramlar da dahildi. Hediyeler onları veren ve alanlardan hiçbir zaman ayrı görülmemiştir: Bu şekilde kurulan bir paylaşım ve ittifak bağı yok edilemez; dolayısıyla bu tür alışverişler önemli bir araçsal boyuta sahiptir. Gelen yardıma ve hediyelere eşit değerde ya da daha değerli bir karşılık verme ve bunları istendiği zaman verme zorunluluğu söz konusudur. Takasa ve iktisadi mübadeleye dayalı toplumsal ekonomi işte bu ilişkiler doğrultusunda şekillenecektir. Mauss'un çalışması, antropolojide, törensel alışverişin arkasındaki karmaşık ilişkileri su yüzüne çıkaran kapsamlı alan araştırmaları

yapılmasını ve kuramsal çabalar içine girilmesini teşvik etmiştir. Bronislaw Malinovski'nin kulayla ilgili ünlü etnografik çalışmaları ve Helen Codere'nin potlaç üzerine alan çalışmaları bu türden mübadelenin örnekleri arasındadır. Fransa'da, semboller, ritüel ile toplumsal yapı arasındaki ilişkilere dayanarak yapısal antropoloji adında bir ekol ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda yakından bildiğimiz örneklerden birisi, Claude Lévi-Strauss'un, yerli toplumunda kız alıp vermenin önceden varolan sınıflandırma kuralları ile *akrabalık düzenini ifade edip simgeleştirdiğini öngördüğü iki kutuplu analizdir. (Antropolojik literatürün değerlendirildiği ve yararlı bir çerçeveye oturtulduğu bir çalışma için bkz. M. Harris, *The Rise of Anthropological Theory,* 1968).

Yeniden bölüştürücü mübadele, vergileri ve ödevleri belirleyecek ve daha sonra yeniden dağıtacak olan bir siyasal yönetim merkezini gerektirir. Modern *refah devletinin arkasında yatan ilke de budur, ama sanayi öncesi toplumlarda nadiren de olsa iyileştirici amaçları olan daha yaygın bir sistemdir. Siyasal yeniden bölüşüm, genellikle, malların ve kaynakların piyasa eliyle dağıtılmasının habercisi ya da alternatifi olarak görülmekle birlikte, Adam Smith'in zamanından beri, aydınlanmış kişisel çıkarı, piyasadaki düzenlenmemiş mübadeleyi ve özgür bir toplumu savunan liberallerin küçümsediği bir konu haline geldiği de belirtilmelidir.

John Goldthorpe, hem sosyoloji ve antropoloji, hem de felsefe ile diğer sosyal bilimlerdeki akılcı seçim kuramlarını çevreleyen kapsamlı ve hızla büyüyen literatürü incelediği bir değerlendirme metninde, varolan pek çok değişik eğilimi sıraladığı yararlı bir tipoloji ortaya koymuştur (bkz. "Rational Action Theory for Sociology", *British Journal of Sociology,* 1997). Söz konusu eğilimler üç kritere göre birbirinden ayrılırlar: Akılsallık gereksinimlerinin güçlü mü zayıf mı olduğu; konumsal akılsallıktan ziyade prosedürel akılsallığa odaklanıp odaklanmadıkları; özel bir eylem kuramı yerine genel bir kuram sunduklarını iddia edip etmedikleri.

Güçlü akılsallık kuramları, aktörlerin hedeflerine, ayrıca inançlarına ve bu inançlar temelinde hedeflerine ulaşmak için yaptıkları eylemlere kadar genişler ve akılcı seçim kuramının, anadamar *iktisatta rastlanan tercihlerdeki tutarlılık ve geçişgenlik gereksinimlerinin dayattığı versiyonunda örneklenir: Bir kişi 2 seçeneğinin karşısında 1 seçeneğini, 3 seçeneğinin karşısında da 2 seçeneğini tercih ediyorsa, bu durumda 3 seçeneğinin karşısında 1 seçeneğini tercih ediyor olmalıdır. Tek başına zayıf akılsallık gereksinimi, aktörlerin, ya tüm bilgilere sahip olmadıkları ya da karşı karşıya geldikleri durumlar son derece karmaşık olduğu (yani, faydanın sürekli azami düzeyde tutulması ampirik açıdan olanaksız hale geldiği) için tatmin olacakları ("yeterince iyi" sayılan bir eylem yönünü tercih edecekleri) önermesini ortaya atan Herbert Simon'ın *sınırlı rasyonellik kuramında açık bir biçimde resmedilmişti.

Goldthorpe'un ikinci ayrımı, konumsaldan ziyade prosedür olarak belirlenen eylemdeki akılsallığın ne derece vurgulandığıyla ilgilidir. Piyasanın mantığı, aktörleri aşırı derecede kısıtlayan (-büyük ölçüde reaktif- ideal-tipik *iktisadi insana yol açan) bir faktör olarak görülebilir. Oysa bazı sosyal psikologlar, örneğin eylemin *çerçevesini vurgulayarak aktörün *durum tanımlamasına bağlı, öznel bakımdan akılcı bir eylem fikrine psikolojik temeller göstermeye çalışmışlardır.

Goldthorpe son olarak, akılcı eylem kuramları arasında, özel bir eylem kuramından ziyade genel bir kuram oluşturmayı amaçlamaları ölçüsünde büyük bir değişim olduğunu ileri sürmektedir. İktisat, kendisini, paraya ve pazara dayalı mübadele sistemlerinin normal koşulları içerisinde servet edinmeye ya da maddi ihtiyaçları karşılamaya yönelik eylemleri konu alan, büyük ölçüde ayrı bir bilim olarak görür. Bundan dolayı akılcı eylem kuramı da, yaşamın ancak bu alanı için geçerli görülebilecek özel bir kurama dönüşmektedir. Oysa diğer sosyal bilimciler (hatta bazı iktisatçılar), akılcı eylem kuramının değişik versiyonlarının genel bir eylem kuramının temeli işlevi görebileceğini ve bu doğrultuda, dar biçimde tanımlanmış iktisadi işlemler açısından olduğu kadar ev içi işbölümünün ya da intihar oranlarının açıklanmasında da yararlanılabileceğini savunmaktadırlar. Becker'in çalışması (özellikle bkz. *The Economic Approach to Human Behaviour*, 1976), bazı yazarların nitelemesiyle "iktisadi emperyalizm"e yönelik bu eğilimin; akılcı eylem kuramını, bireylerin, dengeli bir tercihler kümesi içinde elde edecekleri faydayı azami düzeye çıkarıcı ve "piyasalar"dan (para piyasası ya da diğer piyasalar) sağladıkları azami kazançları biriktirici nitelikte gördükleri tüm toplumsal eylemlere uygulama çabalarının bir örneğidir.

Goldthorpe'a bakılırsa, akılcı eylem kuramının sosyolojiye en iyi hizmet eden versiyonu, öznel bir gözle bakıldığında akılcı denilebilecek ve böylece orta nitelikte akılsallık gereksinimlerine sahip olan eyleme gönderme yapan, esas olarak konumsal anlamada odaklanan ve sonuçta, genel bir kuramdan ziyade özel bir kuram ortaya koyan versiyondur. Bununla birlikte Goldthorpe, belli eylem biçimlerinin böyle bir özel kuramın kapsamı dışında kaldığını kabul ettiği halde, gerek tekil eylemin mikrodan makroya giderek toplumsal düzenlilikler doğurmasını açıklama, gerekse (açıklama gücünün yetersiz kaldığı yerlerde) salt savunucu özel açıklamalara sarılmakla yetinmeyip, ilerlemeci anlamda daha fazla araştırma yapılmasını özendirme açısından bakıldığında, akılcı eylem yaklaşımının diğer alternatiflere (örneğin, kültürel geleneklerin, değerlerin ve normların önemini vurgulayan kuramlara) kıyasla daha çok şey vaat ettiğine de inanan bir sosyologtur.

müfredat (*curriculum*) Müfredat programı, herhangi bir eğitim kurumunda öğretilen konular ile derslerden meydana gelir. Bu program, ilgili kurumdan öğrenilecek konularla ilgili olarak yapılan resmi bir açıklama anlamını taşımaktadır. Britanya'daki okullarda 1988 Eğitim Reformu Yasası'ndan sonra müfredat programları tüm ülke çapında belirlenmekte ve tüm öğrencilerin görmesi gereken çeşitli ana konulardan oluşmaktadır. (Bkz. P. Wexler, *Sociology of the Curriculum*, 1991). *Ayrıca bkz.* **gizli müfredat.**

mülkiyet (*property*) Mülkiyet ve mülkiyet hakları *kapitalist toplumlar açısından merkezi bir önem taşır. Herhalde kapitalizm bağlamında büyük ölçüde sorgulanmadan kabul ediliyor olmaları nedeniyle, sosyologlar bu kavramlara fazla ilgi göstermemişler; oysa siyaset felsefecileri ve iktisatçılar, mülkiyetin doğası ve kökenleri konusunda hararetli tartışmalar yapmışlardır (bkz. F. Snare, "The Concept of Poverty", *American Philosophical Quarterly*, 1972 ile E. G. Furubotn ve S. Pejovitch, "Property Rights and Economic Theory", *Journal of Economic Literature*, 1971).

Özel mülkiyetin kökenlerinin muhtemelen en etkili modern açıklaması,

John *Locke'un doğal haklar kuramıdır. Locke'un kuramı, mülk sahibi olmanın, bireyin doğal çevresindeki her şeyi kullanma *hakkına dayandığını, ihtiyaçların tatmin edilmesi için gerekli sayıldığını ve bir insanın emek sarfettiği her şeye (daha sonra kendi haline bırakmamak koşuluyla) sahip olmaya hakkı bulunduğunu ileri sürer. Dolayısıyla mülkiyetin adil biçimde dağıtılması üç ölçüte bağlıdır: ihtiyaç (arzu da denilebilir), emek harcama (yaratıcı girişimciliği içerir) ve kullanım (bazıları sömürü ve birikim olarak yorumlamıştır).

Locke'un kuramı, mülkiyeti kişinin "kendi emeğiyle birleştirdiği" bir şey olarak ele aldığından, toplumda az sayıdaki ayrıcalıklı insanın çoğunluğun emeğiyle yaratılan artı değere el koymasının ne doğal ne de adil olduğu düşüncesine yol açması temelinde, erken dönem modern statükoya karşı (kendisi bu statükoyu savunsa da) potansiyel bir meydan okumadır. *Faydacılık bu meydan okumanın karşısına, özel mülkiyetin ve yasalarının *faydadan başka hiçbir kökeni ya da meşruiyeti bulunmadığı savını çıkarmıştır; yani mülkiyetin kuralları, deneyimlerin insan mutluluğunun artması açısından en faydalı olduğunu kanıtladığı uzlaşımların ürünüdür. Örneğin David *Hume, ilk mülkiyet sahibini haklı çıkaran kuralların, adaletinin kaynağını toplumsal deneyimin tarihinden aldığını iddia etmiştir. Varolan sistem "adil" bir sistemdi, çünkü insanların ihtiyaçlarına net bir şekilde yanıt veriyordu. Bu yaklaşım, sadece mülkiyetin dağılımı üzerine bir açıklama getirmekle kalmayıp aynı zamanda varolan mülkiyet dağılımını haklı gösterdiği için, on dokuzuncu yüzyılda klasik *liberalizm felsefesinin temeli haline gelmiştir.

Bu mülkiyet felsefesine karşı *muhafazakâr tepki, fayda ilkeleri ile gelenek, deneyim ve kâhyalık ilkelerini karşı karşıya koymuştur. Muhafazakârlar mülkiyeti kuşaklar arasındaki bir ortaklık olarak tasavvur ederler ve bunun tipik göstergesi, toprak sahibi zümrenin sürekliliğidir. Burada toprak sahibi, statükoya bağlılığı sağlama yükümlülüğü altında mülkiyete (sahip olmaktan ziyade) hizmet eden ve böylece istikrarlı bir toplumsal düzeni kollayan bir kâhyadır.

İskoç siyasal iktisatçılar -John *Millar, Adam *Ferguson ve Adam *Smith- mülkiyet ilişkileri analizini, *sınıf oluşumunu ele alacak şekilde genişletmişlerdir. Bu yorum, Karl *Marx'ı, mülk sahipliği, siyasal tahakküm ve ideolojik temsiller arasındaki bağları vurgulayarak mülkiyetin önemine dikkat çeken ilk sistematik sosyolojik değerlendirmeyi ortaya koymaya itmiştir. Marx'ın formülasyonunda mülkiyet iktidardır ve mülkiyetin farklı biçimleri, *devlet, *sivil toplum ve *ideolojiden oluşan *üstyapının üzerinde yükseldiği "toplumsal varoluş koşulları"nı tanımlar. Bir süre sonra, mülk sahibi sınıfların, ellerinde bulundurdukları mülkiyet türlerine ve bunların kullanımına atfettikleri anlama göre son derece farklılaştıklarını kabul etmesine karşın Max Weber de, "mülk sahibi olmanın ve olmamanın (...) tüm sınıfsal konumların temel özelliği olduğu"nu ileri sürmüştür.

Max Weber'in bu gözlemi, çağdaş sosyolojideki mülkiyet tartışmalarının öncelikli konusunu ortaya koymuştur. Bu tartışmalar, mülkiyet ideolojileri ile mülk sahibi zümrenin toplumsal örgütlenmesi hakkında değerlendirmeler yapmaktan uzaklaşmış, dikkatini mülkiyetin *tüketimine, özellikle belirli mülkiyet çeşitlerinin (örneğin evler, arabalar ve elbiseler) toplumsal ilişkileri ve toplumsal anlamları farklı yollarla şekillendirmesi ve toplumsal *kimliklerin inşasında önemli bir rol oynamasına yoğunlaştırmıştır.

Sosyologların çoğu özel mülkiyet konusuna ilgi duymuştur. Ancak mülk sahipliğinin kapitalist olmayan biçimleri (sembolik mülk sahipliği dahil olmak üzere) kapsamlı olarak antropologlar tarafından incelenmiş ve sosyologlar son zamanlarda incelemelerini devlet ya da kolektif mülkiyet ve mirası kapsayacak şekilde genişletmişlerdir. Bu konuya dair en iyi kısa giriş metni Andrew Reeve'in *Property*'sidir (1986). Mülkiyetin maddi ve sembolik önemi hakkında sosyolojik bir örnekolay incelemesi için bkz. Peter Saunders, *A Nation of Home Owners* (1989). *Ayrıca bkz.* **burjuvazi; hediye ilişkisi; kamu malı; kolektif tüketim; kula halkası; özelleştirme; tüketim sektörleri; tüketim sosyolojisi.**

mülkiyet-denetim tartışması (*ownership versus control debate*) *bkz.* **burjuvazi; sermayenin ayrışması**

müptelâlık (*addiction*) *bkz.* **içki düşkünlüğü ve alkolizm; uyuşturucular**

müzakereyle kurulan düzen, düzenin müzakere edilmesi (*negotiated order, negotiation of order*) Büyük ölçüde *sembolik etkileşimcilik içinde, insanların birbirleriyle müzakere etmesi süreci içinde ve onun aracılığıyla beliren toplumsal örgütlenmeyi betimlemek üzere geliştirilen bir kuram. Kısmen, etkileşimcilerin toplumsal *yapıyı çözümlemek için kullanabilecekleri bir araca sahip olmadıkları eleştirisine tepki olarak tasarlanmıştır ve fazlasıyla özneldir. Bu kuram, toplumsal örgütlenmeyi, statik ve şeyleşmiş bir kavram olarak değil, toplumsal aktörlerin aktif başarısı şeklinde betimleme çabasındadır. Bu kuramın birtakım klasik kaynakları belirtilebilir: George Herbert *Mead'in diyalektik toplum kavramı; Herbert *Blumer'ın yorumlayıcı süreç ve birleşik edim fikri; Robert *Park'ın toplumu çatışmalar, bağdaşmalar ve asimilasyonların birbirini izlediği bir şey olarak nitelendirişi; Everett Hughes'un kurumsal esnekliğe yönelik ilgisi. Bununla birlikte, müzakereyle kurulan düzen terimi, en açık biçimde Anselm Strauss ile arkadaşlarının yazılarında (*Psychiatric Ideologies and Institutions*, 1963; daha sonraki kitabı *Negotiations*, 1978) ifade edilmiş ve geliştirilmiştir. Strauss toplumsal düzeni şu şekilde resmeder: "Herhangi bir toplumun, örgütün üyelerinin onun için çaba göstermek zorunda olduğu bir şey. Çünkü ortak anlaşmalar ... her zaman bağlayıcı değildir ... değerlendirmeler yapılır ... uyumlu eylemin (toplumsal düzen) temelleri süreklilik içinde oluşturulmalıdır". Bu kuram, başlangıç, değişim ve geçiciliğin; düzenin yerleştirilmiş ve bağlamsal doğasının; belirli güç ilişkilerinin heryerdeliğinin; toplumsal düzenlerin durmadan bölünmesi ve parçalanmasının altını çizmektedir.

N

Nadel, Siegfried Frederick (1903-1956) Nadel, Britanya sosyal antropolojisine, doktorasını yaptığı Viyana Üniversitesi'nde psikoloji ve felsefe dallarında edindiği birikimle gelmiştir. London School of Economics'de Seligman ile Malinowski'nin gözetiminde çalışmış ve Batı Afrika'da, büyük ölçüde Nijeryalı Nupeler arasında alan çalışması yürütmüştür (bkz. *A Black Byzantium,* 1942 ve *Nupe Religion,* 1954). Nadel bugün artık çok az okunuyor olsa da, herhalde en çok, sosyoloji, sosyal antropoloji ve psikolojiyi tek bir analiz çerçevesinde birbirlerine bağlamaya çalıştığı kuramsal çalışmalarıyla hatırlanmaktadır (bkz. *The Foundations of Social Anthropology,* 1942). Verimli çalışmalarının doruğundayken, bir anlamıyla erken ölümü, şüphesiz kendisinden sonraki kuşakların sosyal bilimcilerinin onun çalışmalarına duydukları ilginin azalmasına yol açmıştır.

narsisizm (*narcissism*) Gündelik hayatta kendini sevme ve egoizmi ifade etmek amacıyla kullanılan bir kavramdır. Narsisizm kavramının ortodoks *psikanalitik kuramdaki anlamı ise daha tekniktir. *Freud'un iddiasına göre, narsisizm öncelikle, insana başkalarını sevme yetisini de içeren kendini sevmeyi anlatır. Gelişim sürecinin bu aşaması, aynı zamanda kendini sevmenin zıttı olan kendinden nefreti de içerir. İkincisi narsisizm, insanın bir nesneyi (kişiyi) benliğinin bir parçası yaparak kendini tanımlaması ve böylece kendisini bir başkası ya da bir nesne sanmasıdır. "Narsisistik nesne seçimi", bir insanın kendisiyle benzerliği temelinde o kişiyle özdeşleşmeyi içerir.

Narsisizm kavramı Amerikalı toplumsal tarihçi Christopher Lasch (*The Culture of Narcissism,* 1980 ve *The Minimal Self,* 1984) tarafından, bir toplumsal analiz ve eleştiri aracı haline getirilerek genişletilmiştir. Aile yaşamının erdemini savunması nedeniyle siyasal sol içinde yadırganmış bir kişi olan Lasch, modern toplumun insanların sevgi ve bağlılık yetilerini köstekleldiğini iddia eder. Modernliğin getirdiği toplumsal değişimler (büyük bürokrasilerin gelişimi ve teknolojik değişimler) ve bunlara bağlı olarak aile ilişkilerinde görülen değişimler (özellikle babanın evde pek durmayışı) narsisizmin ötesine geçmeyi güçleştirmiştir. Modern toplumdaki egemen kişilik türü, içsel bakımdan güçsüzleştirilmiş, abartılı bir şekilde kendini sevme ve kendinden nefret etme uçları arasında gidip gelen, bu yüzden kendine sevgisini kuvvetlendirmek için asalakça ilişkilere ihtiyaç duyan bir kişiliktir; ego gelişimindeki noksanlıktan dolayı hüsranı, yetersizlik duygusunu ve güçlü duyguları tolere edebilmesi mümkün değildir. Lasch, sağlığa verilen önem ve spordaki başarıdan, 1960'ların Yeni Sol'una, cinsel özgürlük hareketlerine ve modern feminizme kadar pek çok kültürel fenomeni narsisizmin göstergeleri olarak sunmuştur. Narsisist kişilik çoğunlukla dış dünyada başarılıdır, fakat içinde bir boşluk hisseder ve geleceğe yatırım yapmak yerine tüm

dikkatini hayatta kalmaya yoğunlaştırır.

Nasyonal Sosyalizm (*National Socialism*) *bkz.* **faşizm**

natüralizm (*naturalism*) Sosyoloji ve ahlâk felsefesinde natüralizm teriminin, sık sık karıştırılan, ayrı, fakat birbiriyle ilişkili kullanımları vardır. Natüralizm ahlâk felsefesinde, *Hume'un "olması gereken"in "olan"dan türetildiği düşüncesiyle ilgili ünlü itirazına *karşı* olarak, ahlâki yargıların olgusal saptamalardan çıkarsanabileceği (ya da onların bir türü oldukları) tezini anlatır. Natüralizm teriminin sosyolojideki yaygın kullanımı ise, sosyolojinin doğa bilimleriyle aynı anlamda bir bilim olup olamayacağına ve bu doğrultuda, sosyolojinin yöntemlerinin doğa bilimlerinin yöntemlerine dayanıp dayanmaması gerektiğine dair, uzun süredir devam eden anlaşmazlıktan türemiştir. Bu anlamdaki natüralizm ("metodolojik natüralizm"), sosyolojinin bir bilim olduğu, ya da olabileceği ve doğa bilimlerinin yöntemlerinin (deney, tümevarımsal genelleme, öngörü, istatistiki analiz, vb.) doğrudan veya analoji yoluyla sosyologlar tarafından kullanılabileceği görüşüne denk düşmektedir. Öte yandan anti-natüralistler, radikal biçimde farklı olan, edebi eleştiriye, metinsel yoruma ya da konuşma analizine benzeyen bir metodolojik yaklaşıma gerek olduğu görüşündedirler.

Bu metodolojik tartışmada örtük biçimde içerili şey, *sosyolojinin (ve diğer insan bilimlerinin) konusunun niteliği hakkındaki *ontolojik anlaşmazlıklardır. Genel anlamıyla, bu ontolojik karşıtlık, insanların ve onların toplumsal yaşamlarının doğanın bir parçası, diğer bilimlerin konularıyla süreklilik arz eden bir şey olarak ele alınıp alınmaması, ya da insanların radikal bir süreksizliği, doğanın düzenindeki niteliksel bir istisnayı temsil edip etmedikleri noktasındaki bir uyuşmazlık diye nitelendirilebilir. Bu alanda, natüralistler ile anti-natüralistler arasındaki uyuşmazlık açık bir şekilde *materyalistler ile *idealistler arasındaki uyuşmazlıkla örtüşmektedir. Yine de, sosyologların benimsediği farklı duruşları anlamlı kılmak için, daha ileri ayrımlar yapılması gerekmektedir. Ontolojik natüralistler kendi aralarında iki geniş gruba ayrılabilir. Sosyolojinin, bir alt-bölüm olarak varolan doğa bilimlerine (*sosyobiyologlar örneğinde, evrimci biyolojiye) doğrudan ilhak ederek bir bilim haline gelebileceği görüşünü savunanlar (örneğin, sosyobiyologlar), "indirgemeci natüralistler" diye adlandırılabilir. Öteki ontolojik natüralistler ise, insanların ve onların toplumsal yaşamlarının doğanın parçası olduğu konusunda ısrarcıdırlar; buna rağmen, *dili, *kültürü, normatif biçimde düzenlenmiş toplumsal yaşamın karmaşık biçimlerini ve benzeri olguları tanır, bilimsel araştırma için özel iddialarla yüklü farklı bir gerçeklik düzeni ("yeni ortaya çıkan özellikler") kurarlar. Örneğin Émile *Durkheim, toplumsal yaşamın *kendine özgü* gerçekliğini, biyoloji ve psikolojinin olgularına indirgenemezliğini kabul etmiş, yine de doğa bilimlerinin metodolojisine göre biçimlendirilmiş bir metodolojiyi savunmuştur.

neden, nedensel açıklama (*cause, causal explanation*) Uzmanlığın söz konusu olmadığı bağlamlarda belli bir olayın nedenini sormak, onun olmasına yol açan ya da doğuran şeyi aramak anlamına gelir. Nedensel bir açıklama yapmak, genellikle ondan önce varolan ve söz konusu olayın onsuz gerçekleşmeyeceği bir olayı, koşulu ya da durumu vurgulayarak bu tür soruları yanıtlamak demektir. Daha fazla uzmanlığın söz konusu olduğu bilimsel ya da felsefi bağlamlarda ise, neden ve nedensel

açıklama kavramları analitik bir kesinliğe ulaşmaya yönelik aralıksız çabaların odak noktasında yer almıştır. Bu konudaki Orta Çağ düşüncesine Aristoteles'in "dört neden" öğretisi egemendi. Aristoteles'in dört nedeni şunlardı: hareket ettirici neden (kabaca yukarıda ana hatlarıyla anlatılan yaygın görüşe denk düşüyordu); maddi neden (bir varlığın doğası ya da bileşimi); biçimsel neden (biçimi ya da yapısı) ve dördüncüsü, ereksel neden (amacı ya da hedefi).

On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda gerçekleşen bilimsel devrimin savunucuları anti-Aristotelesci polemiğe yatkındılar. Gittikçe başarılı olan mekanik doğa görüşlerinde, insanın maksatlı etkinliklerini kapsayan alan haricinde *hedefleri ya da amaçları temel alan açıklamalara yer yoktu. Gerçekten de mekanik açıklamanın daha radikal savunucuları (örneğin Thomas *Hobbes), bunun kapsamını insanın maksatlı eylemlerini bile içine alacak kadar genişletmişlerdi. Özellikle ampiristler, gözleme ya da deneye dayalı saptamayla ulaşılamayan ama varolduğu farzedilen varlıklar ya da özellikler çerçevesindeki her türlü açıklama girişimine düşmanca bir tutum takınıyorlardı. Yalnızca ereksel değil, maddi ve biçimsel neden arayışları da, hareket ettirici nedenselliğe dayalı bir açıklama programı lehine terk edilmeliydi.

*Ampirizm, bilimsel yöntemin başat felsefi temsili haline gelmiş ve bilimin doğasıyla ilgili popüler görüşlerin şekillenmesinde özellikle etkili olmuştu. Hareket ettirici nedenselliği düzenli bir bağ ya da bizim deneyimlerimizdeki fenomenlerin "sürekli bağ"ı olarak değerlendiren ampirist görüş, genellikle on sekizinci yüzyıl filozofu David *Hume'a atfedilmektedir. (B) tipindeki olaylardan önce düzenli olarak (A) tipindeki olaylar geliyorsa, A'yı B'nin nedeni olarak saptayabiliriz. Fakat nedensel açıklamanın bu şekilde duyusal kanıtlarla saptanabilecek şeylere daraltılması, bilimsel iddialar ile onların kanıtlara bağlı temelleri arasındaki uçurumun altını çizmekten başka bir işe yaramayacaktı. Hume, iyi bilindiği gibi, kolay kolay üstesinden gelinemeyen şu *tümevarım problemini ortaya atmıştı: Bizim deneyimlerimizde şimdiye kadar rastlanan düzenliliklerin gelecekte de aynı şekilde devam edeceğini nasıl bilebiliriz? Daha genel bir ifadeyle: Sınırlı kanıtlarımızdan hareket ederek, nedensel yasalarda somutlanan tümel iddialara uzanan doğrulanabilir çıkarımları nasıl yapabiliriz? Hume, bu tür akılcı geçerliliğin bulunabileceğini kabul etmekle yetiniyor gibiydi, fakat ampirist felsefe, Hume'dan sonra bu problemi çözmeyi hedefleyen başarısız girişimlere sahne olmuştur. Yine, tümevarım problemine herhangi bir çözüm bulunmayınca, ampirist felsefenin *karşı-olgusallar, bilimsel kestirim ya da bilimsel bilgilerin yeni teknolojilere uygulanması için akılcı geçerlilik sunmadığına da işaret edilmelidir.

Fakat, ampirist nedensellik görüşünün karşısına çıkmış olan ve şimdi yaygın biçimde "kapsayıcı yasa" yaklaşımı (yani, açıklanacak olayın, o tipteki olayları başka tipte olaylarla ilişkilendiren bir yasanın "kapsamında" gösterilmesi) diye anılan başka güçlüklerden söz edebiliriz. Bunlardan en açık olanı, biri diğerinin nedeni olmadığı (onu meydana getirmesi ya da olmasını sağlaması anlamında) halde düzenli olarak birbiriyle ilişkilendirilen olaylardır. Buradaki bağ tesadüfi olabilir; daha büyük bir ihtimalle, bu olaylar arasında daha girift bir nedensel bağ bulunabilir (her ikisinin de şimdiye kadar saptanmamış bir ortak nedenin sonuçları olmaları gibi). Bununla

bağıntılı bir problem, kanıtların iki fenomen arasında dolaysız bir nedensel ilişkiyi gösterdiği yerlerde bile, hangisinin neden, hangisinin sonuç olduğunun saptanamaması durumudur.

Ampirist nedensellik görüşünün başka bir problemi, doğayla ilgili deneyimlerimizin akışındaki sürekli bağların fiilen pek alışılmadık türden olmasıdır. Örneğin, ilkbaharda sıcaklık arttıkça tohumlar filiz verir. Fakat bu her zaman böyle olmaz. Ampirist felsefeciler bu türde bir probleme, açıklamayı daha karmaşık hale getirerek karşılık verirler; sürekli bağın evrensel bir yasa olarak ifade edilebilmesi için çeşitli koşulların (yeterli nem, günlerin uzaması ya da kısalması, tohumun geçmişte sıfırın altında bir derecede muhafaza edilip edilmediği, vb.) belirtilmesi gerekebilir. Bu koşulların hangisini "neden" olarak adlandıracağımız, araştırmanın bağlamına göre değişecektir, çünkü verili ya da temeldeki koşullar olarak kabul edilen etkenler de çeşitli durumlara göre değişebilir. Öte yandan, tekil bakımdan zorunlu ve birlikteyken yeterli olan bu koşullar listesinin çıkarılması sürecinin, sosyal bilimin geniş kısmı dahil olmak üzere pek çok araştırma alanına uygulanamayacak deneysel yöntemleri kapsayacağı özellikle vurgulanmalıdır. Bu noktada, ampirist felsefenin etkisi altındaki bilim adamları, genellikle istatistiki ilişkilerin analizini devreye sokarak, deney yapmanın yerine konacak yöntemler tasarlamışlardır.

Ampirist nedensellik görüşünün başka bir güçlüğü de, onun bilim adamlarının açıklamalar bulma peşinde koşarken yaptıklarını zannettikleri şeyin geniş ve önemli bir kısmını yeterince temsil etmemesidir. Örneğin, tohumların filizlenmesini yönlendirdiği gözlenmiş olan düzenlilikler, tohumların filiz vermesiyle ilgili bilimsel bir araştırmanın ancak başlangıç noktasını oluşturabilir. Bu araştırma, örneğin, bizi tohumun içsel yapısına, dokularına ve hücre yapısına, büyüme hormonlarının salgılarını düzenleyen genetik mekanizmalara ve onların çekirdek hücre üzerindeki eyleminin biyokimyasına götürecektir. Modern bilimin büyük kavramsal yeniliklerinin çoğu (yerçekimi, atom kuramı, doğal ayıklanma, kuantum mekaniği, vb.), gözlemlenebilir düzenlilikleri açıklayan ifade edici temel mekanizmalardan oluşur. Bu yüzden maddi ve formel nedenler, ampirist retoriğin tersine, bilimde önemli rol oynamaya devam ederler. Bu noktada modern dönemin anti-ampirist felsefecilerinin çoğu görüş birliği içindedir, yalnız gerçekçiler ile uzlaşımcılar belli bir durumun yorumlanması konusunda farklı düşünmektedirler. Realistler bilimin başarılarına saygı gösterme eğiliminde olmakla birlikte, nedensel açıklamanın rasyonalitesine ampiristlerin saptamalarından daha uygun açıklamalar getirmeye çalışırlarken; uzlaşımcıların eğilimi, bir yanda kanıtlara bağlı temel ile öbür yanda bilimin cesur ve spekülatif iddiaları arasındaki uçurumu, bilimsel bilgilere-iddialara daha kuşkuyla yaklaşan, bunları toplumsal-kültürel açıdan göreli ya da kazanılmış hakların şekillendirdiği şeyler olarak gören bir görüşün temelleri şeklinde yorumlama yönündedir.

İnsan bilimlerinde, ampirizmin felsefi etkisi özellikle Britanya'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekten çok güçlüydü. Deneysel yöntemin genel bir yararı görülmeyince, nedensel açıklama arayışları büyük çaplı veri kümelerinin istatistiki analizi biçimine bürünmeye başlamıştır. Veri toplama ve analizi yöntemleri son derece sofistike olmakla birlikte, yaygın biçimde kullanılan nedensellik kavramlarının, ampirist kapsayıcı yasa modelinin genel

sınırlamalarından hâlâ zarar gördüğü iddia edilebilir. Fakat bazı çevreler, sosyal bilimlerin kendine özgü konularına uymadığı düşüncesiyle bu yöntemleri de eleştirmişlerdir. İnsanın toplumsal eylemi amaçlıdır ve simgesel bir anlamla yüklüdür. Bu, Aristotelesçi ereksel nedenlerin modern bilimsel yöntemin ilerlemesiyle ortadan kaybolmadığı (ve bu eleştirilere göre kaybolmaması da gereken) artakalmış bir ilgi alanıdır. Kökleri tarihsel olarak Alman *neo-Kantçılık akımında bulunan çeşitli yorumlayıcı sosyoloji ve antropoloji gelenekleri de bu görüşü benimsemişlerdir. Yorumlayıcılık, daha aşırı biçimleriyle, toplumsal iletişimi yorumlayıcı bir açıdan anlamayı hedefleyen kalitatif yöntemlerden yana çıkarak, nedensel açıklamanın ve dolayısıyla kantitatif yöntemlerin sosyal bilimlere uygulanabilirliğini reddeder. *Ayrıca bkz.* **ardışıklık analizi; bağımlı değişken; bağımsız değişken; gerçekçilik; nedensel modelleme; uzlaşımcılık; yorum.**

nedensel modelleme (*causal modelling*) Nedensel bir model, gerçek dünya dinamiğinin soyut bir niceliksel (kantitatif) temsilidir. Dolayısıyla nedensel bir modelde, bir dizi başka değişken arasında nedensel ilişkilerle başka ilişkilerin saptanmaya çalışıldığını görürüz. Nedensel modellemenin en iyi bilinen biçimi, ilk olarak genetikte geliştirilip, 1960'lı yıllarda Otis Dudley Duncan gibi Amerikalı sosyologlar tarafından da benimsenen *izlek analizidir. Nedensel modelleme büyük ölçüde *anket araştırmasıyla birlikte anılır (bkz. H.M. Blalock'un klasik metni, *Causal Inferences in Nonexperimental Research,* 1964).

Nedensel modeller, özünde, $z=b_1x+b_2y$ biçimindeki *yapısal denklemlere dayanır ve *regresyon teknikleri kullanılarak analiz edilir. Nedensel modeller ilkesini anlamanın daha basit bir yolu ise, onları bir kümedeki her değişkenler çiftinin ilişkilerinde etkinin varlığı, göstergesi ve yönü hakkındaki hipotezler olarak düşünmektir. Bu ilişkiler genellikle, aşağıdaki basit örnekte görüleceği üzere, diyagramlar ya da akış grafiklerinde gösterilir.

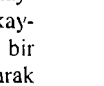

İncelenen sadece üç değişkenin bulunduğu zamanlarda bile, bu değişkenlerin ilişkileriyle ilgili birçok farklı model kurulabilir. Bu nedenle, mümkün olan tüm farklı modelleri araştırmak, verilerin analizinde ve sosyolojik kuramı ampirik araştırmayla ilişkilendirmekte önemli bir adımdır.

Nedensel modeller çoklu nedensellik fikrini, yani, belli bir sonucun birden çok nedeni olabileceği düşüncesini barındırır. Örneğin, bir insanın oy kullanması toplumsal sınıfla, yaşla, cinsiyetle, etnik kökenle, vb. ilişkili olabilir. Dahası, bağımsız ya da açıklayıcı değişkenlerin bir kısmı da birbiriyle ilintili olabilir. Örneğin, etnik köken ile sınıf birbiriyle ilintili olabilir ve böylece etnik köken, kullanılan oyu (Şekil 6'da gösterildiği gibi) hem dolaysız hem dolaylı biçimde etkileyebilir. Bu örnek, ayrıca, bu tür modeller hakkında, verilerin toplanmasından önce düşünmenin önemini ortaya koyacaktır. Meseleyi bu şekilde kuramlaştırmak bize modelimizi sınamak için hangi verileri toplamamız gerektiğini de gösterir. Sözgelimi, cinsiyet oy kullanma üzerinde pozitif ya da negatif bir etki yapar mı? Soruna bu açıdan bakmak tuhaf görünse bile, (diyelim) kadın olmanın bir insanın Cumhuriyetçilere oy verme ihtimalini arttırıp arttırmadığını soracak olursak, bu ihtimalin daha fazla olmasının ilişkiye pozitif, daha az

olmasının ise negatif bir boyut katacağını görebiliriz. Aynı şekilde, yaşın, sınıfsal konumun veya cinsiyetin oy kullanmadaki etkisinin daha önemli olup olmadığı türünden sorular sorabiliriz. Nedensel analiz, yaşın, sınıfsal konumun ve cinsiyetin oy kullanma üzerindeki birleşik etkisini de gösterebilecektir. Demek ki, oy kullanmadaki *varyansın ne kadarının diğer üç değişkenle açıklandığını söyleyebilecek durumdayız.

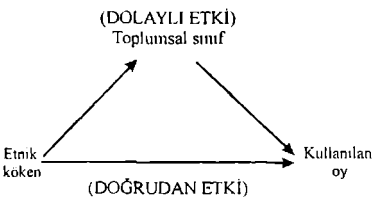

ŞEKİL 6: *Etnik kökenin oy kullanma davranışı üzerindeki farazi dolaysız ve dolaylı (sınıf aracılığıyla) etkilerini gösteren diyagram*

En iyi haliyle nedensel modeller, genellikle bir *bağımlı değişkendeki varyansın ancak bir kısmını (genellikle yüzde 20-30'unu aşmayan bir kısmını) açıklayabilirler. Çünkü, insanların nasıl oy kullanacaklarını etkileyen, cinsiyetin, yaşın ve sınıfsal konumun dışında bir sürü toplumsal etken daha vardır. Dikkat çekilmesi gereken başka bir önemli nokta, nedensel modelin bir hiyerarşiyi varsaydığıdır (yaş, cinsiyet ve sınıfsal konum belli bir şekilde oy kullanmaya neden olur, ama oy kullanma eylemi herhangi bir şekilde yaşı, cinsiyeti ve toplumsal konumu etkilemez). Son olarak, nedensel modellerin, bir değişkene başka nedenlerin etkisinin yol açtığını kanıtlamadığı da belirtilmelidir. Modelin yapabileceği şey, bu durumun verilerle uyuşup uyuşmadığını, eğer uyuşuyorsa nedensel etkilerin ağırlığının ne kadar olduğunu göstermekten daha öteye gitmez.

Herbert Asher'in *Causal Modelling*'i (2. basım, 1990) nedensel modellerin mantığı ile araçlarına kısa - ama oldukça teknik- bir giriş metni niteliğindedir. *Ayrıca bkz.* **çok değişkenli analiz; çok düzeyli modeller.**

nefret suçları (*hate crimes*) Azınlık gruplarını hedef alıp anti-ayrımcılık yasalarını ihlal eden ve ırkçı, dinsel ya da cinsel *önyargılarla işlenen suçlar. Nefret suçları genellikle kadınlara, Yahudilere, Siyahlara veya eşcinsellere yönelik şiddet eylemlerinden oluşur (bkz. G.M. Herek ve K.T. Berrill, *Hate Crimes*, 1992). 1980'li yıllarda çıkarılan yasalar nefret suçları fikri ekseninde geliştirilmişti.

negatif korelasyon (*negative correlation*) *bkz.* **korelasyon**

neo-Darwincilik (*neo-Darwinism*) *bkz.* **Darwincilik; gen**

neo-emperyalizm (*neo-emperialism*) *bkz.* **yeni sömürgecilik**

neo-Kantçılık (*neo-Kantianism*) Alman *idealist geleneğinin ardından, on dokuzuncu yüzyıl ortası Almanyası'nda bilimsel *materyalist dünya görüşlerinin popülerliğinin artması, entelektüel ve kültürel direnişin neo-Kantçılık biçimini almasına yol açmıştır. Neo-Kantçılık hareketinin oldukça çeşitli kolları vardı ve 1860 sonrası Almanya'da insani bilimler ile sosyal bilimleri derinden etkilemişti. Felsefe tarihçisi Kuno Fischer, 1860'da "Kant'a dönüş" çağrısı yapmış ve bu çağrı (Friedrich Albert Lange, Heinrich Rickert, Wilhelm *Windleband ve Wilhelm *Dilthey dahil olmak üzere) Almanya'nın önde gelen pek çok entelektüelinde olumlu bir yankı bulmuştu. Neo-Kantçılık, genel siyasal ve kültürel önemi çerçevesinde, devrimci *sosyalizmle ilişkili olan materyalizme karşı ılımlı,

tutucu bir düşmanlığı yansıtırken, materyalist Ernst Hasckel'in başını çektiği ve gittikçe tehlikeli bir hal alan Alman Sosyal Darwinci hareketin ırkçılığına karşı da liberal-hümanist bir direnişi içeriyordu.

Daha dar bir açıdan bakıldığında, neo-Kantçılar, doğa bilimlerinin yöntemlerinin insani bilimler ile sosyal bilimlere taşınmasına karşı bir siper kazmaya uğraşmaktaydılar. *Kant'ın eleştirel felsefesi (neo-Kantçıların çeşitli yorumları çerçevesinde) bu projeye iki açıdan kaynak sunmuştur. Birincisi, Kant'taki, algılanabilir ve bundan dolayı bilinebilir olan dünya "görünümleri" ile ahlâk, özgürlük, estetik ve benliğin bütünlüğü içinde, önceden bulunduğu varsayılan bir "kendinde şeyler" dünyası arasındaki ikilik, doğa bilimleri ile "insani", "kültürel" ya da "tarihsel" bilimler arasındaki radikal ayrımı haklı çıkarmaya yarayabilirdi. Bu ayrım bazen, iki disiplin kompleksi arasında temel konularındaki köklü farklılıklar üzerinden, bazen de (Rickert'in çalışmalarında görüleceği üzere) iki alana yönük ilgimizin özgün karakteri üzerinden yapılmıştır. İkinci ayrıma göre, doğa bilimlerine duyduğumuz ilgi, evrensel yasaların örneği oldukları sürece deneyim nesnelerine dönüktür. Oysa kültürel alandaki ilgimiz, özellikle değerlerle ilişkileri çerçevesinde anlamlı ifadelere yöneliktir. Dahası, kültürel bilimlerin nesnelerinin anlam yapıları olarak kendine özgü bir karakter taşımaları, doğa bilimlerinin yöntemlerinde tipik olarak görülen duyusal algıya indirgenemeyen bir kendine özgü anlama (*Verstehen*) biçimine ihtiyaç göstermektedir.

Kant'ı neo-Kantçıların gözünde önemli kılan ikinci olgu felsefi yöntemidir. Neo-Kantçılar (ve Dilthey gibi, neo-Kantçıların ilgi alanlarının çoğunu paylaşmakla birlikte, tam anlamıyla onlardan biri olmayan diğer düşünürler) insani, tarihsel bilimlerin doğa bilimleri karşısındaki özerkliğini sağlamaya çalışmanın yanı sıra, Kant'ın doğa bilimlerine ilişkin felsefi savunmasını, insani, tarihsel ve kültürel ifadelerin nesnel bilgisi için gerekli kavramsal ve metodolojik koşulların bir analiziyle benzeştirme çabası içinde olmuşlardır. Neo-Kantçılık, en önemli temsilcileri arasında Georg *Simmel ile Max *Weber'in bulunduğu Alman yorumlayıcı sosyolojisinin felsefi ve metodolojik temellerinin oluşumunda da bir hayli etkili olmuştur. Daha sonraları, Batı Marksizminin kendine özgü yirminci yüzyıl geleneği içindeki önde gelen simalar (örneğin, György *Lukàcs), ana felsefi yönelimlerini, tıpkı Fransız sosyolog Émile *Durkheim ve kültürel antropolojinin önde gelen kişilerinden Franz *Boas gibi neo-Kantçılıktan türetmişlerdir. *Ayrıca bkz.* ***Geisteswissenschaften*** **ve** ***Naturwissenschaften.***

neo-klasik iktisat (*neo-classic economics*) Bir akademik disiplin olarak iktisat, çok büyük ağırlıkla, kıt kaynaklara alternatif kullanımlar amacıyla ve pazar fiyatları aracılığıyla el konmasını inceleyen bir daldır. Modern *iktisattaki egemen paradigma, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Leon Walras, William Stanley Jevons ve Alfred Marshall'ın öncülüğünü yaptığı marjinalist devrim sonrasında gelişen neoklasik kuramdır. Bu kurama göre fiyatlar, marjinal *fayda (tüketiciler için) ve marjinal verimlilik (üretim faktörleri için) tarafından belirlenir. Neo-klasik kuramlar, kusursuz bilgi, hareket özgürlüğü, bireysel seçim, optimizasyon ve akılcı karar alma koşullarının varolduğunu öngören, mikro düzeydeki (aile, firma) basit davranışsal modeller üzerine kuruludur ve bu modellerin temel koşulları, özel teşebbüs, tüketici egemenliği ve piyasayı dengeleyici

fiyatlardır. Bireysel davranış üzerindeki kurumsal etkiler, dış müdahaleyle oluşan verili özellikler diye tanımlanmıştır ve ana davranışsal modelin bir parçasını oluşturmazlar. Ancak son zamanlarda, kurumsal kurallar çerçevesindeki bireysel davranışları açıklamak üzere *oyun-kuramsal yaklaşımlar geliştirildiği gözlenmektedir.

Modern iktisat kuramındaki yeni bir gelişme ABD'de gündeme gelmiştir. "Siyasal iktisat" adıyla tanınan bu yeni akımın, aynı adlandırmanın daha yaygın biçimde kullanıldığı radikal ya da Marksist versiyonlarıyla hiçbir ilgisi yoktur. Siyasal iktisat literatürü, neo-klasik ilkeleri iktisat dışı alanlara uyarlar (kamu politikasının, ekonomik çıkar gruplarının siyasal baskılarıyla yapa y bi çi mde üretilen kıtlıklara -"rantlar"- odaklanması buna bir örnektir).

neo-liberalizm (*neo-liberalism*) 1980'lerde oldukça etkinleşen ve klasik *liberalizmin (yüzeysel) bir yeniden değerlendirilmesi ve (oldukça zengin) bir yeniden öne sürülüşüne dayalı, gevşek bir fikirler bütünü. En önemli neo-liberaller, *liberteryanlar ile bireyin "baskıcı devlet" karşısındaki *haklarının hararetli savunucularıdır. Neo-liberalizmin önde gelen isimleri Milton Friedman, Friedrich *Hayek ve Robert Nozick'tir. Bu isimlerden anlaşılabileceği gibi, neo-liberalizm iktisatta ve siyaset biliminde, sosyolojiye kıyasla daha büyük bir etki yapmıştır.

neo-Marksizm (*neo-Marxism*) Karl *Marx ve Friedrich *Engels'in fikirlerine dayanan, fakat bunları, genellikle diğer entelektüel geleneklerden (örneğin, *eleştirel kuramda olduğu gibi psikanalizden, Erik Olin Wright'ın *çelişkili sınıfsal konumlar kuramındaki gibi Weberyan sosyolojiden veya eleştirel kriminolojideki* gibi anarşizmden) aldığı unsurlarla değiştiren ya da aşan toplum kuramlarına ya da sosyolojik çözümleme ekollerine atfedilen bir terim.

neo-pozitivizm (*neo-positivism*) Yirminci yüzyılın başlarındaki Amerikan sosyolojisi içinde yer alıp, ölçümleme, *davranışçılık ve *pozitivist epistemoloji temalarıyla birlikte ele alınan bir hareket. Neo-pozitivizmin başlıca savunucuları Franklin H. *Giddings ve George A. Lundberg olmakla birlikte, George K. Zipf gibi yazarların *matematiksel sosyolojisi de neo-pozitivist kuram çerçevesinde bir gelişme sayılabilir.

Giddings, *Studies in the Theory of Human Society* (1922) adlı kitabında, davranışçılığı savunan bir yaklaşım sergilerken şunu iddia etmektedir: "Psikoloji deneysel ve nesnel bir hal almış; refleks ile koşullanmayı birbirinden ayırmıştır." Giddings ayrıca, "sosyoloji[nin] yöntem açısından istatistiki bir bilim" olduğunu ve "herhangi bir şeyin doğru ve eksiksiz bir açıklamasının, onun ölçümünü de içermesi gerektiğini" ısrarla savunmuştur. Lundberg de benzer biçimde, sosyolojinin doğa bilimlerinden hareketle biçimlendirilebileceğini ve toplumsal konumlar içindeki insanların davranışlarını, duygulara, amaçlara, güdülere, değerlere ve isteklere (bunları "sosyal bilimlerin flojistonu [simyacıların yanma olayının esası kabul ettikleri yanıcı madde – ç.n.]" diye tanımlamıştır) gönderme yapmadan gözlemlemesi gerektiğini ileri sürmüştür. Giddings gibi Lundberg de, bilimin, ikisi de "kantitatif ifadeler"e ihtiyaç duyan kesin tanımlar ve genellemelere ilgi duyduğu kanısındadır. Bu bağlamda tutum ölçeklerinin önemini vurgulamış ve -daha önceki pozitivistlerle ortak biçimde- bilimin değer ifadelerini formüle edemediği, sosyolojinin bu kalıp çerçevesinde bir bilim olması gerektiğinde ısrar etmiştir.

Neo-pozitivizm, Amerikan sosyolojisinin gelişimi üzerinde uzun süreli bir etki yapmıştır. Bu durum herhalde en iyi, matematiksel sosyolojinin geç dönemlerinde görülür. Richard M. Emerson'ın matematiksel kuramla mübadele kuramını bütünleştirme çabaları (J. Berger vd., *Sociological Theories in Progress*, 1972 içinde) buna bir örnektir. Ayrıca, bilimsel kuramın en önemli ölçütünün test edilebilirlik olduğunu ve yalnızca matematiksel biçimde formüle edilmiş bir kuramın ampirik bakımdan test edilebileceğini savunmaya devam eden sosyologlar (örneğin bkz. J. Gibbs, *Sociological Theory of Construction*, 1972) vardır.

Nesne İlişkileri Kuramı (*Object Relations Theory*) Sigmund *Freud'un formüle edişinden beri, psikanalitik kuram çok sayıda ayrı düşünce okulu şeklinde gelişmiştir. Bu düşünce okullarından birisi, köken itibariyle (başka isimlerin de katkısı olmakla birlikte) W.R.D. Fairbairn ve D.W. *Winnicott'un isimleriyle birlikte anılan, ayrıca Melanie *Klein'ın çalışmalarından da fazlasıyla etkilenmiş Nesne İlişkileri Kuramı'dır. Nesne İlişkileri Kuramı aslında, bireylerin diğer bireylerle ilişkileri içinde şekillendiğini ve başkalarıyla bağ kurmaya çalıştığını kabul ettiği için, psikolojik gelişim konusunda daha önceki Freudyen açıklamalardan çok daha toplumsal bir görüş sunmaktadır. Bu kuram, Freud'un çocuk gelişiminin libidinal aşamaları görüşünün yerine, gerçek insanların bebeklikten itibaren yaşadıkları deneyimlerin yansımalarının, başka bir deyişle içsel "nesneler"in oluşumu sürecine dayanan derece derece benlik farklılaşmasını vurgular. "Nesne" terimi burada, bir öznenin yoğun duygusal ilişki içinde olduğu kişi veya kişileri (ya da iç temsilcilerini) belirtir. Bu kurama göre, kişinin daha sonraki ilişkilerinin çerçevesi ve içeriğini de başlangıçtaki bu deneyimler şekillendirecektir.

Nesne İlişkileri Kuramı'nın temel savlarından birisi, bebeklerin asıl olarak annelerine bağlı olduklarıdır. Feminist kuramcılar anneliğin merkezi rolüne dair bu vurgudan hoşlanmışlar ve toplumsal cinsiyet farklılığının nedensel açıklamasını geliştirirken bu yorumdan yararlanmışlardır. Bir iddiaya göre, toplumsal cinsiyet farklılıklarının kaynağı, erkek ve kız çocukların anneden ayrılmak için ayrı modellerle mücadele etmelerine dayalı gelişim sürecidir. Örneğin Nancy Chodorow *The Reproduction of Mothering*'de (1978), kişiliğin, hem içsel dürtüler hem de başka insanlar veya "nesneler"le ilişkiler çerçevesinde geliştiğini anlatır.

Nesne İlişkileri Testi (*Object Relations Test –ORT*)) 1950'lerde Londra'daki Tavistock Kliniği'nde geliştirilen ve Melanie *Klein'ın psikanalitik kuramlarına dayanan bir *yansıtma testi. Klein çocukların, haz, acı ve yoksunluk durumlarıyla ilişkilendirdikleri bir kişinin imgelerinden hareketle kendilerine "iyi nesneler" ve "kötü nesneler" gözüyle baktıklarını ileri sürmüştür. Normal bir gelişim sergileyen her çocuk, zamanla, söz konusu ayrı imgelerin hem iyi hem kötü unsurları kapsayan tek bir nesnenin içinde eridiğini görecektir. Nesne İlişkileri Testi, belirsiz şekiller içeren bir, iki, üç, ya da daha çok sayıda gruptan oluşan on iki resim ve bir boşluktan ibarettir. Denekler bu resimlerde neler gördüklerine dayanarak bir hikâye kurarlar. Deneklerin kurdukları bu hikâyelerin, bilinçli ve bilinçsiz kişilik dinamiklerini gösterdiği varsayılır.

nesnel, nesnellik (*objective, objectivity*) Nesnellik kavramı, sosyolojiyi gerçekten ya da potansiyel olarak bir bilim olarak görenler ile başka bir

entelektüel etkinlik (metinsel yorum, kişilerarası diyalogun sempatiyle yürütülmesi ya da psikanalist koltuğunda benliğin arındırılması mücadelesi gibi) modelini savunanlar arasındaki tartışmada önemli bir silahtır. Nesnel terimi, bilimsel bir araştırmacıya atfedilen bir zihinsel tutumu anlatabilir: tarafsız, önyargısız, kanıtlanabilecek her şeye açık olan bir araştırmacı tipi. Öte yandan, nesnel terimi, kullanılan bir araştırma yöntemi ya da araştırma sonuçları için de kullanılabilir. Sosyolojik yöntem derslerinde öğretilen bilgilerin çoğu, araştırmaları kanıtın toplanması ve yorumlanmasında etkili olabilen *yanlı tutumlardan (tesadüfi örnekleme, denetim öğelerinin kullanılması, anketlerin başka ifadelerle yönlendirilmesi ve yanlılıkları ortadan kaldırıp nesnelliği sağlamayı amaçlayan başka yöntemler) korumak üzere tasarlanmış prosedürlerdir. Bilimsel nesnellik ruhuna uygun olan ve bu tür yöntemleri özenle kullanan incelemeler, kendi inceleme nesnelerini temsil edici nitelikteki başka bağlamlarda da, aslında öznel istek ve önyargılarını yansıtan çalışmalar yapmış olmaktan ziyade, haklı olarak nesnel denilebilecek sonuçlara ulaştıklarını iddia edebilmelidir.

Sosyolojik araştırmada bilimsel yönteme karşı çıkanlar, tutum, yöntem ya da sonuçta nesnelliğin ya ulaşılamaz bir hedef olduğunu, ya da sosyolojiye uygun düşmediğini ileri sürerler. Böyle düşünmelerinin nedeni, sosyolojiye (ve diğer sosyal bilimlere) atfedilen özel niteliklerin ya da nesnelliğin ("söz-merkezcilik"in bazı radikal feminist eleştirilerinde görüldüğü gibi) doğa bilimleri dahil olmak üzere her türlü araştırma açısından yeterli ve ulaşılabilir bir standart kabul edilmemesi olabilir.

Araştırmacının sergilediği bir tutum olarak nesnellik, insanlarca ahlâki ve siyasal bakımdan ayıplanacak bir tarafsızlığı yansıtması nedeniyle uygun görülmeyebilir veya sosyoloğun önüne geçilemeyen toplumsal ve siyasal bağlılıkları sonucunda erişilemez bir şey görülebilir. Metodolojik nesnellik de benzer temellerde, ama ayrıca, bağımsız metodolojik nedenlerden ötürü reddedilebilir. Örneğin, araştırmacı ve araştırmanın öznesi söz konusu olduğunda, yalnızca ortak *değerlerin dışavurumunun ya da ortak etkinliğin, gereksinim duyulan özneler arası anlamaları sağlayabileceği ileri sürülebilir. Sosyolojik araştırma sonuçlarındaki nesnellik, *ontolojik temelde (toplumsal eylem ve ilişkiler, nesnel analize uygun olmayan anlamlar tarafından kurulur; iradi eylemliliğin özel niteliklerinden dolayı insanın toplumsal yaşamının köklü biçimde önceden tahmin edilemezliği, vb.) ya da epistemolojik şüphecilik veya *göreciliğin çeşitli biçimlerinden türeyen temeller üzerinde reddedilebilir.

Nesnelliğin reddi (düzenleyici bir ideal olarak bile) sosyolojide oldukça yaygındır, fakat birtakım itirazlarla karşılaşmaktadır. Pragmatik zorluğun açıkça görülen kaynaklarından birisi şu şekilde ifade edilebilir: Sosyologların en iyi ihtimalle yapabildikleri şey, öznel önyargılarına ve yanlılıklarına uygun hazırlıklar sunmaktan öteye gitmeyecekse, o zaman insanlar neden onları dinlesinler ya da sosyolojik araştırmalar için büyük miktarda paralar harcasınlar?

nevrotik anksiyete (*neurotic anxiety*) Tedavi gerektirecek derecede şiddetli anksiyete; yani, patolojik, normal olmayan bir durum için kullanılan bir kavram. Psikiyatrik sınıflandırmalar, anksiyetenin yayılabilir bir bozukluk olduğunu, panik-ataklar içerebileceğini ve gerçek bir tehlikeyle ilişkilendirilemediğini saptamışlardır.

nevrotik depresyon (*neurotic depression*) Tepkisel depresyon için kullanılan değişik bir ifade biçimi. Nevrotik depresyon çoğunlukla daha ciddi psikotik ve içkaynaklı depresyonlarla karşıtlık içindedir. Yalnız bugün artık bu ayrıma da karşı çıkıldığını belirtmek gerekir. Kaygı, sulugözlülük, gündüzlere oranla geceleri kendini daha kötü hissetme ve karar almada zorluk çekme, nevrotik depresyonun tipik örnekleri sayılmaktadır. Psikotik depresyonun semptomları olarak değerlendirilen sanrılar, sabuklamalar, kışkırtılma, gerilik ve erken uyanma genelde nevrotik depresyonda görülmez. *Ayrıca bkz.* **depresyon.**

nevroz (*neurosis*) Nevroz, başlangıçta sinir bozukluğunu ifade eden bir kavramken, daha sonra Sigmund *Freud bu kavramı "gerçek" ve "psiko-nevrozlar" (ikincisinin psikolojik kökenleri vardır) biçiminde ayırmıştır. Günümüzde nevroz terimi, Freud'un düşündüğü anlamda kullanılmaktadır. Aralarındaki farkı göstermek amacıyla sık sık *psikozlarla karşılaştırılan nevrozlar, aşırı korku (fobi) ya da anksiyete gibi gerçekliğe karşı verilen abartılı tepkileri içerir ve daha az tehlikeli sayılır. *DSM-III gibi bazı psikiyatrik sınıflandırmalar, etiolojik içerimlerinden dolayı nevroz kavramını kullanmaktan sakınırlar. Nevrotiklik bazen oldukça önemli bir kişilik boyutu olarak tanımlanmaktadır. *Ayrıca bkz.* **akıl hastalığı; depresyon.**

Nietzsche, Friedrich (1844-1900) Alman filozof. Modern çağın putkırıcılarının (en büyüğü değilse bile) büyükleri arasında yer alan Nietzsche, *Nazizmden *postmodernizme kadar uzanan çeşitli fenomenlerin habercisi sayılmıştır. Nietzsche esas olarak, kendi düşüncelerini başkalarının düşüncelerini sorguladıkları gibi sorgulayamayan felsefeci ve bilim adamları arasındaki düşünümsellik eksikliği (*bkz.* *etnometodoloji) nedeniyle haksızlığa uğramış; kendisine karşı geliştirilen bu tepki yüzünden, modern Batı toplumlarının sözde *akılcılığı, bilimciliği ve *hümanizmine şüpheyle yaklaşmıştır. Nietzsche bunlar karşısında, bireycilik, kendine güven, rekabet ve elitizm fikirlerini savunmuştur. Nietzsche'nin düşüncesi konusunda bugüne kadar süregelen anlaşmazlık nedenlerini ve kendi kendisini sorgulayışının sonuçlarını özetleyen üç terim, "nihilizm", "güç istemi" ve "üst-insan"dır. Onun eserlerinden etkilendiklerini ifade edenler arasında Max *Weber ve Michel *Foucault'nun isimlerini sayabiliriz. Nietzsche'nin yazdığı kitapların çoğu modern dile aktarılmıştır. En çok bilinen eserleri arasında *Şen Bilim* (*The Gay Science,* 1882), *Böyle Buyurdu Zerdüşt* (*Thus Spoke Zarathustra,* 1883-1892), *İyinin ve Kötünün Ötesinde* (*Beyond Good and Evil,* 1886), *Ahlâkın Soykütüğü Üzerine* (*On the Genealogy of Morals,* 1887) ve *Ecce Homo* (1908) sayılabilir.

nirengi (üçgenleme) (*triangulation*) Genelde, bir soruna ya da bir temaya eğilen araştırmalarda, en az üç, ama tercihen daha fazla sayıda inceleme, kuramsal perspektif, araştırmacı ve veri kümesinden yararlanmayı; özelde ise, sağlam araştırma sonuçlarına ulaşmak için mikro ve marko düzeydeki araştırmaları birleştirerek, bunların birbirlerini tamamlaması ve doğrulaması amacıyla kullanmayı gösteren bir terim. Bu yaklaşımı en kapsamlı biçimde uygulayan kişi Norman K. Denzin'dir.

nokta serpiştirme grafikleri (*scatter diagrams*) Nokta serpiştirme grafikleri, tek tek her birimin grafik üzerinde işaretlenmesiyle elde edilen ve *değişken çiftleri arasındaki ilişkinin

iki boyutlu temsillerini ifade eden diyagramlardır (aşağıda farazi bir örnek verilmiştir). Buna göre diyagram, örneklemdeki her durum için iki değişkenin kesiştiği noktaları temsil eder. Nokta serpiştirme diyagramları, istatistiksel bilgisayar program paketlerinin çoğu tarafından üretilebilmektedir. İkili bir ilişkinin, üç açıdan kolay ve görsel bir biçimde temsil edilmesine olanak tanır: ilişkinin doğrusal olup olmadığını, pozitif ya da negatif olduğunu ve ilişki kuvvetini gösterir. *Korelasyon fikrinin anlaşılmasına da katkıda bulunabilir, ama sosyolojik analizlerin yayınlanan sonuçlarında yeniden aktarılmalarına çok ender rastlanır.

nominal ölçüm, nominal veriler (*nominal measurement, nominal data*) *bkz.* **ölçüm**

nominalizm, felsefi (*nominalism, philosophical*) *bkz.* **gerçekçilik; Tarde, Gabriel**

nomotetik yaklaşım (*nomothetic*) *bkz.* **idiografik-nomotetik yaklaşımlar**

norm, toplumsal norm, normatif (*norm, social norm, normative*) Norm sosyolojide, kültürel açıdan arzu edilir ve uygun olarak değerlendirilen davranışları akla getiren ortak bir davranış beklentisidir. Normlar, buyurgan olma özellikleriyle kurallara ve düzenlemelere benzerler, fakat normda kuralların resmi statüsü yoktur. Doğru davranış bazen normatif diye değerlendirilen davranıştan farklı olabilir ve bu davranış eğer varolan normlara göre yargılanırsa *sapkın sayılabilir. Dolayısıyla norm kavramı, toplumsal düzenleme, *toplumsal denetim ve başat sosyolojik problem olan *toplumsal düzenle çok yakından ilişkilidir. Hangi davranışların normatif etiketini taşıdığı düşüncesi, verili durum ve toplumsal etkileşimi sosyolojik açıdan anlayabilmekte son derece önemlidir. Öte yandan, norm ve normatif terimleri, istatistiki anlamda, davranış veya başka bir fenomenle ilgili ortak ya da tipik şeyleri anlatmak için kullanılmaktadır.

Sosyolojik bir kavram olarak norm, çoğunlukla bir toplumsal konuma

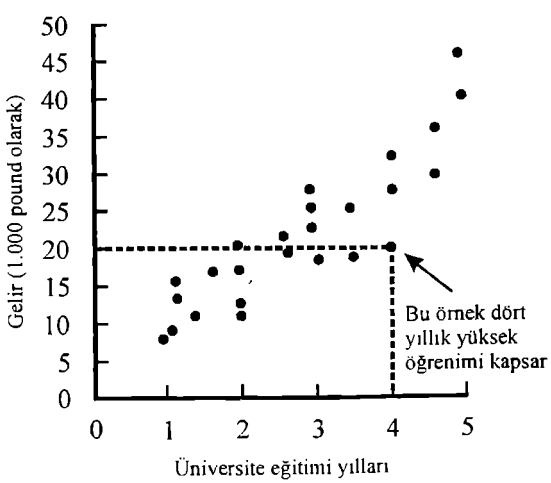

ŞEKİL 7: *Eğitime göre gelir dağılımını gösteren bir nokta serpiştirme grafiği*

bağlanmış normlar kümesi şeklinde tanımlanan sosyolojik *rol kavramıyla yakından bağlantılıdır. Her ne kadar iki kavram da *işlevsel sosyolojinin, özellikle Talcott *Parsons'ın toplumsal düzeni kuramsallaştırdığı yazılarında merkezi bir yere sahip olsa da, sabitlenmiş bir bireysel davranış beklentileri kümesi ile durağan bir toplumsal etkileşim modelini yansıtmaları nedeniyle 1960'lardan sonra fazla rağbet görmemişlerdir. Etkileşimci sosyoloji (anlamları bir noktada buluşturmaya odaklandığı için), *etnometodoloji ve bugün için *postmodern kuram, anlamların karmaşıklığı ve çeşitliliği ile - durağan norm nosyonuna çok az yer veren- bireysel kimliklerin değişen ve parçalanan doğasını vurgulamaya eğilimlidirler. Başka eğilimlerdeki kuramcılar, bilhassa Marksistler, toplumsal düzenin korunması açısından normatif konsensüs yerine *iktidar ve baskının önemine dikkat çekerler.

Norm konusunda Parsonscı kuram ile toplumsal kimlik kuramı arasındaki karşıtlık, Francesca Cancian'ın *What are Norms?* (1975) adlı çalışmasında özlü biçimde sergilenmiştir. Parsonscı kuram, normların, bireylerin yapması gereken şeylerle ilgili inançları yansıttığını ve *toplumsallaşma aracılığıyla kişinin güdüleniminin bir parçası haline geldiğini, dolayısıyla insanların, topluma uyum sağlamayı istemeleri nedeniyle kendi toplumlarının normlarıyla tam bir uyum içinde hareket etmeye başladıklarını ileri sürer. Oysa toplumsal kimlik kuramına göre normlar, (kişisel inançlardan ziyade) hangi eylemlerin başka insanların bir *kimliği onaylamasını sağlayacağına yönelik algıların bir ifadesidir; dolayısıyla insanların, belirli türden kişiler olduklarını hem kendilerine hem başkalarına kanıtlamak için normlara uyum gösterdikleri düşünülür. Cancian'ın (Meksikalı bir Kızılderili topluluğu üzerine) incelemeleri bu yorumu haklı çıkarır niteliktedir.

normal bilim (*normal science*) *bkz.* **paradigma**

normal dağılım (*normal distribution*) Yaygın kullanımda normallik, doğal, geleneksel, kabul edilebilir ya da sıradan gibi sözcüklerin eş anlamlısı sayılır. Normalin istatistikteki karşılığı ise, en yaygın biçimde meydana gelen, sayısal olarak en sık karşılaşılan türdür. Normal dağılım, anormal ve istatistiki bakımdan ender görülen dağılımları tanımlayabilmek için temel bir hat olarak da kullanılmaktadır.

Hipotetik bir matematiksel dağılım olan normal dağılım, gözlemlenmiş değişken dağılımlarına göre yapılan bir karşılaştırmada başvurulan idealleştirilmiş ve *istatistiki çıkarsamada en yaygın biçimde kullanılan matematiksel modeldir. Biçimi, simetrik, çan eğrisi şeklindedir. Herhangi bir belirli *değişkenin normal dağılımı, onun ortalaması ve standart sapmasıyla tanımlanır.

Normal dağılımın matematiksel özellikleri, modelin uygulandığı her değişken için belirli bir okumanın ya da ölçümün üstüne çıkan veya altına düşen bir örneklemdeki orantıyı tahmin etmekte kullanılabilir. Normal dağılımın, gözlemlenmiş değişken dağılımlarındaki normal olmama durumuna karşı, göreli olarak "güçlü" olduğu söylenir: Başka bir deyişle, pek çok durumda (hatta, gözlemlenmiş değişken dağılımlarının normalliğe yakınlığının oldukça yetersiz olduğu durumlarda bile) normal dağılım, makul bir model işlevi görecektir. Dahası, belirli bir nüfus normal dağılıma sahip olmadığında bile, ortalama örneklemlerin dağılımı, normal dağılıma yakın olma eğilimi gösterir. *Ayrıca bkz.* **merkezi eğilim ölçüleri; varyasyon (istatistiki).**

normal eğri (*normal curve*) *bkz.* **normal dağılım**

normalleştirme (*normalization*) *Normal dağılım, olasılık istatistiğine temel sağlayan ana dağılımlardan biridir; yani belirli bir dağılım normal değilse, normal bir dağılım elde edebilmek için veriler bazı dönüşümlerden geçirilir (örneğin, değerleri çizelge haline getirmek yerine onların logaritmaları çizelge haline getirilir). Buna dağılımı normalleştirme denir.

normatif düzen (*normative order*) Belirli bir toplumsal durumu yönlendiren kurallar ve ortak beklentiler sistemi. Normatif düzen kavramı en çok *işlevselci kuramda, özellikle Talcott *Parsons gibi yazarların normatif işlevselciliğinde kendisini gösterir. Normatif işlevselciliğe göre, normatif düzenin çeşitli unsurları (başta paylaşılan değerler, ama aynı zamanda üyelik yükümlülükleri ve bağlılık duyguları) *toplumsal düzeni korumayı sağlarlar. Toplumsal normatif düzenin Parsonscı toplumsal istikrar değerlendirmelerinde oynadığı merkezi rol, Parsons'ın şu iddiasıyla kanıtlanmıştır: "Toplumsal düzen, hem normatif tutarlılık, hem de toplum içindeki 'ahenk' ve 'koordinasyon' anlamında açık ve kesin bir entegrasyon olmasını gerektirir. Dahası, normatif biçimde tanımlanmış yükümlülüklerin bütünüyle kabul edilmesi gerekirken; kolektif yapılar, işlevlerini yerine getirme ve meşru çıkarlarını geliştirmede birtakım normatif yaptırımları uygulamaya geçirmek zorundadırlar. Bunun için, toplum düzeyindeki normatif düzen, Hobbes'un ortaya attığı soruna, insan ilişkilerinin 'herkesin herkese karşı savaşı' şeklinde yozlaşmasını engelleme sorununa bir 'çözüm' içermektedir" (*The System of Modern Societies*). Bu yaklaşım, Parsons'ın sosyolojik kuramını düzenleyen ilkenin özlü bir ifadesi sayılmasını haklı gösterecek kadar, yazılarının hemen her yerinde karşımıza çıkmaktadır. *Ayrıca bkz.* **Hobbes, Thomas; konsensüs.**

normatif güç (*normative power*) *bkz.* **rıza, rıza biçimleri**

normatif işlevselcilik (*normative functionalism*) *bkz.* **Parsons, Talcott**

normatif kuram (*normative theory*) Toplumda doğru ve yanlış, arzulanan ve arzulanmayan, adil ve adil olmayan şeylerle ilgili hipotezler ya da bu içerikteki diğer açıklamalar. Sosyologların çoğu, açıklamadan yola çıkarak değerlendirmeye gitmeyi kurallara uygun bir yol saymaz. Onlara göre sosyoloji, değerlerden bağımsız, nesnel olmaya ya da en azından açık *değer yargıları üretmekten kaçınmaya gayret etmelidir. Sosyal bilimlerdeki en popüler felsefelere göre, bu gerekliliğin nedeni, değerler eksenindeki çatışmaların olgusal bakımdan bir yere yerleştirilememesidir. Ahlâki açıklamalar nesnel düzeyde doğru ya da yanlış sayılamaz, çünkü değer yargıları, akılcı araştırma dünyasının dışındaki öznel tercihleri yansıtır. Bundan dolayıdır ki Max *Weber, değerlerin sosyolojik araştırmadaki rolüne işaret ettiği klasikleşmiş ifadesinde okurlarına şu soruyu yöneltmiştir: "Tolstoy'un sorusunu hatırlayın: 'Ne yapacağız ve yaşamlarımızı nasıl düzenleyeceğiz?' sorularını bilim yanıtlamazsa, kim yanıtlayacaktır? ... Bu soruları ancak bir kâhin ya da kurtarıcı yanıtlayabilir" ("Science and Vocation", 1919).

Öyleyse, sosyolojik araştırmaların çoğunluğu analitik ve açıklayıcı niteliktedir. Sosyolojik araştırmalarda, "Toplumsal düzeni sağlamak için hangi değerlere gerek vardır?" ya da "Toplum kendisini nasıl organize etmelidir?" türünde normatif sorular yöneltilmez. (Elbette Marksist sosyologlar bu genellemenin dışındadır, çünkü onlar, genellikle olgular ile değerler arasındaki

ilişkiye dair farklı bir görüş -"filozoflar dünyayı yalnızca değişik biçimlerde yorumladılar, oysa sorun onu değiştirmektir" ifadesi çerçevesinde benimsemişlerdir.)

Bazı çağdaş (Marksist olmayan) sosyologlar da etik meselelerin çözümleri için göreli olmayan temeller aramışlar; örneğin, toplumsal ilişki ve kurumları düzenlemesi gereken ahlâki ilkeleri (*adalet ya da *ilerleme gibi değerlerin lehine olarak) tanımlamaya çalışmışlardır. Derek L. Phillips *Toward a Just Social Order*'da (1986), hakikat ve bilginin (*olması gerekenle* ilgili saptamalardan daha az olmamak kaydıyla), bir araştırmacılar topluluğu içindeki konsensüse dayandığını öngören iddialardan dolayı, hem açıklayıcı hem de normatif kuramların aynı *epistemolojik statüyü paylaştıkları ve dolayısıyla akılcı gerekçelendirmeye eşit derecede açık oldukları şeklinde tartışmalı bir argüman geliştirmiştir.

Sosyologların analizleri genellikle örtük biçimde normatif olmakla, belirli değerler ve siyasal hedeflerin tarafını tutarak yanlı tutum almakla suçlanmasına karşın, bu tür bir normatif kuramsallaştırma sosyoloji disiplini içinde hâlâ azınlık bir kesimin uğraşıdır. Örneğin Fransız sosyolog Raymond *Aron, bir keresinde, Britanya sosyolojisinin büyük kısmındaki sorunun, Britanya İşçi Partisi'nin entelektüel problemlerine takılıp kalmış olmasından kaynaklandığına dikkat çekmiştir.

nüfus (*population*) İstatistiki terimlerle ifade edildiğinde, nüfus, seçilmiş bir *örneklemdeki bireylerin ya da birimlerin toplamını ve herhangi bir analizin sonuçlarının uygulanacağı toplamı (başka bir deyişle, incelenmekte olan kişi ve nesnelerin toplamını) gösterir. Hedef nüfusu (yani, hakkında birtakım sonuçlara ihtiyaç duyulan nüfus), anket araştırması yapılan nüfustan (gerçekte örneklemin elde edildiği örnekleme çerçevesinin içine dahil edilen nüfus) ayırmak olağan bir eğilimdir. Pratik nedenlerden ötürü bu ikisi ender olarak birbirine özdeş olabilir. En tamamlanmış örnekleme çerçeveleri (seçim kayıtları, adres listeleri ya da -ABD'deki- telefon numaraları listeleri) bile nüfusun oldukça geniş kategorilerini (seçmen kütüğüne yazılmayanlar, evsizler ya da telefonu olmayanlar) dışarıda bırakmaktadır. Araştırmacılar kimi zaman hedef nüfusun üyelerini kasten anket araştırması yapılan nüfusun dışında bırakırlar. Örneğin, Büyük Britanya'daki ulusal örneklem anketlerinde, Kuzey İskoçyalıların son derece az nüfuslu olması ve bunun, söz konusu bölgedeki görüşmelerin kabul edilemez derecede pahalıya patlamasından dolayı, Kaledonya Kanalı'nın kuzey bölgesi örnekleme çerçevesinin dışında bırakılmaktadır. Öte yandan, hedef nüfus ile anket araştırması yapılan nüfus arasındaki bu boşluğun birçok sosyolojik çalışma için fazla önemli olmadığı da söylenmelidir. Ne var ki, "seyrek nüfuslu bölgelerdeki kamu taşımacılığının nitelikleri"ne dair bir anket araştırmasında bu durum çok açık bir biçimde sorun yaratacaktır. *Ayrıca bkz.* **istatistiki çıkarsama.**

nüfus ilkesi (*principle of population*) *bkz.* **Malthus, Thomas**

nüfus incelemeleri (*population studies*) *bkz.* **demografi**

nüfus sayımını tamamlayıcı araştırmalar (*census follow-up survey*) Bazı ülkelerde, nüfusun yüzde 100'ünü kapsayan bir sayımdan hemen sonra ek örneklem anketleri yapılmakta ve bu araştırmalarda, toplam (yetişkin) nüfusun ya da nüfus içindeki başka alt-grupların (yüksek eğitim almış tüm insanlar gibi) tesadüfi bir örneklemini saptamak üzere *örnekleme

çerçevesi olarak nüfus verileri kullanılmaktadır. Çoğu ülke nüfus sayımına katılımı zorunlu tuttuğu halde, bu tür sayım sonrası anketlere yanıt vermek genellikle gönüllülük esasına bağlıdır. Eğer büyük örneklemler seçilirse veya kişisel görüşme anketleri yapılır, küçük alt gruplarda odaklanılırsa nüfus sayımını tamamlayıcı araştırmalar posta yoluyla gerçekleştirilebilir. Nüfus sayımını tamamlayıcı araştırmalar, nüfus sayımı sonrası araştırmalardan farklı olarak, *nüfus sayımında toplanan bilgileri ciddi biçimde tamamlayan ek bilgiler sağlarlar. Bkz. Catherine Hakim, *Secondary Analysis in Social Research* (1982).

O

odak grupları (*focus groups*) Belirli bir "odak" ya da sorun üzerinde, belli bir dönemde çeşitli vesilelerle yapılan yoğun tartışmaları ve küçük gruplarla görüşmeleri içeren bir araştırma stratejisi. Bu tekniğin en ayrıntılı biçimde açımlandığı metinler için bkz. D. Morgan, *Focus Groups as Qualitative Research* (1988) ve R. Krvegen, *Focus Groups: A Practical Guide* (1988).

odaklanmamış etkileşim (*unfocused interaction*) *bkz.* **odaklanmış etkileşim**

odaklanmış etkileşim (*focused interaction*) İki veya daha fazla sayıdaki aktörün yüz yüze etkileşimini eşgüdümlemek için kullanılan bir kavram. Odaklanmış etkileşimin karşıtı, iletişimin jestler ve işaretlerle sağlandığı, *beden dili örneğindeki gibi bir arada bulunan aktörlerin yerine getirdiği odaklanmamış etkileşimdir. Erving *Goffman etkileşimin çerçevesini belirlerken bu ayrımdan yararlanırken, Anthony Giddens da bu düşünceyi kendi yapılaş(tır)ma kuramına taşımıştır.

odaklanmış kalabalık (*focused crowd*) *bkz.* **kalabalıklar**

Oidipal aşama, Oidipus kompleksi (*Oedipal stage, Oedipus complex*) *bkz.* **psikanaliz**

Ogburn, William Fielding (1886-1959) *Chicago Okulu içinde yer alan ilk sosyologlardan olan Ogburn, 1929'da Amerikan Sosyoloji Derneği'nin başkanlığına getirilmiştir. Esas ilgi alanı toplumsal *değişim süreçleridir ve bu bağlamda *kültürel gecikme kavramını geliştirmiştir. Ogburn'ün çalışmalarının iyi bir seçkisi, *On Cultural and Social Change*'de (1964) bulunabilir.

okul, okul eğitimi (*school, schooling*) Hem bir kurum, hem de bir eğitim yöntemi. Onaylanmış bir *müfredatı ve pedagojisi, ücretli profesyonel eğitimcileri, öğrencileri ve okul gruplandırmasını içeren bir öğrenme süreci ile bilginin toplumsal bakımdan onaylanmış biçimde verilmesini kapsayan bir model.

okul gruplandırması (*school grouping*) Kitlesel eğitim sistemleri içinde yer alan organizasyonel bir sınırlama. Okullar arası gruplandırmalar *okul türlerini ve onlar arasındaki ilişkiyi tanımlar. Okul içi gruplandırmalar ise öğrencilerin kurum içinde *okul sınıflarına ayrılması işlemini ifade eder. Fiilen kullanılmakta olan ve birbiriyle çatışma halindeki okul pedagojileri, tipik bir şekilde yaş, toplumsal cinsiyet, *eğitilebilirlik ya da din ve dil gibi kültürel etmenlere göre değişiklik sergileyen gruplandırmalara yol açmaktadır.

okul sınıfı (*school class*) Bir öğrenme mekânı: *Okulların öğrencilerini çeşitli pedagojik ilkelere göre gruplandırmak suretiyle bir organizasyon işlevi görmesini sağlayan bir yöntem. Okul sınıflarındaki öğrenim, öğrenci grubuyla eğitimi sağlamakla görevli (meşru bir *müfredata göre) bir veya daha çok sayıda profesyonel (öğretmenler, eğitmenler ya da okutmanlar) arasında açıkça tanımlanmış bir statü ayrımını

gerektirir. Sınıftaki etkileşime dair en önemli kavrayışlardan biri Durkheimcı gelenek içinden gelir; özellikle sınıftaki gizli (görülebilirin karşıtı anlamında) müfredat ve pedagojinin bilişsel etkisini vurgulayan Basil Bernstein'ın çalışmalarında. *Sembolik etkileşimcilikten etkilenen etnografya incelemeleri, hem öğretmenlerin hem de öğrencilerin rolleri ve *moral kariyerleri üzerinde durmuştur. Her iki grup da olup biten şeylere ilişkin kendi anlamlarını yaratır: Örneğin, resmi müfredatın taleplerinin gevşetilmesi karşılığında öğrenci uyumunun sağlanmasında; ya da kendini pekiştiren *etiketlerin öğrencilerle ilişkilendirilmesi ve bunların sabit davranışlarla başarının kaynağı haline gelmesinde olduğu gibi. Anadamar sosyoloji gelenekleri içinde yer alan sosyologlar, bu türden mikro süreçlerle, makro düzeydeki işlev ve gücün yeniden üretimi arasındaki ilişkiyi incelemeye çalışmışlardır. Talcott *Parsons'ın yazdığı klasikleşmiş bir makale, sınıf dinamiklerindeki ilk yılların tikelciliğinden (ki burada çocuğun ailesini yansıttığı varsayılır) daha sonraki aşamaların tümelciliğine (ki bu *emek piyasası ve *istihdamı öngörür) doğru kademeli bir geçişe dikkat çekmiştir. Daha yakın zamanlarda, bir dizi tarihsel, istatistiki ve etnografik veriye dayanan Amerika Birleşik Devletleri ve Britanya'daki Marksist literatürde, sınıftaki öğrenimin esas olarak kapitalist sanayi için yumuşak başlı bir emek gücünü toplumsallaştırmada önem kazandığı ileri sürülmektedir. *Ayrıca bkz.* **gelişkin ve sınırlandırılmış konuşma kodları.**

okula gitmeme (*deschooling*) Kalkınma sürecinde eğitim sisteminin rolüne ilişkin eleştiriler daha önce René Dumont gibi kişiler tarafından ortaya konmuş olmasına rağmen, okula gitmeme, Ivan Illich (*Deschooling Society,* 1971) ve Paulo Freire'in (*Ezilenlerin Pedagojisi* [*Pedagogy of the Oppressed,* 1970) yazılarıyla ilişkili bir harekettir. Illich ve Freire'in ikisi de Latin Amerikalı perspektifiyle yazdıkları halde, bu hareket 1970'li yıllarda, özellikle ABD'de etkili olmuştu. Bu hareketin temel düşüncesine göre, eğitim ve öğretim tamamen yaşamdaki deneyimlerden ve toplumsal ilişkilerden oluşur, dolayısıyla resmi eğitim sisteminin tekelinde değildir. *Üçüncü Dünya'da *müfredatın öğrencilerin kendi deneyimleri üzerine oturtulması, eğitimde bunlarla ilgili bilgi ve becerilerin öğretilmesi temel bir önem taşımaktadır; geleneksel eğitim sistemleri ise pratikte çeşitli toplumsal grupları (örneğin, yoksulları) aşağılamaya ve dışlamaya, kurumsal bağımlılık yaratmaya hizmet etmektedir. *Ayrıca bkz.* **eğitim sosyolojisi.**

olasılık, olasılık dağılımı (*probability, probability distribution*) *bkz.* **anlamlılık testleri; dağılım (istatistiki dağılım ya da sıklık dağılımı); istatistiki çıkarsama; örnekleme**

olasılıksız örnekleme (*non-probability sampling*) Olasılık örneklemesi ile olasılıksız örnekleme arasındaki ayrım, *örneklemeyle ilgili tartışmalarda temel bir önem taşır. Olasılık örneklemesinde, bilinen bir nüfusun her biriminin, (basit tesadüfi seçime, tabakalaştırılmış tesadüfi seçime, çok aşamalı kümeye ya da *çıkarımsal istatistiğin kullanılmasına olanak tanıyan başka temsili örnekleme biçimlerine göre saptanan) bir örneklemin içine katılmasının belirlenebilir bir olasılığı vardır. Öte yandan, olasılıksız örneklemler, genellikle hiçbir uygun örneklem çerçevesinin bulunmadığı ya da araştırma tasarımının aslında olasılık örneklemesine gerek duymadığı koşullarda, çeşitli *ad hoc* tekniklerle (*kartopu gibi)

ortaya konur. Diyelim, büyük şirketlerde çok sayıda yöneticilik görevini üstlenmiş şirket yöneticileriyle ilgili kullanışlı ve kapsamlı bir liste çıkarmak genelde mümkün olmadığından, iş dünyasının elitleriyle ilgili incelemeler olasılık örneklemesi açısından çok uygun bir örnektir. Buna karşın, (örneğin) dinsel bir mezhebin üyeleriyle ilgili araştırmalarda olasılık örneklemesine gerek duyulduğu çok enderdir: Dinsel mezhepler söz konusu olduğunda, üyelik içinden yapılan bir seçme (istatistiki bakımdan temsil edici nitelikte olması şart değildir) genelde pek çok sosyolojik amaçlı araştırma için yeterli görülmektedir.

olay tarihi analizi (*event-history analysis*) İrdelenmekte olan *birimin birey ya da toplumsal grup değil, toplumsal bakımdan kayda değer bir olay (örneğin, meslek değiştirme, işsizlik süresi, medeni halin değişmesi ya da kayda değer başka *yaşam olayları) olduğu bir uzun süreli inceleme biçimi. Chicago Okulu'nun *yaşam öyküsü yöntemini açık bir öncü kabul edersek, bu tekniğin uzun bir geçmişi olduğu iddia edilebilir. Fakat son zamanlardaki bazı kavramsal ve metodolojik ilerlemelerin bu yaklaşıma büyük bir ilgi doğurduğu ve şimdi bu konuda (özellikle yaşam öyküsü ve iş tarihi analizlerinde) kapsamlı bir literatür bulunduğu da belirtilmelidir.

Bir kişinin deneyimleri ile tarihsel zamanla çakışan olaylar (örneğin hükümet politikasındaki değişiklikler, diğer aile üyelerinin deneyimleri ya da değer verilen başka bireylerin statüsü) arasındaki örtüşmelere odaklanan *yaşam seyri analizi kavramı, bu doğrultudaki kavramsal ilerlemeler arasında yer almaktadır (bkz. der. T.K. Haraven, *Transitions: The Family and the Life Course in Historical Perspective*, 1978).

Araştırma teknikleri düzeyinde ise, anıların yıpranması ve hatırlama problemleriyle ilgili ilerlemeler, yinelenen araştırmalardan elde edilen verilerin *güvenilirliğini arttırmış; ikinci kez yinelenen olayların işleme tarzına yönelik birçok istatistik tekniğinin ve program paketinin geliştirilmesi de olayların (ve onlarla bağıntılı "zaman pencereleri"nin) analizini daha derinlikli ve sunulması kolay hale getirmiştir (bkz. C. Hsiao, *Analysis of Panel Data*, 1986). Cox'un orantısal *riziko modeli bu tür tekniklere iyi bir örnektir.

Shirley Dex'in derlediği *Life and Work History Analyses*'deki (1991) makaleler, bu alandaki sorunlar ve yeni gelişmeler konusunda iyi bir fikir verecektir. Olay tarihi analizinin önde gelen temsilcilerinden birisi olan Hans-Peter Blossfeld'in (ortak yazarlı) iki metninde (*Event-History Analysis*, 1989 ve *Techniques of Event-History Modelling*, 1995), olay tarihi tekniklerinin uzun vadeli verilerin *nedensel modellemesi açısından taşıdığı açıklayıcı potansiyelin nefis bir yorumunu bulabilirsiniz. *Ayrıca bkz.* **ardışıklık analizi.**

olgu (*fact*) Olgu teriminin gündelik ve sosyolojik kullanımları arasında genelleşmiş bir karşıtlık yoktur. Her iki kullanım da gerçeği yansıtan bir saptamanın/açıklamanın olgu diye nitelenebileceğini akla getirmektedir. Örneğin, Britanya yasalarının cinayeti yasaklaması, Rusya'nın nükleer silahlarının olması, Amerika'daki zenginliğin eşitsiz biçimde dağılması, bunların hepsi birer olgudur. Olgular ile *kuramlar, ya da olgulara dayalı yorumlar arasındaki ilişki üzerine hatırı sayılır bir sosyal bilim literatürü bulunmaktadır. Sosyal bilimin genellemelerinin sık sık ihtilaf konusu olmasının nedeni budur. Çoğu sosyolog, en ilginç *toplumsal olguların pek çoğunun aşılanmış kuramlar olduğunu; yani, toplumda önem verilen şeyler ve bunların en iyi nasıl

kavramsallaştırılacağı konusundaki belli varsayımları içerdiklerini kabul edecektir. Ayrıca olguların geçici oldukları, aksi gösterilene kadar doğru sayıldıkları düşünülmektedir. Tabii, birçok insan *yanlışlanabilirliğin sosyal bilimler açısından yararlı bir kriter ortaya koyduğunu ileri sürmesine rağmen, olgu ile sav arasındaki sınırı çizmek kolay değildir.

olgu, toplumsal (*fact, social*) *bkz.* **toplumsal olgu**

oligarşi (*oligarchy*) "Bir avuç kişinin hakimiyeti"ne dayalı olan herhangi bir yönetim biçimi: örneğin, kendi kurallarını kendileri koyan bir elitin üyelerinin toplumun büyük kısmı üzerinde *tahakküm kurması. *Ayrıca bkz.* **Michels, Robert; siyaset sosyolojisi.**

oligarşinin demir yasası (*iron law of oligarchy*) *bkz.* **Michels, Robert; siyaset sosyolojisi**

oligopol (*oligopoly*) Bir avuç kişi ya da grup arasındaki rekabet. Bu rekabette, rakiplerin politikalarının algılanması ve algılanan anlamlara verilen tepkiler, fiyat-üretim etkenlerinden daha önemlidir. Düopol (denetimin iki rakip kuruluşun elinde olması), oligopolün özel bir biçimi ve onun rekabet ile pazara yeni aktörlerin girişi üzerinde yarattığı sorunların somut bir örneğidir. Bu durumun en güzel örneklerinden birisi, tam anlamıyla işleyen bir düopol olan, İngiltere'deki özelleştirilmiş elektrik endüstrisidir. *Ayrıca bkz.* **tekel.**

olumlayıcı eylem (*affirmative action*) *bkz.* **pozitif ayrımcılık**

olumlu işlev, olumlu işlevsel (*eufunction, eufunctional*) "İyi" anlamını taşıyan Yunanca *eu*'den türetilen olumlu işlevli bir faaliyet, başka bir toplumsal faaliyetin ya da bir bütün olarak *toplumsal sistemin korunmasına veya ayakta kalmasına katkıda bulunan bir faaliyettir. Olumlu işlev terimi artık büyük oranda eskimiş durumdadır ve onun yerine, işlevsel ya da özgül bir işlevi olan, dolayısıyla, söz konusu faaliyetin daha kapsamlı toplumsal sisteme yansıyan nesnel sonucunun –toplumsal düzenin ve istikrarın korunmasına katkıda bulunmak anlamında- aslında pozitif olduğu düşünülen bir faaliyetten bahsetmekle yetinilmektedir. Eski terminolojide de modern terminolojide de "işlev"in karşısına konulan kavram, işlevselci sosyolojide varolan toplumsal kalıplar ile yapıların bozulmasına katkıda bulunduğu düşünülen faaliyetler için kullanılan *ters işlevli kavramıdır. Yalnız, işlevler (ya da olumlu işlevler) ile ters işlevler arasındaki ayrım, açık işlevler ile gizli işlevler arasındaki ayrımla karıştırılmamalıdır: Açık ve gizli işlevler ile açık ve gizil ters işlevler arasında bir ayrıma gitmek, en azından ilkesel olarak mümkündür.

olumsallık kuramı (*contingency theory*) *Örgüt (organizasyon) kuramının (bazen "akılcı sistemler perspektifi" olarak da adlandırılır) bir kolu. Bu kuramın önde gelen uygulayıcıları Tom Burns, Joan *Woodward, Paul Lawrence ve Jay Lorsch'dur ve bu grup, diğerlerinden daha etken olan tek bir organizasyon yapısının bulunmadığı inancında birleşmekle birlikte, kuramsal olarak aslında eklektik bir gruptur. Organizasyonlar yerine getirdikleri görevler ve karşı karşıya oldukları ortamlar bakımından birbirlerinden ayrıldıkları için, uygun organizasyonel yapı her örnekte teknoloji, piyasa ve görevlerin öngörülebilirliği gibi faktörlerin bir işlevi olacaktır.

Burns ile G. Stalker birlikte yazdıkları bir kitapta (*The Management of Innovation,* 1961), teknik yeniliklerin

elektronik şirketleri üzerindeki etkisini incelemiş ve firmaların bu yenilikleri farklı biçimlerde adapte etme becerilerini, onlarda egemen olan yönetim sistemlerine bağlamışlar; bu doğrultuda, yönetim konusunda etkili bir "mekanik" ve "organik" (ya da "organizmik") sistemler tipolojisi geliştirmişlerdi. Mekanik yönetim sistemlerinde, tek tek çalışanların iyi tanımlanmış işleri yapmaktan sorumlu olduğu, işlevlerin kesin sınırlarla belirlendiği, denetimin, otoritenin ve iletişimin hiyerarşik bir yapıda gerçekleştiği, çalışanlar arasında dikey (ast-üst) ilişkilerin egemen olduğu, amirlerin yönlendiriciliğine bağlı kalmakta ve onların talimatlarına uymakta ısrar edildiği, genel (kozmopolit) deneyim ve vasıflardan ziyade iç (yerel) deneyim ve becerilere önem verildiği, özetle sıkı biçimde denetlenen ve aşina olunan normatif bir çerçevede karar alınırken; organik yönetim sistemleri, bunun tersi olan bir modelde, diğer çalışanlarla etkileşim içinde işlerin sürekli ayarlanıp yeniden tanımlandığı, denetim, otorite ve iletişimde ağ benzeri yapıların oluşturulduğu, tüm organizasyonda dikey değil, yatay bir iletişim zincirinin kurulduğu, dolayısıyla farklı mevkilerdeki insanların birbirleriyle sık sık ilişkiye geçtikleri ve bu ilişkinin emirlere değil, tavsiyelere ve danışmaya dayandığı bir çalışma ortamına uygun karakteristik özellikler sergiliyorlardı. Burns ve Stalker, mekanik sistemin yalnızca "teknik koşullar ile piyasa koşullarının hemen hemen istikrarlı bir düzeyde seyretmesi"ne uyduğunu savunmaktaydılar. Oysa, durmadan değişen piyasa koşulları ile teknolojik yenilikler, önceden görülemeyen ve bundan dolayı sınırları açıklıkla çizilmiş bir yapıda işlevsel biçimde tanımlanamayan veya kendiliğinden giderilemeyen problemler ve yeni işler çıkarıyor, bunun için organik bir yönetim sistemini gerekli kılıyordu.

Benzer biçimde Lawrence ile Lorsch (*Organization and Environment*, 1967), ABD'de üç farklı endüstride (plastik, gıda ve konteyner) faaliyet gösteren on firmayla ilgili incelemelerinde, firmaların üç "alt iş çevresi"ndeki (pazar, teknolojik-ekonomik ve bilimsel) belirsizliğin derecesinin iç organizasyonlarının düzenlenmesiyle güçlü bir bağı olduğunu saptamışlardı. Belirsizlik ne kadar büyük olursa, firma içindeki satış, üretim ve araştırma-geliştirme departmanlarını ayırma gerekliliği o kadar büyük oluyordu. Öte yandan, firma içi farklılaşmanın derecesi ne kadar fazla olursa, çeşitli bölümleri birleştirmeye ve onlar arasındaki çatışmalara çözüm bulmaya uygun mekanizmalar yaratma ihtiyacı o kadar büyüyordu.

Woodward ve Burns gibi Lawrence ve Lorsch'un çalışmalarının öncülü de, verili bir teknik süreci düzenlemenin "tek bir en iyi yol"unun bulunmamasıydı ve bu durum, *bilimsel yönetim yaklaşımının, bilimin işle ilgili görevleri yerine getirmenin en çabuk ve en iyi yollarını her zaman bulabileceği yönündeki varsayımına açık bir meydan okumaydı. Yine bu kavrayış, organizasyonların az çok kapalı sistemler olarak pürüzsüz işlediğini varsayan organizasyon kuramlarında (bilimsel yönetim yaklaşımı gibi) önemli bir ilerlemeyi temsil etmekteydi.

olumsallık tablosu (*contingency table*) Genellikle çapraz sınıflandırmalara ya da çapraz tablolamalara atfen kullanılan olumsallık tabloları, bir veri kümesindeki iki ya da daha fazla *değişken arasındaki ilişkiyi açıklayıp analiz eden sayı tablolarıdır. Sayı tablolarında sıra değişkenleri yatay eksene yerleştirilirken, sütun değişkenleri dikey olarak yerleştirilir. Hücre girdileri, her hücre içinde ortaya çıkan birimlerin (kişiler, haneler ya da diğer analiz birimleri) sayısını gösterir.

Hücreler, sıra ve sütun değişkenlerinin hepsinden bir kategoriyi birleştirerek oluşturulur. Kenar toplamlar (ya da marjinaller) her değişken kategorisinde bulunan birimlerin toplam sayısını verecektir; başka bir deyişle bunlar sıra ve sütunların toplamlarıdır. Normal koşullarda hücre girdileri, (analistin dikkat çekmek istediği noktaya bağlı olarak) birimlerin toplam sayılarının kenarlarda gösterilmesiyle ya sıra oranları ya da sütun oranları biçiminde ifade edilir. Bu öğeler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

		SÜTUN DEĞİŞKENİ		
		değişken A	değişken B	
SATIR DEĞİŞKENİ	değişken X	hücre girdisi	hücre girdisi	kenar sıra
	değişken Y	hücre girdisi	hücre girdisi	kenar sıra
		kenar sütun	kenar sütun	Toplam sayı

Yukarıda gördüğünüz, tipik bir 2x2'lik çapraz tablolama şablonudur. Tabii olumsallık tabloları, üç ya da daha çok değişkenin ve her değişkende çeşitli kategorilerin bulunduğu daha karmaşık biçimlere de bürünebilir. Bu tür karmaşık grafiklerde, gerek değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin doğasını belirlemek, gerekse daha sonra bunları okura göstermek genellikle kolay olmaz. Örneğin, *aldatıcı korelasyonları ortadan kaldırmak ya da üç yönlü etkileşim etkileri elde etmek, yani iki değişkenin birbiriyle ilintili olduğu birimleri saptamak zor olabilir, fakat ilişkinin kuvveti ya da yönü farklı değişken kategorilerine göre değişecektir. Bu nedenlerden dolayı, şimdilerde karmaşık olumsallık tabloları analizine, normal olarak *log-lineer analizin matematiksel tekniklerinden yararlanarak başvurulmaktadır. *Ayrıca bkz.* **çok değişkenli analiz; tablo sunumu.**

ontoloji (*ontology*) Dünyayı ya da onun bir parçasını anlamanın her yolu, söz konusu alanda ne tür şeylerin varolduğu ya da varolabileceği ve bunların varoluş koşulları, bağımlılık ilişkileri, vb. hakkında birtakım varsayımlara (açık veya gizli) göre hareket etmek durumundadır. Varlık türleri ve ilişkileri üzerine hazırlanmış böyle bir envanter, bir ontolojidir. Bu anlamda, sosyoloji dahil olmak üzere her özel bilimin kendi ontolojisinin (örneğin, kişiler, kurumlar, ilişkiler, normlar, pratikler, yapılar, roller ya da incelenmekte olan belirli bir sosyolojik kurama ilişkin her türlü veri) olduğu söylenebilir. *Metafiziğin felsefi projesinin özünü, bir bütün olarak dünyanın ontolojisini sunmak oluşturur. Metafiziğin bazı versiyonlarında da bu eğilim, sistematik biçimde özel bilimlere ait ontolojiler arasındaki ilişkileri düzenleme çabasına dönüşmektedir.

optimal eşleştirme, optimal dizili̇ş (*optimal matching, optimal alignment*) *bkz.* **ardışıklık analizi**

oran ölçümü (*ratio measurement*) *bkz.* **ölçüm**

ordu ve militarizm (sosyolojik ordu ve militarizm araştırmaları) (*military and militarism –sociological studies of*) Sosyologların askeri sorunları göz ardı etme eğilimi taşıdıkları yönünde geleneksel bir kanı vardır. Aslında oldukça yanıltıcı bir iddiadır bu, çünkü çok sayıda araştırmanın orduyu kendine özgü bir ilgi alanı olarak ele almasının yanı sıra (ve daha önemli olarak), militarizm ve savaşla ilgili herhangi bir olgunun özel olarak sosyolojik bir yönü bulunup bulunmadığını saptamak da oldukça zordur. Süper güçlerin Soğuk Savaş sırasındaki mantıksız davranışlarından kaynağını alan küresel yok oluş tehlikesi

ise, sosyolojiyle sınırlı bir ilgi nesnesi olmanın ötesinde bir kapsama sahip görünmektedir.

Kurt Lang'in *Military Institutions and the Sociology of War* (1972) adlı eseri bu konuyla ilgili literatürün ilk incelemelerinden birini oluşturur ve -notlar bölümüne eklenmiş olarak- organize şiddet üzerine 1300'den fazla madde içeren bir bibliyografya sunar. Buna göre, sosyolojik ordu araştırmaları üç başlık altında toplanabilir. Birincisi, ordunun hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde politikaya karışmasıyla ilgilenen kapsamlı araştırmalardır. C. Wright Mills'in Soğuk Savaş dönemindeki Amerikan askerisınai kompleksi değerlendirmesi, gelişmiş ülkelerle ilgili iyi bir örnektir. 1980'lerde bu araştırma geleneğinin önemli bir uzantısı içinde yer alan bazı ünlü toplum kuramcıları (başta Anthony Giddens olmak üzere) ile tarihsel ve karşılaştırmacı araştırmacılar (Michael Mann gibi), askeri değişimler ile (genelde daha çok araştırılan) ekonomik, politik, toplumsal ve ideolojik değişimler arasındaki ilişkiyi incelemeye başlamışlardı. Daha sınırlandırılmış bir biçimde, gelişmekte olan dünyanın bazı bölgelerindeki yöresel militarizm (yani, kendi siyasal problemleri ve çelişkilerine askeri çözümler arama eğilimi), J.J. Johnson'ın *The Role of the Military in Underdeveloped Countries*'i (1962) gibi eserlerde kapsamlı biçimde ele alınmıştır. Johnson'ın çalışması, hem militarizmin politikada üstlendiği pek çok biçimden (doğrudan yönetim, dolaylı etki, stratejik ittifaklar gibi) bazılarını saptamakta, hem de bazı toplumlarda devlet yönetimine askeri müdahaleyi hazırlayan etmenlerin (silahlı kuvvetlerin göreli gücü, siyasal açmaz, idari yozlaşma, vb.) uzun bir listesini sunmaktadır. (Bununla birlikte, bu etmenlerden hangisinin en önemlisi olduğu noktasında net bir iddianın ya çok az olduğunu ya da hiç olmadığını belirtmek gerekir.)

İkinci küme, Polonyalı toplum kuramcısı Ludwig Gumplowicz (1838-1909) ve Avusturyalı Gustav Ratzenhofer (1842-1904) gibi Sosyal *Darwincilerle *evrimcilerin sosyolojik kuramlarının içinde yer alan savaş ve şiddet konularına dikkat çeker. Bu kuramcıların ikisi de toplumsal gruplar arasındaki çelişkilerin kökenleri eksenindeki kuramlarını, devletler arası askeri mücadeleleri kapsayacak biçimde genişletmişlerdir. Gumplowicz, farklı ırklar arasında sözde varolan, ortak kanbağı noksanlığına dayanan, üstesinden gelinemez bir nefretten kaynaklanan bir çeşit şiddet saptamış ve devletler arasındaki savaşların, diğer grupların kötülüğü pahasına ekonomik koşulları geliştirme arzusundan kaynaklanan, fethe yönelik bir isteği ifade ettiğini savunmuştur. Ratzenhofer (feldmareşal ve Avusturya yüksek askeri mahkemesinin başkanı) ise, köklerinin *insan doğası ve yönetilen toplumsal yaşama dayandığı iddia edilen bir *çıkarlar tipolojisi ortaya koymuştur. Bu çıkarlar, üretken, fizyolojik, bireysel (kendini düşünme), toplumsal (grup refahı) ve aşkın (din) biçiminde sıralanabilir. Doğal olarak, değişik çıkarlar (insanda kalıtsal olarak bulunan birinci tepilere uyma ve nefret eğiliminden dolayı) gruplar arasında çatışmalara yol açar, fakat aynı zamanda toplumsal düzenin temelini oluşturur, çünkü söz konusu varoluş mücadelesi, daha sonra bir grup ekseninde örgütlü bir yapıya kavuşur ve er geç (yarışan) ulus devletlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlar.

Sonuncu ve üçüncü olarak, orduyu biçimsel bir örgüt olarak farklı boyutlardan ele alan çok sayıda araştırma

vardır. Bu araştırmalara, artık klasikleşmiş bir metin olan Samuel A. Stouffer vd., *The American Soldier* (1949), Samuel E. Finer, *The Man on Horseback* (1962) ile Morris *Janowitz, *The Professional Soldier* (1960) gibi eserler dahildir. Söz konusu araştırmaların çoğu, daha kuramsal ve kendine özgü önemi olan toplumsal fenomenler (örneğin, Stouffer ve meslektaşlarınca incelenmiş olan göreli *yoksunluk deneyimi) üzerinde durmuşlardır. Orduyu ve militarizmi kapsayan literatür üzerine hepsinden çok daha iyi bir genel bakış açısı sunan ve muhtemelen alanın tamamına ilişkin hâlâ en iyi giriş metni için bkz. Janowitz, *Sociology and the Military Establishment* (3. baskı, 1974). Bu alana dair daha yakın zamanlardan bir genel bakış, ise der. Martin Shaw ve Colin Creighton, *The Sociology of War and Peace* (1988) adlı çalışmada bulunabilir. *Ayrıca bkz.* **emperyalizm.**

organik (ya da biyolojik) analoji (*organic -or biological- analogy*) Émile Durkheim, bu analojiyi özellikle mekanik ve organik dayanışma arasındaki ayrımı ortaya koymak amacıyla kullanmıştır. Organik dayanışmada, "(toplumsal) organizmanın birliğinin, parçalarının etkinliği kadar büyük olması daha belirgindir." Her ne kadar Durkheim toplumu, bir nesnenin niteliklerini ele alır gibi değerlendirse de (özellikle toplumun, insan eylemini, *kolektif temsiliyetler eylemliliği aracılığıyla etkilediği ve yorumladığı düşüncesinde olduğu gibi), bunu akla uygun bir analojinin sınırlarının ötesine taşımaz. Toplumun bir toplumsal organizma olduğu iddiasının en ünlü savunucusu Herbert *Spencer da, analoji ile gerçeklik arasında aynı ayrımı daha az açık biçimde vurgulamıştır. Spencer'a göre, homojen toplumlardan heterojen, karmaşık toplumlara geçişe damgasını vuran şey farklılaşma ve bireyleşme süreçleri ile her iki yapı ve işlevin hazırlanma ve değişim süreçleridir. Spencer'ın, kendi organizmacılığının sonucunda vardığı nokta olan *Sosyal Darwinciliği, devlet müdahalesine karşı oluşunda açıkça görülüyordu ve bu yüzden ABD'de, Avrupa ya da Britanya'dakinden çok daha fazla benimsenmişti. Toplum ve yaşayan organizmalar arasındaki farklılıklar pek çok kere tekrarlanmıştır, fakat gerek Spencer'ın gerekse Durkheim'ın açıklamakta başarısız kaldıkları asıl şey, toplumsal çatışma sorunlarını ele almayı engelleyen sınırları aşma meselesidir. *Ayrıca bkz.* **işlev; toplumsal düzen.**

organik dayanışma (*organic solidarity*) *bkz.* **işbölümü; organik analoji; toplumsal düzen**

organik milliyetçilik (*organic nationalism*) *bkz.* **milliyetçilik**

organik yönetim sistemleri (*organic management systems*) *bkz.* **olumsallık kuramı**

organizasyon (*organization*) *bkz.* **örgüt (organizasyon)**

organizasyon menzili (*organizational reach*) Michael Mann, *The Social Sources of Power* (Cilt 1, 1986) adlı kapsamlı tarihsel incelemesinde, toplumsal *iktidar (güç) ağlarının özelliklerini betimlemek için kullandığı bir terim olan organizasyon menzili türleri üzerine dörtlü bir tipoloji sunmaktadır. Bu tipolojinin bir boyutu, organizasyonların kapsama gücü ile yoğun gücü arasında bir ayrım yapar ("asgari düzeyde istikrarlı bir şirket kurmak amacıyla uzak bölgelere yayılmış çok sayıdaki insanı organize etme becerisi"ne -kapsama gücü- karşı, "sıkı bir şekilde organize etme ve yüksek düzeyde bir mobilizasyonu veya katılımcıların kararlarını kumanda etme

bederisi" -yoğun güç). Tipolojinin diğer boyutu, otorite gücü ile yayılmış güç arasında ayrım yapar: yani, "gruplar ve kurumlar tarafından gerçekten arzulanan güç" (belirli buyrukları ve bilinçli itaati içerir) karşısında, "bir nüfus içinde daha kendiliğinden, bilinçsiz, merkezsiz bir biçimde yayılan" bir gücü (örneğin, belirli ortak toplumsal pratiklerin doğal ve ahlâki olduğuna dair bir anlayış) varsayar. Organizasyon menzilinin dört biçiminin örnekleri olarak, bir ordudaki komuta yapısını (yoğun ve otoriter), askeri imparatorluğu (kapsamlı ve otoriter), genel grevi (yoğun ve yayılmış) ve piyasadaki mübadeleyi (kapsamlı ve yayılmış) sayabiliriz.

Organizasyon Tasarımı Hareketi (*Organizational Design Movement*) "Neo-insan ilişkileri okulu" ya da "organizasyonel psikoloji" adıyla da bilinen bu hareket, 1960'larda Amerikan ve Avrupalı iş dünyasında etkin olan bir grup yazardan oluşuyordu. Organizasyon Tasarımı Hareketi'nin en tanınmış kuramcıları ile önemli metinlerini şöyle sıralayabiliriz: Douglas McGregor, *The Human Side of the Enterprise* (1960), Rensis Likert, "New Patterns of Management", der. V. Vroom ve E. L. Deci, *Management and Motivation* (1970) ve Chris Argyris ("Understanding Human Behaviour in Organizations", der. M. Haire, *Modern Organization Theory* (1959) yer alır. Saydığımız bu yazarların ortak noktası, geleneksel formel örgütlenmelerin (*bkz.* *formel yapı) somut biçimde kendi tasarımcılarının (geriletici) psikolojik varsayımlarını dışa vurduğuna; bu tür organizasyonların çoğunlukla kendi içlerinde çalışan bireylerde psikolojik baskı yarattığına ve daha iyi organizasyonel yapılar kurulabileceğine duydukları inançtır. Organizasyon Tasarımı Hareketi bünyesindeki kuramcıların görüşlerinin hepsi, gevşek biçimde de olsa Abraham H. *Maslow'un kuramlarını temel alarak formüle edilmiştir. McGregor, işçinin yaptığı işten doğan kişisel doyumun önemini vurgular. Likert, organizasyonların hiyerarşik komuta yapısını, birbirine bağlanmış işbirliği halindeki gruplar biçiminde yeniden yapılandırmayı savunur. Argyris ise, yönetici liderliğin sınırlamalarının yol açtığı bağımlılık ve kösteklemeye karşı çıkmış, çalışanlar arasında *kendini gerçekleştirmeyi kolaylaştıran organizasyon tasarımlarını desteklemiştir. Organizasyon Tasarımı programının büyük kısmı geçerliliği tartışmalı ampirik kanıtlara dayanıyor olmasına karşın, bu fikirler, daha sonra ortaya çıkan *Çalışma Yaşamında Kalite Hareketi'nin temel unsurlarından birisi durumuna gelmiş, ayrıca, Maslow'un *ihtiyaçlar hiyerarşisi içinde daha üst basamaklarda yer alan ihtiyaçların engellenmesinin, çalışanlarda sığ ve yıkıcı bir paragözlülüğe yol açtığını öngören, fakat kanıtlanmamış bir varsayımın temelini oluşturmuştur.

organize suç (*organized crime*) Kazanç getiren tüm *suçlar toplumsal düzeyde organize edilmiştir, fakat bu terim genellikle, hiyerarşik bir yapı içindeki çok sayıdaki insanın süreklilik gösteren suça dönük fiillerle meşgul olduğu durumlar için kullanılır. Organize suç kapsamına giren fiillerin en yaygın olanları, haraç toplama ve içki, uyuşturucu, kumar, tefecilik, fahişelik gibi yasadışı mal ve hizmetlerin sağlanmasıdır. Bu faaliyetlerin hepsinde, organizasyonun aşağı kademelerindeki kişilerle bağlantı halindeki kurban ya da müşterilerle sürekli ilişkiler kurmak söz konusudur. Dolayısıyla organize ya da örgütlü suçun başarıyla gerçekleştirilmesi için, polis ya da diğer adli ve idari mercilerle bir dereceye kadar

rüşvet ağları kurulması veya korkutup sindirmeye yönelik eylemlere girişilmesi zorunludur. Organize suç çoğunlukla, Çin bölgesindeki Tonglar, on dokuzuncu yüzyılda Napoli Krallığı'nda kurulan Camorra, Sicilya Mafyası ve ABD'deki Cosa Nosta gibi gizli örgütlerle eş anlamlı olarak düşünülmektedir. Tabii, bu türde gizli örgütler kurulmuş ve faaliyet gösteriyor olsalar bile, bunların gerçekte suça yönelik eylemlere giriştiklerini varsaymaktan ziyade, bazı mafya üyelerinin kardeş organizasyonları olarak çalıştıklarını iddia etmek daha akla uygun bir yaklaşımdır. Gizli organizasyon mitinin oluşması suçlulara, kurbanları sindirerek yardım ederken, kamu yöneticilerine de polisin etkisizliğini ortaya koymakta yaramaktadır. Suça yönelik faaliyetler genelde etnik bakımdan karışık bir tabloyu yansıtmakla birlikte, organize suç çoğunlukla ırkçılıktan beslenmektedir. Organize suç, şiddetle iç içedir ve haraç toplamada, sindirilen kişi ve kesimler üzerindeki denetimin sürdürülmesinde, grup içindeki iktidar ve gruplar arası denetim tekeli mücadelelerinde tehdide dayalı bir mekanizmayla etkili olur.

orta menzilli kuram (*middle-range theory*) Seçkin Amerikalı sosyolog Robert Merton'ın *Social Theory and Social Structure*'da (1957), ampirist çalışmaların sınırlı hipotezleri ile Tacott *Parsons'ın ürettiği türden büyük soyut kuramlar arasındaki boşluğu kapatmak amacıyla savunduğu bir kuram. Merton orta menzilli kuramı, "bir yanda araştırma içinde günden güne çoğalarak gelişen ve küçük ama gerekli, işleyen hipotezler ile öbür yanda toplumsal davranış, örgütlenme ve toplumsal değişimin gözlemlenen tüm tekbiçimliliklerini açıklamak üzere birleşik bir kuram geliştirmeye çalışan, her şeyi kapsayıcı sistematik çabalar arasında duran kuramlar" şeklinde betimler. Merton, yapısal-işlevsel kuram ve bilim, sapkınlık, organizasyonlar ve meslekler sosyolojileriyle ilgili alanlara dair yazdığı uzun seriler halindeki ikna edici sosyolojik denemelerinde, orta menzilli kuramın öngördüğü tarzda bir çalışmayı hem savunmuş hem gerekliliğini kanıtlamıştır. Bu kuramların içinde geliştirilen kavramların çoğu temel sosyolojik sözlüğün ayrılmaz parçaları haline gelmiştir (ve bu yüzden elinizdeki sözlükte ayrı başlıklar halinde ele alınmaktadır): ritüelcilik, açık ve gizil işlevler, fırsat yapısı, paradigma, referans grubu, rol kümeleri, kendi kendini gerçekleştiren kehanet ve maksat dışı sonuçlar. Orta menzilli kuram fikri, doğrudan ve dolaylı olarak pek çok sosyoloğun kendi çalışmalarını değerlendirmelerinde önemli bir etki yapmıştır. Merton'ın teşvik ettiği tartışmanın tüm boyutları en açık biçimde John Clark ve arkadaşları tarafından yayıma hazırlanan ve bu konudaki yorumların olağanüstü bir toplamı niteliğindeki *Robert K. Merton: Consensus and Controversy* (1990) adlı eserde bulunabilir.

orta sınıf, orta sınıflar (*middle class, middle classes*) Ortak çalışma ve piyasa konumlarını paylaşan bir sınıfı tek cümlede tanımlamaya çalışan, pek çok açıdan kesinlikle doyurucu bulunmayan bir terim. Sanayi toplumlarının orta tabakası son yüz yılda o kadar genişlemiştir ki, hem şirket yöneticilerini hem de onların sekreterlerini birlikte kapsayan herhangi bir kategori oldukça yetersiz görülmektedir.

Popüler olan anlayışa göre, tüm beyaz yakalı işler orta sınıfa dahildir, fakat sosyolojik olarak bakıldığında bu sınıfı benzer piyasa, çalışma ve statü konumlarını paylaşan ayrı gruplara bölmek gerektiği açıktır. Örneğin John H. Goldthorpe *Social Mobility and*

Class Structure in Modern Britain'de (1980) kıdemli yöneticiler ve profesyonellerden oluşan *hizmet sınıfını, öğretmenler, ast yöneticiler ve idareciler gibi alt profesyonellerden oluşan kıdemce aşağı ya da ikincil hizmet sınıfını, tezgâhtar ve sekreterler gibi rutin, kol emeği kullanmayan işçileri ve küçük işletme sahiplerini (geleneksel küçük burjuvazi) birbirinden ayırır. Geleneksel olarak, hizmet sınıfı üst-orta sınıf; kıdemce aşağı olan hizmet sınıfı gerçek orta sınıf; geri kalanlar alt-orta sınıf şeklinde ele alınır. Bu şekilde tanımlandığında Britanya'da üst-orta sınıf nüfusun yaklaşık yüzde 10'unu, orta sınıf yüzde 20'sini, alt-orta sınıf da yüzde 20'sini kapsar. Dolayısıyla bunların hepsi bir arada ele alındığında, orta sınıf tüm yapı içindeki en büyük sınıf olarak kendisini gösterir.

Öte yandan bazı sosyologlar (özellikle Marksist inanca sahip olanlar) rutin beyaz yakalı işçilerin büyük çoğunluğunun orta sınıftan olduğunu kabul etmeyeceklerdir, çünkü bunların çalışma durumları genellikle işçi sınıfına dahil olan pek çok kişininkine eşit, hatta daha kötüdür. Bu sosyologlar, bu grubu *yeni işçi sınıfı olarak adlandırmayı tercih ederler. Kuşkusuz bu, çoğu beyaz yakalının kendileri hakkında paylaştıkları bir görüş olmadığı gibi, sosyolojik kanıtlarla ispatlanabilen bir görüş de değildir. Aynı şekilde "orta sınıf" terimi, şu anda çoğunlukla gazeteciler ve politikacılar tarafından, yaklaşık olarak ortalamaya yakın bir gelir elde edenlere, daha doğru bir deyişle "orta kitle"ye gönderme yapılarak kullanılmaktadır. Gordon Marshall ve arkadaşlarının ulusal boyuttaki çalışması *Social Class in Modern Britain*'deki (1984) kanıtlar, sıradan insanların biraz daha fazla ayrımcı olduğunu göstermiştir. Örneğin orta sınıf, incelenen örneklemin yüzde 35'i tarafından *profesyoneller, yüzde 11'i tarafından yöneticiler ve yalnız yüzde 7'si tarafından tüm beyaz yakalı işçiler olarak tanımlanmıştır.

Üst sınıf teriminin ortaya çıkmasıyla birlikte, "eski" ve "yeni" orta sınıf arasında ayrım yapılabilir bir tablo ortaya çıkmıştır. "Eski" orta sınıf, genellikle *küçük burjuvazi (*petite bourgeoisie)* ve bağımsız profesyonellere (bunların ayrı gruplar olarak varoluşu orta sınıfın bir bütün olarak yirminci yüzyıldaki genişlemesinin öncesine dayanır) göndermede bulunurken, "yeni" orta sınıf, orta sınıfın diğer tüm unsurlarına göndermede bulunur: yani, hep birlikte hizmet sınıfını oluşturan ücretli profesyoneller, idareciler ve yetkililer, kıdemli yöneticiler ve ileri derece teknisyenler ile daha marjinal bir orta sınıf oluşturan rutin, kol emeği kullanmayan çalışanlar, şefler ve aşağı derece teknisyenler (ya da Marksist terimlerle söyleyecek olursak, yeni bir işçi sınıfı). *Ayrıca bkz.* **çelişkili sınıfsal konum; proleterleşme; sınıfsal konum.**

orta sınıf, yeni (*middle class, new*) *bkz.* **çelişkili sınıfsal konum; orta sınıf; proleterleşme**

orta yapı, orta zemin (*mesostructure, mesodomain*) *Sembolik etkileşimcilerin, birebir ilişkiler ile geniş toplumsal yapı arasındaki etkileşim bölgesini betimlemek üzere kullandıkları bir terim. Bu bölge, toplumun genelini oluşturan bir uzlaşılmış düzenler ağıdır ve bu yüzden, sosyolojideki 'mikro-makro" ayrımını geçersiz kılmaya dair bilinçli bir girişim şeklinde değerlendirilebilir. Diğer sosyolojik literatürlerde, kimi zaman *sivil toplumun orta düzeyi ya da orta zemini işgal ettiği ve burada inşa edildiği ileri sürülmüştür. *Ayrıca bkz.* **makro sosyoloji.**

ortak karı/koca rolleri (*joint conjugal roles*) Ortak karı/koca rolleri,

eşlerin pek çok şeyi birlikte yürüttükleri ve iş ayrımıyla çıkar farklılığına asgari düzeyde rastlanan rolleri yansıtır. Eşlerin işleri paylaştıkları ve örtüşen bir toplumsal ağa sahip oldukları evliliklerin daha istikrarlı olduğu kabul edilmektedir. *Ayrıca bkz.* **ayrı kariyer/koca rolleri; karı/koca rolü.**

ortakçılık (*share-cropping*) Toprak sahiplerinin, kendi toprakları üzerinde çalışmalarına izin verdiği kişilerden hasadın bir miktarını ("hasat payı") almasını sağlayan çeşitli düzenlemelere verilen genel isim. Ortakçılığın klasik bir örneği ABD'de İç Savaş'tan sonra yaşanmıştır. Azat edilmiş siyah köleler, kendileri için "on altı hektarlık arazi ve bir katır" talep etmişlerdir. 1868'e gelindiğinde ortakçılık yöntemi, güneydeki tarımın başat iktisadi düzenlemesi durumuna gelmiştir.

Ortakçılığın ortaya çıkışıyla ilgili çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Bunlardan birisi, geniş bir toprak sahipleri sınıfı, emek darlığı ve makineleşmeyi sağlayacak teşviklerin olmaması gibi elverişli ekonomik önkoşulları vurgulamaktadır. Neo-klasik iktisatçılar, ortakçılığın hem toprak sahiplerine hem de toprak üzerinde çalışanlara avantaj getiren, akılcı bir piyasa tepkisi olduğunu ileri sürerler. Alternatif bir açıklama ise, ortakçılık tipinde bir düzenlemenin tipik şekilde iki tarafın da tercihlerini yerine getirmediğini, bir "olasılıklar dar boğazı" yüzünden ve yalnızca diğer tüm alternatifler başarısızlığa uğradığında gündeme geldiğini öne sürmektedir. (Örneğin Amerika'nın Güneyinde siyahlar tam ekonomik bağımsızlık talep ederken, beyaz plantasyon sahipleri köle emeğine eşdeğer bir statü elde etme peşindeydi.)

Bu konuda nefis bir örnekolay incelemesi için bkz. Edward Royce, *The Origins of Southern Sharecropping* (1933). *Ayrıca bkz.* **köylüler.**

ortakduyusal bilgi (ortak bilgi) (*commonsense knowledge*) Bu terim, gündelik dünya ve faaliyetler konusunda sahip olduğumuz rutin bilgileri anlatır. Farklı sosyolojik yaklaşımlar ortak bilgi konusunda değişik tutumlar benimsemişlerdir. Alfred Schutz'un *fenomenolojik sosyolojisinin merkezinde yer alan bu kavram, faaliyetlerimizin dayanağını oluşturan ve "doğal tutum"umuzla sorgulamadığımız, hazır kabul edilen, düzenli, "tipik hale getirilmiş" bilgi yığınlarından bahseder. Peter Berger ile Thomas Luckmann'ın genel toplum kuramının temelini de bu düşünce oluşturmaktadır (*The Social Construction of Reality,* 1967). *Etnometodologlara göre, ortak (ya da, sık sık isimlendirildiği biçimiyle, "söze dökülmemiş") bilgi, kesintisiz bir başarıdır: insanlar, bir düzenlenmişlik ve bütünsellik duygusu veren "nasıl yapılacak" konusundaki örtük kurallarını buna göre belirlerler. Anthony Giddens da bu fikri kendi *yapılaş(tır)ma kuramına almıştır (*Toplumun Kuruluşu* [*The Constitution of Society*], 1984). *Sembolik etkileşimcilere ve diğer yorumcu sosyologlara göre, ortak bilgi konusunda daha az kesin olan bir analiz vardır, ancak sosyolojinin temel amacı insanların toplumsal dünya anlayışlarını açıklamak ve tüm ayrıntılarıyla incelemek olarak görülmektedir. Sosyolojik analiz her zaman bu anlayışlarda kök salmalıdır.

Öte yandan, bazı sosyologlar ortak bilgiyi sosyolojik anlayıştan farklı (ona zıt olmasa bile) değerlendirirler. Émile *Durkheim'a bakarsanız, sosyoloji, toplumsal dünyaya ilişkin olarak bilimsel bilgiler üretebilmemiz için önce ortak algılardan (önyargılardan) kurtulmak zorundadır. Marksistlerin gözünde ise ortak bilgilerin büyük kısmı idelojiktir, en azından dünya anlayışıyla sınırlıdır. Bu yaklaşımlar sosyolojinin bilimsel niteliğini; Marksistler

söz konusu olduğunda da, devrimci partinin işçi sınıfını örgütleyip yol göstermekteki önemini vurgulamaya daha yatkındır.

Ortaklık Problemi (ya da Trajedisi) (*Problem -or Tragedy- of the Commons*) *Oyun kuramı içinde yer alan ve kaynak dağılımı sorunlarını incelemekte kullanılan bir örnek (bkz. G. Hardin, "The Tragedy of the Commons", *Science*, 1968). Ortak otlak kullanımı (çiftçilerin sığırlarını otlatabildiği kamusal kullanıma açık araziler), sığırlarını otlatan bir çiftçinin sürüsünü büyütebileceğini, çünkü toplam sayıdaki küçük bir artışın mevcut otlağa çok az zarar vereceğini düşünmesi durumunda sorunlu bir hal alacaktır. Başka bir çiftçi de aynı şekilde düşünecek olursa, araziyi kullanan toplamdaki küçük artışlar aşırı otlatmaya yol açacak ve zaman içinde kaynağın kendisi yok olacaktır. Başka bir deyişle, eğer herkes akılcı biçimde kendi kısa vadeli çıkarını düşünüp, kendisi gibi kendi çıkarları peşinde olanları göz ardı ederse, uzun vadede herkes kolektif kaynaktaki payını kaybedecektir.

ortalama, ortalama almak (*average, averaging*) *bkz.* **merkezi eğilim ölçüleri**

ortalama değer (*mean*) *bkz.* **merkezi eğilim ölçüleri**

ortalama değer testi (*means-testing*) *bkz.* **seçici yardımlar-genel yardımlar tartışması**

ortanca (medyan) (*median*) *bkz.* **merkezi eğilim ölçüleri**

ortaya çıkış, yeni ortaya çıkan özellikler (*emergence, emergent properties*) Ortaya çıkış, ayrı özellikteki çeşitli öğelerin bir sentez oluşturması ve yeni bir biçimle düzenlenmesi sürecidir. Ortaya çıkış kavramı, özellikle *evrim kuramında ön plana çıkmıştır. Fakat, toplumsal yaşamın süreçsel ve uyarlayıcı niteliğini yakalamayı amaçlayan *sembolik etkileşimcilik kuramında da yaygın biçimde kullanılmaktadır. George Herbert *Mead'in ve Herbert *Blumer'in yazılarında, beden, zihin, benlik ile toplumun karşılıklı etkileşimi devamlı olarak "ortaya çıkış"a yol açmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, tüm toplumsal nesneler gibi toplumun kendisi de bir "ortaya çıkış"tır.

Osgood ayrımsal anlam ölçeği (*Osgood's semantic differential scale*) *bkz.* **ayrımsal anlam yöntemi**

Ossowski, Stanislaw (1897-1963) Tanınmış bir Polonyalı sosyolog ve felsefeci. Kendi çapında bir felsefeci olan karısı Maria Ossowska'yla birlikte, bilim felsefesi ve psikolojisi üzerine kapsamlı eserler yayınlamıştır. Fakat kendisinin sosyolojik bir ilgi odağı haline gelmesi, verimsiz Stalinist yıllardan sonra sosyolojinin Polonya üniversitelerinde resmen tanınmasının ardından, 1957'de yayımladığı *Class Structure in the Social Consciousness*'la gerçekleşmiştir.

Class Struckure in the Social Consciousness, sınıf, toplumsal yapı ve toplumsal süreçlere dair çeşitli görüşler ile bu görüşleri doğuran entelektüel ortamın bir tipolojisi niteliğindeydi. Ossowski, zamanın kaba çift kutuplu *Marksist sınıf analizine şiddetle karşı çıkmış, daha önemlisi, *statü ayrıcalığı ve ekonomik *eşitsizliğin -*sınıf sisteminin biçimsel bir şekilde kaldırılmasından sonra bile- varolmaya devam ettiğini açık bir dille saptamıştır. Ossowski özellikle, eşitsizliğin öznel algılanışı ve tutumların incelenmesinin önemine dikkat çekmeye, *reel sosyalizmin sözde sınıfsız toplumlarında yeni olan öğeler ile geçmişten

gelen, hatta eksik olan öğeleri araştırmaya çalışmıştır. Ayrıca, *kapitalist ve *sosyalist toplumlar arasındaki benzerliklere işaret edip; iki sistemin de, toplumlarını sınıfsızmış gibi takdim etmeye, "hiçbir ayrıcalığı olmayan kişi ve kesimler arasındaki grup dayanışması"nın temellerini ortadan kaldırmaya çalıştıklarını gözler önüne sermiştir. Üretim araçlarının ulusallaştırılması, Marksist-Leninistlerin tasavvur ettiği türden bir topluma gitmenin gerekli bir koşulu olmuş olabilir, fakat bu kesinlikle yeterli bir koşul değildi. Ossowski bu koşulda bile, eşitsizliğin pek çok eski biçiminin yeni kılıklarla yeniden ortaya çıkabileceğini savunuyordu.

Ossowski, *toplumsal tabakalaşma tartışmasının sosyalist halk demokrasilerine göndermelerde bulunularak ele alınmasının bile tabu sayıldığı bir dönemde, söz konusu bilimsel incelemeyi yazmak için gerekli entelektüel derinliğe ve ahlâki cesarete sahipti. Ossowski, entelektüel titizlik ve araştırmacı özerkliğinin yanında sosyalist kaygılarını da ortaya koymuş ve böylece, reel sosyalizmle yönetilen diğer ülkelerde tamamen silinen sosyolojinin Polonya'da ayakta kalmasını ve gelişmesini sağlayan temelleri yaratmıştır.

otobiyografi (*autobiography*) *bkz.* **yaşam öyküsü**

otokrasi (*autocracy*) İktidarın, sözgelimi "Stalinist otokrasi" örneğindeki gibi, tek bir kişinin şahsında toplandığı bir rejim. Esnek biçimde kullanılan otokrasi teriminin, devlet yapıları ve siyasal rejimler tartışmalarında, özellikle *totaliter, *faşist, *reel sosyalist ve monarşik rejim örneklerinde sık sık geçtiğini görürüz. *Ayrıca bkz.* **Stalinizm.**

otomasyon (*automation*) Kuramsal olarak işçinin yer almadığı bir imalat sistemi: pratikte, elle aktarmanın yerini alan elektro-manyetik bağlantı operasyonlarını yapan, bilgiyasayar denetimindeki ya da robot makineli araçlar. Modern *emek süreci konusunda yapılan araştırmalar, otomasyonun bakım, planlama, dağıtım ve yardımcı işlerde insan emeğinin ve hünerinin yerini almaktan daha çok, onu tamamen devre dışı bıraktığını ortaya koymaktadır.

otorite (*authority*) *bkz.* **iktidar (güç); karizma; meşruiyet; tahakküm**

otorite gücü (*authoritative power*) *bkz.* **organizasyon menzili**

otoriter, otoriteryanizm (*authoritarian, authoritarianism*) *bkz.* **otoriter kişilik**

otoriter kişilik (*authoritarian personality*) Theodor *Adorno ile onun birlikte çalıştığı bir grup araştırmacının, aşırı uyumculuk, otoriteye boyun eğme, katı olma ve değersiz sayılan şeylere karşı kibirli olmayla ayırt edilen (tabii başka özelliklerin yanı sıra) bir kişilik tipini anlatmak üzere, ilk kez 1950 yılında yayınlayıp aynı adı taşıyan kitapta (*Otoriter Kişilik* [*The Authoritarian Personality*], 1950) geliştirdikleri bir terim.

Adorno, Frankfurt Okulu'nun, Üçüncü Reich döneminde önce Britanya'ya, daha sonra ABD'ye kaçan bir üyesiydi. Adorno ABD'de, Yahudi düşmanı, etnosantrik ve faşist kişilikler konusunda kapsamlı ampirik araştırmalar yapmıştı. Bazı insanların *faşizme ve otoriter inanç sistemlerine başkalarına göre daha açık olmasının nedenlerini açıklamaya çalışan Adorno, otoriteryanizm diye adlandırdığı bir özellikler kümelenmesini açığa çıkaran çeşitli Likert tutum ölçekleri (bkz. *Likert ölçeği) de geliştirecekti. Birkaç ayrı ölçek (etnosantrik, Yahudi düşmanı, faşist) kurulmuştu ve otoriter kişilik incelemesine olan ilginin bir kısmı bu ölçeklerin incelenmesinden

kaynaklanıyordu. 2.000'i aşkın kişiyle yapılan görüşmelerde, etnosantrizm, geleneksel değerlere katı bir bağlılık, iç-grubun ahlâki otoritesine karşı boyun eğici tutum sergileme, cezalandırmaya hazır olma, hayalcilik ve yumuşak yürekliliğe karşı olma, kaderci kuramlara inanma ve belirsizlikleri hoşgörüyle karşılamayı istememe gibi faktörler arasında yakın bir bağ bulunacaktı. Bu otoriter tutum kümeleri sonradan, Freudcu kuramdan yararlanarak, aile modelleriyle ilişkilendirilmişti. Yoğun görüşmeler yapılması ve *Tema Kavrama Testlerinin kullanılması, otoriter kişiliği katılığın, disiplinin, dışsal kuralların ve anne babaların taleplerini korku içinde yerine getirmenin tamamen ağırlıkta olduğu bir aile yapısıyla özdeşleştiriyordu.

Otoriter Kişilik, *önyargıyı, *savunma mekanizmalarını ve *günah keçisi yaratmayı ele alan klasik bir incelemedir. Söz konusu araştırma büyük eleştiri toplamış olsa bile, bu terim gündelik dile girmiş durumdadır. Adorno'nun incelemesini eleştirenler, diğer zayıflıklarının yanı sıra, bu çalışmanın sadece sağa özgü bir otoriteryanizmi değerlendirdiğine, solda ve sağda aynı şekilde rastlanan, daha geniş kapsamlı "kapalı zihin"i ele almadığına, günah keçisi yaratmayı irdeleyen tüm kuramlar gibi karmaşık tarihsel süreçleri psikolojik ihtiyaçlara indirgemeye eğilimli olduğuna ve eksik ölçekler ile örneklere dayandığına dikkat çekmişlerdir. Bu kuramı teşhir etmeyi amaçlayan ayrıntılı bir eleştiri için bkz. John Madge, *The Origins of Scientific Sociology* (1962). *Ayrıca bkz.* **eleştirel kuram.**

otoriter popülizm (*authoritarian populism*) *bkz.* **popülizm**

oy kullanma davranışı (*voting behaviour*) Oy kullanma, liberal demokratik toplumlarda siyasal katılımın temel biçimi olduğundan, oy kullanma davranışlarının incelenmesi de *siyaset bilimi içinde oldukça uzmanlaşmış bir alt-alanı oluşturmaktadır. Oy kullanma davranışlarının analizi, değişmez biçimde, insanların hangi yönde oy kullandıklarının ve bu kararlara nasıl vardıklarının nedenleri üzerinde odaklanmaktadır. Sosyologlar, sınıf, meslek, etnik köken, cinsiyet, yaş ile oy arasındaki korelasyonları gözleyerek, siyasal partilere verilen desteğin sosyoekonomik belirleyici etkenlerine bakmaya eğilim duyarken; siyaset bilimciler sorunlar, siyasal programlar, seçim kampanyaları ve parti liderlerinin popülerliği gibi siyasal faktörlerin oy kullanma davranışları üzerindeki etkisine yoğunlaşırlar. Fakat iki disiplin de büyük ölçüde aynı alanda at koşturmakta ve analitik yaklaşımlarında giderek daha fazla iç içe geçme eğilimi sergilemektedir (bkz. M. Harrop ve W.L. Miller, *Elections and Voters: A Comparative Perspective*, 1987).

Söz konusu literatürde oy kullanma davranışlarını açıklayan çeşitli (ama birbirini dışlamayan) yaklaşımlar saptanabilir. Yapısal (ya da sosyolojik) yaklaşımlar, bireyler ile toplumsal yapı arasındaki ilişkiye odaklanır, oy kullanmayı toplumsal bir bağlama oturtur ve toplumsal sınıf, dil, milliyetçilik, din ve kır-kent karşıtlığı gibi değişkenlerin oy kullanma üzerindeki etkilerini irdelerler. Ekolojik (ya da toplam istatistiki) yaklaşımlar, oy kullanma kalıplarını coğrafi bir alanın (semt, bölge, eyalet, vb.) karakteristik özellikleriyle ilişkilendirirler. Sosyal psikolojik yaklaşımlar, oy kullanma kararları ile seçmenin psikolojik eğilimleri ya da tutumları, örneğin partili kimliği, adaylara bakışı ve benzeri etkenler arasında bir bağ kurarlar. Son olarak, akılcı seçim yaklaşımları, oy kullanma davranışlarını, kişinin, farklı

parti ya da adayların gündeme getirdiği sorunlar ve politikalara göre nasıl bir seçim sonucu çıkması gerektiğini değerlendiren, bir dizi araçsal maliyet-yarar hesabı yapmasının sonucu olduğu şeklinde açıklamaya çalışırlar. Bu genel yaklaşımların hepsi farklı araştırma teknikleriyle birlikte yürütülür ve yine hepsi siyasal davranışları güdüleyen etkenler konusunda farklı varsayımlar ortaya atarlar.

Britanya'da, toplumsal sınıf etkeninin oy kullanma davranışları üzerindeki etkisinin ("sınıfsal sapma tezi" denilen görüş doğrultusunda) azalıp azalmadığı ve bu sürecin, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri siyasal sistemde egemenliğini sürdüren iki büyük partiye (Muhafazakâr Parti ile İşçi Partisi) duyulan sadakatin çözülmesiyle ("partizanlıktan sapma tezi") ne kadar ilintili olduğu konularında uzun zamana yayılan bir tartışma yaşanmıştır. Bu argümanların savunucuları (örneğin bkz. B. Sarvik ve I. Crewe, *Decade of Dealignment,* 1983), hem kesin sınıf oylarının ("doğal" sınıf partilerine oy veren seçmenlerin tam oranı) hem de göreli sınıf oylarının (partilerin değişik sınıflardaki göreli gücü) 1960'ların sonlarından itibaren sürekli bir düşüş içine girdiğini ve bu durumun Muhafazakâr ve İşçi partilerinin oylarının paylarındaki gerilemeyle ilintili olduğunu ileri sürmüşlerdir. Sarvik ile Crewe, bu sapmayı temel önemdeki çeşitli toplumsal değişimlere (hepsi de sınıfın sosyo-ekonomik bütünlüğünü bozduğu söylenen etkenler olan mesleki yapıdaki değişiklikler, kolla çalışan işçi sınıfının sayısının azalması, toplumsal mobilite, çapraz sınıf ailelerinin çoğalması) atfetmişlerdir. Bu sorunlar, sınıfın parçalara ayrılmasının sonucunda, seçmenlerin nasıl oy kullanacağı, seçmenlerin siyasal partileri kolektif ya da sınıfsal bir temelden ziyade kendi çıkarının peşine düşmüş bireylerden oluşan yapılar şeklinde değerlendirmeleri üzerinde daha önemli bir etki yapmaya başlamışlardır.

Benzer bir doğrultuda, *tüketim dilimleri tezinin yandaşları, parçalanma eğiliminin artışının toplumsal sınıfların siyasal özgünlüğünü azalttığını, tüketimin öneminin artmasına bağlı olarak, mal ve hizmetlerde (konut, ulaşım, eğitim ve sağlık) özel tüketimden ziyade kamusal tüketime bağımlı olanlar arasındaki farklılıkların yeni siyasal taraftarlıkların kaynağı olduğunu ifade etmişlerdir. Gerek siyasal partiler arasındaki tartışmalar gerekse oy kullanma davranışları açısından bakıldığında, en belirgin yapısal bölünme olarak sınıfın yerini bu tür sektörel ayrımlar almıştır. Mal ve hizmetlerin özel yollarla tüketilmesi Muhafazakâr Parti'ye oy verme eğilimini arttırırken, kamu hizmetlerine bağımlılığı sürdürenler oylarını İşçi Partisi'ne vermektedirler. Sınıfsal sapma ve partizanlıktan sapma kuramlarında olduğu gibi tüketim dilimleri kuramında da vurgulanan nokta, medyanın kişisel çıkarların şekillenmesindeki etkisinin büyümesi ve bu sürecin özellikle işçi sınıfının İşçi Partisi'ne verdiği destek açısından zararlı sonuçlar doğurmasıdır.

Bununla birlikte, bu görüşün karşıtları (örneğin bkz. A. Heath vd., *Understanding Political Change,* 1991), sınıfsal sapmanın partizanlıktan sapmanın sonucu değil, nedeni olduğu görüşünü savunurlar. Kesin sınıf oylarının düzeyi gerilerken, göreli sınıf oylarındaki "eğilimsiz dalgalanmalar" toplumsal sınıfların siyasal özgünlüklerini hâlâ koruduğunu göstermektedir. Gerçekten, sınıf hâlâ oy kullanma davranışlarını en çok etkileyen olgudur; kaldı ki (özellikle yeni olmayan) konut sahibi olmak türünden farklı tüketim eğilimleri de sınıfla yalnızca karşılıklı ilişki içindedir ve oy kullanma davranışlarını tek başlarına etkilemezler.

Toplumsal yapı, parti performansı ile oy kullanma arasındaki ilişkinin analizinde "etkileşimci" dedikleri bir yaklaşımı benimseyen Heath ile meslektaşlarına göre, İşçi Partisi'nin 1980'lerdeki seçim başarısızlıklarının nedeni büyük ölçüde, temel toplumsal değişimlerden ziyade tüm sınıfları aynı derecede etkileyen siyasal başarısızlıklardı; esas olarak da 1964-1970 İşçi Partisi hükümetlerinin politik çözümsüzlükleri, işçi sınıfı tabanına oturan üçüncü parti (Liberal) adaylarının sayısının artışı, İşçi Partisi'nin güvenilir bir iktisadi politika tasarlayamaması ve iç birliğini sağlayamamasıydı. İşçi Partisi gibi sınıf örgütleri bu potansiyeli siyasal alanda harekete geçirmeyi her zaman başaramasalar bile, sınıf kökenleri ve sınıf tutumları insanların oy kullanma eğilimlerinde hâlâ etkili bir öğedir.

Son yıllarda oy kullanma davranışlarına yönelik araştırmalar, bu konudaki farklı kuramlar ile modeller arasındaki mevcut tartışmalar büyük çaplı veri kümelerinin analizindeki teknik ilerlemelerle beslendikçe, metodolojik bir mayın tarlasına dönüşmüştür. Bu literatürle ilgili hayranlık uyandırıcı ve son derece kapsamlı değerlendirmelerini ortaya koyan Jeff Manza, Michael Hunt ve Clem Brooks'un gözlemlerine göre, Batı Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın kapitalist demokrasilerinde sınıf ile kullanılan oy arasındaki ilişkide, sınıfsal sapmanın evrensel bir süreç olduğunu gösteren hiçbir kanıta rastlanmadığı gibi, bu noktada "kesin olan yalnızca tek bir sonuç" çıkarılabileceği ileri sürülmüştür: "Ülke çapındaki seçimlerde oy kullanma eğilimlerinin sınıf etkeninden tamamen bağımsız olduğu hiçbir demokratik kapitalist ülke yoktur" ("Class Voting in Capitalist Democracies since World War Two: Dealignment, Realignment, or Trendless Fluctuation?", *Annual Review of Sociology*, 1995). Özellikle ABD'de tartışmalar konusunda bkz. Richard G. Niemi ve Herbert F. Weisberg, *Controversies in Voting Behaviour* (1993).

oyun kuramı (*game theory*) İki ya da daha fazla insanın, *çıkarlarının -en azından kısmen- çatıştığı koşullarda akılcı biçimde davrandıklarını öngören genel kuram. John von Neumann ile Oskar Morgenstern *The Theory of Games and Economic Behaviour* (1947) adlı kitaplarında, hem sıfır toplamlı oyunları hem de sıfır toplamlı olmayan oyunları kapsayan bir kuram geliştirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda bir "oyun", etkileşimin, hiç değilse bazı zamanlar birbiriyle rekabet eden en azından iki "oyuncu" arasında gerçekleştiği bir toplumsal ortamdır. Evlilik, savaş, siyasal partiler arasındaki rekabet, emek piyasası ve daha özel olarak işveren-işçi müzakereleri bu tür ortamlar arasında sayılabilir. Oyun kuramının temel katkısı, belirli ortak özelliklerin (katılımcıların ya da oyuncuların sayısı ve "ödül"ün sabit bir büyüklükte mi, yoksa değişken mi olup olmadığı) söz konusu olduğu durumlarda hangi seçimlerin mümkün olduğunu -veya olabileceğini- ortaya koymaya yarayan soyut bir matematiksel kuram sağlamak olmuştur.

Sıfır toplamlı oyunlar, oyuna katılanlardan birisinin kazancının bir başkasının kaybı anlamına geldiği koşulları; yani, "pasta"nın büyüklüğünün sabit miktarda olup, herkesin mümkün olduğu kadar büyük bir dilim kapmaya çalıştığı durumları temsil eder. İki kişilik sıfır toplamlı oyunlar, ilk kez, bazı durumlarda, bir oyuncunun optimum tercihinin diğerininkini karşıladığı, görece istikrarlı bir denge noktası (ya da azın çoğu-çoğun azı bileşimi) olacağını gösteren Von Neumann tarafından incelenmiştir.

Sıfır toplamlı olmayan oyunlarda ya da sabit olmayan toplam oyunlarında, katılımcıların tamamının ya da bir kısmının, elde edilen faydayı arttırmak için aktif bir şekilde işbirliği yapması sağlanabilir ve böylelikle, analiz, koalisyonların oluşumu ve sonuçları üzerine odaklanır. Esasında, işbirliği pastayı büyültecektir, ama katılımcılar rakiplerinin tercihlerini her zaman kestiremezler. Bu açıdan bakıldığında, *Mahkûm'un İkilemi ve (daha yakın zamandaki) *Ortaklık Problemi (ya da Trajedisi) en ünlü örneklerdir ve bunların ikisi de, herkesin kendi çıkarını azamiye çıkaracak seçimlerin mümkün olan en kötü sonuca neden olduğu "önce ben kapacağım" durumlarıdır. Eğer yalnızca her katılımcı, kendi dar çıkarından ziyade kolektif çıkara uygun olan bir tercihte bulunursa, kolektif optimum sonuca ulaşılacaktır. Bu oyunlara dayanan çoğu laboratuvar deneyinde, tüm deneklerin yaklaşık üçte ikisi bencilce, ya da diğerlerine güvenmeyen tercihler yapmışlar, işbirliğini temel alan bir sonuca ancak çok az örnekte ulaşılmıştır. Bu deneyde denekler, insanları birbirleriyle karşı karşıya getirip yarıştıran çeşitli stratejilerin etkililiğini ölçmek için bilgisayar simülasyonu kullanılarak gerçekleştirilen geniş bir ölçek içinde temsil ediliyorlardı ve zaman dilimi genişledikçe, tamamen kişisel çıkar peşindeki bireylerden oluşan bir toplumda bile işbirliğinin geliştiği görülmüştü.

Oyun kuramına dayalı matematik modellerine çok az sosyal bilimci başvururken, bu genel kuramın ve kavramların, çatışma, rekabet ve potansiyel işbirliği koşullarını inceleyen tüm sosyal bilimleri (özellikle orduyla ve piyasayla ilgili çalışmaları) derinden etkilemiş olduğunu belirtmeliyiz. Bkz. Robert Gibbons, *A Primer in Game Theory* (1992) ve Kenneth G. Binmore, *Fun and Games* (1992).

Ö

ödüllendirici güç (*renumerative power*) *bkz.* **rıza, rıza biçimleri**

öğrenme güçlükleri (*learning difficulties*) *bkz.* **zekâ geriliği**

öğrenme kuramı (*learning theory*) Öğrenme ilkelerinin ya da yasalarının formülasyonu. Öğrenme kuramı genellikle, *davranışçı "uyaran-yanıt" modelleriyle özdeşleştirilir ve *koşullandırma sürecinin merkezinde yer alır. Buna karşın, bugün psikologlar öğrenmeyi artık *biliş ile bilgi elde etmeyi kapsayan bir süreç olarak görüyor ve kural olarak, ileri derecede genelleştirilmiş öğrenme kuramları geliştirmeye kalkışmıyorlar. *Ayrıca bkz.* **saldırganlık.**

öjenik (*eugenics*) Yunanca *eu* (iyi) ile *gens* (üretmek) sözcüklerinden türetilen öjenik, evrimci ayıklama süreçlerinin, belli bir genetik soy ya da halkı geliştirmek amacıyla kullanılmasını anlatmaktadır. Bu sonuca ya "negatif" öjenikle (örneğin, sağlıklılığa uygun düşmeyen genetik koşulların mirasını saptamak ve önlemek üzere hamile kadınlara yönelik taramalar), ya da "pozitif" öjenikle (üremede belli grupların seçilebilmesi ya da dışlanabilmesi) ulaşılabilir. Pozitif öjenik genellikle etik bakımdan kabul edilemez bir şey olarak görülür; negatif öjenik ise etik tartışmasının yapılabileceği bir alandır. Öjenik Derneği, yirminci yüzyılın ilk yıllarında, Britanya ve ABD'de ulusal nüfusların genetik niteliğini iyileştirmek amacıyla pozitif öjeniğin çeşitli biçimlerini savunmasıyla kötü bir ün kazanmıştır. *Ayrıca bkz.* **Darwincilik; gen.**

ölçekleme, çok boyutlu (*scaling, multi-dimensional*) *bkz.* **çok boyutlu ölçekleme**

ölçekler, ölçekleme (*scales, scaling*) Ortak olduğu varsayılan kültürel anlamların ya da paylaşılan toplumsal yorumların gözlenmesine dayalı bir ölçüm tekniği. Bu tekniğin sosyolojik kullanımlarından birisi, toplumsal prestij ve toplumsal konum ölçülerini mesleki ölçekleme aracılığıyla düzenleme girişimidir (örneğin, Hope–Goldthorpe *mesleki prestij ölçeği; bkz. J.H. Goldthorpe ve K. Hope, *The Socal Grading of Occupations*, 1974). Bununla birlikte, ölçekleme teknikleri sosyolojide muhtemelen en çok, o alana özgü uzman ölçekleme tekniklerinin tasarlandığı *tutumların ve *kişilik özelliklerinin ölçümünde kullanılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **ayrımsal anlam yöntemi; Bogardus toplumsal mesafe ölçeği; çok boyutlu ölçekleme; eşit görünen aralıklar; Guttman ölçeği; Likert ölçeği; otoriter kişilik.**

ölçüm (*measurement*) Ölçüm, sosyoloğu dört ana sorunla karşı karşıya getirir: temsil etme (ampirik dünyanın kaç özelliği en iyi şekilde modellenebilir?); benzersizlik (sonuçtaki ölçüm sayıları ne kadar benzersizdir?); uygun istatistik (ölçme işlemlerini özetlemek için meşru biçimde kullanılabilecek göstergeler neler olabilir?); anlamlılık

(ölçüm sayıları ne anlama gelir?).

Ölçümün kendisi, "Ampirik İlişki Sistemi" ile "Biçimsel (Sayısal) İlişki Sistemi" arasındaki ölçümü temsil etmek üzerine seçilmiş doğru ilişkiyle bağıntılıdır. Dolayısıyla, bireyler ya da konumlar arasındaki katı bir statü ilişkisi, sayı kümesindeki ">, <" (...dan büyüktür, ...dan küçüktür) operatörlerle aynı özelliklere sahip olarak gösterilebilir ve muhtemelen bu şekilde temsil edilir. Toplumsal ve psikolojik niteliklerin çoğu, katı bir şekilde sayısal özelliklere sahip değildir. Dolayısıyla, toplumsal ve psikolojik nitelikler sıklıkla kantitatif ya da "metrik olmayan" *değişkenler diye adlandırılırlarken, zenginlik ya da (tartışmalı bir şekilde) ölçülmüş zekâ veya sayısal fayda gibi özellikler kantitatif ya da metrik diye adlandırılır.

Bir ölçüm temsili; ya da model, herhangi bir verili ilgi alanı için, ampirik verinin ne kadar biçimsel yorumlanabildiğini ortaya koyar; örneğin, *y*'nin yerine *x*'in tercih edilmesi kararı, *x*'in benim ideal noktama *y*'den daha az uzak olduğu söylenerek yorumlanabilir. Bir kez sayısal temsil gerçekleştiğinde ortaya benzersizlik meselesi çıkar. S.S. Stevens, karmaşıklığın artmasına ait ölçüm seviyelerinin bir hiyerarşisi olduğunu varsayar ve bu, dönüşümlerin temsil ettiği özellikleri göz önünde bulundurarak, orjinal ölçüm sayılarında ne gibi dönüşümler olabileceğine dair terimlerle tanımlanabilir (örnek için bkz. Stevens, "On the Theory of Scales of Measurement", *Science*, 1946). Buna göre en basit versiyonda, bahsi geçen türden dört düzey ayırt edilir. Nominal düzeyde, şeyler kategorize edilmiş ve etiketlenmiştir (ya da numaralandırılmıştır), dolayısıyla her biri yalnızca tek bir kategoriye (örneğin, erkek = 0, kadın = 1) aittir. Sayıların birebir olarak yeniden kararlaştırılması, bir kategorizasyon hakkındaki bilgiyi içinde saklar. Sırasal ölçüm düzeyinde, kategoriler yine (katı) bir düzendedir (kusursuz bir Guttman ölçeği gibi) ve düzeni koruyan her köklü değişiklik meşrudur. Aralık düzeyi ölçümü, ölçek üzerindeki eşit aralıklara tekabül eden nesneler arasında eşit farklılıklar olmasını (ısıda olduğu gibi) ve herhangi bir doğrusal dönüşümün farklılıkları korumasını gerektirir. Oran düzeyinde ise, bir mesafenin diğerine oranı, (diyelim) mil yerine kilometre kullanarak korunur.

Clyde H. Coombs ("A Theory of Psychological Scaling", *Engineering Research Institute Bulletin*, 1946), sosyal bilimlerde faydalı olan, zorlamaların miktarını verilen bir karara göre ölçmek yerine onları alt düzeylerde tutan pek çok *ölçek bulunduğunu göstermiştir. Verileri üst düzeyde ölçüme dönüştürmede kullanılan prosedürlere "ölçekleme" ya da "ölçümleme" denir. Eğer temsil işlemi düz bir doğruyla yapılabiliyorsa tek boyutlu ölçekleme (*Guttman ve *Likert ölçeklerindeki gibi), ama iki veya daha çok boyuta ihtiyaç varsa *çok boyutlu ölçekleme söz konusudur.

Anket araştırmasını anlatan ders kitaplarının çoğu, ölçümün farklı düzeylerini örneklerle açıklayan ve bu farklı düzeylere uygun istatistik ve teknikleri tanımlayan metinlerdir (örneğin bkz. D.A. de Vaus, *Surveys in Social Research*, 1985, 1991).

ölçüm hatası (*measurement error*) *bkz.* **hata (örnekleme ve örneklememe); kodlama**

ölçüm seviyeleri (*measurement levels*) *bkz.* **ölçüm**

ölüm oranı (*death-rate*) *bkz.* **ölümlülük oranı**

ölümlülük, ölümlülük oranı (*mortality, mortality rate*) Bölgeler ve

toplumsal gruplar arasındaki kıyaslamaları kolaylaştırmak için, genellikle yaş ve cinsiyete göre standartlaştırılan ölüm oranı. Ölümlülük oranı, sağlık riskleri, sağlık bakımının kalitesindeki ilerlemeler ve nüfus içindeki farklı grupların karşılaştırmalı genel sağlığı üzerine bir ölçüm vermektedir. Dolayısıyla, bulaşıcı hastalıklar ve diğer nedenlerden kaynaklanan ölüm riskini gözlemlemekle ilgilenen epidemiologlar için olduğu gibi, toplumsal ve iktisadi değişim ile karşılaştırmalı yaşam standartlarıyla ilgilenen araştırmalar için de güvenilir bir göstergedir. Hepsinin kendine göre bir amacı olan çeşitli ölümlülük oranları vardır. Örneğin toplam ulusal ölüm oranı, bölgeler ve toplumdaki sosyal gruplar arasında yapılan karşılaştırmaların başlangıç noktasını oluşturmaktadır.

Kaba ölüm oranı, tanımlanmış bir coğrafi alanda, 1.000 kişilik nüfus başına düşen yıllık ölüm sayısıdır. Aslında, mutlak ölüm sayısının geliştirilmiş bir versiyonu olarak, bir topluluğun cinsiyet oranına ve yaş yapısına çok bağımlı kaldığından fazla bilgilendirici bir niteliği yoktur. Kaba ölüm oranları, birbirleriyle mukayese edilebilir bölgeler arasında doğrudan karşılaştırma olanağı sağlayan, doğrulanmış oranları göstermek üzere Bölge Karşılaştırılabilirlik Faktörleri'yle çarpılabilir. Daha yaygın olarak, yaşa göre standartlaştırılmış ölüm oranları, her cinsiyet için ya da verili bir bölge veya toplumsal gruptaki iki cinsiyetin birleştirilmiş Standart Ölümlülük Oranları'nı bulmak amacıyla, kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı hesaplanmaktadır. Standart Ölümlülük Oranları, verili bir bölge veya toplumsal grupta belirli yaştaki ölüm oranlarını, yine belirli yaştaki ulusal ölüm oranları ortalamasıyla karşılaştırır. Standart Ölümlülük Oranları, ilgilenilen gruptaki gerçek ölüm sayısının, beklenilen ölüm sayısına bölünüp 100'le çarpılmasıyla hesaplanmaktadır. (Beklenilen ölüm sayısı, ilgilenilen grupta belirli bir yaştaki ölüm oranlarının, yıllık ulusal ölüm oranlarına eşit olması durumunda ortaya çıkan sayıdır.) Belirli bir yaştaki kaba ölüm oranları ve Standart Ölümlülük Oranları, ulusal ortalamanın üstünde veya altındaki ölümlülük oranları için hesaplanan yaş grupları şeklinde tanımlanarak da hesap edilebilir. Normalde beş veya on yıllık yaş kümeleri kullanılır, fakat yaş standardizasyonu hesaplamalarında daha geniş kümelere başvurulduğu görülebilir. Ayrıca ölümlülük oranları, kolera, kanser ya da intihar gibi belirli ölüm nedenleri ve bulaşıcı hastalıkların, sağlık bakımındaki ilerlemelerin ya da yüksek işsizliğin toplumsal sonuçlarını sergilemek için hesaplanabilmektedir.

Bazı ölümlülük oranları zaten yaşa göre standartlaştırılmıştır. Bebek ölümlülük oranı, doğduktan sonraki ilk yıl içinde ölen bebeklerin sayısının, aynı yıl içinde yaşamaya devam eden doğum vakalarının sayısına bölünüp 1.000 ile çarpılmasının karşılığıdır. Yeni doğan bebeklerin ölümlülük oranı, doğumdan sonraki ilk dört haftada görülen ölüm vakalarının, aynı yıl içinde yaşamaya devam eden doğum vakalarının sayısına bölünüp 1.000 ile çarpılması sonucunda bulunur. Doğum öncesi ölümlülük oranı, ölü doğumların ve doğumdan sonra ilk bir hafta içindeki ölüm vakalarının, aynı yıl içinde toplam doğum vakalarına (hem ölü doğumlar hem de yaşamaya devam eden doğum sayısına) bölünüp, yine 1.000 ile çarpılmasını ifade eder. Anne ölümlülük oranı ise, doğumdaki anne ölümleri sayısının toplam doğum sayısına bölünüp 1.000 ile çarpılmasıyla hesaplanmaktadır. *Ayrıca bkz.* **hastalığa yakalanma istatistikleri; yaşam tablosu.**

ömür beklentisi (*life-expectancy*) İnsanın, belirli bir andayken, önünde daha ne kadarlık bir ömür kaldığıyla ilgili tahmin. Ömür beklentisi bir *yaşam tablosu kullanılarak ölçülür. Bu tablodan elde edilecek sonuç, belirli bir ülkede aynı yaş ve cinsiyetteki insanların ortalaması cinsinden ifade edildiğinden, bu ölçüm, genel nüfustaki ya da bireyin ait olduğu alt-nüfustaki belirli yaşlarda o anda varolan ölümlülük oranı düzeylerine dayanır. Tüm toplumlarda doğumdan sonra ilk on iki aya kadarki *ölümlülük oranı yüksek olduğundan, genelde doğum anındaki ömür beklentileri, bebeğin bir yaşına geldiği zamanki tahminlere kıyasla oldukça düşüktür. Ülkeler arasındaki ölümlülük oranı değişikliklerinden tahmin edilebileceği gibi, ömür beklentileri de oldukça değişkendir: Gelişmekte olan bazı ülkelerde doğumdaki ömür beklentisi 30-40 yıl kadar iken, Batılı sanayileşmiş ülkelerde 75'e, hatta kadınlarda 75'in üstüne çıkmaktadır. Doğumdaki ömür beklentisi, sağlık standartları ile toplumsal ve iktisadi yaşam standartları açısından yaygın kullanılan bir göstergedir. Ayrıca ölümlülük oranları sayesinde, nüfusun çeşitli alt gruplarının (örneğin çeşitli toplumsal sınıfların) ömür beklentilerini tahmin etmek mümkündür.

öncelik etkisi (*primacy effect*) Önceki bilgilerimizin daha sonrakileri algılayışımızı etkilediği bir süreci ifade eder. En derin etkileri ilk izlenimlerin bıraktığına dair basmakalıp düşünce, her zaman geçerli değildir. İlk izlenimlerin daha ağır basabilmesinin nedeni, daha sonra elde edilen bilgileri içselleştirmenin (her ne kadar yakın zamandaki bilgi daha net biçimde hatırlansa da) çok daha zor olmasıdır. *Ayrıca bkz.* **sonralık etkisi.**

önyargı (*prejudice*) Normal kullanımda önyargı, bir şeyin ya da kişinin aleyhine (veya bazen lehine) olarak, önceden oluşturulmuş bir kanaat ya da yanlılığı gösterir. Tabii yanlılığın olumsuz olduğu gibi olumlu da olabildiğini, oysa önyargının son derece yaygın biçimde bir gruba veya üyelerine yönelik negatif ya da olumsuz bir *tutumu ifade ettiğini unutmamak gerekir. Önyargı, gerçeklik karşısında sınanmamış, daha çok kişinin kendi duygu ve tutumlarına bağlı *stereotipleşmiş inançlarla karakterize edilmektedir. Gordon *Allport klasikleşmiş kitabı *The Nature of Prejudice*'da (1954) önyargıyı şöyle tanımlar: "Kusurlu ve esnek olmayan bir genellemeye dayanan antipati. Hissedilebilir ya da ifade edilebilir. Tüm bir gruba ya da o grubun tek bir üyesine yöneltilebilir." Bazı insanlar önyargılı görüşlere başkalarından daha fazla eğilimlidir: Psikanalitik kuramlar, önyargıyla esnek olmayan tutumların birleşmesine dayanan bir *otoriter kişiliğe dikkat çekmektedirler.

Önyargı, 1920'ler ve 1930'larda sosyal psikoloji içinde, kısmen tutum kuramının (ve tutum ölçmeye yarayan *Bogardus toplumsal mesafe ölçeği gibi yeni tekniklerin) gelişmesinin sonucunda, kısmen ABD'de etnik azınlıklara karşı yaygın düşmanlığa ve Avrupa'da anti-semitizmin yükselişine yönelik ilgiden dolayı, kısmen de *azınlık gruplarına duyulan genelleştirilmiş ilgiye bağlı olarak oldukça popüler bir terim durumuna gelmiştir. Önyargı araştırmalarındaki asıl gelenek, en üst düzeyine şu iki önemli kitabın yayınlanması sayesinde erişmişti: Theodor Adorno vd., *Otoriter Kişilik* (*The Authoritarian Personality*, 1950) ve Gordon Allport, *The Nature of Prejudice* (1954). Birinci kitap, önyargının kişilik temellerinin en ayrıntılı analizini sunarken; ikinci kitap, önyargının psikolojik, yapısal ve tarihsel temellerini

birleştirmeye çalışarak araştırmalardan elde edilen bulguların bir sentezini yapmaya girişmiştir. Bu gelenek içinde pek çok araştırma yapılmış olmasına karşın, önyargı terimi sosyoloji içinde -özellikle bireysel içerimlerinden ötürü- oldukça yoğun eleştirilere maruz kalmıştır.

Bu terimin sosyolojik tanımları da, önyargının akılsallık, adalet ya da hoşgörü gibi toplumsal normları ihlal etmesini şart koşma eğilimindedir. Aşırı genelleştirme, peşin hüküm, bireysel farklılıkları dikkate almayı reddetme ve klişelerle düşünme, akılcı düşünceyi çiğnemektedir. Benzer biçimde, bireyi ya da grubu hak etmediği bir dezavantajla karşı karşıya getirmesi durumunda önyargının adil olmadığı söylenebilir. Önyargı aynı zamanda hoşgörüsüzlüğü ve insanın saygınlığını bozmayı da kapsamaktadır. Zygmunt Bauman *Sosyolojik Düşünmek (Thinking Sociologically,* 1990), önyargının ahlâki bakımdan çifte standarda yol açtığını ileri sürmüştür. İç-grup üyelerinin hak olarak layık olduğu bir şey, *dış-gruptaki insanlar için de aynı değeri taşıyorsa, bir lütuf ve hayır olacaktır. Bauman şu şekilde devam eder. "En önemlisi, kişinin dış-grup üyelerine karşı gaddarlığı, ahlâki vicdanıyla çatışıyor gibi görünmemektedir." Aynı doğrultuda, benzer eylemler hangi tarafa atfedildiğine bağlı olarak farklı şekilllerde adlandırılacaktır. Bir tarafın gözünde özgürlüğün ifadesi olan eylemler, diğer tarafın gözünde terörizmden başka bir şey değildir.

Önyargı, "onlar" ve "biz" ayrımını kapsayan iç-gruplar ile dış-grupların varlığının hem bir sonucudur, hem de onu güçlendirmektedir. İç-grup ve dış-grupların tutumları özünde birbirlerine benzer, çünkü iç-grup duygusu mutlaka bir dış-grup duygusuna yansır ve tersi için de aynı şey geçerlidir. Hatta birisinin, kendi kimliğini, ötekine karşı zıtlığından türettiği bile iddia edilebilir. Bu anlamda, iç-grubun uyumu ve duygusal güvenliği açısından bir dış-grubun varlığı tam anlamıyla bir gerekliliktir. Halihazırda bir dış-grup yoksa, hemen yaratılabilir. İç-grup ile dış-grubun deneysel olarak nasıl yaratıldığı konusunda klasikleşmiş, fakat etik açıdan rahatsız edici bir örnek, Muzafer Sherif ve Carolyn Sherif'in kaleme aldıkları *An Outline of Social Psychology*'de (1956) anlatılmıştır. Bu kitabın yazarları, erkek çocuklar için düzenlenen bir kamptaki etkinlikleri, özel olarak o şekilde yaratılmış iki kulübün ödülü kazanmak için birbirleriyle yarışmak zorunda oldukları bir biçimde programlanmıştır. Kamp süresince, bu kulüplerin üyeleri arasında -başlangıçta her kulüpte eşit sayıda arkadaş bulunmasına rağmen- zamanla bir düşmanlık gelişmiş ve birbirlerinin stereotipleri oluşmaya başlamıştır. Yazarların çıkardığı sonuç, bu stereotiplerin öğrenilmekten ziyade yaratıldığı şeklindedir.

Gruplar ayrıca, gözle görülür bir düşman olduğu zaman saflarını sıklaştırma ihtiyacı duyarlar. Önyargı, düşmanın kötülüklerini abartarak, adalet ve hoşgörü normlarının daha geri plana atılmasını sağlar. Önyargı her zaman düşmanca bir eyleme yol açmayabilir, fakat bir kez açığa vurulduğu zaman, (asgari düzeydeki) sakınmalı tutum almak ya da ayrımcılık yapmaktan, Yahudi Soykırımı'nda olduğu gibi kitlesel imhaya her türlü biçime bürünebilir.

örgüt (organizasyon) (*organization*) *bkz.* **formel yapı; örgüt (organizasyon) kuramı**

örgüt (organizasyon), formel (*organization, formal*) *bkz.* **formel yapı, formel örgütlenme**

örgüt (organizasyon) insanı (*organization man*) Esasen Amerikan *pop sosyolojisinin klasiklerinden biri olan ve William Whyte tarafından 1956'da yayınlanan etkili bir kitabın başlığı. Kitaptaki iddiaya göre, büyük organizasyonlardaki beyaz yakalı çalışanlar, şirket yaşamının ve bağlılıklarının egemen olduğu hayatlar sürmektedirler. Kendilerini arkadaşlarından, ailelerinden ve içinde yaşadıkları cemaatlerden koparark soyutlayan organizasyon (örgüt) insanları, yeni bir "bürokratik kişilik yapısı" edinme noktasına gelmişlerdir. Bu durum, kitlesel üretim sonucunda oluşan banliyölerde özelleştirilmiş bir *yaşam tarzını desteklemiş ve rekabetçi *bireyciliğe ait Amerikan değerlerini çökerterek insanlarda çeşitli sarsıntılara yol açmıştır.

örgüt (organizasyon) kuramı, örgütler (organizasyonlar) sosyolojisi (*organization theory, sociology of organizations*) Pratikte iki terim de birbirlerinin yerine geçebilecek biçimde kullanılır; ancak örgüt (organizasyon) kuramı, örgütler (organizasyonlar) sosyolojisinden biraz daha geniş bir paya sahiptir. Çünkü bu terim, sosyolog olmayanların (örneğin, organizasyonların ne şekilde tasarlanması ve işletilmesi gerektiği konusunda yönetime tavsiyede bulunan kişilerin) çalışmalarını da kapsar.

Toplumsal yaşam içinde çok çeşitli örgütlenme biçimleri bulunduğu için, bu sosyolojinin ana konusu olan örgütlerin net bir tanımını yapmak çok güçtür. David Silverman'ın bu sorunla ilgili yararlı tartışma metni *The Theory of Organizations*'da (1970) sosyolojinin bu dalının ilgilendiği "formel örgütler"in üç ayırt edici özelliğinin göze çarptığı ileri sürülmüştür: örgütler, zaman içinde, önceden tespit edilebilir bir anda ortaya çıkarlar; insan elinden çıkmış yapılar olarak, formel olmayan örgütlerdeki toplumsal ilişki modellerine (örneğin, aile) kıyasla daha az kabul gören ve örgüt katılımcılarının sık sık koordinasyona ve denetime gereksinim duyduğu toplumsal ilişki modelleri sergilerler; son olarak, söz konusu toplumsal ilişkilerin doğasına son derece büyük bir dikkat gösterilir ve bu ilişkilerde planlı değişiklikler yapmak amaçlanır.

Örgüt kuramı ilk zamanlarda, kendi ikili sosyolojik ve yönetsel kökenlerini yansıtarak iki paralel yolda ilerlemiştir. On dokuzuncu yüzyılda sanayi toplumlarının büyüyüp gelişmesiyle birlikte, büyük ölçekli organizasyonlar -özellikle *fabrika ve *devlet- sahneye çıkmıştır. Örgüt kuramında yönetsel kökene yakın olan hat, Frederick William *Taylor'la birlikte anılan *bilimsel yönetim öğretilerinin gelişmesini sağlamıştır. Sosyolojik hat ise, Max *Weber'in *bürokrasinin yapısına dair ideal-tipik değerlendirmesini geliştirirken kafasında canlandırdığı bir örnek ortaya koymuştur. Bu kuramların ikisi de organizasyonların yapısını çözümlemeye; yani, organizasyona ait personelin doldurduğu çeşitli mevkilerin doğası, bu mevkilere bağlı yetki ve görevler ile bunların, organizasyonun açık biçimde ifade edilmiş hedeflerini gerçekleştirmesi açısından ihtiyaç duyulan çalışma ilişkilerini irdelemeye yoğunlaşmıştır. Ayrıca iki kuram da, çalışma üzerinde yönetsel bir denetim sağlama gerekliliğini öne çıkararak, organizasyonları hiyerarşik yapılar olarak görmüştür.

Öte yandan 1930'lu ve 1940'lı yıllarda, çeşitli araştırmalar (örneğin, Chester Barnard'ın *İnsan İlişkileri Hareketi ve sosyolog Philip Selznick'in bugün için artık klasikleşmiş diyebileceğimiz Tennessee Valley Authority araştırması) ikinci bir analiz alanını açmış, organizasyonlarda meydana gelen

toplumsal süreçleri araştırma konusu haline getirmiştir. Yeni bakış açısı çoğunlukla, informel, "resmi olmayan" toplumsal ilişkilerin nasıl engellenebileceği, hatta nasıl yok edilebileceğine özel bir önem vermiş ve organizasyonları, hiyerarşik biçimde denetlenen toplumsal kurumlardan ziyade, işbirliği halindeki kurumlar olarak değerlendirmiştir.

Bugün için sosyolojik örgüt araştırmaları ve kuramlarında muazzam bir çeşitlilik gözlenmektedir. Aslında, sosyolojik kuram içinde yer alan başlıca okulların çoğu bu literatüre katkıda bulunmuştur. Stewart Clegg ve David Dunkerley *Organization, Class and Control* (1980) adlı çalışmalarında, çeşitli yaklaşımlar arasında, aşağıda sıralanan belli başlı dört ana grup belirlemişlerdir.

Örgüt tipolojileri: Örgütleri çeşitli ana özelliklerine (örneğin, işlemlerinden kimlerin fayda sağladığına ya da üyelerin kurallara uymasının nasıl sağlandığı gibi) göre sınıflandırma girişimlerini içeren ve Peter Blau, Amitai Etzioni, Robert Blauner ve Tom Burns ile G.M. Stalker gibi araştırmacıların çalışmalarını kapsayan bir çizgidir.

Toplumsal sistemler olarak örgütler: Özellikle Talcott *Parsons'ın yapısal-işlevselci eylem kuramı ile Philip Selznick ve Robert Merton'ın örgütlere daha fazla yoğunlaşan araştırmalarıyla özdeşleşmiş bir yaklaşım. Örgütler, diğer *toplumsal sistemlerle etkileşim halinde olan ve değerleri ile hedefleri, toplumun genelinin değer ve hedeflerince yönlendirilen toplumsal sistemler (dolayısıyla "açık sistemler") olarak görülür. Parsons'a göre, örgütü sürdürmek (ki bu her organizasyonun en önemli hedefidir) için ana gerekliliker, tüm toplumsal sistemlere uygulanan gerekliliklerdir: uyum, hedefe ulaşma, entegrasyon ve örüntü (ya da değer) sürdürümü.

Ampirik bakımdan olumsal yapılar olarak örgütler: Britanya'da, özellikle Aston Üniversitesi'ndeki araştırmalarla birlikte anılan bir yaklaşım. Tipolojik ve toplumsal sistemler yaklaşımları, örgütü kuramsal bir nesne olarak açık biçimde tanımlamakta güçlük çekmektedirler. (Örgüt yalnızca bir tipolojik özellikler kümesi olarak mı tanımlanmalıdır? Ya da, örgüt açık bir sistemse, bu sistemin sınırları nasıl çizilecektir?) Aston Programı, psikolojiden türetilen kavrayışları, *ölçekleme ve *faktör analizi gibi istatistiki tekniklerle birlikte, örgütsel performans ölçülerini örgütsel yapının değişik boyutlarıyla (görevlerin uzmanlaşma derecesi ve otoritenin merkezileşmesi gibi) ilişkilendirmekte kullanmaktadır. Dolayısıyla istatistiki teknikler, girişimin büyüklüğü, teknolojisi ve yeri gibi bağımsız bağlamsal değişkenlerle ilgilidir. Esasen *ampirik bir temele sahip bu yaklaşım için, böylesi bir metodolojiye karşı geliştirilen tüm olağan eleştiriler yinelenebilir.

Eylem yapıları olarak örgütler: Örgütlerin içindeki bireylerin eylemlerinde belirleyici rol oynayan koşullara odaklanan yaklaşımlar. Bu yaklaşıma yapılan ilk katkılardan birisi, Herbert A. Simon'ın *tatminkârlık konusundaki çalışmalarıdır. Daha sonra, örneğin David Silverman'ın yürüttüğü çalışmalar, *fenomenolojik sosyoloji (özellikle etnometodoloji) ve etkileşimcilikten (*bkz.* *sembolik etkileşimcilik) etkilenmiştir. Bu gruptaki yaklaşımlara göre örgütler, şeyleştirilmek yerine (örgütün, tıpkı bir insan gibi, hedefleri ve ihtiyaçları olabileceği inancıyla organizasyonel hedefler ve ihtiyaçlardan hareket ederek), kendi sorunlarını halletmeye çalışan, güdülenmiş insanların ürünü olarak incelenir. Örgütler, birbirlerinden alışılagelmiş beklentileri bulunan örgüt üyelerinin bireysel eylemleriyle, toplumsal düzeyde inşa

edilmişlerdir. Bu yaklaşım, örgütleri örgütsel hedefler peşinden koşan kurumlar olarak görmenin anlamlı olup olmadığı konusunda şüphecidir. Herhangi bir olay karşısında, resmi hedeflerin gerçek ya da varolan hedeflerle hiçbir ilişkisi olmayabileceğini; örgütlerin sık sık çok yönlü ve çatışan hedefler saptadıklarını; belli hedeflerin yerini başkalarının alabileceğini kanıtlayan pek çok inceleme yapılmıştır. Örgütler içindeki informel çalışma kültürü, sosyoloji disiplininde *Chicago Okulu'ndan etkilenen sosyologlarca enine boyuna incelenmiştir ve incelenmeye devam etmektedir. Bu geleneğe örnek olarak, William F. Whyte'ın *Human Relations in the Restaurant Industry* (1948), Donald Roy'un denemesi "Quota Restriction and Goldbricking in a Machine Shop" (*American Journal of Sociology*, 1952) ve Howard Becker'ın *Boys in White* (1961) adlı çalışmalarını gösterebiliriz.

Örgüt kuramının büyük kısmı, normatif (bu durumda yönetici-yanlısı) eğilimi, örgüt üyelerini bireysel eksende analiz etmesi (yani, sosyolojikten ziyade psikolojik perspektiflerden beslenmesi) ve toplumdaki güç ve denetim ilişkilerinin ne kadar geniş ölçüde örgütleri etkileyip, onlar tarafından etkilendiğinin analizini yeterince yapamaması yüzünden (başka bir deyişle, esas olarak yönetsel otoritenin ve onu yok etme girişimlerinin içsel uygulamalarına yoğunlaştığı için) eleştirilmiştir.

Örgüt kuramını anlatan ders kitapları nedense oldukça sıkıcıdır. Fakat bu, merak uyandıran bir olgudur, çünkü örgütler üzerine örnekolay incelemelerinin çoğu genellikle tam tersi özelliklere sahiptir. Bu konudaki kitapların dikkate değer istisnaları arasında R.M. Jackson, *The Political Economy of Bureaucracy* (1982) ve Lex Donaldson'ın daha polemikçi kitabı *In Defence of Organization Theory* (1985) sayılabilir. *Ayrıca bkz.* **bilimsel yönetim; esnek firmalar; Fordizm; formel yapı; Hawthorne araştırmaları; hedef değişmesi; idari kuram; Michels, Robert; olumsallık kuramı; örgüt (organizasyon) kültürü; sınırlı akılsallık; sistemler kuramı.**

örgüt (organizasyon) kültürü (*organizational culture*) Formel bir örgütlenme içindeki toplumsal ilişkileri karakterize eden değer, norm ve eylem modelleri. Bazı düşünürlerce "kurum kültürü" diye de adlandırılan örgüt (organizasyon) kültürü kavramı, 1980'lerde Britanya ve Amerikan kaynaklı bir dizi iş ve kurum yönetimi metinleriyle birlikte ön plana çıkmıştır. Söz konusu metinler, ya Batılı işletmelerin ekonomik durgunlukla baş etmeye çalışırken karşılaştığı güçlükleri ya da Japonların Batılı işletmelere meydan okuyuşunu (bazen ikisini birden) açıklamaya çalışırlar. William G. Ouchi'nin *Theory Z* (1981), Thomas J. Peters ve Robert H. Waterman'ın *In Search of Excellence* (1982), Richard Tanner Pascal ve Anthony G. Athos'un *The Art of Japanese Management* (1981) ile Terence Deal ve Alan Kennedy'nin *Corporate Cultures* (1988) adlı kitaplarının da içinde yer aldığı bu metinlerin çoğu, İnsan İlişkileri perspektifinin endüstriyel ilişkiler kapsamındaki yorumlarını basit bir şekilde tekrarlayan görüşlerden oluşmaktadır. (Örneğin Ouchi, açıkça "şirket dünyasında dikkatin yeniden insan ilişkilerine yöneltilme"si çağrısını yapar.) Deal ve Kennedy de büyük ölçüde, kendilerinden önce Tom Burns ve G. M. Stalker'ın *The Management of Innovation*'da (1961) ulaştıkları analiz ve sonuçları tekrar ederler. Burns ve Stalker, organizasyonlar içindeki *çoğulcu toplumsal sistemleri ve yönetim sistemlerinin ekonomik ve siyasal çevrelerle uyum içinde olma gerekliliğini incelemişlerdir. Kısacası,

bazı sıradan sosyolojik meseleleri yeniden keşfetmekten ibaret bir görüntü sunmasına karşın, örgüt (organizasyon) kültürü kapsamlı ve tuhaf biçimde etkin bir kavramı ve literatürü yansıtmaktadır. *Ayrıca bkz.* **olumsallık kuramı.**

örgütlü suç (*syndicated crime*) *bkz.* **organize suç**

örgütsüzleşmiş kapitalizm (*disorganized capitalism*) John Urry, Scott Lash ve Claus Offe gibi siyaset sosyologlarının, ileri kapitalizmin ekonomisi, *devleti ve *sivil toplumunda sosyo-ekonomik gruplarda gözlenen parçalanmayı karşılamak üzere kullandıkları bir terim (örneğin bkz. S. Lash ve J. Urry, *The End of Organised Capitalism*, 1987). Sermaye (*şirketler halindeki) ile emeğin (*sendikalar halindeki) örgütlü etkileşimi, esas olarak iktisadi yeniden yapılanmanın ve resesyonun sonucunda, iddia edildiği kadarıyla dağılmış durumdadır. Aynı doğrultuda, *mesleki yapıda görülen değişikliklerin, tam *istihdamın maziye karışmış olmasının, çalışanlar ile *işsizler arasındaki bölünmelerin artışının, *hizmet endüstrilerinin artmasının ve *informel sektörün giderek büyümesinin liberal demokrasilerdeki siyasal süreçte derin izler bıraktığı ileri sürülmektedir. Bu sürece bağlı olarak devlet içindeki birbiriyle ilişkili sorunlar arasında, *korporatist organizasyonların hedeflerini gerçekleştirememeleri, gerek siyasal talepleri gerekse paylaşımdaki çatışmaları hallet-mede yaşanan güçlükler ve *sınıfsal sapma vardır. Dolayısıyla siyasal katılımı ve temsili içeren liberal-demokratik varsayımlar çökme noktasına gelmiştir. Son olarak iktisadi ve siyasal alandaki örgütsüzlüğün, bilhassa *postmodern bir kültürün (bu olgu, toplumsal sınıflardan ziyade, parçalanmış durumdaki özgül çıkar gruplarıyla bağıntılıdır) yayılmasını cesaretlendirerek sivil toplumun doğasına yansıyan etkileri olduğuna dikkat çekilmelidir.

örnek, örnekolay (*case*) Bir araştırmacının gözlem ya da analiz için seçtiği tek bir birim. Örneğin seksen çift arasında evde yapılacak işlerin paylaşılmasıyla ilgili bir incelemede, her çift ayrı bir örnek oluşturacaktır. Benzer biçimde bir örneklem anketinde da tek tek denekler ya da görüşülen kişiler birer örnek birimidir Çok sayıda ülkeyi kapsayan karşılaştırmalı analizlerde ülkeler birer örnek birimi durumunda olacaktır. *Olumsallık tablolarında örneklerin toplam sayısı geleneksel bir şekilde küçük harfle yazılan *n* harfiyle (*n*=1.350'deki gibi) gösterilir.

örneklem, kartopu (*sample, snowball*) *bkz.* **kartopu tekniği**

örneklem, kota (*sample, quota*) *bkz.* **kota örneklemi**

örneklem anketi (*sample survey*) *bkz.* **anket araştırması**

örneklem seçiminde yanlılık (*sample selection bias*) Tesadüfi olmayan seçimler yapmak, hem ampirik araştırmalarda bir yanlılık kaynağıdır, hem de pek çok toplumsal sürecin temel boyutudur. Toplumsal araştırmalarda gözlemler, bir incelemede sonuç olarak elde edilen değişkenlerden bağımsız olmayacak şekilde seçildiği zaman, örneklem seçiminde yanlılık (bazen "seçim etkileri" olarak adlandırılır) toplumsal süreçler hakkında yanlı çıkarsamalar yapılmasına yol açar. Örneğin, ücretlerle ilgili bilgi, sadece istihdam edilmiş insanlar söz konusu olduğunda mümkündür, oysa çalışan kadınlar, tüm yetişkin kadınların tesadüfi olmayan bir örneklemidir: Eğitimle kazanılacak vasıflara daha çok yatırım

yapmışlardır ve çalışmayan kadınlara göre daha yüksek bir kazanç sağlama potansiyelleri vardır, yani ücretli çalışma kararları kazanç potansiyelinden bağımsız değildir. Sosyologlar, örneklem seçiminde yanlılığın zedeleyici etkisini ancak son zamanlarda kavramışlardır (örneğin R.A. Berk, "An Introduction to Sample Selection Bias in Sociological Data", *American Sociological Review*, 1983 ve Stanley Lieverson, *Making it Count*, 1985). İktisatçılar ise, örneklem seçiminde yanlılığın - örneğin regresyon analizlerinde- çarpıtıcı sonuçlarının etkisine karşı daha fazla tetikte durmuşlar ve hatayı azalttığı iddia edilen çeşitli teknikler geliştirmişlerdir. Bu tekniklerin en popüler olanlarından birisi, Heckman'ın iki-aşamalı tahminleyicisidir. Ne var ki bu teknik de yeterince güvenilir değildir ve seçimin yapılış şekli hakkında güçlü varsayımlara bel bağlamıştır. Öte yandan politika araştırmacıları, seçme etkileri sorunuyla ilgili deneysel ve deneysel olmayan araştırmalar içindeki politika ve program etkilerini hesaplamayı amaçlayan birtakım modeller geliştirmişlerdir (bkz. C. Winship ve R.D. Mare, "Models for Sample Selection Bias", *Annual Review of Sociology*, 1992).

örnekleme (*sampling*) Geniş bir *nüfus ya da evren hakkında, onun yalnızca bir parçası, yani örneklem aracılığıyla bilgi toplama ve çıkarsamalar yapma yöntemi. *Nüfus sayımları, toplumsal ve ekonomik değişimi izlemek için pahalı bir yoldur ve bu yüzden sıklıkla değil, genellikle beş ya da on yıllık aralıklarla yapılırlar. Örnekleme, bir ülkenin nüfusunun tamamının ya da alt kısımlarının çok daha masrafsız ve sık bir şekilde *anket araştırılmalarıyla incelenmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca sayımlardan elde edilen yüzeysel bilginin tersine, burada kaynaklar, toplanan bilginin derinliği ve niteliğinin geliştirilmesine ayrılmıştır. Örnekleme, örneğin imalat sanayiinde kalite kontrolü için olduğu gibi başka bağlamlarda da kullanılmaktadır. Örneklemenin sosyal bilimlerde, örnekleme metodolojisinin ve *çıkarımsal istatistiğin temeli olarak kullanılması, ampirik araştırmaların maliyet-etkinliğinde çok büyük ilerlemeler sağlanmasına katkıda bulunmuştur.

Olasılık örneklemesi, evrende incelenen her birim için belirli ya da sabit bir seçilme şansı olmasını gerektirir; dolayısıyla olasılık istatistiği, çeşitli büyüklüklerdeki örneklemlerden yanlış sonuçlar çıkarma riskini kantitatif olarak ölçmek için kullanılabilir. Sezgisel olarak bakıldığında, bir nüfus içinde tesadüfi olarak iki durumdan biri seçilirse, seçilen birimin tüm grubu temsil etmeme riski, seçimin elli birim içinden yapılmış olması durumundan çok daha azdır. İkide bir şeklindeki örnekleme kesiri, ellide bir oranından daha güvenilir bilgi sunacaktır. Ancak, örneklemin ne kadar temsil edici olduğunu belirlemede daha önemli olan, gerçekte varolan örneklem büyüklüğüdür. Yaklaşık 2.500 kişiden oluşan bir örneklem, ister 100.000 kişilik, ister 1.000.000 kişilik bir nüfus içinden alınmış olsun, kabaca aynı güvenilirliğe ve temsil özelliğine sahiptir. 2.000-2.500 kişilik örneklemler esas olarak ulusal örneklemler için -özellikle oldukça dar bir menzildeki nitelikler inceleniyorsa- en yaygın olarak kullanılan büyüklüktür.

Örneklem tasarımları oldukça çeşitlidir. Tesadüfi bir örneklem -ya da basit tesadüfi örneklem- her birimin eşit seçilme şansına (ya da eşit olasılığa) sahip olduğu ve bundan dolayı, olasılık istatistiği tekniklerinin sonuçta elde edilen bilgiye uygulanabildiği bir örneklemdir. Bu türdeki örneklemde sık rastlanan bir durum, tabakalaştırılmış

tesadüfi örneklemdir: İncelenen nüfus öncelikle alt-gruplara ya da tabakalara bölünür ve tabaka içinde tesadüfi örnekleme uygulanır. Tesadüfi örnekleme, örneğin bir siyasal temsilciler topluluğundaki erkek ve kadın gruplara uygulanabilir (ama kalabalık erkek grubu için yirmide birlik, görece daha küçük olan kadın grubu için ikide birlik örnekleme kesiri kullanılarak). Başka bir yaygın tür ise iki aşamalı ya da çok aşamalı (karmaşık diye de bilinir) örneklemedir. Örneğin, bir anket araştırması için sınırlı sayıda yerel bölge seçerken, önce tesadüfi örnekleme kullanılır ve sonra, söz konusu bölgelerin tesadüfi örneklemi içinden kişiler, haneler ya da şirketler seçmek için ikinci bir tesadüfi örnekleme aşaması gerçekleştirilir. Bu ikili aşama, eğer gerekirse, sonunda elde kalan örneklem, analizi destekleyecek kadar büyük olmaya devam ettiği sürece üç veya daha çok aşamaya çıkarılabilir. Tüm bu örnekleme tasarımları, nihai seçme sürecinde tesadüfi örnekleme yöntemine başvururken, seçmen kayıtlarından kişiler, hane adresleri, şirket isimleri ya da sonunda yayımlanan örneklemi oluşturan diğer örneklerin bir listesini üretirler. Tüm bu veriler, hiçbir yer değiştirmeye olanak tanımayacak şekilde -*kota örneklemleri elde etmek için kullanılan prosedürlerle tam bir karşıtlık içinde- incelemeye dahil edilmek zorundadır. Dolayısıyla, bir tesadüfi örneklem anketi üzerinde çalışan görüşmeciler, potansiyel denekleri incelemeye katılmaya ikna etmek için büyük çaba harcamak durumunda kalacaklardır. Örneklemin içindekilerin hepsiyle yapılması gereken görüşmelerin tümünün gerçekleşmemesi durumunda, ortaya çıkan verilerde *yanıt vermeme yanlılığı sonucuyla karşılaşılabilir. Karmaşık örneklem tasarımlarıyla ilgili *örnekleme hatalarının ölçümü, istatistiksel olarak basit tesadüfi örneklemlerde görülenden çok daha karmaşıktır.

Örnekleme kesiri ve örneklem büyüklüğü bir kez kararlaştırıldıktan sonra, olasılık kuramı, evrenin nitelikleri hakkında, o evrenden elde edilen örneklemin gözlemlenen nitelikleri aracılığıyla yapılan bir dizi istatistiki çıkarsamanın temelini sunar. Verili herhangi bir nitelik (örneğin, yaş) için kullanılan araçların standart hatasını ifade eden örneklem araçlarının dağılımının standart sapması (*bkz.* *varyasyon), örneklem verilerinin güvenilirliğini ölçmek için hesaplanabilir. Büyük standart hatalar, örneklemimizin tüm evrenimizi bütünüyle temsil ettiğine dair güvenimizi azaltacaktır. Benzer şekilde, iki örneklemin farklı ölçülere yol açma olasılığı ile korelasyon katsayısının ya da diğer *ilişki ölçülerinin belirli değerler ortaya koyma olasılığı tümüyle hesaplanabilir. Bu konuyla ilgili hesaplamaların ve *anlamlılık testlerinin büyük bir kısmı SPSS (İstatistiki Sosyal Bilimler Paketi) yazılım paketi içinde bulunmaktadır. İstatistik ders kitaplarında bu tür hesaplamaların temelinde yatan ayrıntıları bulabilirsiniz.

Öte yandan, örnekleme ve olasılık istatistiği hakkındaki ders kitaplarını istatistikçilerin yazdığını ve bunların hepsinin, uygulayıcı istatistikçi ya da araştırmacının tamamen bihaber olduğu, örneklemin sundukları dışında hiçbir özgün bilgiye sahip olmadığı tek bir tesadüfi örneklem örneğine gönderme yaptıklarını vurgulamakta fayda vardır. Bundan dolayı, tümdengelim ve çıkarsamalar, matematiksel olarak hesaplanabilir olanlarla sınırlıdır. Bir sosyolog ya da sosyal bilimcinin böylesi bir konumda olması son derece ender rastlanan bir durumdur. İyi araştırmacılar anket araştırması sonuçlarının *geçerliliği ve *güvenilirliğinin değerini saptama konusunda çok özel bir bilgiye sahiptirler ve istatistiksel

ölçüleri, örneklem anketi sonuçlarının ve onlar hakkındaki yorumların güvenilirliğine olan güvenin artmasını sağlayan diğer yöntemlerle desteklerler. Bu yöntemler arasında, *nirengi (üçgenleme), tekrarlanan anket araştırmaları (tıpkı *kamuoyu yoklamaları gibi), daha önce yapılmış olan *replikasyonlar üzerine bilgiler sunan literatür araştırmaları ve kuramsal değerlendirmeler yer alır. İstatistiksel güvenilirlik, ilişki ya da anlamlılık ölçütleri, bir sonucun kendine özgü öneminin değeriyle aynı anlamı taşımazlar. Yapılan toplumsal araştırmalar, (örneğin) bir şeyin kesin durumunun yüzde 31 mi, yoksa yüzde 36 mı olduğunu saptamak amacıyla, bazen gereğinden fazla düzenlenmiş olabilmektedir.

örnekleme, olasılıksız (*sampling, non-probability*) *bkz.* **olasılıksız örnekleme**

örnekleme ağırlıkları (*sampling weights*) *Örneklemede ağırlıklar, orantısallığa ulaşmak amacıyla kullanılır. Örnekleme ağırlıkları, örnekleme kesirlerinin tam tersidir. İncelenen nüfus içindeki belirli bir alt-grup için farklı örnekleme kesirleri kullanıldığı zaman, örnekleme ağırlıkları nüfus içindeki her grubun başlangıçtaki önemini yeniden sağlamaya hizmet edecektir. Örneğin, 1/50 ve ½ şeklindeki örnekleme kesirleri kullanılarak elde edilen araştırma sonuçları, bir bütün olarak nüfus içindeki gerçek temsil edici niteliklerine ulaşmaları için 50/1 ve 2/1 şeklindeki örnekleme ağırlıklarıyla çarpılmalıdır.

örnekleme çerçevesi (*sampling frame*) *bkz.* **nüfus; örnekleme hatası**

örnekleme hatası (*sampling error*) Herhangi bir *örnekleme prosedürünün temel amacı, büyüklüğün sınırlarıyla ilgili olarak incelenen nüfusun niteliklerini (özellikle o anki araştırmanın özelliklerini) olabildiğince gerçeğe yakın bir şekilde yeniden üretecek bir örneklem saptamaktır. Pratikte, her örnekleme prosedüründe iki tür hata ortaya çıkar: Birincisi, seçimin gerçekleştirilme şekline göre yanlı örnekleme yapılması söz konusu olabilir; ikincisi, örnekleme dahil edilen ve dışarıda bırakılan nüfus üyeleri arasındaki farklılık şansına bağlı olarak elde edilen örneklemde tesadüfi örnekleme hatası yapılabilir. Görüşmelerde kullanılan örneklemdeki toplam örnekleme hatası bu iki hatadan meydana gelmektedir. İkisi arasındaki temel fark, tesadüfi örnekleme hatasının örneklemin büyüklüğü arttıkça azalması, buna karşın yanlı örneklemenin bu şekilde önüne geçilememesi ya da azaltılamamasıdır: Bu özellik, örneklem seçimi kalitesinin ilerletilmesine yönelik aşamaların yerine getirilmemesi durumunda da değişmemektedir. Yanlı örneklemenin önemli bir kaynağı, aslında hedeflenen nüfusun tamamını kapsamayan bir örnekleme çerçevesi (ilgilenilen toplam nüfusun içinden inceleme için örneklem çıkarılacak bir üyeler listesi) belirlemektir. Örneğin, seçim kayıtlarına yazılmış ya da yazılmamış olan veya bir telefonu olan insanlar arasında sistematik farklılıklar olabilir; dolayısıyla, söz konusu insanların listeleri yetişkin nüfusu temsil edici nitelikte olmayacaktır. Yanlılığın başka bir kaynağı ise, örneklemede kullanılan liste ve kayıtların örnekleme çerçevesi olarak tesadüfi biçimde bir araya getirilmiş olmasından ve onları kullanan araştırmacı bu durumun farkında olmasa da oldukça sistematik biçimde sunulmasından dolayı, pratikte tamamen tesadüfi olmayan tesadüfi örneklemeler yapılmasıdır.

*Görüşmeler bittikten sonra *anket araştırması sonuçları içinde yanıt vermeme yanlılığına rastlanabilir. Bir

araştırmanın ortaya koyduğu anket verilerinin temsil ediciliğini, örnekleme hatası ile anket araştırmasında yanıt vermeme yanlılığının bir arada değerlendirilmesi belirleyecektir.

örnekolay (vaka) incelemesi, örnekolay (vaka) incelemesi yöntemi (*case-study, case-study method*) Konu olarak tek bir örneği seçen ya da bir toplumsal oluşumun birkaç seçme örneğini (cemaatler, toplumsal gruplar, işverenler, olaylar, yaşam öyküleri, aileler, işyeri takımları, roller ya da ilişkiler gibi) alıp, bunları incelemek üzere çeşitli yöntemlerden yararlanan bir araştırma tasarımı. Bir inceleme için örnek ya da örneklerin seçimini belirleyen kriterler, araştırma tasarımı ve onun kuramsal doğruluğu açısından can alıcı bir role sahiptir. Örnekolay incelemelerinin kapsamına şunlar girebilir: tipik, tanımlayıcı ya da sapkın örneklerle ilgili betimsel raporlar; politika araştırmasında yararlı pratiklerle ilgili anlatımlar; bir örgütte, uygulama sonrası yapılan politika değerlendirmeleri; aşırı ya da stratejik durumlarda odaklanan incelemeler; iyi tanımlanmış bir *hipotezin, dikkatle seçilmiş birbirine karşıt örneklerin kullanılmasıyla titizlikle test edilmesi; *doğal deneylerle ilgili incelemeler. Bir örnekolay incelemesinde bilgi toplamak amacıyla başvurulan yöntemler kısmen ulaşma kolaylığıyla ve deneklerin söz konusu araştırmayı kabul edip etmemelerine göre belirlenecektir. Örnekolay incelemesi araştırmalarında aşağıdaki yöntemlerin hepsi değişik derecelerde kullanılmıştır: *katılımcı ve *katılımcı olmayan gözlem; kilit konumdaki deneklerle çerçevesi önceden belirlenmemiş *görüşmeler; idari kayıtlardaki belgeli kanıtların (*kişisel belgeler dahil olarak) ve bilgilerin analizi; inceleme öznesinin sunduğu anahtar belgelerin *içerik analizi; araştırma döneminde meydana gelen kayda değer gelişmelerin analizi; *örneklem anketleri. Ayrıca, örnekolay incelemelerinde kullanılan yöntemleri, toplanan verileri ve çıkarılan sonuçları aktarmanın standart bir çerçevesi yoktur. Yalnız araştırma raporlarında kantitatif analizlere daha az yer verildiği belirtilebilir. *Ayrıca bkz.* **cemaat araştırmaları; vaka kayıtları.**

örtük gözlem (*covert observation*) İncelenmekte olan toplumsal birimin açıkça farkında olmadan ve onu onaylayan bir tutuma sahip olmadan yerine getirilen bir *katılımcı gözlemi. Bu gözlem biçimi, araştırmacının gerçek amacını gizlemek için araştırma ortamında geçerli bir rol bulunmasını gerektirir. Yine bu yöntem, araştırmanın söz konusu toplumsal birime ulaşmasının normal koşullarda engellendiği ya da araştırmacının varlığının gözlemlenen kişilerin davranışlarını etkilememesini sağlamak için kullanılabilir. Laud Humphries'in homoseksüel ilişkileri kapsayan örtük gözlemleri (*Tearoom Trade,* 1970) ile rol gereği müritleri arasına katılarak dinsel bir mezhebi gözlemleyen Leon Festinger ve meslektaşlarının çalışmaları (*When Prophecy Fails*, 1956) bu yöntemin örnekleri arasındadır. Fakat bu yöntem ciddi etik problemler de çıkarmaktadır. Martin Bulmer'ın *Social Research Ethics* (1982) adlı kitabı, Amerika'da ve Britanya'da herkesçe bilinen çeşitli incelemeleri örnek alarak örtük katılımcı gözleminin yararlı yönleri ile açmazlarını gözler önüne sermektedir. *Ayrıca bkz.* **araştırma etiği.**

örüntü değişkenleri (*pattern variables*) *bkz.* **Parsons, Talcott**

öteki-yönelimlilik (*other-directedness*) David Riesman'ın *The Lonely Crowd*'da (1950) türettiği ve başka insanlar nezdinde onaylanma ve kabul

edilme ihtiyacı hisseden bir *kişilik türünü anlatan bir terim (bu terim, bağımsız inisiyatifle ve kişisel bir ahlâki koda göre hareket etme anlamına gelen "iç-yönelimlilik"in karşıtıdır). Öteki-yönelimliliğin tüketime göre tasarlanmış bürokratik bir toplumun sonucu olduğu söylenebilir. Riesman, daha sonra yayınlanan *Face in the Crowd* (1952) ve *Individualism Reconsidered* (1954) başlıklı eserlerinde, Amerikan karakterinde, *sanayileşmenin ilerlemesi ve nüfus yoğunluğunun artmasıyla birlikte, iç-yönelimlilikten öteki-yönelimliliğe doğru bir hareketin gözlendiğini ileri süren tezini geliştirmiştir.

özalgı (*self-perception*) *bkz.* **benlik**

özcülük (*essentialism*) Çok çeşitli biçimlerde kullanılan bir felsefi terim. Karl Popper'a (*Conjectures and Refutations*, 1969) göre özcülerin, hem bilimsel bir kuramın doğruluğunu kesin olarak ortaya koymanın mümkün olduğu, hem de bilim adamlarının, bir fenomenin görünüşünün arkasında yatan özü yani gerçekliği ortaya çıkararak eksiksiz açıklamalara ulaşabilecekleri doğrultusunda ikili iddiaları vardır. Bununla birlikte özcülük terimi ayrıca, tanımların şeylerin özsel özelliklerinin betimlemeleri olduğunu, tanımlara ulaşma gayretlerinin bu tanımların ortaya koyduğu betimlemelerin doğruluğu ya da yanlışlığı biçiminde değerlendirilebileceğini öne süren betimlemeler kuramı için de kullanılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, bilim bu özlerin keşfedilmesini, dolayısıyla doğru tanımların yapılmasını gerektirecektir. Özcülük teriminin çağdaş kullanımı ise büyük ölçüde küçümseyici niteliktedir, çünkü çoğu bilim felsefecisi tariflerin ve bilginin geçici olduğunu, olguların (hakikat ve gerçeklik gibi) daima *kuramın belirlediği çerçevede kavramsallaştırıldığını kabul etmektedir. *Ayrıca bkz.* **görecilik; uzlaşımcılık.**

özel alan ve kamusal alan (*private sphere and public sphere*) *bkz.* **kamusal alan-özel alan ayrımı**

özel din (*private religion*) Din, geleneksel sosyolojik terimlerle, ortak pratikler ve yaygın biçimde paylaşılan inançları içeren bir kamusal etkinliktir. Bazı sosyologlar, *sekülerleşmenin yaşandığı modern toplumlarda, dinin ancak daha özel bir inançlar ya da duygular kümesi şeklinde kalabileceğini savunurlar. Max Weber "Science as a Vocation" başlıklı denemesinde, dinin sadece "kişisel insani durumlarda, çok hafif bir tonla" devam edeceğini ileri sürmüştür. Özel din kavramı bazen *görünmez dine eşdeğer olarak da kullanılır.

özel hayata çekilme (*privatism*) İleri *sanayi toplumlarında insanların hayatlarını kamusal alanda daha az, *çekirdek ailelerin sınırları içinde daha çok geçirme eğilimini anlatan bir terim. Başka bir deyişle, bir tarafta gittikçe artan "ev merkezlilik" ve "çekirdek aile merkezlilik", diğer tarafta topluluk organizasyonları ve etkinliklerinden uzaklaşmayı (örneğin kilise, sendika, meyhane ya da siyasal partilerle ilgili etkinlikler) ifade eden bir eğilim. Richard Sennett'ın *Kamusal İnsanın Çöküşü* (*The Fall of Public Man*, 1977) bu savın güçlü bir ifadesidir. Sennett'ın ana teması, "kamu kültürü"nün (sokak hayatı ve kahvelerdeki, yerel pazarlardaki toplumsal ilişki) çözülmesi ve özel hayata çekilmenin yükselişidir. Hem bu fenomenin ölçüsü hem de ona yönelik sözde seküler eğilim, sosyologların çoğunluğu arasında tartışma konusu olmuştur. Özel hayata çekilme eğiliminin en yararlı çağdaş değerlendirmesi Fiona Devine'ın *Affluent Workers Revisited* (1992) adlı kitabıdır. Özel hayata çekilme (*privatism*) süreci *özelleştirme (*privatization*) süreciyle karıştırılmamalıdır.

özelleştirme (*privatization*) Ekonomideki sorumlulukların devletten özel sektöre geçmesi (bkz. E.S. Savas, *Privatizing the Public Sector*, 1982). Özelleştirme, söz konusu sorumlulukların niteliğine ve transferin kime yapıldığına bağlı olarak pek çok biçimde gerçekleşir. Özelleştirme, kamu kuruluşlarının ya da yerel yönetimlerin mülkleri ile varlıklarının aktarılmasını kapsayabileceği gibi, devlet hizmetlerinin, sübvansiyonlarının ve düzenlemelerinin daha kademeli ve sessizce azaltılmasını da içerir. Özelleştirme vaadi, 1980'lerde Britanya ve pek çok Batı Avrupa ülkesinde muhafazakâr hükümetlerin belirleyici özelliği olmuştur. İlgi çekici bir örnekolay incelemesi için bkz. Timothy Barnekov vd., *Privatism and Urban Policy in Britain and the United States* (1989). *Komünizmin çöküşünden sonra Doğu Avrupa'daki eskiden devlet sosyalizminin uygulandığı toplumlarda, daha öncekileri kat kat aşan özelleştirme programları yürürlüğe konulmuştur. Özelleştirme (*privatization*) terimi, daha belirgin bir sosyolojik bir kavram olan *özel hayata çekilmeyle (*privatism*) karıştırılmamalıdır.

özellik (*trait*) *bkz.* **kişilik**

özerklik (*autonomy*) Psikolojide *benliğin bütünlüğünün korunması; kişinin aşırı derecede konformist olduğu ya da histeri veya çok kişiliklilik gibi davranış bozukluklarının etkisinde olduğu örneklerde özerkliğin görülmediği söylenmektedir. *Kantçı felsefede özerklik, insanın yönlendirici ilkesini kendi içinde taşıdığı öğretisini anlatır. Siyaset bilimciler bu terimi özyönetim hakkı ya da iktidarı için (örneğin, "özerk bir devlet" şeklinde) kullanırlar. Sosyolojide ise genellikle, yazarın akılcı, kendi yolunu çizen, *determinizmin herhangi bir biçimine eğilim duymayan, kendi *hedefleri ile *çıkarlarını dile getiren bir *toplumsal aktörü anlattığı bağlamlarda kullanılmaktadır.

Yapılan araştırmaların gösterdiği üzere, işyerinde özerkliğin olmaması ölümlülük ve hastalanma ihtimaliyle ilişkilidir. Örneğin Britanyalı sosyal hizmet görevlilerinin gerçekleştirdiği "Whitehall İncelemeleri", hastalığın kıdemle ilişkili olduğunu, yani, kıdem gerektiren idari işlerde çalışan insanların, rutin işleri yapan memurlara göre hastalık nedeniyle işe gelmeme oranlarının daha düşük olduğunu, sağlıklarının daha az bozulduğunu ve çeşitli patolojik durumlar nedeniyle ölme riskini daha az taşıdıklarını; bu ilişkilerin açıklanmasında "kişinin çalışması üzerinde daha az denetim hissinin, daha aşağı vasıfların kullanımının ve iş üzerinde daha az çeşitliliğin" can alıcı bir önem taşıdığını göstermektedir (bkz. Michael G. Marmot, "Social Differentials in Health within and between Populations", *Daedalus*, 1994). Benzer biçimde, Melvin Kohn ile meslektaşlarının belli başlı ülkelerde toplumsal yapı ile kişilik arasındaki ilişkileri analiz ettikleri bir çalışma, (başka şeylerin yanı sıra) toplumsal tabakalaşma, değerler ve yönelimler arasındaki bağların "büyük ölçüde toplumsal tabakalaşma ile mesleki kendi kendini yönetim faaliyetini kolaylaştıran ya da kısıtlayan çalışma koşulları arasındaki yakın ilişki temelinde" açıklanabileceği, dolayısıyla insanın mesleki açıdan kendi yönünü çizmesinin (bununla kastedilen şey, "işyerindeki özerklik"tir) "toplumsal yapı ile kişilik arasındaki bağı açıklayan kritik halka"yı oluşturduğu sonucuna varmaktadır (örneğin bkz. Melvin L. Kohn ve Kazimierz M. Slomczynski, *Social Structure and Self-Direction*, 1990).

özfarkındalık (*self-awareness*) *bkz.* **benlik**

özkavrayış (*self-conception*) *bkz.* **benlik**

özgül değer (*eigenvalue*) *bkz.* **faktör analizi**

özgür irade (*free will*) *bkz.* **iradecilik**

özne (*subject, the subject*) *Yapısalcı gelenekteki yazarların "aktör" ve "birey" gibi alternatiflere karşı tercih ettikleri bir terim. Özne, bu tür yazarların, alternatif terimlerin düşündürdüğü *hümanist varsayımları yansıtan bakış açılarını reddettiklerini göstermektedir. Daha özele inildiğinde, özne terimi, en azından, insanların toplumsal ilişkilerin tek yaratıcıları oldukları fikrinin reddedildiğini gösterir. Varolup olmadığının yanı sıra, öznelerin sadece toplumsal ilişkilerin taşıyıcıları ve/veya toplumsallığın biricik tözü olduğunu gösterip göstermediği de yazarların düşüncelerine göre değişmektedir. *Ayrıca bkz.* **Althusser, Louis.**

öznel çalışma deneyimi (*subjective experience of work*) Sosyoloji, bir *çalışma etiği oluşturan görece kalıcı ideolojilere karşıt biçimde, çalışma deneyiminin bireyler ve gruplarda fiilen nasıl somutlandığını da incelemektedir. Çalışma yönelimleri, işteki tutumlar, iş motivasyonları ve *iş tatmini bu kapsama giren konulardır. Çalışma toplumsal cinsiyetle oldukça yakından ilgili bir konu olsa ve sanayi emeğinin yanı sıra ev içi emek şeklinde de uygulansa bile, ev içi emeği son zamanlara kadar büyük ölçüde görmezlikten gelinmiş, bu konulardaki literatür hemen hemen yalnızca ücretli çalışmanın somutlandığı öznel deneyimler üzerinde durmuştur.

Çalışma yönelimlerinin incelenmesi ancak son zamanlarda gelişmiş ve özellikle 1960'ların sonlarıyla 1970'lerde John H. Goldthorpe, David Lockwood ve meslektaşları ile öğrencilerinin yürüttükleri araştırmalarla birlikte anılan bir alandır. Oysa mantıksal açıdan bakıldığında, işçilerin çalışma ortamlarına taşıdığı değerler, amaçlar, beklentiler ve duygularla ilgilenmesinden dolayı öncelikle üzerinde durulmayı hak eden bir alandır. Goldthorpe ile Lockwood *The Affluent Worker*'da (1968), çalışma konusunda üç ideal-tipik yönelime işaret ederler. Araçsal bir yönelimle hareket eden çalışanlar, çalışmayı bir amaca (gelir elde etme zorunluluğu) giden araç olarak görür, çalıştıkları kuruluşa esas olarak hesapçı bir tutumla yaklaşır ve çalışma deneyimleriyle ilişkilerini yaşamlarının diğer yönlerine taşımazlar. Buna karşılık, dayanışmacı bir çalışma yönelimi olanların ayırt edici özellikleri, yapacakları işleri başlı başına bir amaç olarak değerlendirmeleri, yüksek düzeyde iş tatmini yaşayıp çalışma gruplarıyla (işverene karşı) güçlü bir özdeşlik bağı kurmaları ve çalışma ilişkileriyle çalışma ortamındaki arkadaşlık bağlarını işyerinin dışındaki bir "mesleki cemaat"e taşımalarıdır. Son olarak bürokratik çalışma yönelimi, çalışmayı kârlı ve güvenceli ücretler karşılığında organizasyona yapılan bir hizmet olarak algılar, işveren ile çalışan arasında bir güven ilişkisi kurar, yaşamlarının temel ilgi alanlarından birisi olarak statülerini yükseltmeyi amaçlar ve işte oluşan kendine yönelik kavrayışlarla toplumsal özlemleri çalışma-dışı faaliyetler ve ilişkilere taşırlar. Michael Burawoy'un *Manufacturing Consent*'ı (1979), çalışma yönelimleriyle ilgili literatürü Marksist *emek süreci tartışmasına bağlamaya yönelik nefis ve çok fazla tartışılmış bir girişimdir.

Geçmiş deneyimler çalışma yönelimlerinin gelişmesinde önemli bir etkendir. Çok az vasfı olan ya da damgalanmış ve ayrımcılığa uğramış işçilerin çalışma seçenekleri -varsa bi leçok sınırlıdır. Bu tür işçilerin çalışma

yönelimleri tipik biçimde bir kısır döngüyü yansıtacaktır: Güvencesiz, düşük ücretli ve cazip olmayan işler, bir işverenle uzun süreli bir özdeşlik kurmayı engelleyen, *kaderci bir bakışı pekiştirir. İşçilerin gerçek bir seçim yapabildikleri ortamlarda, çalışma yönelimleri, işgücünün belli türde işlere yönelmesi durumunu da doğuracaktır. Yapılan araştırmalardaki bulgular, işçilerin (örneğin) -küçük firmada çalışmanın düşük oranda gelir getirmesi ve yardımlarının daha az olması gibi özelliklerine rağmen- küçük bir firmadaki çalışma ortamının rahatlığını seçtikleri zaman olduğu gibi, işlerin avantajları ve dezavantajlarını kişisel öncelikleri ve kendi anlayışları doğrultusunda dengeleyecekleri yönünde ortak bir beklenti olduğunu doğrular. Tarihsel bakımdan görece düşük ücret getiren bakım mesleklerinin (hastabakıcılık gibi), moral açıdan tatmin edici özelliğinden dolayı ısrarla tercih edilmesi, çalışma yöneliminin önemini ortaya koyan başka bir örnektir. Buna karşılık, araçsal yönelimlerle hareket eden işçiler, yüksek ücretli ama tekdüze olan işlerin (montaj hattı işleri gibi) sıkıntısını, karşılığında elde edecekleri daha çok boş zaman ve tüketim olanağını dikkate alarak bilerek kabullenirler. İşyerine taşınan bu tür değerler üzerindeki başka bir etkinin, emek piyasası içindeki toplumsal tabakalaşma sistemi olduğu konusunda da bir görüş vardır. Yine de, çalışma yönelimlerini, bir iş ya da meslekle ilişkili öznel algılar bütününden koparark ele almaya çalışmanın devasa metodolojik problemler çıkardığı bir gerçektir.

İşle ilintili tutumlar, büyük ölçüde sanayi sosyolojisinin fabrika içi faktörlere ilgi duymasına bağlı olarak, çok daha uzun süreden beri araştırma konusudur. Yapılan araştırmalarda, tutumların meslek tipi, firmanın büyüklüğü ve yönetim tarzı gibi faktörlere göre değiştiği -tamamen başarıyla olmasa bile- gösterilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmaların önemli bir kısmında tutum ölçeklemesi yönteminden yararlanılmış, işçilerin kendi işlerini algılayışlarındaki karmaşık yanların temelini oluşturan ortak boyutlar standartlaştırılarak ölçülmeye -böylece, farklı gruplar birbiriyle karşılaştırılmaya ya da belirli ortamlara özgü zıt tutumları sergilemeye- çalışılmıştır. Bu çerçevedeki iyi bilinen araştırmalardan birisi, Robert Blauner'ın, özgün Marksist yorumda kesinlikle bir tutum olarak görülmeyen *yabancılaşmayı ayrıştırıp, bunların *teknoloji düzeyine göre değiştiğini kanıtlayacak olan tecrit edilmişlik ve anlamsızlık duygusu gibi çeşitli bileşenlerine bölme girişimidir. Tabii bu tür denemelerin, gerek bir işin iyiliğinin işçinin kafasından ziyade işin kendisinde yattığı düşüncesini içermesi, gerekse formel *ölçeklemenin endüstriyel çalışmanın öznel deneyimini şekillendiren tüm karmaşık faktörleri geçerli bir biçimde ölçebileceği varsayımı nedeniyle kapsamlı eleştirilere uğradıkları ortadadır. Çalışma yönelimlerini kapsayan literatür, tüm eksikliklerine rağmen, çalışma sosyolojisinde etnografiden daha fazla yararlanılmasının getirdiği düşünceler gibi *tutum araştırmalarına yönelik yepyeni eleştiriler ortaya koymuştur.

*İnsan İlişkileri Hareketi'nin ortaya çıkışından beri sayısı artmış olan iş motivasyonu araştırmaları, yöneticilerin işçinin kafasından neler geçtiğini keşfetmeye ve böylece işçinin yaptığı işe daha bir şevkle sarılmasını sağlamaya eğilmesini yansıtan örneklerdir. Bu konudaki önemli bir uyarıcı, teşvik ödemesi sistemlerinin fiyaskoyla sonuçlanması ve işçilerin üretimlerini, yapabilecekleri düzeyin altında tutarak, akılcı olmayan davranışlar sergileme eğilimlerinin kuramsal olarak kısa vadeli parasal kazançlarını azamiye

çıkarmalarıdır. Çoğu örnekte, motivasyonun salt kısa vadeli araçsal bir etken olmakla sınırlı kalmadığı, yönetimin, özendirici fiyatlandırmaya bağlı olarak işçilerin ortalama ücretten daha fazla kazanmasına karşı muhtemel tepkilerinden de etkilendiği ortaya çıkmıştır.

İş tatmini de, esas olarak, yönetimin yüksek verimlilik sağlamaya ve işyerine bağlı bir işgücü yaratmaya duyduğu ilgiyle birlikte kullanılan bir terimdir. Tatmin, şiddetli metodolojik tartışmalara yol açmış bir nosyondur. Bir insanın işinden tatmin olmaması, pek çok Batı toplumunda kişisel başarısızlığın itirafı şeklinde yorumlanabilmektedir ve nitekim en eski, oldukça basit araştırmalar işçilerin çok yüksek bir oranının tatmin olma iddiasında olduğunu göstermiştir. Yine de, iş tatminini etkileyen öğelerin neler olduğu tespit edildiği vakit, tatminin ölçüldüğü kriterlerin çok büyük değişiklikler sergilediği açıklığa kavuşacaktır. Bu konuda özellikle iyi bilinen ayrımlardan birisi, bir işin dışsal tatminleri (özellikle çalışma saatleri, koşulları ve ücretler) ile içsel, yani dışavurumsal tatminleri (yaratıcılık, sosyalleşme, terfi ve toplumsal mobilite fırsatları) arasında yapılan ayrımdır.

Bir bütün olarak alındığında, bu konudaki literatür, içsel tatminleri arayanların, çoğunlukla eğitimi ve yetişmiş olmayı gerektiren, ayrıca iyi ölçüde dışsal tatminler de sunan profesyonel ve orta sınıf işleri olduğunu; oysa kötü vasıflı işçilerin bulabildiği düşük ücretli sanayi işlerinin fazla bir içsel tatmin sunamayacağını kanıtlamaktadır. *Ayrıca bkz.* **ev işi; görev yönelimi-zaman yönelimi ayrımı; sanayi sosyolojisi.**

öznel eşitlik (*subjective equality*) *bkz.* **toplumsal adalet**

öznelerarasılık (*intersubjectivity*) Esas olarak *fenomenolojik sosyolojide, toplumsal ilişkilerin karşılıklı bir temelde kurulmasını anlatmak için kullanılan bir terim. Buna göre, insanlar bilgiler ya da *yaşam dünyalarındaki deneyimleri hakkında (en azından, *nesnellik iddiasında bulunulmaması durumunda, işleyen bir anlaşma şeklinde) bir konsensüse varabilirler.

öznellik (*subjectivity*) Kişiye ya da *özneye özgü olan bilinçli perspektif. Öznellik, değişmez biçimde *nesnellikle karşı karşıya konmakta ve *pozitivist sosyal bilimcilerce kötüleyici bir anlamda kullanılmaktadır. Oysa öznellik terimine, hermeneutik içinde can alıcı bir önem yüklenir. Marksist ve psikanalitik kurumlar öznenin nasıl kurulduğuna ilişkin çeşitli düşünceler sergilemişlerdir. *Ayrıca bkz.* **anlam; yorum.**

özünde ihtilaflı kavramlar (*essentially contested concepts*) *bkz.* **cemaat araştırmaları; cemaat iktidarı**

özürlülük (*disability*) Körlük, felç ya da zihinsel engellilik gibi fiziksel ya da zihinsel işlevlerden birinin ya da birden çoğunun, hastalıktan farklı olarak kalıcı biçimde kaybedilmesi veya eksik olması. Özürlü olmak genellikle *damgalayıcı bir niteliğe sahiptir. Dahası özürlü kişiler, koşulları *haklarını korumaya elvermediğinden genellikle ek mali ve kişisel desteğe ihtiyaç duyar, ayrıca *sosyal güvence ve *refah programlarının hazırlanmasında anahtar bir grubu oluştururlar.

özyönetim (*self-management*) Yönetim işlevinin tamamının ya da bir kısmının çalışanların ellerinde olduğu, işçi konseyleri, fabrika komiteleri ya da grup gözetimi vasıtasıyla çalışan bir endüstriyel üretim sistemi. *Ayrıca bkz.* **endüstriyel demokrasi.**

P

Paine, Thomas (1737-1809) Amerikan Devrimi'nin seçkin broşürcüsü ve radikal demokratı. Paine, İngiltere'de doğmuş ve Amerika'ya 1744'te gelmiştir. 1776 yılında yazdığı devrimci broşür *Common Sense*'le inanılmaz bir popülerlik kazanmıştır. Paine, *Locke'un etkisi altında, "Hükümetin, en iyi haliyle bile gerekli bir kötülük, en kötü halinin ise dayanılmaz bir kötülük" olduğu düşüncesinin savunuculuğunu yapmış, savaş sırasında pek çok broşür kaleme almış ve yeni ulus içinde *demokratik ve *eşitlikçi kurumları bir araya getiren bir sözcülük üstlenmiştir. 1791-1792'de, Burke'e karşı doğal haklar öğretisini savunduğu *The Rights of Man*'i yayınladıktan sonra, Devrimci Terör dönemi sırasında Paris'te hapsedilmiş ve 1802'de Amerika Birleşik Devletleri'ne dönmüştür.

panoptikon (*panopticon*) İlk kez 1791'de Jeremy *Bentham tarafından, hapishaneler, akıl hastaneleri ve çalışma kampları gibi kamusal kurumlarda gözetleme amacıyla kullanılacak bir "kontrol evi" fikrini betimlemek için ortaya atılmış bir terimdir. Panoptikon, merkezi bir kontrol kulesi etrafında inşa edilmiş, hem kontrol memurunun hem de orada tutulan insanların sürekli gözetlendiği, açık tek "hücreler"den oluşan daire şeklinde bir yapıydı. Michel *Foucault *Hapishanenin Doğuşu* (*Discipline and Punish*, 1975) adlı kitabında bu fikri uzun uzadıya tartışır ve panoptikonu, bir görünürlük alanı yaratması nedeniyle bir iktidar aygıtı olarak tanımlar. Foucault'a göre, panoptikon, gözetim altında tutulanların her zaman görülebildiklerinin bilincinde olmalarını sağlaması yüzünden otomatik bir iktidar işlevi görmektedir. Bireyler, sürekli gözetimin sonucunda, bir yandan iktidar ilişkisinin kendisini bireydışılaştıran, öbür yandan ona maruz kalanları bireyleştiren bir kişisel-olmayan iktidar ilişkisinin tuzağına düşerler. Foucault bunu, gözetimin genişlemesi, hiyerarşi, disiplin ve modern toplum sınıflandırmaları içindeki temel gelişme -ve metafor- sayıyordu. Bireyler bu gelişmenin sonucunda, kişisel olmayan kurumların düzen ve denetimine her gün biraz daha fazla bağlı hale geleceklerdi. Foucault'nun tartıştığı haliyle panoptikon fikri, son zamanlardaki *bakış kuramları içinde de önemli ve etkin bir yere sahip olmuştur.

para bağı (*cash nexus*) Tüm insan ilişkilerinin, ama özellikle üretim ilişkilerinin (*kapitalizmde) parasal alışverişe indirgenmesi. Bu terim en sık biçimde Karl *Marx'ın yazılarında görülmekte ve esas olarak hâlâ Marksistler tarafından kullanılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **sermaye.**

paradigma, paradigmatik (*paradigm, paradigmatic*) Sıradan kullanımıyla paradigma sözcüğü, taklit edilebilecek ya da izlenebilecek tipik bir örnek ya da modeli ifade eder. Felsefeci ve bilim tarihçisi Thomas Kuhn sözcüğün bu anlamını, terimin teknik bir kullanımına ve oradan, oldukça geniş kapsamlı olan bir dizi sosyolojik bağlama taşımıştır. Paradigma terimi,

Kuhn'un "normal" bilim dediği pratiğin değerlendirilmesinde ana kısmı oluşturur. Bir bilimin "normal" (yani, devrimci olmayan) dönemlerinde, o dalın bilimsel topluluk içinde izlenecek kuramsal ve metodolojik kurallar, başvurulacak araçlar, incelenecek sorunlar ve araştırmaları değerlendirecek standartlar konusunda bir konsensüs vardır ve bu konsensüsün temeli, bilimsel topluluğun birtakım eski bilimsel başarıları model ya da paradigması olarak benimsemesidir. Dolayısıyla, belirli bir disiplin içindeki bilimsel eğitim, bu paradigmanın iyi bilinmesini ve ders kitaplarında yer almasını içerecektir. Bir bilimsel başarının paradigma statüsüne ulaşabilmesi için, yeni bir konsensüsün özünü oluşturmaya yetecek ölçüde uzmanın kendisine bağlılığını kazanmak üzere, daha önce ortaya atılmış ve çözümsüz kalmış olan bazı problemlere ikna edici ve yeni çözümler sunması gerekir. Ayrıca, kendini tanımlamaya başlamış olan bu araştırma geleneği içinde faaliyet yürütecek daha sonraki araştırmaların çözmeye çalışacağı sorunları gündemde tutacak kadar çözülmemiş problemlerinin olması da gerekmektedir.

Paradigma kavramı, bilim felsefesi hakkında düşünme sürecini devrimcileştirmiştir. Bilim felsefesi yirminci yüzyılın ortalarına kadar, en azından İngilizce konuşulan dünyada, büyük ölçüde bilimsel pratiklerin tarihi ya da toplumsal gerçekliklerinden çıkarılan soyutlamalar içinde yürütülüyordu. Genellikle, ideal-tipik bir bilim modeli (bazen, Sir Karl *Popper'ın çalışmalarında olduğu gibi, açıkça buyurgan bir şekilde) felsefi analize tabi tutulur ve bu modelin ana özellikleri, bilimi sahte bilimden, dinsel inançtan, spekülatif *metafizikten ya da (genelde daha az önemli olmakla birlikte) diğer etkinliklerden ayıran bir sınır belirleme kriteri olması beklenirdi. Kuhn'un başlıca eseri *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* (*The Structure of Scientific Revolutions*, 1962), bilim tarihini ciddi biçimde kavramsallaştırmak suretiyle bilimsel bilginin doğası hakkında felsefi sorular yöneltmenin ilk başarılı girişimlerinden birisini temsil etmektedir.

Kuhn'un değerlendirmesi, bilimsel ilerlemeyi bilginin parça parça birikmesi şeklinde ve bilimsel akılsallığı, kuramın kanıtla örtüşmesinin biçimsel bir süreci olarak gören yaygın varsayımlara meydan okuyucu bir içeriğe sahiptir. Onun alternatif bakışı, süreklilik sergilemeyen bir tarihten kaynaklanıyordu ve buna göre, konsesüse dayalı normal bilim dönemleri, bazıları bilimin kendisine dair temel *epistemolojik varsayımları sorgulayan krizlerin ve entelektüel devrimlerin arasına serpiştirilmişti. Üst üste biriken ve yavaş yavaş ilerleyen bir yolu takip etmeyen devrimci değişimler, önceden kabul gören bilgilerin çoğunun bırakılmasını içerir ve ani, niteliksel perspektif değişimleriyle yol alır. Oysa normal bilim, söz konusu özelliklerin çok azını (cesur varsayım, kanıtlar karşısında varsayımdan vazgeçmeye hazır olma, vb.) sergiler ve bunlar da genelde Poppercı bilim adamları ve ampirik bilim felsefelerine atfedilir. Kuhn, devrimci olmayan zamanlardaki bilimsel faaliyetlerin çoğunu, ortak bir geleneksel paradigmanın sağladığı rutin bulmaca çözümü girişimleri şeklinde nitelendirmiştir.

Kuhn'un, bilimsel topluluğun rolüne, ortak normlarına, devrimci kriz dönemlerindeki çözümlere dair rolüne, bilimsel iletişim ve eğitimin örgütlenmesine ve bilimsel devrimleri kışkırtan bilim-ötesi baskıların farkına varılmasına gösterdiği ilgi, çalışmalarının -felsefeci ve bilim tarihçisi çevrelerinin ötesinde- sosyal bilimciler arasında da

etkin olmasını sağlamıştır. Kuhn'un çalışmaları sosyolojide, *bilgi sosyolojisinin, kendi etkinlik alanını doğa bilimlerini kapsayacak şekilde genişletmesine olanak tanıması açısından büyük öneme sahiptir. Ayrıca, sosyolojinin kendi tarihi ve doğası ile *sosyoloji ve esas olarak diğer *sosyal bilimler içinde, üzerinde kalıcı bir konsensüs sağlanmamış bir paradigmanın olmamasından kaynaklanan tartışmalarda da önemli bir rol oynamaktadır. Alternatif bakış açıları arasındaki rekabetin kalıcılığı, sosyolojinin hâlâ "paradigma öncesi" (yani, bilimsellik öncesi) aşamada olduğunu mu kanıtlar; yoksa daha çok, "bilimsel konsensüs" modelinin sosyoloji açısından hep erişilemez bir hedef olduğunu veya uygun olmayan bir modeli yansıttığını mı gösterir? Kuhn'un kendisi kararlı bir görecilik-karşıtı olmasına rağmen, kullandığı argümanların çoğu göreci tarafa yönelmiş ve çalışmalarından yaygın biçimde, esas amaçları, özellikle amirane bir bilgi biçimi olarak ele alınan bilim görüşünün yanlış taraflarını açığa çıkarmak olan araştırmacılarca yararlanılmıştır. George Ritzer, sosyolojinin "çok yönlü paradigma" bilimi olduğunu ileri sürmüş (*Sociology*, 1975) ve sosyoloji disiplini içinde daha fazla paradigmatik bütünleşme olması gerektiğini savunmuştur (*Toward an Integrated Sociological Paradigm*, 1981).

paradigmatik ve sentagmatik (*paradigmatic and syntagmatic*) *bkz.* **Saussure, Ferdinand de**

paralel kuzen (*parallel cousin*) Akrabalık kuramında, birbirleriyle akraba olan aynı cinsiyetten ebeveynlere sahip birinci dereceden kuzenler için kullanılan bir terim. Başka bir deyişle, kuzenlerin ya anneleri ya da babalarının kardeş olması. Bazı toplumlarda paralel kuzenler arasında evlenmeyi yasaklayan kurallar vardır. *Ayrıca bkz.* **çapraz kuzen.**

paralel soy (*parallel descent*) Sosyal antropologların, iki cinsiyeti birden kapsayan gruplandırmalarla sonuçlanmayan bir soy düzenlemesini ifade etmek için kullandıkları bir terim. Paralel soy kavramının özü, her iki cinsiyeti birden içermek yerine, kadınların anasoylu, erkeklerin babasoylu gruplarının olmasıdır. Bu tür sistemlerde, kadın grupların varoluş amaçları (belirli mülkiyet biçimlerini ellerinde tutmak gibi) son derece sınırlıdır. Ayrıca, uyarlanabildiği sistemin yalnızca bilinen evlilik düzenlemelerinde mevcut olması (erkeklerin kızkardeşlerini karıları olarak değiş-tokuş ettikleri bir babasoylu sistemi uygulayan Brezilya'daki Apinayeleri buna örnek gösterebiliriz) nedeniyle bu terimin yanlış bir adlandırma olabileceği de ileri sürülmüştür.

parametrik istatistik (*parametric statistics*) Gözlemlenen değişkenlerin temelindeki matematiksel dağılımsal biçim hakkında varsayımlar ortaya koyan bir *istatistiki çıkarsama dalı. Söz konusu hipotetik matematiksel dağılımların en çok bilineni *normal dağılımdır. *İki şıklı ve *Poisson dağılımlar da yaygın biçimde kullanılır. Bazı istatistikçiler, sosyal bilime özgü birçok verinin çürüttüğü varsayımlar üzerine kurulu oldukları için, bu modellerin sosyal bilimlere uygun olmadığına inanır ve bu yüzden *parametrik olmayan istatistiği kullanmayı tercih ederler.

parametrik olmayan istatistik (*non-parametric statistics*) *Değişkenlerin temeldeki dağılımsal biçimleri hakkında hiçbir varsayım ortaya koymayan bir istatistiki çıkarsama dalı. *Parametrik istatistik, veriler için kullanılan ideal, hipotetik bir matematiksel

biçime (genellikle *normal dağılım) dayanmakla birlikte, bazı istatistikçiler, sosyal bilim verileri açısından bunun için gerekli varsayımları doğrulamanın oldukça zor olduğunu ve sonuç olarak, parametrik olmayan istatistiğe başvurmanın her zaman daha tercih edilebilir bir yöntem olduğunu iddia etmişlerdir (örnek için bkz. W.J. Conover, *Practical Nonparametric Statistics*, 1980). Parametrik t-testine eşit olan iyi bilinen bir örnek, Mann-Whitney U-testidir.

paranoya, paranoid tepkiler (*paranoia, paranoid reactions*) *Psikanalizde paranoya, dışsal dünya hakkındaki, sonradan bir zulüm olarak yaşanan, içsel korkutucu duyguların yansıtmasını içerir. Toplum üzerinde çalışan psikanalistler, paranoid tepkilerin siyasal amaçlarla ne şekilde harekete geçirilebildiğiyle ilgilenmişlerdir (örneğin bkz. T. Adorno vd., *Otoriter Kişilik* [*The Authoritarian Personality*], 1950).

paranteze alma (*bracketing*) *bkz.* **fenomenoloji**

Pareto, Vilfredo (1848-1923) İtalyan iktisatçı ve sosyolog. Pareto, sosyologlarca büyük ölçüde görmezlikten gelinmiş olmakla birlikte, "iradeci eylem kuramı"nın kurucularından biri olarak Talcott *Parsons'ın *The Structure of Social Action* (1937) adlı çalışmasında kapsamlı biçimde ele alınmış bir düşünürdür.

Matematiksel bir iktisatçı olarak denge kuramına yaptığı katkılardan dolayı zaten bir ün kazanmış olan Pareto, daha sonraki yıllarda sosyolojiye yönelmiş ve 1916'da başyapıtı olan *Genel Sosyoloji Dersleri*'ni (*Trattato di sociologia generale*) yayınlamıştır. Bazı çevreler bu eserini ilk proto-faşist çalışma gözüyle okusalar da, *Genel Sosyoloji* Dersleri'nin yayınlanması, Pareto'nun kendi sağlığındaki -ve bugüne çok azı kalmış olan- şöhretini pekiştirmiştir. Bugün Pareto'nun herhalde en çok tanınan yanı, azınlığın çoğunluğu yönetmesini anlatmak için kullandığı "elit" terimini ilk dile getiren kişi olmasıdır. Pareto ayrıca, toplumsal *sistemler kuramının gelişimini etkilemiştir. Samuel E. Finer'ın *Vilfredo Pareto, Sociological Writings* (1966) adlı derlemesi, kitabın yazarının kendi imzasını taşıyan oldukça doyurucu bir denemenin yanı sıra, Pareto'nun en önemli sosyolojik yazılarının yararlı bir seçkisidir. *Ayrıca bkz.* **elit kuramı; Pareto ilkesi.**

Pareto ilkesi (*Pareto principle*) Vilfredo *Pareto'nun yazılarından türetilen, refah koşullarında meşru bir iyileşmeden, ancak bir başkasının durumunu kötüleştirmeden en azından bir kişinin daha durumunu iyileştiren bir değişim gerçekleşmesi halinde ortaya çıktığını öne süren bir refah iktisadı ilkesi. Hiç kimseyi kötü yönde etkilemeyen, en az bir ya da daha fazla sayıda kişinin koşullarını iyileştiren bir piyasa mübadelesi "Pareto iyileştirmesi" diye adlandırılır. "Pareto optimumu" ise, ekonomik refahın dağılımında, bir kişinin refahının bir başkasının koşullarını kötüleştirmeden gelişemeyeceği durumlarda ortaya çıkmaktadır.

Pareto ilkesi üç varsayıma dayanır: Herkes kendi refahının en iyi yargılayıcısıdır; toplumsal refah özel olarak bireysel refahın işlevidir; bir bireyin refahı artarken hiç kimseninki düşmüyorsa toplumsal refah da artmıştır. Bu varsayımlar ampirik bakımdan kuşku yarattıkları ve muhtemelen refah ile tatmine ilişkin değer yargılarıyla yüklü oldukları için bir hayli çelişkilidirler. Ayrıca bu varsayımların, kişiler arası karşılaştırmayı açıkça yasakladıkları için refahla ilgili kararlarda güçlü bir temel oluşturamadıkları, tamamen bireylerin öznel seçimleriyle ilgili oldukları

ve statükonun işgal ettiği konumu ayrıcalıklı kıldıkları (çünkü bir kişinin statükodan sapma olarak gördüğü hiçbir adım Pareto iyileştirmesi sınıfına girmeyecektir) iddia edilmiştir. Pek çok sosyolog, kaynakların başlangıçtaki dağılımı hakkında bir şey söylememesi nedeniyle Paretocu refah iktisadına karşı çıkmıştır.

Pareto iyileştirmesi (*Pareto-improvement*) *bkz.* **Pareto ilkesi**

Pareto optimumu (*Pareto optimality*) *bkz.* **Pareto ilkesi**

Park, Robert Ezra (1864-1944) *Chicago Okulu'nun önde gelen üyelerinden birisi. Park, George Simmel'in çalışmalarını, esas olarak dolaylı bir yolla, Ernest W. *Burgess'le birlikte kaleme aldığı ve yaygın biçimde kullanılan ders kitabı *Introduction to the Science of Sociology* (1921) aracılığıyla bir kuşak Amerikan sosyoloğuna tanıtmıştır. Park ve Burgess *insan ekolojisinin önde gelen uygulayıcılarıydı (ve bu terimi onlar bulmuştu). "Klasik insan ekolojisi" diye adlandırılan kuram, büyük çoğunlukla Park'ın yazıları ve Chicago'da verdiği derslerden uyarlanmıştır (bkz. "Human Ecology", *American Journal of Sociology*, 1936). Park'ın iddiasına göre, toplumsal ilişkilerin altında yatan temel süreç *rekabettir: Ancak, *işbölümü dolayımıyla oluşan insanların birbirlerine bağımlılığı yüzünden, bu rekabet her zaman planlanmamış işbirliği öğelerini de içermekte, dolayısıyla "rekabetçi bir işbirliği" ortaya çıkmaktadır. İnsanlar böylece, hem mekânsal hem kültürel düzeylerde sembiyotik ilişkiler kurmaya başlarlar. Park'ın fikirleri, çoğunda kendi imzası olan bir denemeler derlemesi *The City* (1925) ve kendi monografisi olan *Human Communities*'de (1952) geliştirilmiştir.

Parkinson yasası (*Parkinson's law*) Britanyalı siyaset bilimci C. Northcote Parkinson'ın (*Parkinson's Law*, 1958) formüle ettiği ve "İş, bitirilmesi için tanınan süreye yayılır" anlamına gelen bir ilke.

parlamenter yönetim (*parliamentary government*) Tipik biçimde ulusal yasalar ve düzenlemeler, hükümet bütçesi ve mali politika ile başka ulus devletlere savaş ilan etme gibi kararları alma yetkisinin, seçimle gelen bir temsilciler organına, yani parlamentoya tanınmasına dayalı bir yönetim sistemi. Parlamenter yönetimle ilgili özel düzenlemeler, seçimlerin sıklığına, parlamentodaki meclis sayısına, kimlerin oy kullanma hakkı bulunduğuna, oy kullanmanın zorunlu mu yoksa isteğe bağlı mı olduğuna, oyların hangi yöntemle atanmış temsilcilere çevrildiğine, siyasal partilerin ya da bağımsız milletvekillerinin sayısını etkileyen kurallara ve seçilmiş milletvekilleri ile devlet ya da hükümet başkanının ilişkilerine bağlı olarak, ülkeden ülkeye göre büyük bir çeşitlilik gösterebilir. Parlamenter sistemlerin ortak özelliği, hükümetin gücü ile harekete geçme kabiliyeti arasında gerçek bir dengeye ulaşmayı hedeflemeleridir.

***parole* (söz) ve *langue* (dil)** (*parole and langue*) *bkz.* **post-yapısalcılık; Saussure, Ferdinand de**

Parsons, Talcott (1902-1979) Talcott Parsons, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yaklaşık yirmi-otuz yıl boyunca, dünya sosyolojisinde değilse de, İngilizce konuşulan ülkelerde sosyolojinin en önde gelen kuramsal simasıydı. Avrupa'daki kısa bir doktora çalışması döneminin dışında tüm hayatı boyunca ABD'de çalışmış bir Amerikalı olarak, Parsons'ın sosyolojik kuramına (çoğunlukla yapısal işlevselcilik

ya da normatif işlevselcilik diye adlandırılır), genellikle modern, zengin Amerikan toplumunun bir ürünü gözüyle bakılmıştır. Böyle bir toplumda, yapısal toplumsal çatışmalar büyük ölçüde elimine edilmiştir ya da kısa sürede geçecek niteliktedir ve genel bir toplumsal uyum çerçevesinde demokratik değerlere yönelik ortak bir bağlılık vardır. Parsonscı kuram, savaş sonrası konsensüsün çözülme işaretleri vermesiyle bile, özellikle Vietnam Savaşı'nın etkisi altında giderek yoğunlaşan eleştirilere maruz kalmıştır.

Parsons başından itibaren, sosyolojinin ana kurucularının çeşitli anlayışlarını bir araya toplayan birleşik bir bütün yaratarak, sosyoloji adına tamamlanmış, bütünleyici bir kuram oluşturma çabasına girişmişti ve bu çabaları özelde, Weber'in bireyciliği ile Durkheim'ın bütüncülüğünü birleştirmeyi hedefliyordu. Parsons'ın görüşlerinin odak noktası, fikirler, *değerler ve *normları ile bunların hepsinin üstündeki *toplumsal sistemlerin içindeki norm ve değerlere uyan bireysel eylemlerin bütünleşmesiyle ilgiliydi.

Parsons'a göre asıl görev, toplumsal sistemi tanımlarken soyut, genelleştirici bir kavramlar kümesi geliştirmekti. Böyle bir kavramlar kümesini değerlendirirken kullanacağımız ana kriter, kavramların akılcı bir tutarlılık içinde olmasıdır, çünkü ancak bu şekilde, dünya hakkında önermeler ortaya koymak için kullanılabilirler. Parsons ilk kitabı *The Structure of Social Action*'da (1937), klasik sosyolojik kuramcıların iradeci bir eylem kuramına yöneldiğini, insanları -seçimlerini sınırlayan bir fiziksel ve toplumsal çevre içinde- araçlar ve amaçlar arasında seçim yapan aktörler olarak tasarladıklarının görülebileceğini iddia etmiştir. Toplumsal çevrenin temel boyutlarından birisi, seçimlerimizi yapmamızı belirleyen norm ve değerlerdir. Aktörler bu bağlamda maksimum doyumu hedefler ve kendilerini bu hedefe götürecek davranışlarla ilişkileri, bir statü *rolleri sistemi içinde kurumsallaştırırlar. İşte bu, toplumsal sistemdir ve üç sistem daha doğurmuştur: bir kişilik sistemi (aktörün kendisi), bir kültürel sistem (ya da statü rollerine bağlanmış normlarla tutarlı daha geniş değerler) ve toplumun kendisini ona göre düzenlemek zorunda olduğu bir fiziksel çevre.

Parsons daha sonra karmaşık bir sistemler ve alt-sistemler modeli inşa eder. Her sistem ayakta kalabilmek için dört işlevsel öngerekliliği ya da yerine getirilmesi şart olan dört gereksinimi karşılamak zorundadır. Bunlar, uyum (fiziksel çevreye), hedefe ulaşma (hedeflerine erişmek için kaynaklarını örgütleme ve doyum elde etme aracı), entegrasyon (içsel koordinasyon biçimleri ve farklılıklarla ilgilenme yolları) ve örüntü sürdürmedir (karşılaştırmalı istikrar elde etme aracı). Dolayısıyla her sistem, bu gereksinimlerin karşılanması sürecinde dört uzman alt-sistem geliştirir. Parsons'ın en ünlü taksonomik yöntemlerinden birisinin bu olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bu yaklaşım daha sonra, basitten karmaşığa giden *evrimci bir tarih görüşü halinde geliştirilmiştir. Toplumlar daha çok amipler gibi gelişmekte, bölünme ve sonra yeniden birleşme süreçlerinden geçmektedirler. Sistemler ve alt-sistemler bir sibernetik hiyerarşi (ileri düzeyde enformasyona sahip olanlardan -norm ve değerleri de kapsayan kültürel sistem gibi-, ileri düzeyde enerjiye sahip olan denetleyici sistemlere -insanın biyolojik sistemi gibi- kadar) içinde düzenlenmiştir.

Yukarıda belirtilen dört sistem (kültürel, toplumsal, kişilik ve biyolojik) Parsons'ın genel eylem sistemi adını verdiği bir bütünü oluşturur. Burada,

her sistem işlevsel bir öngerekliliğe denk düşer. Benzer biçimde, toplumsal sistemin kendisinin de dört alt-sistemi vardır: (hiyerarşik sıraya göre) toplumsallaşma sistemi (örüntü sürdürme), toplumsal cemaat ya da toplumsal denetim kurumları (entegrasyon), siyasal sistem (hedefe ulaşma) ve iktisadi sistem (uyum). Bunların her biri, kendi başlarına, daha fazla uzmanlaşmış alt-sistemler olarak görülebilir.

Ayrıca eylemleri, toplumsal ilişkileri ve tüm sistemleri, Parsons'ın örüntü değişkenlerine -ya da alternatif çiftleri arasındaki seçimlere- göre analiz edebiliriz. Örneğin, herhangi bir ilişki içinde bu ilişkinin nesnesini benzersiz bir şey ya da bir genel sınıf örneği olarak ele alabiliriz (bu, partikülarizm ile evrenselcilik arasındaki ikilemdir); duygusal bağlılıklara dikkat edebilir ya da onları göz ardı edebiliriz (duygusallığa karşı duygusal tarafsızlık); bir şeye ya da birisine, sadece kendisine veya onunla gerçekleştirilebilecek şeye bakarak değer biçebiliriz (niteliğe karşı performans); bir nesnenin tüm boyutlarını ya da sadece tek bir boyutunu anlayabiliriz (yaygınlığa karşı özgüllük). Kurumlar, karşıt kutuplar etrafında kümelenme eğilimindedir: örneğin aile içindeki ilişkiler partikularist, duygusal, niteliğe yönelik ve yayılmıştır, fabrikada ise tipik biçimde evrenselci, duygusal bakımdan tarafsız, performansa yönelik ve özgüldür.

Tüm bu fikirler yaklaşık kırk yıldan uzun bir sürede, Parsons'ın diğer ana çalışmaları olan *The Social System* (1951), *Towards a General Theory of Action* (Edward Shils ile birlikte, 1951), *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives* (1966) ve *The System of Modern Societies* (1971) adlı kitaplarında geliştirilmiştir. Parsons'ın yapısal-işlevselciliği herhalde en iyi, toplumsal yaşamın herhangi bir düzeyini -herhangi bir analiz düzeyinde- kategorileştirmemize olanak tanıyan, geniş bir sınıflandırıcı şema şeklinde anlaşılmıştır. Bu yaklaşımının sunduğu açıklamaların işlevselci bir niteliği vardır ve Parsons'ın yapıtını hedef alan eleştirilerin çoğu da genellikle bu tür işlevselci açıklamalara yönelik eleştirilerdir. Parsons'ın çalışmalarını hedef alan eleştiriler, ayrıca, soyutlama eğilimine ve ampirik araştırmayla bağ kuramamış olmasına, toplumsal determinizmine (her ne kadar bir toplumsal eylem kuramı olsa da, nihai olarak her aktörün etkinliklerini sistemlerin belirleyeceği izlenimi vermesi), örtük tutuculuğuna ve normatif çıkarlardan ziyade maddi çıkarlara yönelen eylemin değerlendirmesini yapmadaki yetersizliğine işaret etmektedirler.

Parsonscı kuram, başka kuramlara ilginin artmasıyla birlikte 1970'lerde yok olma noktasına gelmiş, fakat ona yönelik ilgi son yıllarda yeniden canlanmıştır. Örnek olarak şu çalışmalara bakabilirsiniz: J. Alexander, "The Parsons Revival in German Sociology", der. R. Collins, *Sociological Theory 1984* (1984) ve R. Munch, "Parsonsian Theory Today: In Search of a New Synthesis", der. A. Giddens ve J. Turner, *Social Theory Today* (1987). Ancak, Amerikan ve Alman neo-işlevselcilikleri önemli ölçüde daha az sistematik ve orijinal işlevselciliğe göre çok daha fazla açıktır. *Ayrıca bkz.* **denge; eylem kuramı; evrimsel evrenseller; hasta rolü; konsensüs; normatif düzen; okul sınıfı; toplumsal entegrasyon ve sistem entegrasyonu; yapısal farklılaşma.**

parti, siyasal (*party, political*) *bkz.* **siyasal partiler**

partizanlıktan sapma (*partisan dealignment*) *bkz.* **oy kullanma davranışı**

parya grubu (*pariah group*) Dar anlamda parya, tabakalaşmayı kapsayan *kast sistemi içinde bulunan, dokunulamayan ya da kast grupları dışında kalan kişileri anlatır. Fakat çoğu kez daha genel anlamda aşağılama amacıyla ve yabancılar için kullanılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **dışlama.**

pasif direniş (*passive resistance*) 1930'lar ve 1940'larda Mahatma Gandhi'nin Hindistan'da Britanya yönetimine karşı kampanyasıyla öncülüğünü yaptığı, otoriteye karşı şiddet içermeyen bir direniş taktiği. Pasif direniş, o zamandan itibaren azınlıkların çoğunluk üzerinde ahlâki bir baskı kurmakta kullandığı ve benimsenmiş bir yöntemdir. 1968'de Çekoslavakya'da başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da, 1955 ile 1964 arasında binlerce eylemci ABD'nin güneyinde ırk ayrımcılığını ihlal ettikleri için tutuklandığında Amerikan Medeni Haklar Hareketi bünyesinde büyük bir başarı elde edilmiş ve bu başarılar 1964'de kabul edilen Medeni Haklar Yasası'yla doruk noktasına ulaşmıştır. Pasif direniş yöntemine, barış hareketleri, nükleer güç karşıtı hareketler ve kürtaj karşıtı hareketler tarafından da yaygın biçimde başvurulmuştur. Pasif direnişte, genel olarak, kamuya ait ya da girilmesi yasak olan yerleri işgal eden ve gözaltına alınsalar ya da yetkililerin başka müdahaleleriyle karşılaşsalar bile şiddete hiçbir şekilde başvurmayan protestocu gruplar görülür. Bu eylem biçiminin asıl gücü ahlâkidir. Yarattığı görüntüler *medya aracılığıyla kamuoyunu yönlendirebilir ve siyasetçiler ile erki elinde bulunduran kesimlerde suçluluk duygusuna ve kafa karışıklığına yol açabilir. *Ayrıca bkz.* **sivil itaatsizlik.**

pasif işçi tezi (*passive worker thesis*) *bkz.* **kadercilik**

patoloji (*pathology*) Organik hastalıkların, bu hastalıkların nedenleri ve semptomlarının bilimsel yollarla incelendiği dal. Öte yandan patolojik sözcüğü, hastalığa yakalanma ve anormalliği de akla getirdiğinden, en açık biçimde "psikopat" teriminin yaygın biçimde kullanılması sonucunda *psikiyatri ve *kriminolojinin belli dallarına kadar uzanmıştır. Patoloji sosyolojide (ve bilhassa Émile *Durkheim'ın çalışmalarında) öncelikle sapkınlık ve toplumsal sorunlara ya da "toplumsal hastalıklar"a paralel olarak ele alınırken, *toplumsal patoloji nosyonuyla iç içe geçtiği de görülmüştür (örneğin bkz. E. Lemert, *Social Pathology*, 1951 ve B. Wootton, *Social Science and Social Pathology*, 1959).

patoloji, toplumsal (*pathology, social*) *bkz.* **toplumsal patoloji**

patrimonyalizm (*patrimonialism*) Max *Weber'in *Ekonomi ve Toplum*'da (*Economy and Society*, 1922) tanımladığı bir siyasal *tahakküm biçimi. Patrimonyalizmde otorite, hanedan ailesinin kullandığı kişisel ve bürokratik güce dayanır; bu güç resmi olarak keyfidir ve hükümdarın doğrudan denetimi altındadır. Bu son kısıtas şunu gösterir: Tahakküm, hiçbir bağımsız güç tabanı bulunmayan köleler, paralı askerler, askere alınmış diğer kimseler ya da diğer gruplarla (geleneksel toprak sahibi aristokrasi olmamak kaydıyla) doldurulan bir siyasal aygıt aracılığıyla sağlanır. Patrimonyal iktidar, iktidar araçlarını bu şekilde denetleyerek, otoritesini kullanmasına karşı getirilen geleneksel sınırlamalar pahasına, geleneksel kişisel inayet ve lütuflarını genişletebilir. Hükümdarın takdir yetkisinde son derece büyük bir genişleme görüldüğünde ise, patrimonyal otorite Weber'in "sultanizm" diye adlandırdığı olguyla hemen hemen aynı düzlemde buluşur. Weber patrimonyal

bürokrasilere örnek olarak bazı Afrikalı ve Doğulu toplumları (Çin İmparatorluğu çok açık bir örnektir) gösterir ve bunların, muhalif görüşlerin ifade edilme aracı olarak yalnızca saray isyanları kaldığından, göreli olarak istikrarsız sistemler olduklarını ileri sürer. Yine Weber'e göre, "akılcı-hukuksal" bir *devlet ve *bürokrasinin olmaması da, söz konusu toplumlarda modern (Batı tipi) kapitalizmin gelişmesinin önündeki önemli engellerden birisidir.

patron-klient ilişkisi (*patron-client relationship*) Patron-klient ilişkisinin doğuşu, bir ölçüye kadar Roma İmparatorluğu'ndaki pleblerin soylulara bağlılığına dayandırılabilir. Öte yandan bu ilişkinin, Orta Çağlarda Avrupa'da yaygın biçimde rastlanan ve *serflik sistemi içinde daha açıkça görülmesi mümkündür. Antik Yunan ve Roma toplumlarının çöküşünü takip eden çeşitli toprak kiralama sistemlerinin ortak bir özelliği vardı: Bu topraklarda çalışanların büyük kısmı özgür değildi. Hem toprağa hem de onu kiraya veren toprak beylerine hizmet etme yükümlülüğüyle bağlıydılar. Avrupa'daki serflik sistemi, bir otorite sistemi olmanın ötesinde, ekonomik bir uyarlamaydı. Bir derebeyinin prestiji, olabildiğince çok sayıda serfi ve bağımlı kiracıyı koruması altına almasına bağlıydı: Çünkü bu prestij, beraberinde askeri bir kapasite ve siyasal gücü getirmekteydi.

Serflik sistemi hukuksal düzenlemelerle yerleştirildiğinden, kiracıların bağımlılığı, ekonomik ve dinsel bağların iç içe geçtiği ilişkiler üzerinden sağlanıyor, "patronaj" ve "himaye" terimleriyle ifade ediliyordu. Siyasal ve ekonomik bakımdan güçlü olan patron (genellikle bir toprak beyidir) ile daha güçsüz durumdaki klient arasındaki ilişki böyle kuruluyordu. Bu ilişki iki taraf için de toplumsal bakımdan gerekli ve şerefli bir nitelikte görülse bile, eşitsiz bir ilişki olması nedeniyle güçlü bir *sömürü kaynağıdır. Örneğin iki aile arasında kurulan bu türde bir bağ, onları kuşaklar boyunca birbirine bağlayabilir ve klienti özünde bir esir konumunda tutan birikmiş borçlar yüzünden iyice pekişebilir.

Patron-klient ilişkisini oluşturmanın ekonomik araçlarının temelleri, neredeyse her zaman toprak mülkiyeti sistemlerinde (örneğin, ortakçılık) bulunur. Klient ailelere patron tarafından, kötü günlerinde yardım olarak borç para, tohum ya da mal verilebilir ve bunun karşılığında, çoğunlukla, klient ailenin üyelerinin ücretsiz emeğinden yararlanılır. İlk bakışta cömertçe görünse bile, bu ilişkinin asla ödenemeyecek borçlar yarattığı ortadadır. Hem ulusal hem uluslararası kanunlarla yasaklanmış olmasına rağmen, özellikle Hindistan'da yaygın olan borç köleliği sistemlerinin (bazen rehinli emek adı da verilir) temelinde yatan faktörlerden birisi budur.

Patron-klient bağları, *feodal Avrupa'daki toprak mülkiyeti ve tarımsal üretim sisteminin temeliydi ve Kuzey Akdeniz ülkelerinde hâlâ uygulanmaktadır. Örneğin *Clienteliamo*, boydan boya tüm Güney İtalya'da değişik biçimlerde uygulanan sözleşmeli ilişkilerin temelidir. Özü aslında sabit ve sözleşmeye dayalı değil, daha çok informel ve esnektir. Yüz yüze kurulan bir ilişkidir ve pek çok yazar, patronun dışarıya dönük siyasal faaliyetlerine verdikleri destek dolayısıyla klientlere bir siyasal güç atfederek bu ilişkinin önemini vurgular.

Latin Amerika'nın fatihleri ve sömürgecileri feodal Avrupa'nın pek çok değeri ve yasal kurumlarını (patron-klient ilişkisi dahil olarak) bu bölgeye ithal etmiştir. Roma Katolikliğinin Latin toplumlarında egemenliği, bu asimetrik siyasal ve ekonomik sistemi *compadrazgo* ya da manevi anne-babalık

diye bilinen sisteme bağlar. Vaftizle kurulan manevi anne-baba-çocuk ilişkisi, aslında iki büyükler kümesi, biyolojik anne-baba ile manevi anne-baba arasındaki bağdır. Sistematik *compadrazgo*'da çocuk, manevi huzurunu sağlayacak bir manevi anne-babayla, ekonomik ve siyasal bakımdan daha güçsüz olan doğal anne-babasını birbirine bağlar. Ortak ebeveynlik bağları bir kere kurulduktan sonra, doğal ebeveynlere, maddi yardım ve yasal destek için manevi babaya başvurma hakkı tanır. Buna karşılık, onlar da manevi babanın siyasal faaliyetlerini destekleme ve ihtiyaç duyduğunda onun adına çalışma yükümlülüğünü üstlenirler. Bir manevi baba olmak, ekonomik ve siyasal avantajların yanı sıra prestij de sağlar. Her ne kadar patron-klient ilişkisi terimi *compadrazgo* içinde ya da hakkında sürekli kullanılmıyorsa da, ona açık bir biçimde uygulanmaktadır.

Compadrazgo, gerçek akraba ağının genişletilmesine olanak tanıyan kurgusal bir akrabalık biçimidir. Arap dünyasında, akrabalık üzerine kurulu ağlardan modern devletlerin daha karmaşık ilişkilerine geçiş de, Latin toplumlarında ekonomik sömürüyle karakterize edilen biçimi kadar kuvvetli olmasa bile, kapsamlı siyasal patronajın damgasını taşımaktadır. Patron-client ilişkisinin asimetrisini vurgulamalarına rağmen bu alandaki yazarlar, siyasal içerik (patronun kültürel aracı rolü ve parasaldan çok ahlâki yükümlülükler sistemi) üzerinde yoğunlaşırlar. Klientler zengin olabilirler, ama bir klient olduklarını gösteren hukuki statüleri değişmez.

"Dengeli olmayan dostluk"un bu biçiminin antropolojik değerlendirmeleri için bkz. Julian Pitt-Rivers, *The People of the Sierra* (1954) ve Michael Kenny, *A Spanish Tapestry* (1961).

pazar *(market) bkz.* **piyasa**

Pearson katsayısı *(Pearson coefficient) bkz.* **ilişki katsayıları**

pedagoji *(pedagogy)* Öğretme bilimi ya da sanatı. Bazı eğitim sosyologları, eğitim tekniklerini konu alan ilke ve yöntemlere gönderme yaparak "pedagojik pratikler" terimini kullanır ve ifade edilen (öğretmenin kullandığını iddia ettiği) pedagoji ile öğretmenin pratikte gözlemlenen pedagojisi arasında bir ayrım yaparlar. İfade edilen pedagoji, çocuğun ihtiyaçları ve özerkliğini vurgulayarak daha özgür (ya da "ilerici") olabilirken, gözlemlenen pedagoji (bir profesyonel olarak öğretmenin otoritesi ve uzmanlığını korumayı hedeflemesinden dolayı) tutucu niteliktedir. Dolayısıyla bu ayrım, resmi müfredat ile gizli müfredat arasındaki ayrımla da paralellik içindedir.

Peirce, Charles Sanders (1839-1914) *Pragmatizm ve *göstergebilimin kurucularından birisi olduğu halde, çalışmaları genelde bu iki gelenek tarafından da ihmal edilmiştir. Pierce açısından pragmatizm bir hakikat kuramı değil, bir anlam kuramıdır. Göstergebilimsel yazılarında ise, *etnometodolojik tüm dillerin "dizinsellik"i ilkesinin temelini oluşturan "dizinsel göstergeler" fikrini, bir simgenin değişik bağlamlarda değişik anlamları olabileceği önermesini ortaya atmıştır.

pekiştirme *(reinforcement) bkz.* **koşullan(dır)ma**

personel yönetimi *(personnal management)* Eleman istihdam eden organizasyonlar içinde, personel seçimi ve işe alma, eleman yetiştirme, performans değerlendirmesi, kariyer gelişimi, disiplin kayıtları, emeklilik öncesi yönlendirici çalışma, eşit fırsat politikaları, ücret pazarlığı ve endüstriyel ilişkiler konusunda sorumluluğu olan bir işlev. Küçük organizasyonlarda bu

işlevler yönetimin başka sorumluluk alanlarıyla birleştirilebilir; büyük organizasyonlarda ise, personel politikalarının belirlenmesi, yürürlüğe konması ve iş yasasındaki gelişmeleri takip etmeyle ayrı bir özel departman ilgilenebilir. Personel yönetimi için son yıllarda yeni, alternatif bir terim olarak "insan kaynakları yönetimi" kullanılmaya başlanmıştır ve bu terim, emek yoğun hizmet sektöründe personelle ilgili sorunların öneminin arttığına işaret etmektedir.

peşin satılık ürün, peşin satış amaçlı üretim (*cash crop, cash-crop production*) Peşin satılık ürün, geçim amacıyla ya da takas yoluyla değiştirilmekten ziyade, yalnızca paraya dayalı bir piyasada satılmak üzere yetiştirilen bir tarım ürünüdür. Peşin satış amaçlı üretimi, pazar için sadece tek bir ürünün üretilmesini gerektirebilir ve bu şekilde, çiftçilerin temel ihtiyaçlarını karşılayacak kadar gelir elde etmelerinin bu ürünün başarısına bağlı olması sonucunu doğurabilir.

Peter ilkesi (*Peter principle*) Çalışanları, yeterlilik ve randımanlarının üstündeki bir düzeye çıkarma eğilimini ifade eden bir ilke; herhangi bir örgütlenmenin üst kademesinde yetersizlik doğuran bir süreç.

Phillips eğrisi (*Phillips curve*) İktisatçı A.W. Phillips *Economica* (1958) dergisinde yayınlanan "The Relation Between Unemployement and the Rate of Change of Money Wage Rates in United Kingdom, 1861-1957" başlıklı ünlü makalesinde, incelediği dönem (1861-1957) boyunca Britanya'da *işsizlik ile ücret *enflasyonu arasında ters bir ilişki gözlendiğini ileri sürmüştür. Ücretlerdeki değişim oranı, düşük işsizlik koşullarında yüksek, yüksek işsizlik koşullarında ise düşük (hatta negatif) olma eğilimindeydi. Phillips eğrisi bu doğrultuda, tam istihdamın sağlanmasının zorunlu olarak bir miktar enflasyon yaratacağını ve enflasyonun muhtemelen yalnızca işsizliğin çoğalmasıyla düşürülebileceğini göstermektedir. Bu iddia ekonomik tartışmaların çoğunda gündeme gelmiş ve ekonomik politika hedefleri ile sıfır enflasyon arasında yapılan bir seçimin sonuçlarını hesaplamanın mümkün olduğunu ileri sürerek, yirmi yıl boyunca izlenen politikalara arka plan sağlayan yerleşik bir düşüncenin parçasını oluşturmuştur. Bununla birlikte, argümanın özünde yer alan istatistiki ilişkinin geçersizliği 1970'lerde (Britanya ve başka yerlerde) açıkça gösterilmiş ve *monetarist enflasyon ile işsizlik raporlarıyla birlikte bu yorum çürütülmüştür.

Piaget, Jean (1896-1980) Bireylerin, dünya tarafından *koşullandırılmak bir yana, bilakis dünyayı aktif biçimde anlamlandırdıklarını iddia ederek, insanın zihinsel gelişimi kuramlarına önemli ve farklı bir katkı yapan İsviçreli psikolog.

Piaget, çocuklar üzerinde uzun seriler halinde deneyler yürütmüş ve bu deneyler sonucunda insanların ardışık bilişsel gelişim aşamalarından geçtiği sonucuna varmıştır. Her biri kendine özgü mantığıyla karakterize edilen ve belirli zihinsel vasıfların gelişimiyle ilişkili olan dört ayrı bilişsel gelişim evresi vardır: Duyusal-devimsel evrede (doğumdan yaklaşık on sekiz aylık olana kadarki dönem) çocuk, ayrı bir nesne olarak varolduğunu bilmez ve bu yüzden, kendi *benliği, eylemleri ile oynadığı dışsal nesneler arasında bir ayrım yapamaz. Zekâsını yalnızca çevresiyle olan duyumsal ve fiziksel ilişkisi çerçevesinde dışa vurur. İşlem öncesi evre (yaklaşık olarak iki yaşından yedi yaşına kadar olan dönem), *dilin giderek daha rahat kullanılması

ve o anda orada varolmayan somut nesneler hakkında düşünebilme becerisinin yanı sıra aşırı ego-merkezcilikle karakterize edilir. Gelişmenin bu evresinde çocuklar, ötekilerin rollerini üstlenemezler. Ayrıca, nedensellik, nitelik ve ağırlık gibi soyut kavramları anlayamazlar. Çocuklar, somut işlemler evresinde (yaklaşık olarak yedi yaşında başlayıp on bir ya da on iki yaşında sona eren dönem) nesneleri sınıflandırmaya başlar, ötekilerin rollerini üstlenebilir ve neden ile etkinin doğasını anlayabilirler, ama gerçek olaylar ya da aşina oldukları belirli imgelere başvurmadan soyut kavramlar hakkında düşünmede hâlâ güçlük çekerler (bu evreye "somut" işlemler denmesinin nedeni budur). Son olarak, formel işlemler evresinde (on iki yaş sonrası) genç çocuk, kendine ait sınıflandırma sistemleri yaratabilmekte, dolayısıyla biçimsel ve soyut düşünebilmektedir. Ergenlik çağındaki gençler, genel kuralları belirli sorunlara uygulayabilir, öncüllerden mantıksal olarak sonuçlar çıkarabilir, *kuramlar ve *kavramlar çerçevesinde düşünebilirler. Ne var ki tüm yetişkinler bu nihai evreye gelemezler, çünkü pek çok kişi soyut kavramları anlamada güçlük çeker ve bu yüzden somut işlemler evresinin ötesine geçmez. Soyut düşünme, bireyi biçimsel bilişsel akıl yürütmeye iten bir toplumsal çevreye bağımlıdır: Zihnin içsel süreçleri yalnızca toplumsal etkileşim aracılığıyla gelişir. Piaget, bilişsel gelişimin çeşitli evrelerinin değişik kültürlerde aynı olduğunu; buna karşın, kültürlerin içerikleri çeşitlilik gösterdiğinden, insanların her evrede öğrendiği belirli inançların zaman ve mekâna göre değişebileceğini ileri sürmüştür. Eğer insanı saran kültür, neden ve etkinin büyüden kaynaklandığını öğretiyorsa, bireyin dünyayı bu gözle yorumlayacağı da açıktır.

Piaget'nin zihinsel gelişme ve gelişimsel aşamalar yaklaşımı *bilişsel psikolojide önemli bir etki yapmıştır. Bilme yetisinin davranışsal boyutlarıyla (örneğin, kısa süreli bellek) ilgilenen diğer psikologlardan farklı olarak Piaget, bilginin tanımı ve kategorileştirilmesine ilişkin *epistemolojik soruların altını çizmiştir. Ayrıca çocuğun zihinsel gelişimine dair kuramları, bazı öğretmenler ve eğitimcilerin çocuklara yönelik öğretme yöntemlerine dahil edilmiştir. Piaget'nin kapsamlı yazılarının çoğu bugün İngilizceye çevrilmiş durumdadır (bkz. der. H. E. Gruber ve J. J. Voneche, *The Essential Piaget–An Interpretive Reference and Guide*, 1977).

pilot inceleme (*pilot study*) Esas alan çalışmasından önce başvurulan ve araştırma tasarımının yararını test etmekte kullanılan herhangi bir küçük ölçekli araştırma aracı (anket, deney ya da görüşme programı gibi). Pilot incelemeler, boyut ve nitelik olarak değişiklik gösterir. Büyük ölçekli bir *anket araştırması için kullanılan görüşme programları, konuyla ilgili topluluğun önemli bir alt-örneklemine (muhtemelen 500 denek kadar) kılavuzluk edebilir. Öte yandan derinlemesine görüşme teknikleri, yeterli olacak biçimde yalnızca birkaç tanıdık ya da arkadaş üzerinde yürütülebilir. Kantitatif sosyologlar ve toplumsal anket araştırması kuruluşları, araştırma tasarımındaki lojistik ve analitik güçlükleri (birden fazla anlama gelebilen sorular, yanlış yönlendirme, anketin yanıtın içeriğini süzmesi, kodlanamayan yanıtlar ile seçenekleri arasında hiçbir farklılık görülmeyen maddeler dahil olmak üzere,) saptayıp gidermek üzere, pilot incelemeyi yürüten görüşmecilerin bulgularının aktarılıp değerlendirilmesini isterler. Bu güçlüklerin önemli bulunması halinde, orijinal tasarımda

yapılan düzeltmelerin etkin olduğunu ispatlamak amacıyla ikinci bir pilot incelemeye gerek duyulabilir.

Pitt-Rivers, A. Lane-Fox (1827-1900) Britanya ordusunda general, toprak sahibi, arkeolog, antropolog ve hükümet müfettişi gibi unvanları olan, tartışmalı ve eksantrik bir aristokrat. Yaptığı kazılar sonucunda Britanya'da kırkın üzerinde klasik siteyi ortaya çıkardığı için "bilimsel arkeolojinin babası" diye adlandırılır. Pitt-Rivers, aynı zamanda bir antropolog ve kademeli *evrim öğretisini savunan bir Charles Darwin izleyicisiydi.

piyasa (pazar) (*market*) Piyasa, hem iktisatta hem de sosyolojide iyi tanımlanmış bir metanın alıcılar ile satıcılar arasındaki mübadelesinin gerçekleştiği bir alan olarak anlaşılır. Bu metalar iki çeşittir: mallar ve hizmetler. Üretilen ve satın alınabilen metaların toplam miktarı, meta arzı biçimde, satın alınabilecek toplam meta miktarı ise meta talebi biçiminde adlandırılır. İnsanların ihtiyaçlarının sonsuz olma potansiyelinden dolayı, piyasa araştırmalarında talebin efektif olmasının, yani para ya da satın alma gücüyle desteklenmesi gerektiğinin altı çizilmelidir.

Bir piyasanın mutlaka fiziksel bir mekâna (borsa örneği gibi) ihtiyacı olmadığına dikkat edilmelidir. Piyasa, alıcılarla satıcıları bir araya getirmek için yapılan bir düzenlemedir. Telekomünikasyon ağlarındaki ilerlemeler iletişimi o kadar hızlandırmıştır ki, finansal piyasalar ve meta piyasalarının sınırları bugün artık uluslararası bir kapsama ulaşmıştır. Avrupa Ekonomik Topluluğu ya da öneri aşamasındaki Latin Amerika Ekonomik Topluluğu gibi bölgesel siyasal inisiyatiflerin asıl amacı, mal ve hizmetler için daha geniş, bütünleşmiş piyasalar yaratmaktır.

Anadamar iktisadi kuram, çoğunlukla, piyasadaki rekabetin kusursuz olduğunu varsayar. Başka bir deyişle, piyasada, insanların piyasa fiyatını belirleyen süreç üzerinde usulsüz etki yapmalarını engelleyen çok sayıda alıcı ve satıcı vardır. Tam rekabetin, arz ve talebin -eğer tüm katılımcılar akılcı şekilde hareket ederse metanın göreli azlığına ve üreticiler tarafından arz edilen, tüketiciler tarafından satın alınan metanın rekabetçi etkinliğine göre artacak ya da düşecek olan- geçerli fiyat üzerinden birbirlerini ayarlamalarına yönelik temel bir eğilim sağladığı iddia edilir. Ayrıca rekabet, piyasalar arasındaki ilişkileri de açıklar: Tüm ürünler, tüketicilerin sınırlı satın alma gücünü paylaşmak, tüm üreticiler de sınırlı toplam hammadde, makine, emek ve sermaye yatırımı stoğu için birbirleriyle rekabet halindedirler. Dolayısıyla, üreticiler ya da tüketicilerin akılcılıktan uzaklaşmaları halinde, rekabetçi süreç onları piyasanın dışına atarak cezalandıracaktır.

Piyasa ekonomileri, bireysel tüketiciyi üretim üzerinde sözü geçen bir konuma yerleştiriyor gibi görülür. Her birey esas olarak kendi üretici etkinliğinden elde ettiği gelirini kullanarak, yani gelirini, piyasada bulunan çeşitli mal ve hizmetler arasında bölüştürme yoluyla kendi arzu ve tercihlerini ifade eder. Bu iktisadi kuram, yurttaşı (seçmen olarak) eğitim hizmetleri, silahlar ya da sanat gibi kamusal mallar üzerinde nihai otorite olarak gören siyasal kuramla ilişkilendirilir. Dolayısıyla, piyasa sisteminin özünde demokratik olduğu iddia edilir.

Piyasa yalnızca mal ve hizmetleri tahsis etme yöntemi değildir, çünkü aynı sonuç, merkezi bir planlamayla da elde edilebilir. İktisattaki en uzun süreli tartışmalardan birisi, bunlarda hangisinin daha etkin bir yöntem olduğu üzerinedir. *Sosyalist ülkelerin *komuta

ekonomileri bu doğrultuda *kapitalist ülkelerin piyasa ekonomileriyle karşılaştırılır. Serbest ekonomi ya da serbest teşebbüs ekonomisi de denilen piyasa ekonomisinde, üretim, dağıtım ve mübadele etkinliklerinin büyük kısmı, hükümetten ziyade bireyler ya da özel şirketler tarafından yönetilir ve hükümetin müdahalesi en az düzeyde tutulur. Bazen, merkezi veya yerel yönetimlerce para sağlanan ve organize edilen erzak dağıtımında, sağlık hizmetlerinde ve eğitim hizmetlerinde istisnalar yapılmaktadır. Bu durumun *karma ekonomi terimiyle karşılanması daha uygun görünmektedir.

Piyasaların bazı apaçık dezavantajları olduğu fark edilmiştir. Örneğin, dönemsel olarak kaynakların tam kullanılamadığını gösteren *ticari çevrimlerle karşılaşılması bunu gösterir. Eksik faydalanma emek açısından *işsizlik anlamına gelir, işçilerin yaşam standartlarını tehdit eder ve iktisadi açıdan olduğu kadar geniş çaplı toplumsal etkilere de neden olabilir. Denetlenmeyen bir piyasa sistemi, pazarda satılan mal ve hizmetlerle birlikte arzu edilmeyen sonuçlar da üretir. Bunun günümüzdeki klasik örneği, atık maddelerin atmosfere, nehirlere ve denizlere gitmesiyle oluşan çevre kirliliğidir. Piyasaların ahlâkı yoktur. Silah üretimi ve satışı, temel sağlık hizmetlerinden yararlanma, bilimsel araştırmalar, sanatsal ürünler ve dini hizmetler tümüyle onlara yönelik talep tarafından belirlenmektedir. Pek çok toplumun, piyasanın ahlâki olmayan işleyişiyle tam bir tutarlılık arz etmeyen ve tamamen onun hizmetinde olmayan değer sistemleri vardır; dolayısıyla söz konusu piyasa sonuçları kimi zamanlar toplumsal bakımdan kabul edilemez bulunabilir. Bu gibi dezavantajlar, piyasanın işleyişinin pratik kusurlarından bir ölçüde ayrı tutulur. Örneğin, alıcılarla satıcılar arasında kusursuz bir bilgi alışverişi mümkün olduğunda ve böylece metalara olan talep ile onların arzı, fiyatlar bir *dengeye erişene kadar birbirlerini etkilediğinde, piyasaların en iyi biçimde işlediği varsayılır. Pratikte, piyasa hakkında tam bilgilere ulaşmak ya mümkün değildir (çünkü böyle bir şey sadece orantısız harcamalar karşılığında mümkün olabilir) ya da piyasadaki aktörler arasında eşitsiz bir şekilde dağıtılmıştır.

Az sayıda sosyal bilimci kusursuz rekabet nosyonunu tamamen benimser ve bu yüzden, ampirik dünyanın rekabetçi ideali destekleyip desteklemediğinin sistematik bir değerlendirmesini geliştirme çabası, iktisat ile sosyoloji arasında verimli bir işbirliği alanı oluşturur. İktisat bilimi, başlangıçtan itibaren, herhangi bir hükümet tarafından ortaya konulan ve düzenlenmemiş iktisadi işlemlerin etkilerinin yerine, (tek bir toplumda bile olsa) kaynaklara ve metalara siyasal düzeyde el koyma arayışındaki iktisadi süreçlerin çarpıklıklarının peşinde olmuştur. Ancak, ekonomik güç ve çıkar üzerindeki *tekel konumundan veya benzer yoğunlaşmalardan dolayı, ya da kültürel ve idari engeller yüzünden bazı sapmalar ortaya çıkmıştır. Bu konuların tamamı, *iktisadi yaşam sosyologlarının başlıca ilgi konularıdır. Gelgelelim, iktisadi kuram ile toplum kuramını birleştirme çabalarına gerçek anlamda yalnızca *emek piyasası araştırmalarında rastlanmaktadır. Bu genellemeye uymayan az sayıdaki istisnadan birisi, iktisadi felsefe, iktisadi antropoloji, iktisadi psikoloji ve iktisat sosyolojisinden çıkardığı malzemeyle piyasa ekonomisi literatürünün kapsamlı bir eleştirisini yapan Robert E. Lane'in *The Market Experience*'ıdır (1991). Lane bu araştırmasının, yukarıda sayılan dalların piyasa iktisadının güçlü bir eleştirisini yaptığını gösterdiğini iddia etmiş, özellikle, piyasa iktisadının iki büyük

öncülünün hatalı olduğuna dikkat çekmiştir: Birincisi, çalışma (anadamar iktisat kuramına karşıt biçimde) faydasız değildir, aslında yaşam boyu tatminin iki ana kaynağından birisidir; ikincisi, parasal gelir, çalışmaya katlanmanın karşılığı olarak bir fayda kaynağı sunmasına rağmen, kişinin mutluluk duygusuna çok az katkıda bulunmaktadır.

piyasa, emek (*market, labour*) *bkz.* **emek piyasası**

piyasa araştırması (*market research*) Zevkler, değerler ve algılamalar; kişiye, aileye ve komşuluğa özgü özellikler; bireysel tüketicilerin (ya da bireysel müşterilerin) donanım ve hizmetleri satın alma davranışları üzerine yapılan kalitatif ve kantitatif araştırmalar. Bazı büyük şirketlerin kendi piyasa araştırması bölümleri olmasına karşın, piyasa araştırmaları genellikle bu konuda uzmanlaşmış kuruluşlar tarafından yapılır. Ayrıca, anlaşmaya bağlı olarak akademik araştırmalarla (örneğin, geniş ölçekli anketler) ilgilenen piyasa araştırma şirketleri de vardır.

piyasa ekonomisi (*market economy*) *bkz.* **kapitalizm; piyasa**

piyasa konumu (*market situation*) *bkz.* **sınıfsal konum**

piyasa sosyalizmi (*market socialism*) *bkz.* **komuta ekonomisi**

planlı ekonomi (*planned economy*) *bkz.* **komuta ekonomisi**

plantasyonlar (*plantations*) Plantasyon ekonomileri, Avrupa'nın ekonomik ve toplumsal yayılması sırasında, özellikle Latin Amerika ve Güneydoğu Asya'da gelişmiştir. Tropikal ya da astropikal yerlerdeki plantasyonlarda, büyük ölçekli, sınırlı ihraç alanı olan ve temel gıda maddelerine yönelik bir üretim yapılır.

Plantasyonun geleneksel biçimi *köle emeğiyle bağlantılıydı. Pek çok örnekte ortaya çıkan sosyo-ekonomik sistem, yabancı sermaye yatırımı ve zenginliğin periferiden merkeze transferi dolayısıyla sömürge örgütlemesiyle aynı kapsamda görülüyordu. Tarihsel değişimler, emek yoğun tarımdan (çoğunlukla göçmen ya da başka türde vasıfsız köle işçilerin yaygın biçimde kullanıldığı) sermaye yoğun tarım endüstrisi şirketlerine kadar uzanan çok çeşitli plantasyon biçimlerinin doğmasına yol açmıştır. Genelde plantasyon tarımına, emek, toprak ve gelişmekte olan ulusları sömüren bir mekanizma gözüyle bakılmaktadır.

plasebo (*placebo*) Hiçbir etkisi olmayan bir tedavi şekli. Deneysel araştırmalarda bir kontrol grubuna, etkileri incelenen tedavilerin yerine uygulanır. Tabii bu yöntemin kullanılmasına sadece tıbbi araştırmalarda rastlanır; toplumsal araştırmalarda bir deney grubu üzerinde plasebo deneyiminin ya da tedavinin uygulandığı çok enderdir. Tıbbi bir ortamda, bir hastayı yatıştırmak amacıyla (başka bir ifadeyle, tedavinin gücüne duyulan inanca bağlı olan yararlı etkilerin -plasebo etkisi- görülebilmesi için), ona farmakolojik bakımdan bilinen etken maddesinin içinde olmadığı bir ilaç verilir.

Plasebo, genellikle, yeni iyileştirici maddelerin aktif bileşenlerinin terapötik etkisini değerlendirmeye yarayan kontrol araçları olarak kullanılır. Tesadüfen seçilen deneklere, aynı hastalığa yakalanmış diğer hastalara da uygulanan etkisiz plasebonun yanı sıra, böyle bir deneysel tedavi uygulanır. "Çifte körlük" diyebileceğimiz bu örnekte, ilaçların aynı şekilde görünmesi sağlandığı için, bilgilerini hastalara aktararak deneyi anlamsızlaştırmaması amacıyla hangi hastaya hangi tedavinin uygulandığını tedaviyi yöneten kişi dahi bilmez.

Poisson dağılımı (*Poisson distribution*) Deprem gibi ender olarak gerçekleşen olayların ya da bir olayın gerçekleşme olasılığının çok düşük olduğu durumların incelenmesinde kullanılan bir olasılık dağılımı. Bazı durumlarda *iki şıklı dağılıma yakın tahminlerde bulunur, fakat bunun gerçekleşmediği durumlarda sonuçlar son derece eğimlidir.

Polanyi, Karl (1886-1964) Avusturya doğumlu, etkin ve uluslararası çapta ün yapmış bir iktisat tarihçisi. Polanyi, Avrupa'nın büyük bir bölümü ile ABD'de dersler vermiş ve ampirik çalışmalarının *neo-klasik iktisat kuramının pek çok varsayımını temelden sarsması nedeniyle, sosyoloji üzerinde oldukça zengin ve kalıcı bir etki yapmıştır.

Polanyi'nin en çok bilinen eseri - önsözünü Robert M. *MacIver'ın yazdığı- *Büyük* Dönüşüm'dür (*The Great Transformation*, 1944). Bu eserde, iki dünya savaşının nedenlerini, 1930'lardaki ekonomik bunalımı ve yirminci yüzyılın ortasındaki "yeni düzen"in temellerini belgelemeyi hedefler ve "dünya pazarı"nın ortaya çıkmaya başlamasının sonuçları ile toplumun kendisini bu sonuçlardan nasıl korumaya çalıştığını ele alır. Polanyi, ekonominin, iktidarın aşırı derecede yoğunlaştığı, ekonomik karar alma süreçlerinin insan kontrolünden çıktığı ve insanın saygınlığı ile özgürlüğünün tehdit altına girdiği bir noktaya gelmesine karşı uyarılarda bulunmuştur. Egemen olan ekonomizm, toplumsal ahengin temelini sarsarak toplumu yok edebilecek bir potansiyel taşıdığından, yapılması gereken, ekonominin *geleneksel toplumlardakine benzer *toplumsal denetim ilişkileri içine yerleştirilmesidir.

Polanyi, diğer önemli çalışmalarında (özellikle yazarlarından biri olduğu *Trade and Markets in the Early Empires*, 1957 ile ölümünden sonra yayınlanan *The Livelihood of Man*, 1977), özgürlük ve adaletin ayrılmaz derecede serbest piyasaya bağlanmış olmasına itiraz ederek ve herhangi bir toplumdaki ekonomik süreçlerin zorunlu olarak kültürel, siyasal ve toplumsal kurumlarca şekillendirildiği başka yollar bulunduğunu belgeleyerek, *liberalizmin tözcü diye adlandırılan bir eleştirisini geliştirmiştir.

Polanyi gerçek bir disiplinlerarası akademisyendi. Onun çalışmaları, en son olarak, *komünizmden *piyasaya geçişte bir "Üçüncü Yol" olasılığının irdelendiği tartışmaların parçası haline gelmiştir. Pek çok Batılı danışmanın ortaya koyduğu biçimiyle tüm dizginlerinden kurtulmuş piyasa iktisadı, bazı Doğu Avrupalı sosyal bilimciler ve politika belirleyiciler tarafından, Polanyi'nin bir dizi tarihsel örnek aracılığıyla belgelediği türde, kendi kendini düzenleyen piyasayla ilişkili problemler yaratması muhtemel bir olgu sayılmaktadır. "Ekonomi mantığı" ile "toplum mantığı" arasındaki karşıtlık, özellikle korumacı devletten kurtulup, birdenbire piyasaya hızlı geçişin belirsizlikleriyle yüz yüze gelen komünizm sonrası toplumlarda tüm keskinliğiyle hissedilmiştir.

politika araştırması (*policy research*) Esas ilgisi üniversite dışı gruplar olan (fakat sonuçları pratikte akademik takipçilerinin de ilgisini çeken) sosyal bilimsel araştırma yöntemi. Politika araştırmaları büyük ölçüde sosyal bilimsel bulguları, bir müşteri tarafından ortaya konan problemlerin çözümüne uygulamaya çalışır ve bu tür uygulamalara aynı zamanda "uygulamalı sosyoloji" denir. Örneğin, *oyun kuramının gelişimi, askeri stratejideki öneminden hareketle ABD Savunma Bakanlığı'nca finanse edilmiş olmasına karşın, sosyal bilim kuramına da temel bir katkıda bulunmuştur.

Politika araştırması, betimleyici, analitik olabilir ya da nedensel süreçler ve açıklamalarla uğraşabilir; yeni ya da zaten varolan bir politika programını değerlendirebilir, en iyi pratiklerinin neler olduğunu tanımlayabilir, toplumsal değişimi ölçebilir, büyük ölçekli modelleme uygulamaları temel alınarak toplumdaki yansımaları ortaya koyabilir ya da yıllar, hatta on yıllar boyunca gerçek yaşam ortamlarında yürütülen büyük ölçekli deneysel araştırmalardan oluşabilir. Politika araştırmalarının çoğu, çok disiplinli yaklaşımı destekler ve sığ disiplin jargonlarından uzak durur. Bu nedenle ender haller dışında (söz konusu incelemenin kuramsal temelleri, tasarımı ve metodolojisine en çok katkıda bulunan disiplin sosyoloji olsa bile) açık bir sosyolojik nitelik taşımaz.

Politika araştırması, ilkesel olarak, kuramsal araştırmadan çok daha büyük boyutta eyleme dönüşebilir ve esnek toplumsal etmenlerde odaklanır. Örneğin aile, cinsiyet rolünün ya da ırksal stereotiplerin en önemli kaynağı olabilir, oysa politika araştırması, çocukların algılarını istenilir görülen yönlerde değiştiren kamusal eğitim sisteminin rolü üzerinde daha çok duracaktır. Politika araştırması, endüstriyel ilişkiler (*bkz.* *işçi-işveren ilişkileri) ve *toplumsal politika gibi bazı çokdisiplinli melez inceleme alanları yaratmıştır. Ticari sektörde uygulandığında ise "danışmanlık çalışması" teriminin daha fazla tercih edildiğini görürüz. Bu sorunların ve bazı ilginç örnekolay incelemelerinin bir değerlendirmesi için bkz. der. Martin Bulmer, *Social Policy Research* (1978). *Ayrıca bkz.* **Black Raporu; Coleman Raporu; kırık pencereler tezi.**

pop sosyoloji (*pop sociology*) *Sosyoloji, ilgi alanlarının çoğunun genelde gündelik yaşamla, özelde toplumsal problemlerle yakın bağı olduğu düşünüldüğünde, belki de popülerleştirme akımına diğer akademik disiplinlerden çok daha fazla açıktır. Öyle ki, neredeyse herkes -resmi bir mesleki eğitim almamış olanlar bile- kendine sosyolog diyebilmektedir.

Dört tür pop sosyolojiden söz edilebilir. Birincisi, toplumsal sorunlarda yorum yapmayı ya da yazı yazmayı seçen herkes pop sosyoloğu kategorisine sokulabilir. İkincisi, fikir ve saptamalarını üniversitelerdeki insanlardan çok toplumun genelindeki izleyicilere sunmayı mesleki çalışmalarının önemli bir parçası sayan çok sayıda sosyolog vardır. Bunu başarmak için *toplumsal hareketlerin yanında (Alain Touraine örneğindeki gibi) çalışılabilir, ya da çalışmaları popülerleştirmek için akademik dergilerin dışında yazı yayınlamak hedeflenebilir. Ayrıca ilgi alanlarıyla bağıntılı meselelerde televizyon yorumculuğu yapılabilir. Üçüncü olarak, çalışmaları sırasında araştırmalarının (örneğin, suç ve uyuşturucu üzerine sansasyonel bulgularının) belirli bir ün kazandığını fark eden ve çoğunlukla kendi istekleri, hatta bazen yeteneklerine rağmen aniden kamuoyunun önüne çıkarılan akademisyenler vardır. Kısa süreli şöhret bu tür insanlardan bazılarının hoşuna gidebilir. Dördüncü ve son olarak, popüler tüketime yönelik sosyolojik incelemeler yürüten özel bir gruptan söz edilebilir. Örneğin, Amerikalı bir gazeteci ve serbest yazar olan Vance O. Packard, *The Hidden Persuaders* (1957) ve *The Ultra Rich* (1989) gibi kitaplarıyla son derece tanınmış bir sosyoloji popülerleştiricisi haline gelmiştir. Packard, bu yeteneğiyle, en çok satan analiz çalışması olan *The Status Seekers*'a (Statü Peşindekiler, 1959) kesinlikle yanlış bir altbaşlık olan "An Exploration of Class Behaviour in America"yı (Amerika'da Bir Sınıf Davranışı

Araştırması) ekleyerek, bir kuşak Amerikalı öğrencinin kafasını karıştırmıştır.

Dolayısıyla, akademik sosyoloji ile pop sosyoloji arasına net bir çizgi çizmek her zaman çok kolay değildir.

Popper, Sir Karl Raimund (1902-1994) Avusturyalı felsefeci; akademik kariyerinin ilk döneminde Yeni Zelanda'da verdiği derslerden (1937-1945) sonra olgun yaşamının büyük bölümünde London School of Economics and Political Science'ta çalışmış, bu okulda Mantık ve Bilimsel Yöntem profesörü olmuştur.

Popper, sosyal bilimler *felsefesine ve *epistemolojiye, bir sürü tartışmaya ve bazı anlaşmazlıklara yol açan, fakat haklı olarak sosyal bilimlerin anadamarı içinde son derece etkili olan büyük katkılarda bulunmuştur. Popper'ın katkıları arasında, *yanlışlama ilkesi formülasyonu, *tarihsicilik eleştirisi, *açık toplum kavramı ve *kademeli toplum mühendisliğini savunan argümanları vardır. Popper'ın ilk dönem eserlerinde -*Açık Toplum ve Düşmanları* (*The Open Society and its Enemies*, 1945), *Tarihselciliğin Sefaleti* (*The Poverty of Historicisim*, 1957), *Bilimsel Araştırmanın Mantığı* (*The Logic of Scientific Discovery*, 1959) ve *Conjectures and Refutations* (1963)- en önemli argümanlarının tamamı ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Çoğu 1969'da emekli olmasından sonra kaleme alınmış daha sonraki eserlerinde -*Of Clouds and Clocks* (1966), *Objective Knowledge* (1972), *Quantum Theory and The Schism in Physics* (1982) ve diğerlerise bu fikirler doğa bilimleri incelemelerine uygulanarak genişletilmiştir.

Popper'a 1965'te şövalyelik payesi verilmiş, fakat o, meslek yaşamı boyunca felsefi anadamardan tuhaf biçimde uzak kalmıştır. Bunun asıl nedeni (söylendiğine göre) Popper'ın hiçbir zaman Oxford ya da Cambridge üniversitelerinde profesörlük yapmamış olmasıdır.

popüler kültür (*popular culture*) Kültür, antropolojinin merkezi kavramıdır ve insanların tüm ortak bilgisini, teknolojileri, değerleri, inançları, âdetleri ve davranışlarını kapsar. Basit toplumlar, herkesçe paylaşılan, tek bir bütünleştirilmiş kültüre sahipken; karmaşık toplumlar, çok sayıda *kültür ve *alt-kültür tabakaları ile düzeylerini barındırabilir.

Popüler kültür ile genellikle "yüksek" diye adlandırılan kültür arasındaki ayrım oldukça önemlidir. Yüksek kültür, klasik müzik, ciddi romanlar, şiir, dans, yüksek sanat ve görece az sayıda eğitilmiş insanın değerini anladığı diğer kültürel ürünleri kapsar. Bazen kitle kültürü olarak da adlandırılan popüler kültür ise, çok daha yaygın ve herkes için erişilebilir bir içeriğe sahiptir. Popüler kültürün esas işi eğlencedir. Örneğin Avrupa ve ABD'de popüler kültür spor, televizyon, sinema ve kayıtlı popüler müziğin hakimiyetindedir.

Wordsworth'tan beri gelenekçiler, popüler kültürün kötü kalitesinden yakınmışlardır. Liberal ve radikal eleştiriler ise, halkın beğenisinin otantik bir ifadesi olarak popüler olanı destekleme ve yüksek kültür ürünlerini elitizminden dolayı reddetme eğilimindedirler. Sosyologların popüler kültür analiziyle ilgilenmeye başlamalarının nedeni, popüler kültürün, halk bilincini anlamaya ışık tutabilecek bir pencere sunması ve toplumsal sınıflar içindeki dayanışma ile aralarındaki bölünmenin önemli bir unsurunu temsil etmesidir. *Çatışma kuramcıları, büyük, kapitalist *şirketlerin ürettiği popüler kültüre odaklanırlar ve bu ürünlerin, otantik olmamanın yanı sıra, ideolojik *tahakkümün bir aracı olduğunu ileri sürerler.

Popüler kültür çalışmaları, alt-

kültürler, *gençlik kültürleri, *ideoloji, *boş zaman ve *medya araştırmalarıyla örtüşmektedir. Ian Chambers'ın *Popular Culture*'ı (1986) ve Tony Bennet ile arkadaşlarının *Popular Culture and Social Relations*'ı (1986) bu genel başlık altında toplanabilecek bir dizi konuyu ele almaktadır. *Ayrıca bkz.* **kültürel çalışmalar.**

popülizm (*populism*) 1892'de Populist Party'nin (Halkçı Parti) kurulmasıyla birlikte Amerikan siyaset sözlüğüne giren bir terim. Bu partinin destekçilerinin büyük çoğunluğu, ülkenin güneyinde ve özellikle batısında yaşayan küçük çiftçilerdi ve programının ana maddesi, destekçilerinin, (çiftçilerin ipoteklerine el koymak için her zaman fazlasıyla gözü açık davranan) bankalar ile (tekelci konumlarından dolayı fahiş oranda taşıma ücreti alabilen) demiryolu şirketleri karşısında sıkıntı çekmelerine yol açan durumlarının, devletin toprakları ve demiryollarını ulusallaştırması halinde daha iyi olacağı düşüncesiydi.

Bugün ise popülizm terimi, genişletilmiş ve dönüşüme uğramış bir anlamda, insanları, belirli sosyo-ekonomik grupların üyeleri olarak değil, bireyler olarak -ya kazanılmış çıkarlarla denetlenen ya da bizzat kendisi çok güçlü olan- devlete karşı harekete geçirmeyi hedefleyen siyasal hareketlere işaret ederek, çoğunlukla Marksist ve neo-Marksist çevrelerde kullanılmaktadır (örneğin bkz. E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, 1978). Britanya'da hükümetlerin 1980'li yıllarda izledikleri politikalar ve onları önceleyen ideoloji (Thatcherizm), hem yukarıdaki nedenden hem de oldukça ironik biçimde devlet tarafından desteklenmesinden dolayı, siyasal solu oluşturan kesimlerce bazen "otoriter popülizm" diye nitelenmiştir.

Popülizm, gelişmekte olan ülkelerde (Arjantin'deki Peronizm açık bir örnektir) etkin bir siyasal güç haline gelirken, Sovyetler sonrası Orta ve Doğu Avrupa'da da önemli bir fenomen olarak kendisini göstermiştir.

postmodernizm (*postmodernism*) Postmodernizm teriminin kuramsal bir bütünü anlattığı konusunda bir konsensüs vardır: Bu bütün, Jean-François Lyotard ve Jean Baudrillard gibi yazarların metinlerinden oluşan bir seçki ile bu seçkinin, Jacques Lacan, Roland Barthes, Michel Foucault ve Jacques Derrida gibi *post-yapısalcılar tarafından kaleme alınmış başka bir metinler kümesince belirli bir tarzda okunması sonucunda geliştirilmesini kapsamaktadır. (Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, bu düşünürlerin tamamı olmasa bile büyük bir kısmı, postmodernizm etiketinin kendi eserlerine yapıştırılabileceğini kesinlikle reddedecektir). Ancak, postmodernizm kuramının (ve onun mimarlık, sinema ve edebiyat alanlarındaki karşılıklarının) ortak özelliklerinin neler olduğu henüz pek yanıtlanabilmiş bir konu değildir.

Lyotard, postmodernizm terimini keşfeden kişi kendisi olmamasına (terimin sahibi Arnold Toynbee'dir) ve ona çok geniş bir anlam atfetmemesine rağmen, postmodernizmi sosyolojinin ilgilendiği bir konu haline getiren metin, onun 1979'da çıkardığı *Postmodern Durum* (*Postmodern Condition*) adlı eseri ve bu eserinde, ileri *kapitalist toplumlarda yaşayan insanların, en azından 1960'ların başından itibaren postmodern bir dünyada yaşadığını ilan etmesi olmuştur. Lyotard'ın yeni olarak yaptığı, postmodernizmin yalnızca yeni bir yaratıcı kuram tarzı ya da bütünü olmadığı, aynı zamanda genel bir toplumsal durum (yani, geçmiş iki yüzyıldaki bilimsel faaliyetlerin -sosyal bilimsel faaliyetler dahil olarak- meşrulaştırdığı iki büyük mit ya da "üst-

anlatı"ya duyulan inancın artık geniş çaplı olarak geçerliliğini yitirdiğinin geç de olsa farkına varıldığı bir durum) olduğunu ilan etmesiydi.

Bir yandan, Yahudi soykırımı, Sovyetler'deki Gulaglar ve ayrım gözetmeyen kitlesel yok etme silahlarının yaratılması dahil olmak üzere yirminci yüzyılın büyük suçlarında tüm bilimlerin suç ortaklığı yapmış olması dolayısıyla "Özgürleşme Miti" artık inandırıcılığını kaybetmiş, öte yandan "Doğruluk Miti"ne duyulan inanç, bilim tarihçileri ve felsefecilerinin şüpheci düşünceleri (örneğin, Paul Feyerabend ve Thomas Kuhn'un *göreciliği gibi) - başka bir deyişle, bilgiye sahip olduğuna inanılan kişilerdeki inançsızlık- sonucunda silinip yok olmuştur. Lyotard'a göre, genelleşmiş bir eğilim olan "üst-anlatılara inanmama"nın en net sonucu, ileri kapitalist toplumların sakinlerinin artık, ne eylemlerinin değerinin ne de önermelerinin doğruluğunun bir garantisinin olduğu, yalnızca "dil oyunları"nın gözlenip kültürel alanda hiçbir ekonomik kısıtlamanın bulunmadığı bir dünyada yaşıyor olmalarıdır.

Belki de şaşırtıcı bir biçimde, bu sözde yeni dünya kültürünün neye benzediğinin en somut ve etkili tanımı Amerikalı Marksist edebiyat eleştirmeni Fredric Jameson'dan gelmiştir. Jameson aynı zamanda, bu tanımı çerçevesinde, postmodernistlerin ve onların öncüllerinin üretme sürecine karşı ya duyarlı olmaları, ya da araçsal bakmalarının ne anlama geldiğini ortaya koyan bir yazar olarak okunabilir (bkz. Fredric Jameson *Postmodernizm, ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı* [*Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*], 1984). Jameson'a göre, son zamanlardaki estetik, felsefi ve toplumsal eleştiriyle ilgili araştırmalar, "şunun veya bunun sonunun [çokbiçimli] anlamları"nı açığa vurmakta, sonuçta kendini hissettirir biçimde dış görünüşlerle ilgilenen bir kültürün imgesini yansıtmakta ve buradan hareketle belirli bir "derinliksizlik" sergilemektedir. Bu araştırmalar, dış görünüşün çeşitli biçimlerde süslenmesine karşı doymak bilmez bir açlık içindedir, öncekileri taklit etmede oldukça başarılıdır ve tarihsel zamana karşı kayıtsızdır. Ayrıca, kendi derinliksizliğinin farkındadır ve bundan dolayı, hem ironi yapma düşkünlüğüyle, hem de belirli bir "etki kaybı"yla ya da güçlü duyguların ifade edilmesi konusunda ihtiyatlılığıyla nitelendirilir; şizofrenik psikolojik koşullara kapılmıştır ve buna bağlı olarak söz konusu koşullarda üreticidir. Son olarak da, son zamanların araştırmalarının, "Hayal ettiğin şey elde edebileceğin şeydir," temelinde oldukça ütopyacı olduğu söylenebilir.

Dolayısıyla postmodernlik, hangi kılığa bürünürse bürünsün, modernist sembolik düzenlerin çözülmesini beraberinde getirmektedir. Aşkın benlik felsefesi dahil olmak üzere, tüm "evrenseller"in varlığını, modernliğin söyleminin ve gönderme yaptığı kategorilerin (özne, topluluk, devlet, kullanım değeri, toplumsal sınıf vb.) örgütsüzleşmiş kapitalizmi artık açıklayamadıkları gerekçesiyle inkâr eder ve bunun yerine, yeni bir "paraloji" -imgelem, yaratıcılık, uzlaşmazlık, paradoks arayışı ve kıyaslanamazlığı hoşgörme- kültürünü geçirir. Dolayısıyla "yaşam dünyalarının çoğullaşması"yla nitelenen postmodernizmin en göze batan özellikleri, Z. Bauman'dan (*Intimations of Postmodernity*, 1992) aktaracak olursak, "çeşitlilik, olumsallık ve muğlaklık", "kültürlerin, komünal geleneklerin, ideolojilerin 'yaşam biçimleri'nin ya da 'dil oyunları'nın sürekli ve indirgenemez *çoğulculuğu*"dur.

Sosyologlar büyük ölçüde, postmodernizmin toplumsal bir durum olarak varolup olmadığını ve -eğer öyleyse, neden varolduğunu tartışmışlardır,

(postmodernizmin varoluş nedenlerine duyulan ilgi, şüphesiz postmodernistlerin bu mesele karşısındaki kendi gamsızlıklarıyla da yönlendirilmiştir). Oldukça garip bir şekilde, postmodernizmin bir toplumsal durum olarak varolduğunu kabul edenler arasında bile çok az sayıda kişi, kendilerine, sosyolojinin postmodernist fikirleri ciddi bir biçimde ele alması halinde ne tür etkiler ortaya çıkacağı ya da çıkması gerektiğini sormuştur. David Harvey'in *Postmodernliğin Durumu* (*The Condition of Postmodernity*, 1989) adlı eseri, hepsinden daha iyi olan sosyolojik yaklaşımıyla, konuya aşina olmayanların bile bu zor literatürün bütününü kolaylıkla kavrayabilmesini sağlayan bir metindir.

Gerçek sosyolojik analiz ve araştırma söz konusu olduğunda, postmodernist kuramın içinde olan anlamlar, herhalde en iyi biçimde somut bir örnekle anlaşılabilir (ve bu yazın içinde örneklere son derece az rastlanır). Örneğin sınıf analizi alanı, başından beri aynı şiddetle sürdürülen ve özellikle Jan Pakulski ve diğerlerinin kaleme aldığı bir dizi eleştirel denemede (bkz. J. Pakulski ve M. Waters, *The Death of Class*, 1996; S. Crook vd., *Postmodernization*, 1992) ortaya konan bir postmodernist eleştiriye maruz kalmıştır. Bu yazarlar, örgütlü kapitalizmde bile çeşitli *sınıf kategorilerinin, toplumsal eşitsizliklerin gittikçe üretimden çok tüketim modelleri (*bkz.* *tüketim sosyolojisi) tarafından yapılanmasıyla ayrışmaya ve parçalanmaya başladığını iddia ederler. Bu süreç, kapitalizmin son aşamalarında, "ürünlerin kullanım değerlerine göre değil, eşitsiz ilişkiler kurmadaki semiyotik kapasitelerine göre tüketildiği hiper-metalaşma"yla sonuçlanırken; onu takip eden postmodernite koşullarında, "üyeliğin bir zevk, seçim ve bağlılık işlevi olduğu [ve bu yüzden] kategorilerin birbirleriyle akışkan ve sınırları belirsiz bir ilişki içinde (...) çok yönlü 'hayali cemaatler'de aynı düzeyde bulunan çok yönlü ve birbirleriyle kesişen *kimliklerin simülasyonu"yla sonuçlanmaktadır.

Bu yüzden şimdilerde, "sınıfların çözüldüğü ve en ileri toplumların artık sınıflı toplumlar olmadığı" bir süreç yaşıyoruz. Gözlenen bu değişimin sözümona apaçık bir boyutu, "yüzyılın ortasında Batı Avrupa'daki korporatist politikayı oluşturan sınıf kimlikleri, sınıf ideolojileri ve sınıf örgütlerinin değerinin azalması"dır. Aynı şekilde, "sınıfın, sınıf alt-kültürlerinin ve sınıf ortamlarının komünal boyutları uzun zamandır ortadan kaybolmuştur." Belki biraz daha yavaş gelişmekle birlikte, ekonomik sınıf mekanizmalarının ayrışması da, "mülkiyetin kapsamlı biçimde yeniden dağılımı; dolaylı ve küçük mülkiyetin çoğalması; vasıfların geliştirilmesi ve mesleklerin profesyonelleşmesi; piyasaların çok yönlü bölünmesi ve *küreselleşmesi; bir statü ve yaşam tarzı oluşturucusu olarak tüketimin gittikçe artan rolü" üzerinden sağlam biçimde tamamlanmaktadır. Pakulski ve arkadaşlarına göre, sonuçta sınıflı toplumun tam antitezini oluşturan bir toplumsal durum ve gündelik yaşam biçimlerine ulaşmış bulunuyoruz.

Başka değerlendirmelerde olduğu gibi yukarıda da, geleneksel sosyolojinin postmodernist eleştirisinin kendisini açık biçimde ampirik gerçeklikten kopardığını gösteren reddedilemez kanıtlar vardır; bunu, örneğin Gordon Marshall'ın *Repositioning Class*'ta (1997) belgelediği geniş kapsamlı ve kalıcı eşitsizliklerle karşılaştırabilirsiniz. Daha önemlisi, postmodernlik (Pakulski ve çalışma arkadaşlarının iddia ettiği gibi) gerçekten "bilimin ve diğer alanların bilgi ve pratikleri arasındaki sınırların nihai aşınması"nı gerektiriyorsa, o zaman bunu, (yine onların çıkarsadığı gibi) sosyal bilimin doğruluk iddialarının

"kesin olan hiçbir dikkat çekiciliği ya da bilişsel ayrıcalığı olmadığı", "sosyolojinin, değişim ya da diğer meseleler hakkında dilediği hikâyeyi anlatmakta serbest olduğu" ve "bu hikâyelerin, hiçbir kesinliğin olmadığı bir ortamda, izleyici bulabilmek için mücadele edip, dikkat çekmek için diğer hikâyelerle rekabete girdikleri daha genel bir ekonomik söylemin parçası oldukları" bir durum izler. Başka bir deyişle, sosyoloji, yeniden doğmakta olan Yeni Çağ inançlarla (iddia edildiği kadarıyla) aynı epistemolojik statüye (*bkz.* *epistemoloji) sahiptir. Gelgelelim, sosyologların bu eleştiriyi ciddiye almaları bekleniyorsa, bu beklentileri taşıyanların, böylesi bir yönelimin sosyoloji disiplinini geri dönülemez biçimde kültürel tımarhane dünyasına teslim edeceğinden emin olmaları gerekir. Ayrıca, dil oyunlarının çözümünün yalnızca gücün kullanımına bağlı olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla sonuç, değişmez biçimde, içindeki tanımların en büyük sopayı kullananlara ait olduğu ve ilk zamanlarda içine Kilise ve Parti'yi de almış olan bir totalitarizmdir.

Bugün postmodernizm terimi, dehşet verici derecede çok sayıda ismin sıfatı olarak kullanılmaktadır. Şu anda (diğer isimlerin yanı sıra) Luce Irigaray, Hélène Cixous ve Julia Kristeva'nın çalışmalarında temsil edilen tanınmış bir "postmodern feminizm" vardır. Örneğin Kristeva, postmodernizm etiketini, feministlerin ortaya atmadıkları dahil olmak üzere tüm *özcülüklere yönelik kuşkusu ve yapıçözümcü tutumlara gönderme yaparak haklı göstermektedir. Kristeva'nın çalışmalarının son derece yararlı bir İngilizce seçkisi için bkz. Toril Mori, *The Kristeva Reader* (1986). *Ayrıca bkz.* **kültürel çalışmalar.**

post-Fordizm (*post-fordism*) *bkz.* **esnek istihdam; Fordizm**

post-yapısalcılık (*post-structuralism*) 1960'larda Fransa'da ortaya çıkan ve hızla diğer ülkelere yayılan geniş tabanlı, dolayısıyla gevşek biçimde yapılandırılmış, disiplinlerarası bir hareket. Post-yapısalcılığın esas başarısı, *Saussure'ün *dil kuramının içinde yer alan radikal analitik olanakları, temsil edici bir fenomenden ziyade anlamlandırıcı bir fenomen şeklinde yeniden keşfetmesi ve genişletmesi olmuştur. Post-yapısalcılığın savunucularına göre, bu olanaklar uzunca bir süre, dilbilimcilerin çalışmalarına egemen olan Saussure'ün bilimcil okunması kadar. Louis *Althusser, Nicos *Poulantzas, Claude Lévi-Strauss ve diğer yapısalcılarınkine benzer kullanımlarda da gözlerden gizlenmiştir.

Post-yapısalcılığın başarısı, daha özele inildiğinde, Saussure'ün, "Dil kendine yeterli bir toplumsal varlık değilse bile, kendi ayağı üstünde durabilen bir toplumsal varlıktır." şeklindeki ısrarında içerili olanakları yeniden keşfetmesi olmuştur. Dil, tüm göstergelerin iki boyutunun da -"gösterenler"i (fiziksel görüntüleri) ve "gösterilenler"i (zihinsel görüntüleri)-, dilbilimsel dünyanın dışında sahip olabilecekleri herhangi bir gönderge olmadan, birbiriyle aynı düzeye getirildiği bir varlıktır. Başka bir ifadeyle, post-yapısalcıları heyecanlandıran şey, sözcüklerin (ve daha genel anlamda göstergelerin) dilbilimsel dünya dışında bir şeye başvurmadan bir anlama sahip olmalarından kaynaklanan analitik olanaklardı; bu yüzden tüm dil ve dilden kaynaklanan fenomenler (örneğin felsefeler, ideolojiler, bilimler, hatta bütün toplumlar), diğer toplumsal fenomenlerle ilişkilerinde şimdiye kadar sanılandan çok daha fazla özerk olabilirdi.

Saussure'ün kuramının başkaları tarafından gerçekleştirilen bilimsel değerlendirmelerinin, onun kuramında daha radikal anlamlar saklı olduğunu

uzunca bir süre gizlemelerinin nedeni, bu değerlendirmelerin yazarlarının, *kendi* söylediklerinin -başkalarınınki değilse bile- bahsettikleri şeylerin (bunlar, dilin, edebiyatın, akrabalık sistemlerinin ya da üretim tarzlarının boyutları olabilir) doğrulanabilir tam betimlemeleri olduğunu iddia etmeleridir. Ancak Jacques Lacan gibi öncü bir istisna dışında post-yapısalcılar, doğrudan Saussure'e geri dönmek ve "yapısalcı gelenek" diye bilinen düşünceleri bilimcil olamayan bir temelde yeniden formüle etmeye çalışmak yerine, bilimciliğe, geleneğin dışında yer alan görüşlere (*Nietzsche'nin Michel Foucault, *Heidegger'in ise Jacques Derrida tarafından ele alınışı gibi) başvurarak karşı koymaya çabalamışlardır. Hangi strateji kullanılırsa kullanılsın, her durumda ortaya çıkan neticenin sözcüklerle hem gözle görüldüğünden çok daha fazla hem de göründüğünden daha az ilişkili olması çerçevesinde, sonuç birbirine benziyordu: Fazla olması, tekil sözcüklerin bile her zaman diğer sözcük ve metinlerin "izler"ini taşıması (Derrida), "bilinçdışı" için kanıtlar sunması (Lacan) ve gücü "söylem"in unsurları olarak sergilemesi (Foucault); az olması ise, Lacan and Derrida'ya göre (Foucault'yu da zorunlu olarak dahil etmezsek), sözcüklerin artık dil-ötesi dünyanın görüntülerini düşünceye taşımaya yetmemesi anlamına geliyordu.

Post-yapısalcı eleştirinin tüm *göreci içerimleri herhalde en kolay Fransız toplum kuramcısı Jacques Derrida'nın çalışmalarında görülebilir. Derrida'nın yapısalcı gelenek içinde kendisini farklılaştırmasının, dolayısıyla post-yapısalcılığa yönelişinin başlangıç noktası, yapısalcılık içinde kalıntısal bir *hümanizm tespit etmesidir. Bu hümanizmin kaynağı, Saussure'ün ironik biçimde, dilbilimin inceleme nesnesi olarak *parole*'den (fiili olarak konuşmayı üreten kullanımdaki dil; yani, söz) ziyade *langue*'ı (kurallar ve birimler sistemi olarak dil) seçmesinin temelinde yatan, konuşmanın yazma karşısındaki bilinçdışı ayrıcalığıdır. Derrida'ya göre, Saussure'ün açıklamaya çalıştığı dil, yazılandan ziyade konuşulan dildi. Sözün bu ayrıcalık yaratan niteliği ya da "fono-merkezciliği", toplumsal fenomenlerin incelenmesinde hümanist olmayan bir yaklaşımın kurucu belgesi olduğu kabul edilen metnin tam merkezinde, "insan varlığının metafiziği"nin gömülü olduğunu ortaya koyar. Böylesi bir metafizik, konuşmacıyı bilinçsiz biçimde ayrıcalıklı hale getirdiği için, yalnızca kalıcı anlamlar elde etme olanağı sunmakla kalmaz, ona, hiçbir ikna edici neden olmadan, bilinebilir hakikat olanağını da verir.

Derrida, *Of Grammatology* (1967) içindeki ilk denemesinde de bulunabilecek bu kavrayış temelinde, çok güçlü bir sözcük olmamakla birlikte yöntem üzerinden ilerler. Bunun temel öğeleri şunlardır: Yazı, konuşmayla kıyaslandığında ayrıcalıksız olmamalı, aksine ikisi de "metinler"in örnekleri olarak ele alınmalıdır; metnin dekoratif ve retoriksel boyutlarına özel ilgi gösterilmelidir ve son olarak, okuyucuya, bir "anlam verici" olarak en azından yazara atfedilene eşit bir otorite verilmelidir. Bu koşullar altında anlamın peşinden koşmak, sonsuzluğa doğru geri çekilen bir ufkun takip edilmesi haline gelecektir. Başka bir ifadeyle, bir metnin gerçek anlamı asla bilinemez ve onun "metinler arası" doğasının geçici bir değerlendirmesi dışında metin hakkında hiçbir şey söylenemez.

Özetle Derrida, hakikat iddialarını çok fazla çökertmeyen, ama içinde bu tür iddiaların ortaya konduğu metinlerin nasıl çöktüğünü (ya da "yapıçözüm"e uğratıldığını) gösteren bir araç sunar. Yapıçözümcü yöntemin, kendilerini geçerli kılma iddiasında olan ya da geçerli olduğu iddia edilen metinlere

(örneğin kutsal yazılara) uygulandığında büyük bir güce sahip olduğu açıktır. Bununla birlikte, kendilerini geçerli kılma iddiasında olmayan ya da geçerli olduğu iddia edilmeyen metinlere uygulandığında, aynı derecede anlam değiştirici güce sahip olmayacaktır. Bu tür metinler (örneğin sosyal bilimler ve doğa bilimleriyle ilgili metinler), kendi sınırlarının ötesine geçen fenomenlere göndermede bulunan geçerli kılma biçimlerine başvurur. Bu geçerli kılma biçimlerinin de sonuçlarının yorumlanmasının da söz konusu metinler ya da karşı-metinlerin karmaşıklığı konusunda kesinlikle masum olmadığı gerçeğine karşın, dışsal geçerli kılma olasılığı her zaman mevcuttur ve yapıçözümcüler bunları, hakikati bilmeye dair, kendisiyle çelişen bir iddianın içine yerleştirmeden inkâr edemezler.

Post-yapısalcı fikirlerin sosyoloji açısından önemi iki yönlüdür: Bir yandan, eski problemlere, özellikle ideolojik alanın incelenmesiyle ilgili problemlere yeni yaklaşım yöntemleri geliştirilmesini; diğer yandan, sosyolojinin olanaksızlığına dair apokaliptik düşünceleri teşvik etmektedir. Ölçülü bir değerlendirme için, (her ne kadar "Yapısalcılık ve aynı zamanda post-yapısalcılık ölü düşünce gelenekleridir," şeklinde bir ifadeyle başlasa da) bkz. Anthony Giddens, "Structuralism, Poststructuralism and the Production of Culture", der. Anthony Giddens ve Jonathan Turner, *Social Theory Today* (1987). *Ayrıca bkz.* **epistemoloji**.

potlaç (*potlatch*) *bkz.* **hediye ilişkisi; mübadele kuramı**

Poulantzas, Nicos (1936-1979) Yunan kökenli olan Poulantzas, (Althusser'le birlikte) yapısalcı Marksizmin önde gelen temsilcilerinden birisi olarak Fransa'da ün kazanmıştır. Poulantzas dikkat çeken ilk kitabı olan ve 1968 olaylarının tam ortasında Fransa'da yayınlanan *Political Power and Social Classes*'ta, doğal olarak kendi ismiyle birlikte anılmaya başlanan kapitalist *devletin *göreli özerkliği kavramını ortaya atmıştır. Poulantzas devletin göreli özerkliği kavramını ve bu kavramın da bir parçası olduğu siyasalın "bölgesel kuramı"nı, daha sonra, *faşizmin iki savaş arası dönemdeki yükselişinin analizinde kullanmıştır (*Fascism and Dictatorship*, 1970).

Daha sonraki yıllarda Poulantzas kendisini tamamen kuramsal sorunlara adamış ve 1974 yılında, ilk kez 1968'de tartışmaya açtığı anti-hümanist sınıf kavramının kapsamlı bir ifadesi olan *Classes in Contemporary Capitalism*'i yayınlamıştır. Son iki kitabı ise İberya'daki diktatörlüklerin çöküşüne dair bir inceleme olan *The Crisis of the Dictatorship* (1975) ile sosyolojik kuramdaki farklı çağdaş tartışmalara bir müdahale niteliğinde olan *State, Power, Socialism*'dir (1978). Özellikle bu son çalışması, Michel *Foucault'nun kapitalist toplumlardaki iktidar anlayışına karşı keskin bir eleştiri olması açısından dikkate değerdir.

Poulantzas, *Marksizmin ve (bazılarının iddialarına göre) genelde sosyolojinin yeniden kurulmasına önemli bir katkı yapmış, ancak görece erken bir zamanda ölmesi ve akademik modadaki değişimler nedeniyle bu katkısının değeri bilinememiştir (bkz. R. Jessop, *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy*, 1985). Onun görüşlerine dair daha şüpheci bir değerlendirme içinse bkz. David Lockwood'un *Solidarity and Schism* (1992) içindeki "The Problem of Class Action" tartışması.

pozitif ayrımcılık (*positive discrimination*) Tarihsel bakımdan birtakım olumsuzluklar (genellikle istihdam ve eğitim alanında) yaşamış gruplar (esas

olarak etnik gruplar ve kadınlar) yararına olan politika ve pratikleri anlatan bir terim. ABD'de pozitif ayrımcılığa alternatif olarak, yaygın biçimde "olumlayıcı eylem" ve "ters ayrımcılık" terimlerinin kullanıldığı gözlenmektedir. Pozitif ayrımcılığın savunucuları, varolan *eşitsizlikler ve *stereotipler yapısından dolayı, tarihsel bakımdan imtiyazlı gruplarla eşit bir fırsat yapısı oluşturabilmek amacıyla bu tür politikaların izlenmesinin gerekli olduğu kanısındadırlar. Ancak bu talebin içeriği son derece çelişkili olduğundan, çok sayıda hukuksal ve siyasal tartışmaya yol açmıştır. Sosyolojinin pozitif ayrımcılığa duyduğu ilgi, büyük ölçüde, bu kavramın fırsat eşitliği kavramı ve pratiğiyle ilgili olarak barındırdığı gizli anlamlardan kaynaklanmaktadır.

pozitif korelasyon (*positive correlation*) *bkz.* **korelasyon**

pozitif pekiştirme (*positive reinforcement*) *bkz.* **koşullan(dır)ma**

pozitivist kriminoloji (*pozitivist criminology*) Kendi kuramı ve araştırmalarının pratikteki uygulamalarına bağlılığı bakımından toplum ve psikoloji kuramlarının *pozitivizminden ayrılan pozitivist kriminoloji, ölçümlemeye yönelik metodolojisiyle bilimsel bir statü taşıdığı iddiasında bulunmakta; düşünülen *suçun ve yanlış davranışların belirleyici nedenlerini, bu tür hareketlere eğilimli insanların fiziksel, genetik, psikolojik ya da ahlâki yapısında aramasıyla ayırt edilmektedir. Hipotezin test edilmesi, ampirik araştırma, sınıflandırma ve kategorileştirme bu yöntemin yol işaretleridir. Bu perspektif, *klasik kriminoloji içinde dile getirilen, suçlunun, kendi özgür iradesini kullanan, rasyonel bir aktör olduğu görüşünü de reddetmektedir.

Pozitivist kriminolojinin ilk önemli simaları İtalyan kriminologlar Enrivo Ferri (*The Positive School of Criminology,* 1901), Raffaele Garofalo (1852-1934) ile Cesare Lombroso'ydu (*L'uomo delinquente,* 1876). Bu isimler içinde Lombroso, suçluların, kendilerini insanların ya da hayvanların ilkel hallerine dönmüş "atasına çekmişler" olarak tanımlayan belirli fiziksel lekeler sergilediklerini ileri sürmüş ve bu önermesini daha da geliştirmişti. Lombroso'nun öncülüğünü yaptığı bu akım biyolojik pozitivizm diye adlandırılabilir ve *kriminolojinin bir kolu olarak etkisini devam ettirmiştir. 1950'lerde suç işleme eğilimini vücudun büyüklüğüne ve şekline bağlayan Eleanor ve Sheldon Gluecks'in çalışmaları, 1960'larda popülerleşen ve suçluluğu belirlediğine inanılan ek bir kromozomun varolduğunu iddia eden XYY kromozomu kuramı ya da "suçluluğun açıkça zekâ, boy ya da ağırlıkla aynı kapsamda görülebilecek, kalıcı bir özellik olduğu"nu savunan Hans Eysenck'in çalışmaları hep bu akımın izleyicileri olarak görülebilir.

Pozitivist kriminolojiyi eleştirenler, bu yaklaşımın, *nesnel olmaktan çok *değer yüklü bir bakış açısını yansıttığı, bilimsel olgulardan ziyade toplumsal kurguları temel aldığı ve inançların, değerlerin ve amacın önemini küçümseyen *davranışçı bir insanlık görüşüyle bağlı olduğu kanısındadırlar.

pozitivizm (*positivism*) Pozitivizmin ya da "pozitif felsefe"nin kurucusu olarak kabul edilen kişi, Fransız felsefeci ve sosyal bilimci Auguste *Comte'tur (1798-1857). Comte, kendi önerdiği toplum bilimini tanımlamak için yarattığı "sosyoloji" terimiyle de saygın bir konuma sahiptir.

Pozitivizm, her şeyden önce bir bilim *felsefesidir ve doğrudan *ampirist geleneğin içinde yer alır. Pozitivizmde *metafizik spekülasyon reddedilmiş, onun yerini sistematik gözlem

ve deneye dayanan "pozitif" bilgi almıştır. Bilimin yöntemleri bize fenomenlerin bir arada var oluş ve birbirlerini takip ediş yasalarını gösterebilir, fakat şeylerin içinde saklı olan "öz"ü ve "doğa"yı asla anlayamaz. Toplumsal dünyaya uyarlanmış haliyle pozitif yöntem, her bilgi dalının geçmesi gereken bir ardışık durumlar yasası tespit eder; birincisi, teolojik; ikincisi, metafizik; sonuncusu pozitif (ya da bilimsel). Comte, toplumun karakterinin kendisine hakim olan entelektüel formlarla şekillenmesinden yola çıkarak, insan toplumunun gelişimiyle ilgili bir yasa ortaya koymuştur. Comte'a göre, Fransa'nın kendisinden kısa bir süre önce yaşamış olduğu anarşi ve devrim, entelektüel anarşiden kaynaklanmıştır. İlahi Hak ve halkın egemenliği gibi metafiziksel sorunlara bağlı olan çözülemez anlaşmazlıklar bir kenara bırakılıp, tüm dikkatler toplumun pozitif bilimine çevrilmelidir. İyi temellendirilmiş bilgi, konsensüsün temelini oluşturacak ve aynı zamanda -doğa bilimsel bilginin doğayı evcilleştirmekte kullanılması gibi- düzensizliğin nedenlerini ortadan kaldırmakta kullanılabilecektir.

Comte'un çalışması, diğer pek çok düşünürün yanı sıra, en çok John Stuart *Mill'in hayranlığını toplamış ve pozitivizm, on dokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru popüler bir hareket haline gelmiştir. Fakat Comte'un görüşleri de, Clotilde de Vaux'nun etkisiyle ömrünün sonlarına doğru değişecek; tek başına bilimin, daha önce iddia ettiği gibi, toplumsal bütünlük açısından bağlayıcı güç olmadığını görmeye başlayacaktır. Comte bu süreçte, aklın kalbin hizmetçisi olması gerektiğini öne sürerek yeni bir "İnsanlık Dini"nin savunuculuğunu üstlenmiştir.

Ne var ki, Comte'un sosyal bilimlerdeki daha geniş ve sürekli etkisi hemen hemen tamamen daha önceki yazılarına dayanır. Bugün pozitivizm, bilimin doğası konusunda ampirist bir bakışa ve toplumsal yaşamın ampirist bir model çerçevesinde incelenmesine yönelik bir bilimsel yaklaşım projesine bağlılığı simgeler. Sosyal bilimlerde bu çizgi, en yaygın biçimde, sosyal bilim yöntemlerinin doğa biliminin yöntemleri gibi modelleştirilmesi, doğa bilimlerinin keşfettiği yasa benzeri düzenliliklerle paralellik gösteren toplumsal yasaları keşfetme çabası ve olgularla değerlerin birbirlerinden ayrılması konusunda mutlak bir ısrar anlamına gelmektedir. Bu yöntemlerden elde edilen ampirik bilgi ile siyasal sorunlar ya da endüstriyel politika arasındaki yakın bağ, Comtecu toplum mühendisliğiyle de son derece yakından ilişkilidir.

Pozitivizm eleştirileri daha çok, doğa bilimsel yöntemlerin insan ya da toplum bilimlerine uyarlanamayacağı düşüncesine odaklanmıştır. Bilinç, kültürel normlar, sembolik *anlam ve maksatlılık, çeşitli biçimlerde doğa bilimi ile insanın toplumsal yaşamının incelenmesi arasındaki metodolojik derin boşluğu yaratan ayırıcı insani nitelikler olarak görülür. Bununla birlikte, Thomas Kuhn, Paul Feyerabend ve diğerlerinin çalışmalarına bakacak olursak, doğa bilimlerinin ampirist bir bakışla değerlendirilmesi de yaygın biçimde reddedilmektedir. Pozitivitizmin birleşik bir doğa ve toplum bilimi önerisi ampirizm üzerine kurulmuş olduğu için, bu sorunlar doğa biliminin alternatif görüşleri ışığında yeniden değerlendirilmelidir.

Pozitivizm terimi (genellikle "mantıkçı pozitivizm") aynı zamanda, *Viyana Çevresi'nin yirminci yüzyılın ilk on yıllarında geliştirdiği radikal ampirizm ve bilimciliğe gönderme yapılarak kullanılır. Bu yoruma, Ernest Nagel (*The Structure of Science*, 1961) ve Carl G. Hempel (*The Philosophy of*

Natural Science, 1966) gibi kuramcıların geliştirdiği ve Paul *Lazarsfeld'in çalışmalarında örneklenen sosyal bilimler felsefesi dolayımıyla, genellikle modern, yirminci yüzyıl sosyolojik pozitivizmi üzerindeki başlıca etki gözüyle bakılmıştır. Pozitivizmin, onu büyük ölçüde (saptırılmış) sosyolojik eleştirilerdeki sorunlarla birlikte ele alan nitelikli bir savunusu, Percy S. Cohen'in "Is Positivism Dead?" başlıklı makalesidir (*Sociological Review*, 1980).

Andrew Abblot "Seven Types of Ambiguity" (*Theory and Society*, 1997) başlıklı çığır açıcı bir makalesinde, "normal bir şekilde pozitivizm olasılığını ortadan kaldırdığı varsayılan bir fenomenin; insani olaylara atfedilen çok yönlü ve görünüşe bakılırsa kıyaslanamaz anlamlar"ın "pozitivist" bir analizini yapmakta ve pozitivizmin felsefi eleştirisinde iki temel problem bulunduğunu öne süren çelişkili öncülü ele alarak işe başlamaktadır. "Birincisi, pozitivist sosyal bilimin, ilkesel bakımdan olanaksızlığı gösterilmiş olmasına karşın, sosyal bilim alanındaki çabaların (ve para kaynaklarının) büyük çoğunluğu gerçekte onu var etmeye harcanmıştır." Abbott'a göre, bu araştırmaları göz ardı etmek aptalca bir tutum olur, çünkü bunun entelektüel ve politik sonuçları vardır. İkincisi, "pozitivizme karşı olan açıklamalar, çoğunlukla, toplumsal dünya hakkında biçimsel olarak düşünmeye karşı keyfi bir isteksizliği gizlerler. Dünyanın muğlak anlam ağlarından kurulduğunu ileri süren bir görüş, yorumların ve temsillerin karmaşıklığını savunmakta ve böylece açık bir şekilde, ortaya çıkan karmaşıklığın biçimsel bir tartışmasını yapmanın olanaksızlığından dem vurmaktadır." Abbott bu tezin yanlışlığına dikkat çeker ve bu pozitivizmin "karmaşık ve incelikle hazırlanmış bir alan" olduğuna işaret eder.

pragmatizm (felsefesi) (*pragmatism, philosophy of*) Etkin ve önemli, belki de en temel Kuzey Amerika felsefesi. Pragmatizm temel, esas hakikatleri araştırmayı reddeder ve soyut felsefi sistemler kurmaktan kaçınır. Tersine, somut deneyimler ve dil üzerine kurulu değişen hakikatlerin çoğulluğunu öne sürer; bu durumda hakikatin değeri kendi sonuçları ya da kullanım değerine göre belirlenir. Hızlı toplumsal değişim döneminde ortaya çıkmış, tepeden inme bir felsefedir ve zihinsel düşünce ile mantıksal yöntemi pratik eylemlerle birleştirmeye çalışıp, deneyime başvurur. *Pragmatism* (1907) adlı eserinde William *James bu perspektifi net bir biçimde özetlemiştir: "Pragmatik yöntem (...) her nosyonu, pratik sonuçlarını saptayarak yorumlama çabasıdır. Bu nosyon değil de şu nosyon doğru ise, bunun insanlar üzerindeki pratik etkisi ne olacaktır?"

Pragmatizm, fikirlerin "nakit değeri" üzerine yaptığı apaçık vurgudan dolayı, kimi zaman kapitalizmin felsefesi olarak kötülenmiştir. Vurgularındaki dikkate değer farklılıklara karşın, pragmatizmin esas savunucularının genelde Charles Sanders *Pierce ve John *Dewey gibi realistler ile William James ve George Herbert *Mead gibi nominalistler olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca, sosyolojideki *Chicago Okulu'yla özdeşleştirilir. Öte yandan Paul Rock *The Making of Symbolic Interactionism*'de (1979) pragmatizmin *sembolik etkileşimcilik kuramının şekillenmesinde önemli bir rol oynadığını ileri sürmüştür.

praksis (*praxis*) Doğadaki ve toplumsal dünyadaki insan eylemine işaret eden bir felsefi terim. Eylemin dönüştürücü niteliği ile yine eylemin düşünce üzerindeki önceliğine vurgu yapan praksis, çoğunlukla (ama her zaman değil) *Marksizmle ve özellikle Antonio *Gramsci'nin çalışmalarıyla birlikte anılmaktadır.

prestij (*prestige*) *bkz.* **statü**

problem aile (*problem family*) Davranışları ya da toplumsal koşulları bir şekilde problemli sayılan ailelere gönderme yaparak, sosyal kurumlar içindeki işçiler ve halk tarafından kullanılan konuşma diline özgü, küçültücü bir ifade. Bu terimin içerdiği genelleştirici ve *damgalayıcı özellikler, kullanılmasını eleştiren ciddi itirazlara yol açmıştır.

problematik (*problematic*) Louis *Althusser'in popülerleştirdiği ve "kuramsal bir oluşumun özgül birliği"ne, bu birliğin bileşeni olan kavramların karşılıklı bağımlılığına ve bu durumun, diğer kavramları dikkate almamaktan doğan problem ve meseleleri ortaya koymayı kolaylaştırmasına gönderme yapan yapısalcı Marksist bir terim (bkz. *Marx İçin* [*For Marx*], 1965). Althusser, bilimsel problematiklerin açıklığı (özellikle Marx'ın olgunluk dönemi eserleri) ile çeşitli *ideolojilerin (idealizm, klasik siyasal iktisat, vb.) kapalı problematikleri arasında bir karşıtlık kurar. İki eğilimi birbirinden ayıran şey, söz konusu ideolojilerin problematiklerinin, içinde tüm problemlerin çözümlere önceden hükmedecek şekilde ortaya konduğu bir "kapalı alan"da ya da "ideolojik temsilin yansıtma ilişkisinin kısır döngüsü"nde işlemesidir (bkz. *Kapital'i Okumak* [*Reading Capital*], 1968).

proletarya (*proletariat*) Karl *Marx'ın *kapitalizmdeki *işçi sınıfı. Proletaryanın oluşması, üstünlüğü ve er ya da geç kazanacağı zaferiyle devrimci ve özgürleştirici değişimin esas aracı rolünü oynayacağı savına karşın, bugün büyüklüğü, siyasal etkisi, (bazen ileri sürüldüğü gibi) içsel uyumu ve kimliğinin kapsamının küçüldüğü görülmektedir. Proletarya Rusya'da bile birinci güç olma konumunu yitirmiştir.

Marx'ın *yabancılaşma konusundaki erken dönem yazılarında formüle edilmiş bir güç olan proletarya, insan özünün ya da türünün varoluşunun, yani emek gücünün (*bkz.* *emek-değer kuramı) temel tanımlayıcı özelliğinin yaratılması, kaybedilmesi ve sonunda yeniden kazanılmasını temsil etmektedir. Buna göre, yerine getirilmeleri halinde tarihi ilerleten ihtiyaçların yanı sıra yeni ihtiyaçlar üretmek ve onları yerine getirmek için gereken güçleri de içeren emek gücü, insanlığı yaratan araçtır. Dolayısıyla emek, insanlık ile doğa arasındaki ayrımı, doğayı kendi hizmetine sokarak ortadan kaldırmıştır. Emek gücünün köleleştirilmesi (kapitalizmde artı değer yaratan üretici işçi şeklinde) ve çeşitli tarihsel çağlardan geçişinden sonra nihai özgürleşmesine ulaşması, tarihsel sürecin özünü oluşturmaktadır. Üretici güçlerin gelişmesinin ve tarih aracılığıyla aktarılmasının (ki tarihe tutarlılığını kazandıran da budur) altındaki dürtüyü doğuran etken, emek gücünün sürekli gelişim dinamiğidir. Tarih sınıf mücadelelerinin tarihiyse, öyleyse bu emek gücünün ve buna bağlı olarak, emek gücünün köleleşmesinin ideal örneğini oluşturan, dolayısıyla özgürlüğü evrensel bir özgürlük olacak olan proletaryanın kurtuluşunu gerçekleştirme mücadelesidir. Marksist *tarihsel materyalizm kuramının temeli budur.

Bu şekildeki *hümanist proletarya yorumu, Marx'ın tüm yazılarındaki etik damarla uyum içindedir ve daha sonraki *Kapital* okumalarından çıkarılan, yapısal bakımdan daha katı tanımlarının temelini oluşturur. Bu kavrayış, Marx'a göre, sınıfın bir oluş süreci olduğunu akla getirir; hem proletaryanın olgunlaşmasının hem de insanlığın tarihsel süreç boyunca oluşan gelişmiş kapasitelerinin denetiminin oluş süreci. Sınıf, (sonradan sınır tartışmasında olduğu gibi -*bkz.* *çelişkili sınıfsal konum)

üretim araçlarına bağlı ilişkilere, üretken emek (artı değer üreten) ile üretken olmayan emek arasındaki ayrıma, şefler ve yöneticilerle gerçekleştirilen denetim ya da özerklik hiyerarşilerine dayanan katı bir formül ya da kriterin uygulanması değildi.

Marx'a göre, proletaryayı tarihsel görevini gerçekleştirmeye iten tarihsel faktörler vardır. Sermayenin bileşimi işçiler kitlesi açısından bir ortak durum ve ortak çıkarlar yaratır. Bireylerin kendi "toplumsal karşılıklı bağımlılığı" üzerinde gerçek bir denetim kurmalarına yönelik çabalarının önünü kapatan *meta fetişizmi, kendisine eşlik eden sınıf mücadelesinin yoğunlaşması, *sınıf bilincinin ortaya çıkmaya başlaması ve bu bilincin sınıf eylemine dönüşmesi gibi çok boyutlu süreçlerle aşılacaktır. Proletarya zaferinin ardından kuracağı proletarya diktatörlüğü aracılığıyla, sadece siyasal denetimi ele geçirmekle kalmayacak, aynı zamanda kendi üretken yaşam süreçleri üzerindeki iktisadi ve eninde sonunda ahlâki denetimi ele geçirecektir.

Marx'taki bu proletarya imgesi, ancak etik yazılarında dile getirilen öncüllerinin aynı şekilde ortaya konması durumunda kabul edilebilir: İnsanlığı, insanlığın doğayla ilişkisini ve insan gelişiminin nihai hedeflerini tanımlayan, emek gücüdür. Öte yandan, proletarya genel olarak bir insani durum paradigması şeklinde görülürse, o zaman proletaryanın üyeleri çeşitli biçimlerde (örneğin, *aşağı sınıf ya da ırksallaştırılmış azınlıklar) varolmaya devam edecek ve bu durumunu muhtemelen daha uzun bir süre muhafaza edecektir.

proletarya diktatörlüğü (*dictatorship of the proletariat*) *bkz.* **Lenin**

proleterleşme (*proletarianization*) *Orta sınıf kesimlerinin *işçi sınıfına dahil olması süreci için kullanılan bir ifade. *Komünist Parti Manifestosu*'nda (1848) Karl *Marx ve Friedrich *Engels, kapitalizmin, sınıf yapısındaki "iki büyük düşman kamp" olan *burjuvazi (iş sahipleri) ile *proletarya (işçi sınıfı) arasındaki kutuplaşmayı derinleştireceğini savunmuşlardır. Küçük üreticiler ve serbest çalışan zanaatkârlar gibi ara gruplar yavaş yavaş kaybolacak, ayrıca beyaz yakalı işçilerden oluşan orta sınıf da söz konusu düşman kamplardan birine katılacaktır.

Sınıf analizcileri Marx ve Engels'i ileri kapitalist ülkelerin yeni orta sınıfının (yöneticilerin, idarecilerin ve profesyonellerin büyüyen sayısı) artan önemini göz ardı etmekle eleştirmişlerdir. Buna yanıt olarak Marksist sosyologlar, *Manifesto*'nun kasten saf bir kapitalist sistem türünün soyut bir resmini çizdiğini, oysa Marx'ın diğer yazılarının gerçekte varolan toplumların karmaşıklığını kabul ettiğine dikkat çekmişlerdir. Bu iddia *Kapital*'in (1867) birinci cildi için kesinlikle doğrudur: örneğin Marx burada, anonim şirketlerin gelişiminin *yönetim faaliyetinin *sermaye sahipliğinden ayrılmasına yol açma eğiliminde olduğunu gözlemler. Yönetmek, sayıları giderek artmakta olan "çalışma sürecinde sermaye adına kumanda eden memurlar [yöneticiler] ve şefler" ordusunca yerine getirilen bir eylem haline gelmiştir.

Harry Braverman'in *Labour and Monopoly Capital*'da (1974) ortaya attığı iddia bu tartışmaya yeni bir boyut katmıştır. Braverman'ın iddiası, şimdiye kadar orta sınıf işçilerden meydana gelen pek çok grubun (başta rutin büro çalışanları ile kalifiye zanaatkârlar olmak üzere), emeklerinin insana yönleri yok edilerek ya da *vasıfsızlaştırılarak etkin biçimde proleterleştirildiği yönündedir. Braverman'e göre, böyle bir süreç kapitalist toplumlara

özgüdür, çünkü kapitalist üretimin zorunlulukları, sanayi alanındaki mülk sahiplerini ya da yöneticileri, kârlarını sürdürmek ve emek üzerindeki denetimi sürdürmek için görevleri *bilimsel yönetimin ilkelerine göre parçalamaya mecbur bırakmıştır. Braverman'in çalışması değişik yorumlara konu olmuş ve *emek sürecini irdeleyen pek çok neo-Marksist incelemenin kuramsal temelini oluşturmuştur.

Braverman'ın verileri büyük ölçüde gözden düşmüş olsa da, yaygın olan kanı proleterleşme tartışmasının henüz bir çözüme bağlanmadığıdır, çünkü tartışmanın tarafları hâlâ söz konusu süreci ölçecek kriterin ne olduğu konusunda anlaşabilmiş değillerdir. Bu literatür içinde en az dört farklı proleterleşme anlayışı saptanabilir. Bazı yorumculara göre, proleterleşme savı, sınıfların göreli boyutlarıyla ilgilidir. Bu anlamda proleterleşme, işçi sınıfının tüm sınıf yapısı içindeki yerinin büyümesini ifade eder. Bazı yazarlar, orta sınıftan gelip işçi sınıfına dahil olanlar ile mesleki kariyerlerinin gelişimi sırasında aşağı inerek işçi sınıfına dahil olan proleterleşmiş bireylerin benzerliğini ortaya koyma çabasıyla toplumsal mobilite verilerine bakmışlardır. Onlara göre, sürecin özneleri yapı içindeki yerler değil, insanlardır. Üçüncü ölçüt, emek sürecinin kendisini temel almaktadır. Bazı araştırmacılar, sınıf yapısı içinde proletaryaya ait görünmeyen pek çok yerin (örneğin rutin büro işçilerinin işgal ettiği yer gibi) çoğunlukla, işin içeriği ve görevlerin rutinleştirilmesi nedeniyle, kol emeğiyle çalışan işçi sınıfının işgal ettiği yerden ayrılamayacak kadar vasıfsızlaştırıldığını iddia etmişlerdir. Sonuncu ölçüt ise proleterleşmeden sosyo-politik anlamda (yani, emek gücü içinde yer alan belirli orta sınıf gruplarının kendilerini hangi ölçüde işçi sınıfı içinde ya da işçi sınıfının müttefiki olarak tanımladığı, dolayısıyla nereye kadar işçi sınıfının siyasal amaçları ve kültürünü paylaştığı anlamında) bahsetmektedir.

Ampirik araştırmalardan çıkarılan net bir bulgu, proleterleşmenin bir ölçüte göre var, başka bir ölçüte göre yok sayılabileceğidir. Örneğin, pek çok rutin büro işçisi proleter çalışma koşullarını paylaşmakta (gelir, ek yardımlar, işteki özerklik ve terfi şansları anlamında), fakat tipik biçimde orta sınıfa özgü bir sosyo-politik profil (oy kullanma davranışı, sendikalara katılma eğilimi ve kendini sınıfla özdeşleştirme anlamında) sergilemektedir. *Ayrıca bkz.* **burjuvalaşma; işin değer yitirmesi tezi.**

prosedür adaleti (*procedural justice*) *bkz.* **toplumsal adalet**

Protestan etiği, Protestan etiği tezi (*protestant ethic, protestant ethic thesis*) Tartışmalı biçimde modern *kapitalizmin gelişimiyle, özellikle Max *Weber'in klasik denemeleriyle (*Protestan Etiği ve Kapitalizmin Ruhu* [*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*], 1905) ilişkilendirilen ilk dönem Protestanlıkta somutlaşan değerler kümesi.

İlk bakışta Protestanlıkla kapitalizm arasındaki ilişki paradoksal görünmektedir, çünkü Protestan inançları insanın kendisi adına ekonomik kazanç elde etmesi fikrini kabul etmez; yine de bu ilişki, açık biçimde kapitalizmin ana (ve yeni) bir bileşimidir. Weber'in savı şöyledir: Kapitalizm başka yerlerde ilk biçimiyle varolurken, modern Avrupa ölçeğine benzer bir süreç izlememişti. Kapitalizmin Avrupa'da ortaya çıkışı, göreli olarak -kendi başına bir görev ya da hedef şeklinde- sermaye birikimi fikrinin geniş bir onayla karşılanmasının sonucuydu. Oysa bu, kendi içinde, akıldışı bir tutumdur: İnsanın boş zamana sahip olması ya da

tüketim yapması yerine çalışmayı seçmesinin hiçbir akılcı gerekçesi yoktur. Weber'e göre, gündelik yaşama dönük, alışılmışın dışındaki modern yönelimi anlamanın anahtarı dindedir. Çünkü din, akılcı temelde gerekçelendirilemeyen yüce değerleri benimsemeyi gerektirir. Bu değerleri bir kere benimsedikten sonra, onu akılcı araçlarla sürdürebiliriz: Yüce bir değeri akılcı ve akıldışı yollarla gerçekleştirmekten bahsetmenin bir anlamı vardır. (Örneğin, yüce bir değer olarak komünizmi seçecek olursam, muhafazakâr bir siyasal partiye katılmak akıldışı bir tercih olacaktır.) Weber'in savına göre, on altıncı ve on yedinci yüzyıldaki Avrupa'nın karakteristik çileci Protestanlığının yüce değerlerinin akılcı yollarla gerçekleştirilmeye çalışılması, insanları disiplinli çalışmaya itmiştir. Çalışmanın bir ödev şeklinde, disiplinli ve akılcı yollarla organize edilmesi, modern kapitalizmin karakteristik özelliği; onun emsalsiz ethosu ya da ruhudur.

Protestanlıkla kurulan son derece önemli bağın kaynağı, Protestanlığın müminlerine, Tanrı'ya karşı görevlerin gündelik yaşamın düzene sokulmasıyla yerine getirilmesi çağrısıdır. Bu tema, Reformasyon döneminin Kalvenci ve neo-Kalvenci kiliselerinin inançlarında da yaygındır. Kader inancı da çok önemlidir, fakat insanlar Tanrı'nın kimi koruduğu (seçtiği) ve kimi lanetlediğini bilemedikleri için, bu durum müminde derin bir ruhsal yalnızlık yaratmaktadır. Dolayısıyla, seçilmiş olmanın kesin bir işareti (ya da kanıtı) olan kurtuluşu sağlayabilmek düşüncesiyle birinin emri altında özenle ve sebatla çalışmak (yoğun çalışma, zamanı sistematik kullanma ve dünyevi hazlarla mallara karşı katı bir çilecilik) salık verilir ve buna "bu dünya çileciliği" denir. Yine de, genel anlamda Protestanlığın kapitalizme en önemli katkısı *Protestanlıkla kapitalizm arasındaki ilişki Weber tarafından *seçici yakınlıklardan biri sayılmıştır.

Batı kapitalizminin kökenlerine dair bu yorum, muazzam bir tepkiye yol açmıştır ve bugün bile tartışmalara yol açmaya devam etmektedir. Tabii bu yorumla amaçlanan, bazen iddia edildiği gibi, ekonomiye dayalı açıklamalar sunan Marksist değerlendirmelere bir alternatif çıkarmak değildi. Weber, kapitalist toplumun yükselişiyle ilgili basit, tek taraflı ya da indirgemeci açıklamalara karşı çıkıyordu. Modern kapitalizmin ortaya çıkmasına Protestanlık yol açmamıştı tabii, ama onun zorunlu ön koşullarından birisiydi. Bu konuda çok geniş boyutlu ikincil literatürün büyük kısmı Gordon Marshall'ın *In the Search of the Spirit of Capitalism*'de (1982) değerlendirilmiş olmakla birlikte, yakın zamandaki en kapsamlı çalışma Randall Collins'in *Weberian Sociological Theory* (1986) adlı kitabındaki yetkin denemesi "Weber's Last Theory of Capitalism"dir. Ampirik ve kuramsal gerekçelerle - özellikle netlikten yoksun savları nedeniyle- bir hayli karşı çıkılmasına rağmen bu tez hâlâ etkili bir yaklaşımı temsil etmektedir.

Proudhon, Pierre-Joseph (1809-1865) "Tanrı kötüdür" ve "mülkiyet hırsızlıktır" deyişlerini popülerleştiren, kendi kendisini yetiştirmiş bir Fransız bira yapımcısı, erken dönem *sosyalist düşünür ve militan. Kendi takipçilerinin, toplumdaki çatışmayı sona erdirici araç olarak gördükleri adalet ihtiyacına vurgu yaparak, görüşlerini "karşılıklılık" diye adlandırmasına karşın, Proudhon siyasal *anarşizmin kurucusu sayılmaktadır. Proudhon, toplumu yeniden örgütlemenin temeli olarak üretim *kooperatiflerini ve faizsiz bankacılığı savunmuştur. Proudhon'un öğretisi, aşırı bireyselci anarşizm ile anarşist bir komünizmi tasavvur edenler arasında

bir yerde duruyordu. Proudhon ayrıca bireylerin şiddetli tutkuları olduğunu ve bu tutkuları kontrol edebilmek için ailenin gerekli olduğunu vurgulamıştır. *Economic Contradictions, or the Philosophy of Poverty* (1846) adlı eseri Karl Marx'ın önemli bir cevap metni kaleme almasına yol açmıştır.

psi-kompleksi (*psy-complex*) Psişeyle ilgilenen işkolları kümesi: psikoloji, psikiyatri, psikanaliz, psikoterapi, psikiyatrik hemşirelik ve psikiyatrik toplumsal çalışma. Psi-kompleksi terimi, toplumsal ve "psi" işkollarının aile yaşamı, cinsellik, akıl ve akılcılığın düzenlenmesindeki rolünü inceleyen Michel *Foucault ve Jacques Danzelot ile Robert Castel gibi Fransız *post-yapısalcılarının çalışmalarından türetilmiştir.

psikanaliz (*psychoanalysis*) İlk olarak Sigmund *Freud'un geliştirdiği ve daha sonraki psikanalistler tarafından çeşitli yollarla genişletilen bir psikolojik kuram ve psikolojik rahatsızlıkları tedavi yöntemi. James A.C. Brown'un *Freud and Post-Freudians* (1964) adlı eseri psikanaliz içindeki çeşitli okullar konusunda hâlâ iyi bir giriş niteliğindedir.

Psikanalizin özü, id, ego ve süperego diye adlandırılan ve karşılıklı ilişkili üç sistemden oluşan bilinçdışı ve yapısal psişe modeli kuramıdır. Bilinçdışı, ya içsel bakımdan bireyin varoluşuna ya da topluma tehdit oluşturacak biçimde yaşandığı için kabul edilemez düşünceleri (bazıları "duyguları" diyebilir) kapsar. Bu düşünceler köken olarak cinsel (Freud), saldırgan ve yıkıcı (Melanie *Klein) ya da daha önceki korku ve mutsuzluk deneyimleriyle bağlantılı (D. W. *Winnicott) olabilir. İd, acil tatmin arayan dürtülerin kaynağı ve süperego, anne-babaya ait otorite ile toplumsal otoritenin içselleştirmesi olarak görülürken, egonun işlevi, sonuçta ortaya çıkan çatışan taleplerin arasını bulmaktır.

Freud'un rüya değerlendirmesi, bilinçdışı çalışmalarının en ayrıntılı analizini sunmaktadır. Freud, tüm rüyaların dilek-doyurumu olduğunu belirterek başlar: Rüyalar, bilinçdışına bastırılmış arzuların fantastik biçimde tatmin edilmesinin aracıdır. Bilinçdışının kendisi zamansızdır ve olgunlaşmaz: Yaşamımız boyunca aynı düzeyde, hemen tatmin olmak isteyen çocukça bir düzeyde kalırız. Bilinçdışı mantık kurallarına da bağlı değildir; aynı anda birbiriyle çelişen bir sürü şeyi arzu edebilir. İnsan yaşamının bu özelliği çoğunlukla, insanlar bir kişiyi hem sevmenin hem de ondan nefret etmenin birbiriyle yakından bağlantılı bir durum olduğunu gösterdiği zaman fark edilir. Uyuduğumuz zaman bilinçdışı arzularımız üzerindeki baskı kalkar. Yine de, bu arzular rüyalarımızda doğrudan ortaya çıkmaz; Freud'un dört türü olduğundan bahsettiği rüya çalışması süreçleri aracılığıyla sansürlenir. Rüya çalışmasının dört türü şunlardır: yoğunlaştırma veya çeşitli düşüncelerin tek bir rüya simgesinde birleşmesi (örneğin, rüyada görülen bir polis, yaşamdaki bir dizi otoritenin simgesidir); yer değiştirme, bu durumda bir arzu, muhtemelen tesadüf veya benzerlik sonucunda, orijinal nesneyle bağlantılı bir nesneyle yer değiştirir (klişeleşmiş bir örnek verirsek, tünel içinden geçen bir tren gördüğümüzde bir cinsel ilişki hayal ediyor olabiliriz); simgeleştirme veya düşüncelerin görüntülere dönüşmesi (örneğin, rüyada bir masada oturuyor olmak, ama masadaki bıçak ve çatalların saplarının olmaması, bir durumun üstesinden gelememe duygusuna işaret edebilir); son olarak, ikincil gözden geçirme, yani rüyamıza akılcı bir boyut katmamız, hatırladığımız sürece onu kontrol altına alınabilir bir

hikâye haline getirecektir. Freud rüya analizinin, gerçekte sadece bir kılıf rolü oynayan hikâyenin kendisinden ziyade, simgeler üzerinde yoğunlaşması gerektiğine inanıyordu.

Rüya çözümlemesi, psikanalitik tedavinin temel özelliğine, serbest çağrışıma zemin hazırlar. Hastadan söz konusu simgeyle bağlantılı olarak aklına gelen her şeyi anlatması istenir ve böylece, bizi, bir şekilde tekrardan özgün bilinçdışı düşüncelere götüren bir anlam örüntüsü belirir (bkz. Freud, *Rüyaların Yorumu* [*The Interpretation of Dreams*], 1900).

Son yıllarda bu düşünceler, çeşitli disiplinlerden, özellikle *yapısalcı ve *post-yapısalcı düşünürler tarafından, edebi eleştiri kuramı olarak (örneğin, bir metin rüya gibi okunduğunda), anlam üretimi kuramı olarak ve sözde merkezsiz bir özne kuramı sağlayacak bir şekilde yorumlanmıştır. Örneğin Marksist felsefeci Louis *Althusser, "semptomatik okuma" fikrini, bir kuramın temelinde yatan yapıyı (ya da *problematiği) tanımlama yolu olarak görüp kendi epistemolojisine dahil etmişti.

Psikanalizin en yaygın olarak bilinen boyutu muhtemelen Freud'un cinsel gelişim kuramıdır. Freud bu kuramda çocuğun, ilk olarak, libidonun beden ve dış dünya arasındaki farklı temas noktalarında (ağız, anüs ve üreme organları) ifade ve tatmin edildiği oral, anal ve fallik evrelerle geliştiğini öngörmektedir. Bireyler bu düzeylerden herhangi birine hapsolabilir ya da söz konusu düzeylerden birine gerileyebilir. Öte yandan, düzeylerdeki ilerleme iki cinsiyet için de aynıdır. Freud'un savının temel öğelerinden birisi şudur: Eğer çok yönlü bir sapkın değilsek, yaşama biseksüel olarak başlarız ve heteroseksüellik çoğunlukla, *homoseksüellik ve diğer arzuların tabi kılınmasını (bastırılması ya da yüceltilmesini) içeren müphem bir kazanımdır. Kazanılmıştır, ama tümüyle olmasa bile büyük ölçüde, bilinçdışı bir şekilde gelişimin Oidipal evresiyle değil. Her iki cinsiyet de anneyi ilk sevgi nesnesi olarak görür. Küçük erkek çocuğun durumunda anneye yönelik cinsel duygular fiziksel olarak fark edilemez ve çocuk tarafından babaya meydan okuma şeklinde yaşanır. Babanın üstün gücü ve iktidarı yüzünden, bu durum erkek çocukta tehlikeli olabilir. Tehlike iğdişlik tehdidi şeklinde yaşanır ve ergenlik çağına ulaşıp kendine ait bir kadın vaadiyle birleştiğinde, erkek çocuk annesine duyduğu arzudan vazgeçer. Küçük kız çocuk ise ilk sevgi nesnesi olarak anneden babaya doğru, çok daha dramatik bir değişim gerçekleştirmek zorundadır. Freud'a göre, kız çocuk kendisini zaten iğdiş edilmiş hissettiği için annesiyle daha önce özdeşleşir (bkz. *Cinsellik Kuramı Üzerine Üç Deneme* [*Three Essays on the Theory of Sexuality*], 1905).

Bu kuram modern *feminizmin gelişmesinde öncelikli bir rol oynamıştır. Pek çok kişiye göre bu kuram, Freud'un kaçınılmaz olarak *ataerkillik safında olduğunu gösterirken, başkalarına göre, ataerkilliğin analizi açısından bir temel sağlamaktadır. Britanyalı feminist, Marksist ve psikanalist Juliet Mitchell, psikanalizin erkek egemenliğine yönelik bir reçeteden ziyade, ataerkilliğin betimlenmesi ve analizini içerdiğini iddia ederek Sigmund Freud'u savunan ilk modern feminist olmuştur (bkz. *Psychoanalysis and Feminism*, 1976).

Freud'un cinsel nesne seçiminin gelişimi analizi, çocuğun öncelikle kendi bedeninden tatmin olmaya çabaladığı (birincil *narsisizm), sonra anneyle özdeşleştiği ve annesini kendi psişesinin parçası sandığı bir anlama sürecini içerir. Klasik psikanaliz ve

Freud Oidipal aşamaya yoğunlaşırken, Melanie Klein'ın çalışmaları ve Britanya psikanalizindeki psikanalitik gelişim kuramı, anneyle kurulan ilk ilişkilere odaklanmaktadır. Bu şekilde bazı feministler, toplumsal cinsiyet farklılıklarının gelişmesini, annelerle onların genç erkek ve kız çocukları arasındaki özgün ilişkilerle açıklamaya çalışmışlardır.

Psikanalitik kuram monolitik bir blok değildir, farklı ulusal okullarda gelişmiştir ve bu okullar farklı şekillerde toplum kuramıyla ilişkili olma eğilimindedir. Britanya psikanaliziyle toplum kuramı arasındaki temel bağ, feminist annelik değerlendirmeleri aracılığıyla kurulmuştur. Fransız psikanalizi, Lacan aracılığıyla, genelde post-yapısalcılıkla ve özelde post-yapısalcı feminizmle ilişkilendirilmiştir. Talcott *Parsons ise Amerikan ego psikolojisini genel bir *toplumsallaşma kuramına dahil etmiştir. *Ayrıca bkz.* **Bowlby, John; eleştirel kuram; Jung, Carl Gustav.**

psikiyatri (*psychiatry*) Zihinsel bozuklukların bakımı ve tedavisi üzerine odaklanan ve sınırları her zaman tartışmalı olan bir tıbbi uzmanlık dalı. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında mesleki bir gruplandırma olarak boy gösteren psikiyatri terimi, 1808'de Almanya'da ortaya atılmış ve 1840'lardan itibaren Avrupa ile Amerika'da daha yaygın biçimde kullanılmıştır. Tabii, tıbbın deliliğe duyduğu ilgi ve bu alanda bir uzmanlaşmanın olması yeni bir durum değildi. Buna karşın, on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren akıl hastanelerinin ve tımarhanelerin (önce gönüllü, sonra kamusal olarak) kurulması, psikiyatrinin bir işkolu olarak ortaya çıkmasına sağlam bir temel sağlayacaktı. Akıl hastanesi, gözlem, tedavi ve eğitim adına yeni fırsatlar ve *profesyonelleşmeyi kolaylaştıran sertifika gibi yeni olanaklar sunuyordu. Akıl hastalıkları doktorlarının dernekleri 1841'de Britanya'da, 1844'de Amerika Birleşik Devletleri'nde ve 1847'de Fransa'da kurulmuş; bu konudaki ilk dergiler ise 1854'te Britanya'da, 1844'de ABD'de, 1843'te Fransa'da ve bu tarihten bir süre önce Almanya'da yayımlanmıştı.

1820'ler ile 1840'lar arasında tıp, deliliğe de terapötik iyimserliğe de büyük bir ilgi duyuyordu. Pratisyenler çoğunlukla eklektikti ve pek çoğu, özdenetim ve özsaygı için akıl hastanesinde bulunanların yeteneklerinin oluşturulmasında, düzenlenmiş bir çevrenin iyileştirici değerini vurgulayan ahlâki tedaviyi desteklemekteydi. Fakat daha üst düzeydeki pratisyenler, özel araştırma yapma fırsatlarını kısıtlayan daha geniş kurumlarda çalışma gerekliliği ve fakir hastaların çokluğu nedeniyle akıl hastanesi çalışmalarından kısa sürede vazgeçmişlerdi. Dahası, akıl hastanelerinin sayısı çoğalıp, buraları gittikçe artan oranda kronik ve kontrol edilemeyen hastalarla doldukça, tıbbın rolü, iyileştirici olmaktan ziyade öncelikle koruyucu bir hal alacaktı. Tıpta doğa bilimlerinin giderek daha çok vurgulanması da, kendisini büyük ölçüde, beyin *patolojisini tanımlama çabalarındaki rutin otopsilerde gösterecekti.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında iki büyük değişim meydana geldi. Birincisi, akıl hastanesi dışındaki psikiyatrik çalışmalar yaygınlaştı; bu çalışmaların çoğu zengin hastalara yönelik özel bakımlardı ve pek çoğu Sigmund *Freud'un psikonörotik diye tanımladığı sorunları kapsıyordu. Freud'un ofis psikiyatrisi üzerinde yaptığı etki -bilhassa özel uygulamaların geliştiği ABD'de- dikkate değer ölçüdedir. İkincisi, akıl hastanelerini gerçek hastanelere dönüştürmeye yönelik büyük çabalar vardı ve 1930'larda, yeni bir iyileştirici iyimserliğe yol açan elektro-şok terapisi

ve beyin ameliyatları (1950'lerde bunu yeni ilaç terapileri izleyecekti) gibi fiziksel tedaviler gelişti.

İki gelişme de, başlangıçta akıl hastanesi bakımına bir ek niteliğinde, daha sonra ise alternatif olarak, 1950'lerde *cemaat bakımı politikasının kabul edilmesinin temelini oluşturuyordu. Birinci gelişme, bakımın yapıldığı yerin çeşitlenmesini ve psikiyatrinin daha geniş koşullarda artan rolünü temsil ederken, diğeri eski kurumsallık yanlısı ve koruyucu bakım modellerindeki bir kırılmayı, 1930'da Britanya'da gönüllü katılımın ortaya çıkmasının ön ayak olduğu bir değişimi ve bunun sonucunda zorunlu alıkoyma uygulamasının ortadan kalkmasını temsil etmekteydi.

Akıl hastanelerinin öneminin azalmasından ve çalışmanın cemaat içine yönelmesinden sonraki dönemin psikiyatriye yansımaları hâlâ tam değerlendirilebilmiş değildir. Akıl hastanesinin eski imparatorluğunun yok oluşu, disiplinler arasıekiplerin (bir ölçüye kadar) gelişmesiyle birlikte psikiyatristlerin gücünü tartışmasız derecede azaltmıştır. Bugün psikiyatristlerin gücü büyük oranda reçete yazma yetkilerine ve doğal bilimlerdeki uzmanlıklarına dayanmaktadır. Öte yandan, biyolojik psikiyatri ve sinir bilimlerindeki gelişmeler, zihinsel sayılan hastalıkların alanını, psikiyatrinin zararı olarak nörologların bir üstünlüğü haline getirebilir.

psikoloji (*psychology*) Çeşitli biçimlerde davranış bilimi ya da zihin bilimi diye tanımlanan psikoloji, Leipzig'de ilk deneysel psikoloji laboratuarını kuran Wilhelm Wundt (1832-1920) gibi araştırmacıların çalışmaları sonucunda, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ayrı bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. Bireysel farklılıklara, özellikle *zekâ ve *kişilikle ilgili farklılıklara bir ölçüye kadar ilgi duyulmuş olsa da, bu disiplinin odak noktası, büyük ölçüde, *algılama, *öğrenme, güdülenim ve bellek gibi süreçleri kapsayan genel mekanizmalar olmuştur.

Akademik psikoloji genelde güçlü bir *pozitivist yönelim içinde olmuş ve yaygın olarak deneysel yönteme başvurmuştur (bunlar, yirminci yüzyılın başlarından 1960'lara kadar Anglo-Amerikan psikolojisinde egemen yaklaşım olan *davranışçılığa verilen kuvvetli desteğe yansımış özelliklerdir). Davranışçılık esas olarak öğrenmeye odaklanmıştı ve bu yaklaşım, *çevreye yapılan güçlü vurgu ile insan davranışının gelişiminde doğuştan gelen etmenlerin öneminin reddedilmesini içeriyordu. 1960'lardan itibaren daha *bilişsel yaklaşımlara ve bazı doğuştan gelen yetenekleri kabul etmeye doğru bir geçiş görülmüş; bilginin elde edilme ve işlenme şekli daha fazla incelenmeye başlanmıştır. Ayrıca bu dönemde nöropsikoloji yeniden ön plana çıkmıştır. Bazı psikologlar ve bölümler diğerlerine göre daha seçmeci olsalar bile, *psikanaliz ve diğer psiko-dinamik psikolojilere karşı olan düşmanlık gibi deneysel, pozitivist yönelim olduğu gibi kalmıştır. Bugün artık, hem hümanist hem feminist psikoloji, akademik psikoloji bölgesinde kendisine genellikle iyi bir yer bulmaktadır.

Diğer disiplinlerde görüldüğü gibi, alanların tanımlanması zamanla değişmektedir. Normsuzluk psikolojisi ya da psikopatolojinin daha eski bölgeleri bugün artık bir dönüşüme uğramış ve sağlık psikolojisi alanına girecek şekilde genişletilmiştir. Önemli ve bu yüzyılın ilk on yılından itibaren gelişmiş eski bir alan sosyal psikoloji alanıdır. William McDougall *Introduction to Social Psychology*'yi 1908'de yayınlamış, ancak sosyal psikolojinin zeminini yanlış tanımlamıştı. Sosyal psikoloji, psikolojinin çerçevesi içinde, deneysel küçük *grup incelemelerinden

yararlanarak özellikle yüz yüze toplumsal etkileşimde yoğunlaşmıştır. Öte yandan, bilhassa *sembolik etkileşimcilikten etkilenen ve *katılımcı gözlem gibi yöntemler kullanan daha sosyolojik bir sosyal psikolojinin varlığından söz etmeliyiz.

Psikolojiye giriş metni niteliğinde son derece geniş bir literatür vardır. Leonard Berkowitz'in *A Survey of Social Psychology* (1986) ile Louis A. Penner'in *Social Psychology*'si (1986) içerikleri itibariyle en kapsamlı çalışmalardır.

psikometri (*psychometrics*) Psikolojik değişkenlerin, öncelikle matematik, istatistik ve bilgisayar kullanarak ölçümü, temsili ve analizi. Sosyolojiyle özel bir ilgisi olan konular, *zekâ ölçümü, psikofizik (fiziksel değişkenlerle onların öznel karşılıklarının miktarını belirleme ve karşılıklı ilişkileri), ölçekleme yöntemleri ve yapay zekâ modelleridir.

psikopat (*psychopath*) Küçük suçları ya da kuvvetli duygusal bağları yansıtan, karışıklığa yol açıcı, anti-sosyal şekilde davranışlar sergileyen bireyler -çoğunlukla genç erkekler- için kullanılan *psikiyatrik ifade. *Psikanalistler, davranışın açıklanış şekline göre, süperegonun gelişimindeki bir başarısızlığa, *öğrenme kuramcıları ise deneyimlerden öğrenme yetersizliğine işaret ederler. Psikopatlığın zihinsel bozukluk olup olmadığı son derece tartışmalıdır. Barbara Wootton, davranışsal bakımdan psikopatlık sınıfına sokulan bir durumu *suçluluktan ayırmanın mümkün olmadığına dikkat çekmiştir.

psikosomatik hastalık (*psychosomatic illness*) Psiko-dinamik düşüncenin etkisiyle ortaya atılan psikosomatik terimi, 1930'lardan itibaren yaygınlaşmıştır. Başlangıçta akıl/beden etkileşiminin öne çıktığı hastalıklar için kullanılan genel bir yaklaşımı ifade eden bu kavram, genellikle psikolojik nedenleri olduğu varsayılan ülser gibi bedensel hastalıkları göstermektedir. Fakat, psiko-sosyal baskının tüm hastalıklarda görüldüğünü düşündüğümüzde, psikosomatik etkiler ile fiziksel etkiler arasına kesin bir sınır çizgisi çekemeyeceğimiz açıkça ortaya çıkacaktır. *Ayrıca bkz.* **özerklik; stres.**

psikotarih (*psychohistory*) Tarihsel şahsiyetlerin ya da belirli bir tarihsel dönemin **Weltanschauung*'unun (dünya görüşünün) *psikanalitik incelemesi. Sigmund *Freud'un psikolojik gelişim kuramını, yaygın toplumsal koşullar ve kurumlar ya da belirli bireyler söz konusu olduğunda önemli *yaşam olaylarıyla ilişkilendirme çabalarına dayanır. Psikotarihin tanınmış uygulayıcılardan Amerikalı psikanalist Erik Erikson'un *Childhood and Society* (1950) ve *Life History and the Historical Moment* (1975) adlı eserleri bu türün tipik örnekleridir. Max Weber'in yaşamı ve eserleri de Arthur Mitzman'ın *The Iron Cage* (1969) adlı kitabında bu çerçevede incelenmiştir.

psikoterapi (*psychotherapy*) Uzman terapistlerin, zihinsel ya da davranışsal sorunların (genellikle psikotik olmayan sorunların) tedavisinde sunduğu oldukça çeşitli psikolojik tedavi yöntemlerini (grupsal ya da bireysel) kapsayabilen ve fazla net olmayan bir terim. Psikoterapi, hipnoz gibi telkin içeren güdümlü terapilerle birlikte, güdümsüz, davranışsal ve psiko-dinamik terapileri kapsayabilir. Sınırlı bir şekilde tanımlandığında, tam *psikanalizi dışlayarak psikanalitik terapileri ifade eder.

psikoz (*psikosis*) Çoğunlukla *nevrozun karşıtı olarak ifade edilen ciddi bir akıl hastalığı. Psikozu niteleyen özellikler, sabuklamalarda ya da sanrılarda

görülen düzensiz düşünceler, hisler ya da algılar ile gerçeklikle temasın kaybedilmesidir. Organik psikozların bedensel nedenleri olduğu bilinirken, işlevsel psikozların -çoğunlukla öyle olduğu varsayılsa da- bu tür nedenleri yoktur. Başlıca iki psikoz biçimi, *şizofreni ile manik *depresyondur.

psişe (*psyche*) *bkz.* **psikanaliz**

puanlama, puanlama ölçekleri (*rating, rating scales*) Puanlama ölçekleri, deneklerden mutlak bir değerlendirme yapmalarını ister (öğrencilerinin ödevlerine bilimsel üstünlüklerine göre not veren bir üniversite profesörünü buna örnek olarak gösterebiliriz). Sosyolojik araştırmalarda, deneklerden tipik bir şekilde, örneğin farklı meslekların prestijlerini, (diyelim) 1'den 10'a kadar olan bir ölçek üstünde göstermeleri; ya da, buna benzer biçimde, bir dizi hükümet politikasını ne ölçüde destekleyip desteklemediklerini, bir uçta "tamamen destekliyorum"dan diğerinde "tamamen karşıyım"a kadar uzanan ve arada "biraz destekliyorum", "ilgilenmiyorum", "biraz karşıyım" şeklinde puanlamalar bulunan (muhtemelen beş aşamalı) bir ölçek üzerinde göstermeleri istenecektir. *Ayrıca bkz.* **derecelendirme; Likert ölçeği.**

purdah (*purdah*) "Perde" ya da "ekran" anlamına gelen ve güçlü bir fiziksel ve toplumsal *ayrımla belirlenen bir *cinsiyet rolü farklılaşmasına gönderme yapan Urduca bir sözcük. Purdah, ev içinde fiziksel mekânların ayrılması ve peçe benzeri giysilerin kullanılmasıyla devam ettirilir. Büyük ölçüde *İslam dini ve kültürüyle ilişkilidir, fakat Müslüman halklar arasında biçim ve âdet derecesi açısından son derece değişik uygulamaları görülür.

Q

Quételet, Lambert Adolphe Jacques (1796-1874) Olasılık matematiğini toplumsal fenomenlere uygulayan ve istatistiğin sosyal bilimlerdeki önemini gösteren *On Man and the Development of Human Facilities, An Essay on Social Physics* (1835) adlı eserin yazarı Belçikalı istatistikçi. Quételet, toplumsal fenomen örneğinde dağılımın genellikle *normal bir eğri izlediğini ileri sürmüştür (bu, diğer şeylerle birlikte, bir alaydaki askerlerin boylarının uzunluğu ölçülerek elde edilmiş bir sonuçtur). Ne var ki Quételet'nin çalışmaları uzun zaman sosyal bilimciler tarafından göz ardı edilmiş ve ancak yirminci yüzyıl başlarında yeniden keşfedilmiştir.

R

Radcliffe-Brown, Alfred Reginald (1881–1955) Radcliffe-Brown, İngiltere, Kuzey Amerika, Güney Afrika ve Avustralya üniversitelerinde verdiği dersler boyunca *sosyal antropolojinin en etkin kurucularından birisiydi. Radcliffe-Brown'ın öğretmenliği, gerçekleştirdiği alan çalışmalarına oranla daha fazla dikkat toplamıştır, çünkü Cambridge'de lisans öğrencisi olarak antropoloji eğitimi alan ilk kişi o olduğu gibi, daha sonra Cape Town, Sydney, Oxford ve Chicago'da üstlendiği sosyal antropoloji kürsüsü başkanlığı görevleriyle de adından çok söz ettirmiştir.

Kuramsal yaklaşımının çoğunu Émile *Durkheim'a borçlu olan Radcliffe-Brown, toplumda yapının ve farklı kurumların *işlevlerinin önemini vurgulamış ve bu nedenle, fazlasıyla katı ve mekanik bir bakış açısına sahip olduğu eleştirileriyle karşılaşmıştır. Yine de mükemmel bir öğretmendi ve etkinliği, (görece az olan) yayınladığı eserlerden ziyade, etkilediği bir dizi öğrencisiyle temsil edilmişti. Radcliffe-Brown, insani toplumsal ilişkileri yönlendiren kuralları sıraladığı, kural koyucu nitelikteki "karşılaştırmalı sosyoloji" incelemelerini yayınlamayı bilhassa tercih etmiştir. Bu çalışmalar arasında herhalde en yaygın okunanı, hâlâ benimsenmiş bir sosyal antropoloji klasiği olan ve günümüzde bu disiplin içinde sorgulanmadan kabul edilen pek çok kavramı geliştirdiği *Structure and Function in Primitive Society*'dir (1952).

radikal kriminoloji (*radical criminology*) *bkz.* **eleştirel kriminoloji**

Ratzenhofer, Gustav (1842-1904) *bkz.* **ordu ve militarizm**

Redfield, Robert (1897-1958) 1930'da ideal-tipik bir *kır toplumu kurgusunun ana hatlarını sunan *Tepoztlan: Life in a Mexican Village* adlı incelemesiyle tanınan bir Amerikalı antropolog. Redfield, daha sonraki yıllarda, kente dayalı uygarlığın yayılmasının kır toplumlarını dönüştürdüğünü ileri sürmüştür. Bireysel yerleşimler, toplumsal ve kültürel niteliklerine bağlı olarak evrimci bir *kır-kent sürekliliği boyunca yerleştirilebilirler.

Redfield'a göre kır toplumları, küçük, izole halindeki, okuryazar olmayan ve sosyal bakımdan homojen toplumlardır. Aralarında güçlü bir grup dayanışması, akrabalık, gelenek ve din kaynaklı ortak kültürel bağları olan kır toplumlarındaki davranışlar, yasayla düzenlenmekten ziyade kişisel ve kendiliğinden olup, entelektüel yaşam son derece sınırlıdır. Kent toplumları ise bunun tam tersi özelliklerle nitelendirilir: Tecrit edilmenin söz konusu olmadığı, heterojenlik, toplumsal örgütsüzlük, sekülerleşme ve bireysellikle nitelenen bir yaşam.

Redfield'ın *ideal tipleri, başka yazarların (Ferdinand *Tönnies ve Émile *Durkheim gibi) daha önce desteklediği sanayi-kent toplumları ile sanayi öncesi toplumlar arasındaki bir ayrımı özetler niteliktedir. Redfield'ın çalışmaları *kır sosyolojisi ve cemaat araştırmalarını büyük ölçüde etkilemiştir. Öte yandan, 1951'de Oscar Lewis, Redfield'ın göz ardı etmiş olduğu

köy yaşamının boyutlarını (özellikle ekonomisi, demografik yapısı ve siyasetini) araştırdığı yeni bir Tepoztlan incelemesi yayınlamıştır. Lewis'in bulguları, çatışma, yoksulluk ve örgütsüzlüğü akla uygun bir kalıba sokma ve ilkel toplumların idealleştirilmiş bir değerlendirmesini sunmaya eğilimli olan Redfield'ın kır toplumları düşüncesini temelinden sarsacaktı. Lewis, Redfield'ın yaklaşımında örtük biçimde bulunan aşırı basitleştirilmiş ve tarihdışı bireysel yerleşim sınıflandırmasına da karşı çıkmıştı. Kent cemaatleriyle ilgili daha sonraki çalışmalarda, bu ideal tip görüşü ve kır-kent sürekliliği kavramı aynı derecede yetersiz bulunmuştur.

reel sosyalizm (*real socialism*) Sovyet sosyalizminin gerçekliğinin Marksist-Leninist klasiklerde yorumlanmış idealden uzaklaşması karşısında. *sosyalizm ve *komünizm terimlerinin bu duruma uygulanamaması yeni bir terimi gerekli kılmıştı. "Fiilen varolan sosyalizm", "gelişmiş sosyalizm" ve "devlet sosyalizmi", sosyalizmi destekleyen ve karşı çıkanların tartıştığı isimlerden sadece birkaçıydı. Bunlar arasında en çok tercih edilen "reel sosyalizm" kavramı, Sovyet bloğundaki toplumların iktisadi, siyasal ve toplumsal yapılanışının aslında farklı bir *üretim tarzı olduğunu; bu üretim tarzının, ne Batı sosyal biliminin kavramlarına gönderme yapılarak, ne de resmi komünist ideolojinin araçlarıyla kavranması mümkün olan, kendi içkin eğilimleri bulunduğunu öngörüyordu.

Reel sosyalizmin tanımlayıcı özelliği, politikanın ekonomi karşısındaki önceliği ve bu ikisinin iç içe geçmesidir. Kapitalizmin özellikleri (ayırt edici nitelikteki mülkiyet hakları ile meta, sermaye ve emek piyasaları gibi) varolmamasına karşın, bu durum kendiliğinden sosyalizmin varolmasını getirmiyordu. Sosyalizm için, doğrudan üreticilerin çıkarlarını yansıtan ve tüketim, üretim ve yatırımı, insanların - kendilerine empoze edilmekten ziyade- çeşitli yollarla dışavurdukları ihtiyaçların karşılanmasıyla birbirlerine bağlayan bir plana dayalı işbirliği sonucunda, ekonominin kolektif doğrultuda organize edilmesi gerekirdi. Üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olması aslında bir mülkiyet boşluğu doğurmaktan başka sonuç vermemişti. Mülkiyet haklarının olmaması rüşveti beslemiş, motivasyonu köreltmiş, idari öncelikleri gerçek anlamından saptırmış ve devleti, planlama ile yönlendirici işlevlerden ziyade denetim kurma çabalarına yöneltmişti. Toplumun çıkarının şekillenmesi ve ifade edilmesinin yerini lobilerin gücü alacaktı. *Nomenklatura* sisteminin önceliği, performansta profesyonellik ve uzmanlık ölçütlerinin geçerliliğini ortadan kaldırıyor, sorumluluk mekanizmalarını bozuyor ve iktidarı, bu tekmerkezli toplumu yönetip, denetlenemez bir ekonomi üzerindeki gücü azamiye çıkarmayı amaçlayan grupların eline teslim ediyordu. Parti, devlet bürokrasisi, güvenlik aygıtı ve ordu, bürokratik araçlarla merkezileştirilmiş ve parçalara ayrılmış toplumun liderliğini üstlenen bir *iktidar eliti oluşturmuştu. Yoğun ekonomik büyüme, iktisadi mantıktan yoksun, askeri-sınai kompleksin önemli ihtiyaçlarından kaynaklanan bağımlılık modellerine bağlanmış ülkelerin doğal ve insani kaynaklarını yavaş yavaş tüketecekti. Yeniden bölüşüm sisteminin dayanakları ise esnek bütçeler, zayıf iş disiplini, işyerlerinin politizasyonu ve işsizliğin olmadığı bir ortamda iş disiplinini sağlamak için fabrika merkezli refah sisteminin kullanılmasıydı. İktisadi çıkarlar, iktisadi akılsallığa (rasyonalite) dayanmak yerine, yeniden bölüştürücü mekanizma tarafından gerçek anlamından saptırılıyordu.

Küçük parçalar halinde sınıflanan mesleki ve hiyerarşik imtiyazlar, nüfusun büyük kısmını yapay bir bağımlılıklar kümesinin içine sokmuştu.

Özellikle *partokrasi* ve entelijansiya içinde sosyal *kapanma biçimleri görülmekle birlikte, toplum fiilen sınıfsızdı. Toplumsal atomizasyon ve sınırları belli olmayan yapılar, çatlaklarda şekillenen ama özgün ihtiyaçların tatmini çerçevesinde varolan bir toplumsal kendi kendine örgütlenmeyi kapsayan ve gelişmekte olan ikinci bir toplumla yan yana duruyordu. Bu toplumsal ilişkiler, bireyi ve aileyi devletin oluşturduğu organizasyonlar ve kurumlarla bağlantılandırarak, *sivil toplumun yokluğunu ve orta tabakanın eksikliğini doldurmaya çalışacak ve yöneticilerin toplumun çeşitli kesimlerini -çoğunlukla birbirlerine karşı- manipüle etmelerine olanak tanıyan bölünmüşlük ve saydamsızlık ortamından çekip çıkarmanın yollarını arayacaktı.

Reel sosyalizme içeriden bir bakış, Rudolf Bahro'nun Doğu Alman Devleti'ni hedef alan Marksist eleştirisinde (*The Alternative in Eastern Europe*, 1977) ortaya konmaktadır. Bahro, fiilen varolan sosyalizmde temel bir çelişkiye dikkat çekmiş ve bu çelişkinin, sınıf ekseninde değil, toplumu dönüştürebilecek bir "artı değer bilinci"nin yaratılmasına dayandığını ileri sürmüştür.

Şu aşamada reel sosyalizmle ilgili doyurucu bir değerlendirme yapmak henüz mümkün değildir, çünkü onun iktisadi ve siyasal temeldeki ilkeleri, belli başlı kurumsal yapıları ve toplumsal tortuları ancak sahneden ayrılmasından sonra kendini tüm çıplaklığıyla göstermiştir. Sağlık bunalımları, çevre kirliliği, etkisini kaybetmiş bir çalışma etiği, yoksulluk, suçlar, siyasal atalet ve empoze edilmiş bir modernleşme sisteminin diğer başarısızlıklarının açığa çıkması, bu sistemin kuşku götürmez nitelikte olan başarılarına gölge düşürmektedir.

refah, refah sosyolojisi (*welfare, sociology of*) Refah, iyi yaşama ya da olma halini anlatan bir terimdir. Refah terimi esas olarak, bir eylemin herhangi bir kişinin ya da grubun refahını arttırmak için gerekli olduğu (yani, refahın bir ölçüde kuşkulu göründüğü) zamanlarda kullanılır. Sonuç olarak öncelikle politika arenasında kullanıldığı ve refahın artması ihtiyaçların karşılanmasına bağlı olduğu için, *ihtiyaçlar kavramıyla yakın bağları olan bir terim olduğunu söyleyebiliriz: Refah politikaları, bireyin ya da grubun ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla tasarlanmış politikalardır. Ve burada söz konusu edilen ihtiyaçlar, hayatta kalmak için gerekli olan asgari düzeydekiler değil, toplum içinde makul ya da yeterli bir yaşam sürmek için gerekli görülen ihtiyaçlardır. Yeterli düzeyde beslenip giyim isteklerini karşılayacak bir asgari gelirin yanı sıra, uygun barınma, eğitim, sağlık bakımı koşulları ile (her zaman olmasa bile) iş bulma fırsatları da bu kapsam içine girmektedir. Bu ihtiyaçların tam olarak nasıl ve ne ölçüde karşılanacağı, açıkça toplumdan topluma göre değişmektedir. Yirminci yüzyılın ileri sanayi toplumlarında *devletin refah ihtiyaçlarının karşılanmasındaki rolü tipik biçimde artmıştır. Yine de son on yıllarda, bir dizi Batı toplumunda, refah hizmetlerinin daha çok *özelleştirilmesi ve özel ihtiyaçların daha çok para karşılığında sağlanması sonucunda, devletin sağladığı refah koşullarının çerçevesinin yeniden çizilmeye çalışıldığı belirtilmelidir.

Refah sorunları politikayla yakından bağıntılı olduğundan, bu sorunları sosyolojiden daha çok *toplumsal politika alanına sokmaya yönelik bir eğilim vardır. Fakat toplumsal politikanın

(refah politikası dahil olmak üzere) kesinlikle sosyolojinin alanına girdiğini ısrarla savunan Peter Townsend gibi yazarlar, bu perspektife düzenli biçimde karşı çıkmışlardır. Refah sorununu sosyolojinin alanında gören bu görüş, Marksistlerin refah devletlerinin ve refah politikalarının *kapitalizm açısından ne kadar işlevsel olduğunu kuramlaştırma çabalarına merkezlenen uzun tartışmalarla da desteklenen bir yaklaşımdır. Refah politikalarının kapitalizmin çok sert aşırılıklarını törpüleyerek, sistemi daha kabul edilebilir bir duruma getirmeye yaradığından söz edebilir miyiz? Yoksa refah politikaları, işçilerinin kendi çıkarlarını korumak uğruna yürüttükleri başarılı mücadelelerinin ürünü müdür? (Bu soruları daha provokatif biçimde ele alan bir çalışma için bkz. F.F. Piven ve R.A. Cloward, *Regulating the Poor: The Functions of Public Welfare,* 1971). Bu tartışmalar, başka etkilerinin yanı sıra, devletin refah hizmetlerinden kimlerin yararlandığını saptamaya çalışan çok sayıda değerli araştırma yapılmasını esinlendirmiş ve bu araştırmalar, çoğu toplumda, devletin refah hizmetlerinin eğitim gibi bir kısmından orta sınıfların orantısız biçimde daha fazla yararlandığını; ayrıca, kadınların mali açıdan refah yardımlarına bağımlı bir durumda olduklarını gözler önüne sermiştir.

Refahla ilgili araştırmaların sosyolojinin gerçek bir parçası olduğu yönündeki görüş, refah sorunlarını *yurttaşlık sorunlarıyla, dolayısıyla sosyolojinin ana akımıyla ilişkilendiren Thomas H. *Marshall gibi yazarların çalışmalarıyla da aynı ölçüde desteklenmiştir. Marshall'ın görüşünce, refah hakları, bir toplumun üyelerinin elde ettikleri *hakların üçüncü ve son grubuna girmektedir. Birinci grupta, birlik olma, örgütlenme ve düşünce özgürlüğü gibi medeni haklar yer alır; sonra oy kullanma ve siyasal görev üstlenme gibi siyasal haklar gelir; son olarak, refah ve sosyal güvenlik hakkı gibi iktisadi ve toplumsal haklar vardır. Marshall'ın sahip olunan haklarla ilgili bu kademeli, doğrusal modeli tartışmalı olmakla birlikte, hakları formüle ettiği çeşitli görüşlerinin siyasal bakımdan çok açık değerler taşıdığı, siyasal değişim açısından potansiyel bir toplanma çağrısı işlevi gördüğü yadsınamaz. Marshall, refah yardımlarının, isteğe dayalı bir temel yerine evrensellik ilkesi temelinde bir yasal hak olarak dağıtılmasını savunmaktadır. Devletin sunduğu refah hizmeti ve yardımlarının çerçevesinin son zamanlarda yeniden çizilmeye çalışılmasının (değişen göç modelleri gibi önemli siyasal değişimlerle birlikte), refah konusunun sosyolojinin ana gövdesi içindeki yerini pekiştirerek ve bu alandaki görüş alışverişlerini canlandırarak, yurttaşlık sorununu yeniden tartışma odağına çekmesi herhalde şaşırtıcı gelmemelidir.

Anthony Forder ve diğerlerinin *Theories of Welfare*'i (1984) refah sorunlarıyla ilgili kuramsal sorunları tanıtan bir metindir. Daha özgün bir inceleme için bkz. John Dixon, *Social Welfare in Developed Market Countries* (1989).

refah devleti (*welfare state*) 1940'larda, devletin, insanların barınma, sağlık, eğitim ve asgari düzeyde bir gelir elde etme gibi temel ihtiyaçlarını karşılayacak hizmetleri ve yardımları sunan sosyal güvence sistemleri aracılığıyla bir refah ortamı sağlamakta başlıca sorumluluğu üstlendiği durumları tarif etmek amacıyla ortaya atılan bir terim. Daha yakın zamanlarda yaşanan *mali krizler ile *libertaryanizmin ve *Yeni Sağ'a ait başka fikirlerin etkisi, Batılı demokratik hükümetlerin birçoğunu refah devleti anlayışlarında önemli kısıntılar yapmaya götürmüştür (bkz. C. Cousins, *Controlling Social Welfare*, 1987).

refah hakları (*welfare rights*) *bkz.* **refah**

refah hizmetleri (*welfare, benefits*) *bkz.* **refah; seçici yardımlar-genel yardımlar tartışması**

refah malları (*welfare goods*) *bkz.* **kamu malı**

refah programı, refah yardımları (*welfare programme, welfare provision*) *bkz.* **refah devleti**

referans grubu (*reference group*) Referans grubu terimi, Herbert Hyman'ın *Archives of Psychology* (1942) adlı eserinde, bir bireyin kendi durumunu ya da davranışlarını ona bakarak değerlendirdiği gruba atfen ortaya atılmıştır. Hyman, insanların gerçekten ait olduğu üyelik grubu ile bir karşılaştırma ölçeği olarak başvurdukları referans grubu arasında bir ayrım yapmıştır. Referans grubu, aynı zamanda bir üyelik grubu olabilir de, olmayabilir de. Theodore Newcomb (*Personality and Social Change*, 1943) adlı eserinde referans gruplarını, liberal bir kız üniversitesi olan Bennington'daki öğrencilerin değişen değer ve tutumlarını açıklamaya katkıda bulunacak şekilde kullanmıştır. Siyasal bakımdan muhafazakâr geçmişlerden gelen kadınların pek çoğu, üniversiteyle daha fazla, aileleri ve memleketlerindeki cemaatlerle daha az özdeşleşmeye başladıkça, üniversitedeki kariyerlerinde yoğunluğu giderek artan liberal tutumlar sergilemişlerdir. Newcomb's göre en çok değişen kızlar, "ebeveynlerinden bağımsız olmaları, toplumsal ilişkilerde kişisel yeterlilik duygusunu taşıma ve gayelerine ulaşmada alışkanlıklarını değiştirebilme gibi özelliklerle ayırt edilenlerdi." Bu örnekte üniversite, pozitif bir referans grubu, ebeveynler ise isyankâr çocuklarından dolayı negatif bir referans grubu olarak değerlendirilmektedir.

Referans grubunun yukarıdaki gibi ilk kullanımları, iyi tanımlanmamış olmanın yanı sıra herhangi bir sosyal psikolojik ve sosyolojik kuramla açıkça ilişkilendirilmiş değildi. Sık rastlanan ayrımlardan birisi, referans gruplarının ya normatif standartlar ya da karşılaştırmalı bir referans noktası sağlamadaki işlevlerini vurgulayan *işlevselci araştırmalar ile referans gruplarını benliğe bir anlam sunan ortak dünya perspektifleri olarak gören *sembolik etkileşimci yaklaşım arasındaki ayrımdır.

Robert Merton ve Alice Kitt, klasikleşmiş denemeleri "Contribution to the Theory of Reference Group Behaviour"da (der. R.K. Merton ve P.F. Lazarsfeld, *Continuities in Social Research: Studies in the Scope and Method of 'The American Soldier'*, 1950) referans grubu kavramının sistematik bir işlevselci formülasyonunu sunarlar. Onları bu denemeyi kaleme almaya kışkırtan, askerlerin *yoksunluk duygularının, yaşadıkları sıkıntıların gerçek ölçüsünden çok kendilerini kıyasladıkları grubun yaşam standartlarıyla ilişkili olduğunu anlatan Samuel Stouffer'ın *The American Soldier* (1949) adlı eseri olmuştur. Merton ve Kitt göreli *yoksunluğun, karşılaştırmalı referans grubu davranışının özel bir örneği olduğuna dikkat çekerlerken, Merton daha sonra, referans grupları ile etkileşim grupları arasında bir ayrıma gitmiştir (bkz. *Social Theory and Social Structure*, 1957). Etkileşim grupları bireyin sosyal çevresinin daha genel bir parçasıdır, fakat birey açısından ne normatif standartlar koyar, ne de bir mukayese standardı işlevi görür. Merton ayrıca, bireyin normatif referans için hangi koşullarda bir üyelik grubunu ya da üyelik içermeyen bir grubu seçeceğini belirlemiş ve üyelik içermeyen grupların muhtemelen mobilite olanağının çok fazla görüldüğü toplumlarda seçildiğini öne sürmüştür. Böylece, belirli

bir özlemi olan birey, kendi statüsünü yükseltme umuduyla yerel elitin yaşam tarzı ve tutumlarını taklit etmeye çalışabilir. W.G. Runciman da üzerinde çok durulan çalışması *Relative Deprivation and Social Justice*'da (1966), eşitsizlik karşısındaki tutumların (insanların göreli yoksunluk duygularını kapsayacak şekilde) sınırlanmış referans gruplarının bir işlevi olduğunu iddia etmektedir. Fakat onun savı, kendi kanıtlarının gösterdiği üzere, nedensel ilişkinin başka bir tarafa da yönelebileceği gerekçesiyle bir hayli eleştirilmiştir.

Etkileşimci referans grubu anlayışının kaynağı ise, George Herbert *Mead'in genelleştirilmiş öteki fikridir. Mead'e göre, insanlar *benlik edinme sürecinde, benliklerinin gelişiminin oyun ve eğlenme aşamalarında son derece belirli roller oynayarak (örneğin, anne-babaların ve akranların rollerini üstlenerek) büyürler; fakat -genelleştirilmiş öteki diye bilinen- daha sonraki aşamalarda, içinde yaşadıkları cemaatin kendilerine yönelik tutumlarını tasarlayabilecek durumdadırlar. Bundan dolayı genelleştirilmiş öteki, hem geniş toplumsal dünyada önemli bir atılım yeri, hem de bir toplumsal denetim mekanizması işlevi görmektedir. İnsanlar dünyayı, dünyalarını cemaat içinde paylaştıkları kişilerin bakış açılarından görmeye başlarlar. Tamotsu Shibutani bu noktadan hareketle, referans gruplarının aslında bakış açılarından ibaret olduğu tezini geliştirmiştir: "Bir referans grubu (failin varsayımına göre değişerek) gerçek veya hayali, gıpta edilen veya küçümsenen bir kolektif yapıdan meydana gelir." Başka bir deyişle, "dış görünüşü, failin kendi algı alanının düzenlenmesinde bir referans çerçevesi olarak kullanılan bir gruptur" ("Reference Groups as Perspectives", *American Journal of Sociology*, 1954). Bu tez daha yakın zamanlarda, Anselm Strauss ve meslektaşlarının "toplumsal dünya perspektifi" içinde genişletilmiş (*Studies in Symbolic Interactionism*, 1978) ve -"tıbbi dünyalar" ya da "eşcinsel dünyalar" gibi- belirli grupları aşan "söylem evrenleri" ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Referans grubu kavramının yararlılığı hâlâ çözüme kavuşturulamamış bir sorundur. Bazı eleştirilerde bu kavramın çözdüğünden daha fazla sorun yarattığı iddia edilmektedir. Temel problemlerden birisi, bireyin hangi grubu veya ne zaman seçeceğinin hangi ölçütlerle belirlendiğini bilememiz mümkün değildir. Zaten gerçekte, bir insan büyük ihtimalle çeşitli çıkarlarına göre değişik zamanlarda değişik referans grupları kullanır. Buna bağlı başka bir problem, referans gruplarının özelliği ya da genelliğidir. Bir araştırma yaparak, kişinin siyasal yöneliminin üniversitedeki akranlarından etkilendiğini ortaya koyabiliriz, fakat aynı referans grubunun, on insanın aynı zamanda (diyelim) cinsel ahlâk ya da din konusundaki görüşlerini etkileyip etkilemediği pek net değildir. Referans grubu kavramı kesinlik ve doğruluk bakımından birçok eksiklik taşımakla birlikte, toplumsal davranışla ilgili faydalı kavrayışlar sunmakta ve (örneğin) ücret pazarlığı ve dine katılma modellerinin açıklanmasında yaygın biçimde kullanılmaya devam etmektedir.

regresyon, regresyon analizi (*regression, regression analysis*) Başlangıçta, örneğin, anne-babalarla çocukların ağırlıklarının ölçülüp, çocukların ağırlıklarının ortalamaya anne-babalarınınkinden daha yakın olma eğilimi sergilediği türden durumları açıklamakta kullanılan bir terim. Bu örnekte, şişman anne babaların zayıf çocukları, zayıf anne babaların şişman çocukları olma ihtimali çok düşüktür. Bu fenomen "ortalama regresyonu" diye de adlandırılır (*bkz.* *temel eğilim ölçüleri).

İstatistiksel kullanımda regresyon, en basit haliyle (iki değişkenli doğrusal regresyon), iki *değişken arasındaki eğilimi göstermek amacıyla, bu değişkenlerin verilerinin yönünün doğru biçimde saptanmasını anlatır. Regresyon asimetriktir; yani, bir değişkenin (*Y*, bağımlı değişken), diğer değişken (*bağımsız değişken) *X* tarafından belirlendiğini varsayar; aralarındaki ilişki doğrusaldır (dolayısıyla değişkenler *ölçümün aralık düzeyindedir) ve uyum kusursuz değildir:

$$Y_i = \alpha + \beta X_i + \in_i$$

(yani, bağımlı değişken *Y*'nin *i* bireyi açısından değeri, *X*'in değerine göre düz bir doğru şeklinde, tek hata terimi *e* ile birlikte değişir). Bu doğrunun eğimi, sabit bir çarpan ağırlık ya da "regresyon katsayısı" (β) tarafından temsil edilirken, (aşağıdaki şekilde görüldüğü gibi) regresyon doğrusunun *Y* ekseniyle kesiştiği noktayı, bir başka sabit olan α temsil eder.

İstatistiksel olarak, hata terimlerinin ($\in_i$) ortalamaları 0 olacak şekilde rastgele dağıldığı ve bağımsız değişkenin aldığı değerlerden bağımsız olduğu varsayılır. Regresyon analizinin temel amacı, çoğunlukla *X*'in toplam etkisi olarak yorumlanan eğimin (β) değerini ölçmektir. Bu, normalde, en uygun doğruyu bulmak için En Küçük Kareler ilkesine başvurarak yapılır (karesi alınmış hata terimlerinin -gerçek Y_i'nin aldığı değerlerle regresyon doğrusu tarafından belirlenen değerler arasındaki farkların- toplamı olabildiğince küçüktür). Korelasyon katsayısı (*r*) ise verinin regresyon doğrusuna ne kadar uyduğuna dair bir ölçü verir ($r = \pm 1$ ise kusursuz ve $r = 0$ ise olabildiğince kötüdür).

Basit regresyon çeşitli biçimlerde genişletilebilir: Birden fazla bağımsız değişken (çoklu doğrusal regresyon) ve diğer işlevler ya da ilişkiler (örneğin, çok boyutlu ölçekleme ile logaritmik ve kuvvet regresyonlarında kullanılan sırasal değişkenlerle ilgili, monotonik veya metrik olmayan regresyon) şeklinde. Çoklu doğrusal regresyonda model şu şekilde yazılır:

$$Y_i = \alpha + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_1 + \beta_3 X_1 + \ldots \beta_k X_1 + \in_i$$

Bu durumda, regresyon ağırlıkları β_k bağımsız değişken X_i'nin Y_i üzerindeki etkisini, diğer bağımsız değişkenler için de kontrol ederek (ya da diğer değişkenlerin doğrusal etkilerini ortadan kaldırarak) temsil eder. Bu "kısmi regresyon katsayıları" ya da "beta ağırlıkları"

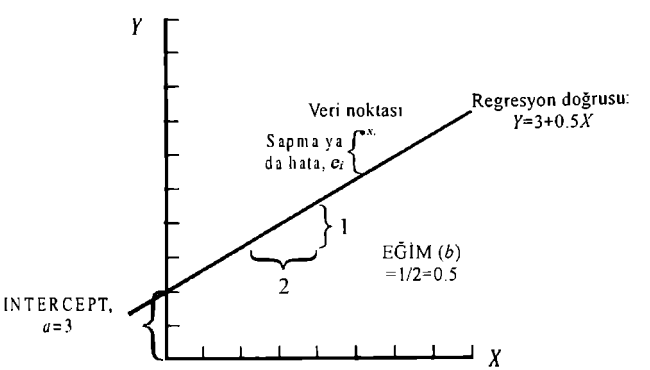

ŞEKİL 8: *Bir regresyon analizi örneği*

*nedensel modeller ve *yapısal denklem sistemlerinin özel ilgi konusudur (bkz. M. S. Lewis-Beck, *Applied Regression –An Introduction*, 1990). *Ayrıca bkz.* **çoklu doğrusal ilişki; lojistik (ya da logit) regresyon; uç etkiler.**

rehinli emek (*bonded labour*) *bkz.* **patron-klient ilişkisi**

Reich, Wilhelm (1897-1957) Çalışmalarıyla, fiziksel bedenin önemini, özellikle orgazmın işlevlerini, *otoriter ailede bulunan ve karakter zırhıyla pek uyum gösteremeyen bir *kişilik türünün yaratılmasına yol açan baskı mekanizmalarını ve toplumun bu uyumun yapılanması ile zorlayıcı bir ahlâktaki rolünün önemini vurgulayan, tartışmalı bir Marksist neo-Freudyen (bkz. *Faşizmin Kitle Ruhu Anlayışı* [*The Mass Psychology fo Fascism*], 1942 ve *Cinsel Devrim* [*The Sexual Revolution*], 1972). Reich, Frankfurt Okulu'nun (*bkz.* *eleştirel kuram) *kitle toplumu hakkındaki fikirlerinin çoğunu daha önceden dile getirmiş, Özgür Aşk fikriyle karşı-kültür hareketinin gurusu haline gelmiş, ancak sonunda, ABD'de garip saplantıları olan birisi olarak ölmüştür.

reissiz (topluluklar) (*acephalous*) Merkezi bir devlet otoritesine sahip olmayan toplumların siyasal sistemini; örneğin, Afrika'nın geleneksel soya dayalı siyasal sistemlerini anlatmak için kullanılan bir terim (bkz. J. Middleton ve D. Tait, *Tribes without Rulers*, 1958). Otorite, bu tür toplumlarda klan, soy ya da bölünmüş soy düzeyinde kullanılmaktadır. Dolayısıyla "reissiz" toplumlar genellikle "bölünmüş" terimiyle de adlandırılır.

rekabet, ekolojik (*competition, ecological*) *bkz.* **ekolojik rekabet**

rekabet, ekonomik ve toplumsal (*competition, economic and social*) *bkz.* **asimilasyon; emek piyasası; konuta göre sınıflandırma; piyasa; yoğunlaşma bölgeleri kuramı**

rekabetçi mobilite-destekli mobilite (*contest and sponsored mobility*) Kuşaklar arası mevki yükselmesinin okul eğitimi aracılığıyla gerçekleşen alternatif biçimleri. Rekabetçi mobilitede bireylerin önünde, temel bir kurallar çerçevesi içinde, yüksek statüyle birlikte anılan meziyetlere ulaşabilmek için izleyebilecekleri çok çeşitli stratejiler ya da yollar olur. Destekli mobilitede ise alternatifler minimal düzeydedir ve tipik olarak elit bir kesimin denetiminde bulunur. Rekabetçi mobilite açık rekabeti, seçimin mümkün olduğu kadar geciktirilmesini içerdiği için daha *eşitlikçi görülürken, destekli mobilitede okula alınanlar, "hızlı pist"-te ilerlemeleri için daha erken bir aşamada, *elit kesim ya da onların temsilcilerince seçilir ve geri kalanlar dışlanır. Bu ayrımı 1960'lı yılların başında gündeme getiren Ralph H. Turner, Britanya ve diğer Avrupa toplumlarında desteklemenin daha güçlü biçimde vurgulanmasına karşılık, ABD'de rekabetçi mobilitenin daha baskın olduğu yönünde tartışmalı bir iddia ortaya atmıştır. *Ayrıca bkz.* **kapanma.**

repertuar çizelgesi tekniği (*repertory grid technique*) *bkz.* **kişisel kurgu kuramı**

replikasyon (*replication*) Bir incelemenin, ikinci veya daha sonraki seferlerde de aynı sonuçların verip vermediğini kontrol etmek üzere, tamamen aynı formatta (genellikle başka bir araştırmacı tarafından) tekrar edilmesi. Replikasyonun bir türünde, incelemeyle eşzamanlı olarak ya aynı bağlamda ya da bir ana değişken üzerindeki bilinen varyasyonlardan dikkatle seçilen bağlamlar içinde tekrar çalışması gerçekleştirilir.

Ayrıca, hipotezleri yeniden test etmek ve orijinal analizde kullanılmış belirli bir program veya donanımın etkisini hesaplamak için büyük bir veri kümesinin *ikincil analizi üzerinden de replikasyon yapılabilir.

Sosyoloji disiplini içinde, tartışmalı bir şekilde ve pek çok nedenden dolayı, sonuçların tekrar edilmesi için yeterli kaynaklar bile ortaya konmamaktadır: Toplumsal *anket araştırmaları yürütürken harcanan çaba, maliyet ve zaman genellikle replikasyonu olanaksızlaştırır; para kaynakları, sadece daha önceki bulguları doğrulamaya çalışan araştırmalara para harcamaya yanaşmazlar; yine, varolan incelemeleri yeniden üretmeye çalışan araştırmacıların teşvik edilip övüldüğüne çok az rastlanır (ve böyle bir eğilim, kariyer ilerlemesi açısından şüpheyle karşılanır). (Oysa karşılaştıracak olursak, psikolojideki hâkim *deneysel yöntemler, replikasyon incelemelerinin yaygın kullanımına yardımcı olmaktadır.) Bununla birlikte, tüm anket araştırmaları son derece seyrek tekrar edilmelerine rağmen, anketlerle ilgili tekil sorunlar ve sorun kümeleri, genelde bunlar *ölçekler (örneğin *tutumları ve kişilik özelliklerini ölçmek için) halinde bir araya getirildiğinde ortaya çıkar.

Kurallara bağlı replikasyon, adım adım "yeniden inceleme" fikrine kaymaktadır. Yeniden incelemeler de bir anlamda replikasyondur, fakat genellikle, daha önceki bulgulara dair gözlemlenebilir farklılıkların orijinal incelemedeki şans veya ölçüm hataları yerine, incelenen konu veya süreçlerdeki gerçek değişimlere makul biçimde bağlanabilmesi için zaman aralıklarında gerçekleştirilir. Çarpıcı ve bilgilendirici yeniden incelemeler arasında, Margaret Stacey ve çalışma arkadaşları tarafından, İngiliz kasabası Banbury'de 1948-1951 ile 1966-1968 yılları arasında yürütülen iki cemaat araştırmasını (*Tradition and Change*, (1960) ve *Power, Persistence and Change*'i (1975) karşılaştırınız), Robert *Redfield ve Oscar *Lewis'in (sırasıyla 1926 ve 1943'te) Meksika Tepoztlan'da yaptıkları araştırmaları sayabiliriz. Redfield, inceleme konusu olan cemaati, ideal-tipik (düzgün biçimde işleyen, iyi denebilecek ölçüde bütünleşmiş, kendine yeterli ve iyi uyum sağlayan) bir *folk toplumu olarak betimlerken; Lewis, bireycilik, korku, işbirliği noksanlığı, haset, hizipçilik ve güvensizlikle ayırt edilen bir cemaat resmetmektedir. İki taraf da diğerini metodolojik hatalar yapmakla (örneğin, yanlış insanlara yanlış soruları sormakla) suçlamıştır. İki değerlendirme arasındaki bu kopukluk sonradan, başka bir araştırmada, toplumun, nüfus baskısındaki artışlara ve radikal bir toprak dağılımı programına bağlı olarak dramatik biçimde değiştiği gösterildiği zaman çözülmüştür (bkz. P. Coy, "A Watershed in Mexican Rural History", *Journal of Latin American Studies*, 1971). *Ayrıca bkz.* **güvenilirlik.**

resmi istatistikler (*official statistics*) Ulusal hükümetler, onlara bağlı kuruluşlar ve bu kuruluşları birbirine bağlayan uluslararası gruplar tarafından üretilen, düzenlenen ve yayınlanan istatistiksel bilgiler için kullanılan bir adlandırma. Bu yollarla toplanan veriler neredeyse değişmez biçimde ulusal çapta temsili bir niteliğe sahiptir, çünkü tamamlanmış *nüfus sayımlarından veya çok büyük ölçekli ulusal örneklem anketlerinden elde edilir ve genellikle uluslararası tanımlamalarla sınıflandırmalara ya da diğer yerleşik uzlaşımlara uyan kesin bilgiler ortaya koymaya çalışılır. Resmi istatistiklerin kişisellikten uzak niteliği ve yeniliğe karşı direnen bir yapıda oluşu, diğer kaynaklardan (akademik araştırmalar, piyasa araştırmaları, bağımsız araştırma

enstitüleri, ticari kuruluşlar, yerel, bölgesel ve devlet grupları) elde edilen istatistikler ve veri kümeleriyle keskin bir zıtlık sergilemektedir.

Resmi istatistikler, yine değişmez biçimde, kalın ciltler halinde yayınlanmış ve kesin kayıtlar olarak kütüphanelerde saklanmışlardır. Verilerin bu yöntemle yayınlanması, resmi istatistiklerin değişmezliğini hatırlatan bir işaret olarak, araştırmaların sonuçlarının görece az sayıda seçici istatistiki gösterge ve endeks çerçevesinde sunulmasını zorunlu kılmıştır ve bugün artık enformasyon teknolojisinin yoğun biçimde kullanılmasıyla hızlı bir yok olma süreci yaşamaktadır. 1990'larda ve sonrasında, hükümetlerin istatistiki bilgilerinin, isimsizleştirilmiş *mikro verilerden oluşan bilgisayar bantları; disket içinde yer alan veri altkümeleri; özellikle bir araya getirilip uyumlulaştırılmış, ulusal ve uluslararası bilgisayar ağları veya telekomünikasyon sistemlerinin gönderdiği veriler doğrultusunda aylık olarak güncelleştirilen ve yine disket üzerinde bulunan zaman serileri şeklinde yayınlanması eğilimi çok daha fazladır. Bundan böyle ihtiyaç duyulan istatistiki verilere, basılmış ciltler arasında aramak yerine, ilgili kısımların seçilip içinde kurulu bir yazılım bulunan disketten çıkarılmasıyla ya da bir masaüstü terminalinden, ulusal kullanıcı servisi sunan bir bilgisayar merkezine giderek ve gerekli şekillerin düzenli olarak güncelleştirilen veritabanlarından alınmasıyla ulaşılabilecektir.

Ulusal hükümetler şimdilik, devlet daireleri arasında geniş ölçekli veri bağı kurmayı sağlayan yasal düzenlemeler yapmayı reddetmektedirler. Böylesi bir bağ kurma, doğumdan ölüme kadar kullanılacak tek bir kimlik kartı numarası sistemini (ya da başka referans sistemlerini) gerektirecektir. Verileri koruma politikaları, şu an için ticari sektörde gerçekleşebilecek bu türden gelişmeleri de engellemektedir (sadece Batılı sanayileşmiş toplumlarda bölge merkezli toplumsal profillere yaygın biçimde başvurulmaktadır). Dev idari veri bankalarının kurulmasına izin verilene kadar, merkezi devlet dairelerinin elde ettikleri tek enformasyon, yurttaşların -kamusal kayıtlara biçimsel olarak geçirilmek üzere- ya kamu araştırmalarına ya da olaylarla ilgili düzenlemelere verdikleri doğrudan yanıtlardır.

Hemen hemen tüm resmi istatistiklerin kökeni, doğum, ölüm, evlilik, boşanma, suç, bulaşıcı hastalıklarla sonradan bildirilebilen (kanser, AIDS, vb.) hastalıklar gibi belirli olayların ayrıntıları ve zamanını kaydeden sicillere dayanır. Benzer prosedürlere, işsizlik yardımı talepleri gibi mecburi olmayan etkinliklerin idari kayıtlarında da rastlanır. Fakat bu tür sicil kayıtlarından elde edilen verilerin oranı gittikçe azalmaktadır. Söz konusu kayıtların başlıca avantajı, ele alınan olaylara dair eksiksiz bir sayım sunmaları, dolayısıyla güvenilirlik, çağdaşlık ve -istatistik kaynağı olarak- ucuzluklarıdır. Apaçık biçimde görülebilen dezavantajları ise, bu tür prosedürler aracılığıyla toplanan enformasyonun son derece sınırlı bir dağılım ortaya koymasıdır. Ölüm kayıtlarını tutmak kolay olsa da, ölüm nedeni tartışmalı olabilir ve bu yöntemi kullanarak ölüme yol açan diğer faktörleri ele almak aynı derecede basit bir işlem olmayacaktır. Bazı istatistikler hâlâ zorunlu ve idari kayıtlardan (örneğin hastanelerin hasta kayıtları, polis suç kayıtları, sosyal sigorta yardımlarının çeşitli türlerine hak kazanmak için yapılan başvuru kayıtları gibi) elde edilmektedir. Yanlız bu tür kayıtlar, özel olarak tasarlanmış veri toplamlarıyla (nüfus, iskân, istihdamla ilgili zorunlu sayımlar ve tüm yetişkin nüfusu veya belirli bir parçasını kapsayan ulusal örneklemlerle yapılan

gönüllü görüşme anketleriyle) desteklenir, hatta bu veri toplamlarının gittikçe artan bir şekilde söz konusu kayıtların yerini aldığı görülür.

Nüfus sayımları genellikle on yılda bir yapılır ve üç ayda bir, yılda bir ya da daha seyrek aralıklarla, istatistiki enformasyon sağlayan başka anketlerle desteklenir. Bugün ülkelerin çoğu, iki sayım arasındaki on yıl içinde toplumsal ve ekonomik veriler toplamak amacıyla, yıllık çok amaçlı aile anketleri yapmaktadırlar. Almanya'da buna mikro sayım denirken, ABD'de Güncel Nüfus Anketi, diğer ülkelerin çoğunda ise İşgücü Anketi denmekte ve yerini aldığı nüfus sayımından çok daha geniş bir dizi enformasyon toplamayı sağlamaktadır. Ayrıca, kişisel olarak, postayla ya da telefonla yapılan anketler üzerinden yürütülen araştırma yöntemlerini kullanan son derece çeşitli veri toplama yöntemleri vardır. Bu yöntemlerde, oldukça geniş bir çerçeve içindeki (maaşlar ve gelirler; ticaret; hastalık, sağlık ve sağlık hizmetlerinin kullanımı; iskân, iş değişikliği ve göç; hane harcama modelleri; perakende fiyat endeksi; ulusal ekonomik değerlendirmeler; hükümet harcamaları; yiyecek tüketimi ve beslenme modelleri; bir suçun kurbanı olmak gibi deneyimler; boş zaman faaliyetleri; iş ve eğlence için yapılan seyahat alışkanlıkları; uluslararası seyahat, göç etme ve göçmenlik gibi) konular üzerine istatistikler üretmek üzere kodlanıp ölçülebilen enformasyonların toplanması amaçlanmaktadır. Ayrıca, ulusal hükümetlerin kamuyla ilgili, çok çeşitli başlıklarla, bazen tek bir sefer, bazen de beş, on ya da yirmi yılda bir tekrarlanan araştırmalar şeklinde gerçekleştirilen ve son derece geniş kapsamı olan bir dizi *ad hoc* örneklem anketinden bahsetmek gerekir.

Ulusal hükümetin desteklediği düzenli ve *ad hoc* araştırmaların kesin sayısı ve çeşitliliği, yerel ihtiyaçlara ve koşullara göre değişiklilik sergileyecektir. Bu tür çalışmalar pek çok durumda bağımsız araştırma enstitüleri, uluslararası kuruluşlar, yardımsever vakıflar ya da ticari kuruluşlar gibi başka kurumlarla işbirliği içinde finanse edilir ve uygulanırlar. "Resmi" ile "resmi olmayan" istatistikler ve veri kümeleri arasındaki ayrım çizgisi, hükümetin kendine sakladığı kamu kesimi kayıt ve sicillerine yönelik ilginin azalıp, toplumun tüm kesimlerinin ulaşabileceği (ve hükümet dışı bir kuruluş tarafından yapılırsa daha fazla başarılı olacağı düşünülen) görüşmeli anket araştırmalarının daha fazla yapılması sonucunu doğurmuştur.

resmi olmayan evlilik (*consensual union*) Evli olarak birlikte yaşayan, ama ilişkileri ülkelerinin yasaları ve dini tarafından resmen onaylanmayan bir erkek ile kadının birlikte yaşamalarını anlatan bir terim. Resmi olmayan bir birleşmenin ürünü olan çocuklar gayri meşru olacaktır. *Üçüncü Dünya'nın bazı kısımlarında göreneksel evlilikler devlet tarafından tanınmaz ve *resmi istatistiklerde resmi olmayan evlilikler olarak kaydedilir. *Ayrıca bkz.* **evlilik.**

resmi olmayan toplumsal denetimler (*informal social controls*) *bkz.* **yaptırım**

ret alanı (*region of rejection*) *bkz.* **anlamlılık testleri**

rıza, rıza biçimleri (*compliance, types of compliance*) Örgüt sosyoloğu Amitai Etzioni, örgütlerin, kendi üyelerinin rızalarını almalarını sağlayan üç araç: özünde, organizasyonların sınıflandırılabileceği üç *iktidar türü saptamıştı (*bkz.* *örgüt kuramı). Fiziksel araçlara başvuran baskıcı iktidar, rızayı talimatlarla sağlamak için fiziksel güçten gerçekten yararlanmayı ya da fiziksel

güç kullanma potansiyeliyle hareket etmeyi öngörüyordu. Ödüllendirici ya da faydacı iktidar, paranın sağladığı maddi araçlara ya da üyelerin sahip olmayı isteyip örgütün denetiminde olan başka ödüllere dayanıyordu. Son olarak, normatif ya da kimlik oluşturucu iktidar ise sadakati sağlamak üzere, prestij veya beğenilme gibi sembolleri manipüle ederek sembolik araçlardan yararlanıyordu. Tipik bir resim çizecek olursak, hapishane yönetimleri bu araçların birincisini, işletmeler ikincisini, eğitim kuruluşları ise üçüncüsünü kullanmaktadır.

Etzioni ayrıca, örgütlerde, olumsuz duygulardan olumlu duygulara kadar tüm eğilimleri kapsayan üç tür genel katılım biçiminin (yabancılaştırıcı, hesapçı ve ahlâki) saptanabileceğini söylemişti. Yalnız bu katılım biçimleri rıza tiplerine bire bir uymuyor; tam tersine, rıza ilişkileri konusunda, egemen iktidar sisteminin üyelerin katılımıyla çakışmadığı altı hücreyi kapsayan dokuz şıklı bir tipoloji ortaya çıkarıyordu. Bu durumda, örneğin sembolik iktidar temelinde örgütlenmiş olan üniversiteler, öğretim kadrosu içinde hesapçı katılım tipinin norm haline gelmesi durumunda etkin biçimde çalışamazdı (bkz. Etzioni, *A Comparative Analysis of Complex Organisations,* 1961).

Rickert, Heinrich (1863-1936) *bkz.* ***Geiteswissenschaften*** **ve** ***Naturwissenschaften***

risk toplumu (*risk society*) *bkz.* **düşünümsel modernleşme**

riskli geçiş etkisi (*risky-shift effect*) İnsanların grup içindeyken, tek başına olduklarından daha cüretkâr kararlar alma eğilimi sergilemelerine yönelik gözleme atıfta bulunan bir sosyal psikolojik terim.

ritüel (*ritual*) Uygun zamanlarda yerine getirilen ve *sembollerin de kullanılabildiği, sık sık tekrarlanan bir davranış modeli. Ritüellerin etkili olduğu başlıca toplumsal alanlardan birisi *dindir, ancak ritüelin etki alanı seküler ve gündelik yaşama kadar uzanır. Örneğin Erving *Goffman'ın dramaturjik sosyolojisi, aktörlerin ortak bir gerçekliği kabul ederken işbirliği yaptığı ve birbirlerinin benlik duygusunu koruduğu, ritüelleştirilmiş gündelik davranış kodları niteliğindeki "etkileşim ritüelleri"nden bahsetmektedir (bkz. *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behaviour*, 1967).

Durkheimcı yaklaşım (*The Elementary Forms of the Religious Life,* 1912), *kutsal ile dindışı arasında güçlü bir ayrım yapar ve ritüelleri kutsal kategorisine yerleştirir. Durkheimcılara göre ritüeller, toplumu bir arada tutmak için gerekli toplumsal dayanışmayı yaratırlar. *Durkheim, ritüeli toplumsal yapıya indirgemiştir, çünkü insanların, ritüeller aracılığıyla, toplumdaki ilişki modellerini doğru biçimde izlediklerini ileri sürmüştür. Durkheim'a göre ritüelde anlamlı birim eylemdir; inançları doğuran eylemdir, ama eylemi doğuran inançlar değildir. Bu yüzden Durkheim, ritüele birincil önemde bir *epistemolojik rol atfetmiş, düşüncenin gerekli yapı taşlarının ortak ritüel "coşkusu" aracılığıyla yayıldığında ısrar etmiştir. Christel Lane'in *The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society*'si (1981), Durkheimcı yorumun eski Sovyetler Birliği'ndeki sosyalist ritüellerle ilgili çok enteresan bir çağdaş örneğidir.

Ritüele Marksist bakış ise, Durkheimcı yaklaşımın tersine, ritüellerin sadece *yanlış bilinçle yayıldığını öne sürer. Ritüeller, toplumdaki toplumsal ilişkileri yanlış biçimde temsil ederek, katılanların gerçekliği anlamalarını

güçleştirmektedir (örnek için bkz. M. Bloch, *From Blessing to Violence*, 1986).

Ritüellerin genel yapısını kategorize etmede kullanılan bir çerçeveyi, Belçikalı antropolog Arnold *van Gennep (*The Rites of Passage*, 1909) ortaya atmıştır. Van Gennep, insanın yalnızca toplumun içine doğmadığını, aynı zamanda toplumsal bir birey olarak *geçiş törenleri aracılığıyla yeniden yaratıldığını ve toplumda kabul gördüğünü yazar. Van Gennep, yeni girenin toplumsal kimliğini dönüştüren bu türden törenlerin üç evresini saptamıştır: yeni girenin henüz "araf"ta olduğu eşik evresi; eski statüsünden koparılmış ama henüz yenisine bağlanmamış olduğu evre ve bir statüden diğerine geçişin sembolik düzeyde tamamlandığı dahil olma evresi.

Sosyolojik ritüel yorumlarına yönelik yaygın bir eleştiri, analizcilerin olaylara yalnızca kendi anlamlarını yüklemiş olmalarıdır. G. Lewis (*Day of Shining Red*, 1980) törenlerdeki anlam arayışının, insanların bu törenler hakkında neler hissedebileceğine –yani, duygusal boyutlara- yönelik kaygıyı fazla önemsediğini iddia eder. Ritüellerin çapraz bulmacalara benzemesinin (bulmacaların kareleri, antropolog ve sosyologlarca doldurulmalıdır) nedeni budur. Lewis ritüellerin, bu ritüellere katılanların kendi yükledikleri anlamların yanı sıra, analizi gerçekleştirenlerin bakış açılarının da kavranması gerektiğini ileri sürmüştür.

riziko modeli, orantısal-riziko modeli (*hazard model, proportional-hazard model*) "Rizikolu işlevler"i; ya da, bir kişinin belli bir zaman diliminde belli bir olayı, örneğin, ilk işine girmeyi (tabii o kişinin aynı olayın yol açabileceği risklere açık olmasını, buradaki örneğimizde iş bulamama durumunun sürmesini de dikkate alarak) yaşama ihtimalini belirlemede kullanılan bir istatistiki teknik.

Yeniden iş bulma rizikosu zaman içinde değişebileceği için, rizikonun, onun aracılığıyla zaman ya da farklı açıklayıcı değişkenlere dayandığı işlevsel biçim üzerinde bir karara varmak zorunludur; hem de aslında bu kararın dayanağını oluşturacak çok az bilgiye sahip olunmasına rağmen. Cox'un "orantısal modeli", kolaylıkla tahmin edildiği belirtilen bir model sınıfına dair belirli bir yaklaşımdır. Diyelim yukarıdaki örnekte, iki kişinin iş bulma açısından "riziko" oranları zamanın her noktasında sürekli görülüyorsa, o zaman "oransal" bir model söz konusudur. Bu teknik, tahmin yapılırken tekil gözlemlerin "sansür edilmesi"ne (ilgilenilen olay gerçekleşmiştir) veya edilmemesine (ilgilenilen olay gerçekleşmemiştir) de olanak tanımaktadır (bkz. P.D. Allison, *Event History Analysis*, 1984). *Ayrıca bkz.* **olay tarihi analizi.**

rol, toplumsal rol, rol kuramı (*role, social role, role theory*) Rol, sosyolojik kuramda anahtar bir kavramdır. Rol, belirli *statü ya da toplumsal konumlara atfedilen toplumsal beklentileri ortaya koyar ve bu tür beklentilerin gerçekleşip gerçekleşmeme sürecini analiz eder. Rol kuramı özellikle yirminci yüzyılın ortalarında popülerleşmiş, ancak eksiklerini sergileyen ısrarlı eleştiriler üzerine ciddi biçimde daha az kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, rol kavramı, sosyolojik anlamada temel bir araç olmayı sürdürmektedir.

Rol kuramı içinde oldukça farklı olan iki yaklaşım vardır. Bu yaklaşımlardan birincisi, Ralph *Linton'un sosyal antropolojisinin gelişiminde rol oynamış ve toplumsal sistem içinde yer alan rollerin yapısal bir değerlendirmesini sunmuştur. Burada roller, kurumsallaşmış normatif hak ve yükümlülükler kümesi haline gelmiştir;

Talcott *Parsons'ın ünlü *hasta rolü değerlendirmesi buna güzel bir örnek niteliğindedir. İkinci yaklaşım ise, genel anlamda daha toplumsal-psikolojik niteliklidir ve rol yapma, rol üstlenme ve rol oynama gibi aktif süreçlere odaklanır: Bu yaklaşım, *sembolik etkileşimcilik ve *dramaturji geleneklerinin bir parçasıdır. Dramaturji, toplumsal yaşamı drama ve tiyatro metaforlarıyla analiz etmektedir.

Rol konusundaki yapısal bakış, tıpkı bir öğretmeninki gibi, toplumun içine bir statü yerleştirir ve daha sonra bu konumun ideal tipine eşlik eden bir standart hak ve ödevler yığınını tanımlamaya çalışır. Rolü, toplumsal bir temeli olan bu beklentiler oluşturur. Herhangi bir insan birtakım statülere (örneğin anne, öğretmen, basket koçu) sahip olacaktır ve bunların hepsi kendi rolünü içinde taşıyarak bir statü kümesi oluşturur. Her rol, hepsinin de kendi beklenti kümeleri olan birtakım farklı ortaklıkları beraberinde getirir; böylece (örneğin) bir öğretmenin, davranışları karşısında her birinin oldukça farklı beklentileri olan, öğrencileri, meslektaşları, müdürleri, yöneticileri ve ebeveynler şeklinde rol ortakları olabilir. İşte rol kümesi, bu ortakların beklentilerinin bir toplamıdır. Bir kişiye yönelik beklentiler arasında -çoğunlukla görüldüğü gibi- ciddi bir uzlaşmazlık ortaya çıkıyorsa, sosyologlar burada bir rol çatışması ve rol gerilimi bulunduğuna dikkat çekerler. Parsonscı toplum kuramı sistemine göre, bu rol örüntüleri, örüntü değişkenleri ya da alternatif *normlar arasındaki seçimlerle belirlenecektir. Parsonscı kuram, toplumların normatif örüntüler aracılığıyla örgütlenmesini ortaya koymada yararlı bir *bulgusal araçtır Ancak toplumda kesin bir konsensüs olduğu varsayımını içermesi ve *toplumsal sistemi şeyleştirmesi nedeniyle normatif beklentileri basitleştirmeye yönelik bir eğilimi vardır. Parsonscı yaklaşımın oldukça geliştirilmiş bir versiyonu, bir zamanlar çok tartışılan, şimdiyse haksız biçimde görmezlikten gelinen Dahrendorf'un *Homo Sociologicus* (1968) adlı çalışmasında bulunabilir.

Buna karşıt olan sosyal psikolojik görüş ise, çok daha fazla oranda rollerin işleyişindeki dinamik boyutlar üzerine yoğunlaşır: İnsanların oynadığı rollerin toplumsal yapı içindeki yerini açıklamaktan ziyade, bu rollerin yerine getirilmesi sürecindeki etkileşimleri inceler. Sosyal psikolojik görüş, insanların ötekinin rolünü üstlenmesi (rol üstlenme), kendi rollerini inşa etmesi (rol yapımı), kendilerine ait rollere karşı başkalarının tepkilerini önceden tahmin ederek ona göre davranması (başkasına rol yükleme) ve son olarak kendi özel rollerini oynamasını (rol oynama) vurgulamaktadır. Bu kuramın bazı versiyonlarında (örneğin Erving *Goffman'ın yazılarında) ağırlık, rollerin gerçekleştirilmesine verilmiştir: İnsanlar bazen kendilerine düşen payı bütünüyle kabul eder (rol kabulü) ve rollerinin ayrıntılarını kutsayıcı bir özenle yerine getirirler. Başka durumlarda ise, kendilerinin, yerine getirdikleri basit rolden üstün olduklarını gösterecek şekilde, üzerlerine düşen payı küçümseyici tavırlarla yerine getirebilir (rol mesafesi) ya da durumun sonuçlarını idare edebilmek amacıyla kinik bir tutum benimseyebilirler (izlenim yaratma). Bu yaklaşımların hepsinde, rollerin işleyiş dinamiklerine yoğunlaşılmış ve bu doğrultuda rollerin sabit beklentilerden değil, meydana çıkan sonuçlardan oluştuğu öngörülmüştür. Rol kuramı hakkındaki herhalde en yararlı değerlendirmeler Goffman'ın *The Presentation of Self in Everyday Life* (1983) ve *Encounters* (1961) adlı kitaplarında bulunabilir.

Rol kuramı, kuşkusuz yalnızca sosyologların yetki alanına girmez. Toplumsal yaşamı teatral metaforlarla çözümleme düşüncesi, Yunan tiyatrosunda, Shakespeare'in "Tüm dünya bir sahnedir" sözünde ve Stanford Lyman ile Martin Scott'ın *The Drama of Social Reality*'sinde (1975) işlendiği türden modern "teotokrasi" nosyonlarında açıkça görülebilir. Louis A. Zurcher'in *Social Roles* (1983) adlı çalışması bu alan için hâlâ iyi bir giriş metnidir.

rol çatışması (*role conflict*) *bkz.* **rol**

rol gerilimi (*role strain*) *bkz.* **rol**

rol kabulü (*role embracement*) *bkz.* **rol**

rol kümesi (*role-set*) *bkz.* **rol**

rol mesafesi (*role distance*) *bkz.* **rol**

rol modeli (*role-model*) Bireyin, belirli bir toplumsal *rol çerçevesindeki davranışını ona bakarak şekillendirdiği ve ona uygun, benzer tutumlar benimsediği bir *anlamlı öteki. Bireyin, rol modellerini kişisel olarak tanıyor olması gerekmez: Örneğin bazı insanlar belirli roller çerçevesindeki davranışlarını gerçek ya da efsanevi tarihsel şahsiyetleri model alarak oluştururlar. Rol modeli, bir bireyin yaşamı ve *benliğinin tüm oluşturucu roller çerçevesinde taklit edilecek bir oluş biçiminden (örüntü) ziyade, yalnızca belirli bir role uygun idealler sunarlar.

rol oynama (*role-playing*) *bkz.* **rol**

rol üstlenme (*role-taking*) *bkz.* **rol**

rol yapımı (*role making*) *bkz.* **rol**

Rorschach Testi (*Rorschach Test*) Hermann Rorschach'ın (1884-1922) geliştirdiği ve *psikanalitik düşünmeden, özellikle serbest çağrışım fikrinden etkilenmiş, yaygın biçimde kullanılan bir *yansıtma testi. Rorschach testi, incelenen kişinin göreli olarak yapılandırılmamış uyaranlara (on simetrik mürekkep lekesi) karşı tepkisini gözlemleyerek *kişiliği incelemektedir. Bu testteki çeşitli değerlendirme sistemleriyle, yer, içerik, biçim ve rengin kullanımı, önceden varolan normlarla karşılaştırılarak analiz edilir.

Rose, Arnold M. (1918-68) Amerikalı sosyolog ve *Chicago Okulu'nun *hümanist yaklaşımı ile Manford *Kuhn ve onun Iowa'daki takipçilerinin daha *pozitivist duruşu arasında ortada bir konumu benimsemiş, oldukça eklektik bir *sembolik etkileşimci. Rose, etkileşimci perspektifin, aralarında *katılımcı gözlem ve toplumsal *anket araştırmaları da bulunan bir dizi araştırma tekniğiyle uyum içinde olduğunu iddia etmiştir. Bu metodolojik ve kuramsal çoğulculuk, Rose'un yayıma hazırladığı ve (başka isimlerin yanı sıra) Howard Becker, Ralph Turner, Herbert Blumer, Robert Dubin, Herbert Gans ve Mansford Kuhn gibi, hepsi de toplumun incelenmesinde etkileşimci bir yaklaşımı savunan yazarların katkılarını içeren *Human Behaviour and Social Processes* (1962) başlıklı derlemesinde açıkça gözlenmektedir.

Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778) Yazıları, *toplum sözleşmesi kuramı, esas olarak özgür ama sonradan zincire vurulmuş *insan doğası kuramı ile bir *demokratik yönetim kuramı etrafında yoğunlaşmış olan Fransız Aydınlanması'nın toplumsal filozofu ve eğitimcisi. Rousseau'nun erken dönem bir toplum kuramcısı olması, eserlerindeki pek çok çelişkiye karşı okurun tutumundan kaynaklanmaktadır. Rousseau farklı yerlerde, kendisi toplumsal eşitsizliğin sistematik incelemelerini yapmasına rağmen, bilimsel araştırmanın kamusal erdemi bozduğunu ileri sürerek hem bilimsel araştırmadan uzak

durmak gerektiğini savunmuş, hem de toplumla doğanın uzlaştırılamaz bir karşıtlık barındırdığında ısrar etmiş, fakat bunun yanında, bireylerin kendi çıkarlarını başkalarının çıkarlarıyla uzlaştırma ve egemenin gövdesinde ifadesini bulan genel iradeyle özdeşleşme yeteneğine sahip olduğunu varsayan bir devlet kuramı ortaya koymuştur. Yazdığı en önemli metin herhalde *The Social Contract*'tır (1762). Rousseau'nun bu metinde ortaya attığı meşru siyaset anlayışı, sosyolojiden ziyade siyaset biliminde çok büyük etki yapmıştır.

Rowntree, Benjamin Seebohm (1871-1954) York'ta Rowntree adlı bir çikolata fabrikasının müdürü ve şirket yönetim kurulu başkanı olan Seebohm Rowntree (1923-1941), aynı zamanda, endüstriyel yönetim, işçi yönetimi ve *yoksulluk gibi sorunlarla içtenlikle ilgilenen bir toplumsal reformcu, yardımsever ve sosyal araştırmacıydı. Sosyologlar Rowntree'yi en çok York'ta yoksulluk sorununa eğilen ampirik araştırmalarıyla tanırlar.

Rowntree reformcu ruhunu, büyük ölçüde Quaker mezhebine dayanan kökenlerine ve babasının fikirlerinin güçlü etkisine borçludur. On sekiz yaşındayken aile şirketine katılmış, şirketin ilk işçi yöneticisi olmuş ve bir dizi reform yapmıştır. 1896'da sekiz saatlik işgününü, 1906'da emekli aylığı projesini, 1919'da haftada beş gün (44 saat) çalışmayı ve iş konseylerini, 1922'de işyerinde bir psikoloji bölümü kurma girişimini ve bir sonraki yıl kâr paylaşımı şemasını hayata geçirmiştir. Bu değişikliklerin temelinde Rowntree'nin işçilerin ihtiyaçlarına yönelik ilgisinin yattığını ve onun, işçilerin refahının aynı zamanda endüstriyel üretkenliği de arttırdığına, daha genelde, *Human Needs of Labour* (1918) gibi kitaplarında ayrıntılı biçimde geliştirdiği bir bilimsel yönetim felsefesine inandığını söyleyebiliriz.

Rowntree, Charles *Booth'un Londra'da yoksullukla ilgili incelemelerinden esinlenerek York'taki yoksulluğun boyutlarını araştırmaya karar vermiş ve 1897 ile 1898 yılları arasında gerçekleştirdiği ilk anket araştırmasını, 1901'de *Poverty: A Study of Town Life* başlığıyla yayınlamıştır. Rowntree, maddi verimliliği sağlamak için gerekli kaynakları ölçme çabasıyla, yoksullukla ilgili bir geçim tanımı benimsemişti. Bu amaçla birinci düzey yoksulluk (kaynaklar verimli olmaya yetmeyecek derecede yetersizdir) ile ikinci düzey yoksulluk (kazançlar yeterlidir, fakat başka şeylere harcanmaktadır) arasında bir ayrım yapmış, ancak daha sonra bu ayrımın problemli olduğunu kabul etmişti. Yaptığı ilk araştırma, denekler den yüzde 15'inin birinci düzey yoksulluk içinde yaşadığını kanıtlamıştı. 1936 ve 1950'de yaptığı sonraki araştırmalarında, kullandığı ölçütleri geniş çaplı olarak gözden geçirmiş ve yoksulluğun bir nebze azaldığını saptamıştır.

ruhban sınıfı (*clergy*) Kökeni "clericus"a, yani din devriminden önce beş küçük tarikatten birinin üyesi olan rahiplere (piskopos, papaz ya da diyakoz) dayanan, atanmış dinsel liderler için kullanılan genel bir terim. Hıristiyan geleneğinde papazlığa atanma bir *statü doğurur, ama bu kendiliğinden bir *rol ya da *meslek anlamına gelmez. Yine de son zamanlarda, ruhban sınıfının, diğer mesleklerle karşılaştırıldığında (yüksek) prestij ile (düşük) gelir arasında bir farklılık sergilemekle birlikte profesyonelleştiğini söyleyebiliriz.

rüya çalışması (*dream work*) *bkz.* **psikanaliz**

S

sabıkalı, sabıkalının yeniden suç işleme eğilimi (*recidivist, recidivism*) Bir suçtan bir kereden fazla hüküm giymiş herhangi bir kişi; yeniden suç işleyen birisi. Sabıkalının yeniden suç işleme eğilimi, genellikle, bir, iki, beş ya da on yıl içinde yeniden suç işleme ya da mahkûm olma oranı şeklinde, son mahkûmiyet veya suçun cinsiyle ilgili olarak ölçülür.

sabit seçenekli soru (*fixed-choice question*) *bkz.* **kapalı yanıt**

sağlık bakım kuruluşu (*health-maintenance organization –HMO*) ABD'de, ilkin işbirliği ilkeleri temelinde geliştirilen, şimdilerde ise kâr eden kuruluşlar tarafından idare edilen bir sağlık bakım organizasyonu tipi. Hizmet için bedel alınmayan hekimlikten farklı olarak, sağlık bakım kuruluşları (1970'li yıllara özgü bir terim), standart bir ön ödeme karşılığında görece kapsamlı hizmetler sunan ve böylece, maliyetleri azaltmaya katkıda bulunup sağlığın korunmasına yönelik tıbbi teşvikleri arttıran grup pratikleridir.

sağlık bakım sistemi (*health-care system*) Belirli bir toplumda, bütünsel bir sistem şeklinde örgütlenmiş olsun olmasın, sağlık bakım hizmetleriyle (hem önleyici hem tedavi edici nitelikte) ilgili düzenlemeleri karşılamak üzere, oldukça esnek biçimde kullanılan bir terim. Bu terim gerek informel gerekse formel (ücretli) bakımı kapsayabileceği gibi, gerek uzmanların gerekse uzman olmayanların bakımını da kapsayabilir.

sağlık ve hastalık sosyolojisi (*sociology of health and illness*) Sosyolojinin, sağlık ve hastalığın toplumsal boyutlarına eğilen bir dalı. Sağlık ve hastalık sosyolojisinin üç temel alanı vardır: Sağlığın ve hastalığın kavramsallaştırılması, sağlık ve hastalığın ölçülmesi ve toplumsal dağılımıyla ilgili araştırmalar ve sağlık ve hastalık kalıplarının açıklanması. Bu alandaki sosyolojik tartışmanın başlangıç noktası, sağlık ve hastalık kavramlarının aydınlığa kavuşturulmasıdır. Kuşkusuz, böyle bir çabada ağırlık, sağlık ile hastalığın sınırlarının kültürel değişkenliğine, kavramların çok yönlü niteliğine ve değerlendirici doğalarına verilecektir. Sağlıklı olmama, arzu edilmeyen bir bedensel ya da zihinsel durumu; buna bağlı olarak, bu istenmeyen durumu iyileştirmek ya da tedavi etmek için yapılacak müdahalelerin uygun görülmesini anlatır. Bu, en eksiksiz biçimde Talcott *Parsons'ın, hastalığı, toplumsal düzenleme ve toplumsal denetim süreçlerinin önemli paya sahip olduğu bir toplumsal *rol sayan ve oldukça etkili tartışma metinlerinde analiz ettiği bir bakış açısıdır.

Sağlık ve hastalık kalıplarını ölçmek, tanımların nasıl yapılacağında anlaşıldığı zamanlar bile kolay değildir. Araştırmacılar, hastalıkları ölçmek istediklerinde iki ana kaynağa bakarlar: *resmi istatistikler ve *cemaat araştırmaları. Resmi istatistikler, sağlık kuruluşlarına başvurmuş olan kişilerle (yani, bir bakıma "tedavi edilen" vakalarla) ilgili verileri sunarlar. Bu istatistiklerde verilere daha kolay ulaşılabilmekle

birlikte, buradaki rakamlar hasta davranışlarına; yani, insanların sağlık kuruluşlarına başvurmaya istekli olmalarına, sağlık kuruluşlarına ulaşabilmelerine, hastalıklarını nasıl değerlendirdiklerine, vb. bağlıdır. Cemaat araştırmaları ise bu sorunu, sağlık kuruluşuna başvurma eğiliminden bağımsız bir şekilde o topluluktaki insanlarda genel bir tarama yaparak çözdüğü iddiasındadır. Fakat bu araştırmalar da, hastalıkları ölçme sürecinde çeşitli bildirim ölçeklerine bağlıdır; dolayısıyla, bu ölçüler ile klinik bakımdan tanımlanan hastalık arasındaki ilişki tartışmalı niteliğini kaybetmez. Pek çok insanın çevrenin bozulmasından dolayı öldüğü gelişmiş toplumlarda, bir insanın öldüğü yaşın ömrünün sağlıklı geçen süresinin de bir ölçüsünü verdiği düşüncesine dayanarak, *hastalığa yakalanma istatistiklerinin yerine *ölümlülük istatistiklerini kullanma eğilimine rastlanması herhalde şaşırtıcı değildir. Demek ki, farklı ölçülerin sınırlılığını dikkate alacak olursak, hastalığın toplumsal dağılımını analiz ederken -mümkün olan yerlerde- çok değişik verileri incelemenin gerekli olduğu sonucuna varabiliriz.

Ölçme sorunu nasıl güçlükler çıkarıyor olursa olsun, zaman içinde toplumlar arasında ve belli bir toplum içinde görülen hastalık ve sağlık kalıplarında ciddi farklılıklar bulunduğundan kuşku duyulamaz. Tarihsel açıdan bakıldığında, sanayi toplumlarındaki ölümlülük oranlarının uzun vadede azaldığı ve gelişmiş toplumlardaki ortalama ömür beklentilerinin gelişmekte olan toplumlara göre çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Hastalanma ve ölüm, yaşla ve cinsiyetle de ilişkilidir. Küçükler ve yaşlıların hastalanma olasılığı daha fazlayken, çoğu toplumda – bazı araştırmalar kadınların sağlığının daha bozuk olduğunu gösterse de- kadınlar erkeklerden daha uzun yaşamaktadırlar. Yine, toplum içinde toplumsal sınıfa ve etnik kökene göre ciddi farklılıklar söz konusudur. Örneğin P. Townsend ile N. Davidson *Inequalities in Health: The Black Report* (1982) adlı çalışmalarında, Britanya'da 15-60 yaş arası insanlardaki ölüm oranlarının, toplumlar sınıflar şemasında V. kategoride yer alan toplumsal bir insan için, I. kategoride yer alanlara göre iki buçuk kat daha yüksek olduğunu saptamışlardır ve bu farklılıkların azaldığını gösteren hiçbir işaret yoktur.

Bu sağlık ve hastalık kalıplarını ya da özel hastalıkların dağılımını açıklamak kolay değildir. Gerek kamuoyunda gerekse sağlık mesleğinde çalışan insanlarda, "sağlıkla ilişkili davranışlar", özellikle alkol tüketimi, sigara içme, rejim ve egzersiz yapma üzerinde durmak gibi bir moda vardır. Bu tür davranışların önemli olduğu genelde kanıtlanmış bir drumdur. Yine de, sosyologlar genellikle bireysel davranışların ötesini araştırıp, sağlığı ve hastalığı toplumun daha genel özellikleri çerçevesinde kavramaya eğilimlidirler. Sağlıkla ilişkili davranışlarda odaklanma, dikkatimizi, tüketim kalıplarını belirleyen kültürel faktörlere ve bunun yanı sıra, belirli tüketim kalıplarını besleyen ya da engelleyen maddi kaynaklara yöneltirken; üretim sürecinin, gerek sanayi ve çevre kirliliği veya iş kazaları, gerekse stresin yol açtığı rahatsızlıklarla sağlık ve hastalık üzerindeki etkileri de hayli ilgi odağı olmuş bir konudur.

Eldeki kanıtlar genellikle farklı yorumlara açık olmasına rağmen, sağlığın ve hastalığın ortaya çıkmasında toplumsal faktörlerin ciddi bir rol oynadığı açıktır. Örneğin, epidemiolojik araştırmalarda, işyerindeki *özerkliğin ve denetimin kalp hastalığının etiolojisinde önemli faktörler olduğu düşüncesini destekleyen; ayrıca, çalışandan çok şey

talep edilen, ama buna karşılık, kariyer beklentisinin, iş güvencesinin ve parasal ödülün düşük olduğu bir durumu yansıtan "harcanan emek-alınan ödül dengesizliği"nin de kayda değer bir katkı faktörü olabileceği yönünde saptamalar yapılmıştır. Kariyerde ilerleme fırsatlarının azalması ve çalışmanın denetlenmesinde görülen farklılıklar, sağlık açısından pek çok olumsuz sonuca yol açabilmektedir. Bazı araştırmalar da, değişik sınıfsal kökenlerden gelen emekli insanlar ile yetişkinlerin ölüm oranlarında görülen farklılıkların açıklanmasında, emeklilik hakkının önemli bir rol oynayabileceğini gözler önüne sermiştir.

Bu alanla ilgili iyi bir değerlendirme metni için bkz. Margaret Stacey, *Sociology of Health and Illness -A Textbook* (1988). *Ayrıca bkz.* **Black Raporu; hasta rolü.**

sağlıkla ilintili davranışlar (*health-related behaviour*) *bkz.* **sağlık ve hastalık sosyolojisi**

sahicilik (*authenticity*) *Varoluşçuluk felsefesinde yaygın olarak kullanılan, insani durumumuz içinde ve onu tanıyarak (en önemlisi, öleceğimizi bilerek) ve seçimlerimizle eylemlerimizin tüm sorumluluğun kendimizde olduğunun farkında olarak sürülen bir yaşam fikrini (örneğin, bizi toplumun oluşturduğu iddiasına karşıt olan bir fikri) kapsayan bir kavram. *Ayrıca bkz.* **varoluş sosyolojisi.**

Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, Comte de (1760-1825) Olağandışı zamanlarda yaşamış en müstesna Fransız aristokratlarından birisi. Saint-Simon, Fransız Devrimi'nde topladığı güçlü liberal ve cumhuriyetçi sempatiyle giyotinden kurtulmuş ve Bourbon restorasyonunun ardından toplumsal *ilerleme hakkında bir düşünceler sistemi geliştirmişti. Saint-Simon'un ortaya koyduğu sistem "endüstriyalizmin karakteristik ideolojisi" diye adlandırılmıştır: Bu ideolojiye göre, herkes çalışmalı ve çalışmasının karşılığını liyakatine göre almalıdır; tüm ilerleme bilim üzerine kuruludur ve geleceğin toplumu barışçıl, gönençli olacak, bilimsel ilkelere göre işleyecektir. Saint-Simon, radikaller, hatta sosyalistler olarak (her ne kadar sisteminde bugün sosyalist olarak adlandırılabilecek pek bir şey olmasa da) görülen ateşli bir müritler takımı oluşturmuştur. Auguste Comte da 1817'den, aralarında sert bir tartışmanın geçtiği 1824'e kadar, kendi kuramları üzerindeki etkisi son derece açık olan Saint-Simon'la birlikte çalışmıştır. *Bkz.* Robert B. Carlisle, *The Proffered Crown*, 1987.

sakınımlı ilişkiler (*avoidance relationships*) Geniş ailelerde potansiyel olarak güçlük çıkarabilecek ya da tali derecedeki yakınlık ("evlilik"ten kaynaklanan) ilişkilerinde yaşanan gerginlikler için kullanılan genel bir terim. Bunun Batı toplumlarındaki ideal örneği kaynanadan uzak durmaktır. Bu tür ilişkiler, farklı toplumlarda değişik derecelerde, ya (tehdit edici) cinsel ilişkiler doğurma potansiyeli yüzünden ya da yükümlü görülenler için belirlenmiş bir rol içeriği olmamasından dolayı gerilim yaratmaya açıktır. Tipik bir durum olarak, gerginlik, fiziksel sakınımla; ilişkiyi doğru davranış ve kesin gereksinimlerin düzenlenmesinin saptanmasına bağlı kılacak şekilde kodlamak; ya da taraflardan sadece kendi iyi niyetleri ve kişiliklerine dayanarak düzgün bir ilişki yaratmalarının beklendiği "kişiselleştirme"yle engellenir. Bu gelenek pek çok biçime bürünür. Örneğin Afrika'daki Gallalar arasında, bir erkek, onunla doğrudan konuşabileceği halde, kaynanasının adını ağzına almamak, onun elinin değdiği bir bardaktan

herhangi bir şey içmemek ya da onun hazırladığı bir yemeği yememek zorundadır.

Bazı akrabalar arasında saygılı bir mesafe bırakan bu geleneğin geçerli olduğu yerlerde, aynı zamanda, söz konusu gelenekle sık sık ilişkilendirilen ve "şaka kaldıran ilişki" denilen tam tersi bir samimiyet ilişkisi de vardır. Bir adam karısının anne babasıyla sakınımlı bir ilişki kurabilirken, karısının erkek ve kız kardeşleriyle *şaka kaldıran ilişkiler kurabilir.

saldırganlık (*aggression*) Düşmanca, incitici, şiddete yatkın ya da kendini aşırı derecede dayatan hareketler. İnsanların saldırgan olmalarının nedenleri konusunda birbiriyle çelişkili kuramlar vardır. Saldırgan davranışların birçoğu biyolojik ya da içgüdüseldir. Bu nedenle, örneğin filozof Thomas *Hobbes, şiddetin insanların doğasında varolduğunu iddia ediyor ve "herkesin herkese karşı savaşı"ndan ancak büyük çaba harcayıp ustaca davranışlarla kaçınılabileceğini söylüyordu. Pek çok psikoloji okulu da bu varsayıma katılmakta ve saldırganlığın yoğun eğitim süreçleri ya da ciddi ölçülerdeki *toplumsal denetimin de desteklediği *toplumsallaşmayla gemlendiğini ileri sürmektedir. Anlaşılacağı üzere, toplumsallaşmanın kendisi yeterli değildir ve insanların uygar davranışları için sürekli ödüllendirilmeleri, kabul edilemeyecek saldırgan hareketleri için cezalandırılmaları gerekmektedir.

Yine de, saldırganlıkla ilgili sosyolojik kuramların çoğunda, saldırganlığın kökleri bireyin biyolojik altyapısı ya da psikolojik üstyapısında değil, onun toplumsal ortamla ilişkisinde aranmaktadır. Söz konusu kuramlar içinde herhalde en popüler olanı, saldırgan davranışın, amaçlanan noktaya gelinince sonucuna ulaştığını söyleyen ketlenme-saldırganlık hipotezi ya da kuramıdır (bu kuramla ilgili klasik metin olarak bkz. J. Dollard vd., *Frustration and Aggression,* 1939). Örneğin çocuklar, oyuncaklarını çalan arkadaşlarına saldırabilirler. Yine de bu kuram, ketlenmenin saldırganlıktan başka sonuçlar doğurmasına yol açan koşulları açıklayamadığı için eleştiriye uğramıştır. (Bazı çocuklar böylesi durumlarda sessizce içlerine kapanabilirler.) Ketlenme-saldırganlık tezi, ketlenmenin (hazza yönelik ya da acıdan sakınan hareketlerin engellenmesi) ya araya giren şeye veya kişiye karşı ya da (bir engelleme söz konusuysa) başka bir şeye kayarak, ama her zaman saldırganlık doğurduğunu ileri süren Sigmund *Freud'un ilk çalışmalarıyla da ilişkilendirilmiştir. (Freud daha sonra saldırganlığın ölüm içgüdüsünün - Thanatos- ürünü olduğu önermesini ortaya atacaktı.)

Üçüncü grup kuramlar (öğrenme kuramları), şiddeti *başarılı* toplumsallaşma ve toplumsal denetimin sonucu olarak görürler. Buna göre, genelde saldırgan davranışlar, özelde şiddet hareketleri, herhangi bir hayal kırıklığı yaşanmış olmasa bile hiç beklenmedik yerlerde ortaya çıkmaktadır. Örneğin bir *alt-kültürün üyeleri, güce başvurmanın (yumruklaşma gibi) erkeklikle birlikte anıldığı durumlarda görüleceği üzere, kendilerine toplumsal bakımdan istenilir hareketler olarak sunulan şiddet *normlarına uygun davranışlarda bulunmayı öğrenebilirler. Benzer biçimde, cephedeki askerler ve bir *sokak çetesindeki gençler, hayatın böyle olduğuna inandırılarak, iyi dövüşürlerse onaylanmayı ve prestij kazanmayı bekleyecek ve "tavuk gibi korkarlarsa" ayıplanmamayı temenni edecek şekilde yetiştirildikleri için şiddetin kabul gören ve uygulanan şey olduğunu hissederek öğrenebilirler. *Ayrıca bkz.* **eşitsiz ilişki.**

Saldırganlık-Onaylama Önermesi (*Aggression-Approval Proposition*) *bkz.* **Başarı Önermesi**

Sanayi Devrimi (*Industrial Revolution*) Sanayi Devrimi, Britanya'da on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemde gerçekleşen hızlı toplumsal, iktisadi, demografik ve teknolojik değişiklikleri anlatmak üzere kullanılan bir terimdir. Sanayi Devrimi'ni belirleyen özellikler konusunda birçok tartışma yapılmış ve çok değişik, birbirine zıt görüşler ortaya atılmıştır, fakat, genel bir çerçevede kalırsak, bu devrim Britanya'nın ağırlıkla kırsal ve tarımcı bir toplumdan, giderek imalata ve endüstriye dayalı kentsel bir toplum haline dönüşmesini ifade etmektedir. Bu terimle daima, ilk sanayi ülkesi olan Britanya'ya (genellikle İngiltere'ye) atıf yapılmasına rağmen, "İkinci Sanayi Devrimi" deyişinin de bazen diğer ülkelerin, özellikle Almanya ve ABD'nin, on dokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarında gerçekleştirdikleri *sanayileşme süreci için kullanıldığına tanık olmaktayız.

Sanayi Devrimi'nin Britanya'daki en önemli özellikleri şöyledir: Birincisi, on sekizinci yüzyılın sonundan itibaren "demografik geçiş" denilen ve ölümlülük oranlarında azalma, evlilik yaşının gerilemesi, nüfusta belirgin bir artış ve kırdan kente göçün sürekli artmasıyla ayırt edilen bir değişim süreci yaşanmıştır. Yeni imalat sanayilerindeki işgücü ihtiyacı büyük ölçüde, hızla genişlemekte olan kentsel bölgelere gelen insanların sayısındaki tırmanışla karşılanmış ve yeni sanayi *işçi sınıfının temelini bu kesim oluşturmuştur.

İkincisi, taşımacılıkta bir devrim yaşanmıştır. Ulaşım on sekizinci yüzyılda kanalların yapılması ve gelişkin bir yol sistemiyle yürütülürken, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren demiryolu sisteminin bulunması ve geliştirilmesi, malların kolayca ve hızla taşınmasında çok büyük iyileşmeler sağlamıştır. Artık yiyecekler kırdan kentsel bölgelere daha kolay getirilebilecek, yeni ve gelişmekte olan kent merkezlerinin giderek artan ihtiyaçları daha fazla karşılanabilecektir. Sanayi geliştikçe daha ileri boyutlara ulaşan taşımacılık ağı, hammaddelerin çıkarılması ve taşınması, bitmiş sanayi ürünlerinin dağıtılması için de kritik bir rol oynamaya başlamıştır.

Üçüncüsü, çiftçilik tekniklerini ilerleten bir tarım devrimi yaşanmış, böylece hem tarımsal üretim çoğalmış hem de çiftçilikle uğraşan kesimlerin refah düzeyi yükselmiştir. Bunun sonucunda kırda ortaya çıkan, taşımacılıktaki olanakların iyileşmesiyle pekişen daha iyi giyinme ve ev aletlerine yönelik talebin artması, kentteki sanayiyi ve dağıtım araçlarını olumlu yönde teşvik etmiştir. Çiftçiler daha varlıklı hale geldikçe, kent orta sınıflarının usullerini benimsemeye ve kendilerini onlarla özdeşleştirmeye başlamışlar; bu iki toplumsal kesim arasındaki evlilikler de aradaki sınırların katılığının giderek kaybolmasına hizmet etmiştir. Bu karşılıklı etkileşim sonunda çiftçiler sanayi işletmelerine sermaye sağlarken, oğulları da kente özgü meslek kollarında eğitim görmeye yönelmiş ve kent orta sınıfları kırsal yaşam tarzını daha çok idealize eder, kıra taşınmanın yollarını arar olmuştur.

Dördüncüsü, kısmen sömürge pazarlarının ve ileri karakollarının genişlemesi ve gelişmesinin katkısıyla giderek çoğalan sermaye yatırımları (bilhassa tekstil, kömür madenciliği ve metal endüstrilerindeki) imalat sanayilerini daha çok güçlendirmiş ve bunda gerek iç pazarların, gerekse denizaşırı ihraç pazarlarının önemli etkisi olmuştur. Örneğin tekstil sanayinde hammaddeler Amerika'dan gelirken, bitmiş allar

hem ülke içine hem ülke dışına –özellikle Britanya'nın sömürge yönetiminin bir zamanlar çok gelişkin olan Hint tekstil sektörünü, Hint tekstil ürünlerinin ihraç edilmesini yasaklayarak fiilen yok edebildiği Hindistan'a- satılmıştır.

Beşincisi, özel olarak buhar gücündeki ilerlemelere bağlı olan teknolojik yenilikler ve gelişmeler trenlerin, gemilerin ve büyük fabrikaların işlemesi açısından can alıcı bir rol oynamıştır (fakat son zamanlardaki araştırmaların, sanayi üretiminin büyük kısmının küçük çaplı fabrikalarda yapıldığını ve on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar genellikle makineleşmediğini göstermesi ilginç bir saptamadır).

Pek çoğunun gerçekleşmesindeki hız nedeniyle devrimci nitelikte görülmesi gereken bu radikal değişikliklerin hepsi (bölgelere göre değişik oranlar ve biçimlerde ortaya çıkmakla birlikte) birbiriyle ilişkilidir. Dolayısıyla, bu ölçüde kapsamlı ve benzerine rastlanmamış bir değişimi anlama ve analiz etme arzuları, ilk sosyologlara, *işbölümü, *kapitalizm ve *bürokrasiyle ilintili bir sürü kuram geliştirecek bir katalizör sağlamıştır. Nitekim *Comte, *Spencer, *Marx, *Engels ve daha sonraki dönemlerde *Durkheim ile *Weber, endüstriyalizmin getirdiği ve olağanüstü derecede kısa bir zaman dilimi içinde Britanya'nın hem altyapısını hem de tüm yaşam tarzını yenileyen değişiklikleri temel alan ve bu süreçleri açıklamayı öngören çalışmalar yapmışlardır.

Sanayi Devrimi'nin nedenleri ve sonuçları konusunda uzun (ve esas olarak tarihçilerin katıldığı) tartışmalar yapılmıştır (örneğin bkz. der. R.M. Hartwell, *The Causes of the Industrial Revolution in England*, 1967). Diğer çalışmalar arasında E.J. Hobsbawm'ın uzun süredir bir klasik olan *Sanayi ve İmparatorluk* (*Industry and Empire*, 1968) adlı çalışmasını özellikle vurgulamak gerekir. Leonore Davidoff ile Catherina Hall'un çalışmaları *Family Fortunes* (1987) ise, kapitalizmin, kentsel sanayi toplumunun, sınıfın ve aile yapısının gelişmesi arasındaki ilişkileri ele alan ayrıntılı bir tarihsel metindir.

sanayi kapitalizmi (*industrial capitalism*) *bkz.* **kapitalizm**

sanayi sektörü (*industrial sector*) İktisadi faaliyetlerin (değişen) bileşiminin sınıflandırılmasında, *sanayileşmenin ilk döneminden geç dönemine kadar olan dönem. Birincil sektörün (ekonominin doğal kaynakların çıkarılmasıyla ilgili kısmı) akılcılaşması (rasyonalizasyonu) ve genişlemesi, karakteristik biçimde ikincil sektörün (ekonominin, birinci sektör sanayilerinin sağladığı hammaddelerden mal imal etmekle ilgili kısmı) hızla büyümesinden önce gelmiştir (ikincil sektör daha sonra meslek ve istihdam açısından başlıca kaynak haline gelecektir). Geç (ileri ya da olgun) sanayileşme, üçüncül sektörün (ekonominin, hizmetlerin sağlanmasıyla ilgili kısmı) genişlemesiyle bağıntılıdır. Öte yandan bu genel modelin önemli istisnaları ve nitelikleri bulunduğu belirtilmelidir.

Bu çerçevede, tarım, bahçıvanlık, ormancılık ve balıkçılık, maden, mineral ve doğal gaz çıkarımı, kömür madenciliği ve diğer madencilik alanları ile su endüstrisi ekonominin birincil sektörüne girer. Bunlara ayrıca birincil endüstriler adı verilebilir. "Birincil sektör" teriminin *emek piyasasının bölünmesi kuramında farklı bir şekilde kullanılması da ilginçtir. Hangi kavramın ne amaçla kullanıldığı açıkça bağlama göre belirlenmelidir.

Ekonominin ikincil sektörü genellikle *imalat sektörü ya da imalat endüstrileri diye karşılanmaktadır. İnşaat sektörü bazen bu kapsamda değerlendirilirken, bazen de, hem onarım işlerini ve başka hizmetleri hem de yeni

binalar ile meskenlerin temelden inşaatını kapsadığı gerekçesiyle ayrı bir kategori sayılmaktadır. Bu kavram, yine emek piyasasının bölünmesinde farklı bir anlamda kullanılmaktadır ve bu açıdan nasıl bir anlam yüklendiği bağlama göre belirlenebilir.

Ekonominin üçüncü sektörü içinde ise, örneğin boş zaman endüstrisi, finansal hizmetler, eğitim ve sağlık hizmetleri, ulaşım ve iletişim yer alır. Üçüncül sektör genelde hizmet sektörü veya hizmet sanayileri diye adlandırılır. *Ayrıca bkz.* **sanayicilik (endüstriyalizm); sanayisizleşme.**

sanayi sosyolojisi (*sociology of industry*) Sosyoloji disiplini içinde, kökeni sosyolojinin kurucularına kadar götürülebilecek olan, esnek biçimde tanımlanmış ama yeterince yerleşmiş bir alt uzmanlık dalı. Sanayi sosyolojisinin yirminci yüzyıldaki gelişmesini teşvik eden öğe, özellikle ABD'deki bazı işletme *yönetimlerinin, sosyolojik ve psikolojik araştırmalardan, yönetim ve denetim konusunda, işyeri çatışmalarını önleme ve *verimliliği yükseltme açısından yararlanılabilecek bir dizi teknik çıkarılabileceği umuduydu. Sanayi sosyolojisinin potansiyel uygulamaları hâlâ içeriği etkiliyorsa da, daha sonraki uygulayıcıları, bu alanı, (çeşitli kuramsal perspektiflerden hareketle) endüstriyel çalışma ortamlarında çıkarların çoğulculuğunun kaçınılmazlığını kabul eden ve bizzat sonuçlara ilgi duyan bağımsız bir akademik araştırma dalı haline getirmek için gerçekten çok yoğun bir gayret sarf etmişlerdir.

Sanayi sosyologlarının ciddi problemlerinden birisi, temel terimleri olan "sanayi"yi tanımlamaktır. Birçok önemli istisna bulunmakla beraber, pratikte bu alandaki araştırmaların pek çoğu fabrika işçileri ve fabrikadaki çalışma ortamları üzerine yoğunlaşmıştır. Tabii bu bulguların ne kadar genelleştirilebileceği, daha doğrusu, fabrika dışında yapılan işlere de "endüstriyel iş" etiketi yapıştırılmasının hangi koşullarda mümkün olabileceği pek açık değildir. Dikkati fabrikalara ve imalata yoğunlaştırma, bir süre için işyeri faktörlerinin, özellikle teknoloji ile üretim yöntemlerinin işçilerin ve yönetimin hem fabrika içinde hem fabrika dışındaki davranışları üzerindeki nedensel etkilerini aşırı vurgulama yönünde bir eğilim doğurmuştur. Bugün bile, *otomasyonun, enformasyon teknolojisinin ve iş organizasyonunda *esnek yöntemlerin iç ve dış etkilerini konu alan birçok araştırma yapılmaktadır. Nitekim, *teknolojik determinizm eğiliminin ve birkaç (genellikle büyük çaplı ve temsil edici nitelikte olmayan) sanayi tesisinde gözlenen bulgulara bakarak sanayi toplumundaki makro kapsamlı değişimler hakkında çıkarımlar yapılmasının kaynağı burasıdır. Tuhaf bir başka özellik, sanayi sosyolojisi yönetimin eğitimi ve yönetim kuramını etkilediği için, bu aşırı genellemelerden bir kısmının kendi kendini gerçekleştiren bir sonuç doğurmasıdır.

Teknolojinin ve iş organizasyonundaki yöntemlerin açıklayıcı bir bakış açısıyla vurgulanması, fabrika dışındaki işlerin de sanayi sosyolojisi kapsamında değerlendirilmesine önemli bir dayanak sağlamıştır. Ancak, araştırmaların (tipik biçimde erkek olan) kolla çalışan fabrika işçisinden uzaklaşmasıyla birlikte, işyeri içindeki faktörlerin insanların hareketlerini saptanabilir ve bağımsız biçimde etkilediği düşüncesi tartışmalı hale gelmiştir. Bu konuda önemli bir örnek, beyaz yakalı işçiler hakkındaki araştırmalardır. Büro işçileri, teknisyenler ve diğer beyaz yakalı işçiler, şirketlerin büyümesinin, kamusal ve finansal yönetimin gelişmesinin, profesyonel çalışanlar ile hizmet işlerini yürütenlerin genelde artışının sonucu olarak modern toplumlarda çalışanların

giderek daha büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Fakat bu kapsamdaki işçilerin (diyelim) yönetime ya da *sendikacılığa. ayrıca kendi işlerine yükledikleri değerlere karşı tutumları ve davranışlarının mavi yakalı işçi arkadaşlarının tutumlarından çok farklı olduğu, daha üst bir sınıf ve statü konumuna paralel hale geldiği açıktır.

İşte bu farklılıkları açıklamaya, dolayısıyla toplumsal *tabakalaşmanın dinamiği hakkında işyeri faktörlerinden (beyaz yakalı işçilerin yönetim kademeleriyle daha çok kişisel ilişkiler kurması, daha büyük kişisel özerklik, daha iyi ücret ve terfi olanaklarından yararlanma, vb.) hareketle bir şeyler söylemeye çalışan oldukça geniş bir literatür ortaya çıkmıştır. Yine bir iddiaya göre, çok sayıda ofis ve beyaz yakalı eleman çalıştıran işyerleri daha geniş, daha kişisel olmayan ve daha otomasyona dönük hale geldikçe, burada çalışanlar da gerek nesnel çalışma ortamları gerekse öznel konumları bakımından daha çok fabrika işçisine benzemektedirler. Son zamanlardaki araştırmalar, aşağıdaki bulguların meydana getirdiği daha karmaşık bir resmi yansıtmaktadır: Beyaz yakalı işçilerin karakteristik tutumları ile işyerlerindeki ilişkilerini şekillendirmede toplumsal kökenleri ve kendi seçimleri işyerinin diğer değişkenleri kadar önemli duruma gelmiştir; ofislerdeki teknolojik değişiklikler, beyaz yakalı işçiler açısından, dışsal emek piyasasındaki, "kurum içi" nedensel etkileri dışsal etkilerden ayırmayı zorlaştıran, hatta gereksizleştiren ciddi değişikliklerle el ele yürümüştür; emek piyasasındaki değişikliklerin başka bir önemli boyutu, kadınların, özellikle ev işlerinden arta kalan zamanlarda part-time işçiler olarak çalışma yaşamına dahil edilmeleridir. Demek ki, araştırmalarda fabrika dışı etkenlerin gözlenmesinin bir yansıması olarak, sanayi sosyoloğunun bu önemli konudaki geleneksel yaklaşımı, *sınıf ve *statü kültürleri sosyolojisi, *emek piyasası yapıları sosyolojisi ve *cinsiyet (toplumsal) sosyolojisi gibi artık yerleşmiş olan alt uzmanlık dallarına ayrılmıştır.

Son yıllarda, sanayi sosyologlarının araştırmalarına fabrika kapılarının dışından başlama ihtiyacını duymaları, teknolojinin, iş organizasyonunun ve işyerindeki diğer değişkenlerin kültürel ve toplumsal bakımdan özgül koşulların ürünü olduklarına dikkat çeken bir dizi farklı incelemede vurgulanmış olan bir noktadır. Örneğin karşılaştırmalı anket araştırmalarında, farklı ulusal ve kültürel ortamlardaki aynı teknolojileri kullanan fabrikalar ele alınmıştır ve bu araştırmalarda saptanan bulgular, fabrika içinde bile davranışları belirleyen asli faktörlerin teknoloji ya da organizasyon değil, kültürel ve toplumsal koşullar (özellikle siyaset ve işçi-işveren ilişkileri sistemi) olduğunu göstermiştir. Başka karşılaştırmalı anket araştırmalarında da, emek yönetimi pratikleri, iş yapıları, eğitim, vasıflar ve denetimin, bir toplumdaki siyasal, hukuksal ve eğitsel düzenlemeler bütününden derinden (hatta tüm ulusal iktisadi performansı şekillendirme derecesinde) etkilendiğini gözler önüne sermiştir. Böylelikle sanayi sosyolojisi, bu defa endüstriyel kültür kalıplarıyla ilgili tarihsel ve karşılaştırmalı araştırmaların içine dalma eğilimi sergilemektedir.

Öyleyse, sanayi sosyolojisinin oldukça eskimiş bir terim olduğu iddia edilebilir. Bununla birlikte, sanayi sosyolojisiyle ilgili ders kitapları ve metinler (özellikle işletme yönetimlerinin ya da sendikaların eğitim çalışmalarıyla bağlı olarak) sosyolojik perspektif konusunda güzel ve ilginç bir giriş bahsi olma durumunu korumaktadır. Bu metinlerde daha çok, yukarıda dikkat çekilen nedenlerden ve literatürün

genişlemesinden dolayı, kendi başına alt uzmanlık alanı durumuna gelebilmiş ve bu sözlükte ayrı maddeler halinde ele alınacak alanlar işlenmektedir. Bu alanı bir bütün olarak değerlendirmeye çalışan metinler için bkz. Keith Grint, *The Sociology of Work* (1991) ve John Eldridge vd., *Industrial Sociology and Economic Crisis* (1991). *Ayrıca bkz.* **bilimsel yönetim; kuramı; düzenleme kuramı; Emek Sosyolojisi; endüstriyel çatışma; endüstriyel demokrasi; İnsan İlişkileri Hareketi; öznel çalışma deneyimi.**

sanayicilik (*industrialism*) *bkz.* **endüstriyalizm**

sanayisizleşme (*deindustrialization*) En zengin Batı ülkelerinde birincil ve ikincil *sanayi sektörlerinde yoğunlaşan ulusal üretimin ya da işgücünün oranının azalmasını gösteren bir terim. Sanayisizleşmenin ölçüsü ve nedenleri tartışma konusudur. Belli başlı Batı ekonomilerinin hepsinde bu doğrultuda bir eğilim gözlenmekle birlikte, sanayisizleşme ancak birkaç ülkede (özellikle Britanya'da) yatırımların düşmesi ve imalat kapasitesinde mutlak bir azalma görülmesi eğilimiyle çakışmıştır.

sanayi toplumu (*industrial society*) Öncelikle bu terimin betimsel kullanımlarını analitik kullanımlarından ayırmak önemli bir noktadır. Betimsel düzeyde, sanayi toplumu sadece *endüstriyalizmin karakteristik özelliklerini sergileyen bir toplumdur. Fakat bu terim, soyut düzeyde, kültürü, kurumları ve gelişmesi sanayi üretimi süreciyle belirlenen bir toplum tipinin varolduğu tezini karşılamak üzere de kullanılmaktadır. Bu çerçevedeki sanayi toplumu kuramları, *teknolojik determinizmin ya da bilimsel evrimciliğin bir türünü oluşturur. İddiaya göre, uygulamalı bilimin ya da bilimsel uzmanlığa ve değerlere temellenen teknik süreçlerin mantığı, bir toplumun geleneksel kültürü ve kurumlarında bazı temel ve geriye döndürülemez değişiklikleri zorunlu kılmaktadır. Bu görüş Claude-Henri de *Saint-Simon'un ve on dokuzuncu yüzyıldaki birçok kuramcının (Auguste *Comte, Herbert *Spencer ve Émile *Durkheim gibi) yazılarında dile getirilmiştir. Fakat klasik sosyolojideki en etkileyici örnek, Batı dünyasının *modernleşmesini ileriye yönelik *akılcılaşma (rasyonelleşme) olarak görüp, eskiden insan yaşamına anlam katan geleneksel büyüye dayalı ve doğaüstü inanç ve değerler sistemlerinin büyüsünü kaybetmesine bağlayan Max *Weber'in yorumudur. Onu eleştirenlere göre de, Weber'in *bürokrasinin modern sanayi toplumu ve siyasetinde kaçılamaz bir olgu olduğu iddiasının altında derin bir metafiziksel pathos (son derece bir kötümser ama ispatlanmamış ahlâk felsefesi) yatmaktadır.

Sanayi toplumu tezi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki, çoğunluğu Amerikalı olan *işlevselci sosyologların ve endüstriyel ilişkiler uzmanlarının yazılarında çok daha elle tutulur bir şekle kavuşmuştur. Durkheim'ın peşinden giden bu yazarlar, sanayi toplumlarının birbirleriyle yan yana olması ile benzerliğinin, her yerde aynı düzenleyici *değerler ve *normlar üzerinde yükselen, toplumsal bir konsensüse bağlı olduğunu ileri sürmüşlerdi. Ancak bu normların içeriklerini doldurmaya çalışırken Weber'den etkilenmişler ve sanayi toplumlarının akılcı, kişisel olmayan (ya da evrenselci) yönlerini vurgulayarak, önceliği maddi mal ve hizmetlerin akılcılaştırılmış üretimine vermişler, vurguyu da *ertelenmiş doyuma yapmışlardı. Bu türden sanayi toplumları, zamanla insanları, aile bağları, ırk ya da cinsiyet gibi geleneksel atfedici özelliklerinden ziyade, *başarılarına, bilhassa eğitimleri ve teknik becerilerine

göre konumlandırmaya başlayacaktı. Bununla eşzamanlı olarak makineleşme ve teknik gelişmeler yaşam standartlarını yükseltip, sevilmeyen bir sürü işi gereksiz hale getirecek ve kolla çalışan işçi sınıfının *burjuvalaşmasına zemin hazırlayacaktı. Tüm bu faktörlerin bir araya gelmesinin sonucu da, *kapitalist endüstriyalizmin ilk dönemlerinin tipik özelliği olan iki kutuplu sınıf yapısının yerine, daha farklı ve daha az kutuplaşmış bir mesleki tabakalaşma sisteminin geçecek olmasıydı. İşyerinde ve sanayideki belirgin sınıf çatışmaları, olgun endüstriyalizmde kurumsallaşmış endüstriyel çatışmayla ve *toplu pazarlıkla yer değiştirecekti. Endüstriyel tabakalaşmanın karmaşıklığı ve çeşitliliği gücün dağılımını da içerdiğinden, kuramcıların *çoğulculuk diye adlandırdığı bir siyasal manzara ortaya çıkacaktı. *Çoğulculuğun temel anlamı otoriter siyasal sistemlerin yıkılıp, ideolojik nitelikte olmayan, temsili kitle partilerinin sahneye çıkmasıdır. Tüm bu öngörüler, yöneşme (*convergence*) kuramcıları diye adlandırılan bir grubun çalışmalarında sentez haline getirilerek, kapitalist ve komünist toplumların, endüstriyalizmin ve onun teknolojisinin genel kabul gören mantığı nedeniyle, aynı doğrultuda, yukarıda tarif edilen, ideal olgun çoğulcu endüstriyalizm modeline benzeyen bir şekle bürünecekleri savı ortaya atılmıştır.

Bu kuramı eleştirenler, olgun endüstriyalizme atfedilen genel özelliklerin, ABD'deki soğuk savaş propagandalarının çizmiş olduğu ideal resimle çok yakın bir düzeyde çakıştığına dikkat çekmişlerdir. Oysa, sanayileşme sürecinin mantığı hakkındaki varsayımları gözden geçirerek, alternatif ve çok daha apaçık bir şekilde ideolojik olan olgun endüstriyalizm modelleri geliştirmek mümkündür. Örneğin Japon toplumunu inceleyen öğrenciler, o ülkenin endüstriyel kültüründe atfedici öğelerin (yüksek orandaki teknolojik ilerlemelerle bağdaşır görünen öğelerin) varlığını sürdürmesinin kurumsal işleyişe katkıda bulunduğunu ve endüstriyel huzursuzlukların yaşanmasını engellediğini saptamışlardı. Aynı öğrencilere göre, ABD ve Britanya gibi toplumların emek piyasalarında, işçi-işveren ilişkilerinde ve sanayi işletmelerinde yeni ortaya çıkan eğilimlerin, bu ülkelerin yarı-Japon modeline dayalı bir olgun endüstriyalizme yönelebileceğini savunuyorlardı. Japon endüstriyalizminin ve endüstriyel yönetiminin benimsediği model, *post-yapısalcılık kuramları biçiminde, ileri derecede sanayileşmiş toplumların birçoğunu etkileyen evrensel ve yöneştirici eğilimler arayışını canlı tutmuştur.

Soyut bir sanayi toplumu nosyonu da, meşhur rakibi kapitalist toplum kuramıyla aynı itirazlara açıktır. İki kuram da aşırı genelleştirici bir eğilim sergilemekte ve kesin bir analiz yapılamayacak kadar çok geniş bir zaman ve mekânı ele almaktadırlar. İnceleme kapsamlarını daraltsalar bile, tarihin ve kültürün özgüllüklerini göz ardı etme eğilimleri ortadan kalkmayacaktır. Özelde, farklı toplumsal ve kültürel anlam sistemlerine dahil edilen benzer teknolojiler, tek tek ülkelerin benzer biçimde sanayileşmiş devletler olarak bir arada yaşaması, ama başka açılardan muazzam derecede farklı birimler olarak varlıklarını sürdürmeleri anlamına gelebilir.

Sanayi toplumunun yukarıda değinildiği biçimde analiz amacıyla kullanılması da, bir tür *evrim kuramı biçimindeki şeceresinin, toplumsal değişimin ana süreçlerinin dış kaynaklı olmaktan ziyade iç kaynaklı olması, toplumsal değişimin belirleyici süreçlerinin kültürel, siyasal veya askeri olmaktan ziyade iktisadi yani maddi bir nitelik taşıması, *toplumun ulus devletle aynı

şey olması gibi özellikleri içermesi nedeniyle itiraza açıktır. Gelgelelim, günümüzde bu saptamaların hiçbirisi kayıtsız şartsız kabul edilemeyeceğinden, sanayi toplumu kavramının, disiplinin geleceğinden çok geçmişe ait bir kavram olduğunu söylemek herhalde yerinde bir açıklama olacaktır.

Sanayi toplumu teziyle ilgili klasik saptamaları Clark Kerr ve diğerlerinin *Industrialism and Industrial Man*'inde bulabilirsiniz. Eleştirel bir metin için de bkz. John H. Goldthorpe, "Employment, Class and Mobility: A Critique of Liberal and Marxist Theories of Long Term Change", der. Hans Haferkamp ve Neil Smelser, *Modernization and Social Change* (1991). *Ayrıca bkz.* **düşünümsel modernleşme.**

sanayi-sonrası toplum, post-endüstriyalizm (*post-industrial society, post-industrialism*) Daniel Bell'in *The Coming of Post-Industrial Society* adlı eserini 1973'te yayınlamasıyla birlikte popülerlik kazanan iki terim. Bell'e göre, sanayi-sonrası bir toplum, bilginin, temel takıntı olan mülkiyetin yerini aldığı ve güç ile toplumsal dinamizmin asıl kaynağı olduğu bir toplumdur. Sanayi-sonrası toplum aynı zamanda, teknisyenlerin ve *profesyonellerin "öne çıkmış" toplumsal grupları oluşturduğu ve içinde *hizmet sanayilerinin *imalattan daha önemli yer tuttuğu bir topluma işaret eder.

sanskritleştirme (*sanskritization*) *bkz.* **kast**

Sapir-Whorf hipotezi (*Sapir-Whorf hypothesis*) Bir dilsel görelilik konumu olarak bu hipotez, yazarlarından birinin sözleriyle şunu ileri sürer: Dil, "yalnızca düşünceleri seslendirmek için kullanılan bir yeniden üretici araç değildir, aynı zamanda düşüncelerin şekillendiricisi, bireyin anlamlı etkinliğinin program ve rehberidir." Kısacası dil, bizim gerçekliği algılayışımızı belirler (ya da şekillendirir). Bunun edebiyat alanındaki klasik örneği, George Orwell'ın klasik romanı *1984*'teki *totaliter yöneticilerin "yenikonuş"udur. Sosyal bilimde başvurulan en yaygın örnekler ise, muhtemelen, pirinci anlatmak için, her biri farklı bir gerçekliği bildiren 92 ayrı isim kullanan Hanunolar ile karı anlatmak için yüzden fazla sözcük kullanan Eskimolardır. Böylesine ince farklılıklar, bu kültürlere, kendi kültürlerinin önemli değerlerini daha net bir şekilde görmelerine olanak tanımaktadır.

Bu hipotez son derece önemli bir kuramı yansıtır. Aynı şekilde, *dilin gerçekliği şekillendirmede rol oynadığı savında da önemli bir doğruluk payı bulunmaktadır. Yalnız bu perspektif abartılmamalı ve aşırı *göreciliğe yol açmamalıdır: Çünkü, dilsel evrenseller, yani her dilde ortak olan özelliklerin varlığı da bir olgudur ve sözcükler çoğunlukla, gerçeklik içinde yeni bir fenomen kurmaktan ziyade gerçeklikleri yansıtmak için icat edilmişlerdir. (Örneğin mikrodalga fırınlar söz konusu olduğunda, "mikrodalga" sözcüğüne -fırınların kendilerini icat etmek için değil- gerçek bir fenomeni betimlemek üzere ihtiyaç duyarız.)

sapkınlığın çoğalması (*deviance amplification*) Leslie Wilkins'in *Social Deviance* (1967) adlı kitabında ortaya attığı bu kavram, ilk baştaki küçük bir sapmanın (ya da sapkın davranışın) *etiketleme ve aşırı tepkilerle bir sarmal şeklinde giderek büyüyebileceğini göstermektedir. Bu kavram ilk ortaya atıldığı zaman *sibernetik ve geri besleme döngüleriyle birlikte ele alınmış, fakat en kapsamlı biçimde sapkınlığa dair etiketleme kuramı içinde kullanılmıştır. Bu kuramın en sistematik savunusu ve uygulaması ise diğerlerinden kat kat daha iyi olan Jason Ditton'ın, "Wilkins'in

modelini, bu sürecin derli toplu bir etiketleme kuramı için yeterli bir önerme oluşturacağı temelinde, denetimin (karşılıklı nedensel bağlarla etkili olan bir şey olmaktan ziyade) *suçtan* bağımsız biçimde işleyen bir şey olarak görülebileceği şekilde genişletme"ye çalışan "yarı gönüllü" etiketleme kuramlarının bir eleştirisi olan *Controlology*'sinde (1979) bulunmaktadır.

sapkınlığın etkisizleştirilmesi, suçun etkisizleştirilmesi (*neutralization of deviance, neutralization of guilt*) *bkz.* **güdüleyici sözler**

sapkınlığın inkârı (*deviance disavowal*) Sapkın etiketi yapıştırılan kişilerin bu şekilde adlandırılmayı kabul etmemelerini anlatan bir terim. Bu kavram asıl olarak, ya normal görünmek ya da gücü kuvveti yerinde olan insanlarla etkileşimleri ve ilişkilerini normalleştirmek amacıyla, *sapkınlığın *damgasını en aza indirmekten büyük çıkarı olan toplumsal sapkınlar (fiziksel özürlüler gibi) şeklinde nitelenen insanları anlatmak üzere geliştirilmiştir. Şimdi ise daha geniş biçimde, özellikle *etiketleme perspektifi çerçevesinde, her türlü sapkın davranışı nitelendirmek için kullanılmaktadır.

sapkınlık (*deviance*) Genel anlamıyla sapkınlık, suç işleme eğilimi, homoseksüellik, akıl hastalığı ve benzeri türden bir davranış türünde ya da insanda içkin bir şey, bir özellik olarak görülmüştür. Aslında bu, *sosyal patoloji kuramcılarının ilk yazılarında belirli bir güvene sahip olmuş ve bazı klinik ve *kriminolojik araştırmalarda hâlâ önem taşıyan bir tanımdı. Ne var ki sosyologlara göre, en iyi sapkınlık değerlendirmesi, bunun bir kişilik tipi olması değil, tersine, toplumsal ortamların ve toplumsal sistemlerin formel bir özelliğini yansıtmasıdır. Sapkınlığın özü konusunda belli bir görüş birliği bulunmamakla birlikte (zaman zaman cinayet ya da ensest ilişki de bu kapsama dahil edilir), sapkınlık fenomenini karakterize etmeye katkıda bulunan ve birbiriyle ilintili iki özellikten söz edebiliriz.

Bu özelliklerden birincisi, sapkınlığı bir norm ihlali kalıbı olarak görmekte ve daha sonra, dinsel normların sapkınlara, hukuksal normların suçlulara, sağlık normlarının hastalığa, kültürel normların eksantrikliğe, vb. yol açması türünden bir *normlar yelpazesi saptanmaktadır. Normlar çoğunlukla toplumsal ortamlarda göründüğü için, böyle bir tanım çok geniş kapsamlı olur ve toplumsal yaşamın her alanını içine alır. Örneğin, bu doğrultuda, sınıfsal davranışların normatif beklentilerinin çiğnendiği sınıfsal sapkınlıktan ya da bir grup arkadaş arasında beliren normların ihlal edildiği durumsal sapkınlıktan bahsedebiliriz.

İkinci bir özellik ise sapkınlığı, belli zamanlarda belli davranış kalıplarına yapıştırılan ve daha sonra değer kaybedecek, gözden düşmüş ve genellikle dışlanmış bir etiketle bir *damga kurgusu olarak öne çıkarmaktadır. Anlaşılan bu özellik de çok geniş kapsamlıdır: İnsanlar sırf geğirdikleri ya da çok konuştukları için arkadaşlarını sapkın ilan edebilecekleri gibi, teröristler de kendi değerlerini paylaşanların gözünde birer siyasal kahraman konumunda görünebilirler. Biz ise burada sapkınlığı, esas olarak damga etiketlerinin kurgulanışı, uygulanması ve etkisiyle ele alıyoruz.

Sapkınlık, ister gelenek-norm ihlali çerçevesinde ister damga kurgusu çerçevesinde olsun durmadan değişen, muğlak ve uçucu bir kavramdır. Kesin olarak neyin ya da kimin sapkın olduğu, belli toplumsal bağlamlarda normların net bir şekilde anlaşılmasına ve

etiketleme sürecine bağlıdır. Terimin bağrında taşıdığı tüm bu güçlüklere rağmen, sapkınlık üzerine araştırmalarla muazzam bir sosyolojik literatür ortaya çıktığını kimse göz ardı edemez.

Émile *Durkheim'ın çalışmaları genellikle çağdaş sapkınlık analizinde en verimli başlangıç noktası sayılmaktadır. Nitekim Durkheim'ın çalışmalarında, büyük önem taşıyan ve bir parça uzlaşmaz nitelikte iki sorunun kendisini gösterdiği ve bunların ikisinin de daha sonra geliştirilen eğilimler için birer yol levhası işlevini yerine getirdiğini görürüz. Bunlardan birisi, Durkheim'ın *anomi (en belirgin şekilde hızlı toplumsal değişim zamanlarında gözlenen normsuzluk ve çöküntü hali) üzerinde yoğunlaşmasıdır. Anomi bir toplumsal düzen ya da toplumsal yapı içindeki bir gerilimi, bir çöküşü gösterir. Anomi kavramı, bir kişilik tipi olarak sapkınlığı odak noktasından çıkarıp, dikkatleri sapkınlığın belli türde toplumsal yapıların bir özelliği olduğu önermesine çekmiştir. Bu düşünce daha sonraki yazılarda da -örneğin *suçluluğu toplumsal düzen içindeki gerginliklerin sonucu sayan kuramlarda (Robert Merton'ın çalışmaları ile anomi kuramı gibi), şehrin bazı parçalarının dağılmasının bir sonucu olarak gören yaklaşımlarda (örneğin bkz. *geçiş bölgesi kavramı) ve *alt-kültürler fikrinde- kendisini gösterecektir.

Durkheim'ın üzerinde durduğu ikinci nokta sapkınlığın işlevleridir. *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*'nda (*The Rules of Sociological Method*, 1895) "suçun normal olduğu, çünkü suçtan arınmış bir toplumun kesinlikle düşünülemeyeceği" görüşünü dile getirmiştir. Sapkınlık, bir toplumun varolma koşullarıyla bağıntılıdır. Sapkınlığın olmaması bir anormallik ya da kendi içinde patolojik bir şeydir ve her toplum sapkınlığa ihtiyaç duyar. Durkheim, sapkınlığın normalliğini ortaya koyan bu görünüşte paradoksal iddiayı çeşitli gerekçelere dayanarak ortaya koyar. Birincisi, genel bir istatistiki argüman vardır: Ampirik olarak bakıldığında bilinen tüm toplumların kendilerine özgü sapkınlıkları vardır ve sapkınlık oranı belli zaman dilimlerinde genellikle görece sabit kalmaktadır. Peki ama, sapkınlık niçin evrenseldir? Durkheim, kendisinin daha genel işlevsel analiziyle uyum içinde, sapkınlığın bir dizi önemli işlevi yerine getirdiğini iddia edecektir. Socrates'den aktararak bu işlevlerden birisinin değişimi gerçekleştirmek olduğunu savunur: Bugünün sapkınları yarının dünyasının habercileridir. Yalnız bu saptama her türlü sapkınlık için geçerli değildir; bazı sapkınlıklar savunmacı türdendir ve mevcut toplumsal düzene kolaylıkla uyum sağlarlar. Ama radikal, meydan okuyucu ve tehdit edici nitelikteki sapkınlıklar kesinlikle yarının işaretlerini taşıyan olgulardır, çünkü toplumsal dünyayla ilgili farklı bir bakışı, giderek şekillenmeye başlayan yeni dünyayı yansıtmaktadırlar: Örneğin on altıncı yüzyılın reformcu Hıristiyan mezhepleri çok kısa sürede daha sonraki çağların yerleşik kiliseleri haline gelmişlerdir. Öte yandan, değişimi kolaylaştırma işlevine karşıt olarak, sapkınlığın sağladığı, insanları ortak düşmana karşı birleştiren önemli bir dayanışma ve bütünlük işlevi olduğu da vurgulanmalıdır.

Durkheim'ın çalışmalarının son derece etkili olduğu su götürmez bir gerçek olmakla birlikte, başka temaların yanı sıra sapkınlık sorununu da bir ölçüde derinlikli biçimde ele alan başka sosyolojik gelenekler bulunduğuna işaret etmeliyiz. *Chicago Okulu'nun üyeleri sapkınlığı, kültürel aktarıma dayalı olağan bir öğrenim sürecinin parçası olarak (bunun en verimli örnekleri için Edwin Sutherland'ın geç dönem

çalışmalarına bakabilirsiniz) ve genel bir kuram olan *eşitsiz etkileşim çerçevesinde incelemişlerdi. *Sembolik etkileşimci geleneğin içinde yer alan araştırmacılar, özel olarak sapkınlığın toplumsal bakımdan kurgulandığı süreçlere ilgi duyuyorlardı. Bu ilgi sonunda etiketleme kuramına ve *toplumsal kurmacılığa zemin hazırlamıştı. Başka düşünce akımları da sapkınlığı bir toplumsal *çatışma biçimi olarak görmüşler, son zamanlarda ise sapkınlığı *Marksizmle, *hukuk sosyolojisiyle, *feminist krimonolojiyle, Michel *Foucault'yla ve *söylem kuramıyla ilişkilendirmeye yönelik değişik çabalara rastlanmıştır.

Sapkınlık kuramı, 1960'ların sonları ile 1970'lerin büyük kısmında sosyolojinin en verimli ve tartışmalı alanlarından birisi olduğu halde, 1980'li yıllara gelindiğinde bu tartışma artık büyük ölçüde kurumsallaşmış ve ona duyulan ilgi bir parça azalmıştı. Bazı gözlemciler, oldukça patırtı koparan bu uzmanlık dalının derece derece olgunlaştığını düşünüyorlardı. Alternatif bir görüş ise, bu alan içinde kendini radikal olarak ilan eden pek çok araştırmacının sapkınlık sosyolojisini, basit bir şekilde bir başka sosyolojik ortodoks çizgi olarak görmeleriydi. Nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin, bu süreci oldukça iyi bir şekilde belgeleyerek anlatan bir metin olarak bkz. Stephen J. Pfohl, *Images of Deviance and Social Control: A Sociological History* (1985). *Ayrıca bkz.* **kariyer; sapkınlığın çoğalması; sapkınlığın inkârı; sosyal sermaye; suç.**

sapkınlık alt-kültürü (*deviance subculture*) *bkz.* **alt-kültür**

sapma, sapma tezi (*dealignment, dealignment thesis*) *bkz.* **tüketim sektörleri**

sarmal terfi (*spiralism, spiralist*) Mesleki anlamda ilerlemeye çalışırken, hızlı coğrafi mobiliteyi gerektiren, orta sınıfa özgü bir mesleki *kariyer modeli. Birçok modern *örgütte, kariyerinde ilerlemeyi isteyen personelin değişik coğrafi bölgelerde dolaşıp görev yaparak çalışmaya hazır olması beklenir.

Sartre, Jean-Paul (1905-1980) *Hümanist bir *Marksizm eleştirisi geliştirmeye ve buna felsefi bir temel sunmaya çalışmış Fransız *varoluşçu ve felsefeci. Sosyal bilimler açısından en önemli eseri *The Problem of Method*'dır (1957). *Being and Nonthingness* (1943) ve *The Critique of Dialectical Reason* (1960) adlarını taşıyan diğer çalışmaları da kayda değer niteliktedir.

Saussure, Ferdinand de (1857-1913) Modern yapısal dilbilimin kurucusu ve bu nedenle *yapısalcılığın büyükbabası sayılan İsviçreli dilbilimci. Saussure'ün çalışmalarının devrimci niteliği, kendisinin ölümünden üç yıl sonra, oldukça tesadüfi bir biçimde, bazı eski öğrencilerinin derslerinde aldıkları notlara dayanan bir kitap yayınlamaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu, bizim *Genel Dilbilim Dersleri* (*The Course in General Linguistics*) adıyla bildiğimiz metindir.

Geleneksel temsil kuramına göre, *dil, insanın yarattığı ve durmadan değiştirilen, insanların haklarında konuşmak istedikleri şeyleri ve olayları adlandıran *sembollerden oluşur. Ve dilin bu şeyleri simgeleyişi, belki de az veya çok karmaşık ve problematik bir şekilde anlaşılabilir.

Saussure oldukça farklı bir inceleme nesnesinin sınırlarını belirleyebilmek üzere iki karşıtlık kümesi ortaya koyar: dile (*langue*) karşı söz (*parole*) ve eşzamanlılığa (*synchronic*) karşı artzamanlılık (*diachronic*). Buna göre, dilin devamlılığını ve buna bağlı olarak bir iletişim aracı işlevi görmesini sağlayan, *parole*'ün (kullanımdaki dil) artzamanlılıkları (tarihsel değişim ya

da dinamikler) değil, *langue*'ın -ya da dilin toplumsal olarak yerleştirilmiş, yapısal, somut boyutlarının- eşzamanlılıklarıdır (ilişkiler sistemi).

Saussure, neyin ve nasıl devam ettiğini belirlemek ve açıklamak için iki karşıtlık kümesine daha başvurmaktadır: gösterilene (*signified*) karşı gösteren (*signifier*) ve sentegmatiğe (*syntagmatic*) karşı ilişkisel (bugün artık ilişkisel yerine genellikle "paradigmatik" denilmektedir). "Gösteren", farklılaşmış bir yazılı ya da sesli imgedir. "Gösterilen" ise farklılaşmış bir düşünce ya da zihinsel imge parçasıdır (gösterilenin imgenin ilgili olduğu şey ya da oluşun kendisi olmadığına, bunun genellikle "gönderge" [*referent*] olarak adlandırıldığına dikkat etmek gerekir). Gösteren ve gösterilen, birlikte bir "gösterge" (*sign*) yaratırlar. Saussure'e göre, gösterge, belirli bir dile özgü sentegmatik ve paradigmatik ilişkilerin ürünü olan "güdülenmemiş" ya da keyfi bir birleşimdir. Bu bağlamda, sentegmatik bir ilişki konuşma zinciri içindeki unsurları birleştirirken, paradigmatik ilişkiler belletici bir sıra içindeki terimleri birleştirir. Yani, "Ben üşüyorum" sentegmasındaki (cümlesindeki) "üşüyorum" sözcüğü ile "ben" sözcüğü arasında sentegmatik, ama "soğuk" sözcüğü ile "ılık", "serin" ve "dondurucu" sözcükleri arasında paradigmatik bir ilişki vardır. Bu tezi daha fazla ayrıntılandırmak için, bir göstergenin, sentegmatik olarak *söylem içindeki doğrusal konumuna (örneğin gramer tarafından belirlenen) göre; paradigmatik olarak ise, onun yerine ikame edilebilir durumda olan, ama ikame edilmemiş göstergelere göre (örneğin, belirli bir sözlüğün niteliği tarafından belirlenen) değer veya anlam kazandığını belirtelim.

Sonuç olarak Saussure'ün gözünde, diller bireysel olarak yaratılmış ve yeniden yaratılmış temsillerden değil, aksine birey dışı yapıların ya da farklılık sistemlerinin (alfabeler, gramerler ve sözlükler gibi) ürünleri olan göstergelerden oluşmaktadır. Bireyin, son derece toplumsal bir fenomen olan dilin analizinde merkezi ilgi noktası olma niteliğine bu şekilde son verilmesi, yapısalcı devrime ön ayak olan hamledir. Özetle, bu devrimle ilgili olarak Saussure'ün kendi *Dersler*'inden daha iyi veya temel bir giriş metni yoktur. Ancak ne yazık ki, yazılarındaki karışıklıklara, bilhassa "gösterilen" teriminin anlamını netlikle ortaya koyamamalarına baktığımızda, yapısalcılığın sosyolojideki savunucularının ve onu eleştirenlerin büyük kısmı Saussure'ün derslerini hiç okumamış gibi görünmektedirler. *Ayrıca bkz.* **göstergebilim.**

savaş, topyekûn (*war, total*) *bkz.* **topyekûn savaş**

savunma mekanizmaları (*defence mechanisms*) Sigmund *Freud'un ana hatlarıyla belirttiği ve egonun kendisini, kabul edilemez ve bilinçten gizlenmesi gereken içgüdüsel itkilerden korumak amacıyla başvurduğu bilinçdışı psikolojik mekanizmalar. Bu mekanizmalardan en çok bilinenleri bastırma ile *yansıtmayken; diğer mekanizmalar arasında gerileme, *tepki oluşturma, içe atma ve *yön değiştirme sayılabilir. Bu kavramlar, yaygın biçimde eleştirilmesine rağmen, gündelik psikolojik anlayışlara yerleşmiş durumdadır. *Ayrıca bkz.* **psikanaliz.**

savunucu araştırma (*advocacy research*) Yoksulluk ve ırza geçme gibi toplumsal sorunlar üzerine yoğunlaşmış olan insanların yaptıkları, bir tür betimsel *politika araştırması. Bu insanlar, toplumsal problemleri, kamuoyunun ilgisini daha fazla bunlara yöneltmeye ve söz konusu problemlerde iyileşmeler sağlayıcı politik öneriler ve

diğer eylemlerde bir katalizör rolü yüklemeye uygun bir bakış açısıyla değerlendirmenin yollarını ararlar. Savunucu araştırmayla yapılan incelemeler, zaman zaman da ele aldıkları toplumsal problemi daha büyük gösterecek ve böylece, kamuoyunun bu sorunun üzerine daha fazla gitmesine olanak sağlayacak yöntemlere başvururlar. Bkz. Neil Gilbert'in makalesi: "Advocacy Research and Social Policy", *Crime and Justice*, 1997.

sayım (nüfus sayımı) (*census*) Zamanın belli bir noktasında, belirlenen sınırlar içinde belli tipteki tüm örneklerin eksiksiz olarak ve tek tek sayılması; toplumsal bir oluşumun ya da olay tipinin sayısının yüzde 100'ü. *Nüfusun yalnızca bir kesiminin dahil edildiği bir *anket araştırmasına karşı, bir sayımda, bir nüfusun her üyesiyle ilgili (en azından kuramsal olarak) basit kafa sayısından, daha sofistike bilgilere kadar geniş bir yelpazede *kesit verileri elde edilir.

Ülke çapındaki sayımlar, bu kadar eksiksiz bir sonuca ulaşmak için genellikle katılım zorunluluğuna, gerekli bilgilerin sağlanması sürecine katılma ve işbirliği yapmanın zorunlu tutulmasına ihtiyaç duyarlar ve bu yüzden ulusal hükümetlerin tasarrufundadır. Ülke çapındaki sayımlar göreli olarak daha yakın çağlarda başlamıştır (Britanya'daki ilk nüfus sayımı 1801 yılında yapılmıştır).

Ülkelerin çoğu her on yılda bir nüfus ve hane sayımı yapar, gerek tam ve kesin sonuçlara ulaşmak, gerekse topraklarında yaşayan insan sayısını eksiksiz bilebilmek için bu sayıma katılmayı zorunlu tutarlar. Bu durumda, nüfusun sayımın yapıldığı yıllar arasındaki dönemlerdeki durumuyla ilgili veriler, iki sayım arası kestirimlerden ya da örneklem anketlerinden çıkarılmalıdır. Bazı ülkeler, örneğin çalışanların, faaliyette bulunan işletmelerin veya sınai üretimin sayısını belirlemeyi amaçlayan başka sayımlar da yapmışlardır. Nüfus sayımları on yılda bir yerine her yıl ya da periyodik aralıklarla yapılabileceği gibi, sıklık konusunda lojistik ve finansman engelleriyle karşılaşılabilir. Bu yüzden son yıllarda, ülke çapındaki nüfus sayımlarında *örnekleme tekniklerinin kullanılmasına yönelik çeşitli denemeler yapılmıştır. Buna göre, yüzde 100'lük sayım, sonucu ilgili olan tüm vakaların tanımlanmasıyla sınırlar ve tüm vakaların, yüzde 10'dan yüzde 50'ye kadar belirlenmiş bir oranını kapsayan bir anketle (pratikte, bir nüfus sayımının hemen arkasından bir örneklem anketi yapılarak) birleştirilir. Sayım yapmayı (sözgelimi, bir derneğin tüm üyelerini saymayı) amaçlayan başka kurumlar da ileri düzeyde işbirliği gerçekleştirebilirler, ama katılma zorunluluğunun olmamasından dolayı eksiksiz bir sonuca ulaşmaları mümkün değildir.

sayım kalitesi kontrolü (*census quality check*) *bkz.* **nüfus sayımı sonrası araştırmalar**

sayım sonrası anket araştırması (*post-enumeration survey*) Aynı zamanda *sayım kalitesi kontrolleri de denilen sayım sonrası anket araştırmaları, nüfus sayımlarında yüzde 100'lük bir sonuca ya da sayıma ulaşılmasından hemen sonra, belirlenen bölgelerde gerçekleştirilir. Bu araştırmaların, genellikle ayrı uygulamalarla sağlanan iki amacı vardır. Sayım kapsamındaki kontroller, yüzde 100'lük sayıma ulaşılıp ulaşılmadığını gösterir ve belirli türden bölgeler (son derece yüksek nüfus hareketliliği olan şehir içi semtler gibi) ya da belirli toplumsal gruplar (etnik azınlıklar gibi) içindeki muhtemel eksik sayımlara dair istatistiki tahminler yaparlar. Sayım kalitesi (onaylama)

kontrolleri, yanıtların *geçerliliği, sorulara ve/veya yanıt kodlarının yanlış anlaşılma ya da yanlış kullanılmasına bağlı olarak oluşan brüt ve net hata oranlarının istatistiki tahminlerini sağlamak üzere sayımdaki yanıtların kalitesini gösterir. Belirli bir ölçüye kadar hatalar birbirlerini götürdüğü için, net hata oranları her zaman brüt hata oranlarından daha düşüktür. Sayım uygulamasının, seçilmiş bölgelerde, ama daha yüksek kaynak girdileri ve tüm sayımda kullanılabilenlerden daha deneyimli anket görüşmecileriyle, daha geniş veri toplamanın kalitesini ölçecek şekilde tekrarlandığı sayım sonrası anket araştırmaları, artık her sayımdan sonra alışılmış bir şekilde yapılmaktadır ve birkaç ülkede arada sırada yapılan *nüfus sayımını tamamlayıcı anket araştırmalarından biraz daha farklıdır.

Scheler, Max (1874-1928) 1919'dan itibaren Köln Üniversitesi'ndeki Sosyal Bilim Araştırmaları Enstitüsü Müdürü ve felsefe profesörü olan Scheler, *fenomenoloji, *bilgi sosyolojisi ve kültür sosyolojisinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Görüşlerini Friedrich *Nietzsche ve Edmund Husserl'ın etkisiyle geliştiren Scheler, Roma Katolik inancının şekillendirdiği felsefi antropolojisindeki *özcü *insan doğası görüşünü benimseyerek, bilgi sosyolojisindeki *görecilikten kurtulmaya çalışmış ve bu doğrultuda, inanç sistemlerinin çoğulluğunun ve göreliliğinin farkına varmış, fakat yine de insan doğasının evrensel özellikte olduğu görüşünde ısrar etmiştir. Marx'ın "yapı/üstyapı" metaforunun yerine bir "yaşam/ruh" ikiliğini koyan Scheler'in gerçek değerlerin bir yozlaşması gözüyle baktığı modern sanayi toplumu hakkındaki düşünceleri oldukça karamsardır. Başlıca eserleri, *Ressentiment* (1912), *The Nature of Sympathy* (1913), *Problems of a Sociology of Knowledge* (1926) ve *Man's Place in Nature*'dır (1928). Scheler'in bilgi sosyolojisine yaptığı katkılar kesinlikle hak etmediği bir kadirbilmezlikle göz ardı edilmiştir.

Schumpeter, Joseph (1883-1950) Disiplinlerarası çalışmalarında sosyologların ilgisini çeken konuları işlemiş ve Habsburg İmparatorluğu, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde dersler vermiş olan Moravyalı tarihsel iktisatçı. Sosyoloji ile iktisat bilimini çağdaş disiplinler olarak gören Schumpeter, çoğunlukla, günümüzde artık sosyolojinin kapsamı içinde görülen konular (örneğin, toplumsal sınıf ve emperyalizm) üzerine yazılar yazmıştır.

Karl *Marx ve Max *Weber gibi Schumpeter de *kapitalist sistemin kökeni ve gelişimiyle ilgilenmiş; yeni ürünlerle tekniklerin öncülüğünü yapan kâr üretici ve risk alıcı *girişimcilere de aynı derecede önem atfetmiştir. Schumpeter'in iktisadi çevrim kuramı ile sermaye oluşumu arasındaki bağa eğilmesi göz önüne getirilirse, bu ilginin Avusturya İktisat Okulu'nun karakteristik özelliklerinden birisi olduğu ortaya çıkacaktır (nitekim bu yüzden doğrudan Avusturya Okulu'nun geleneğini takip ettiği düşünülmektedir). Schumpeter'in başlıca kitapları arasında *Theory of Economc Development* (1912), *Business Cycles* (1939) ve çok satan *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*'yi (*Capitalism, Socialism and Democracy,* 1942) sayabiliriz. Schumpeter *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*'de, hem girişimcilerin daha muhafazakâr bir sanayi yöneticileri sınıfı tarafından yerlerinden edilme eğilimine, hem de sosyalizmi desteklemek için planlı ekonominin gerekliliği düşüncesine karşı uyarılarda bulunmuştur. *Ayrıca bkz.* **emperyalizm.**

Schutz, Alfred (1899-1959) *bkz.* **fenomenoloji; yorum**

seçici yakınlık (*elective affinity*) Max *Weber'in Protestanlık ile kapitalizm arasındaki ilişkiyi anlatmak üzere kullandığı bir terim (*Protestan Etiği ve Kapitalizmin Ruhu* [*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*], 1905). Seçici yakınlık, Protestanlık öğretileri ile kapitalist işletmenin öğretilerinin, özellikle kapitalizmin değerler sisteminin boyutları arasındaki uyum ve birlikteliğe ya da çakışmaya gönderme yapar. Aktörler söz konusu olduğunda bu ilişki bilinçdışıdır. Seçici yakınlık sıkı bir biçimde Weber'in çalışmalarına bağlı kalmış olmasına karşın, başka sosyologlar bu kavramı, özellikle belli değişkenler arasında muhtemel bir ilişkinin olduğu durumlarda esnek biçimde kullanmışlardır, ama söz konusu ilişkinin nasıl bir biçim alacağı net değildir. Seçici yakınlık kavramının kullanılabileceği durumları tanımlamanın daha modern bir yolu, inançlar, eylemler ve eylemin maksat dışı sonuçları arasındaki bağlarla anlatılabilir. (Bkz. R.H. Howe, "Max Weber'in Elective Affinities", *American Journal of Sociology*, 1978). *Ayrıca bkz.* **maksat dışı ya da tahmin edilmeyen sonuçlar; Protestan etiği tezi.**

seçici yardımlar-genel yardımlar tartışması (*selective versus universal benefits*) *Refah yardımlarının seçici bir şekilde ona ihtiyaç duyanlara mı, yoksa genel olarak bir topluluğun üyeleri durumundaki bireylerin hepsine mi sağlanması gerektiği ekseninde, refah yardımları organizasyonuyla ilgili önemli bir tartışma. Birinci stratejiyi savunanlar, seçici yardımların, bunlara en çok *ihtiyaç duyan kişi ve grupları hedeflediğini ve bu yüzden birçok insanı sıkıntılarından kurtardığını ileri sürerler. İkinci yaklaşımın üstünlüğü ise, ortalama testi yapmaya duyulan gerekliliği ortadan kaldırması; yardımın yalnızca bürokratik bir inceleme yapılmasından ve ihtiyacın derecesini gösteren (genellikle ödeme yetersizliği şeklindedir) gelir ile zenginlik değerlendirmesinden sonra verilmesidir. Cemaatçiler genelci yaklaşımın, seçici belirlemenin yarattığı bireyselci duygulara karşı, toplumsal dayanışmayı geliştirici bir etki yaptığını ileri sürmüşlerdir. Bununla birlikte, belirli refah mal ve hizmetlerini genel düzeyde faydalanılabilir hale getirmek bazı maksat dışı sonuçlar doğurabilir: Örneğin, kiralar için bir tavan fiyat belirlemek ev sahiplerini evlerini kiraya vermekten caydırabilir, ya da kamu konutlarındaki mülkiyet güvencesi ve kira sübvansiyonu, insanları gerçekten ihtiyaçları olup olmadığına bakmadan bu mülklerde kalmaya teşvik edebilir. *Ayrıca bkz.* **kolektivizm.**

seçim etkileri (*selection effects*) *bkz.* **örneklem seçiminde yanlılık**

seçimbilim (*psephology*) Seçimler, oy kullanma modelleri ve seçmen davranışı araştırmaları ile seçim sonuçlarının önceden tahminini kapsayan bir alan. Seçimbilim, oy kullanma niyetleriyle ilgili düzenli kamuoyu yoklamalarının, seçim sonrası büyük anket araştırmalarının, küçük alanlar için nüfus sayımı istatistikleri verilerine ulaşmanın ve gelişkin veri analizi ile modelleme paketlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte *siyaset sosyolojisinde bir uzmanlık alanı haline gelmiştir.

sekülerleşme, sekülerleşme tezi (*secularization, secularization thesis*) Sekülerleşme, özellikle modern sanayi toplumlarında dinsel inançların, pratiklerin ve kurumların toplumsal önemlerini yitirdikleri bir süreçtir. Dindeki gerileme, dinsel törenlere katılanlara, ortodoks inanca bağlılık, ödenek, üyelik ve saygı çerçevesindeki örgütlü din desteğine ve bayramlar gibi dini etkinliklerin toplumsal yaşamdaki önemlerine

bakılarak hesaplanır. Bu kriterlerden hareketle, modern toplumların yirminci yüzyılda bir sekülerleşme sürecinden geçtiği iddia edilmiştir.

Sekülerleşme tezi, sekülerleşmenin *sanayi toplumunun ve *kültür modernleşmesinin yükselişinin kaçınılmaz bir özelliği olduğunu ileri sürer. Bu teze göre, modern bilim geleneksel inançları daha az akla yatkın bir duruma getirmiş; *yaşam dünyalarının çoğullaşması dinsel *sembollerin tekelini kırmış; *kentleşme bireyci ve *anomik bir dünya yaratmış; ailenin öneminin aşınması dinsel kurumları daha az ihtiyaç duyulan bir konuma düşürmüş; *teknoloji, her şeye kadir Tanrı fikrini daha az gerekli ve akıldışı bir kalıba sokarak, insanlara kendi çevreleri üzerinde daha fazla denetim kurma olanağı tanımıştır. Bu anlamda sekülerleşme, Max Weber'in toplumun *akılcılaşması kavramıyla ifade etmeye çalıştığı olgunun bir ölçüsü olarak kullanılmaktadır.

Sekülerleşme tezine yönelik eleştiriler, bu tezin modernlik öncesi toplumlardaki örgütlü dine bağlılığın derecesini abarttığını; sekülerleşmeyi dolaylı olarak *Hıristiyanlığın gerilemesiyle eşleştirdiğini, oysa bu ikisinin birbirlerinden ayrı olgular olarak ele alınması gerektiğini; *yeni dinsel hareketlerin sözde seküler toplumlardaki önemini göz ardı ettiğini; nitelik ve sekülerleşme derecesi açısından sanayi toplumları arasındaki (örneğin ABD ile İngiltere) kayda değer farklılıkları kolaylıkla açıklayamadığını; Polonya ve İrlanda'daki gibi, dinin milliyetçi kültür içindeki önemini dikkate almadığını; kutsal bir şeye inanmak dışında, dinin rolünü oynayabilecek başka seküler alternatifleri (*hümanizm gibi) gözden kaçırdığını iddia etmişlerdir. Sekülerleşmeyi eleştiren görüşler için bkz. D. Martin, *The Religious and the Secular* (1969) ve *A General Theory of Secularization* (1978).

Peter L. Berger *The Social Reality of Religion*'da (1969) insanların, dünyayı anlamlandırabilmek için bir "kutsal gök kubbe"ye ihtiyaç duyduklarını, çünkü anlamsızlığın düzenli evrenimiz açısından bir tehdit oluşturduğunu iddia etmiştir. Thomas Kuckmann *The Invisible Religion*'da (1963) modern toplumların bir *görünmez dini olduğunu ileri sürmüştür. Bryan Wilson (bkz. *Religion in Sociological Perspective*, 1982) gibi sekülerleşme tezinin destekçileri ise, yeni dinsel hareketlerin, gençlik kültürlerinin ve karşı kültürlerin çeşitliliği, çoğulluğu ve parçalanmış niteliğinin, aslında kilisenin toplumsal otoritesini kaybettiğini kanıtlayan olgular olduğunu öne sürerler. ABD gibi dinin yayıldığının gözlendiği yerlerde, din öncelikle milliyetçi duyguları akıtan bir kanalı işlevi görmektedir. Bundan dolayı sosyologlar, ideoloji, milliyetçilik ve dinsel değişim arasındaki karmaşık ilişkiyi incelediklerinde, pek çok farklı sekülerleşme modeli olduğu açıkça görülecektir. *Ayrıca bkz.* **sivil din.**

self-servis ekonomisi (*self-service economy*) Aile harcamalarının büyük ve gittikçe artan bir kısmının, hizmet ekonomisinde olduğu gibi hizmetler satın almak için değil, tüketicilerin kendileri için hizmetler üretebilmelerine olanak tanıyan dayanıklı mallara (aletler ve makineler gibi) yatırıldığı bir ekonomi. Bazı ileri kapitalist toplumlarda bu eğilimi teşvik eden iki süreç olduğu ileri sürülmüştür: daha ucuz ve daha basit sermaye makinelerinin ortaya çıkmasına yol açan teknik yenilikler ve artan emek maliyetleri (bkz. J.Gershuny, *After Industrial Society?*, 1978). *Ayrıca bkz.* **hizmet endüstrileri; sanayi sektörü.**

semantik (anlambilim) (*semantics*) *Sembol incelemelerinin bir dalı olarak

semantik, öncelikle sözcüklerin anlamlarının gelişmesiyle ilgilidir. Bazen *dilbilimin bir dalı, bazen kardeş bir disiplini olarak görülen semantik, sözcüklere atfedilen anlamları ve bu anlamların karmaşık anlamlı sözceler üretecek şekilde birleştirilmesini; *anlamın doğasını; anlam karıştığında ya da başka bir anlama büründüğünde insanların karşılaştığı güçlükleri incelemeye çalışan bir alandır. Semantiğin *etnometodoloji ve *post-yapısalcılık gibi alanların arka planında etkin olduğunu da söyleyebiliriz. *Ayrıca bkz.* **Mead, G.H.; Piaget, Jean.**

semantik (anlamsal) indirgeme (*semantic reduction*) *bkz.* **indirgemecilik**

sembol (*symbol*) Sembol, en genelde, başka bir şeyi temsil eden bir edim ya da şey demektir. Daha özele inildiğinde, *ritüel, rüya ya da *mitin anlambilimsel (semantik) alanlarındaki en küçük anlam birimidir. *Psikanalizde, bir sembol, bilinçaltındaki bastırılmış bir arzuyu temsil eden bir edim ya da nesnedir. Semboller genelde pek çok şeyi gösterirler; Victor Turner'ın *The Forest of Symbols*'deki (1967) deyişini kullanırsak, *çokseslidirler. Sembol ile gönderge arasındaki bağ, göstergede olduğu gibi her zaman keyfi değildir, onlara atfedilen niteliklerden kaynaklanan bir çağrışım (örneğin, monarşinin sembolü olan bir taçla) neticesinde güdülenebilir.

Sembolizm üstüne araştırmaların, önemli kısmı, sosyologlardan daha çok sosyal antropologların imzasını taşımaktadır. Örneğin Britanyalı antropolog Mary Douglas *Purity and Danger* (1966) adlı çalışmasında, kirin bir toplumun sınıflandırma sisteminden dışlanmanın sembolü olduğunu ortaya koymak için, Hinduizm, Eski Ahit ve Batılı hijyen inançları gibi değişik kültürlerden alınmış örneklere başvurmuştur. Amerikalı kültürel antropolog ve sembolik antropolojinin sayılı yorumcularından Clifford Geertz, insan davranışının temelde sembolik ve bu yüzden toplumsal aktörlere özgü *anlamla yüklü olduğunu belirtmiştir. Etnografin başlıca görevi, insanların kendilerinin ördükleri "anlamlılık ağlar"ını anlamaktır. Öyleyse antropoloji (ve buna bağlı olarak sosyoloji), Geertz'e göre, evrensel yasalar arayan deneysel bir bilim değil, anlam arayan yorumlayıcı bir bilimdir. Geertz'in sembolik analizini sergilediği klasik metin şudur: "Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight" (*Daedalus*, 1972). *Ayrıca bkz.* **göstergebilim; Saussure, Ferdinand de; sembolik etkileşimcilik.**

sembolik etkileşimcilik (*symbolic interactionism*) *Anlamların etkileşim yoluyla şekillenmesini inceleyen, Amerika kökenli bir sosyal psikoloji kuramı. Sembolik etkileşimciliğin başlıca kaygısı, yakın gözlemler ve içten tanıma aracılığıyla gündelik yaşamın anlamlarını analiz etmek ve bu analizlerden hareketle insan etkileşiminin temel biçimleriyle ilgili bir anlayış geliştirmektir *Pragmatizmin, *Chicago Okulu'nun sosyoloji geleneğinin ve George Herbert *Mead'in felsefi yazılarının büyük etkisini taşıyan bu terim, 1937'de Herbert *Blumer tarafından ortaya atılmıştır.

Bu kuramın odaklandığı dört ana nokta vardır. Birincisi, insanların sembolleri manipüle eden özgün hayvanlar halinde hareket ettiğini öne çıkarır. İnsanlar, tüm hayvanlar içinde yalnızca insanlar, *kültür üretebilecek ve karmaşık bir tarihi aktarabilecek yeteneğe sahiplerdir. Etkileşimciler, her zaman insanların kendi bedenlerini, duygularını, benliklerini, özgeçmişlerini, konumlarını, daha doğrusu, yaşamlarını içinde sürdürdükleri daha geniş toplumsal dünyaları hangi yollarla anlamlandırdıklarını

incelemeye ilgi duymuşlardır. Bunun için *katılımcı gözlem türünden, Howard S. Becker'ın *Art Worlds*'ü (1982) ile Arlie Hochschild'ın *The Managed Heart*'ta (1983) görüldüğü gibi araştırmacının bu sembol ve anlamlara ulaşmasını sağlayan araştırma stratejilerine başvurulur. Burada *göstergebilimle genel bir yakınlık gözlenmekle birlikte; etkileşimciler, dil yapılarını araştıran göstergebilimdeki en azından bazı noktalardan farklı olarak, anlamın her zaman için yeni ortaya çıkan, akıcı, muğlak ve bağlamla oynayan bir şey olmasına daha fazla ilgi duyarlar. R.S. Perinbanayagam, *Signifiying Acts* (1985) adlı kitabında anlamın etkileşimcilikteki yeri konusunda önemli bir yorum getirmiştir.

Buradan ikinci bir temaya varırız: süreç ve ortaya çıkma teması. Etkileşimci açısından, toplumsal dünya dinamik ve diyalektik bir ağdır; konumlar her zaman kalıcı olmayan sonuçlarla karşılaşmalardır; yaşamlar ve yaşam öyküleri her zaman değişme ve oluş sürecindedir, asla sabit ve değişmez değildir. İlgi, (sosyolojinin başka versiyonlarında olduğu gibi) kesin yapılara değil, uyumları ve sonuçlarıyla faaliyet alanlarına odaklanmıştır. Bu yaklaşımın özünü *kariyer, *müzakereyle kurulan düzen, oluş, karşılaşmalar ve *izlenim yaratma gibi kavramlar oluşturmaktadır.

Etkileşimciliğin üçüncü odak noktası, toplumsal dünyayı kendisi gibi, etkileşim yönüyle öne çıkarır. Bu açıdan bakıldığında, yalnız birey diye bir şey yoktur: insanlar her zaman "başkaları"yla ilişkidedir. Etkileşimci analizin en temel birimi, insanların kendilerini nasıl nesneler olarak görmeye başlayabileceklerini (daha doğrusu, buna mecbur olduklarını) ortaya koyan ve rol üstlenme süreciyle başkalarının *rolünü oynayan *benliktir. Charles Horton *Cooley'in *ayna benliği nosyonu ile Mead'in daha genel *benlik fikri bu düşünceye daha bir berraklık getiren yorumlardır.

Georg *Simmel'den alınan dördüncü tema, etkileşimciliğin, toplumsal yaşamın temel örüntüleri ya da biçimlerini belirlemek üzere bu semboller, süreçler ve etkileşimlerin ötesine bakmasıdır. Etkileşimciler "genel toplumsal süreçler" ararlar. Bu doğrultuda, doktorların, bir toplulukta çalan müzisyenlerin, uyuşturucu kullanıcılarının ve ölmekte olanların yaşam deneyimlerini inceleyebilecekleri gibi, görünüşte birbirinden kopuk olan bu gruplaşmaların hepsindeki ortak süreçleri de saptayabilirler. Barney Glaser ve Anselm Strauss'un *Status Passage* (1967) adlı çalışmaları, bu konuda, statü değişikliklerivle ilgili formel, etkileşimci bir kuram getiren iyi bir örnektir.

Sembolik etkileşimcilik yirminci yüzyılın ilk on yıllarında Chicago Üniversitesi'nde gelişmiş ve ilk tanınma başarısını Chicago Okulu'nun erken dönem Amerikan sosyolojisine egemen hale gelmesiyle kazanmıştı. Yalnız, Talcott *Parsons ile *Büyük Kuram'ın egemenliğine köklü bir karşı çıkış olarak (bazen, işlevselciliğin en parlak günlerinde, "yerel muhalefet" diye anılan bir tutumla) 1960'ların ortalarında, yeniden çok etkili bir duruma kavuşmuştur. Örneğin sapkınlığa dair *etiketleme kuramının gelişmesinde ve aynı şekilde mesleki araştırmalar (Everett Hughes), tıbbi sosyoloji (Anselm Strauss) gibi alanlar ile derslik etkileşimi incelemelerinde çok etkili olmuştur. Strauss, etkileşimci kuramda çeşitli gelişmelerin öncülüğünü yapmıştır. Kimlik konusuna eğildiği *Mirrors and Masks* (1969) gibi ilk metinlerinden *müzakereyle kurulan düzen kavramını formüle edişine kadar çalışmaları, (onun açısından, genellikle tıbbi zeminlerde) kalitatif araştırmalara yönelik önemli bir metodolojik ilginin, bu tür araştırmalara uygun stratejiler

(*ampirik temele dayalı kuram denilen yaklaşım) geliştirilmesinin ve kendini aşıp daha formel bir sosyolojiye yönelen örnekolay kuramı inşa etmenin çarpıcı bir örneğidir. Strauss'un (Barney Glaser'le birlikte kaleme aldığı) ölen hastalarla ilgili metinleri de tüm bu kaygıları bir araya toplayan örnek araştırmalardır (bkz. *Awareness of Dying*, 1967; *Time for Dying*, 1968; *Anguish*, 1977).

Etkileşimcilik 1970'li yıllarda, toplumsal yapıyı, iktidarı ve tarihi göz ardı ettiği için ciddi eleştirilere uğramıştır. Daha yakın zamanların etkileşimci yazıları bu eleştirinin yanıltıcı olduğunu göstermiş ve süreç içinde kurama yeni bir canlılık kazandırmıştır. Sözgelimi Sheldon Stryker, sembolik etkileşimciliğin, esas olarak rol kuramını hayali biçimde yeniden ifade ederek, bu perspektifin geleneksel bakımdan mikro-sosyolojik kaygılarını daha açık biçimde organizasyonel ve toplumsal analiz düzeyleriyle ilişkilendiren bir versiyonunu şekillendirmeye çalışmıştır. Stryker özel olarak da, "rol yapma" fikriyle; bazı toplumsal yapıların yaratıcılığa daha fazla olanak tanıdığı durumlarda, rollerin (onları basitçe "oynamak"tan ziyade) aktif biçimde yaratılmasıyla ilgilenmiştir (örneğin bkz. *Symbolic Interactionism: A Social Structural Version*, 1980).

1990'larda ise etkileşimciliğin yeni fenomenlerle ilgili çeşitli analizler yaptığını ve kuramsal bakımdan, postmodernizm (Norman Denzin'in çalışmaları), feminizm, göstergebilim ve kültürel kuramla bağlar kurarak, daha gelişkin (bazılarına göre eklektik) bir düzeye ulaştığını görürüz. Etkileşimci yazılarla ilgili en iyi derleme, bu geleneğin erdemleri ve sınırlılıklarını oldukça iyi biçimde özetleyen Ken Plummer'ın *Symbolic Interactionism*'idir (2 cilt, 1990). *Ayrıca bkz.* **formalizm; Goffman, Erving; Kuhn, Manford.**

semboller, çoksesli (*symbols, multivocal*) *bkz.* **çoksesli semboller**

sendika (*trade union*) Çalışanların, *emek piyasasında bireysel pazarlıkların yerine *toplu pazarlık uygulamasını geçirmek ya da geçirmeye çalışmak için kurdukları bir örgüt. Sendikaların genel amacı, gelirlerin ve çalışma koşullarının, üyeleri için tutarlı biçimde uygulanan kurallarla belirlenmesini sağlamaktır, yalnız bazı sendikaların daha geniş kapsamlı toplumsal ve siyasal hedefleri bulunduğu da belirtilmelidir. Bazı sendikalar aynı zamanda mesleki birliklerdir.

Sendikaları, onları oluşturan unsurlara göre çeşitli tiplere ayırmak yaygın bir eğilimdir. Bu açıdan sendika tiplerini şöyle sıralayabiliriz: usta sendikaları (yalnızca vasıflı işçilerin girebildiği); mesleki sendikalar (endüstri ayrımı yapmadan aynı mesleği yerine getiren tüm işçileri kapsayan); endüstriyel sendikalar (meslek ayrımı yapmadan bir endüstride çalışan tüm işçileri kapsayan); genel sendikalar (mesleki ve endüstriyel örgütlenmenin kaynaşmış hali); işyeri sendikaları (tek bir firmada ya da tesiste çalışan tüm işçileri kapsayan). Fakat pratikte, bu tipolojinin, fiili sendikacılığın karmaşık yönleri nedeniyle değişikliklere uğradığını görürüz.

Sendikalar konusunda bir sürü tartışma vardır: Sendikalar uzun vadede, piyasa güçleri karşısında işçilerin gelir payını yükseltebilirler mi? Bir bütün olarak işçi hareketinin çıkarlarını gözeten ortak *sınıf bilincinin karşısında, sınırlı sendikal bilinci ne kadar yansıtırlar? Sendika liderlerinin ve tabanının özel hedefleri, gelenekleri ve siyasal kültüründen ne kadar etkilenirler? Demokratik ya da popülist kökenleri ile fiili liderlik için zorunlu olan oligarşik yönetim arasındaki içsel bir çelişkiyi yansıtırlar mı? Tüm bu sorunları ele alan geniş kapsamlı sosyolojik çalışmalar

vardır. *Ayrıca bkz.* **işkolları; korporasyon toplumu; Lenin; Michels, Robert; sendikal tavır.**

sendikal bilinç (*trade-union consciousness*) *bkz.* **Lenin**

sendikal tavır (*unionateness*) *Sendika *militanlığının ve emeğin çıkarlarını korumak amacıyla *grevlere ya da *endüstriyel çatışmanın başka biçimlerine başvurma istekliliğinin niteliği ve düzeyi. Ayrıca, bir sendikanın potansiyel tabanını oluşturan nicel tamamlanmışlığına (ya da yoğunluğuna) karşı, sendikanın güçlülüğü ya da zayıflığının nitel yönünü gösteren bir terim.

sendikalizm (*syndicalism*) İşyeri aracılığıyla işçilerin denetlenmesini kolaylaştıran bir siyasal hareket ya da ideoloji. Sendikalizm on dokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarında özellikle Fransa, İtalya ve İspanya'da güçlü olmakla birlikte, 1930'larda fiilen ortadan kalkmıştı.

senkretizm (*syncretism*) Senkretizm, dinsel bağlamda, bir tanrıya başka bir tanrının biçimi ya da geleneğini kullanarak tapınmayı anlatan bir terimdir.

sentegmatik ve paradigmatik (*syntagmatic and paradigmatic*) *bkz.* **Saussure, Ferdinand de**

sentez (*synthesis*) İki (ya da daha fazla sayıdaki) çelişkili fenomenin, nitel bakımdan yeni bir şey ortaya çıkarmak üzere birleşimini anlatan bir terim. Sentez terimi, genellikle bazı Marksistlerin başvurduğu *diyalektik mantıkla birlikte anılmaktadır: Örneğin kapitalizmin iktisadi çelişkileri ile bu çelişkilerden kaynaklanan sınıf çatışması sosyalizmi doğuracaktır.

serbest bırakma (*decarceration*) İnsanları hapishaneler ya da akıl hastaneleri gibi kurumlardan çıkarma sürecini anlatan (ve *hapsetmenin zıttı olan) bir terim. Bu olgu yirminci yüzyılın ortasında, *toplumsal denetimin yeniden organize edilmesi çabalarının temel özelliklerinden birisi olmuş ve dolayısıyla, *cemaat bakımı ve *cemaat denetimi programlarıyla birlikte ele alınmıştır. Bu değişimin nedenleri Andrew Scull'ın tartışmalı kitabı *Decarceration*'da (1984) geniş biçimde ele alınmaktadır. Bu olguyla ilintili olan başka bir kavram, insanların bir hapsetme kurumundan aynı nitelikteki başka bir kuruma nakledilmesidir (*transcarceration*). *Ayrıca bkz.* **hapsetme kurumları arasında nakletme.**

serbest çağrışım (*free association*) *bkz.* **psikanaliz**

serbest piyasa (*free market*) *bkz.* **piyasa**

serflik (*serfdom*) *Köleliğe benzeyen, ama esas olarak Ortaçağ Avrupası'nda *feodalizmle birlikte anılan bir özgür olmama (bir nevi yarı esaret) biçimi. Yaşadıkları süre boyunca, belirli kullanıcılarla onların varislerine bağlı olan serflerin, derebeyine bağlılık aracılığıyla toprak sahibi efendilerine hizmet etmelerini anlatan bu sistem, aynı zamanda bir otorite ve iktisadi adaptasyon sistemini yansıtmaktaydı.

seri monogami (*serial monogamy*) *bkz.* **tekeşlilik**

sermaye (*capital*) Modern iktisada göre, üretimin dört faktöründen birisi sermayedir (diğerleri toprak, emek ve girişimdir). Sermayenin öncelikle parasal bir yekünden ibaret olmadığı düşüncesi, bir toplumun zenginliğinin büyümesinin o toplumun üretim güçlerinin büyümesinden geçtiğini vurgulayan erken dönem *siyasal iktisadın keşfiydi. Sermayenin bileşimi, araç ve aletler, makineler, tesisler ve insan elinden

çıkmış, üretken işe katkıda bulunan ya da onu çoğaltan -doğrudan tüketim için kullanılmayan- diğer malzemeler ya da donanımlardan oluşmaktadır. Dolaşan sermaye ile bağlı sermayeyi birbirinden ayırmak da Adam *Smith'den beri bir gelenek haline gelmiştir. Dolaşan sermaye metaların, esas olarak hammaddelerin ve harcanacak emeğin satın alınması ve daha sonra bunların üzerine bir kâr eklenip satılması için kullanılırken; bağlı sermaye, örneğin makineler ve aletler, yeniden dolaşıma girmeden kâr getirmektedir.

Karl *Marx'a göre, *sermaye birikimi kapitalist üretim tarzına, yani modern kapitalist sisteme özgü olan dinamiği sağlamaktadır ve artı değer yaratılması aracılığıyla işçilerin *sömürülmesine dayanır (*bkz.* *emek-değer kuramı). Marx *Kapital*'de (1867), bu sürecin, şeyler (metalar) arasında bir ilişki gibi görünmesine rağmen, aslında insanlar arasındaki bir ilişki olduğunu ileri sürerek siyasal iktisadın eleştirisini yapmıştır. Bundan başka, birikim sürecinin, sermayenin, işgücünün çok büyük kısmının *proleterleşmesi ve sefalete sürüklenmesiyle eşzamanlı olarak, birkaç elde yoğunlaşmasıyla sonuçlanacak bir mantığı vardır.

Anadamar iktisatçılar ile sosyologlar, sermaye oluşumu ile birikimini *sanayileşmenin her biçimi açısından zorunlu görürler. Dahası, *kapitalizmin Marx'ın beklentilerine göre bir parça daha farklı gelişmesinden dolayı, sermayenin çeşitli işlevlerini (özel olarak, sermaye sahibi olma ile yönetsel denetimi) birbirinden ayırmak (Marksistler için bile) zorunlu hale gelmiştir. Örneğin, sanayi sermayesine karşı finans sermayesi gibi, sermayenin farklı kesimleri için de bununla bağlantılı bir görüş vardır. *Ayrıca bkz.* **emek-değer kuramı; kültürel sermaye; şirket; yönetsel devrim.**

sermaye, kültürel (*capital, cultural*) *bkz.* **kültürel sermaye**

sermaye birikimi (*capital accumulation*) *Marksizmde, sermaye birikimi kapitalist gelişmenin temel dinamiğidir ve *artı değerin üretimi, ona el konulması ve gerçekleştirilmesi yoluyla *sermayenin genişlemesi sürecini anlatır. Sermaye birikimi, kapitalist *üretim ilişkilerinin dışında anlaşılamaz. Sermaye birikimi geleneksel iktisatta da *iktisadi büyümenin önemli bileşenlerinden birisidir, ama burada, bir ülkenin taşınmaz varlık olarak net yatırımını, yani donanım, makineler, envanterler, binalar, sabit toplumsal sermaye ve denizaşırı varlıkları gösterir.

sermaye yoğun üretim (*capital-intensive production*) Bu kavram *üretim tekniklerine aittir ve *sermayenin (makineler, donanım, envanterler) *emek karşısındaki oranını gösterir. Sermaye-emek oranıyla ölçülen "sermaye yoğun üretim" kavramı, gelişme literatüründe *sanayileşme sürecinin niteliğini ortaya koymak ve bu sürecin verim açısından istihdamdaki büyümeyle ilgili doğuracağı sonuçları irdelemek amacıyla sık sık kullanılmaktadır.

sermayenin ayrışması (*decomposition of capital*) Batı'nın ileri kapitalist toplumlarında, üretim araçları üzerindeki mülkiyetin tarihsel bakımdan nüfusun daha büyük kısmına yayılması sürecini anlatan bir terim. R. Dahrendorf'un *Class and Class Conflict in Industrial Society*'sindeki (1959) bu tezin klasik açıklamasına göre, mülkiyet ile denetim giderek birbirinden ayrılmaktadır. Bu iki öğe, yani mülkiyet ile denetim arasındaki ampirik ilişki daha sonraki sosyolojik incelemelerde de sorgulanıp araştırılmıştır.

Sermayenin ayrışması meselesinde çeşitli yorumlar söz konusudur. Örneğin

bir uçta yer alan John Kenneth Galbraith (*The New Industrial State,* 1967), *şirketlerin, üretimin ölçeğindeki büyümenin sonucunda giderek daha fazla sermaye içerdiğine ve bu sürecin, insanların yalnızca en zengin olanlarının büyük şirketlerin mülkiyetinde küçük bir hisseden fazlasına sahip olabileceği bir noktaya ulaştığına işaret etmiştir. Dolayısıyla, hissesi olan insanların sayısının, tek başına hiçbir bireyin ya da grubun denetimi elde tutamayacağı bir ölçüde arttığı görülmektedir. Bu uzun süreli yayılma süreci, ancak profesyonel bir aylıklı *yönetim kademesince doldurulabilecek bir iktidar boşluğu yaratacaktır.

Diğer uçta yer alan Sam Aaronoviç ise *The Ruling Class* (1961) başlıklı çalışmasında, ileri *kapitalizmin karakteristik biçiminin, bankacılık ve imalat alanlarındaki tekelci sermayenin "finans kapital" (ya da herhangi bir endüstri alanıyla sınırlı kalmayan sermaye) şeklinde birleşmesinden meydana geldiği görüşündedir. Bankalar, sigorta şirketleri, emekli fonları, yatırım tröstleri, imalat şirketleri ile diğer ticari firmaların hepsi de birbirlerinin hisselerine sahiptir. Bu karşılıklı hisse sahibi olmayı pekiştiren başka bir olgu, iç içe geçmiş yöneticilik faaliyetlerinin karmaşık bir ağ oluşturması ve bunun da "etkin mülk sahipliği"ni, sadece birkaç yüz veya bin kişiden meydana gelen, finans grupları ya da finansal güce sahip bağ şeklinde örgütlenmiş finansal bir *oligarşiyle sınırlamasıdır.

Bu bağların biçimini ve büyüklüğünü saptamak amacıyla ciddi araştırmalar yapıldığı bilinmektedir. Belirli bir şirketin stratejik denetiminin sağlanabilmesinden önce o şirketin ne kadarının ya da hangi parçalarının birbiriyle koordineli bir finansal gruplaşma şeklinde organize edilmesi gerekecektir? İşte bu tür soruların en inandırıcı yanıtları John Scott'ın yazılarında bulunabilir (özellikle bkz. *Corporations, Classes and Capitalism,* 2. Basım, 1985 ve *Capitalist Property and Financial Power,* 1986). Bu incelemelerde, şirket denetiminin değişik biçimleri ("çıkarların kümelenişi" dahil olmak üzere) ampirik verilerle ele alınmaktadır. Çıkarların kümelenmesi, finansal aracıların egemen hisse sahipleri olduğu, ama bireysel olarak hiç kimsenin azınlık hâkimiyeti kuramadığı işletmelerde rastlanan bir durumdur. Oy kullanan en büyük yirmi hissedarın topluca azınlık denetimine sahip olmak için yeterli hisseyi ellerinde tuttukları örneklerde çeşitli "kapitalist çıkarların kümelenmesi" durumuyla karşılaşırız ve hiçbir istikrarlı koalisyon azınlık güçlerinin tamamını kullanamaz. Bu durumda yönetim kurulu üyeleri "belirli çıkar gruplarına göre bir derece özerklik sağlayabilir"ler. Scott'ın çalışması, tek başına bu durumun dinamiğinin bile mülkiyet ile denetim arasındaki ilişkinin, yukarıda sözünü ettiğimiz diğer yaklaşımların iddia edeceğinden çok daha karmaşık olduğunu ortaya koyduğunu göstermektedir. *Ayrıca bkz.* **burjuvazi; yöneticilik faaliyetlerinin iç içe geçmesi.**

sermayenin organik bileşimi (*organic composition of capital*) Toplam *sermaye içindeki bağlı ve dolaşan sermaye oranını gösteren ve değer çerçevesinde ölçülen bir kavram. Normal koşullarda, sermayenin organik bileşimi, sermaye/emek oranı ya da hammadde, makineler ve emeği kapsayan diğer girdilerle katkıda bulunulan verim orantısı şeklinde anlaşılabilir. Karl *Marx sermayenin organik bileşiminin, teknik değişimin emeği arka plana atması yüzünden, kapitalizmin gelişmesiyle birlikte artma eğilimi içinde olacağını düşünmüştü. *Ayrıca bkz.* **sermaye yoğun üretim.**

Shaw, Clifford (1896-1957) Çocuk Suçluluğu Araştırma Enstitüsü'nde geçirdiği süre içerisinde 200'ün üzerinde suçlunun yaşam öyküsünü toplamış bir *Chicago Okulu sosyoloğu ve *yaşam öyküsü yönteminin öncüsü. Bu yaşam öyküleri arasında en meşhur olanı *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story*'dir (1930). Bu çalışma daha sonra Jon Snodgrass tarafından *The Jack-Roller at Seventy* (1982) adlı kitapta yeniden incelenmiştir.

sıfır hipotezi (*null hypothesis*) *Anlamlılık testlerinin temelini oluşturan ilkedir ve iki örneklem ya da bir örneklemin iki alt-bölümü arasında gözlemlenen herhangi bir farklılığın, aslında gerçek bir farklılık değil, tesadüfi *örnekleme hatası olduğunu önerir.

sıfır tolerans (*zero tolerance*) *bkz.* **kırık pencereler tezi**

sıfır toplamlı oyunlar (*zero-sum games*) *bkz.* **oyun kuramı**

sıfır toplamlı olmayan oyunlar (*non-zero-sum games*) *bkz.* **oyun kuramı**

sıklık dağılımı (*frequency distribution*) *bkz.* **dağılım (istatistiki ya da sıklık)**

sıklık poligonu (*frequency polygon*) *bkz.* **çubuk grafik**

sınıf, toplumsal sınıf (*class, social class*) *bkz.* **aşağı sınıf; burjuvazi; çelişkili sınıfsal konum; işçi sınıfı; küçük burjuvazi; Marx, Karl; orta sınıf; proletarya; sınıf bilinci; sınıf çıkarı; sınıf farkındalığı; sınıf tahayyülü; sınıfsal konum; yanlış bilinç.**

sınıf bilinci (*class conciousness*) *Marksist analizde, "kendinde sınıf"tan (üretim ilişkileriyle ortak bir ilişkisi olan insanlar kategorisi) "kendisi için sınıf"a (aktif olarak kendi *çıkarlarının peşinde koşturan örgütlü bir katman) geçiş sürecinde, işçiler arasında devrimci sınıf bilincinin gelişmesi öne çıkarılmıştır. Genel olarak, kendi başına bu sınıfı oluşturan şey, bir dizi çevresel değişken (fabrikalarda yoğunlaşma, iletişim, mekanizasyon), kendine özgü bir yaşam tarzı ile yine kendine özgü kültürel faaliyetlerdir. Bunların hepsi bir araya geldiğinde, *işçi sınıfı "sermayeye karşı bir sınıf" olarak diğer sınıflarla çatışma içine girecektir. Bununla birlikte, Marksizan anlamda sınıf bilincinden söz etmek, sadece, bu nesnel özellikler üretim sürecinden kaynaklanan ortak bir *çıkarlar bilinci doğurduğu ve siyasal temsil aracılığıyla pratik eyleme girmenin önünü açtığı zaman mümkündür. *Marx, analitik bakımdan ayrı düzlemde yer alan bu iki aşama arasındaki bağları çeşitli biçimlerde tanımlamış; fakat, ideoloji, kültür ve siyasal temsiller arasındaki karmaşık etkileşimi anlattığı diğer yazılarına (örneğin, *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i,* 1852), genellikle *Komünist Parti Manifestosu*'nda geçen *burjuvaziye karşı *proletarya şeklindeki basit çift kutupluluk egemen olmuştur. Burada, belli mülkiyet biçimleriyle bağıntılı olan "sınıf fraksiyonları", değişik bir sembolik evren ve rekabet halinde söylemler kullanarak, hepsi de çok yönlü bir toplumun himayesinde olan bir sürü siyasal çekişmenin içine dahil edilirler.

Marx'ta sınıf bilincinin tarihsel olumsallığı konusunda ne kadar çok imaya rastlanabilirse rastlansın, onun vurgusu hâlâ gerçek çıkarların peşinde koşulmasının kaçınılmaz olduğu yönündedir (Paris Komünü'nde olduğu gibi uygun araçlar bazen tesadüfen ele geçse bile). Marx bu noktada, köylüyü proleterden ayıran gerçek çıkardan ziyade yalnızca "aldatıcı önyargı"yı görüyor ve kırdaki üreticilerin bir sınıf

fraksiyonu olarak çürüme dönemine girdikleri şeklinde bir tahmin yürütüyordu. Sınıfın görmezlikten gelinemez varlığı ile kendini ifade edişinin problemliliği arasındaki bu karmaşık ilişki, E.P. Thompson'ın artık ünlü olan şu aforizmasında çok iyi yakalanmıştır: "Deneyim belirlenmiş olarak ortaya çıkıyorsa da, sınıf bilinci belirlenmiş değildir."

Proletaryanın sınıf bilincine ilişkin çoğu yaklaşımda, bu bilincin gelişmesi kitlesel bilincin bir patlaması (Kışlık Sarayı baskınının günümüz koşullarına uyarlanmış biçimleriyle doruk noktasına çıkışı) şeklinde tarif edilir. John Elster ise, Marksist analize *akılcı seçim kuramını (*bkz.* mübadele kuramı) sokmayı amaçladığı ilginç bir denemesinde ("Marxism, Functionalism and Game Theory", *Theory and Society,* 1982), sınıf bilincine sahip bir sınıfın, hazıra konma problemini çözmüş bir sınıf olduğunu ileri sürmüştür. Öyleyse sınıf bilinci, sınıf örgütlerinin, kesimsel mücadeleleri kontrol altına alarak sınıf hedeflerinin peşinden koşma yeteneğidir; bu yüzden sınıf bilincini, kişilerden ziyade örgütlerin bir vasfı, yani, bir sınıfın kolektif bir aktör gibi davranma kapasitesi olarak görmek gerekir. Bu açıdan bakıldığında, söz konusu olan şey, sınıf örgütlerinin (sendikalar gibi) üyelerini, tekil çıkarlardan ziyade sınıfın çıkarları adına merkezi olarak örgütlenmiş girişimlerle seferber etme ve harekete geçtikleri zaman da "*hazıra konacak" veya kolektif çıkarın zararına olarak kesimsel kazançların peşine düşebilecek grupları kontrol altında tutma yeteneğidir. Dolayısıyla sınıf bilinci, hemen hemen paradoksal olarak, endüstriyel *militanlığın ve kendiliğinden kitlesel eylemin olmadığı, çünkü sınıf hedeflerinin son derece merkezi bir işçi örgütü tarafından takip edildiği görüşünü içermektedir.

Terimin çağdaş kullanımlarında (ve özellikle Amerikan sosyolojisinde), Marx ve Engels'in tasarladığı şekliyle sınıf bilinci ile sınıf kimliği ya da *sınıf farkındalığı gibi daha az tartışmalı kavramlar arasında yeterince ayrım yapılamadığı görülmektedir. *Ayrıca bkz.* **kolektif eylem; sınıf çıkarı.**

sınıf çıkarı (*class interest*) Temel bir kavram olan sınıf çıkarı, kaynağını Karl *Marx'ın toplumsal sınıf kuramından almaktadır. Marx, *sınıfı belirleyen toplumsal ilişkilerin, doğası gereği birbirine karşıt çıkarlar doğurduğunu ileri sürmüştü. Bundan dolayı, örneğin *burjuvazinin *çıkarları *proletaryanın çıkarlarından farklıydı ve uzlaşmaz bir nitelikteydi. Proletaryayı sömürmek burjuva sınıfının, burjuvaziyi devirmek de proletaryanın çıkarınaydı. Buradaki çıkar tanımının, sınıf tanımında içkin olduğuna dikkat etmelisiniz: Sınıfların nesnel çıkarları vardır. Amerikalı Marksist Erik Olin Wright'ın belirttiği gibi, "sınıf yapısı... aktörlerin nesnel maddi çıkarlarını belirleyen toplumsal ilişkilerin bir alanıdır; sınıf mücadelesi toplumsal pratiklerin bu çıkarları gerçekleştirmeye çalışmanın biçimleri olarak anlaşılırken, sınıf bilinci de sınıf çıkarları ve mücadeleleri söz konusu olduğunda maksatlı tercihleri şekillendiren öznel süreçler olarak anlaşılabilir" (bkz. *Classes,* 1985). Dolayısıyla burada, Marksist bir sınıf eylemi kuramı içerisinde sınıf çıkarları kavramına atfedilen rolü görmek mümkündür.

Öte yandan, bu kavramın birçok problem doğurduğunu söyleyebiliriz. Özel olarak, ortak çıkarların ortaya çıkması olasılığının bulunması için yeterince benzer olan nesnel koşulların gerçekte ne kadar varolduğunu irdelemek ilginç olabilir. Bu çıkarların hangi biçime bürünebileceği konusu da ampirik bir sorundur. Örneğin David Lockwood, işçilerin, *sendikal faaliyetler aracılığıyla

kapitalist toplumun varolan biçimine (uzlaşmaz bir tutum takınmaktan ziyade) nasıl bağlandıklarına dikkat çekmiştir. John H. Goldthorpe'a göre ise, bireylerin bir sınıf kimliğine sahip olduklarının bilincine varıp varmamaları, başkalarıyla benzer kapsamdaki ortak sınıf çıkarlarını kovalayıp kovalamayacakları, kısmen "demografik sınıf oluşumu"nun doğasına ve derecesine bağlı olacaktır" (bkz. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain,* 1980). Yalnız nesnel sınıf çıkarları bulunduğunu bu yazarların ikisi de düşünmemektedir. Tam tersine, ikisi de, bir sınıfın ya da temsilcilerinin peşinde oldukları çıkarların, karmaşık bir tarihsel ve siyasal koşullar yumağına göre değişebileceğini ve toplumsal eylemin içkin bir koşulu olmaktan çok, toplumsal eylemin kendisinden çıktığı kanısındadırlar. Onlara göre insanlar, sosyologların onların sınıfsal çıkarlarını saptamalarından önce, bir sınıfın üyeleri olarak toplumsal *kimliğe sahip olduklarını düşünmüş olmalıdırlar.

sınıf farkındalığı (*class awareness*) Kamusal bilinçte toplumsal *sınıfın öznel tanımını ve yorumunu anlatan - ve genel olarak "sınıf kimliği"yle eşanlamlı görülen- bir terim. Sınıf farkındalığıyla ilgili sosyolojik araştırmalar, halk dilinde yaygın biçimde kullanılan sınıf etiketlerini (eğer böyle etiketler varsa tabii), insanların bu etiketlerle kişisel olarak ne kadar özdeşleştiklerini, belli sınıflarla özdeşleşmeyi hangi faktörlerin belirlediğini, sınıf kimliklerinin daha geniş kapsamlı olan siyasal yönelişleri ve genelde toplumsal davranışlar açısından hangi içerimler getirdiğini incelemişlerdir. Bu terim ABD'de, Britanya ya da Avrupa'ya göre çok daha yaygın biçimde kullanılır; bunun nedeni, esas olarak, iki kavram arasında, daha doğrusu o ülkelerin sosyolojik literatürlerde açık örtüşmeler bulunmasına rağmen, ABD'de Marksist *sınıf bilinci nosyonuyla birlikte anılan ideolojik yüklenimin daha az olmasıdır. Örneğin Reeve Vanneman ve Lynn Weber Cannon (*The American Perception of Class*, 1987), ABD'de örgütlü bir işçi sınıfı hareketinin olmamasının, Amerikan işçilerinin sınıf bilinci (yazarlar "sınıf bilinci" derken, topluma ilişkin diğer algılamaları da etkileyen sınıf imgeleri ve kimliklerini; başka bir deyişle, sınıf farkındalığını kastederler) taşımadığı anlamına gelmediği görüşündedirler. Sınıf bilinci konusundaki bu minimal anlayışın Marksistler ya da diğer sınıf analistleri tarafından kabul görüp görmeyeceği kuşkuludur. Amerika'nın koşullarına daha tipik (ve herhalde bu açıdan en iyi) yaklaşım, Mary R. Jackman ile Robert W. Jackman'ın *Class Awareness in the United States* (1983) adlı çalışmalarıdır. *Ayrıca bkz.* **sınıf tahayyülü.**

sınıf kültürü (*class culture*) 1980'li yıllarda birçok (esas olarak Amerikalı) sosyolog ve toplum tarihçisinin geliştirdiği bir argüman vardı: *Sınıf bilincini anket araştırmalarıyla inceleme geleneği, bu fenomeni toplumsal eylem ile sınıf pratikleri bağlamından kaçınılmaz biçimde soyutluyor, bunun sonucunda Amerika'da toplumsal *sınıfın belirgin varlığı sistemli biçimde küçümseniyordu. Tarihsel, etnografik ve katılımcı gözlem tekniklerinden yararlanan bu eleştirmenler, sınıf bilincini saptayıp gündelik kültürel pratiklere, fabrika işçilerinin kolektif eylemine ve toplumsal örgütlenmenin yerel biçimlerine temellendirme gibi bir çaba içine girmişlerdi. Michael Burawoy'un ünlü incelemesi *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process under Monopoly Capitalism* (1979), sınıf bilinci ile sınıf oluşumunu komşu dayanışması, karşılıklı yardım dernekleri, sosyal kulüpler ve sınıfa özgü

boş zaman geçirme etkinliklerinin gelişmesinde somutlanan kültürel ifadeler biçiminde yorumlayan İngiliz tarihçi E.P. Thompson'ın çalışmalarındaki sınıf anlayışıyla (bkz. *The Making of the English Working Class,* 1968) pek çok ortak yönü bulunan bu türün ilk örneğidir. Bu çeşitli ve durmadan büyüyen literatüre kapsamlı bir bakış için bkz. Rick Fantasia, "From Class Consciousness to Culture, Action, and Social Organization", *Annual Review of Sociology* (1995).

sınıf tahayyülü (*class imagery*) Toplumun sıradan üyelerinin (özellikle kendi toplumlarındaki çeşitli sınıfların sayısı, büyüklüğü ve belli başlı özellikleri bakımından) toplumsal *sınıf hakkındaki ortak ya da gündelik inançları.

Toplumsal *tabakalaşma alanındaki incelemeler, *güç (iktidar) ya da ayrıcalık ilişkilerine özgü olarak gördükleri nesnel yapı ile sınıf imgesi alanı olan öznel yapı arasında genellikle bir ayrım yaparlar. İlk kullanılışı 1957 yılına dayanan bu terimin Britanya'da yaygınlaşması, David Lockwood'un toplumdaki işçi *sınıfı tahayyülü üzerine etkili çalışmasıyla olmuştur (bkz. der. M. Bulmer, *Working-Class Images of Society,* 1975).

Öznel tabakalaşma konusunda iki açıklama vardır. Bunlardan birincisi Marksist bakış açısını yansıtır ve sınıf yapısından gelen bilinç ya da farkındalığın sınıf çatışması ile toplumsal *eşitsizlik deneyiminden kaynaklandığını, sınıf çıkarına dayalı, *yanlış bilinç diye kabul edilen bir anlayıştan yola çıktığını öngörür. Öte yandan, sınıfsal ve mesleki prestij kapsamındaki *cemaat araştırmalarına dayanan çalışmalar da farklı sınıf yapısı algılamaları tespit etmişlerdir: buna göre, insanlar, kendi imgelerinin ne dereceye kadar ikili ("onlar"a karşı "biz") ya da çoklu olduğuna ve ne kadar ince bir şekilde derecelendirildiğine göre farklılaşırlar. Gerçi pek çok sosyolog bu imgelerin ya da modellerin farklı temellerine (güç ve para gibi) işaret etmişlerdir, ama çoğu durumda sistematik sınıf tahayyülünü ampirik biçimde saptamanın zor olduğu bilinmelidir. Sınıf tahayyülü ve çağrışımlarını konu alan en son incelemeler, genel olarak düşünülenden daha akışkan, karmaşık ve açık bir sınıf ve mesleki tahayyül ve anlamlar kümesi bulunduğunu, bireylerin farklı amaçlar ve stratejiler için farklı imgelere ve anlayışlara başvurduklarını ortaya koymaktadır (örneğin bkz. N. Britten, "Class Imagery in a National Sample of Women and Men", *British Journal of Sociology,* 1984).

sınıflandırma (*classification*) *bkz.* **taksonomi**

sınıflandırma (kümeleme) (*classification-clustering*) *bkz.* **küme analizi**

sınıflandırma, konuta göre (*class, housing*) *bkz.* **konuta göre sınıflandırma**

sınıfsal çatışmanın kurumsallaşması (*institutionalization of class-conflict*) İleri *kapitalist toplumlarda *sınıf çatışmasının kurumsallaştığını; dolayısıyla denetim altına alındığını ve gerilediğini öngören tez. Sınıf çatışmasının kurumsallaşmasının, siyasal ve endüstriyel çatışmaların ayrılmasının (bir alandaki tartışmaların artık diğer alandaki ayrım çizgilerini pekiştirmemesinin) ve *yurttaşlık haklarının genişletilmesi ile fırsat eşitliğinin artmasının sonucunda ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Liberal siyasal kuramcılar bu argümanı genellikle 1950'li ve 1960'lı yıllarda gündeme getirmişlerdir. Bu konuda iyi bir sosyolojik örnek için bkz. Ralf Dahrendorf, *Conflict after Class* (1967). *Ayrıca bkz.* **tümleşme**

sınıfsal konum (*class position*) Britanyalı sosyolog David Lockwood, büro işçileri arasında gerçekleştirdiği *sınıf bilinciyle ilgili çalışmada (*The Blackcoated Worker*, 1958; 2. basım, 1989), etkili bir "sınıfsal konum" kuramı geliştirmişti. Bu kuramın üç bileşenini, piyasadaki konum ("gelirin, iş güvencesinin ve meslekte üst basamaklara tırmanma fırsatının kaynağı ve büyüklüğünden oluşan, dar biçimde anlaşılan ekonomik konum"), işteki konum ("kişinin işyerinde, işbölümü içindeki yerinden kaynaklanan toplumsal ilişkileri") ve son olarak statü olarak konum ("kişinin genel olarak toplumdaki prestij hiyerarşisi içindeki konumu") oluşturuyordu. Lockwood'a göre, memurlar arasında sınıf bilincinin başlıca belirleyicilerini meydana getiren şey, bu üç alandan kaynaklanan deneyimlerin özgül bileşimiydi. *Ayrıca bkz.* **Goldthorpe sınıf şeması.**

sınıfsal sapma (*class dealignment*) *bkz.* **oy kullanma davranışı; tüketim sektörleri**

sınır sürdürümü (*boundary maintenance*) Toplumların (ya da *toplumsal sistemlerin) kendileri ile başkaları arasında ayrımlar yapmaya devam etmelerinin yollarını anlatmak için kullanılan bir terim. Pek çok kişi, bir toplumun, doğası gereği karışık -dolayısıyla potansiyel bakımdan tehlikeli- olan periferi bölgelerini hangi şekillerde tanımlamaya çalıştığını incelerken, o toplumun anahtar kültürel *değerlerini oluşturan şeyleri daha iyi anlamanın mümkün olduğunu ileri sürmüştür.

sınır tartışması (*boundary debate*) *bkz.* **çelişkili sınıfsal konum**

sınırlı akılsallık (*bounded rationality*) Herbert A. Simon'ın (bkz. *Models of Bounded Rationality*, 1982) *örgüt kuramıyla birlikte anılan akılcı (rasyonel) alışveriş postülalarına göre, insanların tamamen akılcı biçimde, bir maksat gözeterek davranışlarda bulunma becerilerini engelleyen bilişsel sınırlar bulunmaktadır. Eylemde bulunan aktörler, optimal çözümler aramak yerine *tatmin olmayı yeğlerler; yani, kayıtsızlık bölgesi diye adlandırılan bir çerçevede "yeterince iyi" olan bir çözümü kabul ederler.

sırasal ölçekler (*ordinal scales*) *bkz.* **ölçekler; ölçüm**

sib (*sib*) Amerikan kültürel antropolojisinde tekyanlı soy grupları için kullanılan, başka yerlerde antropoloji içinde *klan olarak bilinen bir terim.

siber toplum (*cybersociety*) Bilgisayar kullanıcılarından oluşan dünya çapındaki ağın yarattığı, elektroniğe dayalı iletişimler ağı ("sanal gerçeklik"). Geçmişte bir yanda "enformasyon teknolojisi" (ofis otomasyonunda görülen türden, bilgisayarla çalışan bir cihaz ya da süreç için kullanılan bir terim) ile öbür yanda "telekomünikasyon teknolojisi" (örneğin faks makineleri ya da video konferans cihazları) arasında bir ayrıma gitmek gibi genel bir eğilim görülmekle birlikte, hemen hemen tüm iletişim teknolojilerinin bilgisayarlar aracılığıyla multimedya ortamında birleştirilmesi böyle bir ayrımı fiilen gereksiz duruma getirmiştir. Fakat siber uzayın daha yeni terminolojisi bu gelişmelerin ikisini de karşılamaktadır.

Yirminci yüzyılın sonunda gündelik yaşamın örgütlenmesinde bilgisayar dolayımıyla gerçekleşen toplumsal etkileşim giderek daha ağırlıklı bir yere oturmaktadır. Elektronik posta ile *İnternet'in kurulması on-line alışverişleri, Web'e dayalı "sohbet odaları"nı ve pornografinin evlere girmesini mümkün hale getirdiğinden, bu iletişim patlamasının çalışma, boş zaman ve siyaset alanlarına yansımalarının neler

olduğunun sosyologlar arasında ciddi tartışmalara yol açması son derece doğal bir durum olarak görülmektedir (örneğin bkz. der. Steven G. Jones, *CyberSociety,* 1994).

Tuhaftır ki, esaslı bir siber toplumun muhtemel sosyolojik özellikleriyle ilgili en kışkırtıcı metinlerden birisi, üretken bilim kurgu yazarı Isaac Asimov'un kaleme aldığı ve ilk kez bilgisayarların gelişmesi henüz emekleme aşamasındayken (1956'da) yayınlanmış olan *The Naked Sun* romanıdır. Romanın öyküsü, insanların birbirlerini uzaktan, "üç boyutlu görüntüler"le "izlediği" ve ancak istisnai hallerde doğrudan, yüz yüze temasa geçtikleri uzak bir dünyayı anlatır. Asimov'un romanında, gerek öykünün geçtiği türdeki bir toplumda gerekse en az aynı ölçüde anormal olan başka toplumlarda sosyologların rolünün ne olacağı konusunda bir hayli spekülasyon yapılırken, yeryüzündeki insanlar yeraltında, tıka basa insanla dolu dev çelikten mağaralarda yaşamakta ve açık alana çıkıp temiz havayı içlerine çekme korkusundan dehşete düşmektedirler.

sibernetik (*cybernetics*) Makineler, hayvanlar ve insanlar arasındaki iletişimi, özellikle denetim sürecinde geri bildirim bilgilerinin rolünü inceleyen bir dal. Sosyal bilimlerde, bu kuram *toplumsal denetim ile *iletişimin doğası ve işlevi arasında çok sıkı bir ilişki bulunduğunu öngörmektedir ve en yaygın biçimde formel örgütleri inceleyen çalışmalarda rastlanır. *Ayrıca bkz.* **Parsons, Talcott; toplumsal sistem.**

sibernetik hiyerarşisi (*cybernetic hierarchy*) *bkz.* **Parsons, Talcott; toplumsal sistem**

silah denetimi (*arms control*) *bkz.* **silahsızlanma**

silahsızlanma (*disarmament*) Özellikle nükleer çağda geçerli olan, silahlanma düzeyinin azaltılması süreci ya da politikasını anlatan bir terim. Salt silah sahibi olmanın bile çatışmayı kışkırtıcı rol oynadığı savını da içeren silahsızlanma perspektifi, taraf olan devletlerin müzakereler yoluyla sahip oldukları silahlara sınırlamalar getirilmesini öngören silah denetiminden farklı bir olgudur. Silahsızlanma politikasının çeşitli biçimleri arasında tek taraflı ve çok taraflı, kısmi ve tam, nükleer ve konvansiyonel silahsızlanmayı sayabiliriz.

simetrik aile (*symmetrical family*) Peter Willmott ile Michael Young'ın 1970'lerin başlarında ortaya attıkları ve giderek yaygınlaştığı belirtilen, *ev içi işbölümünün daha az belirgin olduğu ve sosyal yaşam ile toplumsal kimliklerin karşısında evin daha merkezi bir rol oynadığı aile biçimi. Fakat aynı dönemde yapılan feminist araştırmalarda ev içi işbölümünde sürekli eşitsizlikler saptandığı ve simetrik aile tezinin ampirik kanıtlarla fazla desteklenmediği belirtilmelidir. *Ayrıca bkz.* **karı/koca rolü.**

Simmel, Georg (1858-1918) Simmel genellikle, modern sosyolojinin kurucuları arasında en çok göz ardı edilmiş olan kişi şeklinde değerlendirilir (bu eğilim Britanya'da ABD'de olduğundan daha belirgindir). Yaşamı boyunca aşağı yukarı yirmi beş cilt eser ve yüzün üzerinde deneme yayınlayan Simmel, Yahudi olarak doğmuş olmasına karşın, sonradan vaftiz edilerek Hıristiyan olmuş, yaşamının büyük bir kısmını Berlin'de geçirmiş ve ölümünden sadece dört yıl önce Strasburg'da gerçek anlamda bir profesörlük unvanına sahip olmuştur. Böylesine üretken bir akademisyenin bu kadar geç farkına varılması, Simmel'in toplum kurallarına uymayan yapısının yanı sıra, bazı emsalleri arasındaki bir tür anti-semitist eğilimler bulunduğunu da ortaya

koyar. Max Weber'in Heidelberg'deki evinde düzenli olarak bir araya gelen birtakım yetenekli sanatçılar, akademisyenler ve entelektüellerden birisi de Simmel'di.

Simmel'in çalışmaları neredeyse özetlenmesi ya da sistematize edilmesi olanaksız niteliktedir ve zaten bu tür girişimlere kendisi de karşı çıkmıştır. Pek çok açıdan sosyolojinin perişan ettiği bir sosyolog görünümündedir. Onun tarzı ve yaklaşımı, parçalı ve kademeli karakterinden dolayı diğer klasik sosyologlardan ayrıdır. Simmel, mikroskobik düzenin ayrıntıları açısından zengin ve nitelikli, ama bütünüyle sistematiklikten uzak ve çoğunlukla tamamlanmamış kısa denemeler, toplumsal hayata dair kısa skeçler yazmıştır. İncelemelerinin menzili, Kant ve Goethe üzerine yazılmış kitaplardan, sanat ve kültür incelemeleri ile din, para, kapitalizm, toplumsal cinsiyet, gruplar, kentçilik ve ahlâk üzerine yazılmış kitaplara kadar oldukça geniş ve çeşitlidir. Hatta ilgilendiği konular arasında aşk bile vardır. Simmel'in çalışmalarında, soyut genellemelerden ziyade ayrıntılara önem verilir: Simmel'e göre, bütünü ya da totaliteyi kendi içinde anlamak olanaksız olduğuna göre, incelemenin her parçası kişinin bütünü kavramasına yol açabilmelidir. Buna bağlı olarak *The Philosophy of Money*'de (1900) "yaşamın ayrıntılarının hepsinde, onun anlamının totalitesini bulma olanağı" bulunduğunu ileri sürer. Simmel bu özgün eserin, tarihsel materyalizm için daha sağlam bir temel sağladığını düşünmüş ve Marksist felsefeci György Lukács'ın çalışmalarını derinden etkilemiştir.

Simmel'e göre üç tür sosyoloji vardır. Genel sosyoloji, bir yöntem programıdır; "tarihsel yaşamın bütünlüğü toplumsal olarak oluşturulmuştur". Formel sosyoloji, "toplumsal biçimlerin kendilerini" -"toplumlaşma biçimlerini"- inceler. Üçüncü tür sosyoloji ise, Simmel'in "sosyal bilimlerin epistemolojisi" diye tanımladığı felsefi sosyolojidir. Simmel'in yazıları çoğunlukla ikincisi, yani formel sosyoloji hakkında olmuştur. "Toplumlaşma biçimleri", etkileşimin içinde geliştiği biçimlerdir. Simmel'in en ünlü kısa denemeleri -"The Stranger", "The Metropolis and Mental Life" ve çatışma üzerine denemesi (üçü de D. N. Neville'in yayıma hazırladığı *Georg Simmel On Indiviulallity and Social Forms*'da [1971] bulunabilir)- onun formel sosyolojisinin bir parçasıdır ve bu sosyoloji en çok Amerika Birleşik Devletleri'nde etkili olmuştur.

Simmel'in çalışmaları ilk dönem Kuzey Amerika sosyolojisinin gelişiminde muazzam bir etki yapmıştı. Paul Rock, *The Making of Symbolic Interactionism*'de (1979) Simmel'i *sembolik etkileşimciliğin başlıca kurucularından biri olarak tanımlar. Gerçekten de Simmel, Robert Park ve *Chicago Okulu'nun diğer üyeleri için önemli bir yol gösterici olmuştu. Simmel'in bazı fikirleri ayrıca Robert Merton (özellikle *referans grubu ile *rol kuramlarında) ve Lewis Coser'ın (aşta toplumsal çatışma kuramı olmak üzere) işlevselciliğinde bulunabilir.

Simmel toplumsal biçimleri, yaşam süreçlerinin hâkimi, bir yabancılaşma biçimi olarak görmeye başlamıştı ve kendi yöntemini -ve aslında deneme biçiminin kendisini- geliştirmesi, toplumsal biçimlerin söz konusu özelliğine karşı bir direnme girişimiydi. Bu bağlamda, sanat dünyası söz konusu olduğunda Simmel, empresyonistlerle ilişkilendirilmiştir (sürekli olarak bizim yaşam akışı deneyimimize daha yakın olan yeni biçimler yaratmaya çalışarak). Onun *postmodernizmin öncülerinden birisi olarak görülmesinin nedenlerinden birisi doğallıkla bundan kaynaklanır.

David Frisby'nin Simmel hakkındaki çok sayıda yazısından neredeyse hemen hepsi, onun sosyolojik önemi ve göreli göz ardı edilmişliğine dair iyi bir değerlendirme sunar (örneğin bkz. *Georg Simmel*, 1984). *Ayrıca bkz.* **formalizm; kent sosyolojisi.**

sistem entegrasyonu (*system integration*) *bkz.* **toplumsal entegrasyon ve sistem entegrasyonu**

sistemler kuramı, sistemler analizi (*systems theory, systems analysis*) Sistem, sosyolojiye özgü bir kavram değildir; sistem, bir araştırmacının çeşitli parçalar ya da birimler arasındaki yapıyı ya da kalıbı anlamayı tasarlayan her bilimsel analizde kullanılır. Dolayısıyla sistem, çeşitli öğeler arasındaki yapılaşmış ya da kalıplaşmış ilişkileri gösterir ve bu haliyle bir bütün ya da birlik oluşturur. Genel olarak, sistemin bir çevresinin bulunduğu ve bu yüzden sınırlarının korunması gerektiği varsayılmıştır. Sistem ile çevresi arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Sibernetik bir yaklaşımdan yararlanan sistemler kuramı, bu karşılıklı etkileri bilgi depolama ve denetleme temelinde değerlendirir. Başka bir varsayıma göre, sistemler bir *denge durumuna (*homeostasis*) yönelmeye eğilimlidir. Son bir görüşle, sistemler içsel bakımdan farklılaşarak da değişirler. Sistem kavramı daha çok doğa bilimlerinde ve bilhassa biyolojide etkili olmuştur.

Toplumsal sistem kavramı sosyolojide ise Herbert *Spencer ve Vilfredo *Pareto gibi yazarlarca geliştirilmiş, fakat modern kullanımına asıl damgasını vuran, Pareto'dan esinlenen Lawrence J. Henderson'ın toplum felsefesi (bkz. *Pareto's General Sociology*, 1935) ile biyolog Walter B. Cannon (bkz. *The Wisdom of the Body*, 1932) olmuştur. *Yapısal işlevselcilik kuramının gelişimi çerçevesinde sistemler kuramının geliştirilmesiyle en çok ilişkilendirilen sosyolog, Harvard'da Henderson'ın Pareto yorumundan etkilenmiş olan Talcott *Parsons'dır.

Parsons, *The Structure of Social Action*'da (1937), bir eylem sistemine dair sosyolojik bir kuramın temel analitik bileşeninin birim edim (bir aktörü, bir amaç ya da hedefi, koşullar ile araçlardan meydana gelen bir durumu ve araçlarla amaçların onlara bakarak seçildiği normlar ile değerleri kapsayan birim edim) olduğunu vurgulamıştı. Bir eylem sistemi, birim edimlerin yapılaşmış bir toplamıdır. Parsons daha sonra bir toplumsal sistemi "çoğul bir küme olan bireysel aktörlerin etkileşim kalıplarının kalıcı ya da düzenli değişim süreçleri karşısında eylem öğelerini bir araya getirip düzenleyen bir bütün" (*The Social System*, 1951) şeklinde tanımlayarak; toplumsal sistemin iki ciddi problemle karşı karşıya olduğuna dikkat çekecekti. Birincisi, kıt kaynakların üretilmesi ve dağıtılmasının çıkardığı (dışsal) problem; ikincisi, toplumsal düzen ya da bütünleşmeyi sağlamakla ilgili (içsel) problem. Parsons, "bir eylem sistemi"nin dışsal ve içsel "işlevsel öngerekliliklerini"ni karşılayan dört alt-sistem nosyonuna [adaptasyon (ekonomi), hedefe varma (yönetim şekli), entegrasyon (toplumun cemaat oluşturması) ve potansiyel biriktirme (toplumsallaşma)] buradan hareketle ulaşmıştır. Parsons'ın (*Economy and Society*, 1956) "alışveriş aracıları" diye adlandırdığı girdi ve çıktı akışlarıyla birbirine bağlı olan bu alt-sistemler, para, iktidar, etki ve taahhütlerdir. Bir toplumsal sistemin dengesi, çeşitli alt-sistemler arasındaki bu karmaşık alışverişlere bağlıdır.

Toplumsal sistemler kuramı, yanlış bir *organik analojiyi içermesi, *toplumsal çatışmadan ziyade *toplumsal düzen araştırmalarını başa alan tutucu bir yanlılığı gerektirmesi, farklılaşma

sürecini sadece betimlemekle kaldığı için tatmin edici bir *toplumsal değişim kuramı ortaya koyamaması, toplumsal *tabakalaşma, bilhassa toplumsal *sınıf konusunda yeterli bir açıklama getirememesi, işlev kavramına özel bir içerik yüklemediği için *totolojik kalması, toplumsal fenomenleri berraklaştırmaktan ziyade perdeleyen bir formel terminoloji geliştirmesi ve temel varsayımlarının *işlemselleştirilememesi gibi nedenlerden dolayı çeşitli eleştirilere uğramıştır.

Bu eleştiriler sosyologlar tarafından genel kabul görmekle birlikte, 1980'lerde sistemler kuramına ilginin yeniden canlandığı gözlenmiştir. Amerikalı yeni-işlevselciler (bkz. J.C. Alexander, *Neo-functionalism,* 1985), Parsonscı sosyolojiyi toplumsal değişime ve çatışmaya açıklık kazandırabilecek bir perspektif şeklinde geliştirmenin mümkün olduğuna işaret etmişlerdir. Toplumsal sistemler yaklaşımında Almanya'da da önemli bir gelişme söz konusudur. Örneğin Niklas Luhmann, bireylerin, bir iletişimsel edimler sistemi şeklinde tanımladığı toplumsal sistemlerin birer görünüşü olduğu fikrine karşı çıkmış, sistemlerin anlamın karmaşıklığını azaltmaya yaradığını savunmuştur. Sonuçta, Luhmann, başarılı iletişimdeki sistem problemlerine kodların gelişmesi temelinde ilgi duymaktadır. Başlıca iletişim araçlarının hakikat, aşk, para ve iktidar (güç) olduğuna inanan Luhmann, bu fikirleri, hukuk (*A Sociological Theory of Law,* 1985), farklılaşma (*The Differentation of Society,* 1982), aşk (*Love as Passion: The Codification of Intimacy,* 1986) ve din (*Religious Dogmatics and the Evolution of Societies,* 1977) gibi çok çeşitli konulara uygulamayı başarmıştır.

situs (*situs*) Bir üstünlük ya da aşağılık değerlendirmesiyle ilişkilendirilmemiş bir *rol veya *statü farklılaşması. Situs ayrımları arasında, *klan üyelikleri, *dilim ayrımları ve hatta –meslekler eşit prestij ve değerde kabul edildiği- mesleki konum sayılabilir.

sivil din, sivil din tezi (*civil religion, civil religion thesis*) 1960'lı yıllarda Talcott Parsons, Edward Shils ve Robert Bellah gibi sosyologlar, modern Amerika gibi toplumların kurumsal düzenlemeleri ile tarihsel kutlamalarına *kutsal özellikler atfettiklerini ileri sürerek, kurumsal (kiliseye dayalı) dinden ayrı bir sivil din görüşü ortaya atmışlardı. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde, Avrupa'dan gelen yoğun göç dalgası, Yahudi çıkışıyla (Exodus); İç Savaş ise kanla yeniden doğumla ve eski günahların kefaretini ödemekle benzerlik taşıyordu. Bu durumda Amerikan sivil dininin tezi, Amerikalıların yeni Seçilmiş Halk olduklarıydı (örneğin bkz. Bellah, "Civil Religion in America", der. W.G. McLoughlin ve R.N. Bellah, *Religion in America,* 1968). Benzer şekilde Edward Shils ile Michael Young, Britanya'da monarşiyi konu alan ünlü (ve çok fazla eleştiriye uğrayan) bir makalede, taç giyme törenini kuşatan görünüşte seküler ritüellerin dinsel yönleri olduğunu saptamışlardı ("The Meaning of the Coronation," *Sociological Review,* 1953). Bu bakış açısı ile "sivil din tezi"nin başka çeşitlerinin arkasında yatan temel fikir, kurumsal dinler bakımından giderek sekülerleşen ileri sanayi toplumlarında kamusal dinlerin (devletin ya da *sivil toplumun yüceltilmesi türünden), toplumun genel değerlerini belirlemek, toplumsal birlik sağlamak ve duyguların ifade edilmesini kolaylaştırmak gibi aynı *işlevleri gördüğüdür. Başka bir deyişle, sivil dinler, *toplumsal sistem içinde aynı ihtiyaçları karşıladıkları için, kurumsal dinlere karşı "işlevsel bir eşdeğerlilik" sunar ya da "işlevsel bir alternatif" oluştururlar. Yalnız

(özelde sivil din, genelde işlevsel alternatifler hakkındaki) bu argümanların ikisi de, *evrimcilik, *teleoloji, *totoloji gibi suçlamalara maruz kalmışlar; bir bütün olarak normatif işlevselciliğin karşısına ise ampirik olarak test edilemezlik eleştirisi çıkarılmıştı. *Ayrıca bkz.* **sekülerleşme.**

sivil itaatsizlik (*civil disobedience*) Sivil itaatsizlik terimi, dar anlamıyla, bir topluluğun tümünün veya bir kısmının, hükümet politikalarını şiddete dayanmayan yollarla değiştirme çabası içinde, *devletin yasaları ve düzenlemelerine uymayı ya da vergi ödemeyi reddetmesi için kullanılır. Hindistan'da Britanya egemenliğine karşı yapılan Gandhici protestolar bu yöntemin açık bir örneğidir. Daha yakın zamanlara ilişkin bir örnek verirsek, Britanya'da seçmenlerin önemli bir oranının, yerel yönetimlerin harcamalarına yeni kaynaklar yaratmak amacıyla, "kelle vergisi" diye adlandırılan bir vergiyi ödemeyi kabul etmemelerinden ve bu verginin toplanmasını başarıyla engellemelerinden bahsedebiliriz. Fakat sivil itaatsizlik, daha genel bir kapsamda, kolektif protestonun başka (bazen şiddete dayalı) biçimlerine (*ayaklanmalar gibi) kayabilir; bu yüzden bu fenomen için kesin sınırlar belirlemek kolay olmayabilir. Belli vergilere karşı barışçıl protestolar olarak tasarlanan eylemler (herhangi bir nedenden dolayı) şiddet olaylarına dönüşebilir; demek ki, bu tür eylemleri tam bu kavramla adlandırmak, genellikle eylemcilere kara çalmak isteyen devletin işine gelmektedir. *Ayrıca bkz.* **pasif direniş.**

sivil toplum (*civil society*) Sivil toplum kavramının içeriği konusunda, birbirine zıt anlamda çeşitli tanımlara rastlanır. Yine de sivil toplumun anahtar nitelikleri olarak, özel yaşamdan ya da haneye dayalı etkinliklerden ziyade kamusal yaşama gönderme yapmasını, aile ve devletin yanına konmasını ve hukukun egemenliği çerçevesi içinde varolmasını sayabiliriz. "Sivil toplum" kavramı geçtiğinde çoğu otoritenin aklına gelen çerçeve, gönüllü dernekler, kitle iletişim araçları, mesleki dernekler, sendikalar ve benzeri kuruluşlardaki kamusal katılım alanıdır.

Bazı düşünürlere, örneğin *Hegel'e göre, birey (ya da *aile) ile *devlet arasında yer alan sivil toplum, özel ve ortak *çıkarlar birleştiği zaman aşılacak olan, geçici bir fenomendi. Yine bazılarının gözünde devleti dengeleyici belirli bir karşı alanı oluştururken, Antonio *Gramsci'ye göre sınıf *hegemonyasının kalesi, son kertede (kayıtsız şartsız olmasa bile) devletin desteklerinden birisiydi. Sivil toplum kavramının daha yakın zamanlardaki kullanımları *komünizmin Doğu Avrupa'da çökmesi deneyimine ve orta düzey toplumsal ilişkilerin, toplumsal kendi kendini örgütleme alanının ve özel ev alanı ile totalleştirici devlet alanı arasında bulunması gereken çıkarların eklemlenmesi düzeyinin apaçık bir şekilde körelmesi ya da hiç olmamasına yönelmiştir.

Sivil toplum her zaman için *toplumsal hareketlerin dinamiği olarak görülmüş ve onları kapsayan bir nosyon olmuştur. Sivil toplum ayrıca, kazanılan hak ile yükümlülüklerin birleşmiş haliyle, bunların sivil toplum düzeyinde pratiğe geçirilmesini, tartışılmasını, yenilenmesini ve yeniden tanımlanmasını somutlayan *yurttaşlık kavramının dinamik tarafı olarak görülebilir. Bu çerçevede, temel bir *medeni hak olarak konuşma özgürlüğü, gerek meşrulaşma biçimi gerekse kapsamı ve yoğunluğu bakımından, yayıncıların, gazetecilerin ve genelde okuyan kesimin kültürü ve örgütlenmesine bağlıdır. Bu konuda hazırlanmış mükemmel bir derleme için bkz. Z.A. Pelczynski,

The State and Civil Society (1984).

siyasal davranış (*political behaviour*) Siyasal davranış, siyasal sürece herhangi bir şekilde (bireysel ya da kolektif) katılmayı veya hükümet ve politikayla ilişkili siyasal sonuçlar doğuran bir etkinliği gösterir. Bu geniş tanım, siyasal katılımın hem meşru biçimlerini (seçimlerde *oy kullanma, *çıkar gruplarında faaliyet gösterme ya da *toplumsal hareketler gibi) hem de meşru olmayan siyasal etkinlikleri (*hükümet darbesi, terörizm ve devrimler -*bkz.* *isyan- gibi) kapsamaktadır. Resmi katılım, toplumsal çatışmayı mevcut siyasal sistem içinde tutmayı ve böylece siyasal düzenin istikrarlı kalmasını sağlamayı amaçlarken; varolan siyasal yapılarda kendine bir kanal bulamayan muhalif kesimler, muhtemelen yalnızca siyasal değişiklikleri yeterli görmeyecek, aynı zamanda siyasal düzenin kendisine de meydan okuyacaktır. Siyasal davranış incelemeleri, eylemsizlik ve kayıtsızlık üzerinde duran metinlerle birlikte, siyasal alana katılma ve katılmamanın temeli olan siyasal *ideoloji, *değer ve *tutum analizini de kapsamaktadır.

siyasal iktisat (*political economy*) Tam anlamıyla, kökeni esas olarak on sekizinci yüzyıl Fransız ve İngiliz Aydınlanması'yla birlikte anılan iktisadi sorunları kapsayan etkili metinlere dayanır ve Adam *Smith'le ilgili iktisadi kuramlarla en üst noktasına ulaşmıştır. Ancak, Smith'in fikirlerini temel alan on dokuzuncu yüzyıl klasik iktisatçıların kendi çalışmalarını siyasal iktisat diye adlandırmaya devam etmiş olmalarından ötürü, bu terimin sosyal bilim literatüründeki kullanımında kısmen bir belirsizlik ve genişleme meydana gelmiştir. Aslında klasik *sosyoloji, genelde dar anlamından ziyade geniş anlamı çerçevesinde siyasal iktisadın eleştirisi olarak görülür.

İlk dönem siyasal iktisat, aşağıdaki etkilerin birleşik etkisinin ürünüydü: felsefedeki dinsel düşüncelerin yerini adım adım *akılcılığın ve bilimin alması ile ahlâki ve toplumsal meselelerde ampirik yöntemlere başvurma çabaları; *kapitalist endüstriyalizmin yükselişiyle ortaya çıkan ekonomik düzenin entelektüel ve ideolojik bir değerlendirmesinin yapılması gerekliliği; hükümetlerin hâlâ sürdürmekte olduğu *merkantilist politikalara düşmanlık ve devletlerin refahının uygun bir dış ticaret dengesine bağlanması. Siyasal iktisat hiçbir zaman birleştirilmiş bir öğreti olmamışsa da, karakteristik görünümü, artı değerin, *üretimden –ticaretten değil-, özellikle üretken emekten kaynaklandığını gösterme girişimlerine bağlıdır. *Fizyokratlara (ve bazı boyutlarda belki Smith'in kendisine) göre, tarım artı değerin tek kaynağıydı, fakat Smith'ten itibaren siyasal iktisat, *imalatın ve *işbölümüne bağlı üretken faaliyetlerin de farkına varacaktı. Siyasal iktisatçılara göre bu durum, fiyatları, maaşları ve parayı kontrol etmeye yönelik merkantilist çabalarla engellenmemeliydi. Para aslında, değerin kaynağı değil, sadece sembolüydü.

Smith'in serbest piyasa mübadelesini destekleyen ünlü bilimsel incelemesi *Ulusların Zenginliği* (*The Wealth of Nations,* 1776) modern iktisat disiplininin başlangıcı kabul edilmekle birlikte, Smith ve onun İskoç Aydınlanması içindeki seçkin çağdaşları (Adam Ferguson gibi), çoğu ilk dönem sosyolojisi diye adlandırılabilecek bir dizi kapsamlı toplumsal, ahlâki ve tarihsel metinler kaleme almışlardır. Ancak buradaki sosyolojik unsur, iktisadi öğretilerin içerdiğinden çok daha bütüncül bir toplum görüşü içermesidir. İktisadi öğretiler açıkça bireyciydi ve işbirliğine dayalı düzenin temeli olarak kişisel çıkarın rolünü vurguluyor, o zamandan

beri akılcı *mübadele kuramı diye bilinen kuramın embriyon halindeki ana unsurlarını kapsıyordu. Fakat iktisadın daha sonraları görülen diğer disiplinlerden ayrılması, ilk dönem siyasal iktisada bütünüyle yabancıydı. Bu ayrılma, büyük ölçüde, bir sonraki kuşağın klasik iktisatçılarının -özellikle David Ricardo ve onun on dokuzuncu yüzyıl İngiliz *faydacıları arasındaki takipçilerinin- iktisadi fikirleri diğer fikirlerden soyutlama ve biçimlendirme (sonsuza kadar süren bir süreç) çabalarının ürünüdür. Görünüşteki ve amaçtaki ayrılıklarına rağmen Karl *Marx, Max *Weber, Émile *Durkheim ve sosyolojinin diğer kurucuları, iktisadi alanın toplumsal yaşamın diğer boyutlarından soyutlanmasının, modernliğin doğası ve kapitalist üretim hakkındaki can alıcı soruları göz ardı ettiği saptamasını yapmakta buluşmuşlardır.

Radikal siyasal iktisat ise *Marksist düşüncenin 1960'larda yeniden doğuşuyla ilişkili bir terimdir. ABD ve Britanya'da işlevselciliğin egemenliğindeki akademik sosyoloji ve iktisadın düşmanı olan radikal siyasal iktisat, sosyal bilimdeki disiplinlere göre gerçekleştirilen (kendi bakış açısına göre) ideolojik bölünmeleri, yeniden dirilen *tarihsel materyalizmde ortak bir temel geliştirerek aşmayı hedeflemiştir. *Ayrıca bkz.* **neo-klasik iktisat.**

siyasal kültür (*political culture*) Bir toplumun siyasal iktidar sistemini meşrulaştırmaya yardım eden *normlar, *değerler ve *semboller (örneğin ABD'de anayasa, demokrasi, eşitlik, bayrak). Siyasal kültür çöktüğünde ya da kuşkulu bir hal aldığında, tıpkı 1989-1991'de Orta Avrupa ve SSCB'de olduğu gibi bir *meşruiyet krizi baş gösterir. Genel olarak *kültür gibi siyasal kültür de, verili bir toplumda insanların hakikat olarak kabul ettiği, edinilmiş bilgi parçalarından oluşur. Çeşitli skandallar, başarısızlıklar ve siyasal çöküşler, yurttaşların sistemin bütününe olan inançlarına kısa süreli zararlar verebilir. Bu yüzden siyasal kültürün korunması, siyasetçiler ile her düzeydeki devlet bürokratlarının başlıca görevlerinden birisi olmak durumundadır.

Siyasal kültür teriminin modern kullanımı İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme dayanır. Gabriel Almond ve Sidney Verba'nın *Yurttaş Kültürü* (*The Civic Culture,* 1963) adlı çalışmaları, kültürel gelişimle siyasal gelişimin yan yana ilerlediğini göstermeyi amaçlayan, beş ülkedeki siyasal tutumlar ve demokrasi üzerine klasik bir karşılaştırmalı araştırmadır. Siyasal kültür teriminin değeri belirli bir siyasal gündeme dayanmaz. Daha yakın zamanlarda yapılan araştırmalar, (yurttaşların yürekten inandığı ve desteklediği) "gerçek" siyasal kültürler ile (yapay yollarla yaratılmış ideolojilerin, yurttaşlara tehditle ya da zorla dayatılmasıyla kurulan) "empoze edilmiş" siyasal kültürler arasında bir ayrım yapmaya çalışmışlardır. Amerika Birleşik Devletleri ve eski Sovyetler Birliği'nde görüldüğü türden siyasal kültürlerin, kendilerini *etnisite ve *milliyetçiliğin merkezkaç baskılarına nasıl uyarlayacağı, yanıtını ancak zamanın verebileceği bir sorudur.

siyasal partiler (*political parties*) Siyasal alandaki farklı sosyo-ekonomik güçlerin amaç ve çıkarlarını temsil eden formel örgütler (yalnız her toplumda partilere dayalı bir siyasal yönetim sisteminin bulunmadığına dikkat çekilmelidir). Siyasal partiler, belirli makamlara aday olan kişilerin toplandığı ve ideolojilerin yayıldığı örgütsel araçlardır. Partiler, yönetim organlarını organize etmeye, onlara hakim olmaya ve ulusal çapta yol göstericilik yapmaya çalışırlar.

Parti sistemleri, bir uçta çok partili

sistemlerden diğer uçta tek partili tekelci devletlere kadar çok çeşitli biçimler alır. Çok partili sistemler (çoğu kez iki ana parti vardır), Britanya, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve Almanya gibi liberal demokratik toplumlarda güçlüyken, tek parti hakimiyeti özellikle Kenya ve Zimbabwe gibi Afrika ülkelerinde görülür. Parti sisteminin türünün, toplumun gelişim düzeyiyle ilişkili olduğu ileri sürülmüştür, fakat ortaya çıkan sistemin türünü etkilemede yerel tarihsel ve siyasal faktörler muhtemelen çok daha önemlidir.

Siyaset sosyologları, birer örgüt olarak ele aldıkları siyasal partiler üzerinde yoğunlaşmış ve onların örgütsel dinamiklerini incelemişlerdir. Çıkarla ilgili meseleler, liderler, eylemciler ve destekçilerin sosyo-ekonomik temellerini; partilerin benimsediği sosyo-politik ideolojileri; *gücün parti örgütü tarafından kabul edilen farklı kolektiviteler arasındaki dağılımını ve desteği harekete geçirme tekniklerini kapsar. Siyasal partiler hakkında çığır açıcı nitelikteki bir inceleme Alman sosyolog Robert *Michels tarafından kaleme alınmıştır. Michels, örgütsel güç üzerinde durduğu bu çalışmasında, partinin giderek *bürokratikleşmesiyle birlikte ona egemen olmaya başlayan parti liderleri ve yöneticilerinin *oligarşik eğilimlerine dikkat çekmiştir. Lider ve yöneticilerin kişisel hedeflerine yönelik inanç ve tutumları, değişmez biçimde her partinin tabanını oluşturan insanların inanç ve tutumlarından çok daha az radikaldir. Dahası, örgütsel prosedürler halkın özlemlerini boğmaya katkıda bulunarak radikal hedeflerin gerçekleşmesini engellemektedir. Öte yandan, başka alanlardaki araştırmaların ortaya koyduğu kanıtlar, parti liderlerinin oligarşik eğilimlerinin -özellikle siyasal partilerin kurumsallaşmasını değerlendirirken- a gerektiğini göstermiştir.

Siyaset bilimcileri ayrıca, partilerin siyasal süreçlerdeki rolünü ve farklı siyasal rejimlerin hangi ölçüde açık ya da kapalı diye nitelenebileceğini araştırmışlardır. *Liberal görüşe baktığımızda, siyasal partilerin, *baskı grupları ve diğer *çıkar gruplarıyla birlikte, toplumdaki farklı sosyo-ekonomik grupların temsilcileri olarak bir iktidar yarışına girdiklerine dikkat çekildiğini görürüz. Açık biçimde yürütülen bu yarışın sonucunda ortaya çıkan *çoğulcu siyasal sistemlerde, iktidar kümülatif değildir ve paylaşılmaktadır. Siyasal partilerin liberal demokrasilerde olumlu bir rol oynadığının vurgulanması, çok sayıda eleştiriye hedef olmuş, siyasal karar süreçlerinin belirli grupların (en açık biçimde ekonomik alana egemen olan grupların) egemenliği altında olduğu iddia edilmiştir. Dahası, gözlemlenebilir parti politikası incelenmeye değer bir olgu olarak görülürken, esas olarak pek göze çarpmayan, ince iktidar biçimlerinin (gündem oluşturma gibi) göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Özetle, liberaller siyasal partilerin temsili demokrasilerdeki önemli rolünü vurgularlarken, *neo-Marksistler siyasal partilere aynı derecede önemli bir rol atfetmezler. Kapitalist toplumlarda, başat ekonomik gücün aynı zamanda yönetici sınıf olmasından dolayı, parlamenter politikanın aldatıcı ve dikkatleri açık bir şekilde siyasal iktidarın gerçek kaynaklarından başka yöne çeken bir ideolojik strateji olduğu iddia edilmiştir.

Pek çok yazar, siyasal partiler ve iktidarla ilgili Marksist görüşün liberal görüş kadar derine inmediğini öne sürmüşlerdir. Evet, iktidar belli ellerde yoğunlaşmış olabilir, fakat siyasal gelişmeleri sıradan insanların görüşlerinin etkilemesi de mümkündür. Bu açıdan siyasal partiler gereksiz değildir ve ileri kapitalist toplumların siyasal alanında önemli bir rol oynarlar.

siyasal suç (*political crime*) Siyasal suç terimi, tarihsel olarak düşünüldüğünde, komplo girişimlerini ve siyasal yöneticilere ya da kutsal otoriteye meydan okuma eylemlerini anlatır. Siyasal suçlular, muhtemelen sıradan ya da adi suçlulardan çok daha dehşet verici cezalar çekmişlerdir. Yalnız siyasal suç teriminin anlamlarının -ve esas olarak siyasal suçlulara yönelik tutumlarınzamanla önemli değişiklikler geçirdiğini eklemeliyiz.

Örneğin, siyasal bir güdüyle işlenmiş suçlar, on dokuzuncu yüzyılda Batı Avrupa'da *devlete karşı işlenen suçlar olarak yeniden tanımlanmıştır. Ayrıca, kadınların oy hakkı için mücadele eden Suffragetteler ile -İrlanda'daki Fenianlar gibi suçluların, kendilerine siyasal bir statü biçmelerinden dolayı, geleneksel suç adaleti sisteminin ilgi alanına girip girmediği yönünde tartışmalar yapılmıştır. Yirminci yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise, siyasal suçlu, "baş suçlu" -terörist- (masum *yurttaşlara karşı meşru olmayan şiddet eylemlerine başvuran kişi) şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Ancak insan *hakları savunucuları ve bazı kriminologlar, devletlerin kendilerinin, sosyopolitik ve askeri hedefler gerçekleştirmek üzere suç oluşturacak bir şekilde (örneğin, işkence yapmak, kaçırmak ve *soykırıma girişmek gibi eylemlerle) kullandıkları güç tekelini sorgulayıcı tezleri gündeme getirmekten hiç geri durmamışlardır. Hatta bazı yazarlar, yalnızca devletlerin gerçekten terörist olabileceğini, çünkü sistematik bir *tahakküm ve yönetim tarzı olarak terörü yerleştirme kapasitesine sadece devletin bir bütün olarak sahip olabileceğini iddia etmişlerdir (örnek için bkz. N. Chomsky, *The Culture of Terrorism*, 1988).

siyasal toplumsallaşma (*political socialization*) Siyasal semboller, kurumlar ve prosedürler hakkında bilgi edinerek, yönetimin pasif ya da aktif bir üyesinin rolünü öğrenerek ve değer sistemi ile tüm yapıyı destekleyen *ideolojiyi içselleştirerek siyasal sistemin içine yerleşme süreci. Siyasal toplumsallaşma, hem bireysel bir öğrenme süreci, hem de topluluğun bir bütün olarak kültürel yayılması şeklinde görülerek incelenebilir. Uluslar siyasal geleneklerini, yeni kuşakları -siyasal kurumların yanı sıra eğitim sistemi, medya, işyerleri, komşuluk kurumu aracılığıyla- daha önceden kurulmuş düşünce ve eylem modellerinin içine yerleştirerek süreklileştirirler. Kısa zaman dilimlerinde yeni siyasal kurumların yaratıldığı ya da varolan yapıların yeniden düzenlendiği Üçüncü Dünya ülkelerinde ise, eğitim sistemi, medya ve cemaat yapıları açık bir şekilde siyasal eğitim ve yeniden eğitim araçları olarak kullanılabilir. Daha eski ya da daha istikrarlı yönetimlerde, toplumsal faillerin siyasal toplumsallaşma işlevleri açık olmaktan ziyade gizlidir ve çoğunlukla fark edilemeyecek, kamusal düzeyde yadsınacak kadar ince bir şekilde düzenlenmiştir.

Siyasal toplumsallaşma araştırmaları, ideolojik istikrarın yaşam çevrimindeki derecesini, siyasal tutumlar ile aktif katılım arasındaki ilişkiyi, siyasal elitlerin (örneğin, eğitim sistemi aracılığıyla) toplumsallaşması ve ayıklanmasını, toplumsal sınıfların davranış ve anomali modellerini (işçi sınıfı tutuculuğu ve yanlış bilinç), kişilik özelliklerı ile siyasal yönelimler arasındaki ilişkiyi, siyasal rollerin içine yerleşmeyi ve aile, okul ve işyerinin siyasal fikir ve davranışlar üzerindeki göreli etkisini ele alırlar.

siyaset bilimi (*political science*) Farklı türden siyasal sistemlerde *iktidarı ve iktidarın dağılımını inceleyen bir akademik disiplin. Siyaset bilimciler, iktidarın

kaynaklarını, nasıl ve kimler tarafından kullanıldığını, kısıtlama ve denetim süreçlerinin nasıl işlediğini, iktidar mücadelelerini kimlerin kazanıp kimlerin kaybettiğini araştırırlar. Bu konular, siyasal sistemler içindeki siyasal kamplaşmalar, örgütlenme, çatışma ve istikrar sorunlarıyla iç içedir. İktidarla ilgili çalışmalar, bireysel siyasal tutum ve davranışların araştırılmasından ulusal ve uluslararası düzeydeki *devlet etkinliklerinin incelenmesine kadar uzanan çok çeşitli biçimlerde gerçekleştirilir. Siyaset bilimi, başlangıçtaki yönetim mekanizmasıyla sınırlı yaklaşımdan uzaklaşıp, faaliyet alanını gittikçe genişletmekte ve artık *siyaset sosyolojisine özgü konular ve kuramların çoğuyla örtüşmektedir. Dennis Kavanagh'ın *Political Science and Political Behaviour*'ı (1983) bu alandaki Amerikan ve Britanya literatürü üzerine oldukça iyi bir rehberdir.

Siyaset ve iktidarın incelenmesi, dar anlamıyla, devlet, hükümet, *siyasal partiler, *çıkar grupları ve politika yapma sürecinde etkin olan diğer hükümet dışı örgütler gibi çeşitli siyasal kurumları kapsar. Özellikle devlet, çok daha yoğun bir ilgi konusudur, çünkü liberal demokrasilerde siyasal sürece hükmeden aygıt devlettir. Fakat daha geniş bir açıdan bakarsak, iktidarın işleyişi yalnızca resmi kurumlar ve kurumsal faaliyetlerle sınırlı görülemez. İktidar daha ziyade, siyasal sistemin dışındaki, karar almayan süreçlerin içinde de yerleşmiştir: örneğin, iş çevrelerinin kapitalist ekonomilerdeki gücü oldukça büyüktür. Ayrıca siyaset bilimciler -özellikle tarihsel ve karşılaştırmalı araştırmalarla ilgilenenler- giderek iktidarın sadece belirli ulus devletler içindeki kullanımıyla değil, aynı zamanda dünya ekonomisini hedefleyerek ve uluslararası ilişkiler temelinde kullanılmasıyla ilgilenmektedirler.

siyaset sosyolojisi (*political sociology*) Toplumların içindeki ya da aralarındaki güç dağılımlarının toplumsal neden ve sonuçları ile *gücün (iktidarın) tahsis edilişinde değişimlere yol açan toplumsal ve siyasal çatışmalarla ilgilenen bir *sosyoloji dalı. Siyaset sosyolojisinin asıl ilgi alanı, verili bir toprak parçası üzerinde meşru güç (iktidar) kullanımı tekeline sahip olma iddiasındaki bir kurum olan ve muhtemelen herhangi bir toplumdaki en büyük güç ve *otorite yoğunlaşmasını oluşturan *devlettir. *Siyaset bilimi esas olarak yönetim aygıtları, kamu yönetimi mekanizmaları ile seçimler, kamuoyu, baskı grupları ve siyasal davranıştan oluşan biçimsel politik alanla ilgiliyken; siyasal fenomenlerin sosyolojik çözümlemesi, daha çok siyaset, toplumsal *yapılar, *ideolojiler ve *kültür arasındaki karşılıklı ilişkilerle ilgilenir. Her ne kadar devlet en yaygın inceleme nesnesiyse de, siyaset sosyolojisi daha geniş olarak, aile, arkadaşlık grupları, kulüpler ve yerel cemaatlerini kapsayarak, iktidar, otorite ve etkinliğin tüm toplumsal bağlamlardaki kaynakları ve kullanımıyla ilgilenir. Emek piyasası ve işyerindeki güç ilişkileri de bu ilgi alanları arasına dahil edilebilir, fakat bugün artık genellikle endüstriyel ilişkiler başlığı altında incelenmektedir. Siyasal bir sistem, (belirli bir boyutta) güç, yönetim ya da otorite içeren sürekli bir insan ilişkileri modelidir. Dolayısıyla, gücü (iktidarı) tekelleştirmek üzere henüz hiçbir resmi merkezi kurum yaratmamış, fakat bazı üyelerin başkalarından daha fazla hükmedebileceği karar alma ve kanun yapma süreçlerine sahip devletsiz toplumlarda da siyaseti incelemek mümkündür.

Siyaset sosyolojisi, toplumsal kurumlar olarak gördüğü siyasal partilere ve bu partilerin üyeleri ile liderleri arasındaki ilişkilere (örneğin, liderliğe daha büyük güç veren parti üyelerinin

çoğunluğunun kayıtsızlığı ve bir örgütün liderlerinin, kendi kişisel çıkarlarını örgütün çıkarlarının önüne koyma eğiliminde olduklarını ve bu çıkarlara hizmet etmek için iktidar konumlarını kaybetmemeye çalıştıklarını ileri süren oligarşinin demir yasası -*bkz* *Michels, Robert- çerçevesinde) eğilmiştir. Ayrıca, belirli siyasal rejim ve kurumsal yapıların kökenleri ve istikrarlılığını açıklamaya çalışırken, parlamenter *demokrasilerin yanı sıra despotik ve *totaliter rejim fenomenlerini ele alır. Siyasal katılımı -özellikle seçim sistemi vasıtasıyla- değerlendiren çalışmalar, siyasal davranışta, insanların kamu yararından ziyade sığ kişisel çıkarları ve daha genel sınfsal çıkarlarını maksimize etmek üzere seçim yaptıklarını öngören çıkar kuramına başvurmuşlardır. Siyaset sosyolojisi, *elitler, elit üyelikleri ve onları ezilen sınıflardan ayıran derin uçuruma yoğunlaşmıştır. Bir görüşe göre, "siyasetin incelenmesi, etkinlikle etkin olanın incelenmesidir ... Etkin olanlar, elde edilebileceğinin en fazlasını elde edenlerdir ... En fazlasını elde edenler elitlerdir; geri kalan ise kitle" (H. Laswell, *Politics: Who Gets What, When, How*, 1958). Siyaset sosyolojisi, toplumsal protesto ve devrimlerin nedenlerini; çoğunlukla bilinçli kümelenmeler olan *çıkar grupları ve formel *baskı gruplarının oluşumu ile faaliyetlerini; siyasal ideolojileri, *siyasal kültürleri ve siyasal kanaat ve kamuoyu oluşumunu; çocukluk, ergenlik ve yetişkin yaşamında eğitim kurumları ve işyeri deneyimleri aracılığıyla gerçekleştirilen siyasal toplumsallaşmayı kapsayan çatışmaların dışavurumu ve düzenlenmesini inceler. Toplumsal ve iktisadi düzenden kaynaklanan gerilim ve bölünmeler üzerine yapılan analizler, çoğunlukla, siyasal tercihlerin tamamen olası ya da mevcut alternatifler içinden yapıldığını gösetermek amacıyla, karşılaştırmalı bir temel üzerine oturtulur.

Siyaset sosyolojisi, aralarında tekil örgütler ya da belirli mahalli, devlet veya ulusal yönetimlerle ilgili *örnekolay incelemelerinin, *kamuoyu yoklamalarının, seçmenlere, siyasal katılımcılara ve siyasal temsilcilere dönük görüşmeli *anket araştırmalarının; siyasal ideolojileri ve hükümetin siyasasını incelemeyi amaçlayan belgesel kanıt ve içerik analizinin ve karar alma süreçlerinin matematiksel modellenmesi ile sonuçlarının ele alındığı sosyolojik çözümlemenin tüm yöntemleri ve tutum araştırmalarından yararlanır. Değişik ülkeler arasındaki karşılaştırmalı araştırmalar sosyolojinin en çok bu alanında yaygındır. Robert E. Dowse ve John A. Hughes'un *Political Sociology*'si (2. Baskı, 1986), bu konuda iyi bir giriş metnidir. *Ayrıca bkz.* **cemaat iktidarı; iktidar eliti; seçimbilim.**

Small, Albion W. (1854-1926) Sosyolojiye kendi özel katkılarından çok, Chicago Üniversitesi'nde prototipik ve uzun yıllar yol gösterici niteliğe sahip olmuş sosyoloji bölümünün (1892'de) kurulmasındaki rolüyle tanınan Amerikalı sosyolog. *American Journal of Sociology*'nin (1895) kurucusu ve üretken yazarlarından olan Small'un yayımlanmış eserleri arasında *General Sociology* (1907), *Adam Smith and Modern Sociology* (1907) ve *The Meaning of the Social Sciences* (1910) sayılabilir.

Smith, Adam (1723-1790) Seçkin bir İskoçyalı filozof ve toplum kuramcısı olan Smith, Glasgow Üniversitesi'nde önce Mantık, ardından Ahlâk Felsefesi Profesörü olmuştu. Smith'in yayınlanan önemli eserleri arasında, *The Theory of Moral Sentiments* (1759), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (*Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme, 1776*) ve *Essays on Philosophical Subjects* (1795) sıralanabilir.

Smith en çok iktisatçı olarak bilinmektedir, oysa *Ulusların Zenginliği* bile iktisadi meseleler üzerine yazılmış bir incelemenin çok ötesinde bir metindir. Aşağıdaki türden parçaların ortaya koyduğu üzere bu eser, toplumsal eylem üzerine sığ bir iktisadi bakış açısından ziyade bütüncül bir toplum felsefesi sunar: "Ticaret ve imalat [manifaktür] zamanla düzeni ve iyi yönetimi beraberinde getirdi; onlarla birlikte, ülkenin daha önce komşularıyla sürekli bir savaş durumu yaşamış insanları arasında bireysel özgürlük ve güvenlik de geldi."

Smith'in -fiyatlar, kaynaklar ve bölüşüm analizini önceleyen- *işbölümü açıklaması, sanayinin ilerlemesi ve ulusların zenginleşmesinin emek sürecinin gittikçe artan biçimde uzmanlaşan rollere bölünmesiyle gerçekleştiğini göstermeyi hedefler. *Ulusların Zenginliği*'nin ilk üç bölümü, işbölümünün kökenlerini, insan doğasındaki ""takas yapma, mübadele etme ve alışveriş" isteğinde bulur; bu isteğin, pazarların boyutları tarafından nasıl sınırlandırıldığını anlatır; onun kitlesel olarak artan üretimdeki etkilerini, toplu iğne imalatı örneğinde olduğu gibi gözlemler. Bu örneğe göre, üretim sürecini on sekiz birbirine bağlı parçaya ayıracak şekilde yerleştirilen on kişi günde 48.000 toplu iğne üretecektir; buna karşın on kişinin her biri kendi başına çalışırsa, 48.000'lik toplamın yalnızca kusüratını üretmeleri beklenir. Smith'e göre işbölümü, önceleri daha az sayıda süreç üzerine konsantre olabilen işçinin ustalığını arttırarak, işçiyi görevine yoğunlaştırıp zamandan kazanarak; emek tasarrufu yöntemlerinin keşfine ön ayak olarak üretimi arttırmıştır.

Öte yandan Smith, işbölümünün zararlı etkilerini görmezlikten gelmiyor ve bireylerin, yalnızca bir veya iki sınırlı ve kendini tekrar eden işlemler yapmaya mecbur bırakılmasının, söz konusu bireyleri "bir insan karakterinin olabileceği kadar aptal ve cahil" duruma getireceğini kabul ediyordu. Smith, bir araç olarak eğitimin genişletilmesini, böylelikle hükümetlerin ileri seviyedeki işbölümünde saklı olan atomizasyon ve yabancılaşmayla mücadele edebileceğini savunuyordu. Kendinden sonraki iktisatçılardan farklı olarak da, devletin, sadece adalet, savunma ve kamusal hizmetlerin ötesine geçerek toplumsal ilişkilerin organizasyonuna etkin ve geniş biçimde katıldığı bir durum tasavvur ediyordu. İşte bu yüzden Smith'in yazılarında, serbest piyasa iktisatçılarının görmezlikten gelme eğiliminde olduğu bir müphemlik vardır (bkz. E.G. West, "Adam Smith's Two Views of the Division of Labour", *Economics*, 1964].

sokak çeteleri (*gangs*) Frederic M. Thrasher (*The Gang*, 1927), çeteleri, sokaklarda başıboş biçimde dolaşarak yasaları çiğneyen gevşek gruplar olarak gösteren kendisinden daha önceki düşüncelere temelden karşı çıkmış ve *Chicago Okulu'nun yaklaşımından etkilenen bir analiz yapmıştı: Sokak çeteleri, sadakat, aynı bölgeden olma ve hiyerarşiyle birbirine bağlı olan işçi sınıfından gençlerin oluşturduğu, yapılaşmış gruplardı. Ayrıca, sokak çetelerinin kurulması, kentsel değişimin karşısında kimlik arayışına girmek türünden toplumsal dinamikleri yansıtıyordu. Thrasher'dan aktarırsak, "sokak çetesi, [şehrin bölgeleri arasında] küçük alanları yansıtan iktisadi, ahlâki ve kültürel sınırın bir dışavurumu olarak gelişir." Bu alanın diğer önemli eserleri arasında William Foote Whyte'ın *Street-Corner Society*'si (1955) ile Albert K. Cohen'in *Delinquent Boys*'u (1955) vardır. Irk ve toplumsal cinsiyetle ilgili sorunlar son zamanlara kadar bir hayli

göz ardı edilmişti. *Ayrıca bkz.* **alt-kültür; gençlik kültürü; suçluluk.**

sokak şeytanları (*folk devils*) Stanley Cohen'in 1960'lı yıllarda İngiltere'deki "Mod'lar" ve "Rocker'lar"ın *alt-kültürlerinden yola çıkarak *ahlâki paniği ele aldığı incelemesinde kullanmasıyla ün kazanan bir terim (bkz. *Folk Devils and Moral Panics,* 1972). *Kolektif davranış sosyolojisindeki *etkileşimci yaklaşımlardan yararlanan Cohen toplumun, "kendi üyelerine, hangi rollerden uzak durulması, hangilerinin yerine getirilmesi gerektiğini gösteren" bir toplumsal tipler galerisi yarattığı sonucuna varmıştı. Bu bağlamda, sokak şeytanları olarak adlandırılan gruplara sapkın gözüyle bakılmakta ve toplum tarafından onaylanmayan, "sürekli sokak şeytanları, yani ne olmamamız gerektiğinin gözle görülür hatırlatıcıları konumunda duran" bir yer işgal ettikleri düşünülmektedir. Bu terim *sapkınlık temsilleriyle ilgili başka araştırmalarda yaygın biçimde kullanılmıştır. *Ayrıca bkz.* **etiketleme.**

somut işlemler aşaması (*concrete operations stage*) *bkz.* **Piaget, Jean**

somutluğun kaybedilmesi yanlışı (*fallacy of misplaced concreteness*) *bkz.* **şeyleş(tir)me**

sonralık etkisi (*recency effect*) Sonralık etkisi, insanların, en eksiksiz bilgileri en son gerçekleşen olaylar hakkında hatırlamalarından dolayı, bireylerin en çok en son gördükleri ya da duyduklarından etkilenmesi eğilimidir. Ancak belirli koşullar altında *öncelik etkileri üstün gelir ve bazen ilk olay, son olaydan daha etkin olabilir.

sonuç, istatistiki (*effect, statistical*) *bkz.* **nedensel modelleme**

Sorel, Georges (1847-1922) Sorel, Fransa'da uzun süre mühendislik yaptıktan sonra bağımsız bir araştırmacı olmak üzere istifa etmiş ve ölümünden önceki otuz beş yılda, toplum kuramı, Marksizm ve sosyal bilimlerin felsefesi üzerine bir dolu kitap ve makale yayınlamıştır; bunların en çarpıcı olanları *Reflections on Violence* (1908) ile *The Illusions of Progress*'dir (1908). Sorel, *Le Devenir social* dergisinin editörü olarak kuramsal *Marksizmi Fransa'ya sokmuş ve Marksizmin bilimsel olma iddialarını reddederek Eduard Bernstein'ın yanında yer almıştır. Bununla beraber, reformizm adına devrimci faaliyetlerinden vazgeçmek yerine, aşırı bir anarko-sendikalizmi savunmaya yönelmiştir. Sorel'in sosyoloji açısından taşıdığı önem, mit ve şiddet üzerine yazılarına temellenir. Toplumda *mitin işlevleriyle ilgili analizi, Karl *Mannheim'ın daha sonraki ütopya yazılarını tamamlayıcı niteliktedir. Aslında onun yazılarında gelişkin (ama büyük ölçüde farkında olunmayan) bir *ideoloji kuramı yakalayabiliriz. Sorel'e göre, Marksizmin temel ilkelerinin birçoğu, işçi sınıfını *kapitalizme karşı kitlesel eyleme seferber etmeyi amaçlayan ve bu yetenekte olan mitlerden oluşmaktadır (bunlar içindeki en çarpıcı örnek "genel grev miti"dir). Şiddete dayalı savaşın soylu ve medenileştirici bir nitelik taşıyabileceği, geleceğin bilinemeyeceği ve medeni insanları tahmin edilebilir davalar uğruna şiddetten tümüyle vazgeçmeyi yönlendirecek hiçbir şey olmadığı yönündeki argümanları; ilerlemenin ister istemez her türlü tartışmanın barışçı yollarla halledilmesini sağlayacağı şeklindeki Edwardcı inancı çürütecek kadar güçlüdür. Ayrıca Sorel'in görüşleri, daha genel bir kapsamda, bazı toplum kuramcılarının iyimser bir *tarihsiciliğe eğilim duymalarına karşı hâlâ etkili bir karşı koyuşu simgeler.

Sorokin, Pitirim Aleksandroviç (1889-1968) Rusya'da mütevazı bir ailede dünyaya gelmiş, hapse girmiş ve ölüm tehditleri altında yaşamış olan Sorokin 1922'de sürgüne gönderilmiş ve sonunda Harvard'da sosyoloji profesörü olacağı ABD'ye gelmişti. Sorokin kariyeri boyunca çok değişik konularda otuzu aşkın kitap yayınlamıştır ve bunların bazıları şunlardır: *The Sociology of Revolution* (1925), *Social Mobility* (1927), *Rural Sociology* (1930) ve *Social and Cultural Dynamics* (4 cilt, 1937-1941). Dört ciltlik bu son çalışması, toplumların üç farklı "zihniyet" tipi (gerçekliğin anlaşılmasında duyuların rolünü vurgulayan duyusal zihniyet, dinsel düşünme biçimlerini yansıtan tinsel zihniyet ve bu ikisi arasındaki geçiş tiplerinden meydana gelen idealist zihniyet) arasında gidip geldiğini öngören döngüsel bir toplumsal *değişim kuramı getirmektedir. Üretken ve yerleşik inançlara son derece sert biçimde karşı çıkan bir sosyolog (örneğin bkz. *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences*, 1956) olan Sorokin'in çalışmaları, genelde kışkırtıcı ve -pek çok bakımdan- öncü bir nitelik taşımakla birlikte, kendisinden sonra gelen kuşaklar (toplumsal *mobilite analizini istisna sayarsak) ondan pek etkilenmemişlerdir.

sosyal antropoloji (*social anthropology*) Bu disiplin ilk başta Batılı olmayan ve ilkel diye adlandırılan toplumlar üzerinde yoğunlaşmaya eğilimli olmasına rağmen, dünyadaki tüm toplumlar ile kültürleri inceleyen bir daldır. Sosyal antropoloji ile *sosyoloji arasında kayda değer örtüşmeler bulunduğu gibi, önemli karşıtlıklar da söz konusudur. Tarihsel açıdan bakıldığında sosyoloji, Batı toplumlarını incelemeye yönelmiş ve bu da iki disiplin arasında metodolojik ve kuramsal (aynı zamanda kendine özgü) farklılıklar doğurmuştur. En önemlisi, kendi toplumlarını inceleyen Batılı sosyologların, ampirik araştırmaya tabi tutacakları hipotezlerin bazı yönlerini ayırıp seçmeden önce, kendi bağlamlarını sorgulamadan kabul edebilmeleridir. Oysa sosyal antropologlar, hiçbir şeyi sorgulamadan kabul etmezler; nitekim öngörülemeyen bir bağlama uygun olmayan hipotezler içermeyen, bütüncül (*bkz.* *bireycilik) bir yöntem geliştirmişlerdir.

Antropoloji, on beşinci yüzyılın sonlarından itibaren kâşifler, tüccarlar ve misyonerlerin metinlerinde anlatıldığı şekliyle başka kültürlere duyulan meraktan doğmuştur. Disiplin olarak ortaya çıkışı ise, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Almanya'da bilim derneklerinin kurulduğu on dokuzuncu yüzyılın ortalarından sonra, daha derli toplu ve örgütlü bir entelektüel uğraş şeklinde filizlenmesiyle gerçekleşmiştir.

Antropolojideki en eski kuramlar *evrimci kuramlardır. Britanyalı antropolog Edward *Tylor, animizmden (*bkz.* *totemizm) *dine ve *tektanrıcılığa aşama aşama geçildiğini öngören bir toplumsal evrim kuramı ortaya atmıştı. On dokuzuncu yüzyılın diğer evrimci kuramları ise, ilkel toplulukların bir *ilerleme hiyerarşisinde uzak geçmişin kalıntıları olduklarını iddia ediyorlar; görünüşte kavranılamaz nitelikteki görenekler "kalıntılar" şeklinde betimleniyordu. On dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde, toplumsal evrimciliğin ve onun tartışmalı bulunan insan grupları hiyerarşisinin yerini, *yayılma ve göç kuramları alacaktı. Artık kültürler arasındaki benzerlikler ya da farklılıklar, bazı kültürlerin etkilerinin yayılması ya da bazı toplulukların hareketiyle açıklanıyordu. Yayılma kuramını destekleyenler, birikerek yerleşen göreneklerin evrensel düzeyde karşılaştırılmasını teşvik etmişlerdir; yalnız bu tür karşılaştırmaların

bir sürü zorluk çıkardığı, çünkü değişik kültürlere özgü fenomenlerde ortak biçimde tanımlanabilecek çok az öğe olduğu şimdilerde yaygın bir kabul görmektedir. Yirminci yüzyılın başlarında Bronislaw *Malinowski, göreneklerin o andaki *işlevleri temelinde açıklanması gerektiğini ileri sürerken; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki antropologlar, kültürel pratikleri o andaki anlamları temelinde yorumlamayı tercih ederek, işlevselciliğin kaba yanlarını reddeden bir çizgi benimsemişlerdir. Claude Lévi-Strauss gibi yapısalcıların görüşü ise, bazı kültürler arasındaki benzerliklerin, toplumlar arasındaki doğrudan temaslardan ziyade, insanlığın önünde açık olan sınırlı sayıdaki ihtimallerle açıklanması gerektiği yönündedir.

Antropolojik kuramdaki bu köklü değişime, araştırma yöntemlerinde görülen bir devrim de eşlik etmiştir. Erken dönem geleneği olan "koltuktan antropoloji", başkalarının yeryüzünün her tarafında elde ettikleri ayrı bulguların, spekülatif bir kökenler kuramı halinde sentezini yapmaya girişen James *Frazer'ın çalışmalarıyla temsil edilmektedir. Öte yandan genel olarak bakıldığında, yüzyılın başındaki profesyonel antropologlar, yabancıların anlatımlarına dayalı kanıtlara güvenmekten vazgeçip, kendi gezilerinde topladıkları kanıtları temel almaya başlamışlardır. Sözgelimi Franz *Boas Kanadalı Eskimoları, Charles Seligman (1873-1940) Yeni Ginelileri ziyaret etmiştir. Birkaç istisna dışında bu tür çalışmalardaki malzeme, standart görüşmeleri yorumlayanlardan elde edildiği için, çeviri problemleri ve bu halkların kendilerine özgü görüşlerinin birebir öğrenilememesi gibi riskler söz konusudur. Yöntemlerde temel bir değişiklik yapılmasındaki başarı Malinowski'ye atfedilmektedir. Nitekim 1920'li yılların ortalarındaki antropologlar, Malinowski örneğini izleyerek, dilini öğrenmek zorunda kaldıkları halkların içinde birkaç yıl yaşamayı tercih etmişler; dolayısıyla, bilhassa genelde yazılı kayıtlara dayanmadığı için spekülatif tarihe temelden karşı çıkarak, bir kültürün ya da toplumsal *yapının farklı boyutları arasındaki ilişkileri incelemeye ağırlık vermişlerdir. Böylece, yalıtılmış kültürel özelliklerin kapsamlı bir karşılaştırmasını yapmaktan, uzman alan araştırmacısının bir kültürü yoğun ve bütüncül biçimde analiz ettiği yönteme geçilmiştir.

Britanya'da karşılaştırmalı sosyal antropoloji, insanlığın biyolojik özelliklerini inceleyen uzmanlık dallarından ayrı bir yerdedir. Fiziksel antropoloji paleontolojiyle, genetikle, hatta primatlarla ilgilenmektedir. Sosyal antropolojinin fiziksel ve toplumsal boyutları, varolan ilkel toplumların gerek fiziksel gerekse toplumsal evrim ölçeğinin alt basamaklarında yer aldıkları şeklinde yanlış bir inancın egemen olduğu on dokuzuncu yüzyılda birbirleriyle daha yakından bağıntılıydı. Britanya sosyal antropolojisi, genellikle Malinowski ve A.R. *Radcliffe-Brown gibi isimlerle özdeşleştirilmiştir. İkisi de Émile Durkheim'ın etkisi altında olan bu antropologlar, işlevselci yaklaşımları büyük ölçüde gözden düşmüş olmasına rağmen, arkalarında, toplumların bütüncül ve sistematik biçimde incelenmesi bakımından kalıcı bir miras bırakmışlardır. Britanya ekolüne dahil olan antropologlar, özgül bir toplumun siyaseti, akrabalık sistemleri, dini ve ekonomisi üzerine monografiler kaleme almışlar ve herhangi bir alana nedensel bir öncelik tanımamışlardır. Bazı Marksist antropologlar *üretim tarzına öncelik verirken, başka eğilimlerdekiler de -iktisadi ilişkiler ile güç ilişkilerinin üstünlüğünü mutlaka reddetmemekle birlikte- *ritüelin ve *sembolizmin gücünü irdelemişlerdir.

Oysa Amerika Birleşik Devletleri'ndeki antropoloji, hâlâ üniter bir disiplin olarak üniversitelerde öğretilmektedir. ABD'de kültürel antropoloji, Britanya'daki sosyal antropolojinin en yakın karşılığıdır ve Boas, Ruth *Benedict, Margaret *Mead gibi isimlerle özdeşleştirilmiştir. Avrupa'nın başka yerlerinde ise coğrafi ve tarihsel antropoloji, etnolojinin bünyesindedir ve etnolojinin içinde folklorun da yer aldığı görülür.

Modern sosyal antropoloji, Batılı olsun Batılı olmayan olsun her bölge için geçerli ve özgünlükleri kucaklayan bir yaklaşım geliştirmiştir. Modern toplumsal antropoloji, kültürler arasında karşılaştırmalar yapmaya hazır olan *etnosantrizme temelden karşı çıkar, fakat gerçek olması muhtemel evrensel öğeler karşısında da tetikte durur. Şimdiki standart, uzun süreli *katılımcı gözlem uygulamasıdır. Sosyal antropoloji, başka kültürleri tanıdık hale getirmeyi amaçlar, ama aynı zamanda, antropologun kendi kültürünü de yabancılaştırır ve sorgulanmadan kabul edilen şeylerin açıklanmaya ihtiyaç gösterdiğini ortaya koyar.

Bu disiplin, okur-yazar olmayan toplumlara ağırlık vermeyi çoktan bırakıp, okur-yazar toplumlar ile dünya dinlerine inanılan bölgeler üzerinde durmaya başlamış; daha sistematik biçimde ve tüm kapitalist toplumları içine alacak şekilde genişletilerek, *köylü ve kentli grupların, bu birimlerdeki güçlü ve güçsüz kesimlerin incelenmesine yönelmiştir. Eski sömürgelerin bağımsızlık mücadelelerinden, Vietnam Savaşı'ndan ve 1960'ların sonundaki kurtuluş politikalarından sonra, antropologlar araştırmalarında siyasal alana daha fazla ilgi göstermişlerdir. Pre-kapitalist toplumların incelenmesinde ekonomist yönü daha az bir Marksist eğilimin etkileri dikkat çekmektedir. Yeni bir öğe olan *feminizm de, kültürlerdeki *toplumsal cinsiyet tablosuna eleştirel bir bakışla canlılık kazandırmıştır. Ayrıca, Batılı antropologların *sosyalist ve *komünist toplumlarla ilgili çarpıcı araştırmaları vardır. Batılı olmayan ve yerli antropologların sayısı artmıştır. Sözel geleneklerin araştırılmasında tarihsel kayıtlardan daha fazla yararlanılmaktadır. Antropoloğun dışarıdan bir gözlemci rolü oynaması ciddi biçimde sorgulanmıştır ve bazı durumlarda kendi konumunun farkına daha fazla varmasıyla aşılmıştır. *Irkçılık, etnosantrizmle karşıtlık içinde netleştirilmiştir.

Ayrıca araştırmaların yalnızca içeriği değil, yazma üslûbu da yeni deneylere açıktır. Bazı kişiler ise disiplinin bilimsel statüsünü öne çıkarmaktadırlar. Bu kadar çok sayıda yaklaşım bulunduğunu dikkate alacak olursak, tekçi bir antropolojiden söz etmek mümkün değildir ve bu disiplin Avrupa'nın tüm ülkeleri ile Kuzey Amerika'daki üniversitelerde gelişmeye devam etmektedir.

sosyal bilim (*social science*) *Toplumu ve insan ilişkilerini inceleyen araştırma dalları için kullanılan genel bir adlandırma. Sosyal bilimlerin on dokuzuncu yüzyıl içindeki gelişmesi, doğa biliminin gelişmesinin ardından gerçekleşmişti. Bir araştırma alanının sosyal bilim şeklinde adlandırılması, genellikle, bu alanın önemli açılardan bir doğa bilimiyle karşılaştırılabileceği düşüncesini barındırır. İnsanları inceleyen çeşitli disiplinlerden *psikoloji, genellikle bir sosyal bilim olarak görülmekten ziyade doğa bilimi sınıfına sokulurken; *iktisat, görece tartışmasız biçimde bir sosyal bilim sayılmaktadır. *Sosyoloji, *sosyal psikoloji, siyaset ve coğrafyanın statüleri daha problemliyken, tarih herhalde bilim olarak adlandırılmakta en az kuşkulanılan daldır.

Disiplinlerin sınırları kesinlikle açık bir biçimde çizilemeyeceğinden, genel bir terim olan sosyal bilim, daha çok, yukarıda adı geçen disiplinlerin çoğunu ya da hepsini birden kapsamaktadır. Bilimin doğası ve bilimsel statü konulu tartışmalarda bu disiplinlerin hepsinin çeşitli derecelerde rol oynadığını görürüz. Peki, sosyal bilimler doğa bilimleriyle doğrudan karşılaştırılabilir mi, yoksa onların araştırma nesnelerinin insan olması bu bilimleri daha farklı bir yere koymayı mı gerektirir? Sosyal bilimlere farklı bir gözle bakacaksak ve tabii bir bilim diyebiliyorsak, bu disiplinler hangi anlamıyla bilimseldir? Özellikle sosyologlar, klasik kuramcılar çağından beri bu sorular üzerinde az çok kesintisiz bir biçimde durmaktadırlar. *Ayrıca bkz.* **metodoloji.**

sosyal bilim felsefesi (*philosophy of social science*) *bkz.* **bilim sosyolojisi; felsefe**

Sosyal Darwincilik (*Social Darwinism*) *bkz.* **Darwincilik**

sosyal davranışçılık (*social behaviourism*) Bazen George Herbert *Mead'in toplum kuramları için kullanılan bir terim. Mead, toplumsal eyleme (insanların gözlemlenebilir faaliyetlerine) duyduğu ilgisini, John B. Watson gibi çağdaş psikologların *davranışçılığından ayırmak istiyordu. Çünkü davranışçıların yapmaya çalıştığı şey, insanların davranışlarını açıklarken zihinsel olaylara ve öznel deneyime (hedefler, bilişler, vb.) yapılan her türlü referansı devre dışı bırakmaktı. Watson ve diğer davranışçılara göre, bu öznel deneyimler gölge-fenomen olma özelliği taşıyordu ve davranışlarda bilimsel öngörüler açısından gereksizdi. Mead ise, toplumsal edimlerin açıklanmasında iletişimin rolü üzerinde duruyordu. Mead'in sosyal davranışçılığında, insanlar diğer hayvanlardan, kendilerini başkalarının yerine koyarak düşünme, böylece başkalarının verecekleri karşılıkları tahmin etme yetileriyle ayrılmaktadır. Bunun için, dil, jest, iletişim ve rol alma sembolik etkileşimin temelinde yer alır ve bu sayede *benliğin kurulmasına katılıp, toplumsal yaşamın temelini oluştururlar.

sosyal dünyalar (*social worlds*) Ortak sembollerin, örgütlenmelerin ve faaliyetlerin kaynağı olan "söylem evrenleri" için kullanılan bir terim. Sosyal dünyalar, fiziksel bir bağın bulunması gerekli olmayan kültürel alanları kapsarlar. Buna tipik örnekler olarak, sörf yapmanın, hastabakıcılığın, siyasetin ya da bilimin "sosyal dünyalar"ından söz edebiliriz. Gay topluluğu da bilinçli bir sosyal dünyadır. Bu kavramın *sembolik etkileşimciliğe dayalı olan uzun ama bulanık bir tarihi vardır. Sosyal dünyalar konusu en açık biçimde Anselm Strauss tarafından tartışılmıştır (bkz. der. Norman Denzin, *Studies in Symbolic Interaction,* 1978).

sosyal güvence (*social security*) İnsanların *yoksulluğa düşmelerini ya da yoksul kalmalarını önlemek amacıyla, devletin idare ettiği ortalama değer testine dayalı gelir koruma sistemleri. Bu yöntemlerden bazıları yurttaşlık temelinde geçerli olurken, bazıları da bir ülkede yerleşik olmayı temel almaktadır. *Ayrıca bkz.* **refah devleti.**

sosyal hizmet (*social work*) Bireyin sıkıntı çekmesini önleyerek ya da rahat olmasını sağlayarak, insanın refah düzeyini yükselten çeşitli örgütlü yöntemler için kullanılan genel bir terim. On dokuzuncu yüzyılın sonunda sosyal hizmet büyük ölçüde gönüllülük temelinde (en çarpıcı olarak, orta sınıf kadınlarının hayır faaliyetleri şeklinde)

yürütülüyor ve esas olarak maddi *yoksulluğun hafifletilmesini amaçlıyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde ise, sosyal hizmetler giderek *profesyonelleşmiştir ve şimdi, ekonomik refahın yanı sıra duygusal ve zihinsel boyutları da kapsayan, çok daha geniş bir uygulama alanı vardır.

Günümüzdeki sosyal hizmetler, modern *refah devletinin bileşenlerini oluşturan diğer toplumsal hizmetlerle arasına bir fark koyamamanın sıkıntısını çekmektedir. Sözgelimi Britanya'da, sosyal hizmet görevlilerinin, tamamı başka toplumsal hizmetlerin sorumluluk alanına giren *işsizlik, barınma ve yoksulluk sorunlarına eğilmelerini gerektirecek hiçbir hukuki yükümlülükleri (ve pratik kaynakları) yoktur. Sosyal hizmet görevlilerinin eğilmeleri beklenen konular, "içsel yaşamın kalitesi"ni azaltan çok çeşitli türdeki problemlerdir (örneğin, evlât edinme, küçüklere ve ihtiyarlara bakma, evlilik uyumu, cinsel ve fiziksel istismar, genelde insanların birbirleriyle ilişkilerine bağlı olan problemler ve bunalımlar).

Uygulamada çeşitli sosyal hizmet modelleri vardır. "Problem çözme" yaklaşımı, sosyal hizmet görevlisinin, ilgilendiği kişinin kendi sıkıntılarıyla başa çıkacak duygusal ve örgütsel kaynaklarını güçlendirmesini gerektirir. Çeşitli "psiko-sosyal terapiler", psiko-sosyal tedavinin önkoşulu olarak baştan bir psiko-sosyal teşhiste bulunma gerekliliğini vurgular. Kısmen bu yaklaşımda içerili olan determinist ve mekanik eylem görüşüne karşı bir tepki olarak "işlevselciler", sosyal hizmet görevlilerinin, uygun bir destek ilişkisi kurarak, ilgilendikleri kişilere (onları tedavi etmek yerine) yardımcı olma rolünü vurgulamışlardır. Diğer modellerde ise davranışı değiştirici, krize müdahale edici ve kısa vadeli iş merkezli çabalara öncelik verilmektedir. Aslında sosyal hizmet, pratik, özgül bir yönteme bağlı kalmaktan daha çok, eklektik pragmatizmle karakterize edilir. Son zamanlarda feminist kuramın ve antibaskıcı pratiğin güçlü etkileri olduğuna da dikkat çekilmelidir. İyi değerlendirme metinleri olarak Britanya için Malcolm Payne, *Modern Social Work Theory*'ye (1991) ve ABD için J. Hefferman vd., *Social Work and Social Welfare*'e (2. basım, 1992) bakabilirsiniz.

Bu alana dışarıdan bakan birçok gözlemcinin, sosyal hizmetin periyodik psikoterapötik işlevlerine yönelik endişelerini dile getirmiş olması şaşırtıcı değildir. Benzer biçimde sosyal hizmet uygulamaları, içsel ahlâki karakteri dikkate alındığında, bu hizmetlere esasen (ya *toplumsal adaleti destekleyen ya da engelleyen bir çerçevede) siyasal bir araç gözüyle bakan kişiler arasında sürekli tartışmalara konu olmuştur.

sosyal psikoloji (*social psychology*) *bkz.* **psikoloji**

sosyal sermaye (*social capital*) James *Coleman'ın tasarlayıp, gerek aileler gerekse cemaatler içinde yerleşmiş bireyler arasındaki ilişki tiplerini betimlemek üzere kullandığı ve eğitim başarısı düzeylerini güçlü biçimde etkilediği söylenen bir kavram (bkz. James S. Coleman ve Thomas Hoffer, *Public and Private High Schools: The Impact of Communities*, 1987). Sosyal sermaye kavramı, iktisattaki maddi sermaye ve insan sermayesi kavramlarıyla paralellik arz etmektedir. Coleman ile Hofer, sosyal sermayedeki eksikliklerin (sadece anne ya da babayla yaşamanın, anne-babaların çocukla veya aileleriyle fazla ilgilenmemelerinin, yetişkinler, özellikle yerel cemaatlerdeki anne-babalar arasındaki etkileşimin geri düzeyde kalmasının yol açabileceği türden eksiklikler) *ergenlikteki gelişmeye zarar verdiği kanısındaydılar.

Coleman, "genç bir insanın gelişmesi için gerekli olan sosyal sermayenin işlevsel nitelikteki cemaatte, anne-babalar arasındaki fiili toplumsal ilişkilerde ve anne-babaların cemaat kurumlarıyla ilişkilerinde bulunabileceği"ni ileri sürüyordu. Sosyal sermayenin bir kısmı, kendi içine ileri düzeyde kapanmış cemaatlerde gelişen normlardan oluşuyordu. Kapalı ilişki ağları, işlevsel cemaatlerin zeminini hazırlayarak, o bölgede yaşayan çocuklardaki okul normlarına uyum sağlama, akademik konularla ilgilenme ve sapkın davranışlardan uzak durma eğilimlerini beslemekteydi. Gerek anne-babalar ile çocuklar, gerekse anne-babalar ile diğer yetişkinler arasında etkileşimin olmaması ise açık ilişki ağlarını, iletişimsizliği ve normlar ile aile denetimine bağlı kalmamayı besleyen bir faktördü ve bu olgular bir araya geldiğinde, *insani sermayenin çoğalma olasılığı azalıyor, sapkın davranışlara açık fırsatlar artıyordu.

Bu argümanın, Coleman'ın daha önceki eserlerinde ifade ettiği, eğitimsel toplumsallaşma hakkındaki düşüncesinde kayda değer bir değişikliği temsil ettiği görüşü ortaya atılmıştır. Coleman bir klasik olan *The Adolescent Society* (1961) adlı çalışmasında, *gençlik kültürlerinin okullar içindeki eğitim başarısı ve *ergenlik açısından taşıdığı önemi vurgularken, sosyal sermaye kavramı da ailenin okul dışındaki, daha geniş bir kapsamı olan cemaatle etkileşim içinde şekillenen etkisini öne çıkarıyordu. Yalnız, sosyal sermayenin (anne-babanın gözetiminden uzak olma, belirli semtlerde oturma kararı ve yerel cemaatteki bazı -tercih edilen- anne babalar ve kurumlarla ilişkiye girmenin) çocuklar arasında arkadaş grubunu dolaylı yoldan etkileme ihtimalini dikkate alarak, bu iki etkiyi birleştirmenin mümkün olduğu da gözlenmiştir. Dolayısıyla sosyal sermaye, genç insanların gerek cemaat gerekse okul içinde, parçası oldukları *alt-kültürlerin dolaylı belirleyicilerinden birisidir.

sosyal sigorta (*social insurance*) İşsizlik, hastalık, emeklilik ve ara sıra rastlanan başka olağanüstü durumlar için devletin yönetiminde kurulan bir katkıya dayalı gelir sağlama sistemi. Sosyal sigorta sistemleri yerel ve ulusal bazda değişmektedir: Bazılarının fonları katkıların yanı sıra vergilerle karşılanır; gelire bağlı ödemeler genellikle belirsiz dönemlerden ziyade sabit süreler göz önünde bulundurularak yapılır; çoğu sistemde, sigortalının katkıda bulunma koşuluna ek olarak, pek çok kadını ve genç çocuğu sigorta kapsamı dışında bırakmaya neden olan uygunluk gereklilikleri geçerlidir.

sosyalizm (*socialism*) *Üretim araçları ve dağılımında kolektif mülkiyete ya da devlet mülkiyetine dayalı bir iktisadi ve siyasal sistem. *Kapitalizm gibi sosyalist sistem de çok sayıda ve çeşitli biçimlere bürünebilmektedir.

Sosyalist düşüncenin hemen hemen iki yüz yılı bulan geçmişinden sonra Sovyet *komünizminin çökmesi, bu kavramın kaynağındaki Marksist-Leninist damgayı söküp atmıştır. Yine de bu davayı benimseyenlerin ya da ondan uzak duranların ilgi duydukları meseleler hâlâ gündemdedir. Özgürlük ve eşitlik, bireysel haklar ve kolektif haklar gibi ikilikler, hatta tarihsel sürecin doğası (iradeci ve determinist çağrışımlarıyla), hâlâ tartışma gündeminin en ön sıralarında yer alırlar. Bu problemler, "fiilen varolan sosyalizm" ya da adlandırıldığı şekliyle *reel sosyalizmin, yukarıdaki sorunları ortaya çıkaran süreçlerin pek çoğunu hiç yokmuş gibi görme eğiliminde olmasından dolayı şimdilerde bir ölçüde yeniden gündeme gelmiştir. Kapitalizmin Doğu

Avrupa'da yeniden canlanması, bireysel *hakların sınırlanması, ortak yararın niteliği ve cemaatçiliğe (*bkz.* *kolektivizm) karşı *liberalizm gibi sorunları yeniden gündeme getirmiştir. Tarihsel düzlemde belirlenmekle birlikte, çok uzun süredir dondurularak muhafaza edilmiş olan farklılıkları ve düşmanlıklarıyla etnik ve ulusal azınlıklar, kolektif haklar ve tarihsel kaçınılmazlık sorununu çarpıcı biçimde önümüze koymuşlardır.

Bir öğreti, ya da bazılarına göre bir *ütopya olarak sosyalizmin, kapitalizme bir tepki olarak hayat bulduğu genelgeçer bir görüştür. Durkheimcı versiyonun kökleri, *devleti ekonomiye, toplumu bireysel faaliyet alanına ve parçaları birbirine daha yaklaştırma arzusunda yatmaktaydı; bu şekilde kapitalizmin patolojileri (anomi dahil olmak üzere) hafifletilecek ve sonunda ortadan kaldırılacaktı. Sosyalizm, koşullarda eşitliği değil, sadece gerçek bir fırsat eşitliğini talep eden gerçek bir acı çığlığıydı. Durkheim'a göre, koşullarda eşitliğin dayatılması sağlıklı bir toplumun gelişme koşullarını ortadan kaldırır ve toplum, ayakta kalması için gerekli olan koşullara karşıt bir talepte bulunamaz.

Max *Weber ise, sosyalizme, kapitalizmde başlatılmış akılcılaşma sürecini pekiştiren bir yol gözüyle bakmıştı. Weber, biçimsel akılsallık ile içeriksel akılsallığı sosyalist devlette birleştirmek, ya da kendi ifadesiyle "devletteki ve ekonomideki bürokrasi"yi evlendirmek isteyen entelektüellere burun kıvırıyordu. Çünkü bu, "gelecekteki köleliğin kafesi"ni yaratırdı.

Etik sosyalizm adı verilen İngiliz geleneği, *Fabianların devrimci olmayan ve tedrici kademeciliğinde temsil edildiği şekliyle, piyasa süreçlerine devletin güçlü bir elle müdahale etmesi, devletin çalışma koşullarını denetlemesi, *kolektivist bir toplumsal politika izlenmesi ve güçlü bir *refah devletinin oluşturulmasından yanadır. Özgürlük, kardeşlik (özel olarak, toplumsal *sınıfın eşitsizliklerinin karşısında *yurttaşlığın önemi) ve eşitlik değerlerini öne çıkaran etik sosyalizm görüşü ise, en net biçimde şu çalışmada dile getirilmiştir: A.H. Halsey ve Norman Dennis, *English Ethical Socialism* (1988). *Tarihsiciliğe temelden karşı olan bu bakış açısı, insan davranışlarının ve toplumsal örgütlenmenin merkezine ahlâki motivasyonu koymakta ve bu niteliğiyle Marksizm-Leninizmin tam karşı cephesinde yer almaktadır. T.H. *Marshall ile R.H. *Tawney'in yazıları bu geleneğin tipik örnekleridir.

Bu özgül sosyalizm felsefesi Britanya'daki ampirik sosyolojide derin izler bırakmıştır; eğitim sosyolojisindeki, eğitim sürecinin değişik aşamalarında farklı toplumsal kökenlerden gelen çocukların şanslarını karşılaştıran "siyasal aritmetik" yaklaşımı bunun açık bir yansımasıdır. Halsey'in eğitime ulaşma ve eğitim başarısında görülen eşitsizliklere eğilen ilk araştırmaları, Britanya'da eğitim sosyolojisinin 1960'lı ve 1970'li yıllardaki araştırma gündemini de büyük ölçüde belirler ve bu doğrultuda, kapsamlı ve telafi edici eğitime yönelik toplumsal politikaların formüle edilmesini etkilerken; daha sonraki çalışmaları eğitim başarısının belirleyici öğelerinden birisi olarak (akademik beceriden daha çok) okulların önemine parmak basmayı sürdürmektedir (bkz. *Social Class and Educational Opportunity*, 1961 ve *Origins and Destinations*, 1980).

Öte yandan, sosyalizmin -ruhunun değilse bile- lafzının tanımlanmasında en büyük etkiyi yapan, Karl *Marx'ın sosyalist gelecek ve komünizmin gerçekleşmesiyle ilgili görüşleri olmuştur. Marx'a göre, sosyalizm piyasaların, sermayenin ve emeğin meta olmaktan çıkarılmasını içeriyordu. Aslına bakılırsa,

ikincil ekonomiler, karaborsalar ve başka türdeki özel faaliyetler devlet sosyalizmi toplumlarında (Stalinizmde bile) hiçbir zaman tamamen yok olmuş değildi. Nitekim çok kısa bir süre sonra "piyasa sosyalizmi" deyişi planlı, *komuta ekonomisinin bölüşüm ve üretim alanındaki eksiklikleri için bir can simidi haline gelecekti. Uzlaşmacı sendikalar özgür emeği fiilen prangaya vurdurmuşlar ve disiplin altına almışlardı. Kriz zamanlarında ya da yönetim biçimleri olarak su yüzünde kalan tek şey Polonya ve Yugoslavya'da görülen özyönetimdi. Yiyecek kuyrukları ve fiyatlardan dolayı meydana gelen ayaklanmalar, kapitalist üretimin anarşisinin kaldırılmasının vaadettiği üretim fazlalığından ziyade, kıtlığın yaygın olduğunu gösteriyordu. Bürokratik devlet iktidarını her türlü araca (toplumun herhangi bir kesimine özerklik vermekten ziyade yabancı teknoloji ithal etmek gibi) başvurarak korurken, ağır sanayi sektöründe birikim sağlanmaya devam ediliyordu. Sosyalizmin herhangi bir anlamı varsa, o da *toplumsal adaletin sağlanması ve emek standardından ihtiyaçlar standardına geçilmesiydi. Aslında sosyalizm, işleyen bir *meritokrasi bile yaratamamış, sadece siyasal bir sınıf olan *nomenklatura*'yı üretmişti. İşçi sınıfı adına öncülük yaptığı iddia edilmesine rağmen, bu sınıf, işçileri üst düzey siyasal görevlere ve beyaz yakalı mevkilere getirerek ödüllendirip kendi bünyesine dahil ediyordu.

Öncü partinin zaferinin, temel medeni hakların (konuşma özgürlüğü, kişi özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, hareket özgürlüğü ve mülk edinme özgürlüğü) ve siyasal hakların (toplanma ve seçim özgürlüğü) önüne geçtiği ve bu durumun, sosyalist "refah devleti"nin gerçekleştirilmesi ya da mübadele değerinden uzaklaşıp ihtiyaçların karşılanması düzeyine gelinmesiyle telafi edilmediği iddia edilmiştir. Sosyalist sanayileşmenin özelliği olan çevre yağması, yayınlanmaya bile korkulan ölümlülük ve hastalanma oranları, cinsiyet ayrımlarının ortak yoksullaşmayla gizlenmesi, sosyalist yeniden bölüşüm sisteminin doğurduğu kümülatif eşitsizliğe ekstra bir boyut getiren konut ve yiyecek subvansiyonları; gerek bu gerekse başka faktörler, fiilen varolan sosyalizmin başarılarının üzücü bir özetiydi. Sona varıldığında ise parti ideologları, onlara inanabilecek kuşaklar artık azınlığa düşmüş olsalar da, sosyalist retoriğe ve sloganlara sıkı sıkıya sarılmışlardı.

Doğu Avrupa'daki kitle partilerinin bir gecede çökmesi ve kitlesel yoksullaşmayı bile göze alarak sosyalizmi neredeyse toptan reddetmeleri, herhalde Sovyet bloğunda uygulandığı şekliyle sosyalizmi mahkûm eden başlıca göstergedir. Bu durumun sosyalist öğretinin inandırıcılığını nasıl etkilediğini ve sosyalist sistemin yıkılışının doğurduğu değer boşluğunun nasıl doldurulacağını tabii ki zaman gösterecek. Şu aşamada ise, sosyalizm kendi adına konuşma cesaretini hâlâ bulamazken; milliyetçilik, popülizm ve çeşitli renklerdeki neo-korporatist çözümler siyasal solun tabanını ele geçirmek için kıyasıya bir mücadele yürütmektedirler. *Ayrıca bkz.* **anarşizm; Bernstein, Eduard; çoğulculuk; Saint-Simon; Sorel, Georges.**

sosyalizm, demokratik (*socialism, democratic*) *bkz.* **devlet kapitalizmi**

sosyalizm, reel (*socialism, real*) *bkz.* **reel sosyalizm**

sosyo-biyoloji (*sociobiology*) Yakın zamanlarda gelişmiş ve özellikle ABD'de popülerleşmiş olan bu akademik disiplin, tüm hayvan ve insan davranışlarının, son kertede, evrim tarihinde ayıklanma süreçleriyle şekillenmiş genetik

kodlamaya bağlı olması ilkesine dayanmaktadır. *İnsan doğasıyla ilgili pek çok ortakduyusal savda görüldüğü gibi her şeyi kapsayıcı olan bu tema, medyanın dikkatini muazzam biçimde kendi üstüne çekmeye yetmektedir. Spot ışıkları bilhassa en tanınmış yazarlarının üzerine çevrilmiştir: *Sociobiology: The New Synthesis* (1975) adlı çalışmasında bu terimi bulmuş olan Edward O. Wilson ile *The Selfish Gene*'in (1976) yazarı Richard Dawkins. Amerikalı bir biyolog ve karıncaların davranışları üzerinde uzman olan Wilson, bu yeni alt-disiplinin ilk tanımını da yapmıştı: "Tüm toplumsal davranışların biyolojik temelinin sistematik biçimde incelenmesi."

Sosyo-biyoloji 1970'lerin ortalarında, önceki yazarların (Konrad Lorenz, Robert Ardrey ve Desmond Morris gibi) hayvan davranışları ile insan davranışları arasındaki ilişki üzerine çalışmalarını, sözde bütünsel bir kuramsal sentez halinde bir araya getirmişti. En azından Wilson, tüm sosyal bilimler ile biyoloji bilimlerinin eninde sonunda sosyo-biyolojinin dallarından ibaret hale geleceğini tahmin ediyordu. Pek çok sosyolog ile antropoloğun, bu sentezin son derece kapsayıcı iddialarına karşı derin kuşkular beslemeleri ve dikkatleri insan toplumlarının muazzam kültürel çeşitliliğine (sosyo-biyolojik içerikteki yazıların çoğunda görülen erkek-merkezcil ve *etnosantrik varsayımlara temelden karşı çıkan bir çeşitlilik) çekmeleri de şaşırtıcı görülmemelidir. Sözgelimi Marshall Sahlins, sosyo-biyolojinin kuramsal yeterliliği ve başlı başına saygın bir akademik disiplin olduğu iddiaları konusunda ciddi sorular yöneltmiştir (*The Use and Abuse of Biology*, 1976). Birçok sosyal bilimci de bu dalın bilimsel kanıt olarak kullanılmasına karşı çıkmaktadır (örneğin bkz. P. Kitcher, *Vaulting Ambition*, 1985). Bazıları ise, sosyo-biyolojinin ABD'de ortaya çıkmasını, 1960'ların radikalizmine karşı muhafazakâr bir ters tepki şeklinde yorumlamışlardır (bkz. S. Rose, *Not in our Genes*, 1984).

Sosyo-biyologların bu eleştirilere verdikleri genel yanıt, bir yandan *çevresel etkileri analitik çerçevelerine sokmayı her gün biraz daha fazla kabul etmek, öbür yandan, en azından davranışların evrimin etkisine bağlanan boyutlarında, biyolojinin nihai noktada belirleyici etki yaptığı düşüncesine de bağlı kalmaktı. Örneğin Wilson, "genlerin kültürün dizginlerini uzun süre bırakmadığı"nı ileri sürmüştü. Bazı akademik analizler görece gelişkin ve karmaşık bir içerik taşımakla birlikte, sosyo-biyolojik argümanların çoğunun ifade edildiği düzey (özellikle daha popüler metinlerde) alarm verici derecede *indirgemeci olma özelliğini korumaktadır.

Bir dizi akademik derginin (*Ethology and Sociobiology, Human Nature* ve *Evolutionary Anthropology* gibi) ve İnsan Davranışları ve Evrim Derneği (Human Behaviour and Evolution Society) ile Avrupa Sosyo-Biyoloji Derneği (European Sociobiological Society) adındaki iki derneğin destekleri sayesinde, sosyo-biyoloji artık yerleşik bir kimliğe kavuşmuştur. François Nielsen, bu alana sempati duyan bir değerlendirme yazısında, sosyo-biyolojik ve evrimci düşüncenin sosyolojiyi çeşitli alanlarda; örneğin cinsiyet ve toplumsal cinsiyet rollerinin incelenmesi, kolektif eylem ve diğerkâmlıkla ilgili araştırmalarda daha çok etkilemeye başladığına parmak basmaktadır (bkz. "Sociobiology and Sociology", *Annual Review of Sociobiology*, 1994).

sosyo-dilbilim (*sociolinguistics*) *bkz.* **dil; etnometodoloji; konuşma analizi**

sosyo-ekonomik statü (*socio-economic status*) Bireyleri, aileleri ya da

haneleri, meslek, gelir ve eğitim gibi göstergelere dayanarak sınıflandırmayı amaçlayan bir ölçü. Sosyo-ekonomik statü kavramının ciddi biçimde ilk kez kullanıldığı yer, 1911'de Britanya Sicil İdaresi'nin benimsediği toplumsal sınıf ölçülerinde bulunabilir. *Ayrıca bkz.* **statü kazanma.**

sosyo-teknik sistem (*socio-technical system*) Anadamar *örgüt (organizasyon) kuramının büyük bölümünde, oldukça basit bir ifade olan *teknolojik determinizmi kullanmaktan kaçınmak amacıyla tasarlanmış bir terim. Sosyo-teknik sistem terimi Britanya'daki Tavistock İnsan İlişkileri Enstitüsü tarafından ortaya atılmış ve bu enstitünün uygulamalı araştırma programına yön veren organizasyonel seçim kuramında kullanılmıştır.

Tavistock Enstitüsü'nün araştırmacıları, sanayi sosyolojisinin geleneksel mantığını ve kurum içi teknik faktörlerin işyerindeki toplumsal ilişkilerin niteliğini etkilediğini öngören *İnsan İlişkileri Hareketi'ni benimsemekle beraber, teknolojinin, davranışları katı bir şekilde belirlemekten ziyade, insan eylemini kısıtladığını da ileri sürmüşlerdir. Oysa bilinçli seçim, teknik iş akışında iyi insan ilişkileri inşa edilmesini sağlayabilir. Gerçekten, üretimle ilgili sorunlarda, teknolojik bakımdan eşdeğerde olan bir dizi çözüm bulunabileceği ve bunların hepsinin insan ilişkilerine farklı şekillerde yansıyacağı yadsınamaz.

Tavistock araştırmacıları, seçim yapma unsurunu ve işyerindeki toplumsal sistemler ile teknolojinin karşılıklı etkilerini vurgulayarak, teknolojik determinizmden uzaklaşıp, yönetim yapısı içinde çalışma süreçleri ile prosedürlerinin tasarlanmasında danışma, yenilik, esneklik ve açık düşüncelilik gerekliliğini daha fazla dikkate alan yollarını aramışlardır. Sosyo-teknik sistemlerin formüle edilmesine zemin hazırlayan danışmanlık ve eylem araştırmaları, 1940'lar ve 1950'lerde Britanya'da ve Hindistan'da kömür madenciliği ve tekstil endüstrilerinde yürütülmüştü ve görevlerle işleri esnek biçimde dağıtan çalışma ekiplerinin daha yüksek *verimliliğe ulaştıklarını, kaytarmacılığı azalttıklarını ve katı bir işbölümü yapan, esnek olmayan "ayrımlara dayalı" iş grupları halinde faaliyet gösteren çalışma ekiplerine göre daha az iş kazası yaptıklarını göstereceği düşünülüyordu.

Tavistock araştırmaları, iktisadi, teknik ve toplumsal etkenliği birbirine uydurmanın güçlüklerini küçümsemeleri nedeniyle eleştirilmiştir. Yine de, sosyo-teknik sistem fikri (terim olarak olmasa bile), iş organizasyonu, esneklik sorunları ve teknik değişimlerin etkisini kapsayan geleneksel düşünce modellerine geçmiş durumdadır.

sosyogram (*sociogram*) *bkz.* **ağ; sosyometri**

sosyoloji (*sociology*) "Sosyoloji" sözcüğünün Latince *socius* ile Yunanca *ology* sözcüklerine dayanan kökenlerinin, onun, hiçbir zaman bir *sosyal bilim statüsü ya da bütünlüklü bir bilgi yapısına yönelemeyeceğini, melez bir disiplin doğasına sahip olduğunu gösterdiği ileri sürülmüştür. Sosyoloji disiplininin muğlak bir soyağacı olduğu gibi, İngilizce konuşulan dünyadaki üniversitelere kendini kabul ettirmeye çalışan en yeni sosyal bilim olarak yakın tarihi de bir hayli tartışmalıdır. Örneğin Britanya'da, bu durumun, genellikle öğrencilerin hoşnutsuzluklarını kışkırtmakla suçlandığı 1960'lı yıllara kadar geniş bir çapta gerçekleşmediğine tanık oluruz.

Tarihsel açıdan bakıldığında, *toplumun doğasına duyulan ilgi Batı düşüncesinin tüm tarihinde gözlenen bir eğilim olmakla birlikte, sosyoloji sözcüğünü ilk kullanan Auguste *Comte'dur.

Yalnız on dokuzuncu yüzyıla, sanayi devriminin sonuçlarının ortaya çıkmasına ve buna bağlı olarak siyasal çalkantılar yaşanmasına kadar, toplum üzerinde bu şekilde, toplumu doğrudan bir inceleme nesnesi sayarak inceleme yapmanın yaygınlaşmadığını görürüz. Sosyoloji, Comte'un çalışmalarında, doğa yasaları hakkındaki bilgilerimizle eşdeğerde bir toplumsal dünya yasaları bilgisi üreterek, bilimin en üstün başarısı haline gelecekti. Bu sayede ne tür toplumsal değişimler gerçekleştirilebileceğini, Fransız Devrimi'ni izleyen siyasal kaosun nasıl hafifletilebileceğini bilebilecek bir duruma geleceğiz. Yalnız bu yaklaşımın, Aydınlanma'nın liberal iyimserliğine karşı köklü bir muhafazakâr tepki olduğu iddia edilmiştir; sosyoloji, bireysel özgürlük ve sınırsız toplumsal *ilerleme nosyonları karşısında, *cemaatin önemine ve toplumsal değişime uygun olan görece sınırlı olanaklara işaret etmektedir Robert Nisbet de *The Sociological Tradition*'da (1967), klasik sosyolojinin büyük kısmının o dönemin endüstriyel ve siyasal devrimlerine genelleşmiş bir düşmanlığı yansıttığı kanısındadır. Öte yandan *Marksistler, disiplinin on dokuzuncu yüzyıldaki gelişmesi sürecinde, açıkça bir burjuva sosyal bilimi (*tarihsel materyalizmin siyasal ve entelektüel etkisinin giderek artmasına karşı bir yanıt ve alternatif) olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat aynı zamanda, sosyolojinin toplumsal reformcuların inisiyatifine geçtiği de görülür: Comte'un pozitivizmi bile on dokuzuncu yüzyıl sonundaki reform hareketlerinin gelişmesiyle önem kazanmıştır. Sosyoloji tarihinin bu yorumuna alternatif bir yaklaşım, en açık biçimiyle herhalde Talcott *Parsons'ın çalışmalarında rastlanan (özellikle bkz. *The Structure of Social Action,* 1937), sosyolojinin on dokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarında, daha önceki ideolojik prangalarından kurtulup, kendini -bilhassa Max *Weber ile Émile *Durkheim'ın çalışmalarında- tam bir bilim olarak kabul ettirdiği tezidir. Sosyoloji ders kitaplarının çoğunda hâlâ Marx, Weber ve Durkheim'ın (ve ABD'de George Herbert *Mead'in), modern disiplinin kuramsal temellerini atmaktaki başarılarına işaret edilmekle birlikte, Anthony Giddens'ın son çalışmalarının gösterdiği gibi, bu tarihsel özetlerin ikisi de yetersizdir.

Bugünkü biçimiyle sosyoloji, gerek bir sosyal bilimin içeriğinin nelerden oluşması gerektiği, gerekse özel olarak sosyolojinin asıl konusunun ne olabileceğine ilişkin farklı bir görüşler yelpazesini kapsamaktadır. Bu disipline anlam katmanın en iyi yolu herhalde sosyolojinin içeriğini irdelemektir. Sosyolojinin ilgilendiği nesne konusunda (birbirlerini dışlamayan) üç genel anlayış vardır ve bu anlayışların üçünde de toplumun incelenmesinin öngörüldüğü söylenebilir, yalnız toplumla neyin kastedildiği konusunda üç anlayış da oldukça farklı bir bakışa sahiptir.

Birinci perspektif, sosyolojinin asıl nesnesinin, belirli bir anda o yapılardaki konumları işgal eden birey ya da grupların üstünde, bağımsız bir varoluşa sahip ilişki örüntüleri anlamında toplumsal *yapı olduğunu ifade edecektir: Örneğin çekirdek ailedeki konumlar (anne, baba, çocuklar), bu konumlarda olan veya olmayan kişilerden bağımsız biçimde, kuşaktan kuşağa ve çeşitli yerlerde değişmeden kalabilmektedir. Bu yaklaşımın iki ana versiyonu vardır: *Üretim tarzlarının yapılarını kavramsallaştıran Marksizm ile sistemleri, alt sistemleri ve *rol yapılarını saptayan Parsonscı yapısal-işlevselcilik.

İkinci perspektif, sosyolojinin asıl nesnesi olarak, Durkheim'la birlikte *kolektif temsiller (içlerinde toplumsallaşan bireylerden ayrı olarak sürekli

bir varoluşa sahip olan, dünyayı bilişsel olarak örgütlemenin anlamları ve yollarını ifade eder) şeklinde adlandırabileceğimiz bir şeyi gösterir. Burada paradigma birimi *dilin kendisidir: Dil, biz doğmadan önce varolduğu gibi, biz öldükten sonra da varolmaya devam edecektir ve bireyler olarak dili ya hiç değiştiremeyiz, ya da çok az değiştirebiliriz. Modern *yapısalcı ve *postmodernist çalışmaların büyük kısmı (özel olarak *söylem analizi) bu geleneğin bir parçası olarak görülebilir.

Sonuncusu, sosyolojik ilginin asıl nesnesinin, Max Weber'in tasarladığı çerçevede, anlamlı toplumsal eylem olduğunu düşünenler vardır. Bu yaklaşımın arkasındaki örtük ya da açık varsayıma göre, toplum diye bir şey yoktur; sadece birbirleriyle sosyal ilişkiler kuran bireyler ve gruplardan söz edilebilir. Bireyler ile gruplar arasındaki bu etkileşimi incelemenin farklı yolları arasında, Weber'in akılcı eylem ve inançlar ile eylemler arasındaki ilişkilere yönelik çalışmalarını; *sembolik etkileşimcilerin yüz yüze etkileşimde *anlamların üretilmesi, korunması ve dönüştürülmesi üzerinde durmalarını; *etnometodologların toplumsal gerçekliğin dilsel pratikler aracılığıyla kurulmasını incelemelerini sayabiliriz.

Konu üzerinde bir an düşünmek bile, diğerleri arasından sosyolojik incelemenin temeli olmaya aday bu üç yaklaşımın, toplumsal ilişkilerde gözlenebilecek süreçleri yansıttığını söylemeyi sağlayacaktır. Dolayısıyla, sosyolojinin bazen (en azından sosyologların gözünde) sosyal bilimlerin kraliçesi sayılması; komşu (kavramsal bakımdan daha kısıtlı) disiplinlerdeki tüm bilgi ve kavrayışları genişleterek bir araya getirdiğinin düşünülmesi şaşırtıcı değildir. Bu iddiadaki gerçeklik payı, şimdi, sosyolojinin hızla genişlemekte olduğu döneme göre herhalde daha azdır; fakat, uygulayıcıları içinde kaçınılmaz bir uzmanlaşma gözlenmekle birlikte, sosyolojinin (Anthony Giddens ya da Jeffrey Alexander'ın çalışmalarının dikkatle değerlendirilmesinin göstereceği gibi) hâlâ güçlü bir totalleştirici eğiliminin olduğu da açıktır. Gerçekten Giddens, sosyolojinin, geleneksel toplumlar ile modern toplumlar arasındaki derin toplumsal dönüşümleri anlamaya yönelik çabalardan doğduğunu; değişimler devam edip hız kazandıkça, anlama girişimlerinin de daha büyük önem kazandığını ileri sürmektedir.

Dolayısıyla sosyoloji, hem cazip ve içsel olarak bölünmüş bir disiplin, hem de, bilhassa toplumsal değişime - hangi sebeple olursa olsun- en çok direnen kesimlerden bir hayli eleştiri alan bir disiplindir ve muhtemelen böyle kalacaktır. *Ayrıca bkz.* **kültürel çalışmalar; mübadele kuramı; toplumsal düzen; toplumsal entegrasyon ve sistem entegrasyonu; toplumsal eylem.**

Yine bkz. **aile sosyolojisi; beden sosyolojisi; bilgi sosyolojisi; bilim sosyolojisi; boş zaman; cinsiyet (toplumsal); çevre; din sosyolojisi; duygu sosyolojisi; eğitim sosyolojisi; gelişme sosyolojisi; hukuk sosyolojisi; ırk sosyolojisi; iktisadi yaşam sosyolojisi; kent sosyolojisi; kırsal sosyoloji; ordu ve militarizm; örgüt (organizasyon) kuramı; pop sosyoloji; refah; sağlık ve hastalık sosyolojisi; sapkınlık; siyaset sosyolojisi; tıp sosyolojisi; tüketim sosyolojisi; yaşlanma sosyolojisi; yiyecek sosyolojisi.**

sosyolojik boş zaman araştırmaları (*sociological studies of leisure*) Boş zaman genellikle, bireyin, *çalışma gibi rutin etkinlikleri bırakıp, onun yerine oldukça hoşuna giden, zevkli etkinliklerle ilgilenmesini içerir. Bu ilgi, üretici bir faaliyeti de içerebilir üretici olmayan bir faaliyeti de, ama

kişinin diğer toplumsal *rollerine bağlı toplumsal sorumluluklar üstlenmeyi gerektirmez. Boş zamanı değerlendirmek her ne kadar eski arabalar ya da buhar makinelerini çalışır hale getirmek gibi fazlaca fiziksel emek gerektiren uğraşları kapsasa da, oyun oynamak bu konuda açık bir örnektir.

Boş zaman sosyolojisinde iki ana gelenek vardır. Biçimsel yaklaşım olarak adlandırılan birinci gelenek ampirik araştırmalardan oluşur ve bu araştırmaların ilgilendiği görece farklı problemlerden üçü çok önemlidir: boş zaman modellerinin *yaşam çevrimi boyunca ne şekilde değiştiği (bkz. R. ve R.N. Rapoport, *Leisure and Family Life Cycle*, 1975); çalışma ile boş zamanın nasıl bir karşılıklı ilişkisinin olduğu (bkz. Stanley Parker'ın, çalışma ile boş zaman arasındaki "genişleme" -çalışma ile boş zaman birbirine benzerdir-, "karşıtlık" -kutuplaşmış ve sınırlarını ayırmış bir haldedirler- ve "tarafsızlık" -birbirlerinden ayrı, fakat kutuplaşmış değillerdir- bağlantılarının altını çizdiği çalışması *Leisure and Work*, 1983); son olarak da, boş zamanı değerlendirmenin, film seyretme, futbol maçlarını izleme ya da dans etme gibi özel türleriyle ilgili araştırmalar.

Yukarıdaki yaklaşımın tersine, boş zamanın değişen niteliği ve *toplumsal değişimdeki çeşitli rollerini sorgulayan daha tarihsel ve kuramsal bir yaklaşım da vardır. Bu yaklaşıma ait argümanlardan en önemli ikisi, işlevselci ve genel anlamıyla neo-Marksist argümanlardır. Clark Kerr ile arkadaşlarının (*Industrialism and Industrial Man*, 1960) "endüstriyalizmin mantığı" argümanlarında içerili olan ve oldukça fazla eleştirilen *işlevselci konum, 1960'lı yıllarda "boş zaman toplumu"na doğru kaçınılmaz bir yöneliş olduğunu öngörmüştür. Buna karşılık neo-Marksistler, boş zamanın bir *piyasa ürününe dönüşerek kaçınılmaz olarak ticarileşeceğini savunmuşlardır. *Eleştirel kuramın içinde yer alan Frankfurt Okulu'nun çalışmalarında ise, kötümser biçimde, bireyleri sömürüp kültürü homojenleştirecek kitlesel ticari eğlencelerden (popüler sinema, spor, televizyon, komedi ve benzeri şeylerden) oluşan "kültür endüstrisi"nin ortaya çıkışı ele alınmıştır. Ancak bütün neo-Marksistlerin kötümser olduğu söylenemez: Örneğin, *kültürel çalışmalar geleneği içinde yer alanlar, kültürün büyük ölçüde, sınıfın çeşitli bölümleri tarafından, egemen ideolojiyle bütünleşmeye karşı direnişin sembolik bir aracı olarak kullanıldığını iddia etmişlerdir (örneğin bkz. S. Hall vd., *Resistence through Ritual*, 1976).

Bu tür tartışmalara karşın boş zamanın sosyologların asıl ilgi alanları içinde yer alabilmesine çok ender rastlanmaktadır. Bununla birlikte, 1990'larda İngilizce konuşulan ülkelerdeki sosyolojide gerçekleşen "kültürel değişim"in sonucunda medya, spor, kültürel çalışmalar ve tüketimcilikte odaklanan sosyolojik çalışmalar artmıştır ve bu doğrultuda genel anlamda boş zaman sorununun önümüzdeki yıllarda daha fazla irdelenmesi beklenebilir (örneğin bkz. C. Rojek, *Capitalism and Leisure Theory*, 1985).

sosyolojik cinsellik incelemeleri (*sociological studies of sex*) Yirminci yüzyıla gelinceye kadar cinsellik incelemeleri sosyoloji içinde önemli bir ilgi alanı değildi. Sosyoloji disiplini içindeki belli başlı isimlerden hiç birisi, araştırma ya da çözümleme alanı olarak bu konunun önemine herhangi bir şekilde değinmiş görünmez. Onun yerine, cinselliği bir odak noktası haline getiren disiplinler genelde sosyoloji dışındaki dallardır ve sosyologlar kendilerine gerekli olan malzemeleri basitçe bu disiplinlerden almakla yetinmişlerdir.

Bu bağlamda özellikle üç geleneğin öneminden bahsedilebilir. Birincisi, Masters ve Johnson'ın cinsiyet laboratuarlarında en yüksek noktasına ulaşan, biyo-medikal gelenek; ikincisi ise psikanalitik gelenektir. Psikanalitik gelenek içindeki bazı metinler, özellikle cinsel dürtüler, baskılanma ve toplumsal düzen arasındaki bağlar göz önünde bulundurulduğunda sosyolojik bir boyut taşımaktadır. Gevşek bir tanımlamayla "Freudyen Sol" diye adlandırılan Wilhelm *Reich, Herbert *Marcuse ve Norman O. Brown'ın çalışmalarında, cinselliğe *toplumsal düzenin belli başlı temellerinden birisi gözüyle bakılmıştır. Üçüncü gelenek ise, Kinsey'in yapıtıyla birlikte anılan toplumsal *anket araştırmasıdır. Bu gelenekte, insanların cinsel davranışları ya da "kim, nerede, ne zaman, kiminle, ne yapıyor" hakkında geniş ölçekli anket araştırmaları yürütülür. Sosyoloji açısından özellikle bu gelenek çok büyük önem taşımıştır: Anket araştırması teknikleri kullanılarak çeşitli cinsel davranışların tekrarlanma sıklıkları tespit edilmiş, sınıf, bölge, yaş ve toplumsal cinsiyetin karşılıklı ilişkileri incelenmiş ve yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişmekte olan cinsellik kalıpları bulunduğu ileri sürülmüştür. Bu üç "seksolojik" gelenek Paul Robinson'ın *The Modernization of Sex* (1976) ve Janice M. Irvine'in *Disorders of Desire* (1990) adlı çalışmalarında oldukça derinlikli yorumlarla tartışılmış ve incelenmiştir.

Sosyoloji bu konuda çoğunlukla kendi dışındaki geleneklere başvurduğu için, 1960'lara gelinceye değin kendine ait bir duruş noktası ortaya koyamamıştır. Cinsiyet araştırmalarında sosyoloji disiplinine önemli bir katkı, John Gagnon ile William Simon'ın yazılarında (*Sexual Conduct*, 1973) ve cinsellik hakkında kurmacı bir görüş diye adlandırılabilecek yeni bir perspektifin ortaya çıkışına katkı getiren benzer incelemelerde bulunabilir. Gagnon ve Simon 1950'lerin ortalarından 1960'ların ortalarına kadar Kinsey Enstitüsü'nde çalışmışlar, fakat çalışmalarını (esas olarak, cinsel suçlular ve homoseksüellik üzerine) anket araştırması geleneği içinde yürütürken, seksolojiye giderek daha çok egemen olmaya başlayan davranışsal, biyolojik ve kuramsal olmayan cinsellik değerlendirmeleriyle birlikte görüşlerinin önünün açıldığını gözlemlemişlerdir. Gagnon ve Simon bu süreç sonunda, sosyolojik bir cinsellik kuramının öğelerini inşa etmeye başlayarak, cinsel alanda diğer unsurlar karşısında biyolojiye artık daha fazla önem verilmediğini, güçlü cinsel dürtüler fikrinin muhtemelen bir mit olduğunu ve insan cinselliğinin oldukça geniş bir sosyo-kültürel çeşitliliğe açık bir etkinlik alanını yansıttığını ileri sürmüşlerdi. Bu çizgi, biyolojik metaforun egemenliğindeki dilden bir adım daha uzaklaşıp, cinselliği sembolik ve yaratılan bir şey olarak ele alabilen bir dile ulaşmayı hedefliyordu.

Michel *Foucault'nun cinsellik konusunda kaleme aldığı yakın dönemdeki yazılarında, *feminizm ve *toplumsal kurmacılığın etkileri çok açık biçimde gözlenmektedir. Foucault'nun her metni "doğal cinsiyet" nosyonuna eleştirel bir mesafeyle yaklaşmış ve cinsellik ile *toplumsal cinsiyetin toplumsal düzlemde organize edilme biçimlerine ışık tutmayı amaçlamıştır. *Ayrıca bkz.* **heteroseksizm; homoseksüellik.**

sosyolojik fahişelik incelemeleri (*sociological studies of prostitution*) Para karşılığında cinsel ilişkiye girmek, muhtemelen basılı paranın ilk kullanıldığı toplumlardan itibaren fahişelik şeklinde kurumsallaştırılmıştır. Erkek fahişeliği de -özellikle erkek müşterilere yönelik olarak- sıklıkla rastlanan bir

olgu olsa bile, öne çıkarılan hemen her zaman kadının erkeğe yönelik fahişeliği olmuştur.

Kingsley Davis fahişelik konusunda, onu evliliğin saygınlığını devam ettirmeye yardım eden bir emniyet supabı olarak yorumlayan, işlevsel bir kuram önermiştir. Fahişeliğin Viktorya döneminin katı cinsel ahlâkçılığı döneminde yaygınlık kazandığı kesindir. Fakat feministler, fahişeliğin kadınlar adına hiçbir şekilde emniyet supabı rolü oynamadığına, aslında iffetsiz orospular şeklinde etiketleyerek onları denetim altına aldığına dikkat çekmişlerdir. Bu konudaki sosyolojik araştırmalar, fahişeleri bu yola iten asıl güdülerin ekonomik kaynaklı olduğunu ve görünüşe bakılırsa, kadınlara sunulan diğer iş olanakları azaldığı zaman fahişelerin sayısının arttığını göstermektedir. Uluslararası fahişelik hareketleri neredeyse her zaman için yoksul ülkelerden zengin ülkelere doğrudur. Fahişelerin müşterileriyle ilgili olarak yapılan incelemelerin sayısı ise bir hayli azdır. Norveç'te yapılan bir inceleme, müşterilerin çoğunu "Bay Ortalama" sınıfına sokarken, fahişelere oldukça sık giden, ama kadınlarla ilişki kurmada zorluk çeken birtakım erkekler bulunduğunu da saptamıştır.

Britanya'da fahişelik yasaldır, fakat sokakta müşteri aramak, "kaldırımlarda beklemek", genelev işletmeciliği, pezevenklik ve yaşamını bir fahişenin "ahlâkdışı kazançları"yla sürdürmek yasadışıdır. Britanya'da en yaygın çalışma biçimleri, sokak fahişeliği, telefon numarasını vererek tek başına çalışan telekızlar ya da bir kulüpte yapılan konsomatrislik veya masözlüktür. Fahişelik bazı ülkelerde devlet tarafından düzenlenmektedir. Devlet fahişelerin kayıtlı olmasını zorunlu tutmakta (fahişeler genellikle düzenli tıbbi testlerden geçirilir) ya da fahişeler kendilerine ayrılmış kırmızı ışıklı bölgelere veya resmi genelevlere hapsedilmektedir. Bkz. Allegra Taylor, *Prostitution* (1991).

sosyolojik göç araştırmaları (*sociological studies of migration*) Göç (az veya çok) bireylerin ya da grupların sembolik veya siyasal sınırların ötesine, yeni yerleşim alanlarına ve toplumlara doğru kalıcı hareketini içerir. Sosyolojik göç araştırmaları çeşit çeşittir ve genelde *akrabalık, toplumsal *ağlar ya da *iktisadi gelişme gibi konulara yönelik incelemeler gibi daha büyük problemlerin parçasını oluşturur. Göç çözümlemelerinde itici faktörler, çekici faktörlerden geleneksel leşmiş bir biçimde ayrılır. İtici faktörlerin (örneğin, göç edenin kökeninin bağlı olduğu bölgedeki yüksek işsizlik oranları) genellikle tutucu, güvenliği arttırmaya yönelik bir göçe neden olduğu düşünülmektedir. Çekici faktörlerin ise (örneğin gidilen ülke veya bölgedeki iktisadi büyüme) risk aldırıcı ve geliri arttırmaya yönelik bir göçü özendirdiği görülmektedir. Ayrıca, dış göç (ülkeler arası) ile iç göç (bölgeler arası) arasında da bir ayrım yapılır.

Gelişmekte olan ülkelerde kırdan kente göç üzerine dikkate değer bir literatür vardır ve bu çalışmalar, göç edilen yer konusunda -soyun kökeni olan belirli yerler dışına yapılan göç oranları üzerine açıklayıcı bir değişken olarak- aile ve arkadaşların önemli bir etki yaptığını ortaya koymuştur (örnek için bkz. B. Banerjee, "Rural-Urban Migration and Family Ties", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 1981). İşverenler bir bölgeden veya ülkeden diğerine taşıyacakları işçileri seçerken çoğunlukla akrabalık bağlarını kullanırlar. (Bu konu tüm boyutlarıyla M. Grieco'nun *Keeping it in the Family*, 1987 adlı eserinde ele alınmıştır).

Akrabalıkla bağlantılı işe girme ve işe alma stratejileri de, istihdam

araştırmaları ve etnik ilişkiler gibi göçle ilgili diğer sosyolojik yazının içinde yer almaktadır. İş arama davranışı araştırmalarında, istihdam zinciri ve göç zinciri gibi pratiklerin etkili olduğu saptanmıştır. Buna göre, bir aile üyesinin başarıyla sonuçlanan göçü, tüm akrabalık ağı için bir fırsatlar zinciri yaratır. Örneğin, Gary Mornimo'nun yirminci yüzyılın başlarındaki İtalyanların Tampa'ya göçünü incelediği araştırması, yerel İtalyan cemaatinin özünün yalnızca Güney-batı Sicilya'daki üç köyden ve Palermo'daki bir cemaatten geldiğini göstermiştir ("We Worked Hard and Took Care of Our Own", *Labour History*, 1982). Bu literatürün çoğunlukla etnik bir boyutu vardır; Tamara K. Haraven'ın İrlandalı, İtalyan ve Fransız-Kanadalıların aynı dönemde New England'daki fabrika-kasabalara göçlerini inceleyen çalışmasında da açıkça görülmektedir bu durum ("The Labourers of the Manchester, New Hampshire, 1912-1922", *Labour History*, 1975). Stephan Castle ve Goluda Kosck'ın oldukça karşı çıkılan ve tartışılan tezindeki etnik göçün doğası ve sonuçlarıyla ilgili daha keskin olan görüş ise, (1950 ve 1960'larda, savaş sonrasının refah yıllarında Avrupa'nın ileri derecede sanayileşmiş ülkelerine göç eden) yabancı göçmenlerin oluşturduğu yoğun emek gücünün ikili bir işlevi olduğunu, yerli işçi sınıfını bölmeye ve yeni bir *yedek emek ordusu yaratmaya yaradığını öne sürmüştür (*Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, 1973). Diğer bazı yazarlar ise, bu tür göçmenlerin *aşağı sınıfın bir parçasını oluşturduğunu, çünkü istihdam, emek ve yerleşim piyasalarında ayrımcılığa tabi tutulduklarını, bu yüzden yerli sınıf yapısının içine asimile edilemediklerini iddia etmiştir. Özellikle Marksist yoruma özgü bir yaklaşıma göre, göçmen emeği (Britanya ve diğer her yerde) "ırkçıl bir işçi sınıfı fraksiyonu" meydana getirmektedir ve bundan dolayı, emek göçünün açıklanması basit bir şekilde çoğu kez göçmen emeğiyle kapatılan emek kıtlığının varlığına indirgenemez. (Bu farklı yorumlar, R. Miles'ın *Racism and Migrant Power*, 1982 adlı kitabında ele alınmıştır.)

Genelde göçün, akrabalık bağlarının çözülmesini de beraberinde getirdiğine inanılır ve bu, kentsel, sanayileşmiş ülkelerde geniş *ailelerin gerileme içinde olduğunu savunan işevselci görüşle tutarlılık arz eden bir tezdir. Ne var ki bugün, aile, istihdam ve göç arasındaki ilişkinin şimdiye kadar ortaya konulandan çok daha karmaşık ve tarihsel bakımdan rastlantısal olduğu kabul edilmektedir. 1940 gibi erken bir tarihte bile, Conrad M. Arensberg ve Solon T. Kimball *Family and Community in Ireland*'da coğrafi bakımdan dağılmanın, aileye özgü yükümlülük ve sevgi bağlarını yok etmediğine dikkat çekmişlerdir. Örneğin, kentsel Amerika'ya göç etmiş İrlandalı köylüler memleketlerindeki akrabalarına hâlâ para göndermektedirler. *Ayrıca bkz.* **diaspora; emek piyasası; kültürel kuram.**

sosyolojik hukuk bilimi (*sociological jurisprudence*) Amerikalı hukukçu Roscoe Pound'un (1870-1964) kendi hukuk anlayışını tarif etmek üzere bulduğu bir terim. Pound'un anlayışının temelini oluşturan düşünce, modern toplumlarda hukukun, farklı *çıkarlar arasında bir tür denge kurulmasını sağlayan başlıca aracı temsil ettiği görüşüydü. Fakat Pound, belki de bir sosyologtan ziyade hukukçu olmasından dolayı, farklı çıkarların nasıl şekillendiğini ve hukuk sistemi içinde bu çıkarların bir kısmının diğerleri üzerinde niçin ayrıcalıklı görülmeye başlandığını irdeleyen derinlikli yaklaşımını gelişkin bir anlayışa dönüştürememişti.

Pound'un çalışmalarını hukuk sosyolojisinin tarihsel gelişmesi bağlamına oturtarak sosyolojik açıdan değerlendiren bir metin için bkz. Alan Hunt, *The Sociological Movement in Law* (1978).

sosyolojik imgelem (*sociological imagination*) *bkz.* **Mill, Charles Wright**

sosyolojik konut incelemeleri (*sociological studies of housing*) Konut konusunda özel olarak tanımlanmış bir sosyoloji yoktur ve olamaz. Fiziksel bir yapıntı olarak konutun niteliği, onun mekânsal dağılımı ve içinde kimin oturduğu (fiziksel, hukuksal, finansal açılardan) *toplumsal yapılar ve süreçlerden etkilenir. Öte yandan, konutun bu özelliklerinin toplumsal sonuçları vardır. Bunun için konut, hem toplumsal bir kurgu hem de toplumsal bir etken olarak görülebilir. Çeşitli sosyolojik araştırmalarda konut bu bağlamların herhangi birisinde ele alınmaktadır.

Konut konusunda beş inceleme alanı bulunduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, *kültürün ve toplumsal bölünmelerin (sınıf, toplumsal cinsiyet, vb.) konut tasarımı üstündeki etkisi. İkincisi, *kent ekolojisi araştırmalarında görüldüğü biçimiyle, toplumsal yapıların ve süreçlerin yerleşim birimlerindeki toplumsal grupların dağılımını nasıl etkilediği. Üçüncüsü, konut birimleri arasındaki mekânsal ilişkilerin ve konutların fiziksel niteliğinin, mikro-düzeydeki, tek tek haneler içinde ve arasında gözlenen toplumsal etkileşim kalıplarını nasıl etkilediği. Dördüncüsü, farklı biçimde kurulmuş toplumlarda (sosyalist, kapitalist, azgelişmiş) konut tahsisinin nelere göre belirlendiği ve bu kalıpların ülkelere ve zamana göre nasıl değiştiği, ayrıca konut tahsisi biçimlerinin daha geniş toplumsal süreçler açısından önemi (örneğin, gecekondu tipi konutların *informel ekonomilerin, siyasal süreçlerin ve *Üçüncü Dünya şehirlerindeki *toplumsal hareketlerin gelişmesindeki rolü). Beşincisi ve sonuncusu, konutun, örneğin konut ve sınıf, cemaat, statü, cinsiyet, ırk veya tüketim biçimleri arasındaki ilişkilere eğilen araştırmalarla, toplumsal bölünmeleri ya da toplumsal dayanışmayı yaratmakta veya korumaktaki rolü. *Ayrıca bkz.* **konuta göre sınıflandırma; tüketim sektörleri, tüketim dilimleri.**

sosyolojik müdahale (*sociological intervention*) Sosyoloğun kendi konusunu oluşturan *toplumsal harekete etkin biçimde müdahale etmesini savunan Fransız sosyolog Alain Touraine'in, "onaylanmış ve organize edilmiş pratikler ağı"nın arkasında yatan "fiili toplumsal ilişkiler"i ortaya koymak için kullandığı bir teknik.

Touraine'in sanayi-sonrası toplum analizi, enformasyon teknolojisinin kullanılmasında içerili olan olağanüstü denetim gücünde yoğunlaşmıştır. Bu güçler, insanlara, tam anlamıyla tarih yapma (tarihsicilik) yeteneğini kazandırmaktadır, fakat genelde yurttaşların bu olanaklara ulaşma şansı çok azdır. Touraine'in, başlıca siyasal önemi, yurttaş gruplarının egemen bilgi biçimlerine karşı çıkışlarını ve alternatif bilgiler ortaya atmalarını örgütleleyen toplumsal hareketlere vermesinin nedeni budur. Sosyolog, toplumsal hareketin girdiği mücadelelerin niteliğini tam olarak yansıtabilmesini sağlayan bir araştırma ortamı yaratmaya çalışacaktır. Bu noktadan hareket eden Touraine dört araştırma pratiğinden yanadır: Militanlarını gruplar şeklinde örgütleyerek, toplumsal hareketle bir ilişkiye girme; bu grupları militan rolleri doğrultusunda cesaretlendirme; hareketin içinde yer aldığı tarihsel bağlamı kendi eylemcilerine açıklama; sosyolojik müdahale sırasında gerçekleşen şeyleri yorumlayarak, militan grubun kendi konumunu analiz etme çalışmalarına katılma.

Touraine, Paris'te École des Hautes Études en Sciences Sociales'daki araştırmacı arkadaşlarıyla birlikte, 1960'larda bir dizi dramatik "sosyolojik müdahale"ye girişmiş ve araştırmacılar bu doğrultuda Fransız öğrenci hareketine, nükleer karşıtı harekete, bölgesel taşra hareketine ve Polonya'daki Dayanışma hareketine katılmışlardı. *Katılımcı gözlemin bir hayli ilerisine giden bu sosyologlar, onları daha eksiksiz biçimde anlamaya çalışmanın bir yolu olarak, bu grupların siyasal fikirleri ve eylemlerine aktif biçimde katılan bir noktaya geleceklerdi. Kuramsal düzlemde, bu yaklaşım *eylemcilik etiketiyle adlandırılmıştır. Kuşkusuz, sosyolojik alan çalışmalarının aktif Marksizmle (praksis) ve daha öznel toplumsal eylem kuramlarıyla bir araya getirilmesi son derece tartışmalı olmuştur. Bu akımın herhalde en başarılı ürünleri, 1968'in Fransız öğrenci ve işçi hareketiyle ilgili araştırmalardır.

Sosyolojik müdahale tekniğinin ve onun kuramsal meşruiyetinin en eksiksiz anlatımı için Touraine'in *The Voice and the Eye*'ına (1978) bakabilirsiniz. Touraine'in, "Öğrenci hareketine hasredilmiş müdahalenin en üst seviyedeki anına, bilgi temasını ve bu temanın toplumsal faydasını (ki bu fayda, öğrenci mücadelesini bir toplumsal hareket düzeyine yükseltebilecek tek mükâfatı temsil ediyordu) gruba kararlılıkla sokan araştırma ekibi lideri ile militanlar arasındaki, hayli uzun süren bir tartışmanın damgasını vurduğu" şeklindeki iddiası, bu tekniğin, sosyoloğu tarafsız ya da *nesnel gözlemci konumuna oturtan geleneksel görüşten ne kadar farklı bir yerde durduğunu apaçık bir ifadeyle ortaya koymaktadır.

sosyolojik yiyecek incelemeleri (*sociological studies of food*) Kayda değer istisnaları (Norbert *Elias'ın yemek yeme adabı hakkındaki çalışmaları gibi) saymazsak ve *sosyal antropologların kendi çalışmalarında yiyecekle ilgili *ritüelleri uzun süreden beri ve oldukça yaygın biçimde incelediklerini unutmazsak, sosyolojinin yakın zamanlarda parlayan alanlarından birisi olduğunu söyleyebiliriz. (Claude Lévi-Strauss'un 1970'de çıkardığı *The Raw and the Cooked* gibi kitapları sosyal antropolojik çalışmaların çarpıcı örneklerindendir.) Antropolojinin yiyeceğe ilgisi kuşkusuz, *etnografik incelemelerin bir boyutu olan gündelik yaşamın ayrıntıları üzerinde durmasından kaynaklanır. Yiyeceklerle ilgili yasaklar ve reçeteler kültürel farklılıkların irdelenmesinde yararlı bir araçtır. Fakat sosyologlar, gündelik yaşamın sorgulamadan kabul ettikleri tüm ayrıntılarını tarif etmek gibi bir kaygı taşımadıklarından, son zamanlara kadar yiyecekle ilgili fikir ve pratiklere (yoksulluk ve yoksunluk araştırmaları ya da tarım ve sanayiyle ilgili incelemeler dışında) fazla önem vermemişlerdir.

Yiyeceğe duyulan sosyolojik ilginin genişlemesi, en açık biçimde, varlıklı sanayi toplumlarında yiyeceğin toplumsal ve kültürel öneminin artmasından kaynaklanır ve bu eğilimin bir yansımasıdır. Yemek hazırlama ve tüketme basitçe biyolojik bir *ihtiyacın karşılanması olarak görülebileceği halde, bu olguya şimdilerde çeşitli kültürel ve toplumsal anlamlar yüklenmektedir. Bir yandan, yemeğin kişinin bedensel sağlığı (beslenme rejimi sağlıkla ilintili davranışların anahtar öğesidir) açısından büyük önem taşıdığı düşünülmekte ve yiyecekler ile beslenme rejiminin çeşitli yönlerini ele alan bir dizi araştırma yapılmaktadır. Fakat, erkeklerden ziyade kadınlarda görülen ve kısmen beslenme ile *bedene yüklenen kültürel anlamın bir yansıması sayılan kuruntulu iştahsızlık (*anorexia nervosa*) ve doymak bilmeyen iştah hastalığı (*bulimia*) gibi yemek

yeme bozukluklarında müthiş bir artış olduğu da gözlenmiştir. Öte yandan, ev içinde yemek yapma ve yemenin, toplumsal cinsiyete dayalı *işbölümünün ve kaynak dağıtımının önemli boyutlarını oluşturduğu düşünülmektedir. Ek olarak, kamusal mekânlarda yemek yeme de artık hem giderek yaygınlaşan bir boş zaman etkinliği, hem de ücretli çalışmanın doğurduğu toplumsal ilişki ağlarının sürdürülmesi bakımından önemli bir faaliyettir.

Dolayısıyla yiyecek sosyolojisinin önümüzdeki yıllarda sürekli genişleyen bir araştırma alanı olması beklenmelidir. Bu alanla ilgili yararlı -ama oldukça farklı- izlenimler sunan iki çalışma için bkz. *Cooking, Cuisine and Class* (1982) ve Stephen Mennell, *All Manners of Food* (1985).

sosyolojik zaman incelemeleri (*sociological studies of time*) Zaman, toplumsal yaşamın temel düzenleyici özelliklerinden birisidir ve sosyal bilimcilerin çalışmalarında giderek daha önemli bir yer almaktadır (örneğin bkz. E. Zerubavel, *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life*, 1981 ve B. Adam, *Time and Social Theory*, 1990).

En genel düzeyde, fiziksel zaman (biyolojiyi ve çevreyi düşünecek olursak, ayın evreleri, met cezir olayları, bedenlerin doğumu ve ölümü gibi) ile toplumsal zamanı birbirinden ayırmakta yarar vardır. Toplumsal zaman sosyal bilimcilerin alanına girer ve zamana anlam katmak etrafında örgütlenmiş insan etkinliklerinin doğası, kuruluşu ve sonuçlarıyla ilintilidir. Bu çalışmalar içerisinde, haftaların, takvimlerin, on yılların ve festival kutlamalarının incelenmesini, zaman çizelgesi çıkarma ve program belirleme gibi bazı faaliyetlerin günlük işleyişinin belirlenmesiyle ilgili araştırmaları, zamanın biyolojik düzeninin yaşam evreleriyle, *statü geçişleriyle ve *kariyerlerle ilgili anlatılara dönüştürülmesini sayabiliriz.

Sosyoloji kuramında bazen yapılan ayrımlardan birisi, *süre* (bir kişinin deneyiminin durdurulamaz akışı) fikri ile *uzun süre* (*longue durée*, insanların tarihin geniş zaman dilimlerinde çevreleriyle ilişkilerinin daha geniş, neredeyse zamansız tarihi) arasındaki ayrımdır. Süre (William *James'in çalışmalarında betimlendiği şekliyle) sosyal psikolojik zamanın yolunu açarken, uzun süre (Fernand *Braudel'in çalışmalarında görüldüğü gibi) zamansal yapılara duyulan tarihsel ilgiyi teşvik etmektedir. *Uzun süre* toplumsal yaşamın tüm çerçevesine muazzam ve kritik bir arkaplan oluşturan uzun zaman dilimidir ve genellikle, dine ("Hıristiyan çağı" ya da politikaya (örneğin "Modern Dünya ve Kapitalizm") benzer belirli bir düzenleyici modun egemenliği altındadır. *Ayrıca bkz.* **ardışıklık analizi; değişim; evrimcilik; görev yönelimi-zaman yönelimi ayrımı; ilerleme; yaşam çevrimi; yaşam öyküsü.**

sosyomatris (*sociomatrix*) *bkz.* **ağ**

sosyometri (*sociometry*) J.L. Moreno'nun 1934'te *Who Shall Survive?* adlı çalışmasında ortaya attığı ve esasen, toplumsal *yapının yorumlanmasında sosyodrama yaklaşımının bir parçası olarak geliştirilmiş bir terim. Sosyometri, bir *grup içindeki bireylerden, kimlerin kimlerle yakın olmayı tercih ettiği (ya da genellikle kimlerin kimlerle yakın olmayı tercih ettiğinin davranışsal yansıması) konusunda alınmış bilgileri, belirlenmiş bir temelde ya da verili bir amaca yönelik olarak sistematize eder. Moreno bu terimi ilk kez, ıslah okulunda kalanlar arasındaki çatışmaları en az düzeye indirmek üzere yurtta yatma düzenlemelerini yeniden yapmak amacıyla kullanmıştı. Kabul edilen sosyometrik seçimlerin sayısı

sabit ("en iyi üç arkadaşınızın adını verin") olabileceği gibi, olmayabilir de ("dilediğiniz kadar isim sayabilirsiniz"); ayrıca düzenli olabilir veya varolan bağın gücünü yansıtabilir. İlk başta, sosyometrik verilerin analizi, elde edilen ve verilen seçimlerin sayısı ile ortaya çıkan sonuçlarda (adı geçen yıldızlar, birçok kişinin arkadaş olmayı istediği kişiler ve kimsenin yanına yaklaşmadığı yalnızlar şeklinde) odaklanır. Elde edilen bilgiler puan cinsinden değerlendirilir ve sosyogram denilen tek bir diyagram üzerinde çizilir (en fazla tercih edilen kişiler diyagramın merkezine konurken, yalnızlar kenarlara yerleştirilir). Sosyometri, eğitim alanı ile başka küçük grup ortamlarında klik yapısını anlamakta yaygın biçimde kullanılmaktadır ve kendi adını taşıyan bir dergisi (*Sociometry*) vardır. Başka bağlamlarda ise toplumsal *ağ analizi altında sınıflandırılmıştır.

soy, soy kuramı (*descent, descent theory*) *bkz.* **akrabalık**

soy, paralel (*descent, parallel*) *bkz.* **paralel soy**

soy grupları (*descent groups*) Bunlar, ortak bir atadan gelen soya dayalı akraba gruplarıdır. Tek çizgili soy, ya *anasoylu (anne soyundan geliyorsa) ya da *babasoyludur (baba soyundan geliyorsa). Çift taraflı soy, iki cinsten de gelebilir. Soyun yerel dünya içindeki söylemi onun biyolojik temellerini vurguluyorsa da, soy grubu kültürel olarak inşa edilmiş bir şey olarak görülmelidir, çünkü bazen hayali biyolojik ilişkiler yaratılır. *Ayrıca bkz.* **akrabalık; klan; paralel soy.**

soy karışımı (*miscegenation*) Sözlük anlamıyla "ırkları birbirine karıştırmak" demek olan soy karışımı, farklı ırklar (özellikle beyazlar ve siyahlar) arasındaki cinsel ilişkilere gönderme yapan ve *ırkçı önyargıyla yüklü olan bir terimdir. Soy karışımı, yapay *etnik engellerin üstesinden gelme aracı olarak bazı sistemlerce (örneğin, Portekiz sömürgeciliği ve Bahai dini) desteklenmiş ve ırkçı ideolojide, toplumsal ve ekonomik dejenerasyonun kaynağı biçiminde değerlendirilerek olumsuz anlamda ele alınmıştır.

soydaşlık (*consanguinity*) Bir soydaşlık ilişkisi, arada mutlaka bir kan bağı ilişkisi olması gerekmeyebilen ortak (erkek ya da kadın) bir atadan gelen soya dayalı bir akrabalık ilişkisidir. Sosyal antropologlar, soydaşlığın izini sürerken (*klanlar örneğinde olduğu gibi) kurgusal ilişkilerin fiili biyolojik bağlar kadar önemli olabileceğine işaret etmektedirler. A.R. Radcliffe-Brown da *akrabalığın soydaşlıktan daha iyi bir terim olduğunu, çünkü bir kan ilişkisini baştan içermediğini savunuyordu.

soykırım (*genocide*) Raphael Lemkin'in İkinci Dünya Savaşı'nda ortaya attığı ve 1948'de Birleşmiş Milletler Antlaşması'nca da benimsenen bir terim. Sosyologların soykırıma duydukları ilgi beş maddeyle özetlenebilir: "soykırım" teriminin nasıl *tanımlanacağı*; soykırımın tipolojik dışavurumları; soykırıma zemin hazırlayan koşullar; soykırımın tarihsel analizi; soykırımın gerek kurbanları gerekse failleri açısından doğurduğu sonuçlar. (Bu konudaki en iyi tartışma metni için bkz. F. Chalk ve K. Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide*, 1989).

Soykırımı neyin oluşturduğu konusunda çok sayıda tartışma yapılmıştır. On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Avrupa'nın her tarafında büyücülerin temizlenmesine yönelik cinayetler soykırım sayılmalı mıdır? Eğer "büyük ölçekli ölümler" de dahil edilecek olursa, Hiroşima'nın bombalanması da

soykırım kapsamında değerlendirilebilir (yine de bu olay -hemen hemen- eşsiz ve apayrı bir olaydır).

Irving Horowitz, *Taking Lives: Genocide and the State Power*'da (1980), soykırımı "bürokratik bir devlet aygıtının masum insanları örgütlü ve sistemli biçimde yok etmesi" şeklinde tanımlamıştır. Soykırımdan söz edebilmek için, bir dış-gruba ya da parya gruba tam bir insan gözüyle bakılmaması, ayrıca büyük çaplı ve kişisel olmayan katliamları yönetecek, merkezi bir bürokratik otoritenin varolması gerekir. Geçmişte soykırımın anlamı, savaşlarda tüm nüfusun katledilmesi ya da kalabalık grupların dinsel amaçlarla kurban edilmesi (genç delikanlıların tanrılara kurban edildiği Kartaca'daki gibi) anlamını taşımıştır. Eski çağlarda bu tür büyük çaplı katliamlar, cinayetleri işleyen failleri pek etkilememiştir.

Bazı yorumcular, soykırımdan söz edilebilecek koşulların modernliğin getirdiği koşullarla çakıştığını, hatta yirminci yüzyılın (ilerleme yüzyılı olmak bir kenara) kesinlikle soykırım çağı olduğunu iddia etmişlerdir. Nazilerin Yahudilere yönelik katliamları, Stalin'in tasfiyeleri ve Kamboçya'da Kızıl Kmerlerin "sıfır yılı" ya da "ölüm tarlaları" faaliyetlerinin, modern "ideolojik" soykırımın örnekleri olarak aktarılması yaygın bir durumdur. Zygmunt Bauman, Yahudi katliamını incelediği ünlü çalışmasında (*Modernlik ve Holocaust* [*Modernity and the Holocaust*], 1990), Nazilerin toplu kıyımlarının modernliğin karanlık yüzünün, dev bürokrasilerin koşullarının olgunlaşmasının, kitlesel teknolojinin ve ideolojik denetimin belirtisi olduğu savını ortaya atmıştır. Bu abartılmış bir sav olabilir: Tabii tarih içinde başka bir sürü soykırım yaşandığına kuşku yoktur.

soykütüğü (*genealogy*) Akrabalık kuramının önemli bir aracı ve akrabalığa dayalı toplumların siyasal örgütlenmesinin can alıcı bir parçası olan soykütüğü, kuşaklardaki ve kuşaklar arasındaki gerçek ya da kurgusal *akrabalık bağlarını izlemenin bir aracıdır.

soyutlanmış ampirizm (*abstracted empiricism*) C. Wright *Mills'in *Sosyolojik İmgelem*'de (*The Sociologic Imagination*, 1959) ortaya attığı ve *ampirizmi bilimle eşitleyip kantitatif araştırma tekniklerini fetişleştiren sosyologların çalışmalarını adlandırmak amacıyla kullandığı bir terim. Mills, sosyolojik düşünmede sayısal verilere ve istatistiki analize yer olduğunu kabul etmekle birlikte, bunların sosyolojik analiz açısından yeterli olmadığında ısrarcıdır. Mills, bu tür kantitatif verilere sosyolojik anlam kazandıran kuramsal kategoriler ve karşılaştırmalı tarihsel analizler olmadan bir *toplumsal yapı anlayışının düşünülemeyeceği konusunda da ısrarcıdır. Bu bakış açısının kaynağı, Mills'in, geçerli kabul edilebilecek verileri, sosyologların *anket araştırmaları ve benzeri yollarla topladıkları verilerle sınırlayan tüm metodolojilerde içkin olarak varolduğunu düşündüğü psikolojizmdir. Soyutlanmış ampirizmin kökenleriyle ilgili etkileyici bir tarihsel anlatım için bkz. R. Bannister, *Sociology and Scientism: The American Quest for Objectivity, 1880-1949* (1987).

sömürgecilik (*colonialism*) Daha gelişkin ülkelerin Asya, Afrika, Avustralasya ve Latin Amerika bölgelerinde formel siyasal otorite kurması. Sömürgecilik; etki alanları, dolaylı denetim biçimleri, *yarı-sömürgecilik ve *yeni sömürgecilikten ayrı bir olgudur.

Sömürgecilik on beşinci yüzyıldan itibaren Amerika kıtasının kuzeyinde ve güneyinde İspanya, Portekiz, Britanya, Fransa ve Hollanda tarafından uygulanmaya başlamış, daha sonra

yayılarak, on dokuzuncu yüzyılda hemen hemen tüm Asya ile Afrika'yı içine almıştı. Sömürgecilik, mutlaka olmamakla birlikte genellikle bu bölgelere Beyaz toplulukların yerleştirilmesi, sömürgeci ülke yararına yerel ekonomik kaynakların sömürülmesiyle beraber görülüyor, bazen ikisi bir arada yürüyordu. Sömürgecilik terimi genellikle *emperyalizmin (emperyalizm başka informel denetim mekanizmalarını da kapsamasına rağmen) eşanlamlısı olarak kullanılmaktadır.

Sömürgecilik tartışması, emperyalizmin nedenleri, yararları ve etkisiyle ilgili tartışmalara ek olarak, aşağıdaki gibi çok geniş konuları içine alan bir odak noktası olmuştur: sömürge denetiminin farklı mekanizmaları, Fransa ve Portekiz'in asimilasyoncu politikaları ile Britanya'nın daha ayrımcı politikaları arasındaki karşıtlık; eski toplumsal, ekonomik ve siyasal sistemlerin yıkılıp yenilerinin geliştirilmesinden kaynaklanan, sömürgeleştirilmiş ülkelerdeki toplumsal ve ekonomik etki; on dokuzuncu yüzyılın, "uygarlaştırma misyonu" fikri ve bununla ilintili olup ırkçılığın yükselişi etrafında kurulan tahakküm söylemi; gerek ABD'den gerek SSCB'den gelen uluslararası baskıların ağırlıkları, sömürgelerde bağımsızlık talebiyle ortaya çıkan milliyetçi hareketlerin yükselişi ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'daki sömürgeci devletlerin güçlerinin tükenişi gibi, sömürgeciliğin 1945'ten sonraki dönemde ortadan kalkmasının nedenleri.

sömürgecilik, iç (*colonialism, internal*) *bkz.* **iç sömürgecilik**

sömürü (*exploitation*) İster toprak, ister emek, isterse piyasa konumu olsun, iktisadi bir kaynağın kabul edilemez amaçlarla kullanılmasını anlatan bir terim. Bir *tekelcinin pazardaki denetim gücünü kullanarak tüketicilere fahiş fiyatlar dayatması, ya da bir arazi sahibinin toprağı doğal kaynaklara zarar verecek şekilde kullanması sömürü kapsamındaki eylemler olarak görülmelidir. Ortodoks iktisatta sömürü teriminin fiilen yeri yoktur. *Marksizmde ise sömürü temel bir rol oynar ve *emek-değer kuramı çerçevesinde, artı değer elde edilmesini ya da bir işçinin ücret olarak aldığı değer ile üretilen ve kapitalistin el koyduğu değer arasındaki farkı anlatır. *Ayrıca bkz.* **feodalizm; patron-klient ilişkisi.**

söylem, söylem analizi (*discourse, discourse analysis*) *Dilin, yapısının, işlevlerinin ve kullanılma kalıplarının incelenmesi. Ferdinand de *Saussure'e göre, kullanım halindeki dil (ya da *parole*) dilbilim için bir inceleme nesnesi işlevi görmeyebilir, çünkü temelde yatan kurallar sistemini ifade eden *langue* (dil) ile karşılaştırıldığında *parole* (söz) bireyselleştirilmiş, rastlantısal ve bu yüzden elle tutulamaz bir şeydir. Yine de daha sonraları, Saussure'ün dilbilim alanındaki ardılları ile daha geniş bir alanı kapsayan *yapısalcı geleneğin izleyicileri, *langue*'ın yapılarına ilave olarak, anlam analizinin tamamlanmasını kolaylaştıracak, böylece *semantiğin dilin çağrışımcı (ikincil ya da örtük) ve düz (maksatlı ya da açık bir şekilde belirtilen) boyutlarını dikkate almasını sağlayacak yapılar keşfetme umuduyla dikkatlerini *parole*'e çevirmişlerdir.

Saussure'ün yananlam karşısında düzanlama tanıdığı ayrıcalığın tersine çevrilmesi *post-yapısalcılığın ayırt edici özelliklerinden birisi haline gelmiş ve -dilbilimden ziyade- sosyolojide güçlü bir etkinlik kazanmaya başlamış olan bu düşünce yapısı içinde söylem terimine bu anlam yüklenmiştir. Bu nedenle, sosyolojideki söylem analizi, cümlelerin yapısını oluşturan ve aslında dilbilimcilerin ilgi alanı olan süsleyici

kalıplardan ziyade, tüm metinlerin yapısını çizen geniş düşünce kalıplarını açığa çıkarmanın üzerinde durmuştur.

Roland Barthes'ın *Çağdaş Söylenler* (*Mythlologies,* 1957) adlı eserinin sonuç bölümünde işaret ettiği gibi, *parole*'de kişinin karşısına çıkan, "göstergeler" zincirinden daha çok "gösterenler" zinciridir. Dahası, bu gösterenler genellikle sözlük tanımlarında belirtilenden daha fazla anlamla yüklü gibidir. Barthes'ın varsayımına göre, bu anlamın ne olabileceğini keşfetmek için, özgül bağlamlarda gösterenlerin fiili kullanımını belirleyen temel ilişkilerin ek setlerini yeniden kurgulayabilmek gerekiyordu. Barthes bu ek ilişki kümelerini, "mitler" (söylenler) (yalnız diğer düşünürler gibi Barthes da negatif ve iktisadi-indirgemeci çağrışımları yüzünden bu terimi daha sonra reddetmiştir) olarak adlandırmıştır.

Sonunda, bugün geniş bir desteğe sahip *ideolojik alanla ilgili pozitif ve indirgemeci-olmayan anlayışla uyum içinde bulunan, dilin kullanımını belirleyen ek yapılara (ve aslında çok nadiren kabul edilse de, bu yapılar üzerindeki sosyolojik sınırlamalara) ilişkin bir anlayış ortaya atan kişi Michel *Foucault olmuştur. Foucault'nun metodolojik kitabı *The Archaeology of Knowledge*'da (1969) ortaya koyduğu çerçeveye göre, bu ek yapıları mümkün kılan, kendisinin "söylem oluşumları" diye adlandırdığı, tarihsel süreçle oluşturulmuş, esnek biçimde yapılandırılmış ilgiler, kavramlar, temalar ve ifade türlerinin bileşimidir. Bu oluşumlar kendilerinin mümkün kıldığı söylemlerden çok daha esnek bir yapıya sahip olmalarına rağmen, yananlamsal yapıların birbirlerinden farklılaşmalarına, sözgelimi sosyolojinin ırkçılıktan ve hukuktan farklılaşmasına olanak tanıyacak kadar belirleyicidirler.

Bu oluşumlara yapılandırıcı niteliğini kazandıran şey, onları mümkün kılmış ve hâlâ mümkün kılmakta olan özgül koşullardır. "Bir söylem oluşumunun oluşum kuralları" şunlardır: Bunların içine doğdukları toplumsal veya kurumsal bağlamlar; bu tür problemleri ve nedenlerini ilan edecek otoriteye sahip olanların ya da böyle bir otorite kazananların toplumsal kimlikleri; özel olarak ilgilenilen nesneleri, her biri gerçeklikle iç içe geçmiş başka nesnelerden ayırmakta kullanılan "niteleme şemaları", deyiş nerindeyse entelektüel şablonlar.

Foucault, bu şekillerde üretilmiş olan söylemlerin *langue*'a anlam kattığını göstermek için, onların ortak ürünlerini bir cümle olarak değil, bir "ifade" olarak tanımlar. Daha sonra da onu bir dizi göstergeler olarak tanımlar: buna göre ilk olarak, ilgili söylem oluşumunun ortaya çıkarttığı özel bir özne konumu bulunduğunu varsayar, ikincisi söz konusu ifadeyi oluşturan gösterenler kümesine belli bir dinamik yükler ve son olarak başka ifadelerden dikkat çekici derecede farklı olması nedeniyle bunun kesin bir materyalizme sahip olduğu varsayılır. Demek ki bir söylem, "aynı söylem oluşumuyla mümkün kılındığı ölçüde bir ifadeler grubu"dur.

Temsili olmayan toplumsal fenomenler kavramlarının sezgi-karşıtı doğasının gerektirdiği entelektüel dayanakların sağlamlığına ve (ironik bir durum olarak) kendisinin bir ölçüde kapalı diline (bu maddede kullandığımız terminolojiden çıkarılabilecek olan bir fikir) rağmen, söylem analizi öyle korkutucu bir **şey** değildir. Jonathan Potter ile Margaret Wetherell *Discourse and Social Psychology* (1987) adını taşıyan ve its metodolojisini tartıştıkları nefis çalışmalarında bunu tüm açıklığıyla ortaya koymuşlardır. Ampirik bir araştırma için bkz. David Silverman'ın, *etkileşimcilik, *konuşma analizi ve *etnometodoloji gibi sosyolojik

geleneklerden yararlanarak HIV danışmanları ile onlara başvuranlar arasındaki konuşmaları irdeleyen çalışması *Discourses of Counselling* (1997). *Ayrıca bkz.* **göstergebilim; yananlamdüzanlam.**

söylem oluşumu (*discursive formation*) *bkz.* **söylem**

Sözcük Çağrışımı Testi (*Word Association Test*) *bkz.* **yansıtma testleri**

sözleşmecilik (*contractarianism*) Bilgisizlik ve belirsizlik koşulları altında düşünüp taşınan soyut bireylerin ("akılcı sözleşmeciler") akılcı seçimlerinden ahlâki ilkeler çıkarma iddiasındaki bir akıl yürütme tarzı. Bunun en çarpıcı çağdaş örneği John Rawls'ın *A Theory of Justice* (1972) adlı çalışmasında bulunabilir. *Ayrıca bkz.* **toplumsal adalet.**

sözleşmeli emek (*contract labour*) Sözleşmeli emek normal koşullarda belirli bir iş ve belirli bir dönem için tutulan işçileri anlatan bir terimdir. Bu terim *Üçüncü Dünya ülkelerinde bazen, işçilerin, onları belli bir ücret karşılığında işverene sunan bir aracı (taşeron) tarafından tutulduğu bir sistemi göstermektedir. Bu durumda sözleşmeli işçiler çeşitli mekanizmalar aracılığıyla taşerona bağlı olurlar ve hareket özgürlükleri kısıtlı olabilir.

sözlü olmayan iletişim (*non-verbal communication*) Sözlü ya da yazılı ifadeye dayanmayan iletişim biçimleri. Yüz jestleri ve el işaretleri de başkalarına tek bir sözcük kullanmadan mesaj aktarabilir. Bazı kültürlerde, örneğin "V" işareti sözcüklerden çok daha fazla şey anlatır. Bu tür iletişim biçimlerinin çoğunun -kaba jestler dahil olmak üzere- kültürel bakımdan kendine özgü anlamları vardır. *Ayrıca bkz.* **beden dili.**

sözlü tarih (*oral history*) Çocuklukları, gençlikleri ve yetişkinliklerindeki olaylar, tutumlar ve yaptıklarına dair geçmişe dönük veriler sunan yaşlı insanlarla yapılan *görüşmelere (büyük ölçüde) dayalı bir tarihyazımı yaklaşımı. Bu yaklaşım aslında, görüşmeli *anket araştırması yönteminin sosyolojiden *toplumsal tarihe ya da geniş ölçekli *yaşam öykülerine aktarılmasının bir yansımasıdır. Uluslararası düzeyde örgütlenmiş bir Sözlü Tarih Derneği, bu derneğe ait bir dergi (*Oral History*) ile birtakım ulusal sözlü tarih *veri arşivleri vardır. Sözlü tarihle ilgili standart metin, Paul Thompson'ın *The Voice of the Past*'ıdır (1978). Thompson'ın *Our Common History* (1982) adlı eserindeki makaleler de bu alanın tipik örnekleridir.

Sözlü tarih yöntemiyle ele alınabilecek zaman dilimleri ve konular gözle görülür biçimde sınırlıdır ve tipik biçimde, aile yaşamı, toplumsal yapı ile toplumsal ilişkiler, piyasa sektöründe istihdam, informel ekonomide çalışma, boş zaman faaliyetleri, belli başlı kamusal olayların algılanışı ve tutumlarla değerlerin geç yaşta yeniden kurgulanışını kapsar. Stephen Humphries çocuk suçluluğunu ele aldığı son derece ilginç çalışması *Hooligans or Rebels? An Oral History of Working-Class Childhood and Youth, 1889-1939*'da, dezavantajlı durumdaki çocukların hooliganlığa, şiddete, gençlik çetelerine ve okulda sınıf isyanlarına yönelmesinin uzun bir tarihi olduğuna dikkat çekip, çağdaş toplumlarda yakın zamanlarda gerçekleşen toplumsal değişimlerin bir ürünü olmadığını göstermiştir. Sözlü tarih görüşmeleri, ulusal anket araştırmalarına, yerel cemaat araştırmalarına ve değişen ev içi istihdam modelleri gibi belirli toplumsal fenomenlerin örnekolay incelemelerine kabaca eşdeğer bir yöntem olarak değerlendirilebilir.

Spearman sıra korelasyon katsayısı (*Spearman's rank correlation coefficient*) *bkz.* **anlamlılık testleri**

Spencer, Herbert (1820-1903) Zamanında büyük ün kazanmış ve özellikle ABD'de etrafında bir hayran kitlesi oluşturmuş olan Herbert Spencer, *Sosyal Darwinciliğin Viktorya dönemindeki peygamberidir. Spencer'ı fikirlerinin birçoğu Batı kültürüne geleneksel bilgelikler (ya da en azından geleneksel ön fikirler) şeklinde girdiği halde, günümüzde onun kitaplarını okumuş ya da adını hatırlayan insan sayısı gerçekten çok azdır.

İngiltere Midland'de uyumsuz bir anne-babadan doğan Spencer, demiryolu mühendisi olup bir süre teknik ressamlık yaptıktan sonra gazeteciliğe geçmiş ve sosyal bilimdeki ününü borçlu olduğu kitapları aralıksız bir yağmur gibi üretmeye başlamıştır. Spencer'ı kaleme aldığı eserlerin tam bir dökümünü yaparsak gerçekten heybetli bir liste ortaya çıkar. Burada öncelikli olarak *Social Statics* (1851), *First Principles* (1862), *The Study of Sociology* (1873) ve 1870'ler ve 1890'larda parça parça hazırladığı *First Principles of Sociology* ile *Descriptive Sociology*'nin adlarını sayabiliriz. (Spencer'ı kendi döneminin toplumsal ortamında tartışan eksiksiz bir metin için bkz. J.D.Y. Peel, *Herbert Spencer*, 1971).

Spencer, Viktorya çağının en yoğun biçimde etkili olduğu dönemin sosyoloji peygamberiydi. Marx'tan farklı olarak, Sanayi Devrimi'nde *ilerlemeden başka bir şey görmüyor; toplumu, yaşayan, büyüyen bir organizma; daha karmaşık hale geldikçe kendi başarısının mekanizmalarını bilinçle kavrayıp denetlemesi gereken bir organizma şeklinde yorumluyordu. Bu mekanizmaların en önemlisi, (Darwin'in doğal ayıklanma kuramından birkaç yıl önce dile getirilmiş) "en uygun olanların hayatta kalması" diye nitelendirdiği yoğun kaynak rekabetiydi. Bu ilkenin hiçbir kısıtlama olmadan uygulanmasının eninde sonunda en iyi muhtemel toplumu ortaya çıkaracağına inanan Spencer'in fikirleri, Amerika'da, bilhassa William Graham tarafından coşkuyla benimsenmiştir ve *liberteryan ve **laissez-faire* kapsamındaki toplumsal ve iktisadi kuramların temel taşı olma özelliğini bugüne kadar muhafaza etmiştir.

stagflasyon (*stagflation*) Ekonomide *enflasyon ile durgunluğun bir arada bulunmasını anlatan bir terim. Britanya'da ve başka ekonomilerde 1960'ların sonlarından itibaren, enflasyonun, fiyat beklentileri ve ücret talepler sonucunda tırmanmasıyla yaşanan bir durum.

Stalinizm (*Stalinism*) Rusya'da 1929'dan sonra dayatılan ve 1956'da Hruşçov dönemindeki ilk de-Stalinizasyon kampanyasına kadar süren dönemdeki iktisadi, siyasal ve toplumsal özelliklerle özdeşleştirilen bir terim. Stalinizmin en yoğun biçimde etkili olduğu dönem 1934'te, Kirov'un öldürülmesinden sonraki tasfiye duruşmalarıyla başlamıştı. Fiziksel terör, toplama ya da çalışma kampları, sürgün, zoraki göçler, ortadan kaldırma, açlık ve toplumsal güven bağlarının çözülüşü, Stalinizmin ayırt edici özelliklerinden sadece bir kısmıdır. Çarpıcı bir özellik de, yüz milyon köylünün zorla kolektifleştirilmesiydi (ki bu politikanın mirası, eski Sovyetler Birliği'nin varlığının büyük bölümünde çekilen yiyecek darlıklarının ve kırların yoksulluğa sürüklenmesinde açıkça görülmüştür). Zorla *sanayileştirme ve ilk iki dönemki beş yıllık plan da, ülke savaş zeminine çekilir ve fabrika bacalı endüstriler *sosyalist ilerlemenin göstergesi durumuna gelirken ağır bir çalışma disiplini

dayatmıştı. Tüm bu süreç, işçiler ve yöneticiler arasında benzer patolojilere yol açmış bir *komuta ekonomisinin denetiminde sürdürülüyordu.

İdeolojik açıdan bakıldığında, sistemin temeli, en mekanik yorumuyla diyalektik materyalizmdi ve bu çizgi, dayanağını *MELS*'te (Marx, Engels, Lenin ve Stalin'in yazılarında) buluyordu. Ayrıca Stalin, bu isimlerin kendi dışındaki üçünü kendi "kişilik kültü"nü yerleştirmek için kullanmaya özel bir dikkat göstermişti. Sanatlara ve kültüre sosyalist *gerçekçilik damgasını vurmuştu. Stalin'in Molotov-Ribbentrop Paktı'nda ortağının niyetlerini görememek gibi çok vahim hatalara düşen biri olmasının yanı sıra, (özellikle subay kadrosu içinde) gerçekleştirilen tasfiyeler sonucunda orduyu lidersiz bıraktığını da göz önünde bulunduracak olursak, Stalinizmin Sovyetler Birliği'nin 1941'deki Nazi işgalinden kurtulmasına katkıda bulunup bulunmadığı bile tartışmalıdır.

Stalinizm salt tek bir kişinin kişisel kurgusu değildi tabii. Kökleri, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirişlerine ve 1918'de, aleyhlerinde sonuçlanan seçimlerin akabinde Kurucu Meclis'i kapatmalarına dayanıyordu. Savaş komünizmi sırasında benimsenen uygulamalar ve bunun sonucunda patlak veren Kronstadt isyanı, 1921 Mart ayındaki Onuncu Parti Kongresi ve parti içinde hiziplerin yasaklanması, ardından sol (Leon *Trotsky) ve sağ (Nikolay Buharin) çizgilerin yenilgiye uğraması Stalinizmi önceden haber verici nitelikteydi ve Stalin'in daha sonraki politikalarının şablonunu ve pratik araçlarını ortaya çıkarmışlardı. Stalinizmin terör yüzü her zaman Yejov, Yadov, Beria ve güvenlik aygıtıyla birlikte anılmış, böylece Stalin'in kendisini vahşetlerden uzak tutan bir görüntü yaratılmaya çalışılmıştır. Stalin'in Anayurt Savaşı Kahramanı, Ulusların Babası ve Büyük Stratejist imajıyla donatılmasını sağlayan ve yirmi milyon savaş ölüsü ile terörde aynı sayıdaki insanların kaybolması üzerindeki sorumluluğunu gizleyen etken bu görüntüydü. Stalin 1953'te öldüğü zaman, Sovyet toplumu, KGB'nin ve demoralize olmuş bir partinin egemen olduğu, kuşku, rüşvet, verimsizlik ve savurganlıkla çürüyen bir toplumdu. Yine de SSCB, çevresindeki ülkeleri kontrolü altında tutabilen, nükleer güce sahip bir dünya devletiydi. Zaten, Stalin'in miras bıraktığı neo-Stalinist sistemin en azından 1991'e kadar işlemesini sağlayan da bu süper güç olma statüsüydü. *Ayrıca bkz.* **kolektivizm; Marksizm.**

standart olmayan işçi, standart olmayan istihdam (*non-standart worker, non-standart employment*) Bu terimler, tam gün, düzenli ("standart") çalışanların, iş güvencesinin, özel hakların, sendika üyeliğinin ve sosyal güvenliğin bulunmadığı *istihdam türlerini anlatmaktadır. Standart olmayan istihdam, part-time, geçici, süresi önceden tespit edilmiş sözleşmeli ve altsözleşmeli çalışmayı, serbest çalışmayı ve ev işlerini kapsar. İstihdamın standart olmayan türlerinin, *esnek üretim yöntemlerindeki çoğalmayla birlikte son yıllarda artışa geçtiği tahmin edilmektedir. *Ayrıca bkz.* **emek piyasasının bölünmesi.**

standart ölümlülük oranları (*standart morality ratios –SMRs*) *bkz.* **ölümlülük oranı**

standart sapma (*standard deviation*) *bkz.* **varyasyon**

standartlaşmış ölümlülük oranları (*standardized mortality ratios*) *bkz.* **ölümlülük oranı**

standartlaştırma (*standardization*) Farklı gruplar arasındaki karşılaştırmaları kolaylaştırmak amacıyla, veriler ortak bir temele bağlı olarak standartlaştırılır. Standartlaştırmanın en basit yöntemi, sıklık sayılarını oranlar haline getirmek, böylece tüm değerlerin ortak bir 100 tabanına göre, ya da birliği gösteren (1.00) toplam değerin ondalık kesirleri şeklinde gösterilmesini sağlamaktır. Aritmetik ortalama (*bkz.* *merkezi eğilim ölçüleri) ve standart sapma (*bkz.* *varyasyon) biliniyorsa, değerler standart sapmayla bölünebilir ve böylece, ortalama değerin verilerin merkezi sayılmasıyla, her birimin artı ya da eksi derecede ne kadar sapmış olduğu gösterilmiş olur; sonra da bu prosedür, karşılaştırılmak üzere tüm alt gruplarda tekrarlanır. Verilere uygulanacak analiz yöntemlerine bağlı olarak başka prosedürler de kullanılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **endeks.**

Stanford-Binet Zekâ Testi (*Stanford-Binet Intelligence Test*) Çocukların zihinsel yeteneklerini ölçmekte en yaygın kullanılan *zekâ testi. Binet, yirminci yüzyılın başlarında Fransa'daki özel eğitime ihtiyaç duyan okul çocuklarını saptamak üzere tasarlanmış orijinal testi yazan kişiydi. Binet, her çocuğun performansını kendi yaşındaki ortalama ya da normal çocukların Performanslarıyla karşılaştırmıştı. Daha sonra ABD'deki Stanford Üniversitesi'nde çalışan araştırmacılar bu testi adapte ederek, bir zekâ bölümü (IQ) kavramıyla ilişkilendirmişler ve elde edilen test sonuçlarını ortalama 100 puanlık IQ çevresinde standartlaştırmışlardı. Test puanları, her çocuğun topluluk içindeki akranlarıyla oranlanan zekâlarını gösteriyordu. Standart bir hale getirildikleri için de farklı yaş kümelerindeki çocukların performansını, ya da aynı çocuğun zaman içindeki seyrini karşılaştırabilmek mümkündü.

Şimdilerde buna benzer bir sürü zekâ testi kullanılmaktadır. Fakat bu tür araçların hepsinin de kültürel, sınıfsal, ırksal ya da cinsel yanlılık nedeniyle eleştirildiği belirtilmelidir. Zekâ testi yapmak, hem akademik hem siyasal çevrelerin gözünde tümden tartışmalı bir konudur.

statü, toplumsal statü (*status, social status*) Sosyolojide statü konusunda iki yaklaşım vardır. Daha zayıf olan anlamı çerçevesinde statü, bir kişinin *toplumsal yapıda işgal ettiği konum (öğretmen, rahip, vb. olarak) anlamına gelir ve genellikle, statü-rolü düşüncesini akla getirmek için *toplumsal rol nosyonuyla birleştirilir.

Daha güçlü anlamıyla ise, statü grupları ya da katmanlarının hukuksal, siyasal ve kültürel ölçütlerle derecelendirilip düzenlendiği bir toplumsal tabakalaşma biçimini anlatır. Statü konusundaki bu yaklaşımın birçok versiyonu vardır. Örneğin hukuk kuramcısı Sir Henry *Maine, Batı toplumunun tarihini, statüden sözleşmeye geçiş; yani, hiyerarşik bakımdan düzenlenmiş katmanlara dayalı *feodal örgütlenmeden, birbirlerine sözleşmeler aracılığıyla bağlı bireyler arasındaki *piyasa ilişkilerine geçiş ekseninde kavramsallaştırabileceğimiz görüşündeydi. Max *Weber de, sınıf, statü ile partiyi birbirinden ayırarak kategorileştirdiği ünlü *iktidar kuramında, sınıflar, statü grupları ile siyasal partiler arasındaki ilişkileri buna benzer bir tarihsel bakışla ele almıştı. Weber, *Economy and Society*'de (1922), statü konumunu "etkili bir toplumsal itibar iddiası" şeklinde tarif etmişti. Statü konumları hem negatif hem pozitif ayrıcalıklar getiriyor ve statü tipik biçimde, özel bir *yaşam tarzı ile formel eğitime dayanıyordu. Statü; evlilik, gelenek ve görenekler, ortak yaşam düzenlemeleri gibi dışlayıcı pratiklerle ifade edilip korunmaktadır.

Statü konumları ortak olan bir insan grubu, aynı itibara sahip bir statü grubunu oluşturur ve grubun kaynakları üzerindeki statü tekellerinden yararlanır. Statü grupları, tekelci ayrıcalıklarını, rakiplerinin aynı kaynaklardan yararlanmalarını engelleyerek muhafaza etmeye çalıştıkları için rekabetçi bir yapıya sahiptirler. Weber son olarak, toplumsal *tabakalaşmanın egemen modeline bağlı olarak, statü toplumu ile sınıflı toplum arasında bir ayrım yapmıştır.

Bu perspektifi eleştirenler, özellikle Amerikan sosyolojisinde statü kavramının sosyolojinin temel nosyonlarından biri olma durumunun giderek ortadan kalktığına, çünkü bir kişinin statü hiyerarşisindeki konumunu öznel biçimde değerlendirmesinden (yani, "prestij"den) daha fazla anlam taşımadığına dikkat çekmektedirler. Statü grubu ilişkilerinin çatışmaya ve rekabete dayalı özellikleri, bireylerin ("prestijli roller", "prestij derecesi", vb.) statü arayışı içinde olduğu düşüncesine aktarılmıştır. Ayrıca, birçok Amerikalı sosyoloğun, bir toplumsal tabakalaşma sisteminde öznel konum değerlendirmelerini ölçmekte başvurulan *sınıf ve statü kavramlarını birbirinin yerine kullanmaya başladıkları da bir gerçektir.

Statünün, birçok örnekte hukuk ve devlet güvencesindeki yetki ve ayrıcalıkların nesnel biçimde örgütlenmesini içerdiğini, öznel bir kişisel itibar farkındalığı olmakla sınırlı kalmadığı ileri sürülerek, statü kavramını bu çerçeveden kurtarmaya yönelik çeşitli girişimler yapılmıştır. Bu kavramı tanıtan en iyi özet metin için bkz. Bryan S. Turner, *Status* (1988). *Ayrıca bkz.* **kapanma; yurttaşlık; zümre.**

statü, ana (*status, master*) *bkz.* **ana statü**

statü, atfedilen (*status, ascribed*) *bkz.* **atfetme; ulaşılan statü**

statü, ulaşılan (*status, achieved*) *bkz.* **ulaşılan statü**

statü berraklaşması (*status crystallization*) Amerikalı sosyolog Gerhard Lenski'nin geliştirdiği bir terim (bkz. "Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Status", *American Sociological Review,* 1954). Lenski, *statü özelliklerindeki tutarsızlıkların statü belirsizliğine yol açtığını, bunun da toplumsal gerilime neden olduğunu savunur. Fakat statü berraklaşması kavramının kendisi, tutumlar ve beklentilerden değil, statünün uygun olmadığı duygusundan bahsetmektedir. Statü berraklaşması ve statü bütünleşmesi gibi nosyonları alıp onları göreli *yoksunluk ve *referans grupları kavramlarıyla birleştirmek, bu yolla toplumsal adaletle ilgili daha geniş kapsamlı tartışmalara yansıtmak ise daha sonraki yazarlara (George *Homans gibi) kalmıştır.

Statü berraklaşması kavramı daha sonraları, Wlodzimierz Wesolowski gibi Doğu Avrupalı sosyologların çalışmalarında (bkz. *Classes, Strata and Power,* 1966), önemli bir okul olan toplumsal tabakalaşmanın temeli haline gelmiştir. Bu yazarlar, ele aldıkları statü göstergeleriyle (*mesleki prestij, *etnisite, eğitim ve gelir gibi) statü berraklaşmasının (uyumu ya da uyumsuzluğunun) derecesini ölçmeye; bireylerin, *rollerin ya da *grupların statü kriterleriyle uyumlu biçimde kademelendirilip kademelendirilmediğini, örneğin yüksek prestijli mesleklere yüksek ücretler verilip verilmediğini saptamaya çalışmışlardır Statü berraklaşması sorununun, özellikle statü uyumsuzluğunun fark edilmesi halinde, rol çatışmaları, akıl sağlığı ve toplumsal gerilimlere yansıyan sonuçları olabileceği de belirtilmelidir.

Bu yaklaşım komünist toplumlardaki sosyologlarca 1960'lı ve 1970'li yıllarda, *reel sosyalizmde toplumsal

eşitsizliğin ölçüsüyle ilgili araştırmaları -bir tabu olan *toplumsal sınıf meselesine dokunmadan- başlatabilmek amacıyla benimsenmiştir. Komünist toplumlardaki sosyologların genel argümanı, devrim sonrası toplumlarda Marksist anlamıyla toplumsal sınıfın *yaşam şansları üzerindeki belirleyici etkisini kaybettiği, statüyle uyumlu bir biçimde, statü özelliklerine bağlı toplumsal konumların -ayrışmış ya da berraklaşmamış bile olsalar- yeniden ortaya çıkabileceği yönündedir. Bu durum, sistematik ya da yapılaşmış toplumsal tabakalaşmanın yeniden canlanışına ve eninde sonunda *toplumsal kapanmaya yol açacağına işaret eder.

statü değeri kuramı (*status-value theory*) *bkz.* **toplumsal adalet**

statü grubu (*status group*) *bkz.* **statü; tabakalaşma**

statü kaybettirme (*status degradation ceremony*) *bkz.* **aşağılama töreni**

statü kazanma, statü kazanma kuramı (*status attainment; status-attainment theory*) Eğitimdeki başarıların, *vasıf ve *beceriyle ilgili diğer göstergelerin *sosyo-ekonomik statüye ya da *prestije göre derecelendirilmiş işlere ne ölçüde aktarılabildiğini araştıran kapsamlı bir literatür. Bu alanın klasik araştırmaları Peter M. Blau ile Otis Dudley Duncan'ın *The American Occupational Structure*'ı (1967) ve David Featherman ile Robert Hauser'in *Opportunity and Change*'idir (1978).

Statü kazanma programı, *toplumsal mobilite kalıplarını kişilerin istedikleri mesleklere geçebilmelerini kolaylaştıracağı düşünülen nitelikleri saptayarak açıklamaya çalışmaktadır. Meslek tercihleri ne ölçüde eğitim başarısı gibi kişisel özelliklerden ziyade, aile kökeni gibi etkenlerle şekillenmektedir? Bu yaklaşımın temel aldığı varsayıma göre, bireyler kesintisiz bir tek boyutlu hiyerarşi içinde düzenlenmiş mevkilere yerleştirilmektedir. Bazı araştırmalarda bu toplumsal hiyerarşi dar bir yorumla, *mesleki prestijin öğelerinden birisi (en yaygın biçimiyle, insanların farklı mesleklerin göreli "genel konumu"nu değerlendirmeleri) şeklinde kavramsallaştırılırken; başka araştırmalarda, gelir ve öğretim yılı gibi sosyo-ekonomik statünün ek yönlerini de kapsayan bir çerçeveye alınmaktadır. Statü kazanma konusundaki başlıca görüşlerin faydalı bir değerlendirmesi için bkz. D.J. Treiman ve H.B.G. Ganzeboom, "Cross-National Comparative Status-Attainment Research", *Research in Social Stratification and Mobility* (1990).

1962'de ABD için ortaya atılan Blau-Duncan modelinde, bir erkek çocuğun o anki mesleği ile baba mesleği arasındaki korelasyonun 0.405 olduğu saptanmıştır; bu oranın 0.227'si (yani % 53'ü) eğitimin getirdiği dolaylı etkiye bağlanırken, 0.178'i (yani 43'ü) eğitimin doğrudan sonucu olarak görülmektedir. Aynı araştırmada, eğitimin o anki mesleğe etkisinin, baba mesleğinin o andaki mesleğe doğrudan etkisine oranı 2.9'a 1 şeklinde hesaplanmıştır ve Blau ile Duncan bu bulgulardan hareketle, yirminci yüzyıl ortasındaki Amerika'da mesleki statünün belirlenmesinde, *başarının atfetmeden daha önemli olduğu sonucuna varmışlardır.

William H. Sewell ile meslektaşlarının geliştirdiği Wisconsin Modeli, öğrencilerin aile geçmişini ve kendilerine atfedilen özellikleri, gerek beceriler gerekse eğitim başarısı aracılığıyla mesleki statüleriyle ilişkilendirerek Blau-Duncan şemasını devam ettirmiştir. Wisconsin Modeli'ni benimseyen çeşitli araştırmalarda, aile geçmişinin, anne-babaya ve arkadaşlara, eğitim özlemlerinin şekillenmesine yansıyan etkileriyle eğitim başarısını ve mesleki

performansı etkilediği görülmüştür. Eğitimdeki başarıyı (toplumsal kökenlerden bağımsız olarak) ve mesleki performansı akademik becerinin de etkilediği saptanmıştır. Başka bir deyişle, gerek okul eğitimi gerekse ailenin konumu, esas olarak sosyal psikolojik süreçlerle taşınan etkiler sonucu, ulaşılan statüyü etkileyen öğelerdir.

Yukarıdaki aktarılan bulguların *fırsat eşitliği ve *meritokrasi hakkındaki argümanlara yansımaları kısa sürede tartışmalara konu olmaya başlamıştır. Robert Hauser gibi bazı gözlemcilerin yorumuna göre, aile geçmişinin etkilerinin (görünüşe bakılırsa) okul eğitiminde kazanılabilecek özelliklerle aşılabileceğine göre ABD'de statü kazanma esas olarak meritokratik bir süreçtir. Christopher Jencks gibi başka gözlemciler ise, sonuçların statü kazanma sürecine ilişkin meritokratik yorumları geçersizleştirdiğini, çünkü mobilite tablosunda hem atfedilen özelliklerin hem başarının ciddi bir etki yapmayı sürdürdüğünü iddia etmişlerdir. Kaldı ki Jencks ve arkadaşları, Wisconsin Modeli'nde, ilk araştırmalardaki ölçüm hatalarına bağlı olarak aile geçmişinin öneminin küçümsendiği, yetenek ve özlemlerin abartıldığı kanısındadırlar (örneğin bkz. *Sociology of Education* -1983- dergisinde Hauser, Jencks ve diğerleri arasında yürütülen polemik).

Toplumsal eşitsizliğin bu yaklaşımla incelenmesi hâlâ tartışmalı olan bir yöntemdir. Statü kazanma araştırmalarında düzenli biçimde bağımlı değişken (kişilere bağlı bir başarı ölçüsü) olarak yararlanılan sosyolojik "sosyo-ekonomik statü" kavramının tuhaf bir öyküsü ve göndergesi vardır. Duncan'ın geliştirdiği ve en yaygın başvurulan sosyo-ekonomik statü endeksinde, bir mesleğin sosyo-ekonomik statüsünü belirleyen, o meslekteki insanların ortalama geliri ile eğitim süresinin ağırlıklı bir bileşimiyken (yalnız bu düşüncenin nasıl bir akıl yürütmeye dayandığı hiçbir zaman açıklanmamıştır), buradaki ağırlıklar, belirli özgül mesleklerdeki kişilere atfedilen mesleki prestij kalıplarına en uygun düşen ölçülerdir. (Daha ayrıntılı bir açıklama için bkz. Duncan'ın klasik makalesi, "A Socioeconomic Index for All Occupations", der. A. Reiss, *Occupations and Social Status*, 1961).

Aynı kuramın diğer versiyonlarında mesleki prestijin bağımlı değişken olduğu düşünülmüştür. Bu tür ölçekler, bireylerin çeşitli mevkilere, genelde toplumsal onur, özelde onurlandırıcı görevler hakkında toplumda varolan konsensüsün içine yerleştirilmiş bir "toplumsal konum" boyutuna göre dağıtıldığı varsayımına dayanmaktadır. Tabii böyle bir varsayımın inandırıcı olup olmadığı bir hayli tartışılmış ve *toplumsal düzenin konsensüsle oluşturulmuş değerlere dayandığı, prestij hiyerarşisinin ahlâki değerlendirmelerde bir yakınlaşmanın işlevi olduğu varsayıldığı için, uygulayıcıları tarafından kesinlikle reddedilmesine rağmen, *işlevsel tabakalaşma kuramının bir uzantısı olduğu eleştirileriyle karşılaşmıştır.

Mesleki sonuçları statü kazanmanın açıklayıcı çerçevesi içinde irdeleyen araştırmacılar, 1980'lerde ve *yeni yapısalcılığın savunucularına yanıt olarak, yapısal sınırlılıkları ve onun yanı sıra toplumsallaşma süreçlerini kendi açıklamalarına katmaya çalışmışlar: başka bir anlatımla, mesleki yerleşmede aile kökeni ve eğitim başarısının etkisi sorunundan uzaklaşıp, emek piyasasının yapıları ile süreçlerindeki değişkenliklerin mesleki sonuçları nasıl etkilediğini analiz etmeye yönelmişlerdir. Bu vurgu değişimi, statü kazanma kuramı temelindeki araştırmaların, eğitim başarısı ve mesleki başarı üzerindeki yapısal etkilerini değerlendirememesini gidermeye yönelik bir

çabayı temsil etmektedir. Sonuçta, statü kazanma yaklaşımı ile sınıf analizi geleneklerinin karışımı olan melez bir kuram ortaya çıkmıştır (örneğin bkz. Larry Griffin ve Arne Kalleberg, "Stratification and Meritocracy in the United States: Class and Occupational Recruitment Patterns", *British Journal of Sociology,* 1981). Daha sonraki dönemin literatürünü değerlendiren bir metin için bkz. Kalleberg, "Comparative Perspectives on Work Structures and Inequality", *Annual Review of Sociology,* 1988).

statü konumu (*status situation*) *bkz.* **sınıfsal konum**

statü kümesi (*status set*) Bir kişinin yansıttığı toplumsal konumlar kümesi (örneğin, bir insanın aynı anda fabrika işçisi, anne, hayır kurumu gönüllüsü, vb. olması). Bu terimi ilk ortaya atan, *Social Theory and Social Structure* (2. Basım, 1957) adlı kitabıyla Robert Merton'dır.

statü tıkanması (*status frustration*) Albert Cohen'in *Delinquent Boys*'da (1956) geliştirdiği ve işçi sınıfı erkeklerinde görülen, orta sınıfın -okulda somutlaşan- başarı değerlerine karşı oluşan bir *tepki olarak suç işleme eğilimlerini açıklamak üzere kullandığı bir kavram. Suçlu oğlanlar statü kazanma olanaklarının tıkandığını görünce, suçluluğa dayalı bir *alt-kültür yaratmak üzere okulun orta sınıf değerlerini alt üst etmeye yönelmektedirler. Cohen'in argümanı *anominin ve gerginlikten kaynaklanan suçluluk gelenekleriyle alt-kültür analizinin bir parçasını oluşturmaktadır.

statü tutarlılığı (*status consistency*) *bkz.* **statü berraklaşması**

statü yükleme kuramı (*status-attribution theory*) *bkz.* **toplumsal adalet**

stereotip, stereotipleştirme (*stereotype, stereotyping*) Yunanca *stereos* (katı) ve *typos* (damga) sözcüklerinden türetilip on sekizinci yüzyılın sonunda teknik bir terim olarak kullanılan stereotip kavramı, Kuzey Amerikalı gazeteci Walter Lippman'ın *Public Opinion* (1922) başlıklı kitabında, sarsıcı değişimlere karşı genelde dirençli olan "kafamızdaki sabit, dar ufuklu resimler"i karşılayacak şekilde geliştirilmiştir. Genellikle aşağılayıcı bir anlam yüküyle kullanılan stereotip, sosyolojik tipleştirme sürecinin karşısında yer alan bir bakışı temsil etmektedir. *Ayrıca bkz.* **cinsiyet (toplumsal) stereotipleri; önyargı.**

Stouffer, Samuel A. (1900-1960) İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD Savaş Bakanlığı'nda toplumsal araştırmalar yürütmüş olan Amerikalı sosyolog ve kantitatif yöntembilimci. Stouffer'ın araştırmalarının en parlak ürünü, gerek *sosyal psikolojiye ve *anket araştırması metodolojisine, gerekse *göreli yoksunluk kavramının geliştirilmesine ciddi katkılarda bulunduğu *The American Soldier* (1949) adlı çalışmasıydı. *Ayrıca bkz.* **referans grubu.**

stres (*stress*) Gündelik dilde ve akademik söylemde rağbette olan, kesinlikten uzak bir kavram. Stres kavramı, dışsal konumlardan gelen baskıları (stres yaratıcılar) ya da bu baskılara gösterilen, genellikle nabzın daha hızlı artması ve adrenalin yükselmesi, endişe ve rahatsızlık türünden fiziksel ve psikolojik öğeler içerdiği düşünülen tepkileri (stres tepkileri) anlatabilir. İki kullanımda da, bedensel ve zihinsel sağlıksızlığı, çeşitli performans yetersizliklerini ve sapkın davranışları açıklamakta stresin kilit önemde bir yeri vardır. Sosyal bilimcilerin strese ilgilerinin kaynağı, bireyin o andaki ya da yakın geçmişteki toplumsal konumundan

kaynaklanan özellikleri belirli bir sonuca bağlama potansiyeline sahip olmasıdır.

Sosyolojik tartışmaların önemli bir kısmı, stresli alanın saptanması ve ölçülmesine dayanmaktadır. Bazı araştırmacılar, sadece boşanma ya da işsizlik gibi olumsuz etkenlerin strese yol açtığını düşünürken; bazıları için kayda değer bir değişikliğe neden olan her durum (evlilik, terfi ya da taşınma gibi) stres yaratmaktadır. Yine kimileri sadece dönüm noktası niteliğindeki olayları stres doğurucu etkenler arasına katarken, diğerleri için sürmekte olan güçlükler de buna dahildir. Bazıları standartlaşmış ölçülere (Toplumsal Yeniden Uyum Değerlendirme Ölçeği gibi) başvururken, bazıları, birisi için stresli olabilecek durumların başkaları için aynı sonucu vermeyebileceği öznel anlamları değerlendirirler. Yine de, klinik düzeyde *depresyon geçiren hastaların geçmişe bakıp, ya tedaviye yardımcı olmak ya da (esrarengiz görünen) kendi hastalıklarının anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla streslerini tek bir olaya bağlamaları örneğinde olduğu gibi, stresli deneyimlerle ilgili öznel değerlendirmelerin tartışmalı olduğu söylenebilir. George Brown ile Tirril Harris *Social Origins of Depression* (1978) adlı etkili araştırmalarında, anlamı, doğrudan öznel değerlendirmelerle değil, değerler, hedefler ve koşulları yansıtan bağlamsal kanıtlara bakarak ölçmüşlerdir.

suç (*crime*) Kişisel alanı aşıp kamusal alana giren ve yasak olan kural ya da yasaları çiğneyen, buna bağlı olarak meşru cezaların ya da yaptırımların uygulandığı ve kamusal bir otoritenin (devlet ya da yerel bir kuruluş) müdahalesini gerektiren fiiller suç sayılmaktadır. İdeal durumlarda suçla başa çıkmayı amaçlayan formel sistem bir kamu kuruluşunun yönetimindedir ve bu kuruluşta, onu temsilen hareket eden görevliler (örneğin, bir polis gücü) yer alır. Hukuk ve yetki alanı açısından bakıldığında, suç oluşturan bir hareketi yapmaktan dolayı suçlu olmak, yasada bazı istisnalara yer verilmiş olmakla birlikte, genellikle kötü niyeti ya da kasıtlı pervasızca davranışları içerir. Kasıtlı bir hareketin gösterilemeyeceği durumlarda (sözgelimi, çocuklar veya akıl hastaları söz konusu olduğunda) yapılan fiiller bir suç oluşturmaz ve cezalandırılmaz (yalnız bu tür hareketlerin bazıları için değişik gözaltı biçimleri ya da terapötik tedaviler uygulanabilir).

Suçun suç olarak ortaya çıkması için, idari bir sistem ya da uygulayıcı kuruluş tarafından fark edilmesi ve müdahale edilip işlem yapılması gerekir. Bu hareket polise bildirilmeli ve polis (veya başka bir sorgu kuruluşu) tarafından kayıtlara geçirilmelidir; bu durumda söz konusu hareket *suç istatistiklerinin bir parçası haline gelebilir; soruşturulabilir ya da soruşturulmayabilir; mahkemeyle sonuçlanabilir ya da sonuçlanmayabilir. Demek ki kayıtlara geçirilen *suç oranları toplumsal kurallarla oluşturulur ve gizli suçları dışlayabilir. Üstelik gizli suçlar arasında, örneğin hiçbir şekilde dışa yansımayan aile içi şiddeti, etnik azınlıkları hedef alan saldırıları, ahlâk dışı hareketleri ve ırza geçmeyi sayabiliriz. Çocuk suçu ve suçlulukla ilgilenenlerin gerçekleştirdiği incelemeler, bu tür davranışların büyük çoğunluğunun kayıtlara geçmediğini doğrulamıştır. Suç kurbanlarını kapsayan daha yakın zamandaki araştırmalar da, gizli suç rakamlarının çok yüksek olduğunu desteklemektedir ve işyeri malzemelerini çalmaktan büyük çaplı sahtekârlıklara kadar çeşitli ekonomik suçlar, sanayinin yol açtığı kirlilik, sağlık ve güvenlik önlemlerinin ihlal edilmesi bu suçlar arasında sayılabilir. Bu hareketlerin

hiçbiri resmi kayıtlara suç olarak geçmemekte, ama, bazı kriminologlara göre, toplumu etkileyen gizli suçları ciddi derecede arttırmaktadır. Bazı kişilerce *kurbansız suçlar ya da mağduru olmayan suçlar (uyuşturucu kullanma, fahişelik ve yasadışı kumar gibi) şeklinde adlandırılan eğilimler de yasalara aykırı hareketler olmakla birlikte, fiili birlikte işleyenler, kendi aralarında anlaşıp durumlarını dışa yansıtmadıkları için kayıtlara geçmeden kalmaktadır (bkz. E. Schur, *Crimes Without Victims,* 1965).

Bu yüzden suçun hukuksal bir tanımını yapmak yeterli olmayabilir. Bir toplumun suç olarak tanımladığı hareketler toplumsal kurgulara bağlıdır ve oldukça görelidir. Ahlâkla ilgili düşünceler (diyelim, sorumluluk konusundaki) ve dinsel inancın (suçun günah olması) yanı sıra suçun kökenlerine ilişkin birbiriyle çatışan bilimsel iddialar suçun tanımını ve genel kabul gören etiolojisini (ya da nedenini) etkileyebilmektedir.

Suçun işlenmesi bireysel bir hareket olabileceği gibi, örgütlü de olabilmektedir (bkz. M. McIntosh, *The Organization of Crime,* 1975). Bu kavram ayrıca, gevşek biçimde, belli ilkeleri çiğneyen ama mutlaka bir yasayı ihlal etmesi gerekmeyen eylemler (örneğin, güçlü kesimlerin işledikleri suçlar ya da devlet suçları) için kullanılabilir. Devletler elbette suç kategorisi ile ceza yasalarından kendi siyasal amaçları doğrultusunda yararlanabilirler: Ülke çapında olağanüstü koşulların yaşandığı ya da devletin çıkarlarının söz konusu olduğu durumlarda hukuki istisnalara da hukukun genişletilmesi örneklerine de sıkça rastlayabiliyoruz. Nazi Almanyası tarihi, bu sürecin açık bir örneğidir. Bazı antropolojik ve sosyolojik incelemeler de, hukuktan türetilip *devlet aracılığıyla meşru kılınan ve *bürokrasi tarafından gözetilen bir suç tanımını benimsemenin *etnosantrik ve dar bir kapsamı olduğunu, formel bir hukuka bağlı olmayan daha basit toplumlardaki *norm ihlallerinin ve *toplumsal denetim uygulamalarının daha geniş kapsamlı biçimde ele alınmasının bu konuda aydınlatıcı ipuçlarıyla dolu olduğunu ortaya koymuşlardır. *Ayrıca bkz.* **beyaz yakalı suçu; kırık pencereler tezi; suç endeksi; şirket suçu.**

suç, beyaz yakalı (*crime, white-collar*) *bkz.* **beyaz yakalı suçu**

suç, kurbansız (*crime, victimless*) *bkz.* **kurbansız suç**

suç, nefret (*crime, hate*) *bkz.* **nefret suçları**

suç, organize (*crime, organized*) *bkz.* **organize suç**

suç, siyasal (*crime, political*) *bkz.* **siyasal suç**

suç, şirket (*crime, corporate*) *bkz.* **şirket suçu**

suç, toplumsal (*crime, social*) *bkz.* **toplumsal suç**

suç endeksi (*index crime*) ABD'de Federal Araştırma Bürosu'nun tekbiçimli suç *endeksi yedi suç göstergesinden oluşur: cinayet ve taammüden adam öldürme, zorla ırza geçme, soygun, şiddetli saldırı, ev soyma, çalma (hırsızlık) ve motorlu araç hırsızlığı.

suç istatistikleri (*criminal statistics*) Toplumda işlenen suç olaylarını doğru biçimde yansıtmak amacıyla ilk olarak Fransa'da 1827'de yapılan ve 1837'den sonra İngiltere ve Galler'de düzenli olarak tekrarlanan suç istatistikleri, tüm *resmi istatistikler gibi şimdi ihtiyatla yaklaşılan göstergelerdir. Suç istatistikleri somut (jüri tarafından yargılamaya açık) kayıtlı suçları temel alır

ve polis ve mahkemeler gibi resmi kuruluşların kayda geçirdiği toplam verilerden çıkarılabilir; öte yandan kriminolojik araştırma çalışmalarından çıkarıldığı da görülmüştür. Tipik biçimde kayıtlara geçmeyen ve kırıp dökme gibi gizli suçlarla ilgili verileri de sunan Britanya'daki ulusal çaplı suç araştırmaları (1982, 1984, 1988) bu istatistiklerin sınırları olduğunu ortaya koymuştur. Suçların mağdurları olan kişileri kapsayan araştırmalarda bile, ırza geçme ve cinsel saldırı türünden bazı suçlar hakkında veri toplamakta çeşitli güçlüklerle karşılaşılabilmektedir. Yerel kapsamlı araştırmalar, rutin biçimde derlenen suç istatistiklerinin de ulusal çaplı araştırma verilerinin de genel olarak suçu ve özel olarak tecavüz gibi suçları ciddi ölçüde eksik gösterdiğini gözler önüne sermiştir.

Sosyologların çoğu, suç istatistiklerinin karmaşık bir süreçle hazırlandığının farkındadır. İlk önce toplum bir davranışı suç olarak tanımlamalıdır, oysa suç sayılan bir eylemin tanımı zamana göre ve hukuk sistemleri arasında değişiklik gösterebilir. Bir *suçun istatistiklere girmesi için bildirilmesi ve kayda geçmesi gerekmektedir, fakat herkes her suçu bildirmediği gibi, polisin çalışma biçimindeki değişiklikler ya da basit insan hatalarının sonucunda bazı suçların kayıtlara geçmemesi söz konusu olabilir. Bir davanın sonucu ve bundan hareketle bir mahkûmiyetin resmi istatistiklere geçmesi de bir dizi karmaşık işleme bağlıdır. Dolayısıyla bazıları, resmi istatistiklerin, suç olaylarının bir tablosunu yansıtmaktan ziyade, otoritelerin gözündeki en önemli suçların, polisin fiilen çözebileceğini düşündüğü olayların ve mahkemelerin mahkûmiyetle sonuçlandırabilecekleri suç türlerinin bir göstergesini sunduğu görüşündedirler. Öte yandan, eleştiri ve güvensizliğin hakim olduğu bir dönemden sonra suç istatistiklerinin kullanılmasının şimdilerde yine geniş kabul görmeye başladığını söyleyebiliriz. *Ayrıca bkz.* **etnoistatistik; suç oranı.**

suç oranı (*crime-rate*) İşlenen suçları ya da suçlu oranlarını gösteren *resmi istatistikler temelinde, belirli bir dönemde kayda geçirilen *suç sayısındaki değişikliğin ölçüsü. Suç oranı, suçlara ya da bölgelere göre oranların karşılaştırılmasını sağlar ve seçilmiş belli suçlar (otomobil hırsızlığı gibi) temelinde veya genel bir ölçü olarak hesaplanabilir. Kayıtlı suç oranları, kişisel ve kurumsal yanlılığı, yasalardaki ve polisin çalışma tarzındaki değişiklikleri, ayrıca (örneğin) çocukların yaptığı soygunların yol açtığı *ahlâki paniğin neden olduğu çarpıtmaları yansıttığından güvenilmez veriler olarak eleştiriye açıktır (bkz. S. Hall vd., *Policing the Crisis,* 1978). *Ayrıca bkz.* **suç indeksi; suç istatistikleri.**

suça sürüklenme (*delinquent drift*) David Matza, *Delinquency and Drift* (1964) adlı kitabında, *suçluluğun etkili determinist güçlerin sonucunda değil, tam tersine, toplumun ahlâki bağlarının zayıflaması ve böylece bazı gençlerin suç işlemeye sürüklenmesiyle ortaya çıktığını savunmuştu.

suçluluk (*delinquency*) Sözcük anlamıyla kötülük yapmayı, suç işlemiş olmayı ya da belli bir görevi yerine getirmemeyi anlatan ve bu anlamıyla yasalarla kesin olarak tanımlanmamış bir terim. Fakat bu terimin, özel olarak çocuk suçluluğu şeklinde kullanıldığı zaman, saygı duyulan değerlere saldıran hareketlerden (bir araya gelen gençlerin gürültülü buluşmaları, okulu asma) küçük ve zaman zaman daha ciddi suçlara (dükkân soyma, meskene tecavüz ve araba hırsızlığı gibi) kadar çok geniş bir kapsamdaki davranışları anlattığı da vurgulanmalıdır.

Suç işleyen kişiler, tipik olarak, genellikle işçi sınıfından gelen, yaşı 12 ile 20 arasında değişen, bir *sokak çetesinin üyesi olmak gibi değişik toplum karşıtı davranışlar sergileyen, yetkililerle problemli ve *sabıkalı bir geçmişi olan, kentli genç erkeklerdir. Ciddi (mahkûmiyetle sonuçlanabilecek) suçların yüksek bir oranı bu yaş grubundaki insanlar tarafından işlenmektedir. Dolayısıyla, bir taraftan suçluluk "problem"i her zaman için açıkça ispatlanabilir ve net açıklamalara davetiye çıkarır gibi görünürken; öbür yandan, bu konudaki sosyolojik literatür ve açıklayıcı yaklaşımlar yelpazesi son derece geniştir (örneğin, hepsi de bu sözlükte ayrı ayrı başlıklar şeklinde ele alınmış olan anomi, Chicago Okulu, sokak çeteleri, suça sürüklenme, sapkınlığın çoğalması, eşitsiz etkileşim, eşitsiz fırsat, ahlâki panik ve alt-kültürler gibi çok çeşitli kuramlardan yararlanır). Bu konuda psikoloji ve psikiyatri alanlarında da çeşitli yaklaşımlar sergilendiğini görürüz; örneğin annenin veya babanın olmaması, zekâ düzeylerinin ve kişilik oluşumunun değişik ölçülerde gelişmesi suçluluğu etkileyen olgulardır. Suçluluk probleminin yeni ortaya çıktığı ya da giderek ağırlaştığı konusunda genel bir görüş birliği bulunmakla birlikte, on dokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarında Britanya ve Amerikan toplumlarında buna benzer suç dalgalarının yaşandığına da dikkat çekilmelidir (bunları anlatan iyi bir metin olarak bkz. G. Pearson, *Hooligan: A History of Respectable Fears,* 1983). Geçmişte suç işleyen gençlerle ilgili incelemeler yapıldığında ırk ve cinsiyet sorunları büyük ölçüde görmezlikten geliniyordu. Bu konu şimdilerde yavaş yavaş ele alınmaya başlamıştır.

suçu önleme (*crime prevention*) *bkz.* **cemaat güvenliği**

Sumner, William Graham (1840-1910) İlk Amerikalı sosyologlardan olan Sumner, aynı zamanda *laissez-faire* düşüncesine bağlı önemli bir *Sosyal Darwincidir. Herbert *Spencer'ın çalışmalarından etkilenmiş olduğundan, toplumsal yaşama doğal yasaların (fiziksel dünyaya yön verenler kadar bağlayıcı yasalar olarak) yön verdiğini ileri süren bir çizgiyi benimsemiştir. Sumner'ın öngördüğü bu yasaların temeli, evrim mücadelesinde en uygun (en gayretli ve tutumlu olma anlamında) olanların hayatta kalacağı düşüncesidir. Sumner, toplumların en zayıf olanların hayatta kalmasını (sözgelimi, refah programları aracılığıyla) sağlayabileceğini söylüyor, yalnız bunu toplumun gerilemesine bir tepki sayıyordu. Bu görüş, *iktisadi determinizmin başka biçimlerine yöneltilen eleştirilerle karşılaşmıştır. Sumner *Folkways*'de (1906), her insan grubunun kendine uygun bulduğu *halk yordamı, *töreler ve *kurumlar (dönemin koşullarına göre deneme-yanılma yöntemiyle en uygun olduğu anlaşılan çeşitli grup alışkanlıkları) çerçevesinde ahlâki *göreci konuma sahip olduğunu ileri sürmüştür. Yalnız kendi çalışmalarında, bu argüman ile bir **laissez-faire* ekonomisini destekleyen halk yordamının evrensel üstünlüğüne duyulan inanç arasındaki çelişkiye eğilmemiştir. Ayrıca, yaygın biçimde kullanılan *iç-grup, *dış-grup ve *etnosantrizm terimlerini o bulmuştur. Sumner, ömrünün son iki yılında Amerikan Sosyoloji Derneği'nin başkanıydı.

süperego (*superego*) *bkz.* **psikanaliz**

sürdürülebilir kalkınma (*sustainable development*) Sürdürülebilir kalkınma, 1987 Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu Raporu ("Brundtland Raporu") olan *Our Common Future*'da, "bugünün ihtiyaçlarını, gelecekteki

kuşakların kendi ihtiyaçları karşılama yeteneğini tehlikeye atmadan karşılamak" şeklinde tanımlanmıştır. Bu rapor, kaynakların sürekli azaldığı bir dünyada çevrenin daha fazla bozulması ve zorluklar yaşamayla ilgili öngörülerde bulunmaktan ziyade, "doğal çevredeki kaynakların temelini koruyan ve genişleten politikalara dayalı, yeni bir iktisadi büyüme çağı ihtimali"ni öngörmektedir.

*İktisadi büyüme ve *modernleşme, tarihte ulus devletler tarafından saldırganca yollarla; hem temel maddi ihtiyaçları karşılamanın, hem de daha genelde (diyelim, sağlık ve eğitim olanaklarına ulaşma bakımından) yaşam kalitesini yükseltecek kaynaklar bulmanın bir aracı olarak uygulanmaya çalışılmıştır. Yine de iktisadi büyüme biçimlerinin çoğunda, gerek (bazen sonlu olan) doğal kaynakları kullanarak gerek savurganlığa ve kirlenmeye yol açan yöntemler benimseyerek, *çevreden daha fazla şey isteyen bir politika izlenmiştir. Oysa gelecek kuşaklar açısından büyümeyi tamamen riske sokan bir yönelimdir bu. İşte sürdürülebilir kalkınmanın felsefesi, bu açmazı, toplumun her düzeyindeki kararların çevreye yansıyan sonuçlarını göz önünde bulundurarak alınması gerektiği noktasında ısrarcı olarak çözmeye çalışmaktadır. Bu şekilde, doğru türde bir iktisadi büyüme yolu (biyo-çeşitliliğe, çevreye zarar veren faaliyetlerin kontrol altına alınmasına ve ormanlar gibi yenilenebilir kaynakların çoğaltılmasına dayalı bir yol) ortaya çıkmıştır ve bu perspektif doğal çevreyi koruyabilir, hatta daha iyi duruma getirebilir. Aynı doğrultuda, günümüzdeki iktisadi gelişme de çevresel kaynaklara geleceğe yönelik yatırımlar yapılarak bağdaştırılabilir.

Sürdürülebilir kalkınma fikrine karşı çıkmaya hazır yetkili bulmak pek kolay olmamasına rağmen (aslında neredeyse tüm hükümetler ve kuruluşları bu politikayı alkışla karşılamaktadır), seçmenlerine beş yılda bir yapılan seçimler gibi kısa vadeli hesaplar vermeye alışkın olan hükümetlere, örneğin ("kirleten ödesin" ilkesi doğrultusunda) şehirlerde araba kullananlara vergi koyarak ya da belli bir ücret ödemeye zorlayarak, sürdürülebilir kalkınma politikasını izlemenin siyasal sonuçlarını kabul ettirmek kolay değildir. Kaldı ki, çevre herkesçe paylaşıldığı ve büyük ölçüde bir *kamu malı olduğu için, çevrenin korunması ciddi bir *kolektif eylemi gerektirmektedir. Oysa pratikte, her zaman karşılaşılan *hazıra konma problemleri nedeniyle bu tür eylemleri örgütlemenin çok zor olduğu ortaya çıkmış durumdadır.

sürekli değişken (*continuous variable*) *bkz.* **değişken**

sürü göçü (*transhumance*) Meraların kullanıma hazır hale gelmesiyle birlikte sürü halinde yaşayan hayvanların, sürü halinde yaşayan insanlarla birlikte, değişik bölgeler arasındaki (genellikle dağlık yerler ile ovalar arasında) mevsimlik hareketlerini anlatan bir terim. Arktik İskandinavya'nın Saamileri ve Güney Sudan'ın Nuerleri gibi sürü halinde göç ederek yaşayan topluluklar, kendi hareketleri düzenli, yıllık ve mevsimlik olduğu ve basit göçle anlatılamayacağı için, göçmen halklardan farklı özelliklere sahiptirler.

sütunlaştırma (*pillarization*) İlk kez siyaset bilimci J.P. Kruyt'ın Hollanda'daki toplumsal yapı ve siyasal kurumların kendine özgü niteliğini tanımlamak için kullandığı ve Hollandaca *Verzuiling* sözcüğünün çevirisi olan bir terimdir. Daha sonra başka ülkeler bağlamında (örneğin, Belçika) kullanıldığı olmuştur. Yirminci yüzyılın büyük kısmında Hollanda toplumu, "siyasal ve toplumsal bakımdan önem

taşıyan tüm örgütler ve grup ilişkilerinin görsel olarak" etrafında oluşturulduğu, birbiriyle kesişen sınıf tabanlı ve dinsel bölünmelerle dört başat çıkar grubuna ya da bloğa (Katolikler, Protestanlar, Sosyalistler ve Liberaller) bölünmüştü (A. Lipjhart, *The Politics of Accomodation*, 1968).

İki dinsel blok da işçi sınıfı ve orta sınıfların belirli kesimlerini içinde barındırırken, seküler güçler sınıflara göre ayrılmıştı (işçi sınıfı sosyalistleri; orta/yukarı sınıf liberalleri). Her bloğu ayrı siyasal partiler (Protestanlar için iki parti vardı) temsil ediyordu ve siyaset bu bloklar arasındaki pazarlık ve uzlaşmalarla yürütülmekteydi. Diğer pek çok toplumsal kurum (örneğin sendikalar, medya, gönüllü dernekler, toplumsal refah ve eğitim kurumları) buna benzer hatlarla kurulmuştu. Doğal olarak, elit oluşumu modelleri, arkadaşlık, evlilik, işe alma ve diğer toplumsal ilişkiler de bu durumdan etkilenmişti.

Siyaset bilimciler, karşılıklı bağdaştırma, blokları yatay olarak kesen *ideolojiler (milliyetçilik gibi) ve bazı blokların farklı sınıfsal bileşimlerinin demokratik kurumların bu bölünmüş toplumda ayakta kalmasına olanak sunmasıyla ilgilenmişlerdir. Bununla birlikte, 1960'lardan itibaren bu bölünmeler (örneğin, dini partiler arasındaki birleşmelerle) aşınmaya başladığı için, bazı gözlemciler, toplumda *sekülerleşmenin artışı ve yeni toplumsal ve siyasal kaygıların yükselmesiyle birlikte sütunlaştırmanın öneminin azaldığı saptamasını yapmışlardır.

Ş

şaka kaldıran ilişkiler (*joking relationships*) Fazla yakın olmadıkları insanlara karşı saldırganca ya da incitici biçimde davranmasına müsamaha gösterilen ve birbirlerine bu şekilde davranmaları beklenebilecek insanlar arasındaki, karşılıklılığa, törenselliğe ve ölçülü bir kötüye kullanma durumuna dayanan davranışların oluşturduğu, çerçevesi belirlenmiş ilişkiler. Bu ilişkiler, ölçülü bir hasımlığı da içeren bir arkadaşlık biçimini ifade ederler.

Anlaşılacağı üzere, şaka kaldıran ilişkiler *sakınımlı ilişkilerin öbür yüzünü oluşturur ve genellikle aynı toplumsal ortamlarda rastlanır. Gerçekten, bu iki ilişki türünün aslında aynı toplumsal işlevi gördükleri yönünde bir sav vardır. Örneğin A.R. Radcliffe-Brown *African Systems of Kinship and Marriage*'de (1950) şunları söyler: "Toplumsal yapıların kuruluşunda çatışmalardan sakınmaya, çatışmaları sınırlamaya, kontrol altında tutmaya ya da çözmeye uygun araçlar sağlanmalıdır. Evliliğin getirdiği yeni yapısal ortamda... koca ile karı bir birlik oluştururken, iki aile birbirinden ayrıdır ve sadece yeni bir aileyle ayrı bağları olmaları anlamında bir noktada buluşurlar... Zaten onların kişisel ilişkilerinin temelini de, aralarında dostça ilişkiler kurma gerekliliğiyle birlikte, bu iki grubun ayrılığı oluşturacaktır." Böylesi bir durumda, erkek ile karısının akrabaları arasındaki toplumsal ayrılık sembolik biçimde, göstermelik bir düşmanlıkla ve sıkı kurallara bağlı olarak incitici olmamaya özen göstermekle temsil edilir. Örneğin, soyun aynı erkek atadan geldiği akrabalık sistemlerinde, bir kız kardeşin oğlunun amcasıyla ilişkisini, ayrıcalıklı bir yakınlığa dayalı şakacı davranışlarla ifade etmesi (Winnebagolar ile Kuzey Amerika'nın başka kabilelerinde rastlanan bir durumdur bu) genellikle uygun görülmektedir. Benzer biçimde, kuzey Ruanda'daki babasoylu Hutularda da, bir erkek ile onun baba soyundan gelen çapraz kuzenleri -erkek ya da kadın olsun- arasında şaka kaldıran ilişkiler kurulabilirken, anne soyundan gelen çapraz kuzenlerine karşı davranışları mesafeli olmak ve resmi sınırları geçmemek zorundadır.

şamanizm (*shamanism*) İlkin Sibirya'da ortaya çıkan, basit tekniklerle yaşamlarını sürdüren çok sayıda toplum içindeki çeşitli dinsel etkinlikleri tanımlamak amacıyla kullanılan bir terim. Şaman, gücünü, dış ruhsal güçlerle ilişki kurabilme ve bu güçler aracılığıyla toplumlarının teknolojik, siyasal ve toplumsal sorunlarına çözümler getirme becerisinden (çoğunlukla kafa yapıcı ilaçlarla arttırılan bir beceridir bu) alan, günün belli zamanlarında çalışan, kurumsallaşmamış, *karizmatik bir dinsel uzmandır.

şehir, şehir sosyolojisi (*city, sociology of*) *bkz.* **kent sosyolojisi**

şehir merkezindeki yoksul bölgeleri (*inner city*) *bkz.* **geçiş bölgesi**

şerh koyma (*glossing*) *bkz.* **etnometodoloji**

şeyleş(tir)me (*reification*) Maddi bir şeyi bir soyutlama sayma ve ona nedensel güçler atfetme yanlışı; başka bir deyişle, somutluğun kaybedilmesi yanlışı. Diyelim, bir *model ya da *ideal tipin gerçek bir birey ya da toplumun açıklaması olarak görülmesi buna bir örnektir. Marksist kuramda şeyleşmeyi popülerleştiren kişi György *Lukács'tır. Lukács, insanların çalışmaya *yabancılaşmasını, kendilerine insani varlıklardan ziyade, birer manipülasyon nesneleri şeklinde davranılmasıyla ilişkilendirmiştir. Ancak bu terimin, Marksist düşünce içindeki farklı okullarca değişik anlamlarda kullanıldığını da gözleyebilirsiniz.

şirket (*corporation*) Kapitalist işletme ile devlet işletmesinin hukuksal olarak örgütlenme biçimi. Şirket örgütlenmesinde, denetim görünüşte ya da fiilen, meziyete bağlı olarak ya da olduğu varsayılan uzmanlığa bakılarak atanan, yönetici konumundaki elit bir kesimdedir. Özel sektördeki büyük şirketler, anonim (hisse) mülkiyetin ve kişiye bağlı olmaksızın sahip olunan ve denetlenen finansal sermaye parçalarının ürünü olarak ortaya çıkarken; kamu sektöründe tipik biçimde devletin kamusallaştırma kararlarının ve aktif varlıklarının devletin mülkiyetinde olmasının sonucudurlar. Şirket çalışanlarının davranışlarını inceleyen en iyi sosyolojik çalışma için bkz. Rosabeth Moss Kanter'ın *Men and Women of the Corporation* (1977). *Ayrıca bkz.* **kapitalizm; yönetsel devrim.**

şirket kapitalizmi (*corporate capitalism*) *bkz.* **kapitalizm**

şirket suçu (*corporate crime*) Sık sık *beyaz yakalı suçuyla birbirinin yerine kullanılan şirket suçu terimi, (her ne kadar rakip firmaların bu suç nedeniyle mağdur duruma düşmeleri söz konusu olsa bile) *şirkete karşı değil, onun adına gerçekleştirilen ayrı bir fiil olarak görülmelidir. Yalnız şirket suçu terimi, mutlaka ceza yasasının ihlal edilmiş olduğu anlamına gelmez; işletmeler ciddi denebilecek ölçüde toplumsal, mali ve fiziksel zarar verebilirler, yine de herhangi bir hukuksal yaptırımla karşılaşmayabilir ya da çok sınırlı bir yaptırımla karşılaşabilirler. Şirket suçları maksatlı olabileceği gibi, kayıtsızlığın ya da etkisizliğin sonucunda da ortaya çıkabilir. Şirket suçlarına örnek olarak fiyatları sabitleştiren karteller oluşturmayı, uzun vadeli sahtekârlıkları, sanayi kazalarını ve kirliliğe neden olmayı verebiliriz.

şizofreni (*schizophrenia*) ABD'de Britanya'dakinden daha geniş biçimde tanımlanan, genellikle ergenliğin son dönemlerinde gelişen, deliliğin paradigmatiği olarak değerlendirilen ve sabuklamalar ve halüsinasyonlarla karakterize edilen bir *psikoz. Şizofreni terimi yirminci yüzyılın başlarında ortaya atılmış ve on dokuzuncu yüzyılda "demans prekos" (bulûğ çağında veya hemen sonra görülen bunama) diye tanımlanan durum için kullanılmıştır. Gözlenen örneklerde şizofrenide genetik yatkınlık görüldüğüne dair belirtiler saptanmış olmakla birlikte, *çevre de etiolojik bir rol oynamaktadır.

T

tabakalandırılmış örneklem (*stratified sample*) *bkz.* **örnekleme**

tabakalaşma (*stratification*) Sosyolojide tabakalaşma terimi genellikle yapılaşmış *toplumsal eşitsizlik araştırmaları; yani, insan grupları arasında, toplumsal süreçlerle ilişkilerin maksat dışı sonuçlarından kaynaklanan sistematik eşitsizlikleri inceleyen araştırmalar için kullanılmaktadır. *Yoksulluğun nedenlerini, ABD'de siyahların ya da kadınların beyazlar ya da erkekler karşısında niçin dezavantajlı durumda bulunduklarını, *işçi sınıfından bir ailede doğan bir çocuğun *orta sınıfa ait konumlara gelme olanağının ölçüsünü sorduğumuzda, karşımıza çıkan sorunlar hep toplumsal tabakalaşmayla ilgilidir.

Demek ki toplumsal tabakalaşma, toplumsal istikrar ve *değişim süreçlerini anlama çabasıyla tüm toplumları karşılaştırmalı bir bakış açısıyla inceleyen *makro-sosyolojinin kalbini oluşturan bir alandır. Toplumsal tabakalaşma, Weber'in daha geleneksel *statüye dayalı toplumun (örneğin, *zümreler ve *kastlar gibi *atfedici kategorilere dayalı ya da eşitsizlikleri hukuksal düzlemde onaylayan *köleliğin yürürlükte olduğu toplumlar) sınırlayıcı örnekleri ve başarıya daha fazla önem verilen, ekonomik farklılıkların en önemlisi olduğu ve eşitsizlikte kişisel öğelerin daha geri planda kaldığı, kutuplaşmış ama daha akışkan *sınıfa dayalı toplumla (tipik modern Batı toplumu) başlar. Bu çerçevede, statü oluşumu ile sınıf oluşumu, *toplumsal entegrasyonun (bir toplumda insanların birbirleriyle kurdukları ilişkiler bütününün) iki uç kutbunu temsil ederler.

Toplumsal tabakalaşmayla ilgili araştırmalar üç hedefi gözetir. Bu hedeflerden birincisi, sınıf ya da statü sistemlerinin, toplumsal eylem tarzlarının kurucusu olacak şekilde, toplum düzeyinde ne ölçüde egemen bir yer tuttuğunu saptamaktır. Dolayısıyla, Britanya'nın bir sınıflı toplum olduğu iddiasını öne sürmek için, sınıf ilişkilerinin toplumsal eylemdeki baskın tarzların belirleyici öğesi olduğunu ve toplumsal entegrasyonun temellerini temsil ettiğini göstermek gerekecektir. İkinci hedef, sınıf ve statü yapılarını, sınıf ve statü oluşumunun belirleyicilerini analiz etmektir; sözgelimi, ABD'de *sosyalizmin niçin olmadığı, Britanya işçi sınıfının niçin *komünist bir devrim yapmadığı türünden soruları ortaya atmak, toplumda sınıf oluşumunun derecesiyle ilgili soruları gündeme getirmek demektir. Bu noktada, sınıf oluşumunun derecesindeki değişkenlikleri açıklamaya çalışan birçok sosyolojik ve tarihsel araştırma yapılmış olduğunu hemen eklemeliyiz. Üçüncüsü, bir toplumsal tabakalaşma araştırması koşullar, fırsatlar ve sonuçlarda gözlenen eşitsizlikler ile grupların sınıf ya da statü sınırlarını nasıl muhafaza ettiklerini belgelemeyi hedefler. Başka bir deyişle, *toplumsal kapanma sorununa el atıp, grupların ayrıcalıklarını korumalarını, başka grupların da aynı ayrıcalıkları elde etmeye çalışmalarını

sağlayan dışlayıcı stratejileri araştırır. Sınıf ile statü arasında genellikle ilginç bir karşılıklı ilişki söz konusudur. Örneğin, avantajlı sınıflar, kendi ayrıcalıklarını rutinleştirmek, meşru kılmak ve böylece korumak için statü gruplarının karakteristik özelliklerini geliştirip ortaya koymaya çalışabilirler: Dünyanın her tarafındaki sonradan görmeler (*nouveaux riches*) bu stratejinin ünlü savunucularıdır. Benzer biçimde, sınıf, *ırk, yaş ve *toplumsal cinsiyet farklılıklarının karmaşık biçimde iç içe geçmesi, modern toplumlarda toplumsal tabakalaşmanın çok yönlü süreçlerini inceleyen araştırmacıların ilgisini daha çok çekmeye başlamıştır: Bu gelişmenin iyi bir örneği Joan Huber'ın çalışmalarıdır (bkz. *Sex Stratification,* 1983).

Dolayısıyla, en genel düzeyde toplumsal tabakalaşma, farklı biçimlerde, toplumsal entegrasyonu anlamanın anahtar öğesi olarak sınıf ve statü-grubu oluşumu sorunları ve bu sorunların *toplumsal düzen açısından doğurduğu sonuçlarla ilgilidir. İşte bu olgudan hareketle, sınıfın ve statünün öncelikli sosyolojik kavramlar olduklarını iddia edebiliriz. David Lockwood'un gözlemlediği gibi, "sınıf ve statü oluşumları, yalnızca total toplumların değişken kümelenmeleri olarak ampirik bakımdan saptanabilmekle kalmayan, aynı zamanda 'ekonomi' ve 'yönetim şekli'nden analitik düzeyde ayrılabilen toplumsal etkileşim tarzlarını yansıttıkları için, sosyal bilimlerdeki işbölümü içinde... 'toplumsal tabakalaşma'nın makro-sosyolojinin özgün teması sayılmaya başlaması anlaşılabilir bir durumdur. Bundan başka, statü grubu sağlamlaşması ve sınıf kutuplaşması, toplumsal düzen ve çatışmanın sınırlayıcı örnekleri olarak değerlendirilebileceğinden, toplumsal tabakalaşma araştırmalarının niçin (sistem entegrasyonuna karşı) toplumsal entegrasyon analizine yapılan özgül sosyolojik katkı şeklinde değerlendirilmesi gerektiğini anlamak zor değildir" (bkz. Lockwood, "Class, Status and Gender", der. R. Crompton ve M. Mann, *Gender and Stratification,* 1986).

tabi değer sistemi (*subordinate value system*) *bkz.* **ikili bilinç**

tablo sunumu (*tabular presentation*) Sosyal bilimde kantitatif bakımdan elde edilen sonuçlar en yaygın biçimde analitik bir tablo şeklinde sunulur. Bu tablolar iki temel kriteri karşılıyor olmalıdır: Kolayca yorumlanabilmeli ve analistin ortaya koyduğu çıkarsamaları desteklemelidir. Tüm tabloların kendini açıklayan net bir başlığı olmalı, istatistiklerin temel alındığı örneklerin sayısı belirtilmeli ve tablonun gösterdiği konuyla ilgili sadece kritik önemdeki bilgilere yer verilmelidir.

TABLO 3 *Erkeklerin ve kadınların sosyoloji hakkındaki tutumları*

	ERKEKLER (%)	KADINLAR (%)
Sosyolojiyi çok severim	48	38
Sosyolojiyi biraz severim	40	42
Sosyolojiyi sevmem	10	18
Bilgim yok	2	2
	100	
N=	(301)	(389)

Analitik tablonun en temel tipi yüzde tablosudur. En basit yüzde tablosu, tek bir sorunun yanıtlarının dağılımını gösteren tek değişkenli tablodur. İki sütunlu (ya da iki değişkenli) bir tablo, *bağımlı ve *bağımsız değişken arasındaki ilişkiyi yansıtır. Örneğin yukarıdaki örnek tabloda, "Genelde sosyolojiye karşı tutumunuz nasıldır?"

şeklindeki bir soruya verilen farazi yanıtlar cinsiyete göre ayrılmıştır. Tablodaki farazi veriler, erkek öğrencilerin sosyolojiye yaklaşımının kadın öğrencilere göre daha olumlu olduğunu yansıtmaktadır. Aradaki farklılığın basit *örnekleme hatalarından kaynaklanmadığından emin olmak istendiğinde, bununla ilişkili *anlamlılık testine de yer vermek gerekmektedir. Öte yandan, bu farklılığın özel bir önemi olup olmadığını hiçbir tablo tam anlamıyla gösteremeyeceğinden, araştırmacılar sonuçların taşıdığı önemi bir metinle açıklamalıdırlar. *Ayrıca bkz.* **olumsallık tablosu.**

tabu (*taboo*) Bu terim Tonga dilinde "kutsal" ya da "ihlal edilemez" anlamına gelen "tabu"dan türetilmiştir. Fakat çağımızda, genellikle toplum düzeyinde ve çoğunlukla *kutsal sayılan şeyleri referans alarak, bazı şeylerin, insanların ya da hareketlerin yasaklanmasının, bunlara dokunulamamasının ya da sözünün bile edilememesinin kastedildiği daha geniş bir kullanım alanı vardır. En ünlü tabu, neredeyse tamamen evrensel bir karakteri olan, aynı soy içindeki bazı kategoriler arasında cinsel ilişki kurulmasını ya da evlenmeyi yasaklayan *ensest tabusudur. Gerek Sigmund *Freud'a (*Totem and Taboo,* 1938) gerekse Claude Lévi-Strauss'a (*The Elementary Structures of Kinship,* 1969) göre, toplumun kendisi ensest tabusundan doğmuştu. Tabuların toplumda yerine getirdiği işlevi başka yazarlar da vurgulamışlardır. Raymond Firth, *Symbols Public and Private*'da (1973) tabuya bir *toplumsal denetim mekanizması rolü atfederken; Mary Douglas, *Purity and Danger*'da (1966) tabunun, toplumsal sınıflandırmalar yaratan ve bunları muhafaza eden bir toplumsal bir işaret işlevi gördüğüne dikkat çekmiştir.

tabula rasa (*tabula rasa*) Boş levha ya da beyaz sayfa tezi olarak da adlandırılan *tabula rasa,* psikolojideki çağrışımcılığa esin kaynağı olan *ampirik zihin ve bilgi görüşüne verilen isimdir. John *Locke'a göre, zihnin içindekiler, oraya, sanki beyaz bir sayfaymış gibi deneyimle yazılmış şeylerdir. Bu, zihinsel süreçleri dışsal uyaranların ve davranışsal yanıtların bir ürünü şeklinde açıklamaya çalışan modern *davranışçı kuramlarla kıyaslanabilecek bir görüştür.

Taeuber, Irene B. (1906-1974) Özellikle 1930'lu ve 1940'lı yıllarda sosyoloji disiplini içinde demografinin gelişmesine büyük katkılarda bulunan bir Amerikalı istatistikçi ve demograf. *Population Index*'in ilk editörlüğünü de yapmış olan Taeuber, aynı zamanda bilimsel nesnellik idealine bağlı bir feminist ve hümanistti. Taeuber en çok uluslararası kapsamdaki önemli nüfus araştırmalarıyla, özellikle Doğu ve Güneydoğu Asya'da yürüttüğü demografik çalışmalarla tanınmaktadır. Taeuber'in başlıca şaheseri, Japonya'nın ilk okur-yazarlık dönemlerinden 1955'e kadarki demografik evrelerini ele aldığı bir araştırma olan *The Population of Japan*'dı (1958).

Taft, Jessie (1882-1961) 1913 yılında kaleme aldığı doktora tezinde (tez danışmanı George Herbert *Mead'di) toplumsal bilinç açısından kadın hareketini irdeleyen ilk dönem *Chicago sosyologlarından birisi. Jessie Taft daha sonraki etkili metinlerinde *sosyal hizmet sorunları üzerinde durmuştu (bkz. V. Robinson, *Jessie Taft: Therapist and Social Work Educator,* 1962).

tahakküm (*domination*) Baskıyla ya da baskıya dayanmayan rızayla kurulan egemenlik. Tek tek kişiler veya gruplar, ya kaba kuvvetle ya da iktidarlarını başkaları meşru kılarak üzerinde *güç kullanabilirler. Max *Weber

üç saf "meşru tahakküm" tipi saptamıştı (bunlar bugün herhalde, kendi meşruiyet iddialarının dayandırıldığı gerekçelere göre sınıflandırılmış otorite tipleri olarak düşünülebilir). Bu üç tahakküm tipi şunlardır: akılcı-hukuksal (genel kabul görmekte olan kurallar ve prosedürlerden hareketle iddia edilen meşruiyet), geleneksel (zaman içinde sürekliliğe dayanan meşruiyet) ve karizmatik (liderin olağanüstü kişisel yeteneklerine dayanan meşruiyet) tahakküm. *Ayrıca bkz.* **bürokrasi; karizma; meşruiyet.**

tahmin (*estimation*) *bkz.* **istatistiki çıkarsama**

tahmini toplumsallaşma (*anticipatory socialization*) Tahmini *toplumsallaşma, daha formel eğitime karşıt olarak, ele alınan bireylerin henüz ulaşmadıkları bir *statüye uygun *normlar ya da davranışları informel biçimde benimsemelerini, böylece onlara henüz üstlenmedikleri bir *rolün deneyiminin sunulmasını anlatmaktadır. Örneğin çocuklar, rol modelleri olarak anne babalarını gözlemleyerek ebeveynliği, kariyeristler de üstlerinin davranışlarını taklit ederek terfi etmenin nasıl bir şey olduğunu önceden tahmin edebilirler.

takdiri gelir (*discretionary income*) *bkz.* **gelir dağılımı**

taklit din (*para-religion*) 1960'lardan itibaren *kültlerin, *mezheplerin, *özel dinlerin, *görünmez dinlerin ve genelde batınî (ezoterik) inanç sistemlerinin çoğalması, *din sosyologlarını, araştırma nesnelerinin özünü tanımlama gerekliliğiyle karşı karşıya bırakmıştır. Anlaşılan, dinin kiliselerde ortaya çıktığı (daha doğrusu, kiliselerin ister istemez öncelikle dinin gelişmesiyle ilgilendiği) varsayımı gittikçe tatmin edici bir düşünce olmaktan çıkmış ve sonuçta, bu alanda bir düzen oluşturmaya yönelik çok sayıda girişim yapılmıştır. Bu girişimlerden birisi olan A.L. Greil ile T. Robbins'in birlikte derledikleri *Between Scared and Secular* (1994), geleneksel biçimde anlaşıldığı haliyle dinler ile "taklit dinler" ve "yarı-dinler" arasında bir ayrım yapmıştır. Taklit din nihai olarak gidilmek istenen yerle ilgili ifadeleri içerir, fakat hiçbir doğaüstü inancı kapsamadığı için dinlerden biri olma iddiasında değildir. Taklit din örnekleri arasında, gerek şirket yaşamında gerekse tüketiciler arasında toplu ve ritüelci yönleriyle uygulanan psikoterapiyi sayabiliriz. Yarı-dinler ise doğaüstü iddialarda bulunurlar, fakat bu akımlar, "Amerika'da 'din'in halktaki yansıması göz önünde bulundurulduğunda alışılmışın dışındadır". Medyumluk, Yeni Çağ tinselciliği, astroloji ve Scientology mezhebi yarı-din örnekleri arasında sayılabilir. Scientology mezhebinin bir Kilise statüsüyle tanınmak için verdiği siyasal ve hukuksal mücadelenin uzun tarihi, bu özel sosyolojik ilgi alanının sınırlarını net bir şekilde tanımlamanın büyük güçlükleri olduğunu ortaya koymaktadır.

taksonomi (*taxonomy*) Taksonomi (ya da tipoloji) bir sınıflandırmadır. Toplumsal fenomenleri sınıflandırmak onları açıklamak demek değildir. Örneğin din sosyologları, yaygın biçimde kilise, tarikat, mezhep ve kült kategorilerini kapsayan bir dinsel örgütlenmeler taksonomisi kullanırlar. Bu taksonomi dinsel gruplaşmaları örgütlenme yapılarına (örneğin, bürokratik ya da informel yapılarına), egemen olan düzene uyum sağlamalarına (dünyayı reddetme, dünyayla bağdaşma, vb.) ve temel kabul tarzlarına (üyeliğin doğumla edinilmesi ya da üyeliğin gönüllü benimsemeyle kazanılması) göre sınıflandırır. Bu sınıflandırma bazı insanların niçin dine inandıklarını açıklamazken, başka sınıflandırmalar da

dinsel örgütlenmelerin nasıl ortaya çıktığına ya da geliştiğine ilişkin bir kuram getirmezler. Oysa pratikte, birçok sosyolojik taksonomi örtük bir etiolojik (nedensel) içerikle yüklüdür. Bu açıdan iyi bilinen bir örnek, *Durkheim'ın, insanların kendilerini kasten öldürmelerinin nedenleri hakkında bir kuramı da yansıtan bir taksonomiye giderek, *intihar tiplerini bencilce, diğerkâmca, anomik ve kaderci intihar şeklinde sınıflandırmasıdır.

tali gruplar (*secondary groups*) *bkz.* **Cooley, Charles Horton**

tam zamanında sistemi (*just-in-time system –JIT*) Hammaddeleri, parçaları ve alt montajları istenilen nicelik ve nitelikte *üretimin bir sonraki aşamasına "tam zamanında" teslim etmeyi hedefleyen, birbiriyle ilişkili üretim uygulamalarından oluşan bir sistem. İlk çıkışında Japon firmalarıyla birlikte anılan, fakat şimdilerde çok daha yaygınlaştığı görülen tam zamanında sistemi şu özellikleri taşımaktadır: *esnek üretim yöntemleri; kısa üretim devreleri ve ürün çizgisinde hızlı değişiklikler; envanter yönetiminin yönetim kademelerinin planlamaları yerine, üretimin alt aşamasındaki tedarikçiler tarafından belirlenmesi; taşeronluk sözleşmeleriyle küçük firmalardan oluşturulan ağlar.

tamamlayıcılık hipotezi (*complementarity hypothesis*) Küçük bir grup oluşturulmasıyla ilgili literatür, insanları birbirine çeken etkenler konusunda iki önemli hipotez barındırır. Bunlardan birincisi olan benzerlik tezine göre, insanlar kişilik özelliklerindeki benzerliklerden (tutumlar, yaş, çıkarlar, vb.) dolayı birbirlerine yaklaşırlar. Theodore M. Newcomb'ın üniversitede arkadaşlık kurmayla ilgili incelemesi olan *The Acquaintance Process* (1961) bu görüşü destekleyen bir metindir. İkinci hipotez ise, insanlar arasındaki çekimin bireyleri tamamlayan özelliklerden kaynaklandığı doğrultusundadır. Örneğin Robert Francis Winch'in evli çiftlerle ilgili araştırması olan *Mate-Selection: A Study of Complementary Needs*, evliliklerin yürümesi isteniyorsa "sosyal ihtiyaçlar"ın benzer olmaktan çok tamamlayıcı olması gerektiği görüşünü savunuyordu. Eşlerden birinin belli bir özelliğinin az olması, aynı özelliğin diğer eşte çok olmasıyla dengelenmeliydi. Ayrıca, yüksek derecede itaat ve üstünlük gibi özelliklerin belirli bileşimleri onaylanıyordu. Bu tezin daha sonraki değiştirilmiş biçimlerinde, sosyal ihtiyaçların karşılanması ve ilişkilerin toplumsal bağlamı gibi ek değişkenler de dikkate alınmıştır.

tanım, işlemsel (*definition, operational*) *bkz.* **işlemsel tanım**

tanıtım deneyi (*demonstration experiment*) Deneysel araştırma tasarımına (esnek biçimde) dayanan bir politika araştırması tipi. Bu araştırma tipinde, fabrika ya da okul gibi bir birimde yürürlüğe sokulan yeni politikalar ya da prosedürler incelenir ve bunun sonucunda elde edilen veriler, aynı değişikliklerin uygulamaya konmadığı benzeri birimlerle karşılaştırılır. Burada amaç, daha çok, bu şekilde test edilen yeni değişikliklerin yararlarının sergilenmesidir. *Ayrıca bkz.* **denetim (deneysel).**

tanrıcılık (*theism*) İlahi bir varlığa, özellikle, emsalsiz ve evrenin Yaratıcısı olduğu düşünülen tek bir Tanrı'nın varlığına duyulan inancı anlatan bir terim. Tanrıcılık, kutsal vahiy fikrini içerir ve bu yüzden, vahiyle gelen bir hakikate inanmaktan bağımsız olarak akılcı tanrısallık inancını yansıtan yaradancılıktan (*deism*) ayrılır. *Ayrıca bkz.* **din; tektanrıcılık.**

tarama araçları (*screening instruments*) Epidemiolojik ve toplumsal anket araştırmalarında, (hasta olmayan) cemaat örneklemleri içindeki hastalıkları taramak üzere kullanılan ölçüm araçları. Burada amaç, tedavi edilmeyen, yani hekimle bağlantı kurulmayan hastalıkları teşhis etmektir. Tarama araçlarının pek çoğu oldukça basit semptom kontrol listeleridir ve çoğunlukla belirli hastalıklardan ziyade genel bir sağlık ve sağlıksızlık ölçüsü sunarlar. Yetersiz olmalarına karşın General Health Questionnaire (Genel Sağlık Anketi) gibi ölçüler toplumsal araştırmalarda yaygın olarak kullanılmaktadır.

Tarde, Gabriel (1843-1904) Sosyal psikolojinin kurucularından sayılan bir Fransız kriminolog. Émile *Durkheim'ın çağdaşı olan ve sosyolojinin doğası konusunda onunla çatışan Tarde, temel toplumsal süreçleri taklit (ya da yineleme), karşı çıkış ve uyarlama şeklinde betimlemiş, sosyolojinin bu süreçlere yön veren toplumsal yasaları keşfetmeye çalıştığını düşünmüştü. Tarde'ın taklitin önemini temel alan analizi, taklitin, toplumun evriminin yasalarına benzeyen (fakat bu yasalara bir alternatif de getiren) bir tür kozmik yasa olduğunu, çünkü kültürel *yayılmanın ortak bir *evrim yörüngesinden ziyade taklitle açıklanabileceğini öngörmektedir. Tarde, yalnızca bireyleri gerçek kabul eden, tüm toplumsal fenomenlerin son kertede, benzer inançları ve arzuları olan, etkileşimle birbirini taklit eden iki kişi arasındaki ilişkilere indirgenebileceğini savunan bir toplumsal nominalistti. Nitekim, *toplumsal olguların bireylerden bağımsız olarak varolduğunu, toplumsal düzenin temelini dışsal toplumsal kısıtlamaların oluşturduğunu ileri sürmüş bir toplumsal *gerçekçi olan Durkheim'la anlaşmazlığa düştüğü nokta burasıydı. Onun Amerikan etkileşimci sosyolojisindeki etkisini, ayrıca *tutumlar ve *kolektif davranış konularındaki araştırmalara yansımış izlerini ortaya koymayı hedefleyen girişimler yapılmış olmasına rağmen, Tarde'ın başlıca eserleri olan *The Laws of Imitation* (1890) ile *Social Laws: An Outline of Sociology* (1899) günümüzde ancak tarihsel bir önem taşımaktadır.

tarım, tarım sosyolojisi (*agriculture, sociology of*) *bkz.* **kır sosyolojisi**

tarım işletmesi (*agribusiness*) Diğer ileri sanayi işletmelerinin pek çok karakteristik özelliğini (bilimden ve teknolojiden ileri derecede yararlanma, seri üretim teknikleri, süreçler ile *şirketlerin dikey ve yatay entegrasyonu) taşıyıp, gübre, böcek ilacı ya da makine üreten büyük ölçekli bir *kapitalist tarım ve yiyecek işleme organizasyonu ile işletmesi. Bu çerçevede örneğin, son derece uzmanlaşmış ürünler üretmeyi planlamak için bilgisayarlar kullanan çok sayıda çiftlikle uzun süreli sözleşmeler yapmış, donmuş yiyecek üreten, inorganik gübre ve diğer malzeme tedarikini, yine yiyecek firmasının sahip olduğu bir şirketten sağlayan bir şirketle karşılaşabilirsiniz. Tarım işletmesinin ABD'deki etkilerinin tartışıldığı kaynaklar için bkz. der. Richard Merrill, *Radical Agriculture* (1976) ve Susan George, *How the Other Half Dies* (1976). *Ayrıca bkz.* **kır sosyolojisi.**

tarım kapitalizmi (*agrarian capitalism*) *bkz.* **kapitalizm**

tarımcılık, tarım toplumları (*agrarianism, agrarian societies*) Tarım toplumları, çiftçilik sistemlerinde bahçıvanlık ile hayvan yetiştiriciliğini birleştiren toplumlardır. Tarımcılık da, kırda yaşamanın aile yaşamının ideal bir yeri olarak sunulup romantikleştirilmesini anlatır.

tarih, toplumsal (*history, social*) *bkz.* **toplumsal tarih**

tarihsel demografi (*historical demography*) Geçmişteki insan topluluklarının büyüklüğü ve yapısı ile demografik, iktisadi ve toplumsal değişimler arasındaki tarihsel ilişkiyi inceleyen bir dal. *Nüfus sayımlarının yapılmaya başlanması ve ulusal nüfus kayıtlarının tutulmasından önce belli insan topluluklarının demografik karakteristiklerini ölçmek, mevcut veriler parçalı bir halde olduğu için son derece büyük güçlüklerle dolu bir uğraştır. Bunun için, kilise kayıtları, ölüm tezkereleri, vasiyetnameler, mezar taşları, ordu kayıtları, tapu listeleri gibi çok çeşitli kaynaklara başvurmak ve bir dönemin demografik yapısını çıkarmak için gerçekten büyük gayretler sarf etmek gereklidir.

Geçmişteki nüfusların demografik özelliklerini bulmaya yönelik girişimler yirminci yüzyılın ikinci yarısından önceye dayanır. Buna rağmen tarihsel demografi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde *demografinin özgün bir dalı olarak ortaya çıkmış ve tarihsel toplulukları incelemeyi amaçlayan yeni tekniklerin (özellikle, 1950'lerde Fransız Institut d'Études Démographiques'ten Louis Henry'nin öncülüğünü yaptığı aile geçmişlerinin yeniden kurulması yönteminin) gelişmesiyle birlikte ilerlemiştir. Henry, önce Cenevre burjuvazisinin, sonra Normandiya'daki Crulai köylülerinin kilise kayıtlarından yararlanarak, bu topluluklardaki ailelerin demografik geçmişlerini yeniden kurmaya çalışmıştı. Henry bu aile yaklaşımında, belli bir evli çift seçmekte ve bu çifti oluşturan eşlerin doğumları, anne babaları, evlilikleri, kendi çocuklarını ve ölümlerini izlemekte, bu prosedürü sırayla her aile için tekrarlamaktadır.

Birleşik Krallık'ta da E.A. Wrigley, 1538-1837 dönemini kapsayan kilise kayıtlarından yararlanarak, Devon, Colyton'daki aileleri incelerken aynı tekniklere başvurmuş; bu konuda yazdığı etkileyici bir makalede ("Family Limitation in Pre-Industrial England", *English History Review,* 1966), doğum kontrolunun yaygın olduğunu, ailelerin toplumsal ve ekonomik baskılara, hamile kalmayı geciktirip ailenin büyüklüğünü sınırlayarak karşılık verebildiklerini ileri sürmüştü. Wrigley, Peter Laslett'le birlikte, Britanya'da 1964'-ten beri tarihsel demografinin odak noktası işlevi gören Cambridge'teki Nüfus ve Toplumsal Yapı Tarihi Grubu'nu kurmuştu.

Böylesi grupların yürüttüğü araştırmalar, on yedinci ve on sekizinci yüzyılların *aile ve *hane yaşamı hakkındaki yerleşik fikirlerin yıkılmasında gerçekten önemli rol oynamıştır. Bilhassa Laslett'in çalışmaları, Batı ailesinin analizlerinde kantitatif tarihsel materyallerin kullanılması için yeni ve oldukça yüksek standartlar getirmiştir (bkz. *The World We Have Lost,* 1965; *Household and Family in Past Time,* 1972; *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations,* 1977). Fakat, Laslett'in sanayi-öncesi dönemin İngilteresi'ndeki asıl normun çekirdek aile olduğunu keşfetmesinin, o zamandan beri, yerleşim düzeni biriminin küçük haneler olmasının ve gündelik yaşamın anlam çerçevesini küçük (yani, çekirdek) ailelerin belirlemesinin bir ve aynı şey demek olmadığını savunan çeşitli yorumcuların eleştirilerine maruz kaldığı da belirtilmelidir. *Ayrıca bkz.* **toplumsal demografi.**

tarihsel materyalizm (*historical materialism*) Karl *Marx'ın kendi toplum ve tarih kuramı için kullandığı bir terim. "Tarihsel" sözcüğü, özgül toplum biçimlerinin nasıl ortaya çıktığının ve görünüşte evrensel ya da ebedi toplumsal biçimlerin (devlet, din, piyasa, vb.) geliştiği özgül tarihsel bağlamların nasıl yerleştirilmiş olduğunun çözümlenmesini gerektirirken; "materyalizm"

sözcüğü *Hegelci *idealizmin reddedilmesini ve sosyo-ekonomik süreçler ile ilişkilerin önceliğini anlatır. Marx'ın üretim güçlerinin tarihte belirleyici rol oynadığı görüşünü savunmayı amaçlayan etkili bir çabanın sergilendiği bir metin için bkz. William H. Shaw, *Marx's Theory of History* (1978). *Ayrıca bkz.* **emek-değer kuramı; iktisadi determinizm; Marksizm; tarihsicilik; temel; üretim güçleri; üretim ilişkileri; üretim tarzı; üstyapı.**

tarihsel sosyoloji (*historical sociology*) Ya asli (arşivlerdeki orijinal belgeler gibi) ya da tali nitelikteki (tarihçilerin kendilerinin yarattığı yazılı tarih) tarihsel veri kaynaklarını temel alan sosyolojik çözümlemeler için kullanılan bir terim.

Tarihçiler ile sosyologlar arasında, iki disiplinin sınırları ve ilişkisi konusunda yaygın ve bazen sert metodolojik tartışmalar yapılmaktadır. E.H. Carr 1960'ların başlarında *Tarih Nedir?*'de (*What is History?*), "Tarihin daha sosyolojik hale gelmesi ve sosyolojinin daha tarihsel olması ikisi için de daha iyidir. Bırakın, aralarındaki sınır iki yönlü gidiş gelişe açık kalsın," demişti. Carr'ın görüşlerinin karşısına, 1964 yılında Cambridge Üniversitesi'nin açılış konuşmasında aşağıdaki gözlemine yer veren Charles Wilson'ın (modern tarih profesörü) görüşleri çıkarılabilir: "İktisadi tarihçi ile tarihsel sosyolog hiçbir zaman fazla ortak şey paylaşmamışlardır... Birbirleriyle özel, sohbetlerinde en son mesleki jargonlarıyla konuşmaya devam ettiklerinde, iktisadi tarihçiler likitide, değişkenler ya da azalmaya eğilimli eğriler, sosyologlar ise güdülenme, elitler ve toplumsal roller hakkında bir sürü gevezeliğe giriştiklerinde de sanırım büyük bir zarar vermiş olmazlar. Yeter ki her seferinde, bu uzmanlık jargonlarını uygar bir iletişim kurmak ve nihai tarihe ulaşmak uğruna ortak sade dilimize geri dönelim." Çoğu sosyolog ve tarih açısından daha az tartışmalı bir görüş de, herhalde "tarihin ve sosyolojinin aynı şey olduğunu, bunun geçmişte de bu şekilde görüldüğünü", dolayısıyla tarih ile sosyolojinin birbirleriyle ilişkisi hakkındaki tartışmaların, entelektüel içerikli bir konu olmaktan ziyade, kurumsal düzenlemelerin hüküm sürmesiyle ilgili bir olay olduğunu iddia eden Philip Abrams (*Historical Sociology*, 1980) tarafından dile getirilmiştir. Tarih, tekilleştirici (*idiografik) olmaya, tekil ya da eşsiz fenomenleri anlatmaya eğilimliyken, sosyoloji, değişik fenomen kategorileri için geçerli olacak kuramlar formüle etmesiyle genelleştirici (nomotetik) bir nitelik taşır, fakat bu değişmez bir yöntem ilkesi olmaktan çok bir vurgu meselesidir, çünkü (Anthony Giddens'ın 1979'da yayınlanan *Central Problems in Social Theory*'sinden aktaracak olursak), "sosyal bilimler ile tarih -doğru biçimde kavranan tarih- arasında mantıksal, hatta metodolojik bir ayrım yapılamaz." İki disiplindeki araştırmacıların da ortak hedefi, süreci, bağlamı ve *değişimi doğru bir şekilde anlayarak bireylerin ve grupların *anlamlı davranışlarının *nedensel bir analizini yapmaktır.

Bu türdeki *epistemolojik sorunlara rağmen, tarihsel sosyologların önündeki başlıca sorun, E.P. Thompson'ın çok güzel ifade ettiği gibi mezar taşlarıyla görüşme yapamayacağımıza göre, asli tarihsel malzemelerin kanıt olarak kullanılmasının çıkardığı pratik güçlüklerle ilgilidir. Asli tarihsel malzemeler kapsamına, resmi raporlar, anket araştırmaları, kilise kayıtları, organizasyonların tuttukları kayıtlar, mektuplar ve günlükler gibi kamusal ve özel nitelikteki yazılı belgeler girer. Dolayısıyla araştırmacı, başka şeylerin yanı sıra, kaleme alanları ve tamlık derecelerini saptayarak belgelerin gerçekliğini;

muhtemel hatalar ve çarpıtmaları, yazarlarının muhtemel güdülerini ve (örneğin) her vasiyetnameyi doğuran farklı koşulları dikkate alarak belgelerin inandırıcılığını; hâlâ varlığını koruyan dokümanter malzemelerin temsil edici niteliğini ortaya koymaya da ihtiyaç duyacaktır. Başka bir deyişle, *güvenilirlik sorunları özellikle kritik bir meseledir. Aynı nedenle, hâlâ varlığını koruyan az sayıdaki kaynağın modern araştırmacıların akıllarındaki amaçlar doğrultusunda kurgulandığını söyleyebileceğimiz, modern araştırmacıların verilerin anlamını genellikle, kendi tasarladıkları amaçlarla "işin doğasına aykırı biçimde" okuyarak yakalamaya çalıştıkları düşünülebileceği için, *geçerlilik sorunları da ön plana çıkacaktır.

Demek ki, mevcut tarihsel verilerin, sosyologların gündeme getirdiği sorulara doğrudan yanıtlar verememesi sık rastlanan bir durumdur. Kaldı ki tarihsel sosyologların, bilhassa yazılı belgelere duyulan geleneksel güvenin bir kanıt kaynağı olarak görüldüğü dikkate alındığında, davranışların öznel boyutlarını irdelemelerinin çok güç olduğu da anlaşılmış haldedir. İnsanların hareketlerinin güdüleri, insanların (örneğin) akrabalık ilişkileri, *tutumları, *değerleri ve inançlarına yükleyebilecekleri anlam ve duygular ve bunların günlük yaşamlarındaki görünüşü, yakalanması en zor avlardan birisidir. Ufak farklılıklar, bireysel ve kolektif davranış konusunda en yaygın bilgi kaynaklarını oluşturan *resmi istatistiklerden ve yarı-resmi kayıtlardan kolayca elde edilemez. *Sözlü tarihler, günlükler, mektuplar, romanlar, vb. bize belli bir dönemin "ruh hali"yle ilgili bir izlenim verebilirken, bunların kısmen yanlı oldukları ve kendilerine özgü, tarihsel sosyologların bu malzemelerden çıkarımlar yapabilmelerinin ölçüsünü sınırlayan metodolojik problemleri bulunduğu unutulmamalıdır.

Elbette bu tür kuşkular, asli tarihsel malzemeler kadar tali malzemeler için de duyulmalıdır. Bazı tarihsel sosyologlar, talihsiz bir eğilimle, tarihçilerin kaleme aldıkları yazılı metinleri, bunlar sanki tekil olaylar hakkındaki tarihsel olguların bir parça tartışma götürmez aktarımlarıymış gibi değerlendirirler. Dolayısıyla bu metinler, daha sonra, önceden tasarlanmış sosyolojik modeller ve kuramların getirdiği boş kutuları doldurmaya yararlar. Bir görüşe göre, tarihsel sosyoloji işte bu genel ölçekte (olayların özgül tarihsiciliğinin -ya da bağlamının- göz ardı edildiği; tarihçinin sunduğu özgül verilerin yorumlarıyla ilgili tartışmaların görmezlikten gelindiği; kendi çıkarımlarının, benimsenen sosyolojik modelin gerekliliklerine göre gösterişli modellerle düzenlenebilecek olgular olarak toplanmakla yetinildiği bir kapsamda), uygulayıcılarına "tarih tatlıcısında neşeli bir oyun özgürlüğü" sunmaktadır. Aynı yaklaşımı benimsemiş eleştirmenlerden birisi, sosyologları, doğru sosyolojik verilerin çıkarılabileceği durumlarda tarihsel kaynakları kolayca benimsemeye karşı özellikle uyarmış; bu yaklaşımın, sosyoloğun (doğru araştırmalar, görüşmeler veya gözlemler aracılığıyla) kendi kanıtlarını ortaya koyabilmesini sağlayan bir karşılaştırmalı-göreli üstünlük konumunu terketmek anlamına geleceğini, oysa tarihçinin, ister istemez, nasılsa varlığını korumak için belgesel "kalıntılar" yığını içinden çıkarılabilecek bu tür kanıtlarla çalışmaya mahkûm olduğunu belirtmiştir (bkz. J.H. Goldthorpe, "The Uses of History in Sociology", *British Journal of Sociology,* 1991).

Böylesi bir metodoloji tartışması olmasına rağmen ve belki de bazılarının söyleyeceği gibi bu tartışmayı alevlendirmesine karşın, son yıllardaki en parlak çalışmaların bir kısmı tarihsel sosyoloji alanında gerçekleşmiştir.

Hepsi de kapsamlı bir ikincil literatür doğurmuş ve ciddi tartışmalara yol açmış bu metinlere örnek olarak şunları gösterebiliriz: Barrington Moore, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri* (*The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, 1966), Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System* (1974, 1980), Michael Mann, *The Sources of Social Power* (1986) ve Theda Skocpol, *States and Social Revolutions* (1979).

Moore'un metni bu türdeki bir çalışmanın örneği olarak, 1960'ların sonlarındaki yeni tarihsel sosyoloji dalgasının ilk yansımalarından birisidir. Kitabın temel argümanı, ulus devletlerin modernliğe doğru demokratik yollarla mı, yoksa diktatörlükle mi gideceklerini üç toplumsal ilişki kümesindeki değişikliklerinin belirleyeceğidir. İngiltere, Fransa, Almanya, Japonya, Rusya, Çin ve Hindistan gibi çok çeşitli toplumlarda *feodalizmden *kapitalizme geçiş üzerine kafa yoran Moore, söz konusu önemli ilişki kümelerinin şunlar olduğuna işaret etmiştir: demokratik bir sonuca ulaşılan yerlerde, eşit bir dengede duran, toprak sahibi aristokrasi ile monarşi arasındaki ilişkiler; yine sonucun demokratik olduğu yerlerde, köylülere hatırı sayılır bir özerklik tanınmasını içeren aristokrasi ile köylülük arasındaki ilişkiler; demokratik bir sonuca ulaşılan yerlerde, monarşi karşısında karşılıklı olarak birbirlerini destekleyen aristokrasi ile kent burjuvazisi arasındaki ilişkiler. Moore'un kitabını eleştiren çok sayıda inceleme vardır. Bunlar içinde en iyisi herhalde Dennis Smith'inkidir: *Barrington Moore: Violence, Morality and Political Change* (1983).

tarihsicilik (*historicism*) Karl *Popper'a göre, tarihsicilik "sosyal bilimlerde, *tarihsel öngörünün* başlıca amaç olduğunu, bu amaca tarihin evriminin altında yatan 'ritmler' ya da 'modeller' ile 'yasalar' ya da 'trendler'i keşfederek ulaşılabileceğini varsayan bir yaklaşım"dır (*Tarihselciliğin Sefaleti* [*The Poverty of Historicism*], 1957). Dolayısıyla tarihsicilik, tarihin, toplumsal gelişmenin ya da *ilerlemenin yasalarına inanmaktır. Bu doğrultuda, *faşizm ve *komünizm gibi siyasal ideolojilerin tarihselci temeller üzerinde yükseldiği yolunda genel bir saptama vardır.

Popper'ın tarihsicilik eleştirisi çeşitli yönleri içerir. Popper, tarihin gelecekteki yönü hakkında koşulsuz kehanetler biçiminde öngörülerde bulunmaktan sorumlu tuttuğu insanları suçlar, çünkü bilimsel öngörüler ancak koşullu bir nitelik taşıyabilir. Popper bağımsız bir argümanda, insanlık tarihinin, bilgiye olan bağımlılığı nedeniyle kesin bir şekilde öngörülemeyeceğini de iddia etmiştir. Yeni bilgilerin neler olacağı önceden bilinemez; bunun tersini savunmak, o bilgiye zaten sahip olunan bir duruma işaret edecektir. *Marksizm ise gerek determinizmi ve tarihsiciliği, gerekse öngörülerinin yanlış çıkması nedeniyle reddedilmiştir. Marksizm, olsa olsa, sonradan yanlışlanmış eski bir bilimsel varsayım olarak değerlendirilebilir. Ampirik çürütme karşısında hâlâ Marksizme bağlı kalmak, Popper'ın görüşünce, metafizik ya da yarı-dinsel bir inancı tercih ederek bilimden vazgeçmekle eşanlamlıdır.

Görünüşe bakılırsa tarihsicilik tartışması, insan *eylemliliği ve sınıf eylemliliği etrafında dönmektedir. İnsan eylemliliği konusunda, Popper gibi eleştirel tutum takınanlar, çeşitli siyasal felsefeler ile toplum kuramlarında içerili olan yapısal determinizme şiddetle karşı çıkıp, tarihin özde öngörülemezliğini, *kademeli toplum mühendisliğinin yöntemlerinin doğruluğunu savunurlar. Bu çerçevede, *işçi sınıfının tarihteki rolüne dikkat çeken tarihsici

argümanlara yönelik bir eleştiri de söz konusudur. İşçi sınıfına devrimci bir rol atfeden Marksistler, sürekli olarak tarihsel gerçekliğin çıkardığı engellerle mücadele etmekte ve tarihsel rastlantılar karşısında öngörülerini değiştirmek durumunda kalmaktadırlar. Marksistler, kapitalist *hegemonyanın genellikle işçi sınıfının toplumla tümleşmenin nedeni olduğu düşünmüşlerdir. Yalnız, bu akıl yürütme biçiminin (daha doğrusu, genelde işçi sınıfı kültürüyle ilgili Marksist yorumların) daha çok John H. Goldthorpe'un ifadesiyle "eleştirel düşünceden ziyade fikir uydurma"nın sonucu olduğu yönünde eleştiriler görülmüştür (bkz. "Intellectuals and the Working Class in Modern Britain", der. D. Rose, *Social Stratification and Economic Change,* 1988). Tabii, Goldthorpe'un *sanayi toplumunun liberal kuramlarını (Daniel Bell, Clark Kerr ve diğerlerinin çalışmalarının temsil ettiği kuramları) da en az aynı derecede eleştirdiğinin altı çizilmelidir. Goldthorpe iki durumda da, bu yazarların ortaya attığı *toplumsal değişim kuramlarının -kendi deyişiyle- "yarı gönüllü ve örtük tarihsiciliği"ne karşıdır.

tarihyazımı (*historiography*) Tarih yazma sanatı ya da uğraşı. Tarih yazımını incelemek, tarihsel metinler kaleme almanın doğurduğu metodolojik sorunları (epistemolojik sorunlar dahil olarak) incelemek demektir.

Colin Bell ile Howard Newby 1981'de *Polish Sociological Bulletin*'de yayınladıkları bir makelede ("Narcissism or Reflexivity in Modern Sociology"), uzmanlaşmış bir sosyoloji sosyolojisinin gelişmesinde açıkça görülen, epistemolojik konular takıntısının 1970'lerde sosyolojiye zarar verdiği öne sürmüşlerdi. Düşünümselliğe yönelik oldukça haklı bir ilgi, dejenere olarak narsisizme dönüşmüş, toplumsal ve sosyolojik önem taşıyan sorunlardaki ampirik araştırmaları ciddi ölçüde tehdit eden bir miktar endişe ve felç hali ortaya çıkmıştı. Oysa tarihçiler (hatta Marksist tarihçiler), tarihsel metodoloji sorunlarına "tarih yapmak"tan ayrı bir başlık altında, "tarihyazımı" çerçevesinde eğilme yolunu seçerek, kendileri *güvenilirlik ve *geçerlilik eksenindeki çok daha ağır problemler yaşamalarına rağmen, sosyolojinin başına musallat olan epistemolojik anominin tehlikelerinden uzun süre uzak durmayı başarmışlardı. Tarihçilerin ifade ettiği gibi, "epistemolojinin, tarihsel araştırmanın durmasına neden olmaksızın tüm diğer etkenleri dışlayacak ölçüde tarih pratiğine egemen olmasına *izin verilemeyeceği* için, tarihyazımı ayrı bir şekilde kurumsallaşmıştır. Böylece tarihçiler, süregiden tarihsel araştırmalarını durdurma çağrısı yapmadan, tarih felsefesine özgü sorunları tartışabilecekleri bir tarihyazımı alanı icat etmişlerdir."

Bununla birlikte (Bell ile Newby'ın da işaret ettikleri gibi), kuram ile verilerin bir ölçüde tamamen ayrı varlıklar olarak görülebileceği gerekçesiyle, sosyologların benzer bir işbölümünü benimseyip benimsemeyecekleri kuşkuludur. *Ayrıca bkz.* **epistemoloji; metodoloji; metodolojik çoğulculuk.**

tarikat, tarikatlaşma (*denomination, denominationalization*) Bir tarikat, kilise-mezhep tipolojisinde, *kilise tipi ile *mezhep tipi arasında duran bir dinsel örgütlenmedir. Tarikat, formel bir *bürokrasisi olan gönüllü bir birliktir. Yetişmiş papazları vardır ve ibadete katılım belli alanlardaki faaliyetlerle sınırlanmıştır. İnanç ve ibadet konusunda hoşgörülü tutumların görüldüğü tarikatlarda ortodoks çizgiden sapan üyelerin kovulmasına da ender olarak rastlanır. Tek tek katılımlar sıkça görülmez, üyeler daha çok *toplumsallaşma süreciyle dahil edilir.

Tarikatlaşma, belirli mezheplerin (Methodistler gibi), mutlaka kiliseye dönüşmek zorunda kalmadan bir tarikat özelliklerini kazandığı tarihsel süreci anlatmaktadır.

tatminkâr (*satisficing*) İktisat kuramında, insanların karşılarındaki seçenekler arasından ve etkisini sürdüren zorluklar içerisinde nasıl *akılcı seçimler yaptıklarını anlatmak için kullanılan bir terim. Herbert A. Simon *Administrative Behaviour*'da (1957), karar vericilerin, kararla ilgili tüm verileri toplayıp değerlendirmelerinin ancak ender hallerde söz konusu olabildiğini iddia etmiştir. Tam tersine insanlar, karar verirken, içinde tek bir belirli hedefin tümüyle gerçekleştirildiği "azamiye çıkarıcı" ya da "optimize edici" stratejileri izlemek yerine, kabul edilebilir, uzlaşılabilir seçimlere ("tatminkâr") ulaşabilmek için sınırlı ve basitleştirilmiş bilgilere dayanarak hareket ederler. Bazen tatminkâr terminden, düzenli olmayan birikim olarak da bahsedilebilir.

Azami fayda getirici modeller yerine tatminkâr modeller benimsemek, firmaların ve korporatif kurumların davranışlarını inceleyen kuramlarca da yararlı bulunmuştur. Örneğin, kârını azami düzeye çıkarmak isteyen bir firma, kendi gider ve gelirleri hakkında tam bilgiye ihtiyaç duyar, ne var ki bu bilgileri ancak işlemler gerçekleştikten sonra toplayabilecektir. Tatminkâr modeller, elde edilemez olan optimum sonuç arayışının yerine, yeterince iyi işleyen pratik yöntemleri ve uzlaşmalar arayışı içinde olmayı öne çıkarmaktadır. *Ayrıca bkz.* **örgüt (organizasyon) kuramı; sınırlı akılsallık.**

Tawney, Richard H. (1880-1962) İngiliz iktisat ve toplum tarihçisi, toplumsal reformcu ve *eşitlikçi toplum felsefecisi. 1945'ten sonraki erken dönem Britanya sosyolojisini ciddi biçimde etkileyen Tawney, tarihçi ve sosyalizm savunucusu yönleriyle tanınmaktadır. *Equality* (1920) ve *The Acquisitive Society* (1931) konularına eğildiği klasik metinleri İngiliz *Fabiancılık ve etik *sosyalizm geleneğini örneklerken, en ünlü tarihsel kitapları muhtemelen *Religion and the Rise of Capitalism* (1926), *Land and Labour in China* (1932) ile *Business and Politics under James I*'dır (1962). Tawney'in makalelerini bir araya getiren çeşitli derlemeler yapılmıştır (örneğin bkz. *The American Labuor Movement and Other Essays,* 1979). İnançlı bir Hıristiyan olan Tawney'in *kapitalizmin sömürücü yönlerini eleştirmesini bu özelliğine bağlayabiliriz. Nitekim bu doğrultuda, toplumsal sınıfın ve miras yoluyla geçen zenginliğin yol açtığı adaletsizliklere son vermek için *yurttaşlığın, fırsat eşitliğinin, *kolektivizmin ve *şirket toplumunun gerekli olduğunu savunmuştur. Toplumsal eşitlik fabrika atölyelerinde özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkelerinin işlemesini de gerektirmektedir. Tawney, kapitalizmin ve *serbest piyasanın etkisizliklerinin (örneğin *yoksulluğa yol açmasının) tehdidi altında olan aşırı *bireyciliğe özgün eleştiriler yöneltmiştir.

Taylor, Frederick William (1856-1915) *Bilimsel yönetim anlayışının yaratıcısı olan Taylor, on dokuzuncu yüzyılın sonunda Amerika'nın çatışmalarla çalkalanan çelik endüstrisine ilişkin iş incelemesi ve endüstriyel verimsizlik konularında tartışmalı kuramlar geliştirmişti. Taylor ülke çapında ün kazanmış, fakat sendikaların emek üzerindeki denetimine düşmanlığı ve finansal çıkarları hedef alan *teknikçiliği hem siyasal düzlemde hem de endüstriyel çerçevede itirazlarla karşılaşmıştır.

Taylorizm (*Taylorism*) *bkz.* **bilimsel yönetim; Taylor, F.W.**

tehlikeli sınıflar (*dangerous classes*) Amerikalı sosyal reformcu Charles Loring Brace'in 1872'de yayınlatmış olduğu *The Dangerous Classes of New York* adlı kitabın başlığından alınmış bir terim. Brace "tehlikeli sınıflar" içinde serserileri, kimsesiz çocukları, soyguncuları, dilencileri ve on dokuzuncu yüzyıl sonu New York'unda yoksul *aşağı sınıf içinden çıkan fahişeleri sayıyordu. Sosyologlar ve kriminologlar bazen, çağdaş yönetim politikalarının (sözgelimi uyuşturucu maddelerin denetlenmesi konusundaki politikaların) hâlâ bu kavramı temel aldığını ve bu politikaların, ya çeşitli ekonomik ve toplumsal problemlerin sorumluluğunun yüklenebileceği "halk düşmanları"nı saptamayı ya da kamu düzeninin ve güvenliğinin yararına olarak, bugünün "tehlikeli sınıflar"ına (göçmenler, gençler, çeşitli azınlık gruplar) mensup kişileri yıldırmayı amaçlayan gizli bir gündemi bulunduğunu ileri sürmüşlerdir (örneğin bkz. Diana Gordon, *The Return of the Dangerous Classes*, 1994).

tek boyutlu ölçekleme (*unidimensional scaling*) *bkz.* **Guttman ölçeği; Likert ölçeği; ölçüm**

tek değişkenli analiz (*univariate analysis*) *bkz.* **çok değişkenli analiz**

tekel (*monopoly*) Genel anlamda tekel, bazı kaynaklara tek bir aktör ya da aktörler grubunun yoğun bir şekilde sahip olması veya kendi denetiminde bulundurmasını anlatır. İktisadi bağlamda ise, piyasa yoğunlaşmasının ve tam olmayan rekabetin karşılığıdır: yani, bir firmanın, başka firmalarla fiyat rekabeti temelinde faaliyet göstermek yerine, belirli bir meta piyasasındaki fiyatları belirleme gücünü kendisine veren egemenliği gösterir. Gerçek hayatta çok az sayıda pazar tek başına bir firmanın egemenliği altındadır; daha yaygın olan model, birkaç firmanın egemen olmasıdır ve bu durum genellikle *oligarşi adıyla nitelenmiştir. İki ya da daha fazla sayıda işletme, kendi aralarındaki rekabeti sınırlama konusunda (örneğin, benzer fiyatlar kararlaştırarak ya da pazar alanlarını ayırma konusunda anlaşarak) resmi veya gayri resmi bir anlaşmaya vardıklarında bir kartel oluşturmuş olurlar.

tekelci kapitalizm (*monopoly capitalism*) *bkz.* **kapitalizm**

tekeşlilik (*monogamy*) Bir erkeğin tek bir kadınla evlendiği sistem. Eşlerin boşandığı ve aynı yolu birden fazla geçerek başka eşlerle evlendiği durumları anlatmak için de "seri monogami" terimi kullanılabilir.

teknikçilik (*technicism*) *Teknokrasinin istenilir ya da kaçınılmaz bir şey olduğu inancı. Ayrıca, özellikle yirminci yüzyılın başlarında Amerika Birleşik Devletleri'nde etkili olan (Teknokrasi Hareketi), sanayinin ve toplumun bilimsel ilkelerle ya da mühendislik ilkeleri doğrultusunda yönetilmesi lehine, fiyat sisteminin kaldırılmasını isteyen bir genel hareket. *Ayrıca bkz.* **teknokrasi.**

tekno-yapı (*technostructure*) *bkz.* **burjuvazi**

teknokrasi (*technocracy*) Teknik uzmanlardan meydana gelen ya da bu kesimlere dayanan bir devrimci ya da yönetici *elit. *Ayrıca bkz.* **burjuvazi.**

teknoloji (*technology*) Sosyolojide oldukça esnek biçimde, ya makineleri, donanımı ve bunların beraberinde getirdiği üretim tekniklerini, ya da işin teknik bakımdan düzenlenmesi ve mekanizasyonunun dayattığı bir toplumsal

ilişki tipini anlatmak amacıyla kullanılan bir terim. Teknolojinin insan toplumlarındaki tarihsel ve kültürel öneminin ilginç bir karşılaştırmalı analizi için bkz. Jack Goody, *Production and Reproduction* (1975).

teknoloji, yeni (*technology, new*) *bkz.* **yeni teknoloji**

teknolojik determinizm (*technological determinism*) *Toplumsal değişimle ilgili, karakteristik bakımdan *evrimci ilerleme ya da gelişmeyi içeren, üretken tekniklerin kendine özgü bir mantıkla ya da yörüngeyle hareket ettiğini ve süreç içinde kurumların ve toplumsal ilişkilerin başlıca belirleyicisi işlevi gördüğünü öngören bir kuram. Sözcüğün gerçek anlamıyla teknolojik determinizm açıkça gerçekdışı bir durumu yansıttığı için, bu çerçeveye giren kuramların çoğunun, bir teknolojinin devreye sokuluşu ile tam toplumsal etkisi arasındaki bir *kültürel gecikmeye gönderme yaptıklarına da rastlarız. Yalnız teknolojik determinizm, *tarihsel materyalizmle karıştırılmamalı ya da onunla eşitlenmemelidir. *Ayrıca bkz.* **kültürel materyalizm.**

teknolojik toplum (*technological society*) Bazı yazarlar, teknolojik toplumun, kurumlarla değişimin niteliğini giderek daha çok *teknolojinin ve *teknokrasinin belirlediği, *endüstriyalizmin çeşitli biçimlerinden doğan apayrı bir toplum tipi olduğunu ileri sürerler. Teknolojik toplumun iyimser versiyonları arasında, *teknikçiliği ve 1950'lerle 1960'ların başlarında Amerikalı işlevselcilerin bir çoğunun benimsemiş olduğu *yöneşme tezini (*bkz.* *sanayi toplumu) sayabiliriz. Jacques Ellul'ün *The Technological Society*'si ise ilk döneme ait, daha kötümser bir metindir. Öte yandan *Emek Sosyolojisi geleneğinde, teknoloji, bir yabancılaşma biçimi ve yapıntıların tahakkümü olarak değerlendirilmiştir. Alternatif teknolojiye, ekolojiye ve çevreye ilginin gün geçtikçe artması ise, yirminci yüzyıl sonu endüstriyalizmiyle ilgili benzer bir yorumdan kaynaklanan bir tepki şeklinde görülebilir.

tektanrıcılık (*monotheism*) Tarihte meydana gelmiş olaylar üzerinden insanlara bildirilen bir tek, aşkın Tanrı inancıdır. Çoktanrıcılık ya da çok Tanrı inancıyla karşıttır. *İslamiyet, *Musevilik ve *Hıristiyanlık tek, gücü her şeye yeten ve her şeyi bilen bir Yaratıcı düşüncesi üzerine kurulu dinlerin klasik örnekleridir. Çoktanrıcılık örnekleri, klasik Yunan ve Roma'nın doğaüstü inançları, *Hinduizm, *Budizm, Şinto ile Afrika ve Amerikalardaki çok sayıdaki yerli dini kapsar. Çoktanrıcılık özellikle, *şirk*'in (ya da başka bir tanrıyı Allah'la birleştirmenin) bir tür ateizm sayıldığı İslamiyet'te mahkûm edilmiştir. *Ayrıca bkz.* **tanrıcılık.**

tekyanlı soy (*unilineal descent*) *bkz.* **soy grupları**

telafi eğitimi (*compensatory education*) Dikkatle tasarlanmış bir *müfredatın (örneğin, dil becerileri alanında), yoksunluk içinde yaşayan kesimlerin çocuklarının karşılaştığı varsayılan bilişsel ve güdülenme eksikliklerini aşmayı sağlayacağı inancıyla, problem olarak görülen gruplarda özel kaynakları ve okul eğitimini hedefleyen programlar. Sık sık *insan sermayesi kuramıyla ilişkilendirilen telafi eğitiminin altında yatan varsayım, yeterince başarılı olamamanın bireysel bir problem olduğu, okulların yapısal bir mesele olan toplumsal *eşitsizlik sorununu bir şekilde telafi edebileceği düşüncesidir.

tele-çalışma (*telecommuting*) İşçinin kendi evinde ya da evine yakın bir çalışma merkezinde çalışmasına olanak tanıyan, işverenin bilgisayarına ya

doğrudan ya da telekomünikasyon ağıyla bağlanmış bir terminalle aktarılarak yürütülen beyaz yakalı işler. Bu şekilde evlerinde çalışan işçilerden oluşan sanayinin canlanmasının ve *emek piyasası esnekliğinin bir örneği olarak pek çok tartışmaya konu olmasına rağmen, Avrupa'da 1990'ların başlarına kadar bu şekildeki iş düzenlemelerinin gerçek bir örneğine hemen hemen hiç rastlanmamıştı. O zamana kadar evinde masaüstü bilgisayar kullanan insanların çoğu, işverenleri ve müşterileriyle hâlâ postayla gönderme ya da yüz yüze toplantı yapma gibi geleneksel iletişim araçlarına başvuruyordu. Öte yandan, bilgisayar aracılığıyla başka bir ülke veya kıtadaki bir firma adına çalışanlar da vardır. Teleçalışmanın ortaya çıkışı ve giderek çoğalmasıyla ilgili abartılı iddialar, bilgisayarlaşmanın ya da telekomünikasyon ağlarının henüz tamamen yaygınlaşmadığı sanayi toplumlarında evde çalışmanın yeniden keşfedilip canlanmasına bağlanabilir. *Ayrıca bkz.* **İnternet.**

teleoloji (erekbilim) (*teleology*) Teleolojik bir açıklama, ya amaçlanan hedefe yönelimi yansıtan bir süreci ya da yerine getirdiği işleve göre bir şeyin varoluşunu açıklar. Sosyolojide, amaçlanan bir hedefe yönelim, maksatlı insan eylemi kuramlarına dahil olmaya eğilimliyken, ikinci yaklaşım işlevselciliğin bir özelliğidir. Teleolojik açıklamaların ancak bireylere ve gruplara atıfta bulunulması halinde kabul edilebileceği, çünkü bu açıklamaların, tek başına açık bir biçimde formüle edilmiş amaçlar ya da hedefler taşıdıkları yaygın bir kanıdır. Oysa toplumlar bu tür hedefler belirlemezler. *Evrim kuramı ile sistemler kuramı ve bunların yanı sıra tarihsel bir mantığa veya kaçınılmazlık düşüncesine yer veren kuramlar (*tarihsel materyalizm gibi), kabul edilemez derecede teleolojik bir içerik taşımaları yüzünden eleştirilmiştir.

Tema Kavrama Testi (*Thematic Apperception Test -TAT*) ABD'de 1930'larda geliştirilip, üzerinde hareket halinde insanların bulunduğu yirmi tek renkli, belirsiz resmi deneğe göstererek uygulanan bir *yansıtma testi. Denekler bu resimlere bakarak resimlerdeki hareketlerin neler olduğunu, bu hareketlere nelerin yol açmış olabileceğini ve daha sonra hangi hareketlerin yapılabileceğini anlatırlar. Deneğin kişiliğine ait bazı şeyleri (*yansıtma aracılığıyla) açığa vurduğu düşünülen bu öyküler, test sonucunda yerleşik *normlara göre yorumlanacaktır.

temel (*base*) Marksist söyleme, Karl *Marx'ın "onun üstünde hukuksal ve siyasal bir üstyapının yükseldiği ve toplumsal bilincin belirli biçimlerine denk düşen, gerçek bir temel"e referans yapmasına dayanılarak dahil edilmiş bir terim. Marx'ın bu açıklaması, *Siyasal İktisadın Eleştirisine Katkı'ya Önsöz*'de yer alan görüşlerine kılavuzluk eder.

1960'lardan bu yana bu terimle ilgili tartışmaların önemli bir kısmı şu iki soru etrafında dönmüştür: "Bu temelin nasıl bir bileşimi vardır?" ve "Temelin *üstyapıyla ilişkisi nasıldır?" Marx'ın kendisi, temelin "toplumun maddi üretim güçlerinin belirli bir gelişme aşamasına denk düşen üretim ilişkileri"den oluştuğunu yazmıştı. "Bu üretim ilişkilerinin toplamı, toplumun iktisadi yapısını meydana getiriyor"du. Demek ki burada önemli olan nokta, "denk düşen" şeyin anlamı ile "üretim ilişkileri"nin bileşimidir.

Daha önceki dönemlerdeki Marksist kuşaklar, "denk düşme"yi "belirleme" anlamında yorumlama; *üretim ilişkilerinin bileşimini ise terimin bilinen anlamında (yani, maddi üretim

anlamında) salt iktisadi bir boyut olarak görme eğiliminde olmuşlardı. Oysa daha yakın zamanlardaki Marksist kuşaklar, "denk düşme"nin içerdiği belirlenimin anlamını yumuşatmayı, bununla aynı zamanda, belirleyici akımın yönünü tersine çevirip, akışın üretim ilişkilerinden üretim güçlerine doğru olarak görülmesini sağlamayı tercih etmişlerdir (örneğin Louis *Althusser'in yazılarına bakabilirsiniz). Bundan başka, bilinen anlamıyla iktisadi ilişkilerin, ister istemez hem yönetsel güç ilişkilerini hem de ideolojik ilişkileri (asgari düzeyde) kapsadıkları zaman, salt maddi üretimi ilgilendiren konular olarak anlaşılabileceğini varsaymanın doğru olup olmadığını sorgulamak suretiyle, ilişkilerin doğası hakkındaki sorunu bir adım geri taşımışlardır (örneğin bkz. Michael Burawoy, *The Politics of Production,* 1985).

Temelin üstyapıyla ilişkisine gelince, bu noktada da daha önceki kuşaklar, temelin üstyapıyı az çok tartışmasız bir biçimde belirlediğini varsaymaya eğilimliydiler. Yine, onlardan sonra gelen kuşaklar (bu kez ipuçlarını Marx ve Engels'in kendilerinin yaptıkları açıklayıcı yorumlardan alarak), üstyapının çeşitli boyutlarının *göreli özerkliği diye adlandırılan yönünü ve (Althusser'in sözleriyle, "iktisadi boyutun son kertede belirleyici olduğu"nu iddia etmeyi sürdürmekle birlikte) üstyapının bu boyutlarının temele geri tepkide bulunma yeteneklerini vurgulamayı tercih etmişlerdir (bunun örnekleri için bkz. Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory,* 1977 ve Bob Jessop, *The Capitalist State,* 1982). Söylemeye gerek yok ki, bu terminoloji, bu önermelerin -tam olarak- nasıl yorumlanması gerektiği konusunda (çoğunlukla Marksistler ile onları eleştiren akımlar arasında, daha az bir ölçüde de Marksizmin kendi içinde) sonu gelmek bilmeyen ve hırçın tartışmalara yol açmıştır. Başka bir deyişle: "Göreli" terimi ne kadar özerklik içermektedir ve "son kerte" nedir (ya da ne zamandır)?

Felsefeci G.A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History* (1978) başlığını taşıyan tartışmalı bir savunma metninde, temel ile üstyapının -en azından Marx'ın elinde- *işlevsel bir açıklama olan *açıklayanlar (*explanans*) ve *açıklananı (*explanandum*) gösterdiğini ileri sürmüştür. Bu konuda değişik düşünceler bulunmakla birlikte, Cohen'in metni, üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin açıklayıcı önceliği tartışmasına bir nokta koyar ve üstyapıların göreli özerkliği hakkındaki argümanları (en azından Marx'ın ne kastettiğine karar verme noktasına kadar) içinde barındırır. *Ayrıca bkz.* **ideoloji; toplumsal formasyon; üretim tarzı.**

temel bileşenler analizi (*principal components analysis*) *bkz.* **çok değişkenli analiz**

temsil (*representation*) Temsil; imge ve metinlerin, temsil ettikleri orijinal kaynakları doğrudan yansıtmalarından ziyade onları yeniden kurmalarını anlatan bir terimdir. Dolayısıyla bir ağaç hakkındaki resim, fotograf ya da yazılı metin asla gerçekten ağaç değil, o ağacın görünüşünün ya da onu temsil etme çabasındaki kişiye ifade ettiği şeyin yeniden kurulmasıdır. Eğer o bir ağaç *olsaydı,* o zaman fotograf, resim ya da metin olamazdı.

Temsil, *göstergebilim, *dilbilim, *Marksizm ve *feminizm içinde önemli bir kavramdır ve *anlamın kurulmasının bir yönüne işaret eder. Bu yüzden toplumsal süreçlere önemli bir katkı yaptığı söylenebilir. Feministler, temsilin *stereotipik toplumsal cinsiyet *kimliği fikirlerini sürekli olarak yarattığını, yeniden yarattığını ve onayladığını ileri sürerler. Tüm medya imgeleri -örneğin reklam ve sinema-

birisi tarafından, tasavvur edilen belirli bir izleyici kitlesi göz önünde tutularak belirli bir maksatla kurulmasına karşın, genelde sanki bir "dilim gerçeklik" gibi sunulur. Bu imgelerin ne anlama geldiklerini ve anlamı nasıl kurduklarını anlamak için imgenin ya da metnin ardında yatan şeyi sorgulamak önemlidir: İmgeyi kim kuruyor; nerede, ne zaman, hangi maksatla ve hangi özel izleyicinin *bakışı için kuruluyor?. İzleyiciler bu süreci sorgulama noktasına pek gelemedikleri için, imgeler karmaşık fikirleri, özellikle görünüşte basit olan anlamlar şeklinde sınıflandırır; bu yüzden çelişki ve ikircikliği reddedilir ve temsiller, yine de "gerçek" olarak kabul edilen mite benzer şeyler haline gelir. Feministlerin pornografiyle ilgili eleştirilerinde de, pornografinin toplumda gördüğü işleve, sınıf, ırk ve toplumsal cinsiyetle ilişkili olarak nasıl tasavvur edildiğine dair kuramlar geliştirilirken, temel olarak temsil fikrine başvurulmuştur (bkz. S. Kappeler, *The Pornography of Representation*, 1986; ve E. Chaplin, *Sociology and Visual Representation*, 1994).

temsil edicilik, temsililik (*representativeness*) Araştırma nesnesinin nitelikleri ve bilinen çeşitliliğinin akla uygun biçimde tam bir resmini çizme yeteneği için kullanılan bir terim. Temsil edicilik, *anket araştırması ya da *örnekolay incelemesi örneklemlerine uygulandığı haliyle, *örneklemin ana niteliklerinin hangi ölçüde, onun içinden seçildiği *nüfusun nitelikleriyle aynı olduğunu ortaya koyan bir göstergeyle belirlenir. Tekil örnekler açısından başvurabileceğimiz kriter ise, seçilen örneğin tipikliğidir. Bu terim aynı zamanda araştırma raporları (örneğin, sözcüğü sözcüğüne yapılan alıntıların, ayrıntılı biçimde açıklanan olayların ya da seçici bir gözlemle aktarılan diğer sonuçların, toplam sonuçların tüm çeşitliliği ve önemini yansıtıp yansıtmadığını ölçmek) için de kullanılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **örnekleme hatası.**

temsili örneklem (*representative sample*) *bkz.* **örnekleme; örnekleme hatası; temsil edicilik**

teneke evler (*shanty towns*) Genellikle *Üçüncü Dünya şehirleriyle birlikte anılan, ama yalnızca onlara özgü olmayan, sefil durumdaki barınak evler. Bu tür teneke evlerin ortak özellikleri, arsanın yasadışı yollarla işgal edilmesi, ekonomik değeri düşük olan bölgelerde (nehir kıyısı ya da çöplük yakınları gibi) yoğunlaşma, evlerin içinde oturanlarca yapılması, evlerde oturanların aşırı kalabalıklığı, bu mahallelere kamu hizmetleri ve toplumsal hizmetlerin gelmemesi ve ailelerin düşük gelirli olmasıdır. Kişilerin ve komşuların barınma koşullarının zaman içinde iyileşmesi, gecekondu mahalleleri içinde ve arasında çarpıcı çeşitliliklerin meydana gelmesi mümkündür.

teodise (*theodicy*) Yunanca *theos* (Tanrı) ve *dike* (adalet) sözcüklerinden türetilen bir terim. *Metafizikte, dünyanın Tanrı'nın yarattığı şekliyle temsil edilmesi, dünyanın bazı karakteristik özelliklerinin, genellikle ortakduyusal deneyimle çelişen özellikleri olması gerektiğini kanıtlamanın bir yöntemini sunuyordu. Bunun için, Tanrı'nın iyiliği ve her şeye kadir olmasına bakarak, görünen kötülüklere ve çekilen acılara rağmen dünyanın kendisinin de iyi olması gerektiği sonucuna varılabilirdi. Leibniz ile takipçilerinin felsefi iyimserliği ("tüm olası dünyaların en iyisindeki her şey en iyi olan için"), Voltaire'in *Candide*'inde acımasız biçimde alaya alınmıştı. Uzlaştırıcı, muhafazakâr *ideolojilerin rolünü oynadığı, başka din sosyologlarının yanında Max *Weber tarafından da dikkat çekilmiş bir olgu olan teodiselerin eleştirel içerimleri de olabilir.

teodise problemi (*problem of theodicy*) *bkz.* **din sosyolojisi**

teoloji (tanrıbilim, ilahiyat) (*theology*) Tanrı'yı (ya da tanrıları) genellikle belirli bir geleneğin (*Musevilik ya da Katoliklik gibi) içinden bakarak düşünmeyi içeren dinsel inançlar ve sistemleri sistematik biçimde inceleyen bir dal. Teoloji, dinin anlamının ve ampirik dışavurumlarının birincil düzeyde ele alındığı *din sosyolojisi ve *felsefeden çok uzak bir alan değildir.

tepe değer (*mode*) *bkz.* **merkezi eğilim ölçüleri**

tepki oluşumu (*reaction formation*) Bir tür *savunma mekanizmasını ifade eden *psikanalitik bir kavram. Bir duygu veya düşüncenin özellikle tehdit edici olduğu hissedildiğinde, coşkuyla onun tam tersi bir duygu veya düşünce durumuna geçilebilir. Örneğin, kendi homoseksüel duygularının tehdidi altında olan bir erkek, bunun tam zıttı olarak, atak heteroseksüel davranışlar sergileyebilir.

tepkisel depresyon (*reactive depression*) *bkz.* **depresyon**

terapötik topluluk (*therapeutic community*) İlk önce savaş zamanındaki rehabilitasyon çalışmalarında gündeme getirilen, daha sonra nevrotikler ve davranış bozuklukları olan kişileri kapsayacak şekilde geliştirilen psikodinamik doğrultuda işleyen kurumlar. Burada amaç, hastaların kendi terapilerine etkin biçimde katıldıkları ve terapist ile hasta arasındaki hiyerarşinin yıkıldığı bir terapötik ortam yaratmaktır. Böyle bir toplulukta yer alan kişiler arasındaki etkileşimler düzenli grup toplantılarında analiz edilerek değerlendirilmektedir.

terbiye (*nurture*) *bkz.* **doğa-terbiye tartışması**

tercih kuramı (*preference theory*) Tercih kuramı, gebeliği önleyici devrimin kadınlara kendi doğurganlığını denetleme olanağını vermesinin ardından, kadınların zengin modern toplumlarda, üretken çalışma ile doğurma arasında yaptığı farklılaşmış seçimlere ilişkin, ampirik olarak temellendirilmiş, öngörüye dayalı açıklamalar sunmaya çalışan bir kuramdır. Kadınların beğenileri ve tercihlerinde heterojen olduğunu ve üç ayrı gruba ayrıldıklarını varsayar: kendi seçimi sonucunda, çoğunlukla çocuksuz olan iş-merkezli kadınlar azınlığı (yetişkin nüfusun yaklaşık yüzde 20'si); genellikle çok sayıda çocuğu olan ve düşük ücretli işler yapan ev-merkezli kadınlar azınlığı (yetişkin nüfusun yaklaşık yüzde 20'si); emek piyasasında ücretli çalışmayla, çocuk doğurma ve yetiştirmeyi bir arada götürmeye çalışan, uyum sağlayıcı kadınlar çoğunluğu. Tercih kuramına göre, bu üç grup kadın niteliksel olarak birbirlerinden ayrılır; örneğin, belirli siyasal sorunlarda çıkarları çatıştığında, belirli toplumsal ve ekonomik politikalar karşısında verdikleri tepkilerde. Tercih kuramı, tüm emeği esas olarak homojen bir şey sayan sosyolojik ve iktisadi kuramlardan bir kopuşu ifade etmektedir. Bkz. Catherine Hakim, *Preference Theory* (1998).

ters ayrımcılık (*reverse discrimination*) *bkz.* **pozitif ayrımcılık**

ters işlev, ters işlevsel (*dysfunction, dysfunctional*) *Toplumsal sistemdeki gerilimleri çözmek için kullanılan terimler. Bir bütün olarak sistemin ya da sistemin herhangi bir parçasının işleyişini engelleyen ya da bozan her şey ters işlevlidir. Örneğin, ergenlik yaşındaki gençlerin *anomisi emek piyasasında veya eğitim sisteminde aksaklıklara yol açıyorsa, bu durumun toplum açısından ters işlevli olduğu söylenebilir. *Ayrıca bkz.* **işlev.**

ters korelasyon (*inverse correlation*) *bkz.* **korelasyon**

tesadüfi örneklem, tesadüfi örnekleme (*random sample, random sampling*) *bkz.* **örnekleme**

tesadüfi örnekleme hatası (*random sampling error*) *bkz.* **örnekleme hatası**

teşvik ödemeleri (*incentive payments*) Sonuçlara göre ödeme yapmak: İşçilere, asgari bir üretim veya *verimlilik miktarının üstüne çıktıklarında teşvik primi vermeyi öngören bir yöntem. Teşvik ödemesi şemaları tek tek kişiler, küçük gruplar veya (bazı kâra bağlı ödeme düzenlemelerinde olduğu gibi) tüm işçiler için uygulanabilir. Teşvik ödemeleri, üretimde kesin ve kabul edilebilir ölçüler olmasını gerektirir ve işçilerin her zaman kısa vadeli parasal kazançları azamiye çıkarmaya güdülenmiş olduklarını varsayar. Buradaki -genellikle gerçekleşmeyen- amaç, işçilerin çabalarını ve işlerine bağlılıklarını arttırmaktır. *Ayrıca bkz.* **bilimsel yönetim; çaba pazarlığı; İnsan İlişkileri Hareketi.**

Thomas, Dorothy Swaine (1899-1977) Nüfus ve demografi konusunda araştırmalar yapan Amerikalı sosyolog. Dorothy Thomas'ın yayınlanmış çalışmaları içinde, İkinci Dünya Savaşı sırasında Japonların ve Amerikalıların boşalttıkları ve yeniden yerleşime açtıkları yerleri kapsayan bir araştırma da vardır: *The Salvage,* 1952; *The Spoilage,* 1969. 1935'te William Isaac Thomas'la evlenmiş ve 1952'de Amerikan Sosyoloji Derneği'nin ilk kadın başkanı olarak görev yapmıştır.

Thomas, William Isaac (1863-1947) Florian Znaniecki'yle birlikte *kişisel belgelerin ve *yaşam öykülerinin kullanılmasında öncü çalışma niteliği taşıyan *The Polish Peasant in Europe and America*'yı (1918) kaleme alan William Isaac Thomas, öğrenci olarak girdiği Chicago Üniversitesi'nde daha sonra öğretim üyeliği yapmış, kariyerini etkili bir profesör olarak tamamlamıştır. Thomas'ın "durum tanımlaması" kuramına göre, "insanlar durumları gerçek olarak tanımladıklarında bu durumların sonuçları da gerçeğe dönüşür". Thomas 1927'de Amerikan Sosyoloji Derneği'nin başkanlığını yapmıştır.

Thomas Teoremi (*Thomas Theorem*) W.I. Thomas'ın "İnsanlar durumları gerçek olarak tanımladıklarında bu durumların sonuçları da gerçeğe dönüşür" şeklinde ifade ettiği klasik aforizma. *Ayrıca bkz.* **kendini gerçekleştiren kehanet.**

Thurstone ölçeği (*Thurstone scale*) *bkz.* **eşit görünen aralıklar**

tıbbi model (*medical model*) Kesin olmayan ve geniş kapsamlı biçimde kullanılan bir terim. Tıbbi modelin özellikleri pek belirlenmiş değildir. Bu terim bazen, doktor ile hasta arasındaki ilişkinin temelini oluşturan varsayımlara göndermede bulunur. Erving *Goffman, *Asylums*'da (1961) tıbbi modeli, teknik açısından uzman bir hizmet sunucu ile tamir edilmesi gereken bir nesnesi olan bireysel müşteri olduğunu varsayan "tamir edici hizmetler" modelinin özel bir versiyonu olarak görmüştür. Tıpta nesne bedendir ve Goffman işte bu "tıbbi hizmet" ilişkisinin özel niteliklerini araştırmıştır.

Tıbbi model terimi daha yaygın olarak, hastalığın doğası hakkındaki tıbbi fikirler ve varsayımlara; yani, tıbbın doğal bilimsel çerçevesi ile fizikler nedenler ve fiziksel tedavilere odaklanmasına göndermede bulunur. Dolayısıyla, tıbbi model terimine, sık sık ideolojik ve siyasal tartışmalar bağlamında,

bu özel fikirler kümesine ilginin sorgulandığı meslekler arası çekişmelerde başvurulmuştur. Tıbbi model teriminin problemi, nedeni saptama ve tedavi hakkındaki tıbbi fikirlerin -ampirik çeşitliliğe tam anlamıyla uymayan bir şekilde- birbirine benzer olduğunu öne sürmesidir. Bu, ampirik çeşitliliğe tam olarak uymaz, çünkü doktorlar, fiziksel hastalıklarla ilgilendiklerinde bile yalnızca fiziksel faktörlere odaklanmazlar. Bu yüzden, bazıları tıbbi model yerine "biyo-tıbbi model" demeyi tercih ederler; bu ikinci terim açık bir şekilde, biyolojik olana odaklanmaya işaret eder ve diğer tıbbi modellerin varlığına da olanak tanır. Bazı doktorların kullandığı ve daha geniş olması vesilesiyle özellikle hemşirelik çevrelerinde revaçta olan alternatif bir sağlık ve hastalık modeli, biyolojik, psikolojik ve toplumsal boyutları kapsayan "biyo-psiko-sosyal model"dir. Bununla birlikte, bu üç zemini birleştirme girişimleri fazlasıyla sorunludur ve biyo-psiko-sosyal model terimi, gerçekliği yansıtmaktan ziyade retorik boyutunda kalmaktadır.

tıbbi sosyoloji (*medical sociology*) *bkz.* **tıp sosyolojisi**

tıbbileşme (*medicalization*) Ivan Illich ve Michel *Foucault'nun moda haline getirdiği bir kavram. Bu terim yaygın olarak, tıbbi meslek etkinliklerinin, doğum ve ölüm süreçleriyle gittikçe artan ilişkisi gibi konularda yayılmasını ifade eder. Tıbbın yaygınlığını ifade etmek için ona daha büyük bir güç de atfedilebilir. Bu yüzden, tıbbileşme terimi aynı zamanda, yayılmacı ve emperyalist stratejileri dolaylı olarak ifade etmek üzere kullanılabilmektedir.

tıp sosyolojisi (*sociology of medicine*) Sosyolojinin, bir fikirler ve pratikler kümesi olarak tıbba eğilen alanı. Ancak bu alanın tam bir betimlemesini yapmak istediğimizde çeşitli sorunlarla karşılaşırız. İlk olarak, sosyolojinin bir alanını başka bir meslekle ilişkileri bağlamında tanımlamanın yarattığı gerilimden söz edilebilir. Bu konu sık sık, tıptaki sosyoloji ile tıp sosyolojisi arasında bir karşıtlığa dikkat çekilerek ortaya konmuştur. Tıptaki sosyolojinin, tıbbın hedeflerini ve önceliklerini kabul ederek, onun sınırlamaları ve parametreleri içinde hareket ettiğine dikkat çekilirken, tıp sosyolojisi daha tarafsız, eleştirel bir yaklaşım ortaya koyar ve bu yaklaşımda, sosyolojik çabanın tıbbi çaba karşısında önceliği vardır. Bu sava göre, tıp sosyolojisi sonuçta sosyolojinin meşru bir alanıyken, tıptaki sosyolojinin konumu böyle değildir. Ancak iki durumda da alan hâlâ tıpla ilişkilendirilerek tanımlanmıştır. Başka yazarlar, alanı adlandırmak için iyileştirme ya da iyileştiriciler sosyolojisi veya sağlık bakım sistemleri sosyolojisi (böylelikle iyileştirme işiyle ilgilenen tek grubun ya da sağlık bakım sisteminin tek bileşeninin doktorlar olmadığını açıkça belirtmiş olmak üzere) gibi daha geniş kapsamlı isimleri tercih ederler. Hemşireler, fizyoterapistler, hatta resmi niteliği olmayan bakıcılar gibi, çalışmalarının incelenmesi gereken, yine de tıp şemsiyesi altında toplanmaması tercih edilen bir dizi sağlık görevlisi vardır. Alanın isimlendirilmesi konusundaki başka bir problem, tıp sosyolojisinin, *sağlık ve hastalık sosyolojisiyle olan ilişkisidir. Pek çok kişi, tıp sosyolojisinin sağlık ve hastalık sosyolojisini ister istemez kapsadığı konusunda hemfikir olacaktır, çünkü sağlık ve hastalık, tıbbın konusunun özüdür; buna karşın bazı kişiler de, çok daha dar bir bakış açısının benimsenip, bir *işkolu olarak tıbba odaklanıp, sağlık ve hastalık sosyolojisinin ayrı bir çalışma alanı olarak değerlendirilmesi gerektiğini iddia edeceklerdir.

Alanla ilgili bu güçlüklere rağmen tıp sosyolojisi, geniş anlamdaki tanımıyla 1950'lerden itibaren gelişmektedir. Kökenleri kısmen savaş arası ve öncesi yıllardaki toplumsal tıbba dayanmakla birlikte, sosyolojik dürtüsü ilk olarak Talcott *Parsons'ın tıp mesleği ve *hasta rolü üzerine, tıp ile hastalığı sosyolojinin ana akımının içine yerleştiren etkin çalışmalarından gelmiştir.

Sağlık ve hastalıkla ilgili meseleleri bir kenara bırakacak olursak, dar anlamıyla tıp sosyolojisi iki ana konuya odaklanır. Birinci ve ağırlıklı olan ilgi, tıp mesleğinin gücünün doğası, boyutu ve kökenleri ile yakın bir ilişki içinde olduğu diğer mesleklerle bağı üzerinedir. Eliot Freidson'ın *The Profession of Medicine*'da (1971) yer alan çalışması, özerkliği bir mesleğin tanımlayıcı özelliği olarak vurgulamasıyla bu geleneğin bir örneğidir. Söz konusu gelenek, Ann Oakley gibi birtakım feminist yazarlar tarafından çok daha ileri boyutlara taşınmıştır. Ann Oakley, çocuk doğurma gibi olayların *tıbbileşmesi -özellikle Ivan Illich'in *Medical Nemesis*'iyle (1976) bağlantılı bir terim- esnasında tıp mesleğinin benimsediği dışlamacı taktikleri (çocuk doğurmanın tıbbileşmesi, yalnızca ebeyi dışlamakla kalmaz, doğum yapan kadının güçsüzlüğünü de artırır) incelemiştir.

Doktor-hasta ilişkileri, doktor-hasta etkileşiminin derinlemesine incelenmesinden (teybe kaydedilmiş doktor-hasta diyalogları dahil olmak üzere) başlayıp, geniş ölçekli doktor-hasta tatmini, hastalarla geçirilen vakit, vb. konulardaki araştırmalara uzayan bir çalışma alanı olarak, tıp sosyolojisinin ikinci büyük odak noktasını oluşturur. Tıp öğrencilerinin toplumsallaşması gibi ölümcül hastaların bakımı da özel bir ilgi kazanmıştır. Ruth Laub Coser'ın *Life in the Ward* (1962) başlıklı kitabı bu geleneğin tipik bir örneğidir.

Ancak, bu iki alan kuşkusuz tıp sosyolojisinin özünde yer almaya devam edecek olsa da, tıp mesleğinin etkinliklerinin, gün geçtikçe diğer sağlık çalışanları ve daha geniş bir sağlık bakım sistemi araştırması bağlamında ele alınacağı görünmektedir (bkz. U. Gerhardt, *Ideas about Illness: An Intellectual and Political History of Medical Sociology*, 1989). Emily Mumford'un *Medical Sociology*'si (1983) bu uzmanlık alanı üzerine kaleme alınmış pek çok ders kitabından birisidir.

ticari çevrim (*trade cycle*) Uzun vadede yukarı doğru bir büyüme trendi sergileyip, tavan ve taban noktalarını içeren, kısa dönemli ticari dalgalanmaları anlatan bir terim. Ekonomide hem kısa vadeli hem uzun vadeli olarak yaşanan devrevi dalgalanmalar işsizliğin başlıca faktörlerinden birisidir ve iktisat biliminde sert tartışmalar doğuran açıklamaların yapıldığı bir konuyu oluşturur. *Ayrıca bkz.* **iktisadi çevrimler.**

tipleştirme (*typification*) *bkz.* **fenomenoloji; ideal tip**

tipoloji (*typology*) *bkz.* **taksonomi**

Titmuss, Richard Morris (1907-1973) İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde *toplumsal politika ve *toplumsal idare araştırmalarının önde gelen isimlerinden birisi. Titmus, refah devletinin genişlemekte olduğu bir dönemde toplumsal *ihtiyaçlar ve *refah koşullarını sağlama konulu araştırmalara önemli katkılarda bulunmuş bir grup Britanyalı akademisyen (diğer tanınmış isimlerden ikisi Brian Abel-Smith ile Peter Townsend'di) arasında yer almıştı. Resmi bir akademik eğitim almamış olan Titmuss'un toplumsal politikaya duyduğu ilgi, 1930'larda bir sigorta şirketinde çalışırken ortaya çıkmış ve *Poverty and Population*

(1938) ile *Our Food Problem* (1939) gibi kitaplar yazmasını teşvik etmişti. Titmuss bu çalışmalarının sonucunda, 1942'de Savaş Kabinesi'ne resmi tarihçi olarak atandı. Söz konusu görevdeyken, 1950'de yayınlanan *The Problems of Social Policy* başlıklı bir kitap kaleme aldı. Yine 1950'de London School of Economics and Political Science'de, güçlü bir kurumsal temel ve araştırma ekibi oluşturacağı kürsü başkanlığına ve toplumsal idare profesörlüğüne getirildikten sonra, çalışmalarını toplumsal politikada toplumsal idare yaklaşımı üzerine yoğunlaştırmaya başlayacaktı. Titmuss siyasal alanda ve kamusal yaşamda da etkindi; çeşitli hükümet kuruluşlarında görev almış, İşçi Partisi'ne danışmanlık yapmıştı. Daha sonra çıkardığı kitaplardan bazıları *Essays on the Welfare State* (1958), *Income Distribution and Social Change* (1962) ve *The Gift Relationship* (1970) başlıklarını taşıyordu. Bunlardan *The Gift Relationship,* hastanelerde yeteri kadar kan bulundurmak için piyasa araçlarından yararlanılmasına yönelik inandırıcı bir eleştiriyi ve diğerkâmlığın etkili bir analizini içeren, haklı olarak ün kazanmış bir karşılaştırmalı araştırmadır.

Refah testine uygunluk sonucunda verilen yardımlara (*bkz.* *seçici yardımlar-genel yardımlar tartışması) karşı olan Titmuss, refah sağlayıcı hizmetlerin toplumsal eşitsizlik problemlerini çözemeyeceğine, sadece bu problemleri çoğaltmaya yarayabileceğine inanıyordu.

Tocqueville, Alexis de (1805-1859) 1831-1832 yıllarında *demokrasiyi işlerken gözlemlemek için ABD'ye göç etmiş olan ilk dönem Fransız sosyologlarından birisi. Tocqueville'in klasik çalışması *Democracy in America* (1835-1840), demokrasilerde eşitlik ile özgürlük arasında kolayca çözülemeyecek bir gerilim bulunduğunu saptamaktadır. Demokrasi hiyerarşiyi ortadan kaldırmaya eğilimli olduğundan, birey ile toplum arasında yer alacak ara gruplaşmaları özendirmez ve buna bağlı olarak, önü alınamayacak olursa totaliter bir devletin yollarını döşeyecek olan bireycilik ve merkezileşme eğilimlerini güçlendirir. Bu önerme, Fransa ile ABD'nin sistematik bir karşılaştırması yapılarak örneklenmiştir. Fransa'nın devrimden sonraki tarihi, ilk önce özyönetime dayalı bir özgürleşmenin tohumlarını atmadan eşitlik getirmeye çalışmanın tehlikelerini, idari merkeziyetçiliğin devrimci despotizmi beslediğini su yüzüne çıkarırken; ABD'de *federalizmin oldukça yerleşmiş bir anayasal ilkeye dayanması, ara düzeyde çok sayıda gönüllü birlik kurulmasını sağlamış ve insanların kolayca ulaşabilecekleri ve fiilen katılabilecekleri, adem-i merkeziyetçi bir yönetim tarzına zemin hazırlamıştı. Yalnız Tocqueville, iki ülke için de, "her yurttaşın geri kalanların içinde asimile edilerek kalabalıkta kaybolduğu" bir toplumsal ortamda "çoğunluğun tiranlığı" tehlikesine işaret eden bir uyarıda bulunmaktan geri kalmayacaktı. Dolayısıyla Tocqueville'in çalışmaları, *kitle toplumunun doğası hakkındaki bir sürü tartışmanın başlangıç noktasını oluşturmuştur (örneğin bkz. D. Reisman, *The Lonely Crowd,* 1950 ve R. Bellah, *Habits of the Heart,* 1985).

toplamsal ağaç (*additive tree*) *bkz.* **küme analizi**

toplamsal geçişmeli kümeleme (*additive overlapping clustering*) *bkz.* **küme analizi**

toplu pazarlık (*collective bargaining*) *Emek piyasasında tek tek işçiler ile tek tek işverenler arasındaki fiyat (ya da ücret) rekabeti süreçlerinin

yerini, ya tamamen ya da kısmen birtakım kurallar belirlemenin aldığı, kazançları ve çalışma koşullarını belirleyen bir sistem. Burada belirlenecek olan kurallar iki türlüdür: toplu müzakerelerin sürdürülmesini sağlayan kurumlar ile biçimleri düzenleyen prosedürle ilgili kurallar ve anlaşmaların gerçek içeriğini düzenleyen temel kurallar. Toplu pazarlık tipik olarak *sendikalar ile bir işveren ya da işverenler örgütü arasında gerçekleşir. Fakat yirminci yüzyılda, sanayi toplumlarında hükümetler ile hukuk da, giderek hem prosedüre ilişkin boyutun hem de pazarlığın özel boyutunun tarafları haline gelmiştir. Bu yüzden, toplu pazarlık işyeri, şirket, bölge ya da sektör düzeylerinde yapılabilmektedir. Britanya, işverenlerin bu şekilde pazarlığa girmeleri konusunda yasal bir zorunluluğun bulunmadığı ve toplu anlaşmaların mahkemelerde ender olarak doğrudan referans kabul edildiği istisnai bir ülkedir.

toplum (*society*) Genel olarak, ortak bir *kültürü paylaşan, belli bir toprak parçasında yerleşik ve kendilerini birleşik ve özgün bir varlık olarak gören insanlardan oluşan bir *grup. Yalnız toplumla ilgili çok farklı sosyolojik yaklaşımlar bulunduğu hemen eklenmelidir (bkz. D. Frisby ve D. Sayer, *Society*, 1986).

Gündelik yaşamda toplum terimi, sanki "işte orada" duran ve tekil öznenin ötesinde olan bir şeyi hiçbir tartışmaya meydan bırakmayacak şekilde tarif ediyormuş gibi kullanılmaktadır: Gözlemlenmiş bir toplumsal fenomeni anlatacak biçimde "Fransız toplumu", "kapitalist toplum" ve "toplum"dan bahsetmekteyiz. Fakat bunun üstünde biraz derin düşününce, böyle bir kullanımın açık problemler barındırdığı görülecektir: Sözgelimi, Britanya toplumu apaçık bir birlik midir, yoksa Gal, İskoç ve Kuzey İrlanda toplumlarından da söz edebiliyor muyuz? İngiltere içinde bile (diyelim) kuzey ile güney arasında geniş kültürel farklılıklar yok mudur? Tek bir kapitalist toplum mu vardır, yoksa birçok toplum mu? Kaldı ki toplum, ulus devletle aynı şey demek değildir. Eski Yugoslavya açıkça birçok toplumu bağrında taşımıştır: Hırvat, Sloven, Sırp, vb.

Birçok sosyolog toplum terimini basmakalıp bir yorumla kullanırken, kimileri de bu yaklaşımı sorgulamaktadır. Örneğin bazı *sembolik etkileşimciler, toplum diye bir şey olmadığını iddia ederler. Onlara göre, toplum, hakkında bilgi sahibi olmadığımız ya da doğru anlayamadığımız şeyleri kapsayan yararlı bir terimdir (bkz. P. Rock, *The Making of Symbolic Interactionism*, 1979). Émile *Durkheim gibi başka sosyologlar topluma kendi ayakları üzerinde duran bir gerçeklik gözüyle bakmaktadırlar (bkz. *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* [*The Rules of Sociological Method*], 1895).

Bazı sosyologlar, toplumun yerine koyacak daha özgül kavramlar geliştirmeye çalışmışlardır. Sözgelimi Marksist kuramcı Louis Althusser, birbiriyle değişik bağları olabilecek üç ilişki düzeyinin (iktisadi, ideolojik ve siyasal) bileşiminden meydana gelen *toplumsal formasyon terimini ortaya atmıştı (bkz. *For Marx*, 1969). Toplumun ulus devletle özdeşleştirilmesine karşı çıkan Anthony Giddens ise ulusal sınırlarla sınırlı olabilecek ya da olmayabilecek *toplumsal sistemlerden ve *kurumlardan bahsetmeyi tercih etmektedir (bkz. *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, 1981). *Ayrıca bkz.* **formalizm; Goffman, Erving; işlev.**

toplum, çoğulcu (*society, plural*) *bkz.* **çoğulcu toplumlar**

toplum, devletsiz (*society, stateless*)

bkz. **devletsiz toplum**

toplum, geleneksel (*society, traditional*) *bkz.* **geleneksel toplum**

toplum, ilkel (*society, primitive*) *bkz.* **ilkel toplum**

toplum, korporasyon (*society, corporate*) *bkz.* **korporasyon toplumu**

toplum, sanayi (*society, industrial*) *bkz.* **sanayi toplumu**

toplum, sanayi-sonrası (*society, post-industrial*) *bkz.* **sanayi-sonrası toplum**

toplum, teknolojik (*society, technological*) *bkz.* **teknolojik toplum**

toplum imgeleri (*images of society*) Britanyalı sosyolog David Lockwood, 1966 yılının *Sociological Review*'unda, toplum tahayyülü, oy kullanma davranışları, sanayi sosyolojisi ve cemaat yaşamıyla ilgili mevcut araştırmalardan derlediği bulguları bir araya getirdiği "Sources of Variation in Working-Class Images of Society" başlıklı bir makale yayınlamış ve kol işçilerine dair, "geleneksel proleter", "itaatkâr gelenekselci" ve "özelleşmiş araçsalcı" tiplerini birbirinden ayıran, etkili bir "dünya görüşleri" ya da "toplumsal bilinç" tipolojisi çıkarmıştı.

Geleneksel proleter tipi, işgücünün dayanışma halindeki cemaatler halinde bir arada bulunduğu ve toplumun diğer kesimlerinden görece yalıtılmış olan, madencilik, gemi yapımcılığı ya da buna benzer sanayi kollarında çalışan proleterlerdir. Dolayısıyla bu işçiler "cemaatler"in üyeleri olmaya eğilimlidir; yani, ileri düzeyde *iş memnuniyetiyle ayırt edilen, asli çalışma gruplarına güçlü biçimde bağlı kalan ve işyerindeki ilişkileri boş zaman alanına da taşıyan toplumsal ağlar oluştururlar. Bu özelliklere sahip kol işçileri, aynı zamanda arkadaş, komşu ve akraba olan, sıkı bağlarla birbirine bağlanmış işçi arkadaşların meydana getirdiği, karşılıklı yardıma, sosyalliğe, birlik olmaya ve *kolektivizme dayalı "geleneksel işçi sınıfı cemaatleri"nde yaşarlar ve son olarak, "biz" ile "onlar" arasında basit bir ayrıma giden, güce dayalı bir toplum imgesinden kaynağını alan proleter bir bilinç sergilerler.

Buna karşılık itaatkâr gelenekselciler, insanların *statüye göre derecelendirildiği bir prestij ya da hiyerarşik toplum modelinden yanadırlar. Bu özelliklere sahip kol işçileri, örneğin kesimsel ya da sınıfsal çıkarlara karşı ulusal çıkarları savunmakta düzen elitlerine güvenilebileceği gerekçesiyle geleneksel sağ partilere oy vererek, hem toplumsal hem de siyasal bakımdan kendilerinden "daha iyiler"e (üst statülere) boyun eğerler. Lockwood'a göre, bu dünya görüşü küçük ölçekli aile işletmelerinde ya da *vesayetçi (paternalist) otorite biçimlerinin egemen olduğu iş ortamlarında (tarım emekçileri gibi) çalışan işçiler arasında yaygındır. Bu tür işçiler tipik olarak "yerel bir statü sistemi"nden oluşan, insanların başka bireylere sadece bireyler gözüyle baktığı ve "herkesin kendi yerini bildiği" yerel bir prestij hiyerarşisini kabul eden küçük topluluklar halinde yaşarlar.

Son olarak, işe ağırlıkla parasal çıkarları açısından bakan, ev ve aile merkezli bir banliyö yaşamı süren, hep birlikte sınıf ayrımlarının esasen gelir ve maddi mülk ekseninde düşünüldüğü paracı bir toplum imgesini besleyen özelleşmiş araçsalcılar vardır. Bu özelliklere sahip işçiler, daha çok dışsal (ekonomik) nedenlerle iş seçer, dayanışma halindeki işçi gruplarına pek yaklaşmaz ve işçi arkadaşlarıyla çok ender sosyal ilişkiler kurarlar. Sendikalara ve solcu siyasal partilere bağlılıkları, geleneksel proleterlere göre

dayanışmacı yanı daha az, araççı (hesapçı) yanı daha fazla olan tutumlardır, çünkü "toplumda yapısal değişiklikler gerçekleştirmeye çalışan bir sınıf hareketine katılma duygularını tamamen yitirmiş", işçi örgütleri ve partilerinin onların maddi koşullarını iyileştirme yeteneğine (Lockwood'un "araçsal kolektivizm" diye adlandırdığı bir kesimsel militanlığa) kuşkuyla bakan insanlardan meydana gelirler.

Lockwood kendi argümanının statüsünden emin değildi, çünkü argümanının hem tarihsel kavramlardan ziyade sosyolojik kavramları yansıtan bir dizi *ideal tip sunduğunu, hem de, daha önceki çağın geleneksel proleterleri ile itaatkâr gelenekselcilerin görüşlerinin yerini hızla paracı dünya görüşünün almaya başladığına bakarak, savaştan sonraki bolluk çağının özelleşmiş araçsalcılarının ortaya koyduğu toplum imgesinin genelde kol işçileri açısından "prototipik" bir modeli simgelediğini iddia ediyordu. Ancak Lockwood'un tipolojisi de, savaştan sonraki Britanya sosyolojisinin dayandığı birçok temadan varılmış son derece özgün sentezler de, Britanya işçi sınıfıyla ilgili on yılı aşkın bir süre boyunca yapılan sayısız araştırma için sadece bir kıyaslama işlevi görmüştür. Lockwood'un analizi bugün bile Atlantik'in her iki tarafındaki araştırmacıları etkilemeye devam etmektedir. *Ayrıca bkz.* **burjuvalaşma; itaat; öznel çalışma deneyimi.**

toplum kuramı (*social theory*) *bkz.* **kuram**

toplum mühendisliği (*social engineering*) Planlı toplumsal değişimi ve toplumsal gelişmeyi anlatan toplum mühendisliğinin temel fikri, kendiliğinden trendlerle ilgili yeterli bilgilerin *toplumsal göstergeler ve *toplumsal trendlerin raporlarından elde edilebileceğini varsayarak, hükümetlerin, ekonominin yönetilmesiyle hemen hemen aynı biçimde toplumun kilit özelliklerini de şekillendirip yönetebilecekleri düşüncesinde somutlaşır. Örneğin kadınların istihdam oranı, kısmen, açıkça hükümetin kadınların ücretli işlere girmelerini destekleyen ya da engelleyen politikalarıyla belirlenmiştir. *Ayrıca bkz.* **kademeli toplum mühendisliği.**

toplum sözleşmesi (*social contract*) Fikir olarak Platon'a dayanmasına rağmen, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda popülerleşmiş bir toplumsal düzen kuramı. Toplum sözleşmesi, devlet ile yurttaşları arasındaki, tarafların hak ve ödevlerinin açıkça ifade edildiği ve yazılı olmayan bir anlaşmadır. Hepsi de gerçek bir iktidar dağılımından ziyade ideal bir iktidar dağılımı durumunu yansıtan en ünlü üç sözleşme Thomas *Hobbes, John *Locke ile Jean-Jacque *Rousseau'nun imzalarını taşımaktadır. Hobbes, güvenliğin ve düzenin ancak tüm yurttaşların bireysel iktidarlarını merkezi bir iktidara (Egemen) teslim edeceği, bunun karşılığında can ve mülk güvenliğinin korunacağı bir sözleşmeyle sağlanabileceği görüşündeydi. Bununla neredeyse tamamen zıt bir stratejiyle, boyutları minimal düzeyde kalan ve geri çağrılabilir nitelikte bir yönetim anlayışını ortaya atan Locke'un sözleşmesi, açgözlülük ile özçıkar şeklinde adlandırılabilecek doğal yasaları temel almaktaydı (Amerikan yönetim sistemine hemen hemen değişmeden aktarılan bir görüş). Rousseau'nun tasavvur ettiği sözleşme ise, "Genel İrade" ifadesine dayalı olarak tam bir özgürlüğü ve demokratik katılımı gerektirmekteydi. Toplum sözleşmesi kuramı, gerçeklikten uzak, hayali niteliğinden dolayı, modern sosyal bilimcilerce benimsenmemiştir. Fakat yönetimin doğası ve amacı ile ideal toplumun karakteristik

özellikleri hakkında hâlâ birçok ilginç soruyu gündemde tuttuğu yadsınamaz.

toplumdan soyutlanma (*desocialization*) İlk baştaki *toplumsallaşmanın ortadan kalktığını gösteren süreç. Toplumdan soyutlanma, en yaygın biçimde düşünce reformu ve beyin yıkama alanındaki araştırmalarda geçmektedir. Ayrıca, Erving *Goffman'ın çalışmalarında, bireylerin total bir kuruma girdikleri zaman, daha önceki benliklerinden sıyrılıp yeni bir benlik edinmeleriyle ortaya çıkan bir "mahcup olma" süreci şeklinde değinildiğini de görürüz.

toplumsal adalet (*social justice*) Adalet hakkındaki argümanlara yalnızca sosyolojide değil, aynı zamanda *felsefe, *siyaset bilimi, *toplumsal politika, *psikoloji ve elbette *hukukun kendisinde de rastlanır. Adalet, toplum yaşamının merkezinde duran bir ahlâki standarttır, genel olarak toplum kuramında ve toplumsal eylemlerde önde gelen bir rol oynadığı düşünülür ve bu yüzden sosyal bilimin tüm dallarında bu kavramın uzun uzun incelenmiş olması kesinlikle şaşırtıcı gelmemelidir. (Adaletin değişik disiplinlerdeki yerini değerlendiren en iyi metin için, R.L. Cohen'in 1986'da derlediği *Justice: Views from the Social Sciences*'a bakabilirsiniz.)

"Formel adalet" (hukuk) ile maddi adalet (ahlâk ve siyaset) arasında bir ayrım yapmak geleneksel bir tutumdur. Buna rağmen bazı adalet kuramcıları, bu iki kavramın birbirine paralel olduğu ya da örtüştükleri düşüncesinden hareketle, hukuksal ya da suçla ilgili adalet suçlulara ceza verilmesini kapsadığı için, bu adalet türlerinin kıt malların (ve "kötülükler"in) bir topluluğa dağıtılmasıyla ilgili bir alan olan toplumsal adaletle birçok ortak özelliği bulunduğunu ileri sürmektedirler: Demek ki hukuksal ya da suçla ilgili adalet gibi toplumsal adalet de, süreçlerin uygun kriterlere bağlılığı, tarafsızlık ve bölüştürme fikirlerini öncül olarak kabul etmektedir.

Eski literatürde, toplumsal (ya da sık sık nitelendirildiği biçimiyle "bölüştürücü") adalet ile cezalandırıcı adalet arasında genellikle bir ayrıma gidilmiştir. Cezalandırıcı adalet, suçlunun, başka kötülükler işlenmesine karşı caydırıcı olma ya da toplumsal yarara başka katkılarda bulunma anlamında nasıl sonuçlar doğurursa doğursun, yanlış davranışların cezasız kalmaması gerektiği düşüncesine bağlı olarak cezalandırılması gerektiğine inanır. Dolayısıyla cezalandırıcılık, sadece suç adaletiyle ilgili bir kuramdır. Psikolojik literatürde ise bazen beş şıklı bir ayrım yapıldığı görülmüştür (bkz. T. Eckhoff, *Justice: Its Determinants in Social Interaction,* 1974). Bu beş madde şunlardır: Karşılıklı bir ilişkiye taraf olanların girdi-çıktı oranlarının eşdeğer biçimde tanımlandığı hakkaniyet düşüncesi, yani adil değiştokuş ilkesi; kaynakların, *hakların, yükümlülüklerin ya da bunlara benzer şeylerin tek yönlü dağıtımını öngören bölüştürücü adalet, yani adil dağıtım ilkesi; üzerinde anlaşmaya varılmış ve adil bir prosedürün, sonuçların bazılarının haksızca diyebileceği şekilde dağıtılmasına yol açabileceğini varsayan prosedür adaleti, yani adil prosedürler ve mekanizmalar olması ilkesi; cezaların dağıtılması ya da kurbanlara ödetilecek kefaretin belirlenmesinde adil olmayı gerektiren cezalandırıcı adalet, yani adil kefaret ilkesi; sonuncusu, eşitlik olarak adalet (burada söz konusu olan fırsat eşitliği, sonuçta eşitlik, öznel eşitlik - sonuçlardaki eşitliğin ihtiyacı ya da layık olma ölçütünü dikkate alması-, taban eşitliği -ödüllerin dağıtılmasının adaletsizlik duygusunu önleyecek normatif beklentilere uygun olması- ya da

hakkaniyet -bireysel katkılara göre eşitlik-) olabilir. Şimdiye kadar açıkça görülmüş olacağı gibi, adalet tipolojiler ve kodlaştırmalarla dolu bir konudur.

Toplumsal ve iktisadi eşitsizlikleri düzenlemeyi amaçlayan çok sayıda ilke bulunduğu için, toplumsal adalet kavramı hararetli tartışmalara yol açmıştır. Farklı siyasal ideolojiler farklı adalet ilkeleri üretir. Bu şekilde formüle edilen çeşitli kavramlar ve kuramlardan sosyologların ilgisini en çok çekenler, layık olma, değerli olma, hak kazanma, sonuç eşitliği, fırsat eşitliği, ihtiyaç ve işlevsel eşitsizliktir.

Adalet kavramıyla ilgili akademik tartışmaların çoğu, John Rawls'ın, kıt malların (güç, para, sağlık olanakları, vb.) dağıtımındaki eşitsizliklerin ancak toplumda en dezavantajlı grupların üstünlüğünü arttırmaya hizmet etmesi halinde meşru gördüğü ünlü "ayrım ilkesi"yle başlar (bkz. *A Theory of Justice,* 1972). "Ayrım ilkesi"ni bir adalet ilkesi haline getiren şey, adaletin topluma tarafsız bir gözle (Rawls'da, kendi beceri ve yetenekleri hakkında bilgilerden yoksun olan ve akılcı davranacağı varsayılan kendi çıkarı peşindeki insanların "cehalet peçesi" altında seçim yaparak bir anlaşmaya vardığı hayali bir "ilk konum"dan) bakmayı temel aldığı fikridir. Rawls'a göre, bu şekilde tarafsız bir seçim yapmaya zorlanan insanlar, kendileri o gruba düşmesinler diye toplumun en dezavantajlı kesimlerinin refahını azami düzeye çıkarmaya çalışacaklar, bu çerçevede, eşitsizlikleri ancak yoksulların refahına katkıda bulunduğu sürece benimsemeye yanaşacaklardır. Rawls'un üç ilke üzerine kurduğu "hakkaniyet olarak adalet" kuramının bir parçası bu önermeden oluşur. Bu üç ilke, bazen birbirleriyle çatışabileceği için aşağıdaki gibi bir sıralama düzeniyle aynı küme içinde değerlendirilmesi mümkündür: En büyük eşit özgürlük ilkesi (tek tek her insanın, herkese açık benzer bir özgürlük sistemiyle bağdaşan eşit temel özgürlüklerin oluşturduğu çok geniş bir sistemde eşit haklara sahip olması); mutlak önceliğin adil fırsat eşitliğine verilmesi (benzer becerilere sahip insanların eşit iş olanağına kavuştukları koşullarda işlerin herkese açık olması); mutlak önceliğin, (daha önce gördüğümüz gibi) toplumsal ve iktisadi kurumların en kötü durumdaki insanlara azami yarar sağlayacak şekilde düzenlenmesini gerektiren farklılık ilkesine verilmesi. Bu kuramın herhangi bir kısmında, herhangi bir anlamda insanların kendi üstünlüklerini hak ettikleri düşüncesini içeren hiçbir varsayıma rastlanmadığının altı çizilmelidir.

İnsanların farklı layık olma ya da hak etme ölçülerine göre ödüllendirilmesini talep eden adalet kuramları, herhalde sosyologların daha yakından bildiği düşünceleri yansıtırlar. Adalet insanlara hakkını vermekten ibaretse ve bu haklar farklıysa, o zaman adaletin açıkça eşitsiz sonuçları gerekli kıldığı yolunda bir görünümle karşılaşılır. Oysa bu adalet yaklaşımı da, layık olma ya da hak etme ölçütlerini neyin oluşturduğu ve bireylerin hangi özelliklerinin ödüllendirilmesinin adil olacağı türünden sorunları gündeme getirecektir. Sözgelimi, bir bireyin sorumluluk üstlenebileceği özellikleri ile tesadüfen sahip olduğu nitelikleri arasında bir ayrım yapılabilir. Bireylerin tesadüfen sahip oldukları niteliklerin ödüllendirilmesinin adalete hizmet edeceği kesinlikle söylenemez. Rawls, adaleti layık olma meselesi olarak gören kurama karşı, çok çalışma becerisi gibi bir özelliğin bile tesadüfi bir vasıf olduğunu, dolayısıyla yanlış bir ödül temeli oluşturacağını ileri sürmüştür.

Layık olma nosyonları fırsat eşitliği ilkesiyle birlikte düşünülürse, fırsat eşitliği ilkesi çok çeşitli yorumlara açık olduğu için durum çok daha karmaşık

bir hal alacaktır. İnsanlar, becerileri ne kadar eşitsiz olursa olsun, hedeflerine ulaşmakta eşit derecede güçlü kılınmaları talebinde bulunurlar mı? Bunun bir anlamı, piyanist olmak isteyen ama müzik yeteneği bulunmayan bir insanın, müzik dâhisi bir çocuktan daha fazla eğitim alması gerektiğidir. İnsanlar -becerileri ne olursa olsun- yaşamdaki planları için kullanacak eşit kaynaklara sahip olmalı mıdırlar; yoksa (yetenekli insanların yeteneksiz insanlardan daha fazla fırsata sahip olmaları gerektiği fikriyle tutarlılık gösteren bir yorumla) bu ilke, aynı becerilere sahip insanların arzu ettikleri hedeflere ulaşmaları için eşit fırsatlara sahip olmalarını mı gerektirir?

İnsanların eşit olmayan kaynaklar verilmesi nedeniyle eşitsiz ödüller almasının adil olabileceği düşüncesi, insanların herhangi bir anlamda onları hak etmeden bazı mallara sahip olmaları gerektiği ileri sürülebileceği için, layık olma ya da hak etme ilkelerini temel alan argümanlardan ayrı tutulabilir. Robert Nozick (*Anarchy, State and Utopia,* 1974), her bireyin doğal yeteneklerinin onları hak ettiğinin söylenemeyeceği kadar raslantısal olduğu kabul edilse bile, insanlar bu avantajların nimetlerinden ya da başka insanların onlara vermeyi seçtikleri şeylerden hâlâ yararlanmaktadır. Layık olma ölçütüne dayalı adalet anlayışları bir model oluşturur ve bir insanın kaynaklardan yararlanmasını geçerli gösteren özgür mübadele ve adil transfer anlayışlarıyla ister istemez çelişkiye düşecektir. Nozick'in mülkiyet haklarına ve seçim özgürlüğüne yaptığı *liberteryan vurgu, hak kazanmayı, insanların hak ettikleri şeyleri almaları gerektiğinden tamamen farklı gören bir adalet anlayışına gider.

Friedrich *Hayek (*The Mirage of Social Justice,* 1976), piyasada ortaya çıkan sonuçların layık olmayı ya da hak etmeyi yansıttığı düşüncesinin haklı görülemeyeceğini, çünkü kimin ne aldığının belirlenmesinde şansın çok büyük rol oynadığını iddia etmiştir. Yine onun görüşünce, piyasadaki sonuçların maksat dışı ve önceden görülmeyen toplam sonuçları yansıtması, bunların "adil" ya da "adil olmayan" şeklinde değerlendirilemeyeceği anlamına gelmektedir. Gerçekten, toplumsal adalet fikri Hayek'e göre tamamen bir mucizedir, çünkü toplumun bir fail gibi görülmesi yanlışını yapmayı gerektirir. Hayek, piyasadaki sonuçların genel düzeyde savunulmasının, bu tür sonuçların hak etmeyi ödüllendirdiği şeklindeki yanlış bir inanca dayandığını teslim etmektedir. Fakat insanlardan *piyasanın doğurduğu eşitsizliklere hoşgörüyle bakmaları isteniyorsa böyle bir inanç da olmak zorundadır. Yine de Hayek'in kendisi piyasa mekanizmasını çok farklı bir temele oturtarak geçerli göstermeye çalışır ve piyasanın sözde etkenliğini, piyasanın kıt kaynakları en çok getiri sağlayan alanlara yönlendirdiğini, böylece eşitsiz bir dağılımda bile, *verimlilik artışı en alttakilerin de yararına sonuçlar doğuracak olması nedeniyle yoksulların durumunun başka bölüştürücü sistemlere göre daha iyi olacağını vurgular. Öyleyse bu argüman, *işlevselci tabakalaşma kuramlarıyla açık paralellikler taşımaktadır.

Adaletle ilgili felsefi argümanların sadece birkaçının değerlendirildiği bu kısa özetten; kavramın kendisinin tartışmalı olduğu, adalet tartışmalarının kendisine yakın kavramlar ("etkenlik" ve "eşitlik" gibi) hakkındaki tartışmalara taşınmaya çalışıldığı, bunun belli adalet görüşlerini belli siyasal ideolojilerle ilişkilendirmeye uygun etiketlerden kaçınmanın akıllılık olacağı bir alan olduğu açıkça görülüyor olsa gerektir. Örneğin, sosyalistlerin adaleti ihtiyaç ve sonuç eşitliği şeklinde vurgulamaya eğilimli oldukları iyi bilinirken,

Karl *Marx'ın "herkese emeği kadar" diye tarif ettiği hak etmeye dayalı bölüştürme ilkesinin, *sosyalizmin ilk, yani alt evresine uygun düştüğünü, bu ilkenin daha sonra, ancak ikinci yani üst evrede "herkese ihtiyacı kadar" deyişiyle aşılacağını öngörmesi daha az bilinen bir gerçektir. Benzer biçimde, *liberaller, liyakat farklılıklarını yansıtıyorsa sonuç eşitsizliklerinin meşru sayılması gerektiği düşüncesinden hareketle fırsat eşitliğini değerli görmekle birlikte, ya fırsat eşitliğini sağlamak için zorunlu koşullar ya da liyakati neyin oluşturduğu konularında anlaşamazlar. Bazı liberaller daha uç bir liberteryan konumu (genellikle popüler terminolojide *muhafazakârlıkla karışık biçimde) savunarak, hem insanların meşru bir zeminde elde ettikleri kaynaklarla yaşamayı seçtiklerini, hem de bunun fırsat eşitliğinden daha önemli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yeni Sağ'daki çağdaş düşünürlerin eğilimi ise hak kazanma ve layık olma ilkelerini birleştirmeye çalışma yönündedir. Örneğin, piyasanın insanların koydukları şeye göre almalarını sağlaması (*girişimciliği ve çok çalışmayı ödüllendirdiği) ve piyasaların, yoksullara kadar *aşağıya damlatılabilecek zenginliği yaratmanın en etkili mekanizma olması nedeniyle övülmesi gerektiği doğrultusunda bir sav vardır. Burada, eşitsiz sonuçlar, insanlara teşvik sunmayı gerektirdiği ve böylece yoksullara yardım ederek toplumsal adalete katkıda bulunduğu varsayımıyla, ayrıca bireylere hak ettiklerini verdiği için eşzamanlı olarak meşru görülür. Oysa eski kafalı muhafazakârlar, hiyerarşiyi, ya eşitsizlik kültürün ve uygar değerlerin zorunlu bir önkoşulu olduğu ya da bu durumun geleneği yansıttığı, yani eşitsizlik gelenekten geldiği için iyi bir şey olarak görmeye eğilimlidirler. Bu açıdan bakıldığında, toplumsal adalet ilkelerinden bahseden her söz, hatta toplumsal adalet nosyonunun kendisi bile yanlış bir akılcılık izlenimi verecektir.

Adaletle ilgili felsefi literatürün ve politik kuramların önemli bir kısmı ağırlıkla normatif karakterde olmuştur. Çoğu yazar, Rawls'ınkine benzer bir perspektifle, esas olarak bir edimin ya da kurumun haklılığını değerlendirmekte yararlanılabilecek, böylece adil prosedürleri, adil dağıtımı ya da eşitliği destekleyen özgül toplumsal düzenlemeleri cesaretlendirecek özel kurallar saptamaya ilgi duymuştur. Buna rağmen, sosyologlar ve sosyal psikologlar içindeki tartışmalar ahlâki ve kural koyucu bir içerik taşımaktan ziyade, ampirik ve betimsel özelliklerle sınırlı kalmıştır.

Psikologlar, George *Homans ile Stacy Adams'ın önerdiği bölüştürücü adalete dayalı mübadele kuramları, Joseph Berger ile meslektaşlarının önerdiği statü-değeri ya da statü-yükleme alternatifi ile bazı toplumsal çatışma kuramcılarının ortaya attığı çeşitli maliyet-kazanç açıklamaları arasında hakemlik yapma çabası içinde hayali araştırmalardan (esasen laboratuvar deneylerinden) oluşan bir zırh tasarlamışlardır. Homans ve Adams'ın isimleriyle birlikte anılan hakkaniyet kuramının çerçevesi, bireyler arasındaki adalet yargılarının bir insanın herhangi bir işlemdeki katkılarının (ya da girdilerinin) aldıklarına (ya da çıktılarına) göreli oranını yansıttığı, dolayısıyla bu oran mübadeleye katılan tüm taraflar açısından eşit göründüğü zaman adaletin sağlanmış olduğu önermesine bağlı bir bakış açısına dayanır. Tali önermelerde de, insanların kazançlarını azamiye çıkarmaya uğraştıkları ve hakkaniyetli olmayan sonuçların psikolojik sıkıntı yarattığı, bunun da hakkaniyeti sağlamak için yoğun çabalara girişilmesine neden olduğu belirtilmiştir. Oysa statü-değeri perspektifi, bölüştürücü

adaletle ilgili sorunların sadece istikrarlı bir referans çerçevesinde kendini gösterdiği, adalet değerlendirmelerinin özgül bireylerden ziyade, genelleştirilmiş ötekilere (*bkz.* *benlik) bakılarak yapıldığı kanısındadır. Berger, bireylerin, toplumsal *mübadele aracılığıyla, bireylerin ait olduğu genel sınıflarla bağıntılı olan ödül düzeyleri hakkında normatif beklentiler geliştirdiğini, insanlar kendilerini genel sınıfın bir parçası olarak algıladıkları zaman benzer ödüller almaya yönelik beklentiler geliştirmeye başladıklarını iddia etmiştir. Başka bir deyişle, ödüllerin fiili dağıtımı hakkındaki genelleştirilmiş inançların sonucunda, adaletin adil dağıtımının içeriği konusunda normatif beklentiler oluşmaktadır.

Bu araştırmaların birçoğunda, bir cebir formülü biçiminde bile ifade edilebilecek tek bir bölüştürücü adalet kuralı keşfedilmeye çalışılmıştır. Örneğin Homans ile Adams'ın savunduğu eşitlik programı, bilişsel tutarlılık, psikanaliz ve toplumsal mübadele kuramlarından alınmış temel önemdeki önermeleri barındıran, birleşik bir insan etkileşimi kuramı tasarısından başka bir şey değildir. Bu konuda şimdi çok geniş bir literatür vardır ve çeşitli değerlendirmelere ve yeniden değerlendirme çabalarına konu olmuştur (örneğin bkz. E. Walster vd., *Equity: Theory and Research,* 1978).

Toplumsal adaleti konu alan sosyolojik araştırmalar çok daha yaygındır ve refahçılık, aile, eğitim ile kazançlar gibi alanlardaki araştırmaları kapsarlar. (Kısa bir özet için bkz. K.E. Soltan, "Empirical Studies of Distributive Justice", *Ethics,* 1982). Wayne Alves ile Peter Rossi, Amerika Birleşik Devletleri'nde kazanç dağıtımı konusunda adillik ölçütlerinin niteliğini irdelemeyi amaçlayan *anket araştırmaları yapmışlar ve bireylerin, hem çeşitli adalet ilkelerinin pratikte nasıl uygulanacağı konusunda, hem de hak etme ve performans etkenlerinin nasıl belirleneceğinde görüş birliği içinde olmadıkları sonucuna varmışlardı (bkz. "Who Should Get What?", *American Journal of Sociology,* 1978). Benzer biçimde, Jennifer Hochschild'ın yoğun görüşmelere dayalı araştırması (aktarıldığı yer için bkz. *What's Fair? American Beliefs about Distributive Justice,* 1981), (kendi sonuçlarından aktarırsak) "insanların genelde toplumsallaştırıcı ve siyasal alanlarda eşitlik ilkesinden, iktisadi alanda ise farklılaşma ilkesinden türetilen normları kullandıklarını... Böylece bireylerin, ev yaşamı, okul, cemaat, siyasal haklar ve politik çıkarlar bakımından herkesin birbirine eşit olduğu, oysa iktisadi ve toplumsal değerleriyle başkalarından ya daha iyi ya da daha kötü nitelikte oldukları -veya kendiliğinden eşit olmadıkları- varsayımından yola çıktıklarını" ortaya koymuştur. Bununla birlikte çok az sayıda insan, özel alanlar içinde bile ya tutarlı biçimde *eşitlikçi ya da farklılıkları savunan bir tutum benimsemektedir. Kısacası, sıradan yurttaşlar (akademisyenler ve siyasetçilere benzer biçimde) toplumsal adaletin analitik bakımdan çelişen ilkelerini birleştirmeye, adaletin ikilemlerini öznel kararlar vererek çözmeye ve açıkça ifade etmeden bir normdan diğerine geçmeye eğilimlidirler.

Son yıllarda, toplumsal adalet sorunlarına eğilen araştırmaların en iyi disiplinler arası bir çerçevede değerlendirilebileceği yönünde bir konsensüsün gelişmekte olduğu görülmüştür (örneğin bkz. der. K.S. Scherer, *Justice: Interdisciplinary Perspectives,* 1992). Yine, Gordon Marshall, Adam Swift ile Stephen Roberts'ın çalışmaları (*Against the Odds?,* 1997) bu doğrultudaki ampirik bir çabayı yansıtmaktadır. *Ayrıca bkz.* **karara göre ölçüm.**

toplumsal ağ (*social network*) *bkz.* **ağ**

toplumsal akışkanlık (*social fluidity*) *bkz.* **Featherman-Jones-Hauser hipotezi; ihtimal oranı; toplumsal mobilite**

toplumsal alan analizi (*social area analysis*) *Kent ekolojisinin, Eshref Shevky ve Wender Bell ile yardımcılarının çalışmalarıyla birlikte anılan bir kolu (özellikle bkz. E. Shevky ve M. Williams, *The Social Areas of Los Angeles*, 1949 ile E. Shevky ve W. Bell, *Social Area Analysis*, 1955). Bu alanla ilgili ilk formülasyon, Los Angeles kentinde, toplumsal alanları sosyal mevki, kentleşme derecesi ve ayrımcılık temelinde üç endekse ayırarak, yerleşim bölgelerindeki farklılıklarla ilgili hemen hemen tamamen betimsel bir yaklaşım ortaya koymaktı. Daha sonra San Francisco'yla ilgili araştırmalardan doğan diğer bir kuramsal dayanak ise, toplumsal "ölçek" gibi anahtar bir kavram; yani, "bu ilişkilerin kapsadığı insanların sayısı ve yoğunluğu"na dayanıyordu. Ölçek artışının sonuçları, daha sonra Louis Wirth'ün bir yaşam tarzı olarak *kentlilik hakkındaki önermeleriyle birleştirilmiştir. Shevky-Bell modelinde, toplumsal ölçeğin büyümesi, -zaman zaman teknolojik yeniliklerin yol açtığı- ekonomideki değişiklikleri yansıtan başlıca motor olan kentsel sanayileşmiş toplumun ortaya çıkışıyla eşanlamlıdır. Bu modeli revize eden Dennis C. McElrath ("Societal Scale and Social Differentation", der. S. Greer, *The New Urbanization*, 1968) bu *iktisadi determinizmden yola çıkarak, ölçekteki değişiklikleri, bir yandan endüstriyel örgütlenme ile beceri dağılımındaki değişikliklere, öbür yandan nüfus yığılması ve kaynakların şehirler lehine yeniden bölüştürülmesine atfetmektedir. 1950'li ve 1960'lı yıllarda (esas olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde) toplumsal alan modelini kullanan çok sayıdaki araştırma (ki bunların çoğu, temel şemanın geçerliliğini baştan veri kabul ederler) yapılmıştır. O zamanki eleştirmenler gibi bugünkü okurların da fark edeceği doğrultuda, söz konusu literatüre hâkim olan gelişkin kantitatif analizler havasına rağmen, kavram ve nedensel ilişkilerin çoğu hatalı tanımlanmıştır. *Kentleşmenin getirdiği toplumsal trendlerle ilgili tartışmalar, toplumsal farklılaşmanın fiilen niçin ve nasıl ortaya çıktığını açıklayamamaktadır. Son olarak, bu model, modernleşmenin etkilerini yerleşim farklılıkları ekseninde ilişkilendirmeyi de başaramaz. Yerleşim farklılıklarıyla ilgili, basit tariflerin ötesinde geliştirilmiş fikirler ortaya atmak için başka kuramsal çabalar gerekli olmuştur. Bu kuramla ilgili en iyi (yalnız şimdilerde büyük ölçüde sadece tarihsel açıdan ilgiye değer olan) genel metin Duncan Timms'in *The Urban Mosaic*'idir (1971).

toplumsal anket araştırması (*social survey*) *bkz.* **anket araştırması**

toplumsal cinsiyet (*gender*) ***bkz.*** **cinsiyet (toplumsal)**

toplumsal coğrafya (*social geography*) *bkz.* **insan coğrafyası**

toplumsal dayanışma (*social solidarity*) Émile *Durkheim'ın çalışmalarındaki başlıca temalardan birisi, toplumdaki ahlâki düzenin ve buna bağlı olarak toplumsal düzenin kaynaklarıyla ilgilidir. Durkheim özellikle bireyciliğin, toplumsal bozulmanın ve ahlâki çeşitliliğin yükselmekte olduğu bir çağda, birey ile toplum arasındaki bağı incelemeyi amaçlamıştır. Nitekim *The Division of Labour in Society* (1893) adını taşıyan ünlü incelemesinde, "mekanik dayanışma"nın egemen olduğu

bölünmüş, opak toplumların özelliği olan benzerlik dayanışması ile "organik dayanışma"yla karakterize edilen ahlâki yönü güçlü toplumlardaki mesleki karşılıklı bağımlılığın dayanışmasını yan yana koymuştu. Bir dayanışma biçiminden diğer bir biçime geçiş açık olmadığı gibi, kaçınılmaz da değildi (bunu, *işbölümünün anormal biçimleri üzerine olan daha sonraki ifadelerinde kabul edecek ilk kişi oydu). Durkheim, özel olarak "mesleki birlik"in (orta çağ loncasının modern çağdaki karşılığı biçiminde) birey ile toplum arasında aracı/dolayımlayıcı rol oynamasının önemine dikkat çekerek, çağdaş toplumlarda ahlâki düzenleme ve toplumsal entegrasyon meselelerine kurumsal çözümler bulma noktasında birtakım varsayımlar öne sürmeye çalışıyordu. *Elementary Forms of Religious Life*'da (1912) kolektif tapınmanın asıl nesnesi olarak toplumsal dayanışma gösterilecekti.

toplumsal değişim (*social change*) *bkz.* **değişim**

toplumsal demografi (*social demography*) Toplumsal ve kültürel faktörlerin nüfusun özellikleriyle ilişkisini analiz eden bir araştırma alanı. Toplumsal demografinin ana konusu, toplumsal ve kültürel faktörlerin toplumun demografik özellikleri (evlilik ve çocuk doğurma kalıpları, nüfusun yaş yapısı, ömür beklentisi, vb.) üzerindeki etkisidir. Yalnız toplumsal demografi, buna ek olarak, demografik değişimin toplumsal sonuçlarının irdelenmesini de kendi alanı içinde görür. Bir toplumun ya da toplumsal grubun karakteristik özellikleri hem toplumsal fenomenler hem de doğum ve ölüm gibi toplumsal (ve aynı zamanda biyolojik) olayların doğrudan ürünü olduklarından, bir anlamıyla her insan topluluğunun demografik açıdan incelenmesi toplumsal demografi kapsamına girecektir. Öte yandan, *demografi esas olarak nüfusun özelliklerinin belirlenmesi ve ölçülmesiyle, demografik değişkenler arasındaki karşılıklı ilişkilerle uğraştığı halde, toplumsal demograflar bu demografik kalıpları anlamanın ve açıklamanın peşindedirler; bu yüzden demografinin yanı sıra sosyolojinin uzmanlığına başvururlar.

Nüfus değişimlerinin temelini oluşturan üç ana değişken doğurganlık, ölümlülük ve göçtür (evlenme yaşı, evlilik oranları, doğum kontrol yöntemlerine başvurma, hastalanma tipleri ve düzeyleri, kır-kent göçü gibi faktörlerle bağıntılı olan değişkenler). Aynı süreçleri, gelir düzeyleri ve dağılımı, eğitim düzeyleri, kadınların konumu, din ve iktisadi gelişme gibi çeşitli standart toplumsal faktörlere başvurarak kavramaya çalışan toplumsal demograflar bu olguların hepsine eğilmişler; söz konusu değişkenler arasındaki muhtemel bağıntılar da *toplumsal anket araştırması ve *korelasyon teknikleri türünden araçlarla incelenmiştir.

Ne yazık ki bu alandaki kuramsallaştırma çabalarının yeterince gelişmemiş olduğu ve basit modellerle sınırlı kaldığı, *anlam üzerinde görece çok az durduğu başka bir gerçektir. *Kültürün bireylerin fikir ve inançlarını şekillendirme biçimi ise bazı kayda değer istisnalarla çok daha az ilgi çeken bir konudur. Yine *etnografik tekniklerden çok az yararlanılmıştır. Tüm bu darlıkların sonucu ise, toplumsal demografinin -ana demografi disiplini gibi- sosyolojinin ana gövdesinden görece tecrit edilmiş bir durumda kalmasıdır.

toplumsal denetim (*social control*) Sosyolojide, bireylerin ya da grupların davranışlarını düzenleyen toplumsal süreçleri anlatmak üzere yaygın biçimde kullanılan bir terim. Tüm toplumlarda davranışları yönlendiren

*normlar ve kurallar bulunduğu için (normları olmayan bir toplum tasavvur edilemez), aynı ölçüde hepsinde bu normlara uymayı sağlayacak ve *sapkınlıkla başa çıkacak bazı mekanizmalar işlemektedir. Toplumsal denetim, toplumun her tarafını kapsayan bir özelliğidir ve sadece sapkınlık sosyologlarının değil, farklı kuramsal eğilimleri ve özel ilgileri olan geniş bir yelpazedeki sosyologların da eğildiği bir alandır. Buradaki sosyolojik sorun, toplumsal denetimin varlığı değil, bu denetimin kesin niteliğini belirlemek ve özgül toplumsal bağlamlarda işleyen mekanizmaları saptamaktır. Denetim kimler tarafından uygulanmaktadır? Hangi denetim teknikleri kullanılmaktadır? Bireyler ya da gruplar toplumsal denetim süreçlerine ne kadar karşı koyabilirler ve koyarlar? Denetim hangi *çıkarlar için söz konusudur? Bu tür sorulara çok değişik yanıtlar verilmektedir. *Normatif işlevselciler, toplumsal denetimin bir bütün olarak toplum açısından değerli bir yer tuttuğunu, çünkü *toplumsal düzenin muhafaza edilmesi açısından merkezi bir öneme sahip olduğunu ileri sürerlerken; başka eğilimlerdeki sosyologlar, normatif bir konsensüsün bulunmadığını, *güç farklılıklarının devreye girdiğini ve güç ile denetim arasında yakın bir bağ olduğunu vurgulayarak, toplumsal denetim sürecinde kesimsel çıkarlara hizmet edildiğine dikkat çekmektedirler.

Toplumsal denetimin temel biçimleriyle ilgili farklı analizler yapılmıştır. Yaygın ayrımlardan birisi, baskıcı ya da ezici denetim biçimleri ile denetimin, fikirleri, değerleri ve tutumları şekillendirerek etkili olan daha yumuşak ideolojik biçimleri arasındaki ayrımdır. Baskıcı denetim özellikle polis ve ordu gibi kurumları yansıtırken, yumuşak denetim *kitle iletişim araçları gibi kurumların özelliğidir. Bu konuyla ilgili yakın zamana ait en iyi tartışma metinleri, Stanley Cohen'in *Visions of Social Control* (1988) ile Jack P. Gibbs'in *Control: Sociology's Central Notion*'ıdır. *Ayrıca bkz.* **feminist kriminoloji; Foucault, Michel; güven ve güvensizlik; kriminoloji; yaptırım.**

toplumsal denge (*social equilibrium*) *bkz.* **denge**

toplumsal devrim (*social revolution*) *bkz.* **isyan, devrim**

toplumsal dinamik ve toplumsal statik (*social dynamics and social statics*) *bkz.* **Comte, Auguste**

toplumsal dünya perspektifi (*social world perspective*) *bkz.* **referans grubu**

toplumsal düzen (*social order*) Toplumsal düzenle, toplumların nasıl ve niçin uyum içinde bir arada bulunduğuyla ilgili açıklamalar *sosyolojinin temel konuları arasındadır. Örneğin "Hobbescu düzen problemi", klasik sosyologları *sanayileşmenin ve kentleşmenin apaçık görünen sonuçlarıyla (*cemaatin dağılması, asli toplumsal ilişkilerin çözülmesi, *toplumsal denetimin geleneksel kurumlarının otoritelerini kaybetmeleri ve on dokuzuncu yüzyıldaki hızlı toplumsal değişikliklerin getirdiği genel istikrarsızlık) doğrudan yüzleşmeye zorlamış olan bir problemdi.

Toplumsal düzen konusunda özünde iki tip açıklama vardır ve bu perspektifler, bir yandan Émile *Durkheim'ın, öbür yandan Karl *Marx'ın isimleriyle ilişkilendirilebilir. Ayrıca Talcott *Parsons'la ve *işlevselci düşünce okuluyla birlikte anılan birinci perspektif, toplumda bütünlüğün sağlanmasında ortaklaşa paylaşılan *norm ve *değerlerin rolüne odaklanmaktadır.

Durkheim'a göre, bu vurgunun kaynağı, özellikle karşılıklı özçıkara ve sözleşmeye dayalı anlaşmalara, giderek karmaşıklaşan sanayi toplumlarındaki toplumsal düzenin temeli gözüyle bakan Britanya'da Herbert *Spencer gibi toplum ve siyaset kuramcıları arasında popüler olan *faydacı toplumsal düşünceye yönelttiği eleştirileridir. Çünkü Durkheim, ahlâk sorunlarının toplumsal entegrasyonun açıklanmasında temel bir yere sahip olduğu görüşündedir. Durkheim'ın bakış açısına göre, sanayi-öncesi toplumların "mekanik dayanışma"sı, esasen *kolektif bilince* yerleşmiş olan ortak inanç ve değerler üzerinde yükseliyordu. Fakat sanayi toplumunun gelişiyle birlikte, *toplumsallaşma ve farklılaşmadan kaynaklanan karşılıklı bağımlılığa dayalı yeni bir "organik dayanışma" biçiminin ortaya çıktığını görmekteyiz (*bkz.* *yapısal farklılaşma). Egoizmi daraltan ahlâki kısıtlamaların kaynağı da birlik duygusudur ve toplumsal bütünlüğün temelini bu oluşturur. Durkheim, özellikle hızlı toplumsal değişim dönemlerinde, çatışmanın varlığını ve güç kullanılmasını reddetmezken, Parsons önsel bir ahlâki konsensüsün, toplumsal düzen açısından zorunlu bir önkoşul olarak önem taşıdığına dikkat çekmiştir. Durkheim organik dayanışmanın *kolektif bilincin* değişmiş bir biçimi olduğunu vurgulamakta ve değerlerin, normların içselleştirilmesi yoluyla benimsenmesinin, modern toplumlarda entegrasyonun ve toplumsal düzenin temelini oluşturduğunu ileri sürmektedir. Parsons ise, ortak norm ve değerlere atfettiği önemden dolayı, sürekli olarak konsensüse aşırı bir vurgu yapmakla ve sosyolojik analizlerinde çatışma ile değişimi göz ardı etmekle eleştirilmektedir.

Toplumsal düzenle ilgili ikinci tür açıklamanın kaynağı, bu disiplin içindeki, kültürel bütünlükten ziyade materyalist bir açıklama getiren Marksist gelenektir. Marx, kapitalist toplumlarda maddi zenginlikte ve siyasal güçte eşitsizlik olduğuna parmak basmıştı. Maddi kaynaklar ile siyasal olanakların dağıtılması, yararlanabilecekleri bu kaynaklardan daha fazla pay isteyen farklı kolektif yapılar -toplumsal sınıflar- arasındaki çatışmanın kaynağıydı. Çatışma, ahlâki bir konsensüs bulunmadığı ve toplumsal düzenin her zaman güç bela korunduğu düşüncesini içerir. Toplumsal düzen, çatışan gruplar arasındaki *güç (iktidar) dengesinin ürünüdür; hal böyle olunca, güçlü kesimler bu yolla daha zayıf gruplara birtakım kısıtlamalar getirirler ve bütünlük de ancak iktisadi zorlama, siyasal ve hukuksal baskı ve bürokratik rutin işlemlerle sağlanabilir. Marksistlerin birçoğu, örneğin işçi sınıfının (sistemle) *bütünleşmesini *egemen ideolojiyle açıklayarak, toplumsal düzen konusunda giderek daha çok kültürel yorumları benimsemeye eğilim duyarlarken; bazıları da iktisadi ve siyasal baskının, bilhassa gücün otorite şeklinde meşrulaştığı durumlarda, son derece etkili bir istikrar kaynağı rolü oynadığına işaret etmişlerdir. Yine de sürekli bir öğe olduğu görülen çatışmanın, kalıcı istikrardan ziyade gerilimi ve değişimi içerdiğini söyleyebiliriz.

David Lockwood (*Solidarity and Schism,* 1992), toplumsal düzen eksenindeki kuramsal tartışmalara son zamanlarda yapılmış en özgün katkısıyla, Marksizan kuramın da Durkheimci kuramın da bu alandaki sorunlara tatmin edici çözümler getiremediğini, çünkü iki yaklaşımın da diğerinin merkezi analitik öğeleri durumundaki, kendisinin dışında kalan kategorilere başvurmak zorunda kaldığını gözler önüne sermiştir. Durkheim'ın çalışmalarında ahlâki sınıflandırma kavramı toplumsal yapı açısından kilit bir rol oynarken, Marx'a göre kilit öğe üretim ilişkileridir.

Dolayısıyla, bir kuram toplumsal düzlemde bütünleştirici bir role sahip *statü yapısını öne çıkarırken, diğer kuram toplumsal düzlemde bölücü bir rol oynayan *sınıf yapısını vurgulamaktadır. Fakat Durkheim, kendi şemasına güç ve maddi *çıkarlar kavramlarını katmadan anomik (düzensizliğin) nasıl ortaya çıktığına ya da bir çerçeveye oturduğuna açıklık getiremezken; Marx da, konsensüsün doğası ve değişkenliği şeklindeki (analiz edilmemiş) kavramsal bir problemi gündeme getiren, genelleştirilmiş bir *ideoloji kategorisine başvurmadan kapitalist toplumların ayakta kalışını açıklayamamaktadır.

Toplumsal düzenle ilgili açıklamaların, daha çok, mikro düzeyde -sadece birkaç örneğe yer verirsek- aile yükümlülükleri, suç ve boş zaman konulu araştırmalarda da toplumsal düzenle ilintili sorunlar ele alınmakla birlikte, analiz birimi olarak toplum üzerinde yoğunlaşan makro-kuramlar şekline büründüğü görülür. Yine, sembolik etkileşimcilerin yazılarında, dramaturjide, etnometodolojide ve mübadele kuramında, toplumsal düzenin yüz yüze etkileşimler esnasında nasıl yeniden üretildiğini anlatan çok farklı açıklamalarla karşılaşabilirsiniz. Çeşitli kuramları ve bunların ortaya koydukları sorunları ele alan en genel metin için bkz. Dennis Wrong, *The Problem of Order. What Unites and Divides Society* (1994). *Ayrıca bkz.* **Hobbes, Thomas; kadercilik; toplumsal entegrasyon ve sistem entegrasyonu; toplum sözleşmesi.**

toplumsal ekoloji (*social ecology*) *bkz.* **insan ekolojisi**

toplumsal entegrasyon ve sistem entegrasyonu (*social integration and system integration*) Bu terimler ilk defa Britanyalı sosyolog David Lockwood tarafından, gerek 1950'lerin normatif *işlevselci kuramlarında, gerekse işlevselci yaklaşımları eleştirmek üzere yola çıkan Ralf Dahrendorf ve John Rex gibi yazarların *çatışma kuramlarındaki temel sorunların neler olduğunu göstermek amacıyla kullanılmıştır.

Toplumsal entegrasyon, bir toplumdaki bireylerin ya da aktörlerin birbirleriyle ilişki kurmalarının ilkelerini gösterirken; sistem entegrasyonu bir toplumun ya da toplumsal sistemin parçaları arasındaki ilişkileri anlatır. Burada entegrasyon sözcüğü kullanılmasına rağmen, bu şekilde betimlenen ilişkilerin uyumlu olduğu yönünde bir varsayım yoktur. Toplumsal entegrasyon ve sistem entegrasyonu terimleri hem düzeni hem çatışmayı içerebilir.

Sosyologların ileri kapitalist toplumlarda saptadığı toplumsal entegrasyonun başlıca kaynağı *sınıf sistemidir. *Feodal toplumda zümreler sistemi, Hint toplumundaki *kasta eşdeğer bir rol oynuyordu. Genelde (ve Max *Weber'in toplumsal tabakalaşma hakkındaki hükümlerini izlersek), statüye dayalı toplumların toplumsal entegrasyonda uyumlu biçimlere yönelmesi ihtimali daha fazlayken, sınıflı toplumlar çatışmalı toplumsal entegrasyon biçimlerine zemin hazırlarlar. Sistem entegrasyonu ise, bir toplumsal sistemin farklı parçalarının (kurumlarının) iç ilişkilerini göstermektedir. Yeterli bir makro-sosyolojik *değişim kuramı, toplumsal entegrasyonu sistem entegrasyonuyla ilişkilendirmeye çalışmak zorundadır. Fakat Lockwood'un toplumsal entegrasyon ve sistem entegrasyonu konusundaki özgün denemesinde, çatışma kuramcıları toplumsal değişimin ana motoru olarak aktör grupları arasındaki çatışmayı vurgularken, normatif işlevselcilerin aktörlerin rolünü küçümseyip, toplumun kurumları arasındaki (işlevsel ya da ters işlevli) ilişkileri öne çıkarmaya çalıştığına dikkat çekilmiştir. Lockwood'a göre,

*yapıya karşı *eylemlilik problemi ya da ikiliğinin yalnızca bir yanına eğildikleri için iki yaklaşım da yeterli değildir. Sosyolojik kuramın görevi bu *ikiciliği aşmaktır.

Bunun dışında, Lockwood'un ayrımı her toplumsal değişim kuramının incelemesi gereken can alıcı özelliklerine işaret etmektedir. Lockwood bunu örneklemek için, Karl *Marx'ın kapitalist toplum kuramının, *üretim güçleri ile *üretim ilişkileri (sistem entegrasyonu) arasındaki çelişkilerle ilintili olan ve büyüyen sınıf uzlaşmazlıklarına (toplumsal entegrasyon) gönderme yapmasını gösterir. Yani Marx'a göre, sistemin çelişkileri, onlara mevcut toplumu değiştirmeye ya da korumaya çalışarak karşılık veren grupların eylemleriyle bağıntılıdır. Nitekim, toplumsal (sınıfsal) çatışmaya yol açan da sistem düzeyindeki çelişkilerdir: Sistem entegrasyonu toplumsal entegrasyonla ilintilidir. Daha yakın zamanlarda Anthony Giddens da bu ayrımdan yararlanmak istemiştir. Giddens bu ayrımı ilk başta Lockwood'a benzer bir şekilde değerlendirmiş, fakat daha sonraki çalışmalarında, mikro-makro ayrımının (dolayısıyla eylemlilik ve yapı problemlerinin) yerini alacak bir öğe gibi görmüştür. Toplumsal entegrasyon aktörlerin fiziksel bakımdan "birlikte varoldukları", sistem entegrasyonu ise bunun tersi bir durumu göstermeye başlamıştır. Ancak yüz yüze etkileşimler (birlikte varolma) mikro-süreçlerle sınırlı olmadığından bu yorumun tatmin edici olmadığı ortadadır. (Örneğin Britanya'da, işçi-işveren ilişkileri yasasını tartışmak üzere Çalışma Bakanı ile Sendika Kongresi Genel Sekreteri arasında düzenlenen bir toplantıyı düşünün.)

Özetle, Lockwood'un ilk başta tasarladığı biçimiyle toplumsal entegrasyon ile sistem entegrasyonu arasındaki ayrım, mikro ve makro analiz düzeylerini birleştirmeye çalışan her kuram açısından temel önemdedir. Jürgen Habermas'ın yazıları "yaşam dünyası" ile (toplumsal) "sistem" arasında aynı türden bir ayrıma yer vermektedir. *Ayrıca bkz.* **eleştirel kuram; makro-sosyoloji.**

toplumsal eşitlik (*social equality*) *bkz.* **toplumsal adalet**

toplumsal etkileşim (*social interaction*) *bkz.* **ardışıklık analizi; dramaturji; eylem kuramı; formalizm; müzakereyle kurulan düzen; sembolik etkileşimcilik; toplumsal entegrasyon ve sistem entegrasyonu**

toplumsal evrim (*social evolution*) *bkz.* **evrimcilik**

toplumsal eylem (*social action*) *bkz.* **anlam; ardışıklık analizi; eylem kuramı; eylemlilik (fail, eyleyen); sosyal davranışçılık; yorum**

toplumsal eylem kuramı (*social action theory*) *bkz.* **eylem kuramı**

toplumsal farklılaşma (*social differentiation*) *bkz.* **yapısal farklılaşma**

toplumsal formasyon (*social formation*) Büyük ölçüde "toplum"la eşanlamlı sayılan ve *üretim tarzının varlığının koşullarını sağlayan kurumsal bağlamı gösteren Marksist bir kavram. Toplumsal formasyon, yapısalcı Marksist Louis *Althusser'in, toplum teriminin toplumsal yaşamı (son kertede) tek tek insanların ürünü olarak gören pre-Marksist hümanist anlayışların güçlü etkisi altında şekillenmiş olduğunu düşündüğü için, toplumun yerine kullanmak üzere tasarladığı bir terimdir. Dolayısıyla, toplumsal formasyonun bir metinde yer alması, o metnin yazarının, toplumlar içinde yaşananların o şekilde yaşanmasını toplumsal ilişkilerin -bu ilişkilerin taşıyıcılarının

değil- belirlediğini öngören *yapısalcı bir toplumsal yaşam anlayışından hareket ettiğini gösterecektir. (Marx'ın kendisinin bu terimi çok ender kullandığı belirtilmelidir.) Althusser'e göre, toplumsal bir formasyon, iktisadi ilişkilerin -kendi sözleriyle- "son kertede belirleyici olması" olgusunun bir araya getirdiği ve onlara kapitalist, feodal, vb. gibi belirli bir karakter verdiği somut iktisadi, siyasal ve ideolojik ilişkilerin karmaşık bir bütünüdür Toplumsal formasyon terimini şimdi kullananların pek çoğu, ondan arta kalan bu *indirgemeciliği reddederler.

toplumsal göstergeler (*social indicators*) Bir toplumun kolayca saptanan ve ölçülebilecek, zamanla değişen ve toplumsal gerçekliğin temel bir yönünü açığa çıkaran özellikleri. Örneğin Perakende Fiyatları Endeksi enflasyonun ölçüsü olarak kullanılırken, enflasyon da ekonomik performansın ana göstergelerinden birisidir. Genelde en yaygın biçimde kullanılan göstergeler *resmi istatistiklerden türetilmiştir ve bunlar içinde *işsizlik rakamları, sağlık ve *ölümlülük verileri, *suç oranları sayılabilir. Toplumsal göstergelerin bir toplumun ne ölçüde "ilerlediğini" değerlendirmek üzere ve benzer biçimde, gelecekte neler olabileceğine yönelik tahminlerde kullanılmalarına çok sık rastlanır. Dolayısıyla, toplumsal göstergelerin politikayla ilintili araştırmaların önemli bir boyutu olduğu, hükümetlerin bu göstergelere yaygın biçimde başvurdukları belirtilmelidir. İyi tanımlanmış bir araştırma alanı olan bu konuda, tatmin edici toplumsal göstergelerin çıkarılması ve tartışılmasına ayrılmış uzman bir bilimsel dergi yayınlanmaktadır. *Ayrıca bkz.* **endeks.**

toplumsal grup (*social group*) *bkz.* **grup; ikili; üçlü**

toplumsal hareketler (*social movements*) Dikkate değer sayıdaki insanın, toplumun başlıca özelliklerinden birini ya da birkaçını değiştirmek (ya da değiştirilmesine karşı direnmek) için örgütlü çaba harcamalarını gösteren bir terim. Toplumsal hareketler terimini ilk kez on sekizinci yüzyılın başlarında Fransa'da *Saint-Simon, kendi ülkesinde ve daha sonra başka yerlerde başgösteren toplumsal protesto hareketlerini nitelemek için, statükoya karşı çıkan yeni siyasal güçlerin bir özelliği olarak kullanmıştır. Şimdilerde ise en yaygın biçimde, siyasal sisteminin ana gövdesinin dışında kalan gruplar ve örgütleri karşılayan bir terimdir. Artık Yeni Toplumsal Hareketler (New Social Movements) şeklinde bir adı da olan bu hareketler, yirminci yüzyılın son on yıllarında, siyasal değişimin giderek önemli kaynakları arasında yer almaya başlamışlardır. Sosyologların daha çok üzerinde durdukları konular bu hareketlerin kökenleri, tabanlarını hangi kaynaklardan topladıkları, örgütsel dinamikleri ve topluma yansıyan etkileridir.

Toplumsal hareketlerin *kolektif davranıştan ayrı olarak değerlendirilmeleri gerekir. Toplumsal hareketler bir amaca hizmet ederler ve örgütlüdürler; kolektif davranışlar ise gelişigüzel ve kaotiktir. Toplumsal hareket örnekleri arasında, medeni hakları, gay haklarını, sendikacılığı, çevreciliği ve feminizmi destekleyen kuruluşlar sayılabilir. Kolektif davranış örnekleri ise ayaklanmalar, geçici modalar ve çılgınlıklar, panikler, kült dinleri, söylentiler ve kitlesel sanrılardır. Yaşayan bir *demokrasinin temel öğeleri arasında yer alan toplumsal hareketler, otoriter toplumlarda demokrasi ve değişimin katalizörü rolü de oynayabilirler.

Toplumsal hareketlerin özgül hedefleri, formel örgütlenmeleri vardır ve bir ölçüde süreklidirler. Toplumun düzenli siyasal kanallarının dışında hareket ederlerse de, çıkar grupları şeklinde

siyasal iktidar çevrelerinin derinlerine nüfuz edebilirler. Toplumsal hareketlerin hedefleri marihuanayı yasallaştırmak gibi dar kapsamlı olabilmesinin yanı sıra, kapitalist dünya sisteminin *hegemonyasını yıkmak kadar geniş de olabilir. Devrimci ya da reformist olabilirler, ancak statükoyu bir şekilde değiştirmek isteyen bir grup yurttaşın aktif örgütlenmesiyle ortak yönleri vardır. Tek tek pek çok toplumsal hareket, genel bir toplumsal hareket bayrağı (örneğin "barış hareketi" gibi) altında görece bağımsız bir yol izleyebilir, bazen de hareketin içinde karışıklığa ve çatışmalara neden olabilirler.

Toplumsal hareketlerin ilk tipolojilerinden birini çıkaran David F. Aberle (*The Peyote Religion among the Navaho,* 1966), toplumsal hareketleri iki boyutta sınıflandırmıştır: hedeflenen değişimin nesneleri (toplum ya da bireyler) ile hedeflenen değişimin büyüklüğü (kısmi ya da toptan). Bu sınıflandırmadan dönüştürücü, reform yapıcı, kurtarıcı ve alternatif hareketler şeklinde dört kategori çıkarılır ve bunlar, aynı sırayla, toplumun baştan aşağı yeniden yapılanmasını hedefleyen (örneğin, *binyılcı hareketler); mevcut düzenin sınırlı yönlerinde reform yapmaya kalkışan (nükleer silahsızlanma grupları); üyelerini kokuşmuş bir yaşam tarzından koparmaya çalışan (dinsel *mezhepler); son olarak, kişilerin sadece belirli özelliklerini değiştirmeyi amaçlayan (örneğin Meçhul Alkolikler Derneği) hareketlerdir. Yukarıdaki kategorilerin ilk ikisi toplumu (tümden ya da kısmen) değiştirmeyi hedeflerken, son ikisinin amacı sadece tek tek kişilerin davranışlarını değiştirmektir.

Toplumsal hareketlerin dramatik bir görünüme sahip olmaları ve toplumun ana çizgisine meydan okumaları, onları sosyoloji açısından hayli ilginç bir duruma getirmiştir. Bir düşünce okulu, ifade edici ve akıldışı niteliklerini öne çıkararak toplumsal hareketleri, kolektif davranışların özel bir örneği biçiminde yorumlamaktadır. Birçok araştırma ise şu soruyu temel almıştır: Bu hareketlere kimler katılıyor ve niçin? Erif Hoffer'ın *The True Believer*'da (1951) ve Theodor Adorno ve arkadaşlarının *Otoriter Kişilik*'inde (*The Authoritarian Personality,* 1950) örneklendiği üzere, bu yaklaşım da toplumsal hareketlerin patolojik öğelerine ışık tutmaya eğilimlidir.

1960'lı ve 1970'li yılların şiddete karşı, büyük ölçüde orta sınıf kökenli toplumsal hareketleri dalgası daha olumlu çizgide araştırma ve analizleri teşvik etmiş; buna bağlı olarak, toplumsal hareketlerin faaliyetlerinin nesnel ve öznel koşullarına büyük ağırlık verilmiştir (nitekim Seymour Martin Lipset gibi pek çok kuramcı kitle toplumunun yabancılaştırıcı koşullarını mahkûm eden metinler üretmiştir). Marksistler ve neo-Marksistler temel nedenler olarak sınıf bölünmesinin ve sınıf çatışmasının yeni biçimlerine işaret ederken; başkaları, *göreli yoksunluğun ve yükselen beklentilerin yurttaşların harekete geçmesi üzerindeki etkilerini irdelemişlerdir. Yine başka araştırmalarda da, toplumsal hareketlerin gelişmesinin, ilk baştaki şikayetçi eğilimlerden tamamen gelişkin bir hareketin örgütlenmesine kadar olan aşamaları anlatılmıştır: Neil Smelser'ın "değer eklenme kuramı" hâlâ bu tipteki metinlerin klasik örneğidir (bkz. *Theory of Collective Behaviour,* 1963). Toplumsal hareketlerin gelişmesinin altı ardışık belirleyicisini (ki bunların her biri, muhtemel sonuçlar yelpazesini gittikçe artan bir biçimde daraltmaktadır) saptayan Smelser'a göre, bunlar, yapısal uygunluk (hareketin ortaya çıkması için gerekli olan en genel toplumsal koşullar); yapısal gerginlik (adaletsizlik ya da kırgınlık duygusu); genelleşmiş bir inancın büyüyüp yayılması

(halkın problemlerine çözüm öneren bir ideoloji gibi); hızlandırıcı faktörler (eyleme geçiren olaylar); katılımcıların eyleme seferber edilmesi (örneğin saflara katılmalarının sağlanması) ve son olarak, toplumsal denetim işleminin kendisidir. 1970'lerde çok değişkenli analizlerle toplumsal hareketlerin dinamiğini ortaya koyan daha ayrıntılı özellikler saptanmıştır (T. Gurr, *Why Men Rebel,* 1970).

Daha yakın zamanlarda Jean Cohen (*Social Research,* 1985), toplumsal hareketleri açıklamaya çalışan iki rakip yaklaşım arasında önemli bir ayrıma dikkat çekmiştir. Bunlar bilhassa Kuzey Amerika'da etkili olan "kaynak mobilizasyonu" kuramları ile Batı Avrupa'da daha yaygın görülen "kimlik yönelimli" kuramlardır. "Kaynak mobilizasyonu" kuramları, hareketleri organizasyonlar olarak tartışan ve özellikle bu organizasyonların kaynakları seferber etme ihtiyaçlarında odaklanan Mayer N. Zald ile John D. McCarthy' nin çalışmalarında (*The Dynamics of Social Movements,* 1979) örneklenmektedir. Bu kuramlar, birtakım gruplar tarafından seferber edilecek kaynakları irdeler, bu kaynakların hangi yollarla dağıtıldığı üzerinde durur ve otoritelerin bu tür kaynakları hangi eylemlerle sınırlayabileceklerini ele alırlar. Bu perspektif içinde, "kaynaklar" terimi, iktisadi kaynaklar, ideolojiler, retorik ve semboller dahil olmak üzere çok geniş bir anlamlar dizisini kapsayacaktır. Toplumsal hareketlerin büyümesi ile başarı ya da başarısızlığının açıklanmasında liderlik, iletişim ağları, mevcut zaman, para ve iş bağlantıları ya da siyasal ilişkileri gibi faktörler de kritik rol oynayacaktır.

Kimlik yönelimli kuramlar ise, toplumsal hareketlere, modern toplumun ve toplumsal değişimin motorunu oluşturan toplumsal çatışmaların özel bir türü gözüyle bakarlar. Örneğin Fransız sosyolog Alain Touraine'e göre, "toplumsal hareket kavramı sosyolojinin merkezinde [durmalıdır]" (*The Return of the Actor,* 1988). Bu perspektifte, toplumsal hareketlere yeni toplum politikasındaki ve mevzilenişindeki merkezi gruplar (örneğin Kadınlar Hareketi ve Ekolojik Hareket) ve yeni siyasal kimlik kaynakları olarak bakılır. Gerçekten, Touraine'in müdahale yöntemi, toplumsal hareketleri yurttaş eyleminin en temel biçimlerinden biri şeklinde ele almanın yanı sıra, sosyologların eyleme sadece araştırma yaparak değil, cesaretlendirerek de katılmaları gerektiğini ortaya koymaktadır. Tabii Touraine'i bu hassas yolculuğunda çok az sayıda Britanyalı ya da Amerikalı sosyolog izlemiştir; toplumsal hareketleri irdeleyen sosyolojik yaklaşımların çoğu, örgütlerin ve siyasal süreçlerin *nesnel analiziyle yetinmektedir.

toplumsal hareketler, kentsel (*social movements, urban*) *bkz.* **kentsel toplumsal hareketler**

toplumsal idare (*social administration*) Toplumsal ihtiyaçları karşılamak amacıyla -özellikle *refah sistemlerinde- gerçekleştirilen toplumsal düzenleme ve politikaları inceleyen bir dal. Akademik toplumsal idare, tipik olarak pratik, sorun çözücü, reform yanlısı bir yaklaşımı benimsemiş ve sık sık ampirist, kural koyucu ve dar olmakla eleştirilmiştir. Artık kuramsal açıdan refah konusunda bilgi sahibi yaklaşımlar daha yaygındır. Öte yandan, kamusal refahla ilgili sorumlulukların devletten özel sektöre transferi süreçlerinin hayata geçirilmesiyle birlikte, kamu sektörü müdürleri ve yöneticileri gittikçe artan bir şekilde idarecilerin yerini almakta ve bu bağlamda toplumsal idare terimi eskimiş gibi görünmektedir. Toplumsal politikaya yönelik toplumsal idare yaklaşımı, etkin kitapları arasında *A*

History of the Nursing Profession (1960), *The Hospitals, 1800-1948* (1964), *The Poor and the Poorest* (1965) ve *Value for Money in the Health Services* (1976) bulunan Brian Abel-Smith'in çalışmalarında iyi bir biçimde sergilenmektedir.

toplumsal ihtiyaçlar (*social needs*) *bkz.* **tamamlayıcılık hipotezi**

toplumsal istatistik (*social statistics*) Toplumsal gruplar hakkındaki kantitatif bilgiler. Betimsel politikada ve çıkarımsal analizde kullanılan *nüfus sayımı ile *demografik veriler bu kapsamda değerlendirilmelidir. İstatistik kuramının uygulamaya geçirilmesinin sonucunda, etki ve ölçüm modelleri ile *çok değişkenli analiz modellerine daha fazla ağırlık verilmeye başlanmıştır.

toplumsal istikrar (*social stability*) *bkz.* **değişim; ilerleme; toplumsal dayanışma; toplumsal denetim; toplumsal düzen**

toplumsal kapanma (*social closure*) *bkz.* **kapanma**

toplumsal kategoriler (*social categories*) *bkz.* **kategori**

Toplumsal Kimlik Kuramı (*Social Identity Theory -SIT*) *bkz.* **milliyetçilik**

toplumsal kurmacılık (*social constructionism*) Toplumsal kurmacılık, bazen toplumsal yaşamın toplumsal düzlemde yaratılmış niteliğini öne çıkaran kuramlar için kullanılan genel bir terimdir. Kuşkusuz, bir anlamda tüm sosyologlar argümanlarını bu doğrultuda kurduklarından, terimin kolayca anlamsızlaşacağı düşünülebilir. Fakat daha özgül bir çerçevede bakıldığında, toplumsal kurmacılığa yapılan vurgunun kökeni, genellikle William Isaac *Thomas ile *Chicago sosyologlarına ve onların yanı sıra Alfred Schutz gibi *fenomenolojik sosyologlara ve felsefecilere kadar götürülebilmektedir. Bu tür yaklaşımlar, toplumun insanlar tarafından aktif ve yaratıcı çabalarla üretildiği fikrini öne çıkarır; dolayısıyla, sadece verili olan veya sorgulanmadan kabul edilen bir dünya yerine, yapılmış ya da icat edilmiş bir dünya portresi çizerler. Toplumsal dünyalar, bireylerin ve grupların dokudukları yorumlayıcı ağlardır.

Toplumsal kurmacılık teriminin sosyoloji sözlüğüne resmi olarak girişi, Peter Berger ile Thomas Luckmann'ın *bilgi sosyolojisi üzerine bir inceleme olan ve yazarların Émile Durkheim ile George Herbert Mead'in fikirlerinin yenilikçi bir sentezini yapmaya giriştikleri *The Social Construction of Reality* (1966) aracılığıyla olmuştur. Berger ve Luckmann'a göre, toplumsal düzenin temel özellikleri şu ilkeyle somutlaşmıştır: "Toplum bir insan ürünüdür." Yazarların toplumsal kurmacılık kapsamındaki başlıca örnekolay incelemeleri din üzerineydi (bkz. Berger, *The Social Reality of Religion,* 1969), fakat aynı zamanda ve paralel bir biçimde, sapkınlığın toplumsal düzlemde kurulduğunu ileri sürerek, sapkınlığa dair *etiketleme kuramını da geliştirmiş ve yaygınlaştırmışlardı. Benzer biçimde, eğitim sosyolojisindeki araştırmacılar, Mary Douglas ile Basil Bernstein'ın çalışmalarından alınmış, eğitim bilgilerinin toplumsal düzlemde kurulduğu doğrultusundaki argümanları kullanıyorlardı. Dolayısıyla ve bir parça farklı kaynakları göz önünde bulundurduğumuzda, kurmacılığa özgü daha genel bir sözlüğün ortaya çıktığını ve bazen de, bunun sonucunda, kurmacılık deyişinin, kendi temelleriyle birlikte gelen fenomenolojik çağrışımların çok azını kapsadığını söyleyebiliriz (örneğin G. Suttles, *The Social Construction of Community,* 1972).

Psikolojide de, bununla ilintili olan ve genellikle Jean *Piaget'nin çalışmalarıyla birlikte anılıp, dünyaya dair bilgilerimizi şekillendiren bilişsel yapıların çevre ile öznenin etkileşimi dolayımıyla evrimleşmesi sürecini anlatan bir terim (konstrüktivizm) vardır. Kurmacılık terimi *sosyal psikolojide ise, genellikle yukarıda çerçevesi çizilen düşüncelerle benzer fikirleri anlatmak amacıyla (sözgelimi Rom Harré'nin çalışmalarında) kullanılmaktadır.

Toplumsal kurmacılık, doğal olarak verili ya da sorgulanmaksızın kabul edilen fikirlerden uzaklaşıp, fenomenlerin toplumsal ve tarihsel köklerini sorgulamaya yöneldiği için, sıklıkla *özcülükle karşı karşıya getirilen bir terimdir. *Ayrıca bkz.* **duygu sosyolojisi.**

toplumsal kurum (*social institution*) *bkz.* **kurum**

toplumsal mesafe (*social distance*) *Mesleki mobilitede ya da çeşitli etnik grupların mahremiyet sınırlarını hangi mesafede çizmeye istekli olduklarını gösteren *Bogardus toplumsal mesafe ölçeğinde olduğu gibi ("Bir zenciyi golf kulübünüze alır mısınız?", "Bir zencinin kızınızla evlenmesine onay verir misiniz?" türünden sorularla), toplumsal *değişkenlere ya da *ağlara dayalı benzerlik ya da yakınlık-uzaklıktan bahseder. *Çok boyutlu ölçekleme teknikleri genellikle bu tür toplumsal mekân ve mesafeleri göstermek için kullanılmaktadır.

toplumsal mobilite (*social mobility*) Herhangi bir toplumdaki toplumsal tabakalaşma sistemi içinde -genellikle bireylerin, ama bazen grupların tamamının- farklı konumlar arasındaki hareketini anlatan bir terim. Mobilite, bir yandan yukarı ve aşağı hareketle (yani, imtiyaz hiyerarşisinde yukarı ya da aşağı doğru gitmekle) sınıflandırılırken, öte yandan kuşaklar arası mobiliteyi, kuşak içi mobiliteden ya da kariyer mobilitesinden ayırmak da geleneksel bir tutum olmuştur. Buna göre, kuşaklar arası mobilite, kişinin aile kökeni ile kendi sınıf ya da statü konumu arasındaki değişkenliğe gönderme yaparken, kuşak içi mobilite, bireysel kariyer serüveninde -deneğin ilk işinin o anki işiyle karşılaştırılması gibi- yaşanan değişkenliğe göndermede bulunmaktadır. Çoğunlukla yapısal ve yapısal olmayan mobilite arasında yapılan diğer ayrımlar ise çok daha tartışmalıdır.

Sosyolojik ilginin büyük bölümü, kuşaklar arası mobiliteye, özellikle mesleki başarı örüntülerini açıklarken geçmişten gelen toplumsal konum ya da ırk gibi *atfedici özelliklerle karşılaştırılan eğitim başarısının rolüne odaklanmaktadır. Elit kesim arasına girmekle ilgili pek çok örnekolay incelemesi bulunmakla birlikte (örneğin, P. Stanworth ve Anthony Giddens, *Elites and Power in British Society*, 1974), bu konudaki araştırmaların en çok başvurdukları araç geniş ölçekli *örneklem anketleri, en yaygın mukayese noktaları ise *meslekler olmuştur. Bazı sosyologlar, toplumsal mobiliteyi endüstri öncesi bağlamlarda incelerken (örneğin bkz. H. Kaelble, *Historical Research on Social Mobility*, 1977), bazı sosyologlar da Hindistan gibi o an gelişmekte olan ülkeler üzerinde durmuşlardır (bkz. A. Beteille, *Caste, Class and Power*, 1965). Fakat bu incelemelerin büyük çoğunluğu, modern sanayileşmiş Batı'yı ve daha az ölçüde Doğu Avrupa'daki eski komünist ülkeleri kapsamaktadır.

Toplumsal mobilite araştırmalarının, Karl *Marx ve John Stuart Mill'in on dokuzuncu yüzyıl ortalarındaki yazılarına ve Vilfredo *Pareto ("elitlerin dolaşımı" kuramını ortaya atmıştır) ile Pitirim *Sorokin'in yirminci yüzyılın başlarındaki önemli katkılarına kadar uzanan uzun bir sosyolojik soyağacı

vardır. Toplumsal mobilite üzerine şu anda varolan geniş literatür, eğitim, toplumsal cinsiyet, kültür, iktidar, istatistiki teknikler ve kuramın sosyal araştırmadaki rolü gibi daha geniş tartışma konularıyla iç içe geçmiştir.

Aslında modern sosyolojideki pek çok klasik tartışmanın izleri, mobilite konusundaki ilk değerlendirmelere kadar sürülebilir. Örneğin Sorokin *Social Mobility* (1927) adlı eserinde şöyle yazmıştır: "Her tabakalaşmış toplumda dikey dolaşım kanalları mevcuttur ve bunlar, tıpkı bedendeki kan dolaşımının kanalları kadar gereklidir." Sorokin daha sonraları *işlevselci tabakalaşma kuramında önemli rol oynayan bir savında, bu "merdivenler"in ya da "asansörler"in, yeteneklerin mesleklere etkin biçimde dağıtılması açısından gerekli olduğunu ve bunların işletilememesi durumunda, verimsizlik ve düzensizlikle karşılaşılacağını ileri sürmüştür. Fakat Sorokin o sırada, Kingsley Davis ve Wilbert E. Moore'un yirmi yıl sonra yazdıklarından farklı olarak, toplumda işlevsel açıdan önemli konumlar elde etmek için bireyleri gerekli eğitimi almaya motive edecek ödüllerin gerekli olduğu sonucuna henüz ulaşamamıştı ve bundan yola çıkarak, daha makul biçimde, bu konumları ellerinde bulunduranların kendi stratejik mesleki rollerini, maddi ve diğer türden imtiyazlar kazanmak için istismar etme olanağına sahip olduklarını iddia etmişti. Sorokin, eğitim kurumlarının, insanları çeşitli mesleki konumlara yerleştirmedeki rolüyle özel olarak ilgilenmiştir. 1970'lerdeki yeni eğitim sosyolojisinin radikal eleştirilerini önceleyerek, okulların öncelikle, "bir test etme, seçme ve dağıtma organı" işlevi gördüğüne dikkat çekmiştir; yani okullar, çocukları -her birinin becerilerini ilerletmek ya da yeteneklerini geliştirmek yerine- *emek piyasasındaki özel konumlarına yerleştiren bir onay kurumu gibidir.

Potansiyel bakımdan çok geniş olan bu ilgi alanıyla karşılaşılınca, bulgusal amaçlar açısından, toplumsal mobiliteyle ilgili modern literatürü, iki farklı araştırma programı arasındaki - 1945'ten beri bu konudaki tartışma terimlerini belirleyen ve bugün de alana egemen olan- bir çekişme şeklinde görmek oldukça yararlıdır. Bir tarafta, mobiliteyi, içinde bireylerin gelir, eğitim başarısı ya da sosyo-ekonomik prestije göre sıralanabildiği toplumsal hiyerarşi bağlamında ele alan araştırmacılar; diğer tarafta, emek piyasaları ve üretim birimleri içinde hüküm süren ilişkilerle tanımlanmış toplumsal mevkileri kapsayan, bunları sınıf yapısı bağlamı içine oturtan araştırmacılar vardır. 1950'ler ve 1960'larda hiyerarşik perspektif egemendi ve bu perspektif en yüksek noktasına, mobilite incelemelerinde, esas olarak ABD'de ortaya çıkan *statü kazanma geleneğiyle ulaşmıştı. Ancak 1970'ler ve 1980'ler boyunca, Avrupalı sınıf çözümlemeleri geleneğinden etkilenen ya da onun içinde yer alan araştırmacılar bu geleneğe giderek daha çok itiraz etmeye başlamışlardır.

Statü kazanma programı mobilite araştırmalarının temel konusunu, bireylerin daha az istenilen işler yerine, daha çok istenilen işlere girmesini sağlayan özelliklerini oluşturan tutumlarını belirleme girişimi şeklinde yorumlar. Tipik biçimde bu araştırmalar, eğitim başarısı gibi bireysel başarılardan daha ziyade, bireylerin o anda varolan mesleki statülerinin hangi noktaya kadar kendi ailelerinin statüsüyle ilişkili olduğunu incelerler. Bu yaklaşımın, daha önceki yaklaşımda babanın mesleği ile oğulun mesleğinin çapraz tablolamalarıyla karşılaştırılması karşısındaki üstünlüklerinden birisi, kuşakları birbirine bağlayan süreçlerden en azından bazılarını çözmüş olmasıdır.

Örneğin, babanın eğitiminin oğulun mesleki başarısı üzerindeki etkisini araştırmış ve ortaya çıkan tablonun baba mesleğinin etkilerinden bağımsız olduğunu göstermişlerdir. Pek çok inceleme, oğulun eğitiminin aile konumu ile mesleki başarı arasındaki can alıcı bağ olduğunu öne sürmüş ve bu ikisi arasındaki ilişkinin neredeyse yarısının eğitim üzerinden (daha ayrıcalıklı aile konumlarından gelen çocukların, daha yoksul akranlarına göre eğitimde daha yüksek oranda başarılı olması) sağlandığını iddia etmiştir. Daha sonraki araştırmacılar, ilgi alanını gelir hakkındaki verileri de kapsayacak biçimde genişletmişler ve bunların çoğu, aile konumunun kazanç üzerindeki etkisinin son derece önemli olduğu, fakat tamamen dolaylı biçimde eğitim başarısı ve mesleki başarı üzerinden işlediği sonucuna varmışlardır.

Bu araştırmaların çoğunda, istatistiki teknikler içinde *regresyon analizi (ve özellikle *izlek analizi) kullanılmıştır. Ayrıca pek çok çalışmada, *sanayi toplumlarında gittikçe homojenleşen, orta sınfın büyüdüğü, *meritokratik ve açık liberal modele net bir dille ifade edilmeyen bir bağlılık sergilenmiştir. Bundan dolayı, söz konusu araştırmalar tipik bir şekilde, ileri sanayileşmiş ekonomilerdeki yapısal değişikliklerin (özellikle yönetsel, profesyonel ve idari mesleklerin yaygınlaşmasıyla) daha fazla "üst kat" yarattığını ve böylece, işçi sınıfı kökenli bireylerin yukarıya doğru toplumsal mobilite fırsatlarını çoğalttığını ileri sürme eğiliminde olmuşlardır. Toplumsal akışkanlığın bu şekilde artması, statü kazanmanın belirlenmesinde başat faktör olan atfedici kriterden, başarı kriterine doğru kademeli bir geçişle pekiştirilmiştir. Bu kademeli geçiş, sanayi toplumlarındaki sınıf oluşumu ve sınıf çatışması potansiyeline yavaş yavaş zarar veren meritokratik seçmeye (geçerli yüksek toplumsal mobilite oranlarıyla birlikte) doğru bir harekettir. Peter M. Blau ve Otis D. Duncan'ın *The American Occupational Structure*'ı (1967), genelde, statü kazanma geleneği içindeki toplumsal mobilite incelemelerinin pragmatik bir örneği sayılmaktadır.

Blau-Duncan modeli, kendisiyle ilişkili ve kendisinin türevi olan muazzam sayıda inceleme üretmiştir. Ancak, farklılıkları ve benzerlikleri ne olursa olsun bu incelemelerin tamamı, mesleklerin, toplumlar içinde ve toplumlar arasında, yaygın bir konsensüse dayalı bir statü hiyerarşisine göre sıralandırılabileceği varsayımına dayanıyordu. Bazı incelemelerde bu toplumsal hiyerarşi, dar anlamda *mesleki prestij şeklinde kavramlaştırılmıştır. Diğer incelemelerde ise, *sosyo-ekonomik statünün daha geniş boyutlarını da içine alarak genelleştirilmiştir. Bununla birlikte, Avrupalı sınıf çözümlemesi yaklaşımı, mesleki hiyerarşinin ayrıntıları üzerine tartışmak yerine, gittikçe artan bir şekilde statü kazanma programının temel öncülüne karşı çıkmaya başlamıştır: Bu temel öncüle göre, toplumsal mobilite, en uygun şekilde rekabet halinde olan bireyler arasındaki bir hiyerarşik mesleki başarı kapsamında değerlendirilmektedir.

Sınıf analizi geleneği ise oldukça farklı bir varsayımdan hareket eder. Bireyler farklı toplumsal *sınıfların içine doğmuşlardır; bu toplumsal sınıflara üyeliğin yaşam şansları, değerler, normlar, yaşam tarzları ve birlik modellerine dair açık sonuçları olacaktır. Sınıf analizi geleneğinin temsilcileri, statü kazanma perspektifinin kalbinde yer alan sosyo-ekonomik statü ölçeklerinin çözülmemiş pek çok metodolojik zayıflığı taşıdığını iddia ederler. En önemlisi, bu ölçekler çeşitli mesleklerin göreli prestiji ya da toplumsal konumu hakkındaki popüler yargıların bileşik bir ölçüsü olduğu için, benzer sosyo-

ekonomik statü düzeylerine, biraz farklı yapısal mevkileri olan mesleklere sahip olarak yan yana sıralanabilirler. Örneğin, vasıflı kol emeği kullanan işçiler, rutin masabaşı işçileri ve serbest esnafla aynı prestije sahip olabilir, ya da ofis yöneticileri, çiftçilerle ve öğretmenlerle yan yana sıralanabilir. Başka bir deyişle, ölçeğin sentetik kategorileri, farklı yapısal güçlere tabi olan mesleki gruplandırmaları tipik bir biçimde kapsar: Mesleki yapıdaki sektörel ve diğer değişimlere bağlı olarak bazı meslekler genişleyecek, buna karşılık bazıları ise sabit kalacaktır. Bu tür bir heterojenlik yalnızca mobilitenin suyunu bulandırır: Mobilite üzerindeki çeşitli yapısal etkiler diğer faktörlerden kaynağını alan etkilerden yeterli biçimde ayırt edilebilir ve bu yüzden, hiyerarşik etkileri (aile konumu, eğitim başarısı, vb.) diğer hiyerarşik olmayan türden etkilerden (örneğin, mesleki işbölümü değişimleri, endüstriyel ya da sektörel büyüme ve küçülme, korumacı hükümet politikaları, vb.) ayırmak mümkün değildir.

1970'lerde başlayan toplumsal mobilite araştırmalarında, sınıf çözümlemesi programı, Blau-Duncan modelinin mesleki prestij ölçeklemesini bırakarak, üyeleri emek piyasalarında ve üretim birimlerinde benzer konumları paylaşan farklı sınıf kategorilerine başvurmuştur. Avrupa'da herhalde en kapsamlı biçimde kullanılan sınıf kategorileri, John Goldthorpe'un (*bkz.* *Goldthorpe sınıf şeması) 1970'lerde Oxford Mobilite Araştırmaları için tasarladığı şemalardır. Bu sınıf şeması, üyeleri benzer "piyasa koşullarını" ve "çalışma koşulları"nı paylaşan mesleki grupları bir araya toplamaya çalışmıştır (Goldthorpe'un 1960'lardaki Varlıklı İşçi Araştırmaları sırasında David Lockwood'la gerçekleştirdiği işbirliğinden türettiği bir sınıf kuramı). ABD'de ise, 1970'lerin "*yeni yapısalcılık"ı, bazı toplumsal mobilite analizcilerini, emek piyasasının mobilite yörüngeleri üzerindeki etkilerinin önemini araştırmaya yönlendirmiş ve Blau-Duncan yöntemlerini, işyeri bağlamında mülk sahibi olma, otorite ve özerkliğin önemine dikkat çeken bir kuramsal duruşa uygulayan "çoklu regresyon Marksistleri"nin (Eric Olin Wright gibi) ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Yeni kuramla birlikte yeni yöntemler ve sonuçlar da ortaya çıkmıştır. Sınıf analizcileri, matematiksel *log-lineer modelleme tekniklerinin, mobilite verileri çözümlemesine daha iyi uyduğunu iddia etmişlerdir. Bunun nedeni, hem statü hiyerarşisi hakkında sırasal düzeydeki veriye (dolayısıyla gerçekleşmemiş varsayımlara) gereksinim duymamaları, hem de araştırmacıların, mutlak ya da toplam mobilite oranlarını (mesleki yapıdaki değişikliklerin sebep olduğu mobilitedeki değişimleri de kapsar) mesleki yapının (nispi oranlar) içinde toplumsal akışkanlıktaki ya da açıklıktaki değişimlerden ayırt etmek amacıyla standart bir mobilite matrisini (sınıfsal yönelimlere karşı sınıf kökeninin çapraz tablolanan bir *olumsallık tablosu) çözümlemeye olanak tanımalarıdır. Statü kazanma programında kullanılanlar gibi aynı türden büyük ölçekli veri kümelerine uygulanan sınıf çözümlemesi perspektifi ve yeni log-lineer modelleme teknikleri, daha önceki araştırmaların liberal varsayımlarının savunulamayacak derecede iyimser olduğunu öne sürmüşlerdir. Sanayileşmiş toplumların pek çoğunda, mutlak mobilite düzeyleri gerçekte, kol emeğine gereksinim duymayan vasıflı mesleklerdeki büyümeyle uyumlu olarak, yüzyılımızın geride kalan son üç çeyreği boyunca kayda değer bir şekilde artmıştır. Fakat, nispi mobilite şansları büyük ölçüde bu dönem boyunca değişmeden kalmıştır. Üst katlarda daha çok yer olması, oraya ulaşmak için

daha fazla fırsat eşitliği sağlamıştır, çünkü orta sınıf işlerinin daha büyük kısmı orantısal olarak zaten ayrıcalıklı sınıfsal mevkilerde bulunanların çocukları tarafından ele geçirilmiştir. Sonuç olarak, bir bireyin sınıf kökeni ile nihai yönelimi arasındaki ilişki, ardışık doğum grupları, ekonomik genişleme, eğitim reformu ve yeniden paylaştırıcı toplumsal politikalar karşısında dikkate değer biçimde değişmeden kalmıştır.

Goldthorpe 1980'lerin ortasında (İsveç ve Almanya'daki çalışma arkadaşlarıyla birlikte), yoğun bir karşılaştırmalı toplumsal mobilite araştırması olan CASMIN (Comparative Analysis of Social Mobility in Industial Nations –Sanayi Ülkelerinde Karşılaştırmalı Toplumsal Mobilite Araştırmaları) Projesi'ni tasarlamıştır. Bu proje, ileri toplumların mobilite profillerinin hem liberal sanayi toplumu kuramı, hem de Marksist kapitalist toplum değerlendirmelerinde görülenden daha karmaşık olduğunu gösteren veriler üretmişti. En önemli bulgular, mutlak oranlar halinde ölçülmüş mobilite miktarı ve modelinin toplumlar üzerinde önemli bir çeşitlilik sergilediğini; nispi oranların (ya da akışkanlık modelinin) toplumlar üzerinde bir "geniş yaygınlık" ortaya koyduğunu; toplumsal akışkanlıkta zamanla meydana gelen değişimlerin, genel bir artışın kanıtını simgelemek yerine bir "trendsiz dalgalanma" modeli izlediğini öne sürer. Kısacası, sınıf yapısında uzun vadeli bir "çözülme", "akışkanlık"ta artış ve (bunun yansıması olarak) meritokrasiye doğru bir hareket yoktur.

Bu araştırma programlarının hepsi, bir diğeri tarafından ulaşılan temel önemdeki sonuçları tartışmış, konuyla ilgili dergiler, kuram ve yöntem meseleleriyle ilgili sert tartışmalara sahne olmuştur. Bazen bunlar, konunun dışında olan kişileri hayrete düşürmekte ve şaşırtmaktadır: Şüpheci bir gözlemci bu alanı, "devamlı problem arayan istatistiki teknikler kümesi" şeklinde tanımlamıştır. Başka gözlemciler de, çeşitli nedenlerden ötürü, toplumsal mobilite tartışmalarının bir bütün olarak sosyoloji disiplininin temel konularını da geliştirmeye devam ettiğini iddia etmektedirler. Örneğin feministler, mobilite araştırmalarının çoğunun yalnızca erkek örneklere dayandığı ve bunun, konuyla ilgili, aşağıdaki türden geniş boyutlu tartışmalara yol açtığı gerçeğine dikkat çekmişlerdir: "Mobilite analiz birimi" (birey veya aile), çapraz sınıflı ailelerin doğası (bu ailede iki yetişkin ücretli farklı sınıfsal konumlardadır ve farklı mobilite yörüngelerine sahiptir) ve mobilite araştırmalarında cinsiyete göre mesleki *işbölümünün içerimleri. Bunların ve konuyla ilintili diğer tartışmaların en güzel değerlendirmesi Anthony Heath'in *Social Mobility*'sinde (1981) bulunabilir.

Öte yandan bu alandaki tartışmaların çoğu, doğası gereği kuramsal bir içerik taşımaktan ziyade, tamamen uzmanlaşmış ve teknik içeriklidir. En uzun süreli anlaşmazlıklar, mobilitenin yapısal ve yapısal olmayan kaynaklarını ayırt etme olanaklarına dayanmaktadır. Daha önceki araştırmalarda, bazı sosyologlar yapısal (ya da kesintisiz) mobilite ile dolaşım (ya da mübadele) mobilitesi arasında bir ayrım yapmaya çalışmışlardır. Burada yapısal mobilite, tablonun yapısının gereksinim duyduğu mobilite miktarını ifade eder (buna göre, babalar ve oğulların dağılımını gösteren marjinal toplamlara sabitlenmiş olarak bakılır ve dolayısıyla, onların farkları, bazı deneklerin tablodaki diyagonalin dışında kalan hücrelere düşmek zorunda oldukları anlamına gelir). Tablonun tam da yapısı yüzünden hareketli olan deneklerin yüzdesinin, bir toplumdaki yapısal mobilitenin miktarını temsil ettiği iddia edilmiştir. Dolaşım mobilitesi ise basit bir

şekilde, hareketli deneklerin toplam sayısı ile yapısal anlamda hareketli diye tanımlanan denekler arasındaki farkı gösterir. Ancak bu kavramların ikisi de, kendine özgü hiçbir açık yorumu olmayan istatistiki yapıntılardır; dolayısıyla, yapısal mobilite ile dolaşım mobilitesi arasındaki yapay bir ayrım, mutlak ve nispi mobilite oranları kavramları üzerine bir tartışmaya da yol açmıştır. Herhangi bir köken-yönelim tablosunda, sıra ve sütundaki marjinal toplamlar (diyelim, babaların oğullara göre dağılımı) farklı olacaktır: kısmen mesleki yapının kendi içindeki değişim yüzünden oluşan bir asimetri (örneğin, yukarıda belirtilen türden sektörel değişiklikler). *İhtimal oranları tekniği üzerine kurulu log-lineer tekniklerin kullanımı, nispi mobilite şanslarının hesaplanmasına olanak tanır (ki bu hesaplama, toplam mobilitenin o kısmı için tablodaki marjinal dağılıma bağlı olarak mümkündür). Bu yüzden pek çok sınıf analizcisi, bu teknikle, sınıf yapısının şeklinde meydana gelen değişimlerin sonucu olan mobilite ile açıklık derecesindeki değişimlerin sonucu olan mobilite arasında anlamlı bir ayrım yapıldığı konusunda ısrarcıdır. Bu konudaki eleştiriler ise, nispi mobilite kavramının, yapısal mobilite ve dolaşım mobilitesi kavramlarından daha yapay olduğunu, çünkü, toplumsal mobiliteye tek başına sektörel değişiklikler yol açıyor olsa da olmasa da, mutlak ya da toplam mobilitenin "gerçek" olduğunu (oysa deneklerin "nispi mobilite şansları"nın tarih ve bağlam dışı fenomenini bizzat göremediklerini) ileri sürmüşlerdir. Bu ayrıca, bir parça mesleki mobilite ile sınıf mobilitesi arasındaki ilişki ve dolayısıyla, kaçınılmaz biçimde tam da toplumsal sınıf tanımının kendisi üzerine bir tartışmadır. *Ayrıca bkz.* **Benini Katsayısı; Featherman-Jones-Hauser Hipotezi; rekabetçi mobilite-destekli mobilite.**

toplumsal mübadele (*social exchange*) *bkz.* **mübadele kuramı**

toplumsal norm (*social norm*) *bkz.* **norm**

toplumsal olgu (*social fact*) Dışsallık, kısıtlılık ve kaçınılmazlık özelliklerini taşıyan karmaşık bir nosyon. Toplumsal olgu, Émile *Durkheim'ın *kolektif vicdan ve *kolektif temsiller kavramları bağlamında anlaşılmalıdır. Toplumsal olgular, hem dinsel hem seküler nitelikteki, kolektif biçimde geliştirilen ve bu nedenle amirane olan kurallar, düsturlar ve pratiklerden çıkarılan davranış biçimleridir. *Normlar ve *kurumlar, toplumsal olguların az çok katılaşmış biçimdeki örnekleridir. Bunlar, kolektif bir varlık olarak düşünülen grupların pratiklerini oluşturur; bu yüzden empoze edici niteliktedir ve bireyler tarafından içselleştirilir. Kolektif biçimde geliştirilmiş oldukları için de ahlâki bir içerik taşır, bu doğrultuda bireylerin davranışlarını kısıtlarlar. Sosyologlar açısından ilginç olan problem, ideal temsiller ile maddi toplumsal örgütlenmeler ve onların kurucu eylemleri arasındaki (örneğin, toplumsal bakımdan onaylanmış normlar ile fiili pratik gerçeklik arasındaki) uçurumdan doğmaktadır.

toplumsal ölçek (*societal scale*) *bkz.* **toplumsal alan analizi**

toplumsal örgütlenme (*social organization*) *bkz.* **formel yapı, formel örgütlenme; örgüt (organizasyon) kuramı; Parsons, Talcott; sistemler kuramı**

toplumsal patoloji (*social pathology*) *Sapkınlık kuramının ilk biçimlerinden birisi. Toplumların değişik kesimlerinin, bedenin çeşitli parçaları gibi, bir çöküntü yaşayabileceğini ve hastalanabileceğini ifade etmek için

organik metaforuyla ilişkilendirilen toplumsal patoloji terimi artık fazla kullanılmamaktadır. *Ayrıca bkz.* **patoloji.**

toplumsal politika (*social policy*) Toplumsal politikanın tam olarak neleri yansıttığı tartışmalı bir konudur. Politika terimi, belirli bir alanda ne yapılması gerektiğini gösteren ve az çok açık bir biçimde ifade edilmiş, hatta daha çok yazıya dökülen ve genellikle karar verme yetkisine sahip bir organ tarafından resmen benimsenen fikirleri anlatan bir terimdir. Politika plandan farklıdır; çünkü, planlar hedeflere nasıl ulaşılacağını ayrıntılı olarak belirttiği halde, politika daha genel bir düzeyde, sadece hedefleri ve değişimin hangi yönde tasarlandığını göstererek formüle edilir. Akademik bağlamlarda ise bu terim, (resmi düzeyde kabul edilmemiş olsa bile) cylemsizlik ve statükonun sürdürülmesi de bir politika sayıldığından, genellikle resmi düzeyde benimsenmiş politikalarla sınırlı tutulmaz.

Toplumsal teriminin çıkardığı sorunlar daha da fazladır. En yaygın yorum, toplumsal politikaların, devletin (gerek merkezi gerekse yerel düzeyde), nüfusun toplumsal *ihtiyaçlarının (toplumsal ihtiyaçlar genelde refah ihtiyaçları olarak yorumlanmaktadır) karşılanmasını hedefleyen politikaları olduğudur ve bunlar arasında sosyal güvenlik, sağlık, barınma, eğitim ve (bazen) hukuk ve düzenle ilgili politikalar sayılabilir. Yine de bu çerçevedeki bir toplumsal politika bakışı herhalde oldukça dar kalacaktır, çünkü sadece, refah alanları içinde sayılan politikaları kapsamakta ve *refahı da derinden etkileyen, kilit önemdeki diğer politika alanlarını, bilhassa iktisadi politika kapsamına giren alanları (mali politikalar ile enflasyon ve iktisadi büyüme politikaları gibi) göz ardı etmektedir. Bunlara doğru biçimde "iktisadi politikalar" etiketi yapıştırılmakla birlikte, aynı zamanda, refah açısından önemli sonuçlar doğuran ve bu yüzden toplumsal politikanın alanında dışlanamayacak "toplumsal politikalar"dır. Aynı şekilde, toplumsal politika derken sadece hükümetin izlediği politikaların kastedilmesinin yanlış olduğu, bunun yanında, dinsel kurumlar ve hayır kurumlarına, yine, emeklilik politikasında görüleceği üzere, özel şirketlere yönelik politikaların da bu kapsamda görülmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Kaldı ki, refah düzenlemelerini oluşturan hizmetlerin *özelleştirilmesi böyle bir bakış açısını özellikle zorunlu hale getirmiştir.

Çalışmaların önemli bir kısmı sosyolojinin çerçevesinin dışında, *toplumsal idare bölümlerinde geliştirilmiş olmasına rağmen, toplumsal politika analizinde çok geniş bir yelpazeye yayılan yaklaşımlar olduğu belirtilmelidir. Fakat, toplumsal politika alanında 1950'li ve 1960'lı yıllarda egemen olan toplumsal idare yaklaşımı kuramsal olmadığı gerekçesiyle giderek daha fazla eleştiriyle karşılaşırken, 1970'li yıllarda sosyologlar arasında özellikle Marksist yaklaşımların egemen olmaya başladığını görürüz (örneğin bkz. I. Gough, *The Political Economy of the Welfare State,* 1979). Daha yakın zamanlarda ise, refah ve toplumsal politika konulu tartışmaları şekillendiren, bir kere daha T.H. Marshall'ın *yurttaşlık analizi olmuştur (bkz. *Sociology at the Crossroads,* 1963). Ayrıca karşılaştırmalı toplumsal politikaya odaklanan çalışmalar vardır. Yine, refah yardımlarında kadınların oynadıkları rolü daha fazla analiz etmeye yönelen ve toplumsal refahtan yararlananları ele alırken kadınlara daha fazla ağırlık veren feminist araştırmacılar bir hayli etkili olmuştur. *Ayrıca bkz.* **değerlendirme araştırması; politika araştırması.**

toplumsal protesto (*social protest*)

bkz. **grev; isyan; pasif direniş; sivil itaatsizlik; toplumsal hareketler**

toplumsal rol (*social role*) *bkz.* **rol**

toplumsal sınıf (*social class*) *bkz.* **sınıf**

toplumsal sistem (*social system*) Sistem kavramı sosyal bilimler ile doğa bilimlerinin tümünde yer almaktadır ve kendi etrafında ("genel *sistemler kuramı") oldukça geniş bir literatürün doğmasını sağlamıştır. Bir sistem, öğeler arasındaki ilişkileri toparlayan bir kalıptır ve sonuçta ortaya çıkan kendine özgü özelliklerinin, öğelerinin özelliklerinden ayrı olduğu kabul edilir. Sistemlerde *denge kurmaya doğru içsel bir eğilim vardır; bunun için sistemler analizi, başka sistemler karşısında hem içsel hem dışsal olarak dengeyi muhafaza eden mekanizmaların analizidir.

Talcott *Parsons'ın *işlevselciliği, sosyolojide sistemler kuramını en eksiksiz biçimde kullanan modeldir (özellikle bkz. *The Social System,* 1951). Parsons'ın terimleriyle, toplumsal sistem iki aktör arasındaki istikrarlı bir ilişkiyi, bir bütün olarak toplumları, toplumlar sistemlerini, daha doğrusu bu sistemler arasındaki herhangi bir düzeyi anlatabilmektedir. Bunların hepsi de, esas olarak sibernetik denilen boyutları ekseninde; yani, dengenin diğer sistemlerle, aradaki sınır bölgelerinde girilen sembolik alışverişlerle muhafaza edildiği enformasyon paylaşımı ve denetimi sistemleri olarak analiz edilmiştir. Sözgelimi iktisadi sistemlerde, değiş-tokuş (mübadele) genellikle doğrudan değildir, para dolayımıyla gerçekleşir. Siyasal sistemlerde ise mübadele aracı güçtür.

Anthony Giddens *Central Problems in Social Theory*'de (1979), bu toplumsal sistem anlayışını, sistemlerin kendilerini meydana getiren toplumsal aktörlerin üstünde olan özelliklerin ortaya çıkmasıyla karakterize edilmediği, bilakis, yapılaşmış ve rutinleşmiş toplumsal pratiklerle üretildiği ve yeniden üretildiği gerekçesiyle eleştirmiştir. Öyleyse, toplumsal sistemlerin sistematik özellikleri, sistemin kendisinden ziyade toplumsal eylemin doğasından kaynaklanmaktadır.

toplumsal sistemler, çoğulcu (*social systems, plural*) *bkz.* **çoğulcu toplumsal sistemler**

toplumsal sorunlar (*social problems*) Toplumsal örgütsüzlüğün bazı dışavurumları olduğu ve değişmeleri için bazı *toplum mühendisliği araçlarını gerekli kılan bir dizi koşul ve anormal davranışla ilgili olarak kullanılan genel bir terim. Toplumsal sorunlar içine, tipik olarak, sapkın davranışların (suç işleme, çocuk suçluluğu, fahişelik, akıl hastalığı, uyuşturucu müptelâlığı, intihar) ve toplumsal çatışmaların (etnik gerginlikler, ev içi şiddet, endüstriyel sürtüşmeler, vb.) pek çok biçimini katabiliriz. Bu konuların çoğu bu sözlükte ayrı başlıklar halinde tartışılmıştır. Modern *sanayi toplumlarının karmaşık toplumsal *yapılarında, bireyler ile gruplar bu tür sorunlarla farklı şekil ve düzeylerde karşılaşırlar; aynı şekilde, farklı *statü ve *rolleri işgal eden kişilerin toplumsal konumlarına bakış açıları ve çözüm gerektiren toplumsal bir problemin içeriği konusundaki görüşleri de farklıdır. Bu nedenle, ortaya çıkması muhtemel olan toplumsal sorunlar neredeyse sonsuz çeşittedir; bunların içinde, okur yazarlık standartlarının düşmesi ve çalışma etiğinin yok olması türünde fenomenleri sayabiliriz. Benzer biçimde önerilen çözümler de değişkenlik sergileyecektir ve bunun temel kaynağı (en azından kısmen), ilgili tarafların çıkarları ve değerlerinin farklı olmasıdır.

Toplumsal Sorunları Araştırma Derneği (*Society for the Study of Social Problems -SSSP*) Kuzey Amerika'da 1951'de, sapkınlık ve toplumsal sorunlar konusunda Amerikan Sosyoloji Derneği'nden daha radikal ve eleştirel bir yaklaşım getirmeyi amaçlayan bir yapı olarak kurulmuş bir sosyologlar birliği. İlk günlerinde derneğe egemen olan düşünce, Howard S. Becker'ın derlediği *The Other Side*'da (1963) örneklendiği şekliyle *etiketleme kuramıydı. Britanya'daki *Ulusal Sapkınlık Konferansı da kısmen, Amerikan sosyolojisinin artık önemli bir kesimini oluşturan bu birlikten esinlenmişti. Derneğin faaliyetleriyle ilgili iyi değerlendirmeler, *Social Problems* (1976) dergisinin kuruluşunun yirmi beşinci yıldönümü vesilesiyle yayınlanan metinlerde bulunabilir.

toplumsal statik ve toplumsal dinamik (*social statics and social dynamics*) *bkz.* **Comte, Auguste**

toplumsal statü (*social status*) *bkz.* **statü**

toplumsal suç (*social crime*) Suç, egemen toplumsal düzene ve değerlerine karşı bilinçli bir meydan okumayı temsil ettiğinde, bazen toplumsal suç kategorisine sokulmaktadır. Marksist tarihçilerin bu bağlamda aktardıkları örnekler arasında, İngiltere'de modern çağın ilk dönemlerinde, *yönetici sınıf tarafından suç olarak nitelenen, oysa bu eylemleri yapanlar veya ait oldukları cemaatler tarafından utanılacak bir davranış gözüyle bile bakılmayan halka özgü eylemler ile gelenekler sayılabilir (yasaklanmış bölgede avlanmak, odun hırsızlığı, yiyecek ayaklanmaları ve kaçakçılık gibi). Toplumsal suç kavramı tartışmalı olmakla birlikte, bir suç fiilini oluşturan öğeler konusunda bir konsensüs olmayabileceğini göstermektedir.

toplumsal sürüklenme (*social drift*) Toplumsal *epidemiolojide, uzun süreli bir hastalığa bağlı olarak toplumsal ölçek üzerinde aşağıya düşmeyi anlatmak için kullanılan ve hasta insanların alt toplumsal gruplarda yoğunlaştığı düşüncesine hizmet eden bir terim. Kuşaklar arasında ya da içinde ölçülebilecek olan bu tür bir aşağı doğru mobilite, sınıf ile hastalık arasındaki bağın sadece bir kısmını açıklar.

toplumsal tabakalaşma (*social stratification*) *bkz.* **tabakalaşma**

toplumsal tahmin (*social forecasting*) Toplum kuramında, bir yelpaze halindeki tarihsel eğilimlerin gerçekleşme ihtimallerinin çerçevesini belirlemeye çalışan bir yaklaşım. Toplumsal tahmin yaklaşımının klasik örneği, Daniel Bell'in "Bir Toplumsal Tahmin Girişimi" alt başlığını taşıyan *The Coming of Post-Industrial Society*'sidir (1973). Bell kendi girişimini, özgül toplumsal koşullardan çıkarılan öngörü kurallarını formalize etmeye çalışan daha önceki denemelerden ayırmaktadır. Oysa toplumsal tahmin, sadece ihtimallerin çerçevesini belirlemeye çalışan bir yöntemdir ve ancak "fenomenlerin düzenli olduğu ve yinelendiği" durumlarda, ya da yönü "istatistiki zaman serileri içine yerleştirebilecek ya da tarihsel eğilimler şeklinde formüle edilebilecek" trendlerin varlığında ve "olayları etkileyen insanların son derece akılcı davranışlar sergilediğinin söylenebileceği" yerlerde uygulanabilir. Bell'in teslim ettiği gibi, bu koşullara çok ender hallerde rastlanabildiğinden, toplumsal tahminciler genellikle, bazı siyasal kararların -sonuçlarını öngörmekten daha çok- yürürlüğe konulabileceği sınırları belirlemekle yetinmek durumundadırlar.

toplumsal tarih (*social history*)

Geçmişle ilgili araştırmaların, ağırlıkla "toplumsal" kaygıları başa alan bir dalı. Modern toplumsal tarihin önemli bir kısmı çok yakın geçmişle uğraştığı için, bu çalışmalarda *sosyologların kendilerine özgü ilgi alanlarıyla oldukça örtüşen yanlara rastlanmaktadır.

Tanınabilir bir uzmanlık alanı olarak toplumsal tarih, 1960'larda ve 1970'lerde, siyasal ve iktisadi tarihteki yerleşik pratiklerin *elitizmi ve *ampirizmine karşı bilinçli bir tepki şeklinde gelişmiştir. Birçok uygulayıcısının gözünde, yeni toplumsal tarih "sıradan insanların sözcülüğünü üstlenmek"le eşanlamlıdır ve bunun yansımalarından birisi, sıradan erkek ve kadınların gündelik deneyimleri, değerleri ve yaşam tarzlarına duyulan ilginin hızla bir çığ gibi büyümesidir. Bu yeni özel alan, yelpazesi genişlemiş yöntemler ve tekniklerle (örneğin, *sözel tarihin yöntem ve teknikleriyle) ve kuramsal boyuta apaçık bir özen gösterilerek araştırılmıştır. Ayrıca, bu şekilde açığa çıkarılan yeni materyallerin sergilenmesine yarayan çok sayıda yeni dergi (*Social History, History Workshop Journal, Journal of Social History, Journal of Interdisciplinary History* gibi) kurulmuştur.

Çağdaş toplumsal tarihçilerin çoğunluğu (anlaşılabilir biçimde) yukarıdaki taslağı destansı terimlerle çok daha genişletecek ve kuşkusuz, 1950'lere kadar kurumsallaşmış tarih eserlerinin çoğunun darlığına (ki bunlarla kıyaslandığında, "toplumsal" alana duyulan yeni ilgi entelektüel bakımdan yeni ve taptaze bir havayı solumaya benzemektedir) dikkat çekmede haklı olacaklardır. Öte yandan, toplumsal tarihçilerin kayda değer bir azınlığı, akraba disiplinlerden (bilhassa sosyolojiden) gelen kavram, kuram ve yöntemlerin herhangi bir ayrım gözetmeden benimsenmesi sonucunda kendi uzmanlık sınırlarının hızla belirsizleşmesinden duydukları kaygıları dile getirmişlerdir. Şikayet konularından bazıları, çağdaş toplumsal tarihin çok fazla ampirist olması ve sadece halkın ilgisini çeken belirli bir konudaki verilerin, nasıl olsa toplanabiliyorlar diye, umarsızca üst üste yığılmasından meydana gelmesi, ilginç tarihsel problemler ya da sorunlarda derinleşilmemesi; model kurma takıntısının, *işlevselcilik, *modernleşme kuramı, *yapısalcılık ve benzeri alanlardan alınan tartışmalı kavram ve argümanların gelişigüzel bir şekilde uygulanmasına yol açması; siyasetin ve iktisadın bebeklerinin, elitizmin banyo suyuyla yıkanması; üzerinde durulan (ve genellikle eksik tanımlanmış) bazı dönemlerde kitlelerin "zihniyet"i ya da "kolektif aklı"yla ilgili kanıtla desteklenmemiş (genellikle basmakalıp) genellemeler yapma doğrultusunda yaygın bir eğilimin olması. Kısacası, en azından bazı eleştirmenlere göre, çağdaş toplumsal tarih, önceliği egzotik kaynaklardan yararlanmaya ve şatafatlı (genellikle test edilemeyen) genellemelerde bulunmaya veren, bir tür geçmişle ilgili kültürel antropoloji haline gelmiştir. (Bu doğrultudaki huysuz ve polemikçi, ama aynı zamanda çarpıcı bir eleştiri için bkz. T. Judt, "A Clown in Regal Purple: Social History and the Historians", *History Workshop Journal,* 1979).

Fakat bu bakış açısı, tartışma götürmez biçimde gittikçe büyüyen ve dinamik bir disiplinlerarası alan olan, sosyolojiyle yakından ilintili ve birçok yönden örtüşen toplumsal tarihle ilgili, kesinlikle çok olumsuz bir tablo çizmek olur. Toplumsal tarihin yöntemleriyle ilgili çok daha olumlu bir tabloyu Arthur Stinchcombe'un *Theoretical Methods in Social History* (1978) adlı kitabında bulabilirsiniz. Sosyolojiyle doğrudan ilintili olan ve işçi sınıfı kültürünü işleyen çok sayıda nefis toplumsal tarih çalışması vardır: W.H.

Sewell, *Work and Revolution in France* (1980); J. Cumbler, *Working Class Community in Industrial America* (1979); A. Dawley, *Class and Community: The Industrial Revolution in Lynn*. Siyasetle ve sınıf oluşumuyla ilgili toplumsal tarih çalışmaları, R. Aminzade, *Class, Politics and Early Industrial Capitalism* (1981); D. Montgomery, *Worker's Control in America* (1979); J.W. Scott, *The Glassworkers of Carmaux*'dur (1974). Ulus devletlerin kurulmasıyla ilgili toplumsal tarihsel çalışmalar, V.G. Kiernan, "State and Nation in Western Europe", *Past and Present*, 1965; A. Ludke, "The Role of State Violence in the Period of Transition to Capitalism", *Social History*, 1979; H. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy*'dir (1958). Toplumsal değişim ve aileyle ilgili çalışmalar, T.K. Haraven, "Modernization and Family History", *Signs*, 1976; D. Levine, *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism* (1976); J. Scott ve L. Tilly, *Women, Work and Family*'dir (1978). Feminist toplumsal tarihçiler de özellikle etkili olmuş ve kadınların tarihini araştırma gündeminin ilk sıralarına çıkarmayı başarmışlardır (harika araştırma örnekleri olarak bkz. S.O. Rose, *Limited Livelihoods*, 1992 ve L. Davidoff ve C. Hall, *Family Fortunes*, 1987). Tüm bu çalışmalarda, toplumsal tarihin nerede bitip sosyolojinin - özellikle *tarihsel sosyolojinin- nerede başladığı tartışmalıdır. *Ayrıca bkz.* **kliometri.**

toplumsal trend (*social trend*) *Bir toplumsal göstergenin ya da *endeksin gösterdiği ve dikkat çekici nitelik taşıyan bir değişim kalıbı. Toplumsal terimi ayrıca, daha esnek biçimde, değişmeyen dağılımları gösteren ülke çapındaki toplumsal raporlar ve onun yanı sıra değişimi yansıtan *zaman serisi verileri için kullanılmaktadır.

toplumsal yapı (*social structure*) *bkz.* **yapı**

toplumsal yaptırım (*social sanction*) *bkz.* **yaptırım**

toplumsallaşma (*socialization*) Toplumsallaşma, bizlerin gerek toplumun *norm ve *değerlerini içselleştirerek, gerekse toplumsal *rollerimizi (işçi, arkadaş, yurttaş, vb. olarak) yerine getirmeyi öğrenerek, toplum üyeleri haline gelmeyi öğrenme sürecimizdir.

İnsanın gelişmesinde *doğanın ve terbiyenin (ya da kalıtımın ve çevrenin) göreli önemleri konusunda aralıksız bir tartışma süregelmektedir. Bu konu etrafındaki bir tartışma, insanların aşırı düzeyde toplumsallaşmalarıyla ilgilidir. İnsanlara, temel insani içgüdülerini bastıracak ölçüde etkili olan toplumsal terbiye ve rol oynama becerileri mi yön vermektedir? Bu tartışma, *Freud'un toplumsallaşmanın doğal eğilim ve dürtülerin aleyhine işleyen bir süreç olduğunu öngören psikolojik perspektifini, toplumsallaşmaya toplumun entegrasyonunda temel bir rol atfeden işlevselci perspektifle karşı karşıya getirmiştir. Son zamanlardaki araştırmalar, toplumsal sınıfların toplumsallaşma düzeylerindeki farklılıklara odaklanmıştır; bu farklılıkların bir kısmı dille ilgiliyken (bkz. B. Bernstein, *Class, Codes and Control*, 1971), bir kısmı da değer yönelimleriyle ilgilidir (bkz. M. Kohn, *Class and Conformity*, 1969).

Toplumsallaşma artık sadece *çocukluğu (başlıca unsurları aile ve okuldur) kapsayan bir olgu olarak görülmemektedir. Toplumsallaşmanın tüm yaşam boyunca devam ettiği; ayrıca, bireylerin topluma uyum sağlamayı öğrenecekleri tek yönlü bir süreç olmadığı, insanların da kendi toplumsal rol ve yükümlülüklerini yeniden belirleyebilecekleri artık genel kabul gören bir düşüncedir. Dolayısıyla toplumsallaşmayla

ilgili her anlayış, bu sürecin toplumsal değişimle ilintisini dikkate almak zorundadır. Bu anlamıyla bazı sosyolojik kuram ekolleri, değerlerin içselleştirilmesi ve eylemin normatif bir yönelimi olmasını abarttıkları için (genellikle normatif işlevselciliğe yöneltilen bir suçlamadır bu) "toplumda aşırı toplumsallaşmış bir insan anlayışı" olduğunu ima ederler (bkz. D. Wrong, "The Oversocialization Conception of Man", *American Sociological Review*, 1961).

toplumsallaşma, çalışırken *(socialization, work) bkz.* **çalışırken toplumsallaşma**

toplumsallaşma, siyasal *(socialization, political) bkz.* **siyasal toplumsallaşma**

toplumun tepkisi *(societal reaction)* Sapkınlığa dair *etiketleme kuramında, toplumun tepkisi, sapkın kişi ve davranışlara karşı tepkileriyle sapkınlığın ortaya çıkışını büyük ölçüde etkileyen resmi ve gayri resmi *toplumsal denetim kuruluşlarını (hukuk sistemi, medya, polis ve aile dahil olmak üzere) anlatan bir terimdir. Edwin Lemert'a (*Social Pathology*, 1951) göre, mutlaka sapkınlığı azaltacak şekilde denetim kuramayan bu tepki, fiilen sapkınlığın ortaya çıkmasına, bir yapıya dönüşmesine ya da çoğalmasına da yol açabilmektedir. *Ayrıca bkz.* **birincil ve ikincil sapkınlık; sapkınlığın çoğaltılması.**

topyekûn savaş *(total war)* Modern *sanayi toplumunun karakteristik özellikleri arasında yer alan, bir ülkenin toplumsal ve iktisadi kaynaklarının silahlı bir çatışma uğruna azami derecede seferber edilmesini kapsayan, genellikle sivil halkı ve ekonomiyi de düşmanın saldırılarına maruz bırakan bir savaş biçimi. Bu yüzden topyekûn savaş bölgesel ya da yerel savaşlardan da, geleneksel çatışmalardan olduğu kadar nükleer bir çatışmadan da ayrı bir yere konmalıdır (bkz. M. Shaw, *Dialectics of War: An Essay in the Social Theory of Total War and Peace*, 1988).

tortular *(residues) bkz.* **elit kuramı**

total kurum *(total institution)* Erving *Goffman'ın *Asylums*'da (1961), insanların hareketlerinin bürokratik araçlarla kısıtlandığı, uyku, çalışma ve oyun gibi faaliyetlerin aynı kurum içinde yapılması gerektiğini belirtmek ve böylece normal günlük yaşamdan fiziksel bakımdan tecrit edilmiş çok çeşitli kurumları analiz etmek amacıyla ortaya attığı bir terim. Goffman'ın bu analizi geliştirirken aklında olan başlıca kurumlar hapishaneler ve akıl hastaneleridir, fakat toplama kampları, yatılı okullar, kışlalar ve manastırlar gibi başka kurumların da bu çerçevede değerlendirilebileceği görüşündedir. Goffman bu kitabında, söz konusu türden kurumları içinde kapalı tutulanlar ile onları gözetim altında tutanları inceler ve orada kalanların kaçınılmaz bir şekilde -görevliler lehine- düzene sokulduklarına ve manipüle edildiklerine vurgu yapar. Total kurum terimi 1960'lı yıllarda, ileri sanayi toplumlarında *toplumsal denetim mekanizmaları ve rejimlerine yönelik daha geniş kapsamlı eleştirinin bir parçası olarak iyice yerleşmiştir. *Ayrıca bkz.* **serbest bırakma.**

totaliter, totalitarizm *(totalitarian, totalitarianism)* Bu terimlerin kaynağının, Mussolini dönemindeki İtalyan faşistleri ile filozof Giovanni Gentile olduğu düşünülmektedir. "Kapsamlı, her şeyi kucaklayan, yayılmış total devlet" anlamına gelen bu adlandırmanın, yeni bir yorumun yapıldığı Soğuk Savaş dönemine kadar, çeşitli imparatorluklar ve yönetimler ile genelde sağcı rejimler için kullanıldığı söylenebilir. Daha özgün kullanımlarından

birinde de İsveç'teki kapsayıcı refah devleti anlatılmak istenmiştir.

Totalitarizm, tipik olarak, "kötü imparatorluk" türünden terimlerle eşitlendiği zamanlardaki gibi araştırılması daha zor olan bir sürü duygusal çağrışımla, nesnel biçimde değerlendirilebilecek bir özellikler sendromunu birleştirir. Totaliter kavramının anlamının *faşist rejimlerden uzaklaştırılıp, Stalin'in Sovyetler Birliği'nin bir paradigması olarak yeniden formüle edilmesinin başlıca sorumluluğu siyaset bilimcileri Carl Friedrich ile Zbigniew Brzezinski'nindir. Friedrich ile Brzezinski, totaliter rejimler için, birbirini destekleyen bir organik varlık şeklinde düşünülen altı belirleyici özellik saptamışlardı: *ütopyacı bir gelecek vaadiyle *binyılcı egemenlik iddialarda bulunan, gelişmiş, total bir *ideoloji; tipik olarak tek bir kişinin liderliğindeki tek bir kitle partisi; fiziksel ya da psişik yönleri bulunan bir terör sistemi; iletişim araçlarında tekel; silah tekeli; *bürokratik koordinasyonla ekonominin merkezi biçimde yönetilip denetlenmesi (bkz. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, 1963).

Bu yaklaşım, Sovyet sisteminin hem siyasal bakımdan hem de toplumsal bir varlık olarak, aslında *çıkar grupları, birbiriyle rekabet halindeki *elit kesimler, hatta sınıf-benzeri (*nomenklatura*'nın *yeni sınıfın bir aracı rolünü oynaması) terimleriyle daha iyi anlaşılabileceğini iddia eden kişilerin tepkilerine yol açmıştı. Totalitarizm Soğuk Savaş'taki konumlanışlarla iç içe geçerek kullanılmış ve bu yüzden sosyal bilimdeki açıklayıcı gücü -özellikle tarihsel-olmayan ve genelleştirici bir niteliğe sahip olmasından dolayı- tartışmalı kalmıştır. Bu doğrultuda, Sovyet sisteminde reform yapılmasıyla ilgili tartışmalarda "totalitarizm-sonrası" nosyonuna yer verilmesine rağmen, 1970'lerde bunun kullanılmasından artık vazgeçildiğini görürüz. Nitekim Sovyet sistemi çatırdarken, bu kavramın kullanılmasına karşı çıkanlar SSCB'nin Gorbaçov dönemindeki dönüşümünün sistemin totaliter olmadığını kanıtladığı yolunda görüş bildirmişlerdir. Kavramı savunanlar ise, *homo sovieticus*'un artık daha açık biçimde görülebileceği, sistemin çöküşüne neden olan faktörlerin dışsal faktörler olduğu kanısındadırlar.

*Reel sosyalizm sisteminin, kişilik kültü eğilimine dayalı, özgül bir teleolojik ideolojisi, sansürü, terörü ve devletçi ekonomisi olan ve şiddet uygulama tekeline (ki en baskıcı türde başka toplumlarda bile şiddet konusunda devletle boğuşan cılız rakipler vardır) sahip, bir tür tek parti egemenliği doğurduğundan fazla kuşku duyulamaz. Reel sosyalizmden etkilenmiş olan toplumlar yurttaşlık hakları temelinde demokrasiler kurup piyasalar yaratma yolunda ilerledikçe, bu sistemin mirasını inceleme olanakları da artacaktır.

totemizm (*totemism*) İnsan grupları ya da bireyler ile özel hayvanlar ya da bitkiler arasında, ritüelleşmiş âdetleri ve bazı durumlarda onları yemeden sakınmayı gerektiren bir ilişki. Bu terimi Batılıların dikkatine ilk sunan, onu Amerikan Kızılderililerinin Algonkin dilinden türeten J. Long olmuştur (bkz. *Voyages and Travels*, 1791).

J.F. McLennan totemizmin kökenlerini araştırdığı çalışmalarında, totemizmin animizmin (canlı ve cansız doğal fenomenlerin, toplumda birtakım sonuçlar doğuran ruhlarla donatılmış olduğu inancı) bir uzantısı olduğu savına ulaşmıştı. William Robertson Smith, insanların totemlere, onlardan hayırlı şeyler bekledikleri için inandığını savunuyordu. James *Frazer, totemizmin "vahşiler"in gebe kalmada erkeğin oynadığı rolü bilmedikleri yerlerde varolduğunu ileri sürmekteydi. Émile

*Durkheim totemizmi dinsel yaşamın en ilksel biçimi sayıyor ve klan ibadetini yansıttığını düşünüyordu. Bronislaw *Malinowski gerçekçi bir açıklamayla, insanların hayatta kalmak için hayvanlar ve bitkiler, özellikle vazgeçilemez önemdeki türler üzerinde denetim kurmaları ve ayrıntılı bilgiler edinmelerin zorunlu olduğuna dikkat çekmişti. E.E. *Evans-Pritchard, işlevsel yararın bir açıklama sayılıp sayılamayacağını sorguluyordu. Ritüellerin nesnesi en yararsız hayvanlar olabilir, insanlar ile hayvanlar arasında metaforik bir ilişki bulunduğu görülebilirdi. Meyer *Fortes, insanlar ile hayvanlar arasında algılanan ilişkileri, yaşayan insanlar ile ataları arasındaki ilişkilere götürmekteydi. Claude Lévi-Strauss ise, insanların, hayvanlar ya da bitkiler arasındaki farklılıklardan, kendi aralarındaki farklılıkları olumlama çabalarında yararlandığı sonucuna varmıştı. Hayvanlar "üzerinde düşünmenin yararlı olduğu" şeylerdi ve insanlığın sınıflandırma yapma gereği duymasının sadece bir örneğini yansıtıyordu. Lévi-Strauss'un argümanları, gerek Batılı olmayan gerekse Batılı toplumlarda hayvan sembolizmiyle ilgili başka araştırmaları kışkırtan yorumlar olmuştur.

totoloji (*tautology*) Aynı açıklamayı ya da anlamı (gereksiz biçimde) yinelemek üzere değişik sözcüklerin kullanılmasını karşılayan bir terim. Örneğin, "Britanya bir adadır ve sularla çevrilmiştir" açıklaması, adalar zaten bu şekilde tanımlandığı için bir totolójidir. Totolojik açıklamalar, birbirlerine benzer bir şekilde ya kendi koydukları tanım gereği doğru ya da dolambaçlıdırlar ve bu yüzden yanlışlanamazlar. Toplumsal kurumların kökenlerini kendi etkilerinin içine yerleştiren sosyolojik açıklamalar da totolojik olma eğilimindedir. Nitekim bazı erken dönem işlevselci antropologlar (Bronislaw *Malinowski dahil olmak üzere), bazı (egzotik) toplumsal pratiklerin (büyücülük gibi) varlığını göz önünde bulundurarak, bunların toplumsal bir işlev yerine getirmeleri gerektiğini, bu işlevin varlık nedeninin bu pratiklerin varolmasından kaynaklandığını düşünmeye eğilimli olmuşlardır.

Tönnies, Ferdinand (1855-1936) Alman Sosyoloji Derneği'nin kurucu üyelerinden olan Alman sosyolog. Tönnies en çok, *Gemeinschaft* (cemaat) ile *Gesellschaft* (toplum) arasında yaptığı ayrımla ün kazanmıştır. Bu ayrım, küçük çaplı ve büyük çaplı toplumların özelliklerini yansıttığı iddia edilen farklı ilişki tiplerini vurgulamaktadır. Nüfusun büyük ölçüde hareketsiz olduğu cemaatte, *statü atfedilen bir konumdur ve aile ile kilise, açıkça tanımlanmış bir dizi inancın korunmasında, duygusal ve işbirliğine yönelik davranışların gelişmesinde önemli roller oynarlar. Ne var ki, *işbölümü daha karmaşık bir hal aldıkça bu bağlar çözülüp, yerini sözleşmeye dayalı ve gayri şahsi ilişkilere bırakmakta, böylece büyük çaplı örgütlenmeler ve şehirler *gesellschaftlich* (toplumcu) toplumsal formları yansıtmaktadırlar. Tönnies *cemaatin kaybolmasını, modern kent toplumunda *rekabetin ve *bireyciliğin giderek egemen duruma gelmesini büyük bir üzüntüyle karşılamıştır. *Gemeinschaft* ile *Gesellschaft* arasındaki ayrım, Émile *Durkheim'ın mekanik dayanışma ile organik dayanışma arasında kurduğu karşıtlıkla da paralellik gösterir ve aynı zayıflıkların birçoğunu barındırır. Bu ayrımın bir *toplumsal değişim kuramı olarak akıl almaz derecede *ikici bir nitelik taşıdığını söyleyebiliriz.

töre (*mores*) Töre, bir toplumun üyelerinin çoğunun inandığı, terbiye standartlarını sağlamada esas olan ahlâki kurallar ve davranış biçimlerini anlatır.

Töreler etkin biçimde uygulanır ve ihlalleri, ya grup kınaması ve yaptırımıyla ya da -ahlâki tutumların yasa haline geldiği durumlarda- hukuki yollarla cezalandırılır. *Ayrıca bkz.* **halk yordamı.**

transseksüel (*transsexual*) Bir cinste doğmuş olup, cinsel organı değiştirecek cerrahi operasyonu gerektiren bir süreçle başka bir *cinsiyete geçen ve kendisini tamamen o cinse özgü *toplumsal cinsiyet *rolüne göre yetiştiren insanlar için kullanılan bir terim. Pek çok transseksüelin ideali, tercih ettiği diğer cinsiyete ve toplumsal cinsiyet rolüne tamamen ve geri dönüşü olmayan biçimde geçmektir. Transseksüelizm, yirminci yüzyılın ortalarında klinik bir fenomen gözüyle bakılmakla birlikte, sosyolojinin toplumsal cinsiyet ve *sapkınlık araştırmalarında büyük ilgi gösterdiği bir konudur. *Ayrıca bkz.* **transvestilik.**

transvestilik (*transvestism*) Karşı cinsin elbiselerini giyme ya da iki cinse de uygun giyinme sürecini anlatan; genellikle, zaman zaman kadın gibi giyinen erkekler için kullanılan ve *transseksüellikle ya da *homoseksüellikle karıştırılmaması gereken bir terim. İki cinse de uygun elbiseler giyme farklı kültürlerde pek çok biçimde ortaya çıkmaktadır. Batı'da on dokuzuncu yüzyıl sonuna özgü bir durum olarak saptanan transvestilik, erkeklerin kadınlar gibi davranmasını (kadın giysileri giymelerini, vb.) içerdiğinden toplumsal cinsiyetin sunumuyla ilgili araştırmalarda önemli bir konuyu oluştururken, daha genel olarak giyim sosyolojisinde de etkili bir faktördür (örneğin bkz. D. Feinbloom, *Transvestites and Transsexuals*, 1975).

Treiman ölçeği, Treiman puanı (*Treiman scale, Treiman score*) *bkz.* **mesleki prestij**

trend, toplumsal (*trend, social*) *bkz.* **toplumsal trend**

Troeltsch, Ernst (1865-1923) Max *Weber'in çağdaşı ve yakın arkadaşı olan Alman filozof ve teolog. Din sosyolojisine önemli katkılar yapan (bkz. *The Social Teaching of the Christian Churches,* 1911 ve *Protestanism and Progress,* 1912) Troeltsch, üzerinde büyük bir etki bıraktığı Weber gibi, toplumsal yaşamdaki maddi ve ideal öğelerin ilişkisine ilgi duyuyordu. Yine Weber gibi, Karl *Marx'a yönelttiği eleştirilerde, dinsel inançların maddi faktörlerin gelişmesini etkileyen bağımsız bir değişken işlevi görebileceğinde ısrarcıydı. Troeltsch'in "kilise-mezhep tipolojisi"nin dinsel hareketlerin nitelenmesinde etkili bir yere sahip olduğu sonradan ortaya çıkmıştır. *Ayrıca bkz.* **mezhep.**

Trotsky, Leon (Lev Davidoviç Bronstein) (1879-1940) Bolşevik devrimci lider. 1917 devriminden sonra Dışişleri Bakanlığı ve Savaş Komiserliği görevlerini üstlenmiş olan Trotsky, 1927'de Stalin tarafından dışlanmış, 1929'da sürgüne gönderilmiş ve 1940'da Meksika'da öldürülmüştü. 1938'de Stalin'e muhalefet etmek için Dördüncü Enternasyonal'i kuran Trotsky, asıl olarak "sürekli devrim"i ortaya atan, SSCB'yi, *bürokrasinin yeni bir yönetici sınıf işlevini gördüğü "yozlaşmış işçi devleti" diye niteleyen kuramcı kişiliğiyle hatırlanmaktadır (*bkz.* *elit).

Turner, Victor (1920-1983) *Ritüel ve *sembolizm konularında oldukça iyi araştırmaları bulunan Britanyalı sosyal antropolog. Turner başlıca alan çalışmasını, renk sembolleri, *geçiş ayinleri ve iyileştirme törenlerinin ayrıntılı yorumlarını yaptığı ve köy politikasıyla ilgili mikro incelemelerde bulunduğu Afrika'daki Ndembular arasında

yürütmüştü. (bkz. *Schism and Continuity in an African Society*, 1957 ve *The Forest of Symbols*, 1967). Arnold van Gennep'in *limen*, yani eşit fikrini geliştiren Turner, *The Ritual Process* (1969) başlıklı çalışmasında hacda ve Batı toplumunda *eşik evresi kavramını irdelemişti.

turta çizelgesi, turta grafik (*pie-chart, pie-graph*) Verilerin aşağıdaki hipotetik örnekteki gibi grafik ya da resim şeklinde sunulduğu bir betimsel istatistik biçimi. Aşağıdaki örnekte, üniversitelere kabul edilen kişilerin nispi oranları, toplumsal sınıf geçmişlerine göre gösterilmiştir. Dağılım, dört toplumsal sınıfa (ücretliler, serbest çalışanlar, rutin büro görevlileri, işçi sınıfı) ayrılmış ve "turta", çeşitli kategorilerdeki üniversiteye kabul girme sıklığının boyutuyla orantılı olarak "dilimler"e bölünmüştür. Verileri bu şekilde sunmanın başlıca avantajı, her kategorinin toplam turtadaki oranını görmeyi kolaylaştırmasıdır. Veri sunumunun öncelikli amacı kategorilerin nispi boyutlarını karşılaştırmak olduğunda ise geleneksel bir *çubuk grafik tercih edilmektedir.

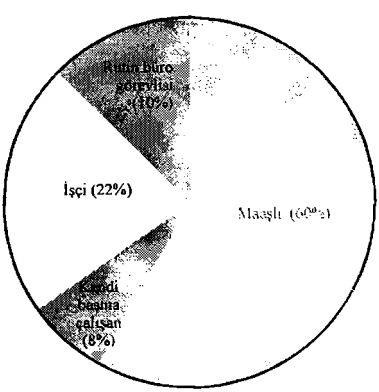

ŞEKİL 9: *Üniversiteye girenlerin toplumsal sınıf kökenleri*

tutum tutarlılığı (*attitudinal consistency*) *bkz.* **bilişsel tutarlılık**

tutumlar, tutum araştırması (*attitudes, attitude research*) Bir kişi, durum, kurum ya da toplumsal sürece yönelik olarak çeşitli biçimlerde tanımlanan; temel bir *değer veya inancı gösterdiğine inanılan; ancak davranışların gözlenmesiyle çıkarılabileceğinde ısrarlı olanların düşündüğü üzere, kişilere ve durumlara karşı belli (az çok tutarlı) bir şekilde hareket etme eğilimi olarak görülen davranış. Milton Rokeach'ın sık sık alıntılanan tanımı (*Beliefs, Attitudes and Values*, 1976) her iki eğilimi de kapsamakta ve tutumu, "tercih edilen bir tarzda hareket etmeye yönlendiren bir nesne ya da durum çerçevesindeki inançların, görece kalıcı bir şekilde düzenlenmesi" şeklinde tanımlamaktadır.

Sosyal psikologlar ile sosyologlar, genel olarak toplum, toplumun içindeki ilişkiler ve olaylar ile ve daha az uçucu olan, daha derinlere kök salmış "önyargılar" olan temel değerlerin saptanması ve ölçümü hakkındaki tutumlar, kanılar ve görüşlerin ölçülmesi için bir hayli çaba harcamışlardır. Tutumların incelenmesinin nedeni, hem davranışları ölçmenin yerini alan bir şey olması, hem de (bazen) davranışları öngörmeyi sağladıklarının düşünülmesidir. Bazı sosyal bilimciler tutumları kendi başına önemli değişkenler olarak; örneğin *otoriter kişilik denilen yapıda gözleneceği üzere, bireyi yansıtan anahtar özellikler olarak görürler.

Tutum araştırmasının tam kapsamını açıklamak zor değildir. Sözgelimi, ırk ayrımcılığı fenomenini düşünün. Ayrımcılık örneklerini gözlemlemek sorunlu bir çabayı yansıtır ve tek tek olaylar da bir fikir vermekle birlikte kesinlikle temsil edici olgular sayılamaz. Araştırmalarda başvurulan başka bir yöntem insanlardan davranışlarını

anlatmalarını istemektir, ancak hiçbir zaman gündeme gelmemiş ya da salt farazi kalan durumlar olması nedeniyle bu yöntemde birçok aksaklık ortaya çıkacaktır. Diğer bir yaklaşım ise, insanların eğilimleri ve açıkladıkları değerleriyle ilgili tutum verilerini toplamaktır (bu yaklaşımın, soruların herkese uygun görünmesi gibi bir üstünlüğü söz konusudur).

Fakat gerçeklikte, pek çok insanın, sosyologların ilgisini çekebilecek konularda gelişkin düşünceleri olmadığı gibi, yüzeysel görüşleri bile olmayabilir. Bazı insanlar, tutum fikrinin, yurttaşların kamusal sorunlarda düzenli olarak görüşlerini belirtmeye (hem doğrudan hem de seçimlerde verdikleri oylarla) çağrıldığı Batı sanayi toplumunun kültürüyle yakından bağlı olduğunu öne süreceklerdir. Burada kesin olan şey, Batı toplumlarında geliştirilen tutum ölçeklerinin başka kültürlerde aynı şekilde işe yaramayacağıdır. Standart bir sorun olan *iş memnuniyetinde bile, Batı sanayi toplumunun sınırlarının dışına çıkılır çıkılmaz (örneğin, Japonya'da) farklı tepkilerle karşılaşacağımız belirtilmelidir. Tutumlu ilgili olarak tartışılan konular arasında, son seksen yılda geliştirilmiş olan tutum ölçeklerinin pek çok kültürdeki geçerliliği ve *etnosantrizm de vardır.

En basit düzeyde, tutum sorunları insanları bir şeyi kabul etmeye ya da etmemeye, onaylamaya ya da onaylamamaya, Evet ya da Hayır demeye çağırır. Tutumları ölçmenin daha ileri teknikleri arasında (elinizdeki sözlükte ayrı ayrı başlıklar altında ele alınacak olan), yerleşmiş ve kullanması kolay olan Likert ölçeğini, Thurstone ölçeğini, Osgood'un ayrımsal anlam ölçeğini, Bogardus'un toplumsal mesafe ölçeğini (bu yöntemde tutumlar farazi davranışlarla eşitlenmektedir) ve Guttman ölçeğini sayabiliriz. Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri ile Avrupa'da, işverenlerin ve iş bulma kuruluşlarının personel bulma sürecinin bir parçası olarak ticari amaçla kullandıkları çok fazla sayıda kişilik testi, tutum ve yetenek ölçeğinin geliştirilmiş olduğunu vurgulamak gerekir. Çeşitli tiplerdeki tutum ölçekleri bazen *kamuoyu yoklamalarında (zaman zaman oldukça basitleştirilmiş biçimde) kullanılır. Tutum araştırması; anlatılan davranışlar, sosyometri ölçekleri, bilgi sosyolojisi, davranışlarla nedensel bir bağı da bulunan güdülenimler, tercihler, amaçlar ve hedeflerle ilgili araştırmalar ve sosyal psikolojik araştırmalar şeklinde kollara ayrılabilir.

Sosyal bilimsel araştırmalarda en uzun süren tartışmalardan birisi, tutumlar ile eylem arasındaki ilişki hakkındaki tartışmadır. Belli tutumlar göstermenin davranışlara yansımaları nelerdir? Çoğunlukla sosyal psikologlar arasında geçen bu tartışma, (altmış yıllık bir araştırma döneminden sonra) "tutumun, nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin, davranışı etkileyen faktörlerden yalnızca birisi olduğu yönündeki genel bir anlaşma"yla doruk noktasına ulaşmıştır: bkz. Icek Ajzen ve Martin Fishbein, *Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior* (1980). Fakat bu uzlaşma bir konsensüs bulunduğu ölçüde geçerlidir, çünkü gerek tutumların bu faktörler listesinin hangi sırasında yer aldığı, gerekse bu denklemdeki diğer değişkenlerle nasıl bir ilişkisinin bulunduğu konularında da yaygın bir anlaşmazlık söz konusudur. Richard Eiser (*Social Psychology: Attitudes, Cognition and Social Behaviour,* 1986) yalnızca "tutumların davranışlara yansımaları olduğu" ve "belli bir tutumun belli davranışlar içermesi sorununun koşullara bağlı olarak değişeceği, dolayısıyla ampirik bir sorun olduğu" sonucunu çıkarabilmişti.

Bu tartışmaya yapılan önemli katkıların yararlı bir özeti için, tutum

araştırmasında dikkat çeken diğer sorunların bir tartışmasıyla birlikte bkz. Richard Eiser ve J. Van der Pligt, *Attitudes and Decisions* (1988). *Ayrıca bkz.* **eşit görünen aralıklar; Protestan etiği tezi.**

tutumluluk, tutumlu (*parsimony, parsimonious*) Tüm tatminkâr modeller içinde en iyi istatistiki modelin en az parametreye sahip olduğunu ifade eden; dolayısıyla ve daha genel kapsamda, bir fenomeni aynı derecede yeterlilikle açıklayacak farklı yöntemler varsa, bunlar içinden en basit açıklamayı (değişkenlerin ya da önermelerin sayısına göre) seçmek gerektiğini öne süren ilke.

tüketim sektörleri, tüketim dilimleri (*consumption sectors, consumption cleavages*) Gelişkin *kapitalist toplumlarda maddi mallar ile hizmetlerin (özellikle konut, sağlık ve eğitim gibi büyük kalemlerin) tüketim biçiminin yarattığı toplumsal ayrımlar.

Max Weber *statü gruplarının "kendi mal tüketimi ilkelerine göre katmanlara ayrıldığı"nı gözlemiş, Thorstein Veblen de *aylak sınıf diye adlandırılan kesimin gösterişçi tüketimini analiz etmiş olmasına rağmen sosyologlar, toplumsal *tabakalaşmanın belirlenmesinde tüketim kalıplarının taşıyor olabileceği önemi çoğunlukla göz ardı etmişlerdir. Bununla birlikte, 1960'lı ve 1970'li yıllarda *konuta göre sınıflandırma ve *kolektif tüketim konusunda yapılan tartışmalar, bazı sosyologları, tüketime dayalı farklı kalıpların üretime dayalı kalıplara göre giderek daha büyük önem taşıdığını iddia etmeye götürmüştür. Britanya'daki, 1980'li yıllarda kamu/özel konut kullanma ayrımının (sapma diye adlandırılan tez doğrultusunda) *oy kullanma davranışlarını belirlemekte toplumsal sınıf ölçütünden daha fazla önem taşımaya başladığını gösterdiğini iddia eden seçim araştırmaları da bu iddiayı pekiştiren çalışmalar olmuştur.

Tüketim dilimlerini savunan tanınmış bir kuramcıya göre, "Farklı tüketim kalıplarının -ayni devlet yardımı, parasal devlet yardımı, kendini geçindirme ve piyasadan ya da özel olanaklarla geçinme- sosyolojik analizi... çağdaş toplumun örgütlenmesinin bazı anahtar özelliklerini anlamakta merkezi bir öneme sahiptir" (P. Saunders, *Social Theory and the Urban Question,* 1986). Bu tartışma pratikte özel (piyasa) ve toplumsallaşmış (devlet) yardımında yoğunlaşmıştır, çünkü (Saunders'a göre), çağdaş kapitalist toplumlarda tüketime dayalı olarak yapılabilecek asıl ayrım, ihtiyaçlarını onlara sahip olarak karşılayanlar ile devletin sağladığı olanaklarla karşılayanlar arasındaki ayrımdır. Dahası o şansın tanınması durumunda, ihtiyaçlarını satın alarak karşılayanlar, özelleşmiş ve piyasaya dayalı tüketimi (örneğin, konut, sağlık bakımı ve eğitim gibi alanlarda) tercih edeceklerdir. Kuşkusuz bu tablo *refah rejimlerine (ve refah ilkesini savunan partilere) verilen siyasal desteği yok etmekte ve refah kurumlarının, kamusal araçlara bağımlı konumdaki kesimlere sundukları olanakların niteliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu da "refah devletinden kalanları, batmak üzere olan bir salın üzerindeki akıntıya bırakan marjinalleşmiş ve damgalanmış bir azınlık" ile daha iyi kalitedeki piyasaya dayalı tüketim olanakları arasında seçim yapma özgürlüğü her gün biraz daha artan özelleşmiş çoğunluk arasında ciddi bir toplumsal ayrım yaratacaktır.

Kesimsel dilimler bulunduğunu iddia eden bu kurama pek çok eleştiri yöneltilmiştir. Sosyologlar, farklı tüketim tarzları ile bunun yarattığı muhtemel toplumsal bölünmeler arasındaki

ilişkinin daha ayrıntılı biçimde analiz edilmesi gerektiğini giderek daha çok kabul ederken, birçoğu da Saunders'ın özelleşmiş ve toplumsallaşmış yardımların olumlu ve olumsuz yanları hakkındaki -muhtemelen normatif biçimde ulaştığı- sonuçlarını reddetmektedir. Sosyologların çoğunluk bir kesimi ise, herhalde yaşam olanaklarını, toplumsal kimliği ve siyasal konumlanışları, (diyelim) toplumsal sınıf ayrımından ziyade tüketim dilimlerinin belirleyip belirlemediğini sorgulayacaklardır. Tüketim dilimlerinin toplumsal süreçlerin bağımsız belirleyicileri olmaktan ziyade, sınıfa bağımlı göstergeler olduğu yönünde bazı kanıtlar bulunduğu bir gerçektir. Bazı yorumcular bu kuramın etnosantrik olduğu (esas olarak Britanya'nın koşullarına göre geliştirildiği) yönünde eleştiriler getirirlerken, bazıları da toplumsallaşmış tüketim ile piyasaya dayalı tüketim arasındaki ayrımın gerçekçi bir saptama olmadığı, çünkü görünüşte özelleşmiş olan tüketimin sık sık kamu sektörü tarafından desteklendiği kanısındadırlar. Bu konuda yapılan ampirik incelemeler, refahın yayılmasına yönelik tutumların tartışma konusu yapılan toplumsal hizmetin niteliğine göre değişiklik gösterdiğini, oy kullanma davranışını belirleyen başlıca etkenin (en azından Britanya'da) hâlâ toplumsal sınıf olduğunu da ortaya koymuştur. Yine, bu bulgularla ilgili tartışmalar sonucunda, özgün kuramda, sosyolojinin diğer alanlarındaki gelişmelerle birlikte *tüketim sosyolojisiyle ilgili literatürün bir hayli büyümesine katkıda bulunan başka uyarlamalar yapıldığını söyleyebiliriz.

tüketim toplumu (*consumer society*) Bazen modern Batı toplumları için kullanılan, bu toplumların giderek, maddi *üretimden ve hizmet üretiminden ziyade tüketim (malların ve boş zamanın tüketimi) etrafında örgütlenmesini anlatan bir terim. Yirminci yüzyıl sonundaki sosyolojik şüphelerin olağan listesi söz konusu gelişmeyle iç içe geçmiştir: gittikçe artan zenginlik, *burjuvalaşma, kitlesel bir *popüler kültürün ortaya çıkışı, büyüyen *özel hayata çekilme eğilimi, toplumsal sınıfın ölümü, *tüketim sektörleri ile dilimlerinin ortaya çıkması, *bireyciliğin artması, vb. Elinizdeki sözlükte bu maddelerle ilgili açıklamaları okuyunca açıkça göreceğiniz gibi, bu eğilimlerin büyük kısmı oldukça tartışmalıdır ve bütün bunların gerçekleşmediği, her halûkarda yeni tüketim toplumunun, onun savunucularının bazılarının tasarlamış olduğu *eşitlikçilik özellikleri taşıyıp taşımayacağı açık değildir. Tüketimcilik, örneğin *gösterişçi tüketim fenomeninde görüldüğü gibi, zenginler ile yoksullar arasındaki ayrımı basit bir şekilde keskinleştirebilir. *Ayrıca bkz.* **tüketim sosyolojisi.**

tüketim sosyolojisi (*sociology of consumption*) Sosyolojinin, 1980'li yıllarda hızla gelişen, henüz iyi tanımlanmamış ve aşırı derecede çeşitlilik barındıran bir alanı. Tüketim sosyolojisinin asıl odaklandığı alan, ileri *kapitalist toplumların maddi kültürü, özellikle kitle kültürüdür. Per Otnes'in derlediği *The Sociology of Consumption* (1988) ya da Stephen Edgell ile diğerlerinin hazırladığı *Consumption Matters* (1966) gibi kitaplarda bir araya getirilen denemeler bu alanın çeşitliliğine iyi bir örnek oluşturur.

Tüketim sosyolojisinin savunucuları, bu alanın *kent sosyolojisi geleneği doğrultusunda yürütülen çalışmaların önemli bir bölümü için alternatif bir alan oluşturduğu, toplumsal *eşitsizlik ile siyasal konumlanmaların analizinde yeni bir yaklaşımı temsil ettiği ve (bazen) sosyolojik düşüncede toptan bir devrimin temeli olduğu kanısındadırlar. Tüketim sosyolojisini

savunanların genel şikayetleri de, sosyolojinin, klasik kuramcıların, hepsi de toplumsal anlamın kaynağı ve *toplumsal düzenin ya da *çatışmanın temeli olarak *üretimi vurgulayan on dokuzuncu yüzyıla özgü ilgi alanlarının (*yabancılaşma, *bürokrasi, *toplumsal sınıf, işbölümü ve başlangıç evresindeki sanayi kapitalizminin diğer özellikleri) egemenliğinde olmasıdır. Oysa, geç kapitalizmin bir fenomeni olan kitlesel tüketim ciddiye alınacak olursa, (H.F. Moorhouse'un eleştirisinden aktarırsak) "analistlerin artık ne, tüm çağdaş yaşamı kapsayan ücretli emeğe dayalı yabancılaşma nosyonuyla iş görmeleri; ne de, sosyolojik ve çoğu Marksist kuramsal çalışmalarda sürekli gözlenen bir eğilim olmakla birlikte, insanın deneyimlerinin ve kendini anlamasının başlıca mekânı olarak fabrikaya, ofise, mağazaya veya madene ayrıcalıklı bir rol atfetmeleri mümkün olmalıdır (bkz. "American Automobiles and Workers' Dreams", *Sociological Review,* 1983). Kısacası sosyologlar, Ford adına çalışmanın nasıl bir şey olduğu konusunda çok fazla, bir Ford otomobile sahip olmanın, onu sürmenin ya da zevkine göre süslemenin ne anlama geldiği konusunda ise çok az inceleme ortaya koymuşlardır.

Sosyolojinin temel varsayımlarından bir kısmına meydan okumaya yönelik bu bilinçli girişimler, boş zaman, moda, niş pazarlaması (pazarın belli bir dilimine yönelik pazarlama), turizm ve miras endüstrisi gibi çok çeşitli konuların araştırılmasını da cesaretlendirmiştir. Ancak bu incelemelerin pek çoğu iddia edilenden daha az özgündür, çünkü, hepsi de klasik kuramcıların iyi bildiği konular olan *meta fetişizmi, *materyalizm, *yapısal farklılaşma, eşitsizlik, *özel hayata çekilme ve *bireycilik gibi temaları yinelemeye eğilimli olmuşlardır. Bununla birlikte, kültürel yapıntıların (otomobiller gibi) sembolik anlamlarının yorumu önemli ölçüde, Roland Barthes, Claude Lévi-Strauss ve Jean Baudrillard gibi yazarların *yapısalcı ve *postyapısalcı yazılarına dayanmaktadır. Burada, *kültürel çalışmalar alanındaki öğrencilerin ele aldığı daha yaygın ve giderek moda haline gelen ilgi alanlarında önemli oranda bir örtüşme görüldüğü özellikle belirtilmelidir (örneğin bkz. Paul du Gay vd., *Doing Cultural Studies: The Story of the Sony Walkman,* 1996).

Çok çeşitli alanları kapsayan literatürün temel bir birleştirici temasından söz edilebildiği kadarıyla, bunu sağlayan, tüketimin toplumsal ilişkileri ve toplumsal anlamları en az üretim kadar sahici bir tarzda şekillendirdiği doğrultusundaki ortak kanı, ya da, Daniel Miller'ın ifade ettiği gibi, tüketim sosyolojisinin "nesneyi, bir yabancılaşma sembolü ve fiyat değeri olma halinden, belirli ayrılmaz çağrışımlarla yüklü bir yapıntı olma durumuna çevirmesi"dir (*Material Culture and Mass Consumption,* 1987).

Britanya'da (ve daha az ölçüde diğer Avrupa ülkelerinde) çıkan tartışma, ileri kapitalist toplumlarda, tüketim ihtiyaçlarını pazardan karşılayan halk çoğunluğu ile devletin (giderek daha yetersiz olan) yardımlarına bağlı kalan azınlık bir kesim arasında ciddi ve yeni denebilecek bir *tüketim dilimi ortaya çıktığı iddiasında yoğunlaşmıştır. Bu dilimin daha önceki toplumsal sınıf ayrımları kadar önemli (belki daha önemli) olduğu iddia edilmekte ve siyasal tutumları, maddi yaşam olanaklarını ve kültürel kimlikleri paralel bir şekilde etkilediği söylenmektedir. Bu görüşü eleştirenlerin ağırlık verdikleri nokta ise, bireyin tüketim alanındaki konumunun bireyin *emek piyasasındaki konumundan hâlâ önemli ölçüde

etkilendiği, dolayısıyla üretimle bağlantılı daha geleneksel ayrımlara indirgenebileceğidir. Bu iddia doğal olarak, devletin konut, eğitim, sağlık ve ulaşım gibi alanlara müdahalesinin, üretim ilişkilerinin doğrudan etkilemediği bir eşitsizlik doğurduğu yönündeki karşı iddiaları kışkırtmıştır. Fakat, durum böyle bile olsa, emek piyasasında devletin yardımına bağımlılığın da bir zayıflık faktörü olduğu ileri sürülebilir. Bu görüşü eleştirenler, tüketim alanının, üretim ilişkilerinden koparılınca kendiliğinden bir toplumsal eşitsizlik doğurmadığı kanısındadırlar. Yine bu eleştirinin karşı iddiası en çok, mülk sahiplerinin kendi evlerinde oturma eğiliminin artması ile mülk değerlerinde uzun vadeli bir yükseliş meydana gelmesinin, esas olarak eski kuşaklardan miras kalmış evlerin satılması aracılığıyla önemli miktarlarda sermaye elde edilmesini özendirdiği konut alanında güçlü görünmektedir. Ne var ki bu, diğer tüketim alanlarına genelleştirilebilecek bir argüman değildir. *Ayrıca bkz.* **aylak sınıf; burjuvalaşma; informel ekonomi; popüler kültür.**

tümdengelim, tümdengelimci (*deduction, deductive*) Belli sonuçların çıkarılmasını gerektiren bir dizi öncüle ulaşmak üzere mantıksal kuralların kullanılması. Tümdengelim yöntemi *kuramla başlar, daha sonra o kuramdan türetilen *hipotezlere geçer ve nihayet, kestirim ve gözlemler aracılığıyla o hipotezleri test eder. Böyle bir testi ve kuram oluşturmayı öngören yaklaşıma genellikle hipotetik-tümdengelim yöntemi adı verilir; ayrıca, hipotezleri, kestirimi ve test etmeyi vurgulaması nedeniyle bilimin başlıca (*par excellence*) yöntemi olarak anıldığı da olur. *Ayrıca bkz.* **tümevarım.**

tümevarım, tümevarımcı (*induction, inductive*) *Tümdengelimin tersi. Tümevarım, ampirik genellemelerin çıkarıldığı belirli gözlemlerle başlar. Bu genellemeler daha sonra *kuram inşa etmenin temelini oluşturacaktır.

*Analitik tümevarım sosyoloji disiplininde kalitatif araştırmalarda yaygındır ve bir araştırma kapsamında incelenen her durumun bir *hipotezi ispatlamasını gerektirir. Araştırmacı, ilk başta mevcut olan birimleri gözleyerek genel bir hipotez formüle eder, daha sonra olumsuz bir örnek aramak üzere diğer birimleri gözden geçirir ve bu süreçte karşılaşılan beklenmedik durumların üstesinden gelecek şekilde hipotezi yeniden formüle eder. Yeni bir tutarsız durum tespit edilemeyeceği noktaya gelindiği (zorunlu olarak oldukça öznel bir yargıdır) ve tekrar gözden geçirilmiş olan genelleme, çürütülemez derecede ayakta kaldığı zaman süreç tamamlanmış sayılır. *Ayrıca bkz.* **neden.**

tümleşme (*incorporation*) Toplumsal grupların, sınıfların ve bireylerin daha geniş bir toplumsal varlık halinde bütünleşme süreçlerini anlatan bir terim. Tümleşme, *yurttaş topluluklarındaki gibi hakların genişletilmesi ve ondan sonra yükümlülüklerin yerine getirilmesinin istenmesiyle, ya da *toplumsal mobilite, evlilik ve kentlerde ayrım yapmama gibi mekanizmalar aracılığıyla gerçekleşebilir. Toplumsal *kapanmada olduğu gibi, tümleşme de marjinalleşmiş grupları, elit-kitle ilişkilerini ve kooptasyonu içerir. *Proletaryanın devrimci olduğu iddia edilen rolü hakkındaki tartışmalarda tümleşme terimine sıkça başvurulmuştur. *Ayrıca bkz.* **korporasyon toplumu.**

türdeş gruplara ayırma (*tracking, streaming*) Amerika'da ilköğretim ile ortaöğretim sistemlerinde yaygın olan bir uygulamanın adı. Türdeş gruplara ayırma, sınıfları, öğrencileri standart

yetenek testlerindeki performansları, kişisel özellikleri ve istekleri, toplumsal sınıfları ve etnik kökenleri türünden bir dizi kritere göre ayırarak türdeşleştirmeye yönelik girişimleri temsil etmektedir. Farklı kollar tipik biçimde farklı müfredatları izleyecek, farklı türde öğretmen-öğrenci ilişkilerine girecek ve farklı eğitsel kaynaklara sahip olacaktır. Üniversitelerdeki sınıflandırmalarda, daha iyi kaynaklar sunulduktan sonra zihinsel bakımdan talep edilen şeyler ne kadar yüksekse, öğretmenlerin öğrencilerden beklentileri de o oranda daha fazla olur. Yapılan incelemeler, türdeş gruplara ayırmanın daha alt düzeylere yerleştirilen kişiler açısından doğurduğu olumsuz psikolojik sonuçların, etnik ve toplumsal sınıf ayrımlarını pekiştirici etkilerinin ve toplumda eşitsizliği kalıcılaştırıcı yönlerinin içerimlerine dikkat çekmişlerdir. Söz konusu pratik, bununla ilgili sorunlar ve tartışmaların Britanya'daki karşılığı "streaming" denilen sistemdir.

türdeş toplumsal süreçler (*generic social processes*) *bkz.* **formalizm**

türemler (*derivations*) *bkz.* **elit kuramı**

Tylor, Sir Edward Burnett (1832-1917) 1884'ten itibaren Oxford'da ilk *sosyal antropoloji dersleri veren, Viktorya döneminden bir İngiliz antropolog. Tylor'ın en çok bilinen özelliği, "İnsanın bir toplumun üyesi olarak edindiği bilgiler, inançlar, sanat, ahlâk, gelenek görenekler ve diğer yeteneklerle alışkanlıkları kapsayan karmaşık bütün" şeklindeki ilk ünlü *kültür tanımını formüle eden kişi olmasıdır.

Tylor *Primitive Culture*'da (1871), özellikle ilkel dinin başlangıçta varolan bir biçimi olarak gördüğü animizm (*bkz.* *totemizm) kuramıyla, karşılaştırmalı din araçlarının geliştirilmesine katkıda bulunmuştu. Kültürün bazı yönlerinin geçmişten gelen işlevsiz kalıntılar olduğunu, diğer öğelerin ise hayatta kalma stratejilerini yansıttığını öngören *evrim kuramının savunucularından olan Tylor'ın bu konudaki en ünlü açıklamalarından birisi, toplumun evriminin tarihinde, birçok insanın önündeki seçeneğin o toplumun dışına "ya evlenerek çıkmak, ya ölerek çıkmak" olduğuydu. Tehdit edici bir potansiyel taşıyan gruplar bu yolla, evlilik bağlarının yaratacağı ittifaklar sayesinde grup içinde tutulabiliyordu.

Tylor, toplumsal aritmetiği kullanmak suretiyle, toplumların analizinde istatistiki verilerden yararlanarak da bir çığır açmıştı. Tylor'ın buradaki amacı, kız ya da erkek çocukların akrabalarından uzak tutulmasının evlilikte oturulacak yer seçimine dayandığını inandırıcı bir şekilde göstermekti. Oturulan yer kadınlara aitse erkek çocuğun akrabalarından uzak durması beklenecek, erkeklere aitse aynı davranışı büyük ihtimalle kız çocuğu sergileyecekti. Tylor bu kanıtlardan yola çıkarak, bazı akrabalık koşullarının varlığı gibi başka görenekleri açıklamaya girişmişti. Ayrı kültürel pratikleri bir araya getiren bu analiz biçimi, daha sonra modern Britanya sosyal antropolojisinin ilk ana paradigması durumuna gelecek olan *işlevselciliğin gelişmesine katkıda bulunmuştu.

U

uç etkiler (*outlier effects*) Tipik olmayan az sayıda durum ya da grubun bir örneklem içine dahil edilmesiyle, o örneklem içinde yaratılan model. Örneğin, yirmi farklı okuldan elde edilen veriler, öğretim kadrosunun öğrencilere oranında tam bir düşüş olduğunu gösterirse, bu düşüşün okulların genelini mi kapsadığı, yoksa yalnızca birkaç okulla sınırlı mı kaldığını kontrol etmek gerekir. Kadro/öğrenci oranı bir okulda dramatik biçimde düşüyor, ama başka okullarda aynı düşüş eğilimini yansıtmıyorsa, bu özel durum, ya çok az değişim olan ya da hiç değişim olmayan diğer okullarla birleştirildiğinde ortaya genel bir model çıkarabilir. Uç etkiler aynı zamanda *regresyon analizinde de gözlemlenebilir, çünkü regresyon doğruları ve katsayılarını çarpıtabilir. Dolayısıyla, deneyimli ve tedbirli bir araştırmacı, genellikle uç etkilerin varolup olmadığını, veriyi bir kez de tamamen *olumsallık tablosuna ya da *nokta serpiştirme grafiğine yansıtarak kontrol etmeye yönelecektir.

ulaşılan statü (*achieved status*) Bir kişinin, başkalarıyla açık bir formel rekabette ya da pazar rekabetinde sağladığı kişisel başarıların sonucunda ulaştığı toplumsal konumu gösteren bir terim. Sözgelimi bir üniversite profesörü, doktor ya da otomobil teknisyeninin konumu, genellikle rekabete dayalı sınavlar sonucunda iş piyasasına başarılı bir giriş yapılarak kazanılmıştır. Ulaşılan statüyü, atfedilen statüyle karşı karşıya getirmek geleneksel bir yaklaşımdır. Atfedilen statü, bir kişinin ya doğumla ya da aile kökenine bağlı olarak sahip olduğu toplumsal konumları gösterir ve kişisel başarılara göre değişmez. Buna örnek olarak, ırk, etnik köken ya da toplumsal cinsiyet temelinde statü atfedilmesini gösterebiliriz.

*Başarı ile *atfetme arasındaki ayrım bulgusal bir ayrımdır ve kesinlikle mutlak anlam taşımaz. Diyelim, bir kişinin toplumsal sınıftaki konumu (araştırmacının sınıfı mesleki başarıya göre mi, yoksa aile geçmişine göre mi tanımladığına bağlı olarak) ulaşılmış ya da atfedilmiş bir statü olabilir. Benzer biçimde, başarıya dayalı görünen bazı sonuçlar (sınav performansı ve mesleki başarı), en azından kısmen atfedilmiş mekanizmaları (cinsiyet ayrımı ya da ırkçı önyargılar gibi) yansıtabilmektedir. *Ayrıca bkz.* **meritokrasi.**

ulusal burjuvazi (*national bourgeoisie*) *bkz.* **komprador**

ulusal karakter (*national character*) *bkz.* **Kültür ve Kişilik Okulu; milliyetçilik; modernleşme**

Ulusal Sapkınlık Konferansı (*National Deviance Conference -NDC*) 1967 ile 1975 yılları arasında düzenli olarak York Üniversitesi'nde toplanan Britanya'daki bir grup radikal, eleştirel kriminolog (*bkz.* *eleştirel kriminoloji) ile sapkınlık kuramcılarının gerçekleştirdiği toplantılara verilen isim. Bu kişiler büyük ölçüde *etiketleme kuramıyla özdeşleştirilmiştir. Grupla ilgili tipik yayınlar arasında der. Stanley Cohen, *Images of Deviance* (1971) ile der.

Laurie Taylor ve Ian Taylor, *Politics and Deviance* (1973) sayılabilir.

uluslararası işbölümü (*international division of labour*) İster belli ürünler isterse üretim sürecinin belli kısımları şeklinde olsun, belli ülkelerin üretimin ayrı dallarında uzmanlaşmalarını anlatan bir kavram. Uluslararası işbölümü kavramı, *piyasaların ve üretim süreçlerinin dünya çapındaki yayılmalarının (aynı sürecin tek tek ülke ekonomilerinde yaptığı gibi) iktisadi faaliyetlerde giderek derinleşen bir farklılaşma yarattığını içermektedir.

Ortodoks iktisatta, bu çerçevedeki *işbölümü iktisadi faaliyetin uzmanlaşmış dallarına yarar sağlayan bir olgu olarak değerlendirilirken, uluslararası işbölümünü kapsayan başka analizler bu olgunun yarattığı eşitsizlikler ve yapısal hiyerarşiler üzerinde durmaktadır. Bu çerçevede, 1970'lerin sonlarında, *Yeni Uluslararası İşbölümü* (*The New International Division of Labour*, 1980) adlı eserleriyle, seçilen *Üçüncü Dünya ülkelerinin sanayileşmesini analiz eden Folker Fröbel ile çalışma arkadaşları, bu sürecin, yeni elektronik sanayii ile montaja dayalı diğer sanayilerde daha az ücret karşılığında ve oldukça geri koşullarda çalışan yeni (ve genellikle daha çok kadınlardan oluşan) bir işçi sınıfı doğurduğunu gözler önüne sermişlerdir. *Sanayi-sonrası toplum eksenindeki başka kuramlar ve araştırmalar da, sanayi faaliyetlerinin, özellikle ekolojiye zarar veren ve düşük beceri isteyen faaliyetlerin kayda değer bir oranının ara ve gelişmekte olan ülkelere kaymakta olduğunu ("yeni uluslararası işbölümü") göstermiştir. *Ayrıca bkz.* **emek piyasasının bölünmesi.**

uyaran ayrımı (*stimulus discrimination*) *Davranışçı öğrenme kuramı içinde tanımlanmış, bireyin benzer uyaranları, yanıt amaçlarına göre ayırt etmesini öğrendiği bir fenomen.

uyaran genelleştirme (*stimulus generalization*) *Davranışçı öğrenme kuramında, ilk başta belli bir uyarana göre koşullanmış yanıtların, benzer özellikteki başka uyaranlar tarafından da ortaya çıkarıldığını gösteren bir kavram.

Uyaran Önermesi (*Stimulus Proposition*) *bkz.* **Başarı Önermesi**

Uyaran-Yanıt modelleri (*Stimulus-Response models*) *bkz.* **koşullan(dır)ma**

uygulamalı sosyoloji (*applied sociology*) *bkz.* **politika araştırması**

uygun teknolojiler (*appropriate technologies*) Bazı sosyologlar (ve iktisatçılar), gelişmekte olan çağdaş toplumlarda sürekli aşırı emek arzı bulunmasından dolayı, Batı'da teknolojik yenilikler ve gelişmeyle el ele giden, emekten tasarruf eden (genellikle sermaye yoğun) *üretim tekniklerinin *Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğunda uygulamaya konulamayacağını ileri sürmüşlerdir. Tam tersine, bu ülkelerdeki emek fazlası, "uygun" (bazen "alternatif" veya "ara" da denir) teknolojilerde örneklenen emek yoğun ve sermayeden tasarruf edici tekniklerden yana bir eğilim doğurmaktadır. Bu bağlamda en sık aktarılan örnek Çin'dir, çünkü bu ülkedeki üretim faktörlerinin özgül bileşimi, Çin hükümetlerine, (pahalı) buldozerler kullanan az sayıda insan yerine, kürek kullanan çok sayıda insanın çalıştırıldığı yollar inşa etmek için cesaret vermiştir. Her türlü mal ve hizmet, emek yoğun teknolojilerle üretilebilmekte, bu da tam istihdamı, kendine yeterli olmayı ve (muhtemelen dolaylı yollarla) daha fazla eşitliği sağlamaktadır. Yine de, sermaye yoğun üretim yöntemleri daha yüksek

oranda net çıktı sağlamayı, dolayısıyla daha yüksek büyüme oranını vaat ettiği için, istihdam oranını düşürmesine rağmen genellikle bu yöntemlerin tercih edildiği de bir gerçektir. *Ayrıca bkz.* **teknoloji.**

uygunluk (*goodness of fit*) Gözlemlenen bir *dağılım ile bir *model ya da hipotetik matematiksel dağılım arasındaki denkliği göstermekte kullanılan bir istatistik terimi. Birçok istatistiki anlamlılık testinde, hipotetik ya da tahmini dağılım, *bağımlı değişkenler ile *bağımsız değişkenler arasında hiçbir ilişki olmamasına dayalı bir modeldir. Dolayısıyla bu testler, beklenen modelde gözlemlenen bir sapmanın makul bir biçimde *örnekleme varyasyonuyla şans eseri açıklanıp açıklanamayacağını ya da gerçek, örneklemin seçildiği nüfusa genelleştirilebilecek bir farklılığı gösterecek kadar büyük bir sapma olup olmadığını ölçerler. *Ayrıca bkz.* **anlamlılık testleri.**

uyumcu kişilik (*conforming personality*) *bkz.* **davranışçı uyumculuk**

uyumcu olmayan davranış, uyumcu olmama (*non-conforming behaviour, non-conformism*) *bkz.* **anormal davranış**

uyumculuk (*conformity*) Uyumculuğu konu alan sosyal psikolojik incemelerde, bireylere bir grubun, toplumun, örgütün ya da liderin beklentilerine uyum sağlamaları doğrultusunda yapılan baskılar irdelenmektedir. Bu alanda klasik deneylere girişen bilim adamı, toplumda uyumcu olmaya yönelik baskılarla ilgili olarak küçük gruplar üzerinde bir dizi inceleme yapan Amerikalı *Gestalt psikoloğu Solomon E. Asch'dır. Asch, deneklerinden, başkalarının açıkça yanlış yanıtlar verdiği bir yapboz bulmacayı (örneğin, bir çizgi uzunluğundaki yapboz) çözmelerini istemişti. Pek çok denek, üzerlerinde diğerlerinin yaptığına bakarak aynı yanlış yanıtı vermek gibi bir baskı hissetmiş, fakat çoğunluk uyumcu olma baskılarına karşı direnmiş, hatta aynı yanlışları yapmaya eğilimli olanlar – sonradan davranışları konusunda birtakım kuşkular dile getirmelerine rağmen- bu davranışlarıyla ilgili mantıklı açıklamalar yapmışlardı (bkz. Asch, *Social Psychology*, 1952). İnsanları pasif sayan ve çevre baskılarına tepki göstermekten başka bir şey yapmadıklarını ileri süren geleneğin aksine, insanları yaratıcı ve akılcı organizmalar olarak gören Asch, araştırma sonuçlarının *insan doğasıyla ilgili kendi görüşlerini doğruladığını savunmuştu. Uyumculuk kavramını Robert Merton da *Social Theory and Social Structure* (1968) adlı eserinde, kültürel hedeflerin benimsenmesini, bu hedeflere ulaşmanın meşru ya da onaylanan araçlarının kabul edilmesini anlatmak üzere kullanmıştı. *Ayrıca bkz.* **davranışsal uyumculuk.**

uyumsuzluk (*dissonance*) *bkz.* **bilişsel uyumsuzluk**

uyuşturucular, uyuşturucu müptelâlığı (*drugs, drug addiction*) Uyuşturucu terimiyle genellikle yasadışı uyuşturucular anlatılır (fakat, alkol, tütün ve sakinleştiricilerin -özellikle sağlıkla ilgili- toplumsal öneminin de atlanmaması gerekir). Yasadışı uyuşturucuların değişik kökenleri arasında doğal bitkilerle imal edilmiş sentetik maddeleri sayabiliriz. Yapılan araştırmalar, kullanım ve davranış biçimleri ile öznel deneyimlerin uyuşturucuların özelliklerinden, ayrıca *kültür ve beklentiler gibi toplumsal faktörlerden etkilendiğini göstermektedir (örneğin bkz. Uyuşturucu Bağımlılığı Araştırma Enstitüsü, Londra, *Drug Abuse Briefing*, 1991). En yaygın kullanılan madde

kenevir; fakat toplumları en çok kaygılandıran eroin, daha yakın zamanlarda ise crack/kokain, LSD, amfetamin ve Ecstasy'dir. Uyuşturucu kullanmanın yasaklanması görece yeni bir olaydır. Örneğin on dokuzuncu yüzyılda, afyonlu ilaçların tedavi amaçlı ve zehirleyici olarak kullanılması çok yaygındı (bkz. V. Berridge ve G. Edwards, *Opium and the People*, 1987).

Yalnız müptelâlık kavramı fazla açıklayıcı değildir: Bu kavram, birey ve toplum açısından ciddi sonuçlar doğuran bir *bağımlılığı düşündürmektedir. Uyuşturucu kullanıcılarının hepsinde bağımlılık görülmediği gibi, kaçınılmaz olarak bu tür sonuçlar da doğmayabilir; bu yüzden "problemli uyuşturucu kullanıcısı" terimi giderek daha çok tercih edilmektedir. *Suç konusunda egemen olan tez, düzenli uyuşturucu kullanımının -uyuşturucunun yasadışı yollarla temin edilmesiyle birleşince- kullanıcıları bu maddelerin parasını ödemek için suç işlemeye zorladığı yönündedir. Yine de uyuşturucu kullanımının insanları suça bulaşmaya götürüp götürmediği ya da suçlu bir yaşam tarzı sürmenin insanı uyuşturucu kullanmaya sürükleyip sürüklemediği tartışmalıdır. HIV virüsünün ortak kullanılan şırıngalarla taşınması, uyuşturucudan uzak durmaya karşı çıkanlara meydan okuyarak uyuşturucu kullanımının getirdiği zararları en aza indirme amacını desteklemiştir. Düzenli olarak suçtan uzak durma çağrıları yapılmakta, ama yasal değişiklikler, en azından kısa vadede mümkün görünmemektedir.

uzlaşımcılık (*conventionalism*) Uzlaşımcılık, belli bir bilim dalındaki insanların, rakibi/rakipleri olan kuramlar yerine belli bir kuramı benimsemesinin basit bir uzlaşım meselesi olduğu görüşü için kullanılır.

Bilim felsefesinde, en yerleşik bilimsel yasalar ve kuramların bile, kendilerinin dayandığı olgusal kanıtlara tam olarak uymadığı artık yaygın kabul gören bir düşüncedir. Bunun nedeni, kısmen, bu tür yasalar ile kuramların genellikle tümel bir kapsamının olması ve bu nedenle, zorunlu olarak, kendilerini doğrulayan sonlu kanıtlar kümesinin sınırlarını aşan iddiaları ortaya atmalarıdır. Ayrıca bu kanıtlar, kuramın öngördüğü terimlerle kavramsallaştırılmış ve tarif edilmiştir. Eğer böyle bir durum varsa, rakip kuramlar arasında yapılacak tercih hiçbir zaman tek başına mantıkla ve olgularla belirlenmeyecektir.

Uzlaşımcılığa karşı, mantıksal ya da olgusal türde kesin kanıtların bulunmadığı durumlarda, bir kuramı diğer kuramlar karşısında daha akla yatkın, kanıtlarla daha iyi desteklenen kuram olarak kabul etmeyi mümkün kılan nedenler hâlâ bulunabilir.

uzun dalga kuramı, uzun dalga çevrimleri (*long-wave theory, long-wave cycles*) *bkz.* **iktisadi çevrim**

uzun süreli araştırma (*longitudinal study*) *bkz.* **yaşam öyküsü; yinelenen araştırmalar**

Ü

ücretli emek (*wage-labour*) Bir çalışanın haftalık olarak belirlenmiş bir ücret ya da aylık maaş karşılığında, normal durumlarda işverenin belirlediği koşullar ve ortamda istihdam edilmesini anlatan bir terim. Yalnız işverenin belirleyeceği çerçeve, ülkelerin iş hukuku, toplu pazarlık anlaşmaları ve sendikal baskılara bağlı olarak kısıtlanabilir. Ücretli emek terimi, genellikle, emeğinden başka satacak bir şeyi bulunmayan ve bundan dolayı sömürülmeye açık insanların zayıf pazarlık gücünü vurgulamak üzere kullanılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **çalışma.**

üçlü (*triad*) Üçlü -ya da üç kişilik grup- genellikle küçük gruplar içinde en az dayanıklı olanıdır. Çünkü üçlülerde her zaman bir *ikili, bir de yalnız kalan bir kişi şeklinde bölünme eğilimi ortaya çıkar. Daha zayıf olan iki kişi daha güçlü üçüncüye karşı bir koalisyon oluşturabilir, ya da en zayıf kişi diğer ikisi arasında bir bölünme yaratarak üstünlüğü ele alabilir.

Üçüncü Dünya (*Third World*) Üçüncü Dünya, Fransız Devrimi'nde halkı temsil eden "üçüncü sınıf"la benzerlik kurularak, Soğuk Savaş dönemindeki iki büyük kampın dışında kalan devletler grubu için kullanılmaktadır. Bu terim ilkin 1940'ların sonlarında Avrupa'da potansiyel bakımdan tarafsız bir bloğu anlatmak için kullanılmış, ama 1960'ların başlarından sonra, "birinci" dünyayı oluşturan (gelişmiş) kapitalist ülkeler ile "ikinci" dünyayı oluşturan komünist ülkeler dışındaki, gelişmekte olan ülkeleri karşılamaya başlamıştır.

Üçüncü Dünya ambarı (*Third World entrepôt*) Birbirlerine benzeyen üç ayrı anlamı olan bir terim. Üçüncü Dünya ambarı, asıl olarak sömürgeci devletlerin, başka yerlerde satmayı tasarladıkları malları depolamak için kullandıkları bir limanı anlatırken; bazen az gelişmiş ülkelerden göçmen alan şehirleri tanımlamak; genellikle de daha yoksul devletlerde, esasen kendi hinterlandından birincil ürünler ihraç etmeye yönelik geniş bir ticari sektörü olan şehirler veya bölgeler için kullanılmaktadır.

üçüncül sektör (*tertiary sector*) *bkz.* **sanayi sektörü**

üreme oranı (*reproduction rate*) *bkz.* **doğurganlık**

üreme teknolojileri (*reproductive technologies*) Feministlerin biyolojik üremeyi düzenlemek için başvurulan teknolojilere atfen kullandıkları bir terim. Gebelikten korunma, kürtaj (hap ve rahim içi araç gibi), doğum (cenin görüntüleme) ve kısırlıkla (örneğin çok fazla yaygınlaşmış, tüpleri bağlayarak kısırlaştırma) ilgili teknolojileri kapsar. Üreme teknolojileri terimi, dolaylı yoldan, teknolojik olan ile doğal olanı karşı karşıya koyar ve bilimin genelde fazlasıyla müdahaleci biçimde uygulandığına, gücün bireylerin -genelde kadınların- elinden zorla alındığını işaret eder.

üretim (*production*) Kaynakların, zaman ve emeği de içine alan bir süreçle mal ve hizmetlere dönüştürülmesi. Kaynaklar, her zaman tüm istek ve ihtiyaçları karşılayamayacak ölçüde kıt sayıldığından, üretimde etkenlik (*efficiency*), yani *verimlilik (*productivity*) özellikle vurgulanan bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Benzer biçimde, belirli mal ve hizmetlerin maliyetleri, onlara harcanan para miktarıyla değil, mevcut kaynakların alternatif kullanımlarının fırsat maliyetleriyle ölçülmektedir. *Ayrıca bkz.* **Gayri Safi Milli Hasıla.**

üretim, basit meta (*production, simple commodity*) *bkz.* **basit meta üretimi**

üretim, esnek (*production, flexible*) *bkz.* **esnek üretim**

üretim, küçük meta (*production, petty commodity*) *bkz.* **küçük meta üretimi**

üretim araçları (*means of production*) Mal ve hizmet üretmek için kullanılan araçlar; bu süreçte kullanılan işçiler, teknoloji ve diğer kaynaklar arasındaki toplumsal ilişkileri de kapsar. Bu terim Marksist kuramda oldukça önemlidir, çünkü *Marx'ın *kapitalizm tanımı, üretim araçlarına sahip olanlarla (kapitalistler) kendi emek güçlerinden başka satacak hiçbir şeyleri olmayanlar (proleterler) arasındaki ayrıma dayanır.

üretim güçleri (*forces of production*) Marksist siyasal iktisat, iktisadi faaliyetin iki boyutu arasında analitik bir ayrıma gider. Dolayısıyla, bir yanda toplumsal tahakkümün sürdürülmesi, ekonomik açıdan bir artık elde edilmesi ve emeğin sömürülmesiyle bağıntılı olan "toplumsal üretim ilişkileri"; öbür yanda, doğadan elde edilen madde ve malzemelerin, nesnelerin ve güçlerin insanın amaçlarına uygun bir biçime ("kullanım değeri") dönüştürülmesi bekleniyorsa, hangi toplumsal yapıda olursa olsun zorunlu öğelerle ilişkileri barındıran "üretim güçleri" vardır. "Üretim güçleri" teriminin tam kapsamı konusunda bir görüş birliği bulunmamakla birlikte, *Marx ile *Engels bu "güçler"in içerdiği şeyleri değişik yerlerde şöyle sıralamışlardır: emek sürecinde çalışılarak işlenmesi gereken maddelerden oluşan ve Marx ile Engels'in her zaman için ilk insan emeğinin ürünleri saydıkları "hammaddeler"; hammaddeleri işlemekte kullanılan aletler ya da makinelerin oluşturduğu "üretim araçları" (bazı durumlarda insanın kendi organları); insanın, bedensel yapısının, zindelik, vasıf, bilgi ve benzeri melekelerinin bir işlevi olan çalışma yetisi ("emek gücü"); son olarak, belirli bir emek sürecinin özgül özelliklerinin gerektirdiği (ve bazen "teknik üretim ilişkileri" diye adlandırılan) toplumsal işbölümü ve koordinasyon biçimleri. Marx ve Engels üretim için gerekli koşulların başka bir kategorisini de (toprak, hava, su ve diğer genel çevresel ya da bağlamsal koşullar) ortaya koymuşlar, fakat bunlar yanlış biçimde üretim araçları arasında sayılmıştır. Marx ve Engels insan toplumlarının uzun soluklu bir tarihsel eğiliminin bulunduğunu, *kapitalizmin, üretim güçlerinin (insanın üretken yeteneğiyle birlikte) gelişmesi için bu eğilimi ciddi biçimde hızlandırdığını varsayıyorlardı. Bu gelişim süreci insanlığın doğayı denetleme ve düzenleme yeteneğini arttıracak, dolayısıyla evrensel insan ihtiyaçlarının asgari düzeyde mükâfat beklentisi olmaksızın çaba harcanarak karşılanmasını sağlayacaktı. Sonuçta, gelişmiş üretici güçler, darlığı ve çalışma zorunluluğunu aşan gelecekteki *komünist özgürlük âleminin bir önkoşulunu oluşturacaktı.

üretim ilişkileri (*relations of production*) Karl *Marx, emekçilerin *kapitalizmde sattıkları şeyin emekleri değil, emek güçleri olduğu sonucuna vardıktan (*bkz.* *emek-değer kuramı) ve böylece analizine yeni bir boyut kattıktan sonra, üretim sırasındaki faaliyetleri kavramsallaştırma aracı olarak kullandığı ve geçmişten miras almış olduğu *işbölümü terimine bağımlılığından kurtulma noktasına gelmişti. Marx işbölümü terimi yerine, belirli bir *üretim tarzına ait toplumsal ilişkilere işaret eden "üretim ilişkileri" terimini kullanmış ve işbölümünü, üretim ilişkilerinin somut, yapısal bileşimi ve düzenlenmesi için saklamıştır (son zamanlarda buna "teknik işbölümü" denmektedir).

Marx *Kapital'in* 1. cildinin 7. kısmında, kapitalizme özgü üretim ilişkilerinin iki yönüne dikkat çeker. Birinci ilişki ya da denetim ilişkisi, "Emekçi, emeğinin ait olduğu kapitalistin denetiminde çalışır; kapitalist de, işin gerektiği gibi yapılıp yapılmadığına ve üretim araçlarının, hammaddenin gereksiz harcanmasına ve araçların zarurilik dışında aşınıp yıpranmasına yol açmayacak şekilde zekice kullanılıp kullanılmadığına bakar," şeklinde tanımlanırken; ikinci ilişki ya da mülkiyet ilişkisi, çok daha genel bir tarifle, "Emek süreci, kapitalistin satın aldığı şeylerle, onun mülkiyeti haline gelen şeyler arasındaki bir süreçtir. Dolayısıyla bu sürecin ürünü ona aittir, tıpkı bir mahzende tamamlanan bir fermantasyon sürecinin ürünü olan şarap gibi," diye tanımlanmıştır.

Üretim ilişkilerinin toplamı, Marx'ın (oldukça sorunlu biçimde) göndermede bulunduğu kapitalist toplumun "iktisadi yapısı" ya da "gerçek temeli"ni kapsar. Bu haliyle üretim ilişkileri, o toplumun *sınıflara bölünmüşlüğü ("toplumsal işbölümü") için de geçerlidir, oysa bu sav da oldukça sorunludur, çünkü denetim ve mülkiyetin doğası Marx'ın zamanından beri köklü dönüşümlere uğramıştır. Marx, tam bir kesinlikle ifade etmiş olmasa da, açıkça diğer üretim tarzları için farklı üretim ilişkileri kümelerinden bahsedilebileceğini düşünmüş ve ondan sonra gelen yazarlar bu sorunu etraflıca işlemişlerdi (örneğin bkz. B. Hindess ve P. Hirst, *Pre-capitalist Modes of Production*, 1975). *Ayrıca bkz.* **temel.**

üretim tarzı (*mode of production*) Marksist kuram içinde toplumun veya toplumsal formasyonun kurucu özelliği; toplumsal formasyon içinde hâkim olan sosyo-ekonomik sistem (örneğin, *kapitalizm, *feodalizm ya da *sosyalizm) üzerine kurulu bir özellik.

Üretim tarzı geleneksel olarak *üretim ilişkileri ve *üretici güçlerin etkileşimi şeklinde; yani, üretim araçlarının mülkiyet sistemi ve üretici güçlerin gelişim düzeyi olarak tanımlanır. Karl *Marx'a göre, üretim tarzı tüm toplumsal sistemlerin temelini oluşturur ve diğer toplumsal, iktisadi, ideolojik ve siyasal ilişkiler bu temel üzerine kurulur. Marksizm içinde yapılan önemli tartışmalardan birisi, toplumsal etkinliğin diğer alanlarının (*üstyapı) sosyo-ekonomik *temel ya da üretim tarzından ne ölçüye kadar türetilebileceği ve bu alanların hangi ölçüye kadar özerk olabildiği üzerinedir. Friedrich *Engels, iktisadi alanın "son kertede" başat olduğunu belirterek bu belirsizliği özetlemiş, siyasal ve ideolojik alanların *göreli özerkliği hakkında bugüne kadar çözülemeyen bir tartışma başlatmıştır.

*Marksizm, içinde birden fazla üretim tarzı bulunan toplumları da incelemiştir. Bir toplumda birden fazla üretim tarzı olmasının nedeni, bu toplumun ya bir üretim tarzından diğerine geçiş sürecinde olması, ya da bağımlı üretim tarzlarının hayatta kalması, hatta başat üretim tarzı tarafından üretim

tarzlarının "eklemlenmesi" süreci aracılığıyla desteklenmesidir (Amerikalar'ın erken kapitalizm dönemindeki kölelik sistemi ya da genelde sosyalist toplumlarda görülen kapitalist sektörler buna örnek olarak gösterilebilir).

üst sınıf (*upper class*) Üst sınıf, geleneksel biçimde, "aristokrasi"nin eşdeğeri; yani, soylulardan (Orta Çağ İngilteresi'nde dükler, markiler, kontlar, vikontlar ve baronlar) ve büyük toprak sahiplerinden (ya da "beyefendiler"-den) oluşan (çoklukla babadan çocuklara geçen) soylu sınıf olarak düşünülmüştür. Ne var ki, aristokrasi üst sınıfın önemli bir sembolik öğesi olmakla birlikte, üst sınıf üyelerini tam olarak kapsamaz. Üst sınıfı Karl *Marx'ın *burjuvazi ya da kapitalist sınıf kavramıyla eşitlersek, kapsamının ne olduğunu anlamaya iyice yaklaşmış oluruz. Öyleyse, üst sınıf mülk sahibi olan sınıftır; toprak, sermaye, büyük işletme ya da hisse sahipliği gibi mülk sahibi olma, denetleme ve sömürme araçlarından elde ettiği kazançlarla yaşayan sınıftır. Oransal olarak nüfusun en küçük dilimini oluşturur. Nitekim üst sınıfın, en ileri kapitalist toplumlarda nüfusun yüzde 1'i gibi çok küçük bir kesimini oluşturduğu düşünülmektedir.

Bununla birlikte, mülk sahibi olmanın getirdiği *iktidar, üst sınıf üyelerinin sayısıyla da orantısız derecede büyüktür. Üst sınıfın birçok üyesi, ya doğrudan bu kuruluşlardaki konumları ya da daha dolaylı yollarla, finans sektöründe kilit konumları ellerinde tutarak büyük şirketlerin kontrolüne sahiptir. Bazıları da hem siyasette, hem kamusal ve kültürel yaşamın diğer alanlarında önde gelen konumları işgal ederler.

Üst sınıf içinde, "babadan kalma para"sı olanlar ile *nouveaux riches* (sonradan görmeler) arasında önemli *statü ayrımları bulunduğu bir gerçektir. En üst statü genellikle toprak sahibi olan üst sınıflara; Westminster Dükü (Kraliçe'den sonra Birleşik Krallığın en zengin kişisi) gibi insanların temsil ettiği gerçek aristokrasiye tanınır. Bu statüdekiler, örneğin aristokrat kulüplerine girme olanaklarını sonradan görmelere karşı kısıtlayan, son derece dışlayıcı stratejiler izlerler. "Yeni para" daha az statü getirir, ama kesinlikle daha az iktidar kazandırdığı söylenemez. Dolayısıyla, sonradan görmelerin uzun süreden beri, kendilerini kabul ettirici stratejiler (büyük toprak sahiplerinin malikânelerini satın alma, aristokrat kesimlerin üyeleriyle evlenme ya da çocuklarını evlendirme ve çocuklarını elit okullarda okutma türünde) benimseyerek daha aristokratik bir statü kazanmanın yollarını aramaları bir tesadüf değildir.

Üst sınıfa ilişkin popüler anlayışlar, "yeni para"yı kazananlardan çok "babadan kalma para"sı olanlara denk düşmektedir. Gordon Marshall ile meslektaşları 1984'te Britanya'daki toplumsal sınıf olgusuna eğildikleri bir anket araştırmasını değerlendirdikleri, *Social Class in Modern Britain* adlı bir çalışmada, seçtikleri örneklemin üçte ikisinin "üst sınıf"ı statü faktörleriyle, örneğin mevki ya da unvanla, beşte ikisinin gelirle, üçte birinin meslekle ilişkilendirdiklerini saptamışlardı. Üst sınıfı tanımlayan karakteristik özellik olarak özel mülkiyeti (sosyolojik bakımdan üst sınıfın ana özelliğini bu oluşturmasına rağmen) gösterenlerin sayısı örneklemlerin sadece dörtte biriydi. Üst sınıfla ilgili en iyi sosyolojik çalışmayı John Scott'ın hacimli kitaplarında bulabilirsiniz (örneğin bkz. *The Upper Class,* 1982). Bir yandan mülkiyet ve sermayenin denetlenmesi arasındaki bağ, diğer yandan modern korporasyon *kapitalizminin gelişmesi

üzerine bkz. Maurice Zeitlin, *The Large Corporation and Contemporary Classes* (1989). *Ayrıca bkz.* **kapanma.**

üst-anlatı (*meta-narrative*) *bkz.* **postmodernizm**

üst-belirleme, üst-belirlenim (*over-determine, over-determination*) Sigmund *Freud'un, rüyaların çok yönlü belirlenimlerini -dolayısıyla yorumlarını- anlatmak üzere tasarladığı terimler. Üst-belirlenim kavramı daha sonra *Marx İçin* (*For Marx,* 1966) adlı kitabında Louis *Althusser tarafından, çok yönlü tarihsel nedenselliği ifade etmek amacıyla benimsenmiştir. Althusser, bu nedenselliği *Hegelci basit çelişki nosyonuna karşıt bir çizgide ele alır. Althusser, devrimlerin ancak bir faktörler kombinasyonu -bir "kopuşsal bütünlük"- söz konusu olduğunda gerçekleştiğini ileri sürmektedir.

üst-kuram, üst-kuramsal inançlar (*metatheory, metatheoretical beliefs*) *bkz.* **aksiyom**

üstel büyüme (*exponential growth*) Üstel eğriler ailesi ($Y=e^x$), giderek artan (geometrik biçimde) orandaki büyümeyi anlatır. Thomas *Malthus *Essay on the Principle of Population*'da (1789), yiyecek kaynakları doğrusal (aritmetik) bir oranla, nüfus da üstel biçimde artarsa tükenişin kaçınılmaz olduğuna işaret etmişti. Büyümeyi ele alan daha betimsel bir model ise lojistiktir. *Ayrıca bkz.* **lojistik büyüme.**

üstyapı (*superstructure*) *Temel terimi gibi üstyapı terimi de Marksist söyleme, Karl *Marx'ın *Siyasal İktisadın Eleştirisine Katkıya Önsöz*'de (1859), üretim alanını "hukuksal ve siyasal üstyapının onun üstünde yükseldiği ve toplumsal bilincin belirli biçimlerine denk düşen gerçek temel" olarak göstermesinin sonucunda girmiştir. Buna göre, bir toplumun üstyapısı siyasal ve kültürel (ya da ideolojik) alanlarından meydana gelmektedir. Marx *ideolojiden ve *meta fetişizminden bahsettiği yerlerde, aslında üstyapının temelle olan ilişkisini, üstyapının nelerden oluştuğunu ve iç dinamiğinin niteliğini tartışmış oluyordu. Marx'tan sonra bu sorunlar *hegemonya ve *söylem gibi kavramlara başvurularak ele alınmıştır. Ortaya çıkan nihai sonuç ise, temel ile üstyapı arasındaki ayrımın dayandığı mimari metaforun, artık toplumun iktisadi alanı ile diğer alanları arasında geçerli olduğu anlaşılan karmaşık ilişkileri yeterli biçimde özetleyemediğidir. G.A. Cohen gibi yorumcuların son zamanlarda tartışmalı biçimde gözlemlediği gibi, aslında Marx'ın kendisi de tek boyutlu ve tek yönlü bir nedenselliği varsayan kaba bir bakışa sahip olmamıştır. *Ayrıca bkz.* **toplumsal formasyon; üretim tarzı.**

ütopya, ütopyacılık (*utopia, utopianism*) Ütopya, kusursuz bir toplumu ya da ideal bir devleti ifade eden hayali bir kurgudur. Gerçekçi olmama anlamında genellikle aşağılayıcı bir vurguyla kullanılan ütopya terimi Sir Thomas More'un *Utopia* (1516) adlı eserinden türetilmiştir, ancak sosyolojide genellikle Karl *Mannheim'ın bilgi sosyolojisiyle birlikte anılır. Mannheim, *Ideology and Utopia*'da (1929), bağımlı grupların ve sınıfların, değişim ve köklü dönüşüm ihtimallerini sunan ütopyacı inançları çekici bulduklarını, oysa egemen toplumsal sınıfların istikrarı ve sürekliliği temel alan bir ideolojik bakışı benimsediklerini ileri sürmüştü. Mannheim'a göre, Anabaptist mezheplerin radikal görüşleri ütopyacılığa örnek teşkil ediyordu. Fakat Mannheim'ın ütopyacılığa duyduğu ilginin felsefi ve dinsel bir boyutu da vardır: Bu boyut, ütopyacılığın şu ya da bu şekilde *insan doğasını tanımlama,

yani alternatif gelecekler hayal etme yeteneğidir.

Mannheim'ın ütopyacılık ile insan *ontolojisi arasındaki ilişkiye bakışı, *The Principle of Hope* (1959) adlı çalışmasıyla, insan toplumlarında hayal kurmanın, peri masallarının, ütopyacı felsefelerin ve fantezilerin rolünü irdeleyen Marksist toplum felsefecisi Ernst Bloch tarafından paylaşılmıştır. Bloch'a göre, ütopyacılık, aynı anda her yerde bulunan bir öngörücü bilinçti. Ütopyaların, Henüz-Olmamış-Olan ve Henüz-Bilincine-Varılmamış-Olan sözleriyle ifade ettiği, maddi ve öznel olmak üzere iki boyutu vardı. Bloch'un fikirleri, Doğu Avrupa'da örgütlü *komünizmin başarısızlıklarına karşı bir protesto çığlığıydı.

Karl *Marx'ın komünizm kuramındaki ütopyacı unsurlar, çağdaş *neo-Marksizmlerin en revizyonist olanlarında bile muhafaza edilmektedir. Bu bakımdan tipik örnek André Gorz'un çalışmalarıdır. Avusturya'da doğmuş olan Gorz, Fransız Yeni Solu'nun önde gelen toplum ve siyaset kuramcıları arasında yer alıyordu ve bir süre için *Les Temps modernes*'in editörlüğünü üstlenmiş; çeşitli kısa, popüler makaleler ile *Ecology as Politics* (1980), *Elveda Proletarya* (*Farewell to the Working Class*, 1982), *Cennetin Yolları* (*Paths to Paradise*, 1985) ve *İktisadi Aklın Eleştirisi* (*Critique of Economic Reason*, 1989) gibi etkili kitaplar kaleme almıştı. Marksist fikirlerden, özellikle Sartre'dan fazlasıyla etkilenmiş olmakla birlikte, çağdaş toplumsal değişimlere yönelik analizleri ışığında bu mirası aralıksız biçimde gözden geçirmeye çalışmış ve muhtemel bir ütopyacı gelecek konusunda kendi özgün görüşünü formüle etmişti. Gorz daha önceki çalışmalarında, işçi hareketi için gerilemekte olan "geleneksel" işçi sınıfı ile büyümekte olan "yeni" işçi sınıfı arasındaki ittifaka dayalı bir strateji önermiş ve ileri kapitalizmde anlamsızlığın ve işe yabancılaşmanın farklı gruplarca paylaşılan bir duygu olduğuna işaret etmişken; sonradan işçi sınıfına, klasik Marksizmin öngördüğü herhangi bir biçimde devrimci rol atfetmekten vazgeçmiştir. İleri kapitalist toplumlardaki teknolojik değişiklikler toplumsal yapıda temel önemde dönüşümlere yol açmaktadır: Güvencesiz, part-time ya da geçici işleri yapan heterojen bir topluluğun, başka bir deyişle büyümekte olan "sanayi sonrası neo-proletarya"nın karşısında "işçi-üreticiler"in sayısı giderek azalmaktadır. Aynı zamanda, iktisadi büyüme takıntısı ve çalışma etiğine bağlılık da toplumda kişisel yaşamın niteliği açısından yıkıcı etkiler getirmektedir. Yeni *toplumsal hareketler, özellikle ekolojik siyaset, sınıfın ve tahakkümün son bulduğu bir geleceğe giden yolu göstermektedir: Çalışmadan bağımsız biçimde herkese asgari düzeyde bir gelir sağlanacak, teknoloji ise ihtiyaçların karşılanması için gerekli olan karşılıksız emeği en alt düzeye indirmek amacıyla kullanılacak, bu süreçte zorunlu olan emek nüfus içinde herkes tarafından eşit biçimde paylaşılacaktır. Toparlarsak, Gorz'un ütopik geleceğinde, çalışma haftasının bu tür düzenlemeler sonucu giderek azaltılmasıyla, insanların zamanlarını ve enerjilerini yaratıcı, özerk ve keyifli biçimde kullanmalarını sağlayan özgürleşme gerçekleşecektir.

Gorz'un çalışmaları, Boris Frankel'ın *Sanayi Sonrası Ütopyaları*'nda (*The Post-Industrial Utopians*, 1987) sıkı bir eleştiriye tabi tutulmuştur. Bu konuyla ilgili daha genel bir değerlendirme metni için bkz. Ruth Levitas, *The Concept of Utopia* (1990). *Ayrıca bkz.* **komün; mesihçi hareket.**

üyelerin yöntemleri (*members' methods*) Etnometodologlar tarafından,

insanların faaliyetlerini kendileri için anlamlı hale getirme yöntemlerine gönderme yapılarak kullanılan bir terim.

üyelik grubu (*membership group*) *bkz.* **referans grubu**

V

vaka çalışması (*casework*) Sosyal hizmetin en önce bulunan ve muhtemelen en yaygın tartışmalara yol açmış yöntemi. Vaka çalışmasının öncülüğünü Londra'daki Hayır Organizasyonu Derneği'nde (1869) Octavia Hill yapmış; Mary Richmond ise *Social Diagnosis* (1917) adlı kitabında ilk sistematik açıklamayı getiren kişi olmuştur. Bu yöntemde bireyin ihtiyaçlarını karşılayıp problemlerini çözmeye özel bir vurgu yapılmakla ve *psikanalizle genel bir yakınlık görülmekle birlikte, vaka çalışması birbirinden çok farklı kapsamdaki kuramsal gelenekleri içinde barındırmaktadır. Vaka çalışması, *sosyal hizmetin başlıca yöntemlerinden birisidir (diğerleri grup çalışması ve cemaat çalışmasıdır). Grup çalışması, sosyal hizmet görevlisinin ortak ya da benzer güçlüklerle karşı karşıya olan küçük bir grubun etkinlikleri ve ortamına katılmasını gerektirirken; cemaat çalışması, sosyal hizmet görevlisini yerel aktivistlerin harekete geçiricisi ve bu hareketin kaynağı işlevini görmek üzere mahalli bir bölgede yer almaya götürmektedir.

vaka kayıtları (*case-history*) Bir fenomenin tarihçesini bir ya da çok sayıda örnekle izleyip, karşılaştırmalı ve uzun süreli analiz yapılmasını sağlayan, tıbbi vaka kayıtlarına benzer bir sosyolojik yöntem. Seçilen bir örneğin kapsamlı tarihi, bir *örnekolay araştırması projesinin konusunu oluşturabilir ve belli bir özelliğe ya da deneyime gönderme yaparak, muazzam derecede ayrıntılı ve ispatlanmış değerlendirme sağlayabilir. Bunun en yaygın tipi, bir bireyin -unvanı ne olursa olsun- kendiliğinden seçmeci olduğu, kişinin anahtar bir özelliğiyle bağıntılı emsaller, nedenler, bağlamsal faktörler, algılar ve tutumların ya da deneyimlerinin (bir göçmen, suçlu ya da karizmatik bir lider olmalarının) *post hoc* bir anlatımını yaptığı *yaşam öyküsüdür. Bu tür vaka kayıtları, doğaları gereği, kişisel özelliklere yapısal faktörlerden, spesifik süreçlere de genel kalıplardan daha fazla vurgu yaparlar. Vaka kayıtlarında bazen inceleme birimi olarak bir grup, organizasyon ya da topluluk seçilir ve bu durumda örnekolay incelemesiyle yakın bir etkileşim içinde olunur. Tek bir vaka kaydı genellikle daha fazla incelenmeye uygun hipotezler ortaya atmakta kullanılır. Vaka kayıtları ayrıca, o disiplinlerin beceri ve yöntemlerinden yararlanarak, *psikiyatri ve *sosyal hizmet alanında, *kriminoloji ve klinik psikolojide yaygın biçimde kullanılmaktadır.

van Gennep, Charles Arnold (1873-1957) Hollandalı ve Fransız anne babadan olan etnolog van Gennep'in *Rites of Passage* (1909) adlı çalışması, sosyal antropolojik ritüel araştırmalarının klasiklerinden birisidir. Van Gennep, Avrupa folklorunun incelenmesinde etnografik yaklaşımın kullanılmasını cesaretlendiren bir tutum izlemiştir. *Ayrıca bkz.* **geçiş törenleri.**

varlıklı işçi (*affluent worker*) *bkz.* **burjuvalaşma**

varoluş sosyolojisi (*existential sociology*) Sosyolojinin en ortodoks bilimsel versiyonlarının reddi biçiminde ortaya çıkan, köklerinin hem Søren Kierkegaard, Friedrich *Nietzsche, Martin *Heidegger ve Jean-Paul *Sartre'ın Avrupalı varoluşçu felsefelerine hem de Husserl ile Schutz'un *fenomenolojisine uzandığını iddia eden ve esas olarak Amerikan (bilhassa Batı Yakası) kökenli bir sosyoloji okulu. Varoluş sosyolojisinin genellikle ortaya attığı iddia, Aydınlanma'nın temel yasalarının yeni tiranlıklara dönüşebileceği ve bu yasalara, hayatı yaşandığı gibi, tüm endişeleri, hatta dehşetiyle görerek karşı koyulması gerektiği düşüncesidir. Bu akımı savunanların bazı yazılarında dünyanın anlamsız olduğu söylenmekte ve sosyologlara insanların kendi yaşamları ve çevrelerine anlam yüklemelerini sağlayan süreçleri inceleme rolü biçilmektedir. Bu açıdan varoluş sosyolojisinin, Edward Tiryakian'ın *Sociologism and Existentialism*'de (1962) ortaya attığı bir iddia doğrultusunda, Max *Weber'in felsefeleriyle ve (herhalde daha açık biçimde) *sembolik etkileşimcilikle bazı benzerlikler taşıdığını söyleyebiliriz.

Varoluş sosyolojisinin çok yakın zamanlardaki savunucuları, *gündelik yaşam deneyimleriyle kurulan çok yakın benzerlğe vurgu yaparlar. Yeni sosyoloji 1970'de yayınlanan iki kitapla tanımlanmıştır: Jack Douglas'ın *Understanding Everyday Life* adını taşıyan okumalar derlemesinde geleneksel sosyolojiler daha yeni sosyolojilerden ayrılırken; Stanford M. Lyman ile Marvin B. Scott'ın *A Sociology of the Absurd* başlığı altında topladığı ve *zaman, mekân, anlatılar gibi konulara eğilen denemelerinde yeni yaklaşım ve bu yaklaşımın irdelediği alanlar öne çıkarılmıştır. Jack Douglas ve J. Johnson'ın *Existential Sociology* (1977) ile J. Kortaba ve A. Fontana'nın *The Existential Self in Society* (1984) adlı çalışmalarında bu yaklaşım daha ayrıntılı biçimde geliştirilmiştir.

Varoluş sosyolojisi, insanları doğal ortamları içinde ve tüm karmaşık yönleriyle birlikte inceleme iddiasındadır. En önemlisi, sosyolojinin diğer kollarında genellikle görmezlikten gelinen iki alan olan, insanların hayvani bedenleri ile duygularını aynı çerçeve içinde birleştirmesidir. Varoluş sosyolojisi örneğin kronik acıyı inceler.

Günümüzde, bu geleneği sürdüren çok az sosyolog bulunduğu gibi; varoluş sosyolojisinin bakış açısını eleştirenler, onu başka bir bölünme yaratmakla, klasik sosyolojinin asıl ilgi alanlarından uzak durmakla ve Avrupa'da geliştirilen varoluşçu felsefe geleneğini vulgarize etmekle suçlamışlardır. *Ayrıca bkz.* **varoluşçuluk.**

varoluşçuluk (*existentialism*) Başka isimlerin yanı sıra Søren Kierkegaard, Friedrich *Nietzsche, Martin *Heidegger ve Jean-Paul *Sartre'ın çalışmaları için kullanılan esnek bir felsefi adlandırma. Varoluşçulukla anlatılmak istenen şey, insanın varoluşunun doğasının, dolayımsız biçimde yaşanan yalnızlık, ölüm ve ahlâki sorumluluk gibi deneyimlere öncelik verilerek sistematik biçimde irdelenmesidir. *Ayrıca bkz.* **varoluş sosyolojisi.**

varyans (*variance*) *bkz.* **ardışıklık analizi; nedensel modelleme; varyasyon (istatistiki)**

varyans analizi (*analysis of variance*) *bkz.* **nedensel modelleme; varyasyon (istatistiki)**

varyasyon (istatistiki) (*variation – statistical*) Ampirik araştırmaların büyük bir kısmı tek tek örneklerden daha çok, grupların, yani yığılmış toplumsal varlıkların (başka bir ifadeyle, tek bir erkekten ya da kadından daha çok,

genelde erkekler ya da kadınların) karakteristik özellikleri üzerinde dururlar. Grupların, yani yığın halindeki örnek türlerinin özelliklerini ortaya çıkarmak için bir dizi istatistiki ilişki ölçüsü kullanılmıştır ve bunların çoğu, kendilerinden özet niteliğinde çeşitli istatistiki ölçülerin çıkarılabileceği *normal dağılım, *iki şıklı dağılım veya *Poisson dağılımı gibi göstergelere dayanır. Ortalama değer, tepe değer ve ortanca, dağılımdaki en yaygın ya da tipik değerler olarak, dağılımın normal olduğu durumlara denk düşen merkezi eğilim ölçülerini yansıtırlar. Dağılma ölçüleri, tek bir toplam istatistikteki genel kalıpla ilgili bilgileri bir araya toplamaya çalışır. Dağılma ölçülerinin en önemlileri içinde, değişim aralığı, ortalama sapma, katril (dördebölen) sapma, desil (onabölen) aralığı ve standart sapmayı sayabiliriz. Normal dağılımın özelliklerinden birisi, tüm durumların yaklaşık yüzde 68'inin ortalama değerin her iki tarafındaki bir standart sapma içinde kalması, yaklaşık yüzde 95'inin iki, 99.73'ünün ise üç standart sapma içinde olmasıdır. Bunun için bir dağılımın standart sapması, genel dağılım hakkında birçok bilgiyi, ortalama değer etrafındaki kümelenme ya da yoğunlaşma derecesini özetleyen bir araçtır. Varyans, standart sapmanın karesidir ve toplamsal olmak gibi bir özelliği vardır. Varyans analizi ise, bir veri kümesinin alt-grupları içindeki ve bu alt-grupların ortalamaları arasındaki değişkenliği ölçer. *Ayrıca bkz.* **ölçüm; örnekleme.**

vasıf (*skill*) Günlük kullanımda vasıf, kabiliyete dayalı becerileri ifda etse de, esas olarak eğitim ve okul aracılığıyla öğrenilmesi gereken, göreli olarak kesin bir bedensel veya zihinsel teknikler kümesi anlamına gelmektedir. Sosyolojik çalışmalar, vasfın bu boyutunu göz ardı etmemekle birlikte, temelde vasfın kullanılmasıyla (yani, vasfın nasıl tanımlandığı, kurulduğu ve farkına varıldığıyla) ilgilidir. Harry Braverman'ın bu konudaki çalışmasının 1970'lerde yayınlanmasından itibaren yapılan akademik araştırmaların pek çoğu, Karl Marx'ın kapitalist *emek süreci içindeki "değerlenme" olgusunun, sürekli olarak emeğin pahalı türlerinin vasıfsızlaştırılmaya çalışılmasını gerektirdiği şeklindeki iddiasını araştırmaya yönelmiştir. *Vasıfsızlaştırma, ya zanaat tekniklerinin çözülmesi ve makineleşmesi anlamına gelir, ya da işçide bulunması gereken, oluşmuş ya da yeni yeteneklerin gerektiğinden fazlasının arka plana atılması anlamına. Bu ikinci durum kadınların çalışmasında son derece yaygın olarak gözlenir. Marksist olan ve olmayan pek çok yazar, vasıfsızlaştırmanın kaçınılmaz olmadığını ileri sürmüşlerdir. İşçiler, bireysel olarak ya da *sendikalar aracılığıyla makineleşmeye karşı direnebilir, ya da vasıfsızlaştırılmış süreçlerin eğitilmiş işçilere ayrılması ve ellerinden alınan hünerleri karşılığında yüksek ödeme yapılması konusunda ısrarcı olabilirler. Ayrıca işverenler de, güvenilir veya deneyimli işçileri çalıştırmak ve elde tutmak, işçiler arasındaki huzursuzluğu kontrol altında tutmak istedikleri, ya da Marx'ın söylediğinin aksine, teknolojinin gelişimi eskilerinin yerine yeni hünerler yarattığı için işçilerin vasıflarını geliştirmeyi tercih edebilirler. Hangi yolla olursa olsun, işler, tek tek işçilerin, daha doğrusu bir bütün olarak emek gücünün vasıfsızlaştırılmasını gerektirmeden vasıfsızlaşabilir. Bu konudaki örnekolay incelemelerinden yapılmış bir seçki için bkz. der. Roger Penn vd., *Skill and Occupational Change* (1994). *Ayrıca bkz.* **beceri.**

vasıfsızlaştırma (*de-skilling*) Harry Braverman'ın *Labour and Monopoly Capital: The Degradation of Work in*

the Twentieth Century (1974) adlı kitabındaki temel fikirlerini özetleyen bir terim. Braverman'ın tezine göre, *kapitalist *üretim biçimleri karmaşık iş süreçlerini daha küçük, daha basit ve vasıfsız işlere parçalayarak emek maliyetini düşürmektedir. Bu kesintisiz parçalanma süreci, vasıflı usta işçinin yerini fazla eğitim almasına gerek olmayan vasıfsız emeği geçirmekte, böylece *emek piyasasının ikincil sektöründeki işlerin yerine birincil sektördeki işler konmaktadır. Sonuç olarak, ücretler ve istihdam koşulları tipik olarak ikincil sektörün alt seviyelerine indirilmiş, *işsizlik ve iş güvencesinin olmayışı yaygınlaşmış, vasıfsızlaştırılmış işleri yapan kişiler kendi işlerinden *yabancılaşmışlardır.

Bu tez akademik sosyal bilimciler arasında -özellikle Britanya'da- yoğun bir ilgiyle karşılanmış, işyerlerinde iş örgütlenmesi ve iş değişiklikleri –özellikle gerilemekte olan imalat sektöründeki durum- konularında bir örnekolay araştırması çerçevesi sunmuştur (genel bir değerlendirme metni için bkz. P. Thompson, *The Nature of Work: An Introduction to Debates on the Labour Processes*, 1983). İşgücüyle ilgili ülke çapındaki istatistiklere dayanan araştırmalarda ise, Braverman'ın *meslek yapısındaki değişimin yönüyle ilgili değerlendirmesi ve imalat sektöründen hizmet sektörüne geçişin yönü hakkındaki sonuçlarını doğrulama eğilimi sergilemez; çünkü bazı vasıflı meslekler ortadan kalkarken, bazıları için daha üst vasıflar gerekli olmakta, bilgisayar programcılığı ve sistemler analizi gibi daha yeni meslekler de hızlı bir genişleme göstermektedir. *Ayrıca bkz.* **bilimsel yönetim; emek süreci; işin değer yitirmesi tezi; proleterleşme; sanayi sektörü; vasıf.**

vassallık (*vassalage*) *bkz.* **feodalizm**

Veblen, Thorstein Bunde (1857-1929) Yazılarıyla kurumsal iktisat denilen akıma esin kaynağı olmuş ve John Kenneth Galbraith ile C. Wright Mills gibi isimleri etkilemiş, Amerikan endüstriyalizminin başlıca eleştiricilerinden birisi. Norveçli göçmen bir anne babanın oğlu olan Veblen, üniversitede birçok göreve getirilmesine rağmen, açık sözlülüğü ve sıradışı davranışları yüzünden kariyerini sürdüremişti. Genellikte eksantrik bir içerik taşıyan yazıları acı alaylarla ve yoğun ironilerle dolu olurdu.

Veblen, on dokuzuncu yüzyıl sonunun girişimci *kapitalizminin belli başlı ideolojileri, özel olarak evrimcilik ve fiyat kuramı üzerinde çalışarak, bunları, içinde serpilip güçlendikleri topluma uyarlamıştı. *The Theory of the Leisure Class* (1899) adlı kitabında, mali açıdan başarılı sınıfların *gösterişçi tüketimi ile boş zamanlarını gösterişçi faaliyetlerle değerlendirmelerini (*bkz.* *aylak sınıf) kabile toplumlarındaki "barbarlar"ın seyirlik ritüelleriyle karşılaştırarak o sırada revaçta olan evrimci antropolojiye dayanıyordu. "Uygarlaşmış" toplumlarda kadınların "barbar" statüsünün ve erkekler tarafından sürekli sömürülmelerinin tamamen farkında olduğunu göstermiş olan Veblen, *The Theory of the Business Enterprise* (1904) ile neo-klasik fiyat kuramlarını eleştirdiği çeşitli makalelerinde, piyasa mekanizmasının gerçeklikte savurganlığa, sahtekârlıklara ve işçinin yaratıcılığının sömürülmesine nasıl yol açtığını ortaya koyduğu sistematik bir yaklaşım geliştirmişti. Veblen'in "parasal işletme çıkarları" nosyonu, bazı açılardan, Marksist çağdaşı Rudolf Hilferding'in ortaya attığı finans kapital kavramıyla kıyaslanabilir. Buna rağmen Veblen, Marksizmin ütopyacı karakterini reddetmiş ve o devirde kendi siyasal umutlarını *teknikçiliğin bir versiyonuna bağlamıştır. Veblen'in tutulan bir düşünür olmamakla birlikte

önemini hâlâ koruması, fikirleri ve kavramlarının birçoğunun sosyal bilimlerde iyice yerleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

veri arşivi, veri bankası (*data archive, data-bank*) Sosyal bilimle ilgili *verileri depolayan ve yeniden düzenleyen bir kolaylık ya da hizmet. Veri arşivciliği, ikincil analizin sosyal araştırma yapmanın kabul gören bir alanı olarak gelişmesiyle paralel biçimde artmıştır. Uluslararası Sosyal Bilimler Veri Kuruluşları Federasyonu (IFDO) görece yakın bir zaman olan 1977 yılında, Kuzey Amerikalı dört, Avrupalı yedi veri arşivi tarafından kurulmuştur. Bu arşivler, akademisyenler ile devlet kuruluşlarının topladığı ve bilgisayarda işlenebilecek bilgiler sunan kütüphaneler işlevi görürler. Çoğu durumda buradaki bilgiler sosyal *anket araştırmaları (veri arşivlerinin çoğu aslında anket araştırması arşivleridir) yoluyla elde edilmektedir, fakat artık *sözlü tarihçilerin ve başka araştırmacıların yaptığı ve kasete kaydedilen görüşmeleri saklayan arşivlere de rastlanabilir. Anket araştırması arşivleri genellikle, *seçim anketleri ve akademik araştırmalar gibi resmi olmayan veri kümelerinin yanı sıra *nüfus sayımlarını da kapsayan *resmi istatistik depolarıdır. Örneğin Britanya'da, İktisadi ve Toplumsal Araştırmalar Konseyi 1960'ların sonlarında Essex Üniversitesi'nde böyle bir arşiv (Birleşik Krallık Veri Arşivi) kurmuştur. Tabii Amerika ve Avrupa'nın değişik yerlerinde de buna benzer birçok arşiv kurulmuş olduğunu hemen eklememiz gerekir. (Arşivlerin temsili örneklerinin gösterildiği bir liste için bkz. C. Hakim, *Secondary Analysis in Social Research,* 1982).

Tüm veri arşivlerinin başlıca üç fonksiyonu vardır: veri toplama, depolama ve koruma (genellikle manyetik kasetler biçiminde); verilerin ulusal ve uluslararası sosyal bilim çevrelerine dağıtılması; verilerin en yaygın ve yoğun biçimde kullanılmasını özendiren analiz teknikleri ile kurumların geliştirilmesi. Yalnız farklı arşivler bu amaçlara farklı ölçülerde önem vermektedir: Bazı arşivler genel bir toplama politikası izlerken, bazıları daha seçmecidir; bazıları holdinglerin yayınladıkları ayrıntılı kataloglarla veri kümelerine daha kolay ulaşırken, bazıları kurum içi araştırmacıların yürüttükleri *ikincil analizlerde uzmanlaşmıştır.

Veri arşivlerinin başlıca üstünlüğü, ucuz ve herkesin rahatlıkça ulaşabileceği zengin bilgi kaynakları olmalarıdır. Yine de arşivin temeli olan veri kümeleri (örneğin tam ve ayrıntılı açıklayıcı kitapçıkları da içerecek biçimde) tam olarak belgelenmediği sürece, ikincil analize girişen araştırmacılar, asıl bilgilerin toplanma biçimiyle ve yararlanma kurallarıyla yol açtığı ciddi sınırlılıkların farkına varamayabilirler.

veri bankaları (*data banks*) *bkz.* **veri arşivi**

veri yığını (*aggregate data*) *bkz.* **yığın**

veriler (*data*) Data (veriler), bir olguyu ya da istatistiki bilgiyi gösteren verinin (*datum*) çoğuludur. Dolayısıyla data, gözlemlenen şeylerle ilgili kayıtları gösterir ve çok çeşitli biçimler (örneğin zekâ testlerindeki puanlar, araştırma amaçlı görüşme kayıtları, alan çalışmalarında tutulan günlükler ya da kasete alınmış görüşmeler gibi) alabilir. Bu biçimlerde toplanan kayıtların hepsinde sonuç olarak ortaya veriler (data), yani, analiz yoluyla birtakım çıkarsamalar yapılabilmesini sağlayan gözlemler sunulur.

verimlilik (*productivity*) Çıktıların girdilere oranı. Çıktıyı da girdiye de zaman ölçeğiyle tamamen veya devamlı olarak ölçmek mümkün olmadığından,

bunlar çoğunlukla parasal değerlere dönüştürülür. Emek girdisi işçilerin sayısı, çalışma saatlerinin toplamı ya da verili bir zaman dilimindeki ücret maliyetleriyle ifade edilebilir. Üretimin diğer faktörleri için de benzer seçimler söz konusudur. Çıktılar ise değişik biçimlerde ölçülebilir; bazıları fiziksel (üretilen parça sayısı gibi), bazıları değerle (satış fiyatı ya da maliyetin üzerine konulan değer gibi) ilgili olabilir. Farklı ölçümler, sonuç olarak elde edilen verimlilik değerlerinde oldukça büyük değişiklikler yaratabilir. Tipik verimlilik örnekleri arasında, çalışılan saatte kişi başına ya da makine başına düşen çıktı miktarını; emek maliyeti veya yatırılan para başına satış değerini sayabiliriz.

verimlilik pazarlığı (*productivity bargaining*) Britanya'da, çalışanların görev ve işlevlerinde ya da diğer çalışma pratiklerinde daha fazla esnekliği kabul etmeleri karşılığında daha yüksek ücret oranlarının ödendiği ya da *verimlilik ödemelerinin doğrudan üretim miktarına bağlı olduğu bir *toplu pazarlık biçimi.

***verstehen* (anlama)** (*verstehen*) *bkz.* **yorum**

vesayetçilik (paternalizm) (*paternalism*) Çoğunlukla, egemen durumda olan partnerin, kendi astlarıyla arasında ihtiyatlı bir gözetici ilişki kurmasını yansıtan tutum ve pratiklerini, benimsemekte olduğu toplumsal ilişkilerle ilişkilendiren ve gevşek biçimde tanımlanmış bir terim. Vesayetçilik kavramı, egemen olan tarafın, astı konumundaki kişilerin yaşamına istenmedik biçimlerde burnunu sokması durumunun doğmasına yol açabilir ve ayrıca, *güce ulaşma ve güç kullanmada büyük eşitsizliklere zemin hazırlar.

Koca ile karı, efendi ile köle, işveren ile işçi arasındaki ilişkiler dahil olmak üzere, toplumsal ilişkilerin oldukça geniş bir kısmı tipik biçimde vesayetçi çerçevede tarif edilmiş ve incelenmiştir. Bazı fabrika sahipleri ile işçileri arasındaki ilişkiler (örneğin Batı'da sanayileşmenin ilk evrelerinde) bu açıdan değerlendirilmiştir. Egemen olan grup, diğeri üzerinde neredeyse denetimsiz bir güç kullanmıştır. Ancak, *toplumsal denetimi sağlamlaştırıcı bir taktik olarak, ilk imalathane sahiplerinin bu güç ilişkilerini ahlâki ilişkilere dönüştürmeye çalışmasına, ya da Max *Weber'in terminolojisiyle söyleyecek olursak, *tahakkümü geleneksel otoriteye çevirme girişimlerine de tanıklık edilmiştir. Güç ilişkilerini ahlâki bir kılıfla sarma çabaları, dönem dönem hediyeler verme, yardımsever dinsel faaliyetler ve eğitim programları düzenleme, şirket lojmanlarını tahsis etme ve sigorta olanağı sunma ile şirkete bağlı gönüllü dernekler ve kulüplere verilen desteğin kurumsallaşması gibi yollarla gerçekleştirilir. Paternalizmin bu biçiminin en sistematik incelemelerinden birisi, işveren tahakkümünü ve Viktorya dönemi İngilteresi'nde Kuzey'deki tekstil imalathanelerindeki tepkileri ele alan, Patrick Joyce'un *Work, Society and Politics* (1980) adlı çalışmasıdır.

Sık sık ileri sürülen bir fikre göre, bu biçimde işleyen paternalizm, açıkça ve potansiyel olarak kargaşaya yol açan hiyerarşik ve sömürücü ilişkileri kontrol etmeye ve meşrulaştırmaya yarayan bir araçtır: Dolayısıyla kadınlardan çok erkeklerin, proletaryadan çok egemen sınıfın, siyah kölelerden çok beyaz efendilerin çıkarlarına hizmet eder. Öte yandan, tabi konumda olanların, üstlerinin paternalist stratejilerine yönelik âdet haline gelmiş (genellikle *itaatkâr) tepkilerinin, izlenimlerin (ya da "güçsüzlüğün zorunlu tavrı"nın) sadece dışsal ve hesaba katılmış bir şekilde yönetimini değil, statükoyla özdeşleşmeyi ya da statükonun onaylandığını

gösterdiğini ispatlamak ampirik bakımdan son derece güçtür.

Viyana Çevresi (*Vienna Circle*) 1920'lerde ve 1930'lu yılların başlarında, Viyana Üniversitesi'ndeki bir grup filozof, matematikçi ve bilim adamı (bazı sosyal bilimcilerin de yer aldığı bir gruptu bu) bilim felsefesinde *ampirik geleneği yeniden canlandırmıştı. Grup üyeleri Moritz Schlick, Rudolp Carnap, Otto Neurath ve Kurt Gödel gibi isimlerle başka araştırmacılardan oluşuyordu. Viyana Çevresi, Sir Karl *Popper ile Ludwig *Wittgenstein'da -bu çevreden olmadıkları halde- derin izler bırakmıştır. Çevrenin mantıkçı ampirik ya da *pozitivist felsefesi, kısmen A.J. Ayer'in çalışmaları sayesinde ve ayrıca bu yaklaşım ile Bertrand Russell'ın yaklaşımı arasındaki yakınlıktan dolayı özellikle İngilizce konuşulan dünyayı etkilemiştir. Yeni bilim felsefesi, önemli noktalarda, aynı yüzyılın başında fizik biliminde yaşanan devrime bir yanıt niteliği taşımaktadır. Viyana Çevresi'nin asıl tasarısı, bilimsel bilgi-iddiaları, sözde kuşku duyulmayan gözlem-raporlarıyla her türlü spekülatif, *metafiziksel, kanıtlanamaz ilkeyi bilimin ayrıcalıklı alanının dışında tutulacak şekilde sıkıca ilişkilendirmekti. En uç versiyonda ise, ampirik bakımdan kanıtlanamaz şeylere, anlamlı deyişler statüsü bile tanınmayacaktı (bu öğretiye bazen *doğrulamacılık adı verilmiştir).

von Restorff etkisi (*von Restorff effect*) *Gestalt psikoloğu olan von Restorff'un adıyla bilinen bu etki, bireylerin, örneğin kırmızıyla dizilmiş bir tanesi hariç tüm maddelerin siyahla dizildiği bir listede görüleceği üzere, en hızlı olarak sıradışı ya da farklı şeyleri öğrendiklerini öngörmektedir.

W

Wallis, Roy (1945-1990) Britanyalı din sosyoloğu. Wallis'in daha genel kapsamlı yazıları içinde, *toplumsal hareketlere (özellikle *ahlâki seferberliklere) ve sosyolojik analizde aktörlerin güdüleyici açıklamalarının yerine ilişkin araştırmalar dikkat çekicidir. Scientology Kilisesi hakkındaki ilk araştırmalardan birisi olan *The Road to Total Freedom* (1976), ideolojik kolektif yapılara ilişkin, aşağıdaki tabloda gösterilen bir tipoloji ortaya koymuştu. Kültler ve mezhepler, hem normatif biçimde onaylanmış ya da saygın kiliselerle hem de tarikat ortodoksisiyle karşılaştırıldığında dinsel açıdan sapkındır. Yalnız kültler, üyeliğin kurtuluşa giden çeşitli olası yollardan birinin sunulması olarak kavranması anlamında, mezheplerden farklı olarak, "çoğulcu bir meşruiyet"e sahiptir. Mezhepler ise yandaşlarının söz konusu türden ödüllere ulaşması için tek bir yol sunarlar.

Wallis, çağdaş *mezhepçilik konusunda daha sonra yaptığı ve *The Elementary Forms of the Religious Life* (1984) başlığını verdiği araştırmada, "dünyayı reddetme", "dünyayı olumlama" ve "dünyaya uyum sağlama" şeklinde üç tip arasında bir ayrıma giderek, *yeni dinsel hareketlerle ilgili üç ayaklı bir tipoloji ortaya atacaktı.

TABLO 4. *Roy Wallis'in ideolojik kolektifler tipolojisi*

	SAYGIN	SAPKIN
TEKÇİ BİÇİMDE MEŞRU	Kilise	Mezhep
ÇOĞULCU BİÇİMDE MEŞRU	Tarikat	Kült

Ward, Lester Frank (1841-1913) Amerikan sosyolojisinin öncülerinden olan Ward, insanın anlakında (Herbert *Spencer'ın aksine) evrime önemli bir rol atfeden psikolojik evrimciliğin kurucusudur. Çocukluğundan itibaren kendi kendini yetiştirmiş birisi olan Ward, 1863'te Birlik Ordusu'na girmiş ve geceleri çalışarak üniversite diploması almayı başarmıştı. Brown Üniversitesi'nde sosyoloji profesörlüğü aldığı 65 yaşına kadar (ki ölümüne kadar bu okulda ders vermeye devam edecekti) jeolog ve paleontolog olarak anılıyordu. 1906'da Amerikan Sosyoloji Derneği'nin ilk başkanlığına seçilmişti.

Comte'un ve Spencer'ın fikirlerinden derinden etkilenmiş olan Ward'ın sosyolojisi *evrim kuramı etrafında şekillenmiştir. Evrim süreci, ilk olarak "başlangıç"ın (kendiliğinden kör güçlerin), daha sonra "telesis"in (insanların, bilgiye ve tahmini sonuçlara dayalı maksatlı eylemlerinin) sonucu olan evrelere ayrılmaktadır. Ward sosyolojiyi, doğası gereği psişik bir nitelik taşıyan ve bunun sonucunda, yeni yapıları yaratan kesintisiz bir "toplumsal sinerji" süreciyle işleyen toplumsal güçleri sistemli biçimde inceleyen bir alan olarak kavramsallaştırmıştı. Ward'ın en çok üzerinde durulması gereken yönü, çalışmalarının, özellikle telesis tartışmasının, yirminci yüzyıl sosyolojisinin *kültüre yapacağı vurguyu öncelemiş olmasıdır (bkz. *Dynamic Sociology*, 1902; *Pure Sociology*, 1903; *Applied Sociology*, 1906). Ward'un yazıları için yararlı bir giriş metni olarak bkz.

Ronald Fletcher, *The Making of Sociology*, Cilt 1 (1971).

Warner, William Lloyd (1898-1970) 1930'lu ve 1940'lı yılların tanınmış Amerikalı sosyologlarından birisi. Warner'ın başlıca eseri, beş cilt halinde yayınlanan, New England'ın 1930'ların başlarındaki yaşamıyla ilgili, sınıf, cemaat, fabrika yaşamı, etnik gruplaşmalar, din ve sembolizm üzerinde duran, çarpıcı ve etkili *cemaat araştırmasıydı (bu çalışma "Yankee Şehri Araştırmaları diye anılıyordu). Warner'ın bu çalışmasının birinci cildi olan *The Social Life of a Modern Community* (1941), kendi sosyolojisinin temelini oluşturan (ve en ciddi zayıflığı şeklinde değerlendirilen) tarihsel-olmayan *işlevselciliği ayrıntılı biçimde ortaya koyuyordu. Bir yorumcunun gözlemlediği gibi, Warner'ın çalışmaları genellikle belki de bir moratoryum ilan etmenin zamanının artık gelmiş olduğu doğrultusunda eleştirilmiştir. Her ne kadar benimsediği sınıf görüşü, analitik bakımdan üç ayrı kavram olan sınıf, statü ve partiyi, sınıfın dikey bir boyutunun içine dahil etmiş olsa ve sınıftan çok (aslında) bir prestij ölçüsünü niteliği taşısa da, onun bir akademik tabuyu yıkıp, ABD'de *tabakalaşmanın tartışılmasının yolunu açtığı da kabul edilmelidir. Yankee Şehri dizisinin kısaltılmış bir versiyonu 1963 yılında yayınlanmıştır.

Webb (Potter), Beatrice ve Webb, Sydney James (1858-1943; 1859-1947) Yetkin bir çalışma olan *History of British Trade Unionism*'in yazarları, *Fabian toplumsal hareketinin önde gelen düşünürleri ve eylemcileri olan ve sosyalist görüşleriyle tanınan çift. Webb'ler, Britanya İşçi Partisi'nin gelişmesine ve toplumdaki imajının şekillenmesine ciddi bir katkı yapmışlardı. *Sendikalar üzerine çalışmaları, Britanya'da güçlü bir gelenek olan zanaat geleneğine karşı bir hoşnutsuzluğu ve devletin asgari ücret düzenlemeleri yapması ve sosyal güvencelerin yerleşmesi sonucunda sendikaların eskiyeceği bir zamanın geleceği özlemini yansıtan Webb çiftinin *sosyalizm anlayışı, sürekli gelişmeyle demokratik sosyalist kurumların inşa edilmesini savunmasıyla dikkat çekmiştir. 1945'ten sonraki Britanya'da siyasal partilerin refah konusunda bir konsensüse ulaşmalarında Webb çiftinin fikirlerinin önemli bir payı vardır.

Weber, Alfred (1868-1958) Max Weber'in kardeşi olan ve endüstriyel yerleşim modellerinin en avantajlı (maliyeti en aza indirip, kârları en üst düzeye çıkarması en muhtemel) yerleri kapmak uğruna girişilen rekabetin sonucu olduğunu açıklayan kuramlara ve bu çerçevede, coğrafyanın sosyal bir bilim dalı olarak gelişmesine katkıda bulunan Alman iktisatçı. Yine de sosyologlar onu, en çok, bilginin (özellikle bilim ve teknolojinin) gelişmesi ile uygarlıkların "kültür"ü (yani "ruh"u) arasındaki ilişkileri analiz ettiği, kültür sosyolojisi alanındaki çalışmalarıyla (bkz. *Kulturgeschichte als Kultursoziologie*, 1935) hatırlamaktadırlar.

Weber, Max (1864-1920) Weber, Émile *Durkheim'la birlikte, özgün bir sosyal bilim olarak modern sosyolojinin kurucusu sayılmaktadır. Bu iki sosyolog içinde Max Weber'in çalışmaları daha karmaşık ve iddialı olmanın yanı sıra, yorum yapma ve esinlenme açısından zengin bir kaynaktır. Weber'in yaşamı da çok etkileyici yönler taşır. 1897'de ruh sağlığının bozulması üzerine dört yıl kadar entelektüel çalışmalardan uzak kalmıştır. Karısı Marianne ilk feministlerden birisidir ve Weber çifti yirminci yüzyıl başındaki Almanya'da en etkileyici

entelektüel çevrenin merkezinde yer almıştır. Bu çevrenin en belirgin faaliyetini, Weber'lerin Heidelberg'deki evlerinde düzenli olarak yaptıkları Pazar toplantıları oluşturuyordu. Sosyolojiye muazzam katkılar yapmış olan Weber, sosyal bilimler için felsefi bir temel önermiş, sosyoloji için genel bir kavramsal çerçeve çizmiş ve tüm büyük dünya dinlerini, antik toplumları, iktisadi tarihi, hukuk ve müzik sosyolojisini ve başka birçok alanı kapsayan bir dizi derin araştırma kaleme almıştı.

Durkheim'ın bir sosyoloji bilimi kurma çabaları kendi devrinin bilimsel *pozitivizmine dayandığı halde, Weber'in entelektüel eğitimi, o zamanlar Almanya'da egemen düşünceleri yansıtan Wilhelm *Windelband ile Heinrich Rickert'in isimleriyle birlikte anılan *neo-Kantçı felsefe okuluyla uyuşuyordu (*bkz. *Geisteswissenschaften* ve *Naturwissenschaften*). Bu felsefe, fenomenler (algıladığımız dışsal dünya) ile numenler (algılayan bilinç) arasında radikal bir ayrım yapmaktaydı. Weber'in sosyolojisinde bu, doğa bilimleri ile sosyal bilimler (dünyayı kavrama biçimlerimizle uğraşan bilimler) arasındaki ayrıma dönüşmüştü. Öyleyse biz, doğa bilimlerinde evrensel yasaları yakalamayı isteyebiliriz, ama sosyal bilimlerin görevi bu değildir. Sosyal bilimler, toplumsal eylemlerin özgül tarihsel ortamlarıyla birlikte anlaşılması ve *nedensel açıklamalarının yapılmasına ilgi duyar. Aynı zamanda, insan toplumu tesadüfler meselesi değil, "olasılıklar" meselesiydi; sosyal bilimi mümkün kılan etken de, insanların en azından çoğu zaman akılcı bir biçimde hareket etmelerine bağlanıyordu.

Demek ki, sosyal bilimin asıl nesnesi toplumsal eylemdir; anlamlı ötekilere yönelttiğimiz ve öznel bir *anlam kattığımız eylemdir. Sosyoloji, *ideal tip metodolojisi kullanan bu tür eylemlerle ilgili yorumlayıcı bir açıklama yapmaya girişir. Weber, toplumsal eylem konusunda dört maddelik bir sınıflandırma geliştirmiştir: Her zaman aynı şekilde yapıldığı için öyle yapılan geleneksel eylem; duygulara dayanan ya da duyguların etkilediği duygusal eylem; nihai *değerleri hedef alan değersel-akılcı eylem; amaçsal-akılcı ya da araçsal eylem. Weber, hedefler ile temel değerler arasında akılcı bir seçim yapılamayacağını da güçlü biçimde vurgulamasına rağmen, bu eylem tiplerinden sadece son ikisi akılcı eylemin kapsamına girer. Öte yandan, bunlar bir kere benimsendikten sonra, kesinlikle az çok akılcı araçlarla gerçekleştirilmeye çalışılacakları söylenebilir. Weber, modern toplumların gelişmesini, dünyanın esrarını kaybettiği ve giderek *akılcılaşan bir süreç şeklinde yorumluyordu. Geniş çaplı *bürokrasinin ortaya çıkıp palazlanması bu sürecin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Weber'in sosyalizme yönelik eleştirilerinden birisi de, sosyalizmin, yaşamın yukarıdaki biçimde "büyüsünün bozulması" sürecini basit bir şekilde aceleye getirmesidir.

Weber'in felsefi düzeydeki diğer önemli katkısı, değer-özgürlüğü kuramıydı (naif bir nesnellik inancı olduğu şeklinde sık sık yanlış yorumlanan, karmaşık bir formülasyon). Weber'e göre, bilimin ve sosyolojinin seçimi, araçsal akılsallık çerçevesinde gerekçelendirilemeyen bir değer seçimiydi. Aynı saptama, tikel bir inceleme nesnesinin seçilmesinde de geçerliydi. Fakat bu seçimler bir kez yapılınca, sosyolojik araştırmalar, akılcı tutarlılığın bilimsel cemaatin eleştirilerine açık kalması anlamında değerden-bağımsız olacaklardı. Yalnız burada "akılcı" derken neyin kastedilmiş olabileceği tarihsel değişimlere açık bir yorumu gerektiriyordu. Bu anlamıyla, sosyal bilim çalışmaları değerlerle; yalnız tekil bir varlık

olan sosyoloğun değerleriyle değil, onun yanında sosyal bilimciler cemaatinin değerleri ve bir bütün olarak egemen olan kültürle de kuşatılmıştır.

Weber'in adını Marx'ınkiyle yan yana anmak ve onu, hem daha bilimsel hem daha burjuva nitelikte, alternatif bir sosyoloji geliştiren bir sosyolog olarak görmek yaygın bir eğilimdir. Aslında Weber'in entelektüel akıl hocaları çoktur ve çok çeşitlidir. Sözgelimi (genellikle *kapitalizmin yükselişiyle ilgili Marksist açıklamalara bir alternatif getirdiği yorumu yapılan) *Protestan etiği tezini formüle ederken, kendisinden önce Werner Sombart ile Georg Simmel'in geliştirdiği kapitalizm ve para kuramlarını temel aldığı açıktır. Fakat Weber'in Marksist sınıf ve politika anlayışlarına önemli bir alternatif getirdiği de reddedilemez. Weber'in sınıf tanımının can alıcı halkası üretim araçlarıyla varolan ilişki değil, ortak *yaşam şanslarının yolunu açan ortak bir piyasa konumunun paylaşılmasıdır. Sosyologların, örneğin hüner sahibi olmakla ve pazarlanabilir nitelikteki başka becerilerle tanımlanan sınıfların yanı sıra konut sahibi olmaya göre sınıflandırma üzerinde durmalarının kaynağı budur. Weber bunun dışında, tabakalaşmanın önemli unsurlarından olan bir *statü grubu kavramını ortaya atmış; bu doğrultuda, grupların olumlu ya da olumsuz unvansal ölçütlere ve ortak bir yaşam tarzını paylaşmalarına göre (*etnik gruplar ya da *kastlar gibi) farklılaştıklarını iddia etmiştir. Weber'in başka bir savı, *iktidar konusundaki örgütlü çatışmaların toplumsal yaşamın önemli bir boyutunu oluşturduğu, ama bunların iktisadi sınıf çatışmasıyla ilintili olmalarının gerekmediği tezidir.

Weber'in, sosyolojik analizlerinin pek çoğu kadar zıt ve karmaşık olan siyasal görüşleri konusunda ciddi görüş ayrılıklarına rastlanmaktadır. Weber faşizmin habercisi midir, yoksa -çok daha akla uygun görünen bir nitelemeyle- sofistike bir liberal midir? Buradaki problem, diğer çalışmalarının çoğunda olduğu gibi, siyasal yazılarının, şimdiki toplum kuramcılarının sokmaya çalıştıkları oldukça basitçi kategorilere uymamasıdır.

Kaleme aldığı kitaplar çok çeşitli alanları kapsadığı gibi bir hayli hacimlidir. En önemli eserleri olarak, *Ekonomi ve Toplum* (*Economy and Society*, 1922), *Protestan Etiği ve Kapitalizmin Ruhu* (*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, 1905), *Genel İktisat Tarihi* (*General Economic History*, 1923), *The Religion of China* (1916), *The Religion of India* (1916-1917), *Ancient Judaism* (1917-1919) ve İngilizceye *Methodology of the Social Sciences* (1949) adı altında derlenip çevrilmiş metodoloji denemelerini sayabiliriz herhalde. Marianne Weber'in kocası hakkındaki nefis biyografisi olan *Max Weber: A Biography* (1975), Weber'in özel ve kamusal yaşamı hakkındaki hakikatler çerçevesinde ekonomik bir içerik taşımakla birlikte sosyolojik bir klasik olmuştur. Weber'in sosyolojik çalışmalarının ana öğelerini tanıtan en iyi giriş metni Frank Parkin'in (oldukça eleştirel bir çizgideki) *Max Weber*'idir. *Ayrıca bkz.* **biçimsel akılsallık; din sosyolojisi; eylem kuramı; feodalizm; Hinduizm; hukuk sosyolojisi; karizma; meşruiyet; mutlakiyetçilik; patrimonyalizm; sanayi toplumu; tahakküm; yorum.**

***Weltanschauung* (dünya görüşü)** (*Weltanschauung*) Toplum içindeki farklı grupların "dünya görüşü"nü ya da "yaşam felsefesi"ni anlatan Almanca bir terim. Bazı iddialara göre, uzun süre işsiz kalmak kaderci bir dünya görüşü doğurur; orta sınıflar yaşama bireyci açıdan yaklaşırlar; işçi sınıfının üyelerinin kolektivizmi öne çıkaran

inançları ve tutumları vardır. Sosyologlar bu konu etrafında birçok ilginç soru ortaya atmışlardır. Bazı toplumsal grupların fiilen saptanabilecek dünya görüşlerine bağlı oldukları söylenebilir mi? Gruplar açısından böyle bir durum varolsa bile, tek tek kişiler özgül bir toplum tahayyülünü nasıl benimserler ve bir gruba üye olma ile bireyin bu grubu kendi öznel bakışındaki tahayyül etme biçimi arasındaki ilişki nedir? Bu sorunlara eğilen sosyologların karşısına çıkan başlıca problem, daha çok, bir dünya görüşünün neleri içerdiğinin tanımlanması ve tarif edilmesidir. Hangi inanç ve değerler bir dünya görüşü oluşturabilir? Örneğin *sınıf tahayyülü üzerine yapılan araştırmaların genellikle insanların tutumları ve değerlerinin tutarsız ya da muğlak olduğunu, ender haller dışında tutarlı bir bütün oluşturmadığını gösterdiğini dikkate alacak olursak, insanlardan tutarlı dünya görüşlerine sahip çıkmalarını nasıl bekleyebiliriz? Kısacası, *Weltanschauung* teriminin kullanılması, genellikle bir argümanda belirli bir kesin olmama durumuna işaret edecek ve neredeyse değişmez biçimde o argüman için uygun olan verilerin eksik olduğunu düşündürecektir.

Westermarck, Edward Alexander (1862-1939) Britanya'da (London School of Economics'de profesör olarak görev yaparken) akademik sosyolojinin kurucuları arasında yer alan Finlandiyalı sosyolog, antropolog ve filozof. Westermarck'ın en ünlü çalışması, karşılaştırmalı antropolojik araştırmaların ilk biçimlerinden birisi olarak, (o zamanlar moda olan) en eski atalarımızın rastgele cinsel ilişkilerle yaşamlarını sürdürdüğü tezini çürütmeye giriştiği *The History of Human Marriage* (1891) adlı kitabıdır. Westermarck, Franz *Boas'la birlikte, başka toplulukların dillerini öğrenmeye, en azından (içine giremeseler bile) kültürlerini ilk elden gözlemeye çalışarak deneklerle doğrudan temasa geçilen alan çalışmalarının (esas olarak Fas'taki) öncülüğünü yapmıştır. Westermarck'ın karşılaştırmalı yöntemi (çok çeşitli toplumlarda, kurumlar arasındaki korelasyonları, bir parçasını oluşturdukları *toplumsal sistemlerden yalıtılmış biçimde açığa çıkarmayı hedefleyerek) bağlamsızlaştırılmış biçimde kullanması, 1920'ler ve 1930'larda yerel toplulukları işlevsel bütünler olarak analiz eden *işlevselci yaklaşımlar tarafından aşılmış bir yöntemdir. Bunun için baş eseri bugün artık sadece tarihsel bakımdan ilgiye değerdir. Diğer önemli kitapları *The Origin and Development of Moral Ideas* (1912) ile *The Future of Marriage in Western Civilization*'dır (1936)

Windelband, Wilhelm (1848-1915) Almanya'daki *neo-Kantçı hareketin önde gelen simalarından olan Windelband, esas olarak, bilimde *nomotetik yaklaşımlar ile *idiografik yaklaşımlar arasındaki klasik ayrımın ana hatlarını çizdiği *A History of Philosophy* (1893, 1901) başlığını taşıyan dev çalışmasıyla bilinmektedir.

Winnicott, Donald Woods (1896-1971) Anne-bebek ilişkisi üzerine çalışmalarıyla bebeğin yaşadığı ortamın ve "iyi annelik"in önemine dikkat çeken Britanyalı çocuk doktoru ve *psikanalist. Modern feminist yazarların anababalık üzerine çalışmalarında tartışma konusu yapılan Winnicott'ın en önemli kitabı *The Child, the Family and the Outside World*'dür (1964).

Wirth, Louis (1897-1952) Almanya'da doğmuş olan Wirth, ABD'de öğrenim görmüş ve 1930'larda *Chicago sosyolojisinin önemli simalarından birisi haline gelmişti. Doktora tezi *The Ghetto* (1925) adıyla yayınlanan Wirth,

etkili kariyeri boyunca şehir yaşamı, azınlık grupların davranışları ve kitle iletişim araçlarına duyduğu ilgisini sürdürmüş ve en çok "Urbanism as a Way of Life" adlı klasik (ve bir hayli tartışılmış) denemenin yazarı olarak ün kazanmıştır. Kapsamlı bir biyografinin bulunduğu ve çalışmalarını özetleyip değerlendiren bir metin için bkz. Louis Wirth, *On Cities and Social Life* (1964). *Ayrıca bkz.* **kent sosyolojisi; kentlilik.**

Wisconsin modeli (*Wisconsin Model*) *bkz.* **statü kazanma**

Wittgenstein, Ludwig J.J. (1889-1951) Wittgenstein Viyana'da doğmuş ve 1912'ye kadar Avusturya'da yaşamış olmasına rağmen, yirminci yüzyılın en önemli İngilizce yazan filozofu sayılmaktadır. Olağanüstü denebilecek başarıları, görece kısa süren akademik kariyeri boyunca, derinden sarsıcı ama birbiriyle bağdaşmayan iki felsefe ortaya çıkarmıştır.

Wittgenstein'ın ilk felsefi çalışmaları, Bertrand Russell'ın *Principles of Mathematics*'inin etkilerini taşıyordu ve bunun en eksiksiz ifadesi, Almancası 1921'de, İngilizcesi 1922'de yayınlanan *Tractatus Logico-Philosophicus*'tu. Wittgenstein'ın bu çalışmasının özü, her cümlenin muhtemel durumları resmettiği bir *dil ve *anlam düşüncesiydi. Cümleler, son analizde kesin bir biçimde basit nesneleri göstermesi gereken isim bileşimleridir. Gerçeklik, dil ve düşünce arasındaki bu resmetme ilişkisinin mümkün olabilmesi için, ortak bir mantıksal biçime sahip olmaları gerekir. Fakat bu mantıksal biçim elbette dünyada değildir ve bu yüzden dille resmedilemez. Benzer biçimde, ahlâki değerler ve benliğin dünyayla ilişkisi de dille resmedilebilecek durumlar değildir. Bunlar, haklarında anlamlı hiçbir şeyin söylenemeyeceği ve karşılarında susmayı gerektiren *metafizik konulardır. Wittgenstein'ın ilk çalışmaları genellikle yanlış anlaşılarak, *Viyana Çevresi'nin anti-metafiziksel doğrulamacılığına sempati duyan görüşler olarak yorumlanmıştır. Oysa Wittgenstein, bu okula bağlı düşünürlerden farklı olarak, metafiziksel sorunların derinliğini ve ciddiliğini kabul etmekte, yalnız bunların yanıtlanabileceğini reddetmektedir.

Wittgenstein'ın daha sonraki felsefesi parça parça, 1930'lar ve 1940'larda doldurduğu defterlerde ve yine aynı dönemde Cambridge'de verdiği ders notlarında şekillenmiştir. Bu notları, daha önceki felsefesinin savunduğu dil ve anlam görüşüne yıkıcı bir eleştiri biçimini almıştır. Daha sonraki dönemine ait bu felsefesinin asıl kaynağı, ölümünden sonra, 1953'te yayınlanmış olan *Felsefe Soruşturmaları*'dır (*Philosophische Untersuchungen*).

Felsefe Soruşturmaları, Wittgenstein'ın tüm dillerin tek bir birleştirici özü olması gerektiğini, bu özün dünyanın temsiliyle arasındaki bir tür ilişkiye dayandığını ve sözcüklerin esas olarak ya da yalnızca adlandırma aracılığıyla işlediğini düşünmeye yönelten güçlü bir ayartmadan kurtulmaya çalıştığı bir dizi hayali "dil oyunu"na dair betimlemelerle başlar. Wittgenstein'ın betimlediği biçimiyle, dil oyunları, ağızdan çıkan sözlerin anlamının, pratik bağlamında oynadıkları rolle belirlendiği kurallı insan pratikleridir. Genel olarak bakıldığında, bir sözcüğün ya da cümlenin anlamı, böyle bir pratik içinde kullanılmasıdır ve bu yüzden anlamlar, insanların onları kullanabileceği pratikler ve amaçlar kadar çeşitlilik taşıyabilir. Benzer biçimde, dilin kullanılmasını düzenleyen kurallar, sonsuza dek bir tanım ya da mantıksal formülle bir biçimde sabitlenmiş değildir, toplumsal pratiğin kendisince kurulmuşlardır. Bir sözcüğe anlam

katmak, o sözcüğün kullanıldığı pratikleri betimlemek, nasıl öğrenildiği ve sözcüğün yanlış kullanılmasının hangi koşullarda düzeltilebileceği üzerinde düşünmektir.

Wittgenstein'ın en etkili ve tartışmalı argümanlarının temelini bu yaklaşım oluşturmaktadır. Anlam kullanıma bağlıysa ve kullanım ancak -yanlış kullanımın saptanıp düzeltilebileceği- bir insan pratiği bağlamında yerleşebiliyorsa, mantıksal bakımdan özel dil diye bir şey olamaz. Bunun önemli sonucu, içsel, öznel yaşamımızda konuştuğumuz dil hakkındaki tüm kapsayıcı düşünme biçimlerinin reddedilmesi gerektiğidir. Aslında, dilin yaygın olarak kullanılan imgelerini, içsel düşüncelerimizin dışsal bir ifadesi olduğunu düşünmek köklü yanlış anlamaların etkisine açıktır. Wittgenstein, düşüncelerimiz, rüyalarımız, hayallerimiz, duygulanımlarımız, vb. hakkında konuştuğumuz dilin herhangi bir anlamı varsa, bunun ancak, dilin doğru biçimde nasıl kullanılacağını, yanlış kullanımların nasıl düzeltileceğini, vb. öğrenmenin can alıcı bir önem taşıdığı konusunda ısrarcıdır. Kendi ifadesiyle, içsel bir sürecin dışsal bir "ölçüt" ihtiyacı vardır.

Wittgenstein'ın bir tür *davranışçı olarak anılması yaygın rastlanan bir yanlış kanıdır. Ne var ki, içsel bir yaşamımız olduğunu, hatta içsel yaşamımızı anlamlı biçimde söze dökebileceğimizi yadsımayan Wittgenstein, tersine bunu yapabilmemizi sağlayan etkili bir değerlendirme sunar. Öznel yaşam hakkındaki konuşma pratiklerinin yerleşmesi ve çocuklar tarafından öğrenilme ihtimali, acıyı, hazzı, beğenmemeyi, vb. dile döken ve ortak bir "yaşam biçimi" sürdürürken güvenilir ve uzlaşılır bir biçimde kabul edilebilecek olan bir doğal ifadeler repertuarında temellendirilmiştir. Wittgenstein'la ilgili yorumların farklılaştığı nokta burasıdır. Paylaşılan bir yaşam biçimi, türlerin tanımlayıcı ve ayırt edici özelliği olabilecek türden ortak bir doğal tarih midir (Wittgenstein'ın yazılarında sıklıkla köpeklerin, aslanların psikolojik yeteneklerinden söz eden eğlenceli göndermelere rastlanır), yoksa bu ortak yaşam biçimi antropolojide olduğu gibi bir halkın *kültürünü mü isimlendirmektedir? Ortak yaşam biçiminin bir kültürün ifadesi olması yorumu, bu düşüncenin bazı izleyicilerini, dil, anlam ve akılcılık konusunda kültürel bakımda göreli görüşlere yönlendirmiştir. Ortak yaşam biçimini bir tür ortak doğal tarih olarak gören yorum ise, insanın toplumsal ve kültürel yaşamını türlerin doğal tarihinin bazı olgularıyla ilişkilendiren daha doğalcı bir yaklaşımla uyum içinde olacaktır.

Wittgenstein'ın daha sonraki felsefesi, insan bilimleri ile sosyal bilimleri kucaklayan tüm bir yelpazede çok derin izler bırakmıştır. Kurallı sosyal pratik çerçevesindeki anlam, felsefe ile sosyal bilimleri birbirleriyle tekrar iletişime sokmakta önemli bir araç sağlamıştı ve sosyal bilim metodolojisinin *pozitivist biçimlerine güçlü bir meydan okumayı temsil ediyordu. *Özcülüğü reddetme sürecinde, dilsel anlam hakkında düşünmenin esas imgesi olan temsili yerinden etmesi ve insan öznelliğine yaklaşımı göz önünde tutulduğunda, Wittgenstein'ın *postmodernizmin bazı anahtar temalarını öncelemiş olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Onun çalışmalarını özetleyen iyi bir kısa metin için bkz. A.C. Grayling, *Wittgenstein* (1988).

Woodward, Joan (1916-1971) South-East Essex araştırma ekibinin başında, 1950'li yılların imalatçı kuruluşlarıyla ilgili bir araştırma yürütmüş olan Britanyalı sanayi sosyolojisi profesörü. Woodward'ın önemli kitapları *The Dock Worker* (1955), *The*

Saleswoman (1960) ve etkili bir çalışma olan *Industrial Organizations: Theory and Practice*'dir (1965).

Woodward, iş organizasyonu ile iş davranışlarında (yönetim kademelerinin sayısı, denetçilerin sorumluluk alanları, işlevlerin uzmanlar arasında bölüştürülmesi, rol ve görev tanımlarının berraklığı, yazılı iletişimin hacmi, vb.) görülen farklılıkların asıl nedenlerinin doğrudan çalışma ortamında aranabileceğini savunuyordu. Özel olarak Essex araştırması ise, organizasyon yapısındaki farklılıkların pek çoğunun *teknolojideki farklılıklarla açıklanabileceğini göstermişti. Woodward, birim ve küçük çaplı üretimden büyük çaplı ve seri üretime, ayrıca süreç üretiminin en karmaşık biçimine kadar teknik karmaşıklık derecelerine göre ayırdığı üretim sistemleri konusunda, yaygın tartışmalara yol açmış bir tipoloji ortaya koymuştu. Sık sık (ve haksız yere) teknolojik determinizmle suçlanmış olan Woodward'ın çalışmaları, organizasyonlar sosyolojisinde yeni ampirik araştırma standartlarının belirlenmesi ve (o zamana kadarki egemen eğilimi yansıtan) tekil örnekolay incelemelerine karşı sistematik karşılaştırmalar yapma olanaklarının ortaya koyulması için iyi bir araç işlevi görmüştü. *Ayrıca bkz.* **olumsallık kuramı.**

Wootton, Barbara (1897-1988) İktisat eğitimi alıp, daha sonra Londra'daki Bedford College'da toplumsal araştırmalar bölümünde okutman ve profesör olan Barbara Wootton'un temel konusu toplumsal politikaydı. Hükümetin kurduğu dört komisyon dahil olmak üzere çok sayıdaki komitede görev almış ve planlama, gelir politikası, sosyal hizmet, eşitsizlik ve suçluluk konularında etkili yazılar kaleme almıştı. Wootton *The Social Foundations of Wage Policy*'de (1955), *enflasyonun salt iktisadi temeldeki açıklamalarına yönelik pek çok sosyolojik eleştirinin ilk işaretlerini vermiş; herhalde en çok bilinen kitabı *Social Science and Social Pathology*'de (1959) ise, *faydacı felsefe ile ampirik sosyolojiyi, İngiliz etik *sosyalizm geleneği çerçevesinde toplumun aydınlanmış yönetimine uygulamıştır.

world-wide web (*world-wide web*) *bkz.* **İnternet**

Y

yabancılaşma (*alienation*) Yabancılaşma terimi, en genel çerçevesiyle bireylerin birbirlerinden ya da belirli bir ortam veya süreçten uzaklaşmalarını anlatır. "Yabancılaşma" Karl *Marx'ın yazılarında temel bir önem taşımaktadır ve olağan bir şekilde Marksist sosyolojiyle birlikte anılır. Bu argümanın felsefi, sosyolojik ve psikolojik boyutları vardır. (Bu boyutların en yararlı biçimde yorumlandığı bir kaynak için bkz. J. Torrance, *Estrangement, Alienation and Exploitation*, 1977).

Felsefi tartışma (her ne kadar Marksistler bu tür disipliner ayrımların doğru olmadığını savunsalar da) büyük ölçüde sosyolojinin alanının dışında kalmaktadır. Bazen, Marx'ın yazılarına yansıyan üç önemli etkinin Alman idealist felsefesi (Hegel ve Feurbach), Britanya siyasal iktisadı (Owen, Ricardo, Smith) ve Fransız ütopyacı sosyalizmi (Saint-Simon, Proudhon ve Fourier) olduğu iddia edilmiştir. Felsefi bir kavram olarak yabancılaşma, Alman idealist felsefesinin en açık mirasıdır. *Hegel, Marx'a, Kantçı *ikiciliği (düalizmi) aşması için gerekli olan felsefi araçları sağlamıştı. Çünkü Hegel'e göre, fiili olan daima ideal duruma gelmenin yollarını arıyordu. Tarih aracılığıyla kendi kendini yaratan ve kendisinin bilgisine sahip olan idea, onun dışsallaşma ve nesnelleşme aracılığıyla yabancılaşması ve bilgi aracılığıyla yeniden edinilmesiyle ilgili pasaj, Marx'a devrimci zorunluluğu göstermiştir. Hegel'i ayakları üstüne diken ve kendi fikirlerini *materyalist bir bakışa dayandıran Marx, insanlığın geçmiş tarihsel çağlarda kaybolduğunu, ama aynı zamanda, bireylerin toplumsal varlıklar olarak tamamen kendilerine yeniden dönmelerini temsil eden *komünizmin çıkışıyla kendini yaratıp yeniden bulacağını savunmaktaydı.

Bu felsefi ve *teleolojik yabancılaşma anlayışı Marx'ın yazılarına tamamen nüfuz etmiş durumdadır. Fakat yabancılaşma teriminin sosyoloji disiplininde, daha çok Marx'ın, soğumanın insanların onların özündeki insansal yanlarını yadsıyarak ezen toplumsal yapıların bir sonucu olduğunu öngören argümanıyla bağlantılı biçimde kullanıldığını da unutmamalıyız. Yabancılaşma, *kapitalizmin toplumsal ve iktisadi düzenlemelerine içkin olan nesnel bir durumdur. Yabancılaşma kavramını en açık biçimiyle anlatan yabancılaşmış emeğin merkezi önemi de buna dayanmaktadır. Emek gücü, insanlığı -"tür olma"yı- tanımlar; bu şekilde ihtiyaçların karşılanması insanların yetilerini ve potansiyelini geliştirir. Fakat üretimin tüm biçimleri "nesneleşme"yle sonuçlanır ve insanlar bu süreçte, kendi yaratıcı yeteneklerinin somut ürünleri olan, ancak yaratıcılarından fiilen ayrılmaya başlayan malları imal ederler. Yabancılaşma, işte insanlığın türsel varlığıyla nesneleşmesinin kapitalizmde büründüğü çarpık biçimidir. Kapitalizmde üretimin meyveleri, başkalarının yarattığı artığa el koyan ve böylece yabancılaşmış emeği doğuran işverenlere aittir. Marx, bu türdeki emeğe dört ayırıcı özellik atfeder:

işçinin, bir hayvan değil, insana özgü olan kendi "türsel özü"nden yabancılaşması; kapitalizmin emeği, toplumsal bir ilişki olmaktan çıkarıp, pazarda alınıp satılan bir meta durumuna düşürmesinden dolayı işçiler arasında görülen yabancılaşma; işçinin, kapitalist sınıf tarafından el konulup kendi denetiminden çıkması nedeniyle ürününden yabancılaşması; son olarak da, işçinin üretim eyleminden yabancılaşması, böylece işin, artık ya çok az içsel tatmin sunması ya da hiç sunmaması yüzünden anlamsız bir faaliyet olmaya başlaması. Bu özelliklerin sonuncusu, yabancılaşmanın, özellikle geniş, kişiselliğin hiçbir etkisinin bulunmadığı, bürokratik toplumsal örgütlerde yaşandığında acizlik, tecrit olma ve çalışmaktan hoşnut olmama gibi duyguları içeren, öznel biçimde saptanabilir bir zihinsel durum olduğu noktasında psikolojik bir tartışma yaratmıştır.

Marx'ın yabancılaşmayla ilgili fikirlerini, onun daha geniş kapsamlı *işbölümü, özel *mülkiyet ilişkilerinin evrimi ve birbiriyle çatışan *sınıfların ortaya çıkması konularındaki sosyolojik düşüncelerinden koparmak mümkün değildir. Marksizan terminolojide, yabancılaşma, kapitalist üretimin özgül toplumsal ilişkilerinde içerili olan, nesnel açıdan doğrulanabilir bir durumu gösterir. Bununla birlikte, daha sonraki araştırmalarda bu yapısal etkenler daha çok göz ardı edilir olmuş, bu kavramı özellikle bilişsel ve tutumsal yanlarıyla *işlemselleştirme yönünde çaba harcanmıştır. Melvin Seeman ("On the Meaning of Alienation", *American Sociological Review,* 1959) yabancılaşmanın "psikolojik hali"ni güçsüzlük, anlamsızlık, tecrit olma, normsuzluk ve kendinden soğuma boyutlarının oluşturduğunu söylerken; Robert Blauner da, ustalık, makine, montaj hattı ve kesintisiz üretimle birlikte anılan teknolojilerin, yabancılaşmayla eğrisel bir ilişki sergilediğini öne sürerek, öznel yabancılaşmanın bu boyutlarını, iş ortamının özgül tipleriyle ilişkilendirmeye çalışmıştır. Şöyle ki, "ustalığa dayalı endüstrinin egemen olduğu ilk dönemde yabancılaşma en alt, işçinin özgürlüğü en üst düzeydedir. Makine endüstrisi döneminde özgürlük geriler ve yabancılaşma eğrisi... keskin bir yükseliş gösterir. Yabancılaşma eğrisi yirminci yüzyılın montaj hattı teknolojilerinde en üst noktaya varana dek yükselmeye devam eder... bu uç konumda, kendisinden ve kalabalık kolektif yapılardan soğumuş olan kişiliksizleştirilmiş işçi, ekmeğini kazanmak dışında bir amacı olmadan taşıma kayışının sımsıkı düzen ortamında işin gereklerini yerine getirir... Fakat otomasyona geçmiş endüstride bir karşı eğilim gözlenir... otomasyon işçinin kendi çalışma süreci üzerindeki denetimini arttırır ve büyük fabrikaların çoğalması ile daha fazla işbölümü yapılmasını kontrol altında tutar" (*Alienation and Freedom*, 1964). İşte tam bu noktada yabancılaşma tartışması, genel olarak öznel çalışma deneyimi, özel olarak *iş memnuniyeti konusunu kapsayan daha geniş bir tartışmanın parçası durumuna gelir.

Savaştan sonraki dönemde Yugoslavya'da görüldüğü üzere, çalışanların özyönetimini savunan doktrinlerin pek çoğu, umutlarını açıkça, yabancılaşmayı kolektif mülkiyet ve denetimle aşma hedefine bağlamışlardır. Kâr paylaşımı ve çalışanların hisse sahibi olması gibi şemaların hepsinde yabancılaşmış emek kavramının izlerine rastlarız. Paradoksal bir durum olarak, devlet sosyalizmi toplumlarının mülkiyet özellikleri yabancılaşma ve acizlik duygularını arttırmıştır, çünkü bu mülkiyet boşluğunda hiç kimsenin kendini devlet mülkiyetiyle özdeşleştirememesinin moral bozucu etkileri, Marx'ın zihnini çok fazla meşgul etmiş

olan serbest piyasa koşullarındaki aktif mülkiyetin olumsuz etkilerinden daha fazladır. *Ayrıca bkz.* **öznel çalışma deneyimi.**

yananlam-düzanlam (*connotative versus denotative meaning*) Yananlam, bir kavramın, açık bir şekilde tarif ettiği (ya da belirttiği, dolayısıyla düz bir anlama sahip olduğu) kullanımlarından çok, uyandırdığı çağrışımları, imgeleri ve hisleri gösterir. Aynı şeye gönderme yapan ya da tanımlayan iki sözcük farklı çağrışımlar uyandırabilir. Yananlam genellikle, *ayrımsal anlam yöntemi kullanılarak araştırılır ve kısmen, kipin bir anlamda başka bir kiple algılandığı (ya da yerinden edildiği) duyumdaşlık fenomenine dayanır; örneğin bir sesin, duygu veya renk olarak algılandığı blue müzikte ya da hüzünlü bir parça durumunda olduğu gibi. *Ayrıca bkz.* **söylem.**

yandil (*paralanguage*) Bireylerin anlam belirtmek için kullandığı konuşmanın, semantik olmayan çeşitli boyutları (örneğin sesin şiddeti, perdesi ve vurgusu).

yanıt oranı (*response-rate*) Araştırma için uygun olarak seçilen tesadüfi bir *örneklemin, görüşmeli anket araştırmasına katılmayı kabul etme yüzdesini gösteren bir oran. *Kota örnekleminde yanıt oranı söz konusu değildir. *Ayrıca bkz.* **yanıt vermeme.**

yanıt vermeme (*non-response*) Zorunluluk taşımayan bir görüşmeli *anket araştırmasına ya da başka türlerdeki anketlere katılması istenen insanlar arasından buna iştirak etmeyen veya herhangi bir nedenle ulaşılamayan kişilerin oranı. Yanıt vermeme, ankete katılmama durumunun tüm nedenlerini kapsar: görüşmeyi kabul etmeyenler, geçici olarak uzakta (örneğin tatilde) olan insanlar ve üstü kapalı reddedenler diye ifade edilebileceğimiz nedenlerden ötürü ilişkiye geçilemeyenler. Anketin faaliyet alanının dışında kaldıkları saptananlar ise, katılma hakkı olmayanlar ve dışarıda bırakılanlar şeklinde sınıflandırılır. Katılma hakkı olmayanlar arasına, ölen kişiler ya da anket sahasının dışına taşınan insanlar, kapanan işletmeler ve yıkılmış evler dahildir. Yanıt vermeme, yanıt yanlılığının iyi bir göstergesidir: Genel kural olarak, bir ankette yanıt vermeyenlerin oranı ne kadar yüksek olursa, katılmayı seçenler arasındaki yanlılık derecesi de o kadar yüksek olur. Anket yanıtlarının kabul edilebilirlik düzeyi değişmekle birlikte, genelde yüzde 60 en alt sınır, yüzde 75 çok iyi bir düzey olarak kabul edilir ve bu oranların üstünde bir değer elde edilirse mükemmel sayılır. Yüzde 40'ın üstünde yanıt vermeme durumu, doğal olarak, ankete katılmayanların katılanlarla hemen hemen aynı oranda olduğu dikkate alınırsa, anketten ya da incelemeden elde edilen sonuçları geçersiz saymayı akla uygun gösterecek kadar yüksektir.

Yanıt vermeme analizi, ankete yanıt veren denekler ile vermeyenlerin özelliklerini karşılaştırır; bu analiz, çoğunlukla, cinsiyet ya da coğrafi alan gibi örnekleme çerçevelerinin bilinmesi ölçüsünde sınırlıdır. Örnekleme çerçevesi içinde ek bilgi elde edilebildiğinde, yanıtın yanlılığının ölçüsünü daha kesin biçimde saptamak mümkün olabilir. Yanıt oranlarını kesine yakın ölçülerle veren tüm düzenli ve önemli ulusal çaplı anketlerin yansıttığı gibi, anket yanıtı oranlarında dönem dönem bazı düşüşler görülür. Düşen yanıt oranları, katılımı cesaretlendirici yeni çabalarla aşılmaya ve insanların, verilerin güvenirliliği ve yararlılığı hakkındaki kuşkuları tekrar tekrar giderilmeye çalışılır. Yanıt oranları, anket yönteminin aşırı kullanılmış olma ihtimali ile insanların toplumsal araştırmalar ve

bu araştırmaların yararları hakkında daha çok bilgi sahibi olmasının bir göstergesidir. *Ayrıca bkz.* **örnekleme; örnekleme hatası.**

yanlı örnekleme (*sampling bias*) *bkz.* **örneklem seçiminde yanlılık; örnekleme hatası**

yanlılık (*bias*) *bkz.* **görüşme yanlılığı; görüşmeci yanlılığı; gözlemci yanlılığı; nesnel; önyargı; örneklem seçiminde yanlılık; örnekleme hatası; yanıt vermeme**

yanlılık mobilizasyonu (*mobilization of bias*) *bkz.* **cemaat iktidarı**

yanlış bilinç (*false consciousness*) İnsanın, türsel özünü kurtarmaktan ziyade, köleliğini pekiştiren düşünceyi anlatan bir *Marksist kavram. Burada kastedilen, düşüncenin insanlığın kolektif yaşamında hizmet ettiği amaçtır. Yanlış bilinç, evrensel bir sınıf olan *proletaryanın özgürleştirici ve geliştirici rolünü gizlemeye yaramaktadır (bkz. L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism,* 1978).

Karl *Marx, *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i*'inde, "tarafların dili ile fantezilerinden, gerçek örgütlenmeleri ile gerçek çıkarlarından, kendilerini kavrayışları ile gerçek halleri arasındaki farktan", bunun yanlış bilincin, *çıkarların ve *kimliğin yanlış biçimde algılanması şeklindeki sağduyulu (ve yanlış) yorumunu akla getirdiğinden bahsetmektedir. Oysa yanılsamaya dayalı bu üstyapısal öğeler, gerek aklın rolünü gerekse tarihsel süreçteki hedefini gizleyerek sınıfın (kurtarıcı) eylemini engelleyen bir unsurdur.

Sınıf süreci içinde, Marx'ın bu konuyu, hâkim bir sınıfın egemen fikirlerinin, *hegemonyayı bir önceki yönetici sınıfın kullandığından daha geniş bir sınıfsal temelde kullanmaya başlaması şeklinde ortaya koyuşu, "yanlış bilinç"le kastedilmek istenen şeyin yanlış anlaşılmasına yol açmıştır. Bu egemen fikirler, hâlâ bir sınıfın çıkarını ifade etmesine rağmen, gittikçe daha kurtarıcı bir nitelik taşır. Bu fikirlerin kurtarıcılığı son kertede sınıf iktidarını sağlamlaştırıcı bir güce çevrilemeyeceğine göre yönetici sınıf açısından yıkıcıdır. Ayrıca yanlış bilincin, genellikle hatalı bir yaklaşımla tüketimcilik ve iktisadi araççılıkla birlikte kullanıldığı görülmektedir (*bkz.* *öznel çalışma deneyimi).

György *Lukács'ın yazılarında, mücadelenin sınıf konumunun nedenlerine karşı değil, sonuçlarına karşı (bütünle değil parçalarla, şeyin kendisiyle değil belirtileriyle) yapıldığı sınıf oportünizmi (fiili bilinç) ile gerçek sınıf bilinci arasında bir ayrım vardır. Gerçek sınıf bilincinin, proletaryayı ve onun şeyleşmiş bilincini prangaya vurmuş olan şeyleşmiş biçimlerin, nesnel zorunluluk ve "kendisi için sınıf"ın sahneye çıkmasıyla aşıldığı kriz dönemlerinde açığa çıktığı iddia edilmektedir. Lukács'ın özel bir saptaması da, işçi konseylerinin, burjuva bilinci aşmakta olan sınıf bilincinin göstergesini temsil ettiğidir.

David Lockwood *Solidarity and Schism*'de (1992) Marksist "hedef kayması" problemini, yani sınıfsal konum, fiili bilinç, sınıf eylemi ile potansiyel bilinç arasındaki ilişkileri incelemiştir. Devrimci pratik tartışmalarından uzak duran ve dolayımsız çıkarlar ile temel çıkarlar arasındaki ilişkiyi inceleyen Lockwood, Marksistlerin *akılsallık standartlarına proletaryanın yanlış bilinci aşmasının zorunlu bir önkoşulu işlevi yüklemesini eleştirmektedir. Bu yaklaşım yalnızca *statü düzeni gibi faktörleri gözden kaçırmakla kalmaz, aynı zamanda akılcı olmayan eylemi de cehalet ya da hatanın *faydacı çöplüğüne gönderir. *Ayrıca bkz.* **meta fetişizmi.**

yanlışlama, yanlışlamacılık (*falsification, falsificationism*) Bir bilgi-iddiasını yanlışlamak, onun yanlış olduğunu gösteren kanıtları ortaya sermektir. David *Hume'un zamanından beri, *ampirist bilim felsefesi *tümevarım problemiyle boğuşmuştur: Sonlu bir örnekler kümesinden, kapsamı potansiyel bakımdan sonsuz olan bir evrensel yasanın doğruluğuna dair bir çıkarsamayı haklı göstermek nasıl mümkün olabilir? Bu soruya inandırıcı bir yanıt verilemediği sürece, kurallara dayalı, düzenli ve öngörülebilir bir evrene olan gündelik ve bilimsel inancımız, fizyolojik açıdan vazgeçilmez ama hâlâ akıldışı bir zihin alışkanlığı olarak görülmelidir.

Bu probleme Karl *Popper'ın öncülüğünde getirilen özgün yaklaşım sorunun iyi düşünülmüş ve mantıklı bir reddini içeriyordu. Popper tümevarım probleminin çözümsüz olduğunu kabul ediyor, ama bundan, bilimin akıldışı olduğu ya da ilerleme kaydedemeyeceği sonucuna varmıyordu. Tersine hakikatin keşfedilmesini bilimin amacı görmek yerine, bilimsel çalışmaları dünyanın doğası hakkındaki cesur ve hayali varsayımları "yanlışlama"ya -ya da çürütmeye- yönelik sistematik bir girişim olarak görmemiz gerekiyordu.

Popper'ın bu ilkeyi formüle ediş biçimi, modern bilim felsefesinin en özgün katkılarından birisi olarak yaygın bir kabul görmektedir. Popper'ın çalışmaları genellikle *Viyana Çevresi'nin mantıkçı pozitivizmine dahil edilmişti, fakat Viyana Çevresi, aslında Popper'ı (doğru bir saptamayla) "resmi muhalefet" olarak görüyordu. Popper'ın Viyana Çevresi'yle kesinlikle paylaştığı kaygılardan birisi, bilimi, bilgi ve inancı temel alan diğer yaklaşımlardan ayıran şeyler ile bilimsel yöntemin tutkulu savunuculuğunu yapmaktı. Ayrıca pek çok önemli konuda farklı düşünceleri vardı. Birincisi, Popper test edilebilirliği ya da bilimselliği "anlamlılık"la eşitlemiyordu. Ona göre, bilim/bilim olmayan ayrımının "yanlış" tarafında kalan *metafizik, *din, *mit ve *diğer söylem biçimleri hâlâ anlamlıydı, hatta doğru bile olabilirlerdi. Bu düşünce sistemleri, doğru bilimsel araştırma tarzlarının vazgeçilmez tarihöncesini oluşturuyordu. Dahası Popper, duyusal deneyimi yansıtan ve *doğrulama açısından can alıcı önemdeki kesin "temel açıklamalar" arayan mantıkçı pozitivistlerin peşinden gitmeyecekti.

Popper, (Kant'ı izleyip) deneyimlerle ilgili tüm açıklamaların, önsel bir kavramsal çerçeve -ya da kuram- temelinde seçme ve yorum yapmayı içerdiğini ileri sürmekle, ampirizmin en karakteristik öğretisini reddetmekteydi. Dolayısıyla, bilimsel ilerlemeyi tekil deneyimlerden tümevarımcı bir genelleme süreci olarak gören model de reddedilmeliydi. Popper'ın alternatif modelini en güzel anlatan, onun kitaplarından birisinin başlığıdır: *Conjectures and Refutations* (1963). Bilimsel kuramlar, mantıksal bir şemayla kavranamayacak bir süreçle geliştirilir. Geliştirildikten sonra da "ampirik bakımdan içerikli" hipotezlerden çıkarsanarak bilimsel statü kazanırlar. Popper'ın bununla kastettiği, bu kuramların olabilirlikleri dışlaması (başka şekillerde mümkün olabilecek olaylar olarak görerek dışlamaları anlamında) ve aynı zamanda dışarıda bıraktıkları şeyleri açık ve seçik bir biçimde ortaya koyması gerekliliğidir. Popper'ın versiyonuna göre, bir kuramın ampirik bakımdan test edilmesi o kuramı destekleyici ya da doğrulayıcı kanıtlar bulmakla ilgili bir şey değil, tam tersine, sistemli biçimde yanlış olduğunu göstermeye çalışmakla -bir çürütme ya da yanlışlama mantığıyla- ilgili bir olaydır. Bu şekilde Popper, bilimi ampirik doğrulama fikrine dayanarak ispatlama

çabalarına zarar vermiş olan tümevarım probleminden kaçınmış olmaktadır. Popper'ın konumu, bilimin yasabenzeri genellemelerine yönelik doğrulama mantığı ile yanlışlama mantığı arasındaki çok basit bir asimetrinin kabulüne dayanır: Tümel iddialar, her zaman için onları destekleyen (sonlu) kanıtlar kümesinin kesinlikle haklı gösterdiği şeyin ötesine geçer, ama tek bir karşı-örnekle de kesinlikle çürütülebilir.

Fakat gerçek durum bundan daha karmaşıktır. Yanlışlamanın mantığı basit olabilmekle birlikte, yanlışlama metodolojisi basit değildir. Yerleşik bir kurama meydan okur görünen bir gözlemin kendisine de hileli, metodolojik bakımdan kuşkulu, vb. olduğu gerekçesiyle karşı çıkılabilir ve böyle bir gözlem, kuramın savunucularını her zaman için kendi kuramlarını (toptan reddetmeden) değiştirici bir dizi seçenekle yüz yüze bırakacaktır. Popper bu durumun her yönüyle farkındadır ve yanlışlamacılığı, bilim adamlarının fiili pratiğini betimleyen bir olgudan ziyade, normatif bir kural olarak sunmaya eğilimlidir. Yalnız çelişen kuramlar arasında bir seçim yapmanın asla keyfi bir olay olmadığını hemen eklemeliyiz. Tüm bilimsel bilgilerin geçici olarak görülmeleri gerekliliği (kesin bir kanıt ya da karşı-kanıt bulunmadığı) gerçeği bir yana, bilimciler doğru bir yaklaşımla, o ana kadar yanlışlanmamış olan ve bilinen olguları açıklayan rakip kuramlar arasında ampirik içeriği en fazla olan kuramı tercih ederler.

Popper'ın meslektaşı olan Imre Lakatos ise, Thomas S. Kuhn, Paul Feyerabend ve diğerlerinin tarihsel bir temeli olan *uzlaşımcı argümanlarına karşılık olarak daha da karmaşık bir yanlışlama formu geliştirmiştir (bkz. "Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes", der. I. Lakatos ve A. Musgrave, *Criticism and the Growth of Knowledge*, 1970).

yansıtma (*projection*) *Psikanalitik bağlamda kullanılan bu terim, bireyin kendi duygu ve itkilerini başka insanlara atfettiği bilinçsiz bir süreci tanımlar. Sigmund *Freud bu durumu, egonun kabul edemediği duyguları denetlemekte kullandığı, bu yüzden anksiyeteyi azaltmaya yardım eden yaygın bir *savunma mekanizması olarak değerlendirmiştir.

yansıtma testleri (*projective tests*) Esasen psikologların klinik bağlamlarda kullandığı, farklı kişilik özellikleri ya da boyutlarından ziyade tüm kişilik dinamiklerini ölçmek üzere tasarlanmış bir test. Yansıtma testleri, bir cümleyi tamamlamak ya da belirsiz bir şekli veya resmi betimlemek gibi görece esnek talimatlarla ifade edilen konuları içerir. Buradaki varsayım şudur: Bireyler esnek talimatlara yanıt vererek, kendi fikir ve duygularını uyaran etkene yansıtırlar ve bu süreçte yanıtlarda görülen değişikliklerin *kişilikteki farklılıkları yansıttığı kabul edilir.

Yansıtma testlerinin (bu terimin kullanılması 1930'ların sonuna kadar gündeme gelmemişti) temelini oluşturan ilkeler, psikanalitik kuramlaştırmadan, özellikle *yansıtma fikri ve serbest çağrışım ilkesinden türemiştir. Muhtemelen ilk yansıtma testi, Francis Galton'un 1879'da ortaya attığı ve bireyin bir listedeki her sözcüğü aklına gelen ilk şeyle yanıtladığı Sözcük Çağrışım Testi'tir. Paradigmatik yansıtma testi ise kuşkusuz, ilk kez 1921'de taslağı çizilmiş olan ve mürekkep lekelerinden oluşan *Rorschach Testi'dir. Diğer yansıtma testleri arasında *Tema Kavrama Testi, *Nesne İlişkileri Testi ve çeşitli cümle tamamlama testleri vardır.

Bir bireyin test yanıtlarının analizi, psikodinamik yorum ve halkın genelinin normlarıyla mukayeseyi içerir. Her ne kadar standartlaştırılmış puanlama

sistemleri geliştirme girişimleri olmuşsa da, karşı bir konumda olanlar bu testleri bilimsel olmamakla suçlayarak, verimsiz puanlama standartlaştırmasına, yetersiz biçimde oluşturulmuş normlara ve geçerlilik düzeyinin düşüklüğüne dikkat çekmişlerdir. Bu tür testlerin savunucuları ise, yanıtların son derece zengin olmasının ve onların klinik yorum ile değerlendirme için sunduğu olanakların, bu testlerin kişilik dinamiklerini ölçmedeki değerinin kaynağı olduğunu ileri sürmektedirler.

yapay değişkenler (*dummy variables*) Kantitatif veri analizinde araştırmacılar bazen, cinsiyet ile gelir arasındaki ilişki örneğinde görüldüğü gibi, aralık düzeyinde olmayan değişkenlerin *bağımlı bir değişkene yönelik içerimleri üzerinde dururlar. *Regresyon analizleri normalde *aralık düzeyinde ölçülen verileri gerektirmelerine rağmen, yapay denilen uygun değişkenleri yaratarak çoklu bir regresyona aralık düzeyinde olmayan değişkenleri katmak mümkündür. Bunu yukarıda aktarılan cinsiyet/gelir ilişkisi örneğine uygularsak, erkekleri 1, kadınları 0 olarak kodlamak gerekecek ya da *bağımsız değişken, iki kategoriden daha fazlasını (diyelim *n* kategoriyi) oluşturarak, *n*-1 yapay değişkenlerden meydana gelen bir yapay değişken yaratacaktır. Demek ki, "toplumsal sınıf" bağımsız değişkeni "üst", "orta, "çalışan" ve "sınıfsız" gibi dört kategori barındırıyorsa, bunları çoklu bir regresyon analizine katabilmek için üç yapay değişken yaratılması gerekecektir: *v*1 "üst" (1'le kodlanan) ya da "üst değil" (0'la kodlanan); *v*2 "orta" (1'le kodlanan) ya da "orta değil" (0'la kodlanan); *v*3 "çalışan" (1'le kodlanan) ya da "çalışmayan" (0'la kodlanan). Dördüncü kategori, 000 bileşimiyle anlatılabileceği için bu üç yapay değişken tarafından temsil edilir. Toplumsal sınıf değişkenindeki her kategori, artık, o kategorinin varolduğunu ya da olmadığını gösteren, kendine özgü bir sıfırlar ya da birler bileşimine sahiptir. Yapay değişkenleri kapsayan bir regresyon analizinden elde edilen regresyon katsayıları, daha sonra sanki aralık düzeyinde ölçülen değişkenlere dayanıyorlarmış gibi ele alınır. *Ayrıca bkz.* **ölçüm.**

yapı, toplumsal yapı (*structure, social structure*) Toplumsal davranışlarda yinelenen kalıplar ya da, daha özgül kapsamda, bir *toplumsal sistemin veya *toplumun farklı öğeleri arasındaki düzenli ilişkiler için esnek biçimde kullanılan bir terim. Bu çerçevede, sözgelimi bir toplumun farklı akrabalık, dinsel, iktisadi, siyasal ve diğer kurumlarının onun toplumsal yapısını meydana getirdiği, bu yapının bileşenlerinin de normlar, değerler ve toplumsal rollerden oluştuğu söylenebilmektedir. Öte yandan, yapı konusunda üzerinde anlaşmaya varılmış bir tanım olmadığı gibi, özlü bir tanım getirmeye yönelik çalışmalar da başarıya ulaşamamıştır. Örneğin Raymond Firth, toplumsal yapının "insanların toplumsal yaşamlarında nasıl davrandıklarını anlamamıza hizmet etsin diye tasarlanmış analitik bir araç" olduğu şeklindeki bilinen bir doğrudan öteye gidememiştir. Ona göre yapı kavramının özü, toplum üyelerinin davranışları açısından can alıcı önemde görünen toplumsal ilişkilerdir; bu ilişkiler yürürlükte olmasaydı toplumun bu biçimde varolmasından da söz edilemezdi" (*Elements of Social Organization*, 1951). Yapının sosyal bilimlerde en önemli ama aynı zamanla en ele avuca sığmaz kavramlardan birisi olduğu genel bir görüştür (bkz. W.H. Sewell, "A Theory of Structure", *American Journal of Sociology*, 1992).

Yapı terimi, yapısal işlevselcilik, *yapısalcılık ve *post-yapısalcılık

kuramlarının da merkezi öğesidir. Yapı bu üç kuramda da hem adlandırıcı hem açıklayıcı bir kapasiteyle kullanılmıştır. Şöyle ki, sosyologların istihdam fırsatlarının yapısını toplumsal cinsiyetin, aile yaşamının yapısını dinsel yapıların, toplumsal formasyonların yapısını üretim tarzlarının belirlediğini iddia ettikleri zamanlarda görüldüğü üzere, toplumsal yaşamın yapı olarak adlandırılan yönleri, ayrıca toplumun diğer yönlerini bir yapıya kavuşturma yeteneğiyle donatılmıştır. Dolayısıyla Sewell'ın yapının bir kavram olmadığı ve bu yüzden kesin bir şekilde tanımlanamayacağı, çünkü sosyal bilim söyleminde daha çok bir metafor işlevi gördüğü sonucuna varması mantıksızca değildir.

Yapı sosyolojik tartışmaların ön planında yer aldığında, insan *eylemliliğinin etkinliğini kaybettiği bir nedensel determinizm doğurmaya eğilimli olmaktadır. Yapılar, değişmez biçimde, güdülenmiş toplumsal eylemden ayrı biçimde varolur, ama yine de bu eylemleri belirleyen bir etkiye sahiptir. Bu durum, *değişimi açıklamayı zorlaştırır, çünkü yapılar, örüntülerin (oluş biçimlerinin) zaman içindeki –kalıcılığını değilse bile- istikrarlılığını beraberinde getirir. Bunlar, sosyoloji disiplininin kendi içinde farkına varılmış problemlerdir. Örneğin Anthony Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*'de (1981), özel olarak "yapı-eylemlilik" ikiliğine yanıt vermek istediğinde, yapıların zaten iki kili bir yönü olduğunu: başka bir ifadeyle, yapıların "toplumsal sistemleri meydana getiren pratiklerin hem aracı hem sonucu" işlevi gördüğünü öngören ve *yapılaş(tır)ma dediği bir kuram ortaya atmıştır. Kısacası, yapı insanların pratiklerini şekillendirir, ama bu pratikler de toplumsal sistemleri oluşturur ve yeniden üretir. Bazı düşünürler, bu formülasyonun toplum kuramında ileriye doğru atılmış dev bir adım olduğunu kabul ederlerken, bazıları da problemi yeniden tarif etmekten öte bir anlam taşımadığı kanısındadırlar.

Bu tür sorunları ayrı tutarsak, yapının sosyolojideki kullanımlarında görülen başlıca ayrılık, yapının toplumsal sistemleri ya da toplumları oluşturan, gözlemlenebilir kalıplaşmış toplumsal pratikleri (roller, normlar ve benzeri) gösterdiğini düşünenler ile yapının bu apaçık pratikleri kalıplaştıran temel ilkeleri (örneğin, üretim araçları karşısındaki ilişkileri) temsil ettiğini savunanlar arasındadır. Yapısalcı işlevselciler birinci görüşün örneğini meydana getirirken, yapısalcılar (yapısal Marksistler gibi) ikinci görüşün iyi bir örneğidir. *Ayrıca bkz.* **formalizm; işlev; sosyoloji; toplumsal düzen.**

yapı, formel (*structure, formal*) *bkz.* **formel yapı**

yapıçözüm (*deconstruction*) *bkz.* **post-yapısalcılık**

yapılaş(tır)ma (*structuration*) Britanyalı toplum kuramcısı Anthony Giddens'ın geliştirdiği sosyoloji kuramında tasarlanmış ve bu kuramın merkezi öğesini oluşturan bir kavram. Yapılaş(tır)ma kuramı, fiilen olup bitenler hakkında net *hipotezler ortaya atmaktan ya da gelişme yasaları saptamaktan ziyade, dünyada ne tür şeyler varolduğunu belirlemeyi öngören bir toplumsal ontolojidir. Yapılaş(tır)ma, bize, özgül bir toplumun fiilen nasıl işlediğini ortaya koymaktan çok, toplumu incelediğimiz zaman nelere baktığımızı anlatır. Giddens, toplumsal fenomenler ile olayların her zaman bir olumsallık içerdiğini ve açık uçlu olduğunu ısrarla vurgulayarak, kapalı sistemler diye nitelediği *evrim kuramı ile *işlevselcilik gibi kuramları eleştirir ve reddeder. Yapıları ürettiğini ve yapılar tarafından üretildiğini savunduğu "toplumsal

pratikler" üzerinde yoğunlaşarak, sosyolojide *eylem ile *yapı arasında gözlenen geleneksel bölünmeyi aşmaya çalışan Giddens'a göre, yapılar toplumsal aktörlerin dışında duran şeyler değil, aktörlerin kendi pratikleriyle ürettiği ve yeniden ürettiği kurallar ve kaynaklardır. Ayrıca zamanın ve mekânın toplum kuramı ve toplum analizi açısından önemini vurgulayan Giddens'ın tarihsel sosyolojisi, toplumları birbirine bağlayan farklı yolları inceleyen bir yorum getirmektedir.

Yapılaş(tır)ma kuramını açık bir şekilde anlatan tek bir açıklama yoktur. Giddens bu projesine, *Capitalism and Modern Social Theory*'de (1971) sosyolojideki klasik düşünürleri gözden geçirerek başlamış, daha sonra *Central Problems in Social Theory* (1979) ile *Toplumun Kuruluşu*'nda (*The Constitution of Society*, 1984) yapılaş(tır)manın başlıca formülasyonlarını ortaya koymaya girişmiştir. Bu düşüncelerini tarihsel sosyoloji bağlamında toparladığı diğer çalışmaları şunlardır: *A Contemporary Critique of Historical Materialism* (1981), *The Nation-State and Violence* (1985) ve *Modernliğin Sonuçları* (*The Consequences of Modernity*, 1990). Ayrıca, bu konuda geniş bir ikincil literatür bulunduğu belirtilmelidir (örneğin bkz. I.J. Cohen, *Structuration Theory*, 1989). Jon Clark ve diğerlerinin bir çalışmasında (*Anthony Giddens –Consensus and Controversy*, 1990) ise, Giddens'ı sosyolojik eylem, yapı ve değişim kuramları açısından "tekerleği yeniden icat etmek"le, özelde yapılaş(tır)ma kuramını hiçbir şey anlatmamakla ve ampirik olmakla (Talcott Parsons'ın kuramsal çalışmalarıyla paralellik kurarak) suçlayan oldukça incitici nitelikte başka eleştiriler bulabilirsiniz.

yapısal denklemler (*structural equations*) Yapısal denklemler, bir dizi doğrusal denklem aracılığıyla, bir dizi değişkenin neden ve sonuç (*nedensel modeller) ya da düzenlenmiş istatistiki bağımlılık ağları üzerindeki izlekler (*izlek analizi) açısından birbiriyle nasıl bir ilişki içinde olduğunu gösterir. Sistem içindeki değişkenlere içsel, sistemin dışındaki ve tanımlanmamış değişkenlere dışsal değişken denirken; dışsal değişkenler genellikle hatalı veya problem yaratan etkenler, yani denklemlerin çözülebilmesini sağlamak açısından can alıcı önemde olan varsayımlar olarak değerlendirilir. Bir değişkenin başka bir değişken üzerindeki sayısal etkisini hesaplamak için *regresyon yöntemleri kullanılır. Sosyolojide yapısal denklemler, özel olarak *mesleki mobiliteyi ya da *statü kazanmayı analiz ederken kullanılmaktadır. Bu konudaki temel kavramlar, sorunlar ve uygulamaların bir panoraması için bkz. der. Rick H. Hoyle, *Structural Equation Modelling* (1995).

yapısal farklılaşma (*structural differentiation*) *Evrimci tarih kuramları ve yapısal işlevselcilikle birlikte anılan bir kavram. Genel bir düşünceye göre, toplumlar, yapısal farklılaşmaya dayalı bir *toplumsal değişim süreciyle basitten karmaşığa doğru ilerlerler. Bu süreç, en basit biçimiyle, bölünen, yeniden bölünen, sonra bir kez daha bölünen amip bölünmeye benzetilebilir. Basit denilen toplumlar, her şeyin *akrabalık sistemi içinde ve bu sistem aracılığıyla yürüdüğü kabile toplumlarıdır. Modern karmaşık toplumlarda ise, eğitim, çalışma, yönetim, din, vb. kurumları ayrıdır ve aile artık daha özgül ve sınırlı *roller (ilk *toplumsallaşmayı sağlamak gibi) oynamaktadır. Farklılaşma, toplum içindeki farklı alt sistemler ile kurumların gün geçtikçe daha çok uzmanlaşmasını kapsamaktadır.

Yapısal farklılaşmayla ilgili klasik bir yorum, İsrailli Shlomo N. Eisenstadt'ın

karşılaştırmalı ve tarihsel sosyoloji çalışmalarında bulunabilir (özellikle bkz. "Social Change, Differentation and Evolution", *American Sociological Review,* 1964). Fakat Eisenstadt'ın görüşleri 1960'ların *modernleşme kuramıyla birlikte anılması nedeniyle şimdilerde pek tutulmamaktadır. Oysa temelsiz bir soğukluktur bu, çünkü Eisenstadt, geleneksel evrim kuramlarını bir hayli aşan, derinlikli bir değişim kuramı ortaya atmıştır ve yapısal farklılaşma kavramını özel analizlere uygulamaya yönelik en sistematik çabayı temsil etmektedir; buna örnek oluşturan çalışmaları *Modernization, Protest and Change* (1967) ile *Revolution and the Transformation of Societies*'dir (1978).

Talcott *Parsons'a göre bu süreç üç aşamayı içerir: bir farklılaşma süreci; bir adaptasyon (uyum) ve yeniden bütünleşme süreci; son olarak, daha karmaşık toplumu bir arada tutmayı sağlayan daha genel bir *değerler sisteminin kurulması. Farklılaşma dürtüsünün kaynağı da bir toplumun fiziksel ve toplumsal çevresine uyum gösterme ihtiyacıdır. Herbert *Spencer'da (*Structure, Function and Evolution,* 1876-1933) bulunabilecek olan temel evrim fikirleri, Neil Smelser tarafından *Social Change in the Industrial Revolution*'da (1959) geliştirilip özel bir örneğe uygulanmış, en genel düzeyde ise *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*'de (1966) Parsons'ın kendisince savunulmuştur.

Son yirmi yılda sosyologlar bu tür evrim kuramlarına ciddi eleştiriler yöneltmişlerdir. Örneğin Anthony Giddens *Toplumun Kuruluşu*'nda *The Constitution of Society,* 1984), basit toplumların aslında basit olmadığını, adaptasyon mekanizmasının toplumsal değişimi açıklayamayacak kadar belirsiz ve genel kaldığını vurgulamıştır.

yapısal işlevselcilik (*structural functionalism*) *bkz.* **işlev; işlevsel tabakalaşma kuramı; Malinowski, Bronislaw; Parsons, Talcott; Radcliffe-Brown, A.R.**

yapısal işsizlik (*structural unemployment*) *bkz.* **işsizlik**

yapısal mobilite (*structural mobility*) *bkz.* **toplumsal mobilite**

yapısal olmayan mobilite (*nonstructural mobility*) *bkz.* **toplumsal mobilite**

yapısal uyum (*structural adjustment*) Uluslararası Para Fonu ile Dünya Bankası'nın *Üçüncü Dünya ülkelerine verdikleri borçlarla birlikte anılan bir uygulamalar paketi. Yapısal uyumun üç unsuru vardır: stabilizasyon (bütçe açığıyla para arzının artış oranını kısıtlayarak *enflasyonu kontrol altına almak); liberalizasyon (ülke içi fiyatları dünya fiyatlarıyla aynı hizaya getirmek amacıyla hükümetin üretime ve faktör *piyasalara müdahalesini azaltmak); üretimin teknik etkenliğini arttırma iddiasıyla kamu sektöründeki kurumları *özelleştirmek. Yapısal uyum politikaları, yüksek fiyatlar ve *işsizlik artışı nedeniyle kısa vadede bölüşümde olumsuz sonuçlar doğururken, uzun vadeli sonuçları değişkenlik göstermektedir.

yapısalcılık (*structuralism*) Yapısalcılık terimi, sosyolojide en genel düzeyde ve esnek bir şekilde, toplumsal *yapıya (görünüşte ya da başka bir şekilde) toplumsal eylem karşısında öncelik veren yaklaşımları anlatmak için kullanılmaktadır.

Fakat daha özele indiğimizde, yapısalcılık, 1960'ların sonu ile 1970'lerin başında moda haline gelerek yaygınlaşmış ve *sosyal antropoloji, *dilbilim, edebiyat eleştirisi, *psikanaliz ve *sosyoloji dahil olmak üzere neredeyse

tüm disiplinleri etkilemiş özgül bir kuramsal perspektifi anlatacaktır. Yapısalcılığın sosyoloji üzerindeki etkisi şu kanallardan gelmiştir: Claude *Lévi-Strauss'un yapısal antropolojisi ile genelde kültürel fenomenlerin göstergebilimsel analizi, Michel *Foucault'nun fikirler tarihi üzerine çalışmaları, Jacques *Lacan'ın psikanalizi ve Louis *Althusser'in yapısal Marksizmi.

Yapısalcı yaklaşımın temelini, toplumsal gerçekliğin genelde dalgalanan ve değişen görünüşlerinin arkasında yatan temel yapıları görebileceğimiz düşüncesi oluşturur. Buradaki model, *Saussure'ün yapısal dilbilimi ve bir dilin, anlamlar üreten seslerin birleşimini yönlendiren bir dizi temel kuralla betimlenebileceği nosyonudur. Lévi-Strauss'a ve genelde *göstergebilime göre, temeli oluşturan bu yapılar, çevremizdeki dünyayı onlar temelinde düzenlediğimiz zihin kategorileridir. Yine Lévi-Strauss'a göre, bu tür kategoriler her zaman çift kutuplu zıtlıklar olarak (sözgelimi yukarı/aşağı, sıcak/soğuk şeklinde) anlaşılabilir. Yapısal Marksizm ise, bu zihinsel kategorilerin yerine *üretim tarzlarındaki konumları koymuş ve üretim araçları karşısındaki ilişkileri kaldırıp, anlam üretimini yönlendiren kuralları geçirmiştir.

Temel ilke herhalde en iyi biçimde Lévi-Strauss'un yazılarında görülebilir. Lévi-Strauss üç etki bulunduğunu ifade etmişti: jeoloji, psikanaliz ve Marksizm. Bu akımların üçü de yüzeydeki dışavurumların altında bulunan gizli (bilinçdışı) yasaları ya da yapıları gün ışığına çıkarıyordu, yalnız kendisi daha çok son iki akımın yansımalarıyla ilgiliydi. Bronislaw *Malinowski'den esinlenen geleneğe karşıt olarak Lévi-Strauss, özgül toplumların ayrıntılı, bütüncül araştırmalarından ziyade, zihnin potansiyel evrensellerine ve ortak yapılarına eğilmiş ve bu doğrultuda, bir yandan onların çift kutuplu zıtlıklara indirgenebileceklerini ileri sürerken, öbür yandan farklı halklar içinde hayal gücünün karmaşıklığı ve zenginliğini gözler önüne seren bir sınıflandırma sistemi ile miti incelemişti (*Mythologies*, 4 cilt, 1964-1971). *Totemism* (1962) ile *Yaban Düşünce* (*The Savage Mind*, 1962), pekâlâ basit batıl inançlar gözüyle dikkate alınmayabilecek olan geleneklerdeki gizli mantık ile esrarengiz dönüşümleri (ilkel denilen toplumların somut şeylere yönelik bir bilimi olduğunu) açığa çıkarmıştır. Benzer biçimde hacimli bir çalışma olan *The Elementary Structure of Kinship* (1949), akrabalık sistemlerindeki çok çeşitliliğin sadece iki tipe (ya genelleşmiş alışveriş, ya da sınırlı alışveriş) indirilebileceğini göstermeyi amaçlamıştır.

Fakat, yapısalcılık hangi biçime bürünürse bürünsün, dünyanın doğasıyla ilgili birtakım yansımaların hemen ortaya çıkacağı da kesindir. Birincisi, yapının temelini oluşturan öğeler (karşılaştırmalı biçimde) hâlâ süreklidir ve onlar arasında, farklı dilleri, fikir sistemlerini ve toplum tiplerini doğuran değişken ilişkiler görülmektedir. Dolayısıyla vurgulanacak nokta, onları apayrı varlıklar olarak görmekten çok, aralarındaki ilişkilerde yoğunlaşmak olmalıdır. Bu şekilde ilişkilerin öne çıkarılması, *post-yapısalcılıkta çok daha ileriye götürülmüştür.

İkincisi, bizim gözümüze kesin, normal ya da doğal görünen şeyler, aslında temeldeki bir yapısal biçimin ürettiği bir sürecin nihai sonucudur. Bunu herhalde en çarpıcı biçimde, gerçekçi romanın bile en avant-garde eserler kadar bir sanatsal üretim sürecinin sonucu olduğunun sergilendiği edebiyat eleştirisinde görebiliriz: En gerçekçi edebiyat eseri bile, gerçeklikte "orada" varolan bir şeyin iyi bir kopyası sayılamaz. Bu fikir şimdilerde, bilhassa, erkek(si)lik, kadın(sı)lık, eşcinsellik,

vb. gibi olguların toplumsal kurgular olduğunun ileri sürüldüğü sosyolojik toplumsal cinsiyet araştırmalarında basmakalıp bir söze dönüşmüş durumdadır. Benzer biçimde, bilimsel bilginin gerçek, dışsal bir dünyaya ilişkin bilgiler değil, tam tersine, bilimsel diye adlandırdığımız belirli toplumsal süreçlerin ve düşünme biçimlerinin sonucu olduğu sıklıkla ortaya atılan bir iddiadır.

Üçüncüsü, yapısalcılık bizim bireylere ilişkin ortakduyusal bakışımızda köklü bir dönüşüm sağlamıştır: Çünkü bireyler de, toplumsal gerçekliğin yazarları olmaktan ziyade, ilişkilerin ürünü görülürler. Yapısalcılık, ontolojik bakımdan ayrıcalıklı insan öznenin yerine, merkezsizleşmiş bir benlik anlayışını geçirmiştir. Yapısalcı Marksizm bireye toplumsal ilişkilerin (üretim araçlarının mülkiyetine sahip olma ve olmamanın) basit bir taşıyıcısı gözüyle bakarken, diğer akımlar bireyleri *söylemlerin ve söylemler arasındaki ilişkilerin ürünü şeklinde kavramsallaştırırlar. Bu perspektif kayması, genellikle, dünyaya ilişkin anlayışımızın sürekli bir ilerlemesi (merkezini kaybetme denilen bir süreç) içine yerleştirilir. Böylece, Copernicus'la dünyanın evrenin merkezi olmadığının, Darwin'le insanların yaradılışın merkezi değil, evrimin bir ürünü olduğunun, Marx'la insanların toplumsal ilişkileri üreten varlıklar değil, bu ilişkilerin ürünü olduğunun, Freud'la bireylerin tercih yapan bilinçli failler değil, bilinçdışı arzuların ürünü olduğunun farkına varmış oluruz. Gerçekten, yapısalcılığın popülerliğinin doruğuna çıktığı günlerde, öznenin öldüğünden, bireylerin iradi biçimde eylemde bulunup tercih yaptığı düşüncesinin yerle bir olduğundan bahsetmek son derece yaygın bir eğilimi yansıtıyordu. Bazıları ise fail rolünü tersine, temeli oluşturan yapıya atfetmişler ve "insanları konuşan dil", "insanları okuyan kitaplar"dan, vb. bahseder olmuşlardı. Post-yapısalcılığın gelişmesi bu daha aşırı görüşü önemli ölçüde ılımlılaştırmıştır.

Sonuncusu, yapısalcılık tarih anlayışımızda bir değişimin habercisiydi ve karşılaştırmalı biçimde sürekli bir evrimci gelişme (bir toplum biçiminin yerini başka bir toplum biçiminin alması) görüşünden uzaklaşıp, süreksiz ve radikal değişikliklerle ayırt edilen bir tarih yorumuna yönelişi ifade ediyordu. Bu perspektif kaymasının kökü ise, artzamanlılık (*diachrony*) ile eşzamanlılık (*synchrony*) arasındaki ayrımda yatıyordu. Artzamanlılık, en dolayımsız bakışla farkında olduğumuz değişiklikleri gösterir. Örnek olarak *dili alırsak, yeni sözcükler ve deyişler genel kullanıma girerken bazılarının da kullanımdan kalkmasıyla, bir dilin kısa ya da uzun dönemde nasıl değiştiği izlenebilir. Fakat tüm bu süreçte yapının değişmeden kaldığı, çünkü değişikliklerin temel kurallar için getirilmiş ya da bu kurallar içinde kalan yeni bileşimlerle gerçekleştiği de ileri sürülebilir. Değişmezlik eşzamanlılık düzeyinde yaşanmaktadır. Toplumlar örneğinde de, (diyelim) kapitalizmin temeldeki yapısının hep aynı kaldığı ve görünüşteki toplumsal değişimin, fiilen deneyimlediğimiz değişimin tarihini bu değişmeyen yapının belirlediği ileri sürülebilir. Toplum tipinin değişmesi, temel yapıda çok daha dramatik bir kaymayı gerektirecektir.

Yapısalcılık (en azından radikal biçimiyle), yukarıdaki fikirlerin bir kısmının izleri yapısalcı çevreleri aşmışsa da, artık eskisi gibi moda değildir. Yapısalcılığın önemini eksiksiz biçimde tartışan bir metin için bkz. C.R. Badcock, *Lévi-Strauss, Structuralism and Sociological Theory* (1975).

yaptırım, toplumsal yaptırım (*sanction, social sanction*) Toplumsal bakımdan onaylanan standartlara

uyumu sağlamak için kullanılan araçlar. Yaptırımlar, pozitif (beklentilere uyan bir davranışın ödüllendirilmesi) veya negatif (çeşitli sapkınlık biçimlerinin cezalandırılması), resmi (yasal sınırlamalar) ya da gayri resmi (örneğin, küfür gibi) olabilir. Gayri resmi yaptırımlar yerine bazen "gayri resmi toplumsal denetimler" terimi de kullanılmaktadır. Açıktır ki, toplumsal etkileşim sürecinde uygulanması muhtemel yaptırımların listesi uzun olabileceği gibi, doğal olarak bu yaptırımların katılık dereceleri de oldukça çeşitlidir. Yaptırımların etkili olabilmesi için mutlaka harekete geçilmiş olması gerekmez; uyumu sağlamak için, bir davranışta bulunurken ödül ya da cezaları akılda bulundurmak da yeterlidir. Örneğin C. Wrigt *Mills, *güdüleyici sözler üzerine ünlü makalesinde, toplumsal bakımdan kabul edilebilir davranışların güdüsel açıklamasının yapılabilmesinin toplumsal eylemi kolaylaştırmada büyük bir önem taşıdığını ve bu türden bir retoriğin mevcut olmadığı durumlarda, muhtemel yaptırımların (utanç duygusundan hapsedilmeye kadar) yalnızca önceden tahmin edilmesinin bile, sorgulanan davranışların dizginlenmesi açısından yeterli olabildiğini iddia etmiştir. Yaptırımlar ve onların işleyişi hakkındaki sosyolojik yorumlarda dikkat çekici bir serbestlik görülmektedir. Örneğin *Marksistler ve *çatışma kuramcıları, yaptırımlar terminolojisini *iktidar ve *toplumsal denetim gibi nosyonların egemen olduğu bir kavramsal bağlama oturtma eğilimindeyken, *sistem kuramcıları ve *normatif işlevselciler *toplumsallaşma ve değer *konsensüsünün sürdürülmesini vurgulamaktadırlar.

yaradancılık (*deism*) *bkz.* **tanrıcılık**

yarı-din (*quasi-religion*) *bkz.* **taklit din**

yarı-periferi (*semi-periphery*) *Dünya sistemleri kuramcıları, küresel güç ilişkilerini başlangıçta merkez (metropol) kapitalist devletlerle, onların perifeideki güçsüz, azgelişmiş bağımlı ülkeleri ekseninde kavramsallaştırmışlardır. Yarı-periferi kavramı ise, daha sonraları, ilk formülasyonun çift kutupluluğunun yetersizliğinin farkına varılması üzerine tasarlanmıştır. Yarı-periferi terimi, ne merkezde ne de periferide yer alan, bu iki uç arasında bir yerlerde durduğu düşünülen ulus devletlere gönderme yapmaktadır. Yarı-periferi diye adlandırılan toplumlar, sanayileşmeyi önemli ölçüde başarmalarına rağmen bağımlılıktan kurtulamamış ve bir ölçüye kadar azgelişmiş olarak kalmışlardır. Yarı-periferi ülkeler arasında Yunanistan ile İrlanda'yı örnek gösterebiliriz.

yarı-proletarya (*semi-proletariat*) Ekonomik geçimini sağlamak için tümüyle ücrete bağımlı olmayan ücretli emek gücü. Bu duruma tipik olarak, ücretli işçilerin hâlâ arazilerinin olduğu, bu arazileri kendilerinin ya da diğer aile üyelerinin işlediği koşullarda rastlanmaktadır. Yarı-proletarya terimi ayrıca, yılın bir kısmını köylerdeki topraklarında, diğer kısmını ise para kazanmak için hasat toplamada çalışarak geçiren mevsimlik işçileri kapsar.

yarı-sömürgecilik (*semi-colonialism*) Klasik olarak *Lenin ve Mao Zedung (*bkz.* *Maoculuk) tarafından on dokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarında emperyal sermaye, ticaret ve siyasal etkinliğin nüfuz alanı durumunda olan, ama kendi hukuki bağımsızlığını da koruyan devletler için kullanılan bir terim. Yarı-sömürge ülke örnekleri arasında İran, Çin, Tayland, Afganistan, Yemen ve Etyopya sayılabilir. Yarı-sömürge diye adlandırılan bu tür ülkelerin bağımsızlıklarını

sürdürebilmelerini sağlayan etmenler, yerli devletin gücü, coğrafi uzaklık, talep gören kaynakların olmaması, kültürel ve askeri direniş ve (en önemlisi) Büyük Güçler arasındaki rekabet sıralanabilir. Yarı-sömürge statüsü çoğunlukla anlamlı bir kapitalist gelişim gösteremeyen devletler için kullanılırken, bazen yanlış biçimde Japonya için kullanıldığı olmuştur. *Ayrıca bkz.* **sömürgecilik; yeni sömürgecilik.**

yasaklama (*prohibition*) Yasaklar, belirli davranışlar, olaylar ve -cinsel "sapkınlıklar", uyuşturucu kullanma ya da ticaretini yapma ve tehlikeli şeylerin ticaretini yapma gibi örnekleri kapsayan- başka etkinlikler üzerindeki güçlü, (kuramsal bakımdan) uygulanabilir ve yaptırımları olan toplumsal ve/ veya yasal sınırlamalardır. Yasaklama terimi çoğunlukla içki yasağı şeklinde ABD'de alkol üretiminin yasadışı sayıldığı dönem (1919-1933) için kullanılır. Çeşitli dinsel ve siyasal *ahlâki girişimcilerle ekonomik çıkar grupları tarafından desteklenen ve zamanında "asil bir deneyim" diye tanımlanan içki yasağının toplumsal sonuçları son derece zarar vericiydi ve bu deneyimin savunulamaz olduğu bir süre sonra anlaşılmıştı. Yasaklar çok büyük çoğunlukla yenilikçi, yasadışı karşı tepkiler doğurmuştur. İçki yasağı örneğinde, alkolü destekleyenler yasadışı işler yapan girişimciler olmuş, bu alandaki yüksek kârlar ve rekabet şiddete yol açmıştı. Normal koşullarda suçlu sayılması söz konusu bile olmayan kişiler, eskiden olağan görülen bir toplumsal etkinliğin sonucunda birdenbire suçlu konumuna düşmüşlerdi. Amerika'da *organize suçun hızlı biçimde yayılması bu deneyiminin bir mirasıdır.

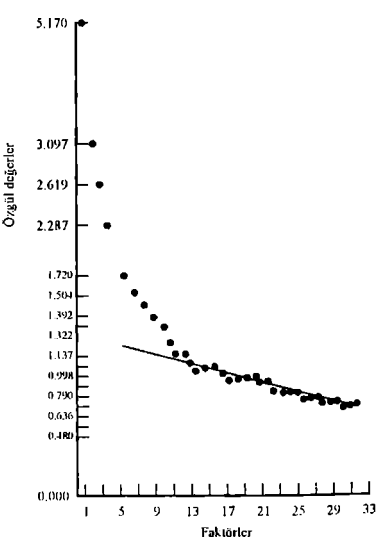

ŞEKİL 10: *Bir yassı çakıl testi örneği*

yasal ayrım (*de jure segregation*) *bkz.* **ayrım**

yassı çakıl testi (*scree test*) Herhangi bir *faktör analizinin içinde kaç faktör bulunması gerektiğine karar vermede kullanılan alternatif bir yöntem. Bir değişkenler kümesi içinde ortak varyansların en çoğunu açıklayan faktörleri alıkoyduktan sonra, daha küçük faktörlerden kaçının dışarıda bırakılacağına karar vermede kullanılan temel yöntem, özgül değeri birden az faktörleri seçmeyi öngören Kaiser kriteridir. Aslında, tek bir değişkenden daha az varyansı açıklayan faktörleri dışarıda bırakan bu yöntem, pek çok istatistiksel bilgisayar programı tarafından otomatik olarak yapılan bir prosedürdür. Öte yandan, bu tekniğe alternatif ve tamamlayıcı bir unsur olarak, analizden elde edilen faktörler tarafından hesaplanan, azalan varyansı gösteren bir grafik çizilebilir. "Yassı çakıl" terimi kayalık bir yamacın dibinde yığılan çakıllarla ilgili jeolojik bir analojiden türemiştir. Örneğin, aşağıdaki hipotetik örnekteki yassı çakıl testi, başlangıçtaki faktörlerin dik eğimi ile daha

sonra elde edilen faktörlerin daha enine seyreden eğimi arasında açık bir kırılma olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak ne var ki, bu eğim çizgilerinin yorumu çok ender hallerde bu kadar açık biçimde görülebilir. Pratikte, hangi faktörlerin, daha küçük faktörlerin kümelenişinden çıkarılan hayali bir düz çizginin altında kaldığına dair değerlendirmeler oldukça özneldir.

yaş ayrımcılığı (*ageism*) Kişilere ya da gruplara karşı, yaşları nedeniyle ayrımcılık yapma ya da akıldışı ve önyargılı görüşler savunma. Yaş ayrımcılığı, bir kişi ya da grubun fiziksel veya zihinsel yetenekleri konusunda *stereotipleşmiş varsayımları öngörür ve genellikle aşağılayıcı bir dili vardır. Bu tür tutumlar en çok yaşlılara karşı sergilenir. ABD'de ortaya çıkan Gri Panterler gibi kuruluşların amacı yaşlılara karşı yapılan *ayrımcılıkla mücadele etmek ve yaşlıların *haklarını savunmaktır.

yaş grupları, yaş katmanları (*age-sets, age-grades*) Toplumsal *statüyü, oynanmasına izin verilen *rolleri ve bu rollere ait faaliyetleri tanımlayan geniş kapsamlı yaş kümeleri. Bir yaş katmanından diğerine geçişler genellikle toplu biçimde düzenlenmiş, toplumsal statü ve rolün değiştiğine işaret eden *geçiş törenleri ve dönüm noktası niteliğindeki sosyal olaylarla olur. Yalnız bu terimin, modern sanayi koşullarında da kullanılabilmekle birlikte, daha yaygın olarak, kabile, soy ya da klan yapısının düzenlenmesinde yaş katmanına dayalı bir tabakalaşma sisteminin (topluluk üyelerinin gençler, evde kalmış kızlar, ihtiyarlar, vb. şeklinde bölünerek) dayatılabileceği sanayiöncesi dönemlere gönderme yaptığına dikkat çekmeliyiz.

yaş tabakalaşması (*age stratification*) Yaşla bağlantılı bir eşitsizlikler sistemi. Örneğin Batı toplumlarında, ihtiyarlara ve çocuklara görece güçsüz gözüyle bakılmakta ve bu insanlar toplumsal yaşamın büyük bir kısmının dışında bırakılmaktadır. *Ayrıca bkz.* **yaş ayrımcılığı.**

yaşam çevrimi (*life-cycle*) İnsanın doğumundan ölümüne kadar, çocukluğunu, *ergenliğini, yetişkin hayatını ve yaşlılığını, yani yaşamın ardışık aşamalarından geçişini anlatmak için kullanılan yaygın bir metafor. Yaşam çevrimi terimi, büyük ölçüde *yaşam seyri ve yaşam evreleri terimleriyle eş anlamlıdır.

Bazı toplumlarda bu evreler bir yaş grubuna ya da *yaş kümesine giriyor olma durumuna göre kolektif biçimde tanımlanır. Batı toplumlarında, cinsel ilişkiye izin yaşı, reşit olma yaşı ya da zorunlu eğitimin bitiş yaşı gibi belirli geçiş noktaları yasalarla tanımlanıp düzenlenmiştir. Ancak yaşam çevriminin aşamaları daha gevşek bir yapıya sahiptir ve bir dereceye kadar kişisel seçime (örneğin, evlilik yaşı) olanak tanır. Bu yüzden, araştırmaların incelenmesinde, yaşam çevrimindeki aşamaları tanımlamak için yaşın tek başına kullanılmasına nadiren rastlanır. Daha yaygın bir yaklaşım, evlilik statüsünden ve bir denekle birlikte yaşayan çocukların tam gün eğitimdeki devamlılığını ya da okuldan ayrılma yaşından yararlanmaktır. Erkekler arasında, olgunluk-yaşındaki erkekler kategorisi çoğu kez -özellikle *emek piyasasında- ayrı olarak tespit edilir: *İstihdam düzeylerinin en üst noktaya çıktığı durumlarda olgunluk kategorisi, genelde 25-55 (bazen 25 ile 50) yaş arasında olan ve yaşamının olgunluk evresine girmiş erkeklerden oluşur. Demografi analistleri, sosyologlara göre daha az yaşam çevrimi grupları saptarlar. Onlara göre iki bağımlı grup vardır: Finansal olarak ve başka açılardan çalışma

yaşındaki nüfus ya da aktif nüfus tarafından desteklenen 15 yaşın altındaki çocuklar ile 65 (veya 60) ve üzeri yaşlardaki insanlar.

Yaşam çevrimi aşaması, genellikle istihdam modelleri, konut tercihleri ve ihtiyaçları, topluluk içinde ve geniş ailedeki toplumsal ilişki modelleri, yoksulluk araştırmaları ile göç modelleri çözümlemelerinde kullanılan bir değişkendir. Ne var ki, hâlâ yaygın biçimde kullanılıyor olmasına karşın, normatif yönlerinin fazlalığı nedeniyle modern sosyo-demografik literatürün gözünden düşmüş olan bir terimdir. *Ayrıca bkz.* **yaşam olayı.**

yaşam dünyası (*life-world*) Paylaşılmış, akmakta olan -ve ondan nesneler ve soyut *kavramlar oluşturduğumuz- deneyim dünyasına gönderme yapan *fenomenolojik bir kavram (bkz. Thomas Luckmann, *Life-World and Social Realities*, 1986). *Ayrıca bkz.* **öznelerarasılık.**

yaşam evreleri (*life-stages*) *bkz.* **yaşam çevrimi**

yaşam istatistikleri (*vital statistics*) Bir ülke içinde,*demografinin asıl temelini sağlayan doğum, ölüm ve evlilik istatistikleri. Yaşam istatistikleri içinde, yaşamın dönüm noktalarını oluşturan bu tür olayları toplam nüfuslarla ilişkilendiren kaba oranlar ve doğurganlık, evlilikler ve ölümlülükle ilgili daha ayrıntılı ölçüler yer almaktadır. Bu istatistiklerin niteliği, bu tür olayların kayıtlarının doğruluğuna bağlıdır. Şimdilerde (Britanya'da 1837'den beri) bu kayıtlar genellikle devlet tarafından tutulmaktadır. Eskiden bu tür olayların bazı kayıtlarını kilise tutuyordu.

yaşam kalitesi (*quality of life*) Yaşam kalitesi(ni geliştirme) fikri pek çok cemaat programının, kamusal politikanın, kalkınma girişiminin ve toplumsal yasaların çoğunun temelinde yatmaktadır, fakat oldukça tartışmalı bir kavramdır.

Bu konuda en yaygın kullanılan göstergeler, kişi başına düşen gayri safi milli hasıla gibi son derece açık ekonomik göstergelerdir, fakat bu tür göstergelerin bir yurttaşın yaşam kalitesinin ham ölçütleri olduğunu artık iktisatçılar bile fark etmektedir. Buna alternatif bir "uygun yaşama biçimi yaklaşımı", her bireyin sahip olduğu yaşam kalitesinin, başka bir şekilde yaşamak yerine, belirli bir yaşam türünde yaşama özgürlüğüne bağlı olduğunu ileri sürer. İnsanın kendisi için iyi ve uygun olarak gördüğü biçimde yaşaması, gerektiği gibi beslenme ve sağlıklı olma türünden temel ihtiyaçlardan başlayıp, özsaygı, insanlık onurunu koruma ve toplumun daha geniş kesiminin içine dahil olma gibi çok daha karmaşık faaliyet ve işlevlere uzanan, yapılabilecek ve olunabilecek şeylerle durumların bileşiminde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, bu çerçevede, uygun bir yaşam kalitesi ölçütü, çoğul olmak ve refahın ayrı bileşenlerinin birbirine indirgenemeyeceğini kavramak zorundadır.

İsveç hükümetinin yurttaşlarının refahını ölçmek amacıyla düzenlediği ve 1968'den beri periyodik olarak yürütülen Yaşam Seviyesi Araştırmaları'nda (The Level of Living Surveys) son derece çeşitli göstergeler kullanılmaktadır: Bu göstergeler arasında, sağlık ve sağlık hizmetlerine ulaşmayı (sağlık kuruluşlarının yüz metrelik bir mesafede olmaları, çeşitli hastalık semptomları), istihdam ve çalışma koşullarını (işsizlik deneyimleri, fiziksel çalışma talepleri), eğitim ve vasıflılığı (eğitim süresi, edinilen beceriler), ikamet etmeyi (yaşamı kolaylaştıran olanaklar ve oda başına düşen insan sayısı), eğlence ve kültür (tatiller, eğlence

tesislerinden faydalanabilme) ile daha belirgin ekonomik kaynakları (gelir, refah, mülkiyet, vb.) sayabiliriz.

Yaşam kalitesi tartışmalarının içeriği *mülkiyet ve *yoksunluk tartışmalarından farklı değildir; örneğin, aynı şekilde kültürel görelilik sorunları gündeme gelmekte ve benzer ölçüm problemleriyle karşılaşılmaktadır. Ölçüm, bireylerin ihtiyaçları ya da kaynaklarıyla ilişkilendirilmeli midir? Hangi göstergeleri kullanmak gerekir ve bunlar, yaşam kalitesinin genel bir görünümünü verecek derecede nasıl özetlenebilir? (Yaşamdan zevk almayı engelleyen, tedavisi olanaksız bir hastalığa yakalanmış bir adam ile sağlığı mükemmel olup yaşamdan zevk alan bir kadını nasıl mukayese edebiliriz?) Yaşam kalitesi kavramının yararlı ve kapsamlı bir tartışması ile ondan kaynaklanan pek çok metodolojik sorun için bkz. der. Martha Nussbaum ve Amartya Sen, *The Quality of Life* (1993).

yaşam olayı (*life-event*) Olay tarihi ya da *yaşam seyri analizinde kullanılmak amacıyla belirlenen bir yaşam olayı, nüfus yapısı, eğitim, sağlık, istihdam veya belirli bir zaman noktasına yerleştirilebilen başka bireysel durumlarda sınırları çizilmiş herhangi bir değişim tarafından oluşturulmuş olabilir ve bu tür olayların zamansal art arda dizilişi, çeşitli yaşam olayları arasındaki karşılıklı ilişki hakkında bilgi sağlayacak şekilde incelenebilir.

Bir bireyin yaşamındaki başlıca olaylar, ergenlik ve *evlilik çağı, çocuklardan birinin doğumu, eşin, anne babadan birinin, kardeşin ya da değer verdiği bir tanıdığının ölümü, başka bir bölgeye veya ülkeye *göç, önemli hastalıklar ve yaşlılıkta fiziksel yetersizliğin başlaması gibi dönüm noktalarını kapsar. Bu dönüm noktalarına bir işe girme, işten çıkarılma ya da işsizlik gibi *istihdamla bağlantılı önemli olaylar, yetişkin yaşta eğitime geri dönüş, işveren veya meslek değişikliği eklenebilir, fakat bunlar bazılarının gözünde tali olaylardır. Yaşam olayları, insanın hayatında, benimsemeye teşvik edildiği *rollerde, etkinliklerde ve etkileşim içinde olduğu gruplarda kritik dönüşümlere zemin hazırladığı gibi, tutum ve değer değişimleriyle de ilişkilendirilebilir.

yaşam öyküsü (*life-history*) Genelde çerçevesi belirlenmemiş *görüşmeler aracılığıyla elde edilen, fakat sık sık, mektuplar, fotoğraflar, günlükler gibi *kişisel belgelerin incelenmesini de içeren, sonuçta yaşamın yoğun ve özlü açıklamasını sunan idiografik bir yaklaşım. Yaşam öyküsü, açık bir biçimde, otobiyografi ve biyografi yazımındaki veri toplama ve inceleme yöntemine benzemektedir. Bu yöntemle ilgili özellikle dikkat çeken iki klasik örnekten bahsedilebilir: Yaşamı, William Isaac Thomas ile Florian Znaniecki'nin *The Polish Peasant in Europe and America*'sının (1918) yaklaşık üç yüz sayfası boyunca ayrıntılarıyla sergilenen Wladek ile *The Jack Roller*'da (der. Clifford Shaw, 1930) Stanley. Bu yaşam öyküsü çalışmalarının ikisi de sosyolojideki *Chicago Okulu'yla ilişkilidir.

Yaşam öyküsü yaklaşımı 1920'ler ve 1930'larda Kuzey Amerika'da bir ölçüye kadar göze çarpan başarılar sağlamış ve *nomotetik yöntemlere karşı idiografik yöntemlerin değerinin irdelendiği bir tartışma doğurmuştur. 1930'ların sonuna gelindiğinde, egemen eğilim, Talcott *Parsons'ın çalışmalarındaki soyut kurama ve Paul *Lazarsfeld'in çalışmalarındaki kantitatif metodolojiye yöneldiğinden, sosyolojik araştırmalarda yaşam öyküsünün yeri azalmaya yüz tutmuştur. Fakat 1960'lardan bu yana, yaşam öykülerine duyulan ilgide yeni bir canlanma görülmüş ve bir yazar, post-yapısalcı bakışın anlatılara

ve metnin kuruluşuna duyduğu ilginin bir parçası olarak, bir dizi akademik disiplinde yaşam öyküsü araştırmalarında "çok boyutlu yeniden doğuş" gözlendiğini saptamıştır.

Yaşam öyküsü iki ana yaklaşıma ayrılabilir. Daha geleneksel yaklaşım, toplumsal süreçleri aydınlatmak amacıyla yaşamın nesnel bir açıklamasını yapmayı; yaşamın öznel boyutlarını keşfetmeyi, yaşamla toplumsal *yapı arasındaki tarihsel bağlantıları ortaya koymayı ya da belirsizliği, akışkanlığı ve *toplumsal değişimi anlamaya katkı yapmayı hedefler. Dolayısıyla bu yöntem, sıklıkla yeni araştırma alanlarını incelemekte ve daha istatistiki, genelleştirici araştırmaların eksikliklerini tamamlamakta kullanılır. Daha yakın zamanlara ait yaklaşım ise, üzerinden biyografik çalışmanın yapıldığı yorumlayıcı prosedürlerle ve yaşam öyküsü yazmanın analiziyle ilgilenir. Bu iki yaklaşım arasındaki ayrım Norman Denzin'in bir çalışmasında özellikle ele alınmıştır: *Interpretive Biography* (1989). *Ayrıca bkz.* **vaka kayıtları.**

yaşam seyri (*life-course*) Bir bireyin yaşamındaki dönüm noktalarını belirten bir ifade biçimi; doğum, evlilik, anne baba olma, boşanma ve emekliliği de içine alan bir dizi önemli yaşam olayının analizi. Modern sosyo-demografik literatürün çoğunda, bu olaylar dizisini incelerken, daha az normatif içerimler taşıması nedeniyle yaşam seyri teriminin yerine *yaşam çevrimi tercih edilmektedir. *Ayrıca bkz.* **olay tarihi analizi.**

yaşam şansları (*life-chances*) Max *Weber'in *sınıf ve *statü analizinde, özellikle "sınıfsal konum" kavramına gönderme yaparak kullandığı bir terim. *Gücün (iktidarın) toplum içinde dağıtılmasının ürünleri olan mülk sahipliği ile pazardaki mal ve hizmetleri kullanma hakkı, bireyin hedeflerini toplumsal eylem içinde gerçekleştirme "şans"ını belirleyecektir.

Bu terim daha sonraları genel kullanıma geçmiş, özellikle *toplumsal mobilite araştırmalarında başvurulan bir terim olmuştur. Bu araştırmalara göre, bir toplumun kapalı doğası, toplumsal sınıfların, kadınların, etnik ya da ırkçılaşmış azınlıkların ilerleme fırsatlarını (şanslarını) azaltacaktır. Yaşam şansları terimi, eğitim başarısı, sağlıklı olma, maddi ödüller alma ve statü mobilitesi şanslarını da içermektedir.

yaşam tablosu (*life-table*) Yaşam tablosu, bir nüfus ya da alt-nüfus için ölümlülük oranının yaşla ilişkisinin, varolan *ölümlülük oranları üzerine kurulu bir özetini sunar. Her x yaşı için, x yaşındaki ömür beklentisi ile $x + 1$ yaşından önce ölme ihtimali gibi ölçüleri vardır. Bir yaşam tablosu kurabilmek için gerekli temel veriyi, nüfus toplamları ve (kısaltılmış bir tablo için) her beş yıllık yaş grubunun ölüm rakamları oluşturur. Yaşam tabloları, ülkeler arasında ve alt-nüfuslar arasındaki ayrıntılı ölümlülük oranı listelerini karşılaştırmakla ilgilenen demograflar ve yaşam sigortası primi hesaplamalarında sigorta istatistikleri uzmanları tarafından kullanılmaktadır.

yaşam tarzı (*life-style*) Çeşitli anlamları ve kullanımları olan bir kavram. Britanya sosyolojisinde daha çok Britanya sınıf yapısının doğası hakkındaki *burjuvalaşma tartışması çerçevesinde kullanılmıştır. Bu özel bağlamda, işçilerin gittikçe artan bir biçimde, orta sınıf töreleri ve tutumlarını benimsediği, böylece, tüm sınıfların üyeleri benzer tüketim ve toplumsal davranış modellerini paylaştıkça, toplumsal sınıf farklılıklarının daha önemsiz hale geleceği ileri sürülmektedir.

Fakat bu terim daha yaygın bir

kullanıma da sahip olabilmektedir. Örneğin, kent yaşamı ile kırsal yaşam arasında olduğu gibi farklı yaşama biçimlerini simgeleyebilir. Buna göre, Georg *Simmel ve Louis Wirth'i takip edecek olursak, *kentlilik bir yaşam biçimi (tarzı) haline gelebilir. Buna alternatif olarak, yaşam tarzı terimi, genç, işsiz ya da sapkın gibi toplumdaki farklı gruplar arasında görülen çelişik yaşam biçimlerine gönderme yapabilir. En yaygın ve genel kullanıma göre, yaşam tarzı, genellikle tüketim değerleri ve tarzları şeklinde göze batan ve ileri kapitalist toplumların ayrışmasını derinleştiren alternatif yaşama biçimlerini kavramlaştırır. Bazı yönlerden Max Weber'in *statü grupları nosyonuna benzeyen bu ayrımlar, kimi zaman toplumsal bölünmenin ana ilkesi haline gelerek sosyo-ekonomik sınıfın yerini alıyor gibi görülür. *Ayrıca bkz.* **alt-kültür.**

yaşamı hatırlama (*life review*) Yaşlılar arasında yaygın olan bir hatırlama süreci. Robert Butler (*Psychiatry*, 1963) tarafından "yaşamın kişisel duygu ve anlamı"nın açıklandığı ve "geçmiş deneyimlerle çözülmemiş anlaşmazlıklar"ın gittikçe daha çok bilince çıkarıldığı bir hatırlama süreci olarak tanımlanmıştır.

yaşlanma, yaşlanma sosyolojisi (*ageing, sociology of*) Fizyolojik yaşlanma sürecinin, salt biyolojik bir kaçınılmazlık olarak görülen durumları etkileyen, can alıcı önemde toplumsal ve kültürel boyutları vardır. Yaş, kültürel bir kategoridir ve yaşın anlamı ile önemi, gerek tarihsel gerekse kültürler arası ilişkiler açısından değişiklikler sergiler. Yaşlanma sosyolojisi, sosyoloji kitaplarına son zamanlara kadar alınmamıştır. Cinsiyet gibi yaş da, daha çok "doğal" bir ayrım, ya da toplumsal politikayı ilgilendiren bir "problem" olarak görülmektedir. Buna karşılık, sosyoloji *gençlik kültürü üzerinde büyük bir dikkatle durmaktadır.

Batı kapitalizminde, ücretli emek sistemi sürekli emekliliği üretim alanının dışında saymakta, böylece yaşlı olmayı üretken olmayan kategorisine sokup bir yük olarak görmektedir. Araştırma önceliklerinde, tıbbi yaşlanma modelini de kapsayan *yaşlılık biliminin ağırlıklı bir yeri vardır. Britanya'da tecrit edilmişler ya da devlet kurumlarındaki yaşlılar üzerinde odaklanan sosyolojik araştırmalar yapılmaktadır. Aynı doğrultuda, demografik değişiklikler de hem *ahlâki paniğe yol açmış, hem de yaşlı olmanın tüketim ve siyasal potansiyeline karşı yeni bir ilgi doğurmuştur.

Yaşlılıkta bir klişeleşme olduğuna ve bir homojenlik görüldüğü varsayımına kuvvetle karşı çıkmak gerekir. Kültür kadar sınıf, ırk ve cinsiyet de biyolojik faktörlere bire bir uymaz. Örneğin ileri yaş, komünist devletlerde olsun kapitalist devletlerde olsun, siyasal güce sahip erkekler için bir engel olarak algılanmaz. Ethel Shanas, yaşlı insanların toplumsal ilişkileri hakkındaki çeşitli metinlerinde, yaşlanma ve yaşlıların aile yaşamı üzerine çok fazla yazı yazmanın kolaycılığı diye adlandırılan olguyu (yaşlı insanları *emek piyasasından ve diğer önemli toplumsal *rollerden dışlayarak *yaş ayrımcılığını meşru kılan bir gelenektir bu) eleştirmiştir. Buna karşılık Shanas'ın kendi araştırmaları, yaşlanmanın, sonunda "yapısal bağımlılık" denilen duruma yol açan bir *yoksunluk süreci olduğunu gösterir gibidir (bkz. Shanas vd., *Old People in Three Industrialized Societies*, 1968 ve der. Shanas ve M.B. Sussman, *Family, Bureaucracy and the Elderly*, 1977).

Bu alanda, gerek yaşlılık deneyimi ve yaşlılığın etnografisi, gerekse "ileri

yaş"ın kültürlerdeki ve zaman içindeki kurgulanışı konusundaki araştırmalara duyulan ilgi gün geçtikçe çoğalmaktadır (örneğin bkz. M.W. Riley'in Amerikan Sosyoloji Derneği'ndeki konuşması, *American Sociological Review*, 1987).

yaşlı bakımevi (*hospice*) Ölmekte olan insanların bakımında uzmanlaşan bir kurum. Bu tür kurumlar, yaşlı insanların çektikleri acılar ve sıkıntıları (genellikle kontrollü ilaçlarla) hafifletmeye, onları ölüme hazırlamaya yoğunlaşırlar. İngiltere'de yaşlı bakımevi hareketi 1980'lerde gelişmiştir. Yaşlı bakımevlerinin çoğu bağışlarla ayakta kalan ve kısa süreli hizmetler veren küçük çaplı kurumlardır.

yatay entegrasyon (*horizontal integration*) *bkz.* **endüstriyel entegrasyon**

yayılma, yayılmacılık (*diffusion, diffusionism*) Yayılma terimi, kültürel vasıfların farklı kültürel grupların birbirleriyle temasa geçmeleri sonucunda bir *kültürden başka bir kültüre geçmesini anlatır. Yayılma kuramı on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda, *evrim kuramına karşıt bir görüş olarak geliştirilmiştir ve aslında bu kuramların ikisi de insan kültürünün kökenleriyle ilgilenmektedir. Robert *Löwie (*The History of Ethnological Theory*, 1937) gibi yayılmacılar, kültürleri, üstün özelliklerin bir su birikintisine atılan taştan yayılan halkalar gibi merkezden uzaklaştığı, başkalarından alınmış özelliklerden oluşma bir yamalı bohça olarak görmüşlerdir. En yaygın biçimde dağılan özelliklerin en eski özellikler oldukları varsayımına dayanarak bu kültürel özelliklerin geçmişteki hareketini yeniden kurgulamak mümkündür.

Bazı yayılmacılar, tüm insan kültürünün tek bir yerde doğduğu ve oradan her tarafa yayıldığını kanıtlamaya çalışmışlardır. Nitekim Mısır piramitleri ile Maya tapınakları arasındaki benzerlikler, W. Perry (1887-1949) ve Elliot Smith (1871-1937) gibi antropologları Mısır'ın insan kültürünün pınarı olduğunu iddia etmeye götürmüştür (örneğin bkz. W.J. Perry, *The Growth of Civilization*, 1926).

Antropoloji, farklı bölgelerdeki kültürel özelliklerin çoğunun bağımsız bir şekilde geliştiğini kabul ettiği ve yayılmacıları kültürel eserleri kendi bölgelerinden çıkarmakla eleştirdiği için bu tartışmanın büyük ölçüde uzağında kalmıştır. Örneğin Maya tapınakları ile Mısır piramitleri biçim olarak birbirlerine benzemelerine rağmen, tamamen farklı dinsel işlevler görmektedir. Yayılmacıların ilk baştaki bazı ilgileri, daha sonra Amerikan tarihindeki antropoloji okulunca sürdürülmüştür. *Ayrıca bkz.* **Galton problemi.**

yayılmış güç (*diffused power*) *bkz.* **organizasyon menzili**

yedek emek ordusu (*reserve army of labour*) *bkz.* **yedek sanayi ordusu**

yedek sanayi ordusu (*industrial reserve army*) Karl *Marx'ın yazılarından türetilen ve *proletaryanın dezavantajlı konumdaki kesimini karşılayan bir terim. Yedek sanayi ordusunu oluşturan işçiler iki işlevi yerine getirirler: Fiilen çalışan kesimlerin önüne üstü kapalı bir tehdit olarak çıkarılarak ücretlerin belli bir düzeyde tutulması ve üretimde ani gelişmeler olması durumunda emek arzının temin edilmesi. Öyleyse, yedek sanayi ordusunun sayısı azaldıkça ücretler artacak, fazlalaştıkça ücretler düşecektir. Kadınların yedek işçi rolünü oynamaları son zamanlarda yoğun tartışmalara konu olmuştur. *Ayrıca bkz.* **emek piyasasının bölünmesi.**

yeni dinler, yeni dinsel hareketler (*new religions, new religious*

movements –NRMs)) Bu kavram iki ayrı dinsel fenomeni anlatmaktadır. Birincisi, *Üçüncü Dünya'daki yerel, yerli dinler ile *Hıristiyanlık (daha az ölçüde *Hinduizm ve *Budizm) arasındaki etkileşimin sonucunda ortaya çıkan ve bir ülkenin yerlileri ile kabile halklarına ait yeni dinsel hareketler vardır. *Mesihçi, yerlici ve yeniden canlanıcı hareketler şeklinde çeşitli isimler verilen bu hareketler, antropologlar tarafından, görece güçsüz olan halkın, doğrudan ya da dolaylı sömürgecilik karşısında eski toplumsal zeminlerini kaybetmelerine verilen tepkiler şeklinde değerlendirilir. Genellikle de, derin sembolik itirazlarını ifade etmek amacıyla erken dönem Hıristiyanlığın radikal teolojisine başvurmaktadırlar.

İkincisi, gelişmiş, sanayileşmiş Batı toplumlarında yeni dinsel hareketler boy göstermektedir ve bunlar, genellikle gençlik hareketleri ve karşı-kültür hareketleriyle ilişkilidir. Bu hareketler çoğunlukla birleştirici bir nitelik taşıyıp, farklı dinsel ve felsefi geleneğin öğelerinden yararlanırlar. Sosyologlar bu tür hareketlerin, yaşamın anlamını arayan, fakat aradıklarını anadamar dinsel gelenekler içinde bulamayan genç insanların psikolojik ve toplumsal ihtiyaçlarını tatmin ettiği görüşündedirler. İlahi Işık Misyonu, Hare Krishna ve Scientology'yi bu tür hareketler arasında sayabiliriz.

Batı toplumlarına özgü olan bu yeni dinsel hareketler hakkında çok sayıda tipoloji çıkarılmıştır. Sözgelimi Roy Wallis *The Elementary Forms of the New Religious Life*'ta (1984), dünyayı reddeden, dünyayı olumlayan ve dünyaya uyum sağlayan türler şeklinde tanımlanan üçlü bir ayrım ortaya koymuştur. Bu ayrımlardan birincisi, modern yaşamın gayri kişiselliği, materyalizmi, bürokratikleşmesi ve bireyciliğinden kaçma çabalarını temsil eder. Uluslararası Krişna Bilinci ve Tanrının Çocukları bu tür örnekler arasındadır. Scientology, Transandantal Meditasyon ve Japon Soka Gakkai (Değer Yaratan Topluluk) gibi hareketler, kendi müritleri için, hedeflerine ulaşma, bireysel maddi ilerleme, psikolojik mutluluk ve toplumsal popülerlik olmak üzere mevcut statükodan daha büyük başarı olanakları sunduklarını iddia eder ve bu yüzden dünyayı olumlayan hareketler sınıfına sokulurlar. Üçüncü ve son olarak, dünyaya uyum sağlamaya yönelimli kabul edilen yenilikçi dinler, daha geniş bir seküler dünyayı bireysel düzlemde kabul etmek ya da reddetmekle ilgili ciddi bir tutum almayıp, öncelikli olarak kişisel ve ruhsal deneyimlerin yaşanmasını hedeflemektedirler. Karizmatik Yenilenme ve Neo-Pentecostalism gibi hareketler ise, basit biçimde yandaşlarını -zaten öyle yaşanıyor olmasına karşın- daha yoğun bir dinsel anlamla yaşam sürmeye yönlendirmektedir.

Tabii Wallis'in tipolojisi, yeni dinsel hareketlerle ilgili, mümkün olan çok sayıdaki sınıflandırmadan yalnızca birisidir. Yeni dinsel hareketlere yönelik alternatif sınıflandırmalar ve muazzam genişlikteki literatür konusunda, Thomas Robbins'in uzun bibliyografik denemesine ("Cults, Converts and Charisma", *Current Sociology* içinde, 1988) bakarak bir fikir edinilebilir. *Ayrıca bkz.* **sekülerleşme.**

yeni doğan bebek ölümlülük oranı (*neonatal mortality rate*) *bkz.* **ölümlülük oranı**

yeni işçi sınıfı (*new working class*) Yeni işçi sınıfı, *otomasyonun hakim olduğu sanayilerdeki süreç işçileri ve büyük sanayi *şirketlerindeki beyaz yakalı işçilerin, *Marksizmin *proletaryadan beklediği tarihsel devrimci rolünü üstlenme potansiyeline sahip

olduğunu iddia eden tezle ilişkili bir terimdir. Her iki grup da işlevsel anlamda o ölçüde üretken işçiler haline gelmişlerdir ki, uzmanlıkları kapitalist *emek sürecinin en ileri sektörleri açısından vazgeçilmez önemdedir. İşte bu durum, aynı zamanda, söz konusu gruplara, sahip oldukları entelektüel araçlar aracılığıyla *kapitalizmin iktidar yapısını ve (kendi konumlarına göre) bu yapıya eşlik eden sözde akıldışı piyasa sistemini tanıma, onunla mücadele etme olanağını sunmaktadır. "Mühendisler"in bir anlamda yeni bir devrimci öncü olduğu savı, son zamanlarda Serge Malet ve Fransa'daki Emek Sosyolojisi hareketinin diğer üyeleriyle birlikte ele alınsa bile, Thorstein *Veblen'in ve Teknikçi Hareket'in yazılarında da bulunabilir.

Mallet, *La Nouvelle Classe ouvrière*'de (1965), arkaik sanayilerde (kömür madenciliği, vb.) çalışan eski işçi sınıfının, artık alternatif bir toplum tasavvur edemediğini ileri sürmüştür. Bunun yerine, "yalnızca aktif nüfusun en ileri teknolojik uygarlık süreçlerine dahil olan tabakaları, yabancılaşmayı formüle etme ve daha ileri gelişme biçimleri tasavvur etme durumundadır." Modern sanayiler (petrol işleme rafinerileri ve kimyasal madde üretimi) otomasyonla karakterize edilir ve bu durumun, işçilerin şirket içindeki sorumlulukları ve müdahale etme olanaklarını arttırdığı, firmanın refahı, ücretler ile işçilerin uzmanlıkları arasındaki bağları daha net görülebilir hale getirdiği ve böylece, ücretlileri üretim süreçlerinin yönetiminde daha fazla denetim kurmak üzere mücadeleye teşvik ettiği ileri sürülmektedir. Fabrika merkezli sendikacılık (*syndicalisme d'entreprise*), emek gücünün dayanışmasını daha da yüreklendirir ve "modern işçi, işin mekanizasyon evreleri sırasında kaybettiği mesleki özerkliğini, bu kez *kolektif düzeyde* ve daha kapsamlı olarak yeniden keşfeder, denetim talebine yönelik eğilimleri daha fazla gelişir." Yeni işçi sınıfı emek ile sermeye arasındaki mücadelenin merkezine özerkliği ve denetimi koyarak, daha önceki sığ ekonomist perspektifi aşarak, tabana dayalı bir devrimci sosyalizm hareketinin öncüsünü oluşturabilecek bir noktaya gelecektir.

Oldukça tartışmalı verilerle (en iyi ihtimalle) zayıf biçimde kanıtlanmış bir tez olarak Mallet'nin savı, yine de, 1960'ların sonundaki Batılı sanayi sosyolojisinde dikkate değer bir etkinliği olduğunu göstermiş, fakat sistematik araştırmalar daha sonra bu savın ampirik bakımdan çok zayıf kaldığını gözler önüne sermiştir (örneğin bkz. D. Gallie, *In Search of the New Working Class,* 1978). Olgusal hatalar bir yana, bu tezin aynı zamanda *burjuvalaşma kuramcılarının önerdiği alternatif savların temelini oluşturan *teknolojik determinizm; *devletin gücünü ciddiye almamak; tam olarak hangi çalışanlar tabakasını kapsadığı konusunda belirsiz kalmak (Mallet iki çeşit "yeni işçi" tanımlar -süreç işçileri ve teknisyenler, fakat, iki grubun mesleki kategorileri oldukça belirsizdir) ve hem ana kavramları (otomasyon gibi) tanımlamada, hem de teknolojik ortam, yüksek gelir ve çalışanların sendikalılaşma eğilimlerini birbirine bağlayan kesin nedensel mekenizmaları belirlemede ciddi ölçüde tıkanmak gibi kusurları vardır.

Yeni işçi sınıfı tezinin kışkırttığı yakın zamanlardaki ampirik çalışmalar, bu tezin, büyük ölçekli sanayi üretiminde kullanılan son teknolojilerin zihinsel emek ile kol emeği arasındaki geleneksel ayrımda (*bkz.* *kafa-kol emeği ayrımı) köklü bir değişiklik gerçekleştirmesini fazlasıyla basite indirgediğini, hatta bunu iyice abarttığını göstermiştir. Öte yandan aynı araştırmalar, beyaz yakalı çalışanların çoğunun nesnel sınıfsal durumunun (sınıf

bilinci gerekli olmasa da) enformasyon teknolojisinden etkilendiğini gösteren çok sayıda kanıt ortaya koymuştur. Bazı yazarlara göre, yirminci yüzyıl sonlarında daha riskli hale gelen küresel pazarlar, beraberinde post-Fordizm çağını ve *esnek istihdamı getirmiş; otomatikleşmiş teknolojinin ve büyük ölçekli üretimin sonucu olarak, yeni işçi sınıfı teziyle birlikte küçük ölçekli firmaları ve daha geleneksel zanaata dayalı üretim biçimlerini *geçmişe* gömmüştür.

yeni orta sınıf (*new middle class*) *bkz.* **çelişkili sınıfsal konum; proleterleşme**

yeni ortaya çıkan normlar (*emergent norms*) Bir grup olarak bir araya gelmiş insanların tedrici bir süreçle yerleştirdikleri davranış standartları. Örneğin "kalabalıklar hakkındaki yeni ortaya çıkan norm kuramı", kalabalıkların farklı *tutumları, güdüleri (*bkz.* *güdüleyici sözler) ve *değerleri olan bireylerden oluşmasına rağmen, kalabalık olma durumunun belirsizliğinin, amaç birliği ve tekbiçimli davranışlar türünden bir yanılsama yaratan bir grup *normunun gelişmesini cesaretlendirdiğini ileri sürer.

Yeni Sağ (*New Right*) Bir siyaset felsefesi. Yeni Sağ'ın savunucuları, özellikle 1980'lerde Britanya ile ABD'de Thatcher ve Reagan yönetimleriyle bağlantılı olarak, sosyal demokrat değerlerden (çoğunlukla retorikte, ama pratikte de) radikal bir kopuşu temsil etmişlerdir. Yeni Sağ'ın her fırsatta sıralanarak ortaya dökülen temel inançları, serbest *piyasaya, bireysel özgürlüğe ve devlet müdahalesi ile *refahın azaltılmasına bağlılık ile *popülist bir ahlâkçılık ve otoriteryanizmdir (*bkz.* *otoriter kişilik).

1980'lerde bazı sosyologlar, dolaylı yolla piyasaya karşı olan ve sürekli olarak *eşitsizlikten kaynaklanan sorunlarla uğraşan sosyolojiye, Solcu ya da Sosyal Demokrat siyasal gündemin *alan varsayımlarının hükmettiğini iddia eden Yeni Sağ'cı fikirlerle karşı çıkmışlardır. Peter Berger, bu tür eleştirilerin en incelikli olanlarının birisinde, gönenç, eşitlik ve özgürlük hakkında, bu taleplerin üçüne de serbest piyasa *kapitalizmini ısrarla takip ederek ulaşılabileceğini gösteren elli öneri sıralamıştır (bkz. *The Capitalist Revolution*, 1986).

yeni sanayileşmekte olan ülkeler (*newly industrializing countries –NICs*)) 1970'ler ve 1980'lerde yüksek düzeyde endüstriyel üretim yapan ve dış pazarlara nüfuz etmeyi başaran yaklaşık on kadar ülke için kullanılan bir terim. Bu ülkeler arasında Dört Küçük Ejderha denilen ülkeler (Hong Kong, Güney Kore, Singapur ve Tayvan), içlerinde Brezilya ve Meksika'nın da yer aldığı bir grup Latin Amerika ülkesi ve Avrupa'da, İspanya ve (bir süre için) Yugoslavya gibi birkaç geç sanayileşen devlet yer almaktadır. *Neo-klasik iktisatçılar yeni sanayileşmekte olan ülkelerin ortaya çıkışını, *bağımlılık kuramcılarının azgelişmiş ulusların piyasaları ele geçirmek için Batı'yla rekabet etmede yetersiz kalmaları yüzünden durgunluğa mahkûm olduğu doğrultusundaki iddialarının kayda değer biçimde çürümeye başlaması şeklinde yorumlanmıştır. Bununla birlikte, söz konusu ülkelerin başarısı, *sanayileşmeye uygun koşulların sağlanmasında oldukça belirgin bir devlet müdahalesine bağlı olmuştur. Dolayısıyla yeni sanayileşmekte olan ülkeler, Üçüncü Dünya'nın, kendi içindeki, daha fazla sanayileşmiş ülkeleri taklit edebilmesini sağlayacak basit bir formül ortaya koyamazlar.

yeni sapkınlık kuramı (*new deviance theory*) *bkz.* **eleştirel kriminoloji;**

etiketleme; sapkınlık; Ulusal Sapkınlık Konferansı

Yeni Sol (*New Left*) Çoğunlukla *komünist partilerdeki *hümanist muhalifleri ve Soğuk Savaş sırasında Batı Marksizminin takipçilerini tanımlamak için kullanılan bir ifade. Eski Sol; yani, Sovyet yanlıları ve Troçkistler, *Maocular ve *anarşistler gibi diğer geleneksel komünist akımlar, Yeni Sol'un karşıtı bir çizgiyi oluşturur. Yeni Sol 1950'lerin sonunda Marksist ve radikal entelijansiya tarafından, özellikle ABD ve Britanya'da geliştirilmiş bir akımdır. Yeni Sol, *kapitalizme de Sovyet modeli *devlet sosyalizmine de eşit ölçüde eleştirel bir mesafede durmuştur. Bu akım, içlerinde en ünlüsü *New Left Review* olan birtakım dergilerin yayımlanmasına önayak olmuştur. Sovyetler Birliği'nin 1956'da Macaristan'a, 1968'de Çekoslovakya'ya yönelik olarak düzenlediği saldırı ve işgal girişimleri bu harekete ek bir ivme kazandırmıştır.

yeni sömürgecilik (*neo-colonialism*) Pek çok eski sömürgenin, siyasal bağımsızlık kazandıktan sonraki ekonomik durumunu anlatmak amacıyla başvurulan bir terim. *Üçüncü Dünya'daki iktisadi gelişmenin yeni sömürgeci yorumlarında, bir bütçe tasarrufu ve insancıl davranışlardan ibaret olarak gördükleri siyasal düzeydeki sömürgeciliğin kalkışının, eski sömürgelerdeki malların üretimi ve pazarlaması üzerinde Batı'nın tekelci denetimini hâlâ olduğu gibi kalmasını sağladığını ileri sürerler. Eski sömürgeci güçler, uluslararası hukuku, ortak mülkiyet haklarını ve büyük ticari bankaların gücünü kullanarak, eskiden bağımlı olan topraklar üzerindeki iktisadi etkinlik ve denetimlerini muhafaza etmeyi başarmışlardır. Marksist söylemde bu fenomen çoğunlukla neo-emperyalizm diye adlandırılmaktadır.

Tıpkı doğrudan sömürgecilik sisteminde olduğu gibi, yeni sömürgecilikte de merkez ile periferi (ya da metropol ile uydusu) arasındaki ilişkinin, merkezden periferiye doğru bir sermaye ihracını; Batıda imal edilmiş mal ve hizmetlere karşı, yerli gelişme çabalarını köstekleyen bir bağlılığı; bağımsızlığını yeni kazanmış ülkeler açısından ticaretin giderek daha fazla kötüleşmesini; dünyanın her tarafında Batılı pazarlar için satış yerleri olacağını garanti eden kültürel Batılılaşma süreçlerinin devam etmesini kapsadığı iddia edilmiştir. Ulusötesi şirketlerin Üçüncü Dünya'daki işlemleri çağdaş yeni sömürgeciliğin başlıca failleri olarak görülür, çünkü bunlar (en azından *bağımlılık kuramına göre), yerel kaynakları sömüren ve uluslararası ticaret ile ulusal hükümetler üzerinde kendi avantajları doğrultusunda etkili olan şirketlerdir. *Ayrıca bkz.* **merkez-periferi modeli; sömürgecilik.**

yeni teknoloji (*new technology*) Belirli bir tarihsel bağlamdaki verili süreçler için kurulmuş *teknolojiye dayalı önemli ilerlemeler (ister artan sonuçlar, isterse azalan maliyetler biçiminde ölçülsün) sunan üretken teknikler kümesi. Tabii süreç içinde neyin "yeni" olarak görüleceği, açıktır ki, teknolojide birbirini izleyen atılımlar söz konusu oldukça durmadan yeniden tanımlanacaktır.

Şu satırlar yazılırken, sosyologların en çok ilgi duyduğu yeni teknolojiler, mikro-elektroniğe dayalı enformasyon ve iletişim teknolojileridir ve bu teknolojilerin bazı uygulamalarının çalışmanın örgütlenmesini devrimcileştirdiği söylenmektedir. Bu teknolojilerin beklenilen sonuçları olarak tanımlanan eğilimler arasında, vasıfsızlaşma, proleterleştirme, otomasyon, tele-çalışma, esnek istihdam, tam zamanında sistemleri ve ikili ya da bölünmüş emek

piyasaları ile yeni bir uluslararası işbölümüne yönelik eğilimler vardır. Yeni teknolojinin varsayılan etkileri, bazen büyük çaplı toplumsal değişimin kıyametvari değerlendirmeleri (örneğin, sanayi sonrası ve self-servis toplumlar kuramları) açısından önemli bir temel oluşturmaktadır.

Sistematik sosyolojik araştırmalar, değişmez biçimde tüm bu eğilimlerin ve kuramların kendi yazarlarınca abartıldığını, yeni teknolojilerin toplumsal ve siyasal etkilerinin -yönetsel stratejiler ve işçi direnişindeki değişikliklere bağlı olarak ve başka bir sürü kültürel, siyasal olayı bünyesinde barındırmasından dolayı- karmaşık ve olumsal bir nitelik taşıdığını açığa çıkarmaktadır (bkz. B. Wilkinson, *The Shopfloor Politics of the New Technology*, 1983 içindeki örnekolay incelemeleri).

yeni toplumsal hareketler (*new social movements –NSMs*)) *bkz.* **toplumsal hareketler**

yeni uluslararası işbölümü (*new international division of labour*) *bkz.* **uluslararası işbölümü**

yeni yapısalcılık, yeni yapısalcılar (*new structuralism, new structuralists*) ABD'de, yaklaşık olarak 1980'lerden itibaren, mesleki başarı süreçlerinin *dilimlenmiş emek piyasaları, *mesleki ayrım ve *ikili ekonominin işleyişinin dayattığı türden yapısal sınırlamalardan ne şekilde etkilendiğini inceleyen araştırmacılara atfedilen bir ifade biçimi. Yeni yapısalcı literatür, statü kazanma programıyla aynı zemindedir, ama bunu açıkça eleştirel bir duruş noktasıyla yapar; ekonomik sistemlerin ve resmi organizasyonların belirli özelliklerinin, fırsatların dağılımını belirli kategorilere ait insanlar açısından yükseltmesi ya da sınırlamasını vurgular. Örneğin, bazı etnik azınlıkların yoksul (düşük ücretli, vasıfsız, güvensiz) işlerde aşırı yoğunlaşması, bu "kurban"ların mesleki başarı için gerekli *insan sermayesine yatırım yapamamalarından ziyade, *ayrımcılık içeren süreçlerin sonucu sayılmaktadır. Bu konudaki en değerli makalelerden birisi, James N. Baron ve William T. Bielby'nin "Bringing the Firms Back In: Stratification, Segmentation, and the Organization of Work"tür (*American Sociological Review*, 1980). Fakat bu hareketin sınırlarını açık biçimde çizmek çok zordur, çünkü çoğunlukla (örneğin) Erik Olin Wright'ın formüle ettiği neo-Marksist *çelişkili sınıfsal konumlar kuramını içine alacak kadar genişlemiştir.

yeniden inceleme, yeniden incelemeler (*re-study, re-studies*) *bkz.* **replikasyon**

yeniden toplumsallaşma (*resocialization*) Bir toplumsal sistemi isteyerek veya istemeden terk etmiş olanların (tahliye edilen mahkûmlar ya da yurtdışından ülkelerine dönen sürgünler gibi), sisteme geri dönüşlerinde, o sistem içinde tamamen benimsenmeleri için kültürel norm ve yaptırımları yeniden öğrenmeleri. Bu konudaki, şaşırtıcı ve tartışmalı sonuçlara ulaşan, çarpıcı bir örnekolay incelemesi için bkz. Roger Goodman, *Japan's "International Youth"* (1990).

yeniden üretici emek (*reproductive labour*) *bkz.* **ev içi emeği**

yerel emek piyasası (*local labour-market*) *bkz.* **emek piyasasının bölünmesi**

yerellik araştırmaları (*locality studies*) *bkz.* **cemaat araştırmaları**

yerlicilik (*nativism*) Bu terim sosyolojik bağlamda, en yaygın olarak yerli

nüfusun göçmenlere yönelik olumsuz, *etnosantrik tepkilerine atıfta bulunarak kullanılır. Yerlici denilebilecek türdeki tepkileri inceleyen klasik bir metin için bkz. John Higham, *Strangers in the Land: Patterns of American Nativism 1860-1925* (1955).

yeşil devrim (*green revolution*) *Üçüncü Dünya tarımında, gelişkin genetik malzeme, yoğun gübre kullanımı ve kontrollü sulama sayesinde gerçekleşen belirli bir teknik değişim için kullanılan popüler bir terim. Yeşil devrim terimi esas olarak buğday ve pirinç üretimiyle birlikte kullanılmaktadır ve Güney ve Doğu Asya ile Latin Amerika'da geniş ölçüde yayılmış durumda olmakla birlikte, bu durum Güney Sahra Afrikası için geçerli değildir.

yetenek (*aptitude*) *bkz.* **beceri**

yetiştirme sosyolojisi (*sociology of training*) Yetiştirme, bir insanı ya da grubu düzenli talimatlarla özel bir işe ya da *role hazırlamayı içerir. Akademik sosyologlar, yetiştirmeyi eğitimle genellikle karşı karşıya koyarlar. Fakat sosyolojik açıdan bakıldığında, ikisinin eğitici özelliklerini tartışmayı başkalarına bırakarak, yetiştirmenin kavramsal bakımdan *okul eğitiminin karşısına konması gerekir. Yetiştirme, ya çalışma sırasında ya da ev içinde bulunan emek gücü için çalışmaya hazırlayıcı bir süreçtir. Büyük sanayi kuruluşlarında ayrı yetiştirme atölyeleri biçimde uygulanmasına ve giderek okullara da taşınmasına rağmen, bu türden bir eğitim, *müfredatın niteliği ve niceliği - okullardaki gibi bilgi vermeyi yönlendiren daha genel pedagojik eğilimlerden ziyade- ticari çıkarlarca ve emek piyasasının kriterleriyle şekillendiği sürece ilkesel olarak "yetiştirme" sayılmalıdır. Okul eğitimi ile yetiştirme arasındaki ilişki sanayi toplumlarında muazzam bir değişkenlik gösterir ve bu doğrultuda, (örneğin) yetiştirmenin *iktisadi büyümede ve *insan sermayesinin fiili kullanımında önemli bir unsur olduğunu iddia eden ilginç karşılaştırmalı araştırmalara konu olmuştur. Yetiştirme; vasıf, emek süreci ve emek piyasası, öznel çalışma deneyimi ile sınıf bilinci -ya da sınıf bilincinin olmaması- arasındaki ilişki, sendikalar ve sendikal tavır gibi konuları kapsayan anadamar sosyolojik çalışmalar açısından da önemli bir yere sahiptir. Yetiştirmeyle ilgili kuramsal tartışmaların ve ayrıntılı bir örnekolay incelemesinin yer aldığı bir metin olarak bkz. David Lee vd., *Scheming for Youth* (1990). *Ayrıca bkz.* **eğitim sosyolojisi; meslekçi eğitim.**

yığın (*aggregate; collectivity*) Geniş insan toplulukları bir ölçüde ortak bir amacı benimseyen gruplar gibi hareket edebilirler, ama örgütsüz kolektifler, yani yığınlar gibi de hareket edebilirler. Örneğin üyelerinin herhangi bir örgütlülüğe ya da kalıcı bir toplumsal ilişkiler modeline sahip olmaması durumunda bir dinleyici topluluğunun veya kalabalığın bir yığın oluşturduğu söylenebilir. Yığın terimi, daha geniş bir anlamda, yalnızca, geniş gruplar ya da kategoriler (örneğin belli türdeki insanlar, haneler ya da şirketler) için çıkarılmış istatistiki bilgilerden oluşan ve araştırmanın nesnesi olan kişi ya da grupların (kişiler, haneler ya da şirketler) kimliklerinin bilinemeyeceği veri yığınlarını ele alan araştırma veya analizler için de kullanılmaktadır. *Bkz.* **kolektif davranış; mikro veriler.**

yinelenen araştırmalar (*panel study*) Bir grup insan, aile, işveren ya da başka toplumsal birimler ekseninde, enformasyonun aylık, yıllık ya da on yıllık dönemler şeklinde toplandığı, uzun süreli veriler sunan ve "yineleme" adı verilen bir araştırma türü. En yaygın iki yineleme türü, yaş dilimi (ortak bir

yaş dilimi içinde olan kişiler) ve bazı özel tarihlerde ortak deneyimleri olan (örneğin, üniversiteden mezun olma, ilk çocuk sahibi olma ya da verili bir yıl veya yıllar diliminde bir ülkeden başka ülkeye göç etme gibi) gruplardır. Başka bir yineleme türü ise, yıllara göre belirlenen bir dönemde düzenli aralıklarla görüşülen ve ulusal ölçükte temsil edici bir niteliğe sahip olan *kesitsel aile ya da işveren örneklemidir. Veriler aynı toplumsal birimlerle ilgili olduğu için, değişim bu şekilde, düzenli kesitsel incelemelerdekinden daha güvenilir bir isabet oranıyla ölçülür ve örneklem boyutları aynı şekilde daha küçük olabilir (çoğu kez 500'ün altındadır); yine de, yanıt vermeme ve örneklemin yıpranması gibi durumları göz önünde bulundurduğu sürece, ulusal düzeyde temsil edici niteliğini korur. Bunlar yinelenen araştırmaların ana problemleridir, çünkü başlangıçtaki örneklemler, ölüm, göç, incelemeden sıkılmak ve başka nedenlerden dolayı eksilir. Bir diğer problem ise insanların *yanlı yanıtlar vermesine yol açacak şekilde, deneyimli görüşmeciler haline gelmeleridir. Örneğin, birinci görüşmeden itibaren "hiçbir değişiklik yok" diyebilirler ve böylece, gerçekte meydana gelmiş değişimlerin ayrıntılı biçimde sorgulanmasını engellemiş olurlar.

Yinelenen araştırmalarda, veriler genellikle denekler, başka tür inceleme birimleri (ebeveynler, doktorlar gibi), eşler ve ailelerin diğer üyeleriyle yapılan görüşmeli *anket araştırmaları aracılığıyla toplanır. Denekten izin alınarak, idari kayıtlardaki veriler (örneğin, deneğin hatıralarından genelde daha kesin bilgiler sunan eğitim veya sağlıkla ilgili kayıtlar) ilave edilebilir. Yinelenen bir öğe bazen düzenli kesitsel anket araştırmalarına da ilave edilir. *Dönüşümlü örneklem tasarımları, yinelenen araştırma ile düzenli anket araştırmaları arasındaki bir melez niteliğindedir.

Yinelenen araştırmalar, uzun süreli veriler ortaya koymalarından ötürü bireysel *yaşam öyküleri, yaş *dilimi etkileri ve toplumsal *değişime bağlı dönem etkileri arasındaki ilişkileri inceleme olanağı sunmaktadır. Dolayısıyla, bu verileri analiz etmek için birtakım özel teknikler geliştirilmiştir (örneğin bkz. J.S. Coleman, *Longitudinal Data Analysis*, 1982). Nick Buck ve arkadaşlarının derlediği *Changing Households* (1994) ise, yinelenen araştırmalardan elde edilen verileri (bu örnekte British Household Panel Study'den elde edilen bilgileri) kullanırken en yararlı biçimde başvurulabilecek bir dizi önemli konunun iyi bir örneği niteliğindedir. Bu kitabın bölüm başlıkları arasında, aile bileşimindeki değişimler, ikametgâhla ilgili mobilite modelleri ve zaman içinde oy kullanma maksatlarındaki istikrar gibi konular yer almaktadır. Buck ve meslektaşlarının çalışması, aynı zamanda, yinelenen anketleri yürütürken karşılaşılan metodolojik problemler konusunda yararlı bir genel bakışı da içermektedir.

Yirmi İfade Testi (*Twenty Statements Test*) Manford *Kuhn'un Iowa Üniversitesi'nde, George Herbert *Mead'in çalışmalarından yola çıkarak geliştirdiği bir benlik tutumları ölçüsü. Bu testte, deneklerden, "Ben kimim?" sorusuna verecekleri yirmi yanıtı sıralamaları istenir. Bu yanıtların, *benliğin toplumsal belirleyicilerini açığa çıkaracağı düşünülmüştür.

yoğun güç (*intensive power*) *bkz.* **organizasyon menzili**

yoğunlaşma bölgeleri kuramı (*concentric zone theory*) Ekolojik yapıda, yazarının sözleriyle, "bir şehrin... iş merkezinden yayılarak genişleme eğilimlerinin ideal bir yapısını temsil eden" bir diyagram (R. Park ve E. Burgess, *The City*, 1925). Bu kuram,

yoğunlaşma bölgelerini, bu bölgelerin iskân bileşimine göre tanımlanan şehir merkezinin etrafına yerleştirirken, en yoksulların ve toplumsal bakımdan sapkın konumdaki insanların bulunduğu iç *geçiş bölgesinden çevresel banliyö halkalarına yöneldiğini öngörür.

*Burgess, bu yapının arsa sahipleri arasındaki rekabetin sonucunda ortaya çıkan, biyolojik türler arasında toprak için sürdürülen *ekolojik rekabete benzer bir süreç olduğunu ileri sürmüştü. İnsan toplumlarında, bu "biyotik" süreçlerin, toprak kavgasından kaynaklanan çatışmaları ve toplumsal örgütsüzlüğü sınırlayan kültürel süreçlerle örtüldüğünü görürüz. Burada denetimi sağlayan öğe ise, nüfusun, ortak etnik kimlik, mesleki statü ya da ekonomik konum gibi göstergelerle tanımlanan ayrı gruplara bölünmesidir. Her bölge içinde gruplar kendilerine ait *doğal alanları işgal eder ve böylece yerel cemaatlerden oluşan bir "kent mozaiği" oluştururlar. Tabii toplumsal ve ekonomik alandaki mobilite de, işgal, tahakküm ve yerine geçme gibi ekolojik süreçlerle bu toprağa bağlı meslek kalıplarında değişikliklere yol açmaktadır.

Bu model bir *ideal tiptir. Fakat coğrafyacılar ile iktisatçılar, daha sonra, büyük veri kümeleri ve bilgisayar teknolojisinin gelişmesinin katkısıyla kent yapıları ve doğal alan tipolojileri konusunda daha karmaşık diyagramlar önermişlerdir. Yalnız bu *toplumsal alan analizi, Burgess ile meslektaşlarının kent sosyolojisinin gelişmesiyle ilgili özgün metinlerinde sürekli üzerinde durdukları, toplumsal sürecin ve yapının daha kapsamlı sorunlarını büyük ölçüde göz ardı etmektedir. *Ayrıca bkz.* **Chicago sosyolojisi; işgal-yerine geçme modeli; konuta göre sınıflandırma; kent ekolojisi.**

yoğunluk (*density*) Belli bir coğrafi ya da toplumsal alan içinde, farklı şekillerde ölçülen toplanma, yoğunlaşma ya da kalabalıklaşma derecesi. Bir bölgedeki nüfus yoğunluğu genellikle o bölgede oturan insanların sayısıyla, bazen de yine o bölgede çalışan insanların sayısıyla (gündüz nüfusunun yoğunluğu) bulunur. Sendika üyeliğinin yoğunluğu ise belli bir işyeri ya da firmadaki sendikalı işçilerin oranını gösterir.

yoklama (*poll*) *bkz.* **kamuoyu yoklamaları**

yoksulluk (*poverty*) Genellikle maddi kaynaklardan, bazen de kültürel kaynaklardan yoksun kalındığını ifade eden bir durum. Yoksulluğun mutlak ve göreli tanımlarını birbirinden ayırmak oldukça yaygın bir eğilimdir. Mutlak olarak tanımlanmış yoksulluk, bireyin geçimini sağlayabilmek için ihtiyaç duyduğu kaynaklardan yoksun kaldığı bir duruma işaret eder. Sıklıkla sosyologların (özellikle ileri sanayi ülkelerindeki yoksulluğu incelerken) benimsedikleri göreli tanımlar ise, bireyin ya da grubun, toplumun diğer üyelerine kıyasla sahip oldukları kaynakları (başka bir deyişle, onların göreli yaşam standartlarını) gösterir. Göreli yoksulluk, maddi kaynaklar düzeyindeki farklılıklarla -yani, maddi kaynakların topluma dağılımındaki eşitsizliklerle- ilgili bir sorun olduğuna göre, göreli yoksulluk ölçütlerinin potansiyel olarak en az mutlak yoksulluk ölçütleri kadar nesnel olduğunu söyleyebiliriz. Yoksullukla ilgili öznel duygular yoksulluğun sonuçlarının incelenmesinde önem taşısa da, ölçütlerin basitçe bu tür duygularla ilgili olmadığı belirtilmelidir.

Yoksulluğu geçimle ilişkilendiren tanımlar, Üçüncü Dünya'daki yoksulluğu incelerken büyük değer taşır. Uluslararası araştırmalar, geçim düzeyiyle ölçülen toplam yoksulluk düzeyinin çok yüksek olduğunu gösterirken,

bazı araştırmalar düşük gelirli ülkelerde yaşayanların neredeyse yarısının mutlak yoksulluk koşullarında olduklarını öne sürmektedir. Gelirin, sadece geçim araçlarını sağlamanın kesin olmayan bir ölçüsünü sunduğu toplumlarda oldukça kesin yoksulluk ölçütlerinden bahsetmek kolay olmamasına karşın, yoksulluk düzeyinin bu tür ülkelerde yüksek olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Charles *Booth ve Seebohm *Rowntree'nin Britanya'da yaptığı klasik yoksulluk araştırmaları, anlamlı biçimde geçimle ilgili tanımlara başvurmuş ve bugünkü Üçüncü Dünya toplumları kadar olmasa da oldukça yüksek yoksulluk düzeyleri saptamışlardı. Booth, *The Life and Labour of the People in London* (1889-1903) adındaki on yedi ciltlik araştırmasında da geliri bir yoksulluk ölçütü olarak kullanmış; ailelerin geçim ihtiyaçlarını karşılamalarına olanak tanımayan bir düzeyin altını ifade eden *yoksulluk sınırı kavramını ortaya atarak, Londra'da yaşayan insanların yaklaşık üçte birinin yaşamını yoksulluk koşullarında sürdürdüğünü kanıtlamıştı. Rowntree de yüzyılın sonunda York'ta yaptığı incelemede geçim tanımına başvurmakla birlikte, geçinmek için gerekli temel yiyecekleri belirlemeye çalışarak ve bu yiyecekleri sağlamak için ihtiyaç duyulan geliri hesaplayarak, ayrıca giyim ile barınma ihtiyaçlarını dikkate alarak daha kesin bir tablo sunmayı amaçlayacaktı. Rowntree'nin kanıtları, York nüfusunun yaklaşık yüzde 15'inin temel ihtiyaçlarını karşılayamayan, birincil yoksulluk düzeyinde olduğunu göstermişti. Kazanılan paranın temel ihtiyaçlar için yeterli olduğu, fakat başka şeylere harcandığı ikincil yoksulluk sınıfını oluşturan yüzde 28 tam bir yokluk ve pislik içinde yaşıyordu. Rowntree'nin değiştirilmiş ölçütler kullandığı 1936'daki araştırması ise, birincil ve ikincil yoksulluk sınıflarının yalnızca yüzde 7 ve 18 olduğunu gösterecekti. 1950'ye gelindiğinde Britanya'da yoksulluk -*refah devletinin ortaya çıkmasıyla- neredeyse yok olmuştu ve Rowntree nüfusun yüzde 2'sinden daha azının yoksul olduğu sonucuna varmıştı.

Ne var ki yoksulluk 1960'larda "yeniden keşfedildi". Britanya'da, Brian Abel-Smith ve Peter Townsend gibi yazarlar, Rowntree gibi araştırmacıların kullanmış olduğu yoksulluk ölçütlerinin, gelirlerin satın alma gücünde zamanla ortaya çıkan değişimleri karşılamaya tam uygun olmadığını ve geçim sıkıntılarını gerçekte olduğunun altında gösterdiğini iddia etmişlerdi. (Buna benzer bir hikâye Amerika Birleşik Devletleri için de anlatılabilir.) Söz konusu yazarlar, yoksulluğun göreli tanımlarının mutlak tanımlardan daha iyi olduğunu da ileri sürüyorlardı. Aileler hayatta kalmak için yeterli kaynaklara sahip olabilirler, fakat bu, kendilerini ısıtmaya ya da gittikçe gerekli hale gelmeye başlayan yeni dayanıklı tüketim maddelerini (televizyon veya buzdolabı gibi) almaya yetecek veya diğer ailelerin yaptığı gibi sosyal faaliyetlere ya da eğlencelere katılabilecek durumda oldukları anlamına gelmez. Bunun sonucu, "cemaatin sıradan toplumsal yaşamı"ndan dışlanmaktır. Abel-Smith ve Townsend, bir ailenin sosyal güvenlik (refah ödemeleri) düzeyleri karşısındaki durumunu göreli yoksulluk ölçütü olarak göstermiş ve nüfusun yaklaşık yüzde 15'inin yoksulluk içinde yaşadığı sonucuna ulaşmışlardır. Townsend'in devasa çalışması *Poverty* (1978) gibi daha sonra yapılan incelemeler ise, göreli yoksulluk ölçütlerini geliştirmiş ve nüfusun önemli oranlarının yoksulluk koşullarında yaşadığını göstermeye devam etmiştir (bu oranlar eşitsizliğin artması ve refah harcamalarındaki azalmalarla birlikte 1980'lerde artmaya

başlamıştır). Son derece tartışmalı olmakla birlikte, yakın zamanlardaki rakamlar, aslında ileri sanayi ülkelerinin neredeyse tamamında olduğu gibi Britanya'da da muhtemelen beş kişiden birinin yoksul olduğunu ileri sürmektedir.

Yoksulluğa yol açan doğrudan nedenler, zamana ve yaşam çevrimine göre değişiklik gösterir. Booth ve Rowntree düşük ve düzensiz kazançları yoksulluğun temel nedeni saymışlardır. (Rowntree 1897-1898'de birincil yoksulluğun en azından yarısının düşük ücrete, beşte birinden fazlasının geniş ailelere bağlı olduğunu göstermektedir.) Ancak Rowntree'nin 1936'daki incelemesi, *işsizlik ve ihtiyarlığın daha önemli nedenler sayılması gerektiği görüşündedir. Townsend bu araştırmasını yaptığı sırada ise, doğrudan yoksulluğa yol açan ana nedenler düşük ücret, aileyi geçindiren kişinin ölümü, hastalık, işsizlik ile ihtiyarlıktı ve yoksulluk içindeki ana gruplar, yaşlılar, tek başına yaşayan anne ya da babalar, uzun süreli hastalığı olanlar ve sakatlar, düşük ücretliler ve işsizlerden oluşuyordu. Kadınlar da yoksullar arasında oldukça geniş bir oran tutmaktadır (bu, bazı yazarları yoksulluğun kadınlaşmasından bahsetmeye kadar götüren bir bulgudur).

Doğrudan yoksulluğa yol açan nedenlerdeki değişimin bu kadar ayrıntılı biçimde belirlenmesi, yoksulluğun asıl nedeninin aylaklık ya da basiretsizliğin ifadesi olan bireysel zayıflıklardan değil, ekonomik ve yapısal faktörlerle toplumsal olumsuzluklardan kaynaklandığını göstermektedir. Aslında, yoksulluğu tümüyle anlayabilmek için, zenginliğin ve toplumsal *eşitsizliğin toplumdaki genel dağılımını incelemek gerekir. Nitekim bir dizi kuram bunu yapmaya çalışmaktadır. Liberal neoklasik değerlendirmelerde, kaynakların yeteneklere, vasıflara ve güdülenimlere göre dağıtılmasında *piyasanın oynadığı role dikkat çekilmekte ve beraberinde bireysel çabayı getiren bir dürtüler sistemi sağlamak için yoksulluğun gerekli olduğu, yoksulluk içinde kalanların ise yeterli yetenek ve vasıfları taşımadıkları; yoksullara para yardımında bulunmanın piyasanın sorunsuz işleyişini bozabileceği iddia edilmektedir. Fakat bu tür değerlendirmeler, yapısal özelliklerden dem vurmalarına karşın, çoğunlukla bireylerin yoksulluklarından kendilerinin sorumlu olduğunu öngören varsayımlarla ilişkilidir: Kusur bu insanların kendi tutumları, inançları ve davranışlarındadır. Bu sav, yalnızca bireyler için değil, "yoksulluk kültürü" gibi kavramlar aracılığıyla aile ve toplumsal gruplar için de öngörülmüştür. Yoksulluk kültürü, başarı, sıkı çalışma ve kendine güvenin karşıtı olan kadercilik, tevekkül ve aylaklıkla nitelendirilen bir kültürel ortamdır ve kuşaktan kuşağa geçme eğilimindedir. Ancak, yoksul insanların yaşamlarını ele alan bir dizi ampirik incelemede bu tür görüşlere karşı çıkıldığı bir gerçektir.

Marksist değerlendirmeler, yoksulluğun oluşumunda -hem ulusal hem uluslararası anlamda- *kapitalizm ve kapitalist çıkarları vurgularlar. Marksist argümana göre, kapitalizm emek sömürüsü üzerine kuruludur ve bu durum, hem ulusal hem küresel çapta geçerlidir. Kapitalist gelişimin düzeyine ve kapitalistlerin belirli ihtiyaçlarına bağlı olarak, yüksek düzeyde işsizlik ve refah yardımlarının en aza indirilmesi pahasına ucuz emek arayışı ve ücretleri düşük tutmaya yönelik baskılar ağırlık kazanmakta ve böylece kârlar maksimize edilmektedir. Marksist kabuğu soyulmuş bir argümana göre ise, yoksulluk düzeyi, zenginlik ve refah yardımlarının dağılımıyla ilgili süreçler ile iktisadi örgütlenmenin doğasının bir işlevidir. Yoksulluğun piyasanın sorunsuz işlemesi açısından gerekli olduğu savı pek inanılacak bir

görüş değildir, fakat eşitsizliği ve yoksulluğu azaltmaktan çok arttıran politikalar peşindeki güç (iktidar) sahipleri için siyasal ve iktisadi düzeyde oldukça avantajlıdır.

Yoksulluğu ele alan kapsamlı sosyolojik literatür, *ırk, *etnisite, *alt-kültürler, *aşağı sınıf ve genel olarak *tabakalaşmayla ilgili literatürle -ABD'de Britanya'da olduğundan daha fazla- örtüşmektedir (bkz. R.H. Haveman, *Poverty Policy and Poverty Research*, 1987). Yoksulluğun 1960'larda ABD'de "yeniden keşfi" konusunda bkz. der. J. Wilson, *The Truly Disadvantaged* (1987) içindeki "Urban Poverty: A State-of-the Art Review of the Literature" makalesinin Julius Wilson ve Robert Aponte tarafından hazırlanan ek bölümü.

yoksulluk kültürü (*culture of poverty*) *bkz.* **kadercilik; Lewis, Oscar; yoksulluk**

yoksulluk sınırı (*poverty line*) Yoksulluğun sınırını ve buna bağlı olarak yoksul insanların sayısını belirten "sınır". Bu sınırın nereden ve neye göre çizilmesi gerektiği konusunda oldukça büyük bir anlaşmazlık vardır. Britanya'da, yoksulluğun en yaygın tanımı, bu sınırı, daha önce destekleyici yardım ödemelerine göre çizerken, artık destek geliri alanlara ("sosyal güvenlik") göre çizmektedir. Bu yardımdan faydalanan aileler ve bireyler yoksulluk içinde yaşıyor sayılırlar.

yoksulluk tuzağı (*poverty trap*) Düşük gelirli kişi ya da ailelerin ücretli bir iş buldukları veya daha çok para kazandıkları zamanlarda, devletin refah yardımlarını kesmesi ve/veya yeni gelir vergi diliminin ek kazançlara eşit olması, hatta kazancı aşmasıyla içine düşebilecekleri durum. Sonuçta yoksulluk tuzağı, çalışma karşısında caydırıcı bir rol oynayabilmektedir. *Ayrıca bkz.* **seçiçi yardımlar-genel yardımlar tartışması.**

yoksunluk (*deprivation*) Asıl anlamıyla bir şeyin bir insanın elinden alınması ya da mülksüz bırakmayı karşılayan yoksunluk terimi, esnek bir şekilde de bir şeye sahip olmama durumu (daha önceden ona sahip olunmuş olsun ya da olmasın) için kullanılmaktadır. Yalnız bu tanımda, söz konusu kişinin o şeye sahip olmayı makul bir biçimde bekleyebilmesi de içerilidir. Kişinin tam olarak nelerden yoksun olduğu duruma göre değişir, fakat üzerinde en çok durulan şeyler yiyecek, konut, eğitim ve duygusal ilgi (örneğin *anne yoksunluğu kavramına bakabilirsiniz) gibi insanın temel ihtiyaçlarının karşılanmamasıdır.

Daha dar bir kapsamı olan *yoksulluk terimi gibi yoksunluk da, mutlak veya göreli bir çerçevede değerlendirilebilir. Mutlak yoksunluk, yaşamı sürdürmenin temel ihtiyaçlarını karşılayacak araçların (yiyecek, giyecek ve barınma) kaybedilmesini ya da olmamasını anlatırken, göreli yoksunluk insanların başkalarıyla karşılaştırıldığı zaman yoksun oldukları şeyleri anlatmaktadır (diyelim, belli bir konfordan yoksun olan kişiler kendilerini o konfora sahip olan başkalarıyla karşılaştırır ve bunun sonucunda bir yoksunluk duygusu hissederler). Anlaşılacağı üzere, göreli yoksunluk hem bir karşılaştırma yapılmasını içermekte, hem de -genellikle- öznel koşullarla belirlenmektedir. Bu kavram karşılaştırmalı bir *referans grubu (bir insanın ya da bir grubun kendilerini kıyasladıkları grubu gösterir ve referans grubunun seçilmesi göreli yoksunluğun derecesini ortaya koymak bakımından son derece kritiktir) kavramıyla yakından bağıntılıdır.

Göreli yoksunluk kavramını ilk kez ortaya atan, klasik bir sosyal psikoloji araştırması olan *The American*

Soldier'ın (1949) yazarı Samuel Stouffer ile çalışma arkadaşlarıdır. Ayrıca, *Social Theory and Social Structure* (1949) başlığını taşıyan standart çalışmasında Robert K. Merton tarafından da kullanılmış, yine 1950'li ve 1960'lı yıllarda başka sosyologlarca sık sık başvurulan bir kavram olmuştur. Göreli yoksunluk kavramına yoksullukla ilgili tartışmalarda ve yoksulluğun göreli tanımlarının yapılması gerekliliği hakkındaki argümanlarda başvurulması kesinlikle şaşırtıcı değildir. W.G. Runciman da, kurumsallaşmış eşitsizlikler ve insanların bunların farkına varmasına, hangi eşitsizliklerin toplumsal *adalet standartlarıyla algılanıp öfke duyulması gerektiği sorununa eğildiği önemli eseri *Relative Deprivation and Social Justice*'de (1966) bu kavramı kullanmıştır. Daha yakın zamanlarda ise, toplumsal eşitsizlikler ile göreli yoksunluk deneyimi arasındaki bağın, *ömür beklentisi bağlamındaki uluslararası farklılıkları açıklayan mekanizma olduğu iddia edilmiştir (bu argümana göre, eşitsizlik düzeylerinin yüksek olması göreli yoksunluk aracılığıyla ömür beklentisinin düşmesine yol açmaktadır).

Sosyolojik tartışmalarda, daha çok öznel biçimde yaşanan göreli yoksunluk deneyimlerinde odaklanılmıştır. Fakat toplumsal politika alanında, odak noktasını oluşturan konu, dıştan değerlendirilen maddi ve kültürel yoksunluklar olmuştur. Önemli sorunlardan birisi yoksunluğun bir kuşaktan sonraki kuşağa hangi ölçüde aktarıldığıydı. Yine bu bağlamda, yoksunluğun -esas olarak aile içi davranışlar, değerler ve pratiklerle- kuşaklar arasında aktarılmasını karşılamak üzere *yoksunluk döngüsü üzerinde durulmuştur ve bu fikir, yoksunluğu açıklamakta kişisel ve ailevi patolojinin (yapısal eşitsizliklere karşıt olarak) ne kadar büyük bir önem taşıdığını ortaya koymaktadır. Yalnız bu fikrin doğal olarak büyük tartışmalara ve eleştirilere hedef olduğu belirtilmelidir (bkz. M. Rutter ve N. Madge, *Cycles of Disadvantage*, 1976 ve Z. Ferge ile S.M. Miller, *Dynamics of Deprivation*, 1987). Çoklu yoksunluk terimi ise çok çeşitli alanlardaki toplumsal ihtiyaçlarda yoksunluğun yaşandığı durumlarda kullanılmaktadır. Bu alandaki geniş literatürün yararlı bir değerlendirmesi için bkz. Joan N. Gurney ve Kathleen J. Tierney, "Relative Deprivation and Social Movements: A Critical Look at Twenty Years of Theory and Research", *Sociological Quarterly* (1982).

Yoksunluk-Doygunluk Önermesi (*Deprivation-Satiation Proposition*) *bkz.* **Başarı Önermesi**

yoksunluk döngüsü (*cycle of deprivation*) Yoksulluğun ve sosyo-ekonomik bakımdan dezavantajlı olmanın diğer biçimlerinin kuşaklar boyunca sürmesini açıklamak üzere 1970'lerde yaygınlaşan bir kuram. Bu kurama ait önermeye göre, toplumsal *yoksunluğu kuşaktan kuşağa aktaran başlıca mekanizma "aile patolojisi"dir. Yoksul evler ve mahallelerde eğitim düzeyinin düşük olması, kalıcı işsizlik ve evlerin kötülüğü yine bu olguyla açıklanabilir. Bu kuramın argümanı öz olarak şöyledir: Yoksunluk ve refah yardımlarına bağımlılık tamamen yoksulların kusuru olmasa bile, kesinlikle ciddi yapısal kökenlere de bağlıdır; bu, birey ve topluluk patolojilerine daha az önem vermekle birlikte, daha önceki yoksulluk kültürü teziyle (*bkz.* *kadercilik) pek çok ortak yön taşıyan bir yorumdur. Bu konuda yapılan kapsamlı ampirik araştırmalar bu tezin inandırıcılığını büyük ölçüde çürütmüştür (bkz. M. Rutter ve N. Madge, *Cycles of Disadvantage*, 1976).

yorum, yorumlayıcı sosyoloji (*interpretation, interpretive sociology*)

Bir anlamıyla her açıklama bir yorumdur: Önümdeki şu şeye masa (ama tuvalet masası değil) diyorsam, bir sürü duyusal izlenimimi yorumluyorumdur; kendimi mutlu (ama sarhoş değil) hissediyorsam bazı fiziksel duygulanımlarımı ve zihinsel durumumu yorumluyorumdur. Yorum sözcüğünün bu kadar geniş bir kullanım alanı olduğu konusunda tüm sosyologlar aynı düşünceyi paylaşmazlar. Örneğin bazıları, daha dar bir kapsamda, istatistiki verilerin yorumlanması anlamında kullanabilirler.

Yorumlayıcı sosyoloji, genellikle *anlamı ve *eylemi başlıca nesneleri sayan sosyolojik yaklaşımlar için kullanılan bir terimdir. Bu yaklaşımlar arasındaki farkın temeli, yorumu ne ölçüde sorunsal gördüklerine dayanır. *Sembolik etkileşimcilik ile Weberci sosyolojinin önemli bir kısmı anlamı genellikle ortakduyusal bir düzeyde yorumlarken; *fenomenolojik sosyoloji -tıpkı *etnometodoloji, hermeneutik ve *yapısalcılık gibi- oldukça gelişkin bir yorum kuramıyla hareket etmektedir. Yorumlayıcı kuramlar, aktörün yaptığı şeylere ilişkin kavrayışının ne kadar ötesine geçtiklerine göre de birbirlerinden ayrılırlar.

Max *Weber'e (*The Methodology of the Social Sciences,* 1904-1917) göre, insanların eylemlerini anlama (*verstehen*) sosyolojinin *par excellence* yöntemidir. Anlama ve yorum birbiriyle yakından ilişkilidir ve şimdi çoğu sosyolog, her türlü anlama ediminin bir yorum içerdiğini kabul etme noktasındadır. Fakat bazı sosyologlar, hâlâ, toplumsal gerçeklikte doğrudan anlaşılamayacak, sorunsal olmayan anlamlar bulunduğu şeklindeki daha naif bir görüşü benimsemektedirler. Weber, betimsel anlama ("John duvarın yanına gidip bir pencere açıyor") ile açıklayıcı anlama ("John tozlu odayı havalandırmak için pencere açıyor") arasında bir ayrım yapar. Aslında iki açıklama da olup biten şeyin bir yorumunun yapılmasını gerektirir, yalnız açıklayıcı anlama, betimsel anlamadan çok daha ileri gider. Anlamamız ya da yorumumuz ne kadar eksiksiz olursa, bir eylemin tam açıklamasına o kadar yaklaşacağımızı ileri süren bir sav vardır. Alfred Schutz *The Phenomenology of the Social World*'de (1932), Weber'in çalışmalarını genişletip deneyimler yığını içinden hedeflerin oluşması sürecini irdeleyerek, daha gelişkin bir görüş ortaya koymaya çalışır. Schutz buradan hareketle, "çünkü" güdülerini (geçmiş deneyimlerden gelen güdüleri) "amacıyla" güdülerinden (aktörün gerçekleştirmek istediği gelecekteki bir durumu gösteren güdülerden) ayıran bir model oluşturacaktır

Anlamayla ilgili modern sosyolojik yaklaşımların çoğunda, anlamanın da bir yorum süreci olduğu kabul edilir. Yalnız bazı sosyologlar, aramamız gereken şeyin anlamamızı ve yorumlamamızı sağlayan kurallar olduğunu, çünkü yorumların içeriği ne olursa olsun kuralların aynı kaldığını ileri sürerek bundan kaçınmaya çalışırlar. Peter Winch'in tüm toplumsal eylemlerin kurallara uymaktan (etnometodolojinin konuşma kurallarında odaklanması, yapısalcılığın temel önemdeki bir yapıdan anlam üretilmesini sağlayan kurallara ilgisi ve daha az açık olsa da, *post-yapısalcılığın anlamların sürekli ve değişken etkilerine ilgisi) ibaret olduğu şeklindeki görüşünün arkasında yatan itki budur. Anthony Giddens *Toplumun Kuruluşu*'nda (*The Constitution of Society,* 1984), açık seçik ifade edilen tüm kuralların yorum zeminleri haline geldiklerini, insanın eylemleri ve etkileşimleri açısından en temel önemdeki kuralların formüle edilmediğini, tersine -aktör açısından- bilinç öncesi olduğunu ileri sürer.

Dolayısıyla bunlar, matematik dizilerini yönlendiren kurallara benzer ve bize aynı şekilde nasıl ilerleneceğini gösterirler. Şöyle ki, bir ardışık dizinin başlaması (diyelim 2, 4, 6, 8 şeklinde) göz önüne getirildiğinde, bu diziyi yönlendiren kuralı mutlaka bilmek zorunda kalmadan da bu dizilişin nasıl (10, 12, 14 şeklinde) devam edeceğini biliriz.

Yorumbilgisi (hermeneutik) yorum bilimidir ve yorumlanmakta olan şeyin hem içeriğine, hem biçimine ilgi duymayı kapsar. Yorumbilgisi teriminin doğuşu, kutsal metinleri yorumlama pratiklerine dayanır. Temel ilkesi, bir saptamanın anlamını ancak, kendisinin bir parçasını oluşturduğu tüm bir söylemle ya da dünya görüşüyle ilişkili olarak kavrayabileceğimiz düşüncesidir: Örneğin, monetarist iktisadın açıklamalarını ancak, ilintili olduğu ve onun dışındaki tüm çağdaş kültürel fenomenler bağlamında kavrayabiliriz. Parçaları anlamak için bütüne, bütünü anlamak için parçalara başvurmak zorundayız (yorumbilgisel döngü denilen şey). Bu da kendimizi metnin yazarının yerine koymamızı ve üretilen şeyin anlamına onun bağlamı çerçevesinde bakmayı gerektirecektir. İncil'deki yorumlar doğru anlama ulaşmayı hedeflediği halde, birçok filozof hakikate yaklaşmanın mümkün olduğuna inanmakla birlikte aslında böyle bir kendiliğin olmadığı artık genel kabul gören bir şeydir. Sözgelimi Alman yorumbilgisi filozofu Hans-Georg Gadamer, ortak bir geleneğin bunu mümkün kıldığı görüşündedir (*Truth and Method*, 1960).

Yorumla ilgili sistematik araştırmaların büyük ölçüde sosyal bilim *felsefesinin alanına girdiği, bunların sosyolojik araştırmalar üzerinde etkisinin bir değişkenlik içerdiği şimdiye kadar açığa çıkmış olması gerekir. Yorumlayıcı sosyolojinin belki de en önemli katkısı, *kültürel göreciliğin olanakları dikkate alındığında, başka kültürleri anlama problemi konusundadır. Winch'in konumunu benimsersek, bir kültürü kendi zemininde, kendi kurallarıyla ve bizim kültürümüzün çerçevesini dayatmadan anlamamız gerekmektedir. Winch "Understanding a Primitive a Society" (bkz. der. B. Wilson, *Rationality*, 1970) başlıklı klasik bir makalesinde, Azandelerin büyücülük inançları hakkındaki hakikat ya da diğer şeyler konusunda bir yargıda bulunamayacağımızı ileri sürmüştür. Azande toplumunda büyücüler ve büyücülük, bizim toplumumuzda ise bilim ve bilimciler vardır. İkisi sadece farklı alanları oluşturur ve aşkın bir standarda göre biri diğerinden üstün sayılamaz: Bize göre bilim daha iyidir, Azandelere göre büyücülük. Burada tüm yapabileceğimiz, sadece anlamaktır. Her toplum yeni üyelerinin doğuşu, cinsel ilişkiler ve ölümü düzenlemenin ve bunlarla meşgul olmanın bir yolunu bulmak zorunda olduğuna göre, anlamak da ancak ortak bir insani durumu paylaşmamız halinde mümkün olabilir.

İnsanların kendi toplumsal dünya anlayışlarından bağımsız bir toplumsal yapının varlığını öngören yaklaşımlara göre, anlamın niteliği sorunu çok daha önemsiz bir sorundur.

yorumbilgisel döngü (*hermeneutic circle*) *bkz.* **yorum**

yorumbilgisi (*hermeneutics*) *bkz.* **yorum**

yön değiştirme (*displacement*) Bir nesneye ya da kişiye yönelmiş olan güçlü negatif ya da pozitif duyguların, herhangi bir nedenle engellenmiş olmaları yüzünden yeniden başka bir nesneye ya da kişiye yönelmesini anlatan süreç. *Ayrıca bkz.* **psikanaliz; savunma mekanizmaları.**

yöneşme tezi (*convergence thesis*) *bkz.* **sanayi toplumu**

yönetici sınıf (*ruling class*) *bkz.* **elit kuramı; Mosca, Gaetano**

yöneticilik faaliyetlerinin iç içe geçmesi (*interlocking directorate*) Bir işletmenin yönetim kurulunda yer alan bir kişi başka bir işletmenin yönetim kurulunda da yer alıyorsa iki işletmenin yönetim faaliyetlerinin iç içe geçtiği bir durum yaratılmış olur. 1981'de ABD'deki en önemli 456 imalat firmasını kapsayan bir araştırma, bu firmaların yüzde 70'ini aşkın bir bölümünde, aynı zamanda başka bir finans kurumunun yönetim kurulunda yer alan en az bir yönetici bulunduğunu göstermişti.

1960'lardaki ilk araştırmalardan bu yana şirketlerin iç içe geçmesinin nedenleri ve sonuçlarını kapsayan geniş bir literatür ortaya çıkmıştır. Bazı araştırmacılar, aynı sanayi içinde yönetici faaliyetlerinin iç içe geçmesinin *piyasadaki rekabeti sınırlamak amacıyla hayata geçirildiği görüşündeyken, bazı araştırmacılara göre finans kurumları ile şirketler arasındaki eklemlenmelerin, finans kurumlarının kendi yatırımlarının kârlılığını denetlemelerini sağlayan bir gözetim işlevini yerine getirdiği kanısını taşımaktadırlar. Bu görüşleri eleştirenler de, çoğu araştırmacının yararlandığı kantitatif göstergelerin yönetim kurullarının ve firma içi ilişkilerin karmaşıklığı ve dinamiğini kavrayamadığına dikkat çekmişlerdir. Bu nedenle, piyasada yöneticilik faaliyetlerinin iç içe geçmiş yapısı ile şirket davranışları arasında inandırıcı nedensel bağlar kurmak zor olmuştur (bkz. Mark Mizruchi, "What Do Interlocks Do? An Analysis, Critique, and Assessment of Research on Interlocking Directorates", *Annual Review of Sociology*, 1996). *Ayrıca bkz.* **sermayenin ayrışması.**

yönetim (*management*) Bir yandan, endüstriyel ve diğer formel örgütlenmelerdeki üretim faaliyetlerinin gözetimi, denetimi ve koordinasyonunu, diğer yandan bu işlevleri yerine getiren kişileri karşılayan bir terim. Bir süreç anlamında yönetim, geleneksel olarak ikiye bölünmüştür; başka bir deyişle, örgütün ana hedeflerinin genel yönetimi ile personel, hukuki sorunlar veya araştırma-geliştirme çalışmaları türünden destek rollerini yürüten personel ya da uzman yönetimi. Anonim şirketlerin ağırlık kazanması, şirketlerin büyümesi ve kamu *bürokrasisinin genişlemesi *sanayi toplumunda yönetici bir tabakaya duyulan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Yönetim terimi o kadar gevşek bir kullanıma sahiptir ki, bir uçta, şirketlerinde bir tür kişisel pay sahibi olan, gerçekte işveren konumundaki yöneticiler ve diğer kıdemli kadro; diğer uçta, çeşitli düzeylerde müdürlere ait sorumluluklar emanet edilen ya da bunları yerine getirmeye yönlendirilen mülksüz, maaşlı ve ücretli çalışanlar vardır. Bu ikinci anlamdaki yöneticiler beyaz yakalı işçilerin giderek artan bir oranını oluşturur. *Sanayileşme sürecinde yönetim ideolojilerinin oynadığı rol üzerine mükemmel bir değerlendirme için bkz. Reinhard Bendix, *Work and Authority in Industry* (yeni basım 1974). Mike Reed'in *The Sociology of Management*'ı (1989) ise daha genel bir ders kitabı niteliğindedir. *Ayrıca bkz.* **olumsallık kuramı; yönetsel devrim.**

yönetim bilimi (*management science*) *bkz.* **idari kuram; örgüt (organizasyon) kültürü**

yönetim stratejileri (*managerial strategies*) *bkz.* **güven ve güvensizlik**

yönetimcilik, kent (*managerialism, urban*) *bkz.* **kent yönetimciliği**

yönetsel devrim (*managerial revolution*) Modern *şirket içinde, sahibinden

başlayıp kilit rol oynayan profesyonel yöneticilere kadar herkesi etkileyen bir değişime dikkat çeken bir kavram. Yönetsel devrim kavramı, şirket sahibi olarak denetimden, gücün ve çıkarın ana kaynağı olarak denetime geçişin yanı sıra, aile kapitalizminin ve çağdaş *kapitalizmde özel mülkiyetin öneminin azalmasıyla birlikte ele alınmalıdır.

Yönetsel devrim kavramı kaynağını James Burnham'ın (*Managerial Revolution*, 1941) aynı başlıklı kitabından alır. Burnham, yalnızca endüstiyel kuruluşların değil, devlet dairelerinin ve diğer tüm önemli kurumların da yönetsel profesyonellerden oluşan, kendi çıkarlarını gözeten yeni bir yönetici sınıf tarafından yönetileceğini öne sürmüştür. Bu kavram aynı zamanda Adolf A. Berle ve Gardiner C. Means'in *The Modern Corporation and Private Property* (1932) adlı çalışmalarıyla birlikte anılmaktadır. Berle ve Means'e göre, yöneticiler, kısa dönemde kârlılık düşecek olsa bile daha geniş *şirket hedefleri peşinde koşturacaklardır. Yönetimle ilgili pek çok kuram gibi bu fikirler de test edilemez niteliktedir. *Ayrıca bkz.* **burjuvazi; sermayenin ayrışması.**

yöntem tartışması (*Methodenstreit*) ***Geisteswissenschaften* ve *Natuwissenschaften*; idiografik-nomotetik yaklaşımlar**

yurttaş milliyetçiliği (*civic nationalism*) *bkz.* **milliyetçilik**

yurttaşlık (*citizenship*) Yurttaşlık, siyaset kuramı ile hukuk kuramında, bir ulus devletin ya da şehrin üyelerinin *hakları ile ödevlerini anlatmak üzere kullanılır. Bazı tarihsel bağlamlarda, yurttaş, bir şehrin tüm üyelerini kapsıyor; yani, bir monarkın ya da devletin zorunlu taleplerinden görece muaf olan kentsel bir topluluğu ifade ediyordu. Klasik Yunan'da, yurttaşlık, şehir devletini (genellikle askeri hizmet yoluyla) doğrudan destekleyecek şekilde katkıda bulundukları için siyasal tartışmalara katılma hakkı olan özgür insanlarla sınırlıydı. Tarihçiler, yurttaşlığın demokratikleşmeyle birlikte, cinsiyet, yaş ya da etnik kökenleri ne olursa olsun, daha geniş biçimde tanımlanarak genişlediğini savunurlar. Yurttaşlık kavramı modern *devlet bağlamında, bilhassa Fransız ve Amerikan devrimleri sırasında yeniden canlanmış ve tedrici bir süreç içinde, yükümlülüklerden ziyade haklarla özdeşleştirilmiştir. Modern çağda yurttaşlık kavramı, geleneksel bir şekilde, bu hakları *refah devletinde kurumsallaştıran çeşitli kurumlara gönderme yapmaktadır.

Sosyolojide ise, yakın zamanlardaki sosyoloji kuramlarının, yurttaşlığı, bir topluluğun tam üyesi olan bir kişinin yararlandığı bir statü olarak tanımlayan T.H. *Marshall'dan esinlendiklerini görürüz. Yurttaşlığın üç bileşeni vardır: medeni, siyasal ve toplumsal. *Medeni haklar bireysel özgürlükler açısından gereklidir ve mahkemelerde kurumsallaşmıştır. Siyasal yurttaşlık, ya oy kullanarak ya da siyasal bir görev üstlenerek topluluk içinde siyasal gücün kullanılması sürecine katılma hakkını güvence altına alır. Toplumsal yurttaşlık ise doğru düzgün bir yaşam standardına sahip olma hakkıdır; bu hak modern toplumların *refah ve eğitim sistemlerinde somutlaşır. Marshall'ın kuramının önemli özelliği, yurttaşlığın ilkeleri ile kapitalist *piyasanın işleyişi arasında sürekli bir gerginlik ya da çelişkinin bulunduğunu ileri sürmesidir. *Kapitalizm toplumsal *sınıflar arasındaki eşitsizlikleri kaçınılmaz olarak sürdürürken, yurttaşlık, herkesin eşit ölçüde haklara sahip olması nedeniyle, kaynakların bir şekilde yeniden paylaştırılmasını içermektedir.

Marshall'ın kuramı bir hayli tartışmaya yol açmıştır. Onu eleştirenlere göre, bu kuram yalnızca İngiltere'de

yaşanan deneyimlere temellendiğinden karşılaştırmalı bir yurttaşlık analizi sayılamaz; dolayısıyla, yurttaşlığın genişlemesinin kaçınılmaz olduğunu öngören *evrimci ve *teleolojik bir görüşe sahiptir ve yurttaşlığın temellerini yıkan toplumsal süreçleri irdelemez; yurttaşlık deneyimindeki cinsiyet farklılıklarını ele almadığı gibi, ekonomik yurttaşlık gibi diğer yurttaşlık tiplerini de ele almaz; son olarak, yurttaşlığın genişlemesinin nedenleri konusunda net bir bakış açısından yoksundur. Bazı sosyologlar, ilk baştaki kuramda değişiklikler yapılması halinde Marshall'ın argümanının bu eleştirilerden kurtulabileceğine inanmaktadırlar. Bu tartışma şu derlemedeki makalelere yansımıştır: der. M. Bulmer ve A.M. Rees, *Citizenship Today: The Contemporary Relevance of T.H. Marshall* (1996).

Farklı toplumlarda çok değişik yurttaşlık gelenekleri vardır. Hakların toplumsal mücadeleyle kazanılmasına dayanan aktif yurttaşlık, devletin yukarıdan bahşettiği pasif yurttaşlıktan çok farklıdır (bkz. R. Bendix, *Nation-Building and Citizenship,* 1964). Ayrıca, yurttaşlık anlayışlarında kamusal ve özel alanın yapısını anlama konusunda da çok farklı kuramsal yaklaşımlardan söz edilebilir. Bazı sosyologlara, örneğin Talcott *Parsons'a göre, yurttaşlığın gelişmesi, evrensellik ve *başarı değerleri üzerinde yükseldiği için toplumun *modernleşmesinin bir ölçüsüdür. Bu farklı kuramsal gelenekler de esas olarak birbirine zıt iki yurttaşlık görüşünün (ya yurttaşlığı burjuva *liberalizminin bir veçhesi olarak yorumlarken, muhafazakâr bir toplumsal katılım görüşünü de kapsayan, ya da yurttaşlığı radikal demokratik politikanın bir özelliği sayan görüşler; buna göre yurttaşlık, ya kapitalizmin basit bir reformu olarak önemsenmez, ya da *demokrasinin temel direği olarak görülür) ürünüdürler. Sosyologlar son dönemlerde bu geleneksel demokrasi, liberalizm ve *sivil toplum kuramlarının sınırlarını aşıp; ulus devletin, ulusaşırı kurumların etkilerine giderek daha açık hale geldiği bir dünyada, bireyler, topluluklar ve devletler arasındaki değişen ilişkilerle ilgili sorular yöneltmeye başlamışlardır. *Küreselleşme, devlet yurttaşlığının yerine gerçekten evrensel bir insan hakları anlayışı getirecek midir? (Bu soru ile bununla ilintili başka sorulara verilen spekülatif yanıtlar için şu esere bakabilirsiniz: der. Bryan S. Turner, *Citizenship and Social Theory* (1993). Jack Barbalet'in *Citizenship*'i (1988) de yurttaşlık kavramını kapsayan (şimdilerde sayısı çok artmış) literatürle ilgili mükemmel bir tartışma metnidir. *Ayrıca bkz.* **endüstriyel demokrasi.**

yüceltme (*sublimation*) Cinsel itkinin, kendisini cinsel olmayan ve toplumsal bakımdan kabul edilebilir bir faaliyetle dışavurmasını sağlayacak şekilde, hazdan uzaklaştırarak yönünü değiştirdiği bilinçdışı süreci anlatmak için *psikanalistlerce başvurulan bir terim. Örneğin bir çocuk dışkısıyla oynamak isteyebilir, ama anne-babasının davranışını onaylamadıklarını görünce pastalarla oynamaya ya da çamurdan modeller yapmaya yönelebilir (bkz. C. Brenner, *An Elementary Textbook of Psychoanalysis,* 1974).

yükleme kuramı (*attribution theory*) Yükleme kuramı, çoğu insanın gözlemledikleri davranışların nedenlerini bulmaya kalkıştığı zaman başvurduğu kurallarla ilgilenir. Genelde insanlar, davranışlarını, kendilerini içinde buldukları duruma ya da koşullara (toplumsal *çevre) yükleme eğilimi taşırlarken, başka insanların davranışlarını *kişilik faktörlerine yüklerler.

Bu fenomenle ve onun yoksulluk ile zenginliğin nedenleri hakkındaki inançlar temelinde gündeme gelmesiyle ilgili mükemmel bir sosyolojik çalışma olarak bkz. James R. Kluegel ve Eliot R. Smith, *Beliefs about Inequality: Americans' Views of What is and What Ought to Be* (1968).

yüksek sınıf (*gentry*) Britanya'da orta çağın sonu ile erken modern dönemin toplumsal hiyerarşisinde aristokrasinin hemen altındaki katman için kullanılan bir terim (*bkz.* *üst sınıf). Herhangi bir unvanı olmayan yüksek sınıf, servetini toprak sahipliğine, maden arama imtiyazlarına ya kentlerdeki mülklerinden aldığı kiralara borçlu olan bir ara grubu oluşturuyordu. Yüksek sınıfın üyelerinin, evlilik ilişkileri ve benzer yaşam tarzlarıyla soylulukla, aile bağları ve çiftçiliğe duydukları ilgiyle de *orta sınıfla bağları vardı. Bu oldukça dağınık katmanın, örneğin on yedinci yüzyılda tarım devrimini ve çiftçiliğin ticarileşmesini destekleyerek ve (buna karşılık) on dokuzuncu yüzyıl sanayicilerinin oğullarına "soylulara yaraşır bir ideal" sunarak (bazen Britanya'nın imalat alanında görece başarısız olmasına katkıda bulunduğu söylenen bir faktördü bu), İngiliz tarihinin çeşitli dönemlerinde belirleyici bir rol oynadığı düşünülmektedir.

yüz yüze etkileşim (*face-to-face interaction*) Bir arada bulunan insanların birbirlerinin hareketlerini etkilemelerini anlatan süreç; ya da, Erving *Goffman'ın *The Presentation of Self in Everyday Life*'daki (1959) tanımıyla, "insanların, fiziksel olarak bir arada olduklarında birbirlerinin hareketlerini karşılıklı olarak etkilemeleri".

Z

zaman (*time*) *bkz.* **sosyolojik zaman incelemeleri**

zaman serisi verileri (*time-series data*) Zaman içinde düzenlenmiş bir toplumsal fenomen ya da fenomenlerle ilgili veriler. *Kamuoyu yoklamaları ve bazı idari kayıtlar da zaman serisi incelemeleri yapmaya uygun fırsatlar sunmakla birlikte, sosyolojide zaman serisi verilerinin en yaygın biçimi, ya *nüfus sayımlarından ya da *yinelenen araştırmalardan toplanan verilerdir. Bazen iki ya da daha fazla sayıdaki birbiriyle ilintisiz *ad hoc* *anket araştırmasında benzer topluluklara benzer türde sorular yöneltildiği ve zaman serisi analizine yakın bir çerçevenin ortaya çıktığı görülmüştür. Britanya'da Merkezi İstatistik Bürosu, 2.000 civarındaki değişkenle ilgili bilgiler içeren bir zaman serisi veri bankası oluşturmuştur.

zaman yönelimi (*time-orientation*) *bkz.* **görev yönelimi-zaman yönelimi ayrımı**

zaman-bütçe araştırmaları (*time-budget studies*) Bir ay ya da bir hafta gibi belli bir süre boyunca her gün her saat yaptıkları şeyleri aktarmaları istenen katılımcıların, saat başı ne yaptıklarını yazdıkları günlükler tutmalarını gerektiren anket araştırmaları ve diğer incelemeleri kapsayan bir alan. Bu konuyla ilgili genel bir değerlendirme ve örnekler için bkz. Jonathan I. Gershuny ve Graham S. Thomas, *Changing Times* (1984).

zaman-ve-hareket araştırmaları (*time-and-motion studies*) *bkz.* **bilimsel yönetim**

***Zeitgeist* (çağın ruhu)** (*Zeitgeist*) Bir tarihsel çağın (*Zeit*) karakteristik ruhunu (*Geist*) anlatan bir terim. Voltaire gibi on sekizinci yüzyıl filozofları "çağın ruhu" fikrine kafa yormuşlar, fakat bu kavramı en eksiksiz biçimde *Hegel geliştirmişti. Hegel, filozofların ve sanat eserlerinin, onları üreten çağın ruhunu aşamayacağını ileri sürüyordu. Felsefelerin ve sanat eserlerinin ifadesi daima sembolik ve eksikli kalacaktı. İnsan ruhunun ilerlemesine damgasını vuran öğe, belli bir çağın sınırlarını aşan mutlak ruhu, ya da hakikati ne ölçüde yakalayabildiğiydi. Artık *Zeitgeist* terimi, herhangi bir dönemin genel kültürel niteliklerini tarif etmek üzere ("'60'lar" ya da "romantik çağ" gibi) daha gevşek biçimde kullanılmaya başlanmıştır ve Hegelci felsefenin güçlü *tarihsici çağrışımlarını taşımaz.

zekâ, zekâ testi (*intelligence, intelligence testing*) Doğanın ve terbiyenin üstünlüğünü savunanların oldukça üzerinde durduğu zekânın, ilk olarak Alfred Binet'in yirminci yüzyıl başlarında Fransa'da, tedavi edici ilgiye ihtiyacı olan okul çocuklarını saptamak amacıyla tasarladığı Intelligence Quotient'le (IQ –Zekâ Bölümü) eşanlamlı olduğu yolunda yaygın bir kanı vardır. IQ testleri daha sonraları ABD'de geliştirilerek, kişinin doğuştan gelen zekâsının birimsel bir göstergesini yansıtmasını amaçlayan bir ölçüye dönüştürülmüştür. IQ testleri ortalama 100 puan

etrafında standartlaştırılmıştır ve erkeklerle kadınlar için ayrı ayrı hesaplanmaktadır.

IQ testini savunan birçok kişi, IQ testlerinin, genetik biçimde taşınan ve bundan dolayı değişmez olan bir zekâ ölçüsünü ortaya koyacak şekilde birleştirildiğini varsaymaktadır. Bu görüşü eleştirenler, testlerin ilk baştaki amacının ilerlemeye açık olmayan, sabit bir zekâ ölçüsü geliştirmek olmadığına, birimsel bir ölçünün, kültürle ilşkili bir kavramın doğrulanamayan bir şeyleştirilmesinden başka bir şey sağlayamayacağına dikkat çekmişlerdir. Bu konuda yoğun bir çaba ve enerji harcanmakla birlikte, iki yönde de inandırıcı sonuçlara ulaşılamamıştır ve IQ'nun kalıtımla aktarılabilmesiyle ilgili tahminler sıfır ile yüzde 80 arasında değişmektedir. Bu tür tahminlerin çoğunluğu, farklı *çevrelerde yetişmiş, *genetik özellikleri benzer ya da aynı olan bireylerle (özellikle kardeşler, çoğunlukla da ikizler) ilgili araştırmalara dayanmaktadır. Bu koşullarda, kalıtım ve çevre faktörlerinin, her birinin kendi etkileri hakkında tahminde bulunmaya olanak tanıyacak şekilde ayrılabileceği iddia edilmiştir. Gerçekte bunu başarmak çok daha zordur ve bu tür araştırmalara yönelik eleştiriler, çevre faktörlerinin bu türden tahminlerde bulunmaya olanak tanıyacak derecede bağımsız olmasını sağlamadaki güçlükleri hedef almıştır.

Yüzyılın ortalarında bu tartışmaya en etkili katkıları yapanlardan Sir Cyril Burt'ın, kendi ulaştığı sonuçları, kalıtımla taşınabilecek bileşenin IQ değerlendirmelerindeki değişkenliğin çok büyük kısmını (yaklaşık yüzde 80'ini) açıkladığını gösterecek şekilde formüle etmiştir. Bu konunun öncüleri arasında, IQ'nun yüksek düzeyde kalıtımla taşınabilecek bir bileşimi olduğuna inanan psikolog Hans Eysenck ile tartışmanın hiçbir zaman kesin bir sonuca ulaşamayacağını ve yukarıda anlatılan nedenlerden dolayı her durumda yanlış kavrandığını öngören bir insan genetikçisi olan Leon Kamin vardır (bkz. Eysenck ve Kamin, *Intelligence: The Battle for the Mind,* 1981). Hararetli tartışmaları kışkırtmış olan bir analizde Arthur R. Jensen ("How Much Can We Boost IQ and Educational Achievement?", *Harvard Educational Review,* 1969), zekânın büyük oranda genetik faktörlerle açıklandığını, Amerikalı siyahların yoksulluğunun Beyazlar karşısındaki zekâ testi performanslarında görülen farklılıkları açıklamaya yetmediğini savunmuştu. Onu eleştirenlere göre de Jensen'in verileri tutarsız, dolayısıyla araştırmasının sonuçları temelsizdi.

Daha yakın zamanlarda, IQ testi ile toplumsal sınıf arasındaki ilişki, yıllarca kenarda köşede kaldıktan sonra yeni akademik tartışmalar doğurmuştur. Örneğin Peter Saunders, sınıf analizine dayalı araştırma geleneğini hedef alan eleştirilerinde, ilk önce Michael Young'ın bireysel ödüllerin "zekâ ve çaba"ya denk düştüğünü iddia ettiği klasik *meritokrasi tanımına dikkat çekmiş, buradan hareketle *toplumsal mobilite araştırmalarında zekâ ve çaba gibi özelliklerle ilgili kanıtlara yer verilmesinin beklenebileceği gibi bir sonuca varmış, ama beceri sorununun pek çok araştırmada gözden kaçırıldığını gözlemlemekten geri kalmamıştır. Saunders'a göre, ölçülmüş zekâ insanların yeteneklerini yansıtan iyi bir göstergedir; nitekim sınıf mobilitesini inceleyen çok sayıda araştırma, affedilmez bir biçimde araştırmacıların IQ'yu dikkate almaması yüzünden fırsat eşitsizliğiyle ilgili sonuçlara ulaşmıştır. Saunders'ın kendi araştırma bulguları (ki bunlar da sert tartışmalarla karşılanmıştır), onu, eğitim ve mesleki

olanaklardaki sınıfsal farklılıkların "sınıflar arasında ortalama zekâ düzeylerinde gözlenen farklılıkların bir işlevi" olabileceğini savunmaya götürmüştür. IQ testleri, bu değişkenlikleri farklı bireyler arasındaki doğuştan gelen genetik yetenekler çerçevesinde iddialı bir biçimde ölçer. (Saunders ile onu eleştirenler arasındaki karşılıklı savları *Sociology* dergisinin 1995-1997 sayılarında bulabilirsiniz.)

Benzer biçimde Richard Herrnstein ile Charles Murray'ın, Amerika'da zekâ ile sınıf ve ırk arasındaki ilişkiyi ele alan tartışmalı metni *The Bell Curve*'de (1994), IQ'nun doğal yetenekler açısından iyi bir gösterge olduğu ve büyük oranda kalıtıma bağlı bir özelliği yansıttığı ileri sürülmüştür. Bu görüşe kuşkuyla bakanlar, bu önermelerin ikisini de tartışmalı duruma getiren çok sayıda kanıt toplayarak karşılık vermişler ve eğitim başarısı ile IQ sonuçlarının hem varsayılan doğal ya da genetik kökenlerin, hem de toplumsal bakımdan belirlenen etkilerin ürünleri olduğu saptamasını yapmışlardır. En açık biçimiyle, zekâ testlerinin sonuçları (en azından kısmen) evde ve televizyonda öğrenilen çeşitli bilgiler gibi vasıflar ile belirli bir görevi başkalarına göre çok daha sıkı biçimde yerine getirmeye çalışma eğiliminin (esas olarak okul eğitimiyle aşılanmış olan bir eğilimin) bir yansımasıdır. Başka bir deyişle, test sonuçları kısmen toplumsallaşmanın bir işlevidir ve toplumsallaşmanın temel yönleri, farklı sınıflar ve etnik gruplar arasındaki kaynak dağılımında mevcut olan eşitsizliklerden etkilenmiştir. John Miner'in (*Intelligence in the United States*, 1957) çok önceleri gözlediği gibi buradaki argüman şöyle dile getirilebilir: "Şimdiye kadar tasarlanmış olan test maddelerinin hiçbirisi, deneğin geçmiş yaşamı ve öğrendiklerinden bağımsız biçimde, doğuştan gelen potansiyeli doğrudan çıkaramaz" Herrnstein ile Murray'ın çalışmasına yönelik eleştirilerden en güçlü olanı, toplumsal eşitsizliklerin, kendisi de toplumsal bir ürün olan IQ'dan ziyade toplumsal koşullara ve toplumun yapısına bağlı olduğunu savunan Claude S. Fischer ve meslektaşlarının *Inequality by Design* (1996) adlı derlemeleridir. Bilhassa toplumsal politikalar, bireyin becerileri ile çabalarının sergileneceği "oyunun kuralları"nı belirlerler ve zenginler ile yoksullar arasındaki farklılıkları sürekli kılan da bu toplumsal politikalardır.

Yadsınamaz olan nokta, IQ testlerinin kendi tarihi içerisinde, kültürel açıdan özgül değerlendirme kriterlerine başvurarak belirli "ırklar"ın aşağılığını kanıtlama çabaları doğrultusunda önemli ölçüde yanlış kullanılmış olduğudur. Modern testlerin bu tür yanlılıklardan arınmış olup olmadığı hâlâ tamamen açıklığa kavuşmuş değildir. Bu nedenle zekâ testlerinin genel sonuçlarının, genel zekânın sabit ya da doğuştan gelen düzeyinin güvenilir bir göstergesini yansıttığını iddia etmek mantıksız olacaktır. Zekâ testleriyle ilgili literatürü ve sorunları ele alan kapsamlı bir araştırma için bkz. N. Brody, *Intelligence* (1992). *Ayrıca bkz.* **Darwincilik; kalıtım; öjenik.**

zekâ geriliği (*mental subnormality*) Zekânın normalin oldukça altında olduğu, zihinsel yeteneklerin gelişiminin durmuş ya da tamamlanmamış olduğu durumlara göndermede bulunan bir terimler kümesi (bazıları bu kümeye, zihinsel yetersizlik, zihinsel bozukluk, zihinsel gerilik ve zihinsel engeli de dahil ederler). *Damgalayıcı niteliğini azaltmak için tercih edilen kavramlar birbirinin yerine geçebilmektedir; günümüzde tercih edilen kavram ise, asıl anlamında kullanılmayan "öğrenme güçlükleri"dir.

zenginlik (*wealth*) *bkz.* **gelir dağılımı**

zımni bilgi, zımni anlayış (*tacit knowledge, tacit understanding*) *bkz.* **ortakduyusal bilgi**

zıtdeğerlilik (*ambivalence*) Bir insanda birbirine zıt duygular ile tutumların bir arada bulunması. Sigmund *Freud bu terimi genellikle, bir insanın aynı nesne ya da insan için sevgi ile nefret duyguları arasında gidip gelmesi için kullanmıştır. Sosyolojide *ikili bilinç tezi, görünüşte tutarsız olan inançlar ya da değerleri savunan, bunun sonucunda toplumdaki merkezi kurumlardan bir kısmına karşı bir tutum takınan bir tabi sınıfın varlığını ortaya atmaktadır.

zihinsel emek (*mental labour*) *bkz.* **kafa-kol emeği ayrımı**

Znaniecki, Florian (1882-1959) Alman işgali altındaki Polonya'da doğmuş olan Znaniecki, Polonya Sosyoloji Enstitüsü ile *Polish Sociological Review* dergisinin kurucuları arasında yer alan ilk Polonyalı sosyoloji profesörlerinden birisiydi. 1914'te William Isaac *Thomas'la birlikte, yeni yöntemlerin (günlükler, yaşam öyküleri, mektuplar), toplumsal eyleme katılanların gözündeki anlamın daima dikkate alındığı hümanist katsayı metodolojisinin ve daha sistematik bir toplum bakışının ilk adımlarının öncülüğünü yapan bir araştırma olan *The Polish Peasant in Europe and America*'yı kaleme almışlardı. Znaniecki bu bakışını daha sonraki kitaplarında geliştirecekti: *Cultural Reality* (1919) ve *Social Relations and Social Roles* (1965).

zorunlu sendikalı işyeri (*closed shop*) İş bulmanın ve işi korumanın, ya işe girmeden önce ya da işe kabul edilince sendika üyesi olmaya bağlı olduğu bir *sendika iş denetimi sistemi. Bu sistemin bir biçimi (*pre-entry shops*) bir işçinin işe alınabilmesinden önce sendikaya üye olmasını gerektirirken; başka bir biçimi (*post-entry* ile *agency shops*) işçilerin işe alındıktan sonra sendikaya üye olmalarını gerektirir. Şimdi bu haliyle ABD, Britanya ve bazı Avrupa ülkelerinde (üye olma zorunluluğunun *medeni hakların ihlali olduğu gerekçesiyle) yasadışı görülen zorunlu sendikalı işyeri, işçi-işveren ilişkilerinin gayri resmi düzeyde yönetilmesinin bir aracı olarak çalışanlara avantaj getirmiyor da değildir. Sonuç olarak, sendika-yönetim anlaşmasının, adından başka her özelliğiyle zorunlu sendikalı işyeri uygulamasını yansıtan çeşitli biçimleri vardır.

zümre (*estate*) Yasal düzenlemelerle de onaylanarak meşru kılınan, belli haklar ve ödevlerle donatılmış bir toplumsal katman. Zümrelerin en açık örnekleri, kıta Avrupası'nda feodalizm-sonrası devletlerde görülen köylüler, serfler, kasabalılar, ruhban sınıfı ve soylulardır. Örneğin erken modern dönem Fransası, on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar soyluları, ruhban sınıfını ve "Tiers État"yı birbirinden ayırıyordu. Zümre terimi genellikle (fakat aynı zamanda tartışmalı biçimde) feodal Avrupa'daki tabakalaşma sistemi için kullanılmaktadır, çünkü feodal katmanları ayırt eden ölçütler, ortak siyasal haklara ve yükümlülüklere sahip olmaktan ziyade, vassallığa dayalı kişisel bağlardır. Bu noktada örneğin *feodalizmin seçkin tarihçisi Marc Bloch'un, feodal düzenin katmanlarından "sınıf" diye söz ettiğine dikkat çekilmelidir.

Zümre esasına dayalı tabakalaşma sistemleri, toplumsal mobiliteye kapalı olmamakla birlikte, onların kurallar bütününde ekonomik görevler, siyasal haklar ve toplumsal âdetler katıdır. *Kast sistemlerinden farklı olarak,

zümrenin mutlaka kendi içinden yenilenmesi söz konusu değildir. Örneğin devrimden önceki Fransa'da ruhban sınıfı "açık bir zümre"ydi.

Zümre teriminin sosyolojideki kullanımı, Ferdinand *Tönnies'in zümreler ile sınıflar (veya "komünal" ve "toplumcu" kolektifler) arasında yaptığı ayrıma kadar götürülebilir. Max *Weber, *Ekonomi ve Toplum*'da (*Economy and Society*, 1922), *statü gruplarının paradigmatik örnekleri olarak Orta Çağ Avrupası'nın zümrelerini gösterir. Aynı doğrultuda T.H. *Marshall da zümreyi, "hukukçuların kullandığı anlamda aynı statüdeki bir grup insan" şeklinde tanımlamıştı. "Bu anlamıyla statü, kamusal düzeyde tanınan ve kamusal otorite tarafından, pek çok örnekte mahkemelerce tanımlanıp uygulanabilen bir yığın hak ve görevin, ayrıcalık ve yükümlülüğün, hukuksal yetkiler ya da yetkisizliklerin atfedildiği bir konum"du ("The Nature and Determinants of Social Status", *Class, Citizenship, and Social Development*, 1964). Yine de, tabakalaşma sistemlerini incelemekte başvurulan diğer belli başlı sosyolojik kavramlar gibi zümre de tartışmaya açık bir kavramdır.

İNGİLİZCE-TÜRKÇE KAVRAMLAR DİZİNİ

A
aberrant behaviour anormal davranış
ability beceri
abolitionism ilgacılık
abreaction açığa çıkarma
abreaction therapy açığa çıkarma terapisi
absolute deprivation mutlak yoksunluk
absolute mobility mutlak mobilite
absolute poverty mutlak yoksulluk
absolutism mutlakiyetçilik
absolutist state mutlakiyetçi devlet
abstracted empiricism soyutlanmış ampirizm
acculturation kültürlenme
accumulation birikim
acephalous reissiz (topluluklar)
achieved status ulaşılan statü
achievement başarı
achievement motivation başarı güdüsü
acquired drives edinilmiş dürtüler
act edim
action eylem
action research eylem araştırması
action theory eylem kuramı
actionalism eylemcilik
actor aktör
adaptation adaptasyon (uyum)
adaptive culture adapte edici kültür
addiction müptelâlık
additive overlapping clustering toplamsal geçişmeli kümeleme
additive tree toplamsal ağaç
adelphic polyandry grup halinde çokkocalılık
administrative theory idare kuramı
adolescense ergenlik
advocacy research savunucu araştırma
affect duygulanım
affective individualism duygusal bireyleşme
affine hısım
affinity hısımlık (yakınlık)
affirmative action olumlayıcı eylem
affluent society bolluk toplumu
affluent worker varlıklı işçi
age stratification yaş tabakalaşması
ageing yaşlanma
ageism yaş ayrımcılığı
agency eylemlilik (fail, eyleyen)
age-sets yaş grupları
age-grades yaş katmanları
aggregate data veri yığını
aggression saldırganlık
Aggression-Approval Proposition Saldırganlık-Onaylama Önermesi
Agnate babayanlı
agnation babayanlılık
agrarian capitalism tarım kapitalizmi
agrarianism tarımcılık
agrarian societies tarım toplumları
agreement anlaşma
agribusiness tarım işletmesi
agriculture tarım
alcoholism alkolizm
algorithm algoritma
alienation yabancılaşma
alliance theory ittifak kuramı
altercasting başkasına rol yükleme
alternative movement alternatif hareket
alternative technology alternatif teknoloji
altruism diğerkâmlıközgecilik
altruistic suicide diğerkâmca intihar
ambivalence zıtdeğerlilik

amnesia bellek yitimi
amoral familism ahlâkdışı ailecilik
analysis of variance varyans analizi
analytic induction analitik tümevarım
analytical Marxism analitik Marksizm
anarchism anarşizm
anarchy anarşi
ancestry ecdat
androgyny erdişilik (çift cinsiyetlilik)
animatism animatizm
animism animizm (canlıcılık)
Annales School Annales Okulu
anomic suicide anomik intihar
anomie (anomy) anomi
anthropology antropoloji
anthropomorphism insanbiçimcilik
anticipatory socialization tahmini toplumsallaşma
anti-naturalism anti-doğalcılık
anti-nomianism anti-nomosçuluk
anti-psychiatry anti-psikiyatri
anti-urbanism kentleşme karşıtlığı
apartheid apartheid
applied sociology uygulamalı sosyoloji
appropriate technologies uygun teknolojiler
approval onaylama
aptitude yetenek
aristocracy aristokrasi
arithmetic mean aritmetik ortalama
arms control silah denetimi
artefact yapıntı
asceticism çilecilik
ascribed status atfedilen statü
ascription atfetme
Asiatic mode of production Asya tipi üretim tarzı
assimilation asimilasyon
association coefficients ilişki katsayıları
associational democracy birlikçi demokrasi
Aston school Aston Okulu
asymmetric society asimetrik toplum
asymmetrical causal processes asimetrik nedensel süreçler
asymmetry hypothesis asimetri hipotezi
atomism atomculuk
attitudes tutumlar
attitude research tutum araştırması
attitudinal consistency tutum tutarlılığı
attribution theory yükleme kuramı
authenticity sahicilik
authoritarian otoriter
authoritarian personality otoriter kişilik
authoritarian populism otoriter popülizm
authoritarianism otoriteryanizm
authoritative power otorite gücü
authority otorite
autobiography otobiyografi
autocracy otokrasi
automation otomasyon
autonomy özerklik
average ortalama
aversion therapy kaçınma terapisi
avoidance relationships sakınımlı ilişkiler
awareness context farkındalık bağlamı
axiom aksiyom

B

backward-sloping supply curve for labour azalmaya eğilimli emek arzı eğrisi
balance theory denge kuramı
bar chart çubuk grafik
base temel
behaviour davranış
behaviour therapy davranış terapisi
behavioural conformity davranışsal uyumculuk
behaviourism davranışçılık
Benini coefficient Benini katsayısı
beta weights beta ağırlıkları

bias yanlılık
bilateral descent çift taraflı soy
bimodal distribution çift tepe değerli dağılım
binomial distribution iki şıklı dağılım
biography biyografi
biological analogy biyolojik analoji
biological reductionism biyolojik indirgemecilik
biologism biyolojizm
bio-medical model biyo-tıbbi model
bio-psycho-social model biyo-psiko-sosyal model
biotic competition biyotik rekabet
bipartite (bipartizan) iki taraflılık (iki taraflı)
birth cohort doğum dilimi
birth-rate doğum oranı
bivariate analysis iki değişkenli analiz
bivariate linear regression iki değişkenli doğrusal regresyon
black economy kara ekonomi
blank-state or blank-paper hypothesis boş levha ya da beyaz sayfa hipotezi
blue-collar work mavi yakalı iş
body language beden dili
Bogardus social distance scale Bogardus toplumsal mesafe ölçeği
bonded labour rehinli emek
bonding doğumsal bağlanma
Boolean algebra Boole cebiri (mantık cebiri)
boundary debate sınır tartışması
boundary maintenance sınır sürdürümü
bounded rationality sınırlı akılsallık
bourgeoisie burjuvazi
bracketing paranteze alma
bride-price (bride-wealth) başlık
broken windows thesis kırık pencereler tezi
Buddhism Budizm
bureaucracy bürokrasi
bureaucratic orientation to work bürokratik çalışma yönelimi
bureaucratic socialism bürokratik sosyalizm
business cycle iktisadi çevrim
Business Improvement Districts İş Ortamını İyileştirme Bölgeleri

C

canonical analysis kümeler arası analiz
capital sermaye
capital accumulation sermaye birikimi
capital-intensive production sermaye yoğun üretim
capitalism kapitalizm
capitalist kapitalist
capitalist class kapitalist sınıf
carceral organization hapsetme kurumu
career kariyer
career mobility kariyer mobilitesi
cargo cult kargo kültü
cartel kartel
case örnek (vaka)
case-history vaka kayıtları
case-study örnekolay (vaka) incelemesi
casework vaka çalışması
cash crop peşin satılık ürün
cash-crop production peşin satış amaçlı üretim
cash nexus para bağı
caste kast
Caste School of Race Relations Irk İlişkilerinde Kast Okulu
categoric variable kategorik değişken
category kategori
catharsis katharsis
cathexis kateksis (yüklenim)
causal effect nedensel etki
causal explanation nedensel açıklama
causal modelling nedensel modelleme
cause neden
cell hücre
cell entry hücre

census sayım (nüfus sayımı)
census follow-up survey nüfus sayımını tamamlayıcı araştırmalar
census quality check sayım kalitesi kontrolü
central business district iş merkezi
central life interest başlıca ilgi alanı
central organizing trait belirleyici ana özellik
centre-periphery model merkez-periferi modeli
chain employment istihdam zinciri
chain migration göç zinciri
change değişim
charisma karizma
Chicago School Chicago Okulu
Chicago sociology Chicago sosyolojisi
child abuse çocuk istismarı
childhood çocukluk
chiliasm binyıllık egemenlik (öğretisi)
chi-square ki-kare
choromosomes kromozomlar
Christianity Hıristiyanlık
church kilise
circulating capital dolaşan sermaye
circulation mobility dolaşım mobilitesi
circulation of élites elitlerin dolaşımı
citizenship yurttaşlık
city şehir
civic nationalism yurttaş milliyetçiliği
civil disobedience sivil itaatsizlik
civil liberties medeni özgürlükler
civil religion sivil din
civil rights medeni haklar
civil society sivil toplum
civilizing process medenileşme süreci
clan klan
class sınıf
class awareness sınıf farkındalığı
class conciousness sınıf bilinci
class culture sınıf kültürü
class dealignment sınıfsal sapma
class imagery sınıf tahayyülü
class interest sınıf çıkarı
class position sınıfsal konum
classical administrative theory klasik idare kuramı
classical conditioning klasik koşullan(dır)ma
classical criminology klasik kriminoloji
classical economic theory klasik iktisat kuramı
classical school of scientific management klasik bilimsel yönetim okulu
classification sınıflandırma
classification - clustering sınıflandırma (kümeleme)
classroom behaviour derslik davranışı
classroom interaction derslik etkileşimi
clergy ruhban sınıfı
clientelism klientelizm
clinical depression klinik depresyon
clinical sociology klinik sosyoloji
cliometrics kliometri
closed groups kapalı gruplar
closed response kapalı yanıt
closed shop zorunlu sendikalı işyeri
closed society kapalı toplum
closure kapanma
cluster analysis küme analizi
code kod
co-determination birlikte belirleme
coding kodlama
coding frame kodlama çerçevesi
coefficient katsayı
coercion baskı
coercive power baskıcı iktidar
cognate kandaşlık
cognatic kandaş
cognition (cognitive) bilme yetisi (biliş, bilişsel)
cognitive consistency bilişsel tutarlılık
cognitive dissonance bilişsel uyumsuzluk

cognitive psychology bilişsel psikoloji
cognitive sociology bilişsel sosyoloji
cognitive theory biliş kuramı
cohabitation birlikte yaşama
cohort dilim
cohort analysis dilim analizi
cohort rates dilim oranları
collective action kolektif eylem
collective bargaining toplu pazarlık
collective behaviour kolektif davranış
collective conscience kolektif vicdan
collective consumption kolektif tüketim
collective good kolektif mal
collective labour kolektif emek
collective power kolektif güç
collective representations kolektif temsiller
collectivism kolektivizm
collectivist organizations kolektivist örgütlenmeler
colonialism sömürgecilik
command economy komuta ekonomisi
commodification (commoditization) metalaşma (metalaştırma)
commodity chains meta zincirleri
commodity fetishism meta fetişizmi
commonsense knowledge ortakduyusal (ortak) bilgi
communal production systems komünal üretim sistemleri
commune komün
communication iletişim
communication structure iletişim yapısı
communism komünizm
communist anarchism komünist anarşizm
communitarian cemaatçi
communitarianism cemaatçilik
community cemaat (topluluk)
community care cemaat bakımı
community control cemaat denetimi
community power cemaat iktidarı
community safety cemaat güvenliği
community studies cemaat araştırmaları
community survey cemaat anketleri
compadrazgo compadrazgo
comparative method karşılaştırmalı yöntem
comparative sociology karşılaştırmalı sosyoloji
compensatory education telafi eğitimi
competition rekabet
complementarity hypothesis tamamlayıcılık hipotezi
complex sampling karmaşık örnekleme
compliance rıza
componental analysis bileşen analizi
comprador bourgeoisie komprador burjuvazi
computer packages bilgisayar program paketleri
concentric zone theory yoğunlaşma bölgeleri kuramı
concept kavram
concomitant variation eşzamanlı varyasyon
concrete operations stage somut işlemler aşaması
conditional response koşullu yanıt
conditional stimulus koşullu uyaran
conditioned response koşullan(dırıl)mış yanıt
conditioned stimulus koşullan(dırıl)mış uyaran
conditioning koşullan(dır)ma
confidence intervals güven aralıkları
confidence limits güven sınırları
conflict theory çatışma kuramı
conforming personality uyumcu kişilik
conformity uyumculuk
Confucianism Konfüçyüsçülük
conjugal family karı/koca ailesi
conjugal rol karı/koca rolü
conjuncture konjonktür
connotative meaning yananlam

consanguinity soydaşlık
consciousness bilinç
consensual union resmi olmayan evlilik
consensus konsensüs
conservatism muhafazakârlık
Consolidated Metropolitan Statistical Area Birleştirilmiş Metropol İstatistiki Alanı
conspicuous consumption gösterişçi tüketim
conspicuous leisure gösterişçi boş zaman faaliyeti
constellation of interests çıkarlar kümesi
constructionism kurmacılık
constructivism konstrüktivizm
consumer society tüketim toplumu
consumption cleavages tüketim dilimleri
consumption sectors tüketim sektörleri
contagion bulaşma
content analysis içerik analizi
contest mobility rekabetçi mobilite
contextual models bağlamsal modeller
contingency table olumsallık tablosu
contingency theory olumsallık kuramı
continuous variable sürekli değişken
contract labour sözleşmeli emek
contractarianism sözleşmecilik
contradiction çelişki, çelişme
contradictory class location çelişkili sınıfsal konum
control denetim
control group denetim grubu
conurbation kentlerin birleşmesi
conventionalism uzlaşımcılık
convergence thesis yöneşme tezi
conversation analysis konuşma analizi
conversionism dönme
co-operative kooperatif
co-optation menfaat çemberine alma
corporate capitalism şirket kapitalizmi
corporate crime şirket suçu
corporate groups korporasyon grupları
corporate society korporasyon toplumu
corporation şirket
corporatism korporatizm
correlation korelasyon
cost-benefit analysis maliyet-kazanç analizi
counterfactual karşı-olgusal
counterfactual conditional koşullu karşı-olgusal
counter-culture karşı-kültür
counter-movement karşı-hareket
countervailing power dengeleyici güçler
coup d'état hükümet darbesi
cousin kuzen
covariation kovaryasyon (birlikte değişme)
covering law account of causality kapsayıcı nedensellik yasası
covert observation örtük gözlem
credential inflation meziyet bolluğu
credentialism meziyetçilik
crime suç
crime prevention suçu önleme
crime-rate suç oranı
crimes of the state devlet suçları
criminal statistics suç istatistikleri
criminology kriminoloji
critical criminology eleştirel kriminoloji
critical theory eleştirel kuram
cross-class family çapraz sınıflı aile
cross-classification çapraz sınıflandırma
cross-cousin çapraz kuzen
cross-sectional analysis kesit analizi
cross-sectional data kesit verileri
cross-tabulation çapraz tablolama
crowding kalabalıklaşma
crowds kalabalıklar
crude birth-rate kaba doğum oranı
crude death-rate kaba ölüm oranı
crude divorce-rate kaba boşanma oranı

cult kült
cultural anthropology kültürel antropoloji
cultural assimilation kültürel asimilasyon
cultural capital kültürel sermaye
cultural diffusion kültürel yayılma
cultural integration kültürel entegrasyon
cultural lag kültürel gecikme
cultural materialism kültürel materyalizm
cultural pluralism kültürel çoğulculuk
cultural relativism kültürel görecilik
cultural studies kültürel çalışmalar
cultural theory kültürel kuram
cultural transmission theory kültürel aktarım kuramı
culture kültür
Culture and Personality School Kültür ve Kişilik Okulu
culture area kültür alanı
culture of poverty yoksulluk kültürü
culture shock kültür şoku
curriculum müfredat
curvilinear relationship eğrisel ilişki
customs görenekler
cybernetic hierarchy sibernetik hiyerarşisi
cybernetics sibernetik
cybersociety siber toplum
cycle of deprivation yoksunluk döngüsü
cyclical change devrevi değişim
cyclical unemployment devrevi işsizlik

D

dangerous classes tehlikeli sınıflar
Darwinism Darwincilik
data veriler
data archive veri arşivi
data bank veri bankası
***de facto* segregation** fiili ayrım
***de jure* segregation** yasal ayrım
dealignment sapma
death-rate ölüm oranı
debt bondage borç bağı
decarceration serbest bırakma
decentred self merkezsizleşmiş benlik
decile range desil (onabölen) aralığı
decision-making karar alma
decomposition of capital sermayenin ayrışması
decomposition of labour emeğin ayrışması
deconstruction yapıçözüm
deduction tümdengelim
defence mechanisms savunma mekanizmaları
deference itaat
deferred gratification ertelenmiş doyum
definition tanım
definition of the situation durum tanımlaması
degradation ceremony aşağılama töreni
degradation of work işin değer yitirmesi
deindustrialization sanayisizleşme
deism yaradancılık
delinquency suçluluk
delinquent drift suça sürüklenme
demobilization demobilizasyon
democracy demokrasi
democratic socialism demokratik sosyalizm
demographic transition demografik geçiş
demography demografi
demonstration experiment tanıtım deneyi
denomination tarikat
denotative meaning düzanlam
density yoğunluk
dependence bağımlı
dependency bağımlılık
dependency ratio bağımlılık oranı

dependency theory bağımlılık kuramı
dependent population bağımlı nüfus
dependent variable bağımlı değişken
depression depresyon
deprivation yoksunluk
Deprivation-Satiation Proposition Yoksunluk-Doygunluk Önermesi
derivations türemler
descent soy
descent groups soy grupları
descent theory soy kuramı
deschooling okula gitmeme
descriptive statistics betimleyici istatistik
desensitization duyarsızlaştırma
desire arzu
deskilling vasıfsızlaştırma
desocialization toplumdan soyutlanma
despotism despotizm
determinism determinizm
deterrence caydırma
development gelişme
development banks kalkınma bankaları
deviance sapkınlık
deviance amplification sapkınlığın çoğalması
deviance career kariyer sapması
deviance disavowal sapkınlığın inkârı
deviance subculture sapkınlık alt-kültürü
diachrony artzamanlılık
dialectical materialism diyalektik materyalizm
diaspora diaspora
diaspora identities diaspora kimlikleri
dichotomy ikilik
dictatorship of the proletariat proletarya diktatörlüğü
difference farklılık
difference principle farklılık ilkesi
differential association eşitsiz etkileşim
differential opportunity structure eşitsiz fırsat yapısı
differentiation farklılaşma
diffuse crowds dağınık kalabalık
diffused power yayılmış güç
diffusion yayılma
diffusionism yayılmacılık
diploma disease diploma hastalığı
direct -causal- effect doğrudan (nedensel) etki
direct correlation doğrudan korelasyon
direct democracy doğrudan demokrasi
disability özürlülük
disarmament silahsızlanma
disasters felaketler
discourse söylem
discourse analysis söylem
discretionary income takdiri gelir
discriminant analysis ayrımcı analiz
discrimination ayrımcılık
discursive formation söylem oluşumu
disease hastalık
disequilibrium dengesizlik
disguised wage-workers gizli ücretli işçiler
disjointed incrementalism düzenli olmayan birikim
disorganized capitalism örgütsüzleşmiş kapitalizm
displacement yön değiştirme
disposable income harcanabilir gelir
dissonance uyumsuzluk
distribution dağılım
distributive justice bölüştürücü adalet
distributive power bölüştürücü güç
divination kehanette bulunma
division of labour işbölümü
divorce boşanma
divorce-rate boşanma oranı
documentary research belgesel araştırma
domain assumptions alan varsayımları
domestic division of labour ev içi işbölümü

domestic labour ev içi emeği
domestic violence ev içi şiddet
dominant culture egemen kültür
dominant ideology egemen ideoloji
dominant value system egemen değer sistemi
domination tahakküm
doubling-time iki katına çıkma süresi
dramaturgy dramaturji
dream work rüya çalışması
drinking içki düşkünlüğü
drives dürtüler
drug uyuşturucu
drug addiction uyuşturucu müptelâlığı
dual consciousness ikili bilinç
dual economy ikili ekonomi
dual labour-market ikili emek piyasası
dual-career marriage kariyer yapan eşlerin evliliği
dual-earner families eşlerin ikisinin de para kazandığı aileler
dual-earner marriages eşlerin ikisinin de para kazandığı evlilikler
dualism ikicilik (düalizm)
dummy variables yapay değişkenler
duopoly düopol
dyad ikili
dynamic density dinamik yoğunluk
dysfunction(al) ters işlev(sel)

E

ecological competition ekolojik rekabet
ecological fallacy ekolojik yanılsama
ecological invasion ekolojik işgal
ecological succession ekolojik yer değiştirme
ecology ekoloji
econometrics ekonometri
economic activity iktisadi faaliyet
economic determinism iktisadi determinizm
economic development iktisadi gelişme
economic dualism iktisadi ikicilik
economic growth iktisadi büyüme
economic man iktisadi insan
economic traditionalism iktisadi gelenekselcilik
economics iktisat bilimi
economism ekonomizm
ecopopulism ekopopülizm
editing düzenleme
edit checks düzenleme kontrolleri
educability eğitilebilirlik
efficiency etkenlik
effort bargaining çaba pazarlığı
egalitarianism eşitlikçilik
ego ego
egocentrism benmerkezcilik
egoism bencillik (egoizm)
egoistic suicide bencilce intihar
eigenvalue özgül değer
elaborated speech codes gelişkin konuşma kodları
elective affinity seçici yakınlık
élite elit
élite theory elit kuramı
embourgeoisement burjuvalaşma tezi
emergence ortaya çıkış
emergent norms yeni ortaya çıkan normlar
emergent properties yeni ortaya çıkan özellikler
emigration göç
emotional labour duygusal emek
emotional work duygusal işler
empathy empati
empirical ampirik
empiricism ampirizm
employer strategies işveren stratejileri
employment istihdam
employment status istihdam statüsü
enclave adacık
enculturation kültüre girme
end-of-ideology ideolojinin sonu
endogamy içevlilik

endogenous depression iç kaynaklı depresyon
endogenous variables içsel değişkenler
Enlightenment Aydınlanma
entrepreneur girişimci
entrepreneurial capitalism girişimci kapitalizm
entrepreneurship girişimcilik
entreprise culture girişim kültürü
enterprise society girişim toplumu
environment çevre
environmental criminology çevre kriminolojisi
environmental sociology çevre sosyolojisi
epidemiology epidemioloji
epistemological anarchy epistemolojik anarşi
epistemological anomie epistemolojik anomi
epistemological pluralism epistemolojik çoğulculuk
epistemology epistemoloji
equal appearing intervals eşit görünen aralıklar
equality eşitlik
equality of opportunity fırsat eşitliği
equilibrium denge
equity theory hakkaniyet kuramı
error hata
eschatological eskatoloji
essentialism özcülük
essentially contested concepts özünde ihtilaflı kavramlar
estate zümre
estimation tahmin
ethics etik
ethnic nationalism etnik milliyetçilik
ethnic group etnik grup
ethnicity etnisite
ethnocentrism etnosantrizm
ethnography etnografi
ethnomedicine etnotıp
ethnomethodology etnometodoloji
ethnostatistics etnoistatistik
ethology etoloji
eufunction olumlu işlev
eugenics öjenik
evaluation research değerlendirme araştırması
event-history analysis olay tarihi analizi
everyday life gündelik yaşam
evolutionary theory evrim kuramı
evolutionary universals evrimsel evrenseller
evolutionism evrimcilik
exchange mübadele
exchange theory mübadele kuramı
exchange value mübadele değeri
exclusion dışlama
existential sociology varoluş sosyolojisi
existentialism varoluşçuluk
exogamy dışevlilik
exogenous variables dışsal değişkenler
experiment deney
experimental control deneysel denetim
experimental design deneysel tasarım
experimental method deneysel yöntem
experimenter effects deneyci etkisi
explanandum açıklanan
explanans açıklayanlar
explanation açıklama
explanatory dualism açıklayıcı ikicilik
explanatory reduction açıklayıcı indirgeme
explicandum açımlanan
explicans açımlayanlar
exploitation sömürü
exponential growth üstel büyüme
expressive crowd ifade edici kalabalık
expressive ties ifade edici bağlar bağlar
extended family geniş aile
extensive power kapsama gücü
external labour-market dışsal emek piyasası

externality dışsallık
externalization dışsallaştırma
extrinsic satisfaction dışsal tatmin
extroversion dışadönüklük

F

Fabianism Fabyanizm
face-to-face interaction yüz yüze etkileşim
fact olgu
factor analysis faktör analizi
factory system fabrika sistemi
falangism falanjizm
fallacy of composition bileşim yanılgısı
fallacy of misplaced concreteness somutluğun kaybedilmesi yanlışı
false consciousness yanlış bilinç
falsification yanlışlama
falsificationism yanlışlamacılık
family aile
family systems theory aile sistemleri kuramı
family therapy aile terapisi
family wage aile ücreti
fascism faşizm
fatalism kadercilik
fatherhood babalık
fecundity doğurabilirlik
federalism federalizm
feedback geri besleme
feeling rules duygu kuralları
femininity kadın(sı)lık
feminism feminizm
feminist feminist
feminist criminology feminist kriminoloji
feminist methodology feminist metodoloji
fertility doğurganlık
fertility rate doğurganlık oranı
feudalism feodalizm
field experiment alan deneyi
field theory alan kuramı
fieldwork alan çalışması
figurational sociology figürasyonel sosyoloji
figure-ground contrast figür-zemin kontrastı
financial capitalism finansal kapitalizm
First World Birinci Dünya
first-order constructs birinci dereceden kurgular
fiscal crisis mali kriz
fixed capital bağlı sermaye
fixed-choice question sabit seçenekli soru
flexibility esneklik
flexible employment esnek istihdam
flexible production esnek üretim
flexible specialization esnek uzmanlaşma
flexible work esnek çalışma
focus groups odak grupları
focused crowd odaklanmış kalabalık
focused interaction odaklanmış etkileşim
folk devils sokak şeytanları
folk society kır toplumu
folk-urban continuum kır-kent sürekliliği
folkways halk yordamı
forces of production üretim güçleri
fordism Fordizm
foreign aid dış yardım
formal justice formel adalet
formal operations stage formel işlemler aşaması
formal organization formel örgütlenme
formal rationality biçimsel akılsallık
formal sociology formel sosyoloji
formal structure formel yapı
formalism formalizm
frame (framing) çerçeve (çerçeveleme)
frame analysis çerçeve analizi
Frankfurt School Frankfurt Okulu

fraternal polyandry kardeş çokkocalılığı
free association serbest çağrışım
free market serbest piyasa
free rider hazıra konucu (hazıra konma)
free will özgür irade
frequency distribution sıklık dağılımı
frequency polygon sıklık poligonu
frictional unemployment geçici (friksiyonel) işsizlik
friendship arkadaşlık
frustration-aggression hypothesis ketlenme-saldırganlık hipotezi
function işlev
functional equivalents işlevsel eşdeğerler
functional flexibility işlevsel esneklik
functional imperatives işlevsel buyruklar
functional prerequisities işlevsel gereklilikler
functional inequality işlevsel eşitsizlik
functional rationality işlevsel akılsallık
functional theory of stratification işlevsel tabakalaşma kuramı
functionalism işlevselcilik
fundamentalism fundamentalizm
futurology fütüroloji (gelecekbilim)

G

Galton's problem Galton problemi
gambling kumar
game theory oyun kuramı
gangs sokak çeteleri
gatekeeping eşik bekçiliği
gay studies gay araştırmaları
gaze bakış
Geisteswissenchaften insani bilimler
Gemeinschaft cemaat
Gesellschaft toplum
gender cinsiyet (toplumsal)
gender discrimination cinsiyet (toplumsal) ayrımcılığı
gender roles cinsiyet (toplumsal) rolleri
gene gen
genealogy soykütüğü
General Distance Model Genel Mesafe Modeli
general fertility rate genel doğurganlık oranı
General Health Questionnaire Genel Sağlık Anketi
generalized other genelleştirilmiş öteki
generation kuşak
generic social processes türdeş toplumsal süreçler
genetics genetik
genocide soykırım
genotype genotip
gens gens
gentry yüksek sınıf
geography coğrafya
gerontocracy gerontokrasi (yaşlılar hâkimiyeti)
gerontology gerontoloji (yaşlılık bilimi)
Gestalt theory Gestalt kuramı
gesture jest
ghetto getto
gift relationship hediye ilişkisi
Gini coefficient Gini katsayısı
global commodity chains küresel meta zincirleri
globalization küreselleşme
globalization theory küreselleşme kuramı
glossing şerh koyma
goal hedef
goal differentiation hedef farklılaşması
goal generalization hedef genelleme
Goldthorpe class scheme Goldthorpe sınıf şeması
goodness of fit uygunluk
grand theory büyük kuram
graph theory grafik kuramı
green revolution yeşil devrim
Gross National Product Gayri Safi Milli Hasıla

grounded theory ampirik temele dayalı kuram
group grup
group dynamics grup dinamiği
group marriage grup evliliği
group therapy grup terapisi
group work grup çalışması
guerrilla gerilla
guilds (gilds) loncalar
Guttman scale Guttman ölçeği

H

habitus *habitus*
halo effect halo etkisi
hate crimes nefret suçları
Hawthorne studies Hawthorne araştırmaları
hazard model riziko modeli
head of household hane reisi
health-care system sağlık bakım sistemi
health-maintenance organization sağlık bakım kuruluşu
health-related behaviours sağlıkla ilintili davranışlar
hegemony hegemonya
heredity kalıtım
hermeneutic circle yorumbilgisel döngü
hermeneutics yorumbilgisi
heterosexism heteroseksizm
heuristic device bulgulayıcı yöntem
hidden crime gizli suç
hidden curriculum gizli müfredat
hierarchical clustering scheme hiyerarşik kümeleme şeması
hierarchical linear-model hiyerarşik doğrusal model
hierarchical linear regression hiyerarşik doğrusal regresyon
hierarchy of credibility inandırıcılık hiyerarşisi
hierarchy of needs ihtiyaçlar hiyerarşisi
Hinduism Hinduizm
histogram histogram
historical demography tarihsel demografi
historical materialism tarihsel materyalizm
historical sociology tarihsel sosyoloji
historicism tarihsicilik
historiography tarihyazımı
history tarih
holism bütüncülük
homework(ing) evde çalışma
homophobia homofobi
homosexuality homoseksüellik
hooliganism hooliganlık
horizontal integration yatay entegrasyon
horticulture bahçıvanlık
horticultural societies bahçıvan toplumlar
hospice yaşlı bakımevi
household hane, hanehalkı
household allocative system hane içi kaynak dağıtımı sistemi
household dynamics hane dinamiği
household work strategy hane çalışma stratejisi
housework ev işi
housing konut
housing class konuta göre sınıflandırma
human ecology insan ekolojisi
human geography insan coğrafyası
human nature insan doğası
Human Relations Movement İnsan İlişkileri Hareketi
human rights insan hakları
human-capital theory insan sermayesi kuramı
humanism hümanizm
humanistic sociology hümanist sosyoloji
hunting and gathering societies avcı-yiyecek toplayıcı toplumlar
hybrid identities melez kimlikler
hydraulic hypothesis hidrolik hipotezi

hydraulic society hidrolik toplum
hyper-inflation hiper enflasyon
hypothesis hipotez
hypothesis testing hipotez testi
hypothetico-deductive method hipotetik-tümdengelimsel yöntem

I

Industrial Revolution Sanayi Devrimi
Internet İnternet
Iowa School of interactionism Iowa Etkileşimcilik Okulu
Islam İslamiyet

İ

iatrogenesis iatrojenez
id id
ideal speech situation ideal konuşma (söz) durumu
ideal type ideal tip
idealism idealizm
identity kimlik
identity crisis kimlik krizi
ideographic approaches idiografik yaklaşımlar
ideological state apparatus ideolojik devlet aygıtı
ideology ideoloji
illness hastalık
images of society toplum imgeleri
immanence içkinlik
imperialism emperyalizm
import-substitution industrialization ithal ikameci sanayileşme
impression formation izlenim oluşumu
impression management izlenim yaratma
in-group iç-grup
incarceration hapsetme
incentive payments teşvik ödemeleri
incest taboo ensest tabusu
inclusion içine alma
income distribution gelir dağılımı
incommensurability kıyaslanamazlık
incorporation tümleşme
independence bağımsızlık
independent variable bağımsız değişken
index endeks
index crime suç endeksi
index of dissimilarity benzersizlik endeksi
indexicality dizinsellik
indicator gösterge
indirect effect dolaylı etki
indirect difference dolaylı farklılık
individualism bireycilik
induction tümevarım
industrial action endüstriyel eylem
industrial capitalism sanayi kapitalizmi
industrial conflict endüstriyel çatışma
industrial democracy endüstriyel demokrasi
industrial integration endüstriyel entegrasyon
industrial relations endüstriyel ilişkiler
industrial reserve army yedek sanayi ordusu
industrial sector sanayi sektörü
industrial society sanayi toplumu
industrialism sanayicilik (endüstriyalizm)
industrialization sanayileşme
inequality eşitsizlik
infancy bebeklik
infant development bebeğin gelişimi
infant mortality rate bebek ölümlülük oranı
inferential statistics çıkarımsal istatistik
inflation enflasyon
informal care gayri resmi bakım
informal economy informel ekonomi
informal social controls resmi olmayan toplumsal denetimler
informal-sector theories informel sektör kuramları

informant bilgi veren
information society enformasyon toplumu
information technology enformasyon teknolojisi
initiation rites kabul törenleri
innate drives doğuştan gelen dürtüler
inner city şehir merkezindeki yoksul bölgeleri
inner directedness iç-yönelimlilik
instincts içgüdüler
institution kurum
institutionalism kurumsalcılık
institutionalization kurumsallaşma
institutionalized discrimination kurumsallaşmış ayrımcılık
institutionalized sexism kurumsallaşmış cinsiyetçilik
instrumental collectivism araçsal kolektivizm
instrumental conditioning araçsal koşullan(dır)ma
instrumental crowd araçsal kalabalık
instrumental orientation to work araçsal çalışma yönelimi
instrumental reason araçsal akıl
instrumental ties araçsal bağlar
instrumentalism araçsalcılık
integration entegrasyon
intellectuals entelektüeller
intelligence zekâ
intelligence testing zekâ testi
intelligentsia entelijensiya
intensive power yoğun güç
interaction etkileşim
interaction effects etkileşim etkileri
interactional field theories etkileşimsel alan kuramları
interactionism etkileşimcilik
interest groups çıkar grupları
interests çıkarlar
intergenerational mobility kuşaklar arası mobilite
interlocking directorate yöneticilik faaliyetlerinin iç içe geçmesi
intermediate technology ara teknoloji
internal labour-market iç emek piyasası
internal migration iç göç
internal -or domestic- colonialism iç sömürgecilik
international division of labour uluslararası işbölümü
interpellation çağırma
interpersonal comparisons kişiler arası karşılaştırmalar
interpretation yorum
interpretive sociology yorumlayıcı sosyoloji
intersubjectivity öznelerarasılık
interval scales aralık ölçekleri
interview görüşme
interview bias görüşme yanlılığı
interviewer bias görüşmeci yanlılığı
intragenerational mobility kuşak-içi mobilite
intrapreneur iç-girişimci
intrinsic satisfaction içsel tatmin
introspection içebakış
introspectionism içebakışçılık
introversion içedönüklük
invasion-succession model işgal-yerine geçme modeli
inverse correlation ters korelasyon
invisible hand görünmez el
invisible religion görünmez din
iron law of oligarchy oligarşinin demir yasası

J

Japanization Japonlaşma
job evaluation iş değerlendirme
job satisfaction iş memnuniyeti
joint conjugal roles ortak karı/koca rolleri
joking relationships şaka kaldıran ilişkiler

Judaism Musevilik
jurisprudence hukuk bilimi
justice adalet
just-in-time system tam zamanında sistemi
juvenile delinquency çocuk suçluluğu

K

Kerr-Siegel hypothesis Kerr-Siegel hipotezi
Keynesian economics Keynesçi iktisat
kibbutism kibutizm
kinesics beden hareketleri bilgisi
kinship akrabalık
Kish grid Kish çizelgesi
Kish selection table Kish tablosu
Kondratieff cycles Kondratieff dalgaları
kula ring kula halkası
Kuznets cycle Kuznets çevrimi

L

labelling (theory) etiketleme (kuramı)
labour emek
labour aristocracy işçi aristokrasisi
labour movement işçi hareketi
labour process emek süreci
labour relations işçi-işveren ilişkileri
labour theory of value emek-değer kuramı
labour union işçi sendikası
labour-force participation rate işgücüne katılma oranı
labour-market emek piyasası
labour-market flexibility emek piyasası esnekliği
labour-market segmentation emek piyasasının bölünmesi
labour-power emek gücü
***laissez-faire* economics** iktisadı
language dil
langue dil
latent function gizil işlev
latifundia latifundiya
learning difficulties öğrenme güçlükleri
learning theory öğrenme kuramı
least-squares regression en küçük kareler regresyonu
legitimacy meşruiyet
legitimation crisis meşruiyet krizi
leisure boş zaman
leisure class aylak sınıf
lesbian studies lezbiyen araştırmaları
less developed countries azgelişmiş ülkeler
levelling düzleme
liberalism liberalizm
libertarianism liberteryanizm
life review yaşamı hatırlama
life-chances yaşam şansları
life-course yaşam seyri
life-cycle yaşam çevrimi
life-event yaşam olayı
life-expectancy ömür beklentisi
life-history yaşam öyküsü
life-stages yaşam evreleri
life-style yaşam tarzı
life-table yaşam tablosu
life-world yaşam dünyası
Likert scale Likert ölçeği
liminality eşik evresi
line of the best fit en uygun doğru
linear correlation doğrusal korelasyon
linear growth doğrusal büyüme
linear regression doğrusal regresyon
linguistic relativity thesis dilbilimsel görelilik tezi
linguistics dilbilim
local labour-market yerel emek piyasası
locality studies yerellik araştırmaları
lock-out lokavt
logical empiricism mantıkçı ampirizm
logical positivism mantıkçı pozitivizm
logical reduction mantıksal indirgeme
logical universals mantıksal evrenseller

logistic or logit regression lojistik (ya da logit) regresyon
loglinear analysis log-lineer analiz
longitudinal study uzun süreli araştırma
long-wave theory uzun dalga kuramı
long-wave cycles uzun dalga çevrimleri
looking-glass self ayna benliği
Lorenz curve Lorenz eğrisi
low-trust system düşük güven sistemi
lumpen-bourgeoisie lümpen burjuvazi
lumpen-proletariat lümpen proletarya

M

machine production makine üretimi
macrosociology makro sosyoloji
madness delilik
magic büyü
male chauvinism erkek şovenizmi
management yönetim
management of knowledge bilginin yönetimi
management science yönetim bilimi
managerial revolution yönetsel devrim
managerial strategies yönetsel stratejiler
manifest function açık işlev
manual versus non-manual distinction kafa-kol emeği ayrımı
manufacturing imalat
Maoism Maoculuk
marginal employment marjinal istihdam
marginal totals marjinal toplamlar
marginals marjinaller
marginalist revolution marjinalist devrim
marginalization marjinalleşme
market piyasa
market economy piyasa ekonomisi
market research piyasa araştırması
market situation piyasa konumu
market socialism piyasa sosyalizmi
marriage evlilik
Marxism Marksizm
Marxist sociology Marksist sosyoloji
masculinity erkek(si)lik
mass communication kitle iletişimi
mass culture kitle kültürü
mass hysteria kitlesel histeri
mass media medya (kitle iletişim araçları)
Mass Observation Kitlesel Gözlem
mass society kitle toplumu
master status ana statü
material culture maddi kültür
material justice maddi adalet
materialism materyalizm
maternal deprivation anne yoksunluğu
maternal mortality rate anne ölümlülük oranı
mathematical sociology matematiksel sosyoloji
matriarchy anaerkillik
matrilineal anasoylu
McDonaldization McDonaldlaşma
mean ortalama değer
meaning anlam
meaningful action anlamlı eylem
means of production üretim araçları
means-testing ortalama değer testi
measurement ölçüm
measurement by fiat karara göre ölçüm
measurement error ölçüm hatası
measurement levels ölçüm seviyeleri
measures of central tendency merkezi eğilim ölçüleri
measures of dispersion dağılma ölçüleri
measures of dissimilarity benzersizlik ölçüleri
measures of similarity benzerlik ölçüleri
mechanical management systems mekanik yönetim sistemleri
mechanical solidarity mekanik dayanışma

median ortanca (medya)
medical model tıbbi model
medical sociology tıbbi sosyoloji
medicalization tıbbileşme
megalopolis megalopol
melting-pot eritme kabı
members' methods üyelerin yöntemleri
membership group üyelik grubu
mental illness akıl hastalığı
mental labour zihinsel emek
mental subnormality zekâ geriliği
mercantile capitalism merkantil kapitalizm
mercantilism merkantilizm
merit liyakat
mesodomain orta zemin
meritocracy meritokrasi
mesostructure orta yapı
messianic movement mesihçi hareket
metanarrative üst-anlatı
metaphysical pathos metafiziksel pathos
metaphysics metafizik
metatheory üst-kuram
metatheoretical beliefs üst-kuramsal inançlar
Methodenstreit yöntem tartışması
methodological artefacts metodolojik yapıntılar
methodological holism metodolojik bütüncülük
methodological individualism metodolojik bireycilik
methodological naturalism metodolojik doğalcılık
methodological pluralism metodolojik çoğulculuk
methodology metodoloji
metonym (metonymy) metonim (metonimi)
metropolis metropol
metropolis area metropol alanı
metropolis-satelite relationship metropol-uydu ilişkisi
Metropolitan Statistical Area Metropol İstatistiki Alanı
microdata mikro veriler
microsociology mikro sosyoloji
middle class orta sınıf
middle-range theory orta menzilli kuram
migration göç
militancy militanlık
military and militarism ordu ve militarizm
military capitalism askeri kapitalizm
military-industrial complex askeri-sınai kompleks
millenarianism binyılcılık
minority group azınlık grubu
mirror phase ayna evresi
miscegenation soy karışımı
misogyny kadın düşmanlığı
mixed economy karma ekonomi
mob güruh
mobility mobilite
mobilization of bias yanlılık mobilizasyonu
mobilization model mobilizasyon modeli
mode tepe değer
mode of production üretim tarzı
model model
modelling modelleme
modernism modernizm
modernity modernlik, modernite
modernization modernleşme
monetarism monetarizm
monism monizm
monoculture monokültür
monogamy tekeşlilik
monopoly tekel
monopoly capitalism tekelci kapitalizm
monotheism tektanrıcılık
moral career moral kariyer

moral community ahlâki cemaat
moral crusade ahlâki seferberlik
moral enterprise ahlâki atılım
moral entrepreneur ahlâki atılımcı
moral hazard ahlâki tehlike
moral panic ahlâki panik
moral statistics ahlâki istatistikler
morbidity statistics hastalığa yakalanma istatistikleri
mores töre
morphological -or aetiological-classification morfolojik (ya da etiolojik) sınıflandırma
mortality rate ölümlülük oranı
motherhood annelik
motive güdü
motivation güdülenme
motivation crisis güdülenme krizi
multicollinearity çoklu doğrusal ilişki
multinational corporation çokuluslu şirket
multinational logistic regrassion çokuluslu lojistik regresyon
multi-cultural society çokkültürlü toplum
multi-dimensional scaling çok boyutlu ölçekleme
multi-level models çok düzeyli modeller
multi-stage sample çok aşamalı örneklem
multi-vocal symbols çoksesli semboller
multiple causation çoklu neden-sonuç ilişkisi
multiple deprivation çoklu yoksunluk
multiple linear regression çoklu doğrusal regresyon
multivariate analysis çok değişkenli analiz
myth mit

N

narcissism narsisizm
national bourgeoisie ulusal burjuvazi
national character ulusal karakter
National Socialism Nasyonal Sosyalizm
nationalism milliyetçilik
nativism yerlicilik
natural area doğal alan
natural experiment doğal deney
natural law doğal hukuk
natural selection doğal ayıklanma
naturalism natüralizm
nature doğa
Naturwissenschaften doğa bilimleri
need ihtiyaç
negative correlation negatif korelasyon
negotiated order müzakereyle kurulan düzen
neo-classic economics neo-klasik iktisat
neo-colonialism yeni-sömürgecilik
neo-Darwinism neo-Darwincilik
neo-emperialism neo-emperyalizm
neo-Kantianism neo-Kantçılık
neo-liberalism neo-liberalizm
neo-Marxism neo-Marksizm
neo-natal mortality rate yeni doğan bebek ölümlülük oranı
neo-positivism neo-pozitivizm
net mobility ağ mobilitesi
network ağ
network theory ağ kuramı
neurosis nevroz
neurotic anxiety nevrotik anksiyete
neurotic depression nevrotik depresyon
neutralization of deviance sapkınlığın etkisizleştirilmesi
new deviance theory yeni sapkınlık kuramı
new international division of labour yeni uluslararası işbölümü
New Left Yeni Sol
new middle class yeni orta sınıf
new religions yeni dinler

new religious movements yeni dinsel hareketler
New Right Yeni Sağ
new social movements yeni toplumsal hareketler
new structuralism yeni yapısalcılık
new technology yeni teknoloji
new working class yeni işçi sınıfı
newly industrializing countries yeni sanayileşmekte olan ülkeler
nomadism göçebelik
nomads göçebeler
nominal measurement nominal ölçüm
nominal data nominal veriler
nominalism nominalizm
non-conforming behaviour uyumcu olmayan davranış
non-conformism uyumcu olmama
non-material culture maddi olmayan kültür
non-parametric statistics parametrik olmayan istatistik
non-participant observation katılımcı olmayan gözlem
non-probability sampling olasılıksız örnekleme
non-response yanıt vermeme
non-sampling error örneklememe hatası
non-standart employment standart olmayan istihdam
non-standart worker standart olmayan işçi
non-structural mobility yapısal olmayan mobilite
non-verbal communication sözlü olmayan iletişim
non-zero-sum games sıfır toplamlı olmayan oyunlar
norm of reciprocity karşılıklılık normu
norm norm
normal curve normal eğri
normal distribution normal dağılım
normal science normal bilim
normalization normalleştirme
normative functionalism normatif işlevselcilik
normative order normatif düzen
normative power normatif güç
normative theory normatif kuram
nuclear family çekirdek aile
null hypothesis sıfır hipotezi
nurture terbiye

O

Object Relations Test Nesne İlişkileri Testi
Object Relations Theory Nesne İlişkileri Kuramı
objective nesnel
objectivity nesnellik
observation gözlem
observer bias gözlemci yanlılığı
occupational career mesleki kariyer
occupational classification mesleki sınıflandırma
occupational community mesleki cemaat
occupational mobility mesleki mobilite
occupational prestige mesleki prestij
occupational segregation mesleki ayrım
occupational socialization mesleki toplumsallaşma
occupational structure mesleki yapı
odds ratio ihtimal oranı
Oedipal stage Oidipal aşama
Oedipus complex Oidipus kompleksi
official statistics resmi istatistikler
oligarchy oligarşi
oligopoly oligopol
ontology ontoloji
open ended question açık uçlu soru
open groups açık gruplar
open response açık yanıt
open societies açık toplumlar
operant conditioning or learning işlemsel koşullan(dır)ma veya öğrenme

operational definition işlemsel tanım
operational model işlemsel model
operationalization işlemselleştirme
opinion polls kamuoyu yoklamaları
opportunity structure fırsat yapısı
optimal alignment optimal diziliş
optimal matching optimal eşleştirme
oral history sözlü tarih
ordinal scales sırasal ölçekler
organic analogy organik analoji
organic composition of capital sermayenin organik bileşimi
organic management systems organik yönetim sistemleri
organic nationalism organik milliyetçilik
organic solidarity organik dayanışma
organization örgüt (organizasyon)
organization man örgüt (organizasyon) insanı
organization theory örgüt (organizasyon) kuramı
organizational culture örgüt (organizasyon) kültürü
Organizational Design Movement Organizasyon Tasarımı Hareketi
organizational reach organizasyon menzili
organized crime organize suç
oriental despotism doğu despotizmi
original income asıl gelir
Osgood's semantic differential scale Osgood ayrımsal anlam ölçeği
other-directedness öteki-yönelimlilik
out-group dış-grup
outlier effects uç etkiler
outwork(ing) dışarıda çalışma
over-determination üst-belirlenim
over-socialized conception of man aşırı toplumsallaşmış insan anlayışı
over-urbanization aşırı kentleşme
overt participation observation açık katılımcı gözlem

P

paired comparisons eşleştirilmiş karşılaştırmalar
panel study yinelenen araştırmalar
panopticon panoptikon
pantheism kamutanrıcılık
paradigm paradigma
paralanguage yandil
parallel cousin paralel kuzen
parallel descent paralel soy
parametric statistics parametrik istatistik
paranoia paranoya
paranoid reactions paranoid tepkiler
para-religion taklit din
para-suicide intihar taklidi
parenthood anne-babalık (ebeveynlik)
Pareto improvement Pareto iyileştirmesi
Pareto optimality Pareto optimumu
Pareto principle Pareto ilkesi
pariah group parya grubu
Parkinson's law Parkinson yasası
parliamentary government parlamenter yönetim
parole söz
parsimonious tutumlu
parsimony tutumluluk
partial regression coefficients kısmi regresyon katsayıları
participant observation katılımcı gözlem
participation rate katılım oranı
participatory democracy katılımcı demokrasi
partisan dealignment partizanlıktan sapma
passive resistance pasif direniş
passive worker thesis pasif işçi tezi
pastoralism çobanlık
paternalism vesayetçilik (paternalizm)
path analysis izlek analizi
pathology patoloji
patriarchy ataerkillik

patrilineal babasoylu
patrimonialism patrimonyalizm
patron-client relationship patron-klient ilişkisi
pattern variables örüntü değişkenleri
Pearson coefficient Pearson katsayısı
peasantry köylülük
pedagogy pedagoji
peer group akran grubu
penology ceza bilimi
perception algılama
perinatal mortality rate doğum öncesi ölümlülük oranı
period rates dönem oranları
personal construct theory kişisel kurgu kuramı
personal documents kişisel belgeler
personal income kişisel gelir
personality kişilik
personnal management personel yönetimi
petite bourgeosie küçük burjuvazi
petty accumulation küçük birikim
petty commodity production küçük meta üretimi
phenomenological sociology fenomenolojik sosyoloji
phenomenology fenomenoloji
Phillips curve Phillips eğrisi
philosophical nominalism felsefi nominalizm
philosophy felsefe
philosophy of social science sosyal bilim felsefesi
phratry fratri
Physiocratic Thought Fizyokratik Düşünce
piecemeal social engineering kademeli toplum mühendisliği
pie-chart turta çizelgesi
pie-graph turta grafik
pillarization sütunlaştırma
pilot study pilot inceleme
placebo plasebo
planned economy planlı ekonomi
plantations plantasyonlar
plural social systems çoğulcu toplumsal sistemler
plural societies çoğulcu toplumlar
pluralism çoğulculuk
Poisson distribution Poisson dağılımı
polarization kutuplaşma
policy research politika araştırması
political behaviour siyasal davranış
political crime siyasal suç
political culture siyasal kültür
political economy siyasal iktisat
political party siyasal parti
political science siyaset bilimi
political socialization siyasal toplumsallaşma
political sociology siyaset sosyolojisi
poll yoklama
polyandry çokkocalılık
polygamy çokeşlilik
polygyny çokkarılılık
polytheism çoktanrıcılık
pop sociology pop sosyoloji
popular culture popüler kültür
population nüfus
population studies nüfus incelemeleri
populism popülizm
positional economy mevki ekonomisi
positive correlation pozitif korelasyon
positive discrimination pozitif ayrımcılık
positive reinforcement pozitif pekiştirme
positivism pozitivizm
positivist criminology pozitivist kriminoloji
postmodernism postmodernizm
post-enumeration survey sayım sonrası anket araştırması
post-fordism post-Fordizm
post-industrial society sanayi-sonrası toplum
post-industrialism post-endüstriyalizm

post-structuralism post-yapısalcılık
potlatch potlaç
poverty yoksulluk
poverty line yoksulluk sınırı
poverty trap yoksulluk tuzağı
power iktidar (güç)
power dependence iktidar bağımlılığı
power élite iktidar eliti
pragmatism pragmatizm
praxis praksis
preference theory tercih kuramı
prejudice önyargı
pre-operational stage işlem öncesi evre
Present State Examination Fiili Durum İncelemesi
pressure groups baskı grupları
prestige prestij
primacy effect öncelik etkisi
primary and secondary deviance birincil ve ikincil sapkınlık
primary group asli grup
primary labour-market birincil emek piyasası
Primary Metropolitan Statistical Area Birincil Metropol İstatistiki Alanı
primary sector birincil sektör
primitive communism ilkel komünizm
primitive society ilkel toplum
primogeniture büyük evlât hakkı (ekberiyet)
principal components analysis temel bileşenler analizi
principle of least interest en az çıkar ilkesi
principle of population nüfus ilkesi
Prisoner's Dilemma Mahkûm'un İkilemi
private religion özel din
private sphere özel alan
privatism özel hayata çekilme
privatization özelleştirme
probability distribution olasılık dağılımı
problem family problem aile
Problem -or Tragedy- of the Commons Ortaklık Problemi (ya da Trajedisi)
problematic problematik
procedural justice prosedür adaleti
production üretim
productivity verimlilik
productivity bargaining verimlilik pazarlığı
profane dindışı
profession işkolu
professionalism profesyonalizm
professionalization profesyonelleşme
profit kâr
progress ilerleme
progressive tax kademeli vergi
prohibition yasaklama
projection kestirim
projection yansıtma
projective tests yansıtma testleri
proletarianization proleterleşme
proletariat proletarya
property mülkiyet
proportional-hazard model orantısal-riziko modeli
prostitution fahişelik
protestant thesis Protestan etiği tezi
psephology seçimbilim
psikosis psikoz
psyche psişe
psychiatry psikiyatri
psychoanalysis psikanaliz
psychohistory psikotarih
psychology psikoloji
psychometrics psikometri
psychopath psikopat
psychosomatic illness psikosomatik hastalık
psychotherapy psikoterapi
psy-complex psi-kompleksi
public administration kamu yönetimi
public good kamu malı
public interest kamusal çıkar

public opinion kamuoyu
public sphere kamusal alan
Public Use Sample Kamuya Açık Örneklemler
purdah purdah

Q

qualitative comparative analysis karşılaştırmalı kalitatif analiz
qualitative versus quantitative debate kalitatif-kantitatif tartışması
quality of life yaşam kalitesi
Quality of Work Life Movement Çalışma Yaşamında Kalite Hareketi
quasi-religion yarı-din
questionnaire anket
quintiles kentil
quota sample kota örneklemi

R

race ırk
racialism ırk ayrımcılığı
racialization ırksallaştırma
racism ırkçılık
radical criminology radikal kriminoloji
random sample tesadüfi örneklem
random sampling tesadüfi örnekleme
random sampling error tesadüfi örnekleme hatası
range değişim aralığı
ranking derecelendirme
ranking scales derecelendirme ölçekleri
rating puanlama
rating scales puanlama ölçekleri
ratio measurement oran ölçümü
rational action akılcı eylem
rational state akılcı devlet
rational-choice theory akılcı seçim kuramı
rational-systems theory akılcı sistemler kuramı
rationalism akılcılık
rationality akılsallık (rasyonalite)
rationalization akılcılaşma (rasyonalizasyon)
reaction formation tepki oluşumu
reactive depression tepkisel depresyon
real socialism reel sosyalizm
realism gerçekçilik
realist criminology gerçekçi kriminoloji
rebellion isyan
recency effect sonralık etkisi
recidivist sabıkalı
recidivism sabıkalının yeniden suç işleme eğilimi
reciprocity karşılıklılık
rectangular clustering dikdörtgen kümeleme
redemptive movement kurtarıcı hareket
reductionism indirgemecilik
reference group referans grubu
referent power gönderge iktidar
reflexive modernization düşünümsel modernleşme
reflexive sociology düşünümsel sosyoloji
reflexivity düşünümsellik
region of rejection ret alanı
regression regresyon
regression analysis regresyon analizi
regulation theory düzenleme kuramı
reification şeyleş(tir)me
reinforcement pekiştirme
relations of production üretim ilişkileri
relative autonomy göreli özerklik
relative deprivation göreli yoksunluk
relative mobility göreli mobilite
relative poverty göreli yoksulluk
relativism görecilik
reliability güvenilirlik
religion din
religiosity dinsellik
religious fundamentalism dinsel fundamentalizm

religious innovation dinsel yenilik
religious nationalisms dinsel milliyetçilikler
religious revival dinsel canlanma
renumerative power ödüllendirici güç
repertory grid technique repertuar çizelgesi tekniği
replication replikasyon
representation temsil
representative sample temsili örneklem
representativeness temsil edicilik, temsililik
repression baskıla(n)ma
repressive state apparatus devletin baskı aygıtları
reproduction rate üreme oranı
reproductive labour yeniden üretici emek
reproductive technologies üreme teknolojileri
research design araştırma tasarımı
research ethics araştırma etiği
research methods araştırma yöntemleri
reserve army of labour yedek emek ordusu
residues tortular
resocialization yeniden toplumsallaşma
resource mobilization kaynak mobilizasyonu
respondent denek
response-rate yanıt oranı
restricted speech codes sınırlı konuşma kodları
restrictive practice kısıtlayıcı pratik
restudy yeniden inceleme
retirement centre emekli bölgeleri
retributive justice cezalandırıcı adalet
retrogade amnesia geriye dönük bellek yitimi
reverse discrimination ters ayrımcılık
revolution devrim
revolutionary science devrimci bilim
rights haklar
riot ayaklanma
risk society risk toplumu
risky-shift effect riskli geçiş etkisi
rites of passage geçiş törenleri
ritual ritüel
role rol
role conflict rol çatışması
role distance rol mesafesi
role embracement rol kabulü
role making rol yapımı
role model rol modeli
role playing rol oynama
role set rol kümesi
role strain rol gerilimi
role taking rol üstlenme
role theory rol kuramı
Rorschach Test Rorschach Testi
rotating sample design dönüşümlü örneklem tasarımı
routinization of charisma karizmanın rutinleşmesi
rules of correspondence denklik kuralları
ruling class yönetici sınıf
rural sociology kır sosyolojisi

S

sacred kutsal
Sample of Anonymized Records İsimsizleştirilmiş Kayıtlar Örneklemi
sample örneklem
sample selection bias örneklem seçiminde yanlılık
sample survey örneklem anketi
sampling örnekleme
sampling bias yanlı örnekleme
sampling error örnekleme hatası
sampling frame örnekleme çerçevesi
sampling weights örnekleme ağırlıkları
sanction yaptırım
sanskritization sanskritleştirme
satiation doygunluk
satisficing tatminkâr

scale ölçek
scaling ölçekleme
scapegoat günah keçisi
scatter diagrams nokta serpiştirme grafikleri
schism hizipleşme
schizophrenia şizofreni
school class okul sınıfı
school grouping okul gruplandırması
schooling okul eğitimi
science bilim
scientific knowledge bilimsel bilgi
scientific management bilimsel yönetim
scientific method bilimsel yöntem
scientific revolutions bilimsel devrimler
Scottish Enlightenment İskoç Aydınlanması
scree test yassı çakıl testi
screening instruments tarama araçları
seasonal unemployement mevsimlik işsizlik
Second Industrial Revolution İkinci Sanayi Devrimi
Second World İkinci Dünya
second-order constructs ikinci dereceden kurgular
secondary analysis ikincil analiz
secondary groups tali gruplar
secondary labour-market ikincil emek piyasası
secondary reinforcement ikincil pekiştirme
secondary sector ikincil sektör
sect mezhep
sectarianism mezhepçilik
sectoral cleavages kesimsel dilimler
secularization sekülerleşme
segmentary societies bölünmüş toplumlar
segmented labour markets dilimlenmiş emek piyasaları
segregated conjugal roles ayrı karı/koca rolleri
segregation ayrım
selection effects seçim etkileri
selective benefits seçici yardımlar (hizmetler)
self benlik
self-actualization kendini gerçekleştirme
self-awareness özfarkındalık
self-conception özkavrayış
self-destroying prophecy kendi kendini yok eden kehanet
self-diclosure benlik ifşaatı
self-fulfilling prohecy kendi kendini gerçekleştiren kehanet
self-image benlik imgesi
self-management özyönetim
self-perception özalgı
self-psychology benlik psikolojisi
self-service economy self-servis ekonomisi
semantic differential ayrımsal anlam yöntemi
semantic reduction semantik (anlamsal) indirgeme
semantics semantik (anlambilim)
semi-colonialism yarı-sömürgecilik
semi-periphery yarı-periferi
semi-proletariat yarı-proletarya
semiology, semiotics göstergebilim
sensorimotor stage duyusal-devimsel evre
sequence analysis ardışıklık analizi
serfdom serflik
serial monogamy seri monogami
service class hizmet sınıfı
service industries hizmet endüstrileri
service sector hizmet sektörü
sex cinsellik, cinsiyet
sex discrimination cinsiyet ayrımcılığı
sex roles cinsiyet rolleri
sexism cinsiyetçilik
sex-ratio cinsiyet oranı
sex-typed cinse özgü

sexual division of labour cinsel işbölümü
shamanism şamanizm
shanty towns teneke evler
share-cropping ortakçılık
shift-share analysis geçiş payı analizi
shift-share technique geçiş payı tekniği
sib sib
sick role hasta rolü
sign gösterge
significance tests anlamlılık testleri
significant others anlamlı ötekiler
signifier gösteren
signified gösterilen
similarity hypothesis benzerlik hipotezi
simple commodity production basit meta üretimi
simple random sampling basit tesadüfi örnekleme
situs situs
skewness çarpıklık
skill vasıf
slavery kölelik
snowballing sample kartopu örneklemi
snowball technique kartopu tekniği
social act toplumsal edim
social action toplumsal eylem
social action theory toplumsal eylem kuramı
social actor toplumsal aktör
social administration toplumsal idare
social anthropology sosyal antropoloji
social area analysis toplumsal alan analizi
social behaviourism sosyal davranışçılık
social capital sosyal sermaye
social categories toplumsal kategoriler
social change toplumsal değişim
social class toplumsal sınıf
social closure toplumsal kapanma
social conflict toplumsal çatışma
social consciousness toplumsal bilinç
social consensus toplumsal konsensüs
social constructionism toplumsal kurmacılık
social contract toplum sözleşmesi
social control toplumsal denetim
social crime toplumsal suç
Social Darwinism Sosyal Darwincilik
social demography toplumsal demografi
social differentiation toplumsal farklılaşma
social distance toplumsal mesafe
social drift toplumsal sürüklenme
social dynamics toplumsal dinamik
social ecology toplumsal ekoloji
social engineering toplum mühendisliği
social equality toplumsal eşitlik
social equilibrium toplumsal denge
social evolution toplumsal evrim
social exchange toplumsal mübadele
social exclusion toplumsal dışlama
social fact toplumsal olgu
social fluidity toplumsal akışkanlık
social forecasting toplumsal tahmin
social formation toplumsal formasyon
social geography toplumsal coğrafya
social group toplumsal grup
social history toplumsal tarih
Social Identity Theory Toplumsal Kimlik Kuramı
social inequality toplumsal eşitsizlik
social indicators toplumsal göstergeler
social institution toplumsal kurum
social insurance sosyal sigorta
social integration toplumsal entegrasyon
social interaction toplumsal etkileşim
social justice toplumsal adalet
social mobility toplumsal mobilite
social movements toplumsal hareketler
social needs toplumsal ihtiyaçlar
social network toplumsal ağ
social norm toplumsal norm

social order toplumsal düzen
social organization toplumsal örgütlenme
social pathology toplumsal patoloji
social policy toplumsal politika
social problems toplumsal sorunlar
social protest toplumsal protesto
social psychology sosyal psikoloji
social revolution toplumsal devrim
social role toplumsal rol
social sanction toplumsal yaptırım
social science sosyal bilim
social security sosyal güvence
social solidarity toplumsal dayanışma
social stability toplumsal istikrar
social statics toplumsal statik
social statistics toplumsal istatistik
social status toplumsal statü
social stratification toplumsal tabakalaşma
social structure toplumsal yapı
social survey toplumsal anket araştırması
social system toplumsal sistem
social theory toplum kuramı
social trend toplumsal trend
social work sosyal hizmet
social world perspective toplumsal dünya perspektifi
social worlds sosyal dünyalar
socialism sosyalizm
socialization toplumsallaşma
societal reaction toplumun tepkisi
societal scale toplumsal ölçek
society toplum
sociobiology sosyo-biyoloji
socio-economic status sosyo-ekonomik statü
socio-technical system sosyo-teknik sistem
sociogram sosyogram
sociolinguistics sosyo-dilbilim
sociological imagination sosyolojik imgelem
sociological intervention sosyolojik müdahale
sociological jurisprudence sosyolojik hukuk bilimi
Sociologie du Travail Emek Sosyolojisi
sociology sosyoloji
sociology of ageing yaşlanma sosyolojisi
sociology of agriculture tarım sosyolojisi
sociology of body beden sosyolojisi
sociology of city şehir sosyolojisi
sociology of consumption tüketim sosyolojisi
sociology of development gelişme sosyolojisi
sociology of economic life iktisadi yaşam sosyolojisi
sociology of education eğitim sosyolojisi
sociology of emotion duygu sosyolojisi
sociology of everyday life gündelik yaşam sosyolojisi
sociology of family aile sosyolojisi
sociology of gambling kumar sosyolojisi
sociology of health and illness sağlık ve hastalık sosyolojisi
sociology of housework ev işi sosyolojisi
sociology of industry sanayi sosyolojisi
sociology of knowledge bilgi sosyolojisi
sociology of law hukuk sosyolojisi
sociology of media medya sosyolojisi
sociology of medicine tıp sosyolojisi
sociology of race ırk sosyolojisi
sociology of religion din sosyolojisi
sociology of science bilim sosyolojisi
sociology of scientific knowledge bilimsel bilgi sosyolojisi
sociology of training yetiştirme sosyolojisi
sociology of welfare refah sosyolojisi

sociomatrix sosyomatris
sociometry sosyometri
solidarism dayanışmacılık
solidaristic orientation to work dayanışmacı çalışma yönelimi
sorcery kara büyü
sororal polygyny kızkardeş çokkarılılığıbaldızlama
Spearman's rank correlation coefficient Spearman sıra korelasyon katsayısı
spiralism sarmal terfi
spirit of capitalism kapitalizmin ruhu
split labour-market bölünmüş emek piyasası
sponsored mobility destekli mobilite
spurious correlation aldatıcı korelasyon
stagflation stagflasyon
Stalinism Stalinizm
standard deviation standart sapma
standardization standartlaştırma
standardized mortality ratios standartlaşmış ölümlülük oranları
standart morality ratios standart ölümlülük oranları
Stanford-Binet Intelligence Test Stanford-Binet Zekâ Testi
state devlet
state capitalism devlet kapitalizmi
state monopoly capitalism devlet tekelci kapitalizmi
state socialism devlet sosyalizmi
stateless societies devletsiz toplumlar
statistical association istatistiki ilişki
statistical control istatistiki denetim
statistical distribution istatistiki dağılım
statistical effects istatistiki etkiler
statistical independence istatistiki bağımsızlık
statistical inference istatistiki çıkarsama
statistical interaction istatistiki etkileşim
Statistical Package for the Social Sciences İstatistiki Sosyal Bilimler Paketi
statistics istatistik
status statü
status attainment statü kazanma
status consistency statü tutarlılığı
status crystallization statü berraklaşması
status degradation ceremony statü kaybettirme
status frustration statü tıkanması
status group statü grubu
status set statü kümesi
status situation statü konumu
status-attribution theory statü-yükleme kuramı
status-value theory statü-değeri kuramı
stem family kök aile
stereotype stereotip
stereotyping stereotipleştirme
stigma damga
stimulus discrimination uyaran ayrımı
stimulus generalization uyaran genelleştirme
Stimulus Proposition Uyaran Önermesi
Stimulus-Response models Uyaran-Yanıt modelleri
stratification tabakalaşma
stratified sample tabakalandırılmış örneklem
stress stres
strike grev
strike-pronesess greve yatkınlık
structural adjustment yapısal uyum
structural differentiation yapısal farklılaşma
structural equations yapısal denklemler
structural functionalism yapısal işlevselcilik
structural mobility yapısal mobilite

structural unemployment yapısal işsizlik
structuralism yapısalcılık
structuration yapılaş(tır)ma
structure yapı
structured interview çerçevesi belirlenmiş görüşme
structured questionnaire çerçevesi belirlenmiş anket
subculture alt-kültür
subject özne
subjective equality öznel eşitlik
subjective experience of work öznel çalışma deneyimi
subjectivity öznellik
sublimation yüceltme
subordinate value system tabi değer sistemi
subsistence economy geçim ekonomisi
substantive rationality içeriksel akılsallık
suburbanism banliyölülük
suburbanization banliyöleşme
Success Proposition Başarı Önermesi
successive categories or intervals ardışık kategoriler ya da aralıklar
suicide intihar
superego süperego
superstructure üstyapı
surplus drain artık çekme
surplus value artı değer
survey anket araştırması
sustainable development sürdürülebilir kalkınma
symbol sembol
symbolic interactionism sembolik etkileşimcilik
symmetrical family simetrik aile
synchrony eşzamanlılık
syncretism senkretizm
syndicalism sendikalizm
syndicated crime örgütlü suç
synthesis sentez
system integration sistem entegrasyonu
systems theory sistemler kuramı

T

taboo tabu
tabular presentation tablo sunumu
tacit knowledge zımni bilgi
tacit understanding zımni anlayış
take-off point kalkış noktası
task-orientation görev yönelimi
tautology totoloji
taxonomy taksonomi
Taylorism Taylorizm
technicism teknikçilik
techniques of neutralization etkisizleştirme teknikleri
technocracy teknokrasi
technological determinism teknolojik determinizm
technological society teknolojik toplum
technology teknoloji
technostructure tekno-yapı
telecommuting tele-çalışma
teleology teleoloji (erekbilim)
tertiary sector üçüncül sektör
theism tanrıcılık
Thematic Apperception Test Tema Kavrama Testi
theodicy teodise
theology teoloji (tanrıbilim, ilahiyat)
theory kuram
theory-laden kuramla yüklü
therapeutic community terapötik topluluk
thick description ayrıntılı betimleme
Third World Üçüncü Dünya
Third World entrepôt Üçüncü Dünya ambarı
this-world ascetism bu dünya çileciliği
Thomas Theorem Thomas Teoremi
Thurstone scale Thurstone ölçeği
time zaman

time-and-motion studies zaman-ve-hareket araştırmaları
time-budget studies zaman-bütçe araştırmaları
time-orientation zaman yönelimi
time-series data zaman serisi verileri
total institution total kurum
total war topyekûn savaş
totalitarian totaliter
totalitarianism totalitarizm
totemism totemizm
tracking türdeş gruplara ayırma
trade cycle ticari çevrim
trade union sendika
trade-union consciousness sendikal bilinç
tradition gelenek
traditional society geleneksel toplum
trait özellik
transcarceration hapsetme kurumları arasında nakletme
transcendentalism aşkıncılık
transformative movement dönüştürücü hareket
transhumance sürü göçü
transinstitutionalization kurumlar arasında gidip gelme
transmitted deprivation aktarılmış yoksunluk
transsexual transseksüel
transvestism transvestilik
Treiman scale Treiman ölçeği
triad üçlü
triangulation nirengi (üçgenleme)
tribe kabile
tribalism kabilecilik
trickle-down effect aşağıya damlama etkisi
trust and distrust güven ve güvensizlik
Twenty Statements Test Yirmi İfade Testi
types of compliance rıza biçimleri
typification tipleştirme
typology tipoloji

U

unanticipated consequences tahmin edilmeyen sonuçlar
unconditional response koşulsuz yanıt
unconditional stimulus koşulsuz uyaran
unconditioned response koşullan(dırıl)mamış yanıt
unconditioned stimulus koşullan(dırıl)mamış uyaran
unconscious bilinçdışı
underclass aşağı sınıf
under-consumption eksik tüketim
under-development azgelişmişlik
under-employment eksik istihdam
under-urbanization eksik kentleşme
understanding anlama
unemployment işsizlik
uneven development eşitsiz gelişme
unfocused interaction odaklanmamış etkileşim
unidimensional scaling tek boyutlu ölçekleme
unilineal descent tekyanlı soy
unintended consequences maksat dışı sonuçlar
unionateness sendikal tavır
unit act birim edim
unit of analysis analiz birimi
unit of enquiry araştırma birimi
univariate analysis tek değişkenli analiz
universal benefits genel yardımlar (hizmetler)
unobtrusive measures göze batmayan ölçüler
unstructured interview çerçevesi belirlenmemiş görüşme
upper class üst sınıf
urban agglomeration kentsel yığılma
urban ecology kent ekolojisi
urban managerialism kent yönetimciliği

urban social movements kentsel toplumsal hareketler
urban sociology kent sosyolojisi
urbanism kentlilik
urbanization kentleşme
use value kullanım değeri
utilitarianism faydacılık
utility fayda
utopia ütopya
utopianism ütopyacılık

V
validity geçerlilik
value değer
value-freedom değer-özgürlüğü
value-judgements değer-yargıları
value-neutrality değer-tarafsızlığı
Value-Proposition Değer Önermesi
value-relevance değer-ilişkisi
variable değişken
variables paradigm değişkenler paradigması
variance varyans
variation varyasyon
vassalage vassallık
verification doğrulama
verificationism doğrulamacılık
verstehen anlama
vertical integration dikey entegrasyon
victimless crime kurbansız suç
victimology kurbanbilim
Vienna Circle Viyana Çevresi
visual sociology görsel sosyoloji
vital statistics yaşam istatistikleri
vocabularies of motive güdüleyici sözler
vocationalism meslekçi eğitim
voluntarism iradecilik
voluntaristic theory of action iradeci eylem kuramı
voluntary associations gönüllü birlikler
von Restorff effect von Restorff etkisi
voting behaviour oy kullanma davranışı

W
wage-labour ücretli emek
war savaş
wealth zenginlik
welfare benefits refah hizmetleri
welfare goods refah malları
welfare programme refah programı
welfare rights refah hakları
welfare state refah devleti
Weltanschauung Weltanschauung dünya görüşü
white-collar crime beyaz yakalı suçu
white-collar work beyaz yakalı iş
Wisconsin Model Wisconsin modeli
witchcraft büyücülük
women's movement kadın hareketi
Word Association Test Sözcük Çağrışımı Testi
word salad lâf salatası
work çalışma
work ethic çalışma etiği
work groups çalışma grupları
work orientation çalışma yönelimi
work satisfaction çalışma tatmini
work situation çalışma ortamı
work socialization çalışırken toplumsallaşma
working class işçi sınıfı
world-system dünya sistemi
world-systems theory dünya sistemleri kuramı
world-wide web world-wide web

Y
youth gençlik
youth culture gençlik kültürü

Z
Zeitgeist çağın ruhu
zero tolerance sıfır tolerans

zero-sum games sıfır toplamlı oyunlar
zone of -or in- transition geçiş bölgesi
zoning bölgelere ayırma

TÜRKÇE KAVRAMLAR DİZİNİ

A
açığa çıkarma 1
açığa çıkarma terapisi 1
açık gruplar 1, 286, 381
açık işlev 366
açık toplumlar 1, 2, 591
açık uçlu soru 2
açık yanıt 2
açıklama 2
açıklanan 2, 38, 725
açıklayanlar 2, 38, 391, 725
açıklayıcı ikicilik (düalizm) 2
açıklayıcı indirgeme 2
açımlanan 2
açımlayanlar 2
adacık 2
adalet 2, 325, 516, 536, 829
adaptasyon (uyum) 2
adapte edici kültür 2, 441, 443
ağ 4, 37, 143, 271, 284,750
ağ kuramı 4
ağ mobilitesi 4
ahlâkdışı ailecilik 4, 5
ahlâki atılım 5, 6
ahlâki atılımcı 5
ahlâki cemaat 5, 91
ahlâki istatistikler 5
ahlâki panik 5, 48, 79,119, 205, 264, 307, 670, 704, 816
ahlâki seferberlik 5, 6, 117, 790
ahlâki tehlike 6
AIDS 6, 7
aile 7, 307, 511, 686, 716
aile sistemleri 7, 120
aile sosyolojisi 7, 8, 9
aile terapisi 9
aile ücreti 9
akıl hastalığı 9, 10, 11, 34, 75, 76, 144
akılcı devlet 10
akılcı eylem 10, 11, 223, 379
akılcı seçim 10, 22, 104, 654, 721
akılcı sistemler 10
akılcılaşma (rasyonalizasyon) 11, 12, 37, 85, 192, 308, 482, 636, 646, 792
akılcılık 11, 66, 166, 179, 203, 319, 380, 532, 663
akılsallık (rasyonalite) 11, 219, 227, 228, 310, 418, 801
akrabalık 4, 12, 13, 14, 54, 265, 368, 385, 467, 469, 489, 685, 690, 691, 806
akran grubu 14, 104, 285
aksiyom (aksiyomatik) 14, 15
aktarılmış yoksunluk 15
aktör 15
alan çalışması 15, 96, 393, 469
alan deneyi 15
alan kuramı 15, 455
alan varsayımları 15, 820
aldatıcı korelasyon 15, 16, 338, 429, 543
algılama 16, 608
algoritma 16, 276
alkolizm 16, 55
alt-kültür 5, 16, 17, 18, 48, 104, 173, 179, 210, 239, 265, 279, 306, 312, 388, 444, 591, 631
alternatif hareket 18
alternatif teknoloji 18
ampirik 20, 268, 458, 649, 691, 712, 759
ampirik temele dayalı kuram 20, 437, 562
ampirizm 12, 20, 21, 106, 160, 203, 204, 242, 266, 308, 319, 380, 507, 524, 598, 803
ana statü 21, 22, 698
anaerkillik 22, 24
analitik Marksizm 22
analitik tümevarım 20, 23, 770
analiz birimi 23

anarşi 23
anarşizm 23, 24, 122, 178, 274, 404, 604, 821
anasoylu 13, 24, 690
animatizm 24, 25
animizm (canlıcılık) 25
anket 25-26, 142, 281, 379, 408, 415, 565, 643, 684
anket araştırması 15, 25, 26, 27, 28, 36, 97, 129, 138, 163, 232, 288, 327, 351, 352, 355, 727, 824, 836
anlam 28, 71, 219, 220, 227, 411, 647, 682, 725, 741, 792, 795, 830
anlama 28, 466
anlamlı eylem 28
anlamlı ötekiler 28, 29, 287, 626
anlamlılık testleri 29, 30, 566, 653, 712
anlaşma (anlaşma yöntemi) 30
Annales Okulu 30, 31, 77, 80
anne ölümlülük oranı 31
anne yoksunluğu 31, 828
anne-babalık (ebeveynlik) 31
annelik 31, 32, 99, 269
anomi 17, 32, 33, 34, 73, 150, 210, 239, 244, 343, 358, 412, 640, 646, 701, 727, 824, 836
anomik intihar 34
anormal davranış 34
anti-doğalcılık 34
anti-nomosçuluk 34
anti-psikiyatri 9, 34, 35, 452
antropoloji 35
apartheid 35
ara teknoloji 35
araçsal akıl 35
araçsal bağlar 35
araçsal çalışma yönelimi35
araçsal kalabalık 35
araçsal kolektivizm 35
araçsal koşullan(dır)ma 35, 130
araçsalcılık 35
aralık ölçekleri 35, 209
araştırma birimi 35
araştırma etiği 35-36
araştırma tasarımı 36, 239, 352
araştırma yöntemleri 36
ardışık kategoriler ya da aralıklar 36
ardışıklık analizi 36-37, 38, 39
aristokrasi 39
aritmetik ortalama 39
arkadaşlık 4, 39, 40
artı değer 40, 254, 272, 651
artık çekme 40
artzamanlılık 40
arzu 40
asıl gelir 41
asimetri hipotezi 41
asimetrik nedensel süreçler 41
asimetrik toplum 41, 42
asimilasyon 42, 126, 151, 312
askeri kapitalizm 42
askeri-sınai kompleks 42, 43
asli grup 43, 285
Aston Okulu 43
Asya tipi üretim tarzı 43, 44
aşağı sınıf 44, 45, 46, 313, 512, 602, 686, 722, 829
aşağılama töreni 46
aşağıya damlama etkisi 46, 738
aşırı kentleşme 46
aşırı toplumsallaşmış insan anlayışı 46
aşkıncılık 46, 47
ataerkillik 22, 47, 75, 99, 101, 205, 206, 240, 250, 258, 334, 492
atfedilen statü 21, 47, 698, 763
atfetme 47, 59, 174, 512, 710, 750, 772
atomculuk 47
avcı-yiyecek toplayıcı (toplumlar) 22, 47, 48, 277
ayaklanma 48, 375, 417, 662
Aydınlanma 48, 49
aylak sınıf 49, 50, 767
ayna benliği 50, 107, 648
ayna evresi 50
ayrı karı/koca rolleri 50
ayrım 50, 313, 610
ayrımcı analiz 50
ayrımcılık 50, 51, 174, 185, 215, 312,

395, 438, 492, 812, 822
ayrımsal anlam yöntemi 51, 52, 800
ayrıntılı betimleme 52
azalmaya eğilimli emek arzı eğrisi 52
azgelişmiş ülkeler 52
azgelişmişlik 52, 53, 489
azınlık grubu 53, 473, 559

B
babalık 32, 54
babasoylu 13, 54, 690
babayanlı (babayanlılık) 54
bağımlı (bağımlılık) 2, 52, 54, 55, 121, 489, 775
bağımlı değişken 55, 56, 159, 460, 527, 711, 774, 802
bağımlı nüfus 55
bağımlılık kuramı 2, 55, 56, 60, 168, 261, 377, 473, 820, 821
bağımlılık oranı 56
bağımsız değişken 55, 56, 126, 159, 252, 711, 774
bağımsızlık 56
bağlamsal modeller 56
bağlı sermaye 56
bahçıvanlık (bahçıvan toplumlar) 56, 57
bakış 57, 574, 726
banliyöleşme 57, 58, 80
banliyölülük 58, 428
basit meta üretimi 58, 777
basit tesadüfi örnekleme 58
baskı 58
baskı grupları 59, 119, 147, 285, 334, 429, 665
baskıcı iktidar 59
baskıla(n)ma 59
başarı 59, 270, 292, 636, 699, 772, 834
başarı güdüsü 59, 60
Başarı Önermesi 60
başkasına rol yükleme 60
başlıca ilgi alanı 60
başlık 60, 61
bebek ölümlülük oranı 61
bebeklik (bebeğin gelişimi) 61
beceri 61, 699
beden dili 61, 99, 538
beden hareketleri bilgisi 62
beden sosyolojisi 62
belgesel araştırma 62
belirleyici ana özellik 62
bellek yitimi 62
bencilce intihar 62
bencillik (egoizm) 62
Benini katsayısı 62, 63
benlik 19, 28, 50, 63, 64, 97, 145, 212, 337, 370, 386, 403, 409, 570, 617, 626, 648, 674, 739, 824
benlik ifşaatı 64
benlik imgesi 64
benlik psikolojisi 64
benmerkezcilik 64
benzerlik hipotezi 64
benzerlik ölçüleri 64
benzersizlik endeksi 64, 65, 491
benzersizlik ölçüleri 65
beta ağırlıkları 65
betimleyici istatistik 65
beyaz yakalı iş 65
beyaz yakalı suçu 65, 703, 709
biçimsel akılsallık 12, 65, 66
bileşen analizi 66
bileşim yanılgısı 66, 416
bilgi sosyolojisi 66, 67, 223, 471, 574, 644
bilgi veren 67
bilginin yönetimi 67, 68
Bilgisayar Destekli Kişisel Görüşmeler 27, 68
Bilgisayar Destekli Telefon Görüşmeleri 27, 68
bilgisayar program paketleri 68
bilim sosyolojisi 68, 69, 70, 749
bilimsel bilgi sosyolojisi 70
bilimsel devrimler 70
bilimsel yönetim 70, 192, 245, 250, 295, 318, 343, 362, 482, 561, 603, 721
bilimsel yöntem 70
bilinç 70, 446

bilinçdışı 71
biliş 37, 71, 72, 556
biliş kuramı 71
bilişsel 37, 72, 166, 249
bilişsel psikoloji 21, 71, 585
bilişsel sosyoloji 71
bilişsel tutarlılık 71
bilişsel uyumsuzluk 71, 72, 300
bilme yetisi 37, 71, 72
binyılcılık 72, 73, 76
binyıllık egemenlik (öğretisi) 73
bireycilik 22, 73, 74, 152, 165, 332, 345, 445, 561, 671, 763, 768, 769
birikim 74
birim edim 74
birinci dereceden kurgular 74
Birinci Dünya 74
birincil emek piyasası 74
Birincil Metropol İstatistiki Alanı 74
birincil sektör 74
birincil ve ikincil sapkınlık 74
Birleştirilmiş Metropol İstatistiki Alanı 74
birlikçi demokrasi 74
birlikte belirleme 75, 198
birlikte yaşama 75
biyo-psiko-sosyal model 75
biyo-tıbbi model 75
biyografi 75
biyolojik analoji 75, 225
biyolojik indirgemecilik 39, 75, 339
biyolojizm 75
biyotik rekabet 75
Black Raporu 75, 76, 77
blockbusting 77
Bogardus toplumsal mesafe ölçeği 78, 79
bolluk toplumu 79
Boole cebiri (mantık cebiri) 79
borç bağı 79
boş levha (ya da beyaz sayfa) hipotezi 79
boş zaman 79, 280, 444, 592
boşanma 79, 80
boşanma oranı 79, 80
bölgelere ayırma 80
bölünmüş emek piyasası 80
bölünmüş toplumlar 80
bölüştürücü adalet 80
bölüştürücü güç 80, 420
bu dünya çileciliği 118
Budizm 81, 156, 723, 818
bulaşma 81
bulgulayıcı yöntem 81, 82, 168, 318
burjuvalaşma 82, 83, 84, 292, 502, 637, 815, 819
burjuvazi 66, 82, 84,85, 114, 183, 202, 234, 307, 350, 440, 463, 471, 602, 654
bürokrasi 11, 85, 86, 87, 173, 183, 202, 297, 333, 362, 412, 495, 561, 584, 633, 636, 703, 764, 769, 792, 832
bürokratik çalışma yönelimi 87
bürokratik sosyalizm 87
bütüncülük 87
büyü 87, 88, 89, 156, 157, 249
büyücülük 87, 88, 89
büyük evlât hakkı (ekberiyet) 89
büyük kuram 89, 648

C

caydırma 90
cemaat (topluluk) 90, 91, 93, 94, 116, 121, 122, 133, 150, 183, 263, 307, 380, 397, 399, 402, 412, 431, 453, 465, 512, 608, 628, 681, 742, 763
cemaat anketleri 91
cemaat araştırmaları 91, 92, 216, 402, 656, 791
cemaat bakımı 35, 92, 93, 94, 200, 650
cemaat denetimi 94, 650
cemaat güvenliği 94, 95
cemaat iktidarı 95, 96, 159
cemaatçi 96, 403
cemaatçilik 96
ceza bilimi 96
cezalandırıcı adalet 96
Chicago Okulu 2, 37, 92, 94, 96, 97, 116, 210, 249, 257, 342, 393, 397, 398,

399, 411, 434, 538, 626, 646, 647, 653, 669, 705, 712, 749, 794, 814
cinse özgü 98
cinsel işbölümü 98, 359
cinsellik 98
cinsiyet 21, 98, 764
cinsiyet (toplumsal) 31, 98, 99, 100, 121, 205, 206, 211, 221, 240, 250, 276, 333, 358, 363, 641
cinsiyet ayrımcılığı 47, 99, 100
cinsiyet (toplumsal) ayrımcılığı 99, 100
cinsiyet (toplumsal) ayrımı 100, 159
cinsiyet oranı 100, 139
cinsiyet rolleri 7, 100, 101, 113, 206, 240, 443, 610
cinsiyet (toplumsal) rolleri 101, 764
cinsiyet (toplumsal) stereotipleri 101
cinsiyetçilik 101, 185, 207, 271, 439
coğrafya 101
Coleman Raporu 101, 102, 103
compadrazgo 105, 583, 584
connubium 107

Ç
çaba pazarlığı 109, 186, 195, 231
çağırma 19, 109, 321
çalışırken toplumsallaşma 109, 761
çalışma 7, 110, 183, 186, 222, 274, 280, 335, 353, 362, 367, 682
çalışma etiği 110, 181, 270, 436, 571
çalışma grupları 110
çalışma ortamı 110
çalışma tatmini 110
Çalışma Yaşamında Kalite Hareketi 110, 111, 546
çalışma yönelimi 111
çapraz kuzen 111
çapraz sınıflandırma 111
çapraz sınıflı aile 111
çapraz tablolama 111
çarpıklık 111
çatışma 111, 178, 313, 364
çatışma kuramı 111, 112, 137, 350, 427, 591, 744, 810
çekirdek aile 7, 8, 44, 112, 113, 167, 292, 569
çelişki, çelişme 113, 114
çelişkili sınıfsal konum 114, 115, 440, 529, 601, 822
çerçeve 115, 376, 518, 706, 834
çerçeve analizi 115
çerçeveleme 115
çerçevesi belirlenmemiş görüşme 115
çerçevesi belirlenmiş anket 115
çerçevesi belirlenmiş görüşme 115
çevre 15, 61, 115, 116, 262, 342, 608, 709, 837
çevre kriminolojisi 116, 117, 433
çevre sosyolojisi 117
çıkar grupları 59, 117, 118, 122, 362, 663, 665, 668, 746, 762
çıkarımsal istatistik 117, 539, 565
çıkarlar 66, 95, 117, 122, 146, 299, 345, 418, 496, 544, 554, 653, 654, 662, 686, 742, 744, 801
çıkarlar kümesi 118
çift taraflı soy 118
çift tepe değerli dağılım 118
çilecilik 118
çobanlık 22, 118, 277
çocuk istismarı 118, 119, 120, 121
çocuk suçluluğu 120, 307
çocukluk 61, 120, 121, 372, 760
çoğulcu toplumlar 121, 732
çoğulcu toplumsal sistemler 121, 122, 563, 665, 757
çoğulculuk 42, 95, 122, 123, 143, 147, 183, 637
çok aşamalı örneklem 123
çok boyutlu ölçekleme 68, 123, 449, 556, 750
çok değişkenli analiz 26, 123, 124, 177, 194, 324, 352, 448, 749
çok düzeyli modeller 124, 125
çokeşlilik 125, 126
çokkarılılık 126
çokkocalılık 126
çokkültürlü toplum 42, 121, 126, 150

çoklu doğrusal ilişki 126
çoklu doğrusal regresyon 126
çoklu neden-sonuç ilişkisi 126
çoklu yoksunluk 126
çoksesli semboller 126, 647, 649
çoktanrıcılık 126
çokuluslu lojistik regresyon 126
çokuluslu şirket 126, 233
çubuk grafik 127, 128, 765

D

dağılım 111, 129, 774
dağılma ölçüleri 129
dağınık kalabalık 129
damga 10, 53, 129, 213, 246, 288, 639, 838
Darwincilik 129, 130, 156
Davis-Moore tezi 130
davranış 71, 130
davranış terapisi 130, 230
davranışçılık 16, 71, 72, 130, 131, 132, 154, 178, 230, 249, 343, 430, 442, 463, 479, 529, 556, 598, 608, 674, 796
davranışsal uyumculuk 132
dayanışmacı çalışma yönelimi 132
dayanışmacılık 132, 133
değer 42, 84, 109, 111, 129, 133, 134, 135, 208, 227, 258, 272, 288, 338, 339, 352, 426, 427, 438, 516, 578, 598, 636, 657, 663, 664, 712, 742, 760, 765, 810, 820
değer-ilişkisi 135
değer-özgürlüğü 135, 211
değer-tarafsızlığı 135
değer-yargıları 136, 326
Değer Önermesi 60, 135
değerlendirme araştırması 135, 136
değişim 73, 136, 137, 138, 538, 671, 710, 717, 744, 804, 824
değişim aralığı 138
değişken 15, 16, 55, 56, 129, 133, 138, 139, 232, 288, 388, 352, 368, 391, 429, 532, 534, 542, 557, 618, 750, 792
değişkenler paradigması 29, 139
delilik 139
demobilizasyon 139
demografi 139, 716, 741, 749, 813
demografik geçiş 139, 140
demokrasi 2, 85, 140, 141, 142, 116, 117, 121, 122, 136, 202, 261, 278, 301, 292, 411, 473, 668, 731, 746, 834
demokratik sosyalizm 142, 670
denek 142
denetim 142
denetim grubu 142
denetim sistemleri 143
deney 15, 143
deneyci etkisi 143
deneysel denetim 142
deneysel tasarım 143
deneysel yöntem 143, 620
denge 137, 143, 185, 333, 342, 365, 401, 587, 666, 757
denge kuramı 143
dengeleyici güçler 143
dengesizlik 143
denklik kuralları 143, 144
depresyon 9, 144, 245, 610, 702
derecelendirme 144, 145
derecelendirme ölçekleri 144, 145
derslik davranışı 145
derslik etkileşimi 145
desil (onabölen) aralığı 146
despotizm 146
destekli mobilite 146, 619
determinizm 146, 161, 228, 348, 570
devlet 23, 43, 47, 85, 93, 122, 141, 146, 147, 148, 161, 178, 234, 270, 307, 309, 321, 354, 360, 384, 398, 429, 456, 462, 479, 483, 488, 504, 513, 520, 561, 564, 582, 597, 662, 666, 667, 703, 819, 833
devlet kapitalizmi 148, 384, 425
devlet sosyalizmi 148, 821
devlet suçları 148
devlet tekelci kapitalizmi 148
devletin baskı aygıtları 148
devletsiz toplumlar 148, 149, 732, 733
devrevi değişim 149

devrevi işsizlik 149
devrim 37, 149, 353, 354, 355, 507
devrimci bilim 149
dış yardım 149
dış-grup 149, 560, 705
dışadönüklük 149, 229
dışarıda çalışma 149, 150
dışevlilik 150
dışlama 150, 234, 381
dışsal değişkenler 150
dışsal emek piyasası 150
dışsal tatmin 150
dışsallaştırma 150
dışsallık (dışsallıklar) 150, 151
diaspora 151, 152
diaspora kimlikleri 152
diğerkâmca intihar 152
diğerkâmlık (özgecilik) 152, 153
dikey entegrasyon 153
dikdörtgen kümeleme 153
dil 61, 153, 154, 155, 215, 217, 223, 261, 282, 445, 482, 523, 584, 595, 638, 641, 692, 795, 809
dilbilim 155, 121, 647, 725, 807
dilbilimsel görelilik tezi 155
dilim 155, 661, 824
dilim analizi 155
dilim oranları 155, 162
dilimlenmiş emek piyasaları 155, 822
din 87, 156, 223, 249, 301, 623, 671, 802
din sosyolojisi156, 157, 439, 713, 727
dinamik yoğunluk 157, 158
dindışı 158, 166, 439
dinsel canlanma 158
dinsel milliyetçilikler 158
dinsel yenilik 158
dinsellik 158
diploma hastalığı 158, 159, 501
diyalektik 114, 150, 159, 179, 286, 299, 381, 448, 650
diyalektik materyalizm 66, 159, 201, 410, 473, 481
dizinsellik 159
doğa bilimleri 258
doğa-terbiye tartışması 129, 159, 174, 760
doğal alan 159, 825
doğal ayıklanma 159, 447
doğal deney 159, 568
doğal hukuk 159, 160
doğrudan demokrasi 160
doğrudan (nedensel) etki 160
doğrudan korelasyon 160
doğrulama 160, 802
doğrulamacılık 160, 789
doğrusal büyüme 160
doğrusal korelasyon 160
doğrusal regresyon 160
Doğu despotizmi 43, 160, 161
doğum dilimi 161
doğum oranı 139, 161
doğum öncesi ölümlülük oranı 161
doğumsal bağlanma 161
doğurabilirlik 161, 162
doğurganlık 139, 140, 162
doğurganlık oranı 161, 162
doğuştan gelen dürtüler 169
dolaşan sermaye 162
dolaşım mobilitesi 162
dolaylı (nedensel) etki 162
dolaylı farklılık 162
dönem oranları 162
dönme 162, 163
dönüştürücü hareket 163
dönüşümlü örneklem tasarımı 163, 824
dramaturji 60, 163, 625
dramaturjik bakış açısı 60, 163, 214, 272, 288, 369
durum tanımlaması 166, 298, 318
duyarsızlaştırma 166
duygu kuralları 166, 167
duygu sosyolojisi 166, 167
duygulanım 167
duygusal bireyleşme 167, 168, 224
duygusal emek 167, 168
duygusal işler 168
duyusal-devimsel evre 168

dünya sistemleri kuramı 31, 77, 81, 168, 169, 233, 331, 490
düopol 169
dürtüler 169
düşük güven sistemi 169
düşünümsel modernleşme 138, 169, 170, 482
düşünümsel sosyoloji 170
düşünümsellik 170
düzanlam 170, 800
düzenleme (düzenleme kontrolleri) 170
düzenleme kuramı 170, 171
düzenli olmayan birikim 171
düzleme 171

E

ecdat 172
edim 172
edinilmiş dürtüler 169
egemen değer sistemi 172
egemen ideoloji 18, 172, 173, 456, 483, 743
egemen kültür 173, 326, 388
ego 173
eğitilebilirlik 173, 174
eğitim sosyolojisi 121, 174, 175
eğrisel ilişki 175
ekoloji 24, 175, 176, 397
ekolojik işgal 176, 177
ekolojik rekabet 177, 619, 825
ekolojik yanılsama 177, 194, 348
ekolojik yer değiştirme 177
ekonometri 177
ekonomi 177
ekonomizm 177, 279
ekopopülizm 117, 177, 178
eksik istihdam 178, 190
eksik kentleşme 178
eksik tüketim 178
eleştirel kriminoloji 178, 179, 239, 433, 529, 772
eleştirel kuram 63, 66, 160, 179, 180, 181, 288, 299, 412, 472, 529, 619, 683
elit 95, 147, 173, 182, 183, 330, 382, 619, 668, 722, 759
elit kuramı 182, 183
elitlerin dolaşımı 183
emeğin ayrışması 183
emek 183, 489, 651, 819
emek gücü 185, 300
emek piyasası 8,9, 44, 47, 51, 178, 183, 185, 186, 187, 188, 313, 332, 334, 340, 345, 346, 353, 355, 358, 359, 361, 363, 367, 428, 491, 495, 539, 587, 588, 635, 649, 731, 751, 769, 786, 812, 816
emek piyasası esnekliği 188, 208, 724
emek piyasasının bölünmesi 187, 188, 189, 190, 191, 359, 368, 633
Emek Sosyolojisi 191, 250, 723
emek süreci 70, 191, 192, 193, 250, 362, 551, 571, 603, 785
emek-değer kuramı 133, 183, 184, 185, 478, 601, 651, 692, 778
emekli bölgeleri 193
empati 93
emperyalizm 72, 178, 193, 194, 360, 377, 450, 455, 463, 489, 692
en az çıkar ilkesi 194
en küçük kareler regresyonu 194
en uygun doğru 194
endeks 194, 195, 760
endüstriyalizm (sanayicilik) 116, 195, 636
endüstriyel çatışma 111, 195, 196, 197, 198, 334, 343, 650
endüstriyel demokrasi 111, 142, 197, 198, 344, 360
endüstriyel entegrasyon 198, 201
endüstriyel eylem 197, 198, 285
endüstriyel ilişkiler 198, 334
enflasyon 199, 401, 695, 807
enformasyon teknolojisi 199
enformasyon toplumu 199, 200
ensest tabusu 13, 107, 201, 712
entegrasyon 158, 201
entelektüeller 201, 202, 277, 284
entelijensiya 171, 202, 203, 504
epidemioloji 4, 91, 203, 758

epistemoloji 21, 69, 134, 203, 204, 205, 266, 319, 364, 380, 385, 459, 585, 591, 595, 627
epistemolojik anarşi 23, 205
epistemolojik anomi 205
epistemolojik çoğulculuk 123, 205
epistemolojik kopuş 18
erdişilik (çift cinsiyetlilik) 205
ergenlik 204, 205, 264, 408, 675, 676, 812
eritme kabı 42, 151, 206
erkek şovenizmi 206
erkek(si)lik 98, 206, 207, 374
ertelenmiş doyum 207, 636
eskatoloji 207
esnek çalışma 187, 207, 208
esnek istihdam 208, 250, 265, 353, 820
esnek üretim 207, 208, 246, 696, 714, 777
esnek uzmanlaşma 207, 208
esneklik 208
eşik bekçiliği 208
eşik evresi 208, 765
eşit görünen aralıklar 145, 208, 209
eşitlik 175, 209, 404, 827
eşitlikçilik 72, 101, 171, 174, 209, 210, 211, 225, 231, 272, 311, 619, 739, 768
eşitsiz etkileşim 17, 210, 641
eşitsiz fırsat yapısı 33, 34, 210
eşitsiz gelişme 210, 261
eşitsizlik 75, 101, 209, 210, 211, 311, 341, 355, 381, 551, 598, 656, 723, 820
eşlerin ikisinin de para kazandığı aileler 211
eşlerin ikisinin de para kazandığı evlilikler 211
eşleştirilmiş karşılaştırmalar 211
eşzamanlı varyasyon 211
eşzamanlılık 211
etik 104, 211, 212
etik ikicilik 212
etiketleme 5, 34, 74, 178, 185, 212, 213, 214, 273, 288, 312, 386, 418, 539, 638, 639, 749, 758
etiketleme kuramı 5, 34, 74, 212, 213, 214, 314, 648, 761, 772
etkenlik 214, 215, 231
etkileşim 215, 337
etkileşim etkileri 215
etkileşimcilik 175, 215, 348, 570, 693
etkileşimsel alan kuramları 215
etkisizleştirme teknikleri 215
etnik milliyetçilik 215
etnik grup 62, 121, 215, 206, 216,268, 381, 793
etnisite 215, 216, 312, 428, 664, 698, 828
etnografi 216, 222, 279, 343, 438, 443, 446, 688, 741
etnoistatistik 216, 445
etnometodoloji 71, 216, 214, 216, 217, 218, 219, 227, 274, 288, 319, 348, 427, 534, 549, 583, 647, 682, 693, 830
etnosantrizm 51, 219, 261, 286, 312, 455, 673, 679, 703, 705, 766
etnotıp 219
etoloji 219, 220
ev içi emeği 110, 183, 220, 222, 223, 340
ev içi işbölümü 47, 220, 221, 359, 492, 658
ev içi şiddet 221
ev işi (sosyolojisi) 220, 221, 222, 223
evanjelik 162, 222, 303
evde çalışma 223
evlilik 7, 12, 50, 75, 167, 223, 224, 225, 387, 814
evrim kuramı 22, 79, 220, 225, 226, 445, 467, 550, 586, 637, 724, 774, 790, 805, 817
evrimcilik 65, 130, 136, 166, 225, 226, 249, 304, 349, 434, 462, 511, 544, 662
evrimsel evrenseller 226
eylem 172, 219, 466, 806, 830
eylem araştırması 226, 227
eylem kuramı 167, 227, 228
eylem perspektifi 227, 228, 516, 518
eylemcilik 228, 688

eylemlilik 74, 228, 229, 368, 745, 804
eyleyen 228, 229

F
Fabianizm 231, 677, 791
fabrika sistemi 231, 561
fahişelik 231
fail 228, 229, 231, 406
faktör analizi 51, 124, 149, 194, 232, 233, 410, 458, 562, 811
falanjizm 233
farkındalık bağlamı 233
farklılaşma 233, 364
farklılık 233, 234
farklılık ilkesi 234
faşizm 233, 234, 235, 284, 597, 719
fayda 185, 235, 297, 515, 520, 528
faydacılık 49, 64, 236, 297, 342, 503, 510, 664, 743, 801
Featherman-Jones-Hauser hipotezi 236, 237
federalizm 121, 237, 731
felaketlerin sosyolojik boyutları 237, 238
felsefe 238, 380, 598, 727, 735, 830, 831
felsefi nominalizm 533
feminist 32, 133, 233, 240, 241
feminist kriminoloji 239, 433, 434, 437
feminist metodoloji 239, 240
feminizm 108, 206, 239, 240, 241, 373, 374, 388, 414, 490, 673, 684, 725, 813
fenomenoloji 69, 112, 175, 204, 214, 217, 228, 241, 242, 273, 288, 300, 411, 437, 472, 644
fenomenolojik sosyoloji 150, 227, 241, 242, 268, 499, 549, 562, 573, 697, 830
feodalizm 160, 193, 242, 243, 244, 454, 471, 513, 650, 719, 744, 778, 839
fırsat eşitliği 102, 104, 244, 324, 700
fırsat yapısı 17, 244
figürasyonel sosyoloji 244
figür-zemin kontrastı 244
fiili ayrım 244
Fiili Durum İncelemesi 244, 245
finansal kapitalizm 245
Fizyokratlar 245, 663
Fizyokratik Düşünce 245
Fordizm 171, 208, 245, 246, 284
formalizm 246, 247, 273
formel adalet 247
formel işlemler aşaması 247
formel örgütlenme 208, 247, 297, 343, 560
formel sosyoloji 246, 247
formel yapı 205, 247, 297, 546, 805
Frankfurt Okulu 248
fratri 248, 249
fundamentalizm 207, 251
fütüroloji (gelecekbilim) 251, 252

G
Galton problemi 253, 254
gay araştırmaları 456
gayri resmi bakım 254
Gayri Safi Milli Hasıla 254, 339, 346
geçerlilik 138, 254, 255, 256, 276, 284, 290, 416, 506, 566, 718, 720
geçici (friksiyonel) işsizlik 256
geçim ekonomisi 177, 256, 353
geçiş bölgesi 256, 640, 825
geçiş payı analizi (tekniği) 256, 257
geçiş törenleri 105, 205, 257, 624, 764, 812
Geisteswissenchaften (insani bilimler) 135, 258
gelenek 258, 259, 432
geleneksel toplum 259, 298, 455, 589, 733
gelir dağılımı 259, 260
gelişkin ve sınırlı konuşma kodları 260, 261
gelişme 37, 261
gelişme sosyolojisi 55, 261, 262
Gemeinschaft (cemaat) 263, 327
gen 130, 263, 264, 434
gençlik 264
gençlik kültürü 17, 63, 205, 264, 265,

592, 676, 816
genel doğurganlık oranı 265
Genel Mesafe Modeli 123, 265
Genel Sağlık Anketi 265
genel yardımlar (hizmetler) 265
genelleştirilmiş öteki 63, 265
genetik 265, 837
genotip 263, 264
gens 265
gentrifzation 265, 356
geniş aile 5, 8, 265, 292
gerçekçi kriminoloji 179, 265, 292
gerçekçilik 106, 166, 204, 240, 243, 265, 266, 267, 341, 466, 644, 696, 715
geri besleme 267
gerilla 267
geriye dönük bellek yitimi 62, 267
gerontokrasi (yaşlılar hâkimiyeti) 267
gerontoloji (yaşlılık bilimi) 267, 268
Gesellschaft (toplum) 263, 327
Gestalt kuramı 15, 268, 300, 407
getto 268
Gini katsayısı 269, 270
girişim kültürü 270
girişim toplumu 270
girişimci 84, 270, 271, 334, 353, 436, 644
girişimci kapitalizm 271
girişimcilik 270, 271, 738
gizil işlev 271, 366
gizli müfredat 271, 272
gizli suç 272
gizli ücretli işçiler 272
Goldthorpe sınıf şeması 237, 255, 274, 275, 276, 303, 753
göç 139, 277, 814
göçebelik 47, 118, 277
gönderge iktidar 277, 278, 330
gönüllü birlikler 23, 278, 400
görecilik 67, 68, 204, 212, 278, 279, 442, 531, 593, 638, 644, 705
göreli mobilite 279
göreli özerklik 235, 279, 446, 481, 597, 725, 778
göreli yoksulluk 279, 747
göreli yoksunluk 209, 210, 279, 701
görenekler 279
görev yönelimi 280
görsel sosyoloji 280, 281
görünmez din 156, 281, 646, 713
görünmez el 281
görüşme 25, 26, 69, 142, 281, 282, 295, 379, 567, 568, 569, 694, 814
görüşme yanlılığı 25, 282, 295
görüşmeci yanlılığı 282
gösteren 282
gösterge 194, 282
göstergebilim 40, 280, 282, 283, 508, 583, 648, 725, 808
gösterilen 282
gösterişçi boş zaman faaliyeti 49, 283
gösterişçi tüketim 49, 283, 768, 786
göze batmayan araçlar 283
gözlem 283
gözlemci yanlılığı 283, 284
grafik kuramı 4, 284
grev 196, 198, 285, 400, 650
greve yatkınlık 285
grup (gruplar) 1, 66, 116, 285, 381, 698, 732
grup çalışması 285, 608
grup dinamiği 285, 286, 337, 426
grup evliliği 225, 286
grup halinde çokkocalılık 286
grup terapisi 286
Guttman ölçeği 287
güdü 287
güdülenme 287
güdülenme krizi 287
güdüleyici sözler 210, 287, 288, 810
günah keçisi 288, 552
gündelik yaşam 217, 229, 272, 288, 445, 784
güruh 288
güven aralıkları 288, 289
güven sınırları 288, 289
güven ve güvensizlik 153, 170, 199, 289, 290, 333, 358, 362, 517

güvenilirlik 138, 276, 290, 416, 506, 540, 566, 718, 720

H
habitus 229, 291
hakkaniyet kuramı 291
haklar 116, 150, 237, 240, 291, 358, 458, 483, 520, 529, 573, 615, 666, 677, 735, 812, 833
Halévy tezi 291, 292
halk yardamı 292, 438, 705
halo etkisi 292, 369
hane 9, 222, 265, 292, 716
hane çalışma stratejisi 292, 293, 334, 340
hane dinamiği 293
hane içi kaynak dağıtımı sistemi 293
hane reisi 293, 294
hanehalkı 292
hapsetme 294, 650
hapsetme kurumları arasında nakletme 294
hapsetme kurumu 294
harcanabilir gelir 294
hasta rolü 294, 625, 730
hastalığa yakalanma istatistikleri 294, 295, 629
hastalık 62, 295
hata 295
Hawthorne araştırmaları 143, 295, 296
hazıra konucu (hazıra konma) 296, 297, 419, 654, 706
hedef 15, 169, 297, 455, 524, 570
hedef farklılaşması 297
hedef genelleme 297
hediye ilişkisi 297, 298, 299, 340, 481, 517
hegemonya 235, 284, 299, 300, 321, 329, 412, 446, 662, 720, 747, 780, 801
heteroseksizm 300, 301
Hıristiyanlık 72, 158, 249, 251, 301, 350, 446, 646, 723, 818
hısım 301
hısımlık (yakınlık) 301
hidrolik hipotezi 301
hidrolik toplum 301
Hinduizm 301, 302, 723, 818
hiper enflasyon 302, 303
hipotetik-tümdengelimsel yöntem 303
hipotez 303, 568, 770, 805
hipotez testi 303
histogram 129, 303
hiyerarşik doğrusal model 303
hiyerarşik doğrusal regresyon 303
hiyerarşik kümeleme şeması 303
hizipleşme 303
hizmet endüstrileri 303, 638
hizmet sektörü 303, 482, 564
hizmet sınıfı 203, 276, 303, 304, 548
homofobi 301, 305
homoseksüellik 223, 305, 306, 606, 764
hooligan (hooliganlık) 306, 307
hukuk bilimi 307
hukuk sosyolojisi 307, 308, 433, 529, 573, 615, 641, 666, 677, 735, 812, 833
hücre 309
hücre girdisi 309
hükümet darbesi 309
hümanist sosyoloji 107, 309, 310
hümanizm 18, 19, 85, 242, 309, 310, 479, 532, 596, 601, 626, 646

I
Iowa Etkileşimcilik Okulu 311
ırk 21, 179, 215, 311, 333, 711, 828
ırk ayrımcılığı 103, 311
Irk İlişkilerinde Kast Okulu 311
ırk sosyolojisi 311, 312, 313
ırkçılık 47, 51, 179, 185, 271, 313, 439, 673, 690
ırksallaştırma 313

İ
iatrojenez (doktor kaynaklı) 314
iç emek piyasası 314
iç göç 277, 314, 315
iç kaynaklı depresyon 315
iç sömürgecilik 51, 168, 315, 692

iç-girişimci 315
iç-grup 149, 315, 705
iç-yönelimlilik 315
içebakış 315, 445, 463
içebakışçılık 315
içedönüklük 149, 229, 315
içerik analizi 315, 316, 417, 568
içeriksel akılsallık 12, 316
içevlilik 316
içgüdüler 316
içine alma 316
içki düşkünlüğü 55, 316, 317
içkinlik 317
içsel değişkenler 317
içsel tatmin 317
id 317
idare kuramı 317, 318
ideal konuşma (söz) durumu 318
ideal tip 82, 85, 243, 258, 263, 277, 318, 319, 496, 612, 709, 734, 792, 825
idealizm 107, 166, 204, 319, 320, 400, 499, 523, 717
ideoloji 18, 19, 54, 66, 134, 163, 180, 234, 277, 282, 287, 300, 313, 319, 320, 321, 322, 357, 382, 444, 446, 457, 478, 479, 495, 497, 506, 512, 520, 292, 601, 663, 666, 667, 670, 707, 726, 744, 762, 780
ideolojik devlet aygıtı 146, 321, 322
ideolojinin sonu tezi 322
idiografik yaklaşımlar 16, 258, 322, 409, 411, 434, 794
ifade edici bağlar 322
ifade edici kalabalık 322
ihtimal oranı 322, 323, 324, 460, 755
ihtiyaç 15, 287, 324, 325, 455, 469, 614, 645, 688
ihtiyaçlar hiyerarşisi 325, 326, 396, 546
iki değişkenli analiz 326
iki değişkenli doğrusal regresyon 326
iki katına çıkma süresi 326
iki şıklı dağılım 129, 326, 576, 589, 785
iki taraflı (taraflılık) 326
ikicilik (düalizm) 145, 229, 326, 462, 745, 763
ikili 246, 326, 775, 839
ikili bilinç 164, 326, 327
ikili ekonomi 327, 822
ikili emek piyasası 192, 327
ikilik 327
ikinci dereceden kurgular 327
İkinci Dünya 327
İkinci Sanayi Devrimi 327
ikincil analiz 155, 327, 619, 787
ikincil emek piyasası 328
ikincil pekiştirme 328
ikincil sektör 328
iktidar (güç) 22, 41, 51, 67, 86, 95, 105, 111, 113, 119, 141, 143, 146, 159, 183, 208, 211, 213, 221, 248, 260, 277, 309, 328, 329, 330, 347, 357, 362, 398, 495, 534, 545, 622, 655, 665, 666, 667, 697, 712, 743, 779, 788, 793, 798, 810, 815
iktidar bağımlılığı 330
iktidar eliti 141, 183, 330, 331, 613
iktisadi büyüme 55, 110, 149, 211, 271, 331, 344, 377, 500, 661, 706, 823
iktisadi çevrim 331
iktisadi determinizm 22, 279, 331, 332, 473, 705, 740
iktisadi faaliyet 332
iktisadi gelenekselcilik 332
iktisadi gelişme 140, 261, 332, 685
iktisadi ikicilik (düalizm) 332
iktisadi insan 332, 518
iktisadi yaşam sosyolojisi 332, 333, 334, 335, 587
iktisat bilimi 335, 518, 528, 673
ilerleme 107, 116, 138, 335, 336, 511, 536, 630, 561, 681, 695, 719
iletişim 4, 63, 153, 247, 336, 337, 444, 482, 484
iletişim yapısı 137, 658
ilgacılık 337, 338
ilişki katsayıları 338, 448
ilkel komünizm 43, 338, 339
ilkel toplum 339, 733

imalat 231, 339, 495, 633, 638, 663
inandırıcılık hiyerarşisi 339
indirgemecilik 183, 264, 339, 679, 746
informel ekonomi 177, 335, 339, 340, 341, 385, 687
informel sektör kuramları 341, 564
insan coğrafyası 176, 341
insan doğası 39, 46, 309, 341, 342, 465, 544, 626, 644, 679, 774, 780
insan ekolojisi 176, 342, 396, 578
insan hakları 116, 117, 136, 159, 342
İnsan İlişkileri Hareketi 70, 111, 198, 247, 295, 318, 342, 343, 344, 411, 461, 572, 680
insan sermayesi (kuramı) 174, 188, 215, 344, 345, 491, 492, 676, 723, 822, 823
insanbiçimcilik 345
insani bilimler 258
İnternet 345, 346, 347, 486, 657
intihar 32, 347, 348, 714
intihar taklidi 348
iradeci eylem kuramı 348
iradecilik 47, 348, 349
İsimsizleştirilmiş Kayıtlar Örneklemi 349, 380
İskoç Aydınlanması 244, 308, 349, 350, 504
İslamiyet 72, 158, 251, 350, 351, 610, 723
istatistik 351
istatistiki bağımsızlık 351
istatistiki çıkarsama 27, 29, 351, 534, 576
istatistiki dağılım 129, 352
istatistiki denetim 352
istatistiki etkiler 215, 352
istatistiki etkileşim 215, 352
istatistiki ilişki 352
İstatistiki Sosyal Bilimler Paketi 352
istatistiki ve metodolojik yapıntılar 352
istihdam 82, 109, 110, 150, 183, 208, 220, 276, 292, 340, 352, 353, 359, 384, 491, 539, 564, 696, 812, 814
istihdam statüsü 353
istihdam zinciri 353
isyan 233, 353, 354, 355, 433, 471, 507, 663
iş değerlendirme 355
iş memnuniyeti 222, 355, 733, 766
iş merkezi 355
İş Ortamını İyileştirme Bölgeleri 355, 356
işbölümü 32, 158, 244, 292, 317, 356, 357, 358, 359, 380, 385, 400, 478, 491, 497, 504, 515, 578, 633, 663, 669, 689, 741, 742, 752, 763, 773, 778, 799
işçi aristokrasisi 183, 359, 360, 361, 455
işçi hareketi 360, 455
işçi sendikası 360
işçi sınıfı 45, 82, 114, 172, 276, 327, 359, 360, 361, 362, 374, 440, 601, 632, 653, 710, 719
işçi-işveren ilişkileri 109, 404, 590
işgal-yerine geçme modeli 361
işgücüne katılma oranı 362
işin değer yitirmesi 192, 362
işkolu 109, 362, 363
işlem öncesi evre 363
işlemsel koşullan(dır)ma veya öğrenme 363
işlemsel model 363
işlemsel tanım 363, 714
işlemselleştirme 26, 138, 144, 173, 255, 276, 363, 799
işlev 363, 364, 365, 366, 438, 468, 612, 661, 672
işlevsel akılsallık 12, 366
işlevsel buyruklar 366
işlevsel esneklik 366
işlevsel eşdeğerler 366
işlevsel eşitsizlik 366
şlevsel gereklilikler 366
işlevsel tabakalaşma kuramı 366, 367, 700
işlevselcilik 14, 42, 46, 101, 112, 143, 161, 164, 174, 176, 182, 201, 206, 211, 214, 222, 261, 273, 297, 312, 345, 363,

363, 364, 365, 366, 390, 426, 435, 445, 458, 469, 511, 535, 616, 636, 683, 742, 744, 757, 759, 771, 791, 794, 805
işsizlik 45, 190, 215, 359, 361, 362, 367, 373, 440, 564, 584, 587, 675, 746, 786, 807, 827
işveren stratejileri 367, 368,
itaat 368, 512, 788
ithal ikameci sanayileşme 368
ittifak kuramı 14, 368
izlek analizi 124, 368, 369, 526, 752, 806
izlenim oluşumu 369
izlenim yaratma 163, 369, 648

J
Japonlaşma 370
jest 370, 371

K
kaba boşanma oranı 372
kaba doğum oranı 61, 162, 372
kaba ölüm oranı 372
kabile 372
kabilecilik 372
kabul 372
kabul törenleri 208, 372
kaçınma terapisi 372
kademeli toplum mühendisliği 2, 372, 373, 591, 719
kademeli vergi 373
kadercilik 173, 302, 373, 829
kadın düşmanlığı 373, 374
kadın hareketi 206, 239, 374, 456
kadın(sı)lık 98, 222, 374
kafa-kol emeği ayrımı 70, 374, 375, 819
kalabalıklar 374, 417
kalabalıklaşma 375, 379, 500
kalıtım 116, 159, 375, 376
kalitatif-kantitatif tartışması 376, 377
kalkınma bankaları 57, 377
kalkış noktası 377
kamu malı 66, 152, 296, 375, 377, 378, 379, 500, 706
kamu yönetimi 379
kamuoyu 59, 141, 379, 426, 467
kamuoyu yoklamaları 26, 279, 380, 567, 668, 766, 836
kamusal alan 380
kamusal çıkar 380
kamutanrıcılık 380
Kamuya Açık Örneklemler 349, 380
kandaş (kandaşlık) 380
kapalı gruplar 1, 286
kapalı toplumlar 1, 2, 381
kapalı yanıt 381
kapanma 202, 381, 382, 391, 614
kapitalist 84, 382, 428, 454, 497, 587, 592, 637, 644, 663, 767
kapitalist sınıf 382
kapitalizm 8, 11, 80, 84, 114, 126, 148, 168, 172, 178, 185, 192, 193, 195, 197, 210, 211, 235, 242, 251, 261, 307, 334, 350, 382, 383, 384, 388, 399, 436, 463, 471, 472, 473, 477, 478, 489, 496, 506, 512, 513, 551, 574, 601, 603, 615, 633, 651, 652, 670, 676, 719, 721, 777, 778, 779, 786, 793, 798, 819, 820, 827, 833
kapitalizmin ruhu 384
kapsama gücü 384
kapsayıcı nedensellik yasası 384
kâr 384
kara büyü 87, 88, 89, 384
kara ekonomi 177, 339, 384, 385, 440
karar alma 329, 385
karara göre ölçüm 385
kardeş çokkocalılığı 385
kargo kültü 385
karı/koca ailesi 7, 265, 385
karı/koca rolleri 8, 325, 386
kariyer 37, 345, 386, 387, 641, 648, 689
kariyer mobilitesi 387
kariyer sapması 387
kariyer yapan eşlerin evliliği 8, 387
karizma 12, 243, 387, 388, 708
karizmanın rutinleşmesi 388
karma ekonomi 143, 177, 296, 353, 388, 452, 587

karmaşık örnekleme 388
karşı-hareket 388
karşı-kültür 44, 388, 441
karşı-olgusal 96, 257, 388, 389, 415, 524
karşılaştırmalı kalitatif analiz 389
karşılaştırmalı sosyoloji 389, 390, 391
karşılaştırmalı yöntem 219, 389, 390, 391
karşılıklılık 391
karşılıklılık normu 391
kartel 391
kartopu örneklemi 391
kartopu tekniği 391, 539, 564
kast 121, 215, 301, 381, 391, 392, 492, 581, 710, 744, 793, 839
kategori 392
kategorik değişken 324, 392, 460
kateksis (yüklenim) 392, 393
katharsis 393
katılım oranı 393
katılımcı demokrasi 142, 346, 393
katılımcı gözlem 1, 15, 69, 97, 216, 272, 393, 399, 412, 567, 609, 626, 648, 673, 688
katılımcı olmayan gözlem 394, 567
katsayı 94
kavramlar 89, 153, 266, 395, 585, 813
kaynak mobilizasyonu 95, 507
kehanette bulunma 395
kendi kendini gerçekleştiren kehanet 164, 282, 395
kendi kendini yok eden kehanet 395, 396
kendini gerçekleştirme 325, 396, 479, 546
kent ekolojisi 92, 159, 176, 177, 342, 396, 687, 740
kent sosyolojisi 97, 397, 398, 399
kent yönetimciliği 77, 208, 397, 398, 832
kentil 398
kentlerin birleşmesi 398, 399
kentleşme 116, 272, 314, 397, 399, 401, 646, 740
kentleşme karşıtlığı 399, 400
kentlilik 397, 400, 740
kentsel toplumsal hareketler 398, 400, 748
kentsel yığılma 400
Kerr-Siegel hipotezi 400, 401
kesimsel dilimler 401
kesit analizi 401
kesit verileri 401, 643
kestirim 401
ketlenme-saldırganlık hipotezi 401
Keynesçi iktisat 296, 333, 401, 452
kır sosyolojisi 399, 401, 402, 612
kır toplumu 402, 612
kır-kent sürekliliği 92, 402, 403, 612
kırık pencereler tezi 94, 116, 117, 403, 404
kısıtlayıcı pratik 404
kısmi regresyon katsayıları 404
kıyaslanamazlık 404
kızkardeş çokkarılılığı (baldızlama) 404
kibutizm 404
ki-kare 30, 62, 404
kilise 162, 303, 404, 405, 501
kimlik 46, 109, 118, 170, 246, 306, 313, 386, 405, 406, 407, 408, 409, 444, 451, 520, 534, 594, 725, 801
kimlik krizi 206, 408
Kish çizelgesi 408
Kish seçme tablosu 408
kişiler arası karşılaştırmalar 408
kişilik 16, 229, 311, 375, 408, 409, 443, 451, 556, 569, 608, 619, 803, 834
kişisel belgeler 16, 283, 410, 411, 568, 728, 814
kişisel gelir 411
kişisel kurgu kuramı 71, 395, 411
kitle iletişimi 400, 411, 742
kitle kültürü 411
kitle toplumu 94, 144, 411, 412, 484, 619, 731
Kitlesel Gözlem 412

kitlesel histeri 412
klan 412, 413, 657, 661, 690
klasik bilimsel yönetim okulu 413
klasik idare kuramı 317, 318, 413
klasik iktisat kuramı 190, 413
klasik koşullandırma 413
klasik kriminoloji 64, 413, 598
klient-patron ilişkisi 414
klientelizm 414
klinik depresyon 144, 414
klinik sosyoloji 414
kliometri 414, 415
kod (kodlar) 25
kodlama 27, 39, 103, 218, 295, 389, 415, 416, 417,
kodlama çerçevesi 417
kolektif davranış 417, 418, 575, 670, 715, 746
kolektif emek 418
kolektif eylem 297, 379, 418, 419, 466, 507, 706
kolektif güç 420
kolektif mal 377, 378, 379, 419
kolektif temsiller 165, 411, 455, 543, 681, 755
kolektif tüketim 397, 420, 767
kolektif vicdan 165, 263, 420, 421, 755
kolektivist örgütlenmeler 421
kolektivizm 73, 133, 421, 422, 423, 510, 677, 721, 733
komprador 423
komprador burjuvazi 423
komuta ekonomisi 177, 353, 388, 423, 424, 553, 678, 696
komün 24, 424, 475
komünal üretim sistemleri 424
komünist anarşizm 424
komünizm 23, 200, 203, 209, 383, 418, 424, 425, 455, 474, 476, 479, 570, 589, 613, 662, 676, 710, 719, 777, 781, 798
Kondratieff dalgaları 425
Konfüçyüsçülük 425, 426
konjonktür 426
konsensüs 112, 201, 363, 426, 427, 810
konsensüs kuramı 134, 427
konstrüktivizm 427
konuşma analizi 164, 218, 416, 427, 693
konut 427
konuta göre sınıflandırma 77, 397, 427, 428, 656, 767
kooperatif 428, 429, 604
korelasyon 126, 338, 429, 533, 741
korporasyon grupları 270, 429
korporasyon toplumu 429, 430, 733
korporatizm 429, 430
koşullan(dır)ma 130, 372, 430, 431, 556
koşullan(dırıl)mamış uyaran 431
koşullan(dırıl)mamış yanıt 431
koşullan(dırıl)mış uyaran 431
koşullan(dırıl)mış yanıt 431
koşullu karşı-olgusal 388, 389
koşullu uyaran 431
koşullu yanıt 431
koşulsuz uyaran 431
koşulsuz yanıt 431
kota örneklemi 351, 431, 564, 566
kovaryasyon (birlikte değişme) 431
kök aile 7, 431
kölelik 312, 372, 432, 650, 710
köylülük 160, 173, 202, 261, 267, 315, 394, 432, 471, 673
kriminoloji 65, 90, 94, 212, 239, 433, 581, 598, 639, 783
kromozomlar 434
kula halkası 434, 435, 469, 517
kullanım değeri 435
kumar 435, 436
kumar sosyolojisi 435, 436
kuram 20, 238, 303, 411, 436, 437, 507, 540, 585, 770
kuramla yüklü 437
kurbanbilim 116, 437
kurbansız suç 436, 437, 438, 703
kurmacılık 438
kurtarıcı hareket 438
kurum 146, 438, 705, 732, 755

kurumlar arasında gidip gelme 94, 438
kurumsallaşmış ayrımcılık 51, 438, 439
kurumsallaşmış cinsiyetçilik 101
kurumsallaşmış ırkçılık 313
kuşak 439, 471
kuşak-içi mobilite 439
kuşaklar arası mobilite 439
kutsal 156, 157, 158, 166, 208, 439, 623, 661, 712
kutuplaşma 439, 440
kuzenler 440
Kuznets çevrimi 440
küçük birikim 440
küçük burjuvazi 85, 275, 440, 441, 548
küçük meta üretimi 58, 441, 777
kült 73, 441, 442, 713
kültür 5, 14, 16, 42, 78, 109, 114, 116, 154, 173, 219, 223, 226, 229, 279, 281, 300, 442, 443, 446, 453, 458, 512, 523, 591, 646, 647, 664, 667, 687, 732, 741, 771, 774, 790, 796, 817
kültür alanı 443
kültür şoku 443
Kültür ve Kişilik Okulu 62, 78, 443, 444
kültüre girme 444
kültürel aktarım kuramı 444
kültürel antropoloji 444
kültürel asimilasyon 444
kültürel çalışmalar 67, 280, 444, 445, 683
kültürel çoğulculuk 445
kültürel entegrasyon 445
kültürel gecikme 138, 445, 538, 723
kültürel görecilik 279, 445, 446, 821
kültürel kuram 446, 447
kültürel materyalizm 447, 448
kültürel sermaye 229, 448, 651
kültürel yayılma 233, 448, 715
kültürlenme 448
küme analizi 194, 448, 449
kümeler arası analiz 449
küresel meta zincirleri 449
küreselleşme 116, 200, 233, 261, 449, 450, 594, 834
küreselleşme kuramı 449, 450

L
lâf salatası 452
laissez-faire iktisadı 143, 236, 245, 281, 296, 305, 332, 401, 452, 453, 456, 512, 695
langue (dil) 453
latifundiya 454
lezbiyen araştırmaları 456
liberalizm 2, 211, 236, 296, 309, 322, 333, 456, 457, 460, 461
liberteryanizm 24, 457, 458, 512, 529, 615
Likert ölçeği 458, 551, 557
liyakat 458
log-lineer analiz 63, 68, 124, 324, 459, 460, 479, 507, 543
lojistik büyüme 460, 461
lojistik (ya da logit) regresyon 324, 460
lokavt 461
loncalar 461
Lorenz eğrisi 269, 461, 462
lümpen burjuvazi 463
lümpen proletarya 463, 464

M
maddi adalet 465
maddi kültür 2, 443, 465
maddi olmayan kültür 465
Mahkûm'un İkilemi 153, 465, 555
makine üretimi 456
makro sosyoloji 273, 466, 467, 710
maksat dışı ya da tahmin edilmeyen sonuçlar 467, 468
mali kriz 93, 452, 469, 615
maliyet-kazanç analizi 292, 378, 470
mantıkçı ampirizm 21, 471
mantıkçı pozitivizm 131, 471
mantıksal evrenseller 471
mantıksal indirgeme 471
Maoculuk 354, 471, 472, 810, 821

marjinal istihdam 472
marjinal toplamlar 472
marjinalist devrim 472, 475
marjinaller 472
marjinalleşme 150, 472
Marksist sosyoloji 22, 473
Marksizm 2, 14, 18, 19, 21, 22, 40, 43, 58, 65, 66, 67, 112, 121, 134, 156, 178, 179, 180, 193, 200, 211, 231, 242, 274, 277, 310, 328, 339, 341, 354, 360, 364, 368, 437, 440, 445, 455, 462, 472, 473, 475, 477, 489, 499, 511, 597, 641, 651, 670, 692, 719, 725, 778, 810, 818
matematiksel sosyoloji 103, 479, 529
materyalizm 18, 43, 49, 118, 201, 286, 304, 339, 448, 479, 480, 481, 523, 769, 798
mavi yakalı iş 481
McDonaldlaşma 482
medeni haklar 141, 483, 484, 662, 833, 839
medeni özgürlükler 484
medenileşme süreci 484
medya (kitle iletişim araçları) 337, 444, 484, 581
medya sosyolojisi 484, 485, 486, 592
megalopol 486, 487
mekanik dayanışma 327, 487
mekanik yönetim sistemleri 487
melez kimlikler 487
menfaat çemberine alma 487
meritokrasi 324, 454, 487, 678, 700, 752, 837
merkantil kapitalizm 487
merkantilizm 245, 487, 488
merkez-periferi modeli 168, 489, 490
merkezi eğilim ölçüleri 488, 489, 637
merkezsizleşmiş benlik 490
mesihçi hareket 490, 491, 513, 818
meslek 62, 276, 374, 491, 627
meslekçi eğitim 491
mesleki ayrım 64, 491, 492, 822
mesleki cemaat 492
mesleki kariyer 492
mesleki mobilite 492, 493, 494, 495, 507, 750, 806
mesleki prestij 79, 258, 385, 493, 494, 495, 556, 698, 699, 752
mesleki sınıflandırma 492, 493, 494, 495
mesleki toplumsallaşma 495
mesleki yapı 62, 495, 564, 786
meşruiyet 235, 329, 368, 495, 496, 504
meşruiyet krizi 496, 664
meşrulaştırma 495, 496
meta fetişizmi 300, 462, 602, 769, 780
meta zincirleri 497
metafizik 21, 204, 238, 497, 543, 598, 726, 789, 795, 802
metafiziksel pathos 498
metalaşma (metalaştırma) 498
metodoloji 376, 498
metodolojik bireycilik 499
metodolojik bütüncülük 74, 699
metodolojik çoğulculuk 499
metodolojik doğalcılık 499
metodolojik yapıntılar 499
metonim, metonimi 40, 499
metropol 486, 499
metropol alanı 499
Metropol İstatistiki Alanı 499, 500
metropol-uydu ilişkisi 500
mevki ekonomisi 177, 500, 501
mevsimlik işsizlik 501
mezhep 34, 73, 162, 303, 405, 441, 501, 713, 720, 747
mezhepçilik 207, 302, 501, 790
meziyet bolluğu 501
meziyetçilik 174, 501
mikro sosyoloji 502
mikro veriler 327, 349, 502, 620
militanlık 343, 503, 630, 654
milliyetçilik 121, 203, 504, 505, 506, 664
minitab 506
mit 506, 507, 647, 670, 802
mobilite 62, 174, 492, 507
mobilizasyon (mobilizasyon modeli) 507

model 82, 507, 508, 709, 774
modelleme 508
modernite 509
modernizm 508
modernleşme 37, 55, 140, 234, 261, 335, 351, 390, 450, 455, 501, 507, 509, 636, 706, 834
modernleşme kuramı 60, 508, 509, 759, 807
modernlik 509
monetarizm 296, 401, 509
monizm 509
monokültür 509
Mont Pelerin Derneği 40, 509, 510
moral kariyer 273, 510, 539
morfolojik (ya da etiolojik) sınıflandırma 510
Moynihan Raporu 511, 512
muhafazakârlık 457, 512, 513, 738
Musevilik 163, 301, 350, 513, 723
mutlak mobilite 513
mutlak yoksulluk 513
mutlak yoksunluk 513
mutlakiyetçi devlet 513, 514, 515
mutlakiyetçilik 23, 235, 456, 513, 514, 515
mübadele 185, 357, 497, 515
mübadele değeri 515
mübadele kuramı 132, 152, 236, 289, 305, 332, 419, 516, 517, 518, 519, 664
müfredat 67, 271, 519, 538, 539, 723, 823
mülkiyet 22, 519, 520, 521, 799, 814
mülkiyet-denetim tartışması 521
müptelâlık 521
müzakereyle kurulan düzen 71, 521, 648

N

narsisizm 407, 522, 523, 606
Nasyonal Sosyalizm 523
natüralizm 204, 304, 523
Naturmissenschaften 204, 304, 523
neden 22, 389, 523, 524, 525, 526, 717
nedensel açıklama 523, 524, 525, 526, 792
nedensel modelleme 38, 55, **194, 368,** 527, 528, 540, 618, 806
nefret suçları 527, 703
negatif korelasyon 527
neo-Darwincilik 527
neo-emperyalizm 527
neo-Kantçılık 65, 258, 319, 336, 527, 528, 792, 794
neo-klasik iktisat 46, 184, 185, 333, 475, 528, 529, 589, 829
neo-liberalizm 529
neo-Marksizm 529, 665, 781
neo-pozitivizm 269, 370, 463, 529, **530**
Nesne İlişkileri Kuramı 530
Nesne İlişkileri Testi 530, 803
nesnel 240, 530, 531, 598, 688
nesnellik 26, 134, 277, 279, 393, **530,** 531, 572
nevrotik anksiyete 531
nevrotik depresyon 144, 532
nevroz 532, 609
nirengi (üçgenleme) 36, 434, 532, 567
nokta serpiştirme grafikleri 532, 533, 572
nominal ölçüm 533
nominal veriler 533
nominalizm 533
nomotetik yaklaşımlar 322, 533, 794, 814
norm 13, 31, 34, 84, 109, 111, 132, 212, 224, 227, 258, 295, 412, 426, 427, 439, 516, 533, 534, 579, 625, 631, 636, 639, 664, 703, 713, 742
normal bilim 534
normal dağılım 233, 326, 534, 576, 577, 785
normal eğri 534, 611
normalleştirme 535
normatif düzen 535
normatif güç 535
normatif işlevselcilik 172, 297, 535, 742, 810
normatif kuram 430, 437, 535, 536

nüfus 29, 351, 391, 536, 565, 643, 726
nüfus ilkesi 536
nüfus incelemeleri 537
nüfus sayımı 27, 139, 155, 255, 349, 352, 448, 565, 620, 643, 644, 716, 749, 755, 760, 787, 820, 836
nüfus sayımını tamamlayıcı araştırmalar 536, 537

O
odak grupları 281, 538
odaklanmamış etkileşim 538
odaklanmış etkileşim 215, 538
odaklanmış kalabalık 538
Oidipal aşama 538
Oidipus kompleksi 538
okul eğitimi 538, 823
okul gruplandırması 538
okul sınıfı 538, 539
okula gitmeme 174, 175, 539
olasılık dağılımı 539
olasılıksız örnekleme 539, 540, 567
olay tarihi analizi 80, 125, 233, 540
olgu 540, 541
oligarşi 541, 652, 722
oligarşinin demir yasası 541
oligopol 541
olumlayıcı eylem 541
olumlu işlev (olumlu işlevsel) 541
olumsallık kuramı 337, 541, 542
olumsallık tablosu 124, 125, 459, 479, 542, 543, 564, 772
ontoloji 239, 364, 466, 523, 531, 543
optimal diziliş 543
optimal eşleştirme 543
oran ölçümü 543
orantısal-riziko modeli 624
ordu ve militarizm 90, 543, 544, 545
organik (ya da biyolojik) analoji 363, 545, 660
organik dayanışma 327, 545
organik milliyetçilik 545
organik yönetim sistemleri 545
organizasyon menzili 545, 546
Organizasyon Tasarımı Hareketi 546
organize suç 546, 703, 811
orta menzilli kuram 454, 547
orta sınıf (orta sınıflar) 83, 234, 374, 547, 548, 710, 835
orta yapı 548
orta zemin 548
ortak karı/koca rolleri 548, 549
ortakçılık 432, 549
ortakduyusal (ortak) bilgi 549
Ortaklık Problemi (ya da Trajedisi) 550, 555
ortalama 550
ortalama değer 550
ortalama değer testi 550
ortanca (medyan) 550
ortaya çıkış 550
Osgood ayrımsal anlam ölçeği 550
otobiyografi 551
otokrasi 202, 551
otomasyon 82, 192, 361, 551, 634, 818
otorite 4, 551, 667
otorite gücü 551
otoriter 23, 234, 304, 551, 619
otoriter kişilik 305, 551, 552, 559, 765
otoriter popülizm 552
otoriteryanizm 2, 51, 551
oy kullanma davranışı 83, 141, 454, 552, 553, 554, 555, 663, 767
oyun kuramı 66, 289, 379, 419, 529, 550, 589

Ö
ödüllendirici güç 556
öğrenme güçlükleri 556
öğrenme kuramı 37, 556, 608, 609
öjenik 75, 375, 556
ölçek 78, 123, 232, 557, 620
ölçekleme 36, 492, 556, 562
ölçüm 138, 209, 284, 338, 363, 385, 391, 415, 460, 556, 557
ölçüm hatası 352, 554
ölçüm seviyeleri 557
ölüm oranı 139, 140, 557

ölümlülük oranı 100, 162, 557, 558, 559, 629, 746, 815
ömür beklentisi 559
öncelik etkisi 369, 559, 670
önyargı 288, 355, 439, 527, 552, 559, 560
örgüt (organizasyon) 121, 122, 541, 560, 641
örgüt (organizasyon) insanı 561
örgüt (organizasyon) kuramı 87, 121, 122, 317, 357, 516, 561, 562, 563, 657, 680
örgüt (organizasyon) kültürü 443, 563, 564
örgütler (organizasyonlar) sosyolojisi 561, 562, 563
örgütlü suç 564
örgütsüzleşmiş kapitalizm 384, 564
örnek 23, 564
örneklem 29, 536, 564, 726
örneklem anketi 281, 564, 568, 750
örneklem seçiminde yanlılık 564, 565
örnekleme 26, 35, 142, 351, 379, 408, 431, 539, 565, 566, 567, 643, 712, 774
örnekleme ağırlıkları 567
örnekleme çerçevesi 391, 567
örnekleme hatası 295, 566, 567, 568, 653
örneklememe hatası 295
örnekolay (vaka) incelemesi 15, 36, 97, 216, 226, 568, 668, 726, 783
örtük gözlem 36, 283, 568
örüntü değişkenleri 568
öteki-yönelimlilik 568, 569
özalgı 64, 569
özcülük 149, 228, 229, 569, 595, 644, 750, 796
özel alan 380, 569
özel din 156, 569, 713
özel hayata çekilme 569, 570, 768, 769
özelleştirme 93, 146, 270, 444, 452, 569, 570, 614, 756, 807
özellik 570
özerklik 570, 629
özfarkındalık 64, 570
özgül değer 571
özgür irade 571
özkavrayış 64, 571
özne 18, 381, 452, 571
öznel eşitlik 573
öznelerarasılık 573
öznel çalışma deneyimi 362, 400, 571, 572, 573, 801
öznellik 353, 451, 573
özünde ihtilaflı kavramlar 95, 573
özürlülük 573
özyönetim 573

P

panoptikon 57, 64, 574
para bağı 574
paradigma 15, 67, 69, 574, 575, 576
paradigmatik ve sentagmatik 576
paralel kuzen 111, 576
paralel soy 576
parametrik istatistik 30, 576
parametrik olmayan istatistik 30, 576, 577
paranoid tepkiler 577
paranoya 577
paranteze alma 577
Pareto ilkesi 577, 578
Pareto iyileştirmesi 578
Pareto optimumu 578
Parkinson yasası 578
parlamenter yönetim 578
parole (söz) 453, 578
partizanlıktan sapma 581
parya grubu 285, 581
pasif direniş 581
pasif işçi tezi 581
patoloji 244, 581
patrimonyalizm 87, 350, 581, 582
patron-klient ilişkisi 582, 583
Pearson katsayısı 583
pedagoji 583
pekiştirme 583
personel yönetimi 583, 584

peşin satılık ürün 584
peşin satış amaçlı üretim 584
Peter ilkesi 584
Phillips eğrisi 584
pilot inceleme 585
piyasa 12, 65, 126, 143, 184, 185, 199, 211, 261, 270, 321, 332, 367, 377, 378, 391, 428, 496, 586, 683, 697, 737, 773, 807, 827, 833
piyasa araştırması 26, 412, 588
piyasa ekonomisi 151, 353, 388, 458, 588
piyasa konumu 274, 588
piyasa sosyalizmi 588
planlı ekonomi 588
plantasyonlar 432, 588
plasebo 588
Poisson dağılımı 129, 589, 785
politika araştırması 41, 76, 102, 103, 195, 589, 590, 642
pop sosyoloji 561, 590, 591
popüler kültür 116, 443, 444, 454, 591, 592, 768
popülizm 592, 820
postmodernizm 24, 151, 164, 170, 217, 240, 300, 321, 342, 444, 508, 532, 534, 564, 592, 593, 594, 595, 659, 682, **796**
post-Fordizm 171, 191, 595
post-yapısalcılık 24, 151, 204, 217, 228, 247, 321, 405, 451, 595, 596, 597, 605, 606, 637, 647, 692, 769, 804, 808, 830
potlaç 597
pozitif ayrımcılık 51, 209, 597, 598
pozitif korelasyon 598
pozitif pekiştirme 598
pozitivist kriminoloji 178, 212, 413, 434, 461, 598
pozitivizm 3, 65, 134, 156, 166, 179, 204, 278, 319, 385, 437, 454, 472, 529, 598, 599, 600, 608, 626, 792
pragmatizm 149, 583, 600, 647
praksis 179, 600
prestij 601, 699
problem aile 601
problematik 601, 606
profesyonalizm (profesyonelleşme) 314, 362, 363, 607, 675
proletarya 23, 66, 82, 114, 183, 299, 360, 440, 455, 463, 478, 601, 602, 653, 654, 770, 801, 817, **818**
proletarya diktatörlüğü 602
proleterleşme 65, 315, 394, 440, 601, 603, 651
prosedür adaleti 603
Protestan etiği 110, 301, 334, 426, 467, 603, 604, 793
psi-kompleksi 605
psikanaliz 1, 21, 64, 80, 121, 146, 179, 249, 250, 310, 371, 445, 453, 522, 577, 605, 606, 607, 608, 609, 647
psikiyatri 10, 34, 94, 144, 244, 247, 581, 607, 608, 783
psikoloji 72, 230, 249, 371, 608, 609, 673, 735
psikometri 149, 229, 609
psikopat 609
psikosomatik hastalık 609
psikotarih 405, 609
psikoterapi 9, 130, **609**
psikoz 144, 532, 609, **610**, **709**
psişe 610
puanlama 144, 610
puanlama ölçekleri 610
purdah 610

R

radikal kriminoloji 612
reel sosyalizm 185, 211, 454, 551, 613, 614, 676, 678, 698, 762
refah 260, 325, 378, 475, 747, 756, 820, 833
refah devleti 142, 231, 270, 322, 475, 518, 615, 675, 767, 826, 833
refah hakları 616
refah malları 616
refah programı 573
refah sosyolojisi 611

refah yardımları (hizmetleri) 44, 367, 616, 645
referans grubu 285, 616, 617, 659, 698, 828
regresyon 68, 194, 368, 414, 507, 526, 617, 806
regresyon analizi 124, 126, 177, 460, 617, 618, 752, 772, 803
rehinli emek 619
reissiz (topluluklar) 148, 619
rekabet 378, 578, 619, 763
rekabetçi mobilite 507, 619
repertuar çizelgesi tekniği 619
replikasyon 567, 619, 620
resmi istatistikler 27, 83, 138, 139, 259, 295, 327, 348, 353, 492, 620, 621, 622, 628, 703, 704, 718, 746, 787
resmi olmayan evlilik 622
resmi olmayan toplumsal denetimler 622
ret alanı 29, 622
rıza 622
rıza biçimleri 622, 623
risk toplumu 117, 623
riskli geçiş etkisi 623
ritüel 156, 219, 223, 257, 258, 272, 298, 316, 372, 469, 515, 623, 624, 647, 672, 688
riziko modeli 540, 624
rol 4, 21, 50, 57, 59, 60, 98, 109, 163, 222, 246, 273, 294, 297, 337, 366, 386, 458, 534, 624, 625, 626, 627, 648, 661, 683, 698, 713, 757, 760, 806, 812, 814, 823
rol çatışması 221, 626
rol gerilimi 626
rol kabulü 626
rol kuramı 100, 163, 206, 624, 625, 626, 659
rol kümesi 626
rol mesafesi 626
rol modeli 626
rol oynama 626
rol üstlenme 626
rol yapımı 626
Rorschach Testi 626
ruhban sınıfı 627
rüya çalışması 627

S

sabıkalı 628, 705
sabıkalının yeniden suç işleme eğilimi 90, 628
sabit seçenekli soru 628
sağlık bakım kuruluşu 628
sağlık bakım sistemi 76, 628
sağlık ve hastalık sosyolojisi 76, 628, 629, 630, 749
sağlıkla ilintili davranışlar 630
sahicilik 630
sakınımlı ilişkiler 630, 631, 708
saldırganlık 631
Saldırganlık-Onaylama Önermesi 632
Sanayi Devrimi 632, 633
sanayi kapitalizmi 633
sanayi sektörü 256, 633, 636
sanayi sosyolojisi 222, 342, 634, 635, 636
sanayicilik 636
sanayileşme 8, 55, 74, 98, 136, 168, 171, 174, 185, 195, 207, 261, 292, 303, 314, 334, 362, 368, 382, 425, 495, 568, 632, 633, 651, 742, 820, 832
sanayisizleşme 303, 636
sanayi toplumu 169, 322, 637, 646, 733, 752, 757, 832
sanayi-sonrası toplum 94, 202, 203, 208, 246, 336, 638, 733, 761
sanskritleştirme 638
Sapir-Whorf hipotezi 638
sapkınlığın çoğalması 638, 639
sapkınlığın etkisizleştirilmesi 639
sapkınlığın inkârı 639
sapkınlık 10, 17, 33, 34, 46, 74, 95, 210, 212, 213, 214, 239, 244, 294, 433, 533, 639, 640, 641, 670, 742, 755
sapkınlık alt-kültürü 17, 641
sapma 641
sarmal terfi 641

savaş 642
savunma mekanizmaları 552, 642, 727
savunucu araştırma 642, 643
sayım 139, 155, 349, 643
sayım kalitesi kontrolü 643
sayım sonrası anket araştırması 633, 644
seçici yakınlık 604, 645
seçici yardımlar-genel yardımlar 645, 731
seçim etkileri 645
seçimbilim 645
sekülerleşme 157, 301, 351, 400, 645, 646, 659, 707
self-servis ekonomisi 646
semantik (anlambilim) 646, 647, 692
semantik (anlamsal) indirgeme 647
sembol 14, 63, 126, 156, 258, 272, 371, 482, 641, 646, 647, 649, 664
sembolik etkileşimcilik 20, 24, 63, 77, 97, 132, 175, 227, 228, 272, 319, 370, 386, 405, 411, 434, 482, 499, 539, 548, 549, 550, 562, 600, 603, 616, 625, 626, 647, 648, 649, 674, 682, 732, 784, 830
sendika 9, 24, 59, 83, 185, 192, 196, 197, 231, 285, 334, 359, 360, 429, 455, 561, 502, 503, 564, 635, 641, 649, 650, 732, 785, 791, 839
sendikal bilinç 650
sendikal tavır 650
sendikalizm 23, 360, 650
senkretizm 650
sentez 650
serbest bırakma 94, 273, 650
serbest çağrışım 650
serbest piyasa 23, 356, 515, 650, 721, 820
serflik 431, 582, 650
seri monogami 650
sermaye 147, 178, 183, 245, 270, 303, 602, 650, 651, 652
sermaye birikimi 207, 245, 441, 651
sermaye yoğun üretim 651
sermayenin ayrışması 85, 651, 652
sermayenin organik bileşimi 652
sıfır hipotezi 29, 30, 303, 653
sıfır tolerans 653
sıfır toplamlı olmayan oyunlar 653
sıfır toplamlı oyunlar 653
sıklık dağılımı 111, 127, 129, 398, 488, 653
sıklık poligonu 653
sınıf 75, 215, 274, 328, 333, 391, 395, 464, 471, 475, 478, 479, 496, 551,649, 653, 655, 666, 677, 710, 799, 815, 833
sınıf bilinci 70, 360, 602, 653, 654, 655, 657, 698
sınıf çıkarı 172, 652, 655
sınıf farkındalığı 654, 655
sınıf kültürü 655, 656
sınıf tahayyülü 656, 794
sınıflandırma 656
sınıflandırma (kümeleme) 656
sınıfsal çatışmanın kurumsallaşması 656
sınıfsal konum 657
sınıfsal sapma 564, 657
sınır sürdürümü 657
sınır tartışması 657
sınırlı akılsallık 518, 657
sırasal ölçekler 30, 657
sib 657
siber toplum 657, 658
sibernetik 638, 658
sibernetik hiyerarşisi 658
silah denetimi 658
silahsızlanma 658
simetrik aile 7, 658
sistem entegrasyonu 112, 660, 743, 744, 745
sistemler kuramı 7, 179, 365, 660, 661, 757, 818
situs 661
sivil din 661, 662
sivil itaatsizlik 662
sivil toplum 146, 150, 278, 281, 299, 335, 520, 548, 564, 614, 661, 662, 663
siyasal davranış 130, 663

siyasal iktisat 118, 184, 236, 245, 333, 356, 476, 488, 663, 650, 664
siyasal kültür 443, 664, 668
siyasal partiler 234, 284, 360, 580, 664, 665, 667
siyasal suç 666, 703
siyasal toplumsallaşma 141, 666, 761
siyaset bilimi 465, 516, 552, 666, 667, 735
siyaset sosyolojisi 234, 645, 667, 668
sokak çeteleri 239, 307, 669, 670, 704
sokak şeytanları 307, 418, 670
somut işlemler aşaması 670
somutluğun kaybedilmesi yanlışı 670
sonralık etkisi 670
sosyal antropoloji 12, 78, 216, 219, 222, 272, 363, 393, 454, 481, 612, 671, 672, 673, 688, 771, 807
sosyal bilim 26, 35, 211, 510, 576, 673, 674, 680
sosyal bilim felsefesi 204, 674, 831
Sosyal Darwincilik 75, 96, 107, 129, 130, 286, 336, 544, 671, 695, 705
sosyal davranışçılık 231, 482, 674
sosyal dünyalar 674
sosyal güvence 573, 674
sosyal hizmet 9, 94, 119, 674, 675, 712, 783
sosyal psikoloji 673, 675, 701, 750
sosyal sermaye 103, 675, 676
sosyal sigorta 676
sosyalizm 12, 65, 148, 197, 200, 209, 322, 360, 388, 404, 428, 473, 478, 479, 480, 510, 527, 551, 613, 676, 677, 678, 710, 738
sosyo-biyoloji 75, 137, 263, 483, 523, 678, 679
sosyo-dilbilim 164, 273, 427, 679
sosyo-ekonomik statü 679, 680, 752
sosyo-teknik sistem 334, 680
sosyogram 680
sosyoloji 35, 106, 134, 227, 363, 397, 471, 522, 576, 580, 663, 667, 671, 673, 680, 684, 682, 742, 791, 794
sosyolojik boş zaman araştırmaları 682, 683
sosyolojik cinsellik incelemeleri 683, 684
sosyolojik fahişelik incelemeleri 684, 685
sosyolojik göç araştırmaları 151, 685, 686
sosyolojik hukuk bilimi 307, 686, 687
sosyolojik imgelem 687
sosyolojik konut incelemeleri 687
sosyolojik müdahale 688
sosyolojik yiyecek incelemeleri 688, 689
sosyolojik zaman incelemeleri 689
sosyomatris 689
sosyometri 4, 78, 284, 479, 689, 690
soy 22, 690
soy grupları 24, 54, 285, 690
soy karışımı 690
soy kuramı 690
soydaşlık 690
soykırım 690, 691
soykütüğü 691
soyutlanmış ampirizm 21, 308, 402, 454, 459, 506, 691
sömürgecilik 72, 89, 121, 193, 312, 491, 691, 692
sömürü 51, 183, 220, 243, 338, 382, 395, 582, 651, 692
söylem 67, 204, 248, 300, 642, 692, 693, 694, 780, 809
söylem analizi 109, 284, 319, 321, 682, 693, 694
söylem oluşumu 694
Sözcük Çağrışımı Testi 694
sözleşmecilik 694
sözleşmeli emek 694
sözlü olmayan iletişim 337, 694
sözlü tarih 507, 694, 718, 759, 787
Spearman sıra korelasyon katsayısı 30, 695
stagflasyon 695
Stalinizm 18, 474, 695, 696

standart olmayan istihdam 696
standart olmayan işçi 696
standart ölümlülük oranları 696
standart sapma 696
standartlaşmış ölümlülük oranları 696
standartlaştırma 697
Stanford-Binet Zekâ Testi 697
statü 21, 47, 83, 297, 298, 302, 328, 358, 374, 381, 391, 458, 492, 493, 495, 496, 501, 551, 627, 635, 661, 697, 698, 710, 713, 733, 744, 779, 815
statü berraklaşması 65, 698, 699
statü grubu 285, 470, 699, 767, 793, 816, 840
statü kaybettirme 699
statü kazanma 115, 258, 494, 495, 699, 700, 701,751, 757, 806
statü konumu 21, 211, 624, 701
statü kümesi 701
statü tıkanması 17, 33, 701
statü tutarlılığı 701
statü-değeri kuramı 699
statü-yükleme kuramı 701
stereotip 21, 47, 98, 559, 598, 701, 725
stereotipleştirme 51, 57, 101, 312, 439, 701, 812
stres 144, 225, 701, 702
suç 65, 75, 95, 97, 159, 178, 210, 239, 265, 433, 437, 546, 598, 702, 703, 704, 775
suç endeksi 703
suç istatistikleri 216, 701, 702
suç oranı 216, 239, 702, 704, 746
suça sürüklenme 704
suçluluk 10, 97, 210, 287, 609, 640, 704, 705
suçu önleme 705
süperego 705
sürdürülebilir kalkınma 705, 706
sürekli değişken 706
sürü göçü 706
sütunlaştırma 706, 707

Ş

şaka kaldıran ilişkiler 631, 708
şamanizm 201, 708
şehir 708
şehir sosyolojisi 708
şehir merkezindeki yoksul bölgeleri 708
şerh koyma 708
şeyleş(tir)me 462, 709
şirket 41, 84, 271, 384, 429, 485, 564, 591, 652, 709, 715, 818, 833
şirket kapitalizmi 142, 709
şirket suçu 65, 703, 709
şizofreni 452, 610, 709

T

tabakalandırılmış örneklem 710
tabakalaşma 59, 174, 215, 246, 302, 338, 374, 398, 461, 479, 698, 710, 711, 791, 828
tabi değer sistemi 711
tablo sunumu 711, 712
tabu 712
tabula rasa 99, 203, 712
tahakküm 85, 243, 328, 382, 541, 591, 666, 712, 713, 788
tahmin 713
tahmini toplumsallaşma 713
takdiri gelir 713
taklit din 713
taksonomi 713, 714
tali gruplar 714
tam zamanında sistemi 714
tamamlayıcılık hipotezi 714
tanıtım deneyi 714
tanrıcılık 714
tarama araçları 91, 245, 715
tarım 22, 715
tarım işletmesi 402, 715
tarım kapitalizmi 715
tarım sosyolojisi 715
tarım toplumları 715
tarımcılık 715
tarihsel demografi 139, 716
tarihsel materyalizm 19, 31, 81, 118,

201, 336, 338, 354, 476, 509, 601, 664, 681, 716, 717, 723, 724
tarihsel sosyoloji 717, 718, 719, 760
tarihsicilik 19, 22, 136, 211, 372, 448, 591, 670, 677, 719, 720, 836
tarihyazımı 720
tarikat 301, 720, 721
tarikatlaşma 720, 721
tatminkâr 186, 335, 562, 721
Taylorizm 70, 712
tehlikeli sınıflar 722
tek boyutlu ölçekleme 722
tek değişkenli analiz 722
tekel 143, 186, 281, 587, 722
tekelci kapitalizm 271, 722
tekeşlilik 722
teknikçilik 70, 251, 722, 723, 786, 797
teknokrasi 722, 723
teknoloji 572, 646, 722, 723, 821
teknolojik determinizm 191, 634, 636, 680, 723, 819
teknolojik toplum 723, 733
tekno-yapı 722
tektanrıcılık 47, 350, 513, 671, 723
tekyanlı soy 723
telafi eğitimi 723
tele-çalışma 188, 723, 724
teleoloji (erekbilim) 724, 798
Tema Kavrama Testi 552, 724, 803
temel 43, 320, 331, 724, 725, 778, 780
temel bileşenler analizi 725
temsil 725, 726
temsil edicilik (temsililik) 726
temsili örneklem 726
teneke evler 726
teodise 726
teodise problemi 727
teoloji (tanrıbilim, ilahiyat) 21, 662, 727, 824
tepe değer 727
tepki oluşumu 642, 701, 727
tepkisel depresyon 727
terapötik topluluk 727
terbiye 159, 174, 727
tercih kuramı 727
ters ayrımcılık 727
ters işlev(sel) 468, 541, 727
ters korelasyon 728
tesadüfi örneklem 728, 800
tesadüfi örnekleme 728
tesadüfi örnekleme hatası 728
teşvik ödemeleri 188, 271, 728
Thomas Teoremi 728
Thurstone ölçeği 728
tıbbi model 728, 729
tıbbi sosyoloji 62, 729
tıbbileşme 729, 730
tıp sosyolojisi 363, 729, 730
ticari çevrim 587, 730
tipleştirme 730
tipoloji 730
toplamsal ağaç 731
toplamsal geçişmeli kümeleme 731
toplu pazarlık 109, 186 196, 197, 359, 363, 637, 649, 731, 732, 788
toplum 19, 68, 263, 116, 364, 380, 458, 467, 637, 673, 680, 732
toplum imgeleri 733, 734
toplum kuramı 436, 457, 734
toplum mühendisliği 102, 175, 734, 757
toplum sözleşmesi 349, 456, 626, 734, 735
toplumdan soyutlanma 735
toplumsal adalet 366, 516, 675, 678, 735, 736, 737, 738, 739, 829
toplumsal ağ 4, 685, 740
toplumsal akışkanlık 740
toplumsal aktör 15, 21, 570
toplumsal alan analizi 168, 740, 825
toplumsal anket araştırması 26, 27, 28, 740, 741
toplumsal cinsiyet 452, 483, 673, 711, 740
toplumsal coğrafya 740
toplumsal çatışma 111, 400, 515, 660, 769
toplumsal dayanışma 740, 741
toplumsal değişim 82, 112, 136, 137,

138, 228, 332, 354, 363, 438, 661, 683, 723, 741, 763, 780, 806, 815
toplumsal demografi 139, 741
toplumsal denetim 9, 35, 142, 213, 248, 265, 365, 397, 399, 418, 533, 589, 631, 650, 658, 703, 741, 742, 761, 769, 788, 810
toplumsal denge 143, 312, 342, 742
toplumsal devrim 742
toplumsal dışlama 150
toplumsal dinamik 742
toplumsal dünya perspektifi 742
toplumsal düzen 46, 134, 217, 229, 235, 300, 366, 426, 481, 515, 533, 535, 660, 700, 711
toplumsal edim 172
toplumsal ekoloji 744
toplumsal entegrasyon 46, 112, 150, 158, 201, 744, 745
toplumsal eşitlik 209, 745
toplumsal eşitsizlik 75, 210, 211, 234, 710
toplumsal etkileşim 215, 745
toplumsal evrim 745
toplumsal eylem 219, 745
toplumsal eylem kuramı 745
toplumsal farklılaşma 158, 233, 745
toplumsal formasyon 732, 745, 746
toplumsal göstergeler 282, 734, 746
toplumsal grup 116, 285, 746
toplumsal hareketler 5, 47, 117, 228, 240, 334, 388, 395, 419, 456, 490, 507, 590, 663, 684, 687, 742, 743, 744, 746, 747, 748, 790
toplumsal idare 730, 748, 749, 756
toplumsal ihtiyaçlar 749, 756
toplumsal istatistik 749
toplumsal istikrar 749
toplumsal kapanma 381, 382, 699, 710, 719, 770
toplumsal kategoriler 749
Toplumsal Kimlik Kuramı 749
toplumsal konsensüs 426, 427
toplumsal kurmacılık 342, 641, 684, 745, 750
toplumsal kurum 438, 750
toplumsal mesafe 750
toplumsal mobilite 64, 174, 190, 206, 258, 272, 274, 323, 366, 479, 492, 493, 507, 699, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 815, 837
toplumsal mübadele 739, 755
toplumsal norm 533, 534, 755
toplumsal olgu 75, 165, 439, 540, 541, 715, 755
toplumsal ölçek 755
toplumsal örgütlenme 755
toplumsal patoloji 5, 581, 755, 756
toplumsal politika 150, 282, 359, 580, 614, 730, 735, 756
toplumsal protesto 756
toplumsal refah 211
toplumsal rol 212, 306, 408, 624, 628, 757, 816
toplumsal sınıf 211, 215, 264, 653, 668, 699, 752, 757, 769, 778, 833
toplumsal sistem 3, 122, 143, 226, 227, 325, 342,541, 562, 577, 579, 625, 657, 661, 727, 732, 757, 795, 803
toplumsal sistemler 364
toplumsal sorunlar 150, 757
Toplumsal Sorunları Araştırma Derneği 212, 758
toplumsal statik 758
toplumsal statü 297, 697, 698, 758, 812
toplumsal suç 703, 758
toplumsal sürüklenme 758
toplumsal tabakalaşma 190, 402, 551, 635, 655, 661, 758, 767
toplumsal tahmin 758
toplumsal tarih 694, 715, 758, 759, 760
toplumsal trend 734, 760, 764
toplumsal yapı 219, 438, 442, 445, 667, 672, 681, 687, 689, 697, 757, 760, 804, 805, 815
toplumsal yaptırım 760, 808
toplumsallaşma 14, 31, 44, 46, 98, 100, 104, 121,132, 250, 326, 358, 408, 427,

439, 444, 534, 607, 631, 713, 735, 760, 761, 806, 810
toplumun tepkisi 46, 761
topyekûn savaş 642, 761
tortular 182, 183, 761
total kurum 4, 273, 438, 761
totalitarizm 2, 68, 296, 472, 761, 762
totaliter 3, 180, 346, 425, 472, 551, 638, 668, 761, 762
totemizm 671, 762, 771
totoloji 325, 380, 517, 661, 662, 762
töre 292, 488, 705
transseksüel 764
transvestilik 764
Treiman ölçeği 764
Treiman puanı 764
turta çizelgesi (turta grafik) 127, 129, 765
tutum (tutumlar) 71, 134, 208, 409, 448, 458, 463, 556, 559, 620, 663, 715, 718, 765, 766, 767
tutum araştırması 572, 765, 766, 767
tutum tutarlılığı 765
tutumlu(luk) 124, 459, 767
tüketim dilimleri 397, 553, 767, 768, 769
tüketim sektörleri 767, 768
tüketim toplumu 444, 768
tüketim sosyolojisi 594, 768, 769, 770
tümdengelim 770
tümevarım 20, 351, 524, 770
tümleşme 172, 430, 770
türdeş gruplara ayırma 770, 771
türdeş toplumsal süreçler 771
türemler 182, 771

U

uç etkiler 772
ulaşılan statü 21, 698, 772
ulusal burjuvazi 772
ulusal karakter 772
Ulusal Sapkınlık Konferansı 212, 758, 772
uluslararası işbölümü 359, 773
uyaran ayrımı 773
uyaran genelleştirme 773
Uyaran Önermesi 773
Uyaran-Yanıt modelleri 773
uygulamalı sosyoloji 773
uygun teknolojiler 773, 774
uygunluk 30, 774
uyumcu kişilik 774
uyumcu olmama 774
uyumcu olmayan davranış 774
uyumculuk 774
uyumsuzluk 774
uyuşturucu müptelâlığı 774, 775
uyuşturucular 55, 774, 775
uzlaşımcılık 204, 266, 775, 802
uzun dalga kuramı 775
uzun süreli araştırma 194, 775

Ü

ücretli emek 183, 353, 774
üçlü 143, 246, 774
Üçüncü Dünya 2, 28, 55, 56, 175, 261, 331, 332, 335, 346, 362, 490, 498, 539, 622, 687, 694, 726, 773, 774, 807, 818, 821
Üçüncü Dünya ambarı 774
üçüncül sektör 774
üreme oranı 774
üreme teknolojileri 774
üretim 185, 195, 245, 418, 663, 681, 714, 768, 773, 777
üretim araçları 192, 440, 676, 777
üretim güçleri 478, 745, 777, 778
üretim ilişkileri 114, 321, 331, 651, 724, 745, 778
üretim tarzı 43, 114, 184, 192, 243, 338, 432, 480, 778
üst sınıf 779, 780, 825
üst-anlatı 780
üst-belirleme (üst-belirlenim) 19, 780
üst-kuram 780
üstel büyüme 461, 780
üstyapı 320, 331, 520, 724, 778, 780
ütopya (ütopyacılık) 136, 179, 231, 251,

265, 336,418, 471, 677, 762, 780, **781**
üyelerin yöntemleri 781, 782
üyelik grubu 782

V
vaka çalışması 783
vaka kayıtları 783
varlıklı işçi 783
varoluş sosyolojisi 287, 784
varoluşçuluk 3, 133, 241, 300, 462, 471, 479, 630, 641, 784
varyans 233, 784
varyans analizi 784
varyasyon 123, 233, 697, 784, 785
vasıf 61, 109, 191,192, 255, 359, 360, 361, 362, 494, 602, 699, 785
vasıfsızlaştırma 191, 192, 231, 251, 334, 362, 602, 785, 786
vassallık 786
veri arşivi 199, 694, 787
veri bankaları 787
veri yığını 787
veriler 787
verimlilik 52, 110, 195, 295, 341, 345, 500, 634, 680, 728, 737, 777, 787, **788**
verimlilik pazarlığı 788
verstehen 193, 788
vesayetçilik (paternalizm) 142, 512, 733, 788
Viyana Çevresi 21, 789, 795, 803
von Restorff etkisi 789

W
Wisconsin modeli 699, 795

Y
yabancılaşma 33, 82, 197, 244, 320, 395, 400, 418, 477, 572, 601, 709, 769, 786, 798, 799, 800
yananlam 51, 800
yandil 800
yanıt oranı 800
yanıt vermeme 566, 800, 801
yanlı örnekleme 801
yanlılık 352, 531, 801
yanlılık mobilizasyonu 801
yanlış bilinç 96, 172, 300, 321, 623, 656, 801
yanlışlama 389, 411, 541, 591, 802, 803
yanlışlamacılık 303, 802, 803
yansıtma 410, 642, 724, 803
yansıtma testleri 230, 530, 626, 724, 803, **804**
yapay değişkenler 139, 804
yapı 28, 74, 114, 213, 219, 228, 229, 291, 348, 466, 745, 804, 805, 806
yapıçözüm 310, 805
yapılaş(tır)ma 92, 112, 170, 227, 487, 549, 805, 806
yapısal denklemler 526, 619
yapısal farklılaşma 136, 226, 233, 509, 743, 806, 807
yapısal işlevselcilik 112, 113, 176, 277, 660, 807
yapısal işsizlik 807
yapısal mobilite 807
yapısal olmayan mobilite 807
yapısal uyum 807
yapısalcılık 14, 19, 115, 146, 164, 182, 228, 274, 310, 321, 370, 390, 405, 451, 454, 478, 499, 571, 606, 641, 682, 692, 746, 759, 769, 804, 807, 808, 809, 830
yaptırım 14
yaradancılık 810
yarı-din 810
yarı-periferi 810
yarı-proletarya 810
yarı-sömürgecilik 691, 810, 811
yasaklama 811
yasal ayrım 811
yassı çakıl testi 811, 812
yaş ayrımcılığı 47, 268, 812, 816
yaş grupları 205, 267, 812
yaş katmanları 267, 812
yaş tabakalaşması 812
yaşam çevrimi 7, 61, 205, 221, 224, 264, 293, 371, 683, 812, 813, 815

yaşam dünyası 573, 646, 813
yaşam evreleri 813
yaşam istatistikleri 139, 813
yaşam kalitesi 813, 814
yaşam olayı 144, 540, 609
yaşam öyküsü 410, 540, 653, 694, **728**, 783, 814, 815, 824
yaşam seyri 37, 113, 540, 814, 815
yaşam şansları 211, 313, 328, 374, **428**, 793, 812, 815
yaşam tablosu 559, 815
yaşam tarzı 84, 312, 374, 392, **561**, 697, 815, 816
yaşamı hatırlama 816
yaşlanma 51, 267, 439, 816
yaşlanma sosyolojisi 816, 817
yaşlı bakımevi 817
yatay entegrasyon 817
yayılma 671, 817
yayılmacılık 817
yayılmış güç 817
yedek emek ordusu 686, 817
yedek sanayi ordusu 817
yeni dinler 158, 817
yeni dinsel hareketler 646, 790, 817, 818
yeni doğan bebek ölümlülük oranı 818
yeni işçi sınıfı 191, 361, 548, 818, 819, 820
yeni orta sınıf 820
yeni ortaya çıkan normlar 820
yeni ortaya çıkan özellikler 550
Yeni Sağ 452, 615, 820
yeni sanayileşmekte olan ülkeler 56, 820
yeni sapkınlık kuramı 820
Yeni Sol 821
yeni teknoloji 723, 821
yeni toplumsal hareketler 474, 781, **822**
yeni uluslararası işbölümü 822
yeni yapısalcılık 700, 753, 822
yeni-sömürgecilik 377, 691, 821
yeniden inceleme 822
yeniden toplumsallaşma 822
yeniden üretici emek 822
yerel emek piyasası 822
yerellik araştırmaları 92, 822
yerlicilik 822, 823
yeşil devrim 823
yetenek 823
yetiştirme sosyolojisi 334, 359, 823
yığın 285, 823
yinelenen araştırmalar 28, 138, 163, 823, 824, 836
Yirmi İfade Testi 434, 824
yoğun güç 824
yoğunlaşma bölgeleri kuramı 824, 825
yoğunluk 825
yoklama 825
yoksulluk 5, 45, 150, 194, 325, 341, 367, 373, 470, 511, 627, 674, 675, 710, 825, 826, 827, 828
yoksulluk kültürü 828
yoksulluk sınırı 79, 826, 828
yoksulluk tuzağı 828
yoksunluk 33, 73, 150, 194, 195, 265, 325, 352, 418, 490, 512, 545, 616, **674**, 698, 812, 816, 828, 829
yoksunluk döngüsü 512, 829
Yoksunluk-Doygunluk Önermesi 60, 829
yorum 156, 227, 829, 830, 831
yorumbilgisi 831
yorumbilgisel döngü 831
yorumlayıcı sosyoloji 227, 829, 830, 831
yön değiştirme 642, 831
yöneşme tezi 449, 723, 831
yönetici sınıf 202, 758, 832
yöneticilik faaliyetlerinin iç içe geçmesi 832
yönetim 75, 84, 197, 295, 334, 359, 482, 602, 634, 652, 832
yönetim bilimi 832
yönetim stratejileri 832
yönetsel denetim sistemleri 143
yönetsel devrim 70, 832, 833
yöntem tartışması 833

yurttaş milliyetçiliği 833
yurttaşlık 94, 150, 291, 475, 496, 505, 662, 677, 721, 756, 833, 834
yüceltme 250, 834
yükleme kuramı 71, 300, 834
yüksek sınıf 202, 203, 835
yüz yüze etkileşim 337, 835

Z

zaman 483, 784, 836
zaman-bütçe araştırmaları 836
zaman-serisi verileri 760, 836
zaman yönelimi 280, 836
zaman-ve-hareket araştırmaları 836
Zeitgeist 835
zekâ 154, 173, 230, 311, 375, 608, 836, 837, 838
zekâ geriliği 838
zekâ testi 75, 609, 697, 836, 837, 838
zenginlik 839
zımni anlayış 839
zımni bilgi 839
zıtdeğerlilik 839
zihinsel emek 839
zorunlu sendikalı işyeri 404, 839
zümre 710, 839, 840

ADLAR DİZİNİ

A
Abbott, Andrew 37, 38, 39, 363, 600
Abel-Smith, Brian 730, 826
Abercrombie, Nicholas 114, 173
Aberle, David F. 747
Adams, Stacy 738, 739
Addams, Jane 2, 3
Adler, Alfred 250
Adorno, Theodor Wiesengrund 3, 4, 49, 180, 181, 412, 551
Alexander, Jeffry 229, 365, 682
Allport, Gordon W. 228, 310, 322, 410
Almond, Gabriel 664
Althusser, Louis 12, 18, 19, 20, 54, 109, 146, 172, 242, 279, 310, 321, 397, 446, 474, 595, 606, 725, 732, 745, 746, 780, 808
Alves, Wayne 739
Anderson, Nels 97
Anderson, Perry 43, 514
Andreski, Stanislav 87
Ardrey, Robert 39, 670
Arensberg, Conrad M. 686
Ariès, Phillipe 8, 120
Aristoteles 524
Aron, Raymond 40, 166, 510, 536
Asch, Solomon E. 774
Athos, Anthony G. 563
Axelrod, R. 153

B
Bachelard, Gaston 54
Bachrach, Peter 95, 183
Bacon, Francis 49
Bahro, Rudolf 614
Bakunin, Mihail 23, 476
Balch, Emily Greene 3, 57
Bales, Robert F. 113, 286
Banfield, Edward C. 5, 272
Banton, Michael 216, 428
Baratz, Morton S. 95
Barber, Benjamin 68, 457
Barnard, Chester I. 58, 561
Barrett, Michael 7
Barthes, Roland 283, 310, 508, 693
Basagia, Franco 34
Bateson, Gregory 280, 443
Baudrillard, Jean 444
Bauman, Zygmunt 513, 560, 593, 691
Bean, Frank 216
Bechhofer, Frank 83, 441
Beck, Ulrich 138, 169, 170, 482
Becker, Gary 344, 515
Becker, Howard S. 5, 6, 135, 212, 214, 280, 281, 339, 386
Behrend, Hilde 109
Bell, Colin 92, 263, 720
Bell, Daniel 84, 114, 138, 202, 322, 720, 758
Bell, Wendell 448, 740
Bellah, Robert N. 73, 74, 412, 661
Bendix, Reinhard 234, 387
Benedict, Ruth F. 62, 442, 443, 444, 483, 673
Benjamin, Walter 63
Bentham, Jeremy 64, 236, 456, 574
Berger, Bennett M. 58, 83
Berger, Peter L. 150, 224, 242, 405, 412, 549, 646, 820
Berk, Sarah F. 221
Berkeley, George 203, 319
Berle, Adolf A. 84, 833
Bernard, Jessie 7, 225, 241
Bernstein, Basil 154, 260, 261, 749
Bernstein, Eduard 65, 394, 474
Béteille, André 392
Bhaskar, Roy 204, 266, 267
Bion, Wiltred 73
Blache, Vidal de la 341
Black, Douglas 75, 76, 77

Blau, Peter 515, 699, 752
Blauner, Robert 51
Bloch, Marc 30, 77, 242, 243, 839
Blood, Robert O. 221
Blumer, Herbert 77, 78, 97, 272, 434, 521, 550, 647
Boas, Franz 78, 300, 442, 462, 528, 672, 794
Bogardus, Emory S. 78
Bookchin, Murray 24
Booth, Charles 79, 627, 826
Bott, Elizabeth 4, 385, 386
Bottomore, Tom 226, 384, 517
Bourdieu, Pierre 229, 291, 444, 448
Bowlby, John E. 31, 80, 220
Brace, Charles Loring 722
Braudel, Fernand 30, 31, 80, 81, 689
Braverman, Harry 192, 193, 251, 362, 602, 603
Brown, George 11, 79, 144, 245, 702
Brown, Norman O. 684
Brownmiller, Susan 239, 374
Brzezinski, Zbigniew 762
Buharin, Nikolay 696
Bulmer, Martin 96, 568
Burawoy, Michael 193, 571, 655, 725
Burgess, Ernest W. 82, 96, 246, 396, 578, 825
Burke, Edmund 141, 512, 513
Burnham, James 833
Burns, Robert 349
Burns, Tom 121, 541
Burridge, Kenel O.L. 93
Burt, Ronald S. 271
Butler, Robert 816

C

Camus, Albert 202
Cannon, Lynn Weber 655
Cannon, Walter B. 666
Carchedi, Guglielmo 114
Carnap, Rudolph 789
Carr, E.H. 717
Castel, Robert 605
Castells, Manuel 397, 398, 400, 420
Castle, Stephan 686
Chabod, Frederico 234
Chandler, Alfred D. 84
Chaplin, Elizabeth 57
Child, Irving 444
Childe, Vere Gordon 97, 226
Chodorow, Nancy 32, 250, 374, 530
Chomsky, Noam 153, 154
Cicourel, Aaron V. 71, 216, 385
Cixous, Hélène 595
Clegg, Stewart 562
Cloward, Richard A. 17, 33, 210, 244
Cohen, Albert 17, 33, 206
Cohen, G.A. 365, 725, 780
Cohen, Jean 748
Cohen, Stanley 5, 18, 48, 94, 212, 213
Cole, George Douglas Howard 122
Coleman, James S. 18, 42, 50, 101, 102, 103, 104, 105, 205, 218, 675
Collins, Randall 112, 169, 604
Comte, Auguuste 105, 106, 136, 166, 336, 399, 475, 503, 598, 599, 630, 633, 636
Concorcet, Marie-Jean 107, 470
Connell, Robert 207
Cook, Caren 516
Cook, Fred J. 42
Cooley, Charles Horton 43, 50, 63, 107, 108, 166, 648
Coolidge, Mary Elizabeth 108
Coombs, Clyde H. 557
Cooper, David 34
Cornes, Richard 378
Coser, Lewis 112, 218, 247, 467, 659
Cox, Oliver C. 311, 313
Cressey, Donald 23, 210
Crosland, Anthony 231
Crozier, Michael 191, 250

D

Dahl, Robert A. 95, 122, 140, 141
Dahrendorf, Ralf 111, 112, 183, 234, 625, 651, 656

Dalton, Melville 343, 344
Daly, Mary 233, 234
Dart, R.A. 39
Darwin, Charles 75, 129, 130, 176, 220, 225, 263, 342, 375, 461
Davis, Kingsley 364, 366, 685, 751
Dawkins, Richard 263, 679
D'Alenbert, Jean le Rond 201
de Beauvoir, Simone 133
Deal, Tenence 563
Denzin, Norman 376, 434, 532, 649, 677, 814
Derrida, Jacques 310, 596
Descartes, René 49, 145, 146, 203, 480, 497
Deutschberger, Paul 60
Dewey, John 149, 600
Diderot, Dennis 201
Dilthey, Wilhelm 156, 258, 527
Ditton, Jason 274
Djilas, Milovan 454
Dobb, Maurice 514
Doeringer, Peter 189
Dollard, John 311
Dore, Ronald 158, 208
Douglas, Jack D. 216, 288, 348
Douglas, Mary 223, 712, 745
Drucker, Peter F. 84, 317
Du Bois, W.E.B. 163, 164
Dubin, Robert 60
Duby, Georges 30
Dumont, René 539
Duncan, Otis Dudley 46, 699, 752
Dunkerley, David 562
Durkheim, Émile 5, 17, 25, 32, 33, 66, 74, 124, 134, 136, 156, 157, 158, 164, 165, 166, 172, 174, 177, 199, 223, 226, 235, 244, 261, 263, 271, 272, 288, 291, 297, 307, 308, 333, 343, 347, 348, 357, 358, 364, 365, 373, 390, 399, 410, 412, 419, 420, 421, 439, 466, 504, 510, 517, 522, 528, 545, 549, 581, 612, 624, 633, 636, 640, 664, 677, 681, 714, 715, 732, 740, 741, 742, 743, 744, 749, 755, 762, 763, 791

E

Eagleton, Terry 321
Edgell, Stephen 221, 768
Edwards, Richard 171, 189, 192
Ehrenreich, John 114
Eisenstadt, Shlomo N. 806, 807
Elder, Glenn H. 439
Elias, Norbert 31, 181, 182, 688
Ellul, Jacques 723
Elster, Jon 22, 365, 467, 516
Emerson, Richard M. 530
Engels, Friedrich 19, 22, 43, 44, 58, 82, 114, 118, 200, 201, 220, 226, 288, 332, 338, 354, 358, 359, 381, 399, 425, 448, 476, 480, 481, 511, 529, 602, 633, 777
Erikson, Erik 405, 408, 609
Etzioni, Amitai 422, 423
Evans-Pritchard, Edward Evan 88, 89, 222, 223, 763
Eysenck, Hans Jurgen 131, 139, 149, 229, 230, 410, 413, 837

F

Fairbairn, W.R.D. 530
Fayol, Henri 317
Featherman, D.I. 236, 237, 699
Febvre, Lucien 30
Ferguson, Adam 118, 244, 349, 350, 468, 510, 520, 563
Festinger, Leon 71, 568
Feurbach, Ludwig 480
Feyerabend, Paul 278, 279, **445, 499, 593**
Figgis, John Neville 122
Finer, Samuel E. 545
Firestone, Shulamith 233
Firth, Raymond 413, 712
Ford, Henry 245
Fortes, Meyer 13, 223, 247, 763
Foucault, Michel 24, 34, 54, 57, 62, 94, 99, 205, 247, 248, 278, 305, 310, 342, 406, 446, 447, 456, 532, 574, 596, 597, 605, 641, 684, 693, 729, 808
Fourier, Charles 428
Fox, Alan 289, 290

Franco, Francisco 233
Frank, André Gunder 55, 56, 60, **377**, **490**
Frazer, James George 78, 88, 249, **468**, 672, 762
Frazier, Edward Franklin 249
Freidson, Eliot 720
Freire, Paulo 539
French, J.R.P. 278
Freud, Sigmund 1, 40, 46, **61**, 156, 169, 249, 250, 287, 305, 326, **342**, **371**, 393, 407, 409, 411, 415, 417, **443**, 451, 464, 532, 605, 606, 607, 609, 631, **642**, 712, 760, 780, 839
Friedman, Andrew 290
Friedman, Milton 452, 529
Friedmann, Georges 191, 250, 251, 362
Friedrich, Carl 762
Friedrichs, Robert 212
Fromm, Erich 180
Fröbel, Folker 773
Furnivall, J. S. 121

G
Gadamer, Hans-Georg 831
Gagnon, John 163
Galbraith, John Kenneth 42, 43, 84, 143, 340, 786
Gallie, Duncan 45, 367
Galton, Francis 253, 375, 376
Gandhi, Mamatha 24
Gans, Herbert J. 46, 58, 364, 397
Ganzeboom, Harry 237
Garfinkel, Harold 46, 205, 217, 218, 288
Gaventa, John 96, 159
Geddes, Patrick 257, 398
Geertz, Clifford 52, 647
Geiger, Theodore 258
Gellner, Ernest 262, 505
Gephart, Robert 216
Giddens, Anthony 45, 92, **112**, 169, 170, 181, 217, 219, 225, 238, 289, 300, 302, 341, 427, 466, 490, 544, 549, 580, 597, 681, 682, 745, 757, 805, 806, 830
Giddings, Franklin H. 51, 268, 269, 529
Gilman, Charlotte Perkins 3, **269**
Gilroy, Paul 407, 447
Ginsberg, Morris 270
Glaser, Barney 20, 233, 246, **648**
Glass (Durant), Ruth 265, 272, **400**
Glass, David V. 272
Glazer, Nathan 216
Godwin, William 23, **115**
Goffman, Erving 34, 129, 163, 272, 273, 274, 288, 337, 369, 386, 387, 405, 408, 430, 538, 623, 625, 728, 735, 761, 835
Goldenweiser, A.A. 300
Goldmann, Lucien 274
Goldthorpe, John H. 206, 218, 237, 255, 274, 275, 276, 303, 304, **430**, **494**, **518**, 519, 547, 556, 571, 655, 720, **754**
Goode, William 13
Goodman, Leo A. 479
Gordon, David 171, 189
Gorz, André 781
Gottdiener, Mark 116
Gouldner, Alvin W. 11, 135, 202, 274, 276, 277, 329
Gramsci, Antonio 146, 172, 235, 245, 246, 284, 285, 299, 300, 321, 446, 600, 662
Granovetter, Mark 4, 335
Greil, A.L. 713
Guevara, Che 267
Gumplowicz, Ludwig **286**, **544**
Gurvitch, Georges 286, 287
Gusfield, Joseph R. 5

H
Habermas, Jürgen 12, 172, 179, **180**, **181**, 366, 444
Haeckel, Ernst 175
Hakim, Catherine 15, 327, 492
Halbwachs, Maurice 291
Halévy, Élie 291, 292
Hall, Catherine 406
Hall, Oswald **386**
Hall, Peter M. 163
Hall, S. 17, 444, 446

Halsey, A.H. 677
Hamilton, Richard F. 83
Harris, Chris 113, 225
Harris, Marvin 447, 448, 518
Harris, Tirril 11, 79, 144, 245
Harvey, David 341, 594
Hasckel, Ernst 528
Hauser, R.M. 236, 237, 699, 700
Hayek, Friedrich A. 296, 452, 457, 458, 509, 529, 737
Heath, A. 754
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1, 65, 66, 113, 114, 179, 286, 299, 319, 320, 381, 462, 472, 477, 662, 717, 798
Heidegger, Martir 300, 596, 784
Heider, Fritz 71, 300
Heine, Heinrich 676
Helbwachs, Maurice 30
Held, David 181
Herder, J.G. 335, 504
Herrstein, Richard 838
Herskovitz, Melville Jean 300
Hertz, Robert 481
Hewitt, John P. 288
Hillery, George A. 91
Hindess, Barry 43, 144, 243
Hirst, Paul 44, 122, 243
Hitler, Adolf 234, 387
Hobbes, Thomas 49, 117, 118, 159, 236, 304, 342, 459, 524, 631, 734
Hobhouse, Leonard Trelawney 304, 305
Hobsbawm, Eric 259, 514, 633
Hochschild, Arlie 166, 167, 168
Hochschild, Jennifer 739
Hofstadter, Richard 202
Homans, George C. 60, 132, 305, 515, 698, 738, 739
Hope, K. 556
Horkheimer, Max 49, 180, 181, 307, 412
Hubert, Henri 481
Hughes, Everett C. 21, 97, 272, 386, 521
Hume, David 21, 49, 118, 145, 160, 236, 244, 349, 308, 309, 456, 470, 510, 520, 522, 624, 802
Humphries, Laud 568, 593
Husserl, Edmund Gustav Albert 241, 242, 309
Hyman, Herbert 616

I
Illich, Ivan 539
Inkeles, Alex 509

J
Jackman, Mary R. 167, 655
Jackman, Robert W. 167, 655
Jacobson, Roman Osipovic 371
James, William 63, 107, 164, 310, 371, 405, 600, 689
Jameson, Fredric 593
Janowitz, Morris 371, 545
Jay, Martin 181
Jencks, Christopher 175, 700
Jessop, Bob 148
Jevons, William Stanley 528
Johnson, J. 487, 544
Johnson, Paul 202
Jones, F.L. 236, 237
Jung, Carl Gustav 149, 250, 371

K
Kahn, Herman 251
Kamin, Leon 837
Kant, Immanuel 49, 145, 203, 204, 335, 336, 380, 381, 462, 528
Kardiner, Abram 443
Kautsky, Karl 301, 394, 395, 474
Kavanagh, Dennis 667
Kelling, George 403
Kelly, George Alexander 71, 395, 411
Kempe, C. 119
Kempe, R. 119
Kennedy, Alan 563
Kerr, Clark 82, 400, 401, 720
Keynes, John Maynard 296, 333, 401
Kierkegaard, Søren 784
Kimball, Solon T. 686
Kimball, Steve 202

Kinsey, Alfred 305, 408
Kitsuse, John 216
Klein, Melanie 61, 73, 413, 414, **530, 605,** 607, 774
Klein, Viola 414
Kluckhohn, Clyde 89, 415
Kohlberg, Lawrence 64
Kohn, Melvin 8, 390, 570
Kohut, H. 64
Kolakowski, Leszek 4
Kollontay, Alexandra 423
Komarovsky, Mirra 206
Kosack, Godula 686
Kristeva, Julia 595
Kroeber, Alfred Lewis 413, 434
Kropotkin, Peter 23, 24, 342
Kruyt, J.P. 706
Kuhn, Manford 434, 626, 824
Kuhn, Thomas 54, 69, 278, **437, 574,** 593, 599, 803
Kumar, Krishan 412, 501

L

Lacan, Jacques 40, 50, 57, **407, 451, 452,** 808
Laclau, Ernesto 592, 596
Laing, R.D. 7, 9, 34, 452
Lakatos, Imre 803
Lane, Robert E. 587
Lang, Kurt 544
Lange, Friedrich Albert 527
Lasch, Christopher 113, 412, **414, 453,** 454, 522, 564
Laski, Harold J. 122
Laslett, Peter 716
Lasswell, Harold 484
Latouche, Serge 262
Lawrence, Paul 73, 541
Lazarsfeld, Paul F. 454, **484, 499, 600,** 616, 814
Le Bon, Gustave 417
Le Play, Frédéric 399, 431
Le Roy Ladurie, Emmanuel 30, 31
Leach, Edmund R. 454
Lefebvre, Henri 288
Leibniz, Gottfried Wilhelm 203, 497
Lemert, Edwin 74, 212
Lemkin, Raphael 690
Lenin, Vladimir Ilyiç Ulyanov 70, 148, 193, 354, 359, 395, 454, 455, 462, 474, 504, 810
Lenski, Gerhard 158, 698
Lévi-Strauss, Claude 14, 111, 368, 370, 481, 518, 595, 672, 688, 763, 808
Lévy-Bruhl, Lucien 25, 88, 455
Lewin, Kurt 15, 455
Lewis, G. 624
Lewis, Oscar 373, 402, 455, 456, 612
Likert, Rensis 458, 546
Linton, Ralph 458, 624
Lipset, S.M. 82, 747
Locke, John 21, 48, 49, 203, 458, 456, 459, 520, 574, 712, 734
Lockwood, David 83, 112, 302, 329, 373, 571, 654, 656, 657, 711, 733, 734, 743, 744, 745, 801
Lombroso, Cesare 398, 461
Long, J. 762
Lorenz, Konrad 219, 220, **269, 461,** 464, 679
Lorsch, Jay 541
Loveridge, R. 190
Lowenthal, Leo 180
Lowie, Robert H. 462, 817
Luckmann, Thomas 150, 242, 281, 288, 549
Luhmann, Niklas 365, 661
Luijkx, Ruud 237
Lukács, György 66, 179, 274, 299, 321, 462, 463, 497, 528, 709, 801
Lukes, Steven 95, 96, 165, 166, 328
Lundberg, Georg A. 135, 463, 529
Luxemburg, Rosa 462, 463, 474
Lyman, Stanford M. 287
Lynd, Helen Merrell 464
Lynd, Robert 135, 464
Lyotard, Jean-François 444

M
Macfarlane, Alan 168
Machiavelli, Niccolò 163, 183, 465
MacIver, Robert M. 465, 589
Macpherson, C.B. 456
Maine, Henry 372, 466, 697
Malinowski, Branislaw Kaspar 88, 223, 262, 297, 434, 435, 468, 469, 518, 672, 763, 808
Mallet, Serge 191, 819
Malthus, Thomas Robert 107, 452, 470, 471, 780
Mann, Michael 147, 376, 377, 544, 545
Mannheim, Karl 67, 439, 471, 670, 780
Marcuse, Herbert 180, 181, 250, 412, 472, 474, 684
Marsh, Peter 163
Marshall, Alfred 188, 475, 528
Marshall, Gordon 41, 65, 276, 361, 548, 594, 604, 840
Marshall, Thomas H. 475, 615, 677, 756, 833, 834
Martineau, Harriet 269, 475, 476
Marx, Karl 1, 11, 12, 18, 19, 20, 23, 33, 37, 43, 44, 58, 111, 112, 114, 118, 136, 166, 172, 182, 184, 191, 192, 200, 201, 226, 242, 243, 244, 245, 286, 299, 300, 307, 308, 310, 320, 321, 331, 332, 333, 336, 338, 342, 354, 357, 360, 381, 382, 383, 384, 399, 418, 425, 440, 448, 455, 463, 464, 470, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 497, 520, 529, 574, 601, 602, 633, 644, 651, 652, 653, 654, 677, 716, 724, 738, 742, 744, 745, 750, 764, 777, 778, 779, 780, 781, 798, 801, 817
Maslow, Abraham H. 310, 325, 326, 496, 479
Mason, David 215, 216, 313
Matza, David 287
Mauss, Marcel 287, 418, 517
Mayo, Elton 143, 295, 296, 343, 344, 481
McCarthy, John D. 748
McDougall, William 608
McGregor, Douglas 546
McIntosh, Mary 7, 306
Mead, George Herbert 28, 29, 63, 77, 97, 107, 132, 370, 405, 482, 521, 550, 600, 647, 674, 681
Mead, Margaret 206, 280, 316, 443, 483, 673, 712, 749
Means, Gardiner C. 84, 833
Mendel, Gregor 263, 375
Merleau-Ponty, Maurice 490
Merton, Robert K. 17, 32, 33, 34, 68, 238, 364, 395, 547, 616, 659, 774, 829
Michels, Robert 37, 501, 502, 665
Miliband, Ralph 147
Mill, James 236, 476
Mill, John Stuart 236, 429, 456, 503, 599
Millar, John 349, 503, 520
Miller, Daniel 769
Miller, David 23
Millett, Kate 233, 378
Mills, C(harles) Wright 42, 89, 135, 141, 183, 249, 287, 309, 310, 330, 367, 454, 504, 506, 544, 691, 810
Miner, John 838
Mitchell, Juliet 250, 414
Mok, A. 190
Montesquieu, Charles Louis 49, 201, 335, 510
Moore, Barrington 235
Moore, Robert 77, 427, 428
Moore, Wilbert E. 137, 364, 366, 751
More, Thomas 780
Moreno, J.L. 4, 689
Morgan, David H.J. 57, 62, 224, 466
Morgan, Lewis Henry 43, 248, 286, 338, 442, 462, 510, 518
Morgenstern, Oskar 554
Mormino, Gary 686
Morris, Desmond 220, 679
Morris, Lydia 221
Mosca, Gaetano 182, 183, 511
Mumford, Lewis 486, 730
Mun, Thomas 488
Murdock, George P. 113
Mulvey, Laura 57

Murray, Charles 6, 44, 45, 818
Mussolini, Benito 234, 284
Myrdal, Gunnar 135, 296, 311, 414

N
Nadel, Siegfried Frederick 522
Naville, Pierre 191
Needham, Rodney 14
Neurath, Otto 789
Newby, Howard 92, 263, 368, 402, 720
Newson, Elizabeth 8
Newson, John 8
Newton, Isaac 48, 49
Nietzsche, Friedrich 247, 278, 508, 532, 596, 644, 784
Nisbet, Robert A. 34, 90, 177, 226, 309, 335, 399, 517
Nordlinger, Eric 147
Notestein, Frank N. 140
Nozick, Robert 457, 529, 737

O
O'Connor, James 468
Oakley, Ann 7, 32, 98, 221, 222, 241
Offe, Claus 468, 564
Ogburn, William Fielding 97, 445, 538
Ohlin, Lloyd B. 17, 33, 210, 244
Okin, Susan Moller 456, 457
Olson, Mancur 418, 419
Osgood, C.E. 51
Ossowski, Stanislaw 550, 551
Ouchi, William G. 513
Owen, Robert 428

P
Packard, Vance O. 590
Pahl, Jan 293
Pahl, R.E. 397, 398, 439, 440
Pahl, Ray 293, 402
Paine, Thomas 574
Pareto, Vilfredo 40, 182, 183, 343, 577, 660, 750
Park, Robert Ezra 42, 82, 96, 97, 246, 312, 342, 521, 578
Parkin, Frank 327, 381, 793
Parsons, Talcott 12, 32, 41, 46, 47, 59, 90, 98, 113, 137, 143, 167, 180, 201, 206, 226, 227, 228, 229, 236, 250, 263, 286, 294, 297, 308, 325, 328, 348, 349, 363, 364,410, 415, 420, 426, 427, 438, 462, 466, 471, 474, 499, 509, 534, 535, 539, 547, 574, 578, 579, 580, 607, 628, 648, 660, 661, 681, 730, 742, 743, 757, 807, 814, 834
Pavlov, Ivan 131, 430
Pearson, Geoff 307
Peirce, Charles Sanders 583, 600
Perinbanayagam, R.S. 648
Peters, Thomas J. 563
Phillips, A.W. 584
Phillips, Derek L. 536
Piaget, Jean 61, 64, 116, 584, 585
Piore, Michael 189
Pitt-Rivers, A. Lane-Fox 586
Plant, Raymond 92
Platon 1, 141
Platt, Jennifer 83
Plummer, Ken 17, 213, 214, 309, 411, 649
Polanyi, Karl 589
Popper, Karl Raimund 1, 2, 372, 373, 569, 575, 591, 719, 789, 802
Postman, Neil 485
Poulantzas, Nicos 114, 147, 235, 284, 397, 440, 595, 597
Proudhon, Pierre-Joseph 23, 604, 605
Prus, Robert 246, 247
Purcell, Kate 373

Q
Quesnay, François 245
Quetélet, Lambert Adolphe Jacques 611
Quine, Willard 445

R
Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 13, 222, 223, 612, 672, 690
Raeburn, Henry 349

Ragin, Charles C. 391
Ramsay, Allan 349
Rangei, Terence 259
Rapoport, Rhona 8, 221
Rapoport, Robert N. 8, 221, 683
Ratzenhofer, Gustav 544, 612
Raven, B. 278
Rawls, John 457, 694, 736
Redfield, Robert 37, 92, 401, 612, 613
Reich, Michael 171, 189
Reich, Wilhelm 619, 684
Renner, Karl 303
Rennie, John 349
Rex, John 45, 77, 112, 215, 216, 313, 427, 428
Ricardo, David 184, 452, 476, 664
Rickert, Heinrich 135, 258, 527, 623, 792
Riesman, David 569
Rigby, Andrew 424
Ritter, Alan 23
Ritzer, George 14, 482, 576
Robbins, T. 713, 818
Robertson, William 349
Robinson, Paul 684
Robinson, W.S. 177
Rock, Paul 213
Rodinson, Maxime 350
Roemer, John 22, 516
Rokeach, Milton 765
Rose, Michael 110, 191, 344, 626
Rosenberg, Morris 63, 64
Rossi, Alice 241
Rossi, Peter 739
Rostow, Walt W. 377
Rousseau, Jean-Jacques 23, 49, 201, 342, 470, 626, 627, 734
Rowntree, Benjamin Seebohm 627, 826
Roy, Donald 343, 344, 563
Rudé, George 48
Runciman, W.G. 45, 457, 617
Ryle, Gilbert 52

S

Sachs, Harvey 218, 427
Sahlins, Marshall 48, 298, 679
Said, Edward 44, 447
Saint-Simon, Henri 106, 136, 166, 336, 630, 636
Salamone, A.W. 234
Sale, Kirkpatrick 140
Samuelson, Paul 377
Sandler, Todd 378
Sapir, Edward 445
Sartre, Jean-Paul 133, 228, 490, 641, 784
Saunders, Peter 96, 420, 428, 837
Saussure, Ferdinand de 282, 370, 405, 406, 407, 451, 595, 641, 642, 692
Scheff, Thomas 34
Scheler, Max 644
Schlick, Moritz 789
Schumpeter, Joseph 193, 271, 644
Schutz, Alfred 241, 288, 549, 644, 830
Scott, John 652
Scott, Marvin B. 287
Scott, Walter 349
Selznick, Philip 487, 561
Sennett, Richard 569
Sewell, William H. 699, 760
Shanas, Ethel 816
Shaw, Clifford 82, 97, 411, 653
Shaw, George Bernard 231
Shegloff, A. 427
Sheridan, Alan 248
Sherif, Carolyn 560
Sherif, Muzaffer 560
Shevky, Eshref 448, 740
Shils, Edward 272, 661
Siegel, Abraham 400, 401
Siegfried, André 30
Silverblatt, Irene 89
Silverman, David 561
Simmel, Georg 40, 156, 246, 273, 330, 397, 399, 528, 648, 658, 659, 660, 816
Simon, Herbert A. 518, 721
Simon, William 163
Skinner, B.F. 60, 131, 132, 154, 430
Skocpol, Theda 147, 354, 355
Small, Albion W. 96, 558

Smart, Carol 239
Smelser, Neil J. 137, 335, 417, 418, 747, 807
Smith, Adam 49, 184, 236, 245, 281, 349, 356, 382, 452, 456, 470, 476, 487, 510, 518, 520, 651, 663, 668, 669
Smith, Anthony 216
Smith, William Robertson 156, 249, 762
Sorel, Georges 670
Sorokin, Pitirim Alexandrovich 671, 750
Spencer, Herbert 130, 136, 137, 226, 236, 268, 269, 336, 438, 633, 636, 695, 743, 790, 807
Spinoza 203, 497, 545, 660, 705
Squires, Gregory 77
Stacey, Margaret 92
Stalker, G.M. 542, 563
Stark, Werner 67
Stern, Daniel 64
Stokes, Randall 288
Stone, Lawrence 167, 224
Stouffer, Samuel A. 545, 616, 701
Strange, Susan 384
Strauss, Anselm 20, 233, 246, 521, 648, 674
Sumner, William Graham 51, 149, 292, 705
Sutherland, Edwin 65, 210
Sykes, Gresham 287, 433
Szasz, Thomas 34, 35, 288

T
Taeuber, Irene B. 712
Taft, Jassie 712
Tajfel, Henri 505
Tannenbaum, Frank 51
Tarde, Gabriel 417, 715
Tawney, Richard H. 231, 677, **721**
Taylor, Frederick William 70, **561**, **721**
Taylor, Ian 178, 213
Telford, Thomas 349
Thatcher, Margaret 296
Thomas, Dorothy Swaine 728
Thomas, William Isaac 57, 164, 166, 395, 411, 467, 728, 749, 814, 839
Thompson, E.P. 48, 280, 446, 474, 717
Thompson, Paul 656
Thorndike, E.L. 430
Thrasher, Frederic M. 97, 280
Thurstone, L.L. 145, 208, 209
Tienda, Marta 216
Tilly, Charles 148, 354, 507
Tilly, Louis 754
Tinbergen, Nikolaas 219, 220
Titmuss, Richard Morris 422, 730, 731
Tocqueville, Alexis de 40, 411, 412, 731
Tomlinson, Sally 45
Torgerson, Warren 385
Touraine, Alain 191, 228, 250, 687, 688
Townsend, Peter 9, 76, 615, 629, 730, 826
Tönnies, Ferdinand 40, 90, 263, 327, 399, 401, 412, 440, 612, 763, 764, 840
Treiman, Donald 237, 493
Troeltsch, Ernst 156, 501, 764
Trotsky, Leon 696, 764
Turner, Bryan S. 57, 62, 291, 834
Turner, Jonathan A. 181, 219, 427, 467, 580, 597
Turner, Ralph H. 418
Turner, Victor 764, 765
Tylor, Edward Burnett 78, 111, **249**, **253**, 442, 671, 771

U
Urry, John 114, 329, 564
Urwick, Lyandall 317

V
van Gennep, Charles Arnold 208, 257, 624, 783
Veblen, Thorstein Bunde 49, 50, 358, 383, 786, 787, 819
Verba, Sidney 664
Voltaire 49, 210, 335

W
Wallace, Alfred 129, 130

Wallerstein, Immanuel 31, **77**, **168**, **169**
Wallis, Roy 790, 818
Walras, Leon 528
Walton, Paul 178, 213
Walzer, Michael 457
Ward, Lester Frank 269, 790, 791
Warner, Willian Lloyd 272, 311, **343**, 344, 791
Waterman, Robert H. 563
Watson, John B. 131, 674
Watt, James 349
Webb, Beatrice (Potter) 791
Webb, Sydney James 231, 791
Weber, Alfred 791
Weber, Max 11, 12, 28, 31, 40, 52, 65, 66, 85, 86, 87, 95, 111, 124, 134, 135, 145, 146, 156, 157, 170, 174, 193, 227, 242, 243, 258, 263, 277, 301, 302, 304, 307, 308, 318, 319, 322, 328, 329, 333, 342, 350, 362, 366, 381, 382, 383, 387, 388, 390, 391, 410, 412, 426, 466, 467, 482, 498, 501, 513, **514**, 520, 528, 532, 535, 561, 581, 603, **609**, **633**, **636**, **644**, 645, 664, 677, 681, **697**, **698**, **710**, 718, 726, 744, 764, 791, **792**, **793**, **794**, **798**, 815, 830
Weigert, Andrew 288
Weinberg, George 305
Weinstein, Eugene A. 60
Westermarck, Edward Alexander **794**
White, Harrison 4, 37, 492
Whorf, Benjamin 445
Whyte, William Foote 216, 343, **344**, 393
Whyte, William H. 561, 563
Wiener, Anthony 251
Wiggeraus, Rolf 181
Wilberforce, William 337
Williams, Raymond 446
Willmott, Peter 8, 113, 220, 221, 386
Wilson, Bryan 44, 89, 157, 501
Wilson, Edward O. 137, 263, 679
Wilson, James 403
Winch, Peter 89, 319, 445
Winch, Robert Francis 714
Windelband, Wilhelm 322, 527, 792
Wing, John 244, 794
Winnicott, Donald Wods 530, 605, 794
Wirth, Louis 53, 268, 397, 400, 414, **740**, 794, 795, 816
Wittfogel, Karl 43, 160, 161, 180
Wittgenstein, Ludwig 69, 262, 445, **789**, 795, 796
Wolfe, Donald M. 221
Woodward, Joan 541, 796, 797
Wootton, Barbara 797
Worsley, Peter 72
Wright, Erik Olin 22, 114, 115, 440, 529, 654, 786
Wrigley, E.A. 716
Wundt, Wilhelm 608

Y

Young, Jock 17, 178, 213, 265
Young, Michael 8, 113, 220, 221, 386, 454, 661, 837

Z

Zald, Meyer N. 748
Zaretsky, E. 7
Zedung, Mao 267
Zipf, George K. 529
Znaniecki, Florian 57, **164**, **166**, **411**, 810, 839
Zorbaugh, Harvey 97
Zurcher, Louis A. 626
Zweig, Ferdynand 83